

આદર કરો. પુણ્યોમા પુષ્કળ ઐતિહાસિક રત્નો ભરેલા છે, તે રત્નોને પરિશ્રમ કરીને બહાર કાઢો અને તેનો ચમત્કાર જગતને દર્શાવો. જામે એકવા આ કાર્યમા ક્યાંસુધી સફલમનોરથ થઇ શકીશું? સર્વ જણે અધ્યસ્થપ પરિશ્રમ કરવો. ભેદએ ભારત અને અષ્ટાદશ પુરાણરૂપી રત્નાકરમાથી મહા-મૂલ્યવાન ઐતિહાસિક રત્નો કાઢો અને તેની માળા બનાવી તમારા દેશનુ મુખ ઉજ્જ્વલ કરો. મીઝ દેશના વિદ્વાનો આજ ત્રયોમાથી ઐતિહાસિક રત્નો કાઢી આ દેશનો ઇતિહાસ લખી પોતાના સમાજમાજ પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયા છે, તો પછી આપ સામાટે નિદા લો છો? ઇતિહાસની શોધ કરી ભાગતવાર્તની એક મહાન તુટિ પૂર્ણ કરવી એ ભાગતવાર્તમાનનુ કર્તવ્ય છે. સમય વહી જાય છે, માટે આપ પાછળ રહેશો નહિ એની અમને આશા છે.

આ “જાનરશ્યાન” ઇતિહાસનો ભાગ છે અને એમા પદપાત બહુ થોડા છે, તેથીજ અમે તેનો અનુ-વાદ ટિપ્પણીઓસહિત દિંદીપ્રેમીઓને આપવો ઉચિત માન્યો છે. થોડા સમયપર અમે મેવાડનો ઇતિહાસ પાઠકોને બેટ કરી ચૂક્યા છીએ જે મહાનુભાવોએ તે અથ જોયો હશે તેઓ સારી રીતે જાણી ચૂક્યા હશે કે ઇતિહાસથી દેશને કેટલો લાભ થાય છે અને ઇતિહાસ મનુષ્યોને કેવું શિક્ષણ આપે છે તથા આપણા પૂર્વજોના આચારવિચાર અને ચારિત્ર્યજળ કેવા હતા હવે અમે આ બીજા ત્રયનો અનુવાદ પણ પાઠકોની સમજ સાર કરીએ છીએ પહેલા ભાગમા બે ખંડો હતા. એકમા પ્રાચીન નૃપતિઓનુ આરંભિક વૃત્તાંત અને બીજા ખંડમા આખાગણથી આરંભ કરીને સિસોદીઆન થનુ સમસ્ત વર્ણન કરવામા આશુ હતું આ બીજા ભાગમા મારવાડ, જોધપુર, બિકાનેર, જેસનમીર, જયપુર, શેખાવાડી, કોટા અને જુદીનો ઇતિહાસ તથા કનૈય ટોડના પ્રવાસનુ સંપૂર્ણ વર્ણન છે આ ત્રય જેમ જુદા છે તેમ તેનો વિષય પણ ઉત્તમ છે અને એના અનુવાદને સર્વાંગ સુંદર બનાવવામા જરા પણ તુટિ રાખી નથી મૂળ અચકારથી જે કાર્ષ્ણ્ય થઈ છે તેને અમે ટિપ્પણી આપીને સુધારી છે અને તેમણે જે સમયસુધીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે ત્યારપછીનું વૃત્તાંત પણ અમે ઉમેર્યું છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મૂળમાં તથા જે સંધિપત્રો અચકારે કોઇ કારણથી આપ્યા નહોતા તેનો પણ અમે બીજા અગ્રેજ ત્રયોમાથી અનુવાદ કરીને સમાવેશ કર્યો છે તથા તેની સ્વતંત્રરિતે સમાલોચના કરી છે, જેનુ પરિશીલન કરવાથી પાઠકોના હૃદયપર ઘણી સારી અસર થશે આ ત્રય પ્રાદ અગ્રેજ ભાષામા લખાયેલો હોવાથી અમે એનો અનુ-વાદ કરવામા ઘણી સાવધાની રાખી છે અને ભાષા બનતાસુધી સરન રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, કે જેથી સર્વ માણસો તેને સુગમતાથી સમજી શકે અને આપણા દેશનુ તથા આપણી જાતિનુ ગૌરવ સુરક્ષિત રાખવાને પ્રયત્ન કરે કોઈ પણ વાત રહી ન જાય તથા મૂળઅચકારોને ઉદ્દેશ સત્યવાય તેથી રીતે એનો અનુવાદ વિસ્તારપૂર્વક કરવામા આવ્યો છે. રાજગ્યાનના રાજ્યોના મૂળ, ત્યાની જાતિઓની ઉત્પત્તિ, ધર્મત્રિયોના કુલ, વગેરે સર્વ બાબતો અતિ વિસ્તારથી પ્રમાણસહિત લખવા મા આવી છે આ ત્રયના પરિશીલનથી પાઠકોના હૃદયના દાર ખુરી જશે અને ઇતિહાસને માટે માર્ગ વ્યવસ્થ થઇ જશે અમારે પોતેજ એની પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા નથી પાઠકો સ્વયં એને વાંચીને એની ઉપયોગિતા અને ઉત્તમતા જાણી શકશે.

આ ત્રયના અનુવાદનુ કાર્ય મારા મધ્યમ(વએટ) બહુ બળદેવપ્રસાદ મિશ્રે હાથમા લીધું હતું તેમની રાચક, ઓજસ્વી અને સર્વપ્રિય ભાષા કોઇ પણ દિંદી સાહિત્યપ્રેમીથી અજાત નથી ત્રયમા ભાગ તેમણે ઘણા રસપૂર્વક લખ્યો હતો અને બીજો ભાગ પણ તેઓ અર્ધ ઉપરાત લખી ચૂક્યા હતા પરંતુ એટલામા તેમને વિકાળ કાળે ઘેરી લીધા અને તેઓ આ કાર્ય અપૂર્ણ મૂકી પોતાના કુટુંબી તથા સ્નેહીજનોને સંદાને માટે શોકસાગરમા નિમગ્ન કરી આ અસાર સસાર છોડી જગદીશ્વરના ચરણમા ચિરમાગને માટે ચાલ્યા ગયા આવા પુરપનો સંદાને માટે વિયોગ થવાથી જે શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ કામ પૂર્ણ કરવામા કેવી બાધા ઉપરિચિત થાય છે તે પાઠકો સારી પેઠે સમજી શકશે એમના હૃદયમિત્રોના આગ્રહથી તથા મારા પરમ પૂજ્ય બહુની કીર્તિની પતાકા ચિરકાળપર્યંત ઉડતી રાખવાના અને સ્વર્ગમા તેમના આત્માને સંતોષ આપવાના ઉદ્દેશથી તથા

સુત પાઠકોને આ ઇતિહાસથી વંચિત નહિ રાખવાની લાવનાથી આ ગ્રંથની પરિસ્માપ્તિ કાર્ય સ્વયં મારે શિરોધાર્ય કરવું પડ્યું. અને સર્વનિર્ધારિત પરમાત્માની અસીમ કૃપાથી આ દેશોપકારી ગ્રંથ સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ થયો. હિંદીભાષાની શૈલી મથાસાધ્ય મારા પૂજ્યપદ્મના જેવીજ રાખવાની એટા કરવામાં આવી છે; પરંતુ બે ક્યાંક ત્રુટિ રહી ગઇ હોય તો પાઠકગણ ઉદારતાપૂર્વક સમા કરશે એવી આશા છે. બે પૂજ્યપદ્મની દષ્ટિસમીપ આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થાત તો કેવું રહેતું થાત ! પરંતુ દરિદ્રિયા આગળ આપણે નિરુપાય ! એમના આત્માને શાંતિ મળે એજ પ્રાર્થના !

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાને માટે અમે જગતપ્રસિદ્ધ હિંદીહિતૈષી પરોપકારનિરત શ્રેષ્ઠ શ્રીયુત એમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસજી મહોદય, શ્રી વેકેટર મુદ્રણાલયમિપતિને સહાયતાઃ ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તેમણે અમને અનુવાદમાં સહાય કરવામાં કેાઇ પણ પ્રકારની ત્રુટિ કરી નથી તેમજ તેમણે આ અનુપમ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરવાનો સર્વ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરી પાઠકોના લાભને અર્થે તથા હિંદીભાષાના ભંડારમાં ઉમેરા કરવાને માટે એને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. અમે પરમેશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેઓ આજ પ્રકારે હિંદી તથા સંસ્કૃતભાષાની ઉન્નતિ કરવામાં દત્તચિત રહી દેશનું કલ્યાણ કરી મશ સંપાદન કરે તથા ધનસંતાનની અભિવૃદ્ધિસાહિત ઇષ્તિત કર્યો પૂર્ણ કરે.

હવે હું આ ભૂમિકાની પરિસ્માપ્તિ કરી પરમાત્મા પાસે પ્રણામપૂર્વક એજ યાચું છું કે આ ગ્રંથનો પ્રચાર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં થાઓ અને એનું પરિશીલન કરી પાઠકો પોતાના પૂવજોના આચારવિચારપર શ્રદ્ધા રાખી સુખભાગી બનો.

સંવત ૧૯૬૬, આષાઢ પૂર્ણિમા }
દીનદારપુરા, મુરશાબાદ

સજ્જનોનો અનુમોદિત
જ્વાલામિસાદ મિશ્ર

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠાંક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠાંક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૩૨	તપાર	તૈપાર	૭૪	૩૧	ગારવની	ગૌરવની
૨૬	૩૯	મુર્તિઓ	મુર્તિ	૮૦	૪૦	જસવંતહિ	જસવંતસિંદ
૩૧	૩૦	ગારવ	ગૌરવ	૮૩	૪૨	તપારી	તૈપારી
૪૯	૧	૬ કો	૫ મો	૯૦	૧૬	સંભાસિંહની	સંભામસિંહની
૫૧	૧	૬ કો	૫ મો	૯૦	૧૮	સંભાસિંદ	સંભામસિંદ
૫૫	૧	૬ કો	૫ મો	૧૦૯	૮	દુર્ભયમાં હાથસ	દુર્ભય મહાલય
૫૫	૩૬	વસલા	વસાવેલા	૧૧૨	૪	અગ્નિસિંદતની	અગ્નિતસિંદની
૫૯	૭	સનિકાથી	સૈનિકાથી	૧૧૩	૩૮	મરુભૂમિન	મરુભૂમિના
૬૧	૩૨	આ જપ્યંત	આજપ્યંત	૧૨૧	૧૯	કણ્ણીદાન	કણ્ણીદાન
૬૨	૭	અ રંગજેળ	ઔરંગજેળ	૧૨૪	૩૭	ગવ	ગર્વ
૬૨	૧૧	આ રંગજેળને	ઔરંગજેળને	૧૨૬	૨	કથું	કથું
૬૫	૧૭	વિરા જ્ઞાન	વિરજ્ઞાન	૧૨૭	૨	લી આપ્યાં.	આપ્યાં.
૬૭	૧૯	ધર્મ	ધૈર્મ	૧૨૮	૩૧	અને	અને હું
૬૭	૨૫	ઔરંગજેળને	ઔરંગજેળને	૧૩૫	૩૫	ભારતેના	ભારતના
૬૯	૪૧	૫વી	૫ઠી	૧૩૬	૧૮	ચર્મ ગયું	ગયું
૭૨	૨૨	ઔરંગજેળની	ઔરંગજેળની	૧૩૬-૩૭	૧૯	દીપસંદે	દીપસિંદે

પૃષ્ઠાંક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪૨	૨૦	યુદ્ધા	યુદ્ધો
૧૬૨	૭	ખરીદેલો	ખરીદેલા
૧૬૨	૧૬	મળમ	મળમાં
૧૬૮	૧૬	પરસ રહતાથી	પર સરહતાથી
૧૭૦	૮	સેનાપતિ ન	સેનાપતિના
૧૭૭	૪૩	શત્રુઓના	શત્રુઓના
૧૮૦	૬	ભારતવર્ષમાં	ભારતવર્ષમાં
૧૮૪	૧૭	જો કે	તેમજ
૧૮૪	૧૭	આપ-	આર્થ-
૧૮૬	૮	દેવરાજનો	દેવનાથનો
૧૯૬	૪૨	અખચંદ	અખૈચંદ
૧૯૬	૪૩	વિંવસે	વિંવસે
૨૦૦	૩૨	પૈશાચિક	પૈશાચિક
૨૦૧	૨૬	ન્યાયપુરઃસર	ન્યાયપુરઃસર
૨૦૧	૪૦	કથુ	કથુ
૨૦૬	૧૭	કરે	ન કરે
૨૩૫	૩૫	કાર્ય	કાર્ય
૨૩૬	છેલ્લી	૩૮૬૬	૩૪૬૬
૨૪૦	૩૬	વાર્ષિક	વાર્ષિક
૨૪૦	૩૬	સત્તા	વસત્તા
૨૫૦	૧૨	અને ગોદા રાની	અને
૨૫૧	૬	બિકાને	બિકાજને
૨૭૨	૪૧	રાજપૂતાના	રાજપૂતાનાના
૨૭૫	૪	૧૪૨૮૧	૧૪૨૮૪
૨૭૭	૮	પારિવર્તન	પરિવર્તન
૨૮૨	૩૩	અનેક	અને
૨૮૭	૩૬	આપધિ	આપધિ
૨૮૮	૭	જોટને	જોટને
૨૯૩	૧૪	ખચ	ખર્ચ
૨૯૨	છેલ્લી	૩૩૧૪૦૦	૩૫૪૬૦૦
૩૦૬	૭	સવૌપધિ	સર્વોપધિ
૩૧૩	૬	થયો. ૩૦	થયો.
૩૧૮	૨૭	૨ દિરાતની	દિરાતની
૩૨૨	૨૫	જો	(જો
૩૨૩	૨૫	દારાપર	દારાપર
૩૨૬	૨	સનિકાએ	સૈનિકાએ
૩૩૫	૨૧	ત્યાર	ત્યાર પછી
૩૫૧	૨	સનિકા	સૈનિકા
૩૭૨	૨૦	તરફ હૈદરા બાદ	તરફ હૈદરાબાદ
૩૯૬	૧૫	મંત્રીક મરફીનને	મંત્રીક મરફીનને

પૃષ્ઠાંક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૦૩	૪૩	હતો રહ્યો	રહ્યો હતો
૪૦૪	૪૧	જયદને	જયસિંદને
૪૧૬	૪૨	રાખળની	રાખળની
૪૩૭	૬	૧૮૮૩	૧૮૩૩
૪૪૫	૨૬	શિવાપોલ	શિવપોલ
૪૬૬	૩૩	આ અને	આ
૪૮૨	૪૩	અધક	અધિક
૪૯૧	૩૭	રાખસાલો તોના	રાખસાલોતોના
૪૯૪	૨૯	ઉચ્ચુમાન	અનુમાન
૪૯૪	૪૨	હતા તેથી ગયા	ગયા હતા તેથી
૪૯૭	૩૧	આલપ્ત	અલિપ્ત
૫૧૩	૧૯	અધિ	અધિક
૫૨૧	૧૩	રાજપૂતાનામાં	રાજપૂતાનામાં
૫૩૦	૩૬	સુરાખાધિ	સુરાખાધિ
૫૩૦	૩૬	ગામે	ગામે
૫૪૧	૧૬	ભાંડ	ભાંડ
૫૪૩	૧૮	સ્વગત	સ્વાગત
૫૪૪	૩૭	હતા	હતા
૫૪૮	૧૬	આરગાખાદના	આરગાખાદના
૫૫૪	૧૫	જનનથી	જનનથી
૫૬૫	૩	રજુક્ષેત્રનો	રજુક્ષેત્રનો
૫૮૦	૨૫	જોધપુરન	જોધપુરના
૫૮૦	૩૬	ખચ	ખચ
૬૦૫	૩	સામેળ	સામેળ
૬૧૧	૩૦	સોલ	સોળ
૬૩૬	૪૦	નિદર્શન	નિદર્શન
૬૩૮	૬	બ્રિટિશરકારના	બ્રિટિશસરકારના
૬૪૪	૧૨	કાર્યમાં	કાર્યમાં
૬૬૫	૫	કે	કે
૬૬૫	છેલ્લી	૧૭૭૩૨૧૭૦-૧૧	૧૭૭૩૨૧૭૦-૧૧
૬૭૧	૧૫	પણ	પણ વર્ણુન
૬૭૨	૩૪	સાલુઆ	સાલુઆ
૬૭૭	૪૨	કૃષ્ણવર્ણુ	કૃષ્ણવર્ણુ
૬૮૩	૧૦	ગોરવ	ગોરવ
૬૮૫	૧૩	મહા	મારા
૬૮૬	૨૭	તેત્સંબધી	તે સંબધી
૬૯૨	૩૬	છે	છે કે
૭૨૧	૮	પાડવાનો	પડવાનો
૭૨૩	૪૧	મુખમથી	મુખમાંથી
૭૩૬	૩	સંપત્તી	સામતી

અનુક્રમણિકા-સારાંશરૂપે

ખંડ ૧ લો-મારવાડ વા નેધપુરરાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો:- (૫૪ થી ૬) મારવાડનાં જિન્નલિન્ન નામો-પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પ્રમાણે-
-યતિની વંસાવળી.

અધ્યાય ૨ નો:- (૫૪ ૧૦ થી ૨૨) જયચંદના પૌત્ર શિયોજી અને સેતરામનો દેશત્યાગ-
-મરુભૂમિના નિવાસીઓનું વૃત્તાંત-લાખા પુલાણી સાથે તેમનું યુદ્ધ-સોલકીગજકુમારી સાથે શિયોજીનો
વિવાહ-દારિકાપ્રતિ પ્રપાણ-શિયોજીને બ્રાહ્મણોદ્ધારા ભૂમિની પ્રાપ્તિ-ફલગુ કનોજપર આક્રમણ-રાવપાલનો
અભિષેક-મંદોરપર અધિકાર-રાવ રિમલના ૨૪ પુત્રોનું વર્ણન-અજમેરનું વૃત્તાંત.

અધ્યાય ૩ નો:- (૫૪ ૨૩ થી ૩૮) નેધાજીનું સિંહાસનારૂઢ થવું-નેધપુરની રચાપના-રોડોડ
વંશની ઉત્પત્તિ-મુળજીની વીરતા-પદાણે સાથે યુદ્ધ-રાવગાંગાની સિંહાસનપ્રાપ્તિ-ભારતપર બાબરનું
આક્રમણ-રાવગાંગાનો યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ-માલવદેવનો આભયેક-કુમાયુ અને શેરશાહનું વૃત્તાંત-અકબરનું
મારવાડપર આક્રમણ-માલવદેવના ખીજ પુત્રને અકબરની સલામાં મોકલવો-રાવસિંહને નેધપુરનું
શાસન મળવું-ઉદયસિંહનું અકબર પાસે જવું-માલવદેવની વીરતા-અંદ્રસેનનું વૃત્તાંત.

અધ્યાય ૪ થો:- (૫૪ ૩૯ થી ૪૪) મારવાડના રાજાઓની અવસ્થા-રાજા ઉદયસિંહ-અંદ્રસેનનું
વર્ણન-રાજ્યાધિકારપ્રણાલીમાં પરિવર્તન-નેધાજીના બંધુ અને પુત્રો-રાજયનું નાના નાના ભાગોમાં
વહેંચાવું-નેધાખાહનું અકબરસાથે લગ્ન થવું-ગોવિંદગઢ, પીસાગઢ, કિસનગઢ અને રતલામની જગીરોનું
નક્કી થવું-ઉદયસિંહનું મૃત્યુ-તેમનો પરિવાર.

અધ્યાય ૫ મો:- (૫૪ ૪૮ થી ૫૯) શરસિંહનો અભિષેક-તેમનું ચરિત્ર-રાણા અમરસિંહ
-નર્મદાતટેનો રતલ-નેધપુરની શોભાકૃદ્ધ-શરસિંહનો પરિવાર-જયસિંહનો અભિષેક-રાજપૂતકુમારીઓનું
વર્ણન-ગોવિંદસાની હત્યા-જહાંગીરનું પદભ્રષ્ટ થવું-જયસિંહનું મૃત્યુ-જસવંતસિંહનો રાજ્યાભિષેક-અક-
બરનાં સંતાનોથી રાજપૂતોનું જૂઠા થવું-અમરસિંહે મોગલસમ્રાટનો આશ્રય લેવો-તેમની પ્રતિષ્ઠા અને મૃત્યુ.

અધ્યાય ૬ ક્રો:- (૫૪ ૬૦ થી ૭૪) રાજા જસવંતસિંહનો રાજ્યાભિષેક-શાહજહાં સામે ઔરંગ-
ઝેબનો વિદ્રોહ-ફતેહાબાદનું યુદ્ધ-જસવંતસિંહનું પાછા હરવું-શાહજહાંનું પદભ્રષ્ટ થવું-ઔરંગઝેબનું માર-
વાડપર આક્રમણ-દક્ષિણમાં જસવંતસિંહની નિમણૂક-નેધપુરનું પૃથ્વીસિંહને સોંપાવું-રાજપૂતોનું પ્રાકૃતિક
વર્ણન-નાહરખાનું બ્યાઘ્રની સાથે યુદ્ધ.

અધ્યાય ૭ મો:- (૫૪ ૭૫ થી ૯૧) જસવંતસિંહનું મરણ-તેના પરિવારનું કાબૂસથી પાછા ફરવું-
ઔરંગઝેબનું તેમની સાથે જળકપટ-બાળરાજપુત્રની જીવનરક્ષા-છદારાજપૂતોનો મંદોરમાં અધિકાર-
ઔરંગઝેબની મારવાડપર ચઢાઈ-તલ્લવરખાનું મૃત્યુ-શાહજહાં અકબરનું રાજપૂતોને શરણે જવું-
હુર્ગદાસનું દક્ષિણમાં જવું-સાંભરમાં યવનસેનાનો સંહાર-રાજપૂતોનો ઝાલોરપર અધિકાર.

અધ્યાય ૮ મો:- (૫૪ ૯૨ થી ૧૦૨) સરદારને કુમાર અજિતસિંહનો મેળાપ-મારવાડમાંથી
મોગલસેનાનું દૂર થવું-અમરસિંહનો વિદ્રોહ-વિજયપુરમાં-અજિતસિંહની રાજ્યપ્રાપ્તિ-ઔરંગઝેબના
મરજીથી હિંદુઓને થયેલો આનંદ-બહાદુરશાહનું માદીનશીન થવું-અજિતસિંહનો નેધપુરપર પુનઃ
અધિકાર-તેમની કુરુક્ષેત્રની યાત્રા-ત્રીસ વર્ષનાં યુદ્ધોની સમાલોચના.

અધ્યાય ૯ મો:- (૫૪ ૧૦૩ થી ૧૧૮) પર્વતવાસીઓનું દમન કરવાને અજિતસિંહનું જવું-
બહાદુરશાહનું મૃત્યુ-અભયસિંહનું દિલ્લી જવું-જીજ્ઞાસાવેરો ૨૬ કરવો-અજિતસિંહની પાસે અંબરના
મહારાજાએ આશ્રય મેળવવો-અજિતસિંહની કન્યાનો અંબરપતિ સાથે વિવાહ-પાદશાહ સાથે વિરોધ-
યુદ્ધ-ઐતિહાસિક વર્ણન-અજિતસિંહનું મૃત્યુ.

અધ્યાય ૧૦ મો:- (૫૪ ૧૧૯ થી ૧૩૦) અભયસિંહનો અભિષેક-અભયસિંહને પાદશાહે

બોલાવવા-તેમનું પુનઃ અળભેરમાં જવું-રાજપૂતોની સલા-ધંરિના શરીરપર વખતસિંહે ક્રમક્રમ છાંટવું-અભયસિંહનું શુભરાતપર શાસન.

અધ્યાય ૧૧ મોઃ-(પૃષ્ઠ ૧૩૧ થી ૧૩૯) અભયસિંહનું બિકાનેરપર આક્રમણ-જયસિંહે અભયસિંહપર અપમાનકારક પત્ર મોકલવો-અંબરમાં એક લાખ સેનાનું એકત્ર થવું-વખતસિંહનું આચરણ-અભયસિંહનું મૃત્યુ.

અધ્યાય ૧૨ મોઃ-(પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી ૧૪૫) રામસિંહનો અભિષેક-રામસિંહદ્વારા કુશળસિંહનું અપમાન-વખતસિંહનો જોધપુરના સિંહાસનપર અધિકાર-મહારાષ્ટ્રીઓનું મારવાડપર આક્રમણ-વખતસિંહનું મૃત્યુ.

અધ્યાય ૧૩ મોઃ-(પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી ૧૬૫) વિજયસિંહનો રાજ્યાભિષેક-મહારાષ્ટ્રીઓ સાથે સંધિ-મહારાષ્ટ્રીઓની કરરવરૂપે યોધ-ગોવર્ધન ખીચી-રાહોડોનો અળભેરપર અધિકાર-માનસિંહને વિજયસિંહની ઉપસ્થિતિએ દત્તક લેવો-વિજયસિંહનું મરણ.

અધ્યાય ૧૪ મોઃ-(પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી ૧૮૨) ભીમસિંહનો મારવાડના સિંહાસનપર અધિકાર-તેના આચરણથી અસંતોષ અને તેનું મૃત્યુ-માનસિંહનો અભિષેક-કુમાર ધૌકલસિંહ-તેના પક્ષમાં સેનાઓનું મુઠ.

અધ્યાય ૧૫ મોઃ-(પૃષ્ઠ ૧૮૩ થી ૨૦૨) જોધપુરમાં અમીરખાનો સત્કાર-તેને રાજ્ય માનસિંહ તરફથી શ. દશલાખની પ્રાપ્તિ-બ્રિટિશસરકાર સાથે મહારાજાનું સંધિબંધન-તેમના સમયની અનેક ઘટનાઓ-એજંટનું આગમન.

અધ્યાય ૧૬ મોઃ-(પૃષ્ઠ ૨૦૩ થી ૨૧૩) મારવાડનો આધુનિક ઇતિહાસ-માનસિંહ સાથે બ્રિટિશસરકારની સંધિ-ધૌકલસિંહનું વૃત્તાંત-જયપુરના મહારાજાએ તેનો મદદગાર કરેલો પક્ષ-સરકારે પાડેલી ના.

અધ્યાય ૧૭ મો -(પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી ૨૧૮) તખ્તસિંહનો અભિષેક-કુમાર યશવંતસિંહનું મારવાડ પાછા ફરવું-૧૮૫૭ ના સિપાઇઓના બળવામાં બ્રિટિશસરકારને તખ્તસિંહે કરેલી સહાય-તેને દત્તકપુત્ર લેવાની સનંદ મળવી-તખ્તસિંહનું મૃત્યુ.

અધ્યાય ૧૮ મો-(પૃષ્ઠ ૨૧૯ થી ૨૨૧) યશવંતસિંહનો અભિષેક-શાસનવ્યવસ્થામાં સુધારો-મહારાજાને બ્રિટિશસરકાર તરફથી સન્માનપ્રાપ્તિ-મારવાડના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર.

અધ્યાય ૧૯ મો-(પૃષ્ઠ ૨૨૨ થી ૨૩૩) મારવાડનો વિસ્તાર-મનુષ્યસંખ્યા-ઉપજ-વ્યાપારી-પદાર્થોનું વર્ણન.

અધ્યાય ૨૦ મોઃ-(પૃષ્ઠ ૨૩૪ થી ૨૪૧) આધુનિક વર્ણન-જોધપુરમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્સીની સ્થાપના-વાણિજ્યકર-વર્તમાન સૈનિકોની સંખ્યા-ઉપસંહાર.

ખંડ ૨ જો-બિકાનેરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લોઃ-(પૃષ્ઠ ૨૪૩ થી ૨૬૪) બિકાનેરરાજ્યની સ્થાપના-બિકાજનો વિજય-જોટાનું વર્ણન-બિકાજનું મૃત્યુ-તેમના પુત્ર લૂણકરણનો અભિષેક-જેતસિંહ અને રાયસિંહનો અભિષેક-કરણસિંહ અને અનુપસિંહનાં ચરિત્રો-સ્વરૂપસિંહ, સુલતનસિંહ, જોરાવરસિંહ, ગજસિંહ અને રાજસિંહને અનુક્રમે રાજ્યપ્રાપ્તિ-તેમના ચરિત્રો.

અધ્યાય ૨ જોઃ-(૨૬૫ થી ૨૭૦) સરતસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારની સંધિ-રાણા રત્નસિંહનું સેના-સહિત જસલગીરમાં જવું-સામંતોનો વિદ્રોહ અને તેની શાંતિ-જસલગીરનરેશની સાથે રત્નસિંહનો વિવાદ અને તેની શાંતિ.

અધ્યાય ૩ જો-(૨૭૧ થી ૨૮૧) સરદારસિંહનો અભિષેક- સિપાઇઓના બળવા વખતે સરદારસિંહે સરકારને કરેલી મદદ-તેના બદલામાં સરકારે આપેલાં ૪૧ ગામો-કુંગરસિંહનો અભિષેક-તેનું ચરિત્ર-વિદ્રોહીઓનું દમન-શાસનવિભાગનું પરિવર્તન-પોસ્ટાલિકલ એજંટનો અભિપ્રાય-ઉપસંહાર.

અધ્યાય ૪ થો:- (૫૭ ૨૮૨ થી ૨૯૪) પ્રાચીન અને અર્વાચીન અવસ્થા-વ્યાપારીપદાર્થો તથા રીતિનીતિનું વર્ણન-સામંતોનું વર્ણન-વિદ્યાલય-દિવાની અને ફાજદારી.

અધ્યાય ૫ મો:- (૫૭ ૨૯૫ થી ૨૯૮) ભટનેરની ઉત્પત્તિ-ભટગતિની ઐતિહાસિક શ્રેષ્ઠતા-પૌરાણિક તપાસ-પ્રાચીન નગરોની યાદી-તામ્રપત્રોની પ્રાપ્તિ.

ખંડ ૩ જો-જેસલમીરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો:- (૫૭ ૨૯૯ થી ૩૧૮) જેસલમીરનું નામકરણ-ભાટીઓ યદુવંશી હોવાનું પ્રમાણ-નાભ અને ખીરનો દારિકામાંથી દેશનિકાલ-મરુભૂમિમાં પ્રતિબાહુનો અભિષેક-સુબાહુ-ગજદ્વારા ગજનીની સ્થાપના-શાલિવાહનનું પંજાબમાં આગમન આક્રિત સંપ્રદાય-તક્ષશિલા રાજધાનીનો અવિષ્કાર-મંગલરાવ-કેહરનું વર્ણન-વરાહગતિની સાથે સંધિબંધન.

અધ્યાય ૨ જો:- (૩૧૯ થી ૩૨૯) રાજ કેહર-રાજ તંત્ર-લંગાગતિ-ભટ્ટીરાજનું મોગી સાથે મળવું-દેવરાજ-લંગાગતિનો ઇતિહાસ-રાવલ મુંદ-બાહુરાવનું મરણ-રાવ દુસ્સજને સિંહાસનપ્રાપ્તિ-જયસલનું ચરિત્ર-ભાટીઓને જેસલતરફથી રાવલપદની પ્રાપ્તિ-ખીજ શાલિવાહનને રાજ્યપ્રાપ્તિ.

અધ્યાય ૩ જો:- (૩૩૦ થી ૩૩૮) જયસલના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કેલનજીનો દેશનિકાલ-બદ્રીનાથના યદુવંશી રાજ-બિજલદેવ, કેલનજી, ચાચકદેવ, કરણ, લાખણસેન, પુ-મપાલ અને જોતસિંહનું વર્ણન-યવનોનું આક્રમણ-મૂલરાજનું પરાક્રમ-જેસલમીરનો યવનોના હાથે વિધ્વંસ-યવો.

અધ્યાય ૪ થો:- (૫૭ ૩૩૯ થી ૩૪૬) જેસલમીરમાં મહોબાના રોકડાનું આગમન-દુદાજીએ તેમને કરેલો પરાભવ-તિલોકસી, ધડસી, રાણિગદેવ, કેલણ, ચાચકદેવ અને વરસલના ચરિત્રોનું વર્ણન-બાબરે સુલતાન જીતવું-ત્યાર પછીના ૭ રાજાઓનું વર્ણન.

અધ્યાય ૫ મો:- (૫૭ ૩૪૭ થી ૩૫૭) સુબલસિંહ, અમરસિંહ, રાવલ મુંગલ, તેજસિંહ, ચૂલરાજ, અક્ષયસિંહ, રાયસિંહ, જોરાવરસિંહ અને ગજસિંહનું ચરિત્ર તથા સામાયિક ધટના.

અધ્યાય ૬ જો:- (૫૭ ૩૫૮ થી ૩૬૪) મૂલરાજની સંધિ-મૂલરાજનું મરણ-પટ્ટીવાલલોકોનું ચોતાની જોતે દેશનિકાલ થવું-સાલિમસિંહની સંપત્તિ-રાવલ ગજસિંહનું ઉદયપુરમાં આવવું.

અધ્યાય ૭ મો:- (૫૭ ૩૬૫ થી ૩૬૮) ભતીય સ્વાધીનતા-ગજસિંહે સાલિમસિંહના પુત્રને કેદ કરવો-તેના પક્ષવાળાઓનો અસંતોષ-બ્રિટિશસરકારની સહાયતા-રણજિતસિંહનો અભિષેક-તેનું શાસન-વૈરીસાલના શાસનનું વર્ણન.

અધ્યાય ૮ મો:- (૫૭ ૩૬૯ થી ૩૭૫) જેસલમીરનું ભૌગોલિક વર્ણન-ગામ અને નગરોની સંખ્યા-ધનપરિમાણ-પાલીવાલજનાતનો ઇતિહાસ-પોઝર્ણુદાજીગતિ-જેસલમીરનો કિલ્લો.

ખંડ ૪ થો-જયપુરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો:- (૫૭ ૩૭૭ થી ૩૮૯) જયપુરનું પ્રાચીન નામ-કછવાહાઓનું વર્ણન-દૂલેરાય-બડગૂજર-મેહલજી-પંજોનીને સિંહાસનપ્રાપ્તિ-મલેસીંજીને સિંહાસનપ્રાપ્તિ-બારકોટરીની બાર શાખાઓ-માનસિંહને સિંહાસનપ્રાપ્તિ-તેમની પછી ગિર્જારાજ જયસિંહ, રામસિંહ અને વિશનસિંહને સિંહાસનપ્રાપ્તિ.

અધ્યાય ૨ જો:- (૫૭ ૩૯૦ થી ૪૦૬) પ્રાચીન અને મધ્યકાળના ક્ષત્રિયો-સવાઇ જયસિંહને અભિષેક-જયસિંહની ગુણવલી-તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો-તેમનું શાસન અને મૃત્યુ.

અધ્યાય ૩ જો:- (૫૭ ૪૦૭ થી ૪૧૬) ઇશ્વરીસિંહનો અભિષેક-માધોસિંહ-પૃથ્વીસિંહ-અતાપસિંહ-માતેરીના પુશાલીરામ-અતાપસિંહનું મૃત્યુ.

અધ્યાય ૪ થો:- (૫૭ ૪૧૭ થી ૪૩૩) જયતસિંહનો અભિષેક-બ્રિટિશસરકાર સાથે તેમની સંધિ-જયતસિંહની રાજનીતિ-કૃષ્ણાકુમારી સાથે વિવાહનો ઉવોગ-માનસિંહની વિરુદ્ધ જયતસિંહનું યુદ્ધ-જેધપુરના કિશાનો ઘેરા-જયતસિંહનું મરણ-મેહનસિંહનો અભિષેક-જયસિંહનો જન્મ.

અધ્યાય ૫ મો:- (૫૭ ૪૩૪ થી ૪૩૮) ભટિયાણીરાણીનું રાજ્યશાસન-રાવ વૈરીસાલની સ્થિતિ-ઝુતારામ-મહારાજ જયસિંહનું મૃત્યુ-ગવનરે જનરલના એજંડાનું જયપુરમાં આગમન-ઝુતારામનું

જી દગીપર્થ ત યુનારના કિસ્સામાં કેદ થવું

અધ્યાય ૬ છો - (પૃષ્ઠ ૪૩૯ થી ૪૫૦) મહારાજ રામાસહનો અભિષેક-પોલિટિકલ એજન્ટનું રામસિંહના રક્ષક થવું-મહારાજને નગરને શયુગારનું નાજવાનીમા લાવીસમ્રાટનું આગમન-તેમનું ભારે સન્માન.

અધ્યાય ૭ મો - (પૃષ્ઠ ૪૫૧ થી ૪૫૬) માધોસિંહનો અભિષેક મહારાજનો વિવાહ-મુ બધકવકતાનું પર્થટન-સામ તોની નિમણુકા-કાઉન્સિલની સ્થાપના-આસપાસના રાજાઓ સાથે મૈત્રી

અધ્યાય ૮ મો - (પૃષ્ઠ ૪૫૭ થી ૪૬૯) જ્યપુરનું ભૂમિપરિમાણ-જ્યપુરની વસ્તી-કરની આવક-રેલ્વે, ટેલિગ્રાફ, શિક્ષણકોલેજ, રાજપૂતવિદ્યાનય આદિનું વર્ણન

જ્યપુરરાજ્યનું પરિશિષ્ટ (૪૭૦ થી ૪૭૪)

ખંડ ૫ મો-શેખાવાડીનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો - (પૃષ્ઠ ૪૭૫ થી ૪૮૮) શેખાવતરાખાનું વર્ણન-એકવજીરાયમત્વ, રાયસાય, ગિરિધરજી, કારકાદાસ વિગેરેનું વર્ણન-પવનસેનાનું આક્રમણ-ઉદયસિંહનો પ્રપચ-સવાઇસિંહને ખડેલાની પ્રાપ્તિ

અધ્યાય ૨ જો - (પૃષ્ઠ ૪૮૯ થી ૫૦૦) વૃદાવનદાસ-માધોસિંહે કરેલી સહાયતા-ઇરાસહને અધિકારપ્રાપ્તિ-શેખાવાડીપર મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર-ઇરાસિંહનું મૃત્યુ-નરસિંહ-પ્રતાપસિંહ-સીકરના સામ તોનું દમન-ન દરામ હવડિયા-અખરરાજનો ખડેલાપર અધિકાર

અધ્યાય ૩ જો - (પૃષ્ઠ ૫૦૧ થી ૫૧૫) અખરપતિની વિરુદ્ધ વાધસિંહનો વિદ્રોહ-ખડેલાદુર્ગને જીતવો-સગ્રામસિંહનો વિદ્રોહ-નરસિંહનું મૃત્યુ-હનુમન્તસિંહનો ગોવિંદગઢ અને ખડેલાપર અધિકાર-લક્ષ્મણસિંહે ખડેલાપર કરેલું આક્રમણ-સિદ્ધાનીઓનો ઇતિહાસ-શેખાવાડીનું મહેસુલ

ખંડ ૬ છો-ખૂંદીનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો - (પૃષ્ઠ ૫૧૭ થી ૫૩૪) હાડોતીપ્રદેશ-અમિકુલની ઉત્પત્તિ-ચોહાણુર્ગાતને ચણેલી પ્રદેશોની પ્રાપ્તિ-અજમેરની સ્થાપના-અજયપાલ-માણિકરાય-સાભરના લવણુચરોવરની ઉત્પત્તિ-ખિલ્લુરવ-ગોગાની વીરતા-હાડાગતિની ઉત્પત્તિ-અરિયપાલ, રાવ હમીર અને રાવ મહા-અક્ષાઉદીને આસેરપર કરેલો અધિકાર-રાવ વાગા-રાવ દેવાની-ખૂંદીરાજ્યની સ્થાપના

અધ્યાય ૨ જો - (પૃષ્ઠ ૫૩૫ થી ૫૪૭) હાડારાજ્યતિનો વધ-કોટાની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાન્ત-નાપાજી અને હામાજીનો અભિષેક-વીરસિંહ, પેરીસાલ, રાવ ભાડા અને નારાયણદાસનો ખૂંદીપર અધિકાર-રાવ સુર્જન, રાવ સુરનાન રાવ અર્જુન અને રાવ સુરજન એ સર્વનો અનુક્રમે થયેલો અભિષેક

અધ્યાય ૩ જો - (પૃષ્ઠ ૫૪૮ થી ૫૬૨) રાવ સુરજનસિંહ-અકબરે તેમને આપેલી રાવની ઉપાધિ-રાવ રતનસિંહનું વર્ણન-જગાડીની સાથે તેમનો વિદ્રોહ-હાડાવતીના વિભાગ-માધવસિંહને ચણેલી કોટારાજ્યની પ્રાપ્તિ-રાવ જનસાનનો અભિષેક-તેમની વીરતા અને મૃત્યુ-રાવ ભાનસિંહનો અભિષેક-રાવ ભુધસિંહ-ખૂંદીરાજ્યની રાજભક્તિ-ભુધસિંહનું મૃત્યુ

અધ્યાય ૪ થો - (પૃષ્ઠ ૫૬૩ થી ૫૭૮) જિંદસિંહ અને તેનું શાસન-અગિતસિંહનો અભિષેક-વિષ્ણુસિંહપર ગવર્નમેન્ટનો અનુગ્રહ-વિષ્ણુસિંહનું મૃત્યુ-રામસિંહનો અભિષેક

અધ્યાય ૫ મો (પૃષ્ઠ ૫૭૯ થી ૫૮૪) મહારાવરાજરામસિંહ કર્નલ ટોડે મહારાવના રક્ષક થવું કૃષ્ણ-રામનું શોચનીય મરણ રામસિંહનું શાસન સિપાઇઓના બળસાના સમયમા મહારાજને દત્તક લેવાને મળેલી સનદ-દિલ્હીનગરમા મહારાજ રામસિંહનું જનુ-સન્માનપ્રાપ્તિ-ખૂંદીરાજનું વિવરણ-શિક્ષણ યવસ્થા.

ખંડ ૭ મો-કોટાનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો - (પૃષ્ઠ ૫૮૫ થી ૫૯૫) ખૂંદીથી કોટારાજ્યનું અવગ્ર થવું-રાજા માધોસિંહ-રાજા સુકુન્દ, જગતસિંહ, પ્રેમસિંહ, કિશોરસિંહ, રામસિંહ અને ભીમસિંહનું વૃત્તાન્ત-રાવ અર્જુન નો અભિષેક-મહારાવ અર્જુનના જનિમસિંહનો જન્મ-દુર્ગનસાલ-જ્યપુરનરેશનું કોટાપર આક્રમણ-ગલિમસિંહનો વિજય-જનસાલનું મરણ

અધ્યાય ૨ જો - (પૃષ્ઠ ૫૯૬ થી ૬૦૫) મહારાવ ગુમાનસિંહ-ગલિમસિંહનો જન્મ અને તેમની વશાવતી-તેમને ફાજદાર પદની પ્રાપ્તિ-ગલિસિંહનો કોટાનો ત્યાગ-ફરી કોટામા આવવું-

મહારાવે મરણસમયે જલિમસિંહને પોતાના પુત્રાને સોંપવા-ઉમેદસિંહને રાજતિલક-જલિમસિંહને મારવાને સ્વાયેશો પ્રપંચ અને તેમાંથી તેમનો બચાવ.

અધ્યાય ૩ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૦૬ થી ૧૧૦) જલિમસિંહની શાસનનીતિ-તેમના ગુપ્ત ઉદ્દેશ-તેમનો અત્યાચાર-નવીન સૈન્યની તૈયારી-પરલોની જૂની શાસનરીતિને તોડવી.

અધ્યાય ૪ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૧૧ થી ૧૧૬) જલિમસિંહની કૃષિપ્રણાલી-ગોસમમાં કરેલો અનાજનો સંગ્રહ-અશીથુનો ઇજારો-વિધવાવિવાહ તથા સંન્યાસીઓ ઉપર નાખેલો કર.

અધ્યાય ૫ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૧૭ થી ૧૨૨) જલિમસિંહની રાજનૈતિક પ્રણાલી-રાજસ્થાનમાં તેની પ્રબળતા-બ્રિટિશસરકાર સાથે પ્રથમ સંબંધ-જલિમસિંહનું ૧૬૬૧ રાજ્યોની સલામાં દૂતતરિકે નિયુક્ત કરવું-ઉમેદસિંહનું ચરિત્ર-જાલરાપાટણની સ્થાપના.

અધ્યાય ૬ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૨૩ થી ૧૩૭) કોટારાજ્યનું રાજનૈતિક પરિવર્તન-બ્રિટિશસરકાર સાથે સંધિ-મહારાવ રાજ ઉમેદસિંહ, કિશોરસિંહ-વિરાનસિંહ અને પૃથ્વીસિંહનું ચરિત્ર-જલિમસિંહના બે પુત્રો-માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ-ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ-રાજદરબારમાં થયેલો ભયંકર પ્રપંચ-કર્નલ ટોડનું આગમન-કિશોરસિંહનો અભિષેક.

અધ્યાય ૭ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૩૮ થી ૧૫૮) કર્નલ ટોડનો રાજનૈતિક અવહાર-ગોવર્ધનદાસનું દેશનિકાલ ચતુર-મહારાવ કિશોરસિંહનું કિલ્લો છોડી વૃંદાવનમાં જવું-જલિમસિંહનું આચરણ-મહારાવપર બ્રિટિશસેનાસહિત જલિમસિંહની સેનાનું આક્રમણ-પુનઃ સંધિ-ટોડ સાહેબની વ્યવસ્થા.

અધ્યાય ૮ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૫૯ થી ૧૬૪) માધોસિંહને કોટારા સર્વશક્તિસંપન્ન શાસનકર્તાના પદની થયેલી પ્રાપ્તિ-કિશોરસિંહનું મૃત્યુ-મદનસિંહનો અભિષેક-બ્રિટિશસરકારે કોટારાજ્યમાંથી ૧૭ પ્રમણાં છીનવી લઈ નવીન ઝાલાવાડરાજ્યની સ્થાપના કરી તે મદનસિંહને આપવું-૧૮૫૭ ના બળવામાં રાજસેનાએ કરેલો વિદ્રોહ-રામસિંહનું મરણ-મહારાવ છત્રસાલનો અભિષેક.

અધ્યાય ૯ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૬૫ થી ૧૭૮) કોટારાની વર્તમાન શાસનપ્રણાલી-ઉપજન્મચર્ચાની સચિત્ર ન્યાયવિજ્ઞાન અને ફોજદારી ખાતાની યાદી.

કર્નલ ટોડના પ્રવાસનું વર્ણન

અધ્યાય ૧ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૭૧ થી ૧૭૮) ઉદયપુરથી પ્રવાસનો પ્રારંભ-ભારતિવારના જૈનમંદિરો-સંક્રામસિંહની વીરતા-હિન્દી-તાને દૂધિયાની સ્થાપના-રાજા માન્ધાતાએ કરેલા અશ્વમેધની ચાલતી જનશ્રુતિ-રાજસિંહની વીરતા.

અધ્યાય ૨ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૭૯ થી ૧૮૬) હિન્દી-તાના સામંત-શકતાવત માનસિંહ-નથારાના લાલજી રાવત-મેવાડના રાણા જગતસિંહ, ચંદ્રલાલ, રાજાસિંહ અને સરદારસિંહનું વર્તન.

અધ્યાય ૩ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી ૧૯૧) મોરવણીની નિર્જનતા-મહારાષ્ટ્રીઓનો અત્યાચાર-શિલા-લેખ-વ્યાકુલ આક્રમણ-ચારણ રમણીઓ ટોડ સાહેબનો કરેલો સત્કાર-ચારણોના ઇતિહાસ-સતીવાક્ય.

અધ્યાય ૪ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી ૧૯૭) પાટણદેશનું દરય-શુકદેવનું મંદિર-દેલનું હાડ-ખાખર, અકબર અને જહાંગીરે વિદેશથી આણેલાં વિવિધ જાતનાં ફળફૂલના વૃક્ષો-અશીથુની ખેતી.

અધ્યાય ૫ જો:- (પૃષ્ઠ ૧૯૭ થી ૨૦૨) ધારેશ્વર-રતનગઢ-ખેરી-ચારણોનું નિવાસસ્થાન-કોટા અતવા-દાલામેધ-ઉમેદપુરા-ભવાનીનું મંદિર-રાણા શુકલનો શિલાલેખ-આણહાડનું વર્તન.

અધ્યાય ૬ જો:- (પૃષ્ઠ ૨૦૩ થી ૨૦૭) ભિંરોરગઢ-રધુનાથસિંહ-મેહોળના સામંતે નેસલ-મીરના મહારાજનો સિરગ્રહે કરેલો નાયજની દત્તા-દોળાનો ઉત્સવ-કોટાનું વર્ણન.

અધ્યાય ૭ જો:- (પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી ૨૦૯) કોટારાજ્યમાં મરજી-નંદતા-ખંદોનો રાજમહેલ-કર્નલ ટોડની બિમારી-મંગલગદની ઉત્પત્તિ.

અધ્યાય ૮ જો:- (પૃષ્ઠ ૨૦૯ થી ૨૧૩) ટોડ સાહેબપર રોગનું આક્રમણ-મંડલગઢ-અમીરગઢ-

માનપુરા-દમીરગઢ-સુનવાર પાર્શ્વનાથનું મંદિર-મેડતાની ઉંચાઈ.

અધ્યાય ૯ મો:- (૫૧૬ ૭૧૩ થી ૭૧૫) ટોડ સાહેબનું સ્વદેશગમન-આ રોકીને ખૂંદીમાં જવું-રાજપરિવાર સાથે મુલાકાત-તેમની સાથે આત્મીયતા.

અધ્યાય ૧૦ મો:- (૫૧૬ ૭૧૫ થી ૭૧૭) રાજ્યાભિષેક-રાજ્યજ્ઞાતાઓની યોગ્યતા-રાણીની મુલાકાત-કોટામાં ગમન.

અધ્યાય ૧૧ મો:- (૫૧૬ ૭૧૭ થી ૭૨૦) મુકુંદરામાં જવું-ચંબલનું દરય-વણગારાઓનાં ચિન્હો-લેગીઓનાં સ્થાનો-ટોડ સાહેબનું યોગીના સિખ ચલુ-વારોલી અને તેનાં મંદિરોનું વર્ણન.

અધ્યાય ૧૨ મો:- (૫૧૬ ૭૨૧ થી ૭૨૫) ચંબલનું પૃષ્ઠિત જલ-રમણીય પ્રકૃતિનું દરય-જળ-પ્રપાત-વિહારભૂમિ-ધુન્નારની શુદ્ધાઓ-જનવિગ્રહચિન્હ.

અધ્યાય ૧૩ મો:- (૫૧૬ ૭૨૫ થી ૭૩૨) ગાઘરાપાટણ-મંદિરોની શ્રેણી-ટોડ સાહેબનું નગરમાં જવું-ચંદ્રાવતી નગરીનું વૃત્તાંત-પ્રાચીન મંદિરશ્રેણી-દેવમૂર્તિઓનો સંગ્રહ કરવો.

અધ્યાય ૧૪ મો:- (૫૧૬ ૭૩૩ થી ૭૩૮) બિન્નૌલીનું વૃત્તાંત-માઈનાલસિલાશેખ-દાઝવંશનો સિલા-શેખ-વમોદા-આલુદાડનો કિશો અને મહેલ-અધેરી કુટિ.

અધ્યાય ૧૫ મો:- (૫૧૬ ૭૩૮ થી ૭૪૭) ટોડ સાહેબનું દાથીપરથી પડી જવું-મેઘૂના મામં-તાની સંકાતભૂતિ-મેઘૂનું વૃત્તાંત-ચિતોડ નગરનું વર્ણન-નગરજમણ-વાધરાવત સંગ્રહાયેલી પૃષ્ઠિ-શિક્ષાશેખ-ઉદયપુરથી પાછા ફરવું-કર્નલ ટોડ સાહેબનું સ્વદેશગમન-ઉપસંહાર.

આ સંસ્થાના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ

	પૃષ્ઠ	કદદંચ	મૂલ્ય	પેસ્ટેજ
પ્રીતમદાસની વાણી—સર્વથી મોટાસંગ્રહ ...	૪૨૦	૫ x ૬	૧૧	૦૮
અખાની વાણી—નવી આવૃત્તિ—પુષ્કળ વધારા સાથે ...	૫૦૦	૫ x ૮	૧૧	૦૮
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા—નવી આવૃત્તિ ...	૭૦૦	૫૧/૨ x ૮	૨૧	૦૧
શ્રીમદ્ ભાગવત—ઉત્તમ ભાષાંતર ...	૭૦૦	૮ x ૧૧	૫	૦૧
શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃત—ખંડે ભાગ ભેગા ...	૬૫૦	૫૧/૨ x ૮	૨૧	૦૮
શ્રી દાસબોધ—નવી આવૃત્તિ ...	૬૨૦	૫૧/૨ x ૮	૨૧	૦૮
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ—મોટા બે ભાગમાં ...	૧૪૦૦	૬૧/૨ x ૧૦	૬	૧૮
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ—ભાષાંતર ...	૬૦૦	”	૨	૦૧
સ્વામી રામતીર્થ—અથ ૧ થી ૪, ભાગ ૧ થી ૧૩ ...	૨૩૦૦	૫૧/૨ x ૮	૮	૧૧
સ્વામી વિવેકાનંદ—અથ ૧ લો, ભાગ ૧-૨-૩ ...	૫૭૫	”	૨	૦૮
” અથ ૨ લે ” ૪-૫ ...	૬૦૦	”	૨	૦૮
” ભાગ ૬-૭-૮-૯-૧૦—નોખા ...	૨૪૦૦	૫ x ૬	૭	૦૧
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ—ખાસ શુદ્ધ આવૃત્તિ ...	૭૮૪	૫૧/૨ x ૮	૨	૦૧
ધર્મતત્ત્વ—અંકિમકૃત ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ ...	૨૪૮	૫૧/૨ x ૮	૦	૦૧
યોગતત્ત્વ—રામચરકના ગ્રંથો ઉપરથી ...	૩૮૪	”	૧	૦૮
શ્રી ભજનસાગર—બહોળા વધારાસાથે નવી આવૃત્તિ ...	૨૦૦	૫ x ૮	૦	૦૮
સ્વર્ગતુલ્ય વિમાન { આ પુસ્તકો સ્વંચાલુ પદીયાર ...	૩૮૪	૫ x ૬	૧	૦૮
સ્વર્ગની કુંચી { રચિત હોધ એમાં અનેક ...	૩૭૮	”	૧	૦૮
સ્વર્ગનો ખનનો { દાખલાદૃષ્ટાંતપૂર્વક ઉત્તમ ...	૩૨૪	”	૧	૦૮
સ્વર્ગનો પ્રકાશ { સંખ્યાધ સમાયલો છે. ...	૩૩૬	”	૧	૦૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—યુગરાતી, હિન્દી કે મરાઠી સરળ શીકા સાથે ...			૦	૦૮
ભગવદ્ગીતા—મૂળ મૂળ ...			૦	૦૮
પંચરત્ન ગીતા—મૂળમૂળ ...			૦	૦૮
કૃષ્ણઓ—સગવાનની, વ્યાસગણેશની તથા સર્વદેવતાની; દરેકનો ૦૮, ૧૦ પ્રતના ૦૧			૦	૦૮

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

ધર્મનિબંધમાળા—ધર્મતત્ત્વસાથે નવી આવૃત્તિ ...	૫૬૦	૫૧/૨ x ૮	૧	૦૮
રાગ્યના સ્મૃતિઓ ...	૭૨૦	”	૨	૦૮
ખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ...	૫૫૨	”	૧	૦૮
મુખ્ય જીવન—અંગ્રેજી લાખો પ્રત નીકળી છે ...	૨૧૬	૫ x ૬	૦	૦૮

ઉત્તમ અને વૌદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ ગ્રંથોમાં	૨૧૦૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૬) ૧૫૮
સ્વામીરામતીર્થની જીવનકથા-(ચોથાઅંકરૂપે)	૬૪૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૨) ૦૫૮
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણચરિત્ર	૭૪૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૨૫૫ ૦૫૮
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)	૩૫૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૧૫૫ ૦૫૮
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ... ..	૫૨૮.... ૫૫૫ x ૮૬ ૨૫૫ ૦૫૮
મહાન સમ્રાટ અકબર... ..	૩૫૨.... ૫૫૫ x ૮૧ ૧૫૫ ૦૫૮
મહાત્મા ટોલસ્ટૉય	૬૨૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૨૫૫ ૦૫૮
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૮૪૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૩) ૦૫૫
વીર દુર્ગાદાસ	૨૪૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૦૫૫ ૦૫૮

ઇતિહાસ અને વૈદિકસંવંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે ભાગો ગ્રંથોમાં	૧૫૩૦.... ૬૫૫ x ૧૦.... ૧૦) ૧૫૫
આર્યભિષેક અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	૭૦૦ ૫૫૫ x ૮૧ ૪) ૦૫૫
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત	૧૪૦.... ૫૫૫ x ૮૧ ૦૫૫ ૦૫૮

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે વૌદાયક વાર્તાઓ

દુઃખીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભાગો.	૬૦૦.... ૫૫૫ x ૮૬ ૨) ૦૫૮
દુઃખીવાર્તાઓ-ભાગપંચમ-૨૮ સાંસારિક વાર્તા	૩૦૪.... ૫૫૫ x ૮૬ ૦૫૫ ૦૫૮
દુઃખીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ કો-વૌદાયક ૨૭ વાર્તાઓ... ..	૩૬૦.... ૫૫૫ x ૮૬ ૧) ૦૫૮
દુઃખીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ કો-અનેક વાર્તાઓ.	૩૫૦.... ૫૫૫ x ૮૬ ૧૫૫ ૦૫૮
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	૧૬૮.... ૪૫૫ x ૮૬ ૦૫૫ ૦૫૮

બાલકો માટે શાસ્ત્ર ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ બનાવોનો સંગ્રહ	૧૨૮.... ૫૫૫ x ૮૬ ૦૫૫ ૦૫૮
બાળસદ્ગુણ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૨.... ૫૫૫ x ૮૬ ૦૫૫ ૦૫૮
બાળકોની વાર્તા-૨૬૬ વાર્તાઓરૂપે ૨૧ પાઠ	૬૬.... ૫૫૫ x ૮૬ ૦૫૫ ૦૫૮
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સંયોગ સાચાં દૃષ્ટાંતો	૬૦.... ૫૫૫ x ૮૬ ૦૫૫ ૦૫૮
સુબોધક નીતિકથા	૧૮૪.... ૫૫૫ x ૮૬ ૦૫૫ ૦૫૮

સૂચના-આદર્શ દેહાંતમાળા, ભક્તોનાં ચરિત્ર, સુસલમાન મહાત્માઓ, યોગવાસિ ભારતનો સંત અને વીર પુરુષો, સંતવાણીના બીજા ભાગો-આ સર્વ ગ્રંથોના દિવાળીથી માંડીને નાનાસુધીમાં બહાર પડી જશે. જે પછી મહાભારત છપાવા માંડી એક જ વર્ષમાં સાતે ભાગ બહાર પોરતે સર્વ પુસ્તકો માટે ઉપરાંત વી. પી. અર્ચ પથ ૩ ૧૦) સુધી ૩.૦૧ જુડે ચલે છે. બહારથી મંગા અમદાવાદ જ લખવું. જે પત્રમાં જાન અં બાંચીને મંગાવો તેવું નામ પથ અવશ્ય લખવું. ૩. ૧ પુસ્તક લેવાથી કમીસન પથ મળશે. અથવા તથા વધારાના અર્ચનો ૩ ૦૧ પ્રથમ મોકલી દશેક રૂ.નાં પુસ્તકો રેલવે સ્ટે મંગાવવાથી અર્ચ જોઈ આવશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { સુબંધમાં-કાલજાદેવીના મંડિ
અમદાવાદમાં-સેવનકોર્ટ પ

गोपबन्ध या मारुतः

(१) शिव विग्रह १०११	(११) राजा पुराणिक १०१४	(१७) श्रीगणेश १०१४
(२) श्री ११ दश मन्दार १०१५	(१२) अर्जुन १०१५	(१८) श्रीगणेश १०१५
(३) श्री गणेश १०१६	(१३) अर्जुन १०१६	(१९) श्रीगणेश १०१६
(४) श्रीगणेश १०१७	(१४) अर्जुन १०१७	(२०) श्रीगणेश १०१७
(५) श्रीगणेश १०१८	(१५) अर्जुन १०१८	(२१) श्रीगणेश १०१८
(६) श्रीगणेश १०१९	(१६) अर्जुन १०१९	(२२) श्रीगणेश १०१९
(७) श्रीगणेश १०२०	(१७) अर्जुन १०२०	(२३) श्रीगणेश १०२०
(८) श्रीगणेश १०२१	(१८) अर्जुन १०२१	(२४) श्रीगणेश १०२१
(९) श्रीगणेश १०२२	(१९) अर्जुन १०२२	(२५) श्रीगणेश १०२२
(१०) श्रीगणेश १०२३	(२०) अर्जुन १०२३	

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૨ જો

લખણ ૧ લો-મરવાડાના જોધપુર રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

મારવાડાનાં જિલ્લા જિલ્લા નામો-પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પ્રમાણ-ચતિની વંશાવલી-મારવાડ-
નિવાસી રાડોડગતિની પારસીપુરના ચવન રાજાઓદ્વારા ઉત્પત્તિ-પ્રીત વંશાવળી-નયન-
પાલ અને તેના સમય-ક્રોજપર મેળવેલા વિજય-રાજપુત વંશાવળીઓનો ઉપયોગ-
કવિ કૃષ્ણદાસરચિત સ્વર્ગમકાશ-રાજરૂપક આખ્યાત અર્થાત્ અણતસિંહની બાદવાવરદા
અને તેના રાજ્યનો ઇતિહાસ-વિજયવિલાસઆખ્યાત અર્થાત્ જીવનચરિત્ર-પ્રીત
સાધનો-ચવનાથ અર્થાત્ છંડોસાધિક ભતિ-કમ્બજ નામધારી તેર રાડોડ-
કંઠ'બો-ક્રોજાધિપતિ રાજ જયચંદ-મુસલમાનોએ ભારતવર્ષપર અધિકાર
સ્થાપિત કર્યો તે પૂર્વે ક્રોજ રાજ્યની સીમા અને વૈભવ-તેતું પ્રચંડ સૈન્ય
માંડલિકની પદવી-તેને મળેલું દેવી માન-રાજસ્વયંવર-તેતું અપૂર્ણ
રહેલું અને પારણામ-ભારતની દશા-હિંદુઓનાં ચાર મોઢાં રાજ્યો-
દિલ્લી, ક્રોજ, મેવાડ અને અણહિલપુર-શાહજીની ધોરીએ
ભારતવર્ષપર ફરેલું આક્રમણ-દિલ્લીના મોહાણ રાજ-
પર તેણે મેળવેલા વિજય-ક્રોજપર આક્રમણ-સાત

શતાબ્દ પછી થયેલા ક્રોજનો નાશ-જય-
ચંદતું મૃત્યુ અને તેના મૃત્યુનો કાળ.

૩૧

રવાડ શબ્દ એ મારવાડનો અપભ્રંશ છે. યથાર્થ રીતે એતું નામ મરુથલ વા
મરુદેશ છે; અને તેનો અર્થ 'મૃત મૃત્યુઓનો દેશ' એવો છે. પ્રાચીન મુસલ-
માન ઇતિહાસવેતાઓએ અણસમજથી એને મારુદેશ પણ લખ્યો છે.
કવિઓએ એને મુરધરા કહ્યો છે અને ગ્રાસ મેળવવાને માટે કોઈ કોઈ વખત તે
માત્ર મરુજ લખ્યો છે. જે પ્રદેશ રાડોડ લોકોના અધિકારમાં છે, તેનેજ મરુભૂમિ
કહેવામાં આવે છે; પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્રથી લઈને સતલજ સુધીના

રેતાળ પ્રદેશને મરુદેશ કહેવામાં આવતો હતો.

મારવાડેશાધિપતિ રોહાવંશનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત અત્રે આપવામાં આવશે. આ વૃત્તાંત રોહોડોના પોતાનાજ ગ્રંથોમાંથી તારવી કાઢવામાં આવ્યું છે. જેમ મેવાડના ઇતિહાસમાં અમે મેવાડના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી સાર કાઢી અમારી પોતાની શૈલીમાં લખી કાઢ્યો છે, તેમ અમે અહીં કરીશું નહિ. અહીં અમે મારવાડના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી પણ કેટલાક ભાગનો સરલ અનુવાદ આપીશું.

સર્વથી પહેલાં અમે ગ્રંથકર્તાઓનાં પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કરીશું. પ્રથમ નાણાઇ જૈનમંદિરના પૂજારી યતિની બનાવેલી વંશાવલી છે. આ વંશાવલી ૫૦ પુટ લાંબી છે. આ વંશાવલીમાં સૌથી પહેલાં રોહાવંશની ઉત્પત્તિ ઇંદના ગેરુડમાંથી થયેલી જણાવી છે. પારલીપુરના રાજ યવનાશ્વને કલ્પિત પિતા જણાવવામાં આવ્યા છે. પારલીપુરના સંબંધમાં રોહોડો માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે તે ક્યાંક ઉત્તર દિશામાં છે; પરંતુ આ વંશના લોકો અશ્વ વા અસિમ્તિના યવન (સાઇધીઅન) રાજાદારા ઉત્પન્ન થયા છે. એ વાત સિદ્ધ કરનારા પ્રમાણો અમારી પાસે વિદ્યમાન છે.

આ વંશાવળીનો પ્રારંભ કાન્ધુબજા વા કનોજ અને કમ્બજ વંશના પ્રારંભની સાથેથી થાય છે અને રોહોડ વંશની તેર શાખાઓ, ગૌતમ ગોત્ર, માધ્યંદિની શાખા, શુકામાયં શુરુ, ગણપતિ અમ્બિ અને પંખની દેવી આદિનું વૃત્તાંત લખી તેની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

બીજા એક વંશાવલી પણ અતિ પ્રાચીન સમયની છે. રાજ નયનપાલે સંવત ૫૨૬ (ઈ. સ. ૫૭૦) માં કનોજ છૂટી લીધું અને ત્યાંના રાજા અજયપાલનો વધ કર્યો; ત્યારથી એના વંશને કનોજના રોહોડ કહેવાયા. એ ઇતિહાસમાં કનોજના અંતિમ રાજા જયચંદનું વૃત્તાંત પણ વર્ણવવામાં આવ્યું છે; તેમાં એવા ઉલ્લેખ છે કે જયચંદના ભત્રીજા શિયોજીને દેશપાર કરવામાં આવ્યો હતો અને બીજા પણ અનેક રોહોડો કનોજરાજથી ભયભીત થઈને મરહેશમાં જઈ વસ્યા હતા. વળી રાજા જશવંતસિંહના મૃત્યુનું (સંવત ૧૭૩૫ ઇ. સ. ૧૬૭૯) તેમજ તેની પ્રત્યેક શાખાનું વર્ણન પણ તેમાં છે.

ઇતિહાસવેત્તાઓને આ વૃત્તાંત અતિ શુદ્ધ અને નીરસ લાગશે; પરંતુ તત્ત્વચારીઓને આ ઇતિહાસના જેવા રસિક ઇતિહાસ બીજો કાંઈ પણ લાગશે નહિ. ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં આપણે જયમંદની ગાદીનો નાશ થયેલો જોઈએ છીએ અને તેના ભાઇભત્રીજા તથા આસરનેહીઓને મરુસ્થકના નાના નાના સરદારોની સેવામાં પ્રવિંઢ થતા જોઈએ છીએ. આર શતાબ્દીના અરસામાં આપણે આ ગંગાતટના રહેવાસીઓને સમસ્ત રેતાળપ્રદેશમાં પ્રસરી ગયેલાં જોઈએ છીએ. આ રેતાળ ભૂમિમાં તેમણે ત્રણ રાજનગરો વસાવ્યા, મોટા મોટા રાજભુવનો બંધાવ્યા અને એકેજ પિતાદારા ઉત્પન્ન થયેલા ૫૦,૦૦૦ વીરોએ રણસેનમાં દિલ્હીના બાદશાહની સામે બાથ ભીરી. રોહોડોના વંશ આટલો બધો વધી ગયો છતાં કનોજવિજેતા મુસલમાનોને તેની જાણ ન પડી! પરમેત્સાહી શેરશાહે, શિયોજીના સંતાનોએ રણસેનમાં તેની સામે બાથ ભીરી ત્યારે કહ્યું હતું કે: “એક મુઠ્ઠીભર જવને માટે હું ભારતવર્ષનું સિંહાસન ખોવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો હતો!” આ વાક્યપરથી રોહોડો કેવા પરાક્રમી હતા, તે સ્પષ્ટરિતે પ્રતીત થાય છે.

પ્રત્યેક રોહોડના હૃદયમાં જાતિજાભિમાન સદા જગૃત રહે છે, એ જાણી આપણને પરમ આનંદ થાય છે. સર્વ રોહોડો પોતાને એક જ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માને છે અને તેઓ પોતાના આઘ પુરુષને અત્યંત પૂજનીય ગણે છે. આવા જાતિજાભિમાનની અસર પ્રજા ઉપર કેવી થાય છે તે સર્વ માણસો જાણે છે; માટે તે વિશે લખવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. ઇતિહાસવેત્તાઓ પુષ્કળ નામો લખવાં એને માત્ર શાહીનો દુરુપયોગ જ ગણે છે.

ઉપલી બન્ને વંશાવલીઓ સિવાય બીજા કેટલાક ભટ્ટગ્રંથો મારવાડના ઇતિહાસસંબંધે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં “સૂર્યપ્રકાશ” “રાજરૂપકામ્યાત” અને “વિજયવિલાસ” એ ત્રણ મુખ્ય છે. આ ત્રણે ગ્રંથોમાંનું વર્ણન અમે હવે જણાવીએ છીએ.

૧) મારવાડના અલ્હાયસિંહ નામના એક રોહોડ રાજાએ કર્ણાટકના નામક ભટ્ટ કવિ પાસે “સૂર્યપ્રકાશ” ગ્રંથ રચાવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં ૭૫૦૦ છંદો છે. ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં રાજ

માનસિંહે આ ગ્રંથની એક નકલ મારી પાસે મોકલી હતી. કવિ કર્ણદાને મનુષ્યના ઉત્પત્તિ-કાળથી પ્રારંભ કરીને મહારાજ સુમિત્ર સુધીની વંશાવળી આપી છે, પણ પછી તે અટકી પડે છે અને ન્યનપાલથી રાજવંશની વંશાવળીની પુનઃ શરૂઆત કરે છે.

ઉક્ત ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાજ ન્યનપાલે કનોજ રાજ્ય હતી લઇ તેપર અધિકાર સ્થાપિત કરી કમધ્વજની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. કવિ કર્ણદાને રાજકીય જ્ઞાંતોપરથીજ પોતાના ગ્રંથની રચના કરી છે; છતાં નાદોલના દેવમંદિરમાંથી જે વંશાવળી પ્રાપ્ત થઈ તેમાંનાં જ્ઞાંતોની સાથે સૂર્યપ્રકાશમાંનું વર્ણન વિશેષ મળતું આવે છે; પરંતુ એ વંશાવળી પણ સંક્ષિપ્ત છે. કનોજની રંગભૂમિમાં રોડોડ વંશિએ જતાવેલી વીરતા, પરાક્રમ તથા યુદ્ધકૌશલના સંબંધમાં સૂર્યપ્રકાશ ગ્રંથમાં વિશેષ વર્ણન નથી એ અતિ આશ્ચર્યની વાત છે. આ ગ્રંથમાં એટલે સુધી અંધેર જણાય છે કે તેના પ્રણેતાએ જ્યમદંતો પરાજય અને તેના મૃત્યુની વાત પણ જોડી દીધી છે ! તેણે એકદમ મારવાડની રંગભૂમિપર ઉપસ્થિત થઈ મહારાજ શિયોજીના વંશનેત્રું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીનેજ રાજવંશાવળી પૂર્ણ કરી છે.

“ રાજરૂપકાખ્યાત ” માં સૌથી પહેલાં સૂર્યવંશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મહારાજ ઇન્દ્રાકુના વંશજે પોતાની પ્રાચીન રાજધાની અયોધ્યાનગરીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા, તે સમયનું સંક્ષિપ્ત જ્ઞાંત આ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ સર્વ જ્ઞાંત ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાએ શિયોજીએ પોતાના દેશનો કરેલો ત્યાગ આદિ કેટલીક ઘટનાઓવિશે પણ વિવેચન કર્યું છે. જે દિવસે રોડોડ વીર શિયોજીએ કેટલાક અનુચરોને લઇને રાજસ્થાનની મરુભૂમિમાં આવી પોતાના વિશાળ વંશનું વૃક્ષ સ્થાપિત કર્યું; તથા જે દિવસે તેણે પોતાના પરમ સાહસના પ્રભાવવડે દુગ્ધ મરુભૂમિમાં સુરોશિત રાજમહાલયો બંધાવ્યાં, તે દિવસથી લઇને મહારાજ નસંવંતસિંહના મૃત્યુસુધી, રોડોડ કુલનો ભાગ્યતરંગ કપી કપી દિશામાં વલો હતો, તેનું સંક્ષિપ્ત જ્ઞાંત આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત બીજી ઘટનાઓ પણ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે. મહારાજ નસંવંતસિંહને ૭૭-કપટથી નાશ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેમના બાલક કુમાર અજીતસિંહે કેવી કેવી વિપત્તિઓ સહન કરીને રાજસિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને કેવી રાજનીતિથી રાજ્ય કર્યું, એ બાબતનું વર્ણન પણ “ રાજરૂપકાખ્યાત ” માં ક્રમશઃ આપવામાં આવ્યું છે. આટલુંજ લખીને ગ્રંથકારે પોતાની ભેખિની જોડી દીધી નથી; પરંતુ તેણે રોડોડ વીર અજીતસિંહ અને તેના પુત્ર અભયસિંહના શાસન-કાળથી લઇને ગુજરાતના સુમેદાર સર જીવદંડ્યાની સાથેનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું ત્યાંસુધીની સર્વ ઘટનાઓનું પણ વર્ણન કર્યું છે. એ રીતે આ ઇતિહાસમાં સંવત ૧૭૭૫ (૪૦ સં ૧૬૯૧) થી સંવત ૧૭૮૭ (૪૦ સં ૧૭૩૧) સુધીની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન છે.

આ સિવાય “ વિજયવિલાસ ” અને “ ખ્યાત ” નામના બીજા એ લઘુગ્રંથોમાં પણ મારવાડસંબંધી વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે. “ વિજયવિલાસ ” માં એક લાખ ૭૬ છે. આ ગ્રંથમાં વખતસિંહના પુત્ર વિજયસિંહના શાસનકાળ સુધીનું સમસ્ત વર્ણન લખવામાં આવ્યું છે; તેમાં વિજયસિંહ અને રામસિંહની વચ્ચેના યુદ્ધનું જ્ઞાંત છે. તે પછી મરાઠાઓએ મારવાડમાં પ્રવેશ કર્યો તે વિશેનું વર્ણન છે.

“ ખ્યાત ” પણ એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે; પરંતુ કર્નલ ટૉડને આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. આ ગ્રંથના જે ભાગમાં બાદશાહ અકબરના મિત્ર રોડોડ રાજ ઉદયસિંહનું તેમજ તેમના પુત્ર ગજસિંહ અને પૌત્ર જયવંતસિંહનું વર્ણન લખવામાં આવ્યું છે, તેજ ભાગ તેમને મળ્યો હતો. આ સર્વ ઇતિહાસિક જ્ઞાંત એકત્રિત કરીને ટૉડ મદાશયે મારવાડના ઇતિહાસની રચના કરી છે. ૨

* કર્ણદાન લાટ નહોતો પરંતુ ચારણ હતો.

૧ મદાશય જયસિંહનો જન્મકાળ નાશ કરવામાં આવ્યો નહોતો; તેણે કુદરતી મોતે મરણ પામ્યા હતા.
૨ આટલો ભાગ (આ પેરમાક) મૂળ ટૉડ સમ્રાજ્યમાં નથી, પણ દિન્દી બાબાજીમાં દમિયયે દોનાથી તે આવી લાખ થયો છે.

રાડોડોની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાત પૂર્વે (જ્ઞા અથવા પ્રથમ ભાગમાં) લખવામાં આવ્યું છે; માટે આ સ્થળે અગ્રે તેમનો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. અંગાના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા પારલીપુરથી ઉપડીને રાડોડ વંશજશ્રી તેના દક્ષિણ ભાગમાં અર્થાત મરજૂમિમાં શી રીતે સ્થાપિત થયું, તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાત કોઇ પણ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. આ પરથી એમ જણાય છે કે તે સમયે રાડોડો રાજનીતિમાં પ્રવીણ થયા નહોતા.

તદુપરાંત, જ્ઞેધપુરના એક રાજાએ એક જુદિમાન રાજકર્મચારીની પાસે એક નોંધપોથી તૈયાર કરાવી હતી. આ પોથીમાં ઈ. સ. ૧૬૨૯ માં થયેલા રાજ અજીતસિંહના મૃત્યુથી લઇને ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અગ્રેનેની સાથે થયેલી સંધિ સુધીનું જ્ઞાત પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ્ઞાત લખનારના પૂર્વપુરુષ જ્ઞેધપુરના રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદ ભોગવતા હતા અને તે પુરુષ ભૂત તથા વર્તમાન ઐતિહાસિક જ્ઞાતોની ભૂતિરૂપ હતા. આ પ્રકારે પુસ્તકોદાર તથા રાજા, મહારાજા, દરબારીઓ, સામંતો તથા પ્રજાજનો સાથે કરેલા વાર્તાલાપદાર આ ઇતિહાસ સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યો છે. વિહંગદૃષ્ટિએ જ્ઞેવાથી એ ઇતિહાસ નીરસ પ્રતીત થશે, પરંતુ પશ્ચિમી સિત્તાકર્ષક લાગશે.

રાડોડોની વંશાવળી સાખાપ્રશાખાસંહિત આ ગ્રંથમાં લખવામાં આવી છે. એકજ રાડોડ-વંશની સાખાઓ આજે એકબીજાની સાથે વૈર રાખે છે, એ અતિ શોચનીય છે. "આ વંશાવળી" જ્ઞેવાથી પ્રત્યેક સાખાનો અધિકાર જ્ઞાત થશે અને પરસ્પર આશ્વતા લગાઈગમગાથી તેમની જે હીન દશા થઇ છે, તેની નિવૃત્તિના ઉપાયો કરવા વિચાર સ્પુરશે. આવા સમયમાં મે' જે આ ઇતિહાસ બહાર પાડ્યો છે, તેથી મહારાજાધિરાજને રાડોડોનો અધિકાર નિર્ણયિત કરવામાં ધણી સુગમતા પડશે.

રાડોડો સર્વવંશી છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ માથે લેવાની અમારી ઇચ્છા નથી, રાડોડોની ઉત્પત્તિ : ઈદ્રના મેરુદંડથી થઈ હતી કે નહિ તે ચર્ચામાં પડવા અમે ઇચ્છતા નથી, તેમજ અમે ઉત્તરમાં નામમાત્રના પિતાનું રાજ્ય પણ દુર્ગંતા નથી. અગ્રે તે આજ એકલુંજ કહીને સંગ્રહ થઇયું કે પારલીપુરના રાજાના કુટુંબમાં આ દેવી દસ્તદેખે કોઇક શુભ અપયશ દાંડવાને માટે નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો.

યવનાશ્ચ શબ્દ યવન અને અશ્વની સંધિથી બન્યો છે. ઈડોસાધિક નામની જંગલી જ્ઞતિ સિંધુ નદીના તટપર વસતી હતી. અંદ્રવંશની ઉત્પત્તિ ભુધ દેવતા અને પૃથ્વીદારા થઇ છે અને એ વંશની સૂચીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વિજયાશ્વના પામે પુત્રો સિંધુ નદીના તટપરના પ્રદેશમાં નિવાસ કરતા હતા. વળી પાદશાહ સિકંદરના આક્રમણસંબંધીના સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં પણ આસા-સોની અને આસાકોની જ્ઞતિઓનું જ્ઞાત મળી આવે છે. આ જ્ઞતિઓ હાલમાં પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં વાસ કરે છે.

હિંદુસ્થાનના સ્થાથી વંશોમાં હાલ પુષ્કળ પરિવર્તન થઇ ગયું છે. હન્સ, પાર્થિવન તથા જેત ઇત્યાદિ જ્ઞતિઓએ પોતપોતાની પૃથક્ પૃથક્ રાજધાનીઓ ભરતબંડના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગમાં સ્થાપિત કરી છે.

સવત ૫૨૬ (ઈ. સ. ૪૭૦) માં નયનપાવે કનોજ હસ્તગત કર્યું અને તે સમયથી રાડોડોને કમ્પ્લેજની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ. તેના પુત્ર પદારત અને પૌત્ર પુન્નદારા તેર મહાવંશોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. આ સર્વ વંશોને કમ્પ્લેજની ઉપાધિ સાધારણરીતે લાગેલી હતી.

યતિની વંશાવલીમાં આ લોકોને 'ભરત' કહેવામાં આવ્યા છે; પરંતુ પ્રાચીન જ્ઞાતોમાં તેઓ કેવળ 'પદારત'ના નામથીજ પ્રસિદ્ધ છે.

આ તેર રાજવંશોની વંશાવલી નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ધર્મપિંબ—એમના વંશજો દાનેધર કમ્પ્લેજના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

(૨) માન—એમણે કાગડા નામક સ્થાનમાં અકધાનોની માથે મુદ્દ કર્યું હતું. અભયપુરની સ્થાપના પણ તેમણેજ કરી હતી આજ કારણથી એમના વંશજો અભયપુરી કહેવાય છે.

(૩) વીરચંદ્ર—એમણે અણહિલપુર પાટણના અધિપતિ હીરા ચૌહાણની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. વીરચંદ્રને ચૌહ પુત્રો થયા હતા. તેઓ સ્વદેશ છોડી દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. વીરચંદ્રના

વંશને કપાલિયા કમધ્વજના નામથી વિખ્યાત થયા હતા.

(૪) અમરવિજય—એમણે ગંગાતટપર આવેલા ગૌરાગઢના પરમાર અધિપતિની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેમણે રાજ્યવેળાથી પોતાના શ્વસુરના જોતના સોળ સહસ્ત્ર પરમારોને મારીને ગૌરાગઢપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. એમનાદ્વારાજ ગૌરા કમધ્વજની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

(૫) મુગ્ધનવિનાદ—એમના વંશને જલખેડીઆ કમધ્વજના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

(૬) પદ્મ—યદુવંશી રાજા તેજેમાનના હાથમાંથી એમણે ખાગલાણુ છતી લીધી હતો. વળી અપૂર્વ પરાક્રમથી એમણે ઓરિસ્સા પ્રાંત પણ છતી લીધી હતો.

(૭) એહર—યદુવંશીઓના હાથમાંથી એમણે જંગાળા દેસ છતી લીધી હતો. એમનાદ્વારાજ એહર કમધ્વજની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

(૮) વાસુદેવ—એમના જ્યેષ્ઠ ભાતાએ એમને બનારસ તથા ખીન્ન ૪૮ ગામોની નગરી આપી હતી; પરંતુ એમણે પોતાની કીર્તિ પ્રસારવાને માટે પારકપુર નામનું એક નગર વસાવ્યું. તરદેવ અથવા વાસુદેવના વંશને પોતાને પરકરા કમધ્વજતરિકે ઓળખાવે છે.

(૯) ઉગ્રપ્રભાવ—એમ કહેવાય છે કે ઉગ્રપ્રભાવે હિંગજાળ ચઢેલ નામક સ્થાનમાં આવેલા એક દેવમંદિરમાં જઈને ડોર તપ કર્યું હતું; અને દેવે તેમનાપર પ્રસન્ન થઈ તેમને એક તક્ષવાર આપી હતી, એમ કહેવાય છે કે દેવાતાથી ઉક્ત તલવાર મંદિરની સામેના કુંડમાંથી નીકળી હતી. દેવની આપેલી એ તલવારની સહાયથી ઉગ્રપ્રભાવે સમુદ્રતટપર આવેલા સમસ્ત દક્ષિણ દેશ છતી લીધા હતા. એમનાથીજ ચઢેલા કમધ્વજની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

(૧૦) સુકુટમાન વા સુકુટમણિ—તમ્બવંશી ભાતુ રાજાના હાથમાંથી એમણે ઉત્તર તરફના કેટલાક દેશો છતી લીધા હતા. એમના વંશને વીરપુરા કમધ્વજના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

(૧૧) હમરત—એમણે ૬૧ વર્ષની વયે વીર ગૂજરવંશી રુદસેન નામક એક રાજાને પરાસ્ત કરીને ઉત્તર ભાગના પહાડોની તળેટીમાં વસેલા કનકેસર નામક એક નગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. એના વંશને વરિયાવર કમધ્વજના નામથી વિખ્યાત છે.^૩

(૧૨) અલનકુલ—એમણે ખેરોડા નામક એક નગર વસાવ્યું. અલનકુલ એક વીર પુરુષ હતો. અટકમાં મુસલમાનોની સાથે તેને એકવાર યુદ્ધ થયું હતું. એમના વંશને ખેરોડિયા કમધ્વજના નામથી વિખ્યાત છે.

(૧૩) ચંદ્ર—એમને ઉત્તર પ્રદેશમાં તારપુર નામક એક નગર પ્રાપ્ત થયું હતું. પ્રસિદ્ધ તાહિરા નામક નગરના ચોદાણુ અધિપતિની પુત્રીની સાથે ચંદ્રનો વિવાદ થયો હતો. ચંદ્રે ઉક્ત સ્ત્રીસહિત કાશીમાં જઈને નિવાસ કર્યો હતો.

“સુવંશ” આ પ્રકારે વિશાળ અને પુષ્ટ થયો હતો.” ઇ. સ. ૪૭૦ માં રાઠોડવીર નયનપાશે કનોજ છત્યું અને ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં તેના તેર પૌત્રોએ ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર રાઠોડવંશની વિજયપતાકા ફરકાવી દીધી ત્યારથી લઈને સાતશતાબ્દીઓ (ઇ. સ. ૧૧૬૩) સુધીમાં રાઠોડવીરોએ કેટલા ડાકપણુ પ્રત્ન સંનીય કાર્યનું વર્ણન ઉલ્લેખ થતું નથી. રાઠોડોએ ગંગાતટપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, ત્યારથી તેમનો ઇતિહાસ સાર થાય છે. ઉક્ત ઇતિહાસગ્રન્થ સાત શતાબ્દીઓ વ્યતીત થઈ ગયા પછી કનોજના સિંહાસનપર જયચંદ બેઠો. તે પહેલાંની સાત શતાબ્દીઓમાં કેવળ એકવીસ રાઠોડ રાજાઓનાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે. જે અંશમાં આ એકવીસ રાજાઓનાં નામ

૧ પારકપુર સિંધુ નદીની સમુપર વસ્યું હતું. એમ કનૈલ રોડ લખે છે.

૨ એ મક્કાનના જિનાશપર આવેલું છે.

૩ રૌયલ એસિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકાલયના એક અંશમાં કનોજની આ સાખાનું કાંઈ ૭નાં લખવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક દોરાથી પ્રાપ્ત થયું હતું.

૪ વારાપુરપર એમણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી એના વંશને જયવંશ કમધ્વજના નામથી ઓળખાયા.

૫ તત્વારિષ્ઠ કૃતિમાં, વ્યહિસનું વર્ણન અનેકવાર પ્રાપ્ત થાય છે.

૬ જુઓ સુવંશપ્રકાશ

લખ્યાં છે, તે વાંચવાથી પ્રતીત થાય છે કે, " રાજ " ની ઉપાધિવાળા કેટલાક નૃપતિઓની પૂર્વે " રાવ "ની ઉપાધિવાળા કેટલાક મહિપતિઓએ રાજ્ય કબ્જું હતું.^૧ પરંતુ " રાવ " ની ઉપાધિ સર્વથી પહેલાં કયા રાજ્યએ ધારણ કરી હતી અને " રાજ " ની ઉપાધિવાળા કેટલા નૃપતિઓએ રાજ્ય કબ્જું હતું, તેવિશે કાંઈપણ જ્ઞાતાં ઉપલબ્ધ થતું નથી.

યતિની વંશાવળીમાં અનેક એવાં નામો પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે " સૂર્યપ્રકાશ " માં નથી. યતિની વંશાવળીમાં જે કેટલાંક નામો અધિક છે, તેમાંના એક રાજનું નામ અંદધ્વજ પણ છે. તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે અંદધ્વજે દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ તુમાર રાજ યશોરાજને એક યુદ્ધમાં હરાવ્યો હતો. યશોરાજનો શાસનકાળ સંપૂર્ણરીતે નિશ્ચિત થયો છે; પરંતુ યાદની વાત છે કે યતિની વંશાવળીમાં અંદધ્વજ તથા તેની પૂર્વના અને પાછળના રાજાઓનાં નામ એવી રીતે અવધ્યક્ષરી રીતે લખવામાં આવ્યાં છે કે સૂર્યપ્રકાશમાં લખેલી વંશાવળીની સાથે તેનો કાંઈપણ સંબંધ નેહી શકાતો નથી. કનોજની રંજભૂમિમાં મહારાજ નયનપાળના વંશને અર્થાત્ જયચંદના પૂર્વજોએ કરેલા કાંઈપણ પ્રશંસનીય કાર્યો^૨ યશસ્વિત વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી; છતાં જે અપૂર્ણ અને સાધારણ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે, તેપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે તે સમયના રોકોડો રોકોડપદને યોગ્ય હતા અને તેઓ નયનપાળનાં યોગ્ય સંતાનો હતા. તેઓ કાશ્મિરોના ઉત્તમ યુદ્ધોથી વિભૂષિત હોઇ પોતાનાં માનમર્યાદાની રક્ષા કરેક પ્રકારે કરવાને સમર્થ હતા. એક સમયે તેમના ગૌરવથી ભારતભૂમિ ગૌરવાન્વિત થઇ હતી. એક સમયે લટકવિઝા અને ચારણસેકિ અભિમાનપૂર્વક ઉચ્ચસ્વરથી તેમના વશ ગાતા ગાતા ભારતવર્ષના નગરેનગરમાં ભ્રમણ કરતા હતા. ભારતના દુર્લાભ્યે આજે તે પ્રકાશિત ગૌરવ સર્વની દષ્ટિ સમીપથી ફર થતું છે અને તેજ કારણથી નયનપાળના વંશજોની કીર્તિ આજે કોઇ ખાતું નથી.

જે પ્રકારે યુગવાની અણીપર આવી પહેંચેલો દીપક એકવાર પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશી નીકળે છે, તેજ પ્રકારે નાશ પામતી વખતે કનોજ રાજ્યનું ગૌરવ જમણા તેજથી પ્રકાશી ઉઠ્યું હતું. આ અત્યુન્નતિયું સવિન્નર જ્ઞાતાં મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં અને મહાકવિ ચંદ બરદાસીના અમૃતમય, અંથમા ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવેલું છે. જ્યારે આપણે તેજોએ છીએ કે રોકોડોના પ્રચંડ શત્રુ યૌદ્ધાણોએ પણ મુક્તકંઠે તેમનાં પરાક્રમેની પ્રશંસા કરીને તેમની આ પૂર્ણ કળાનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું^૩ છે, ત્યારે કનોજની અવનતિનો વિચાર આવતાં અશ્રુધારા છૂટ્યા વિના રહેતી નથી.

રોકોડોવીર નયનપાળ જે સમયે પોતાની વિજયપતાકા કનોજમાં સ્થાપિત કરી હતી, તે સમયે તેનો વિસ્તાર માત્ર પંદર કેશ (૩૦ માઇલ) નોજ હતો. એક સમય એવો પણ હતો કે ત્યાંનાં રોકોડ રાજાની સેના " દલપગલ " ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. આનો અર્થ એ છે કે તેનું દલ (સૈન્ય) પગલ (પાગલું) હતું, અર્થાત્ ધણી યોદ્ધા સંખ્યાને લીધે જ્યારે યોદ્ધા સેના કૂચ કરતી હતી, ત્યારે સૈન્યના ધણા માણસોને વિશ્રામ કરવો પડતો હતો. સૈન્યના અગ્રભાગ જ્યારે રણસેત્રમાં પહોંચી જતો, ત્યારે પાછલો ભાગ તો હજી નગરમાંથી નીકળતો પણ નહિ. આ બળવાન અને અગણિત સૈનિકો જગતની કોઈપણ જાતિની બળવાન સેનાની સાથે ગમે તે પ્રકારનું યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન હતા. સૂર્યપ્રકાશમા આ વિશાળ સેનાનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—“એથી હજાર કવચધારી વીર; ત્રિસ હજાર સ્વાર પાખરવાળા; ત્રણ લાખ પાપદળ અને બે લાખ ધનુર્ધારી તથા કરશીધારી (સંકરસૈના) વીરો હતા. આ સિવાય મહો-અત્ દાશીઓનું એક જૂથ પણ રણસેત્રમાં જતું હતું.”

આ બળવાન વિશાળ સેનાને લઇને એક સમયે રોકોડ વીરો સિંધુ નદીને તીરે યવનરાજની પ્રચંડ ગતિ રોકવા માટે લખાનક સમરભૂમિમાં ગયા હતા. જે દિવસે સિંધુ નદી ઉતરીને ધોર અને

૧ ૧૧૫૯ઐ. સુધી " રાવ " ની ઉપાધિ રહી હતી, અને ત્યાર પછી " રાજ " ની ઉપાધિ થઈ હતી.
૨ કેટલાક નૃપતિઓએ " રાજની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી ઉદયચંદ, કનકસેન, સદસપાલ, મેધસેન, વીર બદ્, દેવસેન, વિમલસેન, દાનસેન, ચક્રક, ગોક. રાજસેન, ત્રિપાલ શીપુજ (વિજયચંદ) અને તેનો પુત્ર જયચંદ, એમની ' દલપગલ ' ઉપાધિ હતી.
૩ યોદ્ધા અથવા દાસીનાં બખ્તરને પાંખર કહેવામાં આવે છે.

ધરાનેના બાહશાહ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, તેજ દિવસે સમરકુશળ જયચંદ તેની પ્રચંડ ગતિ રોકવાને માટે સામે ગયો. ઘણીવાર સુધી ઉભય દલોની વચ્ચે દારણુ યુદ્ધ ચાલ્યું. આ યુદ્ધમાં ઉભય પક્ષના અગણિત માણસો માર્યા ગયા. સિંધુ નદીનું નીલપાણી રક્તમિશ્રિત ચનાયી લાલ થઇ ગયું. હબસી (યવન) રાજા અને ફરંગી વીર એ ઉભય કનોજપતિની સેનાયી હારી ગયા. તેજ દિવસથી સિંધુનદીનું નામ સુખાખર પડ્યું.

ચૌહાણો બે કે રાઠોડોના પ્રાચીન શત્રુ હતા, તેપણુ તેમના કવિ ચંદ બરદાશી મહારાજા નયન-પાળના વંશજોના ગૌરવની પ્રશંસા કર્યા વિના રહ્યા નથી. તેઓ તેમને માંડલિકની ઉપાધિ આપે છે. તેઓ જણાવે છે કે ઉત્તર પ્રદેશના માંડલિકોએ શાહજહાન ધોરીને હરાવીને તેના આઠ સામંતોને કેદ પકડયા હતા. અરે પરાક્રમી હિંદુરાજાઓ પણ તેમના પ્રકાશિત પરાક્રમશી અગ્રિમાં પોતાનાં સન્માન અને ગૌરવની આહુતિ આપતા હતા !

અલ્હિલપુર પાટણના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ પણ તેમના અપાર બાહુબળથી એવાર પરાજિત થયા હતા. રાઠોડ રાજ્યની સીમા નર્મદાના દક્ષિણતટપર્યંત ફેલાઈ હતી. મર્વિત રાઠોડ રાજા જય-ચંદ દેવળ મનુષ્યોચિત સન્માન પ્રાપ્ત ચવાયી સંતુષ્ટ થયો નહિ. તેણે મહાન રાજસૂયયજ્ઞ કરી દેવસન્માન સન્માન પામવાની ચેષ્ટા કરી હતી. પ્રાચીન કાળમાં રાજસૂયયજ્ઞ દેવી ધામધુમથી કરવામાં આવતો હતો, તે વિચાર આવતાં ક્યા ભારતવાસીનું મન આનંદથી પરિપૂર્ણ થયા વિના રહેતું આ મહાપ્રયત્નનાં સર્વ કષ્ટો—અરે દારપાલનું અતિ ક્ષુદ્ર કામ પણ—રાજાઓ કરે છે. મહા-રાજા યુધિષ્ઠિર પછી કોઇ પણ આર્ષતુષ રાજસૂયયજ્ઞ કરી શક્યો નહોતો. શકપ્રવર્તક રાજા વિક્રમાદિત્યને પણ આ અપરિમિત સન્માન—આ દેવના જેવું સન્માન પ્રાપ્ત થયું નહોતું.

જયચંદ ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓપર આમંત્રણપત્રિકાઓ મોકલી દીધી. યજ્ઞની તૈયારી અને ધામધુમની વાત સાંભળી સમસ્ત ભારતવાસીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. સર્વ લોકો જય-ચંદને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. આમંત્રણપત્રિકામાં એવો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, કે રાજકુમારી સંયોગિતાના સ્વર્ગવરની સાથેજ આ મહાપ્રયત્ન સમરોહ કરવામાં આવશે.

જેતજેતામાં યજ્ઞની દિવસ આવી પહોંચ્યો. નિમંત્રિત રાજાઓ પોતપોતાની સેનાસહિત આવીને યજ્ઞકાર્યમાં બેઠાયા. સર્વ રાજાઓના આગમનથી કનોજરાજાને અપૂર્વ શોકા મળી. કવિવર ચંદ આ અપૂર્વ શોકાનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. ભારતના સર્વ હિંદુ રાજાઓ આ સમરોહપ્રસંગે કનોજ આવ્યા હતા; પરંતુ ચૌહાણરાજા પૃથ્વીરાજ અને મિહલોતારાજ સમરસિંહ ત્યાં આવ્યા નહોતા. કારણ કે તેમણે જયચંદને આ સન્માનને યોગ્ય માન્યો નહોતો. આથી જયચંદે તે ઉભય રાજાઓની સુવર્ણપ્રતિમા બનાવી અને તેજને અતિ કનિષ્ઠ સ્થાને ઉભી રાખી. પૃથ્વીરાજનું અત્યંત અપમાન કરવા માટે તેણે તેની પ્રતિમાને દારપાળના સ્થાનપર ઉભી રાખી. જ્યારે આ સમાચાર પૃથ્વીરાજના સાંભળવામાં આવ્યા, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તે ગ્રેમ કરવામાં અને વેર લેવામાં પ્રસિદ્ધ હતો. તે ધનુર્વિદ્યામાં પૂર્ણરીતે પારંગત હતો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે: “જ્યારે હું જયચંદને યજ્ઞ બંધ પાડીશ અને તેની દક્ષિણપર્યંત તેની પુત્રીને હરી લાવીશ, ત્યારેજ જંપીશ. ” ચાહાણુ-વીર પૃથ્વીરાજ આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને સર્વ પ્રકારે શક્તિમાન હતો. આ ધટનાથી રાઠોડો અને ચૌહાણો વચ્ચે જે કલહ જાગ્યો, તે અલ્પ સમયમાં શાંત થયો નહિ. તેની નિવૃત્તિને અર્થે દિલ્લી અને કનોજના જીવનસ્વરૂપ અગણિત રાજપૂતો સમરયોગમાં માર્યા ગયા. આ મહાન ધટનાનું વર્ણન ચંદ કવિએ ૬૯ ખંડોમાં કર્યું છે. તે જણાવે છે કે પૃથ્વીરાજે સંયોગિતાનું હરણ કર્યું, ત્યાર પછી પાંચ દિવસ સુધી સતત યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. આ ભયાનક યુદ્ધકલહજ ભારતના કાળરૂપ નિવચ્યો.

૧ સંદ બરદાશીના મંચપરથી પ્રતીવ ચાય છે કે ફરંગ (ફ્રેંચ—યુરોપીયન) વંશી શાહાજીની સેનામાં વિદ્યમાન હતા; પરંતુ તેઓ ક્ષી રીતે તેની સેનામાં આવ્યા હતા તેના નિષ્ફળ ફરજો કદિન છે. એમ જણાય છે, કે આ લોકો એકસરખી નાદેશા કોઈ ફરજો કરે.

૨ રાવજત

૩ પૃથ્વીરાજસામાં સમરસિંહની સ્વર્ણપ્રતિમા બનાવી હતી, એવો ઉલ્લેખ નથી.

આ ગૃહકલહમાં અગણિત રાજપૂત વીરો કપાઈ મુઆ, તેથી રાજપૂતોનું બળ ક્ષીણ થયેલું જોઈ મરુર થોરી બાદશાહ શાહજહાંને ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું તેના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે દખ્કાતીને તીરે જો યુદ્ધ થયું તેમાં જ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો.

આ ઘટના બની તે પૂર્વે ધણી સમયથી-અર્થાત્ મહમુદે આક્રમણ કર્યું તે પૂર્વથી-ભારતવર્ષની એના ચાર રાજ્યોમાં વિભક્ત થયું હતું.

(૧) દિલ્હી—આ રાજ્ય તુવાર અને ચૌહાણોના હાથમાં હતું.

(૨) કનોજ—અહીં રાઠોડો રાજ્ય કરતા હતા.

(૩) મેવાડ—અહીં આ ગિહલોતો રાજ્ય કરતા હતા.

(૪) અણહિલપુર—આ પ્રજા બાવડા અને સોવડાઓની સત્તા હતી.

આ ચાર મોટા રાજ્યોના તાબામાં નાના નાના અસંખ્ય રાજ્યો હતા સર્વ માડલિકે રાજ્યો તે સમયની રાજનીતિ અનુસાર પોતાપોતાના સ્વામીઓની આજ્ઞા પાલન કરતા હતા અને યુદ્ધપ્રસંગે તેમની પતાકાની એકત્રિત થઈ શત્રુઓની સામે ઝુઝતા હતા.

દિલ્હી અને કનોજના સ્વતંત્ર રાજ્યો એકબીજાની અલગ સમીપ હતા ઉભયની વચ્ચે કેવળ કાળા નદી વહેતી હતી આ નદીને ઝીંક ઇતિહાસવેત્તાઓએ કાલિન્દી સમી છે ઉભય રાજ્યોના માડલિકે રાજ્યોમાં પ્રાય સરખાજ હતા કાલિન્દીથી પશ્ચિમે સિંધુ નદીપર્યંત અને ઉત્તરે હિમાલય પર્વતથી લઈને દક્ષિણમાં મારવાડ તથા અરવલ્લીની પર્વતમાળા સુધી દિલ્હીના વિશાળ રાજ્યનો વિસ્તાર ફેલાયો હતો ત્યાંના તુવાર રાજની પાસે ૧૦૮ મુખાઓ હતા, જેમાંનો મોટો ભાગ આધીન રાજ્યોનો બનેલો હતો દિલ્હીના રાજાનું નામ અનગપાજ હતું તેના મરણ પછી ચૌહાણ પૃથ્વી-રાજને દિલ્હીનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું એક સમયે પૃથ્વીરાજના તાબામાં ૧૦૮ માડલિકા હતા.

કનોજની પ્રજા ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત સુધી અને પૂર્વમાં કાશી તથા અબધ નદી પાર છુદેલખડ સુધી ફેલાઈ હતી દક્ષિણમાં મેવાડસુધી તેની સીમા હતી.

મેવાડ રાજ્યની સીમા ઉત્તરમાં અરવલ્લી પર્વત, દક્ષિણમાં કનોજના તાબાનું મુરધર અને પશ્ચિમે અણહિલપુર સુધી હતી.

અણહિલપુર રાજ્યની સીમા દક્ષિણે સમુદ્રપર્યંત તથા પશ્ચિમે સિંધ અને અટકપર્યંત ફેલાઈ હતી તથા તેની ઉત્તર સીમા તરફ જંગલ બાવી રહ્યું હતું.

ભદ્ર લોકોના પ્રથમમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે પ્રાય આ સર્વ રાજ્યો એકબીજાની સામે સમશર ધરીને એકબીજાનું રુધિર પીવાને તત્પર રહેતા હતા તેઓ એકબીજાનો નાશ કરવાનો ઉદ્દેશ કરતા હતા આ રાજ્યોના જીવનનો આરભ થયો, ત્યારથી જ ગિહલોતો અને ચૌહાણોમાં પ્રાય મિત્રતા અને તુવારો તથા રાઠોડોમાં પ્રાય શત્રુતા જાણાતી આવી છે રાઠોડો અને તુવારો વચ્ચેની પ્રચલિત શત્રુતા ભારતવર્ષના નાશનું પ્રધાન મારણ બની છે પરંપરા વૈભવિક સભ્ય થવાથી બાલક વલ્લભ શાંત થઈ ગયો પરંતુ આતરિક વૈર નિવૃત્ત થયું નહિ અતિ આતરિક વૈરનસ્ય પ્રચલિત બાળાશુષ્કની પેરે મોટા જોસ સાથે બહાર યુદ્ધ નીકળ્યું.

મહમદગઝનવીના આક્રમણ પછી જો કોઈ યુરોપી પ્રવાસી યુરોપના રાજ્યોમાં બમણ કરીને વેળિનટિયમ અર્થાત્ ગઝની (કે જે નગર હિંદુસ્તાનની લૂટથી ભરેલું હતું) માં થઈને દિલ્હી કનોજ અને અણહિલપુરનો પ્રવાસ કરતો તેને રાજપૂતોની સભ્યતા અને સિલ્પવિદ્યા સર્વથી શ્રેષ્ઠ જાણાત વળી તેને રાજપૂતોની શસ્ત્રવિદ્યાનો પણ ઉત્તમ પરિચય મળતો તેને અવશ્ય વિદિત થાત કે રાજપૂતો જગતની કેશપણ પ્રજા કરતા શસ્ત્રવિદ્યામાં ઉત્તરે એવા નથી.

તે સમયે યુરોપની પ્રજાની અનુસાર ભારતના પ્રત્યેક રાજ્યમાં યુદ્ધપ્રસંગે પ્રજામાંથી મોદાઓ સુદી કાઢવાનો રિવાજ હતો સૌભાગ્યવદ્ધાત યુરોપમાં જ ભૂરી સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે.

૧ રાજ પૃથ્વીરાજ અનગપાજની પુત્રીનો પુત્ર હતો તેથી તેઓ તેને પોતાના ઉત્તરાર્ધિકારી બનાવી પોતે સંન્યાસી બનીને બદ્રિકામથમાં આશ્રય લેતા હતા.

૨ પ્રભસત્તાક રાજ્યને કાશીમાં જ ભૂરી સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે.

સ્તાન તેથી વંચિત રહ્યું. તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં યુદ્ધના જેવું ઉત્તમ કાર્ય બીજું કોઈપણ માનવામાં આવતું નહોતું. રાજપૂતો વારંવાર યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા અને તેઓ પરસ્પર લડીને ક્ષીણ થઈ ગયા હતા. આ તકનો લાભ લઈ શાહજુદ્દીન ધોરીએ ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું. તેણે સૌથી પ્રથમ દિલ્લીના ચૌહાણ રાજા પૃથ્વીરાજને દરાબ્યા કે જે તે સમયે ભારતવર્ષના સૌથી મહાન રાજા હતા.

જે દિવસે દયદત્તી નદીનાં કુશિરમિશ્રિત સ્તત્ત્વમાં ભારતનો ગૌરવરવિ ડૂબી ગયો, તેજ દિવસે શાહજુદ્દીન ધોરીએ પાંડવવીર યુધિષ્ઠિરની રાજધાની પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને જયચંદ્ર પર આક્રમણ કર્યું. આ ઘટના બની તે પૂર્વેજ પૃથ્વીરાજની સાથે યુદ્ધ કરી જયચંદ્ર પોતાનું સેનાબળ ખોષ બેઠો હતો, તે છતાં પણ પોતાના શિર પર આવી પડેલી આ વિપત્તિ જોઈ તે થથરાઈને સૈનિકો એકત્રિત કરી શાહજુદ્દીનની સામે ગયો; છતાં તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. વિજયી આક્રમણકર્તાના પ્રયત્ન બળને તે રોડી રાકયો નહિ. અતે જયચંદ્રે ગંગાપાર નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેનો આ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો. તેની નૌકા ગંગા નદીના જલમાં ડૂબી ગઈ અને તેમાં તે પણ ડૂબી મુઓ. આ શોચનીય ઘટના સંવત ૧૨૪૯ (૪૦ સં ૧૧૯૩) માં બની.

જે છત્રીસ રાજાઓ હિમાલયથી વિંધ્યાચળ સુધી અધિકાર ભોગવતા હતા અને જે આટલા દિવસ સુધી રાઠોડવંશની વિજયપતાકાનીએ એકત્રિત ચતા હતા, તે સર્વ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ચાલ્યા ગયા અને કનોજના વિશાળ રાજ્યક્ષેત્રમાં મહારાજા નયનપાળનું શેપેહું વંશવૃક્ષ ઉખડી ગયું; છતાં તે સર્વથા નાશ પામ્યું નહિ. રાઠોડો દીર્ઘકાળપર્યંત પ્રતિષ્ઠિત રહે અને તેજ વંશની એકત્રીસમી પેઢીએ રાજ માન “રાજરાજેશ્વર” ની ઉપાધિ ધારણ કરી, રાજ જયચંદ્ર અને રાજ નયનપાળ સમાન પરમ પ્રતાપશાળી અને મહાતેજસ્વી ગણાઈ મરુભૂમિ ઉપર અધિકાર ભોગવે એવી વિધાતાની ઇચ્છા હતી. રાઠોડોનો ૧૩૬૦ વર્ષનો જે શૃંગ્લાબદ્ધ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે તેમને માટે અભિમાનપ્રદ છે અને તેટલાથી સંતોષ પામીને તેઓ નયનપાળની પૂર્વનાં ઇતિહાસ-પ્રતિ દુર્લભ કહે તોપણ કાંઈ હાનિ નથી.

અધ્યાય ૨ જો

જયંદના પૌત્ર શિયોજી અને સેતરામ કહેલો સ્વદેશનો ત્યાગ-પશ્ચિમ તરફનાં જંગલમાં તેમનો પ્રવેશ—સિંધુ નદીસુધી વિસ્તાર પામેલી મરુભૂમિના નિવાસીઓનું વૃત્તાંત—કાલુમઠના રાજાની પાસે શિયોજીને મળેલી પદવી—પ્રસિદ્ધ લયારા લાખા કુલાણીની સાથે તેમણે કરેલું યુદ્ધ—સેતરામનું મૃત્યુ—સોલંકી રાજકુમારીની સાથે થયેલો શિયોજીનો વિવાહ—તેમનું દ્વારકાં તરફ પ્રયાણ—લાખા કુલાણીની સાથે ઘોર યુદ્ધ—મહવાની ડાબી જાતિ તથા ખેડકરની ગાહિલ જાતિના નાશ—ખેડકરામાં શિયોજીનો નિવસ—પાલીના બ્રાહ્મણો પાસે તેમણે માગેલી પૃથ્વી—પહાડી જાતિઓનું આક્રમણ અરકાવવાને તેમણે પાલીના બ્રાહ્મણોને કરેલી સહાય—બ્રાહ્મણોએ તેમને આપેલી ભૂમિ—તેનો સ્વીકાર—પુત્રજન્મ—બ્રાહ્મણે તેમની શિયોજીએ તેમનાં પુત્રવધી હીધેલાં ગામે—શિયોજીનું મૃત્યુ—તેના ત્રણ પુત્રો—તેનો વિધાસલાત—શિયોજીના જયેષ્ઠ પુત્ર આસમાનનો રાજ્યાભિષેક અને સોનંગ તથા અજ અસથનનું મૃત્યુ—દુહડે—તેના રાજ્યાસનપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર—દુહડે કનોજપર કરેલું આક્રમણ અને ત્યાં અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો તેણે કરેલો પ્રયાસ—તેનું, મરુ-રાયપાલનો અભિષેક—તેણે હીધેલું પિતૃવર—તેના તેર પુત્રોનું વર્ણન—કનહલરાવનો રાજ્યાભિષેક—રાવજાતલન—રાવ છાડા—રાવ દીડા, ભાટી અને ઇતર લોકોની સાથે તેણે કરેલાં યુદ્ધો—નલમાલનો જય—રાવ સલકા—રાવ વીરભદ્ર—રાવ ચૂડા—તેણે મહારપર સ્થાપન કરેલો અધિકાર—તેની બીજી છતોનું વર્ણન—મહારના પુરિહર—રાજની હુદિતા સાથે તેનો થયેલો વિવાહ—ગિહલોત કુલની સાથે થયેલો સંબંધ—તેમનાં પુત્રોનું વર્ણન—મહારના વધ—રાવ રીડમલનું રાજ્યપદારોહણ—ચિતોડમાં કરેલો નિવસ—અજમેરની છત—મહારવાડના વિભાગ—રાવ રીડમલનો વધ—તેના ચોવીસ પુત્રોનું વર્ણન—સમતોની સ્ત્રી.

દિવસે યવનવીર શાહસુદીનના પ્રયંક બાહુબળથી કનોજનું રાજ્ય ચૂર્ણ થયું અને ૭ દિવસે સ્વદેશદોહી જયચંદ ગંગાજીના પવિત્ર જલમાં પડી પોતે કરેલા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું તે પછી અઢાર વર્ષ અર્થાત્ સંવત ૧૨૬૮ (ઈ. સ. ૧૨૧૨માં તેના પૌત્ર શિયોજી તથા સેતરામ પોતાની જન્મભૂમિ છોડી ૨૦૦ માણસોની સાથે મરુભૂમિ તરફ ગયા. તેઓ શાકારણથી પોતાની જન્મભૂમિ છોડી મરુભૂમિ તરફ ગયા, તેના સંબંધમાં લિજ્જલિજ્જ ભટ્ટમંથોમાં જૂદા જૂદા મતો જણાય છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રણયતીર્થ દ્વારિકાની યાત્રા કરવાનો હતો; ત્યારે કેટલાક ગ્રંથોમાં એવો નિર્દેશ કરેલો છે કે નવીન સ્થાનમાં જઈ ઉભય તથા વ્યાપાર કરી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવી તથા અને તે સુખ અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવું એવી ઇચ્છાથી તેમણે સ્વદેશનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ ઉભય મતોમાં કયો મત સત્ય છે, તે શિયોજીનું ચરિત્ર વાંચવાથી સહજ નિશ્ચિત કરી શકાશે. શિયોજી પ્રતાપી રાડોડકુલનો ગોત્ર વંશજ હતો. પૂર્વજોનું ગૌરવ યાદ રાખી તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો યત્ન ન કરે એવો યથાર્થ રાજપૂત કાણુ છે ? સારો રાજપૂત જન્મે આવી હીન દશામાં નિશ્ચિત બેસી રહે એ બનવું અશક્ય છે; તે પછી વીર શિયોજી જોનટ્ટિત શી રીતે ધારણ કરી શકે ? શિયોજી તેમ કરી શક્યો નહિ. જો તે તેમ કરતો તો મારવાડનો ઇતિહાસ લખાત કે નહિ એ સંકારપદ છે. રાડોડકુલનો ભાગ્યદીપક ધોમે ધોમે પ્રકાશિત થઈ રહ્યો હતો, તે શિયોજી સમજી શક્યો નહિ.

તે મુઠ્ઠીબર સેનાસહિત. મરુભૂમિના ઉચ્ચ રેતાળપ્રદેશમાં બ્રમણ કરવા લાગ્યો. ક્યાં જવું અને ક્યાં ઉપાયથી સૌભાગ્યલક્ષ્મીની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી, તેનો નિશ્ચય તે કરી શક્યો નહિ. અંતે તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે ભીષણ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ભીષણ ઉદ્યોગથીજ તેણે યમુના, સિંધુ અને મારા નદી તથા અરવલ્લીનાં સંગેથી ઘેરાયેલા વિસ્તૃત પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો.

આ વિશાળ ભૂમિમાં જે જે જાતિઓ નિવાસ કરતી હતી, તેનું સંહિત વૃત્તાંત આગળ આવી ગયું છે. આ સમય સુધી કુશાવહોએ પણ જંગલમાં રાજકીય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી નહોતી. તેમના સ્વર્ગસ્થ રાજ્યએ કનેજનના યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા. હાલમાં તે રાજ્યનો પુત્ર નમ્મલીસી કુશાવહ કુલના સિંહાસનપર બેઠો હતો. અજમેર, અંબર, સાંભર આદિ શાહાણુ રાજ્યો મુસલમાન રાજ્યોએ હસ્તગત કરી લીધાં હતાં; પરંતુ અરવલ્લીના અનેક કિલ્લાઓ હજી પણ રાજપૂતોના હાથમાં હતા. નાંદોલ નગર મુસલમાનોના ઘેર આક્રમણથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થયું હતું; અને વિસલદેવનો એક વંશજ ઉક્તા નગરનો અધિપતિ હતો. વળી મરુભૂમિના ગૌરવસ્વરૂપ મંદીરનગર પ્રાચીન પુરિહર કુલની પ્વળ ફરકાવી રહ્યું હતું. મંદીરના અધિપતિ રાણા માનસિંહ પુરિહર કુલનાં ઇર્દાં ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ પુરિહર કુલની સર્વ શાખાઓ ઉપર શાસન ચલાવતા હતા. રાણા માનસિંહને તેના સર્વ માંડલિક સરદારો પૂજ્ય માનીને તેમને અપૂર્વ સન્માન આપતા હતા અને તેઓ મરુભૂમિમાં એક અઘ્ન રાજ્ય ગણાતા હતા. ઉત્તરમાં નાગોર કોટની નિકટ માહિલગણ નિવાસ કરતા હતા. યદ્યપિ કાળના કઠોર કરપ્રહારથી હાલમાં નાગોર કોટનું કાંઈ ચિન્હ પણ હિંદુસ્થાનના નકશામાં ઉપલબ્ધ થતું નથી; પરંતુ તે સમયમાં તે અતિ પ્રતિષ્ઠિત નગર હતું. અનેક ભદ્ર ગ્રંથોમાં આ નગરનું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે. તે સમયે ઉક્તા મોહિલા કુળનો અધિપતિ ઓડીન નામક નગરને પોતાની રાજધાની બનાવી ૧૪૪૦ ઇ.સ. ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવતા હતા. જે સ્થાનપર આજે બિકાનેરનું રાજ્ય આવેલું છે તે સ્થાનથી ભટનેર સુધીનો સમસ્ત પ્રદેશ તે સમયમાં જટ જાતિનાં અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો. આ પ્રદેશની પૂર્વ દિશામાં મારા નદીના તટપરના રેતાળપ્રદેશ સુધીની સમસ્ત ભૂમિ, દયા, લંગા ? આદિ કેટલીક અસભ્ય જાતિઓના તાબામાં હતી. જેસલમેરમાં ભાટી, તેના દક્ષિણ ભાગમાં સોન અને સિંધ તથા કચ્છ દેશમાં જડોળ નામની જાતિઓ વસતી હતી. પરામારનાં કેંદ્રસ્થ આણુ તથા અંદ્રાવતીમાં સોલંકી કુલના રાજપૂતો વસતા હતા. એ સિવાય ઇન્દર અને મેવાડના દૈવી, ખેડધરના ગોહિલ, સાંચેરના દેવડા, ગણેશના સોનગઢા, ઓડિનનદ મોહિલ, સેનાસિના સોલા ઇ.સ. પ્રાચીન કુલના રાજપૂતો સમસ્ત પ્રદેશમાં આમતેમ ઊભલિખ દયામાં વાસ કરતા હતા. આમાંના અનેક કુલના રાજપૂતોએ રોડોડની પ્રદીપ્ત પરાક્રમાગ્નિમાં પોતાના કુલની મર્યાદા અને પોતાની નિવાસભૂમિની આહુતિ આપી દીધી. બીજા તેમના આધીન સામંત-તરીકે રહી ગયે તે પ્રકારે સુખદુઃખથી જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

રોડોડ વીર શિયોજીએ પોતાની બાલ્યાવસ્થાની લીલાભૂમિ કનેજનનગરનો ત્યાગ કર્યો. જે રાજ્યમાં તેના પૂર્વજોએ મહાન ગૌરવસહિત રાજ્યાધિકાર લોગવ્યો હતો, તે રાજ્યમાંથી આજે તેને દીનદીન દશામાં નાસતું પડ્યું ! સદાને માટે તેનો તે ભૂમ સાથેનો સંબંધ તટી ગયો. દવે તે “સ્વર્ગાદિપિ મરીયસી” જન્મભૂમિનાં દર્શન પુનઃ કરી શકશે નહિ. દવે તે મંગાડિનારે વસેલી કનેજ નગરના ઉચ્ચ મહાલયોની અગાસીપર બેસીને વહેતી મંગાના કલકલ પ્વનિનું શ્રવણ કરી શકશે નહિ. તે રાજપુત ગૌરવાન્વિત રોડોડવંશનો યોગ્યવંશજ છે. અહો ! તેનાં ભાગ્યમાં કેવું મોટું પરિવર્તન થયું છે ! તે સિંહાસનનો અધિકારી હતા, પરંતુ આજે તે નિરાધાર અને નિરાશિત-ની પેઠે આમતેમ ભટકે છે !

+ પૃથ્વીરાજરાસમાં જેનું નામ મરોસી જણાવવામાં આવ્યું છે.

૧ આ જાતિઓનાં કાંઈપણ ચિન્હો હાલ ઉપલબ્ધ થતાં નથી. તેમાંની વળી સત્તુઓના દાવથી નાશ પામી છે; અને રોષે મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરી પોતાના પ્રાચીન નામને તિલાંજલી આપી છે.

શિયોજીના હુદયમાં નાના પ્રકારની ચિંતાઓનો ઉદય થવા લાગ્યો; પરંતુ તે કાણુલર પણ ગભરાયો નહિ. તે જાણતો હતો કે આપત્તિ 'સહેન કરવી' એ રાજપૂતનો પરમ ધર્મ છે; કારણ કે આપત્તિ એજ સુખનું મૂળ છે. તેણે મુઠ્ઠીલર માણસો સાથે પોતાની આત્માવસ્થાનું શાંતિનિકેતન, આશાની વિલાસભૂમિ અને પોતાના પૂર્વજોની રાજધાની એવી કોનોજ નગરીનો ત્યાગ કરી વિશાળ મરુભૂમિના રેતાળ મેદાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ચાર તરફથી સૂર્યકિરણોથી તપ્ત થયેલી રેતી ઉષ્ણતાનો વર્ષાદ વર્ષાવી રહી છે અને પવનથી ઉડતા રેતીનાં કણો તેના હુદય સાથે આવીને અથડાય છે! આવા સંયોગોમાં ગમે તેવા ધૈર્યવાન માણસને પણ નિરાશા ઉત્પન્ન થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી! પરંતુ શિયોજી કાણુલર પણ હતાશ થયો નહિ. તરંગથી અલાયખાન થતા કાઠના દુકાની પેટે લાગ્યના પ્રબળ પ્રવાહમાં તણાતો તણાતો જતે તે કાલુમદ નામક સ્થાનમાં પહોંચ્યો. બિઠાનેરથી દશ કોશ અર્થાત્ ૨૦ માઇલ પશ્ચિમ તરફ આ કાલુમદ છે. તે સમયે ત્યાં એક સોલંકી રાજ રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજ્યે શિયોજીનો પ્રેમપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો.

સોલંકી રાજ્યે આપેલા સન્માનથી તથા તેના ઉદાર વર્તનથી શિયોજી બહુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાની તેને ઇચ્છા થઈ. તે સમયે લાખા પુલાણી નામનો એક વીર રાજપૂત તે દેશના નિવાસીઓને અત્યંત દુઃખ દઇ રહ્યો હતો. લાખો પુલાણી પ્રસિદ્ધ જાડેજાદુલમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેના પુલરાદુર્ગ મરુભૂમિના રેતાળપ્રદેશમાં આવેલો હતો. આ દુર્ગ અત્યંત દુર્ગમ હતો. લાખો એવો બળવાન પુરુષ હતો કે તેનું નામ સાંલગીને સતજગતી લાઘવે સમુદ્ર-પર્યંતનો સમસ્ત દેશ કંપાયમાન થઇ જતો હતો.^૧ સોલંકી રાજની આજ્ઞાથી રાઠોડ વીર શિયોજીએ વીર લાખાની વિરુદ્ધ સમશીર અદ્યુષ્ટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી. સોલંકી રાજ્યે શિયોજીને સેનાપતિ નિમ્નો સમસ્ત સેનાનો બાર તેના હાથમાં સોંપ્યો. તેના લાઇ સેતરામ તથા અન્ય રાઠોડ વીરો પણ તેને સહાય કરવાને માટે રજુભૂમિમાં ગયા. ઉભય દેસો વચ્ચે સંગ્રામ થવા લાગ્યો. અંતે શિયોજીએ પોતાના ભયંકર અને પ્રચંડ શત્રુ લાખાપર વિજય મેળવ્યો.

શિયોજીને આ વિજય સુખમતાથી મળ્યો નહિ. આ વિજયના બદલામાં તેને પોતાના જીવનના સાથી પોતાના બંધુ સેતરામ અને બીજા વીર રાઠોડોનો બલિ આપવો પડ્યો; છતાં આ યુદ્ધમાં તેને વિજય મળ્યો, તેથી કાલુમદનો રાજા તેનાપર બહુ પ્રસન્ન થયો અને મહમદિત વાણીથી તેની પ્રશંસા કરી, અને તેણે પોતાની ભગિનીનો વિવાહ શિયોજીની સાથે કરીને તેની સાથેના પોતાનો સંબંધ દૃઢ કર્યો. પછી શિયોજી પોતાની પત્નીને લાઘવે દારિકાં તરફ આપ્યા. થોડા દિવસ મુઠ્ઠી પ્રવાસ કર્યા પછી તેમને અણહિલપુર પાટણનું દર્શન થયું. તેમણે શ્રમપરિહાર માટે તે નગરમાં વિશ્રામ કર્યો. તે નગરના રાજ્યે તેમને યથાધિકાર સત્કાર કર્યો. શિયોજી અણહિલપુરમાં હતા, એવામાંજ તેમને લાખા પુલાણીએ તે નગરપર કરેલા આક્રમણના સમાચાર મળ્યા. લાખા પુલાણીના આક્રમણથી અણહિલપુરનો રાજા અત્યંત ભયભીત થયો; પરંતુ પરાક્રમી શિયોજીએ તેનો ભય નિવૃત્ત કર્યો. તેઓ બળવાન લાખા પુલાણીની સામે બાથ બીડવાને તૈયાર થયા. ગતયુદ્ધમાં લાખો શિયોજીના પ્રિય બંધુ સેતરામને મારીને નિર્વિઘ્ને યુદ્ધભૂમિમાંથી નાસી ગયો હતો, તેથી આ વખતે મહાવીર શિયોજી પોતાના બંધુનું વૈર લેવાને માટે મહાક્રોધથી આગળ વધ્યા. વૈર લેવાની તૃષ્ણા અને યશની આકાંક્ષાથી ઉત્તન્નિત થઇને રાઠોડ વીર શિયોજીએ લાખાની સાથે દારુણ યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેઓ લાખાની સાથે દંઢ યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. ઉભય પક્ષની સેનાઓ ચિત્રની પેટે નિશ્ચળ ઉભી રહીને એ પરાક્રમી વીરોનું સમરકૌશલ્ય જોવા લાગી. તેમના ભયંકર અસિયુદ્ધથી રણભૂમિ વારંવાર કંપાયમાન થવા લાગી. સમશીરનો અણબજાટ અને તે વીરોની પ્રચંડ જળનાસિવાય બીજો કોઇ પણ ધ્વનિ

^૧ લાખો પુલાણી મહા બળવાન પુરુષ હતો તેણે કદિપણ નિરાશ્ય અને નિષ્વં મનુષ્યોને સતાવ્યા નહોતાં. તે જાનધર્મના સત્કારથી પણ કરતો હતો. આ કારણથી હણી નહીંથી સિંધુ નદીના સાગરસંગમ સુધીના પ્રદેશોમાં તેના યશોગાન ગાવામાં આવે છે. તેની પ્રશંસાનાં અનેક કાવ્યો રચાયાં છે અને લોકો તે દોશથી ગાય છે. રાજસ્થાનનાં ૭ પ્રાચીન નગરો તેના વાળામાં હતાં નીચે લખેલા પદ ઉપરથી તેનાં નામો જ્ઞાત થાય છે:—
“કંપમદા, સૂરપુત્ર, વચકજ્ઞા વાકો; અધાનીગઢ, જગતપુર, દેવગઢ લોકો.”

કણ્ઠિયાચર થતો નહોતો. આજે લાખાનો દિવસ ભરાઈ ચૂક્યો હતો. ન્તે કુસુદર્તમાં અણહિલપુર આવ્યો હતો. અંધુવધના શોકથી વ્યાકુળ બનેલા રાડેડ વીરના પંજમાંથી તે પોતાના શરીરની રક્ષા કરી શક્યો નહિ. શિયોજની પ્રગંડ તલવારના આઘાતથી તેનું શિર ધડપરથી દૂર જઈ પડ્યું. આ ઘટના બનતાંની સાથેજ અણહિલપુરની સેનાના જયજયકારધ્વનિથી આકાશ ગુંથ ઉઠ્યું. આ શબ્દ અનંત આકાશમાં જઈ વાયુવેગે ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો. જે લોકો લાખાના અત્યાચારથી પીડિત થયા હતા, તે સર્વ જાણે આ ધ્વનિ આનંદપૂર્વક સાંભળ્યો. સતલજથી સમુદ્રપર્યંતના સમસ્ત દેશના લોકોએ પોતાના ઉભય કર ઉઠાવી શિયોજને આશીર્વાદ આપ્યા.

બળવાન લાખાના રુધિરથી અંધુવધનો દારુણ શોકાગ્નિ શાંત કરી શિયોજ અતિ દર્પ પામ્યા. તેમની યાત્રા બાકી રહી હતી. વાસ્તવમાં તેઓ દારિકાં ગયા હતા કે નહિ તે વિષે કાંઈ સ્પષ્ટ વૃત્તાંત અઘાપિ પ્રાપ્ત થયું નથી. ભટ્ટ લોકોના મંથોમાં એવો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે કે આ સમયે તેઓ રાજપૂતોના મૂળમંત્રને હૃદયમાં ધારણ કરી અટલ પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. અણહિલપુરથી વિદાય લઈ તેમણે લૂણી નદીના તટપર કેટલાક દિવસ સુધી નિવાસ કર્યો. આ સ્થળે મહવા નામક એક નગર હતું. તેમાં કાખી કુલના ક્ષત્રિયો વાસ કરતા હતા. શિયોજએ ત્યાંના સર્વ ક્ષત્રિયોને મારીને તે નગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. તેમનાં હૃદયમાં ધીમેધીમે રાજ્યલોભ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો. પછી તેમણે તેની નિકટના ખેડપર પ્રદેશપર આક્રમણ કરી ત્યાંના ગોહિલોને મારી તે દેશમાં પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી. ગોહિલોને રાજ્ય મહેશકાસ તેમના હાથથી માર્યો ગયો અને ધણુ ગોહિલો જીવ લઇને નાસી ગયા; તથા વિજયી શિયોજએ લૂણી નદીના તટપર પ્રાચીન “ખેડનાથ” ની લીલાભૂમિમાં રાડેડકુલની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરી.

સૌભાગ્યલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થતાંની સાથે, મનુષ્યનાં ઇચ્છિત કાર્યો જલદી જલદી પાર પડવા લાગે છે. ખેડપરમાં નિવાસ કર્યો પછી અતિ અલ્પ સમયમાં શિયોજને પોતાની શ્રીની વૃદ્ધિ કરવાનો ખીજો એક શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયો. તે પ્રદેશની નિકટ આવેલા રવાલી નગરમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો વસતા હતા. તેઓ અતુલ ભૂમિના સ્વામી હતા; પરંતુ પર્વતવાસી મેર અને મીના લોકો તેમનાપર વારંવાર આક્રમણ કરીને તેમને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ દેતા હતા. શાંતિને ચાહનારા બ્રાહ્મણો આ દુહોળા પંજમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને કેાઇપણ ઉપાય દંઠમુધી યોજી શક્યા નહોતા. હવે શિયોજનાં પરાક્રમની વાત સાંભળી તેમને તેમનું સરણ અને સહાય લેવાની ઇચ્છા થઈ. તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ એકત્રિત થઈ તેમની સમીપ જઈ પોતાનું સમસ્ત વૃત્તાંત અથેતિ કહી સંભળાવ્યું. શિયોજએ તેમને સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને થોડા દિવસોમાં તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી, શાંતિપ્રિય બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ અને ધન્યવાદ મેળવ્યાં; છતાં બ્રાહ્મણોને પોતાનું દુઃખ સહાને માટે નિવૃત્ત થયેલું લાગ્યું નહિ. તેમણે ધાર્યું કે પાંચી નગરની નિકટથી શિયોજ જતા રહેશે તો કુટ પહાડી લોકો અચારપર પુનઃ આક્રમણ કરીને પૂર્વવત અત્યાચાર કરશે. આવો વિચાર કરી તેમણે શિયોજને પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છાથી તેમને કેટલીક ભૂમિ આપી. શિયોજએ તે ભૂમિ આદરસહિત મહણ કરી અને તેઓ તેમની નિકટ રહેવા લાગ્યા. શિયોજએ કાઢમદની જે સોલંકી કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો, તેના ઉદરથી ત્યાં તેને એક પુત્ર જન્મ્યો. બ્રાહ્મણોએ તેનું નામ આરાધાન પાડ્યું.

શિયોજ આ પ્રકારે ઉક્ત શાંતિપ્રિય બ્રાહ્મણોની સાથે જ્ઞાન ધારણ કરીને નિવાસ કરતા હતા; તોપણ તેમની મહારાજાંસાની દંઠ વૃદ્ધિ થઈ નહોતી. પાંચી નગર અને તેના લાખાનો સર્વ પ્રદેશ

૧ રાખી બનિ ૩૬ રાજકુલોમાંનું એક કુલ છે. તેમના સ્વત્ર રાજ્યનું આ અનિમ કુલ છે. આ નગરના ગોહિલોને મળ્યો હતો, તેમનું આગમન ખેડપરથી થયું હતું, એમ લખવામાં આવ્યું છે. આ કુલ તેને હસ્તે નથી.

હસ્તગત કરી લેવાની તેમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ તે શી રીતે કળગે લેવું તેના કાષ્ટપિય નિર્ણય તેઓ કરી શક્યા નહિ. યદ્યપિ બ્રાહ્મણોનો વધ કરવાથી તે ભૂમિ હસ્તગત કરી શકાય એમ હતું, તે પણ તેઓ બાલુતા હતા કે બ્રહ્મદત્ત એ મહાપાપ છે. તેઓ પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે: “યુ ક્ષુદ્ર ભૂમિને માટે હું બ્રહ્મહત્યાઈ મહાપાતકમાં પડું” કહિ નહિ. ” પરંતુ શોકની વાત છે કે તે રોકોડવીરના હૃદયમાં અતે અધિક ભૂમિ હસ્તગત કરવાની દુરાકાંક્ષા એટલી બલવત્તર થઈ ગઈ કે તેણે તે બ્રાહ્મણોનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે સંજુલર પણ વિચાર નહિ કર્યો કે જે બ્રાહ્મણોદારા મારા સૌભાગ્યનો માર્ગ ખુલ્લો થયો છે, તેજ બ્રાહ્મણોના હૃદયપર પાપાણુ મૂકી, કૃતમતાના પવિત્ર મન્તકપર લત્તાપ્રહાર કરી મારાથી શી રીતે મારી શકાય? અતે તેણે તેમનો નાશ કરવાનો ભયંકર નિશ્ચય કર્યો! એમ કહેવાય છે કે તેની સોલકિની રાણીએજ તેને ઉક્ત નિશ્ચય પાર પાડવાને ઉત્તેજિત કર્યો હતો. ગમે તેમ હો, પરંતુ શિયોજી આ મહા અનર્થકારી કાર્ય કરવાને માટે સુઅવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. સમય જતાં હોળાનું પર્વ આવ્યું. આ પર્વને દિવસે હિંદુઓ સર્વ પ્રકારની ચિંતા છોડી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું અનુકરણ કરી કાગ ખેલવામાં નિમગ્ન થાય છે. તે દિવસે શિયોજીએ પાલીના બ્રાહ્મણોના નાયકનો વધ કરી તેની સમસ્ત ભૂમિ તથા સંપત્તિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. તેના આ કાર્યથી તેના નામપર સદાને માટે કલકની કાળી દીઠી લાગી. આ કુદ કાર્યથી તેનું આયુષ્ય પણ લીધું થયું. બ્રહ્મદત્ત અને વિશ્વાસધાતરૂપી મહાપાતકના કાચમાં પોતાના હાથ ખરડી તેણે જે સંપત્તિપર અધિકાર સ્થાપન કર્યો હતો, તેને તે એક વર્ષથી અધિક સમય ભોગવી શક્યો નહિ. તુરંતમાંજ તેનું અવસાન થયું.

શિયોજીને ત્રણ પુત્રો હતા. બ્યેબં પુત્રનું નામ આસથાન, વચ્છાનું નામ સોનંગ અને નાનાનું નામ અજજ હતું. ઉત્તરાધિકારની સાધારણ પ્રણાલી અનુસાર બ્યેબં પુત્ર આસથાનનેજ પોતાના પિતાની ગાદી મળી. એક લટના પ્રથમાં એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે આસથાને ગોહિલોના હાથમાંથી ખેડકર એકવાર ખુંચવી લીધું હતું. પિતાની જેઠે પુત્ર પણ વિશ્વાસધાતી અને દગાબાજ હતો. શિયોજીએ જે રીતે વિશ્વાસધાત અને અધર્મચરણથી પાલીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તે પ્રકારે આસથાને પણ દગાબાજ અને હળકપટથી ઇંદર જીતી લઈ પોતાના નાના અધુ સોનંગને ત્યાંનો અધિકાર સોંપ્યો હતો.

ઇંદરનગર રાજરાતની સીમા ઉપર આવેલું છે. તે સમયે તે ગામીવંશીય રાજાના અધિકારમાં હતું. આસથાને હળકપટથી ત્યાંના રાજાનો વધ કરી તે સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. શોકથી વિદુવળ થયેલા નગરવાસીઓ તેનાં આવા અન્યાયયુક્ત આચરણને રોકી શક્યા નહિ. સોનંગના વંશજોહાતોગિયા રોકોડના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. શિયોજીના ત્રીજા પુત્ર અજજે પણ પોતાના બ્યેબં અધુ અને પિતાની જેઠે ઘોર હિંસા કરી સૌરાષ્ટ્ર પ્રાત સુધી પોતાની સમક્ષે ચલાવી હતી. સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે ઓખામંડળ નામક એક રાજ્ય હતું. તે સમયે ત્યાં પ્રાચીન સૌરવંશનો બીખમચાહ નામક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હિંસક અજજે તે રાજાનો વધ કરી તેના પાટનગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. તેના આ કાર્યથીજ તેના વંશજને વાયેલાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. હાલમાં રોકોડવીર અજજના વંશજો દારિકા તથા તેની પાસેના પ્રદેશમાં વસે છે અને હજ પણ તે અજ આ વિચિત્ર નામથીજ ઓળખાય છે.

આસથાન આઠ પુત્રો^૧ મૂકીને પરલોકવાસી થયો. તેમથી બ્યેબં પુત્ર દૂહડ પોતાના પિતાનાં સિંહાસન

અધિક પડે છે પાલી અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ ॥ પાલી જે પ્રકારે વસેલું છે તે ઉપરથી માત થાય ॥ કે તે કોઇ સમયે ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને સુદર્ન હરથ પ્રદેશોનું અતિ વિશાળ વાલિન્યવત્તર હતું. ટિબેટ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંથી પુરક સામગ્રીઓ અહીં એકઠિત થતી હતી અને અહીંથી અરબસ્થાન, મુસ્લિમ અને આફ્રિકા આદિ દેશોમાં જતી હતી પાલીમાં પૂર્વે પ્રવિયો^૨ રા. ૭૫૦૦૦ જાલના ઉપજવા હતા.

^૧ દુહડ, ભેયસાવ, સીધસી, જૂપ્પુ, ખાંડલ, ભેતમલ, ખાંદર અને ઉહડ. આ આઠ લાઇઓએ એક એક વંશની સ્થાપના કરી તેમાંથી દુહડ, ખાંડલ, ભેતમલ અને ઉહડ એ સાખાઓ અજાપિ વિદ્યમાન છે.

પર બેઠો અપ્રસિદ્ધ અને અધ્ય રાજ્યથી તેનું મન તમ થયું નહિ. તેના મનમાં એક નવીન ઇચ્છા ધીમે ધીમે વિકાસ પામી રહી હતી. દુહડ આસ્વાવસ્થાથીજ પોતાના પૂર્વજોના લીલાક્ષેત્ર ક્ષેત્રોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા પોતાના હૃદયમાં પોપતો આવ્યો હતો. તેણે પોતાના પિતાના સિંહાસન-પર બેસી પોતાની ઉક્ત ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો; પરંતુ તેનો એ સંકલ્પ પૂર્ણ થયો નહિ. ક્ષેત્રોનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં નિષ્ફલ થઈ દુહડે પુરિદરરાજ્યના હાથમાંથી મદોર ખુશ્ચી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઉક્ત પ્રયાસ સફળ થવાની વાત તો દૂર રહી; પરંતુ તેમાં તેને પોતાના પ્રાણની આકૃતિ આપવી પડી. તેણે પુરિદરરાજ્યનું રક્ત વહેવરાવવાની ઇચ્છાથી મદોરમાં જઈ પોતાનાજ રક્તનું તે ભૂમિમાં સિંચન કર્યું.

દુહડને સાત પુત્રો^૧ હતા. તેમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાયપાળ પોતાના પિતાના મૃત્યુ પછી રોડોડ કુલના સિંહાસનપર બેઠો. સિંહાસનપર બેસતાંની સાથેજ તે પુરિદરરાજ્યનું રક્ત વહેવરાવી પિતૃશોકની નિવૃત્તિ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. અધ્ય સમયમાંજ તેનો યત્ન સફળ થયો. વેર લેવાની ઇચ્છા ધરાવનાર રાયપાળે સેનાસહિત મદોરદુર્ગ પર આક્રમણ કર્યું. પુરિદર રાજ્ય તેના પ્રયત્ન આક્રમણની ગતિ રોકી શક્યો નહિ. તે રણભૂમિમાંજ માર્યો ગયો. તેનું મરણ થતાંની સાથેજ વિજયી રાય-પાળે મદોરદુર્ગ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. રોડોડકુલની વિજયપતાકા મદોરદુર્ગના શિખર-પર ફરકવા લાગી; પરંતુ આ વિજયનું આયુષ્ય માત્ર થોડા દિવસનુંજ હતું. પરાજિત થયેલા પુરિદરરાજ્યે શીઘ્ર પોતાનું પૂર્વજાલ સંચિત કર્યું અને રાયપાળને મદોરમાંથી નસાડી મૂક્યો.

રાયપાળને તેર પુત્રો હતા. તેનું મરણ થયા પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર કન્દલ સિંહાસનપર બેઠો. રાયપાળના શેષપુત્રો તે પ્રદેશના પ્રથમ પ્રથમ રથાનોમાં જતા રહ્યા. કન્દલની પછી જન્મદેન, તેની પછી તેનો પુત્ર ડાડો અને તેની પછી તેનો પુત્ર દીડો રોડોડકુલના સિંહાસનપર બેઠા હતા. આ રોડોડ રાજ્યોની કારકીર્દિનું કાંઈ વિશેષ વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી. માત્ર એટલુંજ વિદિત થાય છે કે તેઓ હિંસક-વૃત્તિનું અવલંબન કરી સદા પોતાની નિકટ વસતા લોકોની સાથે યુદ્ધ કર્યા કરતા હતા. કોઈ વાર તેઓ પરાજિત થતા તો કોઈવાર કોઈને મારી તેની ભૂમિસંપત્તિ હસ્તગત કરી લેતા. જ્યેષ્ઠભીરના ભદ્રપ્રથોમાં એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે ડાડો અને દીડો એ ઉલ્લય રાજ્યો અતિ દૂર હતા. તેઓ અમીરવર્ગને અત્યંત દુઃખ દેતા હતા. આથી તેમણે તેની સામે થઈને ખેડ રાજ્યમાં યુદ્ધ કર્યું હતું. રાવ દીડાએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ધણે વધાર્યો હતો. તેણે સોનગઢ સરદારની પાસેથી નમાલ-નગર અને દેવડ તથા વેલિયાઓના રાજ્યમાંથી પણ થોડો ભાગ જીતી લીધો હતો.

રાય દીડાના મરણ પછી સળખાર^૨ તેની ગાદીપર બેઠો. ભદ્રપ્રથોમાં દીડાના ઉત્તરાધિકારીતરીકે સળખારનુંજ નામ લખેલું છે. તેની પછી વીરમહેવ^૩ અને વીરમહેવની પછી ચૂડા રોડોડકુલના સિંહાસનપર બેઠા હતા. વીરમહેવે ઉત્તર ભાગમાં વસતી જોયા જાતિપર આક્રમણ કરી રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણ છોડ્યા હતા. તેના પુત્ર ચૂડાદારા રોડોડ-કુલની શ્રીવૃદ્ધિ થઈ. ચૂડા જોયો વીર હતો તેવોજ રાજનીતિય પણ હતો. તે રોડોડના ઇતિહાસમાં ધણે

૧ દુહડના સાત પુત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે:- રાયપાલ, પ્રોસ્તાલ, વિદાર, પિટલ, ભુગલ, દાણ અને વિમર; પરંતુ એકપુર રાજ્યની વંશવૃક્ષીમાં દુહડના નવ પુત્રો જણાવ્યા છે અને તેનાં નામો આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:- રાયપાલ, ચંદ્રપાલ, સિંહપાલ, ઇમારજ, લીમારજ, મનોહરસસ, ચેલસજ, સામંતસિંહ ને સુરસિંહ.

(વાસ્તવમાં આ નામોમાંનાં ઘણાં ખોટાં છે. દુહડ, જોયપાલ અને ધોડક એ ત્રણ નામો મારવાડના ઇતિહાસમાં આપ્યાં થયેલાં નથી. દરડ, ચેડડ. મેલગ અને ચાવડ એ ત્રણ નામો મારવાડના ઇતિહાસમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે અને કોઈકોઈ રજ્યો વેગડ, સીંચણ અને નાપાનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે કેરેલા હોય છે. પ્રેન્ડીન)

૨ તેમના વંશને સળખાવત નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મહેવા અને રાયપાળમાં એવો હાલ ભૂમિખાતરિ પાસ કરે છે.

૩ એના વંશને વીરમોહના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વીરમહેવને વિજય નામક એક પુત્ર હતો. તેના વંશને વીજ-તના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેઓ સેવરાવા, સિવાના અને દેણ એ ત્રણ સ્થાનોમાં નિવાસ કરે છે.

પ્રસિદ્ધ છે. યૂઝના પરાક્રમના પ્રભાવથીજ શિયોજનો વંશ ઉન્નત થયો. અગીઆર પેઢી થઇ એટલામાં રાઠોડવંશના લોકો રાજસ્થાનના પ્રાયઃ સમસ્ત દેશોમાં ફેલાઇ ગયા હતા. વીર યૂઝએ પોતાના વંશને અત્યુન્નત દશાપર લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે રાઠોડોની વીરતા જગતમાં પ્રકાશિત કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે: "હજીસુધી રાઠોડવંશના લોકોએ કાંઇ પણ મોટું સાહસ કર્યું નથી. રાઠોડોનો ઉદ્ધર્મ વિશેષ જણાયો નથી. જે લોકો ઉદ્ધર્મી અને ઉદ્યોગી હોતા નથી તથા જે લોકો હાથમાં સમરોર ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉન્નતિ કરતા નથી, તેને માટે આ જગતમાં સ્થાનજ નથી. શિયોજના સંખ્યાબંધ વંશોને હજી સુધી કાંઈ પણ કાર્ય કરી શક્યા નથી, તેથીજ રાઠોડોની ઉન્નતિ થઇ નથી." આનો વિચાર કરી તેણે રાઠોડોની ઉન્નતિ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. તેણે રાઠોડોના હૃદયમાં નવીન શક્તિનો સંચાર કર્યો. રાઠોડો નવજીવનને પ્રાપ્ત થયા. તેમના હૃદયમાં નવીન ઉત્સાહ આવ્યો, તેઓ પુનઃ જીવંત થઇ ગયા. યૂઝએ સર્વ રાઠોડોને એકત્રિત કર્યા અને એક મહાન સાહસ માથે લેવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો. આ કાર્ય અત્યંત ભયંકર હતું.

યૂઝએ મદૌરપર આક્રમણ કરવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. આ પ્રસ્તાવ સર્વ રાઠોડોએ ખુશીથી સ્વીકાર્યો અને તેમણે મદૌરપર આક્રમણ કર્યું. મદૌર રાજવીર યૂઝનું આ આક્રમણ સહન કરી શક્યો નહિ. તેના હૃદયના રુધિરથી સમરભૂમિ ભીંજાઇ ગઇ. રાજનું મરણ થયેલું જોઇ સમસ્ત પુરિહર સેના ગેવાળવિનાનાં ઢોરની પેઠે જ્યાં ફાલે ત્યાં નારી ગઇ. જયલક્ષ્મી રાઠોડવીર યૂઝને વરી. રાઠોડકુલની વિજયપતાકા મરુભૂમિના પ્રાચીન મદૌરદુર્ગપર ફરકવા લાગી.

ઉદ્ધર્મ, ખંત અને સહનશીલતા એ રાજપૂતોના વિજયની આવી છે. આ ત્રણ એષ્ટ ગુણોથી તેઓ સદા સુશોભિત હોય છે. વીરવર યૂઝમણુ આ ત્રણ ગુણોથી અલંકૃત હતા, તેથીજ તેમણે અસંખ્ય વિઘ્નો અને સંકેટો જોળાવીને મદૌરનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મદૌરનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે થોડા દિવસપર તેઓ અત્યંત દીનદશામાં આવી પડ્યા હતા. તે સમયની તેમની સ્થિતિ જોઇ દ્રાહને પણ એવી ઠરપના આવી નહિ હોય કે તેઓ મદૌરનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરશે ! તેઓ તે સમયે પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિ અને સપત્તિથી વંચિત થઇ બેઠા હતા; તેમની એટલી બધી દુર્દશા થઇગઇ હતી કે તેમને પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે છુપાઇને રહેવું પડતું હતું. તેઓ કાલાઉનગરમાં છુપાઇને એક ચારણના ઘરમાં રહેતા હતા. તેમણે કેટલાક દિવસસુધી ઉક્ત ચારણના ઘરમાં ગુપ્તવેરે કાળક્રમણ કર્યું; પરંતુ પછી તેમણે લાગ જોઇ પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ સાધી લીધો. એમ કહેવાય છે કે યૂઝને મદૌરનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે કાલાઉનગરનો ઉક્ત ચારણ કવિ તેમને મળવાને માટે આવ્યો; પરંતુ રાજ્યે તેને જોળાવ્યો નહિ તેમજ પોતાના દરબારમાં તેને પ્રવેશ પણ કરવા દીધો નહિ. અતે તે ચારણે અતિ દુઃખિત થઇ એક કવિતા જનતાવી રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. આ કવિતા આજે પણ મારવાડના ભાટોના મુખે સાલળવામાં આવે છે. ઉક્ત ચારણનું મર્મભેદી સુંદર કાવ્ય આજે પણ યૂઝના પૂર્વ ચારણનું સ્મરણ કરાવે છે.

મદૌર નગરમાં પોતાની પ્રભુતા દૃઢ કરી યૂઝએ નાગોરમાં રહેતી દિલ્લીના યવન સમ્રાટની સેનાપર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તેને નાગોરમાં પણ વિજય મળ્યો. પછી તે પોતાની વિજયિની સેના લઇ ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ જવા લાગ્યો અને મહા ધામધૂમસહિત ગોદવાડની રાજધાની નાદોલમાં જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં તે પુરિહર રાજાની એક કન્યા સાથે પરણ્યો. તેણે સદા વીરચિત કાર્યોમાજ પોતાનો સમય વ્યતીત કર્યો.

જેસલમીરના ભાટી રાજાના તાળામાં પૂંગલ નામક એક નગર છે. તે સમયે આ પૂંગલમાં રાણગદેવ નામે એક ભાટી સરદાર રાજ્ય કરતો હતો. રાણગદેવનો સાદૂલ નામનો એક મહાપરા-

૧ યૂઝએ પુરિહર પાસેથી મદૌર છોટી લીધું હતું, એ વાત સત્ય નથી. સત્ય વાત એ છે કે ઇલાના પુરિહરોએ તુઘ્લેની પાસેથી મદૌર છોટી લઇ તેમને પહેરામણીમાં આપ્યું હતું. આ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે નીચે લખેલો સોરઠો મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સોરઠો-યૂઝ નહિ આવે ચીન, કાસર કમાઉવના, જેઠે લયો લયલોત, મદૌરવર રેમાલિયે

યૂઝ ચવરી ચર. દી મદૌરવર ઘયળે, ઇલાતલ્લુ ઉપકાર, કમખજ કહે ન વિસરે (પ્રે. ડી)

કમી પુત્ર હતો. લાખા કુલાણીની પેઠે સાદુલ પણ પોતાના બાહુબળ ઉપર નિર્ભર રહી પોતાનો સમગ્ર વ્યતીત કરતો હતો. નાગોથથી લઈને લૂણી નદીનાં તટપર્વતના સમસ્ત દેશમાં લૂંટફાટ કરીને તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય સંચિત કર્યું હતું. મરુભૂમિના સર્વ લોકો સાદુલને સાક્ષાત્ત્વ યમરાજ સમજીને તેનાથી ભયભીત થતા હતા. એક સમયે તે કાષ્ઠક નગરમાંથી કેટલાંક ઉઠેા અને કેટલાંક અધ્ધેા છતી લઈને મોહિલોની રાજધાની ઓડિનની પાસે યજ્ઞને જતો હતો. આ વખતે તે નગરના સ્વામી માણિકરાજે આદરસહિત તેને નિમંત્રણ કર્યું. સાદુલ તેના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી ગેાત્ર સમયે તેની પાસે ગયો. ભોજન વગેરેની તૈયારી ઉતાવળે થવા લાગી. માણિકરાજ સાદુલની નિકટ બેસી તેની વીરતા-ભરેલી વાતો સાંભળવા લાગ્યો. તેના મુખમાંથી નીકળતી પરાક્રમની વાતો સાંભળી મોહિલરાજ કંઈક વિસ્મિત અને પ્રસન્નચિત્ત થયો. આ વીરતાશુક્ર વાતો એક વ્યક્તિના કર્ણદારા વારંવાર અમૃત-ધારા વર્ષાવવા લાગી. તે વ્યાકત એક સ્ત્રી હતી અને તે એકાગ્રચિત્તથી ઉક્ત અતિથિ ભારીવીરનાં વચના-મૃતનું પાન કરી રહી હતી. તેનું નામ કોઝમદે હતું અને તે મોહિલરાજ માણિકરાજની પુત્રી હતી. માતાપિતાનાં જીવનસ્વરૂપ કોઝમદે જન્મથીજ સુખમાં ઉછરી હતી. મરુભૂમિમાં તે એક અતિ સુંદર સ્ત્રી ગણાતી હતી. મંદોરાધિપતિ ચૂડરાવના ચતુર્થ પુત્ર અર્ડકમલની સાથે તેનો વિવાહ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો હતો. માણિકરાજ ચોડા વખતમાં થવાનું હતું અને ઉભય પક્ષ તરફથી લગ્નની તૈયારી થવા લાગી હતી; પરંતુ કોઝમદેને આ વાત રુચતી નહોતી. તેણે સાદુલનાં મહાન પરાક્રમોની વાત સાંભળી હતી અને પ્રથમથીજ તેણે મનવડે તેને પોતાનો પતિ માની લીધો હતો. આજે તે પોતાના ઇન્ચિત પતિને સ્વદષ્ટિથી જોઈને તથા સ્વકર્ણે તેની વીરતાભરેલી વાતો સાંભળીને અતિપ્રસન્ન થઈ. હવે તે પોતાના હૃદયનો ભાવ પ્રકાશિત કર્યો વિના રહી શકી નહિ. તેની સાહેલીઓએ તેને બહુ સમજાવી; પરંતુ તે એકની બે થઈ નહિ. તે કહેવા લાગી કે: " તુમ્હો રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાથી શો લાભ ? ઉચ્ચ રોડોડુકુની પુત્રવધૂ બનવાથી શો ફાયદો ? મેં મારા ગ્રાણ્ય તથા મારું મન જોને સમર્પણ કર્યું છે, તેની દાસી થઈને રહીશ, અન્યની સ્ત્રી થઈને રહીશ નહિ. " કોઝમદેની આ કઠોર પ્રતિજ્ઞા તેની માતા તથા તેના પિતાના સાંભળવામાં આવી. તેમનાં હૃદય ભય ને દુઃખથી વ્યાકુલ થઈ ગયાં. રોડોડુકુની સાથે વૈવાહિક સંબંધ જોડી માણિકરાજે મહાન, શૌર્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા ધારણ કરી હતી; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેની એ આશા પૂર્ણ થવાના માર્ગમાં વિધ્ન ઉપચિત થયું. તે વિચાર કરવા લાગ્યો: " જો કોઝમદે રોડોડુકુનાં કુમારની સાથે વિવાહ કરવાને ખુશી નહિ થશે, તો રોડોડુકુની ચૂડાને રોપામિ અવસ્થા મોહિલકુલની ઉપર વર્ષશે. અવસ્થ તે ઓડિનનગરપર આક્રમણ કરી, મોહિલવંશને સમૂળેા નષ્ટ કરી નાખશે. " આવી આવી ચિંતાઓએ માણિકરાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી તેને વ્યાકુળ બનાવી દીધો. હવે શું કરવું તે કાંઈ તેને સૂઝ્યું નહિ. અંતે પુત્રપ્રેમ બલવાન થયો અને તે નિરુપાય થઈ પુત્રીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને તત્પર થયો.

ભોજનપાનની સમાપ્ત થઈ. મોહિલાધિપતિ માણિકરાજે સાદુલને સમસ્ત જ્ઞાતાં કંઠી સંભળાવ્યું અને રોડોડુકુનાં કુમારની સાથેના વિવાહસંબંધ તૃપ્તવાથી અમારાપર ધીર વિપત્તિ આવી પડશે, એમ પણ તેને કહી દીધું. આ હકીકત સાંભળી સાદુલ જરા પણ ભયભીત થયો નહિ. તે બોલ્યો: " જો પૂંગલની રીતે અનુસાર નાળાએર મોકલવામાં આવશે, તો હું આપની પુત્રીની સાથે વિવાહ કરીશ. " આવી આવી વાતો થયા પછી સાદુલ પોતાના નગરમાં આવ્યો ગયો. ત્યાર પછી તેનાર્પર વિવાહની માગણીનું નાળાએર મોકલવામાં આવ્યું અને શોડાજ દિવસમાં ઓડિનનગરમાં વિવાહકાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયું. માણિકરાજે પોતાના જગતાને પુષ્કળ પહેરામણી આપી. બહુમુલ્ય મથિરતનાદિ, નાના પ્રકારનાં સોનાકપાનાં વાસણો, એકે બળદની સુવર્ણમૂર્તિ અને તેર રાજપૂત-કુલની દાસીઓ માણિકરાજે પોતાની પુત્રીને આપી.

આ વિવાહનાં સમાચાર આજુબાજુ મુખથી અર્ડકમલના સાંભળવામાં આવ્યા. આથી તે અત્યંત ક્રોધ અને વૈમનસ્થથી ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો. તે સાદુલને દંડ આપવાની ઇચ્છાથી ચાર સદસ રોડોડુકુરિને લઈને તેને માર્ગ રોડીને ઉઠો રહ્યો. આ ઘટના બની તે પૂર્વે સાદુલે સાંડલા મેદરાજ

૧- નિષ્પાત વીર હૃદય સાંકળાને એ પિતા હતો; એણે સાદુલની સાથે અનેકવાર મુદ્દ કર્યું હતું.

અસ્તકપર પોતાની સમશેર ચલાવી. ઉભય વીરો વળાધાતથી લગ્ન થયેલાં બે નેરુશિખરોની પેઠે પૃથ્વીપર તૂટી પડ્યા. રોડાડપીર ચૂર્ચિત્ત થઇ ગયો હતો, તેથી થોડીવારમાં તે ઉડીને ઉભો થયો; પરંતુ ભાટીવીર સાદૃશ્ય યુગ્મ : ઉડી શક્યો નહિ. પંડતાંની સાથેજ તેના પ્રાણ નીકળ્યા ગયા હતા. મુદ્ધ બંધ પડ્યું. ઉભયપક્ષના વીરો બાણે વળાધાત થયો હોય તેમ સ્તબ્ધ થઇને ઉભા રહ્યા. અછી તેઓ રણભૂમિ મૂકીને થોડે દૂર પાછા હટી ગયા.

પતિવ્રતા કોડમહેની આશા નષ્ટબદ્ધ થઈ ગઇ. તેને પોતાના સ્વામીની સાથે રહી દીર્ઘકાળ-પૃથ્વી સુખ ભોગવવાની આશા હતી; પરંતુ તે અલાગિનીનાં મીઠાં પણ હજી છૂટ્યાં નહોતાં, એવા-માંજ સુખ તેને સદાને માટે છોડીને ચાલ્યું ગયું. તેનું લાવણ્યમય વદન હવે માંખું થઈ ગયું; ને સૌંદર્ય ભાટીવીર સાદૃશ્યનું મન હરણ કર્યું હતું તે સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ ગયું; ને લાવણ્યતાએ અડ-કમલનું ચિત્ત આકર્ષ્યું હતું તે લાવણ્યતા હવે અદૃશ્ય થઈ; તેણે પરિણિત જીવનના ઉંખરપરજ પગ મૂક્યો હતો, એવામાંજ વૈધવ્યે આવી તેને અસ્ત કરી લીધી; વિકસિત કળા એકજ દિવસમાં કરમઈ ગઈ ! પરંતુ કોડમહે વીરનારી હતી. તેણે પોતાના પ્રાણાધિક પતિને મુદ્ધ કરવાને માટે ઉત્તેજિત તથા ઉત્સાહિત કયો હતો અને હવે તે ધર્મયુદ્ધની રણભૂમિપર પ્રાણોત્સર્ગ કરવાને તૈયાર થઈ હતી. તેને માટે સ્વર્ગનો માર્ગ સાફ થયો. સ્વર્ગની અપસરાઓ પારિજાતની માસા હાથમાં અહણ કરી તેનો સત્કાર કરવાને માટે સ્વર્ગના દ્વારપર આવીને ઉભી રહી. કોડમહેએ આ સર્વ દૃશ્ય પોતાનાં અંતર્થશુદ્ધારાને મુકું. સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશાથી તેનું હૃદય ઉત્સાહિત થઈ ગયું. તે પતિની સાથે પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગી.

રણભૂમિપર એક વિશાળ ચિતા બનાવવામાં આવી. મોહિલકુમારીએ એક હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવાર ઉઠાવી અને પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાનો બીજો હાથ કાપી નાખ્યો. તેની સખીએ તથા સૈનિકો અપચુપ ઉભા રહી આ લયનાંક અને શોભનીય કાર્ય જોઇ રહ્યાં ! કોડમહેએ પોતાનો કપાપેસો હાથ પોતાના એક સૈનિકને આપ્યો અને તેને કહ્યું : “ આ હસ્ત મારા શ્વસુરને આપને અને તેમને કહેજો કે તમારી પુત્રવધૂ આવી હતી. ” પછી તેણે પોતાનો બીજો હસ્ત ઉઠાવી નિકટ ઉભેલા એક સૈનિકને કહ્યું : “ મારો આ હાથ પણ કાપી નાખો ” કોડમહેના મુખમંડલે અપૂર્વ તેજશય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેનાં ઉભય વિશાળ નેત્રમાંથી એક પ્રકારની અદ્ભુત જ્યોતિ નીકળવા લાગી. ઉક્ત સૈનિક તત્કાળ મહારાણીની આજ્ઞાનુસારનું કાર્ય કર્યું, એકજ આધાતથી કોડમહેનો બીજો હાથ કપાઈને જઈ ગયો. પ્રેક્ષકો શોક અને વિસ્મયથી હૃદયભેદક નાદ કરવા લાગ્યા. તેમના શબ્દોથી આકાશ બેઠાઇ ગયું; પરંતુ કોડમહેના મુખમંડલપર ઉઘાસી કિંવા વિષાદનું કિંચિત્ પણ ચિન્હ જણાયું નહિ. તેણે ધીર અને અકંપિત સ્વરે પોતાનો બીજો કપાપેસો હાથ મોહિલકુલના લઘુ કવિને આપવાની આજ્ઞા કરી અને પછી તે પોતાના પ્રાણુપતિના મૃત શરીર સાથે ચિતાપર ચઢી. તેની આસા-નુસાર તેના હાથો સિત્ત સિત્ત રથને પહોંચાડવામાં આવ્યા. પૂર્ણજના તુલ્ય રાવ રાણુગદેવે પોતાની પુત્રવધૂનો હાથ લગ્નમીઠૂત કરી તેના સ્મરણાર્થે એક સરોવર બંધાવ્યું. આ સરોવર આજપર્યંત “કોડ-મહેસર”ના નામથી વિખ્યાત છે.

આ અનર્થકારક અપૂર્વ સંગ્રામ છં ૦ સં ૧૪૦૭ માં થયો હતો. આ યોર મુદ્ધમાં રોડાડપક્ષનાં સાંકલા વીરોએ અત્યંત વીરતા પ્રકટ કરી હતી. ૩૦૦ સાંકલા વીરોમાંથી કેવળ પચાસ સૈનિકોજ સેનાપતિ મેહરાજની સાથે રણભૂમિમાંથી પાછા ફર્યા હતા. મેહરાજ પણ અત્યંત ધાયલ થયો હતો. અડકમલ અને તેના ચાર આતાઓ પણ ધાયલ થયા હતા. અડકમલના શરીરમાં જે ધા થયા હતા, તે દિવસાનુદિવસ વધુ અને વધુ પીડા આપવા લાગ્યા અને તેની જસરથી તે જ માસમાં મૃત્યુ પામ્યો.

આટલું થયા છતાં પણ તે લયકર વિવાહ ચાંત થયો નહિ. પ્રુષ્ઠળ રુધિર વહ્યું તોપણ ઉભયપક્ષને સંતોષ થયો નહિ. ઉભયપક્ષના રાજકુમાર મરણ પામ્યા હતા. હવે પિતાએ સામસામે સમશેર પ્રહણ કરી, વીર સાંકલા મેહરાજના પ્રત્યેક પરાક્રમથીજ સાદૃશ્યની સેનાનું બળ નષ્ટ થઈ હતું. આ કારણથી પુત્રશોકથી વ્યાકુળ બનેલા રાજ રાણુગદેવે મેહરાજને દેડ આપવાને માટે સેનાસહિત

નામના એક મનુષ્યને મારી નાખ્યો હતો. તે માણસનો વૃદ્ધ પિતા પણ પુત્રશોકથી વ્યાકુલ થઇને વેર લેવાની આશાથી આ સમયે રાઠોડરાજકુમારની સાથે આવ્યો હતો. આ સર્વ સમાચાર માણિક-રાજના સાંકળવામાં આવેલા હોવાથી તેમણે પોતાના જમાતાને તે કહીને તેમને જતા અટકાવ્યા; પરંતુ વીર પુરુષ સાદૃશ કિંચિત્ પણ ડગ્યો નહિ. માણિકરાજે તેમને પોતાના ચાર સહસ્ર માણસો સાથે લઇ જવાને કહ્યું; પરંતુ તેણે તે સૈનિકોને લઇ જવાની પણ ના પાડી. પોતાના બાદબળ ઉપર અને પોતાની સાથેના સાતસેં શશુરતન ભાટી સૈનિકો ઉપર તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેણે ના કહ્યા છતાં પણ માણિકરાજે મોટી આપત્તિની આશંકા કરી પોતાના સાળા મેધરાજ તથા તેના હાથનીચે પચાસ સૈનિકોને તેની સાથે મોકલ્યા.

આ સાદીસાતસેં સૈનિકોની સાથે ભાટીવીર સાદૃશ પોતાના પાટનગર તરફ જવાને નીકળ્યો. મંદન નામના સ્થાને જઇ તે શ્રમપરિહાર કરવા લાગ્યો. કેઘોનમત્ત રાઠોડવીર તે સ્થાને પોતાની સેના-સહિત આવી પહોંચ્યો. જો કે તેનું સૈન્યબળ સાદૃશ કરતા ત્રણગણું હતું, તોપણ તેણે પોતાના શત્રુની સાથે દંદયુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. ઉલ્લસ દળો યોદ્ધાવાર વિશ્રાંતિ લીધા પછી રણભૂમિમાં આવીને ઉપરિચિત થયા. સર્વથી પ્રથમ ભાટીવીર તરફના પાડોગોત્રના જયવૃત્ત નામના સૈનિકો રાઠોડ વીર તરફના નેધા ચાહાણની સાથે દંદયુદ્ધ કર્યું ઉભયે પોતપોતાના અશ્વ મહાવેગથી એકબીજાની સામે દોડાવ્યા. ઉભયના હસ્તમાં બે ધારવાળા તીલ્લુ તલ્લવાર હતી. અર્ધ સમયમાં તે તલ્લવાર એક-બીજાની ઉપર ચાલવા લાગી. તલ્લવાર ઉપર તલ્લવારના આઘાત થવાથી અમિતી ચિણ્નગરીઓ ઝરવા લાગી. સૂર્યપ્રકાશમાં ઉભય વીરોની તલ્લવારો વિદ્યુત્તની પેઠે ચમકવા લાગી. અડકમલ અને સાદૃશ પોતપોતાની સેનાના અગ્રભાગ ઉપર ઉભા રહી આનંદપૂર્વક તે બીજણું દંદયુદ્ધ જોવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તે યુદ્ધે ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એકાએક જયવૃત્તે ભયંકર શબ્દ કરી ઇલંગ મારી પોતાના અશ્વસહિત નેધાની ઉપર તૂટી પડ્યો. નેધાથી પોતાના પ્રતિદંદીનો પ્રયંત્ર વેગ સહન થઇ શક્યો નહિ. તે પોતાના અશ્વસહિત પૃથ્વીપર તૂટી પડ્યો કયોલેધો પુનઃ ઉઠી શક્યો નહિ તલ્લવારના પ્રયંત્ર આઘાતથી તેને પ્રાણવાયુ નીકળી ગયો. વિજયથી ઉન્મત્ત બનેલો જયવૃત્ત પોતાનો તીલ્લુ તલ્લવાર ઉઠીવી શત્રુસેના તરફ દોડ્યો અને જોને પોતાની બરોબરીનો સૈનિક ધાર્યો તેનાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેણે યથાર્થરીતે દંદયુદ્ધ કર્યું નહિ. એકની સાથે દંદ-યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા પછી તેના અંત આવ્યા વિનાજ તે બીજાની સાથે દંદયુદ્ધ કરવા લાગી જતા હતા. આથી સેનામાં ધોર વિચિન્નતા ફેલાઇ ગઈ અને તત્કાલ દંદયુદ્ધ બંધ થઇ દલયુદ્ધનો આરંભ થયો. ઉભયપક્ષના સૈનિકો ભયાનક સિંહગર્જના કરી એકબીજાની ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા.

અડકમલ અને સાદૃશ એ ઉભયની ઇચ્છા એકબીજાની સાથે દંદ-યુદ્ધ કરવાની હતી, તેથી તેમણે સેનાનો વ્યર્થ નાશ થતો અટકાવવાને માટે તરતજ દંદયુદ્ધનો આરંભ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. યુદ્ધસ્થળથી દૂર રથમાં બેસીને મુઠરીકોડમટે રણરંગ જોતી હતી. સાદૃશ તેની પાસે અતિમ વિદાય લેવાને માટે ગયો. વીરનારી કોડમટેએ ચાત અને ગંભીર સ્વરે કહ્યું “જાઓ અને યુદ્ધ કરો. હું જાજી સ્થળે બેસીને આપનું યુદ્ધ-ઘોશલ્ય જોઈશ અને જો આપ સમરભૂમિમાં માર્યા જશે, તો આપની સાથે હું પણ પરલોકવાસ કરીશ.” કોડમટેના વીરતાભરેલા વચનો સાલળી સાદૃશને જમણા હિસાહ આવ્યો અને તે પ્રયંત્ર વેગથી શત્રુઓપર તૂટી પડ્યો. તેના લાલાના પ્રહારથી અસંખ્ય રાઠોડોએ પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા. આ પ્રકારે ઉન્મત્તની પેઠે જમણ કરતો કરતો તે રાઠોડ રાજકુમાર અડકમલની પાસે આવી પહોંચ્યો. રાઠોડરાજકુમાર સ્વયં સાદૃશના હૃદયના રુધિરથી પોતાને ચમેલા થોર અપમાનનું ક્ષાલન કરવાને માટે તત્પર હતો તે પોતાનો હૃદયાગ્રિ ચાત કરવાને માટે તૈયારજ હતો, પરંતુ અઘાપિ તેણે તેને ઝાળખ્યો નહોતો હવે તેણે પોતાની સમીપ આવેલા શત્રુને સારી રીતે ઝાળખ્યો અને પોતાના પંચકલ્યાણ નામના અશ્વને પ્રયંત્ર વેગથી તેની તરફ દોડાવ્યો તેઓ એકબીજાની સામે ઉભા. કાણુવાર તો તેમણે એકબીજાપ્રત્યે સભ્ય વર્તન કર્યું, પરંતુ અર્ધ સમયમાં સાદૃશે પોતાના શત્રુના મસ્તકપર તીલ્લુ તલ્લવારનો પ્રહાર કર્યો. અડકમલે અત્યંત શીઘ્રતાપૂર્વક તેને રાટ્ટી સાદૃશના

અસ્તકપર પોતાની સમશેર ચલાવી. ઉભય વીરો વજ્રાધાતથી ભય થયેલાં એ મેરુશિખરાની પેઠે પૃથ્વીપર તૂટી પડ્યા. રાહોડવીર મૂર્ચ્છિત થઇ ગયો હતો, તેથી થોડીવારમાં તે ઉઠીને ઉભો થયો; પરંતુ ભાટીવીર સાદૃશ્ય પુનઃ ઉઠી શક્યો નહિ. પડેતાંની સાથેજ તેના પ્રાણ નીકળી ગયા હતા. યુદ્ધ ખંધ પડ્યું. ઉભયપક્ષના વીરો બંને વજ્રાધાત થયો હોય તેમ સ્તબ્ધ થઇને ઉભા રહ્યા. પછી તેઓ રણભૂમિ ગૂંચીને થોડે દૂર પાછા હટી ગયા.

પતિવ્રતા દેડમહેની આશા નષ્ટ થઇ ગઇ. તેને પોતાના સ્વામીની સાથે રહી દીર્ઘકાળ-પર્યંત મુખ ભોગવવાની આશા હતી; પરંતુ તે અભાગિનીનાં મંદિળ પણ હજી છૂટ્યાં નહોતાં, એવા-માંજ મુખ તેને સદાને માટે છોડીને આલ્સ્ય ગયું. તેનું લાવણ્યમય વદન હવે અંધું થઇ ગયું; જે સૌંદર્ય ભાટીવીર સાદૃશ્યનું મન હરણ કર્યું હતું તે સૌંદર્ય નષ્ટ થઇ ગયું; જે લાવણ્યતાએ અર્ડ-કમલનું ચિત્ત આકર્ષ્યું હતું તે લાવણ્યતા હવે અદસ્ય થઇ; તેણે પરિણિત યુવનના ઉત્તરપરજ પગ મૂક્યો હતો, એવામાંજ વૈષ્ણવે આવી તેને અસ્ત કરી લીધી; વિકસિત કળા એકજ દિવસમાં કરમાઇ ગઇ! પરંતુ દેડમહે વીરનારી હતી. તેણે પોતાના પ્રાણાધિક પતિને યુદ્ધ કરવાને માટે ઉત્તેજિત તથા ઉત્સાહિત કર્યો હતો અને હવે તે ધર્મયુદ્ધની રણભૂમિપર પ્રાણિત્સર્ગ કરવાને તૈયાર થઇ હતી. તેને માટે સ્વર્ગના માર્ગ સાફ થયો. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પારિણતની માલા હાથમાં ગ્રહણ કરી તેના સત્કાર કરવાને માટે સ્વર્ગના દ્વારપર આવીને ઉભી રહી. દેડમહેએ આ સર્વ દસ્ય પોતાનાં અંતર્યેક્ષદ્વારા જોયું. સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશાથી તેનું હૃદય ઉત્સાહિત થઇ ગયું. તે પતિની સાથે પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગી.

રણભૂમિપર એક વિશાળ ચિતા બનાવવામાં આવી. મોહિલકુમારીએ એક હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવાર ઉઠાવી અને પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાનો બીજો હાથ કાપી નાખ્યો. તેની સખીઓ તથા સૈનિકો યુગ્મયુગ્મ ઉભા રહી આ લયનાંક અને યોગ્યનીય કાર્ય જોઇ રહ્યાં! દેડમહેએ પોતાનો કપાયેલો હાથ પોતાના એક સૈનિકને આપ્યો અને તેને કહ્યું: “ આહસ્ત મારા ચતુરને આપને અને તેમને કહેજો કે તમારી પુત્રવધૂ આવી હતી. ” પછી તેણે પોતાનો બીજો હસ્ત ઉઠાવી નિકટ ઉભેલા એક સૈનિકને કહ્યું: “ મારો આ હાથ પણ કાપી નાખો ” દેડમહેના યુગ્મમાંડે અપૂર્વ તેજમય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેનાં ઉભય વિશાળ ત્રેગમાંથી એક પ્રકારની અદ્ભુત બ્યોતિ નીકળવા લાગી. ઉક્ત સૈનિકે તત્કાળ મહારાણીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. એકજ આધાતથી દેડમહેનો બીજો હાથ કપાઈને જૂદો થયો. પ્રેક્ષકો રોહ અને વિસ્મયથી હૃદયબોલક નાદ કરવા લાગ્યા. તેમના રાદનથી આકાશ ભેદાઇ ગયું; પરંતુ દેડમહેના યુગ્મમાંડસપર ઉદાસી કિંવા વિપાદનું કિંચિત્ પણ ચિન્હ જણાતું નહિ. તેણે ધીર અને અકંપિત સ્વરે પોતાનો બીજો કપાયેલો હાથ મોહિલકુમારા લઠ્ઠ કવિને આપવાની આજ્ઞા કરી અને પછી તે પોતાના પ્રાણપતિના શ્વેત શરીર સાથે ચિતાપર ચઢી. તેની આજ્ઞાનુસાર તેના હાથે ભિન્ન ભિન્ન રથો પહોંચ્યાડવામાં આવ્યા. પૂર્વભના વૃદ્ધ રાવ રાણગદેવે પોતાની પુત્રવધૂનો હાથ ભસ્મીભૂત કરી તેના સ્મરણાર્થે એક સરોવર બંધાવ્યું. આ સરોવર આજપર્યંત ‘દેડમહેસર’ના નામથી વિખ્યાત છે.

આ અનર્થકારક અપૂર્વ સંગ્રામ ૪૦ સં ૧૪૦૭ માં થયો હતો. આ ધોર યુદ્ધમાં રાહોડપક્ષના સાંકલા વંશિએ અત્યંત વીરતા પ્રકટ કરી હતી. ૩૦૦ સાંકલા વીરોમાંથી કેવળ પચાસ સૈનિકોજ સેનાપતિ મેહરાજની સાથે રણભૂમિમાંથી પાછા ફર્યા હતા. મેહરાજ પણ અત્યંત ધાયલ થયો હતો. અર્ડકમલ અને તેના મારે ભાતાઓ પણ ધાયલ થયા હતા. અર્ડકમલના શરીરમાં જે ધા થયા હતા, તે દિવસાતુદિવસ વધુ અને વધુ પીડા આપવા લાગ્યા અને તેની અસરથી તે ૭ માસમાં મૃત્યુ પામ્યો.

આટલું થયા છતાં પણ તે બંધકર વિવાહ શાંત થયો નહિ. પુષ્કળ રુધિર વહ્યું તોપણ ઉભયપક્ષને સંતોષ થયો નહિ. ઉભયપક્ષના રાજકુમાર મરણ પામ્યા હતા. હવે પિતાએ સામસામે સમશેર ગ્રહણ કરી, વીર સાંકલા મેહરાજના પ્રત્યેક પરાક્રમથી સાદૃશ્ય સેનાનું યજ્ઞ નષ્ટ થયું હતું. આ કારણથી પુત્રશોકથી બ્યાકુલ બનેલા રાવ રાણગદેવે મેહરાજને દંડ આપવાને માટે સેનાસહિત

તેના નગર પર આક્રમણ કર્યું. સાંકલા લોકો જોજા પરાક્રમી નહોતા. મરુભૂમિનો કાષ્ઠપણ વીર તેમને હરાવી શક્યો નહોતો. મેહરાજનો પુત્ર હજૂ સાંકલા એક સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધો હતો. તેનું પ્રયંક બળ અત્યાર સુધી કોઈ રાણી શક્યું નહોતું, તો હવે પૂંગલનો રાવ રાણુંગદેવ તેના બળની ગતિ રાણી શક્યો ?

પૂંગલપતિએ પોતાની પ્રયંક સેનાસહિત સાંકલાના રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે સાંકલા અસાવધાન હતો કે કેમ તે કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી; પરંતુ તે આ સમયે રાણુંગદેવની પ્રયંક ગતિનો અવરોધ કરી શક્યો નહિ. તે હારી ગયો. તેના ત્રણસે સૈનિકોનાં ઉબળ રધિરથી લૂણી નદીના તટપરની રેતી ભીંજી મર્યાદા વિજયી રાણુંગદેવ પરાસ્ત થયેલા સાંકલાપતિનું સર્વસ્વ લૂંટી સર્વ પોતાના પાટનગરમાં આણ્યો ગયો. ત્યાર પછી મેહરાજના રાજની સાથે યુદ્ધ કરતાં રાણુંગદેવનું મૃત્યુ થયું.

રાણુંગદેવના મૃત્યુના સમાચાર તેના શેષ પુત્રો તત્તુ અને મેરુના સાંભળવામાં આવ્યા. દારુણ ક્રોધ અને લયકર શોકથી તેમનાં મસ્તક ફરી ગયાં; પરંતુ તેઓ નિરુપાય હતા. તેમનામાં એટલું બળ નહોતું કે તેઓ મેહરાજના રાજની સાથે યુદ્ધ કરી શકે. આથી તેઓ દારુણ ક્રોધનો વેગ રાણી પોતાના શત્રુ પર લેવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. આ સમયે મુલતાનમાં ખીજરખાં નામનો યવન બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. કોધોન્મત તત્તુ અને મેરુ તેને શરણે ગયા અને હિંદુધર્મ ત્યાજ ધરનારી ધર્મ પ્રહણ કરીને બાદશાહને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ખીજરખાંએ તેમના પર પ્રસન્ન થઈ તેમને એક સેના આપી. આ સેના લઈ તત્તુ અને મેરુ રાઠોડરાજ્યની સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. આ સમયે જેસલમીરના રાજા રાવલ કેહરના તૃતીય પુત્ર કેલણે તેમની મુલાકાત લીધી. તેણે તેમના બલાબલની ચિકિત્સા કરી તેમને એક ગૂઢ ઉપાય અજમાવવાની સલાહ આપી. તેણે તેમને જણાવ્યું કે જો તમે આ ઉપાય અજમાવશો તોજ તમે તમારો વૈરામિ શાત કરી શકશો.

પછી ભાટીરાજકુમાર કેલણે રાઠોડરાજ યુદ્ધને પોતાની પ્રત્યક્ષબળમાં ફાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પોતાની એક પુત્રી યુદ્ધને આપવાની માગણી કરી; પરંતુ યુદ્ધએ તેના વચન પર અવિશ્વાસ લાવી તેની માગણીનો અરવીકાર કર્યો. આથી કેલણે તેમના પર કહેવડાવી મોકલ્યું કે; " જો આપને કોઈ પ્રકારનો સંદેહ આવતો હોય તો આપની આજ્ઞા થતા હું મારી કન્યાને નાગોરમાં મોકલી આપીશ. " યુદ્ધને આ વાત ઠીક લાગી અને તેમણે કેલણની માગણી સ્વીકારી.

વિવાહનો દિવસ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ થયાંજ યુદ્ધએ નાગોરનગર છતી લીધું હતું. હવે ત્યાં વિવાહની તૈયારી થવા લાગી. યુદ્ધ તે નગરમાં આવી વિવાહના દિવસની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. જોતજોતામાં લગ્નદિવસ આવી પહોંચ્યો; પરંતુ યુદ્ધના માંકા મહેલે તેના સીમાબંધની દોરી ખેંચી લીધી હતી, તે એ સમજી શક્યો નહિ. આ તરફ જેસલમીરના તોરણદારનું અતિક્રમણ કરીને પચાસ વચ્ચાઝાદિત માંકા બહાર નીકળ્યા. આ માંકાની પાછળ કેટલાક અશ્વા-દેહીઓ અને સાતસે ઉટોના રક્ષક ચાલતા હતા. આ વિવાહની માંકા નહોતી. વાસ્તવમાં તો એ લુહવાત્રા હતી. આ સર્વ અશ્વાદેહીઓ અને ઉટરક્ષકો જીવેથી રાજપૂત સૈનિકો હતા અને ઉક્ત પચાસ વચ્ચાઝાદિત શકટોની અંદર પહોંચી એઓને બદલે પૂંગલરાજના સાહસિક વીરો મેલેલા હતા. તે સિવાય સર્વની પાછળ રાજ્યના પ્રાય: એક સદસ ઘોડેસ્વારી અતિ સાવધાનતા-પૂર્વક ચાલતા હતા. તેમની સાથે જે ઉટો ચાલતાં હતાં તેમની પીઠપર સૈનિકોને માટે ખાદ્ય પદાર્થો અને અસ્ત્રશસ્ત્રો લઈ હતા. રાઠોડરાજ યુદ્ધ તેમનો આ ગ્રમ પ્રત્યક્ષ જણી શક્યા નહિ. તેઓ વિવાહોચિત દાંડ કરીને જીવેથી ભાટી સેનાની તરફ ચાલ્યા. નગરના સિંદદારની બહાર નીકળતાંજ તેણે ઉક્ત માંકા જોયા. તેને ભાટીરાજ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. તે નિશંકય બની ઉક્ત માંકાની નિકટ ચાલ્યા ગયા.

તેઓ ઉક્ત માંકાની છેડ નજીક ગયા કે તરતજ એકાએક તેમના મનમાં વિષમ સંદેહ ઉત્પન્ન

થયો. આથી તેઓ એકદમ નાગોર તરફ પાછા ફર્યા; પરંતુ તેઓ નગરના દારપર પહોંચ્યા નહિ પહોંચ્યા એટલામાં તો જીવેથી શત્રુઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. વિશ્વાસઘાતી ભાડી વીરો પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી એકાએક તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા. વીર ચૂડાની પાસે માત્ર થોડાજ સનિક્કા હતા, તેથી તેઓ પોતાના શત્રુની પ્રચંડ ગતિ રોકી શક્યા નહિ. આ લખાનકે આપત્તિના સમયમાં તેમના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે જો અમે તોરણદારની નિકટ પહોંચી જઈશું, તો ગમે તે પ્રકારે અમારો બચાવ કરી શકીશું; પરંતુ અફસોસ, તેમની તે ઇચ્છા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ. શત્રુઓએ તેમને પકડી પાડ્યા અને તેમની સામે થઈ યુદ્ધ કર્યો વિના બીજે ભાગે તો રહ્યા નહિ તેથી તેમની સાથે લુદ્ધ કરતા કરતા વીર ચૂડા સિંહદાર તરફ ચાલ્યા. તેમનું આખું શરીર રુધિરથી ભીંજાઈ ગયું. તેમના અંગરક્ષકોમાંથી અનેકે પ્રાણોત્સર્ગ કર્યો. સતત રુધિરધારા આસવાથી અને શત્રુઓના પ્રહારથી વીર ચૂડાના અંગના સર્વ ભાગો શિથિલ થઈ ગયા. રાઠોડકુલતિલક વીરવર ચૂડા નાગોરનગરના દાર આગળ ભૂમિપર તૂટી પડ્યા. દૂર અને વિશ્વાસઘાતી ભાડીઓ અન્યાયી વિજયથી આનંદિત થઈ બની વિકટ સિંહનાદ કરી ઉઠ્યા; અને નગર છૂટવાના વિચારથી પ્રચંડ સાગરતરંગની પેઠે તેમણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજરાજેશ્વર ચૂડાના પવિત્ર દેહને તેઓ પગવતી ઠોકર મારવા લાગ્યા !

આ-પ્રકારે રાઠોડકુલનો એક પ્રકાશમાન દીપક સદાને માટે જુગાઈ ગયો. જો ચૂડા થોડો વધુ વખત જીવત તો રાઠોડકુલની હજીપણ અધિક ઉન્નતિ થાત. પોતાના દૈવી બળથી તેમણે જે પરાક્રમે કર્યો તેથી વીરવર શિયોજીનો વંશ ગર્વસંહિત પોતાનું મસ્તકે ઉન્નત કરી શકે. ચૂડાને ચૌદ પુત્રો અને એક કન્યા થઈ હતી. આ કન્યાનું નામ હંસા હતું. હંસાને મેવાડના રાણા લાખાની સાથે પરણાવી હતી અને એનાજ ગર્ભથી કુંભાનો જન્મ થયો હતો.

મહાવીર ચૂડાનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રિઝમલ મહોરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. એમની માતા ગોહિલવંશની રાજકુમારી હતી. રિઝમલનું શરીર પ્રચંડ અને બળવાન હતું. તે પોતાના કુળમાં સૌથી અધિક બળવાન ગણાતા હતા. ચૂડાનું મરણ થયા પછી નાગોર રાઠોડ-કુળના હાથમાંથી નીકળી ગયું. રિઝમલને રાણા લાખાની સાથે પરમ સ્નેહ થયો હતો. રાણા લાખાએ તેમને આજીસ ધારોસંહિત ધનલાનગર અર્પણ કર્યું અને પોતાના સામંતોમાં તેમને શ્રેષ્ઠપદે નિયુક્ત કર્યો. લાખાના જીવનકાળમાં રિઝમલે મેવાડ ઉપર એક મહાન ઉપકાર કર્યો હતો. પોતાની પુત્રી અજમેરના મુખાની પાસે લઈ જવાના બહાનાથી તેઓ ચૌહાણ લોકોના આ પ્રાચીન કિશામાં ધુસી ગયા અને ત્યાંના પહેરેગીરો તથા સૈનિકોને મારીને તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. પછી તેમણે આ કિશ્તો મેવાડના મહારાણાને સમર્પણ કર્યો. ખીમસી પંચોલીર નામના એક મનુષ્યે તેમને આ ઉપાય બતાવ્યો હતો. રાણાએ તેમના આ કૃત્યથી તેમનાપર અતિ પ્રસન્ન થઈ તેમને પારિતોષિકતરીકે કેટા નામના નગરનો અધિકાર સોંપ્યો. આ નગર થોડા વખતથી કાયમખાની લોકોની પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યું હતું. રિઝમલ એક વખત તીર્થયાત્રા કરવાને માટે ગયાજી ગયા અને લાંબા પાત્રાણુઓ પાસેથી જે કર લેવામાં આવતો હતો, તે સર્વ તેમણે પોતે આપી દીધા.

રિઝમલ રાજકાર્યમાં પરમ પ્રવીણ હતો. તેમણે રાજસાસન ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવવાને માટે અનેક ઉત્તમ નિયમો રચ્યા હતા. વીરરસના પ્રેમી ભાટ કવિઓ રાજ્યવ્યવસ્થાનિયે ક્વચિત્જ ઉલ્લેખ કરે છે અને તેમણે રિઝમલના સંબંધમાં તે પ્રકારનો નિર્દેશ કર્યો છે. રાત રિઝમલનું સૌથી મહાન કાર્ય એ હતું કે તેમણે પોતાના રાજ્યમાં તોડ અને આપ એકસરખાં કર્યા હતાં; અને તે

૧ ચૂડા સંવત ૧૪૩૮ માં સિંહાસનપર બેઠો અને ૧૪૬૫ માં મૃત્યુ પામ્યો, એમ મારવાડના ઇતિહાસમાં જણાવવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેને રાજ્યાભિષેકનો સંવત ભૂલમસ્તિ છે. ચૂડાએ સંવત ૧૪૫૧ માં મહોરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને તેજ વર્ષમાં તે સિંહાસનપર અભિષિત થયો હતો. એને ૧૪ પુત્રો થયા હતા, તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—રિઝમલ, સત્તા, રણધીર, અડકમલ, મુંજ, ભીમ, કાન્દા, અજ્જ, રામેદવ, વીલ, સહેરામલ, પોધા, લંબા અને શિવરાજ. તેમાંના રિઝમલ, સત્તા, અડકમલ અને કાન્દાના વંશને આજે પણ વિદ્યમાન છે.

૨ કાયસ્થને પ્રજાથી ક્ષેત્રમાં આવે છે.

આજપર્યંત પ્રચલિત છે. રાવ રિઝમહનું અંતિમ કાર્ય એ હતું કે તેણે મેવાડના બાલ રામનું સિંહાસન દગાથી છીનવી લેવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ મહાવીર ચડે તેને પ્રાણદાંડ થયો હતો. આ ઇતિહાસ મેવાડના ઇતિહાસમાં આવી ગયું છે, તેથી તેની પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. આ વિમલધર્મી ઉભય રાજ્યોની સીમા પૃથક્ પૃથક્ થઈ ગઈ.

રિઝમહને પોતાનાં રાજ્યના સર્વ ભાગોમાં જમીનનું મહેસુલ એકસરખું કરાવ્યું હતું. રિઝમહને ચોવીસ પુત્રો હતા. મારવાડના રોકોડો વિશેષતઃ તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જોધાનાં^૧ સંતાનો છે. તેના પુત્ર-પોત્રાએ વિશાલ મરુભૂમિમાં સર્વત્ર પ્રસરી પોતાની ઉન્નતિ કરી હતી. જરૂર જણાવાથી તેમનાં નામ, શાખા તથા ભૂમિસંપત્તિની સૂચી અત્રે આપવામાં આવે છે:—

નામ	શાખા	ભૂમિસંપત્તિ
૧ જોધાજી	જોધા	મારવાડ
૨ કાંધલજી	કાંધલોત	બિકાનેર
૩ ચાપાજી	ચાંપાવત	
૪ અખૈરાજી	કુંપાવત	
૫ મડલજી	માડલોત	સરિદા
૬ પાનાજી	પાતાવન	કુર્નિંચરી, નખા, વારિહ તથા નખદેશર
૭ લાખાજી	લાખાવત	+
૮ બાલોજી	બાલાવત	ધુનાર
૯ જેતમાલજી	જેતમાલોત	પાલાસની
૧૦ કરનજી	કરનોત	ભૂતાવાસ
૧૧ રૂપાજી	રૂપાવન	મૌતલા
૧૨ નાથાજી	નાથાવત	વીકાનેર
૧૩ કુંગરજી	કુંગરાદ	
૧૪ સાંડાજી	સાંડાવત	
૧૫ માડનજી	માડનોત	
૧૬ વીરાજી	વીરાવત	
૧૭ જગમાલજી	જગમાલોત	
૧૮ હાપાજી	હાપાવત	
૧૯ શકતાજી	શકતાવત	
૨૦ કમંચંદ્રજી	કમંચંદ્રોત	
૨૧ અડવાલજી	અડવાલોત	
૨૨ ખેતસીજી	ખેતસીઓત	
૨૩ શત્રુશાલજી	શત્રુશાલોત	
૨૪ તેજમાલજી	તેજમાલોત	

”
 {આદવા, કેટા, પક્કરી, હરસોલા, વરોહટ,
 જવલા, સચલાના, સિનગા, આસોય,
 કંપાલિયા, ચંદ્રાવલ, સિરવારી, ખારસો, હર-
 સોર, વતુ વિન્નેરિયા, રથોપુરા તથા દેવરિયા.}

આ સરદારોની ભૂમિસંપત્તિનું
 કયાંય પણ વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી.
 આ સર્વ સરદારો પોતાના કુલના
 મોટા સામંતોને આધીન થઈ ગયા
 છે.

૧ જોધા રિઝમહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નહોતો. તેઓ પોતાના કેટલાક ભાઈઓથી નાના હતા સર્વથી જ્યેષ્ઠ કુમાર અખૈરાજી હતા. તેમણે પોતાના પિતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાના હાથથી જોધાને રાજતિલક કબ્જું હતું. હાલમાં ગામ વગડીના ઠાકોર અખૈરાજીના વંશજ છે અને તેઓ મારવાડના રાજના અધિકૃતપ્રમુખે તેમને રાજતિલક કરે છે.
 ૨ નખદેશના સેનિકો અત્યંત સાહસિક અને રણનિપુણ હોય છે. તેઓ અત્યંત તમ રેવીપર પણ ચાલી શકે છે. સાધારણ આપણે આવી પહે ત્યારે તેમને બાલાવવામાં આવતા નથી; પરંતુ અતિ ઠાકણ સંકટપ્રસંગે તેમને બાલાવવામાં આવે છે.

અધ્યાય ૩ જો

જોધાણું સિંહાસનારૂઢ થયું-જોધપુરની સ્થાપના-સોઠોડાનું મંદિરથી જોધપુર જવું અને રાજધાનીનું બદલાવું-રાજધાની બદલવાનું કારણ-સાતલમેર, મેરતા અને બીકાનેરની સ્થાપના-જોધાણના પરલોકવાસ-તેમના ગુણોનું વર્ણન-સોઠોડ વંશની ઉન્નતિ-મુજાણ-રાવનું સિંહાસનારૂઢ થયું-મુસલમાન પાદશાહની સેના સાથે સોઠોડાનું પ્રથમ યુદ્ધ-પીપડા-નગરમાંથી સોઠોડકુમારીઓનું પશ્ચોત્તર કરેલું હરણ-મુજાણની વીરતા અને મૃત્યુ-તેમના સિંહાસનપર તેમના પૌત્ર રાવ ગાંગાણ બેસવું-સિંહાસનને મારે ગાંગા અને તેના કાકા સેખા વચ્ચે થયેલું યુદ્ધ-યુદ્ધકલહ-સેખાણું મૃત્યુ-હિંદુસ્તાનપર આખરે કરેલું આક્રમણ-સર્વ રાજપૂતોની સંમતિથી મણારથી રાણા સાંગાએ સેનાપતિ ધર્મ આખરની સાથે કરેલું યુદ્ધ-રાવ ગાંગાણું મૃત્યુ-રાવ માલદેવણું સિંહાસનારૂઢ થયું-માલદેવણું ગૌરવ-તેમણે કરેલો નાગોર, અમરમેર, ઝાલોર તથા શિવાનાનો ઉદ્ધાર-તેમનો પરસ્પરનો વિવાદ-તેમની પ્રતિષ્ઠા-પદભ્રષ્ટ થયેલા હુમાયુ સાથે તેમણે કરેલું અનુચિત વર્તન-ગૌરશાહે મારવાડપર કરેલું આક્રમણ-યવન સેનાપર આવી પડેલી આપત્તિ-ગૌરશાહે ચતુરાઈથી પોતાણું કરેલું સરકાણુ-સોઠોડસેનાણું પાછળ હાંકવું-એ યુગ્ય સામંતશાખાનો આત્મત્યાગ-અકબરે મારવાડપર કરેલું આક્રમણ-મેરતા અને નાગોર છતી તે બીકાનેરના રાયસિંહને સમર્થણ કરવું-માલદેવણું પોતાના દ્વિતીય પુત્રને અકબરની સક્ષામાં મોકલવું-યવનસમ્રાટ સાથે તેમને થયેલું વૈમનસ્ય-અકબરે રાયસિંહને આપેલું જોધપુરનું શાસન-અકબરે જોધપુરપર ઘાલેલો ઘેરો-માલદેવ જોધપુરની રક્ષા કરવાનો કરેલો ઉદ્ધમ-ઉદ્યસિંહને અકબરની પાસે મોકલવા-ઉદ્યસિંહનો સાકાર-ચંદ્રસેન અને તેનાદ્વારા થયેલી સોઠોડ કુળના સન્માનની રક્ષા-તેનું વીરત્વ-માલદેવણું વીરત્વ-માલદેવણું મૃત્યુ-તેમના દ્વાદશ પુત્રો.

૨૧

હોડવીર જોધાનો જન્મ સંવત ૧૪૮૪ના વૈશાખ માસમાં મેવાડમાં આવેલા ધનસા નામક નગરમાં થયો. તેમના પિતા રાવ રિઝમલ્લ દત્તા. જોધાણ કેવી આપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા તથા તે આપત્તિમાંથી તેઓ કેવી મુશ્કેલીથી છૂટ્યા હતા, તેનું સમસ્ત વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમાં આવી ગયું છે. હવે આ સ્વળે અમે તેમના સામાન્ય જીવનચરિત્રનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

ગિહલોત રાજકુમાર વીરવર ચંડે મદિરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને રિઝમલ્લનું મૃત્યુ થયું. તે લાપંકર આપત્તિના સમયે જોધાણ અરવલ્લીના ઘાડા જંગલમાં ગુપ્ત છુપાઈ રહ્યા. આવી દીનદીન અવસ્થામાં જ્યારે તેઓ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા, ત્યારે તેમના મનમાં કાચુભર પણુ એવી કલ્પના આવી નહોતી કે અકબરની કૃપાથી અલ્પ સમયમાં આપત્તિનું વાદળ વિખરાઈ જઈ પુનઃ મદિર-નગરની પ્રાપ્તિ કરી તથા જોધપુરની સ્થાપના કરી હું મારું નામ અમર કરીશ. તેમના કોઈ પણ

સહાયક રહ્યા નહિ અને ધીમે ધીમે તેમનું બળ ઘટતું ચાલ્યું, પરંતુ વીર જોધાજી દણીમર પછી નિરત્સાહી થયા નહિ આશા એજ મનુષ્યનું જીવન છે અને આશાજ દીન, દરિદ્ર તથા હતભાગી મનુષ્યોને પરમ શાંતિ આપે છે મોટા રાજ્યના અધિકારી હોવા છતાં આજે જોધા દીનદીન અવગથાને પ્રાપ્ત થયા હતા આ સમયે તેઓ વિરાટ અરવલ્લીની ઝડર આવેના ભાડક પીરાવ નામના ધાડા નિર્જન વનમાં કેટલાક સાથીઓની સાથે યોગ્ય સંધિની વાટ જોતા છુપા રહીને પોતાના દિવસો ગાળતા હતા એક વખતે સર્વ માણસો ભાનાઓ ઉભા રાખીને બેઠા હતા, એવામાં એક શુભ શુકન પ્રદર્શિત કરનાર પક્ષી જોધાજીના ભાનાની અણીપર બેસી વાગવાગ શબ્દ કરવા લાગ્યું

આ વખતે એક ચારણે તેમની સન્મુખ આવી કહ્યું કે 'મહારાજ' આજે આપના પ્રદ શુભ છે આપનો જન્મ થયો તે રાત્રિએ જે નક્ષત્રનો ઉદય થયો હતો, તેનો આજે પુન ઉદય થયો છે, માટે જો આપ આ શુભ નક્ષત્રનો અન્ત થયા પૂર્વે મદૈરનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો અવશ્ય આપને વિજય મળશે જુઓ આ પક્ષી આપના ભાનાની અણીપર બેસી આપને આ કાર્ય કરવાની સૂચના કરી રહ્યું છે'

ચારણી આ ઉત્સાહવર્ધક વાત સાંભળી રાગેડપીર જોધાના ઉત્સાહનો પાર નહોતો નહિ અને તેઓએ હાજી સાકળા તથા પ્રજુ રામ આદિ પ્રસિદ્ધ વંશિ સાથે મદૈર તરફ પ્રયાણ કર્યું સુભાગ્યે તેમના સર્વ પ્રયાસો સફલ થયા અને તેમણે તરતજ મદૈરપર વિજય મેળવી ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો

જોધાજીને મદૈરદુર્ગ પુન પ્રાપ્ત થયો, છતાં તેઓએ તેમાં દીર્ઘકાળપર્યંત નિવાસ કર્યો નહિ તેમને નવીન નગર વસાવી પોતાનું નામ અમર કરવાની ઇચ્છા થઈ રાજપૂતો સદા જૂના સંસ્કારને માન આપે છે તેઓ કોઈ પણ રિવાજ અથવા કોઈ પણ કાર્યમાં સહસા ફેરફાર કરતા નથી જૂના સંસ્કારને વળગી રહેવું એને તેઓ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ માને છે, તે છતાં પણ જે મદૈરદુર્ગને જોધાજીના પૂજનીય પિતામહે પોતાના બાહુબળથી જીત્યો હતો અને જે દુર્ગમાં તેમની નણુ પેટીએ રાખ્યું હતું તથા જે આજપર્યંત મારવાડની રાજધાનીતરિકે વિખ્યાત હતું, તેને વીર જોધાએ એકદમ છોડી દીધું આનું એક વિશેષ કારણ હતું હેવારા, શુભ શુકન વાં એવીજ કોઈ ફેની ધટના તેના કારણરૂપ ન હતી, પરંતુ એક સિદ્ધ યોગીની આજ્ઞા તેના કારણરૂપ થઈ આ યોગી મદૈરથી બેજ કાશના અતરપર દક્ષિણ દિશામાં આવેલી ભાખર ચિડિયા (વિહગફ્ટ) નામની પર્વતશ્રેણીની એક એકાંત ગુફામાં નિવાસ કરતા હતા એમનું ચિત્ત સદા રાકોડકુલની મગળ કામનામાં નિમગ્ન રહેતું હતું એક દિવસે તેમને જોધાજીનો મેળાપ થયો,

૧ વાનપ્રસ્થ યોગી એવા મનુષ્યોને કપટેરા કરે છે કે જે અનાયસે તેની ગુફામાં જઈ પહોંચે આવા એક મહાત્માની આજ્ઞા જોધાજી શરણાવલ્ય કરે તો તે કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી ભારતવર્ષમાં જે દરિદ્ર ભિક્ષુકો બાપો બાણે બપે છે તેને અમે આવા મહાત્માની અલીમાં મળવા નથી આવા ભિક્ષુકોને તો નજરે જોવાથી પણ ધૂણી ઉપત્ત થાય છે પરંતુ જે યોગીઓ ઉદ્દિષ્ટ જ્ઞાન કરે છે, તેમને અમે મહાત્મા પતિમાં મૂકીએ છીએ જેમણે વેદાવનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓ વત્સચિત્રના પોતાનો કાળ બતાવત કરતા હોય જેમનું અત કશું પરમ પવિત્ર બની ગયું હોય જેમને માયાનો લેશ પણ પાશ ન હોય અને જેમણે એકાંતમાં સત્ત્વ સેવન કરીને તપસ્યા કરી હોય, તેમને અમે ચલાઈ યોગી કહીએ છીએ જેમની કઠિન તપશ્ચર્યા જેમને મનુષ્ય અશ્વર્થથી રૂબરૂ બની જાય, તેવા મહાત્માઓની પાસે ભારતવર્ષના સમ્બંધારાજ્યો કપટેરા લેવાને માટે ભય છે એ પોતે એક એવા મહા માના દર્શન કર્યા છે, કે જેમણે ૪૦ વર્ષ પર્વત ભૂમિપર શયન નહિ કરવાનું વ્રત લીધું હતું એ જ્યારે તેમના દર્શન કર્યા ત્યારે તેમના પ્રવરના કેવળ ત્રણ વર્ષો જાણી રહ્યા હતા તેમણે ધણું દેશાટન કર્યું હતું અને તેઓ મહાન પઠિત હતા તેમનો સ્વભાવ ધણો હસમુખો અને તેમનું વદન તેજસ્વી તથા ચિત્તા કર્ષક હતું તેઓ પોતાની તપશ્ચર્યાનું વ્રતત કોઈ અર્વસંહિત કહેતા નહોતા અને તે માટે તેમને કોઈ હર્ષ પણ થતો નહોતો એક વક્ષપર દિવસે બાધવામાં આવ્યો હતો અને તેપર તેઓ શયન કરતા હતા. કેટલાક વર્ષો પર્વત આ પ્રવર પાલન કરવામાં તેમને કષ્ટ પણ હતું, તેમના શરીરપર સોજાં ચડી આવ્યાં હતા પરંતુ ત્યાર પછી તેની નિરૂપિત થઈ ગઈ હતી આથી કઠિન તપશ્ચર્યા કરવી એ પણ એક મહાન કાર્ય છે અને તેથી મનુષ્ય દેવીશક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે

ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું કે: “મહારાજ ! મહેરમાં આપનું રાજ્ય નિર્વિદન અને નિષ્કંટક રહી શકશે નહિ; માટે મારી એવી ઇચ્છા છે કે આપ ભાખરચિડિયાની સીમામાં આપના નામનું એક નગર વસાવો.”

રાઠોડરાજ્ય બેધપુરના ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કર્યું. ‘વિદગદ્’ના ઉચ્ચ શિખરપર નવીન નગરની સ્થાપનાની શીઘ્ર તૈયારી થવા લાગી. જે સુંદર પર્વતશ્રેણી ઉપર મહેરનગર સ્થિત હતું, તેનોજ ભાખરચિડિયા પશ્ચિમ એક અંશ છે. આ પર્વતશ્રેણી ચડવામાં ઘણી મુશ્કેલ અને ઘણી લાંબી છે. એની ચારે તરફ મોટાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે. પ્રયત્ન વૃક્ષોથી તે સ્થાન ટંકાઈ ગયેલું છે. તેના ઉચ્ચ શિખર ગગનભેદી છે. આ પહાડના ઉચ્ચ શિખરપર ઉભા રહીને વીરવર બેધાજના વંશજ પોતાના રાજ્યની ચારે સીમા સુગમતાથી જોઈ શકે છે. વર્ષાઋતુ વ્યતીત થઈ ગયા પછી બ્યારે આ-કાશ સ્વચ્છ થઈ જાય છે, ત્યારે રાઠોડો વારંવાર પોતાના વિશ્રામભુવનના ઝરખાપર ઉભા રહીને પોતાના રાજ્યની સીમાનું અવલોકન કરી આનંદ પામે છે. બેધપુરની નીચેની પર્વતશ્રેણીએ દક્ષિણમાં અરવલ્લીસુધી જઈ તેને મળેલી છે. આ પર્વતશ્રેણીએ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં તે અગાધ સાગરના અસંખ્ય તરંગો સંમાન જણાય છે; અને શેષ ત્રણ દિશાઓમાં વિશાલ મરુભૂમિની અમર્યાદ રેતી પવનની લહેરોથી ઊડી ઊડીને દૃષ્ટિપથ શકે છે. જે કે ભાખરચિડિયા સર્વ સામગ્રીઓથી પરિપૂર્ણ છે તોપણ તેમાં એક મુખ્ય ધીજનો અભાવ છે. જીવનરક્ષાનું એક પ્રધાન સાધન જે સ્વચ્છ જળ તે આ પર્વતશ્રેણીમાં મળતું નથી. બેધાજએ બેધપુરની સ્થાપના કરતી વખત આ વાતનો વિચાર કર્યો નહિ. આ કારણથી બેધપુરમાં આ એક મોટી ખામી રહી ગઈ; પરંતુ લોકો બેધાજને અપરિણામદર્શી કહીને તેમની નિંદા ન કરે એટલા માટે મારવાડના ભાટોએ ચતુરાઈ વાપરી દોષનો ટાપસો યોગીના શિરપર મૂકી દીધો છે. તેઓ જણાવે છે કે કારીગરોએ બ્યારે બેધપુરની ચારે સીમાનું માપ લીધું ત્યારે તેમણે ઉકત યોગીરાજનો એકાંત આશ્રમ પણ બેધપુરની સીમામાં લઈ લીધો હતો. પોતાનું સાધનક્ષેત્ર અન્યના તાબામાં જતું બેધ તે મહાત્માએ તેમને બહુ બહુ પ્રાર્થના કરી; પરંતુ કોઈએ તેમની પ્રાર્થના સાંભળી નહિ. તેમની પ્રાર્થના પૂર્ણકરિને ઇન્નલિન્ન કરીને બેધપુરમાં મેળવી દેવામાં આવી. આથી તેમણે અત્યંત કેધાયમાન થઈને શાપ દીધો કે:—“તમે મારો આશ્રમ લઈ લીધો છે, માટે બેધપુરનું સમસ્ત જલ સદા દૂષિત રહેશે.” આ શાપને લીધેજ ત્યાંનું પાણી અસ્વચ્છ થઈ ગયું. રાજ્યે શુદ્ધ જલ પ્રાપ્ત કરવાનો ખીજે ઉપાય નહિ બેધ કિલ્લાની નીચેના એક સરોવરમાંથી યત્નદ્વારા જલ લેવાનો આરંભ કર્યો. બેધાજની પછી જે રાજાઓ થયા, તેમણે દારૂગોળાથી ગિરિગુંગા ઉરાડી દઈ શુદ્ધ જલ પ્રાપ્ત કરવાનો ધણે પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ તેમનો સર્વ પરિશ્રમ વૃથા ગયો. વિચાર કરતાં જણાય છે કે બેધાજએ બેધપુરની સ્થાપના કરતી વખતે નગરજનોની અનુકૂળતાનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યો નહોતો. જે યોગીનું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે, તે યોગીનો આશ્રમ હજીસુધી બેધપુરવાસીઓ ખતાવે છે અને તેને લક્ષિતપૂર્વક પ્રણામ કરે છે.

સંવત ૧૫૧૫ના જેઠ માસમાં રાઠોડવીર બેધાજએ બેધપુરની સ્થાપના કરી. આ નગર મહેરથી ચાર માઇલના અંતરપર છે. બેધાજ આ નગરની સ્થાપના થયા પછી ત્રીસ વર્ષપર્યંત જીવત રહ્યા અને સંવત ૧૫૪૫ માં એકસાઠ વર્ષની વયે આ લોકથી વિદાય થયા. તેમના દેહની પવિત્ર ભસ્મને તેમના પૂર્વજોની ભસ્મ સાથે મહેરના મહાલયમાં રાખવામાં આવી.

મરુભૂમિમાં રાઠોડોની ખીજવાર સત્તા સ્થાપન કરનાર મહાવીર બેધાજ હતા અને તેમનાદ્વારા રાઠોડોનો નવીન સુમ સર થયો હતો. જીવનની પ્રથમાવસ્થામાં તેમનાપર જે જે સંકટો આવી પડ્યાં હતાં, તે સર્વમાંથી સુભાગ્યે તેઓ મુક્ત થઈને પરમેશ્વરના પાશ્વર્ય હતા. વિપત્તિઓમાં તેઓ ક્ષણભર પણ ગભરાયા નહોતા. દારુણ વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમણે જે જે ઉપાયોનું અવલંબન કર્યું હતું, તે સર્વ ઉપાયો તેમની જિનતિનાં પચચિત્રાંશ હતા. જે સામંતોના બાહુબળથી પ્રાચીન રાઠોડોએ મહાન કાર્યો કરી મહાન કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે સર્વને બેધાજના પિતા તથા પિતામહે ત્યજ દીધા હતા. આથી તેઓ મરુભૂમિના દુર્ગમ પ્રદેશોમાં દીન અને અપ્રાસદ્ધ અવસ્થામાં કાળક્રમણ કરતા હતા; પરંતુ વીરવર બેધાજએ મહેરથી દૂર થયેલા તે સામંતોને પુનઃ શોધી કહાડ્યા અને તેમને પુનઃ તેમનાં પૂર્વ પદપર નિયુક્ત કર્યા. પોતાના પૂર્વજોનાં પદ પ્રાપ્ત થવાથી આ સામંતો અત્યંત આલ્લાદિત

યયા, તેમનાં હૃદયે ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયાં અને તેમણે પોતાના સ્વામીને માટે જીવન સુદ્ધાં સમર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર તેમણે ગિરદોલોતાના હાથમાંથી રાડોડોની પ્રાચીન રાજધાની મદૈરનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ સામંત વીરાદારા નેપાળને ધણે લાભ થયો હતો અને તેમનો ઉપકાર તેઓ જીવંતપર્યંત શ્રુત્યા નહિ. હજુ સાંકલા, પાવુજ,^૧ અને રામદેવરાવ રાડોડોની^૨ પાપાણુમૂર્તિઓ બનાવી વીરવર નેપાળએ મદૈરના અઝભાગમાં સ્થાપિત કરી. આને પણ મરદેશના નિવાસીઓ આ વીરાની અશ્વારૂઢ પ્રયત્ન મૂર્તિઓ તે સ્થાનમાં જીવંત મનુષ્યની જેડે વિરાજમાન થયેલી જુએ છે.^૩ આ સ્વદેશપ્રેમી વીરાનાં પવિત્ર નામ કોઇ પણ રાડોડ બૂટી શકતો નથી. આને પણ મારસરદારો પ્રાતઃકાળમાં તેમનાં પવિત્ર નામનો જપ કરે છે. આને પણ લોકો ભક્તિસહિત આ પાપાણુમૂર્તિઓની પ્રદક્ષિણા કરી તે વીર પુરુષોના યુગોનાં ગાન કરી અત્યંત આનંદિત અને આસ્વાદિત થાય છે.

રાડોડોની શિયોળએ જે દિવસે પોતાના પૂર્વજોના પ્રાચીન લીલાદેવનો ત્યાગ કરી મરુભૂમિના રેતાળ પ્રદેશપર રાડોડ કુલની વિજયપનાકા સ્થાપિત કરી, તે દિવસને ત્રણસો વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં હતાં. આ ત્રણ સતાબ્દીઓમાં તેમના વંશજો એટલા વિસ્તૃત અને એટલી બધી શાખાઓવાળા થઇ ગયા કે આવીસ હજાર ચોરસમાઇલનો પ્રદેશ પણ તેમને માટે નાનો જણાયો ! વિધાતાની ઈચ્છાથી વીરકેસરી શિયોળના વંશજો હાલમાં અત્યંત દીન દશામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે; તેપણુ તેમના પૂર્વજોએ પોતાના પ્રયત્ન બાહુબળથી એક સમયે જે પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું તથા તેમણે જે પ્રાચીન કુશોને રાજમપદથી મુક્ત કર્યાં હતાં, તે વિશે વિચાર કરવાથી આપણને અતિ આશ્ચર્ય અને અતિ દારુણ શોક થયા વિના રહેતો નથી. પુરિહર, સાંકલા, ઈદર, ચૌદાણુ, ગોહિલ, સોનગઢા, કાંતિજિત અને હુલ્લ આદિ પ્રાચીન રાજપૂત કુલોનાં દેવીકૃત્યોથી સમસ્ત ભારતભૂમિ એક વખતે ગૌરવાવિન્ન થઇ હતી; પરંતુ આજે તેઓમાંના કેટલાક રાડોડોને આધીન થઈ સામંતસ્વરૂપે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે અને રોપનાં તો નામનિશાનજપણુ રાજસ્થાનના નકશામાંથી હુમ થયાં છે! તેમનાં નામો હવે કેવળ ભારોના કાન્યક્રથોમાં અને લોકોક્તિમાત્રમાં જ રહ્યા છે ! તે સિવાય હવે તેમના અસ્તિત્વનાં કોઇપણુ ચિન્હો રહ્યાં નથી. તેમનાં વંશજો આનંત કાળસાગરમાં ડૂબી ગયા છે. તેમનાં જે પરાક્રમે ભટ્ટલોકોના પ્રથેમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે,

૧ પાવુજ પોતાના પ્રસિદ્ધ તુરંગ કાવરી ઉપર આરૂઢ થયા છે. હજુ સાંકલાની જેડે પાવુજ પણ મહાન વીર હતા અને રાજપૂતો તથા કવિઓના પરમ આદરને પાત્ર થયા હતા. તેમના ક્ષેત્ર સમગ્ર કર્ણાટની તસ્વીરો આલેખી મારવાડનિવાસીઓને બતાવવામાં આવે છે અને તેને તેઓ અતિ પસંદ કરે છે.

૨ રામદેવને રાડોડ જણાવ્યા છે, તે અસત્ય છે રાડોડ તે પાવુજ હતા અને રામદેવ તે તુવાર હતા રામદેવનું નામ એટલું પ્રસિદ્ધ છે કે રાજસ્થાનના પ્રાયઃ સમગ્ર ભાગમાં તે સાંભળવામાં આવે છે. રાજસ્થાનનાં પ્રાયઃ સર્વ ગામોમાં એમના નામની લેલિકા બધાવવામાં આવી છે.

૩ આ સર્વ મૂર્તિઓ પાપાણુમાંથી કેટલી કદવામાં આવી છે. સર્વ ચોક્કાઓ અશ્વારૂઢ છે અને તેઓ મહા વીર પુરુષો જેવા જણાય છે તેમના જમણા હાથમાં જરૂડી, ડાબા હાથમાં પોડોની લગામ, પીઠપર દાંભ, ધનુષ તથા વરકસ, કમરમાં તલવાર તથા કમરબધના કદાર આપેલી છે. આ મૂર્તિઓ બધી જીવંત મનુષ્યોજ ન હોય, તેની બાને સર્વ ચોક્કાઓ સર્વ વડે દક્ષિ નાખી રહ્યા છે આસતની હુલ્લાને લીધે તેની સ્વાધીનતાની સાથે તેની શિલ્પવિદ્યાનો પણ લોપ થઇ ગયો છે. આપણા પુરાણોમાં શિલ્પનું જે નજીન ઉપલબ્ધ થાય છે, તેની સાથે આજના શિલ્પની તુલના કરવાથી તેમાં જાળીનઆસમાનનો ફરક જણાય છે. આજે આપણી શિલ્પવિદ્યાની ક્ષણુ અવનતિ થઇ ગઈ છે, પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં તે ઉત્તરને શિખરે હતી !

ઉપરોક્ત વીરાની મૂર્તિઓ એક ચોટા ચોચાનમાં સ્થાપિત કરેલી છે. પ્રથમ પાવુજની મૂર્તિ આવે છે અને ત્યાર પછી રામદેવરાવ અને હજુ સાંકલાની પ્રતિમા આવે છે. અંતિમ ભાગમાં ચૌદાણુ કુલના પ્રસિદ્ધ વીર ગંગાની મૂર્તિ છે આ ગાંગાએ મહામુહુનું આક્રમણ રોકવાને માટે સતલજ નદીના તટપર પોતાના ૪૬ પુત્રો સહિત માણુવંજી કર્યું હતું સર્વથી છેડતી પ્રતિમા ગિરદોલ કુલમાં હત્ય થયેલા મિશ્રશતિ મગોલિયાની છે. આ વીર પુરુષે પણ નેપાળને સહાય કરી હતી. આ વીરાની મૂર્તિઓ જોવાથી અત્યંત આસ્વાદ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વદેશની રક્ષાને માટે તેમણે માણુવિરાજન કર્યું હતું વાતનું સ્મરણ થતાં આપણા આનંદને પાર રહેતો નથી. આ સર્વ વીરાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાત કર્યાં ઉપલબ્ધ થતું નથી, તેથી હૃદયને શોક થાય છે.

તે એવાં મહાન જી કે તેનું અનુકરણ કરવાથી પ્રત્યેક માણસ લોકોનો અગ્રસર બની શકે છે. આ લોકોનું સ્મરણ થતાંની સાથે ભટકવિનાં નીચેનાં વચનો કોને નહિ સાંભરે !

“સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે, સર્વ વસ્તુ દીપકમાં બળીને ભસ્મ થતા પતંગવત્ છે, અર્થનાં સર્વ સાધનો નષ્ટ થઈ જનાર છે; કેવળ મહાપુરુષનાં નામોજ્જ્વળ અનંતકાળપર્યંત અમર રહેશે. ”

રાવ જોધાને શ્રેષ્ઠ પુત્રો હતા. તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાંતલજી પોતાના પિતાનું રાજ્ય છોડીને આલ્મો ગયો અને તેણે રાજસ્થાનના ઉત્તરપશ્ચિમ ભાગમાં સાંતલગેર નામનો એક કિલ્લો બંધાવ્યો. આ કિલ્લો ચોકણીથી ત્રણ કોશના અંતરે આવેલો છે. મરજૂમિના એક પ્રાંતમાં સરાઇ નામક એક યવનજાતિ નિવાસ કરતી હતી. આ જાતિના અધિપતિની સાથે સાંતલને ક્ષેત્ર વિવાદ થયો. આ વિવાદમાં તેમણે યવનરાજાને મારી નાખ્યો; પરંતુ તેઓ સ્વયં પણ પોતાની જાતની રક્ષા કરી શક્યા નહિ. તેઓ જાતે માર્યા ગયા અને તેમની સાત સ્ત્રીઓ સતી થઈ.

જોધાના ચતુર્થ પુત્ર દુદાએ મેરતાના વિશાલ ક્ષેત્રમાં પોતાનું વંશવૃક્ષ સ્થાપિત કર્યું. તેમના વંશજો મેરતિયા રાહોડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. રાવ દુદા એક સમયે મરજૂમિમાં સર્વોત્તમ વીરતરિક પ્રસિદ્ધ હતા; જે વીરકેસરી જયમલે દિલ્લીધર અકબરની પ્રચંડ સેનાની સામે યદ્ય યિતોડગત્વી રક્ષા કરી હતી અને જેની પાયાણુમૂર્તિ આજે પણ દિલ્લીના સિંહદારપર વિરાજમાન છે, તે વીર રાહોડ રાજકુમારના આ દુદા પિતામહ હતા. દુદાને એક સર્વશુભસંપન્ન અને પરમ વિદુષી પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ પુત્રીનું નામ મીરાંબાઈ ૧ હતું. આ મીરાંબાઈની સાથે રાણા કુંભાને વિવાદ થયો હતો. મીરાંબાઈના શબ્દોની રત્નિ આજપર્યંત મેવાડમાં ગાવામાં આવે છે.

જોધાના છઠ્ઠા પુત્ર બિકાજીએ પોતાના કાકા કાંધલની માલચલણ તથા રીતભાત મહણ કરી

૧ નામ	સાખા	જમિનપતિ	વિશેષ વિવેચન
૧ સાંતલજી	•	સાંતલગેર	{ આ નગર ચોકણીથી ત્રણ કોશના અંતરેપર છે.
૨ સૂનજી	•	•	
૩ ભેગાજી	•	•	{ એઓ જોધાની પછી સિંહાસનારૂઢ થયા હતા.
૪ દુદાજી	મેરતીઆ	મેરતા	{ એમણે શ્રેષ્ઠતાના હાથમાંથી સાંભર બીનવી લીધું હતું. એમને વરિન નામે એક પુત્ર થયો. વરિનને જયમલ અને જયમલ નામનાં બે પુત્રો થયા. એમણે જયમલોત અને જગમલોત નામની સાખાઓની સ્થાપના કરી.
૫ વરસિંહજી	વરસિંહોત	મેલી	
૬ બિકાજી	બીકાવત	બીકાનેર	
૭ બારમલજી	બારમલોત	બીલારા	
૮ સિવરાજજી	સિવરાજોત	ફનારા	
૯ કમરસીજી	કમરસોત	કચેનસર	રવીમસર
૧૦ રાયપાલજી	રાયપાલોત	•	•
૧૧ સાંવતસીજી	સાંવતસીગોત	દોરો	•
૧૨ બીદાજી	બીદાવત	બીદાવાડી	જી નાગોર
૧૩ વનવીરજી	•	•	•
૧૪ નીવાજી	•	•	•

૨ મીરાંબાઈ રાવ દુદાની પુત્રી હતી, એ વાત ખોટી છે. વળી તે રાણા કુંભાની પત્ની પણ નહોતી. તે દુદાના દ્વિતીય પુત્ર રત્નસિંહની પુત્રી હતી અને તેનો વિવાદ મહારાણા કુંભાના પ્રયોગ ભોજની સાથે કરવામાં આવ્યો હતો.

અને અતે તેમની સાથેજ મળી ગયો ત્યાર પછી તેમણે જાહેરાત તાજાના કેટલાક ગામો તથા નગરો ખુશ્વરી લઇને પ્રસિદ્ધ નગર બિકાનેરની સ્થાપના કરી બિમજીનું સવિસ્તર જ્ઞાન બિકાનેરના ઇતિહાસમાં આપવામાં આવશે

રાઠોડકુવચૂડમણિ જોધાના મૃત્યુ પછી તેમના દ્વિતીય પુત્ર સૂળ મારવાડના સિદાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તે ઉત્તરાધિકારનો જે નિયમ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, તેમાં પરિવર્તન થામટે થયું તે કોઈ સમજી નહતું નથી ભટ્ટકવિઓ પણ આ સંબંધે કાંઈ ખુલાશો કરતા નથી ગમે તે કારણ હો, પરંતુ સૂળને મારવાડનું સિદાસન પ્રાપ્ત થયું અને તે સર્વ પ્રકારે પોતાના પિતાના ગોચર પુત્ર હતા મારવાડનું રાજ્ય તેમના અધિકારમાં સત્તારીય વર્ષપર્યંત રહ્યું તેમણે પરમ ચાતુર્ય અને અસત સાવધાનીથી રાજ્ય કર્યું

દિલ્હીના સિદાસનને માટે જે સમયે ત્યાંના લોદી પાદશાહોમાં મહાન વિમલ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે સમયે મારવાડ યવનોની કુદરિષ્ઠાથી બચ્યું હતું ચુદકનદમાં સિંહ હોવાથી લોદીઓને બહારના પ્રદેશ છૂટવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નહોતો, પરંતુ તેઓ હિંદુઓના પરમ શત્રુ હતા હિંદુઓને ઉત્તમ પ્રકારે સુખ ભોગવતા જોઈ તેમને અસત અસતોત ઉત્પન્ન થતો હતો જે કે પાદશાહો પોતે હિંદુઓની શાંતિનો ભંગ કરવાની ઇચ્છા રાખતા ન હતા, તોપણ તેમના સ્વાર્થી અને હિંદુદ્વેષી સેનાપતિઓ વારંવાર હિંદુઓપર આક્રમણ કરી તેમનાપર અનેક પ્રકારના અસાધ્યાર કરતા હતા સવત ૧૫૭૨ (ઈ. સં. ૧૫૧૧) માં આરણ માસના શુકલપક્ષની પાર્વતી તૃતીયાને દિવસે પીપાર^૨ નામના નગરમાં એક મહોત્સવ થયો હતો આ મહોત્સવમાં મારવાડના અનેક ભાગોમાંથી અસખ્ય રાજપૂત સ્ત્રીઓ ભગવતી ગીરીની પૂજા કરવાને માટે આવી હતી આ સમયે એક પરાજીતોનાએ તે નગરપર આક્રમણ કર્યું અને તેઓ ૧૪૦ કુમારિકાઓને હરી લઈ ગયા, તેમને પણ કાંઈ રોકી શક્યું નહિ આ શોચનીય સમાચાર રાઠોડવીર સૂળના સાભળવામાં આવ્યા ક્રોધ અને રોષથી તેમનું મસ્તક ફરી ગયું તેમના સર્વોચ્ચ કોષાગ્નિ ભડકી રહ્યો કુપ્ટોને કંઠ આપી ઉઠત કુમારિકાઓની રક્ષા કરવાને માટે તેઓ તૈયાર થયા અધિક સૈનિકોને સંજોગ કરતા વિનય થવાનો સભવ હતો, તેથી તેમણે જાતેજ માત્ર પોતાના અગરક્ષકો સાથે યવનોની પૂઠ પકડી તેઓ અસત વેગથી તેમની પાછળ જવા લાગ્યા અતે તેમને યવનસૈનિકો દરિદ્રોચાર થયા તેમને જોતા તેમના કોષને પાર રહ્યો નહિ જે પ્રમાણે સિદ પોતાના બચ્ચાનું દરણુ થતા તેના દરનાર ઉપર અતિ પ્રયત્ન વેગથી આક્રમણ કરે છે તેજ પ્રકારે મારવાડના અધિપતિ શવ સૂળએ રાજપૂતકુમારિકાઓનું દરણુ કરનાર પાણીપર પ્રયત્નપરાક્રમથી આક્રમણ કર્યું ઉભયદેશો વચ્ચે દારણુ યુદ્ધ થતાં લાગ્યું થોડી વાર યુદ્ધ ચાલ્યા પછી વીર સૂળએ પાણીને પરાજીત કરી કુમારિકાઓના તેમના હાથમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો સૂળને વિજય પ્રાપ્ત થયો

રાઠોડવીર સૂળએ યવનોને માર મારીને રાજપૂતબાલિષ્ઠ્યોનો ઉદ્ધાર તો કર્યો, પરંતુ તેઓ શત્રુઓના આધાતથી એટલા બધા હાનિ થયા કે તેઓ વધુ વખત જીવી શક્યા નહિ રાજપૂત-

૧ જોધાની પત્ની સાતલ આદીપર જોડા હતા અને તેની પછી સવત ૧૫૪૮ માં સૂળ આદીપર આવ્યો હતો

૨ પીપાર નામનું નાનું નગર જોધપુરથી ૧૫ કોશના અંતરેપર આવેલું છે એમાં ૧૫૦૦ કરતા અધિક ઘરો છે આ શહેરમાં પશ્ચિમ લોદીની ધણી વસતી છે એમ કહેવાય છે કે ઇસુખ્રિસ્તના જન્મપૂર્વે જન્મચિનીમાં મધવ^૩ જોન નામનો જે પરમારશાનો રાજ હતો તોજે આ પીપાર નગરની સ્થાપના કરી હતી કનવ ઈ. સં. ૪૦૦ આદી આથી એક સિનાલેખ પ્રાપ્ત થયો હતો આ શિલાલેખમાં વિજયસિદ અને દેવુવજ સંબતા નામે પ્રાપ્ત માય છે આ ઉપર રાજ્યે ગિરડોત કલમ ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેમની સંવલની ઉપરિ હતી આ પરથી જણાય છે કે ગિરડોતોએ મધમણીના હાથમાંથી આ નગર જીતી લેલું હતું તદુપરાંત મેવાડના એક માયીન એવિદાસિક અથવાથી જણાય છે કે ગિરડોતોની ચોવીસ સાખાઓ ઉપરાંત વિખાતગિરડોત નામની પચ્ચીસમી સાખા પણ છે

૩ અસખ્ય રાજપૂત સ્ત્રીઓ આવી હતી એ વાત અસત્ય છે અસખ્ય રાજપૂત સ્ત્રીઓ નક્ષોવિના બહાર જાય એ વાત અસવિત નથી કદાચ આ સ્ત્રીઓ હલકા લોહીની હશે કારણ કે ૧૪૦ રાજપૂત સ્ત્રીઓને મુસલમાનો હરી લઈ અને ત્યાં એક પણ તલવાર ઉઠ્યું નહિ એ વાત આની સમજ તેવી નથી

કુમારીઓનો ઉદ્ધાર થયા પછી અલ્પ સમયમાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા. તેમનો અંતકાળ સમીપ આવ્યો તે વખતે ૧૪૦ કુમારિકાઓ તેમની આસપાસ ઉભી રહીને ગીત ગાતી હતી. આ વખતે તેમના આનંદની સીમા રહી નહિ. આ અસીમ આનંદનો ઉપભોગ લેતો લેતો વીર સૂળનો પવિત્ર આત્મા અનંત સુખમય અમરધામમાં ચાલ્યો ગયો. રાવ સૂળની આ અસીમ વીરતાનું વર્ણન આજે પણ રાજસ્થાનના બાટોના મુખેથી સાંભળવામાં આવે છે. આજે પણ પાર્વતીતૃતીયાના રોજમાં મારવાડના તે રાજાની અસીમ વીરતા અને મહત્તા તથા પીપારનગરની કુમારિકાઓનાં હરણનું વર્ણન ઉત્સાહપૂર્વક ગાવામાં આવે છે.

સૂળને પાંચ પુત્રો હતા. આમાંનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર તો અકાળે મૃત્યુ પામ્યો હતો. આથી તેનો પુત્ર ગાંગા પોતાના પિતામહના સિંહાસનપર બેઠો. સૂરજમહાના ચાર પુત્રોમાંથી તેના દ્વિતીય પુત્ર ઉદાને અગીઆર પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ. એમનો વંશ ઉદાવત નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એમને મારવાડ તથા મેવાડમાં પુષ્કળ ભૂમિસંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ. આ ભૂમિમાંનાં તીમાજ, જેતારન, ઝહોજ, ખરાડિયા, રાંધપુર આદિ કેટલાંક નગરો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. ત્રીજા પુત્ર સાંગાને એક સ્વતંત્ર નગર પ્રાપ્ત થયું હતું. આ નગરનું નામ બર્વો હતું. આ સાંગાના વંશજે સાંગાવત નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ચોથા પુત્ર પ્રયાગથી પ્રાગદાસ જોતની ઉત્પત્તિ થઈ. પાંચમા પુત્ર વીરમહેવ ને નરા નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. મારવાડનિવાસીઓ નરાને દેવસમાન પૂજે છે. સોજત નામના સ્થાનમાં તેની એક મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. આ મૂર્તિની હાલમાં પણ પૂજા કરવામાં આવે છે. નરાના વંશજે નરાવત જોધના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વંશની એક સાખા હોડોતીમાં આવેલા પંચમહાડ નામના સ્થાનમાં દહિજોથર થાય છે.

રહોડ વીર સૂળએ સંવત ૧૫૭૨ (૪૦ સં ૧૫૧૬) ના ભાદ્રપદ માસમાં પરલોકવાસ કર્યો. તે પછી તેમના પૌત્ર ગાંગા મારવાડના સિંહાસનપર બેઠો, તેથી તેમનો કાંઠો સેરવાજી તેમનો ભયંકર શત્રુ થયો અને તે પોતાને સિંહાસનના અધિકારીતરીકે બહેર કરી ગાંગાને પદબ્રજ કરી રાજગાદી પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગ્ય સહાય મેળવવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો. લોદીવંશના હોલતખાં નામના જે વિશ્વાસઘાતી યવને દિલ્હીના પાદશાહ હખ્તાલીમ લોદીનું સર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે વીરકેસરી બાબરને વારતવર્ષમાં આમંત્રણ કર્યું હતું, તે આ વખતે રહોડોના હાથમાંથી નાગોર છીનવી લઇને સુખપૂર્વક તેનો ઉપભોગ કરતો હતો. સ્વાર્થીય મનુષ્યને હિતાહિતનું કિંચિત્ પણ ભાન રહેતું નથી. સ્વાર્થથી અંધ બનેલો મનુષ્ય પશુસમાન બની જાય છે. આ વખતે સેરવાજી પણ પશુવત્તણ બની ગયો હતો. જે હોલતખાંએ નાગોરનગરને બળાકારે રહોડોના હાથમાંથી છીનવી લીધું હતું, તે પોતાના પરમ શત્રુની પાસેજ સ્વાર્થીય સેરવાજી સહાય માગવા ગયો. આવા કાયર દિંદુઓદારાજ ભારતવર્ષનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું છે. સ્વદેશદ્રોહી સ્વાર્થીય સેરવાજીની દુષ્ટતાથી મારવાડમાં એક મહાન વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. આ ગ્રહકલહમાં લિપ્ત થઈ મહારાજા જોધાજીના વંશજને એકબીજાનું રક્ત

૧ વળી આ ઘટના રાવ સૂળજીના સમયમાં સંવત ૧૫૭૨ ના આવણુ માસના શુકલપક્ષની તૃતીયાને દિવસે બની નહોતી. પરંતુ સાંતલના સમયમાં સંવત ૧૫૪૮ ના ચૈત્ર સુદ ૩ ને દિવસે બની હતી. તે સમયે પીપારની પાસે સાંતલજી અને અજમેરવા સુબા મહ્મુદખાંની વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું. પીપારની પાસે કેસાના નામકું ગામ છે, ત્યાંના લગાવ આગળથી મહ્મુદખાંને એક સરદાર ઉક્ત તૃતીયાને દિવસે પૂલ કરવા આવેલી ૧૪૦ કુમારિકાઓને લઈ ગયો હતો. સાંતલજીએ મહ્મુદખાંના લશ્કરપર આક્રમણ કરી તે કુમારિકાઓને ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આ યુદ્ધમાં તેમને ધુપજ ધા લાગેલા હોવાથી તેઓ તેજ રાત્રે કેસાના આગમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા અને ત્યાર પછીજ સૂળજી સિંહાસનારૂઢ થયા હતા.

૨ વીરમહેવ સૂળનો પુત્ર નહોતો. તે સૂળના પુત્ર બાણાજીનો પુત્ર હતો. બાણાજી તરુણવસ્થામાંજ મરણ પામ્યો હતો.

૩ નરા વીરમનો પુત્ર નહોતો. તે સૂળજીના પુત્ર હોઈ બાણાજી કર્વાં બેઠો હતો. આ હોલતખાં લોદીવંશી નહોતો, તેમ તેણે નાગોરનગર છડ્યું પણ ન હતું તેનો વંશ કેટલીક પેઢીઓ થયાં નાગોરપર અધિકાર ભોગવતો હતો અને તે નવાજ કહેવાતો હતો. તે ગુજરાતવા નવાજના કુળમાંનો હતો. વળી તે આનંદદાના નામથી પણ ઓળખાતો હતો. તેના પૂર્વજોને ગુજરાતવા નવાજની સહાયથી નાગોરની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

પીવાને તત્પર થયા. મારવાડના વીરગણ એ દશોમાં વિલકત થઇ એ રાઠોડરાજકુમારોની પતાકા નીચે ઉભા રહ્યા. દોહલતમાં મધ્યસ્થ બની તેમનો અગ્રો નિરૂત્ત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો અને તેણે મારવાડનું રાજ્ય એ ભાગમાં વહેંચી લેવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો.

તેજસ્વી ગાંગાએ ગર્વસહિત આ પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કર્યો. હવે ઉભય રાજકુમારો તલવારની સહાયથી પોતાનાં ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને ઉદ્ધત થયા. ગાંગાને મરજૂમિના ક્ષેત્ર સરદારોની સહાય પ્રાપ્ત થઇ હતી, તેથી તેમણે સેરવાજીને પરાસ્ત કરીને રણજૂમિમાંજ તેનો વધ કર્યો અને દોહલતમાં અત્યંત અપમાનિત તથા ધામધ થઇને યુદ્ધજૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયો.

સિંહાસન પ્રાપ્ત કરી ગાંગાએ બાર વર્ષપર્યંત નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું. તે પછી વીરવર બાબરની પ્રગંઢ રણકુદ્બિના શબ્દથી સમસ્ત ભારતવર્ષ કંપામગ્ન થઇ ગયું. આ ભયાનક કંપની સાથેજ દિલ્લીના પાદશાહ હુમાયુન લોદીનું સિંહાસન ચલિત થયું અને તેનો રાજમુકુટ પૃથ્વીપર તૂટી પડ્યો. આ વિશ્વવ થવાથી હિંદુરાજસભાજમાં એક ધોર ભય ઉપસ્થિત થયો. સર્વ રાજ્યો નાશ પામશે કે શું, એવો સર્વને ભય લાગ્યો. આ ભયંકર ભયથી ભયભીન થઇને તેઓ સર્વ ઉકન નરીન શત્રુની ગતિ શેકવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. રાજપૂત વીરો મહારથી રાણા સંભ્રામસિંહની પતાકા નીચે એકત્રિત થયા અને તેમણે ઉકત ભયાનક શત્રુની સામે બાય ભીડી. મારવાડપતિ રાવ ગાંગા પણ પોતાના દેશની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે આ મહાયુદ્ધમાં રાણાની સાથે જોડાયા. આ ભયાનક સંભ્રામભા રાજપૂતોએ જે અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, તેનું વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ પ્રકારે લખવામાં આવ્યું છે. જે રાજપૂતકુલકલંક તેમજ સપહદી નામનો સરદાર વિશ્વાસપાત કરી બાબરના પક્ષમાં ન ગયો. હોત તો રાજપૂતો અવસ્ય ભારતવર્ષને સુસલમાનોના પંજમાંથી મુક્ત કરત. સર્વ રાજપૂતોની સાથે રાઠોડોએ પણ આ યુદ્ધમાં અસીમ વીરતા બતાવી હતી; એટલુંજ નહિ પણ એમ કહેવાય છે, કે આ યુદ્ધમાં રાઠોડો સર્વથી અગ્રેસર રહ્યા હતા. આ રાઠોડસેનાનો સેનાપતિ રાવ ગાંગાનો પૌત્ર વીર બાલક રાયમલ હતો. રાયમલે મેડતિયા સરદાર ખાંતો અને રાવ રત્ન નામના જે રાઠોડ વીરોસહિત બાબરની તોપોની સન્મુખ ઉભા રહી, અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવી રણજૂમિમાંજ પોતાના પ્રાણ ત્યજ દીધા હતા.

દારુણ પૌત્રશોકને લીધે ગાંગા અધિક દિવસ છવી શક્યા નહિ, ૨ આં ભયાનક યુદ્ધ થયા પછી માર વર્ષ બાદ તેમણે પોતાનો દેહ લાજ પૌત્રશોકના બોળમાંથી મુક્તિ મેળવી. ગાંગાનું મૃત્યુ થયા પછી માલદેવ સંવત ૧૫૮૮ (૪૦ સં ૧૫૩૨) માં તેમના સિંહાસનપર બેઠા. તે મારવાડના મહાન રાજાઓમાંના એક હતા. મારવાડના ઇતિહાસમાં તેમણે પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. એમના શાસનકાળમાં મારવાડની જે ઉન્નતિ થઇ હતી, તેમાં જે પાછળથી કાંઈક વધારો થયો હોત તો મારવાડ અવસ્ય સર્વ દેશોનો મુકુટમધિ બની જત. મારવાડની ઉન્નતિ કરવામાં રાવ માલદેવે જરા પણ મુશ્કેલી રાખી નહોતી. તેમને બાબરના આક્રમણની આશંકા હતી; પરંતુ બાબરે મારવાડ તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નહિ. યુદ્ધળ અને ઉપભવનાર ગંગાતટની જમિ છોડીને મારવાડના ઉજ્જડ અને રેતાળપ્રદેશમાં જવાની તેને લેશ પણ ઇચ્છા થઇ નહિ. આથી માલદેવને પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાનો ઉત્તમ પ્રસંગ મળ્યો. જ્યાંથી દિલ્લી અને મારવાડની સીમા જુદી પડતી હતી, તે સરદેદપર કેટલાક કિલ્લાઓ આવેલા હતા; અને આ સર્વ કિલ્લાઓ દિલ્લીના સમ્રાટને આધીન હતા; પરંતુ આ વખતે યોગ્ય સંધિ પ્રાપ્ત થવાથી માલદેવે તે સર્વ કિલ્લા હસ્તગત કરી લીધા અને ધણે દૂર આવેલાં હિંદાડ નામના સ્થાનમાં રાઠોડકુલની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરી. તેમનું ગૌરવ હિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યું. તેમના માર્ગમાં આ સમયે એક પણ કંટક વિલમ્બ નહોતો. વીરકેસરી રાણા સાંગાના

૧ આ રાયમલ ગાંગાજીનો પૌત્ર નહોતો તે દુષાણ મેડતિયાનો પુત્ર હતો ગાંગાજીને પૌત્ર રાયમલ તો આ યુદ્ધ પછી કેટલાક વર્ષોજન્મ્યો હતો. રાવ ગાંગાનો સાથી વડો પૌત્ર રાવ રામ હતો. તે પણ ૪૦ સં ૧૧૮૫માં અર્ધોત ઉપરાંત યુદ્ધ થયા પછી બીજે વર્ષે જન્મ્યો હતો રાયમલ મેડતિયા પોતાના ભાવા મેડતિયાપતિ વીરમહેની વરકથી રાવ સામની કુમક આવ્યો હતો. મારાંગાઈના પિતા રત્નચંદ તેનો બધુ કતો હતો અને ત્રિ પણ તેની સાથે આવ્યો હતો. આ યુદ્ધમાં તે ઉભય ભાવાઓએ પ્રાણ આપ્યા હતા.

૨ એમ કહેવાય છે કે રાવ ગાંગાને વિષ દેવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ આ વાત વિશ્વાસપાત્ર નથી.

મરણ પછી મેવાડ રાજ્યમાં જે લયકર પરિવર્તન અને વિગ્રહનો આરંભ થયો હતો તેમાં મોગલો, પદાણો આદિ સર્વશક્તિમાન મુસલમાનો લિખ્ત હતા, તેથી મારવાડ તરફ દેખાતી પશુ દષ્ટિ ગઈ નહોતી. આ તકનો લાભ લઈ રાજ માલદેવે પોતાની અસીમ વીરતા પ્રદર્શિત કરી. તેમણે પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને જે શત્રુઓ તથા મિત્રો તેમના માર્ગમાં વિધ્નરૂપ થયા તેમનો વધ કરી તેમના રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, આ રીતે માલદેવ મારવાડના સર્વોત્તમ રાજા બન્યા. ઇતિહાસવેત્તા ફરિસ્તાએ તેમને આથી પણ ઉચ્ચતર સન્માન આપ્યું છે. તે જણાવે છે કે: “માલદેવ પોતાના સમયના હિંદુસ્તાનના મુખ્યસિદ્ધ રાજાઓમાંના એક ગણાતા હતા.”

મારવાડપતિ માલદેવમાં તેના નામને યોગ્ય સર્વ ઉત્તમ ગુણો હતા અને તેમનો પ્રભાવ પણ તેવોજ પડ્યો હતો. રાજ્યપદપર અધિષ્ઠિત થઈ તેમણે મુસલમાનોના યાસમાંથી પોતાના પૂર્વજોનાં નાગોર તથા અજમેર એ ઉલ્લેખ પ્રધાનનગરોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ત્યાર પછી આઠ વર્ષબાદ તેમણે સિંધોના અધિકારમાંથી ઝાંભોર, સિવાના તથા ભદ્રાજીન નામનાં ત્રણ નગરો ખુશ્વરી લીધાં; તેમજ બીકાના વંશજોને બિકાનેરના અધિકારપરથી ઉઠાડી ચૂક્યા. જુહી નદીના તટપર આવેલાં જે નગરોમાં એક સમયે વીરવર શિયોજીએ પોતાની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરી હતી, તે સર્વ નગરોના ભૂતપૂર્વ અધિપતિઓએ માલદેવના સમય પૂર્વે પોતાના સ્થાનપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરી પોતાની પરાધીનતા દૂર કરી હતી; પરંતુ આ વખતે માલદેવે તે સર્વને પરાજિત કર્યા અને તેમને પુનઃ આધીનતાના બંધનમાં બાંધી લીધા. માલદેવનો પ્રયત્ન પ્રતાપ અત્યંત પ્રકાશિત થયો. તેમના અસીમ પ્રતાપની આગળ વિશાળ મરુભૂમિના સર્વ રાજાઓએ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. પ્રાચીન જૂમીઆ લોકો કે જે એક સમયે મરુભૂમિમાં અજીત ગણાતા હતા, તેઓ પણ અતે રાહડોડના પ્રબળ પ્રતાપથી પરાજિત થયા અને તેમણે પણ માલદેવને મારવાડના અધિપતિતરિકે સ્વીકાર્યા, વળી તેઓ પોતાના હૃદયનું સુધર આપી તેમની સેવા કરવા લાગ્યા.

જ્યારે પ્રાચીન જૂમીઆ લોકો તેમને આધીન થયા, ત્યારે તેઓ પોતાની વિજયિની સેના લઈ ધીમે ધીમે ઉત્તર તરફ આગળ વધવા લાગ્યા અને તેમણે પ્રબળ પ્રતાપી ભાટીની સાથે ધોર મુઢ કરી પોતાની અધિક ઉન્નતિ કરી. ભાટિઓની સાથે દીપકાળપર્વત મુઢ આપ્યું, અતે તેમણે તેમનાં એકાદ બે નગરો જીતી પોતાના અધિકારમાં લીધાં. વિક્રમપુર તેમના તાબામાં આવ્યું, વળી તેમણે અંબરની; રાજધાનીથી દસ કોશના અંતરપર આવેલા માટસ નગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેની આસપાસ કિલ્લો બંધાવ્યો. આ સમય પૂર્વે દેવતોએ સિરોહી જીતી લીધું હતું, પરંતુ આ વખતે માલદેવે તે નગર તેમના હાથમાંથી જીતી લઈ પુનઃ તેમનેજ સમર્પણ કર્યું. તેમણે ગારવ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ સર્વ શહેરો જીતી લીધાં હતાં; એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાંનું શાસન ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમણે મારવાડમાં અનેક કિલ્લાઓ અને વિરાટ મહાલયો બંધાવ્યાં. વળી તેમણે જોધપુરની ચારે તરફ મજબૂત કેદ બંધાવ્યો. વીરવર જે-ધાએ પોતાના સ્થાપન કરેલા નગરની શૈલા વધારવાને માટે જે સુંદર મહાલયો અને ઇમારતો બંધાવ્યાં હતાં, તેની મરામત માલદેવે કરાવી. સાંતલમેરને તોડાવી નાખીને તેની સામગ્રીવડે નવાં જીતેલાં પોકલુંજને દૃઢ કર્યું અને તે નગરનાં મૂળ નિવાસીઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢી મારવાડી પ્રબળ

૧ રાવ માલદેવે આ ત્રણ નગરો કિલ્લિત લોકોની પાસેથી લઈ લીધાં નહોતાં-અંબર ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં પદાણોની પાસેથી બીજી લીધું હતું અને સિવાના જેતમહાલ રાહડોડનજીના રાણા હંચરસીની પાસેથી જીતી લેવામાં આવ્યું હતું.

૨ અહીંયાં તેમના પૂર્વજોની એક સાખા નિવાસ કરતી હતી. આ સાખા હાલમાં જેસલમીરના રાજપૂતોની સાથે મળી ગઈ છે અને તે માલદેવના નામથી ઓળખાય છે. માલદેવો મારવાડમાં અતિ સાહસિક લોકોના ગણાય છે.

૩ પોકલુંજ અવાગંદ અને જોધપુરની બરાબર વચ્ચે આવેલું છે. પોકલુંજને દુર્ગ અત્યંત દૃઢ અને સુરક્ષિત છે. ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના નવેમ્બરની ૨ જી વારીએ મહારાવ યાદ જોધપુરથી અવાગંદ તરફ જતા હતા, તે સમયે

દ્વારા તેને ભરવા માડ્યું તેમણે સિવાના નગરની પાસેના પીપલોદના કુગરપર આવેલા ભદ્રાભૂનને કિલ્લો બધાઓ તેની નિકટના જૂડોળરિયા, પીપાર, દુનાડ તથા કુડલકાટ નગરમા એક એક દંડ દુર્ગ તેમણે બધાઓ પ્રાચીન ગઢ વીટની (અજમેર) નો જુર્ગ કે જે આજપર્થત “કોટ-જુર્ગ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે માવદેવજ બધાઓ છે તેમણે યત્નદ્વારા કિલ્લાની ઉપર પાણી ચઢાવી પોતાની અત્યુચ શુદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો હતો આ સર્વ મહત્કાર્યોમા તેમના અત્યુચ ધનનો વ્યય થયો હતો કેવલ મેરતા નગરના કિલ્લાની મરામત કરાવવામાજ તેમને ૨૪૦૦૦ રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો પોતાના રાજ્યની દૃઢતાને માટે અનેક મહત્કાર્યો કરવામા તેમણે જે વ્યય કર્યો હતો તેનો વિચાર કરતા આપણુ હૃદય આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે ભદ્રકવિઓ જણાવે છે કે સાબરના અસખ્ય રત્નોની સહાયથીજ તેમણે પોતાના આ સર્વ કાર્યો પૂર્ણ કર્યા હતા આ ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાત થાય છે કે તે સમયે સાબર સરોવરમા પુષ્કળ ભવણુ ઉત્પન્ન થતુ હતું અને રાજાને તેની ભારે ઉપજ થતી હતી આ ભવણુદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ધનથીજ માવદેવ પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરી શક્યા હતા ૨

શાંતિની પુષ્પસાધ્યાપર સુધને રાંઠોડ વીર માલદેવે દસ વર્ષપર્થત નિષ્કંટક રાજ્યસુખ ભોગવ્યુ, પરંતુ આ વિમલ શાંતિસુખ અધિક દિવસ સુધી ભોગવવાનુ તેના ભાગ્યમા લખ્યુ નહોતું આટલા સમય સુધી તેઓ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવામા અને પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવામા મગ્ન રહ્યા હતા, પરંતુ હવે તેમના માર્ગમા વિઘ્ન આવ્યુ વીરકેસરી બાબરનુ ચતુર યુધ્ધ અને તેનો પુત્ર હુમાયુ દિલ્હીના સિદ્ધાસનપર બેઠો, પરંતુ પરાક્રમી શેરશહે તેને મુઢમા પરાજિત કરીને નસાડી મૂક્યો હુમાયુ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે દિલ્હી છોડી નાસી ગયો દિલ્હીના સિદ્ધાસનનો અધીશ્વર નિષ્કંટક રાજ્યસુખથી વચિત થઈ સિદ્ધાસન છોડી દુલોગ્યતા જોતામા વહેવા લાગ્યો આ ભયાનક આપત્તિકાળમા તેને જે દુઃસહ સકટો ભોગવવા પડ્યા હતા, તેનુ વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા ઉત્તમ પ્રકારે કરવામા આવ્યુ છે આ વિપત્તિકાળમા નિ સદાય હુમાયુએ વીરવર માલદેવને પોતાને શરણે રાખવાની પ્રાર્થના કરી, કિન્તુ માલદેવે તેના તરફ દષ્ટિપાત પણુ કર્યો નહિ આ સમયે માલદેવે અસત નિષ્કુરતા પ્રકટ કરી હતી એમા કાંઈ પણુ સદેહ નથી, પરંતુ માલદેવે

માર્ગમા પોહ્યુંના સામતે તેમને પશ્ચિમ સન્માન આપ્યુ હતુ તે સમયના પોહ્યુંના સામતનુ નામ સાલમસિંહ હતુ સાલમસિંહ મારવાડના સામતોમા પ્રમુખ અને સત્તાની બાબતોમા મજબૂત હતા એમને આપાવત શાખાનાં છે જે કે આપાવતનેતા મારવાડના રાજાને આધીન છે, તેપણુ રાજા તેના ભયથી સદા ધરધર કંપતા રહેતા હતા પોહ્યુંના સામતનુ મથક પરાક્રમી મારવાડના સિદ્ધાસનપર અનેકવાર આપત્તિઓ આવી પડી હતી સાલમસિંહના પ્રપિતામહ દેવસિંહ એવા તેજસ્વી અને બળવાન હતા કે તેઓ રાજાથી કિચિત્ પણુ ભય પામતા નહોતા તેઓ સદા એમજ કહેલા કે “મારવાડનુ સિદ્ધાસન તો મારી તવવારના મીનમા છે”

૧ આ નગર મદોરાના રાજા દ્વારા સ્થાપન કર્યું હતુ. માલદેવે ત્યાં દુર્ગ બંધાવી પોતાના નામ પરથી તેનુ નામ માલકોટ રાખ્યુ માલકોટદુર્ગનો વ્યાસ માત્ર એક મરના હશે.

૨ ભદ્રકાવોપરથી મતીલ થાય છે કે માલદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર ધણુ વધી ગયો હતો જે નગરો અને ગામો માલદેવના અધિકારમા હતા તેના નામો અત્રે આપવામા આવે છે —

સોજત સામર, મેરતા, ખાટ, મેદોર લાડન, રાયપુર, ભદ્રાભૂન, નાગોર, સિવાના લોદાગઢ, બાગલ ગઢ, બીકાનેર, બીરમાલ, પોહ્યું, બાંદમેર કોટાદી, રેવાસો, જોળવર, હાલોર, વવલી, મહાર, નાદોલ, ફોલી, સાયોર ડીડવાના, ચાટ્સુ, હુદાન, મહારના, દેવરા, કોટલપુર, અમૃતસર, ફાવર, મીનાપુર ટોક, ટોડા અજમેર, જિંદાળપુર, પ્રેમરા અને ઉડપુર આમાના ધણુ જીલ્લા હાલોર, અજમેર, ટોક, ટોડા અને મેદોરની અતર્ગત છે માલદેવે જેમ એ ચત્ત પ્રતાપી રાજા હતા તેમ તેમનુ રાજ્ય પણ અત્યંત દૂર સુધી ફેલાયેલુ હતુ એ ઉપરાંત વર્તમાનપરથી સારી પેઠે ભણી શકાય છે પરંતુ આ સર્વ જીલ્લાઓમા માલદેવ ધણો મોટો કાંગ રાજ્ય ભોગવી શક્યા હતા ચાટ્સુ, હુદાન, ટોક, ટોડા અને જિંદાળપુર તો મોડા દિવસમાજ તેમના અધિકારમાથી નીકળી ગયા હતા મેદોરની પણ તેજ ગતિ થઈ હતી મેદોર તથા તેની અતર્ગત આવેલા ત્રણસેસાઠ ગામોમા જે રાંઠોડ લોકો નિવાસ કરતા હતા તે સર્વની ઉત્પત્તિ મેલતિયા ગોત્રમાથી થઈ હતી વીરકેસરી જન્મને આ ગોત્રિયા ગોત્રનું નામ દીપાલ્યુ હતુ અને એ સમયથી મેદોર એવા રાજ્યમા ગણવા લાગ્યું

હુમાયુની સાથે જે અસહવ્યવહાર કર્યો તેનું એક વિશેષ કારણ હતું. ગત બયાનાના ભીયણ યુદ્ધમાં માલદેવના પુત્ર રાયમલનો બાળરે વધ કર્યો હતો. આ દારણ દુષ્પ માલદેવ જીવનપર્યંત વિસરી શક્યો નહિ. આ કંઠાર શોકને શાંત કરવા માટે તેમણે બાળરના હંદયનું રુધિર વહેવરાવવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ તેમની ઇચ્છા ફળાભૂત થઈ નહોતી. ન્યારથી ઉપરોક્ત યુદ્ધમાં તેમનો પુત્ર માર્યો ગયો હતો, ત્યારથી તેઓ બાળરને સહસ્રાવધિ શાપ અને ધિક્કાર આપ્યા કરતા હતા અને બાળ કારણથી બાળરના પુત્ર હુમાયુને તેના આપત્તિકાળમાં આશ્રય આપવાની તેમને ઇચ્છા થઈ નહિ. હુમાયુ તેમનું શરણુ ગ્રહણ કરવાને આવ્યો. તે સમયે માલદેવના હંદયમાં ગુપ્તરીતે બળતો અગ્નિ તેનું મુખ બ્રેષને એકદમ બહુથી ઉઠ્યો. તમોણણે પ્રબળ થઈ સર્વગ્રણને દબાવી દીધો અને તેમણે શરણુગતને આશ્રય આપવાના ક્ષત્રિયધર્મને તિલાંજલિ આપી અતિચિન્તકારના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી મહાપાપ કર્યું. પોતાના બળથી ગર્વોન્મત થયેલા માલદેવે ક્ષણભર પછી વિચાર કર્યો નહિ કે હુમાયુ વિપત્તિમાંથી મુક્ત થઈને પુનઃ સમસ્ત ભારતવર્ષના સિંહાસનપર બેસશે ! અને તેમને કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય કે તેના ભ્રેષ્ઠ પુત્ર અકબર અહ્ય સમયમાં મને મારા અસહવ્યવહારનું યોગ્ય ફળ આપશે ? અકબરે હુમાયુની અધકારરાત્રિનું ધ્રુવ નક્ષત્ર હતું. તેના ઇન્દ્રિયો અત્યંત હૃદયને સાંત્વન આપનાર માત્ર અકબરજ હતો. તે વખતે મરુભૂમિના રેતાળપ્રદેશપર શુક્રસપ્તની શશિકલાની પેઠે તે દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામી રહ્યો હતો. ધનના ભોજવિલાસમાં નિમગ્ન થયેલા માલદેવને ક્ષણભર પછી એવી કલ્પના આવી નહિ કે એક વખતે અકબરના હાથમાં રોકાડકુળનું ભાગ્યચક્ર સમર્પણ થશે અને તેનીજ મહત્તા તથા ઉદારતાથી મારા વંશને “રાજરાજેશ્વર” ની ઉપાધિ ધારણ કરશે ! શરણુ માગનાર વ્યક્તિની સાથે આ પ્રકારનું કુવર્તન કરવાથી માલદેવને કંઈ પણ લાભ થયો નહિ; પરંતુ ઉલટા તેઓ એક મહાવિપત્તિમાં આવી પડ્યા.

હુમાયુના પ્રયત્ન શરૂ થઈને માલદેવના આ દુર્વર્તનની સર્વ હકિકત શાંત થઈ અને તેણે તેને પોતાને આધીન કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી. આનું કારણ માત્ર એટલુંજ જણાય છે કે માલદેવનો પ્રબળ પ્રતાપ ભેષ શેરશાહ લયભીત થયો હતો. યવનરાજે ન્યારે રોકાડરાજનાં પરાક્રમ અને પ્રતાપની વાત સાંભળી, ત્યારે તેના મનમાં એકાએક એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે દિલ્હીની સમીપ આવા પ્રયત્ન પ્રતાપી રાજાનું અસ્તિત્વ હોવાથી આપણું રાજ્ય કઈ પણ નિષ્ફળ રહી શકશે નહિ. આ વિષયથી ચિંતાના દંશથી અત્યંત પીડિત થઈ શેરશાહ માલદેવને પરાજિત કરવા માટે આતુર થયો. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે તેણે એથી હળવર સૈનિકસંહિત મારવાડપર આક્રમણ કર્યું. આ હકિકત માલદેવના જાણવામાં આવી. તેમણે પ્રથમ તો તેની ગતિ રોકવાનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. યવનસેના નિર્વિઘ્ને મારવાડની સીમામાં આવી પહોંચી. ન્યારે યવને તેમની છેક નિકટ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે તેમનો અવરોધ કરવાને માટે પચાસ હજાર રાજપૂતોને એકત્રિત કર્યા. રણવિશારદ માલદેવે અત્યંત સાવધાનીથી અને અતુરતાથી પાદશાહની સામે દ્વંડ કરવા માંડી. તેમની સેનાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા ભેષ શેરશાહ અત્યંત લયભીત થયો. તે પોતે રણનીતિમાં નિપુણ હતો તે છતાં પણ તેના હંદયમાં એટલો ગદા ભય ઉત્પન્ન થયો કે તે પોતાના શિબિરમાં એકાંત રથને જઈ અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને ચિંતા થવા લાગી કે જે હું રાજપૂતોના હાથથી પરાજિત થઈશ તો યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછા ફરવાનો એક પણ ઉપાય રહેશે નહિ અને રણભૂમિમાં અવશ્ય પ્રાણ છોડવા પડશે. હવે શું કરવું તે તેને સ્પષ્ટ નહોતું. જેમ જેમ સમય વતીત થવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેની ચિંતા વધવા લાગી. આવી ચિંતામાં ને ચિંતામાં એક માસ વ્યતીત થઈ ગયો. ધીમે ધીમે શેરશાહનું દુષ્પ અધિકાધિક વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યું. તે આ આપત્તિમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. અનેક વિચારો અને અનેક ચિંતાઓને પરિણામે તેણે વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાનો એક ચૂક ઉપાય નિશ્ચિત કર્યો. શેરશાહ રાજપૂતોના સ્વભાવ ઉત્તમ પ્રકારે જાણતો હતો. રાજપૂતો નાના સરખા આધાતથી ઉત્કેષાઈ જાય છે અને એટલામાત્રથીજ તેઓ એક બાહુથી ખીજ બાહુએ દોરાઈ

૧ આ રાયમલ માલદેવનો પુત્ર નહોતો. આ વિશે આગળ હલ્દીજ આવી ચૂક્યો છે.

૨ એ સમયે અકબર તો જન્મ્યો પણ ન હતો.

બળ છે તેણે રાજપૂત સેનામાં અવિશ્વાસ અને કૂટ ઉત્પન્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે એક પત્ર લખી માલદેવના શિબિરમાં યાત્રીતે નાખવાની ઇચ્છા કરી

તેણે એક એવા ભાવાર્થનો પત્ર લખ્યો કે જે વાંચીને રાઠોડસરદારોપર માલદેવને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય પછી તે પત્ર માલદેવના શિબિરમાં શી રીતે નાખવો તે વિષે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે તેણે તે ઉપાય પશુ શોધી કાઢ્યો. યુદ્ધ હજી પશુ થોડા દિવસ મુલતી રાખવાની લવામણુ કરી, તેણે રાઠોડરાજની પાસે એક દૂતને મોકલી આપ્યો અને તેને યાત્રીતે ઉક્ત પત્ર માલદેવના શિબિરમાં નાખવાની આજ્ઞા કરી તે દૂત તેની આજ્ઞાનુસાર તે કાર્ય સિદ્ધ કરી પાછો પોતાની ડાવણીમાં આવ્યો થોડી વારમાં તે પત્ર માલદેવના હાથમાં આવ્યો. તેમણે આશ્ચર્યચકિત થઈને તે પત્ર આદિથી અત્પર્યંત વાંચ્યો. પત્ર વાંચી તેમનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું. કોઈથી તેમનું હૃદય કે પી ઉઠ્યું તેમને ચારે તરફ અધકાર દેખાવા લાગ્યો. જે સરદારો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને કઠોર કાર્ય સિદ્ધ કરવાની આજ્ઞા રાખી હતી, તેઓ શું વિશ્વાસઘાતી છે ? શું તેઓ માફે સર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે દેશવેરી યવનોની સાથે મળી ગયા છે ? શું આ વાત સત્ય છે ? આવા આવા વિચારો માલદેવને વ્યાકુળ કરવા લાગ્યા તેમની ચિંતા, વિસ્મય અને શોકનો પાર રહ્યો નહિ સર્વ સરદારો તેમને વિશ્વાસઘાતી જણાવા લાગ્યા સરદારોના સમગ્ર ઉત્સાહ અને ઉદ્વેગ માલદેવને કેવળ કપટરૂપ જણાવે.

જોતજોતામાં એકાદ બે દિવસમાં યુદ્ધને માટે નિયત કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. વિધાદને લીધે ગભીર થયેલું માલદેવનું યુદ્ધ, તેમની જગ અને શિથિલ પ્રકૃતિ, તેમનો ઉદાસ અહેસાર-આ સર્વ જોઈને રાઠોડસરદારો અત્યંત ચિંતાગ્રસ્ત થયા. અહો ! તેમના સ્વભાવમાં કેવું મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું ! શેઠા વખતપર તો તેમણે સર્વ રાઠોડવીરોને ઉત્સાહપૂર્ણ વચનોથી અત્યંત ઉત્સાહિત બનાવી દીધા હતા અને હજમણા તેઓ પોતેજ નિજીવની પોંઠે સત્બળ થઈને શત્રુપર પડ્યા હતા તેમની મુદતાતુ કારણ રાઠોડસરદારો સમજી શક્યા નહિ યુદ્ધને માટે નિયત કરેલો સમય આવી પહોંચતા તેમણે રાજની આજ્ઞા માગી, પરંતુ રાજએ તેમને આજ્ઞા આપી નહિ હારુણ આશ્ચર્ય અને સદેહથી રાઠોડવીરોના મસ્તક ફરવા લાગ્યા. શત્રુઓ ધરના આગણમાં આવી પહોંચ્યા છતાં તે પશુ શું આપણે નિશ્ચિત એસી રહેલું ? શું આપણે જીવત હોવા છતાં પશુ યવનોના પદથી આપણા સન્માન અને ગૌરવને કચરાયા હોવા ? શું માલદેવ રાઠોડ નથી ? શું એમણે વીરરસેરી જોધારાવના કુલમાં જન્મ લીધો નથી ? તો પછી એઓ શરીરમાં પ્રાણ અને ભુજબળમાં બળ હોવા છતાં શત્રુઓની ચળવળના શામટે સહન કરે છે ? આનું કારણ શું છે ? આવા આવા વિચારો તેઓ પોતાના મનમાં કરવા લાગ્યા. આનંદની વાત છે કે અલ્પ સમયમાં માલદેવની ઉદાસીનતાનું યથાર્થ કારણ તેમના જાણવામાં આવ્યું તેમને નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યું કે અને માત્ર વાતોથી એમનો સદેહ દૂર કરી શકીશું નહિ આથી તેમણે કાર્યદારા તેમનો સદેહ દૂર કરવાનો દારા કર્યો.

તેમણે તત્કાલ પોતપોતાની સેના લઈ મન સેનાઉપર આક્રમણ કર્યું. બાર હજાર રાઠોડવીરોએ દેશવેરી યવનોદારા પોતાની મઘીદા લૂટાતી અટકાવવાને માટે અલત ઉત્સાહસભિત શેરશાહની સત્બળ થઈને જીતી રહેલી સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. યવનો તેમની પ્રયત્ન ગતિ રોકી શક્યા નહિ તેમના દનો વધેને ઉપર તૂટી પડી તેમને દનિત અને નાસિત કરવા લાગ્યા. આ પ્રકારે ગેરસાહના યુદ્ધ સૈનિકો રાઠોડોની તીક્ષ્ણ તનનારદારા કપાઈને મગ્ન પામ્યા, પરંતુ એક સૈનિક યુદ્ધો કે તેને રચાને ખીંચે આવી અલત ઉત્પાદપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આથી યવનસેનાનો નાશ થયો જણાયો નહિ આ તરફ યુદ્ધ યુદ્ધ રાઠોડવીરો પશુ આ લવાનક યુદ્ધમાં પડવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે રાઠોડોનું બળ ન્યત થતું ગયું રાઠોડસેના ધીમે ધીમે ફીણુ થવા લાગી રાઠોડસરદારોને આવી અસહ્ય વીરતાસભિત પ્રાણપર્ણ કરવા જોઈ માલદેવનાં ચક્ષુ ખુલી ગયા. દવે તેમને સમજ પડી કે યવનોએ અને દંગો છે, પરંતુ દવે સમજ રહ્યો નહોતો કે બલકુળની નિદ્રાનો ભગ થયો મોડો થયો. દવે તેની પામમાંની અટકી શકે એમ નહોતું પ્રાય સર્વ રાઠોડસેના નાશ પામી હતી અને હજી જાણે યવનસેના તો સર્વશા અલત રહીનેજ યુદ્ધ કરતી હતી રાઠોડોના વિજય યવાની દવે લેશપણ સલાવના નહોતી. યુદ્ધ ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કરી હતું વિરાજ રાઠોડમેનાના શેર સૈનિકોએ અદ-

હુત વીરત્વ ખતાવ્યું. તેઓએ યુદ્ધભૂમિમાં પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. અતે માલદેવ પરાજિત થયા. તેઓ પોતાના મનમાં સમજ્યા કે મારી પોતાનીજ મૂર્ખતાથી મારે ઘોર પરાજય સ્વીકારવો પડ્યો છે. સરદારોના તિરસ્કાર અને સંતાપની જવાબાથી તેમનું હૃદય બળવા લાગ્યું. ને તેમણે સરદારોનો અવિશ્વાસ ન કર્યો હોત અને વીરતાપૂર્વક તેમના ઉત્સાહને પ્રગ્વસિત રાખ્યો હોત તો પદાણોના અધીશ્વર શેરશાહનું મૃત્યુ અવશ્ય તે યુદ્ધભૂમિમાંજ થાત. રાડોડોએ આ ભયાનક સમરમાં અદ્ભુત વીરતા ખતાવી હતી, એમ સ્વયં શેરશાહે સ્વીકાર્યું હતું. આ વિષયમાંથી મુક્ત થઈ શેરશાહે કહ્યું હતું કે: "એક મુઠ્ઠીભર જવને માટે હું ભારતસામાન્ય ખોઈ બેસવાની અણીપર આવ્યો હતો, "

આ શોચનીય અને ઘોર પરાજયથી રાડોડરાજ માલદેવને જે વિષમ આઘાત થયો, તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શક્યા નહિ. આ દારુણ અપમાન થયા પછી તે ઝાઝા દિવસ સુધી શ્વિત રહ્યા નહિ. પોતાના જીવનકાળમાં તેમણે દિલ્લીના સિંહાસનપર જે રાજવંશોને બેસતાં જોયા. પ્રથમ શોદીવંશનું અધઃપતન થઈ મુગલવંશે દિલ્લીના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને પછી તે વંશના હાથમાંથી શેરશાહે સિંહાસન ખુચવી લીધું. જે રાજવંશોના ઉદ્ભવસ્તથી દિલ્હિસ્તાનમાં જે અચૂક કિર્તિપાત થયા હતા. શેરશાહ પણ દીર્ઘકાળપર્યંત રાજ્યસુખ ભોગવી શક્યો નહિ. તેનું મૃત્યુ થયા પછી થોડાં વર્ષોમાંજ હુમાયુએ તેના વંશજોના હાથમાંથી પોતાના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. હુમાયુ થોડા વધુ વખત જીવ્યો હોત તો રાડોડ લોકો પોતાની શ્રીની વૃદ્ધિ કરી શકત; દારુણ કે હુમાયુ શાંત અને અહિંસાપરાયણ હોતો, તેથી રાજપૂતો નિર્વિદ્વે પોતાનાં રાજ્યની ઉન્નતિ કરી શકત; કિંતુ હુમાંવ્યવશાત રાજ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ થયા પછી હુમાયુ થોડા દિવસમાં આ અસાર સંસાર છોડીને આલ્હો ગયો. તેનું મૃત્યુ થયા પછી વીર બાલક અકબરનો રોવાગ્રિ મારવાડ ઉપર તૂટી પડ્યો અને તેણે માલદેવની આરાધનાનો નાશ કર્યો.

સંવત ૧૬૧૭ (૯૦ સં ૧૫૬૧) માં વીર બાલક અકબરે એક વિશાલ સેનાસહિત મારવાડની અંતર્ગત આવેલા માલકોટ દુર્ગને પેરી લીધો. માલદેવે તેના પિતા સાથે ને દુર્ગતરફ કહ્યું હતું, તેનું સ્મરણ તેની માતાએ કરાવવાથીજ અકબરે માલદેવના ઉક્ત દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. તેણે ધાર્યું હતું કે હું અલ્પ યમથી માલકોટ દુર્ગ જીતી લઈશ; પરંતુ જ્યારે તેને દુર્ગનિવાસીઓનાં પરાક્રમ અને રણનિપુણતાનો પરિચય થયો, ત્યારે તેનો ઉક્ત વિચાર બદલાઈ ગયો. ઉભયપક્ષો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. ઉભયપક્ષના પુષ્કળ સૈનિકોનું રુધિર વહ્યું; છેવટે તે દુર્ગ અકબરના હાથમાં આવ્યો. જ્યારે દુર્ગમાંની સેનાના ભણવામાં આવ્યું કે, હવે મોગલોના પંખમાંથી દુર્ગની રક્ષા કરવાનો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી, ત્યારે તેઓ યત્નની પાસે થઈને રાજની સમીપ આવ્યા ગયા. મેરતા પણ અકબરે જીતી લીધું અને ત્યાર પછી તેણે પોતાની વિજયિની સેના નાગોર તરફ ખેંચી. તે નગર પણ તેને આધીન થઈ ગયું. ત્યાર પછી અકબરે જીતેલાં નગરો અને તેના તાબાની સર્વ જમીન ખિઝાનેરના રાજા રામસિંહને સમર્પણ કરી.

અકબરનો પ્રતાપ દિવસાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો. તેના વૃદ્ધિગત ચતા પ્રતાપની સમક્ષ રાજપૂતયુગમણિ વીરકેસરી પ્રતાપસિંહ, સિવાય, બાકીના સર્વ રાજપૂતોએ પોતાનાં મરતક નમાવ્યાં, રાજપૂત રાજાઓ પોદરોપચારથી તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. સમસ્ત રાજપૂતસમાજ અકબરની પૂજા કરતો હતો, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. દુઃખની વાત એ છે કે રાડોડરાજ માલદેવે પણ અકબરની આગળ પોતાનું મનનક નમાવ્યું હતું; છતાં તેણે ધ્વજાપૂર્વક કદિપણ અકબરને નમતું આવ્યું ન હતું. પ્રસંગના

- ૧ શેરશાહનો આ વચનોપરથી માલ્વાડની જોઈ ઉપજ અને દંડિતા પ્રકટ થાય છે.
- ૨ શેરશાહના મૃત્યુ પછી જે પદાણો દિલ્લીના સિંહાસનપર બેઠા હતા. સલીમશાહ શર અને મુદગમદ આદિશાહ. ત્યાર પછી પુનઃ હુમાયુના હાથમાં દિલ્લીનું સિંહાસન આવ્યું હતું.
- ૩ હુમાયુના જીવનકાળમાં એક પુસ્તક એનિજીનોના મેજદ મુલના પુસ્તકાલયમાં જોવામાં આવ્યું છે. હુમાયુ ને સમયે ધરાનમાં હાથે રહેતો હતો, તે સમયે તેના એક સાથીએ આ પુસ્તક લખ્યું હતું.
- ૪ મેરતાની પાસે માલદેવનો જન્મલેખ આ એક દુર્ગ છે.

પ્રવાહના વખતમા ગુચવાઈને તેને આ અપમાન સહન કરવું પડ્યું હતું સવત ૧૬૨૫^૧ (૪૦ સં ૧૫૬૯) માલદેવે અનેક બેટો આપી પોતાના દ્વિતીય પુત્ર ચદ્રસેનને અકબરની પાસે મોકલ્યો અકબર આ સમયે અજમેરમા રહેતો હતો માલદેવ પોતે અકબરને મળવા ગયો નહિ, તેથી તે તેનાપગ અલ્પ નાખુગ થયો તેની દૃઢ માન્યતા યદ્ય ગદ્ય કે ગર્વિત માલદેવ માફ અપમાન કરવાને માટેજ અને મળના આગ્યો નથી આ અપમાનનો ખદ્યો લેવાને માટે તેણે ગપસિદને બિકાનેરનો અધિકાર આપવા ઉપરાત બેઘપુર અને સમસ્ત રોડકુવપરનું આધિપત્ય પણ અર્પણ કર્યું

ચદ્રસેન રોડકુનનો યોગ્ય ગજપુત્ર હતો જે કે તે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર અકબરના શિબિરમા ગયો, પરંતુ તેના દરબારમા જનાની તેની કિચિત્ પણ ધ્રુવ નહોતી જન્મભૂમિની સ્વાધીનતા અને રોડકુળની મર્યાદાને તે પ્રાણુથી પણ અધિક મૂલ્યવાન ગણતો હતો અને તેણે પ્રાણુતસુધી તેની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયાસ કર્યો હતો તેના જ્યેષ્ઠ બધુ ઉદયસિદે પોતાની મર્યાદા તથા સ્વાધીનતાને તિવાજ્ઞિ આપી, અકબરના ચણુમા પોતાનું મન્તક નમાવ્યું હતું, પરંતુ ચદ્રસેને તેમ ક્યું નહોતું ચદ્રસેને તેને પોતાના જ્યેષ્ઠ બ્રાતાતરિક રોકીયો નહિ ઉદયસિદે મારવાના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયો, તેથી રોડકુળનું ઉન્નત મન્તક અવનત થયું ચદ્રસેનને રાજધાનીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો અનેક તેજરી અને પરાક્રમી રોડકો પણ પાટનગરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા આ નિવાસુ અને સ્વતંત્રતાના અભિનાથી મરદારીની સાથે ચદ્રસેને પોતાનું સ્વત્વ અને સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી બેઘપુરથી નીકળ્યા પછી તેમણે બે વિશ્વાસુ મરદારીની માથે મારવાડના પશ્ચિમ ભાગમા આવેના સિવાના નામના સ્થાનમા ગમન કર્યું અને કોરાર ઉદ્યમ તથા પરિશ્રમથી તેઓ તે સ્થળે પોતાની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરના લાગ્યા

આ રીતે રોડકવીર ચદ્રસેન રાજધાનીમાથી ચાલ્યા ગયા તેમણે પોતાની મર્યાદાને તિવાજ્ઞિ આપી નહિ તેમના મનમા એવો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે જે જે રાજસિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કરીશ તો મારા દેશની સ્વતંત્રતા અટક રાખી શકીશ તેમણે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર આશ્રિત થવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી ચદ્રસેને મરદારીની સહાય અને આત્મ ધણા થોડા હતા અને તેમની પાસે સૈનિકો પણ માત્ર સુદીબર હતા, ત્યારે ઉદયસિદની પાસે મહા પ્રચ્છ સેના હતી તથા તેના સહાયક પણ મહાન અને ધણા હતા ખાસ કરીને તેા પિતા માલદેવ સ્વય ઉદયસિદના સહાયક હતા તે છતાં પણ ચદ્રસેને આશા છોડી નહિ તેઓ દુઃ આવેના સિવાના નગરમા કેટલાક સાથીઓમિલિત સત્તર વર્ષ પર્મન પોતાના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ઉદયસિદની સાથે સનુતા રાખીને રહ્યા સુભાગ્યે તેમનો માર્ગ ચ્યમ્ચ થતો ગયો તેમના સદૃશ્યથી મોહિત થઈને અનેક રોડકોએ તેમને રાજોચિત સન્માન આપ્યું રોડકો મે ભાગમા વિભક્ત થઈ ગયા પરંતુ ચદ્રસેન આ પ્રકારનું સન્માન દીર્ઘકાળપર્મન ભોગવી

૧ સવત ૧૬૨૫ થયત માલદેવ કબર રહ્યા અને તેમણે પોતાના પુત્ર ચદ્રસેનને અકબરની પાસે અજમેરમા મોકલી આપ્યો, જે વાત અચ્છ છે રાજ માલદેવનું મૃત્યુ ૧૬૧૮ મા થતું હતું અને તેમની પછી ચદ્રસેન બેઘપુરના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા હતા અકબરે સૈન્ય મોકલી સવત ૧૬૨૨ મા બેઘપુર હસ્તગત કર્યું અને ચદ્રસેન સિવાનાના મિનામા ચાલ્યા ગયા સવત ૧૬૨૭ મા અકબર પાદશાહ અજમેર થઈને નાગોરમા ગયો આ સમયે રાવ ચદ્રસેન બહાનુનમા હતા પાદશાહના આમત્રણથી તેમના બધુ રાયમરે સોજાવથી અને ઉદયસિદ કુશો દીપી નાગોરમા ગયા હતા બિર નેરના રાવ કલ્યાણમનના કુવર રાયસિદ પણ બિરનેરથી આવ્યા હતા અને રાવ ચદ્રસેનના કુવર રાયસિદ પણ તેમની સાથે હતા રાવ ચદ્રસેન પાદશાહને મુલાકાત આપીને બહાનુનમા ચાલ્યા ગયા અને તેમના કુવર રાયસિદ બહુ ઉદયસિદ તથા બિરનેરના કુવર રાયસિદ પાદશાહની સેનામા રહ્યા રાવ ચદ્રસેનના બધુ રાયમર સોજાવમા ચાલ્યા ગયા આ સમયમ્ તેજ છે કે જેને કનૈલ ટાંકે બલથી બાબર સાથેના યુદ્ધમા માર્યા ગયેલા જણાવ્યા છે

૨ ચદ્રસેને ઉદયસિદને ષટ્પદ કરી સિદ્ધાસન હસ્તગત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હશે, જે વાત સ યથી લેગળી છે ઉદયસિદ ચદ્રસેનથી નજી આવ વર્ષ મોટો હતો અને તે તેમનો સગો ભાઈ હતો પરંતુ તેનો સ્વભાવ ધણો ખરાબ હોવાથી તેની માતાએ રાવ માલદેવને સમજાવીને તેને રાજવાદીથી વચિત કરાવ્યો હતો અને ચદ્રસેનને યુવરાજપદ અર્પણ કરાવ્યું હતું આથી તેઓ પોતાના પિતાના ઉત્તરાધિકારી થયા હતા ઉદયસિદને ફરીથી મગઈ આપવામા આનુ હતું, તેમણે તે રાવ ચદ્રસેનની સાથે વૈમનસ્ય રાખતો હતો

રાક્ષા નહિ. સત્તરમે વર્ષે તેમણે યવનોના આક્રમણથી રહેડોડાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના હાથમાં સમશેર ઝડણુ કરી અને યુદ્ધભૂમિમાં પ્રાણોત્સર્ગ કર્યો. આ વખતે તેમના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન, આસકર્ણ અને રાયસિંહ જન્મ્યા હતા. રાયસિંહ રાશેરહીના મુદ્રસિંહ રાય મુરતાનસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રસ્તુ થયા હતા, પરંતુ આ યુદ્ધમાં તેમને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ; રાય મુરતાને તેમને અને તેમના ૨૪ સરદારોને હત્યાની નામના સ્થાનમાં મારી નાખ્યા.

રહેડોડા રાજ્ય માલદેવના જીવનનો અંતિમ ભાગ આ પ્રકારની આપત્તિઓથી પીડિત રહ્યો હતો. આ આપત્તિઓમાંથી તેઓ મરણપર્યંત ચુકત ધર્મ શકયા નહોતા. અત્યંત દુઃખાવસ્થામાં પણ તેમને પોતાના નગરની રક્ષાને માટે સમશેર ઝડણુ કરવી પડી હતી. બિઠાનેરના રાજા રાયસિંહના હાથમાં મારવાડનું રાજ્ય સોંપીને અકબર સાંત રહ્યો નહિ. તેણે જોધપુરપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ માલદેવ કાંઈ કાયર નહોતા. તેઓ તે મોગલસમ્રાટથી ભયભીત થાય અને યુદ્ધ કર્યો વિના તેના હાથમાં મારવાડનું રાજ્ય સમર્પણ કરી દે ? મોગલસેનાએ જોધપુરને ઘેરી લીધું. માલદેવે પોતાના બનતા સર્વ ઉપાયો કરી પોતાના નગરની રક્ષા કરી. તેમણે પરમ પરાક્રમ અને અસીમ સાહસથી મોગલોની સામે યુદ્ધ કર્યું; છતાં તેમને પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો. મોગલસમ્રાટની અપાર સેનાની સામે તેઓ પોતાના નગરની રક્ષા કરી શક્યા નહિ. તેમની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ. તેમણે ધાર્યું હતું કે હું જીવન-પર્યંત અભિમાની રહેડોડોડાનું ઉન્નત મસ્તક યવનોના ચરણોમાં ઝુકાવીશ નહિ; પણ તેમની આ આશા ફલવતી થઈ નહિ. જે રહેડોડોડા ત્રણસો વારસો વર્ષો થયાં સ્વાધીનતાપૂર્વક અસીમ પ્રભાવથી રાજ્ય કરતું આવ્યું હતું, તેનું ઉન્નત મસ્તક આ વખતે નીચું થઈ ગયું-તેનું ગર્વોન્નત મસ્તક આજે યવનોના ચરણોમાં ઝુકી ગયું ! રહેડોડાની પ્રભુતા સ્થિર રાખવાને બીજો ઉપાય નહિ. જોધ, માલદેવે અકબરની આધીનતા સ્વીકારી અને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહને મોગલસમ્રાટની નિકટ મોકલી આપ્યો. વિજયી અકબરે તેની પૂજારાધનાથી સંતુષ્ટ થઈ તેને એક હજાર સૈનિકોની સેનાપતિ બનાવ્યો.

જે દિવસે ગર્વિત રહેડોડોડાનું ઉન્નત મસ્તક આ પ્રકારે મોગલોની સેવામાં ઝુક્યું, ત્યારથી તેજ-સ્વી માલદેવના હૃદયમાં જે વિગમ આઘાત થયો તે કદિ પણ રૂંધાયો નહિ. તેઓ આ અપમાનની નેનાથી પીડિત થઈ શીઘ્ર આ લોકમાંથી વિદાય થયા અને એક ધીર અપમાનમાંથી તેમને ઝુકિત પ્રાપ્ત થઈ. તેમના મરણ પછી થોડા દિવસમાં મોગલસમ્રાટ અકબરે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેક કર્યો. સિંહાસનની પ્રાપ્તિ થયા પછી માત્ર થોડાજ દિવસમાં તેણે પોતાની ભાગિની અકબરને સમર્પણ કરીને તેની કૃપા સંપાદન કરી. રાજપૂત યુદ્ધને દેશવેરી તથા ધર્મવેરીના હાથમાં કન્યા અથવા ભાગિની અર્પણ કરવી, એ ધીર અપમાનભરેલું કામ છે. શુદ્ધ રહેડોડોડામાં જન્મ ઝડણુ કરીને ઉદયસિંહ આનું ધૃષ્ટિ અને નિર્લક કાર્ય કરશે એવી કોઈ રાજપૂતે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી નહોતી.

માલદેવને આ અધીર અપમાન સહન કરવું પડ્યું નહોતું તે તેમનાં અનેક જન્મનાં અસંખ્ય પુરસ્કારોનું જ ફળ હતું, એમ કહેવું જોઈએ. તેમનું હૃદય એટલું ઉચ્ચ અને મહાન હતું કે તેમને કદિ આનું કુદ અને નિર્લક કાર્ય કરવાનું સ્વપ્ન પણ આવ્યું નહોતું. જીવનના ગૌરવમય અભ્યાર્પકાળમાં તેમણે અસીમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર પોતાનું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય કરી ચૂક્યું હતું. તેમના આ પ્રકાશમાન જીવનની સાથે તેમની દુઃખાવસ્થાની તુલના કરવાથી તે વિવાદમયી ધીર અધીર રાજા સમાન પ્રતીત થાય છે. જે કે વિધાતાનાં કંઠેર વિધાન અનુસાર ગર્વોન્નત રહેડોડોડા પતિત દશાને પ્રાપ્ત થયું; પરંતુ તેમાં માલદેવનો જરા પણ દોષ નથી. તેમને અણમાત્ર પણ કલંક લાગ્યું નથી. માલદેવ પોતાના સમયના રાજપૂતોમાં સાહાસિક અને પરમ પ્રતાપી રાજા હતા. જે થોડા વધુ કાળ જીવીને તેઓ પોતાના યૌ-

૧ રાય ચંદ્રસેન યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા હતા, જે વાત સ્તબ નથી.

૨ સુરતાનસિંહ થોડાજીવનની દેવડા નામની રાખામાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

૩ અહીંમાં માલદેવનું પુનર્જન્મ કરીને પુનઃ આ અપ્રાસંગિક કથા ચલાવવામાં આવી છે. માલદેવ સંવત

૧૬૬૨ માં મરણ પામ્યા હતા, માટે માલદેવનિવૃત્ત આ વર્ણન અસત્ય છે.

વંનનું પ્રયત્ન પરાક્રમ સ્થિર રાખી શકત તો તેઓ વીરયુગ્મમણિ મહારાણા પ્રતાપસિંહનો ઉદય, મોગ-
લોના પંજનમાંથી રાજપૂત ભતિની સ્વાધીનતા તથા જૈરવની રક્ષા કરી શકત; કિન્તુ મારવાડના હુલાંચ-
ને લીધે તેઓ રાણા પ્રતાપની સાથે મિત્રતા કર્યા પૂર્વે આ સંસારમાંથી ચાલ્યા ગયા.

મહારાજ ભાલદેવ બાર પુત્રો મૂકી સંવત ૧૬૭૧^૧ (૪૦ સં ૧૬૧૫) માં આ લોકથી વિનાય
ત્યા. એમના બાર પુત્રોના નામ તથા સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત નીચે લખવામાં આવે છે.—

(૧) રામસિંહ—એમને એમના પિતાએ દેશનિકાજ કરેલા હોવાથી એઓ મેવાડના રાણાને શરણે
ગયા હતા. એમને સાત પુત્રો હતા; તેમાંના પાંચમા કેશવદાસનું કાંઈક વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થાય છે. કેશ-
વદાસે યોલીમહેશ્વર નામક સ્થાન પર નિવાસ કર્યો હતો.

(૨) રાયમલ—એઓ બિયાનાના^૨ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા.

(૩) ઉદયસિંહ—એઓ મારવાડના અધિપતિ થયા હતા.

(૪) ચંદ્રસેન—એઓ ઝાલાકુલની સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા, એમનું વર્ણન પૂર્વે કરવામાં
આવ્યું છે. ચંદ્રસેનને ત્રણ પુત્રો થયા હતા; તેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉમસેનને^૩ બિનાય નામના
સ્થાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. ઉમસેનને પણ ત્રણ પુત્રો હતા. કર્ણ, કાનજી અને કાદન.^૪

(૫) આસકર્ણ—^૫ એમના વંશને આજે પણ બુનિયા નામના સ્થાનમાં વિદ્યમાન છે.

(૬) ગોપાલદાસ—એઓ ઇકરનગરમાં માર્યા ગયા હતા.

(૭) પૃથ્વીરાજ—એમના વંશને આજપર્યંત ઝાલોરમાં વિદ્યમાન છે.

(૮) રતનસિંહ—એમના વંશને ભદ્રાણું નામ છે.

(૯) ભોજરાજ—એમના વંશને અદારીયા છે.

(૧૦) વિક્રમાશ્વત

(૧૧) ભાન

(૧૨) "

} એમને વિષે કાંઈ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થયું નથી.

૧ આ એક ભયંકર ભૂત ■ માલદેવનું મૃત્યુ સંવત ૧૬૧૬ માં થયું હતું. આ મૃત્યુ કર્ણલ દેહે ૧૬૭૪ માં
થયેલું પણ જણાવ્યું છે અને વર્ષી ૧૬૭૨ માં થયેલું પણ જણાવ્યું છે.

૨ એઓ બિયાનાના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા નહોતા એમના નાના પુત્ર કલ્કાશયમલોને સંવત ૧૬૪૫ માં
સિયાનાના કિલ્લામાં રહી ઉદયસિંહ અને મોગલસેના સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું.

૩ ઉમસેન જ્યેષ્ઠ પુત્ર નહોતા જ્યેષ્ઠ તો રાયસિંહ હતા. તેમનાથી નાના ઉમસેન અને ઉમસેનથી નાના
આસકર્ણ હતા. તેમના પુત્ર કમસેનને અકબર પાદશાહે અજમેર છઠ્ઠામાં નાયક પ્રમણ્ડ અર્પણ કર્યું હતું.

૪ આ ત્રણે પુત્રો ઉમસેનના નહોતા. ઉમસેનને તો એક પુત્ર કમસેનજ હતો એને વિક્રમસેન પણ કહે-
વામાં આવતો હતો.

૫ આસકર્ણ માલદેવનો પુત્ર નથી, તેમજ તેના વંશને પણ બુનિયામાં નથી. બુનિયામાં તો ઉદયસિંહના
પુત્ર માલોસિંહના વંશને છે.

અધ્યાય ૪ થો

મારવાડના રાજાઓની સ્થિતિમાં પરિવર્તન—ઉદયસિંહનો રાજ્યાભિષેક—ચંદ્રસેનના મૃત્યુપૂર્વે રાજપૂતાનાના મોટા મોટા નરેશોએ તેમના આધિપત્યનો કરેલો અસ્વીકાર—ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન—મારવાડના રાજાઓ પાદશાહને તાબે થયા ત્યાંસુધીના મારવાડના ઇતિહાસના ત્રણ યુગો—રાજ્યાધિકારપ્રણાલીમાં પરિવર્તન—મેવાડ, અંબર અને મારવાડમાં થયેલો રાજધાનીનો ફેરફાર—રાજ્યાધિકાર કંપી શાખા સુધી પહોંચે ?—તેમાં ભૂલ થવાથી ઉત્પન્ન થતા ભય અને તેનાં ઉદાહરણ—જેઠાણએ સ્થાપેલી જાગીરદારી પદ્ધતિ—મારવાડના આઠ મોટા સામંતો—આલદેવે કાયમ રાખેલી આ પ્રણાલી તથા સામંતોની દ્વિતીય શ્રેણીની સ્થાપના—જેઠાના બંધુ અને પુત્રો—ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સામંતો—રાજપૂતોની જાગીરદારી પદ્ધતિ—પાદશાહ અંક-બંદે કાયમ રાખેલી જાગીરદારપદ્ધતિ—રાજપૂતનરેશાના વંશના મહારાવની રક્ષા—નિકુષ્ટમાં નિકુષ્ટ પંક્તિનો રાજપૂત પણ રાજવંશની સાથે સગાઈનો સંબંધ ધરાવે છે—ઉદયસિંહનું નામ રાજપૂતાનાને આપત્તિરૂપ ધર્ષપડ્યું—તેણે પોતાની ભગિની બોધબાઈનું અકબર સાથે ફરેલું લગ્ન—આ વિવાહથી રાહોડોને થયેલો લાભ—ઉદયસિંહનાં રાંપ્યાબધ સંતાનો—બોવિંગડ અને પીસાગઢની જાગીરોની સ્થાપના—કિશનગઢ અને રતલામ—રાજા ઉદયસિંહના મૃત્યુનું જાણવા થોડા વૃત્તાંત—ઉદયસિંહનો પરિવાર.

દિવસે રાહોડાવીર માલદેવે આ લોકમાંથી વિદાય લીધી, તેજ દિવસથી રાહોડા-કુલનો ભાગ્યતરંગ વિપરીત દિશામાં વહેવા લાગ્યો; તેજ દિવસથી મારવાડમાં નવીન યુગનો આરંભ થયો. રાહોડા સામંતોની દશામાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. આટલા દિવસ સુધી શિયોણના વંશજોની ઇચ્છા તેજ તેમની ઇચ્છા હતી. તેઓ તેમની ઇચ્છાદારાજ પરિચાલિત થતા હતા. આજ સુધી જેને તેઓ સમસ્ત મારવાડનો એકસો રવાખી ગણી ગર્વ માનતા હતા, તેના ભાગ્યના પરિવર્તનથી તેને પોતા ઉપર એક બીજા માણસને પોતાનો સ્વામી માનવો પડ્યો. રાહોડકુલની જે 'પંચરંગી' પતાકા આજ સુધી શિયોણના વંશજોના મસ્તકપર ફરતીને અમરકોટનાં અમ્યાદ રેતાળ મેદાનથી લઈ લવણસરોવર સાંભર સુધી તથા ગારાથી લઈ અરવલ્લીની પર્વતશ્રેણીએ સુધી રાહોડકુલનો વિજય દર્શાવી રહી હતી, તેને અવનત કરીને તેના મસ્તકપર મોગલોની અર્ધચંદ્રાકાર વિજયચન્ન ગર્ભસંહિત ફરકવા લાગી. ઉક્ત પંચરંગી પતાકાની તે શોભા, તે તેજ અને તે પ્રકાશિત ન્યોતિ આજ રહી નથી. આજે સર્વ રાહોડો તેજરહિત બની ગયા, સર્વ રાહોડો હુમ્મ થઈ ગયા. જાણે તેઓ શિયોણના વંશજ નહિ હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા, જાણે તેઓ જોધાણના ઉત્તરાધિકારી નહિ હોય તેવા જાણવા લાગ્યા. જે જોધાણએ પોતાની સમશેરની સહાયથી મારવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેનાજ વંશજ આજે બીજા વ્યક્તિની સહાયથી અરુભૂમિની ગાદીપર બેઠા. તેણે પોતાનું જીવન બીજા માણસને વેચી નાખ્યું. આજ કારણથી અગ્રે કહીએ છીએ કે મારવાડના ઇતિહાસમાં હવે નવીન યુગનો આરંભ થયો છે અને રાહોડકુલનો ભાગ્યતરંગ વિપરીત દિશામાં વહેવા લાગ્યો છે. એક સમયના સ્વતંત્ર રાહોડો આજે મુસલમાનોના દાસ બની ગયા છે; એક સમયનું જીનત મારવાડ આજે પતિત અવસ્થામાં આવી પડ્યું છે; આજે સ્વતંત્ર અને જીનત રાહોડો દીનદીન દશામાં આવી પડ્યા છે; રાહોડોનું

લાગ્યયક મુસલમાનોના હાથમાં ગયું છે અને તેઓ મોગલોની આજ્ઞાનુસાર તેમના હિનને માટે પોતાનું રક્ત વહેવરાવવા લાગ્યા છે. મોગલસમ્રાટની ઈચ્છા પ્રમાણે તેઓ ચાલે છે અને તે તેમને તેમની ચોખ્ખતા નોંધને જે સન્માન આપે છે, તે તેઓ મહણ કરે છે.

પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પણ રાઠોડો છેક નિર્મોલ્ય થઈ ગયા નહોતા. તેમણે ઉત્તમ અને બહાદુરી-રેલાં કાર્યો કરી મોગલશહેનશાહની કૃપા સંપાદન કરી હતી. ઉદયસિંહને પ્રથમ મનસગદારી પ્રાપ્ત થઈ અને તેમના વંશજોને પણ મોગલશહેનશાહ તરફથી પુષ્કળ સન્માન મળ્યું. રાજપૂતો સ્વભાવથી જ તેજસ્વી હોય છે અને વિશેષકરીને રાઠોડોની તેજસ્વિતા તથા પરાક્રમ અદ્ભુત હોય છે. લાગ્યની કઠોરતાથી તેમની સ્વતંત્રતા ભૂંટાઈ ગઈ હતી તોપણ તેમણે પોતાની તેજસ્વિતાને તિર્ણાંજલિ આપી નહોતી. આ શ્રેષ્ઠ ગુણના પ્રભાવથીજ રાઠોડોરાજકુમાર પાદચાહના દરબારમાં જન્મણા હાથપર આસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને એજ ગુણથી તેમણે મારવાડની વિસ્તૃત ભૂમિને રત્નોથી સુશોભિત કરી હતી. આટલું સન્માન પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ રાઠોડોરાજકુમાર સાંત થયા નહિ. સમ્રાટના ૭૬ સામંતોથી ઉચ્ચતર સ્થાન મળ્યા છતાં પણ તેમને સાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. ગોવળકાંડા અને વિજયપુરના રત્નભંડારથી નેધપુરને અમરપુરીસમાન બનાવી દીધા છતાં પણ તેમને સાંતિ મળી નહિ. તેઓ સારી પેઢે જન્મ્યા હતા કે અંગે દિલ્હીના સમ્રાટને આધીન છીએ અને સ્વતંત્રતાના બદલામાં આ તુચ્છ ધન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. બ્યારે તેમને આ વિચાર આવતો, સારે તેઓ સહસા ઉન્મત બની જતા અને સમ્રાટે અપેક્ષા સન્માનને તુચ્છ ગણી તેને સેંકડોવાર પિચ્છારતા. આ વિચારથી તેમને જે તીવ્ર મનોવેદના થતી તે તેઓ સહન કરી શકતા નહિ.

રાઠોડ રાજ માલદેવ^૧ સંવત ૧૬૨૫ માં પરશોકવાસી થયા હતા. તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો હતો; પરંતુ બદ્ધશોપરથી જન્મ્યા છે કે ત્યાંસુધી અંદરેન જીવિત રહ્યા હતા, ત્યાંસુધી ઉદયસિંહને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નહોતું. ઉદયસિંહે કાપર બની પોતાની બગિચીને દિલ્હીના શહેનશાહના હાથમાં અર્પણ કરી, તેથી રાજ્યના પ્રધાન સામંતોએ તેનાથી જૂદા પડી અંદરેનનો પક્ષ મહણ કર્યો હતો.

હવે ઉદયસિંહના શાસનકાલની સમાલોચના કર્યા પૂર્વે મારવાડના ઇતિહાસની ગત ઘટનાઓનું અવલોકન કરીએ છીએ. જે સમયે રાઠોડવીર શિયોજીએ પોતાના પૂર્વજોની લીલાભૂમિ કનોજનો ભાગ કર્યો, તે સમયથી લઈને ઉદયસિંહના શાસનકાળસુધીના મારવાડના ઇતિહાસને આપણે ત્રણ પ્રધાનયુગોમાં વિભક્ત થયેલો નોંધીએ છીએ. આ ત્રણ આ પ્રમાણે છે:- (૧) ખેડ રાજ્યમાં શિયોજીના આગમનથી ૪૦ સં ૧૨૧૨ માં ચડે મહાર જીતી લીધું (ઈસ ૧૩૮૧)^૨ ત્યાંસુધી. (૨) મહારપર રાઠોડોનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત થયો ત્યારથી લઈ ૪૦સં ૧૪૫૪ માં થયેલી નેધપુરની સ્થાપના સુધી. (૩) નેધપુરની સ્થાપનાથી લઈ ઉદયસિંહના રાજ્યાભિષેક સુધી.

શિયોજીનું મરુભૂમિમાં આગમન થયું, ત્યારથી ૪૦ સં ૧૫૮૪ સુધીમાં અર્થાત્ પ્રાચ્ય મારસે^૩ વર્ષો સુધીમાં રાઠોડકુલનો જાગ્યતરંગ ક્યો ક્યો દિશામાં પ્રવાહિત થયો, તેની સમાલોચના કરવાને અમે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. ગ્રામીન ભૂમિના લોકો પાસેથી મરુભૂમિનો પશ્ચિમ ભાગ જીતી લેવામાં પ્રથમ બે યુગો સમાપ્ત થયેલા જણાય છે. તે સમયે તેમને તે નાનો પ્રદેશ લઈનેજ સંતોષ ધારણ કરવો પડ્યો હતો. અને મહારનગર રાઠોડરાજવંશના હાથમાં આવ્યું. ત્યારપછી નેધપુરની સ્થાપના થઈ અને મહારને બદલે તે રાજધાનીનું સહેર બન્યું. રાજપૂતો સ્વભાવથીજ જૂના સંસ્કારને

૧ આ ગ્રંથમાં રાવ માલદેવનું મૃત્યુ કયાક સં ૧૬૨૭ માં, કયાક સં ૧૬૨૫ માં અને કયાક હતાનીના યુદ્ધની પછી થયેલું જણાય છે આ હતાનીનું યુદ્ધ સં ૧૬૪૦ માં થયું હતું. અહીંયા ૧૬૨૫ ની સાલ લખી છે તે મોટી ભૂલ છે. વારતવમા તેમનું મૃત્યુ સં ૧૬૧૯ માં થયું હતું.

૨ આ વાતપણ અસત્ય છે; કારણ કે આવદેવે ઉદયસિંહને નહિ, પરંતુ અંદરેનને પોતાના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા હતા.

૩ આ સાલ સત્ય નથી. ઈ. સ. ૧૩૨૪ માં જુદાજુદા મહાર જીતી લેવાયાની હમીકત આગળ આવેલી છે.

૪ ૧૪૫૪ ની સાલ પણ અસત્ય છે. વારતવમા મેરપુરની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૪૬૮ (સંવત ૧૫૧૫) માં થઈ હતી.

વળગી રહેનારા હોય છે. વિશેષે કરીને તેમને પોતાની જૂની રાજધાની છોડવાની ઇચ્છા થતી નથી. રાજપૂતસામ્રાજ્યનો આ એક જૂનો નિયમ છે કે તેમની રાજધાનીના પરિવર્તનની સાથે તેમની સાસનવિધિ અને તેમની અટક પણ બદલાઈ જાય છે. જોધાએ પોતાના નામથી જોધપુર વસાવ્યું; ત્યાર પછી એક નવીન યુગનો આરંભ થયો. આ સમયે સાસનવિધિમાં પણ ફેરફાર થયો. જોધાને ત્રેવીસ અંગુલો હતા. રાજપૂતોમાં એવો નિયમ છે કે જે રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી ન હોય, તો ખીજા કોઈ હાથક નિકટના સંબંધીને સિંહાસનારૂઢ કરવો; પરંતુ જોધાએ એવો નિયમ ફરાર્યો કે મારા વંશજ સિવાય જોધપુરના સિંહાસનપર ખીજા કોઈનો અભિરોધ કરવો નહિ. ખાસ કરીને જે રહેઠાડો મારવાડના સામંતો ગણાય છે, તેમને તો કદિ પણ મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવા નહિ. રાજપૂત સાસનપ્રણાલીનું આ એક વિચિત્ર સ્વરૂપ છે. એનું વિસ્તૃત વર્ણન અજમેરના ઇતિહાસમાં કરવામાં આવશે.

જોધારાવ એમજ માનતા હતા કે શિયોજીના વંશધરો પૈકી પ્રધાન પ્રતિષ્ઠાવાન વૃષ્ટિ પોતેજ છે. તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરી મનમાં ગર્વિત પણ યથા બધા હતા. કાંઈક ગર્વ અને કાંઈક વિવેકથી તેણે પોતાના દેશની સામંતપ્રધાને નવીન સ્વરૂપ આપવાની ઇચ્છા કરી અને ઉપસામંતોની જગીરોને નિયમિત પ્રમાણમાં વિલકત કરવાને માટે એક ઉત્તમ નિયમાવલી બનાવી. પોતાના પિતાના ચોવીસ અને પોતાના આઠ પુત્રોનો વિચાર કરતાં તેમના મનમાં એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે: “અમારા પુત્રપૌત્રો અનેક શાખાઓમાં વિલકત થઈ જશે, માટે જગીરોને માટે પાછળથી વિવાહ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે; આટલા માટે તેમનામાં કંઈક ઉત્પન્ન ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવો એ જરૂરનું છે.” આ પ્રકારેનો વિચાર કરી વીર જોધાએ સર્વ ઉપસામંતોની જગીરોની સંખ્યા અને સીમા નિયત કરી આપી. તેના જ્યેષ્ઠ ભાતા કાંધલે પોતાના બાહુબળથી બિકાનેરનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. તેના વંશજે કાંધલોતના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ સ્વતંત્રરીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. જોધાના બંધુઓ ચાંપાણ તથા કુંભાજી, કુંભાજીના પુત્રો દુદો અને કરમસિંહ તથા તેમના પૌત્ર ઉદો એમણે પોતપોતાનાં નામપરથી ચાંપાવત, કુંભાવત, કરમસોત, ઉદાવત તથા મેરતિયા (દુદાના વંશજે) શાખાની સ્થાપના કરી અને તેઓ મારવાડરાજ્યના સ્તંભ ગણાવા લાગ્યા.^૧ તે તે શાખાના વંશજે સામંતતરીકેનું ઉચ્ચ સન્માન સદા ભોગવતા આવ્યા છે. તેમના પ્રયત્ન પ્રકાશથી રહેડ રાજ્યોનું સિંહાસન અનેકવાર ઇન્નજિન્ન દેશને પ્રાપ્ત થવાની અણીપર આવી પહોંચ્યું હતું. જોધાએ આ સિવાયના પોતાના બ્રાતાપુત્ર અને પૌત્રોને નાનીમોટી જગીરો આપી હતી. આ જગીરો મૈદ્વી મુસ્તહકુમ (છીનવી નહિ થકાય એવી) હતી. જે પ્રમાણે રાજા પોતાના સિંહાસનને પવિત્ર માને છે, તે પ્રમાણે જગીરદારો પોતાની જગીરોને પણ પવિત્ર માને છે. આ સામંતોને રાજની સાથે નિકટનો રુધિરસંબંધ હોવાથી તેઓ પોતાને ગર્વસહિત પોતાની જગીરોના સંપૂર્ણ સ્વામી જાણાવે છે અને કહે છે કે:—“ત્યાંસુધી અમે રાજની સેવા કરીએ ત્યાંસુધી તે અમારા સ્વામી છે અને જ્યારે તેમને અમારી સેવાની આવશ્યકતા નથી હોતી, ત્યારે અમે તેમના બ્રાતા અને કુટુંબી છીએ તથા વડીલોપાજીત રાજ્યમાં સમાન હક્કદાર પણ છીએ.”

રાવ માલદેવે જોધાજીના પાંડેલા નિલાગને સ્વીકાર કર્યો. તે ઉપરાંત તેમણે દ્વિતીય બેણીના સામંતો ઉપજાવી તેમને નાની નાની જગીરો વહેંચી આપી. તેમના સમયમાં મારવાડની દૃઢ નિશ્ચિત થઈ ગઈ હતી, તેથી જગીરોની સંખ્યા નિયત કરી દેવાની ખાસ જરૂર હતી. જોધાજીથી લઈને માલદેવનાં સંતાનોના સમય સુધી આ જગીરો સ્થાયી રહી; પરંતુ પ્રથમ આપેલી જગીરો અને પાછળથી આપેલી જગીરોમાં એટલો બેદ રાખવામાં આવ્યો કે અઝાદિની જગીરોના અધિપતિને કદાચ પુત્ર ન હોય તો તેઓ દત્તકપુત્ર લઈ ચક્રતા; પરંતુ ખીજા જગીરોના સંબંધમાં તેમ બનતું નહિ. તેવે પ્રસંગે ખીજા પ્રકારની જગીરોને રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવતી. વળી કેટલાક રાજપૂતોને

૧ કુંભાજીવિશે આગળ નોંધ કરવામાં આવી છે તે જુઓ.

૨ આ સરદારને આઠ મોટી જગીરો અર્પણ કરવામાં આવી. આ જગીરો આઠ કુસતનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંની પ્રત્યેક જગીરોની વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની છે. તે સિવાય ઉપસામંતોની ખાસેથી પણ તેમને રૂબરૂપ્રાપ્તિ થાય છે.

માત્ર તેમનું જીવન પહોંચે ત્યાંસુધીને માટે જ જગીરો આપવામાં આવતી હતી.

આ પ્રકારનો જિતમ પ્રબંધ તેમના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ થાય છે ખરો, તોપણ વ્યવસ્થા નહિ જળગી શકાયથી કોઇ કોઇ વખત તેનો લગ પણ થયો છે. માલગુજાર અને કરવિનાની જગીરોમાં બે પ્રકારના બેદ જણાય છે. શિયાજીથી લઇને જોધાજીના સમય સુધી અનેક સરદારો કે જેઓ મારવાડના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગમાં વસતા હતા, તેમણે પોતાની જગીરોનો સ્વતંત્રતા-પૂર્વક ઉપભોગ લીધો હતો, તોપણ આ સરદારો મારવાડનરચને પોતાના રાજતરીકે માનતા હતા અને જે રાજપર કાંઈ આપતિ આવી પડતી તો તેઓ સહાય કરતા હતા. આ સરદારો કાંઈ કર અથવા ખંડણી આપતા નથી, તેથી તેમની જગીરને કરવિનાની જગીર કહી શકાય છે. આ જગીરોની કક્ષામાં અમે વાદમેર, કોટડા અને ફલસુદીને મુકીએ છીએ. બીજા જગીરદારો સંપૂર્ણરીતે સ્વતંત્ર નથી, તોપણ તેમને નાના માણદાર કહી શકાય છે. આ નાના માણદારો આવશ્યક સમય-પર રાજને સહાય આપે છે અને મોટા ઉત્સવાપર સ્વયં રાજના દરબારમાં હાજર રહે છે. મહેલ અને સનદરી આ કોટિની જગીર છે. પ્રાચીન શાખાના રાજપૂતો કે જેઓ રાજપૂતાનાની ભૂમિમાં સર્વત્ર ફેલાયેલા છે અને જેઓ મારવાડના વર્તમાન રાજની પણ સેવા કરે છે, તેઓ હજુ પણ પોતાના પૂર્વજોની અટકથી ઓળખાય છે. વળી કેટલાક રાજપૂતો દુહડિયા, માંગલિયા, ઉહડ અને ધાંદલની અટકથી ઓળખાય છે; પરંતુ તેઓ રોડોડ છે એમ કાંઈ જાણતું નથી. વિવાહપ્રસંગે ભાટનું જીદા-બદ્દ પુસ્તક જોઇને નિર્ણય કરવામાં આવે છે. આ પ્રથાથી સગાંઓના વંશપરંપરાના સંબંધમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ગોટાળો થતો નથી. આ ભાટલોકોનાં પુસ્તકોમાં રાજપૂતોના વંશોનો ઇતિહાસ લખાયેલો હોય છે. બે આવાં પુસ્તકો ન હોય તો ઘણી ભ્રષ્ટતા ફેલાઇ જવાનો સંભવ છે.

આ વંશપરંપરાની જગીરદારીપદ્ધતિ રોડોડોમાં અતિ પ્રાચીનકાળથી અર્થાત્ તેમના પૂર્વજ શિયોજીના સમયથી પ્રચલિત છે. શિયોજી આ પદ્ધતિ કનેજમાંથી લાવ્યા હતા. સામંતોનાની ધામધૂમ અને આડંબર રાજ જયથંદ અને યોદ્ધાઓ વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધમાં જેવો દરિયાગર થયો હતો, તેવો સમસ્ત જગતમાં કદિપણ જણાયો નહોતો. રાજવાડાની જગીરદારીપદ્ધતિ યુરોપની જગીરદારી પદ્ધતિની સાથે મળતી આવે છે. ખાસકરીને મેવાડમાં આ પદ્ધતિ અતિ પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત છે. તેરસે વર્ષ પૂર્વે મેવાડના સમસ્ત જગીરદારોએ રાજને ખંડણી આપવાની બંધ કરી તેની સામે થઈ તેને સખ્ત શિક્ષા કરવાની ધમકી આપી હતી; પરંતુ તેનું નિમક આધેક્ષ હોવાથી એક વર્ષ સુધી તેઓ તેની સામે કાંઈપણ પગલાં ભરવાને પ્રવ્રત્ત થયા નહોતા. ત્યાર પછી તેમણે તેની સામે શસ્ત્ર ધારણ કરી તેને પદબદ્ધ કર્યો હતો. પાદશાહ અકબરે પણ રાજપૂતોની સામંતપ્રણાલી જોઇ પોતાના રાજ્યના ધણી નિયમે તે અનુસાર બનાવ્યા હતા.

આ જગીરદારીપદ્ધતિ યુરોપમાં તેમજ સર્વ દેશોમાં પ્રચલિત છે અને તેજ પ્રમાણે તે રાજપૂતાનામાં પણ પ્રચલિત છે. રાજપૂતાનાના સર્વ રાજપૂત જગીરદારો એક કુટુંબના (વિન્નતીય સામંત કુટુંબના ગણાતા નથી) ગણાય છે. જે પ્રકારે યુરોપમાં જગીરદારો રાજને પોતાનો અધિનાયક માને છે તે પ્રમાણે રાજપૂતો પણ રાજને પોતાનો સ્વામી ગણે છે. મારવાડમાં ચાંપાના પુત્રથી લઇને ઠેક મજુરી કરીને પેટ ભરનારા માણસ સુધીના સર્વ રાજપૂતો રાજવંશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ પદ્ધતિથી લાભ છે બા હાનિ તેનો નિર્ણય કરવા કઠિન છે; કારણ કે મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં લાભ અને હાનિ ઉલ્લખના દૃષ્ટાંતો ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમાંનાં ૫૦૦,૦૦૦ સંતાનોમાંથી ૧૨૦,૦૦૦ રાજપૂતોએ રાજ માલદેવને માટે યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા, એ દૃષ્ટાંત રાજપૂતોની અગ્રણ્ય રાજભક્તિ પ્રકટ કરે છે. રાજપૂતોના આ ગુણની પ્રશંસા સર્વત્ર અને સર્વકાળ ચલી રહેશે. જોધારાવના સંબંધમાં લખતા અમે તેની સ્થાપના કરેલી સામંતપ્રથા (જગીરદારીપદ્ધતિ) નું વર્ણન કર્યું. મારવાડની સર્વ પ્રકારની શાસનપ્રણાલીનું ચોખ્ખું સ્થાને વર્ણન કરવામાં આવશે. હવે અમે ઉદયસિંહનું વર્ણન કરવાને પ્રવ્રત્ત થઈએ છીએ.

પ્રથમ અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે ઉદયસિંહના રાજ્યાભિષેકના સંબંધમાં પૃથક્ પૃથક્ બહુ-મથોમાં ભિન્ન ભિન્ન વિધાન ઉપલબ્ધ થાય છે. કેટલાક જણાવે છે કે રાજ માલદેવનું મૃત્યુ થયા

પછી અલ્પકાળમાંજ અર્થાત્ ૬૦ સં ૧૫૬૮ માં તે મારવાડના સિંહાસનપર બેઠો હતો અને કાઠ તેને ૬૦ સં ૧૫૮૪ માં સિંહાસનારૂઢ થયેલો જણાય છે. આ ઉભય મતોમાંથી કયો સત્ય છે, તેનો નિર્ણય અમારાથી થઈ શકતો નથી; પરંતુ યોગ્ય વિચાર કરવાથી અંતિમ મતજ સત્ય લાગે છે; કારણ કે ચંદ્રસેન પરમ તેજસ્વી હતા તેથી તેમણે પોતાનાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીને ઉદયસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર બેસતાં અટકાવ્યો હશે. ગમે તેમ હો, પરંતુ અમે તો તેને ૬૦ સં ૧૫૮૪ માંજ સિંહાસનારૂઢ થયેલો માનીએ છીએ.

રાજસ્થાનના 'ઉદય' નામમાં એક મહા અનર્થકારક શક્તિ અંતર્ભૂત થયેલી જણાય છે. આ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના છે કે જે કાઠ 'ઉદય' નામનો માણસ સિંહાસનપર બેઠો તેણે પોતાના રાજ્યનું સર્વસ્વ નષ્ટ કર્યું છે.

દાખલા તરીકે આપણે મેવાડના ઉદયસિંહનું નામ લઈશું. આ ઉદયસિંહની કાયરતા મેવાડના ઇતિહાસમાં વર્ણવવામાં આવી છે. મારવાડના સિંહાસનપર બેઠેલો ઉદયસિંહ પણ તેજ કાટિનો હતો. તેજસ્વી વીર જોધારાવનો એ અયોગ્ય વંશજ હતો. ભાગ્યની કઠોરતાથી તે પોતાના પૂર્વજોની સ્વાધીનતાથી વિમુખ થયો તોપણ તેણે તે સ્વર્ગીય રત્ન યુગઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે હાજીબર પણ ઉદ્દોગ કર્યો નહોતો. તેણે પરાધીનતાની જાંજીર પોતાના પગમાં દહરીતે બાંધી લીધી હતી. તે સ્વભાવથી-જ વિલાસપ્રિય અને મુખાલિલાપી હતો. સહિષ્ણુતા અને તેજસ્વિતા એ રાજપૂતમતિના બે મુખ્ય ગુણો છે. આ ઉભય શ્રેષ્ઠ ગુણોથી રાજપૂતો ભયાનક અત્યાચારીઓના પ્રયત્ન અત્યાચારનું વેર લેવા-ને માટે સદા ઉત્સુક રહે છે; કિંતુ શોકની વાત છે કે આ ઉભય ગુણોમાંથી એક પણ ગુણ ઉદય-સિંહમાં નહોતો. અકબર તેની સાથે આધીન રાજના જેવો વ્યવહાર કરતો નહોતો. તેણે તેને લોહ-ની જાંજીરને બદલે પુષ્પના હારથી બાંધી રાખ્યો હતો; પરંતુ આ પુષ્પહાર પણ તેજસ્વી વીરને લોહની જાંજીરથી વધારે કઠોર અને પીડાકારક લાગ્યા વિના રહે નહિ; કારણ કે અંતે તે હાસત્યનુંજ ચિન્હ છે. સ્વામી પોતાના સેવકોના ગમે તેટલો આદરસૂતકાર કરે, ગમે તેટલાં મણિમુકતા આપીને તેને સુવર્ણની જાંજીરથી પૂરી દે; પરંતુ તે દાસનો દાસજ રહેવાનો. આ આદર અને આસ્તેશ એ તો કેવળ હાસત્યનું પારિતોષિક છે. વીર ચૂકામણિ પ્રતાપસિંહ અકબરના સ્નેહ અને આદરનું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણતા હતા અને તેથીજ તેમણે વિગ્નતીપ મોગલસમ્રાટનો હનનૈવાર તિરસ્કાર કર્યો હતો તથા રાજધનથી વંચિત યર્ધ કઠોર વનવાસનાં દુઃખ સહન કરીને પણ તેઓ ગિહલોત કુલની સ્વાધીનતા તથા મૌરવ અટલ રાખવાને શક્તિમાન થયા હતા. જો ઉદયસિંહને પોતાના કુળનું અભિમાન હોત અને તે જમને પ્રતાપસિંહને મળત તો તે પણ પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરી શકત; પરંતુ તે સ્વતંત્રતાનું માહાત્મ્ય ખિલકુલ જાણતોજ નહોતો. જો તે સ્વતંત્રતાનો મર્મ જાણતો હોત તો પોતાના કુળનું અભિમાન છોડી, પોતાના ભતિયપુત્રોનું અહિત કરી, બિલ્લુક-ની પેઠે મોગલસમ્રાટની કૃપા સંપાદન કરવાને માટે આટલો બધો આતુર શામાટે બન્યો હોત? મોગલસામ્રાજ્યની ઝાયા નીચે મુખપૂર્વક રહીને જે સમયે તે પોતાની સ્વાધીનતાના માર્ગમાં પોતાના હાથથી કંટક વેરી રહ્યો હતો, તે સમયે વીરકેસરી પ્રતાપસિંહ દારુણ વનવાસનાં ભીષણ તથા અસહ્ય સંકટો સહન કરી, કઠોર અત્યાચારથી પીડિત યર્ધ, પોતાના દેશ તથા પોતાની ભતિયની સ્વાધીનતાનો માર્ગ સ્વચ્છ કરી રહ્યો હતા. આજ કારણથી તે સિસોદીયા મહાપુરુષની મૃતિ આજે પણ પ્રત્યેક રાજપૂતના હૃદયમાં દિરમાં વિરાજમાન છે. આજ કારણથી પ્રત્યેક રાજપૂત પ્રાતઃકાળે શાખામાંથી ઉઠીને તેમના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરે છે.

ઉદયસિંહ મોગલસમ્રાટની કૃપા સંપાદન કરવાને માટે કાઠ પણ કાર્ય કરતાં અચકાયો નહિ. અરે! તે એટલો નરાધમ બની ગયો કે તેણે કુલગૌરવને તિલાંજલિ આપીને પોતાની ભગિની જોધ-બાઈનું અકબરની સાથે લગ્ન કર્યું! અકબરે તેનાપર સંતુષ્ટ થઈ અજમેર સિવાયનાં પોતાના તાબાનાં મારવાડનાં સર્વ પ્રજાઓનો તેને પાણં સોંપી દીધાં. તદુપરાંત માળવાનાં અનેક મોટાં મોટાં નગરો પણ ઉદયસિંહના અધિકારમાં આવ્યાં. ભારતવર્ષના સમ્રાટ અને પોતાના બનેલીનું સેનાબળ પ્રાપ્ત કરી ઉદયસિંહે અર્વિત સામંતાને દબાવી દીધા. વળી તેણે પ્રધાન પ્રધાન સામંતોનું બળ નષ્ટ

કરી નાખ્યું તથા પ્રાચીન ગીરાસદાર અને ઉપસામતોની ભૂમિસંપત્તિ ખુલ્લી લીધી. આ પ્રકારે ઉદયસિંહના રાજ્યની ઉપજ પ્રથમ કરતાં ગમણી થઇ ગઇ. તેણે નવીન પ્રબંધ કરી એકદમ ૧૪૦૦ ગામો ખાલસા કરી નાખ્યાં હતાં. દૂદાના વંશજો પાસેથી તેણે પ્રાયઃ સમસ્ત ભૂમિ છીનવી લીધી હતી. વળી તેણે ઉદાવત સરદારો પાસેથી નૈતાસ તથા ચાંપા અને કુપાવત સરદારો પાસેથી પંથુ કેટલાંક નગરો છીનવી લીધાં હતાં.

પાદશાહ અકબરે ઉદયસિંહની સાથે જે વર્તન ચલાવ્યું હતું, તેથી તે સદા તેનાપ્રત્યે કૃતજ્ઞ રહ્યો. એ સમયે રાઠોડોએ પાદશાહનાં મોટાં મોટાં કામો સિદ્ધ કર્યાં હતાં. રાજા ઉદયસિંહ પોતે યુદ્ધમાં જતો નહોતો. એ જંગલી રાજા (પાદશાહ અકબરે ઉદયસિંહને ' જંગલી રાજા ' ની ઉપાધિ આપી હતી) ને યુત્રપુત્રીઓ મળીને ૩૪ સંતાનો હતાં. મરદેશમાંની ધણી જાગીરો આ સંતાનોના હાથમાં ગઇ. આમાંની મોટી જાગીરો ગોવિંદગઢ અને પીસાગઢની છે. વળી કેટલીક જાગીરો મારવાડના રાજ્યની સીમા બહાર આપવામાં આવી, કે જે પાછળથી સ્વતંત્ર થઇ ગઇ. આ સ્વતંત્ર જાગીરોનાં નામ તેમના સ્થાપકોનાં નામપરથી પડ્યાં. આમાંની કિસનગઢ અને રતલામની જાગીરો માળવામાં આવેલી છે.

ઉદયસિંહની મનોરુચિ જેવી હતી તેવુંજ તેનું શરીર પણ હતું. રાજપૂતો તેને " મોટારાજા " કહેતા હતા. પાછળથી તેનું શરીર એટલું બધું જાડું થઇ ગયું હતું, કે તે ઘોડાપર બેસી શકતો નહિ કોઇપણ ઘોડામાં તેને ઉચકવાનું સામર્થ્ય નહોતું. સિંહાસનપર બેસી તેણે તેર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. તેના મૃત્યુવિશે અદ્ભુત વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. આ વર્ણનથી ઉદયસિંહના ચારિત્ર્યનું અને રાજપૂત-સ્વભાવનું એક પ્રકાશિત ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિસમુખ રજુ થાય છે. અત્રે આવશ્યકતા જણાવાથી તે વર્ણન આપીએ છીએ.

મારવાડના પ્રાયઃ સમસ્ત લઘુપ્રમુખ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે રાઠોડકુલના રાજકુમારોને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું અને તેથી તેઓ પોતાની નૈતિક ઉન્નતિ સારી રીતે કરતા હતા. તેમને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય વિશ્વામ્નુ અને જુદિમાન સરદારોને સોંપવામાં આવતું હતું. સૌથી પ્રથમ તે સરદારો તેમને ઇન્દ્રિયદમન કરવાનું શિક્ષણ આપતા હતા. રાજકુમારો આ પ્રકારનું શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી બાહ્યાવસ્થાથીજ ઇન્દ્રિયદમન કરતા રીખતા હતા. તેઓ વીસ વર્ષ પૂર્વે સ્ત્રીનું મુખ દ્રષ્ટિપણે જોતા નહોતા; પરંતુ સ્વૃલકાચ ઉદયસિંહને આ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું કે નહિ તે અત્રે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતા નથી આ શિક્ષણ બાહ્યાવસ્થામાં કદાચ તેને પ્રાપ્ત થયું હોય તોપણ તે પ્રોઢાવસ્થામાં તો તેને તદ્દન વિસરી ગયો હતો. તેને સત્તાવીસ રાણીઓ હતી, તે છતાં પણ તેણે જુઠાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયને આધીન થઇ એક પવિત્ર બ્રાહ્મણકુમારીપ્રત્યે કામપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયું હતું. આ બ્રાહ્મણકુમારીજ ઉદયસિંહના મૃત્યુનું કારણ થઇ

" ખ્યાત " નામના એક લઘુપ્રમુખપરથી પ્રતીત થાય છે કે એક દિવસ ઉદયસિંહ પાદશાહના દરબારમાંથી પાછો ફરતો હતો તે વખતે માર્ગમાં તેણે બીવાડા નામના ગામમાં એક અત્યંત કુદરતી જોઇ. આ બાળાનું અદ્ભુત સૌદર્ય તેણે જોયું કે તરતજ કામદેવે તેના હૃદયમાં બાણ માર્યું. રાજાએ તે મનમોહિનિને તેના નામકામવિશે પૂછપરછ કરી. તે સ્ત્રીના ઉત્તરપરથી તેને પ્રતીત થયું કે તે આઘપથી સપ્રદાયના કોઇ બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી. આઘપથી બ્રાહ્મણો કાલીઆઘ માતાના ઉપાસક હોય છે. તેઓ ઘેર તાત્રિક હોઇ મઘમાસદ્વારા પોતાની ઉપાસ્યદેવીની પૂજા કરે છે. જે લાવણ્યવતી સ્ત્રીના રૂપપર રાજા ઉદયસિંહ મોહિત થયો હતો, તેના પિતા ઉકત સપ્રદાયનો નેતા હતો અને તે શુદ્ધ તથા નિર્મલ હૃદયનો હતો. કામાન્ધ થયેલા રાજાએ પોતાના ઉચ્ચપદ તથા મર્મોદાનો કિંચિત્ પણ વિચાર કર્યો નહિ. રાજપૂત હોવા છતાં બ્રાહ્મણબાણ તરફ તેણે કામપૂર્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી જેના પૂર્વજો બ્રાહ્મણોને દેવગૌડ પૂજતા હતા, જેના સાધારણ ભૂકુટકેટાક્ષને તેઓ વજ્રપાત સમાન ગણતા હતા, તેજ બ્રાહ્મણકુલમાં ઉત્પન્ન થએલી એક પવિત્ર બાલને બળપૂર્વક હરણ કરવાનો વિચાર પવિત્ર અને શુદ્ધ રાઠોડ કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા તથા એક વિશાળ રાજ્યના

અધીશ્વર ઉદયાસંહે ક્યો ! તે ગામના બ્રાહ્મણેએ દુષ્ટ રાજાને મનોભાવ શીઘ્ર જાણી લીધો. તે બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે આજે રક્ષકજી ભક્ષક બની બેઠો છે અને જેના ઉપર પ્રજાનાં માન તથા પ્રતિષ્ઠાનો આધાર છે, તેજ આજે મારી પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરવાને તત્પર થયો છે, તેા હું હું વત હોવા છતાં પણ એક રાજપૂત મારી કન્યાનું હરણ કરશે અને મારા પવિત્ર કુલને કલંક લગાડશે ? જે આમ થશે તેા મારે તરફ મારી અપદીર્ઘિ દેવાશે અને કોઈ પણ બ્રાહ્મણ મારી સાથે સંબંધ રાખશે નહિ. હું મારી નાતમાંથી બદિષ્ટ તથા અવી અવી ચિન્તા તેના હૃદયને બાળવા લાગી. તે એકદમ ઉન્મત્ત થઈ રાજાને શતશઃ ધિક્કાર દેવા લાગ્યો. તેને પોતાના પવિત્ર કુલને કલંકની કાળાડીલીથી બચાવવાનો કોઈ પણ ઉપાય સૂચ્યો નહિ. અંતે તેણે બીજો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ, પોતાની પુત્રીને સ્વહસ્તે સંહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે કન્યાનું તેણે અનેક પ્રકારે આજ્ઞાથી પાલનપોષણ કર્યું હતું, જેનું મુખ જોઈને તેને સ્વર્ગીય આનંદ થયો હતો અને 'સંસારમાં જેને તે પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ ગણતો હતો, તેજ પ્રાણુધિક કન્યાનો સંહાર કરવાને માટે આજે તે તત્પર થયો. પ્રથમ તેણે એક મોટો કુંડ બનાવ્યો, પછી તેણે પોતાની પુત્રીને વધ કરીને તેની સુકુમાર દેહના દુકંડે દુકંડા કરી નાખ્યા. ત્યાર પછી તેણે પોતાના શરીરમાંથી પણ કેટલુંક માંસ કાપી કાઢીને તેને પોતાની પુત્રીના માંસ સાથે મિશ્રિત કરી દાધું. પછી તેણે હોમકુંડ પ્રદીપ કર્યો અને તેમાં પુષ્કળ ધૂતની આહુતિ આપી. શોકથી ઉન્મત્ત થયેલો ઉક્ત બ્રાહ્મણ પોતાની દેવીને પ્રસન્ન કરવાને માટે આ પ્રકારે તેની પૂજા કરવા લાગ્યો. ભયંકર દુર્ગંધમય ધૂમાડો તેના ધરના આંગણમાં ભરાઈ ગયો અને તેના ગોઠે ગોઠા નીકળી આકાશ તરફ જવા લાગ્યા. પછી તે બ્રાહ્મણે મતકુંડ સમીપ ઉભા રહી ગંભીર સ્વરે રાજાને એવો શાપ દીધો કે:- "તને કદિ પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. આજથી ત્રણ વર્ષ, ત્રણ દિવસ અને ત્રણ પ્રહર પછી તારું મૃત્યુ થશે. આજ માતા સાક્ષી છે. હવે હું જઈ છું, દેવી આવડી માફ ભાવી સ્થાન થશે." આ ભયંકર-શાપ ઈર્ષ્યે તે બ્રાહ્મણ પ્રદીપ અગ્નિકુંડમાં ફેલી પડ્યો. અગ્નિની જ્વાલાએ તેને શીઘ્ર બાળીને ભસ્મ કર્યો.

આ ભયાનક અને દારૂણ સમાચાર રાજા ઉદયાસંહના સાંભળવામાં આવ્યા. પોતે કરેલો શાપ પાપનો વિચાર કરી તે થરથર કંપવા લાગ્યો. તે દિવસથી તેને એક ક્ષણભર પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. તે સદૈવ સ્વપ્નમાં એ બ્રાહ્મણની ભયંકર મૂર્તિ અત્યંત દુષ્ટી જોતો. અને તેના કળ્યામાં સદા તેના બીપણ શાપ યજ્ઞ રહેતો. તેનું સ્થૂલશરીર અત્યંત શુષ્ક બની ગયું અને અંતે તે રહેઠરાવજી એ બ્રાહ્મણે દીધેલા શાપાનુસાર ઉક્ત ભયંકર ઘટના બન્યા પછી ત્રણ વર્ષ, ત્રણ દિવસ અને ત્રણ પ્રહર પછી મરણ પામ્યો.

આ ઘટના બન્યાને દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે, પરંતુ કોઈ પણ મારવાડી હજીદુધી ઉક્ત બીલાડાવાસી આદિપંથી બ્રાહ્મણનો ભયંકર શાપ બૂલ્યો નથી. તેના ભયાનક હોમહણસુધી સર્વ મારવાડીઓની દૃષ્ટિસમીપ તર્યો કરે છે અને વ્યભિચારી રાજાઓ હજી પણ તેના ભયથી ભયભીત થાય છે. જે કોઈ રાજા મર્યાદા છોડી ઉપરોક્ત પ્રકારનું પાપકર્મ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેની દૃષ્ટિ સમીપ ઉક્ત બ્રહ્મરાક્ષસ તરફળ પ્રગટ થાય છે અને તેને તે પાપથી પાછો ફેરવે છે.

વહેમ પણ કોઈ કોઈ વખત માણસને સદાચારી બનાવી દે છે. બીલાડાનો ઉક્ત આદિપંથી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મરાક્ષસ થયો છે એવો ભય દીર્ઘકાળપર્યંત લોકોમાં પ્રવર્તી રહ્યો હતો અને જ્યાં બીજા કોઈ ઉપાયથી રાજકુમારાનું ચરિત્ર સુધરતું નહિ, ત્યાં ઉક્ત બ્રહ્મરાક્ષસનો ભય તરતજ તેમને સદાચારી બનાવી દેતો. ઉદયસંહના પ્રજાત્ર પ્રસિદ્ધ જસવંતસિંહનો પ્રેમ તેના એક કર્મચારીની કન્યાપર ચોંટયો હતો અને તે તેને બાવડી દેવીમાં લઈ ગયો હતો; પરંતુ ઉક્ત બ્રહ્મરાક્ષસના ભયે તેની કામના પરિપૂર્ણ થવાના માર્ગમાં બાધા કરી. તેના મનમાં પુષ્કળ સંકેતવિકલ્પો થયા. તે ઉન્મત્ત બની

૧ આ વાત સત્ય હોય એમ લાગતું નથી. બીલાડામાં આદિમાતાનું મંદિર તો છે, પરંતુ કે હ આદિપંથી બ્રાહ્મણ નથી. સરની ભતિના કૃષિકોએ જુદા આદિપંથી છે. મહોરમાં પુરિંદર રાજના આજ પ્રકારના અત્યાચારથી એક બ્રહ્મરાક્ષસ થયેલો કહેવાય છે. મોટા (બડા) રાજા ઉદયસિંહનું મૃત્યુ બિમારીથી લાઠોરમાં થયું હતું. કદાચ ઉપરોક્ત કથા આજેએ કથાની કાદી હતી; કારણ કે તે લોકોનાં કેટલાંક ગામો તેમના માંહે અપરાધને

ગયો કોઈ પણ પ્રકારે તે બાળાપરનો તેનો ગ્રેમ દૂર થયો નહિ બહારાક્ષસનો ભય પણ તેના હૃદયમાં વિદ્યમાન રહ્યો. લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે એને બહારાક્ષસ વળગ્યો છે; કારણ કે જ્યારે તેને પુછવામાં આવતું ત્યારે તે જવાબ દેતો કે-“એ જસવંતસિંહના બદલામાં તેની સમાનકક્ષાના કોઈ સરદારને ભોગ આપનામાં આવશે તો હું જસવંતસિંહના શરીરમાંથી નીકળી જઈશ ”

(અહીં પાંદકોએ મ્મરણમાં ગણવાનું છે કે જસવંતસિંહના મુખમાંથી નીકળતા વચનો બહારાક્ષસના વચનોજ છે) કુપાવતશાખાનો નેના નાહરખા કે જે સેનાપતિ હતો, તે પોતાના સ્વામીને ખાતર આત્મવિસર્જન કરવાને તત્પર થયો બૂવાએ બહારાક્ષસને પાણીથી લેકેલા પ્યાલામાં ઉતાર્યો અને તે પ્યાલો નાહરખાના મસ્તકપર ત્રણવાર ફેરવીને તે જલ તેને પીવાને કહ્યું નાહરખાએ તે જલ પીધું કે તરતજ જસવંતસિંહ સાથે યદ્ય ગયો અને નાહરખાનું મરણ થયું મરતા પહેલા તેણે પોતાના પુત્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેની પાસે સોગંદપૂર્વક મુખ્ય સામંતને અધિકાર છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી તેણે જણાવ્યું કે-“ પ્રધાનતા પ્રાપ્ત હોવાને લીધેજ આજે મારે આત્મસમર્પણ કરવું પડે છે ” પછી નાહરખા મરણ પામ્યો આ અરેખરી આશ્ચર્યકારક ઘટના હતી, એમ કોણ નહિ સ્વીકારશે ? આ સમયથી આસોપના કુપાવતને બદલે આહવાના આપાવત સરદારે તેમની જગીરના અધિકારી થયા જે સરદારે રાજના જમણા હાથ તરફ ખેંચતા હતા, તેઓ હવે ડાબા હાથ તરફ ખેંચવા લાગ્યા અને ડાબા હાથ તરફના સરદારે જમણા હાથ તરફ ગયા

તેજસ્વી માલદેવના અયોગ્ય ઉદયસિદ્ધિએ હવે અધિક વિવેચન કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી અને પૂર્વજ જણાવી ગયા છીએ કે પૂજનીય વીર બેધારાવનો તે અયોગ્ય પુત્ર હતો અને ગયોનંત રોકોકુલનો તે અયોગ્ય રાજા હતો તેનાથી શિયોજનો વિપુલ વશ અધોગતિને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો એનાથી મારવાડનો ગૌરવસ્થા વિપાદસાગરમાં ફૂળવાને મારે મધ્ય આકાશનો પરિત્યાગ કરી ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવા લાગ્યો

અમે એકે પુસ્તકમાંથી ઉદયસિંહના સત્તાનો સ્વરૂપ ઉદન કરી તેનું વૃત્તાંત સમાપ્ત કરીશું જે પાંદકોને આ રાજવંશની સાથે સબંધ હોય અને ખાસ કરીને જેને તેના અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની આવશ્યકતા પડતી હોય, તેને આ વંશાવળી અતિ ઉપયુક્ત યદ્ય પડશે આ વંશાવળીપરથી આ મહાવંશની શાખાઓ માત્ર એકજ શતાબ્દમાં સર્વ દેશોમાં ફેલાઈ ગયેલી જણાય છે આજ વંશના માણસોએ કિશનગઢ, રૂપનગર અને રતલામના સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના કરી છે વળી ગોવંદગઢ, ખરવા તથા પીસાગઢની જગીરની સ્થાપના પણ તેઓએજ કરી છે

(૧) સરસિંહ -એઓ સિંહાસનારૂઢ થયા

(૨) અખૈરાજ

(૩) ભગવાનદાસ -એમને બ'જૂ, ગોપાલદાસ અને ગોવિંદદાસ નામના ત્રણ પુત્રો હતા ગોવિંદદાસે ગોવિંદગઢની સ્થાપના કરી હતી

(૪) નરહરદાસ

(૫) શક્તસિંહ

(૬) બૂપતસિંહ

} એમને કાંઈ સત્તાનો થયા નહોતા

(૭) દલપત -એમને ચાર પુત્રો થયા હતા તેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહેસદાસના રાજ નામના પુત્રે રતલામગઢ બંધાવ્યો એમના બીજા ત્રણ પુત્રોના નામ -જસવંતસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને કુનીરેન હતા.

(૮) જયત -એમને દરિસિંહ, અમર, કન્હીરામ અને ગ્રેમરાજ નામના ચાર પુત્રો હતા એમના સત્તાને બંધૂતા તથા ખરવાની ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ હતી

મોટે ઉદયસિંહે પુત્રી લીધા હતા, આથી કેટલાક ચારણોએ આપના સરદાર ગોપાલદાસની સહાયથી લૂટફાટ કરી હતી અને કેટલાકોએ આત્મહત્યા કરી હતી

૧ આ લખેલું ખરોજ નથી, કેમકે શક્તસિંહના વંશને અજોર દેલાહાના ખરવા ગામમાં પરચાવ્યું જોખરે છે.

(૯) કિશનસિંહ:-એમણે સંવત ૧૬૬૯ (ઈ સ ૧૬૧૩) માં કિશનગઢની સ્થાપના કરી. એમને સહસમલ, જગમલ અને ભારમલ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. ભારમલનો પુત્ર હરિસિંહ અને હરિસિંહનો પુત્ર રૂપસિંહ થયો. રૂપસિંહે રૂપનગરની સ્થાપના કરી.

(૧૦) જસવંતસિંહ:-એમના પુત્ર માને માનપુર વસાવ્યું. માનના વંશજો મનરૂપ નેધાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

(૧૧) કેશો:-એમણે ખીસાનગઢ વસાવ્યું.

(૧૨) રામદાસ

(૧૩) પૂરનમલ

(૧૪) માધોદાસ

(૧૫) મોહનદાસ

(૧૬) દોરતસિંહ

(૧૭) —, — —

એમનાં નામ સિવાય બીજાં કાંઈ વિશેષ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થતું નથી.

અધ્યાય ૫ મો

શૂરસિંહને આલિપેક-શિરોહીના રાવ સુરતાનને પરાલવ-ગુજરાતપર આક્રમણ-
ધંધુકાનાં યુદ્ધમાં મળેલો જય તેમજ ત્યાંની મળેલું ધન તથા સન્માન-ભારોને
દ્રવ્યદાન-અમર ખલેચાપર આક્રમણ-નર્મદાતટે થયેલું યુદ્ધ-અમરનો પરાલવ અને
વધ-નવીન સન્માનોની પ્રાપ્તિ-પોતાના પુત્ર ગજસિંહની સાથે શૂરસિંહનું પાદશાહની
રાજસભામાં જવું-મારવાડના ભાવી ઉત્તરાધિકારીને પાદશાહે પોતાને હાથે સજવેલી તલ-
વાર-ઝાલોરપર આક્રમણ-રાણા અમરસિંહ-શાહજાદા ખુર્રમની સાથે ગજસિંહે મેવાડપર
કરેલું આક્રમણ-શૂરસિંહનું મૃત્યુ-નર્મદાતટપર બંધાવેલો રત્ન-દીર્ઘકાળપર્ષત
પોતાની જન્મભૂમિથી દૂર રહેવા પ્રત્યે રોડોડાનો અસંતોષ-જોધપુરની શેલાની વૃદ્ધિ-રાજ
શૂરસિંહનો પરિવાર તથા ગજસિંહનો રાજ્યાલિપેક-ધુરાનપુરના રાજા અને દક્ષિણના મુખ-
દલેશ્વરનની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થવી-રાજપૂતકુમારીઓનું વર્ણન-સભ્યાધિકાર માટે બેગમોનો
પ્રપંચ-સુલતાન પર્વેઝ અને ખુર્રમ-પર્વેઝની વિરુદ્ધ ખુર્રમે રચેલું ધરમ-ત્ર-તેણે રાજા ગજ-
સિંહ પાસે માગેલી સહાય-આ માગણી નિષ્ફળ થવી-રાજમંત્રી ગોવિંદદાસની શુષ્ક
હત્યા-ગજસિંહનો પદત્યાગ-પર્વેઝનો વધ-જહાંગીરને પદભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન-જહાંગીરે
રાજપૂતો પાસે માગેલી સહાય-બનારસનું યુદ્ધ-ગજસિંહનું આચરણ-વિદ્રોહીઓનો પરા-
જય-સુલતાન ખુર્રમનું નારી જવું-ગુજરાતની સીમાપર થયેલું રાજા ગજસિંહનું મૃત્યુ-
તેના બીજા પુત્ર જસવંતસિંહનો રાજ્યાલિપેક-ઉત્તરાધિકારની પ્રચલિત પ્રણાલીમાં પરિ-
વર્તન-અકબરનાં સંતાનોથી રાજપૂતોનું જાદા ધરવું-અમરસિંહનો દેશનિકાલ-મોગલ-
સમ્રાટનો અમરસિંહે લીધેલો આશ્રય-અને તેમને મળેલી પ્રતિષ્ઠા-તેમનું શાશ્વતીય મૃત્યુ.

દયસિંહના મૃત્યુ પછી તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર શરસિંહ સંવત ૧૬૫૧ (ઇ. સ. ૧૫૯૫) માં મારવાડના ગૌરવહીન સિંહાસનપર બેઠો. તેના પિતાના મૃત્યુસમયે તે
મોગલ પાદશાહની સેના સાથે લાહોર મુકામે હતો અને ભારતની સરહદ આગળના
પ્રદેશની રક્ષા કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૪૮ માં સિંહેદે છત્તી સેવામાં આવ્યો ત્યારથી
તે ત્યાજ હતો. શરસિંહ પરાક્રમી અને રણકુશળ હતો. પોતાના પિતાના અવન-
કાળમાં તેણે એટલી રણકુશળતા અને વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી કે તેથી પાદશાહે
તેનાપર પ્રસન્ન થઈને તેને એક ઉચ્ચપદ તથા ‘ સર્વાધી રાજા ’ ની ઉપાધિ આપી હતી.

મોગલપાદશાહ અકબરે રોડોડવીર શરસિંહના બળ અને પરાક્રમનો ઉત્તમ પરિચય મેળવ્યો
હતો. હવે તેણે તેને એક બીપણુ કાર્ય પાર પાડવાને માટે નિયુક્ત કર્યો. શિરોહીના રાવ સુરતાન
પોતાના પર્વતમય પ્રદેશના સ્વાભાવિક ક્ષિપ્રામાં નિવાસ કરી અત્યંત ગર્વિત થઈ ગયો હતો. તે ધારતો
હતો કે મોગલસમ્રાટનો કેપામિ મારા અભેદ પર્વતોને બેદી શકશે નહિ. આજ કારણથી તે અક-
બરને આધીન થયો નહોતો. શરસિંહને ઉક્ત ગર્વિત રાજપૂતની સાથે અગાઉ ધોર યુદ્ધ થયું હતું,
તેથી દરે અકબરે જ્યારે તે રાજપૂતનો ગર્વ ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે શરસિંહને પોતાનું આ-
મલું વેર લેવાની ઉત્તમ સંધિ મળી. આ સંબંધે ભાટલોડો જણાવે છે કે શરસિંહે પોતાનું જીવું
વેર સંપૂર્ણરીતે લીધું. તેણે શિરોહીરાજાનો પૂર્ણ પરાલવ કર્યો અને તેનું પાટનગર લૂંટી લીધું.

રાવ સુરતાનની પાસે ખાટલો કે બિહાનું સુદાં રહ્યું નહિ. તેની સ્ત્રીઓને પણ બૂમિપર સવું પડ્યું ! શરસિંહના પરાક્રમથી શિરોહીપતિનું અભિમાન સંપૂર્ણરીતે ચૂર્ણ થઈ ગયું અને તેનું ઉન્નત મસ્તક અવનત થઈ ગયું ! એક વખત તે જગતમાં કોઈ પણ માણસને પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ ગણતો નહોતો, તેની શેખા અને ગર્વનું તે શું વંધુન કરીએ ! સૂર્યભગવાન તેનાપર ક્રોધો નાખી રહ્યા હતા, તેથી એક વખત તેણે તેમને પણ બાણથી વિધવાનો-વિચાર કર્યો હતો ! પરંતુ આજે રાઠોડરાજ્ય શરસિંહના પ્રબળ પરાક્રમથી તેનો સમસ્ત ગર્વ દૂર થઈ ગયો ! આજે તેને મોગલ પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારવી પડી. પાદશાહે તેને પોતાના સામંતતરિકે ગણવાનું ફરમાન મોકલી આપ્યું ! તેનો તેણે સ્વીકાર કર્યો અને તે પોતાની સેનાસહિત દિલ્લીશ્વરની સેવા કરવાને કબૂલ થયો.

ત્યાર પછી પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર રાજ્ય શરસિંહે ગુજરાતના શાહ મુન્શદેરની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા. પરાજિત થયેલો શિરોહીપતિ પણ તેમની સાથે ગયો. ધબુકા નામના સ્થાન આગળ ઉભય દળો સામસામે ખડાં રહ્યાં. રાઠોડવીર શરસિંહ સમસ્ત દેવર અને રાઠોડસેનાના સેનાપતિ હતા. ઉભય દળો વચ્ચે ધણીવાર સુધી ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. આ યુદ્ધમાં પુલકળ રાઠોડો માર્યા ગયા, કિંતુ અંતે શરસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને મુન્શદેર પરાજિત તથા અપમાનિત થઈને પદબદ્ધ થયો. તેનાં સંતત્તર હળર ગામે વિજયી રાઠોડોના અધિકારમાં ગયાં. શરસિંહે આ પ્રદેશ લૂંટી લઈને ધણું દ્રવ્ય દિલ્લી મોકલી આપ્યું તથા કેટલુંક દ્રવ્ય પોતાની પાસે પણ રાખ્યું. તેના આ વિજયથી પાદશાહ અકબર તેનાપર પ્રસન્ન થયો અને તેને ઉચ્ચતર પદપર અધિષ્ઠિત કર્યો. વળી તેણે તેને એક સમશૈર, કેટલીક ભૂમિ તથા ઇતર વસ્તુઓ પારિતોષિકતરિકે આપી.

ગુજરાતમાંથી રાજ્ય શરસિંહને જે ધન પ્રાપ્ત થયું હતું, તે દ્વારા તેણે જોધપુર નગર તથા દુર્ગની મરામત કરાવી, તે નગરને નવીન શૈભાથી સન્નિજત કર્યું અને શેષ દ્રવ્ય તેણે મારવાડના જાજક-કવિઓને વહેંચી આપ્યું. વહેંચવામાં આવેલું દ્રવ્ય પણ કાંઈ ઓછું નહોતું. પ્રત્યેક ભાટને એક એક લાખ રૂપિયા મળ્યા હતા.

જે દિવસે રાઠોડવીર શરસિંહે પોતાના પ્રચંડ બાહુબળથી મુન્શદેરનો પરાભવ કર્યો, તે દિવસથી તેના યશ રાજસ્થાનમાં ત્યારે તરફ પ્રસરી ગયો. મારવાડના જાજકો આનંદિત અને પુલકિત થઈ તેના વીરત્વનાં ગામનો શહેરે શહેરે ફરીને ગાવા લાગ્યા. પાદશાહે હજી પણ તેના મશમાં જુદી કરવાને માટે તેને એક અત્યંત ભીષણ કાથું સોંપ્યું. નર્મદાતટે અમર બલેચાર નામનો એક તેજસ્વી રાજપૂત નિવાસ કરતો હતો. આ રાજપૂતે પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારી નહોતી. પાદશાહે શરસિંહને તે રાજપૂતપર આક્રમણ કરવાને મોકલ્યા. તેર હળર ધોડેસ્વારો, દશ પ્રચંડ તોપી અને વીસ મહોન્મત હાથીઓ લઈને રાઠોડરાજ્ય શરસિંહે નર્મદાતટના તેજસ્વી મોહાણવીર અમરપર આક્રમણ કર્યું. અમર પાંચ હળર ધોડેસ્વારો લઈને તેમનું આક્રમણ શેકવાને માટે સામે આવ્યો. દિલ્લીની પ્રચંડ સેનાની આગળ અમરના પાંચ હળર સવારો કાંઈ વિસાતમાં નહોતા, તે છતાં પણ તે પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે પરમ ઉત્સાહસહિત રાઠોડરાજ્યની સામે આવ્યો. ઉભય-પક્ષો વચ્ચે સામઠાં ત્રણ મહાહુદ્ધ થયાં. પ્રથમનાં બે યુદ્ધોમાં કોને જયપરાજય મળ્યો તેનો કાંઈ નિશ્ચય થઈ શક્યો નહિ; પરંતુ ત્રીજા યુદ્ધમાં અમર બલેચાર માર્યો ગયો અને તેનું સમસ્ત રાજ્ય વિજયી શરસિંહના હાથમાં આવ્યું. આ વિજયના સમાચાર શીઘ્ર દિલ્લીશ્વરની પાસે પહોંચ્યા. પાદશાહે શરસિંહપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેમનાપર નોખત મોકલી આપી અને ધાર તથા તેના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ તેમને અર્પણ કર્યો.^૧

૧ મુન્શદેરની સામે આનખાનાં બે જ વર્ષ પૂર્વે યુદ્ધ થયું હતું અને તેની પાસેથી ગુજરાત છતી લીધું હતું. શરસિંહ શિંડાસનારૂઢ થયા તેની જ વર્ષ પૂર્વે આ યદના બની હતી. આ યુદ્ધમાં શરસિંહના પિતા ઉદયસિંહ પણ સામિલ હતા. અકબરના મરણ પછી જહાંગીર પાદશાહ થયો ત્યારે શરસિંહે મુન્શદેરના પુત્રને ઇરાબી દતો. આજ વાત બાટોએ તથા કનૈયા ટાંકે તેના સમયમાં ભૂલભરેલી રીતે અહીં વર્ણવી છે.

૨ બલેચાર એ મોહાણકુલની એક સાખા છે.

૩ આ યુદ્ધનું વર્ણન સત્ય હોય એમ લાગતું નથી. બલેચાર એ મોહાણકુલની એક સાખા છે, અને નાહોચાર પણ કહેવામાં આવે છે. મારવાડ અને મેવાડની સીમાપર ગાંધવાડના પહોડોમાં આ લોકો વસે છે; પરંતુ એમાં રા. ૪

શરસિદના અપરિમિત પરાક્રમથી મેગલ પાદશાહ નવા નવા રાજ્યો જીતી રહ્યો હતો એવામાં કરાવ કાળે તેનાપર આક્રમણ કર્યું તે પોતાના પુત્ર જહાંગીરના દાંયમાં વિશાળ મેગલસામ્રાજ્યનું ત્રી મુકી દઈ આ લોકમાંથી વિદાય થયો નવીન પાદશાહ મહાસનારૂઢ થયો કે તરતજ શરસિદ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી ગજસિદસદિન તેને માન આપવાને તથા તેના પ્રત્યે રાજ્યભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાને તેના દરબારમાં ગયા તરુણવીર ગજસિદને જોઈને જહાંગીર અત્યંત પ્રસન્ન થયો રોગ-રાજકુમાર શરસિદનો ચોખ્ખો પુત્ર હતો તેણે આત્માવસ્થાથીજ રણનીતિનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તે દિલ્હીના દરબારમાં આવ્યો તે પહેલા જહાંગીરને આતોરક્ષેત્રમાં તેની વીરતાનો સારો પરિચય મળ્યો હતો આ સમયે તેની તે વીરતાનું સમગ્ર ચત્રા જહાંગીરને અધિક જ્ઞાન દ થયો આ પ્રસન્ન જહાંગીરે તેને એક સમરોર અર્પણ કરી અને આતોરમાં પ્રદર્શિત કરેલી તેની વીરતાની વારવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યો

ગજસિદને પોતાની વીરતા પ્રદર્શિત કરવાનો સૌથી પહેલો અવસર આતોરમાંજ મળ્યો હતો તેજ સાધનબુમિમાં તેની ભાવી ઉત્તરિનો માર્ગ ખુલ્યો થયો તેણે આતોર શુભરાતના પાદશાહ પામેથી ખુચવી લઈને મેગલસામ્રાટના રાજ્યમાં જોડી દીધી વીરસના પ્રેમી બદશેકોએ તેની વીરતાનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે દુષ્ટ પરાણોની સામે જરાને ગજસિદને આરા થઈ કે દુરતજ તેઓ એ કાર્ય કરવાને સજ્જ થઈ ગયા રણવાલો વાગવા લાગ્યા અને તેનો અનિ અર્ધદિગિરિ (આણ) પગ ચુલવા લાગ્યો આ અનિ સાલળી તે પગ નિવાસ કરતા સર્વ લોકો કપી ઉઠ્યા જે કામ અલ્પાઉદિને અનેક વર્ષો સુધી પરિશ્રમ કરીને પાર પાડ્યું હતું, તેજ કામ ગજસિદે માત્ર ત્રણ માસમાં પાર પાડ્યું આ મુદ્દમાં અનેક મહોડવીરો માર્યા ગયા, કિંતુ ગજસિદે સાત હજાર પંદાણેને મારીને આતોર હસ્તગત કર્યું અને ત્યાંનો સર્વ માલ લૂંટી લીધો ત્યાંથી તેને જે જે માલ પ્રાપ્ત થયો તે સર્વ તેણે પાદશાહની મેવામાં મોકલી દીધો

બદ્ધ થો ઉપરથી વિહિત થાય છે કે ગજસિદને શુભરાતમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો અને મુગલરખાના વશનો નાશ થયો, ત્યારથી શરસિદ રાજધાનીમાંજ રહેવા લાગ્યા અને તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગજસિદ પોતાની સેનાસહિત પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવા લાગ્યા આતોરમાં વિજય મળ્યા પછી અલ્પ સમયમાં ગજસિદ પોતાની વિજયિની સેના મેવાડના રાણાની સામે બંધ ગયા આ સમયે ગિહલોત કુખનો ગૌરવરવિ ધોમે ધોમે અસ્ત પામતો જતો હતો, છતાં અરવલ્લીના ખીજ દારસ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રસેત્રમાં તે વીર પૂજ્ય ગિહલોતકુસનો જુઝાલો પરાક્રમશ્રિ પ્રચંડ તેજથી પ્રગાશી નીકળ્યા આ યુદ્ધનું વિસ્તૃત વૃત્તાંત મેવાડના ઇતિહાસમાં લખનામાં આવ્યું છે, પરંતુ શૈકની વાત છે કે મારવાડના બદ્ધકવિઓએ તે વિશે કાંઈ વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી તેમના અથોમાં માત્ર એટલે જ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે પાદશાહ ખુર્રમને તામે થઈ મહારાણા કણે તેની સેવા કરવાનો સ્વીકાર કર્યો અને ગજસિદે તારાગઢમાં ગયા ૨ ગજસિદને મળેના વિજયથી પાદશાહે તેનાપર પરમ પ્રસન્ન થઈ તેની તથા તેના પિતાની મનસાળ વધારી દીધી

રાજસ્થાનના બદ્ધકવિઓને માત્ર પોતાના દેશના રાજાનું ગૌરવ અને વીરતાનું વર્ણન કરવું બહુ મુશ્કે છે, પરંતુ એમ થવાથી તેમનું વર્ણન એકદેશી થાય છે જે લોકો છાતહાસથી સારી રીતે રાત હોતા નથી તેઓ આવું એકદેશી વર્ણન વાચીને લમમ પડે છે જેઓ મારવાડના ભાટોના કાઈ એવા વીર યુદ્ધ ક્ષેત્ર થયો નથી કે જે નર્મહાત્યથી ત રાજ્ય કરી અખરની સામે યુદ્ધ કરવાને લાયક થયો હોય તે સમયે અખરચ પૂ નામનો સરદાર એલો મળલ થઈ ગયો હતો કે તે વારવાર અખરની સેના સામે યુદ્ધ કર્યા કરતો હતો તેના કે જે યુદ્ધની સાથે આ વાતને સળખ હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ભાટ લોકોએ અજાનથી અખરચ પૂને અખર બલેતો કહ્યો હશે. કર્નલ ડોરે પણ તપાસ કર્યા વિના ભાટના ગયનો અનુવાદ આપ્યો

૧ આતોરમાં વિહારી પકોણું રાજ્ય હતું, જેના વશને હાલમાં પાલણપુરમાં રાજ્ય કરે છે

૨ અખરેરો દુર્ગ તારાગઢના નામથી ઓળખાય છે, પણ અહીં આ અખરેરે બદલે તારાગઢ લખેલ છે જહાંગીરના જ્વનચરિત્રપરથી જણાય છે કે તેનો અખરેરમાં 'દોલતખાન' નામનો એક સુદ્ધ બાગ તૈયાર કરાવ્યો હતો અને આ બાગમાંજ તે રહેતો હતો.

આવા એકદેશી પ્રાંથો વાંચે છે, તેઓ સહસ્રા એવોજ અભિપ્રાય બાંધી બેસે છે કે રાહોડવીરો મહાપરાક્રમી હતા અને તેમણે મહાન કાર્યો કર્યાં હતાં. દાખલા તરિકે એક યુદ્ધનું વર્ણન કરીશું. ગિહલોત વીર રાણા અમરસિંહે પોતાના દેશની રક્ષા કરવાને માટે મહાન આત્મભોગ આપીને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા હતા; પરંતુ વિષાતાની અકૃપાથી તેનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો હતો. તેમનું સર્વ બળ અને આશ્રય છિન્નચિન્ન થઇ ગયાં. તેઓ પોતાની મુઠીભર સેનાસહિત મોગલોની પ્રત્યક્ સેનાનો અવરોધ કરવાને ગયા; પરંતુ તેમાં પરાજિત થયા. નિરુપાય થઇ મહારાણાએ પાદસાહની આધીનતા સ્વીકારી. આ સમયે ગજસિંહ મોગલસેનાના સહાયક સેનાપતિતરિકે ગયા હતા અને તે સમયના ઇતિહાસમાં તેમનેવિષે પુષ્કળ વર્ણન વાંચવામાં આવે છે; પરંતુ જેઓ તે સમયના સમસ્ત ઐતિહાસિક પ્રાંથો નહિ વાંચતાં કેવળ મારવાડના ભાટોનું લખેલું જ્ઞાત વાંચે છે, તેમને તો એવોજ દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો છે કે ગજસિંહેજ નજમ્માન્ય ગિહલોત કૃળનું મસ્તક અવનત કરાવી મેવાડદેશને પદ્મયુત કર્યો હતો. રાહોડ કવિઓએ આ પ્રકારે પદ્મપાતયુક્ત વર્ણન કર્યું છે, એ તેમના ઉપર કાંઇ નાનુંસૂતું કલંક નથી. તેમણે પોતાના દેશના રાજાને ઉચ્ચ આસન આપ્યું છે; પરંતુ જહાંગીરે પોતાની રાજનિશીમાં તેને વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેણે શાહનંદા પુરમની સાથે કોટા અને હતિયાના રાજાઓને મોકલવા સંબંધે ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તેની રાજનિશીમાં ગજસિંહના નામનો તો ગંધ પણ નથી. આથી મેવાડ રાજ્યપર મોગલોએ જે પ્રત્યક્ આક્રમણ કર્યું હતું, તેમાં અન્યાય રાજપૂત રાજાઓની પેઠે ગજસિંહે પણ સહાય કરી હતી કે નહિ તે વિષે મહા વિવાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંવત ૧૬૭૬ (૪૦ સં ૧૬૨૦) માં રાહોડ રાજા શરસિંહે દક્ષિણમાંદેહ છોડી. તેઓ ગર્વોન્નત રાહોડકુળના એક મુશોઅ રાજા હતા. ઉદયસિંહની કાયરતાને ક્ષીપે રાહોડકુળનું ગૌરવ અત્યંત પ્રભાવીન થઇ ગયું હતું; પરંતુ શરસિંહની વીરતાથી તે પુનઃ પરમ ઉજ્જવલ થયું. છતાં જે તેજ વીરવર ભેધારાવના અંગમાંથી નીકળ્યું હતું અને જેના પ્રભાવથી એક સમયે સમસ્ત ભારતભૂમિ પ્રકાશિત થઇ ગઇ હતી, તે તેજ શરસિંહદ્વારા ઉત્પન્ન થઇ શક્યું નહિ; તે છતાં પણ વીર શરસિંહના શાસન-કાળમાં રાહોડોને ઉત્તમ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું. રાજા શરસિંહનું ગૌરવ અને તેજ અનેક સ્વદેશી અને વિદેશી વીરોના આદરને પાત્ર થયું હતું. તેમના વીરચિત્ર મુશોથી મોહિત થઇને વિજયતી અને વિધર્મી લોકો પણ તેને સન્માન આપતા હતા. જરે! સ્વયં પાદસાહ પણ તેને અપૂર્વ સન્માન આપતો હતો. તેમના ભયથી દક્ષિણનિવાસીઓ સદા કંપિત થતા હતા. તેમના જીવનના અંતિમ ભાગમાં તેમણે એક વિચિત્ર કર્મ કર્યું હતું, એકું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે. એમ કહેવાય છે કે પોતાના જીવનના અંતિમ ભાગમાં તેમણે નર્મદાતટપર એક સ્તંભ બાંધાવ્યો અને તેમાં એવી મતલબનો લેખ કોતરાવ્યો કે: “મારા જે વંશને નર્મદાની દક્ષિણે જશે તેઓ પાપભાગી થશે!” તે પોતાના જીવનકાળમાં બહુધા દક્ષિણ દેશમાંજ યુદ્ધ કરતા રહ્યા હતા. વ્યર્થ યુદ્ધોમાં મચી રહી તેમણે ત્યાં પુષ્કળ માણસોનું રક્ત વહેવરાવી દક્ષિણના લોકોનું સર્વસ્વ નાશ કર્યું હતું. તેમણે કર્ણી પુષ્કળ નરહત્યા તથા અસીમ અનિષ્ટને ક્ષીપે તેમના જીવનના અંતિમ ભાગમાં તેમના હૃદયમાં વિપ્રમ શોક અને પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થયો. આજ કારણથી તેમણે પોતાના વંશજોને આ હિંસક કાર્ય કરતા અટકાવવાને માટે ઉપરોક્ત લેખ કોતરાવ્યો હતો. કોઇ કોઇ ભૂદ્રુવ્ય ઉપરથી વિદિત થાય છે કે: “તેમનું સમસ્ત જીવન દક્ષિણમાં યુદ્ધકાર્યમાં વ્યતીત થયું હતું અને તેમને એકવાર પણ પોતાની જન્મ-ભૂમિનું દર્શન કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો. મુસયોજ પ્રાપ્ત થતાં જ્યારે તેઓ પોતાના દેશમાં આવવાનો નિશ્ચય કરતા કે તુરંતજ અકસ્માત એકાદ નિષ્ણ આવી પડીને તેમને નર્મદાની દક્ષિણેજ ફસાવી રાખતું. તેમને સ્વદેશમાં જવાની ઘણી ઇચ્છા થતી; પરંતુ કાર્યવશાત્ તેઓ નર્મદા પાર જઇ શકતા નહિ. આથી કોધાવેશમાં તેમણે નર્મદાને શાય દીધા હતા. તેઓ દક્ષિણ દેશમાંથી મુક્ત થવાને માટે સદૈવ દેવની પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા, પરંતુ તેમની કોઇ પણ પ્રાર્થનાનો દેવ સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેઓ પોતાના જીવનમાં કદિ પણ જન્મભૂમિની શીતલ હાવામાં રહી શાંતિમુખ

ભોગવી રાક્યા નહિ" ૧ પાદશાહને પ્રસન્ન રાખવાને માટે તેઓ જીવનપર્યંત સદા વિદેશભ્રમ રહ્યા હતા બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમણે પોતાના પિતાની સાથે વિદેશમાં જીવન ગાળ્યું હતું તેમના પિતા જે જે દેશમાં પોતાની સેના લઈ ગયા અને તેમણે જે જે યુદ્ધો કર્યા, તે સર્વમાં બાળક શરસિદ્ધ વિદ્યમાન હતા તેમણે કદિ પણ પોતાના પિતાનો સગ છોડ્યો નહોતો બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમણે પોતાના પિતાનું અનુકરણ કર્યું હતું અને ધૈવનમાં તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે રાડોડમેનને લઈને વિદેશમાં ગયા હતા તેમણે પોતાના જીવનમાં અપાર દુઃખ સહન કર્યું હતું તેમના પિતાના મૃત્યુસમયે પણ તેઓ તેમના મુખનું દર્શન કરવા પામ્યા નહોતા પિતાનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેઓ પળખમાં હતા પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી તેઓ સિદ્ધાસનપર બેઠા ત્યાર પછી તેમને સ્વદેશમાં રહીને તેની ઉન્નતિ કરવાની ધણી આશા હતી, પરંતુ તે આશા આકાશકુમુદમવત્ નિષ્ફળ થઈ તેઓ રાજ્યશાસન અને પ્રજાપાલન કરી રાક્યા નહિ તેમને પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન એજ પોતાનો પરમ ધર્મ માનવો પડ્યો પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તેમનું સમસ્ત જીવન વ્યતીત થઈ ગયું પોતાનો દેશ છોડી દક્ષિણમાં તેમને સર્વકાળ રહેલું પડ્યું અને જ તે એ દૂર દેશમાં તેમનું મૃત્યુ થયું આજ્ઞાનું વિશ્વાસક્ષેત્ર, જીવનનું આશ્રયસ્થાન તથા શાંતિનિકેતનસમ જન્મભૂમિમાં, મૃત્યુસ્થામાં પથગવાને બદલે તે વિદેશમાં પથરાય કે બધા તેમને "સ્વર્ગાદપિ મરીયસી" જન્મભૂમિનું બહુ રમરણ થયું હતું, પરંતુ અધસોસ, તેઓ તેનું દર્શન કરી રાક્યા નહિ તેમના પૂર્વજોએ જે મારવાડને માટે પ્રસન્નમુખે આત્મત્યાગ કર્યો હતો તથા જે મારવાડની પ્રજાનું તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે પરિપાલન કર્યું હતું, તે મારવાડને માટે તેમણે શું કર્યું હતું ? આધીન કર્મચારીઓના હાથમાં ગળ્યોના ભાર મોટી તેમણે મોગય રાજ્યની સેવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન વ્યતીત કર્યું અને જ તે તેમને દૂરદેશમાં જીવનનો લાગ કરવો પડ્યો ! તેઓ પોતાના જીવનના અંતિમ ભાગમાં એક વાર પણ માતૃભૂમિનું દર્શન કરી રાક્યા નહોતા આ સર્વ ચિંતાઓ બધારે તેમના હૃદયને વ્યાકુળ કરવા લાગી ત્યારે તેમને ચારે તરફ અધકાર જણાવા લાગ્યો તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનને દબાવે વાર ધિક્કાર દેવા લાગ્યા ! જ તે તેઓ ઉક્ત સ્તંભ બધાથી તેમ પોતાના વશભેને દક્ષિણમાં આવવાની મના કરતો લેખ કાતરાવી આ લોકને લાગ કરી સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થયા

રાજા શરસિદે દિલ્લીશ્વરના હિતને માટે જે અમર્યાદ આત્મભોગ આપ્યો હતો, તે પાદશાહ કદિ પણ વિસરી રાક્યો નહોતો તેણે તેમને મોટામોટા પરિતોષિકા આપ્યા હતા તેમણે રાડોડરાજને સોળ મોગી ભગીરો ૨ આપી હતી તથા તેમને 'સવાઇની' ઉપારિથી વિભૂષિત કરી સર્વ રાજ્યઓથી ઉચ્ચ પદવી આપી હતી, છતાં તેમણે માતૃભૂમિથી વચિત રહી પોતાનું સમસ્ત જીવન દૂરદેશમાં વ્યતીત કર્યું હતું અને પોતાનું રાજકાર્ય પોતાના નોકરોના હાથમાં સોંપી દિલ્લીશ્વરના હિતને માટે અનેક રાડોડોનું રક્ત વહેંચરાવ્યું હતું તેનો શું આ યોગ્ય બદલો હતો ? પાદશાહે યોગ્ય સન્માનો આપ્યા તેથી શું તેમણે આપેલા અપૂર્વ આત્મભોગને બદલો વળા લીધો હતો ? તેમની સાથે અથવા અનેક સામંતો પણ પરદેશના અનંત દુઃખોથી પીડિત થયા હતા તેમને સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબીઓ તથા સર્વ સંપત્તિ છોડીને પોતાના રાજની સાથે પરદેશમાં રખડ્યું પડ્યું હતું અને તે કારણથી તેમનું મન સર્વદા વ્યથિત રહેતું હતું જે કે રાજની સન્માનજાદિની સાથે તેમનું સન્માન અને પદ પણ વધતું હતું, છતાં બધારે તે

૧ આ સર્વ વાતો સત્ય ઇતિહાસથી નિષરીત છે શરસિદ્ધ કેટલીકવાર એરપુરમાં ગયા હતા તથા તેમનો સારાસારા મકાનો મહાલયો, બાગો, તળાવો, કુદો આદિ બધાંબધા હતા જે આજપર્યંત વિદ્યમાન છે નર્મદાતટપર બધાંબધા સ્તંભની વાત પણ ગણાટક જેવી લાગે છે, કમલ કે તેમના પત્ની તેમના પુત્ર અશ્વસિદ્ધ જસવત્સિદ્ધ વગેરે દક્ષિણમાં ગયા હતા અને તેથી મારવાડને મળ્યો વિશેષ લાજ થયો હતો

૨ આ સોળ ભગીરોમાંની નવ તો તેમના રાજ્યમાં જ હતી મહેદેશ નવકોટી મારવાડના નામથી મુખસિદ્ધ શેખ સાત ભગીરોમાંથી પાંચ જીજરાતમાં એક માગવામાં અને એક દક્ષિણમાં હતી બીજી વાત તો એ છે કે જે દિવસે મારવાડના રાજા મુસલમાનોને તાબે થયા તે દિવસથીજ તેમનું પિતૃરાજ્ય પાદશાહની ભગીર ગણાવા લાગ્યું અને તેઓ બીજા પક્ષીનાવાની જાતના બકલાયા તેઓ એક સામંતની જેઠે મારવાડની ભગીર ભોગવવા લાગ્યા ત્યાર પછી મારવાડમાં બધારે બધારે નવીન રાજ્યાભિષેક થતો હતો, ત્યારે ત્યારે તેમને પાદશાહનું ફરમાન લેવું પડતું હતું

મને જન્મભૂમિનું સ્મરણ થતું હારે તેઓ સમ્રાટનાં આપેલાં સમસ્ત સન્માનોને તુચ્છ ગણી તેના તરફ ધૂણી કરતા હતા. જન્મભૂમિના જોળામાં રહીને તેમને અનંત યાતના ભોગવવી પડત તોપણ તેઓ પરદેશવાસ કરતાં સ્વદેશવાસમાં પોતાને વિશેષ મુખી માનત. પરદેશમાં પાદશાહની કૃપાથી તેમને સર્વ પ્રકારના ભોગવિશાસો મળતા હતા, તેઓ ઉત્તમ ભોજન કરી મૃદુ ગ્રમ્યાપર શયન કરતા હતા, તોપણ તેમના હૃદયમાં શાંતિ અને મુખનું અસ્તિત્વ નહોતું. તેમને પાદશાહની આપેલી સંપત્તિ, રાજભોગ તથા સુંદર મુકામળ શ્યા ફુગંધમય નરક તથા ભયંકર કંટકશ્યાસમાન લાગતાં હતાં. પાદશાહના આશ્રયની છાયાનીએ જોડીને ઉત્તમ ભોજનનું સેવન કરતાં કરતાં બ્યારે તેમને મરુભૂમિનો હુખોમુકો જુવારનો રોટલો, રાજડી વા ધઉની રોટલી માદ આવતી ત્યારે તેઓ ભોજનનાં પાત્રો દૂર ફેંકી દઇ આસનપરથી બૂખ્યાજ ઉઠી જતા હતા.

રાજ શરસિંહ જેવા પરાક્રમી હતા, તેવાજ તેઓ પ્રતિષ્ઠિત પણ હતા. તેમનાદાર જોધપુરની શોભા અને સુંદરતા ધણી વધી ગઇ હતી. તેમણે પોતાના નામથી અનેક દેવા, વાવ, તળાવ, મંદિર વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. આમાંની અનેક વસ્તુઓ અद्याપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે બંધાવેલાં સરોવર પૈકી 'શરસાગર' પ્રસિદ્ધ છે. મરુભૂમિમાં આ 'શરસાગર'નું મદસ્વ કાંઈ ઓછું ગણી શકાય નહિ. એ સરોવરમાંનું પાણી તેના તટપરના જાગ વગેરેમાં સ્ત્રીયવામાં આવે છે.

મદારાજ શરસિંહે ૭^{મી} પુત્રો અને સાત કન્યાઓ મૂકીને પરલોકવાસ કર્યો હતો. તેમના મરણ પછી તેમના બ્યેથ પુત્ર ગજસિંહ ૬૦ સં ૧૬૨૦ માં તેમના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. ગજસિંહનો જન્મ લાહોરમાં થયો હતો. પિતાનું મૃત્યુ થયું તે વખતે તેઓ બુદ્ધનપુરમાં હતા. તે સમયમાં દારાજખાં પાદશાહના પ્રતિનિધિતરિકે તેમના નજીમાં આવ્યો અને તેણે તેમના મશતકપર ચુકટ મૂકી લલાટમાં રાજતિલક ક્યું તથા કમ્બરે સમશેર લટકાવી તેમના પિતાના નવકોટ મારવાડસિવાય તેમને ગુજરાતના 'સપ્તવિભાગ' રદુદાસમાં આવેલું જિલ્લો તથા અજમેરની નિકટ આવેલું મરુદા નગર પણ મજીરમાં આપવામાં આવ્યો. આ સર્વ પારિતોષિક ઉપરાંત તેમને એક બીજું મહાન સન્માન પણ પ્રાપ્ત થયું. આ સન્માન એ હતું કે પાદશાહે તેમને દક્ષિણની સુબેદારી આપી. વળી પૂર્વે રાઠોડોના અસ્થોપર પાદશાહી છાપ મારવામાં આવતી હતી. તે રદ કરવામાં આવી. આ નિયમ પ્રચલિત કરી મોગલપાદશાહે રાઠોડસામંતોનું એક થોર અપમાનમાંથી રક્ષણ કર્યું.

ખાલ્યાવરયાથીજ ગજસિંહ પિતાની સાથે દેશદેશાંતરમાં ભ્રમણ કરતા હતા, તેથી તેમના સદ્-શુભો તથા મુદ્દકૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા. તેઓ દક્ષિણની સુબેદારીપર નિયત થઈ, આ સમસ્ત શ્રેષ્ઠ શુભોનો પરિચય કરાવવા લાગ્યા. તેમની તીક્ષ્ણ સમશેરના આધાતથી અનેક નગરો અને ગામો વશ થયાં. ખીડકોગઢ, ગોવલકોંડા, કોલિયા, પરનાલા, કંચનગઢ, આસેર તથા સતારા આ સર્વ નગરો માત્ર થોડાજ દિવસમાં ગજસિંહદારા મોગલસામ્રાજ્યમાં જોડાઇ ગયાં. આ સર્વ રથાનોમાં તેમણે જે અસીમ વીરતા તથા મુદ્દકૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેથી પાદશાહે તેમનાપર પ્રસન્ન થઇ તેમને 'દલચંબન'ની ઉપાધિ આપી હતી. આ સર્વ મુદ્દો-માં ગજસિંહના બ્યેથપુત્ર અમરસિંહે પણ તેમની સાથે રહીને અદ્ભુત વીરતા તથા રણલક્ષતા બતાવી હતી.

અનેક વિવાહની પ્રયાતી રાજવંશોનું મહા અનિદ થયું છે. જે રાજા વિલાસ અથવા પૂર્વ-

૧ શરસિંહના ૭ પુત્રોનાં નામ:-અજસિંહ (ધુવરાજ), સમલસિંહ, વીરમદેવ, વિજયસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને જસવંતસિંહ. તેમની પુત્રીઓના સંખ્યામાં કાંઈ દવાંત ઉપલબ્ધ થતું નથી.

૨ અંબરનું આજ અને પ્રાચીન નામ દુંદાડ છે. અંબર વા જ્યપુર દુંદાડ દેશની રાજધાની છે. ખાલ્યા ઉત્તિહાસવેત્તઓ પૈકી અનેકાએ સ્વેચ્છથી દુંદાડ નામનો લોખ કરી તેને જોલો તેને તેની રાજધાનીના નામથી વિખ્યાત કર્યું છે. પ્રાચીન મેવાડ અને મારવાડને બદલે આપણને હલ્દીપુર અને જોધપુર નામ યુરોપીયન ઉત્તિહાસ-વેત્તાઓના આવા અયોગ્ય ઉલ્લેખને લીધેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ પેતાના અસ્થોપર આ પ્રકારની છાપ જોઇ રાઠોડો તેને પોતાનું થોર અપમાન થયેલું માનતા હતા. વીર કમના પ્રમાન સહાયક અશોની પીડાપર પાદશાહી છાપ જોઇ તેમનાં હૃદયમાં દારાજનું નિઃકલક મૃતિમંત થતું હતું.

જોની પ્રાચીન પ્રથાને વશ થઈ અનેક સ્ત્રીઓ પરણે છે, તે પોતાને હાથેજ પોતાનું સત્યાનાથ વાળે છે તેની સર્વ સ્ત્રીઓને રાજમાતા થવાની ઇચ્છા હોય છે, પોતાના પુત્રની વધ વધવાની સાથે રાજમાતા થવાની ઇચ્છા પણ બળવતી થતી જાય છે અને આ બળવતી ઇચ્છાથી તે સર્વ જ્ઞાન ભૂદી જાય છે તે રાજ્યના મંગળ કે અમંગળનો વિચાર કરી શકતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ સ્વાર્થ સાધવાને માટે તે એટલી અધ અને ઉન્મત્ત બની જાય છે કે જે તેના હિતના માર્ગમાં રાજ આવે તો તેનો પણ તે વિપ અથવા બીજા ઉપાયથી નાશ કરી નાખે છે પોતાના પિતાનું અનુકરણ કરી જહાગીરે પણ રાજપૂતકુલની જે સ્ત્રીઓનું પાણિપ્રદણ કર્યું હતું આ સબધને લીધે રાજપૂતોને પાદશાહના કાર્યોમાં હસ્તક્ષેપ કરવાને અવસર મળતો હતો રાહાણથી સ્ત્રીના ગર્ભથી તેને પર્વેજ^૧ નામનો એક પુત્ર થયો હતો આ પર્વેજ તેના સર્વ પુત્રોથી જ્યેષ્ઠ અને સિદ્ધાસનનો અધિકારી હતો, કિંતુ અબરરાજની પુત્રીના ગર્ભથી ખુર્રમ^૨ નામનો જે પુત્ર જહાગીરને થયો હતો, તે પર્વેજનો ધૈર શત્રુ થઈ પડ્યો પિતાનું સિદ્ધાસન દસ્તગત કરવાની તેને પ્રબળ ઇચ્છા હતી તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે યોગ્ય અવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો જે કે ખુર્રમ નાનો હતો, તોપણ તે પર્વેજ કરતાં યુધ્ધ અને શુદ્ધિમાં મોટો હતો તે નિપુણ અને સાહસિક યોદ્ધા હતો, તેમજ માણસનું મન આકર્ષી શકે એવા સર્વ ગુણોથી તે અલંકૃત હતો આજ કારણથી તે અનેક માણસોને પ્રીતિભાજન થયો હતો મુલાયમે તેને યોગ્ય મિત્રો અને સલાહકારોની સહાય પણ પ્રાપ્ત થઈ. તેજસ્વી સસોદિયા વીર ભીમાસે અને વિખ્યત સેનાપતિ મહોબતખાએ^૩ તેના મહાન ગુણોથી મોહિત થઈ તેના પક્ષે પ્રહણ કર્યો અને તેમણે તેને સિદ્ધાસનની પ્રાપ્તિ કરી અપાવનામાં સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તેમની સલાહ અને સહાયથી ઉત્સાહિત થઈને ખુર્રમ પોતાની અભીષિ સિદ્ધિના માર્ગમાં બાધારૂપ પર્વેજનો વધ કરવાને પ્રયત્ન કરના લાગ્યો મોગલસેના લઈને ખુર્રમ જે સમયે દક્ષિણમાં ગયો, તે સમયથી તેનું ભાન્યાકાશ ધીમે ધીમે સ્વ-૨૭ થવા લાગ્યું અને તેની કાર્યસિદ્ધિના માર્ગમાંના કટકો ધીમે ધીમે એક પછી એક દૂર થઈ જાય્યા આજસુધી તે કેવળ કલ્પનારાજ્યમાં ખેલતો હતો, પરંતુ હવે તે સ્વાર્થ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો મારવાણના રાજ ગજસિંહનો મરતબો સહેનશાહના દરબારમાં વધ્યો હતો અને તે આ વખતે ખુર્રમની સાથે દક્ષિણમાંજ હતો સુખતાન ખુર્રમે તેની આગળ પોતાનો મનોભાવ પ્રદર્શિત કર્યો અને પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે તેની સહાય માગી પોતાના પ્રેમપાન પર્વેજની ભાવી દુર્દશા અને પાદશાહે કરેલા અનત ઉપકારો લક્ષમાં લઈને ગજસિંહે ક્રોધપણ પ્રકારે ખુર્રમની પ્રાર્થનાના સ્વીકાર કર્યો નહિ તેની અસમતિ અને તટસ્થતા જોઈને ખુર્રમ નિરાશ થયો ખરૈ, પરંતુ પોતાના જ્યેષ્ઠ બહુને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાને પ્રયત્ન તેણે સતત આણું રાખ્યો.

ગોવિંદદાસ^૪ નામનો એક બનીરાજપૂત મારવાણના વિદેશી^૫ સાથે તોપેદી એક હતો ગજસિંહ તેનાપર વિશેષ વિશ્વાસ મૂકતા હતા અને સર્વ બાબતોમાં તેની સમતિ લેતા હતા આ પ્રસંગે

૧ પર્વેજ નહિ પણ ખુર્રમ

૨ તે જ્યેષ્ઠ શાહનદો નહોતો પણ ખુશરૂની નાનો હતો

૩ અબરરાજની પુત્રીના ગર્ભથી ખુર્રમનો નહિ, પરંતુ ખુશરૂનો જન્મ થયો હતો, પરંતુ તે પોતાના પિતાની ઉચ્છાદિશા વતન કરતો હતો, તેથી તેને ૨૬ કરી પર્વેજને તેને સ્થાને સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો

૪ કર્નલ ડૉડ જણાવે છે કે મહોબતખા સિસોદિયાકુલાચાર સમજાતો પુત્ર હતો તે પોતાના ધર્મને ત્યાગ કરી મુસલમાન બન્યો હતો અને તેણે પોતાનું રાજપૂત નામ ત્યજ મહોબતખા નામ રાખ્યું હતું પરંતુ જહાગીરના સ્વનયનિરૂપથી જણાય છે કે તે કળણના રહીશ અકુરમેજ નામના મુસલમાનનો પુત્ર હતો અને તેણે મૂળ નામ જમાના બેગ હતું કર્નલ ડૉડે ભૂલ કરી છે

૫ મહોબતખા પ્રથમતો ખુર્રમનો શત્રુ હતો ઈ. સ. ૧૬૨૪ માં ન્યારે પ્રથમ વાર ખુર્રમે વિદ્રોહ કર્યો ત્યારે પાદશાહની આજ્ઞાથી મહોબતખા પર્વેજની સાથે તેનું દમન કરવાને ગયો હતો અને એ સમયથી લઈ મહોબતખા ખુર્રમનો મહા પ્રથમ શત્રુ હતો. છતાં અતિ જહાગીરના મૃત્યુની એક વર્ષ પૂર્વે ખુર્રમની સાથે મળી ગયો હતો.

૬ જહાગીરનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં થયું હતું

૭ ગોવિંદદાસ તો મરણ પામ્યો હતો શરિફના સ્વનયનમાંજ તેણે મળ્યા સમયથી મૃત્યુ થયું હતું

૮ તે વિદેશી નહોતો, પરંતુ દેશી હતો

ખુર્રમે તેની સહાય માગી અને તેને ગજસિંહના હાથમાંથી છોડાવી પોતાના હાથમાં લેવાનોખડ બહુ મત્ત કર્યો; પરંતુ ઉક્ત ભાડીસરદારની આગળ તેનું કાંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. તેણે તેની એક પણ વાત ઉપર હલકા આપ્યું નહિ. આથી ખુર્રમ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયો. એક છુદ્ડ ઉપસામત હોવા છતાં પણ તેણે શાહનંદાની મુઝાને માન આપ્યું નહિ, એ શું શાહનંદાનું જેવું તેનું અપમાન કહેવાય ! ખુર્રમ આ અપમાનનો બદલો લેવાને માટે વ્યાકુળ બન્યો અને તેનો વધ કરવાને માટે તેણે કિશનસિંહ નામના એક રાજપૂતને નિયત કર્યો. કિશનસિંહે આ દુષ્ટ કાર્ય માત્ર થોડાજ દિવસમાં પાર પાડ્યું. આથી ગજસિંહને અત્યંત દુઃખ થયું. ખુર્રમનું આ દુરાચરણ જોઈ તેનાપ્રત્યે તેને અત્યંત દારણ્ય ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ. ત્યાર પછી પાદશાહની સેવા કરવામાં તેમનું ચિત્ત લાગ્યું નહિ. વિકટ ધૂણા અને રોષથી તેમનું હૃદય અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયું અને તેઓ પોતાની સેનાને દક્ષિણમાં મૂકીને પોતાના દેશમાં ચાલ્યા આવ્યા.

આ ઘટના બન્યા પછી થોડાજ દિવસમાં હતભાગી પર્વેજ ખુર્રમના હિંસાગિનમાં પતંગતી પેટે બળીને ભસ્મ થયો; છતાં હજી તેની અભીષ્ટ સિદ્ધિના માર્ગમાં એક કંટક રોષ રહ્યો હતો અને તે કંટક તેનો જન્મદાતા પાદશાહ જહાંગીર હતો. તેને પદબ્રજ કરવાથીજ તેનું કાર્ય સિદ્ધ થવાનો સંભવ હતો. ખુર્રમે આ દુષ્ટ કાર્ય પાર પાડવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો અને એક બળવાન સેના એકત્રિત કરી તે યોગ્ય સંધિની પ્રતિષ્ઠા કરવા લાગ્યો. તેનો આ ભયંકર મનોભાવ શીઘ્ર પાદશાહના જાણવા માં આવ્યો. પોતાના પુત્રનો આ પરમ નિંદનીય મનોભાવ જ્ઞાત થતાં પાદશાહના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેને સ્વપ્નમાં પણ એવી કલ્પના આવી નહોતી કે ખુર્રમ આ પ્રકારની પિતૃભક્તિનો પરિત્યજ કરાવશે! તે વિષમય સંકટમાં ફસાયો. એક તરફ તેના જીવન અને સન્માનનો પ્રશ્ન હતો અને બીજી તરફ સમસ્ત હિંદુસ્થાનનાં સુખ અને શાંતિનો પ્રશ્ન હતો. તેનું જીવન અને સન્માન તથા હિંદુસ્થાનનું સુખ અને શાંતિ એ સર્વ બચમાં આવી પડ્યાં હતાં. આ સંકટમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેણે રાજપૂતરાજાઓની સહાય માગી. રાજપૂતરાજાઓપર પાદશાહી દરમિયાન મોકલવામાં આવ્યું. આ દરમિયાન પ્રાપ્ત થતાંની સાથે મારવાડ, અંબર, કોટા અને જુદીના રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ પાદશાહને સહાય કરવાને માટે આવી ઉભા રહ્યા.

આ ભયાનક શુદ્ધકલહનું દમન કરવાને માટે રાહોડરાજ ગજસિંહે સૌથી અધિક ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. વિદ્રોહી દલને નિકટ આવેલું જોઈ પાદશાહ અત્યંત ભયભીત થયો હતો, પરંતુ ગજસિંહનાં ઉત્સાહપ્રદાયક તથા ધૈર્યપ્રદ વચ્ચનોથી તેનું હૃદય અધિકારી શાંત થયું. રાહોડરાજપર તે એટલો પ્રસન્ન થયો કે તેણે તેમના હાથની સાથે પોતાનો હાથ મેળવ્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને મુખ્યન પણ કર્યું. વિદ્રોહી પુત્રનું દમન કરવાને માટે પાદશાહે ઉક્ત સર્વ રાજપૂતરાજાઓને તેની સામે જવાને કહ્યું. પાદશાહની આજ્ઞાસાર સર્વ રાજપૂત રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ કુચ કરવા લાગ્યા. ખનારસની નિકટ તેમણે ખુર્રમના દલને જોયું. હવે પાદશાહે સમસ્ત સૈન્યને શ્રેણીબદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી અને અખં રાધિપતિ મીર્જારાજને તેના સેનાપતિ બનાવ્યો. ગજસિંહને બદલે અખંરાધિપતિને જહાંગીરે આ સન્માન આપીને આપ્યું તેનું ગૃહકારણ કાંઈ સમજાતું નથી. કેટલાક લોકો જણાવે છે કે ખુર્રમ કુશાવહ કુબની બીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને મીર્જારાજ પણ કુશાવહ હતો. આથી ખુર્રમપર તેનો આધિક અનુરાગ હોવાનો સંભવ હતો, માટે જ આ પ્રસંગે તેને ઉક્ત સન્માન ન આપવામાં આવે તો તે કદાચ પાછો

૧ આ કિશનસિંહદ્વારા કિશનગદની સ્થાપના થઈ. કિશનસિંહે ગોવિંદદાસનો વંશ કરી પોતાના વંશના કિશનગદમાં સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી કિશનસિંહના વંશને હાલમાં ત્રિવિંશ સરકારના માંડલિક છે.

૨ જહાંગીરના જીવનચરિત્રમાં પર્વેજ દક્ષિણમાં માર્યો ગયો હતો, એવો લલેખ છે. આસપાસે ખુર્રમ સિંધમાં નાસતો ફરતો હતો અને પર્વેજના મુખ્યની દક્ષિણ સાંભળી કાઢિવાપાડમાં થઈ દક્ષિણમાં ગયો હતો.

૩ આ યુદ્ધમાં પાદશાહ નહોતો, પર્વેજ હતો.

૪ આ યુદ્ધમાં સમસ્ત સેનાનો અધિપતિ શાહનંદા પર્વેજ હતો અને તેના આડિંગન મહેબતખાં હતો. હરોલ

ળથી વિદ્રોહીના પક્ષમાં મળી જાય એવા લાયથી પાદશાહે પ્રથમથીજ તેનું મુખ બંધ કરી દીધું. માર-
વાડના લદ્દમ થો ઉપરથી વિદિત થાય છે કે અબરરાજ સર્વ રાજ્યો કરતા અધિક સૈનિકો લઈ
ગયો હતો, તેથી પાદશાહે તેને વડો અધિપતિ બનાવ્યો હતો તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ પાદશાહે તેને
સેનાધિપતિ બનાવ્યો તેથી તેનું એક વિષમય ફળ પણ તેને આપ્યું પડ્યું તેજસ્વી ગજસિંહે
આથી પોતાનું અપમાન થયેલું માન્ય અને તેમણે પોતાની ખ્વજ નમાવી પાદશાહના સૈન્યથી પોતાની
સેના પૃથક્ કરી, તેમજ દૂર જઈ પોતાની જૂદી ઇનણી નાખી તેમણે તટસ્થ રહીને યુધ્ધરૂપ રણ-
રંગ જોવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ તેમની ઇચ્છા ફળીજૂત થઈ નહિ તેજસ્વી સિસોદીઆ વીર
બીમસિંહના તીવ્ર વાક્યબાણોથી મર્મહત થઈ જતો તેઓ પાદશાહના સૈન્યમાં લખ્યા બીમાસિંહે
રોડોડરાજ ગજસિંહને આ પ્રકારે ઉત્તેજિત ન કર્યો હોત તો તેઓ તટસ્થ રહીને માન ધારણ કરી રણરંગ
જોયા કરત શાહજહાં ખુર્મને અવસ્થ તેજ દિવસે ભારતવર્ષના રાજ્યકુટ પ્રાપ્ત થાત, પરંતુ વિધા-
તાએ અદસ્તરીતે વૃદ્ધ પાદશાહની આ દારુણ અપમાનમાથી રક્ષા કરી

બીમસિંહે એક પદદારા ગજસિંહને જણાવ્યું હતું કે હા તો ખુર્મના પક્ષનું અવલબન
કરો અને નહિ તો તેની વિરુદ્ધ સમશેર પ્રહાર કરીને તમારા પરાક્રમનો પરિચય કરાવો આ પત્રના એક
એક અક્ષરે એક એક વિષમય તીક્ષ્ણ રાત્રી પેડે રોડોડરાજનું હૃદય વીધી નાખ્યું આ વચનબાણ
તેમને એટલા અસહ્ય લાગ્યા કે, તેના કરતા યંત્રના રાજપ્રદાર પણ સારા પાદશાહે જે અપમાન કર્યું હતું
તેને તેઓ ઉક્ત વચનોના પ્રદારથી વિસરી ગયા અને તેમણે પોતાની ખ્વજ ઉઘી કરી પરમ ઉત્સાહ-
સહિત પાદશાહના સૈન્યની સાથે મળી વિદ્રોહીઓપર આક્રમણ કર્યું તેમના પરમ ઉત્સાહ અને વીર-
તાથી ઉત્સાહિત થઈ રોડોડો તથા ઇતર સૈનિકો પ્રાણાતપર્વત યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેજસ્વી બીમસિંહ
આ યુદ્ધમાં માર્ગી ગયા એવિદ્દાસના મૃત્યુનું વૈર વળ્યું અને પ્રચક વિદ્રોહાનલ થાત થયો હતભાગી
ખુર્મનો સર્વ પરિશ્રમ વ્યર્થ થયો અને તે પરાજિત થઈને રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો

આ સમયે શરવીર રાજા ગજસિંહે જે પરાક્રમ દર્શાવ્યું, તેથી તેમનું સન્માન અને ગૌરવ અધિ-
કતર વૃદ્ધિગત થયું, પરંતુ શોકનીવાત છે કે તેઓ આ વખત તેના ઉપભોગ લઈ રાક્યા નહિ સ. ૧૧૬૮૪
(ઈ.સ. ૧૧૬૩) માં તેઓ યુદ્ધરાતમાં થયેલા એક યુદ્ધમાં માર્ગી ગયા પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન ક-
રવાને અથવા પોતાના રાજ્યના હક્કિય ભાગના લૂટારાઓનો નાશ કરવાને માટે તેમણે મમશેર ધારણ
કરી હતી કે કેમ, તે વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ લદ્દમ થોમાં ઉપલબ્ધ થયો નથી ગજસિંહ રોડોડકુળના એક
યોગ્ય રાજા હતા તેઓ ભારતવર્ષના સુપ્રસિદ્ધ રાજ્યોની નામાવધીમાં પોતાનું નામ
અમર કરી ગયા છે તેમણે અમર અને જસવત નામના બે પુત્રો મૂકી પરસોઠવાસ કર્યો તેમને અચળ
નામનો એક ત્રીજો પુત્ર પણ થયો હતો, પરંતુ તે બાલ્યાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યો હતો

રાજપૂતો સ્વભાવથીજ પ્રાચીન સરકારના પૂજક હોય છે તે છતાં પણ તેઓ કદિ પોતાના
પૂર્વજોના આચારવિચાર વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે તેમના સમાજમાં કોઈ કોઈ વખત ઉત્તગાધિકારની
પ્રણાલીમાં ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવે છે રોડોડકુળના ઇતિહાસમાં આપણે આવા બે ઉદાહરણો
જોયા છે અને આ વખતે ત્રીજું ઉદાહરણ જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ગજસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અમર
હતો, તેથી ઉત્તરાધિકારની પ્રાચીન પ્રથાઓનુસાર તેજ રાજસિંહાસનનો ચોખ્ખો અધિકારી હતો,
પરંતુ ગજસિંહે તેનો હક્ક રદ કરી જસવતસિંહને પોતાના નાના પુત્રને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો જ્યેષ્ઠ પુત્ર
વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ગજસિંહે પોતાના નાના પુત્રને સિંહાસનપર બેસાડ્યો, તેનું એક વિશેષ
કારણ છે અને તે એ છે કે અમરસિંહ ઉદ્ધત અને ઉગ્ર સ્વભાવનો હતો આ કારણથી રાજ્યના
પ્રાય સર્વ માણસો તેને આહતા નહોતા તેનામાં રાજેચિત એવો કોઈ પણ યુગ નહોતો કે જેની
સહાયથી તે પચાસ હજાર રોડોડોની ઉપર રાજ્ય કરી શકે તે છતાં પણ તે અસાહસિક અને પરાક્રમ
રહિત નહોતો તેની તેજસ્વિતા અને પરાક્રમની આગળ તેના યંત્રોના તૃણપત્ર બનીને ભરમ થતા

અથવા સેનાના અમલગરો સેનાપતિ જયસિંહ હતો આથી ગજસિંહને ખેડું લાગ્યું હતું કારણ કે રોડોડોનો
અમલગરો રહેવાનો વિચાર હતો

૧ આ વાત પણ અસત્ય છે મહારાજા ગજસિંહ તો આગામાં સવત ૧૬૬૪ ના જેઠ મુદ ૧૭ ને દિવસે
મદદ ૩ ભોગવીને મરણ પામ્યા હતા

હતા. ગજસિંહે દક્ષિણમાં જે જે યુદ્ધો કર્યા હતાં, તે સર્વમાં અમરસિંહે પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવી આપ્યું હતું. અમરસિંહ યુદ્ધમાં આગેવાનીભરેલો લાગ લેતો હતો. તે નીડર અને રણ્યુતુર હતો. જેમને સ્વભાવ એના સ્વભાવને મળતો આવતો હતો, તે સર્વ જ્યે એની સાથે મિત્રતા બાંધી હતી; છતાં તે-મોટા અને બળવાન આણ્ણેની સાથે ઉદ્ધતાર્થ કરીને લડાઈટા કરવા લાગ્યે તથા જેનું તેનું અપમાન કરવા લાગ્યે. તે કારણથી પ્રગણિતેથી રાજ્ય ગજસિંહે પોતાની પ્રજાના કલ્યાણને માટે ઉદ્ધત અમરસિંહને સિંહાસન ઉપર અભિષેક કર્યો નહિ.

સંવત ૧૬૬૦ ના વૈશાખ માસમાં એક દિવસ ગજસિંહે મારવાડના સમસ્ત સામંતો અને મિત્રોની સાથે સભામાં બેસીને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર-અમરસિંહને પોતાના ઉત્તરાધિકારના પદ-પરથી વ્યુત કર્યો.

આ પ્રકારનું શાસ્ત્રનીય કાર્ય રાજપૂતોદ્ધારા કવચિત્ જ થાય છે. અત્યેષ્ટિસંસ્કારની પ્રાયઃ સમસ્ત ક્રિયાઓ આ પ્રસંગે કરવામાં આવે છે. જે દિવસે આવી શાસ્ત્રનીય ઘટના અને છે, તે દિવસને સમસ્ત રાજપૂતો શોકનો દિવસ માને છે. ગજસિંહે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને ઉત્તરાધિકારના પદ-પરથી વ્યુત કર્યો તે પ્રસંગનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—“ ગજસિંહ ઉચ્ચ સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા છે અને તેમની બન્ને બાજુએ રાજ્યના સામંતો પોતપોતાની પદવીઓનુંસાર વિરાજ્યા છે. સામે કાંઈક જમણી બાજુ તરફ અમરસિંહ બેઠો છે. સર્વ સભાસદો નિસ્તબ્ધ અને નિશ્ચાળ છે. સભા-જનો વિસ્મિત થઈ રાજના ગંભીર તથા તેજશ્રય મુખ તરફ નિહાળી રહ્યા છે. સર્વ તેમની આજ્ઞા સોભળવાને ઉત્સુક થઈ રહ્યા છે. થોડીવાર પછી તે ગંભીર નિસ્તબ્ધતાના ભંગ કરી રાજ બોલ્યા: “ અમરસિંહને ઉત્તરાધિકારના પદપરથી વ્યુત કરવામાં આવ્યો છે. હવે તે ભવિષ્યમાં રાજ યર્થ શકશે નહિ. મારવાડનો ઉત્તરાધિકાર એના કનિષ્ઠ બાળને સમર્પિત કરવામાં આવ્યો છે. અમરસિંહને દેશપાર કરવામાં આવે છે, માટે હમણાંજ તેણે મારવાડ છોડીને ચાલ્યા જવું ”^૧ આ કઠોર આજ્ઞા થતાંની સાથેજ દેશપાર માટેનાં વસ્ત્રોદિ લાવવામાં આવ્યાં. અમરસિંહે સર્વ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં આ સર્વ વસ્ત્રો કાળા રંગનાં હતાં. કાળો પાંચજો, કાળો અંગરો, મસ્તક ઉપર કાળા રંગની ટોપી અને ઢાંસ તથા તલવાર પણ કાળી હતી. ત્યાર પછી તેની આગળ એક કાળા રંગનો અશ્વ આવ્યો. તે અશ્વપર આશ્વ ઘડને અમરસિંહ શીઘ્ર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેણે કોઈની તરફ એકવાર પણ દષ્ટિપાત કર્યો નહિ, તેમજ કોઈને પોતાની સાથે આવવાને પણ કહ્યું નહિ. ”

તેજસ્વી અમરે કોઈની પણ સહાયની અપેક્ષા કરી નહિ, તોપણ તેને પોતાના દેશમાંથી એકલા જવું પડ્યું નહિ. જે સામંતો અને બીજા લોકો તેને ભાવી રાજતરિકે ગણીને તેનાપ્રત્યે આદરની દષ્ટિથી જોતા હતા, તે સર્વ એકદમ રાજસભામાંથી વિદાય લઇને તેની સાથે ગયા. અમર આ સર્વ વિશ્વાસુ સરદારોની સાથે મારવાડથી બહાર નીકળી પાદશાહની સભામાં પહોંચ્યો. પાદશાહે તેને યથેલી દૈનિકાલની સજ્જ મંજૂર રાખી હતી, તોપણ તેણે તે નિરાશય રાજકુમારને પોતાને કારણે આવેલો જોઈ તેનાપ્રત્યે દયા દર્શાવી અને તેને એક સેનાના સેનાપતિપદપર નિયુક્ત કર્યો. અમર પરાક્રમી અને રણુદક્ષ પુરુષ હતો. થોડાજ દિવસમાં પાદશાહ તેનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેને ત્રણ હજાર સૈનિકોનો મનસંજ્ઞદાર બનાવી “ રાવ ” ની ઉપાધિ આપી તથા નાગોર છોડ્યો તેને અર્પણ કર્યો. આ સર્વ સન્માનને પ્રાપ્ત થઈ રાડોડ અમરસિંહ અત્યંત ઉમ્મ સ્વભાવનો થઈ ગયો. આ ઉમ્મ સ્વભાવજ તેનો કાળરૂપ નિવડયો. જે ઉમ્મ અને કોઈથી સ્વભાવને લીધે તે રાજ્ય-થી વંચિત થયો હતો, તેને લીધેજ અંતે તે અકાળમૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો. ઉત્તરિને પ્રાપ્ત થયા પછી તે પોતાના કર્તવ્યમાં ધણો બેટરકાર બન્યો. તે એટલે સુધી કે વ્યાધ, વરહ આદિ નવનવરોના

૧ અમરસિંહને આ પ્રકારની યથેલી દૈનિકાલની સજ્જ છોડવાસરદારો પ્રમાણિત થતી નથી. મદારાજ ગજસિંહે જસવતસિંહની માતાના કહેવાથી અમરસિંહને રાજ્યથી વિમુખ કરી પ્રથમથીજ પાદશાહને ત્યાં નોકર રખાવી દીધે હતા. તેમણે પોતાના અત્યુ પૂર્વે થોડા દિવસપર તેને લાંબેરમાં બાંધાળ્યે હતો, ત્યારે પણ તેને ભૂટે રાખ્યો હતો. તેની મા, તેની સ્ત્રીઓ અને તેનાં સહવાસને જોધપુરાથી દૂર કરી પાદશાહની આપેલી બંધીશમાં બાંધી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

શિકારમાં મગ્ન રહી તે એક પખવાડીઆ સુધી પાદશાહની સલામાં ગેરહાજર રહ્યો આ ગેરહાજરીને માટે શાહજહાને તેને ધમકી આપી અને દડનો ભય દર્શાવ્યો, પરંતુ તેજસ્વી અમરસિંહ તેથી કિન્નિત પશુ ભયભીત થયો નહિ તેણે ધીર અને એક પિત સ્વરથી પાદશાહના મુખપરજળ જવાબ આપ્યો. — “ હું શિકાર કરવાને બહાર ચાલ્યો ગયો હતો, તેથી અહીં આવી શક્યો નહિ ” પછી તે પોતાની સમશેરને ખર્શ કરીને બોલ્યો — “ આપ દડ કરવાની ઇચ્છા રાખો છો તો કરો, મેવળ આ મારી નયવારજ માફ ધન છે ”

અમરસિંહના આ નીડર અને તેજસ્વી વચનો સાલળી પાદશાહ અત્યંત ક્ષુભિત થયો અને તેણે તેના દડ કર્યો પછી તેણે તે દડ વસુવ કરવાને માટે બક્ષી સલાખતખાને^૧ તેની પાસે મોકલ્યો. ખળનચી સલાખતખા અમરને ઘેર ગયો અને કહ્યું વચનથી તેની પાસે દડ માગ્યો તેના આવા અયોગ્ય વર્તનથી અમર અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તેણે તેને પોતાની આગથી ચાલી જવાને કહ્યું, તેમજ દડ આપવાનો સાફ ઇન્કાર કર્યો પોતાના કર્મચારીના ચયેવા અપમાનથી પાદશાહે ખુબ પોતાને અપમાન થયેલું ગણ્યું અને તેણે તરતજ અમરને બોનાવી મગાવ્યો અમર તત્કાળ દિવાને ખાસમારે પાદશાહની પાસે ગયો દૂરથીજ તેણે પાદશાહના ડોળા રાતા ચયેવા નેચા સલાખતખા પાદશાહની સામે દ્વિર જોડીને ઉભો હતો આ દૃશ્ય જોઇ અમરનું હૃદય ક્રોધાવેશથી થરથર કંપવા લાગ્યું તેની નસેનસમા ઉબ્બી રકત દોડવા લાગ્યું અને તેના શેષે શેષમાથી ક્રોધાગ્નિ ઝરવા લાગ્યો તે મનમાં બોલ્યો કે — “ પાદશાહેજ મારો તિરસ્કાર કર્યો છે, મને ગાળો ભાડી છે અને મારો દડ કર્યો છે, માટે સર્વ ઉપદ્રવોનું મૂળ એજ છે ” આવો વિચાર કરી તે પાંચ હજારી, સાત હજારી મનસબદાર, સરદારો તથા ઉમરાવોની વચ્ચે યદને શીઘ્ર સમ્રાટની પાસે પહોંચી ગયો પાદશાહે ધાર્યું કે તે કાંઈ બોલશે, પરંતુ તેણે તો એકદમ છનગ મારીને સલાખતખાપર આક્રમણ કર્યું અને તેના હૃદયમાં કટાર ઘોચી દીધી પછી તેણે પોતાની સમશેર ખેંચી પાદશાહપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ પાદશાહના સૈભાગ્યથી તે તનવાર તખ્તની સાથે અથડાઈને નીચે તૂટી પડી પાદશાહ ભયભીત થઈ સિંહાસન છોડી મહાયયની અદર નાસી ગયો રાજસભામાં મહા હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો અમરની સહારક મૃતિ^૨ જોઈ સર્વ માણસો ભયથી ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા, તેની પ્રચંડ સમશેર વિદ્યુતની પેઠે અમકારા મારતી ચારે તરફ ધુમવા લાગી અમરસિંહને સારામાકાનો વિચાર રહ્યો નહિ તેણે જેને પોતાની સામે જોયો તેનાપર આક્રમણ કર્યું આ પ્રમાણે તેણે પાંચ ઉચ્ચ પદાધિકારી મોગનસેના પતિઓને મારી નાખ્યા રકતની ધારાથી સમસ્ત સલામાં કિચક થઈ ગયો તે છતાં પશુ તે રડોડ વીરનું હૃદય શાત થયું નહિ તેને રોકવાનો બીજો કાંઈ પશુ માર્ગ નહિ જોઈ તેના સાળા અહ્લુન ગોડે તેને નમ્ર વચનોથી શાત પાડ્યો અને પછી સુમિત્રી તેનાપર શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો જો કે આ શસ્ત્રપ્રહારથી અમર પૃથ્વીપર તૂટી પડ્યો તોપણ બ્માસુધી તેના શરીરમાં દમ રહ્યો ત્માસુધી તે સતત સમશેર ચલાવતો રહ્યો અતે તે રકતશય્યામાં અનતકાળને માટે સૂઈ ગયો

અમરના આ ભયકર અને શૌચનીય મૃત્યુનું વૈર લેવાને માટે તેના સામતોએ^૩ પ્રાણુત સુધી

૧ સલાખતખા બક્ષી હતો બક્ષીનું કાર્ય કેવળ પચાસ વર્ષેચવાનુંજ નહોતું પરંતુ હિસાબીખાતાપર દેખરેખ રાખવાનું પશુ હતું તેનું ૫૦ અંતિ સન્માનનીય હતું પરંતુ તેમાં જનને જોખમ થયો રહેતો હતો ખાસકરીને અમરસિંહની પાસે મુખોવાળ હાથે તો વૈર લેવાને તૈયાર થાય એવા ઉચ્ચ સ્થાવરના પ્રચંડ યોદ્ધાઓ હતા તેથી તેનું ૫૬ થયું જોખમરહિત થઈ પડ્યું હતું સલાખતખાની સાથે અમરસિંહને વૈર હતું અને તેનું કારણ સલાખતખા પાદશાહની વિશ્વાસપાત્ર સેવા બળવતો હતો તેજ કદાચ હશે પરંતુ કર્નલ ટાંડની આ વાત માન્ય નહિ કરતા હિંદી અનુવાદક જણાવે છે કે અમરસિંહે પાદશાહને પરજાડો મુજરો કર્યો હતો, તેથી સલાખતખાએ નારાજ થઈને તેનું અપમાન કર્યું હતું અને તેને ગમાર કહ્યો હતો આથી રૂઝ થઈ અમરસિંહે પોતાની કટારથી તેને મરી નાખ્યો સઘ વાત જાણ છે, બીજી સર્વ કવિઓની અવિશયોક્તિ છે

૨ આ ઘટના દિવાને ખાસમાં બની નહોતી સાહજદ બની તવારિખખાનુસાર આ ઘટના સવત ૧૦૭૧ ના આવણ રૂદ અને દિવસે સાહજદ દારા શિકે હની હદેલીમાં બની હતી આ હવેલીમાં પાદશાહ યોડા દિવસ થયા કાંઈ ખાસ કારણવશાત્ રહેતો હતો

૩ અમરસિંહના સરદારો અહ્લુનગોડપર વૈર લેવાને માટે તેના મનન કરફ જતા હતા પરંતુ કેવામાં પાદશાહની સેના આવી પહોંચવાથી તેની સાથે મુઠ્ઠ થયું

ગોગણેના સંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમણે કેસરી વસ્ત્રો પરિધાન કરી પ્રયંત્ર, વેગથી ગોગણે ઉપર આક્રમણ કર્યું. આંધાવત ગોત્રના બંધુ અને દુષાવત ગોત્રના લાઉ નામના બે તેજસ્વી રાજપૂતો તે સેનાના સેનાપતિ થયા. વંદેતજેતામાં કેટલાક રાજપૂતોની પ્રયંત્ર વીરતાથી લાલ ક્ષિપ્તની અંદર પુબ્ધ રક્તપાત થવા લાગ્યા. અસંખ્ય સુદૃઢચારદ યવન સૈનિકો આવીને રાજપૂતો ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. અત્રસાસના ઝળકાર અને વીરોના સિંહનાદથી સમસ્ત આત્રા ધુંલ રહ્યું. અસંખ્ય મોગલસૈનિકોથી સુઢીભર રાજપૂતોએ અતે પરાજિત થઈને પ્રાણત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી અમરની વિવાહિતા સ્ત્રી (યુદ્ધોના રાજની કન્યા) તે ભયંકર રણભૂમિમાં આવી અને પોતાના મૃતપતિની દેહ ઉઠાવી લઈ ગઈ. પછી તેણે એક ચિંતા બનાવી અને પોતાના સ્વામીની મૃતદેહને બોળામાં લઈને તેની સાથે બળીને ભસ્મીભૂત થઈ.

અમરસિંહના કેટલાક વિશ્વાસુ સેવકો અને સરદારોએ પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેને ધણી દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે; પરંતુ તેમની અપ્રતિમ રાજભક્તિ, આત્મોત્સર્ગ અને વીરતાનું પ્રકાશમાન ચિત્ર આજે પણ આત્રાના સ્તંભોમાં વિદ્યમાન છે. તેમના મહાન અને અમર યુવનચરિત્રને નાશ કાઢી પાડી શક્યું નથી. તેઓ જે છુપારા નામના સિંહદારથી લાલ ક્ષિપ્તમાં ગયા હતા, તેને ઈંટાદારા બંધ કરી દેવામાં આવ્યું અને તે દિવસથી એ “અમરસિંહ ફાટક” ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. ત્યારથી દીર્ઘકાળપર્યંત તે દાર બંધ રહ્યું હતું. અતે જ્યોર્જ રીડ નામના એક અંગ્રેજે ૪૦ સં ૧૮૦૯ માં તેને ખોલાવ્યું હતું.^૨

૧ કનહોડાઠા જણાવે છે કે:-

આમાં અંગ્રેજો સખવાથી ધોળો કાપડો થવાનો સંજય છે. સામાન્ય રાજનીતિની સાથે પોતાંત્ય રાજનીતિને સુઝાવણે કરવાને અને જો કોઈ સામંત હાલની મિત્રિય સરકાર સાથે અમરસિંહના જોડું વર્તન કરે તો તેની સાથે સારકરે કેવી રીતે વર્તેલું જોઈએ, તેના નિયંત્ર કરવાને માટે આમાં દર્શાવેલા ધ્યાનમાં લેવાની વશી જરૂર છે. રાજપૂતોમાં અત્રિત્રપથી અસાધ્યારી સુસલભન માદરાદોએ પણ એક રાખામણ લીધી હતી અને તે એ હતી કે, તેઓ એક કડી ભગવાથી આખી સાંકળને રફ કરતા નહોતા, અર્થાત્ એક મનુષ્ય અપરાધ કરે તો તેના સમસ્ત વંશને તેઓ અપરાધી ગણીને તેનાપર વેર રાખતા નહોતા. શાદબંધને અરજના પુત્રપર આ અપરાધને માટે વેર લીધું નહોતું. ઉલટું તેણે તેના પુત્રને નાગોરની માદીપર અલિપિલ કર્યો હતો. તેનું નામ રાયસિંહ હતું. ઉપરાંત ભગીર દીર્ઘકાળપર્યંત તેના વંશજોના હાથમાં રહી હતી. રાયસિંહના પુત્ર હરીસિંહ, (હોદ્દો અત્યંત વાલક જણાવે છે કે હરીસિંહ અને અનુપસિંહ એ દબાય રાયસિંહના બંધુ હતા અને હરસિંહ રાયસિંહના પુત્ર હતા.) તેના પુત્ર અનુપસિંહ, અનુપસિંહના હરસિંહ અને તેનો પુત્ર મોહાકમસિંહ થયો હતો. રાયસિંહની યોથી રેલ્વેએ હરસિંહને જ્યારે શહેરોએ નાગોરમાંથી કડી મૂકી તે રાજ્ય પોતાના મહારાજ્યમાં સંપીલ દીધું ત્યારે રાયસિંહના વંશજોના અધિકારમાંથી દુર કરવામાં આવ્યા છે, રાહિલાઓની સામેના નિશ પ્રયંત્રોથી સત્તાપુના વિષય પર પૂર્વે આપણે સિદ્ધસમાન કાર્ય કર્યું છે. વર્તમાન કાળમાં આપણે પ્રતાપ દર રફ ગયો છે. રમિતમાં આપણે દયાભાવ પ્રકટ કરી રાકીએ એક ■ અને દુઃશાન્તિપરતા રાજપૂતાના રા. તેની આવવડતા હોય તો ત્યાં સંપૂર્ણ દયાભાવ પ્રકટ કરવો જોઈએ; કારણ કે ત્યાંના લોકો અતિદુઃખ લેવાથી તેઓ તેની રફ કરી અને આક સંતુષ્ટાતની પેટે, તે પુનઃ આપણી ઉપાલ આવી પ શે; (અર્થાત્ તેનું ફળ આપણને જ મળશે) પરંતુ જો આપણે સંકટના આગમનની આશંકા અને લીલિ રાખીને તદ્દસાર આપણો રાજમળય લાલચેલું તે એક દિવસ આપણા ઉપર ભયંકર સંકટ આવવી પડશે. આપણા રાજ્યવપરતા મળીને છટ નથી અને અલ્પ સમય રહેનારા પોલિટિકલ એજન્ડાના સાથે થયેલા કુલકલ વિવાદથી યુગોથી રણધાયેલાં રાજ્યનું દંભૂલન થઈ જવાનો ભય રહે છે.

૨ મહારાજા રાહિલા કનૈલ ઈંડને જણાવ્યું હતું કે:- “અમરસિંહ ફાટક ખોલાવતો હતો ત્યારે નગરવાસીઓએ મને રોજીને ફાટક કે :- “આજ એને ખોલાવશે નહિ. એમાં એક મઠી પ્રયંત્ર અજગર એનો રક્ષક બનીને રહે છે. ફાટક ખોલાવશે તો અવશ્ય આપ વિપદમાં આવી પડશો.” એ તેની વાત ખોટી માની તેનાપર ક્રિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; પરંતુ ફાટક તોડવાં તોડવાં જ્યારે તેનો મોઢો ભાગ રોષ રહી ત્યારે એક અંતિ પ્રયંત્ર સર્પ તેમાંથી નીકળ્યો અને તેણે મારાપર આક્રમણ કર્યું તે મારા બંને પગની વચ્ચે અવી” પડ્યો. હું રીડ નામે અને દુર બંધ રહી રહ્યા મહાસુરલીથી આ વખતે હું તેના દર્શામાંથી બચ્યો હતો.

અધ્યાય ૬ દ્વો

જશવંતસિંહનો રાજ્યાલિપેક-નેનાદ્રારા સર્વ શાસ્ત્રોની થયેલી ઉન્નતિ-નેની માતા
 એવાડરાગની કુમારી-ગાંડવાનામાં તેમણે પ્રથમ કરેલી રાજસેવા-ગાહજહાનની સામે ઓરંગ
 એબે કરેલા વિદ્રોહ-નેનું કમન કરવાને માટે સેના સજ્જ કરી રાજ જસવંતસિંહને તેના
 સેનાપતિ બનાવવા-નંતેહાખાહતું યુદ્ધ-જસવંતસિંહનું પાછા હાંકતું-રાવરતની વીરના-ઓર-
 ગએમતું આપા તરફ પ્રયાણ-જાગવતું યુદ્ધ-રાજપૂતોની હાર-શાહજહાનનું પદમ્પ્ર થયું-
 ઓરંગએમતું પાદશાહ થયું-જસવંતને માફી આપી પાસે બોલાવવા-શૂઝની સામે થવાનું
 ફરમાન-ખજવાનું યુદ્ધ-જશવંતનું આચરણ-ઓરંગએમને વિપત્તિમાં નાખી તેના શિબિર
 હુટવો-દારાની સાથે કરેલી ખિત્તા-દારાની ખરાબી-ઓરંગએમનું આરનાડપર આક્રમણ-દા-
 રાની પાસેથી જશવંતને દૂર કરવા-રોઠાડરાજને શુજરાતના સુબા બનાવવા-નેમતું દક્ષિણ
 તરફ ગમન-શિવાજીની સાથે જસવંતે કરેલી મનસખ-પાદશાહના મેનાપતિ શાહિરતખાં-
 નનો વં-તેના પદપર જસવંતસિંહનું નિયુક્ત થયું-તેમના પદપર અંબરરાજનું નિયત
 થયું-દક્ષિણદેશમાં જશવંતનું પુનઃ નિયુક્ત થયું-રાજકુમાર મોઆઝિમનો વિદ્રોહ-દિલ્લેશમાંએ
 કરેલું યુદ્ધ-તેના પર પડેલી વિપત્તિ-જશવંતનું દક્ષિણમાંથી શુજરાતમાં પુનઃ આવવું-
 સમ્રાટની આજ્ઞાથી કાબૂલના અફઘાનોની સાથે તેમનું યુદ્ધ કરવા જવું-એવપુરનું પૃથ્વી-
 સિંહના હાથમાં સોંપાવું-તેનાપર ઓરંગએમનો ક્રોધ-તેને દરબારમાં બોલાવી વિખમિશિત
 પેશાક પહેરવા આપવો-પૃથ્વીસિંહનું આકસ્મિક મૃત્યુ-જશવંતસિંહને પોતાના પુત્રના મરણના
 સમાચાર મળવા-પુત્રશોકથી થયેલું તેમનું મૃત્યુ-રાજપૂતોની પ્રકૃતિનું વર્જન-જસવંતસિંહના
 અરિષ્ટનું વર્ણન-નાહરખાંએ વ્યાધ અને શિરોહીના રાવ સુરતાનની સાથે કરેલું યુદ્ધ

મરસિહ દેશપર થવા પછી જસવંતસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર બેઠા તેઓ
 સિસોદીઆ રાજકુમારીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા પવિત્ર સિસોદીઆ-
 કુલમા વિવાહ થવાથી રાજપૂત રાજ્ય પોતાને કૃતાર્થ થયેના ગણતા હતા
 આ વિત્રાહથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તે નાનો હોવા છતાં પણ રાજ્યાસન
 પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી થતા અને કન્યાઉત્પન્ન થાય તો તેને પ્રાણાત સુધી પણ
 મોગલોના હાથમાં અર્પણ કરવામા આવતી નહોતી આ નિયમમા કાઢ પણ પરિવર્તન થતું નહોતું અને
 ને પરિવર્તન થતું તો તેના કર્તાને તેવું વિષમય દુઃખ મોગવવું પડતું, છતાં જસવંતસિંહ ગિહલોત-
 કુસની રાજકુમારીના ઉત્તરથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી તેઓ નાના હોવા છતાં પણ પોતાના જ્યેષ્ઠ
 બધુના અધિકારના સિંહાસનપર બેઠા હતા, એવું કાઢ પણ વર્ણન ભદ્રચ થોમા ઉત્પન્ન થતું નથી,
 એટલે એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે અમરસિંહનો ક્રોધી અને ઉમસ્વભાવજ તેના દેશનિકાનનું
 પ્રધાન કારણ હતું

ભટકવિજયુએ છે કે, 'જસવંતસિંહ પોતાના સમયના રાજાઓમા અદિતીય હતા તેમના ઉજ્જવ-
 લ અને પ્રકાશમાન અર્થથી દેશની અસાનતા દૂર થઈ ગઈ હતી જે પ્રદેશમાં તેમણે રાજ્ય કયું
 હતું, તે પ્રદેશમાં હિન્દુશાસની બહુ ઉન્નતિ થઈ હતી, તેમના ઉત્તેજનથી અનેક પ્રદેશ રચાયા હતા "

જે દક્ષિણ દેશ શરસિંહ અને ગજસિંહનું પ્રધાન રણુદેવ હતું, તેનેજ જસવંતસિંહે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિનું ક્ષેત્ર ગણ્યું. આત્માવરચાથીજ તેમના હૃદયમાં પોતાની જાતિનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરવાની ઇચ્છા અદ્યત્ન રીતે વિકાસ પામતી રહી હતી. યોગ્ય પોણ્ય મળવાથી તે ઇચ્છા અલવતી અને સફલ થઇ આયોની ઉન્નતિ કરી શકે એવો સંભવ હતો. બાદશાહ જસવંતસિંહના હૃદયને યથાર્થ બાવ જાણી તેને ઉચિત સદાય આપત તો મારવાડનો કતિલાસ કાંઈ બીલુંજ સ્વરૂપ ધારણ કરત; કિંતુ તે પોતાની પ્રિય બેગમોની સાથે અંતઃપુરમાંજ ભરાઈ રહેતો હતો અને તેના પુત્રો પૃથક્ પૃથક્ દેશોના સુખા બની રાજ્યશાસન અલાવતા હતા. બાદશાહ શાહજહાને જસવંતસિંહના મહાન યશો તરફ જરાપણ દષ્ટિપાત કર્યો નહિ. તેણે જસવંતસિંહને સૌથી પ્રથમ ગોંડવાનામાં મોકલ્યા. આ ગોંડવાનાજ જસવંતસિંહની પ્રથમ સાધનભૂમિ હતી, આ અને બીજા અનેક સ્થાનોમાં તેમણે બાદશાહની વિશાળ સેનાના એક ભાગના સેનાપતિ બની યુદ્ધકાર્ય કર્યું હતું. બાદશાહની વિશાળ સેનાનો મોટો ભાગ જૂદા જૂદા બાવીસ સામંતોની સેના મળીને બનેલો હતો. જસવંતસિંહ સર્વ-યુદ્ધોમાં સ્વાધીનતાપૂર્વક લડી શક્યા નહોતા, તોપણ તેમણે અને તેમના તાબાના સૈનિકોએ સર્વ સામંતો કરતાં વિશેષ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું.^૧ આ પ્રકારે રહેઠાણ જસવંતસિંહનું ચોથું તથા પીંચમું ધીરે ધીરે પ્રકાશિત થતું ગયું. દીર્ઘ કાળપર્યંત તેમણે સાધારણ ૫૬ ઉપર રહી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરી. પછી બાદશાહનો રાજ જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ જસવંતસિંહનું ભાગ્ય યુદ્ધવા લાગ્યું. ૯૦ સં ૧૬૫૮ માં બચારે બાદશાહ શાહજહાન ખિમાર પહોં ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર દારને પોતાનો પ્રતિનિધિ નિયુક્ત કર્યો. દારાએ રાજ જસવંતસિંહની વીરતા જોઈ તેમને 'પંચ દગરી' નો ખિતાબ આપ્યો અને તેમને માલવાદેશના સુખા બનાવ્યા.

જે દિવસે બાદશાહને ભયંકર રોગથી પટકાઈ પડેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો, તે દિવસથી તેના પુત્રો નાનાપ્રકારના કૂટ ઉપાયેનું અવલંબન કરી રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કરવા માટે ખટખટ કરવા લાગ્યા. કાંઈએ પ્રકટ રીતે વિદ્રોહ કર્યો અને કાંઈને પોતાના હૃદયને હેતુ શ્રમ રાખી પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. રાજ્યમાં ચારે તરફ ભયાનક વિદ્રોહ ફેલાઈ ગયો. આ ભયંકર વિદ્રોહનું દમન કરવાને એ વૃદ્ધ અને રોગગ્રસ્ત બાદશાહ કેવળ રાજપૂતોના ઉપરજ આધાર રાખતો હતો. રાજપૂતોજ આ ભયંકર વિદ્રોહાગ્નિને શાંત કરી શકશે, એવી તેને શ્રદ્ધા હતી. શાયા ઉપર પડેલો તે વૃદ્ધ બાદશાહ જે તરફ દષ્ટિપાત કરતો તે તરફથી તેને પોતાના કુટ પુત્રોની વિકટમૂર્તિઓ જાણે તેનું ભક્ષણ કરવાનેમાટે મુખ પહોંણું કરી રહી હોય એવું જણાતું. જે પુત્રો તેના પીંચમી ઉત્પન્ન થયા હતા અને જે પુત્રોને તે વૃદ્ધાવરચામાં પોતાના આધારસ્તંભ માનતો હતો, તેમજ જેનાં મુખ જોઈને તે પોતાના સતાવધિ દુઃખો બૂઝીજતો અને જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક ભોગવવાની તથા અંતે આનંદ-પૂર્વક પરલોકયાત્રા કરવાની આશા બાંધી હતી, તેજ પુત્રો આ સમયે તેને પદબ્રજ કરવાની ઝેણ કરતા હતા, જે પોતાના અન્નથી તેઓ આ જળપૈત્ર અતિપાલિત થયા હતા અને જેના ગૌરવથી ગૌરવાન્વિત થઈ આટલા દિવસ સુધી પ્રજાની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે રાંદનીય પિતાને, આજે તેઓ પાશવવૃત્તિનું અવલંબન કરીને પદચ્યુત કરવાને ઉચિત થયા હતા! શાહજહાંએ પાદશાહવિરુદ્ધ સમશર ઉઠાવી તોપણ વિશ્વાસપાત્ર રાજપૂતોએ તેને દગો દીધો નહિ. બાદશાહે તેમની સહાય માગી કે તરતજ તેઓ તેની વહારે ધાવાને તત્પર થયા. સમસ્ત રાજપૂતોએ પાદશાહના રક્ષણમાટે પોતપોતાની સેના લઈ વિદ્રોહી શાહજહાંઓ સામે પ્રયાણ કર્યું. અખરના રાજ જયસિંહ સુળાનીર

૧ લેફ્ટનન્ટ કનૅલ ક્રિગ્સના તવારીખ ફરિસ્તાના અંગ્રેજ અનુવાદમાં પાઠકને આ યુદ્ધવિષે વિશેષ હકિકત ઉપજળ્ય થશે.

૨ શબ્દ આં સમયે બંગાલાનો રાજો હતો. પિતાની ભયંકર ખિમારીની હકિકત સાંભળી તે રાજસિંહાસન આપત કરવાની આરાધી બંગાલામાંથી આવતો હતો એવામાં બનારસની નિકટના પુત્ર મુલેમાન શિકાહે તેને ઘેર્યો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને પરાસ્ત કર્યો. આઢીઆં જયસિંહે સુલેમાન શિકાહેને સાહાય કરી હતો.

સામે અને મારવાડના રાજા જસવત્સિંહ ઔરંગઝેબની સામે ગયા

ઔરંગઝેબનું દમન કરવાને માટે રાઠોડરાજ જસવત્સિંહ નીમ હબર નીર રાજપૂતો સાથે જોગલોની સેનાના સેનાપતિ બની આગ્રાથી બહાર નીકળ્યા એમની વિશાળ સેનાના લા થી પૃથ્વી ડાનના લાગી અને શેર નાગ ચરચરવા લાગ્યા તેઓ પોતાની પ્રચ્છ સેના લઈ ત્રીન વેગથી નર્મદા તરફ આત્મા તેઓ ઉજ્જયિનીથી દક્ષિણ દિશામાં પ્રાય આઠ કેશના અતગપર પહોંચ્યા એટલામાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે અરગઝેબ પાસેજ આવી પહેંચે છે તેથી જસવત્સિંહ આગળ જવાને બદલે તેજ રથને છાવણી નાખીને રજા જોતજોતામાં વિદ્રોહીદન નર્મદા ઉતરી જસવત્સિંહની સમીપ આવી પહોંચ્યું, જતા એજ સમયે તેની સામે બાથ બીડવાનું સાદમ જસવત્સિંહે ધ્યું નહિ જો તેઓ ધારત તો તેજ વળતે ઔરંગઝેબની સેનાને નસાડી મૂકત પરંતુ તેઓ મૌન ધારણુ મરીને બેસી રજા આમ થનાથી અરગઝેબને અવમશ મળ્યો આ અવમશમાં તેણે પોતાના બ્રાતા મુરાદને મળીને પોતાનું બળ વિશેરદદ કરી લીધું આ દુષ્તાત જપ્ત થતા પાપુ જસવત્સિંહે તેનું બળ ઊંચે લિન્ન કરી નાખવનો પ્રયાસ કયો નહિ પોતાના બળપર નિર્ભર રહી તેમણે એજ સમયે વિદ્રોહી શાહજહાંઓનું બળ તોડી નાખવાનો કિયત્ત પણુ મત્ત મ્યેં નહિ તેમણે ઉભય શાહજહાંઓનો પરાલન કરવાનું નિર્ણય અતિ ક્ષુદ્ર માન્યુ, પરંતુ વાસ્તવમાં તે માર્યું ક્ષુદ્ર નહોતું તેમની આવી બેઠકારીથી તેમને જે વિગમ્ય રૂળ પ્રાપ્ત થયું તેથી તેમનું સન્માન અને ગૌરવ અતિ ન્યૂન થઈ ગયું

અતુર ઔરંગઝેબ પોતાના બ્રાતાને પોતાના હાથમાં લઈનેજ શાત થયો નહિ પરંતુ તે જસવત્સિંહના અધિકારનીચેની જોગનસેનાને પણુ હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો આ પ્રયત્નનું પરિણામ તરતજ પ્રકાશિત થયું રાઠોડરાજ પોતાના માણસોને બધા વિદ્રોહી શાહજહાંઓની સામે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા મરી કે તરતજ તેમના અધિકારનીચેના જોગન ઘોડેસ્વારો ઔરંગઝેબની તરફ આદ્યા ગયા દુષ્ટ જોગલોના આવા વિશ્વાસઘાતી કાર્યથી જસવત્સિંહ ક્ષણભર પણુ નિરુત્સાહી થયા નહિ ઉંચડા તેમને ઉત્સાહ અગાઉ કરતા ધણે વધ્યો યવનસેનિકો બ્યારે તેમને છોડીને આત્મા ગયા ત્યારે કેવળ નીસ હબર રાજપૂતોજ તેમની પતાકાનીચે શેર રજા તેમને દદ શ્રદ્ધા હતી કે શત્રુસેના ગમે તેટલી વિશાળ હશે તોપણ આ રાજપૂતસેનિકોની આગળ તેને પોતાનું મસ્તક નમાવવુંજ પડશે વિદ્રોહી શાહજહાંઓની સામે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા સેનાપતિ તરફથી મળતાજ સર્વ રાજપૂતો સિંહની પેઠે ગર્વના મરી ઉત્યા અને પ્રચ્છ સાગરતરગની પેઠે જોગનની સામે ધસવા લાગ્યા રાજ જસવત્સિંહે લખાનક લાગે હાથમાં મદલુ મરી પોતાના રણુતુરગ મદલુમની ઉપર આશ્રય થઈ પાદશાહના ઉક્ત ઉભય પુત્રોપર આક્રમણ કર્યું આ ભયમ્નુ યુદ્ધમાં દશહબર મુસતબાનો માર્યા ગયા યવનોના સંહાર કરતા સત્તરસે રાઠોડો અને તે સિવાય ગિહસોત હાડાર તથા જોડ કુલના કેટલાક પીરો માર્યા ગયા મુરાદ અને ઔરંગઝેબ અતિક્રુષ્ટી જીવ બચાવી ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા તેઓ પ્રાય મૃત્યુના મુખમાં સપડાઈ ગયા હતા પરંતુ લાગ્યની કુપાથી તેઓ બચવા પામ્યા મદલુમ અને જસવત્સિંહ રુધિરથી બીજાઈ ગયા હતા જસવત્સિંહ મુખથી વ્યાકુલ થયેલા સિંહ સમાન ગણાતા હતા તેઓ પોતાના નાસી ગયેના શિકારને દુઝતા હતા

આ લખાનક યુદ્ધસમયે લાટોએ જે વર્ણન કર્યું છે, તે મુસતમાન ઇતિહાસવેતાઓ અને બર્નિયરે મરીના વર્ણનની સાથે ઘણે અંશે મળતું આવે છે બર્નિયર પોતે એ સમયે યુદ્ધભૂમિમાં હાજર હતા તે જણાવે છે કે ઉભય શાહજહાંઓ અતિ પ્રચ્છ સેના ફ્રેચ જોલદાને તથા પુષ્કળ તોપોસિદ્ધિત ગજપૂતોની સામે લડ્યા હતા તોપણુ તેમને વિજય મળ્યો નહિ ઉભયપક્ષના પીરોએ તે દિવસે આખી રાત યુદ્ધમાં વ્યતીત કરી હતી તનારિય ફરિસ્તાનો

૧ ઔરંગઝેબ આ સમયે દક્ષિણમાં મુલ્યો હતો તેણે દીપ્તક જયો પોતાના પિતાને પત્રલે કરીને રાજ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પોતાના હુલ્લમાં ધારણુ કરી હતી

૨ કોશના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે આના રાજ અને તેમના પાત્ર આતા આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા

પ્રથમ અનુવાદક જણાવે છે કે આ મુદ્દમાં રાત્રિને સમયે જસવંત રથપર આરૂઠ થઇને રણભૂમિમાં ફરતો હતો. આ રાખધે અને કાંઈ જાણતા નથી; છતાં એટલું તો નિશ્ચિતજ છે કે શુદ્ધિમાન ઔરંગ-ઝેબે બીજી દિવસે મુદ્દ કર્યું નહિ; તેમજ તેના પોતપોતાને ઘેર જતા સૈનિકોને અટકાવ્યા પણ નહિ. આ મુદ્દ ફતેહાબાદ આગળ થયું હતું. આ મુદ્દમાં રાજપૂતોની વીરતાજ અધિક પ્રકાશિત થઈ હતી. આ સ્થાનપર રાજપૂતોના પરાક્રમાર્થે જે પ્રયત્ન તેજથી પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યા હતા તેથી વિદોહી ઔરંગઝેબ અત્યંત લપ્પીત થયો હતો. જે કે કેવળ અનુપ્રાસ મેળવવાને માટે ભાટકવિદ્યોએ મેવાડ અને સિવમડના બે વીરવંશ ગિહલોત અને ગોડનોજ વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ લપાનક મુદ્દભૂમિમાં રાજસ્થાનના પ્રાયઃ સમસ્ત વીરવંશોજ શાહજહાનનાં સન્માનની રક્ષાને માટે ગયા હતા. આ પ્રસંગે પ્રત્યેક રાજપૂતવંશની એક એક નારી રંગઈ હતી-પ્રત્યેક રાજપૂત વીરવંશ એક એક વીર પુરુષને સદાને માટે બોધો હતા. મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓ જણાવે છે કે પ્રાયઃ પંદર હજાર રાજપૂત વીરોએ આ પ્રસંગે રણભૂ-મિમાં પ્રાણ ઉડાયા હતા.

આ મુદ્દ રાજપૂતોની વીરતા અને વિશ્વાસપાત્રતાનું એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. રાજપૂતો કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કરતા નથી. જે માણસ તેમના વિશ્વાસ ઉપર નિર્ભર રહે છે, તેને તેઓ પ્રાણાતિસુધી કદિ પણ વિપદમાં નાખતા નથી. તેઓ પોતાનાપર વિશ્વાસ રાખનારને કદિ પણ ફસાવતા નથી. જનહૃદય જુદા શાહજહાને વિપત્તિના સમયમાં તેમનાપર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો અને તેઓજ માત્ર તેના આધારસ્તંભ હતા. તેમણે કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કર્યો નહિ. કુટુ ઔરંગઝેબે તેમને હાથમાં લેવાને માટે અનેક પ્રયોજનો દર્શાવ્યાં. તેણે તેને પુષ્કળ આશાઓ આપી; પરંતુ તેઓ તેનાથી ક્ષણ-ભર પણ મોહિત થયા નહિ અને ક્ષણભર પણ તેમણે ઔરંગઝેબનું હિત સાધવામાં સહાય કરી નહિ. તેમણે પોતાની મૂળ પ્રતિજ્ઞાનું પોતાની શક્તિઅનુસાર પાલન કર્યું; પરંતુ વયનેાનું ચરિત્ર તેમનાથી બુદ્ધી જાતનુંજ હતું. તેઓ પાદશાહનું અન્ન ખાધને જીવ્યા હતા અને પોતાના અન્નદાતાની આરા શિરસાવંધ કરી આપ્રાના દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યા હતા. તેમણે તેની આજ્ઞાનું પાલન શી રીતે કર્યું! તેમનાં અધમ કૃત્યોનું સ્મરણ થતાંજ તેમનાપ્રત્યે અત્યંત ધુણા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમણે પોતાની તકવારને સ્પર્શ કરીને પાદશાહના હિતને માટે મુદ્દ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; પરંતુ તે પ્રતિજ્ઞા પાળી નહિ. તેમણે વિશ્વાસઘાત કરી પાદશાહની વિરુદ્ધ સમશર પકડી! શું આનું નામજ રાજભક્તિ છે કે? વીર રાજપૂતોએ પોતાના સ્વામીને માટે સંસારનેા મેહ તથા પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરી દીધા; ત્યારે મુસલમાનોએ પોતાના અન્નદાતાનીજ વિરુદ્ધ મુદ્દ કર્યું! આ ફતે-હાબાદના મુદ્દમાં રાજપૂતોએ સ્વામીભક્તિનું જે જ્વલંત ઉદાહરણ દર્શાવ્યું છે તથા તેમણે જે વિ-શ્વાસપાત્રતા દર્શાવી છે, તે વિજાતિ અને વિધર્મી રાજા માટે જગતની ખીજ કથી પરાધીન જાતિ બતાવશે! આ મુદ્દમાં કેટલાક રાજપૂતવંશો તો પ્રાયઃ સર્વશ નષ્ટ થયા હતા. એક પ્રસિદ્ધ રાજવંશના છ પુરુષોએરે આ મુદ્દમાં સમશર મદ્દલ્ય કરી હતી, તેમાંથી કેવળ એકજ વીર બચવા પામ્યો હતો.

૧ બર્નિયર અને ખાદીખાં, એ ઉભય સમગ્ર મઈને જણાવે છે કેકાશિમખાં નામનોએ એક મનુષ્ય જસ-વંતસિંહના હાથ નીચેની મોગલસેનાનો સેનાપતિ હતો તેનાજ વિશ્વાસઘાતથી જતવંતસિંહ પરાજિત થયા હતા. આ મુદ્દ ૬૦ સં ૧૬૫૮ ના માગની અંતિમ ભાગમાં મળે હતું.

૨ આ જ જણાવે છે. રાજપૂત હતા. તેમાં જનસાલ નામજ રાજપૂતે સૌથી અધિક વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી. તેનું જ્ઞાતિ પુરીના ઇતિહાસમાં લખવામાં આવ્યું છે. ખાદીખાં અને બર્નિયર એ ઉભયનું લખેલું જ્ઞાતિ કનંલ ઝોડના જ્ઞાતિની સાથે મળે છે; પરંતુ મહારાજ એલ્ફિન્સ્ટન જણાવે છે કે એ વીરવરનું નામ રામસિંહ હતું. મહારાજ એલ્ફિન્સ્ટન ગંભીર ભૂલ કરે છે, એમ કહ્યા વિના અમને ચાલતું નથી. રામસિંહ નામનો કોઇપણ માણસ રાજપૂતસેનાનો સેનાપતિ બનીને રણભૂમિમાં ગયો નથી. આ ઘટના બન્યા પૂર્વે પ્રાયઃ ૫૦ વર્ષપર રામસિંહ નામનો એક રાજા કોઠાના સિંહાસનપર બેઠો હતો. તેનું જ્ઞાતિ કોઠાના ઇતિહાસમાં આપવામાં આવ્યું છે.

આ લખાનક મુદ્દમા જે જે રાજપૂતોએ અત્યુત્તમ વીરતા અને રણદક્ષતા બતાવી હતી તે સર્વમાં રતનામના રત્નસિંહ મુખ્ય હતા તેમની અપ્રતિમ વીરતાપર મોહિત થઈ સર્વ માણસોએ વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરી હતી વીરરસના ચાહનારા જટશેઠાએ તેમના વીરત્વની અત્યંત પ્રશંસા કરી છે તેમની અક્ષય કીર્તિનું વર્ણન 'રાસારાવ ગન' નામના ગ્રંથમાં ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે મહા વીર રત્નસિંહે રાઠોડકુલમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો તેઓ ઉદયસિંહના પ્રપૌત્ર હતા રત્નસિંહે રાઠોડકુલની કીર્તિ પછી વધારી મૂકી હતી તેમણે પોતાની અસીમ વીરતા અને પરાક્રમથી શત્રુસેનાને હિન્નભિન્ન કરી નાખી હતી

જે કે રાઠોડરાજ જસવત્સિંહને રણભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો, તોપણ તેથી તેમને અપયશ મળ્યો નથી, કારણ કે તેમના સિનાય બીજા બે સેનાપતિઓએ પણ આ બધાં કર મુદ્દભૂમિનો ત્યાગ કર્યો હતો આ પ્રસંગે કયા પક્ષની છત થઈ હતી, તે કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ વિશેષ વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે ઔરંગઝેબનેજ આ પ્રસંગે વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું દમન કરવાને માટે રાજપૂતોએ મહા પરિશ્રમ કર્યો, કિન્તુ વિદોહી સાહજદાઓની પ્રયત્ન સેનાની આગળ તેમની વીરતા-દૃઢદાયક થઈ નહિ આ મુદ્દમા પુષ્કળ રાજપૂતવીરો માર્યા ગયા જેઓ ખત્મા હતા તેમને લઈને પુનઃ ઔરંગઝેબપર આક્રમણ કરવાનું જસવત્સિંહે યોગ્ય ધાર્યું નહિ અત્યંત ઔરંગઝેબ પણ મૈન ધારણ કરી રહ્યો તેણે પણ આગળ જવાનું મારી વાળ્યું ઉલ્લખપક્ષના સૈનિકો પુનઃ ઝગડો કર્યો વિના મુદ્દભૂમિમાંથી ચૂપચૂપ ચાલ્યા ગયા રાજ જસવત્સિંહ પોતાની રાજધાની જોધપુર તરફ ગયા, પરંતુ તેઓ સુગમતાપૂર્વક તેમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ તેના માર્ગમાં એક વ્યક્તિએ પ્રયત્ન વિદ્યુત્તરિત કર્યું અને તે વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ તેની પ્રિય સ્ત્રી હતી

રાજ જસવત્સિંહે સિસોદિયાકુલની બીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તેમની સ્ત્રી જે પ્રમાણે ઉચ્ચ કુલમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેજ પ્રમાણે તે ઉચ્ચ ગુણોથી પણ અલક્ષ્ય હતી બ્યારે તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે રતેહાબાદના મુદ્દમા મારવાડની પ્રાપ્તિ સમસ્ત સેના નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને જસવત્સિંહ શત્રુનો પરાજય કર્યો વિના રણભૂમિમાંથી ચાલ્યા આવ્યા છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં અત્યંત ક્રોધ અને ધ્રુણુ ઉત્પન્ન થઈ તેણે રણના સંકટોથી સતત થયેલા રાજાને નમ્ર વચ્ચેનાથી સાત્વન આપવાને બદલે એકદમ કિલ્લાના દાર બંધ કરી દેવાની આજ્ઞા કરી આ વિચિત્ર આજ્ઞા સાંભળતાવે તજ તેની સર્વ સખીઓ વિસ્મિત થઈ ગઈ તેના લાલ નયનો અને મહીર મુખમંડળ જોઈને સર્વના હૃદયમાં લપડેના સચાર થયો મનનો આવેશ રોકી નહિ શકવાથી અત્યંત ક્રોધથી કંપિત થઈ રૈદ્રભૂતિ ધારણ કરી તે બેલી "રાજપૂતકુલમાં જન્મ ગ્રહણ કરી તથા વીરપૂજ્ય સિસોદિયાકુલમાં વિવાહ કરી જે મનુષ્ય જીવત હોવા છતાં શત્રુને પીઠ બતાવે છે, તે શુ પુરુષ છે ? ના, કદિ નહિ તે કાયર છે, બરે તે કાયરથી પણ અધમ છે" તે અધમ માણસને હું કદિ પણ કિલ્લામાં આવવા દઈશ નહિ તેને જણાવ્યો કે આવા કાયર માણસને હું મારા સ્વામીતરિકે સ્વીકારી શકતી નથી સિસોદિયા કુલના રાણાનો જન્મમાતા કદિ પણ આવો અધમ હોઈ શકે નહિ તેણે વિચાર કરવો જોઈતો હતો કે આવા ઉચ્ચ વંશમાં વિવાહ કરવાથી તેના ઉત્તમ ગુણોનું અનુકરણ કરવું પડશે કા તો તેણે મુદ્દમા વિજય પ્રાપ્ત કરવો હતો કે કા તો તેણે રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરવા હતા તેણે પરાજય સ્વીકારી પ્રાણ બચાવી કદિ પણ ઘેર આવવું નહોતું

આ સંદર્ભે બોલતા બોલતા તેના સ્વર વધારે કપવા લાગ્યો અને તેના મુખમંડળપર વિશેષ ક્રોધ જણાવા લાગ્યો તેના ઉલ્લખ નેત્રોમાંથી અરબલિત અશ્રુધારા ચાલવા લાગી તે ઉન્મત્ત બનીને રુદન કરવા લાગી રોતા રોતા તેણે એક મોતી ચિતા બનાવવાની આજ્ઞા કરી શુ તે હવે પોતાનું જીવન ધારણ નહિ કરશે ? શુ તે અપમાનિત અને કલંકિત થઈને આ જગતમાં રહેશે નહિ ? અને શુ તે પોતાના પતિને પણ આ જગતમાં રહેવા દેશે નહિ ? શુ અવસ્થા રાજાને પ્રાણત્યાગ કરવા પડશે ? શુ તે સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથે ચિતાનલમાં બળીને લસ્ય થશે ? એક ક્ષણમાં તેની શોકાન્મત્ત ભૂતિએ અતિ લખાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તે પોતાના સ્વામીને હનનગે ધિક્કાર દેવા લાગી આ પ્રકારે તેણે પોતાના સ્વામીને આઠ નવ દિવસ સુધી નગરની બહાર રાખ્યા અને તેની

માતાએ જ્યારે તેની પાસે આવી તેને નાના પ્રકારે સમજાવી અને તેને કહ્યું કે:—“રાજા વિશ્વાતિ લઈ પુનઃ રણમાં જશે અને ઔરંગઝેબને પરાજિત કરીને નષ્ટ થયેલું ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે.” ત્યારેજ તેણે નગરના દરવાજા ખુલ્લા કરી દીધા.

આ વૃત્તાંત સર્વથા સત્ય છે. ફરિસ્તા^૧ અને બર્નિયર એ ઉભયે તેનો મુકતક^૨ સ્વીકાર કર્યો છે. બર્નિયર પોતે તે પ્રસંગે લાજર હતો. તેણે સ્વદષ્ટિથી જોઈ અને સ્વકર્ણથી સાંભળી જે વર્ણન લખ્યું છે, તેનોજ સારાંશ અમે ઉપર આપ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીના કેપામિશ સાંત થયા પછી રાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ વિશ્વાતિ લઈ રાજકાર્યમાં નિગમ થયા. આ તરફ ઔરંગઝેબે માળવામાં આવેલા માંડુ નગરમાં જઈ કેટલાક દિવસ આમોદપ્રમોદમાં વ્યતીત કર્યો. ત્યાર પછી તેણે વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્સુક થઈ શીઘ્ર દિલ્લી તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેને રાજધાની તરફ આવતો સાંભળી વૃદ્ધ શાહજહાનનું હૃદય અત્યંત કંપિત થયું. તેના લયનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પુનઃ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર રાજપૂતોને ખેલાવ્યા. તેના આમંત્રણનો કેપપણ રાજપૂત બનાદર કરી શક્યો નહિ. રાજપૂતોના રણ-દુરંગો પુનઃ ઇશ્વર મારીને હણહણાટ કરવા લાગ્યા; રાજપૂતોએ એકવાર પુનઃ વૃદ્ધ પાદશાહના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે વિદોહી ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ સમશેર યદ્યજ્ઞ કરી. આઘાતી પંદર ફોશ દક્ષિણ તરફ આવેલા જળજળ વે નામના ગામ આગળ રાજપૂતોને ઔરંગઝેબની સેનાને મેળાપ થયો. શીઘ્ર મુઢનો આંરંભ થયો. આ મુઢમાં વૃદ્ધાવરચાથી પીડિત થયેલા પાદશાહના કઠોર ભાવિને નિર્ણય થઈ ગયો. ભારતનો રાજમુકટ તેના મસ્તકપરથી પતિત થઈને ઔરંગઝેબના શિરપર વિરાજમાન થયો! શાહજહાનને તખ્તે તાજસપરથી ઉતારી દીનદીન બનાવી કરામતમાં પૂરવામાં આવ્યો.

વૃદ્ધ શાહજહાનની સાથે તેના પ્રિય પુત્ર દારાનું પણ અધઃપતન થયું. તે મોગલપાદશાહનું પ્રતિનિધિત્વ હોદી નાસી ગયો. પિતૃદોહી ઔરંગઝેબે પિતા, બ્રાતા તથા આમસ્વજનનાં અશ્રુમિંદુઓવડે પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ સ્વચ્છ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે મારી ઉન્નતિના માર્ગમાં પ્રતિરોધ કરનાર વ્યાક્રાંત પિતા હોય, બ્રાતા હોય કે પુત્ર હોય તો તેને પણ દૂર કરવો. સિંહાસનપર બેસતાંની સાથેજ તેણે પોતાના બ્રાતા શૂનનું દમન કરવાને માટે એક મહા પ્રયત્ન સેના સંજ્ઞા કરી અને અંબરરાજદ્વારા રાઠોડરાજ જસવંતસિંહને કહેરાવી મોકલ્યું કે:—“તમે આપ શીઘ્ર આવો જીજ્ઞાની સામે સમશેર યદ્યજ્ઞ કરશો તો આપના સર્વ અપરાધ માફ કરવામાં આવશે.” શાહજહાન શૂજા આ સમયે પોતાનું જળ વધારવા માટે આપ્રા તરફ જતો હતો આ એક આપણા કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે તથા વૈર ભેવાને માટે ઉત્તમ સંધિ છે, એમ ધારી જસવંતસિંહે ઔરંગઝેબને કહેવરાવી મોકલ્યું કે:—“હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તૈયાર છું.” ત્યાર પછી તેમણે પોતાની સમસ્ત બેનો-ભાવના શૂજાની આગળ પ્રદર્શિત કરી.

શીઘ્ર મુઢની તૈયારી થઈ. અલાહાબાદ (પ્રયાગ)થી ઉત્તર પંદર ફોશપર આવેલા ખજવા નામના રથાનમાં ઉભય પ્રતિરૂપથી શાહજહાનનો પોતાપોતાની સેના લઈ એકબીજાની સામે થયા. રાજા જસવંતસિંહ પોતાના રાઠોડ ધોડેસ્વારોને લઈને થોડી વાર સુધી આમ તેમ જમણ કરી સહેસા પાક-શાહની સેનાના પાછલા ભાગ તરફ દોડ્યા. ત્યાં પાદશાહ સ્વયં સેનાનું રક્ષણ કરતો હતો. રાઠોડ-રાજા એકદમ તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું અને બીપણ શસ્ત્રપ્રકારથી તેની વિશાળ સેનાને છિન્ન-લિન્ન કરી નાખી. પછી તેઓ તીવ્રવેગથી પાદશાહની છાવણી તરફ દોડવા અને ત્યાંના સર્વ સામાન ઘૂંટી લીધો. સારો સારો માલ લઈ તેમણે પોતાના પાટનગરમાં મોકલી દીધો. ઉભય પ્રતિરૂપથી બ્રાતાઓ મુઢાગ્નિમાં બસ થઈ જાય તો સાડે, એવી જસવંતસિંહની ચમ્પ મનોભાવના હતી. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે તેઓ આગ્રાનગરમાં જઈ પહોંચ્યા. તેઓ આગ્રામાં પહોંચ્યા પહેલાંજ

૧ બર્નિયર જણાવે છે કે:—“આ ઘટનાપરથી જણાય છે કે રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓ અત્યંત સાહસિક અને હૃદયવાળી હતી.” બુચો બર્નિયરકહે “મોગલસામ્રાજ્યની અંતિમો પૂર્વદશાવ”

૨ મૂળ ફરિસ્તામાં તો અકબરની પાછળના મોગલ પાદશાહોનો ઉલ્લેખજ નથી. ફરિસ્તાનો લેખક અકબરનો સમકાલીન હતો, તે શાહજહાનના સમય સુધી જન્મજન્મ થી રીતે રહી શકે ?

૩ કેટલાક લોકો અને શામગટ ખજૂ કહે છે.

લાં એવી અથવા ફેલાઈ હતી કે ઔરંગઝેબ પરાજિત થયો છે. ઔરંગઝેબના આગ્રામાં રહેલા સેનિકાના સાંભળવામાં જ્યારે આ અથવા આવી ત્યારે તેમના હૃદયમાં અત્યંત લય ઉત્પન્ન થયો હતો; વળી જ્યારે તેમણે જસવંતસિંહને સેનાસહિત પોતાની નિકટ આવેલા જોયા ત્યારે તેમનો તે લય વધુ દૃઢ થયો. તે સેનિકો આ સમયે એટલા બધા લયબીત થઈ ગયા હતા કે જો જસવંતસિંહ તેમને તાબે થવાની આજ્ઞા કરત તો તેઓ તે આજ્ઞાનું પશુ પાલન કરત. જો તેઓ આ પ્રસંગે સેનિકોને વશ કરીને શાહજહાનને કારાગૃહમાંથી બહાર કાઢત તો ઔરંગઝેબને માર્ગમાં એવું વિધન ઉપસ્થિત થાત કે જો કદિ પણ કોઈથી દૂર થઈ શકત નાહ; કિંતુ જુદા પાદશાહના દુર્ભાગ્યથી તે સમયે રાહોડરાજને તે શુદ્ધિ મૂઝી નહિ. તેઓ આગ્રામાંથી પુરતજ નીકળી ગયા.

રાજ જસવંતસિંહે આગ્રાનો ત્યાગ કર્યો તેનું એક વિશેષ કારણ હતું. તેમણે ધાતું કે જો ઔરંગઝેબને વિજય પ્રાપ્ત થશે અને તે ગૌરવસહિત પાટનગરમાં પ્રવેશ કરશે તો મને અહીંયાં જોઈ મારાપર સંકટનો વરસાદ વર્ષાવવામાં કાંઈપણ બાકી રાખશે નહિ. આથી તેમણે નગરમાં પડી રહેવું ઉચિત ધાતું નહિ. વળી આ પ્રસંગે આગ્રાનગર છોડવામાં તેમનો બીજો પણ એક ગૂઢ આશય હતો. આ સમય પૂર્વે રાજ જસવંતસિંહે દારાની સાથે મસંજન કરી હતી. દારાજ સિંહાસનનો ચોગ્ગ ઉત્તરાધિકારી હતો અને રાજ જસવંતસિંહે તેને સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવા માટે યુદ્ધભૂમિમાં ઉતરવાની સલાહ આપી હતી. આગ્રામાંથી નીકળીને તેઓ દારાને શોધવા લાગ્યા; પરંતુ દારાનો પત્તો લાગ્યો નહિ. જે સ્થળે દારાએ મળવાનું વચન આપ્યું હતું, તે સ્થળે આવીને એ મળ્યો નહિ. રાજ જસવંતસિંહે અત્યંત આતુરતાપૂર્વક તેની માર્ગપ્રતીક્ષા કરી પરંતુ તે આવ્યો નહિ. પછી રાજ જસવંતસિંહ મારવાડના દક્ષિણ ભાગમાં બમણ કરીને તેની શોધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. તેમની સર્વ આશાઓ નિષ્ફળ ગઈ, તેમનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો, તેમણે લૂંટનો સર્વ માલ જોષપુરના કિલ્લામાં ભરી દીધો. અંતે દારા તેમને મેરતામાં આવીને મળ્યો. આ વખતે તેની સ્થિતિ અત્યંત દીન બની ગઈ હતી. આ વખતે યજ્ઞને પરાજિત કરી ઔરંગઝેબ પણ લાં આવી પહોંચ્યો. ઔરંગઝેબ શંકાથીલ યુદ્ધનીતિ કરતા પ્રખ્યાત અને કૂટનીતિનો વધુ આદર કરતા હતા. તેની દૃઢ માન્યતા હતી કે પ્રાયઃ સર્વ કાર્યો પ્રખ્યાદારાજ સિંહ થાય છે. આ માન્યતાથી તેણે યુદ્ધને બદલે પ્રખ્યાતોજ આશ્રય લીધો. મેરતાની નિકટ પહોંચતાની સાથેજ તેણે એક દૂતને મોકલ્યો જસવંતસિંહને કહેવરાવી મોકલ્યું કે: "જો તમે દારાને છોડી દઈ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશો તો તમારા સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરવામાં આવશે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તમને રાજસતના મુજબ બનાવવામાં આવશે." ઔરંગઝેબની આ માર્ગશી જસવંતસિંહે સ્વીકારી અને તેઓ શાહજહાં મોઆઝીમની સાથે જઈ મહારાષ્ટ્રીય સિંહ શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા.

લોભને વશ થઈ અનેક રાજપૂતોએ ચોગ્ગ ઉત્તરાધિકારી દારાનો પક્ષ છોડી ઔરંગઝેબને પક્ષ મહણુ કર્યો હતો; પરંતુ શું જસવંતસિંહ પણ આવી નીચ વૃત્તિના રાજપૂતોની પંક્તિમાં ગણાશે? શું તેઓ પણ ઔરંગઝેબે બતાવેલા લોભને વશ થઈ દારાનો પક્ષ છોડી ચાલ્યા મથા હતા? પાંકડાનાં હૃદયમાં સહસા આ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેના ઉત્તરમાં અમો માત્ર એટલુંજ કહી શકીએ છીએ કે રાજ જસવંતસિંહે લોભમાં ફસાઈને દારાનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો. તેઓ લાણુભર પણ લોભમાં ફસાયા નહોતા તેમણે દારાનો પરિત્યાગ કર્યો તેનું કારણ સ્વયં દારાની જ અયોગ્યતા હતી જો કે દારા દિલ્લીના સિંહાસનનો ચોગ્ગ ઉત્તરાધિકારી હતો; તેનું હૃદય અતિ ઉદાર અને મહાન હતું; તે અતંત કરણપૂર્વક રાજપૂતોને આહતો અને તેમનાપર તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેના આ સર્વ મહાન ગુણોથી મોહિત થઈને જસવંતસિંહ તથા બીજાઓ રાજપૂતવીરોએ તેના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું; રાજ જસવંતસિંહ અતંત કરણપૂર્વક તેનું શુભ ધ્વજતા હતા; તેમણે પોતાની શક્તિ અનુસાર તેનું દિત કરવામાં કાંઈ પણ ઝુટી કરી નહોતી; તેમણે તેના દિતને માટે ધણે આમંભોગ આપ્યો હતો અને ઔરંગઝેબને તેઓ સદા આખના પાટા જેવા લાગતા હતા; પરંતુ જ્યારે તેમણે દારાનું દિત સાંપવા માટે કરેલો સર્વ પરિશ્રમ તથા ઉઘોગ નિષ્ફળ જતો જોયો અને પ્રમાદી દારા અતુર અને શીઘ્રગામી ઔરંગઝેબની સાથે કદિ પણ ટકી શકનાર નથી, એમ

તેમને લાગ્યું ત્યારે તેમણે નિરુપાયે દારાનો પક્ષ છોડી ઐરંગઝેબના પક્ષનું અવલંબન કર્યું. જો દારા મરુર અને કાર્પદસ હોત તો સમસ્ત આરતવર્ષ ઐરંગઝેબના પક્ષમાં હોવા છતાં પણ જસવંતસિંહ દારાને છોડત નહિ.

દક્ષિણમાં પહોંચતાંની સાથેજ જસવંતસિંહ મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવાજીની સાથે મળી જમને ઐરંગઝેબની વિરુદ્ધ પ્રપંચ રચવા લાગ્યા આ પ્રપંચનું ફળ અલ્પ સમયમાંજ તેમને મળ્યું. થોડાજ દિવસમાં ઐરંગઝેબનો મુખ્ય સેનાપતિ શાહસ્તામાં શિવાજીના હાથથી મર્યો ગયો અને જસવંતસિંહ તેના પદપર અધિષ્ઠિત થયા. આ સમાચાર શીઘ્ર પાદશાહના કાનપર પહોંચ્યા, તેમજ જસવંતસિંહે શિવાજીની સાથે મળીને શાહસ્તામાંનો વધ કરાવ્યો હતો, તે વાત પણ પાદશાહના એક વિશ્વાસુ દૂતે તેને કહી દીધી. આ સમાચાર સાંભળી ઐરંગઝેબના કોષનો પાર રહ્યો નહિ. તેના હૃદયમાં રહેલો ગ્રમ વિદ્રેપામિ એકદમ પ્રગટ થયો; પરંતુ તે દેશકાળ અને પાત્રનો વિચાર કરી કાર્પ કરતાં શીખ્યો હતો. આ પ્રસંગે જસવંતસિંહની સાથે પ્રકટ વેર કરવાથી અત્યંત અનિષ્ટ થવાની સંભાવના હતી, તેથી તેણે મનની આજ મનમાંજ રાખી અને રહેઠરાજને કાંઈપણ કહ્યું નહિ. અરે તે એટલો અચૂર હતો કે જસવંતસિંહને પ્રાપ્ત થયેલા ઉચ્ચતર પદમાટે તેણે પત્રદારા તેમને અભિનંદન આપ્યું.

ઐરંગઝેબ પોતાના હૃદયમાં બળતા પ્રચંડ વિદ્રેપાગિનને દીર્ઘકાળપર્યંત ગ્રમ રાખી શક્યો નહિ. પૂરાં બે વર્ષપણ વ્યતીત થયાં નહિ તે પૂર્વે તેણે જસવંતસિંહને ઉક્ત પદપરથી ચ્યુત કરી તેમને સ્થાને અંબરરાજ જયસિંહને નિયુક્ત કર્યો. દક્ષિણમાં પહોંચતાંની સાથેજ રાજ વચન આપી જયસિંહે મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવાજીને કુશલતાથી સમગાવી દિલ્લી મોકલ્યા. જયસિંહે શિવાજીને અલ્પ થઈ આપ્યું હતું કે પાદશાહ તમારા જનને કાંઈ પણ ઈજા કરી શકશે નહિ; છતાં જ્યારે શિવાજીને પંદોવાન કરવામાં આવ્યા, ત્યારે ઐરંગઝેબનું આચરણ જોઈ જયસિંહને વિષમ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેમને જણાવ્યું કે પાદશાહ શિવાજીના પ્રાણ સેવાની બાજુ જોડે છે, એટલે તેઓ પોતાનું વચન પાળવાને સજ્જ થયા. સુભાગે શિવાજી સ્વર્ગ કારાગૃહમાંથી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. શિવાજીના પ્રયાસની તેમને ખબર પડી ત્યારે તેઓ જાણતા હોવા છતાં અનુભુ બની ગયા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને નાસી જવામાં પણ સહાય કરી. કુલ મોગલસમ્રાટની ઈચ્છા નિષ્ફળ થઈ. મરુર મરાઠા વીર શિવાજી આરંગઝેબને તેની શક્તાનું યોગ્ય પ્રતિક્ષણ આપી, તેની આંખમાં ધૂણ નાખી, નિર્ધીન કારાગૃહમાંથી નાસી ગયા. ઐરંગઝેબ સારી પેઠે સમજી ગયો કે જયસિંહને શિવાજીને નાસવાનો ઉદ્યોગ સંપૂર્ણરીતે વિદિત હતો તે છતાં પણ તેણે તેનો માર્ગમાં બાધા કરી ન હતી. આ કારણથી તે અંબરરાજ ઉપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયો અને તેણે પુનઃ જસવંતસિંહને સેનાધિપતિના પદપર નિયુક્ત કર્યો. સુસંયોગ મળવાથી રાજ જસવંતસિંહે મોઆઝીમની સાથે મળીને ઐરંગઝેબની વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના પ્રપંચ રચવા લાગ્યા. તેમનું વર્તન જોઈ ઐરંગઝેબના મનમાં અનેક પ્રકારના સંદેહ ઉત્પન્ન થયા. અંતે સંદેહોથી અશાંતમાન થઈને તેણે રહેઠરાજને પણ પદચ્યુત કર્યો.

ત્યાર પછી દિલ્લેરમાં સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થઈ પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તૈયાર થયો. ઉચ્ચ પદથી અર્વિત થઈ તેણે ઐરંગઝેબના પ્રવેશ કર્યો. જે દિવસે તે ઉક્ત નવીન નગરમાં ગયો તેજ દિવસે તેના ઉપર એક ધોર સંકટ આવી પડ્યું કે જો તે એક ગ્રમ દૂતદારા પોતાની ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિની વાત સાંભળી પાછો ફર્યો ન હોત તો અવશ્ય તેને ત્યાંજ પોતાના પ્રાણ આપવા પડત. તે એ નગરને છોડીને નાસી ગયો, તે છતાં પણ સંકટમાંથી મુક્ત થઈ શક્યો નહિ. રાજ જસવંતસિંહ અને મોઆઝીમ તેની પાછળ દાવાનલની પેઠે દોડ્યા. પ્રાણ જવાના ભયથી તે નર્મદા તરફ નાંકો. જસવંતસિંહ અને મોઆઝીમ પણ શીઘ્રતાથી તે તરફ ગયા. પોતાના સેનાપતિને આ દારણ સંકટમાંથી જાણવાને માટે ઐરંગઝેબે રહેઠરાજને ગુજરાતના સુબેદારતરીકે નિયુક્ત કર્યો અને તેમને શીઘ્ર તે દેશમાં જવાની આજ્ઞા કરી. જસવંતસિંહ પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શક્યા નહિ; પરંતુ અમદાવાદમાં પહોંચતાંની સાથે તેમને જણાયું કે યદ ઐરંગઝેબે શાંત કરીને મને છેતર્યો છે. જો તેઓ જરા વધુ દક્ષતા રાખત તો તેમને ઠગવાનો પ્રસંગ કદિ પણ પ્રાપ્ત થાત નહિ. પોતાની સાથે કરવામાં આવેલા પ્રપંચનો વિચાર કરતા-કરતા તેઓ પોતાના

પાટનગર તરફ સંવત ૧૭૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૬) માં પાછા ફર્યા અને પાદશાહપર વેગ લેવાને યોગ્ય સધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

દુષ્ટ અને નિષ્કુર ઔરંગઝેમે રાઠોડરાજને છેતર્યા હતા. લાટોની વાતપર વિશ્વામ રાખવામાં આવે તો સ્પષ્ટરીતે જાણી શકે તેણે તેમ કરવામાં અત્યંત નીચ અને અધમ ઉપાયોનું અવલંબન કર્યું હતું. પોતાના વિશ્વાસુ અને સ્વામીલકત મેન્દોની સહાયથી જસવતસિંહ ઔરંગઝેમની અને-ક કપટજળોમાંથી બચી શક્યા હતા અને અનેક વિપત્તિઓમાંથી સુરક્ષિત રહ્યા હતા, પરંતુ અતે તેઓ તેમની કપટજળના ભોગ થઈ પડ્યા અને ઔરંગઝેમે તેમના ગળામાં કૃત્રિમ મિત્રતાનો ફાસો નાખી તેમને અટક તરફ મરવાને મોકલી આપ્યા.

ઔરંગઝેમ સારી પેઠે જાણી ગયો હતો કે રાજ જસવતસિંહ મારો પગમ શત્રુ છે તેણે તેના-પર વૈર લેવાને માટે નાના પ્રકારના ધાતકી ઉપાયો ચોળવામાં મુદિ રાખી ન હતી, પરંતુ તેના મર્વ ઉપાયો નિષ્ફળ થયા હતા અને તેણે તેમને એવા સ્થાનપર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાંથી તેઓ સેકડો પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ તેનું કાંઈ અનિષ્ટ કરી શકે નહિ હવે કયે સ્થાને તેમને મોકલવા તેણે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેના સુભાગે તેને અલ્પ સમયમાં યોગ્ય અવસર આવી મળ્યો. આ અરસામાં દુષ્ટ અફઘાનોએ વિદોહી બની કાબૂલના રાજ્યમાં ઘેર ઉત્પાત કરવા માંડ્યો હતો. ઔરંગઝેમે આ ઉપદ્રવનું દમન કરવાને માટે ગજ જસવતસિંહને મોકલુ માન આપી મોકલી આપ્યા. રાજ જસવતસિંહ આ માનસ-માનમાં એના ક્ષેત્રમાં ગયા કે તેમણે ગત ધટનાઓનો કિચિત્ પણ વિચાર કર્યો નહિ તેઓ દુષ્ટ અફઘાનોનું દમન કરવાને માટે દૂર દેશમાં જવાને તૈયાર થયા થોડા દિવસમાં તેમના કાબૂ તરફના પ્રવાસની સર્વ તૈયારી પૂર્ણ કરાવવામાં આવી રાજ જસવતસિંહ પોતાના બેથ પુત્ર પૃથ્વીસિંહના હાથમાં રાજકારભાર સોંપી પોતાની સ્ત્રી તથા અન્ય કુટુંબીજનોને સાથે લઈ કાબૂ તરફ આવ્યા. અફઘેસ 'આ મહાપાનાથી તેઓ કદિપણ પાછા ફરી શક્યા નહિ.'

મારવાડના ભદ્રમ્બોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ઔરંગઝેમે જસવતસિંહના ઉત્તરાધિકારીને રાજ-સભામાં આવવાની આજ્ઞા કરી પૃથ્વીસિંહ પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શક્યા નહિ તેઓ રાજસભામાં ગયા ત્યારે પાદશાહે તેમનો આદરસંકાર કર્યો પ્રચલિત પ્રજ્ઞાવી અનુસાર પૃથ્વીસિંહને પાદશાહની નિકટજ આસન પ્રાપ્ત થવું હતું એક દિવસ તેઓ રાજસભામાં બેઠા પોતાના આસન-પર વિરાજમાન થવાની તૈયારીમાં હતા, એવામાં ઔરંગઝેમે કિચિત્ સ્મિત કરી તેમને બોલાવ્યા. રાઠોડરાજકુમાર પાદશાહની સમીપ બેઠા દ્વિતર બેઠી ઉભા રહ્યા પછી પાદશાહે તેમના હાથ પકડી તેમને ધીમેથી કહ્યું -“રાઠોડ ! મારા સાલજવામાં આવ્યું છે કે આ જુનમ તમે તમારા પિતાના જટહું બળ ધરાવો છો. વાર, હવે મને કહો કે હમણા તમે શું કરી શકો છો ?”

પૃથ્વીસિંહે ઉચિત અભિમાનસહિત ઉત્તર આપ્યો -“પ્રભુ દિલ્હીશ્વરનું કસાણું કરો જહાપ નાહ ! જ્યારે સંધારણુ રાજ પણ પ્રજાની ઉપર પોતાનો આશ્રયસ્વી હાથ ફેલાવે છે, ત્યારે તેમની સર્વ ધમ્મો પરિપૂર્ણ થાય છે, ત્યારે આજે સાંભાવ્યવશાત્ આજે પોતે આ દીનસેરકના હાથ પકડ્યા છે, તો હવે હું સમસ્ત પૃથ્વીને છતી ચડીશ ” આ વચનો ઉચ્ચારતાની સાથેજ તેમના શરીરમાં નવીન બળનો સચાર ચયો અને પ્રચલ વીરતા તેમનામાં આત્મેષાત લરાઈ ગઈ પાદશાહ તરતજ પોકારી ઉઠ્યો “આ જવાન તો જાણે બીજો કુટુંબજ છે ” પાદશાહના આ વચનોમાં જે કુટિલભાવ અતર્જીત રહ્યો હતો, તે પૃથ્વીસિંહ સમજી શક્યા નહિ તેઓ વિધિઅનુસાર પાદશાહને સલામ કરી સભામાંથી વિદાય થયા.

અફઘેસ ! તેજ દિવસ તેમના ઉદ્ધાસમય જીવનનો અંતિમ દિવસ થયો રાજસભામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પોતાના મુકામપર પહોંચતા પહોંચતા પૃથ્વીસિંહને અસત વ્યથા થવા લાગી તેઓ અત્યંત દુઃખથી પીડિત થઈ ક્ષણભર પણ સ્થિર રહી શક્યા નહિ તેમનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું અને હાથપગ ટૂટવા લાગ્યા થોડીવારમાં તેમના સર્વ અંગો સિથિય અને નિસ્તેજ થઈ ગયા તેમની

સુવર્ણસમાન સુંદર કાંતિ જાંખી પડી ગઈ, તેમનું ચંપાની કળી જેવું સુંદર મુખ કરમાઈ ગયું. જસવંતસિંહના હૃદયને આનંદ અને રહોડકુલના આસાતંત્રરૂપ કુમાર પૃથ્વીસિંહ વિશ્વાસઘાતી તથા દૂર ઔરંગઝેબના દગાનો ભોગ થઈ આ લોકમાંથી વિદાય થઈ ગયા !

કુમાર પૃથ્વીસિંહ જસવંતસિંહની આંખની કાકી અને વૃદ્ધાવસ્થાની લાકડીસ્વરૂપ હતા. તેઓ રહોડકુલના યોગ્ય રાજપુત વીરકેસરી બેધારાવના યોગ્ય વંશજ હતા. વૃદ્ધ જસવંતસિંહે ધાર્યું હતું કે હું અંતસમયે પૃથ્વીસિંહને રાજનો કાર્યભાર સોંપી આ સંસારમાંથી વિદાય થઈશ; પરંતુ તેમની તે ધ્રુષ્ટા પૂર્ણ થઈ નહિ. પૃથ્વીસિંહ યૌવનમાંજ દુષ્ટ ઔરંગઝેબના દેવાસિમાં બળાને બરનીભૂત થયા !

જસવંતસિંહની આશા નહ થઈ ગઈ. અત્યાચારીના બીયણ અસાચારો સહન કરીને પણ આજસુધી જે હૃદય અખંડિત રહ્યું હતું, તે આજે પુત્રશોકરૂપી દારુણ પ્રદારથી સો સો ખંડમાં ભગ્ન અને થૂણું થઈ ગયું. તેમને સ્વપ્નમાં પણ એવી ચંકા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી કે દૂર ઔરંગઝેબ મારાપર આ

૧ પૃથ્વીસિંહનું આ પ્રકારે મરણ થતું સત્ય હોય એમ લાગતું નથી.
૨ આ પ્રકારે રાજાઓનો નાશ કરવાનો રિવાજ હિંદુસ્તાનમાં ધણી પ્રચલિત હતો. રાજપૂતભક્તિના ઈતિહાસમાં આવાં અનેક ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાંથી ગન્નોરની રાણીનું વર્તાવ અદર્શબળમાં આવે છે. આ વર્તાવ અત્યંત અદ્ભુત છે. જ્યારે ગન્નોરનો રાજા સુસલમાનોદાર પરાસ્ત થયે ત્યારે તેની રાણીએ ધણી દિવસસુધી સુસલમાનોના આક્રમણનો પ્રતિદોષ કર્યો; પરંતુ ધીમે ધીમે તેના સૈનાનો નાશ થતો ગયો અને ગન્નોરના તાબાના રાજા કિલ્લાઓ એક પછી એક સુસલમાનોના અધિકારમાં જવા લાગ્યા. તે છતાં પણ રાજપૂતકુલદાર વીર નારી સુસલમાનોને તાબે થઈ નહિ. આંતે તેનું સર્વે બળ ધિતિ ભિત્ર થઈ ગયું અને આત્મરક્ષાને બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નહિ, ત્યારે તે નર્મદાતટ પરના એક કિલ્લા તરફ નાસ્તી ગઈ. દુષ્ટ સુસલમાનોએ તેની પૂંઠ પકડી. તે વીરગતિના નાવમાં બેસીને નર્મદાપાર ઈવરડી હતી, તે સમયે સુસલમાનોએ તેનાપર આક્રમણ કર્યું; છતાં તે મહાકષ્ટે કિલ્લામાં પહોંચી. તે કિલ્લામાં પ્રવેશી તેની સાથે સુસલમાન સૈનિકો પણ તેમાં ધુસી ગયા અને રોષ રાજપૂત સૈનિકોને તેમણે મારી નાખ્યા. ગન્નોરની રાણી જેવી મરાઠમી હતી તેની સ્વસ્થ પણ હતી. તે સમયે દક્ષિણ દેશમાં તેના જેવી સુંદર સ્ત્રી કોઈ પણ નહોતી. તેની સુંદરતાજ તેના કાળ થઈ ! તેની સુંદરતાથી ચોક્કિત થઈને તેને હસ્તગત કરવાની સાલચળીય યવનરાજે તેના સત્કરમ પર આક્રમણ કર્યું હતું. ગન્નોર સત્કરમ છત્રી હાથે તેણે તે વીરનારીપર કહેવ-રાવી મોકલ્યું કે:- "પ્રિયે ! તમારું અને મારું રાજ્ય એ સૌ તમારું છે. માત્ર તમે મારા હૃદયસન્ન્યમાં સ્વામિની થાઓ. મારી સાથે તમે વિવાહ કરો. હું તમારો દાસ થઈને રહીશ." આ સમાચાર સાંભળતાજ તે વીરનારીનું શરીર ક્રોધાગ્નિથી બળી ઉઠ્યું; પરંતુ તે કહે શું ? યવનરાજ પ્રહાલયની નીચે ઉત્તર માત્ર કરવાની આસાથી બેઠો હતો. પોતાના રક્ષણમાં અન્ય ઉપાય નહિ હોવાથી રાણીએ તેને પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો અને તેને કહેવરાવી મોકલ્યું કે:- "મને મૃત્તે લલાક આપો. એ અરસામાં હું વિવાહયોગ્ય વસ્ત્રાલંકારથી સુસજ્જ થઈશ. પણ હું તમારીજ છું."

એ ફાલકે વ્યતીત થઈ ગયા. ગન્નોરની રાણી વિવાહોચિત વસ્ત્રાભૂષણથી સુસજ્જિત થઈ અને પોતાના પ્રહાલયના દિવાનખાનામાં બેઠી બેઠી પછી તેણે યવનરાજપર વિવાહોચિત વસ્ત્રાલંકાર મોકલી આપ્યા. ઉક્ત વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત થઈ યવનરાજ તે મનપ્રેમિની પાસે આવી પહોંચ્યો. તેની સાથે વાર્તાલાપ થતાં તે તેને મદાન વિદુષી બતાવ્યું. ઉત્તમ વચ્ચે અનેક પ્રકારનો વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો. યવનરાજ લઠુ બની તે ચિતવિનેદિનીનાં વચનામૃતનું પાન કરવા લાગ્યો, તેના હૃદયમાં આનંદની અનેક લલ્લરિઓ ઉઠવા લાગી ! પરંતુ યોદ્ધારામાં તેની તે ચિત્તિ સહસા ખાલકાઈ ગઈ. તેનું મરતક કુમળા લાગ્યું અને તેને ચોતરફ અંધકાર દરિયાવર થવા લાગ્યો. તે ઉન્નતચત્ત બની પોતાના સતીવશથી વંદો કાઢીને ફેંકવા લાગ્યો. તે પોદ્ધારણ લાગ્યો કે:- "મારું સર્વ અંત બળી ન્ય છે." પણ તે વીરનારીએ તેને સચોટીને કહ્યું:- "યવનરાજ ! હવે તારો અંતકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. આજ મારો વિવાહ અને કાળ એક સાથેજ થશે. તારા અપવિત્ર માસમાંથી સૌના અમૃત્યુ ધનરૂપી સતીવત્સવ રજા કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નહિ બેઠ મેં અને વિષમય વસ્ત્રો પરિધાન કરાવ્યાં છે." એમ કહી તે વીરનારી જે મનસાની હિંમતવશથી નીચે નદીના જલમાં ફેલી પડી અને કમખંડિત દુષ્ટ યવને પણ શીખ પોતાના માણ ત્યંત્ર દીધા.

યવને મારવાની આવી શૂષ્ક રીતિ અતિ પ્રાચીનકાળથી મુદ્રાવમાં પણ પ્રચલિત હતી. દાર્યુલીસની વાતમાં તેનું પર્ણન માત્ર થાય છે. ઈન્નિનિયમે તેને વિષમય વસ્ત્રમાં લપેટીને અગ્નિમાં બાળી મૂકયો હતો. આ વિષય અસર વાતમાં થતી દોષી બેઠી. ઉપરુદ્ધિબદ્ધના લોકો માત્ર એક પદેસ્ત્રીય વધારી લે છે. મારે તેના પ્રદેશમાં તેની અસર પડી બચકર થાય છે. એથી મૃત્યુ કેમ થતું હતું તે સમજતું કહીને છે; પરંતુ પ્રાચીનકાળની એ માન્યતા છે અને આપણે તે પર કદાચ રાજવી બેઠીએ.

રીતે વૈર લેશે. મનુષ્યના બીયણ અત્યાચારો સદન કરીને પણ તેઓ થોડા વધુ દિવસ જીવિત રહી શકત પરંતુ નિધુર યોગે તેમના બચેલા જગતસિંહ અને દલચંદન^૧ નામના બે પુત્રોને હરી લઇને તેમના જીવનનો શીઘ્ર અંત આણ્યો! દારુણ શોક, દુઃખ અને મનોવેદનાથી પીડિત થઇ ભગહદય રાહોડરાને દૂર આવેલા હિંદુકુશ^૨ પર્વતના પ્રદેશમાં સંવત ૧૭૩૭ (૯૦ સં ૧૬૮૧) માં પરલોકગમન કર્યું. તેમના મરણપૂર્વેજ તેમની આસાનો દીપક જુગાઇ ગયો હતો. તેમણે સ્વર્ગની મહાપાત્રા કરી તે વખતે તેઓ પોતાની પાછળ કોઇ એવો ઉત્તરાધિકારી મૂકી ગયા નહોતા કે જે તેમનું શાશ્વતીય મૃત્યુ નિપજનવારની ઉપર વૈર લે અને તેને પ્રાયશ્ચિત કરાવે.

જે વર્ષમાં રાજા જસવંતસિંહે પરલોકગમન કર્યું, તેજ વર્ષમાં કેટલાક માસ પછી મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવાજીનો પણ પરલોકવાસ થયો. ઔરંગઝેબ પોતાના ઉપરાક્રાંત ઉભય શત્રુઓના ભયમાંથી મુક્ત થયો. આ ઉભય શત્રુઓને તે સાક્ષાત્ યમ ગણીને તેમનાથી અત્યંત ભય પામતો હતો. આ વિધાનનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ તેની રાજનિશી વાંચવાથી પ્રતીત થાય છે. મેવાડાધિપતિ વીરવર રાણા રાજસિંહના ચરિત્રનિરૂપકે આ રાહોડીવીરના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે: " જસવંતસિંહ બ્યાંસુધી જીવિત રહ્યા ત્યાંસુધી ઔરંગઝેબનો દીર્ઘ નિશ્વાસ એક દિવસ પણ અટક્યો નહોતો. "

રાજા જસવંતસિંહે ૪૨ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું. વીરભૂમિ રાજપૂતાનામાં જે સ્વદેશગ્રેષ્ઠી મહાપુરુષોએ જન્મ પ્રદંબ્ય કર્યો હતો, તેમની પંક્તિમાં રાહોડરાજા જસવંતસિંહે સર્વોચ્ચ આસન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમનું જીવનચરિત્ર આજપર્યંત પ્રત્યેક રાજપૂતના હૃદયમાં અંકિત રહ્યું છે અને આજે પણ તેમની દિવ્ય કીર્તિનાં ગાન રાજસ્થાનમાં ઘેર ઘેર ભાટોદારા ગાવામાં આવે છે. જસવંતસિંહની રાજચાતુરી ઉચ્ચ શ્રેણીની હતી તોપણ તે તેમનાં અસીમ બાહુબળ, સાહસ અને તેજસ્વિતાની બરાબર નહોતી. જે રીતે તેમનામાં અમર્યાદ બાહુબળ અને અપરિમિત શૌર્ય-વીર્ય હતું, તે પ્રમાણે જો તેમનામાં અદ્વલુત રાજચાતુર્ય હોત તો તેઓ કુદ ઔરંગઝેબના પ્રચંડ શત્રુઓની સહાયથી ભારતવર્ષમાંથી અવસ્ય મુસલમાનસામ્રાજ્યને જડબળથી ઉમેડી નાખી શકત. તેમનું જીવન અપૂર્વ ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ હતું. નર્મદાતટ^૩ જે દિવસે તેઓ જૂદા સાહજહાનના માનની રક્ષાને માટે પોતાના રાહોડીવીરોને લઇ પિટોદાદી ઔરંગઝેબની સામે થયા તે દિવસથી લઇ તેમના જીવનની છેઠી ધડી સુધી તેમના ઉપર અપૂર્વ ઘટનાઓનો વરસાદ વરસ્યો હતો. આ ઘટનાઓનાં બીયણ બલથી કોઇ વખત તેઓ વિશિષ્ઠ થઇને તુલ્યસમાન પાછા પડી જતા તો કોઇ વખત તેઓ પોતાની દૈવીશક્તિથી તેને વશ કરી લેતા. તેઓ આ ઘટનાથી સંજુભર પણ વ્યાકુલ થયા નહોતા. સહસ્ત્રાવધિ બાધાઓ અને વિપત્તિઓ તેમને મૂળ ઉદ્દેશથી અલિત કરી શકી નહોતી. તેઓ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં આવી પડતા તોપણ મોતાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પાર પાડવાને યત્ન કરતા. તેઓ સાહજહાનના સર્વ પુત્રોમાં દારાને અધિક ચાહતા હતા; છતાં પણ એકંદરે તેઓને સમસ્ત મુસલમાન-જાતિપ્રત્યે તિરસ્કાર હતો તેઓ સારી પેઢે જણતા હતા કે મુસલમાનો હિંદુધર્મના અને હિંદુઓની સ્વતંત્રતાના પ્રચંડ શત્રુ છે આજ કારણથી તેઓ જીવનપર્યંત તેમના પ્રતિ તિરસ્કાર ધરાવતા હતા તથા તેથીજ તેમણે ઔરંગઝેબનું સર્વસ્વ નાશ કરવાનો પ્રયત્ન મરણપર્યંત કર્યો હતો; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમનો તે પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. ઔરંગઝેબની સાથે નર્મદાતટપર તેમણે યુદ્ધ કર્યું ત્યારથી લઇને કાળજમા પદાણીની સાથે થયેલા યુદ્ધના સમય સુધી તેમણે અતિ મહાન કાર્યો કર્યા હતા.

મોગલસિંહાસનની પ્રાપ્તિને અર્થે બ્યારે બ્યારે સાહજહાનના પુત્રોમાં ઝઘડો ઉપરિચિત થતો, ત્યારે ત્યારે અદ્દર જસવંતસિંહે કોઇને કોઇ એક જણના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું. તેઓ દંડ નિશ્ચયપૂર્વક માનતા હતા કે આ પ્રકારના યુદ્ધકલથી અંતે તે સર્વનો નાશ થશે. નર્મદાના યુદ્ધમાં

૧ આ દલચંદનનો જન્મ તો મહારાજા જસવંતસિંહના મૃત્યુ પછી થયો હતો

૨ હિંદુકુશપર્વત કાબુલની વેલી તરફ બલખની પાસે છે અને મહારાજા જસવંતસિંહનું મૃત્યુ તો એમરધાટની આ તરફ જોડેદ નામના સ્થાનમાં થયું હતું.

૩ નર્મદા નદિ, પણ હિંમ્મા.

ને તેઓ પોતાના બળથી મદોન્મત થઈને દીર્ઘકાળ વૃથા ન ગુમાવ્યો હોત તો તેમને ઉદ્દેશ સફળ થાત. તેમને ઉદ્દેશ પાર નહિ પડ્યા છતાં પણ તેઓ નિરુત્સાહી થયા નહિ. તેમનાં રામરામમાં જે લાવના ઓતપ્રોત લરાણ ગઈ હતી, તે નર્મદાતટપર ફળીભૂત થઈ નહિ. તે છતાં પણ તે સર્વથા નાશ પામી નહિ. પરાજય મળવાથી તેમની તે લાવનાએ અધિક પ્રયત્ન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેની તીવ્રતા અમણી વધી ગઈ હતી. આ પ્રયત્ન લાવના ફળીભૂત કરવાને માટે તેઓ યોગ્ય સંધિ શોધવા લાગ્યા. બ્યારે બે પ્રતિસ્પર્ધી શાહનંદાઓએ પોતાના લાગ્યની પરીક્ષા કરવાને માટે બળવાસ્થાને એકબીજાની વિરુદ્ધ સમરોર ધારણ કરી ત્યારે તેમને ઉત્તમ સંધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ શાહનંદા દારાના આલસ્યથી તેઓ આ સુযোগથી પણ વંચિત થયા અને તેમની સર્વ પ્રપંચભળ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. વિજયી ઔરંગઝેબ આ સર્વ સારી પેઠે જાણતો હતો, પરંતુ તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ઔરંગઝેબપ્રત્યે હવે તેમનાં ઘણા અને વિદેષ અલ્પત જુદિંગત થઈ ગયાં અને તેનાપર વૈર લેવાની તેની તૃષ્ણા અતિ પ્રબળ થઈ. આ તૃષ્ણા શાંત કરવાને માટે તેઓ ખીજી મુસંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબે જે પદપર તેમને નિયુક્ત કર્યા હતા, તે પદપર રહીને પણ તેઓ પોતાને મૂળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરતા હતા. તેમણે પોતાનાં સર્વ કાર્યોમાં સ્વતંત્રતાને પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે. કમશ: તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની આલેખના કરવાથી તેમની પ્રયત્ન શક્તિનો ઉત્તમ પરિચય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. જે શિવાજીની સામે તેમને યુદ્ધ કરવાને મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેજ શિવાજીની સાથે મળી જઈને તેઓ પાદશાહની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન રચવા લાગ્યા હતા; કારણ કે શિવાજી પણ મોગલસામ્રાજ્યના પરમ શત્રુ હતા. શાહીસ્તાખાને^૧ વધ, દિલ્લેરખાંપર આક્રમણ, મોઆઝિમે પોતાના પિતાની સામે ઉઠાવેલું ખંડ, આ સર્વ જસવંતસિંહની બચકર વૈર લેવાની તૃષ્ણાનાં પ્રકાશમાન ઉદાહરણો હતાં.

જસવંતસિંહની આ ગૂઢ અને પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિ આદર્શાલ સારી પેઠે જાણતો હતો. તેને સુવિદિત હતું કે જસવંતસિંહે વૈર લેવાની વાંચના અને વિદેશથી ઉત્તેજિત થઈ જીવનપર્યંત મારી સાથે કુવર્તન ચલાવ્યું છે; પરંતુ તે શું કરે? જાણતાં છતાં પણ પોતાનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત કરવાને માટે આ સર્વ તે સહન કરતો હતો. તેણે સદૈવ જસવંતસિંહના વિદેશમિત્રી દૂર રહેવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે સાધનતાપૂર્વક તેમની સર્વ કપટબળ છિન્નભિન્ન કરી બહારથી તેમની સાથે સંયુક્તથી વર્તતો હતો; પરંતુ ગ્રામ રીતે તેમનાથી કરતો હતો, તેથીજ તેણે વારંવાર વિશ્વક્ષણ પ્રકારે તેમની બદલી કર્યો કરી હતી. ઔરંગઝેબે તેમને ઉચ્ચ ઉચ્ચ પદોપર નિયુક્ત કર્યા હતા. ગુજરાત, દક્ષિણ, માલવા, અજમેર અને કાબૂલ આ સર્વ દેશોમાં ઉત્તરોત્તર તેણે તેમને સુખાતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા. કોઈ કોઈ વખત તેણે તેમને સ્વતંત્ર સુખાતરિકે નિયુક્ત કર્યા અને કોઈ કોઈ વખત સેનાધિપતિ દિવા કોઈ શાહનંદાની સત્તા નીચે પણ રાખ્યા હતા. ખીજે કોઈ માણસ પાદશાહની આ સર્વ કૃપાઓથી તેના કૃતજ્ઞ બની ગયો હોત; પરંતુ તેજરૂરી જસવંતસિંહે આ સર્વ કૃપાઓનો ઉપયોગ પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાંજ કર્યો હતો. તેમના આ પ્રકારના વર્તનથી તેમને એક વિશ્વાસપાત્રી માણસતરિકે લોકો માને એ સંભવિત છે, પરંતુ બે પાદશાહના ચારિત્રનું અવલોકન કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટરીતે સમજાશે કે જસવંતસિંહ વિશ્વાસપાત્રી નહોતા. જે માણસે ધર્મરક્ષાને માટે આત્મભોગ આપ્યો હોય તે માણસને કદિ પણ વિશ્વાસપાત્રી કહી શકાય નહિ. આ વાત સત્ય છે કે તેઓ પાદશાહને આધીન રહીને પાદશાહનીજ વિરુદ્ધ વર્તન કરતા હતા અને કગલે કગલે તેનાં અનિર્જનું ચિંતન કરતા હતા, તે છતાં પણ તેમને વિશ્વાસપાત્રી કહી શકાશે નહિ. પાદશાહના ચરિત્રનું અવલોકન કરવાથી આ વિધાનની સત્યતા પ્રમાણિત થશે. પાદશાહ હિંદુધર્મનો પરમ શત્રુ અને હિંદુભક્તિનો પરમ વિરોધી હતો. તેના અપચિત્ર પ્રસંગમાં પોતાની જાતિના ગૌરવનું તથા પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટેજ રાજ્ય જસવંતસિંહે ગ્રામરીતે પાદશાહની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હતું. શું આ વિશ્વાસપાત્ર છે? વિશ્વાસપાત્રની વ્યાખ્યા શી

^૧ શાહીસ્તાખાં નહિ પરંતુ તેનો ગુરુ માર્ગો ગયો હતો. આ ઘટનાને દીર્ઘકાળ બતાવત થયા પછી શાહીસ્તાખાં અંગાજાના સુખાતરિકે નિયુક્ત થયા હતા.

છે ? જૌરગઝેરે રાઠોડરાજને મોટા મોટા પદોપર નિયુક્ત કર્યા હતા, પરંતુ તે તેમનાપર કિંમિત્ત પણ વિશ્વાસ રાખતો નહોતો તેના ચારિત્રને અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે કે તેણે જસવતસિંહને એક ફિવસ પણ વિશ્વાસ કર્યો નહોતો તે જસવતસિંહને સારી પેઠે ઓળખતો હતો તેને સુવિદિત હતું કે રાઠોડરાજ યોગ્ય સધિ પ્રાપ્ત થતા માઈ અનિષ્ટ કર્યા વિના રહેનાર નથી આ વાન જાણ્યા છતાં પણ તેણે તેમને ઉચ્ચ પદોપર નિયુક્ત કર્યા હતા તેનું કારણ માત્ર તેમને પોતાને આધીન રાખવા એજ હતું વળી તે પોતાના મનમાં એવી શુભ લાવના ધરાવતો હતો કે શુભ અર સર મળતાજ હું એને કમળની પાખડીની પેઠે ચૂનીને છિન્ન લિન્ન કરી નાખીશ તેણે પોતાને આ શુભ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે અભ્યાસ ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તેથી જસવતસિંહ દરેગા માવધ રહેતા હતા જસવતસિંહની આ સાવધાનતા એ કાઈ વિશ્વામયાત નથી, એ તો માત્ર તેમની 'શઠં પ્રતિ શાઠ્યં કુર્વાત્' ની રાજનીતિ છે

જસવતસિંહનું શુવનચરિત્ર અસાધારણ પ્રકારનું છે અને આ વિધાનની પ્રતીતિ આપણને એમના સમસ્ત શુવનને અભ્યાસ કરવાથી થાય છે જૌરગઝેબ અને જસવતસિંહની વચ્ચે શુવનપર્યંત વિવાહ આજ્ઞા હતો, પરંતુ જૌરગઝેમે તેમનો વિજય થવા દીધો નહોતો જૌરગઝેમે રાજપૂતનરેશને પોતાના સેનાધિપતિ બનાવીને ચુનામ જેવા બનાવી દીધા હતા નહિ તો અબરનરેશ જયસિંહ, મારવાડનરેશ રાજસિંહ અને વીરકેમરી શિવાજી ત્રણે મળીને પોતાના સામાન્ય શત્રુ જૌરગઝેબના રાજ્યને છિન્નલિન્ન કરી દેત જૌરગઝેમે જસવતસિંહના પુત્રનો વધ કર્યો હતો તથા તેના નિરપરાધી કુટુંબ સાથે પાશવવ્યવહાર કર્યો હતો, તે પરથી તે જસવતસિંહને કેટલો અધી કર રાખતો હતો તે જણાય છે રાઠોડવીર જસવતસિંહનું મરણ થયા પછી પાદશાહ જૌરગઝેમે તેના કુટુંબના માણસોને જે ઘોર કુખ દીધું હતું, તેનું વૃત્તાંત આખા પૂર્વે અગ્રે પરમ વિશ્વાસુ રાઠોડ સરદારાના સંબંધમાં કાઠક લખવા ધારીએ છીએ

જે રાઠોડસરદારે જસવતસિંહના કુટુંબના હિતને માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક જૌરગઝેબની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર યદ્ધણ કરવાને તૈયાર થયા હતા, તેમાં નાહરરાવનું શુવન આદર્શસ્વરૂપ છે નાહરરાવ પ્રસિદ્ધ કૃપાવત શાખાના શિરામણિ હતા સર્વ રાઠોડોમાં તેઓજ શ્રેષ્ઠ હતા તેમની આદ્યભૂમિ-સપતિ આસોપ હતી અને તેમનું આઘનામ મુકુદ્દાસ હતું તેમને પાદશાહ તરફથી નાહરખા નામ પ્રાપ્ત થયું હતું તેમની યોગ્યતા વીરતા અને પરાક્રમથી જસવતસિંહના પ્રાણ લેવાના પાદશાહના ઉપાય નષ્ટ થતા હતા તેમને આ નામ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું હતું, તેનું વર્ણન નીચે આપવામાં આવે છે પાદશાહે તેમનાપર એક દૂત મારફતે એક સદેશો મોકલ્યો તેના ઉત્તર તેમણે અત્યંત વીરતાભરેલો આપ્યો આથી તે નિઠુર પાદશાહ તેમનાપર નાખુશ થયો અને તેમને સળતરીકે એક પ્રથક વ્યાધના પાજરામાં નખે શરીરે તથા શસ્ત્રસહિત દશામાં જવાની આજ્ઞા કરી આ કઠોર આજ્ઞા સાંભળીને તેજસ્વી મુકુદ્દાસ કિંમિત્ત પણ લયભીત થયા નહિ પરંતુ તેઓ હસતેમુખે પાજરામાં પ્રવેશ્યા અને બીપણ વ્યાધની સમીપ આવીને ઉભા રહ્યા પાજરામાં વ્યાધ આમતેમ ફરતો હતો તેની પાસે જતાજ રાઠોડસરદારે તેને ગર્વસહિત મનોધીને કહ્યું 'હે યવનના વાધ ! આ જસવતસિંહના વાધની સામે આ મુકુદ્દાસના ઉભય નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાલા નીકળી રહી હતી તેમનો બીપણ નાદ સાંભળી વાધ સચેત થયો અને પૂછકું દલાવી વિકરાળ ગર્જના કરી શત્રુની તરફ જોવા લાગ્યો ચાર નેત્રો સામસામા મળ્યા, નેત્રોમાંથી અગ્નિજ્વાલા નીકળી રહી હતી થોડાજ વખતમાં વાધ મુખ દેરવી મુકુદ્દાસની સામેથી ચાલ્યો ગયો વાધને નાસતો જોઇ પરાક્રમી રાઠોડસરદાર ઉચ્ચ સ્વરથી બોલી ઉઠ્યા " આ જુઓ વ્યાધ મારી સામે લડવાની હામ ધરાવી શકતો નથી નાહલા શત્રુપર આક્રમણ કરવું એ ક્ષત્રિયધર્મથી વિરુદ્ધ છે " આ અતૈકિક ઘટના જોઇ સર્વે સેના જાણે વળાંકાત થયો હોય તેમ સ્તબ્ધ થઇ ગયા જૌરગઝેબનું પાપાણુ હૃદય પણ વિરમયથી પીગળી ગયું પાદશાહે તેમનું નામ નાહરખા (વાવપતિ) પાડ્યું અને તેમને મુકળ ધનામ આપ્યું, પછી પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમને પૂછ્યું કે - " રાઠોડ ! આ અસીમ બાહુબળના અધિકારી થવાને માટે તમને કેટલા પુત્રો હત્યા થયા છે ? નાહરે કિંમિત્ત હસીને ઉત્તર આપ્યો ' જ્યારે આવે મને

મારી સ્ત્રીથી પૃથક્ કરીને અટકની પેઠી તરફના પશ્ચિમ ભાગમાં મોકલી દીધો, ત્યારે મને ખુબ તે સી રીતે યદ્ય રહે ? " તેજસ્વી મુકુંદદાસનાં આ નીડરતાભરેલાં વચનો સાંભળી સર્વ રાજપૂતો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પાદશાહ પણ મનમાં કાંઈક ક્ષુભિત થયો, પરંતુ તે તેમને કાંઈ કહી શક્યો નહિ.

નાહરખાનાં આ પ્રકારનાં નીડરતાભરેલાં અને ઉત્તેજક વાક્યોને લીધે એકવાર શાહનંદો પણ તેમનાપર નાખુશ થઈ ગયો હતો. એક સમયે રાજકુમારે નાહરખાને જણાવ્યું : " રોહિડવીર ! મને આપની રણદક્ષતાનો ધણો પરિચય મળ્યો છે; પરંતુ આપની એક ખીજ કીડા જેવાની મારી ઘણીજ ઇચ્છા છે. શું આપ અશ્વને દોડાવી તેની પીઠપરથી વૃક્ષની એક લાંબી શાખા પકડીને તેની સાથે ઝુલી શકો છો ? " આ કીડામાં બળ અને સ્પૃતિ એ ઉભયની આવશ્યકતા હોય છે. આ કીડા કરતાં ઘણા માથુસો નિષ્ફળ થઈને નીચે પડી પડે છે. રાજપૂતો આ કીડાપ્રત્યે ઘણી આસક્તિ ધરાવે છે. શાહનંદાનાં ઉપરેક્ત વચનો સાંભળી નાહરખાએ સર્વ ઉત્તર આપ્યો : " હું કાંઈ વાંદરો નથી, રાજપૂત છું. રાજપૂતો માત્ર તથવારવતીજ એકે છે. જે અને મારો બરોબરીએ શત્રુ મળે તો હું તથવારનો એક બતાવી શકું છું. " શાહનંદાની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ નહિ. તે અત્યંત ક્રોધિત થયો, પરંતુ કાંઈ બોલ્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં મુકુંદદાસનું સર્વસ્વ નાશ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી તેણે તેમને શિરોહીના દેવડા રાજ સુરતાનની વિરુદ્ધ મોકલ્યા. વીર નાહરખા આથી કિંચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ. તેઓ બમણા ઉત્સાહથી શાહનંદાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તૈયાર થયા. આ મુદ્દમાં તેઓ રોહિડરાજની સમસ્ત સેના લઈ ગયા હતા.

મુકુંદદાસ મુદ્દ કરવાને માટે આગ્યા છે, એ વાત સાંભળી સુરતાન પલાયન કરી ગયો અને તેણે પર્વતની યુગમાં આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. તે ધારતો હતો કે શત્રુઓ આ દુર્ગમ સ્થળમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. આ આશયી નિશ્ચિંતા અને ઈર્ષ પ્રસન્ન કરીને ત્યાં આરામ કરવા લાગ્યો, કિંતુ રોહિડવીર મુકુંદદાસના પ્રયત્ન વિદ્વાસિએ તેના સુરક્ષિત ઘરમાં પ્રવેશ કરીને તેને શીઘ્ર બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યું. એક દિવસ રાત્રિના સમયે સુરતાન પોતાના દુર્ગમાં નિશ્ચિંત થઈ સૂઈ રહ્યો હતો, સમસ્ત કિશામાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું હતું, કેવળ એક તરફ એક પહેરેદાર ઉભો રહી થોડી થોડી વારે પોકાર કરતો હતો, વચ્ચે વચ્ચે શિવાળ અને હિંસક પશુઓના ચમ્પ સંભળાતા હતા, વળી થોડી થોડી વારે મંદ હવાથી હાલતાં જલ્પપત્રોનો ખડખડાટ સંભળાતો હતો. એ વખતે મુકુંદદાસે પોતાની સેનાસહિત સાવધાનીથી કોટપર ચઢી પેલા એકલા જાગૃત રહેલા પહેરેદારને મારી નાખ્યો. પછી સુરતાનના ઘરમાં જઈ તેનીજ પાધડીવતી તેને બાંધી દીધો અને પોતાની સેનાના કબજામાં તેને સોંપી દીધો. જ્યારે રોહિડસેના સુરતાનને બંદીવાન કરીને લઈ ચાલી ત્યારે મુકુંદદાસે મહા પ્રયત્ન બળે કર્યો અને તેની મેઘસમાન ગર્જનાથી સર્વ કિંચિત્ શૂંચ રહ્યો. એક ક્ષણમાં સમસ્ત દેવડાસેના જાગૃત થઈ. પોતાના સ્વામીપર વિપત્તિ આવી પડેલી જાણીને તેઓ એકત્રિત થઈ ગયા અને તેને ઊડાવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. વીર મુકુંદદાસે પ્રયત્ન ગર્જના કરીને કહ્યું : " દેવડા સૈનિકો ! શાંત થાઓ; શાંત થાઓ. વૃથા ઉઘમ કરીને તમારું અને તમારા સ્વામીનું જીવન ખુઓ નહિ. જે તમે મારી વાત માનશો તો સુરતાનને કિંચિત્ પણ ઇજા કરવામાં આવશે નહિ. હું એક વાર એને રાજની નિકટ લઈ જઈશ અને જે તમે મારી સામે થશો તો આજ ક્ષણે હું તમારા સ્વામીનું મસ્તક કાપી નાખીશ. અવશ્ય માનજો કે એવું મરણ વા જીવન મારી ઇચ્છા ઉપર છે. હું કેવી નિર્વિઘ્નતાથી એને બંદીવાન કરીને લઈ જઈ છું, તે દર્શાવવાને ખાતરજ મેં તમને જાગૃત કર્યા છે. " આ તેજસ્વિતાભરેલાં વચનો સાંભળતાંની સાથેજ દેવડાસૈનિકો મંત્રમુગ્ધ બનેલા સર્પની પેઠે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કોઈને એક કમળું પણ આગળ જવાની હિંમત થઈ નહિ. રોહિડવીર મુકુંદદાસ બંદીવાન સુરતાનને લઈ પ્રયત્ન પરાક્રમસહિત કિશાની બહાર નીકળ્યા અને રાજ જસવંતસિંહની નિકટ જઈ તેમણે તેમના હાથમાં તેને સોંપી દીધો.

રાજ જસવંતસિંહે શિરોહીરાજને પાદશાહની પાસે લઈ જવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને

૧ આ વાત અસંજત છે; કારણ કે દેવડા સુભાગ દીપંગળપૂર્વે મરણ પામ્યો હતો. આ સમયે તો તેનો ચોત દેવડા અખેરાજ શિરોહીનો રાવ હતો.

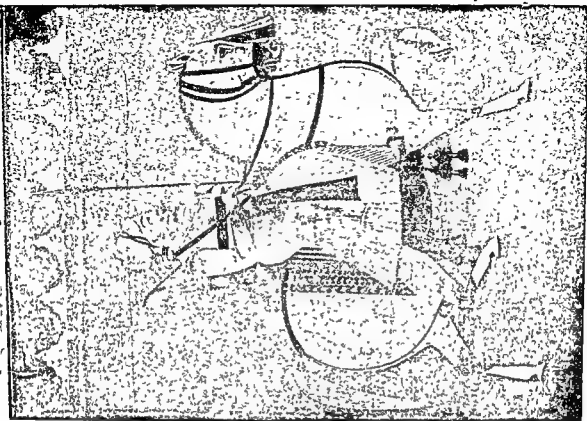
તેને એમ કહીને ધીરજ આપી કે આપના ગૌરવમા અને સન્માનમા કિમિત્ પણુ ફરક પડશે નહિ આપે માન એકવાર પાદશાહની મુલાકાતજ કરવાની છે દેવડારાજ આ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયો તેને એક કર્મચારીની મારફતે રાજમહાલયમા મોકલવામા આવ્યો દેવડારાજે પાદશાહના મહાલયમા પ્રવેશ કર્યો તે પૂર્વે ઉક્ત કર્મચારીએ તેને જણાવ્યું “જુઓ, પાદશાહને સંવામ કરજો. જુઓ નહિ તેમને સંવામ કર્યા વિના તેમની સામે પ્રાપ્ત ઉભો રહી શકતો નથી ” આ વચનો તેજસ્વી સુરતાનને વળજાણુસમાન લાગ્યા તેણે નિર્ભયતા પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો “મારૂં જીવન પાદશાહના હાથમા છે, પરંતુ મારૂં સન્માન મારી પાસે છે, જે લાગ્યમા હશે તે થશે હું કદિ મનુષ્યની આગળ મસ્તક નમાવીશ નહિ આ જીવનમા એમ કદિ પણુજની શકશે નહિ ” રાજ જસવતસિહે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું કદિ સુરતાનને અપમાનત થવા દઈશ નહિ, તેથી તે કર્મચારી તેણે સન્માન નહ કરી શક્યો નહિ; પરંતુ પાદશાહની સન્મુખ મસ્તક ઝુકાવવાની સુરતાનને ફરજ પાડવાને માટે તેણે એક યુક્ત રચી જે માર્ગથી સર્વ માણસો પાદશાહને મળવા જતા હતા તે માર્ગથી તેને નહિ લઈ જતા તેને એક અત્યંત નાની ખડકીમાથી લઈ ગયો આ ખડકી પૃથ્વીથી જ ધા બરબાર ઉઘી હતી કર્મચારીનો ગૂઢ દેવ સમજ્યાવિના દેવડારાજે તે ખડકીમાથી સભામા પ્રવેશ કર્યો આથી તેને પ્રથમ પગ કાઢી પાછળથી મસ્તક કાઢી દરબારમા જવું પડ્યું પાદશાહને આજ પ્રકારનું માન મળ્યું તેની તેજસ્વિની આકૃતિ જોઈ તથા તેનો વીરશિખિત વ્યવહાર, સ્વતંત્રતાની રક્ષાને માટે તેનો બીપણુ ઉદ્યોગ તથા જસવતસિહે તેના સન્માનનું રક્ષણ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું વર્ણન સાંભળી પાદશાહે તેને ક્ષમા કરી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે જે જાગીર માંગે તે આપવાનો પણ સ્વીકાર કર્યો જે કે પાદશાહે તેનાપ્રત્યે ઉદારતા દર્શાવી ખરી, પરંતુ તે ઉદારતામા જે એક શ્રમ ભેદ રહ્યો હતો તે દેવડારાજ તરફજ જાણી ગયો પોતાના માનવિકતત્ત્વે તેને ગણવાની પાદશાહની ઇચ્છા હતી એ વાત તે સારી પેઠે જાણી ગયો પછી તેણે નિર્ભયતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો “ પાદશાહ ! મારા અચલગઢના જેની જમિ આપ ખીંછી કમી આપી શકશો ? હું ખીંછી કાઢી માંગતો નથી, કેવળ માર રાજ્યજ મને સોંપી દો ”

તેજસ્વી દેવડારાજના આ વચનો સાંભળી પાદશાહ કિમિત્ પણુ કુલિત વા અસંતુષ્ટ થયો નહિ, પરંતુ તેણે પ્રસન્નતાપૂર્વક તેની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને તેને અચલગઢમા જવાની આજ્ઞા આપી સુરતાનનું અચલગઢમા આવ્યો આવ્યો, તે દિવસે તેને તે સભામા બેઠેલા સમસ્ત રાજાઓની સન્મુખ જે માન મળ્યું હતું, તે સદા કાયમ રહ્યું તેની તેજસ્વિતા, નિર્ભયતા અને સ્વાધીનતા તરફના અનુરાગનું અશ્રુતમય ફળ આજે પણ તેના વશજો નિર્ભયતાપૂર્વક ભોગવી રહ્યા છે આજે પણ તેઓ પોતાને સ્વતંત્ર માને છે

નાહરખા રાઠોડતેજસ્વિતાના આદર્શસ્વરૂપ હતા રાઠોડો સ્વભાવથીજ નિર્ભય અને તેજસ્વી હોય છે રાજબાકત તેમના રામરામમા ભરેલી હોય છે સ્વદેશના હિતને માટે રાઠોડકુલના ગાયવ ની રક્ષા કરવાને માટે તેઓ અસંતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણુ વિસર્જન કરી શકે છે તેમના પ્રાણુબલિદાન અને સ્વદેશભક્તિનું એક અદીપ્ત ઉદાહરણુ હવે પછી આપવામા આવશે

૧ આણુ અને શિશીલીના રાજાના મુખસિદ્ધ કિલ્લાનું નામ અચલગઢ છે

૨ આ સુરતાનનું વૃત્તાંત ચોખ્ખું ગણાઈ છે એ સર્વથા સચ ઇતિહાસની વિશ્લેષણ જેણે આ વૃત્તાંત મૂળ લખ્યું છે, તે ઇતિહાસ જરાપણુ ભ્રષ્ટા નહોતો સુરતાન મહારાજ જસવતસિહના તો શું પરંતુ તેમના પિતાના સમયમા પણ જીવત નહોતો તો પછી નાહરખા તેને શી રીતે પકડી લાવ્યા ? વળી સુરતાન પાદશાહના દરબારમા બારીમાથી પગ આગળ અને મસ્તક ધાળી કાઢીને જાય એ વાત પણ સંભવિત લાગતી નથી જયપુર અને જોડપુરના રાજાઓ પણ પાદશાહને મસ્તક ઝુકાવતા હતા તો પછી સુરતાન શું વિસ્મયમા હતા ? શિશીલીના રાજાઓ તો સદા જયપુરને પુરને આધીન રહ્યા છે કનૈલ યોડને આવી વાટચાલોની જોડી કાઢેલી ગપસંધો પસંદ હતી અને તેમણે તેવા જે તેવાજ અનેક ગણાઈકો તેમણી સાર અને સત્ય કહયા વિના ગોઠવી દીધા છે, એ સોચનીય છે

અધ્યાય ૭ મો

જસવંતસિંહના મૃત્યુ પછી તેમની પટરાણીની સતી થવાની ઇચ્છા અને સામંતોએ તેને ફરેલો અપકાય-અન્યાય રાણીઓનું સતી થવું-ચક્રાવતીનું મદારમાં સતી થવું-જસવંતસિંહના મૃત્યુથી સર્વને થયેલો શોક-અછતનો જન્મ-જસવંતસિંહના પરિવારનું અને સામંતોનું કાબલથી મારવાડમાં પાછા આવવું-ઔરંગઝેબે શાગંમાં તેમને ફરેલો અપકાય-અછતસિંહને ઔરંગઝેબે સોંપવાની ફરેલી માગણી-પોતાની સાથેની સ્ત્રીઓને મારીને સામંતોએ ફરેલી આત્મરક્ષા-બાળ રાજપુતની જીવનરક્ષા-ઈકારાજપૂતોને મદારમાં અધિકાર-તેમને ફરેલો અપકાય-ઔરંગઝેબે મારવાડ પર ફરેલું આક્રમણ અને છુટકાદ તથા મોટા નગરોનો નાશ-હિંદુમંદિરો તોડી નાખી રોઠોડોને ધર્મ છોડવાની આજ્ઞા-તે આજ્ઞાનું અન્યાયીપણું-જાણીઆવેશની સ્થાપના રોઠોડો અને શિસોદીઆઓએ સંપૂર્ણ કરી ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ ફરેલો પ્રપંચ-મેડ-તીઆ રાજપૂતોની વીરતા-નાંદાલમાં રાજપૂતોનું યુદ્ધ અને નાશ-રાજપૂતોએ બાદશાહની વિરુદ્ધ રાજ્ય ઇલજ ક્યાં-તે કાર્યને શાહજહાં અકબરનું અનુમોદન-સંધિબંધન-રાજપૂતોનું અકબરને પાદશાહતરફે જાહેર કરવું-તહુલ્લખાને વિધાસઘાત અને મૃત્યુ-અકબરનું નાસીને રાજપૂતોને સરણે જવું-અકબરના રક્ષકતરફે દુર્ગાદા-સંતું દક્ષિણમાં જવું-સોનિંગે રોઠોડોસેનાનું લીધેલું સેનાપતિપદ-જેધપુર તથા સોજ-તમાં યુદ્ધ, વિશ્વાધિકા (કાલેરા) અને મેંધવારીનો ઉપદ્રવ-ઔરંગઝેબે સંધિને માટે ફરેલી પ્રાર્થના-સંધિમાટે સોનિંગનું અનુમોદન-સોનિંગનું મૃત્યુ-ઔરંગઝેબે ફરેલી સંધિ-યુદ્ધ ચલાવવાનો ભાર આજમને અર્પણ કરવો-મારવાડમાં સર્વજન હુસલમાન સેનાનો થયેલો પ્રચાર-અરવલ્લીપર્વતમાં રોઠોડોએ ફરેલો નિવાસ-અસંખ્ય વિદ્રોહ-અને અસંખ્ય માણીઓનો નાશ-રોઠોડોની સાથે ભટોનો મેળાપ-મેડતીઆ સરદારોનો અન્યાયથી ફરેલો વધ-સિવાનાપર-ફરેલું આક્રમણ-હુસલમાનસેનાનો નાશ-તુરખહલીએ રસાની સ્ત્રીઓનું ફરેલું હરણ અને તેનું મૃત્યુ-સોલરમાં થયેલો યવનસેનાનો સંહાર-રાજપૂતોનો ઝાલોરપર અધિકાર.

ત્રશોકરૂપી અગ્નિમાં સ્વર્ણવનની આકૃતિ આપી જે દિવસે મહારાજા જસવંતસિંહ આ મોકમાંથી વિદાય લીધી અને. જે દિવસે પાપી ઔરંગઝેબનો એક કંટક ઉખડી ગયો, તેજ દિવસે ભારતવર્ષનું એક ઉજ્જવલ નક્ષત્ર અનંત કાલરૂપી સાગરમાં ડૂબી ગયું, ભારતનું લાગભગન કાલની મેધજંગલથી આજીવ થઈ ગયું અને સમસ્ત હિંદુસમાજ ધોર વિવાદથી વ્યાકુલ થઈ ગયો. જસવંતસિંહની પટરાણી પ્રાણપતિના વિયોગથી વ્યાકુલ થઈ તેમની સાથે સતી થવાને તૈયાર થઈ. પ્રચંડ ચિતા બનાવવામાં આવી. શોકાતુર રાણીએ પોતાના સ્વા-

મીનાં મૃત દેહને લઈ ચિતામાં ઘેસવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ તેના ઉદરમાં સાત માસનો ગર્ભ હતો. મારવાડનો ભાગી રાજા અછત તે સમયે છીપમાં રહેલાં મોતીની પેઠે તેનાં પવિત્ર ઉદરજીમાં હતો, તેથી તેનું સતી થવું પાપકાર્ય છે એજ ધારી કૃપાવત ગોત્રના વીર ઉદ્ધાએ તેને અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ રાણીએ તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેનો દહ સંકલ્પ બ્લેઈ રોઠોડોસર-

૧ યજુર્વેદ તેમની સાથે નહોતો; પણ બીજી બે નાની બદમજ અને નક્ષત્ર નામની રાણીએ હતી અને તે બન્ને ગર્ભવંતી હતી.

દારો અત્યંત શોકાતુર થયા. તેમને લાગ્યું કે રાઠોડરાજવંશ આજે નાશ પામવાની અણીપર છે. હવે મહારાજા જસવંતસિંહના કુટુંબની રક્ષા કોણ કરશે ? મહારાજા જસવંતસિંહને કેટલાક પુત્રો થયા હતા, પરંતુ તે સર્વ કાળના યુગમાં જઈ પડ્યા હતા; છતાં રાઠોડસરદારો રાણીના ગર્ભમાં રહેલા બાળક ઉપરની આશા બાંધી તેનો શોક વિસારે પાડતા હતા; પરંતુ રાણી પણ આજે સતી થવાને તૈયાર થઈ! આજે તેમની સર્વ આશા નિર્મૂળ થવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો! હવે જસવંતસિંહના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા કોણ કરશે ? રાઠોડવંશનું પાલન કરી કુટુંબ ઔરંગઝેબને તેનાં પાપા-ચરણનું પ્રાપચિત કોણ કરાવશે ? આથી વીર કૃપાવત ઉદાના મનમાં આવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ; અને તેણે પટરાણીને કરેલી પ્રાર્થના વ્યર્થ થતી જોઈ ત્યારે તેણે તેને બળેપૂર્વક સતી થતી અટકાવી.

જસવંતસિંહની પટરાણી સતી થઈ ચક્રી નહિ, તોપણ રાજની બીજી સ્ત્રીઓ તેના રાજની સાથે બળીને બસીભૂત થઈ. આ વખતે તેમની દિતીય રાણી ચંદ્રાવતી મદારમાં રહેતી હતી. પોતાના પ્રાણપતિના મૃત્યુના સમાચાર મળતાંની સાથેજ તેણે રાજની એક પાંધરી લઈ પ્રજ્વલિત ચિનામાં પ્રવેશ કર્યો. જે જસવંતસિંહ આજીવન પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ વાપરીને હિંદુધર્મની રક્ષા કરતા આવ્યા હતા, તેમને આજે મૃત્યુવશ થયેલા જોઈ સમસ્ત હિંદુસમાજ શોકથી વ્યાકુલ થયો. રાજ્યનાં સર્વ નાનાગોટાં ઓપુરોએ આનંદ અને ભોગવિલાસ છોડી શોકપ્રદર્શિત કરવા માંડ્યો. સમસ્ત મારવાડ ગંબીર શોકાન્વકારથી આવૃત થઈ ગયો. ત્યાંનાં સર્વ રથાનોપર ગંબીર શન્યતા, રિશતા અને ઉઠાસીનતા છવાઈ ગઈ. ત્યાંનાં મંદિરોમાં ઘંટનાદ થતો બંધ પડ્યો. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત-કાળે થતો શંખનાદ પણ સંભળાતો નહોતો. જણે સમસ્ત મારવાડમાં યુગાન્તર પ્રવર્તી રહો હોય અને રાજ્યનાં સર્વ મનુષ્યો બચીત અને નિરાશ થઈ ગયાં હોય એમ લાગતું હતું! કેટલાક માણસો તો બચી વ્યાકુળ થઈ આત્મરક્ષાને માટે હિંદુધર્મ છોડી મુસલમાનધર્મનું અવલંબન કરવા લાગ્યાં. કેટલાક શ્વાશ્વોએ પણ હિંદુધર્મનો ત્યાગ કરી મુસલમાનોના ધર્મ અને નીતિ શીખવામાં મન પરીવ્યું.

જસવંતસિંહની વિધવા રાણીને યથાસમયે એક પુત્ર જન્મ્યો. સર્વની સમતિથી આ નવકુમારનું નામ અન્નિત રાખવામાં આવ્યું. સુવાડમાંથી નિવૃત્ત થઈ રાણી જ્યારે હરવાદરવાને શક્તિવાન થઈ, ત્યારે રાઠોડસરદારો બાળક રાજપુત્ર, રાજકુમારીઓ તથા રાજપરિવારનાં બીજાં માણસોને પોતાની સાથે લઈ પોતાના દેશ તરફ ચાલ્યા; પરંતુ દૂર ઔરંગઝેબે તેમને સુખપૂર્વક પોતાને ઘેર પહોંચવા દીધાં નહિ. જસવંતસિંહના જીવનકાળમાં તો તેણે તેમનાપર વૈર લીધું હતું, પરંતુ હવે તે તેમના મૃતશરીરપર પણ શસ્ત્રાઘાત કરવાને તૈયાર થયો હતો. તેણે તેમનાં પુત્ર અન્નિતને છીનવી લેવાને ઉદ્દેશ્ય કરવા માંડ્યો. જે સમયે રાઠોડસરદારો રાજપરિવારસહિત દિલ્લીમાં આવ્યા, તે સમયે નિર્દય ઔરંગઝેબે તેઓને એવી આજ્ઞા કરી કે અન્નિતને મારા કબજામાં સોંપી દો. તેણે અન્નિતને પોતાના અધિકારમાં લેવાને માટે રાઠોડસરદારોને નાના પ્રકારનાં પ્રસાદોના દર્શાવ્યાં. પાદશાહે તેમને જણાવ્યું કે-“જો તમે અન્નિતને મારા હવાલામાં સોંપી દેશો તો હું તમને સમસ્ત મારવાડ વહેંચી આપીશ.” પરંતુ ઔરંગઝેબ જાણતો નહોતો કે એક મારવાડ તો હું પરંતુ લાખો મારવાડ અને ઇન્દ્રની અમરાવતી સુદા આપે તોપણ રાઠોડસરદારો પોતાના પ્રાણ જતાં સુધી રાજપુત્રને પોતાના શત્રુના હાથમાં સોંપશે નહિ. ઔરંગઝેબનાં ઉપરોક્ત પાપીવચનો સાંભળી સવ સરદારો ક્રોધાન્નત થઈ ગયા અને તેમણે ગેધગર્જનાસમાન ગંબીર નાદથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “અમારી માતૃભૂમિ અમારા અરિયમજનની સાથે મળેલી છે, અમારી પ્રત્યેક નસની સાથે તે જોડેલી છે; માટે અમે અમારી માતૃભૂમિ તથા અમારા રાજનું સંરક્ષણ કરીશું.”

રેપથી ઉન્નત થયેલા સરદારો દિવાનેખાસમાંથી ઉઠીને ઉતાવળે પોતાના મુકામે આવ્યા. ત્યાં તેમનો મુકામ યવનસેનાએ ઘેરી લીધો. દુરાચારી ઔરંગઝેબના આવા વિશ્વાસઘાતથી રાઠોડવીરો અત્યંત ક્રોધિત થયા; પરંતુ આવા આપત્તિકાળમાં ક્રોધથી અવિચારી પગલું ભરીશું તો સર્વસ્વનાશ થશે, એમ ધારી તેમણે ધૈર્ય ધારણ કર્યું અને તેઓ રાજપુત્રની રક્ષાને માટે એકાદ સદુપાય શોધવા લાગ્યા. તેમની તીવ્રણુ શુદ્ધિએ તત્કાળ તે ઉપાય શોધી કાઢ્યો. સરદારો રાજધાનીમાં આવનાર

હિંદુઓને મિષ્ટાન્ન વહેંચવાના બહાનાથી ચોતરફ મિહાષના ટોપલાઓ મોકલવા લાગ્યા અને આવા એક ટોપલામાં તેમણે રાજકુમાર અજિતને પણ ગુપ્તરીતે બેસાડી દીધા. પછી રોઠોડોએ પોતાના ભતિસ-ભાનનું રક્ષણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમણે નિયમાનુસાર પૂજા આદિની ક્રિયા સમાપ્ત કરી બમણું અક્ષીણ લીધું અને સૌ પોતપોતાના રણતુરંગપર આરૂઢ થયા. રણછોડ ગોવિંદદાસ, રઘુપુત્ર દારાવત, ચંદ્રલાલ નિર્ભકિ, ઉદાવત ભારમશ તથા મુજવત રઘુનાથ એ પાંચ પ્રમુખ વીરો દારુણ રોષ તથા ક્રોધથી ઉન્મત્ત. યદુ ગંભીર સ્વરથી બોલી ઉઠ્યાં: “આવો, વીરો! આવો, ચાલો આપણે સમરસાગરમાંથી પાર થઈએ. ચાલો આપણે યવનકુલનો સંહાર કરીએ. તેમ કરતાં પ્રાણ જશે. તોપણ કોઈ હાનિ નથી. યુદ્ધમાં મરણ થવાથી આપણે અપ્સરાઓની સાથે સ્વર્ગમાં મુખ્ય ભોગવીશું.” આ શબ્દો સાંભળી ભારકવિ મુજ ગંભીર સ્વરથી હિસાહસંહિત પોકારી ઉઠ્યાં: “રોઠોડ વીરો! આજે આપનું જીવન સાર્થક થશે. આજના જેવા દિવસે પોતાના રાજા અને સ્વદેશના ગૌરવની રક્ષાને માટે ખદ્મક ધારણ કરીને યુદ્ધભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં જવાને આપ આટલા દિવસો સુધી જાગીરનો ઉપભોગ કરતા આવ્યા છો. આવો, આજળા ચાલો, હું પણ આપની સાથે ચાલું છું. મેં પણ મહારાજાની કૃપાનો આસ્વાદ્ય આપ્યો છે અને આજે હું તેનો બદલો વાળીશ. આજે હું પિતાના નામ અને ગૌરવની રક્ષા કરીશ અને મૃત્યુને આમંત્રણ કરી નિર્ભય થઈ યુદ્ધભૂમિમાં વિચરીશ. આથી ભવિષ્યમાં થનારા કવિઓ સુસ્વરથી અભારાં છોતિંગાન ગાશે.” ત્યાર પછી આશાને પુત્ર વીર દુર્ગાદાસ ક્રોધથી ભવિષ્ય થઈ બોલ્યાં: “હિંદુઓનાં અસ્થિ અને માંસ ચાવી ચાવીને યવનરાક્ષસોની દાદ અતિ લાઘવ્ય બની ગઈ છે; પરંતુ તેમની આ મોજ માત્ર થોડા દિવસને માટે જ છે. આજે આપણે તે સર્વને માટે તેમને ઉચિત દંડ આપીશું. આજે આપણી તીવ્ર તક્ષવારમાંથી જે વિષ્ટુતાને જેવી જવાલાઓ નીકળશે તેથી સમસ્ત દિલ્લી બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જશે. આજે દિલ્લી નિઃસ્તબ્ધ થઈને આપણી વીરતા ભરશે. આજે રાજપૂતોના રોષાગ્નિથી મુસલમાનોના ભસ્મ થઈ જશે.”

રાજપૂતની રક્ષા કરવા ઉપરાંત તેમને પોતાની સાથેની સ્ત્રીઓની પણ રક્ષા કરવાની હતી. તેમના કુલગૌરવની રક્ષા કરી મુસલમાનોના અપવિત્ર સ્પર્શથી તેમને બચાવવાને ઉપાય તેઓ શોધવા લાગ્યા. યવનસેના તેમની ચારે તરફ અભ્રમ્યો લઈને ખડી હતી, તેને બેઠીને સ્ત્રીઓને નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક લઈ જવી એ કાંઈ સુલભ કાર્ય નહોતું. રોઠોડ સ્ત્રીઓના ગૌરવની રક્ષાને માત્ર એકજ ઉપાય રહ્યો હતો અને તે એ કે તેમના પ્રાણનો નાશ કરવો. ભયાનક હિંસાસિવાંધે રાજપૂત સ્ત્રીઓના સન્માનની રક્ષાને ખીજી કોઈ પણ ઉપાય આ સમયે રોષ નહોતો. રોઠોડસરદારે આ ભયાનક કાર્ય કરવાને પણ પ્રવૃત્ત થયા. મહાનની અંદર એક ઓરડામાં પુષ્કળ દારૂ અને કાષ્ઠો એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં અને એક પ્રમુખ ચિત્તા બનાવવામાં આવી. બહાદૂર રાજપૂત સ્ત્રીઓએ ધૃઢદેવનું સમરણ કરતાં કરતાં તે ભયાનક ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે ઓરડાનાં દારૂ બંધ કરવામાં આવ્યાં. પછી ઝડપમાં એક પ્રાણે ઉભા રહીને દારૂ સળગાવ્યો. તત્કાળ ભયંકર અગ્નિ પ્રદીપ થયો અને તેણે તે કમલિનીસમાન સ્ત્રીઓને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધી. રૂપ, યૌવન અને લાવણ્ય એ સર્વ હાણીભરમાં અગ્નિમાં ભસ્મ થઈ ગયાં.^૧

રોઠોડવીર એક તરફથી નિશ્ચિંત થયા. જેઓ પ્રાણધાર હતી, જેઓ સન્માનનાં સાધન-સ્વરૂપ હતી અને જેમના સન્માનમાં કિંચિત્ પણ ફરક પડવાથી રાજપૂતોના હૃદયમાં પંજના જેવા આધારો લાગતા હતા, તે સુંદર લલનાઓને આજે તેમણે અગ્નિમાં બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધી! તેઓ માત્ર રોઠોડસિંહાસનના એક ઉત્તરાધિકારીની-મહારાજા જસવંતસિંહના આશ્રકપુત્ર અજિતસિંહની-રક્ષા કરવા માગતા હતા અને તેમ કરતાં તેમનો સર્વથા વિધ્વંસ થઈ જાય તેની પણ તેઓ સ્પૃહા કરતા નહોતા. હવે તેઓ નિર્ભય બની મુસલમાનોની સામે ભયંકર યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા. આ સમયે તેમને મુસલમાનોની સાથે જે દારુણ યુદ્ધ થયું તેનું વર્તાત ભટ્ટેકોના ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે: “યમ જેવા રોઠોડા હાથમાં ભાલા અદ્ય

કરી શનુદલની સામે દોડ્યા. તલવારોનો ખણખણાટ અને ઢોલોનો ચિત્કાર થયા લાગ્યો. યુદ્ધ-ભૂમિમાં સંધરથી માલ શરૂ થયો. દિલ્લીના રાજમાર્ગમાં દુહડના^૧ વંશજોએ યુદ્ધ કર્યું તેથી તે યુદ્ધ-ભૂમિમાં શંકરે સ્વયં વિચરણ કરીને પોતાની બયાનક મુંડમાલા પૂર્ણ કરી લીધી.^૨ નવ હગ્ગર ચવનદલ સાથે રત્ન યુદ્ધ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેની તલવારને વિન્યપ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તે રણભૂમિમાં માર્યો ગયો. તે રણભૂમિમાં પડ્યો કે તુરતજ રણા તેને ઉચ્ચકોને સ્વર્ગમાં લઈ ગઈ. દારા-પતવીર દંડુએ સ્વજીવન વિસર્જન કર્યું. “આજે તેણે પોતાનું લોહી રેડી સ્વામીની સેવા બળવી. ચંદ્રલાલ શનુઓથી ધેરાઈ ચંદ્રલોકમાં ચાલ્યો ગયો. ભટ્ટીવીરના સો ટુકડા થઈ ગયા અને તે સુર-તાનના પુત્રની નિકટ સત્સચિયાપર અનંત નિદ્રામાં સૂઈ ગયો. પ્રભુપરાયણ ઉદાવત વીર રક્તાથી રંગાઈ જસવંતસિંહને મળવાને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. કવિ શંદ ઉભય દસ્તોથી બે તલવાર ચલાવતો ચલાવતો ચવનોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. અતે તે પણ દેહલાગ કરી ચંદ્રલોકમાં જઈ વસ્યો. રાજ-વંશના પ્રત્યેક વીર સમશેર વાપરતાં વાપરતાં પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કર્યું. અતે વીર ડુર્ગોદાસ દુહટ વૈરીઓનો ગર્વ ચૂર્ણ કરી પોતાના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા.”

રાઠોડકુલના સન્માનની રક્ષા અર્થે આ ભયંકર યુદ્ધ સંવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ માસના કૃષ્ણ પક્ષની સપ્તમીને દિવસે કરવામાં આવ્યું હતું. વીરરસના પ્રેમી ભાટ કવિઓએ^૩ આ જીપણ યુદ્ધનું છંદાબદ્ધ વર્ણન કરી રાઠોડવીર શિયોળના પવિત્ર વંશના અસીમ શુભોની કીર્તિ ગાઈ છે. આ દિવસને રાઠોડ-કુલના ઇતિહાસમાં એક પવિત્ર દિવસ ગણવામાં આવ્યો છે. એ પવિત્ર દિવસે અત્યાચારી યવનરા-જના પૈશાચિક અત્યાચારોનો ખદ્દો લેવાને માટે રાઠોડોએ પ્રયત્ન ઉઠાવ્યો કર્યો હતો. જો તેમને આ ઉઠાવ સફળ થાત તો ઐરગઝેબનું^૪ સાદાસન ચૂર્ણ થઈ જત અને ભારતનો ઇતિહાસ નવું સ્વરૂપ ધારણ કરત, એમાં કિંમિત પણ સંદેહ નથી. રાજપૂતો રાજભક્ત હોય છે, એ વિષે જરા પણ સંદેહ લાવી શકાય એમ નથી. રાજભક્તિ તેમના પ્રત્યેક અસ્થિમજ્જામાં, નસોનસમાં અને રક્તના પ્રત્યેક બિંદુમાં મળેલી છે. વિદોહીપણું તેઓ કિંમિત પણ બાણુતા નથી; છતાં પણ તેમના હૃદય કાંઈ પાપાણુતા બનેલા નથી. તેઓ અત્યાચાર સહન કરી શકતા નથી. તેઓ જેમની દેવપેઠે પૂજા કરે છે તથા જેમને સન્માન આપે છે તેઓ જ્યારે નિષ્કુર બને છે, ત્યારે તેમનો ભયંકર ક્રોધાગ્નિ પ્રગ્વલિત થઈ ઉઠે છે અને તેઓ અત્યાચારોના પ્રતીકાર કરવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવાને તત્પર થઈ જાય છે. હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્ર પણ આ કાર્યને અનુમોદન આપે છે. શું તેમના આ કાર્યને તમે વિદ્રોહ કહેશો ? જેની દેવતાસમાન પૂજા કરવામાં આવે અને જેમને રક્ષક માનીને જેમને માટે જીવન, સ્વાધીનતા તથા સન્માનની પણ આકૃતિ આપવામાં આવે, તેઓજ જો પાપણુહૃદયી બની પૈશાચિકવૃત્તિથી સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર થાય અને આશ્રિત મનુષ્યોના સર્વસ્વનો નાશ કરવાની

૧ રાવ દુહડે મારવાડમાં પ્રાચીનકાળમાં સિદ્ધાસન બોગચું હતું. અનુપ્રાસ અથવા રાજદલાસિત્ય બળવવા માટે ભાટકવિઓ અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષોના નામ આ પ્રકારે અક્ષત રાખે છે.

૨ મારવાડના ભાટો જણાવે છે કે મહાદેવજીની નરસુદામાલા અલ્લપિયમત અપણું હતી, તે આ યુદ્ધમાં શનુઓનાં મસ્તકોથી સંપૂર્ણ બની

૩ ભાટકવિઓએ કરેલા વર્ણનો સહિત અને સારંગભંત અનુવાદજ અટ્ટીમાં આપવામાં આવ્યો છે. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અથવા સ્વદેશી રાજના સન્માનની રક્ષાને અર્થે જે વીરગણોએ આ યુદ્ધમાં જીવન વિસર્જન કરીને પરમ પુણ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પદની પ્રાપ્તિ કરી છે, તેમની ઉત્તમ પ્રશંસા કવિએ કરી છે. આવી રીતે વીરોની પ્રશંસા કરવાની પ્રણાલિકા કાંઈ માત્ર આધુનિકજ નથી આ ભટ્ટાચાર્યોની રચનાની અનેક શતાબ્દોના પૂર્વે જે વીરરસથી પરિપ્લુત ગ્રંથો રચાયા છે, તેનું પરિગીલન કરવાથી અતિ નિર્જીવ મનુષ્ય પણ સ્વદેશને માટે રક્ષકનમાં પ્રાણપણું કરવાને ઉત્સાહિત થઈ જાય છે

“જિતેન લખ્યતે લક્ષ્મીમૃતેનાપિ સુરાંગના । ક્ષણવિધ્વસિનિ કાયે કા ચિન્તા મરણે રણે ?”

આવા તેજસ્વી વચનોનું પરિશીલન કરીને સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વભવિતા ગૌરવની રક્ષાને અર્થે રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણનું બજીદાન પ્રસન્નતાપૂર્વક કોણ નહિ આપે ? ફાલ્ગુનગુર માનવદેહનો મોઢ પરી અનંત અને અક્ષય સ્વર્ગસ્થપનો તિરસ્કાર કોણ કરે ? રાજપૂતો કદિપણ રણભૂમિમાં પ્રાણપણું કરી સ્વર્ગસ્થપનો તદાવો લેવાનું ગુમાવ-વા નથી ઉપરાંત મકરના વીરરસપૂર્ણ ગ્રંથો તેમના ઉત્સાહની શક્તિ કરનારા પ્રધાન સાધનો છે.

એટલા કરે તો તેમને પ્રતિકાર કરેલા એ શું વિદોહીપણું છે ? ભયંકર સિંહના પંખમાંથી નિર્બલ અગ્નિની રક્ષા કરવામાં આવે એ શું વિદોહ છે ? રાડોડા આ સમયે નિર્બળ અગ્નિસમાનજ હતા. તેમણે સમસ્ત જીવનના સુખની આશા છોડી આશ્વસનથી અને જનમજ્જિનો ત્યાગ કરી ઔરંગઝેબનું અવસરન કર્યું હતું અને તેનાજ હિતને અર્થે જીવસદે કાળજીતરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. તેમનાં હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે મોગલપાદશાહ અમારા અમર્યાદ સ્વાર્થત્યાગનો ઉચિત પુરસ્કાર આપશે; અને અમારું કલ્યાણ કરવા તરફ દષ્ટિ રાખશે. આવી અશ્રદ્ધાથી તેમણે મુસલમાનોની વચ્ચે નિર્ભયતાપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો હતો અને રાજપૂત રક્તનોભય કરીને તેમણે પાદશાહના હિતનાં મોટાં મોટાં કામોં કર્યાં હતાં; પરંતુ તેમના આ સર્વ પરમઉપકારોનો અદલો પાદશાહે શો આપ્યો ? તેણે રાજપૂતોના પ્રત્યે કરેલા વર્તનથી આપણાં હૃદય કંપી ઉઠે છે અને તેને ખુનીની ઉપમા આપ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી ! ઔરંગઝેબે કાયરની પેઠે વૃદ્ધ જસવંતસિંહના જ્યેષ્ઠ કુમારને મારીને તેમના હૃદયમાં તીવ્ર પ્રહાર કર્યો અને આ બીપણ આઘાતથી દૂર દેશમાં તેમના પ્રાણ પણ જતા રહ્યા. અરે ! અંતે તેણે મહાત્મા જસવંતસિંહના આત્માને દુઃખિત કરવાને માટે તેમના માત્ર એક ઉત્તરાધિકારી અગ્નિતને પણ મારી નાખવાનો નિઃશ્ચય કર્યો ! શું આ રાજાનો ધર્મ ? આલો નરરાક્ષસ શું રાજાની ઉપાધિને યોગ્ય છે ? જે રાજા પ્રજાનાં સુખ તરફ દષ્ટિપાત કરતો નથી અને જે જાતિ, વર્ણ તથા ધર્મના ભેદ ખ્યાનમાં લઈને ભેદદષ્ટિ રાખી શાસન કરે છે, તે શું રાજાના નામને યોગ્ય છે ?

રાજપૂત અગ્નિતને નરરાક્ષસ ઔરંગઝેબના પંખમાંથી મુક્તિ મળી. રાડોડસરદારોએ તેને મિદાહના ટોપલામાં છુપાવી એક વિશ્વાસુ મુસલમાનના હાથમાં સમર્પણ કર્યો, તે સત્યપરાયણ મુસલમાન રાજકુમારને સંભાળપૂર્વક નિયત સ્થાનપર લઈ ગયો. તે મુસલમાનની સત્યપરાયણતા તથા વિશ્વાસપાત્રતા ખ્યાનમાં જોતાં તેના પ્રત્યે આપણને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થાય છે. જે સમયે હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું અને જે સમયે હિન્દુઓ ઉપર નિષ્ઠુર પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે સમયે એક મુસલમાને હિંદુરાજકુમારની રક્ષા કરી, એ ધટના અતિ અદ્ભુત છે ! ઉક્ત મુસલમાનનું આ કાર્ય કંઈ સાધારણ ગણી શકાય નહિ. અવશ્ય તે મુસલમાનનું હૃદય મહદુશ્વેષથી વિભૂષિત હતું. શોકની વાત છે કે ભાટકવિએએ આવા પરાંપકારી માણસનું નામ પણ જણાવ્યું નથી; તે મુસલમાન રાજકુમારને લઈને નિયત સ્થાનપર પહોંચ્યો ત્યાર પછી માત્ર થોડીજવારમાં વીર દુર્ગોદાસ શેષ સરદારોની સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા. પરાક્રમી દુર્ગોદાસ પોતાના અગ્નિ બાહુબળથી અસંખ્ય મુસલમાન સેનિકાની પ્રચંડ શ્રેણી બેઠોને બહાર નીકળ્યા હતા. તેમની પ્રચંડ તલવારના બીપણ પ્રહારથી અનેક વવનો પૃથ્વીપર પડ્યા હતા અને અનેક તેમની કાળમૃતિ બેઠને દૂરથીજ માર્ગ છોડી ઈધો હતો. દુર્ગોદાસનું સર્વાંગ ક્ષતવિક્ષત અને રુધિરથી આવૃત્ત યદ્ય અર્થ હતું; છતાં પણ તે હાથબાર પણ અટક્યા નહિ. તેઓ પોતાનું મહત્કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાને અવ્યાહત પરિશ્રમ કરવા લાગ્યા. વિધાતાએ અંતે તેમના બીપણ ઉદોગ અને અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગનું ઉચિત ફળ તેમને આપ્યું; અર્થાત્ તેમનાદાર અગ્નિતનું સંરક્ષણ યદ્યને અંતે તેઓ તેમને મારવાડના સંહત્સનપર આરૂઢ કરી શક્યા. રાજકુમાર અગ્નિ-તસિંહ તેમના કરેલા અસીમ ઉપકારો જીવનપર્યંત બૂલી શક્યા નહિ. ઉક્ત મુસલમાનનો સંબંધ પણ અગ્નિતની સાથે મરણપર્યંત રહ્યો હતો. તે નિર્ધન હતો, પરંતુ અગ્નિતનું તેણે સંરક્ષણ કર્યું હતું, તેથી તે પાછળથી ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરી શક્યો. અગ્નિતસિંહ યુવાવસ્થામાં આવી પોતાનો વંશપરંપરાગત અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા ત્યાંસુધી તે મુસલમાન જીવંત રહ્યો હતો. અગ્નિતસિંહે તેને પોતાના દરબારનો સભાસદ બનાવ્યો અને તેઓ તેને સદા ‘કાકા’ કહીને બોલાવતા હતા. તેમણે તેનું સન્માન વધારવાને માટે જે જગીર આપી હતી તે અજપર્વત તેના વંશને મોગલે છે.

રાજકુમારને લઈ વીરવર દુર્ગોદાસ કેટલાક સરદારોસહિત અર્જુન (આણ) ગિરિપર ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં એક એકાંત મંદિરમાં આશ્રય ગ્રહણ કરી અતિ સંભાળપૂર્વક રાજકુમારનું લાલન-પાલન કરવા લાગ્યા. તેમના અપૂર્વ લાલનપાલનથી પાલિત યદ્ય બાહ્યરાજકુમાર શુકલપક્ષના ચંદ્ર-માની પેઠે દિનપ્રતિદિન પરિપુષ્ટ થવા લાગ્યા. તેમને અત્યાચારી ઔરંગઝેબના વિદ્રોહાગ્નિમાંથી

સુરક્ષિત રાખવાને માટે દુર્ગોદાસ ગુપ્તરીતે વાસ કરવા લાગ્યા આ રીતે કેટલોક સમય વ્યતીત થયો, પરંતુ વસ્ત્રના પડમાં અગ્નિનો અગારો ક્યાંસુધી છુપાઈ શકે ? થોડાજ દિવસમાં રાજવાડામાં એવી લોકવાયકા પ્રચલિત થઈ ગઈ કે જસનતસિહનો એક પુત્ર જન્મિત છે અને વીરવર દુર્ગોદાસ તથા કેટલાક રાજપૂતસંઘારો તેમની રક્ષા કરે છે ત્રીન દાવાનવની પેઠે આ લોકવાયકા રાજપૂતસામ્રાજ્યમાં પ્રસરી ગઈ આથી સ્વલ્પ સમયમાં રાજપૂતોના દબા દબ રોડોડરાજકુમારને શોધી કાઢવાને માટે બહાર પડ્યા સૌથી પહેલાં તેઓ દુર્ગોદાસને શોધવા લાગ્યા અને આમ તેમ બમણું કરના કરતાં અતે તેઓ આશુ પરંતપર આવી પહોંચ્યા 'દૂનાડોને સરદાર આ વખતે ગુપ્તવેશી રાજકુમારને 'ધની' કહીને બોલાવતો હતો, તેથી તેને ઓળખી કાઢવામાં રોડોડોને કાંઈ પણ ડરકત નહીં નહિ આ પ્રકારે રોડોડોને પોતાના રાજકુમાર પ્રાપ્ત થયા, તેથી તેમના આનંદની સીમા રહી નહિ અને તેઓ તેમને મારવાડના સિદાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે દૃઢ એકતાના સૂત્રમાં પરિબલ થઈને જાતીય બળ એકત્રિત કરના લાગ્યા

તે વાતિમય ધ્યાન શીઘ્ર વીરભૂમિ બની ગઈ તે નિરાપદ ગુફામાં અને વૃદ્ધોની છાયાનીચે વીરરસના ઉપાસક રોડોડો, ભાટ અને ચારણકવિઓદ્વારા ગવાતા જાતીય ગૌરવના ગીત સાંભળી અત્યંત ઉત્સાહિત થઈ ગયા અને રાજકુમારની સત્તા દૃઢ કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તેમને એક પ્રયત્ન જાતિનું આક્રમણ શકવાને માટે યુદ્ધભૂમિમાં ઉતરવું પડ્યું અતિ પ્રાચીન કાળમાં ઇલા નામક એક પ્રાચીન રાજપૂત રાજવંશ મરૂભૂમિમાં રાજ્ય કરતો હતો ઇલાએ પ્રસિદ્ધ પુરીદર કુની એક શાખા છે રોડોડવીરો જ્યારથી મારવાડમાં ગયા ત્યારથી ઇલાકુળના રાજપૂતો પોતાના પ્રાચીન રાજ્યથી વચ્ચિન થઈ ગયા હતા રોડોડવીર યુદ્ધમાં મારવાડના રૈતાળ પ્રદેશમાંથી તેમના વશવૃક્ષને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું હતું રાજ્યહીન ઇલા રાજપૂતો તે સમયના પરાસ્ત થયેલા સામંતોની પેઠે હીનભાવથી કાળ વ્યતીત કરતા હતા, કિંતુ હજી તેમણે પોતાના રાજ્યને પુનરુદ્ધાર કરવાની આશા છોડી નહોતી આ વખતે તેમને સુસંધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ એ આશા સફળ કરવાને ઉત્થત થયા ઇલા વીરોની તે આશા શીઘ્ર પૂર્ણ થઈ, અર્થાત્ થોડા સમયમાં પ્રાચીન મદોરમાં ઇલા કુળની રાજ્યધ્વજ ફરકવા લાગી

પુરીદરવીરો આ વિજયથી અત્યંત ઉત્સાહિત થયા વળી રત્ન નામના એક રોડોડો આ સમયે જોધપુર જીતી લેવાની અભિયાપા ધારણ કરી અમરસિંહ નામના જે રોડોડરાજકુમારને તેની અધ્યક્ષતા અને કોષી સ્વભાવને લીધે રાજસિદાસનથી વચિત કરીને તેના પિતાએ કેશપાર કર્યો હતો અને જે શાહજહાનને મારવાને પ્રયત્ન કરતા સ્વયં રાજસભામાં માર્યો ગયો હતો, તેજ અમરસિંહનો પુત્ર આ રત્ન હતો એમ કહેવાય છે કે જોરગદોળ રત્નને જોધપુર જીતી લેવાને માટે ઉચ્ચેથી હતો ગમે તેમ હો, પરંતુ રત્નની આ એટલા સફળ થઈ નહિ વિશ્વાસુ રોડોડસંઘારો અજિતસિંહના

૧ રત્ન નામ બોહુ ■ અર નામ રાયસિંહ છે રાયસિંહ રાય અમરસિંહનો પુત્ર અને મહારાજા જસવત સિંહનો બહિરો હતો

૨ ઉદારદૃઢ શાહજહાનને અમરસિંહની કબજાકરે મર્યાદે તેના પુત્રને સિંધુ કરી નહોતી ઉસડ તેણે તેને નયોરતુ રાજ્ય આપ્યું હતું આ રાજ્ય તેના વંશમાં ચાર પેઢી સુધી રહ્યું પણ રોડોડરાજ્યને તેના વંશજોને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા પ્રભવ સહ શાહજહાનને અમરસિંહના પુત્રપત્નીને જુડ ઉદાર વતન કહ્યું હતું, તેજ ઉદાર વતન કોઈપણ વિભતીય રાજ્યને કોઈ પ્રભવન સાથે કહ્યું હોય એમ ઇતિહાસપરથી જણાઈ નથી કનૈલ યોદ સ્થાપરીતે જણાવી ગયા છે કે જો બારતવર્ષમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અચલ રાજવાની ઈચ્છા હોય તો આ પ્રકારની ઉદારતા પ્રભવત્રે દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે (વિશેષ માટે જુઓ મારવાડનો ઇતિહાસ અધ્યાય પાંચમીના અંતિમ ભાગપરની નોંધ)

(આ નોંધમાં આટલો સુધારો કરવાનો છે —અમરસિંહના વંશજોના હાથમાં નાયોરતુ રાજ્ય ચાર પેઢીઓ સુધી રહ્યું નહોતું મહામુસલમાનીઓ જે પેઢીઓ સુધી રહ્યું હતું

૩ જોરગદોળે જનચિનીના શુદ્ધમાં જસવત સિંહ પ્રત્યેના સ્ત્રી થઈને જોધપુર રાજ્ય રાયસિંહને અપાઈ કહ્યું હતું પરંતુ પાંચમી તેને આપવાનું બધ રાજવામાં આવ્યું અને જસવતસિંહના હાથમાં જોધપુર રાજ્ય રહ્યું રાયસિંહ જસવતસિંહની પૂર્વે મરણ પામ્યો હતો તેના મરણ પછી જોરગદોળે જોધપુરરાજ્યની સનદ ઇર્ષસિંહને આપી હતી, પરંતુ રોડોડોએ તેને પરાસ્ત કર્યો આથી જોરગદોળે તેનાપ્રત્યે અપ્રસન્ન થયો અને ઇર્ષસિંહ જોધપુરપર અમલ ચલવી શક્યો નહિ. રત્ન નામ રાયસિંહ અથવા ઇર્ષસિંહની જગ્યાએ આ પુરતડમાં કનૈલ યોદ લખેલું છે

અધિકારની રક્ષા કરવાને માટે રત્નની સામે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા અને તેમણે તેને હરાવ્યો. તેણે નારીને નાગોરના કિલ્લામાં ભરાઈ પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું. ત્યાર પછી રાડોડસરદારાએ ઇલાશ્વીઓપર આક્રમણ કરી તેમને મંદોરમાંથી દૂર નસાડી ચૂક્યા. ઔરંગઝેબે જે હેતુથી રત્નને બેંકપુર છૂટી લેવાને ઉત્સાહિત કર્યો હતો, તે હેતુ સફળ થયો નહિ. તે પૂર્વે તેણે યુદ્ધરિતે પોતાનો ઉદ્દેશ કળાશ્રૂત કરવાની યોજના પૂર્ણ કરી હતી; પરંતુ તે નિષ્ફળ થઈ હતી. આ રીતે પોતાની સમસ્ત યોજાઓ નિષ્ફળ થયેલી બેંકપુરને તે પોતે કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો.

એક પ્રયત્ન સેના લઈ ઔરંગઝેબે મારવાડપર આક્રમણ કર્યું. બેંકપુર ચોતરફથી ઘેરાઈ ગયું. આ આક્રમણની ગતિ કોઈ રીતે શક્યું નહિ. તેના દરાશ્ત્ર માસમાંથી રાજધાનીનો ઉદ્ધાર કોઈ કરી શક્યું નહિ. બેંકપુર ઔરંગઝેબના અધિકારમાં ગયું. બેંકપુરની સર્વ શોભા નષ્ટ થઈ અને તેનું સમસ્ત સૌંદર્ય યવનોના પદથી દલિત થયું. યવનોએ યમની પેઠે બેંકપુરમાં પ્રવેશ કરીને રાડોડોનું સર્વ દ્રવ્ય લૂટી લીધું. ત્યાર પછી મેડત્રા, ડીડવાના અને રાહત એ ત્રણ મોટાં શહેરા પણ બેંકપુરની હસ્તાને પ્રાપ્ત થયાં.

મારવાડને પોતાના અધિકારમાં લઈ મુસલમાનોએ તેની દુર્દશા કરવામાં કાંઈ ત્રુટિ રાખી નહિ. તેમણે નગરા, કરબાઓ અને ગામોને લૂંટી ઢિન્ન-લિન્ન કરી બાળા નાખ્યાં. યવનોએ દેવમંદિરા, સ્તંભો આદિ વસ્તુઓ જમીનદોસ્ત કરી અને દેવમૂર્તિઓને ખંડિત કરી પદ્મસિત કરી નાખી. પવિત્ર મૂર્તિઓની રક્ષા કોઈ કરી શક્યું નહિ. જે દેહલાક માણસો અગ્રેસર થઈ હિંમત ધરી તેમની સામે થયા તેમનામાંના ધણાએ યવનોના હાથથી પોતાના પ્રાણ સુમાર્યા અને જે શ્રવિત રહ્યા તેમને ભ્રષ્ટ કરીને યવનોએ બળાત્કારે મુસલમાન બનાવી દીધા. મારવાડમાં ધૈર્ય ધૈર અરાજકતા, હત્યા અને મોંઘવારીએ બીપણ સ્વરૂપ ધારણ કરી બ્રમણ કરવા માંડ્યું. સમસ્ત મારવાડ મહાભયંકર રમશાનભૂમિરૂપ થઈ ગયું. નગરો અને કરબાઓ ભસ્મીભૂત થવા લાગ્યાં. અનેક નગરો અને ગામો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં. રથને રથને ધૂતરાણિ અને અગ્નિવાહાઓ દેખાવા લાગ્યાં. રથને રથને ઢિન્ન-લિન્ન મંદિરના પ્દ્મસાવરોએ જણાવા લાગ્યા. મુસલમાનોએ મંદિરો તોડીને તેને સ્થાને મસ્જિદો બંધાવવા માંડી. મહોનમત મુસલમાનો પૃથ્વીપર પડેલી દેવપ્રતિમાપર પિશાચોની પેઠે પહાધાત કરવા લાગ્યા. રણમાં ધાયલ રથને પૃથ્વીપર પડેલા રાજપૂતો હૃદયવિહારક સ્વરથી પોકાર કરવા લાગ્યા. આ પાશવ અત્યાચારથી થયેલાં ભયંકર દશ્યો બેંકપુરે ઔરંગઝેબ પ્રસન્તાપુર્વકે પોતાના પાટનગરમાં ચાલ્યા ગયાં. તેનું હૃદય કિંચિત્ પણ કંપિત થયું નહિ. નિર્મલરાય, તેનું હૃદય પાપાણુસમાન કઠોર થઈ ગયું હતું; નહિ તો શું તે આ ભયંકર દશ્ય બેંકપુર પર પડેલા રાજસિંહ સિસોદીઆ રાડોડોને એકત્રિત કરી અત્યાચારી યવનસમ્રાટની સામે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. આ સમયે રાણા રાજસિંહે પોતાની તીલણ લેખિનીથી અત્યંત તેજસ્વી લાપામાં ઔરંગઝેબપર એક પત્ર લખ્યો હતો, જેનો અનુવાદ મેવાડના ઇતિહાસમાં અપાઈ ચૂક્યો છે.

ઔરંગઝેબે રાજપૂતોનો નાશ કરવાને માટે તહલ્લુરખાને સત્તર હજાર સૈનિકો સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં મોકલી આપ્યો અને તે ગોતે પણ અજગેર સુધી ગયો. મેડત્રીઆ રાજપૂતો તેમનું આક્રમણ રોકવાને માટે પુષ્કર આગળ સજ્જ થઈને ઊભા રહ્યા. ભગવાન વરાહના પવિત્ર મંદિરની આગળ પુદ્ગો અરંભ થયો. મેડત્રીઆઓએ પુષ્કળ યવનોનો નાશ કર્યો; પરંતુ તેઓની સંખ્યા થોડી હોવાથી અંતે સંવત ૧૭૭૧ના ભાદ્રપદ માસની એકાદશીને દિવસે તેમનો ત્યાં સંહાર થયો.

તહલ્લુરખાં ધીમેધીમે આગળ વધવા લાગ્યા. મુરધરના નિવાસીઓ પ્રાણ બચાવવાને માટે પહોડોની તરફ નાસવા લાગ્યા. યવન સેનાપતિની ગતિ રોકવા માટે રૂષા અને કૂંપા નામના બે ભાઈઓ યુદ્ધા નામના રયાનમાં આવ્યા; કિન્તુ તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ નહિ. પચીસ માણસોસહિત તેઓ રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. મુસલમાન વરસાદની પેઠે ઔરંગઝેબે પોતાની સ્નેહસેના મારવાડપર છોડી દીધી. તે અજબદુર્ગમ ફળવ પાંચ દિવસ રહ્યો. ત્યાર પછી તેણે ચિતોડ તરફ દ્રવ્ય કરી. તે ચિતોડમાં પહોંચ્યો કે તરતજ

ચિતોડની અત્યંત શોભનીય દશા થઈ ગઈ ચિતોડના મરતકપર જાણે વજાયાત થયો શિશુ રાજ-
કુમાર અગ્નિતસિદ્ધ ગેવાડના રાણાની ગદ્યાનીચે દતા તેથી ગેવાડ અને સિમેદિયાઓ સાથે મળીને ચી-
રગજેબનું આક્રમણ રાખવાને માટે તેની સામે ગયા મુસનમાનેનું બળ અધિક નેધી તેમણે ગળ-
કુમારને એક રાત્ર રથાનમાં છુપાવી રાખ્યા દિલીપતિ સમસ્ત પ્રદેશનો વિધ્વસ કરતો કરતો દેહવા
ડીની સમીપ આવ્યો કુભા, ઉમસેન અને ઉદા આદિ રાઠોડાએ તે ગિરિમાર્ગમાં ખડા રહી તેના
આક્રમણની પ્રયત્ન ગતિ રાખી આ ગિરિમાર્ગમાં થઈને ઔરગઝેબે બચારે ઉદેપુરપર આક્રમણ કર્યું,
ત્યારે આગ્રિમ ચિતોડમાં હતો આ વખતે ઔરગઝેબને એવા સમાચાર મળ્યા કે દુર્ગાદાસે ઝાંતો
રપર આક્રમણ કર્યું છે આ સમાચાર સાંભળતાની સાથે જ ઔરગઝેબ અજમેર તરફ પાછો ફર્યો
જતી વખતે તે મુકર્મખાને એવી આજ્ઞા કરતો ગયો કે તમે ઝાંતોરમાં બિહારીને સદાય કળને
દુર્ગાદાસ ખડણી એમ્દી કરતા કરતા બેધપુર પહોંચ્યા

હવે ઔરગઝેબનું મસ્તક મર્ચથી ફરી ગયું તેણે એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં
બસ એજન્ડા ધર્મ રાખીશ અને તે મુસનમાનધર્મજ રાખીશ આ પાશવપ્રતિજ્ઞા તે ધણે અંશે પાળી
શક્યો હતો રાજકુમાર અકબરને તેણેતદબ્દરખાની નિમ્ન મોઝી આપ્યો દેશમાંયેતરફ લૂટફાટ, બળબુ મારવુ
વગેરે ફેલાઈ રહ્યું સમસ્ત દેશ ધોર રમશાનવત્ બની ગયો વિજયથી ગવોન્મત બનેના મુસનમાને સર્વ
બીજા અત્યાચાર કરવાલાગ્યા હતાપરિશ્તે બેધપુરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો કિંતુ
ફેલાવત વીરોએ રાધમાં ખડૂન ધારણ કરી ખત્તામુરમાં તેમની સામે થઈ તેમનો નાશ કર્યો
મુરખર દેશાધિપતિ પણ રાવની પદ્મીથી વચિત થયો પુરિહર સોફાને મારવાડના અધિપતિ બનાવનાની
પાદશાહની ધ્વજા હતી, પરંતુ તેની તે ધ્વજા સવત ૧૫૩૬ ના જ્યેષ્ઠ માસની ત્રયોદશીને દિવસે
વિકળ થઈ

અરવલ્લીના પર્વતોએ રાઠોડાને આશ્રય આપ્યો તેઓ આ દુર્ગમ અને નિર્જન પ્રદેશમાંથી
વારવાર બહાર આવી મુસનમાનેને ધાન્યની પેઠે કાપી નાખતા અને તેમનું અન્નધન લૂટી લેતા હતા
આથી ઔરગઝેબને પ્રિયિત્વ પણ થાતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ રાઠોડા દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક બળવાન
થતા ગયા તેઓ દિવસાનુદિવસ સ્વદેશને માટે વિશેષ આત્મભોગ આપવા લાગ્યા તેમણે ઔરગઝેબને
નાશ ત્રાણ પોકારવાવાની ઠંડ પ્રતિજ્ઞા લીધી એક દને ઝાંતોરપર આક્રમણ કર્યું અને બીજા દને
સિવાનાપર આક્રમણ કરવાને તત્પર થયું ઔરગઝેબે રાણાની સાથે યુદ્ધ કરવું છોડી દઈ પોતાની
સમસ્ત સેના મારવાડમાં મોઝી વીગેસરી રાણા રાજસિંહે અગ્નિતે આશ્રય આપી પાદશાહનો ક્રો
ધારિ અલ્પત પ્રચ્છાદિત કરી દીધો હતો તેમણે પોતાના પુત્ર બીમસિંહના રાધમાં સિસોદીઆસેનનો
ધાર સોપી તેને રાઠોડાને સહાય કરવા માટે મોકલ્યો આ સમયે ધન્ડલાન અને વીરવર દુર્ગાદાસ
રાઠોડાસેનને લઈ ગોડવાડમાં નિવાસ કરતા હતા સિસોદીઆવીર બીમસિંહ પોતાના દનસંહિત ત્યા
જઈ તેમને મળ્યા રાજકુમાર અકબર અને સેનાપતિ તદબ્દરખા મોગલસેનાને લઈ તેમની સામે
થયા નાદાન નગરમાં યુદ્ધારંભ થયો ધણી વાર સુધી યુદ્ધ આલ્સુ તેમાં પુષ્કળ સૈનિકો માર્યા ગયા
રાજકુમાર બીમસિંહ પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા રાણા બીમસિંહની સેના રાઠોડાના પ્રયત્ન દુર્ગસ્વરૂપ
હતી વીર ધંદલા અત્યંત અદ્ભુત વીરતા પ્રકાશિત કરી ઉદાવત જેવાની સાથે રણજીમમાં પડ્યા
સેનાનિગ અને દુર્ગાદાસે પણ તે દિવસે અતૈકિક શૌર્ય પ્રદર્શિત કર્યું

રાજપૂતોની વીરતાને તે એક સુસિદ્ધ દિવસ હતો તે દિવસ પછી રાઠોડાકુળની ગૌરવગરિમાં
હુમ્મ થઈ ગઈ ગૌરવગરિ મારવાડ હવે હીનદશાને પ્રાપ્ત થયું રાઠોડા તે દિવસની ઘટના બૂરી શકશે નહિ
જે દિવસે તેઓ તે દિવસની ઘટના જુરી જશે તે દિવસે રાઠોડાનું નામ જગતમાંથી હુમ્મ
થઈ જશે તે પવિત્ર દિવસે રાજપૂતવીરોએ સ્વદેશની સ્વતંત્રતા તથા સ્વભતીય રાજની રક્ષાને માટે
જે અતુન આત્મત્યાગ તથા વિપુલ વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી તે જોઈને રાજકુમાર અકબર પણ
એકદિત થઈ ગયો હતો તેનું પાયાજીમય હૃદય પણ પીગળી ગયું હતું પોતાના બળના મદદથી ઉન્મત

૧ મેનાડના બાઈકવિઓ જાણે છે કે રાઠોડાની સાથે મુસલમાનોને આ સમયે એક બીજા યુદ્ધ પણ થયું
હતું આ યુદ્ધમાં રાજપૂતોએ ૧૨૪ વીરતા અને મહાન અતુરણી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો

બનીને પોતાની દુરાકાંક્ષાની પરિસ્થિતિ માટે તેણે રાજપૂતોપર નાના પ્રકારના અત્યાચાર કર્યા હતા; પરંતુ હવે તે પોતાના મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. તે પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો:—“મારા પિતાએ આ વીર જાતિ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો સામ્રાટે સંકલ્પ કર્યો છે કે તે કંઈ સમજી શકાતું નથી.” વાસ્તવમાં પરાક્રમી રાજપૂતોની વીરતા જોઈને તેના હૃદયમાં શોક ઉત્પન્ન થયો હતો અને શોકના રિંગથી રસથી તેના હૃદયની કોર વૃત્તિઓ પીગળી ગઈ હતી. તેણે સેનાપતિ તહવરખાંની આગળ પોતાના હૃદયનો ભાવ પ્રકટ કરી દીધો અને પોતાના પિતાની નિષ્કૃસ્તાનું વર્ણન કરી કુખ-સહિત કહ્યું:—“આવા સાદસિક અને વિશ્વાસુ સામ્રાટેને સ્તેવનધનથી અભિષેક કરી પાદશાહ સાથે કામ ક્યું નથી.” આ વચનો સાંભળી તહવરખાંનું હૃદય પણ પીગળી ગયું અને તેણે પણ પોતાની સંતાનુભૂતિ પ્રકટ કરી. ત્યાર પછી સાદમજા અકબરે દુર્ગાદાસની પાસે એક દૂત મોકલીને કહેવડાવ્યું કે:—“રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થવાની જરૂર છે; માટે એક વખત મારી સાથે રાજપૂતોનો મેળાપ થવો જોઈએ.”

રાડોડવીર દુર્ગાદાસે રાડોડસરદારોને એકત્રિત કરી સર્વની સં-ગુપ્ત અકબરની મુલાકાત લેવાને પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો; કિંતુ પ્રાપ્ત: સર્વ રાજપૂતોએ આ પ્રસ્તાવપ્રત્યે પોતાની અસંમતિ પ્રકટ કરી. કેટલાક સરદારોએ કહ્યું: “કપરી મવન વિશ્વાસઘાત કરી રાડોડગુજનો નાશ કરશે.” કેટલાકોના મનમાં એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે દુર્ગાદાસને અકબરની સાથે કંઈ સંબંધ છે; નહિ તો સંધિને માટે તે આટલો બધો આશ્રય સામ્રાટે કરે? સરદારોને આ પ્રકારે સંદેહ કરતા જોઈ તેમજની દુર્ગાદાસ બોલી ઉઠ્યા: “સરદારો! તમે વૃથા બચ્ચીત થઈને નાના પ્રકારના સંદેહ સામ્રાટે કરો છો! મનમાં ભય અને સંદેહ ધારણ કરવો એ શું વીરોનું કામ છે? શું રાડોડોનું બાહુબળ હુમ્મત થઈ ગયું છે? શત્રુઓ બ્યારે સંધિ સ્થાપન કરવાનું કહી સ્વયં આપણી સાથે મિત્રતા બાંધવા માગે છે, ત્યારે આપણે જો તેમની સાથે નહિ મળીએ તો તેઓ આપણને બીકણુ માનશે. આપણા શરીરમાં બળ હોવા છતાં આપણે આ પ્રકારનું કલંક સામ્રાટે વહેરી લેવું? ચાલો, આપણે સર્વ એકત્રિત થઈને મુસલમાનોના મુકામપર જઈએ. જો મુસલમાનોના મનમાં કપટ હશે તો શું આપણે સર્વ મળીને તેમનો સંહાર નહિ કરી શકીએ? શું મનુષ્ય કદિ ગોધમાળાને રોડી શકે છે?” વીરવર દુર્ગાદાસનાં તેજોમય અને ગંભીર વચનોએ સરદારોના હૃદયનો સર્વ અધિકાર દૂર કરી દીધો. તેમણે સાદમજા અકબરની મુલાકાત લીધી. તેમણે પોતપોતાના હૃદયના ભાવ પરસ્પરની સમક્ષ પ્રકટ કર્યા. ત્યાર પછી શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. ઉભયપક્ષ વચ્ચે સંધિ થઈ. તત્કાળ ઉભય-પક્ષની સંમતિથી અકબરનાં મસ્તક ઉપર રાજજન શોભામય થયું. ત્યાર પછી સભા બરખાસ્ત થઈ.

પછી અકબરે પોતાના નામના સંસ્કૃત યજ્ઞાવ્યા અને પોતાના રાજ્યની ચારે તરફની સીમા નિશ્ચિત કરી. અકબર હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ થયો અને મોગલસામ્રાજ્યના એક સામ્રાટેએ તેને “ભારતેશ્વર” ની ઉપાધિ આપી. બંદોબસ્ત તેની કીર્તિનાં જ્ઞાન ગાવા લાગ્યા. આ સમાચાર અજમેરમાં બ્યારે પાદશાહ જોરગંજેબને કાને પડ્યા, ત્યારે તેના હૃદયમાં ભયંકર વજાઘાત થયો. તેની વ્યથાનો પાર રહ્યો નહિ. તેને કિંચિત્ પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. તે જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો તે તરફ તેને ભયંકર ચમત્કૃતિ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. તેને ખબર મળી કે રાડોડવીર દુર્ગાદાસ અકબરની સાથે મળી ગયા છે. આ સર્વ સમાચાર સાંભળી જોરગંજેબની સર્વ આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. દારણ ક્રોધ, વિષાદ અને મનોવેદનાથી તે પોતાની મૂંઝેલા વાજ અને ઝોટ કરડના લાગ્યો. આ વૃત્તાંત અલ્પ સમયમાં સમગ્ર દેશમાં પ્રસરી ગયું. દેશમાં જેટલા રાડોડો હતા, તે સર્વ અકબરનું હિંત સાધવાને માટે તેની પતાકાનીએ આવીને ઉભા રહ્યા. ભારતનું રાજ્ય બે ભાગોમાં વિભક્ત થઈ ગયું અને તેના બે સમ્રાટો કહેવાવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ અત્યાચારી જોરગંજેબના લોહબંધનમાંથી મુક્ત થઈને પુનર્જીવિત થયો.

જોરગંજેબ મહાસંકટમાં આવી પડ્યો. એકત્રિત થયેલા રાજપૂતોના ક્રોધથી તેનું સિંહાસન વારંવાર કંપાયમાન થવા લાગ્યું. તેના રાજ્યમુકુટે પૃથ્વીપર પતિત થવાની તથારી કરી. તેને ભય ઉત્પન્ન થયો કે અવસ્ય મને પદબ્રજ કરવામાં આવશે. તે જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો હતો તે તરફ તેને

રાજપૂતોનો ક્રોધાગ્નિ ભય કર તેજથી પ્રકાશિત થતો જણાતો હતો આ અગ્નિમાથી બચવાનો તેને કાંઈપણ ઉપાય જણાયો નહિ તેને બધું, આત્મ કે ઇષ્ટમિત્ર કાંઈના પણ આશ્રય રહ્યો નહિ તેના પદ-ભ્રષ્ટ થવાનો ભય અત્યંત દૃઢ થયો; તે જતા પણ ઔરંગઝેબ નિરત્માય થયો નહિ તે આશા અને ખતથી ઉત્સાહિત થઈને પોતાનો મનોગ્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કપટ એ તો તેના જીવનનો ચિરમિત્ર હતો તેનાપર બ્યારે બ્યારે સકટ આવી પડતું, ત્યારે ત્યારે તે શપ્તા અને કપટની સહાયથી તેમણી યુક્ત થતો આ વખતે પણ તેના ઉપરોક્ત ઉભય મિત્રોએ પ્રયત્ન સેનાની પેટે તેને સહાય કરી આ વખતે પણ ચતુર મોગલસમ્રાટ આજ ઉભય મિત્રોની સહાયથી શીતળ સકટમાંથી યુક્ત થયો આ સર્વ વૃત્તાત મોગલોના ઇતિહાસમાં તથા મેવાડ અને મારવાડના ભટ્ટ-અથવા વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવેલો છે, પરંતુ તે અથવા સામ્ય જણાતું નથી અને તો માત્ર ભટ્ટ અથવા માથીજ અનુવાદ કર્યો છે -

“ અગણિત રાજપૂતોની માથે અકબર અબ્બેસ તરફ ગયો ઔરંગઝેબ તરતજ સમજી ગયો કે હવે પિતાપુત્ર વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થયો, માત્ર સાનધાન રહેલું પરમ આવશ્યક છે આ બાજુ અકબર તદ્દવ-રખાના હાથમાં સમસ્ત ભાર અર્પણ કરી અગ્નિથી પરિવેષિત થઈ નૃત્ય, ગાન અને વિવાસભોગમાં સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો તે બાજુ ઉપર સર્પણ શ્રદ્ધા રાખતો હતો આપણે બાબના રમકડા છીએ, બામ્ય આપણને જેમ નચાવે છે તેમ આપણે નાચીએ છીએ, એમ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો હતો હવે તદ્દવરખાને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે ને તમે અકબરને પાદશાહના હાથમાં સમર્પણ કરશો તો તમને પુષ્કળ પુરસ્કાર મળશે આ સમાચાર સાંભળી તેણે રાત્રિને સમયે યુદ્ધપેદ પાદશાહની સુલાકાત લીધી અને તેનાજ સુકામપરથી રોડોડાપ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો “ આપની સાથે અકબરને જે મધિ થઈ હતી, તેમાં હું અચિન્વચ્છ હતો, પરંતુ જે બધે જનને રાષ્ટ્ર ગમ્ય હતું, તે બધું હવે તૂટી ગયો છે પિતાપુત્ર પુત્ર મળીને એક થઈ ગયા છે, તેથી આપણે પરસ્પર જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પૂર્ણ થવી કદિન છે, માટે મને આશા છે કે આપ આપના દેશમાં પાછા ચાલ્યા જશો ” પત્ર લખાઈ ગયો વિશ્વાસવાદી તદ્દવરે તેના ઉપર પોતાની મહોર કરી અને એક વિશ્વાસુ હૂતને રોડોડોની જાવણીમાં લઈ જવાને આપ્યો પછી તે પુરસ્કારની આશાથી ઔરંગઝેબની નિકટ ગયો, પરંતુ તે દુષ્ટને વિશ્વાસવાદનું ઉચિત ફળ મળ્યું હતું તે પાદશાહની સાથે વાત પણ ન કરી શક્યો, એટલામાં પાદશાહે સ્વયં પોતાના હાથથી તેની ગરદન કાપી નાખી આ રીતે તદ્દવરખાને પાપી આત્મા આ હોકનો ત્યાગ કરી ગયો આ તરફ અર્ધરાત્રીના સમયે ઉક્ત હૂતે રોડોડોની જાવણીમાં પ્રવેશ કરી ઉક્ત પત્ર તેમને આપ્યો અને કહ્યું કે, તદ્દવર માર્યો ગયો છે આ પત્ર વચાઈ રહ્યો કે તરતજ સમસ્ત રાજપૂતોમાં હાલકાર પ્રવર્તી રહ્યો ભયમસ્ત રોડોડો શીઘ્ર પોતાપોતાના અશ્વપર આશ્લેષ થઈ, ગજકુમાર અકબરના સિપરથી એક કોશ દૂર જઈ ચાલ્યા આ સમાચાર અકબરની જાવણીમાં પણ ફેલાઈ ગયા તેના માણસો પણ સહા પાદશાહની પેટે આમ તેમ વિખગાઈ ગયા, પરંતુ આ સમયે પણ અકબરની મોહનિદ્રા તૂટી નહિ, આ સમયે પણ તે નાવિકાઓ અને ગવૈયાઓથી દોરાઈને આ-મોદપ્રમોદ કરી રહ્યો હતો ”

ભટ્ટકવિલિખિત ઉપરોક્ત વર્ણન વાચવાથી રાજપૂતોની મુર્ખતાનો સારો પરિચય આપણને મળે છે રાજપૂતો પવનથી હાલતા પાદશાહની પેટે ચચળ મનના હોય છે તેઓ દીર્ઘ વિચાર કર્યો વિના પ્રત્યેક કાર્યમાં અવૃત્ત થાય છે ઉન્નત પદદાર તેમને જે સમાચાર મળ્યા, તે તેમણે સત્ય માની લીધા અકબર તેમની પાસેજ જાવણી નાખીને પડ્યો હતો તે વાત પણ તેમણે લક્ષમાં લીધી નહિ ઉપરોક્ત સમાચાર સત્ય છે કે અમત્ય તેની શોધ કરવાનો તેમણે કિચિત પણ પ્રયાસ કર્યો નહિ તેમણે જે વાત સાંભળી તે વધુ વિચાર કર્યો વિના સત્ય માની લીધી અને મિથ્યા મ્દવનાને વશ થઈ તેઓ ક્ષણમાત્રમાં અન્ય રથેજ ચાલ્યા ગયા ઉપરોક્ત ઘટના જોતા રાજપૂતોના સંબંધમાં આવા

૧ ઔરંગઝેબે સ્વહસ્તે તદ્દવરખાને માર્યો નહોતો તેને વિશ્વાસ આપીને મોહાવ્યો, પરંતુ બ્યારે તે દરબારમાં સરસ્વ જવા લાગ્યો ત્યારે તેના પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આ પો આથી તે પાછો ફર્યો પરંતુ બ્યારે તેણે પોતાની પીઠ ફેરી કે તરતજ પેદેદારીએ તેને કાપી નાખ્યો

વિચારો આપણા મનમાં ઉદ્ભવે એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે, કિંતુ વાસ્તવમાં રાજપૂતો એટલા બધા અચળ મનના નથી. સત્ય વાત તો એ છે કે વિશ્વાસઘાતી મુસલમાનોએ તેમને વારંવાર છેતર્યા હતા, તેથી હવે તેમણે તેમનો કિંમિત પણ વિશ્વાસ કરવાનુંજ છોડી દીધું. તેઓ અકબરને માહત્તા હતા અને તેના હિતને માટે તેમણે ખુદ ગ્રહણ કર્યું હતું, તોપણ અકબર મુસલમાન હતા, તેથી તેઓ તેને પણ વિશ્વાસઘાત કરે એવો માનતા હતા. આજ કારણથી તેઓ તેનો ત્યાગ કરીને રાતોરાત ચાલ્યા ગયા.

હવે અકબરની મોહનિદ્રા ભગ્ન થઈ. રોકડોડેના છાવણી છોડીને ચાલી ગઈ, ત્યાર પછી તે જનગૃહ થયો. પોતાની સેના પોતાને છોડીને ચાલી ગઈ ત્યારે તેણે ધાર્મ્ય કે હું મારા પોતાનાજ દોષથી વિપદગ્રસ્ત થયો છું. વિશ્વાસઘાતી તદ્દવરને ઉચિત ફળ મળેલું જણી તે પરમ સંતુષ્ટ થયો અને તેના પ્રેતાત્માને શતાવધિ શાપો દઈ પોતાની પધાયન કરી ગયેલી સેનાની તપાસ કરવા લાગ્યો. આ સમયે તેની પાસે પૂરાં એક હજાર ગુરુખ્યો પણ નહોતાં. ધણીવાર મુઘી જમણ કર્યા પછી તે પોતાની નારી ગયેલી સેનાની નિકટ પહોંચ્યો. તેને સાથે લઈ તે પોતાના રાજપૂત મિત્રોની તપાસ કરવા લાગ્યો. તેઓ મળ્યા એટલે તે પોતાની જાતને તથા પોતાના પરિવારને તેમના દાશમાં સમર્પણ કરીને બોલ્યા:— “જો આપની કૃદ્ધિ હોય તો મારો વધ કરો અને કૃદ્ધિ હોય તો જીવિતદાન આપો.” અકબરનાં આ વચનો સાંભળી રાજપૂતો તેનો ત્યાગ કરી ચડ્યા નહિ. તેઓ પુનઃ તેની સાથે મળી ગયા.

રોકડોડેએ પોતાને શરણે આવેલા શાહજહાં અકબરને કેવી રીતે પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, તેનું વર્ણન કેવિ કૃષ્ણદાને ઉત્તમ શૈલીમાં કર્યું છે:— “જ્યારે અકબરે આશ્રયને માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેને કેવા પ્રકારે શરણે રાખવો અથવા શરણે રાખવો કે નહિ તે સંબંધે રોકડોડેસરદારે વિચાર કરવા લાગ્યા. આંપાવત, કૂંપાવત, પાતાવત, લાખાવત, કણીત, કુંગરાત, ગ્રેહતિયા, વરસિં-હોત, ઉદાવત, વીદાવત આદિ સામંતો પોતપોતાના પદાનુસાર આસનપર બેઠા. ભટ્ટકવિઓ એક પછી એક સર્વ સામંતોના પૂર્વજોનાં શુભગાન કરવા લાગ્યા. અકબરને શરણે રાખવાના સંબંધમાં અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. પ્રત્યેક સરદારે રહસ્યપૂર્ણ અને તેજસ્વી વચનોદ્વારા મુસલમાનોના આચારવિચાર અને પોતાના અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યા. પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી સભા બરખાસ્ત થઈ. અંતે સર્વનો અભિપ્રાય થયો કે પ્રાણીતપર્યંત અકબરનું રક્ષણ કરવું. આંપાવત સરદારનો કનિકા બંધુ જેત અકબરના કુટુંબનો રક્ષક નિભાયો. આ પ્રકારે તે દિવસે રોકડોડેકુલના જીવનનાટયનો એક બૃહત્ અંક શરૂ થયો. વીરવર દુર્ગાદાસ આ અંકમાં મુખ્ય પાત્ર બન્યા.” એક કવિએ પોતાની પ્રતિભાશાળી પાણીથી એમનું મદદ ચરિત અત્યંત હૃદયપ્રાદી બતાવી દીધું છે. તેણે કહ્યું છે કે:—

“જનની સુત જોસા જને, જોસા દુર્ગાદાસ;
બાંધ મુકાસો રાખિયો, બિન થેળા આકાશ.”

વીરવર દુર્ગાદાસ રાજપૂતચરિતના એક ઉત્તમ આદર્શસ્વરૂપ હતા. તેઓ જેવા વીર હતા તેવા અગ્રુર પણ હતા. તેમની અસીમ જીહ્વિ અને પરાક્રમના પ્રભાવથી મારવાડની ભૂમિનો ખ્વંસ થતો અટક્યો હતો. તેમણે મહાન આત્મબોગ આપી રાજકુમાર અકબરના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી અને ભીષણ સમરસાગર તરી અસંખ્ય વિષમ સંકટોમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ઔરંગઝેબ આ રોકડોડે-વીરથી અત્યંત લાયકામંદ હતા. વીરવર દુર્ગાદાસના સંબંધમાં અનેક મનોહર વાતો સાંભળવામાં આવે છે. આ વાતો પૈકી એક જરૂર લખવામાં આવે છે. ઔરંગઝેબે પોતાના ભીષણ શત્રુ શિવાજી અને દુર્ગાદાસનાં મિત્રો લાવવાની આજ્ઞા કરી. મિત્રકાર ઉક્ત ઉભય વીરોનાં મિત્રો લઈ તેની નિકટ ગયો. આ મિત્રો સર્વોચ્ચપૂર્ણ હતાં. શિવાજી એક આસનપર બેઠા હતા અને દુર્ગાદાસ પોતાના ભાડાની અણીવતી એક રેટલી છેદી તેને અગ્નિના અંગારાપર ચોંટા રહ્યા હતા. આ ઉભય પ્રયત્નશીલોનાં મિત્ર બેતાંની સાથેજ ઔરંગઝેબ પોકારી ઉઠ્યો: “હું આ પહાડી ઉંદર (શિવાજી) ને તો બળમાં આંધી શકીશ; પરંતુ આ ફતેરો મારો કાળ જન્મ્યો છે.”

શાહજહાં અકબરની સાથે મળીને વીરવર દુર્ગાદાસ ઔરંગઝેબની પાછળ પડ્યા. તેમણે લખીનદી-

ના તટપર ઐર ગઝેબપર આક્રમણ કરવાનો પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો આ બાબુ ઐર ગઝેબ પોતાના કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે વિચિત્ર પ્રકારનો યત્ન કરી રહ્યા હતા, અર્થાત્ દુર્ગોદાસને લોભ દર્શાવી વશ કરવાનો પ્રયત્ન તે કરતો હતો તેણે પ્રથમ તેમના પર આઠ હજાર મુદ્રા (ભદ્રમ થોમા ૪૦ હજાર મુદ્રા ૮૫૫ છે) મોકલી આપી. યત્નર રાજપૂતવીરે તત્કાળ આ મુદ્રા લઇ તે અકબરને આપી દીધી દુર્ગોદાસના આ કૃત્યથી યવનરાજકુમાર પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેણે આ પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યમાનો કેટલાક લાગ તેમના સરદારને તથા બીજાને લાગ અન્ય સેનાપતિઓને આપી દીધા ઐર ગઝેબનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ ન્યારે તેણે જોયું કે રાજપૂતવીર દુર્ગોદાસ લોભને વશ થશે નહિ ત્યારે તેણે પોતાના વિદોહી પુત્રને પકડી લાવવાને માટે એક સેના મોકલી અકબર અત્યંત લયભીત થયો. તે સારી પેઠે સમજી ગયો, હતા કે -“ પિતાના હાથમાં જવાથી ખચવાની આશા નથી જો હું તેના હાથમાં સપડાઈશ તો મારે અપમાનિત થવું પડશે અને મારો ઉન્નતિનો માર્ગ સદાને માટે બંધ થઇ જશે ” આવો વિચાર કરી તેણે પોતાના પિતાના રોપાગ્રિથી દૂર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને લયભીત થયેલો જોઇ દુર્ગોદાસ બોલ્યા “ આપના જીવનને માટે હું જવાબદાર છું અને માર્ગ વિના પાદશાહ આપનો વધ કરી શકશે નહિ ” દુર્ગોદાસ અકબરને બચાવવાનો બીજાણુ ડચન કરવા લાગ્યા સોમિ ગદેવના હાથમાં શિશુ રાજકુમાર અન્નિતસિહના રક્ષણને ભાર સોંપી તેઓ અકબરને લઇને દક્ષિણ તરફ ગયા. જે પ્રસિદ્ધ રાજપૂતવીર શાહજહાં અકબરના અગરક્ષક બની ગયા હતા, તેના નામો કવિ કર્ણોદાને જણાવ્યા છે અને તેમની અગાધ કીર્તિના જ્ઞાન ગાયા છે આ સર્વ રાજપૂતોમાં આપાવતની સખ્યા અધિક હતી. તદુપરાંત જોધા અને મેડતિયા આદિ દેશી તથા યદુ, ચૌહાણ, ભારી, દેવણ, સોનગરા અને માગલિયા આદિ વિદેશી સરદારો પણ દુર્ગોદાસની સાથે ગયા હતા

પાદશાહ તેમની પૂઠે પડ્યો તેની સેનાએ રાઠોડોને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા, કિંતુ દુર્ગોદાસ એક હજાર સૈનિકોને સાથે લઇ શીઘ્ર તેનાથી દૂર નીકળ્યા ગયા ઐર ગઝેબ દુર્ગોદાસની પૂઠે પકડવાને માટે તેની પાછળ પાછળ ઝાંસોર સુધી આવ્યો, પરંતુ અહીં આ તેને પોતાની જાલ સમજાઈ હવે તે ચેતી ગયો કે દુર્ગોદાસ ઝાંસોર તરફ ગયા નથી. દુર્ગોદાસ ગુજરાતની દક્ષિણે થઇ રાજકુમારસહિત નર્મદાતટપર પહોંચ્યા હતા આ વાત જ્યારે ઐર ગઝેબના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેની નિરાશા અને ક્રોધની સીમા રહી નહિ તે દારણુ ક્રોધથી ઉન્મત્ત થઈ ધર્મધર્મ જૂલી ગયો અને તેણે ક્રોધાવેશમાં કુરાન સૂદા દૂર ફેંકી દીધું ' પછી તેણે આગ્રિમને આજ્ઞા કરી કે -“ હું ઉડપુર જીતવાને તથા કેટલાક બીજા કામ કરવાને માટે અહીં આ રહીશ તમે સાથી પટેલા રાઠોડોને નિર્મૂલ કરી તમારો કુરાચી બધુને કેદ કરો ”

અત્રે કવિ આપ કારિકે ભાનામાં જણાવે છે કે -“ જે પ્રકારે વાયુ પ્રકાશને રોકનાર મેવોને ઉન્નિલિન્ન કરી નાખે છે, તે પ્રકારે કમળ (રાઠોડ) ની વીરતાથી મેવાડની સર્વ આપતિઓ દૂર થઇ ગઈ પાદશાહે અજમેર પહોંચ્યા પછી ૬૫ દિવસમાં જોધપુર અને અજમેરમાં સેના રાખી આગળ કૂચ કરી દુર્ગોદાસના નામના પ્રભાવથી શતાધિ શત્રુઓ રણસેન છોડી ગયા દુર્ગોદાસ વાંસુકિ અને અકબર મદરગિરિ હતા આ ઉભયે પરસ્પરની સહાયથી ઐર ગઝેબથી સાગરનું મથન કરી તેમાંથી ૧૪ રત્નો કાઢ્યા. આ ૧૪ રત્નો પૈકી લક્ષ્મી અને ધન્વતરીરૂપ ધર્મને અંગે પ્રાપ્ત થયા ”

ખીચીન યના ચિવસિહ અને મુકદદાસ કરતા બીજા કયા માણસો વિશેષ વિશ્વામપાન હશે ? બ્યાસુધી શિશુ રાજકુમાર અન્નિતસિહ આજી પર્વતની કદરાઓમાં ગ્રસ્ત હતા, ત્યાસુધી તેમણે એક દક્ષિણ તરફ પછી તેમને સખ છોડ્યો નહિ દુર્ગોદાસે ઉક્ત ઉભય સરદારો તથા પરમ વિશ્વામુ સોનગદા-સરદાર ગ્રસ્ત આવાસમાં છે, એવી વાત પ્રકટ કરી હતી મારવાડના સમસ્ત મામતો જાણતા હતા કે તેઓ કયાકે ગ્રસ્ત આવાસમાં છે, પરંતુ કયા છે તે જોઈએ તેઓ જાણતા નહોતા કેટલાક જણુ ધારતા હતા કે તેઓ જોડપત્નીમાં છે, કેટલાક ધારતા હતા કે તેઓ પિકમપુરમાં છે અને કેટલાક ધારતા હતા કે તેઓ સિરાહીમાં હુપાચવા છે ઉક્ત સામતો અત્યંત પ્રથમને પાત્ર છે;

કારણ કે તેમણે યથાર્થ વીરતાની પેઠે વનવાસ ગ્રહણ કર્યો હતો. તેમની નાનીઓમાં યથાર્થ રોડા-રકત વહેતું હતું. તેમની ધીરતાથી મોહિત થઇ રાજા, રાવ અને રાણા મુકતકંઠે તેમની પ્રશંસા કરતા હતા.

મુસલમાનોનાં પ્રયત્ન આક્રમણ અને પૈશાચિક અત્યાચારોથી સમસ્ત રાજવાડાંનો વિધ્વંસ થઇ ગયો હતો. મારવાડનાં નવ હગ્ગર અને મેવાડનાં દશ હગ્ગર નગરો મનુષ્યવિનાનાં થઇ ગયાં હતાં. સમસ્ત દેશ મહાભયંકર સ્થિતિમાં થઇ ગયો હતો. આ ભયંકર સ્થિતિમાં વિચરણ કરી ધનાય-તખાંએ દશ હગ્ગર સૈનિકોની સાથે જોધપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે તેની રક્ષાને માટે ત્યાંજ રહેવા લાગ્યો; પરંતુ ચાંપાવત સરદાર મરુભૂમિમાં મેરુવત અટલ રહ્યા અને દુર્ગાદાસના બંધુ સોનિંગ પણ નિર્ભય અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ રહ્યા. યવનોના આસપાસી જોધપુરનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે રાજપૂતો ભયંકર રણભૂમિમાં ઉતર્યા. ક્ષણેત ક્ષેત્રકર્ણ, જોધાવંશી સમ્રાટ, મહેલા વિજયમલ, સૂત્રાવત જોતમલ, કણોત કેસરી અને જોધાવંશી શિવદાન તથા ભીમસંહ નામના જે બંધુઓએ પોતપોતાની સેના એકત્રિત કરી, યવનસમ્રાટ જૈરંગજેન જે સમયે અજમેરથી ચાર કોસના અંતરપર રિયત હતો, તે સમયે તેણે ધનાયતખાંને જોધપુરમાં રોકી રાખ્યો; પરંતુ વીસ હગ્ગર મોગલો તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. જોધપુરની નિકટ એક ભયાનક યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં યદુવંશી, કેસરી અને ખીજા અનેક રાજપૂત સરદારો માર્યા ગયા; પરંતુ તેમનો નાશ થયા પૂર્વે તેમણે શતાવધિ શત્રુઓનો વધ કર્યો હતો.

આ ભયાનક યુદ્ધ વિક્રમ સંવત ૧૭૩૭ ના આષાઢ વદી ૭ ને દિવસે થયું હતું. શરવીર સોનિંગે પોતાની પ્રયત્ન તલવાર અને બંદુક ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવી. જૈરંગજેન પાછળ પણ હાલી ન શક્યો અને આગળ પણ જઇ શક્યો નહિ. તે માત્ર એકજ સ્થાનપર ઉભો રહ્યો. સાપ છછુંદરને પકડીને તેને ગળી પણ શક્યો નથી અને છોડી પણ શક્યો નથી, તેવી દસા જૈરંગજેનની થઇ હતી. અને કાન્હસિંહ સોજત તરફ ગયા અને ગાય આદિ પશુઓને લઇને દૂર ચૂકી આવ્યા. ત્યાર પછી ભયાનક યુદ્ધનો અંત આવ્યો. આ યુદ્ધમાં મુસલમાનોનો સેનાપતિ માર્યો ગયો; તેમજ હરનાથ, કણુ તથા તેમના અનેક આપ્તો પણ મરણ પામ્યા. આ યુદ્ધ સંવત ૧૭૩૮ ના પ્રારંભમાં થયું હતું. આ ભયાનક વિષ્ણવકાળમાં તલવાર અને મરજીએ એકત્રિત થઇને રાજપૂતો નાશ કરી નાખ્યો હતો.

વીર સોનિંગે હવે ભયાનક મૂર્તિ મારણ કરી. તેની વીરતાથી દિલ્લી અને આગ્રા વારંવાર કંપામન થવા લાગ્યાં. તે વીર જૈરંગજેનને દુર્બળ સસલાતરિકે ગણ્યો હતો. યવનરાજા તેની નિકટ દૃઢ મોકલી સંધિ કરી શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે માગણી કરી. તેણે રાજકુમાર અનિતને સાત હગ્ગરીની પદવી આપી અને રોડાડોને અજમેર સમર્પણ કરીને સોનિંગને ત્યાંના મુખ્યતરીકે નિયુક્ત કર્યો. તેમની સાથે કરેલી સંધિના કરારપત્રમાં પાઠશાહે એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે:-“હું ઇશ્વરને સાક્ષી રાખીને આ સંધિપત્રને મહેર કહું છું અને પ્રતિતાપૂર્વક જણાવું છું કે હું કદિ પણ આ કરારોની વિરુદ્ધ વર્તન કરીશ નહિ.” આ સંધિપત્રને લઇ દિવાન અસદખાં મધ્યસ્થ થઇ સોનિંગની પાસે આવ્યો હતો.તેણે ત્યાં સપથ લઇને કહ્યું કે, “આ સંધિપત્રના અક્ષરે અક્ષરનું પ્રતિપાલન કરવામાં આવશે.”

જૈરંગજેનને અકબરની કિંમિત પણ વિરમ્મિત થઇ નહોતી. તેના તરફની ચિંતા વિષમથ સપંની પેઠે તેના હૃદયને દંશ દેવા લાગી. જાતે તેણે દક્ષિણ તરફ પ્રવાસ કરવા માંગ્યો. અસદખાં અજમેરમાં અને વીર સોનિંગ મેડતામાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. સોનિંગ જૈરંગજેનને કંટકસ્વરૂપ લાગતા હોવાથી તેણે એ કંટક દૂર કરવાને માટે આજ્ઞાઓને દ્રવ્ય આપી તેને જાદુથી મારી નાખવા કહ્યું. આજ્ઞાઓ

૧ સોનિંગ દુર્ગાદાસનો બંધુ નહોતો.

૨ વીરપણ વિશ્વચિંતાના ઉપદ્રવથી અત્યંત આજ્ઞા માર્યા ગયાં હતાં મેલકાના રાજા રાજસિંહના રાજત્વકાળમાં ૧૬૯૧માં આ પ્રકારની ભયંકર મરજીથી મેવાડભૂમિ ઉત્તર દિશા વધે આજ હતી. એ ઘટના અમે મેવાડના ઇતિહાસમાં વધુની ગયા છીએ અને અમે જે સમગ્રની મારવાડની મરજીનું વર્ણન કરીએ છીએ, તેની પૂર્વે ૨૦ વર્ષપર પણ મેવાડમાં ઉત્તર પ્રકારની મરજીથી ઘણું નાશ થયો હતો.

સોનિંગને દેવલોકમાં મોકલવાને માટે હોમકુંડમાં વિવિધ પ્રકારની આદૃતિ આપવા લાગ્યા પાદ-શાહની સાથે સધિ થયા પછી થોડા દિવસમાં અર્ચીત મંવત ૧૭૩૮ ના આશ્વન માસની છત્રે દિવસે મારણમ ત્રના પ્રભાવથી સોનિંગનું મૃત્યુ થયું બદારથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે તેનું મૃત્યુ બદુથી થયું હતું, પરંતુ વાસ્તવમાં તેને વિષ આપવામાં આવ્યું હતું.

અસદખાએ આરમઝેબની પાસે આ સમાચાર મોકલી આપ્યા તેનો એક કંટક દૂર થવાથી તેને પરમ આનંદ થયો. તે ઉત્સાહસહિત દક્ષિણ તરફ કૂચ કરવા લાગ્યો. સોનિંગના મૃત્યુથી દેશમાં અધકાર છવાઈ રહ્યો. મેડતિયા કલ્યાણસિંહના પુત્ર મુકુંદસિંહે પોતાની પદવીનો ત્યાગ કરી માતૃભૂમિનું કલ્યાણ સાધવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી તેને મેડતાની નિકટ અસદખાની સેના સાથે ધોર યુદ્ધ થયું વિકૃલદાસનો પુત્ર અબ્બાસસિંહ મેનાના અગ્ર ભાગમાં યુદ્ધ કરતો કરતો અનેક વંદિસહિત રણભૂમિમાં માર્યો ગયો. આથી મુસલમાનો અત્યંત પ્રસન્ન થયા, પરંતુ રાજપૂતોના દુશ્મની સીમા રહી નહિ.

આ મહા ભય કર સગ્રામ સવત ૧૭૩૮ ના કાર્તિક માસના શુકલપક્ષની દ્વિતીયાને દિવસે થયો હતો. રાજકુમાર આગ્રિમ અસદખાની સાથે રહ્યો હતો. ધનાયતખા બેધપુરમાં રહેવા લાગ્યો અને તેની સેના દેશમાં ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ. આ યુદ્ધમાં જે મુસલમાનો મરણ પામ્યા તેમની કબરો સર્વત્ર છૂટીછવાઈ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અગવધના રવામી કૂપાવત શંબુ, બક્ષી ઉદયસિંહ અને દુર્ગાદાસના પુત્ર તેજસિંહ (એમને મહાદેવજીના બાહુ પણ કહેવામાં આવતા હતા) રાઠોડસેના લઈ રણભૂમિમાં પહોંચ્યા. આ સમયે ફતેહસિંહ અને રામસિંહ યવનરાજકુમાર અકબરને દક્ષિણમાં મૂકીને પોતે કૂપાવતને સહાય કરવાને આવ્યા. તે સિવાય બીજા પણ પુષ્કળ રાજપૂતવીરો તેમના સુહાની નીચે એકત્રિત થયા. તેઓ દેશમાં ચોતરફ ફેલાઈ ગયા અને તેમણે પુરમાંડવર નગરનો ખાસ કરી ત્યાંના હાકિમ કાસિમખાને મારી નાખ્યો.

આ બીપણ અને વારંવાર થતા યુદ્ધોમાં રાઠોડોએ પરમ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. મારવાડનું રાઠોડ-કુળ નાશની અણીપર આવી પહોંચ્યું હતું. રાઠોડોને હવે પુનઃ પર્વતનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડ્યો તેઓ દુર્ગમ પર્વતની શ્રદ્ધાઓમાં વસી મુસલિમી પ્રતીજ્ઞા કરી રહ્યા તેઓ વારંવાર શત્રુઓપર આક્રમણ કરીને તેમને ઈન્ન લિખ કરી નાખવા લાગ્યા આ રીતે કેટલાક માસ બ્યતીન થયા પછી તેમણે જોતારનમાં રહેથી યવનસેના ઉપર આક્રમણ કરી તેને દબિત અને ત્રાસિત કરી દીધી અને તેઓ પુનઃ પર્વતકંદરામાં છુપાઈ ગયા સવત ૧૭૩૯ માં રાઠોડોનું પ્રાણસ્થ પુનઃ વધી પડ્યું આપાવત વર્ષા વિજયસિંહે એજ વર્ષમાં સોજતદુર્ગનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો અને રામસિંહ જોધાવતની સેના લઈ ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમાં યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ સમયે મિર્જાપુર અલી નામનો એક મુસલમાન રાજનો હાકિમ હતો, તેની ઉપર ઉદયભાન જોધાવતે રાઠોડસેનાસહિત આક્રમણ કર્યું ત્રણ કલાકપર્યાંત મહા ભય કર સગ્રામ ચાલ્યો અને રણભૂમિમાં સદસ્રાવધિ મુસલમાનોની લાશોના ઢગલા થયા.

આપાવત ઉદયસિંહ અને મેડતિયા ગ્રોહકમસિંહે જોતારનના યુદ્ધમાં જે રાઠોડસેના મોકલી હતી, તે પાછી ફરી કે તરતજ ઉક્ત ઉભય વીરો શુજરાત તરફ રવાના થયા તેઓ ખેરાણ નગરમાં પહોંચ્યા કે તરતજ શુજરાતના હાકિમ સૈયદ મહમદે તેમને રત્નપુરના પર્વતમાં ઘેરી લીધા. તેઓ આખી રાત અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈને ઉભા રહ્યા પ્રાતઃકાળ થતાજ ઉભય પક્ષોની વચ્ચે ધોર સગ્રામ શરૂ

૧ આ અબ્બાસસિંહ સોનિંગનો બધુ હતો અને સોનિંગની પત્ની રાઠોડોએ તેને પોતાનો સેનાપતિ બનાવેો હતો.

૨ પુરમાંડલ એ જે લિન્ન રથજો અને તેના નામો પુર અને માડલ છે આ ઉભય નગરો મેવાડની અતર્ગત છે પુર એ મેવાડનું એક પ્રાચીન નગર છે એમ કહેવાય છે કે આ નગરની સ્થાપના વિક્રમાદિત્યની પૂર્વે થઈ હતી આ ઉભય નગરો દેખાવમાં અત્યંત સુદર છે અને તેમાં રથજો રથજો ચાંદીની વસ્ત્રોમાં માસ થાય છે પુર કરના માડલનો દેખાવ અત્યંત અત્યંત ગમેદર છે માડલ એક નાનો સરજો દ્વીપ છે અને તેની ચોતરફ મોટા મોટા બવો બાવના આવેલા છે તેમાં નાના પ્રકારના કૃષ્ણકલ થાય છે નિજુર મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી માડલ દ્વીપની રોહા અત્યંત ન્યુન થઈ ગઈ છે માલમાં એક પ્રાચીન જ્યસ્તલ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અજમેરાધિપતિ મહારાજ વિશલદેવને પરાસ્ત કરીને આ જ્યસ્તલ બધાવવામાં આવ્યો હતો.

થયો. કહ્યું કેસરી અને ભાટી જોડુલદાસ દિવાનીવિભાગના સમસ્ત કર્મચારીઓસહિત યુદ્ધભૂમિ-
માં માર્યા ગયા. રામસિંહે પછુ તે દિવસે ત્યાં પ્રાણુત્યાગ કર્યો. એ રીતે રાહોડોના અનેક માણુસો
માર્્યા ગયા, પછુ અંતે તેમને વિજય તો પ્રાપ્ત થયો અને મુસલમાનો પરાજિત થયા. આજ સાલના
લાદ્રપદ માસમાં પાલી નગરપર મુસલમાનોએ આક્રમણ કર્યું. ત્યાં રાહોડો મુસલમાનોની સામે થયા.
જહુસે રાહોડોએ પાંચસે મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ કરી તેમને પરાસ્ત કર્યો. મુસલમાનોની સેનાપતિ
અફઝુલખાં આ દારુણ સંગ્રામમાં માર્યો ગયો. જે રાહોડોનાપતિએ આ સમયે મુસલમાનોને પરા-
જિત કર્યા હતા, તેનું નામ વલ્લૂ હતું. ત્યાર પછી ઉદયસિંહે સોજતપર આક્રમણ કર્યું. વૈશાખ મા-
સમાં મેડતિયા મોહકમસિંહે મેડતામાં રહેલી મુસલમાનસેનાપર આક્રમણ કર્યું અને સેયદઅલીને
મારીને મુસલમાનોને હાંકી કાઢ્યા.

આ પ્રકારે અવિશ્રાંત યુદ્ધ અને નરહત્યાસહિત સંવત ૧૭૨૯ નું વર્ષ અનંત કાલસાગરમાં
લીન થઈ ગયું. કાલનું એક ચક્ર સમાપ્ત થયું; પરંતુ તેની સાથે રાહોડોનું અદૃષ્ટ ચક્ર અનેકવાર
અનેક તરફથી પરિવર્તિત થયું. આ દીર્ઘકાલબ્યાપી યુદ્ધમાં રાજપૂતો અને યવનોનું પુષ્કળ રુધિર
રેડાયું. અનેક રાહોડોવીરોએ સ્વદેશરક્ષાને માટે યુદ્ધભૂમિમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રાણવિસર્જન કર્યો.
તેમણે મથાસકિત પ્રયત્ન કર્યો તે છતાં પણ તેઓ મુસલમાનોને નિર્મૂલ કરી શક્યા નહિ. રાહોડોના
અમિત બાહુબલથી અસંખ્ય મુસલમાનો મરતા હતા, પણ જાણે તેમના એક રક્તબિંદુમાંથી હ-
નરો મુસલમાનો ઉત્પન્ન થયા ન હોય તેમ તેઓ પુષ્કળ સંખ્યામાં આવી રાજપૂતોની સામે બાથ
બીડતા હતા. આ તરફ જે રાજપૂતવીરો મરતા હતા તેની પૂર્તિ કોઈ પણ પ્રકારે થતી નહોતી. હિંદુ-
મુસલમાનોના આ ભયાનક સંગ્રામમાં રાજસ્થાનના પ્રાયઃ સર્વ રાજપૂતો રાહોડોની સાથે મળ્યા ગયા
હતા. સંવત ૧૭૩૯ ના અંતિમ ભાગમાં જેસલમીરના ભાટીઓએ પણ રાહોડોને સહાય કરી તેમનું
સન્માન અને ગૌરવ રચાશે રાખવાને માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાનું રુધિર અર્પણ કર્યું હતું.

જેતજેતામાં સંવત ૧૭૪૦ નું વર્ષ આવી પહોંચ્યું. આ નવીન વર્ષ આવતાંની સાથેજ
મુસલમાનોને ઉત્સાહ પુષ્કળ વધી ગયો. તેઓ નવીન નવીન વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરવા
લાગ્યા. આગ્રમ અને અસહ્યમાં દક્ષિણમાં જૈરાગજેબને જઈ મળ્યા અને ધનાયતખાં અજમેરના
હકિમતરિકે નિયુક્ત થઈ ત્યાંજ રહ્યો. તેને રાહોડોની સામે સતત યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની
આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી હતી. વર્ષાઋતુમાં પણ યુદ્ધ બંધ ન રાખવું, એવી સખ્ત
આજ્ઞા તેને ફરમાવવામાં આવી હતી. આ આજ્ઞાનુસાર ધનાયતખાં યુદ્ધ કરવાને
પ્રવૃત્ત થયો. મારવાડનાં સર્વ નગરો અને ગામો મુસલમાનોના અધિકારમાં હતાં. યવનોના ભારથી
મારવાડ ચરચર કંપાવમાન થતું હતું. જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે, તે તરફ અસંખ્ય મુસલ-
માનોની ભયંકર બ્રૂકટિ દઝોત્તર થતી હતી. આ વિપુલ યવનદલની સામે ખૂબ ધારણ કરી રાજ-
પૂતો તેને શી રીતે પરાજિત કરી શકે? અંતે તેઓએ ગેરવાડને એક મુરક્ષિત સ્થળ માની તેમાં આશ્રય
ગ્રહણ કર્યો. રાહોડો જેતજેતામાં પોતાનાં કુટુંબોસહિત ગેરવાડના ડુર્ગમાં પર્વતમય પ્રદે-
શમાં એકત્રિત થયા. આ ડુર્ગમાં પર્વતશ્રેણીમાં છુપાઈ તેઓ સુસધિ મળતાં યવનો ઉપર આક્રમણ
કરતા અને નગરો તથા ગામો ભૂંડીને પુનઃ તેમાં પ્રવેશ કરતા. તેઓ મુસલમાનો ઉપર બદલો
લેવાની એક પણ સંધિ શુભાવતા નહોતા. આ પ્રકારે પાલી, સોજત અને ગોદવાડ વગેરે કેટલાંક
નગરો અને ગામો રાહોડોદ્વારા દબિત થયાં. પ્રાચીન ગદોરનગર ખ્યાજહ સાલદ નામના એક મુસ-
લમાનસેનાપતિના અધિકારમાં હતું; પરંતુ ભાટીઓએ તેનાપર આક્રમણ કરીને તેને ત્યાંથી હાંકી
કાઢ્યો. વૈશાખ માસમાં વઝી નામના સ્થાનમાં એક ચોર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં રામસિંહ અને
સામંતસિંહ નામના જે ભાટીસરદારોએ એક દળર મુસલમાનોને મારી બસે સૈનિકોની સાથે તમર-
ભૂમિમાં પ્રણુત્યાગ કર્યો. આ તરફ અનુપસિંહ નામના એક સરદાર કરમસોન અને કંપાવતેને
લઈ ભૂમીનદપર વસતા મુસલમાનોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. તેમના અસીમ પરાક્રમથી ઉત્તરનાં અને

૧ જે કેટલાં રાજપૂતવીરોએ વીરતા દુર્ગદાસની સાથે જીતે રાજકુમાર અજમેરે ઓરંગઝેબના રોપાકિતથી
અગાધે દતો, તેમાં રામસિંહ પણ એક દતો.

ગાગણી નામના બે દુર્ગેભાથી મુસતમાનો પલાયન કરી ગયા મોહકમામહ પોતાની મેડતિયાસેના-સહિત પોતાની પ્રાચીન માતૃભૂમિમાં આવી મુમલમાનોપર આક્રમણ કરી તેમને દલિત અને નાસત કરવા લાગ્યા તેમના આક્રમણથી દુષ્કિત થઇ યવનસેનાપતિ મદમદગદ્ગદીએ પોતાના દલસહિત તેમનાપર આક્રમણ કર્યું તેજસ્વી રાઠોડ-વીરો આથી કિચિત્ પણ લાયબીન થયા નહિ, પરંતુ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને કટિબદ્ધ થયા તેમનું અખિત પરાક્રમ અને સાદસ જોઇ યવનસેનાપતિએ લય-બીન થઇ યુદ્ધ બંધ રાખવાની પ્રાર્થના કરી સરળ હૃદયના રાજપૂતો તેની પ્રાર્થનાને અન્વીકાર કરી શક્યા નહિ તેઓ તેમના મનનો હેતુ સમજ્યા નહિ અને તેમની કપટજનમા દુસાઇ ગયલ ઉભય પક્ષની વચ્ચે સધિ થઇ થઇ પછી કુદ યવનોએ મેડતિયા સામ તોના સેનાપતિને વિશ્વાસઘાત કરીને ગુમરીતે મારી નાખ્યા

યવનોના વિશ્વાસવાલથી રાઠોડોનો કોધામિ દિગ્બળ પ્રબલિત થઇ હતો તેઓ વેર લેવાને મારે ગયા ત્યાં મુસતમાનોપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા હિંદુમુસતમાન વચ્ચેનો વિમલ ધોમે ધોમે ધણે વધી ગયો સવત ૧૭૪૧ ના પ્રારંભ સુધી શાંતિ પ્રસરી નહિ મુળતસિંહ રાઠોડ પોતાની સેનાલઈ દક્ષિણ તરફ ગયા આ તરફ લાખા આપાવત અને કેસર કૃપાવત ભાગી અને ચૌહાણ સેનાની સહાયથી જોધપુરમાં રહેલી મુસલમાનસેનાને નિરત લાય દર્શાવવા લાગ્યા મુળતસિંહનું શ્રુત્ય થયા પછી ભાટકવિએ સેનાપતિ સમ્રાસિંહની નિકટ જઈ વિનીતભાવથી તેમને નિવેદન કર્યું કે “આપ આપનું શ્રાવ્ય એકત્રિત કરી યવનોને પરાજિત કરો”

સમ્રાસિંહ આ સમયે મનમળદારના પદપર નિયુક્ત થઇ, કેટલીક ભૂમિસપત્તિને ઉપભોગ કરતો હતો તે કવિની ઉપદેશ પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ રાઠોડસેના શીઘ્ર આવીને તેના બંડાનીએ એકત્રિત થઇ તેણે શિવાજીપર આક્રમણ કરી તે નગર તથા બાનોતરા અને પચ બદા લૂટી લીધા આ તરફ મુસલમાનસેના નગરમાં રેખાઈ રહી હતી તેથી તે રાઠોડોની સામે આવી શકી નહિ આ સમયે સૂર્યસ્ત થતી વખતે મરુભૂમિના નગરોના સર્વ દોરો બંધ થઇ જતા હતા દુર્ગો મુસતમાનોના હાથમાં હતા, પરંતુ મેદાનોમાં અજિતની આજુ દરતી હતી વીર ઉદયભાન પોતાની જોધાવત સેનાસહિત બદાજીનની સમીપ આવી પહોંચ્યો અને તેણે શત્રુપર આક્રમણ કરી તેમનું ધન તથા યુદ્ધસામગ્રી લૂંટી લીધી જોધપુરમાં રહેલા મુસતમાન સેનિકાએ આ ધનાદિને પુન પોતાને કબજે લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓ નિષ્ફળ થયા અને જોધાવતને જળ ઉપર જળ મળતા ગયા

પુરહિલખાએ સિવાનાપર તથા નાહરખાએ મેવાત તથા કુનારીપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તેમનાર આક્રમણ કરવાને મારે આપાવત હલ મુકલસર નામના સ્થાનમાં એકત્રિત થયુ આ સમયે સમાચાર મળ્યા કે નરઅલી આસાની ભતિની બે સ્ત્રીઓને બળપૂર્વક દરી લાવ્યો છે આ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ રાઠોડોને વિશેષ ક્રોધ વ્યવશે રત્નસિંહ રાઠોડ પોતાની સેના લઇ તેની પાછળ દોડ્યો પ્રથમ તેણે કુનારીપર પહોંચી પુરહિલખાપર આક્રમણ કર્યું હતભાગી મુસલમાન સેનાપતિ તેનું આક્રમણ રોકી શક્યો નહિ અને તે ૬૦૦ સૈનિકાસહિત રણભૂમિમાં માર્યો ગયો તે ચેત્ર માસની નવમીના દિવસ હતો તે દિવસે રાઠોડના કેવળ ૧૦૦ માણસો શત્રુ પામ્યા હતા મુસતમાનોના આ પરાલવની વાત સાંભળી મિર્જા અત્યંત લયજીત થઇ ઉક્ત આસાની જ ભતિની ઉભય સ્ત્રીઓને લઇ તોદાદ ગામ તરફ ગયો ત્યાર પછી તેણે કુકોચાલમાં જઈ ત્યાં ડાવણી નાખી આ સમાચાર આસકર્ણના પુન સમ્બલસિંહના કાને પહોંચ્યા તરતજ તે અરીણુ લઇ યવનસેનાપતિની સામે દોડ્યો મિર્જાની પાસે મોટા મોટા વીરો હતા તથાપિ સમ્બલસિંહની

૧ સમ્રાસિંહ કયા કુળના વેલ થયો હતો અને તે કયા કયા જગ્યા પહોંચે ગયા થયો હતો, તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ એના હૃદયની ઉદારતાથી જાણ છે કે તે કોઈ ઉચ્ચ કલમા જન્મ્યો હતો

૨ શિવાજીનું પ્રધાન નગર સિવાના

૩ એક ભાટી-વેરે આ કહેાર અપમાનનું વેર લીધું હતું તે પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે આસાની ભાટી ભતિની એક શાખા હશે

તીકણુ તલવારે તેમના હૃદયના શોણીતનું પાન કર્યું; પરન્તુ આ યુદ્ધમાં ભાડી સરદારના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા. આ દારુણ યુદ્ધમાં એટલું બધું રુધિર વહ્યું કે તેથી થયેલા ક્રીચડમાંથી બહાર નીકળવું કઠિન થઇ પડ્યું. આ પ્રકારનાં યુદ્ધોદ્ધારા મુસલમાનોના આધકારમાંથી એક એક કરતાં સર્વ યાણાંઓ નીકળી ગયાં.

જેતજેતામાં સંવત ૧૭૪૧ નું વર્ષ પણ વ્યતીત થઇ ગયું; પરન્તુ હિંદુમુસલમાન વચ્ચેના ઘેર યુદ્ધને અંત આવ્યો નહિ. ત્યાર પછી સંવત ૧૭૪૨ માં લાક્ષાવતો અને આશાવતોએ સાંભરમાં આવી મુસલમાનોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. આ તરફ ગોડવાડાના સામંતો પણ પોતાના દેશમાંથી બહાર નીકળી મુસલમાનોપર આક્રમણ કરતા અજમેરના સિંહદારમુખી આત્યા ગયા. આ સર્વ સાધારણ યુદ્ધોથી રાઠોડવીરોનો ક્રોધાગ્નિ શાંત થયો નહિ. અંતે તેમણે મેડતા ક્ષેત્રમાં એકત્રિત થઈ ચવનસેનાપર આક્રમણ કર્યું. આ યુદ્ધમાં મુસલમાનોએ રાઠોડસેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાખી. આ પરાજયથી સંત્રામસિંહનો ક્રોધાગ્નિ વિશેષ પ્રબળિત થયો. તેઓ મુસલમાનોપર વૈર હેવાને માટે અત્યંત આતુર થયા. તેમણે પોતાની સેનાસહિત જોધપુરની આસપાસનાં ગામોમાં જઈ તેને બાળી મૂક્યાં. ત્યાર પછી તેમણે દૂવાડા નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાં પુષ્કળ રાઠોડસેના એકત્રિત કરી. તેમના પ્રયત્નથી રાઠોડસેના અત્યંત ઉત્સાહિત થઈ ગગનભેદી શબ્દ કરવા લાગી. તેમણે શીઘ્ર ઝાલારપર આક્રમણ કર્યું. આથી ત્યાંના હકિમને તે નગર નિરુપાયે છોડી જવું પડ્યું; પરન્તુ તેની આવી શૌચનીય અવસ્થામાં ફાઇએ તેનાપર અત્યાચાર કર્યો નહિ. આ પ્રકારે સંવત ૧૭૪૨ નું વર્ષ પણ અનંત કાલસાગરમાં લીન થઈ ગયું.

અધ્યાય ૮ માં

શિશુ રાજકુમાર અજિતસિંહને જોવા માટે સરદારોની પ્રાર્થના-રાઠોડાની સાથે કોરાના દુર્ગનશાસક કરેલી મિત્રતા-સરદારોનું આણુ તરફ જવું-અજિતસિંહનો મેળાપ-સરદારો-સહિત અજિતસિંહનું સ્થાન પ્રતિસ્થાનમાં પરિગ્રમણ-ઔરંગઝેબનું સયલીત થવું-અજિતસિંહને સહાય કરવા માટે ખીજા પણ કેટલાક રાજાઓનું આવવું-એકત્ર થયેલા હાડાઓ તથા રાઠોડાના પ્રભાવથી આરવાડમાંથી મોગલસેનાનું ફર થવું-પુરમાં ક્ષતિબિંબ-હાડા રાજાનું મૃત્યુ-દક્ષિણમાંથી દુર્ગાદાસનું આવવું-સદીખાનો પરાભવ-સદીખાંએ અજિતસિંહને ઠગવાની કરેલી ચેષ્ટા-તેને મળેલી નિષ્ફળતા અને અપમાન-મેવાડના રાજકુમાર અમરસિંહનો વિદ્રોહ-રાઠોડાપ્રત્યે રાણાની સહાનુભૂતિ-અકબરની દુહિતાની મુક્તિમટે ઔરંગઝેબે સંધિ કરવાની કરેલી માગણી-પહાડમાં અજિતસિંહ પુનઃ ગ્રહણ કરેલો આશય-વિજયપુરમાં-રાઠોડાનો વિજય-પોતાની પૌત્રીવિષે ઔરંગઝેબને થયેલી ચિંતા-મેવાડના રાણાના ભાઈની પુત્રી-સાથે અજિતસિંહનો વિવાહ-યુદ્ધની ગતિ રોકવાને માટે પુનઃ કરેલો ઉદ્યોગ-શાહજહાનનું મત્સર્પણ-રાઠોડાએ જોધપુરમાં પુનઃ સ્થાપન કરેલો પોતાનો અધિકાર-દુર્ગાદાસની સહાનુભાવતા-અજિતનો રાજ્યાધિકાર-તેમની પુનઃ થયેલી દુર્દશા-હિંદુમતિની દુર્દશા-અજિતને થયેલો પુત્રલાભ-ફનાગઠું યુદ્ધ-ઔરંગઝેબના મૃત્યુથી હિંદુઓને થયેલો આનંદ-અજિતસિંહ જોધપુરમાં પુનઃ સ્થાપન કરેલો અધિકાર-મુસલમાનોની દુર્ગતિ-આશ્રમનું બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી દિલ્હીના સિંહાસનપર બેસવું-આમાનું યુદ્ધ-પાદશાહનો આરવાડપર આક્રમણનો ઉદ્યોગ-તેનું અજમેરમાં આવવું-ત્યાંથી બ્રેળીસારમાં આગમન-અજિતની નિકટ દૂત મોકલવા-મુસલમાનોએ કરેલા વિધાસઘાત-ઝાકાએ જોધપુરપર કરેલું આક્રમણ-પાદશાહની સાથે અજિતસિંહનું જવું-રાજાઓનો અસંતોષ અને તેમનું ઉદયપુરમાં જવું-રાજાઓનો સંપ-અજિતસિંહ જોધપુરપર પુનઃ સ્થાપિત કરેલો પોતાના અધિકાર-અજમેરના સિંહાસનપર જયસિંહને આશ્રદ કરવાને માટે અજિતસિંહ કરેલો ઉદ્યોગ-સાંસરનું યુદ્ધ-અજિતનો વિજય-જયસિંહના હાથમાં અંબરનું અપર્ણ-બિકાનેરપર આક્રમણ-નાગરનો ઉદ્યોગ-રાજપૂત રાજાઓ ઉપર પાદશાહનો ક્રોધ-પુનઃ થયેલી એકતા-અજમેરમાં આગમન-પાદશાહની સમીપ રાજાઓનું જવું અને પોતાનાં રાજ્યોમાં અધિકાર ભોગવવાનું કરમાન મેળવવું-કરદોત્રની માત્રા-ત્રીસવર્ષમાં થયેલાં યુદ્ધોની સમાપ્તચના-દુર્ગાદાસના ગુણોની પ્રશંસા.

સમયે સ્વામીલક્ષ્મી રાઠોડાવીરો પૂર્વોક્ત પ્રકારે મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. તે સમયે તેમની આશરણ રાજકુમાર અજિતસિંહ ધીમે જંગ-ગધમા દિનપ્રતિદિન મોટા થતો જતો હતો. આ લાગ્યા સમય સુધી આજતા યુદ્ધમાં જેના માટે પોતાનું રુધિર પ્રસન્નતાપૂર્વક વહેવરાવ્યું હતું તે વીરોએ તેના મુખનું દર્શન હજી સુધી કયું નહોતું તેઓ સદૈવ યુદ્ધભૂમિમાં જ રહ્યા હતા, તેથી તેમને એકવાર પણ રાજકુમાર અજિતસિંહના મુખનું દર્શન કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો. અત્યાર સુધી તેઓ તેનું દર્શન કરવાની અભિલાષા રોકી રહ્યા હતા; પરંતુ હવે તેઓ ઝાઝીવાર તે ધિજી રોકી ચક્રા નહિ, સંવત ૧૭૪૩ ના

પ્રારંભમાં મરુભૂમિના ચાંપાવત, ફાંપાવત, મેઘતિયા, બેધા, કરમસોત અને અન્ય શાખાના સરદારો પોતાના રાજના મુખનું દર્શન કરવાને માટે અધીરા થઈ ગયા. તેમણે ખીચીવંશી મુકુંદાસની પાસે હૃત મોકલી તેમને બોલાવી મંગળા અને તેમને નિવેદન કર્યું કે-“ અમે પ્રથમ એકવાર અમારા રાજના મુખનું દર્શન કરીશું. ” મુકુંદાસે ઉત્તર આપ્યો કે-“ જેમણે અદારપર વિશ્વાસ મૂક્યો તેને મારા હાથમાં રાત્રને સમર્પણ કર્યો છે, તેઓ હાલમાં દક્ષિણમાં છે. ” આ ઉત્તર સાંભળી સરદારો શાંત રહી શક્યા નહિ ખીચીવીરનો ઉક્ત ઉત્તર સાંભળી તેઓ એકસ્વરે બોલી ઉઠ્યા કે-“ જ્યાંસુધી અમે એકવાર અમારા સ્વામીના મુખનું દર્શન કરીશું નહિ. ત્યાંસુધી બોજનપાન કરવાની અમને રુચિ થશે નહિ. ”

સરદારોનો આપો આગ્રહ જોઈ મુકુંદાસે તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. તેઓ સર્વ એકત્રિત થઈ આશુ પર્વત તરફ ચાલ્યા. આ સમયે કોટારાજ્યના હાડા રાજા દુર્જનદાસ પણ અગ્નિતસિંહનું દર્શન કરવાને માટે બે હજાર ધોડેસ્વારોસહિત તેમની સાથે ગયા. સંવત ૧૭૪૩ના ચૈત્ર માસની અમાસને દિવસે સર્વ સરદારોએ રાજ અગ્નિતસિંહના મુખનું દર્શન કરી પોતાનાં નેત્રો સાર્થક કર્યાં. જે પ્રકારે સૂર્યનાં દર્શનથી કમલો વિકસિત થાય છે, તે પ્રકારે શિશુ રાજકુમારનાં દર્શન કરીને સરદારોનાં મનરૂપી કમલો પ્રવૃક્ષિત થયાં. જે રીતે ભૂગો પુષ્પરસનું પાન કરે છે, તે રીતે તેઓ સર્વ રાજકુમારની રૂપરૂપાનું પાન કરવા લાગ્યા. આ સલામાં ઉદયસિંહ, સંત્રામસિંહ, વિજયપાલ, તેજસિંહ, મુકુંદસિંહ અને નાહરસિંહ, આદિ આપાવતો; રાજસિંહ, જગતસિંહ અને સામંતસિંહ આદિ ઉદાવતો તથા રામસિંહ, કૃત્તેસિંહ અને કેસરીસિંહ આદિ ફાંપાવતસરદારો ઉપસ્થિત હતા. આ સરદારો સિવાય પુરોહિત, ખીચી મુકુંદાસ, પુરિહર અને જૈન યતિ જ્ઞાનવિજય પણ સભાની શોભા વધારી રહ્યા હતા. શુભ મુહૂર્તમાં અગ્નિતસિંહે સૌને દર્શન દીધાં. સૌથી પ્રથમ હાડા રાવે નવીન રાજને અભિનંદન આપ્યું. ત્યાર પછી મારવાડના સમસ્ત સામંતોએ તેમને સુવર્ણ, મણિ-મુકતા અને અશ્વાદિ ઉપહારતરિકે આપ્યા.

ઇનાપતખાંદારા આ સમાચાર જાણીને રાજસભામાં આવ્યા. તે યવનસેનાપતિએ જાણીને રાજસભામાં ઉભા થઇને એકસ્વરે કહ્યું: “ જહાંપનાહ ! મારવાડના સામંતોએ પોતાનો અધીશ્વર પોતાની પાસે નહિ હોવા છતાં પણ દીર્ઘકાલપર્વત મુક કયું છે. હવે તેમણે પોતાના અધીશ્વરનાં દર્શન કર્યાં છે અને તેથી તેઓ અત્યંત ઉત્સાહિત થઈ ગયા છે; માટે હવે જો આપણે તેમની સામે પ્રયત્ન સેના નહિ મોકલીએ તો તેમનું દમન કરી શકાશે નહિ. ”

અતિ આનંદિત થઈ રોકોડસરદારો જમજમકાર કરતા પોતાના બાળરાજને આહોરમાં લઇ ગયા. આહોરના અધિપતિએ “ વાધુ ” ની ક્રિયા કરી તેમને મૌકિતકસહિત પુષ્કળ અન્ન ઉપહારમાં આપ્યા. આહોરના દુર્ગમાં અગ્નિતસિંહનો ઘણો સારો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. વળી આજ સ્થળે દીકરોહોડની ક્રિયા પણ કરવામાં આવી. ત્યાર પછી તેમણે આહોરથી વિદાય લીધી. તેમણે રાયપુર, ખીડા અને બારોહને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધાં. તે સ્થળોના સરદારોએ તેમની સન્મુખ આવી તેમની પૂજા કરી ઉપહાર અર્પણ કર્યો. ફાંપાવતસરદારોએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી તેઓ આરોપના ભાટી સરદારની જગીર લવેરામાં ગયા. લવેરાથી મેડતિયાની નિવાસભૂમિ રિયામાં ગયા અને ત્યાંથી કરમસોતોના ખીમસરમાં જઈ ત્યાંના સરદારોને આદરસત્કાર ગ્રહણ કર્યો. અગ્નિતસિંહ જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં સરદારો તેમનો સત્કાર કરી તેમના જંગનીએ એકત્રિત થવા લાગ્યા. તેઓ ખીમસરથી પાખુડાવ ધાંધલ ના નિવાસસ્થાન કાલુનગરમાં ગયા. પાખુડાવે પોતાની સેનાસહિત તેમના પક્ષનું સમર્થન કર્યું. અતે સંવત ૧૭૪૪ ના ભાદપદ માસની દશમને દિવસે રાજકુમાર અગ્નિતસિંહ પોકર્ણમાં જઈ પહોંચ્યા. દક્ષિણમાંથી વીર દુર્ગોદાસ આ સ્થળે તેમને આવી મળ્યા.

વધામણીરે અને દીકરોહોડની ક્રિયાથી અગ્નિતસિંહની ભાવી ઉગતિની સૂચના થઈ. આ ઉભય

૧ રોકોડસર પાખુડાવ શાસક ગાપરવામાં પરમ નિપુણ હતા.

૨ એક મુખ્ય મોતીઆથી બંદેલું એક પીત્તલનું વાસણ નવીન રાજના મરતક ઉપર મૂકી તેની પરિક્રમા કરે છે;

માગયિક અનુધ્યાનીથી રોકોડોનેા ઉત્સાહ અને સાદસ દિનુણુ શ્રદ્ધિ પામ્યા વળી પરાક્રમી દુર્ગન-સાધન આદિ વીરોએ જ્યારે તેમના આ ઉત્સાહ અને સાદસરૂપ અગ્નિમા ધૂત રેડ્યુ ત્યારે તો રોકો-ડોના વીરત્વની પરાકાષ્ઠા થઇ

ધનાયતખા અત્યંત ભયભીત થયો રોકોડોનું દમન કરવાને માટે તેણે એક નવીન સેના સંજ્ઞ કરી; પરંતુ મૃત્યુએ તેનાપર આક્રમણ કરી તેની સમસ્ત આસા છિન્નભિન્ન 'કરી નાખી આથી ઔરગઝેબ અત્યંત દુઃખિત થયો હવે તેણે વળી એક બીજું કારસ્થાન ઉપસ્થિત કર્યું મહમદશાહર નામના એક માણસને રાજ જસવંતસિંહના પુત્રતરિકે બહાર કરી તેને મારવાડના અધીશ્વર-તરિકે તેણે નિયુક્ત કર્યો અને અજિતસિંહપર સરેશો મોકલ્યો કે-“ તમે જો મારે આધીન થશો તો તમને પાંચ હજારની પદપર નિયુક્ત કરવામા આવશે ” અજિતસિંહે તેની આ માગણીપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને હતભાગી મહમદશાહ પણ ઝાઝા દિવસ સુધી પોતાના ઉચ્ચ પદનેા ઉપભોગ લઇ શક્યો નહિ જોધપુર તરફ આવતા માર્ગમાજ તેનું મરણ થયું પાદશાહે ધનાયતખાને સ્થાને સુભવતખાને મારવાડના સેનાપતિતરિકે નિયુક્ત કર્યો હવે રોકોડો અને હાડાઓ એક-તાના સુત્રમા પરિબદ્ધ થઇને મુસલમાનોના પંજમાથી પોતાનેા ઉદ્ધાર કરવાનેા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તેમણે મુસલમાનોપર આક્રમણ કરી માલપુરા અને પુરમાડલમા જે યવનસેના હતી તે સર્વને છિન્નભિન્ન કરી નાખી પુરમાડલપર ઘેરો નાખતી વખત હાડારાજને એક ગોળા લાગવાથી તેમના પ્રાણુનેા નાશ થયો વિજયી રાજપૂતો અહીંથી આઠ હજાર સુવર્ણમુદ્રાઓ સેનાના વ્યયને માટે લઈ પાઠા કર્યા. આ તરફ પુરોહિત અને દિવાન દ્રવ્ય એકત્રિત કરી અજિતસિંહને સહાય કરવા લાગ્યા આ પ્રકારે સ-વત ૧૭૪૪ નું વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયું

સવત ૧૭૪૫ ના પ્રારંભકાળથીજ સુભવતખાએ પોતાનેા કરપ બેસાડવાનેા પ્રયત્ન કરવા મા-લ્યો તેણે એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે જે રોકોડો વિરુદ્ધ વાણિજ્યને ઉત્તેજન આપશે તો તેદ્વારા જે કર ઉત્પન્ન થશે તેનેા ટૂંકાગ તેમને આપવામા આવશે ત્યાર પછી ધનાયતખાને પુત્ર જોધપુરથી દિલ્લી તરફ જતો હતો, એવામા ફૈનવથ નામના સ્થાન આગળ જોધા હરનાથે તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેનું ધન, સપ્તતિ તથા તેની સાથેની સ્ત્રીઓ ખુશચી લીધી આ સાહેબ ભયભીત થઈ શરણુ પ્રાપ્ત કરવાની આસાથી રુસાવહોની પાસે ગયા આ સંકટમાથી તેનેા ઉદ્ધાર કરવાને માટે સુભવતખા અજમેરથી નીકળ્યો, પરંતુ તે પણ દુર્દશામા ફસી પડ્યો આપાવત મુકદ્દાસે તેનાપર આક્રમણ કરી તેનું સર્વસ્વ લૂટી લીધું

સવત ૧૭૪૭મા સરીખા અજમેરના સુમેદારતરિકે નિયુક્ત થયો દુર્ગોદાસને તેનાપર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ સરીખા એક પર્વતમય પ્રદેશમા પોતાની સેનાની છાપણી નાખીને પડ્યો હતો ત્યાં દુર્ગોદાસે તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેને અજમેર તરફ નસાડી મૂક્યો આ સમાચાર શીખ ઔરગઝેબને કાને આયા તેણે મરીખાને લખી જણાવ્યું કે-“ જો તમે દુર્ગોદાસને પરાસ્ત કરશો તો તમારો દરજ્જો રાજ્યમા સૌથી ઉચ્ચ કરવામા આવશે, પરંતુ જો તમે પરાસ્ત થશો તો તમા રાપર બાલા મોકલીને તમને પદચ્યુત કરવામા આવશે અને તમારા સ્થાનપર સુભવતખાને નિયુક્ત

તેને વધામણીની ક્રિયા કહે છે

૧ આ સમયે વીર દુર્ગનસાહ આપાવત સરદાર સુભવતસિંહની પુત્રીની સાથે વિવાહ કરવાને આજ્ઞા હતા, તે છતાં પણ તેમણે મુદ્દમા જવાને કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ આ પ્રસંગે કોઈએ પણ તેમને મુદ્દમા જવાને આમ્રદ કર્યો નહોતો તેઓ સ્વયં સાહસ અને સ્પર્દાશાનુરાગથી ઉત્તેજિત અને ઉત્સાહિત થઇને રણક્ષેત્રમા દોડી ગયા હતા

૨ જ્યારે મહાશંભ જસવતસિંહના પતિવારુ રક્ષણ કરવાને માટે રોકોડોસિંહને દિલ્લીમા ઔરગઝેબની સેના સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, ત્યારે દિલ્લીના કોટ પારો એક બાગકને લઈ જઈ પાદશાહને જતાવી કહ્યું હતું કે-“ આ જસવતસિંહનેા પુત્ર છે ” પાદશાહે તેનું નામ મહમદશાહ પાડીને તેનું પરિપાલન કર્યું હતું મહમદશાહ સવત ૧૭૪૫ મા મરાઠી મરણ પામ્યો હતો

૩ દિલી અનુવાદક 'બાવા' રાજનેા અર્થ એક મુણા દેખાડનારી વસ્તુ એમ લખે છે

કરવામાં આવશે." સરીખાં મહાન વિપત્તિમાં આવી પડ્યો. તેણે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિના બીજી કાંધ પણ ઉપાય નહિ જોઈ અનિતાસિંહને છલકપટથી છેતરીને પોતાની પદવી સ્થિર રાખવાનો યત્ન કર્યો. તેણે રાઠોડરાજકુમારપર એક એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે:—"આપનું પિતૃરાજ્ય આપને સમર્પણ કરવાની મને સન્દેશ મળી છે; માટે તમે અત્રે આવીને તે લઈ જાઓ." આ પત્ર મળતાંની સાથે અનિતાસિંહ વીસ હજાર રાઠોડ સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ જળમેર તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. શત્રુની કાંઈ બદલાવ નહોતો કે નહિ, તે બાણવાનેમાટે તેમણે મુકુંદદાસ ચાંપાવતને આગળ મોકલી આપ્યા. પર્વતશ્રેણીના સંકીર્ણ માર્ગમાં આવી મુકુંદદાસે શત્રુઓના છલની વાત બાણી. તેમણે તુરતજ પાછા ફરીને સમસ્ત વાત અનિતાસિંહને કહી સંભળાવી. રાજકુમાર તેથી કિંચિત્ પણ ભયભીત થયા વિના પોતાના સરદારોને કહેવા લાગ્યા: "સરદારો! બ્યારે આપણે આટલા બધા નજીક આવી પહોંચ્યા છીએ, ત્યારે આવો, એકવાર આપણે જળમયદુર્ગને સારીરીતે જોઈ ખાં સાહેબનું સન્માન પ્રદર્શ કરીએ." આટલાં વચનો કહી અનિતાસિંહને જળમેર તરફ ચાલ્યા. તેમના આગમનથી સરીખાં અત્યંત ગભરાયો. તેને વિશેષ ભયભીત કરવાને માટે એક રાઠોડે કહ્યું: "ચાલો આપણે નગરને આજ લગાડીએ." નગરની અને પોતાની જાતની રક્ષાને માટે સરીખાં અત્યંત ચિંતાતુર થયો અને ચરચર કંપવા લાગ્યો. તેણે અનિતાસિંહને સંતુષ્ટ કરવાને માટે પુકળ દ્રવ્ય તથા અશ્વાદિ ઉપહારમાં આપ્યા.

સંવત ૧૭૪૮ માં મેવાડમાં નાના પ્રકારના વિપ્લવો શરૂ થયા. રાજકુમાર અમરાસિંહ પોતાના પિતા રાણા જયસિંહની વિરુદ્ધ તલવાર ઉઠાવી. મેવાડરાજ્યના સમસ્ત સરદારોએ તેનો પક્ષ પ્રદર્શ કર્યો. રાણા ભયભીત થઈ ગોદવાડ રાજ્યમાં નાસી ગયા. ત્યાંથી તેઓ ધાણેરાવમાં જઈ સેના એકત્રિત કરવા લાગ્યા. અમરાસિંહ ત્યાં પણ તેનાપર આક્રમણ કરવાને તૈયાર થયો, ત્યારે રાણાએ રાઠોડોની પાસે સહાય માગી. શીઘ્ર મેઢતિયાસરદારે તેને સહાય કરવાને ગયા. થોડા દિવસમાં અનિતાસિંહે દુર્ગોદાસ અને ભગવાનસિંહને પણ રાણા રાજસિંહની કુમરે મોકલ્યા. તેઓ જોધપુરથી રિઝમલ અને મારવાડના આદિ પ્રધાન સામંતોને એકત્રિત કરીને રાણાને સહાય કરવાને માટે મારવાડમાંથી બહાર નીકળ્યા; પરંતુ તેમની સેનાની કિંચિત્ પણ હાનિ થઈ નહિ. ચૂડાવત અને સકતાવત તથા જાલા અને ચૌહાણોએ રાઠોડોની સહાય મળે તે પૂર્વજ પિતાપુત્ર વચ્ચેનો વિવાદ નિવૃત્ત કરી દીધો. આ રીતે રાણા રાજસિંહ મારવાડના ઋણી થયા.

રાઠોડોનું સાહસ અને બળ જોઈ ગઝેબના મનમાં અનેક પ્રકારની શંકાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેવામાં વળી એક બીજી શંકાએ પણ તેનાપર આક્રમણ કર્યું. રાજકુમારે અકબરની એક પુત્રી દુર્ગોદાસના આશ્રયનીચે હતી. આ સમયે અનિતાસિંહને યુવાવસ્થામાં જોઈ પાદશાહને પોતાની પૌત્રીના સન્માનની રક્ષાને માટે ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. આ કારણથી તેણે રાઠોડોની સાથે સંધિ કરવાની અભિલાષા પ્રકટ કરી. નારાયણદાસ કુલબી મધ્યસ્થ થયો. સંધિની ચર્ચા બંધાઈ ગઈ. ત્યાંસુધી સરીખાંએ પણ શત્રુતાનો પરિત્યાગ કર્યો. આ પ્રકારનાં કાર્યોમાં સંવત ૧૭૪૯ની સાલ પણ વ્યતીત થઈ ગઈ.

હવે મુસલમાનો શાંત રહ્યા નહિ. સંવત ૧૭૫૦માં જોધપુર, ગાંધી અને સિવાનાના મુસલમાન હાકિમોએ પોતપોતાની સેના એકત્રિત કરી અનિતાસિંહપર આક્રમણ કર્યું. અનિતાસિંહને પુનઃ પર્વતમાં આશ્રય લેવાની ફરજ પડી. તેઓ વહાલવંશી જોધોની સહાયથી મુસલમાનોની સામે થયા; પરંતુ તેમને પરાજય મળ્યો. આ સમયે મુસલમાનોએ એક જાતિ ત્ર્યંડ અને પવિત્ર સાંદનો વધ કર્યો, તેથી ચાંપાવત વીર મુકુંદદાસે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. મોકલસર નામના રજાનમાં ઉભય દેશો પરસ્પર ઓળે થયાં. મુકુંદદાસે શત્રુઓને હરાવી આંકના હાકિમ, તેના સામંતો અને તેની સેનાને પોતાની પાસે જાતી.

આ પરાજયને મુસલમાનોના દુર્ભાગ્યનો અમૂલ્ય કહેવો જોઈએ; કારણ કે ત્યાર પછી માત્ર થોડાજ દિવસોમાં અર્થાત્ સંવત ૧૭૫૧માં તેઓ ધોર સંકટમાં ફરી પડ્યા. અનેક પ્રદેશો અને નગરોએ રાઠોડોની અધીનતા સ્વીકારી. તેમાંના કોઈએ ગોચ આપી અને કોઈએ ખંડણી આપી. ધણા માણસો બોજનની સાગરી પ્રાપ્ત નહિ થવાથી રાઠોડોનામાં મળી જના લાગ્યા. કાસિમખાં અને ઘરક-

રખાએ અનિતસિંહની વિરદ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી, તેમનાપર આક્રમણ કર્યું આ સમયે અનિતસિંહ વિજયપુરમાં હતા તેમનું આક્રમણ રાજવાને માટે દુર્ગોદાસનો પુત્ર પોતાની મેનામદિત તેમની સામે ગયો શીઘ્ર યુદ્ધારંભ થયો અને યવનોનો પરાજય થયો જેમ જેમ અનિતસિંહની વય વધવા લાગી, તેમ તેમ રાકડોડોનો ઉત્સાહ પણ જરૂરિયાત થવા લાગ્યો આ તરફ ઔરંગઝેબ પોતાની પૌત્રીને માટે ચિંતા કરવા લાગ્યો રાકડોડો અકબરની પુત્રીનો વિચાર તેના ચિન્તાતુર હૃદયમાંથી એક દાણ પણ ખમતો નહોતો તે પોતાની પૌત્રીને દુર્ગોદાસના હાથમાંથી મુકત કરવાને માટે બગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે જોધપુરના હાકેમ સુભવતખાને લખી જણાવ્યું કે “ ગમે તે ઉપાય કરી અને ગમે તેટલો વ્યય કરી મારા સન્માનની રક્ષા કરો ”

આજ વર્ષમાં મેરાડના રાણાએ પોતાના કનિષ્ઠ બાળા ગજનિંદની પુત્રી સાથે અનિતસિંહનો વિવાહ નિશ્ચિન કરી તેમનાપર મુકતાજગિત નાળાએર, રતનજડિત અબાડીથી સુમનિજત કરેલા બે હાથીઓ અને બે અશ્વો મોખ્યા અનિતસિંહને આ સર્વ ઉપહારો આદરપૂર્વક મોકલ્યું કર્યા પછી જોડ માસમાં મોઢાડરાજકુમારે ઉદેપુર જઈ સિમેદીઆરાજકુમારીનું પાછિમદલ્યું કર્યું વળી અપાડમાસમાં અનિતસિંહે દેવતીઆમાં ખીચુ લગ્ન કર્યું

પાદશાહ આંગ્રેજ પોતાની પૌત્રીને દાણલર પણ ભૂરી શકતો નહોતો સુતનાનીને ઉદાર કરવાને માટે તે ગનિદિવસ વ્યાકુલ રહેતો હતો પ્રસંગોપાત તે અનિતસિંહપર પત્ર લખીને વાફત મોકલીને મુકતાનાનીને મુકત કરવાનો આગ્રહ કરેલો સં ૧૭૫૩માં વીર દુર્ગોદાસની સાથે તેને પતન્ય-વહાર થવા લાગ્યો અને સુવનાનીને મુકત કરી અનિતસિંહે પોતાના પિતાનું મિલકતન પ્રાપ્ત કર્યું ૨ યવનસમ્રાટ દુર્ગોદાસને પચ્છદજરી પદપર નિયુક્ત કરવાની અભિલાષા પ્રગટ કરી, પરંતુ દુર્ગોદાસે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને પાદશાહને જણાવ્યું કે “એને બદલે મને ઝાતોર, શિનાનચી, સામેર અને ધિરાહ અર્પણ કરશે ” દુર્ગોદાસે સુતનાનીને સલામ અને સન્માનપૂર્વક ગમી હતી, તેથી પાદશાહે તેમની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી

સવત ૧૭૫૭ ના પોપ્રાસમાં અનિતસિંહને મારવાનું રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું જોધપુરમાં જઈ તેમણે નગરના પાંચે દારોની વચ્ચે એક એક પાડાનો બધિ આપ્યો સુભવતખા મરણ્ય પાંચે તેથી હવે શાહજહાં સુતનાન નેતા થયો

સવત ૧૭૫૮ માં આજમશાહે પુન જોધપુરપર આક્રમણ કર્યું આથી અનિતસિંહને નિરુપાયે ઝાતોરમાં વાસ કરનાની ફરજ પડી તેમના કેટલાક સરદારો યતુઓની મેવા કરવા લાગ્યા હતા અને કેટલાક તેમની પાસે રહ્યા હતા મેવાડના રાણા પણ આ સમયે નિરુપાય અને અસામર્થ્યવાન બની ગયા હતા એક માત્ર એકલિંગ લગવાન સિનાય ખીલ કોઇની પણ આશા તેમને હતી નહિ અબરેશ્વર દક્ષિણમાં યવનસમ્રાટની સેવા કરતા હતા યવનોના પાપાચારથી સપૂર્ણ ભારત ભૂમિ પરિપૂર્ણ થઇ ગઇ તેઓ મથુરા, પ્રયાગ અને ઝોખામજામાં પણ ગૌહત્યા કરવા લાગ્યા હા ફક્ત અત્યાચારથી પ્રીતિ યદને યોગીઓ અને વૈરાગીઓ આશ્રયમાટે દેવોની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા,

૧ મતાપગદરેવલિયા એ નાની રિયાસત મેવાડના તાબામાં છે મત્ત નામના શુક્રે એની રથાપના કરી હતી એની રથાપનાનું વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમાં આપ્યું છે

૨ અનિતસિંહે મુલતાનીને પાદશાહના હાથમાં સમર્પણ કરી નહોતી તેમજ આ પ્રસંગે તેમણે સિંહાસન પ્રાપ્ત પ્રગણ કર્યું નહોતું પરંતુ દુર્ગોદાસે મુલતાનીને પાદશાહના હાથમાં સમર્પણ કરી હતી અને તેના બદલામાં તેમને ઉપહારો મળ્યા હતા આજ કારણથી અનિતસિંહ દુર્ગોદાસપ્રત્યે નારાજ થયા હતા

૩ અહિં એક સાથે ચાર વર્ષનું દત્તાત રહી ગયું છે અગ્રે કહી શકતા નથી કે એ શા કારણથી રહી ગયેલ હશે યોગ્ય સાહેબે લખ્યું છે કે-કવિ કર્ણદાનના મૂળ ગ્રંથમાં આ ચાર વર્ષનું કાલ વર્ણન નથી મળ્યું, કારણે જ ખવા યોગ્ય બાબત નહિ હોવાથી અનાવરતક સમજને તે છાંદ દીલ હોય શા કારણથી એમ થયું હશે તે સ મજ સાધત નથી તે વખતે સુસયમનો દક્ષિણની લડાઈઓમાં પોતામલા હતા એટલે રજપુતો માટે સાતિ હતી તેથી પણ ખામુ વર્ણન કરવા યોગ્ય બનાવ ન બન્યા હોય એમ જણાય છે

૪ રાજકુમાર અનિતસિંહને અહિં સાહેબદાના નામથી લખેલ છે, કેમકે તે વખતે તેઓજ ગુજરાતના પ્રતિ નિધિ સરદાર હતા

પરંતુ તેથી કંઈ પણ ફળ મળ્યું નહિ. હિંદુઓનો પ્રતાપ દિવસાનુદિવસ ક્ષીણ થવા લાગ્યો અને મુસલમાનોનો અત્યાચાર દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. સંવત ૧૭૫૯ના માધ માસમાં મિથુન રાશિમાં અનિતસિંહની પટરાણી (રાણીની બત્રીજી)ને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અનિતસિંહ પુત્રનું મુખ જોઇ આનંદસાગરમાં નિમગ્ન થયા અને તેનું નામ અભયસિંહ^૧ રાખ્યું.

ત્યારપછી કવિવ્રેષ કણીદાને લખ્યું છે કે: “આટલા દિવસપર્યંત યુક્ષ્માં જોધપુરના હાકેમના પદપર નિયુક્ત રહ્યો હતો. તેણે જોધપુરમાં આવી તુરંતજ પાદશાહની આપેલી મેડતા પ્રદેશના શાસનની સનંદ અનિતસિંહને અર્પણ કરી. આ પ્રકારે મેડતાનો શાસનભાર અનિતસિંહના હાથમાં આવ્યો. મેડતિયાસરદાર દુશવસિંહ અને ધાંધલ ગોવિંદદાસને તેમણે મેડતાનો શાસનભાર મહણ કરવાની આજ્ઞા કરી. ઈર્દસિંહના પુત્ર મોહકમસિંહ^૨ કે જેમણે અનિતસિંહની બાલ્યાવસ્થાથી રક્ષા કરી હતી તેઓ મેડતાનો શાસનભાર મને સોંપવામાં આવશે એવી આશા રાખતા હતા; પરંતુ તેમની આશા નિષ્ફલ થઇ, તેથી તેમને અતિશય દુઃખ થયું. તેમણે ધાર્યું કે અનિતસિંહ મને ઉચિત પુરસ્કાર આપેા નથી. તેમણે પાદશાહને એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે જો તમે મને મારવાડના શાસનકર્તાતરિકે નિયુક્ત કરશો તો હું હિંદુમુસલમાન ઉભયને સંતોષ થાય એવી રીતે શાસન ચલાવીશ.

સંવત ૧૭૬૧માં રાડોડળતિના ચિરશત્રુ મુસલમાનોનો સૌભાગ્યસુર્ય અસ્તાયસ્માં જવા લાગ્યો. દુરાત્મા જૌરંગઝેએ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં હિંદુઓ ઉપર અત્યંત ભયંકર અત્યાચાર કરીને અકબરના સિંહાસનને કલંકિત કર્યું હતું અને ચોતરફ પોતાનો પ્રબલ પ્રતાપ વિસ્તારી પાશવબળનો બીપણ પરિચય કરાવ્યો હતો; પરંતુ હવે તેનું પૈશાચિક બલ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતું જતું હતું. હવે હિંદુ-જાતિ અને હિંદુધર્મનો પુનરુદ્ધાર થવાનાં પૂર્વ લક્ષણ દર્શિગાયર થવા લાગ્યાં હતાં. મારવાડમાં મુર્શિદકુલીમાં શાસનકર્તા હોતો, તેના સ્થાનપર હવે માર્કરખાં નિયુક્ત થયો. મોહકમસિંહે અનિતસિંહના આચરણથી નાખુશ થઈ ઝુમરીતે સમ્રાટપર જે પત્ર લખ્યો હતો, તે આ સમયે અનિતસિંહના હાથમાં આવ્યો. આ વાત મોહકમસિંહના જાણવામાં આવતાં તે અનિતસિંહથી અત્યંત ભયભીત થઇ પોતાના સેવકોસહિત રાડોડોની ડાવણી છોડી પાદશાહની સેવામાં જઈ બળ્યો.^૩ અનિતસિંહે અત્યંત શીઘ્રતાથી મોગલોપર આક્રમણ કર્યું. દુનાડા નામના સ્થાને ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં પાદશાહની સેનાનો સમ્પત્તિ પરાભવ થયો અને ઈર્દાવત શાખાના^૪ ઉકેત મોહકમસિંહને રાજદ્રોહનું ઉચિત ફળ પ્રાપ્ત થયું. તે રણમાં પડ્યો. સંવત ૧૭૬૨ માં આ સંગ્રામ થયો હતો.

સંવત ૧૭૬૩ માં લાહોરનો મુળો ઇબ્રાહીમખાં^૫ શાહબદા આઝિમની પાસેથી યુજરાતનો શાસનભાર મહણ કરવાને માટે લાહોરમાંથી નીકળી મારવાડમાં થઇને ચાલ્યો ગયો. આ વર્ષના ચૈત્રમાસના કૃષ્ણપક્ષની^૬ દ્વિતીયાને દિવસે રાડોડોને આનંદદાયક સમાચાર મળ્યા કે જૌરંગઝેજનું

૧ અભયસિંહનો જન્મ સિસોદિયા રાણીને ઉદરથી થયો નહોતો, પરંતુ ચૌહાણ રાણીના ઉદરથી થયો હતો. આ રાણી સાંચેર પ્રગણના હોટલ ગામના ચૌહાણ ચતુર્થજ દલાલ દાસોતની પુત્રી હતી. સિસોદિયા રાણીના પુત્રનું નામ મુરવાનસિંહ હતું.

૨ આ સનંદ મુર્શિદકુલીમાંજે આપી હતી. યુક્ષ્માંની પછી તેના પદપર મુર્શિદકુલીમાં નિયુક્ત થયો હતો.

૩ અહીંમાં બહુ વધેલી જણાય છે; કારણકે ઇર્દસિંહ અને મોહકમસિંહ તો મૂળથીજ અનિતસિંહની સાથે રાતુલા રાખતા હતા.

૪ રાડોડોની ડાવણીમાંથી નીકળીને નહિ, પરંતુ શાહબદાથી નહ્દા પહોંને પાદશાહની ફાજ સાથે મોહકમસિંહ મળી ગયો હતો.

૫ મોહકમસિંહ ઇર્દસિંહનો પુત્ર હોવાથી ઇર્દાવત કહેવાતો હતો. તે ઇર્દાવત યુદ્ધમાં માર્યો ગયો નહોતો; પરંતુ તેમાંથી નાશી ગયો હતો, જેમ મારવાડના ગલ ઉતિહાસપ્રણી પ્રતીત માન્ય છે.

૬ ઇબ્રાહીમખાં પાદશાહનો સાથો હતો.

૭ અહીંમાં યુક્ષપક્ષની દ્વિતીયા લખી જોઈએ; જૌરંગઝેજનો દેહાંત ફાગણમાસની અમાવાસ્યાને દિને થયો હતો.

મૃત્યુ થયું છે આ સમાચાર સાબળતાની સાથે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક હૃદયની પેઠે રહોડો આનંદ-સાગરમાં નિમગ્ન થઇ ગયા. ઔરગઝેબના મૃત્યુથી હિંદુજાતિને ભયકર કાળના કરાણ પ્રાસમાધી મુક્તિ મળી. અજિતસિંહ રાજપૂતોના પ્રધાન શત્રુના મરણની વાત સાબળી પોતાની સેના સંજ્ઞ કરી ચેત્ર માસની પચ્ચમીને દિવસે અશ્વાશ્ક થઇ બેઠપુર તરફ આત્મા રાજધાનીના તોરણદ્વારની સમીપ પહોંચતાજ તેમણે પોતાની જાતિની રીતિઓના સાર તરત પાડાનું બલિદાન આપ્યું. યવનગણો અજિતસિંહને સેનાસહિત આવતા બેઠ અત્યંત ભયભીત અને વ્યાકૂલ થયા તેમના કંટલાકે જીવ લઇને નાસી ગયા અને કેટલાકે છુપાઇ ગયા. યવનસાસનકર્તા ભયભીત થઇ બેઠપુરમાંથી બહાર નીકળી ગયો. રહોડો જીતીસ વર્ષપર્યંત દારણ કબ્જે સહન કરીને અત્યંત વ્યાકૂળ થઇ ગયા હતા તેમણે પોતાના પર અત્યાચાર કરનાર યવનોપર ક્રિચિત્ પણ દયા નહિ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. યવનો નિરાશ થઇ જીવ લઇને ચોતરફ નાસવા લાગ્યા. તેમણે મારવાડમાં ધૈર અત્યાચાર કરીને જે અતુલ ધન એકત્રિત કર્યું હતું, તે પણ હવે ગોડોડોના હાથમાં આવ્યું. રહોડો યવનોપર વૈર લેવાને માટે તેમને બંદીનાન કરવા લાગ્યા. ધણી યવનો નાસી ગયા અને કેટલાક ગોડોડોના હાથમાં આવ્યા. કેટલાક સુસયમનોએ રહોડોસામ તોનું શરણ ગ્રહણ કર્યું અને કેટલાકે હિંદુઓના દેવમંદિરોમાં આશ્રય લીધો. રાજપૂતો નિરાધારને આશ્રય આપવા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે, એટલે યવનો સરહતથી રહોડોને ત્યાં આશ્રય મેળવી શક્યા. યવનોના નેનાએ કૃપાવત સરદારના દેવાયમમાં જઇ આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. રહોડોને સપૂર્ણ વિજય મળ્યો. તેમણે યવનોપર સપૂર્ણ વૈર લીધું અને યવનોની સેના છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ. કેટલાક યવનોએ હિંદુભિક્ષુકોનો વેપ ધારણ કરી "સીતારામ" "હો ગોવિંદ" વગેરે પવિત્ર દેવતાઓનો નામોચ્ચાર કરી ભિક્ષા માગી પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા. મુશ્કામો આ સમયે રામ નામનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. દાદીને લીધે ઝોળખાઈ જવાનો ભય હતો, તેથી તેમણે ગ્રામરીતે હજમોને દ્રવ્ય આપીને પોતાની દાદી મુઝાવી નાખી. મરુભૂમિમાં યવનોને આર્તનાદ ॥ ભળાવા લાગ્યો. બધા દષ્ટિપાત કરવામાં આવે ત્યાં નાસતા યવનો દષ્ટિગ્રસ્ત થવા હતા, યવનો મેઝતા છોડીને નાસી ગયા અને ધાયલ થયેલા યવનોને નાગોગ મોકલવામાં આવ્યા. સોજત ડુર્ગ અને પાલીએ ઉભય નગરો પુનઃ અજિતના હાથમાં આપ્યા. ૨૨૨૭ યવનો દીર્ઘકાળપર્યંત બેઠપુરમાં રહ્યા હતા, તેથી તે અપવિત્ર થઇ ગયું હતું. માટે રહોડોએ મગાજવ અને તુલસીવતી તેને પુનઃ પવિત્ર કર્યું અને અજિતસિંહને રાજતિથક કર્યું.

ઔરગઝેબનું પાંખી શરીર પચતવને પ્રાપ્ત થયા પછી તેના પુત્રો પિતાના સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને રાજધાની તરફ આત્મા દક્ષિણમાંથી આઝિમ અને ઉત્તરમાંથી મોઆઝિમ ભારતનું સિંહાસન હસ્તગત કરવાને માટે સેનાસહિત આવ્યા. આમાં જીવ ઉભય શાહજહાંઓએ ભયકર સમરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્યો. પાઠળથી શાહજહાંનર આવ્યો અને તેણે ઉભયને પરાસ્ત કરી પોતાના પિતાનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું. નીચ પાદશાહને શીઘ્ર સમાચાર મળ્યા કે અજિતસિંહે મારવાડમાંના સર્વ સુસયમનોનો વિધ્વસ કરી તેમને છિન્નભિન્ન કરી નાખી તેમનું સમસ્ત ધન લૂંટી લઇ પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

સવત ૧૦૬૪ ની વર્ષોક્તિ વ્યતીત થતાની સાથેજ નીચ પાદશાહ પોતાની પ્રમળ સેનાસહિત અજમેરમાં આવી પહોંચ્યો. આ સમયે ભગવાનસિંહના પુત્ર હરિદાસ, હિંદ અને મામલિયાના ઉભય સામ તો તથા ઉદાવતોના સરદાર રત્નસિંહ, પોતપોતાના સૈનિકોને લઇ બેઠપુરમાં ગયા અને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે "અમે પ્રાણાર્પણ કરીને પણ પાંખી યવનોના હાથમાંથી રાજધાનીનું રક્ષણ કરીશું." તેમની પાસે માત્ર આદમે સૈનિકો હતા.

યવનોએ અજિતસિંહ ઉપર આક્રમણ કરવાના ઉદ્દેશથી કૂચ કરી અને બીવાડા નામના સ્થાનમાં પોતાની ઝાવણી નાખી અજિતસિંહ પણ તેમનો પ્રતીકાર કરવાને માટે સુસંજ્ઞ નાખવા માંડી હતી.

૨ આ રાહઆલમજ નદાદુરાહ નામ ધારણ કરી સિંહાસનપર બેઠો હતો.

ચા. ધર્મ આરંભેજ ને પ્રકારે જીતકપટથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરતો હતો, તેમ તેના પુત્ર શાહઆલમે પણ કહ્યું. તેણે પોતાની પ્રવચનજનો વિસ્તાર કરી મારવાડેશ્વરને હસ્તગત કરવાને માટે તેમની પાસે સંધિનો પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. અજિતસિંહની પાસે પાદશાહનો દૂત આવ્યો કે તુરતજ તેમણે તેની સાથે પોતાનો દૂત મોકલી સંધિનો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો. ત્યાર પછી તેજ દૂતની સાથે પાદશાહે મારવાડની સનંદ અજિતસિંહની પાસે મોકલી આપી; પરંતુ અજિતસિંહે રાજસનંદ મદલ્યુ કર્યા પૂર્વે એકવાર પાદશાહની મુલાકાત લેવાની અલિલાષા પ્રકટ કરી. કાલ્યુન માસના પડવાને દિવસે અજિતસિંહ પોતાની સેનાસહિત જોધપુર છોડી બીસલપુર તરફ ફેરવ કરવા લાગ્યા. પાદશાહની તરફથી ખાન ખાતાન (મુખ્ય અમત્ય) ના પુત્ર સુજનવતખાં, ભદાવરના રાજા, કુંદીના રાવ કુધસિંહ તથા કેટલાક અમીરાએ પીપાડ નામના સ્થાનમાં અજિતસિંહનો સત્કાર કર્યો. જે દિવસે આ મુલાકાત થઇ તે દિવસની રાત્રિએ કેવા પ્રકારની સંધિ કરવી તે વિષે ચર્ચા ચાલી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાંજ અજિતસિંહ મરુભૂમિની સમસ્ત સેનાસહિત આગળ ફેરવ કરવા લાગ્યા. આનંદપુર નામના સ્થાનમાં પાદશાહ સાથે તેમને મુલાકાત થઇ. પાદશાહે તેમને “ તેજ બહાદુર ” ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો. એક તરફ તેણે આ રીતે અજિતસિંહને પદવી આપી તેમનું સન્માન વધાર્યું અને બીજી તરફ પોતાનો શુભ ઉદ્દેશ પાર પાડી લીધો. અજિતસિંહ પોતાની સેનાસહિત બીસલપુરમાં આવ્યા કે તુરતજ પાદશાહે તે સુસંધિનો લાભ લઇ શુભરીતે મહેરાબખાને સેનાસહિત જોધપુર હસ્તગત કરવાને માટે મોકલી દીધો હતો. વિશ્વાસઘાતી મોકલકમસિંહ પણ તેની સાથે ગયો હતો. અજિતસિંહ જોધપુરમાં હાજર નહિ હોવાથી યવનસેનાપતિએ સરલતાથી ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. અતે અજિતસિંહના જાણવામાં જ્યારે પાદશાહની આ આજ્ઞા આવી, ત્યારે તેઓ કોપથી ઉન્મત બની ગયા; પરંતુ ચતુર પાદશાહે આ વખતે તેમને એટલા બધા હસ્તગત કરી લીધા હતા કે તેઓ નિરુપાય બની ગયા હતા. આથી તેઓ પોતાના હૃદયનો કોષ હૃદયમાંજ સમાવી પાદશાહની સાથે શાહજહા કામબક્ષને તાણે કરવાને માટે દક્ષિણમાં ગયા. અંબરના મહારાજા મીરજી રાજા જયસિંહ પણ પાદશાહપ્રત્યે અત્યંત નારાજ થઇ ગયા હતા. પાદશાહ શાહઆલમે શુભરીતે અંબરમાં એક યવનસેના મોકલી તે પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી જયસિંહના કનિષ્ઠ ખાતા વિજયસિંહના મસ્તકપર અંબરનો રાજમુકુટ મૂકી દીધો હતો. આ વખતે એ વિજયસિંહ પણ અજિતસિંહની પેઠે પાદશાહની સાથે દક્ષિણમાં હતો. અનંત જયથી પરિપૂર્ણ થયેલી નદી જે પ્રકારે પોતાના તરંગોના આઘાતથી કિનારાઓને તોડી નાખતી વેગસહિત ચાલી જાય છે, તે પ્રકારે પાદશાહની સેના રાજપૂતાની સેના સાથે મળાને પૂર્ણ વેગથી દક્ષિણમાં ગઇ. પાદશાહ કાંઇ કારણવશાત છૂટો પડ્યો કે તુરતજ ઉપરોક્ત ઉભય રાજપૂતરાજાઓએ પોતાનાં કાર્ય પાર પાડવા માટે પ્રયાસ કરવામાં વિલંબ કર્યો નહિ. તેઓ પાદશાહને લેશ પણ ખબર આપ્યા વિના પોતાના સામંતો અને સૈનિકાસહિત રાજપૂતાના તરફ ચાલ્યા. તેઓ સૌથી પહેલાં ઉદયપુરમાં ગયા. મહારાજા અમરસિંહ તેમની સામા જઈ તેમને પરમ આદરપૂર્વક પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવ્યા. ત્રણે રાજાઓ સાથે ખેસી ખલા, વિઠણ અને મહેશ્વરની પેઠે શોભવા લાગ્યા. આ ત્રણે મહા જળવાન રાજાઓનું સંમિલન અને મિત્રતા થવાથી યવનોના પતનનો પ્રારંભ થયો અને હિંદુજાતિનો ઉદય થયો.

ઉદયપુરથી મહારાજા અજિતસિંહ અને મહારાજા જયસિંહ મારવાડમાં ગયા. ઉભય રાજાઓ આહોવામાં આવ્યા. તે સમયે આપાવત શાખાના નેતા ઉદયલાનુના પુત્ર સત્રામસિંહે પોતાના મરનકપરથી પાપટી ઉતારી તેમને માટે પાયરી દીધી. ઉભય રાજાઓ તે પરથી ચાલીને ઉક્ત સામંતના મહાલયમાં ગયા.

સંવત ૧૭૬૫ ના શ્રાવણ માસમાં યવનોને મહા લય ઉત્પન્ન થયો. અજિતસિંહ પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં આવ્યા છે, એ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ મહેરાબખાં અત્યંત લયભીત થયો. સમીતીને

૧ મીરજી રાજા તેા મલ્લુ પામ્યા હતા. આ સમયે તેા સવાઈ જયસિંહ જયપુરના મહારાજા હતા.

૨ મુસલમાન ઇતિહાસવેતાઓ જણાવે છે કે આ સમયે પાદશાહ લાહોર તરફ ગયો હતો.

દિવસે નીસ હજાર રાગિડાની સેનાએ બેધપુરને ઘેરી લીધું અને હાદવીને દિવસે મહેરાળખા? શરણે થયો આમકર્ણના પુત્રે આ સમયે તેના ઊવનની રક્ષા કરી દત્તી, તે માટે તેણે તેમનો ઘણો આભાર માન્યો. અનિતાસહિતે આન દિત ઘણે મરુજીમિની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો

મહારાજ જયસિંહ શરસાગગના કિનાગપર રહેવા લાગ્યા તેઓ હજી પદબદ્ધ અવસ્થામાં હોવાથી અત્યંત વ્યાકુળ અને અસતુષ્ટ હતા વર્ષોનું વ્યતીત થઈ ગયા પછી કુશાવહોના પ્રધાનસામંત અજયમદ્ને જયસિંહને પુન મિદાસનપર સ્થાપિત કરાવના પ્રસ્તાવ કર્યો આ સમાચાર પ્રાપ્ત થતા જયસિંહ અનિતાસિંહની સાથે ગેના લાંબને મેડતા નામના સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા તેમના ભયથી આત્રા અને દિલ્લી કે પાંચમાન થવા લાગ્યા ઉભય રાજ્યોએ અજમેરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના શાસનકર્તા અત્યંત ભયભીન થયો તેણે ખ્યાળ કુતુમ નામના મુસલમાન ફકીરની મરજદમાં આશ્રય લીધો અને દયામાટે અનિતામિહની પ્રાર્થના કરી વળી તેણે અનિતામિહને ૬૦૦૦૦ રૂબાઈ રૂપિયા આપ્યા ત્યાં પછી અનિતાસિંહ બીજા પરાક્રમપૂર્વક અબરદેશપર તુર પડ્યા અબરના પ્રત્યેક શ્રેણીના સરદારો પોતાની સેનાસહિત પોતાના પદબદ્ધ અધીશ્વર જયસિંહને આની મળ્યા અબરની યવનસેનાના નાયક સૈયદ હુસેને બાર હજાર સૈનિકોસહિત સાબર સરોવરના તટપર અનિતાસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું સૌથી પહેલા ૪ પાવત સામંતોએ યવનોપર આક્રમણ કર્યું ઉભયદેવો વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું હુસેને ૭૦૦૦૦ યવન સૈનિકોસહિત રજીમિમાં સદાને માટે શયન કર્યું તેની શેષ સેના પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે જ્યા હાલે ત્યા નાસી મધ સૈયદ હુસેનેનો સહકારી પુરી-હર જતિનો નેતા આ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હવે અનિતાસિંહ મહોગપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા પરાજયના સમાચાર સાંભળી મુસલમાનો સાબર? છોડી નાસી ગયા અનિતાસિંહે સાબરમાં એક સૈન્ય રાખી માધમાસમાં જયસિંહને અબરનું રાજ્ય સમર્પણ કર્યું ત્યાં પછી તેઓ પોતાના વિશ્વાસુ કોશાખ્યક્ષને દિવાનની ઉપાધિ આપી તેના હાથમાં સાબરનો શાસનભાર સોંપી મિકાનેર-પર આક્રમણ કરવા આજ્યા

સવત ૧૭૬૬ ના ભાદ્રપદ માસમાં પાદશાહ શાદઆનમે કામબક્ષને વધ કર્યો જયસિંહે હવે પુન પાદશાહની સાથે સંધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો મારવાડના મહારાજ અનિતામિહે નાગોર-પર આધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો નાગોરપતિ ઈદ્રસિંહ પોતાને અત્યંત કુબળ અને અસમર્થ માની અનિતાસિંહને શરણે આજ્યા અનિતાસિંહે પોતાના જાતિજ પુત્રે શરણે આવેતો બેધ તેના પ્રત્યે દયા કરી અને તેને નાગોરને બદલે લાડન સમર્પણ કર્યું પરંતુ ઈદ્રસિંહ આટલી સપત્તિથી સતુષ્ટ થયો નહિ નાગોરને અધીશ્વર એક કુદ્ર દેસ લાંબને શી રીતે સતોપ ધાગ્યું કરી શકે? ઈદ્રસિંહે મહારાજ અનિતાસિંહ પ્રત્યે અત્યંત રુદ્ધ થઈ અતિ શીઘ્રતાથી દિલ્લીના પાદશાહની પાસે જઈ આ સમાચાર તેને કહ્યા મોઝાન પાદશાહ અનિતાસિંહનું જાણુ આમરણ બેધ અત્યંત ક્રોધિત થયો પાદશાહના ક્રોધની વાત શીઘ્ર મારવાડ અને અબરના રાજપૂતાના સાંભળવામાં આવી તેથી ઉભય દેશના રાજ તથા સર્વ સામંતો શીઘ્ર હીડવાના નગરની પાસે કોલિયા નામના સ્થાનપર એકત્રિત થયા પાદશાહ પછુ અતિ શીઘ્રતાથી અજમેર તરફ આનતો જણાયો પાદશાહે મિનતાના મિન્દતરિકે પોતાના હાથના પળ સાથેની સનદ ઉભય રાજ્યોપર મોઝલી આપી તેનો અખ્ય દૂત નાહરખા આ સનદ લાંબો આપાદ માસના પડવાને દિવસે મારવાડ અને અબરના રાજ્યો આ સનદ લઈ પાદશાહની મુલાકાત લેવાને માટે અજમેરમાં ગયા પાદશાહે તેમનો આદરસતકાર કર્યો તેણે અનિતાસિંહને નવદુર્ગ યુકત મરજીમિ અને જયસિંહને અબરના શાસનની સનદ આપી સન્માનપૂર્વક ત્યાંથી વિદાય કર્યો

૧ દુર્ગોદાસે મહેરાળખા શરતો દતા તેના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી

૨ એક ક્ષયમાં અજમેર છોડીને મુસલમાનો નાસી ગયા એવો હલેજ છે

૩ કામબક્ષ ઓરગજબનો પુત્ર હતો અને તે એક રાજપૂત રાજકુમારીના ગર્ભથી જન્મ થયો હતો કામબક્ષ ઓરગજબની રક્ષાવસ્થામાં જન્મ્યો હતો તેથી તેને તે અત્યંત પ્રિય હતો ઓરગજબે મૃત્યુસંધ્યાપર પત્ની તેનાપર બે રોડેદણ? પત્ર લખ્યો હતો તે આશા પાઠકોએ અથ ૧ લા બા વાંચ્યો હતો

૪ ઈદ્રસિંહ જસરાતસિંહના ભયેક આતા મહોતેજની અમરસિંહનો પુત્ર અને વિશ્વાસપાત્રી મોહકમસિંહનો પિતા હતો

ઉભય રાજ્યો આદેશાદની પાસેથી વિદાય લઈને પૂર્વ તરફ પુષ્કર તીર્થમાં સ્નાન કરવાને ગયા. સ્નાનવિધિ સમાપ્ત થયા પછી ઉભય રાજ્યો પરસ્પર મિત્રભાવ પ્રદર્શિત કરી છૂટા પડ્યા અને પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા. અનિતસિંહ સંવત ૧૭૬૭ ના શ્રાવણ માસમાં બેધપુરમાં આવી પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઈ શાંતિપૂર્વક શાસન કરવા લાગ્યા. આ વર્ષમાં અનિતસિંહ ગોડવશની રાજકુમારીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. અર્જુનસિંહે દિલ્લીના દિવાને ખાસમાં અમરસિંહની હત્યા કરીને જે ચતુતાનું બીજ વાવ્યું હતું, તેનું અનિતસિંહે ઉત્ખનન કરી નાખ્યું. અનિતસિંહ ત્યાર પછી મહાભારતમાં વર્ણવેલા પાંડવકૌરવોના મહાહુદ્ડર્યાન કુરુક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે બીમકુન્ડનાં દર્શન કર્યાં. આ પ્રકારે સંવત ૧૭૬૭ નું વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયું.

હિંદુકુલતિલક મહારાજ જસવંતસિંહ કાબૂલમાં અકાલ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારથી અનિતસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા ત્યાંસુધીની ઇતિહાસ અને રહોડકવિના મંથમાંથી સરલ અનુવાદ કરીને આપ્યો છે. આ ત્રીસ વર્ષના ઘોર સંગ્રામોપરથી રહોડઅતિએ પોતાના ગૌરવ અને સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે કેવો પ્રયત્નસભીય ઉદ્દોગ કર્યો હતો તથા રહોડસામંતાએ કેવી અપૂર્વ સ્વામીભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદિત થાય છે.

આ ત્રીસ વર્ષના લાંબા સમયમાં રહોડવિરોધે જે અટલ રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તેવી રાજભક્તિ જગતની ખીટ કોઈ પણ ભતિએ દર્શાવી નથી. રહોડકવિ કર્ણીદાન જણાવે છે

૧ લીમકુન્ડના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે એક જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે. ભારતવર્ષના માધવી મહાવીરોની લીલામૃતિ કુરુક્ષેત્રનાં દર્શન કરવાને માટે પાદશાહ બહાદુરશાહ પોતાની રાજપૂત રાણી અને પોતાની રાજપૂતજનની પ્રેરણાથી ગયો હતો. કુરુક્ષેત્રના મુખ્ય નેતા લીમખા કુંડ ઉપર એક પ્રયત્ન કરી બહાદુરશાહે પોતાની રાણીને તંબુમાં બેસાડી હતી. આ સમયે એક ગાય એક હાડકાનો ટુકડો ચાંચમાં લઈને ઉપરોક્ત વૃક્ષની એક શાખાપર બેઠું. અંધ સમયમાં તે ટુકડો લીમકુન્ડમાં તડી પડ્યો. તરતજ તે ગાય મનુષ્યની જેમ હસવા લાગ્યું. અમાનક તે નિર્જન સ્થાનમાં મનુષ્યના હસવાને સાદ સાંભળીને પાદશાહ અત્યંત વિસ્મય થયો. તેણે વૃક્ષ તરફ ભ્રમ્યું અને જ્યારે ગાયને મનુષ્યની જેમ હસતું જોયું ત્યારે તે તેના આશ્ચર્યને પાર ન રહ્યો. પછી તે ગાયે પાદશાહને સંબોધી મનુષ્યની જેમ બોલીને કહ્યું: "પૂર્વજન્મમાં હું યૌગિની હતો. તે વખતે મેં આ કુરુક્ષેત્રના મહા-યુદ્ધમાં એક મહાભગવાન વીરને કાપાઈ મરેલા હાથ ઉઠાવી લીધો અને હું આ વૃક્ષનીચે આવીને બેઠો હતો. તે હાથમાં એક ભતિ મૂલ્યવાન સ્ફટિક મણિનો અલંકાર હતો. થોડી વારમાં તે અલંકાર મારા હાથમાંથી ધૂસીને આ કુંડમાં પડી ગયો અને આજે પણ તેજ પ્રકારે આ કુંડમાં આ હાડકું પડી ગયું છે. હમણાં મને પૂર્વજન્મની તે વાતનું સ્મરણ થયું અને તેથી હું હસ્યો." સંસ્કૃત અથવા હિંદુઓની ભાષામાં આ વાત તે બોલતો હતો તેથી પાદશાહ તે સમજી શક્યો નહિ; પરંતુ રાણીએ તેનો અનુવાદ કરીને સ્વનવાચામાં તે પાદશાહને સંભળવો. પાદશાહે શીઘ્ર તે અલંકાર માત્ર કાઢવાને માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી. કેટલાક માણસો કુંડમાં પડ્યા અને ભૂતકાળનાં ગદા-સૂક્ષ્મ ચિન્દસ્વરૂપ તે અલંકાર બહાર કાઢી લાવ્યા. તેમાંના મોટા મોટા મણિઓને ભેળેને પાદશાહ બોલ્યા:—

"એ રોજન રમના માટે ઘણા ખર્ચમાં આવશે." પાદશાહની સાથે જે રાજપૂત રાજ્યો હતા, તેઓ તેનાં આ વચ્ચેના સંબંધો આપનું દુ:ખી થયા અને તેમણે તે મણિઓ પોતાને ઉપહારાતિકે આપવાની માગણી કરી. જયપુરના મોરન સાલને જે મણિઓ આપવામાં આવ્યા. આ ઉભય મણિઓ હાલ જયપુરમાં છે. એક મણિ સુહાદેવનાં મંદિરમાં છે અને બીજો ગેવિંદજીના મંદિરમાં છે. અનિતસિંહને એક મણિ પ્રાપ્ત થયો હતો, જે તેમણે નેમપુરમાં નિર્મિતારીઝના મંદિરમાં રાખ્યો હતો. આ મણિની લોકો પૂજા કરે છે. અમારા રાજા અને મિત્ર યતિજ્ઞાન-ચંદ્રે ઉપર જનશ્રુતિનો સંસ્કૃત શ્લોક બોલીને તેની આખ્યા કરી સંભળાવી હતી. જો તેનો અનુવાદ અને લખ્યો છે તેમણે આ ત્રણે મણિઓ ભેગા હતા અને તેની ભકિતપૂર્વક પૂજા કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે જુદી અથવા કોઈમાં એજ પ્રકારનું રાજ છે અને બીજું એક બેગાડના મહારાણાની પાસે છે. મહારાણાએ તે મણિ કેવી રીતે મારા કર્યો હતો, તે નહાવવામાં નથી. આ ધનિત સદેહ મણિઓમાને પ્રત્યેક વચ્ચનમાં અર્ધો શેર દરો. કુરુક્ષેત્રના સુદક્ષિણે અવશ્ય પ્રયત્ન સરીતના મનુષ્યો હતા. નહિ તે આટલા વચ્ચનના તેર મણિ હાથમાં પહેરવા એ કાઠિ સદેહ કામ નહોતું. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મહાકવિ દોમરના (દોમર નામનો કવિ ગ્રીસ દેશમાં થય ગયો છે, તે સિકંદરની પૂર્વે કેટલીક શતાબ્દીઓપર થયે હતો. તેના વીરસમય અને પદમ બોલસમય કાઠવને હાલ પણ સમસ્ત યુરોપમાં પદમ આદર થાય છે. એના જેવસુ છે તે કવિની કવનના લાગે છે. સત્યઈન્દિયા જણાતો નથી) વિશે કુરુક્ષેત્રની સમગ્ર વામનચરણ હતા. યતિ જ્ઞાનચંદ્રે પણ એવા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે માધીન કાળમાં મનુષ્યો અત્યંત વિરાટકાય હતા અને કમે કમે આપણાં સરીર નાનાં થતાં ગયાં છે,

કે: “ આ દીર્ઘકાલમાં એક પણ રાઠોડસામંત સ્વાભાવિક મૃત્યુ પામ્યો નથી. ” જે લોકો એમ ધારે છે કે હિંદુઓમાં સ્વદેશભક્તિ નથી તેમણે અવશ્ય રાઠોડોનો ઇતિહાસ વાંચવો જોઈએ. રાજપૂત જાતિના ઇતિહાસની જગતની બીજી કોઇ પણ જાતિના ઇતિહાસની સાથે તુલના કરવાથી સ્પષ્ટ-રીતે પ્રતીત થાય છે કે રાજપૂતો અવશ્ય અધિક ધન્યવાદને પાત્ર છે. જે સમયે આ ધોર સંગ્રામો આક્રમક હતા, તે સમયે યવનસમ્રાટ ભારતવર્ષના સર્વોચ્ચ સિંહાસનપર સ્થિત હોતો અને તે રાજપૂતોનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવાની યોષા કરતો હોતો. યવનસમ્રાટની ઇચ્છા એ હતી કે રાજપૂતો સ્વ-ભક્તિ, સ્વધર્મ અને સ્વદેશની વિરુદ્ધ આચરણ કરી અને સહાય કરે અને એટલા માટે તેણે પ્રધાન-રાજપૂતોને પુષ્કળ લાલચો પણ આપી હતી; પરંતુ રાજપૂતોએ તેમની લાલચોપ્રત્યે ધૂણા નહિ દે-શીયી હોય એવું તો કેવચિત્ જ બન્યું છે. રાજપૂતકુલતિલક મહાવીર દુર્ગોદાસનું ઉદાહરણ કેવું ઉ-જ્જવલ છે ? તેઓ મહાવિપત્તિમાં સપડાયા છતાં પણ બળ, પરાક્રમ, રાજભક્તિ અને વિશ્વાસપાત્ર-તાનો ઉત્તમ આદર્શ બતાવી ગયા છે. આજપર્યંત રાઠોડો તેમના આ સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરે છે. પાદશાહે આપના માટેથી સહઆવધિ સુવર્ણમુદ્રાને તેમણે લતાપ્રદાર કર્યો હતો. જો તેઓ પાદ-શાહના પક્ષનું અવલંબન કરત તો મારવાડના એક સાધારણ સામંતની પદવીપરથી તેઓ એક માંડ-લિક રાજાની ઉચ્ચ પદવી મેળવી શકત; પરંતુ તેમણે તે પ્રકારનો લોભ રાખ્યો નહોતો. તેમણે પોતાના રાજાના હિતને માટેજ ઉચ્ચ પદવીને તિલાંજલિ આપી હતી. શત્રુઓના પ્રપંચથી તેમના ભ્રાત્ર સોનિંગજીનું મૃત્યુ થયું હતું, તેથી તેમનાપર વૈર લેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તેમના શત્રુઓમાં પ્રસરી ગઈ હતી. પ્રત્યેક યુદ્ધમાં આ વૈરેચ્છાથી ઉત્તેજિત થઇનેજ તેઓ મુસલમાનોનો લયકર સંહાર કરતા હતા. શાહનહો અકબર જે સમયે પોતાના પિતાના મહાક્રોધથી લયભીત થઇને તેનાથી ગ્રમ રહેતો હતો, તે સમયે મહાવીર દુર્ગોદાસે અસીમ સાહસ અને મહાન વીરતાથી તેનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. વળા અકબરના પરિવારના રક્ષણને ભાર પણ તેમના હાથમાંજ સોંપવામાં આવ્યો હતો. અકબરના પરિવાર ઉપર મહાવીર દુર્ગોદાસ જે પ્રકારનો એક અને મમતા રાખતા હતા, તે પણ તેમની અપ્રત્ય બતાવે છે. વિધર્મી અને વિભક્તિ શત્રુના પરિવારની પણ સ્નેહ અને મમતાપૂર્વક રક્ષા કરનાર ઉદાત્ત હૃદયના વીર પુરુષની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી જોઈ છે. તેમણે જ્ઞાતિના દેવાલયમાં ઔરંગઝેબ-ની પૌત્રીની જે પ્રકારે રક્ષા કરી હતી, તે પ્રકારની તેની રક્ષા આગ્રાના કાંટકિલ્લાથી રક્ષિત અંત-પુરમાં પણ થઈ હતી કે નહિ તે વિશે શક છે. બાલક અગ્નિતસિંહને પ્રથમ છ વર્ષપર્યંત સર્વથા ગ્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે પરથી રાઠોડોની અદ્ભુત શુદ્ધિ અને ચતુરાઇનો આપણને પરિચય થાય છે. રાઠોડકવિ જણાવે છે કે મહાવીર દુર્ગોદાસે અનેક સદ્ગુણોને લીધે અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે રાઠોડવીર દુર્ગોદાસનું નામ આજે પ્રત્યેક રાઠોડના હૃદયમાં અંકિત થઈ રહ્યું છે. તેમનાં બળ અને પરાક્રમની વાતો ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં કહ્યોજાયર થાય છે. આ મહાવીર પોતાના શ્વેત અશ્વપર આરૂઢ થયેલા હોય તે પ્રકારનું ચિત્ર જોઇ આપણા હૃદયને પરમ આદ્ભૂત થાય છે. આ વીર પુરુષ રાજપૂતજાતિને પરમ પ્રિય છે.^૧

૧ દુર્ગોદાસના પરાક્રમ અત્યંત સળંગ વિશેષ માલિની મેળવવા કિન્નર “ વીર દુર્ગોદાસ ” નામનું વીર-રસપૂર્ણ સાદાર શ્રી વિકલદાસ ધનજીભાઈનું લખેલું અને ‘ સરવું સાહિત્ય વર્ગક કાર્યાલય ’ તરફથી ઉત્તરણી બીજી આરનિરૂપે બદાર પટેલ પુસ્તક જેનું સાદાં પૃષ્ઠાંની વિ. ગા. ખાડીનું પૂઠું ગા.

અધ્યાય ૧ મો

નાહન અને સખાલકસિંહને પવતમાં વસતા વિદ્રોહી સામંતોનું દમન કરવાને માટે સમ્રાટનું અજિતસિંહને મોકલવું—અજિતને મળેલો જય—અજિતસિંહનું ગંગારાજનાનાથે જવું— દિલ્લીના સમ્રાટ બહાદુરશાહનું મૃત્યુ—શાહજહાંઓની માહેમાહેની લડાઈ—અજમરનાની થયેલી હાયા—મુર્ખજીવીનો રાજ્યાલિષેક—સમ્રાટનું અજિતસિંહને ગુજરાતના સુખાતરિકે નિયુક્ત કરવું—ફૈઝશિયરને સમ્રાટપદની પ્રાપ્તિ—અજિતસિંહનું પૌતાના પુત્ર અલયસિંહને સમ્રાટની પાસે મોકલવું—નાગોરના સામંત ચુકંદાસની હાયા—ઉભય સૈયદ બાતાઓનો મહાક્રોધ—સમ્રાટની સેનાએ મારવાડપર કરેલું આક્રમણ—સંધિબંધન—અલયસિંહનું સમ્રાટની સલામત જવું—અજિતસિંહનું દિલ્લીમાં જવું—સમ્રાટના ઉભય સૈયદ મંત્રીઓની સાથે અજિતસિંહ કરેલી યુદ્ધ સંધિ—ફૈઝશિયરની સાથે અજિતસિંહની કન્યાનો વિવાહ—પુનઃ જોધપુરમાં આગમન—જીજ્ઞાસુ કર રહ કરવો—અજિતસિંહનું સુખાતરિકે ગુજરાતમાં જવું—ત્યાં કરેલી શાસનવ્યવસ્થા તથા શાંતિસ્થાપના—અજિતસિંહનું કારિકાં તીર્થમાં જવું—તેનું પાટનગર જોધપુરમાં આવવું—સૈયદાની આજ્ઞાથી અજિતનું દિલ્લીમાં જવું—ઉભય સૈયદાની સાથે અજિતસિંહ રથેલો ગુપ્ત પ્રપંચ—અજિતસિંહની સાથે મેળાપ કરવાને માટે સમ્રાટનું જવું—દુશ્મિ—હો—દક્ષિણ—મધ્યી હુસેનઅલ્લીનું આગમન—સૈયદ અને અજિતસિંહના રાત્રીઓનું ભયભીત થવું—રોઠોડાની સેનાદ્વારા અજિતસિંહ રાજમહાલયને ઘાસેલો ઘેરો—સમ્રાટ ફૈઝશિયરની હાયા—મહામહારાજનો રાજ્યાલિષેક—અંબરરાજની, વિરુદ્ધ મહામહારાજનું યુદ્ધમાં ઉતરવું—અજિતસિંહની પાસે અંબરરાજે મળવું કરેલો આશ્રય—અજિતસિંહ મહામહારાજની પાસેથી દેશ પ્રાપ્ત કરવો—પુનઃ જોધપુરમાં આવવું—અજિતસિંહની કન્યા સુર્યકુમારી સાથે અંબરપતિનો વિવાહ—ઉભય સૈયદાનો વધ—અજિતસિંહ અંબરપર કરેલું આક્રમણ—ત્યાંના શાસનકર્તાના પ્રાણનાશ—ત્યાંની મરજીદાનો કરેલો વિધ્વંસ—હિંદુધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા—અજિતસિંહનું ગ્રાગલસમ્રાટની આધીનતાનો અસ્વીકાર કરી પૌતાને સ્વતંત્ર રાજ્યતરિકે બહાર કરવું અને પૌતાના નામની મુદ્રા ચલાવવી—તોલમાપ નક્કી કરવાં અને ન્યાયમંદિરની સ્થાપના કરવી—રોઠોડાસામંતોનો મેણીવિલામ—સમ્રાટની સેનાએ મારવાડપર કરેલું આક્રમણ—ત્રીસહજાર રોઠોડાની સેના—સહિત અજિતસિંહનું તેનો અવરોધ કરવા જવું—સમ્રાટે મુદ્દ બંધ રાખવાને માટે કરેલી પ્રાર્થના—રોઠોડાએ સમ્રાટની ભૂમિનો કરેલો નાશ—અલયસિંહ મળવું કરેલી ધોક્કાની ઉપાધિ—તેનું જોધપુર તરફ પાછા ફરવું—સમ્રાટનું બહોલો લેવાને માટે સમસ્ત સેનાસહિત અજિતસિંહની સામે જવું—સાંભારનું યુદ્ધ—અંબરપર ઘેરો—અજિતસિંહ કરેલી આત્મરક્ષા—સમ્રાટના હાથમાં અંબરને સમર્પણ કરવાની અજિતસિંહની ઇચ્છા—સમ્રાટના શિબિરમાં અજિતસિંહનું ગમન—તેમને મળેલું સન્માન—તેનું ઉદ્ધતાઘસરેલું આચરણ—પૌતાના પુત્રના હાથથી અજિતસિંહનો પ્રાણનાશ—રોઠોડાકાવની કતવ્યવિમુખતા—ઐતિહાસિક વર્ણન—અજિતની અંત્યચિહ્નિયા—૬ રાણી અને ૫૮ ઉપનાયકાઓનું અજિતસિંહની સાથે ચિતાપર આરોહણ—નાગિર, કવિ અને પુરોહિતોનું પદરાણીઓને સમજાવવું અને તેમને ચિતારોહણ કરવાનો કરેલો નિષેધ—રાણીઓની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા—ચિતારોહણ—અજિતસિંહનું જીવન અને રાજપ્રબંધની સમાલોચના.

મા

રવાડના સ્વામી મહારાજ અજિતસિંહના જન્મથી લઇને તેમને સિંહાસન-પ્રાપ્તિ થઇ ત્યાંસુધીનો જે ઇતિહાસ અમને રાઠોડકવિઓના ગ્રંથોમાંથી મળ્યો છે, તે પૂર્વે પ્રકાશિત થઇ ચૂક્યો છે. વર્તમાન અધ્યાયમાં અમે રાજા અજિતસિંહના સમયની વિશેષ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને તેમનું અંતસમયનું અત્યંત કરુણ-રૂપ દશ્ય પાઠકોની દૃષ્ટિસન્નુપ સાદર કરીએ છીએ. એક રાઠોડકવિકુલ-ચૂડામણિએ લખ્યું છે કે:-“ સંવત ૧૭૬૮ માં પાદશાહ બહાદુરશાહે અજિત-સિંહને નાહન પ્રદેશ પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને અને કેલાસ પર્વત પર રહેતા રાજદ્રોહી સામંતોનું દમન કરી તેમને પોતાની આધીનતાની શ્રીખલામાં પરિવ-હ કરવાને મોકલ્યા. વીરશિરામણિ અજિતસિંહે પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે શીઘ્ર ત્યાં સેના લઇ જઇ પરમ વીરતાપૂર્વક શત્રુઓને પરાજિત કર્યાં. વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી તેઓ મહા આનંદપૂર્વક પવિત્રસલિલા ગંગામાં સ્નાન કરવાને સેનાસહિત ગયા. ગંગાસ્નાન અને દાનપુષ્પ કરી રાજા વસંતઋતુમાં પોતાની રાજધાની જોધપુરમાં ચાલ્યા ગયા. ” ઉપરોક્ત ભેખકે પૂર્વોક્ત વર્ષમાં ઇતર કેાઇ ઐતિહાસિક ઘટના બનેલી જણાવી નથી.

ઉપરોક્ત કવિ આગળ જણાવે છે કે સંવત ૧૭૬૯ માં દિલ્લીશ્વર શાહઆલમ સ્વર્ગે સિંધાપાં. પાદશાહના પુત્રો અભિમાની હોવાથી તેમનામાં વિદેવાસિ પ્રદીપ થયો. અજી મુસ્તાન શાયનીય રીતે માર્યો ગયો અને ભારતનું રાજજન મુઘલુદીનના મસ્તક પર શીલાધમાન થયું. મારવાડના રાજા અજિતસિંહે નવીન પાદશાહની પાસે ભંડારી ખીમશીને બેટના પદાર્થો આપીને શીઘ્ર મોકલ્યો. નૂતન પાદ-શાહે પ્રસન્ન થઇ તેજ ભંડારીની સાથે અજિતસિંહને સુઆના પદ પર નિહુકત કર્યો છે, એવા ઉલ્લેખવાળી સનંદ મોકલી. સંવત ૧૭૬૯ ના માધ માસમાં અજિતસિંહે સત્તર હજાર નગરોવાળો અમદાવાદ પ્રદેશ હસ્તગત કરવાને માટે એક પ્રખંડ સેના એકત્રિત કરી. આ સમયે દિલ્લીમાં એક મોટો વિ-પ્લવ બન્યો. બે સૈન્યબ્રાતાઓએ પાદશાહ મુઘલુદીનને મારીને ફરૈખશીઅરને તેના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત કર્યો. ભુલ્લીકારખાં પણ આ સમયે માર્યો ગયો, તેથી મોગલોની સત્તા સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઈ. આ તરફ ઉભય સૈન્યબ્રાતાઓ રાજસિંહાસનને પોતાનું માની સર્વ શાસનશક્તિ પોતાના હાથમાં લઇ પોતાને પ્રતાપ પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા. ઉભય સૈન્યોની સંઘાઠથી નવીન પાદશાહ ફરૈખશીઅરે અજિતસિંહને કહેવરાવી મોકલ્યું કે તમે તમારા પુત્ર અભયસિંહને શીઘ્ર રાઠોડસેનાસહિત દિલ્લીમાં મોકલી દો. આ સમયે અભયસિંહની વય માત્ર સત્તર વર્ષની હતી. આ સમયે અજિતસિંહના સાંભળવામાં આવ્યું કે વિશ્વાસઘાતી નાગોરપતિ મુકુંદ^૧ દિલ્લીના પાદશાહની સભામાં રહે છે અને પાદશાહની સભામાં તેનું અધિક સન્માન પણ છે, તેથી અજિતસિંહે તે વિશ્વાસઘાતીના નાશ કરવાને માટે શીઘ્ર પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ સેવકોને દિલ્લી મોકલી દીધા. ઉક્ત માણસોએ અજિતસિંહની આજ્ઞાથી દિલ્લી નગરમાં જઇ અપૂર્વ સાહસથી મુકુંદના છવનનો નાશ કરી નાખ્યો. તેમના આ કૃત્યથી ઉભય સૈન્યબ્રાતાઓએ મહાક્રોધિત થઇ પોતાની સેના લઇ મારવાડ પર આક્રમણ કર્યું. તે મહાપ્રતાપશાળી સૈન્યબ્રાતાઓને સેનાસહિત આવતા જોઇ અજિતસિંહે પ્રથમથીજ પોતાની ધનવાન પ્રજાને ઉનાનોતમાં^૨ અને પોતાના પુત્ર અભયસિંહને કુદ-બસહિત રાડધડા નામના^૩ રથને મોકલી દીધો. પાદશાહના સૈન્યે શીઘ્ર જઇ રાજધાની જોધપુરને ઘેરી લીધું અને તરત અજિતસિંહ પર પેગમ મોકલવામાં આવ્યો કે ભવિષ્યમાં તમે મારી સાથે સાઈ વર્તન રાખો તેની જામીનગીરીતરિકે તમારે તમારા પુત્ર અભયસિંહને પાદશાહના દરબારમાં રાખવો પડશે અને તમારે સ્વયં પણ આવવું પડશે; પરંતુ મહારાજા અજિતસિંહે તેપર કિંચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. અંતે તેમણે દિવાનની સલાહથી અને ખાસકરીને કવિશ્રેષ્ઠ કેસરના ઉપદેશથી આ આજ્ઞા સ્વીકારી.

૧ મહારાજ ટાંકે એક સ્થાને મુકુંદ અને બીજે સ્થાને મોહકમ લખ્યું છે, પરંતુ જદ નામ મોહકમજ છે.

૨ એક રથને સિવાનાના કિલામાં મોકલવાનું લખ્યું છે.

૩ રાડધડા લુણી નદીના પશ્ચિમ તટ પર આવેલું છે.

કવિએ જણાવ્યું કે હોલતખાંએ જે સમયે મારવાડપર આક્રમણ કર્યું હતું તે સમયે મારવાડપતિ રાવ ગાંગાએ પોતાના પુત્ર માલદેવને પોતાના પ્રતિનિધિતરીકે પાદશાહના દરબારમાં મોકલ્યો હતો. રાજ અનિતસિંહને પૂર્વપ્રમાણ પ્રાપ્ત થયાથી પોતાના પુત્રને પાદશાહની પાસે મોકલવામાં કાંઈ વાંધો જણાયો નહિ. તેમણે અલયસિંહને રાખ્યાથી મોઢાવા અને સવત ૧૭૭૦ ના આપાઠ મા-સના અંતિમ ભાગમાં તેમને હુસેનઅલીની સાથે દિલ્હીમાં મોકલી આપ્યા. મરહુમના યુવરાજને પાદશાહની પાસે પાંચદહર સેનિકોના નાયકની પદવી મળી.

અનિતસિંહ શીઘ્ર પોતાના પુત્રની પાછળ પાછળ દિલ્હીની સભામાં ગયા. અનિતસિંહની કથાવાવસ્થામાં જે રોડાસામતોએ દુષ્ટ ઔરંગઝેબના કરાજ પ્રાસમાંથી તેમને મુક્ત કરવાને માટે દિલ્હીમાં યુદ્ધ કરી પ્રબળ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને પ્રાણવિસર્જન કર્યો હતો, તે મહાબળવાન અને પ્રરમ રાજભક્ત વીરાનાં સ્મૃતિચિહ્નો દિલ્હીમાં જોઈને અનિતસિંહનો મુસલમાનોપર વૈર લેવાનો જુસ્સો બમણા નેરથી ઉઠળી આવ્યો. તેમણે આ વખતે પોતાના મનમાં તૈમુર રાજવંશનો લોપ કરીને સંપૂર્ણ વૈર વાળવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. મહારાજ અનિતસિંહે દરબારમાં વિરાજમાન થઈ હિંદુભતિના પ્રતિનિધિતરીકે નીચે જણાવેલી ચાર બાબતોપ્રત્યે પ્રબળ વિરોધ દર્શાવ્યો:-

(૧) નૌરાઝ

(૨) દેશી રાજ્યોને પાદશાહની સાથે કન્યા અને ભગિનીનાં લગ્ન કરવાની બળાત્કારે રૂઝ પાડવી

(૩) ગૌહત્યા

(૪) જીજ્ઞાસાવેરો

હવે આ સંબંધે કાંઈ વિશેષ વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી. સૈયદખાતાઓએ મારવાડપર આક્રમણ કર્યું ત્યાર પછી અનિતસિંહની સન્મુખ જે કેટલાક પ્રસ્તાવો રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં અનિતસિંહની કન્યાની સાથે પાદશાહ રૂઝખસીયરતું લગ્ન કરતું, એવો પણ એક પ્રસ્તાવ હતો. આ વિવાહના કારણથી જે રાજનૈતિક ઘટના બની હતી તેનું વર્ણન પાઠકો પૂર્વે વાંચી ગયા છે. તે પાપીયવનના હાથમાં પોતાની કન્યા સોંપીને પોતાનું કલ કલંકિત કરવાની અનિતસિંહને કિંચિત્ પણ ઇચ્છા નહોતી. કેવલ યવનસત્રાહની પ્રબલ સત્તાજોઈને તથા રાજ્યની રક્ષાને અન્ય કોઈ ઉપાય નહિ જોઈનેજ તેમને પાદશાહને કન્યા આપવાનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો. યવન પાદશાહે બળાત્કારે તેમને પોતાની સાથે તેમની કન્યાનું લગ્ન કરવાની રૂઝપાડી મોઝલસાત્રાજ્યના નાશનો પાયો પોતાને હાથેજ ખોદ્યો. અનિતસિંહ શીઘ્ર પોતાના સ્વર્ગસ્થપિતાના જેવી તેજસ્વિતા ધારણ કરી યવનસત્રાહની પ્રજ્વળતા અને પ્રબળ પ્રતાપરૂપી સ્થાને અસ્ત કરવાને માટે ઉભય સૈયદખાતાઓની સાથે મળી ગયા. તેમણે ઉભય ખાતાઓની આગળ ઉપરોક્ત ચાર બાબતોનું નિવારણ કરવાનો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો. આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર થયો. વળી સૈયદખાતાઓએ અનિતસિંહને આ પ્રસ્તાવ પણ સ્વીકાર્યો કે:-“મોઝલસાત્રાજ્યના જે ભાગમાં રાજપૂતો નિવાસ કરતા હોય તે ભાગમાં આવેલાં સર્વ દેવમંદિરોમાં નિમગ્નિતરીતે શાખધ્વનિ કરવા દેવામાં આવશે. પાદશાહ તે સંબંધે કાંઈપણ બાધા ઉપસ્થિત કરશે નહિ. હિંદુઓનાં દેવમંદિરોને યવનો કદિ પણ અપવિત્ર કરી શકશે નહિ.” તદુપરાંત મહારાજ અનિતસિંહે પોતાના રાજ્યની સીમા પણ વધારી લીધી.

કાળની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ! દુષ્ટ ઔરંગઝેબે જે અનિતસિંહના છવનનો તથા સમસ્ત રોડા-રાજવંશનો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો, બાલ્યાવસ્થામાં જેમનું પાલન અત્યંત કઠિનતાથી કરવામાં આવ્યું હતું અને જેઓ યુવાવસ્થાપર્યંત પ્રાણ બચાવવાને માટે દર દેશનાં જંગલ અને પહાડોમાં ખીતા ખીતા કરતા હતા, તેજ અનિતસિંહ હવે દિલ્હીના પાદશાહની સભામાં પ્રબળ અધિ-

૧ નૌરઝ એટલે નવો દિવસ દિલ્હી નગરમાં પ્રત્યેક માસની પ્રથમ તિથિએ મેળો ભરાતો હતો. આ મેળામાં રાજકુટુંબનાં અને મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોનાં કુટુંબનાં માણસો પોતાની કતીફરીને માલ વેચવાને લાવતાં હતાં. આ મેળામાં પુષ્કળ માદ વેચતો હતો. પ્રતિવર્ષે નૌરઝને એક એવો મેળો ભરાતો હતો કે જેમાં કેવળ સ્ત્રીઓએ એકત્રિત થતી હતી. નાનામોટા કુળની સ્ત્રીઓ સિવાય ત્યાં કોઈ પણ પુરુષ જતો નહોતો; પરંતુ પાદશાહ વેપ અદલીને તેમાં જતો હતો. આ મેળામાં અનાચાર પુષ્કળ થતો હતો. આ મેળો અકબરે શરૂ કરાવ્યો હતો.

૨ મેવાડના ઇતિહાસમાં આ વર્ણન આવી ગયું છે.

કાર પ્રાપ્ત કરી હિંદુઓના હિતનાં સર્વ કામો કરવા લાગ્યા. રાહાડકવિએ જણાવ્યું છે કે:—“સમસ્ત આશાઓ સફળ થયા બાદી સંવત ૧૭૭૨ ના જ્યેષ્ઠ માસમાં ગુજરાતના મુખાતરીકે, નિયુક્ત થઇ નવી સનંદ પ્રાપ્ત કરી દિહી છોડી તેઓ ભેધપુરમાં આલા ગયા. મંત્રી ખીમસીની સહાયથી શીઘ્ર સર્વ સ્થાનેથી જળઆવેરો કાઢી નાખવામાં આવ્યો. હિંદુકુલતિલક મહારાજ જસવંતસિંહના યોગ્ય કુમાર અનિતસિંહદ્વારા આ ધૃષ્ટિ કર દૂર થવાથી સર્વ સર્વ હિંદુઓએ પરમ અલ્હાદિત થઇ અંતઃકરણપૂર્વક અનિતસિંહના જય જયકારથી ભારતવર્ષ પ્રતિધ્વનિત કરી દીધું. જો કે અનિતસિંહને પોતાની નામરજી છતાં ફરજીશીઅરના હાથમાં પોતાની કન્યા સમર્પણ કરવી પડી હતી તેથી તેઓ પોતાના મનમાં અત્યંત દુઃખી થયા હતા, તોપણ તેઓ સ્વભૂતિના હિતનાં અનેક કાર્યો કરવામાં સફળ થયા હતા, તેથી તેમનો શોક ધણે ધરી ગયો હતો.”

અનિતસિંહે સંવત ૧૭૭૨ માં પોતાના રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય દેશોમાં સ્વયં જઇ સુશાસનની વ્યવસ્થા કરી. પોતાના પુત્ર અલયસિંહને રાજકાર્યમાં દક્ષ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ તેમને પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. સૌથી પહેલા તેઓ ઝાલોરમાં ગયા. આ સમયે વર્ષાઋતુનો પ્રબલ વેગ જોઇ તેમણે ત્યાજ મુકામ કર્યો. શરદઋતુનું આગમન થતાંની સાથેજ પ્રકૃતિદેવીએ પ્રસન્ન મૂર્તિ ધારણ કરી. આ વખતે મારવાડપ્રતિએ શીઘ્ર પોતાની સજ્જ થયેલી મેનાસહિત સૌથી પહેલાં મેવાસા^૧ દેશના નિવાસીઓ શિરાહીના દેવડા લોકોપર આક્રમણ કર્યું. અનિતસિંહે જ્યાં નિમજપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો કે તરતજ સમસ્ત દેવડાઓએ તેમની આધીનતા સ્વીકારી અને તેમણે ખંડણી આપી. આ સમયે પાલણપુરથી ફિરોઝખાએ મહારાજ અનિતસિંહની સામે જઇ તેમને યથોચિત સન્માન આપ્યું હતું. ધિરાદ દેશના રાણા અજીતસિંહને ખંડણીસ્વરૂપે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા કરતા હતા. વળી કલવી જાતિના નેતા હોમકણ્યું પણ સર્વ પ્રકારે આધીનતાની સૂખલામાં પરિણમ થયા હતા. શકતાવત, આપાવત અને વિજયલાડારીને ગત વર્ષમાં પાટણમાં સુશાસનની વ્યવસ્થા કરવાને માટે મોકલ્યા હતા, તેઓ પણ આ વખતે પાટણથી આવીને મહારાજ અનિતસિંહને મળ્યા.

સંવત ૧૭૭૩ માં મહારાજ અજીતસિંહે હળવદના ઝાલાને પરસ્ત કર્યો. ત્યારપછી તેમણે નવાનગરના જામ લોકોપર આક્રમણ કર્યું. મહા જળવાન અને પરમપરાક્રમી અનિતસિંહના આક્રમણથી હલચલીત થઇ નવાનગરના જામ તેમને શરણે આવ્યા અને તેમને ખંડણીસ્વરૂપે ત્રણ લાખ રૂપિયા તથા પચીસ શેર ધોડી આપી, આ મહા વિપત્તિમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી. ત્યાર પછી અનિતસિંહ પોતાના રાજ્યના સર્વ ભાગોમાં સુશાસનની સ્થાપના કરી પોતાની સેનાસહિત દારિકાતીયમાં ગયા. ગોમતીમાં સ્નાન કરી તથા દાનપુણ્ય કરી તેઓ પોતાની રાજધાની ભેધપુરમાં પાછા આવ્યા આવ્યા. અહીં આ તેમના સાલજવામાં આવ્યું કે તેમની ગેરહાજરીમાં ઇંદ્રસિંહે નાગોરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે. આ સમાચાર સાંભળી તેમને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે સિંહની પેઠે શીઘ્ર પોતાની સેના લઇ નાગોરપર આક્રમણ કરી ઇંદ્રસિંહને સિંહાસનપરથી પદઘ્રજ થયો.

ત્યાર પછી ઇ.સ. ૧૭૭૪ માં મહારાજ અનિતસિંહ ભારતના ક્ષેત્રમાં ચિરસ્મરણીય કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. ફરજીશીઅરના શાસનસમયમાં દિલ્હીના દરબારમાં પરસ્પર અંધો જાગ્યો. એક તરફ મોગલ અમીરઉમરાઓ હતા અને બીજી પક્ષમાં ઉલમ સૈયદજાતાઓ હતા. આથી જે શાસનનીય ધટનાઓ બની તે ઇતિહાસના પાઠકોથી અજાત નથી. સૈયદજાતાઓ અને મોગલોની વચ્ચે જે સમયે ઝગડો ઉપસ્થિત થયો, તે સમયે મહારાજ અનિતસિંહને એક મુખ્ય કાર્ય કરવાને માટે શીઘ્ર યોગાવવામાં આવ્યા. હુસેનઅલી આ સમયે દક્ષિણમાં હતા અને અબ્દુલ પાદશાહની વિરુદ્ધ ગુમરાતે પ્રખ્યાત વિસ્ફાર કરી રહ્યો હતો. ઉલમ સૈયદજાતાઓ આ સમયે મહારાજ અનિતસિંહને પ્રજાજ નેદરે તેમને હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમણે તેમને રાજ્યજનમાં આવવાને

૧ આ દેશ આજુ શિખરપર આવેલો છે. આ દેશમાં પૂર્વે ભૂમીઆ, કાળી, મીના, માદિર વિગેરે લોકો વસતા હતા. મદિ કદિ રાજપૂતો પણ એ પર્વતમય પ્રદેશમાં જઈને પોતાની રક્ષા કરતા હતા

પત્રો ઉપર પત્રો લખ્યા. અજિતસિંહ બદ્દો લેવાનો મુખ્યસર જોડ પોતાની બળવાન સેનાસહિત નાગર, મેડતા, પુષ્કર, મારોટ તથા સાંભર ચપને દિલ્લીમાં જઈ પહોંચ્યા. તેઓ સાંભરના કિશામં પુષ્કળ રોકાડોસેના મૂકી ગયા હતા. તેમણે દિલ્લી તરફ પ્રયાણ કરતી વખત મારોટથી પોતાના પુત્ર અભયસિંહને રાજધાની જોડપુરની રક્ષા કરવાને માટે મોકલી દીધો. અજિતસિંહ પોતાની પ્રબળ સેના-સહિત આવ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળી ઉભય સૈયદખાતાઓ શીઘ્ર તેમને સન્માનસહિત લઈ જવાને માટે તેમની સાગા ગયા. અજિતસિંહ અલીપદીખાનની મરાઈમાં ઉતર્યા. તે સમયે સૈયદો તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેમને ઉત્તમ પ્રકારે આદરસન્ધાર કર્યો. સૈયદોએ અજિતાસંદની મુલાકાત થતાંતેજ તેમને પોતાના મનને મુખ ઉદ્દેશ જણાવી દીધો. આ સમયે જયસિંહ અને મોગલ અમીરો પાદશાહના પદમાં હતા. તેમણે ઉભય સૈયદખાતાઓને એકદમ તેમનાં સ્થાનપરથી પદમુદ્દ કરીને પાદશાહને નિષ્કટક બનાવવાની ચેષ્ટા કરી હતી અને અજિતાસંદને પણ પોતાના પદમાં બળવાને પ્રતાપ કર્યો હતો. મોગલોપર વૈર લેવાનો આપો ઉત્તમ પ્રસંગ બીજો પ્રાપ્ત થનાર નથી, એમ સમજી અજિતસિંહ સૈયદોની સાથે સંધિ કરવામાં કિંચિત્ પણ વિવર્ય કર્યો નહિ. એક રોકાડકવિએ આ સંબંધમાં ઉદ્દેશ કરતાં જણાવ્યું છે કે:— “જે પ્રકારે વિપદારી સર્પ પેદીમાં બંધ રહેતા હોય, તે પ્રકારે ફરજશિયર રહેવા લાગ્યો. ઉભય સૈયદખાતાઓએ પોતાના પ્રધાન પ્રતિદ્વંદી શત્રુઓના જીવ્ધીકરખાને મોથી પહેલાં આ સંસારમાંથી વિદાય કરી અજિતસિંહનું પ્રથમ કાર્ય સિદ્ધ કરી દીધું.”

જે અત્યંત કૂર અને પરમ અત્યાચારી ઔરંગઝેબે પોતાના પાશવબળની સહાયથી મોગલસા-આબખને અચળ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, જેના પૈશામિક શાસનથી હિંદુધર્મ અને હિંદુસમાજ પરમ દુર્દશામાં પડી નાશની અણીપર આવી પહોંચ્યો હતો, જેણે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક રાજાને કંપાલમાં કરી દીધા હતા, તેજ ઔરંગઝેબના વંશને આજે કળયકની ગતિથી પરમ અધમાવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા. ઔરંગઝેબે અજિતસિંહને બાલ્યાવસ્થામાંજ મારી નાખીને પોતાની પાપીશ્તિને સંતુષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી અને તેથી અજિતસિંહને પ્રાણ જવાના લખથી અત્યંત દુર જઈ પર્વતકંદરોમાં નિવાસ કરવો પડ્યો હતો અને આજે તેજ અજિતસિંહ દિલ્લીમાં આવ્યા છે તથા દિલ્લીનો પાદશાહ ફરજશીયર તેમને મળવાને માટે અતિ આતુર બની રહ્યો છે. અજિતસિંહ રાજ-ધાનીમાં આવ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળી પાદશાહે શીઘ્ર કોટા રાજ્યના હાડા રાવ ભીમસિંહ અને ખાન હૈરાનખાને અજિતસિંહની પાસે મોકલ્યા. તેમણે અજિતસિંહની પાસે આવી તેમને નિવેદન કર્યું કે: “પાદશાહ આપને શીઘ્ર મળવાની ઇચ્છા રાખે છે; માટે કૃપા કરીને પધારો.” ચાણુદ્ધ અજિતસિંહે પોતાની ઇચ્છાથી ફરજશીયરને પોતાનો જામાતા બનાવ્યો નહોતો. જે અનિવાર્ય કારણથી તેમને પોતાની કન્યા ફરજશીયરને સમર્પણ કરવી પડી હતી તે પાકકે અગાઉ જાણી ચૂક્યા છે. તેને જામાતા બનાવ્યા છતાં પણ અજિતસિંહ તેનાપર રોહ રાખતા નહોતા. તેનું અસ્તિત્વ મને પોતાને કલક-રૂપ છે, એમ માનીને તેઓ તેનાપર ક્રોધાભગાન હતા; તે છતાં પણ આ વખતે તેમણે પોતાના મનને ભાવ મનમાંજ છુપાવી પાદશાહની મુલાકાત લેવામાં પોતાની સમતિ દર્શાવી. મોતીબાગ નામના રમણીય ઉદ્યાનના મહાલયને પાદશાહ અને અજિતસિંહની મુલાકાતમાટેના સ્થાનતરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો. અજિતસિંહ એકલા ત્યાં ગયા નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાની સાથે પોતાના તાબાના સમસ્ત માન-નીય સામંતો અને વીરોને લઈ લીધા. તેઓ પાદશાહની સન્નિધિ જવાને માટે મહાસમારોહસહિત આવ્યા. રોકાડસામંતો ઉપરાંત તેમની સાથે જેસલમીરના રાવ વિષ્ણુસિંહ, દેરાવળના પદાસિંહ, મેવાડના ક્ષેત્ર-સિંહ, શીતામળના રોકાડનેતા માનસિંહ, રામપુરાના મંદાવત ગોપાલ, ખડેલાના ઉદયસિંહ, મનોહરપુરના ચકતસિંહ, ખિલમીપુરના કુષ્ણસિંહ વગેરે અનેક જીહ્મિમાન અને સન્માનનીય સર-દારો ગયા હતા. આ સમયે અજિતસિંહ માત્ર મારવાડનાજ અધિપતિ નહોતા, પરંતુ તેઓ ગુજરાતના સુબા પણ હતા અને તેથી સમસ્ત રાજપૂતસામંતો તેમને નેતા સમજી તેમના આધીનમાં રહેવાને તૈયાર થયા હતા, આપરથી તેઓ કેટલા બળવાન થઈ ગયા હતા અને શત્રુઓ તેમનાથી કેવા લય પામતા હતા તે સરલતાથી સમજી શકાય તેમ છે. પાદશાહ ફરજશીયરે મહારાજા અજિતસિંહને

મહાન આદરસત્કાર કર્યો ફર્જખશીઝરે તેમની સાથે મળી જઈ તેમને 'સાતહજારી મનસખ'ની પદવી આપી, અર્થાત તેમને સાત હજાર સૈનિકોના નાયક બનાવ્યા અને તેમના રાજ્યની સીમા પશ્ચિમધારી દીધી તે ઉપરાંત તેમને એક કરોડ રૂપિયાની જગીર આપી

તે ઉપરાંત પાદશાહે તેમને માહીમરાતબ નામનું સન્માનચિન્હ, હાથી, ઘોડા, મૂલ્યવાન હીરા, મુવલ્યુનાં મ્યાનવાળાં તથાવાર, કિરીચ, હીરાજડિત શિરપેચ તથા મોતીની બે માળા બેટ આપી આ પ્રકારે મહારાજા અજિતસિંહ પાદશાહકારા સન્માનિત થયા પછી શીઘ્ર તેઓ સૈયદ અબ્દુલ્લાખાની મુલાકાત લેવાને ચાલ્યા અજિતસિંહના આગમનની ખબર સાલળી અબ્દુલ્લાખાએ સામા જઈ પરમ આદરપૂર્વક નેમનું સ્વાગત કર્યું તેઓ પરસ્પર મળ્યા, બેટયા રોડાકવિના અભિપ્રાય-અનુસાર તેમને આ પ્રસંગે અબ્દુલ્લાખા તરફથી અત્યંત ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું આ પ્રસંગે તેમણે મળીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે કા તો આપણો ઉદ્દેશ સફળ કરવો કે કા તો જીવન સમર્પણ કરવું, અજિતસિંહ અને સૈયદ અબ્દુલ્લાખાની શુભ મુલાકાત અને શુભ મસલતની વ્રાત સાલળી મોગલઅમીર-ઉમરાવો લયબીત થઈ ધોર અનિષ્ટની આશંકા કરવા લાગ્યા અને અજિતસિંહના જીવનરૂપી દીપકને નિર્વાણ કરવાને માટે શુભરીતે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા

રોડાકવિ જણાવે છે કે -“ સવત ૧૭૭૫ ના પોષ માસના શુક્લપક્ષની બીજને દિવસે પાદશાહ ફર્જખશીઝરે અજિતસિંહને લાજઈ તેમની મુલાકાત લીધી પાદશાહને યોગ્ય સન્માન આપવામા અજિતસિંહે કાંઈ પશ્ચિમ ત્રુટિ કરી નહિ તેમણે એક રથગે એક લાખ રૂપિયા મૂકી તે ઉપર પાદશાહનું આસન ક્યું અને તેની ઉપર પરમ આદરપૂર્વક તેને બેસાડ્યો વળી તેમણે તેને હાથી, ઘોડા અને મૂલ્યવાન હીરા તથા રત્નોથી જડિત અસકારો પશ્ચિમ ઉપહારતરિકે આપ્યા પાદશાહ ફર્જખશીઝરે અજિતસિંહને આપેના સન્માનથી અત્યંત સતુષ્ટ થઈ વિદાય લઈ પોતાના સ્થાનપર ચાલ્યો ગયો આ સમયે રાજધાની દિલ્હીમા એક માત્ર અજિતસિંહજી સર્વથી અધિક સન્માનનીય તથા સામર્થ્યવાન પુરુષતરિકે પૂજતા હતા ફાત્યુન માસમા અજિતસિંહ અને સૈયદે પુનઃ પાદશાહની મુલાકાત લીધી અને ત્યાર પછી તેમણે શુભ મસલત ચલાવી એક પ્રપચ રચ્યો અને તે વિષે દક્ષિણમા હુસેનઅલીને ખબર કરી કીધી તથા તેને બનતી ત્વરાથી દિલ્હીમા આવવાની સૂચના કરી ” આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા રોડાકવિ જણાવે છે કે, આ સમયે આકાશમા લાવી ફુફટનાના ડુઝિન્હો જણાવા લાગ્યા ચારે તરફ ધોર દાવાનસ પ્રગ્વલિત થતો જણાયો ગર્ધવાનો અપ્રાસંગિક સખ્ત તથા શ્વાનોનું લય કર રીતે લસતુ ચોતરફ ફેલાઈ રહ્યું મેઘવિનાજ ગર્જનાએ પૃથ્વીને કપાયમાન કરી મૂકી જે રાજસભામા એક સમયે સદા ઉત્સવો થયા કરતા હતા જેમા લાવણ્યમયી યુવતીઓના વૃણરનો ઝળકાર સદા ક્ષણચોર થતો હતો, જેમા સદા કિન્નરીઓના કંઠમાથી નીકળતો સંગીતધ્વનિ સર્વના મન વૃષ્ટ કરતો હતો, તેજ રાજસભામા આજે ધોર નિસ્તબ્ધતા અને નિબિડ અધકાર ઝવાઈ રહેલું છે આજગતુક વિપત્તિના સંપૂર્ણ લક્ષણો દઝોચર થાય છે વીસ દિવસમા હુસેન લય કર સદારમૂર્તિ ધારણ કરીને દિલ્હીમા આવી પહોંચ્યો રાજમહાલયની પાસે તે આવ્યો કે તરતજ તેનો વિનયક કો વાગે હુસેનની સાથે જે અગણિત અશ્વરોહીઓ આવ્યા હતા, તેમના ધુરગેના ચાતવાથી ઉડતી રજથી દિલ્હી સર્વથા અધકારમય બની ગયું દિલ્હીની ઉત્તર દિશામા પોતાની સેનાનીગવણી નાખીને હુસેન અલી શીઘ્ર પોતાના લાતા અબદુલ્લા અને અજિતસિંહજીની મુલાકાત લેવાને માટે ગયો હુસેનઅલી સેનાસહિત આવ્યો છે, એવી ખબર સાલળી ફર્જખશીઝરે અત્યંત લયબીત થઈ ગયો અને તેણે તરતજ તેની પાસે ઉપહારદ્રવ્ય મોકલ્યું આ સમયે રાજધાનીના મોગલનેતાઓ તો પોતપોતાને ઘેર માન ધારણ કરીને વસતા હતા આકાશમા બાજબીને ઉડતું નેહન જે પ્રકારે ચક્રી અત્યંત સાવચેતીથી રહે છે, તે પ્રકારે હુસેનઅલીનું આગમન થતાની સાથેજ મોગલઅમીરઉમરાવો લયબીત થઈને ચૂપ રહેવા લાગ્યા અખરના અધીશ્વર મીરજી રાજ સવાઈ જયસિંહ આ સમયે તેવિદીન દીપકની પેઠે પ્રભાદીન થઈ ગયા હતા હુસેનનું આગમન થયા પછી બીજે દિવસે સર્વ સરદારો યમુનાના તટપર અજિતસિંહના સિબિરમા એકત્રિત થયા અને તેમણે પોતાનું શ્રમ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે મસલત

મથાવવા માંડી. શું કરતું તેનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. અજિતસિંહ પોતાની રણપુરગિનીની પીઠપર આરૂઠ થયા અને તેઓ શીઘ્ર પરાક્રમી રહોડાની વિપુલ સેનાસહિત ત્યાંથી નીકળી દિલ્હી શહેરમાં આવ્યા. પછી તેમણે મહાલયમાં બધાં તેનાં પ્રત્યેક દ્વારપર રહોડાસેનિકોના પહેરા મૂકી દઈ, મહાલયપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. જુઓ, ઇતિહાસમાં કેવું પરિવર્તન થાય છે ! અજિતસિંહના પિતા જસવંતસિંહને કાળજીમાં વિષ દબને ઔરંગઝેબે મારી નખાવ્યા હતા અને અજિતસિંહને બાલ્યાવસ્થામાં શિરિનવાસ કરવાની ફરજ પડી હતી તથા મારવાડનું રાજ્ય મોગલોના હાથમાં જતું રહ્યું હતું; પરંતુ આજે કાળચક્રની ગતિથી અજિતસિંહે દિલ્હીના મોગલસમ્રાટના દુર્બલમાં હાલચપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે. પૂર્વે એવી કલ્પના પણ કેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે કે પ્રાણલયથી અહીંથી તહીં નાસતો બાકક અજિતસિંહ એક સમયે આ પ્રકારનું અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવી મોગલોને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવશે ? આવી કલ્પના કોઈને સ્વપ્નમાં પણ આવી નહિ હશે. દુર્ભાગ અજિતસિંહ આ પ્રકારે મુળજ મોગલ રાજવંશનો સંહાર કરવાને માટે સંહારક મૂર્તિ ધારણ કરીને દિલ્હીના રાજમહાલય હસ્તગત કરી લેશે, એવી સ્વપ્નમાં પણ કોણે આશા રાખી હશે ? રહોડાકવિ આગળ જણાવે છે કે : “અજિતસિંહે મહા પ્રલયકાળના પ્રચંડ સૂર્યની પેઠે દર્શન દીધું. જે પ્રકારે પ્રકાશમાન દિનકરણી સિંહના આગમનથી અંધકારરૂપી હસ્તીમુથ નારી નય છે, તેલના અભાવથી જે પ્રકારે દીપક નિર્વાણ પામી નય છે, તેજ પ્રકારે આ પ્રસંગે અજિતસિંહના રાજ્યશાસનરૂપી ઉજ્જવલ પ્રકાશથી અરાજકતા સર્વથા દૂર થઈ જતી. આ સમયે : દિલ્હીનું રાજ્યજન ડોહાયમાન અને કંપાયમાન થઈ રહ્યું હતું અને દેશમાં ચોતરફ તેની આવી હીન અવસ્થાની ખબર વિદ્યુદ્ભેગે પ્રસરી ગઈ હતી. દિલ્હીનો સર્વ ખજાનો લૂંટી લેવામાં આવ્યો. મોગલ અમીરઉમરા-વોમાંથી કોઈપણ સાહસ કરીને પાઠશાહ ફરૂખશીઅરની રક્ષા કરવાને માટે આગળ આવ્યો નહિ અને અંબરનો રાજા જયસિંહ આ મહાવિપત્તિનું આગમન જોઈને શીઘ્ર નરરક્તપ્રવાહિત દિલ્હીને છોડી પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો ગયો. ફરૂખશીઅરનું મૃત્યુ થયા પછી શીઘ્ર એક માણસને દિલ્હીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવામાં આવ્યો; પરંતુ તેણે આર માસમાંજ ઉન્નતતાવસ્થામાંજ પ્રાણત્યાગ કર્યો. સારપછી દેહાના મસ્તકપર ભારતનો રાજમુકુટ શોભાવમાન થવા લાગ્યો; પરંતુ હવે દિલ્હીના મોગલ અમીરઉમરાઓએ એકત્રિત થઈ આમ નગરના નેકાશાહ નામના માણસને તેજ નગરમાં ભારતના સમ્રાટતરિકે અભિષિક્ત કર્યો. અજિતસિંહ અને અબ્દુલ્લાને સમ્રાટ રહિઉદ્દોલાની પાસે રાખીને હુસેન-અલીએ સેનાસહિત ઉક્ત મોગલ ઉમરાવોપર આક્રમણ કરવાને માટે આમ તરફ પ્રયાણ કર્યું.”

સંવત ૧૭૭૬માં અજિતસિંહ અને અબ્દુલ્લા પણ દિલ્હીથી રવાના થયા; પરંતુ આવખતેજે મોગલોએ નેકાશાહને સમ્રાટતરિકે અભિષિક્ત કરીને સલીમગઢમાં તેને સુરક્ષિત રાખ્યો હતો, તેમજેજ તેને શત્રુઓના હાથમાં સોંપી દીધો, જેને સલીમગઢમાં કેદ કરવામાં આવ્યો. થોડા દિવસમાં રહિઉદ્દોલા મરણ પામ્યો. તેથી અજિતસિંહ અને ઉલમ સૈન્યદ્વાતાઓએ પુનઃ એક નવીન માણસને દિલ્હીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યો. આ માણસનું નામ મહમ્મદશાહ હતું ! જે સમયે મારવાડપતિ અજિતસિંહે ઉલમ સૈન્યદ્વાતાઓની સાથે ગળી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સૌથી અધિક સત્તાવાન માણસતરિકે પોતાને પસંદ પડતા મનુષ્યોને પાઠશાહસ્વરૂપે અભિષિક્ત કર્યો, તે સમયે માંહોમાંહેના કલહ યવન-રાજ્યનાં અનેક નગરોના વિધ્વસ કરી નાખ્યો; બીજી બાજુએ અનેક નગરો સ્વતંત્ર પણ થઈ ગયાં. પાઠશાહ ફરૂખશીઅરના મરણ પછી જયપુરના રાજા જયસિંહની સર્વ આશા સમૂળ નષ્ટ થઈ ગઈ. ઉલમ સૈન્યદ્વાતાઓ આ સમયને વિશેષ અનુકૂળ માની પોતાના શત્રુપક્ષના મદારાજ જયસિંહને હિમ્મત ઈડ આપવાને માટે શીઘ્ર તૃત્પર થયા. અંબરપતિ જયસિંહ કમલપત્રપરના જલબિંદુની પેઠે કંપાયમાન થઈ ઉઠ્યા. જ્યારે નવીન સમ્રાટ મહમ્મદશાહ ઉલમ સૈન્યદ્વાતાઓ તથા અજિતસિંહની સાથે જયપુરપર આક્રમણ કરવાને માટે નીકળી સીદ્ધી નામના રથને પહોંચ્યા, ત્યારે જયપુરના સર્વ સામંતોએ પ્રાણલયથી અજિતસિંહની પાસે આવી તેમનું ચરણ મૂક્યું. તેમણે તેમને નિવેદન કર્યું

૧ સમ્રાટ ફરૂખશીઅરની હત્યાનું જ્ઞાત આગળ આવી ગયું છે.

૨ સમ્રાટ રહિઉદ્દોલા

કે - " જો આપ સૌથેના હાથમાથી અમારા મહારાજાની રક્ષા નહિ કરો, તો જયપુરના રાજ્યની સાથે અમારા પણ નાશ થઈ જશે " હાપરમા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જે પ્રકારે અર્જુનને અભયમયન આપીને અર્જુનની રક્ષા કરી હતી, તે પ્રકારે અજિતસિંહે પણ આ સમયે અભયવચન આપીને જયસિંહની રક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમજ આપાવત શાખાના નેતા અને પોતાના મંત્રીને જયસિંહની નિકટ મોકલી તેમને કહેવાની મોકલ્યું કે - " આપ લેશ પણ ભય રાખો નહિ " જયસિંહ તરતજ અજિતસિંહની પાસે આવ્યા આવ્યા જલે પ્રવચના મુખમાથી પોતાનો ઉદ્ધાર થયો હોય તેમ જયમિંદને લાગ્યું અજિતસિંહે જે પ્રકારે પોતાના બાહુબળથી મહમદશાહને દિલ્હીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યો હતો, તે પ્રકારે તેમજ પોતાનાજ બાહુબળથી રાજ જયસિંહનો મહા વિપતિમાથી ઉદ્ધાર કર્યો આ સમયે પાદશાહ મહમદશાહે અજિતસિંહને અમદાવાદના શાસનની સનદ આપી અને તેમને પોતાના કુટુંબની મુનાકાત લેવાની રજા આપી અજિતસિંહ અત્યંત આનંદિત થઈ અબરના જયસિંહ અને જુદીના જુદાસિંહ હાડની સાથે પોતાની રાજધાની જોધપુર તરફ આવ્યા ગયા જતી વખતે માર્ગમા તેમજ મેનાદરપુરના સેનાવત નેતાની પરમ સુદઃ કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો મુખદાથી શરદ્રાજુના પ્રથમ આશ્વિન માસમા મહારાજા અજિતસિંહ જોધપુરમા પહોંચ્યા ત્યાં જાજ અબરપતિએ શરસાગરની તટપર અને હાડારાવે નગરની ઉત્તર તરફ પોતાની ઝાવણી નાખી દીધી

હવે રાહાકવિ કહ્યાંદાને એવા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે - " તરદ્રાજુ વિદાય થઈ ગઈ અને ઋતુરાજ વસંતનું આગમન થયું જુદોમા નવીન રસ ઉમેરાવાથી તેઓ નવીન પત્રોક્ષી આત્મચોથી અલ-કૃત થયા બમરો શુ શુ મન્દ કરતા ઋતુપતિનું જયકીર્તન કરવા લાગ્યા ચોતરફ આનંદધ્વનિ થવા લાગ્યો દેવતા તથા મનુષ્યો સર્વ આનંદમયુદ્ધમા નિમગ્ન થઈ ગયા આવા આનંદાપક સમયમા અબર-પતિએ લાવ વરો પરિધાન કરી અજિતસિંહની રમણીય કન્યા સુધંકુમારીનું પાણિગ્રહણ કર્યું ચિર-પ્રચલિત રીતિ અનુસાર મહારાજા અજિતસિંહે આ કન્યાદાન કર્યું પૂર્વે તેના સંબંધમા પોતાનામુખ્યમંત્રી આપાવત શાખાના નેતા, પોતાના કેશાખ્યશ, કૃપાવત શાખાના નેતા તથા પોતાના ગુરુવર્ણની અનુમતિ લીધી હતી જો અને આ વિવાહના સંબંધમા સંપૂર્ણ દતાતનું વર્ણન કરવા એરીએ તો એક મોટા પ્રથમ થઈ જાય, માટે માત્ર આટલા સક્ષિપ્ત દતાતથીજ સંતોષ માનીએ છીએ "

સવત ૧૭૭૭ નું વર્ષ મહારાજા અજિતસિંહના સંબંધમા એક ચિરસ્મરણીય વર્ષ હતું મહાવીર માવદેવના પુત્ર ઉદયસિંહે અબરની આધીનતા ત્વીકારી તેનાદારા 'રાજા'ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી નતીન સ્વતંત્રતા વેચી નાખી હતી પરંતુ મહારાજા અજિતસિંહે આ વર્ષમા તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી જારતવર્ષમા પોતાનું નામ અમર કર્યું સુધંકુમાર નામના પ્રથમ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે સ-વત ૧૭૭૭ ની સમસ્ત વર્ષો-ઋતુમા અબરરાજ જયસિંહ અને જુદીના રાવ જુદાસિંહ અજિતસિંહની પાસેજ રહ્યા હતા એવામા એવા સમાચાર મળ્યા કે મોગદોએ પ્રખ્યાત થઈ પાદશાહ મહમદશાહની સહાયથી ઉલ્લભ સેવદાતાઓની હત્યા કરી છે અને તેઓ મહારાજા અજિતસિંહનો નાશ કરવાને માટે યત્ન કરી રહ્યા છે વીરેન્દ્રાજ અજિતસિંહે આ સમાચાર સાંભળતાની સાથે ક્રોધિત થયા સિંહની પેઠે રુદ્રમૂર્તિ ધારણ કરી તત્તવાર ઉપાડી શપથ લીધા કે - " જો તે થાઓ પરંતુ હું અવશ્ય અજમેરપર મારો અધિકાર સ્થાપિત કરી લઈશ " ત્યાર પછી નરેશ્વર અજિતસિંહે શીઘ્ર અબરપતિ જયસિંહને વિદાય આપી ત્યાર પછી બાર દિસમા તેઓ પોતાની બળવાન સેનાસંહિત મેકતામા આવી પહોંચ્યા અને તેમજ અત્યંત શીઘ્રતાથી મુસનમાનેને અજમેરમાથી નસાડી તે કિલ્લાપર રાહોડો ની જયપતાકા ફરકાવી દીધી તે ઉપરાંત અજમેરમા રહેલા સમ્રાટના મુખ્ય પ્રતિનિધિનો વધ કરી તેમજ અલેષ કિલ્લા તારાગદપગ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હિન્દુઓની દેવમંદિરોમા હવે પુનઃ શપથ અને ઘટના નાદ સંભળાતા લાગ્યો અને મુસનમાનેની મરજીદોમા બાગનો અવાજ એકદમ બંધ થઈ ગયો જે અજમેરમા કેવળ કુરાનનો પાઠજ કર્યું જોવાયર થતો હતો, તેમા હવે

પુરાણને પાઠ થવા લાગ્યો. મસ્જિદોને સ્થાને મંદિરો બંધાયાં અને સમસ્ત કાજઓ શુવ લખને નાસી ગયા. બ્રાહ્મણોએ પોતાની પૂર્ણ સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી. જે અજમેરમાં પૂર્વે ગોઠવ્યા થયા કરતી હતી, ત્યાં તે હવે બંધ થઈ હોમકુડ સ્થાપિત થવા લાગ્યા. વિજયી અગ્નિતસિંહ સાંભર હીડવાના અને ખીજા પુષ્કળ દેશો પોતાને આધીન કરી લીધા.મારવાડપતિ અગ્નિતસિંહે ચોતરફ ગગનભેદી શબ્દસહિત પોતાની જયપતાકા ફરકાવી પોતાનું સિંહાસન સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાપૂર્વક લોગવવા લાગ્યા. તેમના મસ્તક ઉપર-સ્વાધીનતાનું છત્ર વિરાજમાન થયું. તેમણે પોતાના નામના સિક્કા ચલાવ્યા અને સ્વતંત્ર દુ-છાદક નિયુક્ત કરી સ્વતંત્ર ગજ ચલાવ્યો. વળી તેમણે સ્વતંત્ર માપ અને કાટલાંનિયત કરી સ્વતંત્ર ન્યાયમંદિરની સ્થાપના કરી. તેમણે નવેસરથી પોતાના આધીન સામંતોની પદમર્્યાદા નિશ્ચિત કરી આપી. તેમણે પોતાના સામંતોને માટે ઠંડ, નાખત, ખનિ આદિ રાજચિન્હો નવેસરથી નિયુક્ત કર્યાં. સંક્ષેપમાં તેમણે પોતાની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનાં ચિન્હો નિયુક્ત કર્યાં. દિલ્હી અધ્યપતિની પેટે મહારાજા અગ્નિતસિંહ અજમેરમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.શીઘ્ર આ સમાચાર સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાંજ નહિ, પરન્તુ મક્કાપર્યંત પ્રસરી ગયા. હિન્દુસ્થાન,ધરાન અને અરબસ્તાન દેશો આદિ ના સર્વ મુસલમાનો જાણી ગયા કે અગ્નિતસિંહે પોતાની ઉન્નતિની સાથે પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ કરી લીધી છે અને તેમનાં સમસ્ત રાજ્યમાંથી મુસલમાનધર્મ તો સર્વથા લોપ થયો છે.

સુપ્રકાશકાર આગળ જણાવે છે કે-સંવત ૧૭૭૮ માં મોગલ સમ્રાટે અજમેર દેશપર પુનઃ પોતાની અધિકાર સ્થાપિત કરી દેવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો. મુજફ્ફરખાંએ સમ્રાટદ્વારા સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થઈ-વર્ષોગતુમાં સેનાસહિત અજમેર તરફ દૈચ કરી. મોગલસમ્રાટની આધીનતા-રૂપી શૂંબલાને વિચ્છેદ કરનાર વીરશ્રેષ્ઠ અગ્નિતસિંહે સમ્રાટની સેનાના આગમનના સમાચાર સાંભળી પોતાના અસીમ સાહસિક પુત્ર અભયસિંહને શત્રુઓના નાશ કરવાને માટે મોકલી દીધા. કુમાર અભયસિંહની સાથે મારવાડના આઠ વીર સામંતો અને ત્રીસ હજાર અશ્વાશીઓ ગયા. જમણી બાલુએમાંપાવતો,કાળીબાલુએકંપાવતો અને મધ્યમાંકરમસોત,પેઠતીઆ,જોધા,છંદાબારી, સોનગઢા, દેવડા, ખીચી, ધાંધલ તથાઃગોઝાવત વગેરે ચાલતા હતા. તેઓ કુમાર અભયસિંહના જયજયકારના ખ્વનિથી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરતા ધવનેનો સંહાર કરવાને માટે દૈચ કરવા લાગ્યા. અખર આગળ સમ્રાટની સેના અને રોકોડોની સેનાનો ભેટો થયો. મુજફ્ફર રોકોડોની ભયંકર મૂર્તિ નેષ્ઠ અયચીત થઈ નાસી જઈ પોતાના નામને કલકે લગાડ્યું. મહાવીર અભયસિંહે પાદશાહના સેનાપતિ અને સૈનિકોને બીરુ તથા કાષ્ટરૂપની પેટે આચરણ કરતા નેષ્ઠ ઉત્તેજીત થઈ તેમનું દમન કરવાને માટે તેમનીપૂક પકડી. તેમણે આ સમયે પ્રથમ શાહજહાનપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી નારનોલ લૂંટ્યું અને પટના અર્થાત્ તંબરાબાટી તથા રિવારીમાંથી પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ પ્રત્યેક ગ્રામ અને નગરમાં અસિ કળાદી જવા લાગ્યા. અલીપટ્ટીખાનની સરાઈ સુધી અગ્નિને સપાટો ચાલ્યો. અભયસિંહના આ મહા પરાક્રમને લીધે દિલ્હી અને આગ્રા ભયથી કંપાયમાન થઈ ઉઠ્યાં. અભયસિંહનું આ અસીમ સાહસ નેષ્ઠ મુસલમાનો પોતાનાં સ્થાન છોડી શુવ લખ ચોતરફ નાસવા લાગ્યા. અભયસિંહને યવનવંશનો વિધ્વંસ કરતા નેષ્ઠ લોકોએ તેમને 'ધાંકલ' અર્થાત્ વંશવિસોપકની ઉપાધિ આપી. રાજકુમાર અભયસિંહે આ પ્રકારે ચોતરફ પોતાનું પ્રચંડ પરાક્રમ પ્રકાશિત કરી સાંભર અને લુધાનાથી નરકાઈ જઈ ત્યાંના અધિપતિની કન્યાનું પાણિમહલ્યુ કર્યું.

૧ અગ્નિતસિંહે દિલ્હીના સમારનું અલકરણ કરીને 'વલ્લ', 'દંડ', નોખત વગેરે સજ્જ ચિન્હો પોતાના સામંતોને અપેક્ષ કર્યાં હતાં.જેમપુરમાં આ રીતે આજ પર્વત વિદ્યમાન છે. રાજપૂતો દિલ્લીશરને 'અધ્યપતિ'કહેતા હતા પરંતુ આ સન્માન્ય દ્વિતીય ક્ષેત્રીય છે. પ્રથમ અણીનું સન્માન 'અધ્યપતિ' છે.

૨ ધાંધલ અને ગોઝાવતખાના સામંતો આશ્વાડના અતિપ્રાચીન સામંતો છે. ધાંધલસાખાના રાજપૂતોઆશ્વાનાના પુત્ર ધાંધલના વંશને છે અને ગોઝાવતો સુમસિંહ ચૌહાણ ગોઝાના કુળમાં ઉત્તન થયા છે. રાતલજના વસંતપર્વત મુસલમાનો આશ્વા ત્યાંસુખી આ વીરશ્રેષ્ઠ ગોઝાએ અપૂર્વ વીરતા મહસિત કરી તેની આસપાસના મહેરોની રક્ષા કરી હતી. ગોઝાડું નામ રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

૩ નરકા સાખા જયપુર રાજ્યમાં એક પ્રધાન સામંતસાખા છે. એ સાખાવિશે યદ્યાસ્થાનપર વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

સંવત ૧૭૭૬માં વિજયી કુમાર અલયસિંહે સાંભર જઈ ત્યાંની સેનાની સંખ્યા વધારી તે કિલ્લાને અમેદ કર્યો. આ વર્ષમાં મહારાજા અજિતસિંહે અજમેરથી આવી પોતાના પુત્ર અલયસિંહને મળ્યા. કશ્ચ-પની સાથેજે પ્રકારે સૂર્યનો મેળાપ થયો હતો, તે પ્રકારે અજિતસિંહની સાથે તેમના પુત્ર અલયસિંહનો મેળાપ થયો. અલયસિંહે પરમ જોશસ્વિતાથી મુસલમાનોના સંહાર કરી હિન્દુજાતિના ગૌરવની વૃદ્ધિ કરી. મોગલસમ્રાટ મહમદશાહ પિતાપુત્રનું સંમિલન થયેલું જોઈ અત્યંત લયભીત થયો. તેણે અજિત-સિંહના ઉદ્ધત આચરણને માટે તેમને ક્ષમા કરી તેમની સાથે મિત્રતા કરવાની આશાથી નાહરખાને મિત્રતા થવાને બદલે તેને અજિતસિંહની સાથે સાંભરમાં યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં તે મરણ પામ્યો. આ સમયે ચૂડામણિ જનતાના પુત્રે આવી અજિતસિંહનું શરણ ગ્રહણ કર્યું. પાદશાહ મહમદશાહે આ સમયે રાજ્યમાં ચોતરફ અસંતોષનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયેલો જોઈ તથા હિન્દુજાતિને પુનઃ ઉન્નત થયેલી અને પોતાના બલને અત્યંત ક્ષીણ થયેલું જોઈ ભારતનો રાજમુકુટ છોડી મહાતીર્થમાં જઈને રહેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ સ્વતંત્ર મારવાડપતિ અજિતસિંહે નાહરખાને વધ કર્યો હતો, તેથી તે મહાક્રોધિત થઈ તેનો સંપૂર્ણ બદલો લેવા માટે તત્પર થયો. ભારતસામ્રાજ્યના બાર મુખાએના તાબામાં જેટલા સૈનિકો હતા, તે સર્વેને તેણે અજિતસિંહનું દમન કરવાને માટે એકત્રિત કર્યો. આ પ્રયત્ન સેનાના અધિનાયક તરિકે અંબરના મહારાજા જયસિંહ હૈદરકુલી, ધરાદતખાં બંગસ વગેરે પ્રધાન પ્રધાન વીર નેતાઓને નિયુક્ત કરી તેમને અજમેરમાં અજિતસિંહની સામે મોકલી આપ્યા. શ્રાવણ માસમાં આ સેનાએ અજમેરના તારાગઢને ઘેરી લીધો. અલયસિંહે આ કિલ્લાની રક્ષાને ભાર અમર-સિંહના હાથમાં સોંપી દીધો. ચાર માસપરિત યવનોની સેના એ કિલ્લાને ઘેરી રહી; તે છઠ્ઠા મહિના તે તેના પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકી નહિ. સમસ્ત ભારતસામ્રાજ્યની સેના એક તરફ હતી અને એક તરફ અજિતસિંહ એકલો હતો. આ યાતુઓમાં રોઠોડાએ પોતાનું અસીમ બાહુ-સાધ કરવાને સમ્મત થયા. પાદશાહની તરફના મોગલ અગ્રીરેએ હાથમાં કુરાન ગ્રહણ કરી સંધીના સંધિ નિયમોનું પાલન કરવાને શપથલેખી આપ્યો અને પાદશાહે અજિતસિંહને અજમેર સમર્પણ બહેર કર્યું. ત્યાર પછી અલયસિંહ જયસિંહની સાથે શીઘ્ર પાદશાહના સિમિરમાં ગયા. ત્યાં તેમની આગળ એવો પ્રસ્તાવ રણ કરવામાં આવ્યો કે તમે પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારો અને તેના પ્રમાણ-તરીકે દિલ્હીની રાજસભામાં વિરાજમાન થાઓ. અલયસિંહે આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ તેમણે નીડરતાપૂર્વક જણાવ્યું કે:—“આ તલવાર ઉપરજ અમારા જીવનનો આધાર છે.”

અહીં આ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે મારવાડના યુવરાજને પાદશાહની સભામાં તેમણે આશા પણ નહિ રાખી હોય એવા સન્માનસહિત તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. તેમના પિતા પાદશાહના જમણા હાથ પર મુખ્ય આસન-પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી હતા, એ વાત તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા અને તેઓ તેમના પ્રતિનિધિતરિકે આવ્યા હતા તેથી તે આસનના પોતાને પણ અધિકારી માનતા હતા. દિલ્હીની રાજસભાના નિયમો અત્યંત સખ્ત હતા, પરંતુ અલયસિંહે તે પ્રત્યે કિંચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેમણે સર્ગર્વ રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો અને મહામાન્ય પ્રધાન પ્રધાન ઉમરાવાને પાછળ મૂકી તેઓ આગળ ગયા. તેમણે બ્યારે સિંહાસન પર ચઢવાના એક પગથી-આપર પગ મૂક્યો ત્યારે એક અગ્રીરે તેમને તેમ કરતા રોક્યા. આથી અલયસિંહે અત્યંત ક્રોધિત થઈ પોતાની સમશેર હાથમાં ગ્રહણ કરી. સમ્રાટ મહમદશાહે આ સમયે પોતાને બચકર વિપત્તિમાં સપડાયેલો જોઈ પોતાના ગળામાંથી હાર ઉતારી અલયસિંહના ગળામાં તે પહેરાવી દીધો. આથી તે અણીનો પ્રસંગ દૂર થયો. મહમદશાહ જો આ વખતે આવું આચરણ ન કરત તો જે પ્રકારે અમર-સિંહે પોતાની સમશેરથી સભામાં રુધિર વહેવરાવ્યું હતું, તે પ્રકારે અલયસિંહ પણ રાજસભામાં રક્ત-ની નદી વહેવરાવત.

આત્માર સુધી અને અજિતસિંહની વીરતામય લીલાઓનું વર્ણન કરતા આવ્યા છીએ; પરંતુ

દરે અમે તેમના પૂર્ણ પ્રકાશમાન જીવનાવસાનનું વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન ચઢાવે છીએ. અમે જે રોડોડ-કવિના ઇતિહાસની સદાયથી અગ્નિનશિંદનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે; જે કવિના મંથની સદાયથી અમે તેમનું પરાક્રમ, તેમજે યવનેની આખીનતાનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે કરેલો પ્રયાસ, તેમજે સ્વર્ગતિ અને સ્વધર્મની રક્ષાને માટે કરેલો પ્રયત્ન વગેરેનું વર્ણન લખ્યું છે તે કવિ અગ્નિતસિંદના અંતસમયનું વર્ણન કરવામાં સર્વશા મૌન થઈ ગયા છે, એ અતિ શોકની વાત છે. એમ જણાય છે કે અગ્નિતસિંદના અંતકાળનું સ્પષ્ટરીતે વર્ણન કરી રોડોડ-રાજ્યમાંની કલંકકાકિયા પ્રકટ કરવાની તેમને કિંચિત્ પણ અભિલાષ નહિ હોવાથી તે સંપર્કતઃ વ્યથી વિમુખ થયા છે. મદામાન કર્નલ દોડ જણાવે છે કે રાજકુમાર અભયસિંહ પોતાના પિતાની અસંમતિ હોવા છતાં દિલ્લીની રાજસભામાં ગયો હતો. અભયસિંહ સારીરીતે જણાવેલો હતો કે તેના કબુલિન હૃદયમાં જે ગંભીર પાપકલ્પના વિદ્યમાન હતી તે દિલ્લીમાં જવાથી શીઘ્ર સફળ થશે અને તેજ કારણથી તે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને દિલ્લીમાં ગયો હતો. અભયસિંહ મદાવીર, અસીમ સાહસી અને પ્રજા પરાક્રમી મોદ્દો હતો; પરંતુ તે રોડોડકેસનું કલંક પણ નિવડ્યો હતો. અભયસિંહે પોતાના પિતાનો વધ કરવા રૂપી જે ધણિત કાપે કહ્યું હતું, તેનું વર્ણન પાડેલો અગાઉ વાંચી ગયા છે; માટે દરે અહીંયાં તે વિશે વિશેષ વિવેચન કરવાની અમે જરૂર જોતા નથી. જો કે અભયસિંહે સ્વયં પોતાના હાથથી પોતાના પિતાનો વધ કર્યો નહોતો, તોપણ તેમના પ્રાણનાશનું મૂળ કારણ તેજ હતો. તેજ પિતૃદત્તપાર્શ્વ મદાવાપ કરનારો હતો. અભયસિંહે રાજપ્રાપ્તિની આરાધી પોતાના બંધુ વખતસિંહને લોભ દર્શાવી પોતાના પિતા અગ્નિતસિંહને અકાળે આ લોકમાંથી વિદાય કર્યા હતા.

અમે જે રોડોડકવિઓનાં લખેલાં કાવ્યના આધારથી અગ્નિતસિંહના જીવનચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે, તેઉપર કવિઓએ અગ્નિતસિંહના પ્રાણહતા અભયસિંહની આરાધી તથા તેની દેખરેખ નીચે પોતાના મંથો લખ્યા હતા. સૂર્યપ્રકાશમંથમાં અગ્નિતસિંહના અકાળમૃત્યુના સંબંધમાં કેવળ એટલોજ ઉલ્લેખ છે કે:—“અગ્નિતસિંહ આ સમયે સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.” પરંતુ તેમને અમરધામમાં ફાણે મોકલી દીધા તે સંબંધે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ તેમાં નથી; પરંતુ ‘રાજરૂપ’ ના પ્રણેતાએ શોકના વેગને હૃદયમાં ને હૃદયમાં શમાવી રાખી સત્તની ઉજ્જવલ પ્રભા શ્વેત રાખી લખ્યું છે કે:—“ખીજ અગ્નિતસિંહ સ્વરૂપ અભયસિંહ દિલ્લીની રાજસભામાં વિરાજમાન થયા. અગ્નિતસિંહને આ સમાચાર પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ આનંદિત થયા. આ સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ અસાર છે. એક દિવસ આગળ કે એક દિવસ પાછળ, પરંતુ કાળના કરાળ આસમાં એક દિવસ સૌને મસ્ત થવું પડે છે. અત્યુલ બલશાલી પાદશાહો અને અખંડ પ્રતાપવાન રાજાઓ પણ મૃત્યુના મુખમાંથી પોતાની રક્ષા કરી શક્યા નથી. આ જગતમાં આપણે રહેવાનો સમય અગાઉથીજ નિયત કરવામાં આવેલો હોય છે. આપણે કદિ નિયત કરેલા સમય કરતાં એક ઢાંચ પણ વાર આપણી ધન્યતા આ જગતમાં રહી શકતા નથી. આપણે આ પૃથ્વીપર જન્મ લઈએ છીએ તે પૂર્વે વિધાતાએ આપણા બાળના લેખ ચોક્કસ લખી દીધેલા હોય છે. વિધાતાના લેખમાં કિંચિત્ પણ ફેરફાર કરવાનું કાળનામાં સામર્થ્ય નથી. લાગ્યમાં જે લખ્યું હતો તે અવશ્ય થશેજ. જોવિદની આરાધી આ સમયે ઈદના અવતારસ્વરૂપ અગ્નિતસિંહ મૃત્યુલોકમાં પોતાનો પ્રજા પ્રતાપ ફેલાવી પોતાનું નામ અમર કરી સુરલોકમાં ચાલ્યા ગયા. તેમણે મુસલમાનોને ઉમિત દેડ આપી પોતાના ધર્મના ગૌરવસ્થાને ઉદ્ધ કરી તેનો પૂર્ણ પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો. તેઓ મુસલમાનોને કંટકસ્વરૂપ લાગતા હતા. અફસોસ ! આ સમયે તેઓ પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે. મરુબુગિન મહારાજ વૈકુંઠધામમાં ચાલ્યા ગયા છે, રાજધાની લેખપુર ગાદ શોકમાં લીન થઈ ગયું છે અને ચોતરફ હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો છે. સર્વ પ્રભાએ અત્યુપહૂન્યને “અમારો સૂર્ય અસ્તાવયમાં ચાલ્યો ગયો છે” એમ કહી રૂદન કર્યું. યમરાજની આરા થતાં મનુષ્યને પરલોકમાં જતાં કેણુ રોડી શકે છે ? શું પાંચ પાંડવોએ હિમાલયના અગાધ હીમમંજિત પ્રદેશમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો નહોતો ? દાતાકુલચુકામણિ મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર પણ વિધિનો લેખ ટાળી શક્યા નહોતા ! શું ઋષિ કે શું મુનિ, શું સાધુ કે શ્રદ્ધસ્થ, પશુ, પક્ષી, કીટ કે પતંગ-

સંક્ષેપમાં એવું પ્રાણી કહ્યું છે કે જે યુત્યના પળમાંથી પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકે છે? વધારે શું કહીએ? મહારાજા કર્ણ અને વિક્રમને પણ યમનો દડ સ્વીકારવો પડ્યો હતો, તો પછી મહારાજા અન્વિતસિંહ ત્રી રીતે કાનની જળમાંથી બચી શકે?”

રાડોડકુનપુર ધર અન્વિતસિંહના જીવનચરિત્રની સમાવેશના કથા પૂર્વે અત્રે અને તેમના અત્યંત સમયે બનેલી ઘટનાનું કાષ્ઠક દિગ્દર્શન કરાવીએ છીએ સવન ૧૭૮૦ ના આઠમાસના કૃષ્ણ-પક્ષની ત્રયોદશીને દિવસે મરુજમિના “આર દાકુરાત” ના અર્થાત્ અષ્ટપ્રધાન સામંતોના તાબાના સત્તરસે રાડોડકુનપુર ખુલ્લું મસ્તક તથા ઉધાણ પગ કરી નેત્રોમાં જન ભરી શોકથી સતત્ર થયેના હૃદયસહિત પોતાના સ્વર્ગસ્થ મહારાજા અન્વિતસિંહના શબની નિકટ એકત્રિત થયા તેમણે મૃત મહારાજાના શબને એક નોકાની આકૃતિની દાદીમાં મૂકી તેને ચિરપ્રચલિત રીતિએ અનુસાર મહાન ધામધુમસહિત રાજસ્થાનજમિના લઘુ આઘ્યા મહારાજાની ચિંતા ચંદનના કાષ્ઠ, અનેક પ્રકારના સુગંધી દ્રવ્યો, પુષ્કળ લી અને કપૂરવડે શીઘ્ર તૈયાર કરવામાં આવી કવિની લેખિની આ હૃદયભેદક ઝોકમય ઘટનાનું વર્ણન શી રીતે કરી શકે? નાજરે મહાવયમાં જ્યાં “રાવ મિધારે” એવો પોકાર કર્યો આ રાજ સાબળતાની સાથેજ ચાહાણી રાણી મોળ દાસીઓસહિત આવી અને બોલી “આજે અમારો મહાસાહાચર્યનો દિવસ છે જે વશમાં અમે જન્મ લીધો છે તે વશ આજે ઉજવવન થશે મહા જેમની સાથે રહી જીવન વ્યતીત કર્યું છે, તેનો આજે શી રીતે પરિત્યાગ કરીએ?”

જેસનમીરના રાવત બીમસિંહની કન્યાએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે—“હું પરમાનંદ પામી મારા પ્રાણપતિની સાથે પ્રયાણ કરું છું હે પ્રભો!” આપના ચરણનું ચુરણ અદણું કરું છું મારા સતીત્વની રક્ષા કરે.” દેરાનરની રાજકુમારી મૃગાવતી, નિષ્કનક તુવારવચની રાજકુમારી, આવડા રાણી અને શેખાવત રાણી એ સર્વ રાણીઓ પોતાના પ્રાણપતિની સાથે જીવને સંજ્ઞ થઈ અને હરિકીર્તન કરવા લાગી આ સર્વ રાણીઓના હૃદયમાં મૃત્યુ કિંવા પ્રજ્વલિત ચિંતાના અગ્નિમાં દગ્ધ થવાનો કિમ્બિત પણ ભય નહોતો ઉપરોક્ત રાણીઓ અન્વિતસિંહની પ્રધાન રાણીઓ હતી તે સિવાય મનરાજા અન્વિતસિંહની ૫૮ ઉપરુતીઓએ પણ તેમની સાથે ચિંતામાં બળીને ભસ્મીભૂત થવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ બોલી ‘હે પ્રભો! આવો મુદિન અમને કદિ પણ પ્રાપ્ત થનાર નથી જો અમે ઉપવિત રહીશું તો રાજ આવીને અમારા ઉપર આક્રમણ કરશે અને અમે અમારા દિવાન-ખાનામાં શય્યા ઉપરજ અમારા નાણું ખોદ દઈશું જે પ્રકારે સર્વ લોકોના સંબંધમાં બને છે તે પ્રમાણે અમારે પણ મૃત્યુના કરાલ આસપાસ પતિત થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચશે તો પછી અમે આ સમયે સ્વામીને ઠોડી અપયશના ભાગી શામળી નીએ? અમારે આ ધોર કલિકાનમાં વિદાય લેનીજ ઉચિત છે મગાટની રેણુ! મસ્તકપર લગાડી ગામમાં તુનસીની માળા પહેરી ભટ્ટિયાણી રાણીએ કહ્યું અમારા પ્રાણપતિવિના અમારે જીવન મરણસ્વરૂપજ છે’ આ પ્રમાણે પ્રત્યેક રાણીએ પતિની સાથે જવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી નાજરે તેમને બોલાવીને કહ્યું આ સમયે તમે જગો તે ફીક નથી તમે જાણો છો કે ચંદનકાષ્ઠ અતિ શીતન હોય છે, પરંતુ પ્રજ્વલિત અગ્નિનો સ્પર્શ ચતાની સાથેજ તેની સર્વ શીતનતા દૂર થઈ જશે તે સમયે પણ શું તમે તમારા પતિની સાથે પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા અટકાવ રાખી શમશે? જે સમયે ભયમર અગ્નિની જ્વાળા તમારા કોમન

૧ વૈત પી નદીપાર ઉતારવાને મટિ સંજ્ઞપૂર્વક શબને નોકાના આકારની કાઠગામ મૂકે છે

૨ રાયવ એશિયાટિક સોસાયટી ના પુસ્તકના પ્રથમ વોલ્યુમના ૧૫૨ પૃષ્ઠમાં આ રીતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

૩ અન્વિતસિંહે આ રા પીની સાથે સગીર વયમાં લિવાઈ કયો હતો અને તેજ પિતૃહત્તા અભયસિંહની માતા હતી

૪ બી ળલિની પ્રચીન રાજધાનીનું નામ દેરવર છે

૫ એમના પૂર્વજે દિલીના માનીન સ્વતંત્ર રાજ હતો

૬ અણહિલપુર ખાટણના રાજવંશમાં એમનો જન્મ થયો હતો

૭ એવપુરના રાજદરબા મા સમસ્ત કર્મચારીઓના દિલીના દરબારની જેઠે ચાવની નમ રાખવામાં

આવ્યા હતા આ મારાથી અત્યુરનો રજક રાડોડ હતો તોજી તેનું નામ નાજર રાખવામાં આવ્યું હતું

શરીરને દગ્ધ કરી દેશે, ત્યારે તમે દારુણ પીઝથી વ્યથિત થઈને ચિતામાંથી નાસી જવાની એટલા ડરો અને તેથી તમારા પતિના કુલને કલંક લાગશે. તમે સર્વ બાબુનો સારીરીતે વિચાર કરી 'બુઝો. માઈ' તો કહેવું એ છે કે તમે આત્મભોજ આપો નહિ. તમે સમસ્ત જીવનમાં ઉદાણીની પેઠે સુખનો ઉપભોગ લીધો છે. તમે યુગધી પ્રત્યોના શરીર સાથે લેપ કર્યો છે અને પ્રદુષિત પુષ્પોની સુગંધ લીધી છે; માટે તમારું કામળ શરીર અગ્નિની આંચ પછી સંહન કરી રાકશે નહિ, તો પછી પ્રયત્ન બનાવવા સંકલ્પ કરવાની તો વાતજ શી કરવી ? " આ રીતે નાજરને અતિ આગ્રહપૂર્વકે બોલતો સાંભળી રાણીઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: " અમે સમસ્ત સંસારને છોડી શકીએ છીએ; પરંતુ અમારા પ્રાણ પતિને છોડી શકતાં નથી. " ક્યારે પછી સર્વ રાણીઓએ સ્નાન કરી મુંદર વસ્ત્રાભૂષણ પરિધાન કર્યા અને મહારાજા અગ્નિતસિંહના ચરણકમલમાં અતિમ પ્રણામ કર્યો. રાજમંત્રી, રાજકવિ તથા રાજપુરોહિત એ સર્વ રાણીઓને ચિતાપર ચઢવાનો નિર્વેધ કરવા લાગ્યા. તેમણે પટરાણી ચૈલાધુરાજ્યનંદિનીને બોલાવીને કહ્યું કે: "આપ સ્વામીની સાથે બળીને લગ્ન થશો નહિ, બે આપ આ સંસારમાંથી વિદાય થશો તો પછી આપના અલપસિંહ અને વપ્તસિંહ એ ઉલ્લસ પુત્રાનું શ્વેદસંહિત પાલન કેણુ કરશે ? આપ તેમને માટે જીવિત રહી અનાથો, કંઠાશો તથા સાંકુઓને અન્નધનનું દાન આપો અને ધર્મકર્મ કરી પવિત્ર જીવન ગણો." રાણીએ ઉત્તર આપ્યો: "આપનું કહેવું મથાર્થ છે; પરંતુ પાંડુની રાણી કુંતી પોતાના પતિની સાથે સતી થઈ નહોતી અને તેણે પોતાના પંચ પુત્રોનું સુખ અને ઐશ્વર્ય જોવાની ઇચ્છા રાખી હતી, તોપણ શું તેના જીવનની લાલસા પૂર્ણ થઈ હતી ? આ જીવન અસાર છે, બવાવત છે, આ દેહમંદિર કેવલ દુઃખમય છે. હવે આપ અમને રાકશો નહિ. પ્રાણપતિની સાથે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં આ દુઃખમય દેહ સમર્પિત થતાંની સાથેજ અમારાં સર્વ દુઃખ અને શોકનો અંત આવી જશે."

ત્યારપછી કવિએ તેમના સહગમનસંબંધે લખ્યું છે કે:—" શીઘ્ર વાળ વાગવા લાગ્યાં. મહારાજા અગ્નિતસિંહના શબની સાથે સહસ્રાવધિ સૈનિકો અને પ્રજાજનો એકસ્વરથી હરિનું નામ લઈ જવા લાગ્યાં. જે રીતે વર્ષોત્ક્રમમાં મુશળધાર વરસાદ વરસે છે, તે રીતે માર્ગમાં દીન અને દુઃખીઓને ધન લૂંટાવવામાં આવ્યું. રાણીઓના મુખમંડળ ઉપર પ્રભાતકાળના સૂર્યની પેઠે સતીત્વની પવિત્ર જ્યોતિ પ્રકાશવા લાગી. કૈલાસમાંથી ઉગામી અગ્નિતસિંહની રાણીઓને આશીર્વાદ આપ્યો કે તમારા ભાવી જન્મમાં પણ અગ્નિતસિંહ તમને પતિસ્વરૂપે મળે. અગ્નિતસિંહની ચિતામાંથી ધૂમાડો નીકળતાંની સાથેજ સહસ્રાવધિ મનુષ્યો " ખગ્મા, ખગ્મા " કહીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યાં. જાણે અગ્નિનો પર્વત બળતો ન હોય તેમ જમરે ચિતામાંથી પ્રયત્ન અગ્નિબાળાઓ નીકળવા લાગી ત્યારે દેવકન્યાઓ જેવી રીતે માન-સંસારમાં સ્નાન કરવાને માટે પડી હતી, તેવી રીતે અગ્નિતસિંહની રાણીઓ તેમની ચિતાના અગ્નિમાં તૂટી પડી. તેમણે પતિની સાથે પ્રાણપાંજી દરીને પોતાના પિતૃવંશને પરમ ઉન્નત કર્યો. " અગ્નિતસિંહ ! તમને ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! તમે તમારી ગૌરવગરિમા વધારી અચુરનો નાશ કર્યો હતો. " એવા શબ્દો વારંવાર થવા લાગ્યા. સાવત્રી, ગૌરી, સરસ્વતી, ગંગા અને ગોમતી એ સર્વેએ મળી ઉક્ત પતિની અતુગામિની સતી સ્ત્રીઓનો પરમ આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. મહારાજા અગ્નિતસિંહ પીસ્તાલીસ વર્ષ, ત્રણ માસ અને બાવીસ દિવસપર્યંત આ મૃત્યુલોકમાં રહી સ્વર્ગમાં પ્રયાણ હતા. "

મરુત્રમિના સિંહાસનપર અત્યાર સુધી જેટલા રાજાઓ અધિષ્ઠિત થયા હતા, તે સર્વમાં અગ્નિ-તાસિંહજ અધિક સ્વદેશપ્રેમી, આધક સ્વમતિદિતેચ્છુ અને અધિક સ્વધર્મપ્રેમી થયા. પાંડકાએ એમના જીવનચરિત્રપરથી સારી રીતે જાણી લીધું દશે કે અગ્નિતાસિંહના જન્મથી લઈને તેમના મૃત્યુપર્યંત અનેક પ્રકારની વિચિત્ર ઘટનાઓ બની હતી. કાળજ્ઞના પર્વતમય પ્રદેશમાં જે સમયે મહારાજા અગ્નિતસિંહનો જન્મ થયો, તે સમય પૂર્વેજ તેમના પિતા હિંદુકલયુગમાંજ મહારાજા જસવંતસિંહ યવનસમ્રાટે આપેલા કાલકૃત વિપ્તી અઘાળમૃત્યુને વશ થયા હતા. આ કારણથી અગ્નિતસિંહનો જન્મ અનાથ અવસ્થામાં થયો હતો. તેમના જન્મના સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ નરરાક્ષસ ઔરંગઝેબ તેમના ચક્રમાર જીવનનો નાશ કરવાને પ્રયત્ન થયો. જન્મથીજ અગ્નિતસિંહની

આગળ કાળની ભય કર મૂર્તિ રાણા દ્વારીને ખરી ગદી હતી માન પરમ રાજભક્ત રાઠોડાની વીરતા અને સ્વામીભક્તથીજ રાજકુમાર અજિતસિંહનું સંરક્ષણ થયું હતું તેમના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે રાઠોડાસામ તોએ સત્રામમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરી પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા અજિતાસદ્દારા ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષની રગભૂમિપર ચિરસ્મરણીય વીગવીયા થવાની હતી અને તેમનાદ્વારા હિંદુ ધર્મ અને હિંદુસમાજની સોચનીય દુર્દશા નિવૃત્ત થવાની હતી, તેટલા માટેજ પાનક અજિતસિંહનું નરપિશાચ્યૌર ગઝેબના હાથમાંથી અદ્ભુત પ્રકારે સંરક્ષણ થયું હતું જે કે તેમણે ઔરગઝેબના પંજમાંથી મુકિત પ્રાપ્ત કરી હતી, તોપણ ૯૭૭ તેમનો વધ થવાનો ૩૨ સર્પથી દૂર થયો નહોતો. સમસ્ત રાજવાડાના ન્યાયી અભિપ્રાય અનુસાર તેઓ માગવાડના અધીશ્વર ગણાતા હતા, તે છતાં પણ તેમને મત્રા ગળદોદી અને મદા અપરાધીની ઘેડે આણના પર્વત-પર અત્યંત યુમરીતે નિવાસ કરવો પડ્યો હતો અરવલ્લીના દુર્ગમ ગિખડોપર યત્નથી જળ વેષ મારણ કરી તેમની તપાસ કવચમાં નુગી કરી નહોતી મારવાડના અધીશ્વરની બાંધાવસ્થા આ પ્રકારે અત્યંત ભય કર મકંટમાં વ્યતીત થઇ હતી અજિતસિંહ પરમ પરાક્રમી જનતામહના પુત્ર હતા, તેથી તેઓ યોગ્ય વયના થયા કે તરતજ તેમણે પોતાના સાહસિક,સ્વામિભક્ત અને પરમ પરાક્રમી સામતોની સાથે પોતાના પિતાના ગૃહ્યનો ઉદ્ધાર કરવા માટે બહાર પડવામાં કિચિત પણ વિચલ્ય કયો નહિ કર્ય દોડ જણાવે છે કે -“અજિતસિંહનો જન્મ થયો ત્યારથી તેઓ પોતાના પિતાના ગૃહ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ થયા ત્યાંમુધીમાં રાઠોડાસામ તોએ તેમનાપ્રત્યે જે પ્રકારની રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તે પ્રકારની રાજભક્તિનું ઉજ્જવલ ચિન્ન મમસ્ત મનુષ્યસમાજના ઇતિહાસમાં ખીલુ કેાંઈ દષ્ટિગોચર થતું નથી જે સામતપ્રયા લાલ કરતા હાનિ વિશેષ કરે છે, તેજ સામતપ્રયાએ આ ધટનાથી ઉજ્જવલ પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે વાસ્તવમાં રાજપૂતો એક ભતિ, એક વશ અને સામત-પ્રણાલિ આદિ અનેક પ્રકારના સભ્યથી પરસ્પર પરિબલ હતા તેમનો બાહ્ય દેખાવ એક મોટા કુટુંબના જેવો હતો મહારાજ અજિતસિંહ સત્તર વર્ષની વયના થયા ત્યાંમુધી રાઠોડાસામ તોએ તેમને નજરે પણુ નોંધા નહોતા અને તે છતાં પણ તેઓ તેમને માટે જીવસંદેહકારી હતા, એ તેમની રાજભક્તિ અને દેશભક્તિની કેટલી પ્રશંસા કરવી ” તેઓ ઇતિહાસમાં જાતીય ગૌરવનો એક અનન્ય આદર્શ મુકી ગયા છે રાજપૂતસામતાના આચરણો કેવા મુદ્દર છે ? ‘અમને અમારા સ્વામીના દર્શન થયા વિના અજાનજાનપર રુચિ થતી નથી, તેમના દર્શન વિના અમને સર્વ પદાર્થો સ્વાદહીન લાગે છે ” શું આ વચનો સ્વામિભક્તિની પરાકાષ્ઠા નથી દર્શાવતા ? રાઠોડાકવિ સામતોની આ અપૂર્વ સ્વામિભક્તિનું અત્યંત ચમત્કારિક ચિન્ન આલેખી ગયા છે તેઓ જણાવે છે કે -“ તરુણ અરુણનો ઉદય થતાની સાથે જે પ્રમદે કમલિની પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે, તે પ્રકારે બાલ અધીશ્વર અજિતસિંહના દર્શન થતાની સાથે પ્રત્યેક રાઠોડાનું હૃદયરેખી ધ્રુવ વિકસિત થયું હતું જે પ્રકારે પપૈયા સુખદાથી સરસ-નડુમાં અપાના અશ્વતમચ રસનું વૃષ્ટિ થાય ત્યાંમુધી પાન કંઈ છે, તે પ્રકારે રાઠોડાસામ તોના નેત્રો અજિતસિંહના રૂપામૃતનું પાન કરતા હતા ”

“રાઠોડાજિતિની પ્રત્યેક સાખાના વીરાએ જ નીસ વર્ષપર્વત પોતાના રાજ્યને માટે પોતાનું રુધિર વહેવડાવ્યું હતું સ્વધર્મ તથા પોતાના રાજ્યની રક્ષાને માટે અસંખ્ય રાઠોડોએ પ્રાણવિસર્જન કર્યો હતા તેમના સ્મારકમંદિરો તથા સ્મારકસ્તંભો જાળપર્યંત ઉચ્ચ સ્વરે તેમની ઉજ્જવલ પ્રતિનિધિ ગાન ગાય છે રાઠોડાના આત્મભોગના પ્રમાણુ મેવાડ અને જાળરના રાજકવિઓના ઇતિહાસમાં તથા તેમના ચિરશત્રુ મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓના અથોમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે રાઠોડાકવિઓના જે કાવ્યો રાજસ્થાનમાં જાળપર્યંત ગાવામાં આવે છે, તે પરથી પણ રાઠોડાના પૂર્વજોના બળ અને પરાક્રમનો ઉત્તમ પરિચય મળે છે ” કર્નલ ટોડના આ સત્ય વચનો ઉપરાંત અમે કાંઈ પણ વિશેષ કરવા માગતા નથી, પરંતુ જ તે અને એટલુંજ કહીએ છીએ કે રાઠોડો પોતાના ધર્મને માટે તથા પોતાની સ્વાધીનતાને માટે જે બળ અને પરાક્રમ દર્શાવી ગયા છે, તેનું સ્મરણ આપ રક્ત ધારણ કરનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે જીવનપર્યંત કરવું આવશ્યક છે

કર્નલ ટોડે અજિતસિંહના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે:-“અજિતસિંહ જેમ દહપ્રતિસ રાજા હતા, તેમ તેઓ અસીમ સાહસિક પણ હતા. તેમનું શરીર વીરાચિત અને બળવાન હતું. તેમનામાં તેમના પિતાના સર્વશુભ વિદ્યમાન હતા. અગીઆર વર્ષની વયે તેઓ પોતાના પિતાની રાજધાનીમાં શત્રુઓની સન્મુખ આવ્યા હતા, ત્યારથી તેમણે પોતાની તેજસ્વિતાનો ઉત્તમ પરિચય કરાવવા માંડ્યો હતો. ત્રીસવર્ષસુધી પ્રાતઃવર્ષે યુદ્ધ થયાં હતાં, તેમાંનાં કેટલાંક યુદ્ધોમાં અજિતસિંહે સ્વયં રાઠોડ-સામંતોની સાથે જઈ પોતાના બળ અને પરાક્રમનો પરિચય કરાવ્યો હતો. સંવત ૧૭૬૫માં અંબરમાં ઉભય સૈન્યબ્રાતાઓની સાથે તેમને જે સમરામિ પ્રદીપ્ત થયો હતો, તેમાં અજિતસિંહ સ્વયં વિદ્યમાન હતા. અંતે આ યુદ્ધમાં તેમને સૈન્યબ્રાતાઓની સાથે સંધિ યદ્ધ હતી. અજિતસિંહના જીવનનો અંતિમ ભાગ કેવળ પાદશાહની દરબારમાંજ વ્યતીત થયો હતો. અજિતસિંહ બળવાન અને તેજસ્વી હતા, પરંતુ તેઓ પ્રખ્યાતજન ફેલાવવામાં નિપુણ નહોતા. જે તેઓ એ વિદ્યામાં પારંગત હોત, તો અવશ્ય તેઓ પ્રધાન નેતા બની સૈન્યબ્રાતાઓનું દમન કરી પોતાના પ્રબળ પ્રતાપનો વિસ્તાર કરી શકત. તેમના પિતા જેમ મુસલમાનોને પોતાના જીવનશત્રુ માનતા હતા, તેમ તેઓ પણ તેમનાપ્રત્યે ધુણાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને મુશ્વસર મળતાં તેમનો નાશ કરવાને ચૂકતા નહોતા. તેઓ મુસલમાનનું નામ સાંભળીને કોપિત થઈ જતા; અને તેમણે ફર્ખશીઅરની સાથે વૈદાહિક સંબંધ નોડ્યો હતો, તોપણ તેમણે આજ ફારગુથી ઉભય સૈન્યબ્રાતાઓની સાથે મળી જઈને ઉક્ત સંબંધની ઉપેક્ષા કરી ફર્ખશીઅરપ્રત્યે કટોર આચરણ કર્યું હતું. ગમે તેમ હો, પરંતુ અજિતસિંહનો આ વ્યવહાર સખ્ત સમાલોચનાને ગોચ્ય નથી.”

કર્નલ ટોડે નિમ્નલિખિત વચનોથી અજિતસિંહના જીવનનો ઉપસંહાર કર્યો છે:-“પરંતુ અજિતસિંહના જીવનમાં એ કલકની રેખા પ્રકાશમાન છે. રાઠોડકવિઓનાં કાવ્યમાં તત્સંબંધે કંઈ પણ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી, માટે અમારે કહેવું જોઈએ કે આ ઘટના રાઠોડકવિઓએ નહિ વર્ણવવામાં મોટી ભૂલ કરી છે. મહાવીર દુર્ગોદાસ કે જેઓ અજિતસિંહના બાલ્યજીવનના રક્ષક તથા શિક્ષાત્રુ હતા અને તેમના યૌવનકાળમાં ઉપદેશ હતા તેઓ પોતાના જીવનના અંતિમ ભાગમાં “રાજની ઉપર કંઈ પણ વિશ્વાસ રાખવો ઉચિત નથી” એ લોકવદંતિને ચરિતાર્થ કરવાને માટેજ જીવતા હતા. દુર્ગોદાસે એકવાર નહિ, બે વાર નહિ પરંતુ અસંખ્યવાર પ્રશંસનીય સ્વાચ્છતાજી કર્યો હતો. અનેક વાર તેમણે દ્રવ્યલોભ અને ઉચ્ચ સન્માનને પણ વિશાંજલિ આપી હતી. તેઓ જે ધારત તો મામાન્ય સામંતના પદપરથી મારવાડના અધીશ્વરના પદપર પણ અંધિષ્ઠિત થઈ શકત; પરંતુ તેમણે તે પ્રકારનો લોભ રાખ્યો નહોતો. દુર્ગોદાસેજ અજિતસિંહની બાલ્યવસ્થામાં પોતાના બાલુબળ, પરાક્રમ અને છુદ્ધિબળથી યવનેશના ગ્રાસમાંથી મારવાડનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો; પરંતુ અજિતસિંહે અંતે તેમને દેશનિકાલ કર્યા હતા. અજિતસિંહે શા કારણથી અને કયે સમયે આ કષ્ટકિત કાર્ય કર્યું હતું, તે જણી શકાતું નથી.^૧ બહાદુરશાહની ઇબ્લિમાંથી કેટલાક પત્રો મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમાંના એકમાંથી નીચે પ્રમાણે જણાવેલાં ગ્રાસ થાય છે:-“દુર્ગોદાસે પોતાના સેવકોની સાથે ઉદયપુરમાં પિછોલા નદીના તટપર નિવાસ કર્યો હતો અને તેમના નિર્વાહને માટે રાજાની તરફથી તેમને પ્રતિદિન પાંચસે રૂપિયા મળતા હતા. સમ્રાટ બહાદુરશાહે મહારાજાને એવી આજ્ઞા કરાવતી કે તમે દુર્ગોદાસને અમારે સ્વામીન કો; પરંતુ તેમણે તે આજ્ઞાપર કિંચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.” એમ જણાય છે કે કેઈ મોટા કારણથીજ અજિતસિંહે આ પ્રકારનો શોચનીય વ્યવહાર કર્યો હતો. કર્નલ ટોડે મારવાડરાજ્યના ઇતિહાસના ઉત્તમ પરિચય ધરાવનાર એક યતિને આ સંબંધે પૂછ્યું હતું. યતિ આ વાન સારી પોટે જણાવતા હતા અને તેમણે તેનું કાવ્યમાં વર્ણન કર્યું હતું કે:-“દુર્ગોદાસે કાદિયાં ગોલા ગાંગાની” અર્થાત્ ગાંગાની ગામમાંથી દુર્ગોદાસને કાઢીને તે ગોલા (ગ્રામ) ને આપી દેવામાં આવ્યું.

આ ગાંગાની ગામ લૂણી નદીની ઉત્તર તરફ સ્થાપિત છે અને તે કરમસોત શાખાનું પ્રધાન.

નમર હતું દુર્ગાદાસ ઉત્તમ જાણના નેના રના^૧ આ માન દાવમા માગવાના મદાગમના મીધા અગિયાર નીને છે, પરંતુ દુર્ગાદાસની પત્ની તે કોના અગિયારમાં અથુ હતું, તે કાંઈ ચોક્કસગતે જાણી શકાતું નથી. મદાસીર દુર્ગાદાસના અમરણાર્થ ઉત્તમ માંગાની નામમા એક મદિર બંધાવવામા આવ્યુ હતું આ મદિરનાં આવરપર્વત તે પીંગી પૂજા કરામા આવે છે.

ઇતિહાસોના કનૈસ ઝાડ તત્ત્વની ગદ્યા કરાને માટે પીંગેશ દુર્ગાદાસને અગ્નિતસિદ્ધિ દેગનિ-લ ક્યાં રના, એવો ઉત્તેજ કરી ગયા છે, પરંતુ કયા સમયમા અને યા કાગળથી તેમણે તેમને દેશ-નિકાલ ક્યાં રના, તે વિષે તેમણે કાંઈ પણ ઉત્તેજ ક્યાં નથી એ પાછા મારી પોટે જાણે છે એવલા માટેજ સદેવગમાનુ અમે અગ્નિતમિદના ચરિત્રજ કવક લનાસને પ્રરત થતા નથી જે વિધર્મા યવને અગ્નિતસિદ્ધિને દિસીમાથી યજ્ઞજ્ઞને તેમના પ્રાણની ગ્યા કરી રતી તે યવને તેમણે અવનપર્વત કાકા કહીને તેનું સન્માન વધાર્યું હતું તો જે દુર્ગાદાસની સ્વાધનાથી તેમને અવન કરતા પણ શ્રેષ્ઠ એવી રવાણીના અને પ્રદેશની પ્રાપ્તિ સર્જી રતી, તેમને એક કુમાર કારખથી તેઓ દેશનિકાલ કરે, એ વાન માનવાયોજ નથી ગાજપુત્રોનું અગ્નિ જાળનાર કેઈ પણ મનુષ્ય આ વાન રવીકારી શકે નહિ અત્રે કાંઈ પણ પરનો અપગમ સિદ્ધ થતો નથી, તેથી અત્રે કાંઈ પણ પરપર કવક મુકવાની અમારી ઇચ્છા નથી માગાડપનિ અગ્નિતમિદના અવનમગિના સંવધમા અતે અમારે માત્ર એટલુંજ કહેવાય છે કે કેવલ રાજપૂતમનિનેજ નહિ, કિર્તિ આર્પણજમાને તેમનું ચરિત્ર સદા રમરખ કરવા યોગ્ય છે

અધ્યાય ૧૦ મો

પિતૃહત્યાગી મહાપાપથી થયેલી મારવાડના રાજની અને મારવાડેશની શાશ્વ-
નીય દુર્દશાન્યવનસમ્રાટ પોતાના હાથે પિતૃહતા અભયસિંહનો કરેલો રાજ્યાભિષેક-
દિલ્લીના પાદશાહની રાજસભામાંથી અભયસિંહનું જોધપુરમાં જવું-પ્રભાતે તેનાપ્રત્યે
ખતાવેલું સન્માન-પુરોહિત અને કવિઓને તેણે આપેલા ઉપહારો-મારવાડના કવિ કતિહાસ-
વેત્તા કલ્પીદાન-અભયસિંહે નાગોરપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-તેમણે પોતાના
બધું વપતસિંહને પુરસ્કારમાં આપેલું નાગોરનું રાજ્ય-ઉદ્ધત ભુમીઆ આદિનું દમન-
પાદશાહે અભયસિંહને દિલ્લીમાં કરેલું આમન્ત્રણ-દિલ્લી તરફ જતી વખતે અભયસિંહે
પોતાના રાજ્યનું કરેલું અવસોડન-અભયસિંહને નીકળેલા શીતળા-તેનું દિલ્લીમાં ગમન-
ગુજરાતના મુખા અને દક્ષિણમાં રાજકુમાર જંગલીનું બ-આ સમયની મોગલસમ્રાટની
સભાનું ચિત્ર-રાનુઆનું દમન કરવાને માટે ખીક ફેરવવું-અમીરો તથા સામંતોએ ખીક
ઝડપવામાં ખતાવેલી અશક્તિ-રાઠોડરાજ અભયસિંહનું ખીક ઝડપવું-અભયસિંહનું અજ-
મેર તરફ ગમન-તેમણે ત્યાં નાખેલી ઘાવણી-અભયસિંહે અખરના મહારાજ સાથે પુષ્કર-
તીર્થમાં કરેલો મેળાપ-ભારતમાંથી ચવનસામ્રાજ્યને નાશ કરવાને માટે તેમણે તેમની
સાથે કરેલી શુભ મસલત-મેડતામાં અભયસિંહ અને વપતાસિંહ એ ઉભય બ્રાતાઓને
થયેલો મેળાપ-તેમનું જોધપુરમાં જવું-રાઠોડસામંતોનું સેનાસહિત એકત્રિત થવું-અસ-
પુત્ર-મીનાઓએ લઇ લીધેલાં અભયસિંહની સેનાનાં પશુઓ-પાછા ફરવું-રણપાત્રા અભય-
સિંહે મીનાઓના મુખ્ય કિલ્લા શિરોહીપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-શિરોહી-
પતિએ અભયસિંહની આધીનતાનો કરેલો સ્વીકાર તથા પોતાના બધુંની પુત્રીનો અભય-
સિંહની સાથે કરેલો વિવાહ-અભયસિંહની સાથે શિરોહીની સેનાનું મળવું-અમદાવાદ
તરફ ગમન-ત્યાંના મુખાને તાણે થવાને કરેલી આજ્ઞા-યુદ્ધ માટે વિચાર કરવાને મળેલી
રાજપૂતોની સભા-વપતસિંહે વીર સામંતોની દેહપર નાખેલા કુમકુમના ઝંઘા-સર જુલદ-
ખાંચે પોતાની રક્ષાને માટે કરેલી તૈયારી-પુરોપીઆઓએ તેની તોપોપર સ્થાપિત કરેલો
પોતાનો અધિકાર-માટે સર જુલદખાંચા શરોપીઆન બંદુકધારી અગરકંકો-યુદ્ધ-રાજપૂતોનો
વિજય-સર જુલદખાંચા તાણે થવું-અભયસિંહનું તેને બંદી કરીને પાદશાહની સભામાં મોકલી
આપવું-અભયસિંહે ગુજરાતમાં કરેલું શાસન-અભયસિંહનું જોધપુરમાં ગમન.

ધનાથીજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આર્થ કુલતિથક અજિતસિંદ માત્ર મહારાકિત સા-
ધનાનાજ બળથી અનાથ અવસ્થામાંથી મનુષ્યજીવનની પરમોચ્ચ દશા-સંપૂર્ણ
સ્વાધીનતાનું અશ્વત્થમ ફલ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયા હતા; પરંતુ અતે
દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ પોતાના ઉભયકુલોગાર કુમારોની પાપી કામનાના ભોગ
ચર્ષ પડ્યા હતા. જે અજિતસિંદ પોતાનાં બાહુબળ, પરાક્રમ, દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને
તેજસ્વિતાથી અનાથ અવસ્થામાંથી નીકળીને ચવનોના અધિકારને ઇન્દ્રિય-ન
કરી નાખવાને સમર્થ થયા હતા, જેઓ સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાને પ્રાપ્ત થયા હતા,
જેમણે રાઠોડરાજવંશ અને મારવાડના આયોનું ગૌરવ અત્યંત દૃઢિગત રખું હતું અને જેઓ દિલ્લી-

ના સમાહોનો અભિષેક કરવાનું મામત્ત્ય ધરાવતા હતા, તેઓએ જ તે અત્યંત શોચનીયરીતે અકાળ-મૃત્યુવશ થયા હતા મરુજીમિયા ગોડાડી શિથોજીએ રામેડોના માત્રાજપનુ બીજ રાત્રી અને ઉદયસિંહના સમયમા તે પૂર્ણ વિકાસ પામી અકમળના ચરણમુખમા સમર્પિત થયું, પરંતુ સુમધિ પ્રાપ્ત થતા અજિતસિંહે પોતાના બાદબાકી પોતાના ગળ્યનો યવનોના આમમાથી ઉદ્ધાર કરી લીધો, પણ અફસોસ ! અજિતસિંહના વચનો પુનઃ યવનોની નૃષ્ણતામા મપડાયા

રાજના દોષથીજ રાજનો નાશ થાય છે ગમનના પાપથીજ રાજનો નિષ્વસ થાય છે કતુરિત જીવન ગાગનાર અભયસિંહ અને વખતસિંહ પિતૃદત્તના પાપથી મદાપાનથી થઈ ગયા હતા પવિત્ર રામેડોરાજ્યમા અને પવિત્ર મારવાડરાજ્યમા ઉન્નત ઉચ્ચ જ્ઞાતાઓએ જે મદા પાપનું બીજ વા યુ હતું તે નમય આવતા ઉડા મૂળ નાખીને ગમરન માગવામા વિશાગ ત્રદાસે દેનાઈ ગયું અને તેણે સમન્ત દેગનું સત્વ ચૂંટી લીધું આ વિષમય પાપાળના કૃપાથી ઉકળ મદાપાનથી માણસોના તાનાના અને મનુષ્યો નાશ પામ્યા આ મદાપાપીઓમાનો એક મહારાષ્ટ્રીય શત્રુઓનું હમન કરાવે સમર્થ થયો હતો, તોપણ તેથી તેનું પિતૃદત્તના પાપ કાંઈ ન્યૂન થતું નથી

જે કે અભયમિહ પોતાના પિતાની હત્યા કરી મદાપાનથી બની ગયો હતો, તોપણ અમારે સત્ય અને ન્યાયને ખાતર અન્યથ કહેવું જોઈએ કે તે એક અસત બળવાન, પ્રબળ પરાક્રમી અને પરમ પ્રભાવશાળી વીરપુરુષ હતો અજિતસિંહના જીવનકાળમાજ તેણે અનેકવાર યવોની માથે ફારુજી સપ્રામ કરીને અત્યંત બળ તથા પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી પોતાનું ગૌરવ દ્વિગુણ કર્યું હતું તે એક મદાવીર હતો એમા ક્લેશ પણ થકાં અવમાન નથી તે રામેડોજીતિના સ્વભાવસુખ સમસ્ત ગુણોથી વિભૂરિત હતો, પરંતુ માન એક મદાપાપથીજ તેના સર્વ સફળથો દબાઈ ગયા હતા વળી તેનો એક બીજો દોષ પણ હતો જેમ ઉદયસિંહે પોતાના પિતાની આરાતું ઉત્તરધન કરીને અકમળના ચરણમા પોતાની સ્વાધીનતા વેચી નાખી હતી, તેમ અભયસિંહે પણ મોગરોને પોતાની સ્વતંત્રતા વેચી દીરી હતી તેણે પુનઃ પોતાની જાતિના ગળામા આધીનતાની જાજર નાખી દીધી હતી ઉદયસિંહ મારવાડના મિહાસનપર અભિષિત થવાને માટે પોતાના પિતાને નાખુશ કરીને અકમળને શરણે ગયો હતો અને અભયસિંહ પણ એજ પાપી આસાથી દિલ્લીમા રહી પિતૃદત્તના કરાવે પ્રવૃત્ત થયો હતો અભયસિંહના ચરિત્રવિશે અત્રે કાંઈ પણ વિવેચન કર્યા વિના અમે તેના સમયમા બનેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓવિશે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ

રામેડોકવિ મુશ્કેલીને જણા યુ છે કે - સવન ૧૭૮૧ મા મારવાડના મહારાજ અજિતસિંહ સ્વર્ગમા આત્મા ગયા હવે દિલીના પાદશાહ મહમદગાહે પોતાના હાથથી અભયસિંહના મ્થાળપર રાજતિનક કર્યું, તેની કમરમાં સુનથુંજડિત તનવાર બાધી મન્ત્રપર રાજમુકુર પરિધાન કરાવ્યો અને મથિમુક્રતા તથા રત્નથી જડિત કિરિત્ર આગી તેને મારવાડના અધીશ્વરના પદપર અભિષિત કરી દીધો પાદશાહે તેને જન નમ્રર નોગત અને નગરા અર્પણ કર્યા અને અનેક પ્રમાન મુલ્યવાન વસ્તુઓ ઉપહારતરિકે આપી તેનું સન્માન વધાર્યું જે નાગોર દેશ અમરસિંહને અર્પણ કરવામા આ યો હતો તે પણ પાદશાહે અભયસિંહને આપી દીધો મારવાડના મહારાજ અભયસિંહ પાદશાહની તરફથી આ પ્રમારનુ ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત કરી દિલીથી વિદાય થયા અને પોતાની રાજધાની જોધપુરમા આવા આવ્યા જે મહારીર અજિતસિંહે પોતાના બાદબાકી યવનોની આધીનતા ઝિન્નલિન્ન કરી નાખી સપૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને મરણપર્યંત પોતાની સ્વતંત્રતા નિભાવી રાખી હતી તેમના પુત્ર અભયસિંહે પુનઃ પોતાના ગળામાં પરાધીનતા ની જાજર પટેરી લીધી અજિતસિંહના જીવનના અતિમ લાગમા મારવાડમા સપૂર્ણ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી ગયું હતું પરંતુ તેમના મૃત્યુ પછી મારવાડ પુનઃ ધોર અધિકારથી આવૃત્ત થઈ ભયકર અશાંતિને પ્રાપ્ત થયું

ગોડાડોજીની રાજભક્તિ કેવી અખડ હોય છે ૨ રાજ મહારાષ્ટ્રી અને ધોર અપરાધી હોવા છતાં પણ રાજભક્તિ લીધે ગોડાડો તેનાં પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવે છે રાજભક્તિ તેમને અધ બનાવી દે છે અભયસિંહ દિલીમા હતો અને તેણે ઘોલ દર્શાવે તેથી વખતસિંહે પોતાના પિતાના હૃદય

માં તીક્ષ્ણ તત્ત્વવારનો પ્રદાર કરીને તેમની દત્તવા દરી હતી. અભયસિંહની આજ્ઞા અને ઉપદેશથી જ આ કાર્ય થયું હતું. આ વાત રાડોડાણી કંઈ ગ્રામ નહોતી, તે છતાં પણ તેમના હૃદયમાં રાજભક્તિ એટલી પ્રબળ હતી કે અભયસિંહ મારવાડમાં જાવો તે પ્રસંગે રાડોડાણીની પ્રત્યેક શાખાનાં આવાસદર સર્વ માણસોએ મળી પોતાના નવીન રાગનું પરમ આદરમાનપૂર્વક સ્વાગત કર્યું તે સમયે સર્વ માણસો તેના પિતૃદલાના મદાપાપને જૂલી ગયાં. રાડોડકવિએ અભયસિંહના યથેચ્છા સંસ્કારના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે:—“ સર્વ ગાગોના લોકો રાગ અભયસિંહની રાજ્યાનીમાં ગયા અને સર્વ કુલવધૂઓ જલભરિત કલશે ભસ્તકપર મૂકી ગીત ગાઈને તેમનો સત્કાર કરવા લાગી. રાગએ જોડપુરમાં જઈ સમસ્ત રાડોડસામંતોને પુષ્કળ ઉપહારની વસ્તુઓ આપી તથા કવિઓ અને ચારણોને પુષ્કળ કથ્ય આપી પુરોહિતને ધૃતીદાન કર્યું.”

મદારાણ દોડ અત્રે કવિ કણ્ઠીદાનના સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કરે છે. કવિ કણ્ઠીદાન^૧ કાન્યકુબ્જના અંતિમ રાડોડસમ્રાટ જયચંદની સભાના મુખ્ય કવિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ પોતાની ભેખિનીના પ્રભાવથી પોતાનું કુલ ઉન્નત્ય કરી ગયા છે. કવિ કણ્ઠીદાન પ્રથમ શ્રેણીના કવિ, શ્રેષ્ઠ રાજનીતિજ્ઞ, પ્રચંડ યોદ્ધા અને ઉત્તમ પંડિત હતા. તેઓ પ્રત્યેક વિષયના જ્ઞાતા હતા, એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. મારવાડમાં જ્યારે અંતર્વિષય ચાલતો હતો તે સમયે તેમણે પ્રત્યેક રાજકીય પદનામાં આગેવાનીભરેલા ભાગ લીધો હતો અને પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું હતું. તેમનાં બળ અને પરાક્રમના સંબંધમાં એમ માત્ર એટલુંજ કહેવા માગીએ છીએ કે મારવાડના અંતર્ય કલકમાંથી જે પીરો પોતાની જાતનું સંરક્ષણ કરવાને શક્તિવાન થયા હતા, તેમાં કણ્ઠીદાન પણ એક હતા. સાત હજાર પાંચસો કવિતોથી પૂર્ણ એવો તેમનો “મુર્ધપ્રકાશ” નામનો ગ્રંથ તેમનાં પાંડિત્ય અને તેમની કવિત્વશક્તિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવી રહ્યો છે. કવિના રચી એ તેમનો વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલો ગુણ હતો. તેમનાં રચેલાં કાવ્યો અત્યુચ્ચ કોટિનાં કાવ્યોની ગણનામાં આવે છે. રાડોડરાજકવિ કણ્ઠીદાન જોજની સભાના કવિ કાલિદાસ અને મદારાણી વિકટોરીઆના કવિ ટેનીસનની પેઠે માત્ર કાવ્યોત્તર રચી જાણતા નહોતા; પરંતુ તેઓ જન્મભૂમિને માટે તત્ત્વવાર પણ ચલાવી શકતા હતા. રાજકવિ કણ્ઠીદાન કેવલ કવિ, યોદ્ધા અને રાજનીતિજ્ઞ નહોતા; પરંતુ તેઓ ઇતિહાસકાર પણ હતા. તેમનાકારા આર્થભતિનું એક મહાકલ્પક દૂર થઈ ગયું છે. યુરોપીઅન વિદ્વાનો તેમજ આંગ્રેજીપાલિક દેશીપુરુષો દરતાપૂર્વક માને છે કે:—“ ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ રચવાની પ્રણાલી કોઈ પણ કાળમાં અચલિત નહોતી. ” પરંતુ કવિ કણ્ઠીદાનને રચેલા ઇતિહાસ તેમની આ માન્યતાના મૂળમાં ભાગ્યે જ શસ્ત્રાધાત કરે છે. કવિ કણ્ઠીદાન કેવળ રાજપૂતભતિના ગૌરવસ્વરૂપજ નહોતા; પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષના અલંકારસ્વરૂપ હતા. ઇતિહાસ મિર-કાળવર્ષત તેમનાં મરોગાન ગારો, એમાં કિમિત્ત પણ સંશય નથી.

અભયસિંહના રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ માત્ર થોડાજ દિવસોમાં સમાપ્ત થઈ ગયો. પછી તેમણે નાગોરપર પોતાની અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે તૈયારી કરી જે સમયે વીરશેષ્ઠ અજિતસિંહની સાથે પાદશાહ મદમદરાહને મુદ્દ આપવું હતું, તે સમયે પાદશાહે રાવ અમરસિંહના ઉત્તરાધિકારી ઇન્દ્રસિંહને નાગોરના રાજતરિક પ્રતિષ્ઠિત કર્યો હતો.

કવિ કણ્ઠીદાન આ ઘટનાના સંબંધમાં લખે છે કે:—“ જે સમયે યવનસમ્રાટના તાબાના ખાલીસ મુઝાઓની સેનાએ અજિતસિંહને અજમેરમાં ઘેરી લીધા તે સમયે થોડા સંધિ જોડ જાવો આવેલો ઉવરાવનાર ઇરાદાતપ્ત બંગસે રાવ ઇન્દ્રસિંહને નાગદુર્ગ^૨ (નાગોર) ના સિંહાસનપર

૧ કવિ કણ્ઠીદાન જાતના ચારણ હતા.સ્વયં તેમના વ શબ્દે પણ પોતાને કબોળના રાજકવિદાસ ઉત્પન્ન થયેલા જણાવવા નથી તથા કથયે તે વાત સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ પણ ઉપલબ્ધ થઈ નથી. કબોળમાં ચારણ લોકો કદિ હતા પણ નહિ અને હંમણાં પણ નથી.

૨ કર્નલ દોડે ઇન્દ્રે બદલે ક્રીડ રાજ વાપર્યો છે.

૩ નાગોર રાજની ઉત્પત્તિ જૂન નાગદુર્ગ ઉપરથી થઈ છે.

હિંદી અનુવાદક

અભિષિક્ત કર્યા; પરન્તુ હોળાનો ઉત્સવ સમાપ્ત થતાંની સાથેજ જ્વાલામુખીનો પૂજા કરી શ્રી-ભગવતીને બકરાનું બલિદાન આપી, ધૂન, કુમકુમ અને રધિરતી આહુતિ આપી અભયસિંહની ચતુરંગિની સેના શીઘ્ર નાગોરને કબ્જે લેવા માંડી. અભયસિંહની સેનાના આક્રમણની ખબર સાંભળી રાવ ઈન્દ્રસિંહ તેમની સન્મુખ ગયો અને તેમને પાદશાહના હસ્તાક્ષરવાળા સનંદ બતાવી બોલ્યો: “ પાદશાહે મને નાગોર સમર્પણ કર્યું છે. નાગોર ઉપર અન્ય કોઈનો પણ અધિકાર નથી. એના સાક્ષી અંબરના મહારાજા છે. ન્યાયાનુસાર નાગોરના યથાર્થ અધિકારી એને છોડે. ” અભયસિંહે તેનાં આ વચનોપર ક્રોધિત થઈ પશુ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેમણે શીઘ્ર નાગોરને ઘેરી લીધું. પ્રખળ પરાક્રમી અભયસિંહના આસપાસી નાગોરનું રક્ષણ કરવું તથા તેમની સાથે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરવો અસંભવિત માની રાવ ઈન્દ્રસિંહે શીઘ્ર નાગોરનો ત્યાગ કર્યો. અભયસિંહે અલ્પ સમયમાં નાગોરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દઇ તેને પોતાના બંધુ વર્ણસિંહને અર્પણ કર્યું. આ નાગોરરાજ્યના લોકાધીજ પાપાત્મા વર્ણસિંહે પોતાના પિતાના પ્રાણનો નાશ કર્યો હતો. આ દૃષ્ટિકોટ પાડેલા પૂર્વે વાંચી ચૂક્યા છે. અભયસિંહે પિતૃહત્યાના પુરસ્કારતરિકે વર્ણસિંહને નાગોર અર્પણ કરી પ્રતિજ્ઞાના ઋણમાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી. રાઠોડકવિ દર્ણીદાને જણાવે છે કે:—“અભય-સિંહે જ્યાં નાગોરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો કે તરતજ એવાડ, જોસલમીર, બિકાનેર તથા અંબરના અધીશ્વરોએ તેમને પરમ આદરપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું. ” નાગોરપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી અભયસિંહ વિજયના આનંદથી ઉત્સાહિત થઈને પોતાની રાજધાનીમાં ચાલ્યા આવ્યા. સમસ્ત પ્રજા તેમને જોઈને પરમ આનંદ પ્રદર્શિત કરવા લાગી. સંવત ૧૭૮૧ માં આ પ્રકારે તેમણે નાગોરને હસ્તગત કર્યું હતું.

બીજે વર્ષે અર્થાત્ સંવત ૧૭૮૨ માં અભયસિંહ પોતાના રાજ્યની દક્ષિણ સીમાની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસતા ભૂમિઆ આદિ લોકોનું દમન કરવાને માટે આવ્યા. અભયસિંહના પ્રખળ પ્રતાપથી તેમની આગળ સિંધલદેવડા, બાલાબોડા, બાલિસા અને સોદાજાતિઓએ એક પછી એક-આવી મસ્તક ઝુકાવી તેમની આધીનતા સ્વીકારી.

સંવત ૧૭૮૩ માં રાજા અભયસિંહની પાસે પાદશાહનો આજ્ઞાપત્ર આવ્યો. આ પત્રમાં તેમને દિલ્હીના દરબારમાં હાજર થવાની આજ્ઞા હતી. પાદશાહની આજ્ઞા શિરસાવહ કરી તેમણે શીઘ્ર પોતાના સામંતોને સેનાસહિત બોલાવ્યા. સર્વ સામંતો પોતપોતાની સેના લઈ તેમની પાસે આવી એકત્રિત થયા. અભયસિંહ દિલ્હી ગયા પૂર્વે પોતાના રાજ્યનાં સર્વ મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનોને જોવાને માટે નીકળ્યા. તેમણે પોતાના રાજ્યના પ્રત્યેક ભાગમાં ફરી ફરતી મરામત કરાવી, સેનાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી, પ્રજાની પ્રાર્થનાપર લક્ષ્ય આપી સુશાસનનો પ્રચાર કર્યો. તેઓ પર્વતસર નામના સ્થાનમાં પહોંચ્યા કે તરતજ તેમને શીતળા નીકળ્યા અને તેથી તેમનું સમસ્ત શરીર આહુત થઇ ગયું.

સંવત ૧૭૮૪ માં અભયસિંહ દિલ્હીમાં આવ્યા. અભયસિંહનો સત્કાર કરવાને માટે પાદશાહે જારતસાત્રજીવનના સંપત્તિ શ્રેષ્ઠ અગોરખાન દોરાજખાનને પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે મોકલ્યો. બ્યારે અભયસિંહ પાદશાહની સન્મુખ આવ્યા, ત્યારે તેણે પરમ આદરપૂર્વક તેમને પોતાની પાસે બેસાડીને કહ્યું: “ ખુશખબર રાજેશ્વર ! જાણે ધણા દિવસે આપની મુલાકાત થઇ છે. આપનાં દર્શન કરીને જાણે હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું અને જાણે આ દિવાને-આમ તથા દિવાને-ખાસના સુખમદે બમણી વૃદ્ધિ થઇ છે. ” અભયસિંહે પાદશાહની તરફથી આ પ્રકારનું સન્માન પ્રાપ્ત કરી નિંદાય લીધી. પાદશાહે ત્યાર પછી તેમના નિવાસસ્થાન અભયપુરમાં તેમનાપર ઉપહારતરિકે ઉત્તર પ્રદેશમાં ચતા અનેક પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ફળો, મુગ ધી તેલ અને ગુલાબજળ આદિ વસ્તુઓ મોકલી આપી.

પાદશાહ અકબરે ઉદયસિંહને જે સન્માન આપ્યું હતું, તેથી પણ અધિક સન્માન અભયસિંહને મહમદશાહ તરફથી મળ્યું જે કે રાઠોડકવિ દર્ણીદાને તથા મહાશય ટોડે પાદશાહે આટલું બધું સન્માન આપ્યું તેનું કારણ પ્રકાશિત કર્યું નથી, પરન્તુ વિચારવાન પાડેલા સારીરીતે સમજી ગયા હશે કે દિલ્હીના પાદશાહનું બળ તથા પ્રતાપ આ સમયે અત્યંત ન્યૂન થઇ ગયેલ હોવાથી તેણે અભય-

સિંહને હાથમાં લેવાને માટે આ પ્રકારનું ઉચ્ચ સન્માન આપ્યું હતું. કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે આ સમયે પાદશાહે અલયસિંહને અમીરો અને સામંતોમાં સર્વથી ઉચ્ચપદ પર સ્થાપિત કર્યા હતા. સંવત ૧૭૮૪ ના અંતમાં ગુજરાતનો સુબો સર જીવદંખાં વિદ્રોહી બની ગયો, તેથી રાડોડગજનતિને પોતાનું બાહુબળ તથા રણનિપુણતા પ્રકાશિત કરવાની ઉત્તમ સંધિ પ્રાપ્ત થઈ. રાડોડકવિ કણ્ઠીદાન આ પ્રસંગનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કાવ્યમાં કરી ગયા છે:-

“ દક્ષિણમાં ભારે ચરખડ મચી રહી. રાજકુમાર જંગલીએ વિદ્રોહી બની છ સહસ્ર સૈનિકો પોતાની સાથે લઈ માળવા, સુરત અને અહમદપુરના શાસનકર્તાઓપર આક્રમણ કર્યું અને ગિરિધર બહાદુર, ઇબ્રાહીમકુલી અને રસ્તમજીદી આદિ મોગલસામ્રાજ્યના કેટલાક સુબાઓનો વધ કર્યો. પાદશાહે આ વિદ્રોહના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાં તેનું દમન કરવાને માટે તેણે તરતજ સર જીવદંખાંને મુખ્ય સેનાપતિ બનાવી મોકલી આપ્યો. સર જીવદંખાં પચીસ હજાર સૈનિકો તથા તેના નિર્વાહને માટે એક કરોડ રૂપિયા લઈ ઉક્ત વિદ્રોહનું દમન કરવાને આજ્ઞા; પરંતુ તેના આગળ ગયેલા દશ હજાર સૈનિકો શત્રુદારા પરાસ્ત થયા એટલે તરતજ તેણે સંધિને માટે પ્રસ્તાવ કર્યો. તેમની વચ્ચે થયેલી સંધિ અનુસાર સર જીવદંખાં વિદ્રોહીઓની સાથે મળી ગયો અને પોતાના અધિકાર નીચેના દેશોને વિદ્રોહીની સાથે મળી વહેંચી લીધા. ”

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, આ સમયે મારવાડના મહારાજા અલયસિંહે પોતાના રાજ્યમાં જવાને માટે પાદશાહની પાસે રજા માગી. સર જીવદંખાંની વિદ્રોહિતાના સમાચાર જે સમયે દિલ્હીની ગજસલામાં પહોંચ્યા, તે સમયનું તે સભાનું ચિત્ર કવિ કણ્ઠીદાને નીચે પ્રાણે આલેખ્યું છે કે:- “ સમ્રાટ મહમદશાહ દિલ્હીના જગદિષ્ઠ્યાત સિંહાસનપર બેઠા હતા અને સર્વ અમીરઉમરાવા પોતા-પોતાની પદવી અનુસાર પોતાપોતાનાં આસનપર બેઠા હતા. આ વખતે એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે સર જીવદંખાં વિદ્રોહી બની ગયો છે. આ વેળા સભામાં મુખ્ય અમીરઉમરાવાનીચે પ્રમાણે હતા:- મુખ્ય રાજમંત્રી કમરુદ્દીનખાં, એતમાફુલ્લા, ખાનદારાન, ખીર બક્ષી સમસામઉદ્દોલા, અમીર ઉલ ઉમરા મનસૂર બક્ષી, રાશનઉદ્દોલા, ટુર્રાજાખાં, રસ્તમજંગ, અફઘાનખાં, ખવાજા સેયદઉદ્દીન (ગોલંદાજ દક્ષિણ સેનાપતિ) સાદતખાં (ખાસ દરોગા), જુરહાનઉલમુલક, અબ્દુલ સંમદખાં, દર્વીશખાં, જહરયાખરખાં (લાહોરના શાસનકર્તા), દલેશખાં, ખીર હમલા, ખાનખાના જહરજંગ, ઇરાદતખાં, મુશિંદુક્ષીખાં, જાહરખાં, અલીવદીખાં અને અબ્બેરના શાસનકર્તા મુજહરખાં વગેરે.

આ સભામાં ઉચ્ચ સ્તરે એવા ભાવાર્થનો પત્ર વાંચવામાં આવ્યો કે: “ સર જીવદંખાંએ સર્વ પ્રકારે ગુજરાત ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પોતાને તે દેશના સ્વતંત્ર અધીશ્વરતરીકે જાહેર કર્યો છે. વળી તેણે મંડલા, ઝાલા, મુકાસમા, વાયેલા તથા ગોહિલ જાતિને સર્વથા પરાસ્ત કરી બાલાજતિનો સમૂળ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો છે. હાલા જાતિએ તેને ખાંડી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો છે. સર જીવદંખાંએ પોતાનું બળ અને પરાક્રમ એવી ઉત્તમરીતે પ્રદર્શિત કર્યું છે કે જુમીઆ લોકો પોતાપોતાના દુર્ગ છોડી તેને શરણ થયા છે અને તેને ‘સત્તર હજાર દેશનો’ અધિકાર આપીને તેમનાપ્રત્યે માન દર્શાવ્યું છે. ફર જીવદંખાં પોતાને અમદાવાદના અધીશ્વરતરીકે જાહેર કરી દક્ષિણના મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે મળી ગયો છે. ”

આ પત્ર વંચાઈ રહ્યા પછી પાદશાહ મહમદશાહે વિચાર કર્યો કે જે વિદ્રોહી સર જીવદંખાંનું દમન કરવામાં નહિ આવે, તો તેનું અવુકરણ કરી ભારતના અન્યાન્ય પ્રદેશોના મુબાઓ પણ મારી આધીનતા છોડી સ્વતંત્ર થઈ મસ્તક ઉઠાવશે. ઉત્તરમાં જકરિયાખાંએ, પૂર્વમાં સાદતખાંએ, અને દક્ષિણમાં નિગમુલક પાદશાહની આધીનતા છોડી સ્વાધીનતાપૂર્વક રાજશાસન ચલાવવાનાં પૂર્વલક્ષણો પ્રદર્શિત કર્યાં હતાં. મોગલસમ્રાટનો પ્રબલ પ્રતાપ આ સમયે અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયો હતો. આ કારણથી મહમદશાહે પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરવાને માટે પ્રયાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિર્વાણ-નુખ દીપક જે પ્રકારે અંતસમયે એકવાર પરમ તેજથી પ્રકાશી ઉઠે છે, તે પ્રકારે મોગલસામ્રાજ્ય

૧ આવીશસૂનના સમયમાં તે દેશ સત્તર હજાર ગામો અને નગરોથી પૂર્ણ હતો અને લોકો તેને સાધારણરીતે ‘સત્તર હજાર’ કહેતા હતા.

જપની જ્યોતિ આરગ્જે ॥ નાસનકાળમા એકનાર પ્રયત્ન તેજથી પ્રકાશી તેના મૃત્યુની સાથે એકદમ પ્રભાદીન થઇ મધ્ય ત્યાર પછીના પાદશાહો જે કે જગદિષ્માત દિલ્હીના સિદ્ધામનપર આગ્રહ યદને સમાટની ઉપાધિ ધારણ કરી શાસન ચલાવતા હતા તોપણ તેમના પૂર્વજોના પ્રનાપ, પ્રભુત્વ, પરાક્રમ, વીરત્વ અને ગૌરવગરિમાનો પ્રકાશ પ્રાત કાળના ચંદ્રપ્રકાશની પેઠે ફાળે ફાળે મદ થતો જતો હતો.

અમે જે સમયનો ઇતિહાસ લખીએ છીએ તે સમયે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાતાના અધિપતિ-ઓ અને સુબાઓ મોગનરાજ્યની આધીનતા હેઠી નાખીને સ્વતંત્ર થઈ જવાનો વિચાર કરતા હતા સમગ્ર દેશમા જ્યા ત્યા નાના નાના ગણ્યો રચાપન થઈ જવાનો સંભવ જણાતો હતો અને કૂર છુનદખાએ રાન । ચારનું પ્રથમ પગલું ભરી અન્વને માર્ગ દર્શાવ્યો.

સર છુનદખાએ વિદોદીદનની સાથે મળી પોતાને સ્વતંત્ર અધીશ્વરતરીકે જાહેર કર્યો આથી પાદશાહ અત્યત લયભીત થયો સર છુનદખાનું દમન કરવાને માટે તેણે ત્રીદશ તૈયારી કરી દિલ્હીની રાજભભામા સર છુનદખાની વિદોદિતાના સમાચાર ફેલાતાની સાથે પાદશાહની આજ્ઞાથી મીર-જુજક એક સુવર્ણ પાનમા પાનનું બીકું લઈ આવ્યો અને તેને પ્રણવ પરાક્રમી અમીરઉમરાવો તથા દેશી રાજાઓની વચ્ચે ફેરવવા લાગ્યો, પરંતુ કોઈએ પણ બીકું ઝડપ્યું નહિ કોઈ પણ સરદાર સાદમ કરીને તે તાબૂદી બદલ્યું કરી તકરો નહિ કેટલાક અમીરોએ પોતાના મસ્તક નમાવી તે બીકું લેવાની પ્રજ્ઞ ના પાડી અને કેટલાકનાં શરીર લયથી ચરચર કરવા લાગ્યા કોઈના હૃદયમા તે બીકા તરફ જોવાની પણ હામ ઉત્પન્ન થઈ નહિ.

આ રથે રોડાકવિ જણાવે છે કે “ જે પાદશાહ પોતાની ધમ્મ યતા એક બિલુકને બાર સહસ્ર સૈનિકોના નેતા અને અમીર કરી શકતો હતો તથા અમીરને લિમુક કરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો, તે અતુન શક્તિમાન સમ્રાટ આજે એક ઉપયોગી સાહસિક વીરવિનાનો થઈ બેઠો છે અમીર-ગણેમાથી એક જણ બોલ્યો ‘ જેનામા દારુણ વજાયાત સદન જરવાનું સામર્થ્ય હોય તેજ સર છુનદખાની સામે જવાની હામ બીકશે ’ ત્યાર પછી બીજો બોલ્યો ‘ માન એક નાનડીની મદદથી સમુદ્ર તરવાની જેનામા હિમત હશે, તેજ સર છુનદખાની સાથે યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન થશે ’ ત્રીજો અમીર બોલ્યો ‘ મધ્યક વિપનારી સર્પનું મુખ પકડવાની જેનામા શક્તિ હશે તેજ સર છુનદખા દમન કરવાને માટે તરફર થશે ’ અમીરોના આવા વચનો સાંભળી તથા સર છુનદખાની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની કોઈનામા શક્તિ નહિ જોઈ, પાદશાહ મહમદશાહ અત્યત દુઃખિત થયો અને તેણે મીર જુજકને મર્યાદી બોલાવી પાછા જવાની આજ્ઞા કરી ”

રોડાકવિએ આ સમયની પાદશાહની સલાહનું મહાર્થ ચિત્રજ આતેખ્યુ છે સર છુનદખા જેમ અમિત તેજસ્વી અને અત્યત બનવાન પુરુષ હતો, તેમ બીજી તરફ દિલ્હીના ઉમરાવો અત્યત ભોગવિલાસને વશ થઈ ગયા હતા અને તેમનું બળ, પરાક્રમ તથા શરવીરતા સર્વથા નષ્ટબ્રજ થઈ ગયા હતા જે પાદશાહની સલાહમા એક વખતે અમીરો શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થવાને પ્રાર્થના કરતા હતા અને યુદ્ધ કરવા જવાને પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા, તેજ પાદશાહની સલાહના અમીરો આ વખતે કાળના પરિસ્થિતિથી અત્યત લયભીત બની ગયા હતા.

પરંતુ રોડાકવિ અલયસિંહ પાદશાહની આવી દુષ્ટદાયક અવસ્થા જોઈ મનમા ને મનમા અત્યત સતમ થયા અને જ્યારે દિવાને-ખાસ બરખાસ્ત થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તે વીરબ્રજે ગન અને તેજસ્વિતાથી ઉત્તેજિત થઈ બીકું ઝડપવાને માટે હાથ લાખો કર્યો બીકું ઝડપી તેને મસ્તક ઉપર ધરી પાદશાહને સંબોધી અલયસિંહ બોલ્યા ‘ જહાપનાહ ’ આપ દુઃખિત થશો મા આપની કૃપાથી હું એ વિદોદી સર છુનદખાને અવશ્ય પરાસ્ત કરીશ-અવશ્ય હું તેની આજ્ઞાના મૂળમા આપાત કરીશ અને તેનું મસ્તક આપના ચરણકમળમા ઉપહારતરંગી મૂકીશ ”

૧ ભારતવર્ષના રાજાએ શત્રુઓનું દમન કરવા માટે સલાહમા તાબૂદ ફેરવે છે અને જે તાબૂદ બદલ્યું કરે છે, તેને તે મર્થ પાર પાડવા માટે મોકલવામા આવે છે.

અભયસિંહે જે સમયે પોતાના દાચથી ખીડું ઉઠાવ્યું, તે સમયે સહામાં બેઠેલા સર્વ અમીરા-
નાં હૃદય ઈર્ષ્યામિત્રી બળી ઉઠ્યાં. અહ્ય સમય પછી મહમદશાહ પાદશાહે અભયસિંહને શુજરાતના
શાસનની સનંદ આપી, ત્યારે તેા અમીરાની ઇર્ષ્યા ઘણીજ વધી ગઇ; પરંતુ સર્વ અમીરઉમરાવામાં-
થી એક માત્ર અભયસિંહનેજ વિદોહી સર સુલદંબાની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા નેધ પા-
દશાહ તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થયેા અને તેણે અભયસિંહને બોલાવીને કહ્યું: “ દિલ્લીના સિંહાસનની
રક્ષાને માટે આપના પૂર્વજો પણ આજ પ્રકારે નીરોચિત કર્મ કરી ગયા છે. પાદશાહ જહાંગીરના
રાજત્વકાળમાં આપના પૂર્વજોની સહાયથીજ સાહજગદા પુરખ અને બીમસિંહની વિદોહિતા દૂર થઇ
ગઇ હતી અને દક્ષિણના ઉપદ્રવો પણ સાંત થઇ ગયા હતા; અને હું પણ આશા રાખું છું કે એજ
પ્રકારે આપનાદ્વારા મહમદશાહના સિંહાસનની અને સન્માનની રક્ષા થશે.” અભયસિંહને આ અતિ
ઉચ્ચ સન્માન મળ્યું હતું, એ વાતનો કેાઇપણ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી. પાદશાહના દરબારમાં
એકત્રિત થયેલા અમીરો પોતાને અત્યંત સન્માનનીય ગણતા હતા. તે અમીરો પોતાને મહાવીર કહીને અ-
ભિમાન ધરાવતા હતા. અભયસિંહે તેમને લજ્જિત કરી ખીડું ઝડપી રાડોડળતિનું ગૌરવ વધારી પોતાની
અસીમ શાહસિકતાનું ઉત્તમ પ્રમાણજ માત્ર આપ્યું નહોતું, પરંતુ સાથે સાથે એ પણ સિદ્ધ કર્યું હતું
કે મુસલમાનવિજેતાઓ કરતાં જીતાયેલી હિંદુ પ્રજાજ અધિક રાજલક્ષ્મી છે.

સમ્રાટ મહમદશાહે શીઘ્ર પ્રસન્ન થઈ રાડોડપતિ અભયસિંહને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને મહામૂલ્યવાન
સાત હીરા ઉપહારમાં આપ્યા. તેમણે રાજખજાને બોલીને સેનાના ખર્ચને માટે અભયસિંહને
નીસ લાખ રૂપિયા આપ્યા. સેનાને પુષ્કળ શસ્ત્રાસ્ત્ર પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં. સંવત ૧૭૮૬ ના આ-
પાઠ માસમાં અભયસિંહ પાદશાહ મહમદશાહદ્વારા અમદાવાદ અને અજમેરના સુબાતરિકે
નિયુક્ત થયા.

ઈ. સ. ૧૭૩૦ ના જૂન માસમાં મારવાડના અધીશ્વર મહારાજ અભયસિંહે પાદશાહની પાસેથી
વિદાય માગી. અજમેરમાં સૈથી પ્રથમ જવામાં તેમના બે ઉદ્દેશો હતા. પ્રથમ ઉદ્દેશ માત્ર મારવાડમાંજ
નહિ, પરંતુ રાજસ્થાનના પ્રાયેક દેશમાં જવાના માર્ગસ્વરૂપ અજમેરના શાસનકર્તા થવાનો અને
ખીલ્ને ઉદ્દેશ અંબરના મહારાજ સાથે મસલત સલાવવાનો હતો. અંબરના મહારાજ અભયસિંહે તે મેળા
અજમેરમાં શામટે આવ્યા હતા, તે કાંઈ રાડોડોના ઇતિહાસમાંથી ઉપલબ્ધ થતું નથી; પરંતુ અન્યત્ર
તેનું ‘એવું’ કારણ નિર્દિષ્ટ થયું છે કે તેઓ પુષ્કર તીર્થમાં પોતાના પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવાને આવ્યા
હતા. રાડોડકવિ કહ્યુંદાન આ ઉભય રાજાઓના મેળાપના સંબંધમાં ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરી ગયા
છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે: “ તે ઉભય રાજાઓએ એકબીજાને માટે પોતપોતાની પાંદડી પસારી
દીધી અને તે તેની ઉપર ચઢને આપ્યા આવ્યા તથા તેમણે સાથે બેસીને ભોજન કર્યું અને વિશ્રામ
કર્યો. ત્યાર પછી તેઓ વવનસાત્રાજ્યનો વિશ્વંસ કરવાને માટે શુભ મસલત સલાવવા લાગ્યા.” કવિ
કહ્યુંદાનના આ શબ્દોપરથી પ્રતીત થાય છે કે તેમને ઉક્ત ઉભય રાજાઓ વચ્ચે થયેલી શુભ મસલત
સારીરીતે વિદિત હતી.

પાદશાહની સહામાં પરમ સન્માનિત થઈ મારવાડપતિ અભયસિંહ અજમેરમાં ગયા અને
ત્યાં પોતાના કર્મચારીઓને યોગ્યપદ્ધતિ નિયુક્ત કરી તેઓ મેડતા તરફ આપ્યા ગયા. વખતસિંહ અગાઉ-
થી મેડતામાં ગયા હતા. તેમણે પોતાના બેથ જાણુ અભયસિંહનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું.
આ સમયે વખતસિંહને નાગોરરાજ્યના અધિકારની પૂર્ણ સનંદ મળી ગઇ. ઉભય ભ્રાતાઓ શીઘ્ર
મેડતા છોડી પોતાની સેના તથા સામંતમંડળાસહિત નેધપુર તરફ જવા લાગ્યા. મહારાજ અભય-
સિંહે માર્ગમાં સર્વ સામંતોને વિદાય આપી કહ્યું કે: “ વિદોહી સરસુલદંબાની સામે યુદ્ધ કરવાને
શીઘ્ર જવું પડશે; માટે આપ હવે વિલંબ કરશે નહિ. આપ શીઘ્ર પોતપોતાની સેના લઇ નેધપુરમાં
એકત્રિત થાઓ.” આ સમયે પુનઃ પોતાનાં બાહુબળોને પરિચય દરાવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયેલો
નેધ રાડોડવીરો પરમ આનંદિત થયા. મારવાડપતિ અભયસિંહ અને નાગોરપતિ વખતસિંહ
નેધપુરમાં જઇ સરસુલદંબાની સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. યોગ્ય સમયે મારવાડના સર્વ
સામંતો પોતપોતાની સેના લઇ નેધપુરમાં આવી પહોંચ્યા, આ પ્રસંગનું વર્ણન રાડોડકવિ કહ્યું:

દાને ઉત્તમ પ્રકારે કષુ છે. સમસ્ત સેના એકત્રિત થવા પછી “ વડવાનલ ” “ મગરમુખન ” “ જમ-રાજદંડ ” આદિ તોપોની શાસ્ત્રોક્ત વિધથી પૂજા કરવામાં આવી. રાડોડવીરોએ આ તોપોની હાર અને ધતર અસ્ત્રસેનાની સન્મુખ પોતાના હાથવતી બકરાતું બલિદાન આપ્યું અને તેમનાં રમિરથી તથા ચંદન અને ધૂળથી તોપોને રંગી દાટી.

યુદ્ધની સમસ્ત તૈયારી થઈ ગઈ. અભયસિંહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર જુદાંદખાનું દમન કર્યો પૂર્વે ખીછ એક અલિલાષા પૂર્ણ કરવાનો હતો. અભયસિંહ અજમેરના સુખા હતા. તે અધિકારથી તેમને જેટલી સેના મળી હતી, તેની સહાયથી શિરોહીપતિનું દમન કરવાને તેઓ તત્પર થયા. શિરોહીને અધિપતિ ઉગ્ર સ્વભાવનો, અત્યંત તેજસ્વી અને સંપૂર્ણરીતે સ્વનત્ર હતો. તે કદિ કેાઈની પણ આધીનતાની જાણમાં કેસામે નહોતો. તે આ સમયે સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનું અમૃતમય ફળ ચાખી રહ્યો હતો. શિરોહીદેશ દુર્ગમ પહાડોની ઉપર આવેલો છે અને તે સમયે તેની ત્રણ બાજુએ પહાડો લોકો વસતા હતા. આ લોકો અસીમ સાદસિક હતા અને તેમનીજ સહાયથી શિરોહીરાજ પોતાની સ્વાધીનતા નિભાવી રહ્યો હતો. શિરોહીરાજ્યને જે ભાગ મારવાડની તરફ હતો, તે ભાગની રક્ષા તે પરમ વીરતાથી કરતો હતો.

શિરોહી રાજ્યની ત્રણ બાજુએ જે પહાડો લોકો વસતા હતા, તે મીનાના નામથી ઓળખાતા હતા. આ સમયે આ મીના લોકો અભયસિંહના લાયકર કેાપને પાત્ર થયા. અભયસિંહ જે સમયે દિલ્લી-આંધી જોધપુરમાં આવી સામંતોને વિદાય કરી અપીલનું સેવન કરવામાં લીન થયા, તે સમયે મુસલિમો આમ થવાથી મીના લોકો તેમના પશુઓ મોરીને પોતાના પર્વતમય પ્રદેશમાં લઈ ગયા. બ્યારે આ સમાચાર અભયસિંહના સાંભળવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓ દાસ્ય કરીને બોલ્યા કે: “ ઠીક, પશુઓને લઈ જાઓ. તેમણે એમ ધાર્યું હતું કે ધાન્ય અને ઘાસ નહિ મળવાથી મારવાડપતિનાં પશુઓને અત્યંત કષ્ટ થાય છે, માટે આપણે તેમને ધાન્ય અને ઘાસ પૂરું પાડી તેમનું રક્ષણ કરવાને માટે લઈ જઈએ. ” આજ કારણથી તેઓ પશુઓને લઈ ગયા હશે. ” પછી બધાં અભયસિંહે મીના લોકોની સામે સુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી કે તરતજ તેમણે પશુઓ પાછા સોપી દીધાં. મીનાલોકોનું આ આચરણ જોઈ મહારાજ અભયસિંહ બોલ્યા કે: “ જો પ્રથમથીજ કહ્યું છે કે મીનાલોકો આમની વિચાસુ પ્રજા છે. ”

આ ઘટના બન્યા પછી અભયસિંહે યુદ્ધની પ્રત્યંક તૈયારી કરી. રણમેરી વાગવા લાગી. અતુર-ગિની સેના શાયો-મત્ર બની પૃથ્વીને કંપાયમાન કરતી પોતાનું પ્રત્યંક બાહુબળ દર્શાવવાને માટે ફૂલ કરવા લાગી. રાડોડકવિએ આ પ્રસંગનું વર્ણન અત્યંત પ્રભાવશાળી વાણીમાં કર્યું છે. અભયસિંહની સેનામાં માત્ર મારવાડના રાડોડોજ નહોતા; પરંતુ રાજસ્થાનના ખીજ અનેક દેશોના રાજપૂતો તથા યવનો પણ હતા. કેાટા અને જુદીના હાથ, ગાગરોનના ખીચી, સિવપુરના ગોડ, અંબરના કુશલદ અને મરુભુમિના સોદા પણ આ સમયે એકત્રિત થયા. મારવાડેશ્વર આ સર્વ સેનાના સેનાપતિ બન્યા અને રાડોડસેના વખતસિંહને આધીન રહી.

સંવત ૧૭૮૬ ના ચૈત્રમાસની દશમને દિવસે અભયસિંહ જોધપુર છોડી બ્રહ્મણન, માલગઢ, સિવાના તથા કાદેરમાં થઈ આજળ ચાલ્યા તેમણે પ્રથમ રિવાડાપર આક્રમણ કર્યું. મહા સંગ્રામ થવા પછી ત્યાનો અધિપતિ અને ચાપાવતોને નેતા રણુમા પડ્યો. દેવગઢીર પરાસ્ત થઈ જીવ લઈને તે પર્વતમય પ્રદેશ છોડીને નાસી ગયા. ત્યાર પછી અભયસિંહે પૂસાલિયાપર આક્રમણ કર્યું. આણગિરિ અભયસિંહની વિજયિની સેનાદ્વારા કંપાયમાન થઈ ગયો. શિરોહીપતિએ બ્યારે સાંભળ્યું કે રિવાડા અને પુસાલિયાને અભયસિંહની મેનાએ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો છે, ત્યારે તે એકદમ નિરાશાના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો. શિરોહીપતિ શોહાણુ નારાયણદાને અન્ય ઉપાય નહિ જોઈ વીરશ્રેષ્ઠ અભયસિંહને પોતાની ભત્રીજી પરણાવી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને વિચાર કર્યો.

શિરોહીપતિ રાવ નારાયણદાએ આવધાવંશી રાજપૂત સામંત મચારામને મધ્યસ્થ નિયત કરી તેની સાથે અભયસિંહની પાસે સહિનો પ્રસ્તાવ મોકલી આપ્યો. વળી તેણે પોતાના બંધુ માનસિંહની કન્યા અભયસિંહને અર્પણ કરવાની અલિલાષા પણ પ્રકટ કરી રાવ નારાયણદાએ અભયસિંહની પાસે સીધા વિવાહની માગણી કરી નાળાજેર, આક્ર શ્રેષ્ઠ થોડી તથા ચાર હાથીઓની કિંમત મોકલી

લી આખાં. અભયસિંહે આ વસ્તુઓ પરમ આદરપૂર્વકે મદણ કરી વિવાહ કરવાને કબૂલ થયા. અલ્પ સમયમાં રણુપદો બંધ થઇ વિવાહના આનંદધ્વનિ ચલાયા. શુભ મુહૂર્તમાં મહારાજ અભય-સિંહે માનસિંહની કન્યાનું પાણિપ્રદણ કર્યું. આ રાણીને ઉદરે દશ માસ પછી રામસિંહનો જન્મ થયો. શિરાડીપતિએ અભયસિંહને પોતાની લગ્નજી અર્પણ કર્યો પછી તેમની સાથે સંધિ કરી ખંડણી આપવાને સ્વીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી દેવડસામંતો પોતપોતાની સેનાસહિત અભયસિંહને જઇ મળ્યા. મારવાડપતિ એ સર જુવંદખાનું દમન કરવાને માટે સરસ્વતી નદીની પાસેનાં ખાલજીપુર અને સિદ્ધપુર થઇ આગળ કૂચ કરવા માંડી. તેમણે વિદ્રોહી સર જુવંદખાંની નિકટ જઇ ત્યાં પોતાની જાવણી નાખી અને તેની પાસે પોતાનો એક દૂત મોકલી આપ્યો. તેમણે તેને કહેવાની મોકલ્યું કે:-“ તમે દિલ્લીના પાદશાહનો જે સુદસામાન તથા ધત્તર પ્રકારનો સામાન લઇ લીધો હોય તે સર્વ પાછો સોંપી દો, તમારા અધિકારનીચેના પ્રદેશની ઉપજ અને ખર્ચનો હિસાબ રજુ કરો અને તમારી સર્વ સત્તા છોડી દો તથા અમદાવાદ અને ધત્તર કિલ્લાઓમાં જે વિદ્રોહી સેના હોય તેને રવાના કરી દો.” અભયસિંહની આ આજ્ઞા સાંભળી તેનો અનાદર કરવામાં તેણે કિંચિત્ પણ સંકોચ ધારણ કર્યો નહિ. તે દેશ પણ ભયભીત થયો નહિ અને તેણે ગર્વસહિત ઉત્તર આપ્યો કે:-“હું અમદાવાદનો અધીશ્વર છું અને ન્યાંસુધી મારા શરીરમાં પ્રાણ છે, ત્યાંસુધી હું કાષ્ટપણ પ્રકારે અમદાવાદ છોડીશ નહિ.”

વિદ્રોહીઓના નેતા સર જુવંદખાની આ ઉત્તર સાંભળી મહારાજ અભયસિંહે સીધા એક મોટી સભા ભરી. સમસ્ત રાઠોડસામંતો આ સભામાં એકત્રિત થયા. સર જુવંદખાંપર જે પ્રસ્તાવ મોકલવામાં આવ્યો હતો, તેણે તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે સંખે જે વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો તથા તેના સંબંધમાં જે નીતિ ધારણ કરવામાં આવી હતી તેનું વર્ણન રાઠોડકવિ કહ્યુંદાને ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. તેમણે મરજૂમિના આઠ પ્રધાન સામંતોની વચનવાનો સંક્ષિપ્ત સાર સુંદર ભાષામાં આપ્યો છે.

“આંખાના વંશજ અને આદવાના સામંત હરનાથના પુત્ર કુસલસિંહે કે જેઓ મારવાડના મહારાજની જમણી બાણુએ આસન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી હતા, તેમણે સૌથી પ્રથમ પોતાના મનને ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો. સારપછી કુંવાવત શાખાના નેતા અને આસોપના સામંત કેન્હીરામ કે જેઓ મારવાડેશ્વરના ડાબા હાથપર આસન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી હતા, તેઓઓણા:-“આવો, આપણે કિલ્લાની પેઠે સમરસમુદમાં દૂદી પડીએ. સાર પછી મેડતાના સામંત કેસરીસિંહે પોતાનું મંતવ્ય પ્રકાશિત કર્યું. ઉદાવતશાખાનો અસીમ સાહસિક અને અનેક યુદ્ધમાં વીરતા પ્રકાશિત કરનાર નેતાઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. ત્યારબાદ જોધાશાખાના પ્રધાન નેતા ખેરવાના સામંત બોમ્બા:-“હું સૌથી પહેલાં રણુખંભિમાં માઈ જીવન સમર્પણ કરી અખ્તરાઓની વરમાળા મદણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. આવો, મારા શરીરને લાલ રંગનાં વસ્ત્રોથી સોભાવમાન કરો. હું શત્રુઓનાં કથિરથી તલવાર અને ભાલાઓને રંગીને સર જુવંદખાંના મસ્તકવતી ખેલશિ.” નેતાવત કેતોસંહ અને કહોત અભયમલ્હે ઉપરોક્ત સામંતોનાં વચનોનું સમર્થન કર્યું. સમસ્ત વીરો એકસ્વરે “યુદ્ધ યુદ્ધ” નો પોકાર કરી ઉઠ્યા. કેટલાક વીરોએ લાલ વસ્ત્ર પરિધાન કર્યો. ચાંપાવત કહ્યુંસિંહ ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યા: “ અમે યુદ્ધ કરીશું એટલે અખ્તરાઓ અમૃતપૂર્ણ પાત્ર લાગમાં લઇ સ્વર્ગમાં અમારી સાથે

૧ આ એક નાનું પશુ છે. તે ખંજન પશુના જેવડું ચાલે છે અને તેનું રૂપ તથા રંગ પણ પ્રાયઃ તેને મળતોજ આવે છે. નદી અંધવા તળાવના કિનારાથી બેચાર હાથ દૂર જેણે છે અને જળમાં ઝેરાદ નાની માછલીને નુકે છે કે તરવજ તેનાપર હાથ મારીને તેને પકડે છે. તે “કિલ કિલ” શબ્દ કરે છે, તેથી તેને કિલકિલા કહેવામાં આવે છે.

૨ સત્ય નામ અભયકર્ણ છે. તે દુર્ગાદસનો પુત્ર હતો. સત્રિને સમયે તે અભિતસિંહના શયનગૃહની આગળ મોઝી કરતો હતો અને તેને હાથમાં લઇનેજ વખોલિંહે પોતાના શયનગૃહમાં પ્રવેશીને તેમનો નંદ કર્યો હતો.

સ ભાવણ કમ્મે " પ્રત્યે ગજપૂત સામતી અને સમરન કરિગો એકરનરે ખોલી ઉઘા "યુદ્ધ" યુદ્ધ । "

ત્યાર પછી વખતસિંહે ઉગી પોતાના બધુ અલખસિંદ અને સામતોને મળોધીને કહ્યું " આપ સર્વ આ રથો વિશ્રામ કરો હું એકત્રો પ્રથમ જઈ સર જુદ દખાનો અદકાર ચૂર્ણ કરી નાખુ છું આપ આજ શિબિરમાં વિશ્રાન્તિ લો " સીધ એક ત્રિશણ પાનમાં લાવ જાવ લાવવામાં આવ્યું આ પાન મારવાડના અધીશ્વગની સન્મુખ ગજપૂતમાં આવ્યું અલખસિંદે એ પાનમાંથી જન લઈ ખેરવા સમરન સામતો ઉપર તેનો છટકાવ કરી કહ્યું " આ યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરનાથી અવરથ અગરધામની પ્રાપ્ત થશે "

આ પ્રસંગે દરિ કર્ણદાને અશ્વાસરી સેનાના અશ્વોની પ્રશંસા કરી છે દક્ષિણની ભીમર-ચાથી નામની અશ્વશ્રેણી સૌથી અગ્રણી હતી ત્યાર પછી તેમણે મારવાડની અતર્ગત આવેલા ઘાટ અને રાણપડાના તથા હાદીઆવાડના અશ્વોની પ્રશંસા કરી છે સર જુદ દખાએ રાજપૂતસેનાના કરાળ પ્રાસમાંથી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે જે ઉપાયોનું અવગળન કર્યું હતું, તેનું પશુ કવિએ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે તેણે નમરોમાં જવાના સર્વ માર્ગોપર જાએ હનર સૈનિકો અને પાત્ર પાત્ર તોપો મૂકી દીધી આ તોપોને ધૂરોપીઓને ઊડતા હતા એક બહુકધારી ધૂરોપીઓન સેના તેના અગ્રગૃહકર્તારે રહેતી હતી સલામાં થયેલા દરાવ અનુસાર વખતસિંહે મર જુદ દખાપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી પ્રથમ બે બાણથી તોપોના બચકર ગોળાઓની ટુટિનો પ્રારંભ થયો નજી દિવસ સુધી સતન આ પ્રકારે તોપના ગોળાની ટુટિ થયા પછી સર જુદ દખાને પુત્ર માર્યો ગયો મહાવીર વખતસિંહે સૌથી પ્રથમ સહારક મૂર્તિ ધારણ કરી ગઠોડોની સેનાસહિત શત્રુ પક્ષપર હથકરરીતે આક્રમણ કર્યું રાજપૂતો પ્રથમથીજ પોતાનું અદ્વિજીત પરાક્રમ દર્શાવવા લાગ્યા સર્વ રાજપૂતમાંમતો આ વખતે નમ્ર તત્વાર તથા હાલા હાથમાં પ્રદણ કરી ઉત્તમ બની શત્રુઓને સહાર કરવા લાગ્યા આપાવત સાખાના નેતા કુશળસિંહ રણભૂમિમાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા અમદાનાદના આ બચકર યુદ્ધમાં રાજપૂતાનાના જે મહાવીરોએ પોતાના જીવન સમર્પણ કર્યા હતા, તેમના નામો કર્નલ ટોડે કવિ કર્ણદાનના મથમાંથી ઉદ્ઘટ કર્યા નથી આ યુદ્ધમાં રોડોડોએ અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું જે અમરસિંહે અજમેરની અનેક વાર રક્ષા કરીને અ-દ્વિજીત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું, તેણે વિદોહી પક્ષના પાત્ર મુખ્ય નેતાઓને વધ કર્યો તથા બેત્રણ હનર સૈનિકોના નાશ કર્યો

આક ધાડી દિવસ બાકી હતો તે સમયે સર જુદ દખા નાસી ગયો, પરંતુ તેની અગ્રભાગની સેનાનો નેતા અભિચાર તે વખતે પણ મહાવીરતા અને અસીમ સાહસપૂર્વક યુદ્ધ કરતો હતો અતિ વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહની તત્વારે તે અભિચારના મસ્તકના બે ખડક કરી નાખ્યા ત્યાં આ ઘટના બની

૩ કર્નલ ટોડે જણાવે છે કે ' મારા ગુરુ યતિ જ્ઞાનચંદ્ર જે સમયે આ યુદ્ધનું જ્ઞાત વાચતા હતા અને તેનો અનુવાદ કરતો જતો હતો, તે સમયે મેવાડના મુખ્ય સ્થામત સુઝલસરપતિને એક રર વર્ષનો પુત્ર મારી પારે બેસીને એકાગ્રચિત્ત આ જ્ઞાત અવલું કરતો હતો સહજરના સામતો કેઈ વિશિષ્ટ કારણથી (શાકાલ્પથીતોનમને સ્મૃતિ નથી) અગ્રીણુ સેવન કરતા નહોતા, તેમણે કદિયલું અગ્રીણુ નહિ ખાવાના સોગંદ લીધા હતા આ સામતના પિતામહ અગ્રીણુપ્રત્યે એટલી ધૂણા ધરાવતા હતા કે એક સમયે એક સભામાં કસુઆન બિદુ તેમના સરીસપર પડ્યું, તેથી તેમણે સરીસને તેડેજો બાજ પોતાની સમયોરવતી કાપી નાખ્યા હતા આ વાત હું નહુતો હતો તેથી મે ઉક્તા યુવકને સંબોધીને કહ્યું રાવતજી ! આપ અપ્સરાઓના હાથનો ખ્યાનો ગ્રહણ કરવાને તત્પર થશો કે આપના કુલની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને માટે તેનો નિમેષ કરશો ? ' તરતજ તે યુવકે ઉત્તર આપ્યો "હું અવરથ અપ્સરાઓના હાથનો ખ્યાલો ગ્રહણ કરીશ કારણ કે તે અગ્રીણુના ખ્યાલાથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનો ખ્યાલો છે " મે કહ્યું "તો શું આપ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનો છો કે જે યુવકે રણભૂમિમાં જીવનદાન કરે છે તેના આત્માને અપ્સરાઓ આદરસહિત સૂર્ય સંલભમાં લઈ લય છે ? તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો "એ વાત નહિ માનવાની હિમતજ કેણુ કરી શકે છે ? જ્યારે મારો સમય આવશે, ત્યારે હું અવરથ અપ્સરાઓના હાથથી અમૃતનો ખ્યાલો આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરીશ " એક યોદ્ધાની આ કેવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે ? આ યુવકે દીર્ઘકાળપર્યંત મારા ભૂના મિત્ર અને ગુરુ યતિ જ્ઞાનચંદ્ર તથા મારી પારે બેસીને વીરસપૂર્ણ અવ્યવ અવલું કર્યું હતું "

કે તરતજ રાજપૂતોની સેનામાં વિજયનો ડંકા વાગવા લાગ્યો. અમદાવાદનો સ્વેચ્છાથી બની બેઠેલો નૃપતિ સર જુહાદંખાં ધાયલ થઇ ગયો હતો; પરંતુ તેનો અથ તેને પવનવેગે લઇને નાસી ગયો. આ યુદ્ધમાં રાજપૂતોના ૪૪૯૩ માણસો ધાયલ થયા. તેમાંના સો જણ પાલખીમાં? બેસનારા અને આઠ હાથીના હોદાપર ચડનારા હતા; અને ત્રણસો માણસો એવા હતા કે જેમને દિવાને-આમમાં જતી વખત તાઝમી સન્માન મળતું હતું.

અભયસિંહના પદના એકસોવીસ ઉચ્ચગ્રેણીના રોડાસેનાનાયકો તથા પાંચસો અશ્વારોહીઓ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા અને સાતસો સિપાઇઓ ધાયલ થયા.^૪

ઉપરોક્ત વર્ણનપરથી જાત થાય છે કે અમદાવાદનું આ યુદ્ધ અત્યંત બધંકર હતું. આ વિદ્રોહી પવનસેના કરતાં રોડાડોએ અધિક વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળેજ સર જુહાદંખાં ખીજે ઉપાય નહિ જોઇ અભયસિંહને તાબે થયો. તેના અનુચરો તથા મિત્રો પણ તેની સાથે બંદીવાન બન્યા. વિજયી અભયસિંહે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે વિદ્રોહીઓના નેતા સર જુહાદંખાને બંદીવાનતરિકે આગ્રા મોકલી દીધો. સર જુહાદંખા જેટલા બંદીવાન મોગલમિત્રો ધાયલ થયા હતા, તેમણે તેો માર્ગમાંજ પ્રાણહાન કર્યો. આ બધંકર યુદ્ધમાં રોડાડોસેનાના અનેક સામંતો અને સૈનિકોનો નાશ થવાથી વીરશ્રેષ્ઠ અભયસિંહ અત્યંત શોકાકુલ થયા. 'અભયસિંહે સત્તર હજાર ગામોથી પૂર્ણ ગુજરાત, નવહજાર ગામોથી પૂર્ણ મારવાડ અને એક હજાર ગામોથી પૂર્ણ અન્ય એક દેશમાં રાજ્ય ચલાવ્યું. ઇસ્મર, જુજ, વાગડ, સિંધ, શિવોહી, ક્ષેત્રપુર, જેસલમેર, ગાંધોર, કુશ્વરપુર, વાંસવાડ, હુણવાડ, હળવદ વગેરે પ્રદેશોના અધીશ્વરો નિત્ય મહારાજ અભયસિંહનાં ચરણમાં પોતાનાં મસ્તક નમાવત કરતા હતા.

શ્રી રામચંદ્રજી જેમ વિજયાદશમીને દિવસે લંકામાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો; તે પ્રકારે સંવત ૧૭૮૭ (૪૦ સં ૧૭૭૧) માં વિજયાદશમીને દિવસે અભયસિંહે ચાર સહસ્ત્ર સૈનિકોના નેતા સર જુહાદંખાની સાથે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

વિજયી અભયસિંહે ગુજરાતની રાજધાનીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી સાં શાંતિની રક્ષાને માટે સત્તર હજાર સૈનિકોને રાખ્યા. તેમણે ગુજરાતનું સમસ્ત દ્રવ્ય લૂંટી લીધું અને તેઓ તે સર્વને લઇને જોધપુરમાં આવી ગયા. એમ જણાય છે કે અભયસિંહ ગુજરાતપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યાંથી નગદ ચાર કરોડ રૂપિયા, નાના પ્રકારની ચોસે તોપો અને ખીજ અનેક પ્રકારની

૧ એમને નશ્વન (પાલખી)માં બેસવાનો અધિકાર પાદશાહના તરફથી મળ્યો હતો.

૨ એમને પણ હાથીપર આરૂઢ થવાનો આધકાર પાદશાહ તરફથી પ્રાપ્ત થયો હતો.

૩ જે સરહારના આગમનથી પાદશાહ તેમજ સલામા સધળા અમીરમહારાજો ઉભા થઈ તેને માન આપે છે તે સન્માનને 'તાઝમી' સન્માન કહે છે.

૪ કવિ કહ્યું'દાને અહીંઆં ધાયલ થયેલા પુષ્કળ પ્રધાન પ્રધાન સેનાપતિઓનાં નામો લખ્યાં છે; પરંતુ આવશ્યકતા નહિ જણવાથી કનૈઃ દોડે તે પ્રકાશિત કર્યો નથી; પણ તેમાંથી એક જણનાયોગ્ય નામ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ 'નોલાકખાન અગેજ' નામનો એક આંગલણમિવારી પણ તે પ્રસંગે ધાયલ થયો હતો.

૫ મારવાડના સામંતો તથા ઉત્તર પ્રદેશોના સામંતોએ આ પ્રસંગે મહારાજ અભયસિંહની પતાકાનીચે એકનિત યદ્ય અદ્યુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી રણભૂમિમાં પ્રાણવિસર્જન કર્યો હતા. સરોરકવિએ તેમની વીરતાની અત્યંત પ્રશંસા કરી તેમન નામોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સંગ્રામમાં સર્વ શાખાના પુષ્કળ સામંતો માર્યા ગયા હતા. પાલીના સામંત કહ્યું'સિંહ, સનહરીના કિશનસિંહ, અસીરના ગોધન' તથા કલ્યાણસિંહ અને કંપાવત સાખાના નરસિંહ, સુરવાનસિંહ તથા ધમસિંહ આ સમયમાં માર્યા ગયા હતા. વળી જોષા શાખાના ત્રણ નેતા હડીસિંહ, સુમાનસિંહ તથા યેશીદાસ અને જરમ સાહસિક મેહતિયાનામદંદમાંથી પણ ત્રણ જણ ભૂપતિંહ, કુશલસિંહ તથા હાથીસિંહના પુત્ર સુતાખસિંહે માર્યાપણ કર્યું હતું. તદુપરાંત નરસ, સોનચડા, ધામલ અને ખીસી આદિ શાખાના સ્વતંત્ર સામંતોમાંથી પણ અનેક મહાબળવાન વીર પુરુષો સ્વયંલોકમાં ગયા હતા. આ સિવાય કવિઓ અને પુરોહિતો પણ માર્યા ગયા હતા. કવિઓ'દાને માસ ઝેળવાને માટે કોઈકોઈ સ્થળે અભયસિંહને બદલે અભયમહાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

યુદ્ધસામગ્રી લઇ ગયા હતા. મોગલસમ્રાટની શાસનશક્તિ આ સમયે અત્યંત હીન થઇ ગઇ હતી, તેથી અભયામંદ આ સમગ્ર તોપો તથા યુદ્ધસામગ્રીથી મારવાડના કિલ્લાઓને સારીરીતે દબ કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની સંધિની અને મોગલશાસનશક્તિના લોપની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

રણવિજયી વીર અભયસિંહે સર બુલદેવજીને પરાસ્ત કરી તેને બંદીવાનતરિકે આગ્રામાં મોકલી આપ્યો હતો; પરંતુ યુજરાતપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી અભયસિંહ પાદશાહની સલામમાં ગયા હતા કે નહિ તેવો કાંઈ પણ ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી. એમ જણાય છે કે મારવાડપતિ અભયાસિંહે યુજરાતપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી જે દ્રવ્ય ત્યાંથી 'લૂંટી લીધુ તેને દિલ્હી-શ્વરની અત્યંત હીન દશા જોઇ તેમણે પોતાની પાસે સંભાળપૂર્વક રાખ્યું' અને પોતાની જાતિની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. વાસ્તવમાં મહમદશાહની શાસનશક્તિ આ સમયે અત્યંત હીન થઇ ગઇ હતી. કેવલ મારવાડપતિજ નહિ, પરંતુ દિલ્હીના તાબાના સર્વ યવન સુબાઓ તથા દેશી રાજાઓ સ્વતંત્ર બની ગયા હતા.

અધ્યાય ૧૧ મો

અભયસિંહ અને વખતસિંહના મનમાં મલિનતા-વખતસિંહનું બાહુબલ અને વીરતા જોઈ અભયસિંહને ઉત્પત્ત થયેલો મહાભય-વખતસિંહે ધારણ કરેલી નવીન રાજનીતિ-રાઠોડ-કવિ કણીદાનનું નેધપુર છાડી નાગોરમાં જવું અને વખતસિંહની સાથે પ્રપંચ રચવું-અભયસિંહે બિકાનેરપર કરેલું આક્રમણ-જયસિંહના તાબાના સામંતોનું વિચિત્ર આચરણ-તેમણે રાત્રુપક્ષને કરેલી સહાય-અંબરના મહારાજની સાથે પોતાના બંધુને વિવાહ કરાવવાને માટે વખતસિંહે રચેલો પ્રપંચ-અભયસિંહની ચેરહાજરીમાં નેધપુરપર આક્રમણ કરાવવાની અંબરપતિ જયસિંહને તેણે આપેલી સલાહ-અંબરપતિ જયસિંહ-તેના સામંતોએ આક્રમણનો કરેલો નિષેધ-વખતસિંહે મોકલેલા દૂત-અંબરપતિ જયસિંહની સાથે થયેલો મેળાપ-ઉદ્દેશની સફળતા-જયસિંહે અભયસિંહપર મોકલેલો અપમાનકારક પત્ર-અભયસિંહે આપેલો ક્રોધ-ભરેલો ઉત્તર-જયસિંહે પોતાના સામંતોને સેનાસંહિત આવવાને કરેલું આમંત્રણ-જયસિંહને બીજા દેશના રાજાએ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી સહાય-અંબર નગરમાં એક લાંબ સેનિકોનું એકમિત થવું-આરવાળી સીમાપર સેનાનું જવું-અભયસિંહે છાડી દીધેલો બિકાનેરનો ઘેરો-વખતસિંહનું વિચિત્ર આચરણ-નાગોરના સમસ્ત સામંતોને પ્રતિજ્ઞામાં બાંધવા-અંબરની પ્રખળ સેનાની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે વખતસિંહનું માત્ર થોડા અનુચરો સાથે જવું-ગગવાણામાં થયેલું યુદ્ધ-માત્ર સાઠ માણસોસંહિત વખતસિંહે અંબરપતિપર કરેલું આક્રમણ-જયસિંહનું પલાયન-અંબરના કવિઓએ વખતસિંહની વીરતાની કરેલી પ્રશંસા-અનુચરોના વિવંસ માટે વખતસિંહના થોડા-અભયસિંહનું પરલોકગમન-તેમના શબનચરિત્રની સમાલોચના.

હારાજ અભયસિંહે સર ખુશ્દખાનો પરાજય કરી ગુજરાતપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો કે તરતજ તેમની કીર્તિ મોતરફ સંપૂર્ણરીતે પ્રસરી ગઈ અને રાઠોડનીતિની ગૌરવગરિમા જમણી વધી ગઈ. વિજયી વીર અભયસિંહે ગુજરાત સર કરી ત્યાંથી પુષ્કળ ધન તથા તોપ આદિવસ્તુઓ લૂંટી લીધી અને તે દ્વારા પોતાના રાજ્યના કિલ્લાઓ દૃઢ કરી તેઓ આનંદપૂર્વક શાંતિનિષ્ઠ જોગવવા લાગ્યા; પરંતુ તેઓ ઝાઝા દિવસ શાંતિ જોગવી શક્યા નહિ. અભયસિંહની વય જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ અશીરુ થતા પંચમાં આધિકારિક સપાટના ગયા. બીજી તરફ વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહની સાહસિકતા, વીરતા તથા રણનિપુણતા દિવસાંતદિવસ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ અને તેથી અભયસિંહના હૃદયમાં મહાભય ઉત્પન્ન થયો. એક તરફ અભયસિંહ પોતાના બંધુનું બળ અને ગૌરવ જોઈ તેમનાપ્રતિ દ્રેષ કરવા લાગ્યા અને બીજી તરફ વખતસિંહ પણ અભયસિંહને પૂર્ણ સ્વાધીનતા, અમર્ષદ સત્તા તથા સુખ જોગવતા જોઈ વિદેષાસિધી બળવા લાગ્યા. ઉભય રાઠોડ રાજપ્રતાપોનાં મન સંપૂર્ણરીતે મલિન થઈ ગયાં. ઉભય પ્રતાપોના મનમાં વિદેષાસિનું વૃક્ષ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યું, જે કે વ-

ખતસિંહ નાગોરના અધીશ્વરના પદપર પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા હતા, તોપણ તેઓ મહા પ્રતિભાશાળી અને મહત્વાકાંક્ષી વીર હોવાથી એટલા રાજ્યથી તેમના મનની વૃત્તિ થઈ શકી નહિ. તેઓ સારી ચેટો જાણતા હતા કે તેમણે પોતાની વીરતાથી જે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે પ્રતિ ધણા-રહોડો દોષદૃષ્ટિથી જોતા હતા. આથી તેઓ ત્રણેય સાંઠ નગરોથી પૂર્ણ નાગોર પ્રદેશપર નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવી શકતા નહોતા.

વખતસિંહ કેવળ અસીમ સાહસિક વીરજ નહોતા, પરંતુ તેઓ એક ચતુર રાજનીતિજ્ઞ હતા. વિદેશી મિત્રોની સહાયથી તેમજ મારવાડમાં અંતર્ય કલહ ઉત્પન્ન કરીને પોતાની સત્તા વધારવાની તેમણે ઇચ્છા કરી નહોતી. તેઓ સારી ચેટો જાણતા હતા કે તેમ કરવાથી મારી જાતિને અને મને પોતાને હાનિ થવાનો સંભવ છે; પરંતુ વખતસિંહે આ સમયે વિખ્યાત રહોડકવિ કણ્ણીદાનના પ્રસ્તાવ પા ઉપદેશાનુસાર વિચિત્ર પ્રકારની રાજનીતિનું અવલંબન કરવા માંડ્યું. આ રાજનીતિ રાજપૂતચરિત્રનું એક નવીન લક્ષણ અને વિચિત્રતા પ્રકટ કરે છે. કવિચ્છેદ કણ્ણીદાન સર શુદ્ધદેવનાં સાથેના અભયસિંહના યુદ્ધનું જ્ઞાત પોતાના કવિતામય ઇતિહાસમાં વર્ણવી રહ્યા પછી જોધપુર છોડી નાગોરમાં જઈ વખતસિંહની સાથે મળ્યા ગયા. કવિ કણ્ણીદાન એક ઉચ્ચ શ્રેણીના રાજનીતિજ્ઞ મનુષ્ય હતા, એ વાત તો અમે પૂર્વજ જણાવી ગયા છીએ. અન્યાન્ય રહોડોની પેઠે કવિ કણ્ણીદાન પણ પ્રપંચવિદ્યામાં નિપુણ હતા, તેથી તેમણે વખતસિંહને અભયસિંહની વિરુદ્ધ પ્રપંચ રચવાની સૂચના આપી. તેમણે વખતસિંહની સાથે મળી ગુમરીતે પ્રપંચબદ્ધને વિસ્તાર કરવા માંડ્યો. તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત ગુપ્ત મરાઠત ચંબાળ્યા પછી એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે મારવાડેશ્વર અભયસિંહ અને અંબરના અધીશ્વરની વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવશે તો આપણી મનોકામના સંહજ ફળાભૂત થશે. આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની સુસંધિ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થઈ.

મહાવીર શિષોજીએ મરુદ્ધેત્રમાં જે રહોડકવિનું ખીજ રાખ્યું હતું, તે વંશના જુદાની એક શાખામાંથી બિકાનેરનો. રાજવંશ ઉત્પન્ન થયો. બિકાનેરના રહોડરાજ આ સમયે સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાપૂર્વક રાજ્ય કરતા હતા. મારવાડપતિ અભયસિંહ બિકાનેરના અધીશ્વરના નામમાત્રના સ્વામી હતા. બિકાનેરપતિ મારવાડેશ્વરની સાથે અરુચિકર વ્યવહાર કરતા હતા, તેનો ખદશો લેવાને માટે અભયસિંહ તૈયાર થયા. દિલ્હીશ્વર સમસ્ત દેશી રાજાઓનો સ્વામી હતા; પરંતુ આ સમયે દિલ્હીશ્વરની શાસનશક્તિ સર્વથા હીન થઈ ગઈ હતી, તેથી મારવાડપતિએ નિર્ભયતાપૂર્વક બહાર નીકળી બિકાનેરને ઘેરી લીધું. રહોડસેનાએ બિકાનેરની આસપાસ પ્રવળ થશે ધાક્યો, પરંતુ બિકાનેરની સેનાએ તેમને સરલતાથી વિજય પ્રાપ્ત કરવા દીધો નહિ. તેઓ મહાવીરતાસહિત રહોડોના કરાલપ્રામથથી બિકાનેરની રક્ષા કરવા લાગ્યા. મહારાજ અભયસિંહ આ પ્રકારે કેટલાક અઢવાડીયાં સુધી બિકાનેરને ઘેરી રહ્યા; પરંતુ તેમને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ. આ તરફ વખતસિંહે વિચાર કર્યો કે જો આપણે આ સુસંધિનો લાલ લાઇ આ આક્રમણથી બિકાનેરનો ઉદ્ધાર કરીશું તો આપણી મનોકામના સરલતાથી સિદ્ધ થશે આ સુપ્રસંગનો લાલ લેવાનો તેમણે પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો.

અભયસિંહે મારવાડના સમસ્ત મામતોના તાળાની સેનાસહિત બિકાનેરને ઘેરી લીધું હતું; પરંતુ અભયસિંહના સાથીઓ બિકાનેરવાસીઓપ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા અને પ્રસંગોપાત તેમને સહાય પણ કરતા હતા. કેનલ ટોડ જણાવે છે કે: “જે રહોડોએ બિકાનેરના સેનિકોને અશીષ્ય, લવણ અને યુદ્ધસામગ્રી આપી ન હોત તો અવશ્ય તેઓ અભયસિંહને તાણે ચાત.” મારવાડના રહોડોએ આ અજોગ્ય અને નીતિવિરુદ્ધ આચરણ શામાટે કર્યું હતું તે વિચારવાન પાકં બંધુઓ સારીરીતે સમજી ગયા હશે. મારવાડના રાજવંશમાંથીજ બિકાનેરના રાજવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એ વાત અમે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ. આજ કારણથી અભયસિંહ બિકાનેરપતિને આધીનતાની સુખલામા પરિબલ કરવાને ઉદ્વેગ થયા; તે છતાં પણ રહોડવીરોએ ગુમરીતે પોતાના ભતિયાં બુ બિકાનેરવાસીઓને મદાય કરી, તેથી અભયસિંહની અત્યંત પ્રયત્ન સેના પણ બિકાનેરની સેનાનો સરલતાથી પરાલભ્ય કરી શકી નહિ.

કવિ કણ્ણીદાનના ઉપદેશ અનુસાર વખતસિંહ મારવાડપતિ અભયસિંહને બિકાનેરપર આક્રમણ કરામમાં

પ્રજ્ઞત થયેલા બેંધ પોતે શીઘ્ર કાર્યબુધિકાપર આવ્યા. કવિ કર્ણદેવે વખતસિંદને કવિ: "આપ અંબરના મહારાજને એવી મનઃવળનો પત્ર લખો કે: 'અભયસિંહે બિકાનેરપર આક્રમણ કરીને આપનું અપમાન કર્યું છે. અંબરના મહારાજને બિકાનેરપતિના રોકરૂપ છે, માટે પ્રકટરિતે અભયસિંહે અંબર જની સત્તાનું અપમાન કર્યું છે.' આ સર્વ દક્ષિન પગમાં લખી તેમને બેંધપુરપર આક્રમણ કરવાની બતામણ કરો."

કવિના બોધ પ્રમાણે વખતસિંહે શીઘ્ર જયસિંદની ઉપર એક પત્ર મોકલ્યો. વળી તેમણે જયસિંદની રાજસભામાં બિકાનેરનો જે વડીલ રહેતો હતો તેનાપર પણ પત્ર લખીને તેનો આ સંબંધે અભિપ્રાય માગ્યો.

અંબરપતિ જયસિંદ ટૂંકાવરયામાં અશીળના મદાન બંધન થઈ ગયા હતા. આથી રાજકાર્યમાં અનેક વિધો ઉપરિચિત થયાનો સંભવ હતો. આ વાત તેઓ સારી થોડે સમજી ગયા હતા તેથી તેમણે એવી આગતો પ્રચાર કરી દીધો હતો કે જે સમયે તે અશીળના નિશામાં દોડી તે સમયે રાજકીય કાર્યનો કોઈ પણ વિષય મારી સન્મુખ લાવ્યો નહિ. આ આગતો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ અશીળના નિશામાં કાંઈ અન્યાય થઈ ગય નહિ, તેમ કરવાનો હતો. નાગેરપતિ વખતસિંદનો પત્ર અંબરરાજની સભામાં આવ્યો. અંબરના સમસ્ત સામંતોએ એકજિન થઈ આ પત્ર વાંચી તે વિશે ચર્ચા કરી અને અતે તેઓ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે: "મારવાડપતિ અભયસિંદ અને બિકાનેરપતિ એ ઉભય આપણા નતિબુદ્ધિઓ છે-એ આપણા છે; માટે અંબરપતિએ કોપપણ પશું સમર્થન કરવું ઉચિત નથી." સામંતોએ કરેલા આવા નિર્ણયથી વખતસિંદની આશાના સર્વથા સૂકાઈ ગઈ. બિકાનેરના જે હત અંબરરાજની સભામાં હતા, તેઓ ચતુર અને શ્રેષ્ઠ રાજનીતિજ્ઞ હતા. અંબરરાજના શાસનવિભાગના મુખ્ય પ્રધાન પિલાપર ઉક્ત હતના મિત્ર હતા. આ મિત્રતાની સહાયથી ઉક્ત હોતે અંબરના મહારાજની મુલાકાત લઈ તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત કરવાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી. અંબરપતિની સન્નિધ ઉક્ત હોતે જઈ દિશર બેઠી નમ્રતાપૂર્વક તેમને નિવેદન કર્યું કે: "મહારાજ ! હાથમાં બિકાનેરની ઉપર મદાવિપતિ આવી પડી છે, અમારા અધીશ્વર મારવાડપતિને પોતાના સ્વામી માનતા નથી; પરંતુ આપને પોતાના સ્વામી માને છે, માટે આપે આ સમયે અમારા અધીશ્વર અને આપના સેવક ઉપર કૃપા કરવી એ સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે." જાવાં આવાં કેટલાંક વચનોએ અંબરરાજના હૃદયમાં ગર્વનો સંચાર કરી દીધો. તેમણે શીઘ્ર પોતાના હાથમાં લેખિની પકડી અને મારવાડપતિપર લખી જણાવ્યું કે: "આપણે સર્વ એક કુટુંબના છીએ, માટે બિકાનેરપતિને હમા કરી આપનો ઘેરા ઉઠાવી લ્યો." જયસિંહે આવી કેટલીક પદ્ધતિઓ લખી પુષ્કળ અશીળનું સેવન કર્યું અને પત્ર બંધ કરી હતના હાથમાં આપી દીધો. ચતુર હોતે ચિત્તવૃત્તે જણાવ્યું: "મહારાજ ! કૃપા કરી આટલો ઉમેરો કરો કે: 'નહિ તો મારું નામ જયસિંદ છે તે સ્મરણમાં રાખજો.' " જયસિંહે અશીળની પૂતમાં કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના હતની આ પ્રાર્થના પણ પૂર્ણ કરી.

આશાતીત (જેની આશા પણ નહિ રાખી હોય એવી) સંજ્ઞાતા પ્રાપ્ત થવાથી પરમ પ્રસન્ન થઈ ઉક્ત રાજહત ત્યાંથી વિદાય થયો અને એક શીઘ્રગામી ઉત્તરારા તે પત્ર અભયસિંદના જયસિંદની સન્મુખ આવી પહોંચ્યા. જયસિંહે તેમને ઉક્ત પત્રની પૂર્વ દક્ષિત નિવેદન કરી દીધી. આ દક્ષિત સાંભળી સામંતોએ અલંકૃત કુખિત થઈ કહ્યું: "આ પત્ર આપના સગા (પૈવાદિક સંબંધ) માં મદાન કલેશ ઉત્પન્ન કરશે. જે કુસાવદવંશની રક્ષા કરવાની ઇચ્છા હોય, જે પ્રબલ પરાક્રમી અભયસિંદના ક્રોધથી અંબરનું રાજ્ય બચાવવાની અભિલાષા હોય તો હમણાંજ તે પત્ર લઈ જનારને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરો." જયસિંહે મંત્રીઓનાં આ વચન સાંભળી સાવધ બની પત્રવાહકને માર્ગમાંથીજ પાછો ફેરવવાને હુકમની ઉપર હત મોકલ્યા; પરંતુ પત્રવાહક પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં પરમ ચતુર હતો, તેથી જયસિંદના હુકમો તેને પકડી શક્યા નહિ.

૧ આ વિલાધર એક અંજળી શાસ્ત્રી હતા. તેઓ જેમ અનેક શાસ્ત્રોમાં માર્જત હતા, તેમ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ નિપુણ હતા. વર્તમાન બેંધપુર નગર તેમણે મદેલા નક્ષા પ્રમાણેજ બનાવવામાં આવ્યું છે.

મધ્યાન્હ્યાને ભોજન કરવાના સમયે સમગ્ર સામ તો રસોડામાં અર્ધાત્ ભોજનચૂદમાં એકત્રિત થયા હતા. સામ દીપસિંહે અન્યાન્ય મામ તોના પ્રતિનિધિતરિકે જ્યસિંહને નિવેદન કર્યું કે “આરે અત્યંત અવિચારી કાર્ય કર્યું છે આપના આ અવિચારી કૃત્યથી અમને મરવે કષ્ટ ભોગવવું પડશે.”

ખિઠાનેરના રાજદૂત તરફથી જેવી શીઘ્રતાથી અભયમિંદની ડાવણીમાં પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો, તેવીજ શીઘ્રતાથી અભયસિંહની તરફથી તેનો પ્રત્યુત્તર પણ આવ્યો. જ્યસિંહે અભયસિંહનો પત્ર જોઈ સર્વ સામ તોની સન્મુખ વાગ્યો આ પત્ર ગર્વથી પરિપૂર્ણ હતો અભયસિંહે પરમ ક્રોધિત થઈ તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે “અમો આજા ફરમાવવાનો અને અમાગ સેવકની સાથે અમારે થયેના અગાધા દરનક્ષેપ કરવાનો તમને શું અધિકાર છે ?” જો આપનું નામ જ્યસિંહ છે તો રમરથમાં ગમ્મલે કે મારું નામ પણ અભયમિંદ છે.”

પત્ર વચાઈ રહ્યા પછી જુદા સામત દીપસિંહ બોલ્યા-“મેં આપના ચગ્ગોમાં પ્રથમથીજ નિવેદન કર્યું છે કે અભયસિંહની સાથે શુનતા કરવામાં લાલ નથી જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે હવે કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી, માટે શીઘ્ર આપના મિત્રોને એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા ફરમાવો.” આ વચ નો સાંભળી સર્વ સામ તો એકત્વરે અજરરાજના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે અભયસિંહને તલવારથી પ્રત્યુત્તર આપવાને કળન થયા અજરરાજે જાનેક રથાનોપર શીઘ્ર દૂત મોકલી સામ તોને સેનાસહિત આપવાને આજ્ઞા ફરમાવી દીધી સર્વ કુશાલદોને યરવથી મન્દિત કરવામાં આવ્યા અન્ય દેશના રાજાઓને પણ સદાયને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી રાજધાનીની બહાર જ્યપુરની પથર ગી પતાકા ઉડતાની સાથે કીડીઓની દારની પેરે સમસ્ત કુશાલદોના દન શીઘ્ર આવીને તેની નીચે એકત્રિત થવા વાગ્યા જુ દીના હાડા, કંચેનીના ધાવો, શાદપુગના સિસોદીઆ તથા ખીચીઓ અને ગરો પથ્થુ આનીને અખરપતિની સાથે મળ્યા અખ સમયમાંજ રાજધાનીની બહાર એક લાખ સૈનિકો એકત્રિત થઈ ગયા યવન સામનચકિતો લોપ થયા પિતૃદત્તા બધુઓના દોષથી આ પ્રકારે પ્રયત્ન વિમ્મલ ઉત્પન્ન થયો અખરપતિ જ્યસિંહ અભયસિંહનું તાડન કરી ખિઠાનેરપતિનો ઉદાર મરવાને માટે શીઘ્ર પોતાની સેનાસહિત મારવાડ તરફ ચાલ્યા નગરા બેરી ઇલાહિ વાઘોના શબ્દથી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરતી સર્વ સેના શીઘ્ર મારવાડની સ્ત્રીમાં આવેના અગવાણા નામના ગામમાં આવી પહોંચી અને ત્યાં પોતાની ડાવણી નાખી નિર્ભયતાપૂર્વક અભયસિંહના આગમનની પ્રતિક્ષા કરના લાગી

મહારાજ જ્યસિંહને જાણ દિનમધ્યમાં ત અભયસિંહની રાત્રે જોડી પડી નહિ અખરપતિ સેનાસહિત ચુદ કરવાને આવ્યા છે, એ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ અભયમિંદ સિંહની પેરે ક્રોધાન્મત થઈ ગયા જ્યસિંહે અન્યાયપૂર્વક આ ચુદની તૈયારી કરી છે, એવું બધી તેને ક્રોધ બમણો વધી ગયો જો જ્યસિંહનું આગમન થયું ન હોત તો તેઓ થોડા દિવસમાં સરનતાથી ખિઠાનેરપો પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકત, પરન્તુ વચમાં આ વિમ્મ ઉપસ્થિત થયું તેથી તેઓ અત્યંત વ્યથિત થઈ ખિઠાનેરનો અવરોધ છોડી સદાચાર્ય મૂર્તિ ધારણ કરી જ્યસિંહના આક્રમણની ગતિ રોકવાને અને અભય નામ સાર્થક કરવાને માટે શીઘ્ર કુશાલદોસેનાની ડાવણી તરફ દૃઢ કરવા લાગ્યા

જે નાગોપતિ વખતસિંહ આ મહા અનિષ્ટનું મારણ હતો અને જેણે પ્રયત્નદાર આ વિપમમ ફળ ઉપમળ્યુ હતું, તે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થવી અસંભવિત ધારી આ સમયે અત્યંત ભયભીત થઈ ગયો મારા પ્રયત્નથી આ પ્રકારનો ભય કર કાઢ ઉપસ્થિત થશે મારી માતૃભૂમિ અને મારી જાતિના મસ્તક પર આવું ભાર સકટ આવી પડશે, એવી કલ્પના તેને સ્વપ્નમાં પણ આવી નહોતી તેણે કેવળ પોતાના બધું અભયસિંહ અને વિદેહી રાજાઓની વચ્ચે વૈર ઉપસ્થિત કરવાની અભિલાસ રાખી હતી તેને આવો મહાકંઠલ ઉત્પન્ન થશે એવી સ્વપ્નમાં પણ દ્રષ્ટના આવી નહોતી મારી પ્રયત્નન પ્રકાશિત થઈ જશે તો મારું શું થશે એવા વિચારથી તે જાણે ભયભીત થયો નહોતો, પરન્તુ મહા રાજ જ્યસિંહની પ્રયત્ન સેના સમસ્ત મારવાડનો વિખંડ કરી નાખશે એ ભય તેના હૃદયને અત્યંત ત્રાસ આપતો હતો માટે ઉદ્દેશ પૂર્ણ થયો તો દૂર રહ્યો પરન્તુ ઉનકુમાર અનિષ્ટ થશે એવો તેને ભય લાગ્યો આથી તે શીઘ્ર પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુ અને પોતાના અધીશ્વર અભયસિંહની પાસે ગયો અને તેને વિનયપૂ-

વંક નિવેદન કર્યું કે: “આપ જિકારને જે રીતે ઘેરી રહ્યા હતા, તે રીતે તેને ઘેરી રહો. ત્યાંથી સેનાને મારવાડમાં લાવવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. હું એકલોજ નાગોરના સામંતોની સાથે રણક્ષેત્રમાં જઈ ધ્વજસ્થાપી ભગતડાને પરાજિત કરીને તેને ઉચિત સિક્કા કરીશ.” વખતસિંહે પાપટ્ટિ ધારણ કરી પ્રપંચબળનો વિસ્તાર કરી આ જાતીય યુદ્ધનો સૂત્રપાત કર્યો હતો, તે માટે તેને ઉચિત દંડ પ્રાપ્ત થયો.

હવે વખતસિંહે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. નાગોરના સામંતો એકત્રિત થવા લાગ્યા. રણવાલોડ વામવા લાગ્યા. નાગોરપતિ વખતસિંહ પોતાના નગરના દિલ્લી દરવાજાપર આવીને ખડા રહ્યા. કુમ્હર બો અને કુમકુમનાં પાત્રો ભરીને એક તરફ રાખી વખતસિંહ સામંતોના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. જેમ જેમ એક પછી એક સામંતો નગરમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ વખતસિંહ તેમને એક પાત્રમાંથી કુમ્હરો આપી બીજા પાત્રમાંથી કુમકુમ લઈ તેમને વહારણ છિપકું છાંટવા લાગ્યા. વખતસિંહે આ પ્રકારે આઠસહસ્ત્ર રાજપૂત સૈનિકો એકત્રિત કર્યા. આ રાજપૂત સૈનિકો વેદ પાઠયામિ વા કાર્ય સાધયામિ એવાજ નિશ્ચય કરીને આવ્યા હતા. હવે સાધી વિશેષ બળવાન અને સાહસિક વીરોને ચુંટી કાઢવાની ક્રિયા થવા લાગી. એકત્રિત થયેલી સમસ્ત રાજપૂત-સેનાને નાગોરની બહાર એક અતિ વિશાળ બાજરાના ક્ષેત્રમાં લઈ જઈ ત્યાં સર્વ સૈનિકોને થોડી વાર સુધી ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી વખતસિંહ ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યા: “આપ સર્વ લેકામાંથી અમારી સાથે જયપરાજયના ઝાગી થવાને જેઓ તૈયાર હોય તેમજેજ ક્રેવળ અમારી સાથે આલવું. જે કાંઈ પાછા ફરવાની અભિલાષા રાખતા હો તે હું ધ્વજરતું નાશ લઈ આજ્ઞા કરું છું કે તેણે આ સ્થળેથીજ આવ્યા જવું.” અવશ્યમય પછી વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહે ઉક્ત બાજરાના ક્ષેત્રમાં પોતાનો અશ્વ મારી મૂક્યો. જેઓ આવ્યા જવાના હોય તેઓ કાંઈની પણ દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના જઈ શકે એટલા માટે તેમજે ઉક્ત બાજરાના ક્ષેત્રમાં પોતાનો અશ્વ મારી મૂક્યો હતો. સર્વ તેમની પાછળ તે ક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાર પછી જેમને જ્યાં કાચું ત્યાં તે આવ્યા ગયા. આઠહજાર સૈનિકોમાંથી પાંચહજાર કરતાં કાંઈ અધિક સૈનિકો તેમની પાસે રહ્યા અને ખાકીના શેષ સર્વ નાસી ગયા.

રાઠોડવીર વખતસિંહના જેવા એક પણ સાહસિક વીર જગતના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવ્યો નથી. અંગ્રેજોને લખેલા ખંગાળાનો ઇતિહાસ વાંચવાથી જણાય છે કે અંગ્રેજોનો અમે અસીમ સાહસથી પોતાનાથી દશગણા અધિક સૈનિકોને પરાસ્ત કર્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ક્લાસીના ચિરસ્મરણીય યુદ્ધમાં કર્નલ કલાઇવે પ્રાયઃ ગોરા ૧૦૦૦ અને ૨૧૦૦ કાળા સૈનિકોની સહાયથી હતભાગી નવાબના ૩૫૦૦૦ પાપદળ અને ૧૫૦૦૦ અશ્વારાહી સૈનિકોને પરાસ્ત કરીને ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ શાસનનો પાયો નાખ્યો હતો; પરન્તુ આ વાતને તો સર્વ માણસો સ્વીકારે છે કે કલાઇવેને તે પ્રસંગે પ્રપંચને આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડ્યો હતો; પણ વખતસિંહ તો લેશ પણ કપટાયરણ કર્યો વિના માત્ર પાંચ હજાર સૈનિકોની સાથે અંબરપતિના તાબાની એક લાખ સેનાની સામે યુદ્ધ કરવાને આવ્યા. તેઓ માત્ર બાહુબળનુંજ અવલંબન કરીને રણક્ષેત્રમાં ગયા. તેઓકેવળ વીરતા, તેજસ્વિતા અને સાહસિકતા ધારણ કરીનેજ સત્ક્રમેની સામે ગયા. સાંપ્રતમાં અંગ્રેજ સરકારની કૃપાથી આપણા દેશના યુવકો અંગ્રેજી શિક્ષાથી શિક્ષિત થઈ ગ્રેજીની, ઍરિબાલ્ડી, ક્રામ્બેલ, નેપોલિયન, વેલિંગ્ટન આદિ યુરોપિયન મહારથીઓનાં જ્ઞાતાંતો વાંચીને તથા મિસર, ગ્રીસ, રોમ, કાર્થેજ, ટ્રોય, ક્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ, સ્પેન, ડેન્માર્ક, જર્મની, આસ્ટ્રીયા તથા અમેરિકા આદિ દેશોનો ઇતિહાસ વાંચીને પાશ્ચાલ વીરો તે મહાવીરોને કલ્પિત માને છે. વળી તેઓ ભારતેના રામ, રાવણ, ભીષ્મ, દુર્યોધન, કલ્યુ, ભીષ્મ, ઇત્યાદિ મહાવીરોને કલ્પિત માનવા શિખ્યા છે; પરન્તુ અમે તેમની દૃષ્ટિ સન્નુષ્ઠ મરુભૂમિના રાઠોડવીર વખતસિંહનું દર્શન સાદર કરીએ છીએ અને તેમને પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે અદારમી શતાબ્દીના આ ભારતીયવીરનાજેવાસાહસિક વીર પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એક પણ થયો છે ? કયો પાશ્ચાત્યવીર માત્ર પાંચ હજાર સૈનિકોની સાથે એકલાખ શત્રુઓની સામે ગયો છે ? કદાચ તે એકલાખ સૈનિકોના હાથમાંથી પાંચ હજાર સૈનિકોની રક્ષા કરવાને પ્રયત્ન થયો, પરન્તુ તે કદિ પણ તેની સામે આક્રમણ કરવાનું સાહસ કરી શકશે નહિ.

વખ્તસિંહ હશે પિતૃધાતક હશે, હશે તેણે પોતાના બધુની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચ્યો હશે પરંતુ તેટલા માટે તેની વીરતાનો કોઈ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી

અબરેશ્વર જયસિંહ ગંગવાણી નામના સ્થાનપર પોતાની પ્રચલ સેનાસહિત પોતાના શત્રુઓની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા વખતસિંહની સેનાને સામે આવતી જોઇ જયસિંહના માણસો તેની ગતિ રોકવાને આગળ ચાલ્યા અત્ય સમયમા વખતસિંહે શત્રુદળપર આક્રમણ કરવાને પોતાના સૈનિકો ને આજ્ઞા કરી પરમ પરાક્રમી રોડોડો પોતાના તથમા તનવાગ અને લાલા પ્રહણ કરી જયસિંહના માણસોપર તૂટી પડ્યા તેઓ લાયકર ગર્જના કરી રણભૂમિને કપાયમાન કરી શત્રુઓનો દારુણ સહાર કરવા લાગ્યા આ રીતે થોડીતાર સુધી લાયકર યુદ્ધ ચાલ્યું, પરંતુ જોકે લાયક માણસોની સામે પાચ દળર વીરો કેટલીવાર સુધી નહીં શકે વખતસિંહે પોતાની સેનાપ્રતિ દષ્ટિપાત કર્યો તો તેમને પોતાના પાચદળર સૈનિકોમાથી કેવળ સાઠ જણ જીવતા રહેના જણાયા તેમ સર્વ રણભૂમિ મા પડ્યા હતા હવે નાજોરના સામ તેઓ વખતસિંહને સંબોધીને કહ્યું મહારાજ 'પાછળ ગ ન જાય છે, માટે ચાલો ત્યાં આશ્રય લઇએ' પરમ સાહસિક વખતસિંહ આવેશસહિત બોલ્યા કેમ? આપણી સન્નુષ આ ક્યો માર્ગ છે? આપણે જે માર્ગે આવ્યા છીએ, તે માર્ગે હું કવિપણ પાછો જઇશ નહિ" દુરથીજ અબરપતિની પચરગી પતામ ઉડતી જોઇ વખતસિંહ જાણી ગયા કે મહારાજ જયસિંહ સ્વયં યુદ્ધભૂમિમા વિદ્યમાન છે તેમણે તરતજ પોતાના શેર સાઠ માણસોને જયસિંહની ઉપર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા આપી અને પોતાના અશ્વને પણ તેની તરફ મારી મૂક્યો તેમજ સમસ્ત શરીર રુધિરથી ખરડાઇ થઇ ગયું હતું વખતસિંહને આવતા જોઇને કુન્તાની શાખાના સામત દીપ સહે મહાવિપત્તિની આશંકા કરી જયસિંહને રણક્ષેત્ર છોડી જવાની સલાહ આપી અબરરાજ જયસિંહ પ્રબળ શત્રુને આવતા જોઇ શીત રણભૂમિ છોડીને ચાલ્યા ગયા તેમણે પોતાના વધાળપર કલકનું દીકું લગાડી ઉત્તર તરફ આવેલા ડુંડલા નામના ગામમા આશ્રય લીધો નાસતી વખત તેઓ બોલ્યા કે મે સત્તર યુદ્ધ જોયા છે પરંતુ માન તલવારના બળથી કોઇ પણ પક્ષને વિજય મળેલો તો આજળ જોયો છે બીજા કોઇ પણ યુદ્ધમા આવો પ્રકાર બન્યો નહોતો' મહારાજ જયસિંહે પોતાના જીવનમા અતુલ ગૌરવ અને અસીમ મશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેઓ મહા વિદ્વાન અને પરમ તેજસ્વી હતા પરંતુ તેમણે આજે માન સાઠ રોકોડોના બચથી રણક્ષેત્ર છોડી પોતાના નામને કલકિત કર્યું અને એક રોકોડ દશ કુશાવહોની સમાન છે' એ વડ તિને અરિતાર્થ થવાની સધિ આપી

આ વૃત્તાતપરથી અમારા પાઠક સારીરીતે સમજી ગયા હશે કે વીરબ્રજ વખતસિંહ કેવા બળવાન અને સાહસિક વીર હતા રોકોડજાતિના અતુલ સાહસ અને મહાન પરાક્રમનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વખતસિંહને આ પ્રસંગે મળેલો વિજય છે વખતસિંહના જેવો વીર પુરુષ જગતની બીજી કોઇપણ જાતિમા ઉત્પન્ન થયો નથી ભારતભૂમિના જેવી વીરપ્રસૂતાભૂમિ બીજી કોઇ પણ નથી આ સ્થળે કોઇના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થશે કે અમે અતિશયોક્તિથી આ વૃત્તાતને શણગાર્યું છે તેમને! આ સંદેહ દૂર કરવાને માટે અમે એક કુશાવહકવિએ આ પ્રસંગનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ

વખતસિંહનું પ્રશસનીય વીરત્વ પરમ સાહસ અને સહારક મૂર્તિ જોઇ ઉત્ત કુશાવહકવિ અત્યંત મોહિત થઇ ગયા અને તેમણે પોતાની સુમધુર વાણીમા વર્ણન કર્યું છે કે - "શુ એ કાળોતો લાયકર યુદ્ધનાદ છે કે વીરબ્રજ હનુમાનજીનો રણખર્તિ છે? અથવા તો અનતનો અનત મુમેથી નીમળેલો સ્વર છે કે રુદ્રનો સ્વર છે? શુ વખતસિંહ રૂસિદાનતાર છે? શુ તે સૂયનું દમ્બકારી કિરણ છે કે ઝાકિનીની કોષદષ્ટિ છે? અથવા તો શુ તે જિનેત્રમાથી નીકળેના અગ્નિનો રાશિ છે? એવુ કોનામા સામર્થ્ય છે કે જે તેને સહન કરી શકે?" શત્રુપક્ષના મિત્રી લેખિનીતાર થયેલ આવર્ણન વાચ્યા પછી મહાવીર વખતસિંહના બળવિશે કોને શકા રહે? તેમણે કોઇ પ્રપચ શંકતા એ પ્રપચ બળનો વિસ્તાર કરીને આ સમયે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો નહોતો તેમણે ધર્મ અને ન્યાયને તિતાજલિ આપીને જય પ્રાપ્ત કર્યો નહોતો તેમણે માત્ર પોતાના બાદગળથી અને અસીમ માહસથી જ જય

લક્ષ્મીને આલિંગન દીધું હતું. અંગ્રેજ ઇતિહાસવિતાઓએ ખાસીના યુદ્ધમાં કર્ણાવને વિજય મળ્યો તેટલા માટે તેની પ્રશંસા કરીને આકારા ગળવી મૂક્યું છે; પરંતુ વખતસિંહે બતાવેલાં અદ્ભુત અને અપૂર્વ પરાક્રમ માટે તેની તેટલી પ્રશંસા યથ નથી, એ પાઠકોને સુવિદિત છે.

વખતસિંહે પલાયન કરી ગયેલી રાજસેનાપર ત્રીજીવાર આક્રમણ કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો; પરંતુ રાહોડકવિ કર્ણીદાને તેમને તેમ કરતાં વાર્યાં. આ વખતે કવિ કર્ણીદાન પણ વખતસિંહની સાથે હતા. તેમની તકવારના પ્રદારથી પણ રાજપૂતના અનેક સૈનિકોના પ્રાણોના સંહાર થયો હતો. હવે વખતસિંહનું મન ઉઠ્યું. જ્યપુરપતિ જયસિંહ યુદ્ધભૂમિ છોડી પોતાની સેનાની સાથે આજ્ઞા ગયા હતા. વખતસિંહના પ્રાયઃ સમસ્ત સૈનિકો માર્યા ગયા હતા. આથી તેમને અત્યંત શોક થયો અને તેઓ એક આલકની પેઠે રહન કરવા લાગ્યા. કુટુંબીજનો અને સામંતવીરોના વિચોગ થવાથી તેમના હૃદય પર ભયંકર આઘાત થયો. તેમના શોકોના પાર રહ્યો નહિ. તેમના બંધુ અભયસિંહે તેમને સહાય કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી હતી. આથી તેમના મનમાં એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે: “મારવાડનો વિધ્વસ થવા બેઠો છે. હવે એના રક્ષણને કાંઈપણ ઉપાય રહ્યો નથી.” આ ચિંતાથી સંતપ્ત થઈ તેઓ રણભૂમિમાં અસંખ્ય શબોની વચ્ચે બેસીને રહન કરવા લાગ્યા. થોડા સમય વ્યતીત થયા પછી તેમના બંધુ તેમની નિકટ આવ્યા અને પ્રતિપૂર્ણ વચનોથી તેમના મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા: “આજે તમે એકલાએ રણભૂમિમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. હુલાંઅવશાત્ હું તમને સહાય કરવાને આવી શક્યો નહિ, તે માટે મને અત્યંત શોક થાય છે. પોતાના બંધુનાં વચનોથી ઉત્સાહિત થઈ મહાવીર વખતસિંહે તત્કાળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે: “પલાયન કરી ગયેલા જયસિંહને હું અંબરના કિલ્લામાંથી બોટથી પકડીને ખેંચી લાવીશ.”

અંબરપતિ જયસિંહે અશીલુના કેદની પૂતમાં અલખસિંહને જે પત્ર લખ્યો હતો તેના ફળતરીકે તેને ઘેર કલંક લાગ્યું હતું; પરંતુ હજી બિંકાનેરના મહારાજનો મહાવિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર તેણે છોડ્યો નહોતો. થોડા સમયમાં મેવાડના મહારાજાએ મધ્યસ્થ થઈને જ્યપુર અને મારવાડના મહારાજ વચ્ચે મિત્રતા કરાવી દીધી. મેવાડના મહારાજાના પ્રયાસથી બિંકાનેરના મહારાજ મહાવિપત્તિમાંથી મુક્ત થયા અને જે બળવાન રાજપૂત રાજાઓ મિત્રતાની શૃંખલામાં પરિણમ્યા થયા.

અમારા પાઠકોને સારીરીતે વિદિત હશે કે રાજપૂતો બ્યારે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરવાને જામ છે, ત્યારે તેઓ કેવળ સેનાનેજ લઈ જતા નથી; પરંતુ પુરોહિત, કવિ, ભાટ, ચારણ અને કુલદેવતાની મૂર્તિને પણ પોતાની સાથે લઈ જાય છે. કુલદેવતાની પ્રતિમાનાં દર્શન કરી રાજપૂતો નિર્ભય બની યુદ્ધ કરે છે. ઉપરોક્ત યુદ્ધમાં વખતસિંહ પણ ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર પોતાની કુલદેવીની પ્રતિમાને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. આ મૂર્તિને જયસિંહે હસ્તગત કરી લીધી હોય એમ જણાય છે. જયસિંહ મહાન કલંકને પ્રાપ્ત થયા હતાં તેઓ ઉક્તદેવીની મૂર્તિ મહાઆડંબર અને ધામધૂમસહિત જ્યપુરમાં લઈ ગયા. પછી તેમણે એક દેવની મૂર્તિની સાથે ઉક્ત દેવીની મૂર્તિનો મહા ધામધૂમસહિત વિવાહ કરી ઉભય મૂર્તિને વખતસિંહની પાસે મોકલી દીધી. રાજપૂતોનાં હૃદય અત્યંત ઉદાર હોય છે તે નીચેની હકીકતપરથી સ્પષ્ટરીતે સમજાશે. ઉક્ત યુદ્ધ થયા પછી મેવાડ, મારવાડ અને અંબરના મહારાજાઓની વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ અને પરસ્પર કેન્યા આપવા-લેવાને વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો. એક વિવાહપ્રસંગે મેવાડના મહારાજાના મહાલયમાં જયસિંહ, અભયસિંહ અને વખતસિંહ એકત્રિત થયા અને સાથે કસબો લામ જૂનું વૈર ભૂલી ગયા, પરસ્પર આલિંગન કરી એક થયા. અહો! આ દૃશ્ય કેવું રમણીય છે! કેવું સ્વર્ગીયભાવથી પરિપૂર્ણ છે! એ રાજપૂતોનું કેવું મહાન ગૌરવ પ્રદર્શિત કરે છે! અહો! ભારતવાસીઓ! આવી એકતા તમે ધુન: ક્યારે સાધશો!

અભયસિંહના જીવનની અંતિમ સ્મરણીય ઘટના આ યુદ્ધ હતું. મેવાડ, મારવાડ અને અંબર એ ત્રણે રાજ્યોની વચ્ચે મિત્રતા થઈ ગયા પછી અભયસિંહે એક પણ યુદ્ધ કર્યું નહિ. સંવત ૧૮૦૬ (૪૦ સં ૧૭૧૦) માં અભયસિંહ જ્યેષ્ઠપુરમાં પરલોકવાસી થયા. અભયસિંહ ઉગ્ર અને તેજસ્વી સ્વભાવના હતા; પરંતુ પ્રમાદી હોવાથી તેમની સમસ્ત ઉગ્રતા અને તેજસ્વિતા એક પ્રકારે દર્શિત

ચર્ધ ગઢ હતી અભયસિંહના સ્વભાવવિશે અનેક જનશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે જે સમયે અજિતસિંહ ચૌહાણીની સાથે વિવાહ કરવાને માટે જતા હતા તે સમયે તેમના માર્ગમા એક નિદ્રિત અને એક જાગૃત એવા બે સિંહો સર્વના બેવામા આપ્યા આ ઘટના જોઈ બ્યોતિપીએ કહ્યું કે 'ચૌહાણી રાણીના ગર્ભથી બે પુત્રો ઉત્પન્ન થશે તેમાંથી એક પ્રમાદી થશે અને બીજો મહાવીર થશે' ને બ્યોતિપી એમ કહેત કે -- "તે ઉભય પુત્રો પિતાના રુધિરથી પોતાના હાથ કલકિત કરશે," તો અવસ્થ તેઓ મારવાડપર પરમ ઉપકાર કરત અજિતસિંહની હત્યા થયા પછીજ મારવાડનો વિધ્વસ થવા માડ્યો હતો.

ઉપર પ્રમાણે કર્નલ ટૉડ અભયસિંહને આજસુ જણાવે છે, પરંતુ અમારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તેઓ સર્વથા પ્રમાદી નહોતા યુવાવસ્થામા તેમણે જે બળ અને પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું, તે પરથી કાંઈપણ તેમને આજસુ કહી શકે તેમ નથી અભયસિંહની તેજસ્વિતા, વીરતા, પરાક્રમ અને સાહસનો પરિચય અનેક યુદ્ધોમા મળ્યો છે કુશાવહો સાર્હસહીન અને દુર્બળ ગણાતા હતા અને અભયસિંહ જ્યપુરના કુશાવહ રાજા જ્યસિંહપ્રતિ ધૂણાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, પરંતુ તે ઉભય વચ્ચે વૈવાહિક સંબંધ હોવાથી તેઓ એકબીજાને મીઠા સંબંધથી ઓનાવતા હતા એક પ્રસંગે અભય સિંહે પાદશાહની સમક્ષજ જ્યસિંહને વ્યગમ કહ્યું હતું કે -- "આપ કુશાવહ છો તેથી કુશનો આધાત જેવો તીક્ષ્ણ અને હલચકર હોય છે તેવાજ આપની તખવારનો આધાત પણ છે" આ શબ્દો સાંભળી અખરના મહારાજને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો, પરંતુ તેઓ તે સમયે કાંઈ ન ઓનાતા તેમનાપર વૈર હેવાને માટે પ્રપચ રચવા લાગ્યા.

અભયસિંહ રાજસ્થાનમા સર્વોત્તમ અસિયાનક (તનવાર વાપરનાર) ગણાતા હતા જ્યસિંહે દિલ્હીપતિના કેશાબ્ધક કૃપારામને પોતાના હાથમા લઈ ભરસલામા તેનાદારા અભયસિંહની તનવાર વાપરવાની નિપુણતાની પ્રશંસા કરાવી પાદશાહને કાને આ પ્રશંસા પડતા તે બોલ્યો -- "મારા સાંભળવામા આવ્યું છે કે આપ તનવાર ચલાવવામા અતિ ચતુર છો" અભયસિંહે ઉત્તર આપ્યો "હા, હજુર" હું એક દિવસ આપને તનવારનું બળ દર્શાવીશ" એક દિવસ પાદશાહે અભયસિંહની પ્રતિજ્ઞાનુસાર એક વિરાટકાય પાડો મગાવ્યો અભયસિંહ એક પ્રયત્ન પાડાની સાથે યુદ્ધ કરવાના છે એવા સમાચાર સાંભળી શીઘ્ર અસંખ્ય ખાલુસો નિયત કરેલી રગ-ભૂમિની આગળ આવીને એકત્રિત થવા લાગ્યા રગભૂમિમા ઉત્તરથી પૂર્વે અભયસિંહે અરુપ સમયને માટે વિશ્રામગૃહમા જવાની આજ્ઞા માગી આજ્ઞા મળતાની સાથેજ તેઓ વિશ્રામગૃહમા ગયા અને તેમણે બે ધાના ભરી કમુમે પીધો અભયસિંહ સારી પેઠે સમજી ગયા હતા કે જ્યસિંહેજ મને આ વિપત્તિના ચક્રમા નાખવાની મુકિત રચી છે બ્યારે તેઓ રગભૂમિમા આવ્યા ત્યારે તેમના નેત્રો કેશથી લાનચોળ થઈ ગયા હતા થોડીવારમા તેમણે ઉકત મહા બળવાન પાડાને દૃઢરીતે પછી લીધો અને જ્યાં જ્યસિંહ બેસે હતા, તે તરફ તેને ધસડી જવા લાગ્યા સન્મુખ વિપત્તિને આનતી જોઈ જ્યસિંહ મહાભયભીત થયા પાદશાહે અભયસિંહને જ્યસિંહની પાસે જવાની મના કરી તથાપિ તેમણે તેપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ ઉત્ત પાડાને જ્યસિંહની નિકટ લઈ જઈ ઉભય હરતોમા ખૂબ ધારણ કરી તેમણે એકજ આધાતથી તેનું મસ્તક છેદી નાખ્યું જે સમયે પાડાનું મસ્તક નીચે પડ્યું તે સમયે મહારાજ અભયસિંહનું પ્રયત્ન શરીર જ્યસિંહની ઉપર પૂરી પડ્યું ત્યાર પછી પાદશાહે કહિ પણ અભયસિંહને પાડાની સાથે યુદ્ધ કરવાને કહ્યું નહોતું.

અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યાં ઉત્તતા, તેજસ્વિતા, સાહસિકતા અને પરાક્રમ વિરાજમાન રહે છે, ત્યાં આનંદચના અસ્તિત્વનો સર્વથા અભાવજ હોય છે કર્નલ ટૉડે તેમને વૃદ્ધાવસ્થામા અશીલુનું પુષ્કળ સેવન કરતા જોઈને તેમના ચરિત્રમા આનંદચનો સમાવેશ કરેલો જણાય છે.

જે સમયે મહારાજ અભયસિંહ મારવાડમા શાસન ચલાવતા હતા તે સમયે વિખ્યાત નાદિર-શાહે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું આ વખતે તેમુરના વશજોના ડગમગતા સિદ્ધાસનની રક્ષા કરવાને માટે પાદશાહ મહમદશાહે રાજપૂત રાજાઓને સેનાસહિત નાદિરશાહની સાથે સંગ્રામ કરવાને ઓનાવ્યા, પરંતુ અન્યાય રાજાઓની પેઠે અભયસિંહ પણ પાદશાહને સહાય કરવાને ગયા નહિ.

જેમ કર્નાલના યુદ્ધમાં એક પણ રાજપૂત રાજા મર્યો નહોતો, તેમ નાદિરશાહે જ્યારે દિલ્હી-પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પણ કેાઈ રાજપૂતરાજા પાદશાહને સહાય કરવાને મર્યો નહિ. નાદિરશાહે દિલ્હીને હસ્તગત કરી મહમદશાહને પદમ્પટ કર્યો અને પાટનગરમાં ભયંકર હત્યાકાંડ શરૂ કર્યો. તેણે અસંખ્ય માણસોનો વધ કરી પ્રજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું. મારવાડપતિ અભયસિંહે પ્રથમાવસ્થામાં દિલ્હીશરતી આધીનતા સ્વીકારી પોતાના મસ્તકપર કલંકનું કાળું ટીકું લગાડ્યું હતું; પરંતુ ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે યવનસમ્રાટની આધીનતાનો અસ્વીકાર કરી અનિતસિંહની પેઢે પ્રશંસનીય રાજકાર્યો કર્યો હતાં. તેમણે પોતાના બળવિક્ષ્મનો પ્રકાશ કરી યવનોની આધીનતાનું જડમાંથી ઉન્મૂલન કર્યું હતું.

મરુદ્દેવના જે જે રાડોડ વીરપુરુષો પ્રબલ પ્રતાપ અને અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવી ઇતિહાસમાં પોતાનાં નામ અમર કરી ગયા છે, તેમાં મહારાજા અભયસિંહ પણ એક છે. આ વાત તો અમે સંપૂર્ણરીતે સ્વીકારીએ છીએ કે અભયસિંહે પિતૃહત્યા કરીને માત્ર પોતાના નામને અને રાડોડ-જાતિનેજ નહિ, પરંતુ આર્યજાતિને ધોર કલંક લગાડ્યું છે અને તેમનાં એ ધોર પાપને લીધેજ મારવાડપર વિપત્તિઓપર વિપત્તિઓ આવી છે. અભયસિંહે જેમ એક પક્ષે દિલ્હીની આધીનતા છિન્નભિન્ન કરી નાખીને સ્વજાતિની સ્વાધીનતા સ્થાપિત કરી હતી, તેમ અન્યપક્ષે તેના મહાપાપના ફળતરિકે મારવાડમાં ચોતરફ અંતર્વિગ્રહનો અગ્નિ પણ પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો અને તેથીજ રાડોડજાતનો નાશ થયો. અમારા પાંડકો પાછળ આવતો ઈતિહાસ વાંચીને ઉક્ત પિતૃહત્યાનાં મહાપાપનું કેહું વિષમય ફળ ઉત્પન્ન થયું તે સારીરીતે જાણી શકશે.

અધ્યાય ૧૨ મો

મારવાડના સિંહાસનપર રામસિંહનો અભિષેક—તેનો દૂર સ્વભાવ—રામસિંહના અભિષેક પ્રસંગે તેના કાકા વખતસિંહનું હાજર નહિ રહેવું—વખતસિંહનું ધાર્મીને પોતાના પ્રતિનિધિ- તારકે મોકલી આપવું—આથી રામસિંહને લાગેલું અપમાન—નેણું પ્રકટ કરેલો ક્રોધ તથા ઝાલોર પ્રાંત પાછો સોંપી દેવાની પોતાના કાકાને મરેલી આજ્ઞા—ચાંપાવતના નેના કુશલસિંહ— રામસિંહ કુશલસિંહનું કરેલું અપમાન—કુશલસિંહે ભેંડપુરનો કરેલો ત્યાગ—ભેંડપુરના પ્રાંત રાજકવિની સાથે કુશલસિંહને થયેલો મેળાપ—જલકસહ—મેડતામાં થયેલું યુદ્ધ—રામ- સિંહનો થયેલો પરાજય—વખતસિંહે ભેંડપુરના સિંહાસનપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અનિકાર—ખગડીના સામંતે મારવાડના નવીન મહારાજ વખતસિંહની કમરે આંધેલી તલવાર— પદ્મબ્રહ્મ રામસિંહના પક્ષમાં રાજપુરોહિતનું રહેવું—મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય મેળવવાની આશા- થી તેમનું દક્ષિણમાં જવું—રાજ વખતસિંહે પુરોહિતની નિકટ મોકલેલી કવિતા—પુરોહિતે આપેલો ઉત્તર—વખતસિંહનું જ્ઞાનપાંડિત્ય, શિક્ષણ અને શારીરિક બળ—મહારાષ્ટ્રીઓએ માર- વાડપર આક્રમણ કરવાને માટે કરેલો ઉદ્યોગ—સમસ્ત રોહડસામંતોનું વખતસિંહની પતાકા- નીચે એકત્રિત થવું—મહારાષ્ટ્રીઓની સામે યુદ્ધ કરવાને વખતસિંહનું જવું—વખતસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાની મહારાષ્ટ્રીઓની અનિચ્છા—વખતસિંહનું અજમેરના મારગમાં રહેવું—અજમેરની રાણીએ વખતસિંહપર કરેલો વિરખયોગ—નેધી વખતસિંહનું થયેલું મૃત્યુ—વખતસિંહના શુભેચ્છાની સમાલોચના

ભયસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાની સાથેજ તેના પુત્ર રામસિંહ યુવાવસ્થામાં પો- તાના પિતાના સિંહાસનના અધિકારીતરિકે રાજકીય રંગભૂમિમાં આવ્યા જે સમયે અભયસિંહે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કર્યો, તે સમયે રામસિંહની વય વીસ વર્ષની હતી તેમના જન્મ સિરાહીના^૧ માનસિંહની કન્યાને ઉદરે થયો હતો સિરાહીના દેવડા લોકો ચૌહાણજાતિની એક શાખા છે ચૌહાણજાતિ અમિ- કુલમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે ચૌહાણરાજકુમારીના અને રોહડરાજના પુત્ર રામ- સિંહ યૌવનકાળમાં પરમ તેજસ્વી અને અત્યંત ઉગ્ર સ્વભાવના નિવડ્યા રામ-

સિંહ પોતાના પિતાની પેઠે મહાક્રોધી હતા, એટલુજ નહિ પરંતુ તેમના યૌવનકાળના અરિનું અવ લોહન કરવાથી રાત થાય છે કે તે કાળમાં તેઓ સર્વ પ્રકારે ભયકર બની ગયા હતા રામસિંહે પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અભિષેક થઈ પોતાના ઉગ્ર સ્વભાવનો ભયકર પરિચય કરાવવાનો આરભ કર્યો ગમભારનો અભિષેક થયો તે પ્રસંગે મરજૂમિના પ્રત્યેક પ્રાતમાથી સર્વ શ્રેણીના સામંતોએ તથા પ્રત્યેક શાખાના આસવર્ગે રાજધાની ભેંડપુરમાં આવી તેમના પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ નાજોરપતિ મહાવીર વખતસિંહ તે પ્રસંગે આ પધાર્થો નહિ તેઓ ઉક્ત પ્રસંગે ભેંડપુરમાં ચામટે આવ્યા નહિ, તે વિષે રોહડકવિએ કાંઈ ખુનાસો કર્યો નથી વખતસિંહ સામંતનર્ગમાં રાજના સાથી અધિક નિકટના આસ તથા સર્વથી

૧ એક ગ્રંથમાં સિરાહીના દેવડાની કન્યાને બદલે કાટાના ચૌહાણની કન્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ જ્ય હવે હિંદી હાસ અનુસાર રામસિંહનો જન્મ લલાનાના કાંપર મ્હરીસિંહની પુત્રીને ઉદરે થયો હતો

ઉચ્ચપદપર સ્થિત હતા, એટલા માટે જોધપુરમાં જન્મ નવીન રાજને રાજતિલક કરકું એ તેમનું કર્તવ્ય હતું. પરંતુ વખતસિંહ સ્વયં જોધપુરમાં ગયા નહિ, તેમજ તેમણે પોતાના તાબાના કાઠ ચતુર સરદારને પોતાના પ્રાતનિધિતરીકે ત્યાં મોકલ્યા નહિ; પણ તેમણે એક ધાત્રીને પોતાના પ્રાતનિધિતરીકે જોધપુરમાં મોકલી આપી. રાજસ્થાનમાં ધાત્રીને માતાસમાન પૂજનીય માનવામાં આવે છે. મહાતેજસ્વી વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહે પોતાના લગ્નજનને બાળક સમજીને ધાત્રીને તેની પાસે મોકલી હતી કે કેમ તે વિષે રાઠોડકવિએ કંઈ ખુલાસો કર્યો નથી; પરંતુ ઉક્ત પૂજનીય ધાત્રીપ્રતિ રામસિંહે ઉચિત સન્માન દર્શાવવાને બદલે અત્યંત નિંદનીય વર્તન કર્યું. તે વૃદ્ધ ધાત્રીપ્રત્યે અત્યંત ક્રોધિત થઈને રામસિંહે કહ્યું: “કાકાસાહેબે મને વાનર ગણ્યો છે અને તેટલા માટેજ મને રાજતિલક કરવાને આ ડાકિણીને મોકલી આપી છે.” પછી તરતજ તેણે વખતસિંહ પાસે એક દૂત મોકલીને તેને ઝાલોર પ્રાંત પાછો સોંપી દેવાની આજ્ઞા કરી. અભિષેક થયા પછી માત્ર ચોદાજ દિવસોમાં કાકાલગ્નના વચ્ચે આ વિદ્રોહાગ્રિ પ્રબલિત થયો.

નવીન મહારાજા રામસિંહે મહાક્રોધને વશ થઈ એક પત્ર લખી દૂત સાથે તે પત્ર પોતાના કાકાપર મોકલી આપ્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે તેને ઉચિત દંડ કરી પોતાના પદનું ગૌરવ અને મર્યાદા સાચવવાને માટે સેના સજ્જ કરવા માંડી. રામસિંહે આ સમયે પોતાના રાજ્યના મહાન રાજનીતિજ્ઞો તથા ચતુર અને પરમ દિતૈષી સામંતો તથા મંત્રીઓની સલાહ પણ માની નહિ અને તેણે અલંત નિરૂપ્ત ઐશ્વીની એક કર્મચારીની સલાહાનુસાર કાર્ય કરવા માંડ્યું. આ કર્મચારીનું નામ આમિયા હતું. આ માણસના પૂર્વજે જગાઉ જોધપુરના પ્રધાન તોરણદ્વારપર નગાર વગાડવાના કામ ઉપર નિયુક્ત થયા હતા. આ માણસ પણ તેજ પદપર નિયુક્ત થયો હતો, પરંતુ તે મહારાજાને પરમ પ્રેમપાત્ર અને મુખ્ય સલાહકાર થઈ પડ્યો હતો. રામસિંહની પેઠે તેના સ્વભાવ પણ અત્યંત ક્રોધી હતો. આ કારણથી ઉભયની વચ્ચે ધાત્રી મિત્રતા જન્મી હતી. રામસિંહ આમિયાની સલાહથી પોતાના કાકાની વિરુદ્ધ લડવાને તૈયાર થઈ ગયે. તેણે પોતાના કાકાપર ક્રોધપૂર્ણ પત્ર લખી યુદ્ધની તૈયારી કરી. મારવાડના પ્રધાન સામંત અને આંધાવત શાખાના નેતા આદવાપતિ કુશલસિંહે આ સમાચાર સાંભળી મહા વિપત્તિની આશંકાથી શીઘ્ર મહાલયમાં જઈ રામસિંહને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ રાજા રામસિંહે તેમની સલાહપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેમને ક્રોધપૂર્વક જણાવ્યું કે: “આપનું કાણું મોડું નહિ જેવામાંજ સાર છે.” નવીન મહારાજાનાં આ વચ્ચેનાં સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થઈ આદવાના સામંતે પોતાની પીઠપરથી દાઢ લઈ ત્યાં આગળની ચમ્પાપર તેને ઉધી મૂકીને કહ્યું: “મહારાજા જે પ્રકારે આ દાઢને આપ ઉધી પડેલી જુઓ છો, તે પ્રકારે રાઠોડ વખતસિંહ સમસ્ત મારવાડને ઉધું કરવાને સમર્થ છે. આપે મહાવીર વખતસિંહને અપરાધ કર્યો છે, માટે આપને શીઘ્ર તેનું ફળ મળશે.” કુશલસિંહનાં નયનો લાલજોળ ખની ગયાં હતાં. પછી તેમણે શીઘ્ર સંજ્ઞાસ્થાનનો ત્યાગ કર્યો અને તેઓ પોતાના તાબાના સર્વ સરદારોને લઈ જોધપુરના મુખ્ય રાજકવિના નિવાસસ્થાન મુંધિયાડમાં આવ્યા મયા. કનોજથી શિ-મોજની સાથે જે કવિ સૌથી પ્રથમ મરુભૂમિમાં આવ્યો હતો, તેનોજ એક વંશજ આ વખતે મારવાડનો પ્રધાન રાજકવિ હતો. આ રાજકવિનું મારવાડમાં કેટલું સન્માન હતું, તે જણાવવાને માટે અમે માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે તેની જગીરની વાર્ષિક ઉપજ મારવાડના પ્રધાન સામંતોની ઉપજ જેટલી અર્ધાંત એક લાખ રૂપિયા કરતાં પણ અધિક હતી. રાજકવિને સામંતના જેવુંજ સન્માન મળતું હતું અને તેની સત્તા પણ સામંતના જેટલીજ હતી. આ રાજકવિની પાસે આ વખતે કુશલસિંહ સૌથી પહેલાં ગયા.

કર્નલ દોડ જણાવે છે કે મહાન રાજનીતિજ્ઞ વખતસિંહના સાંભળવામાં બ્યારે એવા સમાચાર આવ્યા કે મરુભૂમિના સૌથી પ્રધાન સામંત કુશલસિંહ જોધપુરનો ત્યાગ કરી મારા નાગોર રાજ્યની સીમામાં આવ્યા છે, ત્યારે તેઓ શીઘ્ર ઉક્ત માનનીય સામંતનું આદરસહિત સ્વાગત કરવા-

૧ આ વાત અસત્ય છે. મુંધિયાડનો બાહ્ય કનોજથી આવેલા કવિને વંશજ નહોતો. કનોજથી કાઠ કવિ આવ્યો નહોતો. શિયોજની યાથી પેટીના સભ્યે એક લાટના છાકરાને પકડીને તેને બલપૂર્વક પોતાના બારેટ બેગમાં દાખી દેતા અને એક ચામચની પુત્રી ત્યાસે તેનો વિચાર કરાવ્યો હતો. ઉપરોક્ત બાહ્ય તેનોજ વંશજ હતો.

ને માટે ગયા. વખ્તાસિંહ માર્ગમાં જરાપણ વિશ્રામ કર્યા વિના રાત્રિના સમયે કુશલસિંહના મુકામે આવી પહોંચ્યા. કુશલસિંહ આ વખતે નિદ્રાગ્રસ્ત થયા હતા, તેથી વખ્તાસિંહે તે પરિશ્રમિત સરદારને જાગૃત કર્યા નહિ; પરંતુ તેમનીજ શય્યાની એક બાજુપર સ્વયં સૂઈ ગયા. પ્રભાત થતાંજ કુશલસિંહે આંખ યોળતાં યોળતાં સેવકને હુકો લાવવાની આજ્ઞા કરી. સેવકાએ અંગુલિનિર્દેશ કરી કુશલસિંહને ચેતાવ્યા કે શય્યાપર વખ્તાસિંહ સૂતેલા છે. કુશલસિંહ તરતજ ઉઠીને ઉભા થયા. હવે વખ્તાસિંહની નિદ્રા પણ જતી રહી. આહવાના સામંતે વખ્તાસિંહના ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો. અતે વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં આહવાપતિએ જણાવ્યું કે:—“ આજથી મારું મરતક સદા આપની સેવામાં તૈયાર રહેશે. આજથી આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ મારું મુખ્ય જીવનવ્રત છે. ” જ્યારે આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી, ત્યારે નેધપુરના પ્રધાન રાજકવિ પણ ત્યાં હતા તેઓ પણ આ વાતનું સમર્થન કરવા લાગ્યા. વખ્તાસિંહે કવિશ્રેષ્ઠને આહવામાં જઈ કુશલસિંહના પુત્ર તથા કુટુંબને લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી. કવિએ પ્રયુક્તચિત્તે વખ્તાસિંહની આજ્ઞા સ્વીકારી અને તેમણે જણાવ્યું: “ આજથી મેં નેધપુરથી સર્વદાને માટે વિદાય લીધી છે. ” તરતજ વખ્તાસિંહ બોલ્યા: “ નેધપુર અને નાગેરમાં આપ કિંચિત્ પણ ભેદ સમજશો નહિ. જ્યાંસુધી બાજરાના શેતલને એક ટુકડો પણ મળશે, ત્યાંસુધી આપણે તેને વહેંચીને ખાઈશું. ” રાજનીતિપ્રવીણ વખ્તાસિંહે આ પ્રકારે મારવાડના પ્રધાન સામંત અને પ્રધાન રાજકવિને પોતાના હાથમાં લઈ પોતાની બાવી ઉન્નતિનું દાર ખેલી દીધું.

યુવક રાજ રામસિંહ પોતાના કાકા વખ્તાસિંહને સેના એકત્ર કરવાનો પણ અવકાશ આપ્યા વિના પોતાની પ્રચંડ સેનાસંહિત તેનાપર આક્રમણ કરવાને માટે આવ્યો. સૌથી પહેલાં ખેરલી નામના સ્થાનમાં ઉભયપક્ષે વચ્ચે એક મેહાયુદ્ધ થયું. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં જ સ્થળે યુદ્ધ થયા. મેહકાના સપાટ પ્રદેશમાં આવેલાં લૂનાવાસ નામના સ્થાનમાં અતિમ ભયંકર સંગ્રામામ્નિ પ્રગ્વલિત થયો. આ ભયંકર યુદ્ધનું વિશેષ ઉત્તમ સ્થળે પાઠકાએ વાંચ્યું હશે. આ યુદ્ધમાં ઉદ્ધત સ્વભાવના રામસિંહને પોતાની મૂર્ખતા અને અજ્ઞાનતાનું ઉચિત ફળ પ્રાપ્ત થયું. તે આ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો. વીરશ્રેષ્ઠ વખ્તાસિંહ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને નેધપુરની નિકટ પહોંચ્યા કે તરતજ રાઠોડાએ તે નગરનાં સર્વ તોરણદારો ખેલી દીધાં. વીરશ્રેષ્ઠ વખ્તાસિંહ નેધપુરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શીઘ્ર સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. બગીચાના જોતાવત સામંતો નવીન રાગને સદા રાજતિલક કરતા હતા, તે પ્રશાન્નપ્રસાર વખ્તાસિંહના કષાણપર પણ તે સમયના તે નગરના સામંતે રાજતિલક કયું. બગીચાના સામંતકલને રાજટીકાનો અધિકાર અને “ મારવાડના મારકિવાડ ” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

મહાવીર વખ્તાસિંહ કેવળ રાજનીતિજ્ઞતા અને સમશીરના બળશીળ મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ પોતાના જીવનને સાર્થક માનવા લાગ્યા. મરુભૂમિના પુષ્કળ સામંતોની સાથે તેમને મિત્રતા હોવાથી તેમને દર વિશ્વાસ હતો કે રામસિંહ કદિપણ નેધપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે નહિ. જો કે વખ્તાસિંહે તલવારના બળથી સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા રાઠોડાવીરો તેમના પક્ષનું અવલંબન કરીને સિંહાસનની દૃઢતાપૂર્વક રક્ષા કરતા હતા, તોપણ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે સામંતો સિવાય અન્ય સામર્થ્યવાન પુરુષોને હસ્તગત કરવા એ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

રાજસ્થાનના રાજદરબારના મંત્રીઓ, પુરોહિતો, કવિઓ વગેરે વંશપરંપરાથી પોતાના પદ ભોગવે છે. મંત્રીના પદપર મંત્રીનો પુત્ર અને પુરોહિતના પદપર પુરોહિતનો પુત્ર, આ પ્રકારે પિતાના પદપર પુત્ર નિયુક્ત થાય છે. પુત્રને પિતાના પદપર નિયુક્ત થવાનું હોવાથી તેને બાલપણથીજ તે પદને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવે છે; માટે આ સમસ્ત પદના આધકારીઓને લાયકમાં લેવા એ નવીન મહારાજાનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય હતું. જેમ સર્વ સામંતોએ તથા રાજકવિએ વખ્તાસિંહના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું, તેમ સમરવિભાગના મુખ્ય મંત્રી અને

રાસનવિલાસના મુખ્ય મંત્રીએ પણ તેમનોજ પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો; પરંતુ માત્ર તેમના કુલપુ-
રોહિતે તેમના પક્ષનું સમર્થન કર્યું નહોતું. કુલપુરોહિત જય રામસિંહને અત્યંત ઉદ્દતાઈ, ક્રોધ
ઇ. રાજપદને અનુપયુક્ત એવા અનેક દોષોથી યુક્ત બાણુતો હતો, તે છતાં પણ તેણે રાજભક્તિને
તિથાંજલિ આપી નહિ. તે રામસિંહનોજ પક્ષ ગ્રહણ કરી રહ્યો. રામસિંહ પદબ્રષ્ટ થયો ત્યારે પણ
તે તેનાજ પક્ષનું સમર્થન કરતો હતો. રામસિંહ પદબ્રષ્ટ થયા પછી બધાપુરના મહારાજનો
આશ્રય ગ્રહણ કર્યો અને જય પેતાના સ્વામીને પુનઃ રાજ્યાધિકાર અપાવવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓની
સહાય લેવાની આશાથી દક્ષિણમાં આહ્વા ગયો.

રાજનીતિપ્રવીણ વખતસિંહે બ્યારે બાણું કે જય મારવાડનો મુખ્ય પુરોહિત હોવા છતાં પણ
તે મારવાડનો વિધ્વસ કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓને તેડવા ગયો છે, ત્યારે તેમણે તેને હાથમાં લેવાનો
વિચાર કર્યો. તેમણે એકાંતમાં બેસી પૂર્ણ વિચાર કરી શીઘ્ર એક કવિતામય પત્ર લખ્યો અને તે
પત્ર તેમણે તે પુરોહિતની પાસે મોકલી દીધો. વખતસિંહ કેવળ રાજનીતિજ્ઞ, સાહસક અને હિંમત-
વાનજ હતા એમ નહિ; પરંતુ તેઓ સમર્થ વિદ્વાન પણ હતા. તેમણે પુરોહિતપર જે કવિતામય પત્ર
મોકલ્યો હતો તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:-

“હે મધુકર ! જે પુષ્પની સૌરભપર તું મોહિત થઈ રહ્યો છે, તે પુષ્પનું વૃક્ષ તો પ્રચંડ વાંવા-
ગ્રાહી છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. તે યુક્ષાખના વૃક્ષપર તો હવે એક પત્ર પણ રહ્યું નથી; તો પછી
હવે ત્યાં કાંટામાં શામળે માથું મારે છે ?”

પુરોહિતે ઉત્તર આપ્યો કે:-“શુભક થઈ ગયેલા યુક્ષાખના વૃક્ષ ઉપર ભ્રમર માત્ર એટલીજ
આશાથી બેસી રહ્યો છે કે નવીન વસંતઋતુના આગમનની સાથે હું નવીન પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પના સુગંધ-
થી માંડે મન પ્રસન્ન કરીશ.”

પુરોહિતને પરમ વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ બાણી મહારાજ વખતસિંહ તેમનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા.
જે કે પુરોહિતે તેમના પક્ષનું અવલંબન કર્યું નહિ, તોપણ તેના આ આચરણથી વખતસિંહ કિં-
મિત પણ હુમ્મિત થયા નહિ.

મહાત્મા ટોડ જણાવે છે કે:-“વખતસિંહ આનંદી, ઉદાર, સાહસક અને તેજસ્વી હતા. તેમની
મૂર્તિ શાંત હતી અને તેઓ શરીર બલિષ્ઠ હતા. તેઓ સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા. તેમનામાં કાવ્ય
રચવાની અસામાન્ય શક્તિ હતી. જે તેઓ પેતાના પિતાની હત્યા ન કરત તો
રાજસ્થાનના સર્વ રાજ્યોમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ અને ચિરસન્માનીય ગણાત. વખતસિંહે પેતાના શ્રેષ્ઠ યુદ્ધો-
દારા સર્વ રાઠોડોને પેતાના હાથમાં લઈ લીધા હતા. તેમણે શુદ્ધત્રિય વીરોને પ્રેમચૂનમાં
બાંધી લીધા હતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજસ્થાનની સર્વજનિતિઓ તેમના યુદ્ધોપર મોહિત થઈ ગઈ
હતી. વખતસિંહે સર્વના હૃદયમાં પેતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી લીધો હતો. જે સમયે પદબ્રષ્ટ
થયેલો રામસિંહ મહારાષ્ટ્રીય લૂંટારાઓના નેતા |સંધિયાને પેતાના હાથમાં લઈ તેની સદાચથી માર-
વાડપર પુનઃ પેતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવાને ઉદ્દેશ થયો, તે સમયે મહારાજ વખતસિંહે માત્ર
પેતાના પ્રેમમય આચરણ અને સતોષદાયક વ્યવહારથી એટલા બધા રાજપૂતવીરોને એકત્રિત કર્યો
હતા કે મહારાષ્ટ્રીય સેના રાજસ્થાનના શ્રેષ્ઠતમ વીરોને પેતાની સામે આવેલા જોઈને અત્યંત ભયભીત
થઈ ગઈ. મારવાડમાં મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રવેશ થયો તેથી સર્વ દેશનું સત્તાવાન્ય ચત્રાનો સંભવ જણા-
વાથી શિયોણના વંશને—સર્વ શાખાના રાઠોડાઓ—તો એક બની વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહની પનાકા-
નીચે આવીને ઉપરિચલ થયા અને તેઓ રુદ્રમૂર્તિ મહારાષ્ટ્રીય નેતા માધોજીની સામે યુદ્ધ કરવા
લાગ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓ કેવળ બાદબલનો પરિચય કરાવી વિજય અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવોજ આત્મા
નોતા; પરંતુ તેઓ મારવાડને લૂંટી તેનો વિધ્વસ કરવાની ઇચ્છાથી રામસિંહની સાથે આત્મા

૧ દોહા-જિન દિન દેખે વે મુમન, ગઈ સુખીત બહાર;

અખ અલિ રૂઢી ગુલાબો, નિપટ કીડી ગર.

૨ થલી આરા અટકી રહે, અલિ ગુલાબો મૂલ;

કુઈ દેં ફેર વસવજનુ, ઇન દાન વે દલ.

હતા; પણ તેઓ વખતસિદ્ધને શ્રેષ્ઠતમ વીરોની બનેલી પ્રચંડ મેનાસિદ્ધિ પોતાની સામે આવતા બેઠા સારીરીતે સમજી ગયા કે મુદ્દમાં તબલ્ય પ્રાપ્ત કરવો પણ અશક્ય છે અને મારવાડ દેશ વંટવો પણ અશક્ય છે; તેથી તેમણે રાજપૂતોની સાંગ અને શિંગોલીની સાથે પોતાની વીરતાનો પરિચય કરાવવાનું આદી વાળ્યું. તદુપરાંત કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે:-“ તત્કાલે જાનથી ને ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહીં તે ઉદ્દેશ કાલક્રિયા વિશે પૂર્ણ કર્યો. અંગ્રેજોની પામેના ને માર્ગથી સરહદ પૂર્વક મારવાડમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે, તે માર્ગદારા કાઢી પણ પ્રકારે શત્રુઓને પ્રવેશ ન કરવા દેવાના ઉદ્દેશથી વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિદ્ધે પોતાની મેનાસિદ્ધિ તેના નાકપાર પોતાની જાવણી નાખી અને શત્રુઓના આગમનની પ્રતિક્ષા કરતા તેઓ ત્યાં બેઠા. અંગ્રેજોની આધોસિદ્ધિની રાહોડાવંદીય રાણીએ ત્યાં જઈ વખતસિદ્ધની મુલાકાત લીધી અને પોતાના ભત્રીજા રામસિદ્ધને સ્વાર્થ સાધવાને માટે પોતાની ચતુરાઈથી વખતસિદ્ધના જીવનરૂપી દીપકને જુગાવી નાખ્યો. આ રાણીએ પોતાનો ઉદ્દેશ થી રીતે પાર પાડ્યો હતો, તેનું વર્ણન પાછળ આવી ગયું છે. વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિદ્ધે સંવત ૧૮૦૯ (ઈ. સ. ૧૭૭૩) માં આ આપાવી શરીરનો ત્યાગ કર્યો. તેમનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પુત્ર વિજયસિદ્ધની સાથે રામસિદ્ધને મહાપુરુષ થયું, તેથી સમસ્ત મારવાડમાં મહાવિમ્બહાનવ પ્રદીપ્ત થયો અને તેના વિશ્વંસ થઈ ગયો.”

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડે વખતસિદ્ધના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં લખ્યું છે કે:-“ વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિદ્ધ ને ત્રણ વર્ષપર્યાંત મારવાડના સિંહાસનપર અલિપિકત રહ્યા તે અર્થ સમયમાં તેમણે મારવાડના ડુંગોને દહીં અને શોભાવમાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમણે રાજધાનીમાં જોડા જોડા મહાકથો બધાવ્યા હતા. તેઓ અમદાવાદ જીતીને ત્યાંથી ને દ્રવ્ય લાવ્યા હતા તે દ્વારા તેમણે બેઠા પુરના મહાકથોને ઉત્તમ પ્રકારે શણગાર્યા હતા. અત્યાચારી વર્તનએ હિંદુઓપર અને ખામદરીને મારવાડનિવાસી રાહોડાપર એક સમયે ને લખકર અત્યાચાર કર્યા હતા, તે સ્મર્યું હત્યિતે ક્ષમ મહાવીર વખતસિદ્ધે તેમને આપ્યું હતું. તેમણે નાગોરમાં બધાવેલી મુસલમાન લોકોની મસ્જીદોને તોડીને છિન્નભિન્ન કરીને તે સ્થાનપર પુનઃ મંદિરો બધાવી દીધા. વળી પરમ પરાક્રમી વખતસિદ્ધે એવી આજ્ઞા પ્રચારિત કરી હતી કે ને મુસલમાન કિસ્મત્ સ્વરે પુઢાનું નામ પોકારશે તેને પ્રાણદંડ આપવામાં આવશે. વખતસિદ્ધની આ આજ્ઞાને લીધે સમસ્ત મારવાડની મસ્જીદોમાં એ શબ્દોના પોકાર એકદમ બંધ થઈ ગયો અને આજ સુધી એ નિયમનું સખ્ત પાલન ચાલુ છે. આ વખતે ભારત-વર્ષમાં મહાન રાજકીય વિધેય થઈ ગયો હતો. પ્રબળ પ્રતાપી યવનસમ્રાટની ગૌરવગરિમાં ભુત થઈ ગઈ હતી અને તેના શાસનની અગ્રા નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણના તટપર વસતા મહારાષ્ટ્રીય કૃષિ-કરોએ ભરતકે ઉઠાવી પ્રચંડ શાસનશક્તિનો સંચય કર્યો હતો અને રાહોડાવીરોએ પણ વખતસિદ્ધની પતાકાનીએ એકત્રિત થઈ પ્રચંડ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું ને વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિદ્ધ શોડા કાળ વધુ જીવંત રહ્યા હોત તો રાજપૂતો પૂર્વવત સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરીને પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાત ને યવનસમ્રાટની શાસનશક્તિએ ભારતના આર્ય રાજાઓની શક્તિ નષ્ટ કરી નાખી હતી અને તેથી ખરીદેલા શુદ્ધાઓની પકિત-પર આણી મૂક્યા હતા, તે યવનરાજના વંશનો વિનાશ કરવાને માટે સર્વ રાજપૂતરાજાઓ ને વખતસિદ્ધના સમયમાં એકત્રિત થયા હોત તો તેઓ પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરી શકત; પરંતુ તેમણે પોતાના દોષથી તે સુઅવસર ખોઈ નાખ્યો અને તેજ કારણથી તેઓ વિરલમનોરથ રહ્યા.”

૧ સાગ નામનો પ્રચંડ કાલો ચાલુ છે કલકત્તાના પ્રદર્શનમાં જોષપુરના પ્રાચીન કાળના પ્રચંડ કાલો નેમણે ગ્રેયા હશે, તેમને સાગનો સારો ખ્યાલ આવી શકશે. સિરોહી તલવારનું નામ છે સિરોહી શહેરમાં તલવાર શારી બને છે, તેથી તે સમસ્ત હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે અને તલવારનું નામ પણ સિરોહી તેથી જ પડ્યું છે. આ તલવાર કાપવામાં અતિ તીક્ષ્ણ હોય છે, પરંતુ એને ચલાવનાર માણસને કસવ ન હોય તો એ બાની પણ અશક્ય છે એને વિશે હેલેવર્થે કે “ સર નહિ કે સિરોહી નહિ ”

૨ ‘ગલખ્યાત’ નામના અથવા એવા ઉલ્લેખ છે કે ગામ સોનેલી, મગલૂ માલપુર, ઈલાકા મારવાડમાં માધોસિદ્ધ વખતસિદ્ધને મળ્યા હતા તે સમયે માધોસિદ્ધ જયપુરના રાજા હતા. આજ ગામમાં વખતસિદ્ધ સંવત ૧૮૦૯ ના આદરવા વદ ૧૩ ને દિને મરણ પામ્યા હતા.

કર્નલ ટૉડ સ્વદેશ અક્ષરોથી લખી ગયા છે કે: “વખ્તસિંહે પોતાના પિતાના પ્રાણનો નાશ કર્યો તથા અંબરરાજની રાણીએ તેમના પ્રાણનો વિનાશ કર્યો, તે પરથી એમ ધારી લેશે નહિ કે આ પ્રકારનાં કુકર્મો કરવાં એ રાજપૂતજાતનો અભ્યાસ છે. આ પ્રકારનાં કુકર્મનાં ઉદાહરણ માત્ર આ બેજ છે, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. પાકોને જરા પાચાત્ય દેશોના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. અગ્રીઆરમી સત્તાબંદીમાં જ્યારે પ્રથમ પ્રતાપશાળી જયસિંહ યવનોદારા સિંહાસનથી બ્રષ્ટ થયા હતા અને જે સમયે શિવોદયે મરુજીમિમાં રોડોડના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તે સમયે ઇંગ્લાંડવાસીઓ અસમ્યતાના અધકારમાંથી યુક્તિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા. જે સમયે આર્થરાજવંશનો પ્રતાપ, પ્રભુત્વ અને સ્વાધીનતા વિગતીય લોકોના આક્રમણથી સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ હતી, તે સમયે ઇંગ્લાંડવાસીઓએ નવીન સમ્યતા અને નવીન શિક્ષાના બળથી પોતાનું મરતક ઉન્નત કર્યું હતું. ઇંગ્લાંડવાસી નાછોટા અથવા અમીરો જે ગુણોથી વિભૂષિત હતા અને પોતાના ગુણ તથા પરાક્રમથી પ્રસન્નને પાત્ર થયા હતા, તેજ ગુણોથી રાજપૂતવીરો પણ અલંકૃત હતા અને ઇંગ્લાંડના નાછોટા કરતાં પણ ભારતવર્ષના રાજપૂતો અધિક માનસિક ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થયા હતા. એવો કોઈ પણ સમય નહોતો કે જ્યારે રાજપૂત રાજા પોતાના નામના હસ્તાક્ષર કરી ન શક્યા હોય. સર્વ રાજપૂત રાજાઓ પોતાના હાથથી રાજદારી પત્રો વગેરે લખતા હતા. કેટલાક રાજાઓ તો કવિતા પણ રચી શકતા હતા. યુરોપમાં આધ્યમિક યુગમાં જે ભયંકર હત્યા થતી હતી, તે ભારતવર્ષના રાજપૂતોએ કરેલી હત્યા કરતાં વિશેષ રોચનીય હતી, એ વાત કોણ નહિ સ્વીકારે ? ”

ઉદાર સ્વભાવના કર્નલ ટૉડે આ સ્વયં સત્યની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના દેશના નાછોટા કરતાં પણ રાજપૂતવીરોપ્રતિ વિશેષ આદર્શ દર્શાવ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે વખ્તસિંહે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો તે વિષે બદ્ધકવિઓએ કાંઈ પણ વિવેચન કર્યું નથી એમ ધારણે નહિ. રાજસ્થાનના રાજાથી લઈને દરિદ્ર કૃષિકારપર્યંત સૌ લોકો આ સંબંધે કવિઓએ જે “વિષમય સ્તોત્રો” રચ્યા છે તેનું આજે પણ પરિશીલન કરે છે. રોડોડકવિઓએ નિર્ભયતા અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક સત્યની રક્ષા કરવામાં દ્વિચિત્ર પણ ત્રુટિ કરી નથી. વખ્તસિંહે પોતાના પિતાને મારી નાખ્યા હતા તેના સંબંધમાં આજપર્યંત એક વાત પ્રચલિત છે. એક વખતે અભયસિંહ અંબરપતિ મહારાજ જયસિંહની સાથે પવિત્ર પુષ્કર તીર્થ તરફ જતા હતા. તેઓ એક દિવસ ત્રીજે પહોરે પોતપોતાના સલાસદારની સાથે મેસીને આનંદ ભોગવતા હતા, તે વખતે તે ઉભયે મુખ્ય કવિ કણીદાનને નવીન કવિતા રચીને સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી. કવિએ કણીદાને તત્કાળ ઉભય રાજાઓની આજ્ઞાથી એક કવિતા બોલી કાઢી અને નિર્ભયતાપૂર્વક તેમને તે ગાંધ સંભળાવી. તે કવિતા નીચે પ્રમાણે હતી:—

જોધપુરા આમેરિયા, દોનોં થાપ ઉથાપ;

દૂરમ માર્યો ટીકરો, કમધજ માર્યો બાપ.

આ કવિતાનો અર્થ એવો છે કે જોધપુર અને અંબર એ ઉભયના રાજાઓ ઉત્તમ નથી. ઉભય રાજસિંહાસનથી બ્રષ્ટ થયા છે અને ઉભય યુવ: અભિષિકત થયા છે. ઇંગ્લાંડે પોતાના યુવ શિવાસિંહની હત્યા કરી છે અને કમધજને પોતાના પિતાનો નાશ કર્યો છે.

કવિની અસીમ સાહાસકતાથી ભરેલી આ કવિતા સાંભળીને ઉભય આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તે સમયથી રાજસ્થાનના પ્રયેક મનુષ્યના મુખથી આ કવિતા સાંભળવામાં આવે છે.

ઉપસંહારમાં અમે માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે જો મહારાજા વખ્તસિંહે પોતાના બંધુ અભયસિંહની આજ્ઞાથી તથા તેની ધમકી, ઉપદેશ તથા લાલચથી ચલિત થઈ પોતાના પિતાના પ્રાણને નાશ કર્યો ન હોત તો કર્નલ ટૉડની પેઠે અમે પણ તેમને રોડોડવીરોના અગ્રેસર કહીને તેમને ઉચ્ચ સન્માન આપી શકત.

૧ આધ્યમિક યુગના સ્થાપના નાછોટા અત્યંત અજ્ઞાન હતા. તેઓ પોતાનું નામ મુઝાં લખી શકતા નહોતા.
૨ “વિષમય સ્તોત્ર” એ “વિસર” નામનું ગ્રંથ છે. આસ્વાડમાં કવિતાઓ બેદ છે. સર અને વિસર. સર એ પ્રસન્નમય કવિતાની સંજ્ઞા છે અને વિસર એ નિંદામય કવિતાનું ઉપનામ છે.

૩ જયપુરના રાજા. અહીં કુલચાળનો અપભ્રંશ કર્મો લખેલ છે.

૪ કામતજા એ કમચક્રજા રાજ્યની પ્રાચીન લખાણ છે. મારવાડના રોડોડને આ ઉપાધિ મળતી હતી.

અધ્યાય ૧૩ માં

વિજયસિંહને રાજ્યાભિષેક-મેરતા નામના સ્થાનમાં રોઠોડસામંતોએ નવીન મહારાજપ્રત્યે દશવિઠું સન્માન-જોધપુરમાં વિજયસિંહનું ગમન-સિંહાસનપરથી બ્રહ્મ થયેલા રામસિંહે જયપુરપતિની સાથે મળીને મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે કરેલી સંત્રિ-આક્રમણકારી સેનાનું એકત્રિત થવું-આક્રમણકારીઓનીવિકૃદ્ધ યુદ્ધસ્થાનેમાટે વિજયસિંહેમારોડ નામનાસ્થાનમાં કરેલોસેનાનો સચય-રામસિંહે સિંહાસન આપી દેવાને માટે વિજયસિંહને કરેલી આજ્ઞા-વિજયસિંહે આપેલા ઉત્તર-યુદ્ધ-વિજયસિંહનો પરાજય-રોઠોડોની અધારોહી સેનાનો નાશ-સેનાની સાથે સામંતોનું નાસી જવું-રણક્ષેત્રમાં વિજયસિંહનું એકલા રહેવું-તેનું નાસી જવું-રામસિંહે દિલ્લાપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-મહારાષ્ટ્રીય સેનાનાયકના ઇવનનો નાશ-હત્યાને માટે આપેલોમહત્તો-અજમેરમાંગમન-મહારાષ્ટ્રીઓએસ્થાપનકરેલી ચોથ પદ્ધતિ-મહારાષ્ટ્રીઓએ છાડી દીધેલો રામસિંહનો પક્ષ-કવિલિખિત પદ્ય-રામસિંહનું મૃત્યુ-તેનું ચરિત્ર-મારવાડમાં ફેલાયેલો અરાજકતા-રોઠોડરાજ પ્રત્યે પોદણના સ્વામીએ ચલાવેલું દુર્વર્તન-સામંતોની સત્તા-પુન કરવાને માટે મારવાડપતિએ કરેલો વિચાર-સામંતોની સમિતિ-ગોર્ધન ખીચી-તેણે રાજન કરેલો ઉપદેશ-રોઠોડપતિએ સામંતોની સાથે કરેલી સ્પષ્ટ સંધિ-પગારદાર વિદેશી સેનાનું વિદાય થવું-રાજ્યચુકવું મૃત્યુ-ચુકવું ભવિષ્યવાણી-મુખ્ય મુખ્ય સામંતોનો કરેલો વધ-મુખસ-સિંહે પોતાના પિતૃહંતાપર વેર લેવાનો કરેલો ઉદ્યોગ-સુભલસિંહનું મૃત્યુ-સામંતોની સત્તાનો અવરોધ-સિંધ દેશમાંથી અમરકોટનું લઇ લેવું-ત્રેવીંડ ગોદવાડ રાજ્યનું કરેલું મહત્ત-મહારાષ્ટ્રીઓની વિકૃદ્ધ મારવાડ અને જયપુર એ ઉભય રાજ્યોએ કરેલો સંપ-નુંગા નામના સ્થાનમાં પરાજય-રોઠોડોએ પુનઃ અજમેરપર સ્થાપન કરેલો અધિકાર-પાટણ અને મેહતામાં ચુદ-અજમેરમાં ગમન-અજમેરના શાસનકર્તાની આત્મહત્યા-વિજયસિંહની ઉપચીદ્ધારા માનસિંહને ઇતક લેવા-તેનાં દુરાચરણથી સામંતોનું ક્રોધિત થવું-તેનો વધ-વિજયસિંહનું મૃત્યુ.

જ્યાં

દિલ્હીના પાદશાહની નિકટ પોતાના અભિષેકના સમાચાર મોકલી દીધા. દિલ્લીશરને આ સમાચાર પ્રાપ્ત થયા પછી તેમણે અભિષેકસભ્યે પોતાની સંપૂર્ણ સંમતિ પ્રકાશિત કરી કેવળ દિલ્લીશરેજ નહિ, પરંતુ રાજસ્થાનના રાજ્યોએ પણ નવીન મરુભૂમિપાતના અભિષેકને માટે અભિનંદનપત્રો મોકલી આપ્યા. મારવાડમાં આવેલા મારોડ નામના સ્થાનમાં

રે વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહને પોતાના પિતાની હત્યાના દંડતરીકે પોતાના રાજ્યની સીમા બહાર કાલકૂટ વિષમય વઘ પરિધાન કરી શોચનીય દશામાં પ્રાણ ત્યાગ કરવા પડ્યા, ત્યારે તેમના પુત્ર વિજયસિંહ વીસ વર્ષની વયે મારવાડના રાજસિંહાસનપર અભિષેકિત થયા. જો કે દિલ્હીના પાદશાહ તે વખતે નામચાત્રનો પાદશાહ હતો, તેની શાસનસકિત સર્વથા હુન્ત થઇ ગઇ હતી અને હિંદુરાજ્યો તથા મુસલમાન નવાઓ પૂર્વવત તેની આધીનતા સ્વીકારતા નહોતા, તથાપિ નવીન મારવાડપતિ વિજયસિંહે પ્રાચીન રીતિઅનુસાર

વિજયસિંહનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. નવીન મહારાજ વિજયસિંહ મેકતામાં જઈ ત્યાં મહાતમ (શોક)નો સમય વ્યતીત થયો ત્યાંસુધી નિવાસ કર્યો. તે સમયે જાકોનેર, કૃષ્ણગઢ અને રૂપનગરના સ્વતંત્ર રાજાઓ પણ પોતાપોતાની સેના લઈ ત્યાં ગયા અને વિજયસિંહને ઉચિત સન્માન આપ્યું. સર્વ સામંતોએ પણ ત્યાં જઈ નવીન મહારાજને સન્માન આપવામાં મુદ્દિ કરી નહિ. આ પ્રકારે વિજયસિંહે સામંતોની તરફથી અર્પણ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું. તેમણે આ શ્રાદ્ધકાર્યમાં પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી ભાટ, ચારણ, આહલણ અને અનાથોને સંતુષ્ટ કર્યો. આથી તેમની કીર્તિનો ઘણો પ્રચાર થયો.

વિજયસિંહ જે સમયે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર અભિષેક થયા, તે સમય અતિ સંકટમય હતો. જો કે રાજાઓએ તથા સામંતોએ તેમના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું, તોપણ અભયસિંહનો પુત્ર રામસિંહ મારવાડના રાજ્યનો મુખ્ય દાવાદારતરિકે રાજકીય રંગભૂમિપર ઉતર્યો. વખતસિંહ માત્ર પોતાનું અસીમ સાહસ, અતુલ સામર્થ્ય, પ્રબળ પરાક્રમ અને રાજનીતિના બળથીજ રામસિંહને નસાડી મૂકીને સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા હતા; પરંતુ વિજયસિંહની વય આ સમયે માત્ર વીસ વર્ષની હતી, તેથી તેઓ રાજદારીક્ષેત્રમાં અને સંભ્રામભૂમિમાં પોતાના પિતાના જેટલું સામર્થ્ય બતાવી શકે એમ નહોતું, તે છતાં પણ વિજયસિંહે સિદ્ધાસનપર અભિષેક થઈ રામસિંહની આશા વ્યર્થ કરી દીધી.

વખતસિંહદ્વારા દેશનિકાલ થઇને રામસિંહ જયપુરમાં રહેવા લાગ્યા. રામસિંહે ધાતું હતું કે બધાં સુધી વખતસિંહ હવેત છે, ત્યાંસુધી મારી આશા કદિપણ ફળીભૂત થનાર નથી; પરંતુ હવે વખતસિંહનું મૃત્યુ થયું હતું તેથી તેને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો અને તે પોતાના પિતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પણ રામસિંહ અને જયપુરના મહારાજ સારી રીતે બાંધી ગયા હતા કે બધારે સર્વ રોડોડોએ વિજયસિંહને તેની વીસ વર્ષની વયમાં પોતાના અધીશ્વરતરિકે સ્વીકાર્યો છે અને રાજસ્થાનના રાજાઓએ પણ તે સંબંધમાં પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરી છે, ત્યારે એક માત્ર જયપુરની સેનાની સહાયથી વિજયસિંહને સિદ્ધાસનથી બદલ કરવો અશક્ય છે. આથી રામસિંહે અન્ય ઉપાયથી પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની એટા કરી. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીઓ ભારતવર્ષમાં અતિ પ્રબળ થઈ ગયા હતા, તેથી તેમણે મહારાષ્ટ્રીય દલની સહાય લીધી અને તે વિજયસિંહની સામે ગયો. રામસિંહના પુરોહિતે જો કે પુષ્કળ મહારાષ્ટ્રીય સેના એકત્રિત કરી હતી, જો કે મહારાષ્ટ્રીઓનું દળ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને મારવાડનો વિશ્વંસ કરવાને માટે આવ્યું હતું, તોપણ પુરુષસિંહ વખતસિંહની અમિતબળશક્તિની સેનાને જોતાજ તેણે પોતાનો અનોરથ પૂર્ણ થવો અશક્ય પારી પીક દેશાંતી હતી; પરંતુ આ વખતે વખતસિંહ નહિ હોવાથી તેને વિજય મળવો અસંભવિત બન્યાનું નહિ. રામસિંહ અને મહારાષ્ટ્રીય નેતાની સાથે શીઘ્ર સંવિગ્ધન થઈ ગયું. મહારાષ્ટ્રીય સેના કોટા શીઘ્ર થઇને જયપુરમાં આવી પહોંચી. આ સમયે રામસિંહ જયપુરમાં રહેતો હતો. સહાયક મહારાષ્ટ્રીઓનું આગમન થતાંની સાથેજ રામસિંહ શીઘ્ર જયપુરની સેના તથા મહારાષ્ટ્રીઓની સેનાસહિત વિજયસિંહને પદબદ્ધ કરવાને માટે આવ્યો.

મહારાષ્ટ્રીય ચોરા મારવાડમાં જતાંની સાથે દેશના સર્વસ્વનો નાશ કરશે તથા અહીંનાં સર્વ સંપત્તિ લૂંટીને લઈ જશે, એ વાત રોડોડોસામંતો તથા સાધારણ પ્રજા સારીરીતે બાંધી ગઈ હતી, તેથી મરુભૂમિના સર્વ રોડોડો નવીન મહારાજનની આગ્રાથી શીઘ્ર મહારાષ્ટ્રીય દરબુદલનું દમન કરવાને માટે તથા રામસિંહની આશા વ્યર્થ કરવાને માટે મેકતાની સપાટ ભૂમિમાં આવી એકત્રિત થવા લાગ્યા. સમગ્ર રોડોડોને આ રણભૂમિમાં એકત્રિત થયેલા જોઇને રોડોડ કવિઓએ તેમની અત્યંત પ્રશંસા કરી. આ વખતે તો ખસકરીને સ્વતંત્ર પાનાવતો પણ મહારાષ્ટ્રીય દરબુદલના દાયમાંથી સ્વદેશની રક્ષા કરવાને માટે આવ્યા હતા. કવિઓએ તેમનો યશ ઉત્તમ પ્રકારે માણ્યો છે.

૧ આ સંધિ " દલથી વા જલપત (પાકા કામળ) " ના નામથી ઓદ્યાય છે. મહારાષ્ટ્રીયદલના સમસ્ત પ્રધાન નેતાઓએ તે પર દસ્તાવેજ કર્યો હતા. તેમનાં નામો નીચે ક્રમજે ઉઃ-જનકાદ સિંખા, મહાદ વાલિયા, ચિત્તલ શુપાગિયા, યોગાસિયા, બદોન, મુલ્લાં ચારમહી અને ફિતોળખાં.

રામસિંહે મહારાષ્ટ્રીય સેનાની સાથે પુષ્કરતીર્થમાં જઈ વિજયસિંહપર કહેવરાવી મોકલ્યુ કે -
 “તમે હમણા ને હમણાજ મરજેતનું સિંહાસન છોડી દો અતે એનો પરિત્યાગ કર્યા વિના તમારા
 છુટકો નથી” મહારાજા વિજયસિંહે પોતાના સર્વ સામતોની સન્મુખ રામસિંહની આજ્ઞાપત્રિકા
 વાંચી આ વચનો સાંભળતાની સાથેજ સમસ્ત રાઠોડસામતો અત્યત ક્રોધિત થઇ ગયા અને
 ‘યુદ્ધ કરો,’ ‘યુદ્ધ કરો,’ એવા ખનિ કરી તેમણે અત્યત તેજગ્વિતાપૂર્વક
 જણાવ્યુ “પેનો આપ્પા? કાણુ છે કે જે રાઠોડોને ભય દર્શાવે છે? હમર વજ્રપાત
 થશે તોપણ અમે અમારી રક્ષા કરીશુ” ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા રાઠોડોએ આ પ્રકારે એકરવર અને
 એકમતથી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય પ્રદર્શિત કર્યો મહારાજા વિજયસિંહે તેજ વખતે રામસિંહપર પધો
 ચિત પ્રત્યુત્તર મોકલી આપ્યો. કનૈલ ટોડ જણાવે છે કે - “યનુસેનાની સખ્યા રાઠોડોની સેના કરતા
 અધિક હતી રાઠોડો કુશાવહોની મેનાથી તો કિંચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ, કારણુ કે તેઓ જાણતા
 હતા કે અમે કુશાવહોને તો સગતાથી પરાસ્ત કરી વડીશુ, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓને જીતવાના સબધમાં
 તેમને પુષ્કળ ચિંતા સેનથી પડી, તોપણ અતે તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓની સાથેના યુદ્ધમાં પોતાનું પ્રયત્ન
 બાકુબળ અને પરાક્રમ દર્શાવવામાં કિંચિત્ પણ મુટિ કરી નહિ”

જે જે શાખાઓ આ યુદ્ધમાં વિદ્યમાન હતી, તેની યથાયોગ્ય પ્રશસા રાઠોડકવિઓએ કરી છે
 આ દારુણ યુદ્ધમાં જે આકસ્મિક ઘટનાઓ ઉપરિચય થઇ જો આ ઉભય ઘટનાઓ ખની ન
 હોત તો આ ભયકર યુદ્ધમાં વિજયસિંહનેજ વિજયનક્ષત્રી પ્રાપ્ત થાત રાઠોડોની એક અશ્વારાહી મેના યનુ
 પક્ષના વ્યૂહને બેદીને પાછી ફરતી હતી આ વખતે તેને યનુની મેના જાણી રાઠોડોએ તેની ઉપર બાણુ તથા
 ગોળાની ટુટી કરી તેનો વિધ્વસ કરી નાખ્યો ૨ આ દુર્ઘટનાનું વર્ણન યથારથાને કરવામાં
 આવ્યુ છે જે વિજયસિંહનું ભાગ્ય મદન હોત તો આવી દુર્ઘટના શામતે બનત? ખીજી દુર્ઘટના
 પણ આજ પ્રકારની હતી સિંધિયા આ વખતે રણુસેત્ર છોડી નાસી જવાને માટે તૈયાર થઇ ગયો હતો,
 પરંતુ રાઠોડો છિન્ન લિન્ન થઇ ગયા તેથી તેને વિજય મળ્યો

કૃષ્ણગઢ અને રૂપનગર આ ઉભય રાજ્યોના રાજાઓ પણ મારવાના રાજ્યશક્તિથી ક્ષિન્ન
 થયા છે, પરંતુ જે ઉભય સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય કરી દિલ્હીના પાદશાહની સાથે સબધ રાખતા
 હતા કૃષ્ણગઢના રાજાએ પોતાના કુટુંબી રૂપનગરના રાજાને પદબ્રજ કરી તે રાજ્ય પોતાના અધિ-
 કારમાં લઇ લીધુ હવે રૂપનગરના મહારાજા સામતસિંહે કા તો વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કે કા તો વૈરાગ્યને
 લીધે રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો અને તેને કૃષ્ણગઢના રાજાએ પોતાના તાબામાં લીધુ સામતસિંહ શ્રી
 વૃદ્ધાવન ધામમાં જઈ આનંદસહિત દરિનામનુ કીર્તન કરી જીવનના શેષ દિવસો વ્યતીત કરવા
 લાગ્યા તેઓ રાજ્યની ચિંતાથી વિમુક્ત થઇ શ્રીભગવાનના ચરણકમલોમાં મન સમર્પણુ કરી પુણ્ય
 પુજ સમય કરવા લાગ્યા પરંતુ રૂપનગરના મહારાજા સામતસિંહના પુત્રે પોતાના પિતાના આ
 વૈરાગ્યભાવથી દુઃખિત થઇ કૃષ્ણગઢપતિના હાથમાંથી પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે
 તેમને વારંવાર ઉત્તેજિત કર્યા સામતસિંહ આ સમયે એટલા બધા વાસનાહીન થઇ ગયા હતા કે
 તેમણે પોતાના પુત્રની વાતપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ એટલુજ નહિ પરંતુ તેને ‘વિષય
 વાસના અનેક પ્રકારના પાપોનું મૂળ છે’ એવો મોઘ આપી રાજ્યપ્રાપ્તિની આશા છોડી દેવાની
 સલાહ આપી પુત્રે પિતાના આ વચનો સાંભળી અત્યત દુઃખિત થઇ કહ્યુ “હે પિતા! આપ
 સ પૂર્ણ વિષયવાસનાઓથી તૃપ્ત થઇ હાલ ચાત થઇ ગયા છો તેથી આપ અને આ પ્રકારની સલાહ
 આપો છો પરંતુ મારે માટે તો રાજ્યશાસન સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છે” પિતાના તરફથી નિરાશ થઇ
 રૂપનગરના ખરા ઉત્તરાધિકારી પોતાના પિતાના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે તેઓ સુસધિની પ્રતીક્ષા
 કરવા લાગ્યા એવામાં રામસિંહ અને વિજયસિંહની વચ્ચે વિવાદાગ્નિ પ્રબલિત થયો તે યુવકે આ સુઝ

૧ મહારાષ્ટ્રીય નેતા જ્યાપ્પા સિંધિયા

૨ સિંધિયાની બજતરી (ખાજરવાહી) સેના ખાજળ આવતી હતી, તે યનુ સેના જાણીને રાઠોડોએ
 પોતાનાજ માથે સોનો નાસ કર્યો હતો

વસરમાં રામસિંહના પક્ષમાં લખી તેના દૂતની સાથે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય મેળવવાને દક્ષિણ તરફ ગમન કર્યું. મહારાષ્ટ્રીય દલના નેતાએ જે પ્રકારે રામસિંહને સહાય કરવાનો સ્વીકાર કર્યો તેજ પ્રકારે તેણે રૂપનગરપતિના સુવરાજને પણ સહાય કરવાની હા પાડી.

જે સમયે મેડતાનાં યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજયસિંહની સેનાએ મહારાષ્ટ્રીઓની સેનાને હિન્નલિન્ન કરી નાખી અને જે સમયે મહારાષ્ટ્રીય સેનાએ પોતાના પ્રાણ બચાવવાને પલાયન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે સમયે મહારાષ્ટ્રીયનેતા જ્યાપ્પાએ ઉક્ત યુવકને બોલાવીને કહ્યું કે-“રામસિંહના ભાગ્યની સાથે આપનું ભાગ્ય પણ જડાયેલું છે; પરન્તુ રામસિંહનું ભાગ્ય અત્યંત મંદ હોય એમ જણાય છે, તે હવે અદિયાંથી નાકા પૂર્વે વાર આપને એમ શું ઉપકાર કરીએ ?” મહારાષ્ટ્રીયનેતાનાં આ વચ્ચેનાં સાંભળી રૂપનગરનો સુવરાજ સર્વથા હતાશ ચર્ધ ગયો. જો કે તે રાજનીતિ અને યુદ્ધવિદ્યામાં અજ્ઞાન હતો તોપણ તે રાજપૂતસ્વભાવ સારી પેઠે જણતો હતો, તેથી જે સમયે મહારાષ્ટ્રીયનેતા યુદ્ધ ભંગ કરવાને માટે ઉદ્બોધ કરી રહ્યા હતા, તે વખતે તેણે પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો એક વિચિત્ર ઉપાય શોધી કઢાડ્યો. તેણે કાશ્યું કે જો આપણે રાડોડોની સેનાને યુદ્ધ કરતી નહિ અટકાવી શકીએ તો આપણને કાઈ પણ પ્રકારની અનુકૂળતા મળશે નહિ. આથી તેણે એક સ્વચ્છતીય અશ્વા-રોહીને અન્યમાર્ગદારા સામાપક્ષની ઠાવણીમાં મોકલી દીધો.

જે સ્થાનપર માઇનાત સાખાના નેતાના હાથનીયેની રાડોડોસેના પ્રથમ પરાક્રમસહિત યુદ્ધ કરી રહી હતી, ત્યાં અતિ શીઘ્રતાથી ઉક્ત અશ્વારોહીએ જઈ પોકાર કરીને કહ્યું કે-“વૃથા યુદ્ધ શામાટે કરો છો ? વિજયસિંહ પેલી બાણીએ રાત્રીઓની ગોળાથી મરણ પામ્યા છે.” ઉક્ત સેનાપતિએ આ અશ્વારોહીને પોતાના પક્ષનો વધુ તેના કહેવાપર વિશ્વાસ મૂકી તપાસ કર્યા વિનાજ યુદ્ધને ભંગ કરી નાખ્યો. વિજયસિંહના મૃત્યુના સમાચાર હાવાનક્ષની પેઠે ચારે તરફ પ્રસરી ગયા. રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસમાં આવા અધવિશ્વાસનાં સદ્ભાવણિ પ્રમાણે છે. ઉક્ત વાત સત્ય છે કે મિથ્યા, તેની કાંઈએ પણ ખોળ કરી નહિ. સર્વ બાણીએ જીવ લઈને ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા. આ સમયે વિજયસિંહે એવું મહાન પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું કે મુગ્ધ થોડી પળ-ચાંજ તેને વિજય મળવાનો સંભવ હતો; પરન્તુ તેમને તેમના તાબાના સર્વ સામંતો યુદ્ધભૂમિ છોડીને ચારે તરફ નાસી જતા જણાયા. મારવાડના મહારાજા વિજયસિંહ એક લાખ સૈનિકોસહિત રાત્રીઓની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા; પરન્તુ આ વખતે તેઓ પોતાના સૈનિકોદારા પરિત્યજિત થવાથી અત્યંત દુઃખી થયા. તેઓ મહા વિપત્તિમાં આવી પડ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓએ સરક્ષતાથી વિજયસિંહની આલિંગન કર્યું. આ વખતે વિજયાસહે અસહાય અવસ્થામાં મારવાડમાંથી નાસીને એક કૃષિકારની સહાયથી પોતાના જીવનની રક્ષા કરી હતી, એ વાત પાંડકો પ્રથમથીજ વાંચી ચૂક્યા છે.^૧

જો રૂપનગરના પદ્મજી રાજના સુવરાજ આ પ્રકારે પોતાની આતુર્યજનકો વિસ્તાર કરી રાડોડોની સેનાને વૃથા ભ્રમમાં ન નાખત તો મહારાષ્ટ્રીયનેતાને અવશ્ય રમુજીમિતો ત્યાજ કરવો પડત અને રામસિંહના જીવનપર અતિમ પડકો પડત; પરન્તુ રૂપનગરના સુવરાજના આતુર્યથી મહારાષ્ટ્રીઓને જયલક્ષ્મી વરી; પણ રાડોડોએ યુદ્ધભૂમિમાંથી નાકા પૂર્વે પરમ વીરતા પ્રકાશિત કરી હતી અને કવિઓએ તેમની વીરતાની પુષ્કળ પ્રસંસા કરી છે.^૨

મહારાષ્ટ્રીઓને છળકપટથી આ યુદ્ધમાં વિજયપ્રાપ્ત થઇ હતી. રાડોડોસેના હિન્નલિન્ન થઇને ચારે તરફ નાસી ગઈ. રામસિંહનો ભાગ્યસર્પ મેધથી યુક્ત થઇ ગયો. એક એક કરતાં અનેક દુર્ગો-પર રામસિંહની વિજયપતાકા ફરકવા લાગી. આ વખતે મહારાષ્ટ્રીય લૂંટારાઓએ તીકની પેઠે મારવાડમાં આવી લૂંટફાટ શરૂ કરી દીધી. અતે મહારાષ્ટ્રીય નેતા જ્યાપ્પા શોચનીય રીતે માર્યો ગયો.^૩

૧ મેનાડના ઇતિહાસમાં આ વાત નહુનવામાં આવી છે. વિજયવિલાસ નામના ત્રયપરથી લખાયેલ છે કે જે નહ કૃષિકારે વિજયસિંહને મહાવિપત્તિના સમયમાં સહાય કરી હતી તેને મહારાજાએ ૫૦૦ વીંધાં જમીન વંશરૂપસને માટે અર્પણ કરી. આ ભૂમિ આજપર્વે તેના વંશજો મોગરે છે.

૨ આ યુદ્ધમાં ચાંચલ સાખાના નેતા વીરસિંહ, રાંસાવત સાખાના નેતા લાલસિંહ અને કૃષાવત સાખાના નેતાએ રાષ્ટ્રી વિરોધ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને પોતાના જીવન સમર્પણ કર્યો હતો.

૩ મેનાડના ઇતિહાસમાં જ્યાપ્પાના વધવિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘વિજયવિલાસ’ નામના અંધ-

મહારાષ્ટ્રીઓએ ગમસિંહને સદાય કરી હતી, તેમા તેમનો ઉદ્દેશ મારવાને લીધે ધનપ્રાપ્તિ કરવી એજ માન હતો જ્યાપ્તાના મગલ પછી મહારાષ્ટ્રીઓએ લય કર મૂર્તિ ધાગણ કરી તેનો બદલો લેવાને પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો તેઓ હવે રામસિંહનું દિત છોડી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા લાગ્યા વાદપિપાદ અને પ્રયત્ન શુદ્ધ થયા પછી જ્યાપ્તાના પ્રાણનાશના દડનરિકે વિજયગિદ્ધે અજમેર એકદમ મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમા સમર્પણ કરી દીધુ અને આગવાડની ખામ બૂમિ તથા મામ નોના અધિકારનીચેની બૂમિની ઉપર ત્રેવાર્ષિક કંગ આપવાને તેઓ રાજ થયા હવે મહારાષ્ટ્રીઓ ગમસિંહનો પક્ષ છોડી અજમેરમા પોતાની અત્યુચ શક્તિ વૃદ્ધિગત કરવાને ચાલ્યા ગયા

અજમેર દેશ મારવાડના રાજમુકુટના ઉજ્જવલ મણિસ્વરૂપ હતો મહારાષ્ટ્રીઓએ જે દિવસે તે મુકુટમાથી એ મણિ છીનવી લીધો, તેજ દિવસથી મારવાડની સ્વનવ્રતા ડગમગી ગઈ મહા તેજસ્વી અજિતસિંહની પ્રાણહત્યાના ફળનરિકે મારવાડ પ્રાય એક સતાબ્દીપર્યંત આ પ્રકારના માહો-માહેના ઝગડા, વિગતીય આક્રમણ તથા અનેક પ્રકારના અત્યાચાર તથા પીડાઓથી અત્યંત કષ્ટ ભોગવતું રહ્યું જે સમયે રૂપનગરના સુવરાજની અતુરાધથી ગોડોડાની મેના મણિબૂમિ છોડીને નાસા ગઈ તે સમયે રોડોડકવિએ મનમા પરમ દુખિત થઈને નિમ્નવિખિત ઉદ્દેશાગ કાઢયા હતા -

માદ ધને દિન આવસી, આપા બાળા દેવ,

લાગા તીનો બુપતિ, માય ખજના મેવ

એનો અર્થ એ છે કે સમસ્ત ધન, રત્ન તથા સુદસામગ્રી છોડીને ત્રણે બુપતિ (વિજયસિંહ બિકાનેરપતિ તથા કૃષ્ણગદપતિ) જ્યાપ્તા ૥ લયથી લયબીત થઈ નાસી ગયા, એ વાત ચિરકાળ-પર્યંત અમારા સ્મરણમા રહેશે

આ વાત અવસ્ય સ્વીકારીજીવ પડશે કે રૂપનગરના સુવરાજની અતુરાધથીજ આ સુદસા મહારાષ્ટ્રીઓને સરવત્રાથી જ્યાપ્રાપ્તિ થઈ હતી રોડોડાની મેના રણબૂમિમાથી નાસી ગઈ તેથી રૂપનગર-પતિનો સુવરાજ આન દિત થઈ ગર્વાન્વિત બની જ્યાપ્તાની નિકટ જઈને બોલ્યો “આપ જુઓ છો કે મેં અહીંઆ ઉભા, રહીને આપના હાથમા સરસવના બીજ વાળ્યા છે (સગસનના બીજને ફલનિષ્પત્તિ ધણા થોડા સમયમા થાય છે) જ્યારે રૂપનગરના સુવરાજે અવકારિક વચ્ચેના કલા, ત્યારે જ્યાપ્તાએ કૃષ્ણગદ પતિના હાથમાથી રૂપનગરનો ઉદ્ધાર કરી ઉક્ત સુવરાજને સિંહાસનારૂઢ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, ત્યારે સુવક બોલ્યો કે, એમ કરવાનું કાષ્ટ પ્રયોજન નથી પ્રથમ અમારા સ્વામી રામસિંહનું દિત સાધી તેમને જોધપુરના સિંહાસનપર અભિષિખ્ત કરો આમ કરશે તો મારી અભિનાયા સરસવત્રાથી સિદ્ધ થશે, પરન્તુ કેટલાક દિવસ પછી જ્યારે જ્યાપ્તા માર્યો ગયો તે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓના શિબિરમા રામસિંહના પક્ષના જેટલા રાજપૂતો હતા, તે સર્વના ઉપર મહારાષ્ટ્રીઓને સદેહ ઉત્પન્ન થયો જ્યાપ્તાનું મૃત્યુ થતાની સાથેજ સમસ્ત રાજપૂતોને પ્રપચી કહી મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું મેવાડના મહારાણાના દૂત રાવત કુબેરસિંહ કે જેઓ વિજયસિંહની સાથે સધિ કરવાને મહારાષ્ટ્રીઓના શિબિરમા ગયા હતા, તેઓ પણ આજ કારણથી માર્યા ગયા તાઉસર-મા જ્યાપ્તાની હસ્તમારણી ઉપર એક સ્મૃતિમંદિર બંધાનામા આજુ કર્નૅવ દોડે જણાવ્યું છે કે આ મંદિરપ્રતિ મહારાષ્ટ્રીય અને રોડોડ એ ઉભય ભત્રીયાના લોકો અત્યંત સન્માન દર્શાવે છે

મહારાષ્ટ્રીઓએ ગોડોડાની માથે સધિ કરીને રામસિંહનો પક્ષ છોડી દીધો રામસિંહના હુલાઈયને પુન આરભ થયો રામસિંહે પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે

પરથી પ્રતીત થાય છે કે જે સમયે જ્યાપ્તાએ રોડોડાનો કિલ્લો ઘેરી લીધો તે સમયે તે લય કર રોગથી પગકાઈ પડ્યો જ્યાપ્તાનો રોગ નિવ્રત કરવાને માટે મહાશય વિજયસિંહે પોતાના પ્રવાન વેદ સૂધમલને મોકરી આ પવાનો નિશ્ચય કરી તેમને બોલાવ્યા વેદે આવતાવેતંજ કહ્યું ‘ મહારાજ ! જે આપ જ્યાપ્તાને વિષ દેવાનું કહેતા હો તે હું આપની આજ્ઞા માનીશ નહિ. ” મહાશયન પ્રયુક્તર આપ્યો ‘ હું એવી આજ્ઞા કરતો નથી આપ યથાશક્તિ તેની ચિકિત્સા કરી તેને રોગ મુક્ત કરો ત્યાર દિવસમા આરામ થતો હોય તો મેં દિવસમા કરો ” ચિકિત્સક જ્યાપ્તાની પાસે ગયા જે કે તેઓ રાજપૂતાના વેદ હતા, તેપણુ તેજુ તેમની દવા લેવામા કાઈ પણ વાધો લીધો નહિ અને તે વેદગી ઔષધિથી તેને આરામ થયું થયો

૧ તાઉસર નાગેર મદેશમા એ નાનુ ગામ છે

ખાવીસ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કર્યું હતું; પરન્તુ મહારાષ્ટ્રીઓએ જ્યારે તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તે અસહાય થઈને વિજયસિંહની કૃપાદષ્ટિનો આશ્રય મેલણ કરવાને તત્પર થયો. વિજયસિંહે મારવાડમાં સાંભરનો જે અંશ છે, તે રામસિંહને આપી દીધો અને જયપુરના મહારાજાએ પણ દયા કરીને પોતાના અધિકારમાં સાંભરનો જે ભાગ હતો તે તેને અર્પણ કર્યો. રામસિંહ આ સાંભરપ્રદેશ પ્રાપ્ત કરી અતિ દીનભાવથી રહેવા લાગ્યો. તે યુવાવસ્થામાં કોપી, તેજસ્વી અને તોફાની હતો, પરન્તુ ભાગ્યપતનની સાથેજ તે અતિ વિનયશીલ અને નમ્ર થઈ ગયો. તેણે સંવત ૧૭૭૩માં જયપુરમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. કર્નલ ટોડે જણાવ્યું છે કે, રામસિંહનું શરીર વીરની પેઠે બળવાન હતું તથા તેની મૃત્તિ સૌમ્ય હતી. તે અપરાધી ઉપર અત્યંત દયા પ્રકાશિત કરતો હતો અને તેની શુદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર હતી. તેમની ખાનસિક શક્તિ અદ્ભુત હતી; પરન્તુ માત્ર પોતાના ઉગ્ર સ્વભાવને લીધેજ તે મરુભૂમિના સામંતોને અત્યંત અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો અને આજ કારણથી તે પદ્મજી યાદને જન્મપર્યંત અનેક કષ્ટો ભોગવતો રહ્યો હતો. રાકોડકવિઓએ વિજયસિંહ કરતાં રામસિંહને વિશેષ સાહસિક અને તેજસ્વી જણાવ્યો છે. કવિઓએ જણાવ્યું છે કે યુગ્ધેજા સાણસેલસિંહ જ્યાં વિજયસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહોતો, ત્યાં રામસિંહે માત્ર થોડા માણસોની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કવિઓએ રામસિંહને પ્રત્યેક બાબતમાં અનિતસિંહની સમાન જણાવ્યો છે. રામસિંહ ઉગ્ર અને તેજસ્વી હોવાથી સમસ્ત મારવાડના સામંતો તેનાથી ભય પામતા હતા. પૂર્વે જેઓ મારવાડના અધિપતિથી ક્રિયિત્વ પણ કરતા નહોતા, તેઓ પણ રામસિંહના અભિપ્રેક પછી અત્યંત શંકાશીલ રહેવા લાગ્યા. રામસિંહના અભિપ્રેક પછી મારવાડમાં ધોર સંકેટોની રાત્રિ છવાઈ ગઈ. રામસિંહેજ કઠોર મહારાષ્ટ્રીઓના દબને મરુસ્ત્રમાં લાવી મારવાડના વિધ્વસનું ખીજરોપણ કર્યું હતું, એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી.

રામસિંહની સમસ્ત આશા નષ્ટ થઈ ગઈ અને તેમણે આવી દીન અવસ્થામાં જયપુરમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. હવે મહારાજા વિજયસિંહ સર્વથા નિર્મિત થઈ સુખપૂર્વક રાજ્યાસન ચલાવવા લાગ્યા. રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેના કરતાં પણ પ્રબલ શત્રુઓ મારવાડનો વિધ્વસ કરી ચારે તરફ ભયંકર અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા. આ શત્રુઓ ખીજા કોષ્ટ નહિ, પરન્તુ મહારાષ્ટ્રીઓ હતા. મહારાષ્ટ્રીઓ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી મારવાડ તથા રાજસ્થાનના ધત્તર સર્વ ભાગોમાંથી ચોથ ઉધરાવી તે દેશનું ધન લૂંટી મહેાન્મત ખની ગયા. તેમણે પુનઃ રાજપૂતોમાં કલહ ઉત્પન્ન કર્યો. ગમે તે પક્ષનું અવલંબન કરી તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેતા હતા. આ વિજ્ઞાતીય અત્યાચારથી મારવાડમાં ચોતરફ ધોર અશાન્તિ પ્રસરી ગઈ. આ અરાજકતા અને અત્યાચારથી કૃષિકારો કૃષિકર્મ મૂકી પોતાના માણસોની રક્ષા કરવાને માટે અરેતરફ નાસી જવા લાગ્યા. મરુસ્ત્રના સર્વ સામંતો આ સમયે મહારાજા વિજયસિંહને અત્યંત દીનબળ અને સાહસરદિત જોઈને પોતપોતાના તાબાના દેશમાં ભીષણ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે વ્યાપારી માસ ઉપર બસણી જકાત લેવા માંડી. વળી તેઓ રથને રથને વ્યાપારી માસ લૂંટી લેવા લાગ્યા. ગાંધ્યમાં વાણિજ્યકાર્ય એકદમ બંધ થઈ ગયું. હુલાંઅવશાત્ વિજયસિંહ એટલા બધા દીનબળ થઈ ગયા હતા કે સામંતો તેમની જરા પણ ધાક માનતા નહોતા. વિજયસિંહનું પ્રહુત્વ તેમના પોતાના મહાવપમાં પણ પ્રભાવીન થઈ ગયું.

મારવાડની ચારે તરફ આવેલા સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યોના સામંતો કરતાં મારવાડના સામંતોની સત્તા, પ્રભુત્વ અને સામર્થ્ય વિશેષ હતું. તેમનાં સામર્થ્ય અને અધિકારનું પ્રધાન કારણ એ હતું કે તેમના પૂર્વજો પોતાના બાહ્યબળથી સર્વ દેશો ઉપર સત્તા જમાવી ગયા હતા. તેમણે માત્ર મહારાજાની કૃપાથી જાગીર મેળવી નહોતી, પરન્તુ તેમણે અનેક પ્રદેશોના નિવાસીઓને પરાસ્ત કરી તેમને નસાડી મૂકી સાં પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી હતી. જયપુરના સામંતો પણ મારવાડના સામંતોના જેટલી સત્તા ધરાવતા નહોતા. મહારાજા અનિતસિંહ જે સમયે સંગીર અવસ્થામાં હતા, તે સમયે સામંતોએ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહી તેમના પક્ષનું મજબૂતારીતે સમર્થન કર્યું હતું. મારવાડના સામંતો અત્યંત સામર્થ્યવાન હતા, તેથી તેઓ વિજયસિંહના શાસનના આરંભકાળમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરતા હતા; પરન્તુ પાછળથી વિજયસિંહે તેમની સત્તા ઉપર ત્રાપ મારવા માંડી.

મહારાષ્ટ્રીઓએ રામસિંહને જે સહાય કરી હતી, તેમા તેમનો ઉદ્દેશ મારવાડને લીધે ધનપ્રાપ્તિ કરવી એજ માન હતો જ્યાપ્તાના મરણ પછી મહારાષ્ટ્રીઓએ લય કર મૂર્તિ ધારણ કરી તેનો બદલો લેવાને પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો તેઓ હવે રામસિંહનું રિત છોડી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા લાગ્યા વાદવિનાશ અને પ્રયત્ન સુદ્ધ થયા પછી જ્યાપ્તાના પ્રાણનાગના દડતરિકે વિજયસિંહે અજમેર એકદમ મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમા સમર્પણ કરી દીધું અને મારવાડની ખાસ ભૂમિ તથા મામતોના અધિકારનીચેની ભૂમિની ઉપર પ્રૌઠાર્થિક કર આપવાને તેઓ રાજ થયા હવે મહારાષ્ટ્રીઓ રામસિંહનો પક્ષ છોડી અજમેરમા પોતાની અતુલ શક્તિ વૃદ્ધિમત કરવાને ચાલ્યા ગયા

અજમેર દેશ મારવાડના રાજસુકુટના ઉચ્ચવન મણિસ્વરૂપ હતો મહારાષ્ટ્રીઓએ જે દિવસે તે સુકુટમાથી એ મણિ છીનવી લીધો, તેજ દિવસથી મારવાડની રનત્રતા કમગમી ગઈ મહા તેજસ્વી અજિતસિંહની પ્રાણહત્યાના ફળતરિકે મારવાડ પ્રાય એક ચતાબ્દીપર્યંત આ પ્રકારના માહો-માહેના અંગા, વિનતીય આક્રમણ તથા અનેક પ્રકારના અત્યાચાર તથા પીડાઓથી અત્યંત કષ્ટ ભોગવતુ રહ્યું જે સમયે રૂપનગરના યુવરાજની અતુરાધથી રાડોડોની મેના રણભૂમિ છોડીને નામા ગઈ તે સમયે રાડોડકવિએ મનમા પરમ દુષ્કિત થઈને નિમ્નલિખિત ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા -

યાદ ધને દિન આવસી, આપા બાળા હેલ,
ભાગા તીનો ભૂપતિ, માય ખજાના મેન

એનો અર્થ એ છે કે સમસ્ત ધન, રત્ન તથા યુદ્ધસામગ્રી છોડીને ત્રણે ભૂપતિ (વિજયસિંહ બ્રિજનરપતિ તથા કૃષ્ણગદપતિ) જ્યાપ્તા ॥ લયથી લયભીત થઈ નાસી ગયા, એ વાત ચિરમાળ-પર્યંત અમારા સ્મરણમા રહેશે

આ વાત અવશ્ય સ્વીકારનીજ પડશે કે રૂપનગરના યુવરાજની અતુરાધથીજ આ યુદ્ધમા મહારાષ્ટ્રીઓને સરનતાથી જયપ્રાપ્તિ થઈ હતી રાડોડોની સેના રણભૂમિમાથી નાસી ગઈ તેથી રૂપનગર પતિનો યુવરાજ જ્ઞાન દિત થઈ ગઈનિવત બની જ્યાપ્તાની નિઃશ જાતને બોલે “આપ જુઓ છો કે મેં અહીં આ ઉભા રહીને આપના હાથમા સરસવના બીજ વાવ્યા છે (સરસવના બીજને રૂપનિષ્પત્તિ ધણા થોડા સમયમા થાય છે) જ્યારે રૂપનગરના યુવરાજે અલકારિક વચનો કહ્યા, ત્યારે જ્યાપ્તાએ કૃષ્ણગદ પતિના હાથમાથી રૂપનગરનો ઉદ્ધાર કરી ઉક્ત યુવરાજને સિંહાસનારૂઢ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, ત્યારે યુવક બોલ્યો કે, એમ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી પ્રથમ અમારા સ્વામી રામસિંહનું હિત સાધી તેમને ભેદપુરના સિંહાસનપર અભિષેક કરો. આમ કરશે તો મારી અભિલાષા સરજતાથી સિદ્ધ થશે પગ્તુ કટલાક દિવસ પછી જ્યારે જ્યાપ્તા માર્યો ગયો તે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓના શિબિરમા રામસિંહના પક્ષના જેટલા રાજપૂતો હતા તે સર્વના ઉપર મહારાષ્ટ્રીઓને સદેહ ઉત્પન્ન થયો જ્યાપ્તાનું મૃત્યુ થતાની સાથેજ સમસ્ત રાજપૂતોને પ્રપચી કહી મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું મેવાડના મહારાજાના દૂત રાવત કુનેરસિંહ કે જેઓ વિજયસિંહની સાથે સંધિ કરવાને મહારાષ્ટ્રીઓના શિબિરમા ગયા હતા, તેઓ પણ આજ કારણથી માર્યો ગયા તાઉસર-મા જ્યાપ્તાની ભસ્મરાશિ ઉપર એક સ્મૃતિમંદિર બાંધવામા આવ્યું કર્નલ ટોડે જણાવ્યું છે કે આ મંદિરપ્રતિ મહારાષ્ટ્રીય અને રાડોડ એ ઉભય જાતિના લોકો અત્યંત સન્માન દર્શાવે છે

મહારાષ્ટ્રીઓએ રાડોડોની સાથે સંધિ કરીને રામસિંહનો પલ છોડી દીધો રામસિંહના દુર્ભાગ્યનો પુન આરભ થયો રામસિંહે પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે

પરથી પ્રતીત થાય છે કે જે સમયે જ્યાપ્તાએ રાડોડોના કિલ્લો લેરી લીધો તે સમયે તે લય કર રોજથી પટકાઈ પડ્યો જ્યાપ્તાનો રોજ નિષ્ઠ કરવાને માટે મહાસભ વિજયસિંહે પોતાના પ્રવાન વેદ રૂપમલ્લને મોકલી આપનારો નિશ્ચય કરી તેમને ધ્યાલવ્યા વેદે અપવાત્વત્વ કહ્યું “ મહારાજ ॥ જે આપ જ્યાપ્તાને વિષ દેવાનું કહેતા હતા તે હું આપની પાસા માનીશ નહિ. ” મહાસભ પ્રસૂતર આપ્યો હું એવી આશા કરતો નથી આપ યથાશક્તિ તેની ચિકિત્સા કરી તેને રોજ મુક્ત કરો ચાર દિવસમા આરામ થતા હોય તો બે દિવસમા કરો ” ચિકિત્સક જ્યાપ્તાની પાસે ગયા એ કે તેઓ સત્પક્ષના વેદ હતા, તેપણુ તેને તેમની દવા લેવામા કાઈ પણ વાધો લીધો નહિ અને તે વેદની આપવિધી તેને આરામ થયું થયો

બાવીસ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ જ્યારે તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તે અસહાય થઇને વિજયસિંહની કૃપાદષ્ટિનો આશ્રય મેલ્યું કરવાને તત્પર થયો. વિજયસિંહે મારવાડમાં સાંભરતો જે અશ છે, તે રામસિંહને આપી દીધો અને જયપુરના મહારાજાએ પણ દયા કરીને પોતાના અધિકારમાં સાંભરતો જે લાગ્યું હતો તે તેને અર્પણ કર્યો. રામસિંહ આ સાંભરપ્રદેશ પ્રાપ્ત કરી અતિ દીનલાવણી રહેવા લાગ્યો. તે યુવાવસ્થામાં ક્રોધી, તેજસ્વી અને તોફાની હતો, પરંતુ લાગ્યપતનની સાથેજ તે અતિ વિનયશીલ અને નમ્ર થઇ ગયો. તેણે સંવત ૧૭૭૩માં જયપુરમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. કર્નલ ટોડે જણાવ્યું છે કે, રામસિંહનું શરીર વીરની જેમ બળવાન હતું તથા તેની મૂર્તિ સૌમ્ય હતી. તે અપરાધી ઉપર અત્યંત દયા પ્રદર્શિત કરતો હતો અને તેની શુદ્ધિ અત્યંત તીક્ષ્ણ હતી. તેમની માનસિક શક્તિ અદ્ભુત હતી; પરંતુ માત્ર પોતાના ઉચ્ચ સ્વભાવને લીધેજ તે મરુભૂમિના સામંતોને અત્યંત અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો અને આજ કારણથી તે પદ્મશ્રદ્ધ થઇને જન્મપર્યંત અનેક કષ્ટો ભોગવતો રહ્યો હતો. રાડોડકવિઓએ વિજયસિંહ કરતાં રામસિંહને વિશેષ સાદસિક અને તેજસ્વી જણાવ્યો છે. કવિઓએ જણાવ્યું છે કે પુષ્કળ માણસોસહિત જ્યાં વિજયસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહોતો, ત્યાં રામસિંહે માત્ર થોડા માણસોની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કવિઓએ રામસિંહને પ્રત્યેક બાબતમાં અનિતસિંહની સમાન જણાવ્યો છે. રામસિંહ ઉમ્ર અને તેજસ્વી હોવાથી સમસ્ત મારવાડના સામંતો તેનાથી ભય પામતા હતા. પૂર્વે જેઓ મારવાડના અભિપતિથી કિંચિત્ પણ કરતા નહોતા, તેઓ પણ રામસિંહના અભિપ્રેક પછી અત્યંત શંકાશીલ રહેવા લાગ્યા. રામસિંહના અભિપ્રેક પછી મારવાડમાં ધોર સંકટોની રાત્રિ છવાઈ ગઈ. રામસિંહેજ કઠોર મહારાષ્ટ્રીઓના દલને મરુક્ષેત્રમાં લાવી મારવાડના વિધ્વંસનું બીજારાખણ કર્યું હતું, એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી.

રામસિંહની સમસ્ત આરા નષ્ટ થઈ ગઈ અને તેમણે આવી દીન અવસ્થામાં જયપુરમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. હવે મહારાજા વિજયસિંહ સર્વથા નિશ્ચિંત થઈ સુખપૂર્વક રાજ્યાસન ચલાવવા લાગ્યા. રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેના કરતાં પણ પ્રબલ શત્રુઓ મારવાડનો વિધ્વંસ કરી આરે તરફ ભયંકર અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા. આ શત્રુઓ બીજા કોઈ નહિ, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓ હતા. મહારાષ્ટ્રીઓ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી મારવાડ તથા રાજસ્થાનના ધતર સર્વ ભાગોમાંથી એથ ઉધરાવી તે દેશનું ધન લૂંટી મહોન્મત બની ગયા. તેમણે પુનઃ રાજપૂતોમાં કલહ ઉત્પન્ન કર્યો. મને તે પક્ષનું અવલંબન કરી તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકતા હતા. આ વિખતીય અત્યાચારથી મારવાડમાં ચોતરફ ધોર અશાન્તિ પ્રસરી ગઈ. આ અશાન્તિ અને અત્યાચારથી કૃષિકારે કૃષિકર્મ મૂકી પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે અરિતરફ નાસી જવા લાગ્યા. મરુક્ષેત્રના સર્વ સામંતો આ સમયે મહારાજા વિજયસિંહને અત્યંત દીનબળ અને સાદસરહિત જેમને પોતાપોતાના તાબાના દેશમાં બીજણ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે વ્યાપારી માત્ર ઉપર બમણી જડાત લેવા માંડી. વળી તેઓ રથને રથને વ્યાપારી માત્ર લૂંટી લેવા લાગ્યા. રાજ્યમાં વાણિજ્યકાર્મ એકદમ બંધ થઈ ગયું. હુણાવ્યવસ્થાત વિજયસિંહ એટલા બધા દીનબળ થઈ ગયા હતા કે સામંતો તેમની જરા પણ ધાક માનતા નહોતા. વિજયસિંહનું પ્રભુત્વ તેમના પોતાના મહાભયમાં પણ પ્રભાવીન થઈ ગયું.

મારવાડની આરે તરફ આવેલાં સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યોના સામંતો કરતાં મારવાડના સામંતોની સત્તા, પ્રભુત્વ અને સામર્થ્ય વિશેષ હતાં. તેમનાં સામર્થ્ય અને અધિકારનું પ્રધાન કારણ એ હતું કે તેમના પૂર્વજો પોતાના બાહુબળથી સર્વ દેશો ઉપર સત્તા જમાવી ગયા હતા. તેમણે માત્ર મહારાજાની કૃપાથી જાગીર મેળવી નહોતી, પરંતુ તેમણે અનેક પ્રદેશોના નિવાસીઓને પરાસ્ત કરી તેમને નસાડી મૂકી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી હતી. જયપુરના સામંતો પણ મારવાડના સામંતોના જેટલી સત્તા ધરાવતા નહોતા. મહારાજા અનિતસિંહ જે સમયે સગીર અવસ્થામાં હતા, તે સમયે સામંતોએ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહી તેમના પક્ષનું મજબૂતારી તે સમર્થન કર્યું હતું. મારવાડના સામંતો અત્યંત સામર્થ્યવાન હતા, તેથી તેઓ વિજયસિંહના શાસનના આરંભકાળમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરતા હતા; પરંતુ પાછળથી વિજયસિંહે તેમની સત્તા ઉપર ત્રાપ મારવા માંડી.

પોઠ્ઠાણ એ અગ્રીમ સાદસિક આપાવત શાખાની મુખ્ય ભૂમિ હતી પોઠ્ઠાણના સામત પુત્રહીન અવસ્થામાં મરણ પામ્યા તેઓ મૃત્યુપૂર્વે મહારાજ અજિતાસહના દ્વિતીય પુત્ર દેવીસિંહને^૧ જોળે લેવાનું પોતાની ઈચ્છા કહી ગયા હતા ગળવાડમાં દત્તકપુત્ર લેવાનો રિવાજ છે, તે અમારા પાદ્રી સારી રીતે જાણે છે પોઠ્ઠાણના સામત મરતી વખતે અજિતાસહના પુત્ર દેવીસિંહને જોળે લેવાનેલા માટે કહી ગયા, તે સંજયે કર્નલ ટૅડે જણાવે છેકે—“અજિતાસિંહને અનેક પુત્રો હોવાથી રાજ્યના માણસને પુત્ર-તરિકે લેવો તે ઠીક, એવી પોઠ્ઠાણના સામતની ઇચ્છા હતી” રાજસ્થાનની ચિરમયનિ રીતિઅનુસાર દત્તકપુત્ર લેતી વખતે બ્યારે મૃત સામતની પાધરી તેના મસ્તકપર મૂકવામાં આવે છે, તે સમયથી તે પોતાના જન્મદાતા પિતાને જુની જાય છે અને જેના સ્થાનપર તે રિયત થાય છે, તેનેજ તે પોતાના પિતાતરીકે માને છે જે દિવસે અજિતાનંદ દેવીસહ પોમ્થાના સામતના દત્તક થયા, તે દિવસથી રાજપુતના સમસ્ત અધિકારથી રહિત થવાને લીધે તેના મનમાં એક વિચિત્ર વાસના ઉત્પન્ન થવા લાગી જે દેવીસિંહને પોમ્થાના સામત દત્તક ન લેત તો તે મારવાડના સિંહાસનપર અધિકૃત થવાને માટે એક મુહૂર્તભર પણ આશા ધારણ કરત નહિ, પરંતુ બ્યારે તે મારવાડના એક મહાબળવાન સામતના પદપર નિયુક્ત થયો અને બ્યારે તેના પૂર્વજો (નવીન પૂર્વજો) મારવાડના રાજની સાથે નિરંતર યુદ્ધ કરતા હતા, એવી વાત તેણે સાંભળી, સારે તે મારવાડના સિંહાસન તરફ આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો તેણે રાજદરબારમાં પોતાના પ્રબળ સામર્થ્યનો વિસ્તાર કરી વિજયસિંહને હસ્તગત કરવાની યોજા કરી કર્નલ ટૅડે અને વિચિત્ર મત પ્રદર્શિત કર્યો છે તેમણે જણાવ્યું છે કે—“જે મારવાડના અધીશ્વર પુત્રહીન અવસ્થામાં પ્રાણુલાયક થે તો સ્વાધીન ઇડર રાજ્યના અધીશ્વરનો પુત્ર મારવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ થવાનો અધિકારી છે ઇડરના મહારાજને જે એકજ પુત્ર હોય તો તે મારવાડ અને ઇડર એ ઉભય રાજ્યોનો ઉપભોગ લેશે જે મારવાડ રાજ્યનો પુત્ર કોઈ પણ પ્રકારે અપરાધી ન હોય, પરંતુ જે તેને કોઈ સામત દત્તકતરીકે ગ્રહણ કરે તો સિંહાસન ઉપર તેનો કોઈ પણ અધિકાર રહેશે નહિ”^૨ બરેબર આ નિયમ અતિ વિચિત્ર છે આપાવતેસા દેવીસિંહ મારવાડના રાજ અને મારવાડના રાજ્ય ઉપર પોતાની સત્તા પ્રબળ રાખવા નો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો અત્રર દેવીસિંહ આહવાના સામત તથા આપાવતશાખાના અન્યાન્ય સામતોને એકત્રિત કરીને મારવાડના રાજ્યમાં અત્રલ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો રાજદરબારમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાને માટે દેવીસિંહ પોતાની શાખાના સામતોની એક પ્રબળ સેના એકત્રિત કરી અને રાજ વિજયસિંહની રક્ષા માટે તેમની અર્ધી સેના ક્ષિપ્રમાં રાખી તથા અર્ધી નગરમાં રાખી આ સમયે મારવાડમાં બ્યારે તરફ અરાજકતા પ્રસરી ગઈ હતી અને પહાડી લોકો પ્રબળ ઉપર પુષ્કળ અત્યાચાર કરતા હતા વળી રાહોડસામતો પણ અત્યંત સ્વેચ્છાચારી થઈ ગયા હતા આ સર્વ મારણથી અત્યંત બચિત યદ મહારાજ વિજયસિંહે પોઠ્ઠાણના સામતની સન્મુખ શોક પ્રદર્શિત કર્યો પોઠ્ઠાણના સામતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો “હે મહારાજ! મારવાડને માટે આપ આટલી બધી ચિંતા શામાટે કરો છો? આપ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે મારવાડનું સિંહાસન મારી તનવારમાંજ છે”

સામતોની તથા વિશેષરીને દેવીસિંહની સત્તા ધબ્બીન વધી ગયેથી જોઇને તથા મારવાડમાં બ્યારે તરફ અરાજકતા પ્રસરી ગયેથી જોઇને, રાજ વિજયસિંહ મનમાં ને મનમાં અત્યંત દુખિત થવા લાગ્યા ઉદ્ધત સ્વભાવના સામતોનું દમન કરવું તથા પોતાની પ્રબળ શક્તિને વિસ્તાર કરવો, એ હવે તેમના મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડ્યા, પરંતુ તેમને પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવાના માધ પણ ઉપાય જડ્યો નહિ પાંદકો અવસ્ય જાણતાજ હશે કે રાજસ્થાનના રાજકુમારોની ધાર્ત્રીઓને પુષ્કળ સન્માન, ભૂમિ તથા દ્રવ્ય અર્પણ કરવામાં આવતું હતું રાજકુમારો તેમને માતાસમાન ગણતા હતા આ ધાર્ત્રીઓના જર્ણથી ઉત્પન્ન થયેના પુત્રોને રાજકુમારો ધાધલાઈ કહેતા હતા આ ધાધલાઈઓ પ્રસંગોપાત રાજ્યમાં ઉચ્ચ અધિકાર અને ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરતા હતા મહારાજ વિજયસિંહ ની ધાર્ત્રીનો એક પુત્ર હતો તેનું નામ જગજી હતું તે વિજયસિંહનો ધાધલાઈ હોવાથી ગળ્યમાં

૧ આ વાત અસત્ય ॥ દેવીસિંહ અજિતાસિંહનો પુત્ર પણ નહોતો અને તેને કોઈએ પોઠ્ઠાણના દત્તક પણ લીધો નહોતો તે પોઠ્ઠાણના કાર્યને પુત્ર હતો

૨ આવા નિયમ મારવાડમાં કદિ પણ નહોતો અને હાલમાં પણ નથી

તેને પુષ્કળ સન્માન મળ્યું હતું. આ જગ્ય અત્યંત ચતુર અને દૂરદર્શી પુરુષ હતા અને તેણે પોતાના ઉપદેશ અને સલાહથી વિજયસિંહને પણ ચતુર અને દૂરદર્શી બનાવી દીધા હતા. વિજયસિંહ જગ્ય ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને તેને પોતાનો હિતેષી માની સંકટના સમયમાં તેનીજ આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરતા હતા. વિજયસિંહે ધીમે ધીમે પોતાની શોચનીય અવસ્થાનો સંપૂર્ણ હેવાલ જગ્યને જણાવી દીધો, જે સાંભળી જગ્યએ તેમને સારીરીતે આશ્વાસન આપ્યું. જગ્યએ બહારથી સામંતોની સાથે મળી જઈ તેમના કાર્યનું સમર્થન કરી યુમરીતે તેમની સત્તાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. જગ્યની યુક્તિ કાષ્ઠપણુ સામંત સમજી શક્યો નહિ. શુદ્ધિમાન જગ્યએ મહારાજ વિજયસિંહના પ્રતાપ અને પ્રયત્નનો વિસ્તાર કરવાને તથા તેની સાથે સાથે સામંતોના સામર્થ્યનો લોપ કરવાને માટે એક નવીન યુક્તિ યોજવા માંડી. રાજસ્થાનમાં જે રીતિ પ્રચલિત નહોતી અને જે સામંતપ્રથાથી સર્વથા વિપરીત હતી, તેજ રીતિદ્વારા પોતાનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવાનો તેમણે ઉદ્ધોગ કર્યો.

જ્યારે શુદ્ધ થતાં નહોતાં, ત્યારે રાજપૂતો અરીજનું સેવન કરી કેવળ આલસ્યમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. રાજા વિજયસિંહના રાજત્વકાળમાં પણ એક સમય એવોજ હતો. જગ્યએ રાજપૂતોને આલસ્યમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા જોઇ સામંતોની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો કે:—“રાજધાનીની રક્ષાને માટે એક પગારદાર સેના નિયુક્ત કરવી જોઈએ. આ સેના સર્વ આજ્ઞાઓનું પાલન કરશે. આમ થશે એટલે આપ આપની ઈચ્છાનુસાર રહી શકશો અને આપની સેનાને વથા કામ કરવું પડશે નહિ.” આજ્ઞા સામંતો આ વાતનો ભેદ સમજી શક્યા નહિ. ચતુર જગ્ય અમારી સત્તાની જગમાં કુદાડાનો પ્રહાર કરવાને તત્પર થયો છે, એ મર્મ સામંતો સમજી શક્યા નહિ. સામંતોએ સરક્ષતાથી જગ્યને ઉપદેશકત પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો. ઉલટું જગ્યને આ પ્રકારે કામ કરતો જોઇ સામંતોએ ધાણું કે એ અમારો હિતેષુ છે અને એ અમારા હિતને માટેજ નવીન સેના તૈયાર કરવાનું કહે છે. જગ્યએ સામંતોને એટલા બધા હસ્તગત કરી લીધા હતા કે તેણે નવીન સેનાનો પગાર પણ તેમની પાસેથી લેવાનો બદોબસત કર્યો. આ રીતે જગ્યએ પોતાની દૃઢ રાજનીતિની જળજોને વિસ્તર કરી સિંહદેશના કેટલાક માણસોને રાખ્યા. મારવાડમાં રાઠોડ લેહિાના શાસનકાળમાં પગારદાર સૈનિકો આજ વખતે પહેલવહેલા રાખવામાં આવ્યા. અમે એમ કહી શકતા નથી કે રાજપૂત રાજ્યો પોતાના સામંતો સિવાય વિદેશી સૈનિકોને રાખતા નહોતા. રાજસ્થાનનાં સર્વ રાજ્યોમાં વિદેશી રાજપૂતોનેજ સેનામાં રાખવામાં આવતા હતા; પરંતુ તેમને કદિ પણ માસિક પગાર આપવામાં આવતો નહોતો. તેમને પગારના બદલામાં જગીર આપવામાં આવતી હતી. જગ્યએ જે નવીન સેના તૈયાર કરી તે સમસ્ત પાપદળ હતી. પાશ્ચિમાત્ય રજુનીતિનું તેને હિતમ શિક્ષણ મળેલું હતું. કર્નલ ટૉડે જણાવ્યું છે કે:—“જે કારણથી મારવાડમાં પગારદાર સેનાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો, તેજ કારણથી ઉદયપુર અને જયપુર એ ઉભય રાજ્યોના અધીશ્વરોએ પણ પગારદાર સેના રાખી હતી. આ પગારદાર સેનાની પ્રજ્ઞાલીને લીધે સમસ્ત રાજસ્થાનમાંથી સામંતપ્રથાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવામાં આવ્યો.”

જગ્યએ જે નવીન સેનાનો પ્રબંધ કર્યો તેમાં રાજપૂતો, સિંધીઓ, આરબો અને શેહિલાઓ નિયુક્ત થયા હતા. આ સેના સામંતોને આધીન ન રહી મારવાડના મહારાજને આધીન રહેવા લાગી. આ સેનાને સર્વ આજ્ઞા પરગારી મહારાજ તરફથીજ દિવાની અમલદારોદ્વારા મળતી હતી. માત્ર થોડાજ દિવસોમાં આ નવીન સેનાનું બળ એટલું વધી પડ્યું કે સામંતો પોતાનાં સામર્થ્ય અને શક્તિનો લોપ થયેલો જોઇ અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા. આથી તેમને નવીન સેનાની સાથે પ્રતિદિન ઝગડા થવા લાગ્યા. કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે:—“જે ઉદ્દેશથી વિજયસિંહના શાસનકાળમાં મારવાડમાં પગારદાર સેના રાખવામાં આવી હતી, તેજ ઉદ્દેશથી મેવાડ, જયપુર અને કોટા આદિ રાજ્યોમાં પણ તે પ્રકારની સેના રાખી હતી. આ ઉદ્દેશ પ્રબલ પ્રતાપશાળી સામંતોનું દમન અને આવશ્યકતા જણાતાં તેનો સર્વથા લોપ કરવાનો હતો; પરંતુ એક માત્ર કોટા સિવાય કોષપણુ રાજપૂતરાજ્યમાં આ પગારદાર સેનાદ્વારા

ઉપરોક્ત ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો નહોતો આ પહાડાના રાજાએ આ સેનાદાર પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર્યો હતો " રાજા વિજયસિંહના ધાઇલાઇએ સાતસે વિદેશીય સૈનિકાને રાખ્યા અને સામતોની પાસેથીજ તેમનો પગાઝ મેળવી તેમને રાજાને આધીન રાખ્યા ધીમે ધીમે તેણે આ સૈનિકાને મિલાતી રક્ષાને માટે નિમુક્ત કરવા માગ્યા તે જતા પણ દંડ મામતો જગ્યુના મનનો ઉદ્દેશ સમજી શક્યા નહિ. મારવાડના મહારાજા વિજયસિંહ આ મેનાની સદાયથી શક્તિવાન થઇ પોતાના ધાઇલાઇ જગ્યુ અને દિવાન કુતેદયદની સાથે સલાહ કરી મરુઝમિમા ચાગે તરફ ફેલાએની ભયજી અગળકતા તથા અત્યાચાર દૂર કરી તેમાં શાંતિની સ્થાપના કરવાને મનજી થયા, પરંતુ તેમનો ખજાનો આ વખતે એટલો બધો ખાલી થઇ ગયો હતો કે શાંતિની સ્થાપના અને પહાડી લોકોનું દમન કરવાને માટે આવશ્યક અર્થ કરવો પણ કદિન થઈ પડ્યો, તથાપિ આ કુસમયમાં વિજયસિંહના દિનને માટે તેમના ધાઇલાઇ જગ્યુએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો જગ્યુની આ વિજયસિંહની ધાત્રી હતી તેથી તેને વખતસિંહની પાસેથી પાચદળર રૂપિયા મળતા હતા જગ્યુએ પોતાની માતા પાસેથી તેનું સચિત કરેલું ધન માગ્યું અને સાથે સાથે તેને એમ પણ જણાવ્યું કે - "એ તું દન્ય નહિ આપે તો હું આત્મધાત કરીશ " આ પ્રકારનો ભય દર્શાવ્યાથી તે માતાએ પોતાના પુત્રના પ્રાણની રક્ષાને અર્થે પચામદળર રૂપિયા આપી દીધા જગ્યુને આ ધન પ્રાપ્ત થવાથી તેણે રાજ્યમાં શાંતિનું સ્થાપન તથા પહાડીઓનું દમન કરવાને માટે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી દુર્ભાગ્યવશાત્ આ સમયે માગવાડમાં અચાને એટલો બધો દુષ્કાળ પડ્યો હતો કે જગ્યુની નવીન સેનાને માટે તે મળવા મુશ્કેલ થઇ પડ્યા તેને અધોની પુષ્કળ જરૂર હતી, પરંતુ તે ન મળવાથી તેને સાતસે સૈનિકાને ગાડીઓપર ચડાવીને નાગોરરાજ્યમાં લઇ જવા પડ્યા હતા અચારોદી સૈનિકાને ગાડીઓપર ચડીને જવું અત્યંત અગ્રિય લાગતું હતું, પરંતુ નીતિજ જગ્યુની આજ્ઞાથી તેમણે તેનાપગ આરૂઢ થઇ નાગોરમુખી જવામાં કાંઈ આનાકાની કરી નહિ જગ્યુ જે સમયે પચારદારસેનાને નાગોરમાં લઇ ગયો તે સમયે સામતોએ તેને તેવું કાણુ પૂછ્યું તેણે તરતજ ઉત્તર આપ્યો કે - " પહાડીઓનું દમન કરવાને માટે આ સેના લઇ જવામાં આવે છે " આ વખતે જગ્યુની ઉપર સામતોને સંપૂર્ણ શંકા હતી, તેથી તેઓ તેના આ ઉત્તર સાંભળી તેને સત્ય માની મૌન થઈ ગયા જગ્યુએ તે સેનાને નાગોરમાં લઇ જઈ તેના કિશોર જે કેટલીક મો તોયો હતી તેને ઉતારી શીઘ્રતાથી પહાડીઓનું દમન કરવાને માટે ગમન કર્યું. અત્યાચારી પહાડીઓ આ સેનાદાર તત્કાલ પરાસ્ત થઇ ગયા તેમને ઉચિત દંડ આપી વિજય થી ગર્વિત બની જગ્યુએ પોતાની સેનાસહિત ચાનગરી નામના સ્થાનપર આક્રમણ કર્યું આ સ્થાનપર આક્રમણ થતાની સાથેજ સામતો સમજી ગયા કે જગ્યુએ આટલા દિવસપર્યંત આતુર્થ-ભજનો ચિત્તાર કરી અમાગે આપમાં ધૂળ નાખી અમારે સર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે નવીન પગાઝાર સેનાની યોજના કરી છે જગ્યુએ ઉકત દુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો કે તરતજ મરુઝમિના સર્વ સામતો પોતાની ભારી વિપત્તિના પૂર્વ લક્ષણ જોઇ ભયભીત થઇ પોતાનું દિત, સત્તા અને સામર્થ્યને પૂર્વવત્ અટક રાખવાને માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તેઓ સર્વ નેધપુર રાજધાનીથી દશ કોસ પૂર્વે બીસ રપુર નામના સ્થાનમાં એકત્રિત થઈ વિજયસિંહની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા

સામતમંડળને એકત્રિત થયેલું જોઇ વિજયસિંહ અત્યંત ભયભીત થયા તેઓ પોતાના મન સાથે બોલ્યા " ધાઇલાઇ જગ્યુએ જે નીતિનું અવગણન કર્યું છે તેથી મારો મનોરથ પૂર્ણ થવાની વાત તો દૂર રહી પરંતુ વિપરીત પરિણામ આવવાના લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે " આવા વિચાર આવતા તેઓ અત્યંત વ્યાકુલ થઇ ગયા અને સામતોનો ક્રોધ શાંત કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા ખીચી જતના એક ગોધર્ન નામનો વિદેશી રાજપૂતવીર પોતાના બાહુબળ, વીરતા અને ભુદ્ધિ-મતાથી સ્વર્ગસ્થ મહારાજા વખતસિંહને પરમ પ્રિય થઇ પડ્યો હતો વખતસિંહ તેના ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા રાખતા હતા મહારાજા વખતસિંહ મૃત્યુ સમયે તે પ્રબળ પરાક્રમી વીરને વિજયસિંહને આધીન રહેવાની આજ્ઞા કરી ગયા હતા તે ભુદ્ધિમાન ગોધર્નને બોલાવીને મહારાજા વિજયસિંહને પૂછ્યું કે -

૧ આ રાજપૂત વિદેશી નહોતો, તે મારવાડનોજ રહીશ હતો

“આ મહાવિપત્તિના સમયમાં હવે આપણે શું કરવું ?” ગોર્ધન સામંતોનો સ્વભાવ સારીરીતે જાણુતો હતો, તેથી તે યથાર્થ રાજપૂતની પેઢે બોલ્યો: “સામંતોના હૃદયમાં કોઈપણ પ્રબલિત કરવો એ કાઠ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી. તેમને પદોચિત માન આપી, ન્યાયપૂર્વક સત્તા આપી તેમની સાથે સહભાવથી રહેવું જોઈએ. આ પ્રકારે રાજ્યશાસન ચલાવવું એજ યથાર્થ રાજનીતિ છે. રાજ્યના બાહુ-સ્વરૂપ સામંતોને અસંતુષ્ટ કરી તેમના ન્યાયપુરસ્કાર સામર્થ્યના લોપ કરવાથી ધોર અનિષ્ટની સંભાવના છે. આપ સેનાને સાથે નહિ લઈ જઈ સામંતોના સમિતિસ્થાનમાં જાઓ અને તેમને મધુર વચ્ચેનાથી સંતુષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરો. જે તેઓ આપના પક્ષમાં રહેશે તો રાજ્યનું કાંઈ પણ અમંગલ થશે નહિ.” ગોર્ધન વિજયસિંહને આ સલાહ આપી મહારાજાને પોતાની સાથે લઈ શીઘ્ર સામંતોની સમિતિમાં ગયો.

પ્રાતઃકાળમાંજ વીરચંદ્ર ગોર્ધન સામંતોની સમિતિમાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે ત્યાં જતાંની સાથેજ કહ્યું: “આપના સ્વામી મહારાજા વિજયસિંહ આપની રાજભક્તિ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી આપને મળવાને આવ્યા છે; માટે આપ સાચા જઈ મહારાજાને યથોચિત સન્માન આપો.” ગોર્ધને વારં-વાર આ પ્રકારે વિનીતભાવથી સામંતોને પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેનું કાંઈ પણ ફળ આવ્યું નહિ. સામંતો વિજયસિંહપ્રત્યે અત્યંત રુદ્ધ થઈ ગયા હતા, તેથી તેઓ મહારાજાને સન્માન આપવાને સામા ગયા નહિ. મહારાજા અંતે એકલા સામંતોની તરફ આવવા લાગ્યા. ગોર્ધન તેમને સર્વ સામંતોના નેતા આદવાપતિના શિબિરમાં લઈ ગયો. તત્કાળ ધતર સર્વ સામંતો પણ તે શિબિરમાં આવીને એકત્રિત થયા. સર્વ એકત્રિત થતાંની સાથેજ મહારાજા વિજયસિંહે સૌથી પ્રથમ એજ પ્રશ્ન કર્યો કે: “સામંતોએ શા કારણથી મારો પરિત્યાગ કર્યો છે ?”

આંપાવત કુળના નેતાએ તત્કાળે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે: “મહારાજા ! અમે અનેક શાખાના છીએ અને અમે ભિન્ન ભિન્ન દેહધારીઓ છીએ તોપણ અમારું મસ્તક એકજ છે. જે અમારું ધીનું મસ્તક હોત તો અવશ્ય તેને અમે આપની સેવામાં અર્પણ કરત.” ત્યાર પછી પુલ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યો. વિજયસિંહનો મનોરથ સિદ્ધ થયો કદિન થઈ પડ્યો. પુલ્કળ ચર્ચા અને વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી મહારાજા વિજયસિંહે બ્યાકુળ થઈ કહ્યું: “શી અવસ્થા કરવાથી સામંતમંડળી પૂર્વવત્ મારા પક્ષનું અવલંબન કરશે ? અને રાજ્યમાં સુશાસન તથા શાંતિસ્થાપન કરવામાં સમર્થ થશે ? તે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે.” રાજાનો આ પ્રશ્ન સાંભળી સામંતોએ ત્રણ પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો:—

(૧) આપના ધાધભાષના તાબામાં જે પગારદાર સેના છે, તેનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર છીનવી લેવાં તથા તેમને સદાને માટે વિદાય આપવી.

(૨) પટ્ટાવહી (જગીરોના પટા) અમને આપવી પડશે.

(૩) કિલ્લાને બદલે નગરમાં રાજકાર્ય કરવાં.

મહારાજા વિજયસિંહે સામંતોના આ ત્રણ પ્રસ્તાવો સાંભળી વિચાર કર્યો કે: “જે હું આ પ્રસ્તાવો માન્ય કરીશ નહિ તો અવશ્ય રાજ્યમાં અંતર્વિધ્વજ શરૂ થશે; કારણ કે સામંતો મહાવિરોધી બની ગયા છે. જે હું આ સમયે વિચારપૂર્વક કાર્ય કરીશ નહિ તો મારવાડનો વિધ્વંસ થઈ જશે, સિંહાસન ડગમગી જશે અને અશાંતિનો સ્ત્રોત પ્રબળવેગથી પ્રવાહિત થશે.” મહારાજાએ સૌથી પહેલો પ્રસ્તાવ માન્ય કર્યો. મહારાજાના ધાધભાષના હાથ નીચેની પગારદાર સેના અત્યંત પ્રબળ થઈ ગઈ હતી, તેથી સામંતો પરમ કોપિત થયા હતા. એટલે તેમણે તે સેનાને શીઘ્ર વિદાય આપવાની આજ્ઞા કરી. પ્રથમ અને તૃતીય પ્રસ્તાવ માન્ય કરતાં મહારાજાએ કિંચિત્ પણ આનાકાની કરી નહિ; પરંતુ દ્વિતીય પ્રસ્તાવથી રાજસત્તા નુત્તં જતી હોવાથી તેઓ પરમ એ દામ્ન્ય જાગીર આપવી અથવા જાગીરદારોપર અધિકાર કરવો, એ રાજનીતિ પ્રથમ સત્તા છે; પરંતુ સામંતો આ સમયે તેજ સત્તાના મૂળમાં ચાલાકાત કરવાને તૈયાર થયા હતા; આથી વિજયસિંહના શોકનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ કોપિત સામંતોને સંતુષ્ટ કરવાનો ધતર ઉપાય નહિ હોવાથી તેમણે તે પ્રસ્તાવનો પણ સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રકારે સર્વ સામંતો પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા કરી પોતાનું પૂર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી

સંતુષ્ટ મનથી પોતપોતાના નિવાસસ્થાનમાં આત્મા ગયા; પરંતુ આપાનવાખાના નેના પોતાની સેના લઈ પૂર્વવત્ વિજયસિંહ અને મહેશ ઉપર મૂર્ખુ અધિકાર ચલાવવાને માટે મારવાડેશ્વરની માથે રાજધાની લેધપુરમાં આવ્યા.

ગોધનની સનાદથી આ પ્રકારે રાજ્યએ કામ કરવાથી કોયિત્ત ગામ તો ઉદનાઈ છોડી શાત થયા આ યદના બન્યા પછી થોડા દિવસમાં મદારાજ વિજયસિંહના ગુરુ આત્માગામ બિમાર પડ્યા વિજયસિંહ પુત્રાના ગુપ્તમાં મધ્યમથેલા ગુરની પાસે ગયા ત્યારે ગુરુએ તેમને જણાવ્યું “મદારાજ” કાંઈ પણ ચિંતા કરો નહિ મારા પ્રાણનો ત્યાગ થશે કે તરતજ આપના સમરન શત્રુઓના નાશ થઈ જશે” ગુરુદેવે પ્રાણલાય કર્યા, ત્યારે મદારાજના ધાધલાઈએ તેમને ઉપરાકત વચનોના લાભાર્થ સમજાવ્યો આ લાભાર્થ માન જગ્યુ અને મદારાજનાજ જણવામાં આવ્યો ધનર કોઈને તેની કિચિત્ પાળ ગદ્ય આવી નહોતી પોતાના ગુરુદેવનો મર્ગવાસ થયો તે માટે મદારાજ પરમ શોક પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા અને તેમણે પોતાના ગુરુપ્રત્યે અચન ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાને માટે સર્વ સામંતોને જણાવ્યું કે “ગુરુદેવની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા ગજધાનીના કિલ્લામાં કરવામાં આવશે” આ આજ્ઞા પ્રચારિત થતાની સાથેજ રાણી અને અતપુરની અન્યાય્ય સ્ત્રીઓ ગુરુદેવપ્રતિ ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાનું બદાવું કરી પુષ્કળ સેના અને અનુચરોને લઈ કિલ્લા તરફ જતી જણાઈ સૈનિકો તથા અનુચરો રાજસ્થાની રક્ષા કરવાના નિમિત્તથી જતા દના વિજયસિંહની આજ્ઞાથી પ્રથમથીજ સામંતોને સંદેશો પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો, તેથી તેઓ પણ રાજગુરુ આત્મારામના શબ્દ પ્રતિ સન્માન દર્શાવવાને માટે કિલ્લામાં આવવા લાગ્યા ગુરુદેવ અત સમયે શી આજ્ઞા ફરમાવી ગયા છે, તે તેઓ કિચિત્ પણ જાણતા નહોતા મદારાજ વિજયસિંહે કિલ્લાની અંદર શામટે પોતાના ગુરની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી, તે પણ તેઓ જાણતા નહોતા, તેથી તેઓ નિર્જન્ય થઈને આવવા લાગ્યા આવા શોકના સમયમાં મારવાડેશ્વર કોઈ પણ પ્રકારની આતુરી-જાળ કિંવા પ્રપચનો વિસ્તાર કરીને સામંતોનું અનિષ્ટ કરશે, એવો કોઈને પણ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ, અને કોઈને તેવો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો દશે તોપણ તે તેને કહેવાની હામ ધરી શક્યો નહિ.

આ વાત તો અમારા પાઠકોને વિદિત હશે કે લેધપુરનો કિલ્લો પર્વત ઉપર હતો અને તેનાપર ચડવાને માટે પર્વત કોતરીને પગથીયા બાનારામાં આવ્યા હતા સામંતોના અમણી દેવીસિંહ અન્યાય્ય સરદારોની સાથે જેવા આ પગથીયાપર ચડના લાગ્યા કે તરતજ તેમને અમ ગતની આશંકા ઉત્પન્ન થઈ તેઓ બોલ્યા “આજે મને કાંઈ સુનકાણું જણાતા નથી” તેમની સાથેના સર્વ સામંતો આશ્ચયન આપી બોલ્યા “આપ મરુજૂમિના સ્તભરૂપ છો, તો પછી એવી હામ કોનામાં છે કે જે આપના તરફ આખ ઉઠાવીને લેઈ શકે?” સામંતોએ ધીમેધીમે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો, પરંતુ બધા સર્વ સામંતો કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા કે તરતજ પાછળનું દ્વાર બંધ થઈ ગયું તત્કાળ સર્વ જણ ભયભીન થઈ એકરૂરથી પોકારી ઉઠ્યા “વિશ્વાસઘાત” “વિશ્વાસઘાત” “થોડી વારમાં આદવાના સામંતે પોતાની કમરમાંથી તનવાર કાઢી રાજસેનાનો સહાર કરવા માંડ્યો, પરંતુ રાજની સેના અધિક હતી સર્વ તામ તો પોતપોતાની સેના લઈને આવ્યા નહોતા મુદ્દમાં કેટલાક સામંતો માર્યા ગયા અને શેર સર્વ ધાધલાઈની સેનાદારા બદી વાન થઈ ગયા બદીવાન થતાજ વીરસામંતો પોતાનું ભવિતવ્ય સારી રીતે સમજી ગયા આ પ્રપચનજાળનો વિસ્તાર કરનાર ધાધલાઈએ વિજયોન્મત બની બદીવાન સામંતોપ્રત્યે સંગર્વ કહ્યું “આપ જીવનનું બલિદાન આપવાને માટે તૈયાર થઈ જાઓ” અસીમ સાદસિક રાજપૂત સામંતો મૃત્યુથી ડરતુ બાલ્યાવસ્થાથીજ શીખેના હોતા નથી, તેથી તેઓ ધાધલાઈના વચનોથી કિચિત્ પણ વિચલિત થયા નહિ તેઓ માન એટલુંજ બોલ્યા કે “અમે રાજપૂત છીએ, અમે રાહોડ છીએ અને રાજવંશનું રક્તજ અમારી નાડીઓમાં વહે છે, માટે અમારી અતિમ પ્રાર્થના એ છે કે અમારે જીવન આ પગારદાર સેનાની બંદુકની ગોળાઓથી નષ્ટ કરશે નહિ અસિદારા અમારા મસ્તક કાપી વીરની જેડે અમારા આત્માને છૂટા કરશે નહિ” ઉક્ત બદીવાન સામંતોની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ

આ આવી હતી કે નહિ તે સંબંધે કાંઈ પણ હિંનેય વિજયવિનાસ અથવા ઉપનંદ્ય થતો

નથી. ધાઇલાઇની આત્માનુસાર આંધાવતકુલાના ત્રણ પ્રધાન નેતા, આહવાના જગતસિંહ,^૧ પોઠણના દેવીસિંહ અને હરસોલાવના સામંત; કુંપાવતના નેતા ચંદ્રસિંહ, ચંદ્રાયણના કેસરીસિંહ, નિમાજના સામંત કુમાર, રાસના સામંત તથા ઉદાવત વીરો; આ પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓનાં જીવન નષ્ટ કરવામાં આવ્યાં. ર દેવીસિંહની અતિમ અવસ્થાનું વૃત્તાંત જેવું હૃદયભેદક છે તેવું રાજપૂતવીરોચિત ગર્વનું પ્રકાશક પણ છે. દેવીસિંહ મહારાજ અજિતસિંહના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયા હતા. (વાસ્તવમાં દેવીસિંહ અજિતસિંહના પુત્ર નહોતા, પરંતુ પોઠણના સામંત મહાસિંહના પુત્ર હતા) તેથી તે રાજ-રક્તધારીને ગોળી અથવા અસિંથી મારવાનું સાહસ કોઇ કરી શક્યું નહિ. અંતે એક મોટા પાત્રમાં વિષમિશ્રિત કચુંગો તેમનાપર મોકલી આપવામાં આવ્યો અને તેમને એવી આત્મા ફરમાવવામાં આવી કે:- “તમારે આ રસ પી પ્રાણ ત્યાગ કરવા પડશે;” પરંતુ દેવીસિંહ આ આત્મા સાંભળતાંની સાથેજ કોધોન્મત સિંહની જેમ બંદીદશામાંથી હુકારે કરીને બોલ્યા: “શું દેવીસિંહ આ માટીના વાસણમાં અરીણનું સેવન કરશે? માફ સુવર્ણનું પાત્ર લાવો, એટલે હું તરતજ આ સર્વ અરીણનું સેવન કરી રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ.” પરંતુ બંદી દેવીસિંહની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવામાં આવી નહિ. આથી તેમણે તરતજ અરીણનું પાત્ર દૂર ફેંકી દીધું અને પાણીની કિંવાલ સાથે પોતાનું મસ્તક અફળાવ્યું. મસ્તક ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ ગયું અને તેમનો પ્રાણરૂપી હંસ શરીરરૂપી પિંજરું છોડીને ચાલ્યો ગયો. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે:- “આ પ્રકારે આત્મહત્યા કર્યા પૂર્વે દેવીસિંહને એક મનુષ્યે પૂછ્યું કે આપની જે તલવારમાં મારવાડનું સિંહાસન છે, તે તલવાર હમણાં ક્યાં છે?” આ વચનો સાંભળી વીર દેવીસિંહે તરતજ ઉત્તર આપ્યો કે:- “હમણાં તે તલવાર પોઠણમાં મારા પુત્ર સખલસિંહની કમરમાં બાંધેલી છે.”

મહારાજ વિજયસિંહે આ પ્રકારે સર્વ ઉદ્ધતસ્વભાવના સામંતનેતાઓના સંહાર કર્યો અને ત્યાર પછી તેઓ નિર્વિખિન્નતાપૂર્વક પોતાની શાસનશક્તિને વિસ્તાર કરી રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાનો ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યા. મહારાજએ જગ્યની સલાહથી જે સામંતવંશોએ પ્રાચીનકાળથી મરુભૂમિને માટે લુહમાં પ્રાણુર્ણય કર્યો હતા, તેમનાજ પ્રતિ આ પ્રકારનું હૃદયભેદક આચરણ કરી પોતાના હૃદયદૌર્બલ્યને પરિચય કરાવ્યો હતો, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી. જો તેઓ પોતાના પિતા-સમાન પ્રભાવશાળી, સાહસિક, નીતિજ અને છુદ્ધિમાન હોત તો આ પ્રકારે કદિ પણ તેઓ સામંતોને મારત નહિ. જો તેઓ ધારત તો કોઇ છત્ર ઉપાયથી તેમનું દમન કરી પોતાની અભિ-લાષા પૂર્ણ કરી શકત. અન્ય પક્ષે જ્યારે એ પણ કહેવું જોઇએ કે જો સામંતો વિજયસિંહને હીન-બલ જોઇને પોતાના રાજ્યમાં અત્યુચ શક્તિને વિસ્તાર કરી, રાજનું સામર્થ્ય ન્યૂન કરી ચોતરફ પોતાની ઇચ્છાનુસાર અત્યાચાર નહિ કરત તો કદિ પણ તેમની આવી શોચનીય અવસ્થા થાત નહિ. જો કે અહીં આ તો વિજયસિંહના ધાઇલાઇ જગ્યજ મરુભૂમિના સ્તંભસ્વરૂપ પ્રધાન પ્રધાન સામં-તોના પ્રાણનાશનું કારણ ગણાઇને નિંદાય છે; તોપણ આપણે બ્યારે વિશેષ વિચાર કરીને જોઇએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે જગ્યએ કેવળ નિત્યાર્થલાવથી માત્ર એક ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવા માટેજ આ પ્રકારની સંહારમૂર્તિ બારણ કરી હતી. વિજયસિંહની સત્તા અને સામર્થ્યને વિસ્તાર થાય, ઉદ્ધત સામંતોના અત્યાચાર દૂર થાય અને રાજ્યમાં પુનઃ શાંતિ સ્થાપન થાય, એટલા માટેજ આ ચાતુર્યજળનો વિસ્તાર કરીને વિજયસિંહના રાજ્યના કંટકસ્વરૂપ સામંતોનાં જીવન સમાપ્ત કરી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. જો સામંતો વિજયસિંહની રાજસત્તાનું પત્ત કરવામાં અગ્રેસર ન થાત અને જો તેઓ રાજ્યમાં અધિક સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન ન કરત તો અવશ્ય જગ્યએ કેરું આ કાર્ય

^૧ અન્ય અજિતસિંહ નામ લખ્યું છે.

૨ મારવાડના મહાદિવાસમાં કોઈ પણ સરદારને વધથયાની વાત લખી નથી. તેમાં માત્ર એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પોઠણના દેવીસિંહ, આસોપના કુંપાવત ચરણસિંહ, રાસના કેસરીસિંહ ઉદાવત અને નિમાજના દોલતસિંહ એ ચાર સરદારોને કદ કરવામાં આવ્યા હતા; કેદ થયા પછી રજ દિવસ બાદ દેવીસિંહ, એક માસ પછી ચરણસિંહ અને ત્રણ વર્ષ પછી કેસરીસિંહ કસાઈદમાંજ મરણ પામ્યા હતા; અને દોલતસિંહને મહારાજ એ મુજા કર્યા હતા, કારણ કે તેઓ ઉત્ત ત્રણ સામંતોના એટલા અપમાન નહોતા.

તીજી આણેખો પાઠ થઈ પત અન્ન ઉપાય નદિ દોવાથી પાદબાહ જગ્યએ માન નિસ્વાર્થ-
ભાવથી આ કાર્ય કર્યું, તેથી તેને પૂર્ણ અપગ્રાથી માનવો યુક્ત નથી રાજકીય ઉદ્દેશ માધ્ય કરવાને
માટે ઇંગ્લાન્ડમાં આમતોના તો શુ પરતુ રાજ્યઓના છાનનો પબુ નાશ કરનામાં આવતો દનો, એવાન
કાંઈ ઇતિહાસગોથી ગ્રમ નથી, પરતુ એટલું તો અગે અવશ્ય કહી શકીએ છીએ કે વિજયસિંહ
એ પોતાના પિતાના સર્વગુણોથી વિશ્વસિંહ હોત તો તેમને કદિ પણ આ ઉપાયથી પોતાનો ઉદ્દેશ
સિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાન નદિ વિજયસિંહ યુદ્ધારથમાં અત્યત દીનબળ થઈ ગયાદતા
અને તેજ દારણથી દેવીસિંહ આદિ સામતો આ પ્રકારે મત્તક ઉપવચને સમર્થ થયા દતા

દેવસિંહે આ પ્રમારે શોખનીય રીતે પ્રાણત્યાગ કર્યા ધણી શીઘ્રનાથી આ સમાચાર પોકર્ણમાં
તેમના પુત્ર સજાસદના કાનપગ પહોંચ્યા મળસિંહ પોતાના પિતાની પેઠે મદાનતેરવી અને વીગ
હતા વિજયસિંહ પ્રથમગ્રનો વિસ્તાર કરીને પિતાના પ્રાણ લીધા છે, એવાન જાણી તેના
શરીરમાંથી કોષાગિતી ચીજગારીઓ નીમળવા માટી તેઓ કિચિત્ પણ વિવચ્ય કર્યા વિના પોકર્ણના
સમસ્ત સામતોને પોતાની સાથે લઈ પોતાના પિતૃદન્તા વિજયસિંહને ઉચિત્ ફળ આપવાને માટે
રદ્ધતિ પાછળ કરીને આઘ્યા મનસિંહે સૌથી પ્રથમ રાજસ્થાનના વાણિજ્યપ્રધાન પાનીનગરને
લૂંટી બાગીને લખીશૂન કરી દીધુ; પરતુ આથી કાઈ તેમનો ઉદ્દેશ સપૂર્ણ થયો નહિ પછી તેઓ
કોધિત થયેના ફસરીની પેઠે લૂંટી નદીની પાગેના પ્રસિદ્ધ વાણિજ્યનગર બીનાડાપર આક્રમણ
કરવાને આઘ્યા, પરતુ અહીં આ પણ તેમનો મનોગથ સિદ્ધ થયો નહિ તેમને વિપરીત ફળ મળ્યુ બી-
લાડા નગરના કોટનું ઉડનપન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા પ્રત્યક્ષિત ગોળાના આપાનથી તેમણે આ
સસારનો ત્યાગ કર્યો બીજે દિવસે તેમની દેદને લૂંટી નદીના તટપર અગ્નિસંસ્કાર કર્યો

વિજયવિલાસ નામના મથપથી જાન થાય છે કે ઉક્ત સામતોના પ્રાણનાશ પછી મારવાડનું
આખ્યક સર્વથા પરિવર્તિત થઈ ગયુ સામતોના અન્ધાય, અત્યાચાર અને સત્તા દૂર થવાની સાથેજ
સરજનાથી અગજકતા નિરૂત્ત થઈ અને પુત્ર વાણિજ્યની રૂઢિ થઈ પ્રગ્વની રકાવરથા ધોમે ધોમે
દૂર થવા લાગી એક રોહાકવિએ આ પ્રસંગવિરે લખ્યું છે કે - " પ્રગ્વ દહે નિભંચનાપૂર્વક
શાંતિ ભાગવશે વાઘબકરીએક એવારે પાણી પીશે " ઉક્ત કવિના આ વચનોપરથી સ્પષ્ટરીતે જાણી
શકાય છે કે સામતોના કટક દૂર થવાથી દહે વિજયસિંહ પોતાની ધમ્જાનુસાર રાજ્યમાં શાંતિસ્થા-
પન કરવાને સમર્થ થયા હતા એ કે ગગ્ગ વિજયસિંહ ઉદ્ધત સામતોના પ્રાણનો સંહાર કરવાથી
સાધારણ સામતોના વિરાગભાજન થયાદતા, પરતુ તેમણે પુત્ર પોતાની પૂર્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી તથા
કેટલાક આનસ્યક યુદ્ધમાં તેમને સાથે રાખી અત્યત અલ્પ સમયમાં તેમના હૃદયમાં રહેથી સ્વાલા-
વિક રાજભક્તિ પુત્ર સતેજ મરી દીધી તેઓ પુત્ર પૂર્વવત્ તેમના પ્રેમપાન થઈ ગયા જ્યારે
વિજયસિંહની વય અત્યત અલ્પ હતી, ત્યારે અસીમ સાહસક સામતવીરોએ તેમનું સામર્થ્ય ધટાડી
પોતાનું પ્રજ્જલ વધારવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરતુ વયની વૃદ્ધિ થતાની સાથે વિજયસિંહનું અચિત્ પણ
અદલાવા લાગ્યું તેમણે પોતાના પિતાની પેઠે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પ્રશસનીય કાર્ય કરવાનો આરભ કરી
દીધો તેમના બગ અને પરાક્રમની પૂર્ણ જ્ઞાતિ પ્રકાશવા લાગી વિજયસિંહે સામતોને નાશ કરી
નિષ્કટક થઈ સામતો અને સૈનિકોની સહાયથી શીઘ્ર મરબૂમિના અત્યાચારી લટારા ખોસા અને
સરાઇ લોકોની સામે આક્રમણ કર્યું આ ઉલ્લય જાતિઓનું દમન કરી તેમણે સહદેશના માન ના-
મના અધીશ્વરોની સાથે પણ મહાસગ્રામ કર્યા વિજયસિંહે આ યુદ્ધમાં સપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કરી
સિધ્દેશના દારવરૂપ વિષ્ણુમાત અમરકોટના કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો આ અમર
કોટ મારવાડના સીમાડાપર આવેલું છે

મારવાડપતિ વિજયસિંહનું લાગ્ય આ સમયે તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઈ ગયુ તેમના બળ અને
પરાક્રમની ઉચ્ચ કીર્તિ ચોતરફ યુજ રહેવા લાગી તેમણે વિજયગર્વથી ઉત્સાહિત થઈ વિજયી સેના
સાથે લઈ બળપૂર્વક મારવાડનો જે અસ જેસનગીર રાજ્યમાં હતો તેને પાછો ખુચવી દીધો વિ-
જયસિંહ કેવળ આટલુંજ કરીને શાંત થયા નહિ તેમણે સમૃદ્ધિશાળી ગોદવાડા રાજ્ય મેવાડેશ્વરના

હાથમાંથી ખુચવી લઇ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. ગોદવાડા એ હાલમાં મરુસ્ત્રની મુખ્યભૂમિ ગણાય છે. આ ગોદવાડા દેશ અતિ મૂલ્યવાન છે. રાડોડગ્નતિ મરુભૂમિમાં આવી તે પૂર્વે મેવાડેશ્વરે મંદોરના અધિપતિની પાસેથી આ દેશ છતી લીધો હતો. ત્યાર પછી પાંચ શતાબ્દીપર્યંત આ ગોદવાડા દેશ મેવાડના અધિકારમાં રહ્યો; પરંતુ મેવાડમાં બ્યારે અંતર્વિગ્રહ ચાલ્યો, ત્યારે મહારાણા પાસેથી વિજયસિંહે એ દેશ છતી લીધો, ત્યારથી આ દેશ મારવાડપતિના અધિકારમાં રહ્યો છે. એની ઉપર મેવાડેશ્વરનો હવે કાંઇ પણ અધિકાર નથી.

વિજયસિંહ પોતાના પિતાનો સ્વર્ગપાત્ર થયા પછી રામસિંહની સાથે યુદ્ધમાં લિપ્ત રહ્યા અને તેમને પરાસ્ત થઇને મહારાષ્ટ્રીઓને અજમેર દેશ તથા ચોથ આપવી પડી. આથી તેઓ એકદમ હતવીય અને લુપ્તતેજ થઇ ગયા. વર્ગી દેવીસિંહ આદિ ઉક્ત સ્વભાવના સામંતોના ઉત્પાતથી તેઓ પોતાની પૂર્ણ સત્તા અશાવવાને સર્વથા અસમર્થ થઇ ગયા; પરંતુ ઉક્ત દેવીસિંહ આદિ સામંતોને પ્રખ્યાતી બંદી કરીને મારી નાખ્યા પછી વિજયસિંહે પુનઃ પોતાના સામંતોની સહાય પ્રાપ્ત કરી અને કેટલાંક યુદ્ધોમાં વિજયસિંહનો આલિંગન દીધું. આ રીતે તેમણે પોતાના લુપ્ત તેજને પુનરુદ્ધાર કરી, પરમ શરવીરતા પ્રકાશિત કરી કેટલાંક વર્ષો સુધી મારવાડનું રાજ્ય સુખશાંતિપૂર્વક ભોગવ્યું. મારવાડનો દુર્દિન જાણે સર્વથા નષ્ટ થઇ ગયેલો જણાયો. જો કે વિજયસિંહે પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરીને પોતાનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કર્યું હતું, તોપણ તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓના કરાસ આસમાંથી અજમેરને પુનઃ પોતાના અધિકારમાં લેવાને સમર્થ થયા નહિ.

મહારાષ્ટ્રમ્ ભોઠો આ સમયે અત્યંત બળવાન થઇ ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ધોર અત્યાચાર, ઉત્પીડન તથા લૂંટફાટ કરીને આર્થક્ષેત્રને સર્વથા નષ્ટબ્રષ્ટ કરી રહ્યા હતા. તેઓ આ સમયે એટલા બધા શક્તશાળી હતા કે તેઓ ભારતના સર્વ રાજ્યોને લખતું કારણ થઇ પડ્યા હતા. સર્વ જણ તેમના પાંખમાંથી પોતાના જનમાલતું રક્ષણ કરવાને અત્યંત બ્યાકુલ થઇ ગયા હતા. ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતપર અધિકાર સ્થાપિત કરી પ્રત્યેક રાજ્યને આધીનતાની જાંજીરમાં પરિબદ્ધ કરી શાસનશાકતહીન મોગલસમ્રાટના સિંહાસનપર આરૂઢ થવાની તેમને કિચિત્ પણ ઇચ્છા નહોતી. કેવળ તરકર બની સંહાર મુર્તિ ધારણ કરી સમસ્ત દેશના દ્રવ્યને લૂંટી લેવું એજ તેમનો હેતુ હતો. મનુષ્યના સર્વસ્વનો નાશ કરી તેઓ લૂટારાનું જ કાર્ય કરતા હતા. સર્વ પ્રકારની અનુક્રેમતા હોવા છતાં પણ તેમણે દિલ્હીના નામમાત્રના પાદશાહના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો નહિ. જો તેઓ અન્ય જાતિઓની પેઠે સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરી સુશાસન ચલાવત તો અવશ્ય તેઓ મહાશક્તિનો સંચય કરી ભારતવર્ષમાં પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધારી દેત. પ્રબલ પ્રતાપશાળી અકબર અને ઔરંગઝેબના સિંહાસનપર આરૂઢ થયેલા મોગલસમ્રાટમાં આ વખતે કોઇ પણ શક્ત નહોતી. તેઓ નામમાત્રના પાદશાહ હતા. બીજી તરફ ભારતના પ્રબલ પ્રતાપશાલી દેશી રાજ્યો પણ દીર્ઘકાળથી ચાલતા આવેલા અંતર્વિગ્રહથી નિર્બળ બની વિદેશી યવનસમ્રાટના મુખમાં વિદલિત થઇ સમસ્ત જ્વતીય શ્રેષ્ઠ ગુણોથી રહિત થઇ ગયા હતા. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીઓમાં કોઇ પણ સુશિક્ષિત અને વીર નેતા ઉત્પન્ન થયો નહોતો, નહિ તો તેઓ સરલતાથી ભારતનો રાજમુકુટ પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરી શકત. વિરોધ કરીને પાછળથી મહારાષ્ટ્રીઓમાં લિપ્તલિપ્ત ચાખાઓ ઉત્પન્ન થવાથી તેમનામાં એકતાનો ભાવ થયો અને તેથી તેમની મહાન શક્તિ વિલકત થઇને તેમને તેમનું અભિવ્યક્તિ ફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ. મહારાષ્ટ્રીઓએ આ સમયે પ્રયજનાપૂર્વક મસ્તક ઉઠાવી રાજસ્થાનના પુનઃ ધોર અત્યાચાર કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો; તેથી હવે સમસ્ત રાજપૂત રાજ્યો તેમનું દમન કરવાને માટે બળીને મસલત ચલાવવા લાગ્યા. યવનસમ્રાટના હસ્તમાંથી જ્વતીય સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે તેમના પૂર્વજો જે પ્રકારે વારંવાર એકત્રિત થઇને મહાયુદ્ધ કરતા હતા, તે પ્રકારે તેઓ એકત્રિત થઇને આર્પરક્ત મારી તથા આર્થધર્મોવલંબી ડાકુદલનું દમન કરવાને માટે પણ ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

આ સમયે જયપુરના રાજસિંહાસનપર મહારાજ પ્રતાપસિંહ વિરાજમાન હતા. પ્રતાપસિંહ તેજસ્વી, અસીમ સાહસિક, પ્રતિભાશાળી અને ઉચ્ચશીલ હતા. તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને પ્રયજનાથી રાજ-

સ્થાનનાં પ્રત્યેક રાજ્યનો નાશ કરવાને ઉદ્ધત થયેલા જોધને સંવત ૧૮૪૩ (ઇ. સ. ૧૭૮૭) માં મારવાડપતિ વિજયસિંહપર એક દૂતદ્વારા કહેવરાવી મોકલ્યું કે-“ મહારાષ્ટ્રીઓ સર્વ પ્રજા ઉપર ઘેર અત્યાચાર કરી રહ્યા છે, માટે તેમનું દમન કરવું એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે અને તેમ કરવાને માટે સર્વ રાજપૂતરાજ્યોએ એકસાથે મળી મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી નિશ્ચિંત થવું ઉચિત છે. મેં સ્વયં યુદ્ધભૂમિમાં જઈ મહારાષ્ટ્રીઓને ઉચિત ફળ આપવાનો વિચાર કર્યો છે; માટે જો આપ હમણાં રાઠોડોની સેનાને સહાયને માટે મોકલી આપશે તો આપણે સરલતાથી આપણા સામાન્ય શત્રુનો ગર્વ દૂર કરી રાજસ્થાનને સર્વથા નિષ્કંટક બનાવી દઈશું.” મહારાજ વિજયસિંહ અત્યંત સંકટ અને અસહાય અવસ્થામાં પડીને મહારાષ્ટ્રીય નેતાની સાથે સંધિ કરી મારવાડના રાજ-યુક્તના ઉચ્ચસ્થ મણિસ્વરૂપ અજમેરને તેને સમર્પણ કરી ચોથ આપવાને માટે સંમત થયા હતા. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીઓને ઉચિત ફળ આપવાનો તથા અજમેરપર પુનઃ આધિકાર સ્થાપિત કરી ચોથમાંથી યુક્ત થવાનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે પરમ પરાક્રમી રાઠોડોને નેતાપતિ સહાય કરવાને તરતજ મોકલી આપી. પૂર્વે જયપુરના મહારાજા ઇશ્વરી-સિંહની સ્ત્રીએ જો કે વિજયસિંહના પિતાનો નાશ કર્યો હતો, જો કે જોતે ઇશ્વરીસિંહ એક વખત વિજયસિંહને બંદી કરીને તેમનું જીવન નષ્ટ કરવાને ઉત્કુન્ન થયો હતો, પરંતુ વિજયસિંહે એ સર્વ વાતો બૂલી રાજપૂતજાતિના સામાન્ય શત્રુનો નાશ કરવાને માટે સેના મોકલી આપી. વિચારના પરમ તેજસ્વી સામંત જવાનદાસ રાઠોડોસેનાના સેનાપતિ હતા. તેઓ શીઘ્ર પોતાની સેનાસહિત જયપુરની સેનાને આવી મળ્યા. તેમનું આગમન થતાંજ તુંગા નામના સ્થાનમાં મહારાષ્ટ્રીઓની સેના સાથે રાજપૂતોની સેનાને લય કરી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. આ યુદ્ધભૂમિમાં જયપુરની સેના કરતાં રાઠોડોની સેના અધિક બલશાળી હતી. મહારાષ્ટ્રીઓની સેનાને વિખ્યાત ફ્રેન્ચ સેનાપતિ ડિવાઇનદારા શિક્ષણ મળ્યું હતું; તે છતાં પણ તે સેના કાષ્ઠપણ પ્રકારે પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકી નહિ. વિખ્યાત વીર જવાનદાસે મહારાષ્ટ્રીય ગોલંદાજદલિપર આક્રમણ કરી તત્કાલ તેનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો. મહારાષ્ટ્રીય નેતા સિંધિઆ રાજપૂત સેનાદારા સર્વથા પરાસ્ત થઈ ગયો અને સર્વ યુદ્ધ સામગ્રી રણભૂમિમાં છોડી જીવ લઈને નાસી ગયો. જીપણ અત્યાચારી સિંધિઆની સેના સન્નિવિત રાજપૂત સેનાદારા પરાસ્ત થઈ. તે સમયે વિજયી રાઠોડેલના નેતા સામંત જવાનદાસે શીઘ્ર મહારાષ્ટ્રીઓના કરાલ ગ્રાસમાંથી અજમેર પાછું છોડાવી લીધું અને ત્યાં મારવાડના મહારાજ વિજય-સિંહની વિજયપતાકા પુનઃ ફરકવા લાગી.

મારવાડના રાજયુક્તના ઉચ્ચસ્થ મણિસ્વરૂપ અજમેરરાજ્ય પુનઃ મારવાડપતિના અધિકારનીએ આણું. મહારાષ્ટ્રીયનેતાની સાથે વિજયસિંહને જે સંધિ થઈ હતી અને તેમણે જે ખંડણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તે બંને તેમણે રદ કર્યાં મહારાજ વિજયસિંહ પુનઃપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. મહારાષ્ટ્રીયદલને સર્વથા પરાસ્ત કરી તેમણે તેની સર્વ શક્તિ છિન્નછિન્ન કરી નાખી. રાઠોડોની સેનાએ ભારતવર્ષમાં ઉચ્ચ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી મારવાડમાં પુનઃ શાંતિની સ્થાપના કરી દીધી.

તુંગાના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રીય નેતા માધોજી સિંધિઆએ સર્વથા પરાસ્ત થઈ પોતાની શેષ સેના-સહિત નાસીને પોતાના કપાળપર ઘેર કબંકની કાલીમા લગાડી; પરંતુ તેનું હૃદય વેર લેવાને માટે એકદમ ઉત્તેજિત થઈ ગયું. દૂતશુદ્ધિ માધોજીએ હિંમત નહિ હારતાં પોતાના તાખાના ફ્રેન્ચ સેના-પતિ ડિવાઇનની સંમતિથી પુનઃ એક નવીન સેના તૈયાર કરી અને તેને પાંચમાત્ર પ્રણાલીથી યુદ્ધશિક્ષણ આપવા માંડ્યું. માધોજી સારીરીતે જાણતા હતા કે જો રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂતોની સેના એકત્રિત થઈને યુદ્ધ કરશે તો મહારાષ્ટ્રીયસેના કાષ્ઠપણ પ્રકારે વિજય પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ; તેથી તે અસીમ સાહસિક રાજપૂતોના જેવી સુચિહિત અશ્વારોહીસેના સંજ્ઞ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે સતત ચાર વર્ષપર્યંત પોતાની નવીન સેનાને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું અને ત્યાર પછી તે તુંગાના યુદ્ધમાં લાગેલા મહાકબંકને દૂર કરવાને માટે રાઠોડપર વેર લેવાને માટે તથા રાજસ્થાન-નો વિશ્વસ કરવાને માટે બહાર પડ્યો. માધોજી અને ડિવાઇન પોતાની પ્રચંડ સેનાસહિત મહો-

દધિની વિરાટ તરંગમાલાની પેઠે પોતાના માર્ગમાં આવતી સર્વ વસ્તુઓનો વિધ્વંસ કરતા મારવાડ તરફ આવ્યા. આવી પ્રવંડ સેના દીર્ઘકાળ પછી કદિ પણ રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત થઇ નહોતી. માધોજીના આગમનના સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ મહારાજા વિજયસિંહે પુનઃ જયપુરના મહારાજાની પાસે પોતાનો દૂત મોકલ્યો અને તેમને કહેવાયી મોકલ્યું કે, આ સમયે જ્યારે સહાય કરવાને માટે આપની સેના મોકલી આપો. જયપુરના મહારાજાએ વિચાર કર્યો કે, મારા કહેવાથી વિજયસિંહે તુંગાના યુદ્ધમાં પોતાની રાઠોડસેના મોકલી આપી હતી, તો આ વખતે અવશ્ય મારે મારી સેના તેમને સહાય કરવાને મોકલી આપવી જોઈએ. જે મહારાષ્ટ્રીઓ પૂર્વવત્ પુનઃ પ્રવળ થઇ જશે તો જયપુરનું પણ પુષ્કળ અહિત થવાનો સંભવ છે; માટે મહારાષ્ટ્રીઓને આ વખતે પણ કાંઈપણ પ્રકારે વ્યર્થમતોરથ કરવા ઉચિત છે. આવો વિચાર કરી જયપુરના મહારાજાએ શીઘ્ર પુષ્કળ સેના મોકલી આપી. સંમિલિત રાજપૂતસેના પૂર્વવત્ એકતાના સૂત્રમાં શોભાયમાન થઇ જયધ્વનિથી રાજસ્થાનને પ્રતિધ્વનિત કરતી શત્રુઓનો સંહાર કરવાને માટે આગળ ચાલવા લાગી; પરંતુ આ સમયે રાજસ્થાનનું ભાગ્ય અત્યંત મંદ થઇ ગયું હતું, તેથી એક અતિ હ્રુશ્વક કારણથી રાઠોડ અને કુશાવહસેનામાં અંધડા ઉપસ્થિત થયો. પાટણ નામના સ્થાનમાં થયેલા યુદ્ધમાં રાઠોડોની સેનાએ મહાવીરતા પ્રદર્શિત કર્યા છતાં પણ મહારાષ્ટ્રીઓની સેનાઅધિક હોવાથી તે અતેપરાસ્ત થઇમઇ. મહારાજાવિજયસિંહ રાજધાનીની અંદરજ હતા. જ્યારે તેમણે જયપુરની સેનાના વિધ્વાસધાતની વાત પરાસ્ત થયેલા સેનાનીઓને મોટેથી સાંભળી, ત્યારેતેઓ અત્યંતરોધાધ્યમાન થયા. અતે તેમણે પુષ્કળ તર્કવિતર્ક કર્યા પછી મહારાષ્ટ્રીઓને પુનઃ રણભૂમિમાં બોલાવી પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંવત ૧૮૪૭ (ઇ. સ. ૧૭૯૧) માં મેડતામાં રાઠોડા અને મહારાષ્ટ્રીઓની વચ્ચે પુનઃ લયકર યુદ્ધ થયું. જે કે રાઠોડોની સેનાએ આ સંગ્રામભૂમિમાં પૂર્વવત્ અકચનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, તથાપિ તેઓ આ વખતે પણ વિજયશક્તી પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. વિજયી મહારાષ્ટ્રીયનેતાએ વિજયસિંહની પાસે દંડતરિકે સાડ લાખ રૂપીઆની માગણી કરી. પરાસ્ત થયેલા વિજયસિંહે કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ શીઘ્ર એટલા રૂપીઆ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો. મારવાડનો ખજાનો આ વખતે સર્વથા ખાલી થઇ ગયો હતો, તેથી સાડલાખ રૂપીઆ એકદમ એકત્રિત કરી આપવા અશક્ય થઈ પડ્યા; પરંતુ કુરાચારી મહારાષ્ટ્રીઓએ સાડલાખ રૂપીઆમાંથી એક પાંચ પણ ઓછી લેવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. અતે તેમણે સમસ્ત ખજાની પુષ્કળ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. આથી પણ જ્યારે એટલી રકમ એકઠી ન થઇ, ત્યારે તેમણે મુખ્ય મુખ્ય સામંતો તથા ખજાનોને અંદોશ કરીને તેમનાં ઘરનો સામાન વેચી દેવા માંડ્યો. વિજયી માધોજીએ કાળસ્વરૂપ ધારણ કરી મારવાડનો વિધ્વંસ કરવાની પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરમાવી દીધી. મારવાડમાં ધેરધેર હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો. એતરફ લયકર રદનધ્વનિ ફેલાઇ રહ્યો. ઓઓના કંકણાદ તથા બાળકોનાં શેદને મારવાડને સાક્ષાત્ નરકકુંડ બનાવી દીધો; પરંતુ કુષ્ટ માધોજીના હૃદયમાં કિચિત્ પણ દયા ઉત્પન્ન થઇ નહિ. તેના સેવકોએ મારવાડની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લીધી.

માધોજી સાધજીએ મારવાડમાં પ્રવેશ કર્યા પૂર્વેજ અજમેરરાજ્યપર પણ પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. જે સમયે ફ્રેન્ચ સેનાપતિ ડિવાઇને અજમેરમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે અજમેરના શાસનકર્તા દુમરાજે વિગતીય સેનાના હાથમાં અજમેર સમર્પણ કરવાનું કસાક પહેરી લેવા કરતાં આત્મહત્યા કરવી વિશેષ ઉચિત માની અરીણનું સેવન કરી પોતાનો પ્રાણ છોડી દીધો. આજ સમયથી અજમેર ચિરકાલને માટે મારવાડથી પૃથક્ થઈ ગયું. સુસંધિ પ્રગટાં મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમાંથી અજમેરસેનાએ અજમેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને આજપર્યંત અજમેરના દુર્ગપર અજમેરની પતાકા ફરતી રહી છે.

મેડતાના રણસેનમાં મહારાષ્ટ્રીઓના તરકરદશકારા વિજયસિંહનો પરાજય થયો, ત્યાર પછી મારવાડના સૌભાગ્યથે ચિરકાલને માટે અસ્તાયજનો આરૂપ લીધો. ધેરરાત્રિએ શીઘ્ર આવી મારવાડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. મારવાડ રમથાનવત્ બની ગયું. નજીગેરવ અને દતવીશ વિજયસિંહ નિર્વાજોન્મુખ દીપકવત્ મંદ તેજથી અરુમિત્ર શાસન ચલાવવા લાગ્યા. ઉત્તરા-

વસ્થામાં તેમણે એક નિઘ કાર્ય કરવા માડ્યું. આથી મારવાડના વિધ્વસન બીજ વવાયું વિજયસિંહ રાજપૂતસ્વભાવસુચક સાહસ તથા શરતાને વિસ્મૃતિના સાગરમાં ડૂબાડીને કદર્પના પ્રિય ઉપાસક બની ગયા. એસવાવજનતિની એક સુદર યુવતીના પ્રેમમાં તેઓ અત્યંત લુબ્ધ થયા. તેઓ હત જ્ઞાન બની પોતાના હાથથી પોતાના રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરવા લાગ્યા. વિજયસિંહ ઉક્ત યુવતીના પ્રેમમાં એટલા બધા લુબ્ધ થઈ ગયા હતા કે તેમણે તેને પટ્ટાણીનું સર્વોચ્ચ પદ આપ્યું. આ યતુરાએ વિજયસિંહને રૂપયોવનના બળથી પોતાના ખરીદ્યો ગુલામની પેઠે વશ કરી નાખ્યા હતા. ૨ કર્ન્ય ટાંડ જણાવે છે કે - “આ યુવતીએ વિજયસિંહ પર એટલો બધો અધિકાર કરી લીધો હતો કે તે તેનું સુખ જોયા વિના વ્યાકુલ બની જતા હતા. તે સ્ત્રી મારવાડપતિને વારંવાર પોતાની પાદુ-કાથી પ્રહાર કરતી હતી, તે છતાં પણ તેઓ પુન તેનું શરણ લેતા હતા. વિજયસિંહ ઉક્ત કામિનીના કાયકૃતમય પ્રેમથી મોહિત થઈ ભાન ભૂલી ગયા હતા અને ઉક્ત સ્ત્રીના પાદુકાપ્રહારથી તેઓ પોતાને કાંઈ પણ અપમાન થયેયુ માનતા નહોતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ તે શશિવદનીની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું પાનન કરવામાં પોતાના જીવનની સાફલ્યતા માનતા હતા. વિજયસિંહની આ પ્રકારની કદર્પસેવા તથા વિલાસિતાથી મારવાડમાં એતરફ ધૈર અરાજકતા પ્રસરી ગઈ.”

ઉક્ત યુવતીએ વિજયસિંહને પોતાનો દાસ બનાવી રાજ્યમાં પોતાની પ્રબળ સત્તાનો વિસ્તાર કરવા માડ્યો. જો કે તે સ્ત્રી વિજયસિંહની તોપણ તેણે વિજયસિંહને જણાવ્યું કે આપના પુત્રને કદિ પણ સિંહાસન પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. હું એક પુત્ર બોલે લલ્લસ અને તેજ આપના ઉત્તરાધિકારીતરિકે અહીં આ રહેશે. વિજયસિંહે તેના આ પ્રસ્તાવમાં કાંઈ પણ વાધો લીધો નહિ. તેમણે આ પ્રસ્તાવ કબૂલ કરી મારવાડના ભાવી નાશનું બીજ રાખ્યું. મારવાડની ચિરપ્રચલિત રીતિના મૂળમ વિજયસિંહે ભયકર શત્રુધાત કયો આ ભાવી ઘટના પૂર્વે પાટકોએ મારવાડના રાજવંશની વશ વધી જાણવી આવશ્યક છે, એમ ધારી અને તે અન્ને સાદર કરીએ છીએ.

પશુવૃત્તિના દાસ વિજયસિંહે ઉક્ત દુષ્ટ સ્ત્રીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે માનસિંહ નામના એક યુવકને દત્તક લીધો. આ માનસિંહ ગુમાનસિંહનો પુત્ર હતો. વિજયસિંહે તેને મારવાડનો ઉત્તરાધિકારી બનાવી તે મતલબનો દહેશ સમસ્ત મારવાડમાં પીટાવી દીધો. વળી તેમણે સમસ્ત મારવાડના સામ તો ને બોલાવ્યા અને તેમને માનસિંહને પોતાના ભાવી સ્વામીતરિકે નજરાણુ આપવાની આજ્ઞા કરી. રાજની આ આજ્ઞા સાલળી સામ તોએ અત્યંત કોપિત થઈ કહ્યું “અને દાસીના પુત્રને અમારા ભાવી સ્વામીતરિકે કદિ પણ સન્માન આપીશું નહિ.” તોપણ વિજયસિંહે તેથી કિંમિત પણ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ. તેમણે માનસિંહને શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરી પોતાના પુત્રને સર્વથા સિંહાસનથી વચિત કર્યો. ઉક્ત યુવતીની કામના પૂર્ણ થવાથી તેણે પ્રસન્ન થઈ પોતાના દત્તક કુમાર માનસિંહને ગલોરના કિલ્લામાં વિદ્યા ભણવા માટે મોકલી આપ્યો. હવે શેરસિંહ નામના સામ તે માનસિંહને પ્રથમ દત્તકરૂપે ગ્રહણ કર્યો હતો, તેથી તેણે આ વખતે તેને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો, પરંતુ ઉક્ત યુવતીએ પુન તેને પોતાની પાસે બોલાવી પોતાના સેરકાના હાથમાં તેની રક્ષાનો ભાર સોંપી દીધો. મારવાડના ભાવી અધીશ્વર માનસિંહનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન થવા લાગ્યું હત. જ્ઞાન વિજયસિંહ આ વખતે ઉક્ત યુવતીના હાથમાં કાપના પુતળાની પેઠે નાચતો હતો. તે સુંદરી પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યમાં પોતાની સત્તા ચલાવવા માડી, તેથી સમસ્ત સામ તો રાજ ઉપર અત્યંત રજ થયા અને તેઓ પોતાની રક્ષા અર્થે માલકોસની નામના સ્થાનના એકત્રિત થયા.

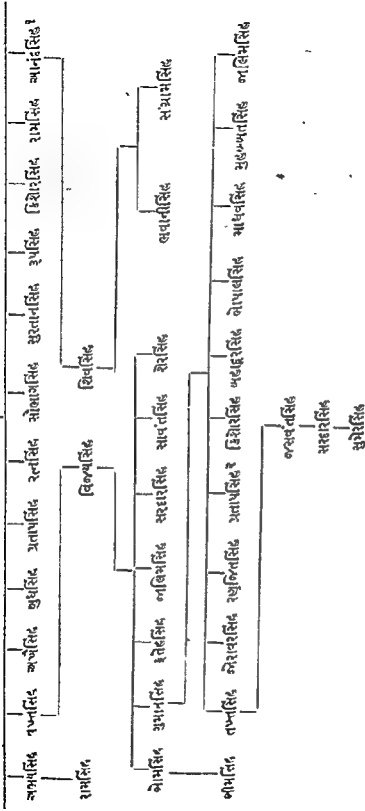
સામ તોએ વિચાર કર્યો કે વિજયસિંહે એક સાધારણ સ્ત્રીના પ્રેમમાં ફસાઈને જે પ્રકારનું વર્તન કરવા માડ્યું છે, તેથી મારવાડનું પવિત્ર સિંહાસન કલકિત થશે અને સિંહાસનપરથી પદભટ્ક કર્યો.

૧ આ આ એસવાવ જનતિની નહિ, પરંતુ જનજનિની હતી.

૨ આ સર્વ કલકો અસત્ય છે. આ સ્ત્રીની ધર્મનિષ્ઠા અને ઉદારતાની પ્રશંસા આજપર્યંત થાય છે. તેણે મારવાડમાં વેશ્યવધનને અતિ પુષ્ટ કર્યો હતો. તેના બધાનેલા સારા સારા મદિરા, મહાલયો, બાગો, દારૂ વગેરે તમારો અધાપિ નેપથ્યમાં વિદ્યમાન છે. તેનું નામ ગુલાબચંદ હઈ.

* જુઓ સામી બાણ.

અનિતસિદ્ધ

વિના કોઇપણ પ્રકારે રાજ્યનુ મગવ થનાર નથી આવો વિચાર કરી તેમણે વિજયસિંહના પચમ^૧ પુત્ર બોમસિંહના યુવાન પુત્ર બીમસિંહને સિંહાસનારૂઢ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એકત્રિત થયેલા અસંગ્રહ સામતોએ શુભરીતે આવો નિશ્ચય કરી તેને પરિપૂર્ણ કરવાનો ઉદ્દેશ કરવા માગ્યો આ વત બ્યારે વિજયસિંહના જાણવામા આવી, ત્યારે તે શીઘ્ર પૂર્વવત સામતોના મુકામે ગયો અને તેમને દસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તે તેમને મધુર વચનથી સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એનામા સામતોએ શુભરીતે એક પત્ર લખી તે રાસના સામત ઉપર મોકલી આપ્યો તે સમયે તે સામત મહારાજની પાસે રહેતા હતા. તેમણે તરત ઉક્ત મુદ્દરીની પાસે જઈને કહ્યું કે. “ મહારાજ મામતોની પાસે ગયા છે અને તેમણે આપને પણ ત્યાં શીઘ્ર બોલાવ્યા છે અગરશક સેના તૈયાર છે, માટે આપ શીઘ્રતાથી આવો ” તે યુવની ઉક્ત સામતના આ વચનોપર વિશ્વાસ રાખી મહાલય-માથી બહાર નીકળી કે તરતજ પાછળથી એક મનુષ્યે સચા ચતાની સાથેજ તેના શરીરના એ દુકડા કરી નાખ્યા પછી ઉક્ત સામત મારવાડનું સર્વસ્વ નાશ કરનાર સ્ત્રીની સમસ્ત સપત્તિ લૂટી લઈ વિજયસિંહના પચમપુત્ર બોમસિંહના યુવાન પુત્ર બીમસિંહને લઈ સેનાસહિત નાગોરના માર્ગમા આવેલા પોતાના શિબિરમા ગયો. જે રાસના સામત બીમસિંહને ઉક્ત શિબિરમા નહિ લઈ જતા સર્વ એકત્રિત થયેના સામતોની પાસે લઈ જત તો સામતો અવસ્ય વિજયસિંહને તત્તજ પદબ્રહ્મ કરીને બીમસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરત જે દિવસે સર્વ સામતોના સાબળવામા આવ્યું કે રાસના સામત પદરાણીનો વધ કરીને બીમસિંહને લઈ આવ્યા છે, તેજ દિવસે વિજયસિંહને પણ એ સમાચાર મળ્યા અને તેઓ અત્યંત શીઘ્રતાથી બીમસિંહની નિકટ આવ્યા.

વિજયસિંહ સામતોના મુકામ છોડી બીમસિંહના શિબિરમા ગયા કે તરતજ તેમની પ્રપચ્છળ સર્વથા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. તેમણે બીમસિંહને વચીભૂત કરવાને માટે તેને સોજત અને મિવાનાના પ્રદેશ સમર્પણ કર્યા અને તેને મિષ્ટ વચનોથી સંગ્રહ કરીને સિવાનાના કિલ્લામા મોકલી દીધો. બીમસિંહને જે કે આ વખતે મારવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નહિ, તોપણ તેણે ઉક્ત ઉભય પ્રદેશો મળવાથી પ્રસન્ન થઈ સિવાના જવામા કાર્ધ પણ આનાકાની કરી નહિ ચતુર વિજયસિંહે આ પ્રકારે બીમસિંહને સંગ્રહ કરીને તેને પોતાની પાસેથી દૂર કાઢ્યો અને પોતાના પુત્ર જયિમ સદને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જલિમસિંહજ મારવાડના સિંહાસનના પચમ^૨ ઉત્તરાધિકારી હતા વિજયસિંહે માનસિંહને દત્તકપુત્રતરિકે મઢણ કર્યો હતો અને જલિમસિંહને ઉત્તરાધિકારથી વચિત કર્યો હતો, આથી જલિમસિંહ અત્યંત અસંગ્રહ થયો હતો. વિજયસિંહે તેને દસ્તગત કરવાને માટે તરતજ તેને ગોદવાડનો સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશ સમર્પણ કરી દીધો અને તેને ત્યાં મોકલી દીધો તેમણે તેને નિદાય કરતી વખતે શુભરીતે એમ પણ કહ્યું કે તમે શીઘ્ર બીમસિંહપર આક્રમણ કરી તેને મારવાડમાથી કાઢી મૂકો.

જલિમસિંહ ગોદવાડ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી અતિ સંગ્રહ થઈ શીઘ્ર ત્યાં ચાલ્યા ગયા અને પોતાના પિતાની આજ્ઞા માન્ય કરવાને માટે પોતાના જનીજ બીમસિંહ ઉપર સેનાસહિત આક્રમણ કર્યું બીમસિંહ પૂર્વથીજ વિજયસિંહની શુભ આજ્ઞા જાણી ગયા હતા, તેથી તેઓ પોતાની સેના સંજ્ઞ કરી યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈનેજ ઉભા હતા જનિમસિંહે આક્રમણ કરતાની સાથેજ ઉભયપક્ષો વચ્ચે મહાપુલાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો જનિમસિંહની સેના પ્રગ્ન હતી, તેથી બીમસિંહે અતે પરાસ્ત થઈ પોકણના સામતનો આશ્રય મઢણ કર્યો, પગ્નુ તે સ્થાનમા રહેલુ અસકય જાણી તેને સવ-મીરમા નાસી ગયા.

જે સમયે જનિમસિંહની સાથે બીમસિંહને યુદ્ધ ચાલતું હતું, જે સમયે મરબૂમિના મમસ્ત સામતોએ વિદ્રોહી બની અરાજકતા પ્રચારી દીધી હતી અને જે સમયે પુત્ર પોદાદિગણોએ અતિર્વિગ્રહ મા નિમ થઈ રાઠોડોના રાજવશને કવક લગાડ્યું હતું તે સમયે ૨૩૧૧૧ સુધી મારવાડનું સિંહાસન

૧ ન્નલ યોડે બોમસિંહને વિજયસિંહના પચમપુત્ર ગણ્યા છે પણ તે સાચું નથી બોમસિંહ વિજય સિંહના પ્રથમ પુત્ર હતા વિશેષ ખાત્રી આ ગ્રંથના પાન ૧૬૩ ઉપરની વચ્ચેથી એવાથી થયે

૨ એકત્રીસ વર્ષ નહિ પરંતુ એકાદાસીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હઈ તેમનો જન્મ સવત ૧૭૮૮ મા થયો

ભોગવી મહારાજા વિજયસિંહે પોતાની પ્રાણપ્રિયા બોસવાવ યુવતીના શોકમાં સંવત ૧૮૫૦ના આખાઢ માસમાં પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો !

વિજયસિંહના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં અમને એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમણે યુવાવસ્થામાં ને પ્રમાણે પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમની હિતરાવસ્થા ધૈર કલંકથી પૂર્ણ હતી. જ્યારે તેઓ પાટણ અને મેડતાના યુદ્ધમાં જાતે જામને મહારાષ્ટ્રીઓની સામે યુદ્ધ કરત તો તે ક્ષેત્રમાં રાહોડોનો કદિ પણ પરાજય થાત નહિ અને જયપુરની સેના કૃતપ્રતા પંજુ દર્શાવી શકત નહિ. રાજા જ્યારે આકર્ય અને ભોગવિધાસને આધીન થાય તો પ્રગ્નની કેવી કુદૃશ થાય છે, તેનું જ્યેષ્ઠ પ્રમાણ વિજયસિંહ વૃદ્ધાવસ્થામાં એક કુલટા સ્ત્રીના મોહમાં પડીને દર્શાવી ગયા છે. સારાંશ, મારવાડનો સૈન્યસમૂહ વિજયસિંહના શાસનકાળથીજ સર્વથા અસ્ત થયો.

હતી અને તેઓ ૧૦ વર્ષની વયે સિંહાસનપર બેઠા હતા.

૧ આ અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં ઘણા મોટાભાગે કરવામાં આવ્યો છે. મહારાજા વિજયસિંહ ઉપર એવાં કલંક અરિપિત કરવામાં આવ્યાં છે કે જે સર્વથા અસત્ય છે. મહારાજા વિજયસિંહનો સત્ય ઇતિહાસ પ્રાપ્ત નહિ થવાથી લેખકને ઘણી કષ્ટતાઓ કરવી પડી છે. તેજ પ્રમાણે મહારાજા અભિમનિંદનો ઇતિહાસ પણ તેમને ચલાયકીતે જ્ઞાત નહોતો, તેથીજ તેમણે પાકણના ઠાંકોર દેવીસિંહને મહારાજાના પુત્ર જાણાવ્યા છે. વળી તેમણે મહારાજા વિજયસિંહના પુરોનાં નામ પણ ચલાયકીતે લખ્યાં નથી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર ભોમસિંહજ હતા. તેઓ જ્યારે મસ્યુ પાગ્યા ત્યારે તેમના પુત્ર ભોમસિંહને મહારાજાજે યુવરાજ પદપર અભિષિંકત કર્યો. ભલિમસિંહને યુવરાજ બનવાના કાંઈપણ અધિકાર નહોતો. અવશ્ય તેની માતા ઉદયપુરની હતી, તેપણુ સિરોહીયાઓ પોતાની રાજકુમારીના મતથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને રાજસિંહાસન મળે એવી શરત કરાવતા હતા તે કદિ પણ પાળવામાં આવી નથી. રાણાજીને રાજ કરવાને મારે તે એક નામ-ગાત્રની શરત હતી. વાસ્તવમાં ભોમસિંહ, સુભાગસિંહ અને કૃતેહસિંહ એ ત્રણેના કરતા ભલિમસિંહ નાનો હતો. આ કારણથી મહારાજા વિજયસિંહે તેને કદિપણુ યુવરાજ કર્યો નહોતો. ભોમસિંહને યુવરાજના પદપર અભિષેક કર્યા પછી તેનો કુરવભાવ અને આપદસ્વભાવતેનો દ્વેષ લેખકને મહારાજાજે પોતાના પિતૃવિહીન પૌત્ર માનસિંહને સુભાગરાયના કરકમળમાં સોંપ્યો અને તેને સુસરીતે જાણેરમાં મોકલી દીધો; કાશ્યુ કે ભોમસિંહ આપસ્ત-જનને જીવંત રહેવા દેશે નહિ, એવો તેમને ડર હતો. ભોમસિંહ સુભાગરાયપર પણ દ્વેષ કરતો હતો અને તે પાકણના ઠાંકોર સવામિસિંહની સિખમણી પ્રમાણે ચાલતો હતો. સવામિસિંહને મતાપૂર્વથી વિજયસિંહની સાથે વૈર હતું અને તેના પિતામહ દેવીસિંહે ને પ્રકારે ઉપદ્રવ કર્યો હતો તે પ્રકારે તે પણ ઉપદ્રવ કરવા ઇચ્છતો હતો. તેણે મારવાડના કેટલાક સામંતોને ઉછેરીને ભોમસિંહના સહાયક અને વિજયસિંહના વિરોધી બનાવી મૂક્યા હતા. આજ-જાણેદામાં સુભાગરાય પણ મારી ગઈ હતી અને એ ભોમસિંહને પણ બેધપુરમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સર્વ દુષ્કાંત મહારાજા વિજયસિંહના ચલ ઇતિહાસમાં ઉપજળ્ય થાય છે.

અધ્યાય ૧૪ મો

લીમસિંહનો મારવાડના સિંહાસનપર અધિકાર-તેના પ્રતિપક્ષી જલિમસિંહનીનિરાશા-લીમસિંહે માનસિંહ સિવાય મારવાડના સિંહાસનપર દાવો કરનાર સર્વ જણોને કરેલો વધ-ઝાલોરપર કરેલું આક્રમણ-આઘ પદાર્થો મેળવવાને માટે બંધ કિલ્લામાંની સેનાતું બહાર જવું-કુમાર માનસિંહનું તેનાપરનું નેતૃત્વ-માનસિંહ બંદીવાન થવાની સલાવના-આહ્વાનના સામંતોએ માનસિંહનો કરેલો ઉદ્ધાર-રાજા લીમસિંહના આચરણથી સામંતોને થયેલો અસંતોષ-સામંતોએ મારવાડનો કરેલો પરિત્યાગ-નીમાજપર કરેલું આક્રમણ-તાબે થવાની અણીપર આવેલું ઝાલોર-રાજા લીમસિંહનું આક્રમક મૃત્યુ-માનસિંહે સિંહાસનપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-પોઝણના સામત સવાઈસિંહનો વિદ્રોહ-ચોપાસની નામના સ્થાનમાં સ્થાયેલી પ્રખ્યાતજા-રાજા લીમસિંહનીરાણીનેગર્ભે એવી જનશ્રુતિનો પ્રચાર-રાજા માનસિંહની સાથે કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થા-લીમસિંહેની રાણીને થયેલી પુત્રપ્રાપ્તિ-નવીન રાજકુમારને પોઝણમાં મોકલવો અને તેના જન્મની વાત શ્રુત રાખવી-નવીન રાજકુમારનું નામ ધોઈલસિંહ રાખવું-પૂર્વે કરેલી વ્યવસ્થાનુસાર વર્તન કરવાને રાજા માનસિંહની આગળ સામંતોએ રજુ કરેલી દરખાસ્ત-લીમસિંહની રાણીનું ધોઈલસિંહને અભયસિંહની પાસે મોકલવું-સવાઈસિંહે પુનઃ એલો શ્રુત પ્રખ્યાત-સવાઈસિંહે અંબર અને મેવાડના અધીશરોની સાથે માનસિંહનો કલહ પ્રદીપ્ત કરવો-ધોઈલસિંહને લઇને તેનું જયપુરમાં જવું-તેને મારવાડના અધીશરતરિકે જાહેર કરવો-ધોઈલસિંહના પક્ષમાં અધિકતર રાઠોડસામંતોનું લગવું-બિકાનેરના અધિપતિએ ધોઈલસિંહના પક્ષનું કરેલું સમર્થન-રણક્ષેત્રમાં સેનાને ખોલાવવી-હોદકરની નીચતા-તેણે કરેલો માનસિંહના પક્ષનો પરિત્યાગ-ચુદારેલ-સામંતોએ માનસિંહના પક્ષનો કરેલો ત્યાગ-માનસિંહે આત્મહત્યા કરવાનો કરેલો પ્રયાસ-રાજા માનસિંહનું પલાયન-માનસિંહનું જયપુરમાં જવું-તેણે પોતાની રક્ષાની કરેલી તૈયારી-સમસ્ત કુટુંબીજનો ઉપર માનસિંહનો સંદેહ-તેમને કિલ્લાની રક્ષા કરવા માટે નિયુક્ત કરવાની તેણે પાડેલી ના-તેના સહાયકોનું શુરસે થઇ શત્રુપક્ષને મળી જવું અને જયપુરપર ઘેરો નાખવો-અવરોધકારોપર પડેલું કટુ-મીરખાંના આચરણથી આક્રમણકારોમાં થયેલું અનેક્ય-તેમનું મારવાડમાંથી પલાયન-જયપુરના સેનાપતિએ તેમનું કરેલું અતુકરણ-ચુદ-જયપુરની સેનાનો વિધ્વંસ કરી નગરપર ઘાતોલો ઘેરો-જયપુરના મહારાજાનું વિપત્તિ બોળે અત્યંત હાયલીત થવું-તેણે જયપુરપરથી ઉઘાવી લીધેલો ઘેરો-જયપુરમાં નિર્વિધ્નતાપૂર્વક જવાને માટે તેમણે ૨૦૦૦૦૦ રૂપિયા આપવાની કરેલી કમૂલત-જયપુરની સેનાએ જયપુરનું જે દ્રવ્ય લૂંટી લીધું હતું તેપર રાઠોડોએ પુનઃ સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-અમીરખાંનું રાજા માનસિંહના તાબામાં નિયુક્ત થવું તથા ૨૨ રાઠોડસામંતોની આગે જયપુરમાં જવું

સમયે મહારાજા વિજયગિદનું મૃત્યુ થયું તે સમયે તેમના પૌત્ર લીમસિંહ દત્તનિકાન ચઢ જન્મમીરમાં રહેતા હતા તેઓ વિજયગિદનના મૃત્યુ ૧૧ સપ્તાહાર સાલણી પોતાના મેરડોને લઈ બાપીસ કનાકમાં જયપુરમાં આવીને દાખલ થયા અને તેમણે તત્કાળ સિદ્ધાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો વિજયગિદના વચના પુત્ર જનિમસિંહ કે જે શાસ્ત્રોક્ત ગીતમારાડના સિદ્ધાસનના અધિકારી હતા તેઓ પણ પોતાના પિતાના મૃત્યુના સપ્તાહાર સાલણી રાજધાની તરફ આવવાને નીકળ્યા તેમણે મેઘ

નામના સ્થાનમાં આવી શુભદિન અને શુભ મુહૂર્તમાં પાટનગરમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમ સ્વપ્નમાં પણ એવા વિચાર આવ્યો નહોતો કે ચતુર ભીમસિંહ આટલા શીઘ્ર નેસલમીરથી રાજધાનીમાં આવી પહોંચશે. તેઓ શુભ મુહૂર્ત બેઘ રાજધાનીની નિકટ ગયા કે તોરણદ્વારમાંજ તેમણે દારપાલ તથા પ્રમળજોતે મુખેથી સાંભળ્યું કે ભીમસિંહે પોતાના મસ્તકપર મારવાડનો રાજમુકુટ ધારણ કર્યો છે. જલિમસિંહની સર્વ આરા એકદમ નષ્ટ થઇ ગઇ. તેમને હવે પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપન કરવાની કિંચિત્ પણ આશા રહી નહિ. જલિમસિંહ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ ભીમસિંહે એક બળવાન સેના મોકલી તેમને પકડી લાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી. સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરન્તુ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી કદિન જાણી જલિમસિંહ શીઘ્ર નગરનાં તોરણદ્વાર આગળથી જીવ લઇને નાહા. જો મારવાડના સામંતો તેમને સહાય કરત અને જો પ્રજા તેમને મરુભૂમિના અધિકારીતરિકે સ્વીકારત તો તેઓ કદી પણ આ રીતે પીક ફર્યોત નહિ; પરન્તુ તેઓ અવશ્ય પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે રણક્ષેત્રમાં પોતાનું બળ પ્રકાશિત કરત. જલિમસિંહ બેઘપુર છોડી બિલાડા મુધી એકદમ નાસી ગયા; પરન્તુ ભીમસિંહની સેનાએ તેમને ત્યાં આગળ પકડી પાડ્યા અને તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમને સંપૂર્ણરીતે પરાસ્ત કરી દીધા. પરાસ્ત થયેલા જલિમસિંહ ઉક્ત સ્થાન છોડી જીવ લઇને નાહા અને ઉદયપુરના મહારાણાને શરણે ગયા. મેવાડના મહારાણા પણ આ સમયે હીનબળ થઇ ગયેલા હતા; મેવાડમાં ચોતરફ અશાંતિનું સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું હતું, તેથી તેમણે પણ પોતાના બાણેજ જલિમસિંહનું ન્યાયયુક્ત હિત સાધવાને માટે સિસોદીઆ સેનાને મારવાડમાં મોકલી નહિ. તેમણે જલિમસિંહને આજીવિકાને માટે પોતાના દેશનું એક વિશાળ પ્રાણું અર્પણ કર્યું. જલિમસિંહ એક મહાન પંડિત અને વિદ્યાપુરુષ હતા. તેઓ એક સમર્થ કવિ અને ઇતિહાસવેત્તા હતા. તેઓ ઉક્ત જાગીરી પ્રાપ્ત કરી માધ્યશાસ્ત્રની ઉન્નતિ કરવામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા; પરન્તુ તેઓ દાર્શનિકાનુષંગીત જીવ્યા નહિ. તેમણે પોતાના હાથવતી પોતાની એક નસ કાપી હતી અને તેથી અધિક રુધિર વહી જવાથી યુવાવસ્થામાંજ તેઓ આ સંસાર છોડીને આત્મા ગયા હતા.

મહારાજ ભીમસિંહે મારવાડના સિંહાસનપર બેસતાંની સાથેજ દુષ્ટ ઔરંગઝેબની પેઠે બચકર સંહારમૂર્તિ ધારણ કરીને રાઠોડરાજવંશમાં પૂર્વે કદિ પણ ન અનેહું એવું નિર્દેશીય કાર્ય કરવા માંડ્યું. જાણે ઔરંગઝેબના પ્રેતામાએજ ભીમસિંહના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેવું સ્વપ્ન તેણે ધારણ કર્યું. જે પ્રકારે ઔરંગઝેબે ભારતવર્ષમાં નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવાને માટે પોતાના જન્મદાતાને બંદીવાન કરીને પોતાના સમાધાતાઓની હત્યા કરી હતી, તે પ્રકારે ભીમસિંહે પણ મારવાડનું સિંહાસન નિર્વિદ્યતાથી ભોગવવાને માટે તે સ્વેચ્છ સમ્રાટનું અનુકરણ કરીને પવિત્ર રાઠોડવંશને કલંકિત કરવામાં કિંચિત્ પણ વિવર્જ્ય કર્યો નહોતો. મારવાડના સિંહાસનના યથાર્થ અધિકારી જલિમસિંહને નસાડી મૂક્યા પછી તેણે વિચાર કર્યો કે જ્યાંમુધી મારા ઠાકાઓ જીવંત છે, ત્યાંમુધી હું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવી શકીશ નહિ. આવો વિચાર કરી તે હૃદયબેદક નિર્દયતાભરેલાં કાર્યો કરી પોતાનો માર્ગ સ્વચ્છ કરવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. વિજયસિંહે જે સમયે પ્રાણત્યાગ કર્યો, તે સમયે તેમના સાત પુત્રોમાંથી કેવળ જલિમસિંહ, શેરસિંહ અને સરદારસિંહજ જીવિત હતા. ક્રોધસિંહ, સામંતસિંહ, ભોમસિંહનો પિતા ભીમસિંહ તથા ગુમાનસિંહ તો વિજયસિંહની પૂર્વેજ મરણ પામ્યા હતા. જલિમસિંહને નસાડી મૂક્યા પછી ભીમસિંહને જણ્યું કે સરદારસિંહ અને મને દત્તક લેનાર શેરસિંહજ મારા માર્ગમાં કંટકસ્વરૂપ છે. આથી તેણે પહેલાં પોતાના કાકા સરદારસિંહના પ્રાણનો નાશ કરીને પોતાની પિશાચયુત્તિનો પરિચય કરાવ્યો અને ત્યાર પછી જે શેરસિંહે તેને દત્તકતરિકે લીધા હતા, તેના તેણે વધ કર્યો. ભીમસિંહે સમસ્ત માધ્યમમના અને સંગાધના

૧ જલિમસિંહનું વર્તાવ પાકેએ મેવાડના ઇતિહાસમાં વાંચ્યું હતો. આ વાત પાકેના સ્મરણમાં દરો કે કનૈયા દોડના શુરુ થતે જ્ઞાનવર્ધન આ જલિમસિંહના સિમ્બ હતા. જ્ઞાનવર્ધે એમની પાસેથીજ સગરયાનના સમસ્ત વસ્તુવાપોચ વિધેયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સબધને તત્કાલ જાણ આપી નગરપાલિકાના ઔરંગઝેબનું અનુકરણ કરી પોતાના પાતકપિતા શેરસિદના બન્ને ડોળા કદાવી નાખ્યા પોતાના દત્તકપુત્રદારા આવે ભયકર હઠ પ્રાપ્ત થવાથી શેરસિદે અત્યંત દુઃખિત થઈ દિવાની સાથે પોતાનું મસ્તક પટકથુ આ આધાનથી તેના પ્રાણ નીકળી ગયા પિશાચટ્ટિના બીમસિદે આ પ્રકારે પોતાના બે કાકાને મારી અતે વિચાર કર્યો કે હજી મામતમિદનો પુત્ર યુરમિદ અને ગુમાનસિદનો પુત્ર માનમિદ જીવત છે, માટે તેમનો નિકાન કરવો જોઈએ વિજયસિદે માનમિદને મારવાડનો લાડી ગંજ નિયુક્ત કર્યો હતો અને તેને ગુતાબરાયે દત્તકપુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો હતો યુરસિદ પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી અત્યંત લોકપ્રિય થયો હતો અને તે બીમમિદના બેથ બહુનો પુત્ર હતો, તેથી રાજમિદામનપર લેાથી પહેલો તેનો અધિકાર પડેાચતો હતો આ કારણથી પાપાત્મા બીમસિદે તેનો મદાર કરવામા કિચિત્ વિવબ કર્યો નહિ

રાકોડરાજકુલકનક બીમસિદ પાપકથુપિત ઔરંગઝેબની પેઠે આ પ્રકારની ભયકર હત્યા કરી રાજસિદામન બોગવવા લાગ્યો, પરંતુ હજી માનસિદ વિદ્યમાન હતા યુવક માનમિદ આ સમયે જાતોરના અબેઘ કિંનામા હતા તેથી બીમસિદે તેનો સુગમતાથી નાશ થઈ શકે એમ નથી, એમ ધારી શીઘ્ર પોતાની મેનાસદિત જઈ તે કિંનાપર ઘેરા ધાલ્યો મારવાડમા જાતોરનો કિંચો મળજી અને અબેઘ હતો યનુઓ તેનાપરસ રચતાથા અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકતા નહોતા બીમસિદે તે કિંનાપર ઘેરા ધાલ્યો, પરંતુ તેનો મનોરથ પૂર્ણ થઈ શક્યો નહિ મારવાડના સામતોના મોટા લાગની સેના તથા રાજની પગારદાર સેનાએ મળીને કેટલાક મદિનાસુધી તે કિંનાને હસ્તગત કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેને સફળતા મળી નહિ બીમસિદ જાણી ગયો કે આ કિંનાપર અધિકાર કરવો એ કાંઈ સહજ કાર્ય નથી, તેથી તે સેનાનાયકને તે કાર્ય સોંપી પોતાના પાટનગરમા આવ્યો આવ્યો સેનાનાયક દીર્ઘકાળપર્થત તે કિંનાપર ઘેરા ધાલ્યો પડી રહ્યો, તેના સૈનિકો સતત છૂટાછાપા કિંચાની ચોતરફ પડી રહ્યા, પરંતુ કાંઈ ફળનિર્ભાષિત થઈ નહિ કુમાર માનસિદની પાસે પણ અધિક સૈનિકો કેવા અધિક સામતો નહોતા કે તેની સહાયથી તે કિંચાની બહાર નીકળી બીમસિદની સામે યુદ્ધ કરી સિદાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકે આ કારણથી પોતાની રક્ષા કરવી એનેજ તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય માન્યુ આ પ્રકારે કેટલાક માસ વ્યતીત થઈ ગયા હવે માનસિદના માણસોની બોજનસામગ્રી ખૂટી પડી, તેથી કિંનામા ગોધાઈ રહેલું અશક્ય થઈ પડ્યું બ્યારે બીમસિદે જેમણે કે અધિક સેના હોવા છતાં પણ જાતોરના કિંનામા પ્રવેશ કરવો અશક્ય છે, ત્યારે તેણે દીર્ઘકાળસુધી ઘેરા ચાલુ રાખી કિંનાની અંદરના માણસોને જૂને મારવાની યુક્તિ કરી, પરંતુ તેની સેના દીર્ઘકાળપર્થત ઉલ્લોમ કરીને અમિત થઈ ગઈ હતી, તેથી માનસિદ પોતાના સૈનિકોને લઈ કિંનામાથી બહાર નીજી આવસપાસની મરબૂમી લૂગીને ખાદ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા બીમસિદની સેના તેમની પ્રત્યક્ષ અતિ રોજી થઈ નહિ બ્યારે બ્યારે જોરાઈ ખૂટતી લારે લારે માનસિદ પોતાની સેનાસહિત ગુમરીતે કિંનાની બહાર નીકળતા અને ખાદ્ય પદાર્થો લૂગી લાવતા આ પ્રમાણે તેમણે અનેકવાર કર્યું, પરંતુ વારવાર આ રીતે મગવાથી એકવાર માનસિદનું જીવન ભારે સકટમા આવી પડ્યું હતું માનસિદ આ વખતે અગાઉની માફક પાની નામનું વાણિજ્યપ્રધાન નગર લૂટવાને પોતાની સેનાસહિત બહાર નીકળ્યા તેઓ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને પાછા ફરતા હતા તે વખતે બીમસિદની સેનાએ એકાએક તેમનાપર આક્રમણ કર્યું માનસિદ બાહ્યા રચાથીજ કિંનામા ગેના હતા તેથી સર્વ રાજપૂતોની પેઠે પૂર્ણ સાદસ અને સૈાર્ય તેમનામા હતું તેપણુ યુદ્ધ કરવાની પ્રણીત તથા સકટમાથી પોતાનો બચાવ પ્રરાની યુક્તિ તેમના જાણુનામા નહોતી જે સમયે બીમસિદની સેનાએ માનસિદપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે માનસિદ અશ્વપર આરૂઢ થયેના નહોતા આથી યનુસેના તેમને પગવાને તૈયાર થઈ ગઈ માનસિદને યનુસેનાના પગમા ફસારેના જોઈ તેમની સાથેના સામતોએ ચતુરાઈથી તેમને લાય પકડી તેમને અશ્વારૂઢ કર્યા અને તીવ્રતાથી ઘેડાને તાકી મૂકી તેમના પ્રાણની રક્ષા કરી આ રીતે માનસિદ નિર્વિનતાથી જાતોરના કિંનામા પ્રવેશ કરી ગયા, એટલે બીમસિદની સેનાને પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો.

રાજસ્થાનના કોઇ રાજ્યમાં જ્યારે સિંદસનને માટે જે રાજકુમારો વચ્ચે વિવ્રદ ઉપરિચિત થતો, ત્યારે સામંતો જે ભિન્ન પક્ષોમાં વહેંચાઈ જતા હતા અને આ પ્રસંગે મારવાડના સામંતોએ પણ તેમજ ક્યું; અર્થાત્ કેટલાક સામંતોએ ભીમસિંહના પક્ષનું અપવંનન કર્યું અને કેટલાકે માનસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું. ભીમસિંહને અધિક પ્રજા, સાદસિક અને પરાક્રમી જોઈ ધણી સામંતો તેનો પક્ષ ઊઠી માનસિંહના પક્ષમાં જઈ લાગ્યા હતા. જે સામંતો ભીમસિંહના પક્ષમાં ગયા હતા, તેઓ સિંદસનને માટે જે જાણને વિવ્રદ કરતા જોઇ, પોતાને મુદ્દાધિ પ્રાપ્ત થઈ જેમ જાણી અધિક સામર્થ્યનો સંચય કરી રાજ ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવનાર બન્યા. તેમને નિરંતર માત્ર એજ ધમ્મા રહેતી હતી કે ભીમસિંહ અમારી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરે અને આ પ્રસંગે તેને અમારી સલાહની આચરવડતા વિશેષ હોવાથી અમારી માગણી પૂરી કરવામાં ખતપૂર્વક વળગે. રહે તો સારું; પરંતુ રાજ ભીમસિંહે સામંતોને અધિકાર વધારવાને કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ, તે તેમને પોતાના હાથનીએ પેચાતા લીધેલા યુવાઓની જે રાજ્યો દેશે. આથી સામંતો તેનાપર અધિક અપ્રસન્ન થવા લાગ્યા. રામસિંહની જેઠ ભીમસિંહ પણ સામંતાપ્રત્યે ઉદ્વેગપ્રભેદનું અને અસ્થિર વર્તન કરતો હતો. જે સામંતોને તેણે જાણેરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે રોક્યા હતા, તેઓ વર્ષ ઉપર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા છતાં પણ માનસિંહને જાણવાન બનાવી રાક્યા નહિ, ત્યારે તેણે કોપિત થઈને આજ્ઞા કરી કે:- "જે સામંતો જાણેરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવા માટે રોકાયેલા છે, તેઓ પીરપુરુષ નથી, તેઓ અશ્વપર સ્વારી કરવાને લાયક નથી; માટે તેમને અશ્વને બદલે બળદ આપો." ભીમસિંહદ્વારા આનું અપમાન મળેલું જોઇ તે સામંતો ક્રોધામિત્રી સળગી ઉઠ્યા. મહાત્મા રાડ જણાવે છે કે: "રાજ ભીમસિંહે જે પોતાના સામંતાનું આનું અપમાન ન કર્યું હોત તો દીર્ઘ-કાળપર્યંત જાણેરની રક્ષા કરવી માનસિંહને માટે અશક્ય થઈ પડત અને તેમને પણ અન્યાય કુર્મખીઓની જેઠ ભીમસિંહના ક્રોધામિત્રી બળીને લશ્મીભૂત થવું પડત. માનસિંહે ઉક્ત સામંતોને અશ્વને બદલે બળદ આપવાની આજ્ઞા કરીને તેમનું જે ધોર અપમાન કર્યું તેથી તેઓ રણભૂમિ ઊઠી સ્વકુટુંબ ગોદવાડના ધાણેરાવ નામના મુખ્ય પ્રજામાં ચાલ્યા ગયા." ભીમસિંહ અને માનસિંહ એ ઉભયની ઉપર સામંતો અતિ અપ્રસન્ન થયા, તેથી તેઓ પોતાની જન્મભૂમિ ઊઠી તેની નિકટના પ્રદેશમાં જઈ રહેવા લાગ્યા. ભીમસિંહ સામંતાનાં આ પ્રકારનાં આચરણથી અત્યંત ક્રોધાવમાન થયો અને તેણે તેમની પ્રણી જમીન પોતાના તાબામાં લઈ લીધી. વળી તેણે મરુભૂમિના પ્રધાન સામંત નીમાજના ઉદાવત શાખાના અધિપતિપર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા કરાવી. ઉદાવત સામંતે એક વર્ષ-પર્યંત અતુલ પરાક્રમ દર્શાવી પોતાના દુર્ગની રક્ષા કરી; પરંતુ ત્યાર પછી તેનો પરાજય થયો. નીમાજ દુર્ગ ઉપર અધિકાર કરતાંની સાથેજ ભીમસિંહે તેને તોડાવી નાખીને તે સ્થળે ઓખપુ મેદાન બનાવી દીધું. તેણે આ દુર્ગપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે પુષ્કળ વિવ્રદીય અગ્રદાર સૈનિકો રાખ્યા હતા. ત્યારપછી આ સૈનિકોને તેણે જાણેરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને મોકલી દીધા.

વિજયિની પગારદાર સેના બમણા કિલ્લાથી જાણેરના કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને અતિ શીઘ્રતાપૂર્વક ગઈ અને તેપર ઘેરા ઘાલ્યો. હવે માનસિંહની આજ્ઞા સર્વથા લુપ્ત થઈ ગઈ. તે પોતાના સંખ્યાબંધ સૈનિકોની સાથે કિલ્લામાં આબદ રહી જૂએ મરવાની અણીપર આવી પહોંચ્યા. મરુભૂમિના જે સામંતો તથા પ્રજાજનો માનસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા, તેમને અત્યારપૂર્વે ભીમસિંહે દશનિકાલ કર્યો હતા. આથી કિલ્લાની બહારના ભાગમાંથી કાઢી પણ સદાય મળવાની તેમને આજ્ઞા રહી નહોતી. કિલ્લાની અંદર તેમના સૈનિકો કેટલાક વર્ગોમુધી રજા હતા, જેમણે માનસિંહની સાથે અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કર્યા હતાં અને જેમણે અર્ધો બૂખ્યા રહીને પણ નેમના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી, તેમને માટે હવે જોજનની સામગ્રી મળી શકતી નહોતી; કારણ કે ભીમસિંહના સૈનિકોએ કિલ્લાની આસપાસ મળજૂત ઘેરા ઘાલ્યો હતો. હવે તેઓ પૂર્વવત નગરમાંથી બહાર નીકળી ખાદ્ય પદાર્થો લાવી શકતા નહોતા. હવે તેમને માટે માત્ર જે માર્ગ ખુલા હતા. કા તે ભીમસિંહના અભાવથી પ્રાણ ત્યાગ કરવા કે કા તે સત્તુઓને તાણે થવું. માનસિંહનું હૃદય દારૂજી શોકથી વ્યાકુળ બની ગયું. તેમને ચારે તરફ નિરાશાની ભયંકર મૂર્તિ દિશિગોચર થવા લાગી. આ વખતે

ભીમસિંહના મુખ્ય સેનાધિપતિએ તેમની પાસે એક દૂત ગોમ્દીને કહેવરાવ્યું કે - “ મહારાજ ! આપ કિલ્લાને છોડી અમારી ઊવણીમા આવો. આપજ અમારા સ્વામી છો અને આપની આત્માનું પાલન કરવું, એજ અમારું કર્તવ્ય છે ” ઇષ્ટમિત્રો અને બહુઓને છોડી નિઃસહાય તથા સપત્તિહીન માન-સિદ્ધ અગીઆર વર્ષસુધી અનેક કષ્ટો સહન કરીને ઝાઝોરના કિલ્લામા ગોધાઇ રહ્યા હતા. પછી તેમને અગીઆરમે વર્ષે કાર્તિક સુદ ૮ ને દિવસે (૪૦ સં ૧૮૦૪ ના ડિસેમ્બર માસમા) એવા સમાચાર મળ્યા કે રાજા ભીમસિંહનું મૃત્યુ થયું છે. આ શુભ સમાચારપર માનસિંહને પ્રથમ તો વિશ્વાસજ બેસે નહિ. બે કે આ સમાચાર તેમને ઘેરા ધારીને પડેલી સેનાના મુખ્ય મેનાપાતન દૂત તરફથી પ્રાપ્ત થયા હતા, બે કે દૂતે આપેલા પત્રપર રાજમત્રી ઇદરાજના હસ્તાક્ષર હતા, તથાપિ માનસિંહના હૃદયમા ભયકર સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેમને લાગ્યું કે ચતુર ભીમસિંહે પોતાની આતુષળગતિને વિસ્તાર કરીને મને બદીવાન કરવાને માટે આ ઉપાય કર્યો છે. એ તો તેમણે રાજચક્ર દેવનાથને રાજા ભીમસિંહના મૃત્યુની વાત સત્ય છે કે અસત્ય તેની તપાસ કરવાને માટે શત્રુઓની ઊવણીમા મોકલી આપ્યા. તેણે પાછા ફરી તેમને સિદ્ધાસનપ્રાપ્તિની વધાર્થે આપી કે તત્કાલ તેઓ લાગ્યવશમીને મુગ્ધમન થયેલી બેઠા આનંદોન્મત્ત થઇ કિલ્લામાથી બહાર નીકળ્યા. બે રાઠોડોની સેના અગીઆર વર્ષે તેમને બદીવાન કરવાને માટે પરિશ્રમ કરતી હતી તે આ સમયે તેમના મુખનું દર્શન કરીને આનંદથી વેળી બની ગઇ અને સર્વ સૈનિકાએ ઉભા થઇ પ્રણામ કરી તેમને મહા સન્માન આપ્યું.

સવત ૧૮૬૦ ના માધમાસના શુક્લપક્ષની પચમીને દિવસે શુભ મુહૂર્તમા માનસિંહના મસ્તક-પર રાજતિલક કરવામા આવ્યું. માનસિંહના માસનકાળથીજ મારવાડના ઇતિહાસના શાયનીય અધ્યાયનો આરંભ થયો છે. તેમની વિચિત્ર લીલા અને ભયકર અત્યાચારથી મારવાડ સર્વથા નષ્ટ થઇ ગયું. તેમનાજ શાસનસમયથી રાઠોડગતિનો સ્વાધીનતાનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્ત પામ્યો. રાજા માનસિંહના મસ્તકપર રાજછત્ર શોભાયમાન થયા પછી થોડા દિવસમા મારવાડના વિશ્વસનુ બીજા રોપાયુ પોકર્ણના મહાતેજસ્વી સામંત દેવીસિંહનું નામ તો સારીરીતે પાઠકોના સ્મરણમા હશેજ. માનસિંહના પિતામહ વિજયસિંહે દેવીસિંહને કેવી રીતે બદીવાન કરીને તેમના જીવનનો વિનાશ કર્યો હતો તેના બદલો લેવાને માટે તેમના પુત્ર સમલસિંહે રુદ્ર મૂર્તિ ધારણ કરીને કેવો ઉદ્ધોગ કર્યો હતો તથા તેમણે કેવી રીતે પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા, તેનું વર્ણન પૂર્વે અમે કરી ગયા છીએ. પોકર્ણના સામંત મારવાડના બીજા શ્રેણીના સરદાર ગણાય છે. તેમની કેટલી બધી સત્તા મારવાડના ગણ્યમા જામી ગઈ હતી તેનું અને વર્ણન કરવું નિઃપ્રયોજન છે. માનસિંહ જે સમયે સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા, તે સમયે સ્વર્ગસ્થ દેવીસિંહના પૌત્ર અને સમલસિંહના પુત્ર સવાઇસિંહ પોકર્ણના સામંતના પદપર અધિષ્ઠિત થઇ આપાવતોની સહાયથી પ્રબલ ધગકમસહિત કાળક્રમણ કરતા હતા. દેવીસિંહે ગર્વ-પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું હતું કે - “ મારવાડનું સિદ્ધાસન મારી તલવારમા છે ” તથા તેમણે અતસમયે કહ્યું હતું કે - “ મારા પુત્ર સમલસિંહની સમસ્તેશ્વર મારવાડનું સિદ્ધાસન રહેશે ” તેજ ક્રૂર સવાઇસિંહે પોતાના પિતામહ દેવીસિંહ તથા પિતા સમલસિંહનું વૈર લેવાને માટે માનસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી સૌથી પહેલા મારવાડના વિશ્વસનુ બીજા વાચુ બે પૂર્વજેનું વૈર લેવું એ ધાર્મિક કાર્ય ગણાવું હોય તો સવાઇસિંહ મહાન ધાર્મિક પુરુષ ગણાવા બેઠાએ માનસિંહના અભિષેક પછી તેમના મૃત્યુપર્યંત સવાઇસિંહે તેમના મસ્તકપર સર્વ તીક્ષ્ણ તલવાર રાખી હતી. માનસિંહ સિદ્ધાસનારૂઢ થયા તે પછી અત્ય સમયમાજ પોકર્ણપતિ સવાઇસિંહ ચાતિ અને મુખને તિલાંજલિ આપી રાજપ્રત્યે અસતુષ્ટ થઇ રાજમહા છોડી પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની ચિતામા નિમગ્ન થયા. તેમણે પ્રથમ બેઠા-પુરથી બહી કોશના અત્કપર આવેલા ગોપાસની નામના સ્થાનમા સર્વ સામંતોને બેનાની પ્રપચ્ચવા માડ્યો. ત્યાં હાજર રહેના સામંતોને સંબોધીને તેમણે કહ્યું “ મૃત મહારાજ ભીમસિંહની રાણી ગર્ભવતી છે, માટે આપ સર્વ બહી આ પ્રતિજ્ઞા કરો કે બે રાણીને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો માનસિંહને પદભ્રષ્ટ કરી તેનેજ રાજતિલક કરવામા આવશે ” સવાઇસિંહ રણિનપુણ્ય મોહા હતા. વળી તેઓ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ પણ હતા, તેથી સર્વ સામંતોએ તેમને સમતિ આપી એક પત્ર તૈયાર કરવામા આવ્યો.

અને તે પર સર્વ સામંતોએ પોતપોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા. આ રીતે સ્વાધાસિંહને પોતાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં સફળતા પ્રાપ્ત થવાથી તેમણે સર્વ સામંતોસહિત શીઘ્ર ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભીમ-સિંહની ગર્ભવતી રાણીને તેડી લાવીને અતિ સાવધાનતાથી તેમને નગરના એક મહાકવચમાં રાખી. પછી તે સર્વ સામંતોએ એકમત થઈ રાજ્ય માનસિંહની સમક્ષ જઈ તેને ભીમસિંહની રાણીના ગર્ભના સમાચાર કહ્યા. વળી તેમણે તેમને સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું કે: “જે ભીમસિંહની ગર્ભવતી રાણીને પુત્ર-પ્રાપ્તિ થશે તો તેને મારવાડના સિંહાસનના ઉત્તરાધિકારીતરિકે સ્વીકારવો પડશે.” ચતુર માનસિંહ સારીરીતે બહુતો હતો કે જેને હું હમણાં આ સામંતોની ધ્યષ્ટિને આધીન નહિ થાઉં તો એ સર્વ મારી વિરુદ્ધ કાર્ય કરશે; તેથી તેમણે તે વખતે કહ્યું: “જે રાણીને પુત્ર થશે તો તેજ મારવાડના સિંહાસનને ઉત્તરાધિકારી થશે અને તેનો જન્મ ચતાંની સાથેજ તેનું પદ તથા તેની મર્યાદા વધારવાને માટે નાગોર અને સિવાના એ ઉભય પ્રજાણું તેને અર્પણ કરવામાં આવશે; અને જે રાણીને કન્યા થશે તો હું મારના રાજકુમારની સાથે તેનો વિવાહ કરવામાં આવશે.” રાજ્ય માનસિંહનાં આ વચનોને અનુગ્રહન આપવામાં સામંતોને કાંઈ પણ દરકત જણાઈ નહિ. પોઠકણના સામંતને પણ આ વખતે વૈર હેવાનો બીજને કાંઈ ઉપાય જણ્યો નહિ. જે રાણીને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે, તો મારે ઉદ્દેશ સફળ થવામાં વિશેષ અનુકૂળતા મળશે, એવી આશાથી ધૈર્ય ધારણ કરી તેઓ સુમધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

રાજાને પરશોકવાસ થયા પછી વિધવા રાણીને બ્યારે સંતાનોત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે રાજપૂત-રાજ્યમાં ભારે દોડધામ મચી રહે છે. નવપ્રસૂત રાજકુમારનું હિત સાધવાને માટે પ્રાપ્ત સર્વ શાખાના સામંતો તેના પક્ષમાં જાય છે અને નાના ગ્રંથાથી લઈને મહાવિગ્રહ પણ ઉપસ્થિત કરી દે છે. આવી સ્થિતિમાં ગર્ભવતી રાણીઓને બહુધા પુત્રજ જન્મે છે અને જે રાણીને કન્યા ઉત્પન્ન થાય તો કેમના તરતના જન્મેલા પુત્રને લાવીને રાણીને પુત્ર જન્મે છે, એવી ખબર ફેલાવવામાં આવે છે. આ વાત કર્નલ ટૉડ સ્પષ્ટ જણાવી નથી; પરંતુ તેમના સપ્ત ઉપરથી આવોજ ભાવાર્થ પ્રતીત થાય છે, ગમે તેમ હો, પરંતુ યોગ્ય સમયે ભીમસિંહની રાણીને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. રાજ્ય માનસિંહ નવીન રાજકુમારના જીવનકમજને ચૂંટી નાખશે એવા ભયથી રાજમહિષીએ તેને એક ટોપલામાં મૂકી અત્યંત વિશ્વાસુ સેવકાદારા તેને પોઠકણમાં સ્વાધાસિંહની પાસે મોકલી આપ્યો. આ રાજકુમારને જોઈ પોઠકણના સામંત અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ઘણી કાળજીથી તેનું લાલનપાલન કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમણે બે વર્ષપર્યંત રાજકુમારના જન્મની વાત ગ્રામ રાખી. કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે: “જે મહારાજ જૂતકાળની ધટના જૂઠી જઈને સર્વ ન્યાયાનુસાર વર્તન કરત અને સામંતોની સાથે વિદેપ પ્રદર્શિત કરીને ભીમસિંહના શાસનસમયમાં જે સામંતોએ તેમનો પક્ષ ગ્રહણ કરી તેમને સદાય-કરી હતી, તેમની સાથે અનુચિત વર્તન ન કરત તો આ નવીન રાજકુમાર પોઠકણસિંહનું જીવનવૃત્તાંત જીવનપર્યંત ગ્રામ રાખવામાં આવત. રાજ્ય માનસિંહે પોતાની શાસનશક્તિ પોતાના રાજ્યમાં ઉત્તમ-રીતે દૃઢ કરીને, જે સામંતોએ ઝાણારના કિલ્લામાં બંદીવાનતરિકે રહીને તેમને પ્રુદ્ધ સહાય કરી હતી, તેજ સામંતોને માત્ર ઉચ્ચપદ તથા ઉચ્ચ સન્માન આપ્યું અને જે સામંતોએ ભીમ-સિંહની આજ્ઞાનુસાર તેમની વિરુદ્ધમાં કાર્ય કર્યું હતું, તેમનાપર તેઓ દ્રેપ જતાવવા લાગ્યા. રાજ્ય માનસિંહને માત્ર બે પ્રધાનસામંતોએ સહાય કરી હતી. ભાટી રાજપૂતગતિની સેના તથા મહંત કાયમદાસના તાખાની વિષ્ણુસ્વામી નામની સેના પણ રાજ્ય માનસિંહની સહાયક હતી.”

રાજ્ય માનસિંહે પોતાના અનુગત સેવકોપત્તે વિશેષ કૃપા પ્રદર્શિત કરી અને અન્ય સામંતો ઉપર તેઓ અતિ રુદ્ધ થવા લાગ્યા. આ કારણથી પોઠકણના સામંતના હૃદયમાં ભયકર વૈરાગ્નિ પુનઃ પ્રદીપ્ત થયો. આટલા દિવસ સુધી માનસિંહ સામંતોને અગ્રિય થયા નહોતા, તેથી તેઓ શાંત અને મૌન રહ્યા હતા; પરંતુ બે વર્ષ પછી તેમને પક્ષપાતી આવરણ કરતા જોઈ તથા અન્યાય સામંતો-ને તેમનાથી અત્યંત અસંતુષ્ટ થયેલા જોઈ સ્વાધાસિંહે મુખ્ય સામંતોની આગળ પોઠકણસિંહના

૧ આ સેના વિષ્ણુના ભક્તોની બનેલી હતી. મહંતા હિલને માટે આ સેના જીવસકે સજ્જ કરતી હતી. આવશ્યકતા પડતાં મહંતાની આજ્ઞાથી તે અન્યને સહાય પણ કરતી હતી. જે કે આ સૈનિક ધર્મકેશવેજ પોતાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ માનતા હતા, તેમજ તેઓ શુદ્ધકાર્યથી કદિપણ વિચુપ્ત થયાનહોતા.

જન્મની વાત પ્રકટ કરી સર્વ સામ તો શીઘ્ર એકાગત થયા અને તેમની સાથે સવાઈસિંહે રાજમહાનયમા જઈ રાજ માનાસહને ધૌકલસિંહના જન્મની વાત કહી વળી તેમનાપર રાજકુમાર ધૌકનાસહના નિર્વાહને માટે નાગોર અને સિનાના પ્રદેશ આપવાને દબાણ કરવામા આવ્યું જે વર્ષ સુધી માનાસહને ભીમસિંહની રાણીને ઉદરે જન્મેલા રાજકુમારવિરો કિચિત્ પણ ખબર નહોતી તેથી આ નવીન સમાચાર સાંભળી તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા પછી તેઓ લાચાર થઈ મોત્યા ધૌકનાસિંહ જે વાસ્તવમા ભીમસિંહના વીર્યથી પેદા થયા હશે તો હું તપાસ કરીને તેમના નિર્વાહને અર્થે જન્મીન આપીશ ” ભીમસિંહની વિધવા રાણી પુત્રને પોકર્ણમા મોકરી પોતે જોધપુરમા રહેતી હતી રાજ માનસિંહ યથાર્થ હકીકત જાણવાને ઉઘટ થયા છે, એ સમાચાર સાંભળી રાણી અત્યંત ભય લીત થઈ તેમણે ધાર્યું કે ધૌકનાસિંહ મારો પુત્ર છે, એમ જે હું સ્વીકારીશ તો રાજ માનસિંહ અવશ્ય એને મારી નાખશે આવો વિચાર કરી તેણે ધૌકનાસહના જીવનનું રક્ષણ કરવાને માટે સર્વની આગળ કહ્યું કે “ ધૌકલસિંહ મારો પુત્ર નથી ” રાણીના આ વચનોથી માનસિંહના સર્વ વિદ્વેનો દૂર થઈ ગયા અને તેની સાથે પોકર્ણના સામતની સર્વ આશા ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ ભીમસિંહની રાણી ગર્ભવતી હતી, તેનું કાંઈ પ્રમાણ પહેલા દર્શાવવામા આવ્યું નહોતું રાણીના આ વચનો સત્ય માની સર્વ સામ તો રાજના પક્ષમા લગી ગયા અને પોકર્ણના સામત ચારે તરફ અંધ કાર જેવા લાગ્યા

વૈર લેવાને પ્રવૃત્ત થયેલા સવાઈસિંહ ભીમસિંહની રાણીના આ વચનોથી વિકળમનોરથ થઈ ગયા તેમણે રાજ માનસિંહને કાંઈ જણાવ્યું નહિ, તેમ પોતાના પક્ષના સામ તોની સાથે મળીને માનસિંહની વિરુદ્ધ તેમને ખૂબ ધારણ કરવાનો પણ અવસર મળ્યો નહિ, તે છતાં પણ તેઓ અન્ય ઉપાયથી વૈર લેવાને તૈયાર થયા આ વખતે તેમણે કૂટનીતિનું અવલંબન કર્યું તેઓ જે વિચાર્ય પ્રપચળાઈ ફેલાવી રહ્યા હતા, તેમાથી કયા પ્રકારનું વિષ ઉત્પન્ન થશે, તે તેઓ સ્વયં જાણતા નહોતાં આ પ્રપચથી મારવાડનો ખસ થયો, એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી સવાઈસિંહ પોતાનું ધન અને પ્રાણ પણ ગુમાવી બેઠા વિશ્વપ્રસિદ્ધ રાઠોડનીતિના સ્વાધીનતારૂપી અમૃતરાશિ વિનંતીય, વિધર્મી અને અત્યાચારીઓદ્ધાર નાશ પામ્યો અને તેનું અંતિમ ફીણ ગૌરવ પણ ચિરકાળને માટે હુમ્મ થઈ ગયું સવાઈસિંહ વૈર લેવાને માટે ધૌકલસિંહના જીવનની રક્ષા કરવી યુક્ત ધારી તેમ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા પોકર્ણનો કિલ્લો જે કે સારીરિતે દંડ હતો, તથાપિ તેને ત્યાં દીર્ઘકાળપર્યંત રાખવો અસંભવિત ધારી તેમણે તેને શેખાવગીમા આવેલા ખેતડી નામના સ્થાનમા છત્રસિંહભાગીની જમીનગીરીથી અભયસિંહની પાસે મોકલી દીધા સવાઈસિંહે આટલા દિવસ સુધી પ્રપચ જાળવેલા વિસ્તાર પરી માનાસહની વિરુદ્ધ ખડા રહી તેમને ખતાવી આપ્યું કે તેઓ તેમના રાજ્યના કટકસ્વરૂપ છે અને તેમનાદ્વારાજ વિધ્નની વિશેષ સલાવના છે, પરંતુ પરમ ચતુર સવાઈસિંહ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે હવે યત્નતા છોડી પ્રકટરીતે માનસિંહના અનુગત થઈ તેમને પ્રસન્ન કરવાને પ્રવૃત્ત થયા એવામા તેમને એક મુજબમર પ્રાપ્ત થયો આ મુગોગનો લાભ લઈ તેમણે પોતાની સર્વ અભિલાષાઓ સફળ કરવાનો હરદોષ રાખ્યો માનસિંહપ્રત્યે મિત્રભાવ તથા અનુમતિ દર્શાવી તેમણે ગુપ્તરીતે તેમના સર્વસ્વનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો સવાઈસિંહ આપણા પ્રત્યે ખડુ સાડ વર્તન રાખે છે એમ જાણી તેમણે તેમની સાથે અત્યંત સ્નેહભર્યું વર્તન રાખવા માડ્યું શુદ્ધિમાન સવાઈસિંહ જે ઘટના સિદ્ધ કરવા માટે ગુપ્ત પ્રપચળાઈ ફેલાવી રહ્યા હતા, તે ઘટના હવે સિદ્ધ થઈ મારવાડના મૃત મહારાજ ભીમસિંહે મેવાડના મહારાણાની પરમ રૂપનાવસ્થવતી કન્યા કૃષ્ણાકુમારીના હાથની માગણી કરી હતી પરંતુ આ બાગત ખરાબર નિર્ણયિત થઈ નહિ તે પૂર્વેજ મહારાણા ભીમસિંહે દેહ છોડી દીધી સવાઈસિંહે પોતાની નાશપ્રક યુગ્મિ સિદ્ધ કરવાને માટે ગુપ્તરીતે જયપુરના અધીશ્વર મહારાજ જગતસિંહો જણા યુ કે રાણા ભીમસિંહની કન્યા અત્યંત રૂપવતી છે, માટે તેના લગ્નની માગણી પ્રેર જયપુર પતિ જગતસિંહે કૃષ્ણાકુમારીના રૂપનાવસ્થના સમાચાર સાંભળી તે રમણીરત્નની પ્રાપ્તિની ધ્વજ

ચી શીઘ્ર મહામૂલ્યવાન ઉપહાર તથા ચારહજાર સૈનિકા ઉદયપુર તરફ મોકલી દીધા. જગતસિંહને આ પ્રકારે ઉપહાર મોકલતા જોઇ સવાઇસિંહે મારવાડપતિ માનસિંહને કહ્યું કે:—“મહારાજા! મેવાડ-પતિ રાણાની કન્યા કુંબુઝાકુમારીની સાથે લગ્ન કરવાની મહારાજા ભીમસિંહે માગણી કરી હતી અને હાલમાં જયપુરપતિ જગતસિંહે તેમનાપર ઉપહારો મોકલેલ છે; અને કુંબુઝાકુમારી જો જગતસિંહને પ્રાપ્ત થશે તો આપણા મસ્તકપર કલંકનું ટીકું લાગશે. મારવાડના અધીશ્વરતરિકેજ ભીમસિંહે કુંબુઝાકુમારીના હાથની માગણી કરી હતી અને આપ પણ મારવાડના અધીશ્વરજ છે; માટે જો જગતસિંહ કુંબુઝાકુમારીની સાથે વિવાહ કરશે તો મારવાડના સિંહાસનને ધોર કલંક લાગશે.” પોકલ્યુંના સામંત સવાઇસિંહે કથા શ્રુત હોયથી આ વાત કહી હતી, તે માનસિંહ કાંઈ સમજી શક્યા નહિ. તેમણે ધાર્યું કે મારવાડના સિંહાસનના ગૌરવની રક્ષાને માટે સવાઇસિંહે આવાં ઉત્તેજક વચનો કહ્યાં છે; આથી તેઓ જયપુરપતિની વિરુદ્ધ ખંડા ચઢ ગયા.

માનસિંહે શીઘ્રજ સામંતોને સેનાસહિત એકત્રિત થવાની આજ્ઞા કરી, રાજા માનસિંહે ત્રણ હજાર રાઠોડોની અશ્વારાહી સેનાને પોતાની સાથે લઇ મેવાડની સીમામાં રહેલી હીરાસિંહની ધન-લોહપુ સેનાની સાથે મળી જયપુરના મહારાજાના મોકલેલા ઉપહારો લૂંટી લીધા અને જયપુરની સેનાને પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂકી. મહારાજા જગતસિંહ, માનસિંહના આ આચરણથી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમણે શીઘ્ર તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી.^૧

ચતુર સવાઇસિંહની અભિલાષા પૂર્ણ થઇ ગઇ. જયપુર અને મેવાડ એ ઉભય દેશોના રાજાઓની સાથે માનસિંહને તકરાર કરાવી તે ઉભય રાજાઓદ્વારા માનસિંહને સિંહાસનપરથી પદબ્રષ્ટ કરી ધૌકલસિંહને મરુભૂમિમાં સિંહાસનપર બાસ કરી સવાઇસિંહે પોતાને ઉદ્દેશ પાર પાડ્યો. પછી તેઓ માનસિંહની સાથે જગતસિંહને આવતા યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી માનસિંહપ્રત્યે ઉપલક્ષ મિત્રતા પ્રદર્શિત કરી શીઘ્ર ખેતડીમાં ચાલ્યા ગયા. ધૌકલસિંહ ખેતડીમાં અભયસિંહના આશ્રયમાં રહેતા હતા. સવાઇસિંહ શીઘ્ર ધૌકલસિંહને લઇ એકદમ જયપુરમાં આવી મહારાજા જગતસિંહને મળ્યા. ચતુર સવાઇસિંહે માનસિંહને ઉત્તેજિત કરી જગતસિંહના ઉપહારો લૂંટાવી લીધા હતા. જયપુરના મહારાજાને આ ખબર મળી નહોતી. માનસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ થવાની ખબર મળતાંજ સવાઇસિંહ ધૌકલસિંહને લઇને જગતસિંહની પાસે ગયા. જગતસિંહે તેમનો ધણેજ આદરસત્કાર કર્યો. માનસિંહના આચરણથી જગતસિંહ તેમનાપર અત્યંત ક્રોધિત થઇ ગયા હતા. સવાઇસિંહે તેમને જણાવ્યું કે માનસિંહને પદબ્રષ્ટ કરીને ધૌકલસિંહને તેના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવો જોઇએ. જગતસિંહે તત્કાળ આ કાર્યપ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવી. તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક માનતા હતા કે રાઠોડસામંતો માનસિંહને પક્ષ છોડીને ધૌકલસિંહને સહાય કરશે. ધૌકલસિંહ સ્વર્ગસ્થ મહારાણા ભીમસિંહને પુત્ર છે અને શાસ્ત્રાનુસાર મારવાડના સિંહાસનનો અધિકારી તેજ છે, એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે સવાઇસિંહની હક્કમણથી ધૌકલસિંહને ભીમસિંહની વિધવા રાણી જયપુરરાજકુમારીના ખોળામાં બેસાડ્યો. આ રાજકુમારી જગતસિંહની ભગિની થતી હતી. જગતસિંહે રાજપૂતનીતિનુસાર ધૌકલસિંહની સાથે એક થાળમાં ભોજન કર્યું અને તેને પોતાના ભાણેજ તથા મારવાડરાજ્યના અધિકારીતરિકેજ ઓળખાવ્યો. માનસિંહના આચરણથી સર્વ સામંતો તેમનાથી અસંતુષ્ટ થઇ ગયા હતા અને તેમણે પૂર્વે ધૌકલસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર બેસાડવાને માટે સમ્મતિપત્રપર સહી કરી હતી. જગતસિંહે જ્યાં ધૌકલસિંહ મારવાડના સિંહાસનના આધિકારી છે, એવા દંડેશ પીટાવેા કે તરતજ સર્વ સામંતો જયપુરમાં આવીને એકત્રિત થયા.

ધૌકલસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરવાને માટે અને માનસિંહની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાને માટે જે રાઠોડ-સામંતો જગતસિંહને બર્ષ મળ્યા હતા, તેમાં બિઝાનેરના સ્વતંત્રરાજા સૌના અગ્રેસર હતા. બિઝાનેરના મહારાજાને માનસિંહની વિરુદ્ધ ઉભા થયેલા જોઈ મરુભૂમિના અન્યાય સામંતો પણ એક પછી એક આવી જગતસિંહને મળ્યા. મહારાજા માનસિંહ એકલા પડ્યા અને પોકલ્યુંના સામંતનું વૈર

૧ મેવાડના ઇતિહાસમાં મારવાડના રાજાની સાથે જયપુરના રાજાને થયેલા યુદ્ધનું વર્તાવ તથા કુંબુઝાકુમારીના રોગનીય મૃત્યુનું વર્તાવ આવી ગયું છે.

પૂર્ણ થવાનાં પૂર્વાચિન્દો સારી રીતે દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. જે કે સર્વ સામંતોએ માનસિંહનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેઓ ચારે તરફ નિરાશાની ભયંકર મૂર્તિ બોતા હતા, તોપણ તેઓ રાજ-પૂતળગતિના સ્વભાવઅનુસાર સાદસ અને ધૈર્ય ધરી પોતાના પ્રતિપક્ષીઓની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયાવિના રહ્યા નહિ. તેમના પક્ષમાં પણ થોડા સામંતો રહ્યા હતા, જંગનસિંહ સમસ્ત સેના લઈ મારવાડમાં પ્રવેશ્યા; પરંતુ માનસિંહ તેમની પૂર્વે તૈયાર થઈને નીકળી ચૂક્યા હતા. જંગનસિંહની પાસે પોતાની સેના ઉપરાંત મરજૂમિના સામંતોની સેના મળીને એક લાખ કરતાં પણ અધિક સૈનિકો હતા. મારવાડનો વિશ્વસ થવાનાં પૂર્વલક્ષણો દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. જે રીતે જંગતસિંહ માનસિંહપર ઘેર લેવાને માટે આગળ વધતા હતા, તે રીતે માનસિંહને પદશ્ચર કરીને મારવાડના સિંહાસનપર ધાકધાસંદને વિરાજમાન કરવાને મરજૂમિના સામંતો પણ પોતાપોતાની સેના લઈ આગળ ફરતા હતા. માનસિંહનો વિરાધીપક્ષ આથી અત્યંત પ્રબળ થઈ ગયો. જે જ્યપુરનરેશે એકલાએ મારવાડપર આક્રમણ કરવાને ઉદ્દેશ કર્યો હોત તો તેથી માનસિંહ ટિંચિત પણ ભયભીન થાત નહિ; પરંતુ પોતાના સ્વભાવથી રાડોડવીરાએ જંગતસિંહને સહાય કરી તેથી તેમને અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. તેઓ પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યા: “રાડોડસામંતો રાજબલિતના મૂળમાં દારણુ આધાત કરી શું મારવાડનો સર્વથા નાશ કરવા માગે છે?” મારવાડ અને જ્યપુરના મહારાજાઓની વચ્ચે આ દારણુ વિમલ જાણ્યો, તેથી ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાંથી સરદારો તથા રાજાઓએ આવીને કોઈને કોઈ પક્ષનું સમર્થન કર્યું. મહારાષ્ટ્રીય લૂંટારાઓ રાજપૂતરાજાઓમાં કુસંપ કરાવી બેમાંથી એક રાજાનો પક્ષ મલક્યું કરી અતિ ઉભય પાસેથી ધન કઢાવતા હતા. તેઓ પણ આ વખતે આ ઉભયપક્ષ વચ્ચે ચાસેલા અગાધી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેમને સહાય કરવાને માટે આવ્યા. કેટલાક વર્ષો પૂર્વે માધોજી સિંહિયા મારવાડનું સર્વસ્વ જીતી ગયો હતો, તેથી ખમ્મનાની અવસ્થા આ વખતે અત્યંત શોચનીય બની ગઈ હતી. અન્ય પક્ષે જ્યપુરનરેશની પાસે દ્રવ્યનું બળ વિશેષ હોવાથી એક મહારાષ્ટ્રીઓ તેમના પક્ષમાં બળ્યા. જે સમયે અંગ્રેજ સેનાનાયક લોર્ડ લેઇક મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલ્કરની પાછળ પડ્યો હતો, તે સમયે હોલ્કર મારવાડપતિનો આશ્રય મલક્યું કરી પોતાના કુટુંબને નિર્વિઘ્નતાથી મારવાડમાં રાખી અટક તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. માનસિંહે તે વખતે હોલ્કરને પુષ્કળ સહાય કરી હતી. આથી તેમણે પોતાના આ મહાવિપતિના સમયમાં તેની પાસે સહાય માગી. તત્કા-ળ હોલ્કર માનસિંહને સહાય કરવાને આવ્યો. હોલ્કરે માનસિંહના શિબિરથી નવ કાશના અંતરપર પોતાનો મુકામ નાખ્યો અને તેમને કહેવરાવી મોકલ્યું કે, હું આવતી કાલે પ્રભાતમાજ આપની સુલાકાલ લઈશ; પરંતુ શુદ્ધિમાન સવાઈસિંહે આ કાર્ય પણ અપ્યર્થ કરી નાખ્યું. સવાઈસિંહે જ્યારે જાણ્યું કે પ્રબલ પરાક્રમશાળી હોલ્કરે માનસિંહને સહાય કરી છે, ત્યારે તેમણે પોતાને જ્ય મળવો અસંભવિત ધારી, હોલ્કરને પોતાના હાથમાં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. શીઘ્ર તેમણે હોલ્કરને મળી તેની પાસે કમ્પ્રજાત લીધી કે માનસિંહને જરાપણ સહાય કરવી નહિ; પરંતુ તરત કોટા તરફ ચાલ્યા જઈ. કોટા પહોંચતાં તેમને શ. ૧૦૦૦૦૦ આપવાનો સવાઈસિંહે સ્વીકાર કર્યો. ધનસોબી હોલ્કર માનસિંહના ઉપકારો એકદમ બૂલી ગયો અને યુદ્ધ કર્યો વિના શ. ૧૦૦૦૦૦ મળતા હોવાથી તરત સવાઈસિંહના હરેતાલ્લરવાળી ફૂંદી લઈ કોટા તરફ ચાલ્યો ગયો. મહાદુઃખ અને ધોર વિપતિના સમયમાં તેને માનસિંહે આશ્રય આપ્યો હતો, તેને તે સર્વથા બૂલી ગયો. હોલ્કરનું આ આચરણ બેઈ મહારાજા માનસિંહ અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા. આ સર્વ સંકટોની વચ્ચે તેમને આશ્વાસન માત્ર એટલુંજ હતું કે મારવાડના સર્વ સામંતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મેઘડિયા સામંતો તથા બીજા પણ કેટલાક સામંતો તેમના પક્ષમાં હતા. આ સર્વ સામંતોને લઈને માનસિંહ યુદ્ધ કરવાને આગળ વધ્યા.

હોલ્કર જતો રહ્યા કે તરતજ જંગતસિંહ તથા ધાકલસિંહ એક લાખ કરતા પણ અધિક સૈનિકો-ને લઈને માનસિંહની સેનાનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાને માટે પૂર્ણ નેસથી ફરવા લાગ્યા. માનસિંહ આ સમયે પોતાની સેનાસહિત ગાગિલી નામના સ્થાનમાં હતા. ઉભયપક્ષનાં સૈન્યો સામે મળતાંની સાથેજ માનસિંહના પક્ષના સર્વ રાડોડસામંતોએ અશ્વારૂઢ થઈ સન્માનપૂર્વક પ્રણામ કરીને વિદાય લીધી. રાજ માનસિંહે ધાયું કે સર્વ સામંતો યુદ્ધ કરવા જવાને માટે વિદાય લે છે; પરંતુ

તેમનો આ ભ્રમ તરતજ દૂર થઇ ગયો. જગતસિંહની સેનાએ જે સમયે ગોળાનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો તે સમયે માનસિંહના પક્ષના સર્વ સામંતો સવાઈસિંહની સાથે કરેલી પૂર્વવ્યવસ્થાઅનુસાર માનસિંહનો પક્ષ છોડી શત્રુપક્ષમાં જઇ ગયા. અને, જે મેડતિયાસામંતો સર્વોત્તમ રાજ્યભક્ત ગણાતા હતા, ગમે તે માણસ સિંહાસનપર બેસે અને તે ગમે તેવા અસાચાર કરે તથાપિ જે તેનો પક્ષ છોડતા નહોતા, તેઓ પણ આ વખતે મહારાજા માનસિંહનો ત્યાગ કરીને ધાકલસિંહના પક્ષમાં જઈ ભળ્યા. ઇલાઈઝાબેથ, ચાંપાવત અને જ્યતાવત શાખાના મેડતિયા સામંતો કે જે શરવીરતામાં અતિ વિખ્યાત હતા, તે અને અન્યાન્ય નીચી શ્રેણીના સરદારોએ સર્વ માનસિંહનો પક્ષ છોડી ચાલ્યા ગયા. પ્રારંભમાંજ આ પ્રકારની ભયંકર વિપત્તિમાં આવી પડેલા માનસિંહ ચારે તરફ અધિકારજાળેલા લાગ્યા. ક્રોધ, અનુતાપ, વિપાદ અને લાયથી માનસિંહ જાણે ઉન્મત્ત બની ગયા અને શું કરવું તે તેમને સૂઝતું નહિ. મરુભૂમિના સર્વ સામંતોમાંથી માત્ર કુચામન, આહવા, ઝાલોર અને નીમાજના સામંતોએજ આ ઘૌર વિપત્તિના સમયમાં માનસિંહને સહાય કરી હતી. આ ચાર સરદારો માનસિંહની સાથેજ સંપત્તવિપત્તના ઝાગી થવાને માટે રહ્યા હતા. માનસિંહ આ ચારે સરદારોના તાબાની સેના તથા શુદીની સેના લઇને શત્રુઓની સામે બાથ ભીડવાને આગળ વધ્યા; પરંતુ ઉપરોક્ત ચાર રાજ્યભક્ત સરદારોએ જોયું કે વિજય પ્રાપ્ત થવા તો દૂરજ રહ્યો; પરંતુ માણુની રક્ષા કરવી પણ કઠિન થઇ પડશે, તેથી તેમણે માનસિંહને આ સાહસિક કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી. ત્યારે માનસિંહ બ્યાકુળ થઇને આત્મઘાત કરવાને તત્પર થયા; પરંતુ કુચામનના શવનાથસિંહે તેમની પાસે જઇ તેમને હાથીપરથી નીચે ઉતારી મૂક્યા અને તત્કાળ તેમને એક શાધગામી અશ્વપર આરૂઢ થઇ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જવાની સલાહ આપી. રાજા માનસિંહે જોયું કે હવે પલાયન કર્યો વિના આત્મરક્ષણ કરવાનો ખીજો ઉપાય નથી, તેથી તેઓ ક્રોધ, વિપાદ, લજ્જા ધુણા અને અનુતાપથી વિદગ્ધહૃદય થઇ અશ્વપર ચઢી રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયા. જતી વખતે તેમણે અશ્વપૂર્ણનયનોસહિત કહ્યું: “અહોસા! રહોડરાજવંશમાં માત્ર મેંજ કુશાવહો સાથેના યુદ્ધમાં પીઠ ખતાવી એ કુળને કલંક લગાડ્યું છે.” વાસ્તવમાં રહોડરાજી અન્યાન્ય રાજપૂતકુળને પોતાનાથી બળપરાક્રમમાં નિકટ ગણી તેમનાપ્રત્યે ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિથી જોતી હતી. આથી માનસિંહના હૃદયમાં આ વખતે આવો પથ્થરાપાય થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું છે?

રાજા માનાસિંહે પોતાનો પક્ષ અત્યંત દુર્બળ જોઇ પ્રથમથીજ પર્વતસર માર્ગથી અધિકારોના આતરપર પોતાની ઊવણી નાખી હતી. સરલતાથી નાસી જવાને અને શત્રુપક્ષના આક્રમણનું નિવારણ કરવાને માટે આ સ્થાન અત્યંત અનુકૂળ હતું. આથી તેઓ આજ માર્ગદ્વારા અતિ નાસીને પર્વતસરમાં જઇ પહોંચ્યા. રાજા માનસિંહની સાથે ઉનિયારાના રાવ રણભૂમિ છોડીને ચાલ્યા ગયા. તે સમયે શુદીના ગોલ્દાએ તથા હિંદાલખાં નામના ગોલ્દાએ શત્રુસેનાપર ભયંકર વેગથી ગોળાની સતત દૃષ્ટિ કરી, તેના આક્રમણનો અવરોધ કરવા માંડ્યો. ઉલ્લસપક્ષ તરફથી ગોળાની દૃષ્ટિ થતી હતી તે અરસામાં માનાસિંહ નિર્વિઘ્નતાથી મેડતામાં પહોંચી ગયા. આ પ્રકારે શત્રુઓના કરાળ માસમાંથી માનસિંહનો ઉદ્ધાર કરીને હિંદાલ ગોલ્દાઓનો પીએ ધીમે મેડતા તરફ જવા લાગી. એક લાખ કરતાં પણ અધિક સૈનિકોના પંચમાંથી જ્યોતે માનસિંહ મેડતામાં આવ્યા તો ખરા, પરંતુ તેમણે ધાર્યું કે મેડતા કરતાં પણ એકાદ વિશેષ દૃઢ કક્ષામાં રહેવું વધારે સારું છે, તેથી તેઓ તત્કાળ મેડતા છોડી જોધપુરમાં આવી પહોંચ્યા. જે ચાર સામંતો સુખ, દુઃખ, સંપત્તિવિપત્ત, સર્વમાં તેમની સાથે રહ્યા હતા અને જેમની પાસે અતિ અલ્પ સેના હતી, તેઓ આ વખતે પણ માનસિંહનો ત્યાગ કરી રાજધાની જોધપુરમાં ચાલ્યા આવ્યા. માનસિંહ શુદ્ધભૂમિમાંથી નાહા કે તરતજ જગતસિંહ, ધાકલસિંહ તથા મહારાષ્ટ્રાધિપતેતા સિધિઆના સેનાપતિ બાલારાવે માનસિંહની ઊવણી લૂંટી અંદાર તોપો હસ્તગત કરી લીધી અને અમીરખાં નામના પઠાણ સેનાપતિએ માનસિંહની ઊવણીમાંથી પુગળ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું. વળી જગતસિંહની સેનાએ આનસિંહના પલાયન પછી પર્વતસર અને તેની નિકટનાં ગ્રામે પણ લૂંટી લીધાં. મારવાડના વિશ્વસનો આરંભ આ રીતે થયો.

૧ ગતોર તો આલસા ભૂમિમાં આવેલું છે. ત્યાં કાઈ સામંત હતા પણ નહિ અને છે પણ નહિ.

પોઠણના સામંત સવાઈસિંહે આ રીતે માનસિંહનો પરાજય કર્યો. જેમણે પૂર લેવાને માટે આ લખકર યુદ્ધાગ્રિ પ્રજ્વલિત કર્યો હતો, તેમનો તે ઉદ્દેશ માનસિંહના નાસવાથી સિદ્ધ થયો. માનસિંહ નાકા કે તરતજ જંગતસિંહે સવાઈસિંહને પરમ આદરપૂર્વક બોલાવી તેમને કહ્યું: “આપનો મનોરથ સિદ્ધ થયો છે. માનસિંહ પલાયન કરી ગયો છે, તેથી હવે ધૌકલસિંહને સિંહાસન પ્રાપ્ત થવામાં કાંઈ પણ બાધા ઉપરિચિત થશે નહિ. આપ સેનાસંહિત જોધપુરમાં જઈ ધૌકલસિંહના મસ્તકપર મારવા-ક્રમે રાજયુક્ત મૂકો અને તું પણ રાણાની કન્યાનું પાણિપ્રદણ કરવાને માટે ‘મેવાડ તરફ જઈ હું.” જુદિમાન સવાઈસિંહ જંગતસિંહના કરતાં મદાન નીતિય અને વિચારવાન હતા. જંગતસિંહનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કર્યો એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નહોતો. કેવળ જંગતસિંહની સદાચર્યા ધૌકલસિંહનો સ્વાર્થ સિદ્ધ માથ એજ ઉદ્દેશથી તેમણે મદાન પ્રપંચ રચી જંગતસિંહને તેમાં પરિબલ કરી દીધા હતા. તેમણે જંગતસિંહને ઉત્તર આપ્યો કે:—“હજી માનસિંહ પરાસ્ત થયા નથી. હજી તેમને ઉચિત શિક્ષા મળી નથી. હજી તેઓ હતવીર્ષ થયા નથી, માટે માનસિંહને સંપૂર્ણરીતે પરાજિત કર્યા પછી મેવાડ-માં જઈ કૃષ્ણાકુમારીનું પાણિપ્રદણ કરવું, એ આપને ઉચિત છે.” સવાઈસિંહના ઉપદેશ અનુસાર જંગતસિંહ શીઘ્ર રાજધાની જોધપુરમાં નહિ જતાં, મેઘતા નામના સ્થાનમાં જઈ ત્રણ દિવસમુધી ત્યાં મુકામ નાખ્યો. જુદિમાન સવાઈસિંહે ધામ્યું હતું કે માનસિંહ પોતાની પાસેની અંધ સેનાદારા જોધપુરનું રક્ષણ કદિ પણ કરી શકશે નહિ અને અવશ્ય તે જોધપુર છોડી ઝાઝોરના અબેય કિલ્લાને આશ્રય લેશે; માટે અમારે પ્રથમ ઝાઝોરમાં જઈ ત્યાંજ અધિકાર સ્થાપિત કરી દેવો જોઈએ. ત્યાર પછી જોધપુરપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરીશું. વાસ્તવમાં સવાઈસિંહનું આ અનુમાન અવશ્ય સત્ય હતું. રાજ માનસિંહ ઝાઝોરમાં આશ્રય મેદણ કરવાને માટે જોધપુરથી સેનાસંહિત નીકળ્યા. તેમણે ખીસલપુરમાં આવી મુકામ નાખ્યો, આ રથે એનમલ સિંધવી નામના એક રાજકર્મચારીએ માનસિંહને ઝાઝોરમાં આશ્રય મેદણ કરવાને માટે ઉચિત થયેલા જોધ તેમને કહ્યું: “મહારાજ! અહીંઆથી જમણી પાલુ-એ નવ કોશના અંતરપર રાજધાની જોધપુર અને સોળ કોશના અંતરપર ઝાઝોરનો કિલ્લો આવેલો છે. ઝાઝોર કરતાં જોધપુરમાં ઘણી સુગમતાથી પહોંચી શકાય એમ છે. જો આપ આપના પાણિપ્રદ-ણ રાજધાનીની રક્ષા કરવાને સમર્થ થશે નહિ તો પછી અન્યન રહી સિંહાસનપર અધિકાર કરવાની આશા શી રીતે રહેશે? આપ ભ્રાંસુધી રાજધાનીમાં રહી સિંહાસનની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયત્ન કરશો, ત્યાંસુધી સર્વ સાધારણ પ્રજા અવશ્ય આપના પક્ષનું અવલંબન કરશે; પરંતુ ન્યારે આપ ઝાઝોરમાં જશો ત્યારે તેની સહાય આપને મળશે નહિ.” રાજ માનસિંહ આ વચ્ચેના ન્યાય-સંગત માની થોડા કલાકમાં જોધપુરમાં આવી રહ્યા. માનસિંહ આ રીતે ઝાઝોરમાં નહિ જતા પુનઃ જોધપુરમાં આવ્યા; તેથી ચતુર સવાઈસિંહની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ. રાજ જંગતસિંહ મેવાડમાં નહિ જતા માનસિંહને પદબ્રજ કરી ધૌકલસિંહના મસ્તકપર રાજયુક્ત મૂકવાને માટે જોધપુર હસ્ત-ગત કરવાને આજ્ઞા. જો માનસિંહ ઝાઝોરમાં ગત તો ધૌકલસિંહનો અભિપેક્ષ કરવામાં કાંઈ પણ વિઘ્ન ઉપરિચિત થાત નહિ. રાજ માનસિંહ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ પોતાનું સર્વ ખજાના પરાક્રમ અને રાજપૂતવીરસ્વભાવ જોઈ મેદા હતા. પોતાના તાજાના સાગતોને પોતાનીજ સાથે ઉભા થયેલા જોધને તેઓ હતોત્સાહ અને મંદજુદિ બની ગયા હતા; પરંતુ તેઓ પુનઃ રાજધાનીમાં આવતાંની સાથેજ તેમનો ગતીય ગર્વદર્પ પુનઃ સતેજ થયો અને તેમણે પોતાના સિંહાસનની રક્ષા જીવશૂદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મરુભૂમિના જે સામંતો જનુએની સેનામાં મળ્યા હતા, તેમનાપર રાજ માનસિંહ અલંત રુદ્ધ થયા. હવે તેમને રાહોડસામંતોની ઉપર કિંચિત પણ વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. જે ચાર સામંતો તેમના પક્ષમાં રહ્યા હતા, તેમનાપર પણ તેમને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. તેમને પણ તેમણે જોધપુરના કિલ્લાની રક્ષાનો ભાર સોંપ્યો નહિ. તેમણે વિન્નતીય અને ખજારદાર દિંદાલખાના હાથનીયેના જતણ હજાર સાલસિક સૈનિકો, વિષ્ણુસ્વામીના હાથનીયેના પદમગીદાઓ, ગોહાણો, લાટીઓ અને ધંદાળતિના એક હજાર સૈનિકોના હાથમાં કિલ્લાની રક્ષાનો ભાર સોંપી દીધો. આ રીતે એકંદર પાંચ હજાર સૈનિકોને પાઠનગરમાં રાખી માનસિંહ ધામ્યું કે જોધપુરના કિલ્લાની રક્ષાને માટે અધિક

સૈનિકોની આવશ્યકતા નથી; તેથી તેમણે ધત્તર સૈનિકોને મારવાડના અન્યાય ક્ષિત્રોની રક્ષાને માટે મોકલી આપ્યા. સૌથી પ્રથમ તેમણે ગાંધોર અને રાજ્યની સીમાપર આવેલા અમરકોટના કિલ્લાની રક્ષાને માટે કેટલાક સૈનિકો મોકલ્યા. અમરકોટનું રક્ષણ કરવાની ઘણી જરૂર હતી; કારણ કે રાજ્ય માનસિંહને ધોર વિપત્તિમાં પડેલા જોધને સિંધીસેના તે પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દે, એવા ભય હતો; તેથી તેમણે પહેલેથીજ ત્યાં સેના મોકલી આપી.

આ રીતે જોધપુરના કિલ્લાને સુરક્ષિત કરી તથા ગાંધોર અને અમરકોટના કિલ્લાનું સંરક્ષણ કરવાને માટે સેના મોકલી માનાસિંહ તેજસ્વિતા ધારણ કરી શત્રુઓની સેનાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. જે ચાર સામંતોએ રાજ્ય માનસિંહને સુખદુઃખ અને સંપદવિપદમાં કદિ પણ છોડ્યા નહોતા, તેઓ વિભતીય લોભના હાથમાં જોધપુરના રક્ષણને લાર ગયેલા જોધ અત્યંત દુઃખી થયા અને તેમણે અનેક રીતે માનસિંહને સમજાવીને તેમને પ્રાર્થના કરી કે:—“અમારા હાથમાં કિલ્લાની રક્ષાને લાર અર્પણ કરો.” પરંતુ માનસિંહે તેમની આ પ્રાર્થનાપર કિંચિત્ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. અતે જ્યારે તેમણે પુષ્કળ આશ્રય કર્યો ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે:—“આપની ઇચ્છા હોય તો જોધપુર નગરની રક્ષા કરવાને તત્પર થાઓ.” મહારાજાને અત્યંત ચંકાચીલ થયેલા જોધને ઉક્ત ચાર સામંતો પરમ દુઃખી થઈ રાજધાની છોડી શીઘ્ર શત્રુઓને જઈ મળ્યા. આ પ્રકારે માનસિંહ સર્વ સરદારોથી પરિત્યજિત થઈ કેવળ પગારદાર સેનાની સહાયથી સિંહાસનની રક્ષા કરવાને માટે ઉદ્યત થયા. તેમણે ધાર્યું કે, “જો કે શત્રુઓના સૈનિકો એક લાખ કરતાં પણ અધિક છે, જો કે સમસ્ત રાજ્યસરદારો, મહારાજાઓ અને પદાણો તેમાં મળેલા છે; તોપણ તેઓ અલ્પસમયમાં સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે નહિ.” માનસિંહ આવી આશાનું અવલંબન કરી કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા. આ સમયે સમસ્ત રાજાઓનું પતન થયું હતું અને મારવાડમાં સર્વજન ભયંકર દશ્યો દષ્ટિગોચર થતાં હતાં. જાતીય પતન જાતિકારાજ થાય છે. જાતીય સ્વાધીનતા વિલુપ્ત કરવાને માટે, જાતીય અધિકારોના નાશ કરવાને માટે અને જાતીય ગૌરવસૂચને અસ્ત કરવાને માટે જો જાતિ સ્વયં અગ્રેસર ન થાય તો અન્ય જાતિઓદ્વારા તે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે મહાશક્તિ જાતિને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જાતિની નસેનસમાં સૌર્ભ્યનું રક્ત વહેવરાવી દે છે, તે મહાશક્તિના જે પળથી દુરુપયોગ થાય છે અને તે પોતાનાજ પગપર કુહોડો મારવાને તત્પર થાય છે, તેજ પળથી અવિચ્છાત ગતિથી તેનું પતન થવા લાગે છે. આ વખતે મારવાડના રાજાઓએ એકતા, વીરતા, પરાક્રમ અને સાહસિકતાના વિનાશ કરવામાં નિયુક્ત થઈ હૃદયવિદારક દશ્ય ઉપસ્થિત કરી દીધું હતું. માત્ર એક માનસિંહને પદશ્રેષ્ઠ કરવાના ઉદ્દેશથી વીરરાજાઓ જન્મભૂમિના વિખ્વસ કરી, પોતાની જાતિને સર્વ અધિકાર વિલુપ્ત કરી પોતાનો નાશ કરવાને તત્પર થયા; પરંતુ તેમના મનમાં અમારો નાશ થનાર છે એવું સ્વપ્ન પણ નહોતું.

પોદાણના સરદાર માત્ર પોતાનું પિતૃવૈર લેવાને માટે પોતાની સ્પર્શ જાતિને વિખ્વસ કરવાને તત્પર થયા. હજારો માણસોનાનાશ થયા છતાં પણ માનસિંહને જોધપુરના કિલ્લામાં સુરક્ષિત રહેલા જોધને સવાહસિંહે જગતસિંહને પ્રજાલ વેગસહિત જોધપુરપર આક્રમણ કરવાનો આશ્રય કર્યો. પ્રથમ કુદમાજ માનસિંહને પલાયન કરતા જોધ જગતસિંહે ધાર્યું કે તેને સંપૂર્ણ પરાજય મળે છે અને તેથી તેઓ ઉદયપુર તરફ જવાને તત્પર થયા હતા; પરંતુ માનસિંહને આ વખતે તેમણે જોધપુરમાં સુરક્ષિત દશમાં જોયા, તેથી તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેમણે માનસિંહને નાશ કરવાને પોતાના એકલાજ કરતાં પણ અધિક સૈનિકોસહિત જોધપુરપર આક્રમણ કર્યું. માનસિંહે જોધપુરમાં આધિક સેના રાખી નહોતી, તેથી આક્રમણકારીઓએ સરજાતથી તેને છતી લીધું. જે મહારાષ્ટ્રીય તથા પહાણસેના રાજાઓની સેના સાથે આવી હતી, તે જોધપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી જ્યપુરના સૈનિકોની સાથે મળી તે નગરને લૂંટવા તથા નગરવાસીઓપર ભયંકર અત્યાચાર કરવા લાગી. ચારે તરફ દારુણ અત્યાચાર પ્રસરી રહ્યા અને જે રાજાઓ શત્રુપક્ષમાં જાળ્યા હતા, તે પણ તેનું નિવારણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા નહિ. તેમની નસેનસમાં રાજ્યસરકત ક્રવાહિત થયું હતું, તોપણ તેઓ આ વખતે સર્વથા જાનશૂન્ય બની ગયા હતા, તેઓ સ્વભવિવાત્સલ્ય અને સ્વભવિપ્રેમથી રહિત બનીને શત્રુઓના પક્ષમાં જાળી ગયા,

અને તેમણે પોતાની નિમોલ્લતાને પરિચય કરાવ્યો. ફોદોદી સિવાય રાજધાની જોધપુર તથા બીજા બધા નગરો લૂટી સૈનિકોએ અતિ અલ્પસમયમા તે પ્રદેશનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો. ફોદોદીના નિવાસી એએ પણ માસપર્ષત પરમ વીરતા દર્શાવી પોતાની રક્ષા કરી અને અતે તેઓ શત્રુઓના દાથમા જઈ પડ્યા બિકાનેગના અધીશ્વરે સ્વયં આવીને શત્રુદળને સહાય કરી હતી તેથી તેમને પુરસ્કારતરિકે આ ફોદોદીનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો સવાઈસિંહે આ પ્રકારે મરજૂમિની રાજધાની તથા અન્યાન્ય નગરોપર અધિકાર કરી ધૌકલસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને આ બાબતનો ૮ દેસો સમગ્ર મારવાડ દેશમા પીટાવી દીધો રાજ માનસિંહ આ વખતે કિલ્લામા સુરક્ષિત હતા, તેમણે બહાર નીકળીને શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાનો કિવા તેમના માર્ગમા વિઘ્ન ઉપરિચત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પરંતુ શત્રુઓ શીઘ્ર કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દેશે એવા વિચારથી તેઓ અત્યત લયબીત થયા મહારાષ્ટ્રીય અને પહાણુસેના ધૌકલાસિંહ મારવાડના અધીશ્વર બનનાથી બમણા ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈ, અને તેણે શીઘ્ર તે કિલ્લાપર પ્રયત્ન વેગથી આક્રમણ કર્યું તોપોના ગોળાની વૃષ્ટિ થવા લાગી વિપત્તિમા સપડાયેના માનસિંહે પોતાની સેનાસહિત પ્રાણપાલ્ય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને અસીમ સાહસથી કિનાની રક્ષા કરવામા કિચિત્ પણ તુટી કરી નહિ, પરંતુ તેમના કિનાની રક્ષા કરવાની આશા દિવસાનુદિવસ દીર્ઘ થવા લાગી ધણા થોડા વખતમા શત્રુઓ કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દેશે, એમ તેમને જણવા લાગ્યું, પરંતુ માનસિંહ અગત્યાર વર્ષ પર્ષત ઝાતોરના કિનામા ધેરાઈ રહ્યા હતા અને ત્યાર પછી ધેરા વિપત્તિના સમુદ્રમાથી બહાર નીકળી તેમણે પોતાના મરતકપર રાજમુકુટ ધારણ કર્યો હતો તેજ પ્રકારે આ વખતે તેમને થોડા સમય સુધી જોધપુરના કિલ્લામા ગોધાઈ રહેવું પડ્યું હતું જયપુરપતિ જગતસિંહ પ્રબળસેનાદારા જોધપુરના કિલ્લાને ખાચમસ સુધી ધેરી રહ્યા, પરંતુ આ સમયમા જોધપુરની આસપાસના ગામો તથા નગરો લૂટી તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેમને વિશ્વસ કર્યો સિવાય માનસિંહનું બીજું કાંઈ પણ અનિષ્ટ તેઓ કરી શક્યા નહોતા માનસિંહ પોતાની સેનાસહિત જોધપુરના અભેદ કિલ્લાની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરતા હતા જે કે જગતસિંહ પરાક્રમી રોડોડોની સહાયથી જોધપુરના કિલ્લાના ઉત્તર-પૂર્વભાગમા ગોળાની વૃષ્ટિ કરી તે ભાગને તોડી નાખવાને સમર્થ થયા હતા, પરંતુ તેઓ તોડેલા ભાગ આગળની ૮૦ શીટ ઉચી પાપાણુની દિવાલ ઉલ્લંઘી શક્યા નહિ આ તોડેલા સ્થાનમા પ્રવેશ કરવો અસંભવિત માની આક્રમણકારીઓ હતાશ થઈ ગયા રાજ માનસિંહ અપૂર્વ સાહસથી તે તોડેના ભાગની રક્ષા કરવા લાગ્યા આ સમયે આક્રમણકારીઓના શિબિરમા એક એવી ઘટના બની કે જેથી માનસિંહનો ઉદાર હૃદય થરાના પૂર્વાચિન્હે સ્પષ્ટરીતે જણાવા લાગ્યા જગતસિંહ અને ધૌકલસિંહની પાસે કુશાવહે અને રોડોડોની સેના સિવાય પહાણુ ઇત્યાદિની પુષ્કળ ધન શોભી સેના હતી આ સેના સતત પાચ માસપર્ષત રણસેનમા રહેવાથી અને નિયમ પ્રમાણે પગાર નહિ મળવાથી અત્યત અસતુષ્ટ થઈ ઉદ્ભવ બની ગઈ વળી અચ્ચેને પૂર્વ ધાસ પણ આ વખતે મળતું નહોતું તેમની પાસે એટલા બધા અર્થ હતા કે પાચ માસમા તે તરફના સમસ્ત પ્રદેશનું ધાસ ખૂરી ગયું, આથી તેમને દક્ષિણ દિશામા આવેલા પર્વતપર જઈ ચરાવવા પડતા હતા સવાઈસિંહે અમીરમા નામના એક પ્રયત્ન નરપિશાય પહાણુને ધૌકનસિંહને સહાય કરવાને નિયુક્ત કર્યો હતો તે પોતાની પહાણુસેનાદારા જોધપુરના કિલ્લાને ધેરી પડ્યો હતો અમીરઆ મહારાષ્ટ્રીઓના જેવા વ્યવસાયી અને પાકો લૂટારો હતો તેણે થોડાને ધાસ ચરાવવા લઈ જવાનું બહાનું કાઢી પોતાની સમસ્ત સેનાને ધૌકલસિંહની સેનાથી પૃથક્ કરી અને ત્યારપછી તેણે પોતાની બીધણુમૂર્તિ ધારણ કરવામા કિચિત્ પણ વલબ કર્યો નહિ અમીરખાના હાથ નિચે કાઢ સંધ્યા પહાણુસૈનિકોજ નહોતા બીજી જાતિના પણ હતા પરંતુ તે સર્વે પાકા લૂટારા અને નિહુર પ્રકૃતિના માણસો હતા અમીરખાએ સાથી પ્રથમ મારવાડની ખાતસા ભૂમિ અને વાણિજ્યના પ્રધાન સ્થાનો લૂટી ત્યાના નિવાસીઓપર દારુણ અત્યાચાર કર્યો તેણે પ્રથમ માનસિંહની ખાતસા જમીનમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્રિત કરી પાઝાથી પાથી પીપાડ, બીનાડા અને અન્યાન્ય નગરો લૂટ્યા જે સામતોએ માનસિંહનો પક્ષ છોડી ધીરન-

સિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો તથા આ વખતે જેઓ જોધપુરના કિલ્લાપર ઘેરા નાખીને પડ્યા હતા તેમના પ્રદેશમાં પણ અમીરખાંડે જઈ પ્રજાનું સર્વસ્વ નાશ કરવા માંડ્યું. અમીરખાંડા આ અત્યાચારથી અતિ અસંતુષ્ટ થઈ રોડાસામંતો પોતાના મુખ્ય સેનાધિપતિની સન્મુખ અમીરખાંડાની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. દીર્ઘકાળપર્યંત જોધપુરના કિલ્લાને ઘેરી રહેવાથી તથા મહારાષ્ટ્રીઓ, પંડાણો ઇત્યાદિને પોતાની પાસે રાખવાથી જયપુરના મહારાજાનો ખર્ચનો આ વખતે સર્વથા ખાલી મંદ ગયો હતો. આથી તેમણે સવાઈસિંહને પોતાને ત્યાંથી જોધનું દ્રવ્ય લાવવાને કહ્યું. સવાઈસિંહે તત્કાળ એક રાખડ પણ ખોલ્યા વિના પોતાનું ઉપાર્જન કરેલું તથા પોતાના સામંતોની પાસેથી એક-ત્રિત કરેલું ધન તેમને આપ્યું; પરંતુ થોડા દિવસમાં તે ધન પણ સમાપ્ત થઈ ગયું. હવે જે ચાર રહેઠોડો પરમ દુઃખિત થઈ અંતિમવાર માનસિંહનો પક્ષ છોડીને આવ્યા હતા, તેમની પાસે સવાઈસિંહે ધન માગ્યું; પરંતુ આ ચાર સામંતો વાસ્તવમાં માનસિંહની વિરુદ્ધ તથાવા ઉઠાવવાને ઇચ્છતા નહોતા. જ્યારે માનસિંહે તેમનાપર સંદેહ ધારણ કર્યો ત્યારે માત્ર તેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે ધૌકસ-સિંહના પક્ષમાં ભળ્યા હતા. આથી આ વખતે તેમણે ધન આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી અને તેઓ અસંતુષ્ટ થઈ અમીરખાંડા દસમાં જઈ મળ્યા. તેમણે વિચાર કર્યો કે વર્તમાન અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારે આપણે માનસિંહના હિતનું કામ કરીશું તો આપણાપરનો તેમનો સંદેહ નિવૃત્ત થઈ જશે. પોતાનો આ ઉદ્દેશ અમીરખાંડાના પૂર્ણ થવાનો વિશેષ સંભવ જોઈ તેઓ સર્વથી પહેલાં તેને હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. અમીરખાંડે વળ દબદોભથીજ આ યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો હતો. આથી તેને દબ્બની લાલચ દર્શાવતાં તે તરત માનસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કરવાને તૈયાર થયો. ઉક્ત સામંતોએ જણાવ્યું કે હાલમાં જયપુરરાજ જોધપુરમાં છે, માટે જયપુરપર આક્રમણ કરવા માટે આના જેવો શુભ સંયોગ બીજો કોઈ પણ નથી. હાલમાં તે અરક્ષિત દશમાં છે, માટે આપણને અવશ્ય વિજય મળશે. આપણને થુદ કર્યો વિનાજ પુષ્કળ દ્રવ્ય મળશે. અમીરખાંડે સારીપેઠે નાણી ગયો હતો કે મેં પાલી, પીપાડ અને ખીલાડા આદિ નગરો લૂંટી લીધાં છે; તેથી જયપુરરાજ મારાપર અત્યંત રુદ્ધ થઈ ગયા છે, એટલે તે તરત ઉક્ત ચાર રોડાસામંતોની સલાહ પ્રમાણે જયપુરપર આક્રમણ કરવાને આજ્ઞા અને ઉક્ત ચાર સામંતો પણ તેની સાથે ગયા.

અમીરખાંડા અત્યાચારોનું વૃત્તાંત રોડાસામંતોએ પ્રથમથીજ જયપુરરાજને જણાવી દીધું હતું અને હવે જ્યારે તેમણે તેણે જયપુરપર આક્રમણ કર્યું છે, એવા સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેનું હમન કરવાને માટે પોતાના મુખ્ય સેનાપતિ શિવલાલને કેટલાક હજાર સૈનિકો આપીને મોકલ્યા. આર્ગમાંજ શિવલાલે તેનાપર આક્રમણ કર્યું. શિવલાલની પાસે અમીરખાંડે કરતાં અધિક સેના હતી. આથી અમીરખાંડે ઉક્ત ચાર રોડાસામંતોસહિત લૂણી નદી ઉતરી નાસવા લાગ્યો. શિવલાલ લૂણી નદીની પાસે આવતાંની સાથેજ એકદમ તે તેને આળંગીને સામે પાર ગયો. અમીરખાંડે ઉક્ત ચાર સામંતોની સાથે ગોવિંદગઢમાં ચાલ્યો ગયો. શિવલાલે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, એટલે અમીરખાંડે ત્યાંથી નીકળીને ઢરસોર નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો. ઉક્ત ચારે સામંતો પણ તેની સાથેજ હતા. અમીરખાંડે એકવાર પણ સામે ગયો નહિ. અતે શિવલાલે તેને સેનાસહિત જાદીવાન કરવાને માટે રાત્રિના સામે ઢરસોરપર આક્રમણ કર્યું. અમીરખાંડે ઉક્ત ચારે સામંતોની સાથે જયપુર રાજ્યની સીમાપર આવેલા ફાગી નામના સ્થાનમાં નાસી ગયો. શિવલાલે એવો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો કે હું આવી સત્વરતાથી અમીરખાંડાને પ્રત્યેક સ્થાનમાંથી નસાડી ઝુટ્ટીશ. અમીરખાંડે કયો યત્ન ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે શિવલાલને મારવાડમાંથી ધોધેધોધે જયપુરની સીમામાં લાવ્યો હતો, તે તે કિમ્મિત પણ સમજતો નહોતો. અમીરખાંડે વખતે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક પ્રબળ અત્યાચારી અને પિશાચ પ્રકૃતિના અનુભવતરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. શિવલાલે તેને મારવાડમાંથી નસાડી ઝુટ્ટયો તે માટે તે અત્યંત ગર્વિત થયો. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અમીરખાંડે ઉક્ત ચારે રોડાસામંતોની સાથે ફાગી નામના સ્થાનમાં નાસી ગયો હતો. વિજયી શિવલાલે ધાણું કે જયપુરના મહારાજા જગતસિંહની આસાથી મેં એને મારવાડમાંથી નસાડી ઝુટ્ટયો છે; માટે હવે એની પૂઠ પકડવાની જરૂર નથી. તે પોતાના મનમાં આવે નિશ્ચય કરી પોતાની વિજયી સેનાને ઢરસોરમાંજ રાખી જયપુરમાં ચાલ્યો

ગમેા આ તરફ અમીરખા ગડોડસામતોની સાથે ટોકની પાસેના પીપચુ નામના રથાનમા આવ્યો અને અહીંઆ તેના સાબળવામા આવ્યુ કે શિવલાલ પોતાની સેનાને મૂકી એમ્ને જયપુરમા ગયો છે આવો શુભ સયોગ પ્રાપ્ત થવાથી તે હવે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરનાનો પ્રયત્ન કરના લાગ્યો અમીરખા સારી રીતે નજરુતો હતો કે આ રડોડસામતોની પાસે જે થોડી સેના છે તે દ્રાગ આપણું કાર્ય સરલતાથી સિદ્ધ થઇ શકે એમ નથી, મારે આ સમયે બીજા માથુમેાની સલામ લેવી આવશ્યક છે આ વખતે મુહમ્મદશાહખા અને રાજા બદાદુર એ ઉભય જણ પ્રત્યક સેનાસહિત ધસરા નામના ધ્યાનને ધેરીને પડેલા હતા, અમીરખાએ ઉક્ત સરદારને રાધમા લઇ દેરાખાહી રિસાના નામનું જે દળ તે સમયે ભારતમાં લૂંટના કાર્યમા વિગેા પ્રસિદ્ધ હતું, તેને પણ હસ્તગત કર્યુ અને તેમની સાથેજ જયપુરપર એકદમ આક્રમણ કર્યુ જયપુરની સેના તે સમયે મુખ્ય સેનાપતિરહિત બની અત્યત હીન દશમા પડેની હતી, તે છતાં પણ તેણે પ્રત્યક પરાક્રમ દર્શાવ્યુ હીરાસહની સેનાએ આ વખતે એટલી તેજસ્વિતાથી મુઢ કર્યુ કે સર્વ સૈનિકાએ અતે રણબૂમિમા પ્રાણ છોડ્યા ભયકર મુઢ થયા પછી જયપુરની મેના સર્વથા પરાસ્ત અને વિષ્વસ્ત થઇ ગઇ અને વિજયી અમીરખાએ તેમના શિબિરમા જઇ સર્વ દ્રવ્ય લૂંટી લીધુ આ રીતે ઉક્ત ચાર રડોડસામતોની સનાદ અનુસાર કાર્ય કરવાથી અમીરખાને વિજય પ્રાપ્ત થયો લૂંટણુ એજ અમીરખાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો અને તે લૂંટવાને મારે પોતાની સેનાસહિત જેવો જયપુરમા પ્રવેશ કરવાને ચાહ્યો કે તરતજ જયપુરનિવાસીઓ મદાભયના સમુદ્રમા નિમગ્ન થયા ઉક્ત ચાર જાહમાન રડોડસરદારએ આ રીતે અમીરખાને મુખ્ય સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત કર્યો, તેથી રાજા માનસિદની મુક્તિનુ દાર ખુરી ગયુ માનસિદના ત્રિશી દલમા બહુ મોટી હીવચાવ મચી ગહી અને મારવાડના વિષ્વસના પ્રધાન કારણુરૂપ સવાઇસિદના ભાગ્યમા કાળી રાત્રિ ઉપરિચિત થઇ

૭ માસપર્યંત જોધપુરના દિલ્લાને ધેરા ધાલી રહ્યા પછી સવાઇસિદ અને ધૌકયસિદની પ્રપચ-જાળ ઢિન્નહિન્ન થઇ જવાના પૂર્વલક્ષણેા સારી રીતે દષ્ટિગ્રાચર થવા લાગ્યા પગાર નહિ મળવાથી મેનામા અસંતોષ ફેલાઇ ગયો અને મુખ્ય નેતાઓમા પણ ઝગડા થવા લાગ્યા આ ઝગડાને પરિણામે બિકાનેર અને શાહપુરના રાજાઓ જગતસિદને છોડીને ચાલ્યા ગયા સનાઇસિદ અને જગતસિદ આથી કિચિત્ પણ નિરાશ થયા નહિ રડોડોની સદાય મળવાથી જગતસિદ મારવાડને વિવેક કરવામા અને જોધપુરને ધેરા ધાનવામા પોતાને મદા ઝારવવાન સમજતા હતા પરંતુ અમીરખા અને રડોડોની સેનાદાર પોતાની સેનાને વિષ્વસ થવાના સમાચાર જાણે વજાઇતની પેઠે તેમના ગર્વોન્નત મસ્તકપર પડ્યા જયપુરની સેનાના પરાજયના સમાચાર પ્રથમથીજ મવાઇસિદના સાબળવામા આન્યા હતા, પરંતુ તેણે તે જગતસિદને વિદિત થના દીધા નહોતા જે તેણે તે જગતસિદને જણાવ્યા હોત તો તે તરતજ ધૌનસિદને મૂકીને જયપુરમા ચાલ્યા નત સંધાઇ-સહ જયપુરના દિવાન રાજ્યદને જણુ લાચ આપીને હાથમા લઇ લીધો હતો, તેથી તેણે સવાઇસિદના મુખથી આ સમાચાર સાંભળ્યા છતાં પણ જગતસિદને જણાવ્યા નહિ પરંતુ જગતસિદની માતાએ કેટલાક ગ્રામ સેનકોદારા તેમનાપર આ સમાચાર મોકલી દીધા હવે જગતસિદ સવાઇસિદ ઉપર અત્યત ક્રોધિત થયા હવે શુ કરવુ તે કાઇ તેમને સમજુ નહિ માતાના તરફથી જયપુરની સેનાના ખ્વસની હમીકત સાંભળી જગતસિદ શીઘ્ર જોધપુરના કિલ્લો છોડીને ચાલ્યા ગયા મારવાડ જીતીને જગતસિદ પોતાને અત્યત ઝારવાન્વિત માનતો હતા અત્યાર મુધી જયપુરનો કોઇ પણ રાજા મારવાડ જીતીને જોધપુરના મિત્રનાપર ધેરા લાલવાને સમર્થ થયો નહોતો, અને તે કાર્ય જગતસિદે પાર પાડ્યુ હતું આથી તેમને કાઇ થોડો ગર્વ ઉત્પન્ન થયો નહોતો પરંતુ હવે તેજ જગતસિદ પોતાની ચારે તરફ નાશની ભયકર મૂર્તિ જેવા લાગ્યા મારવાડમાથી નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક શી રીતે ચાલ્યા જવુ અને વિજયી અમીરખા તથા રડોડોના આક્રમણથી પોતાની રક્ષા શી રીતે કરવી તેજ ચિતા તેમના હૃદયને બાળી નાખવા લાગી જગતસિદે જોધપુરને લૂંટીને જે વીસ તોપો તથા અન્યાન્ય પુષ્કળ અમૂલ્ય દ્રવ્યો પ્રાપ્ત કર્યો હતા, તે સર્વ તેમણે પોતાના સાથ તોની પાસે મોકલી દીધા અને મદારાષ્ટ્રીય

નેતાઓને બોલાવી મંગાવ્યા. જગતસિંહે ધાર્યું કે હું ભેંદપુરથી નીકળ્યશ કે તરતજ ધોડાસિંહના રોડોડો મારાપર આક્રમણ કરશે અને મારો પરાજય કરશે. અરે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ કદાચ મારા પ્રાણ પણ નષ્ટ કરશે. આથીજ તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને બોલાવ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓ તરતજ આવ્યા. જયપુરના મહારાષ્ટ્રીઓની આગળ એવો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો કે:—“જે તમે મને નિર્વિદ્વતાથી જયપુરમાં પહોંચાડશો તો હું તમને પુરસ્કારતરિકે રૂ. ૧૨૦૦૦૦૦ આપીશ.” ધનલોભી મહારાષ્ટ્રીયનેતાએ તરતજ આ વાત સ્વીકારી. જે કે મહારાષ્ટ્રીયનેતા જગતસિંહને નિર્વિદ્વતાથી જયપુરમાં પહોંચાડવાને તૈયાર થયો હતો, તોપણ અમીરખાંડે માર્ગમાંજ હતો, તેથી જગતસિંહ ડાકપણ પ્રકારે નિર્વિદ્વતાપૂર્વક આગળ વધી શક્યા નહિ. જગતસિંહે અમીરખાંડની પાસે આગમી કરી કે:—“જે તમે મારા જયપુરના માર્ગમાં વિદ્વન ઉપસ્થિત નહિ કરો તો હું તમને રૂ. ૬૦૦૦૦૦ આપીશ.” અમીરખાંડે પણ આ મારાણી સ્વીકારી. આ પ્રકારે પુષ્કળ રૂપીઆ ખરચીને જયપુરના મહારાજાએ પોતાની રક્ષાને ઉપાય સિદ્ધ કર્યો અને રાજધાની ભેંદપુર છોડીને જયપુર તરફ જવા લાગ્યા. તેમણે અત્યંત દુઃખિત થઈ અપમાન અને લજ્જાથી પોતાના શિબિરને આગ લગાડી દીધી અને પોતાના હાથથીજ પોતાના પ્રાણાગ્રય હાથીનો નાશ કર્યો. હાથીનો નાશ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે શીઘ્ર ચાલી શક્યો નહોતો.

જે કે મહારાષ્ટ્રીયનેતાએ જગતસિંહને નિર્વિદ્વતાથી જયપુરમાં પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું હતું અને તે તેની સાથે ગયો પણ હતો તથા અમીરખાંડે રૂપિયા લઈને કબ્જા કર્યું હતું કે, હવે તમારા પર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવશે નહિ, તથાપિ મહારાજા જગતસિંહ જયપુરમાં નિર્વિદ્વતાપૂર્વક પહોંચી શક્યા નહિ. રોડોડાસામંતોએ જગતસિંહને નિર્વિદ્વતાપૂર્વક જવા દીધા નહિ. જે રોડોડાસામંતો અમીરખાંડની સાથે ગયા હતા તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તે થાઓ, પરંતુ આપણે જયપુરના મહારાજાને વિજયમાં મેળવેલા અને લૂટલા દ્રવ્યસહિત જવા દઈશું નહિ. આવો નિશ્ચય કરી તેમણે મેડતાથી દશકોડા પૂર્વ તરફ જઈ જગતસિંહના માર્ગમાં ઉપસ્થિત થઈ પોતાની સાખાના સર્વ રોડોડાને એકત્રિત કરી ઈદરાજ સિંધને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો. ઈદરાજ સિંધી માનસિંહની પૂર્વેના બે રાજાઓના શાસનકાળમાં મારવાડમાં દિવાનપદ પર નિયુક્ત હતો. જેથી રીતે ઉક્ત ચાર રોડોડાસરદારોના કેવળ વૃથા સદેહથી માનસિંહે પરિત્યાગ કર્યો હતો તેવીજ રીતે ઈદરાજ પણ દિવાનના પદથી રહિત થયો હતો. ઈદરાજ તથા સમસ્ત સામંતોએ સેનાસહિત એકત્રિત થઈ નિશ્ચય કર્યો કે, આપણને રાજા માનસિંહે વૃથા સદેહથી દૂર કર્યા છે, માટે આપણે એ સદેહ નિવૃત્ત કરવો જોઈએ. રાજા માનસિંહના શત્રુપક્ષના રુધિરથી સદેહની કાલિમાને ધોઈ બપોરે આપણે જગતસિંહના હાથમાંથી મારવાડનું દ્રવ્ય પાછું છીનવી લઈ માનસિંહના ચરણકગળમાં સમર્પણ કરીશું, ત્યારે અવશ્ય તેઓ આપણી ઉપર પ્રસન્ન થઈ આપણો વિશ્વાસ કરશે. આવો વિચાર કરી તેઓ પોતાની અતુલ બળવાન સેનાને સાથે લઈ જગતસિંહના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. જગતસિંહ સેનાસહિત જયપુર તરફ જવા લાગ્યા કે તરતજ રોડોડાએ સંહારકર્મી ધારણ કરી ભપકર વેચ્યો તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. ઉભયપક્ષોની વચ્ચે લાંબકર અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. જગતસિંહે કેવળ રોડોડાસામંતોની સહાયથીજ ભેંદપુરને ઘેરા લાલ્યો હતો; પરંતુ આ વખતે સવાઈસિંહ અને ધત્તર રોડોડાસામંતો તેમની સાથે નહોતા, તેથી ઈદરાજ આદિએ તેમનાપર આક્રમણ કરી અત્યંત અદ્યપસમયમાં તેમને પરાસ્ત કરી દીધા. જયપુરની સેના મૂળથીજ હતવીર્ષ અને હીનસાહસ હતી. આથી મહા-

૧ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં જ્યારે જગતસિંહે મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિધિયાની પાસે સહાય માગ કરવાને માટે ફત્તેહાબાદે તે સમયે કનૈયા દેડે સિધિયાના શિબિરમાં હતા. બાપુસિધિયા, આલાસત્ર અને જનન બંધીદેહ એ સર્વ આ સમયે પોતપોતાની સેનાસહિત સિધિયાની સેનામાં નિયુક્ત હતા. જગતસિંહની પ્રાર્થનાસુધારા જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓની સેના તેમને સહાય કરવા જવાને લેવાર થઈ હતી, તે સમયે કનૈયા દેડે તેને સ્વદેશી જોઈ હતી. ૯ સ. ૧૮૦૭ માં કનૈયા દેડે જ્યારે રાજસ્થાનની લોખંડીકે શેષજોગ કરાવે માટે જયપુરમાં ગયા તે સમયે તેમણે જયપુરની સેનાના નિર્વચનમાં અગમિત વિચલે જોયા હતાં. જે સેના જગતસિંહની સાથે જયપુરપર અધિકાર કરવાને માટે ગઈ હતી તેણે અતે જયપુરની બહાર છાવણી નાખી હતી અને તેને ધગાર નહિ મળવાથી તેણે કુધાથી પીડિત થઈ માણસાગ કર્યો હતો. કનૈયા દેડે નગરની બહાર હલ્લો આપ્યો અને સેનિકોનાં અસ્થિના અસંખ્ય ઢગલાઓ સ્વદેશી જોયા હતા. આવી વર્તાવ મેવાડના ઇતિહાસમાં આવી ગયું છે.

રાજા જગતસિંહ પરાસ્ત થયા; એટલુંજ નહિ પરન્તુ તેમણે મારવાડમાંથી જે દ્રવ્ય લૂંટી લીધું હતું તે પણ રાઠોડોએ પાછું ખેંચવી લીધું. જયપુરની સેના છિન્નભિન્ન થઇ ચારે તરફ નાસી ગઇ. બિચારા જગતસિંહ પ્રાણના ભયથી પોતાના રાજ્યમાં શીઘ્રતાથી નાસી ગયા. જગતસિંહ જે ચાળીસ તોપો લૂંટી લાગ્યા હતા, તે પણ રાઠોડોએ છીનવી લીધી. આ પ્રકારે રાઠોડોએ જગતસિંહનું અત્યંત અપમાન કરી તેમને મારવાડમાંથી નસાડી મૂક્યા. જગતસિંહ જોધપુરથી નીકળ્યા તે પૂર્વે સવાઇસિંહ અને ઘોઠસિંહ જોધપુર છોડી રાઠોડોસામ્રાજ્યની સાથે નાગોરમાં ચાલ્યા ગયા હતા. આથી ઈદરાજ આદિ સવાઇસિંહ અને ઘોઠસિંહને ઝંઘી નુકસાન કરી રાક્યા નહિ. હવે તેઓ અમીરખાને પુત્ર દાથમાં લેવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. અમીરખાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યા વિના તે સહાય કરે એમ નહિ હોવાથી તેમણે સૌથી પહેલાં દ્રવ્યસંચય કરવાનો ચત્ર કર્યો, જો કે કૃષ્ણગદના રાજા રાઠોડ હતા, તોપણ તેમણે આ વખતે કોઇ પણ પક્ષને સહાય કરી નહોતી. તેઓ સર્વથા તટસ્થ રહ્યા હતા. અમીરખાની સહાય લેવા માટે તેને આપવાને વિજયી સામ્રાજ્યે કૃષ્ણગદના રાજા પાસેથી બે લાખ રૂપિયા માગ્યા અને તે તેમણે તરતજ આપ્યા. અમીરખાને આ બેલાખ રૂપિયા લઇ પ્રતિજ્ઞા કરી કે:-“હું રાજા માનસિંહને તનમનથી સહાય કરીશ.” વિજયી સામ્રાજ્યે શીઘ્ર અમીરખાને પોતાની સાથે જોધપુરમાં આવી પહોંચ્યા. રાજા માનસિંહે તેમને વિશ્વાસ અને રાજભક્ત જાણી પરમ સન્માનસહિત પોતાની પાસે રાખ્યા અને તેમના જે જે પ્રદેશો તેમણે લઇ લીધા હતા, તે સર્વ તેમને પાછા સોંપી દીધા. વળી તેમણે ઈદરાજને સુખ્ય સેનાપતિના ૫૬૫૨ નિમુકત કર્યા. હવે રાજા માનસિંહનો લાઝોદય થયો.

અધ્યાય ૧૫ માં

જેઠપુરમાં અમીરખાંતો થયેલો સત્કાર-સવાઈસિંહના દલનો ભંગ કરવાને માટે અમીરખાંતોની પ્રતિજ્ઞા-અમીરખાંતું નાગોરમાં ગમન-સવાઈસિંહની સાથે તેણે કરેલી મુલાકાત-પ્રેક્ષાસિંહના પક્ષને સહાય કરવાને અમીરખાંતે આપેલા સોગંદ-રાજપૂતસામંતોનો વધ-ધીકલસિંહનું નાસી જવું-અમીરખાંતે કરેલી નાગોરની હુલ-રાજ માનસિંહ તરફથી અમીરખાંતે પુરસ્કારમાં દસ લાખ રૂપિયા મળવા તથા થોડી જમીનની પ્રાપ્તિ થવી-અમીરખાંતો સેનાએ જયપુરરાજ્યના સિનસિન લાગેમાં કરેલી હુલ-ખિલાનેરપર કરેલું આક્રમણ-મારવાડમાં અમીરખાંતોના પ્રભુત્વનો વિસ્તાર અને તેણે કરેલા અત્યાચાર-નાગોરના કિલ્લાપર અમીરખાંતે રાખેલી પદાણુસેના-અમીરખાંતું મેડતાના ભાગને પોતાના તાબાના સરદારોને આપવું-અમીરખાંતે નાવાના કિલ્લાપર રાખેલી સેના તથા ત્યાંના ને સાંસરના લવણસરોવરપર કરેલો અધિકાર-ઈંદરાજ અને રાજગુરુ દેવનાથની હુત્યા-રાજ માનસિંહના ચિત્તની વિકૃતિ-તેમનો એકાંતવાસ-તેમણે પોતાના પુત્ર ઇન્દ્રસિંહને આપેલો રાજ્યાધિકાર-ઇન્દ્રસિંહનું હૃદય-રાજ માનસિંહની ઉન્નતતામાં વૃદ્ધિ-તેણે કારણ-રાજ માનસિંહની સલાહથી ઈંદરાજનો વધ કરવામાં આવ્યો છે, એવો સવંને-ઉત્પન્ન થયેલો સંદેહ-પૌકણના શ્રુત સામંત સવાઈસિંહના પુત્ર સાલમસિંહને રાજ્યપર અધિકાર પ્રાપ્ત થવો-બ્રિટિશ સરકારની સાથે મારવાડના મહારાજાએ સંધિ કરવાને માટે કરેલો પ્રસ્તાવ-ઇન્દ્રસિંહનું મૃત્યુ-મારવાડના સિંહાસનપર માનસિંહનો પુત્ર અધિકાર થતાં વિશેષ અનિષ્ટ થવાનો સંભવ જાણી સામર્થ્યવાન સામંતોએ ધીરના રાજકુમારને અભિષેક કરવાનો કરેલો પ્રસ્તાવ-આ પ્રસ્તાવનો પરિહાર-તેણે કારણ-રાજ માનસિંહને પુત્ર રાજ્યપર અધિકાર કરવાને થયેલી માગણી-રાજ માનસિંહે તે માગણીનો કરેલો સ્વીકાર અને રાજ્યપર કરેલો અધિકાર-સંધના કેટલાક ધારાઓપ્રત્યે માનસિંહે પ્રકટ કરેલો અસંતોષ અને વાંધો-એક અંગ્રેજ દૂતનું જેઠપુરમાં ગમન-અધ્યક્ષને મળેલું મંત્રીપદ-મુખ્યમંત્રી પૌકણના સાલમસિંહ-દેસરાજે કરેલો ઉપદ્રવ-રાજ માનસિંહને સહાય કરવાને બ્રિટિશ દૂતે અંગ્રેજસેના આપવાનો કરેલો પ્રસ્તાવ-આ પ્રસ્તાવનો થયેલો અસ્વીકાર-તેણે કારણ-બ્રિટિશ એજન્ટનું અજમેરમાં પાછા આવ્યા જવું-જેઠપુરના મહારાજાની સલામાં બ્રિટિશ સરકારના સ્થાયી એજન્ટની થયેલી નિમણૂક-તેણે જેઠપુરમાં આગમન-રાજધાનીની અવરધા-માનસિંહની સાથે થયેલી મુલાકાત-એજન્ટનું જેઠપુર છોડવું-સામંતોની જાગીરો જપ્ત કરવી-રાજ માનસિંહે પૂર્વવત પ્રકટીતે રાજ્યશાસનપ્રત્યે દર્શાવેલી ઉદારીનતા-માનાસિંહે કરેલું મહાકપર-રાજાએ સામંતોની સંપત્તિ કરેલું હરણ-તેમનો ભયંકરતા કરેલો વધ-તેમણે હરણ કરેલું પુષ્કળ ધન-રાજ માનસિંહની સુધિરૂપિયાસા-સામંતોને વિપત્તિજળમાં સપડાવવાને કરેલા પ્રયત્નનું નિષ્ફળ જવું-નામાજના સામંતપર કરેલું આક્રમણ-તેણે તેજસ્વિતાપૂર્વક કરેલી પોતાની રક્ષા-તેનો વધ-પૌકણના સામંતનું નાસી જવું-દેસરાજને મુખ્યમંત્રીની મળેલી પદવી-દેસરાજને રાજ માનસિંહનો ઉપદેશ-નીમાજપર કરવામાં આવેલું આક્રમણ-નીમાજનું લંઘન-રાજ માનસિંહે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો કરેલો ભંગ-પગારદાર સેનાના નાવકનું પ્રશંસનીય આચરણ-મારવાડના સમસ્ત સામંતોનું સ્વેચ્છાથી બ્રિટિશમાં જવું-બ્રિટિશ રાજાએ સામંતોને આદરસહિત આપેલું સ્થાન-ગોનાડસિંહપ્રતિ માનસિંહે પ્રકટ કરેલી ભયંકર

કૃતમતા-વિદેશમાં ગયેલા રાઠોડસામંતોએ અંધરસ્થતાને માટે બ્રિટિશ સરકારને કરેલી પ્રાર્થના-બ્રિટિશ સરકારે અંધરસ્થ થવાને કરેલી અસ્વીકાર-ગત ઘરનાઓની સમસીયતા.

પકાણુનેતા અમીરખાંની સહાયથી મહારાજા માનસિંહે મહાવિષત્તિના સાગરમાંથી કેટલેકે અંશે ઉદ્ધાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો, જેની આતુર્યજનથી અવરોધકારી જગતસિંહ કલંકિત અને અપમાનિત થઈ છબ લઈને પોતાની રાજવાનીમાં નારતી ગયા હતા, જેનાં બળ અને પરાક્રમથી મારવાડનો વિશ્વસ થઈ ગયો હતો અને સવાઈસિંહ ધૈર્ય-લસિંહસહિત જોધપુર છોડીને આઘ્યા ગયા હતા, તે અમીરખાંને ઉઠત આર પરમ રાજલકત રાઠોડસામંતો દાયમાં લઈ જોધપુરમાં લઈ આવ્યા. મહારાજા માનસિંહે તેમને ધણું સન્માન આપ્યું. આ સમયે જો કે જગતસિંહ પોતાની સેના લઈને

પોતાના રાજ્યમાં આઘ્યા ગયા હતા, જે કે તેમના પક્ષનું બળ અત્યંત હીન થઈ ગયું હતું, તથાપિ સવાઈસિંહ અઘાપિ મરુભૂમિનું સિંહાસન ધૈર્યસિંહને અપાવવાની આજ્ઞાથી પૂર્વવત્ અન્માન્ય રાઠોડ સામંતો અને સૈનિકોની સાથે માનસિંહની વિરુદ્ધમાં જ ઉભા રહ્યા હતા. હજી માનસિંહ સર્વથા વિષત્તિના સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યા નહોતા. હજી તેઓ વિપત્તિસાગરના તરંગોમાં વારંવાર ઝોલાં ખાતા હતા. આ વિપત્તિકાળમાં આંધવ, સ્વજન અને મિત્રોએ માનસિંહને પરિત્યાગ કર્યો હતો, તેથી તેમણે શત્રુકુલનું ઉન્મૂલન કરવાને માટે પેલા વિળતિ, વિધર્મી અને પ્રયત્ન લંઘારા અમીરખાંની સહાય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે કે અમીરખાં અતિ દલકા ડુળનો પકાણુ હતો, જે કે તે પવિત્ર અપ્ય-રક્તધારી રાઠોડોની રાજસલામાં આસન પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી નહોતો, તથાપિ મહારાજા માનસિંહે પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના મહાસંકેટના સમયમાં તેને આદરપૂર્વક પ્રદક્ષુ કર્યો; એટલુંજ નહિ પરન્તુ, તેને કંદિ નહિ મળેલું એવું સંશોધ્ય માન આપ્યું. જે રાઠોડસામંતોએ શિષે-જના સમયમાં એકતા દેવીની પૂજા કરીને આ જગતમાં અક્ષયપતિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમના વંશજોએ આ સમયે દુહીગવચશત સંપના હલ્લમાં લતાપ્રકાર કરીને પોતાના હેરાને અને પોતાની જાતિને અવનતિના દૂષમાં દૂષાવી દીધી. રાજા માનસિંહે શીઘ્ર વિળતિ અને વિધર્મી અમીરખાંને સર્વોચ્ચ પદથી આપી પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી.

મહારાજા માનસિંહે અમીરખાંને, આદરપૂર્વક પ્રદક્ષુ કરી તેના નિવાસને માટે જોધપુરમાં એક મકાન આપ્યું. તે ઉપરાંત તેમણે તેને પુષ્કળ મૂલ્યવાન ઉપહારો આપ્યા. માનસિંહે અમીરખાંને સવાઈસિંહ તથા ધૈર્યસિંહની સેનાનો વિશ્વસ કરી નાખવાની આજ્ઞા કરમાવી. આ કાર્યના પુરસ્કાર-તરિકે તેમણે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને મોટી જગીર આપવાનું વચન આપ્યું. અમીરખાંએ પોતાની ઉન્નતિ થવાને સહય જાણી સોજકંઈપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કે-“હું અવશ્ય સવાઈસિંહની પ્રપંચજળને બેઠાને શત્રુપક્ષને નિર્મૂળ કરી નાખીશ.” મહારાજા માનસિંહે તેને પુષ્કળ સંપત્તિ આપવાનું વચન આપ્યું; એટલુંજ નહિ પરન્તુ તે વિધર્મી અતુષ્ઠના તેઓ રાજપુતરીતિનુસાર એકબીજાની પાંધડી બદલી ‘પાંધડીલાઈ’ બન્યા. પછી તેમણે તરતજ તેને ઉપરોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે બંધના ત્રણઘાંબ રૂપીઆ આપ્યા. અક્ષસેસ! કાળની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે! જે મરુભૂમિના સ્વર્ગમં રાઠોડો મોમતો તથા પકાણુને સ્વર્ગત, સ્વદેશ અને સ્વધર્મના પ્રબલ શત્રુ માની અંતઃકરણપૂર્વક તેમની ઘુણા કરતા હતા, તેજ મરુભૂમિના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયેલા રાઠોડરાજા માનસિંહે આને વિનતીય પકાણુના ‘પાંધડીલાઈ’ બનવામાં કિંચિત્પણુ લખ્ખન ધરી નહિ. રાઠોડજાતિનું સંપૂર્ણ પતન થઈ ગયું. માત્ર પ્રજાએજ નહિ, પરન્તુ રાજાએ સુદા કેવી અધમાલ્યમ સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનું પ્રકાશમાન ઉદાહરણ માનસિંહનું ઉપરોક્ત વર્તન પૂરું પાડે છે.

માત્ર પોતાના પિતાનું વૈર લેવાને માટે પોકણુના સામંત સવાઈસિંહે પોતાની જન્મભૂમિમાં ચોલકદ હલ્લમેદક સંકેટો ઉપસ્થિત કર્યા હતા. મરવાડ વાતવતથા મેટ અતુષ્ઠોનીજ ભૂમિ બની રહ્યું. પોતાના પ્રધાન સહાયક જગપુરપતિ જગતસિંહના નારતી ગયા પછી સવાઈસિંહ શીઘ્ર ધૈર્યસિંહ

અને સમસ્ત રાહોડસામંતોસહિત બેઠપુરપરનો ઘેરા ઉઠાવી નાગોરમાં ચાલ્યા ગયા. નાગોરમાં જઈ તેઓ બેઠપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે યુનઃ પ્રવચ્ચબળોનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યા. આ સમાચાર સાંભળી અગીરખાં તેમનું દમન કરવાને માટે નાગોર તરફ દૂર કરવા લાગ્યો.

સાક્ષાત્ પિશાયસ્વરૂપ પદાભ્યુસેનાપતિ અગીરખાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે બહાર નીકળ્યો તે પૂર્વશીજ તે સારીગેટે જાણતો હતો કે, 'ધૈર્યસિંહ અને સવાઈસિંહને હુદમાં પરસ્ત કરવાનું કામ સર્વથા અસંભવિત છે. પરમ પરાક્રમી અને અત્યંત બળવાન રાહોડાની સામે હુદ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરવા, એ કાંઈ સાધારણ વાત નથી. હાલમાં સમસ્ત રાહોડા નાગોરમાં એકત્રિત થયેલા છે અને મારી પાસે ધણી થોડી સેના છે. વળી મારી સેના વિશેષ બળવાન પણ નથી; માટે મને જયસદ્મી પ્રાપ્ત થવી સર્વથા અશક્ય છે.' આવા વિચાર કરી તેણે અત્યંત ધુણિત અને નિંદનીય ઉપાયદાર પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અગીરખાંએ પોતાની સેનાની છાવણી નાગોરથી દશકોસના અંતરપર આવેલા મુંધિયાડ નામના સ્થાનમાં નાખી. અગીરખાંએ મુંધિયાડમાં આવી એવી ખબર ફેલાવી કે: 'રાજા માનસિંહે મારાપ્રત્યે ધણું ખરાબ વર્તન કર્યું છે. મેં તેમને મહાસંકેટના સમયમાં સહાય કરી હતી; પરંતુ તેમણે મને તેનો ઉચિત પુરસ્કાર આપ્યો નથી અને મારી સાથે અતિ નિંદનીય વ્યવહાર કર્યો છે.' સવાઈસિંહ અને ધૈર્યસિંહને આ વાતપર વિશ્વાસ આવ્યો અને તેઓ મનમાં અત્યંત આનંદિત થયા. ત્યાર પછી અગીરખાં સવાઈસિંહની મુલાકાત કરવાની યેષ્ટા કરવા લાગ્યો. ધણી તકવિત્કં કર્યા પછી અગીરખાંએ સવાઈસિંહની પાસે એક દૂત મોકલીને તેમને કહેવાની મોકલ્યું કે: 'નાગોરમાં પીર તારફીન નામની એક મસ્જદ છે અને એ મસ્જદમાં નમાજ પઢવાને માટે જવાની મારી ઇચ્છા છે. જો આપ આજ આપો તો હું નિત્ય તેમાં આવ-જા કરું.' જે સમયે મારવાડમાંથી દિલ્હીના પાદશાહની પ્રભુતાનો લોપ થયો હતો, તે સમયે તે દેશમાંની સમસ્ત મસ્જદો અને દરગાહોના સંપૂર્ણ વિખ્વંસ કરવામાં આવ્યો હતો. વિશેષતઃ મહારાજા વખતસિંહે મારવાડમાંથી યવનોનાં સમસ્ત ચિન્હો સર્વથા લુપ્ત કરી દીધાં હતાં. માત્ર પીર તારફીનની મસ્જદ કોઈ વિસિષ્ટ કારણને લીધે શેષ રહી હતી. આ કારણથી તે મસ્જદ બચી હતી તે કર્નલ ટાંડે જણાવ્યું નથી. અમારું અનુમાન એ છે કે યવનરાજ્યમાં ધણી હિંદુઓ અનેક કારણોથી પીરાની મસ્જદોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખતા હતા, પીરાને બચત દેવ કહેતા હતા અને તેમનાપર શ્રદ્ધા રાખતા હતા, તેથી એ મસ્જદને બચાવવામાં આવી હશે. આજે પણ ધણી હિંદુઓ આ પ્રકારનો ભક્તિભાવ સુસલમાનેના પીરાપ્રત્યે રાખે છે. આજે પણ અનેક હિંદુઓ પીરાની ભક્તિભાવથી મુગ્ધ કંઈ છે. આવજા કાંઈ કારણથી વખતસિંહે ઉપરોક્ત મસ્જદને બચાવી હશે. જે સમયે સવાઈસિંહે જગતસિંહની સાથે મળીને બેઠપુરને ઘેરા લાલ્યા હતા, તે સમયે અગીરખાંએ તેમના પક્ષનો ત્યાગ કર્યો હતો, એ વાત પાકોને સુવિદિત છે. આ કારણથી સવાઈસિંહ અને અન્નાપ સામંતો તેનાપ્રત્યે અત્યંત ક્રોધિત થયા હતા અને તેમણે બેઠપુરના સેનાપતિ શિવલાલને તેનું દમન કરવાને મોકલ્યો હતો. અગીરખાંએ સવાઈસિંહનો પક્ષ છોડી માનસિંહના પક્ષનું અવલંબન કર્યું, તેથી તેઓ તેને પોતાનો પરમ શત્રુ માનતા હતા. એ વાત અમારા પાકોથી યુક્ત નથી; પરંતુ આ વખતે અગીરખાં પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે બકખાની બની ગયો અને તેણે સવાઈસિંહને ઉપરોક્ત પ્રાર્થના કરી. સવાઈસિંહે જરા પણ સંદેહ લાભ્યા વિના તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. સવાઈસિંહે ધાર્યું કે: 'માનસિંહે અવશ્ય અગીરખાંનો ત્યાગ કર્યો છે અને તેથી તે રાજધાની છોડી ધર્મકાર્ય કરવાને માટે મસ્જદમાં આવવાનું કહે છે.' પિશાયણુદિ અગીરખાં પોતાનો યુક્ત અને ભયંકર ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે ધર્મનું બહાનું કરી ઘેર અધર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છે, એવી કલ્પના તેમને સ્વપ્નમાં પણ આવી નહોતી.

નરપિશાય અગીરખાં સવાઈસિંહની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થવાથી પરમ પ્રસન્ન થયો અને તરતજ કેટલાક અધારોહીઓને લઈને મુંધિયાડથી પીરાની મસ્જદમાં ગયો. પીરાની મસ્જદમાં તેને નમાજ કે કાતીઆ પઢવાનું કાંઈ પ્રયોગન નહોતું. તેના હૃદયમાં માત્ર પોતાની ભયંકર કામના સિદ્ધ કરવાનેજ વિચાર રમી રહ્યો હતો. તેણે મસ્જદમાં જઈ માત્ર દેખાવને ખાતર નમાજ પઢી અને જતી વખત

આમ નણ્ણવિનાજ સવાઈસિંહના મુકામપર જઈ તેમની મુલાકાત લીધી સવાઈમિહે અમીરખાને પરમ સન્માન આપ્યું, કારણ કે તેમને આ વખતે તેને પોતાના હાથમા લેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી અમીરખા વિદાય લેતી વખતે બોલ્યા “મે રાજ માનસિંહપર જેટલા ઉપમાગ કર્યા છે, તેના શતાશ જેટલો પણ પુરસ્કાર મને મળ્યો નથી જે હું કોઈ બીજાની આટલી મેવા કરતો તો અવશ્ય મને પુષ્કળ ધનમાં પ્રાપ્ત થાત ” અમીરખાના વચનો સાંભળી સવાઈસિંહે પ્રસન્નચિત્ત થઈ પ્રસ્તાવ કર્યો કે “ જો આપ ધૌકલસિંહનો પક્ષ મદદ કરી ગળ માનસિંહને પદબદ્ધ કરશે તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું કે જે દિવસે ધૌકલસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થશે તે દિવસે હું આપને ઉત્તમ પ્રકારે પુરસ્કાર આપી સત્કૃત કરીશ બોલો, આપ કેટલા રૂપિયા લેશે ? ” અમીરખા બોલ્યા “ હું રૂપિયા ૨૦૦૦૦૦૦ (વીસ લાખ) લઈશ મવાઈસિંહે કહ્યું “હું પુનઃ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું કે જે દિવસે ધૌકલસિંહના મગ્નકપર મારવાડનો રાજમુકુટ રોબાયમાન થશે, તે દિવસે હું આપને રૂા ૨૦૦૦૦૦૦ આપીશ ” શીઘ્ર આ પ્રકારનો સંધિપત તૈયાર કરવામા આવ્યો અમીરખાએ કુરાનને સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કરી અને સવાઈમિહે પ્રચલિત રાજપૂત રીતિ અનુસાર શીઘ્ર અમીરખાની સાથે પાંચઢી બદલી લીધી આ પ્રકારે સવાઈસિંહે પરમ પરાક્રમશાલી અમીરખાને હસ્તગત કરી ધૌકલાસિંહની સાથે પણ તેનો પરિચય કરાવ્યો અમીરખાએ ધૌકલસિંહની સમક્ષ મોગદ લઈને પુનઃ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “મે આપનું હિત સંભાળવાને માટે મારું જીવન સમર્પણ કર્યું છે આપને જોધપુરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે હું પ્રાણાતપર્વત પ્રયામ કરીશ ” અમીરખાની આ પ્રતિજ્ઞાપર વિશ્વાસ રાખી ધૌકલસિંહે તેને તત્કાળ પુષ્કળ મૂલ્યવાન પદાર્થો ઉપહારતરિકે આપ્યા આ પ્રકારે પોતાનો ગ્રાસ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો પાયો નાખી અમીરખા સવાઈસિંહ અને ધૌકલસિંહની પામેથી વિદાય લઈ મુઘિયાડમા પાછો આવ્યો ધૌકલસિંહ અને સવાઈસિંહપ્રતિ મિત્રતા મતાવવા માટે તે બન્નેની સાથે જે રાડોડસામ તો મેનાસહિત રહેતા હતા તેમને પણ અમીરખાએ પોતાને ત્યાં આનવાને આમ ત્રણેય કહ્યું સવાઈસિંહે આ આમ ત્રણોના રીકાગ કરવાને કઈ પણ આનકાની કરી નહિ, પરંતુ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ સમસ્તરાડોડ સામ તોને લઈ તેઓ સ્વયં અમીરખાની ઊવણીમા ગયા

સવાઈસિંહનું આગમન થનાજ અમીરખાએ પોતાનો હુદ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામા કિંમિત્ત પણ વિચળ કર્યો નહિ મારવાડપતિ માનમિહની સમક્ષ અમીરખાએ જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે તે બંધ કર મૂર્તિ ધારણ કરી રુધિરની નદી વહેવરાવવાને તત્પર થયો સંવત ૧૮૬૪ના ચૈત્ર માસના કૃષ્ણપક્ષની ચોથને દિવસે સવાઈસિંહ સમસ્ત રાડોડસામતો તથા પામ્સે અનુચરોને લઈ અમીરખાને મળવાને તથા પગરપર મિત્રતા વધારવાને નાગોરમાથી નીકળ્યા ચતુર અમીરખાએ સવાઈસિંહ તથા સમસ્ત રાડોડસામતોનું આદરપૂર્વક સ્વાગત કરી તેમને પોતાની સભામા સન્માનપૂર્વક આસન આપ્યા શીઘ્ર પરસ્પર પાંચઢી બદલવામા આવી સવાઈસિંહના હૃદયમા આનંદના તરંગો ઉઠવા લાગ્યા તેઓ પોતાના મનમા વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘ હવે અમીરખાની સહાયથી માનસિંહને પદબદ્ધ કરી ધૌકલસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ કરી રાજ્યમા મારી સત્તા વધારીશ ’ તેઓ મનમા ને મનમા આ પ્રકારની કલ્પના કરી આનંદ પામવા લાગ્યા અમીરખાની સભામા શીઘ્ર નૃત્યગાનાદિનો આરંભ થયો અત્યંત રૂપવાલ્મયમયી નર્તકી ટ્રાયસમાન વાણીથી રાજપૂતોનાં નેત્ર અને ચિત્તને આનંદ આપવા લાગી સભામા બેઠેલા સર્વ માણસો અગાધ આનંદસાગરમા લીન થઈ ગયા કાઠને પોતાના શરીર મુદ્દાનું લાન રજું નહિ એવામા અમીરખા કાઈ બહાનું કાઢી સભા માથી ઉઠી ગયો નૃત્યગાનાદિ પૂર્વવત્ત્યાનુજ રજા સર્વ રાજપૂતો પ્રસન્નચિત્તે તેનું દર્શનશ્રવણ કરવા લાગ્યા અમારા ઉપર અલ્પ સમયમા મહાવિપતિ આવી પડનાર છે, એવી તેમને લેશપણ કલ્પના આવી નહોતી અમીરખા કાલસ્વરૂપ ધારણ કરી જનકપટ અને ચાતુર્યજ્ઞજથી અમને હસ્તગત કરી લેશે, એવો તેમને પ્રિયત્વ પણ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહોતો સહસા તે સંજાનું વાંજી ઉઘ્ય સ્વર કરી ઉઠ્યું

૧ મહારાજ માનસિંહના ઇતિહાસમા આ મુદ્દમા ધૌકલસિંહ હાજર હતા એનું કાંઈ પણ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થઈ નથી અને થાય પણ ક્યાથી ? કારણ કે આ વખતે તે ફક્ત એ વર્ષની વયનો બાળક હતો સવાઈસિંહે તેના નામથી આ સર્વ પ્રપચ રચ્યો હતો

અને નર્તકીઓ દોણ જાણે ક્યાં નાસી ગઈ. શતાવધિ પહોંચે લાયકર રાજદંથી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરતા હાથમાં નગ્ન તલવાર પ્રહણ કરી સલામાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે રાજપૂતોના નેતા સવાઈસિંહ અને બેતાબીસ સામંતો ઉપર આક્રમણ કર્યું. તરતજ રાજપૂતો ચેતી ગયા કે: “નરપિશાચ અમીરખાંએ મિત્રતાનું બહાનું કરીને અગ્નિ ફાડી લેવા છે અને તેણે કુરાનને સ્પર્શ કરી જગદીશ્વરનું નામ લઈ શપથ લીધા હતા તે સૌ કષ્ટ હવું. પાછલી બદલી તે પણ હજ હતા.” આક્રમણકારી પહોંચીની સંખ્યા: અધિક હતી. અતિસ્વલ્પ સમયમાં તે સામંતોનાં શરીર ખંડ ખંડ થઈ ગયાં. મહત્વાકાંક્ષી અને પ્રયત્ન વૈર લેવાની ઇચ્છા ધરાવનાર સવાઈસિંહનું શરીર પણ કાપી નાખવામાં આવ્યું. અમીરખાંએ તરતજ તેમનું મસ્તક તથા ઉચ્ચ શ્રેણીના સર્વ સામંતોનાં મસ્તક માનસિંહ પર ઉપહારતરીકે મોકલી આપ્યાં. સવાઈસિંહની સાથે જે પાંચસે સિપાઈઓ આવ્યા હતા, તેઓ આ લાયકર ધટના જોઈને સર્વથા દિગ્ભ્રમ બની ગયા અને તેઓ નાસવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; પરંતુ પહોંચીએ તેમનો પણ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. જે દૂર નાસી ગયા હતા, તેમનો તોપના ગોળાથી નાશ કરવામાં આવ્યો. નરરાક્ષસ અમીરખાં આ પ્રકારે સવાઈસિંહ અને સમસ્ત રાજાસામંતોને વિધ્વંસ કરી નાગોરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે નીકળ્યો. સૌભાગ્યવશાત્ ધૌલસિંહ સવાઈસિંહની સાથે અમીરખાંના સિબિરમાં આવ્યા નહોતા. તેઓ નાગોરમાંજ હતા. બધારે તેમણે સમસ્ત રાજપૂતોના વધના હૃદયભેદક સમાચાર સાંભળ્યા, ભાઈ તેઓ અલંકૃત લયબીત ઘડ નાગોર છોડીને ચાલ્યા ગયા અને નાગોરમાં જે શેષ સેના હતી તે પણ પોતાના પ્રાણ અપાવવાને માટે ઊંઘાવિજી ઘઈ ચેતારફુંનાસી ગઈ. અમીરખાં આ પ્રકારે રાજપૂતોના નાશ કરી નાગોરમાં આવ્યો અને તેણે ધૌલસિંહનો સર્વ સામાન લૂંટી લીધો. મારવાડના મહારાજ વખતસિંહે નાગોરના કિલ્લામાં જે યુદ્ધસામગ્રી સંગ્રહિત કરી હતી તે સરલતાથી અમીરખાંના હાથમાં આવી. નાગોરમાંથી તેને ત્રણસે તોપો મળ્યા અને તે તેણે અલાર પૂર્વે હસ્તગત કરેલા ઇતર કિલ્લાઓમાં મોકલી દીધો. આ પ્રકારે નરપિશાચ અમીરખાંએ મહારાજ માનસિંહના શત્રુઓને જડમૂળથી નાશ કરી જોધપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. રાજ માનસિંહે આ સમયે તેને અગાઉ કરતાં અત્યંત વધારે માન આપ્યું અને આ પૈશાચિક કાર્યના પુરસ્કારતરીકે તેને દસ લાખ રૂપિયા રોકડા આપ્યા તથા ત્રીસ હજારની વાર્ષિક ઉપજનાં ચૂંડા તથા કુચેરા નામનાં બે મોટાં ગામોની જગીર આપી. આ સિવાય તેને મહારાજની તરફથી પ્રતિદિન ખર્ચને માટે સો રૂપિયા મળવા લાગ્યા.

માનસિંહ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યને લીધે મહારાજ બીમસિંહના આસમાંથી એકાદશ વર્ષપર્યંત બચી અતે મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેકિત થયા હતા અને આ વખતે પણ ધ્વંસકૃપાથી તેઓ લાયકર વિપત્તિમાંથી મુક્ત થયા. સવાઈસિંહે સમસ્ત રાજાસામંતોને હસ્તગત કરી શા કારણથી માનસિંહની વિરુદ્ધ પ્રબળ પ્રયત્નજનને વિસ્તાર કર્યો હતો, તેનું અનુમાન સરલતાથી કરી શકાય એમ છે. જે દૂર કર્મચારી અમીરખાં રાજધર્મનીત અને રણધર્મવિરુદ્ધ હોત હૃદયભેદી ઉપાયાનું અવલંબન કરી સવાઈસિંહ તથા અન્યાન્ય રાજાસામંતોને વિધ્વંસ ન કરત તો મહારાજ માનસિંહ કોઈ પણ પ્રકારે આજા દિવસ સુધી જોધપુરના કિલ્લામાં પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકત નહિ. સવાઈસિંહે પોતાના પિતામહ અને પિતાનું વૈર લેવાને માટે પોતાની જન્મભૂમિ અને સ્વગતિને દુર્દશામાં નાખી હતી. તેનું તેમને ઉચિત ફળ મળ્યું. સવાઈસિંહના પર્યવસાનપરથી મનુષ્યજાતિને એક ઉત્તમ પાઠ મળે છે. માનસિંહે એક વિભતિ અને વિધર્મી મનુષ્યની સદાયથી સ્વજાતિ અને સ્વધર્મી બાંધવોને દુરારીતે નાશ કરાવ્યો હતો, તેના દંડસ્વરૂપે તેમને અપાર કલેશ સહન કરવો પડ્યો હતો અને મારવાડનો ગૌરવચ્છર્ચ સર્વશે અસ્ત થઈ ગયો હતો. જે કે માનસિંહે એક કંટકની સદાયથી અનેક કંટકો દૂર કર્યા હતા, પરંતુ તે કંટકે તેમનું અનિષ્ટ કરવામાં પણ કાંઈ કસર રાખી નહોતી.

મહારાજ માનસિંહે અમીરખાંની સદાયથી સવાઈસિંહ તથા અન્યાન્ય સામંતોના વધ કરીને મારવાડમાં પોતાના પ્રબળ પ્રતાપને વિસ્તાર કર્યો. તેમના આતરપર્થી ધૌલસિંહ નિરાસાના અગ્રાધ સમુદ્રમાં ડૂબી પ્રાણ અપાવવાને માટે નાગોરથી પલાયન કરી ગયો; પરંતુ ધૌલસિંહના પક્ષના જે સામંતો હલુસુધી ઇપ્તિત હતા તેમને ઉચિત દંડ આપવાને માનસિંહે કિંચિત પણ વિલંબ કર્યો નહિ. જોધપુરના મહારાજ ઉપર માનસિંહ અત્યંત અગ્રસન્ન થઈ ગયા હતા. તેમણે અમીરખાંની પહોંચ-

સેના જ્યપુરના રાજ્યમાં મોકલી આપી તેદારા તેમના ધણા વિભાજની પાલમાંથી કરી માનસિદનો ખીતો મોટો શુભુ ખિકાનેરનો ગળ દતો તેમનાપર પણ વેર લેવાને મહારાજ માનગિહ પ્રત્ત થયા જો કે ખિકાનેરના મહારાજ પાછળથી ધૈર્યસિદનો પક્ષ છોડી કેવળ ફોદી પ્રાપ્ત કરી પોતાના રાજ્યમાં આપ્યા ગયા હતા, તોપણ તેથી માનસિદનો ક્રોધ કાઢી બોલો થયો નહિ તેમજો પ્રથમ ધૈર્યસિદની સાથે મળીને તેને જોધપુરના મિદાસનપર અલિખિત કરવાને માટે જોધપુરને ઘેરા ધામ્યો હતા અને તેના પુરસ્કારતરિકે તેમને ફોદી ગળુ હતું, જે તેમજો ખિકાનેરના રાજ્યમાં સંયુક્ત કરી દીધું હતું આથી માનસિદે તેમને બીજા શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો શીઘ્ર મહારાજ માનસિદે બાગ સંસ્થ સૈનિકો તૈયાર કરી પોતાના મુખ્ય મેનાપતિ ઉદરાજને ખિકાનેરમાં મોકલ્યો તેની સાથે અમીરખા અને દિદાઈખા પણ પોતાપોતાની સેનાસહિત ક્ષેત્ર તોળી લઈને ગયા ખિકાનેરના મહારાજ પોતાનાપર આવી પડેલી વિપત્તિ જોઈ શીઘ્ર પોતાની સેના એકત્રિત કરી યથાશક્તિ પોતાની રક્ષા કરવાને પ્રત્ત થયા તેમની સેના માનસિદે મોકલેલી મેના જેટલીજ હતી વાપરી નામના સ્થાનમાં ઉભય દેશોની વચ્ચે યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધમાં ખિકાનેરના મહારાજ પરાસ્ત થઈ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના પાટનગરમાં આપ્યા ગયા આ પ્રથમ યુદ્ધમાં ખિકાનેરના બંને મોક્ષો નાશ પામ્યા હતા ખિકાનેરના મહારાજને નાસતા જોઈ ઉદરાજ, અમીરખા અને દિદાઈખા મારવાડપતિના સૈનિકો કરતા કાઠી બોલા નહોતા, તોપણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવવાનો સંભવ નહિ લાગવાથી ખિકાનેરપતિએ સધિ કરવાનો પ્રતાવ કર્યો તેમજો યુદ્ધમાં બંધનામ મારવાડપતિને એક લાખ રૂપિયા આપનાનો સ્વીકાર કર્યો અને ફોદી પાછું આપી દીધું મારવાડના મહારાજ આથી પ્રસન્ન થયા અને ઉભયની વચ્ચે ત્યારથી મિત્રતા થઈ ગઈ

જે પહોણ સેનાપતિ અમીરખાએ જગતસિદની સાથે મળીને મારવાડપતિની ચિરુદ્ધ શત્રુ ધારણ કર્યો હતા, તેજ અમીરખાએ પાછળથી માનસિદના પહાનું અવધાન કરી ફૂટનીતિ અને છતકપદ થી તેમના શત્રુનું દમન કરી મારવાડમાં પોતાના પ્રત્ય-સામર્થ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને તે મરુભૂમિને કતોહતી તથા વિષાતા થઈ પડ્યો રાજ્યપર અધિકાર અધાવવામાં અને રાઠોડસામતો ઉપર પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવામાં તેજે કાઠી રાખી નહિ મહારાજ માનસિદના વિપત્તિકાળમાં તેજે તેમનાપર અનેક ઉપકાર કર્યો હતા તેની સહાયથી તેઓ પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી શક્યા હતા અને તેજ કારણથી અમીરખા ઘેર અન્યાયી આચરણ કરતો હતો તે છતાં પણ મહારાજ માનસિદ તેને કાઠી કહેવાનું સાહસ કરી શકતા નહોતા અમીરખાનું લાભ આ સમયે અત્યંત પ્રબલ હતું અમીરખાને જમીરવશે મહારાજ માનસિદની તરફથી મોગી ઉપજવાળા બે મામે મળ્યા હતા તદુપરાત તે ધોમે ધોમે મારવાડની પુષ્કળ બૂમિ પચાવી પડ્યો હતો તેજે પોતાના હાથનીએના સેનાપતિ ગદર ખાને એક સેનાસહિત નાગેરના કિલ્લામાં રાખી સમૃદ્ધિસાળી મેડતા પ્રદેશ વિલકત કરી તેને પોતાના તાબાના સરદારોને વહેલી આપ્યો આટલું કરીનેજ તે શાત રહ્યો નહિ પરંતુ તેજે પોતાની સેના નાવાના કિલ્લામાં રાખી નાના અને સાબરના લલચસરોવરો પણ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા સારાસ કે, અમીરખા આ સમયે મરુભૂમિના રાજની પેઠે પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તી સામતોપર ઘેર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો માનસિદ પોતાની સત્તા સુરક્ષિત રાખવાને માટે પોતાના પ્રધાન સેના પતિ ઉદરાજ તથા પોતાના યુરુ દેવનાથની સલાહથી સર્વ કાર્ય કરવા લાગ્યા રાઠો સામતો પોતાના પૂર્વજોની પેઠે રાજસલામાં કાઠી બોલી શકતા નહોતા તેમને ક્યોતેક્યો અમીરખા તરફથી ઘેર તિરસ્કાર સહન કરવો પડતો હતો કમથ તેના અત્યાચાર સર્વશ અસહ્ય થઈ પડ્યા, ત્યારે સર્વ સામતોએ એકત્રિત થઈ વિચાર કર્યો કે ‘મહારાજ માનસિદ પ્રધાનસેનાપતિ ઉદરાજ અને રાજયુરુ દેવનાથની સલાહથી સમસ્ત કાર્યો કરે છે, માટે અમીરખા જે અત્યાચાર કરે છે તે સર્વનું મૂળ ઉદરાજ અને દેવનાથજ છે તેમની સમતિથીજ અમીરખાએ ઘેર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો છે’ ત્યાર પછી પુષ્કળ ચર્ચા ચલાવ્યા બાદ તેઓએ વિચાર કર્યો કે - ‘ઉદરાજ અને દેવનાથનો વધ કર્યો રૂપિયા કોઈ પણ પ્રકારે આપણું મગન થઈ શકનાર નથી, પરંતુ રાજકોટી બની તેમનો નાશ કરવાને

તેમની હામ ચાલી નહિ. અતે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે:—“દુષ્ટ અગીરખાં મહા બળવાન છે, માટે તેની સહાયથીજ ઈંદરાજ અને દેવનાથનો નાશ કરવો ઉચિત છે.” તેમણે પોતાનો આ નિશ્ચય શીઘ્ર અગીરખાંની આગળ વ્યક્ત કર્યો. અગીરખાંએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“જો તમે અને પુરસ્કારતરિક સાત લાખ રૂપિયા આપશો તો હું તમારા શત્રુ ઈંદરાજ અને દેવનાથનો શીઘ્ર નાશ કરીશ.” સામંતોએ તેને સાતલાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો. હવે અગીરખાંએ શીઘ્ર પ્રયત્નજનો વિસ્તાર કર્યો. ઈંદરાજના હાથનીચેની પહાડીએના પોતાના બાકી પગારને માટે તોફાન કર્યું અને તેમાં તેનો અને દેવરાજનો નાશ થયો.

જે કે રાજ્યગુરુ દેવનાથે મારવાડના રાજ્યમાં પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો હતો, તેપણ મહારાજા માનસિંહ તે વિશે કંઈ પણ વાંધો લેતા નહોતા; કારણ કે તેમને દેવનાથ તરફથી અનેક પ્રકારની સહાય મળી હતી અને તેઓ દેવનાથના પરમ કૃતજ્ઞ હતા. પોતાના સમસ્ત કુટુંબીઓ અને સામંતોમાં એકમાત્ર ગુરુદેવ દેવનાથનેજ તેઓ પોતાના પ્રધાન ક્ષિત્રી માનતા હતા. ગુરુદેવપ્રત્યે તેમની અતન્ય ભક્તિ હતી. તેમના આ વંદનીય ગુરુદેવનો બ્યારે દુષ્ટ અગીરખાંએ વધ કરાવ્યો, ત્યારે માનસિંહને ગાંઠ પોતાના હૃદયપર હળરો વળાવાત થયા હોય. તેવું કુઃખ લાગ્યું. દેવનાથના મરણથી તેમને દારુણ શોક થયો અને તેમના ચિત્તમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. ઉપરોક્ત ભયંકર ઘટના બન્યા પછી તેમણે રાજદરબારમાં જવાડું છોડી દીધું અને તેઓ એક નિર્જન સ્થાનમાં એકલા રહેવા લાગ્યા. તેઓ સમસ્ત રાજકાર્યો તથા ધર્મકાર્યો છોડી ઉન્મત્તની પેઠે રહેવા લાગ્યા. શું સર્ગા કે શું વહાલાં, શું કુટુંબી કે શું મંત્રી, શું પરિવાર કે શું પ્રજા-સર્વની સાથે વાતચીત કરવાનું તેમણે બંધ કર્યું. મહારાજાનો આ દારુણ શોક જોઈ સમસ્ત મંત્રીઓ તથા સામંતો રાજ્યમાં શાંતિની રક્ષા કરવા સંબંધી ચિંતામાં નિમગ્ન થયા. રાજકાર્યપ્રત્યે મહારાજાની ઉદાસીનતા જોઈ સર્વ રાજદારી પુરુષોએ મળી રાજકુમાર છત્રસિંહને સિંહાસનપર અભિષિંકત કરી શાંતિની રક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે બ્યારે મહારાજા માનસિંહની આગળ આ પ્રસ્તાવ કર્યો ત્યારે તેમણે તરતજ તેનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના હાથથી છત્રસિંહના મસ્તકપર રાજતિલક કરી તેમને મરુભૂમિના રાજ-સિંહાસનપર અભિષિંકત કર્યો.

કુમાર છત્રસિંહ યુવાવસ્થામાં સિંહાસનપર આરૂઢ થઈ અત્યંત નિંદનીય કાર્યો કરવા લાગ્યા. તેમણે રાજકાર્યપ્રતિ કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; પરંતુ તેઓ સહ ભોગવિલાસમાં રત રહેવા લાગ્યા. આથી તેઓ પ્રજાને અત્યંત અગ્રિય થઈ પડ્યા અને એજ કારણથી તેઓ જાજા દિવસ-પર્યંત આ સંસારમાં રહી સિંહાસન ભોગવી સમ્યા નહિ. છત્રસિંહે પોતાની પાસવૃત્તિ તમ્મ કરવામાંજ પોતાનો સમસ્ત કાળ વ્યતીત કરવા માંડ્યો, તેથી તેમને યુવાવસ્થામાંજ આ લોકનો ત્યાગ કરી પરલોકનો રસ્તો લેવો પડ્યો. એવી વાત જાહાર આવી છે કે છત્રસિંહે એક મુદર યુવતીના સૌંદર્ય-પરોહિત થઈ તેનું સતીત્વ નષ્ટ કરવા એક માસપર્યંત મેદા કરી હતી અને તેને લીધેજ તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે તેઓ જ્વરથી પીડિત થઈ મરણ પામ્યા હતા. આ બેમાંની કોઈ વાત સત્ય છે, તે સ્પષ્ટરિતે કર્નલ ટાંડે જણાવ્યું નથી; પરંતુ અમને એમ જણાય છે કે તેમને જ્વરથીજ આ સંસારમોથી વિદાય થવું પડ્યું હતું.

દારુણ શોકથી પ્રસ્ત થયેલા માનસિંહ પોતાના એકનાએક પુત્ર છત્રસિંહના મૃત્યુથી અગાઉ કરતાંપણ વિશેષ શોકાક્રુષ થયાંતેમને એવો સંદેહ આવ્યો કે મારો નાશ કરવાને માટે સામંતો અને મંત્રીઓએ પ્રયત્નનો વિસ્તાર કર્યો છે. આવા વિચારથી તેમને સર્વની ઉપર અવિશ્વાસ આવી ગયો. અધિક શું? તેઓ પોતાની અર્ધાંગિની રાણીને પણ પોતાના સહુની પંકિનમાં ગણવા લાગ્યા. તેમને એવો સંદેહ આવવા લાગ્યો કે રાણીએ મારો નાશ કરવાને માટે પુત્રકળ પ્રયત્નો કર્યા હશે. આવા સંદેહથી તેમને અત્યંત ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે કાંઈના પણ દાઢીનું બોજન લેવાનો પણ ત્યાગ કર્યો. માત્ર એક પરમ વિશ્વાસુ નોકરના હાથનુંજ બોજન તેઓ ખાતા હતા. તેઓ એકલા એક ઓરડાની અંદર રહી ચિંતાશિમાં ભસ્મીભૂત થવા લાગ્યા. આથી તેમની ઉન્મત્તતા બમણી વધી ગઈ. તેમણે સ્નાન તથા હોરકર્મને પણ નિલાંબલિ આપી દીધી. આથી તેમને દેખાવ પણ અત્યંત ભયંકર જણાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેમણે સર્વની સાથે

વાતચીત કરવાનો વ્યવહાર પણ બંધ થયો આ સમયે મંત્રીઓ તેમના નામથી રાજ્યકાર્ય કરતા હતા. જ્યારે કોઈ વિશેષ મહત્ત્વ કાર્ય ઉપરિચિત થતું, ત્યારે તેઓ મહારાજની સમીપ જતા અને તે કાર્ય નિવેદન કરતા, પરંતુ મહારાજ મૌનપૂર્વક તે સાંભળી લેતા, કોઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપતા નહિ કરતા. ટોડ જણાવે છે કે - “મરુઝમિના અનેક સામંતો અને પ્રજાજનો નિશ્ચયપૂર્વક માનતા હતા કે, મહારાજ માનસિંહના જીવનનો નાશ કરવાને માટે અસંખ્ય સામંતોએ પ્રયત્નો વિસ્તાર કર્યો હતો અને તેથી લયથીત થઈ તેઓ એકાંતમાં રહેતા હતા તેમણે પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે બહારથી ઉ-મત્તાનું તોફાણ બહાનું ધુઈ હતું વાસ્તવમાં તેમને ઉ-ગ્રાદ થયો નહોતો” વળી કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે ઈદરાજનો નાશ કરવામાં તેમણે શુભરીતે પોતાની સમતિ આપી હતી આથી ઈદરાજના નાશની સાથે દેવનાથના પણ પ્રાણ ગયા હતા આ સર્વ ઇરાજોથી અનુતાપના અભિચી દૃષ્ટ થઈ તેમણે ઉ-મત્તા બતાવી હતી મહારાજ માનસિંહે નરરાક્ષસ અમીરખાની સાથે મળીને જે ધોર કૃત્યો તેની પાસે કરાવ્યા હતાં અને જે એકેડો માણસોનો નાશ કરાવ્યો હતો, તેથી ઈદરાજના વધમાટે પણ લોકોને મહારાજના પર સદેહ આવ્યો હતો જનસિંહનો પરતોકવાસ થયા પછી માનસિંહની ઉ-મત્તા અધિક વધી પડી, ત્યારે પોકર્ણના અત સામંત સનાહસિંહના પુત્ર સાવમસિંહ નેતાસ્વરૂપે સર્વ સામંતોની સાથે મળી મારવાડનું શાસન કરવા લાગ્યા સનાહસિંહ માનસિંહના પ્રધાન શત્રુ હતા, તે છતાં પણ તેમના પુત્ર સાવમસિંહને મારવાડનું શાસન કરતા જોઈ અમારા પાંકો અશ્વધર્મચક્રિત થઈ, પરંતુ રાજપૂતો પિતાનો અપરાધ પુત્રને લાગુ પાડતા નથી આથી સાવમસિંહને મારવાડના રાજ્યમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ ત્યાર પછી માનસિંહ ઝાઝા દિવસ જીવત રહ્યા નહિ

કુર્બાન ભારતવાસીઓના પ્રસ્તાવથી, અશક્ત હિંદવાસીઓના આમંત્રણથી, તેમની સનાહથી અને તેમની સહાયથી લોડ કલાઈવ અને વોટસને એક સુઝીબર અગ્રેજ મેનાસહિત ઈ.સ. ૧૮૫૭ માં પનાસીના યુદ્ધમાં જે શાસનશક્તિને જન્મ આપ્યો તે શાસનશક્તિ કેમશ વધીને અતિ પ્રચલ વિસ્તાર પામી અને સામ, દામ, દડ તથા બેદની રાજનીતિ મદલુ કરીને તેમણે ઇલાહશી રાજ્યોને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા આ બ્રિટિશ સરકાર ઈ.સ. ૧૮૨૭ માં દિલ્હીના યવન-સમ્રાટનું દમન કરી રાજસ્થાનમાં પોતાની સત્તા પ્રસારવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી મારવાડના મહારાજ ઉદયસિંહે જે પ્રકારે સૌથી પહેલા પાદશાહ અકબરને પોતાની સ્વતંત્રતા વેચી નાખી મરુઝમિનું અધ પતન કર્યું હતું, તે પ્રકારે મહારાજ માનસિંહે અગ્રેજોની આધીનતા સ્વીકારી યવનરાજ્યને લોપ થવાથી મારવાડનું રાજ્ય પુનઃ સ્વતંત્ર થઈ ગયું હતું, પરંતુ જમદીયરની કૃતિ અલત વિચિત્ર છે! અંધપ્રકાશ વ્યતીત થયા પછી ભારતવર્ષની અન્યાય જાતિઓની પેઢે રાહડાળાતિયે પણ બ્રિટિશ સરકારની આધીનતા સ્વીકારી રાજ માનસિંહે પરાધીનતાની શુભખા ધારણ કરી અને મારવાડની રિયતિ પુનઃ બદલાઈ ગઈ જે કે વખતસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી અતરથ વિગ્રહ, પ્રપચ જળા ઈ.સ. થી મારવાડનો વિષ્વસ થઈ ગયો હતો, જે કે મહારાજાઓના બીપણ અલાયાર રાહડાડને સહન કરવા પડતા હતા, જે કે રાહડાડોના પ્રતાપ અને પ્રજીવનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો હતો, જે કે સિધિઆએ રાહડોની પુષ્કળ સપ્તિ લીધી હતી પરંતુ સત્યની પ્રતિજ્ઞાને ખાતર અમારે એટલું તો અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે આ સર્વ આપત્તિઓ છતાં રાહડો “સ્વાધીન” ગણાતા હતા, પણ બ્રિટિશસરકારની સાથે તેમને સધિ ચતાની સાથે તેમની સ્વાધીનતાનો સર્વથા લોપ થયો

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે - “ઈ.સ. ૧૮૧૭ માં મહારાષ્ટ્રીય લૂટારાઓનું દમન કરીને ભારત વર્ષમાં સાતિ સ્થાપન કરવાને માટે જ્યારે અગ્રે રાજપૂત રાજ્યોને સધિ કરવાને માટે આમંત્રણ કર્યું, ત્યારે મહારાજ માનસિંહે પોતાના કુમાર જનસિંહને તથા પોતાના કેટલાક મંત્રીઓને પ્રતિનિધિતરીકે અમારી પાસે દિલ્હીમાં મોકલી આપ્યા, પરંતુ સધિકાર્ય સપૂર્ણ થયા પૂર્વે જ કુમાર જનસિંહ પરલોકવાસી થયા”

જનસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી પોકર્ણના સામંત સાવમસિંહ અન્યાય સામંતોની સાથે મળીને

રાજશાસન ચલાવવા લાગ્યા; પરંતુ અલ્પ સમયમાં તેઓ અત્યંત લાયજીત થઈ ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે, જો મહારાજા માનસિંહના હાથમાં પુનઃ રાજ્યભાર સોંપવામાં આવશે તો મારી સમસ્ત સત્તાનો લોપ થશે અને માનસિંહ પુનઃ લાયકર અત્યાચાર કરવા લાગશે. આ કારણથી તેમણે પોતાના સામંતબંધુઓને એકત્રિત કરીને તેમની સંમતિસહિત નિશ્ચય કર્યો કે: “માનસિંહને બદલે ધરના મહારાજાના એક કુમારને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેકિત કરવો યુક્ત છે.” પછી તેમણે શીઘ્ર ધરના મહારાજાપર આ સમાચાર મોકલી દીધા. ધરપતિએ પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે: “મારે માત્ર એક પુત્ર છે અને જો મારવાડના સમસ્ત સામંતો એકમત થઈને તેને સિંહાસનપર અભિષેકિત કરે તો હું ખુશીથી એને તમારા હાથમાં સોંપીશ; નહિ તો, માત્ર મેં ચાર સામંતોના કહેવાથી કુમારને મોકલવાની મારી ધમ્મજ નથી.” ધરના મહારાજાને આ હિતર સાંભળી સર્વ સામંતોએ પુનઃ એકત્રિત થઈને વિચાર કર્યો અને આ સમયે પુનઃ મહારાજા માનસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેકિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમને મહારાજા માનસિંહના હાથમાં યાસનભાર સોંપવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જણાતો નહોતો. મહારાજા માનસિંહ આ સમયે અત્યંત ઉન્મત્ત અવસ્થામાં હતા. તેમણે સંસારનાં સર્વ શુભોને સર્વથા તિર્હાજબિ આપી હતી. અંગ્રેજોની સાથે સંધિ કરવાથી મારવાડને લાભ થશે, એવો વિચાર કરી સામંતો તે બાબત મહારાજા માનસિંહના મગજપર ઠસાવવાને માટે તેમના એકાંત ઓરડામાં જતા હતા. મહારાજા તેમની કહેલી સર્વ વાત સાંભળતા, પરંતુ કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપતા નહિ. અંતે સામંતોએ અંગ્રેજોની સાથે સંધિ કરવાને માટે સંધિપત્ર તૈયાર કર્યો; પરંતુ તેમાં મહારાજાની સંમતિની આવશ્યકતા હતી, તેથી સર્વ સામંતો તેમની પાસે ગયા અને તેમને તે વાત કહી સંભળાવી. તે ઉપરાંત તેમણે તેમને દબાણ કરીને કહ્યું કે: “જો આ સમયે આપ રાજ્યભાર ગ્રહણ નહિ કરો તો અવશ્ય મારવાડદેશનો વિશ્વસ થઈ જશે.” મહારાજા માનસિંહ આ વચનોપર કિંચિત્ પણ વક્ષ્ય આપ્યું નહિ, તેમ તેમણે સિંહાસનપર વિરાજમાન થવાને માટે પણ ધમ્મજ પ્રદર્શિત કરી નહિ. સામંતમંડળીએ તેમને સિંહાસનપર આજ્ઞ થવાને માટે પારંપાર આગ્રહ કર્યો; પરંતુ મહારાજા એકના બે થયા નહિ. મહારાજા રાજ્યની શૈયનીય અવસ્થા સારીરીતે જાણતા હતા અને તેજ કારણથી તેમણે એકાંતવાસ પસંદ કર્યો હતો; પરંતુ બ્યારે તેમણે સામંતોના પ્રુક્કળ આગ્રહ જોયો ત્યારે તેમણે રાજ્યભાર પુનઃ ગ્રહણ કરવાની ખુશી દર્શાવી. કુમાર જનસિંહના સમયમાં જે સંધિપત્ર તૈયાર થયો હતો, તે જોઈ તેઓ અત્યંત અપ્રસન્ન થયા. તેમાંના કોઈ કોઈ કારાપ્રત્યે તેમણે પોતાનો ધણો અસંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો. ખાસકરીને તેમાં જે એક એવી શરત હતી કે-મહારાજાના તાબાના સામંતોની સેના આવશ્યકતા જણાતાં બિદીશ સરકાર પોતાના તાબામાં લઇ લેશે, તે શરતપ્રત્યે તેમણે વિશેષ અસંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો. તેઓ સારી પેઠે જાણી ગયા હતા કે આ શરતથી અંતે અધિક અસંતોષાભિ પ્રબવસિત થશે.

કર્નલ ટૉડ મહારાજા માનસિંહની ઉન્મત્તતાવિષે સંદેહ ધરાવે છે; પરંતુ અમને તે વિષે કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી. તેઓ પરમ ધાર્મિક હિંદુ હતા અને તે છતાં પણ તેમણે સર્વ પ્રકારનાં ધર્મકાર્યોના પરિત્યાગ કર્યો હતો; માટે અમને માનવાને સખળ કારણ મળે છે કે તેઓ વસ્તુતઃ ઉન્મતાવસ્થાનેજ પ્રાપ્ત થયા હતા. વળી કર્નલ ટૉડનો બીજો મત એવો છે કે સામંતો તેમના પ્રાણનો નાશ કરવાને માટે પ્રયાસ કરતા હતા, તેથી તેમણે ઉન્મતાવસ્થાનું બદાનું કર્યું હતું. આ મતનું પણ અમે સમર્થન કરી શકતા નથી. અમહાર્ કારણ એવું છે કે મારવાડના સર્વ સામંતવાન મનુષ્યો પ્રાંત્યજાનોને વિરતાર કરવામાં લિપ્ત હતા, પાપી જમીરખાંએ આ પ્રકારની કપટબળોને વિસ્તાર કરીને પૈયાચિક કર્યો કર્યો હતાં અને તેણે દ્રવ્યના લોભથી અનેક માણસોનાં ખૂન કર્યા હતાં; તેથી હુમખનાથ અને સામર્થ્યહીન મહારાજા માનસિંહ ઉન્મત્ત બની ગયા, એમાં કિંચિત્ પણ આશ્ચર્ય નથી. યુરુ દેવનાથ મહારાજાના પ્રધાન સદાયક અને પરમદિનેશી મિત્ર હતા. તેમનું મૃત્યુ થતાંજ મહારાજાના સ્વભાવમાં વિકૃતિ પેદા થઈ અને ત્યાર પછી તેમના એકના એક પુત્ર જનસિંહનો પરલોકવાસ થયો, તેથી તેમના હૃદયપર

અસંત પ્રચંડ આધાત થયો. આ સર્વ કારણો તેમને ઉન્નત બનાવી દેવાને માટે પૂરતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં કુમાર છત્રસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા, તે દેશમાં સામંતોની પ્રબળ સત્તા વિસ્તાર પામી ગઇ હતી, સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી ગઇ હતી અને અમીરખાં પ્રબળ ધોર અત્યાચાર કરતો હતો. આવા સમયમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ મહારાષ્ટ્રીઓનું દબન કરવાને માટે પદ્ધતિ અને હતવીર્ય રાજપૂત રાજ્યોને સંધિ કરવાને માટે નિમંત્રણ કર્યું. આ સમયપૂર્વે રાજસ્થાનના અન્યાય રાજ્યોની પેઠે મારવાડના રાજાને પણ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની સાથે કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ નહોતો. બ્રિટિશ સરકારે પોતાની વિચિત્ર રાજનીતિ અને ચતુરાઇથી માત્ર થોડી અંગ્રેજોના અને બાકીની દેશી સેનાની સહાયથી ધીમે ધીમે દેશીરાજ્યોને જીતવાનો આરંભ કર્યો હતો. આ કારણથી રાજપૂત રાજ્યો શીઘ્ર તેની સાથે સંધિ કરવાને તત્પર થયા. વિશેષકરીને મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર અસહ્ય થઇ પડ્યા હતા અને બ્રિટિશસરકારે તેમનું દબન કરીને તેમને ઉચિત ઇંડ આપ્યો તેથી રાજપૂતોને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રક્ષણ મળવાની આશા હતી. તેમને તેની સાથે સંધિ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ પરંતુ તેની સાથે સંધિ કરવાથી અંતે શું પરિણામ આવશે, તેના તેમણે ઈચ્છિત પણ વિચાર કર્યો નહિ. માત્ર રાજસ્થાનમાં યાંત્રિ સ્થાપન કરવી અને મહારાષ્ટ્રીઓનું દબન કરવું, એજ આ સંધિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. આ સમયે રાજપૂતાનામાં જેટલા રાજ્યો હતા, તે સર્વની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય થઇ ગઇ હતી. સર્વ હીનબદ્ધ અને હુમ્મપ્રતાપ થઇ ગયા હતા. જે રાજ્યો પોતાના લક્ષ્યાવધિ સૈનિકોના નાશ થયા છતાં પણ પાદશાહની સાથે સંધિ કરવાને રાજી થતા નહોતા, તેમના-જ વંશજો આ સમયે અંગ્રેજોની સાથે સંધિ કરવાને શા કારણથી સહજ તત્પર થઇ ગયા તે સમજી શકાતું નથી. આ પરથી જણાય છે કે આ સમયે રાજપૂતરાજ્યોની દશા કેવી શોચનીય થઇ ગઇ હતી. મારવાડના મહારાજાની સાથે બ્રિટિશસરકારે ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં સંધિ કરવાને માટે નીચે પ્રમાણે સંધિપત્ર તૈયાર કર્યો હતો:—

સંધિપત્ર

માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની સાથે જોધપુરના મહારાજા માનસિંહ બહાદુરના પ્રતિનિધિ-સ્વરૂપ રાજકુમાર છત્રાસિંહ બહાદુરને થયેલી સંધિ. આ સંધિપત્ર હારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ અર્થાત્ પ્રધાન શાસનકર્તા મહામાનનીય માર્કિસેસ બોર્ડરેસ્ટેસ કે. જી. દ્વારા સત્તા મળવાથી ચાર્ટર્ડ મેટ્રકેફે તૈયાર કર્યો છે અને ઉપરાંત રાજકુમાર છત્રસિંહ તરફથી સત્તા પ્રાપ્ત થવાથી તેને વ્યાસ વિષ્ણુરામ તથા વ્યાસ અલખરામે સ્વીકાર્યો છે.

(૧) માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તથા મહારાજા માનસિંહ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ વચ્ચે યાવચ્ચ દ્રવિદાકરે મિત્રતા રહે અને ઉભયને હિતસંબંધ જળવાય તથા એકના શત્રુમિત્ર બીજાના શત્રુમિત્ર ગણવામાં આવે.

(૨) બ્રિટિશસરકારે જોધપુરના તાબાના સમસ્ત દેશનું શત્રુઓના ઘાસમથાથી રક્ષણ કરવું.

(૩) મહારાજા માનસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓએ બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારવી તથા બીજા કોઈ પણ રાજ વા રાજ્યની સાથે કોઈ પણ જાતનો રાજકીય સંબંધ રાખવો નહિ.

(૪) મહારાજા અને તેમના ઉત્તરાધિકારી બ્રિટિશસરકારની સંમતિત્રિના અન્ય કોઈ રાજ અથવા રાજ્યની સાથે કોઈપણ પ્રકારની સંધિ કરી શકશે નહિ. તેઓ માત્ર પોતાની જાતના રાજ્ય-ઓ તથા મિત્રરાજ્યોની સાથે શ્રેયકુશળતાનો પત્રવ્યવહાર રાખી શકશે.

(૫) મહારાજા તથા તેમના ઉત્તરાધિકારી કોઈની ઉપર અત્યાચાર વા કોઈની સાથે વિગ્રહ કરી શકશે નહિ. જો કોઈની સાથે અત્યાનંદ કાંઈ ઝગડો ઉપસ્થિત થાય તો તેમાં મધ્યસ્થ થવાનો અને ઇંડ આપવાનો અધિકાર બ્રિટિશસરકારના હાથમાં રહેશે.

(૬) જોધપુરરાજ્ય જે કર સિંધિયાને આપતું આવ્યું છે, તે કર તેણે સદા બ્રિટિશ સરકારને આપવો પડશે અને તેને સિંધિયાની સાથે કરના સંબંધમાં જે સંધિ થઇ છે, તેને રદ કરવી પડશે.

(૭) બીજા કોઈપણ રાજાને જોધપુરરાજ્યે કર આપવો નહિ. જો સિંધિયા વા ઇર્ધર કોઈ

ઉત્તમ સન્માન આપવામાં અને તેના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં રાઠોડગતિ મૂળથીજ સુશિક્ષિત છે અને મહાશય વિદ્યાર્થી જોધપુરના દરબારમાં ગયા ત્યારે તેમને તેજ પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થયો. તે સમયે મારવાડના મંત્રીપદપર અર્જુનદેવ હતા અને પોકર્ણના સામંત સાલમસિંહે સર્વ સામંતોના નેતાતરિકે પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો હતો. મહારાજ માનસિંહે ઉપરાંકત ઉભય રાજદ્વારી પુરપોતે રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીઓ બનાવી રાજ્યના સમસ્ત કિલ્લાઓમાં આવશ્યક સેના રાખી હતી. વળી તેમણે રાજ્યનાં મોટાં પહોંપર પોતાની ઇચ્છાનુસાર યોગ્ય માણસોને નિયુક્ત કર્યા હતા. આ સમયે રાજ્યમાં પરસ્પરના કંઠહો અને વિવાદો પ્રબળરીતે પ્રબલિત થઈ ઉડ્યા હતા. સામંતોએ પોતાની શક્તિ વધારી પ્રબળપર અત્યાચાર કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહોતી. આ સામર્થ્યવાન સામંતોની વિરુદ્ધ સ્વર્ગસ્થ મંત્રી ઈદરાજના પુત્ર હેતેલરાજે ખડા થઈ લખંકર ઉત્પાત મચાવી મૂક્યો હતો. હેતેલરાજ જોધપુરમાં એક ઉચ્ચ પદવીપર સ્થિત હતો. તેણે પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વૈર લેવાને માટે પ્રત્યેક સામંતની મનોકામના વ્યર્થ કરવામાં પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિનો વ્યય કર્યો હતો. ઉદ્ધત સામંતોની પ્રબળતાથી મહારાજ માનસિંહની સત્તા સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. જોધપુરરાજ્યની આવી દુર્દશા જોઈ મહાશય વિદ્યાર કંપનીની આજ્ઞાનુસાર ત્રણ દિવસ પછી શમરીતે મહારાજ માનસિંહની પાસે ગયા અને તેમને નિવેદન કર્યું કે: “ સામંતોના સ્વેચ્છાચાર અને સ્વચ્છંદતા નિવૃત્ત કરવાને માટે આપને સેનાની સહાય આપવાને બ્રિટિશસરકાર તૈયાર છે. ” મહારાજ માનસિંહ સારી પેઢે જાણતા હતા કે અર્ધગુપ્ત અને ઉદ્ધત સામંતોની સત્તા સંપૂર્ણરીતે વિષ્વસ્ત કરવાને માટે મહાપ્રયત્ન ગદા ઉઘડવાની આવશ્યકતા છે; પરંતુ તેમણે વિચાર કર્યો કે: “ એ ગદાનો ઉપયોગ કરવાને બદલે તેને આપણી પાસે રાખવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે ખરું. ” સામંતો આ ગદા જોઈનેજ પોતાનાં ઉદ્ધત આચરણ છોડી દેશે. જો માત્ર ગદા દેખાડવાથીજ મસ્તક-પરથી વિપત્તિ દૂર થાય તો સેના કરતાં પીળું શું? ” આવી વિચાર કરી તેમણે આવશ્યકતા જાણતાં વિશ્વવિજયી અંગ્રેજોની સહાય લઈ સામંતોને કેવળ લખ દર્શાવીને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે અંગ્રેજપ્રતિનિધિને કહ્યું: “ મને હાલમાં અંગ્રેજ સૈન્યની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. હું જાતેજ અર્ધગુપ્ત સામંતોનું દમન કરીને રાજ્યવ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાની શક્તિ ધરાવું છું; તોપણ જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે હું આપની સહાય લઈશ. ” જ્યારે આ હકિકત સામંતોના જાણવામાં આવી ત્યારે તેઓ લખળીત થયા અને તેમણે નમ્રવર્તન રાખવા માંડ્યું. તેઓ સારીપેઠે સમજી ગયા કે જો હવે આપણે ઉદ્ધત વર્તન રાખીશું તો અવશ્ય મહારાજ અંગ્રેજોની સહાય લઈ આપણો વિધ્વંસ કરશે આ રીતે માનસિંહનું મહાકષ્ટ દૂર થયું. મહારાજ માનસિંહને આત્માવસ્થાથીજ રાજનીતિની ઉત્તમ શિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી. જો કે તેમણે કેટલાંક વર્ષો સુધી રાજ-કાર્યપ્રત્યે ઉદાસીનતા પ્રકટ કરી હતી અને ઉન્નત બની નિર્જન વાસ પસંદ કર્યો હતો; તોપણ તેમણે પુનઃ રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લઈ ધીમે ધીમે અત્યંત ચતુરાઈપૂર્વક પોતાનો પ્રતાપ વધારી દીધો. તેઓ સમસ્ત સામંતોના અપરાધો જાણે બૂલી ગયા હોય તેમ બહારથી તેમનાપ્રત્યે ઉદારતા તથા દયાલાવ બતાવવા લાગ્યા. આ સમયે સામંતો બે શ્રેણીમાં વિભક્ત થઈ ગયા હતા. એક શ્રેણી તેમના પક્ષમાં અને બીજી તેમની વિરુદ્ધમાં ખડી થઈ હતી. મહારાજ માનસિંહે આ ઉભય શ્રેણીઓમાંથી ઉપયુક્ત મનુષ્યોને ચુંટી કાઢી તેમને રાજ્યના હિન્ન હિન્ન ભાગોમાં નિયુક્ત કરી દીધા. આથી ઉભય શ્રેણીઓ તેમનાપર પ્રસન્ન થઈ ગઈ. તેમને જો સામંતોએ પુષ્કળ દાનિ કરી હતી તેમનાપ્રત્યે પણ તેમણે કૃપા અને દયા પ્રકાશિત કરી તેથી અત્યંત શંકાશીલ સામંતોનાં હૃદયમાં પણ શંકાને માટે અવકાશ રહ્યો નહિ. બ્રિટિશદૂતે તેમને વારંવાર કહ્યું કે: “ બ્રિટિશસરકારની સેનાની સહાય લીધા વિના આપ કોઈ પણ પ્રકારે આપના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી શકશે નહિ, તેમ આપની સત્તા પ્રબળ પણ કરી શકશે નહિ; ” પરંતુ મહારાજએ તેની આ પ્રાર્થનાપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેમણે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે: “ બ્રિટિશસરકારની સહાય લીધા વિના હું સારીરીતે મારા રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી શકાય. ” જ્યારે બ્રિટિશદૂત સમજ્યો કે મહારાજ કોઈપણ પ્રકારે બ્રિટિશ સરકારની સહાય લેવાને રાજી નથી, ત્યારે તે શીઘ્ર મારવાડ છોડી પોતાના

મુકામપર આવ્યો ગયો. ત્યાર પછી કર્નલ ટૅડ ઇન સન ૧૮૧૬ માં ભારતવર્ષના મવર્નર જનરલ દ્વારા ઉદયપુર, જુદી, કાટા તથા શિરાહી દેશની પેઠે મારવાડરાજ્યના પશુ ખિટિશ એજન્ટના પદપર નિયુક્ત થયેને આવ્યા; પરંતુ કેટલાંક ખાસ કારણોને લીધે કર્નલ ટૅડને કેટલાક માસપર્યંત મારવાડમાં ચરણ મૂકવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ. અને તેઓ નવેમ્બર માસમાં મારવાડમાં આવ્યા. મહારાજ વિહર ને પ્રકારે મારવાડમાં સર્વત્ર અશાંતિ, સામંતોના ઉપદ્રવ તથા તેમની પ્રભુતા જોઈ હતી, તે પ્રકારે કર્નલ ટૅડે પણ તેજ રીતિ જોઈ. સામંતોએ રાજ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર્યું હતું અને તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યશાસન ચલાવતા હતા; તે છતાં પણ મહારાજ તેમનાં આવાં વર્તનપ્રત્યે સંતોષ પ્રદર્શિત કરતા હતા. તેઓ સામંતોના કોષપણુ કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું સાહસ કરતા નહોતા. મહારાજના તાબામાં જે પગારદાર સિંધી તથા પદાલુસેના હતી, તે આ સમયે દારૂજી કષ્ટ સહન કરતી હતી. તેને ગત ત્રણ વર્ષનો પગાર મળ્યો નહોતો, તેથી તે આર્તનાદ કરી અત્યંત અસંતોષ પ્રકટ કરતી હતી. તેની અવસ્થા એટલી હૃદયભેદક બની ગઈ હતી કે સૈનિકો જોધપુરમાં થોડે થોડે કરી શિક્ષા માગી અતિ કષ્ટથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા. ખિટિશસરકારના એજન્ટ કર્નલ ટૅડે જોધપુરમાં જઈ પ્રથમ કાર્ય એ કર્યું કે ઉપરોક્ત મહાવિપતિમાં આવી પડેલી સેનાના પગારનો હિસાબ કર્યો અને સૈનિકોને જણાવ્યું કે: “તમને સેંકડે ત્રીસ ટકા મળશે. શેષ પગાર ગયો સમજવો.” સૈનિકો ‘જે મળ્યું તે લાલ’ એમ સમજી સેંકડે ત્રીસ ટકા લેવાને રાજી થયા; પરંતુ કર્નલ ટૅડ ત્રણ અઠવાડીયાં પછી જોધપુર છોડીને ચાલ્યા ગયા એટલે સૈનિકોની તે આશા પણ નિષ્ફળ થઈ. આ ઘટનાપરથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે કે માનસિંહ સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા હતા ખરા, પરંતુ સર્વ સત્તા સામંતોના હાથમાં હતી; પણ આ પ્રકારનો કારભાર આસવા દેવામાં માનસિંહનો એક ગૂઢ ઉદ્દેશ હતો, જે યથાર્થાને સ્વયં પ્રકાશિત થશે.

આ સમયે જોધપુરનિવાસીઓ વિવેકવિચાર તથા ન્યાય સર્વથા બુદ્ધી ગયા હતા. જે કોઈ બ્રાહ્મણ કોણું ખૂત કરે તો તેની તપાસ કરી તેને શિક્ષા કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ ખુનીની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ કોઈ ઉચ્ચારતું નહોતું. અજ નહિ મળવાથી સૈનિકો બ્રાહ્મણાગ કરવા લાગ્યા. રાજપૂતસૈનિકો પણ ધર્મભ્રષ્ટ થઈ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક તથા સર્વ બ્રાહ્મણોનું માંસ ખાધને જીવન ખારણુ કરવા લાગ્યા. સામંતો સ્વેચ્છાચાર અને સ્વચ્છંદતાથી વર્તવા લાગ્યા અને મહારાજ સંપૂર્ણરીતે તેમને હસ્તગત થઈ ગયા. તેઓ કોષ પણુ કાર્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરી શકતા નહોતા. ન્યા યુઓ લાં સામંતોનીજ સત્તા પ્રસરી હતી. ખિટિશ એજન્ટ ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી જોધપુરમાં રહ્યા, તે અરસામાં તેમણે મહારાજ માનસિંહની ચપ્તરીતે મુલાકાત લીધી. માનસિંહે તેમની સમક્ષ પોતાની શોચનીય અવસ્થાનું સર્વ જ્ઞાંત આદિથી અંતઃસૂધી નિવેદન કર્યું. કર્નલ ટૅડને તેમનાપ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ અને તે ઉભયની વચ્ચે ધાટી મિત્રતા બંધાઈ. ખિટિશએજન્ટે વિદાય લેતી વખત ક્યું: “આપે જે જે વિપત્તિઓમાંથી યુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે સર્વ મને સારીરીતે વિદિત છે અને આપ શી રીતે તે સર્વ ત્રિપત્તિઓમાંથી ઉદ્ધાર પામ્યા હતા, તે પણ હું સારીપેઠે જાણું છું. આપનાં આતુર્ગથી આપની પશુ વિપત્તિઓનો નાશ થયો છે અને હવે આપ ખિટિશસરકારના મિત્ર થયા છો, તેથી જે જે વિપત્તિઓ શેષ છે તેમાંથી આપ શીઘ્ર મુક્ત થઈ શકશે. આપ ખિટિશસરકાર પર નિર્ભર રહો, માત્ર થોડાજ દિવસમાં આપના સર્વ મનોરથ સંપૂર્ણ થશે.”

આ વચનો મહારાજ માનસિંહે શાંતરીતે સાંભળ્યા; પરંતુ પોતાના હૃદયનો લાવ જરા પણ પ્રદર્શિત કર્યો નહિ. તેઓ શાંત અને મંજીર મૂર્તિજ ધારણુ કરી રહ્યા. થોડી વારે તેમણે સરિમત ક્યું: “એક મિત્રતરિકે આપ મારા રાજ્યમાં જે મુષારાઓ લેવાની ઇચ્છા રાખ્યા છો તે સર્વ એક વર્ષમાં આપ જોઈ શકશે.” કર્નલ ટૅડે ઉત્તર આપ્યો: “જે આપની ઇચ્છા હોય તો એથી અર્ધ સમયમાં જ એ મુષારાઓ થઈ શકશે.” કર્નલ ટૅડે મહારાજ વિહરની પેઠે મહારાજ માનસિંહને ખિટિશ સેનાની સહાય લેવાને અત્યંત આગ્રહ કર્યો; પરંતુ મારવાડચરે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ; આથી કર્નલ ટૅડ પોતાનું દૂતકાર્ય સંપૂર્ણ નહિ થયેલું જોઈ અત્યંત દુઃખિત થયા હતા.

મતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૅડ જણાવે છે કે આ સમયે નિમ્નલિખિત વિષયોપર મહારાજ માન-

સિદ્ધને વિશેષ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા હતી -

- (૧) ઉત્તમ પ્રકારનો શાસનપ્રણય
- (૨) રાજ્યની દિપ્તિ વધારવાનો પ્રયાસ
- (૩) ખાવસાબુમિની વ્યવસ્થામાં સુધારો

(૪) મહારાજાએ અન્યાયપૂર્વક સામતોતી જમિન પર ચોરાને અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે, તેથી ભય કર અસતોષાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો છે. આટે તેનો સતોષકારક નિકાન કરવો હિચિત છે.

(૫) મહારાજા માનસિંહે જે વિદેશી પગારદાર સેના રાખી છે, તેની પુનઃ વ્યવસ્થા કરી તેમાં સુધારો કરવાની આવશ્યકતા છે.

(૬) મારવાડના દક્ષિણ ભાગના ગેર લોકો, ઉત્તર ભાગના લરખારી લોકો સરાઇ લોકો તથા પશ્ચિમ ભાગમાં વસતા ખોસાલોકો વગેરે, યોગી ધર્માદિ વિવિધ પ્રકારના ઉપદ્રવો કરે છે, માટે તેમના ઉપદ્રવના નિવારણને અર્થે તથા શાંતિની રક્ષાને અર્થે પોલીસની સખ્યામાં વધારો કરવો જોઈએ.

(૭) વાણિજ્યપર જે કર લેવામાં આવે છે, તેથી વાણિજ્યકાર્ય પ્રાય મધ્ય થઈ ગયું છે વળી જે થોડો વ્યાપાર ચાલે છે, તેમાં લુટફાટનો ભય છે, આટલે વ્યાપારની વૃદ્ધિને અર્થે ઉચિત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કર્નલ ટૉડના આ ઉલ્લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે મારવાડમા ભય કર અરાજકતા પ્રસારી મઠ હતી એક સ્વતંત્ર જાતિનું પતન થાય છે, ત્યારે જે જે દુશ્મિન્દો પ્રકટ થાય છે, તે સર્વ મિન્દો આ સમયે મારવાડમા દષ્ટિગોચર થતા હતા વિનાસિતા, અનૈક્ય, વૈરભાવ ઇત્યાદિ દુશ્મિણીયા આ સમયે મારવાડના રાજપૂતોનું બધું સર્વજ્ઞ લુપ્ત થઇ ગયું હતું સર્વ રાજપૂતો મૃતવત જુઘાતા હતા આ મહાવિપત્તિકાળમા જે રાઠોડનેતાઓ જીવત હતા, તે કેવળ ખસ કરનારી નીતિનું અવલમ્બન કરી રાજતુ બળ ન્યૂન કરવાને અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે જન્મભૂમિનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા કર્નલ ટૉડ જોધપુરથી ગયા ત્યારે પણ રાઠોડોના ધોર ઉપદ્રવો ચાલુજ હતા તેઓ પૈશાચિક મૂર્તિ ધારણ કરી બીજી અસાચાર કરી ભય કર અશાંતિ ફેલાવી રહ્યા હતા સપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી હોવા વૈર લેવાની ઇચ્છાથી હોવા ગમે તે કારણથી હોવા પરતુ મુખ્ય મંત્રી અને તેના અનુયાયી સામ તેઓ રાજ્યમા ચોતરફ ધોર અસાચાર કરવા માડ્યા સ્વદેશપ્રેમ કાણ જણે કયા ચાલ્યો ગયો? માનસિદ્ધે કર્નલ ટૉડની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, હું એક વર્ષની અવધિમા રાજ્યમા આવશ્યક સુધારા કરી લઇશ, તોપણ તેઓ મંત્રી અને સામતોના ભયકર કૃત્યોનો જરાપણ પ્રતિરોધ કરી શક્યા નહિ મુખ્ય મંત્રીએ સૌથી પહેલાં ગોદવાડ દેશના મુખ્ય સ્થાન ધાણેરાવને પોતાના અધિકારમા લઇ લીધું તેણે ધાણેરાવના ઠાકોરની પાસેથી એક વર્ષની ખડણી કરતા પછી અધિક રૂપિમા લીધા અને સાગપછી તેને પુનઃ તેના પ્રદેશ સોંપી દીધો ધાણેરાવના ઠાકોરને જે પ્રમારનો દડા લોગવવો પડ્યો તે પ્રકારનો દડા અનેક નીચી ઐણીના સામતો અને સરદારોને પણ સહન કરવો પડ્યો હતો આ અસાચારી દિનાનના જાતાઓ સમૃદ્ધિશાળી ગોદવાડના સામતોપર દડાને એવો સખ્ત બોલો નાખ્યો કે તેઓ ત્રણ ત્રણ પોકારવા લાગ્યા તેમના કંજની સીમા રહી નહિ મુખ્ય મંત્રીએ ગોદવાડ દેશનું આશોદ પ્રગણ દસ્તગત કરી લીધું અને ત્યાર પછી તેણે મરજીમિના એક મુખ્ય સામત આદવા પતિના રાજ્યમા પણ દસ્તગત કર્યો પરતુ મહાવીર આપાના વશને તેને સર્વ સ્પર્શીતે જણાવ્યું કે આ દેશ કાઈ આજકાલથી અમારા તાબામા નથી અને તમે કદિપણ અમને ભય દર્શાવીને તમારો સ્વાર્થ સાધી શકશો નહિ "

મુખ્ય મંત્રી અખેચરે આ પ્રકારે મારવાડના ધણુ સામ તો ઉપર અત્યાચાર કર્યો જેમના પર દણ અત્યાચાર થયો નહોતો તેઓ પણ થોડા સમયમા પોતાનાવાગ લાયકર આપતિ આવી પણ એવી આશ કા કરવા લાગ્યા અખચરે થોડા મામતોને પોતાના હાથમા લઈને તેમની સદાયથી મારવાડનો પથસ કરી રહેલા હતો કર્નલ ડૉ ના ગમન પછી મહારાજ માનમિદ રાજકાર્ય પ્રતિ ઉદાસીન

તા પ્રદર્શિત કરી પૂર્વવત્ એકાંતવાસનું સેવન કરવા લાગ્યા. આથી સામંતોની આરાધના સર્વથા સફળ ગઇ. થોડો કાળ વ્યતીત થયા પછી અખૈયદ અને ફતેહરાજની વચ્ચે થીર દૈનનરમ પેદા થયું. જો કે ફતેહરાજ માનસિંહનો મિત્ર હોય તેવું વર્તન કરતો હતો તથા તેનો પ્રેમપાત્ર હતો, જો કે માનસિંહની પ્રિયરાણી ફતેહરાજપર વિશેષ પ્રસન્ન રહેતી હતી, જો કે ધણી સામંતો તેના સહાયક હતા; તથાપિ ચતુર અખૈયદે સમસ્ત સેના હસ્તગત કરી રાજ્યના સર્વ કિલ્લાઓ પોતાના તાબામાં લઇ લીધા. જોધપુરપર પણ તેણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને ફતેહરાજને ભવલીત કરી દીધો. ફતેહરાજને પોતાના શત્રુની સત્તા ઘટાડી તેનું દમન કરવાનો કાષ્ટપણ ઉપાય સૂચ્યો નહિ. અખૈયદે ફતેહરાજનો તિરસ્કાર કરી નિર્ભય બની પૂર્વવત્ થીર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. અતે ફતેહરાજને અખૈયદનો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્નજનનો વિસ્તાર કર્યો. આ વાત સાંભળી તે રાજધાની છોડી કિલ્લામાં આશ્રય ગયો.

જેતજેતામાં છ માસ વ્યતીત થઇ ગયા. સમસ્ત મારવાડમાં અખૈયદની હાક વાગી રહી હતી. અખૈયદની આજ્ઞાનું ઉક્લેષધન કરવાનું કાઈ પણ સાદસ કરી શકતું નહોતું. મહારાજ માનસિંહ તો અખૈયદના હાથમાં કાબેની પુતળાની પેઢે નાચવા લાગ્યો. અખૈયદે પોતાની સત્તાને દુરુપયોગ કરી અત્યાચાર અને ઉત્પીડનથી સમસ્ત સામંતો અને પ્રજાનું ધન લૂંટી લઈ પોતાની અને પોતાના અનુચરોની સંપત્તિ વધારી દીધી. આવો પ્રકાર આઠી રહ્યો હતો, એવામાં એક દિવસ સહસા એવી અચ્ચા ફેલાઇ કે: “અખૈયદનું પતન થયું છે.” વાસ્તવમાં મહારાજ માનસિંહ અખૈયદને શિક્ષા કરવાને માટેજ હાલમાં ઉત્ખતતાનું બહાનું કરીને એકાંતમાં રહેતા હતા. અને પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે મહારાજ રાજકાર્યત્વે ઉદાસીનતા દર્શાવતા હતા તેનું એક જૂદ કારણ હતું અને તે જૂદ કારણ આજ હતું. ચતુર માનસિંહ માત્ર સુસંધિની પ્રતિક્ષા કરી રહ્યા હતા. સુસંધિ મળતાં તેમણે અખૈયદને તેના સાથીઓસહિત રાજધાનીમાં ભોલાવ્યો અને તે સર્વને બંદીવાન કરીને તેમણે કહ્યું કે: “તમે રાજ્ય અને પ્રજાનું જે ધન લૂંટ્યું છે, તે સર્વ બતાવો, નહિ તો તમને પ્રાણહંકરવામાં આવશે.” સર્વ જણે રાજ્યને લૂંટી લીધેલી સંપત્તિ બતાવવા માંડી. મંત્રી અને તેના સાથીઓએ આગીસ લાખ રૂપિયાની એક યાદી તૈયાર કરી અને તે મહારાજને આપી. મહારાજએ આ સર્વ સંપત્તિ જપ્ત કરી અને તે સર્વ પ્રાણસેને ભયંકર કષ્ટ આપીને એક પછી એક આ સંસારમાંથી વિદાય કર્યા. નગર કિલ્લેદાર રાજકુમાર જનસિંહને દુરાચારમાં ફસાવ્યો હતો, તેને તથા મુલજી ધાંધલ નામના જગીરદારને વિપતો પાલો આપીને મારી નાખવામાં આવ્યા અને તેમનાં રાજ ફતેહપોલ નામના દાર આગળ ફેંકી દેવામાં આવ્યાં. મુલજી ધાંધલને બધું જીવરાજ, બિહારીદાસ ખીચી અને એક દરજી એ ત્રણ જણનાં મરતક કાપીને ફેંકી દેવામાં આવ્યાં. વેદપાઠી વ્યાસ શિવદાસ અને શ્રીકૃષ્ણજ્યોતિષીને પણ દેહાંતકંડે ભોજવવો પડ્યો. ઉપરોક્ત નગર કિલ્લેદાર અને મુલજી ધાંધલની હકિકત આ પ્રમાણે છે:—તેમણે રાજ્ય જનસિંહની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા જ્વાહીર આદિ લીધું હતું અને તેઓ તેમના મૃત્યુ પૂર્વે પોતપોતાના નગરમાં આશ્રય ગયા હતા. રાજની પાસેથી જે દ્રવ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે દ્વારા તેમણે કિલ્લા બંધાવ્યા હતા. જ્યારે રાજ માનસિંહ પુનઃ સિંહાસનપર આરૂઢ થયા ત્યારે તેમણે સર્વ સરદારોના અપરાધ ક્ષમા કરનારે વિજાપત બહાર પાડ્યું. આ વિજાપત વાંચ્યા પછી નગર અને મુલજી નિશ્ચિત થઇ જોધપુરમાં આવ્યા અને પોતપોતાના પદપર સ્થિત થયા. પ્રથમ તો મહારાજ કાષ્ટ પણ બોલ્યા નહિ; પરંતુ આ સમયે તેમણે ઈતર માણસોની સાથે તેમને પણ બંદીવાન કર્યા. તેમણે ભય બતાવી તેમની પાસેથી પોતાના પુત્રનું અપેક્ષા જ્વાહીર કદાવી લીધું અને પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમનો નાશ કરી નાખ્યો. આ સમયે અખૈયદના સર્વ મિત્રોને બંદીવાન કરવામાં આવ્યા. તેમાંથી જેમણે રાજધન બતાવ્યું તેમને પાછળથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. એમ કહેવાય છે કે આ સમયે માનસિંહે આ પ્રકારે એક કરોડ રૂપિયા સંગ્રહિત કર્યા હતા; પરંતુ કર્નલ ટૉડ ટીકા કરે છે કે તેમને એથી અધીક રૂપિયા પણ ભાગ્યેજ મળ્યા હશે.

જો મહારાજ માનસિંહ કેવળ અત્યાચારી અખૈયદનેજ પ્રાણહંકરત અને અન્ય વિદોહી-

એને તેમના અપરાધ પ્રમાણે હવડી સજા કરત તથા કેવળ ઉદ્ધત સામતોનીજ ભૂમિ દસ્તગત કરીને સત્વૃષ્ટ રહેત તો તેઓ ખીજા સામતોની પ્રથસા અને સહાય પ્રાપ્ત કરી શકત, પરંતુ તેમણે તેમ નહિ કરતા જે જે પ્રવ્રજન અને મામતો ઉપર તેમને સંદેહ આવ્યો તે મર્થ ઉપર એકસરખી રીતે અત્યાચાર કરવા માડ્યો. ધીમે ધીમે તેમના અત્યાચારનો વિસ્તાર ધણેજ વધી ગયો જે ઉચ્ચ શ્રેણીના સામતો તેમના દરનારમા ઉચ્ચ આસનપર વિરાજતા હતા, જેમને ઉચ્ચ મન્માન મળતું હતું તથા જેઓ વિશાળ પ્રદેશના આધકારી હતા તેમનો નાશ કરવાનો પણ મહારાજાએ નિર્ણય કર્યો માત્ર એક ઘટનાને લીધેજ તેઓ અખૈયદની સાથે મરતા બચી ગયા હતા અને તે ઘટના તેમનું પનાયન હતું પોકણુંના સામત સાલમસિંહ, નીમાજના સામત સુગતાનસિંહ, આહોરાના સામત એનાડ સિંહ અને તેમના તાખાના નીચી શ્રેણીના અનેક સામતો અખૈયદની સાથે મળીને રાજપરામન ચનાવતા હતા તેઓ પ્રતિદિન રાજસભામા જઈ અખૈયદની કાર્યપદ્ધતિમા અનુમતિ આપી તેને સહાય કરતા હતા, પરંતુ જ્યારે અખૈયદ જ દીવાન બન્યો ત્યારે તેઓ સર્વ અલત બચીત બની ગયા. તેમનો ભય નિવૃત્ત કરવાને માટે મહારાજા માનસિંહે તેમની પાસે એક દૂત મોકલીને તેમને જણાવ્યું કે “ તમારી ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામા આશે નહિ માન અત્યાચારી અને મહા દુર્યુષ્ઠી અખૈયદને શિક્ષા કરવાનીજ મારી ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ છે, ” પરંતુ મહારાજાના હુકમનું કષ્ટ સામતો સારીરીતેજાણી ગયા હતા મહારાજાની પ્રપચ્છા તેમનાથી યુક્ત નહોતી. મહારાજા પોકણુંના સામતનો વશ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન યુક્તરીતે કરતા હતા એનાડસિંહ માનસિંહના પરમપ્રિય મિત્ર હતા આ એનાડસિંહના એક વિશ્વાસુ સેવકને મહારાજાએ આજ્ઞા કરી કે તમે સમસ્ત સામતોને તેડીને રાજસભામા આવો; પરંતુ સમસ્ત સામતો સાવધાન હતા તેમણે ઉક્ત સેવકના વચનોપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેજ દિવસની રાત્રિએ માનસિંહનો વૈરાગિ ભય દરશ્યે પ્રવ્રજિત થઈ ઉઠ્યો-તે રાત્રે જોધપુરમા દાસ્તુ અને હુકમબેદક ઘટના બની

નીમાજના સામત સુરતાનસિંહ પોતાની સેનાસહિત રાજધાનીમા રહેતા હતા જો કે તેમણે મહારાજાપર તેમના ધોર વિપત્તિના કાળમા અનેક ઉપકારો કર્યા હતા, પરંતુ તેઓ આ સમયે સર્વ ઉપકારો ભૂની ગયા તેમણે આહંદળા સૈનિકો અને પુષ્કળ તોપો લઈને સુરતાનસિંહના મકાનપર આક્રમણ કર્યું વીરશ્રેષ્ઠ સુરતાનસિંહની પાસે કેવળ એકસો એશી સૈનિકો હતા જ્યારે રાજાની તોપોના મુખમાથી ગોળા નીકળવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ નમ તલવાર ગ્રહણ કરી પોતાના મકાનમાથી બહાર નીકળ્યા અને શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમણે વીરપુરુષની પેઠે શત્રુપક્ષના શતાવધિ ગતુષ્પેનો સંહાર કરી રણભૂમિમા પ્રાણુત્યાગ કર્યો તેમના કેટલાક સેવકો પોતાના પ્રાણુની રક્ષા કરી સુરતાનસિંહના શિશુપુત્રની સલાજ સેનાને માટે રણભૂમિ છોડી નીમાજ તરફ દોડી ગયા નીમાજના સામતની પેઠે પોકણુંના સાગત સાલમસિંહની ઉપર પણ આક્રમણ કરીને તેમના પ્રાણુ નષ્ટ કરવાને મા રાજાનો વિચાર હતો, પરંતુ સુગતાનસિંહે અદ્ભુત વીરતા દર્શાવી અનેક નગરવાસીઓનો સંહાર કર્યો હતો, તેથી તેમણે એ જાતનો ઉપદ્રવ કરવાનો વિચાર માઠી વાળ્યો સાલમસિંહ સમગ્ર રાત્રિ અતિ સાવધાન રહી, પાછની રાત્રે લાગ જોઈ પોતાના વતન તરફ આવ્યા ગયા

જે રાત્રિએ રાજધાની જોધપુરમા આ હુકમબેદક ઘટના બની તેજ રાત્રે મહારાજાએ કૃતેહરા-જને યોનાત્વી તેને મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત કરી દીધા તત સેનાપતિ ઇન્દરાજના પુત્ર કૃતેહરાજ મહારાજાના પરમ પ્રેમપાત્ર હતા મહારાજાએ તેમને મુખ્યમંત્રીના પદપર અભિષિક્ત કરીને કહ્યું “ હું આટલા દિવસસુધી આપને મંત્રી પનારી શક્યો નહોતો તેનું કારણ આપના પ્યાનમા આવ્યુજ હતો ” મહારાજાના આ વચનોનો લાવાર્થ અમારા સુઝ પાઠકો સારી રીતે જાણી ગયા હશે મહારાજા માનસિંહે અખૈયદ તથા તેના સહાયકોને મારી, નીમાજના સામતનો વધ કરી તથા પોકણુંના સામતને નસાદી મૂખ જે ધનનો સમય કર્યો તે દ્વારા તેમણે પરદેશી પગારદાર સેનાનો આખી પગાર ચૂકવી આપી તેમને સત્વૃષ્ટ કર્યો જે સિધી તથા પહાણુસેના આટલા દિવસસુધી પગાર-ને માટે આર્તાનાદ કરી અસતોષ પ્રકાશિત કરતી હતી તથા અલત કષ્ટ સહન કરતી હતી તેના સર્વ

દુઃખો દવે દૂર થયાં. જે સામંતો મહારાજના વિરોધી હતા અને અખૈયદના વધથી તેમના પ્રત્યે અત્યંત રુદ્ધ થયા હતા, તેઓ પણ દવે તેમનાથી અતિ ભયભીન થવા લાગ્યા. મહારાજને શીઘ્ર પોતાના રાજ્યમાં એવો દંડેશ પીટાળો કે મારવાડમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે અને અગ્રે બ્રિટિશ-સેનાની સહાય માગી છે. આ દંડેશનું ધણું સાઈ પરિણામ આવ્યું. સમસ્ત વિરોધી સામંતો વૃષ થઇ ગયા. જે તેઓ આવો દંડેશ ન ફેલાવત તેમને કડાચ પદબાદ કરત.

નીમાળના સામંત જોધપુરમાં ગયાં ગયા કે તરતજ તેમના વિશ્વાસુ અનુચરો તેમના શિશુ-બાળકના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે નીમાળમાં આવ્યા ગયા. મહારાજ માનસિંહે શીઘ્ર નીમાળ પર આક્રમણ કરવાને માટે સેના રવાના કરી. નીમાળનિવાસીઓ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે મુસ્તજ થયા. મહારાજને પોતાની મહેર સાથેના પત્ર સુરતના સિંદના બાલક પર મોકલી આપ્યો અને તેદારા જાણ્યું કે તમને હાથા કરીને તમારા પિતાની બ્રૂમિ તમને સમર્પણ કરવામાં આવી છે; પરંતુ નીમાળના માણસોના મનમાં સંદેહ આવ્યો કે મહારાજનાં આ વચનો અસત્ય તો નહિ હોય ? અને તેઓ તેનું પાલન કરશે તેની પણ શંકા જાતી થઈ ગઈ. બ્યારે તેમણે પોતાના મનોનો સંદેહ મહારાજના મોકલેલા સેનાપતિની આગળ પ્રદર્શિત કર્યો, ત્યારે તેણે સોમદંપત્તે જણાવ્યું કે, હું મહારાજને કહેવાયું છે તિથી કહિ પણ વિપરીત વર્તન થયા દશ નહિ; પરંતુ મહારાજ માનસિંદને માટે અત્યંત શોક અને લજ્જાની વાત છે કે તેમનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખીને નીમાળનો શિશુસામંત બધાં પોતાના કિશ્કામાંથી નીકળીને મહારાજની સેનાની ઝવણીમાં ગયો કે તરતજ તેમના ઉપરોક્ત વચનોના જંગ થઇ ગયો. તરતજ એક રાજકર્મચારીએ તેના હાથમાં મહારાજના હસ્તાક્ષરયુક્ત એક પત્ર મૂકી તેને કહ્યું કે: “ મહારાજએ તમને બંદીવાન કરીને રાજદરબારમાં લઈ આવવાની અને આજ્ઞા કરી છે.” મહારાજ માનસિંદનું આ કૃત્ય જોઈ મૂંઝવણ હતી, તેટલુંજ પગારદારસેનાના સેનાપતિનું આ સમયનું કાર્ય પ્રશસ્તીય હતું. સેનાપતિ જાણ્યો તો નહોતો કે મહારાજ આ શિશુસામંતને હસ્તગત કરીને તેનો નાશ કરવાની અભિલાષા રાખે છે; પરંતુ બ્યારે વસ્તુરિયત સમજાઈ ત્યારે તેણે પરમ ક્રોધિત થઇ કહ્યું: “ ના, એમ કદિપણ બનશે નહિ. મારા કહેવા પર સર્વ પ્રકારે વિશ્વાસ મૂકીને આ બાલક મારે તાણે થયો છે. મહારાજએ હવે પોતાની પ્રિયતા જંગ કરવાની ઇચ્છા રાખી હોય, પરંતુ હું તો અવશ્ય મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશ અને એને એકાદ નિર્બિંદન સ્થાનમાં મૂકી આવીશ.” સેનાપતિએ પોતાના કહેવા પ્રમાણેજ કહ્યું. તેણે મહારાજની જરા પણ સ્પૃહા રાખ્યા વિના ઉપરોક્ત બાલકને લઈ અરવલ્લી પર્વત આગળ અને તેને એવાડમાં મૂકી આવ્યો.

જે માનસિંદ આજપર્વત રાજકર્મપ્રત્યે ઉદારીનના બતાવી એક ઉન્નત માણસની પેઠે એકાંત ઓરડામાં રહેતા હતા, જે આજપર્વત સામંતોના અત્યાચાર, સ્વેચ્છાચાર, ઉત્પીડન, ભૂંટ વગેરે માન રહીને બેસતા હતા, જે અગ્રેસરદારદારા વારંવાર આજપર્વત થયા છતાં તેની સેનાની સહાય લેવાને રાજ થયા નહોતા, તેજ માનસિંદ હવે યથાર્થ રાજપૂત બની વીરમૂર્તિ ધારણ કરી રાજકર્મ રંગભૂમિ પર આવીને વિરાજમાન થયા. મહારાજ માનસિંહે કોર અને સખત નીતિનું અવલંબન કરી, લોકોને સાસનદંડ હાથમાં ગ્રહણ કરી અપરાધીઓને ભયંકર સિક્કા કરવા માંડી હતી; તેપણ સહની રક્ષા કરવાને માટે અમારે કહેલું બોધ્યું કે તે સમયે મારવાડમાં ચેતારક જે ભયંકર ઉપદ્રવો ફેલાઈ રહ્યા હતા, તેનું દબન કરવાને માટે તેમ કરવાની જરૂર હતી. મારવાડમાં શાંતિની સ્થાપના કરવાને માટે તેમણે જે નીતિ ગ્રહણ કરી હતી તે ન્યાયયુક્ત હતી, એમ કહ્યાવના અને રહી શકતા નથી. આ પ્રકારની કોર નીતિનું અવલંબન કર્યા વિના મહારાજ માનસિંદ કદિ પણ પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી શકત નહિ. મહારાજ સર્વથા સામર્થ્યહીન થઇ ગયા હતા તેથી તેમની ઉદાર રાજનીતિ કદિપણ ઇચ્છિત શાંતિ સ્થાપન કરી શકત નહિ.

પરંતુ તેમણે અખૈયદ વગેરેને પ્રાણદંડ દઈ નીમાળ વગેરે પ્રદેશો હસ્તગત કરી ધોમે ધોમે એક એક કરીને સર્વ સામંતોને હતવીય કરી દીધા. કોઈ પણ એક સામંત મહારાજ માનસિંદની પગારદાર દશ હજાર સેનિકાની બનેલી જળવાન સેનાની સામે ઉભા રહેવાની શક્તિ ધરાવતો નહોતો. વળી તેઓ સર્વ એકત્રિત થઇને પણ મહારાજની સામે થઈ શકતા નહોતા; કારણ કે અ-

એન્ગ્લેસનાનો લય સાથે મો વિકાસીને ઉભો હતો માનસિંહે સામ તોપર બીપણ અત્યાચાર કરવા માડ્યા, તેથી તેઓ કેટલાક માસમા અત્યત પીડિત થઇ પોતાની જગીર છોડી આસપાસના રાજ્યોમા નાસી ગયા મહારાજ માનસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ કરી હતી, તેથી તેઓ પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડી શક્યા, નહિ તો તેઓ કદિ પણ પોતાનું અભીષ્ટ સિદ્ધ કરી શકત નહિ મારવાડના ગત કોઇ પણ ગમે તેવા પ્રમન પ્રતાપશાળી અને સાહસિક રાજા આ પ્રગરે સામ તોને દેશમાંથી હાકી કાઢવાને શક્તિમાન થયા નહોતા

મારવાડના સામ તોએ જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી કોટા, ગેવાડ, બિકાનેર અને જયપુરમા જઈ નિવાસ કર્યો રાજના પરમ પ્રિય ગણુતા ઓનાડસિંહ પણ આ વિપત્તિમાંથી બચ્યા નહિ માનસિંહ જે સમયે બીમસિંહદ્વારા પરાસ્ત થઇને ઝાપોરના કિલ્લામા રહેતા હતા, તે સમયે ઓનાડસિંહ તેમના પ્રધાન મહાયક હતા અને તેઓ પણ તેમની સાથેજ રહેતા હતા તેમણે માનસિંહને સહાય કરવાને માટે પોતાની સ્ત્રીના અનકારોમુદ્ધા વેચી નાખ્યા હતા રાજપૂતો ગમે તેની આપત્તિમા પણ સ્ત્રીના નાકની નય વેચતા નથી, ઘરણું કે તેઓ નાકમાંથી નય કાઢવાનું કાર્ય અતિ અપશુકન ભરેલું માને છે, તે છતાં ઓનાડસિંહે પોતાની સ્ત્રીની નય મુદ્દા માનસિંહને મહાય કરવાને માટે વેચી નાખી હતી તેમનું આ સમસ્ત ધન માનસિંહે શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાની રક્ષા કરવા માટે વાપર્યું હતું જે સમયે માનસિંહ પાની નામના વાણિજ્યપ્રધાન નગરમા ગયા હતા અને જે સમયે તેઓ અશ્વઘોન સ્થિતિમા હતા તે સમયે શત્રુઓએ તેમને હસ્તગત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને આ મમયે જો ઓનાડસિંહે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો ન હોત તો તેમની શી સ્થિતિ થાત તેનો વિચાર આવતા અમારી લેખિની કપાયમાન થાય છે જે સમયે મારવાડના સમસ્ત સામ તોએ માનસિંહનો પક્ષ છોડી ઘોડેસિંહનો પક્ષ મઢણ કર્યો હતો, તે સમયે જે ચાર સામ તો માનસિંહનો પરિત્યાગ કરી ગયા નહોતા, તેમા ઓનાડસિંહ પણ એક હતા જે સમયે જયપુરનો રાજા જોધપુરને છૂડી તેનો સમસ્ત માન પોતાના દેશમા લઈ જતો હતો, તે સમયે ઉગ્રેક્ષત ચાર સામ તોએ મહા વીરતા પ્રકાશિત કરી તેની પાસેથી તે માલ કુટવી લીધા હતા બ્યારે છત્તસિંહનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે માનસિંહના હાથમા પુન રાજ્યભાર સોંપવાને માટે ઓનાડસિંહેજ સૌથી અધિક ઉદ્દોગ કર્યો હતો, પરંતુ આ સમયે માનસિંહ તે સર્વ ઉપકારો જૂની ગયા આ પ્રકારે ઈ.સ. ૧૮૨૧ મા મારવાડના સામ તોનો અધિક ભાગ દેશનિકાન થઇ ગયો અતે તેમણે મહાકબરથી પીડિત થઇ બ્રિટિશ સરકારપર અધ્યયન થવાને માટે પ્રાર્થનાપત્ર ચોકલ્યો તે પ્રાર્થનાપત્ર ચોકલવાને એક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયું, પરંતુ બ્રિટિશસરકારે તે પ્રતિ કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ સામ તોએ કર્નલ ટાંડના કાનપર પોતાની શૌચનીય અવસ્થાનું વર્ણન નાખવામા પણ કાઈ કુટિ કરી નહિ, પરંતુ તેમને નિષ્ક્રિયતા સિવાય કાઈ પણ પ્રાપ્ત થયું નહિ

ઈ.સ. ૧૮૨૩ પર્યંત મારવાડની રાજકીય સ્થિતિ આ પ્રકારની હતી જે મહારાજ માનસિંહ પશ્ચાત્તિક અત્યાચાર ન કરત તો તેઓ ચાલિતુ સામાજિક સ્થાપન કરી શકત અને પોતાના દિનને માટે તથા રાજના કલ્યાણને માટે જે સુધારાઓ આવશ્યક હતા તે સારી રીતે કરી શકત શાસન પ્રણાની સુધારી સામ તોનો વિધ્નસ કર્યો વિના તેમનું દમન કરવાની શક્તિ માનસિંહમા હતી પરંતુ તેમણે તેમ નહિ કરતા બ્રિટિશસરકારની સહાયનો રૂબળાવી સામ તોનો સપૂર્ણ વિધ્નસ કરી નાખ્યો આથી તેઓ પ્રભને પ્રિય થવાને બદલે અપ્રિય રાજ થઇ પડ્યા હતા કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે “રાજપૂતજાતિની એક પ્રધાન શાખાએ મરજૂમિમા રાજ્ય સ્થાપન કર્યું ત્યારથી બ્રિટિશરાજ્ય સાથે તેને સધિ થઇ ત્યામુધી જે જે ઘટનાઓ બની તેનું સક્ષિપ્ત વર્ણન જામે કરી ગયા છીએ હવે સાપ્રતમા મારવાડરાજ્યની જે શૌચનીય અવસ્થા છે અને બ્રિટિશસરકારે તેના સનધમા જે અસ્થિર નીતિ મઢણ કરી છે, તે સબધે જો મોનું કલ્પા વિના અમે રહી શકતા નથી ગજપૂતોની જે આપણે જે મધિ થઇ છે તે સમસ્ત સધિઓની મૂળ નીતિ કેવી અચ્ચિર અને અપૂર્ણ હતી, તે મારવાડની વર્તમાન શૌચનીય દશા હસ્તામનકવત્ દર્શાવી રહી છે જે સીધા આ રાજની ચિ કિત્તા કરવામા નહિ આવે અને રાજપૂતોની દશા શીઘ્ર સુધારવામા નહિ આવે તો ભવિષ્યમા

અવર્ણનીય મહાસંકટો ઉપસ્થિત થશે અને આપણી ઉપર ધોર વિપત્તિ આવી પડવાનો ભય ઉત્પન્ન થશે. રાજપૂતો પોતાની જમિંદારના પોતાના અધિકારને અવિનાશી કહેતા આવ્યા છે અને તેનું રક્ષણ કરવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ જણાયા છે. પોતાના આ અધિકારની રક્ષાને માટે કાંઈ કાંઈ વાર હજારો રાજપૂતોએ રણભૂમિમાં પ્રાણ આપ્યા છે અને વારંવાર તેમણે બીજા અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ સહન કર્યા છે. ગિઝની અને ધોરી, લોહી અને તૈમુર-આ સર્વ જાતિના મુસલમાનો અને મહારાષ્ટ્રી-ઓના અત્યાચાર સહન કરીને તેમણે પોતાની જમિની રક્ષા કરી છે. પોતાના દેશના અને પોતાની જાતિના રાજના અત્યાચારો પણ તેમણે સહન કર્યા છે અને તેમણે આ અત્યાચારીઓનું પતન પણ જોયું છે. જો રાજપૂતોમાં અતઃકલ્પ ઉત્પન્ન ન થાત તો તેઓ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચત અને ભારતવર્ષમાં પોતાનું અસ્તક પીરતાપૂર્વક ઉઠાવી શકત; પરંતુ તેમનામાં જાતીયદ્રેષ અને માંહેના માંહેના કલ્પ ઉત્પન્ન થયો તેથી તેમનું પતન થયું. તેમનો આત્મવિન્નદ અને અનૈક્ય જોઈ લૂંટા-રામ્બોનાં ફલ તેમના દેશમાં ધુસી ગયાં અને તેમણે તેમનું સત્ત્વ ચૂસી લીધું. મહારાષ્ટ્રીય તરફરો અને પહાણપિશાચો રાજસ્થાનના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પ્રવેશી ગયા અને રાજપૂતોની મૂર્ખતાને લાભ લઈ તેમની સંપત્તિ તેઓએ લૂંટી લીધી. અતઃ અંગ્રેજોની સાથે મિત્રતા કરવાથી તેમનું રક્ષણ થયું ન્યાય, સમા અને સત્યતા એ અંગ્રેજજાતિની મહાશક્તિનો પાયો છે. અંગ્રેજોએ રાજપૂતોની પાસેથી અન્ય કાંઈની પણ આશા રાખી નહોતી, માત્ર તેમની રક્ષા કરવાને અને તેમના રાજ્યમાં શાંતિની સ્થાપના કરવાને માટે જે વસ્તુની અપેક્ષા હતી, તેનીજ આશા રાખી હતી; અને ખ્રિસ્તીસરકારની મિત્રતાથી રાજપૂતોની રક્ષા તથા તેમના રાજ્યમાં શાંતિની સ્થાપના અવશ્ય થઈ શકત; પરંતુ મારવાડની જે શામળીય અવસ્થાનું અંગે વર્ણન કર્યું છે, તેને સુધારવાને માટે ખ્રિસ્તીસરકારે શું કર્યું છે; તે અમારા પાઠકો સારી રીતે સમજી શકશે. જો સરકાર એમ કહે કે મારવાડની આંતરિક રાજ્યવ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરવાની અમારે શરત નથી તો અમારો ઉત્તર એ ■ કે, જે સમયે રાજા રાજપૂતસામંતો-પર અત્યાચાર કરે અને તેમનો હક્ક રદ કરે તે સમયે સામંતોનો પક્ષ મળી જશે, એ સરકારનું પરમ કર્તવ્ય છે. જો આવા સમયમાં આપણે તટસ્થ રહીએ તો તેમની શાસનપ્રણાલિમાં સલાહ આપવાનું પણ આપણે બંધ કરવું જોઈએ કે જેથી તેઓ સ્વાધીનતાપૂર્વક શાસન ચલાવી શકે. જો કેટલીક બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે અને કેટલીક બાબતમાં તટસ્થ વૃત્તિ ધારણ કરવામાં આવે તો આપણી રાજનીતિ ન્યાયુત્તર ગણી શકાય નહિ. ન્યાયની રક્ષા કરવાને માટે આપણે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ઉભય પક્ષોપર સમાન દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. રાજપૂતોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે વિશેષ દયામૂલક અને ઉદાર નીતિ મહત્ત્વ કરવાની આવશ્યકતા છે. રાજપૂતોની ઉન્નતિ અને કલ્યાણ કરવાને માટે આપણે સદા ચિંતા રાખવી જોઈએ. આમ કરવાથી આપણા રાજ્યમાં પણ શાંતિ અને શ્રીવૃદ્ધિ થશે. અભયસિંહના વંશજોએ મારવાડના રાજ્યમાં મહાઉપદ્રવ અને અસાંતિ ફેલાવી દીધી છે; માટે પ્રસંગ મળતાં એ વંશના રાજાને પદબ્રજ કરીને છડરપતિના એક પુત્રને સિંહાસનારૂઢ કરવો, એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જો આપણે મરુભૂમિમાં સ્વચ્છંદી અને સ્વેચ્છાચારી રાજાનું આલેખા દઈએ અને સામંતોને થયેલા અન્યાયનું નિવારણ કરવાને માટે તેમાં હસ્તક્ષેપ નહિ કરીએ તો આપણે સામંતોને સર્વથા નિરાશ અને કોપાનુભવ કરી મૂકીશું. અંગે રાહડાસામંતોનાં કરેલાં ભયંકર કાર્યોનું વર્ણન કરી ગયા છીએ, તો રાહડાસામંતો કયું કાર્ય ન કરી શકે એમ છે? ધાડપાકુ પિંડારાઓ અને લૂંટારા મહારાષ્ટ્રીઓએ જે કાર્યો કર્યાં છે, તેથી પણ ભયંકર કાર્યો કરવાને અસંતુષ્ટ રાહડા ઉભવ થાય તો કેવા હૃદયભેદક કાંડ ઉપસ્થિત થાય? કેવી અરાજકતા અને કેવા અત્યાચાર દષ્ટિગોચર થાય? એમ કહેવાય છે કે સંકટમાં આવી પડેલા રાહડાઓએ અકચરનીય કબૂત નહિ સહન થઈ શક્યાથી ખ્રિસ્તીસરકાર પાસે સહાય માગી હતી. એમ કહેવાય છે કે સરકાર તેમની વહારે ધાધ નહિ તેથી તેમણે હતાશ થઈ અંતિમ ઉપાયનું અવલંબન કર્યું-તેમણે જીવપર આવી રાજા માનસિંહના હૃદયમાં કટાર ધુસાડી દીધી! જો આ વાત સત્ય હોય તો આણું વૈર ઉચિત દોરૂપ માની શકાશે. તેમણે એવી આશા ધારણ કરી હતી કે આ પ્રકારનો ઉલોગ કર્યા વિના આપણું કાર્ય

સફળ થનાર નથી અને અતિ તેજ પ્રકાર સત્ય નિવડ્યો. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે સાંપ્રત લેધપુરના સિંદાસનપર ભીમસિંદનો પુત્ર વિરાજમાન છે. આ થટના પણ વિચારવાયોગ્ય છે. પૂર્વે જે લોકોએ પોદ્ધસિંદનો પણ મદબુ કર્યો હતો, તેઓજ હાલમાં ભીમસિંદના પુત્રના સાથી થયા હશે. કહેવાય છે કે પોદ્ધના સામંતે તેના મંત્રી થવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો; પરંતુ વારતવમાં પ્રધાનમંત્રીના પદપર આવવાના સામંત^૧ અને ચાંપાવન શાખાના નેતાનો અધિકાર છે. તેમનો આ અધિકાર મૂળથી વાલ્યો આવે છે; તેમ નહિ ચવાથીજ વિવાહ, વિદ્રોહ, રક્તપાન અને પ્રપંચ ચોતરફ દિદિગોચર થાય છે. જે ઇશરનો કોઇ રાજકુમાર મારવાડના સિંદાસનપર અભિષિક્ત થયો હોત તો આ સર્વ બખેશ નિવૃત્ત થઇ ગયા હોત. જે સમસ્ત રાડોડોની એક જનીયસમિતિ બરવામાં આવે અને આ પ્રશ્નની મીમાંસા કરવામાં આવે તો દસમાંથી નવ જણનો મન ઇશરના કોઇ રાજકુમારને મારવાડના સિંદાસનપર આરુઢ કરવાનો થશે. આમ કરવાથી પ્રિટિસ સરકાર પણ નિર્ભય થઇ આબ્યંતરિક વિષયોમાં દસ્તક્ષેપ કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત થશે, સહસ્રાવધિ રાડોડોને શાંતિ પ્રાપ્ત થશે અને અમારી ચિંતા પણ નિવૃત્ત થશે.”

૧ ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં કર્નલ ડોલ બ્યારે લાસતવર્ષને ચિરકાળને માટે છાત્રી પોતાના દેશમાં આવ્યા ગયા હતા, તે સમયે આહવાના સામંત દેશનિકાલ થઇને મેવાડમાં રહેતા હતા.

અધ્યાય ૧૬ મો

—૧૬૬૬—

મારવાડનો આધુનિક ઇતિહાસ-માનસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારે સાર્થી પ્રથમ કરેલી સંધિનો ઉલ્લેખ-સંધિપત્ર-તે સંધિપત્રો પ્રત્યે માનસિંહ પ્રકટ કરેલી અસંમતિ-માનસિંહ બ્રિટિશસરકાર વિરુદ્ધ કરેલું આચરણ-દેશનિકાલ થયેલા સામંતોએ માગેલી બ્રિટિશસરકારની સહાય-સરકારે પાડેલી ના-એજન્ટની મધ્યસ્થતાથી મહારાજા અને સામંતોના વિવાદની નિવૃત્તિ-મહારાજાએ સામંતોને કરેલી ક્ષમા-મેરવાડના સંબંધમાં સરકારની સાથે માનાસિંહ કરેલી સંધિ-રાઠોડસામંતોએ યુનઃ કરેલો ઉપદ્રવ-ધોક્લસિંહે મારવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની યુનઃ કારણ કરેલી ઇબ્રા-જયપુરના મહારાજાએ મારવાડપર આક્રમણ કરવાનો કરેલો ઉદ્યોગ-માનસિંહ બ્રિટિશ સરકારની મારેલી સહાય-સરકારે પાડેલી ના-બ્રિટિશસરકારે આક્રમક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો કરેલો અસ્વીકાર-ધોક્લસિંહનું પક્ષાયન-બ્રિટિશ-સરકારે જયપુરના મહારાજાને મારવાડપર આક્રમણ કરતાં કરેલો અટકાવ-માનાસિંહનો ઉદ્ધાર-સંધિપત્ર અનુસાર માનસિંહ સહાયતરિકે બ્રિટિશસરકારને આપેલા પંદરસે રૈનિકો-સરકારે તે સેનાનો કાઢેલો દોષ-તેના બહલામાં માનસિંહ પ્રતિવર્ષે એક લાખ પંદર હજાર રૂપિયા આપવાનો કરેલો સ્વીકાર-સંધિબંધન-મેરવાડના સંબંધમાં બીજી વાર થયેલી વ્યવસ્થા-વૃદ્ધાવસ્થામાં માનસિંહ ધર્મચાર્યો ઉપર દર્શાવેલી શ્રદ્ધા-તેમના ઉપદેશથી રાજ્યમાં ઘણેલો અસંતોષનો ફેલાવો-રાઠોડસામંતોએ કરેલો ઉત્પાત-મારવાડમાં રાજકીય ઉપદ્રવ-બ્રિટિશ-સેનાએ મારવાડમાં કરેલો પ્રવેશ-બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાજાએ કરેલી સંધિ-સંધિપત્ર-રાજ્યમાં થયેલા સુધારા-મેરવાડના સંબંધમાં અંતિમ વ્યવસ્થા-મહારાજા માનસિંહનું મૃત્યુ.

૨૧

જપૂતોપર મહાન ઉપકાર કરનાર મહાત્મા ટોંડે જે સમયપર્યંતનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ આપ્યો છે, ત્યાર પછીથી આજસુધીનો ઇતિહાસ આપેલો એ પણ અને અમારું કર્તવ્ય ગણીએ છીએ અને જેવાડના ઇતિહાસમાં અને યથાશક્તિ પાછલો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કર્નલ ટોંડે રાજસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટતરીકે રાજપૂતોની ગ્રંથમાં દીર્ઘકાળપર્યંત નિવાસ કરી રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્ય, પ્રત્યેક પ્રધાનકવિ, પ્રત્યેક રાજદારી પુરુષ, પ્રત્યેક ભાટ અને ચારણની સહાયથી રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો હતો. તેમણે સ્વયં રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ભાગમાં ભ્રમણ કરી રાજપૂતકવિઓના લખેલો ગ્રંથો સંગ્રહ કરી આ વિસ્તૃત ઇતિહાસની રચના કરી હતી; પરંતુ અમને એટલી અનુકૂળતા મળી નથી. માટે અમે યથાશક્તિ પરિશ્રમ કરી જે કાંઈ અલ્પસ્વરૂપ સામગ્રી મળી તે પાકેડોની સન્નિધિ સાદર કરીએ છીએ. અત્યુચ્ચ હિમાલયના શિખરની સાથે એકાદ ટેકરો હરિશર્ષ કરવા નીકળે તેવું અમારું આ કાર્ય છે. મહાત્મા ટોંડેનું જ્ઞાન, શિક્ષણ, દૂરદર્શિતા, રાજપૂતોનાં ચરિત્રની વિસ્તૃત અને સામર્થ્ય એ અમારા કરતાં વિશેષ હતાં, એ અને સ્તીકારીએ છીએ; માટે પાકેડોને અમારાં લખેલાં પરિશિષ્ટથી કર્નલ ટોંડેના ઇતિહાસ જેટલો આનંદ નહિ મળે એ સ્વાભાવિક છે.

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડ જ્યામુધી રાજસ્થાનમા રહ્યા લામુધીનો ઇતિહાસ તેમણે લખ્યો અને સાર પછી તેમણે સ્વદેશમા જઈ તે વિસ્તૃત ઇતિહાસ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામા પોતાના જીવન નો શૈલભાગ વ્યતીત કર્યો તેમનો ઇતિહાસ છપાવને પ્રસિદ્ધ થયા પછી જે ઘટનાઓ બની તે તેની સાથે સંયુક્ત થઇ શકી નથી માનસિદ્ધ જે સમયે મારવાડના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયેજ મહાત્મા ટૉડ રાજસ્થાન છોડીને ઇંગ્લાન્ડમા ગયા હતા, તેથી તેઓ માનસિદ્ધના શાસન-કાળના અતિમ ભાગનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કરી નકયા નથી.

મહારાજ માનસિદ્ધના શાસનકાળના પાછલા ભાગનો ઇતિહાસ આખ્યા પૂર્વે ખીજા એક વિષય નો ઉત્તેજ કરવાની અમારી અભિલાષા છે આ વિષયનો ઉત્તેજ કર્નલ ટૉડે નહિ કર્યો તેનું કારણ એ છે કે કા તો તેમને તે વિષય પ્રિદિત નહિ હોય અથવા તો તેનો ઉત્તેજ કરવા જેટલો તે વિષય તેમને મહત્વનો નહિ લાગ્યો હોય, પરંતુ અમને એ વિષય મહત્વનો લાગે છે, માટે અમે એનો ઉત્તેજ કરવો પરમાવશ્યક માનીએ છીએ ઇ. સં ૧૮૧૭ મા મહારાજ માનસિદ્ધની સાથે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને જે સધિ થઇ હતી, તેનો ઉલ્લેખ કર્નલ ટૉડે કર્યો છે, પરંતુ તે પૂર્વે ઇ. સં ૧૮૦૩ મા ઉપરોક્ત ઉલ્લેખોની વચ્ચે જે સધિ થઇ હતી, તેનો કાંઇ પણ ઉત્તેજ તેમણે કર્યો નથી મહારાજ માનસિદ્ધ અગીઆર વર્ષપર્યંત ઝાઝોરના કિલ્લામા રહ્યા પછી અ તે રાજ ભીમસિદ્ધનું મરણ થયું અને તેઓ મારવાડના સિદ્ધાસનપર અભિષિક્ત થયા તે સમયે અર્થાત્ ઇ. સં ૧૮૦૩ મા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ મહારાષ્ટ્રીય લૂટારાઓના નેતા સિધિઆ અને હોલ્કરની સત્તા સર્વથા હુમ્મ કરી દેવાને માટે મહા સમરાગ્રિ પ્રદીપ્ત કરી દીધો હતો પ્રબળ પરાક્રમશાળી અગ્રેજીસેનાએ સિધિઆનો સપૂર્ણ પરાભવ કરી હોલ્કરની પૂઠ પકડી આ મમયે રાજસ્થાનના રાજ્યોએ મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓને આશ્રય આપ્યો નહિ આ સમયે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ મારવાડના નવીન મહારાજની સાથે સધિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ વિચાર કર્યો કે— “આ વખતે જે મારવાડપતિની સાથે સધિ કરવામા આવશે, તો સિધિઆ અને હોલ્કરનું હમન થણી સરહદાથી થઇ શકશે અને રાજસ્થાનના રાજ્યોની સાથે ચિરસંબંધ થઇ જશે ”

મહામાનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના નેતા જનરલ લેકે સિધિઆનો પરાભવ કરી હોલ્કરને પકડવાને માટે ગયા હતા તેમણે ભારતવર્ષના અવર્નર જનરલ લોર્ડ વેલેસલીની સમતિથી મહારાજ માનસિદ્ધની પાસે સધિનો પ્રસ્તાવ મોકલ્યો મહારાજ માનસિદ્ધે આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો આથી સરહદ નામના સ્થાનમા સંવત ૧૮૬૦ ના પોષ માસની છત્રે દિવસે સધિપત્ર તૈયાર કરવામા આવ્યો આ સધિપત્ર નીચે મુજબ હતો

સંધિપત્ર

મહામાનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની સાથે મહારાજાધિરાજ રાજારાજેશ્વર માનસિદ્ધ બહાદુરની મિત્રતા અને સધિસંબંધી પત્ર મહામાનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તરફથી મહામાન્ય રિચર્ડ માર્કિવર્સ વેલેસલી, નાઇટ ક્રેટચિટનના મહામાન્ય અધીશ્વરના માનનીય પ્રિન્સિપાલસીનર, ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ, સમસ્ત સેનાના કેપ્ટન જનરલ અને પ્રધાનસેનાપતિની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી ભારતવર્ષની સેનાના સેનાપતિ મહામાન્ય જનરલ લેકે અને સ્વયં મહારાજ માનસિદ્ધ બહાદુરે નિર્ધારિત કરેલો સધિપત્ર

(૧) માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની સાથે મહારાજાધિરાજ માનસિદ્ધ બહાદુર તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓની દહ અને ચિરસ્થાયી-મિત્રતા સ્થાપિત થઈ છે

(૨) ઉભય ગળ્યોની વચ્ચે મિત્રતા સ્થાપિત થઈ છે માટે એક પક્ષના શત્રુમિત્ર મીન પક્ષના શત્રુમિત્ર માનવા આ નિમત્ત કરેલી વ્યવસ્થા યાવત્યદ્રદિવાકરો ઉભય રાજ્યોએ નિભાવવી

(૩) માનનીય કંપની મદાગળધિરાજના અધિકારીઓની દેશોના સામનના સળધમા કોઇ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ અને તેમની પામેથી અડધી પણ માગશે નહિ

(૪) કંપનીએ હિંદુસ્તાનના જેટલા દેશો પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા છે, તે છંતી લેવાને માટે તૈયાર થાય તો મહાગળએ પોતાના તાખાની સમસ્ત સેના મદાપને માટે મેમની અને મનુનો

નાશ કરવાને માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરવો તથા મિત્રતા અને કૃતજ્ઞતા પ્રકાશ કરવાને કોઈપણ પ્રસંગ ગુમાવવો નહિ.

(૫) પ્રસ્તુત સંધિપત્રના બીજા ધારાજનુસાર ઉભય રાજ્યો વચ્ચે મિત્રતા સ્થાપી રહે તથા કોઈ વિદેશી શત્રુ મારવાડપર આક્રમણ ન કરી શકે તેટલા માટે ફિટ ઇન્ડીઆ કંપનીના માણસો સમીપમાં રહેશે. જે મારવાડેશ્વરને કોઈ લિંગ રાજ્યના અધીશ્વરની સાથે કોઈ પ્રકારનો મતભેદ વા વિવાદ ઉપસ્થિત થાય તો મહારાજાએ તે વિવાદની હકિકત ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સમક્ષ સાદર કરવી. બ્રિટિશસરકાર નિષ્પક્ષપાતપણે આ વિવાદની તપાસ કરશે; પરંતુ જે પ્રતિવાદીના દોષથી આ તપાસ કરવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત ન થાય તો તે મહારાજાએ સંકલ્પને માટે બ્રિટિશ-સરકારને પ્રાર્થના કરવી. આ પ્રાર્થનાનો બ્રિટિશસરકાર સ્વીકાર કરશે. હિંદુસ્થાનના અન્ય-અન્ય રાજાઓની સાથે એવી શરત કરવામાં આવી છે કે આ પ્રકારની સહાય કરવામાં જે વ્યય થાય તે જે પક્ષ હારે તેને આપવો પડશે અને આજ શરત મારવાડેશ્વરની સાથે પણ રહેશે. મારવાડના મહારાજાએ આ શરત સ્વીકારી છે.

(૬) જે મહારાજા વાસ્તવમાં પોતાની સેનાના સ્વામી છે; પરંતુ જે સમયે યુદ્ધ થાય અથવા યુદ્ધનાં પૂર્વલક્ષણો જણાય, તે સમયે અંગ્રેજસેનાની સાથે મહારાજાની સેનાએ જોડાવું પડશે અને અંગ્રેજસેનાના સેનાપતિની આજ્ઞા તથા સમ્મતિ અનુસાર તેને વર્તવું પડશે.

(૭) કંપની સરકારની આજ્ઞાસિવાય કોઈપણ અંગ્રેજ વા ફ્રેન્ચ પ્રબળે અથવા યુરોપ-ખંડના કોઈપણ નિવાસીને મહારાજા પોતાના કર્મચારીતરીકે નિયુક્ત કરી શકશે નહિ તથા કોઈ પણ કારણથી પોતાના રાજ્યમાં તેને પ્રવેશ કરવા દેશે નહિ.

ઉપરોક્ત ધારાઓથી યુક્ત આ સંધિપત્ર મહામાન્યવર જનરલ જિલ્લા લેફ્ટના તામ્પાના સર-હિંદ નામના સ્થાનમાં ૪૦ સં ૧૮૦૩ ના ડિસેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે, હીજરી સન ૧૨૧૮ ના રમળન માસની ૧ હી તારીખે અને સંવત ૧૮૬૦ ના વૈષ માસની નવમીને દિવસે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેપર ઉપરોક્ત દિવસની મહારાજાધિરાજ માનસિંહની મહાર છાપવામાં આવી છે; તથા નિયમાનુસર હસ્તાક્ષર કરાવવામાં આવ્યા છે. આ સંધિપત્ર સર્વ પ્રકારે સ્વીકૃત કરવામાં આવ્યો છે.

કંપનીની મહોર

(હસ્તાક્ષર) વેલેસ્લી ગવર્નર જનરલ

૪૦ સં ૧૮૦૪ ના જન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે આ સંધિપત્ર સંપૂર્ણપણે માન્ય રાખવામાં આવ્યો.

(હસ્તાક્ષર) જી. એન. બાર્બો

() જી. ડાનિ.

મારવાડના મહારાજાએ હોલકરને સહાય કરવી નહિ એવા ઉદ્દેશથી અંગ્રેજસરકાર તેમની સાથે ઉપરોક્ત સંધિ કરવાને પ્રયત્ન થઈ હતી; પરંતુ ૪૦ સં ૧૮૦૪ માં અંગ્રેજોએ નસાડેલા હોલકરને મહારાજાએ પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપ્યો હતો, તેથી બ્રિટિશસરકાર તેમનાપર અત્યંત ક્રોધિત થઈ અને મહારાજા પણ તેની સામે થયા. ૪૦ સં ૧૮૦૪ માં ઉપરોક્ત સંધિ રદ કરવામાં આવી. આ વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને મારવાડના મહારાજાપર એટલો ક્રોધ આવ્યો હતો કે જેના પરિણામે તે તેમની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નહિ રાખવો એવો નિશ્ચય કરી બેઠી હતી; પરંતુ ૪૦ સં ૧૮૧૮ માં તેણે મહારાજાની સાથે પુનઃ સંધિ કરી. આ સમયના ધારા મહારાજાના સંબંધમાં અગાઉ કરતાં વિશેષ અનિષ્ટકારક હતા. બીજા સંધિપત્રમાં ખંડણી આપવાની જે શરત લખવામાં આવી હતી તે પ્રથમ સંધિપત્રમાં જોવામાં આવતી નથી. જે માનસિંહ તે સંધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કરીને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સાથે જિવતા કરી લેત તો અગીરખાંડરા મારવાડરાજ્યનો વિશ્વંસ થાત નહિ. સવાઈસિંહ, ધોલકસિંહ અને જયપુરના મહારાજા મારવાડનો નાશ કરી શકેત નહિ અને સિંધીઆ મારવાડને છતી લાઇત ચોચ અદલ કરી શકેત નહિ; પરંતુ મારવાડના નસીબમાં અંગ્રેજ-

સરકારને ખડણી આપનારું લખ્યું હતો, તેથીજ મહારાજા માનસિંહે અવિચારથી પ્રથમ સંધિપત્રનો સ્વીકાર કર્યો નહિ.

છાતદામવેત્તા કર્નલ ટૉડ ઇ. સં. ૧૮૨૩ સુધીનો મારવાડનો ઇતિહાસ લખી ગયા છે અને ત્યારપછીનો ઇતિહાસ અમે લખ્યો છે. મહારાજા માનસિંહ સામ તોને દેશનિકાન કરી પ્રજાને અત્યંત દીલીપ દશામાં નાખી મારવાડમાં મર્વત્ર લખ કર અશાંતિ, અભ્યાસ, અન્યાય અને સ્વેચ્છાચારનો પ્રબળ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દીધો હતો. તે દરમ્યાન કર્નલ ટૉડે જોયા હતા, પરંતુ મહારાજા માનસિંહને બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકાર્યા પછી પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાની પ્રબળ અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ આતોડ અને પરલોડ એ ઉભય લોકમાં તારનાર ગુરુદેવ દેનાયતુ મૃત્યુ થયા પછી તેઓ ઉન્માદને વીધે એકાતમાં રચા હતા, તે સમયે તેમના પુત્ર હવસિંહ તેમના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે સિદાસનપર આરૂઢ થઈને રાજશાસન ચલાવતા હતા આ દીર્ઘ સમયમાં જે સામ તોએ અને રાજદ્વારી નેનાઓએ રાજલગ્ન કરીને રાજ્યનું સત્તન ચૂરી લીધું હતું તેમને માનસિંહે બીજી ચાર રાજ્યની લગામ હાથમાં લઈ બીજી દડ કર્યો સામ તોએ મેવાડ, કોટા, બિકાનેર અને જયપુર કત્યાદિ રાજ્યોમાં નારી જઈ બ્રિટિશપ્રતિનિધિ કર્નલ ટૉડની પાસે મારવાડના રાજાની વિરુદ્ધ એક અરજી કરી આ અરજીમાં તેમણે એવી પ્રાર્થના કરી હતી કે - 'બ્રિટિશસરકારે મધ્યસ્થ થઈ અમારી પૈતૃકભૂમિ અમને પાછી અપાવવાની અને મહારાજા માનસિંહ અવિવશમાં અમારા ઉપર ક્રોધ પછી પ્રકારનો અભ્યાસ કરે એવો પ્રબંધ કરવાની કૃપા કરવી.' પરંતુ બ્રિટિશસરકારે પોતાની તે સમયની રાજનીતિ અનુસાર મારવાડના ક્રોધપછી આભ્યંતરિક વિષયમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી અને મહાવિપત્તિમાં પડેલા સામ તોની પ્રાર્થનાપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, પરંતુ સામ તોએ ઇ. સં. ૧૮૨૪માં જ્યારે બ્રિટિશ સરકારની પુન સદાય માગી ત્યારે તે ઝાન રહી શકી નહિ.

મહારાજા વિદ્યાર આ સમયે કર્નલ ટૉડના પદપર રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ સ્વરૂપે નિયુક્ત હતા તેમણે ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલની આગામી મહારાજા માનસિંહની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો કે - 'આ સામ તોની ઉપર દયા કરી એમના અપરાધો ક્ષમા કરી એમની જપ્ત કરેલી જગીરો એમને પાછી સોંપી દેવી' સામ તો ઉપર માનસિંહ અત્યંત રુદ્ધ હતા, કારણકે તેમણે પ્રથમથીજ તેમની સત્તા નષ્ટ કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો હતો, તેથી તેમણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ સામ તો ઉપર કદિપણ દયા કરવી નહિ. જે તેમની ઉપર દયા કરીને તેમને જગીરો પાછી સોંપવામાં આવશે તો તેઓ પુન મારી વિરુદ્ધ ત્ર્યયજ્ઞના રચરો અને મને વિપત્તિમાં નાખશે મહારાજા વિદ્યારે તેમની આગળ વારંવાર ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો, ત્યારે તેમણે એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - 'જે દેશનિકાન થયેલા સર્વ સામ તો મારી વિરુદ્ધ પ્રપચ્ચ ન ચલાવી પ્રતિજ્ઞા કરે અને બ્રિટિશસરકાર તેની જોખમદારી પોતાને શિર લે તો હું એમના અપરાધ ક્ષમા કરી એમના દેશો એમને પણ પાછા સોંપી દઉં, જે તેઓ પુન અસતોદકારક વર્તન કરશે તો હું પુન તેમને મારી ઇન્કુત્સાર દડ કરીશ અને તે સમયે બ્રિટિશસરકાર ક્રોધપછી 'પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ. જે સરકાર આ સર્વ સરતોથી વુક્ત પ્રતિજ્ઞાપત્ર લખી આપે તોજ હું તેમની ભૂમિ તેમને પાછી સોંપીશ.' મહારાજાનો આ ઉત્તર મહારાજા વિદ્યારને પ્રાપ્ત થયો કે તરતજ તેમણે તે નામદાર ગવર્નર જનરલ જહાંઘરને જણાવ્યો વળી તેમણે તે સમાચાર મારવાડના દેશનિકાલ થયેલા સામ તોપર પણ પહોંચાડ્યા નામદાર ગવર્નર જનરલે મહારાજા માનસિંહના પ્રત્યેક પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો આહવા, આસોપ, નીમાજ તથા ત્રિયા (રાસ) આદિ પ્રદેશોના સામ તોએ પણ આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો કેવલ ખૂંસ અને ચડાવના હકિરોએ તેમને સ્વીકાર કર્યો નહિ સામ તો અને મહારાજાની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંધિ થઈ મહારાજા માનસિંહના મુખ્યમંત્રી ફતેહરાજે સંધિપત્રને તેમની તરફથી હસ્તાક્ષર કર્યો.

સ્વેચ્છાચારી શકેશેપ્રતિ દયા પ્રકાશિત કરેનારું મહારાજા માનસિંહનું સંધિપત્ર.

ખૂંસ અને ચડાવના હકિરોની રાજનુમ્મદ અને ક્ષમાપ્રાપ્તિને માટે બ્રિટિશસરકારદ્વારા અલામથ કરાવવાની ઇચ્છા નથી, અને આહવા, આસોપ નીમાજ અને રાસના સામ તો જે કે ક્રોધ

પણ પ્રકારે સમાયોજ્ય નથી, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને રાજ કરવાને માટે મહારાજ વખતસિંહના શાસનકાળમાં તેઓ જે જે પ્રદેશોના અધિકારી હતા, તે તે દેશો તેમને આજની તારીખથી છ માસની અવધિમાં પાછા સોંપી દેવામાં આવશે; પરંતુ મહારાજને સંતોષ આપવાને માટે નામદાર ગવર્નર જનરલ બદાશરને નિમ્નલિખિત ભાવાર્થનો પ્રતિશાપ્ત લખી આપવો પડશે. જે આ સામંતો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળે નહિ અથવા કાંઈ અપરાધ કરે તો મહારાજ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરી શકશે.

વર્તમાન સમયમાં એકમાત્ર બ્રિટિશ સરકારની ભલામણ અને અનુમદયીજ સામંતોના અપરાધ ક્ષમા કરવામાં આવ્યા છે. હવે જે તેઓ નિકુપદની બની મહારાજના આધીનમાં રહેશે અથવા મહારાજની આજ્ઞાનુસાર રાજકાર્યમાં નિયુક્ત થશે તો તેમને વિશેષ પુરસ્કાર આપવામાં આવશે. જે નિકુપ દેખીના દંડારને હલ્વાર કરવામાં આવ્યા છે, તેઓ જે મહારાજની સાથે સંતોષકારક રીતે વર્તશે તો તેમને પુનઃ તેમને પૂર્વ અધિકાર આપવામાં આવશે; પરંતુ બ્રિટિશસરકાર તેમની તરફથી કાંઈ ભલામણ કરી શકશે નહિ.

(હસ્તાક્ષર) ફતેહરાજ દિવાન

મારવાડના મુખ્યમંત્રી ફતેહરાજે મહારાજ માનસિંહની તરફથી ઉક્ત સંધિપત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા અને મહારાજના પૂર્વ પ્રતાવાનુસાર પોલિટિકલ એજન્ટ મહારાજ વિહારે તેમને નિમ્નલિખિત પ્રતિશાપ્ત લખી આપ્યો.

“મહારાજ માનસિંહ દેશનિકાલ ચણેલા સામંતોને બ્રિટિશસરકારની ભલામણ અનુસાર પૈતૃક અધિકાર પાછા સોંપવાને રાજ થયા છે. હું આ કાર્ય પાર પાડવાને બ્રિટિશસરકારના મોકલવાથી આવ્યો છું. જે ભવિષ્યમાં આ સામંતોમાંથી કોઈપણ કોઈ પ્રકારનો અપરાધ કરશે અથવા મહારાજની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કાંઈ કાર્ય કરશે તો સંધિપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે વખતે મહારાજ પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાનો ઉપયોગ કરશે. આ સમયે સામંતોની તરફથી બ્રિટિશસરકાર કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ. મહારાજના વિશેષ સંતોષને માટે નામદાર ગવર્નર જનરલની તરફથી એક બીજે પ્રતિશાપ્ત પણ આપવામાં આવશે.”

તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી, ઇ. સં. ૧૮૨૪

(હસ્તાક્ષર) એફ. વિહાર

પોલિટિકલ એજન્ટ

જે કે ઉપરોક્ત સંધિપત્ર પ્રમાણે કાર્ય કરવાને મહારાજ માનસિંહ સંમત થયા, જે કે તેમણે માત્ર બ્રિટિશસરકારને રાજ કરવાને માટેજ દેશપાર ચણેલા સામંતો પૈકી અનેક સામંતો પ્રત્યે ઘણા પ્રકાશિત કરી, તોપણ તેમણે નિકુપ પક્ષિના સામંતોપર ક્રોધ કરી નહિ. જે કે તમાજ આદિના સામંતોને બ્રિટિશસરકારની કૃપાથી પોતાનો પૈતૃક અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો, પરંતુ મહારાજ માનસિંહ તેમનાપર અત્યંત રુદ્ધ રહેતા હતા.

ઈ. સં. ૧૮૨૪ માં બનેલી એક બીજી ઘટના પણ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે. ઈ. સં. ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાજ માનસિંહને જે સંધિ થઈ હતી, તદનુસાર બ્રિટિશસરકાર મારવાડની આબ્ધંતરિક શાસનવ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરતી નહોતી. મહારાજ માનસિંહ પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાના દેશનું શાસન ચલાવતા હતા; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે સામંતોની પ્રાર્થના સ્વીકારી મહારાજને સમજાવી તેમની ભૂમિ પાછી અપાતી. એ ઘટના સ્પષ્ટરીતે જણાવે છે કે તેણે આ વસ્તુકતા જણાવવાથી મારવાડની આબ્ધંતરિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કર્યો હતો. આજ કારણથી મહારાજ માનસિંહે સંધિપત્રમાં એવી ચરત લખાવી લીધી હતી કે બ્રિટિશસરકાર આવી કોઈ બીજી બાબતમાં પુનઃ હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ. મહારાજ વિહારે તેમને જે પ્રતિશાપ્ત લખી આપ્યો હતો, તે આપણને સુવિદિત છે; પરંતુ નામદાર ગવર્નર જનરલે તેમને પ્રતિશાપ્ત લખી આપ્યો હતો કે નહિ તે કાંઈ જાણી શકાતું નથી.

પૂર્વે ચણેલી સંધિ પ્રમાણે મહારાજ માનસિંહ બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારી પ્રતિવર્ષે ૧૦૮૦૦૦ રૂપિયા આપવાને સંમત થયા, તોપણ ઈ. સં. ૧૮૨૪ પર્ષત તેને મારવાડની પૃથ્વીપર પત્ર મૂકવાનો અધિકાર પણ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. કાં તો મારવાડમાં પ્રવેશ કરવાના ઉદ્દેશથી

અથવા તો ખીન્ને કોઈ રાજકીય હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે ઇ.સ. ૧૮૨૪ માં બ્રિટિશસરકારે મેવાડ-શ્વરની પેઠે મારવાડેશ્વરની પાસે પણ એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે -“મેરવાડના પહાડી મીના તથા મેઘ લોકો અત્યંત ઉદ્ધત અને તોફાની છે આ લોકો જોધપુરરાજ્યની સીમામાં જઈ છૂટકાટ વગેરે અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો કરે છે, તેથી તેઓનું દમન કરવાની અમારી અભિલાષા છે અને તે કાર્યને માટે એક અંગ્રેજી તૈયાર કર્યું છે, માટે આપના રાજ્યમાં તેને પ્રવેશ કરવા દેવો.” આ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ મહારાજા માનસિંહે બ્રિટિશસરકારની ઇજાજતુસાર એક આધીન સામતની પેઠે તેને સહાય કરવાને માટે કેટલાક સામતોને સેના આપીને મોકલી દીધા અંગ્રેજોએ પહાડીલોકોનું સંપૂર્ણ દમન કર્યું પછી સરકારે એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે -“પહાડી મીના અને મેર લોકોને દાખલા રાખવાને માટે એક પૃથક ટુકડી નિયુક્ત કરવાની અમારી અભિલાષા છે આ સેનાનો વ્યય પૂર્ણ કરવાને માટે મહારાજાએ વાર્ષિક ૫૬૨ હજાર રૂપિયા આપવા પડશે મેરવાડમાં મહારાજાના આગ અને કાંટ કિરાના નામના બે પ્રગણાના જે એકવીસ ગામો છે, તે મહારાજાએ આઠ વર્ષ સુધી અમને આપવા પડશે અને તેમાં શાસન ચલાવીશું અને ૫૬૨ હજાર રૂપિયા સિવાય જે વિશેષ ઉપજ થશે તે મહારાજાને આપી દઈશું ૫૬૨ હજાર રૂપિયા નવીન સેનાના વ્યયને માટે અમારી પાસે રહેશે.” મહારાજા માનસિંહે એક પણ શબ્દ જોવા વિના શીઘ્ર બ્રિટિશસરકારના આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો, આથી તેની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સધિ થઈ

મેરવાડના પ્રાંતના અધિકારસ્થાની જોધપુરરાજ્યનું સંધિપત્ર

મેરવાડના સમસ્ત ભાગોમાં આરમ્ભક સેના નિયુક્ત કરી સર્વ ઉપદ્રવો નિવારણ કરવાનું મહારાજામાં સામર્થ્ય છે, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને સંતુષ્ટ કરાવી મહારાજાની ઇચ્છા છે, તેથી મેરવાડના સર્વ ભાગોમાં શાસન ચલાવવાની બ્રિટિશસરકારની ઇચ્છા પરિવૃત્ત કરવાને માટે મહારાજા વિદ્યાર્થી અભિપ્રાય અનુસાર ત્યાં જે નવીન સેના રાખવામાં આવશે તેના નિર્વાહને માટે મહારાજા વાર્ષિક ૫૬૨ હજાર રૂપિયા આપશે મારવાડના તાબાનાં આગ, ચિતાર તથા અન્યાન્ય ખાખસા ગામો આઠ વર્ષને માટે બ્રિટિશસરકારને આપશે, પરંતુ તે ગામોમાંથી જે મહેસુલ ઉત્પન્ન થાય તેનો હિસાબ તપાસવાને માટે મારવાડેશ્વર તરફથી એક કારભારી ત્યાં રહેશે તેની ઉપજમાંથી ઉપરોક્ત રકમ લઈ શકે રૂપિયા મારવાડેશ્વરને આપવા જોઈશે જે સમયને માટે આ ગામો આપવામાં આવશે તે સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી ઉક્ત વાર્ષિક ૫૬૨ હજાર રૂપિયા આપશે નહિ અને તે ગામો મહારાજા પુનઃ પોતાના અધિકારમાં લેશે ૪ થી રજબ, ૧૨૩૮ હિજરી

(હસ્તાક્ષર) વ્યાસ સૂરતરામ વકીલ

મહારાજા માનસિંહની તરફથી વકીલ વ્યાસ સૂરતરામે ઉક્ત સંધિપત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યો અને બ્રિટિશસરકારના પેસિટિકલ એજન્ટ મહારાજા એક વિદ્યાર્થી નિમ્નલિખિત સંધિપત્ર પર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યો

“ બ્રિટિશસરકારને વિશ્વાસપૂર્વક મારવાડના મેરવાડ પ્રાંતના જે ગામો આપવામાં આવ્યા છે તેની મહેસુલના જેટલા રૂપિયા ઉપજશે તેમાંથી નવીન સેનાના વ્યયને માટે ૫૬૨ હજાર રૂપિયા રાખી શકે સર્વ મહારાજાને પાછા સોંપવામાં આવશે તથા આઠ વર્ષ પછી ઉક્ત ગામો મહારાજાને સોંપી દેવામાં આવશે અને ૫૬૨ હજાર રૂપિયા પણ ગ્રહણ કરવામાં આવશે નહિ ” તા ૫ મી માર્ચ સં. ૧૮૨૪

ઉપરોક્ત સંધિપત્ર ઉપરથી સારીરીતે વિદિત થાય છે કે મહારાજા માનસિંહ પહાડી મીના અને મેર લોકોનું દમન કરવાને સમર્થ હતા, તે છતાં પણ તેમણે માત્ર બ્રિટિશસરકારને સંતુષ્ટ કરવાને ખાતરજ ઉક્ત ગામો તેને આઠ વર્ષને માટે સમર્પણ કર્યા હતા બ્રિટિશસરકારે મેરવાડ પર અધિકાર કરીને કેવી રીતે તેનું શાસન ચલાવ્યું હતું તેનું વર્ણન આગળ આપશે

જે રીતે ઉદયસિંહ સૌથી પહેલાં અકબરને શરણે ગયા હતા, તેવીજ રીતે મહારાજા માનસિંહ સૌથી પ્રથમ અંગ્રેજ સરકારને શરણે ગયા ઇ.સ. ૧૮૨૪ માં જો કે મહારાજા માનસિંહે બ્રિટિશ સરકારની બલામણી દેશનિકાલ થયેલા સામતોને ક્ષમા કરીને તેમની શ્રમિસપતિ પુનઃ તેમને

સોંપી; પરંતુ તેમની સાથે સારી વર્તણૂક રાખી નહિ અને નિકૃષ્ટ પંક્તિના સામંતોપર તો તેમણે જરા પણ દયા કરી નહિ, તેથી તેમની વિરુદ્ધ પુનઃ પ્રયત્નજનનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો. અવિચાર-ને લીધે તથા ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિજ્ઞતાના અભાવને લીધે મહારાજા માનસિંહ બાધ્યાવસ્થાથીજ વિપત્તિના સાગરમાં જોયાં ખાતા આવ્યા હતા. તેમણે જાણે વિપત્તિને તો પોતાનો સાથી અને મિત્ર માનીનેજ આ સંસારમાં જન્મ લીધો હતો. ચોડા વખત તેઓ વિપત્તિથી મુક્ત રહ્યા, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં સામંતોને પુનઃ જાગીર સોંપ્યા પછી પુનઃ તેઓ તેમની સાથે કઠોર વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા, તેથી પુનઃ તેમની વિરુદ્ધ પ્રયત્નો રચાવા લાગ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં બ્રિટિશસરકારના સાંભળવામાં આવ્યું કે સામંતમંડળ મહારાજા માનસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવાને માટે પુનઃ કટિબદ્ધ થયું છે.

પોઠકણના સામંત સવાઈસિંહે જે રીતે ધૈકલસિંહના પક્ષનું અવલંબન કરીને મારવાડનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો, તેજ પ્રકારે અસંતુષ્ટ સામંતોએ પુનઃ તેનો પક્ષ મદદ કરી માનસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. તેમણે પુનઃ જ્યપુરના મહારાજાની સહાયથી જોધપુરપર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સર્વ સામંતો પોતપોતાનાં દલસહિત જ્યપુરમાં એકત્રિત થવા લાગ્યા. હતઉલોગ ધૈકલસિંહે પુનઃ મારવાડનું સિંહાસન ભોગવવાની આશાથી ઉત્તેજિત થઈ ઉક્ત સામંતોની સાથે મળવામાં એક સહુનો પણ વિકલ્પ કર્યો નહિ. અત્સારસુધી જ્યપુરના મહારાજા સવાઈ જયસિંહે કોઇ પણ રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું નહોતું, કારણ કે તેમણે બ્રિટિશસરકારની સાથે તે પ્રકારની સંધિ કરી હતી; તે છતાં પણ આ પ્રસંગે તેઓ સાહસ ધારણ કરી, ધૈકલસિંહને સહાય કરવાને માટે મારવાડપર આક્રમણ કરવાને ઉદ્દત્ત થયા.

આ સમયે પ્રબલ બ્રિટિશસરકારનો પ્રતાપ ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગયો હતો અને ચોતરફ તેની હાક વાગી રહી હતી; તે છતાં પણ રોડોડસામંતો, ધૈકલસિંહ અને જ્યપુરના મહારાજા તેનાથી લવલેશ પણ ભીતિમત્ત થયા નહિ. રજુભેરી વાગવા લાગી અને રોડોડસામંતો સ્વભક્તિની આ અત્યંત શોચનીય પતિતાવસ્થામાં તેના શેષ અસ્તિત્વનો લોપ કરવાને માટે પુનઃ નવ તલવાર પોતાના હાથમાં લઈ મારવાડ તરફ ધસવા લાગ્યા. મારવાડનું લાઝાકાશ જોતજોતામાં કાળાં વાદળોથી આવૃત્ત થઈ ગયું, મહારાજા માનસિંહને ચોતરફ અધકાર દિગ્ગોચર થવા લાગ્યો અને તેમને સર્વત્ર શત્રુઓની લશ્કર બુકુરીજ જણાવા લાગી. આ સમયે તેમનો આધાર માત્ર બ્રિટિશસરકાર ઉપરજ હતો; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે મારવાડની આભ્યંતરિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી મહારાજાને નિરાશ કર્યો. તેણે મહારાજાને સહાય આપવાની ના પાડી; પરંતુ ખીજ રીતે તેમને લાભ કરી આપ્યો. જ્યપુરના મહારાજાની સાથે બ્રિટિશસરકારને પૂર્વે જે સંધિ થઈ હતી તેમાં એક એવી શરત હતી કે જ્યપુરના મહારાજાએ હિન્દુસ્થાનના કોઈ પણ દેશી રાજ્યપર આક્રમણ કરવું નહિ, કિંવા કોઈની સાથે પણ યુદ્ધ કરવું નહિ; પરંતુ આ શરતનો ભંગ કરીને જ્યપુરના મહારાજા મારવાડપર આક્રમણ કરવાને તૈયાર થયા, તેથી બ્રિટિશસરકારે પોતાની અત્યંત અપ્રસન્નતા પ્રદર્શિત કરી તેમનાપર એક પત્ર લખી ગોઠવ્યો અને તેમને મારવાડપર આક્રમણ કરવાની મના કરી. બ્રિટિશસરકારની આ લશ્કર મળનાથી ભયભીત થઈને જ્યપુરના મહારાજાએ શીઘ્ર તે કાર્ય બંધ કર્યું. બ્રિટિશસરકારે જ્યપુરના રાજાની પોઠે ધૈકલસિંહને પણ ભૂખ ખતાવીને અત્યંત જવાની આજ્ઞા કરી. ધૈકલસિંહ ભયભીત થઈને જન્નુર નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો. મારવાડના જે સામંતો સ્વભક્તિનું શેષ અસ્તિત્વ લોપ કરવાને માટે ઉદ્દત્ત થયા હતા, તેઓ બ્રિટિશસરકારના ભયથી જ્યપુરના મહારાજા અને ધૈકલસિંહને દળાર્થ ગણેલા જોઈ સંપૂર્ણરીતે નિરાશ થઈ ગયા. તેમાંના કેટલાક સામંતો પુનઃ માનસિંહને શરણે ગયા અને તેમની આધીનતા સ્વીકારી પૂર્વવત્ પોતાની જાગીરનો ઉપભોગ લેવા લાગ્યા. મહારાજા માનસિંહ હવે નિર્ભય થયા અને પોતાના સૌભાગ્યની પ્રશંસા કરી નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા.

જે કે બ્રિટિશસરકાર આ સમયે રાજસ્થાનના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પોતાના સંપૂર્ણ પ્રતાપ અને પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કરી દીધો હતો, જે કે ભારતના સર્વ પ્રાચીન રાજવંશીઓ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને આધીન થઈ ગયા હતા, જે કે અંગ્રેજોની બીજી સિંહનાદથી ભારતવર્ષ કંપાપમાન

યથ ગયો હતો, તોપણ ઇ. સં ૧૮૩૨ માં એક પ્રવક્તા તરફથી નાગેરની સીમામાં લખ કર અલા-
ચાર કરવા માંડ્યા તેના અભ્યાસરથી ચોતરફ હાહાકાર મચી ગયો બ્રિટિશસરકારે આ લૂટા-
રાઓનું દમન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પૂર્વે મારવાડપતિ માનસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારને જે સંધિ થઈ
હતી, તેની આંદમી શરત એવી હતી કે બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞા ચતાજ મહારાજને પદરસે ૧ અશ્વા-
રોહીઓની સેના મોકલી આપવી આ શરત અનુસાર આ પ્રસંગે બ્રિટિશસરકારે મહારાજને દોઢહજાર અશ્વા-
રોહીઓ મોકલવાની આજ્ઞા કરી સંધિનું ધન થયા પછી મહારાજ સદા તેની શરતોનું
પાલન કરતા આવ્યા હતા અને આ સમયે પણ તેમણે કિંમિત્ત પણ વિતલ્ય કર્યો
વિના પદરસે અશ્વારોહીઓ મોકલી આપ્યા રોકડા અશ્વારોહીઓએ અગ્રેજ દલની
સાથે મળીને શીઘ્ર અભ્યાસારી લોકોનું દમન કર્યું ત્યાર પછી બ્રિટિશસરકારે મહારાજને
જણાવ્યું કે—“ આપે જે રોકડાસેના મોકલી હતી તે અશિષ્ટિ છે, માટે અમે જોધપુરને માટે એક
ખાસ સેના તૈયાર કરવાની અભિલાષા રાખીએ છીએ આ સેનાનો સપ્તર્થ ખર્ચ આ પને આપવો પડશે ”
અગાઉ મહારાજએ ૧૫૦૦ અશ્વારોહીઓ આપવા એવી જે શરત થઈ હતી તે મહારાજને લાભ
કારક હતી, કારણ કે તે સેના મહારાજના આધીનમાં રહેતી હતી, પરંતુ આ સમયે બ્રિટિશસરકાર
તે સેના ચિરકાલને માટે પોતાના કબજામાં રાખવાને માટે તે શરતમાં ફેરફાર કરવાને તૈયાર થઈ
ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલના ગજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય એચ ડબ્લ્યુ ટ્રેવેલિયને
બ્રિટિશસરકારની તરફથી મહારાજ માનસિંહની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સંદર કર્યો કે—“ આપ જે પદરસે
અશ્વારોહીઓ આપવાને કબૂલ થયા છો તે શરતમાંથી આપને મુક્ત કરવાને બ્રિટિશસરકાર તૈયાર છે,
પરંતુ જે નવીન સેના તૈયાર કરો તેના વ્યયને માટે આપને વાર્ષિક ૧૧૫૦૦૦ રૂપિયા આપના
પડશે ” મહારાજએ શીઘ્ર આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો આ રીતે ઇ. સં ૧૮૩૫ માં પૂર્વસંધિની
ઉક્ત આંદમી શરતમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો પૂર્વસંધિમાં “ જોધપુરરાજ્યને ન્યારે આવશ્યકતા
ઉપરિચિત થશે ત્યારે દોઢ હજાર અશ્વારોહીઓની સેના આપવી પડશે ” એવા જે શબ્દો હતા તેને
બદલે હવે “ વાર્ષિક એક લાખ પદરહજાર રૂપિયા આપવા પડશે ” એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા
આ પ્રકારે ઉક્ત શરતમાં સવત ૧૮૮૨ ના પોશ વદ ૨ તા ૧ લી ડિસેમ્બર સને ૧૮૩૫ ને દિને
ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ફેરફારવાળા સંધિપત્રપર નામદાર ગવર્નર જનરલની તરફથી
રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય એચ ડબ્લ્યુ ટ્રેવેલિયને હસ્તાક્ષર કર્યો હતા

આ પ્રકારે બ્રિટિશસરકારે મહારાજ માનસિંહની પાસેથી વાર્ષિક એક લાખ પદર હજાર
રૂપિયા મળી કરવાની વ્યવસ્થા કરી, એક સતત સેના નિર્માણ કરી અને તેને અજમેરમાં પોતાને
આધીન રાખી

ઉક્ત ઘટના બની તે પૂર્વે મહારાજ માનસિંહે બ્રિટિશસરકારની એક બીજી આજ્ઞાનું પાલન
કરવાને પણ સ્વીકાર કર્યો હતો મહારાજના તાબાના મેરવાડ પ્રદેશના ખેતરા અને મેર લોકોનું
દમન કરવાને માટે બ્રિટિશસરકારે ઇ. સં ૧૮૨૪ માં તેમાંના આઠ ગામો આઠ વર્ષને માટે
પોતાના તાબામાં લીધા હતા અને તેની ઉપજના પદર હજાર રૂપિયા તે પ્રતિવર્ષે મહારાજની
હતી, પરંતુ ન્યારે તે મુદત પૂરી થઈ ત્યારે પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય ટ્રેવેલિયને મહારાજ માન-
સિંહની સમક્ષ પ્રસ્તાવ કર્યો કે—“ બ્રિટિશસરકાર આ ગામોને પુનઃ ૬ વર્ષપર્યંત પોતાને આધીન
રાખવાની અભિલાષા ધરાવે છે શ્રીના અને મેર લોકોનું દમન કરવાને માટે જે સેના તૈયાર થઈ છે
અને જેના વ્યયને માટે આપ વાર્ષિક પદર હજાર રૂપિયા આપો છો, તે સેના સ્થાયી રહેશે અને
આપને તેના ખર્ચને માટે નિશ્ચત રૂપિયા પણ આપવા પડશે, અને જો જરૂર પડશે તો તેની નિકટ-
ના બીજા સાત ગામો પણ ઉક્ત નિયમનુસાર આપવા પડશે ” મહારાજ માનસિંહે બ્રિટિશ
સરકારને સત્ સંતુષ્ટ રાખતા આવ્યા હતા, તેથી આ પ્રસંગે પણ કિંમિત્ત વિનય સેના વિના
પોલિટિકલ એજન્ટને ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવ તેમણે સ્વીકાર્યો ઇ. સં ૧૮૩૬ ના ઓક્ટોબરની ૨૩ મી
તારીખે ઉપર પ્રમાણેના ફેરફાર સાથે નવીન માધ્યમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો આ સંધિપત્રપર મહા-
રાજની તરફથી તેમના વડીલ વ્યાસ સંવાહરને અને સરકારની તરફથી મહાશય એચ ડબ્લ્યુ ટ્રેવે-

લિયને દસ્તાશર કર્યો.

જે દેશનો રાજ્ય પ્રગ્નની સંમતિ લઇને રાજસાસન ચલાવે છે, તે દેશમાં કદિપણ શાંતનો ભંગ થતો નથી અને રાજની ઉપર પણ કોઇ પ્રકારની વિપત્તિ આવતી નથી; પરંતુ જે દેશમાં રાજ્ય પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે તથા પાસવબળથી પ્રગ્નના મરતકપર પદાધીત કરે છે, તે દેશની શાંતિ શીઘ્ર લુપ્ત થઇ જાય છે; અને પાછળથી પ્રગ્નનું નૈતિક બળ અત્યંત પ્રબળ થઇને રાજ્યના પાસવબળને દબાવી દે છે. જગતના પ્રત્યેક દેશનો ઇતિહાસ વાંચવાથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં પાસવબળની પ્રબળતા હતી, પરંતુ વર્તમાન કાળમાં તે બળ સર્વથા વિનષ્ટ થઇ ગયું છે. પ્રથમ તો પ્રગ્ન તે પાસવબળ સદન કરે છે, પરંતુ ધીમે ધીમે તે એટલું અસથ થઇ પડે છે અને પ્રગ્ન તેથી એટલી બધી વ્યાકુલ થઇ ઉઠે છે કે તે ઇવરપર આવીને તેનો પ્રતીકાર કરે છે અને પાસવબળનો સંપૂર્ણ નાશ કરી દે છે. ઔરંગઝેબે પ્રત્યંક પાસવબળનો ઉપયોગ કર્યો હતો તેથીજ ભારતવર્ષમાંથી મોગલસામ્રાજ્યનો લોપ થયો છે. દક્ષિણમાં બ્યારે મલોરેજે અત્યાચાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે થોડાં વર્ષો સુધી તો મદારાજ્ઞીય લોકો અત્યંત નિર્બળ બની ગયા; પરંતુ પાછળથી તેમણેજ સળગ થઇને યવનસામ્રાજ્યનો અંત આણ્યો. મદારાજ્ય માનસિંહને જન્મપર્યંત વિપત્તિઓ સદન કરવી પડી હતી, તેનું કારણ તેમણે વાપરેલું પાસવબળજ હતું. તેમણે સામંતોની ઉપર પાસવબળનો પ્રયોગ કરીને પોતાને દાંષેજ પોતાના રાજ્યનો પાયો ઉમેચ્ઠા માંડ્યો હતો. તેમણે સાધારણ પ્રગ્ન ઉપર અત્યાચાર નહિ કરવાથી તેની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી અને તેથીજ તેમણે સામંતોના પંજામાંથી અનેકવાર પોતાનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમણે પોતાની જુદાવરયામાં બ્રાહ્મણોની સલાહથી પુનઃ સામંતોની ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તેઓ પુનઃ પોતાના પાસવબળનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા. આથી મારવાડમાં શીઘ્ર અસતોપામિ પુનઃ પ્રબલિત થઇ ઉઠ્યો. વિદ્રોહ, અશાંતિ અને અરાજકતા ચોતરફ પ્રસરી ગઇ. થોડા સમયમાં રાકોડોનું સંપૂર્ણ ઉન્મૂલન થઇ જવાનાં પૂર્વાચિન્હો ઋષિગોચર થવા લાગ્યાં.

આ પુરુષમય ભારતક્ષેત્રમાં શું રાજ્ય અને શું પ્રગ્ન, શું શ્રીમંત અને શું રંક-સર્વ માણસો જુદાવરયામાં પારલૌકિક ગુપ્તો સંભવ કરવાને પ્રજ્ઞત થાય છે અને મદારાજ્ય માનસિંહે પણ તેમજ કર્યું. મદારાજ્ય માનસિંહની રૂત્તિ ધર્મ તરફ વિશેષ હતી, એમાં તો કિંચિત્ પણ શક નથી અને તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોપર વિશેષ શ્રદ્ધા રાખતા હતા; પરંતુ તેમના ગ્રેમપાત્ર બ્રાહ્મણો શાસ્ત્રજ્ઞાનથી હીન હોઇ કેવળ ધનનો સંગ્રહ કરવાને અને પોતાના પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કરવાને વિશેષ સાધવાન રહેતા હતા. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનાં જ્ઞાન, વિદ્યા, વિચાર અને સદ્ગુણ તેમનામાં નહોતાં. રાજ્ય અને સમાજનાં ગુપ્તની અભિવૃદ્ધિ કરવા પ્રત્યે તેમનું ધ્યાન કિંચિન્માત્ર પણ નહોતું; તેઓ કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનેજ પ્રજ્ઞત રહેતા હતા. મદારાજ્ય માનસિંહ તેમના મોહનમંત્રથી મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. તેમની સલાહ અનુસાર તેઓ લોકલોક ચલાવવા લાગ્યા તેથી મારવાડમાં ભયંકર વિદ્રોહોમિ ફેલાઈ ગયો.

મારવાડની આવી રીતિતે જોઇ ઈ.સ. ૧૮૩૯ ની વર્ષોક્તિના અંતિમ ભાગમાં અને શરદ-અક્તુના પ્રારંભમાં બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાથી કર્નલ સધર્વેડે વિશ્વવિજયી બ્રિટિશ સેનાસંહિત તે દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. મદારાજ્ય માનસિંહે આદરસંહિત આ સેનાનું સ્વાગત કર્યું. તે સેનાએ જોધપુર હસ્તગત કરી લીધું અને મદારાજ્ય માનસિંહ કર્નલ સધર્વેડેની આજ્ઞા પાળવાને તત્પર થયા. બ્રિટિશ સેનાપતિના પ્રસ્તાવ અનુસાર મદારાજ્ય અને બ્રિટિશસરકારની વચ્ચે નિમ્નલિખિત સંધિ થઇ:—

બ્રિટિશસરકાર સાથે મદારાજ્ય માનસિંહનો સંધિપત્ર

“માનનીય બ્રિટિશસરકારની સાથે જોધપુરરાજ્યને દીર્ઘકાળથી મિત્રતા છે. પૂર્વેની સંધિથી તે મિત્રતા દસ્તાવેજક રચાપિત થઇ છે. ઉભય રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર મિત્રભાવ આજપર્યંત વિદ્યમાન છે અને ભવિષ્યમાં પણ એજ પ્રકારે મિત્રભાવ સ્થાયી રહેશે.

સંપ્રતમાં બ્રિટિશસરકાર અને જોધપુરના મદારાજ્યની વચ્ચે કર્નલ જૉન સધર્વેડેદ્વારા નિમ્ન-લિખિત ધારાઓથી યુક્ત સંધિ થઇ છે.

(૧) આ મળ્યમા મુરાસનની સ્થાપના કરવાને માટે પરસ્પર મૈત્રી રાખવાને મહારાજ તથા બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિ સમત થયા છે, માટે રાજ્યના સર્વ કર્મચારીઓએ સુશાસનના નિયમ પાળના મહારાજને ચોતાના તાબાના રાજકર્મચારીઓ તથા મામતોને તેમના ચિરપ્રચલિત અધિકાર આપ્યા છે

(૨) બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ તથા જોધપુરના મહારાજને સાથે મળીને પરસ્પરની સલાહથી નિયત નિયમો અનુસાર રાજકર્મ કરવું

(૩) ચિરપ્રચલિત રીતિને માન આપીને શાસન ચલાવવું

(૪) કર્નલ સધર્લેડના જોધપુરના કિલ્લામાં અગ્રેજીસેના રાખવાના પ્રસ્તાવને મહારાજને સ્વીકાર્યો છે

(૫) શ્રીજીના મંદિરના તથા જોગેશ્વરના મંદિરના પૂજારીઓ તથા હિંદુ સિવાયની અન્ય જાતિઓના ધર્મગુરુઓ, અનુચરો તથા ઉમરાવો, રાજકુટુંબીઓ, મુસ્લિમો, રાજકર્મચારીઓ આદિ જે જે પ્રકારનો અધિકાર ભોગવતા આવ્યા છે તેમાં કોઈ ન્યૂનાધિકતા કરવામાં આવશે નહિ

(૬) જે જે નિયમો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે તે તે નિયમો પ્રમાણે રાજકર્મચારીઓએ કર્મ કરવું જે કોઈ આ નિયમોનું પાલન કરવામાં અસમર્થ નિવડશે તેા મહારાજની સાથે મસલત કરી તેના પદપર અન્ય મનુષ્યને નિયત કરવામાં આવશે

(૭) જેની જગીર તથા અધિકાર મહારાજને જમ્ત કર્યા હોય તેને ન્યાયપૂર્વક તે પુન આપવામાં આવશે, પરંતુ તેને રાજને આધીન રહેવું પડશે

(૮) મારવાડનું રાજ્ય ચિરસ્થાયી રાખવું, તેનું હિત કરવું તથા મહારાજના સન્માનની રક્ષા કરવી, એક પનીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, તેથી તે મહારાજનું સન્માન કદિ પણ ન્યૂન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે

(૯) મારવાડરાજ્યને નિયત ખડગી તથા સેનાનો વ્યય બ્રિટિશસરકારને આપવો પડશે જેને હાને થઇ હશે તેની હાનિ પ્રમાણ મળતા પૂર્ણ કરવામાં આવશે જો હાનિ કરી હશે તેની પાસેથી તે રકમ વસુલ કરવામાં આવશે

(૧૦) જે પ્રકારે મહારાજને સરદારના અનેક અપરાધો ક્ષમા કરી તેમની જગીરો તેમને પ્રત્યર્પણ કરી છે, તે પ્રકારે બ્રિટિશસરકાર પણ જોગેશ્વરના મંદિરના જે ધર્મચારી, ઉમરાવો તથા રાજકર્મચારીઓપ્રત્યે અસંતુષ્ટ થઇ હતી, તેમના અપરાધો ક્ષમા કરે છે

(૧૧) રાજધાનીમાં એક અગ્રેજ એજન્ટ નિયુક્ત રહેશે કોઇ મનુષ્ય ઉપર કોઇપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરી શકશે નહિ જે ૭ ધર્મસપ્રદાયો છે તેના કોઇપણ વિષયપર હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવશે નહિ, અને મારવાડમાં જે પશુપક્ષીઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે, તેને મારવામાં આવશે નહિ

(૧૨) જે ૭ માસ, એક વર્ષ વા દોઢ વર્ષમાં મારવાડમાં સુશાસનનો પ્રચાર થઇ જશે તેા પોલિટિકલ એજન્ટ અને સમસ્ત અગ્રેજીસેના જોધપુરના કિલ્લા છોડીને આવ્યા જશે જે પ્રસ્તુત કાર્ય ઉપર કહેલા સમયપૂર્વે સિદ્ધ થશે તેા સરકાર પરમપ્રસન્ન થશે

(૧૩) આ સંધિપત્ર ૪૦ સં ૧૮૫૮ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૨૪ મી તારીખે જોધપુરમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે આ પત્ર લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ સધર્લેડદ્વારા ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલની પાસે સ્વીકાર અને સુધારવાને માટે મોકલવામાં આવશે અને તેની એક નકલ નામદાર ગવર્નર જનરલની તરફથી મહારાજને મળશે

ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલ લોર્ડ જ્યોર્જ બોલેન્ડ ૭ સી વિ દ્વારા સત્તા મળવાથી આ સંધિપત્ર કર્નલ સધર્લેડે તૈયાર કર્યો

(હસ્તાક્ષર) રૂઢમલ વઝીલ

(હસ્તાક્ષર) ફોજમલ વઝીલ

આ સંધિપત્ર તૈયાર થતાજ કર્નલ સધર્લેડ રાજ્યમાં સુધારા કરવાને પ્રવૃત્ત થયા જે બે મા સુએએ મહારાજ માનસિંહના રાજમાં અસંતોષનો અગ્નિ પ્રદીપ કર્યો હતો, તેમને કર્નલ સધર્લેડે

પદચ્યુત કર્યા. જોગેશ્વર અને શ્રીજીના મંદિરના પૂજારીઓ કે જે અશાંતિના મૂળસ્વરૂપ હતા, તેમના ઉપર પણ કર્નલ સંધર્ષે'એ હસ્તક્ષેપ કરવાની તૈયારી કરી; પરંતુ મહારાજાએ કોઈપણ પ્રકારે તે કાર્યમાં પોતાની સંમતિ આપી નહિ. અતે મહારાજાએ પોતાના ચિરંજીવ સામંતોના અપરાધ ક્ષમા કર્યા એટલે સંધર્ષે'એ ઉક્ત બાહ્યોના અપરાધ પણ ક્ષમા કર્યા. કર્નલ સંધર્ષે'એ એવા પ્રસ્તાવ કર્યો હતો કે:—“ આ ધર્મયાજ્ઞકો કોઈપણ રાજકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરે નહિ, એવી શરત સંધિપત્રમાં લખવી જોઈએ. ” પરંતુ મહારાજાએ તે પ્રત્યે વાંધો લઈને જણાવ્યું કે:—“ ધર્મયાજ્ઞો કોઈ રાજદારી પુરુષોવા રાજકર્મચારીઓ ગણાતા નથી, તેથી એવી શરત સંધિપત્રમાં સમાવિષ્ટ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. ” મારવાડના ૭ ધર્મસંપ્રદાયના મુખ્ય આલોકોના આગ્રહથી મહારાજાએ તેમના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ થઈ શકે નહિ, એવી શરત કરાવી હતી. આ શરતપ્રત્યે કર્નલ સંધર્ષે'એ કોઈ પણ વાંધો લઈ શક્યા નહિ. મારવાડની અશાંતિનું નિવારણ કરવાને માટે તેના મૂળસ્વરૂપ સામંતોને સંતુષ્ટ કરવાને મહારાજાએ તેમના અધિકાર પ્રત્યર્પણ કર્યા. આથી સુપ્રસન્ન થઈ તેમણે મહારાજાની આધીનતા સ્વીકારી. ત્યાર પછી કર્નલ સંધર્ષે'એ સંધિપત્રની શરત અનુસાર રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન કર્મચારીઓ, મંત્રીઓ તથા સામંતોને બોલાવીને મારવાડમાં સુચાસન સ્થાપન કરવાને માટે ચિરંમુખિત રીતિ અનુસાર ધારાઓ નિયત કરી દીધા. ધીમે ધીમે તેમણે પોતાના સર્વ ઉદ્દેશો ફળાવ્યું કર્યા. મારવાડના પ્રત્યેક ગ્રાંતમાં પુનઃ શાંતિદેવી વિરાજમાન થઈ. અંગ્રેજીસેના પાંચ માસપર્યંત જોધપુરમાં રહી પુનઃ પોતાના મુકામપર આવી ગઈ. મહારાજા માનસિંહ નિર્વિઘ્ન થઈ શાંતિને ઉપભોગ લેવા લાગ્યા. તેમને સ્વેચ્છાચાર અને પાશવજીજ વાપરવાની રાજનીતિ સર્વથા હુમ થઈ ગઈ અને બ્રિટિશ પોસિટિકલ એજન્ટની સત્તા સંપૂર્ણરીતે મારવાડમાં સ્થાપિત થઈ ગઈ.

બ્રિટિશ એજન્ટ મહારાજા માનસિંહની પાસેથી મેરવાડનાં જે બાહ ગામે બીજવાર નવ વર્ષને માટે લીધાં હતાં, તેની અવધિ ઇ. સં. ૧૮૪૩ માં સમાપ્ત થઈ. તેમણે આ વર્ષે ઉક્ત ગામે તથા બીજાં સાત ગામે માલાની નામના પ્રદેશસહિત પુનઃ મહારાજાની પાસેથી લીધાં. માત્ર માલાની પ્રદેશમાંથીજ પ્રતિવર્ષે ૬૮૮૨ રૂપિયા સંગ્રહિત કરીને પોસિટિકલ એજન્ટ જોધપુરના મહારાજાને આપ્યા હતા.

હવે મહારાજા માનસિંહ દીર્ઘકાળપર્યંત આ સંસારમાં રહ્યા નહિ. તેમણે ઇ. સં. ૧૮૪૩ના સપ્ટેમ્બરની ૫ મી તારીખે પુત્રહીન અવસ્થામાં આ આયામ્ય શરીરનો ત્યાગ કર્યો. મહારાજા માનસિંહના ચરિત્રની સમલોચના કરવી અત્રે આવશ્યક ધારતા નથી; કારણ કે તે હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ છે.

અધ્યાય ૧૭ મો

મારવાડના સિંહાસનના અધિકારીને ચુટી દાટવાને માટે જિલ્લિશસરકારે માનસિંહની રાણી અને રાઠોડસામંતો પ્રતિ કરેલી આગણી-મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેક થવાને માટે ધાકલસિંહે કરેલી પ્રાર્થના-તેની પ્રાર્થનાને શ્રવેલો અસ્વીકાર-અહમદનગરના મહારાજ તખ્તસિંહને અભિષેક કરવાને માટે રાણી અને સામંતોએ કરેલો પ્રસ્તાવ-તખ્તસિંહનો પરિચય-ઇડર અને અહમદનગરનું સક્ષિપ્ત વર્ણન-ઈર્નલ ટોડની પૂર્વકામનાનું સંકેત થવું-જિલ્લિશસરકારે આપેલી સંમતિ-મહારાજ તખ્તસિંહનો અભિષેક-મહારાજ તખ્તસિંહે અહમદનગરને પોતાને સ્વાધીનકરવાને માટે ધારણ કરેલી ઇચ્છા-ઇડરપતિએ લીધેલો વાધો-મહારાજ તખ્તસિંહે અહમદનગરપરનો છાડેલો દાવો-કુમાર યશવંતસિંહનું મારવાડ પાછું ફરવું-ઇડરરાજ્યની સાથે અહમદનગરનું મિલન-મહારાજ તખ્તસિંહના શાસનના સંબંધમાં સામંતોએ પ્રગટ કરેલો અસંતોષ-જિલ્લિશસરકારે અમરદોડના કિલ્લાપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-મારવાડપતિએ તે કિલ્લો પ્રાપ્ત કરવાને માટે કરેલી પ્રાર્થના-તે કિલ્લો આપવાની સરકારે પાડેલી ના-કિલ્લાના બદલામાં શકસાની આપવાની આગણી-દુર્ગસંબંધી શેષ હકીકત-તે સંબંધી સ્વીકારપત્ર-૧૮૫૭ના સિપાઈના બળવાપ્રસંગે મહારાજ તખ્તસિંહે જિલ્લિશસરકારને આપેલી સહાય-આ સહાયના પુરસ્કારતરિકે અંગ્રેજ રાજપ્રતિનિધિએ મારવાડના રાજવંશને આપેલી દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની સનંદ-સનંદપત્ર-તખ્તસિંહે ઘાણેરાવપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-સામંતોએ લીધેલો વાધો-અસંતોષ-વિદોહનાં ચિન્હો-તેનું નિવારણ-અજમેરના હરપાદમાં મહારાજ તખ્તસિંહનું અશિષ્ટરણ-દોષારોપ, ઠંડ અને મહારાજ તખ્તસિંહનું મૃત્યુ.

દારાજ માનતિહનું શ્રુત્ય થતા મારવાડનું સિંહાસન મૃત્યુ થઈ ગયું. ગત મહારાજના એવના એક પ્રાણાધિક પુત્ર જનસિદ્ધ તેમની પૂર્વેજ શ્રુત્ય પામ્યા હતા અને તેમણે કોષ પછી માણસને પોતાના ઉત્તરાધિકારીનરિકે દત્તક લીધો નહોતો. આથી માયી પ્રથમ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે હવે સિંહાસનપર કોણ બેસે ? જિલ્લિશસરકારે આ પ્રશ્નની શીમાસા કરવાને માટે માનસિંહની રાણી, સામંતો અને રાજકર્મચારીઓની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ રણ કર્યો કે અનાદિથી ચાલતા આવેલા રિવાજ પ્રમાણે મારવાડના સિંહાસનપર કેવો અધિકાર છે તેનો નિર્ણય આપ પોતેજ કરી દેશે જે સમયે મારવાડમાં મર્વત્ર આ પ્રશ્ન ચર્ચાઈ રહ્યો હશે, તે સમયે દત્તકાગી ધોડવસિંહે પુનઃ મરજૂમિનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે જિલ્લિશસરકારપર એક પ્રાર્થનાપત્ર મોકલી આપ્યો. સર્વ પ્રજા ધોડવસિંહપર અપ્રસન્ન છે, એમ જણાવાથી જિલ્લિશસરકારે તેની પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કર્યો. આથી ધોડવસિંહની આસા ચિરકાલને માટે વિયુષ્ટ થઈ ગઈ. રાણી અને સામંતોએ અનાદિથી ચાલતી આવેલી રીતિ અનુસાર મુજબ છલાકામાં આવેલા મુજરાત પ્રાંતના અહમદનગરનજ રાજ તખ્તસિંહને મારવાડના સિંહાસનના ઉત્તરાધિકારીતરિકે ચુટી કાઢ્યા અને તેમને રાજતિથક કરવાને

બ્રિટિશસરકારને પ્રાર્થના કરી.

મહારાજ તખ્તસિંહ કોણ છે અને તેમને મારવાડના રાજતરિકે શામાટે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા તે સંબંધે કેટલીક હકીકત જણાવવાને અમે અત્રે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. કર્નલ ટૉડ જણાવે છે. કે:- મારવાડપતિ મહારાજ અજિતસિંહના તૃતીય પુત્ર આનંદસિંહને ઇડરના મહારાજએ તથા તેમના ચતુર્થ પુત્ર રામસિંહને માળવામાં આવેલા નવરાના મહારાજએ દત્તક લીધા હતા; પરંતુ કર્નલ માલિસન તથા અલિસન આદિના અંધા જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાજ અજિતસિંહના બે પુત્રાએ ઇ. સ. ૧૭૨૬ માં સેનાસહિત ઇડર અને અહમદનગરપર આક્રમણ કર્યું હતું અને તે પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધા હતા. તખ્તસિંહ ઉક્ત અહમદનગરપતિ રામસિંહના પ્રપૌત્ર હતા. અહમદનગરપતિ પૃથ્વીસિંહે તખ્તસિંહના પુત્ર યશવંતસિંહને દત્તક લીધા હતા અને પૃથ્વીસિંહના મૃત્યુ પછી તખ્તસિંહ યશવંતસિંહના નામથી રાજસાસન ચલાવતા હતા. મારવાડની રાણી અને સામંતોને જણાવું કે મહારાજ અજિતસિંહના વંશમાં માત્ર તખ્તસિંહજી સિંહાસનના યોગ્ય અધિકારી છે. તેઓ નિકટના આત્મ અને સુપાત્ર હોવાથી સર્વ જણે એકમત થઈ તેમને મારવાડનું સિંહાસન આપવાને માટે બ્રિટિશસરકારની સમક્ષ પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. મદાસય ટૉડ જણાવી ગયા હતા કે પિતૃહંતા અભયસિંહ અને વખ્તસિંહના મહાપાપના ફલતરિકે અનેક ઉત્તરાધિકારીઓ મારવાડનો વિશ્વંસ કરતા આવ્યા છે; માટે માનસિંહને પદભ્રષ્ટ કરી અજિતસિંહના વંશજ ઇડરપતિના કોષ્ટિકે પુત્રને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેક કરવો ઉચિત છે. મહાત્મા ટૉડે ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં આ ઉત્તેષ કર્યો હતો અને ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં તદનુસારજ કાર્ય બન્યું. મહારાણી અને સામંતોએ તખ્તસિંહને મારવાડનું સિંહાસન આપવાને માટે રજૂ કરેલા પ્રસ્તાવને બ્રિટિશ સરકારે શીઘ્ર સમ્મતિ આપી અને તેઓ સિંહાસનારૂઢ થયા. તેમનો અભિષેક ધણી ધામધૂમસહિત કરવામાં આવ્યો હતો.

મહારાજ તખ્તસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેક થયા અને તેમણે અહમદનગરનું રાજ્ય પણ પોતાને આક્રમી રાખવાને માટે પોતાના પુત્ર યશવંતસિંહને શીઘ્ર ત્યાં મોકલી દીધા; પરંતુ આ સમયે ઇડરના મહારાજએ આ સંબંધે એક ભયંકર વિવાદ ઉપસ્થિત કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે મહારાજ તખ્તસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ થયા છે માટે અહમદનગરના રાજ્યપર તેમનો ક્રિયિત પણ અધિકાર નથી. અહમદનગર ઇડરની સાથે સંયુક્ત છે માટે તે હવે ઇડરના અધિકાર નીચે આવશે. મહારાજ તખ્તસિંહે કહેવરાવી મોકલ્યું કે હું પોતે અહમદનગરનો અધીશ્વર નથી, પરંતુ મારા પુત્ર યશવંતસિંહને સ્વર્ગસ્થ મહારાજ પૃથ્વીસિંહે દત્તક લીધા છે, માટે તેઓ અહમદનગરના અધિકારી છે. મેં કેવળ યશવંતસિંહના નામથી અહમદનગરનું સાસન ચલાવ્યું હતું, માટે હું મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેક થયો છું, તે છતાં પણ યશવંતસિંહનો અધિકાર નષ્ટ થયો નથી. ઇડરપતિએ આનો એવો ઉત્તર મોકલ્યો કે:- “ જો કે યશવંતસિંહને દત્તક લેવામાં આવ્યા હતા, તેપણ આપે જ્યારે ગત વર્ષેયે અહમદનગરના અધીશ્વરતરિકે રાજસાસન ચલાવ્યું હતું ત્યારે તો પ્રથમથીજ યશવંતસિંહનો અધિકાર હુમ્મ થઈ ગયો છે; માટે આપે મારવાડનું સિંહાસન ત્રહણ કર્યું તેની સાથેજ અનાદિથી ચાલી આવેલી રીતિ અનુસાર અહમદનગરપરનો આપનો અધિકાર હુમ્મ થયો છે. ” આ પ્રકારે કેટલાંક વર્ષોનુમી ચર્ચા ચાલી બ્રિટિશસરકારે ઇડરના મહારાજની હકીકત ન્યાયી અને અનાદિથી ચાલી આવતી રીતિને અનુકૂળ માની તેનો સ્વીકાર કર્યો. આથી મહારાજ તખ્તસિંહને અહમદનગરપરનો પોતાનો દાવો છોડી દેવાની ફરજ પડી. કુમાર યશવંતસિંહ ૭ વર્ષ સુધી અહમદનગરનું સાસન ચલાવી મારવાડમાં પાછા આવ્યા અને અહમદનગરને ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં ઇડરના રાજ્યમાં સંયોજી દેવામાં આવ્યું.

રાજ માનસિંહના શાસનથી મારવાડ સર્વથા ઇચ્છાનિર્ભર થઈ ગયું હતું. નવીન મારવાડેય તખ્તસિંહના શાસનનો આરંભ થયો તે વખતે સમસ્ત રાઠોડો આશ્ચ કરવા લાગ્યા કે તેઓ ન્યાય-

૧ આ વાત અસત્ય છે.

એનો રામસિંહના નહિ પરંતુ અજિતસિંહના પ્રપૌત્ર હતા.

પૂર્વકે રાજ્ય ચલાવી શાંતિજન્ય સિયન કરશે અને પ્રભુ કલ્યાણ કરશે, પરંતુ અફસોસ ! રોકો-ડોની આ આશા ફલવતી થઇ નહિ તેઓ રાજકાર્યના પ્રત્યેક ભાગ ઉપર સ્વયં દાટ નહિ રાખતા કેવળ મંત્રીઓની ઉપર તેનો સમસ્તભાર નાખી દઇ નિશ્ચિત થઇ બેઠા મંત્રીઓ આ મુઅનસરનો લાલ લઇ પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજશાસન ચલાવવા લાગ્યા અને કેવળ મહારાજનું મન સત્વર ગમવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ કારણથી સમસ્ત મારવાડમાં પુનઃ અસતોષનો અગ્નિ પ્રગ્વવિત થઇ ગયો, પરંતુ મહારાજ માનસિકના મમયમાં તેના ખરાબ શાસનથી જે પ્રકારે ચારે તરફ પીડન, અત્યાચાર, ઉપદ્રવ અને વિદ્રોહ ફેલાઇ ગયો હતો, તેવું દૃશ્ય મહારાજ તખ્તસિંહના સમયમાં દૃષ્ટિગચ્છ થયું નહોતું, એટલું તો અમારે સંપન્ને ખાતર કહેવુંજ નોંધએ પ્રજાએ મહારાજ તખ્તસિંહના શાસનના પ્રારંભમાં પોતાના કલ્યાણની જેટલી આશા રાખી હતી તેટલી આશા ફળીભૂત થઇ નહિ,

વિખ્યાત અમરકોટનો કિંચો અને તેના તાબાનો પ્રદેશ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં મારવાડના રાજ્યમાં સંયુક્ત થઇ ગયો હતો, પરંતુ મારવાડની અધોગતિના સમયમાં સિંધેશમાં આવેલા તાલપુરના અમીરે ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં ઉક્ત કિંચો તથા તેના તાબાનો પ્રદેશ જીતી લીધો પછી બ્રિટિશ-સરકારે જ્યારે સિંધેશને જીતી લીધો ત્યારે તેણે ઉક્ત કિંચાપર પશુ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો સધિપત્ર પ્રમાણે બ્રિટિશસરકારે આ કિંચો મારવાડપતિને આપવાનો વિચાર કર્યો, તથાપિ પાછળથી તેણે પોતાનો એ વિચાર ફેરવી નાખ્યો અને જ્યારે મહારાજ તખ્તસિંહે એ કિંચાના ભાગણી કરી ત્યારે બ્રિટિશસરકારે તેમને જણાવ્યું કે -“ અમરકોટની સીમાના ઢુગો અમારા અનેક કામોમાં ઉપયુક્ત થઈ પડશે અને આ દેશથી તમને કાંઈ ખાસ ફાયદો થવાનો સંભવ નથી, માટે એ દેશ અમારા અધિકારમાં રાખવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે આપને એથી જેટલા રૂપિયાની હાનિ થશે તેટલા રૂપિયા આપવાને અમે તૈયાર છીએ ” બ્રિટિશસરકારની આવી વર્તણૂકે નોંધ મહારાજ તખ્તસિંહ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયા, પરંતુ તેઓ નિરુપાય હતા તેથી મૌન ધરીને બેસી રહ્યા તેઓ મસ્તકે નમાવી બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાને તામે થયા ઇ. સ. ૧૮૪૭ ના માર્ચ માસની છઠી તારીખે બ્રિટિશસરકારે મહારાજ તખ્તસિંહને જણાવ્યું કે -“ પહેલાની સધિ પ્રમાણે તમે સેનાના વ્યયના વાર્ષિક એક લાખ પદ્દ હજાર રૂપિયા આપો છો તેમાથી દશહજાર રૂપિયા છોડી દેવામાં આવે છે હવે તમારે પ્રતિવર્ષે એક લાખ પાંચ હજાર રૂપિયા આપવા અને તેના બદલામાં તમારે અમરકોટ દેશ ચિરકાલને માટે બ્રિટિશસરકારને આપવો પડશે ” આ દેશ હસ્તગત કરતી વખતે બ્રિટિશસરકારે કાંઈ નવીન સધિ કરી નહોતી, પરંતુ નોંધપુરના રાજમંત્રીએ પોલિટિકલ એજન્ટપર મોકલેલો નિમ્નલિખિત પત્ર સ્વીકારીને પોતાનો તે ઉદ્દેશ પાર પાડ્યો છે

ઈ. સ. ૧૮૪૭ ના મેની ૧૫ મી તારીખે જોરપુરના રાજમંત્રીએ

પોલિટિકલ એજન્ટપર મોકલેલો પત્ર

અમે ગત માસની ૬ ટી તારીખે પત્ર લખીને એવી માગણી કરી છે કે -“ મહારાજાએ અમરકોટનો કિંચો બ્રિટિશસરકારને સોંપી દેવો તથા તેની હાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે મહારાજા સેનાના વ્યયને માટે જે વાર્ષિક ૧૧૫૦૦૦ રૂપિયા આપે છે તેમાથી ૧૦૦૦૦૦ રૂપિયા ઓછા આપવા ” તેના સંબંધમાં મહારાજા જણાવે છે કે -

“ અમરકોટનો કિંચો અમારો છે અને તેપર અમારો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, આ વાત સર્વ પ્રકારે સુપ્રસિદ્ધ છે અને બ્રિટિશસરકારને પણ તે સુવિદિત છે આ અમરકોટનો કિંચો જ્યાંસુધી બ્રિટિશસરકારના અધિકારમાં રહેશે ત્યાંસુધી તેને અમે અમારો કહી શકીશું, પરંતુ કોઇ સમયે બ્રિટિશસરકાર એ કોઇને અર્પણ કરવાની ઇચ્છા કરે તો અમનેજ પાછો આપવો, ખીન કોઇને આપવો નહિ, કારણ કે અમરકોટ અમારો છે અગે રાજસ્થાનની ભૂમિને સર્વથી બેધ માનીએ છીએ, માટે જે દિનસે અમરકોટ અમારા હાથમાં આવશે તે દિવસે અમે અતીવ પ્રસન્ન થઇશું

હાલમાં બ્રિટિશસરકારને ખબરીતરિકે જે ૧૦૮૦૦૦ રૂપિયા આપવામાં આવે છે તેમાથી વાર્ષિક ૧૦૦૦૦ ની છૂટ મુકવી પડશે ”

આ પત્ર ઇ. સ. ૧૮૪૭ ના જૂનની ૧૭ મી તારીખે નામદાર ગવર્નર જનરલે સ્વીકારી તે

પ્રત્યે પોતાની અનુમતિ દર્શાવી હતી.

૪૦ સં ૧૮૫૭ માં સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સિપાઇઓનો બળવો જાગ્યો. આ સમયે નાના સાહેબ કાનપુર અને અલાહાબાદમાં શતાવધિ અંગ્રેજ સ્ત્રી, પુરુષો અને બાલકોનો વધ કરી પોતાની ચાપી વૈરશક્તિ તુલ્ય કરવા લાગ્યો. આ સમયે મિરત, દિલ્લી અને લખનૌમાં સિપાઇઓ સંહારકે મૂર્તિ ધારણ કરી અંગ્રેજ રાજકર્મચારીઓ તથા અંગ્રેજ સૈનિકોને ખંદીવાન કરી તેમની સન્નિપ્ત તેમની સ્ત્રીઓનું સતીત્વ નષ્ટ કરવા લાગ્યા તથા બાલકોને લાલાની અણીથી બેદીને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા. સર્વ અંગ્રેજો જીવ લખને જ્યાં ફાવે ત્યાં નાસવા લાગ્યા. આ સમયે દિલ્લીના નામમાત્રના પાદશાહે આ વિદ્રોહનો લાલ લઇ ભારતવર્ષમાં પુનઃ યવનસામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને માટે મસ્તકે ઉઠાવ્યું. આ સમયે પ્રત્યેક અંગ્રેજના મુખમાંથી હાહાકારધ્વનિ નીકળવા લાગ્યો. સિપાઇઓએ શહેર શહેર અને ગામે ગામ પોતાના તાબામાં લઇ લીધા અને બ્રિટિશશાસન હુમ થવા લાગ્યું. જે સમયે આ પ્રકારની હૃદયભેદક ઘટનાઓ બની રહી હતી તે સમયે બ્રિટિશસરકારે ભારતવર્ષના અન્યાય રાજ્યોની પેઠે મારવાડના રાજાની પાસે પણ સહાય માગી. મહારાજ તખ્તસિંહે ૪૦ સં ૧૮૧૭ માં થયેલી સંધિ અનુસાર શીઘ્ર આ મહાવિપત્તિમાં બ્રિટિશસરકારને સહાય કરવા માટે પોતાની સેના મોકલી આપી. ૪૦ સં ૧૮૩૫ માં બ્રિટિશ-સરકારે જોષપુરરાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપી રાખવાને માટે એક નવીન સેના તૈયાર કરી હતી અને તેને અજમેરમાં રાખી હતી. આજ સેનાના વ્યયને માટે મહારાજની પાસેથી પ્રતિવર્ષે ૧૧૫૦૦૦ રૂપિયા લેવામાં આવતા હતા; પરંતુ સિપાઇઓનો બળવો થયો ત્યારે આ સેના પણ વિદ્રોહી બની ગઇ. મહારાજ તખ્તસિંહે આ વિદ્રોહી સેનાનું, દમન કરી અંગ્રેજોને જોષપુરમાં આશ્રય આપ્યો. વિદ્રોહ શાંત થયા પછી બ્રિટિશસરકારે આ ઉપકારના પુરસ્કારતરિકે અન્યાય દેશીરાજ્યોની પેઠે મહારાજ તખ્તસિંહેને પણ નમનલિખિત સનદ અર્પણ કરી:-

“મહારાજી વિકટોરિયાની એવી અભિલાષા છે કે ભારતવર્ષના સર્વ વર્તમાન રાજ્યોનાં રાજ્યો ભવિષ્યમાં તેમના વંશજોના અધિકારમાં રહેશે અને તેમના વંશનાં પદસન્માન અક્ષત રહેશે. તેમને અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને પુત્ર નહિ હોય તો તેઓ અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ હિંદુવિધાન અથવા પોતાના વંશની રીતિ અનુસાર દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરી શકશે અને સરકાર તે વાતને સંમતિ આપશે.

જ્યાંસુધી તેમનો વંશ રાજ્યશક્ત રહેશે અને તેમને બ્રિટિશસરકારની સાથે જે સંધિ થઇ છે તે પર જ્યાંસુધી તેઓ વિશ્વાસ રાખશે ત્યાંસુધી કોઇ પણ પ્રકારે આ વચનનો ભંગ કરવામાં આવશે નહિ.
(હસ્તાક્ષર) કનિંગમ”

૪૦ સં ૧૮૬૭ માં મારવાડમાં એક શૌચનીય ઘટના બની. એ વર્ષમાં ધાણરાવનો સામંત પુત્રહીન દશામાં મરણ પામ્યો અને તેના બાતાએ સામંતપદ ગ્રહણ કર્યું; પરંતુ મહારાજ તખ્તસિંહે તેનું આ કાર્ય ચિરપ્રચલિત રીતિથી વિરુદ્ધ માની ધાણરાવ પ્રદેશ હસ્તગત કરી લેવાને માટે એક સેના મોકલી. રાજસેનાએ ધાણરાવપર શીઘ્ર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આથી પણ સામંતો અસંતુષ્ટ થઇને વિદ્રોહનાં પૂર્વલક્ષણ પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા. મહારાજ તખ્તસિંહે પોતાના અનેક પુત્રોમાંથી એકને ધાણરાવ પ્રદેશ આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પણ સામંતોને તે પસંદ પડી નહિ. તેમણે મહારાજનું આ કાર્ય અત્યંત અન્યાયી માની બ્રિટિશસરકારની સમક્ષ તેમની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી. તેમણે મારવાડપર એવા આરોપ ચૂક્યા કે-“મહારાજ સામંતોને રાજસભામાં બેલાવતા નથી, તેમણે ધાણરાવપર અન્યાયપૂર્વકે અધિકાર કર્યો છે અને તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વપર અત્યાચાર કરે છે.” સામંતો વિદ્રોહ કરવાને તત્પર થઇ ગયા હતા; પરંતુ માત્ર બ્રિટિશસરકારના ભયથીજ તેમના મનની ઇચ્છા મનમાં રહી ગઇ હતી. બ્રિટિશસરકારે મહારાજને રાજ્યમાં શાંતિસ્થાપન કરવાને અને સામંતોને અસતોષ નિવારણ કરવાને કહ્યું.

૪૦ સં ૧૮૭૦ માં મહારાજ તખ્તસિંહે અભિમાનને વશ થઇ હુણ્ડિપૂર્વકે એક અતિ નિંદકાર્ય કરી પોતાની જાતને કલંકિત કરી. આજ વર્ષમાં ભારતવર્ષના મવર્નર જનરલ લૉડ મે-

યોએ રાજપૂતાનામાં ભ્રમણ કરતી વખત અજમેરમાં દરબાર ભયે રાજસ્થાનના સર્વ દેશી રાજાઓ-
ને આ દરબારમાં આમ નહીં કરવામાં આવ્યું આ આમ ત્રણે માન આપી રાજસ્થાનના અન્યાય
રાજાઓની પેઠે મહારાજ તખ્તસિંહ પણ પોતાના કુમાર યશવત્સિંહની સાથે અજમેરમાં ગયા દરબાર
ભરાયા પૂર્વે સર્વ રાજાઓએ મળી એવો નિર્ણય કર્યો કે દરબારમાં ચિરપ્રચલિત રીતિ અનુસાર ઉચ્ચપુરના
મહારાજાને સૌથી પ્રથમ આસન આપવું, પરંતુ આથી મહારાજ તખ્તસિંહે અત્યંત અપ્રમન થઈ
કહ્યું કે - " જો ઉચ્ચપુરના મહારાજાથી ઉચ્ચ આસન મને આપવામાં નહિ આવે તો હું દરબારમાં
જાઉં નહિ " એ તે મોટા અગ્રેજ રાજકર્મચારીઓના કાનપર આ વાત નાખવામાં આવી ત્યારે
તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે - " અમે ચિરપ્રચલિત રીતિમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકતા નથી " મહારાજ
તખ્તસિંહે તો પોતાની માગણીપર ધ્યાન નહિ આપવામાં આવે તો દરબારમાં નહિ જવાનો દંડ
નિશ્ચય કર્યો હતો પોનિટિકનએજન્ટ અને કુમાર યશવત્સિંહ મહારાજાને વારંવાર મમળવવા લાગ્યા
તેમણે કહ્યું કે - ક્રિટિસરકારના નિર્ણયને માન આપવું એ અપનાવ્યું છે ઉચ્ચપુરના મહારાજાને
ચિરપ્રચલિત રીતિ અનુસાર પ્રથમ આસનપર વિરાજના દૃષ્ટ તેમના સન્માનની આપે મક્કા કરવી
જોઈએ " પરંતુ મહારાજ તખ્તસિંહ એકના બે થયા નહિ

નિયત સમયે સર્વ રાજાઓ દરબારમાં એક પછી એક આવી પોતપોતાના આમનપર વિરાજમાન
થયા સર્વ આવ્યા પણ મહારાજ તખ્તસિંહ આ યા નહિ, તેથી સર્વ આતુળ્યને તેમની પ્રતીક્ષા
કરવા લાગ્યા ઘણી વાર થઈ પરંતુ તેમણે દર્શન દીધા નહિ નામદાર ગવર્નર જનરલ લૉડ મેયો
બહાદુર દરબારનો નિયત સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી એક કનામ્પર્ચન મહારાજ તખ્તસિંહની
વાટ જોઈ, તે છતાં પણ મહારાજ તખ્તસિંહના દર્શન થયા નહિ આથી નામદાર ગવર્નર જનરલે
મહારાજ તખ્તસિંહનું આસન ખાલી ગમીને દરબારના કાર્યોનો પ્રારંભ કર્યો દરબારનું કાર્ય સમાપ્ત
થયા પછી અગ્રેજ રાજકર્મચારીઓએ દરબાર કર્યો કે મારવાડપતિ મહારાજ તખ્તસિંહે નામદાર
ગવર્નર જનરલ લૉડ મેયોના આમ નહીં ઉપેક્ષા કરી તેમના ઉચ્ચ પદને અપમાન કર્યું છે માટે
તેમના પ્રતિ પણ તેવો જ વ્યવહાર ગમવો ઉચિત છે નામદાર ગવર્નર જનરલ તરફથી મહારાજ તખ્ત-
સિંહપર નિમ્નનિખિત ભાવાર્થનો પત્ર શીઘ્ર મોખવામાં આવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે - " કાને પ્રભાત
થતાની સાથેજ આપ આપના અનુચરોને લઈ અજમેર છોડીને આપના રાજ્યમાં ચાલ્યા જશે " છતર સર્વ
રાજાઓએ અજમેરથી વિદાય થતી વખત નામદાર ગવર્નર જનરલના સુખપર જઈ તેમની મુલાકાત
લીની હતી નામદાર ગવર્નર જનરલે સર્વ રાજાઓને પોતાની મુનામતનું સન્માન આપ્યું હતું, પરંતુ
આ સન્માન મહારાજ તખ્તસિંહને આપવામાં આવ્યું નહોતું જે સમયે તેઓ અજમેરથી જવા લાગ્યા,
તે સમયે ચિરપ્રચલિત ગીત અનુસાર તેમના સન્માનાર્થે તોપો પણ ફેડવામાં આવી નહોતી તેમના
સન્માનાર્થે જેટલી તોપો ફેડવામાં આવતી હતી તેમાંથી બે આ વખતે ઘણી નાખવામાં આવી
આ પ્રકારે મહારાજ તખ્તસિંહ અપમાનિત પ્રકૃત અને દડિત થઈને બીજે વિવેકે પ્રાંત કાગમજ
પોતાના રાજ્યમાં જવાને અજમેરથી નીકળ્યા મહારાજ તખ્તસિંહે મક્કા અશિષ્ટાચરણ કર્યું હતું,
તોપણ તેમના કુમાર યશવત્સિંહે તો પ્રથમથીજ નામદાર વાઇસરોયની આજ્ઞાને
માન આપવાને પુરુષ આગ્રહ કર્યો હતો દરબારની સમાપ્તિ થયા પછી કુમાર
યશવત્સિંહ નામદાર નાઇમદોળના મુકામપર ગયા હતા અને તેમની મુનાકાત કરી નિયમપૂર્વક
અને રીતે તેમના મનનું સમાધાન કર્યું હતું આથી નામદાર વાઇસરોય પરમ મરુદ્ધ થયા હતા

આ પ્રકારે મહારાજ તખ્તસિંહ પોતાના જીવનની અંતિમ ભાગમાં વૃથા અપમાનિત થઈ ઇસ
૧૮૭૩ માં માયામય શરીરનો ત્યાગ કરી પરલોકમાં પધાર્યા

અધ્યાય ૧૮ મો

મહારાજ યશવંતસિંહનો અભિષેક-રાસનવ્યવસ્થામાં મુધારો-મહારાજનું કલકત્તામાં આવવું-ભારતના ભાવી સમ્રાટની સાથે થયેલી મુલાકાત-મહારાજને પ્રથમ શ્રેણીના ભારતનક્ષત્રની ઉપાધિની થયેલી પ્રાપ્તિ-દિલ્હીના રાજસૂય યજ્ઞમાં મહારાજનું જીવું-સ્મારકપતાકા અને પહેલની પ્રાપ્તિ-સન્માનસૂચક તોપની સંખ્યાવૃદ્ધિ-મારવાઠના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર.

હોદ્દારાજ તખ્તસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના બ્યેથ કુમાર યશવંતસિંહ ૪૦ સં ૧૮૭૩માં તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા અને તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે મારવાડનું શાસન કરવા લાગ્યા. મહારાજ યશવંતસિંહના સહયોગે તેમની વિદ્યતા, રાજનીતિદત્તા અને કાર્યકુસળતા સુપ્રસિદ્ધ છે. બ્રિટિશસરકાર તેમનાપ્રત્યે મૂળથીજ પ્રસન્ન થઇ હતી, તેથી તેણે તેમનો અભિષેક થતાંની સાથેજ ભારતેશ્વરી મહારાણી થી વિક્ટોરિયાના નામથી તેમને પત્ર લખીને અભિનંદન આપવામાં કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ. મહારાજ યશવંતસિંહે ઉત્તમ પ્રકારે રાજશાસન ચલાવી પોતાની પ્રજાને ઉત્કર્ષ કર્યો. તેમણે સામંતોનો પરસ્પરનો વિરોધ નિવૃત્ત કર્યો અને રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિની સ્થાપના કરવાને માટે યોગ્ય અમલદારો નિયુક્ત કર્યાં. ધણી તેમણે રાજ્યની ઉપજ વધારવાને માટે યોગ્ય ઉપાયો કરવામાં મુદ્દી કરી નહિ.

૪૦ સં ૧૮૭૫માં જ્યારે ભારતના ભાવી સમ્રાટ અને તે સમયના યુવરાજ આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે ભારતસરકારે તેમનું સન્માન વધારવાને માટે દિલ્હીના સર્વ દેશી રાજાઓને કલકત્તામાં આવવાને નિમંત્રણ કર્યું. દિલ્હીના વાઇસરોય લૉર્ડ નાથાનના આમંત્રણથી મહારાજ યશવંતસિંહ પોતાના અનુચરોની સાથે કલકત્તામાં ગયા. યુવરાજ ૪૦ સં ૧૮૭૫ના ડિસેમ્બર માસની ૨૩ થી તારિખે કલકત્તામાં આવ્યા, તે સમયે ભારતવર્ષના અન્ધાન્ય રાજાઓની પેઠે મારવાડપતિ મહારાજ યશવંતસિંહે તેમને પરમ સન્માન આપ્યું. ત્યાર પછી તેમણે ભાવી સમ્રાટની મુલાકાત લીધી અને ભાવી સમ્રાટે તેમને વર્ણતી મુલાકાત આપી. ૪૦ સં ૧૮૭૬ના જાન્યુઆરીની ૧ થી તારીખે યુવરાજે કલકત્તાના કિલ્લામાં એક મોટા દરબાર ભર્યો. આ દરબારમાં પણ મહારાજ યશવંતસિંહને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમનું લાંબુ પરમ આદરસત્કારસહિત સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. આ દરબારમાં ભારતવર્ષના કેટલાક પ્રથમ શ્રેણીના રાજાઓને ભાવી સમ્રાટે પોતાને હાથે મહાસન્માનસૂચક ઉપાધિઓ આપી હતી; તેમાં મહારાજ યશવંતસિંહ પણ એક હતા. મરુ-ક્ષેત્રના વિજેતા શિયોજીએ સાધારણ 'રાવ'ની ઉપાધિ ભોગવી હતી અને ત્યાર પછી તેમના વંશજ ઉદયસિંહને પાદશાહ અકબરના તરફથી 'રાજા'ની ઉપાધિ મળી હતી, પાછળથી દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી તેમને 'મહારાજાધિરાજ રાજરાજેશ્વર'ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી અને આ સમયે તેઓ પહેલીજવાર એક પરદેશી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયા. દેશી રાજાઓ, રાજકર્મચારીઓ અને પ્રજાજનોનું સન્માન વધારવાને માટે ભારતેશ્વરી વિક્ટોરિયાએ 'ભારતનક્ષત્ર' નામની એક નવીન ઉપાધિ ઉપજાવી હતી. આ

ઉપાધિને પણ શ્રેણીમાં વિભક્ત કરી નાખવામાં આવી હતી મહારાજ યશવતસિંહ બહાદુરને પ્રથમ શ્રેણીની ઉપાધિ મળી હતી ભારતના બાવી સમ્રાટે સ્વહસ્તે મહારાજના ગળામાં આ ઉપાધિનો આદ્ય પહેરાવ્યો હતો તેમના વિદેશ વિભાગના સેક્રેટરીએ સભાસ્થાનમાં ઉચ્ચ સ્વરે મારવાડપતિને નિમ્નલિખિત શબ્દોથી સંબોધન કર્યું હતું - “મહારાજ સર યશવતસિંહ બહાદુર, નાઇટ, ગ્રાંડ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ” મારવાડપતિ આ પ્રકારે પરમ સન્માનિત થવાથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ત્યારપછી તેઓ પોતાના પાટનગરમાં આત્યા આવ્યા

બ્રિટિશ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ઇ.સ. ૧૮૭૭માં ‘ભારતેશ્વરી’ની ઉપાધિ ધારણ કરી, ત્યારે દિલ્હીમાં જે રાજસૂયયજ્ઞ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાં મહારાજ યશવતસિંહ બહાદુર પણ પધાર્યા હતા ઇ.સ. ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બરની ૨૮ મી તારિખે મહારાજ સર યશવતસિંહ બહાદુર ભારત વર્ષના વાઇસરૉય લૉર્ડ લિટનની મુલાકાત લેવાને ગયા હતા આ વખતે તેમના સન્માનાર્થે સત્તર તોપો ફાડવામાં આવી હતી અને બ્રિટિશસેનાએ અગ્રેજ દબે તેમને સન્માની આપી હતી ભારતવર્ષની સરકારના વૈદેશિક મંત્રીએ સામા આવીને મહારાજનું આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતું અને પરમ સન્માન પૂર્વક તેમને રાજમહાનયમાં લઇ ગયા હતા વાઇસરૉય લૉર્ડ લિટને સિંહાસનથી થોડે દૂર સામે આવી મહા આદરપૂર્વક તેમને હાથ પકડી તેમને પોતાના જમણા હાથ પર આસન આપ્યું હતું ત્યારપછી તેઓ તેમને ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા હતા મારવાડના રાજવંશી બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી, તેથી વાઇસરૉય સાહેબ અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા ત્યારપછી બે અગ્રેજ સૈનિકોએ સુવર્ણ દડ સાથે સંયુક્ત એવી બે રમણીય પતાકાઓ તેમની સન્મુખ લાવીને ખડી કરી દીધી ૨ વાઇસરૉય શીઘ્ર પોતાના આસનપરથી ઉઠીને તે પતાકાની પાસે ગયા અને નિમ્નલિખિત સુમધુર શબ્દોસહિત તે તેમને અર્પણ કરી -

“મહારાજ ! આપના વંશના રાજચિન્હોથી અંકિત એવી આ પતાકા મહામાન્ય મહારાજાના ઉપહારસ્વરૂપ છે તેમણે ‘ભારતેશ્વરી’ની ઉપાધિ ધારણ કરી તેના સ્મારકચિન્હતરિકે તેઓ આપને આ પતાકા ભેટ આપે છે

ઇન્ડાના સિંહાસન અને આપના રાજવંશની વચ્ચે જે દૃઢ સંબંધ છે તે સદા સ્થાયી રહે અને આપના સત્તા, સુખ અને સ્વતંત્રતા અખંડિત રહે એવી સ્થિતિ જોવાની તેમની અભિલાષા છે ”

મહારાજ સર યશવતસિંહ બહાદુરે પરમ આદરપૂર્વક તે પતાકાને સ્વીકાર કર્યો ત્યાર પછી લૉર્ડલિટને ભારતેશ્વરીની મૂર્તિથી અંકિત એક સુવર્ણ પદક મહારાજના ગળામાં નાખી કહ્યું -

“મહારાજ ! મહામાન્ય ભારતેશ્વરીની આગાહીસાર મેં આપને આ પદકથી વિબૂષિત કર્યો છે હું આશા રાખું છું કે આપ એને દીર્ઘકાળપર્યંત ધારણ કરશો અને આપના ઉત્તરાધિકારીઓ એને દીર્ઘકાળપર્યંત સાચવી રાખશે ”

મારવાડના મહારાજાએ પરમ આદરપૂર્વક પોતાના ગળામાં ઉપરોક્ત પદક પહેરી લીધું ત્યાર પછી નામદાર વાઇસરૉયે સરિખત કહ્યું “આપની સલામીની તોપોની સંખ્યા વધારવામાં આવી છે” આ સમય સુધી મહારાજ બ્રિટિશસામ્રાજ્યના કોઇપણ ભાગમાં જતા તો તેમના સન્માનાર્થે સત્તર તોપો ફાડવામાં આવતી હતી, પરંતુ હવે પછી સત્તરને બદલે ઓગણીસ તોપોનો નિયમ થયો; આ પ્રકારનું સન્માન નામદાર વાઇસરૉયદ્વારા પ્રાપ્ત કર્યો પછી મહારાજ પોતાના મુકામપર આવ્યા ગયા બીજે દિવસે અર્ચાત્ દીસેમ્બરની ૨૭મી તારિખે નામદાર વાઇસરૉયે મહારાજ યશવતસિંહની મુલાકાત લીધી મહારાજાએ પરમ આદરપૂર્વક તેમને ત્રહણ કર્યો ત્યાર પછી ઇ.સ. ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરીની ૨૭ તારિખે મહારાજ દિલ્હીના રાજસૂયયજ્ઞમાં પધાર્યા અને ત્યારપછી તેઓ પોતાની રાજ ધાનીમાં આવ્યા ગયા મહારાજના વર્તમાન દિવાન અથવા મુખ્ય મંત્રી મહેતા વિજયસિંહને તેમની

૧ દિલ્હી દરબાર ૨ આ સુવર્ણદડના સિંહાસનપર સુવર્ણના સળસુકેટ હતો અને તેની નીચે પતાકા હતી પતાકાની એકબાજુએ જ્યોતુરાજ્યનું ચિહ્ન અંકિત હતું અને બીજી બાજુએ ‘ જેસરે દિદ એ સખ્દો લખવામાં આવ્યા હતા. ઇ.સ. ૧૮૭૭ના દિલ્હી દરબારમાં આવી પતાકા સર્વ રાજ્યોએ આપવામાં આવી હતી

દક્ષતા, વિરતા અને કાર્યકુશલતાને માટે ઈં સં ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે રાજસ્થાન-યુગપ્રસંગે બ્રિટિશસરકારે સન્માનસૂચક 'રાયબહાદુર'ની ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી. પંડિત શિવનારાયણ આ વખતે મહારાજના ખાનગી મંત્રીનું કાર્ય કરતા હતા.

સાંપ્રતમાં મારવાડના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં શાંતિદેવી વિરાજમાન થઇ રહી છે. સુશાસનના પ્રતાપથી રાજ અને પ્રજા વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારના અગડા ઉપસ્થિત થતા નથી. અંતસ્થ કલહ, જાતિ-વિદ્વેષ, પ્રપંગજન, પહાડી લોકોનો અત્યાચાર આ સર્વનો લોપ થઇ ગયો છે. ચોતરફથી 'શાંતિ ! શાંતિ !' એજ ધ્વનિ કર્ણગોચર થાય છે. વાણિજ્યકાર્ય અરબલિતરીતે ચાલે છે અને એકુતો નિર્વિઘ્નતાથી ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે. હાલમાં મારવાડમાં પ્રત્યેક કાર્ય ન્યાયપુરઃસર કરવામાં આવે છે. કર ઉધરાવવામાં કોઇ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી નડતી નથી. રાજધાનીમાં કેટલાંક વિદ્યાલયો સ્થાપિત થયાં છે; અને અગ્રેજી ભાષાની કેળવણી સદા આપવામાં આવે છે. રાજ્યનાલિન ભિલ ભાગોમાં શિક્ષાલયો સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે. વળી અગ્રેજી પ્રજાજીનાં ચિકિત્સાગ્રયો (હોસ્પીટલો)ની પણ તુટિ નથી. રાજ્યની શ્રીઠદિને માટે પણ ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આ સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ અને સુખો હોવા છતાં પણ અમારે કહેવું પડે છે કે રાકોડવીર શિયોજના સમયમાં રાકોડોમાં જે શરવીરતા, પરાક્રમ, પ્રતાપ, જળ, પ્રભુતા, પ્રતિભા, તેજસ્વિતા, સાહસ, રાજનીતિશક્તિ અને હૃદયપ્રતિયતા હતી, તે આજ ક્યાં છે ? અરે ! તેમણે યવનોને આધીન રહીને પણ જે કીર્તિ સંપાદન કરી હતી તેના ચત્તાંશ પણ આજે ક્યાં છે ? બ્રિટિશસરકારની શીતલ છાયાનીચે રહીને તેમણે પોતાના ઉપરોક્ત સમસ્ત શુભોનો ધુનઃ વિકાસ કરવો બેઠાએ. અસ્તુ.

અધ્યાય ૧૯ મો

ભારવાડનો વિસ્તાર અને જનસંખ્યા-મારવાડમાં રહેતા પરદેશીઓ-જાડ, રાજપૂત, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિ-મુત્તિકાના શુણ્ણગુણ-વનસ્પતિ-ખનિજ પદાર્થો-લવણસેવર-સંગેમરમરના પાપાણની ખાણ-કેલઈ, સીમુ અને લોધાની ખાણ-ફેટકી-શિદપડ.ઈ-વાણિજ્ય-સ્થાનો-વાણિજ્યદ્રવ્યની વ્યાપાર તથા નિકાશના પશ્ચિમ ભારતનાં વાણિજ્યપ્રધાન રાજાનો-પાલી-વાણિજ્ય-ખેરતરા અને એસવાલ-કૂતા-વાણિજ્યદ્રવ્યવાહી વણિકદલ-આપાત તથા નિકાસ થતી વસ્તુઓનાં નામ-વાણિજ્યદ્રવ્યના રૂઢ ચારણા-વાણિજ્યની અવનતિ-તેતું કારણ-અટીણનો વ્યાપાર-મૂંડવા અને વાલોતરા-ભિલોતનો મેળો-ન્યાયવિભાગ-કંડ કરવાની રીતિ-સાધારણ ખર્ચ-કેટીઓપર મહારાજાની કૃપા-સૂચ અને ચંદ્રમદ્ભુપ્રસંગે રાજકુમારના જન્મપ્રસંગે તથા રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે કેટીઓને છાત્રી મુકવા-સાગન અર્થાત્ અન્નિ, જલ અને તૈલ તેલથી કરવામાં આવતી અપરંપિઓની પરીક્ષા-પંચાયત-મહેસુલ અને તેનો સંમત કરવાની પદ્ધતિ-સાધારણ કર-અંગકર-ઘાસનો કર-કિવારી અથવા દ્વારકર-કિવારીકરની ઉત્પત્તિનું કારણ-અન્ય પ્રકારના કરો-તેતું પરિભાગ-૫ની અર્થાત્ કરસંબાધક-લગણું મહેસુલ-કેનિકાની સંખ્યા-પગારદાર સેના-સામંતોના તાબાની સેના-સામંતોનીમૂલ્યી.

મારવાડ દેશને બે ખંડોમાં વિભક્ત કરી નાખ્યો છે. તે નદી મારવાડના ફળદ્રુપ અને દરિદ્ર પ્રદેશની સીમારૂપે સ્થિત છે. આ નદીના દક્ષિણકિનારાથી અરવલ્લીના શિખરપર્વતોના વિસ્તૃત પ્રદેશ અધિક સમૃદ્ધિશાળી છે અને તેની ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ પણ અતિ કંઠાલ નથી. બેંધપુરથી બાલોતરા સુધી એક કસ્પિત રેખા ખેંચવામાં આવે તો ક્યો ભાગ ફળદ્રુપ છે અને ક્યો કંઠાલ છે, તેની સારી માહિતી મળશે. આ કસ્પિત રેખાની દક્ષિણે હીડવાના, નાગોર, મેડતા, પાલી, સોજત, ગોદવાડ, સિવાના, જા-સોર, ભીનમાલ અને સંચોર^૧ આવેલાં છે. આ પ્રદેશોમાંના ઘણા ફળદ્રુપ છે અને તેની વસ્તી પણ ઘન છે, અર્થાત્ આ ભાગમાં પ્રતિચોરસમાઇલે ૮૦ મનુષ્યો વાસ કરે છે.

આ કસ્પિત રેખાની ઉત્તર તરફના પ્રદેશો આથી ભિન્ન પ્રકારના છે; તેમાં ફલોદી, પોઠણ^૨ વગેરે કેટલાંક પ્રધાન નગરો છે. ત્યાં માણસની વસ્તી પ્રતિચોરસમાઇલે ૩૦ મનુષ્યોની છે. મારવાડની એકંદર જનસંખ્યા ૨૦ લાખની છે.

મારવાડમાં જાડોની સંખ્યા સમસ્ત વસ્તીના ૪ જેટલી છે, રાજપૂતોની સંખ્યા ૩ જેટલી છે અને શેષ સર્વ બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો છે. મારવાડમાં રાજપૂત સ્ત્રી, પુરુષ અને બાલકોની સંખ્યા પાંચલાખની હશે અને તેમાંથી પચાસ હજાર રાજપૂતો શસ્ત્ર ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

ભારતવર્ષનાં જાનિસ રાજકુળોમાં રોડોડ્જનતિને ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયું છે. જે કે હાલમાં રોડોડ્જનતિએ અપીણના રોવનથી પોતાની અવનતિ કરી છે; તથાપિ પ્રબલ પ્રતાપશાળી યવન-શાસનના સમયમાં તે અતિ ઉચ્ચ હતી. જે રીતે યવનરાજ્ય તરફથી તેને વારંવાર યુદ્ધ કરવા માટે કારણ આપવામાં આવતું હતું, તેમ જો હાલ તેને કોઈ કારણ મળે તો તે પુનઃ પોતાની તીક્ષ્ણ તે-જસ્વિતા પૂર્વવત્ પ્રકાશિત કરે એમાં કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી. સમ્રાટ ઔરંગઝેબે ધોર અત્યાચાર કરી રોડોડ્જનતિની અવનતિ કરી તેની જાતીય શક્તિ હીણ કરી નાખી હતી અને વર્તમાન રાજ્ય માનસહિ પણ તેની રહીસહી શક્તિ હીણ કરી નાખી છે. જ્યારે મારવાડના પ્રત્યેક ભાગમાં પુનઃ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી જશે, ત્યારે હાલના પ્રાપ્ત થયેલી રોડોડ્જનતિની જનસંખ્યા પુનઃ દુર્લભ થશે. રાજ્યએ કરેલા બીજા અત્યાચાર, શહેતા, પ્રપંચ, સ્વેચ્છાચાર તથા નૈતિક બળ અને અવિશ્વા-સથી રોડોડોડું જાતીયત્વ તથા નૈતિક બળ સર્વથા હુમ મળે ગયું. રાજસ્થાનની અન્ય જાતિઓ કરતાં રોડોડોડોનાં નૈતિક બળ અને જાતીયમહત્તા થોડા સમય પૂર્વે વિશેષ હતાં. થોડાં વર્ષ પૂર્વે મરુઝમિના લોકપ્રિય રાજ્ય અતિ સુગમતાથી “એકે આપકો મેટા પચાસ હજાર તરવાર રોડોડોડો” ને એકત્રિત કરવાને સમર્થ હતા. આ પચાસહજાર સૈનિકોમાંના પાંચહજાર અશ્વારોહી હતા. આ અર્ધલાખ સૈનિકો ઉપરાંત મારવાડના મહારાજ પોતાના સામંતોની સેના અને પગારદાર વિદેશી સેના પણ એકત્રિત કરી શક-તા હતા. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં રોડોડોડોની અશ્વારોહી સેના સર્વોત્તમ ગણાતી હતી. રોડોડ અશ્વારોહી-ઓના જેવા સાહસિક અને વીરપુરુષ બીજા કોઈ પણ નહોતા. મરુઝમિનાં કેટલાંક સ્થાનોમાં ખાસ કરીને બાલોતરા અને પુષ્કરમાં જે ધોડાનું બજાર ભરાય છે તેમાં કચ્છ, કોડીઆવાડ અને મુલતાન તથા જંગલમાંથી ઉત્તરોત્તમ અશ્વો આવે છે. મારવાડના પશ્ચિમ સીમાંતપર આવેલા લૂણી નદીના કિનારાપરના કેટલાક દેશોમાં અતિ મૂલ્યવાન અને શ્રેષ્ઠ ધોડા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં રાડધાના અશ્વો પ્રથમ શ્રેણીના ગણાય છે; પરંતુ ગત વીસ વર્ષથી જે રાજકીય શોચનીય ઘટનાઓ બની રહી છે, તેથી આ અશ્વો એકત્રિત કરવાના સર્વ ભાગો બંધ થઈ ગયા છે. રાડધા, કચ્છ અને જંગલના અશ્વો એકત્રિત કરીને તેમાંથી જે અશ્વોની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવતી હતી, તે કાપી હવે સર્વથા બંધ થઈ ગયું છે. સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગમાંથી જે અશ્વો લાવવામાં આવતા હતા, તે પણ હાલ શીખોને લીધે બંધ થઈ ગયા છે. પૂર્વે જે સમયે મરુઝમિનાં લૂંટવાની શક્તિ લાપ્ત કરી પ્રચલિત હતી, તે સમયે ધોડાઓનો વિશેષ ખર્ચ પડતો હતો. તે સમયે ઘણા માણસો ધોડા રાખતા હતા; પરંતુ હાલમાં લૂંટવાની શક્તિ સર્વથા બંધ થઈ ગઈ છે, તેથી હવે ધોડાઓનો ખર્ચ પણ ઓછો પડતો નથી. અગ્રેજ રાજ્યદ્વારા જે શાંતિ સ્થાપન થઈ છે, તેનુંજ આ ફળ છે.

જે સમયે દેશમાં અંતર્વિધ્વજ શરૂ થવાથી અનુઓના કરાલભાસમાંથી મારવાડની રક્ષા કરવી

અધ્યાય ૧૯ મો

મારવાડનો વિસ્તાર અને જનસંખ્યા-મારવાડમાં રહેતા પરદેશીઓ-મઠ, રાજપૂત, બ્રાહ્મણ, વૈરય અને શૂદ્ર જાતિ-મુતિકાના ગુણગુણ-વનસ્પતિ-ખનિજ પદાર્થો-લવણસરોવર-સંગેશ્વરમરના પાપાણની ખાણ-કંલઈ, સીમુ અને લોધાની ખાણ-ફટકડી-શિંટપક ધર્-વાણિજ્ય-સ્થાનો-વાણિજ્યદ્રવ્યની આયાત તથા નિકાશના પશ્ચિમ ભારતનાં વાણિજ્યપ્રાંત સ્થાનો-પાલી-વણિકજાતિ-ખેરતરા અને ઝોસવાલ-કૂતા-વાણિજ્યદ્રવ્યવાહી વણિકકંડ-આયાત તથા નિકાસ થતી વસ્તુઓનાં નામ-વાણિજ્યદ્રવ્યના રક્ષક ચારણ-વાણિજ્યનાં અવનતિ-તેલું કારણ-અફીણનો વ્યાપાર-મૂંડવા અને આલોતરા-લિંગોતના મેળો-ન્યાયવિભાગ-કંડ કરવાની રીતિ-સાધારણ ખર્ચ-કેદીઓપર મહારામની કૃપા-સૂચ અને ચંદ્રમહાપ્રસંગ, રાજકુમારના જન્મપ્રસંગ તથા રાજ્યાલિષેકપ્રસંગ કેદીઓને છોડી મૂકવા-સોગમ અર્થાત અગ્નિ, જલ અને તૃત તેલથી કરવામાં આવતી અપરાધિઓની પરીક્ષા-પંચાયત-મહેસુલ અને તેના સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ-સાધારણ કર-અંગર-વાસનો કર-કિનારી અથવા દ્વારકર-કિનારીકરની ઉત્પત્તિનું કારણ-અન્ય પ્રકારના કરો-તેલું પરિમાણ-૫ની અર્થાત કરસંઘાટક-લવણનું મહેસુલ-સેનિકાની સંખ્યા-પગારદાર મેના-સામંતોના નાખાની સેના-સામંતોની સૂચી.

કર્નલ ટાંડે મારવાડનો ઇતિહાસ લખી રહ્યા પછી અ-ચા-ન્ય જ્ઞાત-ન્ય વિષયોનો એક અધ્યાય લખ્યો છે જો કે આ અધ્યાયમા તેમના સમયની મારવાડની સ્થિતિનું ચિત્ર આલેખવામા આવ્યું છે અને લાંબા પ્રાય તેની સર્વ સ્થિતિ પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે, તથાપિ અત્રે તે અધ્યાયનો અનુવાદ કરવો એ અમારું કર્તવ્ય છે આ અધ્યાય વાચવાથી પાઠકોને મારવાડની તે સમયની સ્થિતિવિશે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે આ અધ્યાય વાચવાથી મારવાડની તે સમયની અને વર્તમાન સ્થિતિ-મા શુ પરિવર્તન થયું છે તથા તે દેશની ઉન્નતિ થઈ છે કે અવનતિ તે પાઠકો સારીરીતે સમજી શકશે અત્રે અમે અમારો કાંઈ પણ મત આપ્યા વિના કેવળ કર્નલ ટાંડેના લખાણનો અવિકૃત અનુવાદ જ કરીશું

કર્નલ ટાંડે જણાવે છે કે-મારવાડની રાજધાની જોધપુર છે અને તે પશ્ચિમમા ગિરાપ તથા પૂર્વમા અરવલ્લીના શિખરપર આવેલા સ્યોમગઢ સુધીના સપાટ પ્રદેશની વચ્ચે આવેલું છે આ સપાટ જમિની લંબાઈ ૨૭૦ માઇલ છે મારવાડનો કોઈ પણ ભાગ આટલો વિસ્તૃત નથી. શિરોહીની સીમાથી મારવાડની ઉત્તર સીમાસુધી ૨૦૦ માઇલની સપાટભૂમિ છે ડીડવાના અને ઝાલોરના ઇરાનકાણથી સોયોરની સીમા સુધીની પૃથ્વીનું પરિમાણ ૩૫૦ માઇલ છે મારવાડની ચારે સીમા વાકી ચૂકી છે અને એક એક સીમાનો છેડો એક એક ઇતરરાજ્યમા પ્રવેશી ગયો છે ત્રિકોણ મિતિની સહાયવિના મારવાડના વિસ્તારનું યથાયોગ્ય પરિમાણ કાઢવું અશક્ય છે અને અત્રે તેનું પ્રયોજન પણ નથી

કેવળ લણી નદીએ જ મુખ્યત મરુદેશના લિન્ન લિજ પ્રદેશોના ભાગ પાડી દીધા છે આ લણી નદીએ મારવાડના પૂર્વ સીમાતપર આવેલા પુષ્કર સરોવરમાથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ જઈ

મારવાડ દેશને બે ખંડોમાં વિભાજીત કરી નાખ્યો છે. તે નદી મારવાડના કુબેરપ અને દરિદ્ર પ્રદેશની સીમારૂપે સ્થિત છે. આ નદીના દક્ષિણકિનારાથી અરવલ્લીના શિખરપર્વતનો વિસ્તૃત પ્રદેશ અધિક સમૃદ્ધિશાળી છે અને તેની ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ પણ અતિ કંઠાસ નથી. બેંધપુરથી બાણેતરા સુધી એક કસ્થિત રેવા બેંચવામાં આવે તો ક્યો ભાગ કુળદ્રુપ છે અને ક્યો કંઠાસ છે, તેની સારી માહિતી મળશે. આ કસ્થિત રેવાની દક્ષિણે હીડવાના, નાગોર, ચેડતા, પાલી, સોજત, ગોદવાડ, સિવાના, ઝા-સોર, બીનમાલ અને માંચોર^૧ આવેલાં છે. આ પ્રદેશોમાંના ઘણા કુળદ્રુપ છે અને તેની વરતી પણ ધન છે, અર્થાત આ ભાગમાં પ્રતિચોરસમાધવે ૮૦ મનુષ્યો વાસ કરે છે.

આ કસ્થિત રેવાની ઉત્તર તરફના પ્રદેશો આથી બિન્ન પ્રકારના છે; તેમાં ફલોદી, પોઠલું વગેરે કેટલાંક પ્રધાન નગરો છે. ત્યાં માણસની વરતી પ્રતિચોરસમાધવે ૩૦ મનુષ્યોની છે. મારવાડની એકંદર જનસંખ્યા ૨૦ લાખની છે.

મારવાડમાં જાટોની સંખ્યા સમસ્ત વસ્તીના ૫ જેટલી છે, રાજપૂતોની સંખ્યા ૩ જેટલી છે અને શેષ સર્વ બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો છે. મારવાડમાં રાજપૂત સ્ત્રી, પુરુષ અને બાલકોની સંખ્યા પાંચલાખની હશે અને તેમાંથી પચાસ હજાર રાજપૂતો શસ્ત્ર ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

ભારતવર્ષનાં ઇત્રિસ રાજકુળોમાં રાઠોડજાતિને ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયું છે. જો કે હાલમાં રાઠોડજાતિએ અશીલુના સેવનથી પોતાની અવનતિ કરી છે; તથાપિ પ્રબલ પ્રતાપશાળી યવન-શાસનના સમયમાં તે અતિ ઉચ્ચત હતી. જે રીતે યવનરાજ્ય તરફથી તેને વારંવાર યુદ્ધ કરવા માટે કારણ આપવામાં આવતું હતું, તેમ જો હાલ તેને કોઈ કારણ મળે તો તે યુનઃ પોતાની તીક્ષ્ણ તે-જરિવતા પૂર્વવત પ્રકાશિત કરે એમાં કિંમિત પણ રહેલ નથી. સમ્રાટ આર્ચગંજમે થોર અત્યાચાર કરી રાઠોડજાતિની અવનતિ કરી તેની જાતીય શક્તિ હાથે કરી નાખી હતી અને વર્તમાન રાજા માનસંદે પણ તેની રહીસહી શક્તિ હાથે કરી નાખી છે. બ્યારે મારવાડના પ્રત્યેક ભાગમાં યુનઃ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી જશે, ત્યારે હવેના પ્રાપ્ત થયેલી રાઠોડજાતિની જનસંખ્યા યુનઃ વર્ધિગત થશે. રાજાએ કરેલા બીપણ અત્યાચાર, રાકતા, પ્રપંચ, સ્વેચ્છાચાર તથા નૈતિક બળ અને અવિશ્વાસથી રાઠોડોનું જાતીયત્વ તથા નૈતિક બળ સર્વથા હુમ્મ થઈ ગયું. રાજરવાનની અન્ય જાતિઓ કરતાં રાઠોડોનાં નૈતિક બળ અને જાતીયમહત્તા થોડા સમય પૂર્વે વિશેષ હતાં. થોડાં વર્ષ પૂર્વે મરુભૂમિના લોકપ્રિય રાજા અતિ સુગમતાથી “એક બાપકા બેટા પચાસ હજાર તરવાર રાઠોરાન” ને એકત્રિત કરવાને સમર્થ હતા. આ પચાસહજાર સૈનિકોમાંના પાંચહજાર અશ્વારોહી હતા. આ અર્ધલાખ સૈનિકો ઉપરાંત મારવાડના મહારાજા પોતાના સામંતોની સેના અને પગારદાર વિદેશી સેના પણ એકત્રિત કરી શકતા હતા. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં રાઠોડોની અશ્વારોહી સેના સર્વોત્તમ ગણાતી હતી. રાઠોડ અશ્વારોહીઓના નેવા સાહસિક અને વીરપુરુષ બીજા કોઈ પણ નહોતા. મરુભૂમિનાં કેટલાંક રથાનોમાં ખાસ કરીને બાણેતરા અને પુષ્કરમાં જે થોડાનું બગરે ભરાય છે તેમાં કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને મુક્તાન તથા જંગલમાંથી ઉત્તમોત્તમ અશ્વા આવે છે. મારવાડના પશ્ચિમ સીમાંતપર આવેલા લૂણી નદીના કિનારાપરના કેટલાંક દેશોમાં અતિ મૂલ્યવાન અને શ્રેષ્ઠ થોડા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં રાઠધડાના અશ્વો પ્રથમ શ્રેણીના ગણાય છે; પરંતુ ગત વીસ વર્ષથી જે રાજકીય શોચનીય ઘટનાઓ બની રહી છે, તેથી આ અશ્વો એકત્રિત કરવાના સર્વ માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે. રાઠધડા, કચ્છ અને જંગલના અશ્વો એકત્રિત કરીને તેમાંથી જે અશ્વોની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવતી હતી, તે કાર્ય હવે સર્વથા બંધ થઈ ગયું છે. સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગમાંથી જે અશ્વો લાવવામાં આવતા હતા, તે પણ હાલ શાંખોને લીધે બંધ થઈ ગયા છે. પૂર્વે જે સમયે મરુભૂમિમાં લૂંટવાની વૃત્તિ લયકરરૂપે પ્રચલિત હતી, તે સમયે થોડાઓનો વિશેષ ખર્ચ પડતો હતો. તે સમયે ઘણા માણસો થોડા રાખતા હતા; પરંતુ હાલમાં લૂંટવાની વૃત્તિ સર્વથા બંધ થઈ ગઈ છે, તેથી હવે થોડાઓનો ખર્ચ પણ ઓછો પડતો નથી. અગ્રેષ્ઠ રાજ્યદ્વારા જે શાંતિ રચાવન થઈ છે, તેનુંજ આ કુળ છે.

જે સમયે દેશમાં અતિવિધેય શરૂ થવાથી યત્રુઓના કરાલપ્રાસમાંથી મારવાડની રક્ષા કરવી

કઠિન થઈ પડી હતી, તે સમયે ચાર દળર રાડોઝ અશ્વરોહીઓ એકનિત્ર થતા હતા, પરંતુ દેશ ઉપર મહા ભયકરવિપત્તિ આવી પડ્યા વિના આ પ્રકારે ચારદળર અશ્વરોહી એકત્રિત થઈ શકતા નહોતા રાડોઝસામંતો પાંચસેની ઉપજ્જ્વર એક અશ્વરોહી અને બે પાંચદલના દિમાનથી મહારાજાને સદાય કરતા હતા ઉચ્ચ શ્રેણીના સામંતોની એક યાદી મથાસ્થાનપર આપવામા આવી છે

મૃત્તિકાના ગુણગુણ-મારવાડમાં ચાર પ્રકારની મૃત્તિકા છે વેકલૂ, ચીકણી, પીળી અને સફેદ પ્રથમ જાતની મૃત્તિકા દેશના ધણા ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે આ મૃત્તિકામાં ચીકણાના ભાગ ધણે થોડો છે અને રેતીના ભાગ અત્યંત વધારે છે આ પ્રકારની જમીનમાં બાજરો, મગ, મકં, તંત અને જુવાર ઇંધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં તડબૂસ પણ થાય છે ચીકણી મૃત્તિકાનો રંગ સ્વામ છે આ મૃત્તિકા ડીડાના, મેડતા, પાલી અને ગોદવાડના સામંતશાસિત પ્રદેશમાં થાય છે આમાં ઘઉં આદિ ધાન્યો પેદા થાય છે પીળી મૃત્તિકા હળદરના જેવા રંગની છે તેમાં રેતીનો ભેગ હોય છે અને તે વિશેષતઃ બનસર, જોધપુર, ઝાસોર, બાલોતરા વગેરે પ્રદેશોના કાંઈ કાંઈ ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં જવ, કોકના પછી, તંબાકુ અને કાંદા વગેરે શાકભાજી ઉત્પન્ન થાય છે સફેદ રંગની મૃત્તિકામાં ખેતી થતી નથી મુશળધાર વૃદ્ધિ થયા પછી આ જમીનમાં ફેટલુંક અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારની જમીનમાં બાજરો જોડો થાય છે

લણી નદીના દક્ષિણ તટપર આવેલા પાવી, સોજત તથા ગોદવાડ આદિ સ્થાનોની મૃત્તિકા પર્વતશિખરમાંથી નીકળેલી નાની નાની નદીઓના પ્રવાહથી ફળપૂર્ણ બની જાય છે આ સ્થાનોમાં બાજરો સિવાય ઇંદર સર્વ પ્રકારના અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે નાગોર અને મેડતાના પ્રદેશમાં ફવાનાં પાણીવડે ખેતી થાય છે અને તેમાં ધણા કિંમતી ધાન્યો ઉત્પન્ન થાય છે પશ્ચિમાચનમાં પાંચસે-દશ ગામો છે ઝાસોર, સાસોર અને બીનમાંના વિસ્તૃત પ્રદેશોએ ખાવસા અર્થાત્ મરુજમીના અધીશ્વરની ખાત જમીન છે અને તે પર તેમનો સીધો અધિકાર છે આ પ્રદેશોની મૃત્તિકા અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે આજુ પર્વતપર્ગથી નીકળેલી નાની નાની નદીઓ આ જમીનમાં ઘટ્ટે જાય છે, તે નદીઓએ તેમજ દક્ષિણમાંથી ખીટ પણ વિસ્તૃત નદીઓએ આ જમીનમાં ફળપૂર્ણ વધારી દીધી છે, પરંતુ પૂર્વે આ જમીનમાં જેટલું ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું હતું તેના નીચે ભાગ પણ રાજા માનસિંહના અરાજકતામય શાસનકાળમાં ઉત્પન્ન થતો નહોતો સોહરાઈ અને સિંધ દેશના લૂટારાઓ આ આતસા જમીનમાં આવેલી કૃષિકારોના ધનધાન્ય લૂંટી જતા હતા આ દેશની શ્રેષ્ઠજમીનમાં ઘઉં, જવ, જુવાર, મગ અને તંતની પેદાશ વિશેષ થાય છે અને રેતાળ જમીનમાં કેવળ બાજરો, મગ અને તંતજ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્તર દેશના લૂટારાઓએ આવેલી આ પ્રદેશના કૃષિકારોના ધનધાન્ય લૂંટી લઈહળશે માણસોનાં વિનાશ કર્યો હતો જે મારવાડના સિંહાસનપર શ્રેષ્ઠ વૃષ્ટિ હોત તો લોકોને આ ઉપદ્રવ સહન કરવો પડત નહિ જે કે મારવાડના દક્ષિણ ભાગના ફવાઓમાં પુષ્કળ પાણી ભરેલું છે, તોપણ મેવાડમાં જેટલા ફવા છે તેટલા મારવાડના તે ભાગમાં નથી નાગોર પ્રદેશમાં પાંચસે જ નગરો અને ગામો છે અને તે મા રવાડના યુવરાજોને પ્રદેશ ગણાય છે આ પ્રદેશમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી ખેતીની સગવડને મટિ ધણા ફવા જે દાવવામાં આવ્યા છે અને ઇંદર પ્રદેશના ખેડૂતો કરતા અહીંના ખેડૂતોને જતની સહાય વિશેષ મળતી આવી છે

ખનિજ પદાર્થો-જે કે મારવાડની જમીન ફળદ્રુપ નથી, તોપણ તેમાં એક અતિ મૂલ્યવાન ખાણ વિદ્યમાન છે ભારતવર્ષના અન્યાન્ય દેશોના લોકો પણ આ ખાણમાંથી નીકળેલી વસ્તુને આ દરસદિત મહાજુ કરે છે પચલદા, ડીડાના અને સાલરના લવણસરોવરો ધનની ઉપજના મુખ્ય દાર છે આ સરોવરોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું લવણ ભારતવર્ષના સર્વ સ્થાનોમાં જાય છે વળી મારવાડના પૂર્વ ભાગમાં મકરા નામનું સ્થાન છે, ત્યાં સજેમરમરના પાવાણુ થાય છે આ પાવાણુ-દારાજ યવનશાસનના સમયમાં ભારતના પ્રધાન નગરોમાં ઉઘા ઉઘા મહાલયો બાંધવામાં આવતા હતા દિહી અને આગ્રાની સમસ્ત ઇમારતો મરજીદો શિવાનોએ અને મયાધિમ દિશોમાં મારવાડના સજેમરમર વપરાતા હતા મારવાડના મહારાજાને આ પાવાણુની પુષ્કળ ઉપજ થઈ હતી, પરંતુ યવનસામ્રાજ્યનો સજેમરમરની ગોદી ગોળી ઇમારતો બાંધવાનો સમય જતો રહ્યો છે, તેથી

હાલમાં આ પાપાણેદારા અગાઉના જેવી ઉપજ થવાનો સંભવ નથી. વોધપુર અને નાગોરની નિકટ થત પાપાણના ટુકડાઓ અને ખાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. મહાલયો ખાંધવામાં વપરાતા પાપાણે મારવાડ દેશમાં અધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સોજત નામના સ્થાનમાં કલઈ અને સીસું ઉત્પન્ન થાય છે. પાલી નામના સ્થાનમાં ફટકેડી અને બીનમાલ તથા ગુજરાતની પાસેના લાગમાં લોહાની ખાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કારીગીરી-વાણિજ્યદૃષ્ટિએ જેવાથી પ્રતિષ્ઠા થાય છે કે મારવાડની કારીગીરી ઉત્તમ નથી. મારવાડમાં મુખ્યતઃ સુતરનું બુકું કાપડ અને કામળ બનાવવામાં આવે છે; પરંતુ આ વસ્ત્રો પરદેશમાં મોકલવામાં આવતાં નથી. તેનો વપરાશ તે દેશમાં જ થાય છે. બુંદુક, તલવાર તથા ધત્તર ચમચો રાજધાનીમાં તથા પાલીમાં બનાવવામાં આવે છે. વળી પાલીમાં એક પ્રકારની લોહાની પેટી તથા ચૂરોપની કલ્પની પેટીઓના જેવી પેટી બનાવવામાં આવે છે. રાંધવાને માટે કઢાયા વગેરે ઉત્તમ અને છે અને તેના બનાવનાર કારીગરોને હમેશાં રાજ મળ્યા કરે છે.

વાણિજ્યનું પ્રધાનસ્થાન-સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યોમાં એક એક પ્રધાન વાણિજ્યસ્થાન છે. જેવાડમાં બીહવાડ, બિકાનેરમાં સુર અને જયપુરમાં માલપુરા જે પ્રકારે વાણિજ્યનાં પ્રધાનસ્થાનો છે, તે પ્રકારે મારવાડમાં પાલી વાણિજ્યનું મુખ્ય સ્થળ છે. એ નગર માત્ર રાજસ્થાનનાં ઉક્ત વાણિજ્ય-પ્રધાન સ્થાનોનું પ્રતિસ્પર્ધી નથી; પરંતુ સમસ્ત રાજસ્થાનનું પ્રધાન વાણિજ્યસ્થાન છે અર્થાત્ એ સ્થાન સર્વ વાણિજ્યસ્થાનોમાં મુખ્ય છે. મારવાડના વણિકોને તલદશાશ લાગ જૈન ધર્મ પાળે છે. ખેતરા નામના વણિક શાખાના હજારો મનુષ્યો વ્યાપારાર્થે ભારતના અનેક પ્રાંતોમાં જાય છે. ઓસિયા નામના સ્થાનના જે લોકો ઓસવાલ નામથી વિખ્યાત છે, તેમની સંખ્યા એક લાખની હશે. આ લોકોની ઉત્પત્તિ રાજપૂતોમાંથી થઈ છે; પરંતુ જે અંગ્રેજોએ હિંદુજાતિના ઇતિહાસની ખોળ કરી છે, તેઓ આ વાત બંધુતા નહોતા. સતદુષ્ટી હિંદી મહાસાગર સુધીના વિસ્તૃત દેશમાંથી મારવાડના વણિકો દ્રવ્ય ખેંચી લાવે છે. જૈનસમાજમાં પિતાની સર્વ સંપત્તિ કેવળ બેથ પુત્રને જ મળવાની રીતિ પ્રચલિત નથી. એ સમાજમાં એવો રિવાજ છે કે પિતાની સર્વ સંપત્તિ સર્વ પુત્રોની વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી આપવામાં આવે છે અને મધ્ય એશિયાની જીત જાતિ તથા કેલ્દરની જીત જાતિની પેઢે સૌથી નાના પુત્રને બમણો હિસ્સો આપવામાં આવે છે. જે પિતાની જીવંત દશામાં તેની સંપત્તિ વહેંચવામાં આવે તો નાનાપુત્રને આ પ્રકારે બમણો હિસ્સો મળે છે; અર્થાત્ પિતા પોતાની સંપત્તિ પોતાના સર્વ પુત્રોને સરખેભાગે વહેંચી આપે છે અને પોતાના નિર્વાહને માટે પોતાનો પણ્ય એક હિસ્સો પાડે છે. તેના મરણ પછી તેનો હિસ્સો તેના નાના પુત્રને મળે છે. આ રિવાજ હાલમાં સર્વ સ્થળે પ્રચલિત છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ એક સમયે આ રિવાજને પુષ્કળ પ્રચાર હતા તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિદ્યમાન છે. મારવાડની જે જે જાતિઓ વાણિજ્યવ્યવસાય કરે છે, તેની સ્ત્રી આપવામાં આવે તો એક મોટો અધ્યાય લખવો પડે. જૈન લોકોના એક ધર્મશુરુએ ધણાં વર્ષો સુધી પરિશ્રમ કરીને એક સ્ત્રી બનાવવા માંડી હતી. તેણે વાણિજ્યવ્યવસાયી અદારસે વર્ણોનાં નામોના સંગ્રહ કર્યો હતો; પરંતુ તેને દૂર દેશની વાણિજ્યવ્યવસાયી બીજી પણ્ય દોહસો વર્ણોનાં નામો મળ્યાં તેથી તેણે આખરે કંટાળીને તે કાર્ય અપૂર્ણ જ છોડી દીધું.

પાલી પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં સર્વપ્રધાનવાણિજ્યસ્થાન હતું. ત્યાં ભારતવર્ષના કાસ્તીર વગેરે ધત્તર પ્રદેશો અને ચીનનાં વાણિજ્યદ્રવ્યો આવતાં હતાં અને ત્યાંથી ચૂરોપ, આફ્રિકા, ઇરાન, અરબસ્તાન વગેરે દેશોમાં વાણિજ્યદ્રવ્યો જતાં હતાં. કચ્છ અને ગુજરાતમાંથી દાદીદાંત, તાંબુ, ખજૂર, ચુંદર, નાળાએર, બનાત, રેશમી અને સુતરાઉ વસ્ત્રો, ચાંદન, કપૂર, રંગો, ઓપધો, કાંથી, મસાલા, ગંધક ઇંડો અસંખ્ય પદાર્થો ગાડાં ભરી ભરીને પાલીમાં લાવવામાં આવતા હતા અને ત્યાંથી છોડનાં વસ્ત્રો, સુકાં ફળો, જીરું, મુલતાની હિંચ, ખાંડ, સોડા, અદીલ (કોટા અને માળવાનું), ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રો, ક્ષાર, શરૂઓ, રંગેલી કામળો તથા મારવાડનું ચીકું ઇંડો વગરુઓ પરદેશ જતી હતી. સુધવાહ, સાંચોર, બીનમાલ તથા ઝાલોર થઈને અનેક વાણિજ્યપદાર્થો પાલીમાં આવતા હતા. ચારણો વાણિજ્યદ્રવ્યથી ભરેલી પોટોની સાથે રક્ષકસ્વરૂપે જતા હતા; કારણ કે તેઓ પૂજ્ય

ગળાય છે. આ ચારણોપદે લોભની અપૂર્વ ભક્તિ હોય છે અને તેથી તેઓ તેમને માન આપે છે તથા તેમના સાધનો ભય રાખે છે તેમને જેટલું માન આપવામાં આવે છે તથા તેમનો જેટલો ભય રાખવામાં આવે છે, તેટલો જીભ કેાધનો પણ રાખવામાં આવતો નથી. આ ચારણો પોતાની સાથે જતા હોવાથી લૂટારાઓ પણ તેમને લૂટવાની હામ બીટી શકતા નહોતા. જો કે ચારણો તત્ત્વાર અને દાન લઈને પોતાના ગરીબની રક્ષા કરી શકતા નહોતા, પરંતુ તેઓ પોતાના ગરીબમાં ધાવ કરીને લૂટારાઓને નરકવાસનો ભય બતાવતા, તેથી લૂટારાઓ તેમના પર આક્રમણ કરતા નહોતા. જો ત રૂપે પોંદ ઉપર આક્રમણ કરતા તો ચારણ રક્ષકો કટાર લઈ પોતાના ગરીબને એકાદ ભાગ ઉપર ધાવ કરતા. આથી પણ જો તરૂંદો લૂટકાર્યાં બંધ નહિ કરતા તો જાતે તેઓ આત્મધાત કરતા તેઓ લૂટારાઓને સપગિવાર આત્મધાત કરવાનો ભય દર્શાવતા. તેઓ કહેતા કે, "આ નગરનાં ભય કરે કુળ અવત્ય તમને ભોગવવું પડશે." જત વીસ વર્ષમાં વિસ્તૃત વાણિજ્યકાર્ય સર્વાં બંધ થઈ ગયું છે. જો કે દાનમાં ભારતનાં સર્વન યાતિ સ્થાપન થઈ ગઈ છે, પરંતુ અગાઉ આ દેશમાં લૂટકારાં વરવાની રીતિ ભય કરીને પ્રચલિત હતી, તે પતા પણ વર્તમાન સમય કરતા તે સમયે વાણિજ્ય કાર્ય દ્વારાજી અધિક ચાનું હતું. ધણા માણસો આ વાનને અસત્ય માનશે, પરંતુ જો વાત મન થા સત્ય છે વર્તમાન કાગમાં એકદશ્યુ વ્યાપારની પ્રણાલીએ મારવામાં જેની હાનિ કરી છે તેવી હાનિ સારાઈ, બહારવળીઓ અને લૂટારાઓના આક્રમણે પણ કરી નહોતી. પૂર્વે લૂટારાઓની તત્ત્વાર અને ભાતાથી રક્તપાન થતો હતો, પરંતુ દાનમાં તો રક્તજ સૂઝાઈ ગયું છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અરીણ અને લાલુનો છળરો રાખીને તે વસ્તુઓ ગતર દેશોમાં સપૂર્ણ છૂટથી જઈ શકે નહિ એટલા માટે તેના પર ભારે જકાત નાખી હતી. આથી મારવાડના અરીણ અને વાણી ૧૧ તે વ્યાપારમાં પ્રચંડ વિનં ઉપ રિથન થયું અને તે વ્યાપાર ધીમે ધીમે મદ પડી ગયો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે આ પ્રકારે રાજાનું અદિત કર્યું.

આ દેશમાં પ્રતિવર્ષે જો ગેળા ભરાય છે એક ગેળા મૂડવા નામના ધ્યાનમાં અને બીજો બાતો નરામાં ભરાય છે. આ ગેળાઓમાં હાથી, ઘોડા, ગાય વગેરે પશુઓ વેચાય છે તદુપરાત ભારતના અન્યાન્ય ભાગોમાંથી વણિકો અને વ્યાપારીઓ અનેક પ્રખરના પદાર્થો વેચવાને માટે આવે છે. આ ગેળાઓમાં પુષ્કળ માન ખપે છે. આ ગેળાઓમાં ભારતના અનેક સ્થાનોના મનુષ્યો આવે છે, પરંતુ દાનમાં અગાઉના જેની તેની ભન્યતા અને મુંઢરતા રહી નથી.

ન્યાયખાતું-રાજાસમાજમાં ન્યાયકાર્ય અત્યંત સિધ્ધિ ચાને છે. જો મનુષ્ય રાજદ્રોહ અને ગળગાય અપરાધ કરે તેને સખ્ત દડ આપવામાં આવે છે. રાજકીય અપરાધ સિવાય ઇતર કોઇ પણ અપરાધને માટે સખ્ત સજા થતી નથી. ગળગાય અપરાધને શિક્ષા કરવાને માટે રાજા પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય વાપરે છે, પરંતુ કોઇ મનુષ્ય એકાદ સામતની વિરુદ્ધ અથવા સાધારણ મનુષ્યની વિરુદ્ધ તે પ્રકારનું આચરણ કરે તો તેને સહસા ક્ષમા તો કરવામાં આવતી નથી પણ તેના પ્રત્યે દયા બતાવવામાં આવે છે. અરે કોઇ માણસ એક મનુષ્યનું ખૂન કરે તોપણ તેને દડ કેદ, તેની સપત્તિ જપ્ત કરવી અથવા તેને દેશનિકાન કરવો એવી એવી ક્ષુદ્ર સજા કરવામાં આવતી હતી, ચોર ઇત્યાદિ સાધારણ અપરાધોએ દલ્લેદડ અથવા કેદની શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી અને તેના અન્નવસ્ત્રાદિનો ખર્ચ તેની સપત્તિમાંથી વસુન કરવામાં આવતો હતો. જો ચોરની કાંઇ સપત્તિ ન હોય તો તેને શારીરિક દડ કરવામાં આવતો હતો. રાજા વિજયસિંહના મૃત્યુ પછી ન્યાય મંદિર શૂન્ય થઈ ગયું હતું. જો કે મહારાજા વિજયસિંહ અપરાધોપર વિશેષ દયા કરતા હતા, તોપણ તેમની ન્યાયશુદ્ધિની આજીવન સુકતકે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. તેમણે કદિપણ કોઇ મનુષ્યને પ્રાણહાની શિક્ષા કરી નહોતી. કિંવા તે પ્રકારની શિક્ષા કરવામાં પોતાની સમતિ આપી નહોતી. તેઓ કેદીઓપર અત્યંત દયા રાખતા હતા. તેમની દેવાળાંતની આજીવન પ્રશંસા થાય છે. તેમને લીધેજ આ વર્તિ પ્રચારમાં આવી છે કે - ઘરમાં રાખી નથી મળતી પરંતુ કારાગૃહમાં લાડ મળે છે. જ્યપુરની પોંદે જોધપુરના કેદીઓ પણ દાતા લેકોના દાનથી પાળવામાં આવે છે. આ વાત સર્વને સુવિદિત છે કે વણિક લોકો-ખાસ કરીને જૈનધર્માવલંબીઓ જો કેદીઓને બોળન

ન આપે તો તેઓ કુધાથી સંતપ્ત થઇ મરણને શરણ થાય એમાં કિંચિત્ પણ સંશય નથી. ધનવાન વ્યાપારીઓ કેદીઓને ભોજન આપે છે, તેથી મહારાજ પોતાનું દ્રવ્ય તે કામમાં ખર્ચતા નથી; કારણ કે તેઓ આપે તો કેદખાનાનો ઉપરિ તે હજમ કરી જાય. એકવાર જે માણસને કેદમાં નાખવામાં આવે છે, તેની પુનઃ કેદ તપાસ લેવું નથી. આથી કેદીઓના કષ્ટની સીમા રહેતી નથી; પરંતુ કેદીઓને આ મહાકષ્ટમાંથી બીજીરિતે મુક્ત થવાની આશા હોય છે. પ્રત્યેક સુધ્ધિમદ્ધ અને ચંદ્રમદ્ધ પ્રસંગે, રાજકુમારના જન્મપ્રસંગે અને રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે. આ રીતિ અનાદિથી ચાલી આવે છે. કેદી લોકો આતુરનયને આ સુખવસરની પ્રતીક્ષા કર્યા કરે છે.

મારવાડમાં “ સોગન ” નામક એક ન્યાયપ્રણાલી પ્રચલિત છે, અર્થાત્ “ સોગન ” (શપથ)-દ્વારા તહોમતદારના અપરાધનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. રાજપૂતાનાના ઇતર દેશોમાં પણ આ પ્રણાલી પ્રચલિત છે; પરંતુ હાલમાં સમાજની સ્થિતિ અને લોકોના મનોભાવ બદલાઇ ગયાથી આ પ્રકારની પ્રથા ઉપર ધણીને વિશ્વાસ આવતો નથી. હાલમાં માત્ર કેટલાના જાક્ષિમસિંહજી આ પ્રકારની પ્રથાનો ઉપયોગ કરે છે; પરંતુ તેઓ પણ હાડોડાતીની ડાકજોખપ્રત્યે હાલમાં ઉદાસીન થઈ ગયા છે. હાડોડાતીની ડાકજોખની તપાસ જલદારા થાય છે. આ પ્રકારે તપાસ કરવાની પ્રથા, આ પ્રકારે અપરાધીઓના અપરાધ નો નિર્ણય કરવાની પ્રથા અનાદિથી ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત છે. રાવણ સીતા-છત્રે હરી થઇ ગયા હતા, ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજી સીતાજી પોતાના સતીવનું રક્ષણ કરી શક્યાં છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે તેમની તપાસ અગ્નિદ્વારા કરી હતી. જલ અને અગ્નિદ્વારા તપાસ કરવાની પ્રથા સિવાય બીજી પણ એક પ્રથા પ્રચલિત છે, અર્થાત્ તહોમતદારના હાથપર તમ તેલ નાખીને તેના અપરાધપણા કિંવા નિરપરાધપણાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે, પરંતુ અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે વાદી અથવા પ્રતિવાદી કોઈ પણ આ પ્રકારે ન્યાય મેળવવા ઇચ્છતા નથી; પણ જ્યારે પંચાયતદ્વારા કિંવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારે પણ તેના મુકદ્દમાનો નિર્ણય ન થઇ શકે હોય, ત્યારે અંતે આ પ્રથાનું અવલંબન કરવામાં આવે છે.

મારવાડમાં સર્વ દિવાની મુકદ્દમાઓની તપાસ પંચાયતદ્વારા કરવામાં આવે છે. જે કોઈ મનુષ્યને પંચાયતદ્વારા સંતોષ ન મળે તો તે પોતાનો મુકદ્દમા રાજની સન્મુખ સાદર કરી શકે છે; પરંતુ તેમ કરવામાં તેને પ્રથમ પંચાયતની સંમતિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. વળી રાજની સન્મુખ પોતાનો હાલો રજુ કરવા માટે તેને ચોક્કસ રકમ આપવી પડે છે. આ પ્રકારના મુકદ્દમાઓ ધણા હોતા નથી. પંચાયતની પ્રથા અત્યંત સરલ છે. વાદીને પ્રથમ પોતાના જીલ્લાના હાકિમ અથવા પોતાના ગામના પટેલની આગળ પોતાનો મુકદ્દમા રજુ કરવાનો હોય છે. ત્યાર પછી વાદી અને પ્રતિવાદી પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર જે એક અથવા બે ગામોનાં નામ જણાવે તે ગામોમાં પંચાયત ભરવામાં આવે છે, જે જે ગામોમાં પંચાયત ભરવાની હોય તે તે ગામોના પટેલોપર પ્રથમથી તે વિષયો સંદેશો મોકલવામાં આવે છે. પટેલ પોતાના કારકુનોને લઈને “ અચાઈ ” અર્થાત્ ગ્રામ્ય ન્યાયમંદિરમાં ભળે છે અને સાક્ષીઓને બોલાવીને સોગંદપૂર્વક તેમની જુખાની લે છે. સાક્ષીઓ “ ગાદીની આણ ” કહીને સોગંદ લે છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા હિરોડોટસ જણાવે છે કે ગ્રામ્યન સાધીઅન લોકો પણ આજ પ્રકારે સોગંદ લેતા હતા; પરંતુ “ ગાદીની આણ ” કહીને અધિકારી રાજપૂતોજ સોગંદ લે છે. ઇતર જાતિઓના સોગંદ લેવાના પ્રકાર તેમના પોતપોતાના ધર્મોપસાર છે. તપાસ સંપૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી પંચાયતનો અભિપ્રાય નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે અને તે પત્રપર ત્યાર પછી હાકિમ પોતાની મહોર લગાવે છે. હવે કાં તો પંચાયતના નિર્ણયને માન આપવામાં આવે છે કે કાં તો રાજની સન્મુખ પુનઃ મુકદ્દમા રજુ કરવામાં આવે છે. રાજપૂતાનામાં ગ્રામ્યનકાળથી આ પ્રથા પ્રચલિત છે.

રાજકર-મારવાડમાં રાજકર અનેક પ્રકારના છે અને તેમાં ચાર મુખ્ય છે:-

- (૧) ખાલસા અથવા રાજની સ્વતંત્રી ખાસ જમિનું મહેસૂલ
- (૨) લવણનો કર
- (૩) આયાત અને નિકાસ થતા માલપરની જકત

(૪) હાસિય નામના પ્રકીર્ણ કરે

જે કે અર્ધ શતાબ્દી પૂર્વે અર્થાત્ રાજા વિજયાસહના શાસનકાળમાં મારવાડની ઉપજ સોળલાખ રૂપિયાની થતી હતી અને તેનો અર્ધ ભાગ તે કવળ લવણના કરમાંથીજ ઉત્પન્ન થતો હતો, પરંતુ વર્તમાન કાળમાં મારવાડપતિની એકદર ઉપજ દશલાખ રૂપિયાથી અધિક નથી પૂર્વે સમસ્ત સામતોની ઉપજનો સરવાળો કરવાથી સમગ્ર મારવાડની ઉપજ ત્રાય પચાસ લાખ રૂપિયાની થતી હતી, પરંતુ હાલમાં તેથી અર્ધા રૂપિયા પણ ઉપજતા હોય તે વિશે શક છે સામતો પાસે જે સેના છે, તેમાં પાલદય સિવાય અશ્વારોહી સૈનિકોની સખ્યા પાંચ હજારની છે. પ્રત્યેક સામતને એક હજાર રૂપિયાની ઉપજપર એક અશ્વારોહી અને બે પાલદય સૈનિકો રાખવા પડે છે આ રીતે જે સામતને પ્રાતઃવર્ષે દશહજારની ઉપજ હોય તેને દશ અશ્વારોહી અને વીસ પાલદય સૈનિકો રાખવા પડે છે યુદ્ધસમયમાં અથવા ઇતર કોઈ પ્રસંગે રાજાની આજ્ઞાનુસાર સામતોને તેને સહાય કરવી પડે છે

મારવાડપતિની દશ લાખની ઉપજ તે છે કે જે રાજાખજાનામાં જાય છે તે ઉપરાંત જે રાજા કર્મચારીઓ રાજાની ખાસ જમિનમાંથી જગીર ભોગવે છે, તેનું મહેસુલ આ દશ લાખમાં ગણવા મા આવતું નથી

પ્રજાની પાસેથી લિજ લિજ પ્રકારના કર લેવામાં આવે છે ભારતવર્ષમાં પ્રાચીનકાળમાં માન અનાજનોજ કર લેવામાં આવતો હતો એ કરને મારવાડમાં 'બટાઇ' અર્થાત્ 'વહે ચણી' કર કહેવામાં આવે છે જેમાં પાંડેલા અનાજનો અર્ધ ભાગ રાજાને આપવામાં આવે છે અને અર્ધભાગ ખેડુતના ધરમાં રહે છે પ્રાચીનકાળમાં રાજા ધાન્યનો ફૂં અથવા ફૂં ભાગ કર તરીકે લેતા હતા, તેને બદલે વર્તમાન કાળમાં અર્ધ ભાગ લેવામાં આવે છે તદુપરાંત, ખેડુતને અનાજની રખવાળી તથા ભાગ પાડવાની ક્રિયામાં ભાગ લેનાર માણસોની મહેનતના પૈસા આપવા પડે છે દશમણુ ધાન્યપર બે રૂપિયા આપવા પડે છે, તેમાંથી રખવાળ અને કાટવાળ (જે જે ધાન્યના ભાગ પાડે છે તે) ની મહેનતના પૈસા આપતા જે કાંઈ બચે છે, તેને ગામના પટેલ અને તનાગી વહેચી લે છે મહારાજાના ધોડા અને ઇતર પશુઓના ખોરાકને માટે પ્રત્યેક ખેડુતની પાસેથી એક એક ગાડી જુવાર અથવા બાજરીની કડબ લેવામાં આવતી હતી, પરંતુ સાપ્રતમાં તેની કિંમત અર્થાત્ એક એક રૂપિયા પ્રત્યેક ખેડુતની પાસેથી લેવામાં આવે છે જે સમયે દુષ્કાળ પડવાને સંભવ જણાય છે, તે સમયે ખેડુતોની પાસેથી રૂપિયા લેવામાં આવતા નથી, પરંતુ કડબજ લેવામાં આવે છે પટેલ, તપાડી આદિ કર્મચારીઓના નિર્વાહ અર્થે ખેડુત અને રાજા એ ઉલયની પાસેથી ધાન્યનો અમુક અંશ લેવામાં આવે છે આ અર્ચને માટે પ્રાતઃમણે પાસેર ધાન્ય લેવામાં આવે છે પટાવતો અથવા સામતોના તાબાના ખેડુતો રાજાની ખાલસા જમિનના ખેડુતો કરતા ઘણા ઘુખી હોય છે, કારણ કે સામતો પોતાના ખેડુતોની પાસેથી ધાન્યના કેવળ ફૂં ભાગજ મહણુ કરે છે તદુપરાંત તેઓ પ્રતિ સો વિઠાએ બાર રૂપિયાનો કર લે છે ખેડુતો આ કર ઘણી ખુશીથી આપે છે

આ સિવાય મારવાડમાં જેટલા સ્ત્રીપુરુષો નિવાસ કરે છે, તેમને એક એક રૂપિયા કર આપવો પડે છે આ કરને "અગર" કહેવામાં આવે છે

વળી "ધાસમારી" નામનો પશુઓપર લેવાતો કર મારવાડમાં પ્રચલિત છે પ્રત્યેક ઘેટા અથવા બકરાપર એક આનાનો કર લેવાય છે, બેસપર આડ આનાનો કર લેવામાં આવે છે અને ઉંટ ઉપર ત્રણ રૂપિયાનો કર લેવામાં આવે છે

"કિવાડી" નામનો કર સૌથી અધિક પીડાકારી છે "કિવાડ" શબ્દનો અર્થ "દાર" છે. મહારાજા વિજયાસહ જે આ કરની મૂળ ઉત્પત્તિ કરી હતી તેમના શાસનકાળના અંતિમ ભાગમાં મારવાડના સમસ્ત સામતો વિદ્રોહી બની પાલીમાં એકત્રિત થયા હતા અને તેમણે મહારાજાને પદ-બ્રષ્ટ કરવાને માટે પ્રથમ રચ્યો હતો આ સમયે મહારાજા વિજયાસહ તેમને હાથમાં લેવાને માટે ત્યા ગયા, પરંતુ સામતો કોઈ પણ પ્રકારે તેમના હાથમાં આવ્યા નહિ તેઓ ત્યાથી પાછા ફરી

બેંચપુરનિકટ આપ્યા તો તેમણે પાટનગરનાં દ્વાર બંધ જોયાં. બીમસિંહે રાજસિંહાસનપર અભિષેક થઇ નગરનાં દ્વાર બંધ કરાવી દીધાં હતાં; ત્યારે તેમણે સેના એકત્રિત કરવાને માટે પ્રજાની સહાય માગી. પ્રજાએ પ્રત્યેક ઘરદીઠ ત્રણ ત્રણ રૂપિયા ઉઘરાવી આપ્યા. હવે જે પ્રજાજનોએ બીમસિંહના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું તેમને દંડિત કરવાને માટે હો કિંવા રાજ્યની ઉપજ વધારવાને માટે હો, કારણ ગમે તે હો, પરંતુ તેમણે પાછળથી તે કર ચિરસ્થાયી કરી દીધો. તે સમયથી પ્રજા સતત ત્રણ રૂપિયા કર આપતી આવી હતી; પરંતુ જે સમયે મહારાજા બીમસિંહની વિરુદ્ધ પ્રવચનો વિસ્તાર થયા અને પહોંચ્યાંએ મહારાજાની ખાલસા ભૂમિપર અધિકાર કરી લીધો, તે સમયથી તેમણે ત્રણ રૂપિયાને બદલે દશ રૂપિયા લેવા માંડ્યા; પરંતુ આ કર એકસરખીરીતે લેવામાં આવતો નથી. સૌથી પ્રથમ પ્રત્યેક નગર અને ગામમાં જેટલું ઘરો હોય છે, તેની ગણતરી કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ઘરના સ્વામીની સ્થિતિ પ્રમાણે તેની પાસેથી કર ચઢવું કરવામાં આવે છે. દરિદ્ર મતુલ્ય એ રૂપિયા આગે છે તો શ્રીમંતને વીસ રૂપિયા આપવા પડે છે. સામંતોના અધિકારનીચેના પ્રદેશોમાંથી પણ આ કર વસૂલ કરવામાં આવે છે; પરંતુ આસ કૃપાતરિફે કેટલાકને મુક્તિ પણ મળે છે.

મારવાડમાં વાણિજ્યકરના કેટલા રૂપિયા પૂર્વે ઉત્પન્ન થતા હતા, તે નીચેની યાદીપરથી જણાશે; પરંતુ હાલમાં એટલી ઉપજ નથી. પૂર્વ કાળમાં વાણિજ્યકરની ઉપજ અધિક હતી અને વર્તમાનકાળમાં ન્યૂન છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. પ્રત્યેક દેશમાં વાણિજ્યકરની ઉપજની ન્યૂનાધિકતાનો આધાર વ્યાપારની અવનતિ કિંવા ઉન્નતિ ઉપર રહેલો છે. જે સમયમાં લૂંટ, અત્યાચાર, પીડન, વિજયીઓનાં આક્રમણ અને દુર્ભિક્ષનું અસ્તિત્વ હોય તે સમયમાં વ્યાપારની સ્થિતિ કેવી હોય છે, તે સહેજે સમજ શકાય એમ છે. નિમ્નલિખિત યાદી પ્રાચીન સરકારી દસ્તાવેજોમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે માટે એમાં શંકાને કિંચિત્ પણ અવકાશ નથી.

સ્થાન	રૂપિયા
બેંચપુર	૭૬૦૦૦
નાગોર	૭૫૦૦૦
હીડવાના	૨૦૨૦૦
પર્વતસર	૪૪૦૦૦
મેડતા	૨૧૦૦૦
કોલિયા	૫૦૦૦
ઝાલોર	૨૫૦૦૦
પાલી	૭૫૦૦૦
જેસોલ અને બાલોતરાના મેળા	૪૧૦૦૦
બીનમાલ	૨૧૦૦૦
સાંચોર	૬૦૦૦
કલોદી	૪૧૦૦૦

એકંદર ૪,૩૦,૦૦૦

દાણીઓ અર્થાત્ કરસંત્રાહકો પ્રધાન નગરોમાં રહે છે અને તેમને નિયત વેતન મળે છે; તથા નીચી શ્રેણીના કરમચારીઓને સો રૂપિયાપર અમુક રકમ મળે છે. આ વાણિજ્યકર ધાન્ય ઉપર પણ લેવામાં આવે છે. એક જીલ્લામાંથી બીજા જીલ્લામાં લઈ જવામાં આવતાં દેશી કે પરદેશી સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યોપર જકાત લેવામાં આવે છે.

જે પ્રકારે વાણિજ્યકરની અને ભૂમિની મહેસુલની ઉપજ ધટી ગઈ છે તે પ્રકારે લવણદાર થતી ઉપજ પણ પૂર્વ કરતાં એટલી ઘટી ગઈ છે; તથાપિ એની ઉપજ ઘણીજ નિશ્ચિત છે, એમાં કિંચિત્ પણ શંકા નથી. પૂર્વે મારવાડમાં લવણદાર કેટલી ઉપજ થતી હતી, તે નીચેની યાદીપરથી પ્રતીત થશે:—

સ્થાન	રૂપિયા
પંચલદ્રા	૨૦૦૦૦૦
કલોદી	૧૦૦૦૦૦
ડીડવાના	૧૧૫૦૦૦
સાંભર	૨૦૦૦૦૦
નાવા	૧૦૦૦૦૦

એકંદર ૭,૧૫,૦૦૦

લવણના વ્યાપારમાં અઘાપિ હજારે માણસો અને લક્ષાવધિ પશુઓ રોકાયેલા રહે છે. લવણનારો લોકોના હાથમાં આ વ્યાપાર છે. કેટલાક લવણનારોની પાસે તો ૪૦૦૦૦ બળદો લવણ વહન કરવાને માટે હોય છે. સિંધુતટથી ગંગાતટપર્યંત સમસ્ત દેશમાં આ લવણ જાય છે અને તે “ સાંભર લવણ ” ના નામથી ઓળખાય છે. જે કે લિન્ન લિન્ન સરોવરોમાંનું લવણ લિન્ન લિન્ન પ્રકારનું હોય છે; પરંતુ પંચલદ્રાનું લવણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

બુમિપર ક્યારાઓ બનાવવામાં આવે છે અને તેપર નકુલનું ઘાસ નાખવામાં આવે છે. આથી લવણ શીઘ્ર તૈયાર થાય છે. પવનને લીધે પાણીમાં જે તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઘાસ સગલતાથી કિનારાપર નીકળી જાય છે. મીઠું તૈયાર થયા પછી તેને તોળાને એક સ્થાનપર તેનો ટગમો કરવામાં આવે છે અને તેપર કેટલીક જાતની વનસ્પતિ નાખીને તેને બાળવામાં આવે છે. આથી હવાના ફેરફારની મીઠા ઉપર કાષ્ટપણ અસર થતી નથી અને તે જમીને ગહા બની જાય છે.

અતિ પ્રાચીન કાળમાં મારવાડના રાજાની ખાસ ઉપજ એકંદર ત્રીસલાખ રૂપિયાની થતી હતી તથા સામંત અને મંત્રીસમાજની ઉપજ પચાસ લાખ રૂપિયાની થતી હતી. આ ઉપજની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ખાસના અથવા રાજાની ખાસ બુમિમાં આવેલાં ૧૪૮૪ ગામે અને નગરોની ઉપજ	રૂ. ૧૫૦૦૦૦૦
(૨) વાણિજ્યકર	રૂ. ૪૩૦૦૦૦
(૩) લવણ કર	રૂ. ૭૧૫૦૦૦
(૪) હાસિસ અર્થાત્ પ્રાણીનું કરો	રૂ. ૩૦૦૦૦૦
(કે જે નિશ્ચિન હોના નથી)	એકંદર રૂ. ૨૬૪૫૦૦૦
સામંત અને મંત્રીસમાજની ઉપજ	રૂ. ૫૦૦૦૦૦૦

સર્વ મળીને રૂ. ૭૬૪૫૦૦૦

આ પ્રકારે પ્રાચીનકાળમાં મારવાડના રાજા તથા સામંતો અને મંત્રીઓની બધી મળીને રૂપિયા એંશી લાખની ઉપજ થતી હતી. વર્તમાનકાળમાં હાલ એનો અર્ધો ભાગ પણ ઉપજતો નથી, એ વાત સર્વથા મત્ત છે; તોપણ મારવાડના પ્રાચીન મંત્રીઓના વંશજોની પાસે અઘાપિ પુષ્કળ દ્રવ્ય છે એમાં મત્તિચિત્ત પણ સંશય નથી. આ લોકો અત્યંત શીમન છે અને તેમણે પરદેશમાંથી પણ અદ્યત્ત દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરેલું છે. આ દેશના મનુષ્યો સ્વભાવતઃ સમગ્ર દ્રવ્ય શ્રમ રાખે છે. તેઓ લેણદેણનો વ્યવહાર રૂપિયાથી કરતા નથી, તેથી દ્રવ્યની શુદ્ધિ થતી નથી. જ્યારે મદારાજા વિજય-સિંહે નાગોરની અનેક ધમારતો તોડાવી નખાવી હતી, ત્યારે તેમને તેમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.

સેનાબજ-રૂપે માત્ર મારવાડની શુદ્ધસામગ્રીવિશે વિવેચન કરવાનું શેષ રજું છે. ઉપજની ન્યૂનાધિકતા સાથે સેનાની ન્યૂનાધિકતાને પાઠો સંબંધ છે. ઉપદ્રવી સામંતોનું દમન કરવાને માટે મારવાડના મદારાજાએ એક સમયે પગારદાર સેના રાખી હતી. આ સેનામાં કેવળ પાવદળ શદિલાઓ અને અશ્વાનોજ વિશેષ હતા. આ સર્વ સૈનિકો બંદૂકધારી હતા. તેમની સાથે તોપો પણ રાખવામાં આવી હતી. આ સૈનિકો શુદ્ધકાળમાં અત્યંત નિપુણ હતા. તેઓ રોહિત્વજારોડીઓના પ્રયત્ન પ્રતિરૂપમાં થઈ પડ્યા હતા. આ પ્રકારે કેટલાંક વર્ષો વ્યતીત થયા પછી મદારાજા માનસિંહે તે સેના વધારીને તેમાં સ્પાનજી દબર પાવદળ, પંદરસે અશ્વારોડીઓ અને પંદર તોપો રાખી હતી. દિલાવ-

ખાં નામના એક પાણીપતના નિવાસીને આ સેનાના નાયક બનાવવામાં આવ્યો હતો. વિજયસિંહના શાસનકાળથી આ મનુષ્ય મારવાડની સેવા કરતો હતો અને રાજાની પાસે તેનું ધણું સાઈ વજન હતું. મહારાજા માનસિંહની સાથે તેને ધાડી મિત્રતા થઈ હતી અને તેઓ તેને સન્માનપૂર્વક “કાકા” કહીને બોલાવતા હતા. આ પગારદાર સેનાસિવાય મારવાડમાં એક બીજું પણ સેન્ય હતું. આ સેન્યનું નામ વિઘ્ણુસ્વામી હતું અને કાયમદાસ નામનો એક મનુષ્ય તેના નાયક હતો. આ સેનામાં સાતસો પાયદળ, ત્રણસો અશ્વાશી અને કેટલાક ધનુર્ધારી હતા. યુદ્ધપરમાં દાડોબાનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો તે પૂર્વે ભારતવર્ષમાં ધણા પ્રાચીનકાળથી યુદ્ધમાં ધનુષ્યાણુનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. એક સમયે મારવાડના રાજાની પાસે અગીઆર હજાર વિદેશી સૈનિક હતા. આ વિદેશી સેનામાં અઢી હજાર અશ્વાશી, કેટલાક ધનુર્ધારી અને ૫૦ તોપો હતી. માસિક પગાર ઉપરાંત લિત્ર લિત્ર દળના સેનાપતિઓને જાગીરો આપવામાં આવતી હતી. આથી મારવાડના સામંતોને રાજાની સાથે ભયંકર ઝગડો થયો હતો, જેનું વર્ણન અમે પૂર્વે કરી ચૂક્યા છીએ. ઉદ્ધત અને અસંતુષ્ટ સામંતોનું દમન કરવાને માટે આ ફાજલ સેના રાખવામાં આવી હતી, તેથી રાજ્યનું બળ અત્યંત ઢીન થઈ ગયું હતું અને તે વિધ્વંસ પામવાની અણીપર આવી પહોંચ્યું હતું. આ વિદેશી પગારદાર સેનાને લીધેજ મારવાડના સામંતો અને રાજા વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું અને પરસ્પરનો વિશ્વાસ નષ્ટ થઈ ગયો હતો.

રાજપૂતભૂતિના પતનકાળમાં કેવળ મારવાડમાંજ નહિ, પરંતુ રાજસ્થાનના સર્વ પ્રદેશોમાં સામંતો અને રાજાઓ વચ્ચે ભયંકર ઝગડા જાગ્યા હતા. રાજપૂતોનું પતન થયા પૂર્વે સર્વ સામંતોએ અત્યંત ઉદ્ધત બની રાજાની સામે સ્વ ધારણ કર્યા હતાં; પરંતુ કેટલાક સામંતોએ આ ભયંકર આપત્તિમાં રાજાને સહાય પણ કરી હતી. જે દેશમાં સામંતપ્રથા પ્રચલિત હોય તે દેશના રાજા જે બુદ્ધિમાન, ચતુર અને બળવાન હોય છે તે ભાંના સામંતો કદિપણ વિદોહનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી શકતા નથી. રાજા બળહીન હોય છે તોજ સામંતો પોતાનું બળ વધારી તેને હેરાન કરે છે. અગ્રેજ શાસનનો પ્રચાર થયા પછી એક પણ સામંતે રાજાની વિરુદ્ધ માથું ઉંચક્યું નથી.

મેવાડમાં પ્રધાન સામંતો સોળ છે, જયપુરમાં બાર છે તથા મારવાડમાં આઠ છે. તેમની યાદી નીચે આપવામાં આવે છે. આ સામંતો પાંચસોની ઉપજપર રાજાને એક એક અશ્વાશીની સહાય આપવાને સમર્થ થયા હતા.

મારવાડના પ્રથમ શ્રેણીના સામંતો

નંબર	નામ	શાખા	નિવાસસ્થાન	ઉપજ	રિમાઈ
૧	કેસરીસિંહ	આંધાવત	આહવા	૧૦૦૦૦૦	આ સામંત મારવાડમાં સૌથી દ્રેઢ છે. એમની અર્ધી ભૂમિ મૂળ શાખાની છે અને શેષ અર્ધી પોતાના કુળની નિકૃષ્ટ શાખાઓની ભૂમિ બળપૂર્વક હસ્તગત કરીને તેઓએ મેળવેલી છે.
૨	બખ્તાવરસિંહ	દૂધાવત	આસોપ	૫૦૦૦૦	
૩	સાલિમસિંહ	આંધાવત	પોકલું	૧૦૦૦૦૦	પોકલુંના સામંત મારવાડના સર્વ સામંતોમાં અધિક સામર્થ્યવાન ગણાય છે.
૪	સુરતાનસિંહ	ઉદાવત	નીમાળ	૫૦૦૦૦	
૫	x	મેડતિયા	રિયાં	૨૫૦૦૦	સમસ્ત રાહોડખતિયાં મેડતિયા અધિક સાહસિક વીર ગણાય છે.
૬	અબ્દુલસિંહ	મેડતિયા	ધાણેરાવ	૫૦૦૦૦	પૂર્વે આ પ્રદેશ મેવાડના સોળ સરદારોમાંના એકના અધિકારમાં હતો; પરંતુ પાછળથી મારવાડના રાજાએ તેને પોતાના અધિકાર નીચે લઈ લીધો છે. એ પ્રદેશનું અતિ વિશાળ પાટનગર દાહલમ મધ્યે ખંડિયર બની ગયું છે.

૭	x	કરમસોત	ખીમસર વા	૪૦૦૦૦	આ શહેર અતિ મોટું હતું, પરંતુ હાલમાં તેની તે સ્થિતિ રહી નથી.
૮	x	ભાટી	ખેજડલા	૨૫૦૦૦	મારવાડના પ્રથમ શ્રેણીના સરદારોમાં માત્ર આ પ્રદેશ ના સરદાર વિદેશી છે.

મારવાડના દ્વિતીય શ્રેણીના સરદારો

નંબર	નામ	શાખા	નિવાસસ્થાન	ઉપજ	રિમાર્ક
૧	શિવનાથસિંહ	ઉદાવત	કુચામન	૫૦૦૦૦	આ સામંત પરમ સામર્થ્યવાન હતા.
૨	સુરતાનસિંહ	ભેધા	ખારીકાદેવ	૨૫૦૦૦	
૩	પૃથ્વીસિંહ	ઉદાવત	ચંડાવલ	૨૫૦૦૦	
૪	તેજસિંહ	ઉદાવત	ખાદા	૨૫૦૦૦	
૫	ઝોનાડસિંહ	ભાટી	આહોર	૨૧૦૦૦	
૬	શતસિંહ	કૂંપાવત	વગડી	૪૦૦૦૦	
૭	પદ્મસિંહ	કૂંપાવત	ગજસિંહપુરા	૨૫૦૦૦	
૮	x	મેડતિયા	મીટરી	૪૦૦૦૦	
૯	કર્ણસિંહ	ઉદાવત	મારોત	૧૫૦૦૦	
૧૦	ભલિમસિંહ	ચાંપાવત	મારોટ	૧૫૦૦૦	
૧૧	સવાઈસિંહ	ભેધા	ચાપુર	૧૫૦૦૦	
૧૨	x	x	ખૂંસ	૨૦૦૦૦	
૧૩	શિવદાનસિંહ	ચાંપાવત	કાવટા(મોટા)	૪૦૦૦૦	
૧૪	ભલિમસિંહ	ચાંપાવત	હરસોલાવ	૧૦૦૦૦	
૧૫	ભાંવલસિંહ	ચાંપાવત	દીગોદ	૧૦૦૦૦	
૧૬	કુકમસિંહ	ચાંપાવત	કાવટા(નાના)	૧૨૦૦૦	

મારવાડના આ સામંતો ભગીરનો ઉપબોગ કરી રાજની સેવા કરે છે. માત્ર આપત્તિના પ્રસંગે સહાય કરનાર બીજા કેટલાક સામંતો છે; જેમના નામો આ યાદીમાં આપવામાં આવ્યાં નથી. વાટમેર, કેટડા, જસોલ, ફલસૂદ, બડગાંવ, બાંકડા, કાલિન્દ્ર અને વાર્દાના સામંતો ઉપરોક્ત તેમને સહાય કરવાને એકત્રિત થાય છે. ઉપરોક્ત યાદી એક અતિ પ્રાચીન પુસ્તકમાંથી ઉત્ખૂત કરવામાં આવી છે, માટે તે વર્તમાનકાળને લાગુ પાડવી યુક્ત નથી. અનેક રાજકીય પરિવર્તનોથી સામંતોની સ્થિતિમાં પણ પરિવર્તન થયું છે. પૂર્વે સામંતો પાંચસેની ઉપજપર એક અશ્વારોહી અને બે પાયદળ સૈનિકો પ્રસંગોપાત મહારાજને સહાય કરવાને માટે રાખતા હતા; પરંતુ હાલમાં તેમની ભગીર અને ઉપજ ન્યૂન થઈ ગઈ છે, તેથી તેમને પાંચસેને બદલે હજારની ઉપજપર તેટલા સૈનિકો રાખવાનો હુકમ થયો છે.

૪૦ સં ૧૮૮૬ માં મહાશય અચાસને પોતાના પુસ્તકમાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે:-“ લોધ-પુરરાજ્યની જૂમિનો વિસ્તાર ૩૫૬૭૨ વર્ગમાઈલ છે અને પ્રજાની સંખ્યા ૧૭૭૩૬૦૦ છે. રાજ્યની ઉપજ સાડાસત્તર લાખ રૂપિયાની છે; તેમાં લવણની ઉપજ પ્રાયઃ પાંચ લાખ રૂપિયાની થાય છે. મહારાજાની પાસે ૬૦૦૦ કરતાં વધિક સૈનિકો નથી. સ્થાનિક પોલિટિકલ એજન્ટ વકીલસમિતિના સલાપતિનું કાર્ય કરે છે. મારવાડની સાથે બ્રિટાનેર, જેસલમીર, કુશ્મુગઢ, શિરોહી અને પાલણપુરને જો સીમાસંબંધી કાંઈ વિવાદ ઉપસ્થિત થાય અથવા કાંઈ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય તો ઉપરોક્ત સમિતિજ તેનો નિર્ણય કરે છે. આ સમિતિમાં ઉદયપુર, જયપુર વગેરે દેશોના વકીલો એકત્રિત થાય છે. પ્રતિવર્ષે એકવાર અજમેર, નાગોર અને આલુશૃંગપર આ સમિતિનું અધિવેશન થાય છે.”

૪૦ સં ૧૮૧૮ માં મહાશય ટોમસ બ્લીલરે પોતાના ગ્રંથમાં લખ્યું હતું કે:-“ મારવાડની જૂમિનું પરિમાણ ૩૬૬૭૦ વર્ગમાઈલ છે અને પ્રજાની સંખ્યા પ્રાયઃ ૨૦૦૦૦૦૦ તથા વાર્ષિક ઉપજ ૨૫૦૦૦૦૦ રૂપિયાની છે.”

અધ્યાય ૨૦ મો

આધુનિકસ્થિતિ-લેધપુરમાં બ્રિટિશરેસિડેંસીની સ્થાપના-ઋતુ-અનાજ-રવાસ્થ-શ સનવિલાગ
-ફોજદારી અદાલત-જાગીરદારી અદાલત-અપીલકોર્ટ-વકીલસમિતિ-વાણિજ્યકર-અમી-
ણના વ્યાપારની ઉપજ તથા ખર્ચ-ઋણ-સીમાનો નિર્ણય-રેલ્વે-લ'ટારાઓનું
દમન-મારવાડના વર્તમાન સૈનિકોની સંખ્યા-ઉપસંહાર

તાહાસવેતા કર્નલ ટૉડે મારવાડની જનસંખ્યા, ઉપજ, ખેતી ન્યાય ઇં ના સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો અવિકૃત અનુવાદ અમે આપી ગયા છીએ, પરંતુ તેમના સમયથી વર્તમાનકાળસુધીમાં તેમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે, માટે અમે મારવાડની હાલની સ્થિતિનું વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન થઈએ છીએ કર્નલ ટૉડેના સમયમાં મારવાડની જે સ્થિતિ હતી, તેની સાથે તેની હાલની અવસ્થાની

તુલના કરવાથી પાકકળુ કયો કયો બાબતમાં પરિવર્તન થયું છે, તે સારીરીતે સમજી શકશે કયા કયા વિષયમાં તેની ઉત્તિ થઈ છે અને તી તી બાબતમાં તેની અધોગતિ થઈ છે, તે પાકોને સારીરીતે સમજીશે પશ્ચિમ રાજપૂતાનાના અંગ્રેજ રેસિડેંટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પી ડબ્લ્યુ પાવરેટ ઇં સં ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ માસની ૧૭ થી તારીખે મારવાડના શાસનસભ્ય લારતવર્ષની સરકાર પાસે જે વિસ્તૃત જુલાત મોકલ્યું હતું, તેનોજ સાર અમે અંગ્રેજ પાકોની સંખ્યા સાદર કરીએ છીએ એક સરકારી અમલદારે આ જુલાત લખ્યું છે માટે તેની સત્યતાપર સંદેહ લાવવાનું આપણને કાંઈ પ્રયોજન નથી

અંગ્રેજ રેસિડેંટને કુકામ

પ્રસ્તુત વર્ષમાં અર્થાત્ ઇં સં ૧૮૮૨-૮૩ માં લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પી ડબ્લ્યુ પાવરેટ અંગ્રેજ સરકારના મારવાડના પ્રતિનિધિના પદપર નિયુક્ત હતા અંગ્રેજ રેસિડેંટ આટલા દિવસપર્યંત એ-રિનપુરામાં પોતાનું મુખ્ય કાર્યાલય સ્થાપન કરીને રહેતા હતા, પરંતુ લારતવર્ષની સરકારે પોતાનો રાજકીય ઉદ્દેશ સંપૂર્ણરીતે સિદ્ધ કરવાને માટે ઇં સં ૧૮૮૨ ના જુલાઈ માસમાં એ કાર્યાલય એરિનપુરાથી ખસેડીને લેધપુરમાં સ્થાપિત કર્યું

ઋતુ

પ્રસ્તુત વર્ષમાં લેધપુરમાં એકદર ૧૨ ધવ્ય જુદી થઈ હતી આ જુદી કાંઈ ઠીક ગણાય નહિ વરસાદની તગીને લીધે રાજ્યની પ્રધાન પ્રધાન નદીઓ જન્યુઆરી માસમાં સૂકાઈ ગઈ રાજ્યના અન્યાન્ય સ્થાનોમાં પણ વરસાદની તગી હોવાને લીધે પાણીનું કષ્ટ પડ્યું હતું

ધાન્ય

જલના અભાવથી અગાઉ કરતા પ્રસ્તુત વર્ષમાં ઓછું ધાન્ય ઉત્પન્ન થયું હતું

રેનાસ્થ

પ્રસ્તુત વર્ષમાં લવાનક મોઢવારી થઈ નહોતી રાજ્યમાં દેશી અને અંગ્રેજી પ્રણાલીના ઔષ-ધાલયો સ્થાપન કરવામાં આવ્યા છે તથા ડોક્ટરો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે મારવાડના મહા-રાજા રાજકોશમાંથી ચિકિત્સા વિભાગને માટે સર્વ પ્રકારની સહાય આપે છે

બ્રિટિશરેસિડેંટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પાવરેટ આગલા વર્ષના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરતા જણાવે

છે કે:-“ ગત વર્ષમાં બેધપુરમાં હડકાયલાં ફૂતરાંએ વિશેષ ઉપદ્રવ કર્યો હતો. હડકાયલાં ફૂતરાંના દંશથી ગતવર્ષમાં ૪૪ કરતાં પણ અધિક મનુષ્યો મરણ પામ્યાં હતાં. આથી મહારાજાએ ફૂતરાંને પકડીને એક સ્થાને બાંધવાની આજ્ઞા કરાવી; પરંતુ આ સમાચાર સાંભળતાં રાજધાનીના સમસ્ત વણિકો અને વ્યાપારીઓ અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને સર્વ જાણે પોતપોતાની દુકાન બંધ કરીને હડતાલ પાડી. વળી તેઓ સંખ્યાબંધ નગરનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનોમાં એકત્રિત થઇ રાજકર્મચારીઓને ભય દર્શાવવા લાગ્યા.

મારવાડના નિવાસીઓ અનાદિથી પશુપક્ષીઓપર દયા રાખતા આવ્યા છે. અધિક શું લખું ? જ્યારે દુબકાળ પડે છે ત્યારે મનુષ્યો પ્રથમ પશુપક્ષીઓને ભોજન કરાવે છે અને પછી પોતે ભોજન કરે છે. ઉપરોક્ત રાજતાથી વણિકો શામાટે રુદ્ધ થયા હતા તે આ હકિકતપરથી સારીરીતે સમજી શકાશે. ત્રણ દિવસ પછી અસંતુષ્ટ વણિકોના નેતાને પકડીને મહારાજાની સન્મુખ લઇ જવામાં આવ્યો. આથી સર્વ વણિકો બચી ગયા અને તેમણે રાજાના શિરસાવંધ કરી. ”

શાસનવિભાગ

ઑક્ટોબર માસમાં મહારાજા પ્રતાપસિંહ સી. એસ. આઈ. “ મુસાહિબખાસા ” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત થયા. એઓ આ પદપર નિયુક્ત થયા તે પૂર્વે તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ કરી લૂંટફાટ દાખી દઈ લૂંટારાઓને બંદીવાન કરી રાજ્યમાં શાંતિની સ્થાપના કરી હતી. આ કારણથી ‘ એમનાદારા રાજ્યની અવ્યવસ્થા સરલતાથી નિવૃત્ત થશે ’ એવા વિચાર કરી મારવાડના મહારાજાએ તેમને મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત કર્યાં. મહારાજા પ્રતાપસિંહ પ્રાચીન કાળના રહિયોના જવા અત્યંત સાહસિક મહાવીર અને રાજનીતિજ્ઞ છે. એમના શાસનકાળમાં મારવાડમાં સુખશાંતિનો પ્રસાર થવાની વિશેષ આશા રહે છે.

મહેતા વિજયસિંહ અને પંડિત શિવનારાયણ પૂર્વપદપર સ્થિત રહી અતિ પ્રશસ્તરીતે કામ કરે છે. મારવાડના ખીજા એક પ્રધાન રાજકર્મચારી આનંદલાલ દેસુલાખાં હાલમાં પોલીસ વિભાગમાં છે. પ્રાચીન તરવની બોજ કરવાનો ભાર પણ તેમના ઉપરજ છે.

કેળવણી ખાતું

મારવાડના મહારાજા યશવંતસિંહ બહાદુર પોતાના રાજ્યમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાને માટે મુબકળ પ્રયાસ કર્યો છે. ગતવર્ષમાં કેળવણીને માટે મહારાજાએ ઉદાર સહાય કરી હતી.

ફાજદારી કોર્ટ

અલવરના મુન્શી મખદૂમખંસ બેધપુરના ફાજદાર છે. મખદૂમખંસે જ્યારે પોતાની જગ્યાનો ચાર્જ લીધો, ત્યારે ૩૭૪૬ મુકદ્દમાનો નિકાલ કરવાનો ખાસી હતો. ગત વર્ષમાં તેમણે પ્રાયઃ આ સર્વ મુકદ્દમાઓને ફેસલો કરી નાખ્યો. તેમાંથી માત્ર ૭૨ મુકદ્દમાઓજ શેષ રહ્યા. ઉપરોક્ત મુકદ્દમાઓની સાથે તેમણે ૮૫૦ નવીન ફાજદારી મુકદ્દમાઓનો નિર્ણય પણ કર્યો હતો. દેશરાજાએક જેવી શીઘ્રતાથી મુકદ્દમાનો ફેસલો કરે છે, તેવી શીઘ્રતાથી મખદૂમખંસે મુકદ્દમાની તપાસ કરી નહોતી. તેઓ સર્વ હકિકત સાંભળી તેપર સંપૂર્ણ વિચાર કરી ન્યાય આપતા હતા.

દિવાની અદાલત

મહેતા અમૃતલાલને દિવાની મુકદ્દમાઓનો ફેસલો આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. ગત વર્ષની પૂર્વેના વર્ષમાં ૫૩૪૦ દિવાની મુકદ્દમા હતા અને ગત વર્ષમાં એકંદર ૧૧૪૨ મુકદ્દમાઓ ઉપસ્થિત થયા હતા. આ સર્વ મુકદ્દમાઓમાંથી ૪૧૦૦ નો ફેસલો કરી નાખવામાં આવ્યો છે.

બગીચદાર કોર્ટ

મારવાડના બગીચદારોના મુકદ્દમાઓની તપાસ કરવાને માટે ગત વર્ષમાં “બગીચદાર કોર્ટ” નામની એક નવીન અદાલત સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. ઉચ્ચ શેણીના સામંતો અને રાજકુટુંબીઓ આ અદાલતમાં તપાસનું કામ કરે છે. આ અદાલતનું કાર્ય અત્યારસુધા સંતોષકારક રીતે થયું નથી; માટે બ્રિટિશભારતના એક ઉચ્ચ કક્ષાના ન્યાયાધીશને બહોળા ન્યાયાધીશતરિકે નિયુક્ત કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એમ કરવાથી સંતોષકારક કામ થવાનો સંભવ છે.

અપીલ કોર્ટ

પૂર્વે પણ અપીલ કાર્ય થતું હતું અને તે મહારાજાનું સ્વયં કરતા હતા, પરંતુ તેમને અને કાર્યો ની ઉપાધિ હોવાથી દીર્ઘકાળે મુકદ્દમાઓના ફેસલા થતા હતા આથી ગતવર્ષમાં એક સ્વતંત્ર અપીલ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી છે કવિરાજ મુરારિદાસને આ કોર્ટના ન્યાયાધીશતરિકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે આ કોર્ટનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે કવિરાજ મુરારિદાસે ભારે પોતાના પદનો આર્ભ લીધો, ત્યારે ૧૩૮ મુકદ્દમાઓ રોકાતા ત્યાર પછી ગત માર્ચ માસના અંતિમ ભાગસુધીમાં ૧૬૧ નવીન મુકદ્દમા ઉપરિચિત થયા હતા આ સર્વ મુકદ્દમાઓમાંથી ન્યાયાધીશે ૨૭૩ મુકદ્દમાઓનો ફેસલો કર્યો હતો મારવાડના સગીર સામતોની બૂસપત્તિની રક્ષાનો ભાર પણ આજ ન્યાયાધીશની ઉપર નિર્ભર છે

વકીલસમિતિ

મારવાડમાં જે વકીલસમિતિ છે તેનો ઉદ્ભવ પૂર્વે કરવામાં આવ્યો છે પશ્ચિમ રાજપૂતાનાના લિલલિન્ન રાજ્યોના વકીલો અર્થાત પ્રતિનિધિઓ આ સમિતિમાં એમિત થઈને સીમા સંબંધી તકરારો તથા ઇતર પ્રકારના વિવાદોના ફેસલા કરે છે ૪૦ સં. ૧૮૮૨ના એપ્રિલ માસની ૧ થી તારીખથી ૪૦ સં. ૧૮૮૩ ના માર્ચ ૩૧ થી તારીખસુધીમાં આ સમિતિમાં એકદર ૧૨૮ મુકદ્દમાઓ આવ્યા હતા તેમાંથી ૮૨ મુકદ્દમાઓનો ફેસલો થઈ ગયો છે અને એકદર ૭૫૫૮ રૂ. ૧૦ આના ૮ પાઇ ની હીકી થઈ હતી આમાંના ૧૩ મુકદ્દમાઓની અપીલ થઈ હતી તેમાંના ૮ નો ફેસલો મજબૂત રહ્યો છે, ૧ રફ કરવામાં આવ્યો અને ૪ ની તપાસ હજી બાકી છે

ઉપરોક્ત ૮૨ મુકદ્દમાઓની વિગત નીચે પ્રમાણે છે —

લૂટના ૧૫, શસ્ત્રમહારના ૨, લૂટ અને ખૂનના ૫, રાજમાર્ગમાં ચોરીના ૧૦, રાજમાર્ગમાં ચોરી અને શસ્ત્રાધાતના ૨, રાજમાર્ગમાં લૂટ અને ખૂનના ૩, ચોરી અને ખૂનનો ૨, ખૂનના ૩, બળપૂર્વક દ્રવ્ય ખૂચવી લેવાના ૨, પશુપ્રહણના ૧૨ અને વિવિધ પ્રકારના અપરાધના ૧૮

વાણિજ્યકર

મારવાડપતિએ વાણિજ્યકરના ખાતાને પણ ગતવર્ષે સંપૂર્ણરીતે સુધાર્યું છે મારવાડમાં આયાત થતા માલ તથા મારવાડથી નિકાસ થતા માલપર લેવાતી જકાત ઉપરાંત વ્યાપારપર બાર પ્રકારની જકાત લેવામાં આવતી હતી, પરંતુ આ બાર પ્રકારની જકાત સમસ્ત મારવાડ દેશમાં એકસરખીરીતે લેવામાં આવતી નહોતી અરીથુપર લિન્નલિન્ન સ્થળે લિન્નલિન્ન પ્રમાણમાં જકાત લેવામાં આવતી હતી દોલતપુરામાં જેટલા અરીથુપર રૂ. ૨૫ ની જકાત લેવામાં આવતી હતી તેટલાજ અરીથુપર નાગોરમાં રૂ. ૧૭ ની જકાત લેવાતી હતી કેટલાકે વ્યાપારીઓને જકાત આપવી પડતી હતી અને કેટલાકે તેમાંથી સર્વંયા મુક્તિ મળી હતી ધાન્ય ઉપર પણ જકાત લેવામાં આવતી હતી જે કેાઘ માણસ કાઢ અથવા ફળ લાવતું તો નગરના દારપર તેને જકાત આપવી પડતી પરંતુ હાનમાં સિટિસસરકારના પ્રસ્તાવથી મારવાડપતિએ આયાત અને નિકાસ થતા માલ ઉપર તેમજ રાજ્યના એકે ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જતા માન ઉપરજ માત્ર જકાત લેવાનો નિયમ રાખ્યો છે બીજી સર્વ પ્રકારની જકાત કાઠી નાખી છે ધાન્ય ઉપર જે કર લેવામાં આવતો હતો, તે દૂર કરવામાં આવ્યો છે તથા સામતોના પ્રદેશોમાં જે માખા નામનો કર પ્રચલિત હતો તે પણ હાલમાં કાઠી નાખવામાં આવ્યો છે માખા કર સામતો લેતા હતા આ કર દૂર કરવાથી સામતોને હાનિ થઈ છે પરંતુ તેમને થયેલી હાનિ પૂર્ણ કરવાની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અરીથુ ઉપરના ૫૨ વધારીને નિત્ય ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓપરનો કર ઘટાડી દેવામાં આવ્યો છે ગત ૨૦ થી ડિસેમ્બરથી આ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે કેટલાક વર્ષો પૂર્વે કર્નલ વેલ્ડરે આ પ્રકારનો સુધારો કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો હતો પરંતુ તે માન્ય કરવામાં આવ્યો નહોતો પણ હાલમાં ગવર્નર જનરલના સહાયક એન ટ મહાશય હંડને આ સુધારો કરાવ્યો છે પૂર્વે મારવાડપતિને વાણિજ્યકરનો ખર્ચ બાદ કરતા ચોખ્ખી પાંચ લાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી ત્યાર પછી સાત લાખની ચોખ્ખી ઉપજ થવા લાગી પરંતુ હાનમાં આગરી પ્રણાલીમાં સુ

ધારો થઈ નીની વ્યવસ્થા થઈ છે, તેથી મારવાડપતિને પચાસ હજાર રૂપિયાની હાનિ થઈ છે. આ વર્ષમાં વાણિજ્યકરનો ૯૧૪૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજનો અડસ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી સાડા-૭ લાખ રૂપિયા રાજકોશમાં જરો અને શેષ ખર્ચમાં વપરાશે. જો કે મહારાજાને હાલમાં અર્ધ લાખ રૂપિયાની હાનિ થઈ છે, તોપણ કર ધટવાથી વાણિજ્યની વૃદ્ધિ થશે અને પરિણામે અધિક ઉપજ થશે. મહારાજ હસને જે મુવારો ક્યો છે, તેથી સંવૃષ્ઠ થઈને મહારાજાએ તેમનેજ થોડા વધુ સમયપર્યંત તે વિભાગમાં રાખવાને બ્રિટિશસરકારને પ્રાર્થના કરી છે.

અફીણનો વ્યાપાર

કર્નલ ડૉડે વારંવાર જણાવ્યું છે કે રાજપૂતાના એક યુએનો નાશ કરનાર કેવળ એક અ-શીણજ છે. મહાવ્યવહાર અને દટપ્રતિષ્ઠા રાજપૂતો અશીણનું પુષ્કળ સેવન કરી સર્વથા કમઢીન થઈ ગયા છે. તેમની જનતીય શક્તિ ધોમેધોમે ઘટતી જાય છે, તેનું કારણ પણ તેજ છે. કર્નલ ડૉડે રાજપૂતોની અશીણતા ટેવ છોડાવવાને માટે ધણે પ્રયાસ કર્યો હતો. દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમનો હેદેશ સ-ફળ થયો નહિ; કારણ કે તેમને શીઘ્ર રાજસ્થાનનો ત્યાગ કરીને આવ્યા જવું પડ્યું. તેમના ગમન પછી રાજસ્થાનમાં અશીણનો પ્રચાર દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતો જાય છે. રાજપૂતાનાના પ્રત્યેક રાજ્ય-માં પૂર્વે જેટલું અશીણ વપરાતું હતું, તે કરતાં હાલમાં ત્યાં અત્યંત અધિક અશીણ વપરાય છે. ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ઇ. આર. સી. એક્કર્ડ, સી. એસ. આઇ.એ. ઇં ૧૮૮૩ ના ઑગસ્ટની ૨૭ મી તારીખે રાજપૂતાનાનું શાસનજ્ઞતાંત લારતસરકારપર મોક-લ્યું હતું, તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:-“ રાજપૂતાનાના મુખ્ય મુખ્ય શ્રીમંત વ્યાપારીઓ ‘મુંદી’-નો વ્યાપાર છોડી અધિક ધન પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી અશીણના વ્યાપાર તરફ ઝુક્યા છે. મોટા મોટા વ્યાપારીઓએ માત્રાના સ્થાનિક વ્યાપારીઓને અશીણને માટે આજળથી રૂપિયા આપી દીધા છે. આ સ્થાનિક વ્યાપારીઓ ખેડુતોને રૂપિયા આપે છે અને ખેડુતો તેમને અશીણ આપે છે. ત્યાર પછી તે વ્યાપારીઓ નગરના મોટા વ્યાપારીઓપર તે અશીણ મોકલી આપે છે. અશીણના વ્યાપારની સાથે સમાજને ધણે ધોડો સંબંધ છે. હાલમાં અશીણનું વેચાણ અત્યંત વધી પડ્યું છે. અશીણના છોડની ખેતી ધણી વધારે કરવામાં આવે છે અને તેને માટે ફૂવાઓ પણ પુષ્કળ ખોદવામાં આવ્યા છે. જે બુઝિને અશીણની ખેતીને માટે સારી માનવામાં આવતી હતી, પરંતુ જે મુંબઈના માગંથી દૂર આવી હતી તેમાં આજસુધી બીજી વસ્તુઓની ખેતી કરવામાં આવતી હતી; પણ હાલમાં રાજપૂતાના-માંલવા રેલ્વેની સ્થાપના થવાથી હવે તેમાં અશીણના છોડ ઉછેરવામાં આવે છે. ” લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એક્કર્ડ સમસ્ત રાજપૂતાનાના સંબંધમાં ઉપરોક્ત મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. આ પરથી મારવાડમાં પણ અશીણની ખેતીની વૃદ્ધિ થઈ છે, એવું અનુમાન સરલતાથી કરી શકાય છે. અશીણની ખેતીની વૃદ્ધિનું શુભ ફલ માત્ર એટલુંજ આવડું છે કે ઝાઝા ફૂવાઓ ખોદાયા છે. આ ફૂવાઓ તથા તળાવોથી પ્રસંગપર ગળાળી ખેતીને ધણે ફાયદો થશે. ખેડુતો અને વ્યાપારીઓને તથા રાજાને અશીણના વ્યા-પારની વૃદ્ધિથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત સાચી છે; પરંતુ તેની સાથે રાજપૂતોની અશીણ ખાવાની ટેવ વધતી જાય છે, તે દેશને લયંકર હાનિ કરે છે. જેની રીતે દારની કિંમત ન્યૂત થ-વાથી તેનો ખપ વધે છે, તે પ્રમાણે અશીણની કિંમત સસ્તી થવાથી તેનું સેવન કરનારાઓની સં-ખ્યા પણ વૃદ્ધિગત થાય છે. રાજસ્થાનમાં આજે બન્યું છે. ગીન વગેરે દેશોમાં જે ઉત્તમ પ્રકાર-નું અશીણ વપરાય છે તેનું અશીણ રાજસ્થાનમાં વપરાતું નથી. આ દેશમાં બધી નામનું એક પ્ર-કારનું અશીણ થાય છે, જેની કિંમત ઉત્તમ પ્રકારના અશીણ કરતાં પ્રતિમણે ૪૦ વા ૫૦ રૂપિયા ઓછી હોય છે. રાજપૂતો આ હલકા પ્રકારના અશીણનું સેવન કરે છે.

ઉપજ અને ખર્ચ

કર્નલ ડૉડે મારવાડની ઉપજ અને ખર્ચની જે યાદી તૈયાર કરી છે તે અમે વચસ્થાને આપી ગયા છીએ. અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પાવલેટે ઇં ૧૮૮૨ ની મહારાજાની ઉપજ તથા તેમના ખર્ચ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે:-

ઉપજ
ખર્ચ

રૂપિયા ૩૨૫૩૨૩૯
,, ૩૦૫૫૭૪૬

મહારાજાએ ઉપરોક્ત વર્ષમાં રેલ્વે માટે જે ૪૫૪૭૭૮ રૂપિયા કરજે લીધા હતા તે ખર્ચની વાદી-
મા લખનામાં આવ્યા નથી કર્નલ ટોડના સમય કરતા હાલમાં મારવાડની ઉપજ વધી છે એમાં
કાંઈ સસય નથી, પરંતુ આદતના દીર્ઘકાળના સુશાસનથી ઉપજ બેટલી દિગ્ગત થવી બેઠગો તે
દલી થઈ નથી પૂર્વ કરતા હાલમાં શાસનને માટે વિશેષ ખર્ચ કરવામાં આવે છે

કેન્દ્ર

મારવાડના મહારાજાપર હજી કેટલુંક કરજ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના જુલાઈ માસની ૧ લી
તારીખસુધીમાં તેમનાપર રૂ. ૧૩૭૮૦૦૦ નું કરજ હતું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના અંતમાં તે
ન્યૂન થઈ ગયું હતું અર્થાત્ મહારાજાપર કેન્દ્રીય ૧૨૦૦૦૦૦ નું કરજ રજૂ હતું ઇ. સ. ૧૮૮૨
માં મારવાડના મહારાજાની ભગિનીનો વિરાટ જી દીના એક રાજકુમારની સાથે કરવામાં આવ્યો હતો, તે
પ્રસંગે રૂપિયા ત્રણનાખનો ખર્ચ થયો હતો રેસીડેટ મહારાજાના કરજ સભ્યે ઉન્નય કરતા અતે
આશા રાખી હતી કે - “વર્તમાન સુખ્ય મંત્રી મહારાજા પ્રતાપસિંહદ્વારા સરનતાથી આ કરજ
અદા થઈ જશે”

સીમાંતનિર્ધારણ

મારવાડના આબ્યત્રિકે શાસનના ઇતર પ્રદેશોની સાથે મહારાજાને વારંવાર સામંતોની સાથે
સીમાંતના સબધમાં પણ ઝગડા ઉપસ્થિત થતા હતા સીમાંત નિશ્ચિત થવાને માટે ઇ. સ. ૧૮૮૨
ના જાન્યુઆરી માસમાં કેપ્ટન લેકને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા એ વર્ષમાં એમણે ૧૩ પ્રગણા-
ઓની સીમાંત નિશ્ચિત કરી દીધી હતી કુબુજગઢની સીમાંતથી લઈને મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગસુધી
ના અને અરવલ્લીના શિખરથી લઈને બિકાનેરરાજ્યસુધીના અડીસે માઇલના પ્રદેશની સીમાંત નિશ્ચિત
કરી દેવામાં આવી છે તેમણે એક દ. ૧૩૫ સીમાંતો નિશ્ચિત કરી છે આ કાર્યમાં ૩૦૦૦૦ રૂપિ-
યાનો ખર્ચ થયો છે આ રૂપિયામાંનો ધણો ભાગ વાદીપ્રતિવાદી તરફથી સમ્મહિત થવાનો સભવ
છે જે સીમાંતોના સબધમાં સાધારણ વિરાદજ નહિ, પરંતુ મહાભયકર ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત થવાનો
સભવ હતો, તે સભ્ય કેપ્ટન લેકે સૌથી પહેલી તપાસ કરી સંતોષની વાત છે કે પચાસતદ્વારા વધુ
સરલતાથી તેનો નિર્ણય થઈ ગયો છે રાસના સામંતની સીમાંતના સબધમાં ભયકર ઝગડો ઉપસ્થિત
થવાનો સભવ હતો તેથી કેપ્ટન લેકે સૌથી પહેલાં તેની તપાસ કરીને સંતોષકારક નિર્ણય કર્યો હતો

બધ

ખેતીની ઉન્નતિને માટે મહારાજાએ ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં અનેક સ્થાનોપર બધ બનાવ્યા છે
આથી ધણો લાભ થશે મારવાડ રાજ્યમાં અધિક જલની પ્રાપ્તિ કરવાની ધણી આવશ્યકતા છે
રેલ્વે

બ્રિટિશશાસનનું અધિક સ્મરણીય કાર્ય રેલ્વે છે રેલ્વેના વિસ્તારથી વ્યાપારમાં ઘણી અવદ્યતા
થઈ છે પ્રજાને અતિ અલ્પ મૂલ્યે અને અતિ સ્વલ્પ સમયમાં દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં
જવાને ઘણી સુગમતા મળી છે રેલ્વેથી જે પ્રમાણે ભારતવર્ષના એક પ્રાંતમાં વસતા લોકો બીજા પ્રાંતના
લોકોના ધાડા પરિચયમાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે બ્રિટિશશાસનની દૃઢતાને માટે પણ તે અતિ ઉપયુક્ત
સાધન એક પડ્યું છે પચીસ કરોડની વસ્તીવાળા વિરાટ ભારતદેશમાં સત્તર હજાર અંગ્રેજસૈનિકો
અને એક લાખ પચીસ હજાર દેશી સૈનિકોની સહાયથી અંગ્રેજસરકાર શાસન ચલાવી શકે છે, એ
પણ રેલ્વેનાજ પ્રતાપ છે ભારતના એક પ્રાંતમાં વિગ્રહ વા વિદ્રોહ ઉપગ્રિયત થતાની સાથેજ બ્રિટિશ
સરકાર રેલ્વેદ્વારા ઘણી સુગમતાથી તે પ્રાંતમાં પોતાની સેના લઈ જઈ શકે તેમ છે ઇ. સ. ૧૮૫૭ના
સિપાહીઓના બળવાપ્રસંગે રેલ્વેની સજવડ નહોતી તેથીજ બ્રિટિશસરકાર શીઘ્રતાથી વિદ્રોહના
મથકોમાં સેના મોકલી ચઢી નહોતી, પરંતુ હાલમાં રેલ્વેનો વિસ્તાર વધી ગયો છે તેથી બ્રિટિશ-
સરકારની એક મોટી આપત્તિ દૂર થઈ છે

ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં રેલ્વેનું અસ્તિત્વ થઈ ગયું છે રેલ્વેથી દેશી રાજાઓને પણ લાભ
થયો છે એ વાત અવશ્ય સ્વીકારવીજ પડશે રાજસ્થાનના એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં જવામાં
પૂર્વે કેટલા કંઠો સહન કરવા પડતા હતા તે અમારા પાકોને સુવિદિત છે કર્નલ ટોડે મારવાડમાં
પ્રવાસ કરતી વખતે કેટલા કંઠો સહન કર્યા હતા, તે તેમના બ્રમજીવતામાં સારી રીતે જણાવવા-

માં આવ્યું છે. વર્તમાન કાળમાં રાજપૂતાનામાં રહેલો વિસ્તાર થઇ ગયો છે. રાજપૂતાનામાંલવા નામની મુખ્ય રેલ્વે લાઇનમાંથી શાખા નીકળીને સર્વ રાજપૂતરાજ્યોમાં પ્રસરી ગઈ છે. બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ ઇન સં ૧૮૮૨-૧૮૮૩ના રિપોર્ટમાં લખે છે:-“જોધપુરની શાખારેલ્વે જુલાઇ માસમાં પાલી સુધી પહોંચી ગઇ છે. અતઃ માર્ચ માસના અંતસુધીમાં આ શાખા રેલ્વેને જેટલી ઉપજ થઇ છે, તે સર્વ રેલ્વેમાંજ વાપરવામાં આવી છે. લૂણી નદીના તટથી ચવાં ગામ સુધી અવસ્ય આ શાખાનો વિસ્તાર કરવામાં આવશે. હાલમાં આ શાખાની લંબાઇ માત્ર સાત નવ કોસનીજ છે; પરંતુ ચવાં ગામ સુધી તેનો વિસ્તાર થવાથી તેની લંબાઇ સાડી બાવીસ કોસની થશે. એમ થશે ત્યારે જોધપુર રેલ્વેથી નવ કોસ દૂર રહેશે. અને આશા છે કે ચાલુ વર્ષના અંત સુધીમાં આ શાખાનું કામ પૂરું થશે. મહારાજ ડબ્લ્યુ હોમ આ શાખારેલ્વેના મેનેજર તથા એન્જીનીયર છે. આ રેલ્વે મહારાજાએ પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવી છે. આ રેલ્વેથી મારવાડના વ્યાપારને પુષ્કળ લાભ થવાનો સંભવ છે.”

લૂંટકારો દમન

મારવાડનો ઇતિહાસ વાંચવાથી પાઠકોના જાણવામાં અવસ્ય આવ્યુંજ હશે કે ચોરી તથા લૂંટ-કાટ મરુભૂમિમાં ચિરકાલથી પ્રચલિત હતાં. પર્વતમય પ્રદેશમાં વસતા બીસ, મીના વગેરે જાતિઓ ચોરી અને લૂંટકાટ કરીનેજ પોતાનો નિર્વાહ કરતી હતી. વળી નીચી શ્રેણીના સામંતો પણ કોઇ કોઇ વખત લૂંટકારાદલના નેતા બનીને રાજ્યમાં મહાવ્યસાંતિ ઉત્પન્ન કરતા હતા. આ લૂંટકાર તથા ચોરાનું દમન કરવાને માટે મારવાડના મહારાજાએ ઇન સં ૧૮૮૨માં પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમને ધણી સફળતા પણ મળી હતી. મહારાજ પ્રતાપસિંહ મહોદયને આ લૂંટકારોનું દમન કરવાના પુરસ્કારતરીકેજ મંત્રીપદ પ્રાપ્ત થયું છે. બીસ, મીના અને બાબરી લોકોની ઉપર વિશેષ દષ્ટિ રાખીને તેમને ખેતીનું શિક્ષણ આપવાને માટે પણે સારા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ચોલીસ-ની સંખ્યામાં ઘટ્ટ કરવામાં આવી છે. શાસનકર્મમાં સુધારો કરીને સર્વ પહોંપર શાંત્ય કર્મ-ચારીઓને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. ઇન સં ૧૮૮૨માં લૂંટકારોનું દમન કરવાને માટે મારવા-ડની સેના વધારવામાં આવી છે. મહારાજ પ્રતાપસિંહે પુષ્કળ ડબ્બો તથા ચોરાને પકડીને તેમને સખ્ત શિક્ષા કરી છે, એથી લૂંટકારો તથા ચોરાનો સર્વથા હોપ થવાની આશા રહે છે.

મારવાડની વર્તમાન સેના

ગોલદાજ		અચારોહી અને પાયદલ	
		અચારોહી	પાયદલ
૫૫	યુદ્ધ ક્ષેત્રની તોચો		
૪૦	સાધારણ કાર્ય માટેની તોચો		
૧૨૫	અન્યાય તોચો		
૩૫	સાધારણ કાર્ય માટેની તોચો		
૧૮૦	જંગી તોચો		
૧૫	જંગી કાર્યની તોચો		
૩૨૦	ગોલદાજ સેનિકા		
૧૨	તોચો ખેંચનારા અશ્વો		
૨૮	તોચો ખેંચનારા બળદો		
૬	તોચો ખેંચનારા ખચ્ચરો		
૬૬૦	શિક્ષિત ઘોડેસ્વારો		
૧૮૦૦	સામંતો અને જાગીરદારોના તાબાના ઘોડેસ્વારો		
૭૩૬	અન્યાય નિયમિત ઘોડેસ્વારો		
૩૮૬૬	ઘોડેસ્વારો		
૧૪૭૭	નિયમિત પાયદલ		
૧૧૪૦	શિક્ષાની રસા કરવાને માટે નિયુક્ત થયેલ પાયદલ		
૮૫૧	નાગ અને બીજા જાતિઓનું પાયદલ		
૨૨૬૬	તહેસીલના સિપાઇઓ અને તાબિરો		
૫૨૫૪	પાયદલ		

કર્નલ ટોડે મારવાડની સેનાની જે યાદી આપી છે તે અંગે યથારથાન સાદર કરી છે, તે યાદી અને પ્રસ્તુત યાદીએ ઉલ્લખનો મુકાબલો કંપાથી પામક મારવાડની તે સમયની અને વર્તમાન મુખ્ય ની સ્થિતિની તુલના સારીરીતે કરી શકશે એક સમયે મારવાડેશ્વરની પતાકાનીચે ૫૦૦૦૦ ગઠોડ-સેનિકા એકત્રિત થઇ ચતુસાંગે યુગ્મતા હતા આને મારવાડની આ અતિ અદ્ય મેના ભેદને હુમ્મ વ્યાકુલ થઇ હો છે, પરંતુ તેની સાથે હર્ષ પણ થાય છે, કારણ કે પૂર્વે ૫૦૦૦૦ સેનિકા વિદ્યમાન હોવા છતાં શાંતિ નહોતી, બ્યારે આને અત્યર્થ સેના હોવા છતાં પણ બ્રિટિશસરકારની કૃપાથી પૂર્ણ શાંતિ વિરાજમાન થઇ રહી છે

જે રાઠોડનતિએ પોતાના બાહુબળથી મારવાડ હસ્તગત કર્યો હતો, જે નતિના લોકો એક સમયે મહાવીરતરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા, જેણે એક સમયે ભારતનું ગૌરવ વધાર્યું હતું તેજ નતિ આને થોર નિદ્રામાં પડી છે આ નતિ પુન પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કરીને ભારતવર્ષના કુખ મયેના ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરારે કરશે, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી બ્રિટિશસરકારની શીતન છાયાનીચે તેને પોતાની ઉન્નતિ કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારની અડચણ નથી

મારવાડની વર્તમાન દશા

મારવાડનું રાજ્ય રાજપૂતાનામાં સૌથી મોટું છે એની ઉપર બ્રિટાનેર અને શેખાવાડી છે શેખાવાડીએ જયપુરરાજ્યનો એક ભાગ છે પૂર્વ તરફ જયપુર અને કિશનગઢ, અમિકોલુમાં અજમેર, મેરવાડ અને મેવાડ, દક્ષિણમાં શિરોહી તથા પાલજીપુર, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ અને સિંધ, અને વાપુકોલુમાં જેસલમેરનું રાજ્ય છે ૨૪ અંશ ૩૬ કંપા ઉત્તર અક્ષાંશથી, ૨૭ અંશ ૪૨ કંપા ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી અને ૭૦ અંશ ૬૬ કંપા પૂર્વ દેશાતરથી, ૭૫ અંશ ૨૪ કંપા પૂર્વ દેશાતર સુધી આ દેશનો વિસ્તાર છે એનો વિસ્તાર ૩૭૦૦૦ વર્ગમાઇન છે રાજધાની ભેધપુરથી અરવલી પર્વત સુધીનો ભાગ ફળદ્રુપ છે ભૂમી નદીને લીધે ભૂમિની ફળદ્રુપતામાં વાદ્ય થઇ છે આ દેશમાં ખાંડ પાણી વિશેષ છે અને કોઇ કોઇ સ્થળે ઝેરી પાણી પણ હોય છે સાબર, ડીડવાના અને પચધારામાં પુષ્કળ લવણ થાય છે સાબર ઝીવથી સાત આઠ કોશ પશ્ચિમ તરફ મહારાના નામનું ગામ છે ત્યાં સ્વચ્છ શેખ પાપાણુની ખાણ છે એ પાપાણુને સંગેમરમર કહેવામાં આવે છે ગોદવાડ પ્રગણાના ધાણેરાવ સ્થાનની પાસે પણ એવાજ પાપાણુની ખીજ એક ખાણ છે રાજધાની ભેધપુર પહાડ ઉપર અતિ દહરીતે આ ધવામાં આવેલું છે મીઠમ-ઝતુમાં બ્લીઆ પાણુને માટે ઘણું કટ્ટ પડે છે નાગોર ભેધપુરથી ઇલાન કોલુમાં આવેલું છે પાની ભેધપુરથી અમિકોલુમાં ૧૮ કોશના અંતરપર આવેલું પ્રસિદ્ધ નગર છે નાગોરનો તથા ભૂમિનો દુર્ગ રાજસ્થાનમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે ભેધપુરથી દક્ષિણ તરફ ૩૫ કોશપર અલોરનો પ્રસિદ્ધ દુર્ગ આવેલો છે આ દુર્ગ મારવાડમાં સર્વથી મજબૂત છે ભેધપુરથી પૂર્વ તરફ ૪૦ કોશપર મેડતા નામનું પ્રસિદ્ધ નગર છે, તે સિવાય મારવાડમાં સોજત, પચપધરા, ફોહાદી, પોકર્ણ અને ખાનોતરા વગેરે પ્રસિદ્ધ નગરો છે કુઆમન, નીમાજ, રિયા, જયપુર, આહવા, આસોપ, મરિહ, જ્યોત, વાદગેર અને સાચેર વગેરે સ્થાનો પણ જાણવાયોગ્ય છે ખાલોતરામાં એક મોટા મેળા ભરાય છે

ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં મારવાડમાં ૨૫૨૪૦૩૦ મનુષ્યોની વસ્તી હતી મારવાડના લોકો ખડકા ધુમટના આકારના ઘરોમાં વસે છે ભેધપુરમાં પાથડી અને ખીતળના વાસણો ઘણા અને છે મારવાડરાજ્યની વર્ષિક ઉત્પન્ન ૪૧૦૦૦૦૦ રૂપિયાની છે ભેધપુરનગર છ માઇન લાખા કોટથી વ્યક્ત છે આ ૯૬ કોટમાં ૭૦ દારો છે ભેધપુરનગરમાં પુષ્કળ પાપાણુના ઘરો અને મહિરો છે ત્યાંના તળાવોપર પાકા ઘાટ બાંધવામાં આવેલા છે ઇ. સ. ૧૮૯૧ની ગણતરી વેળા એ નગરમાં ૬૨૦૦૦ મનુષ્યો સતા હતા ભેધપુરથી ૧૭ માઇલના અંતરપર મારવાડની પ્રાચીન રાજધાની મદોરના ખીડીએરો દરિયાગર થાય છે

સવત ૧૮૪૩ માં મહારાજ પ્રતાપસિંહને સરકાર તરફથી કે. સી. એસ. આઇ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ તેઓ સવત ૧૯૪૪ માં રાજરાજેશ્વરી વિક્ટોરિયાની જન્મિલીના મહોત્સવમાં ભાગ લેવા ઇંગ્લાંડ ગયા અને ત્યાં તેમને લેફ્ટેનન્ટ-કર્નલની ઉપાધિ મળી મહારાજ પ્રતાપસિંહજીએ

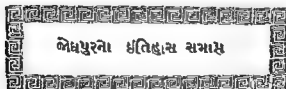
રાજકુમાર સરદારસિંહજીને શિક્ષણ આપ્યું છે. આથી તેઓ સર્વ પ્રકારની કળા અને રાજવિદ્યામાં ચતુર તથા પ્રવીણ થઇ ગયા છે.

હાલમાં રાજકાર્ય કાઉન્સિલ (રાજસભા) દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ સભામાં પોકણુંના સામંત મંગલસિંહજી આંખાવત, કવિરાજ સુરારિદાનજી, પંડિત શિવનારાયણજી તથા મુન્શી હરદ-વાલસિંહજી મુખ્ય સભાસદ છે. મહારાજ પ્રતાપસિંહજી મહારાજ સાહેબ યશવંતસિંહજીના ત્રીજા ભાઈ છે અને મહારાજ જલિમસિંહજી સૌથી નાના ભાઈ છે. અતે અમે પરમાત્માને ઝોજ પ્રાર્થના કરી-એ છીએ કે મારવાડરાજ્યની સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ કરે અને વર્તમાન મહારાજસાહેબ બહાદુરને ધન, સુત, સંપત્તિનું ઉત્તમ સુખ આપે.

જોધપુરરાજ્યના વર્તમાન નૃપતિ શ્રીમાન મહારાજાધરાજ સરદારસિંહજી બહાદુર મહાવિદ્વાન અને યોગ્ય રાજા છે. વર્તમાન કાળમાં જોધપુર રાજ્યની શાસનવ્યવસ્થા રાજપૂતાનાનાં રાજ્યોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. સમસ્ત પ્રગ અને જાગીરદારો સુખી છે. જોધપુરરાજ્યની થોડેસવાર પલટણ અત્યુત્તમ છે. ૧૮૦૬ ના ડિસેમ્બર માસમાં ભારતવર્ષના મવર્નર જનરલ લોર્ડ મિંટો જોધપુરમાં પધાર્યા હતા અને તેમણે રાજરાજ્યના ભારતસમ્રાટનો આજ્ઞાપત્ર વાંચી સંભળાવ્યો હતો. મહારાજ સર્વ પ્રકારે સુયોગ્ય અને ઉત્તમ રાજનીતિ હોવાથી અંગ્રેજસરકાર તેમને પરમ સન્માન આપે છે.

મહારાજ સરદારસિંહજી બહાદુરને જો રાજકુમાર છે. જ્યેષ્ઠ કુમારનું નામ શ્રીકૃષ્ણસિંહ બહાદુર છે.

હાલમાં મારવાડમાં રેલ્વેનો પુષ્કળ પ્રસાર થઈ ગયો છે. જોધપુર-બિકાનેરરેલ્વે તથા મારવાડ-રેલ્વેનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે પ્રાયઃ સર્વ મુખ્ય સ્થાનોના રોડોને આગગાડીની સમવડ મળી છે. મારવાડજંકશન, પાલી, કરલા, સાલાવાસ, લૂણી જંકશન જોધપુર, પીપાડ, મેક્તા, ખજવાના, મૂંડવા, નાગોર, બાસોતરા, પચપધરા, કુલેરા, કુચામન, આદિ સ્થાનોમાં રેલ્વે થઈ ગઈ છે. આથી વ્યાપારની ઘણી ઉન્નતિ થઈ છે.

वाकानर ।

- (१) गजर्षका
(२) नागा
(३) - दुन कान
(४) - जेनपी
(५) - मन्पान्मि
(६) राजा शिवानह
(७) कर्तव्य मर

- (८) पार्मि
(९) कर्तव्य
(१०) मर राजा भवामि
(११) मन्पान्मि
(१२) मन्पान्मि
(१३) जागवर्ग
(१४) मर मर

- (१५) राजर्षि
(१६) मर मर
(१७) मर मर
(१८) मर मर
(१९) मर मर
(२०) मर मर
(२१) मर मर

સ્વપ્ન ૨ જો-વિકાનેરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

બિકાનેરરાજ્યની સ્થાપનાનું વર્ણન-આર્યરાજાઓની દિગ્વિજયની રીતિ-રાજ્યપ્રતિષ્ઠા તથા આ દેશના આધિનવાસી જાટોની તત્કાલીન સ્થિતિ-શીખ જાતિની સંખ્યા-રાજપૂત-નાના પશ્ચિમ ભાગમાં તથા ભારતવર્ષના ઉત્તર ભાગમાં બહુ ખેડોની પુષ્કળ સંખ્યા-શાસનકાર્ય-ધર્મધર્મ-બિકાણના અસ્થુદયના સમયમાં તે પ્રદેશના જાટોનાં નગરો-ખીકાજીને જય પ્રાપ્ત થવાનું મૂળ કારણ-જાટનેતાઓએ સ્વેચ્છાથી ખીકાજીની સ્વીકારેલી આધીનતા-તેમની શરતો-ખીકા અને જાટલોકોએ જોડિયા લોકોપર કરેલું આક્રમણ-ખીકાજીને પ્રાપ્ત થયેલા જય-ખીકાજીએ ભાટીઓની પાસેથી નાગર દેશ જીતી લઈ ક્રિ.સ. ૧૪૮૬ માં બિકાનેર રાજધાનીના કરેલી સ્થાપના-તેમના કાકા કંધમે હુટસો ઉત્તર ભાગ-બિકાણનું મુત્યુ-તેમના પુત્ર હુનકરજીએ અલિષેક-તેમનું ભાટીઓની પાસેથી અનેક દેશો જીતી લેવું-તેમના પુત્ર જોતસિંહનો અલિષેક-બિકાનેરની રાજ્યસત્તાને વિસ્તાર-રાયસિંહે કરેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-બિકાનેરના જાટોની સ્વાધીનતાને નાશ-રાજસત્તાની પ્રબલતા-અકબરની સાથે રાયસિંહનું મિલન-તેમનું સન્માન અને સામર્થ્યજી-જોડિયાઓનો વિદ્રોહ અને તેમનું હમન-જોડિયાઓના તાબાના દેશોમાં સિકંદરના આક્રમણનાં ચિહ્નો-રાજાઓના રામસિંહે કરેલા પૂણ્યાના જાટોનો પરાજય-રાયસિંહની કન્યા સાથે શાહજહાં સહીમનો વિવાહ-રાયસિંહનું મુત્યુ-તેના પુત્ર હરજીસિંહનો અલિષેક-હરજી-સિંહના ત્રણ પુત્રોએ યતનસમ્રાજનાં હિતને માટે કરેલા પ્રાણત્યાગ-સર્વથી નાના પુત્ર અનુપસિંહને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-તેમણે કાચુલના વિદ્રોહનું કરેલું નિવારણ-તેમનું મુત્યુ કેવીરીતે થયું-તેસંબંધે મતભેદ-સ્વરૂપસિંહનો અલિષેક-તેનું હનન-સુખનસિંહ, જોરાવરસિંહ, ગજાસિંહ અને રાજસિંહને અનુક્રમે થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-રાજસિંહના સાવકા ભાઈએ તેમને વિષ આપી સિંહાસનની કરેલી પ્રાપ્તિ-માંહોમાંહેનો વિચરુ-જોધપુરપર આક્રમણ-બિકાનેરની વર્તમાન સ્થિતિ-બિકાણાગ્રીનું વૃત્તાંત.

૧

તર્તમાન વિજિતભારતની પતિન આર્યજાતિના ગૌરવસ્વરૂપ અને આર્ય-શાસનના શેષ સ્મૃતિચિન્હસ્વરૂપ જે પ્રધાન રાજપૂત રાજવંશોના ઇતિહાસનું વર્ણન કરી હવે અમે રાહડાવંશની શાખા બિકાનેરના રાજવંશનો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. પ્રકૃતિની અકૃપાને પ્રાપ્ત થયેલી મરુભૂમિમાં કાન્ય-કુળના રાજવંશના શિયોજી નામના માણસે પ્રથમ રાજવંશાપન કર્યું ત્યારથી મારવાડના વર્તમાન મહારાજ બલ્લવંતસિંહના શાસન સુધીની સર્વ જાણવા-ચોખ વાતો પાઠકની સન્મુખ સાદર કરવામાં આવી છે અને હવે અમને આશા છે કે સુત પાઠકો રાહડાવંશરૂપી વૃક્ષની એક પ્રધાનશાખાને જાણવાનો ઇતિહાસ વાંચવામાં પ્રભાદ સેવશે નહિ.

ગજપતાનાના રાજ્યોમાં બિકાનેરનું ગજ્ય દ્વિતીય શ્રેણીનું ગણાય છે આ ગજ્ય મારવાડની એક શાખા છે અને એના રાજ રહોડાવતીય છે એના આઠ અધીશ્વરે મારવાડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા દેશ જીતી આ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી અને માગાડના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એ રાજ્યની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરી હતી

મવન ૧૫૧૫ (૪૦ મં ૧૪૫૯) માં મહારાજા બેધાજી પોતાની પ્રાચીન ગજ્યમાંની મહાગતે ત્યાગ કરી બેધપુર નામની નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરી હતી આ દત્તાન અમગા પાટકાએ મારવાડના ઇતિહાસમાં વાચ્યુ છે જે મધ્યે મારવાડના મહારાજા નવીન ગજ્યમાંના આગ્રા, તે સમયે તેમના દ્વિતીય કુમાર બિકાજી પોતાના ઠાકા કાપનાની સાથે ઝણુમે રહોડાએનિકાને લઈ પિતૃગજ્યની શુદ્ધિ કરવાને માટે બહાર પડ્યા બિકાજીના ગમનપૂર્વે તેમના બ્રાતા બિદાજીએ અત્યંત પ્રાચીન મો-દિસોની નિરાસખૂમિપર આક્રમણ કરી તેમને પરાસ્ત કરી તેમનો દેશ જીતી વીધો હતો પોતાના બાના બિદાજીની આ જયપ્રાપ્તિથી ઉત્સાહિત થઇને બિકાજી દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર નીકળ્યા

ભાગતર્ધની આરંભમાં દિગ્વિજયની રીતિ ચિત્રકાનથી પ્રચલિત છે આપણા સામ્રા, પુરાણો અને ઇતિહાસમાં દિગ્વિજયના સબધમાં અનેક કથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે વીરવ્રતધારી ક્ષત્રિયો દિ-ગ્વિજયની રીતિને વીરધર્મનું પ્રધાન અંગ માનતા હતા ગજ્યનીતિજો અને વીર પુરુષો આ રીતિને કદિ પણ નિહનીય ગણતા નથી જે સમયે ભારતર્ધ સ્વાધીન હતું, તે મધ્યે વીરતાનો પરમ આદ્ય હતો તેજ કારણથી સત્ય, રેતા, દાપર અને હનિયુગના આરંભમાં દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર નીકળી અદ્યક દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી, યશ અને મન્માનથી વિનયિત થઈ પોતાની અદ્યુત વીર-તાને માટે પ્રસા પામી ધણી મૂલવતા પુન પોતાના પાટનગરમાં આવતા હતા પૂર્વે ભારતર્ધ કદિપણ એક ગજ્યના જગત્રિયે ગણુ નહોતું અતિ પ્રાચીન કાળમાં સૂર્યવશ અને ચંદ્રવશ એવા બે મુખ્ય ગજ્યશો વિદ્યમાન હતા આ ક્ષત્રિય રાજ્યશોમાંથી ધીમે ધીમે અનેક શાખાઓ નીકળી ભારતનું ના અનેક ભાગોમાં પ્રસરી ગઈ આ સૂર્ય અને ચંદ્રવશમાં ભયરે મોઢ વીર પ્રકટ થતો હતો, ત્યારે તે દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર પડી પોતાના બાદગજથી નાના નાના રાજ્યો જીતી ધઈ ચક્રવર્તી રાજની ઉપાધિ ધારણ કરતો હતો, જે કે આ મહારાજા કિન્ન ભિન્ન રાજ્યોને જીતી અદ્યન થન અને પરમ સુદરજીએ કરી લાવતો હતો, પરંતુ તે કદિ પણ ક્રૂરનીતિનું અવ-લંબન કરતો નહોતો તે કદિ મોઢ પણ રાજવશનો સમૂળ વિપ્લવ કરતો નહોતો, તેમજ કોઇનું ગજ્ય ખાનસા કરતો નહોતો પૂર્વે દિગ્વિજય કરવાને બહાર પડનાર રાજા શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધગવનાર માણસની સાથેજ શુદ્ધ કરતો હતો જે પોતાને અસમર્થ જણાવી શુદ્ધ કર્યા વિનાજ આધી નતા સ્વીકારતો હતો, તેની સાથે તે કદિ પણ શુદ્ધ કરતો નહોતો દિગ્વિજયી રાજા વીરધર્મને અનુસરી કોઇપણ જાતિ કથા રાજ્યનો વિપ્લવ કરતો નહોતો અત્યંત મોઢ ભતીત થઈ ગયા પછી ચક્રવર્તી રાજ અને માડલિક રાજ્યોની વચ્ચે મિત્રતા અને વૈશલિક સબધ થઈ જતો હતો જે કે મોઢા રાજ્યોના વીરકુમારો સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરવાની અભિલાષાથી અન્ય દેસોપર આક્રમણ કરી તેને પોતાના અધિકારમાં લઈ લેતા હતા, તેપણ તેઓ કદાપિ તે દેશને કઠોર પરાધીનતાની સુખનામાં પરિવ્યક્ત કરીને ત્યાની પ્રજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતા નહોતા તેઓ વીરધર્મઅનુસાર શુદ્ધ કરી, દેશ જીતી ત્યાના નિવાસીઓની સાથે મળીને મતોપકારક રીતે સાસન કરતા હતા પ્રજા તેમને પોતાના માની અપૂર્વ સાતિ અને સુખનો ઉપભોગ કરતી હતી ધણી વખત નવીન રાજા યશથી વિદ્યા કળાની ઉત્તમિ થઈ દેશમાં સુખસાતિનો પ્રચાર ચતો હતો મારવાડના રાજકુમાર બિકાજીએ પણ આજ પ્રકારનો દિગ્વિજય કરી નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી તેઓ કા તો વિજય પ્રાપ્ત કરતા કે કા તો મરણુ એવાજ નિશ્ચ સાથે બહાર નીકળ્યા હતા અને ઇશ્વરકૃપાથી તેમને વિજય મળ્યો

મારવાડના રાજકુમાર બિદાજી કેવળ ઝણુમે રહોડોને લઈને દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર પડ્યા તેમણે જગલ નામના સ્થાનપર જઈ સાખના નામની પ્રાચીનજાતિપર આક્રમણ કર્યું કારણ શુદ્ધ થયા પછી રહોડોએ સાખના લોકોને પરાસ્ત કરીને તેમનો નાશ કર્યો આ પ્રથમ શુદ્ધમાં સ પૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી બિકાજીને યુગલદેશના લાગીઓની સાથે પરિચય થયો પુનઃપતિએ

બિકાણને મહાવીર જાણી તેમની સાથે પોતાની એક કન્યાનો વિવાહ કર્યો. યુગલપતિએ ધાર્યું કે વીર બિકાણની સાથે યુદ્ધ કરવા કરતાં તેમની સાથે સંબંધ બેઠી આપણા રાજ્યની રક્ષા કરવી ઠીક છે. બિકાણને પણ આજ વાત પસંદ પડી. તેમણે ધાર્યું કે જ્યારે એણે આપણને કન્યા આપી છે, ત્યારે એના રાજ્યપર અધિકાર કરવો ઉચિત નથી. તેમણે આવો વિચાર કરી લાડીએની સ્વાધીનતામાં કોઇ પણ પ્રકારનો દસ્તકેષ કર્યો નહિ. તેમણે કેડમદેસર નામના સ્થાનપર નવીન દુર્ગ બંધાવ્યો અને તેમાં નિવાસ કર્યો. પછી તેઓ ધીમે ધીમે આસપાસના પ્રદેશો છૂટી તેમને પોતાના અધિકારમાં લેવા લાગ્યા. અસીમ સાહસિક રોકોડોની ગતિ કોઇ પણ રોષ્ટ્ર ચક્ષુ નહિ. આ પ્રકારે બિકાણ નાનાં નાનાં રાજ્યો છૂટી ઘણ મહાભળવાન રાજ્ય યથા પડ્યા. વિજયી બિકાણ ધીમે ધીમે પોતાના રાજ્યની સીમા વધારી અને જાડોના દેશમાં જઇ પહોંચ્યા. આ દેશમાં જડો અનાદિથી નિવાસ કરતા હતા. બિકાણએ આ કૃપિકાર જડોમાં સામંતપ્રણાલીને વિસ્તાર કર્યો તે પૂર્વે તેઓની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો અન્ન ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે ટાંમિરિસ તથા સાધરસના સમયથી લાહોરના વર્તમાન જટ રાજની કારકીર્દિ સુધી પ્રાચીન એશિયાની સર્વ જાતિઓમાં જડોની સંખ્યા સૌથી અધિક છે. વર્તમાન લાહોરપતિના ઉત્તરાધિકારી જે તેમના જેવા ઉદ્યોગી અને પ્રતિભાશાળી નિવડે તે જટગતિને પુનઃ અબ્યુદય થઇ તેઓ મધ્ય એશિયાના પોતાના મૂળનિવાસસ્થાનના સિંહાસનપર બેસી શકે. તેઓ તે દેશ તરફ ઘણા આગળ વધ્યા છે.^૧

કરવી સનની પાંચમી શતાબ્દીમાં પંજબમાં જટ વા જટરાજ્યની સ્થાપના હતી, પરંતુ કયા સમયમાં તેની મૂળ સ્થાપના થઇ હતી, તે આપણે જાણી શકતા નથી. જ્યારે મુસલમાનો ભારત-વર્ષમાં પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવાને ઉદ્યત થયા હતા, ત્યારે આ જટગતિએ તેમની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરી તેમનો પ્રતીકાર કર્યો હતો. અદમ્ય જે સમયે સિંધુનદીનું ઉદ્ધવન કરવાની એજંટા કરી હતી, તે સમયે આ જટગતિએ પોતાના આકુળજયથી તેનો પ્રતિરોધ કરી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી હતી તથા તેમને જે સમયે આ જડોની સામે લશ્કર સંગ્રામ કર્યો હતો, તે સમયે તેમણે અદ્ભુત બળ અને પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું. સમ્રાટ બાબરે સ્વયં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે: “જ્યારે જ્યારે મેં ભારતવર્ષમાં ભારી શાસનશક્તિ સ્થાપન કરવાને ઉદ્યોગ કર્યો હતો, ત્યારે ત્યારે જડોએ ભારી સામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં.”^૨ પંજબના એકાદે જે સમયે મુસલમાનધર્મથી આક્રાંત થયા તે સમયે પ્રધાન-પત્તા આ જટ લોકોએ તથા પંજબના લગભગ લોકોએ નાનકે સ્થાપન કરેલા ધર્મનું અવલંબન કરી શીખ નામ ધારણ કર્યું.^૩

આ જાતિને જાતિ, જિતિ, જિત, જૂટ વા જટ કહેવામાં આવતી હતી. ત્રણ શતાબ્દી પૂર્વે ભારતવર્ષમાં અન્યાન્ય જાતિઓ કરતાં આ લોકોની સંખ્યા અધિક હતી.

અમે પૂર્વજ જણાવી ગયા છીએ કે આ જટલોકોએ પ્રથમ ભારતવર્ષમાં કયે સમયે આવીને નિવાસ કર્યો તે જાણી શકાતું નથી; પરંતુ જે સમયે રોકોડજણ આ જટગતિને છોડવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે સમયે આ લોકોમાં જે આચારવિચારો પ્રચલિત હતા તેપરથી સ્પષ્ટરૂપે સિદ્ધ થાય છે કે આ લોકોની ઉત્પત્તિ સાધધિયન લોકોમાંથી થઇ છે. આ લોકો કેવલ ખેતીઉપરજ પોતાનો નિર્વીઢ ચક્રાવતા હતા. તેમના નેતાઓ કદિ પણ તેમની ઉપર સત્તા ચક્રાવતા નહોતા. તેઓ કેવલ

૧ કર્નલ ટાંડે પંજબની જાતિગતસંદર્ભને જટ કલા છે. તેઓ લખે છે કે: “સુલ્તિનસિદ્ધે દીર્ઘકાળથી પેશા-વસ્ત્ર પોશાને અખિલા સ્થાપિત કર્યો છે અને કાણુલપર જણ પોતાનો અધિપત્ત સ્થાપિત કરવાની તેમની ઇચ્છા છે. કાણુલની વર્તમાન છિત્રબિત્ર અવસ્થામાં તેમની આશા પૂર્ણ થવાની વિશેષ અનુરૂપતા છે.”

૨ પાદશાહ બાબરે લખ્યું છે કે: “પહેલા જિન્દગીની ૧૪મી તારીખ અને શુક્રવારને દિવસે (૧૫૧૯-૧૫૨૫ ના દિવસ)ની ના ૨૬ મી) હું સિંધલોકમાં ગયો. મેં દિલ્હીનાવર જ્યારે જ્યારે આક્રમણ કર્યું ત્યારે ત્યારે જટ અને જુઝાર લોકો પસંદ અને આજીવોઆપી આવીને જાનહ અને ૪ રાજ્યો વધા બેસી લઈ જવાને માટે અમારાપર તરી પડતા હતા.”

૩ પદાધ્યય એલિઝાબેથ જે સમયે અમેરિકાસરના દુતમંદ્રી કાણુલમાં ગયા તે સમયે જનક પિટ્ઝને તેમની સાથે ગયા હતા. કર્નલ પિટ્ઝને લખ્યું છે કે: “કાણુલના જટ ખેડતા મુસલમાન છે. એ દેશમાં શિખ ખેડતા પણ પોતા દરિયાકાંઠે પાથ છે. જ્યારે જટ ખેડતા શીખ લોકોની સંખ્યા અત્યંત નાના છે.”

તેમને ઉપદેશ અને સલાહ આપતા હતા. માતા લવાની એક જાટની કન્યા હતી, એવા વિશ્વાસથી તેઓ લવાનીની આરાધના કરે છે. આ સિવાય તેમણે હિંદુધર્મની કેાઇ પણ વિધિ પ્રદણ કરી નથી; અર્થાત્ હિંદુધર્મની સાથે તેમને કેાઇ પણ પ્રકારનો બીજો સંબંધ નથી. અગાઉ જાટલોકેા અક્ષરતીસના કિનારાપરથી જે મૂર્તિપૂજાની વિધિઓ ભારતવર્ષમાં લાન્ધા હતા, તેને વિખ્યાત મુસલમાન સાધુ શેખ ફરીદે નષ્ટ કરી દીધી. આથી તેમની કેાઇ નિશ્ચિત ધર્મવિધિ રહી નથી. મરફેનના જાટો મૂર્તિપૂજક પણ હતા અને તેઓ મુસલમાની ધર્મ પાળતા હતા. તેઓ પોતાને એક પૃથક્ જાત માનતા હતા. અમને એક પુનિયા જાટે કહ્યું હતું કે, “અમારી આદિ નિવાસભૂમિ પંજાબની બહાર છે.” બિકાણજીએ મારવાડની જે જાટ શાખાઓનું દમન કરીને પોતાનો આધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તેમાંની એક શાખાનું નામ અશીખ હતું. ઓક્સસ અને અક્ષરતીસના કિનારાપર વસતી જે ચાર જાટજાતિઓએ બેકિટ્યાના ગ્રીક રાજ્યનો નાશ કર્યો હતો, તેના નેનાનું નામ અસિ હતું. ઉક્ત ઉભય નામો વચ્ચે કેટલી સદશતા છે તે સ્પષ્ટરીતે સમજી શકાય એમ છે.

તૈમૂર અને બાબરના મધ્યકાળમાં રાકોડોએ જાટોને પરાજિત કર્યા હતા. તૈમૂર ચગતાઇ પંશનો મૂળ પુરુષ હતો અને તેણે ટ્રેન્સ ઓકમીઆમાં મરફેનમાં અસંખ્ય જાટોને નસાડી મુક્યા હતા.

મધ્ય એશિયા જગતની સમસ્ત જાતિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. જાટો ત્યાંથી નીકળીને સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફ આન્ધ્રા હતા. બિકાણજીએ આ જાટોને પરાસ્ત કરીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. આ જાટોએ ધણા દીર્ઘકાળપૂર્વે ભારતભૂમિમાં આવીને નિવાસ કર્યો હતો.

બિકાનેર રાજ્યના પ્રાયઃ સર્વભાગ જાટોની નિમ્નલિખિત ૭ શાખાઓથી પરિપૂર્ણ છે.—

૧ પુનિયા, ૨ ગોદા, ૩ સારન, ૪ અસિધ, ૫ વેનિવાલ અને ૬ જોયા. જો કે અંતિમ શાખાને ધણા લોકોએ ભાડીઓની શાખા કહી છે, પરંતુ એ વાત સત્ય નથી.

બિકાનેરના જાટોની પ્રત્યેક શાખા જૂદા જૂદા વિભાગમાં વિભક્ત થઇ ગઇ છે અને તે વિભાગો

લિન્ન લિન્ન જીલ્લાઓમાં વિભક્ત થઇ ગયા છે. તેઓ ૭ વિભાગ ઉપરાત રાજપૂતોની પાસેથી ખૂચવી લીધેલા બીજા પણ બાગેર, ખારીપટા અને મોદિલ નામના ત્રણ વિભાગોમાં વસે છે. જાટોના ૭ વિભાગ બિકાનેરના મધ્ય અને ઉત્તર ભાગમાં સ્થિત છે અને બીજા ત્રણ વિભાગો હસિણ અને પશ્ચિમ તરફ છે

૭ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:—

નંબર	વિભાગ	ગામસંખ્યા	જીલ્લાનાં નામ
૧	પુનિયા	૩૦૦	ભાદરા, અજિતપુર, સીધપુખ, રાજગઢ, દાદર, મોહ સાંકુ વગેરે.
૨	વેનિવાલ	૧૫૦	બૂખરખા, મુંદરી, મનેહરપુર, કંઇ બાઇ વગેરે.
૩	જોયા	૧૦૦	જેતપુર, કંવાની, મહાજન, પીપાસર, ઉદયપુર વગેરે.
૪	અસિધ	૧૫૦	રાવતસર, વિરામસર, દાદસર, યુંડહલી, કોજર, યુઆગ વગેરે.
૫	સારન	૩૦૦	અચાવાસ, સોવાઇ, બાદન, મિરસિલા વગેરે.
૬	ગોદારા	૭૦૦	મુદરામર, ગોસેનસર (ગોટા), શેખસર, અખ્તીસર, જરીબદેસર, રંગીસર કાલુવગેરે.
		૨૨૦૦	

ત્રણ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧	ભાગેર	૩૦૦	બિકાનેર, નાર, કિલા, રાજસર, સતાસર, ચત્તરમદ, રિંદોમર, પીતનખ, લવાની-પુર, જયમલમર વગેરે.
---	-------	-----	---

૨	મોહિલા	૧૪૦	ચૌપુરા (મોહિલાની રાજધાની), સાવંતા, હીરાસર, ગોપાલપુર, ચારવાસ, વીદાસર, લાડન, મલસીસર, ખરખૂનરા, કોટ ઇ૦
૩	ખારીપદા અર્થાત મીઠાનો જીલ્લો	૩૦	

એકંદર કુલ ગામો ૨૬૭૦

કર્નલ^૧ ટાડના વિધાનનો પ્રતીકાર કરવાને માટે અમે કોઇ પણ રીતે ખુશી નથી; પરંતુ સત્યની રક્ષાને માટે અમારે તેમ કરવું પડે છે. કર્નલ ટાડ જણાવે છે તે પ્રમાણે બીજા મધ્ય એશિયાની જટિલતાના વંશને નથી. આજ પ્રકારે તેમણે રાજપૂતોને પણ વિદેશી પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવ્યા છે. જ્યાં જ્યાં તેમણે જરા પણ નામનું સાદૃશ્ય જોયું છે અથવા આચારવિચારમાં કિચિત્તમાન પણ સમાનતા જોઇ છે ત્યાં ત્યાં તેમણે અનુમાન કરવામાં બૂઠા કરી છે. તેમણે માત્ર બેઝનિંગ નહિ; પરંતુ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓને પણ મધ્ય એશિયામાંથી ભારતવર્ષમાં આવેલા જણાવ્યા છે.^૨ અહીં આની પ્રાચીન અસભ્ય જાતિઓને છૂટી લઇ તેમણે પોતાનું રાજ્ય સંસ્થાપન કર્યું હતું, એવી તેમની માન્યતા છે. એસ્કિમો, કોલચૂક વગેરે વિદ્વાનોએ પણ આજ મતનું સમર્થન કર્યું છે. આધુનિક મેક્સમૂલર આદિ વિદ્વાનોનો પણ આજ મત છે. આથી શિક્ષિત દેશીઓને પણ તેજ મત યથા ગયો છે; પરંતુ અમે આ મતના સમર્થક નથી. આપણાં શાસ્ત્રો પુરાણો, ઇતિહાસ વગેરેમાં એ વિષે કોઇ પણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. આપણા મહાભારત આદિ ગ્રંથોપરથી જ્ઞાત થાય છે કે ભારતવર્ષની અનેક જાતિઓ મુશ્કેલ યદને મધ્યએશિયા તરફ ચાલી ગઈ હતી. આપણા દેશના સંબંધમાં, આપણી જાતિના સંબંધમાં અને આપણા ઇતિહાસના સંબંધમાં યુરોપીઅન લોકો જે મત ધરાવે છે, તે પર જેઓ વેદવાક્ય પ્રમાણે વિશ્વાસ રાખે છે, તેમની વિરુદ્ધ અમે કોઇ પણ કહેવાની અભિલાષા રાખતા નથી. અલબત્ત અમે એટલું તો અવશ્ય કહીશુંજ કે તમારે જો આ દેશને લગતા કોઇપણ વિષય ઉપર મત બાંધવો હોય તો હિદુઓનાં શાસ્ત્ર, પુરાણ, અને ઇતિહાસનું પરિશીલન કર્યા પછી બાંધવો. તેમ કરવાથી સર્વ શ્રમનો નાશ થશે.

બિકાજ મદેરનો ત્યાગ કરી પછી ચોડા વર્ષની અવધિમાં ૨૬૭૦ ગામોના અધીશ્વર બન્યા; પરંતુ આટલા વિસ્તૃત પ્રદેશ પર સત્તા સ્થાપિત કરવાને માટે તેમને પોતાની પ્રબળ સક્તિને પ્રયોગ કરવાની આવશ્યકતા પડી નહોતી; કારણ કે ત્યાંના નિવાસીઓએ પોતાની ઇચ્છાથી જરાપણ સામે થયા વિના તેમની આધીનતા સ્વીકારીને તેમને પોતાના અધીશ્વર બતાવ્યા હતા. વર્તમાન સમયમાં ઉપરોક્ત સંખ્યાનાં અર્ધાં ગામો પણ તેમના વંશજોના અધિકારમાં નથી. વર્તમાન બિકાનેરપતિ સુરત સિંહના અધિકારનાં ગામોની સંખ્યા પૂરી ૧૩૦૦ની પણ નથી.

બિકાજ મારવાડના જે ભાગમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે બહાર પડ્યા હતા, તે ભાગના જટિલ તથા નેહીલા લોકો અલગ દરિદ્ર હતા. તેઓ કેવળ પશુઓનું પરિપાલન કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવતા હતા. તેમનું ધન, તેમની સંપત્તિ અને તેમનું સર્વસ્વ કેવળ પશુઓજ હતા. તેઓ સંખ્યાબંધ રોડો પાળતા હતા. તેઓ પશુઓને વેચતા; તેમનું ઘી દૂધ વેચતા અને થેટાં વગેરેનું ઉત્પન્ન પણ વેચતા. સારસ્વત બ્રાહ્મણો તેમની પામેથી યુક્તજીન બીરદ કરતા હતા. સારસ્વત બ્રાહ્મણો તેમના દેશમાં ચાલનકાર્ય કરવા ઉપરાંત વાણિજ્યકાર્ય પણ કરતા હતા. જટ અને નેહિયા લોકો આ વ્યાપારીબ્રાહ્મણોની પામેથી ઉત્પન્ન, ઘી, દૂધ વગેરેના બદલામાં ઘઉં, ચાખા ઇ૦ વસ્તુઓ પણ લેતા હતા.

વીરથેન્ક બિકાજ જે સમયે નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરવાની ઇચ્છાથી આ જટ અને નેહિયા લોકોને જીતવાને માટે વીરતાબળક મર્વથી દૂર કરતા હતા, તે સમયે તેમની કામના પરિપૂર્ણ થવાને માટે એક અતિ અનુકૂળ સંયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. આથી તેમણે ગુદ કર્યા વિના અત્યંત સરળતાથી એક વિરતીજી દેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું. કીજી અને દુર્ગલ જંગલોઓએ જે પ્રમાણે

૧ કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે:—“તેઓએ પ્રથમ પોતાને બિયાનાના ચંદુવશીનરિકે આગળાવ્યા હતા. આથીજ તેમનું આદિ નિવાસસ્થાન કંદેલામાં હતું એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત થઈ છે.”

સુગન્ધિદ્રોનાના ઘેર અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોથી ખીડિત થઇને જ્યોત્સના કુકમલમાં જનની જન્મભૂમિને સમર્પણ કરી દીધી હતી, તે પ્રમાણે જાટોએ પણ યુદ્ધ કર્યા વિના વીરપ્રસરી બિકાજના હસ્તકમળમાં પોતાની જન્મભૂમિનો સાસનભાર સમર્પણ કરી દીધો.

અનેક પૃથક્ પૃથક્ કારણોના યોગથી બિકાજને ગળ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ હતી જાટોએ પ્રાચીન સાધ્વીજન લોકોની સામનપ્રણાલીનો ત્યાગ કરી રાજપૂતોની સામનપ્રણાલી સ્વીકારી રાજપૂતોની સાસનપ્રણાલીની સાથે સામતપ્રયાનો પણ તેમનામાં પ્રવેશ થયો જે કે બિકાજના બધું બિદાજીએ મોદિલોને પરાસ્ત કરીને અને તેમના દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરીને, બિકાજને માટે જ્યપ્રામિનો માર્ગ રચ્ય બનાવી દીધો હતો, પરંતુ જે પાપથી જન્મતા સર્વ રાજ્યો નાશ પામ્યા છે, તે પાપો જાટોમાં વર્તમાન ન હોત તો બિકાજ કદિ પણ યુદ્ધ કર્યા વિના તેમનો દેશ પોતાના અધિકારમાં વધે શકત નહિ જાટોના ૭ કુળોમાંના જોહિયા અને ગોદારા નામના કુલો અધિક મામર્યાવાન હતાં, પરંતુ તે ઉભયમાં વિદેષ પુરુષ વધી ગયો હતો, તેથીજ જોવાનો વચન સરતતાથી તેમના સિદ્ધાસનપર વિગજ-માન થયો. બિકાજની જ્યપ્રામિનું એક બીજું કારણ એ પણ હતું કે ઉપરોક્ત થતના બની તે પૂર્વે મહાબળવાન મોદિલજીની માથે તેમને લય કરે શનુતા હતી અને બિદાજીએ રાઠોડોની મેનાસહિત તેમના દેશમાં પ્રવેશ કરી અદ્ભુત વીરતાથી તેમનો વિખંડ કરી નાખ્યો હતો. આથી તેમના લયથી જાટો બિકાજને શરણે આવ્યા વળી તેમના રાજ્યની નિકટજ જેસલમીરનું રાજ્ય મિથિત હતું અને ત્યાંના ભાટી લોકો અત્યંત પ્રબળ થઈ જાટોની ઉપર લય કરે અત્યાચાર કરતા હતા. જ્યારે જાટ લોકોને આ ભાટીલોકોના બીજી ઉપદ્રવોમાંથી સ્વજાતિની રક્ષા થવી અસંભવિત જણાઇ, ત્યારે તેમણે યુદ્ધ કર્યા વિનાજ બિકાજની આધીનતા સ્વીકારી લીધી વળી બિકાજના તાબાના મહાબળવાન રાઠોડોએ અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી જગતના નિવાસીઓના નાશ કરી નાખ્યો હતો, તેથી જાટોએ તેમને શરણે આવવા સિવાય પોતાની રક્ષાનો બીજો કોઇ પણ ઉપાય જોયો નહિ.

ગોદારા જાટોએ મહાસ શયમાં પડી બિકાજને તામે થવું ઉચિત છે કે નહિ, તેનો નિશ્ચય કરવાને માટે પોતાની એક જાતીય સભા બોલાવી તેમણે તે સભામાં પુરુષ વાદવિવાદ અને તર્કવિતર્ક કર્યા પછી એવો નિર્ણય કર્યો કે રાઠોડવીર બિકાજને સંતુષ્ટ કરવા એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.

ગોદારા સાખાનો નેતા પાકુ^૧ સેખાસરમાં નિવાસ કરતો હતો પાકુથી બીજો નબરે નિયાના નેતાને સન્માન મળતું હતું સર્વ જાટો સન્માનભૂમિનો ઉપભોગ લઈ પશુપત્ર પરિપાલન કરી જીવન-નિર્વાહ કરતા હતા.

ગોદારા જાટોએ પોતાની જાતીયસભામાં જે નિર્ણય કર્યો, તે અનુસાર તેમણે સેખાસર અને રૂનિયાના અધિનાયકને રાઠોડરાજકુમાર બિકાજની નિકટ મોકલી આપ્યા.

વીરવર બિકાજની પાસે જઈ તેમણે નિમ્નલિખિત વ્યવસ્થા અનુસાર રાજસિદ્ધાસન ભોગવવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો -

(૧) જોહિયા તથા ઇતર જે જે સાખાના જાટો ગોદારાની સાથે શનુતા રાખે છે તથા તેમના પર અત્યાચાર કરે છે, તેની વિરુદ્ધ બિકાજએ ગોદારાનો પક્ષ ગ્રહણ કરી સરસ ધારણ કરવા.

(૨) ભાટીઓ પુન આક્રમણ કરી ન શકે તેટલા માટે બિકાજએ પશ્ચિમ તરફની સીમાનું રક્ષણ કરવું.

(૩) આ દેશના નિવાસીઓના ચિરપ્રચલિત અધિકાર ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરવો નહિ.

ઉભય જાટનેતાઓએ બિકાજની સન્મુખ જઈ ઉપરોક્ત ત્રણ નિયમો તેમને કહી સંભળાવ્યા.

૧ પાકુ પટ્ટણના મુસલમાન કબીર શેખ ફરીદના નામપરથી આ ગામનું નામ સેખાસર પડ્યું હતું આ રવાન માશેખ ફરીદની એ દરગાહ અદ્વાપિ વિદ્યમાન છે માતાલવાનીની આસપાસનાં કંઈ પૂર્વે જાટ લોકો શેખફરીદનને ધર્મો ભક્તિભાવ રાખતા હતા આથીજ કનૈલ ટોડે આ લોકોને સાધ્વીવન ભક્તિમાંથી ઉપજાવેલા અને મુસલમાનમાંથી હિંદુ થયેલા માન્યાલોય એમ જણાવે છે આજે હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર ધણા હિંદુઓ મુસલમાન પોશાની ભક્તિ અને પૂજા કરે છે, તેથી મું તેમને મુસલમાન કહી શકાયે ? માટે જાટોને મુસલમાન કહેવા ઉચિત નથી.

રાજનીતિવિશારદ ખિકાજીએ આ શરતો તરતજ સ્વીકારી લીધી. જ્યારે યુદ્ધ કર્યો વિના રાજ્ય મળ-
તું હોય ત્યારે એવા કાણુ હોય કે જે આવી શરતોનો સ્વીકાર ન કરે ? ગોદારા લોકોએ તેને તરતજ
પોતાનો અધીશ્વર બનાવ્યો. તેમણે પ્રત્યેક ઘરદીઠ એક એક રૂપીઆ અને સો વીધાં જમીનપર એ
રૂપીઆ રાજને લેવાનો નિયમ કરાવ્યો. આ નિયમ સ્વીકારવામાં પણ ખિકાજીએ વિલંબ કર્યો નહિ.
ખીજ કાંઈપણ જાતિએ અન્યને રાજ્યે જતી વખત આ રીતે પોતાના અધિકારની રક્ષા કરી છે ?
પરંતુ જાતજાતિએ તેમ કહ્યું. ઉઠા ઉભય ગોદારા જાટોએ ખિકાજીને સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે:—“આપ અથવા
આપના ઉત્તરાધિકારીઓ અમારા જાતીય અધિકાર ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરી ન શકે
તે માટે પ્રમાણ શું છે ? આપ શું જમીનગરી આપો છો?” ધર્મની સાથે રાજનીતિને શું સંબંધ છે, તે
ખિકાજી સારી પેઠે જણાવતા હતા; અને તે એમ પણ સારી પેઠે જણાવતા હતા કે દુરરાજનીતિનું અવ-
લંબન કરીને આપણે સ્વાર્થ સાધવો એ કાંઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ નથી. જે પ્રજાએ સમર કર્યો વિના
તેમની આધીનતા સ્વીકારી હતી, તે પ્રજાની સાથે કેવું વર્તન રાખવું ઇષ્ટ છે, તેના તેમણે શીઘ્ર નિશ્ચય
કરી લીધો. તેમણે તેમનો ભય નિવૃત્ત કરવાને માટે ઉત્તમ ઉપાય યોજા કાઢ્યો. આ ઉપરથી ખિકાજીના
રાજચાતુર્યનો ઉત્તમ પરિચય મળે છે. ખિકાજીએ તત્કાળ ગોદારા લોકોને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“હું
અથવા મારા ઉત્તરાધિકારીઓ કદિ પણ તમારા ચિરપ્રચલિત અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ કરશું નહિ
અને તેના પ્રમાણ્યતરિકે મારો અને મારા ઉત્તરાધિકારીઓનો અભિષેક થશે, ત્યારે તમે અને તમારા
ઉભયના વંશજો અને બે બે મારા વંશજોને રાજતિલક કરશો.” જુઓ, આ કેવી ઉદાર
રાજનીતિ છે ?

જે પ્રકારે વીરશેષ ખિકાજીએ યુદ્ધ કર્યો વિના અત્યંત સરલતાથી માત્ર પોતાના બળને ભયદર્શ-
નીને જાટો ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તે પ્રકારે ભાગ્યેજ કાંઈએ રાજ્યની સ્થાપના
કરી હશે. રાજસ્થાનમાં રાજપૂતવીરોએ પ્રાચીન અસંખ્ય જાતિઓને પરાસ્ત કરીને જે જે રાજ્યો
સ્થાપન કર્યો છે, તેનાં કાંઈ તે કાંઈ સ્મૃતિચિન્હ આજપર્યંત વિજમાન છે. મેવાડના આદિનિવાસી
બીલ લોકોના નેતાએ ગિહલોત વંશના આદિપુરુષને જે પ્રકારે રાજ્યપદપર અભિષેક
કરી, તેમને રાજતિલક કહ્યું હતું, તેજ પ્રકારે આજે પણ બીલનેતાદારા ઉદયપુરના
મહારાણીને રાજતિલક થાય છે. આજે પણ મેવાડના મહારાણીના અભિષેકપ્રસંગે યોગના શાખાના
બીસોના નેતા પોતાના હાથના અંગુઠાનું હેદન કરીને તે રક્તવતી મહારાણીના મસ્તકપર તિલક કરે
છે અને પોતાના હાથવતી તેમને સિંહાસનપર મેરાડે છે; તેમજ જન્મની જાતિના બીલનેતા રાજતિલક
કરતી વખત એક માંદીના પાત્રમાં ધાન્ય, રૂપિયા વગેરે મૂકીને તે નજર કરે છે, અંબર અથવા
જયપુરના આદિનિવાસી મીના લોકોના નેતા પણ રાજના અભિષેકપ્રસંગે આ પ્રકારે તેમને રાજ-
તિલક કરે છે. ખંદી અને કાઠા એ ઉભય રાજ્યો આજપર્યંત હાડોડીના પ્રાચીન સ્વામીઓના નામ-
થી યોજાયા છે.

મહારાજાં ખિકાજીએ યુદ્ધ કર્યો વિના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તેનાં બે સ્મૃતિચિન્હો તેમના
ઉત્તરાધિકારીઓએ જાળવી રાખ્યાં છે. ખિકાજીના મસ્તકપર પાંડુએ રાજતિલક કહ્યું હતું, તેથી હજી
પણ તેના વંશજોના નેતા ખિકાનેરના અધીશ્વરને રાજતિલક કરે છે. અભિષેકપ્રસંગે મહારાજા તેને પ-
ચ્ચીસ સુવર્ણમુદ્રા આપે છે. આ રાજનું પ્રતિશાપાલનનું આ કેવું ઉત્તમ દર્શાવે છે ! આવાં દર્શાવો જાત-
માં ધણાંજ શોખાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરથી સ્પષ્ટરીતે વદિત થાય છે કે પ્રતિશાપાલનની મહત્તા
અને પ્રજાના હૃદયપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની રીતિ ખિકાજી સારી પેઠે જણાવતા હતા. ખીજું સ્મૃતિ-
ચિન્હ નીચે જણાવવામાં આવે છે:—

ખિકાજીએ જે સ્થાનપર પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી તે સ્થાન એક જાટના નાખામાં હતું.
તેમણે તેને કહ્યું કે: “ આ સ્થળ મને આપો, હું અહીં આ રાજધાની સ્થાપિત કરીશ. ” જે તેઓ
ધારત તો પોતાની ચતુરાઈ અને દુરરાજનીતિજાળના વિસ્તાર કરી તે સ્થાનપર અધિકાર કરી શકત, પરંતુ
તેમણે તેમ કહ્યું નહિ. તેમની ઉપર શકત માગણી સાંભળી ઉકેત જાટો કહ્યું: “ આ સ્થાન આ-
પવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ રાજધાનીની સાથે મારું નામ જોડવું પડશે. ” ખિકાજીએ તરત તે વાતનો
સ્વીકાર કર્યો. આથીજ રાજધાનીનું નામ ખિકાનેર પડ્યું; કારણ કે ઉકેત જાટનું નામ નેરા હતું.

દીનાગી અને હોળીના પર્વપર હજુપણ ગેબાસર અને રૂનિયાના વર્તમાન જાટનેતાઓ બિકા નેરના અધીશ્વર તથા સમગ્ર રાઠોડસામ તોને તિલક કરે છે રૂનિયાનો નેતા ચાદીના પાનમા ચ- દનાદિ સામગ્રીઓ મૂકીને તેને હાથમા પકડે છે અને ગેબાસરનો નેતા તેમથી ચદનાદિ લઇ પોતાના હાથવતી મહારાજના મરતકપર તિલક કરે છે મહારાજ આ પ્રસંગે તેમને ઉપહાસગીતે એક સુ વર્ણુમુદ્રા અને પાંચ રૂપિયા આપે છે જાટનેતાઓ તિલક કરી રહ્યા પછી સામ તો પોતપો- તાના પદ- પ્રમાણે મહારાજને તિલક કરે છે રાજની તરફથી કેટલીક સુવર્ણુમુદ્રા ગેબાસરના સા- મતને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલીક રૂપાની મુદ્રા રૂનિયાના સામતને મળે છે

વિજયી બિકાજીએ જાટો ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે - " હું અને મારા ઉત્તરાધિકારીઓ કદિપણ આપના પૈતૃક અધિકાર ઉપર હસ્તક્ષેપ કર્યા નહિ " આ વચ્ચેના સાલણી જાટો અત્યંત પ્રસન્ન થયા તેમણે ગોદારાજાટોના દેશ ઉપર પ્રથમ અધિકાર સ્થાપિત કરી પછી પાસેના જોદિયાના દેશને જીતવાનો સકલ્પ કર્યો જોદિયા અને ગોદારાની ગોદારાની વચ્ચે દીર્ઘકાળથી વૈમનસ્ય ચાનવું હતું, તેથી ગોદારાજાટોની પ્રાર્થના પ્રમાણે પરમ પરાક્રમી અને અસીમ સાહસિક વીર બિકાજી જોદિયાઓને પરાસ્ત કરવાને ચાલ્યા અંત્ય સમયમા બિમજીએ ગોદારાનેકોની એટલી બધી પ્રીતિ સપાદન કરી લીધી કે તે જાટો તેમની આજ્ઞા ચતા શીઘ્ર શસ્ત્ર ધારણ કરીને યોદ્ધા બની ગયા અને પોતાના શત્રુઓપર આક્રમણ કરવાને ચાલ્યા જોદિયાઓની નસ્તી માત્ર મરજેના ઉત્તરભાગમા જ નહિ, પરંતુ સંતનજ નદીના તટપર્યંત હતી તેમના તાબાના દેશમા ૧૧૦૦ ગામો હતા, ૫૦૦ ગ્રામ્ય શતાબ્દીઓમા ' જોદિયા ' નામ મુદ્દાનો ભોગ થઇ ગયો.

જોદિયાઓના મુખ્ય નેતા શેરસિંહ મરુપાલ નામના સ્થાનમા નિવાસ કરતો હતો વિજયી બિકાજી પોતાની પરાક્રમશાળી સેનાને સાથે લઇ શેરસિંહની ઉપર આક્રમણ કરવાને ચાલ્યા શેરસિંહે પણ સમસ્ત જોદિયાઓને એકત્રિત કરીને પોતાની રક્ષા કરવાની તૈયારી કરી ઉભય પક્ષો વચ્ચે દા- રણ યુદ્ધ ચાલ્યું બિકાજીને આ મમય પૂર્વે અનેક યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, પરંતુ આ સમયે તેઓ પરાસ્ત થયા શત્રુગણ પરમ પરાક્રમ દર્શાવી આક્રમણકારીઓને નિશ કરવા લાગ્યા અતે બિકાજીએ પ્રપચ કરી શેરસિંહના પ્રાણનો નાશ કર્યો અને ઉત્સાહપૂર્વક શત્રુગણુપર આક્રમણ કરી મરુપાનભુમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને જોદિયાઓને નિરુપાય બની રાઠોડોની આધીનતા સ્વીકારવી પડી

વિજયી બિકાજીએ આ પ્રકારે માન અંપ સેનાની સહાયથી એક એક પ્રાંત અનેક પ્રદેશો હસ્તગત કરી લીધા અને એક સુવિસ્તૃત રાજ્યની સ્થાપના કરી ત્યારપછી તેમણે પશ્ચિમ તરફ દિગ્વિજય કરવાને માટે કૂચ કરવા માડી પાશ્ચિમાત્ય સીમાની નિકટના ભાગીરાજ્યના અધીશ્વરે દીર્ઘકાળ પૂર્વે જાટોના હાથમાથી વાગોર નામનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો બિકાજીએ આ સમયે સ્વસેનાસહિત ત્યા જઈ તે પ્રદેશને ભાગીઓના માસ માથી મુક્ત કર્યો બિકાજીએ આ પ્રકારે પોતાના પિતાની રાજધાની મહારાથી દિગ્વિજય કરવાને બહાર નીકળી ત્રીસ વર્ષની અવધિમા અનેક સ્થાનોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને તેમણે હવે વાગોર પ્રદેશમા પોતાની રાજધાની સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે પોતાના નિશ્ચયાનુસાર નેરા નામના જાટની પાસેથી પૂર્વેકત પ્રદેશ લઇ સવત ૧૫૪૫ (૪૦ સં ૧૪૮૯ ના મે માસની ૧૫ થી તારીખે) ના વૈશાખ માસમા બિકાનેર નામની નવીન રાજધાની સ્થાપિત કરી

અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે બિકાજી પોતાના કાકા કાધતની સાથે દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર નીકળ્યા હતા વીરશ્રેષ્ઠ કાધલે પોતાની વીરતા અને ચાતુર્યથી પોતાના ભત્રીજા બિકાજીને આ નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરવામા યુગ્ગજ સહાય કરી હતી બિકાજીએ મહારાનો ત્યાગ કરી ત્રીસ વર્ષપર્યંત સતત પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવામા લિપ્ત રહી અતે જ્યારે નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરીને પોતાની શાસનશક્તિ સારી રીતે દૃઢ કરી લીધી ત્યારે વીરશ્રેષ્ઠ કાધલે પોતાના તાબાના રાઠોડોને પોતાની સાથે લઇ બિકાનેરને ત્યાગ કરી ઉત્તર તરફ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે યાત્રા કરી રાઠોડવીર કાધલે

પોતાની સાહસિક સેનાની સદાયથી ક્રમશઃ સિયામ, બેનીવાસ અને સારણ નામક ત્રણ જન્ટ સાખાના માણસોને પરાસ્ત કરી પોતાની શાસનશક્તિ શીઘ્ર પ્રબળ કરી લીધી. આ કાંધકાળના વંશને આજીવપર્યંત બિકાનેરના ઉત્તર ભાગમાં વસે છે. આ લોકો કાંધકોત રોકડ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત ત્રણ જ્ઞાતાના ત્રણ દેશો જે કે બિકાનેરરાજ્યના પ્રધાન અંશસ્વરૂપ હતા; પરંતુ કાંધકોત રોકડોએ બિકાનેરના મદારાજને સંપૂર્ણરીતે પોતાના અધીશ્વર માન્યા નહિ. તેઓ માત્ર એક કુટુંબીતારકે તેમને સન્માન આપતા હતા. બ્યારે બિકાનેરરાજ્ય તરફથી તેમની પાસે ખંડણી માગવામાં આવતી; ત્યારે તેઓ પ્રત્યુત્તર આપતા કે:- “શું અમારા આદિપુરુષ કાંધવજી આ દેશપર અધિકાર ભોગવી ગયા નથી ? શું તેમણેજ બિકાજીને રાજ્યપદપર અભિષિક્ત કર્યો નહોતો ? અમારા પૂર્વજેજ બિકાને અધીશ્વર બનાવ્યા હતા, તો બિકાજીના વંશજ બિકાનેરના મદારાજને અમારી પાસેથી ખંડણી લેવાનો શું અધિકાર છે ? ”

તેજસ્વી વીર કાંધલ એક સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કર્યા પૂર્વેજ આ સંસારમાંથી આવ્યા ગયા. બ્યારે તેઓ દિસારના કિલ્લાપર અધિકાર કરવાને ગયા, ત્યારે દિલ્હીના ચવનરામદત્તા પ્રતિનિધિ-એ તેમનો વધ કર્યો. જે કાંધલ વધુ સમય ટવંત રહ્યા હોત તો તેઓ એક સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરત, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી.

મદારાજ બિકાજી નવીન રાજધાની બિકાનેરની સ્થાપના કર્યા પમાત્ જાગ્ર દિવસ મુખી રાજ્ય ભોગવી શક્યા નહિ. તેમણે ભારતવર્ષમાં એક નવીન રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી, સંવત ૧૫૫૧ માં પોતાના માયામય શરીરનો ત્યાગ કર્યો. બિકાજીએ જે પંગથના ભાડીરાજની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો, તેના ગર્ભથી જનકરણ અને ગડસી નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમાંનો જ્યેષ્ઠકુમાર પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો અને કનિષ્ઠ કુમાર ગડસીએ અડસીસર અને ગડસીસર નામનાં બે નમશે-ની સ્થાપના કરી. તેના અનેક વંશજો આજે ગડસીપોત બિકાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓ ગડસીસર અથવા શરીખેસર નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે. ઉપરોક્ત ઉભય દેશોમાંના પ્રત્યેક દેશમાં ચોવીસ ચોવીસ ગામો ^૧ છે. વિજયી બિકાજીના જ્યેષ્ઠ કુમાર જનકરણે રાજ્યપદપર અભિષિક્ત થઇ પોતાના રાજ્યની પાશ્વિમાય સીમા વધારવાને માટે એક એક કરીને ભાડીઓના અનેક દેશ જીતી લીધા. જે સમયે જનકરણ પોતાના બાહુબળથી બિકાનેરરાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરી રહ્યા હતા, તે સમયે તેમના ચાર પુત્રોમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહાજન નામનો દેશ અને ૧૪૪ ગામો લઇ સ્વતંત્ર રીતે રહેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. મદારાજએ તત્કાળ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. તેણે ઉપરોક્ત પ્રદેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ પૈતૃક સિંહાસનનો સર્વ અધિકાર પોતાના લઘુ બ્રાતા જેતસીને અર્પણ કરી દીધો. સંવત ૧૫૬૬ માં જનકરણનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે જેતસી પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. તેના બીજા બે બ્રાતાએ પણ બે સ્વતંત્ર પ્રદેશો અને બીજી ચોટી ભૂમિ લીધી. જેતસીને ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. પ્રથમ કલ્યાણમલ, બીજા શિવજી અને ત્રીજા અશ્વપાસ. જેતસિંહ (જેતસી) પણ બિકા-જીના જોવાજ તેજસ્વી હતા. તેમણે સ્વાધીન ગિરાશિયાઓના નેતા પેટ્ટી તારનોત નામના પ્રદેશના અધિનાયકને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી તે પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. પછી તેમણે તે પ્રદેશનો અધિકાર પોતાના દ્વિતીયપુત્ર શિવજીને અર્પણ કરી દીધો. બિકાજી અને કાંધકે મરુભૂમિ-ના આ ભાગમાં પ્રવેશ કર્યા પૂર્વે રોકડવીર બિકાજીએ પોતાની રોકડસેનાસહિત - આવી ત્યાં પોતાની ડાવણી નાખી હતી અને ત્યાં તેનાજ વંશજો અધિકાર ભોગવતા હતા. વીરજેષ્ઠ જેતસિંહે તે બિકાજીના વંશજોનેજ પરાસ્ત કરીને તેમની પાસેથી વાર્ષિક ખંડણી લેવા માંડી. વાર્ષિક ખંડણી સિવાય તે દેશપર પોતાના કાંધપણ અધિકાર તેમણે રાખ્યો નહિ.

સંવત ૧૬૦૩ માં જેતસિંહ પરલોકવાસી થયા, ત્યારે કલ્યાણમલ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. જે કે કલ્યાણમલના શાસનસમયમાં બિકાનેરની કાંધપણ ઉન્નતિ થઇ નહિ, તેમ કાંધ પરિવર્તન પણ થયું નહિ; પરંતુ તેમણે દાયકાબર્ષાંત નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક રાજ્ય કર્યું. તેમને

૧ આ મરુજેતના દુત્તા દેશોનાં યુદ્ધનિવૃત્ત નહુન કલ્યાણમાં આવશે નહિ; કારણ કે તે સર્વ યુદ્ધો એ-સરમાં હત્યા, માત્ર ચોદાઓનાં નામ અને સ્થાન મિલ્લ હતાં.

ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા પ્રથમ રામસિંહ, બીજા રામસિંહ અને ત્રીજા મૃદુસિંહ સવત ૧૬૩૦ માં કલ્યાણસિંહનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે રામસિંહની ઉપર ગજગજ શોભાયમાન થયું

રામસિંહના શામનસમયથી બિકાનેરના ગૌરવની વૃદ્ધિ થવા લાગી આટલા દિવસપર્યંત બિકાનેર એક અત્યંત નાનું રાજ્ય ગણાતું હતું, પરંતુ સાહસિક અને રાજનીતિયતુર વીર રામસિંહે પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવાને માટે બીજા પ્રયત્ન કરના માણ્યો આ સમયે દિલ્લીના સિદ્ધામનપર પાદશાહ અકબર વિરાજમાન હતો ભારતના અનેક રાજપૂતગણઓએ દિલ્લીશ્વરને આધીન રહી પોતાની ઉન્નતિ કરી હતી અને યવનસમ્રાટની કૃપા સપાદન કરી હતી, તેથી રામસિંહે પણ વિચાર કર્યો કે “આવા અનુકૂળ સયોગોમા કેવળ બિકાનેરગણ્યથી સતુષ્ટ રહેતું ઉચિત નથી અન્યાય દેશી રાજાઓની પેઠે કીર્તિ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ઇષ્ટ છે એક દિવસ એવો આવે સ્વ આનંદે કે જ્યારે દિલ્લીશ્વર બિકાનેરને હસ્તગત કરવાની યેષ્ઠા કરશે અને જ્યારે ભારતના રાજા મહાબળવાન રાજાઓ પણ પોતાની આધીનતાની રક્ષા કરી શક્યા નથી તો મારી તે શી ગણતરી? માટે ઉચિત તો એ છે કે પ્રથમથીજ હું યવનપાદશાહની માથે મિત્રતા કરી લઉં” રામસિંહ સિદ્ધામન પર મેરા તે સમયપર્યંત જાહેરોડા પોતાના ચિગ્રચરિત અધિગરતુ સરદારી સારીરીતે કરતા આન્યા હતા હવે દિનપ્રતિદિન જાટોની સખ્યા વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી, પરંતુ તેમનો રાજકીય અધિકાર ધીમે ધીમે ન્યૂન થતો જતો હતો પરાધીનતાની રાખનામા પરિબલ થવાથી હવે ધીમે ધીમે તેમનું બાલિકમ યુગ થતું જતું હતું તેમનું બળ નેમ નેમ ન્યૂન થતું જતું હતું, તેમ બિકાનેરરાજ્યનું જોર વૃદ્ધિગત થતું જતું હતું પરંતુ કાળની વિચિત્ર લીનાથી જાટોની સ્વતંત્રતા ધીનની લેનાર બિકાનેરના રાજાને પણ દિલ્લીશ્વરની પરતવતાની ધુસરી ધારણ કરી પડી

પિતાનું પરલોકગમન થયા પછી રામસિંહ સ્વયં તેમની લગ્ન લઈને ગગાજ ગયા રામસિંહે જોસનમીરના રાજાની એક કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો અને દિલ્લીશ્વર અકબરે પણ તેજ રાજાની એક બીજી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું આથી રામસિંહને પ્રથમથીજ અકબરની સાથે સગાઈનો સબંધ હતો તેઓ પિતાજીની લગ્ન ગગાજમા પંથરાધીને પાદશાહની રાજધાનીમા ગયા સગાઈનો સબંધ હોવાથી પાદશાહની સાથે પરિચય કરવાને તેમને ધણી અનુકૂળતા મળી અકબરના મહારાજ માનસિંહે પણ આ સમયે પાદશાહ અકબરની સલામા પરમ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું આજ માનસિંહે બિકાનેરના મહારાજ રામસિંહનો પરિચય પાદશાહની સાથે કરાવ્યો રામસિંહપર સોભાગ્યની કૃપાદિ થવાથી અમ્રાટ અકબરે પોતાના હિંદુઆપ્તજનનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કરી તેમને ચાર હજાર અશ્વારોહીઓની સેનાના અધિનાયક બનાવ્યા અને તેમને “મહારાજ” ની ઉપાધિ આપી, હિસારદેશનો શાસનભાર સમર્પણ કર્યો બિકાજ તો નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરીને સામાન્ય રાવજ બન્યા હતા, પરંતુ આ સમયે રામસિંહે “મહારાજ” ની ઉપાધિ આપી બિકાનેરનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કર્યું આ પ્રકારે પાદશાહની કૃપા થવાથી ભારતવર્ષના રાજાઓમા બિકાનેર અને બિકાનેરપતિનું નામ સુવિખ્યાત થઈ ગયું વળી પાદશાહે મારવાડકેશપર આક્રમણ કરી નાગોર જીતી લીધું અને તે રામસિંહને સમર્પણ કરી દીધું આથી રામસિંહનું સન્માન આગળે કરતા પણ વિશેષ વૃદ્ધિગત થઈ ગયું ભાગ્યવાન રામસિંહ આ પ્રકારે સમ્રાટ અકબરદ્વારા સન્માનિત થઈ તથા પ્રાંત સત્તા પ્રાપ્ત કરી પોતાના રાજ્યમા આલ્સા આવ્યા તેમને જે સન્માન મળ્યું હતું તેથી રાજસ્થાનમા તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘણીજ વધી ગઈ તેમણે બિકાનેરમા જઈ પોતાના કનિષ્ઠ ભાતારામસિંહને એક સેના આપી ભાગીઓના પ્રધાનસ્થાન લટકેરપર અધિકાર કરવાને મોકલી આપ્યો રામસિંહે રાહોડોની સેનાની સહાયથી અતિ સરલતાથી તે પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

જેહિયાજાટો પશુપાનન અને ખેતીનો ક્ષુદ્ર વ્યવસાય કરતા હતા તે છતાં પણ તેઓ ભારતની વીરજાતિઓની પેઠે સ્વતંત્રતાને ઘણીજ આલેતા હતા જે કે બિકાનેરના મહારાજાએ તેમનું સ્વાધીનતાશ્રી રતન ખુશ્બી વીધું હતું, જે કે જેહિયાઓના દેશપર રાહોડોની સત્તા વજ્રવત દંડ થઈ ગઈ હતી તે છતાં પણ તેઓ પોતાની ક્ષુદ્ર સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે હતઉઠોગ થઈને બેઠા નહોતા રામસિંહ જે સમયે યવનસમ્રાટદ્વારા મન્માનિત થઈને પોતાની રાજધાની તરફ જતા હતા તે

સમયે જોદિયાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરતા હતા. રામસિંહે આ સમાચાર સાંભળી તે વિદ્રોહીદલનું દમન કરવાને માટે રાઠોડોની સેના પુનઃ તેમની ભૂમિમાં મોકલી આપી. જોદિયા લોકો પુનઃ પોતાનું મસ્તક ઉઠાવી ન શકે તથા પુનઃ રાઠોડોની સામે થવાનું સાહસ ન કરી શકે તેટલા માટે રાઠોડોએ તેમની ભૂમિમાં જ્યાં તેમને સંપૂર્ણરીતે દબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લખંડર સમરાશિ પ્રખ્યાતિ યર્થ ઉઠ્યો. સદસાવધિ જોદિયાઓએ સ્વતંત્રતાની રક્ષાને માટે સંપ્રામભૂમિમાં પ્રાણાર્પણ કરવા લાગ્યા. અંતે રણવીર રાઠોડોએ તે દેશને સર્વથા ઉજ્જડ કરી દળને યથાર્થ મરુદેશ (મૃત મનુષ્યોની ભૂમિ) બનાવી દીધો. ત્યારથી અત્યારપર્યંત આ દેશ જનશૂન્ય અવસ્થામાં છે. જો કે આ દેશનાં અનેક નગરો અને ગ્રામોમાં જોદિયાઓનાં પુષ્કળ પ્રાચીન સ્મૃતિચિન્હો વિદ્યમાન છે; પરંતુ હાલમાં ત્યાંથી જોદિયાઓનાં નામ સુધાં પણ હુમ થઇ ગયું છે.

જોદિયાઓના અધિકારનીચેની ભૂમિના લોકો પ્રખ્યાત ભારતવિજેતા સિંહદરનું નામ આજ-પર્યંત સંભારે છે. તેનાં સ્મૃતિચિન્હો પણ આજપર્યંત ઉપલબ્ધ થાય છે. દાદસર નામના સ્થાનમાં રંગમહલ નામના એક મહાલયનું ખંડિયેર અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. એમ કહેવાય છે કે દાદસર પ્રાચીન રાજવંશની રાજધાની હતું. મહાવીર સિંહદર જે સમયે ભારતવર્ષ છત્રવાને આવ્યો હતો, તે સમયે તેણે દાદસરપર આક્રમણ કરીને ત્યાંના અધીશ્વરને પરાસ્ત કરી રાજધાનીને વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો; પરંતુ આ વાત સત્ય લાગતી નથી. કનૈલ ટાંડનું અનુમાન એવું છે કે સિંહદરના જે એક સેનાપતિ-એ સમુદ્રતટપર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, તેનાજ કાંધ વંશને અહીંના આવીને એ રાજધાનીનો નાશ કર્યો હશે.

વીરશ્રેષ્ઠ રામસિંહ પોતાના ખંધુની આત્મથી જોદિયા લોકોનું સંપૂર્ણરીતે દમન કરી, તેઓ કદિ પણ પુનઃ મસ્તક ઉઠાવી ન શકે એવી રીતે તેમને પાદાકાંત કરી, પોતાની સત્તા સંપૂર્ણરીતે સ્થાપિત કરી, પોતાની રાઠોડોસેનાને સાથે લઇ, પૂનિયાઓની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને આલ્યા. બિકાણના વંશજોએ ગોદારા અને જોદિયા લોકોનું દમન કરી પોતાની સત્તાને વિસ્તાર કરી લીધો હતો ખરા; પરંતુ તેઓ હજી પૂનિયા લોકોને છતી શક્યા નહોતા. પૂનિયાઓએ હજીસુધી સ્વાધીન હતા. મહારાજ રામસિંહે તેમનું દમન કરીને પોતાના રાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરવાને માટે પોતાના લઘુ ભાતા રામસિંહને આજ્ઞા આપી અને તે પ્રમાણે રામસિંહ તેમની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા. લખંડર યુદ્ધ થયા પછી મહા બળવાન રાઠોડોએ વિજ્ય પ્રાપ્ત કરી પૂનિયા લોકોનો દેશ હસ્તગત કરી લીધો. વિજેતા રામસિંહે તે દેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરી ત્યાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત તેઓ સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે પ્રાણોત્પત્તિ પાત્ર કરનાર પૂનિયાઓના હાથથી થોડાજ દિવસમાં માર્યા ગયા. રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી પણ રાઠોડોઓએ પોતાની સત્તા સ્થાપી રાખવામાં તુટી કરી નહિ. તે દેશનાં સર્વ પ્રધાન પ્રધાન સમૃદ્ધિશાળી નગરો રાઠોડોને તામે થઇ ગયાં. તે દેશમાં વસતા રાઠોડો રામસિંહોત કહેવાય છે. રામસિંહોતોએ બિકાનેરના અધીશ્વરની આધીનતા સ્વીકારી હતી; પરંતુ કાંધલોતોએ તેમની સંપૂર્ણ આધીનતા સ્વીકારી નહિ. વળી જે પ્રકારે કાંધલોતો બિકાનેરના મહારાજને યુદ્ધના સમયમાં સહાય આપતા નહોતા તે પ્રમાણે રામસિંહોતો પણ સહાય આપતા નહોતા. બિકાનેરના મહારાજ તેમના બળથી પોતાને કદિપણ બળવાન માનતા નહોતા. સીધમુખ અને સાંખ્ય એ રામાસહોતોની બે પ્રધાન નિવાસભૂમિ હતી.

આ પ્રકારે પૂનિયા લોકોની ભૂમિ રાઠોડોને હસ્તગત થતાંની સાથે મરુભૂમિનો જ નાટ સાખાના તાળાનો દેશ તેમના તાળામાં આવી ગયો. આ સમયે જોદા જેતી અને પશુપાલનનો વ્યવસાય કરીને કાળક્રમણ કરતા હતા, તેથી તેઓ ધણી સરળતાથી રાઠોડોને તામે થઇ ગયા.

જો કે બિકાણના વંશજ રામસિંહે રાજ્યાતુર્ય વાપરી સૌથી પહેલાં યવનસમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારી હતી; તોપણ તેઓ સાહસ, તેજસ્વિતા અને શૌર્યમાં કેાઇપણ પ્રકારે હીન નહોતા. તેમના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થતી ગઇ, તેમ તેમ તેમની સાહસિકતા અને શ્રુતા અધિકાર પ્રકાશિત થતી ગઇ અને અલ્પ સમયમાં તેમનો ગૌરવસૂર્ય સંપૂર્ણ કળાશી પ્રકાશી નીકળ્યો. રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણનાં બાહુબળને પ્રકાશ થવામાં લોકોનું યુદ્ધજ મૂળ કારણ હતું. જો રાવણ

ગીતાનું હરણ ન કરત તો તે ઉભય મૂર્ખવદી વીરોની આટલી બધી પ્રશંસા આપણા સાબરવામાં આવત નહિ આજ પ્રકારે મહારાજા રામસિંહને બ્યારે દિલ્હીશ્વરની કૃપાથી વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર હાથ લાગ્યું, ત્યારે તેમને પોતાના પૂર્વજે કરતા વિશેષ ગૌરવ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની સારી અનુગતતા મળી દિવસાનુદિવસ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર અધિનાધિક વિસ્તૃત થતું ગયું તેઓ કમશ ભાગતર્થના અનેક પ્રાંતોમાં રહોડોના બાહુબળનો પૂર્ણ પચિય કરાવવા લાગ્યા સમ્રાટ અકબરે પોતાના ચાસન-કાળમાં ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં જે જે મુદ્દો કર્યો હતા, તે સર્વ મુદ્દોમાં ગાયસિંહે જઈ પોતાના અસીમ સાહસ અને અપરિમિત બાહુબળનો પરિચય કળવ્યો હતો રામસિંહે અમદાવાદના ચાસનકર્તા મીરજી મહમદખુસેનની સામે પરમ વીરતાથી યુદ્ધ કરીને તેને પરાસ્ત કર્યો અને તે શહેર-પર અધિકાર કર્યો, તેથી પાદશાહે તેમને પાણુ માન આપ્યું હતું હવેથી પાદશાહ તેમને મદનીર ગણવા લાગ્યો અને તેમને સૌથી અધિક માન આપવા લાગ્યો સમ્રાટ અકબર પગપગાંકી હિંદુ રાજાઓની સાથે સમપણુનો સબંધ જોડી ભારતવર્ષમાં મુગલમાનચાસનને દંડ કરવાની ઉદ્દેશ્ય ધરાવતો હતો આથી તે હિંદુરાજાઓમાંથી જેમને પરમ સાહસિક અને મહાબળવાન જોતો તેમને હસ્તગત કરવાને માટે તેમના બળવિક્રમનો ઉચ્ચ પુરસ્કાર આપી તેમના હૃદયપર અધિકાર કરી શેતો હતો રામસિંહનું બળ અને પરાક્રમ જોઈને અકબર પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેણે તેમનું સન્માન વિશેષ વધાર્યું જે કે રામસિંહની સાથે તેને સાસારિક સબંધ પૂર્વથી હતો, તથાપિ તેને વિશેષ દંડ કરવાને ખાતર તેણે પોતાના પુત્ર સનીમ(જેણે પાછળથી જહાંગીર નામ ધારણ કર્યું હતું)ની સાથે રામસિંહની કન્યાનો વિવાહ કરવાની માગણી કરી મહારાજા રામસિંહ સમય પ્રમાણે વર્તનાર અને રાજનીતિ ચતુર હતા, તેથી તેમણે અન્યન્ય રાજપૂતરાજાઓને પણ મુસલમાનરાજવંશની સાથે વૈવાહિક સબંધ જોડતા જોઈને આ પ્રતાપપ્રત્યે કાંઈ પણ વાધો બીધો નહિ વિવાહ અતિ ધામધુમથી કરવામાં આવ્યો આ વિવાહના પરિણામે દત્તાગામી પર્વક્રમે જન્મ થયો આ પ્રકારે મહારાજા ગાય-સિંહે સૌથી પહેલાં બિકાનેરના નામ અને યશનો ભારતવર્ષમાં વિસ્તાર કરી પાદશાહદ્વારા સન્માનિત અર્થ સવત ૧૬૮૮ (ઇ. સ. ૧૬૭૨)માં પરલોકગમન કર્યું

મહારાજા રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેમના એકના એક પુત્ર કરણસિંહ^૧ તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા કરણસિંહ પોતાના પિતાની શ્રવિત અવસ્થામાં દિલ્હીના મઝાદના તાબામાં જે હમર અશ્વારીહીઓના સેનાપતિ બની દોનતાવાહના ચાસનકર્તા થયા હતા કરણસિંહને સુવર્ણન દારા શિકોહની સાથે ધણી સારી મૈત્રી હતી પાદશાહની પ્રીતિ દારા શિકોહપર ચાપ બેસ કરવાને માટે કરણસિંહે ધણી પ્રયાસ કર્યો હતો, તેથી દારાને પ્રતિપક્ષી મુખ્ય સેનાપતિ કે જેના પાંચનીચે કરણસિંહ હતા તેણે તેમના આણુ લેવાને માટે ગ્રામ પ્રપચ રચ્યો હતો પરંતુ બંદીના મહાબળે પ્રથમથી કરણસિંહને ચેતવી દીધા, તેથી કરણસિંહે ધણી સહેલાઈથી પોતાના શત્રુની કુબંધ કામના બચાવી દીધી કરણસિંહે અનેક વર્ષો સુધી પ્રખ્ય પ્રતાપસહિત રાજ્ય કર્યું અને ત્યારપછી તેઓ નિમ્નતિ ખિત ચાર પુત્રો છોડી મરણ પામ્યા -

૧ પદ્મસિંહ ૨ કશરીસિંહ ૩ મોહનસિંહ ૪ અનુપસિંહ

કરણસિંહના ચાર કુમારો પૈકી પ્રથમ એએ યવનસમ્રટના કાર્યમાં પોતાના શત્રુનું બલિદાન આપ્યું જે સમયે પાદશાહની સેના બીજાપુરમાં યુદ્ધમાં વિષ્ણુ હતી, તે સમયે પદ્મસિંહ અને કશરીસિંહ રહોડોની સેનાસહિત પાદશાહની તરફથી અસીમ સાહસિકતા સાથે રણભૂમિમાં લડ્યા હતા અને અતે રણમાં પડ્યા હતા કરણસિંહના તૃતીય પુત્ર મોહનસિંહના મરણને જો જોરેખ ફરિસ્તાએ દક્ષિણના ઇતિહાસમાં કર્યો છે, તે અરે આપનાનું અંગે ઉચિત ધાર્યું છે, કારણ કે એ પરથી દાનિયનગતિ

૧ કરણસિંહ તે રામસિંહના પૈત્ર હતા રામસિંહ સવત ૧૬૬૮માં મરણ પામ્યા હતા તેમને ચાર પુત્ર દત્ત પવસિંહ શરસેન કિસનસિંહ અને બપવસિંહ હતા રામસિંહની પછી દલજસિંહ સિંહાસનપર અધિકૃત થયા હતા તેઓ સવત ૧૬૭૦માં પાદશાહની સેના સામે યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા ત્યારે શરસેન રાજ થયા તેમના દેહાંત સવત ૧૬૮૮ માં થયે તેમની પછી કરણસિંહ ગાદીપર બેઠા હતા, આ રીતે ઉપરોક્ત દલજસિંહ દલજસિંહ અને શરસેન એ એ સમયેનું વર્ણન નથી

પોતાનાં પદ અને સન્માનની રક્ષાને અર્થે પ્રાણપાંજી કરવાને ફવી રીતે તથા ચાય છે, તે પ્રતીત ચાય છે.

જે સમયે પાદશાહની સેના દક્ષિણ જતી હોવાને ગ્રહ તે સમયે કર્ણસિંહના ચારે કુમારો પણ રાઠોડોની સેના લઈને તેની સાથે ગયા હતા. દક્ષિણમાં પહોંચ્યા પછી એક સમયે શાહજાદા મોઆજિમની ઊવણીમાં તેના સાળાની સાથે મોહનસિંહને એક મૃગના બચ્ચાને માટે ઝગડો થયો. કમલઃ આ ઝગડો એટલો વધી ગયો કે ઉભય કોષથી ઉન્મત બની ગયા અને કમરમાંથી તલવાર ખેંચી પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ દુઃસુદમાં મોહનસિંહ કપાઈને નીચે પડ્યા. આ સમાચાર શીઘ્ર રાઠોડોની ઊવણીમાં પદ્મસિંહની નિકટ મોકલવામાં આવ્યા. અસીમ સાહસિક પદ્મસિંહ પોતાના ભાતાના અપમાન અને મરણની ખબર સાંભળી ક્રોધિત સિંહની પેઠે કંપાવમાન બની હાથમાં નથ તલવાર લઈ કેટલાક રાઠોડોસેવકોસહિત મોઆજિમની ઊવણીમાં ગઈ પહોંચ્યા. હાં તેમણે જે દૃશ્ય જોયું તેથી તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેમના ભાતાનું શરીર ભૂમિપર પડેલું હતું, તે રક્તથી સર્વથા ખરડાઈ ગયું હતું અને તેમાંથી પ્રાણપક્ષી ઉડી ગયું હતું; તે જતાંપણ શત્રુ છાતી-પર ચઢી બેઠો હતો. આ દૃશ્ય જોઈ રાઠોડોની પદ્મસિંહની આંખોમાંથી અમિતી ચિલ્લોગારીઓ ઝરવા લાગી. પદ્મસિંહની લયકર મૂર્તિ અને ક્રોધિત મુદ્રા જોઈ હત્યા કરનાર યવનના હૃદયમાં મદા ભય ઉત્પન્ન થયો. રાઠોડોના હાથથી આપણું મૃત્યુ અવસ્ય થશે, એમ જાણી તેણે તથા તેના અતુવાધી-ઓએ જીવ લઈ કામર પુરોની પેઠે ઊવણીમાંથી નાસ્તી જવાની ચેષ્ટા કરી. શાહજાદો પણ આ સમયે ઊવણીમાં હતો; પરંતુ તેથી કિંમિત્ પણ ભય નહિ પામતાં પદ્મસિંહ મહાક્રોધિત બની સિંહની પેઠે ગર્જના કરી પોતાના ભાતાની હત્યા કરનારનો વધ કરવાને માટે તેની પૃષ્ઠ દોડાયા.

પદ્મસિંહે ક્રોધોન્મત બની પોતાના શત્રુપર તલવારનો એવો સખ્ત પ્રહાર કર્યો કે તેથી વચ્ચે આવેલા એક સ્તંભના પથ્થર બે ટુકડા થઈ ગયા અને ઉક્ત હત્યાકારીના પથ્થર બે ખંડ થઈ ગયા. પોતાના શત્રુને ઉચિત દંડ કરી પદ્મસિંહ પોતાના ભાતાનું શબ લઈ પાદશાહની ઊવણીને ત્યાં કરી પોતાના રથાનપર માથા આવ્યા. જયપુર, જોધપુર, હાડોતી વગેરે જે જે દેશના રાજાઓ આ સમયે ત્યાં હતા તે સર્વને બોલાવી પદ્મસિંહે હૃદયબેદક લાપણહાર તેમને જણાવ્યું કે:-“ પાપાત્મા યવનોએ મોહનસિંહના પ્રાણનો નાશ કરી સમસ્ત રાજપૂતજાતિનું અપમાન કર્યું છે; માટે હવે પાદશાહને આધીન રહી તેને ક્રોધપણ પ્રકારે સહાય કરવી એ રાજપૂતજાતિને ઉચિત નથી. ” તેમનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ રાજપૂતોએ કહ્યું: “ શીઘ્ર આ ઊવણી છોડી સર્વ જણે પોતપોતાના રાજ્યમાં માથા જવું ઉચિત છે. ” અને તેઓ સર્વ પોતપોતાની સેના સંજ્ઞા કરી પાદશાહની ઊવણી છોડી પોતપોતાના રાજ્યમાં જવાને તૈયાર પણ થયા. શાહજાદા મોઆજિમે તેમને સમજાવવાને માટે, એક છુદ્દિમાન મુસલમાન અમીરને મોકલ્યો. તેણે આવી રાજપૂતરાજાઓને અનેક પ્રકારે સમજાવું પરંતુ તેમણે તેની વાતપર કિંમિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તે અમીરે કહ્યું: “ વીરક્રોધ પદ્મસિંહે મોહનસિંહની હત્યા કરનારનો વધ કરીને ઉચિત વૈર લીધું છે; તેથી શાહજાદા તેમનાપર કિંમિત્ પણ ક્રોધિત થયા નથી; -ઉલટું તેથી તેઓ પ્રસન્ન થયા છે. ” પરંતુ ક્રોધિત થયેલા રાજપૂતો-એ તેની ક્રોધપણ વાત સાંભળી નહિ. સર્વ રાજપૂતરાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ પાદશાહની ઊવણી છોડી દશકોશના અંતરપર આવ્યા ગયા. અતે મહાદિપતિ આવી પડેલી જોઈ શાહજાદો પોતે તેમને સમજાવવાને ગયો. તેણે તેમને આશ્વાસન આપી હાનિ પહોંચ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, સારે રાજપૂતો પુનઃ તેની ઊવણીમાં આવ્યા. આ ઘટના બંન્ધા પછી મહારાજ પદ્મસિંહ તથા કેશરીસિંહ બીજાપુરના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. ફરિસ્તાના ઇતિહાસમાં કેશરીસિંહની વીરતાનું એક વિશેષ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. એક સમયે કેશરીસિંહે પાદશાહની સન્મુખ તેની આજ્ઞાથી એક મહાબળવાન

યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેનો વધ કરી તેમણે કેશરી નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ પૂર્વે તેમનું નામ શું હતું તે તેઓ જાણતા નથી. કેશરીસિંહે ઉક્ત સિંહને મારી પાદશાહને સંતુષ્ટ કર્યો, તેથી પાદશાહે તેમને પુરસ્કારમાં પચ્ચીસ ગામ આપ્યાં. વળી કેશરીસિંહે દક્ષિણના એક રાજાના હબ્બરી નતિના મહાબળવાન સેનાપતિને તલવારથી મારી નાખી વિરોધ થય તથા ગૌરવની પ્રાપ્તિ કરી હતી.

રાજ દરણીસિંહને સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના સૌથી નાના પુત્ર અનુપસિંહ સંવત ૧૭૩૦ (ઇ. સ. ૧૬૭૪) માં તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. મહારાજ રાયસિંહના સમયથી પાદશાહના દરબારમાં બિકાનેરના રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી હતી. બિકાનેરના રાજવંશ તરફથી પાદશાહને અનેકવાર સદાય મળ્યા હતા અને તેણે પણ તેમને ઉચિત પુરસ્કાર આપ્યો હતો. મહારાજ અનુપસિંહ એક મહા વીર અને અસીમ સાહસિક પુરુષ હતા. પાદશાહે તેમને પાંચ હજાર અશ્વારાહીના મનસખદાર બનાવ્યા હતા અને તેમને પોતાના દેશનો અધિકાર આપ્યા ઉપરાંત બીજાનું તથા ઐરગાખાદના શાસનનો ભાર પણ અર્પણ કર્યો હતો. અનુપસિંહે પ્રબળ પ્રતાપસહિત રાજશાસન ચલાવી અનેકવાર પોતાની વીરતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો અને પોતાના વંશનું ગૌરવ બમણું વધારી દીધું હતું. જે સમયે કાબૂલનો અફઘાન શાસનકર્તા દિલ્લીના પાદશાહપ્રત્યે વિદ્રોહી બન્યો તે સમયે પાદશાહે મારવાડપતિને તેનું દમન કરવાને ગોકલ્યા હતા. તેમની સાથે બિકાનેરના મહારાજ અનુપસિંહ પણ પાદશાહની આજ્ઞાથી પોતાની સેનાસહિત કાબૂલમાં ગયા હતા અને તેમણે વિદ્રોહનું દમન કરવામાં ઘણી સદાય કરી હતી. વિદ્રોહ ગાત થઈ ગયા પછી તેઓ પોતાના રાજ્યમાં પાછા આવ્યા. ત્યારપછી તેમણે પાદશાહને આધીન રહી અનેક યુદ્ધોમાં યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેમના મૃત્યુ-સંબંધે ફરિસ્તા અને રાજપૂતઇતિહાસકારોની વચ્ચે મતભેદ છે. ફરિસ્તા જણાવે છે કે રાજ અનુપસિંહ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યા હતા; પરંતુ રાઠોડોના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાજ અનુપસિંહ પોતાની સેનાસહિત દક્ષિણમાં ગયા તે સમયે તેમને પાદશાહના પ્રધાન સેનાપતિની સાથે છાવણીમાં કાંઈક ઝગડો થયો, તેથી તેઓ અત્યંત સંતપ્ત થઈ દક્ષિણ છોડી પોતાના રાજ્યમાં આવ્યા આવ્યા અને ત્યારપછી તરત તેમનું અવસાન થયું. આ અંતિમ વૃત્તાંત અમે સત્ય માનીએ છીએ. મહારાજ અનુપસિંહ સ્વર્ણસિંહ અને સુભનસિંહ નામના બે કુમારો છોડી પરચેકવાસી થયા હતા.

સંવત ૧૭૬૫ ૨ (ઇ. સ. ૧૭૦૯) માં સ્વર્ણસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા; પરંતુ તેઓ ઝાઝા દિવસસુધી રાજ્યશાસન ચલાવી શક્યા નહિ. મહારાજ અનુપસિંહ પાદશાહની સેવા કરતા હતા, તેથી તેમને તેની તરફથી ઓડની દેશ મળ્યો હતો; પરંતુ પોતાના જીવનના અંતિમ ભાગમાં તેમણે પાદશાહની સાથેનો સર્વ સંબંધ ત્યાગ કર્યો તેથી તે દેશ તેમની પાસેથી પુનઃ લઇ લેવામાં આવ્યો. સ્વર્ણસિંહે પોતાની સેના પોતાની સાથે લઈ ઓડની દેશપર આક્રમણ કર્યું. આજ યુદ્ધમાં તેઓ માર્યા ગયા. તેમની પછી તેમના લઘુભ્રાતા સુભનસિંહ રાજસિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા; પરંતુ તેમના રાજત્વકાળમાં કોઈ રમરણીય ઘટના બની નહોતી સંવત ૧૭૬૩ ૪ (ઇ. સ. ૧૭૦૭) માં જોરાવરસિંહ બિકાનેરના સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા; પરંતુ તેમના શાસનકાળમાં પણ કોઈ રમરણીય ઘટના બની નહિ.

દશ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી જોરાવરસિંહ આ અસાર સંસારને છોડીને આત્મા ગયા. હવે વીરબ્રેષ્ઠ ગજસિંહ બિકાનેરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા સુભનસિંહ અને જોરાવરસિંહના શાસનસમયમાં કોઈપણ પ્રકારની રમરણીય ઘટના બની નહોતી, પરંતુ મહારાજ ગજસિંહની રાજત્વકાળ અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ હતો. મહારાજ ગજસિંહ વાસ્તવમાં એક યથાર્થ રાઠોડવીર હતા. તેમણે ૪૧ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરીને પોતાના રાજ્યની સીમા અને પોતાના ગૌરવની અત્યંત વૃદ્ધિ કરી. બિકાનેરની મરહદપર વસતા ભાડીઓ તથા ભાવલપુરના નવાબની સાથે કેટલાક વર્ષોસુધી સતત યુદ્ધ કરી તેમણે પોતાના બાહુબળનો ઉત્તમ પરિચય કરાવ્યો. મહારાજ ગજસિંહ ભાડીઓની પાસેથી રાજનસર, કાલયા, રાનિયાર, સત્યસર, બીનપુરા, મુતાલાઈ વગેરે અનેક પ્રદેશો જીતી લીધા. તદુપરાંત તેમણે અન્ય યત્નથીને જીતીને તેમના અનેક પ્રદેશો લીધા અને ભાવલપુરના નવાબની સાથે

૧ બિકાનેરના એક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજ અનુપસિંહ સંવત ૧૭૫૫ માં ઓડની (દક્ષિણમાં) સ્વર્ગવાસી થયા હતા અને તેમની સાથે ૧૮ સશસ્ત્રીઓ સતી થઈ હતી

૨ બિકાનેરના એક ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં સંવત ૧૭૫૫ આપ્યો છે

૩ સુભનસિંહ સ. ૧૭૫૭માં સિંહાસનપર બેઠા હતા

૪ બિકાનેરના ઇતિહાસમાં સંવત ૧૭૬૨ના માધ વતી ૫ લખી છે.

મુદ્દ કરીને તેની પાસેથી અનુપમદ નામનો કિલ્લો હસ્તગત કરી લીધો. આ કિલ્લો તેમના રાજ્યની સી-
મામાં આવેલો હોવાથી તે તેમને અત્યંત ઉપયોગી હતો. 'દાહદના પુત્રો' ૧ પોતાના રાજ્યની
સીમામાં કાંઈપણ પ્રકારનો ઉપદવ કરી ન શકે તથા અનુપમદપર પુનઃ અધિકાર સ્થાપિત કરી ન
શકે તેટલા માટે તેમણે અનુપમદની પશ્ચિમ તરફની ભૂમિ સર્વથા વિધ્વસ્ત કરી નાખી અને
તેમાંના સર્વ કૃષા માટી નખાવીને પૂરાવી દીધા.

મહારાજ ગજસિંહને ૬૧ પુત્રો થયા હતા; પરંતુ તેમાંના કેવળ ૭ પુત્રો વિવાહિતા ઓના
ઉદરથી થયા હતા. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) ઇત્તસિંહ	(૪) અજિતસિંહ
(૨) રાજસિંહ	(૫) સુરતસિંહ
(૩) સુરતાનસિંહ	(૬) સ્યામસિંહ

ઉપરોક્ત ૭ પુત્રોમાંથી ઇત્તસિંહનું મૃત્યુ બાલ્યાવસ્થામાં જ થયું હતું અને રાજસિંહને
નાશ સુરતસિંહની માતાએ વિધવપ્રયોગથી કર્યો હતો. આથી સુરતાનસિંહ અને અજિતસિંહને ભય
પેદા થયો કે અને પછુ બંધુ રાજસિંહની જેઠે માયા જઈશું. તેઓ અત્યંત ભયભીત થઈ પિતાનું
નગર છોડી જયપુરમાં આવ્યા ગયા. આ પ્રકારે સુરતસિંહને અત્યંત સરવતાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ.
સ્યામસિંહ ખિકાનેરની અંતર્ગત એક નાના ક્ષેત્રનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી ત્યાં જ નિવાસ કરવા લાગ્યા.
મહારાજ ગજસિંહ પરમ તેજસ્વિતાપૂર્વક ૪૧ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયા હતા.
તેમની પછી સંવત ૧૮૪૩ (૪૦ સં ૧૮૮૭) માં રાજપૂતોની રીતે અનુસાર સિંહાસન તો
રાજસિંહને પ્રાપ્ત થયું હતું; પરંતુ તેમની સાક્ષાત્ પિશાચિની સ્વરૂપ સાવધી માતાના હૃદયમાં અત્યંત
વિદ્વેષાગ્નિ પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો, તેથી તેઓ પુરા પંદર દિવસ પછુ રાજસિંહાસન ભોગવી શક્યા નહિ.
ગજસિંહના પાંચમા પુત્ર સુરતસિંહની માતાએ પોતાના હાથથી વિધ આપીને રાજસિંહના ઇવનને
સમાપ્ત કરી નાખ્યું. તેઓ માત્ર તેર દિવસસુધા ખિકાનેરના સિંહાસનપર વિરાજમાન રહ્યા હતા.
માતા જેવી પિશાચીનુદિની હતી તેવાજ ક્રોધે હૃદયનો પુત્ર પણ હતો. રાજસિંહના મૃત્યુ પછી સુર-
તસિંહ પિશાચ મૂર્તિ ધારણ કરી ખિકાનેરના રાજવંશને ઘેર કલંક આરોપિત કરવાને પ્રવૃત્ત થયો.

મહારાજ રાજસિંહને પ્રતાપસિંહ અને જયસિંહ નામના બે પુત્રો હતા. સુરતસિંહની પિશાચિની
માતાની એવી ઇચ્છા હતી કે રાજસિંહને મારીને શીઘ્ર હું મારા પુત્રને સિંહાસનપર અભિષિક્ત
કરીશ; પરંતુ ચતુર સુરતસિંહને મારીરીતે વિહિત હતું કે ખિકાનેરના લીરસામંતો અને મંત્રીગણોની
સમક્ષ આ ભયંકર હત્યાકાંડ કર્યો પછી સિંહાસનપર આરૂઢ થયું અતિ કઠિન અને વિપત્તિથી ભરેલું
છે; તેથી તેણે પોતાની પાપમય અભિલાષા પોતાના મનમાં જ રાખી અને તે બહારથી બંધુના મરણ
માટે શોક પ્રદર્શિત કરી ભવિષ્યમાં ભયંકર કાર્ય કરવાની પોતાના મનમાં યોજના ધડવા લાગ્યો.
પિશાચીનુદિવાળો સુરતસિંહ પ્રથમ અમાત્યગણ, સામંતો અને પ્રજાનાં હૃદય આકર્ષવાને માટે રાજસિંહના
બાલપુત્રને સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરી પોતે રાજપ્રતિનિધિસ્વરૂપે રાજ્યાસન કરવા લાગ્યો. તેણે
ક્રમશઃ અદાર માસપર્યંત પરમ આતુર્ય અને સાવધાનીથી રાજ્ય કર્યું; તથા પ્રધાન સામંતો અને અમા-
ત્યોને હસ્તગત કરવાને માટે તેમને અતિ મૂલ્યવાન ઉપદ્રવો આપ્યા. સામંતો હસ્તગત થતાંની સાથે
'આપણી અભિલાષા સરવતાથી પૂર્ણ થશે' એમ ધારી તે આતુર્યભળના વિસ્તાર કરવા લાગ્યો. તેણે
અદાર માસપર્યંત પોતાનો ક્રુર ઉદ્દેશ કેમની પણ આગળ પ્રદર્શિત કર્યો નહિ. અદાર માસ
બીતીત થઈ ગયા પછી જ્યારે તેને જણાયું કે તેના આજ્ઞકૃષા અને નમ્રતાભરેલા બંધુહારથી સામંતો
તેનાપર પ્રસન્ન થઈ ગયા છે, ત્યારે તેણે સૌથી પ્રથમ પોતાના હૃદયનો પાપી ઉદ્દેશ પોતાના વિશેષ
અનુગત મહાજન અને ભાદરાંના સામંતોને કહી સંભળાવ્યો. જો કે ઉક્ત ઉભય સામંતો તેના
અનુગામી હતા, તથાપિ તેઓ તેના હૃદયનો આ ઉદ્દેશ જાણી અત્યંત દુઃખી અને ભયભીત થયા;
પરંતુ ચતુર સુરતસિંહે તેમને અધિક ભૂમિ આપી સરજતાથી પોતાને વશ કરી લીધા, તો પછુ
તે ઉભય સ્વાર્થપટ અને રાજદ્રોહી સામંતોની પિશાચીનુદિ સુરતસિંહને તેનું પાપી કાર્ય પૂર્ણ

૧ બાલપુત્રના અર્થે જાણીશરૂ નામ દાહદનાં હતું. તેમ જયજીને સહોડા 'દાહદ પોતાશ' કહેવા હતા.

કરવાને સહાય આપવાની તૈયારીની-વાત શીઘ્ર પ્રકાશમાં આવી. બિકાનેરના દિવાન બખ્તવારસિંહ સરતસિંહના આ પૈથશ્રેયિક ઉદ્દેશથી ગાત યથા ગોતાના સુકુમાર સ્વામીની રક્ષા કરવાને તત્પર થયા. તેમના કુલમાં ચાર પેઢી થયાં બિકાનેરની દિવાનગીરી આવી આવતી હતી, તેથી તેઓ રાજાનું ખા-ધેલું નિમકહલાલ કરવાને તત્પર થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ તેમણે સુરતસિંહની આ પ્રપંચબળના સમાચાર એટલા મોડા બળ્યા હતા કે તેઓ કોઈપણ પ્રકારે તે બળને ઇન્નલિન્ન કરી શક્યા નહિ. તેમનાપર મહાવિપત્તિ આવી પડી. સુરતસિંહે બખ્તવારસિંહને પોતાના મહાશત્રુ ગણી તત્કાળ તેમને પકડીને બંદીવાન બનાવી દીધા. સુરતસિંહ સારીપેટે બળ્યોતો હતો કે બખ્તવારસિંહ મારા રાજ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં કંટકસ્વરૂપ છે, તેથી તેણે પ્રથમ તેમને કારાગૃહમાં નાખ્યા અને પછી સમસ્ત બાધાઓ દૂર કરવાને માટે ભાટિંગ વગેરે પ્રદેશમાં સેના સંપ્રદિત કરવા માંડી. તે સારીપેટે બળ્યોતો હતો કે હું પાશવબળની સહાયવિના સરળતાથી મારા મરતકપર રાજ્યસુકુટ ધારણ કરી શકીશ નહિ; તેથી તે શીઘ્ર અતિ સાવધાનીથી સેના લઈને રણભૂમિમાં ઉપરિચિત થયો. સુરતસિંહની પાપી કામના પ્રકટ થયા પૂર્વેથીજ બાળરાજની અલંકૃત યુદ્ધરતે રક્ષા થતી હતી, સુરતસિંહે પ્રયત્ન સેના એકત્રિત કરી બિકાનેરના સર્વ સામંતોપર આત્મપત્ર મોકલ્યો તેમને રાજધાનીમાં આવવાને આજ્ઞા કરી; પરંતુ બે સિવાયના સમસ્ત સામંતોએ તેની આજ્ઞાને અનાદર કરી ત્યાં જવાની ના પાડી. માત્ર મહાજન અને બાદશાહના સામંતોએ રાજભક્તિના મસ્તકપર પદાધાત કરી સુરતસિંહની આધીનતા સ્વીકારી. ઇતર સામંતોએ સુરતસિંહની પાપી અભિલાષા બળ્યા છતાં પણ પોતપોતાની સેના લઈ રાજધાનીમાં આવી તેનું બળ ઇન્નલિન્ન કરી નાખ્યું નહિ. તેઓ પ્રમાદો બની પોતપોતાના કિલામાં ભરાઈ રહ્યા.

બધારે સુરતસિંહે સામંતોને પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા જોયા ત્યારે તેણે પોતાની સેના લઈ તેમનું દમન કરવાને માટે કૂચ કરી. તેણે સૌથી પ્રથમ ગૌહર નામક રથાનમાં જઈ બૂકરકાના સામંતને મોકી વચનથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને ગૌહરના કિલામાં બંદીવાન બનાવી પૂરી દીધા. ત્યારપછી તેણે અબ્જિતપુરા નામનું સ્થાન લૂંટી સાંપૂર્ણ આક્રમણ કર્યું. સામૂના સામંત દુર્ગન-સિંહે અશીમ સાહસ અને વીરતાપૂર્વક પોતાની રક્ષા કરી અને અતિ બધારે તેણે પોતાનું બળ અત્યંત ન્યૂન થઈ ગયેલું જોઈ ત્યારે તેણે યજુને તાબે ન થતાં અત્યંત શોકક્રુલ થઈ આત્મમાત કયો. સુરતસિંહે વિજય પ્રાપ્ત કરી દુર્ગનસિંહના પુત્રના હાથપગ બંધાવી દીધા અને સામૂ પ્રદેશના પ્રધાન સર-દારિની પાસેથી કંટકસ્વરૂપે બાર હજાર રૂપિયા લીધા. રાજસિંહાસનના લોખી સુરતસિંહે આ પ્રકારે પ્રથમ પ્રપાસમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી બિકાનેરના પ્રધાન વાણિજ્યસ્થાન ચૂરને ઘેરી લીધું. તે જ માસપર્યંત તેને ઘેરી રહ્યા, પરંતુ તે હસ્તગત થયું નહિ; પણ ત્યારપછી ખીળ એક ઉપાયથી તેના સૌભાગ્યનું દાર પુરી ગયું. બૂકરકાના જે સામંતને તેણે ગૌહરના કિલામાં કેદ કર્યો હતો, તે બિકાનેરના રાજ્યમાં એક મહા સામંત-વાન સામંત ગણાતો હતો. તેણે બંદી અવસ્થામાં વિચાર કર્યો કે: “અવશ્ય સુરતસિંહની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ જશે; કારણ કે સર્વ સામંતો એકમત નથી. પ્રત્યેક બળ્ય પોતપોતાના કિલાની રક્ષા કરવામાં નિયુક્ત છે, તો સુરતસિંહને એક પછી એક સર્વ સામંતોને પરાસ્ત કરતાં થી વાર લાગવાની હતી? આ રીતે અતે તેનો વિજયજય થશે અને આપણે તેના કોપાગ્રિમાં બળાને ભસ્મીભૂત થઈ જઈશું.” માત્ર તેણેજ આવી વિચાર કર્યો નહોતો, પરંતુ કારાગૃહમાં પડેલા સર્વ સામંતોની આ-વીજ ધારણા હતી, તેથી સર્વ બંદીવાન સામંતો પોતાનાં જીવન અને જગીરની રક્ષા કરવાને માટે સુરતસિંહને સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને સંમત થયા. સુરતસિંહે બંદીતાન સામંતોના વચનપર વિશ્વાસ રાખી તેમને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યો અને ચૂરના નાગરિકોની પામેથી બે લાખ રૂપિયા લઈ તે પરથી ઘેરા લદાવી લીધા.

આ પ્રકારે સુરતસિંહ પોતાના પાશવિક બળની સહાયથી બિકાનેરના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પોતાના કંઠેર ગાસનને વિસ્તાર કરી સામંતોને હસ્તગત કરી રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો; ત્યારપછી તે બિકાનેરના બાળમહારાજને આ સંસારમાંથી વિદાય કરવાના ઉપાય સોધવા લાગ્યો; પરંતુ તેની તે મુણિન આજ્ઞા સફળ થવાના માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો ઉપરિચિત થવા લાગ્યાં. એ કે તે અને તેની માતા વિશાલચુદિવાળાં હતાં, તેપણુ તેની બનીતી કામળ હૃદય ધ્યાના લગ્નરૂપ હતું. તે સારીરીતે બળ્યું

ગઈ હતી કે મારો ભાઈ સુરતસિંહ કોઈ ને કોઈ દિવસ અવસ્ય આ સુકુમાર બાળકનો વધ કરાવશે. આથી તે નિત્ય તે બાલબૂપાલને પોતાની નિકટ રાખતી હતી અને કદિ પણ તેને પોતાની દષ્ટિ બહાર જવા દેતી નહોતી. સુરતસિંહે પોતાની ભગિનીને હસ્તગત કરવાને માટે તેને અનેક પ્રયોજનો બતાવ્યાં, પરંતુ તે તેની ઇચ્છાને તાથે ચર્ષ નહિ. અંતે તેણે એક બીજો ઉપાય યોજી કાઢ્યો. તેની તે દયામયી ભગિની કે જે રાજસિંહના સુકુમાર બાળકને સદા પોતાની ગોદમાં રાખતી હતી તે દહી અવિવાહિતા હતી. આથી તેણે તેનું લગ્ન કરીને તેને પોતાના મહાલયમાંથી દૂર કરવાની યેચવી કરવા માંડી. તેણે નરવરના દ્રવ્યહીન રાજપર કહેવરાવી મોકલ્યું કે તમે મારી ભગિનીના દાયની માગણી કરો.

ભારતવર્ષના સુપ્રસિદ્ધ રાજા નળદારા નરવરના રાજાની ઉત્પત્તિ ચર્ષ હતી; પરંતુ હુદ સિંધિ-આએ તેની અત્યંત દુર્ગતિ કરી નાખી હતી. તે આ સમયે અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડ્યો હતો. સિંધિઆએ નરવરના અબેઘ કિલ્લાપર અધિકાર કરી તેની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લીધી હતી, તેથી રાજા નળના વંશજ ધનના અભાવથી ભયંકર કષ્ટ પામી રહ્યા હતા. આથી તેમણે પહેરામણીમાં દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી તત્કાળ સુરતસિંહની ભગિનીના દાયની માગણી કરી. રાજાભગિની આ સમાચાર સાંભળી અત્યંત દુઃખિત થઈ, નેત્રોમાં જ્યુ લાવી, સુરતસિંહના ચરણમાં પડીને બોલીઃ— “બધુ! મારી વય કાલમાં અધિક થઈ ગઈ છે અને હું સર્વદા કુંવારીજ રહેવા ઇચ્છું છું; માટે આપ મારો વિવાહ કરશો નહિ.” વળી તે શુદ્ધિચાળી રાજકુમારીએ નરવરના રાજપર કહેવરાવી મો-કલ્યું કેઃ— “અગાઉ મેવાડના મહારાજાની સાથે મારો વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો, માટે આપ મારું પાણિમહલ કરવાનો ત્રુયા ઉઘોગ કરશો નહિ. વાઝાન કરેલી કન્યાની સાથે લગ્ન કરીને આપ હિંદુધર્મનું અપમાન કરશો નહિ.” પરંતુ તેના એક પણ પ્રયત્ન કળ્યાત થયો નહિ. તેના કરણુ-સ્પદ રાદનથી સુરતસિંહનું પાપાણુમય હૃદય દ્રવીભૂત થયું નહિ. તેણે તે અબજાનાં વચનોપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. એમ તે પ્રકારે પોતાની ભગિનીને ધરખંદાર કાઢવી એજ તેના પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો; કારણ કે તે બહાર ગયા વિના તે તેના ભત્રીજાનો વધ કરીને નિષ્કંટક રાજ્ય કરી શકે એવો સંભવ નહોતો, તો પછી તે તેની ભગિનીની પ્રાર્થના સામાટે સાંભળે? તે દયાવતી રાજકુમારીના સર્વ પ્રયત્નો, સર્વ બાધાઓ અને સર્વ વાંધાઓ નિષ્ફળ થયા. સુરતસિંહે નરવરના રાજાને પહેરામ-ણીમાં ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો, એટલે તેઓ પરમ આનંદિત થઈ વિવાહ કરવાને આવ્યા. તે રાજકુમારી પુનઃ પોતાના ભ્રાતાની પાસે ગઈ અને તેને અત્યંત કરુણાજનક સ્વરથી રૂદન કરીને પુષ્કળ સમજાવ્યો; પરંતુ તે એકના બે થયો નહિ. અંતે હૃદયપ્રતિષ્ઠિ પિશાચસુદ્ધિ સુરત-સિંહે બળાતકરે પોતાની ભગિનીનો વિવાહ નરવરના રાજાની સાથે કરી દીધો. આટલા દિવસપર્યંત તે રાજકુમારીએ પોતાના ભ્રાતા સુરતસિંહનો પાપી ચત્રોભાવ પોતાના મનમાં સ્થિત રાખ્યો હતો, કોઈ-પણ દિવસ સાહસ કરીને તેની સમક્ષ તે વિષે તેણે જરાપણ ચર્ચો કરી નહોતી; પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે હવે કોઈપણ પ્રકારે બાળમહારાજના જીવનની રક્ષા થઈ શકે એમ નથી, ત્યારે તેણે કોઈ અને દુઃખને વશ થઈ સુરતસિંહના સુખપર કહ્યું કેઃ “ભાઈ! હું આપનો સ્થિતિચાર સારીરીતે જાણું છું. આપ બાળરાજાના પ્રાણનો નાશ કરવાને માટે અને ધરમાંથી બહાર કાઢવાને તૈયાર થયા છો.” પાપાણુહૃદય સુરતસિંહ પોતાની ભગિનીના આ વચનો સાંભળી કિંચિત્પણ ક્ષોભ પામ્યા વિના દહતાપૂર્વક બોલ્યોઃ “ના, મારા મનમાં કદિપણ એ અભિવાધનો ઉદય થયો નથી.” રાજકુમારી બોલીઃ “જે આપના હૃદયમાં ખરેખર આ ધૂલિત અને પાપી આશાને સ્થાન ન મળ્યું હોય તો આપ સર્વની સમક્ષ પરમેશ્વરનું નામ લખને પ્રતિજ્ઞા કરો કે હું મારા સુકુમાર ભત્રીજાનો વધ કરી-શ નહિ.” પરંતુ અકસોસ! તે બિચારી કન્યાની વાત કેણુ સાંભળે? દયાવતી રાજકુમારી પોતાને સાસરે ગઈ ત્યાર પછી થોડાજ દિવસમાં કપડી સુરતસિંહે મહાજનના સામનને પોતાની નિકટ બોલા-વીને તેને આજ્ઞા કરી કેઃ— “તમે તમારા હાથથી ચિત્તદુષ્ટપતિનો નાશ કરીને મારા અભિષેકનો માગણી કરી લો.” જે કે મહાજનનો સામન રાજદ્રોહી હતો, પરંતુ તે આ ભયંકર કાર્ય કરવાને કોઈપણ પ્રકારે તૈયાર થયો નહિ. અંતે હુદ સુરતસિંહે જાતે પોતાના હાથથી પોતાના ભત્રીજાના ગળામાં તલવાર મારીને તેનું જીવન નષ્ટ કરી દીધું! !

રાજદંતા સુરતસિંહે આ પ્રકારે પોતાના સાભાગ્યના માર્ગમાંના પ્રધાન કંટકને દૂર કરીને બિઠાણના પવિત્ર સિંહાસનપર અભિષેકિત થઇને તેને ક્ષત્રિય કર્યું. જો કે દૂર સુરતસિંહે કરેલી ભયંકર હત્યાથી સમસ્ત રાજાસભ્યોએ અગાધ શોકસમુદમાં ડૂબી ગઈ, પરંતુ સમસ્ત સામંતોમાંથી કોઈ પણ સાદસ કરીને તેની સામે થઈ શક્યો નહિ. જે સુરતાનસિંહ અને અજબસિંહ પ્રાણ જવાના ભયથી પ્રથમથીજ જ્યપુરમાં જતા રહ્યા હતા, તેઓ સુરતસિંહના આ પૈશાચિક કૃત્યના સમાચાર સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને સુરતસિંહને તેનું ઉચિત ફળ આપવાને માટે ભટકેર નામના સ્થાનમાં આવી ઉપસ્થિત થયા. તેમણે બિઠાણના સમસ્ત અસંતુષ્ટ સામંતોને પોતાની પાસે બોલાવી પિશાચ-શુદ્ધિવાળા સુરતસિંહને ખદમ્યુત કરવાને માટે યુદ્ધની તૈયારી કરી. સમસ્ત ભાટીગણો હિલ્લ રાજકુમારોની પતાકાનીચે એકત્રિત થયા, પરંતુ વધુ રાજાસામંતો સુરતસિંહના ભયંકર અત્યાચારોનું સ્મરણ કરી તેની સામે મસ્તક ઉઠાવવાનું સાદસ કરી શક્યા નહિ. આ તરફ ચતુર સુરતસિંહે અનેક સામંતોને લાંચ આપી પોતાને આધીન કરી લીધા, તેથી ઉકત રાજકુમારોના માર્ગમાં પ્રથમ વિઘ્ને ઉપસ્થિત થવા લાગ્યાં. સુરતસિંહના ભયથી અનેક રાજાસામંતો પાછા ફરી ગયા, તોપણ તેમણે કેવળ ભાટીઓની સેનાસહિત તેની સામે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચતુર સુરતસિંહે વિચાર કર્યો કે યજુ-પક્ષનું બળ વૃદ્ધિગત થવા હેતુ ઉચિત નથી. આગે વિચાર કરીને તેણે શીઘ્ર પોતાની સેનાસહિત પોતાના ભાતાઓપર આક્રમણ કર્યું. વાગેર નામના સ્થાનમાં ભયંકર યુદ્ધ થવા માંડ્યું. હિલ્લપક્ષના સૈનિકોએ અપૂર્વ પરાક્રમ સાથે યુદ્ધ કરી રણભૂમિમાં રુધિરની નદી વહેવરાવી, તથા હજાર ભાટીઓની સેનાનો નાશ કરી સુરતસિંહે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. કાળચક્રની ગતિથી અધમ્નતા જ્ય થયો ! સુરતસિંહ આ પ્રકારે પોતાના યજુઓનો નાશ કરી નિષ્કંટક રાજસિંહાસનપર આરૂઢ થયો. તેના સર્વ વિઘ્નો નિવૃત્ત થઈ ગયાં. આ ભયંકર યુદ્ધના સ્મૃતિચિહ્નરૂપે સુરતસિંહે તે રણભૂમિમાં 'કેતેહગઢ' નામનો એક કિલ્લો બંધાવ્યો.

વિજયી સુરતસિંહ સ્વદેશ અને વિદેશમાં પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરવાની ઇચ્છાથી એક પ્રબળ દલસહિત બહાર નીકળ્યો. સર્વથી પહેલાં તેણે ઉદ્ધત સ્વભાવના બિઠાવતોના તાબાના દેશપર આક્રમણ કર્યું અને તેમને પરાસ્ત કરીને તેમની પાસેથી દંડસ્વરૂપે પચાસહજાર રૂપિયા લીધા. ચૂરનો સામંત સુરતાનસિંહ અને અજબસિંહને સહાય કરવાનો છે એવી વાત પૂર્વે સાંભળવામાં આવેલી હોવાથી સુરતસિંહે પુનઃ તે નગરપર આક્રમણ કર્યું અને તેને લૂંટી લીધું. વિજયી સુરતસિંહે આ પ્રકારે ક્રમશઃ અનેક દેશોપર આક્રમણ કરી તેમને લૂંટી લઈ અંતે ભાદરાંની નિકટના છાનીના કિલ્લાને ઘેરી લીધો; પરંતુ ત્યાંના મહાબળવાન સામંતોએ પરમ પરાક્રમ દર્શાવી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. સુરતસિંહ છ માસપર્યંત તે કિલ્લાને ઘેરી રહ્યો; પરંતુ તેને કોઈ પણ પ્રકારે ત્યાં વિજય મળ્યો નહિ, તેથી તે પોતાની સેનાસહિત રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો.

રાજા સુરતસિંહ આ પ્રકારે પાસવિક બળની સહાયથી પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરી પ્રબળ પ્રતાપસહિત રાજ્ય કરવા લાગ્યો; પરંતુ સામંત અને પ્રજાને અત્યંત અસંતુષ્ટ થયેલાં જોઈ તે તેને હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેનાં અત્યાચારોનું ચાલુ હોવા છતાં પણ કોઈ તેની વિરુદ્ધ આંદોલન કરી શકે નહિ અને અસંતોષ ફેલાવી શકે નહિ, એવો બંદોબસ્ત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેના સાભાગ્યના બળથી આ સમયે તેને એક સુચયોગ પણ મળી ગયો. બિઠાણની સીમાપર આવેલા ભાવલ-પુરના નવાબની સાથે દીર્ઘકાળથી તેને વૈર ચાલ્યું આવતું હતું. વિવાદ સીમાસંબંધે હતો અને તે માટે બિઠાણના સામંતોએ અનેકવાર યુદ્ધભૂમિમાં જઈને વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી. હવે એમ બન્યું કે આ સમયે ભાવલપુરના નવાબ ભાવલખાંએ પોતાના તાબાના સિઆરો નામના પ્રદેશના કોરણી નાતિના સામંત ખુદાબક્ષપર આક્રમણ કર્યું. આ સામંતે શીઘ્ર સુરતસિંહનું યરણ મદદ કર્યું અને પોતાના અધીશ્વર ભાવલખાની સામે યુદ્ધ કરવાને તેને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યો. સુરતસિંહે ધાર્યું કે રાઠોડો પરમ પ્રસન્નતાથી આ યુદ્ધમાં જોડાશે અને મારિ અન્નાય તથા કઠોર આચરણે વિસરી જશે ખુદાબક્ષે સુરતસિંહનું યરણ મદદ કર્યું કે તરતજ તેણે મહાન યાતુર્ય વાપરી તેને વીસ માત્રો અર્પણ કરી દીધા અને તેને ખર્ચને માટે પ્રતિદિન સો રૂપિયા આપવાની પોતાના કાશાધ્યક્ષને આજ્ઞા કરાવી.

કીરણીવેદિ લાવણપુરમાં સૌથી આધિક બલવાન અને પરમ સાહસિક હતા. રાજ સૂરતસિંહે આજ્ઞ બોકોની સદાયથી પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ખુદાબક્ષને કહ્યું કે:—“હું તમને સદાય કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે તૈયાર છું; પરંતુ આપ મને કાંઈ પ્રત્યુપકાર કરશો!” ખુદાબક્ષે તત્કાલ ઉત્તર આપ્યો: ‘હું આપના રાજ્યનો સમુદ્રસુધી વિસ્તાર કરવામાં સારીરીતે સદાય કરીશ.’ સૂરતસિંહે ખુદાબક્ષનાં આ વચનથી પરમ પ્રસન્ન થઈ રાઠોડસામંતો ઉપર ક્રોધ ખુદના સમાચાર મોકલી દીધા. જે કે બિકાનેરના સર્વ સામંતો સૂરતસિંહથી અસંતુષ્ટ થઈ ગયા હતા; તે છતાં પણ તેઓ સુદના સમાચાર સાંભળી રણભૂમિમાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવાને માટે પોતાપોતાની સેના લઈ રાજધાનીમાં આવવા લાગ્યા. તિજારોનો સામંત પાંચસે પાયદલ અને ત્રણસે અશ્વારોહીની સેનાસહિત બિકાનેરમાં આવ્યો હતો; તેમાં બિકાનેરના નિમ્નલિખિત સામંતોની નિમ્નલિખિત સેનાનો ઉમેશ થયો.

સામંતનું નામ	પાયદલ	અશ્વારોહી	ખંડુકધારી
બૂકરકાના સામંત અભયસિંહ	૨૦૦૦	૩૦૦	૦
પૂંગલના સામંત રાવ રામસિંહ	૪૦૦	૧૦૦	■
રાનેરના સામંત દાદીસિંહ	૧૫૦	૮	૦
સતીસરના સામંત કરણસિંહ	૧૫૦	૯	૦
જસાના શારોહના સામંત અનૂપસિંહ	૨૫૦	૪૦	૦
ધમનસરના સામંત ખેતસિંહ	૩૫૦	૬૦	૦
જાંગલના સામંત વેનીસિંહ	૨૫૦	૯	૦
વિતતોના સામંત બૂમસિંહ	૬૧	૨	૦
એકંદર	૩૬૧૧	૫૨૮	૦
મોજી પુરિદરની તોષી	૨૧
રાજના તાબાની વિદેશી સેના	૦	૨૦૦	૦
અથવા ખાસ પાયગા			
ગંભાસિંહના તાબાની સેના	૧૫૦૦	૨૦૦	૪
ફુજનસિંહના તાબાની સેના	૬૦૦	૬૦	૪
શીખ	અનોકસિંહ	૩૦૦	૦
સામંતો	લાહોરીસિંહ	૨૫૦	૦
	ભુધસિંહ	૨૫૦	■
અકધાન સામંત સુલતાનખાં	૦	૪૦૦	૦
તથા મહમદખાનની સેના			
એકંદર	૫૦૧૧	૨૧૮૮	૨૬

રાજા સૂરતસિંહે આ પ્રખલ સેના એકત્રિત કરી પોતાના દિવાનના પુત્ર વીરમેઘ નેતરાવ મહેલને તેનો મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. સંવત ૧૮૫૬ ના માઘ માસની ત્રયોદશીને દિવસે રાઠોડ-સેના લાવણપુરના રાજ્યપર અધિકાર કરવાને માટે કૂચ કરવા લાગી. મુખ્ય સેનાપતિ નેતરાવે કુનસર, રાજસર, કેલી તથા રાનેરમાં ચઢીને અનોહાગઢમાં આવી ત્યાં હાવણી નાખી અને ત્યાંથી કૂચ કરી શિવગઢ, મોળગઢ તથા ફૂલરામાં કમચઃ મુકામ કર્યો. દિંદુસિંહ નાગક એક ભાટીસરદારે તેની સાથે મળી પરમ સાહસિકતાથી મોળગઢપર અધિકાર કરી પોતાનું નામ અક્ષય કર્યું. તેણે પ્રખલ પરાક્રમથી મોળગઢની દિવાલપર ચઢી જઈ કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી કીરણી જાતિના મહમદ માસકનો સેનાસહિત વિધ્વંસ કરી નાખ્યો અને તેની સ્ત્રીને જાંદીવાન બનાવી બિકાનેર મોકલી દીધી. તે સ્ત્રીએ બિકાનેરના રાજાને પાંચદળર રૂપિયા અને ચારસે હાંટ આપી તેના ગ્રાસમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી. વિજયી સેનાએ ત્યાર પછી પ્રલરાપર આક્રમણ કર્યું અને તેના અધીશ્વર પાસેથી એકલાખ ખંડાસહજાર રૂપિયા અને કેટલાક અતિ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ લઈ તેના પીછા છોડ્યો.

૧૫૨^{મો} આ સ્વર્ણનું નામ છલ્લર હતું. મારવાડમાં જેમ ફક્ત એ એક અત્યંત પ્રાચીન નગર છે તેમ છલ્લર પણ પ્રાચીન સ્થાન હતું.

વિજયી રાઠોડસેના આ પ્રકારે ભાવલપુરના રાજ્યની સીમામાં પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરતી કરતી સિંધુનદીથી દોઢ કોસના અંતરપર ખેરપુર નામના સ્થાનમાં આવી પહોંચી. આ સમયે ભાવલપુરના ઇતર અસંતુષ્ટ સામંતો પણ જેતરાની સાથે મળી ગયા; પરંતુ ચતુર ભાવલખાં પોતાની ઉપર મહાવિપત્તિ આવી પડેલી જોઈ તથા રાઠોડસેનાને સર્વ સ્થળે વિજય પ્રાપ્ત કરતી જોઈ અત્યંત ભયભીત થઈ સાવધાનતાપૂર્વક ચતુર્ઞોની ગતિ રોકવાની યેચા કરવા લાગ્યો. જો જેતરા શીઘ્ર રાજધાનીપર આક્રમણ કરતો તો અવશ્ય રાઠોડોને વિજય પ્રાપ્ત થાત અને તેમની પતાકા ભાવલપુરના કિલ્લાપર ફરકત; પરંતુ તેણે પોતાને સમય વૃથા નષ્ટ કર્યો. આ મુસંધિનો લાભ લઈ ભાવલપુરના નવાબે પોતાના તાબાના જે સામંતો ચતુર્થમાં લખા ગયા હતા, તેમને અનેક હલખલથી પોતાના પક્ષમાં આકર્ષવા માંડ્યા. આથી રાઠોડોની સેનાનું બળ ધીમે ધીમે ન્યૂન થવા લાગ્યું. ચતુર જેતરાએ પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો ઝોછો સંભવ ધારી ભાવલપુરના નવાબને ધમકી આપી તેની પાસેથી યુદ્ધ કર્યા વિનાજ યુદ્ધજ દ્રવ્ય દંડસ્વરૂપે લીધું અને તે બિઠાનેરમાં મોકલી આપ્યું. આજ કાર્યથી સંતુષ્ટ થઈને તેણે ભાવલપુરનો ઘેરા ઉઠાવી લીધા. આ કારણથી સુરતસિંહે તેનાપ્રત્યે અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ તેનું સેનાપતિપદ ખુચવી લીધું અને તેનું માન ન્યૂન કરી નાખ્યું.

રાજ સુરતસિંહ આ પ્રકારે બિઠાનેરરાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને માટે ભાવલપુરપર આક્રમણ કર્યા પછી ઝાઝા દિવસ મુઘી શાંતિ ભોગવી રહ્યો નહિ. વાગોરના યુદ્ધમાં જે ભારીમેઠો પરાસ્ત થયા હતા, તેમણે પોતાને થયેલા ઘેર અપમાનનું વૈર લેવાને માટે યુદ્ધની તૈયારી કરી સુરતસિંહપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ સુરતસિંહે આટલા અરસામાં પ્રજાનાં હૃદયપર અધિકાર મેળવી પોતાનું બળ યુદ્ધજ વધારી દીધું હતું, તેથી તે તેમના આક્રમણથી યત્નિચિત્ત પણ ભયભીત થયો નહિ. તે અત્યંત કોપિત થઈ ભારીઓના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે ચાલ્યો. પ્રથમ યુદ્ધાગ્રિ પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યો. રણસેત્ર માનવરુધિરથી ખરડાઈ ગયું. સુરતસિંહે વિજય પ્રાપ્ત કરી ભારીઓની આઘાતતા છિન્નભિન્ન કરી નાખી. જો કે ભારીઓ આ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈને પલાયન કરી ગયા હતા, તોપણ સંવત ૧૮૬૧ મુઘી વચ્ચે વચ્ચે સુરતસિંહની સાથે તેમનું યુદ્ધ ચાલતુ રહ્યું; પરંતુ ઉક્ત સાલમાં તે સુરતસિંહે ભારીઓને સર્વથા બળહીન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને શીઘ્ર તેણે તેમના પ્રધાન સ્થાન હટનેરપર આક્રમણ કર્યું હટનેરના યવન અધીશ્વર બલતાખાને ૭ માસપર્યંત પરમ સાહસપૂર્વક પોતાની રક્ષા કરી અતે રાજ સુરતસિંહના કરકમલમાં પોતાની સમસ્ત સેનાસંકિત પોતાની સર્વ સંપત્તિ સમર્પણ કરી દીધી રાજ સુરતસિંહે હટનેરને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી દીધું અને તે બલતાખાન રહાનિયા નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો.

ઉપરોક્ત ઘટના બન્યા પછી રાજ સુરતસિંહે પોતાના બળવિક્રમનો પ્રકાશ કરી પોતાના ગૌરવની સાથે રાજ્યની સીમા વધારવાની ઇચ્છાથી પુનઃ રણભૂમિમાં ચરણ મૂક્યા. આ સમયે સવાહસિંહે ધૌલસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને માટે બપુરુના મહારાજ તથા સમસ્ત રાઠોડસામંતોની સહાયથી મારવાડપર આનંસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સવાહસિંહે બિઠાનેરના રાજ સુરતસિંહને પણ સહાયને માટે આર્થના કરી. રાજ સુરતસિંહે સવાહસિંહની પ્રાર્થનાનુસાર તેને જે સહાય કરી હતી, તેનું વૃત્તાત મારવાડના ઇતિહાસમુજાવી ગયું છે. પ્રથમ સુરતસિંહે પોતાના બળવિક્રમ પ્રકાશિત કરીને મારવાડની અંતર્ગતનો ફ્લોદો દેસ હસ્તગત કરી લીધા; પરંતુ બ્યારે તેણે જોયું કે ધૌલસિંહના પક્ષને બધ મળવો કાંઈ સુગમ નથી, ત્યારે તે શીઘ્ર તેનો પક્ષ છોડી પોતાની રાજ્યાનીમાં આવ્યો આવ્યો. માનસિંહે પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરી ફ્લોદોપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને ત્યાર પછી તેઓ બિઠાનેરપર આક્રમણ કરવાને તૈયાર થયા. આથી સુરતસિંહે અત્યંત ભયભીત થઈને તેમની સાથે સંધ કરી અને તેમને દંડસ્વરૂપે યુદ્ધજ રૂપિયા આપીને પોતાની રક્ષા કરી. સુરતસિંહે માનસિંહના વિરોધી બની ધૌલસિંહનો પક્ષ મહણ કરવામાં મૂર્ખતાજ વાપરી હતી અને તેનું ઉચિત ફળ તેને શીઘ્ર મળ્યું. અપમાન સાથે નારી આવી તેણે પોતાની મહત્તા અને ગૌરવ ઉલ્લખનો લોપ કર્યો. તેણે પોતાના નાના રાજ્યની પાંચ વર્ષની ઉપજ ખર્ચી નાખીને ધૌલસિંહને અત્યંત સાહસપૂર્વક સહાય કરી હતી; પરંતુ તેનું વિ-

પરીત પરિણામ આવવાથી રાજ સૂરતસિંહ માનસિક વેદનાથી પીડિત થઇ બચકરરીતે ખિમાર પડ્યો. અપમાન, અનુતાપ અને દ્રવ્યનાશના શોકથી પીડિત થઇ બચકર રાગને ભોગ બની રાજ સૂરતસિંહ મૃતપ્રાય થઇ ગયો. સર્વ માણસોએ તેના જીવનની આશા છોડી દીધી. વેદો પણ હતા-શ થઇ ગયા. મરણસમયની ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ કરવામાં આવી; પરંતુ પોતાના દુર્ભાગ્યવશાત્ કિંવા સૌભાગ્યવશાત્ રાજ સૂરતસિંહ મરણ પામ્યો નહિ. લયનક મૃત્યુના મુખમાંથી નીકળી તે શીઘ્ર રાગમુકત થયો.

રાજ સૂરતસિંહે નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કર્નલ ટૉડ પોતાના દેશમાં આવ્યા ગયા હતા, તેથી તેઓ સૂરતસિંહના રાસનની સાથેજ ખિકાનેરના ઇતિહાસની પૂર્ણવૃત્તિ કરી ગયા છે. અગ્રે પાછળનો ઇતિહાસ લખીશું; પરંતુ તે પૂર્વે કર્નલ ટૉડ ઉપસંહારમાં જે જણાવી ગયા છે તે પાઠકોની સમજ સાર કરવાની રજા લઇએ છીએ. તેઓ જણાવે છે કે: “સૂરતસિંહે પ્રભની પાસેથી બળપૂર્વક કર લેવામાં કેાઇ પણ પ્રકારની ત્રુટિ કરી નહોતી. તે એમ ધારતો હતો કે બ્રાહ્મણોને ધન આપીને ધર્મ-કાર્ય કરીશ એટલે મારાં સર્વ પાપો નિવૃત્ત થઇ જશે. આ કારણથી લોભી બ્રાહ્મણો સહોદિત તેની આસપાસ ભર્યા કરતા હતા. સૂરતસિંહની પાસેથી બ્રાહ્મણો સદા પુષ્કળ ધન કઠાવતા હતા. રાજ સૂરતસિંહ જેવો લોભી હતો, તેવાજ તે અત્યાચારી, કૂર અને નિષ્ઠુર હતો. બૂકરકાના સામંતોએ તેનાપર અનેક વાર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા; પરંતુ તેણે તેમનો પણ વધ કર્યો હતો. રાજ્યના પ્રધાન સામંતોમાંથી સંધિમુખના નાદરસિંહ, ગુદાધવના ગુમાનસિંહ અને જ્ઞાનસિંહને પણ એજ પ્રકારે માર્યા હતા. રાજ સૂરતસિંહે ચૂરપર ત્રીજવાર આક્રમણ કરીને તે દેશ છતી લીધો હતો.

રાજ સૂરતસિંહના અત્યાચાર જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યા, તેમ તેમ રાજકર્ષોપરથી તેની વૃત્તિ ઉઠતી ગઇ અને ખિકાનેરરાજ્યની ઉપજ તથા જનસંખ્યા, -પૂત થતી ગઇ. ઉત્તર ભાગના સામંતોએ તેની આધીનતા સ્વીકારી નહિ અને બાકી દુર્હારાઓ ખિકાનેરના આઘવતની જાટોની ઉપર આક્રમણ કરીને તેમની સપ્તિ લૂંટી લેવા લાગ્યા. તેઓ તેમનાં પશુઓનું દરજી કરી તેમનાં ક્ષેત્રોમાંથી ધાન્ય ચોરી જતા. આથી જાટલોકોએ પોતાના જનમાલનું રક્ષણ કરવાને માટે તે દેશ છોડી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો; કારણ કે તેઓ હુધાથી પીડિત થઇ મરણ પામવાની અણી-પર આવી પહોંચ્યા હતા. આ પ્રકારના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવથી પીડિત થઇને અનેક જાટ એકત્રી થિટિશસરકારના તાખાના હાંસી અને દરિયાના પ્રદેશમાં આવ્યા ગયા. ત્યાં તેમનું પરમ આદરપૂર્ક સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. આ સમયે થિટિશસરકારે બહાદૂરખાં તથા અન્યાન્ય માણસોના તાખાના પ્રદેશો પણ હસ્તગત કરી લીધા હતા. બ્યારથી ઉપરોક્ત પ્રદેશો થિટિશ-સરકારના તાખામાં આવ્યા ત્યારથી ખિકાનેરના ઉત્તરભાગના નિવાસીઓને બમણું કષ્ટ ભોગવવું પડતું હતું; કારણ કે બહાદૂરખાંના પક્ષના માણસો ત્યારથી તરકરવૃત્તિનું અવલ-બન કરી તેમની ઉપર ઘેર અત્યાચાર કરતા હતા. તે રંક લોકો તેમના ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરવાના કાંઈ ઉપાય કરી શકતા નહોતા; તે છતાં પણ ખિકાનેરના કેટલાક ભાગોના જાટોએ તરકરોના હાથ-માંથી પોતાના જનમાલનું રક્ષણ કરવાના આવશ્યક ઉપાયો કર્યા હતા. તેઓ પોતાની રક્ષા નિમ્ન-લિખિત ઉપાયથી કરતા હતા-પ્રત્યેક ગામના જાટો માટીના એક ઉંચા રેકડા બનાવી તેની ઉપર એક પહેરેદાર રાખતા હતા, જે તે પહેરેદાર દૂરથી તરકરને જોતો તો તરતજ સર્વને સાવધાન કરવાને માટે અતિ જોરથી ડંકો વગાડતો. આ ડંકોને અવાજ સાંભળી ગામના સર્વ લોકો સાવધાન થઇ જતા. એક ગામના ડંકોને અવાજ સાંભળી બીજા ગામના લોકો પણ પોતપોતાના ડંકો વગાડતા હતા. આ રીતે એક ડંકોને અવાજ થતાં કમસઃ અસંખ્ય ડંકો વાજતા અને અનેક ગામનાં મનુષ્યો એક-ત્રિત થઇને ચોરોને નસાડી મૂકતા. તરકરોનું જાણ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે સર્વ એકત્રી થઇ, તદ્વાર અને પ્રત્યેક ભાગ પ્રદણ કરીને પોતપોતાના ધાન્યની રક્ષા કરતા હતા. ખિકાજીની પછી ત્રણસે ત્રેવીસ વર્ષ સૂરતસિંહે જાટોની વસ્તીથી પરિપૂર્ણ એવા પોતાના રાજ્યની આવી દીનદીન દશા કરી નાખી.

ખિદાવાદી હાલમાં ખિકાનેર રાજ્યનો એક મુખ્ય ભાગ છે અને તેમાં રાવ ખિદાજીના વંશજો નિવાસ કરે છે. આ ખિદાવાદીના સંબંધમાં અગ્રે અગ્રે કાંઈક કહેવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. ત્યારપછી

અમે બિકાનેરની પ્રાકૃતિક અવસ્થાનું વર્ણન કરીશું. પાઠકોને પ્રથમથીજ વિદિત છે કે રાવ બિદાજી દિગ્વિજય કરવાને બહાર નીકળ્યા તે પૂર્વે તેમના બ્રાતા રાવ બિદાજીએ રાઠોડોની પ્રાચીન રાજધાની મંદોર-માંથી સેનાસહિત બહાર નીકળી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. તેમણે પ્રથમ મેવાડના મહારાજના તાબાના ગોદવાડ દેશમાં યુદ્ધ કર્યું અને તેઓ ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને તૈયાર થઇ ગયા; પરંતુ રાણાની પ્રબળ સેના તેમની સામે યુદ્ધ, તેથી તેઓ શીઘ્ર તે દેશ છોડી ઉત્તર તરફ ચાલ્યા ગયા. તેઓ મોહિલ લોકોના અધીશ્વરના આધીનમાં રહેવા લાગ્યા. એમ કહેવાય છે કે આ મોહિલજાતિ યદુવંશની એક શાખા છે; પરંતુ કેટલાક લોકો તેને ક્ષત્રિયવંશની એક સ્વતંત્ર શાખા જણાવે છે. મોહિલોના અધીશ્વર જાપર નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા અને હકિરની ઉપાધિ ધારણ કરી ૧૪૪ મામે અને નગરોપર અધિકાર કરતા હતા. આ હકિરને જીતીને તેમની ભૂમિપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો બિદાજીએ વિચાર કર્યો; પરંતુ તેમની સાથે પ્રકટ યુદ્ધ કરવાથી પોતાના મનની અભિલાષા પૂર્ણ થવાનો તેમને સંભવ જણાયો નહિ. આથી તેઓ અન્ય ઉપાયથી પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. તેમણે જે ઉપાયનું અવલંબન કર્યું તેથી મોહિલપતિને તેમનાપર ક્રિમિત્વ પણ સદેહ આવ્યો નહિ. બિદાજીએ મોહિલપતિને મારવાની એક રાજકુમારીની સાથે વિવાહ કરવાની સલાહ આપી. રાઠોડોવંશની સાથે વૈવાહિક સંબંધ જોડવા એ અતિ મોરવાન્વિત કાર્ય છે એમ ધારી મોહિલપતિ શીઘ્ર તેમ કરવાને તૈયાર થયા. માત્ર થોડાજ દિવસમાં બિદાજી ચાતુર્વ્યજનનો વિસ્તાર કરી રાઠોડોરજકુમારીને છાજે તેવી સેના સજ્જ કરી તેને તથા કન્યાને પોતાની સાથે લઇ જાપરમાં આવ્યા. તે સર્વ માણસો અતિ ગુમરીતે જાપરમાં આવ્યાં હતાં. તેમનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કરી મોહિલપતિએ તેમને કિલ્લામાં મુકામ આપ્યો. કન્યા જોને તેનાં આપ્તજનો રથમાંથી ઉતરીને કિલ્લામાં ગયાં, પરંતુ તેમની પાછળના શતાવધિ રાઠોડોસૈનિકોએ રથ અને પાલખીમાંથી નીકળી અતિ વેગથી મોહિલપતિ તથા તેમના સામંતોપર આક્રમણ કર્યું. વિવાહની સામગ્રી અંત્યેષ્ટિક્રિયામાં કામ લાગી. બિદાજીની ચતુરાઈ સફળ થઇ. આ સમાચાર સાંભળી મારવાડના રાજાએ શીઘ્ર તેમને સહાય કરવાને માટે બીજા રાઠોડો મોકલી આપ્યા. આ સૈનિકોની સહાયથી બિદાજીએ મોહિલોની સત્તા સર્વથા હુપ્ત કરી હવે પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરી. તેમના પિતા જોધાએ તેમને સહાય આપી તેના બદલામાં તેમણે પોતાના નવીન રાજ્યનું લાડન નામનું પ્રગણું અને બીજા બાર મામે તેમને અર્પણ કર્યો. આ સમસ્ત પ્રદેશ અદ્યાપિ મારવાડના તાબામાં છે. બિદાજીનું પરલોકગમન થયા પછી તેમના પુત્ર તેજસિંહે પોતાના પિતાના નામથી બીજાસર નામની નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરી. બિદાવત શાખા બિકાનેરમાં સૌથી અધિક બહવાન છે. બિકાનેરના મહારાજ સર્વ લોકોની પાસેથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર લેતા હતા; પરંતુ આ બિદાવત લોકો પાસેથી તેઓ કદિપણ ઇચ્છાનુસાર કર લઇ શક્યા નથી. તેમનો વિસ્તૃત દેશ ફળદ્રુપ છે. વર્ષાઋતુમાં રેતીના ટેકરાઓપરથી પાણી ઢળી આવીને આ ભૂમિમાં એકત્રિત થાય છે. આ ભૂમિમાં ઘઉં પુષ્કળ ઉત્પન્ન છે. સમસ્ત બિદાવાડીનાં ૧૪૪ મામેના વર્તમાન સમયમાં ૪૦ થી ૫૦ હજાર માણસો વસે છે, તેમાંનો કુલ ભાગ રાઠોડોનો છે; પરંતુ આ અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતા નથી. આ દેશ બાર ભાગોમાં વિભક્ત છે, તેમાં પાંચ શ્રેષ્ઠ છે. આ દેશના મૂળ નિવાસી મોહિલો પ્રાયઃ નાશ પામ્યા છે. આ દેશમાં મોહિલોના ૨૦ કુટુંબો પણ લાગ્યેજ હશે. શેષ વસ્તીમાં અધિકાંશ જાટ એકુતો અને વાણિજ્યકાર્ય કરનારા લોકોનો છે.”

અધ્યાય ૨ જો

બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરવાને માટે સૂરતસિંહે કરેલો પ્રયતન-બ્રિટિશસરકારે સંધિ કરવાનો કરેલો અસ્વીકાર-રાજા સૂરતસિંહનું સ્વેચ્છાચારી શાસન- રાજદોહ-બ્રિટિશ-સરકારની સાથે થયેલી સંધિ-સંધિપત્ર-ખંડણીમાંથી મુક્ત થવું-શાંતિ સ્થાપન-રાજા સૂરત-સિંહનો પરલોકાગ્નિવાસ-તેના ચરિત્રની સમાધાનના-રત્નસિંહનો અભિષેક-પીડિત સામંતો અને પ્રજાની નવીન આશા-જેસલમીરરાજ્યની સાથે વિવાહ-ઉલ્લાસરાજ્યની વચ્ચે યુદ્ધ થવાની તૈયારી-જયપુર અને મેવાડના અગ્રીધરોની રણધમ્મા-રાણા રત્નસિંહનું સેનાસહિત જેસલમીરમાં જવું-બ્રિટિશસરકારે યુદ્ધમાં નાખેલું વિન-સંધિપત્ર અતુસાર તેણે રત્નસિંહ પર મોકલેલો પ્રસ્તાવ-શાંતિની-સ્થાપના મેવાડના મહારાણાએ મધ્યસ્થ થઈ વિવાદના કરેલી નિવૃ-ત્તિ-ઉલ્લાસ રાજાએ પૂર્ણ કરેલો પરસ્પરના ક્ષતિ-અસંતુષ્ટ સામંતો-પુનઃ પ્રગટ કરેલાં વિદ્રોહ-નાં લક્ષણો-તેમનું દમન કરવાને માટે રત્નસિંહે બ્રિટિશ રેસિડેન્સની સમીપ સફાય અર્થે કરેલી આર્થિક-સહાય આપવાને રેસિડેન્સે આપેલું વચન-આ વચનનું પાલન થવામાં ગવર્નર જનરલે લીધેલો વાંધો-સંધિપત્રનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બ્રિટિશસરકારે કરેલો અર્થ-જેસ-લમીરપતિની સાથે રત્નસિંહને પુનઃ થયેલો વિવાહ-બ્રિટિશસરકારે તેની કરેલી તપાસ-ઉલ્લાસ રાજાએની વચ્ચે થયેલી મિત્રતા-રત્નસિંહે પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાને માટે કરેલી ચેપા-વાણિજ્યકરની નવીન વ્યવસ્થા-રાજા રત્નસિંહનું મૃત્યુ.

સમયે મહારાજા સૂરતસિંહ મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્ત થઈ નવીન જીવન પ્રાપ્ત કરી પુનઃ પોતાના રાજ્યમાં ભરપૂર શાસન ચલાવવા લાગ્યો, તે સમયે કર્નલ ટૉડ પોતાનું ત્રિય નિવાસસ્થાન રાજસ્થાનને છોડીને ઇંગ્લાંડમાં આત્મ્યા ગયા હતા. તે કારણથી તેઓ બિઝનેસને પાછળનો ઇતિહાસ લખી શક્યા નથી; માટે અમે તે સ્વતંત્ર રીતે લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

રાજા સૂરતસિંહ જે સમયે મારવાડના મહારાજા માનારકંદહારા પરસ્ત થયો તે સમયે વિજયી બ્રિટિશસિંહે ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી લાવી અજબ શાસનશક્તિનો પાયો નાખ્યો હતો. સૂરતસિંહે પોતાની

કુર્બાનિય થઈને માનસિંહની વિરુદ્ધ ધૌકલસિંહનો પક્ષ મળવું કરી પોતાના રાજ્યની પાંચ વર્ષની ઉપજ તથા ગુમાવી દીધી હતી, તેથી તેનું આર્થિક જલ ઘટી ગયું હતું. માનસિંહની સેના પ્રચંડ દાવાનલ-ની પેઠે જ્યાં બિઝનેસની સીમામાં આવી કે તરતજ સૂરતસિંહનું હૃદય ભયથી કંપાયમાન થઈ ઉઠ્યું. તેણે ધાર્યું કે આ વિપત્તિમાંથી બચવું કઠિન છે અને આપણા રાજ્યનો વિધ્વંસ થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આવો વિચાર કરી તેણે ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર બ્રિટિશસરકારને વિશેષ બળવાન જોઈ ઇ. સ. ૧૮૦૮માં તેનાપર સંધિ માટે પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. બ્રિટિશસરકાર આ સમયે પોતાની શાસન-સહિતનો વિસ્તાર કરવામાં પૂર્ણરીતે નિમગ્ન હતી; તેથી તેણે સૂરતસિંહના પ્રસ્તાવપર કિંમિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. બ્રિટિશસરકારે સૂરતસિંહને જણાવ્યું કે-“મુનુષ્યપરના કાંઈ પણ દેશીરાજાને આશ્રય આપવામાં આવતો નથી તથા તેની સાથે સંધિ કરવામાં આવતી નથી.” કર્નલ ટૉડે આ ઘટનાનું વર્ણન આમટે કર્યું નહિ તે અમે સમજી શકતા નથી.

રાજ સૂરતસિંહે કઠોર રાજના પંજમાંથી મુક્ત થઈ પુનઃ પ્રજા ઉપર ભયંકર અભ્યાસ કરવા માંડ્યા અને સામંતોપ્રતિ પણ કઠોર વ્યવહાર કરવા માંડ્યો. આથી રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પુનઃ ભયંકર અસંતોષનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. સૂરતસિંહે પોતાનો ખાલી ખજાનો પૂર્ણ કરવાને માટે પુષ્કળ કર વધારી દીધા અને પ્રત્યેક સામંતના તાખાના દેશમાં જઈ તેમની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લીધી. માનાસંહના આક્રમણદ્વારા તેને જે હાનિ થઈ હતી, તે પૂર્ણ કરવાને માટે તેણે આ પ્રકારનાં ક્રુરકર્મો કરવા માંડ્યાં. આથી સામંતો અને પ્રજાજનો તેને સાક્ષાત્ રાક્ષસ ગણવા લાગ્યા; પરંતુ તેઓ નિર્બળ હોવાથી તેમને શપથપૂર્વક ઉપદ્રવો સહન કરવા પડતા હતા. જો કે સર્વ સામંતો એકત્રિત થઈને સૂરતસિંહને સરક્ષાથી પદચ્યુત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા, તોપણ તેમને જ્યારાપ્તિવિશે સંદેહ હોવાથી તેઓ તેની વિરુદ્ધ ખંડ કરવાનું સાહસ કરી શકતા નહોતા. ભયને લીધે કાષ્ઠપણ સૂરતસિંહની વિરુદ્ધ આચરણ કરી શકતું નહોતું. આથી સૂરતસિંહના અભ્યાસરિતો શ્રોત અરખસિત રીતે વહેતો હતો.

સૂરતસિંહનું જીવન અનેક પ્રકારનાં પાપોથી કલંકિત થઈ ગયું હતું; તેથી તે આ પાપોમાંથી મુક્ત થવાને માટે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ ધન આપતો હતો. ઈરિદ્રી બ્રાહ્મણોને તે પોતાની પાસે રાખી તેમનું પોષણ કરતો અને તેમને પુષ્કળ સન્માન આપતો. વળી તે દેવસેવા તથા ધર્મચર્ચાનું વગેરેમાં પણ પ્રવૃત્ત રહેતો હતો. જે દુરાચારી લોકો તેની બાધાવસ્થાના સંગી હતા, તેમને તેણે પોતાના કર્મચારીતરિક્કે નિમુક્ત કરી દેતા અને તેઓ પ્રજા ઉપર ધીર અભ્યાસ કરતા હતા. જો કે રાજ સૂરતસિંહે પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે બ્રાહ્મણોની સેવા કરવા માડી હતી તથા દેવકર્મોમાં સિપ્ત રહેવા માંડ્યું હતું, તથાપિ તે દુરાચારણ કરવામાંથી પોતાનો હાથ જરાપણ પાછો ખેંચતો નહોતો. એક તરફ રાજ્યે પોતાનો ખજાનો પૂર્ણ કરવાને માટે લોહહંડ ધારણ કર્યો હતો અને બીજી તરફ ચેરિનો ઉપદ્રવ અસંત વધી પડ્યો હતો. આવી અરાજકતા અને અધેરને લીધે લોકોને પોતાના જનમાલનું રક્ષણ કરવું કઠિન થઈ પડ્યું હતું. અંતે સામંત લોકો વધુ અભ્યાસ કરી શક્યા નહિ. તેઓ પ્રકટરીતે સૂરતસિંહના વિરોધી તરીકે બહાર પડ્યા.

બ્રાહ્મણોને ધનાદિ આપી પાપમાંથી મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર સૂરતસિંહ રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રમળ અસંતોષનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો તથા સામંતોને વિદ્રોહી અનેલા જોઈ અસંત ભયભીત થઈ ગયો. તે પોતાના પ્રાણની રક્ષા, પોતાના સિંહાસનની રક્ષા અને પોતાના રાજ્યની રક્ષાને માટે અત્યંત વ્યાકુળ બન્યો અને ચોતરફ આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાને માટે વલખા મારવા લાગ્યો. પિંદારાઓની સાથે મુદ્દ કર્યા પૂર્વે ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં બ્રિટિશસરકાર રાજસ્થાનના સર્વ રાજ્યોની સાથે સંધિ કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ હતી. બિઝાનેરનો રાજ સૂરતસિંહ આ મુઅવસરનો લાભ લઈ શીઘ્ર સંધિ કરવાને તત્પર થયો. તેણે તરતજ પરમ આનંદપૂર્વક પોતાના દૂતને બ્રિટિશસરકારના કર્મચારીની પાસે દિલ્લી મોકલી દીધો. રાજનીતિચતુર સૂરતસિંહ સારીપેઠે બાણી ગયો હતો, કે અંગ્રેજસરકારની સહાયથી અવશ્ય હું વિદ્રોહી સામંતોનું દમન કરી શકાય; તેથી તેણે આશ્રમહિત બ્રિટિશસરકારની સાથે ધણી શીઘ્રતાથી સંધિ કરી લીધી. રાજ સૂરતસિંહને આ સમયે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી કે મારા ઉત્તરાધિકારીઓ આજ સંધિને લીધેસદાને માટે બ્રિટિશસરકારને આધીન રહેશે.

રાજ સૂરતસિંહનો પ્રતિનિધિ કાશીનાથ ઝોઝા દિલ્હીમાં ગયો અને તેણે બ્રિટિશસરકારની સાથે નીચે પ્રમાણે સંધિ કરી:-

સંધિપત્ર

માનનીય બ્રિટિશસરકારની સાથે બિઝાનેરના અધીશ્વર મહારાજ સૂરતસિંહ બહાદુરને આ સંધિ થઈ છે. 'ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ માર્કિવેસઝોફ હેરિટ'એ તરફથી મહારાજ આર્લ્સ' થિયો ફિલાસ મેટ્રકાફને સંપૂર્ણ સત્તા મળવાથી તથા રાજરાજેશ્વર શ્રીમાન સૂરતસિંહની તરફથી ઝોઝા કાશીનાથને સંપૂર્ણ સત્તા મળવાથી તેમણે આ સંધિપત્ર નિર્માણ કર્યો છે. આ સંધિપત્રના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) માનનીય કંપનીની સાથે મહારાજ સૂરતસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારી અથવા એમના

પદપર જે અભિપ્રયક્ત હોય તેમણે ચિરસ્થાયી મિત્રતા રાખવી અને ઉલ્લપપણે પરસ્પરના હિત-પ્રત્યે ધ્યાન રાખવું. એકપક્ષના શત્રુમિત્ર ઉલ્લપપક્ષના શત્રુમિત્ર મધ્યસ્થમાં આવશે.

(૨) બ્રિટિશસરકારે ખિકાનેર અને તેના તાબાના દેશોનું તેના શત્રુઓના હાથમાંથી રક્ષણ કરવાનો ભાર માથે લીધો છે.

(૩) મહારાજ સરતસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અથવા તેમના સિંહાસનપર જે અભિ-પ્રયક્ત હોય તેમણે બ્રિટિશસરકારના આધીનમાં રહેવું અને બ્રિટિશસરકારનું સ્વામિત્વ સ્વીકારવું. તેઓ અન્ય કોઈ પણ રાજ્ય અથવા રાજ્યની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખી શકશે નહિ.

(૪) બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞા વા અનુમતિ સિવાય મહારાજ અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારી વા તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થનાર વ્યક્તિ કોઈ પણ રાજ્ય વા રાજ્યની સાથે સંધિ કરી શકશે નહિ; પરંતુ તેઓ પોતાના સગા તથા મિત્રરાજ્યોની સાથે નિયમાનુસાર પત્ર વ્યવહાર કરી શકશે.

(૫) મહારાજ અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારી વા પદાભિષિક્ત કોઈની ઉપર અત્યાચાર કરી શકશે નહિ. જે દૈવયોગથી કોઈની સાથે વિવાદ ઉપસ્થિત થાય તો તેની તપાસ તથા દંડ કરવાનો ભાર બ્રિટિશસરકારના શિરપર રહેશે.

(૬) ખિકાનેરરાજ્યના અનેક માણસોએ રાજમાર્ગ પર લૂંટ ચલાવી છે તથા આ સંધિમાં આપદ થયેલા ઉલ્લપ રાજ્યોના શાંતિનો ભંગ કર્યો છે તથા ઉલ્લપ રાજ્યોની શાંતિપ્રિયપ્રજા ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે. અંગ્રેજસરકારના તાબાના દેશના નિવાસીઓની ખિકાનેરના ચોર અને લૂંટારાઓએ પુષ્કળ સંપત્તિ લૂંટી લીધી છે. આ સંપત્તિ પાછી આપવાનો અને પોતાના રાજ્યમાંથી ચોર અને લૂંટારાઓનો જડમૂળથી નાશ કરવાનો મહારાજ સ્વીકાર કરે છે. જે મહારાજ ચોર અને ડાકુઓનો નાશ કરવાને સમર્થ નહિ થશે અને જે તેઓ સરકારને પ્રાર્થના કરશે તો તેમને સરકાર તરફથી સહાય મળશે. આ કાર્યને માટે સરકારને જે સેના રાખવી પડશે તેના સર્વ વ્યય મહારાજને આપવો પડશે. જે તેઓ ખર્ચ આપવામાં કોઈ પણ પ્રકારની આનાકાની કરશે તો તેના બદલામાં તેમને પોતાના રાજ્યની કેટલીક ભૂમિ અંગ્રેજસરકારને આપવી પડશે અને સરકાર તે દેશની ઉપજમાંથી સેનાનો ખર્ચ કાઢી લઈ તે દેશ પુનઃ મહારાજને આપી દેશે.

(૭) મહારાજના રાજ્યના જે કંઠિરો અને અન્યાન્ય લોકો વિદ્રોહી બની ગયા છે અને જેમણે તેમની સત્તાનો અનાદર કર્યો છે, તેમનું દમન કરવાને માટે જે મહારાજ બ્રિટિશસરકારને પ્રાર્થના કરશે તો સરકાર તેમનું દમન કરશે. આ કાર્યને માટે જે સેના રાખવામાં આવશે તેના ખર્ચ પણ મહારાજને આપવો પડશે. જે મહારાજ આ ખર્ચ આપવાને સમર્થ થશે નહિ તો તેના બદલામાં તેમને બ્રિટિશસરકારને પોતાના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ આપવો પડશે અને બ્રિટિશસરકાર એ ભાગની ઉપજમાંથી ખર્ચ લઈ પુનઃ તે મહારાજને સોંપી દેશે.

(૮) ખિકાનેરના મહારાજ પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે બ્રિટિશસરકારને સેનાની સહાય કરશે.

(૯) મહારાજ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા તેમના પદાભિષિક્ત પોતાના રાજ્યનું શાસન સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરશે; તેમના રાજ્યમાં બ્રિટિશસરકારના શાસનનો વિસ્તાર થશે નહિ.

(૧૦) બ્રિટિશસરકારની એવી અભિલાષા છે કે કાશુલ અને ચોરાસાન વગેરે દેશોમાંથી વાણિજ્યસ્વયં નિર્વિદ્યતાપૂર્વક આવી શકે તેટલા માટે ખિકાનેર અને ભટનેર રાજ્યના માર્ગની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા થવી જોઈએ. મહારાજ ઉગ્ર ઉદ્દેશ સંધ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની સ્વીકાર કરે છે. વણિક લોકો નિર્વિદ્યતાપૂર્વક આવ-જવ કરી શકે અને તેમને ચોરા તથા ડાકુઓ કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ તથા હાલમાં લેરામાં આવતા વાણિજ્યકરમાં કિંમત પણ શિદ કરવામાં આવે નહિ એવો પ્રયત્ન કરવાને મહારાજ કબ્જા થાય છે.

આવી છે. આ સંધિપત્ર મહામાન્ય ગવર્નર જનરલ તથા રાજરાજેશ્વર શ્રીમાન સુરતસિંહ બહાદુર-
દ્વારા સ્વીકૃત થયો છે.

દિલ્લી, તા. ૬ મી માર્ચ ૧૮૧૮

(હસ્તાક્ષર) સી. ડી. મેટકાફ
(હસ્તાક્ષર) ઝોઝા કાશીનાથ

(હસ્તાક્ષર) હેસ્ટિંગ્સ

નામદાર ગવર્નર
જનરલની
નાની મહોર

ગોગરાના કિનારાપર પાત્રાસ્યા ઘાટની નિકટના શિબિરમાં
માન્યવર ગવર્નર જનરલનો આ સંધિપત્ર ૧૮૧૮ ઇ. સં.
ની ૨૧ મી માર્ચે તૈયાર થયો.

(હસ્તાક્ષર) જી. ઝાંડમ

નામદાર ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી

રાજ રાજસિંહે જે પ્રકારે પાદશાહ અકબરની આધીનતા સ્વીકારી હતી તે પ્રકારે સુરતસિંહે
બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારી; પરંતુ જે પ્રકારે મેવાડ, મારવાડ, અંબર વગેરે બળવાન
રાજાઓને બ્રિટિશસરકાર સાથે સંધિ કરીને તેમને ખંડણી આપવી પડી હતી, તે પ્રકારે સૌભાગ્ય-
વશાત્ તેને અંગ્રેજસરકારને ખંડણી આપવી પડી નહિ. તેને ખંડણીમાંથી મુક્તિ મળી તેનું કારણ
એ હતું કે મહારાષ્ટ્રીઓને બ્રિટિશસરકારને કદિ પણ ચોથ આપી નહોતી, તેથી બ્રિટિશસરકારે પણ
તેની પાસે ખંડણીની માગણી કરી નહિ. મહારાષ્ટ્રીઓનાં દલથી અત્યંત ખીડિત થઈને રાજસ્થાનના
સર્વ રાજાઓ તેને ચોથ આપતા હતા; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ બ્રિટિશસરકારને કદિ પણ આક્રમણ
કર્યું નહોતું, તો પછી તેને ચોથ ક્યાથી આપવી પડે ? મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓ મહારાષ્ટ્રીઓને
જેટલી ખંડણી આપતા હતા તેટલીજ ખંડણી તેમણે બ્રિટિશસરકાર સાથે સંધિબંધન કરતી વખતે
તેને આપવાનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ બ્રિટિશસરકાર રાજાઓને કદિ પણ મહારાષ્ટ્રીઓને ખંડણી આપી
નહોતી, તેથી કેપ્ટની પણ તેની પાસેથી કાંઈ કર લઈ શક્યા નહિ. જોકે બ્રિટિશસરકારના મહારાજા
બ્રિટિશસરકારને આધીન ગણાયા, તોપણ હજીસુધી તેઓ તેને કાંઈ પણ ખંડણી આપતા નથી.

અંગ્રેજસરકારની સાથે મહારાજા સુરતસિંહને સંધિ થતાની સાથેજ તેના વિરોધી સામંતો
અત્યંત લયબીત થયા. પ્રબળ પરાક્રમશાળી અંગ્રેજ સેના અવશ્ય કાંઈ દિવસ આવીને અમારો
સંપૂર્ણ વિશ્વસ કરી નાખશે એવો ભય પામી તેઓ મૈત્ર મારણ કરી સુરતસિંહના અત્યાચાર
સહન કરવા લાગ્યા. બ્રિટિશસેનાએ શીઘ્ર બ્રિટિશસરકારના 'જઈ મહારાજાની આજ્ઞાનુસાર શાંતિ
સ્થાપન કરી અને ત્યાર પછી તે ચોર તથા કાઢુઓનું દમન કરીને બાકી ગઈ.

જોકે બ્રિટિશસરકારના બાહ્ય શાંતિ સ્થાપન થઈ ગઈ હતી તોપણ સામંતો તથા પ્રબળ
હકમમાં અસંતોષનો અગ્નિ સુમરીતે પૂર્વવત્ અત્યંત પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો હતો.

મહારાજા સુરતસિંહે ઇ. સં. ૧૮૨૪ માં આલોકનો ત્યાગ કર્યો. અંગ્રેજસરકારની સાથે સંધિ
થઈ તે સમયે જોકે રાજ્યમાં અધિકારો શાંતિ સ્થાપન થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ મહારાજાના મૃત્યુપૂર્વે અસંતોષ
સામંતોએ પુનઃ વિદ્રોહ ઉપરિચય કરી દીધો. રાજ્યમાં સર્વત્ર વિદ્રોહાગ્રિ પ્રસરી રહ્યો. અધ્યાત્મીસંતાન-
માથી પુષ્કળ વાણિજ્યદળો બ્રિટિશસરકારના રાજ્યમાં થઈ ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમાં જતાં હતા,
તેથી ઉપરોક્ત સંધિમાં એક એવી શરત પણ કરવામાં આવી હતી કે ગાડાં ભરીને વાણિજ્યદળો
લઈ જનારા વણિકો ઉપર બ્રિટિશસરકારના સામંતોદ્વારા કેષપણ પ્રકારનો અત્યાચાર થવા દેવા નહિ; પરંતુ
જ્યારે સામંતોએ વિદ્રોહ ફેલાવી મૂક્યો ત્યારે મહારાજા તેમનું દમન કરવાને સર્વથા અશક્ત હતા.

મહારાજા સ્વયં માનતો હતો કે હું ઘેર પાત્રી છું અને સમસ્ત જગત મને મહાપાપી કહેશે;
પરંતુ તેની વીરતાના સંબંધમાં કિંચિત્ પણ સંદેહને અવકાશ નથી. તેણે અનેકવાર મુદ્દ-
બુધિમાં જઈ પ્રશંસનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી, હતી. તેનું રાજ્ય નાનું હતું અને તેનું સેના-
બળ પણ ન્યૂન હતું, તેથી તેણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પણ મર્યાદિત રાખ્યું જોઈતું હતું. જો તે
ઓટાં ઓટાં કામો હાથમાં ન લેત તો તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં કદિપણ આપતિચરત અને હીનબળ થતું

પડત નહિ; પરંતુ તે કુર્ણુદિવસ યદને મારવાડપતિ માનસિંહની સાથે યુદ્ધમાં લિપ્ત થયો, તેજ તેની અવનતિનું કારણ બન્યું. મહારાજ સુરતસિંહ મારવાડપતિનો વિરોધી બન્યો તેનું કાંઈ કારણ કર્નલ ટોડે જણાવ્યું નથી; પરંતુ અનુમાન કરી શકાય છે કે તેનો હૃદયમાં એક ચૂડ અને મહાન ઉદ્દેશ ચમ રહ્યો હતો. આ મહત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાને માટેજ તે ધન અને સેનાનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. તે દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો હતો કે:—“અવશ્ય માનસિંહ પરાસ્ત થશે અને ધૈર્યવાન મહારાજના સિંહાસનપર વિરાજમાન થશે અને આમ થશે એટલે અવશ્ય અને ધૈર્યવાન તરફથી મહાન પારિતોષિક મળશે.” પરંતુ બતીબતે મારીને રાજસિંહાસન પચાવી પાડનાર મહાપાપી સુરતસિંહની આ આરા કળીબૂત થઈ નહિ.

મહારાજ સુરતસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી તેનો પુત્ર રત્નસિંહ રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. રત્નસિંહ સિંહાસનપર બલિષ્ઠિત યતાંની સાથેજ ખિકાનેરના સમસ્ત સામંતો અને પ્રજાના મનનો ભાવ સહસા પરિવર્તિત થઈ ગયો. સર્વ કોટિએ ધાર્યું કે હવે સુરતસિંહનો પરલોકવાસ થયો છે, તેથી સર્વ અસાધ્યારોનો અંત આવ્યો છે. તેઓ નવીન રાજના શાસનમાં મંગલ અને શાંતિની આરા હૃદયમાં ધારણ કરી સ્વસ્થ થયા. મહારાજ સુરતસિંહના મૃત્યુ પૂર્વે રાજ્યમાં જે અશાંતિ, ઉત્પીડન અને અસાધ્યાર સમુદ્રની તરંગમાળાની પેઠે ઉઠાળા મારીને ખિકાનેરનો સંપૂર્ણ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો, તે સર્વ અદ્યક્ષ થઈ ગયાં. ચોર અને ઝાડુઓના ઉપદ્રવોથી ઉત્પન્ન થયેલી અશાંતતા નવીન રાજના શાસનનો પ્રારંભ યતાંની સાથે કાણ બળે કયાં જતી રહી!

રત્નસિંહ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત યતાંની સાથેજ તેઓ એક મહાન યુદ્ધમાં ગયા, જેસલમીરની દુષ્ટ પ્રજાએ અને રાજકર્મચારીઓએ ત્યાંનો રાજ સગીર હતો તે ચોગ્ગેના લાલ લઈ ખિકાનેરની સીમામાં આવી ત્યાંની પ્રજા ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તેઓ ખિકાનેરની પ્રજાની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લઈ જવા લાગ્યા. આથી રત્નસિંહે અત્યંત ક્રોધિત થઈ જેસલમીરના મહારાજને યુદ્ધ કરવા માટે આવાહન કર્યું અને જમણુર તથા મેવાડ વચ્ચે દેશના રાજ પાસે સહાય માગી. રત્નસિંહના આ આવાહનથી જેસલમીરનો રાજ ક્રિચિત્ત પણ બળબીત થયો નહિ. તે બમણા ઉત્સાહથી રત્નસિંહનો પ્રતીકાર કરવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો. જેસલમીર અને ખિકાનેરના રાજની સેના જેમ તૈયાર થઈ, તેમ જમણુર અને મેવાડના રાજ્યોની સેના પણ સુસજ્જ થઈને જેસલમીરની સીમામાં આવી પહોંચી. દીર્ઘકાળથી ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે જે ઝગડો ચાલતો હતો, તેનો અંતિમ નિર્ણય કરવાને માટે ઉભયે યુદ્ધ કરવું આવશ્યક માન્યું; પરંતુ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયા પૂર્વેજ એક ખાસ કારણથી ઉભય રાજ્યો યુદ્ધથી વિચ્છેદ થયા. આ કારણ ખ્રિદિશસરકારનો વાંધો હતો. સુરતસિંહે ખ્રિદિશસરકારની સાથે સંધિ કરતી વખત સ્વીકાર કર્યો હતો કે હું અથવા મારા ઉત્તરાધિકારી કાંઈપણ દેશી રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું નહિ અને આ સમયે મહારાજ રત્નસિંહ ઉકત શરતનો ભંગ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેમના આ આચરણથી ખ્રિદિશસરકાર તેમના ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થઈ અને તેમને કહેવાની મોકલ્યું કે:—“આપ સંધિમાં થયેલી શરત પ્રમાણે જેસલમીર રાજ્યપર આક્રમણ કરી શકો નહિ. આપના ઝગડની મીમાંસાનો ભાર મેવાડના મહારાજના હાથમાં સોંપો. તેઓ તેનો નિર્ણય કરશે.” ખ્રિદિશસરકારની તરફથી આ સંદેશ આવતાંની સાથેજ મહારાજ રત્નસિંહે યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળ્યું. ખ્રિદિશસરકારની સમ્મતિથી મેવાડના મહારાજાએ ખિકાનેર અને જેસલમીરરાજ્ય વચ્ચેના ઝગડાની તપાસ કરી. ઉભય રાજ્યોએ પરસ્પરની હાનિ પૂર્ણ કરી આપી અને વિવાદાગ્રિ અવ્ય કાળને માટે શાંત થયો.

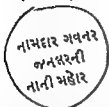
ઉકત વિવાદનો નિર્ણય થઈ ગયા પછી બીજે વર્ષે અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં મહારાજ રત્નસિંહ દેશના આંતરિક ઝગડામાં લિપ્ત થયા. મહારાજ સુરતસિંહના શાસનના અંતિમ ભાગમાં જે પ્રકારે ખિકાનેરના સામંતોએ પ્રકટરતે વિદ્રોહી બની તેમને પદબદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તે પ્રકારે આ વર્ષમાં પણ તેમણે પુનઃ રાજદ્રોહી બની ભાગંકર ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત કર્યો. આ સામંતોની વિદ્રોહિતાથી મહારાજ રત્નસિંહ અત્યંત બળબીત થઈ ગયા. તેઓ ધૃત રાજની સહાયવિના સામંતોનું દમન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા નહોતા, તેથી તેમણે સંધિની શરત પ્રમાણે ખ્રિદિશસ-

આવી છે. આ સંધિપત્ર મહામાન્ય ગવર્નર જનરલ તથા રાજરાજેશ્વર શ્રીમાન, સૂરતસિંહ બહાદુર-
દ્વારા સ્વીકૃત થયો છે.

દિલ્લી, તા. ૬ મી માર્ચ ૧૮૧૮

(હસ્તાક્ષર) સી. ડી. મેટકાફ
(હસ્તાક્ષર) ઓઝા કાશીનાથ

(હસ્તાક્ષર) હેસ્ટિંગ્સ

ગોગરાના કિનારાપર પાનાસ્યા ઘાટની નિકટના શિબિરમાં
માન્યવર ગવર્નર જનરલનો આ સંધિપત્ર ૧૮૧૮ ઇ. સ. ૦
ની ૨૧ મી માર્ચે તૈયાર થયો.

(હસ્તાક્ષર) જે. ઈ. ઝામ

નામદાર ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી

રાજા રામસિંહે જે પ્રકારે પાંદરાહ જાજરની આધીનતા સ્વીકારી હતી તે પ્રકારે સૂરતસિંહે
બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારી; પરંતુ જે પ્રકારે મેવાડ, મારવાડ, અંબર વગેરે બળવાન
રાજાઓને બ્રિટિશસરકાર સાથે સંધિ કરીને તેમને ખંડણી આપવી પડી હતી, તે પ્રકારે સૌભાગ્ય-
વશાત્ તેને અંગ્રેજસરકારને ખંડણી આપવી પડી નહિ. તેને ખંડણીમાંથી મુક્તિ મળી તેનું કારણ
એ હતું કે મહારાષ્ટ્રીઓને બ્રિટિશસરકારને કદિ પણ ચોથ આપી નહોતી, તેથી બ્રિટિશસરકારે પણ
તેની પાસે ખંડણીની માગણી કરી નહિ. મહારાષ્ટ્રીઓનાં દલથી અત્યંત ખીડિત થઈને રાજસ્થાનના
સર્વ રાજાઓ તેને ચોથ આપતા હતા; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ બ્રિટિશસરકારને કદિ પણ આક્રમણ
કર્યું નહોતું, તો પછી તેને ચોથ કયાંથી આપવી પડે? મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓ મહારાષ્ટ્રીઓને
જેટલી ખંડણી આપતા હતા તેટલીજ ખંડણી તેમણે બ્રિટિશસરકાર સાથે સંધિબંધન કરતી વખત
તેને આપવાનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ બ્રિટિશસરકારના રાજાએ કદિ પણ મહારાષ્ટ્રીઓને ખંડણી આપી
નહોતી, તેથી કંપની પણ તેની પાસેથી કાંઈ કર લઈ શકી નહિ. જોકે બ્રિટિશસરકારે મહારાજા
બ્રિટિશસરકારને આધીન ગણાયા, તોપણ હજી સુધી તેઓ તેને કાંઈ પણ ખંડણી આપતા નથી.

અંગ્રેજસરકારની સાથે મહારાજા સૂરતસિંહને 'સંધિ થતાંની સાથેજ તેના વિરોધી સામંતો
અત્યંત બચીત થયા. પ્રબળ પરક્રમશાળી અંગ્રેજ સેના અવશ્ય કાંઈ દિવસ આવીને અમરો
સંપૂર્ણ વિધ્વંસ કરી નાખશે એવો ભય પામી તેઓ મૌન ધારણ કરી સૂરતસિંહના અત્યાચાર
સહન કરવા લાગ્યા. બ્રિટિશસેનાએ શીઘ્ર બ્રિટિશસરકારમાં 'જઈ મહારાજાની આજ્ઞાનુસાર શાંતિ
સ્થાપન કરી અને ત્યાર પછી તે ચોર તથા ડાકુઓનું દમન કરીને આશી મળ.

જોકે બ્રિટિશસરકારમાં ખાલ શાંતિ સ્થાપન થઈ ગઈ હતી તોપણ સામંતો તથા પ્રબળ
હથમમાં અસંતોષનો અગ્નિ ગ્રમરીતે પૂર્વવત્ અત્યંત પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો હતો.

મહારાજા સૂરતસિંહે ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં આયોગનો ત્યાગ કર્યો. અંગ્રેજસરકારની સાથે સંધિ
થઈ તે સમયે જોકે રાજ્યમાં અધિકારી શાંતિ સ્થાપન થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ મહારાજાના મૃત્યુપૂર્વે અસંતોષ
સામંતોએ પુનઃ વિદ્રોહ ઉપરિચિત કરી દીધો. રાજ્યમાં સર્વત્ર વિદ્રોહાગ્નિ પ્રસરી રહ્યો. અધુધાનીસ્તાન-
માંથી પુષ્કળ વાણિજ્યદ્રવ્યો બ્રિટિશસરકારના રાજ્યમાં થઈ ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમાં જતાં હતાં,
તેથી ઉપરોક્ત સંધિમાં એક એવી યરત પણ કરવામાં આવી હતી કે જાડાં ભરીને વાણિજ્યદ્રવ્યો
ધઈ જનારા વણિકો ઉપર બ્રિટિશસરકારના સામંતોદ્વારા કાંઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર થવા દેવો નહિ; પરંતુ
બ્યારે સામંતોએ વિદ્રોહ ફેલાવી મુક્યો ત્યારે મહારાજા તેમનું દમન કરવાને સર્વથા અશક્ત હતા.

મહારાજા સ્વયં માનતો હતો કે હું ઘેર પાતણી છું અને સમસ્ત જગત મને મહાપાપી કહેશે;
પરંતુ તેની વીરતાના સંબંધમાં કિમિત પણ સંદેહને અવકાશ નથી. તેણે અનેકવાર યુદ્ધ-
બુદ્ધિમાં જઈ પ્રથમનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી. તેનું રાજ્ય નાનું હતું અને તેનું સેના-
બળ પણ ન્યૂન હતું, તેથી તેણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પણ મર્યાદિત રાખવું જોઈતું હતું. જો તે
ઝોટાં મોટાં કામો હાથમાં ન લેત તો તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં કદિપણ આપવિચરત અને દીનબળ થવું

પણ નહિ; પરંતુ તે કુર્ણુદિવસ થઈને મારવાડપતિ માનસિંહની સામે યુદ્ધમાં લિપ્ત થયો, તેજ તેની અવનતિયું કારણ બન્યું. મહારાજ સુરતસિંહ મારવાડપતિનો વિરોધી બન્યો તેનું કાંઈ કારણ કર્નલ ટોરે જણાવ્યું નથી; પરંતુ અનુમાન કરી સકાય છે કે તેનો હૃદયમાં એક ચૂઢ અને મહાન ઉદ્દેશ ગ્રસ્ત રહ્યો હતો. આ મહત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાને માટેજ તે ધન અને સેનાનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. તે દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વકે માનતો હતો કે:- 'અવશ્ય માનસિંહ પરાસ્ત થશે અને ધૌકલસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થશે અને આમ થશે એટલે અવશ્ય મને ધૌકલસિંહ તરફથી મહાન પારિતોષિક મળશે.' પરંતુ બનીબને મારીને રાજસિંહાસન પચાવી પાડનાર મહાપાપી સુરતસિંહની આ આશા રૂખીબૂત થઈ નહિ.

મહારાજ સુરતસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી તેનો પુત્ર રત્નસિંહ રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. રત્નસિંહ સિંહાસનપર અલિપિકત યતાંની સાથેજ ખિકાનેરના સમસ્ત સામંતો અને પ્રજાના મનનો લાલ મહસા પરિવર્તિત થઈ ગયો. સર્વ લોકોએ ધાર્યું કે હવે સુરતસિંહનો પરલોકવાસ થયો છે, તેથી સર્વ અસાચારોનો અંત આવ્યો છે. તેઓ નવીન રાજના શાસનમાં મંગલ અને શાંતિની આશા હૃદયમાં ધારણ કરી સ્વસ્થ થયા. મહારાજ સુરતસિંહના મૃત્યુ પૂર્વે રાજ્યમાં જે અસાંતિ, ઉત્પીડન અને અસાચારે સમુદ્રની તરંગચાળાની પેઠે ઉછાળા મારીને ખિકાનેરનો સંપૂર્ણ વિધ્વસ કરી નાખ્યો હતો, તે સર્વ અદૃશ્ય થઈ ગયાં. ચોર અને ડાકુઓના ઉપદ્રવોથી ઉત્પન્ન થયેલી અરાજકતા નવીન રાજના શાસનનો પ્રારંભ યતાંની સાથે કાણુ જાણે કયાં જતી રહી!

રત્નસિંહ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત યતાંની સાથેજ તેઓ એક મહાન યુદ્ધમાં ગયા. જેસલમીરની કુદ્દ પ્રજાએ અને રાજકર્મચારીઓએ ત્યાંનો રાજ સગીર હતો તે યોમનો લાલ લઈ ખિકાનેરની સીમામાં આવી ત્યાંની પ્રજા ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તેઓ ખિકાનેરની પ્રજાની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લઈ જવા લાગ્યા. આથી રત્નસિંહે અત્યંત ક્રોધિત થઈ જેસલમીરના મહારાજને યુદ્ધ કરવા માટે આવાહન કર્યું અને જમપુર તથા મેવાડ વગેરે દેશોના રાજા પાસે સહાય માગી. રત્નસિંહના આ આવાહનથી જેસલમીરનો રાજા ક્રિચિત્ત પણ લપભીત થયો નહિ. તે બમણા ઉત્સાહથી રત્નસિંહનો પ્રતીકાર કરવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો. જેસલમીર અને ખિકાનેરના રાજાની સેના જેમ તૈયાર થઈ, તેમ જમપુર અને મેવાડના રાજાઓની સેના પણ સુસજ્જ થઈને જેસલમીરની સીમામાં આવી પહોંચી. દીર્ઘકાળથી ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે જે અગ્રહ ચાલતો હતો, તેનો અંતિમ નિર્ણય કરવાને માટે ઉભયે યુદ્ધ કરવું આવશ્યક માન્યું; પરંતુ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયા પૂર્વેજ એક ખાસ કારણથી ઉભય રાજાએ યુદ્ધથી વિમુખ થયા. આ કારણે બ્રિટિશસરકારનો વાંધો હતો. સુરતસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરતી વખત સ્વીકાર કર્યો હતો કે હું અથવા મારા ઉત્તરાધિકારી કોઈપણ દેશી રાજ્યપર આક્રમણ કરશું નહિ અને આ સમયે મહારાજ રત્નસિંહ ઉક્ત શરતનો ભંગ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેમના આ આચરણથી બ્રિટિશસરકાર તેમના ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થઈ અને તેમને કહેવાની મોકલ્યું કે:- 'આપ સંધિમાં થયેલી શરત પ્રમાણે જેસલમીર રાજ્યપર આક્રમણ કરી રહ્યા નહિ. આપના અગ્રહની મીમાંસાનો ભાર મેવાડના મહારાજાના હાથમાં સોંપો. તેઓ તેનો નિર્ણય કરશે.' બ્રિટિશસરકારની તરફથી આ સંદેશ આવતાંની સાથેજ મહારાજ રત્નસિંહે યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળ્યું. બ્રિટિશસરકારની સમ્મતિથી મેવાડના મહારાજાએ ખિકાનેર અને જેસલમીરરાજ્ય વચ્ચેના અગ્રહની તપાસ કરી. ઉભય રાજાઓએ પરસ્પરની દાનિ પૂર્ણ કરી આપી અને વિવાદાગ્નિ અદ્ય કાળને માટે શાંત થયો.

ઉક્ત વિવાદનો નિર્ણય થઈ ગયા પછી બીજે વર્ષે જ્યોત્ પર્વ સં ૧૮૩૦ માં મહારાજ રત્નસિંહ દેશના આંતરિક ક્ષાયામાં લિપ્ત થયા. મહારાજ સુરતસિંહના શાસનના અંતિમ ભાગમાં જે પ્રકારે ખિકાનેરના સામંતોએ પ્રકટરતિ વિદ્રોહી બની તેમને પદબ્રજ કરવાનો સંકેપ કર્યો હતો, તે પ્રકારે આ વર્ષમાં પણ તેમણે પુનઃ રાજકોટી જતી લખંડર ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત કર્યો. આ સામંતોની વિદ્રોહિતાથી મહારાજ રત્નસિંહ અત્યંત લપભીત થઈ ગયા. તેઓ ધૃત રાજની સહાયવિના સામંતોનું દમન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા નહોતા, તેથી તેમણે સંધિની શરત પ્રમાણે બ્રિટિશસ-

રિસ એજન્ટ પ્રકાશિત કરેલો અસતોપ-શાસનવ્યવસ્થાસંબંધી અભિપ્રાય-તે સંબંધે વર્તમાન પોલિટિકલ એજન્ટનો અભિપ્રાય-ઉપસંહાર.

તાના પિતાના પરલોકવાસ પછી ૪૦ સં ૧૮૫૨માં સરદારસિંહ તેમના સિંહા-સનપર વિરાજમાન થયા. સરદારસિંહના અભિષેકના સમયથી નિકાનેરની રાજ-શક્તિ ક્રમશઃ હીનબલ થવા લાગી. જે બળ, વિક્રમ, સાહસ અને શરતા ૪૦ ગુણો સંદોષગતિના અલંકાર હતા, તે સર્વ સર્વથી હુમ થઇ ગયા. રાજ-પૂતળતિની વીરતા સર્વોચ્ચ હુમ થઇ ગઇ. યવન પાદશાહોના વખતમાં વાર-વાર મુદ્દાઓ હોવાથી રાજપૂતોની શરવીરતાનો પ્રકાશ થવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા; પરંતુ સરદારસિંહના સમયમાં રાજપૂતોના હાત્યમર્ત્યો સર્વથી દાસ થઇ ગયો. માત્ર બિકાનેર અને રાજસ્થાનજ નહિ; પરંતુ સંમરત ભારતવર્ષ

શિથિલ થઇ ગયું. સર્વ મુદ્દતી અર્થે બંધ પછી મધ્યે અને નિર્બળ શાંતિ પ્રસરી રહી. આ શાંતિના સમયમાં જો દેશી રાજાઓ અંગ્રેજસરકારની પેઠે કૃત્રિમ મુદ્દાથી પોતાની સેનાની સમરકુશળતાનું રક્ષણ કરત તો તેની વીરતા, ધીરતા અને સાહસિકતા અચળ રહેત. વિદ્યા અવગત હોવા છતાં પશું જો તેનો અભ્યાસ રાખવામાં ન આવે તો તેની અપોગતિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે મુદ્દવિદ્યા પણ તેનો અભ્યાસ સંતત રાખ્યા વિના ફળીભૂત થતી નથી. જો તેનો અભ્યાસ આશુ રાખવામાં ન આવે તો બળ, વિક્રમ અને સાહસ અવનતિને પ્રાપ્ત થાય છે. કાઈ પણ વીરભૂતિ તત્ત્વવાર અને ભાલા હાથમાં મૂકી ક્યો વિના સો વર્ષ પૂર્વેત જોન ધારણ કરીને બેસી રહે તો શું તેમાં વીરતા રહી શકે છે ? કહી નહિ. આ ઉપરથી અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે દેશીરાજાઓએ પરસ્પર મુદ્દ કરતા રહેવું; પરંતુ અમે માત્ર એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે દેશી રાજાઓએ આશ્રય અને વિલાસમાં પોતાનો સમય વ્યતીત નહિ કરતાં બધવિક્રમેસંપન્ન રહેવું જોઈએ. અંગ્રેજસરકારને અનેક રીતોના પર સેનાની આવશ્યકતા પડે છે; તો દેશી રાજાઓ અને સામંતોની સેનાને પોતાની સેવામાં નિયુક્ત કરવી જોઈએ, કે જેથી તેઓ બળ સ્થાયી રહે. મુસલમાનસમ્રાટોએ પણ દેશી રાજાઓની સહાયથી જ પ્રભુ-ત્વ સંપાદન કર્યું હતું. જો બ્રિટિશસરકાર રાજપૂતસેનાને પોતાની સેનામાં નિયુક્ત કરે તો તેનું બળ અને સાહસ વધીને પ્રાપ્ત થશે. વળી, બ્રિટિશસરકારે રાજપૂતભૂતિને એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે જેથી તેને પોતાના આચારવિચાર અને સ્વધર્મનું સારીરીતે જ્ઞાન થાય. આમ કરવાથી રાજપૂતો પોતાનું ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે.

મહારાજા સરદારસિંહ બિકાનેરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઇ સારીરીતે જાણી ગયા હતા કે ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓ સમયના પરિવર્તનથી સર્વથી કંતવ્યવિમુખ થઇ ગયા છે; માટે આવા સમયમાં વિશ્વવિજયી બ્રિટિશસિંહની આધીનતા સ્વીકારી તેનું મન પ્રસન્ન રાખવું ઉચિત છે.

નવીન મહારાજાને કેવળ પાંચ વર્ષોજ રાજ્ય કરતાં થયાં હતાં; એવામાં ભારતવર્ષમાં એક ભય-કર ઘટના બની. ૪૦ સં ૧૮૫૭માં સિપાઇઓનો બળવો ભયકરરીતે ફાટી નીકળ્યો. હળવે અંગ્રેજોની હત્યા થઇ અને શેષ અંગ્રેજો ત્રાણ ત્રાણ પોકારવા લાગ્યા. આવા મહાન વિપત્તિકાળમાં મહારાજા સરદારસિંહ બ્રિટિશસરકારને સહાય કરવાને બહાર પડ્યા. બિકાનેરની નિકટના હાંસી અને હિસાર હેઠપર બ્રિટિશસરકારનો અધિકાર હતો. ત્યાંની અંગ્રેજસરકારના તાબાની દેશીસેનાએ વિદ્રોહ કરી અંગ્રેજોપર આક્રમણ કરવા યોગ્ય; આ સમયે બિકાનેરના મહારાજાએ અત્યંત સાહસ-પૂર્વક વિદ્રોહીદળનું દમન કર્યું અને જો અંગ્રેજો ભયભીત થઇને નાસવાની તૈયારી કરતા હતા, તેમને પરમ આદરપૂર્વક પોતાની રાજધાનીમાં આશ્રય આપેા. મહારાજા સરદારસિંહે પોતાની શક્તિ અનુસાર બ્રિટિશસરકારને સહાય આપવામાં મુદ્દી કરી નહિ.

દેશી રાજાઓની સહાયથી સૌભાગ્યવશાત્ આ મહા વિદ્રોહાનલ શાંત થઇ ગયો અને ભારત-વર્ષમાં બ્રિટિશશાસનચક્રિત પુનઃ સ્થાપિત થઇ ગઇ. નામદાર ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાના એજન્ટ મ-

હારાજ સરદારસિંહની પુષ્કળ પ્રથા કરી અને સ્વયં ગવર્નર જનરલ તથા વાઇસરૉય લૉર્ડ કૅનિંગે પરમ સંતુષ્ટ થઇ અન્યાય સહાયક રાજ્યોની પેઠે ખિકાનેરના મહારાજને એક મહા મૂલ્યવાન ઉપહાર આપ્યો. સિપાઇવિદ્રોહ થયા પૂર્વે ભારતવર્ષના દેશી રાજ્યોનાં મનમાં એવો ભય પેદા થયો હતો કે આપણે જે પુત્રહીન અવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કરીશું તો આપણી રાણી આર્ધરીતિ અનુસાર પોખ્યપુત્ર વા દત્તક ગ્રહણ કરી શકશે નહિ અને આપણું રાજ્ય બ્રિટિશસરકાર હસ્તગત, કરી લેશે; પરંતુ બળવો શાંત થયા પછી બ્રિટિશસરકારે દેશી રાજ્યોની આ બીક દૂર કરવાને માટે તેમને સનંદ આપી દિંદુરીતિ અનુસાર દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની પરવાનગી આપી તથા તે દત્તકપુત્ર રાજ્યાસન પ્રાપ્ત કરી શકશે અને બ્રિટિશસરકાર તેમનાં રાજ્યો હસ્તગત કરશે નહિ; એવું તેણે અભયવચન આપ્યું. મહારાજ સરદારસિંહે બ્રિટિશસરકારને જે સહાય કરી હતી, તે માટે તેણે અન્યાય રાજ્યોની પેઠે તેમને પણ સનંદ આપી. આ સનંદ નીચે પ્રમાણે છે:-

સનંદપત્ર

મહામાન્ય મહારાજીની એવી અલિલાયા છે કે દેશી રાજ્યો સાંપ્રતમાં જે દેશોનું શાસન કરે છે તે સર્વ દેશોં યાવત્યં દ્રદિવાકરૌ તેમના અધિકારમાં રહેશે અને તેમનાં પદસન્માનને સદા અક્ષત રાખવામાં આવશે. હું જણાવું છું કે જે આપને અથવા આપના ઉત્તરાધિકારીઓને પુત્ર ન હોય તો આપ અથવા આપના રાજ્યના લાવી શાસનકર્તા દિંદુરિધાન અને આપના કુલાચાર પ્રમાણે દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરી શકશે. આ કાર્યમાં બ્રિટિશસરકારની સંપૂર્ણ સંમતિ છે.

બ્યાંસુધી આપના વંશજો રાજ્યભક્ત રહેશે અને બ્રિટિશસરકારની સાથે થયેલી સંધિના નિયમાનુસાર વર્તન કરશે, ત્યાંસુધી દત્તકવિધાનમાં કેાઇ પણ પ્રકારે બાધા ઉપસ્થિત કરવામાં આવશે નહિ.

(હસ્તાક્ષર) કૅનિંગ

ગવર્નરજનરલ અને વાઇસરૉય, હિંદ

મહારાજ સરદારસિંહે બ્રિટિશસરકારને જીવને જોખમે જે સહાય કરી હતી, તેના બદલોમાં માત્ર એક મૂલ્યવાન ઉપહાર અને એક સનંદ આપવી પૂરતી નથી; એમ ધારી નામદાર ગવર્નર જનરલે ઈસ. ૧૮૬૧માં મહારાજને હિસાર દેખનાં ૪૧ ગામે અર્પણ કર્યાં. કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે આ ગામે તેમની પાસેથીજ લેવામાં આવ્યાં હતાં. આ ગામોના સંબંધમાં નિમ્નલિખિત દાનપત્ર મહારાજને અર્પણ કરવામાં આવ્યો:-

ખિકાનેરના મહારાજને આપેલાં ગામોનો સનંદપત્ર

નામદાર ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજંટના વિસ્થાપનમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે કે વિદ્રોહના સમયમાં મહારાજ સરદારસિંહ બહાદુરે બ્રિટિશસરકારપ્રત્યે રાજ્યભક્તિ દર્શાવી સહાય કરી છે. તેમણે પોતાનું દ્રવ્ય ખરચીને અનેક અંગ્રેજોનાં જીવનની રક્ષા કરી છે તથા સરકારને બીજી પણ અનેક રીતની સહાય કરી છે. આથી બ્રિટિશસરકાર તેમનાપર પ્રસન્ન થઇ છે અને તેણે તેમને ધન્યવાદ તથા ઉપહાર આપ્યો છે. આ ઉપરાંત, આ સમયે તે તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઇને તેમને એકતાળીસ ગામે અર્પણ કરે છે. આ ગામોના સર્વ અધિકાર મહારાજને આપવામાં આવે છે. એ ગામે મહારાજના રાજ્યમાં સંયોજ દેવામાં આવ્યાં છે અને એમના રાજ્યના જે ધારાઓ છે તેજ ધારાઓ પ્રસ્તુત ગામોને પણ લાગુ પડે છે. આ ગામોની યાદી પણ અત્રે આપવામાં આવી છે. ઈસ. ૧૮૬૧ના પ્રથમ (જાન્યુઆરી) માસની પ્રથમ તારીખથી આ સનંદનો ઉપયોગ થશે.

ગામોની યાદી

સંખ્યા	ગામોનાં નામ	વાર્ષિક ઉપજ	રિમાઈ
૧	સાવુરા	૩૦૦	
૨	માનકીવી	૧૭૦	
૩	ખાડખાડા	૪૯૦	

ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં એની ઉપજ ૫૬૦ રૂપિયા થઇ હતી.

૪	ઉદિયાખાડા	૪૦૬	
૫	કામપુરા	૧૩૭	ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં એની ઉપજ રૂપિયા ૨૩૫ થઈ હતી.
૬	સોલાવાલી	૨૩૪	
૭	મૂલાકાખાડા	૪૫૧	
૮	વાસીદર	૫૦૦	
૯	ગીલવાલા	૪૧૦	
૧૦	સહારન	૩૫૦	
૧૧	ફૂલચંદ	૨૫૦	
૧૨	સુરાવાલી	૯૪૮	
૧૩	ચંદ્રવાલી	૨૦૦	
૧૪	પીરકામડિયા	૭૪૦	
૧૫	પુન્નાવાલી ઉર્ફે જગરાની	૨૦૭	
૧૬	કુશાની	૪૫૧	
૧૭	મગરાની	૫૩૪	
૧૮	માસાની	૩૪૬	
૧૯	ટિલિવારાજેશ	૮૮૯	
૨૦	રઊખાખાડા	૧૯૯	
૨૧	રાતિખાડા	૧૬	૧૮૬૫-૬૬ માં એની ઉપજ રૂપિયા ૨૩૫ ની થઈ.
૨૨	કિસનપુરા	૧૨૦	૧૮૭૦-૭૧ માં એની ઉપજ રૂપિયા ૩૦૦ ની થઈ.
૨૩	સલીમગઢ	૧૭	૧૮૭૦-૭૧ માં એની ઉપજ રૂ. ૧૩૦ ની થઈ.
૨૪	ધારુધ	૨૧૦	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૪૦ " "
૨૫	સિલાવનાપુર્ફ	૧૯૪	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૨૬ " "
૨૬	વેરવાલા } કલ્યાન }	૨૮૦	
૨૭	સિલવાના } કલ્યાન }	૨૪૧	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૬૬ " "
૨૮	તલવારા કલ્યાન	૭૫૭	
૨૯	જલાલાખાદ	૧૭૬	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૭૬ " "
૩૦	મોહરવાલા	૪૮૨	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૫૫૪ " "
૩૧	અસિતાવાલી	૨૨૩	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૬૧ " "
૩૨	રામસર	૨૫૮	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૦૮ " "
૩૩	દુવલીખદ	૩૯૪	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૪૫૪ " "
૩૪	રામનગર	૨૦૦	
૩૫	દુવલી કલ્યાન	૭૩૦	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૭૮૦ " "
૩૬	મીર્જાવાલી	૩૫૧	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૪૨૩ " "
૩૭	ચાઉવાલી	૩૧૦	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૬૦ " "
૩૮	સુરહાનપુરા	૧૭૪	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૨૫ " "
૩૯	ખેરવાલી	૧૮૧	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૩૧ " "

૪૦	શિવધનપુરા	૪૭૩
૪૧	ખાન્દાનિયા	૨૮૫

કુલ રા. ૧૪૨૬૧

બિકાનેરના મહારાજ સરદારસિંહ બહાદુરે બ્રિટિશસરકાર ઉપર અનેક ઉપકારો કરીને જે ૪૧ ગામે પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે અવશ્ય યોગ્ય પુરસ્કારજી હતા.

મહારાજ સરદારસિંહના શાસનકાળમાં સીમાનો વિવાદ પુનઃ પ્રબળ થઈ ગયો. ૪૦ સં ૧૮-૬૧ માં બિકાનેરના રાજ્યને મારવાડના રાજ્યની સાથે સીમાના સંબંધમાં વિવાદ ઉપસ્થિત થયો અને મહાસંપ્રાપ્તના પૂર્વલક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. બિકાનેરની સીમાના નિવાસીઓએ મારવાડની સ્ત્રીમામાં જઈ ત્યાંની પ્રજા ઉપર ઘેર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. જતે બ્રિટિશસરકારે મધ્યસ્થ થઈ સર્વ ઉપદ્રવો શાંત કરી દીધા.

અને વારંવાર જીજ્ઞાસુ છે કે રાજ્ય દુર્બલ હોવાથીજ તેમના તાબાના સામંતો પ્રબળ થઈને પોતાની સંપત્તિ વિસ્તાર કરવાની અભિલાષા ધારણ કરે છે. મહારાજ સરદારસિંહના શાસનસમયમાં બિકાનેરના સામંતોએ અનેકવાર રાજ્યની સામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યો હતો. રત્નસિંહના શાસનકાળમાં પણ સામંતોને અસંતોષ મારજી હતા અને મહારાજ સરદારસિંહના શાસનકાળમાં પણ તેમનો અસંતોષાશિ પ્રચંડ જ્વાલાસાદિત પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યો. મહારાજ સરદારસિંહે બિકાનેરના સમસ્ત સામંતોની અંડશૂર્ણ વધારવાનો વિચાર કર્યો તેથી રાજ્યમાં પુનઃ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયા. ખાસ કરીને બ્રિટિશસરકારે મહારાજને તરતનાંજ અર્પણ કરેલાં ૪૧ ગામોપર મહારાજાએ કર વધારવાનો પ્રયાસ કર્યો તેથી ઉપદ્રવો મધ્ય વધી પડ્યા. ઉક્ત ગામોના નિવાસીઓ અત્યાચારથી બ્રિટિશસરકારને તાણે હતા અને હવે જ્યારે તેમણે પોતાનાપર નવીન બોલે આવી પડતો ન્હોતો, ત્યારે તેઓ અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ ગયા અને તેઓ શીઘ્ર બિકાનેરના મહારાજની વિરુદ્ધ બ્રિટિશસરકારની પાસે ફરિયાદ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા. તેમને પ્રાર્થનાપત્ર પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ બ્રિટિશરાજકર્મચારીએ મહારાજ સરદારસિંહપર પત્ર લખી પોતાનો અસંતોષ પ્રકટ કર્યો અને પ્રત્નોના પૂર્વબિકાર અશુભ રાખવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો. વળી તેમણે તે ગામોમાં થોડા કર્મચારીઓ નિયુક્ત કરવાનો પણ આગ્રહ કર્યો. મહારાજ સરદારસિંહને ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલનો આ પત્ર મળતાં તેમની આરાતુ પાલન કરવામાં તેમણે કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ; પરંતુ સંવત ૧૫૪૫ માં રાવ બિકાજીએ બિકાનેર-રાજ્યની પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યારથી સંવત ૧૬૨૬યંત્ર જે સામંતો એકધારા કર આપતા આવ્યા હતા, તેમના ઉપર તે કરનો વધારો કરી રાજકોપની ઉપજ વધારવામાં આવી. બિકાજીના સમયથી જે સામંતો પ્રત્યેક અશ્વારાહી દલપર વાર્ષિક ૧૦૦) રૂપિયા, પ્રત્યેક ઉંટના દલપર વાર્ષિક ૫૦) રૂપિયા અને પ્રત્યે પાપદલ સેનાપર ૨૫) રૂપિયા આપતા આવ્યા હતા, તેમનાપર આ સમયે આ કરમાં વધારો કરેલો હોવાથી ઉંચી નીચી સર્વ શ્રેણીના સામંતો પરમ અસંતુષ્ટ થઈ ગયા અને તેથી રાજ્યમાં અશાંતિનાં ચિન્હો પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં; પરંતુ મેજર (હાલના કર્નલ) પાવલેટ કે જેઓ તે સમયે અંગ્રેજસરકાર તરફથી પોલીટિકલ એજન્ટ નિમાયા હતા, તેમણે આ અસંતોષ નિવૃત્ત કરવાને માટે ઝોલી વ્યવસ્થા કરી કે સામંતોએ પ્રત્યેક અશ્વારાહી દલપર વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦) પ્રત્યેક ઉંટના દલપર વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦) તથા પ્રત્યેક પાપદલ સેનાપર રૂ. ૫૦) આપવા. જોકે આ કર પૂર્વના કરતાં બમણો હતો તોપણ બ્રિટિશસરકારના લયથી સામંતો તેની વિરુદ્ધ કાંઈપણ બોલવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિ. ઉક્ત કરને માટે તૈયાર કરેલા દસ્તાવેજપર સકળ સામંતોએ દસ્તાક્ષર કર્યા અને આ રીતે અશાંતિનો અંત આવ્યો.

અમારાં પાઠકપાઠિકાઓએ રાવ બિકાજીના તાબાના બિદાવાદી દેશનું જુતાંત વાંચ્યું દશે. જો કે આ દેશ બિકાનેરરાજ્યની અંતર્ગત હતો, તોપણ તેને એક નાનું રાજ્ય ગણવામાં આવતું હતું. મહારાજ રત્નસિંહની પૂર્વેના બિકાનેરના રાજ્યએ બીદાવાદીના સામંતોપર ક્રોધપિણ પ્રકારીને કર લાગુ પાડ્યો નહોતો; કારણ કે રાવ બિકાજીએ બિકાનેર રાજ્યની સ્થાપના કરી તેની પૂર્વે જ વર્ષોપર અશાંત સંવત ૧૫૪૦ માં તેમના બાળા બિદાજીએ આ બિદાવાદી રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. બિકાજી અને બિદાજીએ ઉત્તમ સહોદર બ્રાતાદત્તાતેમની માતાએ બિદાજીની સાથે બિદાવાદીમાં આવી નિવાસ કર્યો હતો.

આથી બિઝાજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારી માતાએ બિદાવાડીમાં નિવાસ કર્યો છે, માટે હું તથા મારા વંશજો કદિ પણ તે દેશ પર આક્રમણ કરશું નહિ. રત્નસિંહે બિઝાજીની આ પ્રતિજ્ઞાનો અનાદર કરી બિદાવાડીના સામંતોની પાસેથી નિયમિત કર લેવા માંગ્યો. મહારાજ સરદારસિંહે પણ આ પ્રકારે સંવત ૧૬૨૬માં બિદાવાડીના સામંતોની પાસેથી વાર્ષિક પચાસહજાર રૂપિયા નિયત કરી ગ્રહણ કર્યાં.

આ કરને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી અશાંતિ નિવૃત્ત થયા પછી મહારાજ સરદારસિંહ ૬૦ સં ૧૮૭૨ના જાનેવારી માસમાં પરલોકવાસી થયા.

મહારાજ સરદારસિંહનું મૃત્યુ પુત્રહીન અવસ્થામાં થવાથી બિઝાનેરનું સિંહાસન શૂન્ય બની ગયું. એથી બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાનુસાર મંત્રીસભાજી સ્થાપન કરી તેના હાથમાં શાસનનો ભાર સોંપવામાં આવ્યો. પ્રધાન અંગ્રેજકર્મચારી આ મંત્રીસભાજનો સહાપતિ બની શાસન કરવા લાગ્યો. આ પ્રકારે કેટલાક સમયપર્યંત રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલ્યા પછી નવીન મહારાજ નિયુક્ત કરવાને માટે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. રાણી અને સામંતોએ વિચાર કર્યો કે સૂરતસિંહના કુટુંબમાંથી કોઈ પણ રાજકુમારનો અભિષેક કરવો ઉચિત છે. પછી તેમણે લાલસિંહ નામના એક શુદ્ધિમાન પુરુષના પુત્ર કુંગરસિંહને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવાનો ઇરાવ કર્યો બ્રિટિશસરકાર પ્રથમથીજ વચન બદલ થઈ હતી કે જે બિઝાનેરના મહારાજ પુત્રહીન અવસ્થામાં ગત થાય તો મહારાણી હિંદુ રીતિ અનુસાર ગમે તે માણસને પુત્રસ્વરૂપે ગ્રહણ કરી શકશે. આથી બ્રિટિશસરકારે જરાપણ વાંધો ઉઠાવ્યા સિવાય કુંગરસિંહને બિઝાનેરના મહારાજતરિકે સ્વીકાર્યા અને તેમને અભિષેક કરવામાં પોતાની સંમતિ આપી. કુંગરસિંહ નાની વયમાંજ રાજની ઉપાધિ ધારણ કરી મોટી ધામધૂમસહિત બિઝાનેરના સિંહાસનપર શોભાયમાન થયા.

મહારાજ કુંગરસિંહ અલ્પવયસ્ક હોવાથી તેઓ રાજકાર્ય કિંચિત્ પણ જાણતા નહોતા, તેથી તેમના હાથમાં સંપૂર્ણ રાજ્યવ્યવસ્થાનો ભાર સોંપવો ઉચિત નહિ ધારી બ્રિટિશસરકારે એક મંત્રી-સભાજ નિયુક્ત કર્યો. મહારાજના પિતા લાલસિંહ આ મંત્રીસભાજની સહાપતિતરિકે નિયુક્ત થયા અને મહારાવ, હરિસિંહરાવ, યશવંતસિંહ, મહેતા માનમજ અને મંગનહીરાવાસ એ સર્વે તે સભાજના મહાસદ બન્યા.

૬૦ સં ૧૮૭૫મા મહાજનના સામંત અમરમહે મહારાજ કુંગરસિંહને વિષ દઈ તેમના જીવનનો નાશ કરવાની પ્રયત્ન કર્યો. આથી મહારાજ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેને પ્રાણ-દાંડ તો કર્યો નહિ, પરંતુ બાર વરસની કેદની શિક્ષા કરી. અમરસિંહ કારાગૃહમાં ગયા પછી તેને પુત્ર રામસિંહ પોતાના પિતાના પદ પર નિયુક્ત થયો.

મહારાજ કુંગરસિંહ મોટી વયના થયા, ત્યારે પણ ઉક્ત મંત્રીસભાજી રાજ્યશાસન કરતો હતો. મહારાજ ૬૦ સં ૧૮૭૬મા હરદાર અને ગયાની યાત્રાએ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે આશ્રામાં જઈ તેમણે ભારતના ભાવી સમ્રાટ યુવરાજ બહાદુરની મુલાકાત લીધી. મહામાનનીય યુવરાજ બહાદુરે પરમ આદરપૂર્વકે મહારાજનું સ્વાગત કર્યું અને તેમનું સન્માન વધારવામાં કાંઈ પણ ત્રુટિ કરી નહિ.

રાજપૂત રાજ્યોની પૂર્ણ સ્વાધીનતા હુમ્મ થતાં અને તેમની અવસ્થા પરિવર્તિત થતા તેમને સામંતો સાથેના સંબંધ પણ બદલાઈ ગયો. રાજપૂતરાજ્યો જે સમયે સંપૂર્ણતઃ સ્વાધીનતાનું અમૃતમય ફળ ભોગવતા હતા, પોતાના બાહુબળથી રાજ્યનું શાસન અને સંરક્ષણ કરતા હતા અને અંગ્રેજસરકારની રાજનીતિ જાણતા નહોતા, તે સમયે તેઓ પોતાના સામંતોની પાસેથી કદિ પણ કર-સ્વરૂપે નગદ રૂપિયા લેતા નહોતા. સામંતો પોતાની જમીનના પ્રમાણમાં યુદ્ધમંત્રે મેનાની સલાયતા કરતા હતા તથા તેમને પ્રતિજ્ઞા કેટલાક માસપર્યંત રાજની પાસે રહી શાસનકાર્યમાં સલાય કરવી પડતી હતી. યવનશાસનના સમયમાં દેશી રાજ્યોની સ્વાધીનતા પોતાના ઉચ્ચપદપરથી પતિત થઈ હતી તોપણ તેમણે તે સમયમાં કદિપણ સામંતોની પાસેથી રોકડા રૂપિયા લીધા નહોતા. તે સમયમાં સામંતો પોતાના અધીશ્વરની સાથે યવનસમ્રાટની આજ્ઞાનુસાર ભારતના અનેક પ્રાંતોમાં

સેનાસહિત યુદ્ધ કરવાને જતા હતા; પરંતુ અંગ્રેજરાજ્યમાં આ પદ્ધતિ પરિવર્તિત થઇ ગઇ. સાં-
પ્રત દેશમાં ચોતરફ શાંતિદેવી વિરાજમાન છે, કોઇપણ દેશી વા વિદેશી રાજના આક્રમણનો ભય
નથી અને સામંતોને અંગ્રેજસરકારની આજ્ઞાનુસાર સમરક્ષેત્રમાં જવું પડતું નથી; તેથી હવે તેમને
પોતાના અધીશ્વરોને સેનાની સહાય કરવાની આવશ્યકતા રહી નથી. બુદ્ધિમાન અંગ્રેજસરકારે પ્ર-
ત્યેક દેશી રાજ્યને નિર્વિઘ્ન રાખવાને માટે તેની પાસેથી વાર્ષિક કેટલાક લાખ રૂપિયા લઇ સ્વતંત્ર
સેનાની સ્થાપના કરી છે અને તેને પોતાને આધીન રાખી છે. આથી રાજાઓ પર ખર્ચનો બોલો
બંધો છે અને સામંતોને સેના રાખવાની આવશ્યકતા રહી નથી. વસ્તુસ્થિતિનું આજું વારિવર્તન થવા-
થી રાજાઓને પોતાના તાબાના સામંતોની પાસેથી સેનાના બદલામાં રોકડ રૂપિયા લેવા પડે છે.
આને માટે દેશી રાજાઓ અને સામંતોની વચ્ચે કેટલીકવાર વિવાદ અને યુદ્ધ પણ થયાં છે.

બિકાનેરના સહાયક પોલીટિકલ એજન્ટ મહારાજ એ. રિચાર્ડસ ઇ. સં. ૧૮૮૩ ના મે માસની
૧૧ મી તારીખે પ્રકટ થયેલા બિકાનેરરાજ્યના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે:—“ ઇ. સં. ૧૮૭૦ માં
દશ વર્ષને માટે કર આપવાની જે વ્યવસ્થા થઇ હતી, તે ચાર વર્ષ થયાં સમાપ્ત થઇ છે. ઇ. સં.
૧૮૮૨ ના એપ્રિલ માસમાં કરની વ્યવસ્થા કરવા માટે એકત્રિત થવાને સામંતોને આજ્ઞા કરવામાં
આવી. પાંચ માસ પછી સર્વ સામંતો બિકાનેરમાં એકત્રિત થયા અને તેમણે શ્રીમાન મહારાજને
નિવેદન કર્યું કે આ કાર્ય એક પંચાયતના હાથમાં સોંપવું જોઇએ. તેમની આ પ્રાર્થના સ્વીકારવા-
માં આવી. ચાર સામંતો અને ચાર રાજકર્મચારીઓની એક પંચાયત નિયુક્ત કરવામાં આવી. ઉક્ત
મહારાજાએ ત્રણ માસપૂર્વે ઉક્ત પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને માટે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો છે. ઠંકેરિ
(સાધારણ જનસમૂહમાં સામંતો ઠંકેરિ તરિકે ઓળખાય છે.) નો વાંધો એવો છે કે ઇ. સં.
૧૮૭૦ માં જેમના ઉપર રૂ. ૨૦૦ નો કર લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો તેઓ તેથી અધિક રકમ
આપી શકતા નથી. વળી તેમણે પોતાના પટા પણ પાછા આપી દીધા છે. કરની રકમ ઘટાડવાના
સંબંધમાં વિચાર ચાલે છે. આજ્ઞા રાખવામાં આવે છે કે અલ્પ સમયમાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય
થઇ જશે. ”

બિકાનેરના મહારાજાએ અન્યાય સામંતોની પૈકે બિહાવાડીના સામંતોની પાસેથી પણ રૂ.
૫૦,૦૦૦ ને બદલે રૂ. ૮૬,૦૦૦ લેવાનો ઠરાવ કર્યો. જે કે મહારાજા રત્નસિંહની પૈકે સરદાર-
સિંહે ઉક્ત સામંતોની પાસેથી ૫૦,૦૦૦ રૂપીઆ કર સારૂ ગ્રહણ કરી તેમને એવી સનંદ લખી
આપી હતી કે તમારા ઉપર કદિપણ કર વધારવામાં આવશે નહિ; પરંતુ મહારાજા કુંગરસિંહે આ
સનંદનો અનાદર કરી ઉક્ત કર વધારી દીધો. આ કર વધવાથી ધીમે ધીમે ભયંકર ઉપદ્રવો ઉપ-
સ્થિત થવા લાગ્યા.

મહારાજા કુંગરસિંહે કરમાં વધારો કરી રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન સામંતોને મહાવિપત્તિમાં નાખ્યા.
તેઓ અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા; પરંતુ અંગ્રેજસરકારના પ્રતિનિધિએ પણ રાજાનો પક્ષ ગ્રહણ
કર્યો હતો, તેથી તેઓ યુ. કે ચાં કરી શક્યા નહિ અને અંતે તેમણે ફત્તેહગઢ પર હસ્તાક્ષર કર્યા;
પરંતુ તેમણે વધારાનો કર આપ્યા પૂર્વે મહારાજાની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે મહારાજાની
જનપૂર્વ સામંત અમરસિંહને આપને વિષ દહન મારી નાખવાના આશયસર કારાગૃહમાં નાખવા-
માં આવ્યો છે, તેને આ સમયે છોડી દેવો; કારણ કે તેણે અરેખર વિષ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો
એ વાતનું કોઇ પ્રબળ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી; અને જે તેણે અરેખર વિષ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો
હોય તેપણુ તે ઇ. સં. ૧૮૭૮ થી કારાગૃહમાં રહ્યો છે, તેથી તેને પોતાના અપરાધનું પ્રતિક્ષણ
મળી ગયું છે. વળી રાત્રતસરના સામંતોને પદચ્યુત કરીને આપે તેમના તાબાનો દેશ લઇ લીધો છે,
તે તેમને પાછો સોંપી દેવો અને તેમને પૂર્વે જેવું સન્માન મળતું હતું તેવું સન્માન હવે પણ આપ-
વું. વળી ગોધિકી તથા જસાનાના સામંત મેઘસિંહને પણ તેમનો પૂર્વાધિકાર પાછો સોંપવો. ^૧ મહારાજા

^૧ મહારાજાના સામંતના કર્મચારી લક્ષ્મીચંદ મહેતાએ ‘સિવિલ એન્ડ મિલિટરી પ્રોગ્રેસ’ નામના વર્તમાનપત્રમાં
-જે પત્ર પ્રકાશિત કરાન્યો છે અને જે પત્ર ઇ. સં. ૧૮૮૨ના જુલાઈની ત્રીજી વાર્ષિકના ઇન્ડિયન મિસ્ટ્રમાં ઉપ્પૂત
થયો છે; તેમાંથી અર્થ આ હકીકત પ્રાપ્ત કરી છે.

કુગરસિંહે સામતોની આ અભિલાષા તીવ્ર પૂર્ણ કરી દીધી તેમણે અમરસિંહને કાગઝુદમાથી મુક્ત કર્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના પુત્ર મહારાજ ગમમિંદને 'ગવગન' ની ઉપાધિ અર્પણ કરી તેનું સન્માન વધાર્યું જસાનના કંકાર અને તેમના બાના જોશમરના કંકારને પણ તેમના પૂર્વીવંશકાર પાઠા સોપવામાં આવ્યા નોખાના સામતના કામદાર અર્થાત્ પ્રધાન રાજકર્મચારીએ બિંકાનેરના ગઝ નો અપરાધ કર્યો હતો, તેથી મહારાજાએ તે સામતને આના કરી કે તમારા કામદારને શીર દ-રબારમાં મોકલી આપવો, પરંતુ ઉક્ત સમયે આ રાજાનું પાવન નહિ કરતા પોતાના કામદારને લઈ અન્ય દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું આથી મહારાજાએ નોખા પ્રજાણુપર પોતાનો અધિપતિ સ્થાપિત કરી દીધો.

જે કે મહારાજા કુગરસિંહ બહાદુરે મામતોની ઉચ્ચ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને તેઓ ઉક્ત વર્ણિત કર આપવાને સમત થયા હતા, પરંતુ નિરૂપિત શ્રેણીના મામતો તો તે કર્યાં અમ તુષ્ટ ૨૫૦ તેઓ કોષપણ પ્રકારે તે વધાગનો કં આપવાને પુષ્ટી નહોતા અને સર્વ જાણે મળી કુગરસિંહપર એવા સમાચાર મોકલ્યા કે અમે આ કં આપવાને અનમર્થ છીએ, માટે અમને આ કરમાંથી મુક્ત કરવાની રૂપા થી જોઈએ મહારાજાએ આના ઉત્તરમાં કહેનરાની મોકલ્યું કે રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન સામતો આ વર્ણિત કર આપે છે, માટે આ વિષયમાં હું તમાની કોષપણ વાત સાંભળી રહ્યો નથી આથી નીચી શ્રેણીના મામતો નિરાશ થઈ રાજ્યમાં ઉપદ્રવ મચાવાયા.

આ સમયે મેજર રિચાર્ડસનીખદની અન્વ સ્થળે થઈ અને કંપન દાનવટ તેના પદપર નિયુક્ત થયો કંપન દાનવટ બિંકાનેરમાં આવી મહારાજાના મુખ્ય મંત્રી વત્તાતસાંભળી બીધુ આ વત્તાત સાંભળી તે સમજી ગયો કે આ રાજ્યમાં જે ગડબડ ચાલી રહી છે, તેનું નિવારણ મરનતાથી થઈ શકશે નહિ તેણે સમસ્ત સામતોને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે—“કેટલાક સામતોને બમણા અને કેટલાકને ત્રણગણા કર આપવો પડશે અને મરન પહેલાં સધિપત્રના પાચમાં ધારા અનુસાર એક સધિપત્ર પર દસ્તાવેજ કરવા પડશે ” સામતોએ આ પ્રસ્તાવથી અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ જવા પુ કે રાજ્યમાં જે કર વધારવામાં આવ્યો છે, તેમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે વળી સર્વની પાસેથી એકસગણા કર લેવો જોઈએ કંપન દાનવટ સારીરીતે જાણતો હતો કે આ સામતો અસંતુષ્ટ થઈ ગયા છે, માટે તેઓ સંજાતાથી વર્ણિત કર આપને નહિ, તેથી તેણે સર્વને જણાવ્યું કે—“જે તમે અમારો નિયત કરો છો તે નહિ આપો તો તેનું તમને ઉચિત ફળ મળશે ” આ વચનો સાંભળી મામતો અત્યંત કોપિત થયા અને તીવ્ર રાજધાની છોડીને ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રમાણે સર્વ સામતો બ્યારે રાજા અને પોલિટિકન એજન્ટની આજ્ઞાનો આદર કરી નજ-ધાની છોડીને ચાલ્યા ગયા હ્યારે મહારાજા કુગરસિંહ અત્યંત કોપિત થઈ સામતોનું દમન કરવાને માટે ઉચિત ઉપાય સોધવા લાગ્યા, પોલિટિકન એજન્ટ પણ તેમને સહાય કરવાને તત્પર થયો. અતે રેમિડેન્ટની સમતિ પ્રમાણે બિંકાનેરના પ્રધાન સેનાપતિ કુમસિંહને મહારાજાએ આજ્ઞા આપી કે—“વિદોહી સામતોની ભૂમિ એકદમ જપ્ત કરો” પ્રધાન સેનાપતિ કુમસિંહ સૈન્ય લઈ રાજની આજ્ઞાનું પાવન કરવાને માટે બહાર પડ્યો આ સમાચાર સાંભળી સર્વ વિદોહી સામતો પોતપોતાના હિતની રક્ષા કરવાને માટે રાજની સેના સામે યુદ્ધ કરવાને પોતપોતાની સેના અને પો-તાના કુટુંબીજનોને લઈ મહાજન નામના સ્થાનમાં એકત્રિત થયા પ્રધાન સેનાપતિએ થોડે દૂર જાવલું નાખી વિદોહી સામતોપર સંદેશો મોકલ્યા કે—“મહારાજાની એવી આજ્ઞા છે કે તમારે તમારા નગરો અને કિલ્લાઓ પાઠા સોપી દેવામાં આવશે સામતોએ જોયું કે ‘આ સમયે ધૈર્ય વિપતિ ઉપ રિચત થઈ છે મહારાજાની સેના સામે યુદ્ધ કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી અને દાર્પકાળસુધી અહીંના રહેવું પણ અશક્ય છે ’ પછી તેઓ દુર્બેઝ મિનામાં જવું ઉચિત ધારી બિદાવાની દેગના બિદાસ નામના દુર્બેઝ મિનામાં આવ્યા ગયા બિદાવાનીના સામતોએ પણ વાર્ધત કર આપવાની ના પારી હતી તેથી તેઓ વિદોહી સામતોના નેતા બન્ના આ રીતે અસમ્ય સામતોએ ઉક્ત કિલ્લામાં એકત્રિત થઈ મહારાજાની સામે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સામંતોને આ પ્રકારે વિદ્રોહી થયેલા જોધ મહારાજ કુગરસિંહે કેપ્ટન ટાલવટને જણાવ્યું કે અંગ્રેજ સેનાની સહાયવિના આ વિદ્રોહાગ્રિ શાંત કરવાનો ઇતર ઉપાય નથી. તેણે રાજપૂતાનાના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ કર્નલ એક્કરને આ સમાચાર જણાવ્યા અને તેણે બ્રિટિશસરકારની સંમતિ લઇ શીઘ્ર ૪૦૦ સં ૧૮૧૮ ના સંધિપત્ર અનુસાર અંગ્રેજસેનાને મહારાજને સહાય કરવાની આજ્ઞા કરી. સત્તર પ્રબલ અંગ્રેજ સેના યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગી. રાયલ આર્ટિલરી નામનું ગોલ્ડનાઇલ, નુસેન્ટર રેજીમેન્ટ, મેરવાડાઇલ, એરનપુરનાં પાયદળનાં ૪૦૦ માણસો દિલ્લી રેજીમેન્ટનાં ૧૫૦ માણસો, ત્રણ તોપો-આ શીત અંગ્રેજ સેના સંજ્ઞ થઇ. જનરલ જિલેરપી આ સેનાના પ્રધાન સેનાપતિ હતા. ૪૦૦ સં ૧૮૩૦ માં બ્યારે મહારાજ રત્નસિંહે વિદ્રોહી સામંતોનું દમન કરવાને માટે બ્રિટિશરેસિડેન્ટની પાસે સેનાની સહાય માગી હતી અને તે તેમ કરવાને તત્પર થયો હતો, ત્યારે બ્રિટિશસરકારે તેને સહાય કરતાં અટકાવ્યો હતો. આ સમયે બ્રિટિશસરકારે સંધિના ધારાના એવો અર્થ કર્યો હતો કે, અંગ્રેજસરકાર બિકાનેરરાજ્યના આભ્યંતરિક ગઝા અને વિદ્રોહનું દમન કરવાને માટે સેનાની સહાય આપવાને બાધાયેલી નથી; પરંતુ જો સમયે મહારાજ સુરતસિંહની સાથે સંધિ થઇ તે સમયે કેવળ તેમને સહાય આપવાને તે બાધાઈ હતી અને તેમને સહાય આપી હતી પણ ખરી; પરંતુ આ સમયે મહારાજ રત્નસિંહને તે સેનાની સહાય આપી શકતી નથી; પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે મહારાજ કુગરસિંહને તે આભ્યંતરિક ઉપદ્રવ અને વિદ્રોહ નિવૃત્ત કરવાને માટે સહાય કરવાને તત્પર થઈ.

બિકાનેર રાજ્યના પ્રધાન સેનાપતિ કુકમસિંહે મહારાજની આજ્ઞાનુસાર શીઘ્ર સેનાસહિત બિદાવાડીમાં જઈ બિદાસરને કિલ્લો ઘેરી લીધો. આ તરફ અંગ્રેજ સેના પણ જનરલ જિલેરપીની સાથે આવી બિકાનેરની સેનાની સાથે મળી ગઇ. પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન ટાલવટ પણ શીઘ્ર ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. રાજની સેના અને અંગ્રેજસેના આવી પહોંચી છે એવા સમાચાર સાંભળી બિદાવાડીના સામંતો તથા ઇતર વિદ્રોહી સામંતો રડોડોનું બાહુબળ દર્શાવવાને માટે સંજ્ઞ થયા. જો કે આને રડોડોનું બળવિક્રમ હુપ્ત થઈ ગયું છે, જો કે તેમનું જાતીય બળ સર્વથા ક્ષીણ થઇ ગયું છે, જો કે રાજસ્થાનમાં વીરાની ઝાઝી સંખ્યા રહી નથી, કિંમતુના એમ કહેવું પણ અનુચિત નહિ ગણાશે કે રાજપૂતજાતિનું વિશ્વવિખ્યાત ભાદસ તથા શૈથ આને માત્ર શબ્દોમાં સમાવિષ્ટ થયેલું છે; તથાપિ ઉક્ત એકત્રિત થયેલા વિદ્રોહી સામંતો રાજ અને અંગ્રેજસરકારની સંયુક્ત સેનાની સામે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા. તેમણે એટલા માટે પણ રણક્ષેત્રમાં જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પાછળથી જયપુર, જોધપુર, જોસલખીર અને મેવાડ વગેરે દેશોના સામંતો તેમને ભીક અને કાચર કહીને તેમનો ઉપહાસ ન કરે.

વિદ્રોહી સામંતોની સાથે આગળ કેવો વ્યવહાર રાખવામાં આવ્યો હતો, તેનું વર્ણન અમે પૂર્વે કરી ગયા છીએ. આ સમયે કેપ્ટન ટાલવટે સર્વ વિદ્રોહી સામંતોપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે:- "કિલ્લાની અંદર તમારો જો પરિચાર હોય તેમને અન્ય સ્થાનપર મોકલી દો." સામંતોએ આ સૂચનાનો શીઘ્ર અમલ કર્યો. સંદેશો સાંભળતાં તેઓ સારી પેઢે સમજી ગયા હતા કે આ સમયે અમારા ઉપર કાંઇ જેવું તેવું સંકટ આવી પડ્યું નથી. ત્યારપછી કેપ્ટન ટાલવટે એમ પણ કહેવરાવી મોકલ્યું કે:- "તમે બિદાસરને કિલ્લો શીઘ્ર અમને સોંપી દો." કેપ્ટન ટાલવટની આ આજ્ઞા સાંભળી સામંતોએ જણાવ્યું કે:- "બિકાસિંહે સંવત ૧૫૪૫ માં બિકાનેર રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના લઘુ બાતા બિદાસિંહે તે પૂર્વે અર્થાત્ સંવત ૧૫૪૦ માં બિદાવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. બિકાસિંહે રાખય લખને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આ રાજ્યમાં મારી માતાએ નિવાસ કર્યો છે, માટે હું કિંવા મારા ઉત્તરાધિકારીએ કદિપણ આ રાજ્ય પર આક્રમણ કરીશું નહિ. આ વાત બિકાનેરના ઇતિહાસમાં સારીરીતે પ્રકાશિત થઇ ચૂકી છે. આ કારણથી તે સમયથી કાંઈ પણ રાજ્યએ બિદાસરપર હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. જ્યાંગુથી કરની ઉચ્ચ વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે નહિ ત્યાંગુથી અમે

૧ ૪૦૦ સં ૧૮૮૪ ના જુલાઈ માસની ૩ છ તારીખનું 'ઇન્ડિયનમિસર' જુઓ.

૨ ૪૦૦ સં ૧૮૮૪ ના જુલાઈની ૩ છ તારીખનું 'ઇન્ડિયનમિસર' જુઓ.

આ બિદાસરમા નિર્વિખતતાપૂર્વક રહીશું " ઉક્ત સામતોના આ શબ્દો સાબળી ઉક્ત કેપ્ટન સારીરીતે સમજી ગયો કે રાહડાસામતો અગ્રેજી મેના જોષ કિમિત્ પશુ લખલીન થયા નથી અને તેઓ પોતાના તેજસ્વી સ્વભાવાનુસાર યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છે આથી તેણે શીધ બિદાજના બનાવેલા કિલાપર મારો ચનાવવાની આજ્ઞા કરી ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના ડીસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે અગ્રેજી મેના અને બિકાનેરના મહારાજની મેનાએ બિદાસરપર તોપના ગોળાની ટુટી કરવા માઠી દીર્ઘ કાળના અતર પછી લખકર સમગનવ પ્રજાનિત થયો એક તરફ પ્રજા પરાક્રમી અગ્રેજી સેના હતી અને બીજી તરફ અનેક હાથીયુગ્મના રાહડાસામતો કેવળ જાતીયગૌરવ અને ગળપૂતોના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે પોતાને બનહીન જાળવ્યા છતાં પણ એકત્રિત થયા હતા નિઃતર ગોળાની ટુટી કરીને અગ્રેજી સેનાએ તે પ્રાચીન કિલાને વિસ્વસ્ત કરી નાખ્યો અતે ઉક્ત વિદોહી સામતો ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના ડિસેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે અગ્રેજી સેનાને તામે થયા વિજયી અગ્રેજી સેનાએ બિદાસરના કિલા સિવાય ઇતર કેટલાક કિલાઓ પણ તોડીફોડીને નષ્ટબ્રહ્મ કરી નાખ્યા

બિદાસરમા એકત્રિત થયેલા સામતો બ્રિટિશસેનાના કમળમા ગયા કે તત્કાલ તેમને રાજ દારી કેદોતરિકે દિલ્હીના કારાગૃહમા મોકલી દેવામા આવ્યા ત્યાં તેઓ બંધાનતરિકે રહેવા લાગ્યા આ બંદીસામતોના સબધમા તે સમયે કાંઈ પણ તપાસ કિવા નિર્ણય કરવામાં આ યો નહિ પરંતુ એની આશા રાખવામા આવતી હતી કે બ્રિટિશસરકાર શીધ બિકાનેરના મહારાજની સાથે મસનત કરીને તેમના સબધમા સારી વ્યવસ્થા કરશે

ઉપરોક્ત ઘટનાના વિષયમા ઈંગ્લાન્ડની પાર્લામેન્ટની હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ નામની સભામા ભારતવર્ષના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ્સ અર્લ ઓફ ક્રોમ્વેલીએ નીચે પ્રમાણે લખણ કર્યું હતું "જ્યારે સામતોએ બિકાનેરના મહારાજની સામે વિદ્રોહ કર્યો અને તેઓ તે વિદ્રોહનું નિવારણ કરવાને સમર્થ થયા નહિ, ત્યારે તેમણે ભારતવર્ષની સરકાર પાસે સહાય માગી ભારતવર્ષની સરકારે તેમને સહાય કરવાને માટે જનરલ ક્લેરેન્સના હાથનીયે ૧૮૦૦ સેનિકો મોકલી આપ્યા સંતોષની વાત છે કે ઉક્ત સેનાએ બિકાનેરરાજ્યમા જઈ એક પણ મનુષ્યના પ્રાણનો નાશ કર્યો નહિ તેણે કેટલાક કિલાને વિશ્વસ કર્યો સિવાય કાંઈ પણ અનિષ્ટ કર્યું નથી આ વિષયના સબધમા માત્ર આટલું જ કહેવાનું છે "

અત્યત કુખ્યનો વિષય છે કે મહારાજ કુમરસિંહના શાસનના સબધમા સાધારણ પ્રજા અને સામતોની પેઠે બ્રિટિશસરકારે પણ અસતોય પ્રકાશિત કર્યો છે જો કે અગ્રેજીસેનાએ પૂર્વોક્ત વિદ્રોહ નિવૃત્ત કરવાને માટે મહારાજ કુમરસિંહને સર્વ પ્રકારે સહાય કરી હતી પરંતુ ભૂતપૂર્વ પોલિટિકન એજન્ટ મેજર રિચાર્ડસે ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ ના રાજપૂતરાજ્યોના રિપોર્ટમા મહારાજ કુમરસિંહના શાસનના મનધમા જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કયે છે, તેપરથી સારીરીતે જણી શકાય કે તે સમયે બિકાનેરરાજ્યમા ઉચિત પ્રકારની શાસન વ્યવસ્થા નહોતી પરંતુ મેજર રિચાર્ડસે ખીજી રીતે અર્થોત્ ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ રિપોર્ટમા જણાવે છે કે - 'બિકાનેરનું શાસન કરનાર મત્રીસમાજમા કેવળ એક વ્યક્તિનું પરિવર્તન થયું છે મહારાજ દરિસિંહ કે જેઓ દરખાર ના વશપર પરાગત રાજકર્મચારી હતા અને જેઓ અનેક વર્ષોથી મત્રીસમાજના પ્રધાન સબધ હતા તેઓ ગત ઝાકટોબર માસમા સ્વર્ગવાસી થયા છે તેમના પદ પર તેમના બ્રાતા રાવ યશવત્સિંહને થોડા સમયને માટે નિયુક્ત કરવામા આવ્યા છે યશવત્સિંહ પૂર્વે મત્રીસમાજના સભાગદ હતા, પરંતુ તેઓ પોતાના કર્તવ્યપાનનમા દૃઢ નહિ હતા તેથી ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં તેમને પદચ્યુત કરવામા આવ્યા હતા પણ તેમના બ્રાતાનું ચતુર યવાથી તેમને આ સમયે યુન સભાસદ બનાવવામા

૧ મહારાજના સામતના કમંચ રીએ સિવિલ એન્ડ મીનીટરી એજે મા આ વાત પ્રકાશિત કરી છે અને ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના જુલાઈની ૩૭ તારીખના ઈન્ડિયન મિરર મા આ વાત ઉદ્ધૃત થઈ છે

૨ હ નના યર્લિસ પત્રમા આ હકીકત પ્રકાશિત થઈ છે અને તે ઇ. સ. ૧૮૮૪ના ઓગસ્ટની ૧૬ તારીખના ઈન્ડિયન મિરરમા ઉદ્ધૃત થઈ છે

આવ્યા છે. ગત માર્ચ માસમાં ગવર્નર જનરલના એજન્ટ ખિકાનેરમાં આવ્યા, ત્યારથી માનનીય મહારાજ સાહેબ અને ગુરુવારને દિવસે પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળે છે; અને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે તેમની આ પદ્ધતિથી મંત્રીસમાજના શાસનકાર્યની ગેરવ્યવસ્થા દૂર થઈ જશે. જૂતપૂર્વ મહારાજ કૃષિકારોના હિતપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપતા હતા; પરંતુ વર્તમાન મહારાજ રાજ્યકર્મ-સારીઓપ્રત્યે અત્યંત મૃદુ વર્તન રાખે છે.” ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ઇ. આર. સિ. ખેડકર, સી. એસ. આઇ. એ ઇ. સં ૧૮૮૩ના ઓગસ્ટની ૨૭મી તારીખે નામદાર ગવર્નર જનરલપર લખ્યું હતું કે:— “ખિકાનેરના નામદાર મહારાજ સર્વ પ્રકારે આરોગ્ય છે; પરંતુ તેઓ પ્રજાપ્રત્યે બેદલ્લાવ રાખે છે અને મહાકાયની બદાર શું બને છે, તે કાંઈ પણ જાણતા નથી. રાજ્યના ગુરુવારને માટે શું શું કામ કરવાની અગત્ય છે, તેના તેઓ નિશ્ચય કરી શકતા નથી. માત્ર સંતાપની વાત એટલીજ છે કે હું ત્યાં હતો ત્યારે તેમણે સ્વયં પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળવાનો વિચાર કર્યો હતો અને એ દ્વારા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાની અભિલાષા પ્રદર્શિત કરી હતી. આ સામાન્ય કાર્યથી પણ પ્રજાને લાભ થવાનો સંભવ છે.”

ઉપસંહારમાં અમારે માત્ર એટલુંજ કહેવાનું છે કે જો કે અમે બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટનાં ઉપરોક્ત વચનોપર ઝાઝો વિશ્વાસ રાખતા નથી, તથાપિ અમે અન્યાય લક્ષણોથી સારીરીતે જાણી ગયા છીએ કે ખિકાનેરરાજ્યના આબ્યંતરિક શાસનના સંબંધમાં સુચ્ચવસ્થા કરવી ઉચિત છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મહારાજ મહાપરિશ્રમ કરી અમારી આ અભિલાષા પૂર્ણ કરશે અને સામંતમંડળ તથા પ્રજાનાં હૃદય છતી લેવાને સમર્થ થશે.

ખિકાનેરની વર્તમાન અવસ્થા.

આ ખિકાનેરદેશ જોધપુરની ઉત્તર છે. જૂમિના પ્રમાણમાં એ રાજપૂતાનાનું બીજું અને નિવાસીઓના પ્રમાણમાં ચોથું રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૨૩૪૦ વર્ગમાઇલ છે અને ઇ. સં ૧૮૬૧ની વસ્તીની ગણતરી પ્રમાણે એમાં ૮૩૨૧૦ માણસો વસે છે. એની વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૧૮૦૦૦૦૦ રૂપિયા છે. આ દેશમાં નદીઓ નથી. લોકો કૂવામાંથી પાણી કાઢીને તેના ઉપયોગ કરે છે. નગરના કૂવા ૩૦૦ ફીટ સુધી ઉંડા છે, બહાર ૨૦ ફીટ ખોદવાથી પાણી નીકળે છે. અહીંનાં જોવા યોગ્ય, ગાય, બેંસ તથા બળદ ચાપ છે, તેવા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં થતા નથી. અહીંનાં ધમારતો એટલી મોટી હોય છે કે મોટાં શહેરો ધણે દૂરથી દૃષ્ટિએઅર થાય છે. સડકો વાંછી અને સાંકડી છે. આ દેશમાં અનેક ઘરો પાવાણનાં છે અને તે પર મનોહર ચિત્રો આવેખેલાં હોય છે. આ રાજ્યમાં એક કોલેજ અને બીજી અનેક વિદ્યાલયો છે. સંવત ૧૯૪૪માં મહારાજ કુંગરસિંહના કનિષ્ઠ બાત

મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર નરેન્દ્રસિંહભણ્ણ શ્રીમંગલસિંહજી બહાદુર

ખિકાનેરના સિંહાસનપર બિરાજમાન થયા; તે સમયે તેમની વય પ્રાયઃ ૬૨ વર્ષની હતી, તેથી રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર ટાલવટ સી. આઇ. ઇ. ના આધિપત્યનીયે એક કાઉન્સિલ નિમવામાં આવી અને તે દ્વારા રાજ્યશાસન ચલાવ્યું. હાલમાં શ્રીમાન મહારાજ કોલેજમાં શિક્ષણ લઈ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી અધિકારસંપન્ન થયા છે. એમણે વિદ્યાપત્તની પાત્ર પણ કરી છે.તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રેમપાલન કરે છે. એમની કારકીર્દિમાં ખિકાનેરની ઉન્નતિ ચવાની પ્રજાજા આશા રાખવામાં આવે છે. શ્રીમજી મહારાજને ગિરંજીવ કરી પ્રજાપાલનમાં તત્પર રાખેા એજ અંતિમ અભ્યર્થના.

અધ્યાય ૪ થો

બિકાનેરની પ્રાચીન અને વર્તમાન અવસ્થા વચ્ચે ભેદ-બિકાનેરની ભૂમિતું પરિમાણ-મતુષીની સંખ્યા-જાતિ-સારસ્વત શ્રાવણ-ચારણ-માળી અને હામ-રાજપૂત-પ્રાકૃતિક સ્થિતિ-અનાજ અને વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ-ખેતાનાં હથિયારો-જલ-સવજસંસારો-પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય-ખનિજપદાર્થ-પશુ, વાણિજ્ય અને ગિદપ-ધાતુ-મેળા-તજવ્યવસ્થા અને મહેસુલ-ખાલસા ભૂમિતું મહેસુલ-ધુઆવેરો-અગવેરો-વાણિજ્યકર-પુપાથેતી અથવા હળ-વેરો-માલસા-પ્રાચીન ભૂમિકર-ધાતુકર-દડ અને ખુશાલી-સામતોના તાખાની પ્રાચીન સેનાની યાદો-પ્રાચીન રાજસેનાની સંખ્યા-બિકાનેરના પ્રધાન પ્રધાન સામતોનાં નામ અને ધામ-મહેસુલ અને મેના-વિદેશી સેના-આધુનિક સ્થિતિ-મહેસુલ-સ્વાસ્થ્ય-ચિકિત્સાકાય-મહેસુલસંખ્યા મુદ્દાઓ-દિવાની અદાલત-દેશદારી અદાલત-ટેલીગ્રાફની સંખ્યા-વિધાલય.

એને આ દેશ અત્યંત અપરિચિત હતો તેઓ આ દેશને સંપૂર્ણત મરુક્ષેત્રધારતા હતા. આ દેશ અતિ પ્રાચીન કાળમાં ઘણો સમૃદ્ધિવાન હતો એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તે અતિ નિષ્કૃષ્ટ અવસ્થામાં છે તેની પ્રાચીન અને અર્વાચીન અવસ્થામાં ઘણો ભેદ છે જે સમયે રાજપૂતોએ આ દેશના નિવાસી જંગમ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયથી ગત ત્રણસે વર્ષોમાં આ દેશની જે અવનતિ થઈ છે, તે બેઠને આપણી પ્રાય ખાતરી થાય છે કે આ ભૂમિ અવશ્ય એક સમયે ફળદ્રુપ અને શ્રીમત લોકાથી પરિપૂર્ણ હતી જે કે આ દેશમાં હાન રેતી ઘણી વધી ગઈ છે, તથાપિ આ દેશ આજે પણ પુષ્કળ માણસોની નાહી વસ્તીને ધાન્ય પૂર પાડવાને સંમર્થ છે, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી બિકાનેરના ભૂતપૂર્વ રાજાઓ રણસેનાના સ્વભવિતા દશ હજાર સેનાિકો લઈ જઈ શકતા હતા જે કે આ પ્રચલ દેશના વ્યયને માટે તેમને યવનપાદશાહની તરફથી પોતાના દેશ ઉપરાંત કેટલીક ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તોપણ તેઓ કેવળ પોતાના રાજ્યની ઉપજથી ઉગ્ર સેનાનું પાલન કરવાને સમર્થ હતા ભૂમિની અફળદ્રુપતા સિવાય આ રાજ્યનીય અવસ્થાના ખીજ કારણો હતા એ તરફ આ દેશની પ્રજા ચોર અને લૂટારાનો ઉપદ્રવ સદન કરતી હતી અને ખીજ તરફ અત્યાચારી રાજાઓ કર વચારના હોવાથી તે અત્યંત પીડિત થતી હતી પ્રજા રાજાને જે કર આપતી હતી તેનું ચક્રિયિત પણ પ્રતિક્ષણ તેને મળતું નહોતું આથી અવસ્થામાં પણ તે અધિ વિધ્વસ પામી નહિ એ એક આશ્ચર્યની વાત છે મિકાન્ટો જે ગામો અને નગરો બગાડવા પોતાના અધિકારમાં નીધા હતા અને જે સ્થાનોના નિવાસીઓએ સ્વેચ્છાથી તેની આધીનતા સ્વીકારી હતી તેમાંના અર્ધો ભાગના ગામો અને નગરોના કાષ્ઠપણ ચિન્હો આજે ત્રણ શતાબ્દીઓના અંતર પછી આપણને પ્રાપ્ત થતા નથી અને જે ધીમે ધીમે તેજ દશ તરફ તણાતા જાય છે એક સમય એવો હતો કે જ્યારે વાણિજ્યના પદાર્થોથી ભરેલા પુષ્કળ ગામો આ રાજ્યમાં આવતા હતા અને તેના મહેસુલથી આ દેશની આમદાની વૃદ્ધિ ગત થતી હતી, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં આ રાજ્યની શાંતિ નષ્ટ થવાથી અને ચોર તથા લૂટારાઓની વૃદ્ધિ થવાથી પૂર્વવત વાણિજ્યના પદાર્થો આવતા નથી આથી બિકાનેરના મહારાવને હાનિ થઈ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વાણિજ્યના પ્રધાન સ્થાન ચૂક, રાજગઢ અને રેની વગેરેની અવનતિ થવાથી પ્રજાને પણ પુષ્કળ નુકસાન થયું છે પૂર્વે સિંધ અનેક

ગંગાજીની તટપરના પ્રદેશમાંથી પુષ્કળ વાણિજ્યપદાર્થો આ દેશમાં આવતા હતા; પરંતુ હાલમાં તે સ્થિતિ પરિવર્તિત થઇ છે. જાથી માત્ર બિકાનેરીની નહિ પરંતુ તેની નિકટનાં જેસલમીર વગેરે રાજ્યોની પણ અવનતિ થઇ છે. બિકાનેરીની પેઠે આ સમસ્ત રાજ્યોમાં સુરાસનના અભાવથી ચોર અને લૂંટારાઓ પુષ્કળ વધી ગયા છે. બિકાનેરના બિદાવતો જેવા અત્યાચારી અને તરફ છે તેવાજ જેસલમીરના માલદેવોત અને જ્યપુરના સેખાવતો પણ છે. અધિક પશ્ચિમ તરફનાં મરહેતના સરાઇ, ખોસા અને રાહોડોડો પણ આવાજ લૂંટારા બની ગયાછે. આ પાછલા સોડો અરબસ્તાનના ખુદ્દોડોના જેવા અત્યાચારવિચારમાં મુદ્દ થયેલા છે. કર્નલ ટૉડના આ સંદર્ભે વાંચીને અમારા પાંકો બિકાનેરી તે સમયની આભ્યંતરિક સ્થિતિ કેવી હતી, તેનું અનુમાન સરળતાથી કરી શકે. જોકે આજે તે સમયને અનેક વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયાં છે, તથાપિ અમારે અત્યંત શોક સાથે કહેવું પડે છે કે આ દીર્ઘ કાળમાં બિકાનેર રાજ્યની સ્થિતિમાં ઉચિત સુધારો થયો નથી. જોકે ચોરો અને લૂંટારાઓના અધિકતર ઉપદ્રવ નઇ થઇ ગયો છે, જોકે આભ્યંતરિક સુરાસનને મારે અનેક ઉપાયો કરવામાં આવે છે; તથાપિ હજી રાજ્યમાં સંપૂર્ણશાંતિ વિરાજમાન થઇ નથી. જોકે અન્યાય રાજપૂતરાજ્યોમાં વ્યાપારની ધણી ઉન્નતિ થઇ છે, તોપણ આ દીર્ઘકાળમાં બિકાનેર વાણિજ્યની બાબતમાં તેટલી ઉન્નતિ કરી શક્યું નથી.

બિઝાનેરની ભૂમિતું પરિમાણ—કર્નલ ટાંડા જણાવે છે કે, “આ રાજ્યનો પંગલથી રાજગઢ સુધીનો હેરા અધિક વિસ્તૃત છે અને તેનું પરિમાણ પ્રાયઃ એકસો એકાશી માઇલનું છે; અને ભટનેરથી મહાજન પ્રગણાની વચ્ચેના પ્રદેશની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઇ પ્રાયઃ એકસો સાઠ માઇલની છે. સંપૂર્ણ બિઝાનેરરાજ્યની ભૂમિતું પરિમાણ ૨૨૦૦ માઇલથી અધિક નથી. પૂર્વે આ વિસ્તૃત દેશમાં ૨૭૦૦ નજરા અને ગામો હતાં; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તેની અર્ધી સંખ્યા પછી નથી.” મહાશય બેચિસને ૪૦ સહ ૧૮૭૬ માં લખ્યું છે કે, બિઝાનેરની ભૂમિતું પરિમાણ ૧૭૬૭૬ વર્ગ માઇલ છે.

મનુષ્યોની સંખ્યા-કર્નલ ઠાંડ જે સમયે રાજસ્થાનમાં હતો તે સમયે બિકાનેરના નિવાસીઓની સંખ્યા કેટલી હતી તેનું અનુમાન તેમના નિમ્નલિખિત ચબ્દોપરથી થઈ શકશે. તેઓ લખે છે કે, કાંઈ પશુ ઉદાહરણ આપ્યા વિના આ ઉબ્બડ પ્રદેશની જનસંખ્યા સંતોષાદાયકરીતે નહીં શકાશે. નહિ. ઉત્તરપુરની પશ્ચિમ તરફનો દેશ હાલમાં સર્વથા ઉબ્બડ થઈ ગયો છે અને ત્યાંથી ભટનેર સુધીના દેશની પશુ પ્રાપ્તિ તેવીજ રીતિ થઈ છે. ઉત્તર-પૂર્વ સીમાપરના પ્રદેશની જનસંખ્યા અતિ સ્વલ્પ છે અને બિકાનેરથી જેસલમીર રાજ્યની સીમા સુધીના યામોતારરેખાપરના પ્રદેશની રીતિ પશુ તેવીજ છે. ઉક્ત રાજ્યોની વચ્ચેના આબ્જાતરિક પ્રદેશની જનસંખ્યા સર્વત્ર સમાન છે અને તે આરાવાનના ઉત્તરભાગની બરાબર છે. બિકાનેરરાજ્યનાં મુખ્ય બાર નગરોનાં મનુષ્યોની ચોક્કસ ગણતરી તથા શેષ નગરો તથા ગામોનાં મનુષ્યોનો અંદાજ આમે નીચે આપ્યો છે. ઉક્ત અંદાજો સારી માહિતી ધરાવનાર લેકિની ખાસેથી મેળવવામાં આવ્યો છે. આ પરથી બિકાનેર રાજ્યમાં કેટલી વસ્તી હશે તેનું પ્રાપ્તિ ચોક્કસ અનુમાન કરી શકાય છે.

મુખ્ય નગરો

ਧਰੁ ਮੰਧਲ

बिहार	१२०००
गोखर	२५००
सादरा	२५००
नारैनी	१५००
राजगढ़	३०००
यूरो	३०००
भदोही	८००
जैतपुर	१०००
बिहार	५००
राजगढ़	१०००

દેશનોક	૧૦૦૦
સનથાવ	૫૦

		કુલ ધરાની સંખ્યા ૨૮૮૫૦
૧૦૦ ગામોના	ધરની સંખ્યા	૨૦૦ એટલે કુલ સંખ્યા ૨૦૦૦૦૦
૧૦૦ ગામોના	" "	૧૫૦ " " ૧૫૦૦૦
૨૦૦ ગામોના	" "	૧૦૦ " " ૨૦૦૦૦
૮૦૦ નાના ગામોના	" "	૩૦ " " ૨૪૦૦૦

એક દર ધરાની સંખ્યા ૧૦૭૮૫૦

હવે જો પ્રત્યેક ધર દીઠ પાંચ મનુષ્યો ગણવામાં આવે તો એક દર આગરે ૫૩૮૨૫૦ માણસોની વસ્તી ગણાય આથી દરમાઇતે ૨૫ મનુષ્યોની વસ્તી આવે કે જે અતિચરોક્તિપુરત હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે બિકાનેરની મરુભૂમિની જનસંખ્યા રજાટવેંડના હાઇવેંડની જનસંખ્યા બરાબર થાય છે અહીંના નિવાસીઓનો કુલ ભાગ જટલેકોનો બનેલો છે અને શેર તે દેશના ૧૫ જેટલા બિકાનના વસાએ છે, તેમાં સારસ્વતબ્રાહ્મણો, ચારણો, ભાટો તથા અન્યાન્ય કેટલીક જાતિઓનો સમાવેશ થયેલો છે તેમજ કેટલાક નિષ્કૃષ્ટ પકિતના ચેકો પણ બિકાનેરમાં વસે છે, પરંતુ તેમની સંખ્યા ભાગેજ રાજપૂતોના દશમે ભાગે હશે હાનમાં અગાઉ કરતા વિશેષ શાંતિ સ્થાપન થયાથી બિકાનેરની જનસંખ્યા વૃદ્ધિ ગત થઈ છે

જટલજાતિ-કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે, અહીંના નિવાસીઓમાં જટોની સંખ્યા અધિક છે અને તેઓ સૌથી અધિક સમૃદ્ધિવાન પણ છે જટોના પ્રાચીન નેતાઓના પ્રતિનિધિ બૂમીઆ જમીનદારો વિશેષ ધનવાન છે, પરંતુ તેમનું ધન તેમને જરાપણ ઉપયોગી નથી, કારણ કે રાજ્યના ભયથી તેઓ સદા ચીથરીઆહાલે રહે છે તેઓ કેવળ વિવાહાદિક પ્રસંગે અધિક દ્રવ્ય વ્યય કરે છે તે સમયે તેઓ રાજમાર્ગ પર માણસો રાખીને અનિમજિત પ્રવાસીઓને સુકા પોતાને ઘેર લઈ જાય છે અને તેમને ભોજન કરાવે છે જેમ વધારે મનુષ્યોને ભોજન કરાવવામાં આવે છે, તેમ તેમની વિશેષ કીર્તિ ફેલાય છે

સારસ્વતબ્રાહ્મણો—આ દેશમાં પુષ્કળ સારસ્વતબ્રાહ્મણો નિવાસ કરે છે, તેઓ સર્ગર્ જણાવે છે કે જટલેકોએ આ દેશમાં નિવાસ કર્યો તે પૂર્વે અમારા પૂર્વજો આ ભૂમિના સ્વામી હતા આ લોકો શાંતિપ્રિય અને ઉદ્યોગી છે તેઓ બ્રાહ્મણ હોના છતાં પણ માંસ ખાય છે, તંબાકુડ સેવન કરે છે, કૃષિકાય કરે છે અને પવિત્ર ગાયની સેવડેવડોના ધર્મો પણ કરે છે

ચારણો—આ દેશના નિવાસીઓમાં ચારણો સૌથી અધિક પવિત્ર અને પૂજનીય ગણાય છે વીરરાજપૂતો બ્રાહ્મણોના ધર્મોપદેશ કરતા ચારણોની વીર રસાત્મક ગાથાપ્રતિ વિશેષ ભાક્ત દર્શાવે છે દેશના સમસ્ત રાજાડો ચારણોને સન્માન આપે છે ચારણોને 'પ્રાચીન કાવ્યો'ને માટે જગીરો મળી છે એમને વિશે વિસ્તૃત વર્ણન જેસામીરના ઇતિહાસમાં કરામાં આરશે

પ્રત્યેક રાજપૂતકુટુંબમાં માળી અને હજમ અવરપ હોય છે સર્વ ગામોમાં તેમની વસ્તી હોય છે અને તેઓ રાજપૂતોના રસોયાનું કામ પણ કરે છે

ચૂહડ અને થોરી—આ લોકો સ્વભાવત ચોર હોય છે ચૂહડ લાખી જગતના અને થોરી મેરાડના નિવાસી છે બિકાનેરના પ્રાય સમસ્ત સામતો આ ચૂહડ અને થોરી જાતિના નેતાઓને પગાર આપી સેવકતરિકે રાખે છે આ લોકો કઠિનકાર્ય પ્રસંગે ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે ભાદરાના સામતે પોતાના તામાના સમસ્ત રાજપૂતોને વિદાય કરીને કેવલ ચૂહડ અને થોરી જાતિના માણસોને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા ચૂહડ લોકો પરમ વિશ્વાસુ ગણાય છે સીમાન્ત અને નગરની રક્ષાનો ભાર તેમના હાથમાં સોંપવામાં આવે છે પ્રત્યેક શબની દફનક્રિયાપ્રસંગે તેઓ એક એક આનો કર સ્વરૂપે લે છે આ પરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તેઓ આ દેશના બાહ્ય નિવાસી છે

રાજપૂત—બિકાનેરના રાજાડોના વીરત્વમાં કાઈ પણ પરિવર્તન થયું નથી ભારતની અન્યા-

ન્ય વીરભતિઓની જેકે બિકાનેરના રાકોડોએ પણ વીરતરિકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. જે પ્રકારે મારવાડ, જંખર અને મેવાડના વીર રાજપૂતો અનેક વર્ષોપર્યંત મરાઠાઓ અને પહાણોદારા પીડિત થયા હતા, તે પ્રકારે બિકાનેરના રાકોડો દૂર પ્રદેશમાં વસતા હોવાથી તેમનાદ્વારા કદિ પણ પીડિત થયા નથી; પરંતુ તેમને રાજ્યના આભ્યંતરિક અત્યાચારથી વિશેષ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે. પૂર્વ તરફ વસતા રાજપૂતો કરતાં આ રાકોડો અધિક વહેજે ધરાવતા નથી. તેઓ ખાનપાનના વિપયમાં વિશેષ આચાર પાળતા નથી. તેઓ જેના દ્વાચનું જલ પીએ છે તેના દ્વાચનું ભોજન પણ ખાય છે. આ લોકો સાહસિક, સહનશીલ, સરલહૃદય અને ધૈર્યવાન હોવાથી બે તેમને યોગ્ય બુદ્ધિશાળી આપવામાં આવે તો તેઓ જગતના સર્વોત્તમ લોકો બની શકે; પરંતુ તેમણે બ્યારથી આ દેશમાં વસવા માંડ્યું ત્યારથી તેઓ માદકદ્રવ્યોપર અત્યંત આસક્તિ રાખવા લાગ્યા છે. અપ્રીણ અને ગાંજાએ વર્તમાન રાજપૂતોમાં પોતાની પ્રબલ સત્તા પ્રસારી છે.

પ્રાકૃતિક અવસ્થા—આ રાજ્યનાં કેટલાંક સ્થાનો સિવાય અન્ય સર્વ ભૂમિ થોડે ઘણે અંશે રેતાળ છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ સીમા સુધીના સૌથી અધિક પહોળા ભાગો સંપૂર્ણતઃ રેતાળ છે. ડીખા અર્થાત રેતીના નાના નાના ડુંગરો આ રાજ્યના મધ્યભાગમાંથી શરૂ થાય છે. તેમાંની મુખ્ય ડુંગરાવલી બેસલમીર તરફ ગઇ છે અને તેમાંથી નાની નાની શાખાઓ નીકળીને પ્રત્યેક દિશામાં ગઇ છે. અન્ય પક્ષે એમ પણ કહી શકાશે કે આ પ્રધાન ડુંગરાવલી સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફની ખીણોમાંથી શરૂ થઈ બિકાનેરના હૃદયમાં આવીને સમાઇ ગઇ છે. ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં રાજગઢથી તોદર તથા રાવતસર સુધીની માટી ઉત્તમ છે. આ માટીનો રંગ કાળો છે અને તેમાં કેટલીક રેતી મિશ્રિત થયેલી છે, તે ખેતીને માટે ઉપયુક્ત છે અને તેમાં જલ અત્યંત નિકટ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દેશમાં ઘઉં, ચણા અને ચોખા અધિક પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. લંદનેરથી જારાના કિનારા સુધીની ભૂમિ પણ આજ પ્રકારની છે. મેહિસોના તાબાનો સમસ્ત દેશ રેતાળ છે. રેતીના ડુંગરોના આ દેશના ઉત્તર ભાગમાં અંત આવી જાય છે. પ્રત્યેક વર્ષની વર્ષાઋતુમાં ચારે તરફ પાણી જાય છે. અહીંનાં ધઉનો પાક ધણે સારો થાય છે; બે કે ત્રીસ સારી નહિ હોવાથી અહીંનાં બીજાં જાનાં જનાજ ઉત્પન્ન થતાં નથી. માળવાની ફળદ્રુપ ભૂમિ કરતાં આ મરુભૂમિનો બાજરો અત્યુત્તમ છે. મેવાડ અને મારવાડનાં બેઠક ધાન્યોની સાથે વ્રુક્ષના કરતાં આ દેશનો બાજરો ઉત્તમ ગણાયો છે. જે વર્ષમાં પુષ્કળ બાજરો ઉત્પન્ન થાય છે તે વર્ષમાં અહીંનાં નિવાસીઓ બે વર્ષ સુધી પહોંચે એટલો બાજરો સંગ્રહી ને રાખી લે છે. બાજરાની ખેતીમાં અધિક જલનું પ્રયોજન હોતું નથી. યોગ્ય સમયે વરસાદ આવે તો પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

બાજરા સિવાય તલ અને મઠં પણ અહીંનાં ઉત્પન્ન થાય છે. તલ અને મઠં એ મનુષ્ય અને પશુ એ ઉભય જાતિઓને માટે ઉપયોગમાં આવે છે. તલનું તેલ રાંધવા અને બાળવાના કામમાં આવે છે. ઘઉં, ચણા અને જવ ફળદ્રુપ જમીનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ને અને કેવળ બિકાનેરનાં મુખ્ય મુખ્ય ધાન્યોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જે ભૂમિમાં ઘઉં ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં કપાસ પણ પાકે છે. આ દેશના કપાસના છોડ સાતથી દશ વર્ષ સુધી ફળે છે. આ દેશના લોકો કપાસનાં છોડનાં તોડી લઇને તે વૃક્ષની શાખા કાપી નાખે અને કેવલ થડની રક્ષા કરે છે. આ વૃક્ષ પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિગત ચતુર્થ જાય છે અને અંતે તે અતિ પ્રચંડ બની જાય છે. આ દેશમાં કપાસ ઘણે પાકે છે. અન્ય દેશમાં આવા મોટા કપાસના છોડ દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી.

આ દેશમાં મનુષ્યના આહારને માટે અનેક પ્રકારની શાકભાજી ઉત્પન્ન થાય છે. ગાય ઇંડાં, પશુઓને ખવરાવવાને માટે પણ ઉત્તમ ધાન્ય વાવવામાં આવે છે. જુવાર, કચરી, ઝાકડી અને મોટાં મોટાં તાલુચ અહીંનાં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. તાલુચ ઘણાં ઉપયોગી છે; કારણ કે જે સમયે દુર્ભિંહ પડે છે અથવા જે સમયે શાકભાજીની આપણ પડે છે તે સમયે તેને વાપરવામાં આવે છે. તેના કકડા કરીને તાકામાં મુકવવામાં આવે છે અને બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેને વાપરવામાં આવે છે. આ ફળનો મોટો બાપાર ચાલે છે અને જે સમયે અન્યાય ફેબોનો સારો

પાક થાય છે તે સમયે પણ માણસો અને આદરપૂર્વક ખાય છે શુદ્ધ તડધુચનો લોટ વ્યાવસ્યસઘણને માટે ઘણો ઉપયોગી છે સમુદ્રપાનાના સમયમા સામુદ્રિક રોગને માટે આ ફળને અત્યંત પ્રયોજનીય ધારીને આ પ્રયકરે આ જાતના ફેટાક ફળોપ્રયોગને માટે કનકેરે મોકલ્યા હતા. આપણા ભારતીય જલ્દાને આ ફળ પુષ્કળ સખ્યામા પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે, કારણ કે જેટલી આનસ્યકતા હોય તેટલી એની ખેતી થઈ વકશે આથી જલ્દાજવાળાઓ અને આ મરુભૂમિના નિવાસીઓને મારો લાભ થશે ભારતવર્ષના મધ્યપ્રદેશમા જે તડધુચ ઉત્પન્ન થાય છે તેના કરતા આ દેશના તડધુચ અત્યંત ક્ષેષ માનવામા આવે છે અને આ મરુસ્થલમા પ્રવાસ કરનાર પ્રવાસીઓ જણાવે છે કે અહીં આના ટીંબાપર જે જે સ્થળે તડધુચ થાય છે તે તે સ્થળે આ ફળથી અશ્વારોહી અને અશ્વોની તરા સુદા નિદ્રાત થઈ શકે છે ૨

આ શુષ્ક દેશના નિવાસીઓનું સર્વસ્વ વરસાદની ઉપર નિર્ભર છે આ લોકોને પ્રાપ્ત પ્રતિ સાત વર્ષને અતરે દુર્લક્ષિની આશાકા રહે છે આ કારણથી જે જે દ્રવ્યો મનુષ્યના આહારને માટે ઉપયુક્ત હોય ને તે સર્વ અહીં આના નિવાસીઓ ઘણી સલાહસહિત સમ્રક્ષિત કરી રાખે છે. ૨૬ લોકો મુખ્યત્વે કરીને જૂરટ, ખૂર, હિરાર, સેવન ઇન્ડોના ચૂર્ણ કરી તેને બાળરાના લોટની સાથે મિશ્રિત કરીને ખાય છે બનબેર, ખેર, કરીંગ વગેરે નાના નાના ફળો પણ ઘણા નિકૃષ્ટ પકિતના લોકો સમ્રક્ષિત કરી રાખે છે ખેજડાવૃક્ષની ઝાડ જે અતિ તીખી હોય છે તેને પણ તેઓ સમ્રક્ષિત કરે છે અને તેને સુકવી તેના મેદો બનાવી ખાય છે સાસણ, કે ખાવાયોગ્ય કાષ્ઠપણુ વસ્તુનો સમ્રદ અને ઉપયોગ કરવામા અહીં આના લોકો મુદિ કરતા નથી

ફળવાળા મોટાં વૃક્ષો અહીં આ પ્રાપ્ત થતા નથી માત્ર રાજધાનીમા કેટલેક સ્થળે આખા અને આમરી ઉછેરવામા આવી છે, પરંતુ અહીં આ બાવળ, પીતુ અને જળ નામના નાના નાના ફળવાળા વૃક્ષો અધિક ઉત્પન્ન થાય છે વળી અહીં આ સેકુંડા વૃક્ષો પણ ઉત્પન્ન થાય છે, આ વૃક્ષોની ઉચ્ચ વીસરીટની હોય છે આ વૃક્ષો ધમારત બાધવાના કામમા આવે છે ભારતવિખ્યાત લીમડા પણ અહીં આ ઉત્પન્ન થાય છે આ વૃક્ષો આ દેશને માટે ઘણા અગત્યના છે આ દેશના નિવાસીઓ ફૂવાની ચોતરફ આ વૃક્ષો ઉછેરીને તેમા રેતી પડતી અટકાવે છે

ખિકાનેરમા મહાર (ઝાંક) ના વૃક્ષો પુષ્કળ થાય છે તે જેવા પ્રચક થાય છે તેવા મજબૂત પણ થાય છે, તેમાથી રેષા નીખે છે અને તેના મજબૂત તથા ટમ્બે દોરડા વણાય છે આ દોરડા મુજબ દોરડા કરતા ઉત્તમ થાય છે મુજ અહીં આ બિદાવાગીમા થાય છે

ખેતીનાં હાથધારો—અહીં આના ખેતીના હથિયારો સાધારણ હોય છે, પરંતુ તે અહીં આની ખેતીને માટે ઘણા ઉપયોગી છે અહીં આનું હળ કેવળ એક બળદ કિંવા ઉટદારા ચલાવી શકાય છે ખાસ કરીને માત્રી જ્યારે અત્યંત કઠિન બની જાય છે, ત્યારે માળી લોકો બે બળદ વા ઉટદારા હળ ચલાવે છે સર્વ ખેડૂતો ઝોરણીનો ઉપયોગ કરે છે કે જે દારા અનાજનો એકએક મ્હુ પૃથક્ પૃથક્ થોડે થોડે અતરે વાવી શકાય છે

જલ—આ મરુદેશની ભૂમિમા ઘણી ઉચ્છ્રએ પાણી પ્રાપ્ત થાય છે રાજધાનીની નિકટ દેશ નખ નામના સ્થાનમા બસે ત્રણસે શીટ ખોદવાથી જન હથિજોગ્યર થાય છે ચાલ અર્શોત રણમા ૬૦ શીટ કરતા અધિક ખોદા વિના મનુષ્ય પી શકે એવું પાણી નીકળતું નથી ૩૦ શીટ ખોદવાથી જે પાણી નીકળે છે તે પશુઓને પીવા જોગ્ય હોય છે પ્રત્યેક ફૂવાની ચોતરફ લીમડાના વૃક્ષોની દિવાલ બનાવી દેવામા આવે છે, જેથી તેની અદર રેતી જતી અટકે છે ૪

૧ કનૈલ ટોડ જણાવે છે કે, એ ઇ.સ. ૧૮૪૩મા મહારાજ મોક્ષકેટની ઉપર ખરીદાને માટે આ ફળના કેટલાક નમુના મોકલ્યા હતા પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે કંઈ જણાતું નથી.

૨ મહારાજ ઘેરો પોતાના દક્ષિણ આફ્રિકાવિષે લખેલા પુસ્તકમા જણાવે છે કે આ દેશમા તડધુચના વેલા પોતાની રંગે ઉગે છે અને તડધુચ પુષ્કળ થાય છે

૩ સમસ્ત ગ્રામ્ય નગરોમા માળી જલ વેગે છે તે પાણીનો ઉત્સાર રાખે છે પ્રાય પ્રત્યેક ઘરમા હોળ હોય છે વર્ષાઋતુમા તેમા પુષ્કળ પાણી ભરી લેવામા આવે છે આ હોળ ઇટ વા ચાખાણુના બનાવવામા આવે છે

હિંદુસ્થાનના રાજ્યમાં કેટલાંક લવણસરોવરો 'શીર' નામથી ઓળખાય છે; પરંતુ તેમાંનું કોઈપણ મારવાડના સરોવર સમાન નથી. મોટામાં મોટું સરોવર શીર નામના નગરની નિકટ આવેલું છે. ઉક્ત નગરનું નામ પણ સરોવરના નામપરથીજ પડ્યું છે. ઉક્ત સરોવરનો ધેરાવો પ્રાયઃ ૭ માઈલનો દરો. ખીલું એક લવણ સરોવર ચૌપુરની પાસે આવેલું છે, જેનો ધેરાવો બે માઈલનો છે. આ ઉપય સરોવરોની ઉંડાઈ પ્રાયઃ પાંચ ફીટ દરો. ઔષ્ઠમકગુપ્તમાં પાણી સદતર વરાળ યથા ઉઠી જાય છે અને લવણનાં ચોસલાં બાગી જાય છે. ઉક્ત ઉભય સરોવરોનું લવણ દક્ષિણ ભાગના સરોવરો કરતાં ઓછી કિંમતનું ગણાય છે.

પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય—આ દેશમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય યત્કિંમિત્ત પણ નથી. આ દેશમાં નેત્રાને આનંદ આપે એવાં દ્રશ્યો ઘણાં થોડાં છે; પરંતુ અમે અહીંનાં એવાં માણસો જોયાં છે કે જેમને અન્ય દેશના ઉત્તમ આહાર કરતાં અહીંનાંની રાજડી અને બાજરાના રોટલા અત્યંત પ્રિય લાગે છે. આ ભેડા હિમમંડિત પર્વતરાજ હિમાલય કરતાં આ દેશના નાના નાના રેતાળ કુંગરોને અધિક પ્રેમદષ્ટિથી જુએ છે. અમારા પાંદકો અને પાંદકાઓ સારીરીતે જાણે છે કે જે દેશમાં મનુષ્યનો જન્મ થાય છે તેજ દેશ તેને આધક પ્રિય લાગે છે.

ખનિજ પદાર્થ—અહીંનાં ખનિજ પદાર્થોની ઉપજ ઘણી ઓછી છે. રાજ્યના કેટલાક ભાગોમાં થુદ્ધ પથ્થરની ખાણો છે. રાજધાની ખિકાનેરથી તેર કોસ ઉત્તર-પશ્ચિમમાં પૂસિયારા નામના સ્થાનમાં આવેલી ખાણમાંથી વાર્ષિક બેદળરની ઉપજ થાય છે. બિદાસર અને બિરામસરમાં તાંબાની ખાણો છે; પરંતુ વિરામસરની ખાણમાંથી તો ખર્ચના જેટલી પણ ઉપજ થતી નથી અને બિદાસરની ખાણમાંથી ૩૦ વર્ષો વધારે વર્ષો તાંબુ કાઢવામાં આવે છે, તેથી ત્યાંથી પણ હવે લાભ થવાનો સંભવ નથી.

કોલાહ નામના સ્થાનની નિકટની એક ખાણમાંથી એક પ્રકારની તેલમિશ્રિત માટી નીકળે છે અને તેને વાણિજ્યના હિતર પદાર્થોની પેઠે વિદેશમાં મોકલવામાં આવે છે. આથી રાજ્યને વાર્ષિક પંદરસે રૂપિયાની આવક થાય છે. આ માટી મનુષ્યના વાળ-ચરીર સાફ કરવાને માટે વિશેષ ઉપયોગમાં આવે છે અને એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ લાવણ્ય અને શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવાને માટે આ માટીને ખાય છે.

પશુ—આ મરુભૂમિની ગાયો અતિ ઓછી છે. તેમજ અહીંનાં ઉંટને પણ લાહવાના કામમાં અને ઘુદ્દભૂમિમાં સ્વારી કરવાના કામમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. તેમનું મૂલ્ય પણ અધિક ઉપજે છે અને ભારતવર્ષમાં અહીંનાં ઉંટો સર્વથી ઓછા ગણાય છે. આ ઉંટોનાં મસ્તક ઘણાં સુંદર થાય છે. વળી અહીંનાં મેઠાં પણ પુષ્કળ થાય છે અને અહીંનાં સ્વાભાવિકરીતે જો ધાત્ત, વેશા, વનસ્પતિ ઉગે છે તેથી તેમના આહારમાં પણ કાંઈ ત્રુટિ રહેતી નથી. મોટાં હરણ તથા પ્રત્યેક જાતિનાં હરણ અહીંનાં દષ્ટિગોચર થાય છે. વળી આ મરુભૂમિની લોકડો ઘણી સુંદર હોય છે. મુગાશ અને હરણજ માત્ર નહિ, પરંતુ સિંહ સુદાં ખિકાનેરના રાજ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વાણિજ્ય અને શિલ્પ—ખિકાનેરના રાજ્યમાં રાજગઢ એ વાણિજ્યનું પ્રધાન નગર છે. આ સ્થાનમાં વાણિજ્યવ્યવસ્થાથી ભરેલાં ગાડાં સર્વ દેશોમાંથી આવે છે. પંજબ અને કાશ્મીરના પદાર્થો હાંસી હિસાર યથા અહીંનાં આવે છે અને પૂર્વ તરફના રેશમ, સુંદર ઝીણાં વસ્ત્રો, ગળી, ખાંડ, ચીકું, નાંખું વગેરે પદાર્થો દિલ્લી, રિવાડી અને દાદરી યથા આવે છે. હાંડોતી અને માલવાથી અ-શીયુ આવે છે. ઉક્ત દેશોમાંથી સમસ્ત રાજ્યપૂત રાજ્યોમાં અશીયુ જાય છે. સિંધથી જોસલમીર થઈ સુલ્તાન તથા ઉકારપુરથી ખજૂર, ઘઉં, ચોખા અને સીંચોને માટે લુંગી નામનાં રેશમી વસ્ત્ર તથા ફળાદિ આવે છે. વળી સમુદ્રતટપરના દેશોમાંથી કલાઈ, અલ્પાધિ, નાળીયેર, દાથીદાંત વગેરે વસ્તુઓ પાલીનગરમાં આવે છે અને ત્યાંથી ખિકાનેરમાં જાય છે. ખિકાનેરમાં આ સઘળી વસ્તુઓ

અને તેને સર્વ દેશોમાંથી હાંસી સંચવામાં આવે છે. કેવલ એક દ્વાર હાલ સંચવામાં આવે છે; જે દ્વારા પવન પ્રવેશ કરી શકે છે. બાકીનાં તેનાં સર્વ દ્વારો બંધ કરીને તેને વાળાં-માસમાં આવે છે; તેમાં એક વર્ષ સુધી પાણી જામ અવસ્થામાં રહે છે.

વિદેશમાંથી આવે છે અને અહીં આથી પણ કેટલીક વસ્તુઓ વિદેશમાં જાય છે. પૂર્વે અહીં આનો આયાત નિકાશ વ્યાપાર ઘણો બહોળો હતો તેથી તેના કરદારા રાજ્યને પણ ઘણી ઉપજ થતી હતી.

ઉન—આ મરુભૂમિમાં અસખ્ય મેદા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમના શરીરપરના ઉનના અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો બને છે. આ ઉનમાંથી સ્ત્રીપુરણોને પહેરવાયોગ્ય પોશાક બને છે. આ ઉનનો પોશાક શ્રીમત અને રક સર્વ પહેરી શકે છે. આ ઉનમાંથી ઉત્કૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટ સર્વ પકિતના વસ્ત્રો યત્રો દ્વારા બનાવવામાં આવે છે. ઉનની જાડી ધાબળા પણ રૂપિયે જોટાને લાવે વેચાય છે અને પાતળી મુલાયમ ધાબળા ત્રીસ રૂપિયે જોટાને લાવે વેચાય છે. ત્રીસ રૂપિયાના લાવવાળી ધાબળા દેખાવમાં અતિ સુદર હોય છે અને તેને શાવ કહેતા પણ કાંઈ હરકત નથી એની પાછડી પણ બનાવવામાં આવે છે. આ પાછડીની લંબાઈ ૪૦ થી ૬૧ રીટ સુધીની હોય છે તે એવી બારિક હોય છે કે આટલી લાંબી હોય છતાં મસ્તકપર કાંઈપણ જોતો જણાતો નથી, તેમજ તે દેખાવમાં પણ મોની લાગતી નથી.

મેસ, બકરી અને ગાય ઇંડ પશુઓના દૂધમાંથી જે ધી નીકળે છે તે પણ અહીં આના વાણિજ્યનો એક પ્રધાન પદાર્થ ગણાય છે.

લોહકળા—ખિકાનેરના કારીગરો લોહાના અનેક પ્રકારના પદાર્થો ઉત્તમરીતે બનાવે છે. રાજધાની અને પ્રધાન પ્રધાન નગરોમાં લોહાના કારખાના છે. આ કારખાનાઓમાં ઊરી, તલવાર, ચપ્પુ બાના, બુંદુક વગેરે વસ્તુઓ બને છે. વળી અહીં આના શીટપીઓ હાથીદાતની અનેક વસ્તુઓ બનાવે છે, તેમાં સ્ત્રીઓની પહેરવાની ચૂડી અને કડા મુખ્ય છે.

આ દેશના અદરના લાગમાં વપરાશમાં આવતા જડા કપડા અહીં આ પુષ્કળ બને છે. મેળા—કાર્તિક અને ફાલ્ગુન માસમાં કોલાદ અને ગજનેર નગરમાં પ્રતિરર્ષ મેળા ભરાય છે; અને આ મેળામાં આસપાસના સ્થાનોમાંથી અનેક વણિકો આવે છે. આ મેળામાં મરુભૂમિના ઉત્તમ તથા ગાયો અને મુસ્તાન તથા લખ્ખી જગવના અથો વેચાવાને માટે આવે છે, પરંતુ આધુનિક સમયમાં આ મેળાનું પૂર્વજૌરવ રહ્યું નથી, કાગ્જ કે હાથમાં આ દેશનો વ્યાપાર સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયો છે.

રાજકર—પૂર્વે ખિકાનેરના રાજ પોતાને માટે અનેક પ્રકારના કર લેતા હતા ખાસી અથવા રાજની પોતાની ખાનગી ભૂમિનો કર, ખેતીનું મહેસુલ અને દડ એ ત્રણ રાજની ઉપજના પ્રધાન દાર હતા, પરંતુ રાજની ઉપજ વાર્ષિક પાંચ લાખ રૂપિયાથી અધિક થતી નહોતી. જો રાજસ્થાનના અન્ય રાજપૂતરાજ્યોની સાથે આ રાજ્યની યુવના કરવામાં આવે તો અન્ય રાજ્યો કરતાં આ રાજ્યમાં સામ તેની ભૂમિ અધિક છે એમ આપણને વિદિત થશે એવું કારણ કેવલ એ છે કે ખિદાવન અને કાંધોતારડોડોએ સૌથી પહેલાં આ દેશના અધિક ભાગપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. આ ઉલ્લેખ સાખાના સામ તેની એકત્રિન પૂરતી ખિકાણની ભૂમિ કરતાં પણ વધી ગઈ હતી અને ખિદાવતો તથા કાંધોતારડોએ પોતાના તાબાની ભૂમિનો કોઈ પણ ભાગ ખિકાણને આપ્યો નહોતો. તેઓ ખિકાણને નામમાત્રના અધીશ્વર માનતા હતા. રાજગઢ, રેવી, નોદર, ગારા, રત્નગઢ અને ચૂડ આ પ્રગણા ખિકાનેરના મહારાજની ખાવસાભૂમિ છે. ચૂર પ્રગણ હાથ થોડા દિવસ થયાજ મહારાજએ ખાવસા કર્યું છે.

કર્નલ રોડના સમયમાં ખિકાનેરમાં નિમ્નવિખિત છાત્રકારના કર ઉધરાવવામાં આવતા હતા ખાલસાકર, ધુઆ, વેરો, અગવેરો વણિજ્યકર, કૃષિવેરો અને ખાલસા.

૧-ખાલસા કર—પૂર્વે ખાવસાભૂમિની મહેસુલની વાર્ષિક જે લાખ રૂપીયાની ઉપજ થતી હતી, પરંતુ વહેમ અને વિશેષ ખર્ચને લીધે ખિકાનેરના મહારાજએ પોતાની ખાવસાભૂમિનો કુલ ભાગ ચુમાવી દીધો છે. પહેલાં આ ખાવસા ગાગોની મખ્યા ૨૦૦ની હતી, પરંતુ હાલમાં કેવળ ૮૦ થી અધિક નથી, અને આ ૮૦ ગાગોનું મહેસુલ એક લાખ રૂપિયાથી અધિક નથી. સુરતસિદ્ધ સ્વચ્છ દી માણસ છે તે માત્ર પાત્ર કુપાત્ર—કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર કર્યા વિના જોને ચાહે તેને ધનામ આપી દે છે. ખાલસા અને એક ઉંટના હાકનારને તે એકસરખીરીતે ધનામ આપે છે, તે ખાવસાભૂમિ-

ની ઉપજમાંથી ચોતાનો ખર્ચ ચલાવે છે અને તંગી પડે છે ત્યારે પ્રજાનાં ગળાંપર ત્રાપ મારે છે. ૨-ધુઆવેરો-જો કે આ કરને સાધારણતઃ ધુઆનો કર ગણવામાં આવે છે, પરંતુ વારતવમાં એને અગ્નિવેરો કહેવાય નોંધ્યે. ભોજન તો સકલ મનુષ્યોને ભોજ્યે, સકલ માણસોએ રસોઈ તો કરવી જ નોંધ્યે; પરંતુ કર નાખવાને માટે ધુમાડીમાં કિંવા કાચની બારી પ્રજાનાં ઘરમાં હોતી નથી, તેથી સુરસિંહના કોપાધ્યક્ષે ધુમાડો ઘરનાં બળીઓમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં તેની પાસેથી કર લેવાની ચોજના રચી છે; અર્થાત્ પ્રત્યેક ઘરમાંથી એક એક રૂપિયો ધુઆવેરોના લેવામાં આવે છે. જો પ્રખળ સામર્થ્યવાન સામંતો આ કરમાંથી મુક્ત થયા ન હોય તો આ વેરની ઉપજ ઘણી મોટી થઈ ગઈ હોત. મુખ્ય સામંતો આ વેરો આપતા નથી, તોપણ હાલમાં આ કરની ઉપજ એક લાખ રૂપિયાની થાય છે. રાજ્ય લઘુકરણના બ્યેઠ કુમાર રત્નસિંહે ખિકાનેરનું સિંહાસન છોડી કેવળ મહાજન પ્રગલ્ભ મહલુ કબ્જે હતું, તેઓ પણ આ ધુઆવેરો આપતા નથી. અન્યાય કરો જે પ્રકારે વધારવામાં આવે છે, તે પ્રકારે આ કર વધારવામાં આવતો નથી. જો કોઈ ગામમાં ઘરની સંખ્યા ઘટી જાય તો તેમાંથી પૂર્વના નોટલા કરના રૂપિયા સંમંદીત કરવામાં આવતા નથી; પરંતુ ઘરની સંખ્યાના પ્રમાણમાં જ રૂપિયા લેવામાં આવે છે. આ ધુઆવેરો કેવલ નેસલમીર અને ખિકાનેરના રાજ્યમાં પ્રચલિત છે.

૩-અંગવેરો-આ અંગવેરો રાજ્ય અગ્રપસિંહે પ્રચલિત કર્યો હતો. આ એક પ્રકારે સંસ્કૃતિવેરો કહી શકાય. પ્રત્યેક પુખ્ત વયના પુરુષને એક અંગ ગણવામાં આવે છે અને તેની પાસેથી ચાર આના અંગવેરો તરિક લેવામાં આવે છે. ગાય, બળદ, બેસ ઇત્યાદિ પશુઓને પણ અંગવેરો લાગુ પડે છે. દશ બકરી અને એક બેસનું એકજ અંગ ગણવામાં આવે છે; પરંતુ એક ઉંટને ચાર અંગની સમાન ગણવામાં આવે છે અને તે પર એક રૂપિયાનો કર લેવામાં આવે છે. રાજ્ય મજસિંહે આથી બમણો કર લીધો હતો. જો કે આ કર વારંવાર અનેક રીતે બદલાય છે, તથાપિ એકદાર વાર્ષિક બે લાખની ઉપજ થાય છે.

૪-વાણિજ્યકર-આ કર અધિક પરિવર્તનશીલ છે. મહારાજા સુરતસિંહની કારકીદિમાં એને અધિક હાનિ પહોંચી છે. પૂર્વે એકમાત્ર રાજધાનીમાંથી વાણિજ્યકરની નોટલી ઉપજ થતી હતી તેટલી સમસ્ત રાજ્યમાંથી થતી નહોતી. પૂર્વે પ્રસ્તુત કરદારા બે લાખ કરતાં અધિક રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી; પરંતુ હાલમાં તેની એક લાખ કરતાં પણ ઓછી ઉપજ છે. આ ઉપજમાંથી અર્ધો ઉપજ તો ખિકાનેર રાજ્યનાં પ્રધાન વાણિજ્યનગર રાજગઢમાંથી જ થાય છે. ચોર અને લૂંટારાઓનો અધિક ઉપદ્રવ હોવાથી પંજાબ સાથેના વ્યાપાર સર્વથા બંધ પડી ગયો છે. પૂર્વે મુલ્તાન, બાવલપુર અને શિકારપુરના વાણિજ્યકરો ખિકાનેર રાજ્યમાં થઈને વાણિજ્યકરો પૂર્વ તરફ લઈ જતા હતા; પરંતુ હાલમાં તે વ્યાપાર પણ નષ્ટ થઈ ગયો છે. આનું કારણ રાજ્યની સ્થિતિ રાજનીતિનો અજાયબ એજ છે. હાલમાં માત્ર વાણિજ્યકરની ઉપજ એટલી જ છે કે સો મહુ અનાજ વેચાય વા તેના વિદેશમાં નિકાસ થાય તો તે પર ચાર રૂપિયા લેવામાં આવે છે. કર્નલ ક્રૉકે મહારાજા સુરતસિંહે અંગ્રેજસરકારની સાથે સંધિ કરી તે પૂર્વે ખિકાનેરરાજ્યમાં વાણિજ્યની નો અવરોધ હતી, તેનું અને ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ અહીંનાં અંગ્રેજ પરમ આનંદપૂર્વક પ્રકાશિત કરીએ છીએ કે સંપ્રતમાં (અર્થાત્ દિંદી લેબરે આ ગ્રંથોના અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કર્યો તે સમયે) ખિકાનેર રાજ્યમાં વાણિજ્યની અધિક ઉન્નતિ થઈ છે અને તેથી રાજ્યની ઉપજ પણ વધી ગઈ છે.

૫-કૃષિકર-કૃષિકાર્યમાં નોટલાં દળ વધરણ છે તેમાંના પ્રત્યેક દળપર પાંચ રૂપિયાનો કર લેવામાં આવે છે. પૂર્વે કૃષિકારોની પાસેથી અનાજ લેવામાં આવતું હતું. એતરમાં નોટલું અનાજ પાકતું તેમાંના ચોથો ભાગ રાજ્યને મળતો હતો; પરંતુ રાજ્ય રાષાસહિ આ પદ્ધતિ બંધ કરી અને એક ખીન્ને કર નાખ્યો, જેથી નજરકૃષિકારો અત્યંત આનંદ પામ્યા; કારણ કે જ્યારે ધાન્ય મદલુ કરવાની રીતિ પ્રચલિત હતી તે સમયે રાજ્યના કમચારીઓ જેમ ફાલે તેમ કૃષિકારોને કષ્ટ બ્રજતા હતા. પૂર્વે આવેશદારાબેઝાળ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી; પરંતુ ઉપજનાં અન્યાય સાધનોની જે કૃષિની પણ કમસઃ અવનતિ થઈ, તેથી આ કરદારા થતી ઉપજ પણ ઘટી ગઈ છે. હાલમાં આ કરની

માત્ર એક લાખ પચ્ચીસ હજાર રૂપિયાની ઉપજ થાય છે. કર્નલ ટાડના સમય પછી રાજ્યમાં સંપૂર્ણ શાંતિ વિરાજમાન થવાથી કૃષિકાર્યનો અબુદ્ધય થયો છે અને તેથી રાજ્યની ઉપજ પણ વધી છે, એમ અમે પરમ સંતોષપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

૧-માલસા-આ દેશના આદિ નિવાસી જટ લોકો રવેચ્છાથી જે સમયે બિદાશ અને તેમના ઉત્તર-રાધિકોરીઓની આધીનતાનો સ્વીકાર કરી તેમની પ્રજા બન્યા તે સમયે તેમણે પોતા આ કર આપવાનું કબજા કર્યું હતું, તેથી આ કર જાળવવાનું એકસરખીરીતે ચાલ્યો આવે છે. માત્ર શબ્દનો અર્થ જૂમિ છે, માટે એને જૂમિ કર કહેનાં કાંઈ ફરકત નથી. બિકાનેરરાજ્યની પ્રજા પામેથી તેઓ જેટલી જૂમિ ખેડે છે તે પર દર મો વીધાં જમીને આ કરના બે રૂપિયા લેવામાં આવે છે. દાણમાં આ કર-દારો પચાસ હજાર રૂપિયા પણ સંપ્રદિત થતા નથી.....

ઉપજની યાદી

૧ ખાલસાકર	૨૦૦૦૦૦
૨ કુંઆવેરો	૧૦૦૦૦૦
૩ અંગવેરો	૨૦૦૦૦૦
૪ વાણિજ્યકર	૭૫૦૦૦
૫ કૃષિવેરો	૧૨૫૦૦૦
૬ માલસા (જૂમિકર)	૫૦૦૦૦

એકંદર ૭૫૦૦૦૦ રૂપિયા

ઉપરોક્ત કરો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પ્રકારના કરો લેવામાં આવે છે અને તેદ્વારા રાજ સૂરતસિંહનો રાજબંડાર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

પાટુ ધનામનો કર પ્રતિ ત્રણ વર્ષે લેવામાં આવે છે. આ કર પ્રત્યેક હજાર પર પાંચ રૂપિયા લેવામાં આવે છે. રાજા જોરાવરસિંહે આ કર પ્રચલિત કર્યો હતો. કેવલ આસિયાગતિનાં ૫૦ ગામ અને ખેતીવાસનાં ૧૦ ગામ આ કરમાંથી મુક્ત છે. ઉક્ત ગામોના નિવાસીઓ સીમાની રક્ષા કરે છે, તેથી તેમની પાસેથી આ કર લેવામાં આવતો નથી. પ્રધાન પ્રધાન સામંતો પણ આ કર આપતા નથી. આ કરદારો એક લાખ રૂપિયાની પણ આમદાની થતી નથી.

કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે:-“ઉપરોક્તનિયમિત કર ઉપરાંત વર્તમાન મહારાજા સૂરતસિંહે રવેચ્છા-આરી વર્તણૂકથી બીજા અનેક કર પ્રજા પર નાખ્યા છે અને રાજના કરમાંથી પછી પોતાનું ઉદર પરિપૂર્ણ કરવાને માટે કૃષિકારો અને મજૂરો પર ઘેર અત્યાચાર કરે છે. તેઓ તેમને અનેક કળેટા આપી તેમની પાસેથી પૈસા કઢાવે છે. આ પ્રકારના ઉપાયોથી મહારાજા સૂરતસિંહે પોતાની આમદાની બમણી કરી દીધી છે.” પરમ સંતોષનો વિષય છે કે વર્તમાન મહારાજા કુંગરસિંહ બહાદુર પોતાની પ્રજાની પાસેથી કાંઈ પણ કર નોરજીલમથી લેતા નથી.

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટાડે ૧૮૦૨-૧૮૧૩માં લખ્યું છે કે:-“હંડ અને ખુસાલી નામના ઇતર કરો

૧ નાહર	જલ્લાના	દર	આમલનું મહેસુલ	૧૦૦૦૦૦	રૂપિયા
દેની	..	૨૪	..	૧૦૦૦૦	..
રાણિયા	..	૪૪	..	૨૦૦૦૦	..
ખલોલી	..	૧	..	૫૦૦૦	..
રમરત ખાલસા જૂમિનું મહેસુલ				૧૩૫૦૦૦	..

હવે રાજગઢ, ચૂર અને અન્યાન્ય કેટલાક દેશો ખાલસા જૂમિમાં આવી ગયા છે.

૨ પ્રાચીન સમયના વાણિજ્યકરની યાદી	
ગુનકરણ ગામનો વાણિજ્યકર	... ૨૦૦૦ રૂ.
રાજગઢનો વાણિજ્યકર	... ૧૦૦૦૦ ..
સેખાસરનો	... ૫૦૦૦ ..
રાજધાની બિકાનેરનો	... ૭૫૦૦૦ ..
ચૂર અને અન્યાન્ય જમીનો	... ૪૫૦૦૦ ..

એકંદર ૧૩૭૦૦૦ રૂપિયા

પણ આ રાજ્યમાં પ્રચલિત છે. રાજની આગેનો અનાદર- કરનાર અપરાધી મનુષ્યની પાસેથી દંડ નામનો કર અલપૂર્વક લેવામાં આવે છે અને ખુશાલી નામનો કર પ્રજાને સંતોષપ્રદર્શનતરિક્કે આપવો પડે છે. સામંતો, વહીવટી અને સમસ્ત સાધારણ જનસમૂહની પાસેથી આ કર લેવામાં આવે છે. નિકૃષ્ટ પંક્તિની પ્રજા પણ આ કરમાંથી મુક્ત નથી. દંડ નામનો કર ગ્રહણ કરવાને માટે યોદ્ધા કર્મચારીઓ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક જિલ્લામાં એક એક કર્મચારી રહે છે. આ કર્મચારીઓ સ્વચ્છંદીરીતે આ કર ગ્રહણ કરે છે. એકવાર ગાંધીની સામંત ત્રણ વર્ષના સામટા દશ હજાર રૂપીઆ બે વર્ષમાં આપવાને તૈયાર થયા હતા જેથી ત્રીજે વર્ષે તેમને કર આપવો પડે નહિ; પરંતુ તેમની આ માગણી કરસંપ્રદાહકે માન્ય કરી નહિ, તેથી તે સામંતે અત્યંત ક્રોધિત થઈ કર સંપ્રદાહકને પોતાના નગરમાંથી હાંકી કાઢ્યો અને તેઓ પોતાના અધીશ્વરની સામે ખડા થયા. અત્યંત સ્વચ્છંદીરીતે કર સંગ્રહ કરવાનાં બીજાં અનેક પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાંનું એક પ્રમાણ નીચે આપવામાં આવે છે:-

રાજ સૂરતસિંહે જે સમયે બિકાનેરના સમસ્ત રાકોડસેનાની સહાયથી ભટનેર છૂતી લઈ પોતાના રાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરી, તે સમયે તેણે પોતાના વિજયથી ઉદ્દીપ્ત થઈ યુદ્ધખર્ચને માટે પોતાના રાજ્યના પ્રત્યેક ધરપર દશ રૂપીઆનો વેરા નાખ્યો. સૂરતસિંહના વિજયથી પ્રજાને આ પ્રકારનો આનંદ (!) થાય ત્યારે તેના પરાજયથી તેમને કેટલો શોક (!) થાય વાદ ?

સામંતશાસનની રીતિ જે દેશમાં પ્રચલિત હોય તે દેશમાં સામંતો કેટલી સેનાનો સંગ્રહ શકે તેનો આધાર તે દેશના રાજના આરિત ઉપર હોય છે. જે સૂરતસિંહ સર્વજનપ્રિય હોત તો તે એકાદ પ્રબલ સમર ઉપસ્થિત થતાં બિકાણના વંશના દશ હજાર રાજપૂતો એકત્રિત કરી શકેત, જેમાં આરસે તો ઉત્તમ અશ્વાશીઓ હોત અને વિદેશી સેના તો જુદીજુદી; પરંતુ સમાજની પ્રત્યેક શાખા અઘોગતિને પ્રાપ્ત થઈ હોય એવી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ઉપરોક્ત સંખ્યાનો અર્ધ ભાગ પણ એકત્રિત થવો કઠિન છે. રાજની પોતાની ખાસ સેના આ પ્રમાણે છે:-એક વિદેશી દલ, પાંચસે પાય-દલ, પાંચ તોપ અને અઢીસે અશ્વાશીઓ. આ સર્વ વિદેશી સેનાપતિને આધીન છે. એ સિવાય બિકાનેર રાજધાનીના કિલ્લાની રક્ષાને માટે એક સ્વતંત્ર દલ રાખવામાં આવ્યું છે, જેનો સેનાપાત એક મુરીહર જાતિનો રાજપૂત છે. તેને પોતાના તાખાની સેનાના ખર્ચને માટે પચ્ચીસ ગામે આપવામાં આવ્યા છે.

મહારાજ સૂરતસિંહના શાસનસમયની વિદેશી સેના

	અશ્વાશી	પાયદલ	તોપ
મુશતાનખાં	૦	૨૦૦	૦
અનોખસિંહ શિખ	૦	૨૫૦	૦
શુધસિંહ દેવડા	૦	૨૦૦	૦
ફુજ નાસિંહ	૭૦૦	૪	૪
ગંગાસિંહ	૧૦૦૦	૨૫	૧
એકંદર વિદેશી	૧૭૦૦	૧૭૬	૧૦
મોટી તોપો			૨૧
	૧૭૦૦	૧૭૬	૩૧

બિકાનેરના સામંતોની યાદી

સામંતોનાં નામ	કુલ	નિવાસસ્થાન	મહેસુલની ઉપજ	સેનાની સંખ્યા. પાયદલ અશ્વાશી	વિશેષ
વરીયાલ	બિકાવત	મદાજન	૪૦૦૦૦	૫૦૦૦	૧૦૦
					આ સાખાના મૂળપુરુષ-રાજા લુનકરજીના ઉત્તરાધિકારીએ ૧૪૪ ગ્રામે પ્રાપ્ત કરી સિંદાસનપરનો પોતાનો અધિકાર છોટી દીધો.

અભયસિંહ	વનીરાત	બૂકરકા	૨૫૦૦૦	૫૦૦૦	૨૦૦	બિકાનેરના સૌથી પ્રધાન સામંત આ છે.
અનુપસિંહ	બિકાવત	જસાના	૫૦૦૦	૪૦૦	૪૦	
પ્રેમસિંહ	"	ખાધ	૫૦૦૦	૪૦૦	૨૫	
ચૈતસિંહ	વનીરાત	સાવહ	૨૦૦૦૦	૨૦૦૦	૩૦૦	
દિમતસિંહ	રાયોત	રાવતસર	૨૦૦૦૦	૨૦૦૦	૩૦૦	
શિવસિંહ	વનીરાત	ચૂર	૨૫૦૦૦	૨૦૦૦	૨૦૦	
ઉમેદસિંહ	બિદાવત	બિદાસર	૫૦૦૦૦	૧૦૦૦૦	૨૦૦૦	
જેતસિંહ		સાઉન્દવા				
ખહાદુરસિંહ		મેનનસર				
સુખમહ	નારનોન	તિનદીસર				
ગુમાનસિંહ		કાટર	૪૦૦૦૦	૪૦૦૦	૫૦૦	
અનાધસિંહ		કુટચોર				
શેરસિંહ		નિખ્યાજ	૫૦૦૦	૫૦૦	૧૨૫	
દેવીસિંહ	નારનોત	સીધમખ				
ઉમેદસિંહ		કારીપુરા				
સુરતાનસિંહ		અજીતપુરા	૨૦૦૦૦	૫૦૦૦	૪૦૦	
કર્ણદાન		વિખાસર				
સુરતાનસિંહ	કજવારા	નયનાવાસ	૪૦૦૦	૧૫૦	૩૦	આ ઉભય વિદેશી સામંતો છે.
પદ્મસિંહ	પંવાર	જેસીસર	૫૦૦૦	૨૦૦	૧૦૦	એક જ્યપુરનો છે અને બીજો પ્રાચીન પંવાર વંશનો છે.
કિસનાસંદ	બિકાવત	હયાદીસર	૫૦૦૦	૨૦૦	૫૦	જેસલમીરના ભાટીઓનીમાં
રાવસિંહ	ભાટી	પુગલ	૬૦૦૦	૧૫૦૦	૪૦	સૌથી પુગલ દેશ ખુશ્તી લેવામાં આવ્યા છે.
સુલતાનસિંહ	"	રાગસર	૨૫૦૦	૨૦૦	૫૦	
લખનેરસિંહ	"	સનેર	૨૦૦૦	૪૦૦	૭૫	
કરનીસિંહ	"	મતીસર	૧૦૦૦	૨૦૦	૮	
ભૂમસિંહ	"	ચક્રરા	૧૦૦૦	૬૦	૪	
આ ચારસામંતો બિકાજએ પ્રથમ તાબે કરેલા દેશના છે.						
૧ ભાનસિંહ	ભાટી	વિહચનાક	૧૫૦૦	૬૦	૬	
૨ જલિમસિંહ	"	ગરવીઆના	૧૦૦૦	૪૦	૪	
૩ સરદારસિંહ	"	સુરજરા	૮૦૦	૩૦	૨	
૪ કાયતસિંહ	"	રનદિસર	૬૦૦	૩૨	૨	
ચંદસિંહ	કરમસોત	નોરવા	૧૧૦૦૦	૧૦૦૦	૫૦૦	આ સામંતે અગ્રિયાર વર્ષે જ્યમ જોધપુરના મહારાજા પાસેથી રાજ ગામો લઇને અહીંયા નિવાસ કર્યો છે.
મતીદાન	રૂપાવત	વદીપલ	૫૦૦૦	૨૦૦	૨૫	
ભૂમસિંહ	ભાટી	જામલ	૨૫૦૦૦	૪૦૦	૮	
કેતસી	"	ભામીનસર	૧૫૦૦૦	૫૦૦	૧૫૦	
પશ્ચરીસિંહ	મંડલા	સારેહા	૧૧૦૦૦	૨૦૦૦	૧૫૦	ગામસખ્યા ૨૭
પદ્મસિંહ	ભાટી	કુદમ્	૧૫૦૦	૬૦	૪	
કલ્યાણસિંહ	"	નયનિયાલ	૧૦૦૦	૪૦	૨	

ભુમિકર-કર્નલ ટૅડે મદારાજ સરતાસંહના સાસનસમયની ખિકાનેરરાજ્યની આમદાનીની યાદી આગળ આપી છે. હવે આપણે તેની આધુનિક સ્થિતિનું અવલોકન કરીશું. ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ ના રાજપૂતરાજ્યના રિપોર્ટમાં ખિકાનેરના સહાયક પોલિટિકલ એજન્ટ લખ્યું છે કે:—“દરબાર જણાવે છે કે ગત વર્ષની ઉપજ અને ખર્ચનો યથાર્થ હિસાબ અઘાપિ થયો નથી, હજી તે અપૂર્ણ છે, માટે તેની યથાર્થ યાદી આપવાને અસમર્થ છું; તોપણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે ગત વર્ષમાં રાજ્યની આમદાની એકંદરે ઠીક હતી. વીસ વર્ષથી હનુમાનગઢ પ્રગણાના મહેસુલમાં ૨૫૦૦૦ રૂપિયાનો અને દીવી પ્રગણાના મહેસુલમાં ૭૦૦૦ રૂપિયાનો વધારો થયો છે. એમ વિદિત થાય છે કે એ સમયે રાજ્યની ઉપજ બારલાખ રૂપિયાની હતી અને ખર્ચ પણ તેટલો જ હતો.” આ શબ્દો વાંચી અમારા પાંકે સરલતાથી અનુમાન કરી શકશે કે ખિકાનેરની આમદાની ક્રમશઃ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ છે. ખાસ કરીને વર્તમાન વર્ષમાં સામંતોની ખંડણીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે, તેથી આ-ગામી વર્ષમાં ઉપજ ધણી વૃદ્ધિગત થઈ જશે. પૂર્વવ્યવસ્થાના સંબંધમાં અમારે માત્ર એટલું જ કહેવાતું છે કે ઉપજના જેટલો ખર્ચ રાખવો કાઠ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી. રાજલંકાર દ્રવ્યથી પરિપૂર્ણ રાખવો આવશ્યક છે. આ વાત સંલ છે કે સાસનવ્યવસ્થામાં સુધારો થવાથી ખર્ચ વધ્યો હતો; તોપણ તે ઉચિત કહેવાય નહિ. આમદાની પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાથી તેને શોભા મળે છે. પોલિટિકલ એજન્ટ વિશ્વાસપૂર્વક માનતો હતો કે વર્તમાન સમયમાં વ્યય કર્યા ઉપરાંત બે લાખ રૂપિયા બચે છે. જો આ વાત સત્ય હોય તો તે પરમ સંતોષનો વિષય છે.

સ્વાસ્થ્ય-ઉક્ત રિપોર્ટમાં મેજર રૅબર્ટસ જણાવે છે કે:—“નવેમ્બર અને ડીસેમ્બર માસમાં શીતળાના રોગનો પ્રભવતાપૂર્વક માફુલાં વધેો હતો. અહીંયાંની ગ્રન્થ રસી મૂકાવવાથી યતા સાલવિરે અત્યંત છે. ગત વર્ષમાં ૨૭૨ માણસોને શીતળાની રસી મૂકવામાં આવી હતી. સમગ્ર રાજ્યની જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં આ સંખ્યા ધણી ઓછી છે. નગરના સ્વાસ્થ્યને માટે અનેક લા-ભદાયક ઉપાયો કરવામાં આવ્યા છે.”

ચિકિત્સાલય-સમસ્ત ખિકાનેરરાજ્યમાં કેવળ એક ચિકિત્સાલય છે. આ ચિકિત્સાલય રાજધાનીમાં આવેલું છે. ગત વર્ષમાં આ ચિકિત્સાલયમાં ૫૪ રોગીઓએ જઈ ચિકિત્સા કરાવી હતી અને ૩૬૭૪ રોગીઓએ ફક્ત દવા લીધી હતી. ચિકિત્સકોના પગાર અને ઔષધિનાં મૂલ્યમાં દરમાસે ૧૪૩૪ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો.

મુકદ્દમા-પોલિટિકલ એજન્ટ લખે છે કે:—“ગત વર્ષમાં ૩૧૬ મુકદ્દમા નોંધાયા હતા અને આ-ગલાં વર્ષના ૨૨૭ મુકદ્દમાનો નિર્ણય કરવાનો બાકી હતો; તેમાંથી ૨૭૧ મુકદ્દમાનો ફેસલો થઈ ગયો છે અને ૪૦ સં. ૧૮૧૩ના માર્ચની ૩૧મી તારીખ સુધીમાં ૩૧૭ મુકદ્દમાઓની તપાસ કરવાની બાકી છે.”

દિવાની અદાલત-ગત વર્ષમાં ખિકાનેરની સદર દિવાની અદાલતમાં ૫૮૮ નવીન મુકદ્દમાઓ આવ્યા હતા અને આગલાં વર્ષના ૪૨૧ મુકદ્દમાઓની તપાસ બાકી હતી. આ રીતે થયેલા એકંદરે ૧૦૦૯ મુકદ્દમાઓમાંથી ગત વર્ષમાં ૬૪૦ ની તપાસ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. બિકાજના વંશજો કેવા ન્યાયપ્રિય છે તે આ યાદીપરથી પ્રતીત થાય છે.

ફૅજહારી અદાલત-મેજર રિચાર્ડસ લખે છે કે: “૧૨૩૧ મુકદ્દમાઓ નોંધાયા હતા, તેમાંથી ૭૧૭ની તપાસ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે અને ૫૧૪ મુકદ્દમાઓની તપાસ બાકી છે. એકંદરે ૧૦૮૦ અપ-રાધીઓને પકડવામાં આવ્યા છે.

મનુષ્યો

કારાગૃહની સજા પામનાર

૩૪૦

દંડપામનાર

૨૫૫

છોટી મૂકવામાં આવેલા

૨૪૬

નાસી ગયેલા

૧૫

જામીનપર ફરેલા

૧૩૯

મરી ગયેલા	૧૬
દેશનિકાલ થયેલા	૮
હથ્થળેની તપાસ થાય છે તેવા	૬૧
બાલકન્યાની હત્યા કરવાનો એક પણ અપરાધ થયો નથી.	

બિકાનેરના કારાગૃહમાં નિમ્નલિખિત અપરાધીઓ કેદ પડેલા છે:-

જન્મ પર્યંત	૧૩
૧૪ વર્ષને માટે	૫
૧૨ " "	૩
૧૦ " "	૨
૯ " "	૧
૮ " "	૨
૭ " "	૧૩
૬ " "	૭
૫ વર્ષને માટે	૧૪
૫ વર્ષથી ઓછાને માટે	૯૮
૯ માસથી ઓછાને માટે	૩૩
વિચારાધીન	૨૧

એકંદર ૨૧૨ મનુષ્ય

ઉપરોક્ત કેદીઓમાં ૧૯૬ પુરુષ અને ૧૬ સ્ત્રીઓ છે. માત્ર તેના તાબાના દેશોમાં તપાસ કરીને અપરાધીઓને આ કારાગૃહમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેમને યાદીમાં લખવામાં આવ્યા નથી."

વિદ્યાલય—બિકાનેરમાં અઘાપિ એક પણ સરકારી વિદ્યાલય નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૭ મી તારીખે એક સરકારી વિદ્યાલય સ્થાપિત થયું છે. આ વિદ્યાલયનું નામ વર્તમાન મહારાજના નામપરથી "કુમરસિંહ કૉલેજ" રાખવામાં આવ્યું છે. અમે જણાવવાની રજા લઈએ છીએ કે આ રાજ્યમાં જેટલી વિદ્યોન્નતિ થશે તેટલીજ રાજ્યની શીશુલિ પણ થશે; માટે શિક્ષાના વિષયમાં દ્રવ્યનો બહોળો વ્યય કરવો એ મહારાજનું કર્તવ્ય છે.

અધ્યાય ૬ મો

ભટ્ટનેરની મળ સ્થાપના અને તેનું નામકરણ-ભટ્ટનેરનો જાટજાતિની ઐતિહાસિક એવંતા-વૈરસિંહની ઇવણીની સ્થાપના-બીરોને થયેલી ઉત્તરાધિકારની પ્રાપ્તિ-તેણે અંગીકાર કરેલા મુસલમાની ધર્મ-રાષ્ટ્રીય-હુસેનખા-હુસેન મહમ્મદ-ઈમામ મહમ્મદ-બહાદુરખા-જાળાખા-દેશની વ્યવસ્થા-પ્રાકૃતિક પરિવર્તન-પ્રાચીન પ્રાસાદોના ધ્વંસાવશેષ-પ્રાણી અને ઉદ્ભિજન તત્વ-પ્રાચીન નગરોની યાદી-મરુદ્ધેત્રમાં પ્રાપ્ત થયેલાં તીરનાં માથાં જેવાં માથાં-વાળા અક્ષરો.

દોર કે જે વર્તમાન સમયમાં મિકાનેરના સંપૂર્ણ અધિકારમાં છે તે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે એક શ્રેણીના જાટોનું સ્વતંત્ર નિવાસસ્થાન હતું. આ જાટજાતિ એક સમયે એટલી બળવાન હતી કે તે રાજની સાથે પણ વિરોધ કરીને તેને થોર વિપત્તિમાં નાખતી હતી; અને રાજની ઉપર જ્યારે શત્રુનું આક્રમણ થતું હતું ત્યારે તે રાજને ઘણી સારી સહાય કરતી હતી. ભાટી જાતિએજ આ દેશમાં પ્રથમ નિવાસ કર્યો હતો, એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તેનું નામ ભટ્ટનેર પડ્યું તે સાથે તે જાતિને કંઈપણ સંબંધ નથી. એક મહાબળવાન રાજના ભાટને આ દેશ ઈમામમાં મળ્યા હતા અને તેણે એવું નામ ભટ્ટનેર પાડ્યું હતું.

વળી એવું નામ ભટ્ટનેર પડ્યું તેના સંબંધમાં જેસલમીરના ઇતિહાસમાં એક બીજી હકિકત પ્રાપ્ત થાય છે. આ હકિકત વાંચવાથી પ્રતીત થાય છે કે આ દેશમાં ભાટીજાતિએ નિવાસ કર્યો હતો તેથી તેનું નામ ભટ્ટનેર પડ્યું છે; પરંતુ ભાટીજાતિ એ રાજ્યની આઘસંસ્થાપક નથી. તેનો સમસ્ત ઉત્તરભાગ મરુદ્ધેત્રના પ્રાચીન ભૌગોલિક વર્ણનમાં 'નેર' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે ભાટીજાતિની કેટલીક શાખાએ મુસલમાનધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેમણે મુખ્ય ભાટીજાતિથી ભિન્ન ઓળખાવાને માટે ભાટીને બદલે ભટ્ટી નામ ધારણ કર્યું હતું.

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, ભટ્ટનેરના તાબાનો જૂખંડ અને તેની ઉત્તરે જે બ્રિગાડાનહીના તટપર્યંત ગઈ છે તે બ્રિગિ અધુના જનજન્ય અવસ્થામાં છે; પરંતુ તે પૂર્વે આવી જનજન્ય નહોતી. હું કેટલાંક એવાં પ્રાચીન સમયનાં નગરોની યાદી પ્રકાશિત કરીશ, કે જે પૂર્વે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતાં અને જેના પૂર્વગૌરવનાં ચિન્હો અद्याપિ વિદ્યમાન છે. આ નગરોના ઇતિહાસ જ્ઞેવાથી અમારાં ભટ્ટનેરના વર્ણનનું સમર્થન કરનારાં અનેક પ્રમાણો અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે.

આ ભટ્ટનેર પ્રદેશ મધ્ય એશિયામાંથી સિંદુસ્થાનમાં આક્રમણ કરનાર લોકોના માર્ગમાં આવેલો હોવાથી તેને ઇતિહાસમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિ મળી છે. જાટ જાતિએ મગનીના મદમદની સાથે સિંદુનદીમાં જલયુદ્ધ કરીને તેના માર્ગમાં વિષ્ન નાખ્યું હતું. આ જાતિના પૂર્વપુરુષોએ ઉકત યુદ્ધ થયું તે પૂર્વે દીર્ઘકાળપર મારવાડ અને પંજાબમાં નિવાસ કર્યો હતો. આપણે આ જાતિનો ઇત્રિસ રાજ-કુલોમાં સમાવેશ થયેલો જોઈએ, તેથી સરવતાથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ભારતવિજેતા મુલતાન મદમદના સમયથી અનેક ચત્રાપદી પૂર્વે આ જાટલોકોએ પ્રબલ રાજકીય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શાહજુદીને ભારતવર્ષ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યાર પછી બાર વર્ષે અર્ધોત્ત ઈ. સ. ૧૨૦૫ માં તેના ઉત્તરાધિકારી કુતબુદ્દીને સ્વયં મરુદ્ધેત્રના ઉત્તરભાગમાં વસતા જાટોની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું; કારણ કે તે સમયે જાટોએ યવનોના તાબાનો હાંસી દેશ બળપૂર્વક ખુચાવી લીધો હતો.

પ્રીરાઝની ઉત્તરાધિકારિણી હતભાગિની રઝિયામેગમને જે સમયે સિદાસન છોડવાની ફરજ પડી તે સમયે તે બટોને શરણે ગઈ હતી બટોએ તેને આશ્રય આપ્યો, એટલુજ નહિ પરંતુ પ્રાચીનકાળના ટ્રાંમિ-રિસની પેઠે ધાધકરચેકોની સાથે મળીને રઝિયાના શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાને તેઓ ગયા આ સમયે તેઓ રઝિયાના હાથ નીચે રહી તેની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ રઝિયા શત્રુઓને પ્રતિકૂળ આપી શકી નહિ તેણે રણસેનમાં પોતાના જીવનનું અલિદાન આપી પોતાનું ગૌરવ દૃઢિગત કર્યું પછી ઇ.સ. ૧૩૯૭ માં જે સમયે તૈમૂરે લાગતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેણે અત્યંત ક્રોધપૂર્વક લટનેરપર હલ્લો કર્યો હતો આ આક્રમણનું કારણ એ હતું કે તૈમૂરે જે સમયે સુલતાનપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે સમયે બટોએ તેના માર્ગમાં ભયંકર બાધા ઉપસ્થિત કરી હતી અને તેના સૈન્યને અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાખ્યું હતું આથી તૈમૂરે ક્રોધિત થઈ સેનાસહિત લટનેરપર આક્રમણ કર્યું અને બટોનો ભયંકરિતે નાશ કર્યો હતો અને બટો લેટિયા એવી રીતે એકબીજા સાથે મળી ગયા હતા કે તેમને બે જાતિ કહેવી કઠિન છે અને આ સંબંધે બાટીઓના ઇતિહાસમાં વિશેષ વિવેચન કરીશું હાલ અમે રાઠોડોએ લટનેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયનો તેનો ઇતિહાસ આપવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ

તૈમૂરે લટનેરપર આક્રમણ કર્યું તે પછી અલ્પસમયમાં મરોઠ અને ફૂગના કેટલાક ભાગી શોકોએ પોતાના નેતા વૈરસિંહના હાથ નીચે બહાર પડી લટનેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ સમયે એક મુસનમાન લટનેરનો શાસનકર્તા હતો તે તૈમૂરનો અમલદાર હતો વા દિલ્હીના પાદશાહનો સૂબો હતો તે જણાવું નથી, પરંતુ તે ધણુ કરીને તૈમૂરનો અમલદાર હતો તેનું નામ ચિગા-તખા હતું તેણે બટોની પાસેથી લટનેર ખુશ્ચી લીધું હતું

વૈરસિંહ સત્તાનીશ વર્ષપર્ષત લટનેરમાં રાજ્ય કરી પરચોકવાસી થયો તત્પશ્ચાત્ તેનો પુત્ર બીરા લટનેરનો અધીશ્વર થયો બીરાના શાસનસમયમાં ચિગાતખાના ઉત્તરાધિકારીએ દિલ્હીના યવનસમ્રાટની સહાય લઈ લટનેરપર બે વાર આક્રમણ કર્યું પરંતુ બંનેવાર તેને પનાથન કરવું પડ્યું વૈરસિંહ ના વશનેએ તેની પુષ્કળ હાનિ કરી, પણ ચિગાતખાના વશનેએ પ્રબલ પરાક્રમસહિત ત્રીજવાર લટનેરપર આક્રમણ કરી તેને ઘેરા ધાલ્યો અને બીરાને ઘેર વિપત્તિમાં નાખી દીધો બીરાએ દીર્ઘકાળપર્ષત પોતાની રક્ષા કરી પરંતુ અતે બ્યારે તેણે જોયું કે ભોજનના અભાવથી સેનાસહિત પ્રાણત્યાગ કરવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે ત્યારે તેણે સધિની સૂચના આપનાર સંદેશ પતાકા કિલ્લાપર લગાડી દીધી અને પોતાના કિલ્લાની રક્ષા કરવાને માટે આક્રમણકારીઓની ઉપર સધિનો પ્રસ્તાવ મોકલ્યો આક્રમણ કરનારાઓએ એવો સંદેશ મોકલ્યો કે જો તમે મુસનમાનધર્મનો સ્વીકાર કરો અથવા તમારી કન્યા દિલ્હીના પાદશાહના કરકમયમાં સમર્પણ કરો તો તમારું રાજ્ય વિશ્વસ્ત કરવામાં આવશે નહિ બીરાએ આ ઘેર વિપત્તિમાંથી પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાનો કોઈ અન્ય ઉપાય નહિ જોઈ શીધ મુસનમાનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો આજ અમલથી મુસનમાન બાટીઓએ દિલ્હી બાટીઓથી પૃથક્ જોળખાનાને માટે બહીનામ ધારણ કર્યું બીરાની પત્ની તેના વશનેએ કમથ લટનેરનું શાસન કર્યું હતું કહેવાની જરૂર નથી કે તે સર્વ પણ મુસનમાનધર્મનાજ અનુયાયી હતા બીરાની છટ્ટી પેટીએ રાવ દુલિય ઉર્ફે દયાતખા થયો દયાતખા જે સમયે લટનેરના સિદાસનપર વિરાજમાન હતો તે સમયે બિકાનેરના અધીશ્વર મદારાજ ગયસિંહે તે પ્રદેશ તેના હાથમાંથી ખુશ્ચી લીધો આ રીતે લટનેર બિકાનેરના મદારાજના તાબામાં આ ગુ અને બીરાના વશનેએ ક્ષેત્રદાખામાં નિવાસ કર્યો દયાતખાના શત્રુ પછી તેના દુર્મેનના નામના પોરે ગાન સુજનસિદની પાસેથી પુન લટનેર ખુશ્ચી લીધું દુર્મેન મુદમ્મદ અને હમામ મુદમ્મદના સમયમાં આ દેશ બીરાના વશનેના અધિકારમાં રહ્યો અને મદારાજનું સૂરતસિંહે બહાદુરખાના શાસનસમયમાં લટનેર પુન પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું

૧ સ.વ. ૧૮૫૭ ઈ.સ. ૧૮૦૧માં વિખ્યાત વીર જ્યોત્સના યામને ત્રણ લાખ રૂપિયા લે ને આ દેશ બાગી અને શીખો દીધો હતો, પરંતુ બીજે વર્ષે રાઠોડોએ પુન તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે-હાલમાં જનતામાં રેની નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે અને તે કેવળ પચ્ચીસ ગામની ઉપજ્વર નિર્વાહ કરે છે. ખિકાનેરના મહારાજા રામસિંહે પોતાની રાણીના નામથી આ રેની નગર સ્થાપિત કર્યું હતું. આ નગર ધર્માત્મ મુહમ્મદ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું હતું. જનતામાં હાલમાં ચોરી અને લૂંટફાટનો ધંધો કરે છે અને આ રીતે તેણે વાર્ષિક ત્રણ લાખની ઉપજ્વરની સંપત્તિ ગ્રેબી છે. તેના અભ્યાસ અને લૂંટફાટના લાયકી સમસ્ત દરિદ્ર જાતો પોતાના પ્રાણ અને સંપત્તિના સંરક્ષણને માટે સદા શકિત રહે છે. પૂર્વ તરફ બ્રિટિશ મુલકો પાસે આવેલા હોવાથી તે તરફ તે લૂંટફાટ કરી શકતા નથી, આથી તે ઉત્તર તરફ લૂંટફાટ કર્યા કરે છે. તેથી ઉત્તર ભાગ જનશૂન્ય બની ગયો છે. એક સમયે આ દેશનાં બીડામાં પુષ્કળ પશુઓ ચરતાં હતાં. ખિકાનેરની ઉત્તર સીમાથી ગાડા નદીપર્યંતનો દેશ અધિક ફળદ્રુપ છે, અહીંનાં જમીનની સપાટીની નિકટજ જલ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ દેશમાં રેતાળભૂમિનું તે નામ પણ નથી. આથી અહીંનાં કૃષિકાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થતું હતું; પરંતુ અનેક ચતાબદ્ધિઓ થયાં કમગર અથવા દાકઝ નદી સુકાઈ ગઈ છે, તેથી આ દેશ જનશૂન્ય બની ગયો છે. લોકો કહે છે કે પ્રાચીન કાળમાં આ નદી કૂશરાની નિકટ થઈને પશ્ચિમ તરફ જતી હતી. કૂશરામાં આ નદીનાં ચિન્હો અઘાપિ વિદ્યમાન છે. કૂશરાની નિકટ થઈ આ નદી આગળ જતી હતી અને ઉચ્ચ નામના સ્થાનમાં સિંધુ નદીની સાથે મળી જતી હતી. નેર અર્થાત્ મરુસ્થળની રેતીથી આ નદી ધાટના અધીશ્વર રાવ હમીરના શાસનસમયમાં પૂરાઈ ગઈ હતી. જે કોઈ અંગ્રેજ આ ભારતીય મરુસ્થળમાં ભ્રમણ કરતો કરતો જાય તો તેને અમરકોટની નિકટ ચોર નામના સ્થાનમાં અલંત પ્રાચીન સોડા જાતિના રાજકુમારો મળશે અને જે આ રાજવંશનો કવિ જીવિત હશે તો તેના મુખથી તે આ સ્મરણીય ઇતિહાસની ધણી વાતો સાલ ઈ સહિત સરલતાથી સાંભળી શકશે તથા આ પ્રાકૃતિક અને રાજકીય પરિવર્તન શી રીતે થયું તે પણ જણી શકશે. અત્યંત પ્રાચીન કાળનાં પ્રધાન પ્રધાન નગરોનાં ચિન્હો આજે પણ આ દેશની રેતીના માર્ગમાં વિદ્યમાન છે. આ સર્વ ચિન્હોથી ઉક્ત પ્રદેશ એક સમયે જોડાજલાલી ભોગવતો હતો એ વાત સરલતાથી પ્રમાણિત થાય છે. બટનેરની પશ્ચિમ તરફ એક રંગમહેલ પ્રાપ્ત થાય છે, જેના ભૂગર્ભમાં દિવાનખાનાં, ઓરડા વગેરે અઘાપિ સુરક્ષિત અવસ્થામાં છે. આ સર્વ ચિન્હો ઐતિહાસિક પ્રમાણથી ભરપૂર છે. બટનેરથી સાડાખાર કેશ દક્ષિણમાં દંડસર નામનું સ્થાન છે, ત્યાંના એક અતિ વૃદ્ધ નિવાસીએ અમારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ દેશની પ્રાચીન અવસ્થા સંબંધે કહ્યું હતું કે, ભયારે પંવારવંશના રાજા આ સમસ્ત પ્રદેશપર રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે સિકંદર ૩મીએ તેના ઉપર આક્રમણ કરી આ દેશનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો.

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે બ્રિટિશરાજ્યના સીમાંત હાંસી હિસારથી જે આપણે આ દેશમાં પ્રવેશ કરીએ તો ઉપરોક્ત કથન ક્યાંસુધી સત્ય છે, તેની કસોટી થઈ શકશે. અહીંનાં દંતકથા અનુસાર પ્રાચીન પરમાર જાતિના મહાદયોના પંચાલસેય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી અધિક પશ્ચિમ તરફ આવેલા પ્રદેશના સંબંધમાં પણ આવીજ દંતકથા પ્રચલિત છે. દંતકથાઓ તો રાજધાનીઓનાં નામ સુદ્ધ જણાવે છે, પરંતુ હાલમાં તેનાં કાંઈ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. આ પ્રદેશમાં ધણી સરળતાથી યાત્રા કરી શકાય છે. માર્ગમાં કાંઈ પણ કષ્ટ પડતું નથી. આ દેશની આવી અવસ્થા ખરેખર પ્રવાસીઓને માટે અતિ અનુકૂળ છે. આ સ્થાનમાં ભ્રમણ કરવાથી રાજપૂતાનાનાં ઉત્તર મરુસ્થળનાં અનેક પ્રાચીન તત્ત્વો ધણી સુગમતાથી જાત થઈ શકે છે. ત્યાંની અનેક દંતકથાઓ તથા ભિન્ન ભિન્ન જાતિના સામાજિક આચારવિચારો પ્રાચીન તત્ત્વના શોધકોને અતિ ઉપયુક્ત છે. જે કે આ દેશમાં ઉદ્ભવિજ્ઞ અને પશુઓ ધણાં ઓછા છે, તથાપિ અહીંનાં કૃષિકાર્ય અતિ સુગમતાથી થઈ શકે છે. અહીંનાં વનસ્પતિ તથા પશુઓ ગંગાજીના કિનારાપરના પ્રદેશમાં ચતી વનસ્પતિ અને પશુઓથી ભિન્ન છે અને તે ઘણે જાતે આફ્રિકાની જગવિખ્યાત મરુભૂમિમાં ચતાં પશુઓ તથા વનસ્પતિની સાથે મળતાં આવે છે. બદી, ખોસા, રાજડ, સરાઈ, માંગલિયા, સોદા અને બીજા અનેક જાતિઓ અવલોકનને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર સાદર કરે છે. પ્રાણીતત્ત્વવેત્તાઓ અહીંનાં મનુષ્યોના આચારવિચારની તપાસ કર્યા પછી પશુઓની તપાસ કરી શકશે. અહીંનાં જંગલી ગધેડાં અને

છા ! તમારા પોતાના ઘરમાં ધન છે કે નહિ, તેની તમે બૂલેચૂકે પણ તપાસ કરતા નથી અને રસ્તાના લિખારી બનીને અત્યંત અદ્યધનથી હાથમાં ધનિક બનેલી વિદેશી બતિની આગળ તેને માટે પ્રાર્થના કરો છો. ધાર્મિક નિબંધ લખતાં તમારા વિદેશી ગુરુઓના અનેક મતો તમે ઉદ્ધૃત કરો છો; પરંતુ તમારા પૂર્વજો જે ધર્મને આશ્રયે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી ગયા છે, તે સનાતન હિંદુધર્મના શાસ્ત્રોમાથી જે શ્લોક ઉદ્ધૃત કરતા પણ તમને લાજ લાગે છે ! તમારા ગુરુ મેક્ષમૂલરે કહેલા ઋગ્વેદસંહિતાનો અગ્રિય અનુવાદ વાંચ્યા વિના વેદનું રહસ્ય જાણવાને તમારે માટે કોઈ અન્ય ઉપાય નથી. આ રીતે માત્ર અગ્રિય લાખામાં આપણા શાસ્ત્રના ચયેલા અનુવાદમાંજ તમારું જ્ઞાન સીમાબદ્ધ છે. તમને જે પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે ૪૦ સં ૪૪૯થી મહારાણી વિક્ટોરિયાના સમયસુધીમાં ઇંગ્લાંડમાં જે મુખ્ય મુખ્ય ધટના બની હોય તેનું વિવરણ કરો તો તમે શીઘ્ર સાથ, મહિના અને તારીખસહિત, તેનું વર્ણન કરશો; પરંતુ જે તમને કહેવામાં આવે કે ચંદ્રવંશની મુખ્ય મુખ્ય ધટના વર્ણવો, તો તમે એકદમ પાપાણ્યપ્રતિભાવત્ સ્તબ્ધ બની જશો. તમને જે પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે મહારાણી વિક્ટોરિયાના પિતાનું નામ શું હતું તો તમે તે એક પળમાં જાણાવશો; અને જે તમને પૂછવામાં આવે કે જહાંગીરના પિતામહનું નામ શું હતું તો તે પણ તમે ઝટ જાણાવશો; પરંતુ જે તમને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે શ્રીકૃષ્ણના પ્રપિતાનું નામ શું હતું તો તમે તરત મૂંઝા બની જશો. હે સિક્ષિત મહોદયો ! જે તમને પૂછવામાં આવે કે તમારા પ્રપિતામહનું નામ શું તો તમારું મુખ સ્થામ ચામાટે પડી જાય છે ? જ્યારે તમારા હૃદયમાં જાતીય ધર્મજ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કિંચિત્ પણ રહ્યું નથી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળી તમને ધૂણા ઉત્પન્ન થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? અને સત્ય છે કે ભદ્રાભદ્ર્યનો લેશપણ વિવેક રાખ્યા વિના જે નિરંતર મઘમાંસનું સેવન કરે છે અને સદા જે પ્રાણીઓનો દ્વંસ કરવાને તત્પર રહે છે તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ ટકી જ શકે કયાથી ? હે સ્વદેશી સિક્ષિત પુરુષો ! આ તત્ત્વ જાણવાને માટે જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શું લખ્યું છે:—

નિગમકસ્પતરોગેલિતં ફલં શુક્રમુલ્લાદંમૃતદ્રવ્યસંયુતમ્ ।

વિવત્ ભાગવત્ રસમાલયં મુદુર્યો રસિકા ભુવિ માવુકાઃ ॥

અમે અંતઃકરણપૂર્વકે અમારા સ્વદેશી ભાતાઓને ભલામણ કરીએ છીએ કે તમારે શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ. જેઓ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાત છે, તેઓ જે આ પુસ્તકોનો અનુવાદ વાંચશે તો શ્રીકૃષ્ણ કોણ હતા, તેની તેમને પ્રતીતિ થશે. ત્યારે તેમના મનમાં શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં જે ભ્રમ અને અવિશ્વાસ છે તે નિવૃત્ત થઈ જશે. ત્યારે તમે સારી રીતે જાણશો કે સમસ્ત વિભાષ્યતના ધાર્મિક પુસ્તકો અને મિલ, કાંટ, સ્પેન્સર વગેરેનાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો એકત્ર કરીએ તોપણ તેમાંથી શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાના ઉદ્દેશનો એક શતાંશ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ઉત્તમ અવલોકનકારો આ વાત મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે કે પ્રત્યેક ધર્મ કાલક્રમે કરીને અજ્ઞાન અને મૂર્ખ લોકોના હોપથી વિકૃત બની જાય છે; અને ધર્મસંસ્થાપકોનાં ચરિત્રો તેમના ઉપાસકોની રુચિઅનુસાર લિનન લિનન પ્રકારનાં બની જાય છે; પરંતુ તત્ત્વવેત્તાએ તેના તત્ત્વો જાણે છે. ત્યારે હવે અમે પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે શું આ દેશના સિક્ષિત મુલકો ચિરકાલપર્યંત શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ધૂણા ધરાવતા રહેશે ? આ સ્થળે તે દ્વામય કૃષ્ણના ચરિત્રનું વર્ણન અને તેમના માદાર્થનું વિવરણ તથા શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતા ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું રહસ્ય અજપું અપ્રાસંગિક છે, માટે અમે અત્યંત શોકસહિત તેમ કરતાં અટકીએ છીએ; પરંતુ અમે અમારા દેશના આશાસ્પ પુરુષોને કહીએ છીએ કે આ ધોર સ્મરણનવત્ ભારતવર્ષમાં મહાસક્રિતી સાધનાની આવશ્યકતા છે, તેમજ મતસંજીવનમંત્રના પ્રચારની જરૂર છે માટે આ મરણેત્રમાં દરિનામરૂપી અમૃતનું સિંચન કરી શ્રેમભક્તિનાં પ્રબળ આદોલનો પ્રસારો. આ કુસંપના સાગરમાં ડુબી ગયેલા દેશમાં હવે અમે શૈવ અને વૈષ્ણવોની વચ્ચે વિવાદ થતો જોવા ઇચ્છતા નથી. અમે કેવળ સંખેજ જોવા માગીએ છીએ. અમે તે સર્વેશ્વર હરિ અને ગોગમાધવી શક્તિ એકત્ર કરવા માગીએ છીએ. અમે પુરુષ અને પ્રકૃતનો સંયોગ થએલો જોવા ઇચ્છીએ છીએ અમે મુનીએ છીએ કે કેવળ વિજાતીય

શિક્ષાથી જાતીય ઉન્નતિ કદિપણુ થઇ શકશે નહિ. જાતીય ધર્મ અને જાતીય શાસ્ત્રની શિક્ષાવિના ઉન્નતિ થઇ શકશે નહિ. સંપૂર્ણ ઉન્નતિનું મુખ્ય સાધન છે. હે ભારત-વાસીઓ! તમે હવે મિલ, કોમ્પ્ટ અને સ્પેન્સરને એક બાજુએ મૂકી દો અને તમારાં પોતાનાં શાસ્ત્રો તરફ દૃષ્ટિ કેન્દ્રી. તમારા ઘરમાં જે અમૂલ્ય ધન પડેલું છે, જેનો તમે અનાદર કરો છો, જેનો આશ્રયથી તમે આ લવસાગર સરળતાથી તરી શકશો તે ધન તરફ આંખ ઉઘાડીને જુઓ. બંધુઓ! મહાશક્તિના પવનની સાથે આજે ત્રીહરિના નામના પવનના સંચોગનું પ્રયોજન છે. બંધુઓ! રમ-રણમાં રાખો કે અતે હરિ નામજ એક સારપદાર્થ છે.

મદરિ બ્યાસજીએ પોતાની અમૃતમય વાણીથી જે પવિત્ર હરિવંશની કથા વર્ણવી છે, જે હરિ-વંશનું મહાભારતમાં વર્ણન આવે છે, જે હરિવંશ આર્યધર્માવલંબી પ્રત્યેક મનુષ્યના આદરને પાત્ર છે, તેજ હરિવંશના પાછળના રાજ્યોનાં વર્ણન કરવાને અમે પ્રવૃત્ત થયા છીએ. સર્વ જીવોના આધાર-સ્વરૂપ દયામય શ્રીકૃષ્ણની માનવલીલા સમાપ્ત થઇ અને તેઓ વૈકુંઠધામમાં ગયા ત્યાંસુધીનું તેમના વંશનું વૃત્તાંત કવિકૃતિ બ્યાસજીએ આપ્યું છે, માટે આ સ્થળે તેમની પછીના રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપવો ઉચિત છે. જે આર્યસંતાનોએ હરિવંશનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં વાંચ્યો છે, જેમણે યદુવંશના પવંસનું વૃત્તાંત વાંચ્યું છે, તેઓ શેષ યદુવંશીઓની શી અવસ્થા થઈ તે આજપર્યંત જાણતા નથી; માટે આ ઇતિહાસ તે સંપૂર્ણ પ્રકારે પાડશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. જે દયામય હરિ આ ભારત-વર્ષમાં અવર્ણનીય અનંત લીલા કરી ગયા છે, તેમના કયા વંશને સાંપ્રતમાં ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન છે, તે પાઠકો આ ઇતિહાસ વાંચવાથી સારીરીતે જાણી શકશે અને તેથી તેમને અપૂર્વ આનંદ થશે. જે હરિ ભારતવર્ષમાં પ્રેમભક્તિનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી ગયા છે, જે હરિએ પ્રાણીઓની મુક્તિને માર્ગ સ્વરૂપ બનાવી દીધો છે, જેમણે મિત્રતા તથા રાજનીતિનો ઉજ્જવળ આદર્શ દર્શાવ્યો છે, જે દયામય ભગવાને ભારતવર્ષને પવિત્ર કર્યો છે, તેમનો ચરણકમલનું ધ્યાન ધરી હવે અમે ઇતિહાસનો આરંભ કરીએ છીએ.

મરુચંદીનો જે ભાગ હાલમાં જેસલમીરના નામથી વિખ્યાત છે, તેમાં ઉત્તર હરિના વંશજોનું વર્તમાનકાળમાં રાજ્ય છે. જેસલમીર નામ આધુનિક છે, પ્રાચીન દંતકથામાં એ મરુ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મરુ અથવા મેરનો અર્થ રેતીનો ટેકરા છે. મરુક્ષેત્રમાં આ જેસલમીરનો પ્રદેશજ પાપાણુમય અને ફળદ્રુપ છે. એ સ્વતંત્ર હિંદુરાજવંશનું રાજ્ય છે અને એની પ્રાકૃતિક અવસ્થા દર્શનીય છે. આ દેશના ભૌતિકાના આચારવિચાર, આ દેશમાં થતી ખેતી તથા વૃક્ષો ખરેખર વિચિત્ર અને જાણવાયોગ્ય છે; પરંતુ આ દેશમાં જે જાતિ નિવાસ કરે છે તેનો ઇતિહાસ તો તેથી પછું વધુ જાણવાયોગ્ય છે અને ઉપયોગી છે.

જેસલમીરમાં ભાટીસોઠો વસે છે. આ ભાટીસોઠો યદુ વા જલ્હવંશની એક શાખા છે, કે જે આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે સમસ્ત ભારતવર્ષના નેતા હતા અને હાલમાં ભારતવર્ષના એક ખુણામાં રાજ્ય કરનાર જેસલમીરના મહારાજ પોતાને તે વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે, કે જે એક સમયે યમુનાના તટથી લઇને પૃથ્વીના છેડા સુધી રાજ્ય કરતા હતા.^૧

આ યદુવંશીઓનો સંપ્રસાંગિક ઇતિહાસ હાલમાં પ્રાપ્ત થયો અશક્ય છે, કે જે હારા ઉક્ત મતનું સમર્થન થઇ શકે; પરંતુ તેઓ પોતાની વંશાવલીની રક્ષા કરતાં જાણ્યા છે તે પરથી પ્રમાણિત થાય છે કે ઘણે અંશે આ વાત સત્ય છે. યદુવંશીઓના ઇતિહાસની જાણ કરવાથી અમારા મનમાં બે અનુમાનો ઉત્પન્ન થયાં છે અને તે અવસ્થા ગાન્ય પણ થઇ શકશે. પહેલું અનુમાન તો એ છે કે આ ભાટીઓ સીધિપનવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે; અને બીજું અનુમાન એ છે કે તેઓ આર્ય છે. જે આપણે અત્યંત પ્રાચીન કાળના ઐતિહાસિક સમયપ્રત્યે દૃષ્ટિ કેન્દ્રીએ કે જ્યારે હિંદુઓ અને સી-ધિવેનો એકજ દેના અને જ્યારે તેમણે એકબીજાથી રૂઢક થઇને લિન્ન લિન્ન રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં હતાં, તો આપણને વિદિત થાય છે કે કાસ્પીઅન સમુદ્રથી ગંગાનદીના તટપર્યંત વસતા ભિન્નભિન્ન

^૧ શીખ્તે જે હારિગાથરી સ્થાપન કરી તેનું પ્રથમ નામ જલ્હવંક દત્ત. અંધારે જલ્હવંકનો અર્થ પૂરવોને ઇડો કર્યો છે, પરંતુ તેનો વાસ્તવિક અર્થ સૂરવંક છે. મૂળ અર્થમાં પૂરવોનો ઇડો છે. હિંદીઅનુવાદક

સતોપ પામના દના, તેજ યદ્ર અને સૂર્ય આને વિરાજમાન છે અને તેમના અનેક વસંતે આને રાજદડ ધારણ કરી રથા છે, પરંતુ અફમેસ 'આજે કેવું વિચિત્ર દૃશ્ય દગોચર થાય છે.' ને સૂર્ય અને ચંદ્ર શી કાનિય રાજ્યો સત્તાવધિ વાં પૂર્વે મધ્યાહનના સૂર્યની પેઠે જગતમા વિરાજમાન હતા, તેજ વીર ક્ષત્રીઓ આજે અસ્ત થયેલા દીપકની પેઠે પડી ગયા છે વાદ્યમુકિ અને વ્યાસ પોતાની સુમધુર વાણીથી ને સૂર્ય અને ચંદ્રવસંતી પ્રીતિના કીર્તન કરી ગયા છે, જેમની ગાથા આજે પણ આ ધીર રમણાનમા પડેલા ભાગ્યની પુરસ્કૃતિ જાગૃત કરી શ્રુતસંજવનમનો પ્રચાર કરવાને સમર્થ છે તેજ બે વીર વસંતી ગૌરવગરિમા અફમેસ 'આજે માન દતકયામા આવી રહી છે.' ને ગૌરવગરિમાના કિરણો મમસ્ત જગતમા વ્યાપ્ત થઇ ગયા દના, ને ગૌરવગરિમાનો સૂર્ય આજે તેજ-વિહીન બની ગયો છે યોગ રમણાનમા આ વીજગતિ જાણે અનંત નિદ્રામા સુતી છે કેવન મનો-હારિણી આશા મદસ્વરે કહેતી જણાય છે કે 'કર્મ કરે અને ધર્મ ધારણ કરે.'

આ બે અત્યંત પ્રાચીન રિશ્તરિતિ વીર કાનિયનો પૈજા એક વીરવસંતા ઇતિહાસનું વર્ણન કરવાને અત્રે અમે પ્રગ્ત થઇએ છીએ ને પવિત્ર દેવવંશે એક મમમે સમસ્ત ભારતવર્ષમા પોતાની સાસનશક્તિનો વિસ્તાર કરી અમરોદ ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, ને વસંતા અકથનીય બન વિક્રમ, નીતિ અને ધાર્મિકતાનું ઉત્તમવત વર્ણન ઇતિહાસમા સુવર્ણાક્ષરથી અક્ષિત છે, તે ચંદ્રવસંતાનું વર્ણન અત્રે અમે કરીએ છીએ ને પવિત્ર ચંદ્રવસંતા ત્રીકુળ જાગવાને અવતાર લઇ ભારત વર્ષમા અનંત લીલા કરી હતી, જેમના નામસ્મરણથી આજે ભકતવૃદ્ધો આનંદોન્મત્ત બની જાય છે, તેજ ચંદ્રવસંતાનું વર્ણન કરવાને અત્રે અમે તત્પર થયા છીએ ને હરિના નામથી સમસ્ત ભારતવર્ષમા આજે પ્રેમભક્તિનો અખડ સ્રોત વહી રહ્યો છે, જેમના નામથી પાપી, સતત, સાધુ અને ભકતો એ સર્વ એક પ્રેમની સુખનામા પરિપૂર્ણ થયા છે, જેમના નામથી શાકન, શૈવ અને મુસનમાનો એક જાતિના બની ગયા છે માત્રના નિરાકારવાદીઓ 'જ' લમા હરિ, રથનમા હરિ, અનંત આકાશમા હરિ,' એમ માની જેના માહાત્મ્યના પ્રીતનમા નિમગ્ન છે, દેશી ખ્રિસ્તીઓ ઇશની સાથે જેનું નામ બેઠી હાથમા કરતાલ લઇ 'ઇશ હરિ' નો ખ્વનિ ઉઠાવે છે, તેજ હરિના વસંતાનું વર્ણન કરવાને અત્રે 'અમે પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ અંગ્રેજીનું ચિહ્ન પણ પામેલા પુરુષો' તમેજ કહો કે આજ, ખ્રિસ્તી અને આર્યસમાજોમા તે મોરચુક્રધારી બસીધરના નામનું સ્મરણ અન્યરીતે કરે છે કે નહિ? અમે કહીએ છીએ કે વાંચીએ છીએ ને પ્રકારે નારદજીની પાસેથી ઉપદેશ મળ્યું કરી પોતાની મુક્તિનું દાર ખોલવાને માટે' મરા મરા શબ્દોમા ઉચ્ચાર કરી જગતમા અજાણરીતે રામનામનું કીર્તન કર્યું હતું, તે પ્રકારે માહા અને ઇસાખજી શુ હરિના નામનું પ્રીતન કરતા નથી? લોકો હરિને મમે તેરીતે બને તોપણ પરિણામ તો એકનું એકજ આવે છે હરિ સ્વયં કરી ગયા છે કે - 'મને ને ભાવથી ને ભજો છે, તેજ ભાવથી હું તેને દર્શન દઉં છું અને તેજ ભાવથી તેની કામના પૂર્ણ કરે છું.' અને આથીજ અમે કહીએ છીએ કે શીખ, ઇસાઇ અને મુસનમાન તે દયાળુ હરિના નામનું ને ભાવથી ઉચ્ચાર કરે છે તે ભાવથી હરિ તેમની મન કામના પૂર્ણ કરે છે.

વિદેશી ભાસથી શિક્ષિત થયેલા વીસમી સદીના અભકત હિંદુ મુસલમાન ખ્રિસ્તી બ્રાહ્મ, નાસ્તિક તથા અહંસુત જીવ 'તમે કહો છો કે - કૃષ્ણ લપટ હતા તેઓ કે કિ ઇશ્વર હોઇ શકે નહિ' અમે કહીએ છીએ કે આ તમારો જામ છે જાન જણાવે છે કે આ સસારમા પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ પ્રકૃતિની જાવાસ્થિ છે સ્ત્રીપુરુષોની નાની શક્તિ અનંત શક્તિની સાથે જડિત છે ને સ્ત્રીપુરુષ અનંત શક્તિની સાથે પોતાનું અત્યંત હુદ્ અસ્તિત્વ મેળવી દધને આ પૃથ્વીપર વિરાજમાન રહે છે તે નરનારી દેવદેવી છે અને ને નરનારી પોતાના આત્માની તે મહાન શક્તિને અનુભવ કરવાને અસમર્થ બની પોતાના શુદ્ધ અસ્તિત્વને પ્રબલ બનાવી કુમારો થાય છે તેઓ આ સસારમા પિશાચપિશાચિણી છે ને તમે તમારા દેહમા ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતા ન હો તો તમે શી રીતે કહી શકશો કે ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે? શુ આથી ઇશ્વરની વ્યાપકતા કિ નથી? તમે અવતારવાદનો સ્વીકાર કરતા નથી તો કાઇ ભકત નથી,

પરંતુ જ્ઞાન કહે છે કે મનુષ્યની સ્વલ્પ શક્તિ પવિત્રતાપૂર્વક અનંત શક્તિ સાથે મળીને મનુષ્યને દેવતા બનાવી દે છે; માટે તમારે સ્વીકાર કરવો. પછી કે અનંત શક્તિની સાથે શ્રીકૃષ્ણની સ્વલ્પ શક્તિએ મળી જઈને તેમને દેવસ્વરૂપે સંસારમાં પૂજ્ય બનાવી દીધા હતા, પરંતુ આ વાત કુતર્ક કરનારાઓને માટે છે. અમારા સિદ્ધાંત અને વેદિક માન્યતાઓનુસાર શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ ઇશ્વર છે અને ગ્રેમી ભક્તો તથા સાધુઓ જ્ઞાનનેત્રાથી જોઈ શકે છે કે હરિ એ સમસ્ત જીવોનું આશ્રયસ્થાન છે, હરિનું નામ એ સંસારનો સાર છે અને શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ઇશ્વરના અવતાર છે.

ઇશ્વરને નહિ માનનાર નાસ્તિકો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ યાદગ્રંથિત પણ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે તમે જોને ઇશ્વર કહો છો તે અજ્ઞાત અને અજોય છે. તેમના ગુરુદેવે આ ભારતવર્ષમાં અનેક હજાર વર્ષો પૂર્વે આજ વાત કહી હતી. પછી તેનું ખંડન પણ અહીંઆંજ યથા ગયું છે. પોતાના ભક્તજનોને હરિ કહી ગયા છે કે:-“હું દુર્યોધ ધ્રુવ, પ્રેમ, ભક્તિ, યોગ અને પવિત્રતાવિના મને કેાઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.” જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં ભક્તિ, યોગ, સાધના અને પવિત્રતા સિવાય તે દુર્યોધ હરિનું દર્શન કેાણુ કરી શકશે ? કેવલ યુક્તિથી તેનું જ્ઞાન મેળવવું અત્યંત કઠિન છે. હે નવીન સભ્યતાના ઉપાસકો ! તમારા ગુરુઓ પ્રેમ, ભક્તિ, યોગ, સાધના, ભજન, પૂજનથી રહિત છે, તથી તેઓ કેવલ અર્ધમાર્ગે જઈ અધકારમાં અચકાય છે અને ત્યાંથી પોતાના મૂળ સ્થાને પાછા ફરે છે. તમે પણ તેમનું અનુકરણ કરો છો. તમે અધકારથી ગર્ભિતા કરીને કહેશો કે:- ‘શું મિત્ર, સ્વેચ્છા ઇત્યાદિ વિશ્વવિખ્યાત મહાન પંડિતો, વૈજ્ઞાનિકો અને નૈયાયિકો પણ ભ્રમમાં પડી શકે ?’ હવે અમે કહીએ છીએ કે:-“જો આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પંડિતો અભ્રાન્ત હોય તો અમારા પૂર્વના ઋષિમુનિઓ પણ અભ્રાન્ત શામાટે ન હોઈ શકે ?” તમે કહેશો કે:-“ઋષિમુનિઓ અસભ્ય અને જંગલી હતા, માટે તેમનો તે સમયનો મત હાલમાં ચાલી શકે એમ નથી.” આનો ઉત્તર એ છે કે:-“અમારા ઋષિમુનિઓ અસભ્ય નહોતા, પરંતુ તેઓ મહાન તત્ત્વવેત્તા હતા.” હવે અમે ખ્રિસ્તી પંડિતોને પ્રશ્ન કરીશું કે, તમે ઇસુને ઇશ્વરનો પુત્ર શામાટે માનો છો અને તેનું ભજન તથા આરાધના કરવાને શામાટે પ્રવૃત્ત થાઓ છો ?

આપણે પરત્વે દેશમાં જન્મ લીધો છે. આપણો જાતીય ધર્મ, જાતીય આચારવિચાર, જાતીય વ્યવસ્થા-એ સર્વ મૃતવત્ પ્રયાં છે. એક માત્ર ઉદરનિર્વાહ કરવાને માટે અને ક્રબોપાર્જન કરવાને માટે આપણા લોકો, આમતેમભ્રમજુ કરી રહ્યા છે. એવા સિદ્ધિ માણસો ધણાજ થોડા છે કે જેઓ જ્ઞાનની શોધમાં નિમગ્ન હોય. આપણા જાતીય ધર્મની શિક્ષા રામાયણ અને મહાભારતમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; પરંતુ આપણને વિદ્યાલયમાં શિક્ષકદ્વારા આપણા ધર્મની ક્રિયા નીતિની શિક્ષા પ્રાપ્ત થતી નથી. વિદેશી ભાષાના શિક્ષણના પ્રભાવથી વિજાતીય ધર્મનો મર્મ આપણને જેટલો જ્ઞાત છે, તેનો એક શતાંશ પણ આપણે આપણા પોતાના ધર્મના સંબંધમાં જાણ્યો નથી. આપણે એટલું પણ કહી શકતા નથી કે દશરથને જેટલી રાણીઓ હતી અને તેમના પુત્રોનાં નામ શું હતાં ? આપણી જાતિના પતનનું હૃદયબેદક દ્રશ્ય આપણી દષ્ટિસન્મુખ આવીને ઉભું છે. તમે મિત્ર અને ક્રાંતના શિષ્યો છો, તમને પરદેશી ઇસુના જન્મવિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તમે તત્કાલ તેનું મનોહર વર્ણન કરશો, સ્મરના પંથની વ્યાખ્યા કરશો, ત્રિલોક, ક્રાંતના મતની વ્યાખ્યા કરશો; પરંતુ જો તમને શ્રીકૃષ્ણના જન્મવિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તમે એકદમ મૂંઝા બની જશો. શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં શું કહ્યું છે, એવો પ્રશ્ન જો કરવામાં આવે તો તમને ચારે બાજુ અધકાર દેખાશે; અને ઇસુએ પહાડપર બેસીને કેવું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો તમે તત્કાલ તેનો ઉત્તર આપી શકશો. તમારી જન્મભૂમિમાં, તમારી જાતિમાં, વેદ, પુરાણ, ન્યાય, સ્મૃતિ, દર્શન, વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ શાસ્ત્રો છે, એમ તમે સાંભળ્યું છે; પરંતુ તે શી વસ્તુ છે તે જાણવાને તમે બુદ્ધેયુકે પણ ઇચ્છા કરતા નથી. તેમાં જો અમૂલ્ય રત્નો વિષમભાન છે તેને ગ્રહણ કરવાનો તમે યત્નક્રિયા પછી પ્રયત્ન કરતા નથી. તેને ગ્રહણ કરવાની તમારી જરૂરપણુ ઇચ્છા નથી. તમારી જન્મભૂમિ આ દુર્લભ ધનથી ધનવતી છે અને તમે તેના સંતાનો વિદેશી ભાષાની શિક્ષા તની જન્મભૂમિ આ દુર્લભ ધનથી ધનવતી છે અને તમે તેના સંતાનો વિદેશી ભાષાની શિક્ષા ગ્રહણ કરો છો—આ પ્રકારનું ધન પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાત સમુદ્રપારના લોકોને બાજુ બીજા માગો

जैसलमेर ।

- (१) भीमसिंह, सन नहीं मालुम,
(२) साधलसिंह, —
(३) अमरसिंह, —
(४) जसवंतसिंह, १७०२
(५) युद्धसिंह, (बुद्धही राज राज किया)

- (६) तेजसिंह, (यूस्वर) वो
सम्साके जो बिना अधिकार
विभीका राज घाट छीन ले—
(७) अजसिंह, १७२०
(८) युलराज, १७६२

- (९) यजसिंह, १८२०
(१०) रणजीतसिंह, १८३६
(११) वरीमाल, १८५३
(१२) महाराजवल्लभालि
वाहन १८९१

સ્કંધ ૩ જો-જેસલમીરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

જેસલમીરરાજ્યનું પ્રાચીન નામ-જેસલમીરના ભાટીરાજપૂતો યદુવંશી હોવાનું પ્રમાણ-ભારતવર્ષના અધીશ્વર ભારતદ્વારા થયેલી તેમની ઉત્પત્તિ-પ્રાચીન ભારતવાસીઓની સમૃદ્ધપાત્રા-યદુવંશનાં પ્રાચીન નગરો-પ્રયાગ, મથુરાં અને દ્વારિકાં-તેમનો માહિમાહેનો કંડાહુ-યદુવંશના નેતા દ્વારિકાંપતિ શ્રીકૃષ્ણના વંશનો વિસ્તાર-તેમના પ્રપૌત્ર નાભ અને ખીરનો દ્વારિકામાંથી થયેલો દશનિકાલ-નાભે મરુભૂમિમાં કરેલી રાજ્યસ્થાપના-નગરો અને યદુભાન-નાભનો પરલોકવાસ થયા પછી મરુભૂમિમાં થયેલો પ્રતિબાહુનો અભિષેક-તેમના પુત્રો-સુબાહુ-રાજા ગજ-તેમણે ગજનીની કરેલી સ્થાપના-સિરિયા અને ખોરાસાનના અધીશ્વરોએ રાજા ગજપર કરેલું આક્રમણ-ઉભય રાજાઓના થયેલો પરાજય-રાજા ગજે કાશ્મીરપર કરેલું આક્રમણ-તેમનો વિવાહ-ખોરાસાનપતિએ ખીજ વાર કરેલું આક્રમણ-ગજનું મૃત્યુ-ગજનીનો અધિકાર-કુમાર શાલિવાહનનું પંજાબમાં આગમન-તેમણે સંવત ૭૨ માં શાક્ષીવાહન નગરની કરેલી સ્થાપના-પંજાબ છતી લેવું-દિલ્હીના તુવાર વંશીય જયપાલની કન્યાનું પાણિગ્રહણ-ગજનીપર પુનઃ સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-ખાલંદનો અભિષેક-તેમના અનેક વંશજો-તેમણે છતેલા દેશ-માલંદે શાલિવાહન નગરમાં કરેલો નિવાસ-તેમના પૌત્ર ચાકિતોને ગજનીનું રાજ્ય સમર્પણ કરવું-ચાકિતોએ ગ્રહણ કરેલો શુસલમાન ધર્મ-તેનો ખોરાસાનના સિંહાસનપર અભિષેક-ચાકિતોદ્વારા એક મોગલ શાખાનાં થયેલી ઉત્પત્તિ-ખાલંદનું મૃત્યુ-તેમના પુત્ર ભાટીના રાજ્યાભિષેક-યદુવંશનું નામ પરિવર્તિત થઈ તેનું નામ ભાટી વંશ પડવું-મંગલરાવને થયેલી રાજ્યપ્રાપ્તિ-તેમના ભાતા મનમુરરાવ તથા તેના પુત્રોનું ગારા નદી પાર જવું અને લખણી જંગલપર અધિકાર કરવો-મંગલરાવના પુત્રોનું અધ્યપતન-તેમના રાજપૂત નામનો લોપ-તેમના વંશજોને આસોરિયા અને જાનના ઉપાધિ પ્રાપ્ત થવી-તત્કાલ જાતિ-તત્કાલીની રાજધાનીની થયેલી શોધ-મંગલરાવનું મરુભૂમિમાં આગમન-મરુભૂમિની જાતિઓ-મંગલરાવના પુત્ર મંડમરાવનો અમરકોટના મહારાજની કન્યા સાથે થયેલો વિવાહ-તેના પુત્ર કેહર-ઝાહીરના દેવડાગણોની સાથે મિત્રતા-તણોટની સ્થાપના-કેહરનો અભિષેક-વારાહજાતિનો તણોટપર આધિકાર-સંવત ૭૮૭માં તણોટનો થયેલો ધ્વંસ-બરાહજાતિની સાથે સધિબંધન-સમાલોચના.

કે સમયે ભારતવર્ષમાં ક્ષત્રિય નૃપતિઓનાં સાક્ષ, ચરતા, વીરતા અને તેજસ્વિતા સૂચના તીવ્ર રીતે કરેલોની પેઠે અત્યંત ઉમ્મ પ્રભાવ પ્રસારી રહ્યાં હતાં. એક સમયે ક્ષત્રિયો ઉન્નતિના સિખરપર આરૂઢ થયા હતા; પરંતુ અફસોસ! સાંપ્રતમાં તેઓ અધ્યપતનના ઉઠા ફપમાં ફૂળ્યા છે. તે ક્ષત્રિયકુલનો ભારત; તે અજુન, કર્ણ, દુર્યોધનનો ભારત; તે દિલીપ, અજ, રામ, લક્ષ્મણનો ભારત આજે અવનતિમાં પડ્યો છે. જે ચંદ્રમા અને સૂર્ય આકાશશ્રી વિમાનમાં બેસી એક સમયે આનંદિત નેત્રોથી ભારતવર્ષમાં પેતાના વંશજોની વીરચીત્રા જોઈ પેતાના મનમાં

શાખાના લોકો એકજ ભાષા બોલનાર અને એકજ ધર્મ પાળનાર એક જુદત્ જાતિના મનુષ્યો હતા આ અતિ પ્રાચીનકાલમાં સીધિયન લોકોનું સુખ્ય સામ્રાજ્ય વિનષ્ટ થઇ ગયું ત્યારપછી બુધના પુત્ર ભરતે ભારતવર્ષમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું (એને ઇન્ડોસીધિયન રાજ્ય કહેવામાં આવ્યું છે.) હતું. તે સાર્વભૌમ મહારાજા ભારતના વંશજ ભાડીઓ દાસમાં મરચવવાના એક સંકીર્ણ પૃથ્વીમાં શાસન કરે છે.

રાજકુસોએ (અર્થાત્ સર્વવંશી અને ચંદ્રવંશીઓએ) ભારતવર્ષમાં પ્રથમ નિવાસ કર્યો હતો, એવું અનુમાન કરવું વ્યર્થ છે. રાજકુસોએ આદેશમાં પ્રવેશ કર્યો તે પૂર્વે અહીંના બીડ, મીના, કાળા વગેરે લોકો વસતા હતા. કેટલાક લોકો જણાવે છે કે આ બીડ અને મીના લોકો પણ રાજકુસોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, પરંતુ તેઓ રાજકુસોના વિદીન હોવાથી આ શોધનીય દશાને પ્રાપ્ત થયા છે; પણ આ વાતની સત્યતા નિર્ણય કરે એવાં કાંઈ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થયાં નથી, તેથી આ વાન અને અન્ને તેથીને તેથી જ છોડીશું. પ્રાચીન હિંદુ જાતિની સત્તા અને તે સત્તાના વિસ્તારના સંબંધમાં આધુનિક પુરાતત્ત્વ-વેત્તાઓએ ખાતર અને સંકીર્ણ મત પ્રદર્શિત કર્યા છે. ઘણા લોકોએ એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે, કે મુસલમાનોએ ભારતવર્ષ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યાર પછી હિંદુ સમ્રાજ્યમાં અટક નહીં ને પેસે પાર નહિ જવું તથા સમુદ્રપર્યટન નહિ કરવું એવા જે કુસરકારો પ્રચલિત; થયા છે, તે ચિરકાલથી આ સમ્રાજ્યમાં પ્રચલિત છે. જો નવીન અને સત્ય મત પ્રદર્શ કરવા કરતાં પ્રાચીન અને ભ્રમભૂલક મત ઊઠવાનું કામ અધિક કરિ ન હોય તો સરલતાથી ચાત થશે કે હિંદુઓમાં જલપર્યટન નહિ કરવાની જે રૂઢિ પ્રચલિત છે તે અત્યંત આધુનિક છે. પ્રાચીન કાળના હિંદુઓ જલપર્યટનમાં નિપુણ અને સામર્થ્યસંપન્ન હતા અને તેથી તેઓ આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઇરાન અને ઓસ્ટ્રેલિયન આફ્રિકાના દ્વીપપુલની સાથે વ્યવહાર રાખતા હતા.

હિંદુ લોકો અનાદિ કાળથી ભારતવર્ષની સીમાની અંદરજ વ્યવહાર ચલાવતા આવ્યા છે, એમ કહેવું અતિ હાસ્યજનક છે. પુરાણો જો કે અપૂર્ણ અને કાલ્પનિક વર્ણનથી યુક્ત છે, તોપણ તે અને મતુરમૃતિ ઇન્ડોસીધિયન પ્રાચીન ઇશોદારા પ્રમાણિત થાય છે કે ઓક્સસ નદીથી ગંગાનદીની તટપર્યટના સર્વ દેશોમાં હિંદુઓનું આવાસમન થતું હતું. પુરાણોના અસંકારિક

૧ ષિદ્ધ, ઉડ, ક્રીષ્ણ, કૃષ્ણ, મવન, ખારદ, પદ્મવ, ચીની, કિસત અને શક આ જાતિઓ કૃષ્ણિય હોવા છતાં જ્યુ પવિત્ર ધાર્મિક વિધિનું પાલન નહિ કરવાથી તથા બ્રાહ્મણોની સેવા નહિ કરવાથી કમરા નીચવર્ણ અર્થાત્ હ્રદય-ને પ્રાપ્ત થઈ (જુઓ મતુરમૃત ૧૦ શ્લોક ૪૩-૪૪) નહીંના તુલ્ય ૧ પુત્ર સ્થાપિતના પંચમ પુત્ર મવન ૨ હારી આયોનિયન લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઈએ શક લોકો એસિયાની રાજ્યતિ છે મદ્ય લોકો પ્રાચીન પાર્શ્વિક વાગ્યે જાતિ છે તેચીની ચીન (ચાઇના) દેશના નિવાસીઓ છે જો ચીનની સાથે શક રાજ્ય મગવાથી ચોસાના રાજ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પેટલનિને એને કાસિમાગ્યેસ કહ્યા છે કેકેસસ એ ચોસાના રાજ્યને અપભ્રંશ છે

૨ હાલમાં બહુધા કાળાજાતિના લોક થઈ ગયા છે શ્રીષ્ણના સમયમાં એ જાતિ સોસાજનક જ નહીં સ્થિતિમાં વિશ્વમાન હતી એક જગદી બીલદારા શ્રીષ્ણ ધાવવ થયા ત્યારે તે જીવે તેમની પાસે આવી હાય જોડી કહ્યું. "આ કાળે અનુભૂતા મારાથી થયુ છે આપને ધાવલ કરવાની મારી ઈચ્છા નહોતી, માટે આપ મને હામા કરો" ત્યારે શ્રીષ્ણે તેને હામા કરી કહ્યું "સમાવતારમાં મે તારો વધ કર્યો હતો, માટે આ અવતારમાં તે મને મારી થયાથ" નેર લીધું છે" આ પછી પ્રતીત થાય કે શ્રીષ્ણમથદે સોસાજનના નિવાસીઓને આધીનતાની મુ પામ્યા પશિબ કરી સક્ય બનજ્યા હતા. વળી એમ જણાય છે કે શ્રીષ્ણના મૃત્યુ પછી કાળા લોકોએ તેમના વસાજોને છોડી દીધા હતા

૩ ઝેનિયથ અને સેનિયાલ નદીની સમીપ તબ્બકુડા વગેરે નજરો છે અને સર્વ નગરોના નામને ઉઠે કુડા શબ્દ આવે છે

૪ મહાસય માર્કન તથા સર નિધિયમ જેન્સ હિંદુ સાહિત્યની તથાસ કરતા એવા નિબંધપર આવ્યા છે કે

૧ સ્થાપિત નહવાના તુલ્ય પુત્ર નહોતા, પરંતુ ક્રીષ્ણ પુત્ર હતા (જુઓ ભાગ ૨૬૦ ૬ અં ૧૮)

૨ સ્થાપિતના પંચમ પુત્રને નામ મવન નહોતું સ્થાપિતને યદ, તવસ, દુર્લ, અનુ અને પુર એ પાંચ પુત્રો હતા.

(જુઓ ભાગ ૨૬૦ ૬ અં ૧૮)

હિંદી અનુવાદક

વર્ણનદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે એશિયાનો ગચ્છ ભાગ કે બે આબે સાધારણતઃ મ્યેન્ચ દેશ કહેવાય છે, ત્યાંથી હિંદુસ્થાનમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનના અનેક સ્રોતો આવ્યા હતા. મનુએ પણ પુરાણોના આ મતની પુષ્ટિ કરી છે, જેદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાળમાં શાકદીપથી ગંગાના તટ-પર્યંત એકબે (સનાતન) ધર્મનો પ્રચાર હતો.^૧

માહાત્માસ્કરથી પૂર્વદીપ પર્યંત બે માલિચન ભાષા મુલવિત છે તેમાં પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો મળેલા છે અને આ ભાષા મોલનાર લોકોએ સુલભાનધર્મ અહણ કર્યો તેની વર્ણી શતાબ્દોના પૂર્વે તેઓ ધણા સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા હતા. તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે આ સંબંધ ગુજરાતથી નહીં થયો હતો. આ દીપવાસીઓની હાલકાઓમાં રામાયણ અને મહાભારતની ધણી વાર્તા આવે છે. (ભુલો એશિયાટિક રિસર્ચીસ વૉલ ૧ પૃ. ૨૨૬)

મહાશય માર્કુડે પોતાનો ઉપરોક્ત મત પ્રદર્શિત કર્યા પછી ઉપરોક્ત દીપો ઇટિહાસકારના તાબામાં આવ્યા. આથી ત્યાંનાં પ્રાચીન મકાનોની તપાસ કરવામાં આવી અને તેપરથી પ્રતીત થયું કે ઉપરોક્ત દીપોમાં સૂર્યવંશીઓએ જઈ પોતાના મહાલયો બનાવ્યા હતા. ત્યાંનાં મંદિરોમાં દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ તથા ત્યાંનાં મથો-માંની ધાર્મિક તથા વારસાત્મક વાર્તા ઉત્તર મતને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. વળી અતિ દીર્ઘકાળથી ભારતવાસીઓ મિસરના લોકોની સાથે બંધાર રાખતા હતા. આનાં પણ તપાસકરવાથી અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. વારસા-સીઓએ સિંહલદીપદ્વારા મિસરની સાથે સાથી પહેલાં સંબંધ સ્થાપિત કર્યો હતો. લંકાના વિભેતા રામચંદ્રની પાસે પણ તેમના પૂર્વપુરુષ સગરની જેઠે મહાન નૌકાબળ હતું, એમાં સંદેહ નથી. હું દીર્ઘકાળથી એવો વિચાર ધરાવતો હતો કે લંકા એ પ્રાચીન ઈથાપિયા દેશ છે. પ્રાચીન લેખકોના જણાવ્યા પ્રમાણે ઈથાપિયન લોકો ભારત-વર્ષમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને આ લોકોદ્વારાજ મિસરમાં રિફા અને સરયતાની શક્તિ થઈ હતી.

૧. અગ્નિપુરાણમાં બે સ્થિતિ વર્ણન છે તેમાં સાત દીપોનો ઉલ્લેખ છે. તે સાત દીપોમાં શાકદીપ પણ એક દીપ છે. શાકદીપવાસીઓ બ્રૂપદ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે અને તેઓ રાક્ષસ કહેવાય છે. બ્રૂપના પ્રજાનાં નામ જુહુદ, સુગમ, માનીગ, કુમ્ભ, ઉત્તર, રવિક અને દુમ હતાં. તેમાંના પ્રત્યેક પોતપોતાનાં નામથી એક એક ખંડ(દેશ-ભાગ) સ્થાપિત કર્યો હતો. જેમકે સુકમારખંડ વગેરે. ત્યાંના પ્રધાન પ્રધાન પર્વતોનાં નામ જુહુદ, રૈવત, સ્વામ, ઉર્દક, અમરીરીગ અને કેસરી છે. સાત પ્રધાન નદીઓ મગ, મગધ, અરવલ્લી હો છે. અહીંયાંના નિવાસીઓ પ્રાચીનકાળમાં સૂર્યોપાસક હતા. સાદી સમજ્યાકિતથી અમે કહી શકીએ છીએ કે શાકદીપએ પ્રાચીન સોમિયા દેશ હતો; અને રાક્ષસ (મનુના જણાવેલા રાક્ષ) તથા પાશ્વાય દેશોના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ પયલા શાકિ લોકોજ યાચિયન લોકોના આદિપુરુષ હતા. તેમના આદિ અધીશ્વરનું નામ અરશક હતું. અરવલ્લી નામની સાથે અરશક નામની સાદરથતા સ્પષ્ટ છે. [અરશક એ હસરતીસનો અપભ્રંશ છે.] શાકદીપના પ્રથમ નુપ-તિના પુત્ર જુહુદનેજ વાવાર લોકોના ઇતિહાસવેત્તા અબુલગાઝીએ નુદંડસ કહ્યો છે. અબુલગાઝીએ હિંદુઓની જેઠે એક પર્વતશૃંગીને પણ તેજ (નુદંડસ) નામ આપ્યું છે. પુરાણ અને વાવારના ઇતિહાસમાં આ સમાનતા ક્યાંથી આવી ?*

એક બ્રાહ્મણવેત્તાને વિખુલના ગઠ શાકદીપમાંથી જન્મદીપમાં લઈ આવ્યા હતા. આથી શાકદીપના બ્રાહ્મણે જન્મદીપમાં પરિવિત થયા. ભુલો એશિયાટિક રિસર્ચીસ વૉલ ૫, પૃ. ૫૦ ૫૩ માં મહાશય ડ્રાસ્કુકોનો લેખ.

* કનલ ટોડને ઉપરોક્ત મત અમે પુરાણસંગ્રહ માનતા નથી. તેમણે પુરાણમાં બે ઉલ્લેખ હોવાની વાત લખી છે તે પુરાણમાં ઉલ નહિ અને નામોમાં પણ ધણા ગ્રાટાઓ છે. માર્કુડે પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મનુને દસ પુત્રો થયા; તેમનાથી સમસ્ત પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ અને પ્રિયવતે પોતાના પુત્રોને સર્વદીપેતું રાજ્ય આપ્યું.

પ્રિયવતોડસ્યપિશ્વતાન્ સમ સમસુ પાર્થિવાન્ । દીપેષુ તેષુ ધર્મેણ દીપાંસ્તાંશ્ચ નિર્વોધ મે ॥
જન્મદીપે તથાપ્રોધં રાજાન્ કૃતવાન્ પિતા । પુષ્કદીપેષ્વરોડસ્યાપિ તેન મેધાતિથિન્સ્મૃતઃ ॥
શાલ્મલે તુ વપુસ્મન્તં જ્યોતિસ્મન્તં કુશાદ્દયે । કૌશ્ઢદીપે છાતિમન્તં હન્યં શાકાદ્દયે સુતમ્ ॥
પુષ્કરાધિપાતિશ્ચૈવ સવનં કૃતવાન્ સુતમ્ ।

પ્રિયવતે જન્મદીપમાં પોતાના પુત્ર અગ્નિને, પુષ્કદીપમાં મેધાતિથિને, શાલ્મલમાં વપુમાનને, કુશદીપમાં જ્યોતિષમાનને, કૌશ્ઢમાં છાતિમતને, શાકદીપમાં હન્યને અને પુષ્કરમાં સવનને સ્થાપિત કર્યો દતા ભગવતમાં ઉત્તર પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે લખ્યાં છે:- અગ્નિઃ, ઉપનિષ્ઠઃ, સત્પદઃ, દિશ્વરેન, મૃ-પૃષ્ઠ, મેધાતિથિ, તથા વિવિદોઃ શાકદીપનું વર્ણન મત્સ્યપુરાણના ૧૨૨મા અધ્યાયમાં આવે છે.

શાકદીપસ્ય વક્ષ્યામિ યથાવદિદ્ નિશ્ચયમ્ । જન્મદીપસ્ય વિસ્તારાદ્દિગુણસ્તસ્ય વિસ્તરઃ ॥
તેષુ પુણ્યા જનપદા ચિરાશ્ચ મ્રિયંતે જનઃ । ઋજ્વાપતાઃ પ્રતિવિદ્યો નિવિદ્યા યર્પર્પવતાઃ ॥

છો ! તમારા પોતાના ઘરમાં ધન છે કે નહિ, તેની તમે જુએયુંકે પણ તપાસ કરતા નથી અને રસ્તાના લિખારી બનીને અત્યંત અલ્પધનથી હાલમાં ધનિક બનેલી વિદેશી જાતિની આગળ તેને માટે પ્રાર્થના કરો છો. ધાર્મિક નિબંધ લખતાં તમારા વિદેશી ગુરુઓના અનેક મતો તમે ઉદ્ધૃત કરો છો; પરંતુ તમારા પૂર્વજોને જે ધર્મને આશ્રયે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી ગયા છે, તે સનાતન હિંદુધર્મના શાસ્ત્રોમાથી એ શ્લોક ઉદ્ધૃત કરતાં પણ તમને લાજ લાગે છે ! તમારા ગુરુ મેક્ષમૂલરે કરેલો ઋગ્વેદસંહિતાનો અંગ્રેજી અનુવાદ વાંચ્યા વિના વેદનું રહસ્ય જાણવાનો તમારે માટે કોઈ અન્ય ઉપાય નથી. આ રીતે માત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં આપણા શાસ્ત્રના ચયેલા અનુવાદમાંજ તમારું જ્ઞાન સીમાબદ્ધ છે. તમને જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે ૪૦ સં ૪૪૯થી મહારાષ્ટ્રી વિકટોરિયાના સમયસુધીમાં ઇંગ્લાંડમાં જે મુખ્ય મુખ્ય ધટના બની હોય તેનું વિવરણ કરો તો તમે શીઘ્ર સાક્ષ, મહિના અને તારીખસંહિત, તેનું વર્ણન કરશો; પરંતુ જો તમને કહેવામાં આવે કે ચંદ્રવંશની મુખ્ય મુખ્ય ધટના વર્ણવો, તો તમે એકેકમ પાપાણ્યપ્રતિભાવત સ્તબ્ધ બની જશો. તમને જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે મહારાષ્ટ્રી વિકટોરિયાના પિતાનું નામ શું હતું તો તમે તે એક પળમાં જણાવશો; અને જો તમને પૂછવામાં આવે કે જહાંગીરના પિતામહનું નામ શું હતું તો તે પણ તમે ઝટ જણાવશો; પરંતુ જો તમને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે શ્રીકૃષ્ણના પ્રપિતાનું નામ શું હતું તો તમે તરત મૂંઝા બની જશો. હે શિક્ષિત મહોદયો ! જો તમને પૂછવામાં આવે કે તમારા પ્રપિતામહનું નામ શું તો તમારું મુખ સ્થાપ્ય શામાટે પડી જાય છે ? જ્યારે તમારા હૃદયમાં જાતીય ધર્મજ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ક્રિયિત પણ રહ્યું નથી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળી તમને ધૂણી ઉત્પન્ન થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? અને સત્ય છે કે લક્ષ્યાલક્ષ્યનો લેશપણ વિવેક રાખ્યા વિના જે નિરંતર મદ્દમાંસનું સેવન કરે છે અને સદા જે પ્રાણીઓનો દ્વેસ કરવાને તત્પર રહે છે તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ ટકીજ શકે ક્યાંથી ? હે સ્વદેશી શિક્ષિત પુરુષો ! આ તત્ત્વ જાણવાને માટે જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શું લખ્યું છે:—

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમુહાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

પિયત માગર્વતં રસમાલયં મુહુરહો રસિકાં ભુવિ ભાવુકાં ॥

અમે અંતઃકરણપૂર્વકે અમારા સ્વદેશી બ્રાતાઓને લલામણ્ય કરીએ છીએ કે તમારે શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ. જેઓ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ છે, તેઓ જો આ પુસ્તકોનો અનુવાદ વાંચશે તો શ્રીકૃષ્ણ કેણુ હતા, તેની તેમને પ્રતીતિ થશે. ત્યારે તેમના મનમાં શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં જે પ્રેમ અને અવિશ્વાસ છે તે નિવૃત્ત થઈ જશે. ત્યારે તમે સારી રીતે જાણશો કે સમસ્ત વિલાયતનાં ધાર્મિક પુસ્તકો અને મિલ, કોન્ટ, સ્પેન્સર વગેરેનાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો એકત્ર કરીએ તોપણ તેમાંથી શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશોનો એક શતાંશ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ઉત્તમ અવલોકનકારો આ વાત મુક્તાકંઠે સ્વીકારે છે કે પ્રત્યેક ધર્મ કાલક્રમે કરીને અજ્ઞાન અને મૂર્ખ લોકોના દોષથી વિકૃત બની જાય છે; અને ધર્મસંસ્થાપકોના અરિત્રો તેમના ઉપાસકોની રુચિઅનુસાર લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં બની જાય છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞતાએ તેના તત્ત્વો જાણે છે. ત્યારે હવે અમે પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે શું આ દેશના શિક્ષિત યુવકો ચિરકાલપર્યંત શ્રીકૃષ્ણનું પ્રત્યેક ધરાવતા રહેશે ? આ સ્થળે તે દયામય કૃષ્ણના અરિત્રનું વર્ણન અને તેમના માહાત્મ્યનું વિવરણ તથા શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતા ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું રહસ્ય અખપ્ત અપ્રાસંગિક છે, માટે અમે અત્યંત શોકસંહિત તેમ કરતા અટકીએ છીએ; પરંતુ અમે અમારા દેશના આશાર્થ પુરુષોને કહીએ છીએ કે આ યોર રમજાનવત ભારતવર્ષમાં મહાશક્તિની સાધનાની આવશ્યકતા છે, તેમજ મૃતસંજીવનમંત્રના પ્રચારની જરૂર છે માટે આ મરુજેત્રમાં હરિનામરૂપી અમૃતનું સિંચન કરી પ્રેમભક્તિનાં પ્રબળ આદિભનો પ્રસારો. આ કુસંપના સાગરમાં ફૂળી એવા દેસમાં હવે અમે શ્રેય અને વૈષ્ણવોની વચ્ચે વિવાદ થતો જોવા ઇચ્છતા નથી. અમે કેવળ સંપનેજ જોવા માગીએ છીએ. અમે તે સર્વેશ્વર હરિ અને ચોગમામાની શક્તિ એકત્ર કરવા માગીએ છીએ. અમે પુરુષ અને પ્રકૃતનો સંમેશ ચએલો જોવા ઇચ્છીએ છીએ અમે મુનીએ છીએ કે કેવળ વિનાતીય

શિક્ષાથી જાતીય ઉન્નતિ કદિપણ યદ્ય શકશે નહિ. જાતીય ધર્મ અને જાતીય શાસ્ત્રની શિક્ષાવિના ઉન્નતિ યદ્ય શકશે નહિ. સંખ એજ ઉન્નતિનું મુખ્ય સાધન છે. હે ભારત-વાસીઓ! તમે હવે મિલ, કૉન્ટ અને સ્પેસરને એક બાબુએ મૂકી દો અને તમારાં પોતાનાં શાસ્ત્રો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકો. તમારા ઘરમાં જે અમૂલ્ય ધન પડેલું છે, જેનો તમે અનાદર કરો છો, જેના આશ્રયથી તમે આ ભવસાગર સરળતાથી તરી શકશો તે ધન તરફ આંખ ઉઘાડીને જુઓ. બંધુઓ! મહાશક્તિના ધ્વનિની સાથે આજે શ્રીહરિના નામના ધ્વનિના સંયોગનું પ્રયોજન છે. બંધુઓ! સ્મરણમાં રાખો કે અંતે હરિ નામજ એક સારપદાર્થ છે.

મહર્ષિ વ્યાસજીએ પોતાની અમૃતમય વાણ્ણી જે પવિત્ર હરિવંશની કથા વર્ણવી છે, જે હરિવંશનું મહાભારતમાં વર્ણન આવે છે, જે હરિવંશ આર્યધર્મોલ્લંઘી પ્રત્યેક મનુષ્યના આદરને પાત્ર છે, તેજ હરિવંશના પાછળના રાજ્યોનું વર્ણન કરવાને અમે પ્રવૃત્ત થયા છીએ. સર્વ જીવોના આધાર-સ્વરૂપ દયામય શ્રીકૃષ્ણની માતવલીલા સમાપ્ત થઈ અને તેઓ વૈકુંઠધામમાં મયા ત્યાંકુધીનું તેમના વંશનું વૃત્તાંત કવિકુલપતિ વ્યાસજીએ આપ્યું છે, માટે આ રથને તેમની પછીના રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપવો ઉચિત છે. જે આર્યસંતાનોએ હરિવંશનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં વાંચ્યો છે, જેમણે યદુવંશના ધ્વંસનું વૃત્તાંત વાંચ્યું છે, તેઓ શેષ યદુવંશીઓની શી અવસ્થા યદ્ય તે આજપર્યંત જાણતા નથી; માટે આ ઇતિહાસ તે સંબંધે પ્રકાશ પાડશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. જે દયામય હરિ આ ભારતવર્ષમાં અવર્ણનીય અનંત લીલા કરી ગયા છે, તેમના કથા વંશને સાંપ્રતમાં ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન છે, તે પાઠકો આ ઇતિહાસ વાંચવાથી સારીરીતે જાણી શકશે અને તેથી તેમને અર્પૂં આનંદ થશે. જે હરિ ભારતવર્ષમાં પ્રેમભક્તિના સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી ગયા છે, જે હરિએ પ્રાણીઓની મુક્તિના માર્ગ સ્વચ્છ બનાવી દીધો છે, જેમણે મિત્રતા તથા રાજનીતિના ઉત્તમજળ આદર્શ દર્શાવ્યો છે, જે દયામય ભગવાને ભારતવર્ષને પવિત્ર કર્યો છે, તેમના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરી હવે અમે ઇતિહાસનો આરંભ કરીએ છીએ.

મરુચલીનો જે ભાગ હાલમાં જેસલમીરના નામથી વિખ્યાત છે, તેમાં ઉક્તિ હરિના વંશજોનું વર્તમાનકાળમાં રાજ્ય છે. જેસલમીર નામ આધુનિક છે. પ્રાચીન કંતકથામાં એ મરુ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મરુ અથવા મેરનો અર્થ રેતીનો ટેકરો છે. મરુક્ષેત્રમાં આ જેસલમીરનો પ્રદેશજા પાપાણુમય અને ફળદ્રુપ છે. એ સ્વતંત્ર હિંદુરાજવંશનું રાજ્ય છે અને એની પ્રાકૃતિક અવસ્થા દર્શનીય છે. આ દેશના લોકોના આચારવિચાર, આ દેશમાં થતી ખેતી તથા જસો ખરેખર વિચિત્ર અને જાણવાયોગ્ય છે; પરંતુ આ દેશમાં જે જાતિ નિવાસ કરે છે તેનો ઇતિહાસ તો તેથી પણ વધુ જાણવાયોગ્ય છે અને ઉપયોગી છે.

જેસલમીરમાં ભાડીલોકો વસે છે. આ ભાડીલોકો યદુ વા જલદવંશની એક શાખા છે, કે જે આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે સમસ્ત ભારતવર્ષના નેતા હતા અને હાલમાં ભારતવર્ષના એક બુદ્ધિમાં રાજ્ય કરનાર જેસલમીરના મહારાજ પોતાને તે વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે, કે જે એક સમયે યમુનાના તટથી લઈને પૃથ્વીના છેડા સુધી રાજ્ય કરતા હતા.^૧

આ યદુવંશીઓના સુંખલાખજ ઇતિહાસ હાલમાં પ્રાપ્ત થયો અશક્ય છે, કે જે કારણ ઉત્ત મતનું સમર્થન યદ્ય શકે; પરંતુ તેઓ પોતાની વંશાવલીની રક્ષા કરતાં જાણ્યા છે તે પરથી પ્રમાણિત થાય છે કે ધણે ઝેરી આ વાત સત્ય છે. યદુવંશીઓના ઇતિહાસની યોજા કરવાથી અમારા મનમાં બે અગમનો ઉત્પન્ન થયાં છે અને તે અવરથ માન્ય પણ યદ્ય શકશે. પહેલું અનુમાન તો એ છે કે આ ભાડીઓ સીધાવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે; અને બીજું અનુમાન એ છે કે તેઓ આર્ય છે. જો આપણે અત્યંત પ્રાચીન કાળના ઐતિહાસિક સમયપ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકીએ કે જ્યારે હિંદુઓ અને સીધાવંશીઓ એકજ દત્તા અને જ્યારે તેમણે એકબીજાથી પૃથક્ક થઈને લિન્ન લિન્ન રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં હતાં, તો આપણને વિહિત થાય છે કે કસ્પીઅન સમુદાયી મંગોલોઈના તટપથ ત વસતાં લિન્નલિન્ન

^૧ શ્રીજી જે શ્રીકૃષ્ણની સ્થાપન કરી તેનું પ્રથમ નામ જલદવંશ હતું. અંગરેજો જાતે તેને અર્થ પૂરાવેના ઉદા. કર્યો છે, પરંતુ તેનો વાર્તાલિક અર્થ બૂલવમ છે. મૂળ અર્થમાં 'પુરુષોત્તમ' છે. હિંદીઅનુવાદક

શાખાના લોકો એકજ ભાષા બોલનાર અને એકજ ધર્મ પાળનાર એક જૂદા જાતિના મનુષ્યો હતા આ અતિ પ્રાચીનકાલમાં સીથિયન લોકોનું મુખ્ય સામ્રાજ્ય વિનષ્ટ થઇ ગયું ત્યારપછી કુધના પુત્ર ભરતે ભારતવર્ષમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું (એને ઇન્ડોસીથિયન રાજ્ય કહેવામાં આવ્યું છે.) હતું. તે સાર્વભૌમ મહારાજ ભારતના વંશજ ભાટીઓ હાલમાં મરુથલીના એક સંકીર્ણ ખૂણામાં શાસન કરે છે.

રાજકુલોએ (અર્થાત સર્વવંશી અને ચંદ્રવંશીઓએ) ભારતવર્ષમાં પ્રથમ નિવાસ કર્યો હતો, એવું અનુમાન કરવું વ્યર્થ છે. રાજકુલોએ આ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો તે પૂર્વે અહીંનાં બીલ, મીના, કાપા વગેરે લોકો વસતા હતા. કેટલાક લોકો જણાવે છે કે આ બીલ અને મીના લોકો પણ રાજકુલોમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે, પરંતુ તેઓ રાજકૌશલ્યવિહીન હોવાથી આ રોચનીય દશાને પ્રાપ્ત થયા છે; પણ આ વાતની સત્યતા સ્પષ્ટ કરે એવાં કોઈ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થતા નથી, તેથી આ વાત અમે અત્રે તેવીને તેવીજ છોડીશું. પ્રાચીન હિંદુજાતિની સત્તા અને તે સત્તાના વિસ્તારના સંબંધમાં આધુનિક પુરાતત્ત્વ-વેત્તાઓએ ભ્રાન્ત અને સંકીર્ણ મત પ્રદર્શિત કર્યા છે. ઘણા લોકોએ એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે, કે મુસલમાનોએ ભારતવર્ષમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યાર પછી હિંદુસામ્રાજ્યમાં અટક નહીં ને પેલે પાર નહિ જવું તથા સમુદ્રપર્યટન નહિ કરવું એવા બે કુસંસ્કારો પ્રચલિત થયા છે, તે ચિરકાલથી આ સમાજમાં પ્રચલિત છે. જો નવીન અને સત્ય મત પ્રહણ કરવા કરતા પ્રાચીન અને ભ્રમમૂલક મત ઓછાનું કામ અધિક કરિન ન હોય તો સરલતાથી ચાત થશે કે હિંદુઓમાં જલપર્યટન નહિ કરવાની બે રૂઢિ પ્રચલિત છે તે અત્યંત આધુનિક છે. પ્રાચીન કાળના હિંદુઓ જલપર્યટન નિપુણ અને સામર્થ્યસંપન્ન હતા અને તેથી તેઓ આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઇરાન અને ઓસ્ટ્રેલિયન આર્કિપેલેગો ઈપિયુજની સાથે વ્યવહાર રાખતા હતા.

હિંદુ લોકો અનાદિ કાળથી ભારતવર્ષની સીમાની અંદરજ વ્યવહાર ચલાવતા આવ્યા છે, એમ કહેવું અતિ હારયજનક છે. પુરાણો જો કે અપૂર્ણ અને કાલ્પનિક વર્ણનથી મુક્ત છે, તોપણ તે અને મતુરમૃતિ ઇન્ડોલોક હિંદુઓના પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર પ્રમાણિત થાય છે કે એકસમ નદીથી ગંગા નદીજીતદપર્વતના સર્વ દેશમાં હિંદુઓનું આવાગમન થતું હતું. પુરાણોના અવગારિક

૧ પૈદ્ધક, ઉડ, દ્વિવંશ, કમોજ, ચવન, ખાર્દ, પદ્મવ, ચીની, કિરાત અને રાક આ જાતિઓ કાશ્મિર હોવા છતાં પણ પવિત્ર ધાર્મિક વિધિનું પાલન નહિ કરવાથી તથા બ્રાહ્મણોની સેવા નહિ કરવાથી કમલ નીચવર્ણ અર્થાત છત્રવ-ને પ્રાપ્ત થઇ (જુઓ મતુર અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૪૩-૪૪) નહુસના તૃતીય ૧ પુત્ર ચયાતિના પંચમ પુત્ર યવન ૨ દ્વારા આયોનિયન લોકોની ઉત્પત્તિ થઇ હોવી જોઈએ રાક લોકો એશિયાની રાજવતિ છે પદ્મવ લોકો પ્રાચીન પાર્સિક વાસ્તવ્યે જીવે તે ચીની ચીન (ચાવન) દેશના નિવાસીઓ છે આ ચાવની સાથે રાક સમ્બંધ મળવાથી ખોરાશા સમ્બંધી જાતિ થઈ છે પેટલિમિને એને કાશ્મિરમાન્યસ કલા છે કોક્સસ એ ખોરાશા સમ્બંધે અપખંડ છે

૨ હાલમાં બહુધા કાળાજાતિનો લોપ થઈ ગયો છે શ્રીષ્ઠજાત સમયમાં એ જાતિ સોરાષ્ટ્રમાં જન્મી સ્થિતિમાં વિશ્વમાન હતી એક જગદી બીલદ્રારા શ્રીષ્ઠજાત ધાયવ થયા ત્યારે તે બીલે તેમની પાસે આવી દાપ જોડી કહ્યું: "આ કાર્ય અનુજાતા મારાથી થયું છે આપને ધાયલ કરવાની મારી ઈચ્છા નહોતી, માટે આપ મને શામા કરો." ત્યારે શ્રીષ્ઠજે તેને શામા કરી કહ્યું: "રામાવતારમાં મે તારો વધ કર્યો હતો, માટે આ અવતારમાં તે મને મારી યથાય" વેર લીધું છે" આ પરથી તૃતીય થાય છે કે શ્રીરામચંદ્રે સોરાષ્ટ્રના નિવાસીઓને આધીનગારી રૂપવામાં પરિવર્ત કરી સત્ય બનવામાં હતા. વળી એમ જણાય છે કે શ્રીષ્ઠજાત મૃત્યુ પછી કાળા લોકોએ તેમના વશભેને વૃદ્ધ લીધા હતા

૩ ઝેનિયયા અને સેનિગાલ નદીની સમીપ તબાકુડા વગેરે નજરો છે અને તે સર્વ નજરોના નામને ઉડે કુંડા સમ્બંધે આવે છે

૪ મહારાજ માર્કડન તથા સુર વિલિયમ જોન્સ હિંદુ સાહિત્યની તપાસ કરતા એના નિર્ણયપર આવ્યા છે કે

૧ યયાતિ નહુસના તૃતીય પુત્ર નહોતા, પરંતુ દ્વિતીય પુત્ર હતા (જુઓ ભાગ ૨૬૦ ૬ અં ૧૮)
૨ યયાતિના પંચમ પુત્રનું નામ યવન નહોતું યયાતિને ચંદ્ર, ટવંત, દુર્ણ, અનુ અને પુક એ પાંચ પુત્રો હતા. (જુઓ ભાગ ૨૬૦ ૬ અં ૧૮)
હિંદી અનુવાદક

વર્ણનદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે એશિયાનો મધ્ય ભાગ કે જે આજે સાધારણતઃ મુસલમાન દેશ કહેવાય છે, ત્યાંથી હિંદુસ્થાનમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનના અનેક સ્રોતો આવ્યા હતા. મનુએ પણ પુરાણોના આ મતની પુષ્ટિ કરી છે, જેદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાળમાં સાકદ્વીપથી ગંગાના તટ-પર્યંત એકજ (સનાતન) ધર્મનો પ્રચાર હતો.^૧

માસનાસ્કરથી પૂર્વદ્વીપ પર્વત ને માલિક્ષન બાપા પ્રચલિત છે તેમાં પુષ્પજ સંસ્કૃત શબ્દો મળેલા છે અને આ બાપા બાલનાર લોકોએ મુસલમાનધર્મ મદલ્ય કર્યો તેની ઘણી ચતાળીઓ પૂર્વે તેઓ ઘણા સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રયોગ કરતા હતા. તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે આ સંજ્ઞ સુવ્રતાથી બરી થયો હતો. આ દ્વીપવાસીઓની કંઈકથાઓમાં રામાયણ અને મહાભારતની ઘણી વાતો આને છે. (બુએ એશિયાટિક રિસર્ચસ વૉલ ૬ પૃ ૨૨૬)

મહારાષ્ટ્ર માર્કને ચોતાનો ઉપરોક્ત મત પ્રદર્શિત કર્યો પણ ઉપરોક્ત દ્વીપો ટ્રિટિયસરમરના તાળામાં આવ્યા. આથી ત્યાંનાં પ્રાચીન મકાનોની તપાસ કરવામાં આવી અને તેપરથી પ્રતીત થયું કે ઉપરોક્ત દ્વીપમાં મૂળવંશીઓએ જઈ ચોતાના મહાલથી જન્માવ્યા હતા. ત્યાંનાં મંદિરોમાં દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ તથા ત્યાંનાં પ્રજા-માની ધાર્મિક તથા વીરસાહક વાતો ઉક્ત મતને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. વળી અતિ દીર્ઘકાળથી ભારતવાસીઓ મિસરના લોકોની સાથે બંધાર સંબંધ હતા. આનાં પણ તપાસ કરવાથી અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતવાસીઓએ સિંહલદ્વીપદ્વારા મિસરની સાથે સાથી પહેલાં સંજ્ઞ સ્થાપિત કર્યો હતો. લંકાના વિભેતા રામચંદ્રની પાસે પણ તેમના પૂર્વપુત્ર સમરની પેઠે મહાન નોકાળજ હતું, એમાં સંદેહ નથી. હું દીર્ઘકાળથી એવા વિચાર ધરાવતો હતો કે લંકા એ પ્રાચીન ઈથોપિયા દેશ છે. પ્રાચીન લેખકોના જણાવ્યા પ્રમાણે ઈથોપિયન લોકો ભારત-વર્ષમાં લેખન થયા હતા અને આ લોકોદ્વારાજ મિસરમાં શિક્ષા અને સભ્યતાની શિક્ષા થઈ હતી.

આ અભિપ્રાયમાં ને સ્પષ્ટિ પૂર્ણ છે તેમાં સાત દ્વીપોનો ઉલ્લેખ છે. તે સાત દ્વીપોમાં શાકદ્વીપ પણ એક દ્વીપ છે. શાકદ્વીપનિવાસીઓ બપ્તિસ્મા લેખન થયા છે અને તેઓ શાકેશ્વર કહેવાય છે. બપુના પુત્રોનાં નામ જુલ્હ, સુકમાર, માનીચક, કુરમ, ઉત્તર, દરવિક અને દુમ હતાં. તેમાંના પ્રત્યેક પાત્રોમાંનાં નામથી એક એક ખંડ(દેશ-ભાગ) સ્થાપિત કર્યો હતો. તેમાંક સુકમારખંડ વગેરે. ત્યાંના પ્રધાન પ્રધાન પર્વતોનાં નામ જુલ્હ, રૈવત, સ્વામ, ઉદક, અમરીમ અને ફેસરી છે. સાત પ્રધાન નદીઓ મય, મગધ, અસ્વણી ઇં છે. અહીંયાંના નિવાસીઓ પ્રાચીનકાળમાં સુર્યોપાસક હતા. સાદી સમજારકિતથી એમ કહી શકીએ છીએ કે શાકદ્વીપ એજ પ્રાચીન એશિયા દેશ હતો; અને શાકેશ્વર (મનુના જણાવેલા રાજ) તથા માધ્યાત્મ દેશોના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શાકિ લોકોજ પાર્શ્વેયન લોકોના આદિપુત્ર હતા. તેમના આદિ અધીશ્વરનું નામ અરશક હતું. અરશક નામની સાથે અરશ્વર નામની સારસ્વતી સ્થપ છે. [અરશ્વર એ અસરતીસરો અપજ્જરા છે.] શાકદ્વીપના પ્રથમ નૃપ-તિના પુત્ર જુલ્હનેજ તાવાર લોકોના ઇતિહાસવેતા અલ્લભગાઝીએ જ્ઞદસ કહ્યો છે. અલ્લભગાઝીએ હિંદુઓની પેઠે એક પર્વતશ્રેણીને પણ તેજ (જ્ઞદસ) નામ આપ્યું છે. પુરાણ અને તાવારના ઇતિહાસમાં આ સમાનતા ક્યાંથી આવી ?

એક બ્રાહ્મણનેતાને વિજ્ઞાનના મહત્ શાકદ્વીપમાંથી જન્મદ્વીપમાં લઈ આવ્યો હતો. આથી શાકદ્વીપના બ્રાહ્મણ જન્મદ્વીપમાં પરિણત થયા. બુએ એશિયાટિક રિસર્ચસ વૉલ ૫, પૃ ૫૩ માં મહારાષ્ટ્ર હાલુકનો લેખ.

* જ્ઞદ દેવડોનો ઉપરોક્ત મત એમ પુરાણસંજ્ઞત મળતા નથી. તેણે પુરાણમાં ને ઉલ્લેખ હોવાની વાત લખી છે તે પુરાણમાં કેજ નહિ અને નાગોમાં પણ ઘણો ગેરઘોળો છે. માર્કડેય પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મનુને દસ પુત્રો થયા; તેમનાથી સમસ્ત પૃથ્વી બાસ થઈ ગઈ અને પ્રિયવ્રતે ચોતાના પુત્રોને સર્વદ્વીપોનું રાજ્ય આપ્યું. પ્રિયવ્રતેઽમ્યપિશ્વત્તાન્ સસ સમ્પ્ત પાર્થિવાન્ । દીપેપુ તેપુ ધર્મીજ દ્વીપાંસ્તાંઽજ નિવોચ મે ॥ જન્મ્દ્વીપે તથાગ્રીર્ધ રાજાન્ કૃતવાન્ પિતા । પુશ્કદ્વીપધરોઽસ્થાપિ તેન મેધાતિથિઃસ્મૃતઃ ॥ શાલ્મલે જુ વપુષ્મન્તં જ્યોતિષ્મન્તં કુસાહ્વયે । કૌશ્ઠદ્વીપે શ્રુતિમન્તં હવ્યં શાકાહ્વયે સુતમ્ ॥ પુષ્કપાર્થિવાતિથ્યૈવ સવન્ કૃતવાન્ સુતમ્ ।

પ્રિયવ્રતે જન્મદ્વીપમાં ચોતાના પુત્ર અગ્નિધને, પુશ્કદ્વીપમાં મેધાતિથિને, શાલ્મલમાં વપુષ્મનને, કૌશ્ઠદ્વીપમાં જ્યોતિષ્મનને, દેવ્યમાં શ્રુતિમનને, સાકદ્વીપમાં હવ્યને અને પુષ્કરમાં સુતનને સ્થાપિત કર્યો હતા. ભારતમાં ઉક્ત પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે લખ્યાં છે:- અગ્નિ, ઇન્દ્રિય, વજ્રનાદ, હિરણ્યવર, ધનુષક, મેધાતિથિ, તથા વિતિહોજ શાકદ્વીપનું પૂર્વન મલ્યપુરાણના ૧૨૨મા અધ્યાયમાં આને છે.

શાકદ્વીપસ્ય વક્ષ્યામિ યથાવાદિહ નિશ્ચયમ્ । જન્મ્દ્વીપસ્ય વિસ્તારાદાદિયુગતસ્ય વિસ્તરઃ ॥ તંત્રિ પુણ્યા જનપદા ચિત્રાજ ત્રિયલે જનઃ । જન્વાપતાઃ પ્રતિવિશં નિપિષ્ટા વર્ષપર્વતાંઃ ॥

યદુવંશના નેતા શ્રીકૃષ્ણ નિજામમાં પધાર્યા ત્યારપછી યદુવંશીઓ ભારતવર્ષ છોડી અન્યત્ર આત્મા ગયા તેના સંબંધમાં દેવીય ઇતિહાસમાં જે વર્ણન ઉપવંશ થાય છે, તે પ્રત્યે આપણે પ્રથમ

રત્નાકરાદિનામાનઃ સાનુમન્તો મહાચિત્તા । ઉમયગ્રાધગાઢૌ ચ લવણક્ષીરસાગરૌ ॥
 શાકદ્વીપે તુ વક્ષ્યામિ સપ્ત દિવ્યાન્મહાચલાન્ । દેવાર્પિંગર્વગુપ્તઃ પ્રથમો મેરુરુચ્યતે ॥
 પ્રાગવ્યત સ સૌર્યર્ણ ઉદયો નામ પર્વતઃ । તત્સપારેણ સુમહાન્ જલધારો મહાગિરિઃ ॥
 સ યૈ ચન્દ્ર સમાલ્યાતઃ સરૌપધિસમન્વિતઃ । નારદો નામ ચૈવૌક્તો દુર્ગંશ્લો મહાચિત્તઃ ॥
 તત્રાચલો સસુત્પત્રૌ પૂર્વ નારદપર્વતૌ । તત્રાપરેણ સુમહાન્ શ્યામો નામ મહાગિરિઃ ॥
 યત્ર શ્યામત્વમાપન્નાઃ પ્રજાઃ પૂર્વમિમાઃ કિલ । સ પચ દુન્દુભિનામ શ્યામપર્વતસન્નિભ ॥
 તત્સપારેણ રજતો મહાનસ્તો ગિરિઃ સ્મૃતઃ । સ યૈ સોમક હત્યુક્તો દેવૈર્યત્રામૃતપુરા ॥
 તત્સપારેણામ્બિકેયઃ સુમતાઐષ્વ સ સ્મૃતઃ । આમ્બિકેયાત્પરો રમ્યઃ સર્વૌપધિનિપોષિતઃ ॥
 વિન્નાઙ્ગસ્તુ સમાલ્યાત સ્ફાટિકસ્તુ મહાગિરિઃ । સૈવેહ કેશવેત્યુક્તો યતો ઘાયુ પ્રવાતિ ચ ॥

અર્થાત્ શાકદ્વીપને વિસ્તાર જુલુદ્વીપથી બમણો છે ત્યાં પુણ્યાત્મા પુરુષનેા નિવાસ છે તેઓ દીર્ઘકાળ જીવે છે ત્યાં પ્રતિદિશમાં સાત પર્વતો છે જે લગ્ન અને ક્ષીરસાગરની સાથે મળે છે પહેલો દેવર્ષિ ગાધર્વોથી યુક્ત એવો સુમેરુ પર્વત છે, તેની આગળ જલસાગર નામનો પર્વત છે તે પર પુષ્કર ઔપધિએ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ચદ્રપદ્મ કહેવામાં આવે છે તેની આગળ નારદ નામનો પર્વત છે, તેની આગળ શ્યામ પર્વત છે, જ્યાંની મૂળ પૂર્વે શ્યામરવને પ્રાપ્ત થઈ હતી વળી એક દુન્દુભી નામનો પર્વત છે, તેની આગળ અસ્ત અથવા રજત નામનો પર્વત છે, તેને સોમક પણ કહેવામાં આવે છે તેની આગળ અમ્બિકેય છે, જેને સુમતા પણ કહેવામાં આવે છે તેની આગળ સર્વ ઔપધિઓથી યુક્ત એવો સ્ફાટિકનો વિશાળ નામનો પર્વત છે, જે કેશવ પણ કહેવાય છે, જ્યાંથી શશુ પણ ચાલે છે વળી સાત નદીઓ પણ જળે નામવાળી છે સુકુમારી વા સિવજ્વાલા, સુકુમારી વા તપ સિદ્ધા, નદી વા પાવની, સિવિકાંઈયુ વા કુદ્ધ, વેણુકા વા ગમ્ભીરા, કુદ્ધતા વા ગમ્ભીર, ઈર્ષ્યાદે આપણે પુરાણોમાં શાકદ્વીપ અને કનૈલ ટાંડનેા સિધિયા એકજ દેશ છે કે પૃથક તેનું અનુમાન પાકડો સહજ કરી શકશે અગ્નિપુરાણમાં પણ શાકદ્વીપના સમન્ત નામ ભૂપ નથી અને કનૈલ ટાંડે તેમના પુત્રોના જે નામ લખ્યા છે તે પણ સઘર્ષ નથી કેવળ એકાદ નામ મળત આવે છે

શાકદ્વીપના નિવાસીઓને એવજ્ઞ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું, તત્સપ્તમે કનૈલ ટાંડ જણાવે છે કે, તેમણે “બ્રાહ્મણોને ધોતાના દેશમાં વસવા દીધા નહિ તેથી તેઓ એવજ્ઞ થઈ ગયા” પરંતુ પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ નથી અને પ્રથમ ખડમા જણાવી ગયા છોએ કે સગરે શકાદિને આ દેશમાંથી હાંપી કાઢ્યા, તેથી તેઓ એવજ્ઞ થઈ ગયા હતા પરંતુ કનૈલ ટાંડે મહારાષ્ટ્ર કોલકુતનેા મત ગ્રહણ કર્યોથી આ જામ થયો છે સહસ્રાવધિ વર્ષોની વાતની મામાસા પ્રાપ્ત અનુમાનથી કરી શકાય નહિ. સૂચી તથા ચદ્રવંશીએ મધ્ય એશિયાની સિધિયન નતિમાથી ઉત્પન્ન થયા છે અને મધ્ય એશિયા એજ સર્વનું આદિ સ્થાન છે, એવો કે અજોડ સિદ્ધાંત છે તે સર્વજ્ઞ ક્રાતિપૂજ્યે છે આયર્-નતિના ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને પુરાણો વાચવાથી આ મહાન મતનું નિરાકરણ થઈ શકે એમ છે અનુમાન કરવાથી ક્ષણી જ્યોત્સ્યા થાય છે

કનૈલ ટાંડ જણાવે છે કે ‘યદુવંશ આદિથી ઉત્પન્ન થયો છે એ વાતનું ઇતિહાસમાં કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થયું નથી’ પરંતુ અમે કહી રાખીએ છોએ કે મહાભારત, હસ્તિના અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં એ વાતના અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તે વંશનું સૃષ્ટિભાગ્યદ્વ રજાત છે ત્યાર પછી કનૈલ ટાંડ જણાવે છે કે ‘સૂચિ એવાથી પ્રતીત થાય છે કે યદુવંશ ચદ્રવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે’ પરંતુ તે વાત પણ ખોટી છે અને ચદ્રવંશીઓ સિધિયન નતિના હતા એ વાત પણ જામમૂઝક છે હા, એટલી વાત અમે માનીએ છોએ કે પૂર્વે સર્વલોકોની વાપા એક હતી પરંતુ સીધિયા દેશ એ શાકદ્વીપ છે એ વાત અમે માનતા નથી એક લેખની ઉત્પત્તિ થઈ તે પૂર્વે સાન્દીપ હતા અને શકાદિક એવજ્ઞ થઈ ગયા ત્યાર પછી તેમની સાથેનો સર્વ સંબંધ તૂટી ગયો હતા એ વાત અમે આગળ લખી ગયા છોએ ત્યારે સગરના સમયથી સક લોકોની સાથેનો સર્વ સંબંધ તૂટી ગયો હતા, ત્યારે ચદ્રવંશના આદિપુરુષ તે એવજ્ઞ નતિમાથી શી રીતે ઉત્પન્ન થયા કે ચદ્રવંશનું રક્ષ એવાથી નિહિત થાય છે કે, સકનતિની સાથે યદુવંશને કિચિનું પણ સંબંધ નહોતો આપણા પુરાણમાં આયર્ નૃષિઓને આદિ કાળથી આ દેશના નિવાસી જણાવ્યા છે, માટે તેમનું આગમન મધ્યએશિયામાંથી થયું હોત, એ વાત ક્રાતિપૂજ્યે કે ચાત્ર અનુમાન નતિયર્જિતહાસનું જાહેર કરી શકે નથી હા, આ વાત સ્વયં દોષ રહે છે અહીંઆથી કાઢી મૂકવા લેણા એવજ્ઞ થઈ નય અને પામ-માય દેશોમાં પણ ચાલ્યા જાય. કનૈલ ટાંડ જણાવે છે કે, નદુધના ઉત્પત્તિ પુત્રનું નામ વાતી હતું અને તેના

લક્ષ્ય આપીશું. આ? ઇતિહાસ યદુવંશીઓ જિન્નલિન્ન થઈને ભારતવર્ષની બહાર ચાલ્યા ગયા હતા, એ વાત પ્રમાણિત કરે છે. બેકે યદુવંશના આદિ પુરુષ ભુદ્ધથી શ્રીકૃષ્ણપર્યંત પચાસર પુરુષો થઈ ગયા હતા, તોપણ બુદ્ધે જે માર્ગથી ભારતવર્ષમાં આવી સૂર્યવંશી કુમારી ઇલાનીક સાથે લગ્ન કર્યું હતું (ઇલાથી તેના વંશનો વિસ્તાર થયો હતો) તે માર્ગ યદુવંશીઓ બહી ગયા નહોતા. જેસલમીરના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે ચંદ્રવંશી યાદવોની આદિ નિવાસભુમિ

પંચમપુત્ર યવનદ્વારા ચવનભતિની ઉત્પત્તિ થઈ હતી; પરંતુ અમને તો એ વાતમાં ખબર બમ પ્રતીત થાય છે, કારણ કે પુરાણમાં એનું પ્રમાણ છે કે:—

યદોસ્તુ યાદવા જાતાસ્તુર્વસોર્ચવના: સુતા: ।

દુહોસ્તુ વૈ સુતા ધોજા ઝનોસ્તુ મ્લેચ્છજાતય: ॥ (મત્સ્યપુરાણ અ. ૩૪)

યદુથી યાદવ, સુર્યસુધી ચવન, દુહુથી બોજ અને ઝનુથી મ્લેચ્છ ભતિની ઉત્પત્તિ યઈ. પિતાકી યદુને શાપ દીધો હતો કે તારા વંશમાં ચક્રવર્તી રાજા થશે નહિ. મત્સ્યપુરાણના દશમા અધ્યાયમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વેનના મૃત શરીરમાંથી મ્લેચ્છભતિ મુકટ થઈ અને વવવષતિ નિઃસંતાન હોવાથી તેની-સ્રીએ ગર્ભની સાથે સંલોભ કર્યો, જેથી કાલપવન ઉત્પન્ન થયો. તેણે મ્લેચ્છ ભતિના પશુ સોદાને એકત્રિત કર્યા. જિલ્લિન્ન સુર્યે ભારતવર્ષમાં કથા કર્યો લોકોને મ્લેચ્છાવ માત્ર થયું હતું તેનો ઉલ્લેખ વિષ્ણુ પુરાણ વાગમ ૨૩ માં છે. આ સૂર્યપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે, ચંદ્ર વંશ સૂર્યવંશીઓ આ દેશના આદિ નિવાસીઓ છે અને તેમનું આગમન સીધાથી દેશમાંથી આ દેશમાં થયું હતું, એવો કનૈલ દોડનો સિદ્ધાંત અનુમાનિક છે, પ્રામાણિક નથી.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન કાળની સીમા વર્તમાન સીમા કરતાં વિસ્તૃત હતી. આર્યજનોના નિવાસનો ભૂમિ આર્યવર્ત કહેવાતો હતો, અને આર્યવર્તની વસ્તી જેમ જેમ વૃદ્ધિજત થવા લાગી તેમ તેમ તે અન્ય ભાગોમાં પ્રસારવા લાગી. મહારાજ ભારતના સમયથી એનું નામ ભારતવર્ષ થયું અને ઇદુવંશની સ્થાપના થયા પછી એ દેશ ઇદોસ્થાન કહેવાયો. હવે એ ઇદોસ્થાન કહેવાય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના ઇન્દ્રિયો તથા બ્રાહ્મણો, ઈતર વંશના વસીયો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો અને સંકરભતિની વસ્તી વધવાથી ધીમે ધીમે તેઓ દક્ષિણ તરફ જવા લાગ્યા અને લાંબા સમયે લાગ્યા. સામાન્યજાત અને નિતિથી પરિત થયેલા લોકો ભારતવર્ષમાંથી બહાર નીકળી બીજા ભાગોમાં તથા અન્ય એશિયામાં ગયા. માત્ર આજ વાત સત્ય છે. સીધાથી દેશથી ભારતવર્ષમાં લોકો આવ્યા હતા અને તેમના જ્ઞાનનો વિસ્તાર આ દેશમાં થયો હતો, એ વાત શાસ્ત્રસંજ્ઞત નથી. માત્ર અહીંયાંથી જે લોકો, અન્ય દેશોમાં ગયા હતા, તેમની સાથે અહીંયાંના વૈશ્યોનું વાલિન્નકાર્ય આવડતું હતું અને તેમનું આવાગમન થતું હતું. ભારતવર્ષના લોકો માંચ એશિયામાં જઈને મ્લેચ્છત્વને પ્રાપ્ત થયા હતા. આર્યભતિ પાશ્ચિમાત્ય દેશો સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી.

૧ કનૈલ દોડે એશિયાટિક રિસર્ચસના તૃતીય વોલ્યુમમાં યદુવંશીઓનું વર્ણન કર્યું છે. અંગ્રેજ પાઠકોએ તે નોંધ લેવું અને અમે દેશી પાઠકોને હરિવંશ અને મહાભારત ભેવાની ભલામણ કરીએ છીએ. ઢિંદી અનુવાદકે ૨ એક વંશસ્ત્રિમાં ચંદ્રથી શ્રીકૃષ્ણપર્યંત ગણન પેઢી પ્રાપ્ત થાય છે.

■ ભાગવતદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે બુદ્ધ પોતાનાં પાંચો નહ કરવાને માટે પ્રમંકાર્ય કરવાને અને ઇલાની સાથે વિવાહ કરવાને ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા. ઇલાના ગર્ભથી બુદ્ધને પુરુષના નામક પુત્ર થયો. તેણે મધુસમાં પોતાની રાજધાની પ્રતિષ્ઠિત કરી. પુરુષનાને ■ પુત્રો થયા, આણુ વર્ણે. તેઓ ભારતવર્ષમાં ઇદુવંશીતરિકે વિખ્યાત છે. હવે ઉક્ત આણુ એ વાતાર લોકોને પણ આદિ પુરુષ છે અને 'આણુ' સંપ્તેતે અર્થ તેમની ભાષામાં ચંદ્ર થાય છે. ચંદ્રને સંજ્ઞાપૂતો પણ દેવ માને ■ અને વાતાર લોકો પણ દેવ માને છે. આ રીતે પ્રાચીન કાળમાં ઉક્ત ઉચ્ચ ભતિઓની વચ્ચે સારસ હલ્લો, જેમ માનવાને ધણું કારણે મળે છે અને તેટલા માટે યદુવંશીઓને ઇન્ડો-સીથિયન કહીએ તો કાંઈ હાકત નથી.*

* કનૈલ દોડે સુવંનુ જે વર્તાત લખે છે તે પણ અસ્તમ્યસ્ત છે. ભાગવતના નવમસ્કંધમાં જ્યાં બુદ્ધનું વર્ણન છે, ત્યાં કયાંય પણ એમ લખવામાં આવ્યું નથી કે બુદ્ધ પોતાનાં પાંચની નિવૃત્તિ કરવાને માટે મધ્ય એશિયામાંથી ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણની પછી યદુવંશીઓ ભારતવર્ષના ત્યાગ કરી માંચ એશિયામાં ચાલ્યા ગયા હતા, એ વાત પણ સત્ય નથી. શકાભારત અને ભાગવત વાંચવાથી અમારા પાઠકો સી રીતે નાહી રાકરો કે યદુવંશીઓએ પરપર શુદ્ધ કરીને રણસેનમાંજ સગવ કર્યું હશે; તેમાંની કોઈ માણસ માંચ એશિયામાં ગયો નહોતો તેમજ યદુવંશીઓને નારી જવાડું કાંઈ કારણ પણ નહોતું. હકા શુદ્ધમાં સમસ્ત યદુવંશીઓ નારા પાગ્યા, માત્ર એક વજ્ર પાગ્યો હતા અને ત્યાં બીજે કોઈ શત્રુ પણ નહોતો, તો પછી બેચેલા માણસો: માંચ એશિયામાં નારી ગયા એ વાત શી રીતે માની શકાય? વળી આણુના પુત્ર નહુદ્ધદ્વારા યદુવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, માટે વાતાર લોકોની સાથે યદુવંશીઓને કાંઈ પણ સંબંધ નથી.

ઢિંદી અનુવાદક

પ્રગામી દત્તી અને પાળાચી પુરુરવાએ મયુરામા ગજધાની સ્થાપિત કરી હતી અને તે ગજધાની મળા વાંતે મુખી ગતી દત્તી આજ યાદવોદારા હપ્તન કુવની ઉત્પત્તિ થઈ આ વિખ્યાત વરામા સીકુષ્ણે જન્મ લઈ દારિકાની પ્રતિષ્ઠા કરી

કુરુક્ષેત્રમાર યદુવંશીઓના હપ્તન કુસોનો જે ભયકર સગ્રામ થયો હતો અને ત્યાર પછી દારિકામા જે ભયકર યુદ્ધ થયું હતું, તે દિવસ ઇતિહાસપાઠકોને અપરિચિત નથી ઇ.સ. ૫૦૦ ૧૧૦૦ માં આ યદુના જતી દત્તી એવું અનુમાન કરવામા આવે છે આ વંશ ઇન્દ્રભિન્નન થઈ ગયો અને મળા માળસોએ ભારતવર્ષનો ત્યાગ કર્યો તેમા શ્રીકૃષ્ણના બે પુત્રો પણ હતા આ વંશના દેવી નેતા શ્રીકૃષ્ણની આઠ પ્રધાન રાણીઓ હતી આમાની પ્રથમ અને સાતમી રાણીના સત્તાનોને ૧૧૫ આપણે દિવસ કહી સમજાવી નથી

સર્વરાણીઓમા રાણી રુકિમણી પ્રધાન હતી તેના પુત્રમા પ્રહુમ્ન મર્ચી છે ૧ હતો તેણે વિદલ્ દેશની રાજકુમારીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તેના ગર્ભથી આનરુદ્ધ અને વજ્ર એ બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા વજ્રદારા ભાગીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે વજ્રને નાભ અને ખેર (દારી) નામના બે પુત્રો થયા હતા દેશી ઇતિહાસખેત્રના વર્ણનપરથી પ્રતીત થાય છે કે જે સમયે યાદવગણે દારિકાના યુદ્ધમા વિખસ્ત થઈ ગયા અને કૃષ્ણ ભગવાન સ્વર્ગમા આસ્થા ગયા, તે સમયે વજ્ર મયુરાથી પોતાના પિતા કે મળવાને માટે જતા હતા, પરંતુ તેઓ પીલ કોરા ગયા હશે એવામા તેમને એવા સમાચાર મળ્યા કે તમારા સમસ્ત કુટુંબીઓના નાશ થયો છે આ સમાચાર સાંભળતા તેમણે તે સ્થળેજ પ્રાણ છોડી દીધા હશે નાજારાજ સિદ્ધાસંપર અભિગિત થઈ મયુરામા ગયા અને દારી દારિકામા આસ્થા ગયા ૭

૧ દારિકા અને અલાદાબાદ મહેવામા આવે છે અહીં આ ગયા અને યજુનાનો સગમ થાય છે શ્રી ઇતિહાસવેતા આજે એને પ્રાસિદ્ધિ કૃષ્ણ છે

૨ કુરુક્ષેત્રમા યદુવંશના હપ્તન કુસોનું યુદ્ધ થયું નહોતું ત્યાં તે કોરવ પાડવનું યુદ્ધ થયું હતું પાડવોના યુદ્ધને યદુવંશીઓનું યુદ્ધ કહેવું એ ખાતિ છે

૩ વળી યાદવોનું યુદ્ધ દારિકામા થયું નહોતું, કિંતુ પ્રભાસપાટલ આગળ થયું હતું દિહી અનુવાદક

૪ કુરુક્ષેત્ર અને પ્રભાસપાટલના યુદ્ધો દ્વારના અત અને કલિના આદિમા થયા હતા જેને આને ૫૦૦૦ કરતા અધિક વર્ષો વ્યતીત થઈ ચૂક્યા છે આ વાત અંગે પ્રથમ ભાગમા જણાવો અમા હોએ દિહી અનુવાદક

૫ સાતમી રાણીનું નામ ભણવતી હતું અને તેના બેયેક પુત્રનું નામ સાળ હતું આ સાળ સિંધુનદીના ઉત્તર તટપર આવેલા પ્રદેશોનો અધીશ્વર બન્યો હતો આથી સિંધમા સાળ વંશની ઉત્પત્તિ થઈ અને તે વંશમાથી ભટ્ટેશ હોમ ઉત્પન્ન થયા મીનમઠ આગળ જે સાળ લોકો એલેન્ડ્રાડની વિરુદ્ધ ખડા થયા હતા, તે શ્રીકૃષ્ણ ના વરાભેજ હોવાનો સભવ છે ભટ્ટેશને તેના ઇતિહાસમા એવું વર્ણન છે કે 'તેમના પૂર્વજો સામવા સીરિયા દેશમાથી આવ્યા હતા' પરંતુ જ્ઞાત ઇતિહાસવેતાઓ ભણતા નહોતા કે 'સામ એ તો કેવળ ઉપનામ' દિહી અનુવાદક

૬ કર્નલ ટોડે અહીં આ પણ જૂવ કરી છે વારતવમા વજ્ર એ અનિરુદ્ધના ભ્રાતા નહિ, પણ પુત્ર હતા જેમકે

પ્રદ્યુમ્ન આર્સીપ્રથમ પિતૃવટ્ટવિમળીસુત । સ રુકિમણો દુહિતરમુપયેમે મહારય ॥

તરયા તતોડનિરુદ્ધોમૂનાગાયુતવલ્ચન્નત । સ ચાપિ રુકિમણ પૌત્રી દૌહિત્રી જગૃદે તત ॥

ચક્ષતરયામવચસ્તુ યોસલોદવશેષિત । પ્રતિવાહુરમૂત્સરા સુવાહુસ્તરય ચાત્મજ ॥૨ ॥

(ભાગવત ૧૦મો સ્કંધ ૮૦મો અધ્યાય)

તથા ચ-અનિરુદ્ધાલ્સુમદ્રાયા વજ્રોનામ રૂપોડમવત્ ।

પ્રતિવાહુર્વજસુતચ્ચારુસ્તસ્ય સુતોડમવત્ ॥

(ગરુડપુ. અ. ૧૪૪)

અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણના બેયેક પુત્ર પ્રથમે રુકમની યુગીની સાથે વિવાહ કર્યો તેને મદા બળવાન અનિરુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો તેણે રુકમની પૌત્રી સાથે વિવાહ કર્યો તેનો પુત્ર વજ્ર થયો યાદવોના યુદ્ધમા માત્ર એજ એક બચ્યો તેનો પુત્ર પ્રતિયાહુ અને તેનો સુભાહુ થયો વળી ગરુડપુત્રમા પણ એવો ઉલ્લેખ છે કે અનિરુદ્ધની સુમર્યા (એકદાંચિત રુકમની પૌત્રીનું નામ હતો) નામની સ્ત્રીના ગર્ભથી વજ્ર નામનો પુત્ર જન્મ્યો વજ્રનો પુત્ર પ્રતિયાહુ થયો અને તેનો પુત્ર ચાર થયો

આ શ્લોકોપરથી પ્રતીત થાય છે કે વજ્ર અનિરુદ્ધનો લઘુભ્રાતા નહોતો તેમજ વજ્રને દારી અને નાસ નામના બે પુત્રો પણ નહોતા કિન્તુ વજ્રનો પ્રતિયાહુ નામનો પુત્ર હતો અને તેનો સુભાહુ થયો સુભાહુનો પુત્ર સાતસેન થયો અને તેનો સતસેન થયો શ્રીમદ્ભાગવત અને હરિવંશમા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે, મારે કર્નલ ટોડેનો ઉક્ત મત અમને માન્ય નથી

દિહી અનુવાદક

૭ આ ક્યા પણ અમને મૂળ ભાગવત અનુસાર પ્રતીત થતી નથી મૂળ ભાગવતમા તે એવો ઉલ્લેખ છે

યાદવોએ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પોતાના પ્રબળ પ્રતાપથી પોતાની શાસનશક્તિનો વિસ્તાર કરી જે જગત સિવાય રાજકુલોપર અત્યાચાર કર્યો હતો, તે સર્વ દલે વેર લેવાને પ્રવૃત્ત થયા. અંતે તેમના ઉપદ્રવથી નાલ પવિત્ર દારિકાં નગરીમાં નાસી ગયો. ત્યારપછી તે પશ્ચિમ ભાગમાં મરુચકીના સિંહાસનપર અભિષિંકત થયો. ભાગવતમાં અર્ધા સુધીનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. દલે અને મથુરાના બાલક યજ્ઞધર્મા લખેલા ઇતિહાસમાંથી ભાટીસોકોનું ઐતિહાસિક વૃત્તાંત આપીયું.

નાલના એક પુત્રનું નામ પ્રતિબાહુ હતું. ક્ષીરને જાડેયા અને યદુભાનુ નામના પુત્રો થયા. યદુભાનુ એક સમયે તીર્થયાત્રા કરવાને ગયા હતા, ત્યારે એક દિવસ તેમની કુલદેવીએ તેમને નિદ્રામાંથી જાગૃત કર્યા અને તેમને કહ્યું કે:—“ તમને જે વર માગવાની ઇચ્છા હોય તે માગો. હું તે તમને આપીશ. ” રાજકુમારે કહ્યું કે:—“ હે દેવિ ! મને એક રાજ્ય આપો કે જ્યાં હું નિવાસ કરું. ” દેવી બોલી: “ તમે આ કુંજરાપર શાસન કરો. ” એમ કહીને તે દેવી અંતર્ધાન થઈ ગઈ. પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે યદુભાનુ જાગૃત થયા, ત્યારે તેમને રાત્રિની ઘટનાનું સ્મરણ થયું. એવામાં દૂરથી કાલાહલ થતો તેમને સંભળાયો. તેમણે તપાસ કરી તો તેમને જણાયું કે આ દેશના રાજાએ સુમદીન અવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો છે, તેથી કાંઈને રાજ્યપદપર અભિષિંકત કરવાને માટે ખટપટ ચાલે છે. પ્રધાન રાજમંત્રીએ કહ્યું કે:—“ મને સ્વપ્નમાં જણાયું છે કે શ્રીકૃષ્ણના એક વંશજ બિહારમાં આવ્યા છે; માટે તેમને શોધી કાઢો અને રાજતિલક કરો. ” આ શબ્દો સાંભળી, યદુભાનુ

કે યદુવંશનો જન્મ થયા પછાત વજ્ર મથુરામાં આવ્યા અને અત્યુને તેમને સારી રીતે સમજાવી મથુરાના સિંહાસનપર અભિષિંકત કરી રીધા. દેશી ઇતિહાસવેનાએ ઉપરોક્ત ઉક્તિત શ્રીમદ્ભાગવત જોવાવિના, સખા દોવી જોઈએ.

જે કનૈસ દોડે દેશી ઇતિહાસકારનાં વર્ણનોનો અવિલક અનુવાદ કર્યો હોય, તો તે ઇતિહાસકારનો ભ્રમ છે; નહિ તો કનૈસ દોડની ભૂલ માનવી પડશે. વળતું અવસાન પણ થયું નહોતું અને નાલને રાજ્યપદ મળ્યું નહોતું. શ્રીમદ્ભાગવતની અનેક પોથીઓ છે અને તે સર્વમાં એકજ પ્રકારનું વર્ણન છે.

હિંદી અનુવાદક

૧ શુક્રમંત્રીને અંધ પણ સારાંક છે. એનું કુંજ ભાગવત છે કે જેમાં નાલના નાસી જવાની વાત લખી છે ?

હિંદી અનુવાદક

૨ કનૈસ દોડે મૂળ ગ્રંથમાં યદુભાનુને ખડે યદુભાનુ શબ્દ લખ્યો છે અને અંતિમ ‘લાન’નો અર્થ ‘અગ્નિ-બાણ’ કર્યો છે તથા તેપરથી તેઓ માચીન કાળમાં દાર્શનાગનો ઉપયોગ હિંદુસ્થાનમાં થતો હતો, એમ દર્શાવે છે; પરંતુ તેમણે ઉક્ત શબ્દને હિતભિન્ન કરી તેને ‘અર્થ’ દર્શિત કરી નાખ્યો છે. જો તેઓ એમ બહુવા દોલ કે બાહ્ય શબ્દનો અર્થ સૂચ્ય થાય છે તો તેઓ કદિ પણ ઉપર પ્રમાણે લખત નહિ.

હિંદી અનુવાદક

૩ બાટી ઇતિહાસમાં જે દાર્શનાગ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ખરમ વિચસનીય છે. વર્તમાન સમયમાં જો જેસસમીરના કોઇ નિવાસીને પૂછવામાં આવે કે:—“યદુકાંડને, યદુગિરિ વા બિહાર ક્યાં છે ?” તો તે બતાવી શકશે નહિ; પરંતુ બાજરનાં સ્મરણોનો જે અંધ મહાસય આસરંકિને અનુવાદિત કર્યો છે તેમાં આપણને તેનો પત્તો લાગી શકે છે. ઈ. સ. ૧૫૧૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭મી તારીખે બાબરે સિંધ દેશપર આક્રમણ કર્યું હતું. ત્યાં તેને સિંધુદત્તે હતવ્યાં પછી બિહાર નગરનો પત્તો લાગ્યો હતો. આ ભાગમાં ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણના વંશજોએ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. બાજર પોતાના ઉક્ત ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—“બિહારથી સાત કાસ ઉતરે એક પર્વત આવેલો છે.” અંધરનામા (તેમજનો ઇતિહાસ)મા એ પર્વતને યદુગિરિ જણાવ્યો છે. પહેલાં મને આ નામની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ તે વિદિત નહોતું, પરંતુ પાછળથી મારા બાણનામા આવ્યું કે આ પર્વતમાં એકજ પિતાદારા ઉત્પન્ન થયેલી બે ભત્રીજા વસે છે. એક ભત્રીજા નામ યદુ હતું અને બીજાનું નામ જનનુહા હતું. અતિ પ્રાચીનકાળથી તેઓ આ પર્વતમય પ્રદેશમાં શાસન કરતા આવ્યા છે. તેમની સત્તા નિલાળથી બિહારપર્યંત હતી. તેઓ પોતાની સત્તા બાદતા અને મિત્રતાભરેલી રીતે ચલાવે છે. તેઓ પ્રભવી પાસેથી પોતાની બિહારપર કાંઈ પણ કર લઈ શકતા નથી. અર્થાત્ પ્રાચીનકાળથી બંધિત નિયમ અનુસારજ તેઓ પ્રભવી પાસેથી કર લેતા હતા. યદુવંશ અનેક સાખાઓમાં વિભક્ત થઈ ગયો છે અને જનનુહા વંશ પણ તેજ પ્રમાણે વિભક્ત થયો છે. તેમના પ્રધાન નેતાને ‘રાજા’ની ઉપાધિ હોય છે.

(જુઓ આસરંકિનો બાજરનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪)

આ હિંદુ નિવાસીઓએ બાજરના સમયપર્યંત પોતાના આવાસવિચારની એકસરખી રીતે રક્ષા કરી હતી.

માણસો તેમને શોધવાને માટે નીકળ્યા. યદુલાન મળતાં તેઓ તેમને પોતાના નગરમા લઇ ગયા. સર્વની સંમતિથી યદુલાન તે દેશના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. તેઓ પોતાના બાહુબળથી એક પ્રબળ સામર્થ્યવાન રાજા ગણાયા. ક્રમશઃ તેમના વંશજોની સંખ્યા વૃદ્ધિગત થતી ગઇ. તેમણે જે દેશમાં રાજ્ય કર્યું તે દેશ યદુગિરિ નામથી વિખ્યાત થયો છે.

નાભના પુત્ર પ્રતિબાહુએ મરુચલીના રાજા બની શ્રીકૃષ્ણના ચિન્હતરિકે વિશ્વકર્માનું બનાવેલું રાજ્યત્વ શિરપર ધારણ કર્યું. તેમને બાહુબલ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. બાહુબલનું લગ્ન માલવાના રાજા વિજયસિંહની કન્યા કમલાની સાથે થયું. વિજયસિંહે તેમને લગ્નની પહેરામણીમાં એક હજાર ખોરાસાન દેશના ઘોડા, એકસો હાથી, પુષ્કળ હીરા, મોતી અને સુવર્ણ, પાંચસો સુદર દારીઓ, રથ અને સુવર્ણના અનેક પલંગા આપ્યા. પરમારવંશની કમલાવતી પટરાણી બની અને તેને સુબાહુ નામનો એક પુત્ર જન્મ્યો.

બાહુ અશ્વપરથી વૃદ્ધી પડી મરણ પામ્યો. તેના પુત્ર સુબાહુએ અજમેરના ચૌહાણવંશના રાજા નંદની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો. તે વિવાહિતા સ્ત્રીએ વિપ દધને સુબાહુને મારી નાખ્યો.

સુબાહુને રજા નામનો એક પુત્ર થયો હતો. તેણે બાર વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. તેણે માલવાના રાજા વેરમીની કન્યા સૌભાગ્યસુંદરીની સાથે વિવાહ કર્યો. સૌભાગ્યસુંદરીને ગર્ભાવસ્થામાં એક એવું સ્વપ્ન જણાયું કે તેને ઉદરે એક હાથી જન્મ્યો છે. ભયારે ભયોતિપીઓને આ જ્ઞાતાત જણાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે:-“ રાણીને ઉદરે એક મહા બલવાન પુત્ર જન્મશે.” પુત્રને જન્મ થતા ભયોતિપીઓના કહેવા પ્રમાણે તેનું નામ ગજ રાખવામાં આવ્યું. ગજ સુવાવસ્થામાં આવ્યો ત્યારે પૂર્વ દેશના રાજા યદુલાનુએ પોતાની કન્યાના પાણિગ્રહણને માટે તેનીપર નાળાએર મોકલ્યું. આ સમયે એવા સમાચાર પણ પ્રાપ્ત થયા કે:-“ મેઘછાએ પૂર્વે સુબાહુપર આક્રમણ કર્યું હતું તે પ્રમાણે તેઓ હમણા યદુવંશીઓપર ચઢી આવે છે. તેઓ સમુદ્રતટથી આવે છે. ખોરાસાનના ફરીદશાહ ચાર લાખ અશ્વારીહીઓને લઇને આવ્યો છે અને સમસ્ત પ્રબળ બંધથી નાસાનાસ કરી રહી છે.” રાજાએ યથાર્થ સમાચાર મેળવવાને માટે એક ફૂલ રવાના કર્યો અને તે સ્વયં પણ શીઘ્ર સેના લઇ શત્રુઓનું દમન કરવાને માટે હરિષ્ નામના સ્થાનપર જઇ પહોંચ્યો. આ સમયે શત્રુદેવે ત્યાંથી બે કોશના અંતરપર કુજ શહેરમાં છાવણી નાખી હતી.

તેણે આ યથાર્થ પ્રમાણ છે બાબતે જનબૃહદાજતિને એ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે સ્વયંચરે જોડિયા ભતિ છે. શત્રુના તટપર આ જોડિયા ભતિ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી જેહીઆ વિરેપજ્ઞ વર્ણન આપી આ ભતિના ઈતિહાસનો એક નાનો અંશ એ દેવલ એસિયાટિક સોસાયટીને સુપ્રત કર્યો. બાબરના કહેવા પ્રમાણે જેહીઆ લોકો અને યદુવંશીઓ એજ્ય કલમથી ઉત્પન્ન થયા છે જેહીઆ લોકો સંબંધિતઃ બહીના બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા હશે. બહીએ યદુવંશને બહી પોતાના વંશનું નામ બહીવંશ સખ્યુ હતું આ પરીબ્રજાપતિ કે ભયારે ભયે ક શાખાને જન્મીમાથી હાથી કાઢવામાં આવી ત્યારે તે યદુચિરિના પોતાના આપ્તોને આપીને મળી બાબર આ યદુગિરિના અનુપમ સૌદમ્યથી પરમ મોહિત થયો હતો. તે જણાવે છે કે આ ભૂમિ કાશ્મીર સમાન લાગે છે.

૧ પ્રાચીન કાળમાં પરમાર લોકો મધ્ય ભારતવર્ષના મહા બળવાન શાસનકર્તા હતા સુદર દારીઓ, સુવર્ણના પવંગો વગેરે વસ્તુઓ હિંદુ રાજકુમારીઓને પહેરામણી તરિકે આપવામાં આવતી હતી.

૨ સુબાહુ અને તેના પુત્ર તથા પોતના શાસનસંબંધી જ્ઞાતાત ગમે તેટલું અપૂર્ણ હોય, પરંતુ ખોરાસાનના ફરીદ અને તેના સહયોગી રૂમના પાદશાહે જળપર આક્રમણ કર્યું હતું એ વાતનું પ્રબલ પ્રમાણ આપણને ઐન્ટિ ઓકસના ઇતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉક્ત પાદશાહોએ ઇસ ૭૦૦ પૂર્વે ૨૦૦૫ ઐક્રિયા તથા ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું આ પાદશાહોની સામેના યુદ્ધમાં એ સિવિયાપતિ માર્યો ગયો હતો તેણે ભારતવર્ષના રાજ સોદા સસેનની પાસેથી ખર્ણીનજીકે હાથી લીધા હતા એ જ્ઞાતાત આજપૂર્વત આપણને પ્રાપ્ત થાય છે વળી મિસરના ઇતિહાસમાં એજ્ય ઉદ્દેશ્ય કે સોદાસસેનસ મગનીના યદુવંશીઓના અધીશ્વર હતા એમ પ્રતિત થાય છે કે સુબાહુ અને ગજ એ ઉભય નામોનું સંમિશ્રણ કરીને ઓક્રિયા હિતાસવેત્તાએ સોદાસસેનસ નામ ઉપલબ્ધ કર્યું હતું.

૩ કોઈ પણ લૌગિકાલિક પુસ્તકમાં હરિષ્ અને કુજ શહેરનાં નામ આપવામાં આવ્યા નથી. સર વિલિયમ જણાવે છે કે, “ખોરાસાનના કુજ શહેર અને બલખમાં પિકેર નામના નગરી છે.”

ઉભય પક્ષોની વચ્ચે ભયંકર સમરાગ્નિ પ્રદીપ થયો. આ યુદ્ધમાં આક્રમણ કરનાર યવનોના ત્રીસ હજાર માણસો નાશ પામ્યાં અને તેમનો સખ્ત પરાભવ થયો. હિંદુઓના કેવલ ચાર હજાર માણસો આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયાં. ખજી યવનોની શેષ સેના પુનઃ લડવાને આવી. નરેશ્વર. રત્ને આ સમયે પણ પૂર્વવત્ પોતાના પ્રબલ બાહુબલથી સમરમાં પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરી દીધા. આ સમયે તેનો પુત્ર ગજ પૂર્વદેશના રાજ્ય યદુભાનુની પુત્રી દસાવતીની સાથે વિવાહ કરી પોતાની સ્ત્રીની સાથે રણક્ષેત્રમાં આવ્યો હતો. આ રણક્ષેત્રમાં નરપતિ રજ યત્રુઓના યત્નાધાતથી ક્ષત-વિક્ષત થઇ મરણ પામ્યા. ખોરાસાનપતિ બે યુદ્ધમાં સંપૂર્ણતઃ પરાસ્ત થયો અને અંતે તેણે માર્તપૂજા કરી રાજ્યમાં કુરાનનો પ્રચાર કરવાને અને મહમદ પયગંબરના નિયત કરેલા ધારા સ્થાપિત કરવાને માટે રમના પાદશાહની પાસે સેનાની સહાય માગી. જે સમયે યવનો આ પ્રકારે પોતાનું બળ સંપ્રદિત કરતા હતા તે સમયે રાજ્ય ગજે પોતાના મંત્રીઓની એક સભા બોલાવી અને તેઓ સ્વદેશનું સંરક્ષણ શી રીતે કરવું તે વિશે વિચાર કરવા લાગ્યા.

આ દેશમાં એવો કોઇપણ કિસ્સો નહોતો કે જેમાં રહી અસંખ્ય શત્રુઓની સામે સંગ્રામ કરી શકાય. આથી સર્વની સંમતિ લઇ રાજ્ય ગજે ઉત્તર તરફના પર્વતપર એક અતિ પ્રચંડ કિસ્સો બંધાવ્યો. હવે રાજ્ય ગજ પોતાના રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાને માટે પોતાની કુલદેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યા; પરંતુ દેવીએ રાજ્યને કહ્યું કે:- "હિંદુઓના શાસનનો લોપ થશે." તે છતાં પણ તેણે તેને નવા બંધાવેલા કિલ્લાનું ગજની નામ રાખવાની આજ્ઞા કરી. જે સમયે કિલ્લો પથારી રીતે બંધાવેને તૈયાર થયો તે સમયે રાજ્ય ગજને સમાચાર મળ્યા કે રમ અને ખોરાસાન એ ઉભય દેશોના અધીશ્વરો પોતપોતાની સેના લઇ અત્યંત નિકટ આવી પહોંચ્યા છે.

"શ્રીપતિ ખુરાસાનપતિ, હમ ગમ પાખક પાય;
ચિંતા તેર ચિત લગી, સુનિચો યદુપતિ રાય."

ખજી રાજ્ય ગજ યુદ્ધનો ડોકો વચકાવવા લાગ્યો, સેના સજ્જ કરવા લાગ્યો અને સરદારોને પારિતાપિક આપવા લાગ્યો. તેણે બૈયાતિશીઓને બોલાવી તેમને રણમાં જવા માટે શુભ મુહૂર્ત બોવાની આજ્ઞા કરી. બૈયાતિશીઓએ કહ્યું કે:- "હમણું શુભ મુહૂર્ત છે, માટે આજ ક્ષણે સમરભૂમિ તરફ દૂત કરવા માંડશે તો અવસ્ય વિજય પ્રાપ્ત થશે."

માથ માસના શુકલ પક્ષની ત્રયોદશી અને ગુરુવારને દિવસે એક પ્રહર દિન અડધો ત્યારે રણ-યાત્રાની સૂચના આપનાર રણધર્મી વાગ્યું. તે દિવસે મહારાજાએ કેવલ આઠ કોશનીજ દૂત કરી હાવણી નાખી. ઉક્ત ઉભય અદેશ રાજ્યો પણ પોતપોતાની સેના લઇ દૂત કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેજ રાત્રે ખોરાસાનપતિએ ઉદરેગ્રસ્થી પ્રાણત્યાગ કર્યો. ત્યારે રમના શાહ સિંહદરની પાસે એવા સમાચાર પહોંચ્યા કે શાહ અમરેઝનું મૃત્યુ થયું છે, ત્યારે તે હચમીત થઇ બોલી ઉઠ્યો કે:- "આમરે આપણે મૃત્યુલોકના માનવીઓ મોટી મોટી યોજનાઓ બંદીએ છીએ ત્યારે દેવની ઇચ્છા કોઇ જાદુજી હોય છે." તે છતાં પણ તે યવનોનું પ્રચંડ સૈન્ય લઈને આગળ ચાલ્યો. હાથીની પીઠપર હોદ્દો રાખવામાં આવ્યો અને સેનિકો નિયમિતરીતે દૂત કરવા લાગ્યા. તેમના પાદબ્ધનથી દિશાઓ કંપવા લાગી અને ભયંકર રણબેરી વાગવા લાગી. સેનાનું ભયંકર પૂર આગળ અને આગળ ધસવા લાગ્યું, ધૂળ ઉડવાથી આકાશ આવૃત્ત થઇ ગયું અને સર્વેજ અધકાર છવાઇ ગયો. રાજ્ય ગજ અને તેમના મંત્રીઓએ કુલદેવતાની પૂજા કરી, યોજિનીઓને રક્ષાને માટે પાછળ રાખી અરીમ સાહસપૂર્વક આગળ દૂત કરવા માંડી. હવે ઉભય પક્ષો સામસામે થયાં. ચોદાઓ ક્રોધિત થયેલા સિંહની પેઠે એક-બીજાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. પૃથ્વી કંપાવમાન થઇ ગઇ. આકાશમાં અધકાર છવાઇ ગયો. આ ચોર અધકારમાં વીરાની ઉજ્જવલ તલવાર સિવાય ધત્તર કોઇ પણ વસ્તુ દમોચાર થતી નહોતી. સમરનાં વાગ્ન વાગવા લાગ્યાં. યોદાના વિકટ ચન્દ્રોએ રણભૂમિને કંપાવમાન કરી દીધી. ભાદરવા મહિનાની કાળી વાદળોઓની પેઠે પથટલો પરસ્પર અથડાવા લાગી. ચોતરફ ચોદાઓનો સિંહનાદ

૧ ઉદે તર્જમાના રજ ગમ પુખમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મરાઠુર મકામ પદારીએ પણ આજ તારીખથી પ્રચંડ સેના એકત્રિત કરી હતી અને તેમાં તેને ફતેહ મળી હતી.

થવા લાગ્યો. તલવારની ધારથી સેંકડો વીરોનાં શરીર છિન્નભિન્ન થઇ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં અને રુધિરની નદી વહેવા લાગી. ઉભય પક્ષોની વચ્ચે પ્રજા સમરાગ્રિ પ્રદીપ્ત થઇ ઉઠ્યો. યદુરાય, યવનપાદશાહ અને ઉભયપક્ષના સરદારોએ અસીમ વીરતા પ્રકાશિત કરી પોતાની ધીર્તિ ઉજ્જવલ કરી. મહા પરાક્રમી યોદ્ધાઓનાં શબ્દોથી યુદ્ધભૂમિ પરિપૂર્ણ ભરાઇ ગઇ. યોદ્ધાઓ પોતાના સ્વામીને માટે અસીમ સાહસપૂર્વક પ્રાણત્યાગ કરવા લાગ્યા. અતે યવનપાદશાહની સેના પરાસ્ત થઇને નાસી ગઇ. તેના પચ્ચીસ હજાર સૈનિકો યુદ્ધભૂમિમાં કપાઇ ગયા હતા. શેષ હાથીધોડા અને સર્વસ્વ મૂકી પ્રાણ લઇને નાસી ગયા. આ લંબાનક રણભૂમિમાં કેવળ સાત હજાર હિંદુઓએ પોતાના જીવનની આહુતિ આપી હતી. શીઘ્ર હિંદુઓની સેનામાં વિજયનો ડંકો વાગવા લાગ્યો અને યદુવંશી રાજા જયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી ગૌરવસહિત પોતાની રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા.

મહારાજા ગજા આ પ્રકારે જય પ્રાપ્ત કરી પોતાની રાજધાનીમાં આવી વિરાજમાન થયા. યદુવંશી (ભટ્ટી) ઇતિહાસવેત્તાના મત પ્રમાણે મહારાજા ગજા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના સંવત ૩૦૦૮ માં વૈશાખની ૧ શુદ્ધ તૃતીયા અને રવિવારને દિવસે રાહિણી નક્ષત્રમાં ગજનીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા અને યદુવંશીઓનું શાસન કરવા લાગ્યા.

આ વિજયને લીધે તેમની શાસનશક્તિ અત્યંત પ્રબલ થઇ ગઇ. તેમણે ક્રમશઃ પશ્ચિમ તરફના સર્વ દેશો જીતી લઇ અતિ કાશ્મીરના રાજા કંદર્પકેલીને પોતાની પાસે આવવાની આજ્ઞા કરી; પરંતુ રાજા કંદર્પકેલીએ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નહિ. તેણે કહેવરાવી ગોકલ્યું કે જ્યાંસુધી હું રણભૂમિમાં પરાસ્ત થઇશ નહિ ત્યાંસુધી જે સમસ્ત બ્રહ્માંડ મારાપર તૂટી પડશે તોપણ હું અન્ય રાજાની પાસે જઇશ નહિ. રાજા ગજા કંદર્પકેલીનો આ ઉત્તર સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેઓ શીઘ્ર કાશ્મીર જીતી લેવાને માટે સ્વસૈન્યસહિત ફર્ય કરવા લાગ્યા. તેમણે ધીર યુદ્ધ કરી કાશ્મીર જીતી લીધું અને કંદર્પકેલીની કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો. આ રાણીના ગર્ભથી રાજા ગજાને શાલીવાહન નામનો એક પુત્ર થયો.

જ્યારે આ રાજકુમારની વય બાર વર્ષની થઇ ત્યારે એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે મ્હેચ્છ લોકો પુનઃ જોરાસાનથી યુદ્ધ કરવાને માટે ચઢી આવ્યા છે. આ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાંજ રાજા ગજા પોતાની કુલદેવીના મંદિરમાં ગયો અને તેમાં એકલો બેસી તે દેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યો. તેમણે ત્રણ દિવસપર્યંત દેવીની ઉપાસના કરી. ત્યાર પછી એણે દિવસે દેવીએ તેમને દર્શન દીધા અને કહ્યું કે:—“તમારા હાથમાંથી શત્રુઓ આ સમયે અવશ્ય ગજની છીનવી લેશે, પરંતુ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તમારા વંશને પુનઃ આ ગજની પોતાના અધિકારમાં લઇ લેશે; પણ તેઓ હિંદુતરિક નાહ, પરંતુ મુસલમાન જુનીને આ સહેરપર અધિકાર સ્થાપિત કરશે. તમે તમારા પુત્ર શાલીવાહનને પૂર્વ દેશ તરફ હિંદુસમાજમાં ગોકલી દો. શાલીવાહન ત્યાં જઈ પોતાનું નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરશે. તેને પંદર પુત્રો થશે અને ક્રમશઃ તેના વંશનો વિસ્તાર થશે. તમે આ સમયે ગજનીની રક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમાં શયન કરશો, પરંતુ પરલોકમાં આપને તેનો ઉત્તમ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થશે.”

ગજા દેવીના મુખથી આ હાલિબંધકથન સાંભળી શીઘ્ર પોતાનાં કુટુંબીઓ અને મિત્રમંડલીને બોલાવી તેમને પોતાના પુત્ર શાલીવાહનની સાથે જાળામુખી તીર્થની યાત્રાનું બદાનું કરી પૂર્વ દેશમાં ગોકલી દીધા.

ચોડા સમયમાં શત્રુઓનું દુષ્ઠ ગજનીથી પાંચ કોશના અંતરપર આવી પહોંચ્યું. રાજા ગજા પોતાના કાકા યદિવને ગજનીની રક્ષા કરવાને માટે નિયુક્ત કરી સ્વયં સેનાને સાથે લઈ શત્રુઓપર આક્રમણ કરવાને માટે ફર્ય કરવા લાગ્યા. જોરાસાનના અધીશ્વરે પોતાની સેનાને પાંચ ભાગોમાં વિભક્ત કરી પોતાના શત્રુપર આક્રમણ કર્યું. ક્રમશઃ બીજાણુ સમરે અત્યંત લયંકર સ્વરૂપ ધારણ

૧ કનંસ દોડે ઉક્ત સમયને આતિપૂર્ણ ક્ષણે છે, પરંતુ અમે માનીએ છીએ કે તે સત્ય છે
હિંદી અપવાદકે

૨ જાળામુખીને હિંદુઓનું પવિત્ર તીર્થ માનવામાં આવ્યું છે, તે સિદ્ધાંતક પદંતર આવેલું છે.

કર્ચુ. અંતે ખોરાસાનપતિ અને રાજા ગજાએ ઉભય રણભૂમિમાં માર્ગો ગયા. પાંચ પ્રહર સુધી સંગ્રામ ચાલ્યો. આ યુદ્ધમાં એક લાખ મેરુઓ અને ત્રીસ હજાર હિંદુઓનાં જીવનનું બલિદાન અપાયું. પછી ખોરાસાનપતિના પુત્રે ગજાનીપર આક્રમણ કર્યું. શરિવે ત્રીસ દિવસ સુધી પ્રયત્ન પરાક્રમપૂર્વક ગજાનીની રક્ષા કરી અને અંતે જોદરે કપ્યો. આ યુદ્ધમાં નવ હજાર વીર હિંદુઓનાં સંહાર થયો.૩૦

જ્યારે આ હૃદયભેદક અને પરમ શોચનીય હકિકત શાલીવાહનના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેઓ મહા શોકસાગરમાં નિમજ્જ થયા અને તેઓ પોતાની દિલગીરી દર્શાવવાને માટે બાર દિવસ-પર્યંત પૃથ્વીપર સૂતા. અંતે તેમણે પંજળમાં આવી નદનદીઓથી પરિપૂર્ણ એવી એક ભૂમિપર પોતાના માણસોને એકત્રિત કર્યા અને ત્યાં નવીન નગર સ્થાપન કર્યું. તેમણે આ નગરનું નામ પોતાના નામપરથી શાલીવાહનપુર રાખ્યું. આસપાસની ભૂમિના જમીનદારોએ તેમને પોતાના અધીશ્વરતરિકે સ્વીકાર્યા. મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સંવત ૭૨ ના ભાદરવા માસની અષ્ટમી અને રવિવારને દિવસે શાલીવાહનપુર નગરની સ્થાપના થઈ હતી.^૨

શાલીવાહને ધોમે ધોમે પંજળના સર્વ લાજો છૂટી લીધા. તેમને પંદર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા, જે સર્વ રાજા થયા. તે પૈકી તેરનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ બાલંદ, ૨ રસાલ, ૩ ધર્માંગદ, ૪ બન્ધ, ૫ રૂપા, ૬ મુંદર, ૭ લેખ, ૮ જસકર્ણ, ૯ નીમી, ૧૦ માત, ૧૧ નેપક, ૧૨ ગોગેવ, ૧૩ જગેવ.

આ સમસ્ત રાજકુમારોએ પોતાનાં પાણ્ડવસથી એક એક સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી પોતાની શાસનશક્તિને વિસ્તાર કર્યો.

બાલંદ યુવાવસ્થામાં આવતાંજ દિલ્હીના તુંવારવંશી અધીશ્વર જયપાલે પોતાની કન્યાના પાણ્ડવ મંદ્રણને માટે તેનાપર પ્રચલિતરીતિ અનુસાર નાળાએર મોકલ્યું. બાલંદે આદરસહિત તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેઓ દિલ્હીપતિની પુત્રીનું પાણ્ડવદણ કરવાને માટે મહાસમારોહસહિત ગયા. મહારાજા જયપાલે સામા આવી તેમને પરમ આદરસહકાર આપવામાં કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ. તેઓ પોતાની નવવિવાહિતા વધૂલી સાથે શાલીવાહનપુરમાં આવ્યા. ત્યાર પછી શાલીવાહને પોતાના પિતાના મૃત્યુનો ખદ્દો લેવાને માટે પોતાની સેના સજ્જ કરી. તેઓ વીરસાજીથી મુસાજાત થઈ મેરુઓનો સંહાર અને ગજાનીને ઉઢાર કરવાને માટે અટક નહીને પેલેપાર જઈ શત્રુ પક્ષના નેતા જશ્વલની વીસહજાર સેનાની સામે ખડા થયા. આ સમયમાં સમસ્ત મેરુઓ માર્યા ગયા. મહારાજા શાલીવાહને જયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી મર્ગસહિત પોતાના પિતાની રાજધાની ગજાનીપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. અલ્પ સમયપર્યંત ગજાનીમાં રહી અંતે તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ કુમાર બાલંદને ત્યાંના રાજ્યશાસનનો સમસ્ત ભાર બર્ણણ કર્યો અને તેઓ પોતાની મૂળ રાજધાની શાલીવાહનપુરમાં પાછા આવ્યા; પરંતુ હવે આજ સમય સુધી આ સંસારમાં રહેવાનું તેમના લાગ્યમાં નહોતું. શીઘ્ર તેમનું મૃત્યુ થયું. મહારાજા શાલીવાહને તેત્રીસ વર્ષ અને નવ માસપર્યંત રાજ્યચત્ર ધારણ કર્યું હતું.

પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી બાલંદ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. તેમના અન્ન-આત્માઓ પંજળના સમસ્ત પર્વતમય લાજોમાં સ્થાપિત થઈ ચૂક્યા હતા; પરંતુ હવે મેરુઓ પુનઃ પ્રયત્ન થઈ ઉઠ્યા. તેમણે પુનઃ પોતાના આધિપત્યનો વિસ્તાર કરી પરમ ઉલ્લાસપૂર્વક ગજાનીની ચોતરફના દેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા. આ સમયે બાલંદનો કોષ્ઠપણ મુખ્ય મંત્રી નહોતો. તેઓ એકલાજ

૧ જોદર ના જુહારની રીતિનિયે પાકોએ પ્રથમ લાગ્યમાં મથાસ્થાનપર બંધાયું હતો.

૨ ગજાનીથી નાહેલા યદુવંશીઓએ વિ. સં. ૭૨ (ઈ. સં. ૧૬) માં શાલિવાહનપુરની સ્થાપના કરી હતી. શાલિવાહનપુર પંજળમાં ક્યા સ્થાનપર આવ્યું હતું તે નિર્ધારિત થઈ શકતું નથી, પરંતુ એમ પ્રતીત થાય છે કે તે લાહોરની અલગ નિકટ હતું.

૩ યદુવંશી ઇતિહાસવાચીએ પ્રાચીન અને અવાંચીન કળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓને મિશ્રિત કરી લીધી છે. તેણે રાજસામ્રાજ્ય એ તિહાસિક જ્ઞાત લક્ષણ નથી. ટુંવાર રાજવંશની સચિવજીશી શાલિવાહનનો સમગ્રાલીન કોઈ જયપાલ રાજા દિલ્હીના સિંહાસનપર હોતો એમ પ્રતીત થતું નથી.

પોતાના રાજ્યના સમસ્ત ભાગોપર દેખરેખ રાખતા હતા. તેમને સાત પુત્રો થયા.

૧ ભટ્ટી, ૨ બ્રૂપતિ, ૩ કલ્હરાવ, ૪ ઝંઝ, ૫ સહરાવ, ૬ લૈસડેય, ૭ મંગરેવ.

ખાલ્દના દ્વિતીય પુત્ર બ્રૂપતિને ચાકિતા નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તેનાદ્વારા ચાકિતા જાતિની ઉત્પત્તિ થઈ. ચાકિતાને નીચે લખેલા આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા:—

૧ દેવસી, ૨ ભેરોં, ૩ ક્ષેમકર્ણ, ૪ નાદર, ૫ જયપાલ, ૬ ધરસી, ૭ વિજયીખાન, ૮ સાહસમંદ.

ખાલ્દ પોતાના પૌત્ર ચાકિતાના દાયમાં ગજનીના શાસનનો ભાર અર્પણ કરી શાલીવાહનપુરમાં પાંચ આબ્યા; પરંતુ આ સમયે મ્હેચ્છો એટલા બધા પ્રબલ બની ગયા હતા અને તેમની સંખ્યા પણ ક્રમશઃ એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે ચાકિતાએ ઉક્ત મ્હેચ્છોની સેના પોતાના સૈન્યમાં યુક્ત કરી દીધી અને અનેક મ્હેચ્છોને પોતાના સામંત બનાવ્યા. આ મ્હેચ્છસામંતો અને સૈનિકોએ મહારાજા ચાકિતાને નિવેદન કર્યું કે: " જો આપ આપનો પિતૃધર્મ છોડી દો તો આપને બહુબલ્યુખારાના સિંહાસનપર અભિષિંકત કરીશું." ઉક્ત દેશમાં કેવલ ઉચ્ચેક જાતિજ નિવાસ કરતી હતી; અને ત્યાંના રાજાને એકાદ પુત્ર પણ નહોતો. તેને કેવલ એક પરમમુંદર કન્યા હતી. તેનાપર મોહ પામી ચાકિતાએ તેનું પાણિપ્રદહ્ય કર્યું અને જાતે તે તે દેશનો અધીશ્વર બન્યો. આ સમયે તેના દાસનીયે અકાલીસહજાર અશ્વાદીઓ આબ્યા. બહુ અને જુખારાની વચ્ચે એક પ્રચંડ નદી વહે છે. ચાકિતા ખાલ્દીક (બહુબ) થી દિદુરથાન સુધીના વિસ્તૃત દેશનો નૃપતિ બન્યો. આ ચાકિતાદ્વારાજ ચાકિતા મોગલજાતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ખાલ્દના તૃતીય પુત્ર કલ્હરાવને આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેના વંશજો કલર નામથી ઝોળખાય છે. તેના આઠ પુત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ શિવદાસ, ૨ રામદાસ, ૩ અરસો, ૪ કિસતન, ૫ સમ્રોહ, ૬ મંગૂ, ૭ જરસૂ, ૮ ભાગૂ, આ સર્વ જણે મુસલમાની ધર્મ અંગીકાર કર્યો. તેમના વંશજોની સંખ્યા પુષ્કળ વધી પડી. તેઓ ઉપરોક્ત નદીના પશ્ચિમ તટપર આવેલા પહાડી દેશમાં નિવાસ કરતા હતા અને તેઓ પ્રસિદ્ધ લૂંટારા હતા. ૭ ખાલ્દના ચતુર્થ પુત્ર ઝંઝને સાત પુત્રો ઉત્પન્ન થયા:—

૧ ચંપૂ, ૨ ગોકુલ, ૩ મેધરાજ, ૪ હંસા, ૫ ભારિ, ૬ રાસૂ, ૭ જગમૂ, એના વંશજો ઝંઝ નામથી ઝોળખાયા. ખાલ્દના ઇતર પુત્રો પણ સિંહ લિન્ન શાખાના સ્થાપક બન્યા.

ખાલ્દનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભટ્ટી પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. ભટ્ટીએ પોતાના

૧ બાબરેયદુગિરિની યદુવંશમાથી ઉત્પન્ન થયેલી જે જગજહી જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેજ ભટ્ટિયા પણ જહુ જાતિ છે અને ઉક્ત ઝંઝ એ જાતિનો આદિપુરુષ હતા.

૨ બારતવધના પ્રાચીન યદુવંશી રાજાએ બહુબમાં મુસલમાની ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. ચાકિતાઓને તેના તમ્બીન કે જે જહીસખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેને મૃતિપૂજક જણાવવામાં આવ્યો છે, એમાં કિચિત્ પણ સંશય નથી, અને મુહમ્મદ ખવારઝમના પિતા તકઝને પણ મૃતિપૂજક જણાવવામાં આવ્યો છે એકને જટવા જાતિ જાતિના અને બીજાને તાકવા તક્ષકજાતિના જણાવવામાં આવ્યા છે. ઉક્ત ઉલ્લેખ પુરોગાદારાજ ઝોરિયાની ગ્રંથ પ્રમાણજાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે.

૩ પૂર્વે લખવામાં આવી ચૂકેલું છે કે ખાલ્દના પંદર આત્મોએ જન્મબળા પર્વતમય ભાગોમાં ચોતપોતાના રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા હતાં અને તેના પુત્રોએ સિંધુ નદીની પશ્ચિમે દામાનમા પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં હતાં. સમસ્ત અધ્યાપનભવિત નિયુજ્ય અર્થાત્ ચાહુદી વંશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, જે જાણી લોકોમાં કુવલ્લ શ્રદ્ધાંજલ થાય છે. આથી એવું અનુમાન થાય છે કે તેઓ મૂળ યદુવંશી હતા. તેમણે મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થઈ ચંદુ રાખ્દને ચાહુદી રાખ્દમા ફેરવી નાખેલા હોવાને જોઈએ. અધ્યાપનોનો પ્રધાન વંશ યુદુજીર્ણ કહેવાય છે અને કાલુલ એ તેનું અર્થ નિવાસસ્થાન છે. વળી તેમની એક શાખા આજે પણ જહુન કહેવાય છે. ખાલ્દના વંશજો સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફનો પહાડી પ્રદેશ છૂટી દીધો હતો અને તેઓ આજપર્યંત તેજ દેશમાં નિવાસ કરે છે. અધ્યાપનો ચાહુદી લોકોમાંથી ઉત્પન્ન થયા નથી, પરંતુ યદુવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, જે વાત સિદ્ધ કરનારાં પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થયા છે અને તે વાસ્તવમાં માનનીય પણ છે.

પ્રબલ પરાક્રમ અને બાહુબલથી યોદ્ધા રાજ્યોને જીતી લીધા અને તેમની સમસ્ત સંપત્તિ પર પોતાનો આધિકાર સ્થાપિત કર્યો. તેમના પુત્રનું પરિમાણ એટલું બધું હતું કે તે ચોવીસ હજાર ખગ્ગરો પર લાદી શકાય. સાહજનર અચારોહીઓ અને અસંખ્ય પાયદલ સિપાઇઓ તેમના તાબામાં હતા. મહારાજા ભટ્ટીએ સિંહાસન પર બેસતાં વેંતળ પોતાની સમસ્ત સેના લાહોરમાં એકત્રિત કરી અને કનકપુરના રાજા વીરભાનુ વાઘેલાની વિરુદ્ધ શુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. શીઘ્ર કનકપુરમાં લયકર સમરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો અને તે રણક્ષેત્રમાં વીરભાનુના ચાળીસહજાર યોદ્ધાઓનો નાશ થયો.

ભટ્ટીને બે પુત્રો થયા. એકનું નામ મંગલરાવ અને બીજાનું નામ મહારાવ વા મહીસરરાવ હતું. આ મહાવીર ભટ્ટીથીજ ભટ્ટીવંશનું નામ આવ્યું. ચતાવધિ વર્ષોથી આ વંશ યદુવંશના નામથી વિખ્યાત હતો; પરંતુ હવેથી તે ભટ્ટીવંશના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

ભટ્ટીનું મૃત્યુ થયા પછી તેમનો પુત્ર મંગલરાવ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયો; પરંતુ તે પોતાના પિતાના જેવો ભાગ્યશાળી નહોતો. થોડા સમયમાંજ ગળનીના અધીશ્વર ધુન્દીએ પોતાના અસંખ્ય યોદ્ધાઓસહિત શીઘ્ર લાહોર પર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ મંગલરાવે આ મહેઠાણી સેના સામે શુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી નહિ. તે પોતાના બેએક કુમારને લઈ નદીતટ પરના જંગલમાં નાસી ગયો. શાહીવાહનપુરના જે સ્થાનમાં રાજકુટુંબનાં માથુસો રહેતાં હતાં તેમને શત્રુદેહો પેરી લીધાં; પરંતુ ભટ્ટીનો બીજો પુત્ર મહીસરરાવ ત્યાંથી નાસીને લખખત જંગલમાં જઈ વસ્યો. લખખત જંગલમાં કિંવળ કૃષિકારોજ વસતા હતા, તેથી મહીસરરાવે અતિ સરળતાથી તેમને પરાધીનતાની શૃંખલામાં પરિબદ્ધ કરી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. મહીસરરાવને બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમાંના એકનું નામ અભયરાવ અને બીજાનું નામ શરણરાવ હતું. મોટા અભયરાવે પોતાના બાહુબલથી સમસ્ત લખખત જંગલમાં પોતાની શાસનશક્તિનો વિસ્તાર કર્યો. કમસઃ તેના વંશજોની સંખ્યા વધવા લાગી અને તેઓ આંજોરિયા ભટ્ટીના નામથી ઓળખાયા. શરણરાવ પોતાના ભત્રીજાની સાથે અગડો કરી અન્ય સ્થાન પર આવ્યો ગયો અને ત્યાં તેના વંશજો વખત જતાં કૃષિકારની ક્ષેત્રીમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ સાધારણતઃ શારણ (ચારણ) નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

ભટ્ટીને બેએક પુત્ર મંગલરાવ કે જે મહેઠાણા લયથી પોતાના પિતાની રાજધાની શાહીવાહનપુર છોડીને નાસી ગયો હતો તેને નિમ્નાલિખિત ૭ પુત્રો હતા:—

૧ મંદમરાવ, ૨ કહરસી, ૩ મુંદરાજ, ૪ ચિવરાજ, ૫ ફૂલ, ૬ કેવલ.

જે સમયે મંગલરાવ પોતાના પિતાના રાજ્યમાંથી નાસી ગયો તે સમયે લોકોએ શુભરીતે તેના પુત્રોની રક્ષા કરી હતી. તક્ષક જાતિનો સતીદાસ નામનો એક જૂઠીઓ હતો. તેના પૂર્વજો પ્રાચીન ભટ્ટી રાજાથી પાઠાકાંત યદ્ધ અત્યંત દીન દશામાં પડ્યા હતા. તેણે પ્રાચીન વેર લેવાને માટે વિનંતા

૧ દેશી ઇતિહાસવેત્તાને મળ એવો છે કે લાહોર અને શાહિવાહનપુર એ એકજ રાજધાની હતી; પરંતુ પ્રાજ્ઞથી બળવામાં આવ્યું છે કે ઉક્ત ઉલ્લેખ નામો એકજ નગરનાં નહોતાં. ઉક્ત નગરો એકબીજાની નિકટ હતાં. શાહિવાહનપુર વા શાહપુર જંગલમાં ક્યે સ્થાને હતાં તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી.

૨ કનૈસ ટાંડ જણાવે છે કે—“ ભટ્ટીનું નિવાસસ્થાન કંદહાર હતું; ” પરંતુ ભટ્ટો સ્વયં કહે છે કે કંદહારમાં યદુવંશીઓનો નિવાસ હતો. હવે એની વાત પર આપણે વિશ્વાસ મૂકવો કે દેશી ઇતિહાસવેત્તા એવું પ્રમાણ આપે છે કે ચારણદ્વારા ભટ્ટીની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને તેઓ યદુવંશી છે. કનૈસ ટાંડે અનેક સ્થળે ભટ્ટીની સાદૃશ્યતા મધ્ય એશિયાની જીવ જાતિની સાથે બતાવી છે. તેમણે કિચિન્માત્ર સાદૃશ્યતા જોઈનેજ આ પ્રકારનો વિચિત્ર સિદ્ધાંત સ્થાપન કર્યો છે. તેમણે લખખત કે જિયાના અને ભરતપુરના ભટ્ટો કંદહારથી આવ્યા હતા અને તેઓ યદુવંશી છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે; પરંતુ ચારણના વંશજો ભટ્ટ શામાટે કહેવાયા તે કહી શકાય નથી. અમે કહી શકીએ છીએ કે શરણ અવસ્થા પોતાના બેએક ભાતોનો કોષ મહાન અપરાધ કરી સમાજથી અલિપ્ત થયો હતો અને તેજ કારણથી તેના વંશજોની અવનતિ થઈ હતી.

હિંદી અનુવાદક

૩ કનૈસ ટાંડ જણાવે છે કે યદુવંશીઓ જંગલના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત થયા તેના સંબંધમાં એક અત્યંત મહત્વની વાત અહીં આં બજાવવાય છે. એ એક સ્થાન પર ટાંકનિર્ણય જાણિત જતાં લખખત છે અને ત્યાર પછી.

શ્વેતચરાણને નિવેદન કર્યું કે મંગલરાવના અનેક પુત્રો અને તેના કુટુંબનાં ધતર માણસો આ નગરમાં એક વણિકના ઘરમાં રહે છે. શ્વેતચરાણે તેના આ શબ્દો સાંભળી શીઘ્ર તેની સાથે પોતાની દેના મોકલી દીધી. સતીદાસ આ સેનાની સાથે ઉક્ત વણિકને ઘેર ગયો. તે વણિકનું નામ શ્રીધર હતું. સતીદાસ તેને પકડીને રાજની સન્મુખ લઇ આવ્યો. શ્વેતચરાણે શ્રીધરને કહ્યું:—“ જો તમે શાલીવાહનના કુળના પ્રત્યેક રાજકુમારને મારી સન્મુખ નહિ લાવો તો રમરણમાં રાખજો કે તમારા કુટુંબના એકપણ માણસને જીવતું છોડીશ નહિ. ” શ્વેતચરાણના આ શબ્દોથી અત્યંત ભયભીત થઇ શ્રીધરે નમ્રતાપૂર્વક તેને જણાવ્યું કે:—“ મારે ત્યાં રાજનો એક પણ પુત્ર નથી; અને કેટલાક છોકરાઓ મારા ઘરમાં રહે છે, તે એક બૂમીઆના પુત્ર છે. તે બૂમીઆપર માર્ડ લહેણું છે અને તે યુદ્ધના સમયમાં નાસી ગયો છે. ” શ્વેતચરાણે ઉક્ત શાહુકારનાં આ વચનોપર ક્રિયિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેણે શીઘ્ર ઉક્ત બાલકોને પોતાની સન્મુખ લાવવાની આજ્ઞા કરી. જ્યારે ઉક્ત શાહુકારે બેથું કે પાંદશાહની આજ્ઞા માન્યાવિના છૂટકો નથી તેમજ કુમારોના પ્રાણ બચાવવાનો ધતર કાંઇ માર્ગ નથી, ત્યારે તેણે રાજકુમારોને કૃષિકારના બાલકોના વેષમાં તેની સન્મુખ આપ્યા. શ્વેતચ અને બૂમીઆઓની કન્યા સાથે તેમના વિવાહ કર્યો. આ પ્રકારે શાલીવાહનના કુળના જે રાજકુમારો શ્રીધરના ઘરમાં હતા, તેમાંના કલરસીના વંશજો કેસારિયાજાટ અને મુદરાજ તથા શિવરાજના વંશજો મુંદાજાટ તથા શીવરાજાટ કહેવાયા; અને રાજકુમાર ફૂલ તથા રાજકુમાર કેવલને હળમ તથા કુંભારતરિકે શ્વેતચરાણની સન્મુખ ઓળખાવ્યા હતા તેથી તેમને તે જાતિમાં નાખી દેવામાં આવ્યા.

મંગલરાવ ગાંડા નદીના તટપરના જંગલમાં રહેતા હતા, ત્યાંથી તેમણે નીકળીને નદી ઓળંગી એક નવીન દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. આ સમયે બરાહા જાતિ ઉક્ત નદીના તટપર નિવાસ કરતી હતી; તેમની પૂર્વે ત્યાં ખૂટ લોકોનો ખૂટા નામનો રાજપૂત રાજ હતા. વળી ત્યાં યુગલદેશના પરમારો, ધાંત દેશના સોઢા અને હુદ દેશના હુદ રાજપૂતો પણ નિવાસ કરતા હતા. મંગલરાવે આ રાજ્યોની પાસે આશ્રય લીધો અને સોઢા જાતિના અધીશ્વરની સંમતિથી તેમણે હુદ, બરાહા અને સોઢા જાતિનાં નિવાસસ્થાનની વચ્ચેના ભૂમિપર પોતાનો નિવાસ કર્યો. જ્યારે મંગલરાવનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેમનો પુત્ર મંડમરાવ પોતાના પિતાના પદપર વિરાજમાન થયો.

મંડમરાવ પોતાના પિતાની સાથે શાલીવાહનપુરથી વાસી ગયો હતો. આસપાસના રાજ્યોએ તેને મંગલરાવનો યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી ગણી તેના અધિકારના પ્રસંગે તેનાપર ક્રિયતી બેઠો મોકલી આપી. અમરકોટના સોઢા જાતિના રાજ્યો પોતાની કન્યા તેને અર્પણ કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. મંડમરાવે શીઘ્ર તેની માગણી કબૂલ કરી અને અમરકોટમાં મોટી ધામધૂમસહિત તેનો વિવાહ થયો. મંડમરાવને ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા:—

મને ટાકજાતિની પ્રાચીન રાજધાની જાણી. પૂર્વે મે એવું અનુમાન કર્યું હતું કે તક્ષસિલાનગરનું નામ કાઈ મનુષ્યના નામપરથી પડ્યું હશે; પરંતુ હવે મને સમજાય છે કે ત્યાંના અધીશ્વરો તક્ષક વા નાગવંશના રાજ્યો હતા પરથી ઉક્ત નામ પડ્યું છે. બાળે પોતાના યુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે:—“ યજ્ઞિમાં એક જંગલ છે જેને બાળર વા ટાક કહેવામાં આવે છે અને ત્યાંના રાજાનું નામ ટાક છે. ” ટાકનગર દીર્ઘકાળથી સમાનની રાજધાની હતું. મહારાજ એલ્ફ્રીડજનના નકશામાં જે બારતાક નામનું સ્થાન છે અને જેને બાળરે ટાક કહ્યું છે તે અટકથી કેટલાક કોસને અંતરે આવેલું છે. જે વક વા તક્ષક અર્થાત્ નાગવંશ એક સમયે સમગ્ર બારતવર્ષમાં વિસ્તારિત થયો હતો, તેનાજ નામપરથી નિ સદેહ ઉક્તનગર અને નદીનાં નામ પડ્યા છે.

૧ બરાહા જાતિ રાજપૂતોની એક શાખા છે તેઓ હાલમાં યુસવમાન થઈ ગયા છે.

૨ આ ખૂટા રાજપૂતજાતિના હાલમાં લોપ થઈ ગયા છે

૩ અત્યંત પ્રાચીનકાળથી પરમારોએ યુગલમાં નિવાસ કરતા આવ્યા છે. રમરણાલીવ કાળથી અમરકોટને સોઢા રાજવંશ મઠેશ્વરમાં નિવાસ કરતા આવ્યા છે. એલ્ફ્રીડજે જે સમય જાતિનો લેણેય કર્યો છે, તે જાતિ આજે જે જાતિ તથા છે.

૪ હુદદેશનું વર્ણન પાછળ મકટ કરવામાં આવ્યો.

૧ કેહર, ૨ મૂલરાજ, ૩ ગોગલી.

કેહર પરમ તેજસ્વી અને અસીમ સાહસિક પુરુષ હતો. એક સમયે અરિશરીર કેટલાક સો ઘોડાઓ વાણિજ્યદ્રવ્ય લઈને મુલતાન તરફ જતા હતા. આ સમાચાર સાંભળતાંવેંતજ કેહરે પોતાના કેટલાક યોદ્ધાઓને ઉંટના બ્યાપારીઓનો વેપ પરિધાન કરાવ્યો અને તેમને ઉક્ત ઘોડાઓની પાછળ મોકલ્યા. તેમણે અતિ સીધતાથી જઈ પંચનદના તટપર ઉક્ત ઘોડાઓપર આક્રમણ કર્યું અને તેમની પીઠપરનું સમસ્ત દ્રવ્ય લૂંટી લઈ તેઓ પાછા પોતાના સ્થાનપર ચાલ્યા આવ્યા. આ પ્રકારનાં ઇલાચાતુરીનાં કાર્યથી તેનું નામ સર્વત્ર વિખ્યાત થયું. પછી ઝાલોરના આલનસિંહ દેવડાએ મંડરાવના યુવાવસ્થામાં આવેલા પુત્રોપર નાળાએર મોકલ્યાં. તેને તેમણે સ્વીકાર કર્યો અને વિવાહકાર્ય મોટા સમારોહપૂર્વક સમાપ્ત થયું. વિવાહ થઈ ગયા પછી તેઓ પોતાના સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા. કેહરે પોતાની કુલદેવી તન્નોમાતાના નામથી એક કિલ્લાનો પાથો નાખ્યો, પરંતુ તે કિલ્લો બંધાઈને તૈયાર થયો તે પૂર્વે મંડરાવનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

કેહર પોતાના પિતાના પદપર અભિકેત થયો. તે રાજસિંહાસનપર બેઠા ત્યાર પછી બરાહા જાતિના અધીશ્વર યશોરથે તનોટનો કિલ્લો અમારી સરહદમાં બંધાવવામાં આવ્યો છે, એમ જણાવી સેનાસહિત આક્રમણ કર્યું; પરંતુ મૂલરાજે પરમ પરાક્રમપૂર્વક તનોટની રક્ષા કરી. અંતે બરાહા લોકોને પરાસ્ત કરીને નસાદી મૂક્યા.

સંવત ૭૮૭ (ઇસવસ ૧૭૩૧)ના માધ માસની પૂર્ણિમા અને મંગળવારને દિવસે તનોટનો કિલ્લો બંધાવવાનું કામ સમાપ્ત થઈ ગયું; અને દેવી તન્નો માતાનું પવિત્ર મંદિર ત્યાં સ્થાપિત થયું. અર્ધ સમય પછી બરાહારાજની સાથે સંધિ થઈ અને આ સંધિનું પરિણામ એ આવ્યું કે મૂલરાજની કન્યાની સાથે બરાહાપતિનો વિવાહ થયો.

મુરઝામાં યદુ ભાટીઓની રાજધાની સ્થાપિત થઈ ત્યાંસુધાનોજ તેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપવો અને આવશ્યક માનીએ છીએ. જો કે એક સુવિસ્તૃત અને વિખ્યાત વંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અતિ સંક્ષેપમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો છે; પરંતુ તેની સાથે જો ટીકાટિપ્પણો આપવામાં આવ્યાં ■ તે દ્વારા પાઠકોનાં મનપર ધણો પ્રકાશ પડશે અને તેમને યથાર્થ અનુમાન કરવામાં તે દ્વારા સહાય મળશે. ભાટીઓનો ઇતિહાસ નિમ્નલિખિત ચાર યુગોમાં વહેકત થયો છે:-

પ્રથમ-યદુવંશના પૂર્વપુરુષ હરિનો યુગ.

દ્વિતીય-જે યદુવંશીઓ ભારતવર્ષમાંથી નાસી ગયા અથવા જેમણે સ્વેચ્છાથી હરિકુલ અથવા પાંડવોની સાથે ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરી સિંધુ નદીની પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં ગમન કર્યું, જેમણે મરુસ્થલિમાં નિવાસ કર્યો, ગળની રાજ્યની સ્થાપના કરી અને રૂમ તથા ખોરાસાનના પાદશાહોની સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમનો યુગ.

તૃતીય-જેઓ ગણુલીસ્થાનથી નાસી આવ્યા, જેમણે પંજાબમાં નિવાસ કર્યો અને જેમણે શાલિવાહનપુર નામક નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરી તેમનો યુગ.

ચતુર્થ-જેઓ પંજાબમાંથી નાકા, જેઓ મરુભૂમિના પર્વત ઉપર વસ્યા અને જેમણે તનોટનો ફુર્ગ બંધાવ્યો તેમનો યુગ.

આ યદુવંશના પ્રાચીન ઇતિહાસનું કેટલુંક વર્ણન અન્ય ૪ આપ્યું છે, તેથી તે વિષે અગ્રે

૧ મૂલરાજને ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેમનાં નામ રાજપાલ, લોહવા અને ચૂર હતાં. ત્રયેકકુમાર રાજપાલને રેન્ડ અને ગેઝ નામના બે પુત્રો થયા. રેન્ડને નિમ્નલિખિત પાંચ પુત્રો કિન્નર થયા:-ધાકર, પોહર, લુપ, કલસુ અને જયપાલ. તેમના પુત્રાએ પણ એક એક રાજાની સ્થાપના કરી.

૨ ઈ. ૧૮૧૧માં સિંધુનદીની ખીણમાં આ અત્યંત પ્રાચીન રાજધાની જોઈને હું ધરમ આનંદ પાગ્યો. અબુલ-ફઝલે રાજ કીધરની જો રાજધાની આસારને ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આજ રાજધાની છે.

૩ હર્ડ તલુકામાં જયરથ નામ આવ્યું છે.

૪ કનૈસ ટાંડે રીયલ એસિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકના તૃતીય વોલ્યુમમાં યદુવંશીઓના ઇતિહાસની સમાલોચના કરી છે.

વિશેષ વિવેચન કર્યું અનાવાસ્યક છે લિજ બિન્ન મ્યેથેથી પ્રાપ્ત થયેલી સત્ય ઘટનાઓ અને ભૌગોલિક પ્રમાણોથી સાધારણુત આ ઇતિહાસપર વિશ્વાસ રાખી શકાય છે અને યદુવંશી રાજાઓનું રાજ્ય મધ્ય એશિયામાં હતું અને મુસનમાનોના અબ્યુદ્ધ થતા તેમને ત્યાથી નાસીને પુન ભારત વર્ષમાં આવતું પડ્યું હતું એ વાત સત્ય માની શકાય છે ગ્રીક ઇતિહાસવેત્તાઓના પુસ્તકોમાં આપણને આ વાતના પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે કે ગ્રીકનીર આન્ટિયોકમ આજ દેશમાં સોદાગસેન નામના ઇન્ડોસીધિયન રાજાના હાથથી માર્યો ગયો હતો આ પરથી વિદિત થાય છે કે સીરિયા અને બેક્ટ્રિયા ના અધીશ્વરની સાથે યદુવંશીઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું અનુમાન કરી શકાય છે કે યુદ્ધાદ્ધ અને તેન પુત્ર ગજદારા સોદાગસેન નામની ઉત્પત્તિ થઈ હતો આ વાત અધિક સંભવિત છે, કારણ કે ગ્રીક ઇતિહાસમાં એવા પણ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે કે ગજનીના યદુવંશી રાજાઓએ ખોનાસાનના રાજા ઓની સાથે યુદ્ધ કર્યો હતો

સેપ્સ્તાન અને ખીણની ઉભય ખાણોએ પ્રાચીનકાળમાં યદુવંશની એક ખીણ શાખા વસતી હતી સીદસમ્માનવંશ સામ્રાજ્ય ઉત્પન્ન થયો છે, અને ગ્રીક ઇતિહાસવેત્તાઓએ આ વંશને સાખ કહ્યો છે તથા આજ વંશના એક રાજાએ સિકંદરે ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું તે વખતે તેની સામે ભય કરે વિદ્યન ઉપસ્થિત કર્યું હતું આ વંશની રાજધાનીનું નામ સાળકકિટ વા સામ્બનગરી હતું અને આ નગરી અઘાપિ સિધુ નદીના તટપર વિદ્યમાન છે ગ્રીકોએ તેનું નામ મીનગદ આપ્યું છે

ચંગતાઈ લોકો યદુવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, એ અનુમાન અતિ મહત્વનું છે મેવાડના રાણા ઓના આઘ પુરુષ ખાખારાવે ચિતોડમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી ત્યાં પોતાના પુત્રાને મૂળને મધ્ય ભારતનો પરિચાગ કરી ખોરાસાન તરફ ગમન કર્યું હતું આ પ્રમાણોદ્વારા વિદિત થાય છે કે અતિ દૂરના પ્રદેશોમાં પણ હિંદુધર્મ પ્રચલિત હતો અને ભારતવર્ષ તથા મધ્ય એશિયાની વચ્ચે અસ્ખલિત વ્યવહાર ચાલતો હતો ટ્રાન્સ એશિયાના અને પંજાબમાં આ વિષે તપાસ કરવાથી પુષ્કળ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જાણી શકાય તેમ છે તત્વશોધકો જગદી આફ્રિકાને બદલે જો આ પ્રદેશોમાં રોધમોળ કરે તો તેમને અધિક મહત્વના ઐતિહાસિક તત્વો પ્રાપ્ત થઈ શકે, કારણ કે આ સ્થાનો સમ્યતાની જન્મભૂમિ છે

૧ પોતાલમાં સાહેબના જુવરાફિયેસે સોગદિયાના ભૌગોલિક જ્ઞાતાતમા પાકું નામ પ્રાપ્ત થયું છે અને હિવાન હેક્સે હિસાવ રાખેલી ઉપત્તિ હવે શબ્દમાંથી ચયેલી જણાવી છે

૨ હિરાતની નિકટ મળે પ્રદેશ છે 'યા ભારતવર્ષના પાકુંકલ તથા હરિકેલના માણસો ગયા હતા આ દૂરના દેશોમાં એ તપાસ કરવામાં આવે તો પુષ્કળ શિલાલેખો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે સમરકંદના તોરણદારપર હમીરી લાખામાં એ લેખ કાલત્રવામાં આવી છે તે અતિ ઉપયોગી છે જોહાના દેવમંદિરો તથા બામિયાની ગુફાઓમાં અત્યંત ઉપયોગી અને જાણવાલાયક લેખો પ્રાપ્ત થાય છે

અધ્યાય ૨ જો

ખલીફા વલીફનો સમકાલીન રાજા કેહર-તેના વંશજોએ સ્થાપન કરેલી લિન્ન લિન્ન શાખાઓ-કેહરે સૌથી પહેલાં સપાટ ભૂમિમાં પોતાના રાજ્યનો કરેલો વિસ્તાર-તેનો વધ-તનુને મળેલો તેનો અધિકાર-ખરાહા અને યુગા એ ઉભય બતિઓપર કરેલું આકમણ-સુલતાનના રાજ્યે તનોરના કિલ્લાપર નાખેલો ઘેરો-તેનો પરાજય-ખૂતાની રાજકુમારોની સાથે થયેલો તનુનો વિરાહ-તેના પુત્રો-તનુને પ્રાપ્ત થયેલો ગુપ્ત દ્રવ્યસંદાર-ખીજનોદ દુર્ગતું બંધાવું-તનુનું થયેલું મૃત્યુ-વિજયરાવને તેના પદની થયેલી પ્રાપ્ત-ભક્ષાઓના આધપતિપર આકમણ કરવાને માટે લંગાભતિ તથા ખરાહાભતિએ રચેલું પડયંત્ર અને વિજયરાવે તેનાપર કરેલું આકમણ-વિજયરાવ અને તેના સ્વજનોના વિધાસઘાતપૂર્વક થયેલો વધ-એક બ્રાહ્મણદ્વારા દેવરાજના જીવનની થયેલી રક્ષા-તનોરપર સ્થપિત કરેલો અધિકાર-ત્યાંના નિવાસીઓનો કરેલો વધ-ખૂતાવન નામક સ્થાનમાં પોતાની માતાની સાથે દેવરાજને થયેલો મેળાપ-દેવરાવલની સ્થાપના અને ખૂતા ભતિના સ્વામીએ તેપર કરેલું આકમણ-દેવરાજે તેને ઘેરીને તેનો કરેલો વધ-એક ચાંચીની સાથે ભટ્ટિ રાજનો મેળાપ અને રાજ્યે સ્વીકારેલી તેની શિષ્યતા-તેની રાવની ઉપાધિ બદલાઈને રાવલની ઉપાધિ થવી-દેવરાજે લંગાઓનો કરેલો વધ-લંગાઓએ સ્વીકારેલી તેની આધીનતા-લંગા ભતિનો કતિહાસ-દેવરાજે હુદરાજખૂતોની રાજધાની હુદવાપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-ધારના રાજના અપમાનનો લીધેલો બદલો-સ્વદેશહિતેપીતાનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ-ધારપર કરેલું આકમણ-હુદવામાં પાકું આવવું-ખડાલ નામક સ્થાનમાં ખોદાવેલાં સરોવરો-તેનો થયેલો વધ-રાવલ મુંદને તેના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થવું-તેણે પિતાના મૃત્યુનું લીધેલું વૈર-તેના પુત્ર ખાહુનો અણહિલપુરપાટણના વલ્લભસેનની પુત્રી સાથે થયેલો વિરાહ-ગજનીના મહામંદના સમકાલીન રાજાઓ-કેરલાક થોડા પકડવા-પાહુ ભટ્ટિઓનું જોડિયાઓની પાસેથી પુગલ જીતી લેવું-દુસ્સએ ખીચીઓપર કરેલું આકમણ-તેનું પોતાના ત્રણ બ્રાતાઓની સાથે ખેડ પ્રદેશમાં જવું અને ગિહલોત રાજાની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો-ખાહરાવનું મૃત્યુ-દુસ્સજને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્ત-સોદા ભતિના રાજા હમીરે કરેલું આકમણ-હમીરના શાસનસમયમાં કચ્છ નદીનો પ્રવાહ રોકાઈ જવાની-દંતકથા-દુસ્સજના પુત્રો-કનિષ્ઠ કુમાર લાંઝાવિજય રાવનો અણહિલપુરના રાજા સિદ્ધરાજ સોલંકીની કન્યા સાથે થયેલો વિવાહ-દુસ્સજના અન્યાય પુત્રો-જયસલ અને વિજયરાવ-લાંઝવિજયરાવના પુત્ર ભોજદેવને દુસ્સજનું મૃત્યુ થયા પછાત હુદવાના સિંહાસનની થયેલી પ્રાપ્તિ-પોતાના ભત્રીજા ભોજદેવની વિરુદ્ધ જયસલે રચેલું પડયંત્ર-ધોરના મુલતાનની પાસેથી માગેલી સહાય અને અરોડ નામના સ્થાનમાં તેની સાથે મળવું-મુલતાનની સાથે મિત્રતા સંજવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા-ભોજદેવને પદભટ્ટ કરવાને માટે મહામદ તરફથી મેળવેલો સહાય-હુદવાપર આકમણ કરી તેને લૂંટી લેવું-ભોજદેવનો વધ-જયસલનું ભાટીઓના રાવલ બનવું-હુદરાજો કરેલો ત્યાગ-

નવીન રાજધાનીને માટે સ્થળ પસંદ કરવું-અહમદ શહેર કુંડપરનો દેવી લેખ-જેસલમીર રાજ-ધાનીની સ્થાપના-જયસલતું મૃત્યુ-દ્વિતીય શાહીવાહનનું સિંહાસનપર બેસવું.

વં અધ્યાયમાં જે લિન્ન લિન્ન ઘટનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં જે જે તારીખ અને સાલ આપવામાં આવ્યાં છે તે સંદેહાત્મક છે, એમાં કાંઈ શક નથી; પરંતુ હવે અમે ભટ્ટીજીતિનો સંપૂર્ણતઃ વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ આપવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. જળનીના યદુવંશી રાજાએ યુધિષ્ઠિર સંવતના ૩૦૦૮ માં વર્ષમાં રૂમ અને ખોરાસાનના અધીશ્વરોને પરાસ્ત કર્યા હતા, એમ અન્યત્ર જણાવવામાં આવ્યું છે; પરંતુ અમે આ કાળ સત્ય માનતા નથી. વળી સંવત ૭૨ માં શાહિવાહન પોતાના કુટુંબીજનોની સાથે જાણીશ્યાનથી નાસીને પંજાબમાં નિવાસ કર્યો હતો, એ વાતપર પણ અમે શંકા કરતા નથી; પરંતુ યદુવંશી ભટ્ટીજીએ મરુઝમિમાં પ્રથમ રાજ્ય સ્થાપન કરીને તેના પ્રમાણસ્વરૂપે સંવત ૭૮૭ (ઈ. સ. ૭૩૧) માં તનોટ દુર્ગ બંધાવ્યો હતો, એ વાત અમે સંપૂર્ણતઃ સત્ય માનીએ છીએ.

ભટ્ટીજીતિના ઇતિહાસમાં જે કેહરનું નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ જણાય છે અને જેનાં અસીમ સાહસ અને વીરતાનું વર્ણન પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે, તે અવસ્ય ખતીફ વલીદનો સમકાલીન હતો. તેણે ભારતખંડમાં પોતાના અધિકાર સ્થાપન કરીને સિંધ દેશના ઉત્તર ભાગમાં અંદરેડ નામના નગરમાં સૌથી પ્રથમ પોતાની રાજધાની સ્થાપન કરાવી હતી.

કર્નલ ટાંડે જે યદુભટ્ટીઇતિહાસપ્રણેતાના અંશમાથી ભટ્ટીવંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપધૂત કર્યો છે, તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કેહરને પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા: તત્તુ, ઉત્તેરાવ, ચઢા, ખાફરિયા અને આયહીન. આ સર્વ પુત્રોને અનેક પુત્રો ઉત્પન્ન થયા.

કેહરના પુત્રોએ પોતપોતાનાં નામથી પોતપોતાની જૂદી સાખા સ્થાપન કરી. કેહર તથા તેના પુત્રપૌત્રાદિ સર્વ વીરપુરુષ હતા અને તેમણે અન્ન જાતિના રાજપૂતોના તાબાના અનેક દેશો છૂટી લીધા. આ રાજપૂતોએ વિલક્ષણ પ્રકારે કેહરપર વૈર લીધું. જે સમયે કેહર યુગમાં ખેલવામાં નિમગ્ન

૧ ખાફરાહ બાબરે લખ્યું છે કે બાસ્તવખાના નિવાસીઓ સિંધુ નદીના પશ્ચિમ તટ તરફના પ્રદેશને ખોરાસાન કહેતા હતા.

૨ ભટ્ટી લોકોએ પંજાબને ત્યાં કર્યો ત્યાર પછી એ કે અગ્રીઆરસે વર્ષો અતીત થઈ ગયા છે અને શાહીવાહનના વંશજોના ધર્મ, બાપા વગેરેમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે, પરંતુ હકત પ્રદેશમાં અધાપિ એવાં અનેક લોકોના સિક પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે કે જે ભટ્ટીજીઓ અધિકાર લેવાની સાક્ષી આપે છે. શાહિવાહનપુરની પાસે 'ભટ્ટીકાપોડિ' તથા 'ભટ્ટીકાચક' વગેરે આવેલાં છે.

(કર્નલ ટાંડે ભટ્ટીઇતિહાસકરે આપેલા સમયપર તેા અવિશ્વાસ પ્રકટ કર્યો છે; પરંતુ અમે તેમનાથી ભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવીએ છીએ. ભટ્ટીઇતિહાસકરે સન, તારીખ, માસ, વાર, તિથિ અને નક્ષત્ર સુદ્ધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેા તેપર શી રીતે અવિશ્વાસ સખી શકાય? આખણા દેશમાં ચાલતા સંવત્સરપ્રત્યે પાશ્ચિમીય પરિતોને વિશ્વાસ નથી અને કર્નલ ટાંડે પણ તેમનુંજ અનુકરણ કર્યું છે. આખણા દેશમાં ચિરકાલથી અનેક પ્રકારના સંવત, સન અને રાક પ્રચલિત છે અને રાજવીષ્ણવથી અનેકનો લેખ થયો છે તથા તેને સ્થાને નવીન સંવત, સન તથા રાક પ્રચલિત થયા છે. આવી સ્થિતિમાં યદુભટ્ટીજીના ઇતિહાસકરે જે જે સંવતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે તે સંવતોને અર્થક આપ્યા આવ્યા હોત તેા તે સંબંધે મત પ્રદર્શિત કરવાને અમે સમર્થ થાત; પરંતુ તે સર્વ ચાલુ રહ્યા નથી, તેપણુ યુધિષ્ઠિરના સંવતના સંબંધમાં કાઈ મહુ પ્રકારની શંકા નથી, પરંતુ કર્નલ ટાંડે યુધિષ્ઠિરના સંવતના સંબંધમાં પણ શંકા દર્શાવી છે તેનું કારણ એ છે કે તેથી જન્ય અશ્વેજની માન્યતા ખોટી દે છે.)

૩ ઉત્તેરાવને પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા: સુરના, સોદસી, જ્વા, ચાફે અને અન્ને તેમના વંશજો સાધારણતઃ ઉત્તેરાવ કહેવાય છે.

૪ અન્નભતિ હાલમાં હુખ થઈ ગઈ છે.

હતો તે સમયે તેમણે તેના પ્રાણનો નાશ કર્યો.

કેહરના મૃત્યુ પછી તન્નુજ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. તેમણે પ્રબલ પરાક્રમ-સહિત વરાહા^૧ જાતિ અને મુલતાનની લંગા જાતિના તાખાના દેશોપર આક્રમણ કરી તેમનો વિશ્વસકરી નાખ્યો; પરંતુ ત્યાર પછી ફુસેનશહે લોહ બખ્તર પરિધાન કરી લંગા,^૨ દૂદી,^૩ ખીચી,^૪ મુઘલ,^૫ જોહિયા, જૂદ અને સૈદ જાતિના દસઠગર અશ્વારોહીઓ લઈને યાદવોપર આક્રમણ કર્યું. તે વરાહાજાતિના રાજ્યમાં પહોંચતાંની સાથેજ તે જાતિ તેની સાથે મળી ગઈ. આ સર્વ લોકોને પોતાનાપર પ્રત્યક્ષ બળ સાથે ચઢી આવેલા જોષ તન્નુજ કિન્નિત પણ લયભીત થયા નહિ; પરંતુ તેઓ તેમનાપર તેટલાજ બળથી સામા થયા. ચાર દિવસખર્ચે ત વફુવશપતિ તન્નુજએ અતુલ પરાક્રમસહિત પોતાની રક્ષા કરી અને પાંચમા દિવસે પોતાના કિલ્લાનાં દાર ખુલ્લાં કરી દેવાની આજ્ઞા આપી. તેમની આજ્ઞાનુસાર કિલ્લાનાં દાર ખોલી દેવામાં આવ્યાં. તન્નુજ અને તેમનો વીરપુત્ર વિજયરાવ એ ઉભય પોતાની સર્વ યાદવ સેનાસહિત હાથમાં નગ તલવાર મઢણ કરી શત્રુઓની સામે ઉભા રહ્યા. વફુવશી કનિયવીરોનાં પ્રબલ પરાક્રમથી શીઘ્ર સર્વ શત્રુઓ પરાસ્ત થઈ ગયા. સર્વથી પહેલાં વરાહાજાતિ નાસી ગઈ અને તેની પછી છતર જાતિઓ પણ છવ લઈને પલાયન કરી ગઈ. રણમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી તન્નુજએ શત્રુઓની ડાવણીપર આક્રમણ કર્યું અને તેમનું સર્વ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું. આ શત્રુઓ પરાસ્ત થઈને નાસી ગયા પછી જૂતાવનના જૂતા રાજપૂતોના અધીશ્વર જીજ્ઞેસે તન્નુજ ઉપર નાળીચેર મોકલ્યું. વિવાહ થઈ ગયા પછી તન્નુજને મુલતાનના અધીશ્વરની સાથે સંધિ થઈ અને ઉભય વચ્ચે ગાંઠ ભરતા બંધાઈ.

તન્નુજને નિમ્નલિખિત પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા:-વિજયરાવ, મુકુર, જયતુંગ, આલન અને રાખેચા.

તેમના દિતીય પુત્ર મુકુરને ધેર માહપાનો જન્મ થયો. માહપાને મહોલો અને દિકાઉ નામના પુત્રો થયા. આ દિકાઉએ પોતાના નામથી એક વિશાળ તળાવ ખોદાવ્યું હતું. તેમના પુત્રોએ સુતારનો ધંધો કરવા માંડ્યો અને તેઓ આજખર્ચે “મુકુર સુતાર” ના નામથી ઓળખાય છે.^૬

તન્નુજના ત્રીજા પુત્ર જયતુંગને રત્નસી અને ચોહર નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. રત્નસી દીર્ઘકાળથી વિશ્વસ્ત થઈ ગયેલા બિકમપુર નગરમાં જઈ વસ્યા. ચોહરને કોલા અને ગિરિરાજ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે કોલાસર તથા ગિરિરાજસર નામનાં બે નગરો સ્થાપન કર્યાં. તન્નુજના ચતુર્થ પુત્ર આલનને નિમ્નલિખિત ચાર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. દેવસી, ત્રિપાલ, ભવાની તથા રેકિચો.

દેવસીના વંશજે રખારી અર્થાત્ ઉંટપાલકો થયા અને રેકિચોના ઉત્તરાધિકારીઓ વણિક બન્યા અને તેઓ ઝોસવાલ મણાવા લાગ્યા.^૭

૧ આ ઈન્ડોસીયિયન જાતિઓને યજુનાં નામ લાગુ પાડવામાં આવ્યાં છે. વસંદનો અર્થ સુવર થાય છે અને નૂસરી શબ્દનો અર્થ લોકો થાય છે. તક્ષક શબ્દનો અર્થ સર્પ છે અને અશ્વનો અર્થ શાકો છે. અમારા સ્વભક્તિબદ્ધઓ પ્રાચીનાર્દિનાં યજનથી આ વાગોની ઉત્પત્તિનું કારણ સારીરીતે સમજી શકશે.

૨ કર્નલ ટ્રાંક જણાવે છે કે લંગા જાતિ અગ્નિ કુલની ચાર પ્રધાન શાખાઓ પૈકી સોલંકી શાખામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ત્યાર પછી લંગા લોકો મુસલમાન થઈ ગયા હતા. તેઓ સિંધુ નદીની પશ્ચિમ તાકે મલમાન દેશમાં નિવાસ કરતા હોય એ સંભવિત છે.

૩ માદરાહ જાખરે કારતવર્ષપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરતી વખત માર્ગમાં જે જાતિઓની સાથે પોતે શરૂ વાપર્યાં હતાં તે સર્વનાં નામોનો ઉલ્લેખ તેણે કર્યો છે; પરંતુ માત્ર દૂદી જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૪ બહી કનિ જણાવે છે કે ખીચી જાતિ ઉત્તર ભાગમાં નિવાસ કરતી હતી અને સિંધુ સાગર અર્થાત્ પંબ-બના દેખાણમાં એક પ્રદેશ તેના અધિકારમાં હતો.

૫ આ ચોહર જાતિજ અકલ્પ જાતિ હોય એવો સંભવ છે. જાખરે તેને ધોહર લખી છે.

૬ મુકુરની રખાત પુત્રોની ગણના રાજપૂતોમાં થઈ નથી. તેમની ગણના તેમની માતાની જાતિમાં થઈ છે.

૭ કારતવર્ષમાં ઝોસવાલ જાતિ સર્વથી ધનવાન હતી અને તેની સંખ્યા પણ વિશેષ હતી તે લોકો પ્રથમ ઝોસિયા નગરમાં આવેને રક્ષા હતા, તેથી તેઓ ઝોસવાલના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓ વાસ્તવમાં શુદ્ધ રાજ-રા.

તત્કાલે વિજયસની દેવીની કૃપાથી એક સ્થાનેથી પુષ્કળ ગુપ્ત દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું. તેમણે તે ધનની સહાયથી એક મહા પ્રયત્ન કિલ્લો બંધાવ્યો અને તેનું નામ 'ખિજનોટ રાખ્યું. આજ કિલ્લામાં તેમણે સંવત ૮૧૩ (ઇ. સ. ૭૫૭) ના માધ માસની ત્રયોદશીને દિવસે રાહિણી નક્ષત્રમાં દેવીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી. તેઓ એક વર્ષ સુધી અતુલ પરાક્રમસંહિત રાજ્ય કરી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.

સંવત ૮૭૦ (ઇ. સ. ૮૧૪) માં વિજયરાવ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. તેમણે રાજ્યસિંહાસનપર બેઠા પછી પોતાની જાતિના જૂના શત્રુ વરાહલોકિની સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે શીઘ્ર તેમને પરાસ્ત કરી તેમની સર્વ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. તેમને સંવત ૮૯૨ માં ખૂતાજાતિની રાણીના ગર્ભથી એક કુમાર ઉત્પન્ન થયો, તેનું નામ દેવરાજ રાખવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે વરાહલોકિ અને લંગાલોકિ પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાને માટે પરસ્પર મળી ગયા અને તેમની સાથે થયા; પરંતુ અસીમ સાહસિક વિજયરાવે પોતાના પિતાની પેઠે વીરતા પ્રકાશિત કરીને તેમને રણક્ષેત્રમાં પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂક્યા. જ્યારે વરાહા અને લંગાલોકિને પોતાના શત્રુઓપર રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવા અચક્ય જણાયો ત્યારે તેમણે પ્રયત્નને વિસ્તાર કરી તેમને નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો. દીર્ઘકાળથી પ્રબલિત થયેલા વૈરાગિ ચાંત કરવાને માટે વરાહાજાતિના અધીશ્વરે પોતાની કન્યાને વિવાહ વિજયરાવના પુત્ર દેવરાજની સાથે કરવાને પ્રસ્તાવ કર્યો. હરીરાજને પ્રયત્નને ગંધ પણ આવ્યો નહોતો, તેથી તેઓ પોતાના પુત્ર દેવરાજ અને આંહસે જાતિબંધુઓને લઇને વરાહાપતિની રાજધાની હટિંગમાં ગયા. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા કે તરતજ દુરાચારી વરાહાએ સંહારક મૂર્તિ ધારણ કરી સહસ્રા તેમનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેમને તથા તેમના સર્વ માણસોને કાપીને ખંડ ખંડ કરી નાખ્યાં. જ્યારે કુમાર દેવરાજે જોયું કે હવે શત્રુ નિકટજ છે, ત્યારે તેમણે પોતાના પ્રાણની રક્ષાને માટે વરાહારાજના પુરોહિતનું શરણ પ્રલણ કર્યું. વરાહલોકિએ કુમારને વધ કરવાને માટે પુરોહિતના ધરપર આક્રમણ કર્યું. પુરોહિતે જ્યારે પોતાના તથા કુમાર દેવરાજના મસ્તકપર લપકર વિપત્તિ આવી પડેલી જોઇ, ત્યારે તેણે કુમારના ગળામાં જનોઇ નાખીને કહ્યું કે:- "જેને આપ શોધો છો તે મારે ધૈર આવ્યો નથી." ત્યાર પછી તે પુરોહિતે દેવરાજની સાથે એક ચાળીમાં ભોળન પણ કર્યું. આ ઘટના જોઇ વરાહાએ ધાકું કે, જેને જ્યારે દેવરાજ ધારતા હતા તે દેવરાજ નથી. તે તો ક્ષત્રિય છે અને આ માણસ તો ખાતલુ છે. જે આ માણસ બાહ્ય ન હોત અને ક્ષત્રિય હોત તો પુરોહિત એની સાથે બેસીને કદિપણ ભોળન કરત નહિ.) આવે વિચાર કરી તેમણે પુરોહિતના ધરનો ત્યાગ કર્યો અને હઠીઓની રાજધાની તરોટપર આક્રમણ કર્યું. કિલ્લામાં જેટલા માણસો હતાં તે સર્વને તેમણે એક પછી એક મારી નાખ્યાં.

પ્રાણ જવાના ભયથી ભયમસ્ત થઇને દેવરાજ દીર્ઘકાલપર્યંત વરાહાજાતિની વચ્ચે ગુપ્તરીતે રહ્યા. અંતે સુઅવસર જોઇ તેઓ પોતાના માનામદ ખૂતાવનના અધીશ્વરની પાસે ચાલ્યા ગયા. તેમણે નનસાલમાં પોતાની માતા પાસે જઇ તેમના ચરણમાં દર્શન કર્યો. જે સમયે શત્રુઓએ તરોટના કિલ્લાને ચોરાતા અશક્તકરતા લઇ, ત્યારે અચિરકાળે પ્રાણનો નાશ કર્યો, તે સમયે દેવરાજની માતા પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યથી પોતાના પ્રાણ બચાવીને નાસી છરી હતી. દેવરાજનું સુખ જોઇ તે દુઃખિની માતા પરમ પ્રસન્ન થઇ. કુંવરના મસ્તકપરથી લવણ એવારી તેને પાણીમાં નાખી બોલી: "હૈ પુત્ર ! તારા શત્રુઓને આજ પ્રમાણે નાશ થઇ જાવો." દેવરાજ દીર્ઘકાળપર્યંત પરાધીન અવસ્થામાં રહ્યા; અંતે તેમણે અત્યંત વ્યાકુળ થઇને પોતાના માતામહત્તની પાસે એક ગામ માગ્યું. ખૂતાવનના અધીશ્વરે પ્રથમથીજ તેમને એક ગામ આપવાનું કહ્યું હતું; પરંતુ જ્યારે તેના કુટુંબના માણસોએ આ વાત જાણી ત્યારે તેઓ તેને અત્યંત લય દર્શાવીને બોલ્યાં કે:- "જે તમે દેવરાજને ગામ આપશો તો આ રાજ્યનું ઘણુંજ અનિષ્ટ થશે; માટે આપ એને

પૂતો છે. તેમનામાં એક શાખા નથી; પરંતુ પરમાર, સોલંકી, બાદી, ઉલાદિ સમસ્ત શાખાઓ છે. તેઓ સર્વ જનધર્મનું અવલંબન કરે છે. બારવર્ષમાં સર્વત્ર આ એસવાલ લોકો પાણિન્ય કરે છે. તેઓ સાધારણ રીતે મારવાડી કહેવાય છે. મારવાડ દેશપરથી તેમને મારવાડી કહેવામાં આવતા હશે, એવું અનુમાન સરવતાથી થઈ શકે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી.

ગામ આપણો નહિ. " જૂતાવનપતિએ પોતાનાં કુટુંબીજનોનાં વચનથી શકિત પોતાના નિકટના પ્રદેશમાં ગામ નહિ આપતાં દૂરના ભાગમાં ઘણી થોડી જૂમિ આપી. દેવરાજે આ જૂમિમાં કેકય નામના એક શીશ્વીની સંદાયથી ભટનેર નામનો એક કિલ્લો બંધાવ્યો. તત્પર્યાત્ તેમણે થોડા દિવસમાં એક મહાપ્રયત્ન કિલ્લો બંધાવ્યો અને પોતાના નામપરથી તેનું નામ દેવગઢ વા દેવરાવલર રાખ્યું. સંવત ૯૦૯ ના માધ માસની પંચમીને સોમવારે આ કિલ્લાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

ત્યારે જૂતાવનના અધીશ્વરના સાંભળવામાં આવ્યું કે તેના દોહિત્ર કિલ્લો તૈયાર કર્યો છે, ત્યારે તેણે ક્રોધિત થઇને તે કિલ્લાને તોડી નાખવાને માટે એક સેના મોકલી. દેવરાજે આ સમાચાર સાંભળતાંની સાથે કિલ્લાની કુચી પોતાની માતાને સોંપીને તેને પોતાના માતામદની પાસે મોકલી આપી અને સેનાના જે નેતા હતા તેમને કિલ્લો લેવાને માટે બોલાવી મંગાવ્યા. તે એકસોવીસ નેતાઓને હું કિલ્લો આપવાને રાજ છું, એવું બહાનું કરીને કિલ્લાની બહાર લઇ ગયો અને તેમણે એક એક કરીને સર્વને મારી નાખ્યા. સેના નેતાઓના અભાવથી ઊંનભિત થઇને નાશી ગઇ. દેવરાજે ઉક્ત નેતાઓની લાશોને કિલ્લાની બહાર ફેંકવી દીધી.

દેવરાજ જે સમયે યુધ્ધરિતે વરાહોના રાજ્યમાં રહેતા હતા, તે સમયે એકવાર એક યોગીએ તેમના પ્રાણ અચાપ્યા હતા. થોડા દિવસ પછી તે યોગી દેવરાજની પાસે આવ્યો અને તેમને સિદ્ધ પુરુષની ઉપાધિ આપી. આ યોગીમાં એવી શકિત હતી કે તે પ્રત્યેક ધાતુને સુવર્ણ બનાવી શકતો હતો. દેવરાજ જે ધરમાં રહેતા હતા, તે ધરમાં ઉક્ત યોગી થોડા દિવસપર્યંત રહ્યો હતો અને તેણે ત્યાં પોતાની વૈજ્ઞાનિક ક્રિયા કરી હતી. એક દિવસ તે યોગી રસથી ભરેલો ઘડો મૂકીને ક્યાંક ગયો. આ ઘડોમાંના રસના એક છુંદનો દેવરાજની તજવારની સાથે સ્પર્શ થતાં તે આખી તજવાર સુવર્ણની બની ગઇ. આ ઘટના જોઇ દેવરાજ તે ઘડોને લઇને નાહા અને તેની સંદાયથી તેમણે દેવરાવલ કિલ્લો બંધાવ્યો. દીર્ઘકાળ પછી આવીને યોગીએ એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે દેવરાજ સાંપ્રતમાં રાજસિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા છે. તેણે શીઘ્ર દેવરાજની મુલાકાત કરીને તેમને કહ્યું કે: " જો તમે મારા શિષ્ય બનીને યોગીનો વેષ ધારણ કરશો તો તમે મારો ઘડો લઇ આવ્યા છો તે વાત હું કાઢીને પછી કહીશ નહિ." દેવરાજે શીઘ્ર યુરુની આજ્ઞા માન્ય કરી. દેવરાજે યુરુની આજ્ઞાપ્રમાણે જેઠાં વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા અને તેઓ હાથમાં કમંડલ લઇને પોતાની પ્રજ્ઞનાં દ્વારોપર ભિક્ષા માગવા લાગ્યા. તેમને એવી ભિક્ષા મળતી હતી કે તેમનું કમંડલ સ્વર્ણ અને મોતીઓથી પરિપૂર્ણ થઇ જતું હતું. યદુવંશની ચિર ઉપાધિ 'રાય'ને બદલે તે સમયે યોગીએ તેમને રાવલની ઉપાધિ આપી. ત્યાર પછી યોગીએ દેવરાજને પુનઃ રાજતિલક કહ્યું અને " જ્યાંસુધી યદુવંશ રહેશે ત્યાંસુધી આ પ્રમાણે રાજતિલક થયા કરશે " એવી પ્રતિજ્ઞા તેમની પાસે લેવાવી. ત્યારપછી યોગી બાવા આંતર્ધાન કરી ગયા.

ત્યારે દેવરાજની ઉન્નતિ થઇ અને તેમનું સેનાબળ વધી પડ્યું, ત્યારે તેમણે યદુવંશીઓના પ્રયત્ન થતુ વરાહોલોકોને ઉચિત શિક્ષા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આ નિશ્ચય અર્થે સમયમાંજ તેમણે સફળ કર્યો. તેમણે વરાહા લોકોનો સંપૂર્ણ પરાલભ કર્યો તેમની કુલવધૂઓના ધુધટ મુઠાં પોતાના હાથથી ખોદ્યા. આ પ્રકારે વરાહાજાતિને ઉચિત કળ આપીને તેઓ દેવરાવલમાં ચાલ્યા આવ્યા. ત્યારપછી તેમણે પોતાના યત્રુ લંગાલોકોપર આક્રમણ કરીને તેમને ઉચિત શિક્ષા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. લંગાલોકોનો યુવરાજ સેનાસહિત અથીપુર નામના રથજમાં વિવાદ કરવાને માટે જતો હતો, તે સમયે તેમણે તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને અદ્ય સમયમાં એક સહસ્ત્ર લંગાઓના વધ કરી નાખ્યો. લંગાઓએ આ સમયે પરાસ્ત થઇ દેવરાજની આધીનતા સ્વીકારી. લંગા-

૧ જાટના અર્ધાંત્ર લાજ વહેંચના એ પર્યાં આ કિલ્લાનું નામ બટનેર થયું છે કલકનાનું નામ કરણ પણ આજ મકદરિ થયું છે. આલકાટા ઉપરથી તેનું નામ કલકના પડ્યું છે.

૨ મહારાજ એકીજાતને જે સમયે જિદિસસરધરના દૂતપરિકે કાણુલમાં ગયા હતા તે સમયે તેમણે દેવરાવલમાં વિશ્રામ કર્યો હતો. આ કિલ્લાપરથી જૂતા રાજપૂતાનું રાજ્ય ક્યાં હતું તે પ્રમાણિત થાય છે.

૩ જુદું તરલુમાંનાં પુષ્પ નક્ષત્ર પણ લખ્યું છે.

૪ જુદું તરલુમાંનાં તે યોગીનું નામ આબારત લખ્યું છે.

ગણુ પરમ પરાક્રમી રાજપૂતો હતા

લગ્નગીતો રાજપૂત હતા અને તેઓ અગ્નિકુળની ચાર શાખાઓ પૈકી ચૌહાણ વા સોલંકી શાખાની સાથે સબંધ ધરાવતા હતા તેમનું આદિસ્થાન નરકોટ દેશમાં હતું

સવત ૭૮૭ (ઈ. સ. ૭૩૧) માં ભટ્ટીનિત્યે તોટા દુર્ગ બધાઓ ત્યારથી લઈને સવત ૧૧૩૦ (ઈ. સ. ૧૪૭૪) પર્યંત અર્થાત્ ૭૪૩ વર્ષપર્યંત સીમાને માટે લાગીજાતીની માથે લગ્નગીતોને શુદ્ધ ચાલુ હતું, પરંતુ ત્યારપછી તે વિવાહાગ્નિ સર્વે ચાલુ થઈ ગયો. ત્યાર પછી અલ્પ કાળમાં બાબરે ભારતનાર પર આક્રમણ કર્યું અને તેણે તેને છતી લઈ મુલતાનને પણ પોતાના સામ્રાજ્યમાં સંયોજી દીધું આ સમયે લગાજાતિનો અધિકાર હુમ થઈ ગયો તવાગિખ ફરિસ્તામાં આ લોકોને મુલતાનના થાસક કલા છે અને તેમનો જાણવા ચોખ્ખો ઇતિહાસ પણ તેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે આ વંશના પાંચ રાજાઓ પૈકી પ્રથમ રાજા હીજરી સન ૭૪૭ (ઈ. સ. ૧૪૪૩) માં અર્થાત્ ચાલુક્યના શત્રુ પૂર્વે નિઃસર્વપર રાજ્ય કરતો હતો તે મુસનમાન ઇતિહાસ-વેતાના હાથથી લખાયેલા પ્રથમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યાંસુધી ખીજગખા સૈન્ય દિલ્હીના સિંહાસન પર વિરાજમાન હતો ત્યાંસુધી તેણે ગેખ યુદ્ધને પોતાના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે મુલતાનમાં નિયુક્ત કરીને રાખ્યો હતો શેખ યુદ્ધે મુલતાનમાં ગદી પોતાના ઉત્તમ આચરણોથી આસપાસના પ્રદેશના રાજાઓના મન દરેકુ કરી લીધા આ રાજાઓમાં લગાજાતિનો અધીશ્વર રાય મેદગ પણ એક હતો રાય મેદગએ મુલતાનમાં જ્યાં શેખ યુદ્ધને મોનારી તેના કરકમલમાં પોતાની પુત્રી આપવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી અને તેને આધીન રહી તેની સેના કરવાને પણ તે કબૂલ થયો શેખ યુદ્ધે તેના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો આ સમાચાર પવનવેગે સર્વ પ્રસરી મથા રાય મેદગે યુદ્ધને આટલું બધું સન્માન લાભાટે આપ્યું, તે વાત કાંઈ ઝાઝા દિવસપર્યંત ગ્રામ રહી નહિ તેણે થોડા સમયમાં શેખ યુદ્ધને બદીવાન કરી દીધો અને તેને દિલ્હીમાં મોકલી આપ્યો અને પોતાનું નામ કુટુમ્બીન રાખી મુલતાનના મુખની પદવી પ્રાપ્ત કરી

ફરિસ્તામાં રાય મેદગ તથા તેના જાતિબધુ લગાજોડોને અક્ષધાન જણાવ્યા છે, પરંતુ બહો વંશના ઇતિહાસમાં તેમને એક સ્થળે પહોંચી અને બીજા સ્થળે રાજપૂત જણાવવામાં આવ્યા છે પાણી અને અક્ષધાને તે સામયમાં મુસનમાન ધર્મ પાળતા હતા કે નહિ તે સ્પષ્ટરીતે જણાતું નથી તેમને જે રાયની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ કોઈ સમયે હિંદુ હતા અક્ષધાનજાતિ યાદુદી ધર્મ પાળતી હતી એ વાતને મહાશય એલિન્ડને અસત્ય ઠેરવી છે તેઓ જણાવે છે, કે અક્ષધાન લોકોની પરતો ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેમાં ઝડ બાપાના અનેક શબ્દો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ હિંદુ ભાષાને કોઈ પણ શબ્દ તેમાં નથી હું જણાવી ચૂક્યો છું કે અક્ષધાન લોકો યદુલ શાખાથી ઉત્પન્ન થયા છે અને યદુ શબ્દ અપભ્રંશ થવાથી જ યાદુ વા જૂજ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ મત કોઈ પણ પ્રકારે અસત્ય ઠેરવી શકાય એમ નથી અક્ષધાનજાતિમાંથી યાદુદી લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, એવો મહાશય એ શ્રીન્ડનેનો અભિપ્રાય અને સાત માનીએ છીએ

દેવરાવનની દક્ષિણ તરફ લેવરાજપૂતો નિવાસ કરતા હતા તેમની રાજધાનીનું નામ હુદવા હતું આ નગર અતિ વિસ્તૃત હતું અને તેને બાર મોટા મોટા દરવાજા હતા હુદવા રાજપુરાદિતે કોઈ કારણથી રાજની સાથે વિવાદ થવાથી જતે દેવરાજની પાસે આશ્રય મંદુલ્ય કર્યો અને તેણે હુદવાના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરી તેનું સિંહાસન હસ્તગત કરવાને દેવરાજને સમાહ આપી દેવરાજે રાજપુરાદિતોની સલાહ અનુસાર હુદવાના રાજાપર એવો સદેશો મોકલ્યો કે હું આપની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવાની અલિલાયા ધરાતુ છું હુદવાના રાજાએ દેવરાજ ને પોતાની કન્યા આપવામાં મહાન ગૌરવ માન્યું અને શીઘ્ર તેમને પ્રસ્તાવ સ્વીકાર કરી લીધો વીર એક દેવરાજ બારસે અસીમ સાહસિક અધારાદીની સેનાને પોતાની સાથે લઈ વરરાજા બની હુદવા રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યા તેમને માટે શીઘ્ર નગરનું દર ખોલી દેવામાં આવ્યું, પરંતુ દેવરાજે પોતાના સેવકો અને પોતાના સૈનિકોની સાથે નગરમાં પ્રવેશતાની સાથેજ શુદ્ધનો આરંભ કરી દીધો

લોદી ગણે પરાસ્ત થઈ ગયા અને દેવરાજ તેમના સિંહાસનપર અભિષિંકત થયા. પછી તેઓ લોદ-પતિની કન્યાની સાથે વિવાહ કરી ચાલેવાનું એક દસ લોદવામાં મૂકી દેવરાવલમાં પાછા ચાલ્યા આવ્યા. દેવરાજ આ સમયે છપ્પન દળર અશ્વારોહી અને એક લાખ^૨ હોતાના અધીશ્વર થયા.

આ સમયે યશોકર્ણુ નામનો વૈષ્ણુ ધારાનગરીમાં થઈને જતો હતો. ધારાપતિ વૃજભાનુએ તેને ધનવાન માનીને જાદીવાન કરી લીધો અને તેનું સમસ્ત ધન લૂંટીને તેને છોડી દીધો. યશોકર્ણુ દેવરાવલમાં જઈને ત્રાસમાં અશ્રુ ભરી નમ્રતાપૂર્વક મહારાજ દેવરાજને કહેવા લાગ્યો: “મહારાજ ! ધારાપતિ એ મને વિનાકારણ જાદીવાન કરીને મને અનેક કષ્ટો આપ્યાં છે અને મારું સમસ્ત ધન લૂંટી લીધું છે. તેણે મારા પર કેવા અલાચારો કર્યાં હતા, તેનું એક પ્રમાણ હું આપને બતાવું છું. મારા ગળામાં બાંધેલાં દોરણાંનું ચિન્હ અઘાપિપર્યંત વિદ્યમાન છે.” દેવરાજ યશોકર્ણુનાં ગળામાં દોરણાંનું ચિન્હ જોઈને પોતાના મન સાથે બોલ્યા: “આથી તો મારું મોટું અપમાન થયું છે. ધારાનગરીના પરમાર રાજ્યે યશોકર્ણુનું જે અપમાન કર્યું છે, તે જાણે મારું પોતાનું અપમાન કર્યું છે.” આવી વિચાર કરી તેઓ અત્યંત ક્રોધિત થઈ ગયા અને તેમણે તત્કાળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે:—“હું આ અપમાનનો બદલો લીધા વિના જલપાન કરીશ નહિ.”

પ્રતિજ્ઞા કરે છે તો અનેક જાણ, પરંતુ તેનું પાલન કરનાર માણસો તો વિરલ જ હોય છે; તોપણ રાજપૂતો પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કેવી રીતે કરે છે, તે પાઠકોએ આ ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે વાંચ્યું હશે અને તેપરથી તેમની ખાતરી થઈ હશે કે રાજપૂતો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કર્યા વિના કદિ પણ રહેતા નથી. દેવરાજે કરેલી પ્રતિજ્ઞા કાંઈ સાધારણ નહોતી; કારણ કે ધારાનગરી દેસરાવલથી ધણે દૂર હતી અને એક દિવસમાં ત્યાં જઈ વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ કાંઈ સહેલું કાર્ય નહોતું. ધારાનગરીમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યા વિના જસને સ્પર્શ કરવો નહિ, એવી તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. ધારાનગરીમાં પહોંચતાં કેટલાક દિવસ લાગે એમ હતું અને તે સંધ્યા સમય જલપાન કર્યા વિના જીવંત રહેવું અશક્ય હતું; અને તેઓ પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાને તૈયાર નહોતા. અંતે મંત્રીઓએ તેમને સલાહ આપી કે:—“ધારાનગરીમાં પરમાર લોકો વસે છે, ત્યાંના રાજા પરમાર છે અને આપણી સેનામાં પણ યુદ્ધકળ પરમારો છે; મારે આપ માટીની એક કૃત્રિમ ધારાનગરી બનાવો અને પરમાર સૈનિકોને તેની રક્ષા કરવા માટે નિયુક્ત કરો. પછી તે કૃત્રિમ ધારાનગરી ઉપર આક્રમણ કરી વિજય મેળવી આપની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરો.” આ સલાહ અનુસાર સીધા કાપોરલ થયો. દેવરાજની સેનામાં જેટલા પરમારો હતા, તે સર્વ રાજાની આજ્ઞાથી હાથમાં તલવાર અને ભાલા ઝલણ કરી ઉક્ત કૃત્રિમ ધારાનગરીની રક્ષા કરવાને ઉભા રહ્યા. વીરબ્રહ્મ દેવરાજે પોતાના કેટલાક સૈનિકોની સાથે તે પર આક્રમણ કર્યું. ઉભય પક્ષો વચ્ચે ભયંકર સમરાગ્રિ પ્રદીપ્ત થયો. તે સમયે પરમાર સૈનિકો બોલ્યા:—

ઢોહા-જહાં પંવાર તહાં ધાર હૈ, જહાં ધાર તહાં પંવાર;

ધારકે બિનાં પંવાર નહિ, નહિ પંવાર બિન ધાર.

અનો અર્થ એ છે કે જે સ્થાનપર પરમાર છે તે સ્થાનપર ધારજ છે અને જે સ્થાનપર ધાર છે તે સ્થાનપર પરમાર પણ છે. પરમારસિવાય ધાર નથી અને ધારસિવાય પરમાર નથી.

પરમારોની સેના પોતાના નેતા તેજસિંહ અને સારંગના હાથનીએ રહી મહાન પરાક્રમસંહિત તે કૃત્રિમ ધારાનગરીની રક્ષા કરવા લાગી. તે ભયંકર યુદ્ધમાં એકસોવીસ પરમારો માર્યા ગયા

૧ લોદ લોકો રાજપૂતભવિની કરી શાખામાં ઉત્પન્ન થયા છે તે કાંઈ જાણી સમજૂ નથી; પરંતુ એક સમયે જે પરમાર શાખાના લોકો મરુસ્ત્રના અહીંશ્વર હતા, તે શાખામાંથી લોકો લેખ્ય થયા હોય એ સંભવિત છે. પછી અતિદૂરા તેમના વર્તમાન રાજધાની જેસલમીરની સ્થાપના થઈ તે પૂર્વે હૃદવાજ હરીએનો રાજધાની હતી. હૃદવા અત્યંત પ્રાચીન નગરી કહેવાય છે; પરંતુ તે હાલમાં સર્વથા વિવસ્ત થઈ ગઈ છે. સંપ્રતમાં તેમાં લગભગ લોકો જ નિવાસ કરે છે. મરુસ્ત્રનાં અનેક પ્રાચીન નગરો હાલમાં વિવસ્ત થઈ ગયાં છે અને નિરંતર યુદ્ધો તેનું કારણ છે. મને હૃદવામાં વનસાજના સમયનો અર્ષોત્ દશમી શતાબ્દીનો એક લાક્ષણિક માર્ગ થયો હતો. તે જોઈ ભાષામાં લખેલો હતો. આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે એ દેશમાં જનવર્ધન પ્રચલિત હતો.

૨ લખનારથી આ રાજ્યા અધિક લખાઈ હોય એમ જણાય છે.

અને દેવરાજને તે કૃત્રિમ ધારાનગરી જીતીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરી જે પરમારસંનિકાએ રણ-ભૂમિમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરીને જીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો, તેમની અસીમ વીરગતિથી દેવરાજને પ્રસન્ન થઇ તેમની સ્તીસતતિના લાજપુષ્પોણને માટે ભૂમિ અર્પણ કરી ભારતસિવાય અન્ય કયા દેશના રાજ્યો આ રીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કર્યું છે ? રાજપૂતરાજ્યોએ જે પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા તેનો ભગ તેઓ જનન જતા સુધી કરતા નહોતા ક્ષત્રિયોની આજ રીતિ હતી, પણ આજ-કાલના અંગ્રેજી લાસલિસ પુરવે ક્ષત્રિયોને જમથી જણાવીને તેમનો ઉપહાસ કરે છે, પરંતુ અમે કહી શકીએ છીએ કે ક્ષત્રિયોએ જે પ્રમાણે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કર્યું છે તે પ્રકારે ધર્મર કાષ્ઠ પણ સિદ્ધિત, સભ્ય અને ઉન્નતિશીલ દેશના રાજ્યોએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાળી નથી અને તેમના સહસ્રારી પણ ધર્મર દેશવાસીઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કરી શક્યા નથી

દેવરાજે આ પ્રકારે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાળી જન મદહુ કર્યું થોડા દિવસ પછી તેમણે પોતાની બળવાન સેના સુસજ્જ કરી ધારાનગરી જીતી લેવાને માટે કૃત્ય કરવા માઠી ધારાપતિ વૃજલાતુએ તેમની ગતિ રોકવાને માટે પ્રથમથીજ પોતાના રાજ્યની સરહદપર પોતાની સેના મોખી હતી પરંતુ અતુન પરાક્રમશાળી યાદવોની સેનાએ પ્રલયકારી મેઘમાવનાની જેમ પરમારોપર આક્રમણ કરીને તેમને મર્વથા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા દેવરાજે અને ધારાનગરીપર આક્રમણ કર્યું ધારાપતિ વૃજલાતુએ ધન, પ્રાણ અને રાજ્યની રક્ષાને માટે પાંચ દિવસપર્યંત યુદ્ધ કર્યું અને અંતે તેઓ આઠસે સૈનિકાસહવર્તમાન રણભૂમિમાં પડ્યા દેવરાજે ધારાનગરીના અત્યંત પ્રાચીન કિલ્લાના શિખરપર પોતાની મિશ્રપતાકા ફરકાવી અને તાપથાત તેઓ બુદ્ધવા નગરીમાં પાછા આવ્યા

દેવરાજને યુદ્ધ અને છેલ્લો નામક બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છેલ્લોને પાંચ પુત્રો થયા, જે સર્વ છેલ્લોરાજપૂતના નામથી વિખ્યાત છે જે ખડાલ નામક દેશમાં દેરાવર આવેતુ હતુ તે દેશમાં દેવરાજે મોઢા મોઢા અનેક સરોવરો ખોદાવ્યા તતોટ નામક રથાનમાં જે સરોવર ખોદાવવામાં આવ્યુ હતુ, તે તતોટસરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે વળી તેમણે પોતાના નામપરથી એક વિદાળ સરોવરનું નામ દેવસર રાખ્યુ હતુ એક સમયે દેવરાજ પોતાની સાથે થોડા માણસો લઇને મૃગયા ખેલવાને ગયા આ સુમધિના લાલ લઈ છાનિયા જાતિના છવ્વીસ માણસોએ દેવરાજપર આક્રમણ કરી તેમને નષ્ટ કર્યો દેવરાજે ખાનન ૧ વર્ષપર્યંત અતુન પરાક્રમસહિત રાજ્ય કર્યું

દેવરાજના અવસાન પછી તેમના બેઠક કુમાર મુદ્દજી પિતાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા તેમણે બાર દિવસપર્યંત અઘોષ દશામાં રહી પિતાની અત્યેષ્ટિક્રિયા સમાપ્ત કરી અને ત્યાર પછી તેમને રાજ્યાભિષેક થયો ૬૮ કુપોના જનમાં ૧૦૮ લિન્ન લિન્ન પવિત્ર વૃક્ષોના પત્રો નાખી તેને ઉછાળી કરી તેવતી મુદ્દે રનાન કર્યું અને એક પતિનતા સ્ત્રીએ મુદ્દના મગ્નકપરથી મુગધિત દ્રવ્યોના ઓનારણા લીધા તેમની સન્મુખ પચામૃત રાખવામાં આવ્યુ સુવર્ણ, ચાંદી, મણિ મુકતા, રાજગજ, અનેક પ્રકારના મુગધિત દ્રવ્યો, દર્પણ એક રાજકુમારી એક રથ, એક પતાકા, એક ખીરીનું વૃક્ષ, કાગળ બે માછલી, એક અશ્વ, એક મોટો સંખ, એક કમલ ચામર, નાળાઓ, બીના રગની માળી અને નૈવેદ્ય વગેરે વસ્તુઓ તેમની સમક્ષ લાવીને ગમવામાં આવી એક વ્યાધ્યર્ચન ઉપર રાજકુમારને યોગીવેરો બેસાડવામાં આવ્યા આ વ્યાધ્યર્ચન ઉપર સાત દીપોનું ચિત્ર આવેખવામાં આયુ હતુ તેમના ઉપર શ્વેત ચમરવતી વાણી ટોળાના લાગ્યો તેઓ પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા રાજપુરોહિતે આશીર્વાદ દીધા અને સામંતો ઉપહાર આપવા લાગ્યા મુદ્દજીએ પિતાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થતાની સાથેજ તેમનું ખૂન કરનારાઓપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે સેના સજ્જ કરી કૃત્ય કરવા માઠી હત્યા કરનારાઓ પ્રથમથીજ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે તૈયાર રચા હતા મુદ્દજીએ આક્રમણ કરી યતુપક્ષના આગે માણસોના નાશ કરી તેમને ઉચિત ફજ આપ્યુ રાવણ મુદ્દજીને વાણી નામનો માત્ર એક પુત્ર હતો બ્યારે કુમાર વાણીની વય ચૌદ વર્ષની થઈ તે મમયે પાટણના સોતકી રાજ વજ્રલસેને પોતાની કન્યાના વિવાહ તેની સાથે કરવાની માગણી કરી નાળાએર મોકલ્યુ વાણીને પાટણમાં જઈ સોતકી રાજકુમારીનું પાણિમદહુ કર્યું

રાવ મધેજી (મુંદજી)નું અવસાન થયા પછી વાહુરાવ સંવત ૧૦૩૫માં આવણ માસના કૃષ્ણ પક્ષની દ્વાદશી ને શનીવારને દિને પોતાના પિતાના સંહારાનપર વિરાજમાન થયા. તેમનો રાજ્યાભિષેક પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારેજ કરવામાં આવ્યો. વાહુને પાંચ પુત્રો થયા. તેમનાં નામો આ પ્રમાણે છે:- (૧) દૂસાળ (૨) સિંહ (૩) આપેરાવ (૪) ઈનવે અને (૫) મૂલઅપરા. આ પાંચ પુત્રોના વંશજો અનેક શાખામાં વિભક્ત થઇ ગયા.

એક સમયે એક અધનો વ્યાપારી તેમના રાજ્યમાં થઇને એકસો અથો લઇને જતો હતો. તેમાંના સર્વોત્તમ અધની કિંમત એક લાખ રૂપિયા હતી. આ અધ સિંધુ નદીના પશ્ચિમતટપર વસતા ગાજીખાં નામના એક પહાણનો હતો. દૂસાળએ પોતાના ભ્રાતા અને પોતાની સેનાસહિત તે પહાણ-પર આક્રમણ કર્યું અને તેઓ તેનો સંહાર કરી તે અધને વિજયના ચિન્હસ્વરૂપે લઇ આવ્યા.

સિંહને એક પુત્ર હતો. તે પુત્રનું નામ સમ્યારાવ હતું. તેના પુત્ર બહાને રતન અને જગા નામના બે કુમારો ઉત્પન્ન થયા. તેમણે મદદારના પુરિહરજાતિના અધીશ્વર જગ-નનાથપર આક્રમણ કરીને તેનાં પાંચસેં ઉઠા છતી લીધાં. તેમના વંશજો સિંહરાવ રાજપૂતોના નામથી ઝોળખાય છે.

આપેરાવને બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમાંના એકનું નામ પાહુર અને બીજાનું નામ માંદન હતું. પાહુરને વીરમ અને તોલર નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમના અસંખ્ય વંશજો પાહુ રાજપૂતો કહેવાય છે. પાહુ રાજપૂતોએ પોતાનાં નિવાસસ્થાન બિકમપુરમાંથી નીકળીને દેવી ઝાલ સુધીની જોહિયા લોકોની સમસ્ત ભૂમિ દસ્તગત કરી લીધી. પછી તેમણે પુંગલમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરીને ત્યાં અગણિત દૂવા બોદાવ્યા. આ સર્વ દૂવાઓ પાહુકપના નામથી વિખ્યાત છે.

મારવાઠ તાખાના નાગેરાની નિકટ આવેલા ખારટુ નામના સ્થાનમાં ખીચી જાતિનો યદુરાય નામનો એક મહાબળવાન અને અસીમ સાહસિક વૈર નિવાસ કરતો હતો. આ માણસ એટલો બધો સાહસિક હતો કે તેણે પુંગલનગરીસુધી જઇને તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લઇ જયતુંજ ભાટીઓનો સંહાર કર્યો હતો. આ બળવાન યુરુપના ઉપદ્રવો નિવૃત્ત કરવાની અને તેને ઉચિત દંડ આપવાની અભિલાષાથી દૂસાળએ એક વખત ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જવાનું બહાનું કરી તેના દેશપર આક્રમણ કર્યું અને તેનો તથા તેનાં નવસેં માણસોનો સંપૂર્ણ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો.

ગહિસોતોના અધીશ્વર પ્રતાપસિંહ જે એક દેશમાં રહેતા હતા, તેમાં દૂસાળ પોતાના ત્રણ ભાઇઓને લઇને ગયા અને તે સર્વ બંધુઓએ પ્રતાપસિંહની કન્યાઓ સાથે વિવાહ કર્યો. આ એક દેશમાં યદુવંશીઓએ મુકતહસ્તે દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો. થોડા દિવસ પછી બલૂચી લોકો ખઝાલ-રાજ્યપર હાથકર અત્યાચાર કરતા જણાયા. આથી તેમની સાથે યદુપતિને દારુણ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં પાંચસે બલૂચીઓ માર્યા ગયા અને શેષ સર્વ નાસી ગયા. વાહુરાવનું અવસાન થયા પછી તેમના પુત્ર દૂસાળ સંવત ૧૧૦૦ ના આપાઠ માસમાં તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

દૂસાળના મરતકપર રાજજન વિરાજમાન થયા પછી થોડા દિવસમાં સોદા જાતિના અધીશ્વર હમીરસિંહે પોતાની સેનાસહિત દૂસાળપર આક્રમણ કર્યું. તેણે તેમની પુષ્કળ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. દૂસાળએ હમીરસંહ પાસે દૂત મોકલીને તેને કહેવરાવી મોકલ્યું કે:-“આપણે દોષકાળથી મિત્રતા ધરાવીએ છીએ; માટે આપ અમારા રાજ્યમાં લૂંટફાટ કરો, એ જિજિવસી નથી.” પરંતુ હમીર-સિંહે તેમનાં આ વચનોપર કિંચિત્ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ. ત્યારે દૂસાળ અત્યંત ક્રોધિત થઇ રાજધાની ઘાટમાં ગયા અને અપૂર્વ પરાક્રમથી હમીરસિંહને પરાસ્ત કરી દીધો. દૂસાળને જેસલદેવ અને વિજયરાવ નામના બે પુત્રો થયા. તેમણે મેવાડના રાણાની કુમારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. તેને ઉદરે તેમની વૃદ્ધવયસ્માં એક બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ પુત્રનું નામ લાંઝાવિજયરાવ રાખવામાં આવ્યું. દૂસાળનો પરલોકવાસ થયા પછી રાજ્યના સમસ્ત નેતાઓ અને સામંતોએ આ રીતનું પુત્ર લાંઝાવિજયરાવને સિંહાસનપર અભિષેક કર્યો. લાંઝાવિજયરાવને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું તે પૂર્વે તેમનો વિવાહ સોલકાવંશના સિદહરા જયસિંહની કન્યાની સાથે થયો હતો. વિવાહપ્રસંગે જયસિંહની રાણીએ લાંઝાવિજયરાવના મરતકપર તિલક કરતાં કહ્યું હતું કે:-“વત્સ ! અમારા રાજ્યની ઉત્તર તરફનો નવીન રાજ આ રાજ્યની સાથે રાત્રતા ધરાવે છે અને અમને કષ્ટ આપે છે; માટે આપ

અમારા ઉત્તરપ્રાંતની રક્ષા કરજો.” પાટણની સેના દિની રાણીના ગર્ભથી લાંઝાને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને તેનું નામ બોજદેવ રાખવામાં આવ્યું. આ બોજદેવની પચ્ચીસ વર્ષની વય થતાં તેમના પિતાનું મૃત્યુ થયું અને તેથી તેઓ હુદવાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

દસાશનું મૃત્યુ થયા પૂર્વે દીર્ઘકાળપર ધારાનગરીના રાજેશ્વર ઉદ્યાદિત્યના વંશજ રામધવલ પરમારની ત્રણ કન્યાઓમાંની એકની સાથે સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજના પુત્ર જયપાલ વા અજયપાલનો વિવાહ થયો; અને બીજી કન્યાની સાથે ભટ્ટરાજકુમાર વિજયરાયે તથા ત્રીજી કન્યાની સાથે ચિતોડના રાણાએ વિવાહ કરવાનો કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. ભટ્ટરાજના અધીશ્વર સાતસે અન્નારોહીઓની સેનાને લઈને હુદવાથી નીકળીને ધારાનગરીમાં વિવાહ કરવાને માટે ગયા. આ સમયે સિસોદીઆ અને મોલંકી રાજાઓ પણ ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. ભટ્ટરાજ વિવાહ કર્યો પછી હુદવામાં આજ્ઞા ગયા અને તેમણે ત્યાં ગયા પછી મહાદેવજીનું એક અત્યંત મોટું મંદિર બંધાવ્યું તથા તેની સામે એક વિશાળ તળાવ ખોદાવ્યું. આ પરમારરાજકન્યાના ઉદરથી તેમને રાહડ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને તેને નેતસી તથા કેકસી નામના બે પુત્રો પેદા થયા.

ભટ્ટપ્રતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે:-“ બોજદેવ દીર્ઘકાળપરના હુદવાના સિંહાસનપર નિશ્ચિત રહી શક્યા નહિ. અર્ધ સમયમાં તેમના કાકા જયસલદેવે તેમની વિરુદ્ધ ભયંકર યુદ્ધપત્રો વિસ્તાર કર્યો; પરંતુ બોજદેવ સદા પાંચસે સોલંકી રાજપૂતવીરોથી રક્ષિત રહેતા હતા, તેથી જયસલ કાષ્ઠ પણ પ્રકારે તેમના શરીરપર હસ્તક્ષેપ કરી શક્યા નહિ. આ સમયે પાટણના અધીશ્વર ભારતવર્ષની રક્ષા કરવાને માટે ગજનીના શાહસુદીન ધોરીની સાથે મુદ્દ કરવામાં લિપ્ત હતા. શાહસુદીન ધોરીએ કંઠા નામનું નગર જીતીને પાટણના અધીશ્વરને પરાસ્ત કરવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો. રાજનીતિનિપુણ જયસલદેવ સારી પેઠે સમજતા હતા કે બોજદેવને પરાસ્ત કરી તેમના સિંહાસનપર આરૂઢ થવું, એ કાંઈ સહેલું કાર્ય નથી. આથી તેઓ ઘણા ચિંતાગ્રસ્ત રહ્યા. અંતે તેમણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. તેમણે શાહસુદીનની સાથે મળી જઈને અણહિલપુર પાટણપર આક્રમણ કરવાનો દંઢ સંકલ્પ કર્યો. તેમણે ધાર્યું કે જે સેના બોજદેવના શરીર પર રક્ષણ કરવાને માટે નિયત થયેલી છે તે અણહિલપુર પાટણપર આપણું આક્રમણ થતાંની સાથે બોજદેવને છોડીને ચાલી જશે અને આપણે મનોરથ સરલતાથી સિદ્ધ થઈ જશે. પોતાના મનમાં આવો નિશ્ચય કરી જયસલદેવે પોતાના પ્રધાન પ્રધાન બસે અસીમ સાહસિક અન્નારોહીઓને પોતાની સાથે લઈને પંચજ તરફ ગમન કર્યું. આ સમયે શાહસુદીન ધોરી કંઠા નગર જીતી ત્યાં એક યવનદલ રાખી સિંધદેશની પ્રાચીન રાજધાની અરૌડ નગર તરફ જતા હતા. જયસલદેવ તેની મુલાકાત કરવાને માટે ચારૌડમાં ગયા. શાહસુદીને જયસલદેવનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. જયસલદેવે પોતાના મનનો ઉદ્દેશ તેને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી શાહસુદીન પરમ પ્રસન્ન થયો અને ઉભયની વચ્ચે શીઘ્ર મિત્રતા થઈ ગઈ. શાહસુદીને કરીમખાં નામના એક સેનાપતિને હજાર સૈનિકોસહિત જયસલદેવને સહાય કરવાને માટે મોકલ્યો. બોજદેવને પરાસ્ત કરી હુદવાનું સિંહાસન હસ્તગત કરવું એ જયસલદેવનો ઉદ્દેશ હતો. વીરશ્રેષ્ઠ જયસલદેવે યવનોની સેના પોતાની સાથે લઈ હુદવાપર આક્રમણ કર્યું અને ભયંકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દીધો. આ ભયંકર યુદ્ધમાં બોજદેવનું મરણ થયું અને તેમની શેષ સેનાએ જયસલદેવની આધીનતા સ્વીકારી લીધી. જયસલદેવે હુદવાના નિવાસીઓને પોતપોતાની સંપત્તિ અન્યત્ર લઈ જવાને માટે બે દિવસની અવધિ આપી. ત્રીજે દિવસે યવનસેનાપતિ કરીમખા હુદવા લૂંટી લઢુપર દેશમાં આવ્યો ગયો.

આ પ્રકારે વીરશ્રેષ્ઠ જયસલદેવે હુદવાના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. હવે જયસલદેવને જણાયું કે હુદવા એક એવા સ્થાનપર સ્થિત છે કે શત્રુઓ ઘણી સુગમતાથી તેને હસ્તગત કરી શકે છે અને આવા સ્થાનપર રાજધાનીની રક્ષા કાષ્ઠપણુ પ્રકારે કરી શકાતી નથી. આથી તેમણે

૧ કુમારપાલચરિત નામક પુસ્તકમાં અણહિલપુરપાટણના રાજાઓને ઇતિહાસ આપવામાં આવેલો છે. તેમાં સિદ્ધરાજનો શાસનસમય સંવત ૧૧૫૨ થી ૧૨૦૨ સુધી અર્થાત ઈ.સ. ૧૦૬૪ થી ઈ.સ. ૧૧૧૪ સુધીનો લખ્યો છે.

રાજધાની બદલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે હુદ્રવાથી પાંચ કોસના અંતરપર પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સ્થળ તેમણે ચામટે પસંદ કર્યું તેની દિક્ષિત આ પ્રમાણે છે:-જયસલદેવે એકવાર એક બ્રાહ્મણને એક પાપાણુપર બેઠેલો જોયો. બ્રહ્મસર નામના એક કુંડની પાસે તેની કુટિ હતી. જયસલદેવ તે પુત્રનીય બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરીને તેની સામે આવીને ઉભો રહ્યો અને તેમણે પોતાના આવવાનો હિંદુ તેને જણાવ્યો. તે બ્રાહ્મણે નિકટમાં જ આવેલા ત્રિકૂટ પર્વતનો ઇતિહાસ કહેવા માંડ્યો. તે બોલ્યો કે:-“ ત્રેતાયુગમાં કાક વા કાગ નામનો એક ઋષિ આ કુંડની નિકટ વાસ કરતો હતો. આ યોગીનાજ નામથી આ કુંડમાંથી નીકળતી નદી વિખ્યાત થઈ. પાંડુકુલતિલક અર્જુન એકવાર આ કુંડની યાત્રા કરવાને માટે આવ્યા હતા. તે સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે:- ‘ ભવિષ્યમાં એક વખત મારોજ એક વંશજ આ ત્રિકૂટ પર્વતપર રાજધાની સ્થાપિત કરશે. ’ શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળતાંની સાથેજ અર્જુનને કહ્યું કે:- ‘ હે પ્રભો ! જો અહીં આ રાજધાની સ્થાપિત થશે તો ત્યાંના નિવાસીઓને પાણીનું અત્યંત કષ્ટ પડશે; કારણ કે આ નદીનું જળ નિર્મલ નથી. ’ અર્જુનના આ શબ્દો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના ચક્રથી તે પર્વતને બેદી નાખ્યો; તરતજ તેમાંથી સ્વચ્છ પાણીવાળી નદી નીકળી. આ નદીમાંથી એક પાપાણુ નીકળ્યો, જેમાં નિમ્નલિપિત આશયની એક કવિતા કેતરેલી હતી. તે યોગીએ આ કવિતા જયસલને વાંચી સંભળાવી.

(૧) હે યદુવંશવતંસ ! હે વૃષભ ! આપ આ દેશમાં પદારો અને આ શિખરપર ત્રિકાણુ કિન્દો બંધાવો.

(૨) હુદ્રવાનો વિશ્વંસ થઈ ગયો છે, પરંતુ ત્યાંથી પાંચ કોસના અંતરપર તેથી વિશેષ મજબૂત સ્થાન વિદ્યમાન છે.

(૩) હે યદુકુલતિલક જયસલદેવ ! હુદ્રવાનો ત્યાગ કરી આ સ્થાનપર રાજધાનીની પ્રતિષ્ઠા કરા. જે સ્થાનનો નિર્દેશ ઉક્ત શિલાલેખમાં હતો, તેને માત્ર યોગીજ જાણતો હતો. તે યોગીનું નામ ઇસાલ હતું. તેણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે જયસલદેવને માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે:- “ હુર્ગની પશ્ચિમ તરફ જે ક્ષેત્રો છે તેનું નામ “ઇસાલનાં ક્ષેત્રો” એવું રાખવું અને સહા તેની રક્ષા કરવી. તમે જે હુર્ગ બંધાવવાના છે તે બીજી ભતિઓદાર બેવાર લૂંટાશે અને રથિરની નદી વહેશે; તથા થોડા વખતને માટે આપના વંશજો સર્વ સંપત્તિવિહીન બની જશે. ”

સંવત ૧૨૧૨ (૪૦ સ ૧૧૫૬) ના આવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની દ્વાદશી ને રવિવારને દિને જયસલમીર (જેસલમીર) રાજધાનીની સ્થાપના થઈ અને ત્યાર પછી હુદ્રવાના સમસ્ત નિવાસીઓ પોતાની સર્વ સંપત્તિ લઈ નવીન રાજધાની જેસલમીરમાં આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા. જયસલદેવને કેલન અને શાલિવાહન નામના બે પુત્રો થયા હતા. રાજ્યે અતુલ પરાક્રમશાલી પાડુ ભતિના એક વિદ્વાન પુરુષને પોતાનો મુખ્ય મંત્રી અને સલાહકાર બનાવ્યો. ભટ્ટીભતિના જૂના શત્રુ ચન્ના રાજપૂતોએ પુનઃ લોદીદેશપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ તેઓ પરાસ્ત થયા. જયસલદેવ આ ઘટના બન્યા પછી પાંચ વર્ષપર્યંત જીવંત રહ્યા. તેમનું અવસાન થયા પછી તેમના નાના પુત્ર શાલિવાહન તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

અધ્યાય ૩ જો

જયસલદેવના પુત્ર કેલનદેવે થયેલી દેશનિકાલની સજા-શાલિવાહનનો અભિષેક-કાઠી વા કાઠી લોકોના અધિપતિપર કરેલું આક્રમણ-તેમની ઉત્પત્તિ-અદ્વીનાથના યદુવંશી રાજાનું મૃત્યુ થવાથી તેની ગાદીપર બેસવાને માટે એક યદુવંશી રાજકુમારને થયેલી પ્રાર્થના-શાલિવાહનની ગેરહાજરીમાં તેમના પુત્ર બિજલદેવે સિંહાસનપર સ્થાપન કરેલો પોતાનો અધિકાર-શાલિવાહનનું ખડાલ દેશમાં જવું અને બહુચીઆની સામે યુદ્ધ કરવું-બિજલદેવે આપઘાતથી કરેલો પ્રાણત્યાગ-કેલનદેવે પાછો બોલાવી સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરેલો-તેના પુત્રોએ શાખાઓની કરેલી સ્થાપના-બિજલદેવે ખડાલપર યુનઃ કરેલું આક્રમણ-કેલને બિજલદેવે આક્રમણ કરી પોતાના ભાઈના મૃત્યુનું લીધેલું વૈર-કેલનનું મૃત્યુ-આચક્રદેવને સિંહાસનની થયેલી પ્રાપ્તિ-તેમનું અનારાજ પુત્રોને નસાડી મૂકવું-અમરકોટના સોઠા રાજપુતોનો કરેલો પરાજય-રોઠોડાએ મરુદ્ધેનમાં આવી કરેલો ઉપદ્રવ-આચક્રદેવનું મૃત્યુ-તેમના પુત્ર કરણનું સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું-કરણના નરેષ ક્રાતા જેતસિંહ કરેલો જેસલમીરનો ત્યાગ-કરણનું મૃત્યુ-લાખણદેવનું સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું-તેની ઉન્નતતા-તેના પુત્ર પુન્યપાલનું સિંહાસનપર બેસવું-પુન્યપાલને પદબ્રષ્ટ કરવો-તેના પાંચ રણગદિવે મરેલો અને પુંગવપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-પુન્યપાલને પદબ્રષ્ટ કર્યા પછી જેતસિંહને પાછો બોલાવો તેમને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવા-અદલાઉદ્દીને જે સમયે મદદારના પડિહાર રાજાપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે જેતસિંહ મદદારરાજાને આપેલો દુઆશ્રય-જેતસિંહના પુત્રોએ હુટલી સુલતાનની દિલ્લીના પાદશાહની ખરણી-યવનપાદશાહને દિલ્લીપર કરેલું આક્રમણ-જેતસિંહ અને તેમના પુત્રોએ યુદ્ધને માટે કરેલો ઉદ્યોગ-જેસલમીરપર ધેરો-યવનોનું પ્રથમ આક્રમણ બંધ કરવું-ભારીઓએ રણક્ષેત્રમાં રાખેલી દેના-જેતસિંહનું મૃત્યુ-જેતસિંહના પુત્ર રતનસિંહ અને આક્રમણકારીઓના એક દેનાપતિની વચ્ચે વિચિત્ર મિત્રતા-મુલરાજાને થયેલી સિંહાસનની પ્રાપ્તિ-યવનોએ પુનઃ રાજધાનીપર કરેલું આક્રમણ-તેમનો બીજવાર થયેલો પરાજય-દુર્ગમાં રહેલી દેનાપર પરેલું અત્યંત ક્રંદ-યુદ્ધવિષે વિચાર કરવાને મળેલી સલામ-જોહરની રીતિ-રતનના રસલખાન મિત્રે તેના ઉલ્લય પુત્રોપ્રતિ રાખેલું ઉદાર વર્તન-અંતિમ આક્રમણ-રાવલ મુલરાજા અને રતનના પ્રધાન પ્રધાન આસોએ રણભૂમિમાં કરેલો પ્રાણ-ત્યાગ-યવનોએ જેસલમીરપર સ્થાપન કરેલો અધિકાર-તેમણે તેના કરેલો વિધ્વંસ અને ત્યાગ.

દુવ સાવતંસ જયસલદેવે નવીન રાજધાની જેસલમીરની સ્થાપના કરી ત્યારપછી તેઓ બાર વર્ષપર્યંત શ્રવિત રહ્યા અને તેમણે અતુલ પરાક્રમસહિત રાજ્ય કર્યું. જેસલમીરનું નામ વીરએષ્ઠ જયસલદેવપરથી પડ્યું છે, એ સુરપદજ છે. જેસલમીર જ્ઞાનપર્યંત યદુવંશીઓના અધિકારમાં છે અને તેનું મૂળ નામ દશ સુધી રચાયેલું છે પાણ્ડવોના એક વિદ્વાન પુરુષને જેસલમીરનો મુખ્ય મંત્રી બનાવવામાં આવ્યો હતો, એ વાત પૂર્વે જણાવવામાં આવી છે. આ માણસે જેસલમીરના રાજ્યમાં પોતાની પ્રજા સવાનો વિસ્તાર કર્યો આ મંત્રી એટલો બધો સામર્થ્યવાન બની ગયો હતો કે તેને પ્રસન્ન રાખવાને માટે સર્વ માણસો પોતા પોતાની સંવિધાનુસાર પ્રથન કરતા હતા તેની ઈચ્છા પ્રમાણે જ શાસનકાર્ય ચાલતું હતું રાવલ

બીજલદેવને કેસન અને શાલિવાહન નામના બે પુત્રો હતા, એ પાઠકોને મુવિદિત છે. પ્રચલિત રીતિ અનુસાર પ્રથમ સુવરાજ કેસન પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો હતો; પરંતુ તેથી મુખ્ય મંત્રી અત્યંત અપ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે તરત તેને પદછાડ અને દેશનિકાલ કર્યો. મુખ્ય મંત્રીના આ કાર્યપરથી રાજ્યમાં તેની સત્તા કેવી પ્રબલ હતી, તે સારી પેઠે સમજાય છે. કેસનને દેશનિકાલ કર્યા પછી મંત્રીએ શાલિવાહનને સિંહાસનારૂઢ કર્યો. સંવત ૧૨૨૪ (૯૦ સં ૧૧૬૮) માં આ ઘટના બની.

યદુકુલદિવાકર પ્રથમ શાલિવાહનની પેઠે આ દ્વિતીય શાલિવાહન પણ પોતાનાં બાહુબળ અને પરાક્રમથી પોતાનું નામ સર્વત્ર વિખ્યાત કરી મૂક્યું.

ઝાલોર અને જરવણીના મધ્ય ભાગમાં કાટી વા કાફી નામની એક જ્ઞાત નિવાસ કરતી હતી. જગલાનું નામનો એક મનુષ્ય આ જ્ઞાતિનો અધીશ્વર હતો. શાલિવાહને રાજદંડ ધારણ કર્યા પછી સૌથી પ્રથમ તેમણે જગલાનુની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે શીઘ્ર તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેને રણબુમિમાં પરાસ્ત કરીને નસારી મૂક્યો. રાવલ શાલિવાહને વિજય પ્રાપ્ત કરી કાફી જ્ઞાતિના સમસ્ત અશ્વો અને ઉટ્ટા પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધાં અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાના નગરમાં પાછા ચાલ્યા આવ્યા. આ યુદ્ધદ્વારા શાલિવાહનની કીર્તિ વિશેષ પ્રસરી અને સર્વ માણસો તેમના બાહુબળની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શાલિવાહનને ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા: (૧) બીજલદેવજી (૨) બાનર અને (૩) હંસ. યદુવંશના બે પ્રથમ શાલિવાહને જન્મીમાંથી આવીને પંજળમાં શાલિવાહનપુરમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી, તેમનાજ પુત્ર બદ્રીનાથના પર્વતપર એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. તે યદુવંશી રાજા પર્વતશિખરપર આટલા દિવસપર્યંત રાજશાસન ચલાવતા આવ્યા હતા. જેસલમીરના સિંહાસનપર બે સમયે દ્વિતીય શાલિવાહન અભિષિક્ત થયા તે સમયે ઉક્ત બદ્રીનાથના યદુવંશી અધીશ્વરે પુત્રહીન અવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. આથી ત્યાંના સામંતોએ એક યદુવંશીને ત્યાંના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને માટે શાલિવાહનની પાસે કેટલાક સામંતોને મોકલી આપી તેમને બદ્રીનાથનું સિંહાસન મઠણ કરવાની આજ્ઞા કરી. આથી તેમણે પોતાના પુત્ર હંસને સ્વજાતીય રાજાના સિંહાસનની રક્ષાને અર્થે બદ્રીનાથમાં મોકલી આપ્યો; પરંતુ રાજકુમાર હંસ બદ્રીનાથમાં પહોંચતાંની સાથેજ મરણ પામ્યો. હંસની સ્ત્રી ગર્જવતી હતી તેને તો માર્ગમાંજ પ્રસવવેદના ઉપસ્થિત થઈ. તેણે પલાશવૃક્ષની નીચે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો, તેથી તે કુમારનું નામ પલાશીઆ રાખવામાં આવ્યું. આજ બાલકુમાર બદ્રીનાથના રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. તે કુમારના નામપરથી તે રાજનું નામ પણ પલાશીઆ રાખવામાં આવ્યું અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ પલાશીઆ ભાટીના નામે ઓળખાવા લાગ્યા.

આ સમયે શિરોહીના દેવડા બાનસિંહે રાવલ શાલિવાહનની પાસે પોતાની કન્યા આપવાનો પ્રસ્તાવ કરી નાળાએર મોકલ્યું. શાલિવાહન પોતાના બ્યેષ કુમાર બીજલદેવને રાજ્યની રક્ષાનો બાર સોંપી સ્વયં વિવાહ કરવાને માટે શિરોહી ગયા. શાલિવાહનના ગયા પછી બે ચાર દિવસમાં બીજલદેવના ધાઈ ભાઈએ એવી અફવા ફેલાવી કે રાવલ શાલિવાહન માર્ગમાં એક વ્યાઘ્રની સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યા છે, આટલું કરીનેજ તે શાંત રહ્યો નહિ; પરંતુ તેણે બીજલદેવને વિશિષ્ટાનુસાર રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો અને અંતે તેને રાજ બનાવ્યો. બીજલદેવ પોતાના ધાઈ ભાઈની સંમતિથીજ સર્વ કાર્ય કરતો હતો. થોડા દિવસ પછી રાવલ શાલિવાહન શિરોહીથી પાછા આવ્યા તો તેમણે પોતાના પુત્ર બીજલદેવને સંપૂર્ણ રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લઈ સિંહાસનપર વિરાજતો જોયો. આ સમયે પુત્ર બીજલદેવે પિતા શાલિવાહનપ્રાચ્યે કિંચિત્ પણ લકિત દર્શાવી નહિ; પરંતુ સ્પષ્ટરીતે તેમને કહ્યું કે:—“ જેસલમીરના સિંહાસનપર હવે આપનો કાંઈ પણ અધિકાર નથી. આપ પદસ્થિત થયા છો, માટે હવે આપની બન્માં ઇચ્છા હોય ત્યાં વિચરો. ” શાલિ-

૧ સિંહદે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે બે કાલીબતિએ પ્રજાજ પશ્ચાત્ય દર્શાવી તેના માર્ગમાં વિધન ઉપસ્થિત કર્યું હતું. તેજ કાલીબતિ આ છે. તે તે સમયે મુલતાનમાં રહેલી હતી. તેમાંની એક કાલીબતિ લોહા કૌરાષ્ટ્રની અવગત કાઠિયાવાડમાં આવીને રહ્યા હતા અને યદુબહીરાને તેમનાપર આક્રમણ કર્યું હતું.

વાહને પોતાની સર્વ પ્રજાને પણ જ્યારે ખીજતદેવના પાદમા મળી ગયેલી જોઈ ત્યારે તેમને પોતાનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત થવો અસંભવિત જણાયો અને તેઓ જેસનમીરનો ત્યાગ કરી દેરાવરના તાબાના ખડાન પ્રદેશમાં આશ્રય ગયા તેઓ આ ગોચનીય અવસ્થામાં દીર્ઘકાળપર્યંત જનિત ગયા નહિ તે પ્રદેશમાં ખીજરખા ખનુચીએ વિગ્રહ ઉપસ્થિત કરી ગવન શાસિનાહન તેનું દમન કરવાને માટે ગયા અને પોતાના નજીસે સેવકોની સાથે ત્યાં માર્ગ ગયા પિતા તાનિવાહનને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકી ખીજરદેવ પણ દીર્ઘ કાળપર્યંત ગળનસુખ ભોગના શક્યો નહિ એટલે વખત એવું બન્યું કે તેમણે કોઈ કારણથી કોઈને વશ થઈ પોતાના ધાર્ધી ભાઈપર તનવાર ચનારી આથી તેણે પણ તેમનાપર અસિનો પ્રદાર કર્યો આથી અત્યંત નિર્જીવ થઈ ખીજરદેવ આત્મહત્યા કરી પોતાના જીવનનો અંત આપ્યો.

શાસિવાહન અને તેમના પાપી પુત્ર ખીજરદેવએ ઉભય આ સમારમાંથી વિભાજ થઈ ગયા હવે જેસનમીરના રાજસિંહાસનપર કેને અભિષિક્ત કરવો, તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. પુષ્પળ તર્કવિતંક ચાત્યા પછી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે શાસિવાહનના જ્યેષ્ઠ બધુ કેનને રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવા તેમને દેશનિકાન કરવામાં આવ્યા હતા પરંતુ આ સમયે તેમને પાછા મોલાવવામાં આવ્યા છં સં ૧૨૦૦ માં કેન પોતાના પિતાના સિંહાસનપર પચાસ વર્ષની વયે અભિષિક્ત થયા કેનને નિમ્નવિખિત છ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા-(૧) ચાયકદેવ (૨) પાદકન (૩) જ્યયદ (૪) પીતમસી (૫) પીતમચદ (૬) એસરાડ.

તેમના ખીજ અને ત્રીજ કુમારના નશળોની સખ્યા અગણિત થઈ અને તેઓ નન્દી કહેવાવા લાગ્યા.

આ સમયે ખીજરખાએ ખીજનાર પોતાના પાચ હજાર અશ્વારોહીઓની સેનાસહિત સિંધુનદી પારથી આવીને પુનઃ ખડાનપર આક્રમણ કર્યું પૂર્વે આજ ખીજરખાએ રાવન શાસિવાહનને પરાસ્ત કર્યો હતા હવે જ્યારે કેનના સાબળવામાં આવ્યું કે ખીજરખાએ પોતાની સેનાસહિત પુનઃ ખડાન દેશપર આક્રમણ કર્યું છે, ત્યારે તેમણે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે તત્પર સાત હજાર યાદોની સેના સજ્જ કરી અને રણભૂમિમાં જઈને તેની સાથે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું આ દરમિયાન યુદ્ધમાં ખીજરખાએ પાચમેર સૈનિકોની સાથે પૂઠ જતાવી આ પ્રકારે પરમ વીરતાપૂર્વક શત્રુને પરાસ્ત કરી કેન પોતાના પાદનગરમાં પાછા આવ્યા તેમણે આગણીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી પરદોષવાસ કયો.

રાવલ કેનનું અવસાન થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચાયકદેવ સવત ૧૨૭૫ (છં સં ૧૨૧૮) માં જેસનમીરના રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા તેમણે સિંહાસનપર બેસતાની સાથેજ ચન્ના રાજપૂતોની સાથે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું આ સમયે યદુપતિએ બેદત્તર ચન્ના રાજપૂતોને વિશ્વસ કરીને ચાદેસે ગયોને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધી અને ચન્નાજાતિને તે દેશમાંથી ચિરકાળને માટે હાડી કાઢી ચનારાજપૂતો અત્યંત ભયભીન થઈ બેદિયાઓના દેશમાં જઈ વસ્તા વિજયથી ગર્વિત થયેલા ચાયકદેવે થોડા દિવસ પછી સોગના અવીશ્વર રાણા અમરસી પર આક્રમણ કર્યું ચાયકદેવે વિનાકારણ પોતાના દેશપર આક્રમણ કરેલું જોઈ અમરસી અત્યંત વિસ્મિત થયો તે શીઘ્ર ચાર હજાર અશ્વારોહીઓની સેનાને એકત્રિત કરી રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા યાદોના મહાપરાક્રમથી સોડાના પરમાર રાજપૂતો પરાસ્ત થઈને પોતાની રાજધાની છોડી અમરકોટમાં નાસી ગયા અતે અમરસીએ પોતાની એક કન્યા ચાયકદેવને આપી આ મહાવિપત્તિમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી.

આ સમયે કા યદુજનના રાડોડો મરુભૂમિમાં આવીને ધીમેધીમે પોતાની શાસનશક્તિને વિસ્તાર કરતા જતા હતા રાડોડોગણોએ પોતાના બાકુનથી ચોતરફ અભ્યાસ કરવાને પ્રારંભ કરી દીધો હતો તેથી રાવન ચાયકદેવ સોગજાતિના અધીશ્વરની સેનાને પોતાની સેના સાથે મેળવી ઉદય પામતા રાડોડોનું દમન કરવાનો વિચાર કરી જસૌન અને ખાવોતરાપર રાડોડોએ પોતાનો

૧ ઉડ તરણુમાં તેમને જેસર અને સીડાના ન મળી આગખાતા જાવવામાં આવ્યા.

૨ ઉડ તરણુમાં ૧૫૦૦ છે.

૩ ઉડ તરણુમાં રાજસો છે.

અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તેથી વદુપતિએ તે સ્થાનોપર આક્રમણ કર્યું. ઉભયપક્ષે વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. અંતે રોકડાવીર છાડા અને તેના પુત્ર ટીકાએ રણભૂમિમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી રાવલ ચાચકદેવની સાથે એક રોકડાડાજીકુમારીના વિવાહ કરી તેમને કોઠાશિ શાંત કર્યો.

રાવલ ચાચકદેવ પ્રજાના પરાક્રમસંહિત બત્રીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સુરલોકમાં સિધાવ્યા. તેમના અવિતકાળમાંજ તેમના એકના એક પુત્ર તેજરાવ બેતાળીસ વર્ષની વયે વસંત (શીતળા) રોગથી મસિત થઇ આ સંસાર છોડીને આત્મા ગયા. તેજરાવના જોતસી અને કર્ણુસી નામના બે પુત્રો હતા. કનિષ્ઠ કર્ણુસીની ઉપર દાદાની મમતા ઘણીજ હતી, તેથી તેમણે મરણસ્થાપર શયન કરતી વખત પોતાના સમસ્ત સામંતો અને કુટુંબીજનોને બોલાવી કહ્યું: “આપ મારા અંતિમ વચનો માનો અને મારા નાના પૌત્ર કર્ણુસીને મારા ઉત્તરાધિકારીતરિકે રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત કરો.”

રાવલ ચાચકદેવનું મૃત્યુ થયા પછી તેમની અંતિમ આજ્ઞાનુસાર સામંતમંડળે કર્ણુસીને જોસલ-મીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યા. પોતાના નાના બંધુને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થતો જોઇ જ્યેષ્ઠ બંધુ જોતસી અત્યંત દુઃખિત અને લલ્લિત થઇ પોતાની જન્મભૂમિ છોડી શુભરાતમાં ગયો અને ત્યાંના મુસલમાન અધીશ્વરના તાબામાં રહેવા લાગ્યો. જે સમયે રાવલ કર્ણુસી જોસલમીરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા તે સમયે મુજફફરખાં પાંચ હજાર અશ્વાદોહીઓની સેનાસંહિત નાગો-રમાં જઇ ત્યાંના હિંદુઓપર ભયંકર અત્યાચાર કરી તેમને દુઃખિત કરી રહ્યા હતા. આ સમયે નાગોરથી પાંચકોશના અંતરપર વરાહાજીતિના અધીશ્વર ભગોતીદાસ પંદરસે અશ્વોદોહીઓનું પાલન કરતા હતા. ભગોતીદાસની એક કન્યા અત્યંત રૂપવતી છે, એવી જનશ્રુતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઇ હતી. દુરાચારી યવન મુજફફરખાંએ તે કન્યાનાં રૂપલાવણ્યની પ્રશંસા સાંભળીને તેને હસ્તગત કરવાની ઇચ્છાથી ભગોતીદાસની પાસે એક દૂત મોકલ્યો. પાપી મ્યેઝીના હાથમાં પોતાની કન્યા સમર્પણ કરવી કોઇ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી, એમ માની ભગોતીદાસે તે દૂતને સ્પષ્ટરીતે કહી દીધું કે:—“હું યવનને મારી કન્યા આપી શકતો નથી.” પરંતુ ભગોતીદાસ સારી પેઠે જાણતો હતો કે મુજફફરની સાથે યુદ્ધ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી; તેથી તેણે પોતાની સમસ્ત સંપત્તિ અને કુટુંબનાં પ્રાણ્યોને લઈને જોસલમીરપતિને શરણે જવાને નિશ્ચય કર્યો. તેઓ સપરિવાર જોસલમીર તરફ જવા નીકળ્યા. આ વાત જ્યારે દુરાચારી મુજફફરખાંના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેણે શીઘ્ર પોતાની સેનાસંહિત તેની પૂઠ પકડી. તેણે માર્ગમાં ભગોતીદાસને પકડી પાડ્યો. ઉભય પક્ષે વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા માંડ્યું. યવનોની સેના અધિક હતી, તેથી તેમણે ઘણી સરલતાથી ચારસે વરાહાવંશી રાજપૂતોનો વધ કરીને ભગોતીદાસને પરાસ્ત કરી નાખ્યો અને તેઓ તેની પરમ સુંદર કન્યા તથા તેના કુટુંબની અન્યાન્ય સ્ત્રીઓને બંદી કરીને લઇ ગયા. આ મહા અપમાનનું વેદ લેવાની અભિલાષાથી ભગોતીદાસ જોસલ-મીરમાં ગયા અને લાંબા અધીશ્વરને મુજફફરના અત્યાચારની વાત કહી સંભળાવી. કર્ણુસીએ પાપી મુજફફરના ભયંકર અત્યાચારની વાત સાંભળી શીઘ્ર પોતાની બળવાન સેનાલઇ મુજફફરપર આક્રમણ કર્યું. રાવલ કર્ણુસીએ મુજફફરની સાથે ધીર યુદ્ધ કરી તેના ત્રણ હજાર સૈનિકોને નાશ કર્યો અને ભગોતીદાસની કન્યા તથા તેના કુટુંબની અન્યાન્ય સ્ત્રીઓને પાછી લાવીને તેમણે તેને સોંપી. કર્ણુસી અઢાવીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સ્વર્ગમાં સિધાયો.

કર્ણુસીની પછી તેમના પુત્ર લાખણસેન સંવત ૧૩૨૭ (મઠ સં ૧૨૭૨)માં પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. તેઓ અતિ ભોળા દોહના હતા; પરંતુ તેમના ચરીરમાં એક પ્રકારનો ઉન્મદ રહેતો હતો. એક દિવસ રાત્રિના સમયે શિયાળવાને ઉચ્ચરવરે પોકારતાં જોઇ લાખણસેને પોતાના મંત્રીઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે:—“આ શિયાળ આટલા જોરથી ચામારે પોકારે છે?” મંત્રીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે:—“મહારાજ ! દારુણ શીતથી પીડિત થઇને એ જનાવરો પોકાર કરી રહ્યાં છે.” આ ઉત્તર સાંભળી રાજાએ આજ્ઞા આપી કે:—“પ્રત્યેક યુગલને એક એક વસ્ત્ર સીવડાવી આપો.” શોડા દિવસ પછી રાજાએ પુનઃ તેઓ પોકાર સાંભળ્યો; એટલે પુનઃ તેમણે પોતાના મંત્રીઓને બોલાવી મંગાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે:—“શું તમે આ યુગલોને વસ્ત્ર આપ્યાં નથી ?” તેમણે પ્રત્ય-

પોતાની રક્ષા કરવા લાગ્યા આ લયબાનકે મુદ્દમા નવદંત્રી યવનો માર્યા ગયા હવે નવાબ મહમુદખા શેખ યવનસેનાસહિત પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો, પરંતુ તેણે પાછળથી પુષ્કળ સૈનિકો એકત્રિત કરી પુનઃ કિલ્લાપર આક્રમણ કર્યું યવનો પુનઃ એક વર્ષપર્યંત કિલ્લાને ઘેરી રહ્યા હવે કિલ્લાની અંદર રહેવા લાગીએને અનાજની પુષ્કળ તથા પડવા લાગી જેસમીરપતિને હવે પોતાની રક્ષા કરવી અશક્ય લાગી શત્રુની સેનાને બેઠીને નાસી શકાય એમ પણ નહોતું, તેથી તેમણે પોતાના યાત્રિયાધેવો, કુટુંબીજનો અને સરદારોને બોલાવીને કહ્યું કે—“કેટલાક વર્ષોથી આપણે આપણી રાજધાનીનું રક્ષણ કરીએ છીએ, પરંતુ હવે આપણી પાસે બોજનની સામગ્રી કાંઈ નથી, તેમજ બહારથી અનાજ લાવી શકાય તેમ પણ નથી, કારણ કે શત્રુઓએ આપણને પૂરેપૂરા ઘેરી લીધા છે, માટે હવે આપણે શું કરવું તેની કાંઈ સલાહ આપો” રાજાના આ વચ્ચે સાલળી સિદ્ધર અને વિક્રમસી નામના બે સામંતો બોલ્યા કે રણનામની સ્ત્રીઓએ જોઈદરનતર અવલબન કરી અગ્નિમા બળીને ભસ્મીભૂત થવું અને પુરુષોએ ગણભૂમિમાં પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવું ઉચિત છે યાદવો અનાજની તંગીથી પીડિત છે, એ વાતની યવનોને કિંમિત્ત પણ ખમર નહોતી તેઓ અતે હતોત્સાહ, વ્યાકુળ અને નિરાશ થઈ કિલ્લાને ઘેરા છોડી ચાલ્યા ગયા યાદવસેના દીર્ઘકાળથી કિલ્લાની રક્ષા કરતી આવી છે, માટે તે અત્યંત બળવાન છે અને કિલ્લાપર હવે જાત્રો સમય ઘેરા રાખી મૂકવો ટ્રથા છે

સમ્રાટની સેનાને નાસતી જોઈ રત્નસિંહે યવનસેનાપતિના નાના બહુને કિલ્લામાં બોલાવ્યો અને તેને ઘણું માન આપ્યું નવાબ મહમુદખાના બ્રાતાએ કિલ્લામાં પ્રવેશતાની સાથેજ જોઈ લીધું કે યાદવો અનાજની તંગીને લીધે કષ્ટ ભોગવી રહ્યા છે તે શીઘ્ર કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યો અને યવન સેનામાં જઈ મળ્યો તેણે પોતાના બ્રાતાને કિલ્લાની અંતરિયાલિની સર્વ હકિકત વહી સંભળાવી નવાબ મહમુદખા આ શું સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ તત્કાળ પોતાની સેનાસહિત જેસમીર તરફ ચાલ્યો અને તેણે પુનઃ તેને ઘેરી લીધું જ્યારે યદુપતિ મૂલરાજે જોયું કે યવનોએ પુનઃ કિલ્લાપર ઘેરા નાખ્યો છે, ત્યારે તે અત્યંત વિસ્મિત થયા ધણીતપામ કરતા જણાવ્યું કે રત્નસિંહના દોષથીજ જેસમીરપર ગયેથી આપણે પુનઃ આવી પડી છે

મૂલરાજે અત્યંત કાંઈત થઈ રત્નસિંહને બોલાવી તેને ખૂબ ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે—“આ સમયે તમારા દોષથીજ આપણા ઉપર મહાવિપત્તિ આવી પડી છે તમે પાપી યવનોની સાથે મિત્રતા કરીને પોતાનાજ પગમાં જાણી છુજીને કુહાડો માર્યો છે બોલો, હવે બચવાનો શું ઉપાય છે? આ મહા વિપત્તિમાંથી જેસમીરનો ઉદ્ધાર શી રીતે થઈ શકશે? રણુવાસની રાણીએના સતીત્વની રક્ષા શી રીતે થઈ શકશે? આ સમયે યવનોએ બમણા જોરથી કિલ્લાને ઘેરી લીધો છે, માટે હવે આપણી રક્ષા યવનો કિંમિત્ત પણ આશા મને નથી”

જોઈક બહુના આવા વચ્ચે સાલળી વીર રત્નાસહ તેજસ્વિતાપૂર્વક બોલ્યા—“આવા વિપત્તિ કાળમાં આપણા સન્માનની રક્ષા થવાનો માત્ર એક ઉપાય છે યવનોના હાથમાં જવા કરતા આત્મોત્સર્ગ કરવો વિશેષ ઉચિત છે, અને યદુવંશીઓનો એજ ધર્મ છે યવનોની સખ્યા અધિક છે અને આપણી પાસે બોજનની કાંઈ પણ સામગ્રી રહી નથી આવી સ્થિતિમાં વિજયની આશા રાખવી ટ્રથા છે યવનોની આધીનતા સ્વીકારવા કરતા આત્મઘાત કરીને મરવું સાર છે જો એકવાર યવનસેના આ પવિત્ર જેસમીરના કિલ્લામાં આવીને એપર પોતાનો અધિકાર કરી લેશે તો તે આપણી ઉપર અત્યાચાર કરવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની ત્રુટિ રાખશે નહિ આપણી પવિત્ર સતીસાધ્વીઓના અગ્નિ યવનોના અપવિત્ર કરનો રપઈ થશે તો આપણા કુલને ધોર કંઈક લાગશે, અને યવનગણ આ કામ તો સૌથી પહેલુંજ કરશે માટે સૌથી પહેલા રાણીએને જોઈદરનતર અવલબન કરવાની આજ્ઞા આપવી જોઈએ અમરાપુરીસમાન આ જેસમીરની મુંદર નગરીમાં જે સુદર સુદર મહાલયો બંધાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં આ પાપી યવનો નિવાસ કરશે આ સર્વ આપણે કદિ પણ સહન કરી શકીશું નહિ; માટે આપણે આ સર્વ મહાલયોને તોડીને છિન્નિન્ન કરી નાખવા અને આપણી પાસે જેટલી સપત્તિ છે તે સર્વને નદીના પાણીમાં ફેંકી દે ત્યારપછી આપણે યદુવંશીઓ હાથમાં નવ તનવાર લઈ

રણુભિમાં જઈ શત્રુઓનો સંહાર કરીશું અને જાતે તેમાં પ્રાણ આપીશું. આ પ્રકારે આપણે પવિત્ર યદુવંશના સન્માનની રક્ષા કરી શકાઈશું." વીરથેષ્ઠ રત્નસીમી આ સલાહ મહારાજા મૂલરાજને પસંદ પડી અને તેમણે સમસ્ત સામંતો તથા કુટુંબીજનોને એકત્રિત કરીને કહ્યું કે:-"આપ સર્વનો જન્મ વીર-વંશમાં થયો છે. આપ સદાસર્વદા ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરતા આવ્યા છો. આપના જેવું પરાક્રમ કયા ક્ષત્રિયોએ દર્શાવ્યું છે ? સંત્રામભૂમિમાં મહાજળવાન હાથી પણ આપની સન્મુખ ટકી શકતો નથી. આપે આપણા સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે તલવાર હાથમાં પ્રહણ કરી છે, તો હવે એ તલવારથી શત્રુઓનો સંહાર કરવાને માટે અગ્રેસર ચાઓ."

યદુપતિ મૂલરાજ આ પ્રકારે સમસ્ત યાદવોને ઉત્તેજિત કરી રત્નસીમે પોતાની સાથે લઈ રણુ-વાસમાં ગયા. ઉભય બ્રાતાઓએ સર્વ રાણીઓ અને પોતાનાં કુટુંબની સ્ત્રીઓને એકત્રિત કરીને કહ્યું કે:-"અમે અમારા ધર્મ સાચવવાને માટે આ મહાવિપત્તિમાં આત્માર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ સમયે આપણે જે દશામાં આવી પડ્યા છીએ તેમાંથી ઉદાર પામવાનો કાંઈ ઉપાય અમને સૂઝતો નથી. તેથી હવે અમે નિરાશ થયા છીએ. દુરાચારી વવનેને વિજય મળતાંની સાથેજ તેઓ અમારા પ્રાણોનો નાશ કરીને આપણી સર્વ સંપત્તિ લૂંટી લેશે તથા તમારું સતીત્વ નષ્ટ કરશે, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી; માટે તમારે સુહાર્ગ વ્રતનું અવલંબન કરવું ઉચિત છે. તમે સર્વ જૈન-વ્રતનું પાલન કરી તમારા પ્રાણોનો ત્યાગ કરો. અમે શીઘ્ર સુરલોકમાં આવીને તમને મળીશું. યદુપતિ મૂલરાજની સોદાવંશી પટ્ટરાણીએ પોતાના પતિનાં આવાં વચનો સાંભળી વિનીતભાવથી હસતાં હસતાં કહ્યું:-"હે નાથ ! જૈન વ્રતનું અવલંબન કરવાને માટે આજ રાત્રે અમે સખ્યા તૈયારી કરીશું અને કાલે પ્રાતઃકાળ થતાંની સાથેજ અમે સર્વ સુરપુરમાં આભ્યાં જઈશું." કહેવાની જરૂર નથી કે પટ્ટરાણીની પેઠે અન્યાય સર્વ સ્ત્રીઓએ અર્થોત્ સમસ્ત યાદવકુલલક્ષનાઓએ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પોતાનાં જીવનની આહુતિ આપવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો.

તેજ દિવસે રાત્રે સમયે યદુવંશી સમસ્ત સ્ત્રીઓએ પોતાનાં સતીત્વની રક્ષાને અર્થે જૈન-વ્રતની તૈયારી કરવા માંડી. પ્રભાત થતાંજ રણુવાસનાં દારપર હૃદયભેદક દશ્ય દૃષ્ટિગોચર થયું. સર્વ બાલા, પ્રાદા અને જુદા સ્ત્રીઓ સ્નાન કરી, રેશમી વસ્ત્રો પરિધાન કરી, દેવતાનું પૂજન કરી, હરિ-કીર્તન કરતી એકત્રિત થઈ અને તેમણે આત્મવર્ગ તથા જાતિબંધુઓને પ્રણામ કરીને જૈનવ્રતનો પ્રારંભ કર્યો. પ્રયંત્ર અગ્નિજ્વાલાની અંદર રાજકુલની લલનાઓ પોતાનાં શરીરની આહુતિ આપવા લાગી. બાલિકાથી લઈને જુદાવર્ષીત સર્વ મળીને ચોવીસ હજાર સ્ત્રીઓએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. કાંઈ કાંઈ સ્ત્રીઓએ તો તલવારવતી પોતાના મસ્તકનું છેદન કરીને પણ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. અગ્નિના તેજની સાથે સતીત્વના તેજનો સંયોગ થતાં પ્રયંત્ર પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. સમસ્ત જૈનસભીરમાં આ પ્રકાશ પ્રસરી ગયો. તે સમયે યાદવોએ સ્ત્રીઓનાં જહ્નુમ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો પણ અગ્નિમાં ફેંકી દીધાં. રાજમહાલયની સર્વ વસ્તુઓ જાસ્મીભૂત થઈ ગઈ. રણુવાસની એક પણ વસ્તુ શત્રુઓના સ્પર્શને માટે સ્પર્શ રાખવામાં આવી નહિ. યદુપતિ મૂલરાજે આ સમયે યદુવંશને નાશની અણીપર આવેલા જોયો. હવે તેઓ પણ મનમાં અત્યંત દુઃખિત થઈ સર્વ જાતિબંધુઓ અને કુટુંબીજનોની સાથે સ્નાન કરી, કુલદેવતાનું પૂજન કરી, રંક લોકોને પુષ્કળ દ્રવ્યનું દાન કરી રણુમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સર્વ માલુસોએ ખખટર પહેરી મસ્તકમાં ઘુલસીની શાખા ખોસી અને ગળામાં શાલિગ્રામની મૂર્તિ બાંધી, મસ્તકપર મોર ધારણ કર્યો અને મસ્તક પર અતિમ આલિંગન કર્યું. ત્યારપછી તેઓ કિલ્લાની બહાર નીકળી શત્રુસેનાપર ઘડી પડ્યા. અસંખ્ય શત્રુઓનો સંહાર કર્યો પછી તેઓ લડતા લડતા રણમાં પડ્યા. પોતાના પૈતૃકધર્મ અને સન્માન-

૧ સ્વામીનું મૃત્યુ થયા પૂર્વે સતી કરી પ્રત્યક્ષિત અગ્નિમાં જળીને જાસ્મીભૂત થાય તેને સુદાગમત કહેવામાં આવે છે.

૨ રણુભિમાં મૃત્યુ થવાથી સ્વર્ગની અપ્સરાઓની સાથે વિવાહ થાય છે, એવી ક્ષત્રિયોની માન્યતા હોય છે; તેથી વિવાહપ્રસંગે જેવા મોર ધારણ કરવામાં આવે છે તેવા મોર બાંધીને તેઓ રણુક્ષેત્રમાં જાય છે. એટલે કે તેઓ રણુભિમાં મૃત્યુ પામવાનો સંકલ્પ કરીને જ જાય છે.

ની રક્ષાને અર્થે આ પ્રકારે ત્રણ હજાર આદેસે યાદવવંશિઓ રાણની સાથે પ્રાણપણે ક્યું.

રત્નસીને ધડસી અને કાનડ નામના બે પુત્રો હતા. આ સમયે ધડસીની વય બાર વર્ષની હતી. રત્નસીએ તે ઉભય કુમારોના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે શત્રુઓના નેતા મહજૂનખાંપર કહેવરાવી મોકલ્યું કે:-“ આપને મારા આ ઉભય કુમારોના જીવનની રક્ષા કરવી પડશે. ” મુસલમાનનેતા મહજૂનખાએ તે દૂતની સન્મુખે શપથ લઇને કહ્યું કે:-“ હું મારા મિત્રના બે પુત્રોના પ્રાણની રક્ષા કરીશ. ” ત્યાર પછી મહજૂનખાએ પોતાના બે વિશ્વાસુ સેવકોને રત્નસીની પાસે મોકલી આપ્યા. રત્નસીએ પોતાના પુત્રોને અંતમવાર છાતી સાથે આપ્યા અને તેમના શિરપર હાથ ધરીને તેમને આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યારપછી તેમણે તેમને ઉકત સેવકોની સાથે મહજૂનખાની પાસે મોકલી આપ્યા. ધડસી અને કાનડ એ ઉભય મહજૂનખાના શિબિરમાં પહોંચતાં તેણે તેમને પરમ આદરપૂર્વક ઘડણી કર્યા અને તેમના મસ્તકપર હાથ ફેરવી તેમને હૈથ આપી જીભવચન આપ્યું. મહજૂનખાએ તત્કાળ તે ઉભય કુમારોની સેવામાં બે બ્રાહ્મણોને નિયુક્ત કરી દીધા.

સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ મહજૂનખાની સમસ્ત સેના કાલશ્પ ધારણ કરીને જંગલમીરના કિલ્લા હસ્તગત કરવાને માટે આવી. શત્રુસેનાને આવતી જોઇ યદુપતિ મૂલરાજ ત્રણ હજાર આદેસે વીર મોકલ્યોની સાથે સમરસાગરમાં ફેલી પડ્યા. આ ભયંકર યુદ્ધમાં વીરશ્રેષ્ઠ રત્નસી એકસોવીસ યવનોના સંહાર કરી ચિરનિદ્રામાં સૂઈ ગયા. કમશ: યુદ્ધાગ્નિ અધિકાધિક પ્રજ્વલિત થતો ગયો. યદુપતિ મૂલરાજે કેટલાક સો યવન સૈનિકોના વિધ્વંસ કરી અતે રણસથાપર શયન કર્યું વિજયી યવનો વીરનાદથી જંગલમીરને કંપિત કરતા કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યા. યવનસેનાપતિ મહજૂનખાએ મૂલરાજ અને રત્નસીની લાશ રણભૂમિમાંથી શોધી મંગાવી યદુવંશીઓની વિધિઅનુસાર તેમની દહનક્રિયા કરાવી. સંવત ૧૩૫૧ (ઇ. સ. ૧૨૯૫) માં આ પ્રકારે યદુવંશનો વિધ્વંસ થઈ ગયો. દેવરાજ હજી યુદ્ધ કરતા હતા, એવામાં તેઓ જવરથી પટકાઈ પડ્યા. યવનસેના આ પ્રકારે યદુવંશનો સંહાર કરી બે વર્ષ-પર્યંત જંગલમીરના કિલ્લામાં રહી. ત્યાર પછી નવાબ મહજૂનખા કિલ્લાની દિવાલ છિન્નભિન્ન કરી નાખી સમસ્ત દરવાજાઓમાં તાળા લગાવી ત્યાંથી આવ્યો ગયો. યદુવંશીઓમાં તેનો જીજ્ઞાસકરવાનું કિંવા તેની રક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય નહોતું.

अध्याय ४ थो

વિવસ્ત થયેલા જેસલમીરમાં મહોબાના રાઠોડોનું આગમન અને તેમણે ત્યાં કરેલા નિવાસ-સહીસામંત દ્વારજીએ રાઠોડોનો કરેલો પરાલય-દ્વારજી દ્વારજી રાવલની ઉપાધિ-તેમણે ચોરેલા સમ્રાટ ફીરોઝશાહના અર્ધા-ખીજવાર જેસલમીરપર થયેલું આક્રમણ અને પુનઃ જીતદરમતનું થયેલું પાલન-દ્વારજી વધ-લકીરજાના ઉલય કુમારોને સ્વાધીનતાની થયેલી પ્રાપ્તિ-રાવલ ધસીને થયેલી જેસલમીરના રાજ્યનાં પ્રાપ્તિ અને તેમણે ત્યાં કરેલા નિવાસ-દેવરાજનો પુત્ર કેદર અને તેના ભાગ્યનો થયેલો ઉદય-જસદુડાના વંશજોએ ધસીનો કરેલો વધ-ધસીની વિધવા રાણીનું કેદરને દત્તકરતિ ગ્રહણ કરવું-કેદરને થયેલી રાજસિંહાસનની પ્રાપ્તિ-વિમલાદેવીનું પ્રજાલાલ ચિતાપર ચડવું-હમીરના પુત્રને પ્રાપ્ત થયેલો ઉત્તરાધિકાર-મેવાડના રાણાએ જતસી પાસે વિવાહનો મોકલેલો પ્રસ્તાવ-પ્રસ્તાવનો ભંગ-ઉલય ભ્રાતાઓનો થયેલો વધ-રાવ રાણિગંધવનો અનુતાપ-કેદરના પુત્રો-જયેષ્ઠ કુમાર સોમનું ગિરાબમાં જવું અને ત્યાંજ નિવાસ કરવો-પિતાના વધનો અલો લેવાને માટે રાણિગંધવના પુત્રોએ અંગીકાર કરેલો મુસલમાની ધર્મ-ચક્રાને જત કરેલી તેમની સમસ્ત સંપત્તિ-અસોરિયા ભાડીઓની સાથે તેમનું થયેલું સંમિલન-જત કરેલી ભગિમાં કેદરના તૃતીય પુત્ર ફેલણનું વારસવ્ય-ખાલમધી ઠાણિયાએને પરાવત કરીને નસાડી મૂક્યા-મુઠા વા ગારા દેશમાં ફેલણે બાંધેલો કેદર નામક કુર્ગ-અમીરમાં દુરાઈના આધિપત્યનીચે ભેદિયા અને લંઘા લોકોએ કરેલું આક્રમણ અને તેમને પરાજય-ચાલિલ અને મોહિલ લોકોને તાણે કરવા-પંચનદ રાજ્યમાં સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-રાવલ ફેલણે સમાવંશની એક કંપાનું કરેલું પાણિગ્રહણ-સમા-ગતિની હકીકત-ફેલણે સમ્રાજ્યપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-તેમનું સિંધુ નદીને પોતાની સીમામાં લેવું-આવડે થયેલો રાજસિંહાસનની પ્રાપ્તિ-મરોઠમાં સ્થાપન કરેલી રાજધાની-મુસતાનના અધિપત્યના લાંબનીચે કેટલાક લોકોએ કરેલું આક્રમણ-તેમને ખીજવાર થયેલી વિજયપ્રાપ્તિ-પંચનદમાં રાખેલી એક સેના-દુર્ગી ભતિના અધીધર મહિપાલનો કરેલો પરાલય-અમરનાડોર-તે વિષે પ્રચલિત ગનકાંત-સાતલમેરની સાથે વિવાહ-તેનું ફેલ-હેખતપાં-રાવ ચાયકે પીલીખબા દેશપર કરેલું આક્રમણ ખોડરનું વૃતાંત-લંઘા લોકોનું તેમની સેનાને દીનાપુરથી નસાડી મૂકવું-રાવ ચાયકની બિમારી-મુસતાનના અધીધરને યુદ્ધને માટે કરેલું આદવાન-દીનાપુરમાં ગમન-ચાયકનો વધ-કમ્બોહ પોતાના પિતાના ટંઘાનું લીધેલું લે-વરસલે દીનાપુરમાં પુનઃ સ્થાપન કરેલી રાજધાની-કિશોરમાં જવું-લંઘા અને બુઝોએ કરેલું આક્રમણ-તેમનો કરેલો પરાલય-રાવલ બેર-સીની સાથે રાવલ વરસલનો થયેલો મેળાપ-આખરનું મુસતાન છતવું-ત્યાર પછીના છ રાજ્યોનું વર્ણન.

૩૧ ત અધ્યાયમાં જે યદુવંશીઓના વિધ્વસનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ધટના બન્યા પછી કેટલેક વર્ષો મહોજાના નેતા માલાચના પુત્ર જગમલે રાજધાની જેસલગીરને વિધ્વસ્ત અવસ્થામાં પડેલી જોધને તથા ત્યાં કેલપલ્ય યદુવંશીનો નિવાસ નહિ જોધને સ્વયં તેપર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને રાજધાની બનાવવાનો વિચાર

કર્ષો. વાસ્તવમાં યદુવંશનો પ્રાપ્ત સંપૂર્ણ લોપ થઇ ગયો હતો. આ અવસરનો લાભ લઇ ઉક્ત રાડોડ સામંત ભાટીઓની અનાથ રાજધાનીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાની અભિલાષાથી તેપર આક્રમણ કરે એમાં શું અશ્ચર્ય ? જગમલ રાડોડે સાનસેંગાદી અનાજ અને અસંખ્ય સૈનિકોને તથા આમળનોને પોતાની સાથે લઇ જેસલમીરમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ તેની મનોકામના પૂર્ણ થઇ નહિ. ભટ્ટીરાજવંશી જસદગના પુત્ર દૂદા અને તિલોકસીના સાંભળવામાં જ્યારે આ વાત આવી ત્યારે તેમણે સ્વયં ત્યાં રાજધાની સ્થાપિત કરી રહેવાનો વિચાર કર્યો. તેઓ પોતાના કુલગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે સમસ્ત કુટુંબીજનો અને સૈનિકોને પોતાની સાથે લઇ શીઘ્ર જેસલમીરમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે તત્કાળ રાડોડોપર આક્રમણ કર્યું અને ભયંકર યુદ્ધ કરી તેમની સર્વ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. આ રીતે રાડોડો ભાટીઓદ્વારા પૂર્ણ પરાભવ પામી પશ્ચાત્ત કરી ગયા.

વિજયી દૂદાએ પ્રબલ પરાક્રમ અને અપૂર્વ બાહુબળથી રાડોડોને નસાડી મૂકી પોતાના વંશની પ્રાચીન રાજધાની હસ્તગત કરી લીધી. પ્રબવર્ષે પણ સંતુષ્ટ થઇ તેમને જેસલમીરના સ્વામી તરિકે સ્વીકારી રાવલની ઉપાધિ આપવામાં કંઈ વિચલ્યું કર્યું નહિ. દૂદાએ જેસલમીરના રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ ત્યાંનાં ઇન્નબિન્ન થઇ ગયેલાં મકાનો અને કિંચકાની પુનઃ મરામત કરાવી. જેસલમીર કેટલાંક વર્ષો પછી પુનઃ પોતાનું પુર્વસ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિને આનંદ આપવા લાગ્યું.

રાવલ દૂદાને પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમના બાપા તિલોકસી મહાવીરતરિકે પ્રખ્યાત હતા. તેમણે પોતાના બાહુબળથી બહુમતી મુસલમાનો, મોઝોસિયાઓ, દેવડાઓ અને આણુ શિખર તથા આલોરના સોનગઢાઓને પરાસ્ત કરીને પોતાની વીરતાની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી હતી. તિલોકસીને વારંવાર વિજય મળવાથી તેઓ એવા સાહસિક થઇ ગયા હતા કે તેમણે પોતાની મેનાસહિત અજમેરપર આક્રમણ કરી પોતાના બાહુબળનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રીરાજસાહે પોતાના અનેક ઉત્તમોત્તમ અશ્વોને અજમેરથી આનાસાગરમાં સ્નાન કરાવવાને માટે સદા ગોકથતો હતો. એક સમયે વીરશ્રેષ્ઠ તિલોકસીએ તે અશ્વોને નીરતપાપૂર્વક હસ્તગત કરી લીધા. પછી તેઓ જેસલમીરમાં આપ્યા ગયા. અલ્લાઉદ્દીનનો કોપ થવાથી જે પ્રમાણે જેસલમીર એક વખત સર્વથા વિશ્વસ્ત થઇ ગયું હતું, તેજ પ્રમાણે આ સમયે પાદસાહે શ્રીરાજસાહે પણ તેમનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાને તત્પર થયો.

જ્યારે સમ્રાટ ફિરોજસાહેના સાંભળવામાં આવ્યું કે જેસલમીરના અધીશ્વરના બાપા તિલોકસીએ અસીમ સાહમપૂર્વક અમારા બહુમુલ્ય અશ્વો તેમના રક્ષકોના હાથમાંથી ખુંચવી લીધા છે, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે શીઘ્ર જેસલમીરનો વિશ્વસ કરવાને માટે એક બલવાન સેના મોકલી. પૂર્વવત્ આ સમયે પણ ભયંકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. પ્રબલ પરાક્રમશાળી યવનોના પંળમાંથી પોતાની રક્ષા થવી કઠિન બાધી, યદુવંશીઓના અધીશ્વર દૂદા અને તિલોકસીએ રણવાસની સોળહજાર રાણીઓને ભસ્મીભૂત કરીને સોળસેંગ સ્વલ્નતીય સૈનિકોની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો અને પોતાના કુકળના ગૌરવની રક્ષા કરી. રાવલ દૂદાએ દશ વર્ષપર્યંત જેસલમીરમાં રાજ્ય કર્યું હતું. આ સમયે પણ જેસલમીરની અવસ્થા પૂર્વવત્ બની ગઇ.

સંવત ૧૩૬૨ (ઇ.સ. ૧૩૦૬) માં રાવલ દૂદા પોતાના કુટુંબીઓની સાથે રણૂમિમાં માર્યા ગયા. આ યુદ્ધમાં પૂર્વોક્ત નવાળ મહાબૂખ્યાંનું મૃત્યુ થવાથી તેના મિત્ર રત્નસીના બે પુત્રોની રક્ષાને બાર તેના બે પુત્રો ગાઝીખાં અને ઝુંઘરીકારખાંના હાથમાં સોપવામાં આવ્યો. આ અરસામાં એકવાર કાનડ અત્યંત યુગ્મરીતે જેસલમીરમાં આવ્યો હતો. તેના ન્યેષ્ઠ બંધુ ધડસીએ મહોબાના સામંતની ભગિની સાથે વિવાહ કર્યો. જે સમયે ધડસી વિવાહની ધામધૂમમાં પડ્યો હતો, તે સમયે તેના મગા સોનાનગદેવે આવીને તેની મુલાકાત લીધી. સોનાનગદેવ પ્રત્યંકલ અને મહા બળવાન હતા. વિવાહકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ધડસી મહાબળવાન સોનાનગદેવને પોતાની સાથે દિલ્લી લઇ ગયો.

૧ ઉર્દૂ તરજુમામાં ૧૭૦૦ છે

૨ ઉર્દૂ તરજુમામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વિમગદેવીના વિવાહ દેવડાની સાથે કરવામાં આવ્યો હતો

દિલ્લીના સમ્રાટને આ વિરાટકામ વીરપુરુષને જોઇ તેમના બાહુબળની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઇ. ખોરાસાનના અધીશ્વર દિલ્લીના પાદશાહને એક લોહધનુષ્ય ઉપહારસ્વરૂપે આપ્યું હતું. આ ધનુષ્યની પ્રત્યાયા ચઢાવથી એ કોઈ સહેલી વાત નહોતી. પાદશાહે ધાર્યું કે આ હિંદુવીરના સામર્થ્યની પરીક્ષા કરવા માટે આ ધનુષ્ય ઉપયુક્ત થઇ પડશે. તેણે ધાર્યું કે આ હિંદુવીર આ ધનુષ્યપર બાણ ચઢાવવાને કદિ પણ શક્તિવાન થશે નહિ; પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ સોનિંગદેવે તે ધનુષ્યને એટલું વાળી દીધું કે તેના બે ટુકડા થઇ ગયા. પાદશાહ આ હિંદુવીરનું અદ્ભુત બાહુબળ જોઇ તેમને પરમ આદર-પૂર્વક પોતાના મહાલયમાં લઇ ગયો. આ અરસામાં તૈમૂરશાહે દિલ્લીપર આક્રમણ કર્યું. ધડસીએ પાદશાહના પક્ષમાં રહી એટલી વીરતા પ્રદર્શિત કરી કે શત્રુના સમસ્ત ઉપદ્રવો સર્વથા શાંત થઇ ગયા. પાદશાહે ધડસીનાં આ અસીમ બલવિક્રમથી પરમ પ્રસન્ન થઈ તેમના પિતાની રાજધાની જેસલમીરના શાસનને લાર તેમને સમર્થણ કર્યો અને પ્રચલિત નિયમાનુસાર તેમને સનદ લખી આપી. વળી તેણે તેમને જેસલમીરના કિલ્લાને છૂલ્લોદાર કરવાની પણ આજ્ઞા આપી.

આ રીતે યદુવંશનું લાઝાકાશ પુનઃ નિર્મલ થઇ ગયું. ધડસી માત્ર પોતાના બાહુબળ અને પરાક્રમથી જ સૈભાઅલક્ષ્મીના ખોળામાં ખેસી જેસલમીરના યદુવંશીઓની હુમ છાતિને પુનઃ પ્રકાશિત કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયા. તેમની જાતિ અને કુટુંબનાં માણસો અનેક સ્થાનોમાં નિવાસ કરતાં હતાં, તે સર્વને ધડસીએ બોલાવ્યાં અને મહોબાના અધીશ્વર તથા પોતાના પરમ મિત્ર જંગ-માલની સહાયથી મહા પ્રયત્ન સૈન્ય તૈયાર કરી જેસલમીરમાં જઈ ત્યાં ચોતરફ શાંતિ સ્થાપન કરી પોતાની શાસનશક્તિને વિસ્તાર કર્યો. હમીર અને તેના પક્ષકારોએ ધડસીને આવેશ: જોઇ તેમને યદુપતિસ્વરૂપે સ્વીકાર્યા; પરંતુ જસહડના પૌત્રો ધડસીને રાજા થયેલો જોઇ પ્રસન્ન થયા નહિ.

અમારા પાઠકોએ પ્રચમાધ્યાયમાં વીરશ્રેષ્ઠ દેવરાજનું વૃત્તાંત વાંચ્યું છે. દેવરાજે મંદોરના અધીશ્વર રાણા રૂપકાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. આજ રાજકુમારીના ચર્ચાથી કેહર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. જે સમયે પાદશાહની સેનાએ જેસલમીરને ઘેરી લીધું હતું, તે સમયે ઉત્કત કેહર અને તેની માતા એ ઉભયને મંદોરમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. જે સમયે કેહરની વય બાર વર્ષની હતી તે સમયે તેને પોતાના માતામહત્તા ગોવાળોની સાથે જંગલમાં જવાને અભ્યાસ હતો. તે પોતાની સાથે કેટલાક બાળકોને પણ લઇ લેતો અને તેમની સાથે જંગલમાં ખેલફેડ કર્યો કરતો. એક સમયે કેહર રમતો રમતો જઈને એક સર્પના રાક્ષાની પાસે સૂઈ ગયો. કેહરને નિદ્રા આવી ગઇ. તે સમયે તે રાક્ષામાંથી એક સર્પ નીકળ્યો અને પોતાની ફેણવતી કેહરના મસ્તકપર ઊભા કરીને ખેસી રહ્યો. થોડીવાર એક ચારણ ત્યાં થઇને જવા લાગ્યો. તેણે તે પરમ મુંદર બાલકના શિરપર સર્પની ઊભા જોઇને તત્કાળ મંદોરપતિને સમસ્ત વૃત્તાંત કહી સંજળાવ્યું. રાણા શીખ્ર તે સ્થાનપર ગયા અને ઉપરાંત ઘટના તેમના પણ જોવામાં આવી. તેઓ સમજી ગયા કે આ એક શુભ ચિન્હ છે અને કેહર એક સમયે અવસ્ય રાજા થશે.

ધડસી પ્રબલ પ્રતાપસંહિત રાજ્ય કરતા હતા, પરંતુ રાણી વિમલાદેવીને એક પણ પુત્ર થયો નહિ; તેથી તેમનું મન અત્યંત શોકકુલ રહેવા લાગ્યું. તેમણે અતિ નિરુપાય થઇ રાણીને એક પુત્ર બોળે લેવાની સલાહ આપી. રાણીએ પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનુસાર પોતાના રાજ્યમાં જેટલા યદુવંશી લાડીઓના પુત્રો હતા તે સર્વને બોલાવ્યા. તે સૌમાંથી તેણે કેહરને ચુંટી કાઢ્યો. ધડસી કેહરને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરે છે, એ સમાચાર સાંભળી જસહડના પૌત્રો અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા અને તેઓ જેસલમીરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. આ સમયે ધડસી એક મહા પ્રયત્ન સરોવર બોદાવતા હતા અને તેને જોવાને માટે તેઓ પ્રતિદિન જતા હતા. નિત્યનિયમ પ્રમાણે તેઓ એક દિવસ સરોવર જોવાને જના હતા. એવામાં જસહડના પૌત્રોએ તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમના ગ્રાહ્યોને નાશ કર્યો.

સાધવી વિમલાદેવીએ જ્યારે જસહડના પૌત્રોએ પોતાના સ્વામીના કરેલા ખૂનના વત્તાના સાંભળ્યા ત્યારે તે સારી રીતે એટી મર્ધા કે આ પાપીઓએ રાજ્યલોભથી જ આ લાયકર કાર્ય

કર્ણુ છે આથી તેણે તત્કાલ કેદરને જેમજમીરના અધીશ્વર બનાવી તેના નામની આણુ ફેરવી દીધી અને ઉકત દુરાચારીઓનો મનોરથ નિષ્ફળ કર્યો વિમલાદેવી ક્ષત્રિયોની રીતિ અનુસાર પોતાના સ્વામીની ચિતાપર ચડવાને તેજ વખતે તૈયાર થાત, પરંતુ કેટલાક કારણોથી તેણે તે કાર્ય કેટલાક માસ પછી કર્યું તેના સ્વામીએ જે મરોવગ બધાવવાનો આજ્ઞા કર્યો હતો, તેને પૂર્ણ કરાવવાનું હતું અને નળા બાલક કેદરની સુરક્ષાને માટે પણ થોડા સમયની અપેક્ષા હતી છ માસ પછી તે સરોવર બધાધને તૈયાર થઈ ગયું વિધવા રાણીએ પોતાના સ્વામીના નામપરથી તેનું નામ “ ધરસીસર ” રાખ્યું હવે ચતુરો કેદરના પ્રાણનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અને રાણી પ્રબલિત ચિતામાં પડી ભરખીભૂત થઈ સુરલોકમાં આવી ગઈ નાણી વિમલાદેવી ચિતામાં પડતી વખતે કહી ગઈ હતી કે - “ હમીંગના પુનનેજ કેદરનો ઉત્તગધિકારી બનાવજો ” હમીરને બે પુત્રો હતા જેતસી અને લૂનકર્ણુ

જેતસીની યુવાવસ્થા આવતા ચિતોડના ગણા કુલાએ તેમનાપર વિવાહનું નાળાએર મોકલી આપ્યું ભટ્ટીરાજકુમાર પોતાના અનેક સેવકોને વધને વિવાહ કરવાને માટે મેવાડ તરફ ચાલ્યા અરવલ્લીથી બારદોશ દૂર જતાજ તેમને સાકના મેહરાજ નામના સાવબનીના સુપ્રમિદ્ધ સામત મળ્યા તે દિવસે તેમણે ત્યાં વિશ્રામ કર્યો અને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાજ પોતાના પ્રવાસનો પ્રાગ્ બ કર્યો આ સમયે એક તેતરપક્ષી મોવાનું મોવાનું તેમના જમણા હાથ તરફથી આવ્યું ગયું સાકના મેહરાજનો સાજો પક્ષીઓની બેતીપરથી શુભાશુભ જાણવામાં અતિ ચતુર હતો તેમણે તરત જણાવ્યું કે - “ આપણી જમણી બાજુએથી તેતર મોવાનું મોવાનું જાય, એ અપશુકન છે અને એથી અમગળ થવાનો સંભવ છે ” તેના આ વચન સંભળી જેતસીએ પોતાના અશ્વની લગામ ખેંચી અને તે દિવસે ત્યાંજ વિશ્રામ કર્યો તે સમયે તે પક્ષીને પકડવામાં આવ્યું તો તે એક આખ-વિનાનું જણાયું બીજે દિવસે પ્રભાત થતાજ જેતસીએ પુનઃ યાત્રારંભ કર્યો આ સમયે થોડા અંતર-પર એક વાઘણનો પોકાર સાંભળવામાં આવ્યો જેતસીએ મેહરાજના સાજાને તેનો અર્થ પૂછ્યો તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - “ આપ અહીં આજ વિશ્રામ કરો અને એક નવયુવકને હજમઠીના વેષે કમલમેર મોકલી આપો તે ત્યાં જઈને ત્યાંની યથાર્થ સ્થિતિની ખબર લાવશે આ રીતે ગણા કુલાની ચતુરતા સરલતાથી આપણને જ્ઞાત થશે અને આ અપશુકનો થવાનું કારણ શું છે તે પણ નિહિત થશે ”

શીઘ્ર એક સાંસિક યુવકને હજમઠીનો વેષ મળી કમલમેર મોકલવામાં આવ્યો તેણે ઉકત છનવેરે રણુવામમાં જઈ સર્વ બાનગી મેળવી વાગ્તનમાં ચિતોડના રાણાએ કુમાર જેતસીનું અમગલ કરવાનેજ પ્રયત્ન કર્યો હતો તે યુવક જેતસીની પાસે આવી તેમને સર્વ જ્ઞાતા કહી સંભળાવ્યું જેતસીએ તેના વચનપર વિશ્વાસ ગાળી રાણા કુલાપર અત્યંત ક્રોધાવધાન થઈ તેની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવાનો વિચાર મઠી વાળ્યો અને મેહરાજની કન્યા મારનું પાણિગ્રહણ કર્યું આથી રાણો કુભો જેતસીપર અત્યંત ક્રોધિત થયો, પરંતુ તે જેતસીપર વૈગ લઈ શમ્યો નહિ ર અને તેણે મનનો ક્રોધ મનમાં સમાવી પોતાની કન્યા યાગરોનના વિખ્યાત ખીચી રાજ અચનદાસને સમર્પિત કરી આ ધટના બન્યા પછી જેતસી પૂગનદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે ગયા અને ત્યાં પોતાના ભાતા લૂનકર્ણુ તથા પોતાના સાજાની સાથે ગણુભૂમિમાં રાજ્ય કર્યું આ સમયે તેમની સાથે તેમના એકસોવીસ સેવકો માર્ગે ગયા પૂગવપતિ રાણિગદેવ જાણ્યો નહોતો કે મે જેસનમીરપતિના અલત નિકટના બે સગાઓને મારી નાખ્યા છે બ્યારે તેણે આ વાત જાણી ત્યારે તે અત્યંત દુઃખિત થયો અને તેણે તે માટે કૌળા વસ્ત્રો પરિધાન કરી મમસ્ત ભાગતવર્ષના પ્રત્યેક તીર્થની યાત્રા

૧ હર્ડ તરલુમ મા એવો હત્યેજ છે કે એક તેતર જમણા હાથ તરફથી આવ્યું

૨ અહીં આ અમે કનલ ટોડના સંબંધોનો અરિષ્ટ અનુવાદ કર્યો છે જેતસીનો વેષધારી યુવક કમલમેરમાં શું એક આવ્યો અને રાણાએ શી લજ્જથી જાણી લીધો નહિ તે તેમણે જણાવ્યું નથી

૩ આ રાણિગદેવનું જ્ઞાતા પ્રથમ ખડમાં યથારથને આપવામાં આવ્યું છે

કરી. આ રીતે પોતાનાં પાપનો નાશ કરી તે પુનઃ પોતાના પાટનગરમાં આવ્યો આવ્યો. રાવલ કેહરે તેને હાથા કરી ધૈર્વ આપ્યું.

કેહરને નિમ્નલિખિત આઠ પુત્રો થયા:—

(૧) સોમ	એમના અગણિત વંશજો 'સોમભાટી'ના નામથી વિખ્યાત છે.
(૨) લખમજી	
(૩) કેસલજી	એમણે પોતાના બાહુબળથી પોતાના જ્યેષ્ઠબાહુના અધિકાર-માંથી વિક્રમપુર છતી લીધું અને તેઓ પોતાના અનુચરોને લઈને ગીરાવમાં જઈ વસવા લાગ્યા.
(૪) કમકરન	
(૫) સાતલ	એમણે પોતાના નામથી સાતઢંગેર રાજધાની સ્થાપિત કરી.
(૬) ખીભૂ	
(૭) તન્ન	
(૮) તેજસી	

નાગોરના રોકાડ અધીશ્વરપર પોતાના પિતાનું વૈર લેવાને માટે જે સમયે રાણીગદેવના પુત્રોએ યવનધર્મનું અવલંબન કર્યું, તે સમયે તેઓ પંગલ અને મરોટના ઉત્તરાધિકારથી વંચિત થઇ આભારિયા ભાટીઓની સાથે જઈ મળ્યા અને તેમનું નામ મોમન અર્થાત્ મુસલમાન ભાટી રાખવામાં આવ્યું. આ સમયે રાવલ કેહરના તૃતીય પુત્ર કેસલે પંગલ અને મરોટપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી વિક્રમપુરને પણ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધું. આ ઉપરાંત યદુવંશની શૌચનીય દશમાં દાહિયા રાજપૂતોએ તેમની જે પ્રાચીન રાજધાની દેરાવલપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો, તે પણ તેમણે પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધું.

કેસલે વ્યાસ નદીની નિકટ પોતાના પિતાના નામથી એક કિલ્લો બંધાવ્યો. હવે જોહિયા અને લંગાઓની સાથે ભાટીઓને પુનઃ વિવાહ ઉપસ્થિત થયો. લંગાઓના નેતા અમીરખાં? દુરાલ્પ-એ કેસલ ઉપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ કેસલે ક્ષત્રિયોચિત વીરતાથી અમીરખાંનો સંપૂર્ણ પરાલભ કર્યો, કેસલ આ સમયે પોતાના બાહુબળથી એટલા વિખ્યાત થઇ ગયા હતા કે તેમનું નામ સાંભળી આહિલ, મોહિલ અને જોહિયા લોકો યરયર કંપી ઉઠતા હતા. કેસલે ધીરે ધીરે પંજાબ દેશપર્યંત પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. કેસલે સમાજમવંશની એક રાજકુમારી સાથે વિવાહ કર્યો. આ સમાજમવંશમાં રાજસિંહાસનને માટે એક મહાન વિવાહાગ્નિ પ્રગ્વસિત થયો હતો. કેસલે મધ્યસ્થ થઈને તે વિવાહનો અંત આપ્યો. તેમણે સમાજમવંશના સુભાગ્ય-ભાગ નામના જે નેતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું, તે કેસલની સાથે મરોટમાં આવ્યો. જે વર્ષ પછી સુભાગ્યતનું અવસાન થયું. હવે કેસલે સમાજમવંશના સર્વ દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આથી સિંધુ નદીના તટપર્યંત તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર થયો. કેસલે ૭૨ વર્ષની વયે શરીર છોડ્યું.

કેસલનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી આચકદેવ તેમના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. આ સમયે ભાટી-ઓનો અધિકાર ગાડા નદીના તટપર્યંત થઇ ગયો હતો, તેથી મુલતાનનો યવન અધીશ્વર તેમનાપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થઈ ગયો હતો. આચકદેવ મરોટ નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી રહેવા લાગ્યા. થોડા દિવસ પછી મુલતાનના અધીશ્વરે પુનઃ યદુવંશીઓનો વિદેશ કરી નાખવાની અભિલાષાથી થણી મોટી તૈયારી કરી. લંગા, જોહિયા, ખીભૂ વગેરે જે જે જાતિઓને પ્રાચીન કાળથી ભાટીઓની સાથે શત્રુતા ચાલી આવતી હતી તે સર્વ મુલતાનપતિની સાથે જઈ મળ્યા. અન્યમણે આચકદેવ મુલતાનપતિને લુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયેલો જોઇ સાવધાન થયા અને તેમણે સાતર હજાર અશ્વાદાહીઓ તથા ચૌદ હજાર પામદલ સૈનિકો એકત્રિત કરી વ્યાસ નદીની

૧ ઉદ્દે તરજુમામાં અમીરખાં ધોરી નામ લખવામાં આવ્યું છે.

૨ ઉદ્દે તરજુમામાં ૧૧ હજાર છે.

સમીપ જઈ ઉક્ત યવનની સામે અસીમ સાહસપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. ઉભયપક્ષે વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા માંડ્યું. આ યુદ્ધમાં યવનો પરાસ્ત થઈને નાસી ગયા. વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકદેવે રાનુઓની ડાવણીમાથી પુષ્કળ સામાન લૂંટી લીધો અને તેઓ પૃથ્વીને કંપાવમાન કરતા પુનઃ મરોટમાં ચાલ્યા આવ્યા; પરંતુ આટલાથીજ યુદ્ધાગ્નિ શાંત થયો નહિ. મુઘતાનપતિએ પ્રથમ પરાજયનો બદલો લેવાને માટે ખીજે વર્ષે મહાપ્રયત્ન સેનાસહિત આક્રમણ કર્યું. આ સમયે થયેલા સંગ્રામમાં ૭૪૪ ભટ્ટી અને ૩૦૦૦ મુઘલાનીઓ માર્યા ગયા. મુઘતાનપતિ ખીજવાર પરાસ્ત થયો. દ્વિતીય ચાચકદેવના રાજ્યની સીમા ધણી વધી ગઈ. તેમણે અસનીકોટ નામના કિલ્લામાં પોતાના પુત્રના દાધનીએ એક સેના રાખી અને તેઓ સ્વયં પૂંગલમાં ચાલ્યા આવ્યા. ત્યાર પછી તેમણે દૂંદીના અધીશ્વર મદિપાલપર આક્રમણ કર્યું અને તેને પરાસ્ત કર્યો. પછી તેમણે જેસલમીરમાં આવી પોતાના બ્રાતા લખમણની મુલાકાત કરી.

અસનીકોટના તાબામાં જેટલાં ગામો હતાં, તે સર્વની ઉપજ તેમણે જેસલમીરમાં લાવીને ખરચી નાખી. ચાચકદેવ જે સમયે જેસલમીરથી પોતાની રાજધાનીમાં આવતા હતા, તે સમયે વારં રથાનના જંગરાજે તેમની મુલાકાત લીધી. આ માણસ પુષ્કળ બકરાધેડાં પાળતો હતો. વરજંગ નામનો એક રોઠોઠાં લૂંટારો પામેના ગામમાંથી કોઈ કોઈ વખત આવીને તેનાં પશુઓ ચોરી જતો હતો. જંગે વિચાર કર્યો કે ચાચકદેવનું ઘરણું મદદ કરવાથી મારાં બકરાધેડાંનું રક્ષણ થશે. આવા ઉદ્દેશથી તેણે ભારે ભારે કિંમતનાં બકરાધેડાં ચાચકદેવને ભેટ આપ્યાં. વરજંગ એક મહા વીર હતો. તેણે સાતલગ્નને નામના વાણિજ્યના પ્રધાન રથાનને એક લાડીસામંતની પાસેથી પોતાના બાહુબળથી ખુશ્ચવી લીધું હતું. વરજંગનું નામ સાંભળતાંજ મરૂબૂમિના નિવાસીઓ ઘર ઘર કંપતા હતા. વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકદેવ જંગને અભયવચન આપીને ચાલ્યા ગયા. તેઓ જતી વખતે તેને કહેતા ગયા હતા કે:- “જે વરજંગ તમારા પર પુનઃ અભ્યાસ કરશે તો હું તેને ઉચિત ફળ આપીશ.” થોડા દિવસ પછી રાવ અચકદેવ જંગના તાબાના દેશમાં ગયા અને તેની મુલાકાત લીધી. જંગે પુનઃ તેમને વરજંગના અભ્યાસારની વાત કહી સંભળાવી અને તેમની સહાય માગી. ચાચકદેવે જંગની પ્રાર્થના લક્ષમાં લઈ સાતલગ્નને રાજા લૂંટારાનું ઇનમ કરવાને માટે પોતાની સમસ્ત સેના એકત્રિત કરી. પછી તેમણે સીતાળતિના અધીશ્વરની સાથે સંધિ કરી. આ નવીન મિત્ર ત્રણ હજાર અશ્વારોહીઓની સેના પોતાની સાથે લઈ ચાચકદેવની પકડે આવી ઉભો રહ્યો. નગરમાંથી નીકળીને બહાર જતા શ્રીમંત માણસો પર આક્રમણ કરીને ચાચકદેવે તેમને લૂંટી લીધા અને તેમને બંદીવાન બનાવ્યા. શ્રીમંત નાગરિકોએ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી; પરંતુ ચાચકદેવે તેમને જણાવ્યું કે:- “જે તમે આ સ્થાન છોડીને જેસલમીર આવો અને ત્યાં નિવાસ કરો તો તમને સુખેથી મુક્ત કરવામાં આવશે.” ૩૬૫ મોટા મોટા વ્યાપારીઓએ ચાચકદેવની આ આજ્ઞા માન્ય કરી અને તેઓ પોતાની સર્વ સંપત્તિ સાથે જેસલમીરમાં જઈ રહ્યા.

વરજંગના ત્રણ પુત્રોને બંદીવાન બનાવવામાં આવ્યા હતા. વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકદેવે તેમાંના વચલા અને નાના પુત્રની વય ઘણી નાની જોઈને તેમને મુક્ત કર્યા; પરંતુ જ્યેષ્ઠ કુમાર મેરાને તેના પિતા વરજંગની સારી ચાલની જમીનગીરીતરિકે પોતાની પાસે બંદીવાન કરી રાખ્યો. ચાચકદેવે જે સીતાળતિના અધીશ્વરની સાથે આ ઘટના બન્યા પૂર્વે મિત્રતા કરી હતી, તેની પોતી સાહચર્યની સાથે તેમણે પોતાના વિવાહ કર્યો. પહેરામણીમાં તેમને પચાસ અશ્વો, પાંત્રીસ દાસીઓ, ચાર પાલખી અને બસે ઉંટ પ્રાપ્ત થયાં. આ સર્વ વસ્તુઓ લઈ ચાચકદેવે મરોટ નગરમાં ચાલ્યા આવ્યા.

ઉપરોક્ત ઘટના બન્યા પછી જે વર્ષે વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકદેવે પીલબંગના અધિપતિની સાથે યુદ્ધ કર્યું. એક લાડીની પાસેથી એક મૂલ્યવાન અશ્વ લૂંટી લેવામાં આવ્યો, તે આ વિચરતું મૂળ હતું. ચાચકદેવ પીલબંગેશ્વરને પરાસ્ત કરીને તેની રાજધાનીનું દ્રવ્ય લૂંટવા લાગ્યા; પરંતુ એવામાં મદુવંશના જૂના વૈરી લગા લોકોએ આ સુસંધિને લાલ લઈ ચાચકદેવના હિનાપુરના કિલ્લા પર આક્રમણ કર્યું અને રથાની સમસ્ત સેનાને પરાસ્ત કરી.

આ તરફ ચાચકદેવે યુદ્ધ ચાલુજ રાખ્યું. તેમણે અનેક દેશો જીતી લીધા. આ પ્રકારે તેમણે પંચમ-

પર્યંત પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. અતે વહાવરથામાં જ્યારે આચકદેવ લખ્યું કર રાગ-થી મરત થયા અને જ્યારે તેમણે જાણી લીધું કે હવે મારો અંતકાળ નિકટ આવ્યો છે અને રાગ-માંથી મુક્ત થવાની આશા મિથ્યા છે, ત્યારે તેમણે દીર્ઘકાળ સુધી કષ્ટ બોગવીને મરણ પામવાને બદલે ક્ષત્રિયોની રીતિ પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો દંડ સંકલ્પ કર્યો. ક્ષત્રિયો દંડ ત્રદાપૂર્વક માને છે કે શત્રુઓના બીપણુ ચત્રાધાતથી મૃત્યુ થાય તો આપણને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવીજ યુદ્ધ-માં મરતું, એને તેઓ પરમ ધર્મ માને છે અને જાળ કારણથી તેઓ આમરણુ યુદ્ધકાર્યમાંજ ઉત્કૃષ્ટ રહે છે. આવા વિશ્વાસથી તેઓ રણભૂમિમાં જે આત્મોત્સર્ગ કરે છે, તેથી તેમનાં ગૌરવ અને મહિમાની અત્યંત પ્રશંસા થાય છે. વીરશ્રેષ્ઠ આચકદેવ ક્ષત્રિયોના શિરોબુધ્ધસ્વરૂપ હતા; તેઓ જીવનપર્યંત યુદ્ધકાર્યમાં નિયુક્ત રહ્યા હતા. આવા મહાન ક્ષત્રિય રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

તેમણે પોતાના એક દૂતને લંગાભતિના અધ્યક્ષરની પાસે મોકલી તેનાદ્વારા તેને એવી ખબર કરી કે:—“ આચકદેવ રાગચ્છાપર પડ્યા છે. દીર્ઘકાળપર્યંત કષ્ટ બોગવીને મરણ પામવા કરતાં તેમણે ક્ષત્રિયવીરોની પેઠે શત્રુની તવવારદારા પોતાના પ્રાણ છોડવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, માટે તેમણે આપની સાથે યુદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના કરી છે.” મુલતાનના રાજાએ ઉક્ત દૂતના શબ્દોપર વિશ્વાસ મૂક્યો નહિ. તે પોતાના મન સાથે બોલ્યો: “ આચકદેવ અને જાળ કરીને સમરભૂમિમાં બોલાવી પોતાની શુભ અભિલાષા સિદ્ધ કરવા માગતો જણાય છે. આવીજ તેણે યુદ્ધની માગણી કરી છે.” આવા વિચાર કરી તે દૂતને કહેવા લાગ્યો: “ તમારા સ્વામી પ્રપંચ જાળને વિસ્તાર કરીને મારો નાશ કરવાની અભિલાષા રાખે છે; માટે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ.” મુલતાનના રાજાને આ ઉત્તર સાંભળી દૂતે શપથ લઈ કહ્યું: “ રાજા! આપ વૃથા સંદેહ ધારણ કરો છો. મહારાજ આચકદેવ ખરેખર દુઃસાધ્ય રાગથી પીડિત છે અને તેમને હવે બીજી કંઈ પણ ઈચ્છા નથી; પરંતુ તેઓ અંતસમયે માત્ર એક ક્ષત્રિયવીરને જાણે તેવી રીતે મરવા માગે છે. તેઓ આ કારણથી માત્ર સાતસે^૧ વીરોની સાથેજ રણભૂમિમાં આવશે. આપ આપના મનને વૃથા સંદેહથી ચિંતાતુર કરશો નહિ અને મારા સ્વામીની આ મનોકામના પૂર્ણ કરો.” મુલતાનના રાજાને હવે દૂતનાં વચનપર વિશ્વાસ આવ્યો અને તે બોલ્યો: “ હું આચકદેવની મનોકામના પૂર્ણ કરવાને માટે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છું.” દૂતે જાળને આ વાત આચકદેવને કહી સંભળાવી. વીરશિરામણી આચકદેવના આત્મ-દ-નો પાર રહ્યો નહિ. જે જે સેનાપતિઓ અને સૈનિકોએ સદા આચકદેવની સાથે રહીને યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેમાંથી સાતસે^૧ વીરોને આચકદેવે ચૂંટી કાઢ્યા. આ સાતસે^૧ વીરોએ પણ પોતાના સ્વામીની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે રણભૂમિમાં પ્રાણાર્પણ કરવાનો દંડ સંકલ્પ કર્યો હતો. આચક દેવે રણભૂમિમાં જવા પૂર્વે પોતાના રાજ્યની પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી લીધી. સીતાભતિની રાણીના ગર્ભથી તેમને જે ગર્ભસિદ્ધ નામક પુત્ર થયો હતો, તેને તેમણે તેની માતાની સાથે નનસાડમાં મોકલી દીધો. તેમને સોદાનભતિની રાણી લીલાવતીના ગર્ભથી વરસજ, કમ્બોદ અને બીમદેવ એ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. મોહાલુવંશી રાણી સુરજદેવીના ગર્ભથી રણધીર અને રત્ન નામક બે પુત્રો થયા હતા. વીરશિરામણિ આચકદેવે આ પાંચ પુત્રોપૃષ્ઠી જ્યેષ્ઠ પુત્ર વરસજને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા અને તેમને ખગલ (આ દેશના મુખ્ય નગરનું નામ હેરાવર છે) સિવાયનો પોતાનો સમસ્ત દેશ અર્પણ કર્યો. તેમણે ખગલ દેશ રણધીરને અર્પણ કર્યો. વરસજ સત્તર હજાર સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ પોતાની રાજધાની કિરોહરમાં^૨ ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રકારે વીરવર આચકદેવે પોતાનું રાજ્ય પોતાના બે પુત્રોને વહેંચી આપ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ

૧ ધાન્સિકમઆના પ્રાચીન નદિ: રાગગ્રસ્ત થતાં હાથમાં વલવાર લઈ રણરૂપમાં પ્રાણ ત્યાગ કરતા હતા. આ પ્રમા અતે જુદલેંડ પર્યંત ફેલાઈ હતી.

૨ હુંડે તરણુમાં ૧૦૦ છે.

૩ કિરોહરનો મોટો કિલ્લો રાજ કેલ્લે બંધાવ્યો હતો. તે બાવલપુરથી જાણીસ કોસના અંતરપર હતો; પરંતુ હાલમાં તેનું કંઈ બિન્દુ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરવાને માટે ઉક્ત સાતસે વીરાસહિત દીનાપુરના રજુ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં પહોંચતાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે મુલતાનનો રાજા અહીંઆંથી બે કોસના અંતરપર છાવણી નાખીને પડેલો છે. આ સમાચાર સાંભળીને તેમનું હૃદય આનંદથી પ્રવૃત્તિત થયું. તેમણે સ્નાન કરી નિર્મળ ચિત્તે અસ્થાસ્ત્ર તથા ધૃષ્ટદેવનું પૂજન કર્યું અને દીનદરિદ્રીને ધનરતનાદિ લૂંટાવીને આ માયામય સંસારપરથી પોતાનું મન પરાવૃત્ત કરી તેને પરમાત્મામાં લીન કર્યું.

થોડીવાર પછી રજુવાલોનો નાદ સંભળાવા લાગ્યો. ઉભયપક્ષની સેના સામસામે જતાની સાથેજ વીરથેષ્ટ ચાચકદેવે પોતાના સાતસે સૈનિકસહિત મુલતાનના અધીશ્વરના ઠેટલાક હબર સૈનિકોની સામે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેમણે બે ધડી સુધી વીરતા દર્શાવી પોતાના સાતસે સૈનિકોની સાથે રજુ-ભૂમિમાં ચિરનિદ્રામાં શયન કર્યું. આ સાતસે માણસોએ મુલતાનના બે હબર સૈનિકોના વધ કર્યો હતો. ચાચકદેવે આ પ્રકારે સંઘામભૂમિમાં ચિરકાળને માટે શયન કર્યો પછી મુલતાનપતિ પોતાના પાટનગરમાં ચાલ્યો ગયો.

જે સમયે રજુધીર દેરાવરમા પોતાના પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરતા હતા, તે સમયે ચાચકદેવના દિલીપ પુત્ર કમ્બોદે શોકોન્મત્ત થઇ ત્યાંને ત્યાંજ પ્રતિજ્ઞા કરી કે:—“મુલતાનપતિએ મારા પિતાને અન્યાયથી માર્યા છે, માટે હું અવશ્ય તેનો બદલો લઉં.” કુંભાએ (કમ્બોદે) તત્કાળ પોતાની સાથે એક સેવક લઇ મુલતાન તરફ પ્રયાણ કર્યું. જ્યાં મુલતાનપતિનાં સૈન્યની છાવણી હતી, તે સ્થળની આસપાસ બાવીસ હાથની પહોળાઇની એક ખાઇ હતી. કુંભાએ રાત્રિના સમયે અશ્વાશ્લ યથા સાહસપૂર્વક ખાઈ કૂદી પોતાના અશ્વને તંજુનાં દોરડાવતી બાંધ્યાં. પછી તેઓ મુલતાનપતિનાં જેવા વસ્ત્રો પરિધાન કરી પહેરેદારની દૃષ્ટિ સન્નિધિમાં પ્રવેશ્યા. આ સમયે મુલતાનનો રાજા નિદ્રા લેતો હતો. કુંભાએ તેજ અવસ્થામાં તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. ત્યાર પછી તેઓ શીઘ્ર તે છાવણીમાંથી અવરતાપૂર્વક નીકળી આવી દેરાવરમા પોતાના બંધુને મળ્યા.

વરસલ દીનાપુરમાં પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી કિરોદરમાં ચાલ્યા ગયા. તેમના જૂના શત્રુ લંગા લોકોએ હેબતખાની સહાયથી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ વરસલે પોતાના અતુલ પરાક્રમથી તેમને પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂક્યા. આ સમયે હુસેનખાંએ વિક્રમપુરપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ વરસલે તેને પણ પરાસ્ત કર્યો.

સંવત ૧૫૩૦ (ઇ. સ. ૧૪૭૪) માં વરસલે વિક્રમપુરનો ક્રોડ અને કિલ્લો બંધાવ્યો.

હવે કેવલ રાવલ ફલજુના વંશજોની સાથેના પંજળના સામંતોના મીમાંસાંબંધી નાના નાના વિગ્રહોનું વૃત્તાંત આવે છે. આ વિગ્રહોમાં એકવાર એક પક્ષની હાર થતી તો બીજી વખત તેની જીત થતી. તે સંબંધી નિરસ વર્ણન અને લંબાવવા ધ્વંષિતા નથી. અતે ફલજુના વંશજોએ ગાડા નદીના ઉભય કિનારાઓની પાસેના પ્રદેશોને વહેંચી લીધા અને તેઓ તેમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આ ઘટના બન્યા પછી થોડા દિવસમા દિલ્લીના સમ્રાટ બાબરે લંગાઓના અધિકારમાંથી મુલતાન છીનવી લીધું અને ત્યાં મુસલમાન સૂળો નિયુક્ત કર્યો. આ સમયે કિરોદર, દીનાપુર, પૂંગલ અને મરોટના યદુવંશીઓએ પોતાનાં રાજ્યની રક્ષાને અર્થે મુસલમાનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી ભટ્ટીઇતિહાસવેત્તા મુખ્ય વંશવૃક્ષ મૂળીને શાખાનું વર્ણન કરે છે અને રાવલ જેત, લાનકરણ, બીમ, મનોહરદાસ અને મુખલસિંહનાં નામો ગણાવ્યે જાય છે. રાવલ મુખલસિંહના શાસનકાળથીજ જેસલમીરની રાજકીય સ્થિતિ પરિવર્તિત થઇ ગઇ.

અધ્યાય ૫ મો

જેસલમીરના રાજ્યના ઉત્તરાધિકારીનું બહલાવું-યવનસમ્રાટે તેમને અર્પણ કરેલી જેસ-
લમીરની ગાદી-તેમણે યવનસમ્રાટની આધાનતાને કરેલો સ્વીકાર-આખરે કરેલા આક્રમણના
સમયમાં જેસલમીરના રાજ્યની સીમા-મુખલસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના પુત્ર અમ-
રસિંહનું સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું-અમરસિંહ બહુઅપદશમાં કરેલી દીકઠાડ-
તે યુદ્ધમાં તેમને મળેલો વિજય-ચત્તા રાજપૂતોનું વિદ્રોહી થવું-
બિહારવાસી રાઠોડોના ઉપદ્રવોનો ભટ્ટીસામંતોએ કરેલો પ્રતીકાર સીમાસંબંધી
વિવાદનું મૂળ-ભટ્ટીસેડોની થયેલી જીત-સામંતોની વચ્ચે ઝગડો થયાથી
બિહારને અને જેસલમીરના અધીશ્વરોની વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલો ટકા-બિહારના રાજા અલ-
પસિંહ અપમાનનો પ્રતીકાર કરવાને માટે પોતાના સામંતોને ફેરવું નિમંત્રણ-જેસલમીરપર
આક્રમણ કરનાર રાઠોડોના થયેલો પરાજય-રાવલે પુંગલપર પુનઃ સ્થાપિત કરેલો પોતાનો
અધિકાર-આઝમેરપતિને માંડલિકોની શ્રેણીમાંથી મુક્ત કરવા-અમરસિંહનું મૃત્યુ-જસવંતસિંહનું
રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું-જેસલમીરનું પતન-રાઠોડોના હાથમાંથી પુંગલ, આઝમેર
અને ફેલોદીનું દૂર થવું-હાદિના પુત્રોએ ખડાલથી ગાડા મુઘી સ્થાપન કરેલો પોતાનો અધિ-
કાર-અક્ષયસિંહનો અભિષેક-તેજસિંહ પોતાના હાથમાં લીધેલું જેસલમીરનું શાસન-તેજસિં-
હને પુનઃ થયેલો રાજ્યપ્રાપ્તિ-તેમણે ચાળીસ વર્ષપર્યંત કરેલું રાજ્યશાસન-બાવલખાંએ
ખડાલપર સ્થાપન કરેલો પોતાનો અધિકાર-રાવલ મૂલરાજ-સ્વરૂપસિંહ મહેતાને પ્રાપ્ત થ-
યેલું રાજ્યમંત્રીનું પદ-તેણે ધારણ કરેલી ભટ્ટીસામંતોપ્રત્યે કૃણા-યુવરાજ રાયસિંહે સ્વરૂપ-
સિંહનો કરેલો વધ-રાવલ મૂલરાજનું ખંદી થવું-રાયસિંહે સિંહાસનપર બેસવાને પાડેલી
ના-એક રાજપૂત રમણીએ મૂલરાજની કેદમાંથી કરેલી મુક્તિ-મૂલરાજને પુનઃ થયેલી રાજ્ય-
પ્રાપ્તિ-યુવરાજ રાયસિંહને થયેલી દશનિકાલની શિક્ષા-તેનું જોડપુરમાં ગમન-ભટ્ટીસામં-
તોએ કરેલો વિદ્રોહ-દાંતરિક્કે જન્મિત થયેલી તેમના તાબાની સમરત બુમિ અને સર્વ
કિલ્લાઓના થયેલો વિવર્સ-ખારવર્ષ પછી પુનઃ તેમને આપેલો ભુમિનો અધિકાર-ર.વસિંહ
કરેલો એક વાણિકનો શિરસ્થાન-તેનું પુનઃ જેસલમીરમાં આવવું-તેને દેવાના કિલ્લામાં મોક-
લવો-સાલિમસિંહને ધરેલી મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ-તેનું રવિ-તેનું શત્રુના હાથમાં સપડાવું-
પણ જેસલમીરનું સહાયથી મુક્ત થવું-તેની ભાલીની સાથે મળીને તેનો નાશ કરવાને
ચેલું પડયંત્ર-જેસલમીરનું આવેલું વિષ-મહેતાએ તેના ખંડુ અને તેની સ્ત્રીના કરેલો વધ
-દેવાના કિલ્લામાં લાગેલી આગ-રાયસિંહનું આગમાં પડીને બળી અસ્તવું-તેના પુત્રોનો થયે-
લો વધ-ગજસિંહને રાજ્ય અર્પણ કરવું-મૂલરાજના કનિષ્ઠ પુત્રેનું બિહારમાં નાસી જવું

-મંત્રીની યાવત્ત્યંદ્રદિવાકરી સત્તા-ભટ્ટીધતિહાસની સમાલોચના.

હકા સારી પોઠે ભણે છે કે જેસલમીરના સ્વામી ધક્કીનું શોચનીય મૃત્યુ થયા પછી તેમની રાણીએ પોતાના દત્તક પુત્ર કેદરને જેસલમીરનું સિંહાસન સમર્પણ કર્યું હતું; તે છતાં પણ તે પ્રત્યક્ષિત ચિતામાં બેસતી વખત એમ પણ કહી ગઈ હતી કે:-“હમીરના પુત્રને જેત અને લૂનકરણને કેદરના દત્તક કરી તેમને રાજ્યના ઉત્તરાધિકારી બનાવશો.” આ કારણથી કેદર જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠા અને તેમને આઠ પુત્રો થયા; તે છતાંપણ જેત અને લૂનકરણ તેમના ઉત્તરાધિકારી ગણાયા; પણ જેતને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પૂર્વેજ તે પૂર્વજ દેશ છૂટી લેવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જઈ સમરક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામ્યો. લૂનકરણ પણ તેજ સમરમાં મૃત્યુ પામ્યો. જેતને પુત્ર થયો નહોતો, તેથી લૂનકરણના વંશજોનાજ અધિકારમાં જેસલમીર રહ્યું. લૂનકરણને ત્રણ પુત્રો થયા (૧) હરરાજ (૨) માલદેવ અને (૩) કલ્યાણદાસ.

કેદરનું મૃત્યુ થયા પછી લૂનકરણના ભયેષ કુમાર હરરાજે જેસલમીરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયું બેઠતું હતું; કિંતુ હરરાજ કેદરની સમક્ષજ મરણ પામ્યો હતો, તેથી હરરાજનો પુત્ર ભીમ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. ભીમના રાજત્વકાળનો કાંધ પણ ઇતિહાસ કર્નલ ટ્રાંડે પ્રકાશિત કર્યો નથી. વધુ સ્પષ્ટતાને ખાતર અત્રે અમે લૂનકરણની વંશાવલી સાર કરીએ છીએ:-

લૂનકરણ

હરરાજ	માલદેવ	કલ્યાણદાસ
ભીમ	જેતસી	મનોહરદાસ
નાથુ	દયાદાસ	રામચંદ્ર

સુખલસિંહ

ભીમનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો પુત્ર નાથુ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. નાથુને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયા પછી અતિ-અલ્પ સમયમાં તે બિકાનેરની એક રાજકુમારીનું પાણિયલ્લ કન્યાને ગયો. લગ્ન કરીને પાછા ફરતા તેણે જેસલમીરની અંતર્ગત ફોલોદી પ્રદેશમાં મુકામ કર્યો; તે વખતે કલ્યાણદાસના પુત્ર મનોહરદાસે સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાના લોભથી એક સ્ત્રીદ્વારા વિષ દેવાથી તેને મારી નખાવ્યો. નાથુના મૃત્યુ પછી મનોહરદાસે જેસલમીરનો રાજમુકુટ પોતાના મસ્તકપર ધારણ કર્યો. મનોહરદાસે પોતાના બંધુના પુત્રને મારી નાખીને કેટલોક વખત રાજ્ય કર્યું. તેણે પોતાનો અંતકાળ નિકટ આવતી વખતે પોતાના પુત્ર રામચંદ્રને સિંહાસનારૂઢ કરવાને માટે પુષ્કળ પરિશ્રમ કર્યો; પરંતુ તે હત્યારાના વંશમાં કેમને પણ સિંહાસનની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તેના મરણ પછી લૂનકરણના વચલા પુત્ર માલદેવનો અપૈત્ર સુખલસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. સુખલસિંહ સુશીલ, સદૃશી અને બહાદૂર હતા.

રામચંદ્ર અત્યંત ઉપદ્રવી અને દુર્યુષ્ટી હતો, તેથી પ્રજાએ તેમને પોતાના રાજતરિકે પસંદ નહિ કરતાં ધીર અને શાત્રુ પ્રકૃતિના સુખલસિંહને પસંદ કર્યો. તેમને સિંહાસન મળ્યું તેનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો હતાં. સુખલસિંહ અંબરપતિના ભાણેજ હતા. તેઓ અંબરપતિના હાથનીએ ચવનોના તાબાના પેશાવર નગરમાં એક ઉચ્ચ પદપર નિયુક્ત હતા. એક સમયે પહોડી અધધાન લૂંટારાઓએ ચવનસમ્રાટનો ખજાનો લૂંટવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; પરંતુ સુખલસિંહની અદ્ભુત વીરતાથી તેઓ સફળ થયા નહોતા. આ કારણથી તેઓ ચવનસમ્રાટને અત્યંત પ્રિય હતા. સુખલસિંહે પોતાના સદૃશી-થી સર્વ નરેશોમાં માન પ્રાપ્ત કર્યું. મનોહરદાસના મરણ પછી ચવનસમ્રાટે જોધપુરના રાજા જસવંત-

સિંહને આજ્ઞા કરી કે-“તમે શીઘ્ર રામચંદ્રનો હક્ક રદ કરી સુબલસિંહને જેસલમીરના સિંહાસનપર અ-
ભિષિકત કરો.” મહારાજ જસવંતસિંહને આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ તેમણે સુપ્રસિદ્ધ નાહરખાંની
સાથે એક સેના મોકલી સુબલસિંહને જેસલમીરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને તેને કહ્યું. નાહરખાં-
એ શીઘ્ર પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. સુબલસિંહે જેસલમીરના સિંહાસનપર બેસી નાહર-
ખાંને પુરસ્કારમાં પોકણું દેશોને અધિકાર યાવવ્યવદ્રિવાકરી અર્પણ કરી દીધો. આ વખતથી પોકણું
જેસલમીરના રાજ્યથી અલિપ્ત થઇ જોધપુરના રાજ્યમાં સંયુક્ત થઇ ગયું.

રાવલ જયસલ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ જ્યાંસુધી તલવારથી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરતા
હતા અને તેને દૃઢિગત કરતા હતા, ત્યાંસુધી તેના કાંધપણ ભાગ અન્યના અધિકારમાં ગયો નહોતો. નાહ-
રખાં તે આપેલું પોકણુંજ સાથી પહેલાં જેસલમીરથી પૃથક થયું. સારપછી વિસ્તૃત જેસલમીરનું અંગ
ક્રમશઃ કપાતુંજ આવ્યું છે. પાદશાહ બાબરને વિજય પ્રાપ્ત થયો તે પૂર્વે જેસલમીર(રાજ્યની સીમા
ઉત્તરમાં ગાડા નદી, પશ્ચિમમાં મહેરાણુ વા સિંધુ અને પૂર્વ તથા દક્ષિણમાં બિકાનેર અને મારવાડ
સુધી હતી. બિકાનેર અને મારવાડના રાડોડરાજ બંને વર્ષથી જેસલમીરના ભાગે છીનવી લેતા આવ્યા
હતા. રાવલ સુબલસિંહે જેસલમીરના સિંહાસનપર બેસી અતિ પ્રશંસનીય રીતે ‘રાજ્ય ચલાવ્યું’. જ્યારે
તેઓ સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા ત્યારે તેમના પુત્ર અમરસિંહે રાજતિલક ધારણ કર્યું. આ સમયે તેઓ બ-
હુમીઓની સાથે યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેમણે યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ રાજતિલક ધારણ કર્યું. બ-
હુમીઓની પરાજય કરી અમરસિંહ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા. થોડા દિવસ
પછી અન્ના રાજપૂતોએ પૂર્વવત્ કુનઃ રાજ્યના પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં ઉપદ્રવ અને અત્યા-
ચાર કરવા માંડ્યા; ત્યારે રાવલ અમરસિંહે સ્વયં સેનાસહિત જઇ તેમનો પરાજય કર્યો. અમરસિંહે
આ ભેદાંતે આધીન બનાવી તેમની વર્તણુકમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર કરી નાખ્યો. તેઓ તેમને લીધેજ
ભવિષ્યમાં સહગૃહી બન્યા.

હવે જેસલમીર અને બિકાનેરના સામંતોની વચ્ચે વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. આથી ઉભય દેશોના
રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઇ રણભૂમિમાં આવીને ઉપસ્થિત થયા. બિકાનેરના કાંધલોત રાડોડો દીર્ઘ
કાળથી જેસલમીરની સીમાપર ભયંકર અત્યાચાર કરતા હતા. જેસલમીરના તાબાના વિક્રમપુરના
સુંદરદાસ અને દલપત નામના સામંતો કાંધલોતોનાં દુરાચરણથી ક્રોધિત થઇ તેમનું દમન કરવાને
માટે તૈયાર થયા. દલપત બોલ્યોઃ ‘આલો આપણે રાડોડોની ભૂમિપર આક્રમણ કરી જગતમાં કીર્તિ
પ્રસારીએ.’ ત્યારપછી તે ઉભય સામંતોએ પોતાની સેના લઇ પરમ સાહસપૂર્વક બિકાનેર રાજ્યના સી-
માંતપર આવેલાં જાજૂ નામના નગરપર આક્રમણ કર્યું અને તેને લૂંટીને બાળી મૂક્યું. કાંધલોતગણેને
આથી અત્યંત ક્રોધ થયો. પછી તેમણે પ્રચંડ દલ સાથે જેસલમીરની સીમાપર આક્રમણ કરી યદુવં-
શીઓપર વૈર લીધું. આથી વૈર વધ્યું. ઉભય પક્ષો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં ભાડીગણોએ
બંને રાડોડોને મારીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. રાડોડો પરાસ્ત થઇ નાશી ગયા. પોતાના તાબાના સામંતોને
વિજય મળેલો જોઇ રાવલ અમરસિંહને પરમ આનંદ થયો.

બિકાનેરના રાજા અનુપસિંહ આ સમયે દક્ષિણમાં પાદશાહની સેવા કરતા હતા. ભાડીઓએ
રાડોડોને પરાસ્ત કર્યા છે, એવા સમાચાર જ્યારે તેમના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના ક્રોધનો પાર
રેવા નહિ. તેમણે તત્કાળ પોતાના સિબિરમાંથી બહાર નીકળી પોતાના મુખ્ય મંત્રીની સાથે પોતાના
રાજ્યમાં એવો સંદેશો મોકલ્યો કે-“શસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એવા સમસ્ત રાડોડોએ જેસલમીર જીતવાને
માટે શસ્ત્ર ધારણ કરીને તૈયાર થવું. કાંધલોતોએ શીઘ્ર વિક્રમપુરના જેવી જેસલમીરની રચિત
કરવી, નહિ તો તેઓ વિશ્વાસપાતી મથાણી.” સમસ્ત રાજ્યમાં મુખ્ય મંત્રીએ આ દરેક પિટાવી દીધી.
હવે સર્વ રાડોડો હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી જેસલમીરપર આક્રમણ કરવાને માટે એકત્રિત થવા માંડ્યા.
અપમાનિત રાજા અનુપસિંહે રાડોડોને સહાય કરવાને માટે હિસારથી એક પદાણુ સેનાપતિની સાથે
એક દલ મોકલી આપ્યું. આ તરફ જેસલમીરના સ્વામી રાવલ અમરસિંહે રાડોડોને યુદ્ધની તપારી કરતા

બેઠ તત્કાળ સમસ્ત ભાગીસેના એખતિ કરી અમરસિંહ ચતુર અને ગણકુશળ હતા તેમણે વિચાર કર્યો કે રાઠોડોને જેસનમીરની સીમામાં આવવા દેના નહિ, પરંતુ બિકાનેરની સીમામાં જ તેમનાપર આપણે આક્રમણ કરવું અમગમિહે આવેા વિચાર કરી બિકાનેરની સરહદપરના નગરોપર આક્રમણ કરી તેમને લૂટના માડ્યા તેમણે અગણિત રાઠોડોને મારી પૂગન પ્રદેશ પુન પોતાના રાજ્યમાં સંયુક્ત કરી દીધો તદુપરાત તેમણે બાદમેર અને કોટડાના સામ તો ને પણ પોતાને આધીન કરી નીધા રાત્રન અમગસિંહે આ પ્રંધરે મદા શગીરતા સાથે જેસનમીરનું રાજ્ય ભોગથી સવત ૧૭૫૮ (૬૦ મં ૧૭૦૨)માં આ જગતનો ત્યાગ કર્યો તેમને આહપુત્રો થયા તેમનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ યશવત્સિંહ હતું એવ સાનમાથી કેવન હગિમિદનું નામજ આપણો ઉપનમ્થ થાય છે જ્યેષ્ઠ કુમાર યશવત્સિંહની એક કન્યાની માથે મેવાડના યુગજનો વિવાદ થયો હતો યશવત્સિંહના મરણપર્યંતનો ઇતિહાસ એક યદુલગીધતિહાસ વેત્તાએ લખ્યો છે અને ત્યારપછીનો જેસનમીરનો ઇતિહાસ બીજા ઇતિહાસવેત્તાએ લખ્યો છે આ બીજે ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટાંડાના સમયમાં જીવિન હતો કર્નલ ટાંડે ઘણી તપાસ કરીને આ ઇતિહાસવેત્તાના આધારપરથીજ જેસનમીરના ઇતિહાસનો અતિમ ભાગ લખ્યો છે આ ભાગ શોખનપી અને હૃદયબેદક ચિત્રોથી અકિત છે એમાં શ્રીકૃષ્ણના વશનું અર્થાત્ જેસનમીરના ગળાએનું અધિક પતન થયેનું જણાય છે

અમરસિંહના મરણ પછી જેસનમીરનો ગૌરવસ્થર્થ સ્થામ વાહળાથી આવૃત્ત થઈ ગયો જયસન અને તેમના કેટલાક ઉત્તરાધિકારીઓ પોતાના બાળજથી પોતાના ગમ્મની મીમા સારી રીતે વિસ્તૃત કરી ગયા હતા અમરસિંહે પણ પોતાના પૂર્વજોને પગે ચાળીને પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું હતું પરમ પ રાક્ષી અમરસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી વાહવોની અવનતિ થવા માડી હવે બિકાનેરના રાઠોડોને તેમનું હમન કરવાની મુસધિ પ્રાપ્ત થઈ તેમણે સહારકમૂર્તિ ધારણ કરી જેસનમીરની શોખનપી દશા કરી તેમણે જૂની શત્રુતા પુન પ્રખનવિત કરી પુન યુદ્ધાસિ પ્રદીપ્ત કરી દીધો તેમણે થોડા વખતમાં જેસનમીરના અધિકારમાથી પૂગન, બાદમેર, હોતોદી વગેરે અનેક વિશાળ પ્રદેશો હસ્તગત કરી લીધા અને બિકાનેરના રાજ્યમાં સયોજ દીધા રાઠોડોની પેઢે રિકારપુરના એક અધધાન સેનાપતિ દાઉદખાને પણ જેસનમીરના આધપતિ અમરસિંહના મરણ પછી વિશેા અનુદાન સધિ પ્રાપ્ત થઈ તેણે બન-પૂર્વ ગાડા નદીની પાસેનો જેસનમીરના તાળાનો પ્રદેશ છીનવી લીધો અમગસિંહના મરણ પછી થોડા દિવસમાં આ પ્રકારે જેસનમીરનો પુષ્કળ ભાગ અન્ય જાતિઓના હાથમાં જતો રહ્યો

અમરસિંહના મરણ પછી તેમનો પુત્ર જસવત્સિંહ જેસનમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો માનનીય ટાંડે એના શાસનના સખધમાં માધ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ આગળપાછાને એતિ હાસિક સખધ તપાસવાથી પ્રતીત થાય છે કે જસવત્સિંહના શાસનકાળમાં જેસનમીરની અવનતિજ થઈ છે, ઉત્તિ થઈ નથી જસવત્સિંહને નિમ્નલિખિત પાંચ પુત્રો થયા-(૧) જગતસિંહ (એમણે આત્મઘાત કર્યો હતો) (૨) ઇશ્વરીસિંહ (૩) તેજસિંહ (૪) સરહારસિંહ (૫) સુનતાનસિંહ આત્મ હલા કરનાર જગતસિંહને નિમ્નલિખિત ત્રણ પુત્રો થયા-(૧) અજેસિંહ (૨) શુધસિંહ (એમનું મૃત્યુ વસત (શીતળા) રાગથી થયું હતું) (૩) જોરાવરસિંહ

ચિત્રપ્રચલિત રીતિ અનુસાર જસવત્સિંહના મૃત્યુ પછી અજેસિંહને સિંહાસનની પ્રાપ્ત થવી બેઠતી હતી, પરંતુ અજેસિંહને નાના બાળક બેઠ તેના કાકા તેજસિંહે બપૂર્વકે ગજસિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અજેસિંહ અને જોરાવરસિંહ એ ઉભય બધુઓ પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે દિલ્હીમાં નાસી ગયા આ સમયે રાવલ જસનતસિંહના બધુ હરિસિંહ દિલ્હીના સમ્રાટની સેવામાં નિયુક્ત હતા અજેસિંહ અને તેમના નાનાબધુએ હરિસિંહનું શરણુ પ્રદણ કર્યું હરિસિંહે પોતાના બધુના પાત્રોને પોતાને શરણુ આવેના બેઠ તત્કાળ પ્રાંતદા મરી કે - 'હું શીઘ જેસનમીર જઈ તેજસિંહને પદબ્રજ કરીશ' થોડા દિવસમાં હરિસિંહ જેસનમીરમાં ગયા જેસનમીરમાં એખ એવી પ્રથા પ્રચલિત હતી કે ત્યાના રાજ વર્ષના અતિમ ભાગમાં એક દિવસ પોતાના સમસ્ત સામતો કુટુંબીજનો અને પ્રજાજનોને લઈને ધક્કીસરોવરને તટે જતા હતા રાજ પ્રથમ, પોતાના હાથમાં એક મુકી રતી બરી સરોવરમાં ફેકતા અને ત્યાર પછી સર્વ સામતો, રાજકુટુંબીઓ,

સનિહા અને પ્રતબળનો એક એક મુદી રેતી સરોવરમાંનાખતા હતા. આ ક્રિયાને “હ્દાસ” કહેવામાં આવતી હતી. આથી તે સરોવર વર્ષોતે સ્વચ્છ થઇ જતું હતું. દરિસિંહે જેસલમીરમાં આવી વિચાર કર્યો કે જે સમયે તેજસિંહ આ “હ્દાસ” ની ક્રિયા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય તે સમયે મારે મારો ઉદ્દેશ પાર પાડવો નોંધવો. થોડા સમયમાં “હ્દાસ”નો દિન આવી પહોંચ્યો. આ સમયે પોતાની યોજના અનુસાર દરિસિંહે તેજસિંહપર આક્રમણ કર્યું, પણ તેમનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. તેઓ તેજસિંહનો સંપૂર્ણ પરાભવ કરી શક્યા નહિ. આ ભયંકર યુદ્ધમાં અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયા. તેજસિંહ એવી સખ્ત રીતે ધાયલ થયો કે, તેથીજ તેના પ્રાણ ગયા.

તેજસિંહનું મરણ થયા પછી તેનો ત્રણ વર્ષનો પુત્ર સવાઇસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. રાજપદથી વંચિત રહેલા અખૈસિંહે જેસલમીરના સમસ્ત લઠિસરદારોપર એવો સૂચનાપત્ર મોકલ્યો કે:- “ન્યાયપુરઃસર જેસલમીરનું સિંહાસન માફ છે અને તેજસિંહે મહા અન્યાય કરીને મને રાજપદથી વિમુખ રાખ્યો હતો. હવે તેનો બાલપુત્ર સિંહાસનપર બેઠો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેનો સિંહાસનપર કાંઇપણ અધિકાર નથી. હું મારી સમરોરના બળથી જેસલમીરનું સિંહાસન હસ્તગત કરવા ઇચ્છું છું, માટે જે પ્રજા રાજભક્ત હોય તેને હું સહાયને માટે નિમંત્રણ કરું છું.” અખૈસિંહના આ સૂચનાપત્રનો પ્રચાર ચતાંની સાથેજ જેસલમીરના ચંતાવધિ લઠિસરદારો આવીને તેમને મળવા લાગ્યા. અખૈસિંહની પાસે પ્રચંડ હજા એકત્રિત થયું. આ સેનાની સાથે અખૈસિંહે જેસલમીરપર આક્રમણ કર્યું અને અસીમ વીરતા દર્શાવી ત્રણ કિલા હસ્તગત કરી લીધા. સુકુમાર સવાઇસિંહનું જીવન અલ્પ સમયમાં નષ્ટ થઇ ગયું. હવે અખૈસિંહ રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

રાવળ અખૈસિંહે આ પ્રકારે મહાકૃષ્ણી સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું અને આગીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. તેમણે આઠમાં વર્ષપર્યંત સુખપૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું; પરંતુ તેમના શાસનકાળમાં ઘાઘબાના પુત્ર ભાવલખાએ જેસલમીરના તાબાના દેસવર અને ખડકાં દેશ પોતાના બાલપુત્રરાજ્યમાં લઇ લીધા હતા.

રાવલ અખૈસિંહનું મૃત્યુ થયા પશ્ચાત્ સંવત ૧૮૧૮ (૪૦ સં ૧૭૬૨) માં મૂલરાજ જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠો. મૂલરાજને ત્રણ પુત્રો થયા:- (૧) રાયસિંહ (૨) જેતસિંહ અને (૩) માનસિંહ. મૂલરાજના શાસનકાળમાં તેના મંત્રીના દોષથી લઠિરાજ્યની સ્થિતિ સર્વથા બ્રષ્ટ થઇ ગઇ. તેના મંત્રીનું નામ સ્વરૂપસિંહ હતું. એ જાતે વૈશ્ય હતો અને જૈનધર્મનું અવલંબન કરતો હતો. એ મહેતાકુલમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. આ સ્વરૂપસિંહ ધણી તોફાની અને સ્વેચ્છાચારી હતો અને તે ભાદીસામંતો પ્રત્યે અત્યંત દ્રેષ રાખતો હતો. તેણે મંત્રીપદપર આવીને જેસલમીરરાજ્યની સ્થિતિ અતિ શોચનીય બનાવી દીધી. તે સ્વેચ્છાચારી હતો, તેથી જેસલમીરમાં સર્વત્ર અશાંતિ અને અસંતોષનો અમિ પ્રબલિત થઇ ઉઠ્યો. ભાદીસરદારોપર મહા અત્યાચાર થવા લાગ્યા. સ્વરૂપસિંહ એક વેસ્થાપર આસક્ત હતો; પરંતુ તે વેસ્થા તેનાપર કિચિત્ પણ લક્ષ આપતી નહોતી. તે અચાક જાતિના રાજપૂત સરદારસિંહપર ટ્રેમ રાખતી હતી. આથી સ્વરૂપસિંહ સરદારસિંહનું અનિષ્ટ કરવાને ઉત્કુષ્ટ થયો. તેના અત્યાચારથી દુઃખિત થઇને સરદારસિંહે અતિ યુવરાજ રાયસિંહને તે વાત જણાવી અને તેમની સહાય માંગી. સ્વરૂપસિંહ રાયસિંહને નિત્ય આપવાની રકમ ન્યૂન કરતો જતો હતો, તેથી તેઓ તેનાપર અત્યંત ખિન્ન થયા હતા. જ્યારે તેમણે સરદારસિંહની વાત સાંભળી, ત્યારે તરકાળ તેમણે મંત્રીને ઉચિત રૂબ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેમને એવી સલાહ મળી કે રાજ્યમંત્રી સ્વરૂપસિંહને વધ કર્યો વિના રાજ્યનું મંગળ થવાની સંભાવના નથી. યુવરાજે પણ તેમજ કરવાને નિશ્ચય કર્યો. એક સમયે મંત્રી સ્વરૂપસિંહ રાજસભામાં રાવલ મૂલરાજની સમક્ષ બેઠો હતો અને સમસ્ત સામંતો અને સરદારો તેની ચેતરફ વિરાજમાન હતા, તે સમયે રાયસિંહે સભામાં બધ સ્વરૂપસિંહને મારી નાખવાને માટે ચેતરફ વિરાજમાન હતા. તે સમયે રાયસિંહે આ આકરંધિમક વિપતિ જોઇ મહારાજા મૂલરાજને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી; પણ રાયસિંહની સમરોરે થયેલી ચીઘતાથી સ્વરૂપસિંહનું મસ્તક ધડથી પથક કર્યું. સામંતો સારી પેઠે જણતા હતા કે રાવલ મૂલરાજના તરફથી અધિકાર મળવાથીજ સ્વરૂપસિંહ સ્વેચ્છાચારી વર્તન કરતો હતો; આથી તેમણે આ વખતે મૂલરાજનો શિરચ્છેદ કરવાની

જે સમયે જોરાવરસિંહ, અર્જુનસિંહ અને મેઘસિંહે રાવલ મૂલરાજનો ઉદ્ધાર કર્યો; તે સમયે રાયસિંહ રાજશ્યાપર નિદ્રાદેવીની ગ્રાહમાં પડેલા હતા. મૂલરાજ સિંહાસનપર બેઠા કે તરતજ નગારાં વાગવા લાગ્યાં. આ નગારાંના ખનિથી રાયસિંહની નિદ્રાનો ભંગ થઈ ગયો. પોતાના પિતા કારાગૃહમાંથી નીકળીને રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયા છે, એ વાત શીઘ્ર તેમના જાણવામાં આવી. મૂલરાજના દૂતે રાયસિંહની પાસે જઈ દેશનિકાલની ચિહ્નો આજ્ઞાપત્ર અને દેશનિકાલની સગના ચિન્હસ્વરૂપ કાળાં વસ્ત્રો, કાળાં મ્યાનવાળાં તલવાર, કાળાં પાલડી અને કાળાં દાલ તેની સાથાનિકટ મૂકી અને તેમને કહ્યું કે:—“કાળો થોડો નીચે ઉભો છે.” રાયસિંહે હતાશ યઈ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. તેમણે તત્કાળ સ્થામ વસ્ત્રો પરિધાન કરી સ્થામ અશ્વપર આરૂઢ થઈ જેસલભીરનો સાગ કર્યો. જે સામતો મૂલરાજના વિરોધી અને રાયસિંહના પક્ષપાતી હતા, તેમને પણ પોતાના સેવકોસહિત રાયસિંહની સાથેજ જવું પડ્યું. રાયસિંહે રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી કાંટરા તરફ પોતાનો અશ્વ ફેંક્યો. જેસલભીરના દક્ષિણ સીમાંતપર આવેલા કાંટરાનગર જ્યારે સર્વ માણસો પહેલેમાં ભારે સામતોના નેતાએ રાયસિંહને સંબોધીને કહ્યું:—“આ નગર આપણે લૂંટી લેવું બેઠ્યો.” કિંતુ રાયસિંહ આ રખડો સાંભળી અપ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા:—“જન્મભૂમિ આપણી જનનીસ્વરૂપ છે; માટે જે રાજપૂત જન્મભૂમિપર અભ્યાચાર કરશે, તેને હું મારો શત્રુ ગણીશ.” રાયસિંહનાં આ વચ્ચેનાં સાંભળી સામતોએ ત્યાં લૂંટફાટ કરી નહિ.

પોતાના કૃત્યનું યથાર્થ ફળ પ્રાપ્ત કરી રાયસિંહ જેસલભીર છોડી બેઘપુરના રાજની પાસે આવ્યા. જે સામતો તેમની સાથે જેસલભીરથી નીકળ્યા હતા, તેઓ શિવ, કાંટરા અને બાદમેરમાં રહેવા લાગ્યા. આ પ્રકારે તેમને બાર વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં. સામતોએ યુધ્ધરીતે પહેલાં ત્રણ વર્ષોમાં જેસલભીરનાં અનેક ગામો લૂંટીને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્રિત કર્યું હતું. તેમણે રાજધાની જેસલભીરની નિકટનાં ગામો અને નગરો પણ લૂંટી લીધાં હતાં. તે સામતોના આવા ઉપદ્રવો અને અત્યાચારો જોઈને મૂલરાજે સમસ્ત વિદ્રોહી સામતોનાં ઘરો બોદાવી નખાવ્યાં અને તે સ્થળે જવા બોદાવ્યા. વળી તેમણે તેમના સર્વ પ્રદેશો તેમની પાસેથી ખુલ્લવી લઈ પોતાના રાજ્યમાં સંયોજ દીધા. આ રીતે બાર વર્ષપર્યંત સામતોએ દેશનિકાલની સગ ભોગવ્યા પછી મૂલરાજે તેમના અપરાધ ક્ષમા કર્યાં અને તેમને તેમના પ્રદેશો પાછા અર્પણ કર્યાં. ત્યારપછી સામતોએ પણ પ્રતિજ્ઞા કરી એકનિષ્ઠાથી રાજસેવા કરવા માંડી.

દેશનિકાલ થયેલા રાયસિંહે અઢી વર્ષપર્યંત બેઘપુરના રાજ વિજયસિંહની પાસે નિવાસ કર્યો. મહારાજ વિજયસિંહ રાયસિંહમત્રે પુત્રવત્ સ્નેહ રાખતા હતા. આ પ્રકારે તેઓ પરમ આદર અને સન્માનપૂર્વક બેઘપુરમાં રહેતાં હતા; પરંતુ તેમણે પોતાના હિતચીન સ્વભાવથી ત્યાં પણ એક અનિષ્ટકારક કામ કર્યું. રાયસિંહે બેઘપુરમાં એક વણિકની પાસેથી થોડા રૂપિયા કરને લીધા હતા. એક સમયે રાયસિંહ મહારાજ વિજયસિંહની સાથે યુગ્મયા ખેલવાને જતા હતા, એવામાં તે વણિકે આવી મહારાજ વિજયસિંહની કુહાણ દર્શ રાયસિંહની પાસે પોતાનું દ્રવ્ય માગ્યું. રાયસિંહે પોતાના પિતાની કુહાણ દર્શ તે વણિકને પોતાના અશ્વની લગામ છોડી દેવાને કહ્યું; કિંતુ તે શ્રીમંત વણિકે હક કરી કહ્યું કે:—“મૂલરાજની કુહાણ હું ચામડે માનું ?” રાયસિંહે આ વચ્ચેનાં સાંભળતાંની સાથેજ પરમ ક્રોધિત થઈ પોતાની સમશેરવતી તે વણિકનું મસ્તક કાપીને ધડથી ફેંચી કહ્યું અને તત્કાળ પોતાના ઘોડાને જેસલભીર તરફ ફેરવ્યો. તેમણે જતી વખતે કહ્યું કે:—“પરાયા જનનીથી પેટ ભરનારના કરતાં પૈસા આપીને ખરીદેલા ગુલામની કિંમત પણ અધિક હોય છે.” રાયસિંહ સદાસા જેસલભીરમાં આવ્યા તથા ત્યાંની સમસ્ત ગ્રજ તેમનાં દર્શન કરવાને આવવા લાગી. મૂલરાજે પોતાના બેઘકકુમાર રાયસિંહને જેસલભીરમાં આવેલા બેઘ દૂતદારા પૂછાવ્યું કે:—“અહીંયાં કેમ આવ્યા છો ?” રાયસિંહે કહેવાની ગોકલ્યું કે:—“હું તીર્થયાત્રા કરવાને જઈ હતું, તથા એકવાર જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યો છું.” રાવલ મૂલરાજે પોતાના કપૂત પુત્રની આ વાત સંત્ય માની નહિ. તેમણે કાર્યું કે રાયસિંહ અવસ્ય પુનઃ કાંધક પ્રપંચ રચવાને આવ્યો છે. આથી તેમણે તરત

રાયસિંહના નોકરોના હાથમાંથી શસ્ત્રો લઈ લીધાં અને રાયસિંહને દેવાના કિલ્લામાં મોકલી દીધા. રાજસ્થાનમાં ચિરકાળથી એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે ઉચ્ચ દરજ્જાનો કર્મચારી મરણ પામતાં તેનું પદ તેના પુત્રને સમર્પણ કરવામાં આવે છે. આ રીતિઅનુસાર મૂલરાજે પોતાના જૂના મંત્રી સ્વરૂપસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેના પુત્ર સાલિમસિંહને મંત્રી બનાવ્યો હતો. જે સમયે સ્વરૂપસિંહનું મૃત્યુ થયું તે સમયે સાલિમસિંહની વય અગીઆર વર્ષની હતી. આ નાની ઉંમરમાંજ તેના હૃદયમાં વીરવૃત્તિનો અંકુર ફૂટ્યો હતો અને હમણાં તો તે અંકુર ફાલી ફૂલોને વિશાળ વૃક્ષ બની ગયો હતો. રાજપૂતોના જેવી સાહસિકતા અને વીરતા સાલિમસિંહમાં નહોતી, તોપણ તે કૂર અને ક્રોધી હતો અને પોતાના પ્રત્યેક શત્રુને તે સર્પના જેવો વિષમય દંડ દેવાને ચૂકતો નહોતો. તેનું શરીર ઝીંબા જેવું કામલ હતું અને તેના શબ્દો વિનયશીલ તથા નમ્ર હતા. તે નમ્ર શબ્દોથી અનુધ્યતે આશા અને આશ્વાસન આપવામાં એકઠો હતો, પરંતુ તે કામનું પણ કાર્ય સિદ્ધ કરતો નહોતો. તે બહારથી નેટલો નમ્ર અને સરસ જણાતો હતો તેટલોજ તે હૃદયમાં ક્રૂર હતો. સાલિમસિંહ જૈન મતાવલંબી હતો; પરંતુ તે કદિપણ પોતાના ધર્મ પાળતો નહોતો. જૈનશિક્ષા માને છે કે રાત્રિએ અંધારામાં ખેસી રહેવું દીક, પરંતુ દીપક પ્રદીપ કરવો ઉચિત નથી; કારણ કે તેમ કરવાથી પતંગાદિ બળાને ભરતીજૂત થાય છે; પણ સાલિમસિંહ આવી માન્યતાને ચાન આપતો નહોતો. તે એવા પ્રશાસ્યસ્વરૂપ હતો કે વિદેશીઓદ્વારા દીર્ઘકાળમાં નેટલા ભાટીલેટકા ખાધો ગયા હતા, તેથી અધિક માત્ર થોડા દિવસમાં તેના ષડ્ઞત્રથી માર્ગ ગયા. હવે એવી ઘટના બની કે મારવાડના રાજા વિજયસિંહ મૃત્યુ પામ્યા અને તેમના સિંહાસનપર બીમસિંહ અભિષિક્ત થયા. જેસલમીરપતિએ મારવાડના નવીન રાજાને અભિનંદન આપવાને માટે સાલિમસિંહને પોતાના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે મારવાડમાં મોકલ્યા. સાલમસિંહે ત્યાં જઈ બીમસિંહને અભિનંદન આપ્યું અને બ્યારે તે પાછો ફરતો હતો તે સમયે જેસલમીરના સામ્રાજ્યે તેને માર્ગમાં પકડીને કેદ કરી લીધો. સાલિમસિંહની સલાહથીજ સામ્રાજ્યના પ્રદેશ મૂલરાજે ખુશખી લીધા હતા, તેથી તેમણે આ સમયે તેને પ્રાણદંડ આપવાને નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ જ્યાં એક સામ્રાજ્યે તેના શિરચ્છેદ કરવાને માટે પોતાની સમગ્ર સૈન્ય ઉઠાવી કે તરતજ તેણે મરણને સમીપ આવેલું નેહ આંખમાં અજુ લાવી પોતાના શિરપરની પાંખડી ઉઠારી નેરાવરસિંહના ચરણમાં પડી ગદ્ગદકંઠે કહ્યું:— “મારા પ્રાણ બચાવો.” શત્રુ પછુ શરણે આવે તો તેની રક્ષા કરવી એ રાજપૂતોનો ધર્મ છે, તેથી જે સાલિમસિંહે સામ્રાજ્યના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતો તેને આજે તેમણે બચાવ્યો. સાલિમસિંહનો શિરચ્છેદ કરવાને માટે બહાર કાઢવામાં આવેલી તલવાર પુનઃ આન કરવામાં આવી. જે રાજપૂતરમણીએ પોતાના રાજાને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવાને માટે પોતાના પ્રાણાધિક પતિનો વધ કરાવવાનો પણ સંકલ્પ કર્યો હતો તેજ રાજપૂતરમણીના સંપૂર્ણ પુત્રે આજે નરપિશાચ સાલિમસિંહના પ્રાણ બચાવ્યા. રાજાને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરી તેને સિંહાસનપર બેસાડનાર નેરાવરસિંહે આજે સાલિમસિંહના જીવનનું રક્ષણ કર્યું. નેરાવરસિંહે જે કે મૂલરાજને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરી સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો હતો, જે કે રાવલ મૂલરાજ નેરાવરસિંહના મોટા ઋણમાં બંધાયેલા હતા, તોપણ દુરાત્મા સાલિમસિંહે ચાલતી સત્તાનો કુલપમેાગ કરી મૂલરાજને તેને દેશનિકાલ કરવાની સલાહ આપી હતી અને તેથી તે દેશનિકાલ થયા હતા; પરંતુ આ સમયે તેજ નેરાવરસિંહે પોતાના કદા શત્રુ સાલિમસિંહના પ્રાણની રક્ષા કરી. સાલિમસિંહે જેસલમીરમાં જઈ દેશનિકાલ થયેલા સામ્રાજ્યના પ્રદેશ પુનઃ રાજાને આપાવી દીધા; પરંતુ તેમને પૂર્વવત્ રાજસભામાં સત્તા મળી નહિ. કેવળ નેરાવરસિંહનેજ પૂર્વવત્ સમસ્ત અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

જે સમયે રાયસિંહ દેવાના કિલ્લામાં બંદીવાનસ્વરૂપે રહેતા હતા, તે સમયે તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર અભયસિંહ અને ધીકલસિંહ દેશનિકાલ થયલા સામ્રાજ્યની સાથે બાદમેરમાં રહેતા હતા. રાવલ મૂલરાજે વારંવાર દૂત મોકલીને સામ્રાજ્યને પોતાના શત્રુને જેસલમીરમાં મોકલી દેવાને કહેવરાવ્યું; પરંતુ સામ્રાજ્યે તેમની માગણીપર કિંચિત્ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ભારે તેમણે પોતાની સેનાસહિત જઈ બાદમેરને ચોતરફથી ઘેરી લીધું.

દેશનિકાલ થયેલા સામંતોએ પરમ પરાક્રમપૂર્વક કિલ્લાની રક્ષા કરી; પરંતુ અંતે અનાજની તંગી પડવાથી તેઓ રાજને તોળે થયા. તેમણે મૂલરાજને તેમના મે પૌત્રને આપતી વખત કહ્યું કે:—“આપે એમના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે સખ્ય લેવા પડશે” જ્યારે જોરાવરસિંહ જામીન ચલા ત્યારે તેમણે મૂલરાજને ઉક્ત ઉભય કુમારો સમર્પણ કર્યા. રાવજ મૂલરાજે તે કુમારોને તેમના પિતાની પાસે દેવાના કિલ્લામાં મોકલી દીધા. થોડા દિવસ પછી દેવાના કિલ્લામાં લયકર આગ લાગી. આ આગમાં રામસિંહ અને તેમની સ્ત્રીએ ઉભયબળીને બચી જીવત થયા; પરંતુ સૌભાગ્યવશાત્ અભયસિંહ અને ધૌકલસિંહ બચી ગયા. સાલિમસિંહે સ્વયં તે કુમારોને જોરાવરસિંહના હાથમાં સોંપી તેમને જેસલમીરના રાજ્યની બહાર રાયગઢમાં મોકલી દીધા હતા. અભયસિંહ અને ધૌકલસિંહ નિકટ હશે તો સામંતો પ્રથમ ત્ર રચી મૂલરાજને પદબ્રજ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, એવા લયથી સાલિમસિંહે તેમને જેસલમીરથી દૂર કાઢી નિશ્ચિંતતા પ્રાપ્ત કરી હતી; પરંતુ જોરાવરસિંહના મનમાં એવો સંદેહ આવ્યો કે:—“કુમારોને રાજધાનીથી આટલે બધે દૂર કાઢવામાં સાલિમસિંહનો કાંઈ દુષ્ટ હેતુજ હોવા જોઈએ” આથી તેમણે મૂલરાજની સમક્ષ નિર્ભયતાપૂર્વક જણાવી દીધું કે:—“આપના સિંહાસનના ઉત્તરાધિકારી અભયસિંહના જીવનને માટે હું જામીન થયો છું. જ્યારે તેમને રાજસિંહાસનપર અભિષેક થવાનો સમય આવે, તે સમયે તેઓ રાજધાનીથી ઘણે દૂર હોય એ દીક નહિ. તેમને રાજધાનીમાં રાખીને રાજકાર્યની શિક્ષા આપવી એ આપનું કર્તવ્ય છે.”

જોરાવરસિંહનો આવો અભિપ્રાય સાંભળી મહેતા સાલિમસિંહનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે પોતાના મન સાથે બોલ્યો: “જોરાવરસિંહના જેવો પ્રતાપશાલી સામંત રાજસભામાં ખડો થઈ રાજને આવી સલાહ આપે, એ મારે માટે હિતાવહ નથી, એથી મારે જમગલ શવાનીજ સંભાવના છે; માટે જોરાવરસિંહનું કાસળ કાઢવું જોઈએ.” જોરાવરસિંહને ખેતસી નામનો એક બંધુ હતો. આ ખેતસીની સ્ત્રી સાથે સાલિમસિંહે રાજસ્થાનની રીતિ અનુસાર બંધુભગિનીનો સંબંધ જોડ્યો. સાલિમસિંહે પોતાની પૈશાચિક અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે પોતાના સૌભાગ્યના માર્ગમાં એ એ કંઠડો હતાં, તેને ઉખેડી નાખવાને ખેતસીની સ્ત્રીની સહાય લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે ઉક્ત સ્ત્રીને પોતાને ઘેર બોલાવી તેની સાથે પુષ્કળ વાર્તાલાપ કર્યા પછી અતુરતાપૂર્વક તેને કહ્યું: “શું તમારી એવી ઇચ્છા નથી કે તમારા સ્વામી જોરાવરસિંહનું પદ ગ્રાપ્ત કરી જેસલમીરના મુખ્ય સામંત બને ?” ખેતસીની સ્ત્રી સાલિમસિંહનું કંપટ સમજી શકી નહિ, ત્યારે તેણે સ્પષ્ટરીતે પોતાના મનનો ભાવ તેને કહી સંભળાવ્યો. તે બોલ્યો: “તમારા સ્વામી રાજસભામાં પ્રધાન સામંત બની શકે એમ છે; પરંતુ તમારે જોરાવરસિંહને દૂર કરવો પડશે.” દુરાકાંક્ષાથી ઉત્તેજિત થઈ તે સ્ત્રી સાલિમસિંહે દર્શાવેલા માર્ગનું અતુરતાપૂર્વક કરવાને તત્પર થઈ; પરંતુ તે સમયે સાલિમસિંહે જોરાવરસિંહને મારી નાખવાનો ઉપાય બતાવ્યો નહિ. થોડા દિવસ પછી જ્યારે તેણે તે સ્ત્રીને તે કુલકાર્ય કરવાને અત્યંત આતુર જોઈ, ત્યારે તે બોલ્યો: “હું તમને મારે હાથે પ્રાણધાતક વિષ આપીશ. આ વિષને તમે જોરાવરસિંહનાં બોજનમાં મિશ્રિત કરી દેશો. આથી જોરાવરસિંહ અવસ્ય મરણ પામશે; અને એમ થશે એટલે તરતજ તમારા સ્વામીને પ્રધાન સામંતનું પદ મળશે.” તે દુષ્ટ સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીનાં એકર્ષની વૃદ્ધિ કરવાની અભિલાષાથી સુસંધિ જોઈ તેમનાં બોજનમાં વિષ મિશ્રિત કરી તેમને તે ખવરાવી દીધું. આથી તે વીર સામંત છલ્લોકનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. આ પ્રકારે કૃત્ય સાલિમસિંહે વીર જોરાવરસિંહને મારી નાખી પોતાના સૌભાગ્યનો માર્ગ સ્વચ્છ કરી નાખ્યો અને ખેતસી જેસલમીરનો પ્રધાન સામંત બન્યો.

પાપીઈ સાલિમસિંહે જેસલમીરના સર્વોત્તમ સામંતને મારી નખાવી સંદારકર્મિત ધારણ કરી ક્રમશઃ અનેક માણસોના હત્યા કરવા માંડી. તેણે કોઈ વખત વિષ તો કોઈ સમય તલવારદાર બાર, ડાંગરી છલાદિ પ્રદેશોના સામંતોને મારી નખાવ્યા. ખેતસી પોતાના બંધુનું મરણ નિખળવવામાં સહાયક હતો કે નહિ તે જાણી શકાતું નથી.

તેણે પ્રધાન સામંતનું પદ ગ્રાપ્ત કર્યું ખડું; પરંતુ પાપાચારી સાલિમસિંહના સમયમાંજ તેના જીવનનો પણ અંત આવ્યો. ખેતસી અને સાલિમસિંહ વચ્ચે એક વાર વિવાદ ઉપરિચત થયો. સાલિમસિંહે અભયસિંહને જેસલમીરના ઉત્તરાધિકારી સર્વથા વર્ણિત કરી મૂલરાજના નાના પુત્ર માનાસિંહ

ના પુત્ર ગજસિંહને રાજ્યાધિકારમાં આપનાની ઇચ્છા બ્યારે પ્રદર્શિત કરી ત્યારે ખેતસીએ તે પરત્વે પોતાની સમતિ આપી નહિ આથી અભયસિંહ અને ધૈર્યસિંહને મારી નાખ્યા વિના પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ થવાનો માર્ગ નહિ જોઈ તેણે સૌથી પ્રથમ ખેતસીને કહ્યું - “તમે આ ઉભય કુમારોનો વધ કરો” આ પાપી વચનો સાંભળી ખેતસી પગ ક્રોધિત થયો અને બોલ્યો - “માગે સ્વામીના વશનોને મારવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેમને મારવાના કાર્યમાં હું સહાય પણ કરીશ નહિ” સાનિમસિંહે બ્યારે ખેતસીના આ વચનો સાંભળ્યાં ત્યારે તે મનમાં બોલ્યા કે - “હવે તને પણ હું તારા ભાઈની પાસે મોકલુ છું” થોડા દિવસ પછી ખેતસી પોતાના સાળા સ્વરૂપસિંહની સાથે બોલોતરા પ્રદેશની અતર્ગત કૂચિયા નામના સ્થાનમાં વિવાહના ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને ગયો સાનિમસિંહે તેને આજ વખતે મારી ન આવવાનો નિશ્ચય કર્યો વિવાહકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી બ્યારે ખેતસી અને સ્વરૂપસિંહ પાછા ફર્યા અને જેસનમીરની સીમામાં વિલેગમ નામના સ્થાનપર આવ્યા, ત્યારે સાનિમસિંહના ગુપ્તચરે તેને પરમ આદરપૂર્વક કિશ્તમાં લઈ જઈ તેનો વધ કર્યો થોડી વાર પછી તેના શબને દહન કરવાને માટે કિશ્તમાંથી બહાર કાઢવામાં આ પુત્ર ખેતસીની સ્ત્રીના સાંભળવામાં બ્યારે આ પુત્રે, મારા સ્વામીને મારી નાખનારો પ્રથમ કન્યામાં આવ્યો છે, ત્યારે તે પોતાના પતિને ઘેર આવેલો નહિ જોઈ માલિમસિંહને પોતાનો પરમ દિતૈથી માની તેને ઘેર ચાલી ગઈ તે પોતાની સાથે પોતાના નાના પુત્રને પણ લઈ ગઈ હતી દુરાત્મા સાનિમસિંહે તેને આશ્રય આપ્યો, પરંતુ પોતાનાજ પગથી ખેતસીનું મૃત્યુ થયું છે, તે વાત તેણે તેને કહી નહિ તે સ્ત્રી હવે સાનિમસિંહને ઘેર ગઈના લાગી એક નોકર તે સ્ત્રીને પ્રતિદિન બોજન આપી જતો હતો ચાર પાંચ દિવસ પછી તે નોકરે ચાલી તેને કહ્યું કે - “તમારા સ્વામી અને બધું એ ઉભય માર્યા ગયા છે” આ હૃદયભેદક વાત સાંભળી તે સ્ત્રીના રોડકોના પાર ગઈ નહિ... હવે એ વાત પણ તેના જાણનામાં આવી કે કુદ માલિમસિંહેજ ખેતસી અને સ્વરૂપસિંહનો વધ કરાવ્યો છે તેણે તેનાપર વેર લેવાને માટે દહ પ્રતિજ્ઞા કરી, પરંતુ તેની તે પ્રતિજ્ઞા કદિ પણ પૂર્ણ થઈ નહિ થોડા વખતમાં તેનું પોતાનું જ મોત થયું સાનિમસિંહે તેને મરાવી નાખી કે તે સ્વયં આત્મહત્યા કરીને મરી ગઈ, તે કાંઈ જાણી શકતું નથી આ પ્રકારે તેને જોરવારસિંહનું ખૂન કરવા માટે ઉચિત ફળ મળ્યું

નરાધમ સાનિમસિંહે એક એક કરીને અનેક ભટ્ટીનામ તેનો વધ કરાવ્યો અને ત્યાર પછી તે રાજવશનો પણ પાસ કરવાને ઉદ્દેગ કરવા લાગ્યો જેસનમીરના ખરા ઉત્તરાધિકારી અભયસિંહ અને ધૈર્યસિંહ રામગઢમાં ગઈતા હતા નરપિશાચ સાનિમસિંહે પાંચ ત્રગ્ગલનો વિસ્તાર કરીને અભયસિંહ, ધૈર્યસિંહ, તેમની સ્ત્રી અને તેમના નાના નાના બાળકોને પણ મારી નખાવ્યા આ ભયકર હત્યા કર્યો પછી તેણે રાવલ ભૂશરાજના કનિષ્ઠ પુત્ર માનસિંહના પુત્ર ગજસિંહને જેસનમીરના ઉત્તરાધિકારીતરિકે પ્રકાશિત કર્યો ગજસિંહના ચાર બધુઓ પિશાચબુદ્ધિ સાલિમસિંહ ના કરાલકામમાંથી પોતાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે જેસનમીરનો ત્યાગ કરી બિકાનેરમાં જઈ ત્યાંના રાજાના આજ્ઞાચરિત્રે રહેવા લાગ્યા નીચે આચરણ લખવાથી પ્રારંભ મારીને જાણી શકશે કે કુદ સાનિમસિંહે જેસનમીરના રાજવશની કેવી શોચનીય હતા કરી દીધી હતી

ભૂલરાજ

રાવસિંહ (આગમાં બળી રુખ્યા)	જેતસિંહ (કાણા)	માનસિંહ (અશ્વપરથી પતિત થઈ મરણ પામ્યા)
અભયસિંહ (વિધ થી મરણ પામ્યા)	મહાસિંહ (કાણા)	તેજસિંહ દેવીસિંહ ગજસિંહ કેશરીસિંહ રત્નસિંહ (દેશનિકાલ)(દેશનિકાલ)(દેશનિકાલ)(દેશનિકાલ)

૧ ઉત્તરભાગમાં બાઈ લખ્યો છે

૨ ઉત્તરભાગમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે તેઓ વિધ આપ્યાથી મરણ પામ્યા હતા

મહાસિંહ કાણો હતો. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાણાને રાજસિંહાસનનો અધિકાર મળતોજ નથી; તેથી મહાસિંહનો પોતાનો અધિકાર જ તો રહ્યો. આથી તેનું જીવન સાક્ષિમસિંહના કરાવપ્રાસમાં નષ્ટ થયું નહિ.

રાજસ્થાનમાં જ્યારથી મંત્રીઓની પ્રજ્ઞતા વધી ગઈ ત્યારથી રાજાઓ તેમના હાથમાં પૂતળાં પેઠે નાચવા લાગ્યા. રાવલ મૂલરાજ જેસલમીરના સિંહાસનપર ૫૮ વર્ષ પર્વત રહ્યા, અને તેમના પિતા ૪૦ વર્ષ પર્વત રાજ્ય ભોજવી ગયા હતા. આ પિતાપુત્રે મળીને પ્રાયઃ એક શતાબ્દીપર્વત રાજ્ય કર્યું. પિતાપુત્રે મળીને એક શતાબ્દીપર્વત રાજ્ય કર્યું હોય એવું બીજું કોઈ ઉદાહરણ જગતના ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ થાય એ વિશે મને સંદેહ છે. મૂલરાજ અને તેમના પિતાએ જે શતાબ્દીમાં રાજ્ય કર્યું તે શતાબ્દીમાં યદુવંશી ભારીઓમાં ભારે પરિવર્તન થયું છે અને તેમનું પતન થયું છે. જો આપણે મૂલરાજના પિતામહ રાવલ જસવંતસિંહના શાસનસમયપર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને જેસલમીરરાજ્યની સીમા તે સમયે અતિ વિસ્તૃત જણાય છે. ઉત્તરસીમા ગાડા નદીપર્વત, (આ નદી જેસલમીરનારાજ્યને મુલતાનથી પૃથક્ કરે છે) પશ્ચિમ સીમા પંજાબ અને સિંધના ક્ષણદપ પ્રદેશપર્વત તેનો વિસ્તાર આપણે જસવંતસિંહના રાજ્યકાળમાં જોઈએ છીએ. તે સમયથી થોડા દિવસપૂર્વે તેની સીમા તેથી પણ વિસ્તૃત હતી. તે સમયે તેની દક્ષિણે ધાત રાજ્ય હતું અને શિવ, કોટડા તથા વાઢમેર દેશ જેસલમીરરાજ્યની અંતર્ગત હતા; પરંતુ હાલમાં તે મારવાડમાં છે. વર્તમાનકાળમાં જે ભાવલપુર રાજ્ય જુદું છે, તે પણ તે સમયે જેસલમીરરાજ્યની અંતર્ગત હતું. રાઠોડાએ જેસલમીરની પશ્ચિમ સીમાના ધણા પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા છે.

અધ્યાય ૬ ઠો

બ્રિટિશસરકારની સાથે રાવલ મૂલરાજે ફ્વેલી સંધિ-સંધિપત્રનું તૈયાર થયું-મૂલરાજનું મૃત્યુ-તેમના પોત્ર ગજસિંહનું સિંહાસનારૂઢ થયું-તેઓ મંત્રીના હાથમાં રમકડું બની ગયા-સંધિપત્રનો દ્વિતીય ધારો-રાજકીય પ્રશ્નો-સાલિમસિંહનું દુનઃશાસન કરવું-સાલિમસિંહના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોનું વૃદ્ધિગત થયું-તેણે જેસલમીરના મુખ્ય પ્રધાનનું પદ પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓને અપાવવાને કરેલો પરિશ્રમ-બ્રિટિશદ્વેતે વરિષ્ઠ સરકારને કરેલો વિષાદ-પલ્લીવાસ લોકોનું પોતાની બંતે રેશનિકાલ થયું-વણિના કુટુંબને બમીનતરિકે રાખવા-બલપૂર્વક રાજકર લેવો-સાલિમસિંહની સંપત્તિ-ખાડના માલદેવેત લોકોને ઇતિહાસ-બિકાનેરના રાજાઓએ તેમનો કરેલો ધ્વંસ-વિધાસઘાતકતા-બ્રિટિશસરકારની પાસે માગેલી સહાય-સહાયની પ્રાપ્તિ થવી-તેનું પરિણામ-રાવલ ગજસિંહનું ઉદયપુરમાં આગમન-રાણાની કન્યા સાથે તેમનો થયેલો વિવાહ.

વત ૧૮૧૮માં રાવલ મૂલરાજ જેસલમીરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા હતા અને તેમણે ઈ. સ. ૧૮૧૮મા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની સાથે સંધિ કરી. ભારત-વર્ષના અત્યેક રાજપૂતરાજ્યોએ બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરી લીધી હતી. ત્યાર પછી જેસલમીરના રાજ્યોએ તેની સાથે સંધિ કરી. જે દિલ્હીમાં રાજપૂત-રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ સંધિપત્ર લખ્યા હતા, તેજ દિલ્હીમાં જેસલમીરના

મૂલરાજના દ્વેતે પણ સંધિપત્ર તૈયાર કર્યો. આ સંધિપત્ર નીચે પ્રમાણે છે:-

માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની સાથે જેસલમીરના સ્વામી મહારાવલ મૂલરાજ બહાદુરને આ સંધિ થઈ છે. કંપની તરફથી માર્કિવર્સ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ કે જી. ભારતના ગવર્નર જનરલ હારા સંપૂર્ણ સત્તાપ્રાપ્ત મહાશય આર્સ્ટ યિયોફિલસ મેટ્કાફ અને મહારાજાધિરાજ મહારાવલ મૂળરાજ બહાદુરની તરફથી સંપૂર્ણ સત્તાપ્રાપ્ત મિત્ર મતિરામ અને હાકિર દોશતસિંહ હાજર છે.

૧-માનનીય બ્રિટિશ કંપની અને જેસલમીરના સ્વામી રાવલ મૂલરાજ, બહાદુર, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને વંશજોની વચ્ચે ચિરસ્થાયી મિત્રતા, સંબંધ અને હિતની એકતા રહેશે.

૨-મહારાવલ મૂલરાજના વંશજોજ કમચઃ ઉત્તરાધિકારી બની સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થશે.

૩-જેસલમીરરાજ્યનું પતન કરવાને માટે જો કોઈ રાજ સેના લઈને આક્રમણ કરે અથવા ઉક્ત રાજ્યમાં કોઈ મોટા ઝગડા ઉપસ્થિત થાય અને જેસલમીરના રાજ્યથી તેનું નિવારણ ન થઈ શકે તો બ્રિટિશસરકાર ઉક્ત રાજ્યની રક્ષામાટે પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે સહાય કરશે.

૪-મહારાવલ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાલિપક્ષ અગ્રીતે બ્રિટિશસરકારના આશ્રિત રહી તેને સહાય કરશે અને તેનું આધિપત્ય સ્વીકારશે.

૫-આ પાંચ ધારાઓથી યુક્ત એવો સંધિપત્ર આર્સ્ટ યિયોફિલસ મેટ્કાફ અને મિત્ર મતિરામ

અને કાકોર દોલતસિંહદારા નિર્મોણ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉભય બાજુના હસ્તાક્ષર અને મોહરાથી યુક્ત છે. મહામાનનીય ગવર્નર જનરલ અને મહારાજાધિરાજ મહારાવલ મૂલરાજ બહાદુરદારા આ સંધિપત્ર સ્વીકૃત થતાં આવળી તારીખથી ૭ અઠવાડીયાંની અંદર ઉભય પક્ષો વચ્ચે આપમેળું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જશે.

દિક્ષિમાં આવે ઇ. સં ૧૮૧૮ના ડિસેમ્બર માસની ૧૨ મી તારીખે આ સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યો છે.

(હસ્તાક્ષર) મતિરામ મિથ
(હસ્તાક્ષર) કાકોર દોલતસિંહ
(હસ્તાક્ષર) સી. ટી. મેટકાફ

ઉક્ત સંધિપત્ર લખાયા પછી રાવલ મૂલરાજ એ વર્ષ સુધી જીવંત રહ્યા. તેમનું મૃત્યુ ઇ. સં ૧૮૨૦માં થયું. એમણે ૫૮ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું; પરંતુ તેઓ નામમાત્રના રાજા હતા. સાં લિમસિંહ અને તેના પિતાએજ આ સંઘના વખતમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર જેસલમીરમાં રાજ્ય-પ્રબંધ કર્યો હતો. મૂલરાજ તેજહીન હતા અને મંત્રીના હાથમાં માત્ર એક રમકડા તરીકે હતા. જે સમસ્ત ગુણો ક્ષત્રિયરાજ્યોમાં હોવા જોઈએ, તેમાંના એક પણ ગુણ મૂલરાજમાં નહોતો. તેમની જીવંત અવસ્થામાંજ નરપિંથાય સાલિમસિંહે તેમના વંશજોની શાશ્વતી કુર્ગતિ કરી હતી. તેમના પુત્રો અને પૌત્રોને મારી નાખ્યા હતા. આથી કહી શકાય છે કે મૂલરાજને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરનાર રાજપૂતરમણીમાં જેટલું સાહસ અને શૌર્ય હતું તેટલું પણ સાહસ અને શૌર્ય મૂલરાજમાં નહોતું. મૂલરાજને ઇતિહાસમાં માદવકુળની અધોગતિ કરનાર કહેવામાં આવેલ છે.

મૂલરાજનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પૌત્ર ગજસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર અલિપિકૃત થયા. પાપી સાલિમસિંહે પોતાની પ્રજાના ચિરસ્થાપી રાખવાને મારેજ ગજસિંહને પોતાના હાથમાંનું રમકડું બાની મૂલરાજના પુત્રો અને પૌત્રોને મારી તેમજ કાઢી મૂકીને તેમને ઉત્તરાધિકારીતરીકે જાહેર કર્યા હતા. ગજસિંહ પણ મૂલરાજની પેઢે સાલિમસિંહના હાથનું રમકડું બની જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠા. ગજસિંહ કાઠપણ રાજકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહિ, સામંતો અને પ્રજાસાથે તેમને કાઠ પણ પ્રકારે પ્રીતિ ન થાય અને તેઓ સદા સાલિમસિંહના સેવક તથા આજ્ઞાધારી બનીને રહે, એવીજ કેળવણી સાલિમસિંહે તેમને બાલ્યાવસ્થાથી આપી હતી. તેમના પિતામહ મૂલરાજ જે પ્રકારે સાલિમસિંહનાં આચરણો જોઇને મનમાં ને મનમાં મુંઝાઇને મૌન રહેતા હતા, તેજ પ્રકારે આ નવીન રાજા પણ મૌન રહેવા લાગ્યા. સાલિમસિંહે ગજસિંહને બાલ્યાવસ્થાથીજ સામંતસમાજ અને સમસ્ત પ્રજાજનોથી અલિપ્ત રાખ્યા હતા, તેથી કાઠની પશુ સાથે તેમનો પ્રેમ બંધાયો નહોતો. સાલિમસિંહે તેમને આવી દલામાં રાખી તેઓ કાઠપણ કામ કરવાનું સાહસ ન કરી શકે એવી તેણે તંજવીજ રાખી હતી. ગજસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા ત્યારપછી ચતુર સાલિમસિંહે પોતાના સેવકો તેમની પાસે નિયુક્ત કર્યા. તેઓ ગજસિંહની સમક્ષ સાલિમસિંહની ધણી પ્રશંસા કર્યા કરતા અને તેમને દેવસમાન દર્શાવતા હતા. ગજસિંહ કયે વખતે શું વાત કરે છે, એક દિવસમાં તેમના મનના ભાવ શી શી રીતે બદલાય છે, તેની ઉક્ત સેવકો સ્ક્રમ તપાસ રાખતા હતા અને સાલિમસિંહને વારંવાર તેની રિપોર્ટ કરતા હતા. રાવલ ગજસિંહ, તેમની રાણીઓ અને તેમના કુટુંબનાં સકલ મનુષ્યો સંપૂર્ણરીતે સાલિમસિંહની દયાપર નિર્ભર રહેતાં હતાં; પણ દુરુદમાં સાલિમસિંહ વખતોવખત ગજસિંહપર પણ નિર્દયતા પ્રકાશિત કરવાને ચૂકતો નહોતો. જો કાઠ વખત રાવલ ગજસિંહને એકાદ થોડો ખરીદવા હોય તો તેમને સાલિમસિંહને પ્રાર્થના કરવી પડતી અને જો તેઓ કાઠને કાંઈ આપવા માગતા તો તેમને સાલિમસિંહની આજ્ઞા લેવી પડતી હતી. ગજસિંહ જો દશ રૂપિયા માગે અને સાલિમસિંહ પાંચ પણ આપે તો તેને પોતાનું અહોભાગ્ય માનતા હતા ! આ સર્વ હકિકતપરથી અમારા પાઠકો જાણી શકશે કે મૂલરાજના મૃત્યુ પછી જેસલમીરના રાજામાં ફેરફાર થયો; પરંતુ સાલિમસિંહની પ્રજાતા કિંચિત્ પણ ન્યૂન થઈ નહિ. વધુ શું કહેવું તે દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી અર્થ.

જેસલમીર સાથેની સંધિના હસ્તાવેજ જે તારીખે સમાપ્ત થયો (ઇ. સં ૧૮૧૮ ના ડિસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખ) તે તારીખ જેવાથી નિર્દિત થાય છે કે જેસલમીરના મહારાવલેજ દેશી

રાજ્યોમાં સૈની પછી બ્રિટિશસરકારનો અાથ્ય લાધો હતો. મુલરાજે સાવિમસિહની પ્રધાનતરિકેની કારકીર્દિમાં દીર્ઘકાળપર્યંત અત્યંત કટકહિત રાજ્ય કર્યું હતું અને વિશેષત તે બ્રિટિશ સરકારની સાથે સધિ નહિ કરે તો સારૂ એવી સાલિમસિહની ઇચ્છા હતી, કારણ કે તે મૂળથીજ ચેતી ગયો ગયો હતો કે બ્રિટિશસરકારની સાથે મુલરાજની સધિ થયાથી મારી સત્તા અને પ્રભુતા ધગી જશે.

પરંતુ સાવિમસિહે જ્યારે જોશુ કે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં કેવન જેસનમીરનું રાજ્યજ બ્રિટિશ સરકારને આધીન નથી અને મારા અત્યાચાર તથા ઉપદ્રવોથી પીડિત થયેના રાજ્યમાં શત્રુઓની સખ્યા વૃદ્ધિગત ધર્ધ ગઇ છે, માટે જો આપણે અંગ્રેજોની સાથે સધિ નહિ કરીએ અને શત્રુઓ જો અંગ્રેજોની સાથે મળીને આપણાપર આક્રમણ કરશે તો મહા અનિષ્ટ થવાની સભાવના છે. આવો વિચાર કરીને સાલિમસિહે મુલરાજને અંગ્રેજસરકારની સાથે સધિ કરવાની સલાહ આપી હતી જ્યારે સધિ થઇ ગઇ ત્યારે સાલિમસિહનો ઉક્ત ભય વિનષ્ટ થયો. સાલિમસિહને બહુધા એવો મનશ્વૃત ભય રહેતો હતો કે મારા અત્યાચારથી પીડિત થઇને ગજસિહના જે અન્ય ભ્રાતાઓ જેસલમીરને છોડી બિઝનેસમાં નાસી ગયા છે તેઓ કદાચ એકત્રિત થઇને રાજ્યપર આક્રમણ કરશે, પરંતુ અંગ્રેજોની સાથે સધિ થયાથી તેના ત્રીજા ધારા અનુસાર સાલિમસિહનો તે ભય પણ જતો રહ્યો ત્રીજા ધારામાં " બહારથી કોઇ આક્રમણ કરશે તો બ્રિટિશસરકાર પોતાની સેનાની સહાય કરશે " એવી શરત હોવાથી ગજસિહના ભ્રાતાઓ કદિપણ મારી આ અખડ પ્રભુતામાં બાધા કરી શકશે નહિ, એવી સાલિમસિહને ખાતરી થઇ બ્રિટિશ સરકારની સાથે સધિ થવાપછી પણ સાલિમસિહ સુધર્મો નહિ, પરંતુ દિવસાનુદિવસ તેના અત્યાચારો વૃદ્ધિગત થતા ગયા.

કર્નલ ટૉલ જણાવે છે કે - " જેસનમીર રાજ્યને માટે બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ થવી અત્યંત આવશ્યક હતી અને તેથી તેને શીઘ્ર ગોટા લાભ થશે જેસનમીરનું રાજ્ય અવિચ્છિન્ન અર્ધી શતાબ્દી સુધી સ્વતંત્ર રહી શકે કે નહિ તે એક સંદેહાત્મક વાત હતી જે દિવસે બ્રિટિશસરકારની સાથે જેસલમીરના સ્વામીની સધિ થઇ, તે દિવસથી જેસલમીરની સ્થિતિ નિશ્ચિત થઇ ગઇ જેસનમીરની શાસનશક્તિ દિવસાનુદિવસ હીન થતી જતી હતી અને રાજ્યની સીમા ઘટીને તે કેવળ રાજધાનીમાંજ સમાઈ રહેવાની અણીપર હતી, કારણ કે એક તરફ સમસ્ત આવકપુરનું રાજ્ય જેસલમીરના ઉત્તગભાગનું બની ગયું છે અને બીજી તરફ સિધ, બિઝનેસ અને મારવાડના રાજ્યો જેસનમીરના ધણા પ્રદેશો પોતાને તાબે કરતા જતા હતા આ ત્રણે રાજ્યો જ્યારે જ્યારે જેસલમીરને નિર્બળ બેતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ તેમજથી અત્યંત ભયમુગ્ધ થઇ પોતાના રાજ્યની સીમા વધારતા હતા અને વિશ્વાસવાદી સાવિમસિહના દુરાચરણોને લીધેજ અન્ય રાજ્યોની સાથે અગરો ઉઠતો હતો જેસનમીરનું રાજ્ય નામમાત્રની સ્વતંત્રતા ભોગવતું હતું, તેનું કારણ પણ કેટલાંક વર્ષો સુધી અન્ય રાજ્યોમાં અચાજકતા ફેલાઇ હતી તે હતું તેઓ થોડો ધણો બચાવ થયો તેનું કારણ પણ તેજ હતું જે મારવાડ અને બિઝનેસ વગેરે રાજ્યોમાં અચાજકતા ફેલાત નહિ તો મિસરિફ જેસનમીરનું રાજ્ય પૃથ્વીના ધણીનું નાના ટુકડાપર જણાત હવે બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ થયા પછી સર્વ રાજ્યોએ જાણી લીધું છે કે ને કોઈ જેસનમીરપર આક્રમણ કરશે તેની સામે બ્રિટિશસરકાર જેસનમીરનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને યુદ્ધ કરવાને તત્પર થશે આથી સિધબો, દાઉદના પુત્રો અને રાઠોડાએ પૂર્વે જેમ જેસનમીરપર આક્રમણ કરીને તેના કેટલાક પ્રદેશો પોતાના રાજ્યમાં સંચોડી દીધા હતા, તેજ કરવું તેમણે બંધ કરી દીધું જે બ્રિટિશસરકાર સમસ્ત રાજસ્થાનમાં એકના જેસનમીરની સાથે સધિ ન કરત તો જેસનમીરને પોતાના શત્રુઓની અસખ્ય સેનાના યુધ્ધમાં અસહાય અવસ્થામાં પતિત થવું પડત, અત્યાચારોથી તે બળીને બરમીજા થત અને બહીષ્કૃતિ નિષ્ક્રમ થઇ જતા સ્વાધીન રેલી રાજ્યોમાં કેવલ જેસનમીરજ પ્રથમ ગયા અને સિધના તટપરના રાજ્યોની સાથે વાલિજબનો વ્યવહાર સ્થાપન કર્યો હતો પરંતુ અત કનહ અને અશાંતિથી તે વાલિજબનો સોન સરેયા બંધ થઇ ગયો હવે અનંત શાંતિ અને વિશ્વાસ સ્થાપન કર્યો સિવાય વાલિજબ આવી શકશે નહિ કેવળ વાલિજબની ઉત્પત્તિ કરવાને માટેજ બ્રિટિશસરકાર જેસનમીરની સાથે મિત્રતા કરી છે, પરંતુ જો આપણે અવિચ્છિન્ન તરફ

દષ્ટિ દેખાએ, બે આપણે અન્ય દેશના લોકો ભારતપર આક્રમણ કરશે એવી શંકા કરીએ તો આપણને જાણાશે કે વિદેશી શત્રુઓ અરબસ્તાનથી સમુદ્રના કિનારે કિનારે જલમાર્ગદ્વારા આવી ભારત-વર્ષને છતી શકે એમ છે. આ વિદેશીઓના ભારતપરના આક્રમણનો ભય દૂર કરવાને માટે બ્રિટિશ-સરકારનો જેસલમીરપરનો અધિકાર અતિ લાભદાયક થયે; કારણ કે આપણે જેસલમીરમાં પ્રવેશ કરી સિંધના ઉત્તરભાગમાં જઈ ત્યાંથી સમુદ્રતટપર પહોંચી ભારતપર આક્રમણ કરનારનો સારીરીતે પ્રતીકાર કરી શકીશું.

દુષ્ટ સાલિમસિંહ એજેન્સીની સાથે સંધિ થયા પછી પોતાના શત્રુઓનો ભય દૂર થયેલો જાણી પૂર્વપક્ત ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી જેસલમીરરાજ્યનો વિધ્વંસ કરવાને પ્રયત્ન થયો. બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થવાથી અત્યંત લોભી અને શક સાલિમસિંહને જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેનું વધુનું કરતું અસકય છે. તેણે ભયંકર અત્યાચાર કરીને દેશની પરમ કુદૃશા કરી દીધી. અન્ય રાજ્યોનાં આક્રમણનો ભય દૂર થયો; પરંતુ સાલિમસિંહે રાજા અને સામંતોના કુટુંબના સ્થિતિમાં હાથ અડગ્યા હતા, તે કબંધ ગમે તેવા સત્ય વા ફૂનિમ અનુતાપથી ધોવાઈ જાય એમ નહોતું. વણિકો, કૃષિકારો અને રબારી તથા ભરવાડો સાલિમસિંહની પ્રત્યે ધણું ક્રુદ્ધ રહેતા હતા અને તેઓ તેના કસમની કિંમત પોતાના દેશની રીતોના એક કણ જેટલી પણ ગણતા નહોતા.

બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થયા પછી લોકો સમયસુધી સાલિમસિંહે રાજ્યપ્રબંધમાં ચિત્ત સંગ્રાહવાનો દેખાવ કર્યો; પરંતુ તેની આ શક્તિ યાત્રા દિવસસુધી નબી નહિ. જે મહાપાપના કૃત્યકર્મમાં તેણે હાથ ભેળ્યા હતા, તેથી તે સર્વના મનથી ઉતરી ગયો હતો. આથી તે વધુ ક્રોધિત થઈ પોતાના મૂળ સ્વભાવ અનુસાર પાંખો ઠામ કર્યો વિના પોતાના જીવનને કષ્ટદાયક સમજવા લાગ્યો અને તેણે જેસલમીરમાં પુનઃ અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તેણે કેટલાક દિવસસુધી શાંતિ ધારણ કરી તેનું કારણ એ હતું કે બ્રિટિશસરકારની સાથે થનાર સંધિમાં તેને એક એવો ધારો ઉમેરાવવાની ઇચ્છા હતી કે મારા ઉત્તરાધિકારીઓ સિવાય જેસલમીરના મુખ્યમંત્રીના પદપર કોઈપણ અધિકારિત થઈ શકશે નહિ. તેણે પોતાના વંશજો જેસલમીરને લૂંટતાં રહે એવી પેરવી કરી હતી.

પરંતુ ન્યારે તેણે જેનું કે બ્રિટિશસરકાર તેની અધિભાષા પૂર્ણ કરતી નથી, ત્યારે તેણે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી જેસલમીરના રાજ્યમાં અસહ્ય અને અકથનીય અત્યાચારો કરવા માંડ્યા. બ્રિટિશસરકારના હુકમે સાલિમસિંહના આ હૃદયભેદક અત્યાચારો જોઈ ૬૦ સં ૧૮૨૧ ના ડિસેમ્બર ની ૧૭ મી તારીખે ઉગ્ર હકિકત સરકારમાં લખી જણાવી. તેણે લખ્યું કે, “જેસલમીરના રાવને આપની સંધિ જે શરત કરી હતી, તેનો તેઓ અનાદર કરતા જાણાય છે. આપણા આશ્રયમાં રહેવા છતાં પણ પ્રભુ ભયંકર અત્યાચાર અને કષ્ટો સહન કરે, એ એક થોર કહાકંટો વિષય છે.” મહેતા સાલિમસિંહે તેના અત્યાચારોવિષે કહેવાથી કાંઈપણ રૂબ નિબળત થયું નહિ. તે અત્યાચારોથી પીડિત થયેલા લોકોને જુદા કહીને પોતાના અપરાધ છુપાવવા લાગ્યો. તે અતુરાધથી કહેવા લાગ્યો કે, હું સદા ન્યાય અને દયાથી વર્તતા આવ્યો છું. ત્યાર પછી તેણે જમણા હુલોમથી નિરપરાધીઓને બમણા દંડ કરી પ્રજાનું સર્વસ્વ હરણ કરવા માંડ્યું. મહેતા સાલિમસિંહના ભયંકર અત્યાચારથી જેસલમીરની સમસ્ત પ્રજા દુઃખી બની ગઈ. સમસ્ત રાજસ્થાનને આથી નુકશાન થયું; કારણ કે પશ્ચિમવાલ જાતિના શ્રીમંત વણિકોની પાસેથી દ્રવ્ય લઈને જેસલમીરના વણિકો સમસ્ત હિંદુસ્થાનમાં વ્યાપાર કરતા હતા; પરંતુ સાલિમસિંહના અત્યાચારથી આ ધનવાન લોકો પૈકી પ્રાયઃ પાંચ હજાર માણસો પોતાની જગ્યાએ છોડી નિઃસહાય બની અન્ય પ્રદેશોમાં યાત્રા ગયા. વળી જે વણિકોએ અન્ય દેશોમાં દ્રવ્ય વેદા કીધું હતું તેઓ પણ સાલિમસિંહના ભયથી સ્વદેશમાં આવી શક્યા નહિ. આ વણિકોના જેસલમીરમાં વસતાં કુટુંબોને સાલિમસિંહે જમણાગીરીમાં રાખ્યાં હતાં.

૧ સાલિમસિંહના સંજ્ઞામાં જાણ લોકનાયક થાય તેમજ પુસ્તકમાં લખે છે કે-આચાર્ય વિવેકમાં સાલિમસિંહને એવા વેદકાર હતા, તેવાજ નવનગ્ન અનિયમિત હતા. તેણે સર્વ કુટુંબમાં લગ્નગમ બધાં સંજ્ઞાઓને મારી નાખ્યાં, વેપારીઓને અહીંને દુકાન પહોંચાણ, તેમજ જેસલમીર સહરને ફરતાથી ખાલી કરાવ્યું.

—(પી મેહન દીક્ષી આદિ દ્વિજન ચીપ્સ-તમ્ર)

જેસલમીર રાજ્યની ખેતી સર્વથા વિનષ્ટ થઈ ગઈ અને સુરક્ષિતતાના અભાવને લીધે દેશપરદેશનો વ્યાપાર નાશ પામ્યો. સાલિમસિદ્દ પ્રજાનું ધન ખુચવી લઈ પોતાની ત્રિજેરી ભરવા લાગ્યો. તે જોરજૂલમથી પ્રજા પાસેથી રાજ્યકર લેવા લાગ્યો.

જે સમયે આ ઘટના બનતી હતી, તે સમયે કર્નલ ડૉડ રાજસ્થાનમાં વિદ્યમાન હતા, તેથી તેમણે સાલિમસિદ્દના અકચરનીય અત્યાચારો પ્રત્યક્ષ જોયા હતા. તેઓ જણાવે છે કે -“ સાલિમસિદ્દે બે કરોડ રૂપિયા એકત્રિત કર્યા છે, એમ ખાત્રીપૂર્વક જણાવવામાં આવે છે આ દ્રવ્ય સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ફેલાયુ છે. મહેતા માલિમસિદ્દે આટલું દ્રવ્ય વણિક લોકોની પાસેથી બળપૂર્વક છીનવી લઇને કેવળ બાર વર્ષમાં એકત્રિત કર્યું છે ? આ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે કે જેસલમીરના રાજાના મમસ્ત બહુમૂલ્ય આભૂષણો, હીરા, જવાહીર વગેરે સાલિમસિદ્દે ચતુરાઈથી હસ્તગત કરી તેમને અન્ય સ્થાનમાં છુપાવી રાખ્યા છે. વણિકો, વ્યાપારીઓ પોતાના કુટુંબોને જેસલમીરથી અન્ય દેશમાં લઈ જવાને માટે પ્રતિદિન બ્રિટિશસરકારની પરવાનગી મેળવવાને પ્રાર્થના કરે છે, પણ નરપિશાચ સાલિમસિદ્દના ભયથી કોઈપણ વણિક પોતાના કુટુંબને અન્ય દેશમાં લઈ જવાનું સાહસ કરી શકતો નથી. જોકે સાલિમસિદ્દ બ્રિટિશસરકારના કહેવાથી વણિકોને પરવાના આપે છે, પરંતુ જેસલમીરનો ત્યાગ કરીને જનારા લોકોને તે માર્ગમાં મારીને લૂટી લે છે.”

બ્રિટિશસરકારની સાથે રાજસ્થાનના રાજાઓને સહિ થઈ તેનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે સમસ્ત રાજપુતાનાના રાજપૂતગણઓમાં પરસ્પર વિવાદ ઉપરિચિત થાય તો બ્રિટિશસરકારે મધ્ય સ્થ બનવું હાલમાં જેસલમીરની સીમામાં એક વિવાદ ઉપરિચિત થયો છે આ વિવાદનું નિર્મૂલન કરવાને માટે બ્રિટિશસરકાર પ્રથમ ધારાનું પાલન કરશે અને અહીંના આ વિવાદનું સંવિસ્તર વૃત્તાંત લખી જેસલમીરનો ઇતિહાસ સમાપ્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ આર પ્રદેશના માથદેવોતોના દ્વારા ભયકર વિવાદ ઉપરિચિત થયો છે અને તેના પરિણામમાં ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે મહાસંગ્રામ થવાનો ભય પેદા થયો છે રાઠોડોના આક્રમણને ભય એટલો અધો પ્રબળ છે કે બ્રિટિશસરકારને અવશ્ય મધ્યસ્થ બનવું પડશે માથદેવોતોની ઉપર બિકાનેરના સીઓની ખદાદાદિ થઈ છે, તેનું મૂળ કારણ સાલિમસિદ્દ છે સાલિમસિદ્દે માથદેવોતોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને માટેનું પ્રયત્ન કર્યો હતો સાલિમસિદ્દે આ પ્રયત્ન શામાટે રચ્યો હતો, તે નીચે લખેથી હકિકતપરથી જણાશે.

માથદેવોત, કેલન, વરસગ, પોહર અને તેજભાલોત આ સર્વ ભાગીજાતિના લોકો છે, પરંતુ તેઓ લૂટકાંટ કરતાં દોવાથી બિદુધન, કુળજાક અને પિઠારા લોકોની જેડે તેઓ લૂટારાતરિકે જોળખાય છે માથદેવોત લોકોની ઉત્પત્તિ રાવ માથદેવદ્વારા થઈ છે અને તેઓ આર પ્રદેશના અદાર ગાંધોમાં નિવાસ કરે છે આ આર પ્રદેશ ખારીપટ્ટા નામક સ્થાનની નિકટ છે બિકાનેરના રાઠોડોએ ભટ્ટીઓના હાથમાંથી ઉક્ત ખારીપટ્ટા પ્રદેશ છીનવી લીધો છે વાસ્તવમાં ભટ્ટીલોકો રાઠોડોપર વૈર લેવાનો વણે હઠ્ઠ ધરાવે છે, કારણકે રાઠોડોએ ભટ્ટીઓના ધણા પ્રદેશો પોતાના બાહુબળથી છીનવી લીધા છે પ્રાય પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વે બિકાનેરના રાઠોડો ધણા બળવાન બની ગયા હતા અને તેમણે આર પ્રદેશ પર આક્રમણ કરી નીચ પાશવકર્મ કરવામાં ત્રુટિ કરી નહોતી તે સમયે રાઠોડોએ આર પ્રદેશ પર આક્રમણ કરી મુખ્યભાગ રાહસોની જેડે ત્યાંના જાળાવટદ અપુરુષો સર્વને મારી નાખી ગામ અને નગરો ઉજ્જડ કરી નાખ્યા હતા વળી તેમણે ફૂવાઓ પૂરી દીધા અને પશુઓ તથા ધનધાન્યાદિ લૂટી લીધા જેઓ સૌભાગ્યવશાત્ રાઠોડોના હાથમાંથી બચ્યા હતા, તેઓ મરુ-ક્ષેત્રના એક પરમ ગુપ્ત સ્થાનમાં જઈ વસ્યા હતા ધીમે ધીમે ત્યાજ તેમના વસની વૃદ્ધિ થઈ પાછળથી ન્યારે જેસલમીરમાં બ્રિટિશસરકારને અધિકાર સ્થાપિત થયો, ત્યારે ઉક્ત ભટ્ટીલોકો સુન સાહસ કરી પોતાના સંજોલા અને નષ્ટબ્રહ્મ થઈ ગયેલા સ્થાનમાં આવી વસવા લાગ્યા ન્યારે સાલિમસિદ્દે આ વાતની ખબર થઈ ત્યારે તે ભટ્ટીઓપર રૂપિત થયો તે માથદેવોતોને પુનઃ આર પ્રદેશમાં આવીને વસેલા જોઈ માથદેવોતોના પ્રધાન ચતુ બિકાનેરના રાઠોડોની જેડે હૃદયમાં બળા ઉઠ્યો અને તેણે શેષ માથદેવોતોનો ખસ કરવાને માટે રાઠોડોને પુનઃ બોલાવ્યા સાલિમસિદ્દે મદબ્બ કરી

શકત કે માલદેવોત લોકો ચોરી અને લૂંટફાટ કરીને નિર્વાહ કરે છે, માટે તેમનું દમન કરવામાં હોય નથી; પરંતુ મૂળ વાત એ છે કે માલદેવોત લોકો લૂંટારા હતા તે કારણથી તે તેમનો નાશ કરાવવા માગતો નહોતો. પાઠકોને સારી પેઠે પ્રથમથીજ શાંત છે કે નીચ સાલિમસિંહે તલવાર અને વિષદારા જેસલમીરના પછા સામંતોને મારી નાખ્યા હતા અને તે પ્રમાણે તેણે આરપ્રદેશના સામંતને પણ મારી નાખ્યો હતો. બારોના સામંત રાજકુમાર રામસિંહનો મહાશુભેન્દ્ર અને તેની સત્તા વધારવામાં સહાયક હતો; તેથીજ સાલિમસિંહે તેના જીવનનો દીપક બળાવી નાખ્યો હતો. તે બાદ કંઈ કરીનેજ શાંત રહ્યો નહિ, પરંતુ તે બાર પ્રદેશના સમસ્ત નિવાસીઓને શત્રુવત્ત જોવા લાગ્યો. તેના હૃદયમાં રાત્રિદિવસ કેવળ એટલીજ ચિંતા રહેતી હતી કે હું કથી ધડીએ અને કેવી રીતે બાર પ્રદેશને સર્વથા ઉત્તર કરી દઉં. બારના માલદેવોત લોકોએ પરાક્ષરીતે બ્રિટિશસરકારપર એક ઉપકાર કર્યો હતો, તેથી સાલિમસિંહને તે લોકોપર વૈર લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. જે સમયે પેશવાની સાથે બ્રિટિશસરકારને સંઘ્રામ થયો, તે સમયે પેશવાનો એક કર્મચારી હોટા ખરીદવાને માટે જેસલમીરમાં આવ્યો હતો. તે ચારસે હોટા ખરીદી જેસલમીરની સીમા છોડી બિકાનેરરાજ્યમાં પહોંચ્યો કે તરતજ બારપ્રદેશના અધિનાયક પોતાનું સૈન્ય લઈ ઉકાત કર્મચારીપર જાયો માર્યો અને તેનાં હોટા જીનવી લીધાં. આથી બિકાનેરના સ્વામીને મહા અપમાન લાગ્યું અને શીઘ્ર તેણે એક પ્રબલ સેના પોતાની સાથે લઈ માલદેવોતોનું દમન કરવાને માટે કૃચ્છ કરી. જે સાલિમસિંહ યુદ્ધરીતે બિકાનેરના સ્વામીને માલદેવોતોનું દમન કરવાને માટે ઉત્તેજિત ન કરત તો તે કદિપણ સેનાસહિત આવડી શીઘ્રતાથી માલદેવોતોપર આક્રમણ કરત નહિ. સાલિમસિંહ જોકે યુદ્ધરીતે બિકાનેરના સ્વામીને ઉત્તેજિત કર્યો હતો, પરંતુ પ્રકટરીતે તો તે સંઘ્રામની વિરુદ્ધ પડ્યો. સાલિમસિંહ ધારતો હતો કે બિકાનેરના સ્વામી માલદેવોતોને નષ્ટ કરી દેશે, પરંતુ તે આપણું કાંઈ અનિષ્ટ કરનાર નથી; પણ પરિણામ તેથી વિપરીત આવ્યું. બિકાનેરની પ્રબલ સેનાએ શીઘ્ર માલદેવોતોના નોખા અને બારપ્રદેશમાં જઈ તેમનો નાશ કર્યો અને માલદેવોતોના અધિનાયકને મારી નાખ્યો તથા ગામોના સર્વ ફાવ્યો ખરી લીધા. બિકાનેરવાસીઓ આ પ્રકારે માલદેવોતોનું દમન કરી શીઘ્રતાથી બિઠમપુર તરફ ચાલ્યા અને જેસલમીરની ખાસ ભૂમિમાં વસતી પ્રબળ લખકર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. હવે સાલિમસિંહ જાગૃત થયો. માલદેવોતોનો નાશ થયા ઉપરાંત બ્યારે રાજ્યના સર્વસ્વનો નાશ થતો તેણે જોયો ત્યારે તેણે પોતાની ચતુરતાને ત્યાગ કરી સંધિની શરત અનુસાર અંગ્રેજોને શરણે જઈ તેમની સેનાની સહાય માગી. બ્રિટિશસરકારે સંધિની શરત પ્રમાણે પોતાની સેના મોકલી જેસલમીરપર આક્રમણ કરનારને હઠાવી લીધા. બિકાનેરનો અધીશ્વર અંગ્રેજ સેના સાથે નહિ લડતાં પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો. જે ઉદ્દેશથી તે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો, તે ઉપર પણ થયેલો હેવાથી તેને હવે સમરાગિ પ્રદીપ રાખવો આવશ્યક લાગ્યો નહિ.

જે સમયે ગજસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયે સાલિમસિંહ પોતાની ઇચ્છાનુસારજ કાર્ય કરતો હતો. તેમની કારકિર્દીમાંજ કર્નલ ટૉડ રાજસ્થાનનો પરિભ્રમ કરી ઇંગ્લાંડ ચાલ્યા ગયા. તેમણે જેસલમીરના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—“સુખ્ય મંત્રી સાલિમસિંહનાં કાર્યોનું ઇતિહાસ લખ્યા પછી જેસલમીરના રાવલના સંબંધમાં કાંઈ પણ લખવાનું શેષ રહેતું નથી. જે ગજસિંહ હાલમાં જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠા છે અને જેના જ્યેષ્ઠ ભાતાં-એએ પ્રાણના લખથી નાસી બિકાનેરમાં શરણ લીધું છે, તે સાલિમસિંહના સ્વાર્થનું સાધન છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ માત્ર હવે થોડા લખને સુપસુપ એકાંત સ્થાનમાં બેસી રહેવાથીજ સંતુષ્ટ રહે છે. ચતુર સાલિમસિંહે ધાર્યું કે મેવાડના રાણાની કન્યા સાથે રાવલ ગજસિંહને વિવાહ થશે તો મારું સન્માન અધિક વૃદ્ધિગત થશે અને લાલ પણ અધિક મળશે. આથી તેણે મેવાડના રાણાની પાસે આ પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. રાણાએ શીઘ્ર પ્રસન્ન થઈ ગજસિંહની પાસે રાજ્યપ્રતોની રીતે ચતુરસર નાળીએર મોકલ્યું. ગજસિંહે તેને સાદર મહશ્વ કર્યું. મેવાડપતિએ જેવી રીતે આ સમયે ગજસિંહ પર નાળીએર મોકલ્યું, તે પ્રકારે તેમણે પોતાની બીજી કન્યાને માટે બિકાનેરના સ્વામીપર અને એક

પૌત્રીને માટે કૃષ્ણગદના રાજ્યપર પણ નાળીએર મોકલ્યા. મદારાવલ ગજસિંહ પોતાની સેના અને સામંતોની સાથે જે સમયે ઉદયપુરમા પહોંચ્યા તે સમયે બિકાનેર અને કુષ્ણગદના ઉલય રાઠોડ સ્વામીઓ પણ વિવાદનિમિત્તે ત્યાં ગયા. આ લમપ્રસંગે સિંગોદીઆઓની રાજધાનીમા ભારે મહોત્સવ થયો. ચાર રાજવશોનું આ સમયે પુનઃ સન્નિવહન થયું. ગજસિંહ પોતાની રાણીની સાથે પરમ મુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. ઉદયપુરની રાજકુમારીને એક પુત્ર થયો. તે રાણાવતથ (રાણીથ)ની ઉપર સર્વની લડિન વધી ગઈ. સાલિમસિંહને ધણું સન્માન મળ્યું અને સમસ્ત પ્રજાએ પણ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો પછી ગણી અને રાગ ઉલય પ્રજાની સાથે ગ્રેમપૂર્વક વર્તવા લાગ્યા "૧

૧ કનૈસ ડૉડ જણાવે છે કે—“ મહાભૂમિની ઉક્ત રાણીના કેટલાક પત્રો મને મળ્યા થયા છે, જે દ્વારા વિદિત થયું કે સાલિમસિંહના જેવા મહુબ્બ તેના અને તેના સ્વામીના ભાગ્યનો નિર્ધારક હશે તેથી તેને સહાયને માટે પોતાના પિતા અને પોતાના મિત્રોની તરફ જોડું પડ્યું હશે ”

અધ્યાય ૭ મો

સૂચના-જાતિની સ્વાધીન અને પરાધીન અવસ્થાનાં. લિંગ દરબો-દેશી રાજાઓની વર્તમાન અવસ્થા-સાલિમસિંહના આચાર્ય-દત્તર રાજાઓના દેશ લઈ લેવાની સાલિમ-સિંહની અભિલાષા-બ્રિટિશસરકારે તે કાર્યમાં હાથ નાખતાં તેને કહેલો અધ્યાય-સાલિમ-સિંહનો વધ કરવાનો પ્રયત્ન-સાલિમસિંહનું આર્થ જીવું-સાલિમસિંહના ઉલ્કય પુત્રોને થયેલી મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ-સાલિમસિંહના પુત્રદ્વારા તેની સાવધી ખાતા અને તેના પારતું આર્થ જીવું-રાવલ ગજસિંહે તેને આપેલો કારાચીવાસ-તેના પક્ષકારોને થયેલો અસંતોષ-તેને છોડવાને ગજસિંહે ખારેલી ના-આ કાર્યમાં હરતક્ષેપ કરવાની બ્રિટિશસરકારની અ-નિચ્છા-ગજસિંહે પોતાના હાથમાં લીધેલો રાજ્યભાર-રાજ્યમાં થયેલી શાંતિની સ્થાપના-બ્રિટિશસરકારની સાથે થયેલી પરમ મિત્રતા-તેમણે બ્રિટિશસરકારને આપેલી સહાય-બ્રિ-ટિશસરકાર તેમને આપેલો કન્યાદા-પંજાબના યુદ્ધમાં બ્રિટિશસરકારને ગજસિંહદ્વારા મળેલી સહાય-બ્રિટિશસરકારે રાવલ ગજસિંહને આપેલા પ્રણું દિલ્લા-ગજસિંહનું મૃત્યુ-રણજિતસિં-હને થયેલી સિંહાસનની પ્રાપ્તિ-તેમને બ્રિટિશસરકારની તરફથી મળેલી વંશપરંપરાગત ગાદીની સનંદ-રણજિતસિંહનું મૃત્યુ-જેસલમીરના વર્તમાન રાજા-વેરીશાહના શાસનનું વર્ણન.

તિહાસકાર કર્નલ ટાંડોને લખેલો વિસ્તૃત ઇતિહાસ અને ગત અધ્યાય સુધીમાં આપી દીધો છે. અત્યુત અધ્યાયમાં અમે ત્યાર પછીથી વર્તમાન સમયસુધીના ઇતિહાસનો સારાંશ પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

જાતિની સ્વાધીન અવસ્થામાં રાજા, સામંતો અને સમસ્ત પ્રજા જે પ્રમાણે એક પ્રકારના ચૈતન્યથી મુક્ત હોય છે, તેવી સજીવતા તેની પરાધીન અવસ્થામાં જણાતી નથી. પરાધીન અવસ્થામાં જાતિની તેથી વિપરીત દશા થાય છે. પ-રાધીન જાતિ વા નામમાત્રની સ્વાધીનજાતિની જીવનશક્તિ સર્વથા ક્ષીણ

થઈ જાય છે. આલસ્ય, વિલાસિતા, સ્વજાતિદેષ, અનૈક્ય વગેરે દુષ્ટિઓ જાતિને એકદમ નિર્જલ બનાવી દે છે; તેથી જાતિની પરાધીન વા નામમાત્રની સ્વાધીન અવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારની વિચિત્ર રાજકીય ઘટના દષ્ટિગોચર થતી નથી. તેવા સમયમાં રાજાથી લઈને હલકી પકિતના કૃષ-કાર સુધીનાં સર્વ માણસો કેવલ આહારવિહારમાંજ પ્રસંગ રહીને કાળ નિર્ગમન કરે છે. તેવા વખતમાં જાતિનું મનુષ્યત્વ હુપ્ત થઈ જાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારની પ્રજ્ઞિ વા સજીવતા દષ્ટિગો-ચર થતી નથી. આવા વખતમાં જાતિ અનંત નિદ્રામાં પડી જાય છે. તે પરાધીન વા નામમાત્રની સ્વાધીન જાતિ સ્વપ્નમાં પણ પોતાનું પૂર્વગૌરવ સ્મરી પોતાના પૂર્વજોની પેઢે પોતાની જન્મશ્રુતિ, સ્વજાતિ, સ્વસમાજ વા સ્વધર્મને માટે આત્મબોગ આપવાને પ્રજ્ઞ થતી નથી. ભારતવર્ષના વર્ત-માન દેશી રાજાઓના રાજ્યનું જે લોકો અવલોકન કરે છે, તેઓ આ વાતનો અવસ્થ સ્વીકાર કરશે કે સર્વ દેશી રાજાઓ, સમસ્ત મદાપરાક્રમી સામંતાનાં સંતાનો અને સમસ્ત અસીમ સાહસિક પ્રજા દાસમાં નિદ્રામાં થોરે છે. પચાસ વર્ષ પૂર્વે પ્રત્યેક દેશી રાજ્ય સજીવતા દર્શાવતું હતું. પ્રત્યેક પ્રાંતમાં

રાજકીય ઘટનાઓ જનતી હતી; પરંતુ આજે સર્વ રાજ્યો અને સામંતો અનંત નિદામાં સુષ્પ ગયા છે.

વિધિના લેખથી આજે નાનો સરખો ઈંગ્લાંડની ભારતના ભાગ્યો નિર્ધારક બન્યો છે. વિધિના લેખથી બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરીને દેશી રાજ્યો આનંદ માને છે. હાલમાં દેશી રાજ્યોનાં રાજ્યમાં કોઇ પણ પ્રકારની રાજકીય ઘટના જનતી નથી; તેથી કર્નલ ટૉડ રાજસ્થાનનાં રાજ્યોની પૂર્ણસ્વાધીન તથા અર્ધસ્વાધીન દ્યાનું જે ચિત્ર આલેખી ગયા છે તે પ્રકારનું ઉત્તેજક અને કીર્તિમય દ્રશ્ય અજે પાઠકોની દૃષ્ટિસન્મુખ સાદર કરી શકતા નથી.

દુષ્ટ સાલિમસિંહ જે સમયે જેસલમીરના સિંહાસનપર મહારાવલ ગજસિંહને અધિષ્ઠિત કરી પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ રાજ્યપ્રબંધ કરતો હતો, તે સમયેજ કર્નલ ટૉડ પોતાને પ્રિયક્ષેત્ર રાજસ્થાનનો ત્યાગ કરીને પોતાની જન્મભૂમિ ઇંગ્લાંડમાં આત્યા ગયા હતા. આથી જેસલમીરનો ઇતિહાસ ગજસિંહ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો તેની સાથેજ સમાપ્ત થઇ ગયો છે. હવે અમે ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ.

જે સમયે મહારાવલ ગજસિંહે પોતાના મસ્તકંપર રાજમુકુટ ધારણ કર્યો તે સમય તેઓ સગીર વયના હતા. નીચ સાલિમસિંહ ગજસિંહને રાજતિલક થયું ત્યારપછી ત્યાર વર્ષપર્વત જીવંત રહ્યા; પરંતુ તે ત્યાર વર્ષમાં તેનાં અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને ભયંકર સ્વાર્થિતાએ જેસલમીરનો સર્વાંશ નાશ કરી નાખ્યો. તેણે મેઘ પંક્તિના સામંતો અને ધનવાનવણિકોને મહાકંઠ આપી લૂંટી લીધા અને સમસ્ત પ્રજા સાથે પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તન કર્યું. કર્નલ માલેસન પોતાના મંથમાં લખે છે કે:—“સાલિમસિંહ પોતાના સ્વામીના નામથી ધત્તર રાજ્યોની ભૂમિ ધીમે ધીમે દબાવ્યા કરતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ સર્વ ભૂમિ પોતાના કબજામાં રાખવાને માટે કલકતે જવાનો ભય પણ દર્શાવતો હતો. જો કે તે રાવલને સ્પષ્ટરીતે કહેતો હતો કે સંધિની શરત અનુસાર અન્ય રાજ્યોની સીમામાં હસ્તક્ષેપ કરવો સર્વ પ્રકારે અશક્ય છે.” દુષ્ટ સાલિમસિંહે જેસલમીરની ભારે ખરાબી કરી હતી; પરંતુ અતે તે પોતાના પાપના યોગ્યતાએ દબાઈ ગયો. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે તે નરપિચાચના હાથમાંથી રાખ્યો રક્ષા કરવાને માટે રાવલ ગજસિંહ ઇ.સ. ૧૮૨૪માં તેને મારી નાખવાને એક મારો નિયુક્ત કર્યો. આ સમયે સાલિમસિંહ એટલો ખધો ભયભીત થઇ ગયો કે તેણે પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને પોતાની જગીરમાં મોકલી દીધાં. તેજ વર્ષમાં દુરાત્મા સાલિમસિંહના પાપી પ્રાણ તેના કહ્યુપિત શરીરને છોડીને આત્યા ગયા. કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે:—“સાલિમસિંહે એવા વિશ્વાસસહિત પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા કે મંત્રીપદપર સદા મારા વંશજોજ રહેશે.” અત્રે અમે સાલિમસિંહના ચરિત્રના સંબંધમાં વિશેષ કહેવા માગતા નથી. ફક્ત એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે પવિત્ર હરિવંશમાં સાલિમસિંહ કલકત્તે પેદા થયો હતો અને તે પોતાની પ્રયત્ન પ્રભુતાથી આ જગતમાં ધુણિત કાર્યો કરી ગયો છે.

જેસલમીરના મુખ્યમંત્રીનું પદ પોતાના જ્યેષ્ઠ કુમારને મળે અને તેની પછી તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રને મળે એવી રીતે ક્રમશઃ તે પદ પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓને સદા મળતું રહે; એટલા માટે સાલિમસિંહે પોતાની જીવિત અવસ્થામાં અત્યંત પ્રયાસ કર્યો હતો. જો કે બ્રિટિશસરકારે તેની ઉક્ત પ્રકારની માગણીમાં સંમતિ આપી નહિ, કિંતુ પાપાત્મા સાલિમસિંહે બલપૂર્વક ગજસિંહ અને સમસ્ત સામંતોની પાસે એવા એકરાર કરાવી લીધો, કે જેસલમીરમાં તમારા વંશજો સિવાય કોઇ પણ મુખ્યમંત્રીના પદપર અધિષ્ઠિત થઇ શકશે નહિ.” જેસલમીરના સર્વ સામંતો અને કર્મચારીઓ સાલિમસિંહના ભક્ત હતા અને તેઓ તેની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા; તથા તેમણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટેજ સાલિમસિંહના વંશજોને મુખ્યમંત્રીનું પદ અપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સાલિમસિંહના શત્રુ પછી તેના અનુયાયી રાજકર્મચારીઓએ એવા પ્રયત્ન રચ્યો કે જેથી ગજસિંહને તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રનેજ મુખ્યમંત્રી અનાવવો પડ્યો; પરંતુ તેજ સમયે એવા પણ દરાવ કરવામાં આવ્યો કે ઉક્ત જ્યેષ્ઠ પુત્ર સિવાય સાલિમસિંહની ખીજી સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા કનિષ્ઠ પુત્રને પણ મંત્રીપદ આપવું. આ રીતે

સાલિમસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પોતાના સાવકાભાઈની સાથે મંત્રીનું કામ કરવા લાગ્યો. સાલિમસિંહ જોવા ફર દતો, તેવોજ ફર તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ નિવડ્યો. કર્નલ^૧ માલેસન જણાવે છે કે:—“સાલિમસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પોતાની ઉક્ત સાવકી માતાને એક નોકરની સાથે પ્રેમમાં પડેલી જોઇ અથવા સદેહથી તે કુલદાને અને તેના ચારને બન્નેને મારી નાખ્યાં. આથી^૨ ગજસિંહ કે જેઓ હવે યોગ્ય વયના થયા હતા તેમણે તેને કારાગૃહમાં પૂરી દીધો. આથી કેદમાં પડેલા મંત્રીના પક્ષના કર્મચારીઓ રાજ ગજસિંહ પર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને તેમણે મહા ઉપદ્રવ મચાવી દીધો; પરંતુ રાવલ ગજસિંહે કાંઈ પણ પ્રકારે તેને કારા-ગૃહમાંથી મુક્ત કરીને તેને મંત્રીપદ આપ્યું નહિ. પોતાના પ્રત્યે જે સામંતો અને કર્મચારીઓ અપ્રસન્ન થયા હતા, તેમને તેમણે બ્રિટિશસરકારના હાથમાં સોંપી દેવાની ધમકી આપી. બ્રિટિશ-સરકાર મહારાજ ગજસિંહની ઇચ્છાને અનુકૂળ હતી, તેથી સમસ્ત અસંતુષ્ટ સામંતો ઉપદ્રવ છોડી ચૂપ થઇ ગયા.”

જેસલમીરના કાળસ્વરૂપ મહેતા સ્વરૂપસિંહના વંશજોના હાથમાંથી મંત્રીપદ દૂર કરી હવે યોગ્ય વયમાં આવેલા મહારાવલ ગજસિંહે પોતાના હાથમાં રાજ્યશાસનનો ભાર લીધો. ગજસિંહે સમસ્ત રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં સેતાંજ જેસલમીરમાં શાંતિ સ્થાપિત થઇ ગઈ. અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને અસંતોષના સ્થાનમાં શાંતિ, ન્યાય અને સંતોષ દરિગાયર થવા લાગ્યો. જેસલમીરની સર્વ પ્રજા દીર્ઘકાળથી કષ્ટ ભોગવતી આવી હતી, સર્વ શ્રેણીનાં મનુષ્યો ધન અને પ્રાણને માટે ભયભીત રહેતાં હતાં; પરંતુ હવે રાજ ગજસિંહે પોતાના હાથમાં રાજદંડ ગ્રહણ કરી પ્રજાને પુનઃવત્ ગણીને તેનું પાલન કરવા માંડ્યું અને રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી. તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે દીર્ઘકાળથી જેસલમીરમાં અરાજકતા પ્રસરી રહી છે, સ્વરૂપસિંહ અને સાલિમસિંહનાં સ્વચ્છંદી વર્તનથી રાજ્ય સર્વથા વિખરત થઈ ગયું છે, સમસ્ત પ્રજાનું ધન લૂંટાઇ ગયું છે, પ્રજાની નતીય જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઇ ગઇ છે અને રાજ્યનું બળ જતું રહ્યું છે; માટે સમયની ગતિ જોઇ અંગ્રેજ સરકારની સાથે મિત્રતાપ રાખવા જોઇએ. તેમણે પોતાના મરણપર્યંત બ્રિટિશસરકારની સાથે સારી રીતે મિત્રતા નિભાવી હતી, ઈ. સં. ૧૮૩૮-૩૯ માં પંજાબમાં બ્રિટિશસરકારને યુદ્ધ કરતું પડ્યું તે સમયે જેસલમીરના સ્વામી ગજસિંહે ઉંટ આદિની સહાયથી બ્રિટિશસરકાર પર એટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો કે તે માટે બ્રિટિશસરકારે મહારાવલ ગજસિંહને પોતાના સાચા મિત્ર ગણી ધણેા ધન-વાદ આપ્યો.

કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે:—“ઈ. સં. ૧૮૪૪ માં સિંધદેશ છતી લીધા પછી શાહગઢ, ધડસિયા અને કોટરા નામના ત્રણ કિલ્લા કે જે દીર્ઘકાળપૂર્વે જેસલમીરના રાજ્યની પાસેથી છતિર રાજ્યે પ્રાપ્ત થી લીધા હતા, તે સર્વ પુનઃ જેસલમીરના સ્વામીને સોંપી દેવામાં આવ્યા. બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાનુસાર મીરબલી મુરાદે આ ત્રણે કિલ્લાઓ મહારાવલ ગજસિંહને આપી દીધા; પરંતુ એ સમયે તેના સંબંધમાં બ્રિટિશસરકારે મહારાવલને કાંઈ સનંદ આપી નહિ.”

મહારાવલ ગજસિંહ જે પ્રકારે બ્રિટિશસરકારના પ્રેમપાત્ર બન્યા હતા, તે પ્રકારે તેમણે પ્રજાનાં હૃદય પણ છતી લીધાં હતાં; પરંતુ અત્યંત શૈક્ષની વાત છે કે તેઓ અધિક સમય સુધી રાજ્ય-સુખ ભોગવી શક્યા નહિ. ઈ. સં. ૧૮૪૬ માં મહારાવલ ગજસિંહે માયામય શરીર છોડી પરલોક-વાસ કર્યો. કર્નલ ટોડે લખ્યું છે કે, ગજસિંહને મેવાડની રાજકુમારીના ગર્ભથી એક પુત્રરાત્રની પ્રાપ્તિ થઇ હતી; પરંતુ તેમની પછીના— ઇતિહાસવેત્તાઓ જણાવે છે કે ગજસિંહ અપુત્રાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યા હતા. આથી સ્પષ્ટરીતે જણાય છે કે રાણાની કુમારીના ગર્ભથી જે પુત્રઉત્પન્ન થયો હતો તે બાહ્યાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યો હતો.

મહારાવલ ગજસિંહે અપુત્રાવસ્થામાં પ્રાણલોભ કર્યા, તેથી તેમની વિધવા રાણીએ ગજસિંહના

૧ તેના સંબંધમાં બાણ લોકનાય યોધાના હિંદુસ્તાનના રાજાજવાડા વગેરેના ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે તે તેના પિતાના જ્વળ દરિયા ધ્રાવતો હતો.

૨ બાણ લોકનાય યોધે પોતાના પુરુષમાં એવા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, “તેણે પોતાનો સાવકો સ્વર્ગ જે મંત્રીપદ પર નિયુક્ત હતો તેને મારી નાખ્યો.”

ભત્રીજ રણજિતસિંહને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કર્યો. રણજિતસિંહે સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઇ ધણી દક્ષતાપૂર્વક રાજ્યશાસન કર્યું. તેમના શાસનસમયમાં ભારતવર્ષમાં વિખ્યાત સિપાઇઓનો બળવો થયો. રણજિતસિંહે આ બળવાના સમયમાં બ્રિટિશસરકારને સહાય કરવામાં કેાઇપણ પ્રકારની તુટી કરી નહિ. ૪૦ સં ૧૮૬૨ માં જ્યારે બ્રિટિશસરકારે ભારતના દેશી રાજાઓને દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની સનંદ આપી, ત્યારે મહારાવલ રણજિતસિંહને પણ તે સનંદ પ્રાપ્ત થઇ. રણજિતસિંહના શાસન-સમયમાં જેસલમીરમાં કેાઇ પણ વિશિષ્ટ રાજકીય ઘટના બની નહિ. ૪૦ સં ૧૮૬૪ ના જૂન માસમાં રણજિતસિંહ આ બળત છોડી પરલોકમાં સધાવ્યા.

ગંગાસંહની પેઠે રણજિતસિંહે પણ અપુત્રાવસ્થામાં દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો; તેથી રણજિત-સિંહની રાણીએ પોતાના દિગ્ધર વૈરીસાલને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કર્યો. આ સમયે મહારાવલ વૈરીસાલ ૫૬૨ વર્ષની વયના હતા.

રણજિતસિંહની રાણીએ વૈરીસાલને દત્તક લીધા તો ખરા; પરંતુ તેઓ કેાઇ પણ પ્રકારે તે સમયે સિંહાસનપર ખેસવાને રાજ થતા નહિ જ્યારે સર્વ માણસોએ તેમને આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે એવો વાંધો ઉઠાવ્યો કે-“હું વિશ્વાસપૂર્વક માનું છું કે જેસલમીરનો સ્વામી બનીને હું સુખી થઇશ નહિ.” મહારાવલ વૈરીસાલે આમ શામટે કહ્યું તેનું અનુમાન પાડેા સરલતાથી કરી શકે એમ છે. ગંગાસિંહ અને રણજિતસિંહ ધણી થોડા સમયમાંજ સિંહાસન છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા, તેથી તેમણે હિંદુસમાજમાં પ્રચલિત વિચારાનુસાર એમ ધાર્યું હતો કે રાજ થવાથી અધિક સમય સુધી જીવી શકાતું નથી. આ રીતે મહારાવલ વૈરીસાલ સિંહાસનપર બેઠા નહિ તે માટે સર્વ માણસો નારાજ થયા. જ્યારે બ્રિટિશસરકારને આ સંબંધે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે-“હાલ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે મહારાવલ હજી સગીર બાલક છે જ્યારે તેઓ મોટા થશે ત્યારે અવશ્ય તેમનો ભાવ બદલાઇ જશે.” આથી ઉક્ત પ્રશ્નસંબંધી ચર્ચા બંધ થઇ ગઇ અને મહારાવલ વૈરીસાલના પિતા કેસરીસિંહ પોતાના પુત્રના નામથી રાજ્યશાસન કરવા લાગ્યા.

મહારાવલ વૈરીસાલનો અનોભાવ બદલાતા અધિક વિસંબ લાગ્યો નહિ બીજેજ વર્ષે અર્થાત ૪૦ સં ૧૮૬૫ ના આક્ટોબર માસમાં તેમણે જણાવ્યું કે-“હું સિંહાસનપર ખેસવાને તૈયાર છું.” આ વાત સાંભળી રાજધાનીના લોકો પરમ આનંદ પામ્યા. બ્રિટિશસરકારના પોલિટિકલ એજન્ટે મોટા સન્મારોહસહિત મહારાવલ વૈરીસાલને રાજતિલકે કરાવી દીધું. શ્રીકૃષ્ણના વંશાવતંસ શ્રીમ-મહારાવલ વૈરીસાલસિંહ બહાદૂર કે જેઓ જેસલમીરના વર્તમાન મહારાજ છે, તેઓ પરમ શુદ્ધિમતા અને નિપુણતાપૂર્વક રાજ્યશાસન કરે છે. હાલમાં રાજ્યમાં ચોતરફ અખંડ શાંતિ વિરાજમાન છે. સ્વાર્થપરાયણતા, સ્વભતિવિદેય, અસંતોષ અને અત્યાચારોની પીડા હાલમાં સર્વથા અદશ્ય થઇ ગયા છે.

અધ્યાય ૮ મો

જેસલમીરનું ભૌગોલિક વર્ણન-જેસલમીરનો વિસ્તાર-ગ્રામ અને નગરોની સંખ્યા-લવણ-સરોવર-કાનોદસર-મૃત્તિકા-નિષ્પન્ન-કૃષિ-શિક્ષ અને વાણિજ્ય-રાજકર-ભૂમિકર અને વાણિ-જ્યકર-કૃષિકારોની પાસેથી સંગ્રહિત કરવામાં આવતો ભૂમિકર-કુંઆકર-ચાખી વા આહાર-કર-કંડ અથવા જોરજીલમથી લીધેલી સંપત્તિ-મંત્રી સાલિમસિંહે જોરજીલમથી કરેલો સંપત્તિનો સંગ્રહ-રાજ્યનો ખર્ચ-જેસલમીરનિવાસી ભટ્ટીઓ-તેમની આકૃતિ અને પહોરવેશ-અક્ષીણ અને તંબાકુપ્રત્યે ભટ્ટીઓનો પૂર્વાનુરાગ-પાલીવાલ બ્રાહ્મણ જાતિ-તેનો ઇતિ-હાસ-તેની સંખ્યા-તેનું દ્રવ્ય અને તેના ધંધો-વિચિત્ર પૂજાવિધ-પોઠણીબ્રાહ્મણજાતિ-ગર-જાતિ-જેસલમીરનો કિલ્લો.

નંબર ૪૦૩ જેસલમીરરાજ્યનો રાજકીય ઇતિહાસ વર્ણવ્યા પછી ત્યાંની ભૌગોલિક, પ્રાકૃતિક, સામાજિક અને અન્યાન્ય જાણવાયોગ્ય બાબતો વિસ્તારપૂર્વક લખી છે. તેઓ જણાવે છે કે જેસલમીરની ભૂમિ ખાડોકરાવાળી છે. તેના વિસ્તાર પ્રાય: ૧૫૦૦૦ વર્ગમાઇલ છે. આ વિસ્તાર પ્રદેશમાં નગર, ગામ અને નાના નાના કરખાઓની સંખ્યા અઢીસેંથી અધિક નહિ હોય. કેટલાક લોકોનું એવું અનુમાન છે કે આમનગરાદિની સંખ્યા ત્રણસેં હશે અને કેટલાક કહે છે કે બસેં હશે; પરંતુ પાછલી વાત સત્ય લાગે છે. ૯૦ સં ૧૮૧૫ માં જેસલમીરની ખરાબ વસ્તી કેટલી હતી તે જાણવાને માટે આજળ અને પાકોની સમક્ષ એક વિશ્વાસ પાત્ર સ્ત્રી સાદર કરીશું.

બ્રિટિશરૂઢનાં દ્વિતીય શ્રેણીનાં નગરમાં જેટલાં મનુષ્યો વસે છે, તેના પ્રમાણમાં આ ૧૫૦૦૦ વર્ગમાઇલના વિસ્તારવાળા રાજ્યમાં વસતાં મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે; તેમાંની અર્ધી વસ્તી તો કેવલ પાટનગરમાં જ છે. પાટનગરને ઊંડી દષ્ટિએ તો અત્યેક વર્ગમાઇલમાં એથી ત્રણ મનુષ્યો વસતાં જણાય છે.

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે જેસલમીરની પૃથ્વીનું પરિમાણ પંદરહજાર માઇલ છે; પરંતુ કર્નલ માથેસને ૯૦ સં ૧૮૭૫ માં લખ્યું છે કે જેસલમીરના રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૨૨૫૨ વર્ગમાઇલ છે. કર્નલ ઠાકના ઉલ્ટેમપરથી પ્રતીત થાય છે કે ૯૦ સં ૧૮૫૫ માં જેસલમીરની મનુષ્યસંખ્યા ૭૪૪૦૦ હતી. મહાશય અથિસને ૯૦ સં ૧૮૬૪ માં તે ૧૩૭૦૦ અને જાણુ લોકનાથ ધોષે ૯૦ સં ૧૮૭૬ માં તે ૭૫૦૦૦ લખી છે. આ પરથી સહજ જણી શકાય છે કે અખંડશાંતિ ભોગવવાથી ભારતવર્ષનાં અન્યાન્ય દેશી રાજ્યોની વસ્તી જે પ્રમાણે વધી છે, તે પ્રમાણે જેસલમીરની જનસંખ્યા વધી નથી; પરંતુ સમાનજ રહી છે.

૧ ઈ સં ૧૮૯૧ માં છપ્પેલા કિલ્લા દેશી રાજ્યો નામના પુસ્તકમાં ૧૬૪૪૭ વર્ગમાઇલ ભૂમિ લખવામાં આવી છે. ઈ સં ૧૮૮૧ ના વસ્તીવ્રકમાં ૧૦૮૧૪૩ મનુષ્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સમયે રાજ્યની આમદાની ૧૫૮૦૦૦ રૂપિયા હતા. જેસલમીરની ઉત્તરે મહાબલપુર રાજ્ય, પૂર્વે જિંકનેર અને મારવાડ, દક્ષિણે મારવાડ અને પશ્ચિમે સિંધદેશ આવેલો છે. ૨૬ અંશ ૫ કલા ઉત્તર અક્ષાંશથી ૨૮ અંશ ૨૪ કલા ઉત્તર અક્ષાંસ સુધી અને ૬૬ અંશ ૩૦ કલા પૂર્વદિશાંતરથી ૭૨ અંશ ૫૦ કલા પૂર્વદિશાંતરપર્યંત જેસલમીર રાજ્ય છે.

૨ આ સંખ્યા ખેડી જણાય છે. ખરી ૭૩૧૦૦ હોવી જોઈએ.

જેસલમીરરાજ્યની જનસંખ્યાની સૂચિ

નગરોના નામ	ખાલસા અને સામંતશાસિત	પરોની સંખ્યા	મનુષ્યની સંખ્યા	રિમાર્ક
જેસલમીર	રાજધાની	૭૦૦૦	૩૫૦૦૦	
બિક્રમપુર	સામંતશાસિત	૫૦૦	૨૦૦૦	ખીર્મ પથ ૨૪ ગામે છે.
સેરૈ	"	૩૦૦	૧૨૦૦	દાલમાં અહીંના કેલચુ ભટ્ટી જાતિ વસે છે.
નચના	"	૪૦૦	૧૬૦૦	રાયોભોત સામંત
કટોરી	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
કાવાહ	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
કોલદર	"	૨૦૦	૮૦૦	
સતોદ	"	૩૮૦	૧૨૦૦	
છ'છનીયાસી	"	૩૦૦	૧૨૦૦	અહીંનાના સામંત જેસલમીરના પ્રધાનસામંત છે.
દેવીકોટ	ખાલસા	૨૦૦	૮૦૦	
બાપ	"	૨૦૦	૮૦૦	
બલાના	સામંતશાસિત	૧૫૦	૬૦૦	
સત્યાસોદ	"	૧૦૦	૪૦૦	
વાર	"	૨૦૦	૮૦૦	અહીંના માલદેવેન શેઠા વસે છે.
ચાન	"	૨૦૦	૮૦૦	
લોહરિક	"	૧૫૦	૬૦૦	
નાનતશ્મે	"	૧૫૦	૬૦૦	
લાહતી	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
કાગરી	"	૧૫૦	૬૦૦	
વિજ્ઞેરાય	ખાલસા	૨૦૦	૮૦૦	
મુંદાઈ	"	૨૦૦	૮૦૦	
રામગઢ	"	૨૦૦	૮૦૦	
વરસલપુર	સામંતશાસિત	૨૦૦	૮૦૦	
ગિરાજસર	"	૧૫૦	૬૦૦	
એકંદર ૨૪		૧૨૩૫૦	૫૬૪૦૦	
જેસલમીરના રાજ્યમાં બે હજાર પચ્ચીસ ગામ અને ગામમાં છે. પ્રત્યેક ગામમાં ચારથી પચાસ સુધી ઘર છે. પ્રત્યેક ઘરનાં ચાર માણસને હિસાબે કુલ ગ્રામ્યનિવાસી જનસંખ્યા ૧૮૦૦૦ થાય.			૧૮૦૦૦	
		એકંદર	૭૪૪૦૦	

ભુમિ-જેસલમીરનો અધિક ભાગ યવ વા રોડી અર્થાત્ ઉલ્લગ વનનો ખતેલો છે. લેધપુરની સીમા-પદ્મ આવેલ હોવારથી સિંધદેશની સીમા આગળ આવેલા ખાડા નામના સ્થાન સુધીની ભૂમિ સર્વથા રેતાળ અને જલરહિત છે. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે રેતીના ઢગલા છે અને કોઇ કોઇ ભાગમાં નાનાં નાનાં જંગલો આવેલાં છે. હોવારથી ખાડાસુધીની આ રેપાક જે જેસલમીરને બે ભાગમાં વિભક્ત કરે છે, તે ફળદ્રુપ અને ઉલ્લગ ભૂમિને પણ જૂદી કરે છે. ઉત્તર તરફનો ભાગ ઉલ્લગ છે અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ મગરા તથા રોઇ નામના નાના નાના પહાડોથી સુકા છે. આ નાની નાની પર્વતમાળા આ રાજ્યનું ભૂતત્વ જણાવતે મારે વિશેષ મહત્વની છે. આ પર્વતશ્રેણી કેચ્છભુજમાંથી નીકળી ભૂમિની પ્રાકૃતિક અવસ્થા અનુસાર કયાંક સ્થુલ અને કયાંક સૂક્ષ્મસ્વરૂપે જણાય છે. ચોહતન નામના સ્થાનની પેઠે કોઈ કોઇ સ્થાનપર તેણે વાસ્તવિક પર્વતનું સ્વરૂપ પણ ધારણ કર્યું છે અને ત્યાંથી આગળ તે સૂક્ષ્મ આકારમાં જ છે; પરંતુ જેસલમીરમાં જેટલી પર્વતશ્રેણીઓ છે, તે સર્વ પર્વતના આકારમાં છે. રાજધાની જે-સલમીરના પર્વતના શિખરની ઉંચાઈ ૨૫૦ શીટ છે અને તે યથાર્થ પર્વતજ ગણાય છે. ભટ્ટીઓની રાજધાની જેસલમીર પર્વતની શ્રેણીઓની વચ્ચે આવેલું છે અને તેની આસપાસ પંદર પંદર માઇલ-પર્યંત ભિન્ન ભિન્ન પર્વતશ્રેણીઓ ફેલાયેલી છે. એક પર્વતશ્રેણી જેસલમીરથી ઉત્તરપશ્ચિમમાં પાંત્રીસ માઇલના અંતરપર રામગઢ પર્યંત ગઇ છે અને પીછ એક પૂર્વ તરફથી ચાકી જેધપુરરાજ્યમાં થઇ પોકણું આગળ ગઈ છે; અને ત્યાંથી પાછી ઉત્તર તરફ ફેલેલી સુધી ગઇ છે. તે પુનઃ ત્યાંથી હિમલિન્ન અવસ્થામાં ઉત્તર તરફ પચ્ચીસ માઇલના અંતરપર ચારિયાલા સુધી ગઇ છે. આ પર્વત-શ્રેણી રેતીવાળા પથ્થરોથી પૂર્ણ છે અને તેમાં જેઠ અધિકાંશે પ્રાપ્ત થાય છે. જેસલમીરના નિવાસીઓ આ જેરમાં પોતાનાં પહેરવાનાં વસ્ત્રોને રંગે છે.^૧

આ અફળદ્રુપ શિખરશ્રેણીઓ અને રેતીના ટેકરાઓ એજ માત્ર આ પ્રદેશના એકસરખા દે-ખાવમાં ભંગ પાડે છે. માર્ગના પરિશ્રમિત મનુષ્યને આશ્રય અને છાયા આપવાને મારે અહીંનાં વૃક્ષો નહિ જોવાં જ છે. આ એક મોટો સીમારહિત ઉલ્લગ ભૂભાગ છે. અહીંનાં માત્ર કોઇ કોઇ સ્થળે બે ચાર વટવૃક્ષો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સમસ્ત જેસલમીરરાજ્યમાં એક પણ ઓતરવતી નદી નથી; પરંતુ રેતીના ટેકરાપરથી વર્ષાઋતુ-માં પાણી ઉતરી આવવાથી કોઇ કોઇ સ્થળે ખારી તથાવડી બની એકાદ બે મહિનાઓ સુધી રહે છે. ધણી તથાવડીઓ એથી અધિક સમય સુધી રહેતી નથી; પરંતુ કેટલીક તથાવડીઓ ઝાઝી વૃષ્ટિને લીધે અધિક જલસંચય થવાથી આખું વર્ષ કાયમ રહે છે. આમાંના એક તળાવનું નામ કાનોદસર છે. આ તળાવ કાનોદથી ચોહતનગઢ સુધી નવ માઇલના વિસ્તારમાં છે અને એમાં ખારેમાસ પાણી રહે છે. વર્ષાઋતુમાં આ વિશાળ સરોવર જલપૂર્ણ બની જાય છે અને તેમાંથી એક નાની નદી નીકળી પૂર્વ તરફ પંદર કોશ સુધી ચાકી જાય છે. એ સરોવરમાં બ્યાંસુધી પાણી રહે છે, ત્યાંસુધી તે નદી પણ સૂકાઈ જતી નથી. આ સરોવરમાં જે શીકું થાય છે તે રાજનું ગણાય છે અને તેથી રાજને કેટલીક ઉપજ પણ થાય છે.

ફૂંચ અને નિપજ—એ કે આ રેતાળ પ્રદેશ બહારથી ફળદ્રુપ દેખાતો નથી; પરંતુ પ્રકૃતિએ વાસ્તવમાં તેની ફળદ્રુપતાનો લોપ કર્યો નથી. વસ્તુતઃ અહીંનાં પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વિશેષ-તઃ અહીંનાં બાજરો અધિક થાય છે. એક મોસમમાં અહીંનાં એટલો બધો બાજરો પેદા થાય છે કે તેથી ત્રણ વર્ષ સુધી એકુતોના નિવાહ થાય છે. અહીંનાં નિવાસીઓ કેવળ સિંધ પ્રદેશમાંથી ધઉ લાવે છે. બે ત્રણ વાર સારી પેઠે વૃદ્ધિ થયા પછી અહીંનાં એકુતો બાજરો લાવે છે. પછી તે બાજરો ઝાઝી મહેનતવિના પાકે છે. ધાન્ય તૈયાર થાય છે, ત્યારે જ એકાદ ભારે વરસાદ થાય તો તેથી સર્વ ધાન્ય નષ્ટ થઇ જાય છે. ભારતવર્ષનાં અન્ય સ્થાનોની અપેક્ષાએ આ પ્રદેશનો બાજરો ધણે સારો ગણાય છે. જે સમયે અધિક બાજરો પેદા થાય છે તે સમયે તે રૂપિયાને દોઢમણ વેચાય છે; પરંતુ તે અનેક વર્ષો સુધી આવા મોટા જથ્થામાં પાકતો નથી. અહીંનાં નિવાસીઓ પાંચ પાંચ વર્ષને અંતરે અધિક બાજરો પાકવાની આશા રાખે છે. આ દેશમાં જીવાર પણ થાય છે; પરંતુ તે

૧ ઉદ્દાંતરજુમાં એવા ઉલ્લગ જ કે એમાં પીગારનના પથ્થર થાય છે, જે દ્વારા લોહ પોતાનાં મકાનો રંગે છે.

કોઇ કોઇ સ્થળે થાય છે નાની નાની પર્વતમાળાની ખીણોમાં મગ, તલ, અને ગવાર નામના એક પ્રકારના ફળ થાય છે આ ગવારફલ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હોવાથી ભારતના અનેક પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે જેસલમીરની ગળધાનીની ચારે બાજુએ જે જે સ્થાનપર પાણી લઇ જવાની સવડ છે, ત્યાં ત્યાં શ્રેષ્ઠ ઘઉં, હળદર અને ફળવાળા વૃક્ષો પુષ્કળ થાય છે આ દેશમાં ચોખા થતા નથી, પરંતુ તે સિંધદેશમાંથી લાવવામાં આવે છે

ખેતીનાં ઝોળરો—જે દેશની માગી પોચી હોય છે, તે દેશની ખેતીના કામમાં સામાન્ય ઝોળરો વપરાય છે આ દેશમાં કૃષિકરો બે પ્રકારના હોવાનો ઉપયોગ કરે છે એક પ્રકારના હળની સાથે કેવળ એક વા જે બળદ ખેડામાં આવે છે અને બીજા પ્રકારના હળની સાથે ઉંટ નેડવામાં આવે છે

કાઠીગીરી—અહીં આ કાઠીગીરીનું કોઇપણ કામ ઉત્તમ બનતું નથી અહીં આના વણકરો જડા કપડા વણે છે અને વણાટકામને માટે ઉપયુક્ત એની કપાસ ઈંગ્લેન્ડે થાય છે, તે સર્વ બહાર મોકલી દેવામાં આવે છે આ રેતાળ પ્રદેશમાં જે મેદા થાય છે તેમના અગવરથી ઉન કાપી લઇ તેમાંથી ધાબળી, કામળ, પીછાડી અને નાના પ્રકારની પાઘડીઓ બનાવવામાં આવે છે આચરી નામના સ્થાનની કાળી માગીમાંથી પાણીના અને રાધવાના અનેક પાત્રો બનાવવામાં આવે છે અહીં આ બનાવવામાં આવતા સમસ્ત વસ્ત્રો સારા હોતા નથી

વાણિજ્ય—જેસલમીરને વાણિજ્યસ્થાનતરિકે જે પ્રસિદ્ધિ મળી છે તે માત્ર તેના આતરિક વાણિજ્યને માટે મળી નથી જેસલમીર એ ભારતવર્ષના ઘણા ભાગોના વાણિજ્યનું સગમસ્થાન છે ભારતના પૂર્વભાગમાંથી વાણિજ્યના સમસ્ત દ્રવ્યો જેસલમીરદ્વારા સિંધુ નદીની ખીણ અને તેની પેલી તરફના પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે બીજી તરફદેશો બાદ, શેડી, લકખર, શિકારપુર અને સિંધની દક્ષિણમાંથી વાણિજ્યના પદાર્થો ભારતવર્ષના પૂર્વભાગમાં લાવવામાં આવે છે ગંગાની સમીપના પ્રદેશો તથા પશ્ચિમમાંથી પણ વાણિજ્યદ્રવ્યો જેસલમીરમાં આવે છે, દુઆબની ગળી ટ્રાટા અને માળવાનું અરીણ, ખિકાનેરની પ્રસિદ્ધ સાકર અને જ્યપુરમાં બનેના લોહના ઝોળરો જેસલમીરદ્વારા શિકારપુર અને સિંધના નીચેના ભાગમાં મોકલવામાં આવે છે આફ્રિકાથી આવેલા હાથીદાંત રગ, નાળાએર, આરધિ અને સુખડ આ દેશમાં સિંધદેશના દક્ષિણ ભાગમાંથી લાવવામાં આવે છે ભાગનપુરથી શકે મેવા આવે છે

મહેસુલ અને કર—જેસલમીરના ગઝની આમદાની પૂર્વે ચાર લાખ રૂપિયાથી વધુકે હતી તેમાંના એક લાખ કરતા વધુ રૂપિયા જમીની મહેસુલમાંથી ઉત્પન્ન થતા હતા પહેલાંકે માત્ર વાણિજ્યકર એજ આ રાજ્યની નિશ્ચિત મોગી આમદાની હતી પરંતુ મની સાનિભસિલના અભ્યાસરોને લીધે અને તેથી ઉદ્ભવેલી લઘીસામતોની લૂટફાટથી વાણિજ્ય ન્યૂન થઇ જતા વાણિજ્યકરની ઉપજ પ્રાપ્ત સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઇ પહેલાં આ વાણિજ્યકરદ્વારા ત્રણ લાખ રૂપિયાની આમદાની થતી હતી આ વાણિજ્યકરને દાણ કહેવામાં આવે છે અને તેને લેનાર કારકુન દાણી કહેવાય છે રાજધાનીમાંથી જે પ્રધાન માર્ગો રાજ્યમાં ચોતરફ ગયા છે, તે સમગ્ર માર્ગોપર એક નિર્ધારિત સ્થાનમાં દાણી રહે છે

ભુમિનું મહેસુલ—જમીનના નેટલુ ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંનો પાચમો હિસ્સો અને કેટલેક સ્થળે સાતમો હિસ્સો કૃષિકરો રાજ્યને આપે છે રાજ્ય કદિ પણ રૂ થી વધિકે કિંવા ડું માથી

૧ કનલ યોજનાને ઉકે, હું કેટલીક પીછાડીના નેરા વિવાદમાં લઈ ગયો હતો ત્યાં લોકોને તે ઘણા પસંદ પડ્યા આ દેશમાં રિયાઝમાં શાસકતરિકે આ પીછાડીઓ વાપરી રાકાય એમ છે તે દેખાવમાં પણ ધણી સોદામણી થાય છે

૨ શિકારપુર સિંધુનદીની મંદિરે એક પ્રધાન વાણિજ્યસ્થાન છે

૩ કનલ ટોડ નદીને ઉકે, સામતો તરફની ઉપજ કેટલી હતી તે હું નિશ્ચિતસ્વરૂપે બહુ રાક્યો નથી રાજસ્થાનના અથ રાજ્યોના સામતોની ઉપજ કરતા તે બમણી અર્થાત્ત બે લાખ રૂપિયા દોવી એકએ આ સામતો તબને આવસ્યકતા પડવા સાતસે અશરારીઓ આપે છે

ન્યૂન અનાજ લેતા નથી. રાજ્ય મહેસુલતરિકે જે અનાજ લે છે, તેને પાલીવાલખાલણે અથવા વણિકો નગદ રૂપિયા આપીને ખરીદી લે છે અને આ રૂપિયા રાજકોષમાં મોકલી દેવામાં આવે છે. ધુઆકર—ગ્રીન્ને કર ધુઆકર છે. હાલમાં એ રાજ્યનો સૌથી વિશેષ નિશ્ચિત કર છે. ધુઆ શબ્દથી રસોઇની સરના થાય છે. એ કરને યાળીકર પણ કહેવામાં આવે છે, યાળી એટલે બોળનપાત્ર. એની ઉપજ પ્રતિવર્ષે વીસ હજાર રૂપિયા થાય છે. આ કરમાંથી કોઈ પણ ગૃહ મુક્ત નથી.

દંડ—આ પ્રદેશમાં દંડ નામનો એક ખીલ્લે કર પ્રચલિત છે. આ કર પ્રજાને કષ્ટદાયક છે. રાજાને જ્યારે દ્રવ્યની આવશ્યકતા પડે છે, ત્યારે આ કરથી તે પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. જેસલમીરમાં આ કર સંવત ૧૮૩૦ અર્થાત્ ઈ.સં ૧૭૭૪ માં પ્રચલિત થયો હતો. તે સમયે તે વધારાના ધુઆ વા યાળીકરના નામથી ઓળખાતો હતો. જે વણિકો વ્યાજે રૂપિયા ધીરી પોતાની આશ્રવિકા અશ્વાવતા હતા, તેમની પાસેથીજ પ્રથમ તે કર લેવામાં આવ્યો. પ્રથમ આ કરના માત્ર ૨૭૦૦ રૂપિયાજ નિશ્ચિત થયા હતા. મેશ્વીવણિકોએ તો પોતાનો હિસ્સો જરા પણ વાંધો લીધા વિના આપ્યો; પરંતુ એસવાલવણિકોએ આપ્યો નહિ. આથી તેમને પકડી કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા. તેમણે આ સમ્મતી કર તો આપ્યો; પરંતુ કારાગૃહમાંથી મુક્ત થયા પછી બધા એસવાલ વણિકોએ એકત્રિત થઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે અમે મરણપર્યંત કદિ પણ રાજ્ય મૂલરાજનું મુખ જોઈશું નહિ. આ પ્રતિજ્ઞા તેમણે અનેક વર્ષોસુધી અક્ષરશઃ પાળી હતી. જેસલમીરનો રાવલ મૂલરાજ જે સમયે રાજધાનીના રાજમાર્ગમાં યજ્ઞને જતો, તે સમયે એસવાલવણિકો પોતાની દુકાન બંધ કરી ધરમાં જઈ બેસતા. આ રીતે ઘણાં વર્ષો સુધી તેઓ કદિપણ રાજનું મુખ જોતા નહોતા. એસવાલ વણિકોની આ પ્રતિજ્ઞાથી રાજ્ય મૂલરાજને અત્યંત અનુતાપ થતો હતો. રાજધાનીના જે શ્રેષ્ઠ, પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીમંત શાહુકારો હોય તેજ મુખ નહિ જુએ, એથી મોટું દુઃખ રાજાને ખીલું શું હોઈ શકે? આથી રાજ્ય ઉકત વણિકોને પ્રસન્ન કરવાને માટે આમંત્રણ વિના એસવાલ વણિકોના મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને ધેર ગયો અને તેણે તેમની સમક્ષ પીછોડી પાથરી ક્ષમાની યાચના કરી. વળી તેણે પોતાના હસ્તાક્ષરસહિત એક પત્રપર લખી આપ્યું કે: “જે વણિકો સદા ધુઆકર આપ્યા કરશે તો હું કદિપણ તેમની પાસેથી દંડ નામનો કર લઇશ નહિ.” આથી એસવાલવણિકો પ્રસન્ન થયા. મૂલરાજે સંવત ૧૮૪૧ માં અને ૧૮૫૨ માં રૂપિયાની આવશ્યકતા હોવાથી ઉકત વણિકોની પાસેથી અનુક્રમે તેવીસ હજાર અને આગીસ હજાર રૂપિયા વ્યાજે લીધા હતા. થોડા સમય પછી તેણે સિરસ્તા પ્રમાણે તે રૂપિયા ચૂકવી દીધા હતા.

દોડ સાહેબે લખ્યું છે કે: “ગજસિંહ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો, ત્યારથી અત્યારસુધીમાં અર્થાત્ બે વર્ષના અરસામાં સાલિમસિંહે વહીમાન નામના એક મોટા શ્રીમંત અને પ્રતિષ્ઠિત શાહુકારની પાસેથી ચૌદલાખ રૂપિયા જોરજીલમથી કઢાવ્યા છે. ઉકત શાહુકારના પૂર્વજો સમસ્ત રાજસ્થાનમાં માન અને કીર્તિ પામ્યા હતા. સાલિમસિંહે અનેકવાર જોરજીલમ કરીને તેમનું સમસ્ત ધન હરીલીધું છે.”

કર્નલ દોડે જે સમયે આ ઇતિહાસ લખ્યો તે સમયે જેસલમીરના રાજાનો અર્થ કેટલો હતો તે નિમ્નલિખિત સૂચીપરથી જણાશે:—

રૂપિયા

ખારખર્ચનાં.....૨૦૦૦૦

રાજગાર સરદારખર્ચનાં.....૪૦૦૦૦

૧ આને હિંદી ભાષામાં ‘પહેલા પસાસા’ કહેવામાં આવે છે. આ નમવાતું એક ચિન્હ છે.

૨ આ ખાતામાં રાજના પોતાના અનુચરો, અંગરક્ષકો અને ગુલાઓનો સમાવેશ થયેલો છે. આ લોકોને પગારમાં સીધું મળે છે અને નગરમાં મહેનતજીતી કરીને તેઓ પોતાનો ખીલ્લો ખર્ચ નિભાવે છે. આ લોકોની સંખ્યા ૧૦૦૦ હતી.

૩ જે સામંતો રાજધાનીમાં રહીને રાજકોષ’ કંદે છે, તેમના બોજબંધનના બદલું નામ રાજગાર સરદાર છે. ‘પહેલાં’ જે સામંતો રાજધાનીમાં રહેતા હતા તેમને દાણીની ચારેથી બોજબંધનો ખર્ચ મળતો હતો; પરંતુ આ રીતે માયાદંડબંદી હોવાથી તે દુર કરવામાં આવી ત્યારથી સામંતોના નિત્યબંધને માટે તેમની યોગ્યતાનુસાર આઠ આનાથી ઓછા રૂપિયા સુધી તેમને આપવામાં આવે છે. એનો વાર્ષિક ૪૦૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ આવે છે.

સેબદી વા પગારદાર સૈન્યના ખર્ચના.....	૭૫૦૦૦
રામનના પોતાના ધોડા, ૧૦ હાથી, ૨૦૦ ઉંટ તથા ગાડીઓના ખર્ચના.....	૩૫૦૦૦
પાયસે અશ્વારોહીઓના ખર્ચના.....	૬૦૦૦૦
રાણીના જનતખર્ચના.....	૧૫૦૦૦
તોરાખાના (પોશાક)ના ખર્ચના.....	૫૦૦૦
દાનના ખર્ચના.....	૫૦૦૦
પાકશાળાના ખર્ચના.....	૫૦૦૦
અતિથિસેવા તથા શિળ્યાનીના.....	૫૦૦૦
પવોત્સવના.....	૫૦૦૦
પ્રતિવર્ષે ખરીદવામા આવતા ધોડા, ઉંટ, બળદ ઇત્યાદિના.....	૨૦૦૦૦

એકંદરે રૂ. ૨૬૦૦૦૦

મંત્રીઓ અને ધતર રાજકર્મચારીઓને વાણિજ્યકરમાંથી પગાર આપવામા આવે છે અને કેટલાકને ભૂમિ પણ મળે છે. પહેલા કોઈ કોઈ સાક કેવળ વાણિજ્યકરજ આ સમસ્ત વ્યયને માટે પ્રેરતો થઈ પડતો હતો અગાઉ વાણિજ્યકરની આમદાની પ્રાપ્ત ૩૦૦૦૦૦ રૂપિયા થતી હતી

જાતિઓ—જે ભાડીલોકો હાલમા જેસલમીરની વર્તમાન સીમામા વસે છે તે સર્વ દિંદુ છે, પરંતુ ઉત્તર અને પશ્ચિમ મીમાતપર જે ભાડીઓ વસે છે તેમને મુસલમાનોની સાથે ઝાંઝા વાણિજ્ય વ્યવહાર હોવાથી તેમના પ્રાચીન આચારવિચારો કેટલેક અંશે પરિવર્તિત થઈ ગયા છે જે ભાડીઓ દીર્ઘકાળથી કુચરા અને ગાડા તરફ રહે છે, તેઓ સ્વજાતિથી પૃથક થઈને મુસલમાન બની ગયા છે અને તેમનો સર્વ વ્યવહાર મુસલમાનોની સાથે ચાલે છે. રાહોડા, ચાહાણ અને સીસોદીઓના જેવી વીરના હાથમા ભાડીજાતિમા નથી, તોપણ કજવાહા, નિરકા વા રોખાવતો કરતા તે અધિક સાહસિક અને વીર ગણાય છે ભાડી રાજપૂતો રાહોડોના જેવા બળવાન અને કજવાહાઓના જેવા ઉચા નથી, પણ તેઓ ઉક્ત ઉભય જાતિઓ કરતા દેખાવમા વિશેષ સુદર અને માણ્ડીઓની જેમ લાવણ્યયુક્ત ટોચ છે ભાડીજાતિ રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજપૂતોની સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખે છે

પહેરવેશ—ભાડીલોકો સ્વેત વસ્ત્ર વા છીટનો જામો પહેરે છે આ જામો ધુટણસુધી લામે છે તેઓ કમરમા કમરબદ બાધે છે તેમના પાશ્વરમા પહેળા હોય છે, પરંતુ પગની ધુટી આગળ તે મજબૂત રીતે વળગેલા હોય છે તેઓ મસ્તકપર લાલ રંગની પાઘડી બાધે છે એમના કમરબદમા એક જમ્બેઝા બોસેલા ટોચ છે, તેઓ ડાબી પીંપરદાવ રાખે છે અને તથવાર પણ સાથે લાધને હરે છે ૯૫ની પકિના લોકો ધોતીજુ પહેરે છે અને પાઘડી બાધે છે ભાડીજાતિની સ્ત્રીઓ સાધારણત ૩૦ શીટ (૧૦) ગજ લાંબા ખારિકે ઉંનના કપડાનો ધાધરો પહેરે છે અને તેજ કપડાની સાડી એટલે છે આ દેશની સર્વ સ્ત્રીઓ દાથીદાત વા કોઈ પશુના હાડકાની ચૂડીઓ પહેરે છે, જેદારા રકંધથી કાડાસુધી તેમના હાથ લગાડ જાય છે ઉભય હાથની ચૂડીઓની કિમત ૧૬ રૂપિયાથી લઈને ૩૫ રૂપિયા સુધી થાય છે સ્ત્રીઓ પોતાના હાથમા ચાદીના કડા પણ પહેરે છે જે સ્ત્રીના હાથમા ચાદીના કડા નહિ હોય તે પોતાને અલાગિની સમજે છે. રક રાજપૂતાણીઓ ધણી મજબૂત હોય છે અને તેઓ કૃષિના સમસ્ત કાર્યો કરે છે

અન્યાન્ય રાજપૂત જાતિઓની પેઠે ભાડીજાતિ પણ અશીષુ ખાય છે અમલપાણી લીધા પછી તેઓ ટુકડા પીએ છે આ સમયે તેઓ નિશામા એવા ચકચૂર બની જાય છે કે તેમના શરીરપર કોઈ આપાત કરવામા આવે તોપણ તે તેમને લાગતો નથી

હરિવશવતસ ભાગીઓની પેઠે અહીં આ પાલીસા જાતિના જાહણો વસે છે તેમની સખ્યા પ્રાય ભાગીઓની બરાબર છે, પરંતુ તેઓ ભાડીઓ કરતા અધિક શ્રીમંત છે મારવાડમા રાહોડોની વસ્તી થઈ તે પૂર્વે આ પાલીસા જાહણોના પૂર્વજો પાલી વા પલ્લી નામના સ્થાનમા વસતા હતા. ખારમી શતાબ્દીમા જે સમયે શિયોજીએ કનોજથી જઈ મારવાડનું પાલી નામનું સ્થાન છતી

લીધું તે સમયથી આ પાલીવાલ બ્રાહ્મણના ભાગ્યને અસ્ત થયો છે. શિવોજીએ પાલીવાલોને છતી લીધા ખરા; પરંતુ તેમને સર્વથા નષ્ટ કર્યો નહિ. બ્યારે એક મુસલમાન પાદશાહે તે રથાન છતી લીધું અને મારવાડના સમસ્ત લોકોની સાથે પાલીવાલ બ્રાહ્મણોની પાસેથી પશુ કર માગ્યો, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ, તેથી અમારી પાસેથી કોઈએ પશુ કર લીધો નથી અને અમે કોઈને કર આપીશું પશુ નહિ. આ શબ્દો સાંભળી ઉક્ત પાદશાહ નારાજ થયો અને તેણે તેમના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓને ક્રોધ કરી લીધા; પરંતુ તેમણે કોઈ પશુ પ્રકારે બ્યારે તેને કર આપ્યો નહિ, ત્યારે તેણે તેમને દેશનિકાલની સજા કરી. તેજ સમયથી પાલીવાલ બ્રાહ્મણોનો અધિક ભાગ જેસલમીરમાં આવ્યો છે. વળી કેટલાક બ્રાહ્મણો બિકાનેર, ઘાટ અને સિંધુ નદીની ખીણમાં પણ જઈ વસ્યા છે. આ પાલીવાલ બ્રાહ્મણો જેસલમીરના પ્રધાન વ્યાપારીઓ ગણાય છે. દેશી અને વિદેશી સમસ્ત વાણિજ્યવ્યવસાય આજ લોકો કરે છે. તેઓ કૃષિકારોને પ્રથમથી રૂપિયા આપી તેમનું ધાન્ય ખરીદે છે. આ લોકો દેશનું સમસ્ત ધી તથા ઉન ખરીદી વિદેશમાં મોકલે છે.

જેસલમીરમાં પોર્કલુંબતિના બીજા બ્રાહ્મણો વસે છે. તેમની સંખ્યા એ હજાર હશે. મારવાડ અને બિકાનેરમાં પણ અનેક પોર્કલુંબ બ્રાહ્મણો છે. આ લોકો ખેતી કરે છે અને પશુઓનું પાલન કરે છે. તેઓ વાણિજ્યવ્યવસાય કરતા નથી. તેમની ઉત્પત્તિનું વર્ણન અદ્યત્ન છે. તેઓ પહેલાં મોઢવાનું કામ કરતા હતા. તેઓ મુબ્કર સરાવર ખોદતા હતા, તે સમયે દેવ તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને તેમને પોર્કલુંબ બ્રાહ્મણની ઉપાધિ આપી. તેઓ કાઠાળાની પૂજા કરે છે.

આ દેશમાં જાડ વગેરે બીજા અનેક જાતિઓ વસે છે.

જેસલમીરનો કિલ્લો—આ મરૂમિના રાજાનો કિલ્લો એક અલિપ્ત અદીસે શ્રીટ ઉંચા શિખર પર આવેલો છે. તેની ચોતરફ અબેઘ દિવાલ છે, આ કિલ્લાને ચાર દરવાજા છે; પરંતુ કિલ્લા પર તોપ ઘણી ઓછી છે. શહેર કિલ્લાની ઉત્તરે આવેલું છે અને તેની ચોતરફ પણ દિવાલ આવેલી છે. શહેરને ત્રણ દરવાજા અને એ ગ્રામ દારો છે. રાજધાનીમાં થીમત વ્યાપારીઓનાં અનેક મનોહર મકાનો દૃષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ શહેરના મોટા ભાગમાં છાપરા આવેલાં છે. રાજમહાલય જેમ સુંદર છે, તેમ વિશાળ પણ છે. જે રાજાને સામંતોની સાથે મિત્રભાવ હોય તો તે પોતાના ઉંટ પર આશ્વ ઘટને લકનારી સેના સિવાય પાંચ હજાર પાયદલ અને એક હજાર અશ્વારોહીઓ એકત્રિત કરી શકે છે.

સ્વપ્ન ૪ થો-જયપુરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

જયપુરનું પ્રાચીન નામ હુંદાડ અથવા અંબર છે-કછવાડા લોકોએ આ દેશ હસ્તગત કરી લીધો તેથી એનું નામ કછવાડા પડ્યું-હુંદાડનું ઇત્યાંત-કછવાડા લોકોનું મૂળ વર્ણન-રાજા નગે નરવરા રાજપની કરેલો સ્થાપના-ફેલેરાયને હકપાર કરવા-તેમણે કરેલી હુંદાડની સ્થાપના-ફેલેરાય સંબંધે પ્રચલિત જનશ્રુતિ-મીનાના અધાધરપ્રત્યે ફેલેરાયનું હર્વર્તન-ખડગુજરાતના અધીધરની કન્યાનું પાશ્વિમહણ-તેમના ઉત્તરધિકારીપદની પ્રાપ્તિ-રાજ્યસીમાનો વિસ્તાર-રામગડમાં રાજધાનીની સ્થાપના-અજમેરની રાજકન્યાની સાથે તેમનો વિવાહ-મીનાઓની સાથેના યુદ્ધમાં તેનો પ્રાણત્યાગ-તેમના પુત્ર કાકિલે હુંદાડપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-મેહસલએ અંબર તથા અન્યાન્ય રૂપાનોપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-રણદેવે કરેલી છત-કુંતલે પ્રાપ્ત કરેલો વિજય-પલ્લેનીને થયેલી સિંહાસન પ્રાપ્તિ-અહીંઆના આદિનિવાસીઓનું ઇત્યાંત-મીનગતિ-પલ્લેનીએ દિલ્લીના અધીધર પૃથ્વીરાજની ભગિની સાથે કરેલો વિવાહ-યુદ્ધમાં તેમણે બતાવેલું પરાક્રમ-કાન્યકુબ્જની રાજન-દિનીના સ્વયંવરપ્રસંગે થયેલા મહાયુદ્ધમાં તેમનો થયેલો નાશ-મલેસીછને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-તેમના ઉત્તરધિકારીઓ-પૃથ્વીરાજે બારકોટ્ટી અર્પાત બાર પ્રધાન સામંત સાખાની કરેલી સ્થાપના-ભારમલે સુસભમાન પાદશાહની સાથે પ્રથમ સ્થાપેલો સંબંધ-રાજપૂતરાજઓપેધી ભગવાનહાસે ચવનસમ્રાટને કરેલું કન્યાદાન-તેમની કન્યા સાથે જહાંગીરનો વિવાહ-તે કન્યાના ગર્ભથી થયેલો ખુશરોનો જન્મ-માનસિંહને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-તેમનું સામર્થ્ય, પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ-તેમનું અવસાન-રાવ ભાવસિંહછ-મહારાજ માનસિંહના ભાતારે મીરઝા રાજા જયસિંહને થયેલો સિંહાસનપ્રાપ્તિ-પાતાના વંશને લાગેલા કલંકની તેમણે કરેલી નિવૃત્તિ-ચવનસમ્રાટને કરેલી અધિક મહાપ-પુત્રે કરેલા વિષપ્રયોગથી તેમનો પ્રાણત્યાગ-રામસિંહ-બિરાનસિંહ.

એનોએ રાજપૂતાનાનાં રાજ્યોનાં ચચાર્ય નામ બદલી તેમને રાજધાનીનાં નામ અખાં છે. ઉદાહરણ્યાર્ય તેમણે ચારવાડ અને મેવાડનાં રાજ્યોને જયપુર અને ઉદયપુરનાં રાજ્યો કહ્યાં છે. જે જૂલાગને હાડોલી કહેવા નોઈએ, તેને તેમણે છુંદી અને કોટાનાં રાજ્યનું નામ અર્પણ કર્યું છે. આજપર્યંત તેઓ તેને હાડોલી કહેતા નથી. તેમણે હુંદાડ નામનો તો કદિ પણ ઉલ્લેખ કર્યોજ નથી. તેમણે હુંદારાજ્યને અંબર વા જયપુરરાજ્યને નામે ઓળખાવ્યું છે.

કછાવા વા કછવાડા જે રાજ્યમાં નિવાસ કરે છે, તેને દાલ સાધારશ્રુતિ જયપુર કહેવામાં આવે છે. આ કારણથી ભારતવર્ષના પ્રાચીન દેશોનાં નામે સર્વોંશે વિસ્મૃતિસાગરમાં લય પામી ગયાં છે. મહાભારત અને રામાયણ ઈત્યાદિ ગ્રંથોમાં ભારત-

વર્ષનાં સ્થાનો અને દેશોનાં જે નામો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે સર્વ આજે હુમ્મ થઈ ગયા છે. તે તો જલ્દી પ્રબળ રાજકીય વિશ્લેષો અને પરિવર્તનોનાં મુખ્યમા પતિત થઈને હુમ્મ થઈ ગયાં છે; પરંતુ અંગ્રેજો તો વિનાશકારણ સ્થળોનાં નામો ખઠ્ઠી નાખે છે, આથી ઇતિહાસને મોટો ઘોઠો પહોંચે છે.

ઐહાલ્યો અને રાઠોડોએ જે પ્રકારે ભિન્નભિન્ન સમયે રાજસ્થાનની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓને જીતી લઈને ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યો સ્થાપિત કર્યાં હતાં, તે પ્રકારે જ્યપુરનું રાજ્ય પણ સ્થાપિત થયું હતું. આ રાજ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ વસે છે અને તે સર્વને કછવાહાલોડોએ ભિન્ન ભિન્ન સમયે વશ કરીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું છે. જે વિસ્તૃતરાજ્ય હાલમાં જ્યપુરના નામથી વિખ્યાત છે, તેને પૂર્વે દૂંદાડ કહેવામાં આવતું હતું. દૂંદાડ એ એક પ્રાચીન સ્થળવિશેષનું નામ છે. અનેર નામના સ્થાનની પાસે દૂંદ નામનું જે એક વિખ્યાત, શિખર હતું, તેપરથીજ દૂંદાડ નામની મૂળ ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ દૂંદ શિખરના સંબંધમાં ઐહાલ્યોલોડોમાં એક જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—“ઐહાલ્યુજાતિના જાજમેરના વિખ્યાત રાજા વિસલદેવે આ દૂંદ શિખરપરજ તપસ્યા કરી હતી. તેઓ પોતાની પ્રજાપર ધૈર અત્યાચાર કરતા હતા, તેથી તેમને રાક્ષસની યોગે મળી હતી. તે રાક્ષસ અતિ ક્રૂતાપૂર્વકે પ્રજાનો સંહાર કરતો હતો. પછી અંતે ત્યાંની પ્રજાએ તેમના પૌત્રને તે રાક્ષસની સન્મુખ ધર્યો. પોતાના પૌત્રનાં પ્રેમપ્રકૃત વચ્ચેથી વિસલદેવને શુદ્ધિ આવી અને તેમણે પ્રાચિત્ત કરવાને માટે યજુનાતટપર જઈ પ્રાણુત્યાગ કર્યો.”

કર્નલ ટૉડે આ જનશ્રુતિનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સંબંધે અમારે માત્ર એટલુંજ કહેવાનું છે કે તેનો ધણો અંશ અસત્ય છે. આ વાત સરલતાથી સમજી શકાય એવી છે કે મહારાજા વિસલદેવ પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કરતા હતા, તેથી તેમને રાક્ષસની ઉપાધિ આપવામાં આવી હતી. તેઓ પ્રજા-જનને મારીને તેમનાં શબોને ખાઈ જતા હતા, એ શું સંભવિત છે? જ્યારે તેમને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, ત્યારે તેમણે પોતાના પાપના નિવારણને માટે દૂંદના શિખરપર તપસ્યા કરી હશે. આજ મત આપણને વાજબી લાગે છે.

કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે કૌશલરાજ્ય (જેની રાજધાની અયોધ્યા છે) ના અધીશ્વર મહારાજા રામચંદ્રના દ્વિતીય પુત્ર કુશદાસ કછવાહા વંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એમ જણાય છે કે કુશ અથવા તેમના કોઈ વંશજે પોતાના પિતાની રાજધાનીનો ત્યાગ કરી શોણ નદીને કિનારે રાહતાસ નામનો વિખ્યાત કિલ્લો બાંધ્યો હતો. તેમની કેટલીક પેઢીએ નજ નામના રાજા થયા. તેમણે સંવત ૩૫૧ (૬૦ સં ૨૬૫) માં આ સ્થાનનો પવિત્રતાગ કરી પશ્ચિમ તરફ જઈ નરવર વા નિપધર નામની રાજધાની સ્થાપિત કરી. જનશ્રુતિદ્વારા જણાય છે કે આ વિખ્યાત રાજધાની સ્થાપિત થયા પૂર્વે

૧ બિહારમાં હાલ જે રૈ હતાસંઠ છે, તે સભ દરિશ્વરના પુત્ર રોહિતાશ્વે બંધાયો હતો.

કર્નલ ટૉડેના લખાણમાં અમને અનેક સ્થળે સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. અમે આજણ જે સૂચવશાની સૂચિ પ્રકાશિત કરી છે તેમાં પાકોડોએ વામ્યુ હરો કે કુશનો મુત્ર અર્પિત, તેનો પુત્ર નિપધ અને તેનો પુત્ર નજ હતા. લાહોર, આલિશ્વર અને નરવર વા નિપધ એ સર્વ રાજધાનીઓ એક કાળે સ્થાપિત થવી અસંભવિત છે. વળી કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે નરવરનું જીલ્લું નામ નિપધ છે અને તે સભ નિપધે પોતાના નામપરથી પાડ્યું હતું; પરંતુ વાસ્તવમાં સભ નજે જે રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી, તેજ નરવર નામથી વિખ્યાત છે. હિંદી અનુવાદક

૨ એક ઐતિહાસિક લેખ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે સભ નજે સવત ૩૫૧માં રાજધાની નરવરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, પરંતુ તે સમયના શિલાલેખોપરથી આ વાત અદ્યક્ષ કરવામાં આવી છે કે ઐતિહાસિક જનશ્રુતિપરથી અદ્યક્ષ કરવામાં આવી છે, તે હું જાણતો નથી, થરનું નદથી દુલેશય મુદીમાં ૩૩ સભ્યો થયા હતા, એ વાતનું અધિક સમર્થન થાય છે. જે એમ ધારવામાં આવે કે તેમાંના પ્રત્યેક ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તો ૩૭૨ વર્ષો એકદેર થાય છે દુલેશયને ૧૦૨૩ માં ૬૯૫૨ કરવામાં આવ્યા તેમાંથી ૩૭૨ વર્ષો બાદ કરવાથી ૨૨૫૧ વર્ષો બચે છે. આથી ૫૪ વર્ષનું અતર રહે છે જે આખરે પ્રત્યેકને સાતસત્તળ ૨૧ વર્ષનો ગણવેલો તે બદલ શોડું અતર રહે છે. આથી સવત ૩૫૧માં સભ નજે ૬૬૧ રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી, તેનું સંપૂર્ણ રીતે સમર્થન થાય છે.

કુશાવહ દોકાંચે ખીજાં પણ કેટલાંક નગરો સ્થાપિત-કર્થો હતાં; તેમાં પહેલાંનું નામ શ્વાહર છે. આ નગર ને પ્રદેશમાં આવેલું છે તેને હજી પણ કછવાગર કહેવામાં આવે છે અને ખીજાનું નામ જ્વાલિયર છે. રાજા નળના ઉત્તરાધિકારીઓ “ પાલ ” ની ઉપાધિથી ઓળખાતા હતા. (આ ઉપાધિ રાજપૂતોમાં માનનીય ગણાય છે.) રાજા નળની ૩૩ મી પેઢીએ સોદાસિંહના પુત્ર દ્વિસેરાયને દેશાનિકાલ કરવામાં આવ્યા. તેમણે સંવત ૧૦૨૩ (ઈ. સ. ૯૬૭) માં હુંદાડ રાજ્યની સ્થાપના કરી.

ને વંશમાં કૌશલના રાજા, નિપથના નળ અને મારોમીના ત્રિવંકર દેભારાવ ઉત્પન્ન થયા છે. તે વંશને અવસ્થ ગૌરવાન્વિત માનવો પડશે. ભારતવર્ષમાં કુશવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો પોતાના કુલગૌરવના સ્મરણાર્થે વર્ષમાં એક દિવસ મહાસમારોહસહિત સ્મરિવેળા ઉત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવપ્રસંગે મંદિરમાંથી એક પરમ સુંદર રથ-કે ને સ્વરચના નામથી ઓળખાય છે-કાઠવામાં આવે છે અને તેની સાથે આઠ અશ્વો ભેડવામાં આવે છે. રામચંદ્રજીના વંશજ કછવાહાપતિ આ રથપર આરૂઢ થઈ પોતાની રાજધાનીમાં પ્રમથ કરે છે.

હવે આપણે અંબરરાજ્યની સ્થાપના વિષે જોલીશું. અમારા પાકો જાણી ચૂક્યા છે કે રામચંદ્રજીના પુત્ર કુશદારાજ કછવાહાવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે. કુશના વંશજોમાંના એક માણસ અયોધ્યા છોડીને અન્યત્ર આવ્યો ગયો અને તેણે નરવર વા નિપથ રાજ્યની સ્થાપના કરી. નળથી સોદા-દેવ સુધીના ૨૩ પુરુષોએ આ નરવરનું શાસન ચલાવ્યું. ત્યાર પછી સોદાદેવના પુત્ર દ્વિસેરાયે નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરી. જ્યારે નરવરના અધીશ્વર સોદાદેવનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે તેમના બ્રાતાએ બલ-પૂર્વક પોતાના સુકુમાર ભત્રીજા પાસેથી રાજ્ય ખૂંચવી લીધું. દ્વિસેરાયની માતા પોતાના દિયરને આવો ભયંકર અત્યાચાર જોઈ અત્યંત દુઃખિત થઈ અને પોતાના બાળકની રક્ષા કરવાને આકુળ બની ગઈ. તેણે અતિ કંગાલ લિખારણુના વેપારણુ કર્યો અને પોતાના બાળક દ્વિસેરાયને ઝોળીમાં બાંધી નગરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. તેણે ધાણું કે જ્યારે મારા દિયરે બલપૂર્વક સિંહાસન છીનવી લીધું છે, ત્યારે તે નિષ્કેટકે બનવાને માટે અવસ્થ મારા પુત્રનો નાશ કરશે. સોદાદેવની રાણી આવો વિચાર કરી પોતાના પુત્રના પ્રાણુની રક્ષા કરવાને માટે લિખારણુનો વેપારણુ કરી રાજ-ધાનીનો ત્યાગ કરી ગઈ. તે પોતાના પુત્રને ઝોળીમાં બાંધી અનેક કોશપર્યંત એકલી ચાલી ગઈ અને અતિ તે ખોડગામ (આ ગામ જયપુરથી અઢી કોશના અંતરપર છે.) નિકટ જઈ પહોંચી. આ સમયે તે ગામમાં મીનાલોકિનો નિવાસ હતો. તે ગામની સમીપ જઈ તેણે પોતાના પુત્રને ઝોળી-માંથી બહાર કાઢ્યો. એક તો તે રાણી એટલે તેણે કાંઈ દિવસ મહાલયમાંથી બહાર પગ મૂકેલો નહિ, તેથી ચાલવાથી તેને પુષ્કળ શ્રમ થયો હતો. વળા મુઠા અને તૃષાએ તેનાપર આક્રમણ કર્યું હતું તે તો જાણું. આવી પરિસ્થિતિમાં તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. આ મહાવિપત્તિથી તે અધીરી બની ગઈ. ચોતરફ વિપત્તિની ભયંકર મૂર્તિને જોઈ તેનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. આવી અવસ્થામાં તે પુત્રને એક વૃક્ષનીએ ચૂકીને કાંઈ ફલફાદિની શોધ કરવાને ગઈ. જ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે તેને જણાયું કે એક સર્પ પુત્રના મસ્તકપર પોતાની ફેણ પ્રસારીને બેઠો છે. આ ભયંકર દૃશ્ય જોઈ તેને જણે વળગ્યાત ન થયો હોય! તેવું દુઃખ લાગ્યું. તે આકુલબ્યકુલ બની રુદન કરવા લાગી. દેવયોગે એક બ્રાહ્મણ તેની પાસે થઈને જતો જણાયો. તેણે આ દૃશ્ય જોઈ રાણીને આશ્વાસન આપીને કહ્યું: “ આપ નિર્ભય બની ચાંત થાઓ. આપને ભયભીત થવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ઉલટા આપને આનંદ થવો જોઈએ; કારણ કે આપનો પુત્ર એક સમયે રાજા થશે. ” બ્રાહ્મણનાં આ વચનો સાંભળી રાણીને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો. તે ચાંત થઈ જોલી: “ ભવિષ્યમાં શું થશે તેની તો મને કાંઈ ચિંતા નથી; પરંતુ હાલમાં મને એ ચિંતા છે કે બાલક ધણા સમયથી મુઠાથી ખીંડિત છે. એને ખવડાવવા માટે કાંઈ વસ્તુ ક્યાં મળશે? આ ચિંતા મારું કલેજું કોરી ખાય છે.” ત્યારે તે બ્રાહ્મણે રાણીને જોહગામનો માર્ગ દર્શાવી કહ્યું કે:— “ આપ જોહગામમાં જાઓ, ત્યાં આપને આશ્રય મળશે. ” આ અરસામાં સર્પ તો કમારનો ચાલ્યો ગયો હતો. હવે રાણી ઉત્તર બ્રાહ્મણનાં વચનથી ધેર ધારણુ કરી પોતાના બાળકને લઈ જોહગામ તરફ ચાલી. રાણીએ નગરમાં

પ્રવેશ કરતાજ એક સ્ત્રીને જોઇ તેને પૂછ્યું " જો કોઇ મને જાણીતો દામીનરિકે રાખે અને મને ખવરાવે તો હું તેને લા રહેવાને ગણુ છું " ઉક્ત સ્ત્રી જોહગામના ગજની દાસી હતી તે તે બિખારણના વેવાળી સ્ત્રીને રાજના રણવાસમા લઇ ગઈ મીનારાણીએ તેને કહ્યું - " હું જાણતી તને દાસીતરિકે રાખુ છું " સોદાદેવની રાણી મીનારાણીની અન્યન્ય દાસીની સાથે રહેવા લાગી તેજો કોઇને પણ પોતાનો પરિચય આપ્યો નહિ આ પ્રકારે કેટલાક દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા એક દિવસ મીનારાણીની આજ્ઞાથી સોદાદેવની રાણીએ જોજન તૈયાર કર્યું મીનારાણી લાનનસી આ જોજન જમી અતીવ પ્રસન્ન થઇ બોલ્યો " જોજન તો હું નિત્ય જમુ છું, પરંતુ જાજનના જેવો સ્વાદ કદિપણુ આવ્યો નથી જાજનનું જોજન ઘણજ આવડે છે " તરતજ ધનવેદી સુધ-વશી રાણીને રાજના મંદાલયમા બોલાવવામા આવી અને તેણે તેનો પરિચય પૂછ્યો રાણીએ સર્વ દક્ષિત અક્ષરસે સત્ય કહી સભળાવી ગળ જાશ્વર્યચકિત થયો તેને તેના પ્રત્યે ધણો સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો અને તે દવે તેને ભગિની કહીને બોલાવવા લાગ્યો તેના પુત્રને તે પોતાના ભાણેજવત ગણવા લાગ્યો અને ઉત્તમ પ્રકારે તેનું લાક્ષણપાન કરવા લાગ્યો દ્વેરાય લાનનસીના આશ્રયમા રહી જેમ જેમ પોતાની વય વધવા લાગી તેમ તેમ દ્વાનિયધર્મનું શિક્ષણ વિશે ખતથી લેવા લાગ્યા આ સમયે દિલ્લીના સિદ્ધાસનપર તુવારવશના ક્ષત્રિયો વિરાજતા હતા તેમણે સમસ્ત ભારતવર્ષ-મા પોતાની પ્રજાતાનો વિસ્તાર કરી દીધો હતો ભાગતવર્ષના સર્વરાજ્યો તેમને ખડણી ભરતા હતા જ્યારે દ્વેરાયની વય ચૌદ વર્ષની થઈ ત્યારે મીનારાજે તેમને ૧૬૬૧માં ખડણી ભરવાને માટે મોકલ્યા

દ્વેરાય દિલ્લીમા પાંચ વર્ષપર્ષત રહ્યા આ અરસામા તેમને મીનાજાતિના કવિની સાથે વિશેષ પરિચય થયો દિલ્લીમા રહી તુવારરાજવશીઓના પ્રબળ પ્રતાપ નેરથી તેમના મનપર અતિ ઉચ્ચ સન્કારો પડ્યા અને તેમના હૃદયમા રાજમુકુટ ધારણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ પોતાની રક્તવાહિનીઓમા રાજરવિર વહે છે એ વાત યુવાવસ્થામા તેમના જાણુમામા આવી અને તેથી રાજ્યાસન પ્રાપ્ત કરવાની તેમની આકાંક્ષા ક્રમશઃ વિશેષ બળવતી થતી જતી હતી

તેમણે પોતાના હૃદયનો ભાવ મીનાકવિને કહી સભળાવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે - "મારી આ અભિ-લાષા શી રીતે પૂર્ણ થઇ શકશે " આ મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે આપ કાંઇ ઉપાય બતાવી શકો છો " કવિએ ઉત્તર આપ્યો "આપ આપના આશ્રયદાતા મીનારાજનું દમન કરીને તેનું રાજ્ય પ્રુચ્ચી લ્યો દિવાળીના પર્વપર સમસ્ત મીનાલોકો ચિત્રપ્રચલિત રીતિ અનુસાર એક સરોવરમા સ્નાન કરવાને માટે જશે આપ તે સમયે આપનું દહ લઇ તેમનાપર આક્રમણ કરજો તેમના માથુસોનો નાશ થશે, એટલે આપ નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કરી શકશો " કવિની સલાહથી દ્વેરાય દિલ્લીથી પુષ્કળ રાજપૂતસેના પોતાની સાથે લઇ દિવાળીના પર્વપર જોહગામમા ગયા આ સમયે સર્વ મીનાલોકો સરોવરમા સ્નાન કરવાને ગયા દ્વેરાયે શીઘ્ર તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમના શરોથી સમસ્ત સરોવર ભરી નાખ્યું જે મીનાકાવએ દ્વેરાયને આ કૃત્ય કરવાની સલાહ આપી હતી, તેના પ્રાણ પણુ બચ્યા નહિ દ્વેરાયે સ્વહસ્તે તેનું મસ્તક છેદી નાખ્યું તેમણે તેને મરતી વખત કહ્યું કે - " જો માણસ પોતાના સ્વામીની સાથે વિશ્વાસપાત્ર કરે છે, તે કદિ પણુ અન્યનો વિશ્વાસપાત્ર બની શકતો નથી " આ પ્રકારે દ્વેરાયે મીનાઓના શાસનનો લોપ કરીને જોહગામને પોતાના અધિકારમા લઇ લીધું આ જોહગામ દ્વેરાયના અધિકારમા આવવાથી દ્વેરાય, અજર વા વર્તમાન જ્યપુર રાજ્યની ઉત્પત્તિ થઇ

જે દ્વેરાય બાલ્યાવસ્થામા પિતાના રાજ્યથી પરાક્રમ્ય થઈ અનાથ અવસ્થામા જોહગામમા આવ્યા હતા, તેજ દ્વેરાયના ઉપર આજે ભાગ્યદક્ષીની પ્રસન્નતા થવાથી તેઓ જોહગામ ઉપર અધિકાર કરવા લાગ્યા હવે તેમને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાની અતિ પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ તે સમયે વર્તમાન જ્યપુરથી ૧૫ કોશ પૂર્વ તરફ બાણગગાને તટે લોસા નામના સ્થાનમા બડ ચુજરજાતિના રાજપૂતો સ્વતંત્રતાપૂર્વક નિવાસ કરતા હતા દ્વેરાયે પોતાની સેનાસહિત બડ ચુજરના કિલ્લા સમીપ જઇ તેમના અધીશ્વરને કહેવાથી મોકલ્યું કે - " તમે તમારી કન્યાને વિવાહ મારી સાથે કરો " બડચુજરપતિએ દ્વેરાયનો આ સંદેશો સભળી અત્યુત્તર આપ્યો કે - " એમ શી રીતે બની શકશે " આપણે ઉભય સુધવશી છીએ આપણી વચ્ચે સો પેઢીના પણુ અતર

નથી; માટે મારી કન્યાનો વિવાહ તમારી સાથે કોઇ પણ પ્રકારે થઈ શકશે નહિ. ” બડગજરપતિ-
નાં આ વચનો સાંભળી દ્વેરાયે તેમને સમજાવ્યા કે:-“ સો પેઠીનું અંતર થઈ ગયું છે. હવે લગ્ન
કરતાં કોઈ અડચણ નથી. ” અતે બડગજરપતિએ દ્વેરાયની માગણી આતંદ્રપૂર્વક સ્વીકારી
અને તેમના કરકમલમાં પોતાની કન્યા સમર્પણ કરી. વળી તેમને પુત્ર હતા નહિ, તેથી પોતાનું રાજ્ય
પણ તેમને સોંપી દીધું. આ પ્રકારે દિનપ્રતિદિન દ્વેરાયની પ્રજા અને સત્તા વૃદ્ધિગત થતી ગઈ.
જેમ જેમ તેમને નવા પ્રદેશો મળતા ગયા, તેમ તેમ તેમનો રાજ્યલોક પણ વૃદ્ધિગત થતો ગયો.
માત્રી નામના સ્થાનમાં રાવ નાડુ નામનો એક મીનો રાજ્ય કરતો હતો. તેને પરાસ્ત કરવાની દ્વેરાય-
ને ઇચ્છા હતી. તેમણે પોતાની સેનાસહિત તેના પર આક્રમણ કર્યું, તે સમરભૂમિમાં ઉતર્યો;
પરંતુ દ્વેરાયના અતુલ બાહુબળની આગળ તેનું કોઈ ચાલ્યું નહિ. મીનાસેના સંપૂર્ણ પરાભવ
પામી. વિજયી દ્વેરાયને ખોદગામ કરતાં માત્રી વિશેષ રમણીય અને વિશેષ મુંદર જણાયા, તેથી
તેમણે વિચાર કર્યો કે:-“ અહીંનાં રાજધાની સ્થાપન કરવી જોઈએ. ” આ વિચાર તેમણે શીઘ્ર
અમલમાં આવેશ અને ખોદગામથી પોતાનો મુકામ ઉઠાવી લાવી માત્રીમાં રાખ્યો. ત્યાં તેમણે એક
નવીન કિલ્લો બંધાવ્યો અને પોતાના વિશ્વવિખ્યાત પૂર્વજ રામચંદ્રજીના સ્મરણાર્થે તેનું નામ
રામગઢ રાખ્યું.

તે પછી દ્વેરાયે અજમેરની રાજકુમારી બારાની સાથે વિવાહ કર્યો. એક સમયે તેઓ પો-
તાની રાણી સાથે જમવામાં માતાના મંદિરમાં જઈ દર્શન કરી પાછા ફરતા હતા, એવામાં માર્ગમાં
તેમણે પોતાના દેશના અગ્રીયાર હજાર મીનાઓને તેમનો માર્ગ રોકીને ઉભેલા જોયા. વીરશ્રેષ્ઠ
દ્વેરાયે તેમની સાથે નિર્જયતાપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. યતુપક્ષની સેના અધિક હતી, તેથી દ્વેરાયની સેના
તેની સામે ટકી શકી નહિ. ક્રોધિત થયેલા સિંહની પેઠે દ્વેરાયે પોતાની સમશેરથી યતાવધિ મીના-
ઓના પ્રાણોનો સંહાર કર્યો અને અતે તેઓ પણ ચિરનિદ્રામાં સ્થગ ગયા. દ્વેરાયનું અવસાન
થતાં તેમની સમસ્ત સેના છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. આ સમયે દ્વેરાયની રાણી ગર્ભવતી હતી, તેથી
તે ત્યાંથી મહામુશ્કેલીથી નાસી શકી. દ્વેરાય મહાવીર અને પરમ સાહસિક ક્ષત્રિય હતા.

દ્વેરાયનું ચતુર યથા પછી તેમની વિધવા રાણીને પુત્ર જન્મ્યો. એનું નામ કાકિલ રાખવામાં
આવ્યું હતું. આ પુત્રે પિતાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થઈ દ્વાડરાજ્ય છતી લીધું. તેમના પુત્ર મેદલ
પણ મહાપરાક્રમી વીર હતા. તેમના સમયમાં અંબરમાં રાવ ભત્તો નામનો એક મુસાવત જાતિનો
મીનો રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજા મીનાજાતિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતો. મેદલરાવે સેનાસહિત તેના પર આક્રમણ
કરી તેનો પરાભવ કર્યો અને અંબરરાજ્ય હસ્તગત કરી લીધું. મેદલરાવે આ પ્રકારે પોતાના પિતાના
રાજ્યનો વિસ્તાર કરી થોડા દિવસમાં નોંદલાજાતિના મીનાઓનો સખ્ત પરાભવ કરી તેમને આધીનતાની
શૃંખલામાં પરિણત્ર કર્યો અને અંતે નામનો દેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો.

દ્વેરાયના વંશજોનો સૌભાગ્યશ્રી ધીમે ધીમે પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશવા લાગ્યો. મેદલરાવનો
સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી હણદેવે રાજજીત ધારણ કર્યું. આ સમયે ચોતરફ ધણી
મીના લોકો સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવતા હતા. આથી તેમણે પોતાના પિતાની પેઠે પોતાના
રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને માટે મીનાલોકોની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેઓ મરણપર્થેતુ યુદ્ધ-
કાર્યમાં લિપ્ત રહ્યા હતા. હણદેવનું ચતુર યથા પછી તેમના પુત્ર કુંતલે રાજવંશ ધારણ કર્યો. તેમણે
પોતાના બાહુબળથી સમસ્ત પહાડી લોકો પર પોતાની સત્તા બેસાડી. આ સમય બૃહવાડ નામના સ્થાન-
માં એક ચૌહાણરાજા રાજ્ય કરતો હતો. કુંતલની સાથે આ ચૌહાણપતિની કન્યાના વિવાહ કરવાનો
પ્રસ્તાવ થયો અને તેઓ પોતાની સમસ્ત સેના લઈ બૃહવાડ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા; પરંતુ
તેમની મીનાપ્રજાએ આગ્રહણી કરી કે:-“તમે આ રાજ્યની સીમાથી ઉલ્લંઘન કરીને પરાજયમાં જાઓ
છો, માટે રાજ્યના ચિન્હસ્વરૂપે નગારું અને પતાકા અહીંનાં મૂકતા જાઓ.” રાવ કુંતલે મીનાઓનો
આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો નહિ. આથી ઉલ્લપપક્ષોની વચ્ચે ભયંકર સંગ્રામ થયો. આ સંગ્રામમાં પુષ્કળ
મીના માર્યા ગયા અને રોષનો સખ્ત પરાજય થયો. આ વિજયથી રાવ કુંતલનો અધિકાર દૃઢરીતે
સ્થાપિત થઈ ગયો.

કુંતલનો પરલોકવાસ થયા પછી એક મહાન ધનુર્ધર કુશાવહ રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. એનું નામ પળેનીછ હતું. વીર રાજપૂતોમાં એનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે અને એની પુષ્કળ પ્રશંસા થાય છે. સુપ્રસિદ્ધ કવિ ચંદ બરદાસીએ દિલ્હીશર પૃથ્વીરાજનાં ગુણગાન જે મધુર કાવ્યમાં કર્યાં છે, તેજ કાવ્યમાં આ વીરશ્રેષ્ઠનાં પરાક્રમની પ્રશંસા પણ કરી છે.

અત્રે કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે:—“આ વિસ્તૃત ઇતિહાસમાં પૂર્વે આપણે અનેકવાર જોઇ આવ્યા છીએ કે રાજસ્થાનના આઘ અસમ્ય નિવાસીઓએ પરાધીનતા અને દાસાવની શૃંખલામાંથી વિમુક્ત થવાને માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તેવીજ રીતે દૂંઢાડ દેશના આઘનિવાસીઓ પણ તેજ પ્રકારનો પ્રયાસ કરતા હતા. દૂંઢાડની આઘ, શુદ્ધ તથા અમિશ્રિત મીનાન્નતિ પ્રથમ પાંચ શાખામાં વિભક્ત હતી. અજમેરથી યમુનાતટપર્યંત જે ‘કાલીંગો’ નામની પર્વતમાળા છે, તેજ મીનાઓનું આદિ નિવાસસ્થાન હતું. તેમણે ત્યાં અંબરરાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. તેમણે પોતાની કુલદેવી ‘અંબા’પરથી તેનું નામ અંબર રાખ્યું હતું. મીનાલોકો અંબાદેવીને ‘ધાટારાણી’ અર્થાત્ પવિત્ર દેવી પણ કહે છે. આ પર્વતશ્રેણીમાં ભિન્ન ભિન્ન શાખાના મીનાઓના તાબામાં જોહગમ, માચી ઇત્યાદિ નગરો હતા. બાબર અને હુમાયુના સમયમાં તેમજ કુશાવહપતિ ભારમસ્જના સમયમાં પણ મીનાન્નતિ અત્યંત બળવાન હતી. તેમનું બળવિક્રમ જોઇને રાજપૂતો સદા તેમના ઉપદ્રવની આશંકા રાખતા હતા. આ સ્વતંત્ર મીનાઓના તાબામાં એક નાહન નામની અત્યંત પ્રાચીન નગરી હતી. ભારમસ્જે મુગલોની સહાયથી આ નગરીનો વિધ્વંસ કર્યો હતો. એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાવ્યમાં નાહનના મીનાલોકોના સામર્થ્યનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

બાવન કોટ છોપન દરવાજા, મીના મર્દ નાહનકો રાજ;
ખૂંડો રાજ નાહનકો, જળ બુસમે ખારો માંગો.

આ કવિતાનો અર્થ એવો છે કે:—“નાહનના પરાક્રમી મીનારાજના પાટનગરને બાવન કોટ અને છોપન દરવાજા હતા; પરંતુ જ્યારે તેણે બુસામા પણ ભાગ માગ્યો ત્યારે તેનું રાજ્ય નાશ પામ્યું.” જે સમયે આધાન પાદશાહો દિલ્હીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા, તે સમયે મીનાલોકો અત્યંત બળવાન હતા. પૃથ્વીરાજના માંડલિક પળેનીથી લઇને બાબરના સમકાલીન ભારમસ્જ સુધીના કુશાવહ રાજાઓ નાહનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવાને સમર્થ થયા નહોતા. અતે ભારમસ્જે નાહનનો વિધ્વંસ કરીને તે સ્થળે મલિવાણુ નામનું નગર સ્થાપન કર્યું. આ નગરજ સંપ્રતમા રાજવત સામંતોની નિવાસભૂમિ છે.

‘મીના’ શબ્દની જોડણી અને ઉચ્ચારમાં ભેદ છે કેટલાક લોકો ‘મેના’ કહેવાય છે. ‘મેના’ શબ્દનો અર્થ ‘અસહ’ અથવા ‘અમિત્ર’ છે. આવી અસહ જાતિ તો સંપ્રતમાં ફેવલ એક છે અને તેનું નામ ઓસારા છે. હવે ‘મીના’ શબ્દનો અર્થ મિત્ર છે. આ મિત્રજાતિ ‘બારાપાલ’ અર્થાત્ બાર શાખાઓમાં વિભક્ત છે. આ લોકો ચૌહાણ, ડુંવાર, પુરિહર, યાદવ, કુશાવહ, સોલંકી, સાકલા, ગિહલોત ઇત્યાદિ રાજપૂતોના વીર્યથી અને મેના ઋત્રીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા છે. આ વર્ણસંકર પ્રજા પાછળથી પાચહજાર બસે પ્રશાખાઓમાં વિભક્ત થઇ છે. જંગા, ઘોલ્લી, બારોમ વગેરે તેમના વહીવટીઓ (બારોટો) આ પ્રશાખાઓની વંશાવળી સુરક્ષિત રાખે છે. અમિશ્રિત ઓસારાજાત સંપ્રતમાં અત્યંત વિરલ જણાય છે; પરંતુ મિત્રજાતિ મધ્ય અને પશ્ચિમભારતના સમસ્ત પર્વતો અને દુર્ગમ પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગઇ છે. આ પરથી જાણી શકાય કે રાજપૂતો આ પ્રદેશના નેતા છે અને કેળી, બીલ, મીના, ગોડ અને સાધરીઆ અથવા સાળ વગેરે લોકો આઘનિવાસી છે. મીનાન્નતિના ધર્મ, આચાર, વિચાર ઇત્યાદિવિષે એક પૃથક્ પ્રકરણમાં વિવેચન કરવામાં આવશે.

પળેની? જેમ અતિ ઉચ્ચ કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમ તે અત્યંત મુદ્દર અને અનેક ગુણોથી વિભૂષિત હતો. આ કારણથી દિલ્હીના ચૌહાણસમ્રાટ પૃથ્વીરાજને પોતાની ભગિનીનો વિવાહ તેની

સાથે કર્યો હતો. વીર પૃથ્વીરાજે સિંહાસન પર આરૂઢ થતાંની સાથેજ ભારતવર્ષના લિન્ન લિન્ન પ્રાંતોના ૧૮૦ રાજ્યોને પોતાના પાટનગરમાં બોલાવ્યા હતા; તેમાં રાવ પન્નેનીજીને સર્વોચ્ચ આસન આપવામાં આવ્યું હતું. પૃથ્વીરાજે જે જે યુદ્ધો કર્યા તે સર્વમાં પન્નેનીજીએ પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. તેણે અનેક યુદ્ધોમાં પોતાની સમશેરનો અદ્ભુત પ્રભાવ દર્શાવીને મહાન યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જે સમયે શાદશુદીન ધોરી પહેલવહેલો ભારતવર્ષ જીતી લેવાને આવ્યો, તે સમયે વીરેષ્ઠ પન્નેનીજી પોતાની સેના લઈને તેની સામે ગયો હતો. તેણે આ સમયે અસીમ વીરતા દર્શાવી શાદશુદીનનો પૂર્ણ પરાલભ કર્યો. શાદશુદીન રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો. વિજયી પન્નેની જિજ્ઞાસુ ધી તેની પાછળ ગયો. ત્યાર પછી પન્નેનીએ ચંદેલાઓની નિવાસભૂમિ મહોલ્યાને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું. દિલીશ્વર પૃથ્વીરાજે જ્યારે કનોજપતિ જયચંદની કન્યા સયોગિતાનું દરજી કર્યું ત્યારે તેમની વચ્ચે જે બપોરે સંભાષણ થયો હતો, તેમાં પૃથ્વીરાજની તરફથી ચોક્કસ રાજ્યો લાગ્યા હતા; તેમાં પન્નેની પણ એક હતો. આ સમયે પૃથ્વીરાજને જયચંદની સાથે પાંચ દિવસપર્યંત નિરંતર યુદ્ધ થયું હતું; પરંતુ અંતે પૃથ્વીરાજ સયોગિતાને નિવિર્ધન પોતાના નગરમાં લઈ ગયા હતા. આ યુદ્ધમાં પન્નેનીએ પરમ વીરતાપૂર્વક લડતાં લડતાં રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો. પન્નેનીની સાથે મેવાડના ગોવિંદરાય નામના શિવેશ્વર સામંત પણ હતા અને તે ઉભયે તેજ સમયમાં ચિરનિદ્રામાં શયન કર્યું હતું. કવિકુલ્યૂપભણિ ચંદે પોતાના કાવ્યમાં વીરેષ્ઠ પન્નેનીની ધણીજ પ્રશંસા કરી છે. જે સમયે ગોવિંદરાય રણમાં પડ્યા તે સમયે શત્રુઓ આનંદથી તૃપ્ત કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમને આનંદ ઝાઝીવાર ટક્યો નહિ. તત્કાળ વીરકેસરી પન્નેની સિંહનાદ કરી શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડ્યો. તે પોતાના ઉભય હસ્તોથી શત્રુઓ ઉપર રાજ ચલાવવા લાગ્યો. વીરેષ્ઠ પન્નેનીની ઉપર એકદમ ચારસે શત્રુઓ તૂટી પડ્યા; પરંતુ પન્નેનીની સાથે કેદરી, પીપા, બાહુ, નારસિંહ અને કચ્છેશ્વર નામના પાંચ વીર ભ્રાતાઓ હતા. તેમણે પ્રબલ પરાક્રમથી તેનું રક્ષણ કર્યું. ચોતરફથી તકવાર અને હાલાનાક પ્રહાર થવા લાગ્યા. શતાવધિ માથાં રણભૂમિમાં પડવા લાગ્યાં. કથિરની નદી વહેવા લાગી. પન્નેનીએ એતમાદ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઘોડીવારમાં તેમણે એતમાદનું મસ્તક ભૂમિએ છોડ્યું; પરંતુ આ પટના બની કે તરતજ આનને હાલો પન્નેનીના હૃદયમાં ધ્રુસી ગયો. ક્રૂર (કુશાવહ) રણમાં પડ્યો. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પન્નેનીને પરણવાને માટે પરસ્પર ઝગડો કરવા લાગી. ઉત્તરપ્રદેશના સૈનિકાથી રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ. મૃત્યુએનાં કપાઈ ગયેલાં મસ્તકોથી મહાદેવજીની મુંડમાલા વધી ગઈ. જે સમયે પન્નેની અને ગોવિંદ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, તે સમયે એક પહોર ૫ દિવસ ખાડી હતો. હવે જંજીરમાંથી મુક્ત થયેલા સિંહની પેઠે અત્યંત ક્રોધિત થઈ વીરેષ્ઠ પાલ્હન પોતાના બંધુને સહાય કરવાને માટે શત્રુઓની સામે આવી પહોંચ્યા. પન્નેનીના ભ્રાતા પાલ્હન પોતાના પુત્રની સાથે કર્ણુસમાન વીરતા દર્શાવવા લાગ્યા. અંતે તે ઉભયે યુદ્ધભૂમિમાં પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યા. સ્વર્લોકમાં તેમને પરમ આદરપૂર્વક આસન પ્રાપ્ત થયું. ઘોડીવારે પૃથ્વીરાજની સેનાના અદ્ભુત

૧ મેવાડથી કેઇ પણ સામંત પૃથ્વીરાજની સાથે કનોજ ગયો નહોતો.

૨ પીપા, અભનબાહુ, નરસિંહ તથા કચ્છર એ પાનુરાચના ભ્રાતા નહોતા; પરંતુ અન્યાય નતિના સામંતો હતા.

૩ ચંદેવિના આ પ્રકારના વર્ણનથી એવો બિાધ થાય છે કે જે સમયે સ્થિતિ પૃથ્વીરાજની સાથે કાન્યકુબજપતિ જયચંદને અંતિમ યુદ્ધ થયું, તે સમયે જયચંદના શ્વસમાં એક ચવનસેના પણ હતી; પરંતુ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આવેા કેઈ પણ ઉલ્લેખ મળત થતો નથી. જયચંદની સાથે પૃથ્વીરાજને ઉત્તર યુદ્ધ થયું ત્યાર પછી ચવનના સેનાએ ભારતવર્ષમાં આવી સિંહી જીતી લીધું હતું, તે પૂર્વે ભારતવર્ષમાં ચવનસેના હતી નહિ.

૪ જયપુરના રાજ્યો જે પ્રકારે કચ્છાહાની ઉપાધિથી વિખ્યાત હતા, તે પ્રકારે તેઓ ક્રૂર પણ કહેવાતા હતા. તેમને ક્રૂરની ઉપાધિ સાધી મળત ચઈ તેનું કાંઈ વિશેષ કારણ કનૈલ કહે જણાવ્યું નથી; પરંતુ એક સ્થાને તેમણે લખ્યું છે કે, રાજ કત્તવાદના પિતાનું નામ ક્રૂર હતું તેથી કચ્છાહાઓને એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

દિંદી અનુવાદક

૫ હું તલુઆમાં એક ધા છે.

બાહુબળથી પરાસ્ત થઇને કોનોજની સેનાએ પીઠ દર્શાવી.

કવિ ચંદ્ર એત્રે પોતાની આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કરે છે કે:-“ગંગા ભયભીન થઇ, ચંદ્ર ચંચળ થયો, દરો દિશ્પાદ ડગી ગયા અને ભયંકરીતે રુદન કરવા લાગ્યા. કોનોજની સેનાની ગતિ રોકાઇ ગઇ. પલ્લેનીએ જ્યયંદની દાલ કાપીને ખંડ ખંડ કરી નાખી હતી. પલ્લેનીનું મૃત્યુ યનાં તેમના પુત્ર તેમની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી. પલ્લેની પૃથ્વીરાજને દાઢસ્વરૂપ દત્તા. તેમણે કોનોજના વીરોને બીપણ સર્યાધાનના ઉપદાર અર્પણ કર્યાં દના. તેમની વીરતાનું વર્ણન કરવાની દૃવિઓમાં પણ શક્તિ નથી. તેમણે અસંખ્ય વીરોનાં મસ્તક કાપીને તેમના પ્રાણનો નાશ કર્યો હતો, તેમણે મરતી વખત એવા શબ્દો કહ્યા હતા કે:-“મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું છે. તેમાંથી અધુ” આયુષ્ય તો નિદ્રામાં બ્યતીત થાય છે. તેમાંનો કેટલોક ભાગ બાલ્યાવસ્થામાં નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલે કર્મક્ષેત્રમાં ઉતરવાને માટે મનુષ્યને ધોળો જ થોડો સમય મળે છે; પરંતુ હું ઇશ્વરનો આભાર માનું છું કે તેણે મને સર્યાધાન સદન કરવાની શક્તિ આપી છે.” તેઓ મરણશય્યાપર ચપન કરીને આ શબ્દો બોલતા હતા, એવામાં તેમણે પોતાના પ્રિય પુત્રને ચાચુઓની આંખે પરમ વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરતો જોયો. તે એક સાચા વીરપુરુષની પેઠે ચાચુઓનો સંહાર કરતો હતો. આ દૃશ્ય જોઇ તેમના આત્માને પરમ સંતોષ થયો. મહેસીજના શરીર પર ચાચુઓએ સાત અસના ધા કર્યાં હતા. તેમનો અશ્વ સર્વોગ રુધિરથી ભીંજાઇ ગયો હતો. આ યુદ્ધમાં પલ્લેનીના પુત્ર અહલુન પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું.”

આ પ્રકારે ચંદ્ર કવિએ પલ્લેનીના પુત્ર મહેસીજના ગુણોની અતીવ પ્રશંસા કરી છે. પોતાના પિતાની પછી અંબરના સિંહાસન પર તેઓજ વિરાજમાન થયા હતા. કર્નલ ટોડે જે ઐતિહાસિક ત્ર્યંબકાંથી આ વૃત્તાંત સંપ્રદિત કર્યું છે તેમાં મહેસીજના શાસનસમયની કેટલો વિશિષ્ટ ઘટનાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ રાજવાડાની દંતકથાઓ અને કાવ્યોમાં પલ્લેનીના ઉત્તરાધિકારીઓનાં બહુવિક્રમની પુષ્કળ પ્રશંસા સાંભળવામાં આવે છે. આવા એક કાવ્યમાં એવું વર્ણન છે કે મહેસીએ માકુના વૃષભિની સાથે રત્નાદિ નામના રથાનમાં ભયંકર યુદ્ધ કરીને વિજયપ્રાપ્ત કર્યો હતો.^૧ મહેસીજની પછી નિમ્નલિખિત અગ્રીઆર રાજ્યો અંબરના સિંહાસન પર બેસ્યા: (૧) બીજલદેવજી (૨) રાજદેવજી (૩) કલ્લજીજી (૪) કુંતમજી (૫) જોધપુરીજી (૬) ઉદયકર્ણ (૭) નારસિંહજી (૮) વનવીરજી (૯) ઉદયજીજી (૧૦) ચંદ્રસેનજી અને (૧૧) પૃથ્વીરાજજી.

કર્નલ ટોડે ઉપરાંત અગ્રીઆર રાજ્યોના શાસનકાળનો કંઈ પણ ઇતિહાસ આપ્યો નથી કેવલ પૃથ્વીરાજના સમયમાં અંબરરાજ્યમાં એક મહાન ઐતિહાસિક ઘટના બની હતી. પૃથ્વીરાજને સત્તર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા; તેમાંના પાંચ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા અને બાર જીવંત હતા. પૃથ્વીરાજે આ બાર પુત્રોને પોતાનું રાજ્ય બાર ભાગે વહેંચી આપ્યું. આજ કારણથી અંબરનું રાજ્ય “બારકોટલી”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે સમયે પૃથ્વીરાજે આ બાર પુત્રોને પોતાનું રાજ્ય વહેંચી આપ્યું, તે સમયે અંબરનું રાજ્ય ધણું નાનું હતું, તેથી તેમના પ્રત્યેક પુત્રને ધણી થોડી ભૂમિ મળી હતી; પરંતુ સાંપ્રતમાં તે બાર રાજકુમારના વંશજોમાંના પ્રત્યેક તે સમયના અંબરરાજની ભૂમિ જેટલી ભૂમિ ઓગવે છે. મહેસી અને પૃથ્વીરાજની વચ્ચેના કાળમાં મૂળ રાજ્ય કરતાં એક સાપ્તા અધિક પ્રબળ થઇ ગઇ હતી. આ ઘટના ઉદય-કર્ણના શાસન સમયમાં બની હતી. તેમના પુત્ર બાલાજીએ પિતાના રાજ્યનો ભાગ કરી અમૃતસર નામનું નગર અને તેના તાબાનો પ્રદેશ જીતી લીધો અને હાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી. તેમના પુત્ર શેખાજીએ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર બેસી પોતાના બાહુબળથી રાજ્યનો વિસ્તાર

૧ પાલન પલ્લેની જીતી મહોળા કોનોજ લડાઈ, માંડુભેસી જીતી શર રત્નાદિકા.

રાજ ભયવાનદાસ જીતી મેવાસી લાડ, રાજ માનસિંહ જીતી ખોતન ફેજ હુવાઈ

એનો અર્થ એ છે કે:-પાલન અને પલ્લેનીએ મહોળા અને કોનોજના યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો; મહેસીએ

રત્નાદિકા સમયના વિજય પ્રાપ્ત કરી માંડુપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો; રાજ ભયવાનદાસને મેવાસીમાં વિજય મળ્યો; અને રાજ માનસિંહે ખોતનની સેનાને પરાસ્ત કરી આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે એક સમયે રાજપૂત-રાજ્યોએ કાબજ તરફના પ્રદેશોમાં પણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

ધણે વધારી દીધો. તે વિસ્તૃત રાજ્યનું નામ પોતાના નામપરથી શેખાવડી પડ્યું. શેખાવડી રાજ્યનો વિસ્તાર સાંપ્રતમાં દશહજાર વર્ગમાઈલનો છે. આ રાજ્યના સંબંધમાં યથારથાન વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવશે.

પૃથ્વીરાજ સિંહનદીના તટપર આવેલા દેવલ નામના પવિત્ર તીર્થમાં જયા હતા, ત્યાં તેમના પોતાના પુત્ર બીમે તેમનું જૂત કહ્યું હતું. બીમે જે પ્રકારે પોતાના પિતાના પ્રાણ લીધા હતા, તે પ્રકારે તેના પુત્ર આસકર્ણે તેનો નાશ કર્યો હતો. બીમે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો તેથી તે સર્વને અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો અને સર્વ તેનાપ્રતિ ધૂનુની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. રાજકુટુંબના સમસ્ત માણસોએ એક દિવસ એકત્રિત થઈ આસકર્ણને કહ્યું કે:-“ આપ બીમને મારીને રાજવંશનું કલંક દૂર કરો. ત્યાર પછી આપ તીર્થયાત્રા કરીને એ પાપનો નાશ કરજો. ” આસકર્ણે આ સલાહ વ્યાજબી માની પોતાના પિતાના ઇવનશ્ચી દીપકને સાંત કરી દીધો. અંબરના રાજવંશના ઇતિહાસમાં આ ઉભય મહાપાપીઓનાં નામ લખવામાં આવ્યાં નથી. આ પ્રકારે કલંકિત માણસોનાં નામો સંસારમાંથી હ્રુમ થાય એજ ઉચિત છે.

દ્વિતીયાવા સમયથી લઈને પૃથ્વીરાજના સમયપર્યંત અંબરના સર્વ રાજાઓ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય ભોગવતા હતા. જે સમયે તુવારવંશી પૃથ્વીરાજ દિલ્હીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયે રાવ પળેની તેમના માંડલિક હતા; પરંતુ તેમના રાજ્યની અંતર્યે વ્યવસ્થામાં તુવાર-રાજાએ કિંચિત્ પણ હસ્તક્ષેપ કર્યો નહોતો. પળેનીને પૃથ્વીરાજની સાથે સાંસારિક સંબંધ થઈ ગયો હતો, તેથી તેઓ દિલ્હીમાં પરમ આદરપૂર્વક રહેતા હતા. અંબરના રાજાઓમાં સર્વથી પહેલાં ભારમલ્લે યવનસમ્રાટની સમક્ષ પોતાનું મસ્તક ઝુકાવ્યું હતું. તેમણે જ યવનસમ્રાટની સાથે પહેલવહેલો સંબંધ બાંધ્યો હતો. બાબરે જે સમયે ભારતવર્ષમાં પોતાની પ્રજ્ઞતાને વિસ્તાર કર્યો, તે સમયે ભારમલ્લે તેની આધીનતા સ્વીકારી લીધી; ત્યાર પછી તેમણે ધુઆણની પાસેથી “ પંચહજારી મનસખ ” ની પદવી મેળવી ભારમલ્લના શાસનના સંબંધમાં કંઈ વિશેષ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ભારમલ્લના પુત્ર ભગવાનદાસે અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ યવનસમ્રાટની સાથેનો પોતાનો સંબંધ વિશેષ મજબૂત બનાવ્યો. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેણે જ સૌથી પ્રથમ રાજપૂતના પન્ન રૂધિરને કલંકિત કર્યું. રાજ ભગવાનદાસ પાદશાહ અંકબરનો પરમ મિત્ર અને પ્રેમપાત્ર હોતો. રાજનીતિ નિપુણ અંકબરે દિલ્હીના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ વિચાર કર્યો કે: “ ભારતવર્ષમાં મુગલ સામ્રાજ્યને દૃઢ અને ચિરસ્થાયી કરવાને માટે પ્રબળાં હુકમ છતી લેવા ઉપરાંત આ દેશના પ્રાચીન રાજવંશોની સાથે મિત્રતા કરવાની પણ આવશ્યકતા છે. માત્ર તલવારની સહાયથી ભારતવર્ષપર અધિકાર કરવો અશક્ય છે. કોઈને દંડે, તલવારનું બળ અને સ્વેચ્છાચારપૂર્વક જે અધિકાર કરવામાં આવે છે તે ચિરસ્થાયી હોતો નથી. તે વિપ્રમય પરિણામ ઉપજાવે છે; પરંતુ અનેક ભાષા બોલનાર અને અનેક ધર્મમાં વિભક્ત થયેલા ભારતવાસીઓપર જે દયા અને ન્યાયપૂર્વક શાસન ચલાવવામાં આવશે તો મોગલસામ્રાજ્ય ચિરસ્થાયી અને દૃઢ થશે. ” આવા વિચાર કરી અંકબરે ભારતવર્ષના રાજાઓની સાથે મિત્રતા કરવા માંડી દત્તી. તેણે ભગવાનદાસને કેવી રીતે હસ્તગત કર્યો હતો, તે કાંઈ બાબતી શકાતું નથી; પરંતુ એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તેનું સન્માન અને ગૌરવ વધારવાની

૧ રાજપૂતોના ઇતિહાસમાં એવા ઉલ્લેખ છે કે આસકર્ણ પોતાના પિતાનો વધ કરીને પોતાના પાપની નિવૃત્તિને અર્થે તીર્થયાત્રા કરવાને ગયો હતો; અને ભારે તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેને યવનસમ્રાટે (હુમાયુ બા બાબરે) રાજની ઉપાધિ અપાઈ કરી, નરવસ્તુ રાજ્ય સમર્પણ કર્યું. નરવરના રાજવંશમાંથી અંબરના રાજવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એ વાત માંડલેને પ્રશ્નથીજ વિહિત થઈ ચૂકી છે. આ ઉભય રાજ્યોમાંથી એકનો રાજ અપુત્રાવસ્થામાં મરણ પામે તો બીજો રાજકુમાર તેના સિંહાસનપર વિરાજમાન થાય છે. જયપુરના રાજ જયસિંહનું મૃત્યુ અપુત્રાવસ્થામાં થયું હતું, તે સમયે નરવરના એક રાજકુમારને અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યો હતો.

૨ પૃથ્વીરાજ તુવારવંશી નહોતા, ચૌહાણવંશી હતા.

હાન્ય આપીનેજ તેણે તેને હાથમા લીધેલો હોવાનો જોઈએ બગવાનદામ પાદશાહને એટલે બધો આધીન થઈ ગયો હતો કે તે તેને પ્રમન્ન કરાવે માટે પોતાના પરમ પવિત્ર વળના પગિતા પણ ખૂલી ગયો તે સમયે ભાગ્યવર્તીમા નાથી પડેલા મનસપ્રાદની સાથે વૈવાદિક સમયે જોડત કિચિત પણ સંકળિત થયો નહિ બગવાનદામે કુમાર મીત્ર (જેણે પાળળથી જાહગીર નામ ધારણ કર્યું હતું) ની નાથે પોતાની કન્યાનો વિરાદ કર્યો આ વિરાદના દ્વરવરૂપે હનભાગી ખુનરનો જન્મ થયો.

બગવાનદામનારે બનીત માનસિદ અમગની સખામાં ઉજ્જવળ મણિ-રૂપ હતા મપ્રાદની પામે રડીને તેમણે અતિ મહાન કાળો કપાં હતા તેમણે ખુતનથી અમુકનટપર્વતના સમસ્ત દેશો પોતાની સમરોરના બળથીજ વ્યવગળના અધિકારમા મૂક્યા હતા માનસિદે ઓરીસ્સા તથા આસામ છતી લઈ વ્યવનપ્રાદને તામે કર્યા હતા તેમના બાહુબળથી બલબીત થઇને કાજુને પણ દિહુધાનના સપ્રાદની અંતિમતાનીકારી હતી. માનસિદે કમસ મથાળા, બિહાર, દક્ષિણ અને કાજુવના સુખા થયા હતા સજ્જતગવ્યોની તાથે સબધ જોડીને અકબરે પોતાનું સામર્થ્ય વધારવાની જે અભિયાન શરૂ કરી, તે માનસિદે પૂર્ણ કરી ગળ માનસિદની સત્તા અકબરના રાજ્યમા એટલી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી કે, ખુદ પાદશાહ પણ તેમનાથી બલબીત થતો હતો, અને અતે તેણે તેમને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અકબરે માનસિદને વિષ આપવાનો પ્રયત્ન કરી પોતાનો નાશ-કરી રીતે કર્યો, તેનું વર્ણન પૂર્વે આવી ગયું છે, છતાં પણ પ્રસંગવશાત્ સંક્ષેપમા

૧ મુસલમાન ઇતિહાસવેળા જણાવે છે કે હીજરી સન ૯૩૩ (ઈસવ ૧૫૧૬)મા આ વિવાદ થયો હતો આ સમયે અબરના રાજકુલજમાથી રાજ બગવાનદાસ, તેનો હાથપુત્ર માનસિદ અને તેનો પૌત્ર આ ત્રણે જણ સપ્રાદની સેનામા સેનાપતિતરિકે વિશેષ માન ધાર્યા હતાં વિશેષત માનસિદે કાપી અધિક પ્રસિદ્ધિ માસ કરી હતી જે સમયે પાદશાહના બુધ્ધિમા વિદ્રોહી બની ગયા તે સમયે માનસિદે તેમનો વિદ્રોહ શાખી હોયો હતો. રાજ બગવાનદાસ જે સમયે સપ્રાદના વસા એક મેનાનીના હાથથી કારમીરના યુદ્ધમા લિપ્ત હતો, તે સમયે માનસિદે બેભાવપ્રાદના બગવાન અપાનેસ્ટ દમન મ્યું અને તેનો પુત્ર કાજુમા પાદશાહના પ્રતિનિધિ તરિકે નિયુક્ત થયો. ફરિસ્તાના ઇતિહાસમા આ વિષે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરામા આવ્યું છે.

૨ કનૈસ ટાંડ જણાવે છે કે - “અવતદાસને ત્રય બધું હતા સુરતસિદ, માધાસિદ અને જગતસિદ માનસિદ આ જગતસિદનો પુત્ર હતો.”

૩ મુસલમાનોના ઐતિહાસિક અથ ફરિસ્તામા એવો ઉલ્લેખ છે કે - “માનસિદે ત્યારે ઓરિસ્સા માત છતી લીધે ત્યારે અકબરે તેને ૧૨૦ હાથી ઉપહાસવરૂપે આપ્યા હતા.”

૪ ફરિસ્તા આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે તે જણાવે છે કે જે સમયે માનસિદે ત્રવજ કુમારની ઉપાધિ ધરાવતા હતા, તે સમયે તેઓ બિહાર, હાહુપુર અને જહાનાના શાસનવર્તીના પદધર નિયુક્ત થયા અને જે વર્ષે તેઓ ઉત્તરપ્રદેશ નિયુક્ત થયા તેજ વર્ષમા અર્ધાનું ઈસ ૧૫૮૬ આ તેમના કાકા રાજ બગવાનદાસનું મૃત્યુ થયું કાજુના રાજની કન્યાના ઉદરે કુમાર કુચરનો જન્મ આ થતા બની તે પૂર્વે થયો હતો અને તે સમયે મારે મહોલસા કરવામા આવ્યો હતો માનસિદે પ્રતાપાદિત્યને પરાસ્ત કરી બચાવાદેશ છતી લીધો હતો, જે વાત મહાકવેને અપરિચિત નથી.

* આ નામ બોહુ નામ બગવાનદાસ નહિ પરતુ બગવ દાસ છે માનસિદે જગતસિદનો પુત્ર ન હોતો, પરતુ જગતસિદ માનસિદનો પુત્ર હતો માનસિદે માનસિદનો બધું હતો, સુરતસિદ નહિ સુરસિદ પણ રાજ બગવતદાસનો પુત્ર અને માનસિદનો ભાત્રા હતો બગવતદાસે માનસિદને હાક લીધો નહોતો તેમજ તેણે પોતાની પુત્રી પણ સાહબંદા સલીમની સાથે પરણાવી નહોતી. કનૈસ ટાંડને સત્ય ઇતિહાસ ઉપદ્રવ થયો નહિ તેથી આવી ભૂલ થઈ છે. સત્ય વાત એ છે કે રાજ જામરુને પ્રથમ અકબરની સાથે પોતાની પુત્રીના વિવાદ કર્યો હતો અને તેના પુત્ર બગવાનદાસે પોતાની પુત્રી સાહબંદા સલીમની સાથે પરણાવી હતી આ બગવાનદાસ પરતુ રાજ બગવતદાસનો બધું થતો હતો, તે કાઈ અબરનો રાજ નહોતો અકબરે “બાકા કાજુવાડા”ની ઉપાધિ આપી હતી આને તેના વસાને “બાકા કાજુવાડા” કહેવાય છે અને તેઓ લિવાણ પ્રદેશના સ્વામી છે.

* રાજ બગવાનદાસ નહિ પરતુ બગવતદાસ આ બગવતદાસ રાજ માનસિદનો કાકા નહોતો પરતુ પિતા હતો.

જાગીરીએ હાથે કે માનસિંહની પ્રજા પ્રથુતા અસહનીય લાગવાથી સમ્રાટ અકબરે અત્યંત ધૃમ્નિત ઉપાયથી અર્થાત્ વિષયગ્રોથથી તેમનો નાશ કરવાની યોજા કરી હતી; પરંતુ તેના દુર્ભાગ્યથી તે વિષ તે પોતે ખાઈ ગયો અને થોડીવારમાં નિદેષ્ટ યજ્ઞ ધમરાજની પાસે પોતાના કૃત્યનો જવાબ આપવાને ચાલ્યો ગયો.

સમ્રાટ અકબરે જે સમયે મરણુદામ્પાપર સમન કર્યું; તે સમયે પોતાના ભાણેજ ખુશરુને સિં-
હાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે રાજા માનસિંહે પ્રખચર્મગનો વિસ્તાર કર્યો હતો.
સમ્રાટ અકબરે જે આ વાત જાણી તો તે ભાગી ઉપડવાનું ઉન્નયન કરવાને માટે પ્રથમથીજ સત્તી-
મને રાજયુકુટ અર્પણ કરી દેત. રાજા માનસિંહ બંજાગાના સૂબાતરીકે નિયુક્ત થયા હતા, તેથી
તેઓ તે દેશમાં ગયા; પરંતુ તેમણે રજેલા પ્રખચર્મનો વિસ્તાર તો વધતોજ ગયો; પણ તેમના તથા
ખુશરુના પ્રતિપક્ષીઓએ કુખાર ખુશરુને પકડી દરારાદમાં પૂર્ણ અને તેના સેવકોને નિર્દયરીતે
મારી નાખ્યા. રાજા માનસિંહ પરમ ચતુર હતા, તેથી તેમણે તે વખતે તો પોતાના પ્રતિપક્ષીઓ-
પર ઘેર લીધું નહિ; પરંતુ તેઓ સુસંધિની પ્રતીક્ષા કરતા રહ્યા અને ચુપરીતે પોતાના ભાણેજના પક્ષનું
સમર્થન કરતા રહ્યા. રાજા માનસિંહ વીસ દગ્ગર રાજપૂતસૈનિકોના અધિનાયક હોવાથી અત્યંત
બળવાન હતા, તેથી પ્રકટરીતે તેમનું દમન કરવું પાદશાહની ચક્રિત બદાર હતું; પરંતુ એમ કહે-
વાય છે કે માનસિંહને દશ દશો રૂપિયાની લાંચ આપીને પાદશાહે તેમને પોતાને હસ્તગત કરી
લીધા હતા. મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાના વિધાનપરથી જ્ઞાન થાય છે કે માનસિંહે હીજરી સન ૧૦૨૪
(૪૦ સં ૧૬૧૫) માં બંજાગામાં દેહ છોડી હતી; પરંતુ એક અન્યથાપરથી જણાય છે કે
તેઓ ઉત્તર તરફ ખિજજલોઘની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા ત્યાં હીજરી સન ૧૦૨૨ માં તેઓ
માર્ગે ગયા હતા.

રાજા ભગવાનદાસનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી માનસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા
હતા. માનસિંહના રાસનકાળમાં અંબરરાજ્યે ભારતનાં અન્યાન્ય રાજ્યો કરતાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરી હતી. સમ્રાટ અકબરની રાજસભામાં માનસિંહને જેટલું સન્માન મળતું હતું, તેટલું ઇતર
કોઈપણ દેશી રાજાને મળતું નહોતું. તેમણે પોતાના બાહુબળથી અનેક દેશો જીત્યા હતા. તેઓ
ઈતર દેશોમાંથી જે દ્રવ્ય લૂંટી લાવતા હતા, તેથી નાના સરખા અંબરરાજ્યની સંપત્તિ કમશઃ વૃદ્ધિ-
ગત થતી જતી હતી. અંબરનું રાજ્ય રાજસ્થાનમાં એક છુદ્ડ રાજ્ય ગણાતું હતું; પરંતુ માનસિંહના
સમયમાં તે છુદ્ડ રાજ્યની સીમા પણ વધી અને ભારતવર્ષમાં તેની પ્રસિદ્ધિ પણ વધી. અત્યારસુધી
કુશાવહેા કોઈ અતિ પરાક્રમી વીર ગણાતા નહોતા; પરંતુ ભગવાનદાસ અને માનસિંહના સમયમાં
કુશાવહેાનાં દલોએ ખનનથી સમુદ્રતટપર્યંતનો સમસ્ત દેશ પોતાનાં અતુલ પરક્રમ અને બાહુબળથી
જીતી લઈ પોતાની જાતિનું ગૌરવ વધાર્યું. રાજા માનસિંહની સેના પાદશાહની સેના કરતાં અધિક
બળવાન તથા સાહસિક ગણાતી હતી. માનસિંહ અકબરના સમયમાં પ્રશસનીય અને ચિરસ્મરણીય
કાર્યો કરીને સ્વર્ગે સિધાવ્યા. તેમની પછી તેમના પુત્ર રાવ ભાવસિંહ અંબરના સિંહાસનપર અભિ-
ષિત થયા. સ્વયં સમ્રાટે તેમનો અભિષેક કરી તેમને “ પંચદગ્ગરી મનસજ ” ની અતિ સન્માનનીય
ઉપાધિ આપી હતી. આ રાજા અતિ અજ્ઞાન અને મદ્યપાનમાં સદાસર્વદા મગ્ન રહેનારા હતા. થોડા
કાળપર્યંત રાજ્ય કર્યો પછી અધિક મદિરાપાન કરવાથી હીજરી સન ૧૦૩૦ માં તેના પ્રાણ ગયા.
એના રાસનકાળમાં કોઈ વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક ઘટના બની નહોતી.

ભાવસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો પુત્ર મહાસિંહ^૧ રાજસિંહાસનપર બેઠો; પરંતુ એ પણ
પોતાના પિતાની જેઠે અત્યંત દીરવ્યોદાહુષ અને મદ્યપાનસેવક હતા, તેથી અલ્પ સમયમાં તે પણ આ
સંસાર છોડીને ચાલ્યો ગયો. રાજા માનસિંહ જેવા સદૃશી હતા, તેવાજ તેમના આ વંશજો દુર્ગુ-

૧ રાજપૂતોના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે માનસિંહનું મરક સંવત ૧૬૯૮ (ઈ સં ૧૬૪૨) માં
થયું હતું.

૨ મગવંતદાસ.

૩ મહાસિંહ ભાવસિંહનો પુત્ર નહોતો; પરંતુ તે માનસિંહના કંઈ જાવસિંહનો પુત્ર હતા.

છી દત્તા રાજા માનસિંહની વીગતા, રાજનીતિજ્ઞાના અને સાહસિતા પંકા કાઢપણુ ગુણુ તેમનામા નહોતો, આથી તેમના શાસનકાળમા અબરરાજ્યની પ્રભુતા અને પ્રતાપ સર્વથા ક્ષીણ થઇ ગયા આ સમયમા જોધપુરના અધીશ્વરે દિલ્હીના સમ્રાટની દગબાગમા પોતાની મદતનો વિસ્તાર કરી લીધો મહાસિંહની સ્ત્રી પછી અબરના સિંહાસનપર કોણુ ખેસે એ મહાવિકટ પ્રશ્ન ઉપરિચત થયો વિખ્યાત રાજપૂતનદિની જોધાબાઈની સાથે જહાગીરનો વિવાદ થયો હતો આ પ્રખ્યાત રાણી ડી સનાહથી પાદશાહ જહાગીરે જગતસિંહના પૌત્ર જયસિંહને અબગુ રાજ્ય સમર્પણુ કર્યું એમ કહેવાય છે કે જહાગીરના આ કૃત્યથી તેની પ્રિયમા ગુજહાન પરમ સતુષ્ટ થઈ હતી જોધાબાઈ અને જહાગીર જે સમયે અબરનું સિંહાસન હોને આપણુ તત્સમયે મનઘટ કરતા હતા તે સમયે જયસિંહ અંતપુત્રની નીચે ઉત્તો હતો મગનન થઈ રહ્યા પછી જહાગીરે ઝઝામા નીકળી જયસિંહને અભિનંદન આપી કહ્યું કે -“આપ જોધાબાઈને સનામ કરો આપને સિંહાસનપ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેનું કાગજુ જોધાબાઈજ છે,” પરંતુ રાજસ્થાનની રીતિઅનુમાઝ કાઢપણુ ગળ કાઈ રાજપૂત ગજકુમારીને સનામ કરી ચમ્તો નથી તેથી પાદશાહની આજ્ઞા થતા છતાં પણુ જયસિંહ તેનો અનાદર કરીને મોદ્યો “હું આપના ગણુનાસની અન્યાય સ્ત્રીઓને સનામ કરવાને તૈયાર છું પરંતુ જોધાબાઈને તો જહિ પણુ સનામ કરીશ નહિ” આથી જોધાબાઈને ક્રિચિત પણુ અપમાન લાગ્યું નહિ તે મદ દાસ્ય કરી બોલી “તેથી કાંઈ હાનિ નથી” આપને અબરનું રાજ્ય આપી થૂળી છું ”

રાજા માનસિંહની પછીના બે બરોઅ રાજ્યોને નીધે અબરરાજ્યની પ્રમા અત્યંત મદ થઈ ગઈ હતી રાજા જયસિંહે સિંહાસનપર ખેસી પોતાના શુદ્ધિમગ, નીતિમગ અને બાહુબળથી રાજ્યની સન્નિધિ કરી અને થોડા વર્ષમા અબરરાજ્યને પોતાનું હુપત ગૌરવ પુન પ્રાપ્ત થયું જયસિંહ મીરજા રાજાને નામે વિખ્યાત હતા માનસિંહે જે પ્રકારે અબરના શાસનકાળમા પોતાના સામર્થ્ય અને અદ્ભુત બાહુબળનો પરિચય કરાવી અશ્વ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે પ્રકારે મીરજા રાજા જયસિંહે પણુ કૂર પાદશાહ ઔરંગઝેબના શાસનકાળમા પોતાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય દર્શાવી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી ઔરંગઝેબના સમયમા જે જે લુહો થયા હતા તેમાના પ્રાપ્ત સર્વમા જયસિંહ વિદ્યમાન હતા તેમણે અનેક લુહોમા વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો ઔરંગઝેબે જયસિંહની વીરતાથી પરમ સતુષ્ટ થઈ તેમને ૭ હજારી મનસમની પદવી આપી હતી ઔરંગઝેબના શાસનકાળના ઇતિહાસમા પાકેકાએ જયસિંહની વીગતાનું જ્ઞાત વાચ્યુ હજોજ જે મહાવીર શિવાજી મહારાષ્ટ્રીઓના આઘતેના હતા, જેમનું નામ માલળી યવન મંત્રાટની સેના કપાલમાન થતી હતી, જેમનાદાર પાદશાહની સેના વાર વાર પરાજિત થઈ હતી તેજ શિવાજીને અબરપતિ જયસિંહ દિલ્હીના પાદશાહની સન્મુખ નાંખ્યા હતા જે કે તેઓ વિધર્મી પાદશાહની આજ્ઞાથી શિવાજીને દિલ્હીમા લઇ ગયા હતા અરુ પરંતુ તેમણે એક સાચા ગજપુતવીરની જે શિવાજીની આગળ શપથ લઈને કહ્યું હતું કે પાદશાહ આપને એક વાળ પણુ વાકો કરશે નહિ, આને માટે જવાબદાર છું આ રાજપૂતનીરની પ્રતિજ્ઞાપર વિશ્વાસ રાખીને શિવાજી દિલ્હી ગયા હતા પરંતુ તેઓ યવનસમ્રાટના રાજધાનીમા પકડાયા કે તરતજ ઔરંગઝેબ તેમના પ્રાણુ લેવાની યેશ કરવા લાગ્યો આથી જયસિંહે પાદશાહ નો ક્રિચિત પણુ ડર નહિ રાખી પોતાની પ્રતિગાનુ પાનન કરવાને માટે શિવાજીને દિલ્હીમાથી નસાડી મૂકવામા સલાય મરી હતી આ પ્રકારે તેમણે પોતાના કુન્નૌરવપુત્ર રદાણુ કર્યું હતું આજ કારણથી પાદશાહ જયસિંહપર અપ્રસન્ન રહેતો હતો ઔરંગઝેબ સિંહાસનારૂદ થયો તે પૂર્વે દિલ્હીનું સિંહાસન રસ્તગત કરવાને માટે શાહજહાનના પુત્રમા ભારે વિવાદ ઉપરિચત થયો હતો તે સમયે મીરજા રાજા જયસિંહે પ્રથમ તો દારૂનો પક્ષ ગ્રહણુ કર્યો હતો પરંતુ પાછળથી તેનો પક્ષ છોડી દેવાથી તેની સિંહાસનપ્રાપ્તિની સર્વ આશા લુપ્ત થઈ ગઈ જયસિંહે પોતાના રાજનીતિજ્ઞતાના બળથી અને મહાકાયો મ્યા હતા અને તેથી ઔરંગઝેબે તેમનું બળ ક્ષીણ કરવાને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી મીરજા રાજા જયસિંહની પાસે બાવીસ હજાર અશ્વરિહીઓ હતા અને બાવીસ પ્રથમ શ્રેણીના સામ્રાટો પણુ તેમના હાથનીચે નિયુક્ત હતા એક વખત મીરજા રાજા જયસિંહે

રાજદરબારમાં બેસી પોતાના બે હાથમાં બે પ્યાલા પકડી એકને સતારા અને બીજાને દિહીનું નામ આપી તેમાંના એકને જોરથી જમીનપર પટકી કહ્યું હતું કે:-“ આ સતારાનું તો પતન થયું. હવે દિહીનું લાગ્ય મારા જમણા હાથમાંજ છે. એનો પણ આટલીજ સરળતાથી નાશ કરવાને હું શક્તવાન છું.” મીરજી રાજ જયસિંહ કેવા બળવાન હતા, તે તેમનાં આ વચનોપરથી સારીરીતે સમજાયે. જો તેઓ ધારત તો ઐરંગઝેબનું પતન કરી શકત. અત્યંત બળવાન મનુષ્યસિવાય આવાં ગર્વિત વચનો કેણુ ઉચ્ચારી શકે? પરંતુ આ ગર્વિત વચનોથીજ તેમનો કાળ થયો. જયસિંહનાં આ ગર્વિત વચનોની વાત ઐરંગઝેબના કાનસુધી પહોંચી ગઈ હતી. જો કે ઐરંગઝેબ પ્રબળ પરાક્રમી પાદશાહ હતા, તોપણ તે જયસિંહનું અનિષ્ટ કરવાને પ્રત્યક્ષરીતે કોઈપણ કાર્ય કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. દુરાચારી ઐરંગઝેબ તથાવર અને વિપદારા ભારતના પ્રધાન પ્રધાન રાજપૂતવીરોના પ્રાણનો નાશ કરીને નિષ્કંટક થયો હતો અને જયસિંહનો પણ આખરે તેજો નાશ થયો. જે ધૃષ્ટિન ઉપાયથી તેણે જસવંતસિંહના પ્રાણનો નાશ કર્યો હતો, તેજ ઉપાયથી તેણે જયસિંહને પણ આ સંસારમાંથી વિદાય કર્યો. તેણે જયસિંહના કુટુંબમાં પોતાની પ્રપંચ-બળબળનો વિસ્તાર કર્યો. રાજપૂતોમાં જ્યેષ્ઠ કુમારને સિંહાસનનો અધિકાર હોય છે. નાના પુત્રને કદિપણ સિંહાસનપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી; પરંતુ દુરાચારી ઐરંગઝેબે જયસિંહના કનિષ્ઠ પુત્ર હીરતસિંહને હાથમાં લઈને કહ્યું કે:-“ જો તમે તમારા પિતા જયસિંહનો નાશ કરશો તો રાજપૂતોની ચિરપ્રચલિત રીતિના મરતકપર લતાપ્રકાર કરીને તમારા મરતકપર રાજમુકુટ ધારણ કરાવવામાં આવશે અને તમારા જ્યેષ્ઠ બંધુ રામસિંહનો લક્ષ રેદ કરવામાં આવશે.” હતભાગી અને મૂર્ખ હીરતસિંહે પાપાત્મા ઐરંગઝેબની પ્રપંચબળમાં ફસીને શીઘ્ર તેનો મનોરથ સફળ કર્યો. રાજપૂતકુલાંગાર હીરતસિંહે અશીષુની સાથે વિષ મેળવી પોતાના જન્મહાતાને તે પાછ તેના પ્રાણનો નાશ કર્યો. જયસિંહે આ પ્રકારે પોતાના કુલકર્ણક પુત્રના હાથથી વિપપાન કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો. પિતૃહેતા હીરતસિંહ પોતાના મહાપાપના પુરસ્કારતરીકે રાજતિલક પ્રાપ્ત કરવાને મટિ નરપિશાચ ઐરંગઝેબની પાસે ગયો; પરંતુ પાદશાહે તેનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો નહિ. તેણે માત્ર તેને કામા નામનો એક પ્રદેશ બગીરતરીકે આપ્યો.

મહાવીર જયસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામસિંહ અંબરના સિંહાસનપર અભિષિંકત થયા. રામસિંહ ઐરંગઝેબના તરફથી “ ચાર હજારી મનસબ ” ની પદવી પ્રાપ્ત કરી આસામના નિવાસીઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા. સંવત ૧૭૪૬ માં રામસિંહનું મૃત્યુ થતાં તેમના પુત્ર વિસનસિંહ અંબરના રાજસિંહાસનપર અધિષ્ટિત થયા. હવે દિનપ્રતિદિન અંબરરાજ્યનું ઐરવ ક્ષીણ થતું જતું હતું. હવે પાદશાહના દરબારમાં તેની પૂર્વપ્રણતા તથા સન્માન રહ્યાં નહોતાં. વિસનસિંહને પાદશાહ તરફથી “ ત્રણ હજારી મનસબ ” મળ્યા. તેઓ યાઝા દિવસ રાજ્યમુખ્ય બોગવી શક્યા નહિ. તેઓ સંવત ૧૭૫૬ માં બદાહરશાહની સાથે કાબૂલમાં ગયા, ત્યાં તેમનું મૃત્યુ થયું.

અધ્યાય ૨ જો

પ્રાચીન અને મધ્યકાળના ક્ષત્રિયો-પાશ્વિમ્નીય અને પ્રાચ્ય દેશોનું ભાવી સંમિલન-
સવાઈ જયસિંહને રાજ્યાભિષેક-આક્રિમશાહની સાથે તેમને થયેલી મિત્રતા-
સમ્રાટનું અંબરરાજ્ય ખાલસા કરવું-જયસિંહનું પાદશાહની સેનાને નસાડી મૂકવું-
જયસિંહને રવલાવ અને તેમનું રક્ષિત-તેમની ન્યાતિવિધાનું જ્ઞાન-મુસલમાન સામ્રા-
જ્યમાં ફેલાયેલ અશાંતિસમયે તેમનું આચરણ-અનેકવિવાહની પ્રણાલીનું વિવરણ ફળ-
જયસિંહના શુભ-જયસિંહની અર્ચક યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા-તેમણે મંજૂર કરેલા તથા
લખેલા દુષપ્રાય અને અતિ મૂર્ધવાન ઐતિહાસિક, પૌરાણિક તથા વૈજ્ઞાનિક અંશ-
તેમનું મૃત્યુ.

રમાતા ભારતભૂમિમાં સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજ્યોને પરાક્રમ દર્શાવી
ગયા છે, તે ઇતિહાસના પાઠકોથી અજાત નથી. રામાયણ અને મહાભારત આદિ
ગ્રંથોમાં આજ સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજ્યોનું અવુલ પરાક્રમ, અમિત સાહસ
અને પ્રબલ પ્રતાપ સારીરીતે વર્ણિત છે. તેમની અનુપમ અને અક્ષય કીર્તિ
અઘાપિ સ્થાયી છે. તેમના વંશજોને જે ઇતિહાસ અમે આ ગ્રંથમાં આપ્યો
છે, તે પરથી પાઠકો સારીરીતે જણી ચૂક્યા હશે કે તેમણે પણ પોતાના
પૂર્વજોનું ગૌરવ મુરક્ષિત રાખ્યું છે. જે આ લેખે ભારતની સ્વતંત્રતાના સમયમાં અથવા વાસ્તવિક
કિંવા વ્યાસજીના સમયમાં ઉત્પન્ન થયા હોત તો તેઓ માત્ર રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં અને રાજ-
પૂતળતિમાંજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત જગતમાં પરમેશ્વરવલ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરત અને તેમના યશ-
સ્વી સૂર્યના ઉજ્જવલ કિરણોથી સમસ્ત ભૂમકલ પ્રકાશિત થઈ જન મહાભારત અને રામાયણમાં
જે ક્ષત્રિયવીરોના પ્રતાપ, પ્રભુત્વ, સાહસ, પ્રતિભા અને શૂરવીરતાનો સ્તોન વહેતો આપણે નેહાએ
છીએ, તેમની સાથે જે મધ્યકાળના રાજપૂતોની તુલના કરવામાં આવે તો રાજપૂતો પોતાના પૂર્વજોથી
કાંઈ પણ પ્રકારે ઉતરતા જણાશે નહિ. જેવાડ, મારવાડ, બિકાનેર, જેસલમીર અને જયપુરના રાજ-
પૂતરાજ્યો પોતાના અદ્ભુત બાહુબળથી યવનપાદશાહોને કંપાયમાન કરી ગયા છે. જે તેઓ પારત
તો ભારતવર્ષમાં યવનશાસનોના લોપ કરી શકત; પરંતુ તેમના હૃદયમાં એવી પ્રેરણા થઈ
નહોતી. જેમણે ઇતિહાસનું ચચાર્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેઓ સારી પેઠે જાણે કે યવનોના જે
પ્રબલ પ્રતાપ વિસ્તાર પામ્યો હતો, તેવું ચૂળ કારણ રાજપૂતોનું બાહુબળ હતું. પાદશાહ અકબરના
સમયમાં યવનશાસન સુદૃઢ કરવાને માટે રાજપૂતોએ તેને સહાય કરી હતી. જે અકબર રાજપૂત
રાજ્યોને સન્માન, જગીર તથા પુરસ્કાર આપી તથા જતે તેમની સાથે વૈવાહિક સંબંધ નેહી પોતાના
હાથમાં ન લેત તો તે કદિપણ પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કરી શકન નહિ; પરંતુ ઔરંગઝેબે
પોતાના રાજ્યનો પાયો ભૂંડો કરી નાખ્યો તેવું કારણ તેણે રાજપૂતો સાથે કરેલું દુર્વર્તન હતું. તેણે
કેટલાંક નીતિ, આતુર્ય, હલકપટ, ભય, દંડ અને વિપત્તિ સહાયથી દેશીરાજ્યોને વધ તો દયાં દતા,
પરંતુ તેનાજ પરિણામે યવનરાજ્યનો નાશ થયો હતો. રાજપૂતોની સાથે અરાજ વર્તણૂક રાખવા-
થીજ તેના પ્રતાપ અને પ્રભુતા રસાતાલમાં ગયા હતાં. જે ઔરંગઝેબ પણ અકબરની પેઠે રમેઢ અને

પ્રીતિદારા દેશી રાજ્યોને દસ્તગત કરત તો તેના મરણ પછી મોગલસામ્રાજ્યની આવી શોધનીય દસા કદિપણ યાત નહિ. જૌરંગઝેબના મૃત્યુપછી રાજપુતો ભારતવર્ષમાંથી યવનરાજ્યનું નામ સુધાં લુપ્ત કરી દેત; પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા બીજી હતી. તેને એક મહાન કાર્ય સિદ્ધ કરવું હતું, તેથી રાજપુતો શાંત રહ્યા. અતે મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ શસ્ત્ર ધારણ કરી યવનરાજ્યની અને સમસ્ત પ્રાચીન રાજ્યગોની વિરદ્ધ યુદ્ધ કરી તેમનાં ઉન્નત મસ્તકે અવનત કરી દીધાં.

આ મહાન કાર્ય શું હતું ? પશ્ચિમ અને પૂર્વનો સંયોગ. જગતના ઇતિહાસથી જેઓ જાત છે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે એક અસાધ્ય ઐતિહાસિક ઘટનાને માટેજ ઇશ્વરે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંયોગ કર્યો છે. આ ભારતક્રમિજ જગતની બાળલીલાનું સ્ત્રેષ છે. ધર્મ, સમ્યક્તા અને વિદ્યાનની ઉત્પત્તિ આ ભારતમાંથીજ થઇ છે. આ દેશમાંથી જે વિદ્યા અન્ય દેશમાં ગઈ છે તેણે તેમને ઉત્તત કર્યા છે. પાશ્ચિાત્મ દેશોને હાલમાં એણેજ ઉન્નત કર્યા છે. વિદ્યાનેાનું એવું અનુમાન છે કે હવે પશ્ચિમમાંથી જ્ઞાનવિજ્ઞાન પૂર્વમાં આવી પૌર્વાત્ય દેશોને પુનઃ ઉન્નતિના શિખરપર આરૂઢ કરશે. આ મહાન ઐતિહાસિક ઘટનાનો ભાર કેવલ અંગ્રેજોનાં શિરપરજ રાખવામાં આવ્યો છે. આપણા દેશને અંગ્રેજ શાસનથી ધણે હાલ થયો છે અને પાશ્ચાત્ય તથા પ્રાચ્ય દેશોનું મિલન થયાથી આ પ્રાચીન આર્યક્ષેત્ર એક દિવસ ઉન્નતિના ઉચ્ચ આસનપર વિરાજમાન થશે, એવી દૃઢ આશા રહે છે. આર્ય-લોકો પુનઃ એક દિવસ જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી વિભૂષિત થઇ પોતાનું પૂર્વ ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે. જ્યારે આવેા રહેા દિન આવશે, ત્યારે આપણા આર્યલોકોની કીર્તિ દિશંતમાં ગાજી રહેશે. આર્યલોકો પુનઃ નવજીવન પ્રાપ્ત કરી નવીન યુગમાં નવીન કર્યો કરશે. શુદ્ધિમાન અને વિચારવંત મનુષ્યો આ સમજી શકે છે. માત્ર મૂર્ખ લોકોજ અંગ્રેજ રાજ્યના કાંઈ ફાયદા જોતા નથી. મૂર્ખલોકો અંગ્રેજ રાજ્યથી ભારતવર્ષનાં ધન, ખસ અને જીવનનો નાશ થતો જુએ છે; પરંતુ જેમણે ધૈર્યપૂર્વક સ્થિરદષ્ટિથી અવલોકન કર્યું છે, તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે પશ્ચિમના અત્યંત તેજસ્વી પ્રકારો ભારતવર્ષમાં આવી ભારતવાસીઓને ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. જે પ્રાચીન હિંદુજાતિ એક સમયે જગતના યુરુતરિકે ગણાતી હતી, તે આજે સત્ત્વશ્રેષ્ઠ બની પરાવલંબી થઇ ગઈ છે અને દાસત્વની શૂંખલામાં બંધાએલી પ્રજા ગણાય છે; પરંતુ તેની ઉન્નતિને માટેજ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિાત્મસિક્ષાનો સંયોગ થયો છે. હિંદુધર્મ દિમાસપની પેઠે અભેદ, અચલ અને અટલ છે અને તેનો પાલો સંપૂર્ણતઃ દૃઢ છે. જો કે આજે ચોતરફ એવો ભયંકર પોકાર પડી રહ્યો છે કે “ હિંદુધર્મ ગયો, હિંદુસમાજ નષ્ટ થયો અને હિંદુલોકો પરિવર્તનના વિશાળ મુખમાં ગેપ થઈ ગયા છે;” પરંતુ વિચારવંત મનુષ્યો જોઈ શકે છે કે હિંદુધર્મ અને હિંદુસમાજ કદિપણ નષ્ટ થનાર નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સાંમિલન થયું છે તેથીજ આપણું દિન થશે અને ભવિષ્યમાં તેદારાજ હિંદુજાતિનાં સામાજિક રીતિનીતિ, આચાર, નિચાર, શિક્ષા, સમ્યક્તા, જ્ઞાન, શુદ્ધિ, શિષ્ય, વિજ્ઞાન તથા પ્રતિભા અને તેજ નવીન સંસ્કારને પ્રાપ્ત થશે. આ ઉપયુક્ત પ્રકારની કાંઈક ઝાંખી હાલમાં આપણને થઈ રહી છે. તે નવીન યુગમાં હિંદુધર્મ નષ્ટ થશે નહિ, હિંદુજાતિ નષ્ટ થશે નહિ, હિંદુઓનું કાંઈ પણ જ્યો નહિ, તેનું સર્વસ્વ રહેશે અને તે નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, નવીન રીતિથી સમસ્ત નવીન બલ મેળવી પુનઃ ઉન્નતિના શિખરપર આરૂઢ થશે. હાલમાં હિંદુધર્મ અને હિંદુસમાજમાં વિદેશી તત્ત્વો પ્રવેશી ગયા છે અને સર્વ દશા વિપરીત દષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં તે નવીન ઉપયુક્ત રૂપમાં ધકાઇને તૈયાર થશે. સમગ્રના પ્રબલ ધોતને રોકવાની કેનામાં તાકાત છે ? સદસ પ્રકારના બલથી યુક્ત એવો રાજા વા પ્રબલ સામર્થ્ય ધરાવનાર સમાજ કદિ પણ આ સ્તોતને અટકાવી શકનાર નથી. સમય આવતા હિંદુસમાજની ઉન્નતિ અવશ્ય થશે. એક દેશ વા એક જાતિની અવસ્થા ચિરકાલપૂર્વક કદિપણ એકસરખી રહી શકતી નથી, એ વાત કયા ઇતિહાસવેત્તાને વિદિત નથી ? જે હિંદુજાતિ અસંખ્ય ઉપદ્રવો અને અનેક પ્રકારના અત્યાચાર સહન કર્યા છતાં પણ અઘાપિ ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન રહી છે, જે હિંદુધર્મ જીવંત યવનસમ્રાટોનાં ભયંકર આક્રમણો અને અત્યાચારોથી કિંચિત્ પણ વિચલિત થયો નથી, તે જાતિ અને તે ધર્મ અવશ્ય એક દિવસ પુનઃ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશેજ. વિચારવંત મનુષ્યો આ વાત સારી પેઠે જાણે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સયોગ કરવાને માટેજ ભારતવર્ષમા અંગ્રેજોનું આગમન થયું છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સયોગ કરવાને માટેજ અંગ્રેજોદ્વારા મુસનમાની રાજ્યનો ખસ થયો છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમનો શુભ સયોગ કરવાને માટેજ સમસ્ત પ્રકાગના સામર્થ્યથી મપત એવા રાજપૂતરાજ્યઓએ દિલ્હીના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થવાને માટે યત્ન કર્યો નહોતો.

અસ્તુત પ્રકરણમા જ્યપુરના રાજ સવાઇ જયસિંહનો ઇતિહાસ લખવામા આવશે રાજપૂત રાજ્યશર્મા જ્યપુરપતિ સવાઇજયસિંહ મવૈચ્ય સિદ્ધાસનને માટે યોગ્ય હતા એમણે ઇતિહાસમા પરમ પ્રશસા પ્રાપ્ત કરી છે અને એમના વખતમા લોકોના મુખમાં સૌથી પહેલાં એમની પ્રશસા થતી હતી જેમણે ભારતવર્ષના ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચ્યા છે, તેમને આ સમસ્ત વાતો મુવિદિત છે આ વિશાળ ઇતિહાસસાગરમા સર્વ રાજ્યો કેવળ હાનિધર્મધાવન અને બાહુબળને લીધેજ ભારતવર્ષમા ચિરખીર્તિ સપાદન કરના જણાયા છે, પરંતુ ગજ સવાઇ જયસિંહે કેવલ હાનિધર્મ અને બાહુબળથીજ નહિ, પરંતુ વિદ્યાની ઉન્નતિ કરવાના અને મમાજને સુધારવાના પ્રયામ કરીને પણ પોતાનું નામ ભારતના ઇતિહાસમા અમર કર્યું છે તેમણે જ્યોતિર્શસ્ત્રની ઉન્નતિ કરવાને માટે નવીન પદ્ધતિથી ભારતવર્ષના ચાર પ્રધાન સ્થાનોમા વેદશાળા સ્થાપન કરી છે આ વેદશાળાઓ અદ્યાપિ તેમની અક્ષયપ્રતિર્તિની ઘોષણા કરી રહી છે વિનિત ભારતવર્ષમા કેવળ એક જયસિંહદ્વારાજ જ્યોતિર્શસ્ત્રની ઉન્નતિ થઇ છે, એમ જ્યોતિર્શસ્ત્રો મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે રાજસ્થાનના ધર્મ રાજપૂતોના ગૌરવનો પ્રકાશ કેવલ ભારતવર્ષમાજ ફેલાયો હતો, પરંતુ સવાઇ જયસિંહના યશને સૂર્ય એકલો ઉગે ચઢી ગયો હતો કે તેણે દૂર દૂર સુધી પોનાના કિરણોનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો પશ્ચિમાત્મ્ય દેશોના જ્યોતિર્શસ્ત્રો પણ મુક્તકંઠે સવાઇજયસિંહની પ્રશસા કરે છે, પરંતુ શોકની વાત છે કે કર્નલ ટૉડ આનુચકતા હોવા છતાં પણ તે મહાપુરુષનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આ ઇતિહાસમા આપી શક્યા નથી જો તેઓ સવાઇજયસિંહના જીવનની પ્રવાળ પ્રધાન ધનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરન તો તે દ્વારા એક મોટો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચી શકાત કર્નલ ટૉડ જેમ સર્વા જયસિંહનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આપી શક્યા નથી, તેમ અમે પણ તેમનું વિસ્તૃત ચરિત્ર અહીં આ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, તે માટે અત્યંત દિલગીર છીએ.

પ્રથમ જયસિંહ જેવી રીતે મીર્જારાજ કહેવાતા હતા, તેમ દ્વિતીય જયસિંહ સવાઇ કહેવાતા હતા તેઓ સવત ૧૭૫૫ (ઇ. સ. ૧૬૯૯) માં અર્ધાત્ આરગઝેજ સિદ્ધાસનારૂઢ થયો ત્યાર પછી ૪૪ વર્ષે રાજસિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા ત્યાર પછી ૭ વર્ષે આરગઝેજનું મૃત્યુ થયું તેમણે દક્ષિણના યુદ્ધમા પોતાના બાહુબળને વિશેષ પરિચય આપ્યો હતો, અને આરગઝેજના મૃત્યુપૂર્વે જ્યારે તેના કુમારોમા સિદ્ધાસનને માટે અગ્નિ પ્રદીપ થઈ ઉઠ્યો હતો તે સમયે તેમણે આરગઝેજના ઉત્તરાધિકારી-તરિકે જાહેર થયેલા અગ્નિપ્રદીપના પુત્ર બેદારજયપુરના પદ્મ પ્રકાશને પસંદ કર્યો હતો, અને તેજ રાજકુમારને સદાય કરવાને માટે તેઓ ધીવપુરના યુદ્ધમા પ્રવૃત્તિ થયા હતા કુખનો વિષય છે કે ઉક્ત સંપ્રામમા બેદારજયપુર માર્યો ગયો અને શાહજાનમ (બદાહુરશાહ) દિલ્હીના તખ્તપર અધિષ્ઠિત થયો આ સમયે જ્યપુરનું રાજ્ય ખાનસા કરી નાખવામા આવ્યું, કારણ કે રાજ સવાઇ જયસિંહ બેદારજયપુરના સદાયક અને શાહજાનમના વિરોધી હતા પાદશાહ શાહજાનમે એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને જ્યપુરના શાસનકર્તા તરિકે નિયુક્ત કરીને મોકલી આપી, પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ સવાઇ જયસિંહે પાદશાહનો આ અન્યાય જોઈ અત્યંત ક્રોધિત થઈ સિદ્ધસમાન ગર્જના કરી, કળાહલોની સમસ્ત સેના સજ્જ કરી, નંદ તલ્વાર હાથમા ધારણ કરી પોનાના પૈતૃક રાજ્યમાથી સમ્રાટની સમસ્ત સેનાને નસારી મૂકી તેઓને પોતાના મહાન બાહુબળનો પરિચય કરાવ્યો આ સમયથી જયસિંહના હૃદયમા યવનસામ્રાટના વશપ્રત્યે ક્રોધ અને ધ્રુણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે યવનસામ્રાજ્યનો નાશ કરવાને માટે મારવાડના અધીશ્વર મહારાજ અજિતસિંહની સાથે મિત્રતા કરી સંધિ સ્થાપન કરી.

આ વિખ્યાત રાજપૂત જયસિંહ ૪૪ વર્ષવર્ષત જ્યારના સિદ્ધાસનપર સ્થિત રહ્યા તેમને વારં-વાર ભય કર યુદ્ધોમા ભાગ લેવો પડતો હતો તેઓ ખેવાડ અને શુદીના રાજ્યોના પ્રબલ શત્રુ હતા કત રાજ્યોના ઇતિહાસમા તેમની વીરતાવિશે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, માટે અહીં આ તેનો ઉલ્લેખ

કંટાળાભરેલો; લાગશે એમ ધારી તેવિષે અને કાંઈ લખતા નથી. જે સમયે ભારતવર્ષમાં અત્યંત અરાજકતા પ્રસરી રહી હતી અને જે સમયે તૈમૂરના વંશજોનું સિંહાસન ઊંચાંબિંચાં થઈ પૃથ્વીભેગું થવાની તૈયારીમાં હતું, તે સમયે મહારાજ સવાઈ જયસિંહ લખકર યુદ્ધો અને વિપત્તિઓમાં ગુલાઈ ગયા હતા; પરંતુ વીરતાને માટે તેમનું નામ અક્ષય બન્યું નથી. રાજપૂતવીરોનું પ્રબલિન અમિતમાન સાહસ તેમનામાં નહોતું; પરંતુ તેમનામાં રાજ્યશાસન ઉત્તમરીતે ચલાવવાની અને પ્રખ્યાત રચવાની વિશેષ શક્તિ હતી. આ શબ્દો કર્નલ ટોડના છે; પરંતુ અને (હિંદી લેખક) તેમના અંતિમ શબ્દોનું સમર્થન કરી શકતા નથી. ઇતિહાસવેદના કર્નલ ટોડ આ વિસ્તૃત ઇતિહાસના પ્રત્યેક સ્થાનમાં સત્યની રક્ષા કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરી ગયા છે, એ વાત અને ચિર યુગથી કબૂલ કરીએ છીએ; તેઓ ઉદારહૃદય, દૈવસ્વરૂપ અને રાજપૂતભતિના વચાર્થ મિત્ર હતા, એ વાતનો રાજપૂતન જાતિ પણ સ્વીકાર કરે છે. તેઓ રાજરચાનનાં ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોનો ઇતિહાસ સમલાવથી લખી ગયા છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ એટલું તો કહ્યા વિના અમને આહતુજ નથી કે તેમને મેવાડના અધીશ્વર અને મેવાડના નિવાસીઓ સર્વથી અધિક પ્રિય હતા. મારવાડ, બિકાનેર, જેસલમીર, જયપુર, કોટા અને છુદી રાજ્યના અધીશ્વર અને નિવાસીઓની અપેક્ષાએ મેવાડના અધીશ્વર અને ત્યાંના નિવાસીઓપર તેમને વિશેષ રોલ, પ્રેમ, દયા અને મમતા હતાં. તેમના તેઓ પરમ મિત્ર હતા. અભાગિની કૃષ્ણકુમારીના પિતા મહારાજા ભીમાસિંહની સાથે તેમને દૈવ મમતા હતી, તેથી તેમણે મહારાજા ભીમસિંહનું જે ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે, તેમાં તેમના પ્રતિના પ્રેમનો ધણી પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. જે સવાઈ જયસિંહની સાથે પણ તેમને તે પ્રકારની મિત્રતા અને મમતા હોત તો તેઓ કદિપણ એમ લખી શકત નહિ કે જયસિંહની ચરવીરતા અને સાહસિકતા અન્ય રાજાઓથી હીન હતી. ભારતવર્ષના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં અને ખુદ કર્નલ ટોડના ગ્રંથમાં અને જયસિંહનાં બક્ષવિક્રમનું જે વર્ણન વાંચ્યું છે, તે દ્વારા કદિપણ એવો સિદ્ધાંત નીકળી શકતો નથી કે સવાઈ જયસિંહની વીરતા ઇતર રાજાઓ કરતાં ઓછી હતી. બે કે રાજા માનસિંહના જેવા દિગ્વિજયી અને મહાન વીર તો તેઓ નહોતા; તોપણ તેઓ પોતાની બરોબરીના વીરોમાં એક અમૂલ્ય પુરુષ ગણાતા હતા.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે, રાજનીતિ અને ન્યાયના સંબંધમાં થી સવાઈ જયસિંહનું જીવન ઉચ્ચ આસનપર વિરાજમાન થવાને લાયક છે. અંગ્રેજોએ રાજપૂતાનાના રાજાઓની છુદ્દિ અને ક્ષાતાના સંબંધમાં અત્યંત હલકા અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે; પરંતુ જયસિંહનું જીવન વાંચવાથી

૧ થી સવાઈસિંહના જીવનને માટે અંગરૂઠા મહાવચમાં પુષ્કળ સામગ્રી વિજમાન છે તેમાં એક 'કલ્પદ્રુમ' નામનો પણ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં સવાઈ જયસિંહનાં કરેલાં મધાન પ્રધાન મંત્રીનો ઉલ્લેખ છે. 'એસ્ટી નવ શુશુ જયસિંહના' એ નામના ગ્રંથમાં સવાઈ જયસિંહનાં કેટલાંક કાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. સવાઈ જયસિંહ પોતાના સમયના રાજાઓ અને સામંતોની સાથે જે યત્નચત્રદાર કર્યો હતો તેનો એ અનુગાહ કરવામાં આવે તો અનુ વાદનો પરિશ્રમ સફળ થાય. અંગ્રેજ લેખકો પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને હિંદુસ્તાનીઓના આચારવિચારવિષે જે વર્ણન કરી ગયા છે, તે કરતાં ઉકા ગ્રંથ વાંચવાથી હિંદુસ્તાનીઓની રહેણીપરણી અને અન્ય રચનારચે અતિક જ્ઞાન માત્ર થશે. તેમના સમયની ભારતવર્ષની એક પ્રચલન ઐતિહાસિક ઘટનાના સંબંધમાં અર્થોત્તર દ્રશ્યથી મરની યદ્યુતિના સંબંધમાં સવાઈ જયસિંહને લખેલા એક પત્ર અમારા હાથમાં આવ્યો છે. આ પત્ર તેમણે રાણાને લખ્યો હતો.

કર્નલ ટોડને એવી આશા હતી કે, કોઈ અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ જયપુરરાજ્યનો સચિત્તર ઇતિહાસ લખશે; પરંતુ શોધની વાત છે કે તેમની ઉકા આશા અલપિ પૂર્ણ થઈ નથી. જયપુરરાજ્યના મહાન ઉચ્ચપદર દીર્ઘજીવથી સુસિદ્ધિત ખંડાસીએ નિયુક્ત રહેતા આવ્યા છે. એ તેઓ ખાસ્ત તો પોતાની માતૃશાખામાં વા અંગ્રેજી ભાષામાં જયપુરરાજ્યનો ઇતિહાસ લખી તેને પ્રકાશિત કરી શકત અને એ સીર પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કરી શકત; પરંતુ શોધની વાત છે કે ઘણી અનુગ્રહના હોવા છતાં પણ તેમણે તે કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. જયપુરના વર્તમાન સુસિદ્ધિત મહારાજા એ ધારે તો તેઓ સરવથાથી પોતાના પૂર્વજોની છોતેથી પરિપૂર્ણ ઇતિહાસ અને પત્રો પ્રકટ કરી શકે એમ છે.

યયા હતા.

જ્યોતિષના સંબંધમાં મહારાજ સવાઇ જયસિંહે પુષ્કળ શ્રમ અને કાળછથી કેટલાક નિયમો શોધી કાઢ્યા હતા; અને તેજ નિયમો પ્રમાણે આજે નક્ષત્રોની ગતિ, મહત્ત્વ વગેરેની ગણના કરી પંચાંગ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

કર્નલ ટૉડ મહારાજ સવાઇ જયસિંહની જ્યોતિષવિષયક નિપુણતાના સંબંધમાં જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરી ગયા છે, તે દ્વારા શું પ્રકટ થાય છે, તેનું અનુમાન અમારા પાંડેશ સરલતાથી કરી શકશે. આ વાત નિર્વિવાદ છે કે મહારાજ સવાઇ જયસિંહે ભારતવર્ષમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પુનરુદ્ધાર કરી તેને નવીન જીવન સમર્પણું કર્યું છે. આ કાંઇ જેવું તેવું કાર્ય કહેવાય નહિ. તેઓ જ્યોતિર્વિદ્યાના એક મહાસમર્થ પંડિત હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓ શોધક પણ હતા. તેમણે જે યંત્રો શોધી કાઢ્યાં છે તે દ્વારા કેવલ ભારતવર્ષમાંજ નહિ, પરંતુ યુરોપમાં પણ તેમની કીર્તિ પ્રસરી ગઇ છે. તેમણે યુરોપના મહાન જ્યોતિર્વિદ્યાની ભૂલો પણ દર્શાવી આપી હતી, એજ વાત સિદ્ધ કરે છે કે તેમણે જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં ધણી પ્રગતિ કરી હતી. તેઓ કેવલ ભારતવર્ષના પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથો સંગ્રહિત કરીનેજ શાંત રહ્યા નહિ; પરંતુ તેમણે ભારતવર્ષની બહારના દેશોમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓના જે જે ગ્રંથો પ્રચલિત હતા, તે સર્વને પણ પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી મોટી મુકિતથી સંગ્રહિત કર્યા હતા. તેમણે, રેખામણિતી ત્રિકોણમિતિ અને નેપાથરનાં રચેલાં ગણિતનાં પુસ્તકોને સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો હતો તેમણે યુરોપમાંથી વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને ગ્રંથો મંગાવ્યા હતા. તેમણે પુષ્કળ ધનનો વ્યય કરીને કેવલ જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોને સંગ્રહ કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છતાં પણ દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાની શુદ્ધિનો વ્યય કરી જ્યોતિષશાસ્ત્રની પરમ ઉન્નતિ કરી હતી. તેમનાં આ મહાન કાર્યથી તેમની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરી ગઇ છે.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સમસ્ત વૈજ્ઞાનિકોને નારિતક માનવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના વિજ્ઞાનના બધથી જગતના પ્રાકૃત પદાર્થોના મુલ્યધર્મ તપાસી નવીન નવીન સત્યતત્ત્વોનો પ્રચાર કરે છે અને તેથી સર્વશક્તિમાન સર્વશ્રેષ્ઠ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વવિષે કેટલાક લોકોને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશમાં અનેક રંગોથી યુક્ત અને મોઢક મેઘધનુષ્ય જોધને આપણાં મન પ્રમુદ્ધિત થઈ નળ્ય છે અને ભાવિક ભક્ત ઇશ્વરની આ મહન લીલા જોઈ ભક્તિતા આનંદમાં લીન થઇ નળ્ય છે; પરંતુ વિજ્ઞાનીઓ નાક ચડાવીને કહે છે કે: “ઓમાં કાંઇ નથી ! સૂર્યનાં કિરણ અને જલનું મિશ્રન થવાથી મેઘધનુષ્ય બન્યું છે.” વિજ્ઞાનીઓના આ કથનમાં પ્રેમ નથી, ભક્તિ નથી, ઇશ્વર પ્રત્યેના કાંઈ રસને કંઈ નથી, તેઓ માત્ર રાસાયનિકક્રિયાથીજ મેઘધનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવે છે. ભાવિક ભક્તો જે દ્રવ્યને જોધને અનંત શક્તિમાન પ્રજ્ઞાના અગાધ સામર્થ્યનું રચરણ કરે છે, તેમાં વૈજ્ઞાનિકો કેવલ રસાયનની ક્રીડાજ જુએ છે. તેઓ ઇશ્વરની અનંત શક્તિનો સ્વીકાર કરતા નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોના ટિંકાલ વગેરે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો નારિતક છે. ટિંકાલે વિજ્ઞાનની સદ્ગત્તી જગતના સમસ્ત પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરી એક રાસાયનિક પદાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેણે જાણ્યું અને પરમાણુની પરીક્ષા કરી જાણ્યું છે કે: “આ જગતમાં કેાઇક અજેયતત્ત્વ છે અને તે અજેયપદાર્થનેજ જો તમે સૃષ્ટિનું મૂળ અને ઇશ્વર કહેતા હો તો ભલે કહો.”

પ્રાચીન અને આધુનિક વિજ્ઞાનીઓને આ અનંત વિશ્વના અસંખ્ય મહનક્ષત્રાદિની ગતિ-ક્રિયા તપાસતાં ક્યાંય પણ તે સર્વશક્તિમાન શાંતિમય મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઇ નથી; પરંતુ વિજ્ઞાનવિચાર-રદ સવાઇ જયસિંહ તેમનાજ માર્ગપર ચાલ્યા હતા; તોપણ તેમણે આ સમસ્ત મહનક્ષત્રો વગેરે પાર્થિવ પદાર્થોનાં દરજ્યોમાં શું જોયું હતું ? શોધજોળના સામ્રાજ્યમાં તેઓ નિમગ્ન હતા, તે સમયે તેમના હૃદયનો તાર કેવા સૂરથી વાગી ઉઠેલો હતો ? આ અનંત વિશ્વથી પુસ્તકના પ્રથેક પૃથમાં તે અનંત પ્રેમમયી મૂર્તિ-તે પરમ શાંતિમયી પ્રતિમાનું દર્શન કરી તેમના હૃદયે કેવા તાનથી પ્રેમ-ભક્તિનું ગાન ગાયું હતું ? વિજ્ઞાનવિચારદ સવાઇ જયસિંહ પોતાના રચેલા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં લખે છે કે:—“જગદીશ્વરના અનંત મહિમાનો જય ચાઓ. મહાસમર્થ તત્ત્વદર્શીઓની અતિ સૂક્ષ્મ વસ્તુનું અવેપણ કરનારી શુદ્ધિ તે મહેશ્વરના અનંત વિશ્વના એક આજુની વ્યાખ્યા કરવામાં પણ

પોતાની અસમર્થતા સ્વીકારે છે, અને જ્યોતિષીઓ કે જે અનન આકાશનું માપ કાઢવાને પ્રયાસ કરે છે, તેઓ પોતે પણ તારી મદાન શક્તિ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે અને પોતાની ક્ષુદ્રતા સ્વીકારે છે આવી તારી અગાધ શક્તિનો જય થાઓ જે ગળજોનો પણ રાજા છે એના પરમ પવિત્ર પ્રભુના ચરણમાં આપણે મન્ત્રક અર્પણ કરીશું જેની નોંધપોથીમા આકાશના મદાન મહેા અને નક્ષત્રો એ તો કેવળ થોડાક પાના છે, અને જેના સંગ્રહમાં તારકો અને સૂર્યો એ તો માત્ર નાના નાના સિંકા છે તે મહા પ્રભુની અનંત શક્તિનો જય થાઓ ।

તેની સર્વ મગનમય અગાધ શક્તિ જાણવાને હિયાકર્મ સર્વથા અમમર્થ અને અજ્ઞાન છે અને તેટલા માટે તે પોતા કરડે છે અને તે જગદીશ્વરના મહાન સામર્થ્ય જાણવાને ટોરેમી એક ક્ષુદ્ર યાગાચીડિયુ છે તે કદિ પણ સત્યરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ જોઈ શકતો નથી અને યુક્તિહીની ભૂમિતિ એ તે મહાપ્રભુની યોજના જાણવાની અપૂર્ણ રૂપરેખા છે ।

લજન, પૂજન, સાધન, પ્રેમ અને લક્ષ્મિથી હીન એવા પાશ્વર્ય પ્રાપ્તિ અને અવાચીન વૈજ્ઞાનિકો રૂઢ પદાર્થોની શોધમાં નિમગ્ન રહી તે મગનમય દેશાધિદેવનું દર્શન કરી શક્યા નથી પરંતુ પ્રેમ અને લક્ષ્મિની નીનાશ્રમિ ભારતવર્ષમાં જયસિંહે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છતાં પણ ઇશ્વરનું સર્વન દર્શન કર્યું છે તેમજ સૃષ્ટિપદાર્થોમાં કેવળ રસાયનની ક્રીડા જ જોઈ નથી પરંતુ પરમેશ્વરની અગાધ શક્તિનું દર્શન કર્યું છે અને તેમજ પોતાના અથમા ઉક્ત પાશ્વર્ય વિદ્વાનો પર જે પ્રદાર કર્યા છે તે સર્વથા યુક્ત છે તેમજ પ્રધાન વૈજ્ઞાનિકોના અનીશ્વરવાદ પર જે તીક્ષ્ણ પ્રદાર કર્યા છે, તે માટે તેઓ ખરેખર આપણી પ્રશસને પાત્ર છે જ્યપુરપતિ પુન નજે છે કે - 'તે અનંત જ્ઞાનની અમર્યાદ સૃષ્ટિ જોઈ સનાઈ જમસિંહ મુગ્ધ બની ગયો છે જે દિવસથી તેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો સચાર ઘેરો ત્યારથી તે પરિપક્વ થયું ત્યારથી તે સંતો અશ્વિતશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિમગ્ન રહ્યો હતો અને તેનું મન સદા અશ્વિતશાસ્ત્રના અત્યંત કદિન પ્રમેયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં નિમગ્ન રહેતું હતું મહાન વિશ્વકતાની સદાયથી તેણે વિશ્વના સૂત્રો અને નિયમોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સપાદન કર્યું છે ।'

સર્વાઈજ્યસિંહે જ્યોતિર્વિદ્યા અને અશ્વિતશાસ્ત્રના સમઘમાં અનેક ભાગ્યોમાં નખાવેના અથોનો સમઢ કરી તેનો અનુવાદ સસ્કૃતમાં કર્યો હતો તેઓ પુષ્કળ પશ્ચિમપૂર્વક ઉક્ત ઉભય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તેના મહાસમર્થ પડિન બન્યા હતા તેમજ અનેક સ્થાનોપર વેધમાળા સ્થાપન કરી, જ્યોતિર્વિદ્યાને લગતા યત્રો બનાવી, ગણનાની રીતિ નિયન કરી ભારતવર્ષની જ્યોતિર્વિદ્યાની ધણી ઉત્તિ કરી હતી એનુજ નહિ પરંતુ તેમજ ધરોપના પ્રધાન પ્રધાન જ્યોતિષીઓને પોતાની પામે બોનાવી તેમનું મહા આદરભાવપૂર્વક પરમ સન્માન ધ્યું હતું તેમજ વિદ્યાધર જેવા પ્રસિદ્ધ બગાવી જ્યોતિષીઓ તેમજ અન્યાન્ય જ્યોતિષશાસ્ત્રવેત્તાઓને પોતાની રાજ્યાનીમાં તેડા ના લતા અને તેમને પરમ આદરપૂર્વક જગીરો આપી હતી આ પરથી મરનતાથી અનુમાન થઈ રાકે છે કે ભારતવર્ષમાં તેમના સમયથી જ જ્યોતિર્વિદ્યાની અધિક ઉન્નતિ થઈ છે અને તેના જ્ઞાનનો ખડોગો પ્રસાર થયો છે ।

૧ અમારી ધૂઈ ઈચ્છા હોવા છતાં પણ કેવલાક કારણસર જ્યોતિષિહના રચેલા વૈજ્ઞાનિક અથો અને ગણના વધિવેર કાઈ પણ ઉદ્દેશ્ય અથે કરી શકતા નથી અને તે માટે અમે અત્યંત દિલગીર છામે વિશ્વાસના ૧૦ હટ્ટ એશિયાટિક રિસર્ચીસના પાચમા વોલ્યુમના ૧૦૭ મા પૃષ્ઠમાં મહારાજ જયસિંહના બનાવેલા યત્રો અને ગણનામણીવિધે એક નિબંધ લખી ગયા છે અજેજ ભાષાભિન્ન પાઠકો તે નિબંધ વાંચી તે વિધે માહિતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે તે લેખ વાચવાથી મહારાજ જયસિંહ જ્યોતિષશાસ્ત્રના દેશ સમર્પ પડિત હતા તે તેમને વિદિત થશે

૨ ડૉ૦ હટ્ટ જે સમયે ભારતવર્ષમાં આગા હતા તે સમયે તેમજ જયસિંહની જ સારેલી વેરશાળાઓ અને તેમના બનાવેલા યત્ર દિ જોડા હતા અને તે જોઈ તેમનો તેમની લુહિમતાની પુષ્કળ પ્રશસા કરી હતી જે સમયે તેઓ ઉન્નતિનીમાં ગયા તે સમયે તેમને એક યુવાન પતિની સાથે કેટલીક વાતચીત થઈ હતી તે પડિતનો પિતામહ મહારાજ જયસિંહનો પરમ મિત્ર હોનો અને તેને મહારાજની વર્ધ્ધે જ્યોતિષશાસ્ત્રની ઉપાધિ તથા વાર્ષિક

ઉક્ત વેધશાળાઓ બધાંજા ઉપરાંત સવાઈ જયસિંહે યાત્રાળુઓને માટે પોતાના રાજ્યમાં અનેક સ્થાનોપર પુષ્કળ દ્રવ્યોના વ્યય કરીને ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવી હતી. કેટલાક રાજ્યોની પેઠે માત્ર કીર્તિને ખાતર સવાઈ જયસિંહે અતિથિશાળાઓ અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી નહોતી; પરંતુ તેમનું હૃદય ઉદાર હતું, અન્યનું દુઃખ જોઈને તેઓ દુઃખી થતા હતા અને તેથી તેમણે લોકોનાં હિતને માટેજ ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી.

કર્નલ ટૉડે આગળ જણાવ્યું છે કે સવાઈ જયસિંહ અન્યાન્ય રાજપૂત વીરોના જેવા પરમ સાહસિક નહોતા; પરંતુ તેઓ આ સ્થળે લખે છે કે: “ જે સમયે ભારતવર્ષમાં અવિશ્રાંત યુદ્ધોના અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યા હતા અને યવનસમ્રાટની સલામાં પ્રપંચજળનેા વિસ્તાર થઈ રહ્યા હતા, તે સમયે સવાઈ જયસિંહ પણ તેમાંથી મુક્ત રહ્યા નહોતા. આ બચકર ઉપદ્રવની વચ્ચે રહ્યા છતાં પણ તેમણે વિજ્ઞાનની આટલી ઉન્નતિ કરી હતી. રાષ્ટ્રવિપ્લવ, યવનસામ્રાજ્યનેા વિધ્વંસ, ધૂમ્કેતુવત્ મહારાષ્ટ્રીઓના અકસ્માત્ અબયુદ્ધ, આ સર્વ બચકર વિપત્તિઓમાંથી તેમણે અંબર-રાજ્યની ધનસંપત્તિની રક્ષા કરી હતી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની ઉન્નતિ કરી હતી. આ વાતનેા જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અવશ્ય આપણને સ્વીકાર કરવો પડે છે કે મહારાજ સવાઈ જયસિંહ એક અસાધારણ પુરુષ હતા. તેઓ સારી પેઠે જાણી ગયા હતા કે મોગલસામ્રાજ્યનું પતન શીઘ્ર થશે અને તેથી તેમણે તે રાજ્યની પતિત અવસ્થાનો લાલ લઈ પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખ્યું હતું; તોપણ તેમણે યવનસમ્રાટની સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો નહોતો. જે સમયે ફર્ગીશયરના પ્રાણ લેવાનો અને તેના હાથમાંથી સિંહાસન ખુંચવી લેવાનો પ્રપંચ રચાતો હતો તે સમયે જે કેટલાક સાધારણ રાજાઓ ફર્ગીશયરના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા હતા, તે પૈકી મહારાજ સવાઈ જયસિંહ પણ એક હતા. જે પ્રકારે તેમૂરના અન્યાન્ય વંશને અસીમ સાહસ અને બલવિક્રમથી વિભૂષિત હતા, તે પ્રકારે જે ફર્ગીશયર તેના એક અંશનેા પણ અધિકારી હોત તો સવાઈ જયસિંહ વગેરે તેના પક્ષના રાજાઓ તેને માટે પ્રાણ સુઢાં આપી દેત. ” કર્નલ ટૉડે અહીંનાં સત્તની યથાર્થરીતે રક્ષા કરી છે. કર્નલ ટૉડના ઉપરોક્ત સંપ્રદાયપરથીજ વ્યક્ત થાય છે કે અંબરપતિ જયસિંહ એક અસીમ સાહસિક પુરુષ હતા, એમાં કિંચિત્ પણ શંક નથી. જે કે રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં આપણે અનેક રાજાઓને મહાજલવાન, અસીમ સાહસિક, દૃઢ-પ્રતિસ અને મહાનીતિવાન જોઈએ છીએ; પરંતુ આપણે કહીને પણ જયસિંહની પેઠે સર્વશુભ-સંપન્ન જોતા નથી.

મેવાડના ઇતિહાસમાં મહારાજ સવાઈ જયસિંહના મહારાણીની સાથેના રાજકીય અને વૈવાહિક સંબંધના વર્તાવમાં તેમના યવનની ધણી ખરી હકીકત આવી ગઈ છે. જે સમયે ઉલ્લખ સૈયદજાતાઓએ પોતાના સ્વામી ફર્ગીશયરને મારી નાખી રાજ્યમાં પોતાનું પ્રબલ સામર્થ્ય પ્રદર્શિત કર્યું, તે સમયે તેમણે નિબ્રજોજન યત્નઓ નહિ વધારવાનું હકાપણ વાપર્યું હતું; અને મહારાજ જયસિંહ પણ પોતાના સ્વામી ફર્ગીશયરને કાપુરુષ જોઈ તેનું સંરક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ હોડી પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા તથા પોતાના પરમપ્રિય વિષય જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસના અભ્યાસમાં નિમગ્ન થયા. ફર્ગીશયરના મૃત્યુ પછી મોગલરાજ્યમાં રાજવિપ્લવો થયા કરતા હતા અને ત્રણ વર્ષ પછી અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૭૨૧ માં સમ્રાટ મહમ્મદશાહે પોતાના યત્ન ઉપજ સેવકજાતાઓનું કસબ કાઢી નાખ્યું. આ ઘટના બનતાંની સાથેજ સૈયદ જાતાઓના ઉપદ્રવોના અંત આવ્યો. આ ત્રણ વર્ષો દરમિયાન સવાઈ જયસિંહે રાજકીય બાબતોમાં લાગ ન લેતાં સંપૂર્ણ વિશ્રાંતિ લીધી હતી એમ જણાય છે. મહમ્મદશાહે પોતાના માર્ગમાંથી સૈયદજાતાઓનાં વિધ્નો દૂર કર્યા પછી સવાઈ જયસિંહને જ્યોતિષશાસ્ત્રની શોધજોગને માટે પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને પાછળથી તેમને અનુક્રમે આગ્રા અને માળવાના સંભારિકરે નિયુક્ત કર્યા. આ સ્થાળી શાંતિના સમયમાં સવાઈ જયસિંહે

પાંચ હજારની ઉપજવાળી નગરી મળી હતી; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ અત્યાચારી મહારાષ્ટ્રીઓના ઉપદ્રવથી તે નગરી સર્વથા વિવસ્ત થઈ ગઈ. કોન હંદર જણાવે છે કે હકત શુવક જ્યોતિષશાસ્ત્રનેા મહા પંડિત હતા. ઈ. સ. ૧૭૨૨ જાન્યુઆરીથી માલ્યા ગયા પછી શેઠા સમયમાં અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૭૨૩ માં હકત પંડિતે પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા.

ઉક્ત વેવતાળાઓ બધાની હતી, કે જે ભાગનર્તના તે સમયના કૃષ્ણધર્મિદામમા ઉત્તરના પ્રમાણ ફરી રહી છે ?

જો કે મવાઇ જયસિંહ જ્યોતિર્નાથ અને દત્તિદાસના ઉન્નતિ કરામા ૨૧ ગ્લા હતા, તે પછી તેઓ એક દિવસ પછી રવનતિના નિર્નન રક્ષા વગવામા કિસા અંગનુ ગાગવ નસારનામા હતઉદોગ થયા નહોતા તેમજે સમ્રાટની પાને ઉચ્ચાપ પ્રાપ્ત કરી જે જલજાવેશે દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત હતો તે દૂર કરવાનો ઉદોગ વ્યો અને તેમા તેમને મર્ પ્રગમ મકવતા પ્રાપ્ત થઈ અત્ર રાજ્યની નિષ્ઠ વગે અત્યંત મગવાન મની કમશ મમ્તક ઉભી તે મજબને માટે કટકતમાન બની ગયા તમા પરતુ મદારાજ જયમિદે તેમને ચતુરાધથી નામી દીધા ઇન ૨૦ ૧૭૩૨ મા જ્યારે જયમિદ પુન માળનાના મુગતગિરિ નિયુક્ત થયા, તે સમયે મદારાટ્ટિઓ નનીન બાધથી બાગવાન બની દક્ષિણમાંથી બહાર નીકળ્યા અને અન્યાય દેશો છતી વર્ષ યવનસામ્રાજ્યને વિનષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ સમયે મદારાજ મવાઈ જયમિદ મારીપેટે મેતી ગયા કે મદારાટ્ટિય લોકો ના હાથમાંથી યવનસામ્રાજ્યની રક્ષા થવી કઠિન છે અને તેથી તેઓ પોતાના મજબની રક્ષા કરવાને લીધ પ્રત્યક્ થયા કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે જયસિંહે મદારાટ્ટિય નેતા માજરાવની સાથે શા ફારણથી સંધિ કરી હતી, તે મમ્તવું નથી જયસિંહના મામર્થ અને મદાયથીજ માજરાવ માળનાનો મુગો બન્યો હતો તે મમયના દેશી ઇતિહાસવેત્તાએ જણાવ્યું છે કે તેઓ એક ધર્મના હોવાથી તેમની નમ્મે આવી મિત્રતા બધાઈ હતી, તે પછી અમે ધારીએ છીએ કે તેમના મિત્રતાનું ઉક્ત કારણ સિવાય અવશ્ય કોઈ ઇતર પ્રગમ મગલ હોવું જોઈએ જયસિંહના આ આચરણથી મદારાટ્ટિઓની સાથે તેમને વચુતા થઈ નહિ આજરાન માળનાનો સૂમે બન્યો, તેના સબધમા દેશી ઇતિહાસકાર ચપટીરે જણાવે છે કે મદારાટ્ટિઓના દિકુરથા નમા પ્રવેગવાનો માર્ગ મદારાજ જયમિદેજ સ્વચ્છ કરી આપ્યો હતો, પરતુ મદારાજ જયસિંહે પોતાના ઉક્ત આચરણથી મદારાટ્ટિઓના મન ઉપર જે અધિકાર સપાદન કર્યો હતો, તે તેમના સ્વામી યવનસમ્રાટને માટે વિગેન લાભદાયક નિનકર્યો હતો, કારણ કે માન તેને લી વેળ મદારાટ્ટિઓનો પ્રબળ પ્રતાપ અને તેમનો દેશપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો ઓન થોડા દિવસને માટે થોભી ગયો હતો, પરતુ પાછળથી તે ઓત સમ્રાટની રાજધાની દિનીપર્થ પહોચી ગયો અને કેટલાક વર્ષો પછી ઇન ૨૦ ૧૭૩૬ મા નાદિરશાહે બારતરર્પર આક્રમણ કર્યું આ સમયે રાજપૂતનીશ પોતાના સ્વાર્થપ્રત્યે વિગેન લક્ષ આપી સમ્રાટના પક્ષમા ઉભા ગ્લી નાદિર શાહની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા નહિ, કારણ કે તેઓ સારીપેટે જણી ગયા હતા કે તનનાગનું બન કિવા છુદ્ધિયાતુર્થ પછી નાદિરશાહના આક્રમણનો વેગ રાકી શકશે નહિ રાજપૂતો યવનસમ્રાટને માન આપતા હતા, પરતુ અયોચ અને કુચિત યવનસાસનપદ્ધતિએ દીર્ઘકાળથી દેશી રાજ્યોનો યવનસમ્રાટો સાથેનો સબધ ઊન્નવાિચ્છન્ન કરી નાખ્યો હતો

મદારાજ સવાઇ જયસિંહ એકસો નવ ગુણોથી વિજૂયિત હતા આવા સદગુણસપન્ન પુરુષ અસાધારણ ગણાય તેમા કાઇ શક નથી આથી તેઓ સમસ્ત રાજસ્થાનમા અદિતીય પ્રસિદ્ધને પ્રાપ્ત થયા હતા આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના ગુણોના સબધમા એક ત્રય પછી રચાયો હતો કર્નલ ટાડે મદારાજ જયસિંહના એકસો નવ ગુણો પૈકી કેટલાક ગુણોસબધી કથાઓ સમ્મિત કરી હતી, પરતુ મોકની વાત છે કે તેમણે તે સર્વ કથાઓ પ્રકાશિત કરી નથી, તથાપિ અહીં આ તેમણે કેટલીક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઘટનાઓના સબધમાં અમારે કાઇપણ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો પૂર્વે અમે તેનો અવિકલ ઉત્તેજ કરીએ છીએ કર્નલ ટાડે આ ઘટનાઓને અનેક પત્તી પરણવાના રિવાજના વિષમજ ફલસ્વરૂપે જણાવી છે

કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે-મદારાજ વિસનસિંહને બે યુગે ઉત્પન્ન થયા હતા એકનુ નામ જયસિંહ અને બીજાનુ નામ વિજયસિંહ હતું ઉભયનો જન્મ ભિન્નભિન્ન માતાઓના ગર્ભથી

૧ મદારાજ જયસિંહના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે ઇન ૨૦ ૧૭૨૮ મા જ્યોતિર્ની ગણનાપણાલી અને યત્ર રચનાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું હતું અને તે પૂર્વે સાત વર્ષોપયંત તેઓ તેના અન્ધાસ અને શોધઓનામા નિમગ્ન રહ્યા હતા

ગયો હતો. વિજયસિંહની માનાએ તેના રાજાવિશે સંકા પારખ કરી તેને પોતાના પિતાને ઘેર મોકલી આપ્યો. જ્યારે વિજયસિંહ પોતાના માનામદને ઘેર મોટો થયો, ત્યારે તેની માનાએ તેને પાદશાહની દયા અને અનુગ્રહને પાત્ર થવાને માટે દિલ્લી મોકલી દીધો. માનાએ પોતાના પુત્રને દિલ્લીના દરબારમાં મોકલતી વખત દરબારના પ્રધાન પ્રધાન અમીરઉમરાવો અને રાજકર્મચારીઓને દસ્તગત કરવાને માટે તેમને રસ્તે આપવાસાથે તેના હાથમાં પોતાના કિંમતી અડકંદારો અર્પણ કર્યો. વિજયસિંહે આ સમયના અલંકારો પાદશાહના મુખ્યમંત્રી કમરૂદીનખાને ઉપદારતરિકે આપી તેને દસ્તગત કરી લીધો. વિજયસિંહ પાદશાહની પાસે રાજકર્મમાં નિયુક્ત થવાની કિંવા સૈન્યમાં નેતા બનવાની ઇચ્છાથી દિલ્લીમાં ગયો નહોતો ત્યાં જવામાં તેનો ઉદ્દેશ અંબરરાજ્યમાં વસવા નામનો જે અત્યંત ક્ષણપ્ર પ્રદેશ હતો, તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર પોતાના હાથમાં લેવાનો હતો. અંબરપતિ જયસિંહે પોતાના સાવકાભાઈની આ મનઃકામના પૂર્ણ કરવામાં એક યુદ્ધતોને પણ વિશ્વંજ કર્યો નહિ. વિજયસિંહ જે કે પોતાના માતાના આ પ્રકારના સ્નેહ અને દયાથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો; પરંતુ તેની અને જયસિંહની માના વચ્ચે શોકપ્રદેવ રહિંગત થવા લાગ્યો. વિજયસિંહની માતાએ પોતાના પુત્રને જણાવ્યું કે:-“ વસવા પ્રદેશ આપણા હાથમાં આવ્યો તેમાં શું દો વળ્યો? તું જાહેને મુખ્ય મંત્રીકે મરફીનને કહે કે જે તમે પાદશાહની સંમતિથી જયસિંહને પદબદ્ધ કરી મને અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરશો તો તમને પુરસ્કારતરિકે પાંચ કરોડ રૂપિયા આપવામાં આવશે અને સમ્રાટ જે સમયે આજ્ઞા કરે તે સમયે પાંચ હજાર અશ્વાશીઓની સહાય આપીશ. ” વિજયસિંહે પોતાની માતાની ઉક્ત આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં યતિક્ષિત પણ વિશ્વંજ કર્યો નહિ. તેણે તત્કાળ મુખ્ય મંત્રી કમરૂદીનની પાસે જઈ તેને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. કમરૂદીને શીઘ્ર તે વૃત્તાંત પાદશાહને નિવેદન કર્યું. સમ્રાટે સર્વ દક્ષિત સાંભળી ઉત્તર આપ્યો:-“ અમ્મ ! જયસિંહને સિંહાસનપદ કરી વિજયસિંહને અંબરનું રાજ્ય આપવામાં આવશે; પરંતુ વિજયસિંહ પાંચ કરોડ રૂપિયા અને આવશ્યકતા પડતાં પાંચ હજાર અશ્વાશીઓની સહાય આપશે, એ બાબતનો તેનો જામીન કાણ છે ? ” મંત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:-“ હું તેનો જામીન છું. ” પાદશાહે મુખ્ય મંત્રીના વચનપર વિશ્વાસ રાખી તત્કાળ વિજયસિંહને અંબરના રાજ્યમાટે આપવાની સનંદ તૈયાર કરવાની તેને આજ્ઞા કરી. સવાઈ જયસિંહ ખાન હારાનખા નામના એક ચતુર મુસલમાનસરદારને પોતાનો “ પધરીબદ્ધ ભાઈ ” બનાવ્યો હતો. ઉક્ત મુસલમાનસરદાર પાદશાહની પાસે ઉચ્ચપદપર રિયત હતો. જે સમયે તેણે યુમરીતે એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે જયસિંહને પદબદ્ધ કરી વિજયસિંહને અંબરના તખ્તપર અધિષ્ઠિત કરવાની તૈયારી ચાલી રહી છે, ત્યારે તેણે કુપારામ નામના એક દૂતને યુમરીતે આ સમસ્ત સમાચાર કહી સંભળાવ્યા અને દૂત કુપારામે તે સર્વ વર્તમાન તત્કાળ જયસિંહની ઉપર મોકલી આપ્યા. આ સમયે દિલ્લીના પાદશાહની સભામાં કમરૂદીનખા પોતાના પ્રબલ સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી પરમ ઉચ્ચ સ્થાનપર આરટ થઈ બેઠો હતો. જયસિંહે જ્યારે કુપારામનો પત્ર વાંચ્યો, ત્યારે તેઓ અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમણે પોતાના વિશ્વાસુ નાજરને બોલાવી તે પત્ર આપ્યો. નાજરે પત્ર વાંચી જણાવ્યું: “ઓ બધાંકર કાર્યમાં તલવારના બળની આવશ્યકતા નથી, ધનનું બળ પણ વ્યર્થ છે; માત્ર પ્રપંચથીજ એમાં આપણે વિજ્ય થશે અને પ્રપંચીકારણ પ્રપંચનો પ્રતીકાર થશે. ” પછી તેમણે નાજરની સલાહથી પોતાના રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન સામંતોને બોલાવી મંગાવ્યા નાથાવત શાખાના પ્રધાન નેતા મોહનસિંહ, આંસખોના સામંત દીપસિંહ કુલાની, શિવબરન, સામંત જોરાવરસિંહ, નરના સામંત હિંમતસિંહ, બોલાવના સામંત કુશલસિંહ, મોળબાદના સામંત બોજરાજ અને માવલીના સામંત ફતેસિંહ ઇત્યાદિ સર્વ સામંતો એકત્રિત થયા. જયસિંહે તેમને પોતાની ઉપર આવી યડનારી આપતિની વાત કહી સંભળાવી અને તેમને જણાવ્યું કે:-“ આજે મને અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો છે અને મારા માતા કે જે માત્ર વસવાપ્રદેશ પ્રાપ્ત કરીને સંતુષ્ટ થઈ ગયા હતા, તેમને નવાજ કમરૂદીન બલપૂર્વક અંબરરાજ્ય અર્પણ કરે છે. ” આ શબ્દો સાંભળી સમસ્ત સામંતોએ અંબરપતિને ધૈર્ય આપતાં કહ્યું:-“આપ કિંચિત પણ ચિંતા કરશો નહિ. જે આપ વિજયસિંહને વસવાપ્રદેશ આપવામાં દંડપ્રતિષ્ઠા હો તો

અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહીએ છીએ કે અમે સમસ્ત ઉપદ્રવો શાંત કરીશું ” જ્યસિહે ઉક્ત સામ તોના હૃદયમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે વખતપ્રદેશનો સમસ્ત અધિકાર વિજયસિંહને આપનારી સનદ તત્કાળ તૈયાર કરાવી અને તે મામ તોને અર્પણ કરી વિજયસિંહના પ્રતિનિધિતરિકે તે પ્રદેશની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાને તેમને કહ્યું અબરમા બ્યારે આ કાર્ય સમાપ્ત થયું ત્યારે સર્વ સામ-તોએ પોતાનો એક એક મંત્રી વિજયસિંહની પાસે મોકલ્યો અને તેને જે કહેવું હતું તે નિવેદન કર્યું વિજયસિંહે સામ તોના પ્રતિનિધિઓને સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું કે-“ મને મારા ભાતાની પ્રતિજ્ઞા અને તેની વાતપર ચત્તિકિ ચિત્ત પણ વિશ્વાસ નથી, ” પરંતુ ઉક્ત પ્રતિનિધિઓએ ‘ બારાકોટલી અબરકા ’ અર્થાત્ અબરના મળવશની બાર પ્રધાન સાખાએ નાનામથી ‘ રીતારામ ’ નો ઉચ્ચાર કરી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે-“ જે જ્યસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળે તો અમે સર્વ આપનો પક્ષ મદદ કરીશું અને આપને અબરના સિદ્ધામનપર અધિષ્ઠિત કરીશું ”

ધણી સમતલવટ પછી વિજયસિંહે ઉક્ત પ્રતિનિધિઓની મવાહ માન્ય કરી અને મહારાજા-સવાઇ જ્યસિંહની મોકલેલી વસનાપ્રદેશના સમસ્ત અધિકારની સનદ મદદ કરી વિજયસિંહ ઉક્ત સનદ લઇ પોતાના પગ દિતેથી કમરફાંનખાની પાસે ગયો અને તેને સમસ્ત જ્ઞાત કંઠી સભળાવ્યું વિજયસિંહની વાત સાંભળી ખાન સંતુષ્ટ થયો નહિ પણ તેણે વિચાર કરી ખાનદારાનખા તથા કુપારા-મને આજ્ઞા આપી કે તમે ઉભય વિજયસિંહની સાથે જાઓ અને એમને વસવાના અધિકારીના પદપર સ્થિત કરો અબરના સામ તો વિજયસિંહને મોટા થયેલા જોઇ અસત પ્રસન્ન થયા અને ઉભય બ્રાતાઓ-ની વચ્ચે બ્રાતૃપ્રેમ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા સામ તોના પ્રસ્તાવથી વિજયસિંહ પોતાના ભાતાની મુલાકાત કરવાને કબૂલ થયો, પરંતુ તેણે જણાવ્યું કે હું જ્યસિંહને મળવાને માટે રાજધાનીમાં જઇશ નહિ અતે ચોખૂ સ્થળ તેમની મુલાકાતને માટે નિર્મિત કરવામાં આવ્યું, પરંતુ વિજયસિંહે ત્યાં નહિ જતા જમખુગની પશ્ચિમે ત્રણ કોશના અતરપર સાગાનેર નગરમાં પોતાનો મુકામ નાખ્યો

આ તરફ મહારાજા જ્યસિંહ પોતાના સાવકાભાઇ વિજયસિંહને મળવા જવાને માટે દરબાર-માંથી બહાર નીકળતા હતા, એવામાં નાજરે આવી મહારાજાને જણાવ્યું કે-“ મહારાણી માતાએ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે તેમણે કહ્યું છે કે ‘ બન્ને લાવજીઓનો પરસ્પર મેળાપ થાય અને સહભાવ સ્થાપિત થાય એવું આનંદદાયક દરજ્જે જોવાથી મને સામટો વચિત રાખવામાં આવી છે? ’ મહારાજાએ સામ તોને કહ્યું કે “ જે આપ મહારાણી માતાની આ માનહી પ્રત્યે મહાનુભૂતિ ધરાવતા હો તો તેઓ આવશે ” સામ તોએ તત્કાલ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે-“ અમને તેમાં શંકાપણ વાધો નથી મહારાણી માતા બલે આવે ”

સામ તોની સમતિ મળતા નાજરે શીઘ્ર મહારાણી માતાને માટે પાનખી સજ્જ કરવાની આજ્ઞા આપી રાણીની અનુગામિની અત પુરની સ્ત્રીઓને માટે ત્રણસે ગંગા સજ્જ કરવામાં આવ્યા, પરંતુ પાનખીની અંદર વૃદ્ધા રાણીને બદલે મહાવીર ભટ્ટીસામત ઉચ્ચેન વિરાજમાન થયો અને પ્રત્યેક રથમાં સ્ત્રીઓને બદલે બાળકો અત્યંત વિશ્વાસ “ ગિલહપોશ ” અર્થાત્ શસ્ત્રધારી સૈનિકો સુસજ્જિત થઇને બેઠા સામ તો તે પ્રથમથીજ મહારાજાની સાથે આવ્યા ગયા હતા તેમને આવી નૈવારીની સ્વપ્નમાં પણ કદપના આવી નહોતી જ્યસિંહ અને શુદ્ધિમાન નાજગની સલાહથીજ આ તૈયારી થઇ હતી ઉચ્ચેન અને રથમાં બેઠેલા શસ્ત્રધારી સૈનિકો સિવાય કોઇ પણ ગ્રન્થજનને આ વાતની ખબર નહોતી જે સમયે પાનખી અને ત્રણસે રથો મહાધામધૂમસંહિત રાજમાર્ગમાં ‘ ચાલવા લાગ્યા તો સમયે રાજસ્થાનની પ્રચલિત રીતિઅનુસાર રાજાના સેવકોએ પાલખીપર મુવર્ણની મુદ્રાની વૃદ્ધિ કરી સર્વ લોકો એમજ માનતા હતા કે પાનખીમાં વૃદ્ધા રાણીજી જાય છે રાજમાર્ગમાં પુષ્કળ બીડ થઇ અને દીનદરિદ્ર લોકો મુદ્રા લૂટી મહારાજાના ગુણાનુસાર ગાવા લાગ્યા ઉક્ત ઉભય રાજામાતા યોગુ સમિલન થવાની વાત સાંભળી લોકો આનંદદાયકતા નિમગ્ન થઇ ગયા

મહારાજા જ્યસિંહ અને મામતજી પ્રથમથીજ સાગાનેરમાં આવી રાજમાતાની પ્રતીક્ષા કરતા

દના; એવામાં એક દૂતે આવીને જાણવું કે રાણીસાદિવા સાંગાનેરના મદારણમાં ચાલ્યાં ગયાં છે. આ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાંજ મદારાજન જયસિંહ અશ્વારૂઢ થઇ મહારાણની તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાંજ જયસિંહની સાથે વિજયસિંહના મેળાપ થયો. ઉભય બ્રાતાઓએ પરસ્પર મળીને ચાલિંગન કયું અને તેઓ રોહપૂર્વક વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. જયસિંહે પોતાના સાવકાબ્રાતાને જણાવ્યું:—“ને તમારી અભિલાષા અંજરના સિંહાસનપર બેસવાની હોય તો હું પ્રસન્ન થઇ તમને અંજરનું રાજ્ય સોંપી દઈશ અને હું વસવાપ્રદેશમાં જઈને રાજ્ય કરીશ.” જયસિંહના આ પ્રેમભરેલા શબ્દો સાંભળી વિજયસિંહનું હૃદય પીગળી ગયું અને તેમણે તત્કાળ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“હવે મારી આશા પૂર્ણ થઇ ગઇ છે.” આ પ્રકારે અસ્પષ્ટાવધર્મ આ ઉભય બ્રાતાઓ અને સામંતોની વચ્ચે વાર્તાલાપ થયા પછી તેઓ ચાલવાની તૈયારીમાં હતા એવામાં પાલખીમાંની મદારાણી (!) તરફથી નાજરે આવી કહ્યું કે:—“ને સામંતો અહીંઆંથી થોડીવાર ચુકી દૂર ચાલ્યા જમ તો મદારાણી અહીંઆં આવી પોતાના ઉભય પુત્રોનાં મુખ બેસે; અંજર તો આપજ મદારાણીના ઓરડામાં ચાલો.” મદારાજ જયસિંહે કહ્યું:—“સામંતોને પૂછો. જે તેમનો મત હોય તે મારા મત છે એમ જણાવું.” સામંતોએ ઉક્ત ઉભય બ્રાતાઓને મદારાણીની પાસે જવાની રજા આપી અને તેઓ પોતે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. થોડીવાર પછી મદારાજ જયસિંહ પોતાના બ્રાતા વિજયસિંહને લઇ મદારાણીના ઓરડા તરફ ચાલ્યા. ઓરડાનાં દ્વારપર એક પહેરેદાર બોલે ઉભો હતો. જયસિંહે પોતાની કમરમાંથી તકવાર કાઢી અને કહ્યું કે “માનાની પાસે જવું તેમાં તકવારનું શું પ્રયોજન છે? આ પ્રમાણે બોલી તેમણે ઉક્ત પહેરેદારને પોતાની તકવાર આપી દીધી. વિજયસિંહે પણ પોતાના બ્રાતાનું અનુકરણ કર્યું. ત્યારપછી નાજરે ઓરડાનું દ્વાર બોલ્યું. વિજયસિંહ ઓરડામાં પ્રવેશ્યો. ખરે; પરંતુ ત્યાં તે માતાના રોહાલિંગનને બદલે પિરાટકાળ બહીસામંત ઉમરેનના પ્રબલ આક્રમણમાં ફરી પડ્યો. ઉમરેને તત્કાળ વિજયસિંહના હાથપગ બાંધી દીધા અને તેને પાલખીમાં નાખી દીધો. પાલખી જે પ્રકારે સાંગાનેરમાં આવી હતી, તે પ્રકારે હવે તે રાજધાની અંજર તરફ ચાલી. સર્વ સામંતોએ એમજ બાધું કે મદારાણી મહારાણમાંથી રાજધાની તરફ જાય છે. એક કલાક પછી મદારાજ જયસિંહને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે, વિજયસિંહ બંદીવાન બની કિલ્લામાં જઇ પહોંચ્યો છે. અસ્પષ્ટ સમય પછી મદારાજ જયસિંહ સામંતોને આવી મળ્યા; પરંતુ રાજધાનીઓની સાથે મદારાજને એકલાનેજ બેઠાને સર્વ સામંતોએ આમતેમ દષ્ટિ ફેંકી પૂછ્યું: “વિજયસિંહ ક્યાં છે?” તત્કાળ જયસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“મારા ઉદરમાં છે. અમે ઉભય વિસનસિંહના પુત્રો છીએ. તેમાં હું વડો છું. ને તેને રાજ્ય આપવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો મને મારી નાખીને મારા પેટમાંથી તેને કાઢી લો. કેવળ તમારા હિતને મટીજ હું વિશ્વાસવાદી થયો છું. વિજયસિંહ અવસ્ય તમારા અને મારા શત્રુઓને અંજરમાં બેઠાવાન અને તેથી તમારા નાશ થઇ જાત.” તેમનાં આ વચ્ચેનાં સાંભળી સર્વ સામંતો વિચિત્ર થઇ ગયા; પરંતુ અન્ય કોઈ ઉપાય નહિ હોવાથી તેઓ ગુપગુપ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. સાંગાનેરની બહાર યવનસમ્રાટની છ હજાર અશ્વારોહી સેના વિજયસિંહના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી હતી. પ્રધાનમંત્રી કચ્છદીનખાંએ ઉક્ત સેના વિજયસિંહને સહાય કરવાને માટે મોકલી હતી. વિજયસિંહના આગમનને વિલંબ થયેલા જોઈ ઉક્ત સેનાના નેતાએ પૂછ્યું:—“વિજયસિંહ ક્યાં છે?” જયસિંહે ઉત્તર આપ્યો:—“તમને આ પ્રશ્ન પૂછવાનો કંઈપણ અધિકાર નથી. તમે તમારા સ્થાનપર ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો હું તમારા સમગ્ર અન્વેષીનરી લઇશ.” ઉક્ત સેના કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઇ પાછી ફરી. આ રીતે વિજયસિંહ બંદી થયો.

અંજરના રાજ્યચોતિથીના એકસોનવ ગ્રાણીના આદર્શસ્વરૂપ આ ગુણના સંબંધમાં નીતિવેત્તા ગમે તેવા અભિગ્રાહ્ય પ્રદર્શિત કરે; (કારણ કે એને ગુણને બદલે અવમુલ્ય કહી રાકાય એમ છે) પરંતુ તેમણે આ કાર્ય પરમ ચતુરાઈપૂર્વક પાર પાડ્યું હતું, તે વાતની અસ્વીકાર તો કોઈપણ કરી શકે એમ નથી; અને જેઓ પ્રખ્યાતી જરૂર પડે એવાં કાર્યમાં તેમણે ઉક્ત ઉપાય લીધો તે માટે ખરેખર તેમની તથા નાજરની શુદ્ધિને ધનવાદ થયે છે. આજ ઉક્ત નાજરજી આ પ્રખ્યાત-
રા. ઈ. ૨૫

જળમાં તેમનો પ્રધાન સહાયક હતો આના પ્રસંગે પ્રપચ્છળનો વિસ્તાર કરવો એ ન્યાયસંગત છે, કારણ કે વિજયસિંહ યવનસમ્રાટના પ્રજા સામર્થ્યવાન મુખ્યમંત્રીની સહાયથી મોડે યા વહેરે અવશ્ય પોતાના જ્ઞાતાને સિંહાસનબદ્ધ કરત વિજયસિંહ બદીવાન બન્યા પડી તેનું શુ થયું તે કાંઈ જાણનામા આવ્યું નથી આ સ્થળે અમે એટલું કહેના માગીએ છીએ કે કર્નલ ટૉડે અનુચિત રાજ-નો પ્રયોગ નહિ કર્યો હોત તો સારું જયસિંહ પોતાના પિતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા રાજપૂતોની રીતિ અનુસાર, ગજધર્મ અનુસાર અને હિંદુઓની સમાજવ્યવસ્થા અનુસાર તેઓ પોતાના પિતાના સિંહાસનના અધિકારી હતા અને હાનિઓની રીતિ અનુસાર તેમણે ચતુર્ગાથપૂર્વક શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાના સિંહાસનની રક્ષા કરી હતી, તેથી તેમનું કાર્ય કદિપણ નિષ્ફળ ગણી શકાય એમ નથી તેમણે પરમ આયુષ્યપૂર્વક પ્રપચ્છળનો વિસ્તાર કરી રહતનું એક ત્રિફળ ન વહેવરાવી રાજ્યના હિતની રક્ષા કરી હતી અને તેથી તેમનું એ કાર્ય અવશ્ય તેમના યુગનું પરિચાયક હતું જ્યારે કર્નલ ટૉડે સ્વયં પાઠળથી એમ બતાવે છે કે જયસિંહનું ઉક્ત કાર્ય ન્યાયસંગત હતું, ત્યારે તત્સંબંધે અધિક કહેવાની અમે જરૂર જોતા નથી

કઠવાહાઓના ગજ્યની અને રાજવાનીની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ કેવળ એક જયસિંહદારાજ થઇ હતી તેમની પુર્વે જે કઠવાહા ગજ્યો અબરના સિંહાસનપર રાજ્ય કરી ગયા હતા, તેઓ માન વ્યગ્નિગત સામર્થ્ય અને મોગયસમ્રાટની રાજસભામાં માન તથા પ્રશુતાની થયેલી પ્રાપ્તિને લીધે કેટલેક અંશે રાજદારી પુરુષોત્તરિકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેમના રાજ્યનું એથી અધિક ચુલ્લ વા પ્રશુત નહોતું, અને જો કે બામરથી ઔરગઝેબ સુધીના સર્વ મોગયસમ્રાટોની સાથે અબરના રાજ્યોને ઘાડો સંબંધ હતો, તોપણ દિલ્હીના અતિમ રાજપૂતસમ્રાટના સમકારીત પત્નીનીના શાસનસમયથી અત્યાર સુધી અબરનો કોઈપણ રાજ પોતાના પિતૃરાજ્યની અતિ સામાન્ય સીમા વૃદ્ધિગત કરી શક્યો નહોતો ઔરગઝેબના મૃત્યુ પછી જ્યારે ભારતવર્ષમાં મહાન ગજ્યક્રાંતિ થઇ અને સમગ્ર યવનસામ્રાજ્ય ખડ ખડમાં વિલકેત થઇ ગયું તે સમય પુર્વે અબર વાસ્તવમાં રાજ્યરૂપે ગણાતું નહોતું આગ-ગઝેબના મૃત્યુ પછી જે સમયે રાજ્યમાં ચોતરફ ભય કર ઉપદ્રવો શ્વા લાગ્યા, તે સમયે સવાઇ જયસિંહ પાદશૈલ ૬ પ્રતિનિધિસ્વરૂપે આઝાના શાસનકર્તાના પદપર સ્થિત હતા આ આઝાપ્રાતમાં તેમના પિતૃરાજ્યનો પણ સમાવેશ થઇ જતો હતો આ અમયનો લાભ લઇ તેમણે પોતાના રાજ્યની સીમા ઘણી વધારી દીધી અને તેને સારીરીતે દૃઢ કર્યું

દ્વેરરામની પડી અબરના સિંહાસનપર કેટલાક રાજ્યો ભેગા હતા પત્નીનીના શાસનસમય સુધી જરાહા રાજ્યનું અગ્ર કેટલેક અંશે વૃદ્ધિગત થયું હતું પરંતુ તેની પછીનો કોઈપણ રાજ પોતાના બાબુલયથી રાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરવાને સમર્થ થયો નહોતો જો કે મીર્જારાજ જયસિંહ વા માનસિંહ દિલ્હીના સમ્રાટના પરમ પ્રેમપાત્ર હતા તેમજ તેઓ મદનીર હતા, તોપણ તેઓ પોતાનું પિતૃરાજ્ય યત્નિયત પણ વધારી શક્યા નહોતા માન સવાઇ જયસિંહજ અબરરાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરી

દેવતી અને ગઝેર નામના સ્વતંત્ર દેશોપર સવાઇ જયસિંહે કેની રીતે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તેનું વર્ણન કર્નલ ટૉડે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે આ વર્ણનમાં રાજપૂતમનનું ચાલિય અને ખાસ કરીને મવાઇ જયસિંહનું ચારિત્ર્ય સંપૂર્ણરીતે વ્યક્ત થાય છે તેઓ જણાવે છે કે જે સમયે મહારાજ જયસિંહ અબરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા, તે સમયે અગર, દેવસા અને વગાઉ એ ત્રણ પ્રગણા તેમના અધિભરમાં હતા આ ત્રણ પ્રગણાના સમુદાયનું નામ અબરરાજ્ય હતું રાજ્યની પશ્ચિમ બાજુના દેશો યવનસમ્રાટના અધિકારમાં હતા અને તેનો સંયોગ અબરગઝેબની સાથે થઇ ગયો હતો સેખાનાની રાજ્ય કે જેની ઉત્પત્તિ અબરના ગજ્યમાંથી થઇ હતી, તેનું અગ્ર તે સમયે અબરરાજ્ય કરતા મોટું હતું ઉકન સેખાનાનીગજ્ય નિમ્નલિખિત ચાગ સીમાઓથી આગ્રહ હતું દક્ષિણે ચાનસુ નામનો દુર્ગ હતો, પશ્ચિમે સાબર સરાવર આવ્યું હતું, પશ્ચિમોત્તરે હસ્તિના અને પૂર્વમાં દેવસા તથા સાઉ હતા કોટદીગદ અર્થાત્ બાર પ્રધાન મામતદુગ્રો તે સમયે આ પરિમિત બમિના અધિપતી હતા તેનું પરિમાણ અતિ સામાન્ય હતું

દેવતી નામક ક્ષુદ્ર અને અત્યંત પ્રાચીન રાજ્યની રાજધાનીનું નામ રાજેર હતું. બડગૂજર જાતિનો રાજા તેમાં શાસન કરતો હતો. કંઠવાહારોડો જે પ્રકારે રામચંદ્રના પુત્ર કુશદ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે, તે પ્રકારે બડગૂજરોડો તેમના પુત્ર લવદ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે. આ બડગૂજરોડો યવન-સમ્રાટના પરમાં કન્યાદાન કરેવાનું કામ અત્યંત પ્રસિદ્ધ અને અપમાનમૂલક ગણના હતા. તેઓ કદિપણ યવનસમ્રાટના ઘરમાં પોતાની કન્યા વા લગિની આપતા ન હતા; આથી તેમણે રાજપૂતજાતિમાં વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જે સમયે કંઠવાહારાજ્યએ યવનસમ્રાટના વંશમાં કન્યા આપી પોતાનો વંશ કલંકિત કર્યો અને પોતાને પદ તથા માનમાં ઉગ્ર ચડેલો માનવા લાગ્યો, તે સમયે બડગૂજર જાતિએ પોતાની સ્ત્રીઓનાં સતીત્વની રક્ષા કરવાને માટે તેમને પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં નાખી ભસ્મીભૂત કરી દીધી હતી. આથી તેમના જાતીય કવિએ તેમની અશ્વ કીર્તિની બારે સ્તુતિ કરી હતી. જે સમયે મહારાજા સવાઈ જયસિંહ યવનસમ્રાટના સૂબાસ્વરૂપે નિયુક્ત થયા હતા, તે સમયે ઉક્ત દેવતીરાજ્યનો બડગૂજરજાતિનો અધિપતિ પોતાની સેનાસંહિત ગંગાજીની નિકટ અનુપ શહેરમાં સમ્રાટના સૈન્યમાં હતો. તેણે આ સમયે દેવતીના રાજ્યનો બાર પોતાના બ્રાતાને સમર્પણ કર્યો હતો. એક સમયે તે જગદમાં વસાહતો શિકાર કરવા જવાની ઉતાવળમાં હતો અને તેથી તેણે પોતાની ભોળાઈને તત્કાળ ભોળા પીરસવાને કહ્યું. તેની ભોળાઈ તેની આટલી બધી બ્યાકુલતા બેઠ મેં ચઢાવી બોલી: “આપ એટલા બધા ઉતાવળા બની ગયા છો કે બધે જયસિંહની સાથે લુદ્ધ કરી તેના હૃદયમાં ભાલો મારવાને જ ન જતા હો!” આ શબ્દોએ બડગૂજરપતિના બ્રાતાના હૃદયને ભેદી નાખ્યું. અમારા પાકેડોને સમરણ હશે કે કંઠવાહારાજ્યવંશના આદિ પુરુષ દુરેરાયે નરવરથી નીકળી સૌથી પ્રથમ બડગૂજરોના તાબાના ચોસા નામના સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. પોતાની ભોળાઈને ઉક્ત ટાણે સાંભળી બડગૂજરપતિના બ્રાતાએ તત્કાલ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે: “હું કંઠારજીના સોગંદ લઈને કહું છું કે જ્યાં સુધી જયસિંહનાં હૃદયમાં ભાલાનો આઘાત કરીશ નહિ, ત્યાં સુધી કદિપણ તમારા હાથનું ભોળા મઠણ કરીશ નહિ.” ઉક્ત વીરે આવી પ્રતિજ્ઞા કરી તત્કાળ પોતાની સાથે દસ શસ્ત્રધારી અશ્વારોહીઓ લઈ અંબરતરફ ગમના કર્યું. તેણે અંબરના “ધૂલકોટ” (પૂળેના કોટ)ની પાસે પોતાનો મુકામ નાખ્યો. સપ્તકોટ વીર્યું, પખવાડીઈ વીર્યું, મહિનો ગયો, બે મહિના ગયા, આ પ્રકારે કેટલાક મહિના વ્યતીત થઈ ગયા; પરંતુ તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાની સંધિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. પછી તે પોતાના અશ્વો વેચીને તેડારા ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો. એક પછી એક તેના સર્વ અશ્વો વેચાઈ ગયા. અંતે જ્યારે સમસ્ત અશ્વો પણ વેચાઈ ગયા અને દ્રવ્ય પણ ખૂટી ગયું, ત્યારે તેણે પોતાના અનુચરોને વિદાય કરી દીધા અને પોતે એકલો જ ત્યાં રહીને જયસિંહના વક્ષઃસ્થળમાં ભાલો ચોંટા દેવાની સંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. તેની પાસે જે થોડું દ્રવ્ય હતું તે પણ જ્યારે સમાપ્ત થઈ ગયું, ત્યારે તેણે પોતાનું ઉદર ભરવાને માટે અલ્પશસ્ત્ર વેચવાનો આરંભ કર્યો. આ પ્રકારે તેણે સમસ્ત વસ્તુઓ વેચી નાખ્યાં. સર્વ જીવ વેચી નાખી તેણે પોતાની પાસે કેવલ એક વસ્ત્ર અને એક ભાલો રાખ્યો. જ્યારે તેની પાસે એક ફૂંદીબદામ પણ ન રહી ત્યારે તેણે ત્રણ દિવસપર્યંત અપવાસ કર્યો. ચોથે દિવસે તેણે પોતાની પાંદડી વેચી નાખી અને તેડારા ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યથી અનાજ ખરીદી પોતાની શુધ્ધા નિવૃત્ત કરી. તે દિવસે મહારાજા સવાઈ જયસિંહ દિલ્હાની બહાર નીકળ્યા. તેઓ પર્વતમય માર્ગ તરફ નહિ જતાં મોરા નામના સરેશ માર્ગ તરફ જતા હતા, એવામાં એક ભાલો તીકણ વેગથી આવી તેમના સૂપ્તસનના ખૂણા સાથે અથડાયો. તેમના અનુચરો પોતાની સમશેર નજ કરી તે ખૂનીને કાપી નાખવાને દોડી ગયા; પરંતુ મહારાજા જયસિંહ તેમને ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું: “એને મારી નાખશો નહિ. એને શવત પકડીને રાજધાનીમાં લઈ જાઓ.” ત્યાર પછી ને દંડપ્રતિજ્ઞ ખૂનીને રાજસભામાં મહારાજા જયસિંહની સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો. જયસિંહે પ્રશ્ન કર્યો: “તમે કોણ છો અને શામાટે મારા તરફ ભાલો ફેંકેલા હો?” ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ વીરે સાહસપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હું દેવનીના બડગૂજરપતિનો બ્રાતા છું અને મેં મારી ભોળાઈના એક ટાણાથી આપના હૃદયમાં ભાલો મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. દલે મને મારી નાખો વા છોડી દો. જેમ આપની ઈચ્છામાં આવે તેમ કરો.” કેટલાક દિવસપર્યંત પોતાનો ઉદ્દેશ સફળ કરવાને માટે તે પ્રતીક્ષા કરતો હતો રવો અને ક્રમશઃ પોતાના

અશ્વો અને શસ્ત્રો વેગીને તેણે પોતાનો નિર્વાહ કર્યો હતો તથા તે ૧૫ ચાર દિવસપર્યંત મર્યાદા નિરાહાર રહ્યો હતો આ સર્વ દુષ્કાંડ સાલળી ચતુર મહારાજ બચ્ચિહે પુખ્ત વિચાર કરી તે દંડપ્રતિષ્ઠા વીગ ને તત્કાળ છોટી મૂક્યો, અને તેને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો ઉપહારતરિકે આપી તથા પચાસ અશ્વારીહીઓ આપી તેનાં રાજ્યમાં મોકલી દીધો તે દંડપ્રતિષ્ઠાપર પોતાના ગળત્યા આવી પોતાની ભાગ્યદેને સમન્ત દુષ્કાંડ કરી સલળાણુ રાણીએ કહ્યું “તમે મતેવા મર્પને જન્યુત કર્યો છે તમારા આ કાર્યથી હવે રાજ્ય શીઘ્ર નષ્ટ થશે” ગણી સારીપેઠે જાણતી હતી કે જ્યસિદ દેવતીના ગાંધ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે સધિની પ્રતીક્ષા કરતો હતો અને દુર્ભાગ્યવશાત્ આ પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થયો છે વહીવટની સલાહથી રાજકુનની અગ્રિઓ અને બાળકોને અનૂપ રાહોળના ગળતની પામે મોકલી આપવામાં આવ્યા અને દેવતી તથા રાજોળના કિલ્લામાં મુદ્દની તૈયારી થવા લાગી

ઉક્ત વડતાને ૧૫ દિવસ વ્યતીત થયા પછી સનાઇ જ્યસિદે પોતાના મમસ્ત સામંતોને દર-બારમાં બોલાયા અને તેમને બેઠેની સર્વ દુષ્કાંડત કહી સલળાવી પછી તેણે કહ્યું “હવે શીઘ્ર દેવતી પર અધિકાર સ્થાપિત કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે જે વીગની અભિનાયા હોય તેણે આ બીકુ ઝડપી દેવતીના અધીશ્વરની સામે મુદ્દ કરવાને જનુ” અબરના પ્રધાન સાગત મૌખપતિ મોહનસિદે મનાઇ જ્યસિદને જણાવ્યું કે “દેવતીના રાજની સામે મુદ્દ કરવું એ મહાવિપત્તિદાયક છે, કારણ કે તે દિલ્હીના મનાટની સભામાં એક માનનીય પુરુષ ગણાય છે તે પોતાની સેનામુદિત સમાટના તામામાં રહે છે” તેના આ અભિપ્રાયને અબરના અન્યથા પ્રધાન સામંતોએ પણ અનુમોદન આપ્યું આથી સર્વ સામંતો ભયભીન બની ગયા અને કોઈએ પણ માલસ કરી તે વિપત્તિજનક મુદ્દનું બીકુ ઝડપ્યું નહિ આ પ્રકારે એક માસ વ્યતીત થઈ ગયો ત્યાં પછી દેવતીના રાજની સામે મુદ્દ કરવાને પ્રન્ન પુન ઉપસ્થિત થયો, પરંતુ સામંતોપૈકી કોઈ પણ પોતાના પ્રધાન નેના મોહનસિદના અભિપ્રાયવિરુદ્ધ બોલ્યા નહિ આ કાર્યમાં કોઈને પણ આગળ પડેલા નહિ બેઠે અતે દોહસો જાળનદારના અધિપતિ ક્ષેત્ર-સિદ્ધ બનખીર પોતાએ બીકુ ઝડપ્યું મહારાજ જ્યસિદે શીઘ્ર ક્ષેત્રસિદના તામામાં પાચહજાર અશ્વો હી સેના આપવાની આજ્ઞા કરી ક્ષેત્રસિદ પોતાની સાથે સેના લઈ દેવતી પામે ગયો ત્યાં તેના સાલળવામાં આવ્યું કે બડગૂજરપતિને બાતા રાજોર છોટી મોહરના મેળામાં ગયો છે આથી તેણે તે તરફ પ્રયાણ કર્યું ઉક્ત યથાથી થોડે દૂર રહી તેણે એવા સદેસો મોકલ્યો કે “ક્ષેત્રસિદ બનખીર પોતાના ગમરામ હવે ૬ તમારી નિકટજ આવી પહોંચે છે” બડગૂજરપતિને સુવાન બાતા આ સમયે મેળામાં મોહનસિદ થઈને હુમલો હોતો હતો તેના હાથમાં ક્ષેત્રસિદનો પત્ર મૂક્યો પત્ર વાચીને તત્કાળ તેણે ઉક્ત હુમલો શિરઝેલ કરવા બાતા આપી, પરંતુ જ્યપુરની સેનાએ શીઘ્ર તેનાપર આક્રમણ કરી તેને તેના મેવકોસદિત બદીવાન કરી દીધો અને તેના અન્ય સાથીઓને કાપીને તેના દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા રાજોરની ગણી ચામૂન કણવાહામામતની ભગિની હતી જે સમયે તે પ્રસવકાળની પીડાથી સ્ત્રીકાગ્રહમાં મગ્ન હતી, તે સમયે ક્ષેત્રસિદની સેનાએ રાજોરપર આક્રમણ કરી તેને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું પ્રસવકાળની વેનાથી કટાબી રાજોરની રાણીએ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે વિજયી ક્ષેત્રસિદને કહ્યું “બાતા! મારા મર્ભમાં રહેતા બાળકનો રક્ષા કરજો” પરંતુ એવામાં તેને સ્મરણ થયું કે માત્ર મારાજ ટોણાથી રાજોરપર આ આપતિ આવી પડી છે, તેથી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે જ ગડો વધારવાને માટે હવે મારે શ્રવવાનું થયું પ્રયોજન છે? પછી તેણે તત્કાળ પોતાના મુકુમાર હ-દ્યપર તનવાર મારી પોતાના પ્રાણુત્યાગ કર્યો બડગૂજરનેકાના કપાયેલા મરતકાને એક કપડામાં બાધી વિજયી જ્યપુરીવીરી જ્યજ્યકરધ્વનિથી પૃથ્વીને કપાયમાન કરતા જ્યપુરમાં આવી પહોંચ્યા જ્યસિદે પોતાના પ્રાણુ લેવાની અભિલાષા રાખનાર ઉક્ત દંડપ્રતિષ્ઠા બડગૂજરનાજકુમારના કપા થતા મમતમર્ને પોતાની પાસે લાવવાની આજ્ઞા કરી તત્કાળ ઉક્ત મરતક તેની સમક્ષ લાવીને હાજર કરવામાં આવ્યું અબરના પ્રધાન સામંત મોહનસિદ પોતાના આજ્ઞાનું કપાયેલું મરતક બેઠે અશ્રુપૂર્ણ કરવા લાગ્યો મોહનસિદને આ પ્રકારે રો તો બેઠે જ્યસિદે લાગ્યું કે એણેજ મને વેર લેતા એક માસ

પર્યંત અટકાવ્યો છે; માટે એ અવસ્થા વિશ્વાસઘાતી અને રાજદ્રોહી છે. પછી તેમણે મોહનસિંહને તિરસ્કાર-પૂર્વક કહ્યું: “ત્યારે મારા પ્રાણ લેવાને માટે મારી તરફ લાલો ફેંકવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે તો તમારાં નેત્રમાં અશ્રુનું એક બિંદુ પણ આવ્યું નહોતું.” આ પછી તેમણે ચૌખપ્રદેશ ખાવડા કરી તે સામંત-ને દેશનિકાલ કર્યો. મોહનસિંહ આ પ્રકારે અંબરમાંથી હથપાર ચલાવી પછી ઉદયપુરના મહારાણાને શરણે ગયો. જયસિંહે આ રીતે બહુજીવના હાથમાંથી દેવતા અને રાજ્યપ્રદેશ છતી લઇ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજ દીધા. આ દેશો હાલમાં માચેરી નામથી વિખ્યાત છે.^૧

કર્નલ ટાડ જણાવે છે કે: જયસિંહના દોષો પૈકી એક જાતિ મોટો દોષ એ હતો કે તેઓ મદિરા-પાન કરતા હતા. તેઓ મહુડાં અને ચોખાનો દારૂ પીતા હતા. જો કે અંબરના રાજવંશના ઇતિહાસમાં તેમના આ કુચલુવિષે કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી, જો કે જયસિંહના ચારિત્ર્યમાં અનેક દોષો હતા, તોપણ તેઓ તે સમયના રાજપૂતોમાં પરમ પ્રશંસનીય પુરુષ હતા અને તેમનું નામ અવસ્થા ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.

સવાઇ જયસિંહના શાસનસમયપૂર્વે રાજ્ય માનસિંહે અંબરમાં જે રાજમહાલય બંધાવ્યો હતો, તે નવીન રાજધાનીના ખાનગી મુદરથોનાં મકાનો કરતાં પણ ઘણે દરજ્જે નિકટ હતો, તોપણ તે રાજકુટુંબનું નિવાસભુવન હતું. મીર્જા રાજ જયસિંહે તે મહાલયમાં કેટલાક ઓરડાઓ બંધાવ્યા હતા, પરંતુ તે પણ રાજમહાલયને શોભે એવા નહોતા. આથી સવાઈ જયસિંહે તેની પાસેજ એક પરમ સુંદર મહાલય બંધાવ્યો.^૨ સંવત ૧૭૮૪ (ઈ. સ. ૧૭૨૮) માં સવાઈ જયસિંહે જયપુર નામની નવીન રાજધાની સ્થાપિત કરી. જયપુરના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે રાજ્ય મદ્ય જયસિંહના મુસાદિખના પદપર નિયુક્ત હતા, કૃપારામ જયપુરના હૃતતરિકે દિલ્લીમાં હતા અને છુપસિંહ કુંભાની દક્ષિણમાં યવનસમાદની હાવણીમાં હૃતસ્વરૂપે રહેતા હતા. આ સર્વ રાજકર્મચારીઓ વિખ્યાત અને ઉચ્ચ શ્રેણીના હતા. જયપુરનગરની વર્તમાન સ્થિતિનું વર્ણન બંને પાછળથી મથાસ્થાને આપીશું.

મહારાજ જયસિંહ રાજનીતિ, શાસનનીતિ, સમાજનીતિ તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં મહાપંડિત હતા, એ વાતનું પ્રમાણ આપવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. રાજસ્થાનના રાજપૂતોમાં કન્યાના વિવાહ-પ્રસંગે તથા શ્રાદ્ધાદિ કાર્યોમાં પુષ્કળ ધનનો વ્યય થતો હતો અને ઘણા લોકો તે કારણથી ખાલકન્યાઓને સૂતિકાગૃહમાં મારી નાખતા હતા; તેમજ એથી ઘણી સ્ત્રીઓ આત્મહત્યા કરીને પ્રાણત્યાગ કરતી હતી. મહારાજ જયસિંહે જોયું કે આથી તો સમાજનું મહા અનિદ યર્થ રજું છે અને તેથી તેમણે સમસ્ત રાજપૂતજાતિને માટે એવા પ્રબંધ કર્યો કે કોઇએ પણ વિવાહ અને શ્રાદ્ધાદિ કાર્યોમાં અધિક વ્યય કરવો નહિ. આ પ્રકારે સમાજના કલ્યાણને માટે અનેક નિયમો નિષ્પત્ત કરી તેમણે તેનો પોતાના રાજ્યમાં પ્રચાર કર્યો હતો. અમારા પાંકિએ રાજસ્થાનના પ્રથમ લાલમાં આ વિષે વિસ્તૃત વર્ણન વાંચ્યું હશે, તેથી અમે અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક માનતા નથી. એમાં કિચિત્ પણ શક નથી કે માત્ર સમાજસુધારાના કાર્યથી જ જયસિંહનો કીર્તિચૂં સદાસ્પર્દા સોજીવ્ય પ્રકાર ફેંકતો રહેશે. આ મહાપુરુષના મરિતક્રમાં શા શા જનહિતકારક વિગારો બેરૂઆ હતા, તેની શોધ કરવાને માટે જયપુરરાજ્યનાં દક્ષતરમાં ‘એકેસોનવ ગુણ જયસિંહ કા’ એ કૃત્યની તપાસ કરવી જોઈએ.^૩ મહારાજ જયસિંહ માત્ર હિંદુઓપ્રત્યે જ નહિ પરંતુ સર્વ જાતિઓપ્રત્યે દયા રાખતા હતા. શું આ-

૧ રાજેર એક અત્યંત પ્રાચીન દેશ ગણાતો હતો અને તે દેશમાં બહુજીવજાતિ ઘણા દીર્ઘકાળથી વસતી હતી. અંકકવિએ આ જાતિની વીરતાની ઘણી પ્રશંસા કરી છે. આ જાતિ પૃથ્વીરાજના સમયમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતી.

૨ ઉપર સ્થાપિત મીર્જા રાજ જયસિંહે ઘણું મહાલયો બંધાવ્યા હતા. મહારાજ સવાઈ જયસિંહે તે મહાલયો તોડી નાંખવાતા તેની સાથે એક નવીન મહાલય બંધાવ્યો. હિંદુ રાજાઓ પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિને લોપ કરવા ઈચ્છતા નથી અને તેજ કાલ્પણી સવાઈ જયસિંહે પ્રાચીન મહાલયો તોડી નાંખ્યા નહોતા.

૩ મહારાજ જયસિંહે પુષ્કળ શક્તિશળ અને દરજ્જાવાળા કરીને રાજપૂતાનાના નિમ્ન નિમ્ન રાજવંશોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સંગ્રહિત કર્યો હતો. તેમણે રાજવંશી અને રાજવંશગણિત નામના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો સંગ્રહિત કર્યા હતા; એટલું જ નહિ પરંતુ તે સિવાય અનેક ગ્રંથ અને અનુવાદિત ગ્રંથો પ્રાપ્ત કર્યા હતા. તેમના સંગ્રહિત કરેલા વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવાથી સમાજને ધણી લાભ થશે.

હાણ, શું જૈન અને શું મુસલમાન-સર્વને તેઓ સમાનભાવથી જોતા હતા. જૈન લોકોને વિદ્યા અને જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા જોઈ જમસિંહ તેમનાપર અત્યંત અનુગ્રહ કરતા હતા. એમ પણ પ્રતીત થાય છે કે મહારાજ જમસિંહે જૈન લોકોના ઇતિહાસ અને ધર્મનો સ્વયં અભ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્યાધર નામનો પંડિત કે જે વૈજ્ઞાનિક શોધમાં તેમનો મુખ્ય સહાયક હતો, તેનીજ છાત્રના પ્રભાવથી જમપુર રાજધાનીની રચના થઈ હતી. તે જૈનધર્માવલંબી હતો. વિદ્યાધર સુપ્રસિદ્ધ રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના મુખ્ય મંત્રી અને યુરુ નેદરવાલાના વિખ્યાન પંડિત હંમાચાર્યનો વંશજ હતો.

સવાઈ જયસિંહને એક વાર અશ્વમેધયજ્ઞ કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ, આ એક અતિ ઉચ્ચ અભિલાષા હતી, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી. પાંડુવંશના જન્મેજયથી કનોજના અંતિમ રાજા જયચંદ સુધી જેમણે જેમણે અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો હતો, તે સર્વનો નાશ થઈ ગયો છે, આ યજ્ઞનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમસ્ત રાજ્યઓમાં પ્રધાનતા પ્રાપ્તિ કરવી એ હોય છે, જે કે મહારાજ જયસિંહ દિલ્હીના પાદશાહની સલામત પ્રજા સામર્થ્યવાન પુરુષ ગણાતા હતા, જે કે તેઓ પોતાના અશ્વને ગંગાના તટપર્યંત રવેચંડાનુસાર નિર્વિઘ્નતાથી વિચરણું કરાવવાને સમર્થ હતા, કોઈ પણ રાજા તેમના અશ્વને પકડવાનું સાધસ કરવાને સમર્થ નહોતો; તોપણ જે તેમનો અશ્વ મારવાડ તરફ જતો તો અવશ્ય રોકોડરાજા તેને પકડી પોતાની અશ્વશાળામાં રાખી ક્ષેત્ર અથવા તેમનો અશ્વ ચંબલના તટપર જતો તો હાડાગતિનો રાજા અવશ્ય પોતાનાં જીવન અને સિંહાસનને વિપત્તિમાં નાખીને પણ તેને પકડી લેત. સવાઈ જયસિંહે યુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી પરમ સુંદર યજ્ઞશાળા બંધાવી. આ યજ્ઞશાળાના સ્તંભો અને ઇતને ચાંદીથી મઢી લેવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ દુઃખની વાત છે કે જયસિંહના બ્રહ્મ વંશજ જગતસિંહે ચાંદીનાં પત્રા ઉમેટી લેવરાવ્યાં અને જયસિંહે જે વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો અત્યંત પરિશ્રમ અને દ્રવ્યવ્યય કરીને સંપ્રદિન કર્યા હતા, તેનો અર્ધભાગ તેણે જમપુરની એક સાધારણ વેશ્યાને આપી દીધો.

મહારાજ સવાઈ જયસિંહ ૪૪ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સંવત ૧૭૬૯ (ઈ. સ. ૧૭૪૩) માં મરણ પામ્યા અને તેમની વિવાહિતા રાણી તથા તેમની કેટલીક ઉપપત્નીઓ તેમની સાથે સતી થઈ. તેમની સાથે જમપુરમાંથી વિજ્ઞાનનો પણ લોપ થઈ ગયો.

સમસ્ત રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં મહારાજ સવાઈજયસિંહના રાજ્યનું પ્રકરણ સૌથી વિશેષ ઉજ્જવલ પ્રકાશ આપી રહ્યું છે અને ચિરકાળપર્યંત તેમની કીર્તિ રહેશે. છત્તર રાજપૂતરાજાઓની કારકીર્દિમાં કેવલ રણભેરીનો ભયંકર ધ્વનિ, રણટંકાર, ભૈરવનાદ, તલવારોનો ઝણઝણાટ અને પીશોનો જમખનિજ કણગોચર થતો હતો; પરંતુ સવાઈ જયસિંહના રાજ્યમાં તે સિવાય સમાજ-સુધારાના નિયમો, ઉન્નતિના ઉપાયો, વિજ્ઞાનની પ્રકાશમાન ન્યોત્તિ, કાવ્યની મધુર વાણી, ઇતિહાસનો સોજગવલ પ્રકાશ અને જાતીય ગૌરવની પ્રચંડ પ્રભા પણ પોતાના કિરણો ફેંટી રહી હતી. આવા રાજ્યને કોણ ભૂલી શકે ?

अध्याय ३ जो

धृतराष्ट्रसिंहने जयपुरना सिंहासनपर धयेले। अलिपिक-अनेकविधाहुतुं विरमय इस-
सपाध जयसिंहना द्वितीय पुत्र भाधोसिंह अंभरना सिंहासनपर अधिकार स्थापित
करवाने करेला। उद्योग-वेनाउना राज्याचे धृतराष्ट्रसिंहनी पासे मोडलेला हुत-तेमनुं मंडाविपत्तिमां
आवी पडतुं-धृतराष्ट्रसिंह मंडारारष्ट्रीयनेताणे अहलु करेले। आश्रय-राजांनी साधे धृतरा-
ष्ट्रसिंहने धयेले। युद्ध-धृतराष्ट्रसिंहने भगेला। विजय-दोषा अन जुही लती लेवायां धृतराष्ट्रसिंह
मंडारारष्ट्रीय नेताओंनी लाधेसी सहाय-महानाणाचे पाताना लावेज भाधोसिंहने अंभरना
सिंहासनपर अलिपिक करवाने भाटे पुनः करेला। युद्धनी तैयारी-तेमणे अहलु करेला। होकरना
आश्रय-धृतराष्ट्रसिंहने विपद्वारा धयेले। नारा-भाधोसिंहने अंभरना सिंहासनपर धयेला।
अलिपिक-इंदयभाषु-मरमतिहुं वहुन-मठराजे अंभरनापर करेले। आक्रमण-अंभरनी से-
नानी साधे जठाने धयेले। सत्राभ-भाधोरीना साभंतने पुनः भगेला। पाताने अधिकार-भाधो-
सिंहने भृशु-पृथ्वीसिंह-तेमनुं भृशु-अनापसिंह-भाधोसिंहनी विधवा पटराणीनी द्विजेशपर
धयेली कृपा-भाधोरीना साभंतनी स्वाधीनता-पुशासीरमे करेला। प्रथमजणने विस्तार-द्विजेशना
आणुने नारा-पटराणीहुं भृशु-महाराष्ट्रीयानी साधे विवाद-प्रतापसिंह अहलु करेला। राज्य-
भार-तेले तुंगाना समरमां भेजवेला। विजय-पाठणना समरमां पनेली शैवनीय धरना-प्रताप-
सिंहपर आवी पडेली विपत्ति-महाराष्ट्रीयो वगेरेजे जयपुरपर करेले। आक्रमण-प्रताप-
सिंहने भृशु.

वशुभसंपन्न महाराज जयसिंहने परबोकास यथा पडती तेमना ज्येष्ठ
पुत्र धृतराष्ट्रसिंह जयपुरना सिंहासनपर अलिपिकत यथा. आ समये जयपुरतुं
राज्य केवल राजस्थानमांज नदि; परंतु समस्त सारतवर्षमां जेक मंडा पणवान
राज्यतारके गज्यातुं हुतुं. कुशावहेनी सेनाने सर्वत्र वीरसेनातरिके सन्मान
भजतुं हुतुं. आ समये जयपुरराज्यनी सीमा निश्चित वध गध दती. राज-
दोष द्रव्यही परिपूर्ण दतो. मंत्रासमाजमां राजनीतियतुर पुरयो नियुक्त
हता अने सेना पणु रणविद्यामां पारंगत दती. धृतराष्ट्रसिंह पाताना पिताना ज्येष्ठ पुत्र हता, तेथी
सिंहासन तेमनेज प्राप्त यहुं. तेमना रासनकाणमां डेटलां वषों सुधी कंध विशिष्ट घटना जनी
नदि. पडती ४० स० १७४७मां तेजो पातानी सेनासाधे दुरोनीओंनी सामे युद्ध करवाने भाटे
सतसज्ज नदीने तटे गया. आ समरमां तेमणे भीरुता दर्शवी दती. पादशाहने मुख्य सेनापति
कमरुद्दीनमां भगेले जवस्थी तेजो पातानी सेनासहित रणभूमिमांथी नासी गया. डेटलां तेमनी आ
भीरुताने उत्तम राज्यनीति पणु भजे छे; परंतु तेमनी राष्ट्री तेमना आ इत्यथी अत्यंत अग्रसन्
यष्ट दती. जेक राजपूतकुलमां चेदा यवेदा माणुसने कापुरुषनी पेडे रणभूमिमांथी. नासतो जेष्ठ
कथी राजपूतनाला केपित न थाय ?

संवशुभसंपन्न अने आसाधारण्य पुरुष सपाध जयसिंहने घेर जन्म लध धृतराष्ट्रसिंह तेमना ना-
भने कथं लग्याउतुं हुतुं. तेजो पिताना गौरवनी रक्षा करवा भाटे विपयुक्त यष्टो धरावता हता. ते-
मने सिंहासनपर अलिपिकत वध पातानी प्रजने असन् करवाने सुजवसर भज्यो दतो; परंतु ते-

મનામા ક્ષત્રિયોચિત તેજસ્વિતા અને સાદસિકતા નહોતી, તેથી શીઘ્ર તેમનું અધ પતન થવા લાગ્યું. પાઠકોએ પ્રથમ ભાગમાં વાંચ્યું હતું કે જે સમયે મેવાડ, મારવાડ અને અબર એ ત્રણ બળવાન રાજ્યના અધીશ્વરોએ દિલ્હીના પાદશાહની વિરુદ્ધ પરસ્પર દૃઢ સહિ કરી હતી, તે સમયે તેમનામા પરસ્પર વૈનાહિક સંબંધ પણ સ્થિર થઈ ગયો હતો આ સંધિનું પગિણામ એ આલ્યું કે મારવાડ-પતિએ સમગ્ર ગુજરાતરેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને અબરરાજ્યના અધીશ્વર સવાઈજયસિંહે પોતાના રાજ્યની આસપાસના પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આ સમયે તેમણે શેખાવાદીના અધીશ્વરને પોતાનો માઠવિક બનારી તેની પાસેથી ખડછી લેવા માઠી હતી એક બાલુ જેની રીતે ઉક્ત સંધિનું ફળ મગસદાયક થયું, તેની રીતે બીજી બાલુએ તેનું વિપત્તિ ફળ આપ્યું. અબર અને મારવાડના રાજવંશ દિલ્હીના યવનપાદશાહના વંશમા કન્યા અર્પણ કરી પાંચમ આર્ષદંકતને કબજિન કરતા આવ્યા હતા સમગ્ર ભારતનામાં માત્ર મેવાડના રાજાએજ પ્રાણાનુપર્યંત પોતાની કન્યા યવનપાદશાહને આપી નહોતી આ કારણથી રાજાના વંશને આજ-પર્યંત ભાગતવર્ષમા સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે બાવડથી મારવાડ અને અબરના રાજાઓએ સુસવનાનોને કન્યા આપવા માઠી, ત્યારથી મેવાડના ગણાએ તેમની સાથે વૈનાહિક સંબંધ બંધ પાડ્યો હતો, પરંતુ આ નવીન સંધિ બંધ થવાથી પુનઃ કન્યાવ્યવહાર શરૂ થયો પ્રથમ સવાઈ જયસિંહની સાથેજ રાજાએ પોતાની કન્યા પગણાવી; પરંતુ તેમણે તેમની સાથે એવી શરત કરી કે આ રાજકુમારીના ગર્ભથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે જો નાનો હોય તોપણ જ્યેષ્ઠ કુમારનાભિમે તેને મિત્રા-સન આપવું, ને જો પુત્રી જન્મે તો તેને કદિ પણ યવનના વંશમા અર્પણ કરવી નહિ જયસિંહને મેવાડની રાજનિહીના ગર્ભથી એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ આ પુત્રનું નામ માધોજી રાખવામા આવ્યું. આ પુત્રના સન્માનનું રક્ષણ કરવા માટે જયસિંહે પોતાની જીવિત અવસ્થામાજ માધોસિંહના મામા સત્રામસિંહની સપાદથી તેમને પોતાના ગબ્બના ટોક, રામપુરા, કાગી અને માયપુરા નામના ચાર પ્રગણાઓ અર્પણ કરી દીધા તદુપરાંત રાજા સત્રામસિંહે પોતાના ભાણેજને મેવાડતાબાના રામપુરા અને ભાનપુરા નામના બે પ્રગણાઓ અર્પણ કર્યા આ સર્વ પ્રગણાઓની એકદગ ઉપજ ૮૪ લાખ રૂપિયાની હતી

ધશ્વરીસિંહ સવાઈ જયસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી તેઓ અબરના સિંહાસનપર આરૂઢ થયા પ્રથમ પાંચ વર્ષોસુધી કોઈએ પણ માધોસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું નહિ, પરંતુ આ પાંચ વર્ષોમા ધશ્વરીસિંહે જે અધોગતતા દર્શાવી તેથી તેઓ સામંતોને અત્રિય થઈ પડ્યા. તેમના આચરણથી અસંતુ-ષ્ટ થઈ અબરના સામંતોએ ધશ્વરીસિંહને પદબદ્ધ કરી તેમને સ્થાને માધોસિંહને અભિષિખ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અત્યારસુધી રાજકુમાર માધોસિંહ પોતાના પિતા અને પોતાના મામાએ અર્પણ કરેલી જગીર સંતોષપૂર્વક ભોગવતા હતા તેમણે કદિ સ્વપ્નમા પણ પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ધારણ કરી નહોતી અને રાજાએ પણ માધોસિંહને સિંહાસનારૂઢ કરવાને માટે કોઈ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, પરંતુ જ્યારે અબરના રાજદારી પુરોએ માધોસિંહ અને તેમના મામા જગતસિંહની સમક્ષ માધોમિંહને સિંહાસનાભિષિખ્ત કરવાનો પ્રસ્તાવ સામ્ર કર્યો, ત્યારે તેઓ તે કાર્ય કરવાને સમત થયા હવે ધશ્વરીસિંહના અધ પતનનો પ્રારંભ થયો મેવાડના રાજા જગતસિંહે અવરપતિ ધશ્વરીસિંહપર એવો સદેરો મોકલ્યો કે—“ મનાઈ જયસિંહ મગ્ધરાજાપર એની પ્રતિજ્ઞા કરી ગયા હતા કે અન્ય પુત્રો જ્યેષ્ઠ હોના છતાં પણ માધોસિંહને સિંહાસન અર્પણ કરવું, માટે આપ માધોસિંહને અબરનું રાજ્ય સોંપી દો ” આ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ ધશ્વરીસિંહને જાણવાત થયો હોય તેવું કુખ લાગ્યું તેઓ ચોતરફ અધકાર જેવા લાગ્યા તેઓ સારી પેઢે સમજી ગયા કે આટલા દિવસ પછી જ્યારે રાજાએ આ પ્રશ્ન ઉપજિત કર્યો છે, ત્યારે એનો પેઢે સમજી ગયા કે આટલા દિવસ પછી જ્યારે રાજાએ આ પ્રશ્ન ઉપજિત કર્યો છે, ત્યારે એનો નિવેડો સરલતાથી આવનાર નથી અતે રાજ્યરક્ષાનો કોઈપણ ઉપાય નહિ જોઈ, ધશ્વરીસિંહે મહા રાષ્ટ્રીયનેતા આપાજી સિંધિયાની સાથે સંધિ કરી અને તેની સહાય પ્રાપ્ત કરી મેવાડના મહારાજાએ આ સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તેમણે યુદ્ધની માગણી કરી જુદી અને કાટાના અધીશ્વરોએ માધોસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું અને તેઓ મેવાડના મહારાજાની સાથે મળી ગયા રાજમહલ નામના

સ્થાનપર ઉભયપક્ષની સેનાઓ મળી અને એકબીજાની સામે યુદ્ધ કરવા લાગી. સિસોદીઆઓના વીરતાની પ્રભા આ સમયે સર્વથા નિરંતર થઈ ગઈ હતી, તેથી રાણાને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ. મહાબળવાન મહારાષ્ટ્રીઓએ પ્રબળ પરાક્રમ દર્શાવીને મેવાડ, જુદી અને કોટાની એકનિત સેનાને પરાસ્ત કરી દીધી. આથી માધોસિંહની આસાનું આકાશ સર્વથા અધિકારથી છવાઈ ગયું.

ઈશ્વરીસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કરી ગર્વોન્મત બની આપાછા સિંધિયા-ની સહાયથી જુદી અને કોટાના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણ કરવામાં જુદી અને કોટા-ના રાજ્યપર વેર લેવા સિવાય તેમને બીજો કોઈપણ હેતુ નહોતો; પરંતુ આપાછો ઉદ્દેશ કોઈ જુદો જ હતો. તેનો વિચાર દ્રવ્ય અને અધિકાર મેળવવાનો હતો. કોટાના અધીશ્વરે પરાક્રમ અને વીરતાપૂર્વક દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાની રક્ષા કરી. આ યુદ્ધમાં આપાછો એક હાથ કપાઈ ગયો; તથાપિ જાતે કોટા અને જુદી એ ઉભયના રાજ્યો મહારાષ્ટ્રીયદ્વયથી પરાસ્ત થઈ ગયા. આપાછા-એ ઉભયરાજ્યોની પાસે પોતાને ખંડણી આપવાની ચરત કરાવી. ઈશ્વરીસિંહ આપાછીની સહાયથી ઉક્ત સમરમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી નિર્વિઘ્નતાથી રાજ્યગુપ્ત ભોગવવા લાગ્યા ખરા, પરંતુ અતિ અલ્પ સમયમાં ધનધોર વાંદળાઓએ તેમના સાંભાગ્યસૂર્યને આંતર કરી દીધો.

ઈશ્વરીસિંહે જે પ્રકારે મહારાષ્ટ્રીયનેતા આપાછીની સહાય લીધી હતી, તે પ્રકારે હવે મેવાડના મહારાજાએ બીજા મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલ્કરની સહાય લીધી. રાણાએ હોલ્કરને જણાવ્યું કે:—“ જો તમે ઈશ્વરીસિંહને સમરમાં પરાસ્ત કરીને પદબ્રજ કરશો અને માધોસિંહને અંબરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરશો તો હું તમને છતાળાસ લાખ રૂપિયા આપીશ. ” દ્રવ્યલોભી હોલ્કરે આ પ્રસ્તાવ શીઘ્ર સ્વીકાર્યો. શીઘ્ર યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી; પરંતુ ઈશ્વરીસિંહના સાંભળવામાં ન્યારે આ સમા-ચાર આવ્યા ત્યારે તેમણે હોલ્કરની સામે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરવા અશક્ય પારી કાચરની પેઠે વિષપાન કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો. ઈશ્વરીસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી માધોસિંહ નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક તે-મના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. હોલ્કરે માધોસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું તેના બદલામાં તેમણે પોતાને પોતાના પિતા તથા મામા તરફથી જે ૮૪ લાખ રૂપિયાની ઉપજના પ્રદેશ મળ્યા હતા, તે સર્વ તેને સમર્પણ કરી દીધા.

માધોસિંહ દ્વનિયોગિત યુદ્ધોથી વિભૂષિત હતા. સાહસ, વીરતા, રાજનીતિજ્ઞતા, ઉચ્ચાભિલા-ષા તથા એકાગ્રતા ઇત્યાદિ યુદ્ધોથી તેમણે શીઘ્ર સમસ્ત સામંતો અને પ્રજાનો પ્રેમ આકર્ષિત કર્યો. ઈશ્વરીસિંહના શાસનસમયમાં અંબરનું રાજ્ય પ્રભાલીન થઈ ગયું હતું; પરંતુ માધોસિંહ સિંહાસ-નાભિષિક્ત થયા પછી તેની પ્રભા ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક પ્રકાશિત થવા લાગી. જે કે માધોસિંહે મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલ્કરની સહાયથી સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેને ૮૪ લાખની ઉપજની ભૂમિ અર્પણ કરી હતી, તેપણ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે મહારાષ્ટ્રીયલોકોનું દમન કર્યા વિના અથવા તેમને રાજસ્થાનમાંથી હાંકી કાઢ્યા વિના આપણું કલ્યાણ થઈ શકનાર નથી. સિંહાસનારૂઢ થયા પછી થોડા વખતમાં જ તેમણે પોતાની વીરતા અને રાજનીતિજ્ઞતાને પરિચય કરાવ્યો. કનૈઝ ટોડ માધોસિંહવિષે પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે જણાવે છે: “ જો તેઓ ઉદયપાણી જળના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ ન કરત અને તેમનું જીવન થોડા વધુ કાળયુધ્ધી સ્થાયી રહ્યું હોત તો અવશ્ય તેઓ રાઠોડોની સાથે મળીને મહારાષ્ટ્રીઓની સત્તા ચૂર્ણ કરી દેત; ” પરંતુ તેમના જીવનકાળમાં વારંવાર તેમના કાર્યમાં વિશેષ નાખતા હતા. જે કે જીવનકાળનો ઇતિહાસ હવે સૂત્રસિંહ થઈ ગયો છે, તેપણ તે જીવિત સાધારણ કૃષિકરની સ્થિતિમાંથી અર્ધશતાબ્દીમાં એક પ્રબલ જાતિ શી રીતે બની તે વિષે થોડા ઉલ્લેખ જરૂર કરવો આપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ. આ જાતિ અંગ્રેજોના ઉત્તમોત્તમ સેના-પતિઓની સામે યુદ્ધમાં ટકી શકી હતી.

આ જાતિ એક સમયે રાજસ્થાનના જનીસ રાજકુલોમાં પ્રતિષ્ઠા પામી હતી; પરંતુ પાછળથી તે અવનતિના મુખમાં સપડાઈ હતી. અતિ તેણે ધુન: પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કર્યું. જે વીરપુરમે સૌથી પહેલાં પોતાનું કૃષિકાર ઊઘાડ્યા વિના પોતાને પૃથ્વી આપનાર શત્રુઓની વિરુદ્ધ અસિ ધારણ કરી હતી, તેનું નામ યુગમણિ હતું. જૌરગઝેબના ઉત્તરધિકારીઓને રાજ્યને માટે માંહેમાંહે કસલ

કરતા અને રધિરની નદી વહેવરાતા બેંધ દિલીશ્વરના તાબાના યુન અને સિનસીની ગામના બટો-એ પોતાના ગામમા નાના નાના કિંના બધાવ્યા અને તેઓ લૂટકાટ કરવા લાગ્યા તેઓ થોડા વખતમા 'કબજાત' અર્થાત્ લૂટારાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા તેમણે દિલીના સત્રાટ ફર્ગીશીઅરના મહાનયમુધી લૂટ કરવાનું સાહસ વધુ હતું આ સમયે દિલ્હીની રાજસભામા બે સેંદબ્રા-તાઓ સર્વની ઉપર સત્તા ચલાવતા હતા બ્યારે તેમણે બટોને મરતક ઉચકતા જોયા ત્યારે તેમણે તેમનું દમન કરવાને માટે અબરરાજ સનાઇ જયસિંહને કહ્યું સવાઇ જયસિંહે આ આસાનું પાનન કરવાને માટે રીધ સેના લઇ યુન અને સિનસીનીપર ગેરો માખ્યો પરતુ તે નિષ્ફળ થયો અને બટો પોતાના માંનીના કિલાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા અતે સનાઇ જયમિહ હતાશ થઇ બટો ના કિલા છોડી પોતાના પાટનગર તરફ ચાલ્યા ગયા

આ ઘટના બન્યા પછી અરુપ સમયમા ચૂડામણિએ પોતાના નાના બધુ વદનમિતને કેદ કર્યો, કારણ કે તે અત્યત ઉપદ્રવી હતો તે ધણુ વર્ષસુધી બદીરાન રહ્યો અતે અબરરાજ જયસિંહે મધ્યસ્થ થઇ વદનસિંહને મુક્ત કરાવ્યો અને તેને તેના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ચૂડામણિ પાસે કેટલી ભૂમિ પણ આપી વદનસિંહ મુક્ત થતાની સાથે જયપુરમા જઇ પહોંચ્યો અને તેણે જયસિંહને યુનપર અધિકાર કરવાને ઉત્તેજિત કર્યો વદનસિંહની લલામણથી જયમિહે સ્ત્રીધ પોતાની સેના લઇ બટોની ભૂમિમા જઇ યુનના કિનાને ગેરી લીધો બટપતિ ચૂડામણિએ પૂર્વવત પ્રબન પરાક્રમસંહિત ૭ માસપર્યત પોતાની રક્ષા કરી, પરતુ યોનને હીનબન થયેતો બેંધ અતે તે પોતાના પુત્ર મોહન સિંહને પોતાની સાથે લઇ તે કિલામાંથી નક્કી થયો ત્યારપછી અબરરાજે રીધ યુનના કિલાપર પોતાનો અધિમર સ્થાપિત કરી દીધો પછી તેમણે વદનસિંહને બટમતિના અધીશ્વરરૂપે ડીગ નામના સ્થાનમા અભિષિદ્ધત કર્યો આ ડીગ પાછળથી અતિ પ્રસિદ્ધ સ્થળ બન્યું

વદનસિંહને અનેક સત્તાનો થયા તેમાના સૂર્યમદન, શોભારામ, પ્રતાપસિંહ અને વીરનારાયણ નામના ચાર પુત્રોએ પોતાના બાહુબળથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કર્યો વદનસિંહે પોતાના બાહુબળથી દિલીશ્વરના તાબાના અનેક પ્રદેશો પોતાના અધિમાગમા લઇ લીધા તેણે પ્રથમ ગેર નામના સ્થાનમા એક પ્રિદેશ બધાવ્યો અને તે પોતાના પુત્ર પ્રતાપસિંહને સમર્પિત કરી દીધો તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્ર સૂર્યમદનને પોતાનું સિદ્ધાસન અર્પણું કર્યું

સૂર્યમદનના પૂર્વજોએ સ્વમતિની ઉન્નતિ કરવાને માટે જે જે મનોરથો મેન્યા હતા, તેને પ્રત્યક્ષ કાર્યમા ઉતારાનું સાહસ અને બળ સૂર્યમદનમા રિઘમાન હતું સૂર્યમદને પોતાના પિતાના આ સનપર અધિષ્ઠિત થઈ સૌથી પ્રથમ ભરતપુરના અધીશ્વર ખેમાને પૂરારત્ન કરી તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો ખેમા તેનો સગો હતો

સવત ૧૮૨૦ (૪૦ સં ૧૭૬૪)મા સૂર્યમ દે યવનસમ્રાટની રાજધાની દિલીસુધી લૂટકાટ કરવાનો નિચાર કર્યો, પરતુ તેનો આ મનોરથ પૂર્ણ થયો નહિ એક સમયે તે મુશ્યા ખેનવાને ગયો હતો એવામા બહુમીએના એક દગે તેનાપર ભયકર આક્રમણ કર્યું આજે તેનો વધ કર્યો સૂર્યમદન ને જ્વાહિરસિંહ, રત્નસિંહ, નવનસિંહ, નાહરસિંહ અને રણુજિતસિંહ નામના પાંચ પુત્રો હતા આ ઉપરાંત તેણે એક દરદેવગખસ નામના મુકુમાર ખાનખને પણ દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યો હતો તે એક મમ્મો શિકાર કરવા જતો હતો, એવામા માર્ગમા તેને આ બાગક મળ્યો હતો ઉક્ત પાંચ પુત્રોમાંથી પહેલા બે કણુબી બતિની વિવાહિતા આના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા ત્રીજો પુત્ર માલજુના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને ચૈત્ર બે પુત્રો સૂર્યમદનની અવનતિની સ્ત્રી અર્થાત્ મટમતિ ની આના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા

સૂર્યમદનનું મૃત્યુ થયા પછી જે સમયે જ્વાહિરસિંહ તેના સિદ્ધાસનપર અભિષિદ્ધ થયો તેજ સમયે માધોસિંહના મરતકપર પણ અબરનો રાજમુકુટ શોભાપમાન થયો જ્વાહિરસિંહે સિદ્ધાસનપર બેસતાની સાથેજ માધોસિંહની સાથે યતુતા કરી આ યતુતાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ તો એ હતો કે બેંધી માધોસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાજય ન કરી શકે અને બીજો ઉદ્દેશ એ હતો કે જયપુરરાજ્યને આધીન માચેરીના સામતને પરાસ્ત કરી એ દેશપર પોતાનો અધિકાર જયપુરરાજ્યે કરી લીધો

હતો તેથી જ્વાહિરસિંહે માચેરીના સામંતોને પણ લઈ તેને મદદરૂપ થવા ધાણું હતું. હીન્દી સન ૧૧૮૨ માં જ્વાહિરસિંહ અંબરપતિને વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે:- “મને કામાદેશ અર્પણ કરો” પરંતુ અંબરરાજ માધોસિંહે તે પ્રત્યે કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. આથી જ્વાહિરસિંહે અંબરપતિની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની સેના સજ્જ કરી જ્યપુરરાજ્યમાં યજ્ઞને પુષ્કરતીર્થ તરફ કૂચ કરવા માંડી. ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર જ્વાહિરસિંહે જ્યપુરના મહારાજાને પોતાના આગમનવિશે ખબર આપવી જોઈતી હતી અને જો જ્યપુરપતિએ તેને પોતાના સંબંધમાં યજ્ઞને જવાની રજત આપી હોત તો જ તેણે જ્યપુરરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો જોઈતો હતો; પરંતુ જ્વાહિરસિંહે તેમ કશું નહિ. તેણે જ્યપુરના મહારાજાની આજ્ઞા લીધાપિનાજ તેમના સંબંધમાં યજ્ઞને પુષ્કરતીર્થ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. જે સમયે જ્વાહિરસિંહ પુષ્કરતીર્થમાં ગયો તે સમયે ત્યાં મારવાડના મહારાજા પણ વિદ્યમાન હતા. આ ઉભય રાજાઓનો પુષ્કરતીર્થમાં મેળાપ થયો. જો કે જ્વાહિરસિંહ મનઃકળતો હતો તે છતાં પણ સૂર્યવંશી મારવાડપતિએ તેની સાથે પાઘડી બદલીને મિત્રતા બાંધી. આ સમયે અંબરપતિ રાગ-ગ્રન થવા હતા અને તેમની આજ્ઞાથી તેમના બે બ્રાહ્મણ દરસદાસ અને યુરસદાસ રાજકાપી કરતા હતા. જે સમયે ઉક્તા ઉભય બ્રાહ્મણોને જોઈ જ્વાહિરસિંહની જ્યપુરના રાજ્યમાંથી આજ્ઞા લીધા પિના પુષ્કરતીર્થ ગયાની વાત પડી, ત્યારે તેમણે માધોસિંહને તે સમાચાર કહ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે:- “બોલો, હવે આ સમયે આપણે શું કરવું જોઈએ?” આ સમાચાર સાંભળી માધોસિંહ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયા. અને બોલ્યા કે: “જ્વાહિરસિંહને એક એવા આશયનો પત્ત લાગે કે હવે અમારા રાજ્યમાં કંદિપણ આવીશ નહિ; અને સામંતોને સેના સજ્જ કરવાની આજ્ઞા આપો. જો જ્વાહિરસિંહ ગર્વિત થઈને પૂર્વવત્ પુનઃ આપણા રાજ્યમાંથી જઈ આપણું અપમાન કરે તો આપણે સામંતોસહિત તેના પર આક્રમણ કરી તેને ઉચિત દંડ આપવો.” શીઘ્ર માધોસિંહની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરવામાં આવ્યું. જ્વાહિરસિંહ કંઈ કરી જાય એવો માણસ નહોતો. તે માધોસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાના સંકલ્પસહિત જ પોતાને ઘેરથી નીકળ્યો હતો, તેથી તેણે માધોસિંહના પત્તર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તે પાછા ફરતી વખત જ્યપુરરાજ્યમાં યજ્ઞને પોતાના પાટનગર તરફ આસ્થિ. જ્વાહિરસિંહના આ આચરણથી સંત્રામનું બીજાંરોપણ થયું. માધોસિંહની આજ્ઞાનુસાર જ્યપુરના સમસ્ત સામંતોએ જ્વાહિરસિંહને ઉચિત દંડ આપવાને મટે પ્રમત્ત વેગથી તેના પર આક્રમણ કર્યું. ઉભયપક્ષે વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. આ યુદ્ધમાં અંબરરાજ્યના પ્રાયઃ સર્વ પ્રધાન નેતાઓ માર્યા ગયા; પરંતુ અંતે અંબરપતિનો જય થયો અને જ્વાહિરસિંહ રણભૂમિ છોડીને નાસી ગયો.

જ્વાહિરસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો કનિષ્ઠ બ્રાતા રત્નસિંહ રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો. રત્નસિંહને વૃદ્ધાવના એક ગોસ્વામીની સાથે ધારી મિત્રતા હતી. ઉક્ત ગોસ્વામીએ તેને કહ્યું કે:- “હું કિમીએ બાણું છું અને રાસાવનિક પ્રયોગદ્વારા નિકૃષ્ટ ધાતુને સુવર્ણ બનાવી શકું છું.” રત્નસિંહે તેનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખી સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞાથી તેને પુષ્કળ રૂપિયા આપ્યા. ગોસ્વામીએ તેને કહ્યું કે અમુક દિવસે આપને સુવર્ણના રૂપિયા આપીશ. જ્યારે બતાવેલી અવધિ નિકટ આવી, ત્યારે તે પાખંડી ગોસ્વામીને ભય ઉત્પન્ન થયો કે, “આ ઇજ્જાજમાં તો મારા પ્રાણોનો નાશ થવાનો સંભવ છે.” આથી અંતે તેણે રત્નસિંહના હૃદયમાં જરી મારી તેના પ્રાણ લીધા. આ પ્રકારે રત્નસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો નાનો પુત્ર કેશરીસિંહ તેના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો અને તેના કાકા નવલસિંહ તેના નામથી રાજકરણાર ચલાવવા લાગ્યો. કેશરીસિંહની પછી રણજિતસિંહ જોડેના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો. આ રણજિતસિંહ પોતાના બાહુબળથી ભારતવર્ષમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. અંગ્રેજ સેનાપતિ લૉડ લૉકે તેના ભરતપુરના કિશાપર આક્રમણ કર્યું; તે સમયે તેણે પોતાની અગ્રિત તેજસ્વિતા અને પ્રયંત બાહુબળ પ્રદર્શિત કર્યું હતું. ઇતિહાસવેત્તાઓ તેની પુષ્કળ પ્રશંસા કરે છે. અંગ્રેજ સેનાપતિ પણ તેની અદ્ભુત વીરતા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો. રણજિતસિંહ ૬૦ સં ૧૮૨૫ માં મરણ પામ્યો. એને રણધીરસિંહ, બલદેવસિંહ, હરદેવસિંહ અને લક્ષ્મણસિંહ નામના ચાર પુત્રો હતા. રણધીરસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો. તેની પછી રણધીરસિંહનો નાનો પુત્ર રાજસિંહાસનપર

બેઠા અને તેનો કાઠો તેના વાલીનરિકે રાજકાર્ય કરવા લાગ્યો. અગ્રજોએ તેને પદ્મજી કરવાને માટે ભરનપુરના કિંનાપર આક્રમણ કર્યું. ધણી દિવસ સુધી તેઓ ઘેરો રાખી રહ્યા ત્યારપછી તેમને વિજય પ્રાપ્ત થયો. વિજયી સેનાએ ભરતપુરનો રાજઅગ્રનો અને પ્રજાની સમસ્ત સપ્તિ લૂંટી લીધી.

હવે પુનઃ અબરરાજ્ય તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીશું. અબરના રાજાને જાટસેના સાથે યુદ્ધ થયું તેના પરિણામમાં માચેરીના સામતને પુનઃ પોતાની ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ નરુકા સાખાનો પ્રતાપસિંહ નામનો રાજપૂત અબર તાખાના માચેરી પ્રદેશનો અધીશ્વર હતા કાઠી મદારાજપરાધથી માધોસિંહે પ્રતાપસિંહને દેશનિકાલ કરીને માચેરી હસ્તગત કરી લીધું હતું. પ્રતાપસિંહ પદ્મજી થયા પછી નગરાજ જવાહિરસિંહને શરણે ગયો. જવાહિરસિંહે તેો આશ્રય આપી તેના પદ્મ જન્મમાન રક્ષવાને અર્થે તેને પોતાના રાજ્યમાં થોડી ભૂમિ આપી. પ્રતાપસિંહની પામે ખુશાલીરામ નામનો એક મંત્રી હતો અને જ્યપુરના દરબારમાં તેના તરફથી નદરામ નામનો એક કર્મચારી વિરાજતો હતો. પ્રતાપસિંહ દેશનિકાલ થયા પછી ઉક્ત ઉભય કર્મચારીઓએ પણ જાટરાજ્યનો આશ્રય લીધો. જો કે પ્રતાપસિંહ, ખુશાલીરામ અને નદરામ જાટ પતિની કૃપાદૃષ્ટિથી નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક ભગતપુરમાં રહીને તેની દાન કરેલી ભૂમિ ભોજનતા હતા. તે પણ તેઓના હૃદયમાં મદારાજના સ્વદેશભિમાન જાગૃત રહેતું હતું. તેઓ મુઘલ અને સ્વજાતિના થયેલા અપમાનને પોતાનું અપમાન માનતા હતા જે મમ્મો જવાહિરસિંહ ગર્વોન્મત બની જ્યપુરના મદારાજની રાજ લીધા વિના જ્યપુર રાજ્યમાં થઈ પુષ્કરતીર્થમાં ગયો તે સમયે પ્રતાપસિંહ બો તેના કર્મચારીઓને મોડું અપમાન લાગ્યું અને તેઓ જાટપતિના આશ્રય અને જાગી રતો પગિત્યાગ કરીને પુનઃ જ્યપુરરાજ્યમાં ચાલ્યા ગયા જે વિષે અબરની સેના અને જાટસેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ઉત્થિત થયું. તે દિવસે પ્રતાપસિંહ પોતાની સેનાસહિત અમરપતિના પક્ષમાં જાટોનો નાશ કરવા લાગ્યો. આ યુદ્ધમાં જાટ પગસ્ત થઈ ગયો. પ્રતાપસિંહને અબરપતિએ પરમ આદરપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો. આ યુદ્ધ થયા પછી માધોસિંહ માત્ર ચાર દિવસપરિત જીવિત રહ્યા હતા. તેમણે પ્રતાપસિંહની અપૂર્વ સ્વદેશભાવિત જોઈ તેના સર્વ અપરાધો ક્ષમા કર્યા અને તેનો માચેરી પ્રદેશ પુનઃ તેને અર્પણ કરી દીધો. પ્રતાપસિંહે પોતાના આશ્રયદાતા જાટપતિની સામે યુદ્ધ કર્યું તેટલા માટે કેટલાક માણસોએ તેને કૃતમ્મ કહ્યો છે. પગ્નુ અમે તેને કૃતમ્મ કહી શકતા નથી અમે તેને સાચો સ્વદેશભક્ત જોઈએ છીએ.

સત્તર વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરીને માધોસિંહઅતિસાગ ૧૧ રાગથી શ્વેત પાખરાએ માધોસિંહ થોડો વધુ વખત જીવતા રહ્યા હોત તેઓ કુશાવરોનું જ્યવન વારી નાખીને તેઓ અત્યુ પાખરા તે સમયે તેમના પુત્રની વય અતિ અધ્ધ હતી તેથી દિનસાનુદિવસ કુશાવરોની શક્તિ ક્ષીણ થયા તાગી માધોસિંહે અને નગરોની સ્થાપના કરી હતી તેમાં તેમણે સૌથી પ્રેમ માધોપુર નામનું નગર બધા પુ અમરપુર માધોપુર રાજસ્થાનના સૌથી વિશેષ સુરક્ષિત વાહિજસ્થાન રણુચભોરના દિનાની પામે સ્થિત છે. માધોસિંહ જ્યોતિર્વિદ્યામાં પારદર્શી હતા અને તેમણે પોતાના પિતા સરાઈ જ્યપસિંહના બીકે શુભો પર વ્યાખ્યાત મેગ યુદ્ધ તેમના શાસનકાળમાં જ્યપુરમાં અનેક પડિતો આવના હતા અને તે સમયે જ્યપુરનગરની સમક્ષ પવિત્ર બનારસની પ્રભા પણ જાણી પડી ગઈ હતી. માધોસિંહને એ રાણીઓના ગર્ભથી પૃથ્વીસિંહ અને પ્રતાપસિંહ નામ ૧૧ બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. માધોસિંહનો સ્વગ વાસ થયા પછી તેમનો સિદ્ધકુમાર પૃથ્વીસિંહ અબરના સિંહાસનપર અભિશિષ્ટ થયો. પૃથ્વીસિંહની માતા નાની રાણી હતી અને પ્રતાપસિંહની માતા પદ્મણી હતી તેથી પ્રતાપસિંહની માતાજી પૃથ્વીસિંહની વતી દંડજ્ઞભાવની હતી પરંતુ તેણે શીરોઝ નામના એક માનવીની સાથે પ્રેમ બાંધ્યો હતો તેથી તેનું માન ધણુ ધની ગયું હતું તેણે શીરોઝને રાજસભાનો સલામ બનાવ્યો તેથી સામતો અલગ પ્રમન્ન થયા અને રાજવાની છોડી પોતાની જાગીરમાં જઈ રહેલા ત્રાગા ગાળીએ તેમની પ્રિયિત્રુ શુ રૂપા રાખ્યાવિના પોતાની પદ્મણી પ્રમાણે રાજમરભાર ચલાવવા માંગ્યો તેણે મદારાજીયના પતિ અબાજના હાથનીચેની પગારદાર સેના પોતાની પાસે રાખી અને તેનાદ્વારા રાજકર સમઘિત થવા માંગ્યો. આ સમયે આરતરામ નામનો એક માણસ અબરનો દિવાન હતો રાજા

પ્રુશાલીરામ વહોરા પણ મંત્રી હતો. પ્રુશાલીરામ ઉચ્ચ શ્રેણીનો રાજનીતિજ્ઞ હતો; પરંતુ શીરાજની પ્રભુતા અને પ્રબલતાએ તેને સર્વથા સામર્થ્યહીન બનાવી દીધો. શીરાજ રાણી અને રાજ્ય ઉપર સંપૂર્ણ આધિપત્ય ભોગવતો હતો. નવ વર્ષપર્યંત અંબરનું રાજ્ય આવી નિર્દનીય રીતે ચાલ્યું અને એ અવધિ પછી અંબરપતિ પૃથ્વીસિંહ અધપરથી પતિત થઇ પરદોકાવસી થયા; પરંતુ આ સમયે પ્રજાના મનમાં એવો પ્રબળ સંદેહ હતો-ન થયો કે પટરાણીએ પોતાના કુમાર પ્રતાપસિંહને રાજ્ય અપાવવાને માટે પૃથ્વીસિંહને વિષ આપીને મારી નાખ્યો છે. જે કે પ્રતાપસિંહની માતા પટરાણી હતી તેપણ પૃથ્વીસિંહની શૈશવાવસ્થામાં તેના હાથમાં અંબરનું રાજ્યતંત્ર ગયું, એ એક ભયંકર બૂલ હતી; કારણ કે પૃથ્વીસિંહનો નાશ થવાથી તેનો સ્વાર્થ સદ્ધ થવાનો સંભવ હતો. પૃથ્વીસિંહ મરણપર્યંત પોતાની સાવજી માતાની શાસનશૃંગલા દૂર કરી શક્યા નહોતા. તેમની બાલ્યાવસ્થામાં જ બિકાનેર અને કૃષ્ણગદની રાજકુમારીઓની સાથે તેમના વિવાહ થયા હતા. કૃષ્ણગદની રાજનીતિની ગર્ભાંશુ તેમને માનસિંહ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. આ શિશુ માનસિંહ દીર્ઘકાળથી અંબરરાજ્યના કેટકેસર રહ્યો હતો. માનસિંહની માતાએ પ્રથમ તેને લઈને ઝમરીતે કૃષ્ણગદમાં જવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ કુમાર ત્યાં નિર્વિદનતા પૂર્વક રહી શકશે નહિ, એવા ભયથી પાછળથી તેણે તે વિચાર માંડી વાળ્યો અને તે તેને લઈને પરબારી સિંધિયાની ડાવણીમાં આવી ગઈ. તે સમયથી તે સિંધિયાને આશ્રયે જાલીઅરમાં રહેવા લાગ્યો.^૧

પૃથ્વીસિંહનું અકાળ મૃત્યુ થયા પછી અંબરના સૂતા સિંહાસનપર પટરાણીના પુત્ર પ્રતાપસિંહ સરલતાથી અધિષ્ટિત થયા. પ્રુશાલીરામને રાજની ઉપાધિ આપી અંબરનો મુખ્ય અમાત્ય બનાવવામાં આવ્યો. પ્રતાપસિંહનો અભિષેક કરવામાં તેણે ઘણી સહાય કરી હતી. મુખ્ય મંત્રીના પદપર વિરાજમાન થઇ તે ક્રમશઃ પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યો. તે સૌથી પહેલાં પોતાના યદાન શત્રુ શીરાજની સત્તાનો સંપૂર્ણ લોપ કરવાને વિશેષ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાનો આ મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે જે ઉપાયો લીધા, તેથી તેના જૂના સ્વામી માચેરીના સામંતને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થઈ. પ્રતાપસિંહનો અભિષેક થયો તે પ્રસંગે અંબરરાજ્યના સર્વ સામંતો યથા-નિયમ દરબારમાં વિદ્યમાન હતા; પરંતુ માત્ર માચેરીના સામંતજ તેમાં હાજર નહોતા. શીરાજઠી કંટક દૂર કરવાને માટે તેણે રાજ્યમાં જેમ અને તેમ વિશેષ ઉપદ્રવ ફેલાવવા માંડ્યો. તેણે સામંતોને ખાનગી મુશ્મલા આપી કે તમે રાજને કર ભરશો નહિ. આટલું કરીનેજ તે શાંત રહી નહિ; પરંતુ તેણે દિલ્હીના પાદશાહની મિત્રતા ખાંધી. આ રીતે શીરાજને દૂર કરવાને માટે તે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

આ સમયે નજીકમાં દિલ્હીના સમ્રાટનો પ્રધાન સેનાપતિ હતો. જાટોનો ઉપદ્રવ અત્યંત વધી જવાથી પાદશાહે તેને તેમનું દમન કરવાની આજ્ઞા આપી. તેણે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય લઈ જાટોપર આક્રમણ કર્યું. રાજનીતિચતુર પ્રુશાલીરામે આ સુસંધિનો લાભ લઈ પોતાના પૂર્વપ્રભુ માચેરીના સામંતપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે:—“તમે તમારી સેના લઈ પાદશાહના સેનાપતિની સાથે મળી જાઓ અને જાટોની સામે યુદ્ધ કરો.” પાદશાહની સેના જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાયથી જાટોને આક્રમણમાંથી નસાડી મૂકી તેમની રાજધાની લારતપુરપર આક્રમણ કરવા જતી હતી, તે સમયે માચેરીનો સામંત પ્રુશાલીરામની સલાહજનુસાર આમંત્રણવિના આવી પાદશાહના સેનાપતિને મળ્યો. આ સમયે જાટોનો નેતા નવલસિંહ હતો. પાદશાહના પક્ષની એકત્રિત સેનાએ જાટોપર પ્રબલ વેગથી આક્રમણ કરી તેમનો સંપૂર્ણ પરાભવ કર્યો. આ યુદ્ધમાં માચેરીના સામંતે પ્રબલ પરાક્રમ દર્શાવી પાદશાહપર મહાન ઉપકાર કર્યો, તેથી પાદશાહે સુખસન્ન થઈ તેને રાવરાજની ઉપાધિ અર્પણ કરી અને તેને અંબરના રાજ્યથી પૃથક કરી મુગલસામ્રાજ્યનો માંડલિક બનાવ્યો.

^૧ માનસિંહને જે ત્રણવાર અંબરનું સિંહાસન માત્ર કરવાના સચેત્રમળ્યા હતા. બ્રિટિશ રેકૉર્ડેટ ઇ. સ. ૧૮૧૨ના માર્ચની ૨૧ મી તારીખે દિલ્હીરજકારને જે પત્ર લખ્યો હતો તે વાંચો. ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં જયપુરના સામંતો જ્યારે રાજ જયપુરસિંહના અભ્યાષારથી કુપિત થયા હતા, તે સમયે તથા ઉક્ત રાજના મૃત્યુ સમયે માનસિંહને સિંહાસન માપત થવાની સલાહબતા હતી.

હવે રાન ખુશાલીગમી શીરાઝનો શીઘ્ર નાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો તેણે અબરના મમ સ્ત સામતોને એકત્રિત કરી પાદશાહની સેના સાથે મળવાની તૈયારી કરી પ્રતાપસિંહની માતાએ પણ ખુશાલીરામના આ કાર્યપ્રત્યે કાષ્ઠ વાધો લીધો નહિ ઉત્કૃષ્ટ આ સધિનો લાભ લઈ તે પોતાના ચાર શીરાઝનું સન્માન વગાડવાને માટે પાદશાહને સત્કૃષ્ટ કરવાની યેઠા કરવા વાગી ખુશાલી રામ પોતે અબરની સેનાના મેનાપતિશ્વરૂપે જવા ઇચ્છતો હતો, પરંતુ માધોસિંહની પરાણીએ તેને બદલે શીરાઝને મેનાપતિના પદ પર નિયુક્ત કરી તેને ખુશાલીગમી સાથે દિલ્લી મોકલ્યો આ ઉચ્ચપદજ ક્ષીરાઝના કાળકપ ચુકુ શીરાઝ અબરના પ્રધાન મેનાપતિશ્વરૂપે પાદશાહના મુખ્ય મેનાપતિના શિબિરમાં ગયો ખુશાલીરામે માચેરીના રાવગામની સાથે મળીને શીરાઝશી કટક દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ આ સમયે તેને નિષ્ફળ થતો જોઈ ઉભયે તેને દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો મલગામ ક્ષીરાઝને મળી મધુર સલાપણ, પ્રીતિભરેલા વચનો તથા સૌજન્ય-દારા તેના વિશ્વાસપાત્ર બની ગયા ક્ષીરાઝ તેને પોતાનો પગમમિત ગણના લાગ્યો મનરાજીએ આ પ્રકારે શીરાઝને હસ્તગત કરી ત્રીસ વિપ્રયોગથી તેના પ્રાણ લીધા આ પ્રકારે શીરાઝશી કટક દૂર થયો ત્યાર પછી માચેરીના સામતે ખુશાલીગમની સાથે મળી અબરનો તાસતલાગ માથે લીધો

ક્ષીરાઝનું મૃત્યુ થયા પછી અર્ધ સમયમાં પટ્ટરાણી પણ મૃત્યુ પામી આ સમયે પણ પ્રતાપસિંહની વય ઘણી નાની હતી, તેથી તેઓ બીજા કોઈ માણસની સહાયવિના મળગામ ધ અનાવવાને સમર્થ નહોતા. માચેરીના સામત અને ખુશાલીરામ યાસનમર્થ અનાવના હતા, પરંતુ તેઓ મકરનાકાફી હોવાથી પરસ્પર લડી પડ્યા અને અબરરાજ્ય નીચ મહાવિપત્તિમાં આવી પડ્યું ખુશાલીરામની પ્રાર્થનાથી વિખ્યાત થોડા દમદાનીખાના હાથનીયે યવનસમ્રાટની એક મેના અબરમાં આવી થોડા સમયમાં અબરરાજ્યમાં ભયકર ઉપદ્રવો ઉપગ્રિય થયા પાદશાહની સેનાને અબરમાંથી હાથી કરાવવાને માટે અબરના સામતોના એક સમૂહે મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે સધિ કરવાને વિચાર કર્યો વડીમાં સધિ થતી અને વડીમાં તેને તોડી નાખવામાં આવતી આથી મહારાષ્ટ્રીઓના ઉપદ્રવ પણ વધી પડ્યો થોડા સમયપર્યંત રાજ્યમાં સર્વત્ર યોર અશાંતિ, ભયકર અત્યાચાર અને દારણ રુધિરમોતનું સાંક્રાંત્ય પ્રસરી ગયું. ત્યાર પછી પ્રતાપસિંહ ગોચ વધે પહેલાં અને તેમણે રાજતંત્ર પોતાના હસ્તમાં રીડુ તેમણે રાજ તંત્ર પોતાના કરતા લઈ થોડા સમયમાં સમસ્ત વિપત્તિઓ ઊત્તરિત કરી નાખી અને ખુશાલીરામ તથા માચેરીના સામત એ ઉભયની આશા નિષ્ફળ કરી મહારાષ્ટ્રીઓનું દમન કરવાની દડ પ્રતિજ્ઞા કરી

આ સમયે અત્યાચારી મહારાષ્ટ્રીઓએ ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ભયકર અત્યાચાર કરવાને પ્રારંભ કરી દીધો હતો, માત્ર જયપુરમાંજ નહિ, પરંતુ મનરાજાનના પ્રત્યેક ભાગમાં મહારાષ્ટ્રીઓને જાર ઉપદ્રવ હતા અને તેમણે મળગામની પ્રજાની અત્યંત અપતિ લગી લીધી હતી અબરપતિ પ્રતાપસિંહે સિંહાસનપર આધિષ્ઠિત થતાની સાથેજ પોતાનું અસીમ સાહસ અને અદ્ભુત મનઃશક્તિ દર્શાવવા માડ્યું તેઓ સારી રીતે જાણી ગયા હતા કે રાજસ્થાનમાં જનાસુડી મહારાષ્ટ્રીઓનો પગ છે, ત્યાસુડી ત્યાની પ્રજાનું મગન કદિપણ થઈ શકનાર નથી આ સમયે (૭૦ સં ૧૭૮૭)માં મળગામના સિંહાસનપર મહારાજ વિજયસિંહ વિગળમાન હતા પ્રતાપસિંહે મળગામરાજની પામે એક હત મો નીને તેમને ખગર કરી કે -“ મહારાષ્ટ્રી મહારાષ્ટ્રીઓ આપણી ઉપર ભયકર અત્યાચાર કરીને આપણને અત્યંત પીડિત કરી ગયા છે, માટે તેમનું દમન કરવું એ આપણું પરમ ધર્મ્ય છે આ શત્રુઓનું દમન કરવાને માટે સમગ્ર રાજપૂતરાજ્યમાં એકત્રિત થઈ તેમની સામે યુદ્ધ કરવું જોઈએ જ્યારે તેમનો મપૂર્ણ પરાલભ થને, ત્યારેજ આપણે નિઃશિતાપૂર્વક રાજ્ય કરી શકીશું તથા રણ-ભૂમિમાં જઈને મહારાષ્ટ્રીઓની સામે યુદ્ધ કરવાની મારી અભિલાષ છે, માટે જો આપ આપની મોડા-મેનાને સહાય માટે મોકલી આપો તો, આપણા મહારાષ્ટ્રી શત્રુઓને મપૂર્ણ પરાલભ થઈ રાજસ્થાન નિષ્કટક બની જશે” મહારાજ વિજયસિંહને પોતાના જનનિજાનનો આ પત્ર પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ તેમણે ત્રીસ તેમને સહાય કરવાને માટે તૈયારી કરી આ સમયપૂર્વે મહારાજ વિજયસિંહે મહા વિપત્તિમાં સપડાવાથી પોતાના તાગાનો અજમેરપ્રદેશ મહારાષ્ટ્રીઓને આપી દીધો હતો, તેથી આ સમયે તેઓ અજમેરપ્રદેશ તેમના હાથમાંથી પુન પ્રાપ્ત કરાવે માટે પ્રતાપસિંહને સહાય કરવા

ને તત્પર થયા. તેમણે મહાબળવાન રાઠોડસામંત જ્વાનદાસને સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત કરી પોતાની સેના પ્રતાપસિંહની પાસે મોકલી આપી.

તુંગા નામના સ્થાનપર મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિંધિયા અને તેના ફ્રેન્ચ સેનાપતિ ડિવાઇને પ્રબલ વેગથી મારવાડ અને અંબરની એકત્રિત સેનાપર આક્રમણ કર્યું. ઉભય પક્ષો વચ્ચે ભયંકર સમરાગ્નિ પ્રબલિત થઇ ગયો. ઉભય પક્ષના સૈનિકો છવસદ્દ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ઘણીવાર મુઠ્ઠી યુદ્ધ થયા પછી સિંધિયા પરાસ્ત થયો અને સમસ્ત અસ્થશસ્ત્ર તથા દ્રવ્યદાંતે રણભૂમિમાં મુકી તે પલાયન કરી ગયો. વિજયી રાઠોડ અને કુશાવહેનેનાએ પરમ આનંદ પામી શત્રુપક્ષનો સર્વ સામાન લૂંટી લઇ માંહેમાંહે વહેંચી લીધો. આ પ્રસંગે અંબરના મહારાજા પ્રતાપસિંહ સ્વયં રણભૂમિમાં આવ્યા હતા. આ યુદ્ધ ૬૦ સં ૧૭૮૯ માં થયું હતું. મહારાજા પ્રતાપસિંહે આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો પછી એક મહોત્સવ કરી રંક લોકોને ૨૪ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું.

આ ૧ તુંગાના સમરમાં મહારાજા પ્રતાપસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થવાથી તેમની મુકીર્તિ સમસ્ત રાજસ્થાનમાં પ્રસરી ગઇ. તેઓ પૂર્ણ પ્રતાપથી પોતાના પિતાનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા. અંબરમાં સર્વત્ર શાંતિદેવીનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું. પ્રજા નિર્વિદ્ય થઇ મુખશાંતિના ઉપભોગ લેવા લાગી; પરંતુ આ શાંતિ દીર્ઘકાળપર્યંત સ્થાયી રહી નહિ. રાજપૂતોના લાગ્યમાં અશાંતિજ લખેલી હતી. જો કે માધોજીસિંધિયા તુંગાના યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઇને પલાયન કરી ગયો હતો, તોપણ થોડાં વર્ષમાં તેણે મહાબળ સંચિત કર્યું અને તે પોતાની પ્રમુખ સેના લઇ મારવાડનો વિધ્વસ કરવાને માટે આવ્યો.

પ્રતાપસિંહની માગણીથી મહારાજા વિજયસિંહે પોતાની સેના તુંગાના યુદ્ધમાં મોકલી આપી હતી. હવે તેમને પ્રતાપસિંહની પાસે સદાય માગવાને પ્રસંગ આવ્યો. તેમણે પોતાના પ્રમુખ શત્રુના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે પ્રતાપસિંહની પાસે એક દૂત મોકલી તેમને સદાય કરવાને પ્રાર્થના કરી. વીરશ્રદ્ધ પ્રતાપસિંહે શીઘ્ર પોતાની સેના મારવાડમાં મોકલી આપી; પરંતુ રાઠોડકવિએ કુશાવહેને અપમાન લાગે એવું કાવ્ય રચવાથી તેમણે રાઠોડોના પક્ષ છોડી દીધો. ઉક્ત કાવ્યથી તેઓ પોતાનું એવું મહા અપમાન જ્યેહું સમજ્યા કે તેઓ રાઠોડોને ભયંકર વિપત્તિમાં નાખતાં કિંચિત્ પણ લાનિજત થયા નહિ. અંબરનો સેનાપતિ ઝમરીતે મહારાષ્ટ્રીયનેતાને મળી ગયો હતો; પરંતુ રાઠોડોને આ ઘટનાની લેશ પણ ખબર નહોતી. ત્યાર પછી પાટણ નામના સ્થાનમાં રાઠોડોએ મહારાષ્ટ્રીઓપર પૂર્વવત્ પ્રબલ પરાક્રમપૂર્વક આક્રમણ કર્યું. કુશાવહેની સેનાએ રાઠોડોને સદાય કરી નહિ. તે તટસ્થજી ઉભી રહી. રાઠોડો કુશાવહેનો પ્રમુખ સગણ ગયા; પરંતુ તેઓ કિંચિત્ પણ હાથભીત થયા નહિ. તેમણે અપૂર્વ જોશવિતાપૂર્વક યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું; પરંતુ અંતે રાઠોડોનો પરાભવ થયો અને મહારાષ્ટ્રીઓને વિજયશક્તી પ્રાપ્ત થઇ. પાટણના યુદ્ધમાં કુશાવહેની સદાય નહિ મળવાથીજ રાઠોડો પરાસ્ત થયા હતા; પરંતુ મહારાજા પ્રતાપસિંહે બ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેઓ અત્યંત દુઃખિત થયા. જો પ્રતાપસિંહ પૂર્વવત્ આ સમયે પણ સ્વયં રણભૂમિમાં ગયા હોત તો કુશાવહેની સેનાને તેઓ આ ચિરકલ્કમાંથી બચાવી શકત અને પોતાનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરી શકત.

પાટણના યુદ્ધમાં રાઠોડોનો પરાભવ થયો અને પ્રતાપસિંહની તેમની સાથેની મિત્રતા તૂટી ગઇ તેથી ૬૦ સં ૧૭૯૧માં તુકાજીહોદકરે જયપુરપર આક્રમણ કરી પ્રતાપસિંહને પરાસ્ત કર્યો. પ્રતાપસિંહે આ સમયે મહાવિપત્તિમાં આવી પડીને તુકાજીને ખંડણી આપવાને સ્વીકાર કર્યો. પાટણથી તેમને અમીરખાનને આ ખંડણી આપવી પડી હતી. આ સમયથી ૬૦ સં ૧૮૦૩ માં પ્રતાપસિંહનું મૃત્યુ થયું ત્યાંમુધી જયપુરનું રાજ્ય મહાદુર્દશામાં રહ્યું. આ અરસામાં મહારાષ્ટ્રીઓ દેશમાં લૂંટફાટ કરીને પ્રજાનું સત્યાનાશ વાળતા હતા.

પ્રતાપસિંહના રાજતકાળનો ઇતિહાસ લખવા બેસીએ તો યવનરાજ્યની અંતિમ અવસ્થાનો સમસ્ત ઇતિહાસ લખવો પડે. પ્રતાપસિંહે પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. તેઓ પરમ સાહસિક રાજા હતા. તેમનું હૃદયબળ પણ કાંઈ ન્યૂન નહોતું, તોપણ લૂંટપ્રિય તરકરોના ઉપદેશ અને રાજ્યના સામંતોના માંહેમાંહેના કલહની સાથે તેમની સાહસિકતા અને હૃદય્યાતુર્ય સફળતા પ્રાપ્ત કરી

શક્યા નહિ. માચેરીપ્રદેશ યવનસામ્રાજ્યમાં સંયુક્ત થઇ ગયો, તેથી જ્યપુરના રાજ્યની ઉપજ અતિ ન્યૂન થઇ ગઇ હતી. વળી તેમના પૂર્વજોએ જે અદ્યજક દ્રવ્ય સંચિત કર્યું હતું તે પણ મહારાષ્ટ્રીઓના તાબામાં જતું રહ્યું. તેમની પાસેથી મહારાષ્ટ્રીઓએ એકંદર ૮૦ લાખ રૂપિયા લીધા હતા. પૂર્વે અંબરના ખમ્બાનામાં એટલું દ્રવ્ય હતું કે માધોસિંહ જ્યારે સિંદાસનાભિષિત થયા ત્યારે તેમણે મુઠી ભરી ભરીને રૂપિયાની ટુટ્ટિ કરી હતી અને મહારાજા પ્રતાપસિંહને જ્યારે ટુંગાના યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો, ત્યારે તેમણે ૨૪ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું.

યવનસામ્રાજ્યનો અંતકાળ નિકટ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ભારતવર્ષમાં મહારાષ્ટ્રીઓ અને જાટો વિશેષ પ્રબળ થઇ ગયા હતા. તેમનાદ્વારા મુઘલોની પ્રભા અત્યંત મંદ થઇ ગઇ અને પ્રાચીન રાજપૂતરાજ્યો પણ તેજહીન બની ગયાં. ઘોઝા સમય પછી પિંડારાનાં દળે મરતક ઉન્નત કરી સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસારી દીધી. અંતે પરિજાત એ જાણ્યું કે મોઝાસામ્રાજ્યનો અંત આવી ગયો, મહારાષ્ટ્રીઓ અને જાટોની મતિનો અતિરોધ થયો, ૧૫૬૪માં દંડિત થયા, રાજપૂતમતિની શુવન-શક્તિ ન્યૂન થઇ ગઇ અને એક નાના દ્વીપના નિવાસી અંગ્રેજો પ્રબળ થઇ ભારતવર્ષમાં તેમનાં રાજ્યની સ્થાપના થઇ નવીન યુગનો આરંભ થયો. જ્યારે ગોલરૂથી અનેક જાતિઓએ લૂંટફાટ કરવા માંડી ત્યારે જ્યપુરના મહારાજા તેમણે દમન કરી શક્યા નહિ. સામંતોના કુસંપ એજ માત્ર અંબરરાજ્યની અવગતિનું કારણ નથી; પરંતુ પિંડારા, જાટ ઇત્યાદિ લોકોનાં સતત આક્રમણથી રાજસ્થાનની અભ્યાન્ય રાજ્યોની પેઠે જ્યપુરરાજ્યની પણ અવનતિ થઇ હતી. જે આ સમયે મેવાડ, મારવાડ, અંબર, બિકાનેર, જેસલમીર વગેરે દેશોના રાજાઓ એકત્રિત થઇ સ્વદેશાભિમાનથી ઉત્તેજિત બની ભયાનક સિંહનાદ કરી યુગ્મોની સામે યુદ્ધ કરત તો મહારાષ્ટ્રીઓ અને પિંડારાઓ રાજસ્થાનની આવી શોચનીય દશા કદિ પણ કરી શકત નહિ. ટુંગાના યુદ્ધમાં કેવળ મારવાડના મહારાજાની સહાયથીજ પ્રતાપસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી દીધા હતા તેમજ પાટણના યુદ્ધમાં રાડોડ-કવિએ દુર્બુદ્ધિને વશ થઇ નિદનીય કવિના રચીને કુસાવહો અને રાડોડો વચ્ચે કુમંપ કરાવ્યો ન હોત તો મિંધિયા રાજસ્થાનમાં કદિ પણ પગ મૂકવાને સમર્થ થાત નહિ.

ઇશ્વરીસિંહના સમયમાં અંબરના રાજ્યની સારી મહારાષ્ટ્રીઓને પ્રથમ સંયોગ થયો હતો અને માધોસિંહના શાસનકાળમાં મહારાષ્ટ્રીઓ અંબરમાંથી ધણું દ્રવ્ય ખેંચી ગયા હતા; પરંતુ પ્રતાપસિંહે ટુંગાના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી મહાન શ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રતાપસિંહ એક મહાવીર અને સુદ્ધિવાન રાજા હતા, એમાં કિંચિત પણ શક નથી; પરંતુ કેવલ કાળના પ્રભાવથીજ તેઓ અંબરરાજ્યમાં આજ્ઞતા ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરી શક્યા નહોતા.

અધ્યાય ૪ થો

મહારાજ જગતસિંહનો સિંહાસનપર થયેલો અભિષેક-મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી રાજપૂતરાજ્યોના થયેલો વિધ્વંસ-શ્રિદાસરકારની સાથે સંધિ કરવાને માટે મહારાજ જગતસિંહે પ્રથમ કરેલો પ્રસ્તાવ-સંધિબંધન-સંધિપત્ર-હોદ્દરની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને જગતસિંહનું અંગ્રેજસેનાપતિ લોર્ડ લેકની સાથે મળી જવું-મેવાડના રણની કંયા કૃષ્ણા-કુમારી સાથે વિવાહ કરવાને માટે જગતસિંહે મેવાડમાં મોકલેલો ઉપહાર-મારવાડપતિ માનસિંહનું તે સમસ્ત ઉપહારદ્રવ્ય હુડી લેવું-માનસિંહના આ કૃત્યથી જગતસિંહને ચઢેલો ક્રોધ-સિંધિયા-માનસિંહની વિરુદ્ધ જગતસિંહે કરેલું યુદ્ધ-પોક્લુંના સામંત સવાઇ-સિંહનું જગતસિંહની સાથે મળી જવું-જયપુરમાં લક્ષ કરતાં પણ આધિક સેનાનું ઐકત્રિત થવું-માનસિંહની સાથે થયેલું યુદ્ધ-માનસિંહનું નાસી જવું-જગતસિંહનું રાજધાની જોધપુર હુડવું-જોધપુરનો કિલ્લો ઘેરી લેવો-અમારખાંઝી જયપુરપર કરેલું આક્રમણ-જગતસિંહનું રણક્ષેત્ર છાડી કલંકિત થઈ પોતાના રાજ્યમાં નાસી જવું-મહારાષ્ટ્રીઓએ જયપુરપર કરેલું આક્રમણ-તેમણે લીધેલી ચોથ-અંગ્રેજસરકારની સાથે ખીજવાર સંધિ કરવાનો વિચાર-સંધિબંધન-સંધિપત્ર-જગતસિંહના ચારિત્ર્યના સંબંધમાં કર્નલ રોડને અભિપ્રાય-જગતસિંહનું મૃત્યુ-મોહનસિંહ-મોહનસિંહનો અભિષેક કરવા માટે રચાયેલો પ્રપંચનું વિષમય ફેલ-રાજસિંહાસનનો આધિકારી નિયુક્ત કરવો-રાજપૂતરીતિની અજ્ઞાનતાથી નિપજેલું વિષમય ફેલ-મોહનસિંહને જયપુરના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાથી થતો રાજપૂતરીતિનો અનાદર-પ્રચલિત રીતિના નાશનું કારણ-તે સંબંધે શ્રીદાસકર્મચારીનું આચરણ-મોહનસિંહના અભિષેક સામે યથાર્થ સિંહાસનાધિકારીના વાંધો-નાજરનું વિપત્તિમાં આવી પડવું-જાતીયયુદ્ધની સંભાવના-જગતસિંહની વિધવા રાણીને પુત્ર થયો છ એવી ખબર ફેલાવી-સમસ્ત ઉપદ્રવોની શાંતિ-જયસિંહનો જન્મ.

હારાજ પ્રતાપસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી જયતસિંહ અંબરના સિંહાસન-પર અધિષ્ઠિત થયા. કર્નલરોડે મહારાજ જયતસિંહના શાસનકાળનો કંઈ જાણે ઇતિહાસ આપ્યો નથી. તેમનાં મેત્રાસ-મુખ જયતસિંહ રાજ્ય કરતા હતા, પરંતુ તેમનો રાજ્યગ્રંથ અલંત કવચિત અને તેમનું ચારિત્ર્ય અલંત વૃણિત હોવાથી તેમણે તેનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી; પણ અમે આ નીતિનું અવલંબન કરી શકતા નથી. જ્યારે દાખિણ રાજ્યસંતો ઇતિહાસ લખવામાં આવે ત્યારે ગમે તેવા દુષ્ટ અને દુરાચારી રાજાને ઇતિહાસ પણ યથાર્થ લખવો જોઈએ, એવો અમારો આધીન મન છે. કોઈના પ્રતિ પણ ઉપેક્ષા દર્શાવવી એ લેખકનું કર્તવ્ય નથી; માટે અમે જયતસિંહના શાસન-સમયનો ઇતિહાસ એવેટિ આપીએ છીએ. કર્નલ રોડે તેમના સંબંધમાં થોડાક ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અમે પાછળ આપીશું.

મદાગાસ્કર જંગલસિંહે ઇ.સ. ૧૮૦૩ માં અબરનો રાજમુકુટ પોતાના મરનકપર ધારણ કર્યો આ સમયે માત્ર અબરજ નદિ, પરંતુ સમગ્ર રાજપૂતરાજ્યો અવનતિને પ્રાપ્ત થયા હતા જે કે દુરાચારી આગરેખના ગણ પછી રાજસ્થાનના સમગ્ર રાજપૂતરાજ્યોએ પોતાના રાજ્યની સીમા અને પોતાનું બળ વૃદ્ધિ ગત કરી લીધી હતું, તોપણ યવનગમનના પનનની સાથે મદારાષ્ટ્રીઓનો ઉદય થયો અને તેમના દયના દય રાજસ્થાનમાં આવીને ગણપુતોના સુખ અને શાંતિને નષ્ટકર્તા કરવા લાગ્યા.

જે કે યવનસમ્રાટો પિશાચવશ્ય ધારણ કરી ટાઇ કાઇ વખત રાજપૂતરાજ્યોનો વિશ્વસ કરી નાખતા હતા, તોપણ તેથી ગણપુતોની જાતીયસંકિત કદિ પણ લોપ થઈ નહોતી ઉત્તર યવન સમ્રાટને આધીન રહીને અબર, માગાઝ વગેરેના રાજ્યોએ પોતાની ઉત્તમ પ્રકારે કરી લીધી હતી યવનદોકાના શાસનકાળમાં ગણપૂતોએ ધન, સપત્તિ, મનમાન, કીર્તિ તથા બધને વૃદ્ધિગત કરવામાં ટાઇ પણ પ્રકારની ત્રુટિ કરી નહોતી, પરંતુ મદારાષ્ટ્રીઓના દત્તે રાજસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી ત્યાંના પ્રત્યેક ગાળ્યોમાં લૂટકાટ કરીને પ્રજાની સમગ્ર સપત્તિ દરણ કરી લીધી મદારાષ્ટ્રીઓના અચાચારશી પ્રજાના સુખ અને નાતિનો અપૂર્ણ લોપ થયો વાણિજ્ય-આપાર બધ પછી ગયા કૃષિકારોએ કૃષિમર્ધને તિનાજલિ આપી અને સર્વ જમના પ્રસરી રહી આ રીતે રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યની દશા અસત શોચનીય બની ગઈ મદારાષ્ટ્રીઓના હોદ્દર અને સિધિયા એ બે પ્રધાન નેતા હતા તદુપરાંત અમીરખા વગેરે પાણી લૂટારાઓએ પણ રાજસ્થાનમાં ઉપદ્રવ કરવામાં કાઇ ત્રુટિ રાખી નહિ જે કે તુઝાના સમગ્રની જે એક બીજા ગુદમાં ગણપૂતરાજ્યોએ એકત્રિત થઈ લૂટારાઓને પરાસ્ત કર્યા હતા, પરંતુ તે યુદ્ધ બાર પખાવ પાછીમાં ચપી શેટ સમાન હતું મદારાજ જંગલસિંહ અબરના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તે પૂર્વે દીર્ઘકાળથી મદારાષ્ટ્રીઓના બધક અત્યાચાર શરૂ થઈ ગયા હતા, પણ તેમના સિદ્ધાસનારૂ થયા પછી તો તેમના અત્યાચારની બધકરતામાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ આ મદાવિપતિના કાળમાં આશાજનક વાત એ હતી કે ઇંગ્લેન્ડની આ કંપની બંગાળમાં પોતાનો મધુર્ અધિકાર સ્થાપિત કરી ધીરે ધીરે ભારતવર્ષના ધનર પ્રાપ્તોમાં પોતાની સત્તા પ્રસારતી જતી હતી બ્રિટિશસિંહે જોયું કે મદારાષ્ટ્રીઓનું દમન કર્યા વિના સમગ્ર ભારતવર્ષ દંરત-ગત કરવું કુર્ષિત છે આથી તે મદારાષ્ટ્રીઓને પાઠાકાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો બ્રિટિશસરકાર સારીપેઠે જાણતી હતી કે મદારાષ્ટ્રી લૂટારાઓના સિધિયા અને હોંકર એ બે નેતાઓ રાજપૂત-રાજ્યો ઉપર બધકર અત્યાચાર કરી રહ્યા છે અને તેથી તેમને ભારે દાનિ થઈ રહી છે, આથી તેણે વિચાર્યો કે જે નેત્રો અમારી સાથે સધિ કરે તો તેમને વિશેષ વાબ વાપ આપે વિચાર કરી બ્રિટિશસરકારે અબરપનિ મદારાજ જંગલસિંહની સાથે મધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત કર્યો મદારાજ જંગલસિંહે રાજસિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ જોયું કે એ તરફ યવનસામ્રાજ્ય જેની રીતે સાતમે વર્ષનું જીન બોગરી હાથ ચતુ જળ છે, તેની રીતે બીજી તરફ બ્રિટિશસામ્રાજ્ય ઉત્તર રાષ્ટ્ર પોતાની ઉત્તમિ કંતુ જળ છે વળી તેમણે પોતાના મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે—“મદારાષ્ટ્રીઓ સમગ્ર શ્રેણીના મનુષ્યોને પીડિત કરી તેમની સર્વ સપત્તિ લૂંટી લઈ અનેક દેશોપર પ્રેતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી નવીન ગાળ્યની સ્થાપના કરતા જળ છે તોપણ બ્રિટિશસરકારના નેટસે દં પાયો મદારાષ્ટ્રીઓનો નથી, તેથી બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ કરવી વિશેષ લાભદાયક છે.”

બ્રિટિશસરકારની સાથે મદારાજ જંગલસિંહને જે પ્રથમ સધિ થઈ તે વિશે કર્નલ ટાંડે કાઇ પણ ઉત્તેજ કર્યો નથી મહાગય એયિસન પોતાના પ્રથમ આ સધિસળ્યે લખે છે કે—“રાજપૂત રાજ્યોપરથી મુસનમાનોના પ્રજાતને લોપ થયા પછી તેપર મદારાષ્ટ્રીઓના પ્રજાતનો વિસ્તાર થયો ઇ.સ. ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજોની સાથે જયપુરના મદારાજને સધિ થઈ આ સમયે જંગલસિંહ જયપુરના મદારાજ હતા બ્રિટિશસરકારે રાજપૂતરાજ્યોને પોતાના મિત્ર બનાવી મદારાષ્ટ્રીય દહનું દમન કરવાની નીતિ અંગીકાર કરી અને તે નીતિ અનુસાર ઇ.સ. ૧૮૦૩ માં તેણે જયપુરના મદારાજની સાથે સધિ કરી.”

જે કે મદારાજ જંગલસિંહ અંગ્રેજોની સાથે સધિ કરવાને સમત થયા હતા, તોપણ તે સમયે

બ્રિટિશસરકારની વિશેષ પ્રબળતા ભારતવર્ષ પર સ્થાપિત થઇ નહોતી; તેથી તેમણે તે સંધિપત્ર પર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યાં નહોતા. તેમણે બ્રિટિશસરકારની સાથે કેવલ સાધારણ મિત્રસંબંધ સ્થાપિત કર્યો હતો. તેમની વચ્ચે નિમ્નલિખિત ધારાઓથી યુક્ત સંધિ થઇ.

સંધિપત્ર

માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સાથે રાજરાજેન્દ્ર જગતસિંહ બહાદુરની મિત્રતાને આ સંધિપત્ર છે. ગવર્નર જનરલ માકિવેસ જોશ વેલેસ્લી તથા ભારતવર્ષમાં રહેલી સમસ્ત સેનાના કૅપ્ટન જનરલ ગ્રિડાં લેકે બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની તરફથી મહારાજા જગતસિંહ બહાદુરની સાથે આ સંધિ કરે છે.

(૧) માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અને મહારાજા જગતસિંહ બહાદુર તથા તેમના ભાવી ઉત્તરાધિકારીઓમધ્યે દંડ અને ચિરસ્થાયી મિત્રતા સ્થાપિત થઇ છે.

(૨) એક પક્ષના શત્રુ બીજા પક્ષના શત્રુસ્વરૂપ અને એક પક્ષના મિત્ર બીજા પક્ષના મિત્ર-સ્વરૂપ ગણવામાં આવશે. ઉભય રાજ્યો આ નિયમ ચિરકાળપર્યંત સાચવશે.

(૩) મહારાજાધિરાજ જગતસિંહ સાંપ્રતમાં જે દેશના અધિકારી છે, તે દેશના શાસનમાં બ્રિટિશસરકાર હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ અને તેમની પાસે ખંડણી પણ લેશે નહિ.

(૪) માનનીય કંપનીએ હિંદુસ્થાનના જે ભાગો પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે, તે ભાગો પર જે કાંઇ શત્રુ આક્રમણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો મહારાજાધિરાજે કંપનીને સહાય કરવાને માટે પોતાના તાબાની સમસ્ત સેના મોકલવી અને શત્રુને પરાસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આમ કરીને પોતાની મિત્રતાના યથાર્થ પરિચય આપવામાં કિંચિત્ પણ તુટિ કરવી નહિ.

(૫) પ્રસ્તુત સંધિપત્રની બીજી કલમ પ્રમાણે મિત્રતા સ્થાપિત થવાથી બ્રિટિશસરકાર મહારાજાધિરાજના દેશોનું શત્રુઓના હાથમાંથી સંરક્ષણ કરવાને તત્પર રહેશે. જે મહારાજાની સાથે કાંઇ બીજા રાજ્યને વિવાદ ઉપસ્થિત થાય તો મહારાજાએ પ્રથમ બ્રિટિશસરકારની નિકટ વિવાદનું કારણ રજૂ કરવું અને બ્રિટિશસરકારે સલાહસંપત્તી તે અગડતું નિવારણ કરવાની મેથા કરવી. જે મહારાજાના પ્રતિપક્ષીના હોયથી કાંઈપણ પ્રકારની ઉચિત તપાસ થઈ શકે નહિ તો મહારાજાએ કંપનીની પાસે સેનાની સહાયને માટે પ્રાર્થના કરવી. આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે અને જે સેનાની સહાય કરવામાં આવશે તે સંબંધી સર્વ વ્યય ભારતવર્ષના અન્યાન્ય રાજાઓની પેઠે મહારાજાની પાસેથી લેવામાં આવશે. મહારાજાએ આ વ્યય આપવાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

(૬) વાસ્તવમાં મહારાજા પોતાની સેનાના પ્રભુ છે; પરંતુ સુધ્ધના સમયમાં તે સેના અગ્રેજ સેનાના સેનાપતિની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરશે.

(૭) બ્રિટિશસરકારની સંમતિવિના મહારાજા પોતાનાં રાજકાર્યમાં કાંઈ અગ્રેજ, ફ્રેંચ વા હંતર જાતિના યુરોપીઅનને નિયુક્ત કરી શકશે નહિ અથવા કાંઈ પણ યુરોપીઅનને પોતાનાં રાજ્યમાં આશ્રય આપી શકશે નહિ.

ઉપરોક્ત સાત ધારાઓથી યુક્ત આ સંધિપત્ર મહામાન્ય જનરલ ઇસ્ટાં લેકે તરફથી સરહિંદ નામનાં સ્થાનમાં સંવત ૧૮૬૦માં) ૪૦ સેપ્ટેમ્બર ૧૮૦૩ના ડિસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખે) તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેજ દિવસે તેપર હસ્તાક્ષર કરી મહોર કરવામાં આવી છે.

બ્રિટિશ ઇ. ઇન્ડીઆ
કંપનીની મહોર

(હસ્તાક્ષર) વેલેસ્લી

નામ ગવર્નર જનરલે આ સંધિપત્રને ૪૦ સેપ્ટેમ્બર ૧૮૦૪ના બન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે (હસ્તાક્ષર) ૧૮૦ એસ૦ બાલે

૭૦ ડાનિ

આ સંધિપત્ર વાંચવાથી પાઠકને સારી રીતે જ્ઞાન થશે કે બ્રિટિશસરકાર મિત્રભાવેજ મહારાજા જગતસિંહના રાજ્યની શત્રુઓના પંજમાંથી રક્ષા કરવાને સમ્મત થઇ હતી. આ સમયે મહારાજાએ અયંકર અત્યાચાર કરીને જળપુરના રાજ્યને નષ્ટબળ કરી રહ્યા હતા. આ કારણથી મહારાજા જગતસિં-

હને બ્રિટિશસરકારની સદાય લેવાનું ઉચિત લાગ્યું ઉપરાંત સધિપત્રપર મહારાજ જગતસિંહે હસ્તાક્ષર પાણી કર્યા નહોતા અને બ્રિટિશસરકારને ખુશી આપવાનો પણી ગ્રીકાર જોઈ નહોતો, તે પછી જણાવે કે જે સમયે આ સધિ થઈ તે સમયે મહારાજ જગતસિંહ અને બ્રિટિશસરકાર એ ઉભય સમય કદામા હતા

જે કે મહારાજ જગતસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ કરી, તોપણ તેમની મિનતા દીર્ઘકાળ-પર્યંતથાથી રીતી નહિ મહાશય એમીસન પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે “ જયપુરના મહારાજ સધિ-પત્રના નિયમેનું પાલન કરવામાં તુટી કરવા લાગ્યા ” વળી લોર્ડ ડોનવાલીસે દેશી ગઝેટની સાથે ના સધિય ધનો સર્વિયા તોડી નાખવાનો સંકેપ કર્યો હતો તેમણે અછરીતે જાહેર કર્યું કે, “ જયપુરના રાજ્ય માથેની સધિ રદ કરવામાં આવે છે, કાગળ કે બ્રિટિશસરકાર જે શરતે જયપુરગજન્યની રક્ષા કરવાને તત્પર થઈ છે, તે પ્રકારે તે તેની રક્ષા કરી જશે નહિ ” મહારાજ જગતસિંહે કયા નિયમેનું પાલન કર્યું નહોતું તે વાદ ઇતિહાસપરથી જણાવું નથી લોર્ડ ડોનવાલીસે એવો મત હતો કે દેશી ગઝેટની સાથે સધિ કરવાથી બ્રિટિશસરકારને કાંઈ પણી લાભ થવાનો સંભવ નથી આથી તેમણે દેશી ગઝેટની સાથે થયેલી સધિઓ રદ કરી તે મુજબ અન્ય રાજ્યોની પેઠે જયપુરગજન્યની સાથે થયેલી સધિ પણી તેમણે રદ કરી

પરંતુ લોર્ડ ડોનવાલીસની આવી આજ્ઞા થઈ તે પૂર્વે મહારાજ જગતસિંહે ટોલકરની સાથે અંગ્રેજોને સુદ થયું તે પ્રમગે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી અને તેથી લોર્ડ લેકે તેમને સંતોષ સહાય કરવાનું વચન આપ્યું હતું, તે છતાં પણી સર બેન્ગેલ ખાલેએ અવનર્જનરહના હુકમને માન આપી જયપુરગજન્યની સાથે થયેલી સધિ રદ કરી દીધી

હવે જયપુરગજન્યને મહારાષ્ટ્રીઓના દબ પુન નિયંત્રણ કરવા લાગ્યા જયપુરના મહારાજ એ લોર્ડ લેકની સાથે મળીને હોલકરની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધાગ્યું કર્યો હતા, તેથી મહારાષ્ટ્રીઓએ જગતસિંહનું સર્વસ્વ નાશ કરવાનો મકેપ કર્યો હતો

ત્યાર પછી મહારાજ જગતસિંહે અત્યંત ખરાબ કાર્યમાં હાથ નાખ્યો આ સમયે જયપુરગજન્યનું લાગ્યાકાશ શ્યામ અને ધનધોર અછોથી આટત થઈ થયું હતું માહોમાહેના દેશી સમસ્ત રાજસ્થાન આ સમયે અવનર્જનપથપર ચાલતું હતું આના વિપત્તિના સમયમાં મહારાજ જગતસિંહે અત્યંત અનિષ્ટકારક કાર્ય કર્યું જે કે પ્રથમ તો તેમણે રાજપૂતોચિત શ્રવણરતા, બચનિકમ તથા પાંડિત્ય દર્શાવ્યું, પરંતુ પાછળથી તેમણે અનિષ્ટકાર કર્યું

જે સમયે મહારાજ જગતસિંહ અમરના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયે મેનાડના સિંહાસનપર મહારાષ્ટ્રી ભીમસિંહ અને મારવાડના સિંહાસનપર માનસિંહ વિરાજમાન હતા આ ત્રણે રાજ્યો સમાન હતા માનસિંહની સાથે તેના મમસ્ત સામ તોને વિરોધ હતો ખાસ કરીને મારવાડનો પ્રધાન સામ ત પોકર્ણીધપતિ મહારાજની સાથે થોર વિરોધ ધરાવતો હતો માનસિંહની પહેલા મહારાજ ભીમસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા આ ભીમસિંહના મૃત્યુ પછી તેમની રાણીને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ ધૈકવસિંહ રાખવામાં આવ્યું પોકર્ણીનો સામ ત સવાઈસિંહ ધૈવમિંહને મારવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી બનાવી માનસિંહને વિપત્તિમાં નાખવાને તત્પર થયો રાજનીતિચતુર સવાઈસિંહે વિચાર કર્યો કે—“ હું એકતો માનસિંહને સિંહાસનપરથી પદ-બ્રજ કરી શકનાર નથી, માટે ધણી માણસોની સલાહ લેવી જોઈએ ” આવે વિચાર કરી તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ પાળવાને માટે ગુમસ્તી પ્રપચનજનો વિસ્તાર કર્યો તેણે વિચાર કર્યો કે—“ જે હમણા અમર અને મારવાડના અધીશ્વરોની વચ્ચે કાંઈ કારણથી ઝગડો ઉપસ્થિત થાય તો ધૈકવસિંહને માટે રાજ્ય પ્રાપ્તિનો માર્ગ મળ અને સ્વસ્થ થઈ જાય ” તેની આ કરવાના સિદ્ધ થવાનો પ્રમગે થોડા સમયમાં આવી પહોંચ્યો મેવાડના મહારાષ્ટ્રી ભીમસિંહને કૃષ્ણાકુમારી નામની એકકન્યા હતી આ કન્યા સમસ્ત રાજસ્થાનમાં પરમ સુર રાજકુમારી ગણાતી હતી તેના અનુપમ રૂપલાવણ્યનીની પ્રશંસા આ લેખિનીથી થઈ શકે એમ નથી આ પરમ રૂપલાવણ્ય રાજકુમારીની સાથે પ્રથમ મારવાડના સ્વર્ગસ્થ મહારાજ ભીમસિંહના વિવાહ થવાનો અસ્તાવ ઉપસ્થિત થયો હતો, પરંતુ ભીમસિંહ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા, તેથી

તે પ્રસ્તાવ પણ નષ્ટ થયો. હવે કુટિલહૃદય સવાઈસિંહ આ કૃષ્ણાકુમારીના નિમિત્તથી સમસ્ત રાજસ્થાનમાં ભયંકર ઉત્પાત મચાવવા લાગ્યો. તેણે બહારથી માનસિંહની સાથે મિત્રતા કરી અને પ્રપંચભળનો વિસ્તાર કરી ચુકીને અંબરપતિ જગતસિંહપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે:—“રાણા ભીમસિંહની કન્યા પરમ રૂપવતી છે, માટે આપ તેના હાથની માગણી કરો.” સવાઈસિંહ સારી પેઠે બળ્યો હતો કે જગતસિંહ અત્યંત ઈર્ષ્યોલુપ પુરુષ છે, માટે તે કૃષ્ણાકુમારીના રૂપલાવણ્યના સમાચાર સાંભળી અવશ્ય તે રમણીરત્ન પ્રાપ્ત કરવાની યોજા કરશે; અને વાસ્તવમાં બન્યું. પણ તેમજ જગતસિંહે કૃષ્ણાકુમારીની સુંદરતાની પ્રશંસા સાંભળી શીઘ્ર સવાઈસિંહની સલાહઅનુસાર પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી ચારહજાર સૈનિકોને મેવાડમાં મોકલી આપ્યા અને કૃષ્ણાકુમારીના હાથની માગણી કરી.

બ્યારે સવાઈસિંહના સાંભળવામાં આવ્યું કે અંબરથી મેવાડ તરફ નાળાએર મોકલવામાં આવ્યું છે, ત્યારે તેણે માનસિંહની સન્મુખ જઈ તેમને મિત્રતાના આડંબરથી ઠગ્યું કે:—“મહારાજ ! મેવાડપતિ મહારાણા ભીમસિંહની રૂપવતી કન્યા કૃષ્ણાકુમારીની સાથે સ્વર્ગસ્થ મહારાજ ભીમસિંહના વિવાહનો પ્રસ્તાવ ઉપરિચિત થયો હતો; પરંતુ હાલના અંબરપતિએ નાળાએર મોકલ્યું છે. જો જગતસિંહને કૃષ્ણાકુમારી પ્રાપ્ત થશે, તો આપના અપમાનનો પાર રહેશે નહિ. મારવાડના અધીશ્વરસ્વરૂપેજ ભીમસિંહની સાથે મેવાડની રાજનંદિનીના વિવાહનો પ્રસ્તાવ ઉપરિચિત થયો હતો અને આપ પણ હાલમાં મારવાડના અધીશ્વરજ છે; માટે જો આપને બદલે જગતસિંહ કૃષ્ણાકુમારીનું પાણિગ્રહણ કરશે તો મારવાડના સિંહાસનને મહાકલંક લાગશે.” જગતસિંહની પેઠે માનસિંહ પણ સવાઈસિંહની પ્રપંચભળમાં ફસી પડ્યા, તેઓ શીઘ્ર ત્રણ હજાર રોડોડોની સેના લઈને બહાર પડ્યા. હીરાસિંહ નામનો એક દ્રવ્યશ્રોભી સૈનિક પણ પોતાની સેનાસહિત માનસિંહને આવી મળ્યો. જગતસિંહે જો ચાર હજાર સૈનિકો મેવાડ તરફ મોકલ્યા હતા, તે મેવાડ પહોંચે તે પૂર્વેજ માનસિંહે તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમનો સર્વ સામાન લૂંટી લીધો અને તેમને છિન્નભિન્ન કરીને નસાડી મૂક્યા. હવે સવાઈસિંહને પોતાનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત થવાનો સંભવ જણાવા લાગ્યો.

મારવાડપતિ માનસિંહે અંબરપતિ જગતસિંહના સૈનિકોને છિન્નભિન્ન કરી દઈ તેમનો સમસ્ત સામાન લૂંટી લીધો હતો, તેથી જગતસિંહના હૃદયમાં ભયંકર ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. તેમણે માનસિંહના આ કૃત્યથી પોતાને દારણ્ય અપમાન થયેલું માન્યું અને માનસિંહને તેનો ઉચિત દંડ આપવાને માટે તથા પોતાનાં સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે આવશ્યક પ્રયત્ન કરવાનો તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિંધિયા રાજસ્થાનના રાજ્યોમાં કુસંપ વધારી ધડીમાં એકનો તો ધડીમાં બીજાનો પક્ષ ઝડવું કરી અક્ષળક દ્રવ્ય લૂંટી રહ્યો હતો. માનસિંહ અને જગતસિંહની વચ્ચે ભયંકર વિદેષાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો છે, એવા સમાચાર મળતાંજ તે પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી કાંપસેનમાં ઉતર્યો. તેણે અંબરપતિ જગતસિંહપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે જો તમે મને અમુક કર નહિ આપો તો હું તમારો નાશ કરીશ; પરંતુ જગતસિંહે સિંધિયાની ધમકીપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. આથી સિંધિયાએ અત્યંત ક્રોધિત થઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ જગતસિંહની સાથે કરિ પણ થવા દઈશ નહિ. પછી તેણે પોતાનું એક દસ ઉદ્યપુર તરફ મોકલી આપ્યું.

હુમપ્રતાપ અને હતબજ મહારાણા ભીમસિંહ મહારાષ્ટ્રીય દલના આગમનના સમાચાર સાંભળીને અત્યંત ભયભીત થયા અને તેમણે જગતસિંહને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી. જગતસિંહે સિંધિયાના આક્રમણના સમાચાર સાંભળી તથા મહારાણા ભીમસિંહની પ્રાર્થના સાંભળી કેટલાક હજાર સૈનિકો ઉદ્યપુર તરફ મોકલી આપ્યા. સિસોદીયા અને કુશાવહસૈનિકોએ મળી મહારાષ્ટ્રીઓનો પ્રતિરોધ કર્યો. સિંધિયાએ હવે મેવાડના મહારાણાની પાસે એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે:—“તમે કોઈપણ પ્રકારે તમારી કન્યા જગતસિંહને સમર્પણ કરશો નહિ; અને જયપુરનીજ સેના તથા દૂત મેવાડમાં આવ્યા છે તેમને શીઘ્ર વિદાય કરી દેજો.” જો કે મહારાણા ભીમસિંહ આ સમયે અત્યંત હીનબળ હતા, તે છતાં પણ તેમણે સિંધિયાનો આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો નહિ. તેમણે સિંધિયાને મેવાડમાં આવતો અટકાવવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે સિસોદીયા અને કુશાવહોની સેનાને હઠાવીને મેવાડમાં આવી પ-

હોયો. તે પોતાની સાથે આઠ હજાર સૈનિકોને લાવ્યો હતો. મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોનું સ્મરણ થતા મહાગણના લયનો પાઠ રહ્યો નહિ અને અતે તેઓ નિરુપાય થઈ સિધિયાને તાબે થઈ ગયા. સિધિયાની આગ્રાનુસાર મહારાણ્યોએ અજયપતિના દૂત અને સેનાને મેવાડમાંથી વિદાય કરી દીધા. આથી જયપુરની સેના લાત્યાર બની જે માર્ગે આવી હતી, તે માર્ગે પાછી ચાલી ગઈ.

આ તરફ મહારાજા જગતસિંહે માનસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચતુઃસવાઈસિંહ સ્વર્ગસ્થ મહારાજા બીમસિંહના પુત્ર ધૌકલસિંહને પોતાની સાથે લઈ અજયપતિને આવી મળ્યો. જગતસિંહે ધૌકલસિંહને મારાઝના અધિકારીતરિકે સ્વીકાર્યો, ત્યાર પછી ત્રીધ તેઓ એક લાખ સૈનિકોને લઈ મારવાડ જતાવાને ચાલ્યા. આ સમય પૂર્વે જયપુરનો કાંઈ પણ રાજા એક લાખ ચોદાઓને લઈને કદિ યુદ્ધ કરવાને ગયો નહોતો, તેથી અવસ્ય આપણે જગતસિંહને મરાઝબાન રાજા કટી શકીશું. આ સમયે જયપુરનો ખજાનો પણ અતુલ ધનથી પરિપૂર્ણ હતો. આ ધનના બળથી જગતસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓ અને પદાણોને પણ પોતાના દળમાં મેળવી લીધા હતા. ગાગોની નામના સ્થાનમાં પ્રથમ યુદ્ધ થયું. આ મંમરમાં માનસિંહ સંપૂર્ણ પરાલભ પામ્યા અને મારવાડના સમસ્ત સામંતોએ સવાઈસિંહની સનાહથી માનસિંહનો પક્ષ છોડી ધૌકલસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો. જગતસિંહને ધણી સરલતાથી વિજય મળ્યો. માનસિંહ પરાસ્ત થઈ રણભૂમિ છોડી નાસી ગયા અને જગતસિંહના માણસોએ તેમની હાનણી લૂંટી લીધી. માનસિંહનો પગલન થનાથી જગતસિંહે ધાકું કે હવે માનસિંહ કુંભાજીમારીનું પાણિગ્રહણ કરવાનો પ્રસ્તાવ કરશે નહિ, પરંતુ તેમની આ આશા બ્યર્થ હતી. ચતુર સનાઈસિંહે તેમને જણાવ્યું કે - "માનમિત્ત અઘાપિ પરાન્ત થયો નથી, માટે તેનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો પછી મેવાડમાં જઈ કુંભાજીમારીનું પાણિગ્રહણ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે." જગતસિંહે સવાઈસિંહની આ સનાહ સ્વીકારી.

માનસિંહ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ પોતાની રાજધાની જોધપુરમાં ચાલ્યા ગયા. જયપુરના મહારાજાની વિજયી સેનાએ ત્રીધ રાજધાની જોધપુરપર આક્રમણ કર્યું અને નેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો, એટલે માનસિંહ કિશામાં ચાલ્યા ગયા. હવે જગતસિંહે મિશાને વેરી લીધી. તેમની સેના છ માસપર્યંત કિશાને ઘેરીને તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ કરતી રહી. પરંતુ કિંદાને હસ્તગત કરી શકી નહિ. માનસિંહે ઘણા થોડા માણસોની સહાયથી અતુલ પરાક્રમસહિત પોતાના મિશાની રક્ષા કરી. છ માસપર્યંત નિરંતર એક લાખ માણસો કિશાને વેરીને પડી રહ્યા, તેમાં જગતસિંહ ને પુષ્કળ ખર્ચ થયો, તોપણ તેમનો પરિશ્રમ સફળ થયો નહિ. દુર્ભાગ્યવશાત્ છ માસ પછી જગતસિંહનું લાગ્યાકાશ બચકર સ્વામ વાદળોથી ઝાંઝાળ થયું. તેમની સેનામાં અગ્રીરખા નામનો એક પદાણ નિયુક્ત હતો. આ અગ્રીરખાએ જગતસિંહના તાબામાં રહ્યા છતાં પણ પોતાની સેનાની સહાયથી મારવા ના અનેક સ્થાનોપર લૂટફેટ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્રિત કર્યું. આથી જગતસિંહ તેનાપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેનું દમન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બ્યારે અગ્રીરખાએ આ વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તે જગતસિંહની હાનણીમાં નહિ આવતા અહીં તહીં બ્રમણ કરી લૂટફેટ કરતો રહ્યો. તેના આ આચરણથી જગતસિંહ તેનાપર વિશેષ ક્રોધિત થયા અને તેનું દમન કરવાને માટે પોતાનું એક દન મોકલ્યું. જગતસિંહની સેનાને પોતાની પાસે આવતી જોઈ અગ્રીરખા પરાયન કરી ગયો. જગતસિંહની સેના ઘણે દૂરસુધી તેની પાછળ ગઈ. પરંતુ તે હાથમાં આ શો નહિ. અતે તે સેનાને જયપુરની બહાર રાખી તેના સેનાપતિ સ્વયં નગરમાં ચાલ્યો ગયો. આ મુસધિનો લાભ લઈ અગ્રીરખાએ તે સેનાપર આક્રમણ કરી તેના સંપૂર્ણ પરાલભ કર્યો અને પોતાની સેનાસહિત લઈ અગ્રીરખાએ તે સેનાપર આક્રમણ કરી તેના સંપૂર્ણ પરાલભ કર્યો. આ વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ જયપુરમાં પ્રવેશ કરી તે નગર લૂંટી લીધું. બ્યારે જયપુરપતિએ આ વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ પોતાના પાટનગરની રક્ષા કરવી આશ્ચર્ય પામી જોધપુરના કિંદાપરનો વેરો ઉઠાવી લઈ પોતાની જન્મભૂમિ તરફ દ્રવ્ય કરવા લાગ્યા. તેમને પાછા ફરતા જોઈ રાકોડોની સેનાએ તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લીધી. આ ધોર અપમાન સહન કરી જગતસિંહ પોતાની રાજધાનીમાં ચાલ્યા. આ પા આ યુદ્ધમાં જગતસિંહનો ખજાનો અતિ ખાલી થઈ ગયો અને તેના અગણિત સૈનિકો પણ નાશ પામ્યા. આ યુદ્ધથી જગતસિંહનું મહા અનિદ્ર થયું, એમાં કિચિત્ પણ શક નથી.

ઉપરોક્ત યુદ્ધમાં જગતસિંહનો ખળનો અત્યંત ખાલી થઈ ગયો અને તેમના અસંખ્ય સૈનિકો માર્યા ગયા તેથી તેઓ અત્યંત હીનબળ થઈ ગયા. જે કૃષ્ણાકુમારિની માટે તેમણે આટલો ઉલોગ અને આટલો વ્યય કર્યો હતો, તેને તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. ત્યાર પછી મહારાષ્ટ્રીઓ અને પંડાણો તેમને વારંવાર સતાવવા લાગ્યા. હોલ્કરની સેનાએ અનેકવાર તેમના રાજ્યપર આક્રમણ કરી ધણા પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. મહાબળવાન અમીરખાં હોલ્કરના નામે જયપુરરાજ્યના ધણા ભાગોપર અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યાંથી મેળવેલી ચોથ પોતે હજમ કરી જતો હતો. આ પ્રકારે જગતસિંહના શાસનકાળનાં પાછલાં થોડાં વર્ષોમાં અંબરરાજ્યની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય બની ગઈ હતી.

મહારાજ જગતસિંહના જીવનના પાછલા ભાગમાં તેમને બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થઈ હતી, એ વાત અમારા પાઠકો બાણી ચૂક્યા છે. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં મહારાજ જગતસિંહે લૉર્ડ વેલેસ્લીની સાથે સંધિ કરી અને તેની શરત પ્રમાણે લૉર્ડ લેકની સાથે મળી હોલ્કરની વિરુદ્ધ યુદ્ધ પશુ કર્યું; પરંતુ લૉર્ડ કૉનવોલીસે પાછળથી તેમની સાથેની સંધિ રદ કરી દીધી. આથી જગતસિંહના શોક, વિરમ્ભ અને સંતાપનો પાર રહ્યો નહિ. મહારાજ એચિસન પોતાના મંથમાં જણાવે છે કે:—“ આ પ્રકારની મિત્રતા વા સંધિબંધનની આવશ્યકતાવિરે ‘ હોમ મવમેન્ટ ’ (હંસાંડની કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ)ને આશંકા ઉત્પન્ન થવાથી તેણે ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે જયપુરરાજ્યને પુનઃ આશ્રય આપવામાં આવશે. હાલમાં નેપાલની સાથે યુદ્ધ ચાલે છે. પિંડારાઓનું હમન કરી તેમની સાથે રાજકીય પ્રબંધ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી આ બાબત મુક્તવી રાખવામાં આવી છે. ” ઇ. સ. ૧૮૧૭માં જ્યારે પુનઃ સંધિનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે એમ જણાવવામાં આવ્યું કે હાલમાં જયપુરરાજ્યની સાથે સંધિ કરવાની ઝાઝી આવશ્યકતા નથી; પરંતુ જ્યારે આસપાસનાં સમસ્ત રાજ્યો બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિબંધનથી બંધાઈ ચૂક્યાં અને જયપુરના તાબાનાં નાનાં રાજ્યો પણ પરબારાં બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિબંધનથી જોડાયાં ત્યારે અંતે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં અંબરરાજ્યની સાથે બ્રિટિશસરકારને સંધિ થઈ. આ સંધિ ઉક્ત વર્ષનાં એપ્રિલ માસની બીજી તારિખે થઈ હતી.

આ સંધિના સંબંધમાં કર્નલ ટૉડ અન્યત્ર જણાવે છે કે:—“ બ્રિટિશસરકારે ભારતવર્ષના જે જે રાજાઓને આશ્રય આપ્યો છે તેમાં જયપુરનરે સૌથી પાછળ આશ્રય લીધો છે. આ રીતિનું અવલંબન કરવાથી શાંતિનો નાશ કરનાર ચતુરોને સર્વદાને માટે દૂર કરી શકાશે, એવો પ્રસ્તાવ જ્યારે બ્રિટિશસરકારે જયપુરનરેશની સમક્ષ સાદર કર્યો ત્યારે તેમણે તેનો સ્વીકાર કરવામાં કિંમિત્ત પણ વિલંબ કર્યો નહિ. ” આ સમયે બ્રિટિશસરકારે પિંડારાઓને સર્વથા વિદલિત કરી નાખ્યા હતા, કેશને પૂતામાં બંદીવાન કરી ગંભીરતરે મોકલી આપ્યો હતો, બોસસેની અવનતિ કરી નાખી હતી અને સિંધિયાને ભયભીન કરી દીધો હતો.

સેનાપતિ અમીરખાંએ જયપુરના અનેક પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો અને જયપુરના મહારાજની પાસેથી તે ચોથ પણ લેતો હતો. તેના ઉપદ્રવો શાંત કરવાને માટેજ બહુધા જયપુરના મહારાજાએ બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરી હતી. અમીરખાં પોતે પણ બ્રિટિશસરકારને આધીન થવાને તત્પર થયો.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં જે સમયે બ્રિટિશસરકારે જયપુરરાજ્યની સાથે સંધિ કરી તે સમયે બ્રિટિશસરકારે તેમની સાથે સંધિ કરવાની મહાન આવશ્યકતા ધારી હતી; પરંતુ જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે ‘ સંધિ રદ કરવામાં આવી છે ’ એવો પત્ર જયપુરના દરબારમાં મોકલ્યો ત્યારે જયપુરપતિના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે બ્રિટિશસરકારના આ કાર્યપત્રને દરરીતે વાંધો ઉઠાવ્યો; તે છતાં પણ બ્રિટિશદૂતપત્રને ચોચ સન્માન દર્શાવવામાં તેમણે કિંમિત્ત પણ ત્રુટિ કરી નહિ. જયપુરપતિને જે દૂત વીરબેઠ લેકની જાવણીમાં ગયો હતો તેણે તીક્ષ્ણ ચતુર્યોગ કરી બ્રિટિશસરકારના ઉપરોક્ત કાર્યપત્રને પોતાનો વાંધો ઉઠાવ્યો. તેણે ચાર્લ્સ મુખ્યત્વે પ્રકટ કરી ક્રોધપૂર્વક જણાવ્યું કે:—“ જ્યારથી ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશસરકાર પ્રતિષ્ઠિત થઈ ત્યારથી તે પોતાનાં કન્યાઓ અને સ્વાર્થ-

ને માટેજ કાર્ય કરે છે એમ પ્રતીત થાય છે "

આ વાત તો અમે પ્રથમથીજ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે બ્રિટિશસરકારે સ્વયં સધિનો ભગ કર્યો હતો અને કર્નલ ટૉડ પણ આ વાતને પ્રુટિ આપે છે જમ્પુરના દૂતે જણાવ્યું કે - " અંગ્રેજસરકારે પોતાની સગવડને ખાતર વચન આપ્યું હતું અને તેણે આ પ્રથમવારજ જમ્પુરની સાથેની સધિનો ભગ કર્યો છે, " પરંતુ અમે જણાવીએ છીએ કે જ્યારે પાસીના સુદથી ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે લૉડ કનાધવે અખીચદ સાથે વિશ્વામજાત કર્યો હતો, તે અંગ્રેજ રાજ પુરુષોની પ્રતિજ્ઞા ભગ થયાનું પ્રથમ દર્શાવ છે કમ્પાનીઆ કંપનીએ જગતસિંહની સાથે થયેલી સધિનો નિદનીય રીતે ભગ કર્યો તેનો ખ્યાલ કરતા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે એ તો માકિર્વિસ ઍંક્ર વેનેરની વિશાળ અને ઉદાર રાજનીતિ હતી જે રાજનીતિના ઉદ્દેશ ભારતવર્ષના લૂટારાઓનું દમન કરવાને માટે સમરત દેવી રાજ્યોને એકત્રિત કરવાનો હતો, તે રાજનીતિ લૉડ કૉર્ન વૉલીસે સર્વથા નષ્ટ કરી દીધી લૉડ કૉર્નવૉલીસે ખરેખર પોતાની આ વિશાળ રાજનીતિમાં આ પછી બાકી ફુર્દશાજ એક હતી મહામાનનીય લેકે (જેમના નામનું અમરણ શુ દેશી અને શુ પુરોષીઅન સર્વ સન્માન સાથે કરે છે) મધ્યસ્થ બની દેશી રાજ્યોની સાથે જે મિત્રતા અને સધિ કરી હતી તેની જે રક્ષા કરવામાં આવત તો દેશી રાજ્યોનો અનેક કષ્ટોપાધી ઉદ્ધાર થાત તત અર્થે ચિતાબ્રહ્મા રાજસ્થાનનું એટલું અનિષ્ટ થયું હતું કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે ખાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૦૩ થી અર્થાત્ પ્રથમ સધિભંગથી ઇ. સ. ૧૮૧૮ અર્થાત્ બીજી વાર સધિમધન થયું ત્યારસુધીમાં દુગત્યારી મહારાષ્ટ્રીઓદ્ધારા રાજસ્થાનના રાજ્યોનું અલત અનિષ્ટ થયું હતું

પછી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે બ્રિટિશસરકાર ઉપર વિસ્ત્રાસ રાખવાનું રાજપૂતમતિને એક પ્રબળ કારણ મળ્યું હતું અને તે એ હતું કે જ્યારે વઝીરઅલી જમ્પુરના રાજાને શરણે ગયો ત્યારે બ્રિટિશસરકારે બળપૂર્વક તેને સાથી હસ્તગત કર્યો ને પોર અપરાધી શત્રુ પણ રાજપૂતોને શરણે જાય તો તેઓ તે શરણાગત મનુષ્યની તનમનધનથી રક્ષા કરે છે શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એ રાજપૂતો પોતાનો પરમધર્મ માને છે આ સમયે જમ્પુરના મહારાજા બ્રિટિશસરકારને આધીન અથવા તેના માસિક નહોતા, પરંતુ અંગ્રેજસરકારે તેમને બળપૂર્વક તેમના ઉકત જ્ઞાતીયધર્મથી વ્યુત કર્યો અંગ્રેજસરકાર ધારે છે કે નરહત્યામરી મનુષ્ય કૃપાપાત્ર હોઈ શકે તો નથી તે માન્યતાને આધારે બ્રિટિશસરકારે જમ્પુરના રાજાને બળપૂર્વક વઝીરઅલીને પોતાને સ્વાધીન કરવાની ફરજ પાડી, કારણ કે તે તેમને પ્રાર્થના કરી શકતી નહોતી

જમ્પુરના રાજાને ઉપરાકત આપવિસિનાય ઇતર અનેક શ્રમ વ્યક્તિગત આપવિસિનાય પ્રથમ બ્રિટિશસરકારના આ સધિભંગથી ભોગવરી પડી તેનું એમ ઉદાહરણ અમે નીચે આપીએ છીએ - એક અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ જમ્પુરના રાજદરબારમાં આવ્યો, તેણે સર્વ પોતાની દાદ નાખી, પરંતુ પોતાના સામર્થ્યનો વિસ્તાર કરવા તેને કમિન લાગ્યો તેથી તેણે મત્રીસભાજને હસ્ત કરવા માઠી જે સામતો ચિરપ્રચલિત રીતિજનુસાર મત્રીતરિકે નિયુક્ત થઈ વશપર પરાગત સન્માન ભોગવતા હતા, તેઓ સમગ્ર ગયા કે હવે આપણી જગીરપરથી આપણો અધિકાર ઉઠી જશે જે સામતો દીર્ઘકાળથી છન પ્રપચ, બળપ્રયોગ વા તુપતિની કૃપાથી જગીર અને અધિકાર ભોગવતા હતા, તેમના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખવાને ઉકત રેસિડેન્ટે લગીરય પ્રપચ કર્યો લૉડ હેસ્ટિંગ્સે તો પોતાની અવનિયત રાજનીતિનો પ્રયોગ કરીનેજ જમ્પુરરાજ્ય પોતાને આધીન કર્યું જે જમ્પુરના સબધમાં તે ઇતર રાજનીતિ વાપરત તો તેની અવનિયત રાજનીતિને ધક્કો પહોંચાત ઇ. સ. ૧૮૦૩ થી ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધીમાં અનેક મહત્વની ઘટનાઓ બની અખીરઆમે જમ્પુરરાજ્યમાં લૂટકાંટ કરવા માઠી, મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજસ્થાનમાં પોતાનું પ્રાબલ્ય સ્થાપિત કરી દીધું ઇલાહિ ઘટનાઓ આ અરસામાં બની અતે ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની ૨ જી તારિખે ૧૦ ધારાઓથી યુકત એક સધિ બ્રિટિશસરકાર અને જમ્પુરના મહારાજાની વચ્ચે થઈ, અને ત્યારથીજ કલ્યાદાગજવશ બ્રિટિશસરકારનો અધિકાર ભરનાર માસિક બન્યો

મહારાજા જગતસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે પુનઃ શામટે સધિ પરી હતી, તે કર્નલ ટૉડે

તથા મહારાજ એવિસને સારી રીતે પોતાના સંબંધમાં વર્ણવ્યું છે, માટે આ સ્થળે તેના સંબંધમાં અમે કંઈ અધિક કહેવા ઇચ્છતા નથી; પરંતુ અમારે આટલું તો અવશ્ય કહેવું જ નેહ્યો કે આ બીજી સંધિ મહારાજ જગતસિંહને માટે પ્રથમ સંધિ કરતાં વિશેષ હાનિકારક નિવડી. ખુદ સંધિ-પત્ર વાંચવાથીજ પાંદકો સારી રીતે સમજી શકશે કે ઇસ્ત ઇન્ડીઆ કંપનીએ પ્રથમ સંધિમાં અંગ-રના રાજ પાસેથી ખંડણીતરિકે એક કોડી પચ્ચ લેવાની શરત કરી નહોતી; પરંતુ આ બીજી સંધિથી જયપુરના મહારાજ ચિરકાલને માટે બ્રિટિશસરકારને ખંડણી આપવાને બંધાયા. આ સંધિપત્ર અમે નીચે પ્રકાશિત કરીએ છીએ:—

સંધિપત્ર

માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ત ઇન્ડીઆ કંપની અને જયપુરના મહારાજ જગતસિંહ બહાદુરની વચ્ચે આ સંધિ નિશ્ચિત થઈ. માનનીય માકિર્વિસ એફ હેસ્ટિંગ્સ કે. જી. ગવર્નર જનરલ તરફથી સંપૂર્ણ અધિકારને પ્રાપ્ત થયેલા તેમના પ્રતિનિધિ મહારાજ ચાર્લ્સ ચિયોફિલાસ મેટકાફ કંપનીના પક્ષમાં અને રાજરાજેન્દ્ર શ્રી જગતસિંહ બહાદુરદ્વારા સંપૂર્ણ સત્તાને પ્રાપ્ત થયેલા કઠોર વૈરીસાલ રાવલ જયપુરરાજ્યના પક્ષમાં અને વિદ્યમાન છે.

પ્રથમ ધારો—માનનીય કંપની અને મહારાજ જગતસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષેકકો વંશપરંપરા આ સંધિને એકસરખી રીતે સદા માને અને એક પક્ષના શત્રુમિત્રો ઉભય પક્ષના શત્રુમિત્રો ગણાય.

બીજી ધારો—જયપુરરાજ્યનું રક્ષણ કરવાને અને તે રાજ્યના શત્રુઓનો પરાલભ કરવાને બ્રિટિશસરકાર તૈયાર રહેશે.

ત્રીજી ધારો—મહારાજ જગતસિંહ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાભિષેકકો બ્રિટિશ સરકારને આધીન રહી તેને સહાય કરે અને જે રાજ્યોએ બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારી છે તેમની સાથે તથા અન્ય રાજ્યોની સાથે તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખે નહિ.

ચોથી ધારો—મહારાજ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષેકકો બ્રિટિશ સરકારની સંમતિવિના કોઈ પણ રાજ્ય અથવા રાજની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ સ્થાપિત કરી શકશે નહિ; પરંતુ મિત્રતા અને સમાર્પનો સંબંધ ધરાવતા રાજ્યોની સાથે સાધારણ પત્રવ્યવહાર કરી શકશે.

પાંચમી ધારો—મહારાજ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ વા સિંહાસનાભિષેકકો કોઈ પણ રાજ ઉપર અત્યાચાર વા આક્રમણ કરી શકશે નહિ; કોઈ રાજની સાથે જો કંઈ ઝગડો ઉપસ્થિત થાય તો તેની તપાસ અને ઉચિત દંડનો ભાર બ્રિટિશસરકારના શિરપર રહેશે.

છઠ્ઠી ધારો—નિમ્નલિખિત વ્યવસ્થાનુસાર જયપુરરાજ્યને વંશપરંપરા બ્રિટિશસરકારના દિલ્લીના રાજકોષમાં ખંડણી ભરવી પડશે:—

જયપુરરાજ્યમાં કેટલાંક વર્ષોથી અત્યાચાર અને લૂંટકાટ (મહારાષ્ટ્રીઓદ્વારા) પ્રબલતાપૂર્વક થતી આવે છે, તે કારણથી આ સંધિની તારિખથી પહેલા એક વર્ષની સમાપ્તિપર્યંતની ખંડણી છોડી દેવામાં આવે છે.

બીજું વર્ષ	૪ લાખ રૂપિયા
ત્રીજું વર્ષ	૫ લાખ રૂપિયા
ચોથું વર્ષ	૬ લાખ રૂપિયા
પાંચમું વર્ષ	૭ લાખ રૂપિયા
છઠ્ઠું વર્ષ	૮ લાખ રૂપિયા

પાંચમી જ્યાંસુધી રાજ્યની આમદાની યાજ્ઞાસ લાખથી અધિક નહિ થાય ત્યાંસુધી પ્રતિવર્ષ

આઠ લાખ રૂપિયા ખંડણીતરિકે આપવા પડશે.

અને જે સમયે રાજ્યની ઉપજ યાજ્ઞાસ લાખ રૂપિયાથી અધિક થશે તે સમયે નિયમિત આઠ લાખ રૂપિયા સિવાય વૃદ્ધિગત થયેલી આમદાનીનો ૬૬ ળાગ બ્રિટિશસરકારને આપવો પડશે.

સાતમેા ધારો—બ્રિટિશસરકારને આવશ્યકતા પડે ત્યારે જયપુરરાજ્યને પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર સેનાની સહાય તેને આપવી પડશે.

આઠમેા ધારો—મહારાજા, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાભિષિક્તો ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર પોતાના તાબાના રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સત્તાધારી શાસનકર્તાતરિકે રહેશે; એ રાજ્યમાં બ્રિટિશસરકાર પોતાના કોબ્દારી અને દિવાની ખાતાં સ્થાપિત કરશે નહિ.

નવમેા ધારો—મહારાજા જો બ્રિટિશસરકારપર વિશ્વાસ રાખી તેના ગ્રેમ આકર્ષિત કરશે તો તેમની ઉન્નતિ અને કલ્યાણને માટે વિશેષ વિચાર કરવામાં આવશે.

દશમેા ધારો—દશ ધારાઓથી યુક્ત આ સંધિપત્ર મહારાજા યાદવ સિંહાસને મેટ્રકાફ અને ઠાકોર વૈરીસાલ નાથાવતે તૈયાર કર્યો છે. આ સંધિપત્રપર તેમના હસ્તાક્ષર અને મહોર વિઘમાન છે. મહામાનનીય ગવર્નર જનરલ અને રાજરાજેન્દ્ર શ્રી જગતસિંહ બહાદુરદાસ આજની તારિખથી એક માસની અંદર આ સંધિ દૃઢ થશે.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની ૨ જી તારીખે આ સંધિપત્ર દિલ્હીમાં તૈયાર થયેા.

(હસ્તાક્ષર) સી. ડી. મેટ્રકાફ રેમિડેન્ટ

(હસ્તાક્ષર) ઠાકોર વૈરીસાલ નાથાવત

(હસ્તાક્ષર) હેન્ડ્રીક્સ ગવર્નર જનરલ

આ સંધિપત્ર મહામાનનીય ગવર્નર જનરલદ્વારા તેમના તુલસીપુરની નિકેટના મુકામપર ૪૦ સં ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે સ્વીકૃત થયેા.

(હસ્તાક્ષર) જે. એડમ

ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી

જો કે મહારાજા જગતસિંહ આ બીજવારની સંધિ કરવાને સંમત થયા હતા; પરંતુ એથી જયપુરરાજ્યે ચિરકાલને માટે પોતાનું સ્વાધીન ઉન્નત મસ્તક અવનત કરી દીધું. તેમને પ્રતિવર્ષે આઠ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાનો સ્વીકાર કરવેા પડ્યો; પરંતુ મહારાજા જગતસિંહના શાસનના દોષથી આ સમયે જયપુરરાજ્યની દશા એવી શોચનીય બની ગઈ હતી કે તેને અગ્રિજોનેા આશ્રય મળ્યું કયો વિના છૂટકો નહોતો. જો તે બ્રિટિશસરકારને આશ્રય મળ્યું ન કરત તો તેનું અત્યંત અનિષ્ટ થવાની સંભાવના હતી. મહારાજા જગતસિંહે આ સંધિબંધન થયા પછી અત્યંત સમયપર્યંત રાજ્ય બેગબ્લું. ઈ. સં ૧૮૧૮ માં ઉક્ત સંધિબંધન થયા પછી થોડા સમયમાં તેમણે આ સંસારને ત્યાગ કર્યો.

૪૦ સં ૧૮૦૩ માં તેઓ સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા હતા અને તેમણે સત્તર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. તેઓ પોતાના સમયના અને પોતાની જાતિના રાજાઓમાં સૌથી બૃહ્ત રાજા હતા. તેમના સમયમાં જે જે ઘટનાઓ બની, તેનું જો સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવે તો એક અત્યંત મોટો ગ્રંથ રચાય. તેમની કારકીર્દિ આ અંજારાજ્યપર વિદેશીઓએ આક્રમણ કરી તેને ઘેરીલીધું. મહારાજાએ તેમનેતાબે થઈ તેમને ખંડણી ભરવાનો સ્વીકાર કર્યો. વચ્ચે વચ્ચે બ્યારે આક્રમણકારીઓએ પોતાની અસાવધાનતા દર્શાવી હતી ત્યારેજ માત્ર તેમણે પોતાની વીરતા, પ્રદર્શિત કરી હતી. તેમના સમયમાં રાજદરબારમાં પણ ભયકર પ્રપંચ રચાયેા હતા અને તેમાં તત્કાલ તથા છરીનો પ્રયોગ થયેા હતા. તે વૃષ્ટિ રસકર્ષક નામની એક સ્ત્રીપર આસક્ત હતા. તેમના જીવનમાં એક પણ સદ્ગુણ દૃષ્ટિગોચર થયેા નથી. જે રાજપૂતકુલકલંક હતા અને જેથી રાજપૂતોની ઉજ્જવલ કીર્તિને ઝાંખ પહોંચી હતી તે માણસનું વિશેષ વર્ણન લખી અગ્રે આ ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠે અપવિત્ર કરવા માગતા નથી. ઉદયપુરની રાજનંદિની કૃષ્ણકુમારીને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમણે અતિ નિંદનીય પ્રયાસ કર્યો હતો, જેનું વર્ણન પાછળ મધ ચૂક્યું છે; તે કાર્યમાં અને બીજાં પણ વૃથા કામોમાં તેમના અનેક લાખ રૂપિયા વૃથા ખર્ચાઈ ગયા. કાલીબો નામના સ્થાનમાં મીનાલોકી દીર્ઘકાળથી જ્યમંદિરના વિશ્વાસુ રક્ષકતરિકે નિયુક્ત થઈ તે મંદિરની રક્ષા કરતા હતા; પરંતુ જગતસિંહે ઉક્ત મંદિરને વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. મીનાલોકી પોતાના રાજાને આ કુટ કાર્ય કરના જોઈ અત્યંત દુઃખિત

યથા અને કેટલાકે તો આત્મધાત કરીને પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યો. સવાણ જયસિંહના બંધાવેલા પરમગુરુ પાટનગર જયપુરની આસપાસ ચોરો અને લૂંટારાઓ ઉભારાઈ જતા હતા. વાણિજ્ય અને વ્યાપાર સર્વથા બંધ થઈ ગયો હતો. સર્વજન અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ હતી. રાજા જગતસિંહ પ્રમદી હતા, તેથી તેમના કર્મચારીઓ પ્રજાપર અત્યાચાર કરી તેમનો માથ લૂંટી લેતા હતા; આથી કૃષિકારોએ કૃષિકાર્યનો પરિણામ કર્યો. રાજદરબારમાં એક દિવસ કોઈ દરજીદુ^૧ પ્રત્યક્ષ રહેતું તો બીજા દિવસે કોઈ વણિકનું પ્રાણલય રહેતું અને ત્રીજા દિવસે કોઈ બ્રાહ્મણની સત્તા જનમી જતી. આ પ્રકારે જેઓ સત્તા બોગવતા તેમને થોડા દિવસમાં જેજનના પણ બોગવવી પડતી. નાદરજક નામના દિક્ષામાં ફોજદારી ગુન્હેગારોને બંદીવાનતરિકે રાખવામાં આવતા હતા; તેમાંજ ખાસકરીને ઉક્ત સત્તાધારી માણસોની સત્તાનો નાશ કરી તેમને કેદીનરીકે ગોઠવી દેવામાં આવતા હતા. આવા સત્તાધારી માણસોપ્રત્યે સામંતો અત્યંત ઘુણા ધરાવતા હતા. જગતસિંહ રસકપુરપર આસક્ત થયા હતા, તેથી તેમને સિંહાસનબ્રષ્ટ કરવાને માટે ભારે ચર્ચા ચાલવા લાગી. તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે સમસ્ત તૈયારી કરવામાં આવી. અંજરના રાજકર્મચારીઓએ રસકપુરને નાદરજકમાં ગોઠવી દેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ તેમનો તે વિચાર નિષ્ફળ થયો. જગતસિંહે તે મુસલમાન સ્ત્રીના પ્રેમમાં લુબ્ધ થઈ અંધ બની તેને પોતાના અર્ધા રાજ્યની સ્વામિની બનાવી અને ગોતે અર્ધજ રાજ બોગવવા લાગ્યા. મદારાજ જયસિંહે જે અમૂલ્ય ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો હતો, તેનો અર્ધો ભાગ પણ જગતસિંહે તે કુલટાને આપી દીધો. તે સર્વ ગ્રંથો વિચરત યદ્યપિયા. તે કુલટાનાં સંબંધીઓમાં કવ્ય લૂંટાવવામાં આવ્યું. આટલું કરીનેજ જગતસિંહ ચાંત રજા નહિ, પરંતુ તેમણે તે સ્ત્રીના નામના સિક્કા પડવ્યા અને તેનો પ્રચાર કર્યો. તે એકવાર તે સ્ત્રીની સાથે અધારૂદ થઈ ફરવા ગયા હતા. તે સમયે તેમણે સામંતોને યથાર્થ રાણીઓના જેવુંજ સન્માન આપવાને આજ્ઞા ફરમાવી; પરંતુ રાજપૂતસામંતોનાં હૃદય ગર્વથી પૂર્ણ રહે છે, તેથી તેઓ આ આજ્ઞાનું પાલન શી રીતે કરી શકે? મિત્ર શિવનારાયણ નામનો જે બ્રાહ્મણ દિવાન હતો તે ઉક્ત વેશ્યાને પોતાની કન્યા કહીને બોલાવતો હતો; પરંતુ દુનીના અસીમ સાહસિક સામંત આંદલિંહે પરમ ક્રોધિત થઈ કહ્યું હતું કે: “રસકપુરના કાર્યમાં હું કદિપણ સહાય કરીશ નહિ.” તેનાં આ વચ્ચેનાં સાંભળી જગતસિંહે તેનો શ. બે લાખનો દંડ કર્યો. બે લાખ રૂપિયા દૂની પ્રદેશની ચાર વર્ષની આમદાની હતી. મનુમહારાજ રાજાને સિંહાસનબ્રષ્ટ કરવાની જે વ્યવસ્થા લખી ગયા છે તે વ્યવસ્થાનુસાર જગતસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવાનું યથાર્થ કારણ આ સમયે પ્રાપ્ત થયું હતું; અને સામંતોએ તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે શુભરીતે સર્વ તૈયારી પણ કરી મૂકી હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમનું યોજના પ્રકાશિત થઈ ગઈ. જ્યોતે કેટલાક જુદિમાન મંત્રીઓએ રાજાના સન્માનની રક્ષાઅર્થે દીર્ઘ વિચાર કર્યો. તેમણે રસકપુરના કલંકિત ચારિત્ર્યવિશે અનેક વાતો રાજાને કહી, જે તેમણે વિશ્વાસપૂર્વક માની લીધી. રસકપુરને જે ધનસંપત્તિ આપવામાં આવી હતી તે સર્વ શીઘ્ર જપ્ત કરવાની તેમણે આજ્ઞા કરી અને તેને બંદી બનાવી દીધી. તે સ્ત્રી કારાગૃહમાંથી નીકળી નાશી ગઈ. જગતસિંહે આ ઘટનાપર મત્કિંમિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. ત્યારપછી કેટલાક વર્ષોસુધી જગતસિંહે જયસિંહનું પવિત્ર સિંહાસન કલંકિત કર્યું. ૬૦ સં ૧૮૧૮ ના ડિસેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે તેમનું મૃત્યુ થયું.

રાજા જગતસિંહનું મૃત્યુ પુત્રહીન અવસ્થામાં થયું હતું. તેમને પુત્ર નહોતો તેમજ તેમણે પોતાનાં ગુજનકાળમાં પણ કોઇને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તારકે નિયુક્ત કર્યો નહોતો. રાજપૂતોમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે જે રાજાને પુત્ર ન હોય તો તેમનું મૃત્યુ થયા પછી કોઈ બાકક વા યુવકને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને દત્તકપુત્રના હાથથીજ રાજાની દહનક્રિયા કરાવવામાં આવે છે. આથી જગતસિંહનું મૃત્યુચંતાંજ નરવરના શૂતપૂર્વ રાજાના પુત્ર મોહનસિંહને અંજરના ઉત્તરાધિકારી તરિકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો.

૨૧ મી ડિસેમ્બરને દિવસે જગતસિંહનું મૃત્યુ થયું; પરંતુ મંત્રીઓ સારીપેટે જાણતા હતા

૧ શેરજ ખવાસ નામનો એક મનુષ્ય જાતનો દરજી હતો. તે બાલ્યવસ્થામાં દરજીનું કાર્ય કરતો હતો, પરંતુ પાછળથી જગતસિંહે આ મનુષ્યને પોતાના દૃઢ તરિકે લોકલોકિની પાસે પણ ગોઠવ્યો હતો.

કે પ્રાચીન પ્રણાલીઓનુસાર દેશમાં આપખુદ સત્તા ચલાવવી હવે અશક્ય છે હવે આપણે આધીન પ્રભુ પર ચલિત થવું પડે છે. નેહરુમીદાર ચલાવી રાષ્ટ્રીય નહિ બ્રિટિશસરકારનું કામ રાજ અને પ્રભુ વચ્ચેના વિરોધ નિવૃત્ત કરવો એ હતું, તેથી તેણે ધાર્મિક કે ને અમે જ્યપુરના રાજપુરોની પ્રાચીન પ્રણાલીઓનુસાર રાજના દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાના કાર્યમાં દસ્તકેપ કરીશ તો તેઓ અમારા એ કાર્યને આક્રમણસમાન લેખશે.

નવીન રાજ નિયુક્ત કરવાના સળધમાં રાજસ્થાનમાં જે રીતિ પ્રચલિત છે તેનો અંગ્રેજ દોષ કરવાથી લવિષ્યમાં તે વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે જ્યેષ્ઠ રાજકુમારને સિદ્ધાસનપર અભિષેક કરવાની પ્રણાલી સમસ્ત રાજપૂતોમાં પ્રચલિત છે એકાદ એ સ્થાનોમાંજ તેનો અનાદર દર્શિ ગોચર થાય છે આ સળધે મનુમહારાજ પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી ગયા છે, પરંતુ મધ્યયુગના રાજપૂતો મનુની કેટલીક આસાઓનું પાલન કરતા નહોતા પ્રચલિતરીતિ અને પૂર્વદર્શાત અનુસાર રાજસિદ્ધાસનપર કિંવા સામંતના પદપર જ્યેષ્ઠ કુમારનેજ અધિકૃત કરવામાં આવે છે જ્યેષ્ઠ કુમારને 'પાટવીકુમાર' વા 'રાજકુમાર' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે અન્ય રાજપુતોને કેવળ 'કુમાર' જ કહેવામાં આવે છે સર્વ ગણ્યોમાં 'પાટવીકુમાર' અને 'પટ્ટરાણી' હોય છે 'પટ્ટરાણી' ની સત્તા રાણીઓની અપેક્ષાએ અધિક હોય છે રાજના મરણ પછી જો પાટવીકુમાર સગીર હોય તો પટ્ટરાણી સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે 'પટ્ટરાણી' ને 'માઈ' પણ કહેવામાં આવે છે સૌથી પહેલાં પ્રાચીન રાજ્ય મેનામાં પટ્ટરાણીએ રાજ્યશાસન ચલાવ્યું હતું તે જે સમયે ગજદાય કરતી હતી, તે સમયે અનેક સામંતો તેને સહાય કરતા હતા, તેમજ રાજકર્મચારીઓ પણ નિયમાનુસાર ચોતપોતાની ફરજ બજાવતા હતા.

જો કેઈ રાજ પુત્રહીન અવસ્થામાં મૃત્યુ પામે અને તેનો કોઈ નિકટનો આત્મ વા સહોદર ન હોય તો રાજકુટુંબમાંના અનેક માણસોમાંથી એકાદને સિદ્ધાસનના અધિકારીતરિકે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે ધણી જણો દાવો ન કરે એટલા માટે રાજકુટુંબની હદ પરિમિત કરવામાં આવી છે એવામાં રાજાવતશાખાના સર્વોચ્ચ સામંતો કે જેમને 'જોબાબા' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમનેજ કેવળ સિદ્ધાસનના અધિકારી ઠરાવ્યા છે મારવાડરાજ્યમાં જોધાવશી અર્થાત્ ઇરના રાજવંશના માણસોને ઉચ્ચ અધિકાર છે જૂદીરાજ્યમાં દુગારિવશ, ટાટારાજ્યમાં પનાઈતાનો આપ જવશ, ઝિંકોનેરાજ્યમાં મહાગજના સામંતો અને જ્યપુરરાજ્યમાં રાજ માનસિદ્ધના વંશજો કે જેઓ રાજવત કહેવાય છે તેઓ ઉચ્ચ સંયોગોમાં સિદ્ધાસનના અધિકારી ગણાય છે, પરંતુ ઉચ્ચ રાજવતશાખામાં પણ જે કુલો માનસિદ્ધના જન્મપૂર્વે સ્થાપિત થયેલા તેમાં અને માનસિદ્ધની પછીનાં કુલોમાં ભેદ છે પટેના માધાની કહેવાય છે અને પાછળ માનસિદ્ધોત કહેવાય છે રાજવતશાખામાં પુષ્કળ ઉપશાખાઓ છે તેમાં ક્રીનાયના સામંતો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે આ સામંતોના નેતામાં શારીરિક કિંવા માનસિક કોઈ પણ પ્રકારની ખામી ન હોય તો તે ઉચ્ચ સંયોગોમાં જ્યપુરના સિદ્ધાસનના અધિકારી થઈ શકે છે, અને આ ચિરપ્રચલિતરીતિ ત્યાગ કરવી અનુચિત છે જો કે સંધિપત્રના આદંમાં ધારાઓનુસાર મહારાજ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ ચોતાના રાજ્યમાં તથા ચોતાની પ્રજા ઉપર સર્વ પ્રકારની સત્તા ધરાવે છે અને બ્રિટિશસરકારે પ્રત્યક્ષ વચન આપ્યું હતું કે કોઈ પણ પ્રશ્નનો નિર્ણય અન્યાયપૂર્વક કરવામાં આવશે નહિ, પરંતુ બ્રિટિશસરકારના રાજ્યામલમાં મોહનસિદ્ધ જ્યપુરના સિદ્ધાસનપર અભિષેક થયો, એ ધણી અગ્રગ કાર્ય બન્યું જ્યપુરનું રાજ્ય કેને મળવું જોઈએ તે સળધે અંગ્રેજો આગળ સુચનારૂપે કાર્મિક લખ્યું છે, આ સ્થળે તેનું સરિસ્તર વર્ણન કરીએ છીએ કે જેથી લવિષ્યમાં દત્તકપુત્રસળધે નિર્ણય કરવો સુગમ થઈ પડે.

મોહનસિદ્ધ નામનો જે બાળક જન્મતસિદ્ધનું મૃત્યુ થતા પ્રજામાંજ જ્યપુરના સિદ્ધાસનપર અભિષેક થયો તે નરવરરાજ્યના ભૂતપૂર્વ રાજ મનોહરસિદ્ધનો પુત્ર હતો સિધિયાએ ઉચ્ચ મનોહરસિદ્ધને સિદ્ધાસનથી ચ્યુત કરી રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો આ વાત તો અંગ્રેજો આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આ શનામ્હી પૂર્વે નરવરના રાજવંશમાંથી જ્યપુરના રાજવંશનો ઉત્પત્તિ

યદ્ય દત્તી; પરંતુ નરવરનો અધીશ્વર પુત્રદીન અવરયામાં મૃત્યુ પામ્યો તેથી નરવરના સામંતોએ અ-
બરપતિને એક પુત્ર આપવાની પ્રાર્થના કરી. આથી અબરતા અધીશ્વર પૃથ્વીરાજને પોતાના પુત્રને
નરવરના સિંદાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને મોકલી આપ્યો. ઉક્ત મોદનસિંદને પૃથ્વીરાજના પુત્રની વાદ્યો
પેરીએ ઉત્પન્ન થયો હતો અને આગળ જન્મ્યું છે કે મોદનસિંદનો અભિષેક પ્રચલિત રીતથી
સંપૂર્ણતઃ વિપરીત હતો; કારણ કે અબરતા રાજ્ય બ્યારે પુત્રદીન અવરયામાં મરણ પામે ત્યારે મા-
મોસિંદ અને માનસિંદના ઉત્તરાધિકારીઓ કે જેઓ રાજ્યવન દહેવાય છે તેમનાં જિવાંધના સામંતને
સાથી પહેલાં અબરરાજના પદપર નિયુક્ત થવાને અધિકાર મળ્યો લેઈએ. ને તે અગ્રેય હેમ તે
બીજા કેટલાક સામંતોનો જન્મપુરના સિંદાસનપર નક્ક હતો.

વળી સંધિપતના ઇશ અને સાનમા ધારામાં પણ જિટિસરસરે મોટી બૃહ કરી છે. તે
ધારાથી અનંકયનું બીજરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. અગ્નિના હૃદયમાં જરાપણ અધિભાસ આવ્યો
અથવા આશ્વદાનનો સ્વભાવ જરાપણ લેખી બન્યો કે તત્તજ અનેક દૃષ્ટિગોચર થયો. આ ધારાથી
જન્મપુરના સર્વસત્તાધારી મદારાજ રાજ્યની ઉપજ ચાણસ લાખથી વ્યાપક થઈ છે કે નહિ તે
દર્શાવવાને માટે રેસીડેન્ટની આગળ રાજ્યનો સર્વ દિસાજ રજુ કરવાને બંધાયા છે.^૧

નિમ્નલિખિત કારણોથી રાજ્યાભિરોડની ચિરપ્રચલિત રીતિનો જન્મ કરી મોદનસિંદનો અ-
ભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. જનસિંદનું મૃત્યુ થયું તેસમયે જન્મપુરનાર અંતઃપુરમાં મોદન નામનો
એક નાજિર હતો, તેના દાથમાં રાજસાસનની સર્વ લગામ હતી. આ નાજિર મદારાજદિમાન હતો. તેણે
પોતાની ચતુરાઈથી રજવારમાં પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો હતો. તે ખરેખર રાજભક્ત નહોતો, પરં-
તુ સ્વાર્થપરાયણ હતો.તેણે ઉક્ત મોદનસિંદને જન્મપુરના સિંદાસનપર અભિષેક કર્યો.આમ કરવા-
નું કારણ એ હતું કે રાજ્યાભિરોડસમયે મોદનસિંદની વય નવ વર્ષની હતી, જેથી તેની દીર્ઘકા-
ળની સગીર અવસ્થામાં જન્મપુર રાજ્યમાં પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાને પ્રયોગ કરવાની નાજિરને આશા
હતી. રાજ્યના સર્વોચ્ચ સામંતોપ્રી કિંગીના મેપસિંદ નાજિરના પ્રધાન સલામક હતા. મેપસિંદે

૧ નંદકંડા જન્માને છે કે:- "મેવાડ સામેની સંધિમાં જન્મ્યો એવો પ્રસિદ્ધ લાખલ કરવામાં આવ્યો હતો કે
જે રાજ્યની દબલિ થાય અને આમદાની વરે તે જિટિસરસરને જુ કર આપવો; પરંતુ આને બદલે નિયત
કર લેવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેમાં હું સફળનોરથ થયો નહિ. પરંતુ હવે
મેવાડ અને અબરની ખંડણી આપવાની મણાલીમાં પરિવર્તન થઈ નથી વ્યવસ્થા થઈ છે, એ બંણી અને પશ્ચિ-
મકં માખલ થયો છે. યોગલાખરિયાથી પણ અધિક સંપિષાખર્ચામાં રાજપૂતાનોને અસંતોષ દૂર થયો નહિ. જ્યારે
મને પ્રત્યેક વરતુ શુભાગી દેવાનો ભય હતો ત્યારે પણ જે મારો આ અભિમાય નિર્મળરીતે સફારને જન્મ્યો હતો;
તોપણ દમથાં કે જ્યારે મને સફાર તરફથી આશા કે ભય કંઈ નથી ત્યારે હું મારો સત્ય અભિમાય શી રીતે
શુદ્ધ રાખી શકું ? આ પ્રેરોમાં જિટિસરાસનસત્તા સ્થાથી રહે અને જે રાજ્યોએ તેનો આશ્રય મદલ્ય કર્યો
છે તેમાં શુભ, શાંતિ અને સ્થાધીનતાની રક્ષિ થતી રહે એજ મારી અશિલાયા છે. જે માણસોએ રાજપૂતભવિની
યદ્યાર્થ અવરયા અને માનસિક લાખ નહિ બળી રાજપૂતોની સ્થાધીનતા અધિક સંકુચિત કરવાની યોશ કરી છે,
તેઓ આ દેશના ભર્ષકર શત્રુ છે, જેમ ચારી રીતે પ્રમાણિત થાય છે. મારઅરેજની સાથે રાહોડોને ત્રીસ વર્ષ-
પર્યંત જે સનન ચતુવા ચાલી રહી હતી તેનું નક્કન ઉતિહાસમાં ચંચો. તે રાહોડોપર અત્યાચાર કરનાર યૌરંગઝે-
બના વંશને આજે ક્યાં છે ? નક્કા તરફ આગળ ઠંડાવીને લુએ. રાહોડોની પીઠ પાછળ રજુ અને સન્નુખ અર-
બી ખરો છે. હવે ક્યાં રાજ રાહોડોપર આક્રમણ કરનારે તેયાર છે ? બુલિત મરાઠા તથા વિશ્વાસપાતી નવાબનાં
બાહુની લકર કે જેને જિટિસરાસનને દરેશમાં ધણી સહેલાઈથી છવી લીધાં હતાં, તેવા કરતાં રાજપૂતો એ આ-
પણ શત્રુ થાય તો તેઓ આપણે માટે કેટલા ભયંકર નિવડે ? દેશી સેનાને પ્રસન્ન રાખો, રાજપૂતોના મનનું
સાંતવન કરો અને પછી ચતુઓનો ઉપહાસ કરો !"

૨ મુસલમાન સમ્રાટોનાં અંતઃપુરના પ્રધાન જોગ્ય રહોડો નાજિર કહેવાતા હતા. રાજપૂતરાજ્યો પેરી
જન્મપુર અને પૂરીના રાજ્યોએ ચલનસમ્રાટોનું અનુકરણ કરી પોતાનાં અંતઃપુરના રહોડોને પણ ઉપરોક્ત
ઉપાધિ આપી હતી.

પોતાના ચાતુર્યજનક તથા બાહુબલથી રાજની આસજીમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. વળી તે અંબરની બાર પ્રધાનસામંતશાખાપેટી મદદ બળવાન આંગારાન શાખાના નેતા હતા. પુરોહિત અને ધાંધબાઈ તથા ઈતર દરબારીઓ નાઝિરના કસ્યાબુમાં પોતાનું કસ્યાબુ સમજતા હતા. તેઓ સારંધિરે જાણતા હતા કે જે આપણે નાઝિરને પ્રસન્ન રાખીશું તો રાજની સગીર વયમાં નિર્વિધતાપૂર્વક આપણા પદપર સ્થિત રહી શકીશું. જે નાઝિર પદબ્રહ્મ થશે અને તેને સ્થાને કોઈ બીજો અધિકારી નિયુક્ત થશે તો તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરશે અને પોતાના મિત્રોને રાજ્યનાં સમસ્ત પદોપર નિયુક્ત કરશે. આવો વિચાર કરી રાજકર્મચારીઓએ નાઝિરના પશુર્તુ-જ સમર્થન કર્યું હતું.

મોહનસિંહના અભિવેકના સંબંધમાં નાઝિરે સામંતો વા રાણીએ કાઠની પળ સલાહ લીધી નહોતી. તેણે સર્વ જ્ઞેષ્ઠમદારી પોતાના સિરપર વહોરી જયપુરપતિનું મરણ ચર્તા પ્રખાતકાશ-માંજ બાલક મોહનસિંહને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો. જગતસિંહની દહનક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી બાલક મોહનસિંહે પવિત્ર જળથી સ્નાન કર્યું અને સામંતોએ તેને કલ્યાણદારાન્તરિકે સ્વી-કાર્યો. તેનું નામ માનસિંહ રાખવામાં આવ્યું. નાઝિરે સમસ્ત સામંતોની પાસે 'અને મોહનસિંહના રાજ્યાભિવેકપ્રત્યે સંપૂર્ણ સમ્મતિ ધરાવીએ છીએ' એ આશયના પ્રતિજ્ઞાપત્રપર હસ્તાક્ષર કરાવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમણે સાધધાન બની એવો ઉત્તર આપ્યો કે જેથી મોહનસિંહના અભિવેક-ના સંબંધમાં તેમની સમ્મતિ પણ પ્રકટ થઇ નહિ અને અસમ્મતિ પણ વિદિત થઇ નહિ. થોડા દિવસપર્યંત તે કાર્ય વિચારાધીન રહ્યું. આ સમયે સર્વ જળ અગ્નિસરકાર તરફ આજ દેરવીને લેવા લાગ્યા. અગ્નિને પ્રસન્ન રાખવા એ નાઝિરની પ્રથમ ચેષ્ટા હતી, તેથી તેણે શીઘ્ર દિલ્હીમાં અગ્નિ રેસિડેંટપર એવો સંદેશ મોકલ્યો કે આપે સત્વર જયપુરમાં આવેલા એક વિશ્વાસ્તુ ઠારકુન મોકલવો. રેસિડેંટ તેની આજ્ઞા સ્વીકારી અને એક ઠારકુન મોકલી આપ્યો. જગતસિંહના મૃત્યુ પછી ઇંદ્રે દિવસે રેસિડેંટનો મોકલેલો મુન્શી જયપુરમાં આવી પહોંચ્યો. તેને પોતાના અધિકારી તરફથી નિમ્નલિખિત બાબતોની તપાસ કરવાની આજ્ઞા મળી હતી:- "નરવરરાજના પુત્રને અંબર-ના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાનું કારણ શું છે? મોહનસિંહનું કુલ કયું છે? સિંહાસનપર અ-ધિષ્ઠિત થવાનો તેને કાર્ણ હક છે કે નહિ? કોની સમ્મતિથી તેનો અભિષેક થયો છે?" તે ઉ-પરાત તેના વંશની સ્ત્રિ જેળવવાની પણ તેણે આજ્ઞા કરી હતી. વળી આ કાર્યમાં રાણી અને સા-મંતોની સમ્મતિ છે કે નહિ અને જે હોય તો તેમના હસ્તાક્ષરસહિતને એક પત્ર લઇ આવવો એવી પણ તેને આજ્ઞા મળી હતી.

ઉક્ત પ્રમેના ઉત્તરે નાઝિરે અને રેસિડેંટના વિશ્વાસ્તુ મુન્શીએ એવા આપ્યા કે જેથી બ્રિ-ટિશસરકારે સંગ્રહ થઇ રહેલા આદંતી પ્રથમ તારિખે મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવી અને તેનાપર એક અભિનંદન પત્ર મોકલી આપ્યો. ભરદરબારમાં બ્રિટિશસરકાર તરફથી આવેલા પુત્રો વાંગવામાં આવ્યા. નરવરમા આ પ્રસંગની ખુશાલીમાં વાળ વાગવા લાગ્યાં અને બા-ળક મોહનસિંહને પ્રતાપમહાલમાં લઇ જઇને તેનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. જયપુરના દરબાર-માં રહેલા સામંતોના પ્રતિનિધિઓને નાઝિરે પૂછ્યું કે:- "આ અભિષેકના સંબંધમાં તમારા સ્વામી-ઓનો શો અભિપ્રાય છે?" ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:- "જે આપે તેમને મોકલાવ્યા હોત તો તેઓ આવીને હાજર ચાત." પછી તેમણે જણાવ્યું કે:- "અંબરની રાણી અને જયપુરના રાજાનાં બગિચાના મતપર અમારા સ્વામિનો મત નિર્ધાર છે;" પરંતુ રાણીએ પ્રકટરીતે ઉક્ત અભિષેકની વિરુદ્ધ પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો. આ વિરોધ થોડા દિવસમાં એટલો પ્રબલ થઇ ગયો કે

૧ આંગારા શાખા બાવીસ હપશાખાઓમાં વિભક્ત હતી તે સ્વર્ગી વાર્ષિક આવદાની ૪૦૨૮૦૬ રૂપિયાની હતી. જયપુરપતિને સહાયવસ્તિકે તેઓ ૧૪૩ અશ્વારીઓ આપતા હતા. જે કે મેધસિંહ આ શાખામાં ઇર્ષા વા સાતમા દરજ્જાના સામંત હતા; પરંતુ તેઓ પોતાની લુબ્ધિ અને તેજસ્વિતાના બળથી તે શાખા નેતા બની ગયા હતા અને રાજદરબારમાં પણ તેમનું તેજ પ્રકાશ માન લેતું.

માર્ચમાસનો પ્રારંભ થાય તે પૂર્વે જયપુરની પ્રજામાં અસતોષનાં પ્રબલ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થયાં. જિલાંપના રાજવતસામંત કે જેઓ સિંહાસનના અધિકારી હતા તેમણે પોતાના હક્કની રક્ષાઅર્થે શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેમને સિવાસ તથા ધમરાણના સામંતો કે જેઓ ઉક્ત શાખામાં કનિષ્ઠ દરજ્જે ધરાવતા હતા, તેઓ પણ સત્વર સદાય આપવાને તૈયાર થયા.

આ ઉપદ્રવના સમયમાં એક બીજી શાખાએ પણ પોતાનો સિંહાસનપરનો દાવો આગળ ધર્યો. પૃથ્વીસિંહનો પુત્ર કે જેનેવિષે અને આગળ વર્ણન કરી ગયા છીએ અને જે હાલમાં સિંધિયાને આશ્રયે આશિવરમાં રહેતો હતો, તેને જયપુરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ તેની મૂર્ખતા અને દુર્ગુણના સમાચાર પ્રકાશિત થઈ જવાથી તે ઉદ્દેશ નિષ્ફળ થયો.

આ સર્વ દક્ષિત વાંચવાથી સારીરીતે પ્રતીત થાય છે કે આ સમયે અંબરરાજ્યમાં એવા કોઈ પણ રાજનીતિજ્ઞ વા સાહસિકથી નહોતા કે જે સર્વ ઉપદ્રવોમાંથી સુરક્ષિત રીતે બહાર નીકળી શકાય. હકીકતને ન્યાય આપે. નાજિરે દીર્ઘકાળપર્યંત રાજ્યમાં પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કરવાને માટે નરવરના રાજકુમારને અંબરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરી દીધો. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે યથાર્થ સમયે અર્થાત્ અંબરમાંજ કોઈ પણ સામંતે પ્રકાશિત રીતે તેના આ કાર્યવિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનું સાહસ કર્યું નહિ. આનું કારણ એ હતું કે તે સમયે નાજિર પ્રબલ સત્તાધારી હતો; પરંતુ જે રાજ્યમાં કોઈ સાહસિક સામંત હોત તો તે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કરી શકત નહિ અને શ્રિદિયસરકારે કોઈ પણ વિશેષ તપાસ કર્યા સિવાય માત્ર એક નાજિરના ચબ્દોપરજ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી ચિરપ્રચલિત રાજપૂતરીતિનો અનાદર કર્યો તે કરત નહિ. અંગ્રેજ રેસિડેન્ટે પોતાના મુન્શીને જેટલી તપાસ કરવાને માટે મોકલ્યો હતો તેટલી સંપૂર્ણ તપાસ ને કરવામાં આવત તો શ્રિદિયસરકાર કદિ પણ નાજિરના ચબ્દોપર વિશ્વાસ રાખી મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવત નહિ. નાજિરની સલાહથી શ્રિદિયસરકારે મોહનસિંહને સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યો તેથી સમસ્ત રાજ્યમાં પ્રબલ અસંતોષ પ્રસરી રહી. શ્રિદિયસરકાર નાજિરની આતુર્યજન્યમાં ફસી ગઈ. સર્વ સામંતોમાં અસંતોષ ફેલાયો. રાજવત સામંતોએ સિંહાસનપ્રાપ્તિને માટે શસ્ત્ર ધારણ કરી મોહનસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. શીઘ્ર રાજ્યમાં જાતીય સમરાનંદ પ્રબલિત થવાનાં પૂર્વલક્ષણો પ્રતીત થવા લાગ્યાં. અંબરની પટ્ટરાણી અને જોધપુરના રાજાની ભગિની પ્રથમથીજ નાજિરની ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થયેલી હતી. તેણે મૂળથીજ મોહનસિંહના અભિષેકમાં સમ્મતિ આપી નહોતી. તે આ સમયે પ્રબલ વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા લાગી. ચતુર નાજિર ચોતરફથી આપત્તિઓથી ઘેરાઈ ગયો. તે તેમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. નાજિરે કાર્ય કે એકમાત્ર પટ્ટરાણીને સતેજ થકાથી સમસ્ત ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ જશે. ઉક્ત પટ્ટરાણી મારવાડના રાજાની ભગિની હતી, તેથી નાજિર સૌથી પ્રથમ મારવાડપતિને શરણે ગયો અને તેને અનેક પ્રકારે વિનવવા લાગ્યો. નાજિર ધારતો હતો કે પટ્ટરાણી પોતાના બંધુની આજ્ઞા અવશ્ય માનશે અને મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે પોતાની સંમતિ દર્શાવશે. ચતુર નાજિરે માનસિંહને જણાવ્યું કે, “મહારાજા જગતસિંહ મૃત્યુઆંશપરથી કહી ગયા છે કે મોહનસિંહનેજ અંબરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવો; તેથી તેમની ઈચ્છાનુસારજ મેં મોહનસિંહને અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો છે, માટે આપ આપની ભગિનીને તે કાર્યમાં સમ્મતિ આપવાને કહેશો એવી આજ્ઞા છે. જે આપ આપની ભગિનીને સમજાવી મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે તેમની સંમતિ ખેંચશે તો હમણાં રાજ્યમાં ફેલાયેલી સમસ્ત અસંતોષ ઘણી જશે.” મારવાડના રાજા માનસિંહે પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે-“જયપુરના સિંહાસનપર કોનો અધિકાર છે તે વિષે મત આપવાની મને કિંવા મારી ભગિનીને કંઈપણ આવશ્યકતા નથી. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો ભાર ચિરપ્રચલિત રીતિનુસાર ખાર સર્વોચ્ચ સામંતો ઉપર છે. તેઓ જે મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે સમ્મતિ દર્શાવી સ્વીકારપત્રપર હસ્તાક્ષર કરી આપે તો પછી આવશ્યકતા હશે તો મારી ભગિની તે પર પોતાના હસ્તાક્ષર કરી આપશે.”

રાજા માનસિંહનો આ ઉત્તર સાલળી નાજિરને ચોતરફ અધિકાર દિગોચર થતા લાગ્યો તેણે ધાર્યું હતું કે બ્રિટિશસરકાર જ્યારે આપણને અનુરૂપ થઈ છે, ત્યારે ખીજા જગા માટે છે, પરંતુ હવે તેને મામતો કાઢી વિશેષ ગભીર થયેલો જણાયો તેણે ઈર્ષા વિચાર કરી એક ખીજા પ્રપચ જાળવેલો વિસ્તાર જ્યાં તેણે વિચાર કર્યો કે બ્રિટિશસરકારે તો મોહનસિંહને જયપુરના અધીશ્વર તરીકે સ્વીકાર્યો છે, હવે એકાદ રાજપૂતરાજાને નેના પક્ષમાં લાવવાની આવશ્યકતા છે એકાદ સામર્થ્યવાન રાજપૂત રાજા જે મોહનસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરે તો અજરના સમસ્ત સામતો અને પદાશી તરફથી થતા સર્વ ઉપદેશો ચાલુ થઈ જશે આવો વિચાર કરી તેણે મેવાડના રાણાની પોતીની સાથે મોહનસિંહના વિવાહ કરવાનું માથું કંઈ તેનો દૂત ઉદયપુરમાં ગયો અને તેણે મહારાણાને પોતાનો હેતુ નિવેદન કર્યો ત્યારે તેમણે તરત ઉક્ત માથું સ્વીકાર્યું રાણાના જે પ્રબલ સામર્થ્યવાન પ્રતિનિધિ દિલીમાં રહેતા હતા તેમણે પણ આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો, પરંતુ રાણાના કેટલાક સામર્થ્યવાન, ન ગજપુરનો આ પ્રતાપની વિરુદ્ધ પડ્યા, આથી રાણાને હતાશ થઈ ઉક્ત માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો પડ્યો પાછળથી એવો ઇરાવ કરવામાં આવ્યો કે જયપુરના રાજાની ભગિનીની સાથે રાણાએ લગ્ન કરવું બારવર્ષ પૂર્વે મહારાણાને વિવાહ ઉક્ત સ્ત્રીની સાથે કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ કોઈ ગરબીને લીધે તે મુલતરી રહ્યો હતો હમણા નાજિર પુનઃ તે સગાઈ તાથ કરી અને મહારાણાને ઉક્ત ગજપુરના પાણિપ્રદણ કરવામાટે પુષ્કળ રૂપિયા આપવાની માગણી કરી મહારાણા ભારે આડબર સાથે જયપુરમાં ગયા રોત, અને સમસ્ત હિંદુ જાતિના અધીશ્વરને સંકાર સાથે પ્રદણ કરવાને જયપુરના સમસ્ત મામતો પોતાપોતાના સ્થાન છોડી રાજધાનીમાં આવ્યા હોત, આથી નાજિરનેજ એક પ્રકારે માન મળ્યું હોત, કારણ કે તેણે કરેલી પસંદગીને સામતોને માન આપવું પડ્યું રોત આથી જયપુરના રાજાની સાથે મહારાણાનો સબધ અત્યંત દૃઢ થયો હોત, પરંતુ નાજિરના આ સર્વ સ્વપ્ને મિથ્યા થયા કોણ જાણે વિધિએ મોહનસિંહ અને નાજિરના લગ્નમાં શું શું લખ્યું હશે ? થોડા વખતમાં એક ઘટના એવી બની કે જેથી ઉક્ત ઉભય પુરોનાના લાગ્યનું ચક્ર પાન દાઈ ગયું અમાનકે એવા સમાચાર ફેલાયા કે જગતસિંહની ભટિયાણી રાણી ગર્ભવતી છે

મહારાજ જગતસિંહ ૬૦ સં ૧૮૧૮ના ડિસેમ્બરની ૨૧ મી તારિખે મરણ પામ્યા હતા અને ૬૦ સં ૧૮૧૯ના માર્ચની ૨૪ મી તારિખે એવા વર્તમાન પ્રચલિત થયા કે ભટિયાણી રાણીને આઠ માસનો ગર્ભ છે આટલા દિવસ સુધી આ સમાચાર ઝૂમ રહ્યા હતા, તે પ્રતિ સૌને અતિ આશ્ચર્ય થયું ગર્ભના સમાચાર પ્રકાશિત થતાએ પ્રિન માસની ૧ હી તારિખે ભટિયાણી રાણી ખરેખર ગર્ભવતી છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે સ્વર્ગસ્થ મહારાજની સેણ રાણીઓ અને રાજ્યના સમસ્ત સામતોની સીએ ઉક્ત રાણીના મહાનયમાં ગઈ ત્રણ પ્રકારથી પણ અધિક દિવસ ચર્યો ત્યાર સુધી ઉક્ત સીએએ તપાસ કરી અતે તેઓ એવા નિર્ણય પર આવી કે ભટિયાણી રાણી અવશ્ય ગર્ભવતી છે હવે ઉક્ત સમાચારના સબધમાં ચત્કિચિત્ત પણ સશય રહ્યો નહિ ઉક્ત સમાચાર સાલળી સામતો પરમ સંતોષ પામ્યા અને વેગેએ 'જે રાણીને પુત્ર જન્મશે તો અમે તેને અમારા સ્વામીતરીકે સ્વીકારીશું, અન્ય કોઈના પણ પક્ષનું અવગણન કરીશું નહિ' એવા આશયનો પત્ર તૈયાર કરી સર્વ સામતોની તેપર સહીઓ લેના માટે નાજિરની પાસે તેમણે તેની એક નકલ મોકલી આપી અને તેને એવી ભવાગમણ કરી કે એ બ્રિટિશરેસિડેન્ટપર મોકલી આપવી પડ તૈયાર થઈ તે પર સર્વ સહીઓ લેવાઈ ગઈ ત્યાસુધી રાઠોડગણીની સલાહથી નાજિરને જરાપણ તે બાબતમાં માથું મારવા દીધું નહોતું નાજિર ભટિયાણી રાણીના ગર્ભની વાત સાલળી અત્યંત લચળીત થયો, પરંતુ તે એક અતિમ ઉપાય જળમાવ્યા વિના રહ્યો નહિ તેણે 'સ્વર્ગસ્થ મહારાજ જગતસિંહની આજ્ઞાથી મોહનસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો છે' એવા આશયના એક પત્રપર સમસ્ત સામતોના હસ્તાક્ષર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ નાજિરની વાત અસત્ય છે એમ જાણી કોઈ પણ સામતે તેપર હસ્તાક્ષર કર્યો નહિ આ પ્રકારે નાજિરની અતિમ મેષ્ટા પણ અર્થે થઈ

ભટિયાણી રાણી ગર્ભવતી હોવાની વાત સમસ્ત રાજ્યમાં ફેલાઈ ગઈ જે સામત શાખાએ

સિંહાસનપર દાવો કરતી હતી-તે સર્વ શાંત થઇ ગઇ. જગતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી ચારમાસ અને ચાર દિવસ ચત્તાં એપ્રિલની ૨૬ મી તારીખે લટિયાણીરાણીને એક પુત્ર જન્મ્યો. રાજકુમારના જન્મની વાત સાંભળી સામંતોના આનંદને પાર રહ્યો નહિ. રાજધાનીમાં અનેક પ્રકારે ઉત્સવો થવા લાગ્યા. મોહનસિંહ અને નાઝિરની સ્થિતિ તો જાણે વજ્રપાત થયો હોય તેવીજ થઇ. સામંતોએ અત્યંત આનંદિત થઇ નવકુમારજયસિંહને પોતાના અધીશ્વરતરિકે સ્વીકાર્યો અને મોહનસિંહને સિંહાસનથી રમુત કરવામાં આવ્યો. તે પૂર્વે જે અવસ્થામાં હતો તેજ અવસ્થાને તે પુનઃ પ્રાપ્ત થયો. આ ઘટનાના વર્તમાન ફેલાતાં સમસ્ત રાજસ્થાનમાં પરમાનંદ વ્યાપી ગયો. એકવાર જે ભયંકર મુદ્દતી તૈયારી થઇ રહી હતી, તે સર્વથા શાંત થઇ ગઇ. આ ઘટના સર્વને માટે મંજલકારી હતી. આ નવીન રાજકુમારના જન્મની સાથે કર્નલ ટોડે જયપુરનો ઇતિહાસ સમાપ્ત કર્યો છે. ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ અમે સ્વતંત્રરીતે સંગ્રહિત કર્યો છે, જે અમે દરે પછીનાં પ્રકરણમાં આપીએ છીએ.

અધ્યાય ૬ મો

ભટ્ટિયાણીરાણીતું રાજ્યશાસન-રાજમંત્રીપદપર શ્રિદિશસરકારની પસંદગી પામેલા રાવલ વૈર સાલતું નિયુક્ત થયું-સામંતોએ અન્યાયપૂર્વક ગ્રહણ કરેલી ખાલસાભૂમિ-સામંતોના પ્રતિજ્ઞાપત્ર-વિધાસપૂર્વક રાજ્યકર્મ સંભાળવાને માટે મુત્સદ્દાગણોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા-અંબરરાજ્યમાં પુનઃથયેલો અશાંતનો આવિર્ભાવ-ભટ્ટિયાણીરાણીના કૃપાપાત્ર હુતારામ-વૈરીસાહેને પદચ્યુત કરી હુતારામે ગ્રહણ કરેલું મંત્રીપદ-હુતારામતું પ્રબલ પ્રભુત્વ-તેણે રાજ્યમાં પુનઃ અરાજકતા, અત્યાચાર અને ઉત્પીડનનો કરેલો પ્રારંભ-ભટ્ટિયાણી રાણીના પ્રાણત્યાગ-જયપુરના આક્યંતરિક શાસનમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો શ્રિદિશસરકારે કરેલી ચેષ્ટા-મહારાજા જયસિંહનો પ્રાણત્યાગ-તેમના અકાળમૃત્યુના સંબંધમાં સંદેહ-હુતારામે જયસિંહને વિષપ્રયોગ કર્યો હતો એવી ફેલાયેલી અફવા-જયસિંહના જીવનની સમાલોચના-જયપુરના આક્યંતરિક શાસનપર શ્રિદિશસરકારે કરેલો હસ્તક્ષેપ-ગજનર જનરહના એજંટું જયપુરમાં થયેલું આગમન-વૈરીસાહેને પુનઃ થયેલી મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ-તેમનાદ્વારા થયેલા શાસનવિભાગની નવીન વ્યવસ્થા-હુતારામે કરેલો પ્રપંચમળનો વિરતાર-શ્રિદિશ એજંટું પુનઃ કરવાને થયેલી ચેષ્ટા-તેના સહાયકતું થયેલું પુન-હુતારામ-રીઓતું પકડાડું-તેમને થયેલો પ્રાણહન-હુતારામ અને તેના સાથીઓતું યાવજીવન મુનારના કિલ્લામાં બંદી થયું.

નંલ દોડે જયપુરરાજ્યનો જેટલો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેટલો અને પૂર્વાધ્યાયમાં આપી ગયા છીએ અને હવે અમે ત્યારપછીનો ઇતિહાસ આપવાને પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

અમારા પાઠકો મહારાજા જયતસિંહનું મૃત્યુ, મોદનસિંહનો અભિષેક, જયસિંહનો જન્મ અને મોદનસિંહની સિંહાસનમુચિતિનું વૃત્તાંત પૂર્વે વાંચી ગયા છે. જયસિંહનો જન્મ થયાથી જયપુરની રાજનૈતિક અવસ્થા પુનઃ પરિવર્તિત થઈ ગઈ. રાજસિંહાસનને માટે જે પ્રયત્નો થતા હતા, નાજરના પ્રપંચથી જાતીયસમરનાં જે પૂર્વાલક્ષણે પ્રતીત થતા હતા, રાજ્યવત સામંતોએ અસંતુષ્ટ થઈ સિં-

હાસનપ્રાપ્તિને અર્થે જે યુદ્ધની તૈયારી કરી હતી તે સર્વનો જયસિંહનો જન્મ યતોજ અંત આવ્યો. જયસિંહની માતા ભટ્ટિયાણીરાણી હતી.તેણે પોતાના પુત્રના નામથી રાજ્યશાસન ચલાવવાનો પ્રારંભ કરી દીધો; પરંતુ શ્રિદિશસરકારે જયપુરમાં મુશાસન, શાંતિ તથા ન્યાય સ્થાપિત કરવાને અને મહારાજાના હિતની રક્ષાને અર્થે વૈરીસાહ નામના એક જીદ્દિમાન મનુષ્યને જયપુરના મંત્રીપદપર નિયુક્ત કરી દીધો. રાવલ વૈરીસાહ ઉક્ત ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરી પોતાના મુકુમાર સ્વામીના હિતની રક્ષા સાથે રાજ્યનું મંગલ કરવાને માટે ભટ્ટિયાણીરાણીને રાજ્યશાસનમાં સહાય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા.

જયપુરરાજ્યનું પતન થયું તે સમયે અર્થાત મહારાજા જયતસિંહની રૂદાવસ્થામાં અંબરના મહાબળવાન સામંતોએ જલ, કપટ, ચતુરતા તથા બાદબાકીથી રાજ્યની ખાલસાભૂમિ ચોનાના અધિકારમાં લઈ લીધી હતી; પરંતુ શ્રિદિશસરકારની સહાયથી મહારાજા જયતસિંહને ઉક્ત સમસ-

ભૂમિ પ્રાપ્ત થઇ. મહારાજ એસિસન જણાવે છે કે:-“ સંધિનું કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી મહારાજ જ-
ગતસિંહે સાથી પ્રથમ જિટિશસરકારને એવી પ્રાર્થના કરી કે અંબરના સામંતોએ અન્યાયપૂર્વક જે
ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધી છે, તે સર્વ તેમની પાસેથી ખુલ્લવી લેવી અને તેમને તેમની
પૂર્વભૂમિ આપવી. સર ડૉનીઝ ઑક્ટોબીનીની મધ્યસ્થતાથી ઉદયપુરના સામંતોની સાથે મહારાજાને
જે પ્રકારની સંધિ થઇ હતી તે પ્રકારની સંધિ આ સમયે અંબરના મહારાજાને તેમના સામંતોની સાથે
થઇ. સામંતોએ અન્યાયપૂર્વક જે ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર રચાવેલો હતો, તે સર્વ
તેમની પાસેથી ખુલ્લવી લઈ મહારાજાને પુનઃ આપવામાં આવી અને સામંતો અન્યાયપૂર્વક ચિરકાલથી
જે દબ્બ બેગવતા આપ્યા હતા, તે દબ્બ તેમના રચાયે રહ્યા. ” જો કે જયપુરના સામંતો અંગ્રેજો
સાથેની સંધિનું આ પ્રથમ ફળ જોઈને મનમાં ધણાજ અસંતુષ્ટ થયા હતા; પરંતુ તેમણે અન્યાય-
પૂર્વક રાજની ખાસભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી હતી, તેથી પ્રકટ રીતે પોતાનો અસંતોષ જાહેર કરવાનું
સાહસ તેઓ કરી શક્યા નહિ.

મહારાજ જયસિંહની સગીરઅવસ્થામાં અંબરના સામંતો પુનઃ તેમની ખાસભૂમિ પર પોતાનો
અધિકાર રચાવેલો ન હતો શકે એટલા માટે જિટિશસરકારના પ્રતાપથી ભટિયાણીરાણીએ સર્વ સા-
મંતો પાસે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર લેવા કરાવી લીધા. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર અને નીચે પ્રકાશિત
કરીએ છીએ:-

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

સમસ્ત રાકોરા (સામંતો) તથા મુત્સદ્દીઓ તરફથી શ્રીમતી મહારાણીસાહેબાને વિદિત કરવામાં
આવે છે કે જ્યાંસુધી મહારાજ જયસિંહજી રાજકાર્ય કરવાને સમર્થ થાય નહિ ત્યાંસુધી અમે
ચૈત્રી કોઈપણ પોતાના ઉપયોગને માટે ખાલસાભૂમિનો કોઈપણ અંશ પોતાના અધિકારમાં લઇ
શકશું નહિ અને અમે સર્વ વફાદારીથી અમારું કલ્પ્ય કરીશું. (હસ્તાક્ષર) રાવજી વૈરીસાહ

વાયસિંહ મયુરભુજનેત
કૃષ્ણસિંહ
ખલાહરસિંહ રાજાવત
કાયમસિંહ વલ્લભદ્રાત
લક્ષ્મણસિંહ મુન્નુવાલા
ઉદયસિંહ ખાંગરાત
રાજા અભયસિંહ કોન્વી
રાવ મયુરજી
માનસિંહ ખાંગરાત
વૈરીસાહ યુકરાત
સ્વરૂપસિંહ જનવીરપોતા
અક્ષી થીનારાયણ
ભારતસિંહ ચાંપાવત
અમાનસિંહ પચાનેત
શરતસિંહ ચંપાવત
શાહુલસિંહ નરકા
કૃપારામ બક્ષામાનવીસ

ચેતરામ શાહ
મંગલસિંહ ખૂભારી
ખાંસખો
સવાઈસિંહ કમ્પાણોત
રાય જ્વાલાનાથ
દિવાન અમરચંદ
વારહટ સ્વરૂપસિંહ
કુમાવત મોહરવાલા
દિવાન નંદીરામ
રાય અમરચંદ પશ્ચીવાલ
સિંગી મજાલાલ
ખાલમસિંહ રાણાવત
રાગલાલ ધાભાઈ
આમતરામ ખડગી
રાવજી વૈરીસાહ
કૃપારામ શાહ

સામંતો તથા મુત્સદ્દીઓએ ઈ. સં ૧૮૧૬ મા ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા. રાય જ્વાલા-
નાથ અને દિવાન અમરચંદ એક પત્ર જનરલ ઑક્ટોબીની પર મોકલી આપ્યો.

મુત્સદ્દીઓ અર્થાત રાજકર્મચારીઓ વફાદારીથી પોતાપોતાનાં કામોં કરે અને કોઈપણ પ્રકારે
વિદ્રોહી બની શાંતિનો ભંગ ન કરે; એટલામાટે તેમનીપાસે પણ તેજ દિવસે રાજમાતાએ એક
પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરાવી લીધા. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર નીચે પ્રમાણે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે:-

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

સમસ્ત મુસ્તદ્દાઓ તરફથી શ્રીમતી મહારાણીસાહિબાને વિદિત કરવામા આવે છે કે મહારાજા શ્રી સવાઇ જયસિંહ બહાદુર જ્યાસુધી રાજશાસન ચલાવવાને સમર્થ થાય નહિ, ત્યાસુધી જે રાજકાર્યો અમારા હાથમા સોંપવામા આવ્યા છે, તે સમસ્ત કાર્યો કંપાને તથા વખતોવખત જે આગાઓ ફરમાવવામા આવે તે સમસ્ત આગાઓનું પાલન કરવાને અમે સદા તત્પર રહીશું અને પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે —

(૧) અમે વફાદારીથી અમારા કર્તવ્યો કરીશું અને કોઇની પામેથી પણ હાથ રૂનત મહણુ વરીશું નહિ

(૨) પ્રત્યેક ફસવામા અમે દરબારમા હિસાબ મોકલીશું

(૩) અમે કોઇને સખત શિક્ષા કરીશું નહિ

(૪) રાજ્યશાસનસંબંધી કાર્યમા અમે માહોમાહે કોઇની સાથે પ્રકટ વા ગુમરીતે વિવાદ કરીશું નહિ

		(હરતામ્લ) રાજ જમાલનાથ
મુન્શી દયાચંદ	રાય અમૃતરામ	શ્રીનારાયણ બક્ષી
દિવાન અમરચંદ	રૂપચંદ દરોગા	સખતરામ
સોશલાલ	કૃપા કપુર	જીવનરામ
કૃપારામ	ચતુર્ભુજ	રામલાલ ધાભાઇ
જેતરામ શાહ	દિવાન નૌનિધરાય	જ્ઞાનચંદ
લજમન	સિંગી મન્નાલાલ	દેવરામ દરોગા
મંદનચંદ	ધાસીરામ	મુન્શી શ્રીલાલ
બીહારાજ નારાયણ	આડતગમ	રાવજ વેરીસાલ

ઉપરોક્ત ઉભય પ્રતિજ્ઞાપત્રોદ્ધારા સારી રીતે પ્રકાશિત થઇ ચૂક્યું છે કે જગતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી અબરરાજ્યમા શાંતિ તથા ન્યાય સ્થાપિત કરવાને માટે કોઇપણ ઉપાય કરવો બાકી રાખ્યો નહોતો, પરંતુ અત્યંત દુઝળો વિષય છે કે વહા ચોડા દિવસમાજ જયપુરરાજ્યની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય બની ગઇ જો કે લટિયાણીરાણી પોતાના પુત્રના નામથી શાસન કરતી હતી, પરંતુ તે રાજપૂતજાતિની પેઢે શુદ્ધમાન, જ્ઞાનવાન અને દૃઢ નહિ હોનાથી તે જીવિત રહી ત્યારસુધીમા અબરરાજ્ય નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ ગયું સુખ, શાંતિ અને મજનના વિચારો અબરમાથી સર્વથા છૂટ થઇ ગયા મહાશય એચિસન જણાવે છે કે — “ રાણીનું મૃત્યુ થયું ત્યારસુધી અર્થોત્તર ૬૦ સં ૧૮૩૩ સુધી જયપુરરાજ્ય અરાજકતા અને અત્યાચારની લીનાબૂમિ બની ગઇ હતી ” કર્નલ માયેસન જણાવે છે કે — “ સિશુરાજની સગીરઅવસ્થામા જયપુરરાજ્ય અરાજકતા અને ઉપદ્રવોનું ક્ષેત્ર બની ગયું હતું ”

લટિયાણીરાણી સમ્યચિત્રવાન નહોતી જુતારામ નામના એક માણસે રાણીને પોતાની ફૈરાલ્મજમા ફસાવી અબરરાજ્યમા અશાંતિનો અગ્નિ પ્રબલિત કર્યો બ્રિટિશસરકારે વેરીસાજને દિવાનના પદપર નિયુક્ત કર્યા હતા, પરંતુ જુતારામે વિધવા રાણીના હૃદયપર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેની સાથે ઉક્ત મનીપદપર પણ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જુતારામે ધીમે ધીમે અબરરાજ્યમા પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરી દીધો અને પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાત્રતાનો પરિચય કરાવ્યો તેણે રાજદરબારમા અને રાજ્યના સમસ્ત ઉચ્ચપદોપર પોતાના પક્ષના માણસો નિયુક્ત કરી દીધા જુતારામે સ્વયં જયપુરરાજ્યમા પ્રબળ સત્તાનો વિસ્તાર કરી સ્વચ્છ હતાના પ્રત્યેક ગ્રામમા અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોનો લય કર અગ્નિ પ્રબલિત કરી દીધો સધિજનુમાર બ્રિટિશસરકાર જયપુરરાજ્યમાથી જે કર લેવાનો અધિકાર ધરાવતી હતી, તે કર પણ જુતારામના શાસનથી ચલો નહત થઇ ગયો ૬૦ સં ૧૮૩૩ પર્ષત જુતારામે આ પ્રકારે આપણું સામન અપ્પવી રાજ્યની

અયંકર પાયમાલી કરી નાખી. તેજ વર્ષમાં ભટિયાણી રાણીનું મૃત્યુ થયું, જેથી જુતારામની સત્તા પર અયંકર વજબાત થયો.

જ્યાંસુધી ભટિયાણી રાણી જીવિત રહી ત્યાંસુધી તે બ્રિટિશસરકારની સાથે યથેલી સંધિના નિયમોનું પાલન કરતી હતી અને બ્રિટિશસરકારને પ્રતિવર્ષે કર આપી દેતી હતી. આથી બ્રિટિશસરકાર તરફથી તેને કોઈપણ પ્રકારની બાધા નહીં નહિ; પરંતુ ઇ.સ. ૧૮૮૩ માં ભટિયાણી રાણીનું મૃત્યુ થતાંજ બ્રિટિશસરકાર લિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરી જયપુરની રંગભૂમિમાં આવી ઉપરિચિત થઈ. કર્નલ માલેસન પોતાના અંધમાં જણાવે છે કે:—“બ્રિટિશસરકારના સ્વાર્થની રક્ષા થાય અને નિયમિત ખંડણી મળવામાં કોઈપણ બાધા ઉપરિચિત થાય નહિ, તેમજ રાજ્યની આબંતરિક શાસનવ્યવસ્થા પર હેખરેખ રહે, એટલા માટે બ્રિટિશસરકારે પોતાનો એક કર્મચારી જયપુરરાજ્યમાં મોકલી તેના હાથમાં સંપૂર્ણ અધિકાર સોંપવાનું પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ધાર્યું. મહારાજ આગ્રિસને પોતાના અંધમાં એવો ઉત્તેજ કર્યો છે કે:—”આ વાત ડાહ્ય નહિ સ્વીકાર કે બ્રિટિશસરકારે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે જયપુરના આબંતરિક શાસન પર હસ્તક્ષેપ કરી સંધિના નિયમોનું અપમાન કર્યું છે ? બ્રિટિશસરકાર પ્રયત્નથી પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઈ હતી કે:—અમે કદિપણ જયપુરના આબંતરિક શાસન પર હસ્તક્ષેપ કરીશું નહિ” કેવલ પ્રાપ્ત કર અહણ કરવાને માટે ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ શું ન્યાયસંગત છે ?

કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે:—“ઇ.સ. ૧૮૩૪-૩૫ માં શેખાવાડીમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે બ્રિટિશસરકારે એક અગ્રેજ સેના મોકલી હતી અને તેથી તેણે તે સમયે સાંભરના લવણસરોવરમાં જયપુરરાજ્યનો જે હિસ્સો હતો, તે પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. જે સમયે શેખાવાડીસરની ચર્ચા ચાલતી હતી, તે સમયે જયપુરમાં મહારાજા જયસિંહનું મરણ એવી અવસ્થામાં થયું કે જેથી લોકોમાં હૃદયમાં પ્રળવ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ધણી લોકોને એવો સંશય ઉત્પન્ન થયો કે રાજમંત્રી જુતારામ અને રાજમહાલયની એક પરિચારિકા વધારણના પ્રપંચથી મહારાજાનું અકાલમૃત્યુ થયું છે. ” મહારાજ આગ્રિસને પોતાના રચેલા અંધમાં જણાવે છે કે:—“તરણ મહારાજા જયસિંહ ઇ.સ. ૧૮૩૫ માં વર્તમાન મહારાજા રામસિંહને એ વર્ષના મૃદુદેવલોક પામ્યા. લોકો એમ ધારે છે કે, જે જુતારામ ભટિયાણી રાણીના સમયમાં રાજ્યમાં અસીમ સામર્થ્યની વિસ્તાર કરી રહ્યા હતા અને જે બ્રિટિશસરકારની પસંદગી પામેલા મંત્રી રાવલ વૈરીસાલને પદમ્બુત કરી મંત્રીપદ પર સ્વયં આરૂઢ થયો હતો તે જુતારામેજ રાજ્યને વિષપ્રયોગ કરીને મારી નાખ્યા છે. ” બાહ્ય લોકનાથ ધોષે પોતાના રચેલા અંધમાં એવો ઉત્તેજ કર્યો છે કે:—“ ઇ.સ. ૧૮૩૫ માં મહારાજા જયસિંહ સત્તર વર્ષની વયે મરણ પામ્યા. એમ માનવામાં આવે છે કે જુતારામની આજ્ઞાથી મહારાજાને વિષ આપવામાં આવ્યું હતું.”

અત્યંત દુઃખનો વિષય છે, કે મહારાજા જયસિંહ યૌવનના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં નારકી જુતારામદ્વારા માર્યો મથા. મહારાજા જયસિંહને રાજ્યશાસનનો ભાર પણ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. જુતારામના હાથમાંજ રાજ્યનું સર્વ તંત્ર હતું. જુતારામે શાગરે મહારાજા જયસિંહના ખીચતા જીવનનો નાશ કર્યો હતો, તે પાંદકો સ્વયં સમજી શકશે. મત્ર ચેગ દિવસમાંજ મહારાજા જયસિંહ મોગ્ય વયના થઈ સ્વયં રાજ્ય સંભાળ કરવાના હતા, આથી નરાધમ જુતારામે વિચાર કર્યો કે મહારાજા મોગ્ય વયના થશે, એટલે મારી સત્તા હુમ થઈ જશે અને મારા પ્રાણનો ભાર પણ નાશ થશે. આ કારણથી નરપિશાચ જુતારામે મહારાજાના જીવનનો નાશ કરી પોતાના જીવનને નિર્વિદ્વં અનાંધી પોતાનો પ્રળવ પ્રનાય અખંડ રાખવાની વેદ્યા કરી હતી. આ રીતે તે દુરાત્માએ ઉક્ત વૈશાલિક કાર્ય કર્યું, પરંતુ તે પાપાત્મને પોતાની કરણીનું ફળ પણ શીઘ્ર મળી ગયું.

ભટિયાણી રાણીનું મૃત્યુ થયા પછી જો કે બ્રિટિશસરકારે જયપુરના આબંતરિક શાસન પર હસ્તક્ષેપ કરવા માંડ્યો હતો, પરંતુ આ સમયપર્યંત તેણે તેને સંપૂર્ણતઃ પોતાના હાથમાં લીધું નહોતું. મહારાજા જયસિંહનું અકાલમૃત્યુ થતાંજ બ્રિટિશસરકારે જયપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. મહારાજા આગ્રિસ

જણાવે છે કે: “મહારાજાનું મૃત્યુ થયા પછી ગવર્નર જનરલના એજન્ટે તેમના મરણનું કારણ શોધી કાઢવાને તથા રાજ્યસાસનમાં સુધારો કરવાને અને શિશુકુમારની રક્ષા કરવાને જયપુરમાં ગમન કર્યું.” ગવર્નર જનરલના એજન્ટે કર્નલ અલવીસે જયપુરમાં જઈ શીઘ્ર ઝુતારામને પદચ્યુત કરી રાવણ વૈરી-સાક્ષને પુનઃ મંત્રીપદ પર નિયુક્ત કર્યા અને તેઓ રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિસ્થાપન કરવાને માટે ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યા. કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે: “જે સમયે તેઓ ખંતપૂર્વક રાજ્યવ્યવસ્થા દૃઢ બનાવતા હતા, તે સમયે ઝુતારામે એક પ્રપંચગળનો વિસ્તાર કર્યો તેણે કર્નલ અલવીસના પ્રાણ લેવાની યેષ્ઠા કરી અને તેમના સહકારી મહાશય બ્લેક પ્રપંચીઓ દ્વારા માર્યા ગયા; પરંતુ હન્યાકારીઓને શીઘ્ર પકડવામાં આવ્યા. પ્રધાન મંત્રી વૈરીસાએ તેમને પ્રાણદંડ આપવાની આજ્ઞા કરી અને ઝુતારામ તથા અન્ય પ્રપંચીઓ યાવજજીવન ચૂતારના કિલ્લામાં બંદી રહ્યા ઝુતારામને પ્રાણદંડ કરવામાં આવ્યો હોત તોજ તેને તેની કરણીનું ઉચિતફળ પ્રાપ્ત થાત.

અધ્યાય ૬ ઠો

મહારાજ રામસિંહનો જયપુરના સિંહાસનપર થયેલો અભિષેક-જયપુરના આલ્યતરિક શાસનપર બ્રિટિશસરકારનો હસ્તક્ષેપ-બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટે મહાજી કરેલું મહારાજ રામસિંહના રક્ષકત્વ પદ-શાસનસમાજની સ્થાપના-નવીન શાસનવ્યવસ્થાથી જયપુરમાં પ્રસરેલી શાંતિ અને કોકેલું થયેલું કલ્યાણ-મહારાજ રામસિંહનું શિક્ષણ-મહારાજ રામસિંહની યોગ્ય વય થવી-તેમનો થયેલો રાજ્યાભિષેક-બ્રિટિશસરકારે મહારાજના હાથમાં અર્પણ કરેલો શાસનભાર-મહારાજએ પૂર્વશાસનપ્રણાલીની કરેલી રક્ષા-ઈ.સ. ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓના બળવાપ્રસંગે મહારાજ રામસિંહે બ્રિટિશસરકારને કરેલી સહાય-વિદ્રોહનું શમન થયા પછી બ્રિટિશસરકારે પુરસ્કારરૂપે મહારાજને અર્પણ કરેલો કોટકાશિમ નામક દેશનો અધિકાર-બ્રિટિશસરકારે મહારાજને રત્નક પુત્ર મહાજી કરવાની આપેલી સત્તા-મહારાજ રામસિંહે પોતાના રાજ્યમાં પ્રબળ હિતને માટે કરેલાં અનેક કામો-રાજધાનીમાં નવીન નવીન રાજમાર્ગો બનાવવા-રાજધાનીમાં ચન્દ્રહાર પાણી લાવવું-નગરમાં કરેલા સુધારા-ચિત્રશાળા-શિલ્પશાળા-નાટકશાળા-ચિકિત્સાલય વગેરેની સ્થાપના-વાણિજ્યની ઉન્નતિ અર્થે રાજ્યમાં અનેક મોટી મોટી સડકો બંધાવવી-કૃષિની ઉન્નતિ અર્થે રાજ્યના અનેક ભાગોમાં જલારાય બંધાવવા-રાજ્યમાં વેદવેતો કરેલો વિરતાર-વિદ્યા પ્રચાર કરવા પ્રત્યે મહારાજનું સંપૂર્ણ લક્ષ્ય અને તેમણે પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચી અંગ્રેજ કોલેજ, સંસ્કૃત વિદ્યાલય, સાધારણ વિદ્યાલયો તથા શ્રોતશિક્ષણના વિસ્તારને માટે બાલિકાવિદ્યાલયની કરેલી સ્થાપના-જયપુરના રાજ્યકાર્યમાં શિક્ષિત બંધાસીઓનો કરેલો નિયોગ-ઈ.સ. ૧૮૬૮માં જયપુરમાં દુલ્લેક્ષ પડ્યો તે સમયે મહારાજએ પ્રબળ આપેલી સહાય-બ્રિટિશસરકારે મહારાજનું સન્માન વધારવાને માટે સલામીનો તોપોમાં બે તોપોનો કરેલો વધારો-બ્રિટિશસરકારનું મહારાજને બે.ર.કાઉન્સિલના સભ્યતરિકે નિયુક્ત કરવું-મહારાજએ પોતાના સહયોગથી બ્રિટિશસરકારની પ્રસન્નતાની કરેલી પ્રાપ્તિ-વડોદરાના ગાયકવાડ મહાદારાવની તપાસ કરવાને માટે નિમંત્રી કમીટીમાં મહારાજ રામસિંહને નિયુક્ત કરવા-ભારતના ભાવીસમ્રાટ મિન્સ ઓફ વેલ્સનો સંહાર કરવાને માટે મહારાજ રામસિંહનું કક્ષકતા જતું-કલકત્તાના મહાલયમાં મહારાજ રામસિંહનો મિન્સ ઓફ વેલ્સના સાથે થયેલી મુલાકાત-મિન્સ ઓફ વેલ્સે મહારાજને આપેલી વગતી મુલાકાત-ભાવીસમ્રાટના શતકાર્થે મહારાજએ જયપુરમાં ઉભાં કરેલાં નાનાવિધ સાધનો-ભાવીસમ્રાટનું જયપુરમાં થયેલું આગમન-મહારાજએ મોટા સમારોહસહિત તેમને મહાજી કરવા-ભાવીસમ્રાટે મોટા આડંબરસહિત જયપુરમાં કરેલો પ્રવેશ-ભાવીસમ્રાટે શિકારને માટે કરેલું ગમન-વાઘણનો કરેલો શિકાર-ભાવીસમ્રાટના સન્માનર્થે મહારાજએ દિવાને આમ નામના સભ્યગૃહમાં કરેલો દરબાર-ખાણું-વસ્ત્રતા-ચંદ્રમહાલયમાં થયેલાં રૂઝ તથા ગાન-મહારાજએ ભાવીસમ્રાટને આપેલો ખડુમુદ્ર ઉપહાર-આતશબાજ-ભાવીસમ્રાટે અંબરનું કરેલું અવલોકન-ભાવીસમ્રાટના રમરજાર્થે કરેલી

‘આલ્બા’ હોલ’ ની સ્થાપના-મહારાજા રામસિંહે કરેલા સત્કારથી ભાવીસમ્રાજને થયેલા પરમ નંદ-ભાવીસમ્રાજનું જયપુરથી થયેલું ગમન- ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખે બ્રિટિશરાજીએ ‘ભારતની રાજરાજેધરી’ની ઉપાધિ ધારણ કરી તે પ્રસંગે મહારાજનું દિલ્લીમાં જન્મ-વાર્ષિકોત્સવ હોલ’ સિંહનું મહારાજને સન્માનસહિત ઘરણું કરવું-મહારાજને પતાકા પ્રદાન કરવી-‘ભારતની રાજરાજેધરી’ ની ઉપાધિના સન્મારક પદકની પ્રાપ્તિ થવી-મહારાજ રામસિંહનું સન્માન વધારવાને માટે સક્રામીની એકવીમ તોપ નિયત કરવી-તેમને ‘કાઉન્સિલર ઓફ ધી એમ્પ્રેસ’ નામની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થવી-મહારાજ રામસિંહનો સ્વર્ગવાસ.

રાજાજી જયસિંહે મત્તર વર્ષની વયે પ્રાણત્યાગ કર્યો તે સમયે તેમના પુત્ર ગમ સિંહની વય અતિ અલ્પ હતી ગમસિંહનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં થયો હતો તેઓ તેમના પિતાનું અકાલમૃત્યુ થતાં બે વર્ષની વયે અંબરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા તે સમયે જયપુરરાજ્યની જીવનશક્તિ સર્વથા ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી સામતોનો પૂર્વપ્રતાપ ક્ષુભ થઈ ગયો હતો કંઠનાદાલતિમાં પુત્ર અગજકતા પ્રસરી ગઈ હતી અસાતિ, અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને લુટકાદંડો પ્રચાર થવાથી તથા વિભાતઓના આક્રમણથી આ સમયે જયપુર સર્વથા નિર્જીવ બની ગયું હતું સુઅવસર અને સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી બ્રિટિશસરકારે આ સમયે

“જયપુરરાજ્યમાં પોતાની પ્રચલિત શામનશક્તિનો પ્રયોગ કર્યો. મહારાજ આમિસન જણાવે છે કે - જયપુરરાજ્યમાં દીર્ઘકાળથી અરાજકતા ચાલતી આવેલી હોવાથી બ્રિટિશસરકારની પુષ્કળ ખડછી બાકી હતી અને રાજ્યની આમદાની સર્વથા ન્યૂન થઈ ગઈ હતી આથી બ્રિટિશસરકારે રાજ્યશાસનમાં પુત્ર હસ્તક્ષેપ કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય ધાર્યું ” અને કહી રાજાએ કહ્યું કે જો અંબરના સામતો પૂર્વના સામતોસમાન સાહસિક, બગવાન અને રાજભક્ત હોત તો બ્રિટિશસરકાર કંઈપણ પોતાની ખડછી વસુલ કરવાને માટે આવકમહારાજના રક્ષકનું પદ મહાજી કરી જયપુરરાજ્યમાં પોતાની શાસનશક્તિ ચલાવત નહિ રાજપૂતરીતિનુસાર ખાજકમહારાજના રક્ષકતરીકે કેવળ રાજ્યના ઉચ્ચ શ્રેણીના સામતજ નિયુક્ત થવા જોઈતા હતા કેર્નલ માટેસન જણાવે છે કે -“શિશુમહારાજ રામસિંહને બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટને આધીન રાખવામાં આવ્યા પોલિટિકલ એજન્ટ દ્વારા એક પ્રતિનિધિશાસનસમાજની સ્થાપના થઈ પાંચ પ્રાંત સામતો તે સામનસમાજના સભ્યોતરીકે નિયુક્ત થયા અને સમસ્ત એટલા રાજકાર્યો તેમના અભિપ્રાય અનુસાર થવા લાગ્યા ” કેર્નલ માટેસનના ઉપરોક્ત શબ્દોપરથી એમ પ્રતીત થાય છે કે જાણે ઉક્ત પાંચ સામતોજ જયપુરરાજ્યનું શાસન કરતા હતા, પરંતુ વાંસતવમાં તેઓ પ્રકાર નહોતા વશુત બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ જયપુર રાજ્યનો કર્તાહતી હતો અને ઉક્ત પાંચ સભાસદો તો તેની આજ્ઞાનુસારજ કાર્ય કરતા હતા પોલિટિકલ એજન્ટ પરમ ખતપૂર્વક જયપુરરાજ્યની અરાજકતા નિવૃત્ત કરી જયપુરરાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થવાથી અનેક હિતકારક કાર્યો થવા લાગ્યા મહારાજ આમિસન જણાવે છે કે -“જયપુરમાં સેનાની સખ્યા સર્વથા ઘટાડી નાખવામાં આવી અને રાજકાર્યના પ્રત્યેક વિભાગમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા સતી થવાને રિવાજ, ગુનામીનો વ્યવસાય અને શિશુકન્યાને વધ કરવાનો રિવાજ દૂર કરવામાં આવ્યા બ્રિટિશસરકારની ખડછી ભારે હોવાથી તેણે ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં પાછળા વર્ષોની બાકીમાંથી રૂપિયા ૪૬લાખ છોડી દીધા અને વાર્ષિક ચાર લાખની ખડછી નિયત કરવામાં આવી

મહારાજ રામસિંહ જ્યાંસુધી સગીર અવસ્થામાં રહ્યા ત્યાંસુધી જયપુરરાજ્ય આ પ્રકારે બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ અને મ. ર. સિમાજદારા શાસિત થયું દીર્ઘકાળથી અંબરરાજ્યમાં અરાજકતા અને ઉપદ્રવોનો જે એક વહેતો હતો તે આ તમવમાં સર્વથા નિવૃત્ત થઈ ગયો મહારાજ રામસિંહને યુદ્ધની શિક્ષા આપવાને માટે મથાસમયે ઉપયુક્ત ગ્રંથ કરવામાં આવ્યો પશ્ચિમ સિવધન મહારાજના શિક્ષકતરીકે નિયુક્ત થયા અને તેમણે તેમને શિક્ષા આપવાને માટે પૂર્ણ પરિશ્રમ

કર્થો. મહારાજાએ સંસ્કૃત અને ફારસીની સાથે અંગ્રેજી ભાષાની પણ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી.

૬૦ સં ૧૮૫૭ માં મહારાજા રામસિંહને બ્રિટિશસરકારે સમસ્ત શાસનભાર અર્પણ કર્યો; “પરંતુ તેમની વય તે સમયે ઘણી નાની હોવાથી તેઓએ રાજશાસનના અનેક વિષયોમાં પોલિટિકલ એજન્ટની સમ્મતિથી પ્રમાદી અને અધિક ખર્ચાળ પ્રધાન મંત્રી વૈરીસાહને પદચ્યુત કરી તેના પદપર લંછમનસિંહને નિયુક્ત કર્યો. આ લંછમનસિંહ સર્વ કાર્યોમાં કુશલ અને વિશેષ ચતુર હતા. વળી તેમણે પોતાના ચુરુ પંડિત શિવધનને મહેસુલીખાતાના અધ્યક્ષતરિકે નિયુક્ત કર્યો.”

જે કે મહારાજાને સંપૂર્ણ સત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તોપણ તેમણે ચિરપ્રચલિત રીતે અનુસાર સ્વેચ્છાપૂર્વક શાસન ચલાવ્યું નહિ. તેઓ સારી રીતે શિક્ષિત થયા હતા, તેથી તેમણે સ્વભાવતઃજ સુશાસનપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું. તેમની સગીર અવસ્થામાં જે શાસનસમાજની સ્થાપના થઈ હતી, તે સમાજ તેમણે આજીવન સ્થાયી રાખી. તેઓ ઉક્ત મંત્રીસમાજદ્વારા શાસન ચલાવતાહતા. સમસ્ત દેશીરાજ્યોમાં એકમાત્ર જયપુરરાજ્યમાંજ મંત્રીસમાજદ્વારા રાજ્યશાસન ચલાવવામાં આવતું હતું. આ પદ્ધતિ સર્વ પ્રકારે પ્રશસનીય હતી. આ પ્રણાલિથી વારંવાર રાજ્યને અનેક ઉપકારો થયા હતા.

જયપુરપતિ મહારાજા રામસિંહ જે વર્ષમાં સંપૂર્ણ સત્તાના અધિકારી થયા તે વર્ષમાંજ ભારતવર્ષના અંગ્રેજી રાજ્યના મૂળમાં ભયંકર વર્જપાત થયો. તે વર્ષમાં અર્થાત્ ૬૦ સં ૧૮૫૭ માં સિપાહીઓના ભયંકર બળવો ઉઠ્યો અને તેથી અંગ્રેજશાસનનો લોપ થવાનો પૂર્ણ ભાસ થવા લાગ્યો. આ મહા કંટાળા સમયમાં મહારાજા રામસિંહે યથાર્થ મિત્રતા દર્શાવી બ્રિટિશસરકારને પરમ સહાય કરી. તેમણે દ્રવ્ય તથા સેનાની મદાયથી વિપદમસ્ત અંગ્રેજોનું રક્ષણ કર્યું. મહાશય આચિસન જણાવે છે કે: “સિપાહીઓના બળવાના સમયમાં મહારાજા રામસિંહે બ્રિટિશસરકારને ઘણી સહાય કરી અને તેજ કારણથી તેમને પુરસ્કારમાં ક્રોડકાશિમ પ્રગણ્યું પ્રાપ્ત થયું; પરંતુ તેમણે તે પ્રગણ્યું એવી રીતે ગ્રહણ કર્યું કે બ્યારે તે પ્રગણ્યું બ્રિટિશસરકારને આપીન હતું ત્યારે તેની જે મહેસુલ હતી તેજ ભવિષ્યમાં પણ કાપમ રહે. વળી તેમણે દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાનો હક્ક પણ બ્રિટિશસરકારની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યો.”

ઉદારચરિત્ર અને પવિત્ર અંતઃકરણના મહારાજા રામસિંહની વય જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ, તેમ તેમ જયપુરરાજ્યની પ્રગતિ મંગલ કરવાની કામના પણ તેમના મનમાં દૃઢ થતી ગઈ. તેમણે મંત્રીશાસનસમાજ સ્થાયી રાખી. તેમણે લોકોના સામાજિક આચારવિચારને માન આપ્યું અને બ્રિટિશસરકારનું અનુકરણ કરી વિદ્વાદારા પોતાની પ્રગતિ સ્થિતિ પરિવર્તિત કરવાનો યત્ન કર્યો. જયપુરનગરની રચના જે કે પ્રથમથીજ ઉત્તમ બની હતી, પરંતુ મહારાજા રામસિંહે અંગ્રેજી પદ્ધતિઅનુસાર પોતાની રાજધાનીની સુંદરતા વૃદ્ધિગત કરવાને માટે પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચ્યા. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આજે રાજધાની જયપુર સુંદરતાને માટે પરમ પ્રસિદ્ધ છે. લોકો જયપુરની સુંદરતા જોઈ મુક્તકંઠે તેની પ્રશંસા કરે છે; પરંતુ મહારાજા રામસિંહનેજ તેની સુંદરતા આભારી છે, એમ ઇતિહાસ મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે. મહારાજા રામસિંહે જયપુર નગરીને ભારતવર્ષની રાજધાની કક્ષકતા નગરીસમાન સર્વોચ્ચ હર બનાવી મૂકી.

જે કે અત્યંત પ્રાચીન કાળના રાજ્યો પોતાની પ્રજાના સ્વાસ્થ્યરક્ષણપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપતા હતા, તેમજ તે માટે તેઓ ઘણાં કાર્યો કરતા હતા, એ વાત ત્સદ્ધ કરનારાં અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ મેષ્ઠકાળના દેશી રાજ્યો એવાં કોઈ પણ કાર્યો કરતા હતા, એમ સિદ્ધ થતું નથી. જ્યકંઈ દૂર કરવાને માટે જોકે દેશી રાજ્યોએ મોટાં મોટાં તળાવો અને કૂવો ખોદાવ્યા હતા અને ચાલવાની સગવડને માટે મોટા મોટા લાંબાપહોળા માર્ગો બનાવ્યા હતા અને રસ્તાની ઉભય બાજુએ વૃક્ષો રોપાવી દોધાં દત્યાં, પરંતુ તે ઉપરાંત બીનું કોઈ પણ અરિઅચવર્ધક કાર્ય તેમણે કર્યું નહોતું; પરંતુ મહારાજા રામસિંહે પ્રજાના સ્વાસ્થ્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપી વૈનાનિક રીતે વર્તમાન સમયનાં અનેક ઉપયુક્ત કાર્યો કર્યાં. ભારતવર્ષની રાજધાની કક્ષકતામાં જેવી મ્યુનિસિપાલીટી છે, તેવી આદર્શ મ્યુનિસિપાલીટી જયપુરમાં સ્થાપન કરી તેમણે યોગ્ય સદ્ગુદરચોને તેના સલાસદતરિકે નિયુક્ત કર્યા; પરંતુ અંગ્રેજસરકારના તાબાની મ્યુનિસિપાલીટીઓ જે પ્રકારે

પ્રજાની પાસેથી મળે વધુને પ્રજાના સ્વાસ્થ્યને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રકારે મહારાજા રામસિંહની ગજવાનીમા બન્યુ નદિ ઉપર તેમણે પોતાના ભંડારમાથી કેટલાક લાખ રૂપિયા કાઢી આપી અનેક આરોગ્યવર્ધક કાર્યો કર્યા અને આજીવન તેજ પ્રકારે જમપુરમા કારોબાર ચાલે છે

જે કે પૂર્વે રાજધાની જમપુરના રાજમાર્ગો વૈજ્ઞાનિકરીતે બનાવવામા આવ્યા હતા, પરંતુ તેમની સખ્યા ઘણી ઘોડી હતી, પણ મહારાજા જમસિંહના સામનસમયમા તેમની સખ્યા ઘણી વધી ગઇ અને તેમની સુદૃઢતામા પણ અત્યંત વધારો થયો વળી તેમણે રાજવાનીની પેઠે ગત્યતા અનેક ધ્યાનોમા સડક બંધારી પ્રજાપર વિશેષ ઉપકાર કર્યો છે સડકોની સાથે પાણી નીકળી જવાને માટે મોની મોની મટરો ગખરામા આવી છે વળી નગર-નિવાસીઓને મરવનાથી શુદ્ધ પાણી મળી શકે એવો પણ પ્રયત્ન કરનામા આવ્યો છે આજીવન અનેક ઉચ્ચ શ્રેણીના દેશી ગમ્મોમા ગેનની રાશની નથી, પરંતુ મહારાજા ગમ્મનિહના પુષ્કળ પરિથમ તથા પુષ્કળ દ્રવ્યવ્યયથી તેમની રાજધાની જમપુરનગરી સર્વની ક્રાતિસમાન પ્રકાસમાન થઇ પોતાની સુદૃઢતા દૃઢિગત કરી રહી છે જે કે પ્રાચીન ગ્રંથોમા આપણે દેશીગમ્મોની રાજધાનીની સુદૃઢતા તથા ગમ્મેઘાનની ગમ્મીયતા વિશે વર્ણન વાચીએ છીએ, તેપણ તેમા આપણને ક્યાય પણ એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી કે તેમણે કદિપણ સાધારણ પ્રજાના સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે વૈજ્ઞાનિકરીતે તે ઉદ્યાન તૈયાર કરાવવાની એટલા કરી હોય, પરંતુ શુદ્ધિમાન ગમ્મ રામસિંહે ભારતવર્ષની વર્તમાન ગજવાની કલકત્તાનો આદર્શ પ્રદર્શ કરી ગમ્મનિવાસ નામનો એક મુદ્દ ઉદ્યાન તૈયાર કરાવી રાજધાની જમપુરના નિવાસીઓપર વિશેષ ઉપકાર કર્યો સાગસ, સાગરણ પ્રજાનુ સ્વાસ્થ્ય તથા રાજધાનીની સુદૃઢતા વધારવાને માટે મહારાજા રામસિંહ પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચી પ્રજાના દિનને માટે અનેક કાર્યો કર્યા તેમણે માન પ્રજાનુ સ્વાસ્થ્ય અને નગરની સુદૃઢતા વધારવાનેજ પ્રયાસ કર્યો નહિ, પરંતુ શિક્ષા અને સભ્યતાના પ્રચારને માટે પણ અનેક પ્રયત્નો કર્યા મિનતાગા, સિલપશાળા, ટાઉનહોલ, નાટકશાળા, ગ્રામીન-વાસસ્થાન, ચિકિત્સાલય વગેરેની સ્થાપના પણ તેમણે કરી મહારાજા ગમ્મસિંહના આ કૃપાશ્રમ કાર્યથી પ્રાચીન જમપુર નવીન જીવન પ્રાપ્ત કરી નવીન મૂર્તિ ધારણ કરી અન્યાય રાજધાની રાજધાનીઓપ્રતિ તિગ્ધારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યું અને મહારાજાના શિક્ષા, રુચિ, જ્ઞાન તથા શુદ્ધિની ઉચ્ચ સ્વરથી પ્રસાસ કરવા લાગ્યું

મહારાજા રામસિંહ કેવળ રાજધાનીની ઉન્નતિ કરીનેજ શાંત રહ્યા નહિ સમસ્ત રાજધાની પ્રત્યેક શ્રેણીની પ્રજાના મગ્ગ પ્રત્યે તેમણે પૂર્ણ ધ્યાન રહેતુ હતુ, તેથી તેમણે રાજધાનીની પેઠે પોતાના રાજ્યમા સર્વ વાણિજ્યકાર્યની ઉન્નતિ અને વ્યાપારીઓની સમવડને માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અનેક મંડા બંધારી તથા કૃષિકારોના હિતને માટે પણ પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચી અનેક સ્થાનોમા તળાવો ખોદાવ્યા, તેમજ વાણિજ્યની ઉન્નતિ કરનાર ઓમણીસમી શતાદીનું પ્રમુખ માધન જે રહેલો તેનો વિસ્તાર પણ તેમણે પોતાના રાજ્યમા કર્યો આ કાર્યમા તેમણે પોતાના રાજ્યકારમાથી રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા અને આજીવન પ્રતિવર્ષે તેજ પ્રકારે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચવામા આવે છે

શુદ્ધિમાન મહારાજા રામસિંહ સારી રીતે જાણતા હતા કે આ સમાજમા એકમાત્ર શિક્ષાથીજ અનેક જાતિઓ અને અનેક રાજ્યોની ઉન્નતિ થઇ છે અને આપણા રાજ્યમા જેટલો શિક્ષાનો પ્રચાર વધશે, તેટલીજ લોકોની અતિ ઉન્નતિ થશે મહારાજા સવાઇ જમસિંહ જે કે ઉચ્ચ કોટિના શિક્ષિત પુરુષ હતા, જે કે તેમણે શિક્ષિત પડિતાનું સન્માન વધારવાને માટે પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો, જે કે તેમણે શાસ્ત્રની ઉન્નતિને માટે અત્યંત પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ અમારે મુકાકે સ્વીકારતુ પડે છે કે તેમણે પોતાના રાજ્યમા સાંવર્ણિક કેવળીનો પ્રચાર કરવાને માટે પ્રયાસ કર્યો નહોતો, પરંતુ મહારાજા રામસિંહે ઉચ્ચ શિક્ષાના પ્રભાવથી સાંવર્ણિક શિક્ષણનું મહત્વ ઓળખ્યું અને તેમણે સર્વસાધારણ પ્રજાને શિક્ષણ આપવાને માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું તેમણે રાજધાની જમપુરમાં સંસ્કૃત વિદ્યાલય સિવાય ઉર્દુ વિદ્યાલય અને અંગ્રેજી વિદ્યાલયની પણ સ્થાપના કરી તેઓ કેવળ આદરણ કરીને સંપૂર્ણ રહ્યા નહિ, પરંતુ તેમણે સિલ્પના શિક્ષણને માટે પણ એક સ્વતંત્ર વિદ્યાલય સ્થાપિત કર્યું જમપુરનું સિલ્પકાર્ય ભારતવર્ષમા સર્વોત્તમ ગણાય છે અને હવે

શિષ્યવિદ્યાર્થીઓને નવીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું, તેથી તેમના હાથથી જનતું શિષ્યકર્મ અધિક શ્રેષ્ઠ થયું છે. વળી મહારાજા રામસિંહે રાજધાનીમાં અનેક કન્યા પાઠશાળાઓ પણ સ્થાપન કરી છે. આ સર્વ વિદ્યાલયો આજે અમૃતમય ફલ આપી રહ્યાં છે અને એક સમય એવો પણ આવશે કે ઉક્ત વિદ્યાલયો જ્યુરનની કીર્તિ દિગંતમાં ગગવી મૂકશે.

જો કે મહારાજા રામસિંહને તેમના પૂર્વપુરુષોની પેઠે રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા પ્રાપ્ત થઇ હતી અને જો તેઓ ધારત તો સ્વેચ્છાપૂર્વક રાજ્યશાસન ચલાવી શકત; પરંતુ તેમણે પ્રજાના કલ્યાણાર્થે પ્રાચીન શાસનપ્રણાલી બદલી નાખી. તેમની સમીર અવસ્થામાં શાસનકાર્ય ચલાવવાને માટે જે મંત્રીસમાજની સ્થાપના થઇ હતી તેને તેમણે પોતાની પ્રાદેશિક સ્થાપનામાં પણ સ્થાપી રાખી. તેમને સ્વભાવતઃજ રાજ્યશાસનના સર્વ વિભાગોપર સંપૂર્ણ દેખરેખ રાખવાનો અવકાશ મળતો નહોતો, તેથી તેમણે પ્રત્યેક વિભાગપર એક એક શિક્ષિત મનુષ્યની યોજના કરી અને તે વિભાગની સંપૂર્ણ જવાબદારી તેનેજ સોંપી દીધી. અમે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે જે સમયે મહારાજા રામસિંહે રાજ્યભાર પોતાના હાથમાં પ્રહણ કર્યો તે સમયે તેમની વય ઘણી નાની હતી અને તેથી તેઓ રાજ્યશાસનની અનેક બાબતોમાં બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહ લેતા હતા; પરંતુ જેમ જેમ તેમની વય વૃદ્ધિગત થતી ગઇ તેમ તેમ તેમની વિદ્યા અને જીદ્દિને પણ વિકાસ થતો ગયો અને જ્યારે તેમની વય તેમજ જીદ્દિ સંપૂર્ણ વિકાસને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ તેમના હાથમાં રાજ્યશાસનનો સંપૂર્ણ ભાર સમર્પણ કરી દીધો.

આજે અનેક વિદ્વાન બંગાળીઓ અનેક દેશીરાજ્યોમાં અધિકાર પ્રાપ્ત કરી તેમનું મંગળ કરે છે; પરંતુ અમે મુક્તકંઠે કહી શકીએ છીએ કે જ્યુરનરાજ્યમાં શિક્ષિત બંગાળીઓની જેવી પ્રબળતા જોવામાં આવે છે તેની તેમની પ્રબળતા ઇતર કોઇ પણ રાજ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. કલકત્તાના વિખ્યાત બાણ રામકમલ સેનના પુત્ર બાણ હરમોહન સેન જ્યુરનરાજ્યમાં સન્માનસહિત પધાર્યા હતા. હરમોહન બાણના વંશજો આજે જ્યુરનરાજ્યનાં અનેક પદોપર નિયુક્ત થઇ બંગાળી-જાતિની દક્ષતા અને યોગ્યતાનો સોજાવલ પરિચય આપી રહ્યાં છે. મહારાજા રામસિંહે કેવલ સેનવંશથીજ નહિ પરંતુ શિક્ષિત બંગાળી માત્રથી સંતુષ્ટ થયા હતા. આથી તેમણે અનેક બંગાળી બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થોને રાજ્યનાં લિન્ન લિન્ન ઉચ્ચ પદોપર નિયુક્ત કર્યાં. શિક્ષિત બંગાળીઓથી મહારાજા રામસિંહ એટલા બધા સંતુષ્ટ થયા હતા કે તેમણે રાજ્યશાસનના પ્રત્યેક વિભાગની સંપૂર્ણ જોખમદારી તેમના હાથમાં સોંપી દીધી. ખાનગી મંત્રીના પદપર પણ તેમણે એક વિદ્વાન બંગાળીને નિયુક્ત કર્યો. ઉચ્ચવંશોદ્ભવ બાણ સંસારચંદ્રસેન મહારાજાના ખાનગી મંત્રીતરિકે નિયુક્ત થયા. તેમણે મહારાજાના અવસાનપર્યંત પરમ ચતુરાધિપૂર્વક કાર્ય કરી જ્યુરનરાજ્યનું કલ્યાણ કર્યું. તેમના કાર્યથી મહારાજા રામસિંહ તેમનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા. તેમણે બાણ મેત્રીસાહેબને તેમના સહકારી તરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં રાજસ્થાનમાં ભંડેર દુર્ભિક્ષ પડ્યો. આ સમયે મહારાજા રામસિંહે પ્રજાનું કષ્ટ દૂર કરવાને પોતાના ભંડારમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. તેમણે પ્રજાની પાસેથી કર લેવા બંધ કર્યો અને રૂંક લોકોને માટે ભોજનનો સારો પ્રબંધ કરી દીધો. આ સમયે મહારાજાને બાળનો અત્યંત ખાલી થઇ ગયો. મહારાજાના આ પારમાર્થિક કાર્યથી બ્રિટિશસરકાર તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઇ અને તેણે તેમનું સન્માન વધારવાને માટે સલામીની તોપોમાં બે તોપોનો વધારો કર્યો. પૂર્વે જ્યુરનના મહારાજા જ્યારે અંગ્રેજ પ્રદેશમાં જતા, ત્યારે તેમને સત્તર તોપોનું માન મળતું હતું, પરંતુ હવે બ્રિટિશસરકારે એવી આજ્ઞા પ્રકાશિત કરી કે મહારાજા રામસિંહને જીવનપર્યંત એઝાણીસ તોપોનું માન આપવું.

મહારાજા રામસિંહ એઝાણીસમી ચતાબદીની ઉત્તમ વૈજ્ઞાનિક પ્રણાલીથી રાજ્યસંસ્કાર અને સુશાસન પ્રબંધ કરી સફળમોરચ થયા. તેમની યોગ્યતા જોઈ બ્રિટિશસરકાર પરમ સંતુષ્ટ થઇ. ભારતવર્ષના વાઇસરોયે તેમને વડી ધારાસભાના સભાસદતરિકે નિયુક્ત કર્યાં. ધારાસભામાં તેમણે વિશેષ દક્ષતા પ્રકાશિત કરી. આથી બીજવાર પણ તેમને ધારાસભાના સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા.

મહામાનનીયા ભારતેશ્વરીએ જે સમયે ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓનું સન્માન વધારવાને માટે તેમને ભારતનક્ષત્રની ઉપાધિ અર્પણ કરી, તે સમયે અન્યાય રાજાઓની પેઠે મહારાજા રામસિંહને પણ ઉક્ત ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી જ્યપુરના વિખ્યાત મહારાજા માનસિંહ, મીરજી રાજા જયસિંહ અને મહાન પડિત મહારાજા સનાઈ જયસિંહ જે પ્રકારે પોતાની યોગ્યતાથી મુસનમાનસમ્રાટની સલામા પરમ પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તે પ્રકારે મહારાજા રામસિંહે સૌથી પ્રથમ અગ્રેજ દરબારમાં કીર્તિ, યશ અને સન્માનની પ્રાપ્તિ કરી હતી ભારતવર્ષના રાજાઓથી એકમાત્ર મહારાજા ગમ સિંહજી બ્રિટિશસરકારને અધિક પ્રિય હતા તેમણે બ્રિટિશસરકારની એટલી બધી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી કે ૯૦ સં ૧૮૭૫ માં જ્યાં વડોદરાના હતલાગી અધીશ્વર મહારાવ ગાયકવાડપર અગ્રેજરેસિડેન્ટ કનલ ફેરરને પ્રિય દેવાનો આરોપ મૂકવામાં આ ગયો અને તેને અયોગ્ય શાસન અવાવના મટે બદલી કરી તપાસને માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તેની તપાસ કરવાને માટે જે કમીશન નિયત કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં ભારતવર્ષના વાઇસરોય લોર્ડ નોર્થબ્રુકે મહારાજા રામસિંહને યોગ્ય પુરુષ ધારી તેમને સમ્પત્તરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા તેમણે અન્યાય સભ્યોની સાથે ન્યાયાસનપર વિરાજમાન થઈ ગાયકવાડના મુકદ્દમાના સબધમાં પોતાનો સ્વતંત્ર મત પ્રકાશિત કરી વિશેષ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી

૯૦ સં ૧૮૭૫ ના અંતિમ ભાગમાં ભારતના ભાવીસમ્રાટ બ્રિટનના યુવરાજ માનનીય પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બહાદુર ભારતવર્ષમાં ભ્રમણ કરવાને માટે આવ્યા પોતાના ભાવીસમ્રાટને સત્કાર કરી તેમને સન્માન આપવાને માટે સપ્ટેમ્બરે ભાગતવર્ષ એકદિલથી તત્પર થયો ભારતવર્ષના સમસ્ત લોકો પરમ આનંદથી ઉન્મત્ત થઈ ગયા ભારતના ભાવીસમ્રાટને પોતાના રાજ્યમાં ભારી તેમનું વિશેષ સન્માન કરવાનો અનેક દેશીરાજાઓએ પોતાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો, પરંતુ સમસ્ત દેશીરાજાઓના આ મનારથ પૂર્ણ કરવાનું કામ ભાવીસમ્રાટને માટે અવશ્ય અશક્ય હતું, પણ જ્યપુરપતિ મહારાજા રામસિંહ તો બ્રિટિશસરકારને અસાધારણરીતે પરમપ્રિય થઈ પડયા હતા, વળી જ્યપુર નગર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક દર્શનીય શહેર છે, તેથી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બહાદુરે મહારાજાનાં પ્રસ્તાવાનુસાર જ્યપુરની મુલાકાત લઈ મહારાજાના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરવાનો દંભ કર્યો મહારાજા રામસિંહ બહાદુરની સાથે તેમની કારકીર્દિમાં આવેના પ્રથમ સમસ્ત વાઇસરોયોને ધાડી મિતતા થઈ હતી વિશેષ કરીને અર્લ ઓફ મેયો મહારાજા રામસિંહના પરમ મિત્ર હતા જે સમયે અર્લ ઓફ મેયોને આઠમાન ટાપુની પાપાત્મા શેરજનીએ મારી નાખ્યા તે સમયે મહારાજા રામસિંહે યથાર્થ શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો પોતાના પ્રિય મિત્રના અમરણનિમિત્તે તેમણે પોતાની રાજધાની જ્યપુરમાં 'મેયો હોસ્પિટલ' ની સ્થાપના કરી અને અર્લ ઓફ મેયોનું એક ધાતુનું આવનું ઉત્તુ કબુ જે સમયે ભારતવર્ષમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું આગમન થયું તે સમયે લોર્ડ નોર્થબ્રુકે વાઇસરોયના પદ્મર રિશ્ત હતા લોર્ડ નોર્થબ્રુકનો સાથે પણ મહારાજાને વિશેષ મિત્રતા થઈ ગઈ હતી તેથી ભાવીસમ્રાટનું ભારતવર્ષમાં આગમન થયું તે પૂર્વે તેમણે મહારાજા રામસિંહને કલકત્તા આવવાને આમ નહ્યું કહ્યું હતું

બ્રિટિશસરકારના પરમ ભક્ત મહારાજા રામસિંહ બહાદુર યથાસમયે પોતાના અનુચરો સાથે કલકત્તામાં જઈ પહોંચ્યા વાઇસરોય લોર્ડ નોર્થબ્રુકે પરમ આદરસન્માનસહિત મહારાજાને રાજ્યમાં લાલચમાં લઈ જઈ તેમના આગમનમાટે પોતાનો સતોષ પ્રદર્શિત કર્યો મહારાજા કલકત્તામાં જે સ્થાનમાં રહેતા હતા, તે સ્થાનમાં વાઇસરોય નિત્ય જઈ તેમની મુલાકાત લેતા હતા ૯૦ સં ૧૮૭૫ ના ડિસેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે ભાવી સમ્રાટ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બહાદુર કલકત્તામાં આવ્યા તેમનું પરમ આદરસન્માનસહિત સ્વાગત કરવાને માટે પ્રિન્સેસ ધાટપર એક મોટી સભા થઈ તે સભામાં આમનિત દેશી રાજાઓ પણ વિરાજમાન થયા મહારાજા રામસિંહ બહાદુર પણ યોગ્ય સમયે તે સભામાં જઈ પહોંચ્યા વાઇસરોય લોર્ડ નોર્થબ્રુકે તે સમયે મહારાજા રામસિંહ બહાદુરનો યુવરાજ ની સાથે વિશેષ પરિચય કરાવ્યો બીજે દિવસે અર્થોત દીસેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે ૧૦ વાગે અગ્રપતિ મહારાજા ગમસિંહ બહાદુર યુવરાજની મુલાકાત કરવાને માટે સરમરી મદાલયમાં ગયા તેઓ સરકારી મદાલયની પ્રધાન સીટીપર આવ્યા કે તરતજ યુવરાજના મંત્રી જેનર ઓન્ડર્સન તથા

મેજર સારટારિયસ અને બે એડી કાંગોએ આગળ આવી પરમ આદરપૂર્વક મહારાજનું સન્માન કર્યું અને ઉભય બાજુએ ઉભેલી સેનાએ તેમને સલામી આપી. વળી આજ સમયે દિલ્લાપર તોપો છૂટી. ભાવીસત્રાટ સિંહાસનપરથી નીચે ઉતરી કેટલાક કદમ આગળ આવી સ્વયં મહારાજના હસ્ત ગ્રહણ કરી તેમને લઇ ગયા અને તેમણે પોતાની નિકટના સિંહાસનપર તેમને બેસાડ્યા. પરંપરા હેમક્રમણતાના સમાચાર પૂછાયા બાદ બીજી વર્ણી વાતચીત થઈ અને ત્યારપછી પ્રચલિત રીતિઓના અનુસાર અત્રે ધાંડી તાંબુલ આપવામાં આવ્યું. ત્યારપછી મહારાજને સન્માનસહિત નિદામ લીધી. ભાવીસત્રાટ રીસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે મહારાજને વળતી મુલાકાત આપવાને ગયા. મહારાજને પણ તેમને પરમ આદરપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો. ભાવીસત્રાટે કેટલાક દિવસપર્યંત જયપુર નગરમાં રહી સમસ્ત ઉત્સવો બોલા. મહારાજની સાથે નિમ્નાલિખિત મુચિક્ષિત રાજપુરનો તથા સામંતો કલકત્તામાં ગયા હતા—કોંકર કિશોરીસિંહ, કોંકર કરજીસિંહ, કોંકર ગુજારસિંહ, રાવળ રાજ સંત્રામસિંહ, દુર્જનભાલસિંહ, ભોરાવરસિંહ, અતાપસિંહ, અને કરમસિંહ. મહારાજ રામસિંહ કલકત્તાના ઉત્સવો સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા.

ભારતના ભાવીસત્રાટ પ્રિન્સ ઓફ વેસ્ટ બહાદુરનું પરમ આદરસહિત જયપુરમાં સ્વાગત કરવાને માટે મહારાજ રામસિંહ બહાદુર પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. ફેબ્રુઆરીની ૪થી તારીખે પ્રિન્સ ઓફ વેસ્ટ બહાદુર જયપુરમાં ગયા. તેમના સન્માનને માટે મહારાજને અગાઉથી ઘણી તૈયારી કરી હતી. યુવરાજને સંપૂર્ણ કરવાને માટે તથા તેમના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયાસ કરવામાં તેમણે કિંચિત પણ ત્રુટિ કરી નહિ. યુવરાજના આગમનપ્રસંગે નગરના સમસ્ત લોકો આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયા. સમસ્ત પ્રજા, સંપૂર્ણ સેના તથા સમસ્ત જમીનદારો આનંદોન્મત બની ગયા. જયપુરના મહારાજને હિંદુ પ્રધાણી અનુસાર જયરાજનો સત્કાર કર્યો. પતાકા, વાહ, સેના, પૂજા, સમસ્ત વસ્તુઓ તથા ક્રિયાઓ આર્ચપ્રાણી અનુગ્રહ હતાં. આ દસ પરમ આનંદપ્રકાર લાગતું હતું. જે સમયે યુવરાજ જયપુરથી ૮૨ માઈલના અંતરપર હતા તે સમયે જયપુરની રાજપતાકા ફરકવા લાગી અને તેમના સન્માનને માટે તોપો છૂટવા લાગી. બ્યારે યુવરાજની ગાડીપોસા રોશનપર આવી પહોંચી તે સમયે દિલ્લાપરથી તોપોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. જયપુરના મહારાજ પ્રથમથી જ પોતાના રાજમંત્રી અને પ્રધાન પ્રધાન સરદારોની સાથે જયપુરના રોશનપર યુવરાજનું આદરસહિત સ્વાગત કરવાને માટે ઉપરિચિત હતા. રોશનને અતિ મુદ્દર રીતે ચણગારવામાં આવ્યું હતું. પુષ્પમાળા તથા રાજચિન્હ-ચુકત પતાકા ઇત્યાદિથી રોશનની શોભામાં કોંકષણ પામી રહી નહોતી. એક તરફ પાંચદહ સેના રોશનપર યુવરાજને માન આપવાને માટે ખડી રહી હતી. થોડી થોડી વારે મધુર વાજ વાગતાં હતાં. રેલ્વેરોશનથી લઈને શિવપોલપર્યંત માર્ગની બન્ને બાજુએ થોડેસવાર ઉભા રહી શાંતિની રક્ષા કરી રહ્યા હતા અને શિવપોલ ગેટથી કુબુલપોલ ગેટપર્યંત માર્ગની બન્ને બાજુએ રાજપાંચદહ અને નાગ પાંચદહ ઉભું હતું. વળી સમસ્ત જગીરદારો પણ હાંમલાસહિત અચારક થઈ યુવરાજને માન આપવાને માટે તેમની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. શિવપોલ કાટકની સન્મુખ જયરાજને માટે સુસજ્જિત હાથી ઉભા હતા.

રોશનપર યુવરાજનું આગમન થતાં જ ત્યાં ઉભેલી સેનાએ તેમના સન્માનાર્થે તોપોનો ધ્વનિ કર્યો. ત્યારપછી યુવરાજ રોશનબહાર નીકળી તૈયાર રાખેલી થોડાગાડીપર સવાર થઈ આગળ આધ્યા. કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓ તેમની પાછળ ચાલતા હતા અને કેટલાક તેમની આગળ ચાલતા હતા. માર્ગમાં જમીનદાર, સરદાર અને જગીરદારોએ દેશી રીતિઓના અનુસાર તેમને સન્માન આપ્યું. શિવપોલ ગેટ આગળ જઈ તેઓ મહારાજની સાથે સુસજ્જિત હાથીપર આરક થયા. યુવરાજના સમસ્ત કર્મચારીઓ તથા સેવકો તેમના હાથીની પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યા. અંગ્રેજો જમણી તરફ ઉભા હતા, દેશીઓ ડાબી તરફ ઉભા હતા અને વચ્ચે હાથી ચાલતા હતા. યુવરાજ શિવપોલ ગેટથી આગળ આવ્યા કે તરતજ પુનઃતોપોનો ધ્વનિ કર્યોગર થવા લાગ્યો. માર્ગમાં જયપુરના પ્રધાન પ્રધાન ઇંગ્લીશ કાલોએ પંડોનાદ તથા રાખનાદ કરી યુવરાજની આરતી ઉનારી. યુવરાજની આગળ અસંખ્ય પાંચદહ, અગણિત પતાકાધારી વગેરે ચાલતા હતા, તેમજ અસંખ્ય દેશી નાચનારાઓ

નાચ કુના કુના આગળ વધતા હતા આ દરમિયાન યુવરાજ તથા સમસ્ત માણ્યોને મોહિત કરતું હતું યુવરાજને ભારતવર્ષમાં આયર્થીતિજનુમાર આવુ સન્માન બીજે ક્યાય પણ પ્રાપ્ત થયુ નહોતું રાજમાર્ગમાં ઉભેલા વરણવધિ મનુષ્યોના આનંદધ્વનિથી આકાશ ગાજતું રોડોનો આવો પવિત્ર આનંદ યુવરાજે બીજે ક્યાય પણ જોયો નહોતો, તેમજ બીજે ક્યાય પણ તેમને આવુ સન્માન પણ પ્રાપ્ત થયુ નહોતું જ્યપુરના મહારાજાએ યુવરાજને આપેલા આરા સન્માનની ખાતર સાબલી શ્રીમતી મહારાણી પણ પરમ આનંદિન થયા. શિવચોન ગેટથી નિમ્નરિષિન કમથી યુવરાજની મારી નીકળી હતી -

અશ્વારોહી જમાદાગ
દેશી પગલિનું એક દન
અશ્વારોહી નગર કેટલાય
બૃહદ રાજપતાકાધારી બે હાથીઓ
એક પ્રાસાદરક્ષક મેના
ઉટપર આરૂઢ થયેલા ગોવદાને
રાજપતાકાધારી ધોડેસ્વારો
અશ્વારોહી નગરાવાળા
સાફ અશ્વારોહી
તાણી સદાશીના કુમારો
ખાસ ચોખીના કર્મચારીઓ
ગજકર્મચારીઓ
વાળ વાળાઓ
મહારાજાના અશ્વારોહી વાળ વાળાઓ
રાજપતાકાધારીઓ

ભાયાધારી દન
હવકારા
ગજચિન્હધારીઓ
તવવાર ખેનનાર
મહારાજાના ખવાસ
મહારાજા રામસિંહ અને પ્રિન્સ એક વેલ્સ
હાથીપર આરૂઢ થયેલા હાવાળા બે સામ તો
ખાસ ચોખીના બે અશ્વારોહી કર્મચારીઓ
હાથીપર આરૂઢ થયેલા માણ્યો
યુવરાજના સહયર
અગ્રેજ કર્મચારીઓ
દેલી સામ તો
અગ્રેજોના
હાથીપર આરૂઢ થયેલા વાળ વાળાઓ
અશ્વારોહી નાખન કેટલાય

યુવરાજ ધ્રુવચોન ગેટ પસાગ કરી ગયા પછી સમસ્ત સેના અને અનુચારોસહિત અગ્રેજ રેમીડેટના યુકામ તરફ ગયા તેઓ ત્યા પહોંચ્યા તે સમયે મહારાજાની પાંચદશમેનાએ તેમને સન્માન આપ્યું અને તોપધ્વનિ કરવામાં આવ્યો યુવરાજને રેમીડેટની પહોંચાટી મહારાજા પોતાના યુકામપર આવ્યા બાંધ્યા અને ત્યાંપછી અંધ સમયમાં તેઓ યુવરાજની મુનાકાત કરવાને ગયા આ સન્માન આપતી વખત જ્યપુરની સમસ્ત સેના રાજમાર્ગમાં ઉભી હતી કુવરાજના સચ્ચરો અને અબરના સામ તો હાથીપર આરૂઢ થઈને આવતા હતા હાથીની સખ્યા ધરી હતી

યુવરાજનુ આગમન થયુ તે સમયે પોલિટિમન એજન્ટ મહાશય વેનને પુષ્કળ રૂપિયાનો વ્યય કરી યુવરાજના નિવાસભાટના ખાસ મકાનને સજ્જતુ હતુ પ્રિન્સ ડોર્સ, પુરેન્દ્રમર્સોઈ શ્રીફિલ્ડ અને લોર્ડ કૅરિગ્ટન યુવરાજની સાથેજ રહેતા હતા, તેથી તેઓ પણ યુવરાજનાજ મકાનમાં રહ્યા અન્યાન્ય રાજકર્મચારીઓ અને સેવકો ધતર રચોતેલા આવ્યા ગયા યુવરાજપ્રત્યે લક્ષિત દર્શાવી તેમની કૃપા સપાદન કરવાને માટે મહારાજા એ સાધારણ મનનામાં રહેતા હતા આથી લોર્ડ મેયો તેમનાપર પગ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે મહારાજા રામસિંહની ગણના પરમ મિત્રોમાં કરી દ્રુષ્ટચારીની જાણ તારીખે એક મોડુ ખાણુ આપવામાં આવ્યુ તે સિવાય તે દિવસે કાઈ મહત્વની ઘટના બની નહિ

બીજે દિવસે પ્રભાત થતાજ નગરમાં એવા સમાચાર ફેવાઈ ગયા કે યુવરાજ શિકાર ખેલવાને જશે આથી તેમના દર્શન કરવાને માટે જે લોકો મહાનયની સન્મુખ ઉભા હતા તેઓ તતાશ થઈને આવ્યા ગયા પ્રાત કાળ થતાજ યુવરાજ ભોજન કરી નોર્ડ આઉલ્સફર્ડ, લોર્ડ કૅરિગ્ટન, લોર્ડ આર્કેડ, પેન્ટેટ, મેજર પ્રાડફર્ડ, જ્યપુરના ગવર્નના પ્રતાપસિંહ અને કિશોરસિંહ નામના બે બધુઓ તથા મહારાજા રામસિંહ એટલા જણ સિકાગ ખેનવાને ગયા તેઓ પ્રથમ મિનિકાળામ નામના સ્થાનમાં ગયા અને ત્યા તેમણે ભોજન લીધુ ભોજન કરી રહ્યા પછી તેઓ સર્વ જગદમાં ગયા નગરથી ૭

માઈલના અંતરપર ઝાલાના નામના જંગલમાં શિકાર બેઠવાનો પ્રારંભ થયો. યુવરાજ કિશોરસિંહ અને પોતાના એક સદસ્યની સાથે ઘોડાપર બેસી એક ઉચ્ચ સ્થાનપર ચાલ્યા ગયા અને મેળર મહારાજ એકડા, પ્રતાપસિંહ તથા શિકારીઓ નીચેથી બાંધેને નસાડવા લાગ્યા. ઘોડા સમય પછી એક વિરાટકાચ વાઘણે દેખાવ દીધો. તે નાસવાની તૈયારી કરતી હતી, એવામાં મહારાજ તથા પ્રતાપસિંહે તેનાપર ગોળા છોડી. તે વાઘણ યુવરાજથી ૪૦ હાથ દૂર હતી, એવામાં તેમણે તેનાપર ગોળા છોડી. તે ગોળા તેની ડાબી બજબમાં લાગી. ગોળી ખાધા છતાં પણ વાઘણ નાસતી હતી એવામાં યુવરાજે તેનાપર બીજા ગોળા છોડી. તે ગોળા તેના પુચ્છમાં લાગી. આ ગોળા લાગતાંજ વાઘણ ઘોડી મંદ થઇ. હવે યુવરાજે તેનાપર ત્રીજા ગોળા છોડી; પરંતુ તે આ વખતે એક વૃક્ષની ઓથમાં હોવાથી તે તેને લાગી નહિ. બે ગોળા લાગવાથી તે અધિક દૂર જઈ ચકી નહિ. તે અત્યે એક પથ્થર ઉપર જઈને એસી ગઈ. પ્રતાપસિંહે તેને શોધી કાઢી અને તે વાતની યુવરાજને ખબર કરી. યુવરાજે ત્યાં જઈ કહ્યું કે આ વાઘણ મરી ગઈ છે; પરંતુ પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે એ હજી મરી નથી. આથી યુવરાજે પુનઃ તેને એક ગોળા મારી, પરંતુ તે ગોળા ખાસી ગઈ. બીજા ગોળા મારતાં તરતજ તે વાઘણે પ્રાણ છાડ્યા. સ્માર પછી પ્રતાપસિંહ અને યુવરાજે હાથીપરથી ઉતરી વાઘણની પાસે જઈ તેની તપાસ કરી. હવે તેનામાં પ્રાણનો અંશ પણ રહ્યો નહોતો, તેથી તેમણે તેને હાથીપર લાદી રેસીડંસીમાં બંધ જવાની આજ્ઞા કરી. યુવરાજે ભારતવર્ષમાં આવી આ પ્રથમવારજ વાઘણનો શિકાર કર્યો હતો. આથી તેમની પ્રસન્નતાને પાર રહ્યા નહિ. આ વાઘણ દેખાવમાં અત્યંત મોટી હતી, યુવરાજનું આગમન રેસીડંસીમાં થતાંજ મહારાજ રામસિંહ પોતાના દરબારના સમસ્ત સભ્યોની સાથે તેમની સન્મુખ આવી ખડા થયા. વાઘણને પગનીચે રાખવામાં આવી; ત્યારપછી ફેરિયાદે ફેરો લીધા.

યુવરાજ વાઘણનો શિકાર કરી પાંચમી ફેબ્રુઆરીને દિને રેસીડંસી સાથે જ્યપુરમાં ગયા. પરમ આનંદને લીધે જ્યપુર નગર પ્રત્યક્ષિત ખની ગયું. ચોતરફ શોભા છવાઈ રહી હતી. રાજપ્રાસાદ અને રાજમાર્ગ અત્યંત રમણિક દેખાતા હતા. લક્ષાવધિ દીપકો પ્રબલિત થયાથી નગરની શોભામાં મથુા રહી નહોતી. રેસીડંસીથી રાજમહાલ ત્રણ માઈલ દૂર હતો. સમસ્ત માર્ગમાં પતાકા ફરકરી રહી હતી. પ્રકાશમાન દીપકોથી બજારની શોભા અધિક વાદ્યમય થઈ હતી. વન, નગર, રાજમહાલ વગેરે સર્વ પ્રકાશમાન હોવાથી સર્વનાં નેત્રો મોહિત થઈ ગયાં હતાં. યુવરાજ આ પરમ પ્રભાવમય દ્રશ્ય જોઈને અત્યંત સંતુષ્ટ થયા અને પોતાના આનંદ તેમણે પ્રકાશિતરે મહારાજને જણાવ્યો. ભારતવર્ષના અન્યાન્ય રાજાઓ કરતાં જ્યપુરના મહારાજાએજ આ પ્રસંગે પોતાના પાટનગરની શોભા વિશેષ વધારી હતી. તેમણે પોતાના પાટનગરને શોભાપ્રમાણ કરવાને ખર્ચની જરાપણ મથુા કરી નહોતી. દીપકની શોભા તો અવલુંનીજ હતી, મહારાજની ઇચ્છા એવી હતી કે જ્યાંસુધી યુવરાજ જ્યપુરમાં રહે ત્યાંસુધી ત્યાં ઝંસની રાજની રાખવી; પરંતુ રેલ્વે કંપનીના દોષથી ઝંસની સામગ્રી એકત્રિત થઈ શકી નહિ. મહારાજને આ મનોરથ સિદ્ધ ન થયો તેટલા માટે તેઓ પરમ દુઃખિત થયા હતા.

બીજે દિવસે રાત્રીના સાત વાગે દિવાને આમ નામના મોટા સભાગૃહમાં એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. આ ગૃહ અત્યંત સ્વચ્છ અને સુંદર સુંદર વસ્તુઓથી સજ્જ કરવામાં આવ્યું હતું. એની સુંદરતા જોઇ જોનારનાં મન મોહિત થતાં હતાં. આ ગૃહમાં બારમેં પુરસીઓ ગોરવવામાં આવી હતી. યુવરાજ અને મહારાજને બેસવાને માટે બે રત્નજ્વિત આસનો તેની વચ્ચે સ્થાપિત હતાં. સંખ્યાસમયે યુવરાજ આ સભાગૃહમાં આવ્યા. આ સમયે જ્યપુરના મુખ્યસ્ત સામંતો, જગદિશ્વરો અને પ્રધાન પ્રધાન રાજકર્મચારીઓ તે સભામાં વિરમમાન હતા. આ દરબારમાં કેટલાક અજેજ અને દેશી રાજપુરુષોનો યુવરાજની સાથે પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. ત્યારપછી યુવરાજે જ્યપુરના મહારાજના ઉભય ભાતા મહારાજ પ્રતાપસિંહ અને મહારાજ કિશોરસિંહને પોતાના ભારત-જમણના સ્મારકચિન્હતરિકે બે પડકો પુરસ્કારમાં આપ્યાં. જ્યપુરના પ્રધાન પ્રધાન સામંતોએ યુવરાજને પુષ્કળ રૂબીઆ નજર કર્યાં, પરંતુ યુવરાજે તેને સ્પર્શ કરી સર્વ પાછા ફેરવ્યા. દરબાર સમાપ્ત થયા પછી જ્યપુરના મહારાજએ યુવરાજને ઉત્તમ કારીગરીના અનેક નમુના ઉપહારતરિકે

૪૦ સં ૧૮૭૭ના જન-ન્યુઆરીની પહેલી તારીખે એટલિટન અને આયર્લેન્ડની અધિરાક્ષી મહારાણી વિક્ટોરિયાએ 'ભારતવર્ષની રાજરાજેશ્વરી'ની ઉપાધિ ધારણ કરી. ભારતવર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્લીમાં આ પ્રસંગે દરબાર લગવામાં આવ્યો. અહીં આ ભારતવર્ષના પ્રત્યેક ભાગના રાજ્યોની પેઠે અંબરના મહારાજને પણ નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું; આથી તેઓ પોતાના દરબારના સભાસદોને તથા પોતાની સેના અને અનુચરોને પોતાની સાથે લઇને ત્યાં ગયા. તેઓ ત્યાં પહેંચ્યા કે તરતજ પરમ સન્માનપૂર્વક નાં વાઇસરૉયે તેમનું સ્વાગત કર્યું. ૪૦ સં ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બરની ૨૬મી તારીખે મહારાજ રામસિંહ જહાદ્દર નાં વાઇસરૉય લૉર્ડ લિટનની મુલાકાત લેવાને તેમના મુકામે ગયા. પ્રધાનમાર્ગપર સૌથી પહેલાં અંગ્રેજ અશ્વારહીઓએ મહારાજને સલામી આપી. ત્યારપછી નાં વાઇસરૉયના મુકામપર પહેંચતાંજ તે સ્થાનપર ખડી રહેલી અંગ્રેજ સેનાએ શરો નમાવી તેમને સન્માન આપ્યું. ત્યારપછી નાં વાઇસરૉયના વૈદેશિક મંત્રીએ આગળ આવી મહારાજ રામસિંહનું સન્માનસહિત સ્વાગત કર્યું અને તેઓ તેમને નાં વાઇસરૉયની સમક્ષ લઇ ગયા. ૩૦ વાઇસરૉયે પોતાના આસનપરથી ઉતરી કેટલાંક કદમ આગળ આવી મહારાજને પરમ આદરપૂર્વક લઈ જઈ પોતાની જમણી તરફના આસનપર બેસાડ્યા. પછી તેઓ સ્વયં આસનપર બેઠા. તેમની વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત વાર્તાલાપ ચાલ્યો. મહારાજ રામસિંહે પોતાના રાજ્યમાં જે લોકહિતકારી કાર્યો કર્યો હતાં, તે સર્વનું વર્ણન કર્યું. નાં વાઇસરૉયે રામસિંહની ભક્તિ, પ્રીતિ અને અનુરક્તિ જોઈ તેમને હરેક પ્રકારે સહાય કરવાનું વચન આપ્યું. તેઓ મહારાજના સહયોગી પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી બે હાથેસંકળ સૈનિકોએ એક રાજપતાકા લાવી નાં વાઇસરૉયની સમુપ રાખી. આ પતાકાની એકબાજુએ "વિક્ટોરિયા કેસરે હિન્દ" તથા "વિક્ટોરિયા એન્ડ પ્રેસ, ૧લી જન્યુઆરી ૪૦ સં ૧૮૭૭" અને બીજાબાજુએ જન્યુપુરનું રાજ્યચિન્હ તથા મહારાજનું નામ અક્ષિત હતું. નાં વાઇસરૉય મહારાજ રામસિંહનો હાથ પકડી તેમને આસનપરથી ઉતારી પતાકાની પાસે લઇ ગયા અને બોલ્યા:—“મહામાનનીયા મહારાણી વિક્ટોરિયાએ હાથમાં જે ભારત રાજરાજેશ્વરીની ઉપાધિ ધારણ કરી છે, તેના સ્મરણચિન્હતરિકે આપના રાજકુટુંબના રાજચિન્હથી યુક્ત આ પતાકા આપને ઉપહારસ્વરૂપે આપવામાં આવે છે. મહામાનનીયા મહારાણી વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે ઈંગ્લાંડના રાજસિંહાસનની સાથે આપના ઉત્તમ રાજકુસને વિશેષ ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. તેઓ આપના વંશની ઉન્નતિ, સ્થાપિત અને દલતા થાય એમ ઇચ્છે છે. અમને આશા છે કે આપ કદિ પણ આ પતાકાનો ત્યાગ કરશો નહિ.”

એમ કહી તેમણે મહારાજના હાથમાં ઉક્ત રાજપતાકા અર્પણ કરી દીધી. મહારાજએ મસ્તક નમાવી સન્માનસાહત તેને મઠણ કરી.

પતાકા અર્પણ કરવાની ક્રિયા આ પ્રમાણે સમાપ્ત થઈ ગઈ. ત્યારપછી નાં વાઇસરૉયે નાં મહારાણીએ "ભારતની રાજરાજેશ્વરી"ની ઉપાધિ ધારણ કરી તેના સ્મરણાર્થે એક સુવર્ણપદક પણ મહારાજના ગળામાં પહેરાવ્યું. આ પદકની એકબાજુએ ભારતેશ્વરીનું નામ અને તા. ૧ લી જન્યુઆરી ૪૦ સં ૧૮૭૭ એટલું કેતરવામાં આવ્યું હતું તથા બીજાબાજુએ અંગ્રેજ ભાષામાં 'એન્ડ પ્રેસ ઓફ ઈન્ડીઆ' તથા હિંદી અને ઉર્દુ ભાષામાં 'કેસરે હિન્દ' કેતરવામાં આવ્યું હતું. નાં વાઇસરૉયે ઉક્ત પદક અર્પણ કરતી વખત નિમ્નલિખિત વ્યાખ્યાન આપ્યું:—

“મહારાણી અને ભારતની રાજરાજેશ્વરીની આજ્ઞાસર આજે મેં આ પદકથી આપને વિભૂષિત કર્યા છે. આ પદક જે શુભદિવસે આપને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે, તેના સ્મરણને માટે આપ એને ચિરકાલપર્યંત ધારણ કરશો અને આપના વંશને એને વંશપરંપરાગત અલંકારસ્વરૂપે જાળવી રાખશો એવી મને આશા છે.”

પતાકા અને પદક આપવાની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી નાં વાઇસરૉયે મહારાજને નિવેદન કર્યું કે:—“હવે પછી આપને સન્માનસૂચક ૨૧ તોપની સલામી આપવામાં આવશે.” જન્યુપુરના મહારાજને પ્રથમ સત્તર તોપોની સલામી મળતી હતી, કારણ કે સંધિમાં તેજ ચરત હતી; પરંતુ મહારાજ રામસિંહના ન્યાયી રાજ્યશાસનથી પ્રસન્ન થઈ બ્રિટિશસરકારે પાછળથી તેમાં બે તોપોનો વધારો કર્યો હતો. આ સમયપર્યંત તેમને આગળીસ તોપોની સલામી મળતી હતી; પરંતુ હવે તેમને

માટે ૨૧ તોપો નિયત થઈ આ પ્રકારે નાં વાઈસરૉયદ્વારા સન્માનિત થયા પછી મહારાજા રામસિંહ આનંદસંહિત તે સ્થાન છોડી ગયા તેમના આગમન અને ગમનસમયે નિયમિતરીતે તોપોની સનામી થઈ હતી

બીજે દિવસે (૨૪મી ડિસેમ્બરને દિવસે) મધ્યાહ્ન સમયે નાં વાઈસરૉય લૉર્ડ લિટન બદાહૂરે મહારાજાના આવાસપર જઈ તેમની મુલાકાત લીધી મહારાજા રામસિંહે પગ્મ આદરપૂર્વક તેમનો સત્કાર કરી પોતાના શ્રેષ્ઠ મુશ્લોને પરિચય આપ્યો

૪૦ સં ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખે મધ્યાહ્નસમયે મહાન દરબારમા લૉર્ડ લિટને મહારાણીની 'ભારતની રાજરાજેશ્વરી' ની ઉપાધિ જાહેર કરી આ સમયે રાજપૂતાનાના રાજાઓના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે ઉદયપુર અને જયપુરના મહારાજાઓએ ઉડી નિવેદન કર્યું કે - "મહામાનનીમા મહારાણીએ ભારતની રાજરાજેશ્વરીની ઉપાધિ ધારણ કરી છે, તે માટે રાજપૂતાનાના સમસ્ત રાજાઓ અમળ રાજભક્તિપૂર્વક તેમને અભિનંદન આપે છે અને તેઓ પ્રાર્થના કરે છે કે આ સમાચાર શીઘ્ર મહારાણીની પાસે મોકલવાની કૃપા કરવી "

ઉક્ત ઉપાધિધારણના સમારંભતરિકે ભારતની રાજરાજેશ્વરીની તરફથી 'કાઉન્સીલર ઓફ ધી એમ્પ્રેસ' નામની એક નવીન પદવી નિયત કરવામા આવી આ ઉપાધિ અર્પણ કરતી વખત નાં વાઈસરૉયે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેપરથી તેનો આશય ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકટ થાય છે તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે - "સમ્મિસિત રાજ્ય (યુનાઈટેડ કિંગડમ) ની મહારાણી અને ભાગતની રાજરાજેશ્વરીએ વખતોવખત પ્રયોજનાનુસાર આવશ્યકીય કાર્યોમા ભારતવર્ષના રાજાઓ અને સરદારોની સનાહ સેવાને માટે, બ્રિટિશસરકારની સાથે તેમનો સળધ દહ કરવાને માટે તથા તેથી સાંત્રાજ્યનુ મગ્ય સાધવાને માટે મને નિમ્નલિખિત રાજાઓને આ ઉપાધિ આપવાની સત્તા આપી છે.. વગેરે " ભારતવર્ષના જે આઠ દેશી રાજાઓને ઉક્ત સન્માનસૂચક ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેમા જયપુરના મહારાજા રામસિંહ પણ એક હતા આ પ્રકારે દિલ્હીના દરબારમા સન્માન પ્રાપ્ત મહારાજા રામસિંહ યથાસમયે પોતાની રાજવાનીમા આપા આજ્યા

અન્યત્ર દુ ખને વિષય છે કે ઉક્ત ઘટના પછી મધ્યાહ્ન સમયમા અર્થાત્ ૪૦ સં ૧૮૮૦ના સપ્ટેમ્બરે માસમા મહારાજા રામસિંહ બદાહૂરે પ્રાણ્ત્યાગ કર્યા મહાગાળ રામસિંહના જીવનના સળધમા અધિક કહેવાની કાઠ-જાવશ્યકતા નથી ઉપસદારમા અમે કેવળ એટલું જ કહી શકીએ છીએ કે સમસ્ત દેશીરાજાઓમા મહારાજા રામસિંહ અધિક ભુદ્ધિમાન હતા તેમનો સ્વભાવ ઉદાર હતો તેઓ ઉન્નતિપ્રિય, સુસરકારી અને પ્રજાપ્રિય હતા પૂર્વે જયપુરરાજ્યની જેવી અવનતિ થઈ ગઈ હતી, તેનીજ તેમની કારકીર્દિમા ઉન્નતિ થઈ તે રાજ્ય તેમના સમયમા સમસ્ત દેશી રાજ્યો કરતા ઉચ્ચદરજાએ પહોંચ્યું તેમની કારકીર્દિમા તેમના રાજ્યમા સમસ્ત અત્યાચાર, અશાસિ અને અરાજકતાનો નાશ થયો મહારાજા રામસિંહે જેવા પ્રજાહિતકારી કામો કર્યા હતા, તેના કામો આજપર્યંત ભારતવર્ષના પાંચ પ્રધાન દેશી રાજ્યોમા પણ થયા નથી, તેમજ સર્વ જાણ સ્વીકારે છે કે મહારાજાએ ઉક્ત કામો રોપકારભુદ્ધિથી કર્યા હતા આ કાર્યોથી રાજ્યના બાપી મગ્યનુ બીજાગણપણ કરવામા આવ્યું, જે યથાસમયે અકુરિત તથા પદનવિત થઈ અમૃતમય રૂળ આપશે, એમા કાઠ પણ શક નથી જો મહારાજા રામસિંહજી અધિક કાળપર્યંત જીવત રહ્યા હોત તો જયપુરરાજ્યની એથી પણ અધિક શ્રીદૃઢિ અને ઉન્નતિ ચાત જયપુરરાજ્યના ઇતિહાસમા મહારાજા રામસિંહનું નામ ચિરકાળપર્યંત સુવર્ણાક્ષરથી અકિત રહેશે જયપુરની પ્રજા મહારાજા રામસિંહને પોતાને નવજીવન અને નવીન બળ આપનાર તરિકે સ્વીકારે છે અને તેમને પોતાના ઉદારકર્તાતરિકે માને છે જો સમસ્ત ભારતવર્ષના દેશીરાજસિંહાસનોપર મહારાજા રામસિંહસમાન નૃપતિઓ વિરાજમાન હોય તો ભારતવર્ષનો દુર્દિન તત્કાળ નાશ પામે, એમા કિચિત્ પણ શક નથી રાજપૂતરાજકુલનાં માર્તંડસ્વરૂપ મહાગાળ રામસિંહને અકાનૃત્યના મુખમા પડેલા જોઈ જયપુરની સમસ્ત પ્રજા ગભીર શોકસાગરમા નિમગ્ન થઈ હાલકાર કરવા લાગી તેના હાલકારથી આકાશ પરિપ્લુત થઈ ગયું તેમના વિદાયને માટે બ્રિટિશસરકારે તથા સ્વભાવી અને વિજ્ઞાતીય મિત્રમંડળીએ પણ શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો સર્વજાણસપજ મહારાજા રામસિંહના મરણને માટે શોક ન કરે એવો કાળ છે ?

અધ્યાય ૭ મો

મહારાજ માધોસિંહનો અંબરના સિંહાસનપર થયેલો અભિષેક-તેમની સગીર અવ-
સ્થામાં બ્રિટિશ રેસીડેન્ટે મહાજી કરેલો જયપુરનો શાસનભાર-શાસનસમાજની સ્થાપના-
કુળગૃહ અને ધાંધાધાની રાજકુમારીઓની સાથે મહારાજનો થયેલો વિવાહ-મહારાજ મા-
ધોસિંહજી સુખ્ય અને કલકત્તા તરફ જવું-મહારાજએ જયપુરમાં શિક્ષણાગાની કરેલી
સ્થાપના-મહારાજનો અભિષેક-બ્રિટિશસરકારે મહારાજના હાથમાં અર્પણ કરેલો રાજ્યભાર-
મહારાજએ જયપુરમાં હરેજી પ્રદર્શન-મદર્શનનો ઉદ્દેશ-પ્રદર્શનની સફલતા-મંત્રીસમાજ
વા કાઉન્સિલ-કાઉન્સિલની સત્તા-રાજ્યશાસનનાં વિવિધ પદોપર સામંતોનો નિયોગ-કાઉન્સિલના
સભ્યોનાં નામ-કાઉન્સિલના સભ્યોને નિયમિત વેતન આપવાની કરેલી વ્યવસ્થા-
સામંતોની સાથેના સબંધ-શેવાવાદીના સામંતોનો અસંતોષ-અસંતોષનું કારણ-અસંતોષનું
નિવારણ-બ્રિટિશસરકાર દ્વારા મહારાજનો અનુમત સમાવ-આસપાસના રાજાઓની સાથે
મહારાજનો મિત્રભાવ-મહારાજ માધોસિંહજીએ બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટનો અભિ-
પ્રાય-ઉપસંહાર.

હારાજ રામસિંહજી મરણ પુત્રદીન અવસ્થામાં થયું; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે
તેમને દત્તકપુત્ર મદજી કરવાની સત્તા આપી હતી, તેથી તેમણે પોતાના સામંતો અને
કર્મચારીઓની સમક્ષ પોતાના કુટુંબી ઇશ્વરદાના તરફથી હાકાર કાયમસિંહને
પોતાના ઉત્તરાધિકારીતરિકે નિયુક્ત કર્યા. મહારાજ રામસિંહજી મરણ થયા
પછી તેમની રાણી અને સામંતોએ બ્રિટિશસરકારને એવી પ્રાર્થના કરી કે
હાકાર કાયમસિંહને જયપુરના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાની કૃપા કરવી.
બ્રિટિશસરકારે તેમની આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. હાકાર કાયમસિંહે મિર-
પ્રચલિત રીતિઓસાર પોતાનું પૂર્વ નામ બદલી નાખ્યું અને પોતાનું નવું

નામ માધોસિંહ પાડ્યું. તેઓ ઇ. સ. ૧૮૮૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં અંબરના સિંહાસનપર વિરા-
જમાન થઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. મહારાજ માધોસિંહ જે સમયે અંબરના રાજગૃહનીયે વિરાજમાન
થયા, તે સમયે તેમની વય ઓગણીસ વર્ષની હતી. જયપુરના રેસીડેન્ટ મહારાજ જે. પી. સ્ટેટન ઇ.
સ. ૧૮૮૨-૧૮૮૩ ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે: "તે સમયે મહારાજ જયપુરના સિંહાસનપર
અભિષેક થયા નહોતા તે સમયે તેમણે કોઈ ઉપયુક્ત શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી નહોતી; તેથી એ વર્ષ સુધી
જયપુરનું રાજ્ય રેસીડેન્ટની સલાહનુસાર એક કાઉન્સિલ વા મંત્રીસમાજદ્વારા શાસિત થયું.
તરુણમહારાજ કમલ: શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા." મહારાજ સગીર અવસ્થામાં જયપુરના
સિંહાસનપર અભિષેક થયા; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે પોતાની અવગમિત રાજનીતિઓસાર તત્કાલ
તેમના હાથમાં શાસનભાર આપી નહિ. જયપુરગણ દીર્ઘકાળથી જે મંત્રીસમાજદ્વારા શાસિત
થતું આવ્યું હતું, તેનાજ હાથમાં બ્રિટિશસરકારે શાસનકાર્ય રહેવા દીધું. વાતવમાં મહારાજ મા-
ધોસિંહ પૂર્વે એક સાધારણ પ્રદેશના સામંત હતા. તેઓ કદિ અંબરના સિંહાસનપર વિરાજમાન

થશે, એવી કોઈને કમ્પના પણ નહોતી; તેથી તેમને રાજ્યશાસનને માટે ઉપયુક્ત એવી શિક્ષા આપવામાં આવી નહોતી. તેઓ ઓગણીસ વર્ષની વયે સિંહાસનપર અભિષેક થયા; પરંતુ એટલી વયે સંપૂર્ણ શાસન ચલાવવું તેમને માટે અચક્ય હતું, તેથી ન્યાસુધી મહારાજ અટાનાવસ્થામાં રહ્યા ત્યાંસુધી રેસીડેન્ટની સલાહથી મંત્રીસભાજ શાસન કરતો રહ્યો.

મહારાજ માધોસિંહ બહાદુર જાળરના સિંહાસનપર પ્રતિષ્ઠિત થયા ત્યારપછી તેમણે કૃષ્ણગદ અને કાઠિયાવાડમાં આવેલા ધાંગધાની રાજકુમારીઓની સાથે લગ્ન કર્યો. આ વિવાહમાં મહારાજને ૨૨૭૪૫૭ રૂપિયાનો અર્ચ કર્યો. અનેકવિવાહની પ્રણાલી સદા વિષમય ફલનીજ ઉત્પત્તિ કરે છે, પરંતુ અત્યંત શોકનો વિષય છે કે સુશિક્ષિત દેશી રાજાઓ પણ અઘાપિ આ અનિષ્ટકારક રીતિનો ત્યાગ કરતા નથી. ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓ સ્મરણાતીતકાળથી અનેકવિવાહ કરતા આવ્યા છે અને તેમણે તેનાં વિષમય ફળ ભોગવ્યાં છે; તે છતાં પણ હજી તેઓ તેનો અનાદર કરતા નથી. ન્યાસુધી દેશી રાજાઓને સારી રીતે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થશે નહિ, ત્યાંસુધી કદિપણ અનેકવિવાહનો રિવાજ દૂર થવાની આશા નથી.

મહારાજ માધોસિંહ ઈ. સં. ૧૮૮૧ માં મુંબઈ, કલકત્તા અને ગયાત્રમાં ગયા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી જ્યપુરમાં તેમણે એક ઉન્નતિમૂલક કાર્ય કર્યું. તેમણે ઇ. સં. ૧૮૮૧ ના આગસ્ટની ૨૩ મી તારીખે જ્યપુરમાં એક 'ઇકોનોમિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ મ્યુઝિયમ' નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. અનેક પ્રતિષ્ઠિત પુરોનો સમક્ષ કર્નલ વૉલ્ટર તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. ડૉક્ટર હિંડલીને તેના વ્યવસ્થાપકતરિકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. મહારાજ માધોસિંહ આ હિતકારક કાર્યમાં પુષ્કળ રૂપિયાનો વ્યય કર્યો. આ મ્યુઝિયમથી પ્રજાંપર મોટો ઉપકાર થયો.

ઈ. સં. ૧૮૮૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મહારાજ માધોસિંહ બહાદુર બાવીસ વર્ષના થયા તેથી રાજપૂતરીતિજનુસાર તે સમયે તેમને સંપૂર્ણ શાસનભાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આટલા સમયસુધી તેઓ સગીર ગણાતા હતા તેમજ રાજકાર્યથી અજાણ્યા હતા તેથી ખિટિશસરકારે તેમના હાથમાં સંપૂર્ણ શાસનભાર અર્પણ કર્યો નહોતો; પરંતુ આ સમયે તેઓ સર્વ પ્રકારે સુશિક્ષિત થયા તેમજ યોગ્ય વયે પહોંચ્યા તેથી ખિટિશસરકારે ભારે ધામધૂમસહિત મોટો મહોત્સવ કરી તેમના હાથમાં સમસ્ત રાજ્યનો ભાર અર્પણ કર્યો.

જે કે મહારાજ માધોસિંહને સંપૂર્ણ શાસનભાર પ્રાપ્ત થયો હતો; તોપણ તેઓ હજીપણ રાજ્યની પ્રધાન પ્રધાન બાબતોમાં પોલિટિકલ એજન્ટની સમ્મતિ લઇને કાર્ય કરતા હતા. જ્યપુરના રેસીડેન્ટ મહાશય જે. પી. રેટન ઇ. સં. ૧૮૮૨-૮૩ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે: "ગત સપ્ટેમ્બર માસની છઠ્ઠી તારીખે મહારાજ માધોસિંહને સંપૂર્ણ શાસનસત્તા પ્રાપ્ત થઈ; પરંતુ તે સમયે આવશ્યક જણાવાથી એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી કે ન્યાસુધી મહારાજ રાજકાર્યમાં સંપૂર્ણ રીતે નિયુક્ત ન થાય ત્યાંસુધી તેમણે સર્વ બાબતોમાં રેસીડેન્ટની સલાહ લઇને કાર્ય કરવું અને તેમની સગીર અવસ્થામાં મંત્રીસભાજદ્વારા જે જે વ્યવસ્થા નિયત થઈ છે તેમાં રેસીડેન્ટની સમ્મતિવિના તેમણે કંઈપણ ફેરફાર કરવો નહિ."

ભારતવર્ષનાં અન્યાન્ય દેશીરાજાઓ કરતાં જ્યપુરમાં વિશેષ પ્રગલ્ભિતકારી કામો થયા છે, એ વાત સર્વ લોકો મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે. શુદ્ધિમાન મહારાજ માધોસિંહ જે પ્રકારે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી પોતાના રાજ્યમાં અનેક હિતકારક અને મંગલકારક કામો કર્યાં હતા, તે પ્રકારે મહારાજ માધોસિંહ પણ તેવાંજ કામો કરવા લાગ્યા, એ અતિ સંતોષનો વિષય છે. ઇ. સં. ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરી માસમાં જ્યપુરમાં એક અભૂતપૂર્વ કામ થયું. આવું કાર્ય અઘાપિ કોઈ પણ દેશી રાજામાં થયું નથી. આ કામ તે સિલ્કકાર્યનું પ્રદર્શન હતું. આવડા પ્રદર્શનથી સિલ્ક અને વાણિજ્યની ઉન્નતિ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે, એ વાતનો સમસ્ત શિક્ષિત પુરોનો સ્વીકાર કરશે.

મહારાજ માધોસિંહ પોતાના રાજ્યમાં સિલ્ક અને વાણિજ્યની ઉન્નતિ કરવાને માટે કેટલાક લાખ રૂપિયા ખર્ચાને ઉક્ત પ્રદર્શન ભર્યું હતું. ઉક્ત પ્રદર્શનના ઉદ્દેશના સંબંધમાં જ્યપુરના રેસીડેન્ટ જણાવે છે કે: "રાજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં સિલ્કની ઉન્નતિ થાય એના

ઉદ્દેશથી આ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું છે. આ(જયપુર)રાજ્ય તથા તેની નિકટના પ્રદેશોમાં ક્યાં ક્યાં દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે તથા સિલ્પીઓ શું શું માલ બનાવે છે, તે જાણવામાં આવે અને સિત્ત સિત્ત દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરનાર, તેનો પાકો માલ તૈયાર કરનાર અને તેને ખરીદનાર એ સર્વના એકત્રિત થવાથી જનસમાજને નવું નવું શીખવાનું મળે એ આ પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ છે. જયપુરના ઇકોનોમિક અને ઇન્ડસ્ટ્રીયલ મ્યુઝિઅમમાં જે દ્રવ્યો સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યાં હોય તથા જે બાકી રહ્યાં હોય તે સર્વનો સંગ્રહ કરવો એવો આ પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ છે. ”

ડૉક્ટર હિંડલીએ સૌથી પ્રથમ પ્રદર્શન ભરવાનો શુભ પ્રસ્તાવ મહારાજની સન્મુખ સાદર કર્યો હતો. મહારાજએ ઉક્ત પ્રસ્તાવને કલ્યાણકારક ધારી શીઘ્ર તે માન્ય કર્યો અને તેને પાર પાડવાની આજ્ઞા કરી. આ પ્રદર્શનમાં જે ખર્ચ થયો તે સર્વ રાજભંડારમાંથી આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રીન્સ એફ વેલ્સના રમરણાર્થે ‘એલ્બર્ટ હોલ’ નામનું જે સુંદર મકાન બંધાવવામાં આવ્યું હતું, તેમાં આ પ્રદર્શન ભરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. જયપુરના એક એકઝીક્યુટિવ એ-જીનીયર મેજર જેકેસે ધણા થોડા સમયમાં પ્રદર્શનની સર્વ વ્યવસ્થા કરી દીધી.

રેસીડેન્ટ જણાવે છે કે:-“ધીમે ધીમે જૂઠાં જૂઠાં દ્રવ્યો સંગ્રહિત થવા લાગ્યાં. થોડા સમયમાં દશ હજાર પદાર્થોનો સંગ્રહ થઇ ગયો. ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનામાં રહેતા એલ્બર્ટ કર્નલ ષેડ-ફેલ્ડ અને મહારાજ માધોસિંહદ્વારા ઇ.સ. ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખે ઉક્ત સ્થાનમાં આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું અને તે ગામ્નીની જીજી તારીખે બંધ થયું. આ બે માસમાં ૮૫૪ અંગ્રેજો અને ૨૩૬૬૫૪ દેશીઓ ઉક્ત પ્રદર્શન જોવાને ગયા હતા. તેમાં ધણા રૂપિયાની મીઠી વેચાઈ પણ હતી.

“પ્રદર્શનમાં આવેલાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ગુણગુણ તથા ઉત્પાદકજાતની પરીક્ષા કરી ચોખ્ખી કારી-ગરને પુરસ્કાર આપવાને માટે યુબ, લાહોર, ઝલકતા અને અલાહાબાદ ઇત્યાદિ રજથેથી મહાશય મિરિથ્સ, મહાશય કિપ્સી વગેરે નિમ્મક્ષપાત શિક્ષિત પુરુષો જૂરર અર્થાત્ પરીક્ષકતરીકે આવ્યા હતા. બસેથી અધિક માણસોને પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો. આ પ્રદર્શન ભરવાને માટે જે પ્રકારે મહારાજએ રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા તે પ્રકારે પુરસ્કાર પણ તેમણેજ આપ્યો હતો.”

રાજપૂતાનામાં રહેતા બ્રિટિશ એજન્ટ આ પ્રદર્શનના સંબંધમાં ઇ.સ. ૧૮૮૩ ના ઓગસ્ટની ૨૧ મી તારીખે લખ્યું હતું કે:-“જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખે હું જયપુરમાં ગયો, તે સમયે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાઈ ગયું હતું. તેને સારી રીતે સ્કેન કરવાને માટે દ્રવ્ય ખર્ચવામાં તથા પરિશ્રમ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની ત્રુટિ કરવામાં આવી નથી. આ પ્રદર્શનમાં પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચાયા છે. આ પ્રદર્શનમાં જેટલી વસ્તુઓ વેચાઈ છે તેટલી વસ્તુઓ રાજપૂતાનાના કોઈ પણ પ્રદર્શનમાં વેચાઈ નથી. આજ તેની લાભદાયકતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ”

પાકિઝા અંગ્રેજ રાજપુરના ઉક્ત અધિપ્રાપ્યથી જયપુરનું ઉક્ત પ્રથમ પ્રદર્શન રૂંડું શુભ ફલ-દાયક નિવડ્યું હતું, તે સારીપેઠે જાણી ગયા હશે. મહારાજ માધોસિંહ બહાદુરે રાજ્યભાર પ્રદંત્યુ કરી ઉક્ત પ્રથમ શુભ કાર્ય કરવામાં જેવો ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કર્યો હતો, તેવો ઉત્સાહ તેમણે સદા કાયમ રાખી પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અનેક પ્રબલિતકારક કામો કર્યાં હતાં.

જે કે મહારાજ માધોસિંહને રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા પ્રાપ્ત થઇ હતી, જે કે તેઓ ધારત તો પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાનો પ્રયોગ કરી પૂર્વવત જયપુરમાં વ્યક્તિગત ચેચ્છાચારથી શાસન ચલાવી શકત, પરંતુ પરમ સતોષનો વિષય છે કે તેમણે વ્યક્તિગત ચેચ્છાચારી શાસનપ્રણાલીનું અનુસરણ નહિ કરતાં બલ મહારાજ રામસિંહની રાજનીતિનુંજ અવલંબન કર્યું. ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજ્યોનાં રાજ્યોમાં વ્યક્તિગત ચેચ્છાચારી રાજનીતિ પ્રચલિત છે, એમાં કિંચિત્ પણ સંશય નથી; પરંતુ એકમાત્ર મહારાજ રામસિંહ બહાદુરેજ સાધારણ પ્રજાના કલ્યાણને માટે તથા રાજ્યની ઉન્નતિ કરવાને માટે મંત્રીસમાજના હાથમાં સંપૂર્ણ શાસનભાર અર્પણ કર્યો હતો. આ પ્રજાલીધી શાસન ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે અને ન્યાયનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે. આથી મહારાજ માધોસિંહ બહાદુરે પણ તેજ રાજનીતિનું અવલંબન કરી પોતાની સુરચ્છિ તથા પ્રજાપ્રેમનો ઉત્તમ પરિચય કરાવ્યો.

જયપુરની વર્તમાન શાસનવ્યવસ્થાના સંબંધમાં રેસીડેન્ટ મહારાજ જે. પી. રોટન ઈ. સં ૧૮૮૩ ના મે ની ૧૭ મી તારીખે જણાવે છે કે:—“અન્યાન્ય સામાન્ય રાજ્યોની અપેક્ષાએ જયપુરની શાસનવ્યવસ્થા અતિ ઉત્તમ છે, એમ કહેવાને કાંઈ હરકત નથી. દેશી રાજ્યોમાં જેમ એક મનુષ્યના હાથમાં સમસ્ત શાસનસત્તા રહે છે, તેમ અહીંનાં નથી.

“મહારાજની સગીર વયમાં સ્વાભાવિકરીતેજ મંત્રીસમાજના હાથમાં શાસનસત્તા હતી; પરંતુ ત્યારપછી પણ ઉક્ત મંત્રીસમાજ સ્થાયી રહ્યો છે. મહારાજના સભાપતિત્વ નીચે ઉક્ત કાઉન્સિલ અનેક શુભ કાર્યો કરી રહી છે. મહારાજ જે સમયે સ્વયં રાજધાનીમાં ઉપસ્થિત નહોતા તે સમયે પણ શાસનકાર્ય નિયમિતરીતે ચલું હતું. સર્વ મહત્વનાં કાર્યો મહારાજ અને કાઉન્સિલના સલાહોની સંમતિથીજ કરવામાં આવે છે.

“આ કાઉન્સિલદ્વારા રાજ્યશાસનના સર્વ વિભાગોનાં કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવે છે.

“આ રીતે જયપુરરાજ્યમાં દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે. અર્થશતાબ્દીપૂર્વે જત મહારાજ રામસિંહની સગીર અવસ્થામાં આ કાઉન્સિલની સ્થાપના થઈ હતી અને હાલમાં તે સર્વાંગ સંપૂર્ણ બની છે. ઉક્ત મહારાજનું મૃત્યુ થયું તે પછી આ કાઉન્સિલની સત્તા વધી છે. શામનના પ્રત્યેક વિભાગમાં સભ્યોની ઉપયુક્ત સંખ્યા નિયુક્ત છે.

“મહારાજની સગીર વયમાં રેસીડેન્ટને આધીન રહી કાઉન્સિલ જે પ્રકારે કાર્ય કરતી હતી તે પ્રકારે હાલમાં તે મહારાજને આધીન રહી કાર્ય કરે છે. કાઉન્સિલના અધિવેશનને માટે નિયમિત સમય નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે અને તેજ સમયે કાઉન્સિલ મળે છે.

“આ રાજ્યમાં બીજાં પણ એકાદ બે શુભ કાર્યો થયાં છે. અહીંનાં રાજમંત્રીના પદપર, વકીલના પદપર તથા અન્યાન્ય અનેક પદોપર સામંતોને તથા તેમના કુટુંબીઓને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. અન્યાન્ય દેશી રાજ્યોના સામંતો આ પ્રકારે રાજ્યપદોપર નિયુક્ત થવા પ્રત્યે ધૂણા ધરાવે છે અને રાજ પછી તેમને વિશ્વાસપૂર્વક નિયુક્ત કરતા નથી; આથી તેમાં રાજકર્મચારી નામની એક ઐશ્વરી પ્રબળ થઈ પોતાને માટે દ્રવ્યસમય કરવાની યોજા કરે છે, તે પોતાના સ્વામીના હિત-પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખતી નથી.”

દેશીરાજ્યોનાં હિંદુ જોનારા રેસીડેન્ટ જેવા અધિકારી પણ બ્યારે જયપુરની શાસનવ્યવસ્થા સંબંધે આ પ્રકારનો સંતોષકારક અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે, સારે અમારા પાંકે સરલતાથી અનુમાન કરી શકશે કે ઉક્ત રાજ્યનો શાસનપ્રબંધ અવશ્ય સંતોષદાયક છે અને મહારાજ માધીસિંહ બહાદુર ઉક્ત ઉદાર રાજનીતિના દૃઢ પરિચોષક છે.

જયપુરની કાઉન્સિલ વા શાસનસમાજ ત્રણ પ્રધાન ભાગોમાં વિભક્ત છે.—(૧) મહેસુલી ખાતું (૨) શાસનવિભાગ અને (૩) સમર, વૈદેશિક તથા અન્યાન્ય વિભાગ. મહારાજ રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી ઈ. સં ૧૮૮૦ માં ઉક્ત ત્રણપ્રધાન ભાગોમાં નિમ્નલિખિત સભ્યો નિયુક્ત થયા:—
મહેસુલી વિભાગ

૧-ડિંગીના ઠાકોર પ્રતાપસિંહ ૨-ઠાકોર ચંદ્રસિંહ ૩-બાબુ યદુનાથ સેન
શાસનવિભાગ

૧-બગરના ઠાકોર સામંતસિંહ ૨-ઠાકોર સમંદર કરણ ૩-મીર કુરમાનઅલી
સમર, વૈદેશિક તથા અન્યાન્ય વિભાગ

૧-ઝૈમૂના ઠાકોર જોર્જસિંહ ૨-પુરોહિત રામપ્રસાદ ૩-બાબુ કાંતિયંત્ર મુખોપાધ્યાય.
ઉપરોક્ત સભ્યોમાથી પુરોહિત રામપ્રસાદ ઈ. સં ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરી ૧૩ મી તારીખે મરણ પામ્યા અને ઈ. સં ૧૮૮૨ માં બાબુ યદુનાથ સેન તથા ઠાકોર સમંદર કરણે પે-શન લઈ પદ-ત્યાગ કર્યો. આ ત્રણ સભ્યોની જગ્યાપર નવીન સલાહો નિયુક્ત થયા છે.

રેસીડેન્ટના ઉલ્લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાજને જે સમયે સ્વભૂતીય ત્રણ સામંતોને કાઉન્સિલના સભ્યતરિકે નિયુક્ત કર્યા, તે સમયે તે સર્વ મૂલ્યવાન જગીરો ભોગવતા હતા; પરંતુ તેમણે કાઉન્સિલમાં નિયુક્ત થઈ રાજકાર્ય કરવાના બદલામાં મહારાજની પાસે બીજી સ્થાયી જગીરો

રત્ની માગણી કરી; પણ મહારાજા તેમને સ્થાયી જાગીર આપી શકે તેમ નહોતું, તેથી તેમણે ૪૦ સં ૧૮૮૩માં પ્રત્યેક સભ્યને નિયમિત વેતન આપવાની રીતિ પ્રચલિત કરી. આ બૃહત્ ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે પાઠકોએ વાંચ્યું હશે કે જે રાજ્યમાં સામંતોની સાથે અધિપતિને મતાંતર અને વિવાદ-અગ્રા થાય છે, તે રાજ્ય નષ્ટ થાય છે. જે રાજ્યમાં સામંતપ્રથા પ્રચલિત હોય છે તે રાજ્યમાં સામંતોજ નૃપતિનું અધાનજળ અને સાધન હોય છે. નૃપતિએ જેમ સામંતોપ્રત્યે સદ્-ભાવ રાખવો જોઈએ અને તેમના ચિરહક્કનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે પ્રકારે રાજપ્રત્યે અકૃત્રિમ રાજ્યભક્તિ પ્રદર્શિત કરી તેમની આજ્ઞાનું પરિપાલન કરવું એ સામંતોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. જો ઉભયપક્ષે પોતાની મર્યાદા ચૂકે તો સામંતો અને નૃપતિની વચ્ચે ભારે અગ્રા ઉપરિચિત થાય છે. રાજસ્થાનનાં રાજપૂતરાજ્યોમાં પ્રથમથીજ સામંતપ્રથા પ્રચલિત છે અને શતાવધિ વર્ષોથી સામંતો અનેક રાજદ્વારીહક્કો ભોજવતા આવ્યા છે. તેમના હક્કો પર કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ થયાથી વિપત્તિ આવી પડવાના અનેક દાખલા બન્યા છે; માટે રાજપૂતરાજ્યોએ સામંતોના હક્ક અક્ષત રાખવા જોઈએ તેમજ સામંતોએ પણ નિર્દિષ્ટ કરેલી રાજકીયસત્તાની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવું જોઈએ નહિ. વર્તમાન મહારાજા માધોસિંહે સામંતોપ્રત્યે અનુરાગ દર્શાવી તેમને રાજ્યનાં અનેક જોખમદાર પદોપર નિયુક્ત કર્યાં; પરંતુ અત્યંત દુઃખનો વિષય છે કે અંબરના સામંતોપૈકી અનેક અશ્વભુક્તિના સામંતોએ એક અત્યંત શોચનીય ઘટના ઉપરિચિત કરી.

જયપુરની સીમામાં પોલિસનો બંદોબસ્ત સારો નહિ હોવાથી પંજાબતરફથી વારંવાર ફરિયાદ થતી હતી, આથી જયપુરના મહારાજાએ ઉક્ત સીમામાં રહેતા સામંતોને સારો બંદોબસ્ત રાખવાની સખ્ત આજ્ઞા કરી. તેમની આ આજ્ઞા વાસ્તવમાં અસત આવશ્યક હતી; પરંતુ દુર્ભાગ્ય-વશાત્ તે આજ્ઞાની ભાષા કાંઈક કઠોર હતી, તેથી શેખાવાડીના સામંતો અને ધર સામંતોએ એમ માની લીધું કે નાની નાની બાબતોમાં દોષકાળથી અમારી જે સત્તા ચાલી આવે છે, તેના ભાંગ કરવાને મહારાજા અવૃત્ત થયા છે. આથી ભયાનક ઘટના ઉપરિચિત થઈ. શેખાવાડીના સામંતોએ રાજ્યના અન્યાય પ્રબળ સામર્થ્યશાળી સામંતોની સાથે મળી ભારે અગ્રા ઉપરિચિત કર્યો."

રેસીડેન્ટ જણાવે છે કે:-"૪૦ સં ૧૮૮૩ના જાન્યુઆરી માસમાં અંબરે ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અહીં આં આવ્યા હતા, તે સમયે મહારાજાએ ઉક્ત સામંતોને જયપુરમાં બોલાવ્યા અને તેમને નિષ્કપટભાવથી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. તેમણે નમ્રવચનોથી તેમને શાંત કર્યાં, જેથી અગ્રા નિવૃત્ત થઈ ગયો; પરંતુ એક સમયે આ અગ્રાથી ભયંકર અનિષ્ટ થવાનાં ચિન્હો જણાતી હતાં."

ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનામાં રહેતા એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ઇ. આર. થૅકર્ડે આ અગ્રા-સંબંધે કહે છે કે:-"હું જયપુરમાં હતા તે સમયે શેખાવાડીના સામંતો હરબારમાં આવ્યા. તેમને મહારાજાની સાથે કેટલીક બાબતને માટે જે અગ્રા ઉપરિચિત થયો હતો તે ચિરકાળપર્યંત રહેવાની સંભાવના હતી; પરંતુ અત્યંત સંતોષનો વિષય છે કે ઉભયપક્ષનું અમંગળ કરનાર અગ્રા શીઘ્ર નિવૃત્ત થઈ ગયો."

મહારાજા માધોસિંહે સામંતોપ્રત્યે જે અનુરાગ દર્શાવ્યો તેથી તેમના રાજ્યની પરમ ઉન્નતિ થઈ. મહારાજા સારી પેઠે જાણે છે કે બ્યાંસુધી સામંતો ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરશે ત્યાંસુધી રાજ્યનું મંગળ થશે નહિ, તેમજ રાજ્યમાં શાંતિ પણ ફેલાશે નહિ. તેથી તેઓ સામંતોના પુત્રોને શિક્ષણ આપવા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે છે અને તેમને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે ઉત્સાહિત કરતા રહે છે. રાજ્યની જયપુરમાં ઉચ્ચ શ્રેણીનાં વિદ્યાર્થી છે અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેના લાભ લે છે.

આ વાત આપણે અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ કે ભારતના દેશી રાજાઓનું મંગલ કરવાને માટેજ જગદીશ્વરે બ્રિટિશસરકારના હાથમાં ભારતવર્ષ સોંપ્યું છે. જે રાજપૂતરાજ્યોએ સાતસે વર્ષપર્યંત મુસલમાનસરકારોની આધીનતા સ્વીકારી હતી, તેઓ હાલમાં બ્રિટિશસરકારના માંડલિક ગણાય છે; માટે તેમણે બ્રિટિશસરકારપ્રત્યે સદ્ભાવ રાખવો એ તેમનેમાટે પરમ આવશ્યક છે. મહારાજા રામસિંહ વખતને બરાબર જાણખતા હતા અને તેઓ રાજ્યાતુરીમાં પ્રવીણ હતા તેથી તેમણે બ્રિ-

દિશસરકારના પ્રેમપાત્ર બની વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વર્તમાન મહારાજ માધોસિંહ પણ તેમનુંજ અનુકરણ કરી બ્રિટિશસરકારના પ્રેમપાત્ર બની રાજ્યનું મંગલ કરે છે. બ્રિટિશ એજન્ટ જણાવે છે કે:—“જ્યપુરરાજ્યને બ્રિટિશસરકારની સાથે જે સંધિ થઈ હતી, તેનું હાલમાં વિશ્વાસ-પૂર્વક પાલન કરવામાં આવે છે અને મહારાજ રેસીડેન્ટની સાથે સદા પ્રીતિજનક વ્યવહાર રાખે છે.”

જ્યારે બ્રિટિશ એજન્ટ સ્વયં ઉક્ત અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે, ત્યારે આપણે અવશ્ય સ્વીકારવું પડે છે કે મહારાજ માધોસિંહ વચાર્થ પ્રકારે મહારાજ રામસિંહની રાજનીતિનું અનુસરણ કરે છે.

ભારતના પતનનું કારણ દેશીરાજ્યોમાં રહેલો પરસ્પર અવિશ્વાસ, અનેકવ્રતા અને વિવાદ તથા સ્વભતિદેય છે. જે દેશીરાજ્યોમાં પરસ્પર વિશ્વાસ રાખી એકતાના સૂત્રમાં બંધાત તો ભારતવર્ષની અવનતિ ટલિયુ થાત નહિ. વર્તમાન બ્રિટિશસરકારના ચાતિપૂર્ણ શાસનમાં એકધર્મી રાજ્યો જેટલા અકૃત્રિમ મિત્રતાના સૂત્રમાં પરિવદ્ધ થશે તેટલીજ તેમની ઉન્નતિ થશે. અલગ સંતોષનો વિષય છે કે અંબરરાજ માધોસિંહને રાજસ્થાનના અન્ય રાજ્યોની સાથે પરમ મિત્રતા છે. જ્યપુરના રેસીડેન્ટ મહારાજ રેટન જણાવે છે કે:—“મહારાજ માધોસિંહને નિકટના રાજ્યોની સાથે સાધારણતઃ સારી મિત્રતા છે. આ પ્રકારની મિત્રતાને લીધેજ અનેક રાજ્યોએ જ્યપુરના પ્રદર્શનમાં બહુમૂલ્ય દ્રવ્યો મોકલ્યાં હતાં, જે તેઓ મિત્રતા ધરાવના ન હોત તો આવી આશા ક્યાંથી રાખી શકાત ?”

વર્તમાન મહારાજ માધોસિંહના સંબંધમાં રાજપૂતાનામાં રહેતા ગવર્નર જનરલના એજન્ટ કર્નલ બ્રેડફોર્ડે જે લખ્યું છે, તે અગ્રે આ સ્થાને પ્રકટ કરી જ્યપુરરાજ્યના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. કર્નલ બ્રેડફોર્ડે જણાવે છે કે:—“મહારાજનો અભિપ્રેક્ષ થયા પછી તેમણે સ્વયં રાજકાર્યમાં સારી રીતે મન પાડ્યું. તેમને અભિપ્રેક્ષ થયા પૂર્વે તેમને સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો નહોતો; પરંતુ હાલમાં તેમણે સંપૂર્ણ વિષયોનું જ્ઞાન શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરી લેવાનો વિશેષ આગ્રહ ધારણ કર્યો છે. જ્યપુરનું ભવિષ્યમાં કેવું મંગલ થશે, તે સંબંધે વર્તમાન સમયમાં કંઈ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરી શકાય એમ નથી; પરંતુ મહારાજ સાંપ્રતમાં રાજ્યશાસનપ્રત્યે જેવું લક્ષ્ય આપે છે, તેવુંજ લક્ષ્ય જે તેઓ સદા આપતા રહે તથા તેમણે રાજ્ય-શાસનના પ્રત્યેક વિભાગનો સુઅવધ કરવાને જેવા આગ્રહ ધર્યો છે તેવાજ આગ્રહ જે તેઓ સદા રાખે તો સરલતાથી અનુમાન કરી શકાય છે કે સર્વ પ્રગતિશીલ દેશીરાજ્યોમાં જ્યપુર અગ્રેસર ગણાશે.”

કર્નલ બ્રેડફોર્ડેના આ શબ્દો જ્યપુરના વર્તમાન મહારાજના સંપૂર્ણ ગુણોના પરિચાયક છે. મહારાજ માધોસિંહના શાસનથી ભવિષ્યમાં જ્યપુરરાજ્યની પરબોન્નતિ થઈ પ્રગતિ વિશેષ કલ્યાણ થશે, એવી આશા રાખી શકાય છે; અને જગદીશ્વરપ્રત્યે અમારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે મહારાજ માધોસિંહ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી જ્યપુરનું સિંહાસન પૂર્ણ પ્રકાશિત તથા ગૌરવાન્વિત કરે અને ભાર્ગવ ઇતિહાસવેળાકે તેમનું શાસનદત્તાત ઉજ્જવલનાપૂર્વક ચિત્રિત કરવાને સમર્થ થાય.

અધ્યાય ૮ મો

જયપુરની ચારે સીમાનું પરિમાણ-જયપુરની વરતી-અર, આજ્ઞા અને રાજપૂતભૂતિ-જયપુરની ભૂતિ-કૃષિ-મહેસુલ-અંબરના તાબાના સત્તર પ્રદેશની સૂચિ-પ્રાચીન રાજ્ય-કરની સૂચિ-વર્તમાન રાજકર-વાણિજ્ય-સવજીવિલાસ-સિદ્ધ-રેલ્વે-ટેલીગ્રાફ-સ્વાસ્થ્ય-વિભાગ-ચિકિત્સાવિભાગ-સાંતિરક્ષાવિભાગ-જયપુરની કૃષિ-ચાંદપોલવિદ્યાલય-રાજપૂત-વિદ્યાલય-સંસ્કૃત કૌલેજ-મેથોડીસેજ-આશિષા-સમરવિભાગ-સામંતોના પ્રાચીન અને આધુનિક સૂચિ-જયપુરનાં કેટલાંક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાનો.

નંદા ટાંકે જયપુરરાજ્યનું સૌમાલિક તથા કેટલાક બીજા વિપયોલખંધી વર્ણન એક સ્વતંત્ર અધ્યાયમાં લખ્યું છે. અમે આ સર્વ વર્ણન વર્તમાન સમયના કેટલાક જાણુવા યોગ્ય સમાચારોની સાથે પાકાની સમક્ષ સાદર કરીએ છીએ.

કર્નલ ટાંકે સૌથી પ્રથમ લખે છે કે: “કહવાહા લોકો આસે” વર્ષમાં પંદર હજાર વર્ગમાઇલના વિસ્તારવાળા ભૂમિપર ફેલાઇ ગયા છે અને તેમાંના આજ્ઞાસ હજાર માણસો હાથમાં નામ તથાવા લઈને પોતાની જન્મભૂમિની અને પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે અનેક વાર રણસેનમાં ગ્રમ્ય છે. આવી વીરભૂતિને ઇતિહાસ જાણવાનું મન કેને ન થાય? ‘જન્મભૂમિ’ એ શબ્દ એક રાજપૂતના હૃદયમાં જાડુ અસર ફેલાવે છે. એક રાજપૂતની આજ્ઞા તેની પત્નીનું નામ કદિ ઉચ્ચારવું નેહએ નહિ તેમજ તેની જન્મ-ભૂમિવિષે કદિ પણ અપમાનસ્વરૂપ શબ્દ બોલવા નેહએ નહિ; નહિ તો તે એકદમ પોતાની સમશેર એવે છે. આ સંબંધી અનેક વાતો ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે વર્ણવવામાં આવી છે; તે છતાં અનભિસ પરદેશી પરમ સાદસપૂર્વક કહે છે કે: “રાજસ્થાનમાં સ્વદેશહિતેષિતા તથા કૃતઘતાશ્રમકે કોઈ શબ્દન પ્રચલિત નથી.” અમે કહીએ છીએ કે જે વિદેશીઓ રાજપૂતોની દેશહિતેષિતાવિશે સંદેહ કરે છે, તેઓ રાજપૂતભૂતિવિષે કાંઈ યાન ધરાવના નથી.”

ચોતરદની સીમા અને ભૂમિનું માપ

કર્નલ ટાંકે અંબરરાજ્યની સીમાના સંબંધમાં જણાવે છે કે: “અંબર તથા તેના તાબાના પ્રદેશની સીમા નકશાતરફ દષ્ટિ નાખવાથી ઉત્તમ પ્રકારે વિદિત થાય છે. પશ્ચિમે મારવાડની સીમા-પર સાંબરસરોવરપર્યંત અને પૂર્વમાં જટસીમાપર સૌચનગરપર્યંત જયપુરરાજ્યની પહોળા પટી ગયેલી છે. એની પહોળાઇ એકસોવીસ મિલિયમાઇલ છે, જ્યારે ઉત્તરદક્ષિણ રોખાવાટી સંદિન તેની લંબાઈ એકસોએસી માઇલ છે. એની આકૃતિ એકસરખી નથી. ખાસ અંબરરાજ્યનું ક્ષેત્રફળ સામાન્ય હજાર વર્ગમાઇલ છે અને તેના તાબાના રોખાવાટીપ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ પાંચ હજાર ચારસો વર્ગમાઇલ છે. આ રીતે તેનું એકંદર ક્ષેત્રફળ એક હજાર નવસો વર્ગમાઇલ છે. મદારાથ આયિસને ૪૦ સં ૧૮૬૪માં લખ્યું છે કે: “જયપુરરાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૦૦૦ વર્ગમાઇલ છે.” પરંતુ બાણ લોકનાથ યોગે પોતાના સ્વેચ્છા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે: “અંબરનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૨૫૦ વર્ગમાઇલ છે.”

વરતી

કર્નલ ટાંકે જણાવે છે કે: “આ રાજ્યમાં વરતી કેટલી છે, તેનો નિર્ણય કરવો એ કાંઈ સદજ્ઞ

કામ નથી; પરંતુ સાધારણ રીતે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે અંબરમાં પ્રત્યેક માઇલે ૧૫૦ અને શેખાવાડીમાં પ્રતિમાઇલે ૮૦ મનુષ્યો વસે છે. ”

ઉભય પ્રદેશોની સરિરાશ વસ્તીની ગણતરી કાઢતાં પ્રતિમાઇલે ૧૨૪ મનુષ્યોના હિસાબથી ૧૮૫૮૭૦ માણસો થાય છે; પરંતુ જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે આ રાજ્યમાં પુષ્કળ માણસોથી ભરપૂર એવાં મોટાં મોટા મકાનો વિદ્યમાન છે, સારે ઉક્ત સંખ્યાવિશે આપણા હૃદયમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ખાસ જયપુરરાજ્યમાં એકંદર ચારહજાર નગરો અને ગામો છે અને તેના તાબાનાં શેખાવાડીના નગરો તથા ગામોની સંખ્યા એથી અધીક છે. મહાશય આયિસને ૬૦ સં ૧૮૬૪માં અને મહાશય માલેસને ૬૦ સં ૧૮૭૪ માં અંબરની માનવસંખ્યા ૧૯૦૦૦૦૦ જણાવી છે અને બાણુ લોકનાથ ઘોષે તેમની પછી ૧૯૯૫૦૦૦ માણસોની સંખ્યા લખી છે. હવે શાંતિના સમયમાં અંબરરાજ્યની મનુષ્યસંખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી જાય છે, એ સદજ ધ્યાનમાં આવશે.

કર્નલ ટાઇ જણાવે છે કે, ઉક્ત નિવાસીઓમાં શિન્ન શિન્ન જાતિના માણસો કેટલા છે તેનો નિર્ણય કરવો અત્યંત કઠિન છે; તોપણ એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય છે કે રાજપૂતોની સંખ્યા અન્ય સર્વ જાતિઓની એકંદર સંખ્યા કરતા ઘણી થોડી છે; પરંતુ માત્ર મીનાસિવાખની પ્રત્યેક જાતિ કરતાં તેમની સંખ્યા અધિક છે. આપણે જાણીને પરમ આશ્ચર્ય પામીએ છીએ કે આ રાજ્યમાં અઘાપિ મીનાઓની સંખ્યા અધિક રહી છે. નીચે પ્રધાન જાતિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમનો ક્રમ સંખ્યાના પ્રમાણમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે:—

જાતિવિભાગ

(૧) મીના (૨) રાજપૂત (૩) બ્રાહ્મણ (૪) વૈશ્ય (૫) જાટ (૬) ધાકર વા કિરાર(કિરાત)
(૭) ગૂજર.

મીના-મીનાજાતિ હિન્ન શિન્ન બ્રહ્મિસ શાખાઓ વા શેણીઓમાં વિભક્ત છે. તેમની પ્રત્યેક શાખાનું વર્ણન કરવામાં અથ અતિ વધી જાય. રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યમાં બહુધા આ મીના-જાતિ વસે છે, તેથી એક સ્થળે તેમનું સ્વતંત્ર વર્ણન કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. મીનાલોકો જયપુરમાં સર્વ રાજકીયહક્કો અને અનુગ્રહો ભોગવે છે, જે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે નરવરના હકપાર થયેલા રાજકુમારને મીનાલોકોએજ સિંહાસનપર અભિષેક કર્યો હતા મીનાલોકો જે હક્ક ભોગવે છે તે દ્વારા પ્રતીત થાય છે કે પ્રથમ કછવાદારાજ્યએ તેમને શ્રીતી લઈને તેમનાપર પોતાના અધિકાર સ્થાપિત કર્યો નહોતો, કિંતુ મીનાગણોએ પોતાની ઈચ્છાથી તેને રાજતરિકે સ્થાપિત કર્યો હતો. વળી આ વાત સિદ્ધ કરનાર બીજું પ્રમાણ એ છે કે કાલીખોહ નામના સ્થાનના મીનાઓ જયપુરના પ્રત્યેક વૃષ્ટિના અભિષેકપ્રસંગે પોતાના શરીરમાંથી રુધિર કાઢીને તેને રાજતિલક કરતા હતા અને કે આ પ્રકારે રાજતિલક કરવાની પ્રથા અને અન્ય કેટલીક આચીન રીતોએ (જેમકે મેવાડના રાણાને ભીલદારા થતો અભિષેક) સાપ્રતમાં દૂર થઈગઈ છે; પરંતુ પૂર્વે તેનો પ્રચાર હતો તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વર્તમાન સમયમાં પતિત થયેલા મીનાલોકો અવશ્ય પૂર્વે આ દેશના અધીશ્વર હતા. મીનાલોકો આજે પણ જયપુરરાજ્યનાં કેટલાક અત્યંત જોખમદારપદપર વિરાજે છે. જયગદના રાજજંડાર અને રાજદક્ષતરપર તેમની દેખરેખ છે, મહારાજના અંગરક્ષકોતરિકે તેઓ નિયુક્ત થયેલા અને રાજના અંત પુરની રક્ષાનો ભાર પણ તેમના હાથમાં સોંપવામાં આવેલો છે. અંબરમાં કછવાદારાજવંશ પ્રથમ સ્થાપિત થયો તે સમયે મીનાલોકો સમસ્ત રાજચિન્હોનો ઉપયોગ કરતા હતા અને મહારાજના શ્રવણની રક્ષાનો ભાર પણ તેમના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ પાછળથી તેઓ રાજચિન્હોનો ઉપયોગ કરે એ અત્યંત અસંગત માનવામાં આવ્યું અને તેમનો તે હક્ક રદ કરવામાં આવ્યો. અતે મીનાલોકોએ ડંકા-નિશાનનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી માગી; પરંતુ જયપુરના મહારાજએ તે પણ અસંગત કાર્ય માન્યું. અતે મીનાલોકોએ તોફાન મચાવ્યું; પરંતુ તેમાં તેમનો ધણો રક્તપાત થયો અને તેમને સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થઈ. મીના, જાટ, કિરાર વા કિરાત એ જાતિઓ અંબરની પ્રધાન કૃષિ-વ્યવસાયી જાતિઓ છે અને તે જાતિઓના ઘણા માણસો વિશાળ જમીના માલિક છે.

જાટ—મટોની સંખ્યા પ્રાપ્ત: મીનાઓના જેટલી છે અને તેમના તાબાની ભૂમિ પણ પ્રાપ્ત: મીનાઓની ભૂમિ જેટલીજ છે. સર્વ કૃષિકારમાં જાટલોકો વિશેષ ઉચ્ચાત્રી છે.

બ્રાહ્મણ—કેટલાક બ્રાહ્મણો ધર્મકાર્ય કરે છે અને ધણું બ્રાહ્મણો અન્ય લોકિક ધર્મ પણ કરે છે. સમસ્ત રાજસ્થાનમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા જયપુરરાજ્યમાંજ અધિક છે. જયપુરરાજ્યમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા અધિક છે, તેથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે અંબરના રાજાએ ઇતર રાજાઓ કરતાં અધિક ધાર્મિક છે; ઉલટા તેઓ અધિક પાતશી નિવડ્યા છે.

રાજપૂત—જો આવશ્યકતા હોય, જો સ્વજાતિના હિત અને ગૌરવને માટે સમરમાં જવાનું હોય તો એક પિતાના ત્રીસ હજાર વંશજો એકત્રિત થઈ શકે છે. આ સંખ્યામાં નરક અને શે-આવત સામંતોને પણ અંતર્ભૂત કરવામાં આવ્યા છે. જો કે કચવાહાણીએ લોકપ્રિય રાજા પાળેની, રાજા માન અને મીરજી રાજા જયસિંહના આધિપત્યનીએ અન્યાય જાતિના રાજપૂતોની પેઠે પરમ વીરતા પ્રદર્શિત કરી ઉચ્ચ પ્રદર્શના મેળવી હતી; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં રાહોડો જેવા સાહસિક અને પરાક્રમી ગણાય છે, તેવા તેઓ નથી. મોગલોની સાથે તેમને ધાડો સંબંધ હતો, તેમજ મોગલદરબારના સમસ્ત દુરુષો તેમનામાં અવિષ્ટ થયા હતા તેથી તેમની અવનતિ થઈ; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓ દ્વારા તેમની સૈન્ય અધિક અવનતિ થઈ. પણ કર્નલ ટૉડના મોગલોની સાથેના સંબંધથી કચવાહાણીની અવનતિ થઈ છે, એ મતનું અમે સમર્થન કરી શકતા નથી. મોગલોની સાથેના ધાડા સંબંધથી કચવાહાણીની અવનતિ થઈ નહોતી, પરંતુ ઉત્પત્તિ થઈ હતી. મહારાજા માનસિંહ, મીરજી રાજા જયસિંહ તથા સવાહ જયસિંહના આધિપત્યનીએ કચવાહાણીએ મોગલસમ્રાટની તરફથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં રથજો રથજો યુદ્ધ કરી પોતાના અતુલનીય વિક્રમનો સોજાવણ પરિચય કરાવ્યો હતો. જ્યાં સુધી મહાબળવાન મહારાષ્ટ્રીય દ્વારાઓએ કચવાહાણીની જાતીયશ્રવનશક્તિના મૂળમાં પ્રબળ આધાર કર્યો નહોતો ત્યાં સુધી તેઓ વીરજ, બલ, વિક્રમ અને સાહસથી વિહીન થયા નહોતા, એવી અમારી માન્યતા છે અને એજ માન્યતા ન્યાયસંગત છે. અર્ધશતાબ્દીપૂર્વે કર્નલ ટૉડ કચવાહાણીના સંબંધમાં જે મત પ્રદર્શિત કરી ગયા છે, તેથી અધિક સંતોષકારક મત પ્રદર્શિત કરવાને અમે અસમર્થ છીએ. કચવાહાણી સાંપ્રતમાં હુલાંચવશાત્ ઘેરનિદામાં પડેલા છે. રાજપૂતજાતિનું બલ, વિક્રમ, સાહસ, યૌર્વ-એ સર્વ યુગો જાણે ચિરનિદામાં શયન કરી ગયા હોય એમ લાગે છે. તેમના આ નિદ્રિત સદુચ્છો પુનઃ જાગૃત થઈ ભારતવર્ષમાં તેમની કીર્તિ ક્યારે જાગવશે તે તો પ્રશ્નજ જાણે.

મૃત્તિકા, કૃષિ અને વનસ્પતિ—કર્નલ ટૉડ જયપુરરાજ્યના કૃષિકાર્યના સંબંધમાં જણાવે છે કે દ્વારારાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની મૃત્તિકા પ્રાપ્ત થાય છે અને ખરીફ વા દેખાતિક અને રબી વા સંતી એ ઉભય પાકો સમપ્રમાણમાં નીપજે છે. દેખાતિક ધાન્યમાં લુબાર કરતાં બાજરો અધિક થાય છે અને સંતી ધાન્યમાં ઘઉં કરતાં જવ વિશેષ પાકે છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગોમાં જે જે ધાન્યો તથા રૂળ, કંદ, મૂળ આદિ થાય છે તે સર્વ અંબરરાજ્યમાં બહુધા નીપજે છે; માટે તે સંબંધે વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. પૂર્વે અહીંનાં શેરડી બહુ થતી હતી, પરંતુ કેટલાંક કારણોથી કૃષિકારોને તેની અધિક ખેતી કરવાથી ભારે નુકસાન થવાનું કર્યું પડ્યું, તેથી હાલમાં તેના પાક અતિ ન્યૂન થઈ ગયો છે. શેરડીની ખેતી પર શ. ૪ થી ૬ સુધીનું મહેસુલ નિયત કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેને કાપી લેવામાં આવે તે પૂર્વે ખેડૂતની પાસેથી શ. ૬૦ બીજા લેવામાં આવે છે. અંબરરાજ્યનાં અનેક સ્થાનોમાં કપાસનો પાક થયો થાય છે, તેમજ ગળી અને હિંદુસ્થાનના બીજા રંગો પણ અહીંનાં પુષ્કળ થાય છે. રાજસ્થાનના અન્ય સ્થાનોમાં જેવાં દળ વપરાય છે, તેવાંજ દળ આ રાજ્યમાં પણ વપરાય છે.

મહેસુલ—અર્ધશતાબ્દીપૂર્વે અંબરરાજ્યમાં જે મહેસુલ લેવામાં આવતું હતું તેના સંબંધમાં કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—“ આ દેશના મહેસુલની રચવિ સદા સમાન રહી નથી. મહેસુલ કદિ વધે છે તો કદિ ઘટે છે, તેથી તેનો ખરો હિસાબ આપવો કષ્ટસાધ્ય છે. અમને અંબરરાજ્યના પ્રાચીન

અને વર્તમાન કાળના મહેસુલની કેટલીક વિગતો પ્રાપ્ત થઈ છે. રાજ્યનાં મોટાં મોટાં દફતરોમાં જીલ્લાનાં નામ, મહેસુલ, નગરવાસીઓપર નાખવામાં આવેલા કર, વાણિજ્યકર અને ઇતર નાના પ્રકારની આમદાનીની વિગત લખવામાં આવી છે; પરંતુ તે સર્વ અત્રે પ્રકાશિત કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ખાસ દૂંદાડ અથવા જ્યપુરરાજ્યનું મહેસુલ, સામંતોના તાબાની ભૂમિનું મહેસુલ, વાણિજ્યકર વગેરે મળીને એકંદર આમદાની એક કરોડ રૂપિયાની હતી; પરંતુ પાછળથી બળવાન મહારાષ્ટ્રીઓ તથા માચેરીના નરકા સામંતોએ અંબરરાજ્યના સત્તર સમૃદ્ધવાન પ્રદેશો છીનવી લીધા હતા, તેથી તે આમદાનીમાં ઘટાડો થયો હતો.

અંબરના જે સત્તર પ્રદેશો મહારાષ્ટ્રીઓ વગેરેએ છીનવી લીધા હતા તેની સુચિ નીચે આપવામાં આવી છે:-

૧ કામા } જનરલ પીરને પોતાના રવામી સિધિયાને માટે આ ત્રણપ્રદેશો અંબર રાજ્ય-
૨ ખોરી } માંથી છીનવી લીધા હતા. ત્યારપછી જાટોએ તે ઇંગ્લેન્ડ રાખ્યા હતા, જે
૩ પદાડી } હજી તેમના કબજામાં છે.

૪ કાંતિ

૫ ઉકરોહ

૬ પુંદાપુન

૭ માછકા થાના

૮ રામપુરા (ખિરદા) એ માચેરીના રાવના અધિકારમાં છે.

૯ જાનરાહ

૧૦ રાનાહ

૧૧ પૂર્વાનાહ

૧૨ મોજપુર રસાના

૧૩ કાનેહ વા કાનેહ (આ પ્રદેશ ડિવાઈને જીતી લઈ મુસ્તજબમાં બેઠાને આપી દીધો હતો; અને લોર્ડ લેકે તે કાર્યમાં સંમતિ આપી હતી.)

૧૪ નારનોહ

૧૫ કોટપૂતલી (ઇ. સ. ૧૮૦૩-૦૪ માં લોર્ડ લેકે મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી તેમની પાસેથી આ પ્રદેશ છીનવી લઈ ખેતદીના અલયસિંહને અર્પણ કર્યો હતો.)

૧૬ ટોક } રાજા માધોસિંહે આ ઉલય પ્રદેશો હોદ્દકરને આપી દીધા અને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ-
૧૭ રામપુરા } એ અમીરખાને આ પ્રદેશોનો અધિપતિ બનાવ્યો.

આ પ્રદેશો મુસલમાનસમ્રાટની પાસેથી જ્યપુરના રાજાને સેનાના ખર્ચના બદલામાં અપાયા હતા. રાજા પૃથ્વીસિંહના શાસનસમયમાં અંબરરાજ અને તેમના તાબાના સામંતોની એકંદર ઉપજ રૂ. ૭૭ લાખની હતી અને રાજા પ્રતાપસિંહના શાસનના અંતિમ ભાગમાં અર્થાત્ સંવત ૧૮૫૮ (ઇ. સ. ૧૮૦૨) માં તેમની આમદાની પ્રાયઃ ૧૯ લાખ રૂપિયાની હતી.

આલસા વા આસઝૂમિની આમદાની

સંવત ૧૮૫૮ માં જે સમયે મહારાજ જગતસિંહ સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા, તે સમયની અંબરરાજ્યની આમદાનીની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે:-

રાજાના પોતાના પ્રજાપે નીચે અથવા

રૂપિયા

ઇંગ્લેન્ડે આપેલી ભૂમિની આમદાની

૨૦૫૫૦૦૦

દેવડી તાલુકા (રાજાના અંતઃપુરના ખર્ચને માટે નિયુક્ત કરેલી ભૂમિની આમદાની)

૫૦૦૦૦૦

ચાગિદ પેશા (રાજદરબારના સેવકોને માટે નિયત કરેલી ભૂમિની આમદાની)

૩૦૦૦૦૦

૧ અંબરના બાર પ્રધાન સામંતો પેશા અમલસિંહ ખાજીસાલ આ પ્રદેશના અધીશ્વર હતા.

રાજમંત્રી, દિવાન વગેરે કર્મચારીઓના તાખાની ભૂમિતી આમદાની .	૨૦૦૦૦૦
સિલહપોય નામની સેનાની જગીરની આમદાની	૧૫૦૦૦૦
પાયદલ અને અશ્વાચારીઓની ખાલસાભૂમિતી એકંદર ઉપજ	૭૧૪૦૦૦
ખાસ આમદાની કુલ રા.	૩૬૧૬૦૦૦
જયપુરના સામંતોના તાખાની ભૂમિતી આમદાની	૧૭૦૦૦૦૦
ખાલિલોને અર્પણ કરેલી ઉદક અથવા ઘઉંનાતર ભૂમિતી આમદાની	૧૬૦૦૦૦૦
દાણુ અને ગાપા અર્થાત્ વાણિજ્યકર અને ખેતીનું મહેસુલ	૧૬૦૦૦૦૦
જયપુરની કચેરી (મહેરીઓપર નાખવામાં આવેલા કર, દંડ ઇત્યાદિ)	૨૧૫૦૦૦
ટંકશાળ	૬૦૦૦૦
હુડી, હાડુ, વીંઝો ૪૦	૬૦૦૦૦
અંબરરાજ્યના દંડની ઉપજ	૧૨૦૦૦
જયપુરનગરના દંડની ઉપજ	૮૦૦૦
ખિદત અર્થાત્ સાધારણદંડની ઉપજ	૧૬૦૦૦
સબજમીંદી અર્થાત્ શાકભજીરની આમદાની	૩૦૦૦
એકંદર કુલ રા.	૭૭૮૩૦૦૦
શેખાવાદીદેશની આમદાની	૩૫૦૦૦૦
જયપુરના રાજવત વગેરે સામંતોના તાખાના પ્રદેશોની આમદાની	૩૦૦૦૦
હાડોતીના સામંતોની આમદાની	૨૦૦૦૦
હાડોતીની એકંદર આમદાની	૪૦૦૦૦૦

બધી મળીને એકંદર કુલ રા.

૮૧૮૩૦૦૦

જગતસિંહ જે સમયે સિંદાસનપર વિરાજમાન થયા તે સમયે અંબરરાજ્યની આવદાની એશી-લાખથી અધિક હતી; તેમાંની અર્ધા ઉપજ રાજની ખાલસા અર્થાત્ ખાસભૂમિતી હતી. રાજસ્થાનના અન્યાન્ય સર્વ રાજાઓની ઉપજ કરતાં આ ઉપજ લગભગ બમણી હતી. બ્રિટિશસરકારની સાથે અંબરના રાજાને જ્યારે સંધિ થઇ ત્યારે તેમણે પોતાની ખાસ ૪૦ લાખ રૂપિયાની આમદાની-માંથી બ્રિટિશસરકારને આઠ લાખ રૂપિયા કરસ્તરૂપે આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ચાણીસ લાખ રૂપિયાથી જેટલી આમદાની અધિક થતી જાય તેના ૧૬ લાખ તે ઉપરાંત તેમણે આપવો એવો ફરિયાદ કરવામાં આવ્યો હતો.

અર્ધશતાબ્દી પૂર્વે કર્નલ ટોડે જયપુરની આમદાનીસંબંધે ઉપરોક્ત લેખ લખ્યો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી અવશ્ય જયપુરરાજ્યની સ્થિતિ પરિવર્તિત થઇ ગઇ છે. ૪૦ સં ૧૮૬૪માં મહારાજ આમિરને લખ્યું હતું કે:— “ જગીર અને દાનતરિકે ઘણી બધી આપી દેવાથી રાજ્યની આમદાની ઘણી ઘટી ગઇ છે. દાલમાં રાજાને એકંદર ૩૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાંભરસરેલવરનો અધિક ભાગ જયપુરનરેસાના તાખામાં છે; તેમાંના મીઠાની ઉપજ રા. ૪૦,૦૦૦ થાય છે.”

કર્નલ માથેસને જયપુરપતિની સમસ્ત આમદાની રા. ૩૬ લાખની જણાવી છે. પાંકાએ આગળ વાંચ્યું દશે કે જયપુરપતિને બ્રિટિશસરકારને આઠ લાખને બદલે ચાર લાખ રૂપિયા અંકુશસ્વરૂપે આપવાનું નક્કી થયેલ છે. અત્યંત સતોષનો વિષય છે કે પૂર્વે શાંતિ અને સુસાસનને લીધે વર્તમાન સમયમાં જયપુરના મહારાજાની આમદાની રા. ૪૦ લાખથી પણ અધિક થાય છે. ૪૦ સં ૧૮૮૧-૮૨ના રિપોર્ટમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, ૪૦ સં ૧૮૮૦-૮૧ની આવદાની ૫૨૪૨૧૭૬ રૂપિયા હતી અને અર્ચ ૫૫૮૬૬૩૦ થયો હતો, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે; પરંતુ યથાર્થ આમદાની ૫૫૦૧૧૬૨ રૂપિયાની અને અર્ચ ૪૬૮૫૮૬૬ રૂપિયાનો હતો, જેથી ૫૧૫૨૯૬ રૂપિયાની બચત રહી હતી. નીચે મુખ્ય મુખ્ય ઉપજ લખવામાં આવે છે:—

- ૧ વરવારા, ખીરની, સુવર, હાસલ વગેરે
- ૨ જલવાન અને દર્દગ

	રૂ.
વેતનના બદલામાં આપેલી ભગીરની ઉપજ	૨૭૩૪૨૪૮
લવણની આમદાની	૭૧૩૬૬૦
વાણિજ્યની આમદાની	૭૧૨૯૮૯
સામંતોની ખંડણીની આમદાની	૫૧૨૪૬૬

મુખ્ય, મુખ્ય ખર્ચની સુધિ આ પ્રમાણે છે:—

છૂણોદારકામ	૪૪૯૯૦૯
સેના	૮૦૯૩૭૭
શાસનવિભાગનો વ્યય	૭૪૯૨૭૯
શિક્ષાવિભાગ	૪૮૩૧૧
દાન વગેરે	૨૨૬૪૬૦
રાજકુટુંબમાં થતાં વિવાહનો વ્યય	૨૨૭૪૫૭
બ્રિટિશસરકારને આપવામાં આવતી ખંડણી	૪૦૦૦૦૦

બીજાવર્ષની અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ની આમદાનીના સંબંધમાં ઉક્ત રિપોર્ટમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે:—“જે વર્ષમાં કુલ રૂ. ૪૯૫૮૭૩ની આમદાની થઇ હતી અને રૂ. ૪૮૮૫૯૯ નો ખર્ચ થયો હતો. આથી રૂ. ૭૨૭૧૪ની બચત થઇ હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૧ની આમદાની કરતાં આ વર્ષની આમદાની સારી નથી. કોઇપણ દેશની આમદાની સદા સમાન રહેતી નથી. રાજ્યની આમદાની અનેક કારણોથી વધતીઘટતી રહે છે. મહારાજા જયસિંહના શાસનસમયમાં અથવા તેપૂર્વે રાજ્યની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યની આમદાનીનો વ્યય ગમે તે કાર્યમાં થતો હતો, અથવા કોઇ કોઇ સમયે તેનો અપવ્યય પણ થતો હતો; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તેમ થતું નથી. મહારાજા રામસિંહના શાસનસમયમાં રાજ્યની આમદાની સારી હતી અને તે હિતકારી કામોમાં વપરાતી હતી તથા વર્તમાનમહારાજા માધોસિંહ પણ મહારાજા રામસિંહનું અનુકરણ કરીને અનેક હિતકારક કામોમાં તેનો સફલ્ય કરે છે.”

વાણિજ્ય—ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨માં અંબરરાજ્યની આમદાની ઘટવાનું બીજું કારણ એ હતું કે મહારાજા માધોસિંહ પોતાના રાજ્યમાં વાણિજ્યની વૃદ્ધિ કરવાને માટે અશીષુ સિવાય સમસ્ત વાણિજ્યવ્યોપરનો કર કાઢી નાખ્યો. આથી એક રીતે આમદાની ઘટી ગઇ તો બીરી, પરંતુ વાણિજ્યની વૃદ્ધિ થવાથી આમદાનીની વૃદ્ધિ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. મહારાજાએ અન્યાય વાણિજ્યવ્યોપરનો કર દૂર કરી અશીષુપર ભારે કર નાખ્યો. શાસનરિપોર્ટપરથી પ્રતીત થાય છે કે:—“ગત બાર માસમાં વાણિજ્યકરની આમદાની ૭૩૧૦૬૫ રૂપિયાની થઇ. તે પૂર્વેનાં વર્ષમાં ૭૨૬૫૪૧ રૂપિયાની ઉપજ થઇ હતી. આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે કમઃ વાણિજ્યકરની ઉપજ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે.”

રેલ્વેના વિસ્તારથી વાણિજ્યની ઉન્નતિ આશક થવાની સંભાવના છે.

લવણવિભાગ—સાંભરસરોવરનો અધિક ભાગ જયપુરના અધીશ્વરના તાબામાં છે. બ્રિટિશ-સરકારે જયપુરના મહારાજાની સાથે એક નવીન સંધિ કરી પ્રતિવર્ષે કેટલાક રૂપિયાં આપવાની થરન કરી ઉક્ત સરોવરનો ઇન્કાર લઈ લીધો છે. મહારાજા ઉક્ત સંધિઅનુસાર પોતાના રાજ્યમાં કોઇ પણ રથએ ઓઢું બનાવી શકતા નથી. મહારાજાએ બ્રિટિશસરકારને સાંભરસરોવર ઇન્કાર આપી દીધું તેથી તેમને લાભને બદલે કેટલી હાનિ થઇ છે તેનો હિસાબ કાઢવો અશક્ય છે; પરંતુ એને કહી શકીએ છીએ કે એથી બ્રિટિશસરકારને આવસ્થ લાભજ થયો છે.

છૂણોદારવિભાગ—જયપુરરાજ્યમાં છૂણોદારનો એક પ્રયત્ન વિભાગજ છે. રાજપૂતાનાના ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ ના રિપોર્ટપરથી પ્રતીત થાય છે કે ઉક્ત વર્ષમાં મહારાજાને છૂણોદારવિભાગમાં ૮ લાખ રૂપિયાથી અધિક ખર્ચ થયો હતો. તે ઉપરાંત નવી ઇમારત બંધાવવામાં ૯૬૮૪૨ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. આ વિભાગમાં પ્રાસાદબાદિ બંધાવવા, સડકો બંધાવવી અથવા સુધરાવવી

કૃષાઓ ખોદાવવા, જયપુરનગરમાં પાણીના નળનો બદોબસ્ત રાખવો, ઉઘાનો તથા જંગલોની રક્ષા કરવી વગેરે કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં આ વિભાગમાં તળાવાઈ ખોદાવવામાં રૂ. ૨૩૮૬૨૪ નો ખર્ચ થયો હતો. આ સિવાય આ વિભાગમાં આ વર્ષમાં રૂ. ૧૪૦૧૫૬ નો ખર્ચ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૮ થી ઉક્ત વર્ષપર્યંતમાં મહારાજાને કૃષા ખોદાવવામાં એકંદર ૧૪૮૦૭૯૪ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. કૃષા ખોદાવવાથી કૃષિકાર્યની ઉન્નતિ થવા સાથે મહારાજાની આમદાની વૃદ્ધિગત થવાનો સંભવ છે.

શિક્ષણ-જયપુરનાં શિક્ષણવ્યો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્ણશાંતિનો પ્રસાર થવાથી તથા ગત અને વર્તમાન ઉભય રાજાઓના વ્યય, ઉત્સાહ અને પરિશ્રમથી પ્રાચીન શિક્ષણની ઉન્નતિ ક્રમશઃ થતી ગઇ છે. જયપુરનાં વિદ્યાલયમાં ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં એક શિક્ષણશાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ શિક્ષણશાળામાં ઉક્ત વર્ષમાં ૧૦૩ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા હતા. આ વિદ્યાલયમાં કુશીઆર શિક્ષકોદ્ધારા અનેક પ્રકારનાં શિક્ષકાર્યની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. પોતાના રાજ્યમાં શિક્ષણની ઉન્નતિ કરવાને માટે મહારાજા ઘણો પરિશ્રમ કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં જયપુરના મહારાજાએ પુષ્કળ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી શિક્ષણ પ્રદર્શન ભર્યું હતું, જે શિક્ષણની ઉન્નતિ કરવા પ્રત્યે તેમને કેટલો અનુરાગ છે તે સિદ્ધ કરે છે.

રેલ્વે-રાજપૂતાના સ્ટેટ રેલ્વેનો જયપુર રાજ્યમાં ૧૦૫ માઇલપર્યંત વિસ્તાર થયો છે. આ રાજ્યમાં સર્વ મળીને ૨૨ સ્ટેશનો છે. જયપુરનું સ્ટેશન ધણું મોટું છે. રેલ્વેના વિસ્તારથી જયપુર-રાજ્યને અનેક લાભો થયા છે.

તાર-જયપુરરાજ્યનાં સમસ્ત સ્ટેશનોપર તાર બોરીસ હોવા ઉપરાંત રાજધાનીમાં પણ એક ટેલીગ્રાફ બોરીસ છે.

સ્વાસ્થ્ય અને પોસ્ટ-વિભાગ-જયપુરરાજ્યમાં બ્રિટિશસરકારના તાબાની ૨૦ પોસ્ટ બોરીસો છે. તે સિવાય રાજ્યના તાબાની પણ પોસ્ટ બોરીસો છે અને તેમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારે કામ ચાલે છે. પ્રગતી સ્વાસ્થ્યરક્ષાપ્રત્યે મહારાજાનું વિશેષ લક્ષ્ય છે. રાજધાની જયપુરમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. સર્વ કાર્યોમાં કુશળ એવા પુરુષને તેના સભાપતિના પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. શહેરસુધરાઈ, સ્વાસ્થ્યરક્ષા, ગેસની સેવાની, રાજમાર્ગોની સફાઈ વગેરે કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. મ્યુનિસિપાલિટીની હેમ્પરેજથી જયપુરનગરના લોકોની આરોગ્યતા દિનપ્રતિદિન સુધરતી જાય છે. કેટલાંક વર્ષોપૂર્વે રાજધાની જયપુરની વસ્તી કેવલ ૧૨૫૨૮૫ માણસોની હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં જયપુરરાજધાનીમાં ૨૦૮૫ હોઝરો અને ૧૮૧૪ હોઝરીઓનો જન્મ થયો અર્થાત એકંદર ૩૬૯૬ જન્મ થયા. એ વર્ષમાં પુરુષ ૧૧૪૦, સ્ત્રી ૧૧૪૪ અને બાળક ૧૪૦૭ મળી એકંદર ૩૬૯૧ મરણો થયાં. નિમ્નલિખિત મુશ્વિપરથી પ્રતીત થાય છે કે મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપનાથી જયપુરનગરમાં સ્વાસ્થ્યની સારી વૃદ્ધિ થઈ છે:-

ઇ. સ.	જન્મ	મૃત્યુ
૧૮૭૬-૮૦	x	૬૬૬૬
૧૮૮૦-૮૧	૨૩૧૧	૫૩૫૦
૧૮૮૨-૮૩	૩૮૩૯	૩૫૬૧

જયપુરરાજધાનીની ચોતરફ મોટા કાટ બાંધવામાં આવ્યો છે. મુકદ્દાઓને બાળી મૂકવાને માટે નગરની બહાર મોકલવામાં આવે છે, તેથી નગરના દરવાજા આગળ મૃત્યુસંખ્યાની મુશ્વિ બનાવવાનું કામ મુગમ થઇ પડ્યું છે.

ચિકિત્સા-અંગ્રેજ ચિકિત્સાપ્રણાલી તથા અંગ્રેજ આંધિધિએનો ઉપયોગ કરવા પ્રત્યે રાજપૂતો દીર્ઘકાળથી ધૂણા ધરાવના હતા; પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી હાલમાં અનેક રાજપૂતો અંગ્રેજ ચિકિત્સાપ્રણાલીના પક્ષપાતી થયા છે. રાજ્યનાં નિઃસંકાપ દરિદ્રાઓના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે તથા તેમના રોગોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે મહારાજા પ્રતિવર્ષ પુષ્કળ દાન્યનો વ્યય કરે છે. બ્રિટિશ રેસીડેન્ટના ચિકિત્સક ડોક્ટર હાંડવી મહારાજાના ચિકિત્સાવિભાગના અધ્યક્ષ છે.

ભારતવર્ષના જૂતપૂર્વ વાષ્પસંધ્ય સ્વર્ગસ્થ હોઈ ગયો જ્યપુરના દેવાસવાસી મહારાજ રામસિંહના પરમ મિત્ર હતા તે હોઈ ગયોના સ્મરણચિન્દતરિકે મહારાજને પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચી 'મેયો હોસ્પિટલ' નામક ચિકિત્સાલયની સ્થાપના કરી હતી તદુપરાંત કારાગૃહમાં પણ એક ચિકિત્સાલય છે જ્યપુરરાજ્યમાં સર્વ મળી બીજા ૨૨ ચિકિત્સાલયો છે

ઈ. સં. ૧૮૮૨-૮૩ માં સમગ્ર ચિકિત્સાલયોમાં એકદર ૧૨૨૬૯ રોગીઓની ચિકિત્સા કરવામાં આવી હતી આ મધ્યસ્થ પૂર્વ વર્ષ કરતાં અધિક હતી સખ્યા વૃદ્ધિગત થવાનું કારણ એ હતું કે ઈ. સં. ૧૮૮૨-૮૩ માં બે નવીન ચિકિત્સાલયોની સરચાપના થઈ હતી હવે પ્રગ્ન અગ્રેજ ચિકિત્સાપ્રણાલીની વિશેષ પક્ષપાતી થતી જાય છે

વળી જ્યપુરમાં શીનળા કાઢવાની પ્રણાલી પણ પ્રચલિત થઈ છે ઈ. સં. ૧૮૮૨-૮૩ માં એકદર ૩૦૯૯૬ મનુષ્યોને શીનળા કાઢવામાં આવ્યા હતા પૂર્વ કરતાં આ વર્ષે ૧૧૪૮૫ અધિક મનુષ્યોને શીતળા કાઢવા હતા

શાન્તિરક્ષાવિભાગ-જે રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારે શાંત વિરાજમાન રહે છે, તે રાજ્યમાં પ્રજાની ઉન્નતિ સુગમતાથી થાય છે અશાંતિ, અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને અરાજકતા રાજ્યને વિષ્ણુ સ કરે છે, પરંતુ જો પ્રજાના પ્રાણ તથા ધનની રક્ષા કરવામાં આવે અને વાણિજ્ય તથા કૃષિનો વિકાસ કરવામાં આવે તો રાજ્યની ઉન્નતિના દ્વાર આપોઆપ ખુલી જાય છે જ્યપુરના મહારાજની પ્રાર્થનાથી પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના એકરૂઠા એસિસ્ટન્ટ કમીસનરે મહારાજકિશન નામના એક યોગ્ય કર્મચારીને જ્યપુરના શાંતિવિભાગના અધ્યક્ષતરિકે નિયુક્ત કરી મોકલી આપ્યો તેણે ઉકન પદ પ્રદણ કરી અબરમાં શાંતિસ્થાપન કરી શાંતિવિભાગની અવસ્થા હાલમાં સંતોષદાયક છે

વિગેષ શાંતિવિભાગ-બ્રિટિશ ભારતવર્ષમાં જે પ્રકારે કમી અને કકામતી નિવારણ કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ છે, તે પ્રકારે જ્યપુરના મહારાજને પણ કકામતી, લૂટદાહ તથા રાજ્યના સીમાતપર થતા ઉપદ્રવો ઈત્યાદિનું નિવારણ કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર ખાતાની સ્થાપના કરી છે એ ગિરાઇપોલીસ કહેવાય છે કેવળ નારાયણસિંહ નામના એક સાહસિક પુરુષ આ વિભાગના અધ્યક્ષ છે તેમના ઉત્તમ શાસનથી હાલમાં અબરરાજ્યની સગરત પ્રજા નિર્ભય બની વાણિજ્ય અને કૃષિકાર્યમાં નિમગ્ન થઈ છે

કે રાગહ-જ્યપુરના કારાગૃહની સ્થિતિ હાલ અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે પાઠકોએ આ ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે રાજપૂતરાજ્યના કારાગૃહોનું શોધનીય જ્ઞાત વાસ્તુ હશે વાસ્તવમાં અનેક કારાગૃહો યમસહનસમાન હતા કેદીઓ અનેક કારાગૃહોમાં ભૂખ્યા પડી રહેતા હતા, પરંતુ જ્યપુરના કારાગૃહની વર્તમાન સ્થિતિ એથી વિપરીત છે હાલમાં જ્યપુરમાં સુધરેલી રીતે કારાગૃહ બનાવવામાં આવ્યા છે અને કેદીઓને શિક્ષાદિ અનેક પ્રકારની શિક્ષા આપવામાં આવે વળી કેદીઓના સ્વાસ્થ્યપ્રત્યે પણ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે જ્યપુરના ગતવર્ષના રિપોર્ટપરથી પ્રતીત થાય છે કે ઈ. સં. ૧૮૮૨-૮૩ માં ત્યાંના કારાગૃહમાં પ્રતિદિન ૬૦૦ બંદીવાને રહેતા હતા પૂર્વ કરતાં હાલમાં તેમની મૃત્યુસંખ્યા ઓછી છે આ વર્ષમાં કેદીઓએ જે વસ્તુઓ બનાવી હતી, તેના વેચાણથી ૧૪૧૮ રૂપિયાની આવકાની થઈ હતી

સતી-જે કે સતી થવાનો સ્થિતિ સર્વથા બંધ પડી ગયો છે, પરંતુ હાલમાં પણ અનેક રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના મરણ પામેલા સ્વામીની સાથે ચિતામાં ભસ્મ થવાની ચેષ્ટા કરે છે જો કે સર્વની ચેષ્ટા સફળ થતી નથી પરંતુ એકાદ બે સ્થાનમાં કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ પોતાના કુટુંબીઓની સહાયથી પ્રબલિત અગ્નિમાં બળીને ભરખીબૂત થઈ છે જ્યપુરના રેસીડેન્ટ મહાસચ રેટ્ટન જણાવે છે કે - "ઈ. સં. ૧૮૮૨ ના ઓક્ટોબર માસમાં જ્યપુરતાબાના એક નગરના એક ઠાકોરની વિધવાસ્ત્રીએ ચિતાના અગ્નિમાં જીવન વિસર્જન કર્યું દરબારમાં આ સમાચાર પહોંચતાજ માણસો મોકલવામાં આવ્યા જે લોકો આ કાર્યમાં લિપ્ત હતા, તે સર્વને પકડી મચાવવામાં આવ્યા તેમની તપાસ કરી પ્રધાન અપરાધીઓને મૃત્ત મજૂરી સાથે એક વર્ષના કારાગૃહવાસની શિક્ષા કરવામાં આવી અને અન્યાય અપરાધીઓને ત્રણ ત્રણ માસના કારાગૃહવાસની શિક્ષા કરવામાં આવી "

શિશુકન્યાવદ-રાજરચનામાં દીર્ઘકાળથી શિશુકન્યાની હત્યા કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. થોડા વર નહિ મળવાથી તથા વિવાહમાં અધિક ધન ખર્ચવાને અસમર્થ હોવાથી કન્યાનો જન્મ થતાંજ રાજપૂતો તેનો વધ કરતા હતા. આ રીતે હાલમાં સર્વથા દૂર થઈ ગઈ છે. મહારાજ રહેલે નજીવે છે કે ગત વર્ષથી આજપર્યંત કોઈ પણ શિશુકન્યાની હત્યા થઈ નથી.

શિક્ષાવિભાગ-જે ભતિ જેટલી શિક્ષિત હોય છે, તેટલીજ તેની ઉન્નતિ થાય છે. શિક્ષા એ સર્વ ભતિની ઉન્નતિનું મૂળ છે. શિક્ષાથીજ મનુષ્ય મહાર્થ મનુષ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જયપુરના સ્વર્ગસ્થ મહારાજ રામસિંહ વિદ્યાપ્રચારનું મહાર્થ મનુષ્ય સમજતા હતા અને તેથીજ તેમણે જન્મપુરરાજ્યમાં વિદ્યાનું ખીન્નરોપણ કર્યું હતું; તેમજ થોડા સમયમાંજ તેમણે આ અમૂલ્ય શિક્ષારૂપી વૃક્ષને અમૃતમય ફળ આવેલું જોયું હતું. દેશીરાજ્યોમાં શિક્ષાનો જેટલો વિસ્તાર થયો છે તેટલીજ પ્રભાવી છવનશક્તિ દર થઈ છે; અને રાજપૂતોમાં જો કોઈ નવીન છવનનો સંચાર થયો હોય તો તેનું કારણ પણ વિદ્યાજ છે. સ્વર્ગસ્થ મહારાજ રામસિંહ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દુ, પ્રત્યાહિ ભાષાઓના શિક્ષણના વિસ્તારને માટે પ્રતિવર્ષે પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચતા હતા. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે અંગ્રેજીભાષાનો પ્રચાર આપણા રાજ્યમાં થવાથી પ્રભ સ્વદેશીભતિને માટે ધણી પ્રયાસ કરી શકશે; તેથી તેમણે અંગ્રેજીભાષાના અભ્યાસને માટે જયપુરમાં અનેક અંગ્રેજીશાળાઓની સ્થાપના કરી હતી. ૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ના રિપોર્ટપરથી જો જયપુરના શાસનવિભાગના સંબંધમાં નિમ્નલિખિત હકીકત સંકલિત કરી છે.

કૉલેજ-રાજધાની જયપુરમાં 'મહારાજકૉલેજ' નામની એક ઉચ્ચ ગ્રેજુની કૉલેજ છે. ૪૦ સં ૧૮૪૪માં આ કૉલેજની સ્થાપના થઈ હતી. આ કૉલેજ કલકત્તાના વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારનીચે છે. આ કૉલેજના ત્રણ વિભાગો છે:- (૧) અંગ્રેજી, (૨) સંસ્કૃત અને હિંદી તથા (૩) ફારસી અને ઉર્દુ. ૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩માં તેમાં સર્વ મળીને ૬૮૨ વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રતિદિન સરાસરી ૩૩૧ છાત્રો વિદ્યાલયમાં હાજર રહેતા હતા. આગલા વર્ષમાં છાત્રોની સંખ્યા ૮૮૬ હતી. અંગ્રેજી ભાગમાં ૮૦૬ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. અન્યાન્ય ભાગોમાં પણ છાત્રોને અંગ્રેજી શિક્ષા આપવામાં આવે છે. કૉલેજના સમસ્ત વિદ્યાર્થીઓના કુલોગને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઉક્ત વર્ષમાં કૉલેજનો ખર્ચ ૨૪૪૨૫ રૂપિયાનો થયો હતો; તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ૩૩૪૪ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા હતા. કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં ૭૮૧ હિંદુ, ૧૬૮ મુસલમાન, ૨ ખ્રિસ્તી અને ૧ પારસી હતા. અનેક સુશિક્ષિત બંગાલીઓ આ કૉલેજના અધ્યાપકતરિકે નિયુક્ત થયેલા છે. તેઓ છાત્રોને પરિચય અને સંભાળપૂર્વક લખાવતા હોવાથી કૉલેજની ઉન્નતિ કમરા; થતી જાય છે. ગવર્નરજનરેક્ષના રાજપૂતાનામાં રહેતા એજન્ટ કનૅલ બ્રાડફીલ્ડે લખ્યું છે કે:- "જયપુરની કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વૃદ્ધિગત થઈ છે. આ કૉલેજમાંથી કલકત્તાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ફર્સ્ટ આર્ટની પરીક્ષા આપવાને માટે નવ વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા, તેમાંથી ત્રણ પાસ થયા છે અને દસ વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશકપરીક્ષા આપવાને ગયા હતા, તેમાંથી એક પાસ થયો છે."

ચાંદપોલવિદ્યાલય-જયપુર રાજધાનીમાં ચાંદપોલ નામનું એક સ્થાન છે. ત્યાં ઉક્ત કૉલેજની એક શાળા સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ શાળા ૪૦ સં ૧૮૮૨ માં સ્થાપન થઈ હતી. ઉક્ત વર્ષમાં આ વિદ્યાલયમાં ૪૬ હિંદુ અને ૫ મુસલમાન મળીને એકંદરે ૫૧ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. આ વિદ્યાલયમાં હિંદી અને ઉર્દુની શિક્ષા આપવામાં આવે છે.

રાજપૂતવિદ્યાલય-રાજ્યના સામંત વગેરે ઉચ્ચ રાજપૂતોના પુત્રોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને માટે રાજધાનીમાં ૪૦ સં ૧૮૬૨ માં એક વિદ્યાલય સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું. ૪૦સં ૧૮૮૨-૮૩ માં આ વિદ્યાલયમાં ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા; તેમાં ૩૧ હિંદુઓ અને ૪ મુસલમાનો હતા. આ વર્ષમાં પ્રતિદિન સરાસરી ૧૫ વિદ્યાર્થીઓની હાજરી રહેતી હતી. આ વિદ્યાલયમાં ત્રણ ભાગો છે. આ વર્ષમાં આ વિદ્યાલયમાં કુલ ખર્ચ ૪૪૩૨૧ રૂપિયાનો થયો હતો.

સંસ્કૃતકોલેજ-૪૦ સં ૧૮૪૪માં રાજધાનીમાં આ સંસ્કૃત કોલેજની સ્થાપના થઇ. આ કોલેજમાં સંસ્કૃત સિવાય હિંદી ભાષાપણ શિખવવામાં આવે છે. ૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ માં આ કોલેજના ઇત્રોની સંખ્યા ૨૬૧ હતી અને તે પૂર્વના વર્ષમાં ઇત્રોની સંખ્યા ૨૧૨ હતી. પ્રતિદિન સરાસરી ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હાજર રહેતા હતા. આ વર્ષમાં કુલ ૩૦ ૭૫૧૬ નો વ્યય થયો હતો.

પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ-રાજધાનીની બહાર પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ ૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ માં ૪૬ હતી; તેમાં ૨૬ માં ઉર્દુ અને ૨૦ માં હિંદીની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. તેમાં આ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓની કુલસંખ્યા ૧૦૬૫ હતી.

સહાય આપેલાં વિદ્યાર્થીઓ-રાજધાની જયપુર અને રાજ્યનાં અન્ય-અન્ય સ્થળોમાં ૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ માં રાજ્ય તરફથી સહાય પ્રાપ્ત કરનારાં (ગ્રાન્ટ લેનારાં) વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૧૦ હતી; તેમાંનાં ૩૦૩ માં હિંદીની અને ૧૦૭ માં ઉર્દુની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. તેમાં આ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૮૨૨૦ હતી.

મેથોડિકોલેજ-દેશી રાજકુમારો અને સામંતોના કુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને માટે અજમેરમાં મેથોડિકોલેજની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ કોલેજમાં જયપુરના ખાર રાજકુમારોને અને સામંતકુમારોને લણવવાનો ખર્ચ મહારાજ સ્વયં આપે છે.

શ્રીશિક્ષણ-સ્વર્ગસ્થ શુદ્ધિમાન મહારાજ રામસિંહ શ્રીશિક્ષણ તરફ વિશેષ અનુરાગ ધરાવતા હતા અને તેમણે પોતાના રાજ્યમાં શ્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવાને માટે પુષ્કળ પરિશ્રમ કર્યો હતો; તેમજ તેઓ તે કાર્યમાં સફળ પણ થયા હતા. ૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ માં રાજધાની જયપુર તથા પરાંમાં ૧૦ અને અન્યત્ર ૩ એ રીતે એકંદર ૧૩ કન્યાપાઠશાળાઓ હતી. કન્યાઓને હિંદી અને ઉર્દુ ભાષાની શિક્ષા આપવા ઉપરાંત ધરનાં કામોનું તથા હૃન્નરકળાનું શિક્ષણ પણ આપવામાં આવે છે. આ વર્ષમાં કન્યાઓની સંખ્યા ૭૬૨ હતી. પ્રતિદિન સરાસરી ૫૪૭ કન્યાઓ પાઠશાળામાં હાજર રહેતી હતી. આ વર્ષમાં કન્યાપાઠશાળાઓનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૬૧૫૦ નો થયો હતો.

શિક્ષણ માણસને ખડે મનુષ્યત્વ આપે છે. આર્યશાસનના સમયમાં સાધારણ લોકશિક્ષણ સારી રીતે પ્રચલિત હતું એમ સિદ્ધ કરનાર કેાઇ પણ પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થતું નથી. આર્યશાસનના સમયમાં જે શ્રેણીના લોકો વિદ્યાના બળથી બળવાન થયા હતા તે શ્રેણીના લોકોજ માત્ર મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી પોતાની ઉન્નતિ કરવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ થયા હતા. જે આર્યરાજ્યમાં સાધારણ લોકશિક્ષણ સારી રીતે પ્રચલિત થતું હોત તો સામંત-પ્રધાની દેશીરાજ્યોમાં જે બર્ષકર ઘટનાઓ બની હતી, તેનું નિવારણ અવશ્ય થતું હોત. ઉચ્ચ શ્રેણીના સામંતોપિ અનેકને અઘાપિ શિક્ષણનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થયો નથી. વધુ શું કહીએ ! તેમને પોતાની સહી કરતા પણ આવડતુ નથી. કેટલાક સો વર્ષપૂર્વે યુરોપમાં જેમ ઉચ્ચશ્રેણીના સન્માનિત સામંતો અને નાઇટો ધોર અચ્ચાનતિભિરમાં રૂબેલા હતા તેવાજ પ્રકાર રાજસ્થાનનો પણ હતો. યુરોપના સામંતો પૂર્વે સહી કરવાની આવશ્યકતા પડતા કાગળપર પોતાના શસ્ત્રનું ચિન્હ અંકિત કરી દેતા હતા; તેજ પ્રમાણે રાજસ્થાનના ઉચ્ચ શ્રેણીના ઘણા સામંતો પણ પોતાના શસ્ત્રનું ચિન્હ અંકિત કરતા હતા.સંતોષનો વિષય છે કે હવે તે સમય રહ્યો નથી. હાલમાં શિક્ષણની જ્યોતિને પ્રકાશ ધીમે ધીમે રાજસ્થાનમાં ફેલાતો જાય છે. પૂર્વના રાજ્યો અને સામંતોએ જે સાધારણ લોકશિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો હોત તો તેઓ પોતાની પરભોજનિ કરી ચક્રવા હોત.

જયપુરના શિક્ષણવિભાગની વ્યવસ્થા રાજસ્થાનનાં સમસ્ત રાજ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાતનો સર્વ મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરે છે. અગ્રે આશા રાખીએ છીએ કે વર્તમાન મહારાજના શાસનસમયમાં જયપુરરાજ્યમાં વિદ્યાની દૃઢ પણ અધિક ઉન્નતિ થશે.

સમરવિભાગ-૪૦ સં ૧૮૦૩ માં અંબરના મહારાજએ તેર હજાર વિદેશીસૈનિકો પોતાના તાબામાં રાખ્યા હતા; તેમાં તોપખાનાંસંહિત દસ કંપનીપાવદલ, ચાર હજાર નાગા-સેના તથા સાતસેં અશ્વારોહીસેના હતી. તે ઉપરાંત સામંતો પ્રાપ્ત ચાર હજાર શિક્ષિત અશ્વારો-

હીઓ પૂરા પાડતા હતા. રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાને માટે આટલી સેના પૂરતી હતી; પરંતુ જ્યે કોઇ વિદેશીનું આક્રમણ થાય તો કજવાહાલોકાની વીસ હજાર સેના એકત્રિત થઇ શકતી હતી. મહારાજ આચિસને ૪૦ સ ૧૮૧૪ માં લખ્યું છે કે:—“ જયપુરની રણકુશલ સેનામાં ૪૫૨ ગોલંદાને, ૪૧૦૦ પાયદલ, ૫૧૪૨ અશ્વારોહી અને ૪૦૯૬ નાગાસૈનિકા છે.”

વર્તમાન સેનાની આ પ્રમાણે છે:—સંખ્યા ૭૬૮ ગોલંદાજ, ૧૦૫૦૦ પાયદલ, ૩૫૩૦ અશ્વારોહી ૪૦૯૬ નાગા સૈનિક અને ૭૮ તોપખાનાં સમરવિભાગમાં પ્રતિવર્ષે સરાસરી ૮૦૧૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે.

બ્રિટિશસરકારના પ્રતાપથી હાલમાં ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર શાંતિદિવનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું છે, તેથી જયપુરની સેના દીર્ઘકાળથી કાર્યહીન અવસ્થામાં પડી રહી છે. ગમે તેવી વીર સેના હોય તે પણ જ્યે દીર્ઘસમયપર્યંત આલસ્યમાં લીન રહે તો તેનું સામર્થ્ય નષ્ટ થાય છે. સેના જેમ રણ-ક્ષેત્રમાં અધિક ઉપરિચિત થાય તેમ તેનો ઉત્સાહ, તેનું બળ તથા તેનું વિક્રમ અધિક વૃદ્ધિગત થાય છે. મુસલમાનપાદશાહોના સમયમાં જયપુરના માનસિંહ, મીરજરાજા બખસિંહ વગેરે રાજાઓના હાથનીચેની સેના ભારતની સમસ્ત સેનાઓમાં અધિક પરાક્રમી તથા વીર ગણાતી હતી. આ જય-પુરની સેનાએ એક વખત બંગાળાદેશ જીત્યો હતો. દેશીરાજાઓની સેનાને હાલમાં કોઇપણ પ્રકારનું કાર્ય નથી; પરંતુ તેમનું બળ અને તેમનો ઉત્સાહ વૃદ્ધિગત કરે એવું કાર્ય તેમની પાસેથી એવું ઉચિત છે.

સામંતો—જયપુરપતિ પૃથ્વીરાજે પોતાના બાર પુત્રોને બાર પ્રધાન સામંતો બનાવ્યા હતા. કર્નલ ટૉડ ઉક્ત બાર પુત્રોનાં નામ તથા પોતાના સમયના સામંતોનાં નામ નીચે પ્રમાણે લખી ગયા છે:—

પૃથ્વીરાજના પુત્રોનાં	કુટુંબનાં નામ	તેમના તાખાના પ્રદેશોનાં નામ	વર્તમાન સામંતોનાં નામ	આમદાની રા.	સેનાની સંખ્યા
ચતુર્થજ કલ્યાણસિંહ નાથૂ બલભદ્ર બગમહ અને તેનો પુત્ર બેંગાર સુરતાનસિંહ પચાપન ગોગા કાયમાસંહ કુંભાજી સુરતસિંહ બનવીર	ચતુર્થજોત કલ્યાણોત નાથાવત બલભદ્રોત આંગારોત સુરતાનોત પચાનોત ગોગાવત ખૂભાની કુંભાવત શિવબરન પોતા બનવીર પોતા	પવાર, વગર હાટવાડા ચૌમૂ અચરોલ ટોડરી ચાંદસર સંખૂરા કુની ભાંસખો માહર નૈનદિર વાટકો	વાવસિંહ ગંગાસિંહ કિસનસિંહ કાયમસિંહ પૃથ્વીસિંહ સલ્લેસિંહ રાવ ચાંદસિંહ રાવત સ્વરૂપસિંહ રાવત હરિસિંહ સ્વરૂપસિંહ	૧૮૧૦૦ ૨૫૦૦૦ ૧૧૫૦૦૦ ૨૮૮૫૦ ૨૫૦૦૦ ૦ ૧૭૭૦૦ ૭૦૦૦૦ ૨૧૫૩૫ ૨૭૫૩૮ ૧૦૦૦૦ ૧૬૦૦૦	૨૮ ૪૭ ૨૦૫ ૫૭ ૪૦ ૦ ૩૨ ૮૮ ૩૧ ૪૫ ૧૬ ૩૫

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડ પૃથ્વીરાજની બનાવેલી ઉક્ત ‘બારકાંટરી’ અર્થાત્ બાર સામંતોની સૂચી પ્રકાશિત કરી નીચે એક બીજી સૂચી આપે છે. તે સમયે જયપુરરાજ્યમાં કેટલી રાખાઓ હતી, પ્રત્યેક રાખાના કેટલા સામંતો હતા, એકંદર કેટલી આમદાની થતી હતી તથા મુદ્દપ્રતંગે રાજાને કેટલા અશ્વારોહીઓ સામંતો તરફથી મળતા હતા, તેનો તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:—

પ્રથમ શ્રેણીના
બાર સામંતો

સાખાનાં નામ	પ્રત્યેક સાખાના સામં- તોની સંખ્યા	એકંદર આમદાની રા.	અધારોદા મેતા
મતુર્ભુજોત	૬	૫૩૮૦૦	૯૨
કલ્યાણોત	૧૯	૨૪૫૧૯૬	૪૨૨
નાથાવત	૧૦	૨૨૦૮૦૦	૩૭૧
ખલભદ્રોત	૨	૧૩૦૮૫૦	૧૫૭
ખાંગારોત	૨૨	૪૦૨૮૦૬	૬૪૩
સુલતાનોત	૦	૦	૦
પાચાનોત	૩	૨૪૭૦૦	૪૫
ગોગાવત	૧૩	૧૬૭૬૦૦	૨૭૩
કુંભાની	૨	૨૨૭૮૭	૩૫
કુંભાવત	૬	૪૦૭૩૮	૬૮
શિવખરન પોતા	૩	૪૯૫૦૦	૭૩
ખનવીર પોતા	૩	૨૬૫૭૫	૪૮
રાખવત	૧૬	૧૯૮૧૩૭	૩૯૨
નરકા	૬	૯૧૦૬૯	૯૨
ખાંકાવત	૪	૩૪૬૦૦	૫૩
પૂર્ણમણી	૧	૧૦૦૦૦	૧૯
ભાટી	૪	૧૦૪૦૩૯	૨૦૫
ચોદાણુ	૪	૩૦૫૦૦	૬૧
ખડગુજર	૬	૩૨૦૦૦	૫૮
ચંદાવત	૧	૧૪૦૦૦	૨૧
સીકરવાર	૨	૪૫૦૦	૮
ગુજર	૩	૧૫૩૦૦	૩૦
રોંગક	૬	૨૯૧૧૦૫	૫૪૯
ખેતડી	૪	૧૨૦૦૦૦	૨૮૧
ખાલણુ	૧૨	૩૧૨૦૦૦	૬૦૬
મુસલમાન	૯	૧૪૧૪૦૦	૨૭૪

મહારાજ આચિસન ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં પોતાના મંચમાં જયપુરરાજ્યના સામંતોની નિમ્નલિખિત સૂચી પ્રકાશિતકરી ગયા છે; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં સામંતોમાં તેથી પણ અધિક પરિવર્તન થઇ ગયું છે.

સાખા	તેમના તાખાના દેશો	પ્રધાન સામંતોની આમદાની	ઉપવંશીની સંખ્યા	એકંદર આમદાની
પૂર્ણમણી	નર્મોડા (અધિકારમાંથી તેમના તાખાના દેશો જતા રહ્યા)	૧૦૦૦૦	૧	૧૦૦૦૦
હીમપોતા	ચૂરન	૦	૦	૨૦૦૦
નાથાવત	સાંભર	૧૦૦૦૦	૧૦	૨૪૭૦૦
પાચાનોત	સૂરત	૧૭૭૦૦	૩	૦
સુલતાનોત	ડિગ્ગી	૨૨૦૦૦	૦	૧૩૦૦૦૦
ખાંગારોત	ચંદલાઈ	૫૦૦૦	૨૨	૦
રાખવત	પ્રતાપછ	૨૦૦૦૦	૨૬	૨૪૫૦૦૦
પ્રતાપછ	નથી	૦	૦	૧૦૦૦૦૦
ખલભદ્રોત	આચરોલ	૨૮૮૫૦	૨	૧૬૭૯૦૦

૧૭૬૮ થી ૧૮૬૪ સુધીના સમયમાં આમદાનીમાં અનેક પરિવર્તન થયાં હતાં, પરંતુ ઉપરોક્ત બાર પ્રધાનસામંતોના અધિકારમાં તે નહોતી, ઉપરોક્ત બાર પ્રધાન સામંતો નિદેશીય છે; તેમાં અનેક ભૂતિ અને વર્ણ છે.

૨ વર્તમાન સમયમાં ઉક્ત સામંતોમાં આવડત પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

સૂરદાસ	નધી	૦	૦	૨૩૭૮૭	અન્યાન સામંતો
કેલ્લાણીત	કાચવાર	૨૫૦૦૦	૧૮	૪૦૭૩૮	
ચતુર્જીત	ખગર	૪૦૦૦૦	૬	૪૮૫૦૦	
ગોગાવત	દૂની	૭૦૦૦૦	૧૭	૨૬૫૭૫	
કુંભાની	ભાલુક	૨૧૦૦૦	૨	૩૦૦૦૦	
કુંભાવત	મહાર	૨૭૫૩૮	૬	૩૪૬૦૦	
સુવર્ણપોતા	નીનધાર	૧૦૦૦૦	૩	૦	
વનધારપોતા	વાટકો	૧૬૦૦૦	૩	૦	
નરકા	ઉનિયારા	૨૦૦૦૦	૬	■	
ખાંકાવત	લવાન	૧૫૦૦૦	૪	૦	

અંબરરાજ્યનાં કેટલાંક પ્રાચીન નગરોનાં નામ પ્રકાશિત કરી અમે આ ઇતિહાસનો ઉપસંહાર કરીએ છીએ. તપાસ કરવાથી આ સર્વ નગરોમાં અનેક પ્રાચીન પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થશે.

મેરા અથવા મેરધ્વજ—એ દેવસાહચી નવ કોશના અંતરપર રિયત છે. મેરધ્વજ નામના એક ચૌહાણરાજાએ એ નગર બાંધાવ્યું હતું.

આમાનેર—એ લાલસોટથી ત્રણ કોશ પૂર્વમાં રિયત છે. એ નગર અત્યંત પ્રાચીન છે. એ પૂર્વે એક ચૌહાણરાજાની રાજધાની હતી.

માનગઢ—એ ચૌહાણથી પાંચ કોશના અંતરપર છે. એ કુંચરપર એક પ્રાચીનનગર અને કિલ્લાના ધ્વંસાવશેષના રૂપમાં છે. કછવાહાએના શાસનકાળપૂર્વે હુંહાડના રાજાએએ તેની સ્થાપના કરી હતી.

અમરગઢ—એ ખુશાલગઢથી ત્રણકોશના અંતરપર છે. નાગવંશીએએ તેની સ્થાપના કરી હતી.

વરોટ—એ માથેરીથી ત્રણ કોશના અંતરપર છે. એવી જનપ્રતિ પ્રચલિત છે કે પાંડવોએ એની સ્થાપના કરી હતી.

પાટણ અને ગનીપુર—આ ઉભય નગરો દિલ્હીના પ્રાચીન તુવારરાજાઓએ બાંધાવ્યાં હતાં.

ખેરા અથવા ખંડાર—એ રણથંભોરની નિકટ છે.

ખેરાટગીર—એ અંબિકાના તટપર આવેલું છે.

અંબર વા આંબેકેશ્વર—પ્રાચીન રાજધાની અંબરમાં એક કુંડ છે અને તેમાં શિવલિંગ છે. અધુરું સિંગ કુંડના જંગમમાં કુબેલું છે. જે દિવસે કુંડના જંગમમાં સર્વસિંગ કુબી જશે તે દિવસે જયપુરરાજ્યનું પતન થશે. આ સ્થાનમાં અનેક શિલાલેખો પણ છે.^૧

^૧ મૂળ પુસ્તકમાં અંબરના વર્ણનના કેવળ ૮ અધ્યાયો છે. પ્રથમ ચાર અધ્યાયોમાં જયપુરરાજ્યનો વંશ-પરંપરાગત ઇતિહાસ આપી ત્રણ અધ્યાયોમાં શેખાવાહીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તે પછી એક અધ્યાયમાં જયપુર-રાજ્યનું ભૌગોલિક વર્ણન અને ઉપસંહાર છે.

પરંતુ આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે આ અને અનુવાદ બંન્નાણીભાષામાંથી કરવામાં આવ્યો છે. બંન્નાણી-લેખકે જયપુરનો ઇતિહાસ આઠ અધ્યાયો સુધી વધારી તેની પછી શેખાવાહીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને ત્યાર-પછી પુનઃ જયપુરના ઇતિહાસનું પરિશિષ્ટ લખ્યું છે. આ પ્રકારે કનૈયા ટોડના આઠ અધ્યાયોને બંન્નાણી આલેખકે શેઠ અધ્યાયોમાં સમાવે કર્યાં છે.

જયપુરરાજ્યના ઇતિહાસનું પરિશિષ્ટ

— ૧૨૩ —

જયપુરના ઇતિહાસનું ભાષાતર થઇ તે મુદ્રિત થયા પછી અમને જયપુરના દરબારના એક ઉચ્ચ મનુષ્યની કૃપાથી “ જયવશ ” નામનું એક મહાકાવ્ય પ્રાપ્ત થયું આ કાવ્ય સીતારામ નામના એક કવિએ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે આ કાવ્યમાં કુશાવલ વા કછવાહા રાજવંશના આઘપુરુષ સોદેવથી તૃતીય જયસિંહના શાસનકાળપર્યંતનું વર્ણન પ્રવાહિત ધારાની પેઠે આપવામાં આવ્યું છે અને આદિથી અત્પર્યંત તે કાવ્ય વાચ્યું તો અમને અનેક સ્થળોપર ઇતિહાસ-વેત્તા કર્નલ ટૉડના વર્ણનથી ભિન્ન વર્ણન પ્રાપ્ત થયું કર્નલ ટૉડે અર્ધશતાબ્દીથી અધિક સમય પૂર્વે કછવાહાસેનાના લખેલા અનેક અત્યંત પ્રાચીન ગ્રંથો જેમાં જયપુરરાજ્યના ઇતિહાસ લખ્યો હતો, અને “ જયવશ ” ના પ્રણેતા કવિશ્રેષ્ઠ સીતારામે જયપુરના મહારાજ તૃતીય જયસિંહની આજ્ઞાથી સવત ૧૯૪૨ માં ઉક્ત ગ્રંથ લખ્યો હતો આ કવિએ પાંચુ અવસ્થા જયપુરના રાજના મહાનયમાના પ્રાચીન ગ્રંથો અને દક્ષતરો જેમનેજ પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો છે, માટે ઉક્ત ઉભય લેખકો પૈકી કેાનું વર્ણન શુદ્ધ અને કેાનું ભ્રમપૂર્ણ છે તેનો નિષ્કૃષ્ટ કરવો એ કાર્ધ સદજ વાત નથી

તોપણ અમારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે કર્નલ ટૉડે જેવા નિષ્પક્ષપાતથી જયપુર-રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેવો નિષ્પક્ષપાત “ જયવશ ” ના પ્રણેતા સંપૂર્ણતઃ સાચવી શક્યા નથી તેમનું કાવ્ય ભારતવર્ષના પ્રાચીન કર્મિઓના કાવ્યોની પેઠે કલ્પનાથી જડિત અને ઉચ્ચ પ્રશ્ન-સાચી પરિપૂર્ણ છે અનેક જાણવા જેવી અને મહત્વની ઐતિહાસિક ઘટનાઓને તેમાં છોડી દેવામાં આવી છે જયપુરના રાજવંશે દિલ્લીના સુસમાનસમ્રાટની સાથે જે સગાઈ સ્થાપન કરી હતી અને પાંડો સબ્ધ જોડ્યો હતો તથા તેની આધીનતા સ્વીકારી હતી તે વિષે કાંઈપણ ઉલ્લેખ ઉક્ત કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી કર્નલ ટૉડે નિષ્પક્ષપાતથી જે સંપૂર્ણ ઐતિહાસિકસત્ય અને તથ્ય પ્રકાશિત કર્યું છે, તેને ઉક્ત કાવ્યમાં સ્થાન મળ્યું નથી, પરંતુ અને એમ પણ કહી શકતા નથી કે ઉક્ત કાવ્ય સંપૂર્ણતઃ ખાતિથી પરિપૂર્ણ છે, માટે આપણે ઉક્ત ઉભય લેખકોના વર્ણન સાવધાની-થી તપાસવા જોઈએ

કર્નલ ટૉડે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન નહોતા તેમણે આ વાત પોતાના ગ્રંથમાં અનેક સ્થાને સ્વીકારી છે તેમના ચુરુ યતિ જ્ઞાનચક્ર પ્રાચીન ગ્રંથો વાચી મુખથી તેની વ્યાખ્યા કરી તેનો અર્થ કર્નલ ટૉડેને સમજાવતા હતા અને તેઓ તત્કાળ તેને અગ્રેજી ભાષામાં લખી લેતા હતા જે કે યતિ જ્ઞાનચક્ર મહા મુમર્શિ વિદ્વાન હતા તથાપિ તેઓ ત્રીઘટાથી વ્યાખ્યા કરતા હતા તેથી કાંઈપણ સ્થાને તેમનાથી જૂલ ન થઈ હોય અથવા તેમણે કાંઈ જાણવાજેવી વાત છોડી દીધી નહિ હોય અથવા કર્નલ ટૉડે ભાષાતર કરતી વખતે કાંઈ વિશિષ્ટ સ્થાનનું નામ વા કાંઈ કાવ્યનો અર્થ વિપરીત લખી દીધો ન હોય એમ માની શકાવું નથી મોટા યુનિઓ પણ ભૂલ કરી દે છે, તો પત્રી યતિ જ્ઞાનચક્રે વા કર્નલ ટૉડે ભૂલ કરી ન હોય એ વાત સંભવિત નથી તેમજ “ જયવશ ” ના પ્રણેતાએ ભૂલ ન કરી હોય એ વાત પણ સંભવિત નથી, તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના એક વિખ્યાત પડિત હતા, તેમણે સ્વયં રાજમહાલયમાના અનેક ગ્રંથો જેમાં જયપુરના પ્રાચીન રાજાઓનો ઇતિ-હાસ સમ્રહિત કર્યો હતો, માટે તેમણે થોડી ભૂલો કરી હોય એમ લાગે છે

જે જે ઘટનાઓ સજ પે ઉલ્લેખનો એકમત નથી તેનો અમે અલગ સંક્ષેપમાં અને ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. જયપુરના ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયમાં કર્નલ ટૉડે જણાવ્યું છે કે— “ રાજા નજની ૩૩મી પેઢીએ મહારાજા સરસિંહનું મરણ થયા પછી તેમના બાતાએ જળપૂર્વક સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત

કરી પોતાના બધુના પુત્ર દુલેરાયને અધિકારથી મુક્ત કર્યો; "પરંતુ જ્યવંશકાવ્યમાં અન્ય પ્રકારનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કવિએ જે વર્ણન કર્યું છે તેના સારાંશ એ છે કે:—"નિપદદેશની અતર્ગત બરેલી રાજધાનીમાં ઇશસિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ઇશસિંહને સોદહેવ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. જ્યારે સોદહેવ યુવાવસ્થામાં આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઈ ગુર્જર-દેશના ચોધા નામના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું. પ્રજાળ મુદ્દ કરી ઉકત દેશ છતી લઈ તેણે ત્યાં પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો અને પોતાના પિતાને ત્યાં જઈ વસવાને કહ્યું." તેથી તેના પિતા ઇશસિંહ સહકુટુંબ ઉકત દેશમાં જઈ ત્યાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી થોડા સમયમાં સોદહેવ પૂર્વ તરફ આવેલા માચીપ્રદેશના મહારાજાની સામે મુદ્દ કરવાને ગયો. માચીના રાજા અને તેના માંડલિકાની સામે સોદહેવને ભયંકર મુદ્દ થયું. આખો દિવસ મુદ્દ થયા પછી રાત્રિના સમયે જ્યારે કુલદેવી પ્રસન્ન થઈ ત્યારે તેણે સોદહેવને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધું અને તેને અભયવચન આપ્યું. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાંજ પુનઃ પ્રજાળ મુદ્દનો પ્રારંભ થયો. દેશના વરથી સોદહેવે માચીના રાજા અને તેના માંડલિકાના પ્રાણ લઈ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. તેણે માચીનગરમાં પોતાની દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું. માચી-દેશ જ્યાં પછી સોદહેવે રજાહ નામનો દેશ છતી લીધો અને ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. પોતાના પિતા ઇશસિંહની આજ્ઞાથી સોદહેવે ઉકત જોહદેશમાં નિવાસ કર્યો. થોડા સમય પછી તેના પિતા-ઇશસિંહ આ સંસારમાંથી વિદાય થઈ ગયા, ત્યારે ૬૦ સં ૧૦૨૩માં સોદહેવ પોતાના પિતાના રાજ્યપર અભિષેક થઈ પ્રજાળ પ્રતાપસહિત રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

ઈતિહાસવેત્તા કર્નલ ટોડે સોદહેવના શાસનનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કેવળ તેમણે એટલું જણાવ્યું છે કે તેના પુત્રે જોહદેશ છતી લીધો હતો; પરંતુ જ્યવંશના પ્રણેતા જણાવે છે કે સોદહેવે સ્વયં જોહદેશ છતી લીધો હતો. આ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે કર્નલ ટોડે જ્ઞાન-અર્થના અનુવાદના દોષથીજ આ પ્રમાણે લખ્યું હશે અથવા કર્નલ ટોડે જે મંથની સહાય લીધો હતો તેમાં એજ પ્રમાણે જણાવ્યું હશે.

કર્નલ ટોડે સોદહેવના પુત્ર દુલેરાયના સંબંધમાં જે કાંઈ લખ્યું છે તેનું સમર્થન જ્યવંશના કર્તાએ કર્યું નથી. કર્નલ ટોડે સોદહેવના પુત્રનું નામ દુલેરાય જણાવ્યું છે; પરંતુ જ્યવંશકારે તેમનું નામ દુર્લભસિંહ લખ્યું છે. 'દુર્લભ' અપભ્રંશ થઈ 'દુલે' કદિ બની શકતો નથી. કર્નલ ટોડે અનેક સ્થાનોમાં નામની અલ્પભ્રમણ કરી છે. જ્યવંશના કર્તા જણાવે છે કે, સોદહેવનું મરણ થયા પછી તેના પુત્ર દુર્લભસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા હતા. દુર્લભસિંહે અનુસ પરાક્રમસહિત રાજ્ય કરતા હતા. કર્નલ ટોડે દુલેરાયપર આવી પડેલી આપત્તિ, તેમણે જોહદેશના મીના અધીશ્વરનો મદદથી કરેલો આશ્રય તથા તેમણે ગૌતમપતિનો કરેલો પ્રાણનાશ એજ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઘટનાઓ જ્યવંશના પ્રણેતાએ ઠિંગિત પણ વર્ણવી નથી. કર્નલ ટોડે જણાવે છે કે "દુલેરાયનું મૃત્યુ થયા પછી તેમની વિધવા રાણીને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જેનું નામ કાકિલ રાખવામાં આવ્યું;" પરંતુ જ્યવંશના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે, "દુર્લભસિંહને કાકિલ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો; જ્યારે કાકિલ યોગ્ય વયનો થયો ત્યારે તેના પિતાએ તેને ભાંડારજી છતવાને માટે ખોડલ્યો. કુમાર કાકિલે પોતાની પ્રજાળ સેનાની સહાયથી ભાંડારજીપતિને પરાસ્ત કરી તે દેશપર પોતાના પિતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને ત્યાર પછી તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો." અહીંના ઉકત ઉલ્ક લેખકોનો મતભેદ પુનઃ દષ્ટિગોચર થાય છે. હવે કોની વાત સાત છે તેનો નિર્ણય કરવો એ કાંઈ સરલ કાર્ય નથી.

૧ કર્નલ ટોડે સુરસિંહ લખ્યું છે. એજેજ વાક્યામાં 'દ' અક્ષર નથી તેથી તેમણે 'દ'ને સ્થાને 'વ'નો પ્રયોગ કર્યો હશે.

૨ પાકાને જયપુરના ઇતિહાસપરથી વિદિત થયું હશે કે સોદહેવના પુત્ર દુલેરાયે પોતાના આશ્રયદાતા મીનાલોકના અધીશ્વરની હત્યા કરીને જોહદાગમર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો; પરંતુ જ્યવંશના કર્તા જણાવે છે કે સોદહેવે જોહદેશ છતી લીધો હતો. એમ જણાય છે કે કર્નલ ટોડે જ્ઞાનઅર્થના મુખથી 'જોહ' શબ્દ સાંભળી ભૂલથી જોહદાગમ લખી દીધું હશે.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે કાકિલની પછી તેનો પુત્ર માધલ અથવા માદલ તેના સિંહાસન-પર અધિષ્ઠિત થયો અને તેની પછી તેના પુત્ર હનુએ રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું; પરંતુ જયવં-શમાં માધલ વા માદલ નામનો યત્કિંચિત્ પણ ઉલ્લેખ નથી. જયવંશકારે કાકિલના પુત્રનું નામ હનુદેવ લખ્યું છે.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે હનુદેવની પછી તેના પુત્ર કુંડલને રાજ્યસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું; પરંતુ જયવંશના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે હનુદેવનો પુત્ર ચાનદેવ હતો. અહીં આ પુનઃ મતભેદ દર્શિ-ગોચર થાય છે.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે ત્યારપછી પંજન વા પંજન કણવાહાઓના સિદાસનપર વિરાજમાન થયો. જયવંશકારે તેનું નામ પ્રજ્ઞને જણાવ્યું છે; પરંતુ અમારા જાણવામાં ‘પંજવન’ આવ્યું છે. અહીં આ પણ સ્પષ્ટ મતભેદ છે.

કર્નલ ટોડે મહેસી પછીના જે અગીઆર રાજાઓની નામાવળી પ્રકાશિત કરી છે તેને બદલે જયવંશકારે દશ નામો આપ્યાં છે. અમે નીચે ઉભય સૂચિઓ પ્રકટ કરીએ છીએ:—

કર્નલ ટોડની સૂચિ

- ૧ બીજલ
- ૨ રાજદેવ
- ૩ કંપાણુ
- ૪ કુંતલ
- ૫ જયપાનસિંહ
- ૬ ઉદયકરણુ
- ૭ નંરાસિંહ
- ૮ વનવીર
- ૯ ઉદારણુ
- ૧૦ ચંદ્રસેન

૧૧ પૃથ્વીરાજ

જયવંશના પ્રણેતાની સૂચિ

- ૧ બીજર
- ૨ રાજદેવ
- ૩ કીલન
- ૪ કુતિલક
- ૫ ચૂનમી
- ૬ ઉદયકરણુ
- ૭ નૃસિંહ
- ૮ ઉદરણુ
- ૯ ચંદ્રસેન
- ૧૦ પૃથ્વીરાજ

ઉપરોક્ત ઉભય સૂચિઓમાં શું ભેદ છે, તે સરલનાથી જણી શકાય છે. કર્નલ ટોડે જ્યાં અગી-આર નામો લખ્યા છે, ત્યાં જયવંશના કર્તાએ દશ નામો જ લખ્યાં છે. જયવંશના પ્રણેતાએ વન-વીરના નામનો હેશ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેણે પોતાના મંથમાં સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે કે નૃસિંહનો પુત્ર ઉદરણુ હતો. કર્નલ ટોડે પોતાની ધ્રુવથી કાષ્ઠપણુ આધારવિના નૃસિંહના પુત્રને વનવીર બનાવી દીધો હોય એ વાત અમે માની શકતા નથી. તેમણે જે મંથના આધારે ઉક્ત સૂચિ પ્રકટ કરી છે તેમાં અવશ્ય વનવીરનો ઉલ્લેખ હતો.

જયવંશના પ્રણેતાએ પૃથ્વીરાજના એકના એક પુત્ર ભારમસ્વતું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ કર્નલ ટોડે પૃથ્વીરાજને સત્તર પુત્રો હતા એમ જણાવ્યું છે; પણ આ સ્થળે અમને કર્નલ ટોડની વાત વિ-શેષ સત્ય લાગે છે. પૃથ્વીરાજને ભારમસ્વસિવાય બીજા પુત્રો હતા એ વાત સિદ્ધ કરનારા અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વીરાજે અંબરરાજ્ય બાર ભાગોમાં વિલકત કરીને પોતાના બાર પુત્રોને વહેતી આપ્યું હતું એ વાત સર્વ કાષ્ઠ જાણે છે; અને તેજ કારણથી અંબરમા ‘બારકોટ-રી’ની ઉપાધિથી ઓળખાતા પ્રધાનસામંતો વિદ્યમાન છે. અમને એમ જણાય છે કે જયવંશ-કારે આ સ્થાને ઐતિહાસિકતમને તિલાંજલિ આપી છે.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે પૃથ્વીરાજના દ્વિતીય પુત્ર બીમે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો હતો; પરંતુ જયવંશકારે એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેણે પૃથ્વીરાજના સ્વાભાવિક મૃત્યુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમાં અનુમાન એવું છે કે જયવંશકારે રાજવંશનું કલંક ઊપ રાખવાને માટેજ ઉક્ત દુષ્પ-દાયક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો નહિ હોય.

જયવંશના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે ભારમસ્વના પુત્ર ભગવતદાસ હતા; પરંતુ કર્નલ ટોડે તેમને

ભગવાનદાસ જણાવ્યા છે. વળી કર્નલ ટૉડે રાજ ભગવાનદાસની પાદશાહ અકબર સાથેની જે મિત્રતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સંબંધે જ્યવંશકારે સરચા માન રહ્યા છે. જ્યવંશકારે બૂલથી પણ કાંઈપણ દેકાણે નથી લખ્યું કે વયનાદાસદની સાથે મદારાજ ભગવાનદાસને મિત્રતા હતી અથવા સગાઈ વા માંડ-સિકતવનો સંબંધ હતો. ભગવાનદાસની કન્યાની સાથે કુમાર સલીમના વિવાદ થયાની વાત માત્ર કર્નલ ટૉડેજ નહિ, પરંતુ અન્યાન્ય ઇતિહાસવેત્તાઓએ પણ લખી છે; પણ જ્યવંશકારે તેને કાંઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે ભગવાનદાસના ભત્રીજા અને ઉત્તરાધિકારી માનસિંહ હતા; પરંતુ જ્યવંશકારે જણાવ્યું છે કે માનસિંહ ભગવાનદાસના પુત્ર હતા. અર્થાત્ કર્નલ ટૉડેની જ બૂલ જણાય છે. કર્નલ ટૉડે લખે છે કે ભગવાનદાસને ત્રણ માતાઓ હતા; મુરતસિંહ, માધાસિંહ અને જગતસિંહ; પરંતુ જ્યવંશના પ્રણેતા જણાવે છે કે માનસિંહની કનકાવતી રાણીના ગર્ભથી જગતસિંહનો જન્મ થયો હતો. અમને એમ જણાય છે કે કર્નલ ટૉડે જગતસિંહને માનસિંહના પુત્ર નહિ લખતાં બૂલથી માનસિંહને જગતસિંહના પુત્ર જણાવ્યા હશે. જગતસિંહ માનસિંહના પુત્ર હતા એવું જ્ઞાન અનેક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યવંશના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે, રાજ ભગવાનદાસે પોતાના પુત્ર માનસિંહ અને પોતાના પૌત્ર જગતસિંહસહિત ભારતવર્ષના અનેક પ્રદેશોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. માનાસંહની પેઠે જગતસિંહ એક મહાન યુધ્ધાર્થી હતા. તેમણે પોતાના પિતાની સાથે અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી પરમ વર મેળવ્યો હતો; પરંતુ તેમનું આકાળમૃત્યુ થઇ ગયું, જેથી ભગવાનદાસ અને માનસિંહ ઉડા શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયા. અત્ય સમય પછી માનસિંહ ઝુર્જરદેશ છતવાને માટે ગયા; આ સમયે રાજ ભગવાનદાસ સંસાર છોડી ગયા. ત્યાર પછી માનસિંહ અંબરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા અને પોતાના પૌત્ર (જગતસિંહના પુત્ર) મહતસિંહની સાથે અનેક દેશો છતવાને માટે બહાર પડ્યા. હુલોમ્વવશાત્ મહતસિંહનું આકાળમૃત્યુ થયું. આ પ્રખલ શોકથી થોડા સમય પછી માનસિંહે પણ પોતાના પ્રાણુ-ત્યાગ કર્યા. આ સ્થાને કર્નલ ટૉડે કરતાં અમને જ્યવંશકારનો ઉલ્લેખ વિશેષ સત્ય લાગે છે.

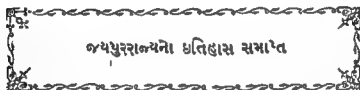
કર્નલ ટૉડે લખ્યું છે કે આ પછી જગતસિંહના પૌત્ર જયસિંહ અંબરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. જ્યવંશકારે પણ એમજ જણાવ્યું છે. વળી તેમની પછી તેમનો પુત્ર રામસિંહ જ્યપુરના તખ્તપર બેઠો, એ વાત પણ ઉલ્લેખ પ્રચો માન્ય રાખે છે. ત્યારપછી કર્નલ ટૉડે લખ્યું છે કે:— “રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેના પુત્ર રિનાસિંહ વા વિષ્ણુસિંહ અંબરના સિંહાસનપર પ્રતિષ્ઠિત થયા;” પરંતુ જ્યવંશકારે જણાવે છે કે, “રામસિંહના પુત્ર કૃષ્ણસિંહ હતા. તેમનો વર્ણ સ્વામ હતો, તેથી તેમનું નામ કૃષ્ણસિંહ રાખવામાં આવ્યું હતું. રામસિંહે પોતાના પુત્ર કૃષ્ણસિંહની સાથે દક્ષિણના યુદ્ધમાં ગમન કર્યું હતું. રણભૂમિમાં રામસિંહ શત્રુઓના પ્રદારથી ધાવસ થયા. આથી કૃષ્ણસિંહે મહાક્રોધિત થઇ શત્રુઓપર પ્રબળ વેગથી હથેલી કર્યો અને તેમનાપર અત્યેની કૃષ્ટિ કરવા માંડી; પરંતુ શત્રુઓના પ્રકારથી કૃષ્ણસિંહ રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. આ કૃષ્ણસિંહના પુત્ર વિષ્ણુસિંહ છે. રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પૌત્ર વિષ્ણુસિંહ અંબરના મદારાજ થયા.” વિષ્ણુસિંહના પુત્રો જયસિંહ અને વિજયસિંહ હતા, આ વાત ઉલ્લેખ મચકારે સ્વીકારે છે. કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે, જગતસિંહ અથગેષ વ્રત કરવાને ગયા હતા. કવિ સીતારામ પણ જણાવે છે કે, તેમણે મદાસમારોહસહિત અશ્વમેધયજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો હતો અને તે અનુષ્ઠાનમાં તેમને પુષ્કળ ખર્ચ થયો હતો.

કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે, જયસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઇશ્વરીસિંહે શત્રુઓના ભયથી વિપવાન કરી આત્મહત્યા કરી હતી; પરંતુ જ્યવંશકારે જણાવે છે કે, ઇશ્વરીસિંહે મદ્યારીદેશ છતી લઇ ત્યાંના રાજાને લતાપ્રદાર કર્યો હતો અને તે અશ્વરીપતિએજ તેમને વિષ દઇને મારી નાખ્યા હતા. કવિ-સીતારામે પોતાના કાવ્યમંચમાં જ્યપુરના રાજવંશનાં કલકે કાંઈપણ સ્થળે પ્રકાશિત કર્યું નથી અને આ સ્થાને પણ તેમણે ઇશ્વરીસિંહના ગૌરવની રક્ષાને અર્થે ઉક્ત યતના પ્રગટ ન કરી હોય એવું

અનુમાન કરવું કાંઈ અસંગત નથી. જયપુરના સિંહાસનને માટે ઇશ્વરીસિંહ અને માધવસિંહની વચ્ચે પ્રખ્યાત વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો અને મહાસંગ્રામ થયો હતો; પરંતુ કવિ સીતારામે તેનો કિંચિત્ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઇશ્વરીસિંહની પછી માધવસિંહ જયપુરના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા, એ વાત ઉભય ગ્રંથકારે સ્વીકારે છે. માધવસિંહને પૃથ્વીસિંહ અને પ્રતાપસિંહ એ બે પુત્રો હતા. કવિ સીતારામે જણાવ્યું છે કે પૃથ્વીસિંહે એકજ વર્ષ રાજ્ય કર્યો પછી શરીર ઊઝડ્યું અને ત્યારપછી પ્રતાપસિંહ રાજ્ય થયા. પ્રતાપસિંહના પુત્ર જગતસિંહના સંબંધમાં કવિ સીતારામે કાંઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. જગતસિંહના પુત્ર જયસિંહ હતા. જયસિંહની આગાથીજ કવિ સીતારામે 'જયવંશ' નામક મહાકાવ્ય નિર્માણ કર્યું હતું.

તૃતીય જયસિંહના પુત્ર રામસિંહ અને તેમના દત્તકપુત્ર વર્તમાન મહારાણા માધોસિંહ છે.

સ્કળ્હ ૫ મો-શેઝાવાટીનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

શેખાવતશાખાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન-અખરરાજ્યના ઉદયકરણના તૃતીય પુત્ર ખાલોજ-દ્વારા ઉક્ત શાખાની થયેલી ઉત્પત્તિ-માફલજ-મુસલમાનધર્મપ્રચારક શેખ ભુરહાન-તેના આશીર્વાદથી માફલસિંહને થયેલો પુત્રલાભ-પુત્રને શેખાજ નામ અર્પણ કરવું-શેખાજ-દ્વારા થયેલો રાજ્યપિરતાર-રાયમદલ-સુબ-રાયસાલ-તેની વીરતાનો પ્રકાર-સમ્રાટ અકબરે તેને શાસનની આરેલી સન-૬-ખ'૨૯ના અને ઉદયપુરની પ્રાંતિ-ટેની વીરતા અને તેનું રશિત-ગિરિધરજી-તેમની હત્યાનું વર્ણન-દ્વારકાકાસ-તેમનું સિંહની સાથેનું વિચિત્ર યુદ્ધ-ખાન-જહાન લોદીની સાથે થયેલા યુદ્ધમાં તેના પ્રાણનો કચેલો નાશ-વરસિંહદેવ-ખાલોજસિંહ-ઓરંગઝેબે ખ'૨૯નાના દેવમંદિરનો વિવંસ કરવાને કરેલી આજ્ઞા-ખાલોજસિંહનું રાજ્યની છાડીને નાસી જવું-દેવમંદિરની રક્ષાને અર્થે મુજનસિંહ કરેલી પ્રતિજ્ઞા-યવનસેનાની સાથે થયેલું યુદ્ધ-મંદિરનો વિવંસ-સમ્રાટની સેનાએ ખ'૨૯નારાજ્યપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-કેસરીસિંહ અને ફતેહસિંહ એ ઉભય બ્રાતાઓની વચ્ચે ખ'૨૯નારાજ્યની થયેલી વહેંચણી-ફતેહસિંહના પ્રાણનો નાશ-કેસરીસિંહે દિલ્લીના સમ્રાટની સત્તાનો કરેલો અનુકર-સમ્રાટની સેનાસાથે કેસરીસિંહ કરેલું યુદ્ધ-તેના પ્રાણનો થયેલો નાશ-યવનસેનાનું તેના પુત્ર ઉદયાસિંહને ખ'દીવાન કરવું-ઉદયસિંહનું ખ'દીવાનતરિકે અખરરાજમાં રહેવું-ખ'૨૯ના-પર પુનઃ સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-ઉદયસિંહની સ્થિતિ અને તેને થયેલી ખ'૨૯નાની પ્રાંતિ-મનોહરપુરપતિની વિરુદ્ધ ઉદયસિંહ કરેલું યુદ્ધ-પ્રપંચભાજ-અખરરાજિત જયસિંહ ખ'૨૯ના-પર નાખેલો ઘેરો-ઉદયસિંહનું નાસી જવું-તેના પુત્ર સવાહસિંહ ખ'૨૯નાની કરેલી પ્રાંતિ-સવાહસિંહ અખરરાજની આધીનતાનો કરેલો સ્વીકાર-ખ'૨૯નાના કરેલા વિભાગ-સવાહસિંહનું મૃત્યુ.

થયેલા છે. જો કે આ લોકોમાં કોઈ નિર્દિષ્ટ રાજનીતિ નથી તોપણ જ્યારે કોઈ પ્રબળ ના સામંતના હિતનો નાશ કરવાને કોઈ ઉચ્ચક શાય છે, ત્યારે શેખાવાટીના સમસ્ત સામંતો ઉદયપુરમાં એકત્રિત થાય છે અને તે સુકર્મચાવિષે ચર્ચા ચલાવી તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરે છે.

આ રાખાની ઉત્પત્તિના સંબંધે નીચે પ્રમાણે લઘિકત ઉપલબ્ધ થાય છે. અંબરના રાજા ઉદય-કરજીનેા તૃતીય પુત્ર બાલોજી સંવત ૧૪૪૫ (ઇસ ૧૩૮૯)માં અંબરના સિંહાસનપર અભિષિકત થયેા હતા. શેખાવાડીના સરદારે આ બાલોજીનાજ વંશજો છે. બાલોજીના સમયની અંબરની રાજકીય અવસ્થા પ્રતિ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને વિદિત થાય છે કે હાલ શેખાવાડીના તાબામાં જે પ્રદેશ છે તે સમસ્ત પ્રદેશ તે સમયે ચૌહાણ અથવા ટુંવારજોડીના હાથમાં હતો. તેમને કોઇ કોઇ વખત મુસલમાનોના અત્યાચાર અને પીડનથી પીડિત થઇને તેમની આધીનતા સ્વીકારવી પડતી હતી.

હાલમાં શેખાવતરાખાના જે લોકો વિદ્યમાન છે, તે સર્વના આદિપુરુષ બાલોજી હતા. બાલોજીના પૌત્રને અમૃતસર પ્રદેશની પ્રાપ્તિ થઇ, એમ ઇતિહાસપરથી જ્ઞાત થાય છે; પરંતુ તેમણે તે પ્રદેશ પોતાના બાલુખળથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો કે ઇતર કોઇ પ્રકારે તેમને તેની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, તે વિશે કંઇ પણ ખાસિતી મળતી નથી. તેમને ત્રણ પુત્રો-થયા:-(૧) મોકલજી (૨) ખેમરાજી અને (૩) ખારદ. પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી મોકલજી તેમના સિંહાસનપર અધિષ્ટિત થયા. બાલોજીના દ્વિતીયપુત્ર ખેમરાજીના પુત્રો બાલાપોતાની 'અવટ'કથી એળખાયા. તેમના એક પુત્રને અંબરના બારાકાટરી નામના સામંતકુલમાં દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હતો. ખારદને એક કુમન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. તેના વંશજો કુમાવત કહેવાયા; પરંતુ હાલમાં તેમનો પ્રાય લોપ થઇ ગયો છે.

મોકલજી દીર્ઘકાળપર્યંત પુત્રહીન અવસ્થામાં રહ્યા અને અંતે એક મુસલમાનફરીના આ-શીર્વાદથી તેમને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ફરીના સન્માનને અર્થે તે પુત્રનું નામ શેખાજી રાખવામાં આવ્યું. રાજપૂતાનાના સમસ્ત શેખાવતસરદારોના આદિપુરુષ શેખાજી છે. ઉક્ત મુસલમાન ફરીનું નામ શેખ સુરહાન હતું. તેની દરગાહ અચરાસથી ત્રણ કોશના અંતરપર અને મોકલજીના નિવાસસ્થાનથી સાત કોશના અંતરપર વિદ્યમાન છે. ઉપરોક્ત ઘટના તૈમુરના આક્રમણ પછી અંધ સમયમાં બની હતી. તે પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે ઉક્ત ફરીર ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરવાને માટે તૈમુરની પાંછળ રહ્યો હશે. તે રાજપૂતોમાં મુસલમાનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં સફળ થયો નહિ હોય; પરંતુ અંતિયે અને શરણાગતપાલક રાજપૂતો અવશ્ય તેનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરતા હતા.

શેખ સુરહાન જમણ કરતો કરતો એક સમયે અમૃતસર નગરની બહાર એક વિસ્તૃત મેદાનમાં જઇ પહોંચ્યો. દૈવશેજે મોકલજી પછુ તે સ્થાનપર વિદ્યમાન હતા. શેખ સુરહાન મોકલજીની સમીપ જઇ તેમને સલામ કરીને બોલ્યા:-“આપ મને કંઇ લિક્ષા આપશો?” મોકલજીએ નમ્રતાપૂર્વકે કહ્યું:-“આપની જે ઇચ્છા હોય તે પૂરી કરવાને હું તૈયાર છું.” શેખ સુરહાને થોડું દૂધ માગ્યું. મોકલજીને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે આ ફરીરમાં દૈવીશક્તિ છે; તેથી તેમણે થોડા વખતપર જેનું દૂધ દોહી લેવામાં આવ્યું હતું, એવી એક બેંસ મંગાવી. શેખ સુરહાને તે બેંસનાં ખાસી થઇ ગયેલાં સ્તનમાંથી પુલકળ દૂધ કાઢ્યું. આ આશ્ચર્યજનક કાર્ય જોઇ મોકલજીનો સમસ્ત સંદેહ વિનષ્ટ થયો અને તેમણે ઉક્ત ફરીરની પાસે એવો આશીર્વાદ માગ્યો કે મને એક પુત્ર થાય. મોકલજીની આશા પૂર્ણ થઇ અને થયા-સમયે ફરીરના આશીર્વાદજનુસાર મોકલજીની રાણીને એક પુત્ર જન્મ્યો. ફરીરના સન્માનને ખાતર ઉક્ત બાળકનું નામ “શેખા” રાખવામાં આવ્યું. સુરહાને એવી પણ આશા કરમાવી હતી કે:-“એ બાલકને જીવનપર્યંત મુસલમાનબાળકની પેઠે બહી નામની માળા ધારણ કરાવવી. એ માળાને બ્યારે ઉતારવામાં આવે ત્યારે પીરની દરગાહમાં તેને લટકાવવી. વળી એ બાળકને નિઃશવજીનો જામો તથા ટોપી પહેરાવનાં; તેમજ એણે કદિપણ સુવરનું માંસ તથા જેમાં રુધિર રહ્યું હોય એવું કોઇ જાતનું માંસ ખાવું નહિ.” તદુપરાંત ઉક્ત ફરીરે મોકલજીને જણાવ્યું કે:-“એ બાલકના વંશમાં બ્યારે પુત્ર જન્મે ત્યારે એક બકરાનો બલિ આપવો, કુરાનના કલમા પઢાવવા અને બકરાના રુધિરથી બાલકને સ્નાન કરાવવું. જો કે ઉક્ત ઘટનાને ચારસો વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયાં છે, તથાપિ મોકલજીએ ઉક્ત ફરીરના દર્શાવેલા નિયમોનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનું અઘાપિ સ્પષ્ટશઃ પાલન કરવામાં આવે છે. મોકલજીના અસંખ્ય વંશજો દસઢબર માઇવળના વિસ્તારની જમીનમાં નિવાસ કરે છે અને તે સર્વ અઘાપિ ઉક્ત નિયમનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પાલન કરે છે. જો કે ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર સર્વ રાજપૂતો પ્રતિવર્ષે એકવાર વરાહ(સુવર)નો શિકાર કરીને તેના માંસનું ભયુષ્ય કરે છે; તથાપિ

શેખાવતોએ કદિપણ પરાદનો શિકાર કર્યો નથી. જો કે કાળના પરિવર્તનથી શેખાવતખાળકેને બદી પહેરાવવી તથા તેને દરગાહમાં રાખી આવવી વગેરે પ્રથા હાલમાં પ્રબલ નથી; તથાપિ આજે પણ પ્રત્યેક શેખાવતકુલમાં પુત્ર જન્મે છે તો તે જો વર્ષપૂર્વે નીલવર્ણનું બહુટોપી પહેરે છે. વળી શેખ શુરહાનના સન્માનનું એક પ્રબલ ચિન્હ એ છે કે શેખાવતોની પીતવર્ણની પતાકાની ઠોરપર નીલવર્ણની પટ્ટી લગાડવામાં આવે છે. શેખાવતો દર રીતે માને છે કે જો શેખાવત દીર્ઘ અંતર, પ્રમાદ વા ધતર કેાઇ કરણથી પોતાના ખાળકેને બદી બાંધતા નથી તેઓ કદિપણ હિન્નતિ પામતા નથી. રાજપૂતગતિના ચારિત્ર્યનું એક જ્વલંત દર્શાવત એ છે કે અમૃતસર અને તેની આસપાસના પ્રદેશને અંબરરાજ્યમાં સંયોજ દેવામાં આવ્યો છે; તેપણ શેખ શુરહાનની દરગાહ અઘાપિ સુરક્ષિત છે અને તે પર કેાઇ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવતો નથી. જો માણસ ઉક્ત દરગાહને આશ્રયે જાય છે, તેને રાજ બલપૂર્વક પકડી શકતો નથી. આ દરગાહની નિકટના તાકા નામના નગરમાં ઉક્ત શેખના સોથી અધિક વંશજો નિવાસ કરે છે અને તેઓ પોતાની જન્મીનનું મહેસુલ જરાપણ ભરતા નથી.

શેખાજી પોતાના પિતાનું ચતુર થયા પછી સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. તેમણે પોતાના બાહુબળથી પોતાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી ૩૬૦ ગામે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજ દીધાં. શેખાજીના બાહુબળ અને પ્રતાપના સમાચાર શીઘ્ર અંબરના અધીશ્વરના સાંભળવામાં આવ્યા. તેણે તરતજ પોતાની સેનાને શેખાજીપર આક્રમણ કરવાને ઐકચી આપી; પરંતુ તેમણે પુનીપડાંબેની સહાયથી પોતાના રવામી અંબરરાજની સેનાને નસાડી ચૂકી. પ્રસ્તુત સમયે ઉક્ત દેશના સર્વ સામંતો અંબરપતિને પોતાના અધીશ્વરસ્વરૂપે માનતા હતા અને તે પ્રદેશમાં જ વહેરો ઉત્પન્ન થતો તેને અંબર-રાજને નજર કરવામાં આવતો હતો; પરંતુ શેખાજીએ પોતાનાં બાહુબળ અને પ્રબલ પ્રતાપથી પોતાનો દેશ અંબરરાજ્યથી સર્વથા મુક્ત કરી લીધો અને તેઓ પોતે સ્વતંત્ર રાજ બની ગયા. શેખાવાદીનું રાજ્ય દીર્ઘકાળપૂર્વે અર્ધાંત અંબરપતિ સલાહ જ્યસિંહના સમયપૂર્વે સ્વતંત્ર રહ્યું. સલાહ જ્યસિંહે દિલ્લીના સમ્રાટને આધીન થઇ તેનાદારા ઉચ્ચપદપર નિયુક્ત થઇ સમ્રાટની સેનાની સહાયથી શેખાવાદીપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંના અધીશ્વરને પરાસ્ત કર્યો તથા તેને અંબરના માંડ-લિકતારિકે સ્થાપિત કરી તેની પાસેથી નિમજાનુસાર ખંડણી લીધી.

શેખાવાદીના આઘનેતા શેખાજીએ દીર્ઘકાળપૂર્વે પ્રબલ પ્રભુતાને વિસ્તાર કરી દેહ છોડી. તેમની પછી તેમના પુત્ર રાયમલ્લ તેમના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. રાયમલ્લનાં શાસન અને બલવિક્રમસંબંધે ઇતિહાસમાં કંઈ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. રાયમલ્લની પછી સળ અમૃતસરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. તેમને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) નૂતકરણ (૨) રાયસાલ અને (૩) ગોપાલ. તેમની પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર નૂતકરણ અમૃતસરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. રાયસાલ લામ્બી નામના પ્રદેશના અને ગોપાલ ઝાઝલી નામના પ્રદેશના સામંતોતારકે સ્થાપિત થયા. રાયસાલના એક કૃત્યથી શેખાવાદીના સૌભાગ્યનો સ્વર્ગ શીઘ્ર ઉદિત થયો.

શેખાવાદીના અધીશ્વર નૂતકરણની પાસે દેવીદાસ નામનો એક વલ્લિક મંત્રી હતો. દેવીદાસ પરમ તેજસ્વી અને ચતુર પુરુષ હતો. એક સમયે દેવીદાસે વાતવાતમાં પોતાના રાજ્યને કહ્યું કે:- " પિતાની સંપત્તિપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને બદલે પોતાનાં જ બળ અને પરાક્રમથી સૌભાગ્યને ઉદય કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે અને ઈશ્વરની કૃપા પણ તેથીજ સંપાદન થઇ શકે છે. " નૂતકરણે આ અભિપ્રાયનું સમર્થન ન કરતાં તેનું દરતાપૂર્વક ખંડન કર્યું અને તેને જણાવ્યું કે:- "તમારે કહેવું કદિ પણ ન્યાયસંગત હોઇ શકતું નથી અને જો તે તમને સત્ય લાગતું હોય તો મારા બંધુ રાયસાલની પાસે લામ્બીમાં જઇને તેનો પ્રયોગ કરો. " નૂતકરણે તે મંત્રીને તત્કાળ પદચ્યુત કર્યો; પરંતુ દેવીદાસે પોતાનો અભિપ્રાય જરા પણ બદલ્યો નહિ અને તે શીઘ્ર અમૃતસરનો ત્યાગ કરી પોતાની

૧ પાઠકેને સ્મરણ કરો કે માગીન ઇરાનીસામ્રાજ્યમાં પણ આજ પ્રકારની રીતિ પ્રચલિત હતી. આજ પ્રકારે ઇરાનીસામ્રાજ્યના તાખાના દેશમાંથી સુણાઓ વહેત નજર કરતા હતા. હિરોડોટસ જણાવે છે કે, માત્ર આમિ-નિયામાંથીજ એક વર્ષમાં બીસ હજાર વહેણ દેશન ચોહલવામાં આવતા હતા.

આ શાખાની ઉત્પત્તિના સંબંધે નીચે પ્રમાણે લઘિકત ઉપલબ્ધ થાય છે. અંબરના રાજા ઉદય-કરજીનો તૃતીય પુત્ર બાલોજી સંવત ૧૪૪૫ (ઇસ ૧૩૮૯)માં અંબરના સિંહાસનપર અભિષિંકિત થયો હતો. શેખાવાદીના સરદારો આ બાલોજીનાજ વંશજો છે. બાલોજીના સમયની અંબરની રાજપ્રીય અવસ્થા પ્રતિ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને વિદિત થાય છે કે હાલ શેખાવાદીના તાબામાં જે પ્રદેશ છે તે સમસ્ત પ્રદેશ તે સમયે ચૌહાણ અથવા તુવારલોકોના હાથમાં હતો. તેમને કોઇ કોઇ વખત મુસલમાનોના આત્માચાર અને પીડનથી પીડિત થઇને તેમની આધીનતા સ્વીકારવી પડતી હતી.

હાલમાં શેખાવતશાખાના જે લોકો વિદ્યમાન છે, તે સર્વના આદિપુરુષ બાલોજી હતા. બાલોજીના પૌત્રને અમૃતસર પ્રદેશની પ્રાપ્તિ થઇ, એમ ઇતિહાસપરથી જાત થાય છે; પરંતુ તેમણે તે પ્રદેશ પોતાના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો કે ઈતર કોઇ પ્રકારે તેમને તેની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, તે વિશે કંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. તેમને ત્રણ પુત્રો થયા:-(૧) મોકલજી (૨) ખેમરાજજી અને (૩) ખારદ. પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી મોકલજી તેમના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. બાલોજીના દ્વિતીયપુત્ર ખેમરાજજીના પુત્રો બાલપોતાની 'અવટ'કથી જોળખાયા. તેમના એક પુત્રને અંબરના ખારકોટરી નામના સામંતકુલમાં દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હતો. ખારદને એક કુમન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. તેના વંશજો કુમાવત કહેવાયા; પરંતુ હાલમાં તેમનો પ્રાપ્ત ભોપ થઇ ગયો છે.

મોકલજી દીર્ઘકાળપર્યંત પુત્રહીન અવસ્થામાં રહ્યા અને અંતે એક મુસલમાનફરીના આ-શીવાદેથી તેમને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ફરીના સન્માનને અર્થે તે પુત્રનું નામ શેખાજી રાખવામાં આવ્યું. રાજપૂતાનાના સમસ્ત શેખાવતસરદારોના આદિપુરુષ શેખાજી છે. ઉક્ત મુસલમાન ફરીજીનું નામ શેખ જુરહાન હતું. તેની દરગાહ અયરોજથી ત્રણ કોસના અંતરપર અને મોકલના નિવાસસ્થાનથી સાત કોપના અંતરપર વિદ્યમાન છે. ઉપરોક્ત ઘટના તૈમૂરના આક્રમણ પછી અર્ધ સમયમાં બની હતી. તે પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે ઉક્ત ફરી ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરવાને માટે તૈમૂરની પાછળ રહ્યો હતો. તે રાજપૂતોમાં મુસલમાનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં સફળ થયો નહિ હોય; પરંતુ અતિથિ અને શરણાગતપાલક રાજપૂતો અવસ્ય તેનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરતા હતા.

શેખ જુરહાન ભ્રમણ કરતો કરતો. એક સમયે અમૃતસર નગરની બહાર એક વિસ્તૃત મેદાનમાં જઈ પહોંચ્યો. દૈવશેષે મોકલજી પણ તે સ્થાનપર વિદ્યમાન હતા. શેખ જુરહાન મોકલજીની સમીપ જઈ તેમને સલામ કરીને બોલ્યો:—“આપ અને કંઈ કિશ્ના આપસો?” મોકલજીએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:—“આપની જે ઇચ્છા હોય તે પૂરી કરવાને હું તૈયાર છું.” શેખ જુરહાને થોડું દૂધ માગ્યું. મોકલજીને પૂછ્યું “શદ્દા હતી કે આ ફરીમાં દૈવીશક્તિ છે; તથા તેમણે થોડા વખતપર જેનું દૂધ હોડી લેવામાં આવ્યું હતું, એવી એક બેસ મંચાવી. શેખ જુરહાને તે બેસનાં ખાતી થઇ ગયેલાં સ્તનમાંથી પુષ્કળ દૂધ કાઢ્યું. આ આશ્ચર્યજનક કાર્ય જોઇ મોકલજીનો સમસ્ત સદેહ વિનષ્ટ થયો અને તેમણે ઉક્ત ફરીની પાસે એવો આશીર્વાદ માગ્યો કે મને એક પુત્ર થાય. મોકલજીની આશા પૂર્ણ થઇ અને યથા-સમયે ફરીના આશીર્વાદઅનુસાર મોકલજીની રાણીને એક પુત્ર જન્મ્યો. ફરીના સન્માનને ખાતર ઉક્ત બાળકનું નામ “શેખા” રાખવામાં આવ્યું. જુરહાને એવી પણ આશા ફરમાવી હતી કે:—“એ બાલકને જીવનપર્યંત મુસલમાનબાળકની જેઠે બધી નામની માળા ધારણ કરાવવી. એ માળાને ન્યારે જિતારવામાં આવે ત્યારે પીરની દરગાહમાં તેને લટકાવવી. વળી એ બાળકને નીલવર્ણનો જામે તથા ટોપી પહેરાવવા; તેમજ એણે કદિપણ સુવરનું માંસ તથા જેમાં સુધિર રહ્યું હોય એવું કોઈ જાતનું માંસ ખાવું નહિ.” તદુપરાંત ઉક્ત ફરી મોકલજીને જણાવ્યું કે:—“એ બાલકના વંશમાં ન્યારે પુત્ર જન્મે ત્યારે એક બકરાનો બલિ આપવો, કુરાનના કલમા પઢાવવા અને બકરાના સુધિરથી બાલકને સ્નાન કરાવવું. જો કે ઉક્ત ઘટનાને ચારસો વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં છે, તથાપિ મોકલજીએ ઉક્ત ફરીના દર્શોવેદા નિયમોનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનું અઘાપિ શબ્દસઃ પાલન કરવામાં આવે છે. મોકલજીના અસંખ્ય વંશજો દશહજાર માઇત્રના વિસ્તારની ભૂમિમાં નિવાસ કરે છે અને તે સર્વ અઘાપિ ઉક્ત નિયમનું શદ્દાપૂર્વક પાલન કરે છે. જો કે ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર સર્વ રાજપૂતો પ્રતિવર્ષે એકવાર વરાહ(સુવર)નો શિકાર કરીને તેના માંસનું ભણ્યું કરે છે; તથાપિ

શેખાવતોએ કદિપણ વરાહનો શિકાર કર્યો નથી. જો કે કાળના પરિવર્તનથી શેખાવતબાળકોને બહી પહેરાવતી તથા તેને દરગાહમાં રાખી આવતી વહેરે પ્રથા હાથમાં પ્રબલ નથી; તથાપિ આજે પણ પ્રત્યેક શેખાવતકુલમાં પુત્ર જન્મે છે તો તે એ વર્ષપૂર્વે નીલવર્ણનું મલકુટાપી પહેરે છે. વળી શેખા સુરહાનના સન્માનનું એક પ્રબલ ચિન્હ એ છે કે શેખાવતોની પીતવર્ણની પત્તાકાની કોરપર નીલવર્ણની પટ્ટી લગાડવામાં આવે છે. શેખાવતો દહ રીતે માને છે કે જે શેખાવત દીર્ઘ અંતર, પ્રમાદ વા ઇતર કોઈ કારણથી પોતાના બાળકોને બહી બાંધતા નથી તેઓ કદિપણ ઉન્નતિ પામતા નથી. રાજપૂતજાતિના ચારિત્ર્યનું એક જ્વલંત દર્શન એ છે કે અમૃતસર અને તેની આસપાસના પ્રદેશને અંબરરાજ્યમાં સંયોજ દેવામાં આવ્યો છે; તોપણ શેખા સુરહાનની દરગાહ અદ્યાપિ સુરક્ષિત છે અને તે પર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવતો નથી. જે માણસ ઉક્ત દરગાહને આશ્રયે જાય છે, તેને રાજા બલપૂર્વક પકડી ચકતો નથી. આ દરગાહની નિકટના તાલા નામના નગરમાં ઉક્ત શેખના સોથી અધિક વંશજો નિવાસ કરે છે અને તેઓ પોતાની જ- મીનનું મહેસુલ જરાપણ ભરતા નથી.

શેખાજી પોતાના પિતાનું ચતુર થયા પછી સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. તેમણે પોતાના બાહુબળથી પોતાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી ૩૬૦ ગામે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજ દીધાં. શેખાજીના બાહુબળ અને પ્રતાપના સમાચાર શીઘ્ર અંબરના અધીશ્વરના સાંભળવામાં આવ્યા. તેણે તરતજ પોતાની સેનાને શેખાજીપર આક્રમણ કરવાને મોકલી આપી; પરંતુ તેમણે પુનીપકાણીની સહાયથી પોતાના સ્વામી અંબરરાજાની સેનાને નસાડી મૂકી. પ્રસ્તુત સમયે ઉક્ત દેશના સર્વ સામંતો અંબર-પતિને પોતાના અધીશ્વરસ્વરૂપે માનતા હતા અને તે પ્રદેશમાં જે વછેરા ઉત્પન્ન થતો તેને અંબર-રાજાને નજર કરવામાં આવતો હતો; પરંતુ શેખાજીએ પોતાનાં બાહુબળ અને પ્રબલ પ્રતાપથી પોતાનો દેશ અંબરરાજ્યથી સર્વથા મુક્ત કરી લીધો અને તેઓ પોતે સ્વતંત્ર રાજા બની ગયા. શેખાવાદીનું રાજ્ય દીર્ઘકાળપર્યંત અર્ધોત્ત અંબરપતિ સવાઈ જયસિંહના સમયપર્યંત સ્વતંત્ર રહ્યું. સવાઈ જયસિંહે દિલ્હીના સમ્રાટને આધીન થઈ તેનાદ્વારા ઉચ્ચપદપર નિયુક્ત થઈ સમ્રાટની સેનાની સહાયથી શેખાવાદીપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંના અધીશ્વરને પરાસ્ત કર્યો તથા તેને અંબરના માંડ-લિકતરિકે સ્થાપિત કરી તેની પાસેથી નિમગ્નપ્રસાર ખંડણી લીધી.

શેખાવાદીના આગ્રનેતા શેખાજીએ દીર્ઘકાળપર્યંત પ્રબલ પ્રભુતાને વિસ્તાર કરી દેહ છોડી. તેમની પછી તેમના પુત્ર રાયમલ્લ તેમના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. રાયમલ્લનાં શાસન અને બલવિક્રમસંબંધે ઇતિહાસમાં કાંઈ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. રાયમલ્લની પછી ચંન અમૃતસરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. તેમને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) તુલકરજી (૨) રાયસાલ અને (૩) ગોપાલ. તેમની પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર તુલકરજી અમૃતસરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. રાયસાલ લામ્બી નામના પ્રદેશના અને ગોપાલ ગાડવી નામના પ્રદેશના સામંતતારકે સ્થાપિત થયા. રાયસાલના એક કૃત્યથી શેખાવાદીના સૌભાગ્યને સુરક્ષી શીઘ્ર ઉક્તિ થયો.

શેખાવાદીના અધીશ્વર તુલકરજીની પાસે દેવીદાસ નામનો એક વણિક મંત્રી હતો. દેવીદાસ પરમ તેજસ્વી અને ચતુર પુરુષ હતો. એક સમયે દેવીદાસે વાતવાતમાં પોતાના રાજાને કહ્યું કે: "પિતાની સંપત્તિપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને બદલે પોતાનાં જ બળ અને પરાક્રમથી પોતાનાં જ હૃદય કરતાં એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે અને ધીરવ્રતી કૃપા પણ તેથીજ સંપાદન થઈ શકે છે." તુલકરજીએ આ અભિપ્રાયનું સમર્થન ન કરતાં તેનું હૃદયપૂર્વક ખંડન કર્યું અને તેને જણાવ્યું કે: "તમારું રાયસાલની પાસે લામ્બીમાં જળને તેનો પ્રયોગ કરે." તુલકરજી તે મંત્રીને તત્કાળ પદચ્યુત કર્યો; પરંતુ દેવીદાસે પોતાનો અભિપ્રાય જરા પણ બદલ્યો નહિ અને તે શીઘ્ર અમૃતસરને ત્યાં કરી પોતાની

૧ ખાંડકોને સ્મરણ થશે કે માર્ગજી દેશનીસામ્રાજ્યમાં પણ આજ પ્રકારની રીતે પ્રચલિત હતી. આજ પ્રકારે ઈરાનીસામ્રાજ્યના તાબાના દેશમાંથી મૂળજો વહેતા જંગલ છેતા હતા. વિરોધાદસ જણાવે છે કે, માત્ર આમિ- નિયામાંથીજ એક વર્ષમાં વૈસ હજાર વહેતા હતાં મોડલવામાં આવતા હતા.

સપત્તિ તથા કુટુંબસંહર્વર્તમાન લાગ્મીમા ગયો રાયસાહે તેનું પરમ આદ્યપૂર્વક સ્વાગત કર્યું, પરંતુ તેની ઉપજ ધણી થોડી હોવાથી ચતુર દેવીદાસને તેની પાસે રહી તેની ઉપર યોગસમાન થઇ પડ્યું ઉચિત લાગ્યું નહિ તેણે ધાર્યું કે—“હું જે મતલબ સિદ્ધ કરવાને અર્થે બહાર નીકળ્યો છું તેને માટે અહીં આ વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર નથી” આવી વિચાર કરી તેણે ગયસાવને સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું કે—“હું દિલ્લીમા યવનસમ્રાટની પાસે જવાની અભિલાષા રાખું છું અને હું આપને ભવા-મણુ કહું છું કે આપ પણ આપના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને માટે મારી સાથે દિલ્લીમા આવો” રાયસાવ એક ઉચ્ચાભિલાષી વીરપુરુષ હતો તેણે દેવીદાસની ઉક્ત સલાહ માન્ય કરી અને પોતાની સાથે વીસ અશ્વારાહીઓને લઇને તે દિલ્લીમા ગયો આ સમયે અજ્ઞાનચૌકાના આક્રમણનો પ્રતિ રોધ કરવાને માટે સમ્રાટની એક સેના સજ્જ થઇ રહી હતી રાયસાવ પોતાના વીસ અશ્વારાહીઓની સાથે તે સેનાની સાથે જોડાયો રણભૂમિપર તેણે અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવી શત્રુપક્ષના એક નેતાનું મરતક ઉઠાવી દીધું તેનું આ પરાક્રમીકાર્ય સમ્રાટના મુખ્ય સેનાપતિના જોવામા આવ્યું રાયસાવના આ કૃત્યથીજ તે દિવસે સમ્રાટની સેનાને વિજય પ્રાપ્ત થયો રાયસાવ જાણુ હતો અને કયા રહેતો હતો તેની ચરિકે ચિત્ત પણ ખબર મોગલસેનાપતિને નહોતી, તેથી યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી તેણે તેને વિશે તપાસ કરી, પરંતુ એક વિશિષ્ટ કારણથી રાયસાવ પોતાના જાતિબંધુઓથી તટસ્થ રહ્યો હતો આથી તેને વિશે કાંઇપણ હકીકત સેનાપતિને ઉપલબ્ધ થઇ શકી નહિ આથી પ્રધાન સેનાપતિએ એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે સેનાના પ્રત્યેક શ્રેણીના સંદર્શકે જેઓ રણક્ષેત્રમા ઉપરિચિત હતા તે સકલે “જાણી” મા આવી હાજર થવું ધીમે ધીમે જાણીતમા સર્વ શ્રેણીના સંદર્શકે જળને પ્રધાન સેનાપતિની સન્મુખ ઉપરિચિત થઇ તેને નમન કરવા લાગ્યા ઉક્ત આજ્ઞાનુસાર રાયસાવ પણ ત્યાં ગયો તેને પોતાની સન્મુખ જોતાંજ મોગલસેનાપતિએ તેને ઓળખી લીધો તેણે તેના નામ તથા કુલની જૂઝઝા કરી અશ્વત્થરાના મહારાજા નૃતકરણુ પણ પોતાની સેનાસહિત તે સ્થળે ઉપરિચિત હતા તેમણે ત્યાં રાયસાવને જોઇ પ્રધીવચ્ચ થઇ તેનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું—“મારી આજ્ઞાવિના અહીં આ સામાટે આવ્યા છો?” પરંતુ વનકરણે પ્રદર્શિત કરેના તિરસ્કારથી રાયસાવને ક્રિચિત્ પણ હાનિ થઇ નહિ પ્રધાનસેનાપતિએ વીરશ્રેષ્ઠ રાયસાવને સમ્રાટ અકબરને પરિચય કરાવ્યો અને તેના બલવિક્રમની અત્યંત પ્રશંસા કરી સમ્રાટ અકબર સર્વ શુણવાન મનુષ્યોને ઉચિત પ્રસ્તાર આપતો હતો તેણે શીખ રાયસાવને “રાયસાવ દરબારી” ની ઉપાધિ આપી અને પોતાની કૃપાના વિશિષ્ટ ચિન્હસ્વરૂપે ચંદેલરાજપૂતોના અધિકારનીચેના દેવાસો તથા કાસની નામના બે દેશોને અધિકાર તેને અર્પણ કર્યો રાયસાવને પોતાનાજ બાહુબળથી અબ્યુદય થવાનો આ રીતે સ્વપાત થયો તેણે પોતાને સોપાયેલા દેશપર અધિકાર કર્યો ન કર્યો એટલામા તેને સમ્રાટ તરફથી આમ ત્રણ યજુ, તેથી તેને પુનઃ દિલ્લીમા જવું પડ્યું આ સમયે સમ્રાટની સેના ભટનેરપર આક્રમણ કરવા જવાની તૈયારીમા હતી સમ્રાટ અકબરે રાયસાવને મહાપરાક્રમી વીર જાણી તેને પણ ઉક્ત સેનાની સાથે મોકલી આપ્યો આ પ્રસંગે રાયસાહે જે અપૂર્વ શૈલ્ય પ્રદર્શિત કર્યું તેથી સમ્રાટ તેનાપર વિશેષ સત્કૃષ્ટ થયો અને તેને ખડેલા તથા ઉદયપુર નામના બે પ્રદેશોની સનદ આપી આ સમયે ઉક્ત ઉભય પ્રદેશો તુરબાણુરાજપૂતોના અધિકારમા હતા, પરંતુ ઉક્ત સેનાપતિ સમ્રાટની સપાને માન આપતા નહોતા તથા વારંવાર અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને દુરુદ્દાહ કરીને ત્રાસ આપતા હતા, તેથી તેમની પાસેથી તે પ્રદેશો ખુલ્લી લેવાને અકબરનો મનોભાવ હતો

ઉક્ત પ્રદેશોમાથી તુરબાણુરાજપૂતોને હાકી કાઢવાનું કાર્ય અત્યંત કઠિન હતું, તેથી રાયસાવે સુકિતપ્રયુક્તિથી તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને નિશ્ચય કર્યો તે ધીમે ધીમે પોતાની કૌશલ્યજળજોત્તાર કરવા લાગ્યો રાયસાહે ભટનેરના યુદ્ધમા ગયા પૂર્વે ખડેલાના અધીશ્વરની એક કન્યાનું પાણિપ્રદણ કર્યું હતું વિવાહપ્રસંગે રાયસાવના શ્વસુરે તેને અતિ દ્વંદ્વ પહેરામણી આપી, તેથી તેણે વિશેષ પહેરામણીની માગણી કરી, પરંતુ તેણે ધીરજ જોઇને કહ્યું કે—“મારી પાસે હવે કાંઇ નથી જોઇએ તો આ હુમરાના પથરા તૈયાર છે” આ વેણે ગયસાવનું હૃદય મેદી નાખ્યું હતું

અને તેથી તે હવે પોતાનું સૈન્ય જાળવે ખડેલા તરફ ગયો. રાયસાહેબે સેનાસહિત આવતો જોઈને ખડેલાનો અધીશ્વર અત્યંત હચમચીત થયો અને પોતાની રક્ષાનો કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ નગર છોડીને નાસી ગયો. તે નગરના નિવાસીઓએ રાયસાહેબની આધીનતા સ્વીકારી. આથી તે નગર શેખાવાટીનું એક પ્રધાન નગર ગણાયું. રાયસાહેબના વંશએ રાયસાહેબ કહેવાય છે અને તેઓ શેખાવાટીના દક્ષિણ ભાગમાં નિવાસ કરે છે તથા એજ વંશમાંથી પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલી એક બીજી સિદ્ધાની નામની શાખા ઉત્તર ભાગમાં નિવાસ કરે છે. રાયસાહેબે ખડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી કેટલેક વર્ષો ઉદયપુર પોતાના આધિકારમાં લીધું. ઉદયપુર પૂર્વે નુરબાબુરાજપૂતોના તાબામાં કસ્ટોબીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું.^૧

રાયસાહેબ પોતાના યથાર્થ અધીશ્વર જાંબરરાજા માનસિંહની સાથે મેવાડના મહારાજા પ્રતાપ સિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયો હતો. કાબુલના તાબાના કાહિસ્તાનના અધાનોની સામે દિલ્લીશ્વરે જે સેના મોકલી હતી તેની સાથે પણ રાયસાહેબ ગયો હતો. રાયસાહેબે પ્રત્યેક સુદમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરી સમ્રાટની પાસેથી પુષ્કળ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. રાયસાહેબનું મરણ કર્યો થયું તે વિશે કાંઈ હકિકત પ્રાપ્ત થતી નથી. પોતાના પિતાની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં બાહુબળથી પોતાના સામાજ્યને ઉદ્ધ કરવા અધિક ઇચ્છુ છે, એવાં દેવીદાસનાં વચનો રાયસાહેબ સંપૂર્ણ રીતે સત્ય કરાવ્યાં હતાં.

વીરશ્રેષ્ઠ રાયસાહેબ પોતાના તાબાના દેશમાં સુશાસન ચલાવી સંપૂર્ણ રીતે શાંતિ સ્થાપન કરી દેહ છોડી. તેણે પોતાના તાબાના દેશને સાત ભાગોમાં વિભક્ત કર્યો અને તે પોતાના સાત પુત્રોને વહેંચી આપ્યો. આ સાત પુત્રોદારા અસંખ્ય વંશએ અને શાખાઓની ઉત્પત્તિ થઈ અને આ લોકો પોતાના આદિપુરુષના નામોનુસાર જોબની, સિદ્ધાની, લાડખાની, તાજખાની, પરશુરામપેતા, હરરામપેતા એવી અષ્ટકથી ઓળખાયા.

રાયસાહેબના નિમ્નલિખિત સાત પુત્રોને નિમ્નલિખિત દેશો મળ્યા હતા—

૧ ગિરિધરજી	ખડેલા અને રેવાસા.
૨ લાડખાન	આમરિયા વાસ
૩ જોબરાજ	ઉદયપુર
૪ તિરમલરાવ	કાસરી અને ૮૪ ગામે
૫ પરશુરામ	વિખાઇ
૬ હરરામજી	મુંદરી
૭ તાજખાન	

રાયસાહેબના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગિરિધરજીને તેમના રાજ્યનો મુખ્ય ભાગ મળ્યો હતો અને તેમણે પોતાના પિતાની પેઠે અદ્યુત સાહસ, શૌર્ય તથા બલવિક્રમ પ્રકાશિત કરી દિલ્લીના યવનસમ્રાટદારા “ખડેલાના રાજ” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આ સમયે ભારતવર્ષના યવનસામ્રાજ્યમાં ભારે ગરબડ મચી રહી હતી. મેવાતના પહાડી પ્રદેશના મેવખતિના પહાડી તરફરોએ ભારતવર્ષની રાજધાનીની આસપાસના પ્રદેશમાં પુષ્કળ લૂંટફાટ કરવા માંડી. યવનસમ્રાટે વીરવંશી ખડેલાપતિ ગિરિધરજીને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જાણી તેમને ઉક્ત દસ્તુદલા નેતાને જીવિત પકડી લાવવાને વા મારી નાખવાને આજ્ઞા કરી. ગિરિધરજી આ જોખમભરેલું કાર્ય માથે લઈ વિચાર કરવા લાગ્યા કે—“ જો એક પ્રચંડ સેના લઈને આ દસ્તુદલોને પકડવા જઈશું તો તેઓ અવસ્ય હચમચીત થઈને પહાડની કંદરાઓમાં નાસી જશે અને સુગમતાથી આપણા હાથમાં આવી શકશે નહિ.” આથી વિચાર કરી તેમણે પોતાની સાથે ઘણી નાની સેના લીધી અને તેઓ અસીમ સારસ-પૂર્વક તેમનાં પહાડી રથાનોમાં લખણ કરવા લાગ્યા. એક સ્થળે આ લૂંટારાઓનો નેના જળ્યાનાં

^૧ નુરબાબુએ યૌદ્ધાબુલકિની એક શાખા હતી. આ નુરબાબુરાજપૂતોએ આ દેશમાં પોતાની સના પ્રસારી હતી અને કસ્ટોબી કે જે હાલમાં ઉદયપુર નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે તેમનું પાટનગર હતું. આ ઉદયપુરમાંજ શેખાવાટીના સમગ્ર સામંતો પ્રસંગાત બલીવ પ્રાપ્તની શીમાંસા કરવાને માટે એકત્રિત થતા હતા.

તેમણે તેનાપર આક્રમણ કર્યું ઉભયદલોની વચ્ચે ભયકર સમામ ચાલવા લાગેા આ સમયમા અરશીમ ખલનિકમ પ્રકાશિત કરી ગિરિધરજીએ દરમુદવને પરાસ્ત કર્યું અને તેના નેતાને યમદારે પહોચાડી દીધો તેમના આ પરાક્રમીકૃત્યથી પાદશાહે તેમનાપર પરમ પ્રમન્ન થઇ તેમને “રાજ”ની ઉપાધિ અર્પણ કરી, પરંતુ અત્યત ગૈકની વાત છે કે ગિરિધરજી જાઝા દિવસ આ સસારમા જીવત રહ્યા નહિ તેઓ એકવાર યમુનાજીમા સ્નાન કરી રહ્યા હતા, એવામાં સમ્રાટની રાજસભાના એક ઉચ્ચપદાધિકારી દુષ્ટ યવને અત્યત ગૌચનીય પ્રકારે તેમનો સહાર કર્યો આ સહાર કેરીરીતે કરવામા આવ્યો તેનું વર્ણન નીચે કરવામા આવે છે -

એક સમયે ખડેલારાજ ગિરિધરજીનો એક અનુચર દિહીના એક છુદારની કાઠમા મેસીને પોતાના રવામીની તલવાર તૈયાર કરાવતો હતો તે સમયે એક મુસલમાન ત્યા આવ્યો તેણે ઉક્ત રાજપૂત અનુચરને જગદી માણસ ગણી તેની મરકરી કરવા માઢી ઉક્ત રાજપૂતે પોતાની માતુલારામા તેને નત્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યા આથી પેતો મિયાલાખ તેની વિશેષ મળક કરવા લાગેા અને છુદારની ભડીમાથી એક બળતો અગારો લઇ તેની પાષડીમા મૂકી દીધો હજુ પણ ઉક્ત રાજપૂત ક્રુપિત થયો નહિ પેતો મિયાલાખ ખડખડ હસવા લાગેા થોડી વારમા રાજપૂતની પાષડી સળગી ઉઠી હવે તેજસ્વી રાજપૂતથી આ અપમાન સહન થઈ શકયુ નહિ તેણે ઝડ પોતાની સમશેર પકડી અને આની ભયકર મરકરી કરનાર મુસલમાનના બે ઢુકડા કરી નાખ્યા પેતો મુસલમાન પાદશાહની સભાના એક પ્રતિષ્ઠિત અમીરનો સેવક હતો ઉક્ત અમીર ખડેનારાજના સેવકદારા પોતાના અનુચરનું ખૂન થવાની વાત સાંભળી અત્યત ક્રોધિત થયો અને પોતાના અનુચરોની સાથે ખડેનારાજના નિવાસસ્થાનપર પહોચ્યો ખડેનારાજ ગિરિધરજી તે સમયે ત્યા નહોતા તેઓ આ સમયે એકલાજ શસ્ત્રહીન અવસ્થામા યમુનામા સ્નાન કરી રહ્યા હતા ઉક્ત મુસલમાન અમીર યમુનાના તટપર જઈ કપરની પેઠે શસ્ત્રહીન ખડેનારાજ ગિરિધરજીને વધ કર્યો

ખડેનારાજને કેટલાક પુત્રો હતા, તેમાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર દારકાદાસ પોતાના પિતાના સિદ્ધાનનપર વિરાજમાન થયા તેઓ સિદ્ધાસનપર અભિષિક્ત થયા પછી અલ્પ સમયમા એક ભયકર પ્રપચ બળમા ફસામા શેખાવતકુલની પ્રધાનશાખાના આદિપુરુષ નનકજીને એક વશજ મનોહરપુરનું સિદ્ધાસન ભાગવતો હતો તેણે જાતિવેર ચગિતાર્થ કરવાને માટે દારકાદાસને એક મહાવિપતિમા નાખવાની યુમરીતે યેષ્ટા કરી આ અરસામા એકવાર દિહીનો સમ્રાટ શિકારમા નિહને પકડી લાવ્યો તેણે સિદ્ધની સાથે મનુષ્યનું યુદ્ધ થતું જોવાની ઇચ્છાથી પોતાના રાજ્યમા વસના ધીરાને આહવાન કર્યું આ સમયે મનોહરપુરપાતએ પાદશાહની સમક્ષ આવીને તેને જણાવ્યું કે - “અમારા કુળનો રાપસાતોત દારકાદાસ કે જે વિખ્યાત વીર નાહરસિદ્ધનો શિષ્ય છે તેજ આ સિદ્ધની સાથે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ છે” પાદશાહે આ વચ્ચેના સાલળા દારકાદાસને સિદ્ધની સાથે યુદ્ધ કરવાને આગ્રા કરી દારકાદાસ સારી રીતે ચેતી ગયા હતા કે મનોહરપુરપતિએ મારા પ્રાણુનો નાશ કરવાને માટે આ પ્રપચજાળવેા વિસ્તાર કર્યો છે, પરંતુ તેથી તેઓ કિચિત પણ વિચલિત વા ભયભીન થયા નહિ તેઓ તતજન પાદશાહની આજ્ઞા શિરભાવ વ કરી સિદ્ધની સાથે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા રગ જૂમિ મનુષ્યોથી ભરાઇ ગઇ દારકાદાસ સ્નાન કરી એક પિત્તના પાત્રમા પૂળની સમસ્ત સામગ્રી લઇ રગજૂમિમા આવી પહોચ્યા અને તે ભયકર સિદ્ધની સામે થયા મનોહરપુરપતિ ધારતો હતો કે દારકાદાસ નિ શસ્ત્ર યદ પૂળની સામગ્રી લઈ એક ઉન્મત મનુષ્યની પેઠે મહાબળવાન સિદ્ધની સામે આવીને ઉભો રહ્યો છે, તેથી અવશ્ય તેના સો વર્ષો પૂરા થવા આગ્યા છે દારકાદાસને પૂળની સામગ્રીસહિત સિદ્ધની સમક્ષ ઉભેા જોઇને પાદશાહ અત્યત વિસ્મિત થયો દારકાદાસે નિહની સામે જઈ સૌથી પહેલા તેના મસ્તકપર ચંદનનું તિનક કર્યું અને ત્યારપછી તેના ગળામા માળા નાખી તેની પૂળ કરવા માઢી સિદ્ધ ધીમેથી આગળ જઈ દારકાદાસના મુખકમળને પોતાની જીભથી ચાટવા લાગ્યો દારકાદાસ ચચાર્થ લક્ષતની પેઠે નિર્ભય થઇને અગળ ખેસી રહ્યા થોડા સમય પછી તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાથી ત્યાથી ચાલ્યા ગયા નિહ કિચિત પણ ક્રોધિત થયો નહિ, તેમજ તેણે તેમનાપર આક્રમણ કરવાની યેષ્ટા પણ કરી નહિ આ ઘટના જોઇ સર્વ શ્રેક્ષ્ઠા અત્યત વિસ્મિત

થયા. યવનસમ્રાટે ધાર્યું કે દારકાદાસ પાસે અવશ્ય દેવીમંત્ર છે. તેણે તેમને પોતાની સગીપ બોલાવીને કહ્યું:-“આપની ઇચ્છામાં આવે-તે માગો. હું આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને તૈયાર છું.” દારકાદાસ માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે:-“હું મારા લાભગળથીજ આ મહાવિપત્તિમાંથી બચ્ચો છું. આપ આવી વિપત્તિમાં અન્ય કોઈ પણ મનુષ્યને નાખરો નહિ. જસ, મારી આજ પ્રાર્થના છે.”

એમ જણાય છે કે દારકાદાસ તે સમયના સુપ્રસિદ્ધ મહાયોદ્ધા પાનજહાનલોદીદારા માર્યો ગયા હતા; અને પાનજહાનલોદી પણ દારકાદાસના હાથથી માર્યો ગયો હતો. તેમના વધની કથા આ પ્રમાણે છે:- પાનજહાન અને દારકાદાસ એ ઉભય પરમ મિત્ર હતા. એકવાર દિલ્લીના સમ્રાટ પાનજહાનપ્રતિ અત્યંત ક્રુપિત થયો અને તેણે દારકાદાસને આજ્ઞા કરી કે:-“તમે શીઘ્ર જાઓ અને પાનજહાનના જીવંત વા મૃતશરીરને લાવીને દાજર કરો.” આ આજ્ઞા સાંભળી દારકાદાસના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ મહા ખુંઝવણમાં આવી પડ્યા. તેમણે પાનજહાનપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે, ‘તમને જીવંત વા મૃત પકડવાનું અત્યંત મુશ્કેલ કાર્ય પાદશાહે મને સોંપ્યું છે; માટે કાં તો તમે મારે તાપે ચાઓ, નહિ તો નાસી જાઓ.’ પરંતુ ઉક્ત વીર કાયરની પેઠે પલાયન કરવા કરતાં મિત્રના હાથે મરવુંજ વધારે ઉચિત ધાર્યું. ફરિસ્તામાં પાનજહાનના જીવન અને તેના પરાક્રમસંબંધી સંપૂર્ણ વિવેચન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની સાથે દારકાદાસનું વર્ણન પણ તેમાં છે. ઉક્ત ઉભયવીરો સંપ્રામશ્રુતિપર ઉપસ્થિત યદ્ય એકબીજાની સમશીરથી માર્યો ગયા હતા.

દારકાદાસના પુત્ર વીરસિંહદેવ પોતાના પિતાના પદપર વિરાજમાન થયા. વીરસિંહદેવ યવન-સમ્રાટની આજ્ઞાથી પોતાની સેનાસહિત પાદશાહની સેનામાં ભળી દક્ષિણમાં ગયા હતા. ત્યાં પોતાનું બળવિક્રમ પ્રકાશિત કરી તેમણે પાદશાહને સંતુષ્ટ કર્યો અને તેની પાસેથી કર્નાધાદેશના શાસનકર્તાનું પદ પ્રાપ્ત કરી પ્રમુલ્ક પ્રતાપસહિત તે દેશનું શાસન કર્યું. વીરસિંહદેવ પોતાના અધાશ્વર અબરપતિને આધીન નહિ રહેતાં સ્વતંત્રરીતે શાસન કરતા હતા, એમ ખુદશાહના ઇતિહાસને લેખક જણાવે છે; પરંતુ કર્નાલ દેશ જણાવે છે કે:-“બીરજ રાજા જયસિંહ એ સમયે સમ્રાટની સલામાં સર્વ રાજપૂત રાજાઓ કરતાં અધિક સન્માન ભોગવતા હતા અને તેઓ એક પ્રસિદ્ધ તથા મહાબળવાન સેનાની ગણાતા હતા તેમજ વીરસિંહદેવ તેમને આધીન રહી તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા.”

વીરસિંહદેવને નિમ્નલિખિત સાત પુત્રો હતા- (૧) બહાદુરસિંહ (૨) અમરસિંહ (૩) સ્વામાસંહ (૪) જંગદેવ (૫) બુપાલસિંહ (૬) મોહરીસિંહ તથા (૭) પ્રેમસિંહ. વીરસિંહદેવે બહાદુરસિંહને યુવ-રાજપદપર અભિષિક્ત કર્યો અને અન્યાન્ય પુત્રોને રાજ્યનો એક એક પ્રદેશ ભગીરમાં આપ્યો. તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર બહાદુરસિંહને પોતાની રાજધાનીમાં મૂકી પોતાની સેનાસહિત સમ્રાટની સેનામાં ભળી દક્ષિણમાં ગયા; પરંતુ તેઓ ભાં પહોંચ્યા લારપછી તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે બહાદુરસિંહ સ્વયં રાજની ઉપાધિ ધારણ કરી શાસન કરવા લાગ્યા છે. આ સમાચાર સાંભળી વીરસિંહદેવને પોતાના પુત્રના આ કૃત્યમાટે અત્યંત ક્રોધ હતવન થયો અને તેઓ પોતાની સાથે ચાર સ્વારોને લઈને પોતાની રાજધાની તરફ આપ્યા. તેમણે ખુદશાહી એક ફાસના અંતરપર આવેલા એક ગામમાં જઈ એક જાટસ્ત્રીને ઘેર મુકામ કર્યો અને તે સ્ત્રીને બોળી તૈયાર કરવાને માટે કહ્યું. વળી તેમણે તેને એમ પણ કહ્યું કે:-“અમારા અશ્વોને સાવધાનીપૂર્વક સંભાળજે. ચોર લઈ ન જાય તેની તપાસ રાખજે.” આ વચન સાંભળી તે સ્ત્રી બોલી:-“શું બહીંઆ બહાદુરસિંહનું રાજ્ય નથી? તમે માર્ગમાં સુવર્ણમુદા ફેંકી આવો, તોપણ તેને કોઈ રપઈ કરશે નહિ.” પોતાના પુત્રના ઉત્તમ શાસનની આવી પ્રદર્શ સાંભળીને વૃદ્ધ વીરસિંહદેવ એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેઓ જે બળવે આવ્યા હતા, તેજ વેરે પાછા પોતાની યાવજીવી ચાલ્યા ગયા. વીરસિંહદેવનું મૃત્યુ દક્ષિણમાંજ થયું.

પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી બહાદુરસિંહ તેમના પદપર નિયમિત રીતે અભિષિક્ત થયા. આ સમયે દિલ્લીના સમ્રાટ ઐરઅબેજ સ્વયં દક્ષિણમાં પોતાની સેનાસહિત રહેતા હતા અને મરાઠાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. બહાદુરસિંહ પણ પોતાની સેનાસહિત દક્ષિણમાં જઈ સમ્રાટની સેનામાં ભળી ગયા; પરંતુ બહાદુરમાં નામના એક પ્રતિષ્ઠિત યુસવમાને બહાદુરસિંહનું અપમાન કર્યું અને પાદશાહે તેને ઉચિત દંડ કર્યો નહિ, તેથી તે તેજની રાજપૂતવીર યવનસેના

છોડીને ચાલ્યા ગયા આ કારણથી મનસખદાર સરદારોની સ્ત્રીમાથી તેમણે નામ કાઢી નાખનામો આવ્યું આ અરસામાં જૈનગંજે હિંદુમત્સર જજીઆવેરો નાખ્યો અને સર્વ હિંદુમત્સરોના નાશ કરવાની આજ્ઞા કરાવી ^૧

બહાદુરસિંહને બહાદુરખા નામના જે મુસનમાન મેનાપતિની સાથે યુદ્ધતા થઇ હતી તેજ બહાદુરખાને જૈનગંજે ખડેલામ્મ જજીઆવેરો લેવાને માટે મોકલ્યો બહાદુરખા સમ્રાટની સેના સહિત ખડેલાની સમીપ આવી પહોંચ્યો કે તત્કાલ ખડેલારાજ બહાદુરસિંહ કાપુરપની પેઠે પોતાની રાજધાની છોડીને નાસી ગયા ખરેખર, તેમણે આ ધુલિતકાર્ય કરીને પોતાના નામ પર કનક લગાડ્યું હતું તેમણે યથાર્થ રાજપૂતવીરની પેઠે મુસલમાનોની સામે લડીને રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરવા જોઇતા હતા, પરંતુ પનાયન કરતું નહોતું સમ્રાટની સેના નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક ખડેલાથી બે કોશના અંતરપર આવી પહોંચી બહાદુરસિંહના પલાયનની વાત સમસ્ત શેખાવાનીદેશમાં પ્રસરી ગઇ યવનો ખડેલામાં આવી હિંદુમત્સરો વિખસ કરવા લાગ્યા આ સમયે રાયસાનના દ્વિતીય પુત્ર ભોજરાજ ના વશજ સુળનસિંહ આપોલિના અધીશ્વર હતા તેમણે બ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેમણે યથાર્થ રાજપૂતવીરની પેઠે મહાક્રોધિત થઇ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે -“અનશ્વ ખડેલા ન સમસ્ત હિંદુમત્સરોની રક્ષા કરીશ, નહિ તો પ્રાણપાણ કરીશ” જે સમયે પાદશાહની સેનાએ ખડેલામાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે સુળનસિંહ મારવાડની સીમામાં વિવાહ કરવાને માટે ગયા હતા તેઓ યવનોના આગમનની વાત સાંભળી શીઘ્ર પોતાની નવવધૂસહિત પોતાના પાટનગરમાં આવ્યા આ બ્યા અને તેને પોતાની માતાની પાસે મૂકી પોતે તેની અતિમ વિદાય લઇ ખડેલા તરફ ચાલ્યા તેમના સર્વ કુટુંબીજનો તેમને જવાને માટે મના કરવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે -“પાદશાહની સેના ખડેલાના મંદિરો તોડવાને આવી છે, માટે ખડેલાના રાજ બહાદુરસિંહ તેનો પ્રતિકાર કરવાને પ્રયત્ન કરશે આપને એ કામમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી” આ વચનો સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થઇ સુળનસિંહ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે -“શું હું રાયસાહનો વશજ નથી? યવનો આપણા પવિત્ર દેવમંદિરો તોડી નાખે અને હું તેમનો પ્રતીકાર ન કરું એ યોગ્ય કહેવાય કે? શું યથાર્થ રાજપૂત આ અપમાન સહન કરી શકશે?” સુળનસિંહની દૃઢતા જોઇ તેમના કુટુંબીજનોમાથી ૬૦ વરિા તેમને સહાય કરવા માટે ચાલ્યા આ નાની સેનાસહિત સુળનસિંહ ખડેલામાં પ્રવેશ કર્યો યવનસેના પતિ બહાદુરખાએ સ્વપ્નમાં પછી એવી કલ્પના કરી નહોતી કે કાંઈ રાજપૂત મારી સામે લડવાને આવશે, તેથી બ્યારે તેણે સુળનસિંહના આગમનના વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ તે સારીપેઠે જાણતા હતા કે બ્યારે રાજપૂતો એક કાર્ય કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરે છે ત્યારે તેઓ પ્રાણપાત્ર્યને તેને સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, તેથી તેણે સુળનસિંહના બે ભુદિમાન મંત્રીઓને સનાહ કરાના ઉદ્દેશથી પોતાની પાસે બોલાવ્યા તેઓ બ્યારે તેની ડાવણીમાં આવ્યા ત્યારે તેણે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે -“જે કે પાદશાહે મને સમસ્ત દેવમંદિરોનો વિખસ કરવાની આજ્ઞા આપી ને મોકલ્યો છે, પરંતુ જે તમે નિયમિત રીતે અમારી આધીનતા સ્વીકારશો અને મંદિરોના સમસ્ત કુવણુંક નશો અમને અર્પણ કરી દેશો તો અમે સત્વજ વધશું અને તમારા મંદિરો તોડીશું નહિ” આ વચનો સાંભળી રાજપૂતોએ બહાદુરખાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાની માગણી કરી, તેને જજી

૧ પાપા મા જૈનગંજેના સેવકોએ તેની હક્ત આજ્ઞાન પાલન કેવી રીતે કર્યું હતું તેના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રત્યેક નગર અને ગામના દેવાલયોના ઇન્ચાર્જ અને ખડિત મૂર્તિઓ જે લાહોરથી કન્યાકુમારી સુધીના ૧૨મ વિસ્તૃત દેશમાં એવી કોઈપણ પ્રાચીન મૂર્તિ નથી કે જેનું કોઈ પણ અંગ જૈનગંજેની આજ્ઞાથી ખતિ કરવામાં આવ્યું નહિ હોય નગરદાના એક લઘુદ્વીપમાં ઉત્કારણી મૂર્તિ છે, તેણે પોતાની મખલ શકિત પ્રકાશિત કરી હતી નરાધમ જૈનગંજેને તેને તોડતી વખત કહ્યું હતું કે -“જે યથાર્થ દેવ હોય તો તારી શકિત પ્રકટ કરી મારી અજ્ઞા બચાવે” અને ખરેખર ઉત્કારણના મસ્તકપર સસ્રમંદાર થતાજ તેમના મુખ અને નાકમાં થી ક્રિદિની ખારા નીકળી આ દૃશ્ય જોઇ જાણીયવનોએ બીજી વાર તે ૫૨ કુહાડાનો ધાવ કરવાની દિગ્મત ધરી નહિ જે કે ઉત્કારણએ જૈનગંજેને પ્રકટરીતે કોઈપણ પ્રકારનો દંડ કર્યો નહોતો, પરંતુ તે સમયથી તેમના પ્રથે હિંદુમાત્રની દંડ બંધિત થઈ અને આ દેશની સમસ્ત મૂર્તિઓ કચ્છ ઉત્કારણની અધિક પૂજા થવા લાગી

વ્યુ કે આપ દેવમંદિરના કલશને હાથ લગાડો નહિ; પરંતુ બહાદુરખાંએ કહ્યું કે:—“તમરે કવ્ય ઉપરાંત કલશો પણ આપવા પડશે.” બહાદુરખાંનો આવો દુરાગ્રહ જોઈ તે બેમાંનો એક રાજપૂત અત્યંત ક્રોધિત થયો અને પોતાની ધીરજ યોગ્યે ગર્જના કરી બોલ્યો કે:—“શું તમે કલશ ઉતારશો ?” પછી તે માટીનો એક કલશ બનાવી બોલ્યો:—“શું તમે કલશ લેવાને તૈયાર થવા છો ? વાર, પ્રથમ આજ કલશને તો હસ્તસ્પર્શ કરો.” ઉક્ત રાજપૂતનાં આવાં ક્રોધપૂર્ણ વચનો સાંભળી બહાદુરખાં પણ મનમાં રાજપૂતમતિની સાહસિકતાને સહસ્રશઃ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો; પરંતુ તેણે કલશો લેવાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ. અંતે ઉક્ત ઉલ્ભય રાજપૂતો તેની હાવણીમાંથી ચાલ્યા ગયા. તેઓ જતી વખતે પોતાનો લડવાનો નિશ્ચય જણાવી ગયા.

અને જે સમયની હકિકત જણાવીએ છીએ તે સમયપર્યંત ખંડેલામાં એક પણ કિલ્લો નહોતો; તેપણ જે ઉચ્ચકુંગરપર તે સ્થિત હતું તે પર ચડવાના માર્ગના મધ્યભાગમાં એક દરવાજો હતો. સુખનસિંહે પોતાના કેટલાક સૈનિકોને તે દરવાજાપર મૂક્યા અને તેઓ સ્વયં નગરના મુખ્ય મંદિરની રક્ષા કરવાને રજા. તેઓ સારીપેઠે જણતા હતા કે મુસલમાનોની સંખ્યા આધક છે અને તેમની સામે લડતાં અમારો પરાલભ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે; તેપણ તેઓ મથાર્થ રાજપૂતવીરની પેઠે પોતાના ધર્મની રક્ષાને માટે અટલભાવથી રાત્રીઓના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. અર્ધ સમય પછી પાપાત્મા ઐરંગઝેબની સેનાએ આગળ વધી ઉક્ત દરવાજાપર ઉભા રહેલા રાજપૂતોપર ઝાળીઆર કરવા માંડ્યો. રાજપૂતો પણ પ્રબળ પરાક્રમથી તેમની સામે ઝુલ્યા. અંતે મુસલમાનોની સામે લડતાં લડતાં સમસ્ત રાજપૂતો નાશ પામ્યા. હવે વિજયી મુસલમાનો મંદિરની રક્ષા કરનારા રાજપૂતોપર આક્રમણ કરવાને આગળ ચાલ્યા. મુસલમાનોને પોતાની સામે આવતા જોઈ સુખનસિંહ અને તેમના અનુચરો મંદિરમાંની પ્રતિમાને પ્રણામ કરી, હાથમાં તલવાર લઈ, શૈશ્વ-ભૂતિ ધારણ કરી રાત્રીઓપર તૂટી પડ્યા. તેઓ રાત્રીઓને બંધ કર સંહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી અને રાજપૂતો તો મુઠ્ઠીભર હતા. અંતે તેઓ મુસલમાનોનાં શસ્ત્રના ભેગ થવા લાગ્યા. અન્ય સર્વ રાજપૂતો મરણ પામ્યા પછી સુખનસિંહ રણભૂમિમાં સર્વદાને માટે નિદાવય થયા. રણવિજયી મુસલમાનોએ તત્કાલ મંદિરને તોડી નાખી ભૂતિઓને યુધ્ધવિધુઈ કરી નાખી. તેમણે ત્યાં મંદિરો હતાં ત્યાં મરજીદો બંધાવી અને મરજીદની દિવાલમાં ભૂતિઓના દુકડા પૂરાવી દીધા. સમસ્ત રાજસ્થાનમાં એવું એક પણ પ્રસિદ્ધ નગર નથી કે જેમાં પાપાત્મા ઐરંગઝેબે મંદિરો તોડી નાખવાને માટે સેના ન મોકલી હોય અને જેમાં મંદિરોની રક્ષા કરવાને માટે રાજપૂતોએ પોતાના પ્રાણનું અલિહાન નહિ આપ્યું હોય. યવનસેનાપતિ બહાદુરખાંએ આ પ્રકારે ખંડેલા હસ્તગત કરી ત્યાં પોતાની એક પલટણ મૂકી. વળી રાજ બહાદુરસિંહના હાથનીએ જે રાજકર્મચારીઓ નિયુક્ત હતા તે સર્વને વિજયી બહાદુરખાંએ પોતાના હાથનીએ તેમનાં પ્રાચીન પદોપર નિયત કર્યાં.

કાયર બહાદુરસિંહ ખંડેલાની નિકટનાજ એક નગરમાં નિવાસ કરતા હતા. થોડા સમય પછી ત્યાંના દિવાનની સહાયથી તેમને બહાદુરખાંની તરફથી ખંડેલારાજ્યની પેદાશનો કેટલોક ભાગ મળ્યો. તેમને ધાન્ય ઉપર મણની પાછળ એક શેર અને વાણિજ્ય ઉપર એક રૂપિયે એક પેસો મળવા લાગ્યો. આ પ્રકારે રાજ બહાદુરસિંહ મહાકંઈથી પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી પાદશાહે તેમને બાગ અને મેદાલય પણ સમર્પણ કર્યાં. ત્યારપછી દિલ્લીમાં જ્યારે બે સૈયદ બ્રાતાઓનો પ્રબલ પ્રતાપ વિસ્તારિત થયો હતો ત્યારે બહાદુરસિંહ તેમને સંતુષ્ટ કરીને પોતાનું સમસ્ત રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું; પરંતુ ખંડેલામાં પાદશાહની એક સેના રહેવા લાગી. આ સેનાનો સમસ્ત વ્યય રાજ બહાદુરસિંહ આપતા હતા. રાજ બહાદુરસિંહને ત્રણ પુત્રો હતા; (૧) કેસરીસિંહ (૨) ફતેસિંહ અને (૩) ઉદયસિંહ.

બહાદુરસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી કેસરીસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અભિષેક થયા. તેમણે પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પાદશાહની આધીનતાને સ્વીકાર કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાની સમસ્ત સેનાસહિત પાદશાહી લસકરની હાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું અને પોતાની અલિહાવા પાદશાહની આગળ વ્યક્ત કરી. બહાદુરસિંહના પતનની સાથે રામસાલની જ્યેષ્ઠ સાખામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મનોદરપુરના અધીશ્વરે

પાદશાહના દરબારમાં પોતાની સત્તા ધણી વધારી દીધી હતી. જ્યારે કેસરીસિંહ પાદશાહની આગળ પોતાના કુલની પૂર્વકીર્તિ સંપાદન કરવાને માટે ગયા, ત્યારે મનોહરપુરપતિના હૃદયમાં ધ્રુવોંચિ પ્રજ્વલિત થયો અને તેણે તેમના સર્વ મનોરથ વિદ્યે કયાં મનોહરપુરપતિએ કેસરીમિદના બધુ ફત્તેસિંહને પોતાના હાથમાં લીધો અને તેને કહ્યું કે-“ આપ પણ બહાદુરસિંહના પુત્ર છો અને અંડેલાદેશપર આપનો પણ હક્ક છે. શું આપ એકલા કેસરીસિંહને રાજ્યસુખ ભોગવવા દેશો ? મારી તો લલામણુ એ છે કે આપ કેસરીસિંહની પામેથી રાજ્યનો અર્ધ દિસ્સો લઈ લ્યો. ” મુખ્ય ફત્તેસિંહે મનોહરપુરપતિના ઉક્ત વચનોથી ઉત્તેજિત થઈને દુરાકાશાને વશ થઈ પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુની સાથે ઝગડો કરવા માડ્યો. અંડેલાના દિવાનને તે ઉલ્લસ બ્રાતાઓની વચ્ચે વિવાદાગ્રિ પ્રજ્વલિત થયેલો નોંધ એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે આથી તો રાજ્યનો સંપૂર્ણ નાશ થશે; તેથી તેણે રાજબ્રાતાની પાસે જઈ તેમને સમસ્ત જ્ઞાત નિવેદન કર્યું અને જણાવ્યું કે-“ આપના ઉલ્લસ પુત્રોના અને અંડેલારાજ્યના કલ્યાણનિમિત્તે તેમને રાજ્ય સરળે ભાગે વહેંચી આપવું ઉચિત છે. ” રાજબ્રાતાએ તત્કાળ આ પ્રસ્તાવપ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ પ્રકટ કરી અને અંડેલારાજ્ય તેમને વહેંચી આપ્યું. સમસ્ત રાજ્યના પાંચ ભાગ કરી ત્રણ ભાગ કેસરીસિંહને અને બે ભાગ ફત્તેસિંહને આપવામાં આવ્યા. આ સમયથી ઉલ્લસ બ્રાતાઓનો પરસ્પરપ્રત્યેનો પ્રેમ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયો અને તેમને એકબીજાનું મુખ જોવું પણ રુચતું નહિ. રાજ કેસરીસિંહ રાજધાની અંડેલાનો ત્યાગ કરી કવટા નામના સ્થાનમાં રહેવા લાગ્યા કોઈ કોઈ વખત જ્યારે તેઓ અંડેલામાં જતા ત્યારે ફત્તેસિંહ ત્યાંથી આવ્યા જતો હતો. આ પ્રકારે ઉલ્લસ બ્રાતાઓની વચ્ચે ભયંકર વિદ્વેષ વ્યાપ્તો હતો. આ સમયે મનોહરપુરપતિ શેખાવતકુલનો મુખ્યનેતા બની ગયો રાજ કેસરીસિંહને ઉક્ત દિવાને ખાનગીમાં કહ્યું કે ફત્તેસિંહનો વધ કરવો જોઈએ અને મનોહરપુરપતિની પ્રજ્વલતાનો નાશ કરવો જોઈએ. રાજ કેસરીસિંહે આ પ્રત્યાવનો સ્વીકાર્યો. ચતુર દિવાનજીએ ઉલ્લસ બ્રાતાઓની વચ્ચે મેળ કરાવવાનો ઉદ્દેશ જણાવી કવટા તરફ જવાની તૈયારી કરી ફત્તેસિંહને તો સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહોતી કે મારા પ્રાણનો નાશ કરવાને માટે આ માણસ પ્રપંચજનનો વિસ્તાર કરી રહ્યો છે, તેથી જ્યારે દિવાનની માગણી થઈ ત્યારે તે તેની સાથે કવટા તરફ જવાને ખુશીથી તૈયાર થયો તે પોતાના બધુની સાથે મિત્રતા કરવાને તેની પાસે ગયો. તો તેણે તત્કાલરતી તેનું શિર ઉઘાળી દીધું વળી આ હત્યાના મૂળ કારણસ્વરૂપ દિવાનજીને પણ તેની કંઈથી કળ તત્કાળ પ્રાપ્ત થયું. કેસરીસિંહે જે તત્કાલ ફત્તેસિંહની ગરદનપર મારી હતી તેજ તત્કાલ તેણે દિવાનજીની ગરદનપર પણ વાપરી, જેથી તે પણ શીઘ્ર આ લોકમાંથી વિદાય થઈ ગયો.

રાજ કેસરીસિંહે બ્રાતૃવધનું મહાપાતક કરી તેની સમસ્ત સ્થાવર અને જંગમ સપત્તિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને દિલ્હીના પાદશાહપ્રત્યે ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી પોતાની સત્તા દૃઢ કરી લીધી આ રીતે સમસ્ત અંડેલારાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેમણે શેખાનો અજમેરના રાજકોપમાં જતી બઝી અને અંડેલાની નારનોલના રાજકોપમાં જતી બઝી પણ બંધ કરી દીધી આ સમયે ગૃહજીવંદુલ્લા દિલ્હીના પાદશાહનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તે કેસરીસિંહની આવી અરાજકિત જોઈ અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તેમને શિક્ષા કરવાને માટે તેણે અંડેલામાં એક સેના મોકલી, પરંતુ કેસરીસિંહે આ વખતે સમસ્ત શેખાવતોને સંતુષ્ટ કરીને પોતાના હાથમાં લીધા હતા અને તેઓ આ રીતે મહાબળવાન બની ગયા હતા. સમ્રાટની સેનાના આગમનના સમાચાર સાંભળી તેમણે સમસ્ત શેખાવતસરદારોને પોતપોતાની સેના લઈને આવવાની આજ્ઞા કરી આ આજ્ઞા સાંભળી જાતીયસ્વત્વ અને સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે સમસ્ત રાયસાયોત એકત્રિત થવા લાગ્યા અંદેસરીસિંહના ચિરંજીવ મનોહરપુરપતિએ પણ આ પ્રસંગે તેમને સંહાય કરવાને માટે પોતાના ધાવભાઈને સેના આપીને મોકલ્યો રાજ કેસરીસિંહ આ પ્રકારે સ્વજાતીયસેનાના બળથી બળવાન બની પાદશાહની સેના સામે યુદ્ધ કરવાને આવ્યા. અંડેલારાજ્યની સીમાન્તપર આવેલા દેવની નામના સ્થાનમાં ઉભયપક્ષો વચ્ચે ભયંકર સંગ્રામ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો રાજ કેસરીસિંહની જય પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા અલ્પ મયમમાં વિનષ્ટ થઈ ગઈ માહોમાહેના કુસપ અને

ધર્મીથી તેમના સૌભાગ્યનું કાર શીઘ્ર બંધ થઈ ગયું. રાજ કેસરીસિંહને વિજય મનોહરપુરપતિને ધાવલાઇ સંદન કરી શક્યો નહિ. તે પોતાની સેનાસહિત તેમનો પક્ષ છોડી સહસ્રા રણભૂમિમાંથી પાછો હટી ગયો. આ સમયે રાજ કેસરીસિંહ બીજી પણ એક વિપત્તિમાં આવી પડ્યા. કાસલીના મહાપરાક્રમી સામંત રણમાં પડ્યા. તેમણે અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી ચતુર્યોના બચકર સંહાર કર્યો હતો અને તેથી કેસરીસિંહ તેમનાપર સંપૂર્ણ હારેસો રાખતા હતા. કેસરીસિંહને મહાવિપત્તિમાં ફસાએલા જોઇને દાંતા વા દાતાદેશને અને લાડખાનીશાખાને અધીશ્વર પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાને ઉત્ક્રાંત થયો; કારણ કે તેના સ્વાર્થની સિદ્ધિને અર્થે આ સંધિ અતિ ઉત્તમ હતી. તે કાપુ-રુપની પેઠે રણભૂમિને ત્યાગ કરી રાજ કેસરીસિંહના તાબાના આવેશ દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે પોતાની સેનાસહિત તે તરફ ચાલ્યો ગયો.

જે સમયે રણભૂમિમાં ચોતરફ રાજ કેસરીસિંહના નામનો જયગોષ્ઠ થઈ રહ્યો હતો, તેજ સમયે ઉક્ત વિપત્તિ તેમનાપર આવી પડી. સ્વજનતિના લોકોનું આનું દુર્વર્તન જોઈ કેસરીસિંહ વિવાદપૂર્ણ ઉદ્વેગસહિત બોલ્યા-“ અકસોસ ! જે આ સમયે કેસરીસિંહ જીવિત હોત તો આ લોકો આ પ્રકારે કહિ પણ રણભૂમિમાં પૂંઠે દર્શાવત નહિ.” જે કે ઉપરોક્ત ઉભય સામંતો કેસરીસિંહનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા તોપણ તેથી તે કિંચિત્ પણ વિચલિત થયા નહિ. તેમણે રાવસાક્ષાતરીરને જાજે તેવી રીતે રણક્ષેત્રમાં પ્રવળ પરાક્રમ દર્શાવવાને હઠ પ્રતિષ્ઠા કરી. ઉભય પક્ષની સેના અદ્ભુત સૌર્યથી ઘુહ્ર કરવા લાગી. કેસરીસિંહે પોતાના કનિષ્ઠ ભ્રાતા ઉદયસિંહને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને માટે રણભૂમિને પરિત્યાગ કરવાની સલાહ આપી. તેમણે તેને જણાવ્યું કે હું સ્વયં રણક્ષેત્રમાં રહીશ, કારણ કે આપણા કુટુંબને કલંકિત કરવાની મારી ઈન્દિજા નથી; પરંતુ તમે અહીંઆથી ચાલ્યા જાઓ. જે તમે પણ રણક્ષેત્રમાં માર્યા જશો તો આપણો વંશ સર્વથા હુમ્મ થઈ જશે. રાજ કેસરીસિંહનાં આ વચનો સાંભળી ઇતર સામંતો પણ ઉદયસિંહને રણભૂમિને ત્યાગ કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત તેમણે કેસરીસિંહને પણ રણભૂમિને ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તેઓ બોલ્યા-“ નહિ, હવે જીવંત રહેવાની મારી ઈન્દિજા નથી. મારા મસ્તકપર બે મહાપાપોની વેપા અંકિત થઈ છે. મેં મારા બંધુનો વધ કર્યો છે અને વિવાદપ્રસંગે બિઠાનેરના મારણકવિને કાંઈ પણ પારિતોષિક આપ્યું નહોતું તેથી તેણે મને શાપ દીધો છે, આ બે કલંકોમાં કાચરની પેઠે રણભૂમિમાંથી પલાયન કરવાનું ત્રીજું કલંક ઉમેરવું કાંઈ પણ રીતે ઉચિત નથી.” આટલું કહીને તેમણે પુનઃ ઉદયસિંહને રણભૂમિને ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે ઉદયસિંહ પોતાની ઈન્દિજા નહિ હોવા છતાં પણ જ્યેષ્ઠબંધુની આજ્ઞા શિરસાવંધ કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ખંડેશારાજ્ય ચતુર્યોના હાથમાં ન જાય અને તે દેશપર શેખાવતવંશનું રાજ્ય અચળ રહે એટલા માટે રાજ કેસરીસિંહે પ્રચલિત રીતિ અનુસાર મેદિની માતાને રુધિર, માંસ અને માટીના પિંડ અર્પણ કરવાને સંકલ્પ કર્યો. તેમણે શીઘ્ર પોતાના શરીરમાંથી એક માંસનો ટુકડો કાપી કાઢ્યો; પરંતુ તેમાંથી આવશ્યક રુધિર નીકળ્યું નહિ, ત્યારે તેમણે પોતાના અંગમાંથી બીજો ટુકડો કાપીને તેમાંથી નીકળેલા રુધિરવતી પોતાનો સંકલ્પ પૂર્ણ કર્યો. કવિએ મંત્રાન્યાર કર્યો અને વિધિઅનુસાર પિંડદાનકર્મ સમાપ્ત કર્યું. ત્યારપછી કવિએ જણાવ્યું કે મેદિની માતાએ દાન ગ્રહણ કર્યું છે. આપની પછી સાત પુરોએ ખંડેશાપર રાજ્ય કરશે.

રાજ કેસરીસિંહ આ પ્રકારે પૃથ્વીમાતાને રુધિર, માંસ અને માટીના પિંડનું દાન કરી, સંહારક મૂર્તિ ધારણ કરી, હાથમાં નખ તથાવા લઈ સમસ્તગરમાં ફરી પડ્યો. મનોહરપુર અને દાંતાની સેનાએ વિશ્વાસપાત કરી પૂંઠે બતાવી હતી અને કેસરીસિંહની સેનાનું બળ પણ અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, તે છતાં પણ તેમણે અતુલ પરાક્રમપૂર્વક ચતુર્યોની સાથે સંગ્રામ કર્યો. અંતે વચનસેનાને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને વીરબ્રેજ કેસરીસિંહ જન્મભૂમિને માટે રણચમ્પાપર અનંત નદામાં ચૂતા. ઉદયસિંહ ખંડેશમાં ગયો, પરંતુ પાદચાહની વિજયીસેનાએ ખંડેશ હસ્તગત કરી ઉદયસિંહને બંદીવાન કર્યો. ખંડેશદેશપર પાદચાહનો અધિકાર સ્થાપિત થઈ ગયો. ઉદયસિંહ બંદીવાનતરિકે ત્રણ વર્ષપર્યંત અજમેરના કિલ્લામાં રહ્યો. ત્રણવર્ષ પછી ઉદયપુર અને કાશ્મીરના સામંતોએ

સમ્રાટની સેનાનો વિખ્ચસ કરીને પુન ખડેવાને સ્વતંત્ર કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એમ કરવાથી અજમેરના કિલામા કેદ રહેના રાજા ઉદયસિંહ પર વિપત્તિ આવી પડશે એવી આશંકાથી તેમણે શૂન્યરીતે એક દૂત ઉદયસિંહની પાસે મોકલી આપ્યો અને તેની સાથે એવો સંદેશ કરેલો ગયો કે -

“અમે ખડેવાપર પુન અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, પરંતુ આપને આ યોજનામાં અજમેરનો મુખ્ય ભાગીદાર નહિ સમજો એટલા માટે તેને અમરો નિશ્ચય વિદિત કરી દેશો” આ સંદેશ કહીને દૂત પાછો ફર્યો ત્યારપછી ઉક્ત ઉભય સામંતોએ પોતાની સેનાસંહિત સદસા ખડેવાપર આક્રમણ કર્યું અને પાદશાહની સેનાને પરાસ્ત કરી તેના સેનાપતિ દેવનાથ તથા નથુમે તુકેનો વધ કર્યો ઉદયસિંહે આ ઘટના જાણ્યા પૂર્વે ઉક્ત સામંતોની યોજના અજમેરના મુખ્ય ભાગીદાર હોવાથી દીધી હતી, તેથી તેને તેનાપર કિમ્બિત પશુ સશય આપ્યો નહિ જ્યારે તે મુખ્યોએ ખડેવાપર ઉક્ત સામંતોએ સ્થાપિત કરેલા અધિકારની અને દેવનાથ તથા તેના હાથની સેનાની સંનિર્ધાન વધની ખબર સાંભળી, ત્યારે તે અત્યંત મોઠાકુન થયો પરંતુ તેના કાંઈ ઉપાય ચાલે એમ નહોતું તેને ખડેવાપર પુન અધિકાર સ્થાપિત કરવાની કિમ્બિત પશુ આશા રહી નહિ, તેથી તેણે ઉદયસિંહની સાથે સંધિ કરી ઉદયસિંહે તેને જણાવ્યું કે - “જો તમે મને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરશો તો હું પુન ખડેવાપર પાદશાહના હાથમાં સમર્પણ કરી શકીશ” ઉદયસિંહના આ વચનો સાંભળી અજમેરનો મુખ્ય ભાગીદાર - “હું તમને મુક્ત તો કરું, પરંતુ તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા પાળન કરશો તેનું શું પ્રમાણ છે?” ત્યારે મુલક ઉદયસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો - “મરિ બધુ વા કોઇ કુટુંબીજન નથી કેવલ એમ દહ માતા છે મારી જી રીનગીરીતરિકે તેઓ આપની પાસે બધીવાન રહેશે” ઉદયસિંહના કહેવા પ્રમાણે તેની દહ માતા અજમેરના કારાગૃહમાં રહી અતે ઉદયસિંહે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળન એવી રીતે કર્યું કે અજમેરનો મુખ્ય ભાગીદાર તેની ભક્તિ અને વિશ્વાસપાત્રતા જોઈ પરમ પ્રસન્ન થયો ઉદયસિંહે ઉક્ત મુખ્યને મુલકના દ્રવ્ય આપ્યું, તેથી તેણે પરમ સતુષ્ટ થઈ તેને ખડેવાપર અધિકાર સમર્પણ કર્યો

ઉદયસિંહ આ પ્રકારે પોતાના ગભ્યનો પુનરુદ્ધાર કરી ખડેવાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. પછી તત્કાલ તે પોતાના સમસ્ત સગદારોને અને તેમની સેનાને એકત્રિત કરવા લાગ્યો મનોહર પુરપતિના વિશ્વાસવાતથીજ ખડેવાનું પતન થયું હતું તેથી તેને ઉચિત દડ આપવાને માટે તેણે શીઘ્ર પ્રયત્ન સેન્ય એકત્રિત કર્યું મનોહરપુરપતિએ ઉદયસિંહના સેન્યને પોતાના નગરપર આક્રમણ કરવા આપ્યું જોઈને પોતાના ધાવભાણના હાથમાં મેનાનો ભાર અર્પણ કરી તેને મુલક કરવાને મોહ્યો. પરંતુ ઉદયસિંહની સેનાનો સાક્ષાત્કાર થયાપૂર્વેજ તે શય લઇને પલાયન કરી ગયો. ઉક્ત વિજયી સેન્યે શીઘ્ર સરવતાથી મનોહરપુરને ઘેરી રીધું મનોહરપુરપતિ પોતાના નગરને શત્રુઓદારા ધરાયલું જોઈ આ વિપત્તિ દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કાસનીના સામંત દીપસિંહ આ દેશમાં એક અગ્રેસર હતા મનોહરપુરપતિએ બે દૂતોને દીપસિંહની પાસે મોકલી તેમને જણાવ્યું કે - ઉદયસિંહ મનોહરપુરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરીને કાસનીને પશુ હસ્તગત કરશે એ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો દીપસિંહને આ સંદેશ મળતા તેપર તેમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો અને બીજો દિવસે આ તકાળમાં તેઓ રજુમુખિનો ત્યાગ કરી પોતાની સેનાસંહિત પોતાના નગરમાં આવ્યા ગયા ઉદયસિંહ દીપસિંહના પનાયનને કાંઈ પશુ અર્થ સમજી શક્યો નહિ તેને મનોહરપુર પતિના ઉક્ત સંદેશાની કાંઈ ખબર નહોતી તેણે દીપસિંહને સેનાસંહિત નાસતા જોઈ શીઘ્ર તેમની પૂઠ પકડી મનોહરપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરીને તેના અધીશ્વરપર વૈર નહિ લઇ શક્યાથી ઉદયસિંહ ક્રોધથી ઉન્મત્ત થઇ ગયો. હવે દીપસિંહ સારીપેઠે જાણી ગયા કે હું કોઇ પશુ પ્રકારે ઉદયસિંહના આક્રમણની ગતિને રોકી શકનાર નથી તેથી તેમણે કાસની છોડી જયપુરના મહારાજાને આશય આપ્યું કે ઉદયસિંહ કાસની પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો પરંતુ મનોહરપુરપતિ તેના પળમાંથી બચી ગયો મહાવીર જયસિંહ આ સમયે જયપુરના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તેમણે શરણાગત દીપસિંહને અભયવચન આપીને કહ્યું કે - “જો તમે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક મારી આધીનતા સ્વીકારી અને ખડેવા આપવાને અને મારા સામંતતરિકે રહેવાને કમ્પન થાઓ તો હું ઉદયસિંહની પાસેથી કાસની છતીને તમને સમર્પણ કરીશ અને ઉદયસિંહને ઉચિત દડ આપીશ દીપસિંહે આ દર્શદાયક વચનોપર વિશ્વાસ

મૂડી શીઘ્ર અંબરરાજ્યની આધીનતા સ્વીકારી નિયમાનુસાર કરારપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા અને પ્રતિ-વર્ગે ચાર હજાર રૂપિયાની ખંડણી આપવાનો પણ સ્વીકાર કર્યો.

આ પ્રકારે દીર્ઘકાળ પછી શોખાવતસામંતોની ઉપર જ્યપુરનરેશનું આધિપત્ય સ્થાપિત થવાનો પુનઃ સુત્રપાત થયો. અમારા પાકોને સારી રીતે સ્મરણમાં હશે કે જે સમયે શોખાવતસામંતોની સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી તે સમયે તેમના નેતાએ જ્યપુરપતિને વહેરા નજરે કરવાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો અને તેથી તે ઉભયની વચ્ચે લય'કર યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું હતું. આ યુદ્ધના પરિણામમાં શોખાવતનેતા અંબરરાજ્યના પંજામાંથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત થઇ ગયો હતો; પરંતુ હવે પુનઃ અંબરરાજ્યની સત્તા શોખાવતસોડોના પ્રદેશમાં સ્થાપિત થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કાસલીના સામંત દીપસિંહે અંબરરાજ્યની આધીનતા સ્વીકારીને તેમને ખંડણી આપવાની કમ્બલત આપી ત્યાર પછી કે-ટલેક દિવસે અંબરપતિ જ્યસિંહ ગંગાશ્રમાં સ્નાન કરવાને ગયા, ત્યારે દીપસિંહને પણ પોતાની સાથે લેતા ગયા. જ્યસિંહે ગંગાશ્રમાં સ્નાન કરી બ્રાહ્મણો તથા દીનદરિદ્રીઓને દાન આપવાની અભિલાષાથી એક સેવકને પૂછ્યું:-“આજે દાન લેવાને માટે કેણુ હાજર છે?” રાજાનો આ વચનો સાંભળી કાસલીના સામંતે શીઘ્ર જ્યસિંહની સન્મુખ આવી અંબરખાની ચાળ પહોળી કરી કહ્યું:-“હું આપની કૃપાનો પ્રાર્થી છું.” મહારાજ જ્યસિંહે સહાસ્ય કહ્યું:-“આ દાન લેવાનો અધિકાર તો કેવલ બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી અને દરિદ્રીઓને છે. આપને શું નોંધ્યો છે?” દીપસિંહે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો:-“દેસિંહના પુત્રને ખંડેલાદેશના જે ભાગપર તેનો હક્ક છે તે ભાગ કૃપા કરીને આપાવો, બસ, આજ મારી પ્રાર્થના છે.” મહારાજ જ્યસિંહે ગંગાશ્રના તટપર ઉભા રહીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “હું આપની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરીશ.”

ઈ. સ. ૧૭૧૬માં આ ઘટના બની. આ સમયે જટજાતિ નવીન બળ પ્રાપ્ત કરી પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કરી રહી હતી અને અંબરના રાજ જ્યસિંહ દિલ્હીના પાદશાહના સેનાપતિ હતા. સમસ્ત નીચેશ્રેણીના રાજ્યો તેમના તાબામાં રહેતા હતા. કરોલી, ભદાવર, ચિવપુર તથા અન્યાન્ય દેશોના તત્તીપ શ્રેણીના રાજ્યોની સાથે ખંડેલાનો રાજ ઉદયસિંહ પણ આ સમયે પોતાની સેનાસહિત જ્યપુરના મહારાજને આધીન રહેતો હતો. મહારાજ જ્યસિંહે જટોના યુન નામના ક્ષિત્રપર ઘેરા નાખ્યો. આ સમયે ઉક્ત રાજ્યોની સાથે ખંડેલાપતિ ઉદયસિંહ પણ તેમની સાથે ગયો હતો; પરંતુ ઉદયસિંહે પોતાનું કર્તવ્ય યથાર્થ રીતે બજાવ્યું નહિ તેથી જ્યપુરના મહારાજએ તેને ઠપકો આપ્યો. જ્યસિંહ ઉદયસિંહના સ્વામી અને પાદશાહના પ્રતિનિધિ હોવાથી તેમના પ્રતિ સન્માન દર્શાવવાની તેની ક્ષમ્બ હતી; પરંતુ તે તેથી વિરદ વર્તન કરી જ્યસિંહના ઠપકાથી અત્યંત દોષિત થઇ ઉક્ત સ્થાન છોડી ચાલ્યો ગયો. જ્યસિંહ દીર્ઘકાળપર્યંત યુનના ક્ષિત્રને ઘેરી રહ્યો. અતે યુનપતિ ષૂઝમણે ચુપ્તરીતે પાદશાહના મંત્રી સૈયદની સાથે સંધિ કરી લીધી. આથી જ્યસિંહ પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ થયા, તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. રાજ ઉદયસિંહને ઉક્ત સંધિના એક સાધનતરિકે ધારી જ્યસિંહે તેને ઉચિત ઇંડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઉદયસિંહે ખંડેલાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી ઉદયગઢ નામક એક દુર્ભેદ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. જ્યારે તેણે જ્યસિંહ આક્રમણ કરનાર છે એવા સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે પોતાની સેનાસહિત ઉક્ત કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમાં તે સંભાળપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. આ તરફ જ્યસિંહે સેનાપતિ બાહુદજાના હાથનીચેની સમસ્ત રાજસેના અને સામંતસેના લઇ ઉદયગઢપર ઘેરા નાખ્યો. ઉદયસિંહ ઉદયગઢમાં એક માસપર્યંત રહ્યો; પરંતુ જ્યારે તેની અન્નસામગ્રી સમાપ્ત થઇ ગઈ અને છુધાથી મરણ પામવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે તેણે ઉક્ત કિલ્લાનો પરિત્યાગ કર્યો અને તે મારવાડમાં નાદ નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો. ઉદયસિંહના પુત્ર સવાઇસિંહ પોતાના પિતાને કિલ્લાનો પરિત્યાગ કરને જોઇ વિજયી જ્યસિંહને તાણે થયા અને તેમણે કિલ્લાની ચાવી તેમના હાથમાં સોંપીને ક્ષમાને માટે પ્રાર્થના કરી. મહારાજ જ્યસિંહે પરમ આદરપૂર્વક તેમને સત્કાર કર્યો તથા તેમને ક્ષમા કરી અને તેમને અંબરની આધીનતા સ્વીકારવાને કહ્યું. કાસલી-

ના અધીશ્વરની પેઠે સવાઇસિંહે જ્યપુરના મહારાજની આધીનતા સ્વીકારી કરારપત્ર લેતાં સ્વર ક્યો અને પ્રતિવર્ષ એક લાખ રૂપિયા ખંડણીતરિકે આપવાનો સ્વીકાર કર્યો. પાછળથી આ રકમમાંથી ૧૫ હજાર રૂપિયા કમી કરવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી તે રકમ પણ ઓછી કરી તેમને પ્રતિવર્ષ માત્ર ૬૪ હજાર રૂપિયાજ આપવા પડતા. જ્યારે અંબરપતિનો પ્રતાપ છેક ન્યૂત ઘડી ગયો અને મરાઠા તથા પહાણીએ જ્યપુરના રાજ્યમાં ચોતરફ અત્યાચાર કરવા માંડ્યો. ત્યારે અંબરપતિ ખંડેલાના રાજ પાસેથી ખંડણી લેવાને અસક્ત થઇ ગયા. વળી આ સમયે ખંડણીની રકમ પણ પૂર્વનાં જેટલી નહોતી. જે કે મહારાજ જયસિંહે ઉદયસિંહના પુત્ર સવાઇસિંહને ખંડેલાના અધીશ્વરતરિકે સ્થાપી તેમને સેનાવતસાખાના નેતા બનાવ્યા હતા; પરંતુ તેમણે ગંગાજીના તટપર કાસડીના અધીશ્વરની સન્મુખ જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનું પાલન કરવાનો નિશ્ચય તેમણે યત્નિયત પણ શિથિલ કર્યો નહિ. ફત્તેસિંહ ખંડેલારાજ્યના જે લાગોને ઉપભોગ લેતા હતા તે પ્રમાણે તે ભાગો તેમના પુત્ર ધીરસિંહને પણ આપવામાં આવ્યા. સવાઇસિંહને ખંડેલાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ પોતાની સેનાસહિત પોતાના અધીશ્વર જ્યપુરનરેશની પાસે આવ્યા ગયા. આ વર્તમાન સાંભળતાંની સાથેજ ઉદયસિંહે લાડખાનીરાજપૂતોની સેના એકત્રિત કરી સહસ્રા ઉદયપુરપર આક્રમણ કર્યું અને તેને પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધું. પુત્ર સવાઇસિંહે પિતા ઉદયસિંહનાં આ આચરણની વાત જ્યપુરનરેશને કહી સંભળાવી. જ્યપુરના મહારાજએ શીઘ્ર સવાઇસિંહની સાથે પોતાની સેના ઉદયપુર તરફ મોકલી તેમને ઉદયસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવાની આજ્ઞા કરી. સવાઇસિંહે પોતાના અધીશ્વરની આજ્ઞાનુસાર શીઘ્ર જ્યપુરની સેનાસહિત ઉદયપુરપર આક્રમણ કર્યું અને પોતાના પિતાને ત્યાંથી નસાડી મૂક્યો. ઉદયસિંહ પુનઃ નારમાં નારી ગયો. તેણે પોતાના અવનનો શેષ ભાગ નારમાંજ વ્યતીત કર્યો. તેના પુત્ર સવાઇસિંહ તેના ખર્ચને મરિ પ્રતિદિન :પાંચ રૂપિયા આપતા હતા. તેનું ધૃત્વ થમાપૂર્વેજ તેના પુત્ર સવાઇસિંહ આ સંસારમાંથી વિદાય થઇ ગયા. સવાઇસિંહને ત્રણ પુત્રો હતા: (૧) જંઘવન (૨) શંભુસિંહ અને (૩) કુશલસિંહ તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર જંઘવન ખંડેલાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. શંભુસિંહને રાનેલી અને કુશલસિંહને પીપરાલી પ્રદેશ મળ્યો.

અધ્યાય ૨ જો

જુદાવનદાસ-તેમણે અંબરપતિ માધવસિંહને કરેલી સહાય-માધવસિંહનું જુદાવનદાસને ખંડેલાનું સંપૂર્ણ રાજ્ય આપવું-જુદાવનદાસનો સાથે ઇંદ્રસિંહને થયેલું યુદ્ધ-જુદાવનદાસને પ્રજા અને બ્રાહ્મણોની પાસેથી ખાખૂરકે લીધેલો કર-તેથી બ્રાહ્મણોએ કરેલો આત્મઘાત-બ્રાહ્મણોને આપેલું ધન-ઇંદ્રસિંહને પુનઃ પોતાના પિતાના અધિકારની થયેલો પ્રાપ્તિ-ખંડેલાના ઉલ્ભય રાજાઓની વચ્ચે થયેલો ઝગડો-પુનઃ થયેલું યુદ્ધ-નજીકેલી ખાંતું આક્રમણ-પાપોનો નાશ થવાને માટે જુદાવનદાસે બ્રાહ્મણોને આપેલું ભુમિદાન-તેમના પુત્ર ગોવિંદસિંહપર આપી પડેલો આપત્તિ-જુદાવનદાસે પુત્રના હાથમાં ખંડેલારાજ્યનો આપેલો આધકાર-ગોવિંદસિંહની હત્યા-નરસિંહને પોતાના પિતાના પ્રાપ્ત થયેલો અધિકાર-શેખાવાદીદેશપર મહારાષ્ટ્રીઓએ કરેલો આત્યાચાર-મહારાષ્ટ્રીઓએ ખંડેલારાજ્યપર આક્રમણ કરવાને કરેલો ઉદ્યોગ-સંધિનો પ્રસ્તાવ-મહારાષ્ટ્રીઓએ ખંડેલાના બે સામંતોની કરેલો હત્યા-વેર લેવાને માટે ઇંદ્રસિંહ કરેલો ઉદ્યોગ-ઇંદ્રસિંહનું શત્રુ-પ્રનાપસિંહ-મહારાષ્ટ્રીઓએ આપેલી ખંડેલા-નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહનો ખંડેલાપર અધિકાર-સીઃરના સમંતોની પ્રબલતાનો વિસ્તાર-સીકરના સામંતોનું દમન કરવાને માટે નંદરામ હલદિયાનું સેનાસહિત થયેલું આગમન-તેમની વચ્ચે થયેલી સંધિ-પ્રતાપસિંહ સમસ્ત ખંડેલાદેશપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-રાવલ ઇંદ્રસિંહ-ચામુના સામંતને પદસંભાનની થયેલી પ્રાપ્તિ-નરસિંહ પુનઃ પ્રાપ્ત કરેલો પૈતૃક અધિકાર-સ્વાધીનતાના રક્ષાને માટે શેખાવાદીના સમસ્ત સામંતોનું એકત્રિત થવું-નંદરામ હલદિયાને પદચ્યુત કરેલો-રાણરામ-શેખાવાદીના અંધીધરની સાથે અંબરરાજને થયેલી સંધિ-અંબરરાજે સંધિનો કરેલો લાગ-નરસિંહ અંબરરાજને ખંડેલા આપવાનો કરેલો અસ્વીકાર-અંબરરાજે ખંડેલારાજ્યપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો આધકાર-પુત્રિથી નરસિંહને બંદીવાન કરી તેમને અંબરના કારાગૃહમાં નાખવા.

જુદાવનદાસ ને સમયે ખંડેલાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તે સમયે અંબરનું સિંહાસન હસ્તગત કરવાને માટે માધવસિંહ ઇશ્વરીસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. જુદાવનદાસ પ્રયત્નશીલ માધવસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરીને પોતાના સામર્થ્યનુસાર તેને સહાય કરતા હતા. ને સમયે માધવસિંહ અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તે સમયે તેમણે પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર જુદાવનદાસપર પ્રત્યુપકાર કરવાનો વિચાર કર્યો. જુદાવનદાસે જળપુરના મહારાજની આ ઇચ્છા જાણી તેમને પ્રાર્થના કરી કે-“ખંડેલાનું રાજ્ય બે ભાગોમાં વિભક્ત છે અને તેની ઉપર બે અધીશ્વરો રાજ્ય કરે છે. આથી અમારી વચ્ચે દીર્ઘકાળથી ઝગડો ચાલે છે; માટે જ્યાં રક્તપાત દૂર કરવાને માટે એકના હાથમાં સંપૂર્ણ ખંડેલાદેશ સોંપી દેવો ઉચિત છે. આમ કરવાથી પુનઃ પરસ્પરમાં કલેશ થશે નહિ.” આ સમયે ખંડેલાના બીજા ભાગનો અધીશ્વર ફત્તેહસિંહના પુત્ર ધીરસિંહનો સગીર પૌત્ર ઇંદ્રસિંહ હતો. અંબરપતિ માધવસિંહ જુદાવનદાસની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે શીઘ્ર તેમને પાંચ હજાર સૈનિકો આપી ઇંદ્રસિંહને નસાદી મુકવાની આજ્ઞા કરી. જુદાવનદાસ પાંચ હજાર સૈનિકોને લઈને શીઘ્ર ખંડેલામાં ગયા અને

તેમણે ઇદ્રસિહ પર આક્રમણ કર્યું ઇદ્રમિહ પ્રજાળ પરાક્રમપૂર્વક કેટલાક માસપર્યંત કિલ્લામાં રહ્યો, પરંતુ અતે મહાબળવાન શત્રુઓના કરાવગ્રાસમાથી પોતાનું સરક્ષણ કરવું અસંભવિત માની તેણે તે કિલ્લાનો પરિત્યાગ કર્યો અને તે પારાસીલી નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો જુદાવનદાસે ત્યાં જ્યાં પુનઃ ઇદ્રસિહ પર આક્રમણ કર્યું તે થોડા સમયપર્યંત પોતાની રક્ષા કરી શક્યો, પરંતુ અતે તેણે ત્યાંથી ચલુજ ઉચિત ધાર્યું, પણ આ સમયે તેના સાહાય્યથી એક વિચિત્ર ઘટના બની, જેથી તેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ પુનઃ પોતાના પિતાના રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો

અબરરાજ માધવસિંહે જુદાવનદાસની સાથે જે પાંચ હજાર સૈનિકો મોકલ્યા હતા, તેમનો પગાર આપવાનો ભાર જુદાવનદાસની ઉપરજ રાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ જુદાવનદાસના પૂર્વજો પોતાના ખજાનાની રક્ષા સારી રીતે કરી શક્યા નહોતા, તેથી તેમણે ઉક્ત સેનાનો પગાર આપવાને માટે અન્ય ઉપાયનું અવલોકન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે સર્વ પ્રજા અને દેવાપયોના પૂજારીઓ પાસેથી ભેરજીવમથી કર લેવા માગ્યો તેમણે અન્યાયપૂર્વક બ્રાહ્મણોની પાસેથી કર લીધો તેથી તેઓ અસત ક્રોધિત થઈ તેમનો ધિરાર કરી તેમને શાપ દેવા લાગ્યા, પરંતુ જુદાવનદાસે તેમના શાપપ્રત્યે કિમિત્ત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, કારણ કે આ સમયે તો કોઈપણ પ્રકારે ધનનો સમય કરશે એ પરજ તેમનું ધ્યાન લાગી રહ્યું હતું બ્રાહ્મણોના શાપપર જ્યારે જુદાવનદાસે યત્નિચિત્ત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, ત્યારે તેમણે રાજસ્થાનમાં દીર્ઘકાળથી ચાલતી આવેલી પ્રજાની અનુસાર આત્મચોત કરી તેનું પાપ જુદાવનદાસપર નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમના દલના દલ જુદાવનદાસની સન્મુખ જઈ પોતાના શરીરપર શસ્ત્રાઘાત કરી પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવા લાગ્યા આ બ્રહ્મહત્યાઓને લીધે જુદાવનદાસ પોતાની જાતિમાં પતિત ગણાવા લાગ્યા અબરેશ્વર માધવસિંહે જુદાવનદાસને બ્રાહ્મણોની પાસેથી બલપૂર્વક કર લેતા જોઈ અને તેથી બ્રહ્મહત્યાઓ થતી જોઈ પોતાને પણ પરાક્ષરીતે મહાહત્યાઓના પાપના લાગી માની શીઘ્ર પોતાની સેનાને અબરમાં બોલાવી મગાવી અને દડિત બ્રાહ્મણોને પોતાના રાજ્યમાં તોડાની તેમને ૨૦ હજાર રૂપિયા આપ્યા આ રીતે અન્યાયી કાર્યથી જુદાવનદાસ ક્ષીણજન થઈ ગયા અને ઘેર વિપત્તિમાં આવી પડેલા ઇદ્રસિંહ પોતાના અનુચરોને પુનઃ એકત્રિત કરી અબરપતિની કૃપા સંપાદન કરવાને બહાર પડ્યો આ મમયે માચેરીના રાવ અબરરાજના ક્રોધમાં આવી પડ્યાથી ખુશાલીરામ વોહરા અબરરાજની તરફથી સમસ્ત સેના લઈને માચેરીના રાવપર આક્રમણ કરવાને માટે જતો હતો ઇદ્રસિંહ આ સુસંધિ જોઈ આમ-ત્રણવિનાજ પોતાની સમસ્ત સેનાસંહિત તે સેનામાં ભળી ગયો માચેરીના રાવે ધાર્યું કે આ સમયે આપણું સરક્ષણ થવું અશક્ય છે, તેથી તેણે શીઘ્ર જોડાના અધીશ્વરની પાસે જઈ તેનું શરણ ગ્રહણ કર્યું આ રીતે ઇદ્રસિંહે અબરરાજપર ધણીવાર ઉપકાર કર્યા ત્યારે તેઓ તેનાપર સુમંસૂબ થયા ઇદ્રસિંહે વળી તેમને ભેટતરિકે ૫૦ હજાર રૂપિયા પણ આપ્યા હવે અબરરાજે નિયમનું સાર તેને સનદ આપી, તેના પિતાનું રાજ્ય પુનઃ તેને સમર્પણ કરી દીધું

જે કે ઇદ્રસિંહને પોતાના સ્વામી અબરરાજની તરફથી સનદ મળી, પરંતુ જુદાવનદાસની સાથે તો પૂર્વવત્ત હજી પણ તેને શત્રુતાજ આલતી હતી ખડેનાના ઉલ્લેખ રાજ્યોએ પોતપોતાના કિલ્લા સેનાથી બરાબર પૂર્ણ કરીને પરસ્પર લડવામાં કિમિત્ત પણ નુટિ કરી નહિ આ માહો-માહેના ઝગડાએ ધીમે ધીમે એવું ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે તેના જેવું અન્ય દષ્ટાંત ઇતિહાસમાં કવચિતજ ઉપલબ્ધ થશે તેમણે સાસારિક સંબંધને તિલાંજલિ આપીને એકબીજાની સામે અત્યંત ભયકર ગીતે લડવા માંડ્યું

જુદાવનદાસની પાસે પ્રચડ સેના હતી અને ઇદ્રસિંહે પણ પ્રજાપ્રત્યે અસીમ પ્રેમ દર્શાવી તેનું મન જીતી લઈ પોતાનો પક્ષ પ્રજા કરી લીધો હતો ઇદ્રસિંહ એક સમયે પોતાની સેના લઈને જુદાવનદાસના ઉદયગઢ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે જતો હતો ત્યારે તેના પ્રતિપક્ષી જુદાવનદાસનો કનિષ્ઠ પુત્ર રઘુનાથસહ તેની સાથે મળી પોતાના જન્મદાતાની સામે યુદ્ધ

કરવાને તૈયાર થયો. જુદાવનદાસે ઉક્ત રઘુનાયસિંહને કુચોર નામક પ્રદેશનો અધિકાર સોંપ્યો હતો; પરંતુ તેણે પોતાના પિતાની નામરજી હોવાછતાં પણ અન્ય ત્રણ પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. આથી ઉક્ત ત્રણ પ્રદેશો હસ્તાગત કરવાને માટે તે પોતાના પિતાના શત્રુની સાથે મળી ગયો હતો. જુદાવનદાસે ઇંદ્રસિંહનું બળ નુન કરવાને માટે પોતાની કેટલીક સેના લઈ કુચોર પર આક્રમણ કરવાને ચાલ્યા. ત્યારે રઘુનાયસિંહે ઇંદ્રસિંહનો સાથ છોડી પોતાના ભાણેજી રાનેલીના સામંત પૃથ્વીસિંહને પોતાની સાથે લઈ કુચોરની રક્ષા કરવાને માટે તે તરફ દ્રવ્ય કરવા માંડી. જુદાવનદાસે કુચોર પર આક્રમણ કર્યું તો ખરું, પરંતુ રઘુનાયસિંહના માણસોએ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાના નગરનું રક્ષણ કર્યું તેથી તેમને નિષ્ફળ થઈ પાછા ફરવું પડ્યું; પરંતુ તેઓ નિર્વિઘ્ને પોતાના નગરમાં જઈ શક્યા નહિ. માર્ગમાં ઇંદ્રસિંહ અને રઘુનાયસિંહે તેમને ઘેરી લીધા. વળી તેમણે બહારનો કોઈ પણ મનુષ્ય ખંડેલાનગરમાં પ્રવેશ ન કરી શકે એટલા માટે તે નગરના દરવાજા બંધ કરી દીધા. આ ઉપરાંત તેમણે ઉદયગઢ પર પણ આક્રમણ કર્યું. ઇંદ્રસિંહે ઉદયગઢ પર આક્રમણ કરવાને માટે પોતાના નિકટના આમ અને ચિરાનાના સામંત નારસિંહને મોકલ્યો હતો. નારસિંહે ઉક્ત કિલ્લો હસ્તાગત કરવાને માટે પોતાનું સમસ્ત બળવિક્રમ વાપર્યું; પરંતુ જુદાવનદાસના બેષ્ટ પુત્ર ગોવિંદસિંહે અઢોલક પ્રશંભથી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. કેટલાક દિવસપર્યંત પ્રતિદિન ખંડેલાનગરની બહાર યુદ્ધ થતું રહ્યું. આ યુદ્ધમાં પિતા, પુત્ર, કાકા, ભત્રીજા તથા જનિબંધુઓ સંહારકર્મથી ધારણ કરીને એકબીજાની સામે લડ્યા. અંતે ઉલ્લસ પક્ષે અત્યંત તેજહીન થઈ ગયા; પરંતુ જુદાવનદાસ વિશેષ બલહીન બની ગયા. તેમણે ઇંદ્રસિંહનો પૂર્વાધિકાર તેમને આપ્યો અને આ રીતે ખંડેલાનો કુસંપ શાંત થયો.

જો કે ખંડેલામાં એકવાર શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયું; પરંતુ શીઘ્ર એક શત્રુએ પુનઃ અશાંતિનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી દીધો. આ સમયે હુમપ્રતાપ અને હીનબલ કિલ્લીશ્વરનો સેનાપતિ નન્દકુલીખા મોગજરાજ્યની ઝાંખી પડતી જ્યોતને પુનઃ એકવાર પ્રદીપ્ત કરવાની આશાથી શેખાવાદી પર ચઢી આવ્યો. માચેરીનો વિશ્વાસઘાતી રાવ યવનસેનાપતિને સહાય કરતો હતો. વાસ્તવમાં તેજ તેને તેડી લાવ્યો હતો. તેણે પ્રત્યેક સામંત ઉપર બીંધણ અત્યાચાર કરી બલપૂર્વકે દ્રવ્ય લેવા માંડ્યું. નવલગઢના નવલસિંહ, ખેતહીના બામસિંહ, બસાઉના સુર્ધમજ વગેરે સિદ્ધાંતીશાખાના સામંતો તે યવનસેનાપતિએ નિયત કરેલા દંડસ્વરૂપ કેટલાક લાખ રૂપિયા આપવાને અસમર્થ થઈ પડ્યા; આથી નન્દકુલીખાએ તેમને બંદીવાન કર્યા. અંતે જ્યારે શેખાવાદીના દીન દરિદ્રી કૃપિકારોએ તેટલી રકમ સંગ્રહિત કરીને તે યવનસેનાપતિને આપી ત્યારે તે સરદારને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

ખંડેલારાજ્યમાંથી કેલસ દૂર થયા પછી ધનલોખી આલણે દિનપ્રતિદિન જુદાવનદાસને બહાદુરશાહી વગેરે મહાપાતકોના બલ હલોંથીને તેમને તેમની નિરુત્તિઅર્થે પ્રાયશ્ચિત કરી ભૂમિ સંપત્તિનું દાન કરવાને માટે ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યા. બાલણોના આમદથી કંટાળી જુદાવનદાસ પ્રતિદિન એક એક પ્રદેશ તેમને દાનમાં આપી દેવા લાગ્યા. આ રીતે તેમને પોતાના વંશજોની સંપત્તિનો નાશ કરતા જોઈ તેમના બેષ્ટકુમાર ગોવિંદસિંહ અત્યંત શોકાકુલ થયા અને તેઓ પોતાના પિતાને તે કાર્યથી પરાટત કર્યા પિના રહી શક્યા નહિ. અંતે જુદાવનદાસે પોતાના પુત્ર ગોવિંદસિંહને ખંડેલા રાજ્ય સમર્પણ કરી પોતાના નિર્વાહને માટે પાંચ નગરો પોતાના અધિકારમાં રાખ્યા.

જો કે ગોવિંદસિંહ પોતાના પિતાની જીવિતાવસ્થામાં ખંડેલાના સિંહાસન પર અભિષેક ન થયા હતા, તેપણુ દીર્ઘકાળપર્યંત તેમને રાયસાહે તોના અધીશ્વરનું પદ પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નહિ. તેઓ જે વર્ષમાં સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા તે વર્ષમાં વર્ષદ અગત્ય નહિ આવવાથી પૂરતું પાન્ય ઉત્પન્ન થયું નહિ અને તેથી પ્રજામાં ચોતરફ હાલાકાર વર્તી રહ્યો તથા પ્રજા મહેસુલમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રાર્થના કરવા લાગી. નારેલીના માંસલિક સામંતે આ સમયે મદારાજ ગોવિંદસિંહને એવી સલાહ આપી કે આપ એકવાર રાજ્યમાં જમણ કરીને સ્વદૃષ્ટિ કૃપિની અવસ્થા જોઈ આવો, કે જેથી પ્રજાની પાસેથી મહેસુલ લેવું કે નહિ તેનો યથાર્થ પ્રકારે નિર્ણય થઈ શકે.

બહાર નીકળવાને માટે તેમણે માલગણોને મુદત પૂછ્યું, તો તેમણે પોતામાંની અમાવાસ્યાને વિવસે તેમને બહાર નીકળવાનો નિરોધ કર્યો, પરંતુ ગોવિંદસિંહે તેમના વચનપર ક્રિયિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને કૃષિની અવસ્થાનું અવલોકન કરવાને માટે તેઓ તેજ દિવસે બહાર પડ્યા તેમનો એક કાળોડોળી નિનાશી એવક હતો, તેને તેમણે કેટલીક બટુમૂલ્ય વસ્તુઓ માથવી રાખવાને માટે આપી હતી, પરંતુ તે એક પોતાની નિષ્કાળજીથી તે વસ્તુઓ ગ્રામીની દીધી, તેથી ગોવિંદસિંહે તેને ધણી ઠપકા આપ્યા તે એવક પોતાના નિંદાપણાના ઘણા પ્રમાણો આપ્યા, પરંતુ રાજા ગોવિંદસિંહે તેના વચનપર ક્રિયિત પણ રિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, પોતાના ગ્રામીને આ પ્રકારે અત્યંત ક્રોધિત થયેના જોઇ તેને ભાગે ૬૩ મળવાનો આશકા થઈ અને તેથી તેણે રાજાના સમયે ગોવિંદસિંહના પ્રાણુ વધ લીધા ગોવિંદસિંહને પાંચ પુત્રો હતા - (૧) નરસિંહ, (૨) સુધર્મવ (એમને દોદિયા દોદિયા મળ્યો હતો,) (૩) બાધસિંહ, (૪) જવાનસિંહ અને (૫) રણજીતસિંહ આ મર્વ પુત્રોના વશને વિસ્તાર થયો હતો

પોતાના પિતાનું રોચનીય મૃત્યુ થયા પછી નરસિંહ ખડેનાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. વારંવાર વિમલ અને પ્રસંગોપાત ૬૩ થયા છતાં પણ શેખાવાગીના અધીશ્વરોએ પોતપોતાના પ્રદેશોનો વિસ્તાર વૃદ્ધિગત કરી દીધો હતો અને તેમની પ્રજાની સંખ્યા પણ વધી ગઈ હતી અત્યંત બવશાની મોગનસમ્રાટનો વશજ હવે નામમારનો પાદશાહ હતો અને શેખાવાગીના નિકટના અધીશ્વર અબરરાજને થોડીક ખટણી, સન્માન અને પ્રમોગપાત મેનાની સદાય મળનાથી તેઓ અત્યંત સંતુષ્ટ થયા હતા, તેથી તેઓ શેખાવાગીના અધીશ્વરની સ્વાધીનતા ઉપર ક્રિયિત પણ હસ્તક્ષેપ કરવાનો પ્રયાસ કરતા નહોતા પરંતુ દુર્ભાગવસાત આ સમયે બીજા શત્રુઓએ આનીને દર્શન દીધું આ શત્રુઓ મિલ્લુ હોના છતાં મુસનમાનો કંતાઅધિક ઉત્પીડક અને વિષ્વસ કરના હતા આ શત્રુઓ થોડા વખતથીજ ઉદય પામેના મહારાષ્ટ્રીઓ હતા

જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓના નેતાના તાબાના ક્રેઅમેનાપતિ તિરાર્ધને મેડનાના સુદમા વિજય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેના હાથનીયેના મહારાષ્ટ્રીઓએ કેટલાક દેવોમાં વિમલ થઇને શેખાવાગીમાં લૂટકાટ કરવા માંડી તેઓ પ્રત્યેક દુર્ગત સામત અને તેમના પુત્રોને બદીનાત કરીને વધ જવા લાગ્યા આથી સામંતો પોતાનું સર્વસ્વ વેચી મહારાષ્ટ્રીઓને ધન આપવાનો સીકાર કરતા કેટલાક સામંતો મહારાષ્ટ્રીઓને દ્રવ્ય આપવાને અશક્ત હોવાથી તેમને બદીખાનામાજ રહેતુ પડ્યું હતું પરંતુ પાઠગથી મહારાષ્ટ્રીઓને તેમને સલામવામાં વિગેર કંઈ પડતુ હોવાથી તેમને પણ છોડી દેવામાં આવી હતી

મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારની નિઃસહિષ્ણિત વાતપરથી તેઓ કેસ ફર હતા તેનું અનુમાન પાકેલા સારી રીતે કરી શકશે મેડનાનું સુદ થયા પછી મહારાષ્ટ્રીય દેવે શેખાવાગીમાં જઈ સૌથી પહેલા બીબાઇ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યાંના રહેવાસીઓ આ નરરાક્ષસોના લપકર પળમાંથી બચવાને કાષ્ઠ પણ ઉપાય નહિ જોઇ પોતપોતાની સપતિ લઈ આસપાસના મુખ્ય નગરોમાં નાસી જવા લાગ્યા કેવળ ૮૦ રાજપૂતો રિરા જાતીયગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે બીબાઇના કિનામાં ઘોળી શત્રુઓની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા મહારાષ્ટ્રીઓએ અત્યંત પૂર્વેક તે કિનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો, પરંતુ ઉકત ૮૦ રાજપૂતોમાંથી એક પણ નાસી ગયો નહિ તેઓ શત્રુઓની સામે લડતા લડતા એક પછી એક મરણશય્યાપર શયન કરી લાગ્યા આ રીતે તે સમસ્ત રાજપૂતોએ પોતાના પ્રાણનું અલિદાન આપ્યું મહારાષ્ટ્રીઓ તે કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરીને ખડેના તરફ દ્રવ્ય કરવા લાગ્યા તેમણે માર્ગમાં અત્યાચાર કરવામાં કાષ્ઠપણુ ત્રુટિ કરી નહિ

તેમણે ખડેનાથી બે કાશના અંતરપર આવેના હોદીગાગ નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાં પોતાની ઝાવણી નાખી ત્યાંથી તેમણે દૂત મોકલી ખડેલાઅનીશ્વર નરાસહ તથા ઈંદસિંહની પાસેથી વીસહજાર રૂપિયાની અડધી માગી મહારાષ્ટ્રીય દૂતદારો આ સમાચાર સાંભળી નરાસહ તથા

૧ મહારાષ્ટ્રીય લડાસોએના નેતાના મત્રી તથા દૂતતરિકે કેવળ માલગણો નિયુક્ત થતા હતા માલગણો એમ ચતુર હોય છે તેમ પ્રયોજન હોય ત્યારે અસીમ સાહસિકતા પણ મદદરેક કરે છે દૂતતરિકે કામ કર્યામાં આ માલગણો સર્વથી ચતુર હોય છે તેઓ વિષ્ણુવાત પાશ્વિમાત્વ રાજનીતિજ્ઞ મશીવાવનીને પણ હકાવે એવા હોય છે

ઈંદ્રસિંહે તેમની સાથે પોતાના બે છુદ્ધિમાન સામંતોને મહારાષ્ટ્રાધિપતેતાની સાથે સંધિ કરવાને માટે મોકલી આપ્યા. આ સામંતોનાં નામ નવલસિંહ તથા દલેલસિંહ હતાં.

ઉક્ત ઉભય સામંતો પોતાની સાથે નરસિંહ તથા ઈંદ્રસિંહના બે રાજકર્મચારીઓને પણ લઈ ગયા હતા. જ્યાંસુધી ઉપરોક્ત રકમ વસુલ થાય નહિ ત્યાંસુધી તે રાજકર્મચારીઓને જમીનગીરીમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પાસે રાખવાના હતા. ઉક્ત સામંતોએ મહારાષ્ટ્રીયતેતાની સાથે વાતચીત કરી ખડણી તરિકે વીસહજાર રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અને બચારે તેઓ ઉક્ત રાજકર્મચારીઓને ત્યાંજ છોડી નગરમાં જવાને તૈયાર થયા, ત્યારે મહારાષ્ટ્રીયતેતાએ તેમને કહ્યું કે:—“તમારે સ્વર્ગ અહીંઆં રહેવું પડશે.” આ વચનથી પોતાનું મહાઅપમાન થયેલું ગણી તેમાંના એક જણે કહ્યું: “એમ કહિ પણ ખનસે નહિ,” એમ કહી તે સામંત પોતાના નોકરની પાસેથી ઢૂંકો લઈ પીવા લાગ્યો. આ ઘટના જોઈ એક અસભ્ય દક્ષિણીએ ઉક્ત સામંતના હાથમાંથી બલપૂર્વક તે ઢૂંકો ખુચવી લઇને ફેંકી દીધો. એ સામંત આ અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે તરતજ આનામાંથી તલવાર કાઢી તે દક્ષિણીનું મસ્તક હેઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એટલામાં મહારાષ્ટ્રીયતેતાએ પિસ્તોલના બારથી તેનું મસ્તક ભેદી નાખ્યું. દલેલસિંહની સાથે જો સેવકો હતા, તેઓ આ ઘટના જોઈ અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેઓ પોતાના સ્વાર્માંનું વૈર દેવાને ઉઘાટ થયા; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ એકે એકને કાપી નાખ્યા.

ખંડેલાના એક ભાગના અધીશ્વર ઈંદ્રસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓ સાથેની મસલતનું પરિણામ જાણવાની ઉત્કંઠાથી પોતાના કેટલાક સેવકોને લઇને તેમની ઊવણી તરફ જતા હતા; પરંતુ તેમની ઊવણીની નિકટ તેઓ ગયા ત્યારે તેમણે તેમના જાતિયધુઓની હત્યાના સમાચાર સાંભળ્યા. ઈંદ્રસિંહના સેવકોએ તેમને પાછા ફરવાની સલાહ આપી; પરંતુ તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“નહિ, એમ કહિપણ હું કરીશ નહિ. મારા કુટુંબીજનોની હત્યા કરવામાં આવી છે, તેથી હું તેમનું વૈર લીધા વિના અપમાનિત થઇને કદિપણ ખંડેલામાં જઇશ નહિ. અહીંઆંથી અપમાનિત દશામાં પાછા ફરવા કરતાં મરણ પામવું બહેતર છે.” ઈંદ્રસિંહ આ વીરમિત વચન ઉચ્ચારી પોતાના અશ્વપરથી ઉતરી પડ્યા અને તેને છોડી દીધો. તેમણે પોતાના સેવકોને પણ અશ્વપરથી ઉતરી પડવાની આજ્ઞા કરી. સર્વ જણે નગન તલવાર હસ્તમાં મઢણ કરી શત્રુની ઊવણીમાં પ્રવેશ કર્યો અને લયંકર વેગથી મહારાષ્ટ્રીઓની ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે મહાછુદ્ધિમાન મહારાષ્ટ્રીઓ ઊવણીમાં હતા. ઈંદ્રસિંહ પોતાના થોડા સેવકો-સહિત અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવી મહારાષ્ટ્રીઓને સંહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ અંતે તેઓ કપાઈ મુઘા દલેલસિંહને લીધેજ આ ઘટના ખતી હતી; પરંતુ દલેલસિંહ હજી અત્યંત ધાયક થયા છતાં પણ શૂંવતા હતા.

મોગલ અને પંડાય લોકોના સમસ્ત અવગુણો ધરાવનાર જંગલી અને અસભ્ય મહારાષ્ટ્રીય લૂંટારાઓએ આ પ્રકારે શેખાવાદીમાં લયંકર અત્યાચારનો સૂત્રપાત કર્યો. માત્ર શેખાવાદીમાંજ તેમણે આવા અત્યાચાર કર્યો નહોતા; પરંતુ સતલજ નદીથી લઇને સમુદ્રપર્યંતના સમસ્ત દેશમાં આવેલાં પ્રત્યેક નગર અને પ્રત્યેક ગામમાં તેમણે આવા વૈશાચિક કર્મો કરી પોતાની નીચતાને પરિચય કરાવ્યો હતો.

રાવ ઈંદ્રસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓની ઊવણીમાં ગયા ત્યાર પછી તેમના પુત્ર પ્રતાપસિંહે પોતાની માતાની સાથે ખંડેલાથી પાંચ કેળના અંતરપર પર્વતશ્રેણી પર આવેલા સિકરમ્ નામના અંગેઢ કિલ્લામાં નિવાસ કર્યો. આ સમયે પ્રતાપસિંહની વય ઘણી નાની હતી અને તેઓ રાજકર્મમાં કાંઈપણ સમજતા નહોતા. મહારાષ્ટ્રીઓના પંચમાંથી રાજ્ય અને અધ્યવચરક કુમારનું રક્ષણ કરવાને રાજ્યના યુવ્વ માણસોએ સમસ્ત આનાજ તથા મલમિલકત વેચીને મહારાષ્ટ્રીઓની અલિલાયા પૂર્ણ કરી. ખંડેલામાંથી દ્રવ્યસંચય કરી મહારાષ્ટ્રીય લૂંટારાઓએ સિદ્ધનીરાખાના તાખાના દેશપર આક્રમણ કર્યું. તેમણે સાથી પ્રથમ ઉદયપુરપર આક્રમણ કરી ત્યાંની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લઈ તેપર પોતાને અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. તેમણે અત્યુવ ધન પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી સમસ્ત દિવાલો તોડી નખાવી અને તેની નીચેની જમીન ખોદી નખાવી. આ રીતે ચાર દિવસપર્યંત તેમણે અત્યાચાર-

નો સનત ઓત વહેવરાવ્યો. આ રીતે કિંચપુરનો સપૂર્ણ વિધ્વસ કરી તેમણે ઉત્તર તરફ સિદ્ધાના, ઝુંઝુ તથા ખેનદી વગેરે શહેરો લૂટનાને પ્રયાણ કર્યું.

મહારાષ્ટ્રીયલૂટારાઓના ગયા પછી પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહ ખડેવામા આવી ગળ્ય કરવા લાગ્યા, પરંતુ હજી તેઓ ખડેવામા આવીને સ્વસ્થ રીતે બેઠા પશુ નહોતા એવામા તેમના અધીશ્વર અબરરાજે તેમની પાસે ખડેણીની માગણી કરી પ્રતાપસિંહે પોતાના રાજ્યમા જેટલું અન્ન ઉત્પન્ન થયું હતું તેના ચતુર્થાંશ આપી અબરપતિને સત્વર કર્યો, પરંતુ નરસિંહે પોતાના પૂર્વજોની પેઢે Cહ-તાઈ વરી અબરપતિને એક પાઇ પશુ પરખાવી નહિ તેમણે અબરપુરને જણાવ્યું કે “તે આની રીતે અમે ખડેણી આપીએ તો પછી સાધારણ જમીનદારમા અને અમાગમા બેઠ શા ?”

આ સમયે ગેખાવતકુલની એક સાધારણ શાખાના સામતે અઠાઈક પરાક્રમ અને બાહુબળ દર્શાવી પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કર્યું આ સામતનું નામ દેવીસિંહ હતું તે કાસરીના રાવ તિરમ્બનેના વશજ હતો અને તેના તાબામા સીકર પ્રદેશ હતો. દેવીસિંહ ખડેવારાજના તાનાનો સામત હતો, તે છતાં પશુ તેણે પોતાના બાહુબળથી ધીમે ધીમે લોહાગઢ, ખોદ વગેરે પચ્ચીસ નગરો અને કિલ્લાઓપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જે સમયે તેના અધીશ્વર નરસિંહ અબરપતિની ધતરાજમા આવી પડ્યા ત્યારે તેણે આ મુસધિનો લાભ લઈ રેવાસોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો, પરંતુ એવામા તેનો દેહાંત થયાથી તેનો મનોરથ અપૂર્ણ રહી ગયો. દેવીસિંહને પુત્ર નહોતો તેથી તેણે પોતાના મૃત્યુપૂર્વે સાહ પુરાના મામતના પુત્ર લક્ષ્મણસિંહને દત્તકવશ્વે ગ્રહણ કરી તેને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો હતો. દેવીસિંહે કુર્બાન સામતોપર અત્યાચાર કરી અનેક ગામો તથા નગરો પોતાના અધિકારમા લઈ લીધા હતા, તેથી અબરનરેશ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા હતા અને તેમણે પોતાના મત્રી દોલતરામના બાતા નદરામને તેના રાજ્યપર આક્રમણ કરી ખડેણી લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી હતી. મહારાજની આજ્ઞાનુસાર નદરામ હાદિયાએ લક્ષ્મણસિંહપર આક્રમણ કર્યું સીકરપતિ દેવીસિંહે જે ને સામ તેના દેશ બચપૂર્વક છીનવી લીધો હતો, તે તે સર્વ આ લૂટના વિધિત થતાની સાથેજ પોતપોતાની સેનાસહિત આવી નદરામ હાદિયાની સેનામા ભળી ગયા ખડેવાના અધીશ્વર પશુ તેની સાથે મળી ગયા તિરમ્બનેના વશની અન્યાય શાખાના સામતો અર્થાત્ કાસરી, વિદ્યાગ વગેરેના સામતો પશુ નદરામની સેનામા ઉમેરાયા સિદ્ધાનીશાખાના લોકો કે જેઓ રાયસાલોતના કામમા કદિપણ હસ્તક્ષેપ કરતા નહોતા તેઓ પશુ આ સમયે પોતપોતાની સેનાસહિત જયપુરના સેનાપતિની સાથે ભળી ગયા સીકરપતિ દેવીસિંહ આ રીતે સર્વ સામતોને પોતાના શત્રુ બનાવ્યા હતા, તે ઉપરથા ઉચ્ચતમાન કરી શકાય છે કે તે કાઈ સાધારણ પુરુષ નહોતો તે ચતુર રાજનીતિજ્ઞ અને પ્રખ્યાત વિસ્તાર કરવામા પારગત હતો તેણે સૌથી પહેલા અબરરાજની સલાના સભાસદોની સાથે મૈત્રી સ્થાપન કરી હતી કારણ કે તે સારીપેઢે બળુતો હતો કે રાજસલાના સભાસદોની સાથે મિત્રતા રાખનાથી મે ને દેશોપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે, તે દેશો સંદા હું મારા અધિકારમા રાખી રાખીશ તમે ખાસકરીને રાજમત્રીની સાથે ગાદી મિત્રતા કરી હતી અને આ સમયે તે મિત્રતાનો લાભ તેને મળ્યો આ સમયે એક ચઢાવતસામત, સીકરના દિવાન અને ધાવલાખ્યે લક્ષ્મણસિંહના પ્રતિનિધિવશ્વે નદરામની નિકટ બળને તેને પ્રાર્થના કરી કે “દેવીસિંહના બાપપુત્રને ક્રોધિત થયેલા શેખાવતોના હાથના સોપશો નહિ નદરામે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “આ પ્રસંગે તમારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવાનો માત્ર ૧૦ માર્ગ મને જણાય છે, એથી આપ સરનાથથી લક્ષ્મણસિંહનું રક્ષણ પશુ કરી શકશો અને ૯ પશુ રાજની આજ્ઞાનુ પાલન કરવાને સમર્થ થશો આપ પુષ્કળ સૈનિકો એકત્રિત કરીને સીકરની રક્ષા કરવાને પ્રવ્રત થાઓ, જેથી રાજ્યનો આ પ્રવ્રત નિષ્ફળ થશે અને હું આપની સાથે મળી ગયો છું એ પાત પશુ કોઈ જાણી શકશે નહિ” દેવીસિંહ ક્રોધપુરના તાબાનો ઘણો પ્રદેશ લૂટીને પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ હતા તેથી ગયા લક્ષ્મણસિંહના પક્ષનાં માણસોએ વિપુલ દ્રવ્ય ખર્ચીને અદ્ય અમયમા દય બળર સૈનિકો એકત્રિત કર્યા અને તેઓ સીકરની રક્ષા કરવાને ઉદ્ધુકત થયા આ તરફ

પ્રથમથીજ તે સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો; તેથી પ્રતાપસિંહની તે કામના પણ નિષ્ફળ થઈ. નરસિંહના પક્ષની સેનાનાં દલનાં દલ આવીને ખંડેલામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં. પ્રતાપસિંહે બીજા કોઈ ઉપાય નહિ જોઈ પોતાના શત્રુઓને પાણીનો ત્રાસ આપવાને માટે દૂવાઓ પૂરી દેવાની આજ્ઞા કરી. આથી નરસિંહની સેનાને પ્રતાપસિંહની સેનાની સાથે એક પ્રબલ યુદ્ધ થયું અને ઉભયપક્ષોના ઘણા માણસો ધાવચ થયા. અંતે નંદરામ દલદિવાએ ઉભયપક્ષમાં અંબર-રાજની પંચરંગી પતાકા ફરકાવીને યુદ્ધ અટકાવ્યું અને નંદરામના પ્રતાપવધી અંતે ઉભય-પક્ષોની વચ્ચે સંધિ નિયત થઈ. આ સંધિઅનુસાર પ્રતાપસિંહનો રવાસોદેશપર અધિકાર થયો અને નરસિંહને ખંડેલારાજ્યનો સમસ્ત પૈતૃકઅધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

જો કે ઉક્ત સંધિઅનુસાર ખંડેલાપ્રદેશમાં શાંતિ સ્થાપિત થઈ ગઈ; પરંતુ એ ઉભય પક્ષોની વચ્ચેના ઝગડો સર્વથેવ શાંત થયો નહિ. કોઈ કોઈ વખતે તેઓ એકબીજાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. ગંગોત્ર નામના પર્વોત્સવપ્રસંગે એકવાર મોટો ઝગડો થયો. અંતે એક બીજા મહત્વની ઘટના બન્યાથી શેખાવાદીના સમસ્ત સામંતો એકત્રિત થયા. રાનોલીના સામંતે પ્રતાપસિંહના તાબાના એક સરદારને ખંડેલાનું કથોં તેથી શીઘ્ર સમસ્ત શેખાવતો ચમકા ઉઠ્યા. અંતે સકલ સામંતોએ એકમતથી પોતાના સ્વામી અંબરરાજને મધ્યસ્થ બનાવ્યા. અંબરપતિએ આ ઝગડાની તપાસ કરી અપરાધી મનુષ્યોને ઠંડ દીધો એટલે સમસ્ત ઉપદેશો દૂર થઈ ગયા.

શેખાવાદીના ઉત્તર તરફના સિદ્ધાંતીનામની શાખાના સામંતો અને રાયસાહેબોની વચ્ચે ઉક્ત પ્રકારે અવિશ્રાંત વિવાદ ચાલ્યો, તેથી અનિષ્ટકારક પરિણામ આબંધું અને તેજ કારણથી શેખાવાદી દેશપર અંબરરાજના અધિકારોના વિસ્તાર ક્રમશઃ વધતો ગયો. અંબરપતિના કરસંત્રાહક નંદરામ દલદિવાને ઇલ, બલ, ચણરાઈ અને પ્રપંચથી અનેક પ્રદેશો હસ્તગત કરી પોતાની સ્વાધીનતાપર હસ્તક્ષેપ કરતો જોઈ શેખાવતસરદારો અસ્વસ્ત અપ્રસન્ન થયા. આ સમયની પૂર્વે ઉક્ત સામંતો અથવા નાના નાના દેશના રાજાઓ જ્યપુરપતિની સંપૂર્ણ આધીનતામાં હોવા છતાં પણ તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો કેર આપતા નહોતા. માત્ર જ્યારે કોઈ સામંત મરણ પામે ત્યારે તેનો ઉત્તરાધિકારી પોતાના અભિવેકપ્રસંગે અંબરરાજને પોતાના વર્ગનો સૌથી આધિક સામર્થ્યવાન પુરુષ સમજીને તેને કેટલાક રૂપિયા ભેટમાં આપતો હતો; પરંતુ હવે અંબરરાજની સેના વારંવાર સરહદપર હોડધામ કરતી હતી, તેથી સિદ્ધાંતીઓએ પોતાના હિતની રક્ષા કરવી આવશ્યક પારી. નંદરામ દલદિવાએ નવલગઢના સામંતોના તાબાના ઘુઠનગરને ધેરી લીધું અને રાનોલીદેશપર પ્રતાપસિંહનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે તેપર આક્રમણ કરી તેને પણ પામમાલ કરી નાખ્યો. આથી સમસ્ત સિદ્ધાંતી સામંતો મહાક્રોધિત થઈ ઉઠ્યા. જો કે તે લોકો દીર્ઘકાળથી રાયસાહેબોની સાથે વિમ્મલ કરી તેમના દુશ્મન બની બેઠા હતા; તે છતાં પણ હવે તે ઉભય પક્ષે વિચાર્યું કે આ સમયે એકબીજાથી આલસ રહેવું અશક્ય છે, તેથી તેઓ શેખાવતશાખાના માંહેલાંદેના ઝગડા સર્વથા નિટપ્ત કરી દઈ સર્વ એકગત અને એકસંપ થઈ જાતીય સ્વાધીનતા અને ચિરઅધિકારની રક્ષાને અર્થે આગ્રહપૂર્વક તૈયાર થયા. પૂર્વે જે ઉદયપુર નામના સ્થાનમાં સમસ્ત શેખાવતસામંતો કોઈ જાતીય પ્રશ્નની મીમાંસા કરવાને વા પોતાના હિતની રક્ષા કરવાને માટે એકત્રિત થતા હતા, તેજ ઉદયપુરમાં આ સમયે તેઓએ સમસ્ત શેખાવતનાઓ તથા સામંતોને એકત્રિત થવાની યચના આપી દીધી. કોઈના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ ઉપસ્થિત ન થાય અને કોઈ પણ માણસ પ્રપંચ ન રચી શકે, તથા ઉક્ત જાતીયસમિતિમાં કોઈ કોઈપણ પ્રકારનું અનિષ્ટ કરી શકે નહિ વા પૂર્વઝગડાનું સમરણ કરીને વૈર લઈ શકે નહિ, તેટલા માટે એવો બંદોષજન કરવામાં આવ્યો કે સર્વ માણસોએ જાતીય પ્રાચીન 'લુનધાવ'ની ક્રિયા કરવી અજોઈ મીઠામાં ઘસ નાખી પરસ્પર સહવાચ રાખવાને માટે સોગંદ લેવા.

શીઘ્ર સર્વ સિદ્ધાંતીસામંતો પોતાના અનુચરોસહિત નિયત કરેલા સમયે ઉક્ત ઉદયપુર સ્થાનપર આવી પહોંચ્યા. કેવલ ખંડેલાના અધીશ્વર પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહ સિવાય સમસ્ત

સર્વશ્રેષ્ઠ સામંતનું પદ તથા ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે અબરના મહારાજને પુષ્કળ રૂપિયા ન જરૂર કરવાને તૈયાર થયા બધુરના મહાગણ ચોખ્ખા સામંતની ઉક્ત પ્રાર્થનાથી શીઘ્ર તેમની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને સમત થયા આ સમયે પણ સામોતનો સામંત ઈદ્ર-સિંહ નદરાગની સમીપજ નિવાસ કરતો હતો ઈદ્રસિંહને શીઘ્ર અબરરાજની તરફથી એવા આશયની આજ્ઞા થઈ કે, 'તમે જે અપરાધ કર્યો છે તેના દડરવરૂપે અને તમારો દેશ અમારા અધિકારમાં લઈ લીધો છે, માટે તમે સત્વર સામોતથી દૂર થઈ જાઓ' સામોતના સામંત ઈદ્રસિંહે રાજની ઉક્ત આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતા તેનું પાલન કરવામાં કિચિ-માત્ર પણ આનાકાની કરી નહિ, પરંતુ પયાર્થ રાજભક્તની પેઠે આજ્ઞાપત્રિકા મસ્તકપર ધારણ કરી ત્રીજા મામોત તરફ ગમન કર્યું ત્યાં તેની જે કાઈ ધનસંપત્તિ હતી તે સર્વને લઈ તે પોતાના કુટુંબસહિત ચિરકાળને માટે સામોતનો ત્યાગ કરી નિગમિત અવસ્થામાં મારવાડના રાજ્યને આશ્રયે ચાલ્યો ગયો અંધ અવધિ પછી સામોતના તેજ અધીશ્વરની અને અબરરાજની તરફથી પીપલી નામના ગામનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો ઈદ્રસિંહ વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના મૃત્યુને અત્યંત નિકટ આવેલુ જોઈ અતે પોતાની જન્મ ભૂમિમાં અને સ્વજનતિમાં પ્રાણત્યાગ કરવાને માટે તે ગામમાં ચાલ્યો ગયો ઈદ્રસિંહની આવી રાજ ભક્તિપરથી પ્રતીત થાય છે કે તે પરમ પ્રગતીપુરુષ હતો ઈદ્રસિંહ સ્વભાવથીજ અસીમ સાહસિક અને વીરપુરુષ હતા જે તે ધારતે તે અસ્થ પુષ્કળ સેના એકત્રિત કરીને અબરરાજના ઉક્ત અન્યાયમૂલક આચરણની વિરુદ્ધ ખડા થઈ પોતાના પિતાની ભૂમિની રક્ષા કરી શકત પરંતુ તેણે કેવળ રાજભક્તિને લીધેજ સ્વાર્થત્યાગ કર્યો હતો.

હવે આપણે ખડેલાતરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું ખડેલાપતિ નરસિંહ અબરપતિની ખશાદૃષ્ટિમાં આવી પડ્યા હતા અબરના સેનાપતિ નદરામ હલદિયાએ જ્યારે ખડેલાના સમસ્ત પ્રદેશના આધ-કારની સનદ પ્રતાપસિંહને અર્પણ કરી, ત્યારે તે પરમ પ્રસન્ન થઈ પોતાની સેનાસહિત ખડેલામાં આગ્યો તેણે ખડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી સૌથી પહેલા નરસિંહને નગરની રક્ષા અર્થે જે કુર્ગરવરૂપ તોરણ બંધાવ્યું હતું અને જેની ઉપરથી તેમણે પ્રતાપના પિતાની ઉપર ગોળાની શ્વેદ કરી હતી, તે તોરણ તોડી નાખીને ભૂમિભેદ કરવાની આજ્ઞા કરી આ તોરણની ઉપર ગણેશની એક મૂર્તિ હતી ગણેશદેવતા સિદ્ધિદાતા અને સર્વ કલાના વિધાતાતરિકે પૂજ્ય છે દુર્ભાગ્યવશ તોરણ તૂટતાની સાથે તે ગણપતિની મૂર્તિ પણ તૂટી પડીને ચૂર્ણ થઈ ગઈ, તે છતાં પણ પ્રતાપસિંહ તે તોરણને ભૂમિ-ભેદ કરી, ખડેલાના શાસનનો બડોખસ્ત કરી રેવાસોપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે ગયો પોતાના બાહુજળથી રેવાસો છતી પ્રતાપસિંહે નદરામ હલદિયાના આધકારનીચેની કેટલીક સેના લઈ જે ગોવિંદગઢ નામના કિશામાં નરસિંહ રહેતા હતા તેપર આક્રમણ કર્યું તેણે ગોવિંદગઢથી બે કોશ અને રાનીલીથી ચાર કોશના અંતરપર આવેલા ગોરા નામના સ્થાનપર પાવણી નાખી. રા નાનીના જે સામંતે તે અધાપિ પોતાના અધીશ્વર હતભાગી નરસિંહના પક્ષમાં રહ્યા હતા, તેમણે પોતાને દૂત હલદિયાની પાસે ગોમલીને તેને કહેવરાવ્યું કે - "અબરરાજને જે કર નરસિંહની પાસેથી મળે છે તે સર્વ અને આપવાને તૈયાર છીએ અને જે આપ નરસિંહને તેનો પૂર્વાધિકાર અર્પણ કરશે તે આપને યથેષ્ટ પુરસ્કાર આપવામાં આવશે" આ પ્રસ્તાવથી નદરામે પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત થવાની આશાથી પુનઃ પ્રમથનજનો વિસ્તાર કર્યો તેણે થોડી સેનાસહિત ખડેલામાં જઈ ઉક્ત સામંતને કહેવાની ચોકસ્યુ કે - "ગોવિંદગઢથી નરસિંહની સેના પાસે રાત્રિના સમયે અમારાપર આક્રમણ કરાવશે આ ક્રમણ થતા અને સેનાસહિત પરાસ્ત થઈને શીઘ્ર ત્યાંથી નાસી જઈશું આમ કરવાથી પ્રતાપસિંહ કાઈ જાણી શકશે નહિ અને આપણું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે" નદરામનો ઉક્ત યુદ્ધ સંદેશ સાંભળી નરસિંહના સર્વમન અને બાધસિદ્ધ નામના જે ભાતિયો ગોવિંદગઢથી દોઢસો સશસ્ત્ર સેનિકા લઈ રાત્રિના સમયે બહાર પડ્યા અને તેમણે હલદિયાની સેનાપર કૃત્રિમ આક્રમણ કર્યું, જેથી તે પરાસ્ત થઈ તત્કાળ નાસી ગઈ અને તે શુભપ્રસંગે ઉજા વિજયી સેનાએ ખડેલાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો આ ઘટનાથી પ્રતાપસિંહ અત્યંત કોપિત થયો અને તેણે નરસિંહનો અધિકાર વ્યર્થ કરવાને માટે એક પ્રવેશદ્વારપર પુષ્કળ સેનિકા મૂકવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ નરસિંહની સેનાએ

પ્રથમથીજ તે સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો; તેથી પ્રતાપસિંહની તે કામના પણ નિષ્ફળ થઇ. નરસિંહના પક્ષની સેનાનાં દલનાં દલ આવીને ખડેલામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં. પ્રતાપસિંહે ખીજે કોઇ ઉપાય નહિ જોઇ પોતાના ચતુર્યોને પાણીના ત્રાસ આપવાને માટે ફૂવાએ પૂરી દેવાની આજ્ઞા કરી. આથી નરસિંહની સેનાને પ્રતાપસિંહની સેનાની સાથે એક પ્રબલ યુદ્ધ થયું અને ઉલ્લસપક્ષોના ધણા માણસો ઘાયલ થયા. અતે નંદરામ દલદિવાએ ઉલ્લસપક્ષમાં અંબર-રાજની પંચરંગી પતાકા ફરકાવીને યુદ્ધ અટકાવ્યું અને નંદરામના પ્રસ્તાવથી અતે ઉલ્લસ-પક્ષોની વચ્ચે સંધિ નિયત થઇ. આ સંધિઅનુસાર પ્રતાપસિંહનો રવાસોદેશપર અધિકાર થયો અને નરસિંહને ખડેલારાજ્યનો સમસ્ત પૈતૃકઅધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

જો કે ઉક્ત સંધિઅનુસાર ખડેલાપ્રદેશમાં શાંતિ સ્થાપિત થઇ ગઇ; પરંતુ એ ઉલ્લસ કુલોની વચ્ચેનો ઝગડો સર્વથેવ શાંત થયો નહિ. કોઇ કોઇ વખતે તેઓ એકબીજાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. ગંગોત્ર નામના પવોત્સવપ્રસંગે એકવાર ગોટા ઝગડો થયો. અતે એક ખીજ મહત્વની ઘટના બન્યાથી શેખાવાદીના સમસ્ત સામંતો એકત્રિત થયા. રાનોદીના સામંતે પ્રતાપસિંહના તાબાના એક સરદારને ખડેલાન કંઈ તૈથી શીઘ્ર સમસ્ત શેખાવતો ચમકી ઉઠ્યા. અતે સકલ સામંતોએ એકમતથી પોતાના સ્વામી અંબરરાજને મધ્યસ્થ બનાવ્યા. અંબરપતિએ આ ઝગડાની તપાસ કરી અપરાધી મનુષ્યોને દંડ દીધો એટલે સમસ્ત ઉપદ્રવો દૂર થઇ ગયા.

શેખાવાદીના ઉત્તર તરફના સિદ્ધાનીનામની શાખાના સામંતો અને રાયસાસોતોની વચ્ચે ઉક્ત પ્રકારે અવિશ્વાંત વિવાદ ચાલ્યો, તેથી અનિષ્ટકારક પરિણામ આવ્યું અને તેજ કારણથી શેખાવાદી દેશપર અંબરરાજના અધિકારનો વિસ્તાર ક્રમશઃ વધતો ગયો. અંબરપતિના કરસંબાદક નંદરામ દલદિવાને છલ, બલ, ચતુરાઇ અને પ્રપંચથી અનેક પ્રદેશો હસ્તગત કરી પોતાની સ્વાધીનતાપર હસ્તક્ષેપ કરતો જોઇ શેખાવતસરદારો અત્યંત અપ્રસન્ન થયા. આ સમ્બંધી પૂર્વે ઉક્ત સામંતો અથવા નાના નાના દેશના રાજાઓ જ્યપુરપતિની સંપૂર્ણ આધીનતામાં હોવા છતાં પણ તેમને કોઇ પણ પ્રકારનો કર આપતા નહોતા. માત્ર જ્યારે કોઇ સામંત મરણ પામે ત્યારે તેને ઉત્તરાધિકારી પોતાના અભિયેકપ્રસંગે અંબરરાજને પોતાના વર્ગનો સૌથી અધિક સામર્થ્યવાન પુરુષ સમજીને તેને કેટલાક રૂપિયા એટમાં આપતો હતો; પરંતુ હવે અંબરરાજની સેના વારંવાર સરહદપર દોડધામ કરતી હતી, તેથી સિદ્ધાનીઓએ પોતાના હિતની રક્ષા કરવી આવશ્યક ધારી. નંદરામ દલદિવાએ નવલગઢના સામંતોના તાબાના ઘુછનગરને ઘેરી લીધું અને રાનોદીદેશપર પ્રતાપસિંહનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે તેપર આક્રમણ કરી તેને પણ પાપમાલ કરી નાખ્યો. આથી સમસ્ત સિદ્ધાની સામંતો મહાક્રોધિત થઇ ઉઠ્યા. જો કે તે બેઠા દીર્ઘકાળથી રાયસાસોતોની સાથે વિચ્છેદ કરી તેમના દુરમન બની એકા હતા; તે છતાં પણ હવે તે ઉલ્લસ પક્ષે વિચાર્યું કે આ સમયે એકબીજાની આવશ્ય રહેલું અશક્ય છે, તેથી તેઓ શેખાવતશાખાના મોંઘેમાંહેના ઝગડા સર્વથા નિવૃત્ત કરી દઇ સર્વ એકમત અને એકસંધ થઇ જાતીય સ્વાધીનતા અને ચિરઅધિકારની રક્ષાને અર્થે આમદપૂર્વક તૈયાર થયા. પૂર્વે જે ઉદયપુર નામના સ્થાનમાં સમસ્ત શેખાવતસામંતો કોઇ જાતીય પ્રમુખની મીમાંસા કરવાને વા પોતાના હિતની રક્ષા કરવાને માટે એકત્રિત થતા હતા, તેજ ઉદયપુરમાં આ સમયે તેઓએ સમસ્ત શેખાવતનેતાઓ તથા સામંતોને એકત્રિત થવાની મુચ્ચના આપી દીધી. કોઇના મનમાં કોઇ પણ પ્રકારનો સંદેહ ઉપસ્થિત ન થાય અને કોઈ પણ માણસ પ્રપંચ ન રચી શકે, તથા ઉક્ત જાતીયસમિતિમાં કોઇ કાઠપણ પ્રકારનું અનિષ્ટ કરી શકે નહિ વા પૂર્વઝગડાનું સ્મરણ કરીને વેર લઇ શકે નહિ, તેટલા માટે એવો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો કે સર્વ માણસોએ જાતીય પ્રાચીન 'લનધાવ'ની ક્રિયા કરવી અર્થાત મીમાંમાં દાઘ નાખી પરસ્પર સહબાવ રાખવાને માટે સોગંદ લેવા.

શીઘ્ર સર્વ સિદ્ધાનીસામંતો પોતાના અનુચરોસદિત નિયત કરેલા સમયે ઉક્ત ઉદયપુર સ્થાનપર આવી પહોંચ્યા. કેવલ ખડેલાના અધીશ્વર પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહ સિવાય સમસ્ત

રાયસાલોત સામ તો પણ તે જાતીયમહાસમિતિમા આવી પહોંચ્યા નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહની વચ્ચે ઝગડો સદાથી ચાલ્યો આવતો હતો, તેથી તેમને પરસ્પર અધિક અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી તેઓ કાંઈ પણ પ્રકારે ઉક્ત મમિતિમા સામિલ થવાનું સાદસ કરી શક્યા નહિ થયોચિન સમયે ઉક્ત જાતીયસમિતિમા સર્વની સમિતિથી કાર્ય કરવામા આવ્યું સમસ્ત શેખાવાડીદેશના સામ તો-મા જે અતસ્ય ઝગડો હતો તેને ચિરકાલને માટે તેમણે તિલાંજલિ આપી ત્યાં એવો ઠરાવ કરવામા આવ્યો કે જે બે સામ તોની વચ્ચે ઝગડો ઉપસ્થિત થાય તો વર્તમાન સમયમા જેમ અબરરાજને તેની મીમાસા કરવાને માટે નિયુક્ત કરવામા આવે છે, તેમ હવિબખમા કરવામા આવશે નહિ તે વિવાદનો નિર્ણય અથવા કોઈપણ જાતીયહિતની રક્ષા કરવાનું કાર્ય ઉદયપુરમા જાતીયસમિતિ ભરીને તે દારાજ કરવામા આવશે અને જે અબરરાજ બલપૂર્વક અમારા જાતીયહિતપર હસ્તક્ષેપ કરશે તો આવશ્યકતાનુસાર સમસ્ત સામ તોની સેના એકત્રિન થઈ અબરરાજની સામે ખડી થશે

શેખાવાડીના સમસ્ત સામ તોને આ પ્રકારે એક મનુષ્યની પેઠે ઉભા થયેલા અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ બોધને જયપુરપતિ અત્યંત હવળીત થયા નદરામ હલદિયાના અભ્યાયાર અને ઉપદ્રવોથીજ શેખાવાડીના સામ તોએ આ પગલું ભર્યું છે, એમ જાણી જયપુરશ્વરે શીખ નદરામને પકડાઈ ક્યો અને તેના પદપર રોડારામ નામક એક મનુષ્યને નિયુક્ત કર્યો અને તેને સેનામહિત શેખાવાડીમા મોકલ્યો વળી તેને નદરામ હલદિયાને બંદીવાન કરીને જયપુરમા મોકલી આપવાની આજ્ઞા પણ આપી નદરામ હલદિયા જયપુરપતિની આ આજ્ઞાના સમાચાર સાંભળી પહેલેથીજ પચાયન કરી ગયો તે એટલી ગયો હતો કે જે ૬ પકડાઈ જઈયા તો અવસ્ય મને જયપુરના કારાગૃહમા બંદીવાન કરવામા આવશે જયપુરરાજાને ઉક્ત નદરામ અને તેનો બાના કે જે અબરરા પ્રધાન રાજમંત્રીના પદપર નિયુક્ત થઈને નદરામના અભ્યાયાર અને ઉપદ્રવોમા મહાય કરતો હતો, તેની સમસ્ત જગીર અને ધનસંપત્તિ જપ્ત કરી લીધી

નવો નીમેશો સેનાપતિ જાતનો દરજ્જો હતો તે નદરામ હલદિયાને બંદિ કરવાને તથા તેના તાબાની સમસ્ત સેનાને નષ્ટ કરવાને માટે યુદ્ધજ્ઞ યત્ન કરના લાગ્યો નદરામ હલદિયા જે કે પહેલા અબરરાજનો સેનક હતો, પરંતુ આ સમયે તેમણે તેની સમસ્ત સંપત્તિ જપ્ત કરી તેથી હવે તે પોતાના પૂર્વ સ્વામીને પોતાનો પ્રબળ યત્ન ગણીને ચોતરફ અભ્યાયાર કરવા લાગ્યો અને ગામે ગામ અગ્નિ લગાડવા માંડ્યો નવીન સેનાપતિએ નદરામને પકડવાને અને તેના અભ્યાયારોનું નિવારણ કરવાને માટે અતે શેખાવાડીના સમ્મિલિત સામ તોને સહાયતાને માટે પ્રાર્થના કરી, પરંતુ શેખાવાડીના સામ તો અનુભવથી કહાપણવાળા બન્યા હતા, તેથી તેમણે તેને સહસા સહાય આપી નહિ, પરંતુ તેઓ આ પ્રકારની સહાયની કિંમત તરિકે સૌથી પહેલા પદાચિત સધિ તથા અબરપતિની સાથે બાવી રાજનૈતિક સબંધ નિર્ધારિત કરવાને તૈયાર થયા તે સધિ નીચે પ્રમાણે થઈ હતી —

સધિપત્ર

પ્રથમ ધારો-નદરામ હલદિયાએ બલપૂર્વક જે લુપ્ત અને ગાવા ઇત્યાદિ નગરોપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે, તે નગરો તેના પૂર્વસ્વામીઓને પાછા આપના

દ્વિતીય ધારો-શેખાવતસામ તો પ્રથમથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર જે કર આપતા આવ્યા છે, તે સિવાય કર ગ્રહણ કરવાની અબરરાજને સત્તા રહેશે નહિ શેખાવાડીના સામ તો પોતાપોતાનો સ્વીકારેલો કર અબરની રાજધાનીમા મોકલતા રહેશે

તૃતીય ધારો-કોઈપણ કારણથી અબરરાજની સેના કદિ શેખાવાડીમા પ્રવેશ કરી શકશે નહિ; કારણ કે તેને લીધેજ ખંડેલાના યુદ્ધમાં વૃથા રક્તપાત થયો છે

ચતુર્થ ધારો-સમ્મિલિત સામ તો અબરપતિને સહાય કરવાને માટે એક સેના મોકલશે, પરંતુ તે સેના જેટલા સમયપર્યંત અબરરાજના કાર્યમા નિયુક્ત રહેશે, તેટલા સમયપર્યંત તેનો અર્થ તેમને આપવો પડશે

ઉક્ત નવીન સેનાપતિની મધ્યસ્થતાથી આ સધિ અબરરાજ અને શેખાવતસામ તોની વચ્ચે થઈ ઉક્ત સમ્મિલિત સામ તોએ સહાયકસેનાના વ્યયને માટે દશહજાર રૂપિયા આગળથી

લઘુ પોતપોતાના અનુચરોસહિત જ્યપુરમાં જઈ પોતાના અધીશ્વરને સન્માન દર્શાવ્યું. જ્યપુર-પતિએ તેમનું સન્માન તે સમયે સ્વીકાર્યું પણ ખરું; અને તેમને નંદરામ તથા તેની સેનાને શીઘ્ર પકડવાની આજ્ઞા આપી. અનિરુદ્ધશેખાવતે શીઘ્ર કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરી પ્રથમ તે ગામોનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જેને નંદરામે ખલપૂર્વક ખુચવી લઈ પોતાના અધિકારમાં સાંખ્યાં હતાં; પરંતુ સામંતગણ શીઘ્ર જાણી ગયા કે જે કે અને સંધિજનુસાર અંજરરાજને યથેષ્ટ સંદાય કરીએ છીએ તોપણ અંજર-પતિ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી અમારા હિતની રક્ષા કરતા નથી. તેમણે ઉક્ત ગામોમાંથી નંદરામની સેનાને નસાડી મૂકી હતી; પરંતુ રોડારામની સેના આ સમયે તે ગામોપર નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક અધિકાર જોગવતી હતી. આ ઘટના બ્લેઈ સમિતિવિત સામંતો અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમણે શીઘ્ર મસક્ત કરીને મહારાજને સંધિના નિયમો પાળવાની ફરજ પાડવાનો સંકલ્પ કર્યો. રોડારામની સેના જે નંદરામની પાસેથી ખુચાવી લીધેલાં ગામોમાં નિવાસ કરતી હતી, તે સમસ્ત ગામોપર શેખાવત-સામંતોએ આક્રમણ કર્યું અને રોડારામની સેનાને ત્યાંથી દૂર કરીને તે ગામો તેમના પૂર્વ અધિકારી-ઓને સોંપી દીધાં.

આ અરસામાં અંજરપતિએ ખંડેલાના રાજા નરસિંહની પાસે બાકી કર વસુલ કરવાને માટે એક દૂત મોકલ્યો; પરંતુ નરસિંહે તેને મારી ઠોકીને નસાડી મૂક્યો. આ દૂત અંજરરાજના મંત્રીના કુટુંબનો હતો. તે ઉક્ત પ્રકારે અપમાનિત અને તાડિત થયો તેથી તે જ્યપુરના મહારાજની નિકટ જઈ મેત્રામાં જઈ ભરી તેમના ચરણમાં પોતાની પાઘડી ઉતારી બોલ્યો:—“નરસિંહે માફ ધોર અપમાન કર્યું છે.” અંજરના મહારાજએ સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળી શીઘ્ર આજ્ઞા આપી કે ખંડેલારાજ્ય ખાલસા કરી નાખે અને નરસિંહને ખંડેલાન કરીને સત્તર જ્યપુરમાં ખેંચી લાવે.

શીઘ્ર આચારામે નામના એક સેનાપતિને સેનાસહિત ખંડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે મોકલવામાં આવ્યો. નરસિંહ ગોવિંદગઢમાં જઈ પોતાના અધીશ્વર અંજરપતિપ્રત્યે ઉપેક્ષા દર્શાવવા લાગ્યા. આચારામ ખંડેલામાં જઈને તરતજ નરસિંહ તથા પ્રતાપસિંહ એ ઉભયને એક સાથે પકડવાને માટે પ્રપંચજળનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યો. નરસિંહ તો ગોવિંદગઢમાંજ રહેતા હતા; પરંતુ પ્રતાપસિંહ પોતાનાપર કોઈ પણ નિષ્પત્તિની સંભાવના નહિ ધારી જ્યપુરની સેનાની સાથે ખંડેલામાંજ નિવાસ કરતો હતો. પ્રતાપસિંહ ધારતો હતો કે નરસિંહના અપરાધથી કેવલ તેનાજ હિસ્સાના ખંડેલારાજ્યપર જ્યપુરરાજ્યનો અધિકાર સ્થાપિત થવાની સંભાવના છે. આ તરફ આચારામે પ્રતાપસિંહને કોઈ પણ પ્રકારનો લય નહિ દર્શાવી કેવલ નરસિંહને પકડવાને માટે સૌથી પ્રથમ પ્રપંચ-જળનો વિસ્તાર કર્યો. આચારામે મનોહરપુરપતિ નરસિંહને કહેવારાં મોકલ્યું કે તમને કોઈ પણ પ્રકારનું શારીરિક દુઃખ દેવામાં આવશે નહિ. રાજપૂતભેદિ પ્રતિજ્ઞા અને સોમંદની ઉપર ચિરકાલ-થી વિશ્વાસ મૂકતા આવ્યા છે. શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી પ્રતિજ્ઞાને ભંગ કરવો નહિ એ રાજ-પૂતજાતિનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. મનોહરપુરપતિ આચારામનાં વચનથી બખાયા અને તેની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તેઓ ગોવિંદગઢથી બહાર નીકળ્યા તથા ખંડેલામાં જઈ પહોંચ્યા. આચારામે તેમનું આદરસહિત સ્વાગત કરી બાકી કરના સંબંધમાં સંધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો. સંધિપત્ર તૈયાર થવા લાગ્યો. નરસિંહ ઇત્તરથી છોડી ગયા ત્યાર પછી આચારામ પણ પોતાની સેના લઈને ત્યાંથી કેટલેક દૂર ચાલી ગયો. ચતુર આચારામે આ પ્રકારે નરસિંહને અસાવધાન અને ગાર્હિલ કરી દીધા અને પછી ત્રીજો દિવસે પાછા ફરી ચખ્ખરાજિને સમયે તેમનું ઘર ઘેરી લઈ તેમને તત્કાળ ઇત્તરથી જવાની આજ્ઞા કરી. નરસિંહ આચારામની આ પ્રપંચજળથી અત્યંત ક્રોધિત થઈ આ-ત્મહત્યા કરવાને ઉચ્ચત થયા; પરંતુ આચારામે તેમનો તે ઉલોભ પણ નિષ્ફળ કરી દીધો, એટલે નરસિંહ કેટલાક વિશ્વાસુ રાજપૂતોની સાથે આચારામની ઇત્તરથીમાં ગયા.

નરસિંહને હસ્તગત કરી તેણે પ્રતાપસિંહને બોલાવ્યો. પ્રતાપસિંહ નિર્ભયતાપૂર્વક તેની ઇત્તર-થીમાં ચાલ્યો. પ્રતાપસિંહ ધારતો હતો કે આ સમયે અવરજ દું સમસ્ત ખંડેલાદેશનો અધી-શ્વર ચર્પણ; પરંતુ ચતુર આચારામે તેને ઘેર નિષ્પત્તિમાં નાખવાની તૈયારી કરી હતી, તેની તેને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. બીજો દિવસે પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહ જે સમયે અઘડીન અરસામાં મોજા કરના

હતા, તે સમયે આશારામની આગાથી એક ટુકડીએ સહસ્રા તે ઉભયને જાંદીવાન કરી લીધા. તેમને ઘેર અપરાધીઓની ખેડે જાણેથી જાંદીને એક બંધ ગાડીમા પૂરો પાંચસે અશ્વારોહીઓ સાથે જયપુરમા મોકલી દીધા. જયપુરમા તેમને રાજના કારાગૃહમા જાંદીવાનતરિકે પૂરવામા આવ્યા. આ પ્રકારે ઉક્ત ઉભય રાજાઓ જાંદીવાન થયા તેથી જયપુરના મહારાજ અને તેમનો મંત્રી એ ઉભય અત્યંત ખુશી થયા અને તેઓ આશારામને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. આશારામે રાજની આગાથી સત્વર સમસ્ત અંતેલાદેશપર અંબરરાજનો ખાસ અધિકાર સ્થાપિત કરી શાંતિની રક્ષાઅર્થે ત્યાં પાંચસે સિપાઇઓ રાખ્યા. જે હવેથી પંકિતના સામંતો અંતેલાના ઉક્ત ઉભય રાજાઓના તાબામા હતા, તે સર્વને આશારામે તેમના પૂર્વપદપર સ્થાયી રાખી તેમને નિયમિતરીતે કર આપવાની ફરજ પાડી અને તેમની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવી લીધી કે જામે કદિ કોઇપણ પ્રકારે શાંતિભંગ અથવા ઉપદ્રવ કરીશું નહિ આ પ્રકારે અંતેલારાજ્ય પુનઃ અવનતિના રૂપમા પતિત થઇ પરાધીન બની ગયું.

અધ્યાય ૩ જો

અ'અરપતિની વિરુદ્ધ વાઘસિંહનો વિરોધ-વાઘસિંહની સાથે જ્યોત્ષ્ઠી દામસત્રું મળવું-
ભયંકર યુદ્ધ-વાઘસિંહનું ખ'ઉલાના કિલ્લામાં જવું-હુનમંતસિંહે તેની સેના અને તેના
અંધુના કરેલો વધ-વાઘસિંહનું પુનઃ ખ'ઉલાના કિલ્લાનું યતનું-અ'અરરાજનું ખ'ઉલા
દેશમાં જમાખ'ધીને માટે એક બ્રાહ્મણનું મોડલવું-એ બ્રાહ્મણનું અપમાનિત થવું-સંઘા-
મસિંહનો વિરોધ-તેણે કરેલી હુકામ-તેનું મૃત્યુ-જોધપુરની વિરુદ્ધ અ'મરરાજ અને શેખા-
વાસામતોએ કરેલી એક્સ'પી-અ'અરરાજની સાથે શેખાવતેને થયેલો નવીન સંધિ-
નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહની કારાગૃહમાંથી થયેલી મુક્તિ-મારવાડના યુદ્ધમાં નરસિંહનું
થયેલું મૃત્યુ-અભયસિંહને થયેલી પિતાના પદની પ્રાપ્તિ-અ'અરરાજનો વિદ્યાસઘાન-હુનમંતસિંહે
ગોવિંદગઠ અને ખ'ઉલા વગેરે પર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-ખુશાલીસમન થયેલો મુક્તિસાબ
અને તેને થયેલો જયપુરરાજ્યના મંત્રી પદની પ્રાપ્તિ-ખ'ઉલાના ખ'ડી આ સામતોને થયેલી નવી-
ન સનદની પ્રાપ્તિ-અભયસિંહ તથા પ્રતાપસિંહને થયેલી પિતાના પિતાના અધિકારની પ્રાપ્તિ
મહમદશાહની વિરુદ્ધ શેખાવાદીના સામતોએ સેનાસહિત કરેલું ગમન-અ'તરુ કસહ-સીકરના
સામંત ભક્ષમસિંહે ખ'ઉલાપર કરેલું આક્રમણ-હુનમંતસિંહે પ્રદર્શિત કરેલી વીરતા-તેનું
મૃત્યુ-ભક્ષમસિંહે ખ'ઉલાપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-ખ'ઉલાના ઉભય અંધીધરેનું ચિર-
કાલને માટે પૈતૃક અધિકારથી વંચિત થવું-તેમને હુદપાર કરવા-રાજમંત્રીની સાથે ભક્ષમ-
સિંહને થયેલો વિવાહ-વિવાહનું દગ-સિદ્ધાનીએતો ઇતિહાસ-સાહ્યાનીસોકો-શેખા-
વાદીની મહેશુલ.

વે દીનારામ વોદરા (૪૦ સં ૧૭૮૮-૯૯) માં જયપુરનો મુખ્ય મંત્રી હતો.
તે આશારામે ખ'ઉલાપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તે નેઈ શીખ રાજવાનીનો ત્યાગ
કરી સિદ્ધાની સામંતોની પાસેથી કર વસુલ કરવાને માટે શેખાવાદી તરફ ચાલ્યો.
દીનારામ ઉદયપુરમાં આશારામની સેના સાથે મળી સિદ્ધાનીસામંતોના તાબાના
દેશોમાં આવેલા પરચુરામપુર નામના નગરમાં સેનાસહિત ગયો. ત્યાં જઈ તેણે
સમસ્ત સામંતોપર આજ્ઞાપત્ર મોકલી સત્વર તેમને ખંડેલી ભરવાને ફરમાવ્યું;
આટલુંજ કરીને તે સ્વસ્થ રહ્યા નહિ, પરંતુ તેણે શીખ ખંડેલી વસુલ કરવાને
માટે પ્રત્યેક પ્રદેશમાં એક એક અજારાદી દલ પણ મોકલી આપ્યું. આ પ્રકારે મોકલવામાં આવતું
અજારાદી દલ ખુસ કહેવાય છે. જ્યાંસુધી સામંત દર આપવાને વિચળ દરે ત્યાંસુધી પ્રતિદિન
નિર્ધારિત દ્રવ્ય તે તેની પાસેથી લે છે અને જો સામંત તે આપવાની ના પાડે તો તેની સાથે યુદ્ધ
કરવાનો નિવાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે જયપુરનો રાજમંત્રી એ અપમાનકારક ઉપાયથી દર
સેવાને ઉવત થયો, ત્યારે સમસ્ત સિદ્ધાનીસામંતોએ અત્યંત ક્રોધિત થઈ સર્વની સહી માથેનો એક
પત્ર તેવાપર મોકલી આપ્યો. તે પત્રમાં એમ લખ્યું હતું કે, ' તમે એક મુહતનો પણ વિચળ નહિ
કરનાં તમારી સેનાને પાછી બોલાવી લ્યો અને તમે સેનાસહિત ઝુંઝુનમાં ચાલ્યા જાઓ. જો તમે

આમ નહિ કરે તો તમારે તેનું અનિષ્કારક ફળ ભોગવવું પડશે જે તમે યુગ્મમાં જશે તો સામંતોના કરના જે દસ હજાર રૂપિયા એકત્રિત થયા છે, તે તમને શીઘ્ર મળશે' શેખાવાળીના સમસ્ત સામંતોએ એકમત થઈ ઉક્ત પત્ર લખ્યો હતો, પરંતુ ખડેવાના બદીરાજાનો પ્રાતા વાધસિંહ કોઈ પણ પ્રકારે તેમાં સમ્મત થયો નહિ શેખાવાળીદેશના સમસ્ત સામંતોએ એકત્રિત થઈ યોગ્ય દિવસોપરે અબરરાજની ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો હતો અને નદરામની પ્રબળતા વિનંદ કરવાને માટે અબરની સેનાને સહાય કરી હતી, તે છતાં પણ અબરપતિએ તેનું વિપરીત પ્રતિકૂળ આપ્યું, તેથી વાધસિંહ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયો હતો અબરરાજની સાથે શેખાવતેને પહેલાં જે સધિ થઈ હતી તેના એક ધારામાં એવો પણ ઉલ્લેખ હતો, કે શેખાવતો જ્યાંસુધી કર આપતા રહે ત્યાંસુધી અબરરાજે શેખાવાળીદેશમાં સેના મોકલવી નહિ સધિના આ ધારાને ભગ કરી અબરની સેનાએ જ્યારે શેખાવાળીદેશમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વાધસિંહે તત્કાળ પોતાના બાકુબળથી પોતાની જન્મભૂમિની રક્ષા કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો વાધસિંહનો આ સંકલ્પ જાહેર થતાજ ખેતડીના પાંચસે રાજપૂતો તેને આવી મળ્યા વાધસિંહે તે દળની સહાયથી સીકરના અધીશ્વરની પાસેથી સિંહાના અને હતેપુરના કર લઈ તે સમયના સુપ્રસિદ્ધ જ્યોર્જ ટોમસ નામક યુરોપીઅન સેનાપતિને પોતાની પાને યોનાવી લીધી જ્યોર્જ ટોમસ આ સમયે વિવાદમય રાજપૂતગતિના ગમે તે એક પક્ષમાં નિયુક્ત થઈ ધનોપાજાન કરવાને માટે વ્યગ્ર થઈ રહેલો હતો તે પોતાના થોડાક શિક્ષિત સિપાઇઓસહિત વાધસિંહની સાથે મળી ગયો વાધસિંહ આ સુપ્રસિદ્ધ સેનાનાયકની સહાય મળતા સત્વર અબરરાજની સાથે બાધ બીડવાને તૈયાર થયો જે કે આ સમયે જયપુરરાજની પાસે પગારદાર અને સામંતમેના મળીને વાધસિંહ અને ટોમસની સેના કરતા વિશેષ માણસો હતા તો-પણ જ્યોર્જ ટોમસ પોતાની સામાન્ય નાની શિક્ષિતસેનાની સહાયથી સમસ્ત રાજસ્થાનમાં સર્વના ભયનું કારણ થઈ પડ્યો હતો આથી જ્યારે તેણે પોતાની સેનાસહિત વાધસિંહના પક્ષનું અવન-બન કર્યું ત્યારે ગજપક્ષની સેના સખ્યામાં અધિક હોવા છતાં પણ બનમાં હીન થઈ ગઈ જ્યોર્જ ટોમસે જયપુરની સેનાપર એવા બળવિકંઠમૂર્તિ આક્રમણ કર્યું કે જયપુરના સેનાપતિ રોડારામ તેના આક્રમણનો વેગ સહન નહિ થઈ ચક્રવાથી રણક્ષેત્ર છોડીને પાંચન કરી ગયો ટોમસે જયપુરની ધણી તોષી હસ્તગત કરી લીધી પ્રધાન સેનાપતિની બીરુતાથી જયપુરને જે કલક લાગ્યું તેને નિહત મરવાને તથા તોપખાનું પુન પોતાને હસ્તગત કરવાને માટે અબરરાજની તરફથી યોગ્ય સામંત રણજિતસિંહે સંપૂર્ણ સામંતસેના એકત્રિત કરી પ્રમલતાપૂર્વક જ્યોર્જ ટોમસપર આક્રમણ કર્યું આ પ્રબળ સમરમાં રણજિતસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો જે કે તેમણે સત્રુપક્ષના હાથમાંથી તોપખાનું છીનવી લીધું તોપણ તેઓ અત્યંત ધાયલ થયા અને તેમની સેના પણ ધણી મારી ગઈ આગરાઈતશાખાના જે નેતાઓ બહાદુરસિંહ અને પહાડસિંહ પણ ગોળાના આનાતથી હત થયા પરંતુ એ તે જ્યોર્જ ટોમસનો સંપૂર્ણ પરાભવ થયો અને પ્રાણના ભયથી તેની સમસ્ત સેના નાસી ગઈ

જયપુરના કારાગૃહમાં બદીવાન દશામાં પડ્યા ખડેવાના જે અધીશ્વર નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહ વાધસિંહને ઉદ્ધોગી અને પ્રભાવશાળી બન્યા પોતાની સરલતાથી સુક્તિ યાત્રી આશા ધારણ કરવા લાગ્યા વળી તેમણે પોતાની આ આશા પૂર્ણ કરવાને માટે તેનાપર ઉત્સાહમયક સંદેશો પણ મોકલ્યા તદુપરાત તેઓ રોડારામની સહાય મેળવવાને પણ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા તેઓ પોતાનો આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે રોડારામની સાથે ગ્રામ રીતે મસલત કરવા લાગ્યા રોડારામે કહેવરાવી મોકલ્યું કે જે પ્રખન રામસાહેતસેનાનું એક દલ મારી સાથે મળી બંધ તો હું આપની આશા પૂર્ણ કરી શકું આ કાર્યને માટે વાધસિંહનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યો વાધસિંહ પોતાના સામર્થ્યને માટે સુપ્રસિદ્ધ હતો જે રાજપુરુષ હાનમાં અબરરાજની તરફથી ખડેવામાં શાસન કરતો હતો, તે પણ વાધસિંહના પ્રજીવની સહાયથીજ ખડેવાદેશનું મહેસુલ વસુલ કરી ભૂમિસબધી નવીન વ્યવસ્થા કરવાને સમર્થ થયો હતો તેને હસ્તગત કરી રાખવાને માટે ઉક્ત સાસકે તેને ખડેવામાં રહેવાની આજ્ઞા કરી હતી વાધસિંહ ધણી થોડી સેનાસહિત ખડેવાના મહાલયમાં નિવાસ કરતો

હતો. એવામાં જ્યપુરના સેનાપતિએ વાઘસિંહને એક સ્વજ્ઞાતીયસેના સહિત આવીને મળવાની આજ્ઞા આપી, તેથી વાઘસિંહ પોતાના બ્રાતા લક્ષ્મણસિંહને ખંડેલામાં મૂકી પોતે જ્યપુરના સેનાપતિને જઈ મળ્યા.

ખંડેલાના પૂર્વસ્વામી રાજ્યકેદી પ્રતાપસિંહના પુત્ર હનુમંતસિંહે બ્યારે સાંભળ્યું કે વાઘસિંહ રાજાની સેનાની સાથે મળી ગયો છે, ત્યારે તેણે આ શુભ અવસર બાજી ખંડેલાને કિલ્લો છૂટી લેવાનો વિચાર કર્યો. રાત્રિના સમયે તેણે કેટલીક સશસ્ત્ર સેનાસહિત ખંડેલા આગળ આવી દુર્ગની દિવાલનું ઉલ્લંઘન કરી, કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી સાવધાનતાપૂર્વક ખંડેલાની સમસ્ત સેના અને લક્ષ્મણસિંહને વધ કરી તે કિલ્લો છૂટી લીધો. વાઘસિંહ આ સમયે રાનાલીમાં હતો. તેણે બ્યારે દુર્ગ હનુમંતસિંહના હાથમાં ગયાની અને પોતાના બ્રાતાનો વધ થયાની વાત સાંભળી, ત્યારે તેણે શીઘ્રતાથી ખંડેલામાં આવી તેને ધેરી લીધો. વાઘસિંહ બહારથી અસ્ત્ર ચલાવવા લાગ્યો અને હનુમંતસિંહ અંદરથી ગોળાની શ્લેષ કરવા લાગ્યો; પરંતુ હનુમંતસિંહે ધણી નાની વયના લક્ષ્મણસિંહની હત્યા કરી હતી, તેથી નગરવાસીઓ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયાં હતાં. આથી તેઓ આ સમયે વાઘસિંહને પ્રબળ સહાય આપવા લાગ્યાં. સૌએ સુદ્ધાં તેને સહાય કરવા લાગી. વાઘસિંહ પ્રબળ વિક્રમપૂર્વક કિલ્લો છૂટવાને પ્રવૃત્ત થયો. હનુમંતસિંહની સેનાએ પોતાના પ્રભુપર ભયંકર વિપત્તિ આવીને જોઈ જીવસંદેહ યુદ્ધ કરવા માંડ્યું; પરંતુ જ્યની આજ્ઞા નહિ રહેવાથી એ તે તેણે સંધિના પ્રસ્તાવની સૂચના આપનારી શ્વેત પત્રાકા દર્શાવી કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી મૂક્યો. વાઘસિંહ સાનંદ કિલ્લામાં પ્રવેશી ગયો. અંદર જઈ તેણે પોતાના સુકુમાર બ્રાતાની હત્યા કરનાર હનુમંતસિંહપર ઉચિત વેર લેવાનો ધરાદો રાખ્યો હતો; પરંતુ તે પ્રયમથીજ કિલ્લાની બહાર નીકળીને નાસી ગયો હતો. આથી વાઘસિંહની વેર લેવાની આકાંક્ષા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ.

આ તરફ દીનારામને રાજમંત્રીના પદપરથી બદ્ધ કરવામાં આવ્યો અને માનહંદાસ તે પદ પર નિયુક્ત થયો. દીનારામ પૂર્વકથિત મુદ્દામાં પરાજિત અને કલંકિત થયો નહોતો, તેથી તે અઘાપિ સેખાવાટીદેશના કરસંમ્ભાલકના પદપર નિયુક્ત હતો. તેણે ખંડેલાના એક બ્રાહ્મણને વાર્ષિક વીસ હજાર રૂપિયાનો જમાખંધીનો ઇનજો આપ્યો હતો. તેણે પ્રથમ વર્ષમાં અદ્ભુત લાભ દર્શાવ્યો. આથી તેને પુનઃ બે વર્ષનો ઇનજો આપવામાં આવ્યો. આ સમયે જ્યપુરરાજ્યની સિદ્ધપોશસેના (કર ઉધરાવાનારી સેના) એ બ્રાહ્મણના હાથનીએ હતી. એ બ્રાહ્મણ આ સેનાની સહાયથી ખંડેલાના જે સામંતો અત્યારસુધી સ્વાધીનતાપૂર્વક રહેતા હતા, તેમની પાસેથી પણ બચપૂર્વકે કર સંઘ્રમ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો. જે સામંતોએ તેને કર આપવાનો અસ્વીકાર કર્યો તેમનાપર તેણે સેનાસહિત આક્રમણ કરી તેમના કિલ્લા હસ્તગત કરી લીધા. આ રીતે તેણે અનેક સામંતોને સંપત્તિવિહીન કર્યા. જો કે જ્યપુર-પતિએ પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહને ખંડેલાન કરીને સંપૂર્ણ ખંડેલાદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો; પરંતુ તેમણે એ હલ્લખ અધીશ્વરોની ખાસ ભૂમિસિવાયના સંપૂર્ણ જમીનના અધીશ્વરોની સાથે સંધિ કરીને તેમની પાસેથી નિયમિતરીતે કર લેવાનો બદાયસ્ત કર્યો હતો; પણ આ સમયે ઉક્ત બ્રાહ્મણે તેમનાપર પણ આક્રમણ કરીને અત્યાચાર કરવા માંડ્યો. આથી ખંડેલાના સમસ્ત રાજસાહોતસામંતો અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમણે તેનાપર વેર લેવાને માટે સંહારકર્મી ધારણ કરી સેના સજ્જ કરી. તેમને નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહની તરફથી એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે હવે તેમને જ્યપુરના કારાજ્ઞમાંથી યુક્ત થવાની કાંઈ પણ આશા નથી. આથી તેમનો કેપ હારિંગ થયો. બ્યારે સમસ્ત આજ્ઞા નષ્ટ થાય છે, ત્યારે રાજપૂતગણે પરમ ક્રોધિત થઈને મદા ભયંકર કાંડ ઉપસ્થિત કરી દે છે. આજ નિયમાનુસાર ખંડેલાના સામંતોએ પણ પોતાની ઉપર અત્યાચાર કરનાર બ્રાહ્મણપર અત્યંત ભયાનક વેર લેવાનો દંડ સંકલ્પ કર્યો. તેમણે સૌથી પહેલાં ઉક્ત બ્રાહ્મણના અધિકારનીચેના ખંડેલાનગરપર આક્રમણ કર્યું. દારણ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણની પાસે માત્ર દબ્બર દાદુપંથી સેના હતી, તથાપિ સમ્મિલિત સામંતોએ તે સેનાને વિધ્વસ્ત કરી ઉક્ત બ્રાહ્મણને નસાડી મૂકી નગર લૂંટી લીધું. આ પ્રકારે તેમણે પહેલેજ સપાટે જ્યવલદમી પ્રાપ્ત કરી, જ્યપ્તનિથી સેખાવાટીને કપાલમાન કરી, પછી જ્યપુરરાજ્યમાં પ્રવેશ કરી અ-

નેક ગામે અને નગરો લૂંટી લીધા જ્યપુરની મહારાણીની ખામશૂભિમા જઇને તેઓ તેના વિશ્વસ કરવા લાગ્યા આથી જ્યપુરના મહારાજ અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમનું દમન કરવાને માટે તેમણે પુનઃ એક નવીન સેના મોકલી ઉભય પક્ષોની વચ્ચે લય કર સત્રામ થયો અતે સામતો અત્યંત હીનબલ થઇ ગયા રાનોની અને બીજા અનેક પ્રદેશોના સામતોએ અતે જ્યપુરનાયની સાથે સધિ કરી તેમની આધીનતા સ્વીકારી, પરંતુ રાયસાવની કનિઠ શાખામા ઉત્પન્ન થયેલા સામતોએ કોઇ પણ પ્રકારે તેમની આધીનતા સ્વીકારી નહિ તેમણે સ્વદેશનો ત્યાગ કરી બિકાનેર અને મારવાડમા જઇ ત્યાંના અધીનવારોનું શઘ્નુ ગ્રહણ કર્યું પ્રતાપસિંહના અતિબધુ સૂળવાસના સામત સત્રામસિંહ મારવાડમા અને વાસિંહ તથા સૂર્યસિંહ બિકાનેરમા આવ્યા ગયા ત્યાંના રાજાઓએ તેમને અભયપ્રત્યન આપી તેમના ભરણપોષણને માટે જાગીશ અર્પણ કરી તેઓ અદ્ય સમયપર્યંત આ પ્રકારે રહ્યા અને પછી પુનઃ પ્રત્યન સેના એકત્રિત કરી જ્યપુરનો વિશ્વસ કરવાને માટે આવ્યા

વીરશ્રેષ્ઠ સત્રામસિંહ ઉક્ત ધરબારવિનાના સામતજ્ઞના નેતાના પદપર નિયુક્ત થઇ શીઘ્ર અબરમા ગયા અને તેદેશના અનેક ભાગો લૂંટી તેનો વિશ્વસ કરવા લાગ્યા વળી તેઓ અનેક સ્થાનોના નિવાસીઓની પાસેથી દડ લઇને જ્યપુરરાજ્યના નાના નાના કિલ્લાઓપર આક્રમણ કરી કૂર રીતે રાજ્યની સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા ઉક્ત સમિતિયિત સામતોએ આ પ્રમાણે ચોતરફ અત્યાતિતુ સાત્રાજ્ય ફેલાવી અતે રાજવાની જ્યપુરની અત્યંત નિકટ જઇ મોહનગર લૂંટી લીધું આ સ્થળે તેમણે પુષ્કળ ઘોડાની લૂટ કરી હતી સત્રામસિંહ એક પછી એક વિજ્ય પ્રાપ્ત કરીને અતે એટલા બળવાન થઇ ગયા કે તે ગમે તેવા અસીમ સાક્ષના કામ કરવાને હિમિત પણ વિભલ કરતા નહોતા તેમના આ પ્રકારના ઉપદ્રવ અને અત્યાચારથી પ્રભને ધણુ સકટ સહન કે રુદુ પડ્યું અને અતે જ્યપુરમા ચોતરફ લોકો હાહાકાર પોકારવા લાગ્યા તેઓ સત્રામસિંહદ્વારા પોતાની સમસ્ત સપત્તિનો નાશ થયેના જણાની સહાયને માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા આ સમાચારથી જ્યપુરના મહારાજ લયબીત થઇ તીઘ્ર વિદ્રોહીઓના નેતા સત્રામસિંહની સાથે સધિ કરવાને તૈયાર થયા વિસાયાપ્રદેશના સિંહાનીસામત શ્યામસિંહે જ્યપુરના મહારાજના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે સત્રામસિંહની પાસે જઇ મથિનો પ્રસ્તાન ઉપસ્થિત કર્યો અને અવિશ્વમા જ્યપુરશ્વરનું કાઈ પણ અનિષ્ટ નહિ કરવાને માટે રાજપૂતરીતિઅનુસાર સત્રામસિંહને વચનબદ્ધ કરી વીધા સત્રામસિંહે શ્યામસિંહના વચનપર વિશ્વાસ મૂકી રાજવાની જ્યપુરમા જઈ જ્યપુરપતિનો સાક્ષાત્કાર કરવાની સમ્મતિ પ્રકટ કરી કેટલાક દિવસ પછી તેજસ્વી વીર સત્રામસિંહે પોતાની વિજ્ય મેના સહિત જ્યપુરનગરમા પ્રવેશ કર્યો તેઓ નગરમા ગયા કે તરતજ અનેક ભતિના લોકો એકત્રિત થઇ તેમનાપર તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ફેલાવા લાગ્યા વિશેષન પમાદાર તીખેએ બેયુ કે પોતાનામાના કોઇનો યોડો તો કોઈનું ઉદ સત્રામસિંહે છીનવી લીધું હતું, તેની સાથેજ તેમણે જ્યપુરમા પ્રવેશ કયો છે, પરંતુ સત્રામસિંહની પ્રતિભા બોઈ કોઈપણ પોતાના અશ્વ કે ઉત્તરે પાઝ તેવાની પ્રાર્થના અથવા દાવો કરી શક્યુ નહિ

રાજમની માનજીદાસે મનમા એવો વિચાર કર્યો હતો કે સત્રામસિંહ નગરમા પ્રવેશ કરે કે તરતજ કોઈને મધ પ્રકારે તેમને બદીવાન કરી તે કાઢાને ઉમેરી નાખવો જે કે જ્યપુરપતિની પસેથી તેમણે પોતાનું સરક્ષણ કરવાનું વચન લીધું હતું જ્યપુરના મહારાજ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે તો તેમને કેવુ મહાકનક લાગે તેની તેણે મિચિત પણ પરવા કર્યાવિના સત્રામસિંહને બદીવાન કરવાને નિશ્ચય કર્યો શ્યામસિંહ કે જેઓ રાજના સમ્રાટપર વિશ્વાસ રાખીને સત્રામસિંહની સાથે વચનબદ્ધ થયા હતા, તેમને મત્રીના યુક્ત હેતુની બળર પડતા તરતજ તેમણે સત્રામસિંહને સમસ્ત દહિકત કરી દીધી ૪૮ કલાક પછી જ્યપુરના મહારાજને અબર મળી કે સત્રામસિંહ જ્યપુરનો ત્યાગ કરી તવરાવાની માધ્યા ગયા છે અને તવર તથા લાડખાનીરાજપૂતો પણ તેમની સાથે મળી ગયા છે સત્રામસિંહ આ સમયે એક દબાર અન્વારોહીઓના મેના હતા

સત્રામસિંહે પોતાની સેનાનુ બન વધારી અસીમ સાક્ષપૂર્વક જ્યપુરપતિની ખાસશૂભિમા પ્રવેશ કરી ગામે અને નગરો લૂટવા માડ્યા તે સૌથી પહેલા પ્રત્યેક ગામ અને નગરના નિવાસીઓ

ની પાસેથી કર લેવાને માટે હૂત મોકલવા લાગ્યા. જે લોકો તેમની માગણી પૂર્ણ કરતા તેમનાપર તે તેઓ કેાઠપણુ પ્રકારનો અલાયાર કરતા નહિ; પરંતુ જે લોકો તેમને કર આપતા નહિ તેમના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓને ખંદોવાન કરીને તે લઈ જતા. અંતે બ્યારે તેમની પાસેથી કર મળતો ત્યારે તેઓ તેમને છાદી મૂકવાને હાજુમાનનો પણ વિલંબ કરતા નહિ; પરંતુ જે લોકોએ તેમને જરા પણ કર આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી તેમનાં ગામો અને નગરો લૂંટી લઈ તેમનું સમસ્ત ધન ઉઠાપર લાદીને તેઓ લઈ જવા લાગ્યા. સંગ્રામસિંહે આ પ્રકારે જયપુરાજની ખાસબૂમિનાં ધણાં સ્થાનો લૂંટી અંતે જયપુરની ખીજી રાણીના અધિકારનીચેના ગ્રામોપર ઘેરા નાખ્યો. ત્યાં બચકર યુદ્ધ થયું તેમાં સહસ્રા એક ગેળી આવીને સંગ્રામસિંહના મસ્તકમાં લાગી અને તે આધાતથીજ તેમના પ્રાણુ ગયા. તેમના રાખને શીઘ્ર રાનોલીમાં લઈ જઈ ત્યાં તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. સંગ્રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેમનો પુત્ર પોતાના પિતાના મૃત્યુનો બદલો લેવાને ગાદે તેમના જેવાજ મહાપરાક્રમી બની ચોતરફ અપાયાર અને લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. અંતે જયપુરપતિએ તેની સાથે સંધિ કરીતે તેને તેના પિતાના તાબાનેા મુળવાસ દેશ અર્પણુ કરી દીધા અને તેના લૂંટફાટને બંધ કરી નાખ્યું.

જે સમયે આ ઘટના બની તે સમયે અંબરના સિંહાસનપર મહારાજા જગતસિંહજી વિરાજમાન હતા અને રાયચંદ અંબરના મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત હતા. આ સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં પરમ સૌંદર્યવાન કૃષ્ણાકુમારીને લીધે મહા યુદ્ધાનક પ્રબલિત થઇ ઉઠ્યો હતો. આ યુદ્ધના યોગથી શેખાવાટીના સામંતોની પૂર્વશાચનીય અવસ્થા આ સમયે અધિક શોચનીય બની હતી. આ સમયે ગોઠ્યુંના સામંત સવાઈસિંહે મારવાડપતિ બીમસિંહના પુત્ર ધૌકલસિંહને પોતાની સાથે સર્વ જયપુરના મહારાજાનેા આશ્રય પ્રદણુ કર્યો હતો. જયપુરના મુખ્ય મંત્રી રાયચંદે જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનું લગ્ન કરવાને યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સ્વામીની સેના વૃદ્ધિગત કરવાને માટે શીઘ્ર શેખાવાટીના અસંતુષ્ટ સામંતોને હસ્તગત કરવાનેા પ્રયત્ન કર્યો. મંત્રીવર રાયચંદે સૌથી પહેલાં પોતાના ભત્રીજા કૃપારામે શેખાવાટીના સામંતોની પાસે મોકલ્યો. કૃપારામે તેમની પાસે જઈ કૃષ્ણસિંહને પોતાનેા પ્રતિનિધિ બનાવ્યો અને તેના પ્રયાસથી સર્વ શેખાવતસામંતો સેનાસહિત ઉદયપુરના માર્ગમાં એકત્રિત થવા લાગ્યા.

આ શુભ અવસરપર અંબરરાજની કૃપાથી પોતાની પૂર્વસ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થઇ ઉક્ત સામંતો પોતાના સર્વશ્રેષ્ઠ નેતા ખડેલાપતિ નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહનો બંદોવાન અવસ્થામાંથી ઉદાર કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. મહારાજા જગતસિંહ પોતાના સ્વાર્થ સાધવાને માટે શીઘ્ર શેખાવાટીના સમ્મિલિત સામંતોની કામના પૂર્ણ કરવાને તત્પર થયા. કૃપારામે તત્કાળ અંબરપતિ મહારાજા જગતસિંહની તરફથી સંધિ કરી. આ સમયે એવા પણ કરાર થયો કે બ્યાંમુધી શેખાવતસામંતો અંબરપતિને કર આપતા રહેશે, ત્યાંમુધી તેઓ કેઈ પણ પ્રકારે તેમના દેશની આંતરિક અવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરી લકશે નહિ. કૃપારામ અને કૃષ્ણસિંહે રાજધાની જયપુરમાં જઈ મહારાજા જગતસિંહની સન્મુખ ઉક્ત આશયનો સંધિપત્ર સાદર કર્યો. મહારાજાએ તત્કાળ તેપર હસ્તાક્ષર કર્યો; આથી શેખાવાટીના નેતા દશ હજાર સૈનિકો લઈને અંબરપાતની આધીનતામાં રહી યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા. મહારાજાએ બ્યાંમુધી તેઓ રણસેનમાં રહે ત્યાંમુધી તેમનો અર્ચ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો. પોઠ્યુંના સામંત સવાઈસિંહ ધૌકલસિંહને લઈને પહેલેથીજ ખેતરી નામના સ્થાનમાં આવી પહેાંચ્યો હતો. શેખાવતસામંતોની સાથે સંધિ થઇ એટલે પોઠ્યુંના સામંતનો ભત્રીજા સ્યામસિંહ ચાંખાવત કૃપારામની સાથે ખેતરી ગયો અને ત્યાંથી ધૌકલસિંહને લઈને સમ્મિલિત શેખાવતોના શિબિરમાં આવ્યો. અંબરના જૂનપૂર્વ મહારાજા પ્રતાપસિંહની કન્યા અને મારવાડપતિ બીમસિંહની રાણી આનંદકુમારીએ પોતાના સેવકોની સાથે તે ઝાવણીમાં જઈ ધૌકલસિંહને પોતાના દત્તકપુત્રવરરૂપે પ્રદણુ કર્યો. ત્યાર પછી સર્વ માણસો રાજધાની જયપુરમાં આવ્યાં અને ત્યાંથી એક લાખ કરનાં પણ અધિક સૈનિકો સંહારકચ્છીં ધારણ કરી મારવાડ છતવાને માટે રવાના થયા.

સમ્મિલિતસેના ખડેલાથી દસ કોશના અંતરપર ખૂંડ નામના સ્થાનમાં જઈને બિકાનેરના મહારાજા તથા અન્યાન્ય સદાપકાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. આ સમયે શેખાવાટીના સમ્મિલિત

નેતાઓએ જાળરના મહારાજને એવી પ્રાર્થના કરી કે - “અમારા મથાઈ સ્વામી નગસિદ અને પ્રતાપસિદને હમણા મુકત કરવા બેઠાએ, કારણ કે અમે અન્ય સમ્મિલિત નેતાઓના જેવાજ તે પ્રસિદ્ધ વીરોની આધીનતામાં રહીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ ” અમ્મિલિત શેખાવતોની આ પ્રાર્થનાનો અસીકાર કરવામાં આવે તો મહાસિદ ઉપરિચિત થવાનો સભવ હતો, તેથી અખરપતિએ તીવ્ર તેમનો મનોગથ પૂર્ણ કર્યો દીર્ઘકાલપર્યંત કારાગૃહવાસના દુખ મદન કર્યો પછી નરસિદ અને પ્રતાપસિદ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી પોતાની સેનાને આવી મળ્યા ખરડવાના બૃતપૂર્વ અધીશ્વર જુદાવનદાસ કે જેઓ કેટલાક માગેનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી એકલા રહેતા હતા, તેઓ જુદાવરથામાં પણ આ મહાયુદ્ધપ્રત્યે સ્વસ્થ રહી શક્યા નહિ તેઓ પણ દાયમા સમરોગ્ર મદલું કરી અખરના પક્ષમાં મળવાને માટે આવ્યા જાળપર્યંત જયપુરનો કોઠપણુ રાજા ‘મેખાશ’ ના આજ્ઞા બધા વદાનેને એકત્રિત કરવાને સમર્થ થયો નહોતો રાજસાનોન, સિદ્ધાની, બોળની અને લાડખાની લોકો જગતસિદની પતાકાનીએ એકત્રિત થઈ મારવાડમાં જવાને તત્પર થયા કૃષ્ણાકુમારીને માટે જગતસિદની સાથે માગનાડપતિ માનસિદને જે યુદ્ધ થયું હતું તેનું વર્ણન પાઠકોએ મારવાડ અને જયપુરના ઇતિહાસમાં સારી રીતે વાંચ્યું હશે, તેથી તેના અહીં આ પુન ઉદ્દેશ્ય કરવાનું પ્રયોજન નથી અમે અજ કેવળ એમલુજ કહીએ છીએ કે આ યુદ્ધમાં મેખાવતોની સેનાએ જગતસિદની કીર્તિ અપખીતિમાં એકસરખો ભાગ લીધો હતો આ યુદ્ધમાં ખરડનાજ નરસિદ અને જુદાવનદાસ એ ઉભયના પ્રાણ ગયા

નરસિદના મૃત્યુ પછી તેમનો પુત્ર અભયસિદ પોતાના પિતાના પદપર સ્થિત થયો અતે જ્યારે મહારાજ જગતસિદ મારવાડનો ત્યાગ કરી, પોતાના રાજ્યમાં વ્યાધ્યા આવ્યા ત્યારે તે પોતાની સેના લઈ મેખાવાદીમાં આવ્યો ગયો, પરંતુ મહારાજ જગતસિદ સધિના નિયમનો ભંગ કરી અભયસિદને ખરડવાનું રાજ્ય આપવાને અમમ્મત થયા આથી અભયસિદે અત્યંત દુખિત થઈ માથેરીના રાજા બખ્તાનરસિદનો આશ્રય મદલું કર્યો, પરંતુ બખ્તાનરસિદે તેની સાથે અતિ નિકૃષ્ટ પ્રતિભા વ્યવહાર ચલાવ્યો તેથી તે અમમ્મત થઈ માન એક પખવાડીક રહી માથેરીને ત્યાગ કરીને આવ્યો ગયો આ સમયે દેવના સ્થાનમાં મહારાષ્ટ્રીઓનો નેતા બાપુસિધિઆ નિવાસ કરતો હતો ખરડનાને બીજા અધીશ્વર પ્રતાપસિદ પોતાના પુત્રની સાથે તેને સરણે ગયો આ તરફ હનુમતસિદ રાજપૂતસ્વભાવસિદ બગવિકમપૂર્વક આ સમયે પુન ગોવિંદગઢપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે ઉદ્દેશ્ય કરવા લાગ્યો તેણે મમ્મત સમાચાર મેળની સાથે તેજસી સૈનિકોને સખાસમયે એક નહીના તટપર છુપાવી રાખ્યા અર્ધરાત્રિના સમયે તેઓ પહાડીમાથેથી એક એક કરીને કિલ્લા તરફ જવા લાગ્યા તેમણે શ્રમરોતે કિલ્લાની દિવાનપર ચઢી દુર્ગ-રક્ષક સેનાને સહાર કરવા માડયો અત્યંત સમયમાં કિલ્લાનીવીર સમસ્ત સેના જાગૃત થઈ, એટલે ઉભય પક્ષોની વચ્ચે ભય-કર સમામ થવા લાગ્યો પરાક્રમી વીર હનુમતસિદે શત્રુપક્ષના પુષ્કળ માણસોનો વધ કર્યો અને અવશેષ સેનાને નસાડી મૂકી શીઘ્ર ગોવિંદગઢપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દોષી તે ઘેર રાત્રિમાં શેખાવતોએ વિજયાનદથી ઉન્મત્ત થઈ નગારે વગાડ્યું આ નગારાનો ખત્રિ સાલળી આનંદિત થઈ લાડખાની, મીના તથા અન્યાન્ય જાતિના રાજપૂતો શીઘ્રતાથી કિલ્લામાં પ્રવેશ્યા હનુમતસિદના જયખત્રિથી ગોવિંદગઢ કપાયમાન થઈ ગયો કેટલાક અહવાડિયા પછી મહાવીર હનુમતસિદે બે હજાર સૈનિકો એકત્રિત કરી અખરના મહારાજની સામે પ્રખળ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે પરમ સાહસિકતાપૂર્વક આક્રમણ કરી ખરડા અને તેની નિકટના અન્યાન્ય સ્થાનો એક પછી એક હસ્તગત કરી લીધા જયપુરના મહારાજની જે સેના કિલ્લામાં રહેતી હતી તે વિજયી હનુમતસિદના આગમનના સમાચાર સાલળી પ્રાણજવાના લયથી ચોતરફ નાસવા લાગી ખુશીઆરી નામનો પ્રસિદ્ધ પ્રખ્યાત પુરુષ આ સમયે ખરડામાં દરોઆતરિકે રહેતો હતો તેણે પરમ લયબીત થઈ અખરમાં નાસી જઈ જયપુરપતિને પરાજયનું જ્વાલત કહી સલાળાવ્યું બે કે અખરપતિના તરફથી તેને એકસો સૈનિકોના અર્થના પૈસા મળતા હતા, તોપણ તે દુર્ગની રક્ષાને માટે કેવળ ત્રીસ માણસો પોતાની પાસે રાખીને બાકીનું દ્રવ્ય ઉચાપત કરી જતો હતો આજ કારણથી હનુમતસિદને સરલતાય

વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો.

પુશીઆલીના મુખથી હનુમંતસિંહે ખડેલાપર પોતાના બાહુબળથી અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે, એવા વર્તમાન સાંભળી અંબરના મહારાજ અત્યંત ક્રોધિત થયા અને ખડેલાપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે રતનચંદ નામના એક સેનાપતિને બે પાંચદસેના તથા એક ગોલંદારસેના આપીને પુશીઆલીની સાથે મોકલ્યા. વળી તેમણે એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે આ વખતે જો પુશીઆલી ખડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકે નહિ, તો તેનો ઉચિત દંડ કરવો. પુશીઆલી નવીન સેના ધર્ષ ગર્વસંહિત ખડેલા તરફ જવા લાગ્યો. તેના આગમનના વર્તમાન સાંભળી હનુમંતસિંહે તેને નગરમાં પ્રવેશ નહિ કરવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તે તેની પ્રતીજ્ઞા કરવા લાગ્યો. પુશીઆલીની સેના તેની સમક્ષ ગઈ એટલે તેણે તેની સાથે પ્રખલ યુદ્ધ કરી તેને નસાડી મૂકી; પરંતુ તેને સંપૂર્ણ વિજય મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે સમયે તે એકાએક ધાયલ થયો. અને તેણે પોતાની સેના કિલ્લામાં મોકલી દીધી. પુશીઆલી દરગાએ પાછા ફરી કિલ્લાને ઘેરી લીધો. વીર હનુમંતસિંહે ખીજવાર શત્રુસેનાપર આક્રમણ કરી સિંહલપોશસેનાના ૩૦ માથુસે મારી નાખ્યા. જો કે પુશીઆલી કાઠ પણ પ્રકારે કિલ્લો હસ્તગત કરી શક્યો નહોતો, તોપણ કિલ્લામાંનું પાણી સમાપ્ત થઈ જવાથી હનુમંતસિંહે તેને તાબે થવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ તે તેને તાબે થાય તે પૂર્વે જ્યપુરના મહારાજ તરફથી પુશીઆલીએ તેને પાંચ માસોનો અધિકાર આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. હનુમંતસિંહે શીઘ્ર પાંચ માસો પ્રાપ્ત કરી કિલ્લો છોડી દીધો.

વિખ્યાત પુશીઆલીરામ વોહરા અર્ધશતાબ્દી પૂર્વથી અંબરરાજના દરબારમાં વિલક્ષણ પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ વ્યાપવો આવ્યો હતો. રાજ પ્રતાપસિંહે તેને અત્યંત ખરાબ માણસ ગણીને તેને જન્મપર્યંત કારાગૃહમાં પૂરવાની આજ્ઞા કરી હતી, તેમજ વોહરાકુટુંબના કાઠપણ માથુસને રાજમંત્રીના પદપર નિયુક્ત કરવો નહિ, એવી ઈચ્છા પ્રકટ કરી હતી. અંગે જે સમયનું ટૂંકાંત લખીએ છીએ તે સમયે પુશીઆલીરામ કારાગૃહમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા વ્યતીત કરતો હતો; પરંતુ તેના સૌભાગ્યવશ જ્યપુરના મહારાજાએ તેને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યો અને તેને રાજમંત્રીના પદપર સ્થિત કર્યો. શેખાવાદીના સામંતોએ તેની પાસે અનેક પ્રતિનિધિઓ મોકલીને તેને પ્રાર્થના કરી કે:—“આપ કૃપા કરીને અમારા પિતાના તાબાના દેશો અમને પાછા સોંપો.” સૌભાગ્યવશ પુશીઆલીરામે ઉક્ત સામંતોની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવાને માટે અંબરના મહારાજની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો કે:—“સામંતોજ રાજ્યનું પ્રધાનબલ છે અને તેમના સંતુષ્ટ રહેવાથીજ રાજ્યનું મંજલ છે. જો કે શેખાવાદીના સામંતો દીર્ઘકાળથી સ્વચ્છંદી બની અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો કરતા આવ્યા છે; તોપણ જ્યારે સમસ્ત જાતિની ઉપર આપણે આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ મહારાજની આધીનતા સ્વીકારી આપણા પક્ષનું સમર્થન કરી સેનાની સહાય આપવાને કાઠપણ પ્રકારની મુડી કરતા નથી. મારવાડની સાથે ઝગડો થયો ત્યારે શેખાવાદીના સામંતોએ દશહજાર સૈનિકોની સાથે અંબરની સેનામાં લખી મહારાજપર મહાન ઉપકાર કર્યો હતો. વિશેષતઃ જો શેખાવાદીના સામંતોની સાથે આપણો સહવાસ નહિ હોય તો કાઠ સમયે મહારાષ્ટ્રિઓ અંબરમાં પ્રવેશ કરી મહાલાયનક કાંડ ઉપસ્થિત કરી દેશે, એવી આશંકા રહે છે; માટે મારો મત એવો છે કે આ સામંતોને સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ કરી તેમને આપણા હાથમાં રાખવા છૂટ છે.” પુશીઆલીરામ વોહરાનાં આ વચનો સાંભળી અંબરના મહારાજ ગોદયા કે:—“આપને જે ઠીક લાગે તે કરો.” રાજની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં પુશીઆલીરામે શેખાવતોની સાથે એક નવીન સંધિ કરી. આ સંધિમાં એવો કરાર કરવામાં આવ્યો કે રાજસાહેબોતોએ વાર્ષિક ૬૦ હજાર રૂપિયાની ખંડણી આપવી અને હાલમાં રૂપિયા ૪૦ હજારનું નજરાણું આપવું. આ કરાર સકલ સામંતોએ સ્વીકાર્યો અને ખડેલાનગર તથા તેના તાબાના પ્રદેશોના અધીશ્વરોને પુનઃ નવીન શાસનસંનંદ આપવામાં આવી. આ પ્રકારે પદ્મજેથ થયેલા ખડેલાના ઉત્તમ અધીશ્વર અભયસિંહ તથા પ્રતાપસિંહને પુનઃ પોતાના પિતાના અધિકારની પ્રાપ્તિ થઈ.

જો કે નવીન શાસનસંનંદપર અંબરના મહારાજ તથા તેમના મુખ્યમંત્રીએ પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા; પરંતુ આ સમયે જેટલી નાગાસેના ખડેલાના કિલ્લામાં તથા શેખાવાદીદેશની સીમામાં આવેલા

કિલ્લાઓમાં રહેતી હતી તે કાષ્ઠપણ પ્રકારે અગ્નિપર્ણિ તથા પ્રતાપર્ણિને ઉક્ત દેશ સોંપવાને સમ્મત થઈ નહિ વીગેરેનું દુનુમતિગિદે ધાર્યું કે ખુશીઆતીરામ વોતરાએ ચતુરાઈથી આળીસ રત્ન રૂપિયા બેટમાં લઈ અમને ઉત્તરો છે અને તેણે ગુપ્તગતિ પોતાના માણસોને અમો અમારો દેશ પાછો નહિ સોંપવાની આજ્ઞા આપી છે દીર્ઘવિચાર કર્યો પછી તેણે ખડેવા ૧૧ ઉભય અધીરણીની નિમ્ન એવો પ્રસ્તાવ સાર કર્યો કે - "આપ મને કેટલી એના આપસો ૧૬૦ ગમે તેમ મરીંગ ખડેવા દેશ દસ્ત ગન કરવાને પ્રયામ મરીશ " અગ્નિપર્ણિ અને પ્રતાપર્ણિની પાસે આ મગધે પાયમે રાજધારી સોરઠા દત્તા, તેમજ વીમ તેજસ્વી વરિને ચુરી કાઢી દુનુમતિગિદે તેમની સાથે ઉદયગઢના દારપર જઈ પહોંચ્યા તેણે પોતાનો ખરો પરિચય નહિ આપતા કિલ્લામાં કહેવરાવી ગોકલ્યુ કે હું દુનુમતિગિદેનો દૂત છું અને તેની પામેથી આ થો છું મિલ્લાના અધ્યક્ષે તે વીમ રાજધારીઓની માથે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દીધો પછી રીસ રાજધારીઓ તેની પાછળ કિલ્લાના દારપર આવી ઉભા તેઓ પણ કિલ્લામાં પ્રવેશ્યા થોડા અમય પછી બીજા પણ રાજધારીઓ મિલ્લાના દારપર આવીને એકત્રિત થયા હવે દુનુમતિગિદે પોતાનો યથાર્થ પરિચય આપ્યો અને અબરના અધીરણ તથા રાજમનીના દસ્તાફરસક્તિની નવીન સામનમનદ દસાની તે ગોસ્થો - " જો તમે આજ પછે આ કિલ્લાને પગિ ત્યાગ કરીને ચાલ્યા નહિ જાઓ તો આ તનવારવની હું એકે એકના પ્રાણુનો નાશ કરી નાખીશ " વીરેશ્વર દુનુમતિગિદેને આ પ્રકારે દરપ્રતિષ્ઠા અને બનવાન નેઈ નાખાઓ પ્રાણુ જવાના ભયથી શીઘ્ર મિલ્લો છોડી પલાયન કરી ગયા અગ્નિપર્ણિ અને પ્રતાપર્ણિને દીર્ઘગણ પછી પોતાના પિતાના વિશ્વસન થયેના દેશપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તો તેઓ ઉભા દુનુમતિગિદેની સનાહથી પોતાની પ્રાચીન શત્રુના છોડા સનાહમપથી રહેવા લાગ્યા

અગ્નિપર્ણિ અને પ્રતાપર્ણિને નાજમ મળ્યા પછી અર્ધ અવધિમાં વિખ્યાત પમાણુટારો અમીરખા વિકાગસ્તરણ ધારણ કરીને અબરરાજ્યમાં આવ્યો મદારાજ જગતસિદ્ધે તેનું દમન કરવાને માટે પોતાની તથા સામતોની મે ૧૧ તૈયાર કરી પૂર્વસધિ અનુમાર ખડેવાપતિ અગ્નિપર્ણિ અને પ્રતાપર્ણિની સેના પણ જગતસિદ્ધની સેનામાં આવી મળી અમીરખાના પ્રધાન સેનાપતિ મહમ્મદશાહની સામે ઉભા દય દુનુમતિગિદે સામત રાય અદિસહની અધિપત્યની શીઘ્ર ગણુ ધોમગમ્મા મહમ્મદશાહ રહેતો હતો ઉક્ત સેનાએ તે મિલ્લો ઘેરી લીધો અને તે મિલ્લો અપૂર્ણ રીતે દસ્તગત થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, પરંતુ એક માધારણુ ધારણુથી રાજપૂતસેનાના સવ હેતુ નિષ્ફળ થયા

શેખાવતેસેનાના એક દત્તે આ મમથે ટોકના તાખાનુ એક નગર જીતી તેને લૂટી નીધું તેમાં એક ગોગાવત શાખાનો માણસ મરણુ પામ્યો મિજથી શેખાવતોની સેનાએ તેની સમસ્ત સપત્તિ લૂટી લીધી ઉક્ત મરણુ પામેલા માણસના પુત્રો શીઘ્ર ગોગાવતોના નેતા રાય અદિસહની પાસે ગયા અને તેને મમસ્ત દત્તાત કહી સભળાવી તેની મદાય માગી અદિસહે તેમને પોતાની પૈતૃકસપત્તિ પર પુન અધિમાર સ્થાપિત કરવામાં સહાય કરવા માટે કેટલાક અખ્તરરાજા મિપાઇઓ આપ્યા શેખાવતો તેમને તેમની સપત્તિ પાછી આપવાને કાષ્ઠપણ પ્રકારે મમ્મન થયા નહિ તેમણે ઉનદપણે પોતાનું દન વિશેષ પ્રગન કર્યું આ વર્તમાન માંભળી અગ્નિપર્ણિ પરમ ક્રોધિન થયો અને તેણે ગોગાવતોને સહાય મરવાને પુષ્પળ માણસો ગોકલની આપ્યા આથી શેખાવતો અને ગોગાવતોમાં પરસ્પર યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ ઉપરિચત થયો શેખાવતોના જે સામતો સમસ્ત શેખાવતમામતોની સેના લઈ યુદ્ધદેશમાં આવીને ઉભા અદિસહને ઉભા ગોગાવતોની સાથે નિકટનો સબધ તો તેથી તેણે પણ પુષ્કળ માણસો ગોકલની આપ્યા શીઘ્ર અબરના સમસ્ત સામતોની સેનાએ આત્મવિશ્લેષ ઉપરિચત કરી મદાસમરામિ પ્રગ્નવિત કરી દીધો કેવળ સીકરના મામતજ આ વિવાદથી તટસ્થ રહ્યા ગ-ગડો ધણો વધી ગયો ત્યારે ખાગારોતશાખાના સામતે મધ્યસ્થ બનીને મ્હું કે - ઉભય પક્ષોનું સન્માન જળવાય એવી રીતે ગગડાનો નિમન લાવવો ઉચિત છે જો કે ખડેવાપતિ ગોગાવતોની સપત્તિ લૂટીને પોતાના દેશમાં લઈ ગયા છે તથાપિ તેઓ તે સમસ્ત સપત્તિ મુખ્ય સેનાપતિની પાસે માછી ગોકલની આપશે એટલે ઉભય પક્ષોનું સન્માન જળવાશે શેખાવતો તટાણ ઉક્ત સનાહ પ્રમાણે વર્તવાને સમ્મન થયા આથી જો કે ગગડો નિષ્ઠ થયો પરંતુ અદિસહ સતુષ્ઠ થયો નહિ

વિશાલ, શાંત યથો અને ભોમગદનો અવરોધ છોડી દેવામાં આવ્યો. સમસ્ત સામંતો પોતપોતાના દેશમાં ચાલ્યા ગયા. સીકરનો સામંત લક્ષ્મણસિંહ કે જે આ ઝગડામાં સામેલ થયો નહોતો, તેણે રોખાવાદીના ઉભય અધીશ્વરોને અસરકારક માર્ગથી ખંડેલાનગર તરફ જતા જોઈ તત્કાલ ખંડેલા-પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે તત્કાળ પોતાની સેના સીકરમાં લઇ ગયો અને ત્યાંથી એકદમ ખંડેલા તરફ ધસ્યો. તેણે પ્રથમ સીસોદ નામના સ્થાનપર ઘેરા નાખ્યો, અને અનેક પ્રકારનાં ચાતુર્ય તથા ઇલાકપટથી તે સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. જે પાંચાણીસામે પહેલાં કેટલાક દિવસપર્યંત સીકરપતિને યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું; તે પછાણને જે લાખ રૂપિયા આપવાના કરી-ને તેની સહાય મેળવવાને માટે તેણે પ્રયાસ કર્યો. આ દ્રવ્યની લાઘવથી મન્ય અને મહોત્પત્તિમાં ના-મના બે પાંચાણ સેનાપતિઓ શીઘ્ર સીકરપતિને આવી મળ્યા. સીકરપતિ લક્ષ્મણસિંહ ખંડેલાપર અધિ-કાર સ્થાપિત કરવાને ઉવ્રત થયો છે, એવા વર્તમાન વીરશ્રેષ્ઠ હનુમંતસિંહના ક્ષેત્ર પહેલાંથીજ પહેલ-આ હતા. આથી તેણે આ લખકર વિપત્તિમાં અલયસિંહ અને પ્રતાપસિંહના દિતની રક્ષાને અર્થે પાંચાણસેનાપતિઓપર સંદેશો મોકલ્યો કે:-“જે તમે ખંડેલાપતિની સામે યુદ્ધ નહિ કરો તથા ખંડે-લામાં પ્રવેશ પણ નહિ કરો તો તમને રૂ. ૫૦૦૦૦ આપવામાં આવશે.” પરંતુ દુરાચારી મહોત્પ-ત્તિઓએ ઉક્ત રકમ લેવા છતાં પણ અધિક રૂપિયાની લાઘવથી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ભંગ કર્યો અને લક્ષ્મણસિંહને સંપૂર્ણ સકાષ કરી.

વીરશ્રેષ્ઠ હનુમંતસિંહ પાંચાણ સેનાપતિ મહોત્પત્તિખાંના આ વર્તનથી અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તે શીઘ્ર ખંડેલાની રક્ષાને અર્થે ઉપયુક્ત તૈયારી કરવા લાગ્યો; પરંતુ વિપક્ષીઓના નેતા લક્ષ્મણસિંહે પોતાના પિતાના સંચિત કરેલા અઘણક દ્રવ્યની સદાચરિ પોતાનો પક્ષ ધણેજ મજબૂત બનાવ્યો હતો. તેણે શીઘ્ર રેવાસો અને અન્યાન્ય નગરોપર પોતાનો અધિકાર સંસ્થાપિત કરી દીધો. વિજયી લક્ષ્મણસિંહે ત્યાર પછી પોતાની પ્રજા સેનાસહિત ખંડેલાનગરપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ હનુમંતસિંહે ઉક્ત કિલામાં સુરક્ષિત રીતે રહી દૂરના કોટાના કિલામાં દીર્ઘકાળપર્યંત પહોંચી શકે એટલા ખાદ્યપદાર્થો મુખ રીતે સંચિત કરાવવા માંડ્યા અને ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી ખંડેલાના કિલા-ની રક્ષા કરી. અંતે આ અવધિ પાછી જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે કોટાનો કિલ્લો સર્વ પ્રકારની સંપત્તિથી પૂર્ણ થઈ ગયો છે, ત્યારે તે હાથમાં નાગી તલવાર મહેલુ કરી સ્વસેનાસહિત કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો અને શત્રુઓના લખકર રીતે સંહાર કરવા લાગ્યો. આ પ્રકારે તે શત્રુપક્ષને બેદી સુરક્ષિત રીતે કોટાના કિલામાં આવ્યો ગયો. આ સમયે સમસ્ત સામંતોએ અલયસિંહ અને પ્રતાપસિંહ-ને માટે પોતાના પ્રાણપુર્યાં આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તે માટે તેઓ કોટાના કિલામાં એકત્રિત થયા હતા.

સીકરનો સામંત લક્ષ્મણસિંહ ખંડેલાના ઉભય અધીશ્વર અલયાસિંહ અને પ્રતાપસિંહના તાળા-નો સામંત હતો. તે નિષ્કૃષ્ટચેષ્ટીનો સામંત હતો; છતાં પણ તેણે પોતાના સ્વામીના અધિકારને લોપ કરવાની યેદા કરી તેથી અન્યાન્ય સામંતો અત્યંત ક્રોધિત થયા અને ધણા સામંતો અલયસિંહ તથા પ્રતાપસિંહને સહાય કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચતુર લક્ષ્મણસિંહે તેમના કેટલાકને દ્રવ્યની લાંચ આપી હસ્તગત કરી લીધા અને જેઓ લાંચથી ફસાયા નહિ તેમના પ્રદેશ માં તેણે પાંચાણસેના મોકલી. આથી તેમને પોતાનું સંરક્ષણ કરવાની જરૂર પડી, જેથી તેઓ ખંડેલાપતિને સહાય કરી શક્યા નહિ. જે કે કેટલાક સામંતોએ અંબરરાજની નિકટ એવી પ્રાર્થના કરી કે સીકરપતિએ અન્યા-યપૂર્વક ખંડેલાપર આક્રમણ કર્યું છે; પરંતુ અંબરરાજે તેમની પ્રાર્થનાપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. રોખાવાદીના ઉક્ત ઉભય અધીશ્વરોને લીધેજ ભોમગદનો અવરોધ નિષ્ફળ થયો છે એમ જાણી અં-બરપતિ તેમનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમનું પતન પણ તેમની ઇચ્છાથીજ થયું.

વીરશ્રેષ્ઠ હનુમંતસિંહ કોટાના કિલામાં આવી કિલાની બહાર પ્રજા લક્ષ્મણસિંહની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. લક્ષ્મણસિંહે પાંચાણસેનાની સહાયથી ખંડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી કોટાપર પણ ઘેરા નાખ્યો. હનુમંતસિંહે કિલાની બહારજ ખડા રહી ત્રણ માસપર્યંત શત્રુઓની આશા વ્યર્થ કરી. અંતે એ મુદત પછી શત્રુઓએ અતુલ વિક્રમસહિત તેનાપર આક્રમણ કર્યું. સકલ માણસો-

નવાખના દેશમાં પોતાનો અધિકાર સારીપે જમાવી તે દૃઢ નવાખને કહ્યું કે:—“ આપે મને જે શાસનભાર અર્પણ કર્યો છે, તે હું મારા પોતાના હાથમાંજ રાખવાની ઇચ્છા રાખું છું. આપના નિર્વાહને માટે મેં કેટલાંક ગામો નિયુક્ત કર્યાં છે, માટે આપ ત્યાં જઈને તેના ઉપભોગ લ્યો. ” નવાખે જોયું કે સાધુની પ્રખલતા દેશમાં વધી ગઈ છે, માટે મારે પણ દૃઢ કરી એની સામે યથ રીતે અંતર નથી; તેથી તે પોતાના નિવાસસ્થાન ઝુંઝુને ત્યાં કરીને ફતેહપુરમાં નાસી ગયો અને ત્યાં તેણે પોતાના એક આમ્રનો આશ્રય મદ્ય કર્યો. તેના આ સગાએ સાધુને ઝુંઝુમાંથી શીઘ્ર નસાડી મૂકવાને માટે પોતાની સેના સંજ્ઞા કરી. સાધુએ આ આપત્તિપ્રસંગે પોતાના પિતાની સદાય માંગી. જો કે તેના પિતા તેનાપર અત્યંત ક્રુપિત થયો હતો, તોપણ તેણે તેને સદાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઉદયપુરપતિ જગરામનો બીજો એક પુત્ર આ સમયે શ્રીરામરાજ જ્યોતિર્લિંગ તાબામાં સેનાસંહિત રહેતો હતો. જગરામે તેનાપર પત્ર લખી તેને જણાવ્યું કે તમે જ્યોત્સ્ના મહારાજની પાસેથી સદાયતાને માટે સેના લઈ સાધુને જઈ મળો. ઉક્ત પુત્ર આ પત્ર પ્રાપ્ત થતાં અંબરના મહારાજની કૃપાથી તેની કેટલીક શિક્ષિત સેના અને તોપખાતું પોતાની સાથે લઈ સાધુની પાસે પહોંચી ગયો. સાધુએ પોતાના ભ્રાતાની સદાયથી ફતેહપુર અને ઝુંઝુ એ ઉભય દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. સાધુએ આ પ્રકારે કાયમખાનીનવાખને દૂર કરી ફતેહપુર અને તેના તાબાના સમસ્ત પ્રદેશ પોતાના ઉક્ત ભ્રાતાને આપી દીધા; અને ઉક્ત ઉભય ભ્રાતાઓએ પૂર્વકરાર પ્રમાણે અંબરના મહારાજને પોતાના સ્વામીતરિકે સ્વીકાર્યા અને પોતાના વંશના પ્રત્યેક અભિષેક-પ્રસંગે તેમને ભેટ આપવાનો પણ સ્વીકાર કર્યો. વીરકેળ સાધુએ થોડા સમય પછી સિંહાની પ્રદેશ પોતાના બાહુબલથી હસ્તગત કરી લીધો. આ પ્રકારે સાધુના અધિકારનીએ સદશ્ચથી અધિ ગામો અને નગરો આવ્યાં. પોતાના મૃત્યુથી થોડા સમય પૂર્વે તેણે પોતાની સમસ્ત ભૂમિ પોતાના પાંચ પુત્રોને વહેંચી આપી. તેના પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં:—(૧) જોરાવરસિંહ (૨) કિશન-સિંહ (૩) નવશસિંહ (૪) કેસરીસિંહ અને (૫) પહાડસિંહ. સાધુના વંશને તેના નામપરથીજ સિંહાનીતરિકે ઓળખાયા.

સાધુના જ્યેષ્ઠપુત્ર જોરાવરસિંહને પોતાના ભાગ ઉપરાંત સૌથી થોડું ચોંટી નામનું નગર અને તેના તાબાના ૧૨ ગામો તથા હાથી, પાલખી વગેરે સર્વ રાજ્યિન્હો પ્રાપ્ત થયા; પરંતુ પાછળથી સાધુના વચલા પુત્ર કિશનસિંહના વંશનેએ જોરાવરસિંહના વંશનેએ અધિકારથી વંચિત કરી તેમના સમસ્ત દેશો પોતાના તાબામાં લઈ લીધા. સાધુના જ્યેષ્ઠપુત્ર જોરાવરસિંહના વંશને હાલમાં કેવળ સામાન્ય ચોંટીદારપર અધિકાર ધરાવે છે. જો કે જોરાવરસિંહના વંશને માત્ર ચોંટીદાર અધીશ્વર છે, તોપણ તેઓ કુલમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

સાધુના અન્ય ચાર પુત્રોના વંશનેમાં નિમ્નલિખિત પુરોષો સૌથી વિશેષ સામર્થ્યવાન છે:— ૧ ખેતડીના અભયસિંહ, ૨ ખિસાઉના સ્વામસિંહ, ૩ નવશગદના રામસિંહ, અને ૪ સુસ્તાનોના શેરસિંહ.

સાધુએ પોતાના નાના પુત્રોને સિંહાના, ઝુંઝુ તથા સુર્યગઢ (પ્રાચીન ઓરીજા) વગેરે કેટલાંક દેશો આપ્યા હતા. ખેતડીના અભયસિંહે ઉક્ત સિંહાના અને તેના તાબાનાં ૧૨૫ ગામો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા; પરંતુ ઉક્ત કનિષ્ઠશાખાના વંશનેની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ-ગત થતી ગઈ અને તેમના દેશો પણ તેમની દૃઢિની સાથે અંકડામાં વિલક્ષિત થઈ ગયા.

સીકરના સામંત લક્ષ્મણસિંહે જે પ્રકારે પોતાના બાહુબલથી અને અનેક અસત્ત્વ ઉપાયોથી રાજસાલોત્તર પોતાની પ્રધાનતા અને પ્રભુતાનો વિસ્તાર કર્યો તેજ પ્રકારે ઉક્ત અભયસિંહે પણ પોતાના બાહુબલથી અને પૃષ્ઠિત ઉપાયોથી સિંહાનીઓમાં ચરતક ઉઠાવ્યું. સીકરના સામંતે ખેડેલાની જ્યેષ્ઠશાખાને સર્વશા દ્રુમ કરી દીધી; પરંતુ ખેતડીના સામંત અભયસિંહે કેવળ સાધુની જ્યેષ્ઠશાખાનેજ નહિ પણ તેની કનિષ્ઠ શાખાને પણ નષ્ટ કરવામાં ત્રુટિ કરી નહિ. શેરસિંહના વંશને સુસ્તાનો દેશના સિંહાસનપરથી અત્યંત દૂર રીતે પદશ્રેષ્ઠ કરવામાં આવ્યા હતા. તેનું જ્ઞાંત આ પ્રમાણે છે:—

વીરબ્રહ્મ સાધુના સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર પદ્માસિદને બ્રૂપાવ નામનો એક પુત્ર થયો, પરંતુ તે હુદાર જીતતી વખત મરણ પામ્યો, તેથી પદ્માસિદે પોતાના ભાગ્ય અને ખેતડીના સામત બાધસિદના કનિષ્ઠ પુત્રને દત્તકસ્વરૂપે મલ્ય ક્યો, પરંતુ જે સમયે પદ્માસિદ મરણ પામ્યો તે સમયે તેની વય ઘણી નાની હોવાથી તે પોતાના પિતાના ધરમા રહેવા લાગ્યો બાધસિદે તેનો દૂર રીતે વધ કરી સુસ્તાનો પોતાના રાજ્યમા સંયોગ દીધું, પરંતુ આથી લોકો તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેના પ્રત્યે અત્યંત ધૂણા દર્શાવવા લાગ્યા તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના સબપ્રત્યે પચ્ચ લોકોએ ધૂણા દર્શાવી હતી

રાયસાચોત અને સિદ્ધાંતીરોઢિનું વર્ણન કરી હવે અમે લાડખાનીરોઢિનું સક્ષિપ્ત વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ લાડખાની રાજ્યનો અર્થ ' પ્રિય પ્રભુ ' છે, પરંતુ નાડખાની લોકો રાજપૂતાનામા વિખ્યાત લૂટારા હતા, તેથી આ નામનો દુરુપયોગ કરવામા આવ્યો છે એમ કહીશું તો ખોટું નથી લાડખા રાજ્યનો પ્રયોગ સર્વસાધારણમા બાવકાપ્રત્યે સ્નેહ પ્રકાશ કરવાને માટે કરવામા આવે છે રાયસાતના ઉક્ત પુત્રના આ નામની સાથે આ રાજ્યનો સંયોગ શા કારણથી થયો અને તેના કનિષ્ઠ પુત્રનું નામ ' તાજખા ' શા કારણથી રાખવામા આવ્યું તે જાણી શકાતું નથી બીજા એક સુસતમાનકૃષીરના સન્માનાર્થે આ રાજ્યનો સંયોગ કરવામા આવ્યો હતો કે કેમ તે અમે જાણતા નથી ઉક્ત લાડખાએ મારવાડરાજ્યની સીમામા આવેતો જ અરના તાખાનો દાતા રામગઢ નામનો પ્રદેશ પોતાના બાહુબલથી પોતાના અધિકારમા લઈ લીધો તેના પિતાને પાદશાહની સલામા ધણુ સન્માન મળતું હતું, તેથી તેને ઉક્ત દેવ પ્રાપ્ત થયો હતો એમ માનવાને કારણ મળે છે આ દેશ સિવાય તેને નોસયનો દાખો પ્રાપ્ત થયો હતો એકદરે ૮૦ ગામોપર તેનો અધિકાર સ્થાપિત થયો તેમાના કેટલાક મારવાડ અને બિકાનેરના રાજાના હતા તે ગામોમા લૂટકાદ ન થાય એટલા માટે તેમણે તે તેને આપ્યા હતા લાડખાની લોકો પિદારસમાન ભયકર લૂટારા ગણાતા હતા તેઓ ધુણા ચતાજ પાથમે અમ્મે એકત્રિત કરી ચક્રતા હતા તેમના અધીશ્વર જયપુરના રાજા જે કે પ્રસંગોપાત તેમની પાસે ખડગીની માગણી કરતા હતા, પરંતુ તેમનો દેશ અત્યંત દુર્ગમ અને તેમનો રામગઢ નામનો કિલ્લો અત્યંત દુર્બલ હતો, તેથી તેઓ તેમની માગણીપર ધણું થોડું ધ્યાન આપતા હતા, પરંતુ બ્યારે જયપુરના મદારાજની તરફથી અમીરખાના જેવા લૂટારાનું દય ત્યા પહોચતું હતું, ત્યારે તેમને વાર્ષિક વીસહજાર રૂપિયા અપવા પડતા હતા પાકોએ આ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે કર્નલ ટોડે આ દત્તાત ૪૦ સં ૧૮૧૪ મા લખ્યું હતું વર્તમાન સમયમા તેમની અવરથા ઘણી પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે

કર્નલ ટોડે રોખાવાગીના ઇતિહાસના ઉપસહારમા આ પ્રદેશની ઉપજની એક સૂચી પ્રકટ કરે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે —

દેશ	ઉપજ
શીકરના સામત લક્ષમણસિદને ખડેલાની ઉપજ શીકરસહિત	૮૦૦૦૦૦
ખેતડીના અલયસિદને લોર્ડ લેકના આપેના કોટપુતલી નામના	
સ્થાનની ઉપજસહિત	૬૦૦૦૦૦
બસાઉના સ્થામસિદને તેના ભાતા રણજિતસિદ કે જેને તેણે મારી	
નાખ્યો હતો તેની રૂ ૪૦૦૦ ની ઉપજસહિત	૧૬૦૦૦૦
નવલગઢના માનસિદની ઉપજ મઝાવાના પૃ ગામેસહિત	૭૦૦૦૦
મેહસરના લક્ષમણસિદની ઉપજ	૩૦૦૦૦

*બાધસિદે પોતાના પુત્રને વધ કરી સુસ્તાનેને ખેતડીની સાથે સંયોગ દીધું તેને પોતાના કમનિસારજ કળ મળ્યું તેના કુટુંબના સર્વ માણસોએ તેનાથે યે ધૂણા દર્શાવી તેઓ તેના મુખપર યુધ્ધા અને તેના મસ્તક પર પૂગ ભરી તે કોઈને પણ પોતનું યુગ બલાવી શકતો નહોતો તેની સ્ત્રીએ પણ તેનું મુખ જોતું છાડી દીધું, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર અલયસિદના નમ્રી સન્ન કરવા માંડ્યું આ ધરના બન્યા યત્રી બાધસિદ બ્યારે વર્ષપર્વત જ્યત રહ્યું પરંતુ તે કદિ પણ ખેતડ ના પોતાના મઝાનની બહાર નીકળ્યો નહિ

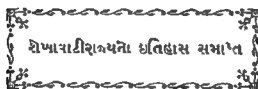
સાધુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જોરાવરસિંહના ૨૭ પ્રપૌત્રોના તાખાના	
તાઈન તથા તેની સાથે જોડાયેલા પ્રદેશની ઉપજ	૧૦૦૦૦૦
ઉદયપુરવાડીની ઉપજ	૧૦૦૦૦૦
મનોહરપુરની ઉપજ ^૧	૩૦૦૦૦
લાડખાનીઓની ઉપજ	૧૦૦૦૦૦
હરરામજીઓની ઉપજ	૪૦૦૦૦
ગિરધરપોતાઓની ઉપજ	૪૦૦૦૦
નાના સામંતોના તાખાના દેશોની ઉપજ	૨૦૦૦૦૦

કુલે રૂ. ૨૩૦૦૦૦૦

જયપુરના મહારાજાને નિમ્નલિખિત દેશોમાંથી નિમ્નલિખિત રકમની ખંડણી મળે છે:—	
સિંદ્ધાની	૨૦૦૦૦૦
ખંડેલા	૬૦૦૦૦
ફતેપુર	૬૪૦૦૦
ઉદયપુર અને ખવાઈ	૨૨૦૦૦
કાસલી	૪૦૦૦

કુલ રૂ. ૩૫૦૦૦૦૦

શેખાવાડીના સામંતોની ઉપજ અને ખંડણીમાં ગત પચાસ વર્ષોમાં થયું પરિવર્તન યદ્ય ગણું છે.

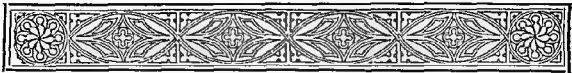
^૧ મનોહરપુરનો અધીશ્વર જયપુરપતિની સાથે થયેલ હતો તેથી મહારાજા જયતસિંહે તેના માણસ વાઈ તેની સમગ્ર ભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી હતી અને તે શેખાવાડીના અન્યન્ય સામંતોને વહેંચી આપી હતી.

शून्यं ।

(१) सुदजन,	१०३३	(५) चतुस्रसाल	११३१,	(१०) अमोनसिंह.	१३३१.
(२) भोज,	१००८	(६) भाउसिंह	११५५.	(११) विश्वसिंह.	१३३५.
(३) रोलन,	१६०७,	(७) अनुसर्वसिंह.	१६८३,	(१२) शम्भसिंह.	१८२१
(४) गोविन्दाथ.	१६१३	(८) बुधसिंह/ना० नदी मालथ)		(१३) महागवतज रघुसिंहसिंह.	
		(९) उदयसिंहसिंह	१७४३ मरे १९०८,		१८८२,

अब 'बोर्दे' का मतलब हो रहा है कि 'बोर्दे' का मतलब है

રક્ષક દ્વિ-ચંદ્રીનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

હાડોતીપ્રદેશ-અમિકુલની ઉત્પત્તિનું વૃતાંત-આશુપર્વત-ચૌહાણમતિને કચેલી મેહકાવતાં (મેહાવતી), ગોલકોડા અને કોડકુદેશની પ્રાપ્તિ-અજમેરની સ્થાપના-અજય-પાલ-માણિકરાય-યવનોનું પ્રથમ આક્રમણ-અજમેરપર અધિકાર-સાંભરના લવણસરોવર-ની ઉત્પત્તિનું વૃતાંત-માણિકરાયનો વંશ-ચાહાણોના રાજપૂતાનામાં પ્રવેશ-મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ-અજમેરના બિહલુજુદય-મેડીના ગોળા ચૌહાણ-મહમુદે તે ઉભયના કરેલો વધ-તેમના તાબાના રાજાઓનું સેનાસહિત એકત્રિત થવું-હાડોતીની ઉત્પત્તિ-અનુરાગે આસેરદેશના કરેલી પ્રાપ્તિ-તેના રાજ્યનો નાશ-અસ્થિપાલે આસેર દેશપર કરેલો પોતાનો અધિકાર-રાવહમીર-રાવચંદ-અદલાઉદ્દીને આસેરપર કરેલો અધિકાર-ત્યાં તેણે કરેલો નિવાસ-તેના પુત્ર કોલહને કરેલો પહાર દેશપર અધિકાર-રાવ વાગા-તેણે મયનાસપર કરેલો અધિકાર-અખાવહા કિલ્લો બંધાવવો-દિગ્વિજય-રાવ દેવા-ચુદી રાજધાનીની સ્થાપના.

જગ્યાનનો જે ભાગ હાડોતીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં જે રાજ્યો આવેલાં છે. એકનું નામ ખંદી છે અને ખીળનું નામ કોટા છે. ખંદીકોટા પ્રથમ એકજ રાજ્ય હતું; પરંતુ ત્રણસે વર્ષો થયાં તે બે ખંડોમાં વિભક્ત થઈ ગયું છે. આ ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે ચંબલ નદી વહે છે અને તેજ તે રાજ્યોની સીમા-સ્વરૂપ છે. હાડાવંશીય રાજપૂતો આ દેશના નિવાસી છે. તેમનાંજ નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ હાડોતી થયું છે. તેમાંના ખંદીરજપૂતો ઇતિહાસ લખવાને અગ્રે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

ચૌહાણકુલની ચોવીસ શાખાઓમાંથી આ હાડા નામની શાખા એક ગણાય છે. અજમેરના અધીશ્વર માણિકરાયના પુત્ર અનુરાગ આ શાખાના આદિપુરુષ છે. માણિકરાયે સંવત ૭૪૧ (૪૦ સં ૬૮૫)માં સૌથી પ્રથમ ભારતવર્ષના ઇતર રાજાઓની સાથે મળીને મુસલમાનોની સાથે મહાયુદ્ધ કર્યું હતું.

ઇતિહાસવેત્તા ઈર્નલ ટોડે ચૌહાણમતિની ઉત્પત્તિ જણાવતાં માટે વિખ્યાત કવિ ચંદનો આશ્રય લીધો છે. મહાકવિ ચંદે પોતાની અશ્વત્થામયા લેખિનીક્રાસ અમિકુલની ઉત્પત્તિસંબંધે જે કાંઈ વર્ણન કર્યું છે. તેની સત્યતાવિષે વર્તમાનકાળમાં સદેહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, તે છતાં પણ અગ્રે અમે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. ચંદકવિએ જણાવ્યું છે કે:—“ તીર અને તેજસ્વી ક્ષત્રિય રાજાઓ અનાયારમાં પ્રવૃત્ત થઈ પરશુરામના કોપને પાત્ર થયા. પરશુરામે એકવીસવાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય-હીન કરી. તે સમયે અનેક ક્ષત્રિયોએ પોતાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે પોતાને ક્ષત્રિય નહિ જણાવી ભાટતરિકે ઓળખાવ્યા હતા અને ધણ્યોએ સ્ત્રીના વેષ ધારણ કરી પરશુરામના ક્રોધા-શિમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી. આ પ્રકારે પુષ્કળ ક્ષત્રિયોએ પોતાના જીવનની રક્ષા કરી હતી. પરશુ-રામે સમસ્ત રાજ્ય આજીએને અર્પણ કર્યું અને તેમને જાસન ચલાવવાની આજ્ઞા કરી. નર્મદા નદી-

ના તટપર આવેના માહેશ્વરનગરના હૈહયગ્નતિના રાગ સહચાર્યને પરશુરામના પિતાનો સંહાર કરી અતિમ યુદ્ધ ઉપરિચત કર્યું હતું ”

ખાણેણના પ્રધાનશાસ્ત્રી શાપ અને આશીર્વાદ હોય છે આથી તેઓ શાસન ચલાવી શક્યા નહિ રાજ્યપાલન, શાંતિરક્ષા તથા કુષ્ટોત્તુ દમન કરવાની કાષ્ઠનામા પણ શક્તિ નહોતી, તેથી રાજ્યમાં સર્વત્ર અરાગકતા પ્રસરી રહી હતી બધાં દષ્ટિપાત કરો ત્યાં અશાંતિથી ભયકર અગ્નિ પ્રગ્વલિત થયેતો દષ્ટિગોચર થતો હતો લોકો મૂર્ખ, અજ્ઞાન અને અધાર્મિક બની ગયા હતા લોકો પવિત્ર ધર્મગ્રંથોને પદદંપિત કરીને પાપમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા અને તરકર, લૂટારા તથા અસર અને દાનવલોકો પ્રગ્વપર ઘોર અસાચાર કરવા લાગ્યા. દેશની આવી સ્થિતિ જોઈ અત્યંત દુઃખિત થઈ મહાવીર વિશ્વામિત્રે મનમાં વિચાર કર્યો કે ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ કરી આવશ્યક આવે વિચાર કરી તેઓ આશુના શિખરપર ગયા કે જ્યાં ઋષિમુનિઓનો નિવાસ હતો અને જે સ્થળ તેમણે જ્યાં તપ તથા યજ્ઞયાગથી પવિત્ર કર્યું હતું તેમણે આ સ્થળે જઈને ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમની ઇચ્છાથી સમસ્ત ઋષિઓ અને મુનિઓ સામંતર જઈ સંહિટકર્તાની આરાધના કરવાને પ્રવૃત્ત થયા સંહિટકર્તાએ તેમને પુનઃ ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ કરવાની આજ્ઞા કરી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ ઋષિમુનિઓ ઇન્દ્ર, અહિ, રુદ્ર, વિષ્ણુ અને અન્ય-અન્ય દેવતાઓની સાથે આશુશિખરપર આવ્યા યજ્ઞનો શીઘ્ર પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો ગગાજના પવિત્ર જલથી યજ્ઞકુંડ પવિત્ર કરી દેવતાઓએ યોદ્ધાઓ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યા દેવપતિ ઇન્દ્રે દર્બની એક પુતળી બનાવી તેને પ્રગ્વલિત અગ્નિકુંડમાં નાખી સાર પછી તેમણે જ્યાં મજબૂત મંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો કે તરતજ તેમાંથી એક વીર પુરુષ “ માર મા” સ્વદ કરતો બહાર નીકળ્યો આ વીરપુરુષનું નામ પ્રમાર રાખવામાં આવ્યું અને દેવતાઓએ તેને આશુ, ધાર તથા ઉન્નયિની દેશનો અધિકાર સોંપ્યો.

સારપછી સર્વ મળીને અહાજીને તેમના પોતાના અસમાથી એક ક્ષત્રિયવીર ઉત્પન્ન કરવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા સારે અહાજીએ એક પુતળી બનાવી તે અગ્નિકુંડમાં નાખી તરતજ તેમાંથી એક વીર નીકળ્યો તેના એક હાથમાં ખડ્ગ અને બીજા હાથમાં વેદ શોભી રહ્યા હતા તેનું નામ ચાલુક્ય વા મેનકા રાખવામાં આવ્યું તેને જનપુર (અણહિલપુર) પાટણનું રાજ્ય મળ્યું.

ત્યાર પછી રુદ્રદેવે એક વીરપુરુષની ઉત્પત્તિ કરી તેમણે એક પુતળી બનાવી તેને ગગાજ મા સ્નાન કરાવી અગ્નિકુંડમાં નાખી કે તરતજ તેમાંથી એક કૃષ્ણવર્ણ ભયકર મૂર્તિવાળા વીરપુરુષનો ઉદ્ભવ થયો દાનવોની સામે યુદ્ધ કરવા મોકલવામાં આવતા તેનો પગ સરી ગયો તેથી તેને પુરિહર નામ આપવામાં આવ્યું અને તેને દારપાલનું કામ સોંપવામાં આવ્યું તેને મરુભૂમિના નવ દેશો આપવામાં આવ્યા.

સર્વથી પાછળ વિષ્ણુ ભગવાને ચોથો વીર ઉત્પન્ન કર્યો તેમણે એક પુતળી બનાવી વિધિ અનુસાર અગ્નિકુંડમાં નાખી તો તેમાંથી ચાર હાથવાળો એક અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જત યોદ્ધા ઉત્પન્ન થયો તેને ચાર હાથ હોવાથી તેનું નામ ચતુર્થજ વા ચોદાણ પડ્યું સમસ્ત દેવતાઓએ તેને આશીર્વાદ દઈને મેહકાવતી નગરીનું રાજ્ય સોંપ્યું હાથમાં તે નગર ચક્રામ ડાળના નામથી વિખ્યાત હોવાપર તો મેહકાવતી નામથી પ્રસિદ્ધ હતું.

આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા કવિ ચંદ જણાવે છે કે - “ જે સમયે યજ્ઞની પૂર્ણાંતિ થવા આવી હતી તે સમયે અસુરો અને દાનવો તે તરફ આતુર દષ્ટિ ફેંકી રહ્યા હતા અને તેમના બે નેતા અગ્નિકુંડની ઘણીજ નિકટ હતા યજ્ઞના કાર્યની સમાપ્તિ થતા ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિનું કાર્ય પણ સમાપ્ત થયું ઉપરોક્ત ચારે ક્ષત્રિય વીરોને દાનવોની સાથે યુદ્ધ કરવાને મોકલી આપવામાં આવ્યા ઉભય પક્ષોની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું ક્ષત્રિયો અસુરોને જેમ જેમ મારતા જતા હતા, તેમ તેમ

૧૩૧૧ ટાઇ જણાવે છે કે “ કવિ ચંદે જે ચાર અને લૂટાસ ભતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ઉત્પત્તિમંદિરાની સીધિયન ભતિ હશે. આ લોકો ખાણેણ ઉપર પણ કિચિત્ દયા કરતા નહોતા ” પરંતુ અમારું એવું અનુમાન છે કે કવિ ચંદે આ સ્થાનપર ભારતવર્ષની મીના વચેરે જગતી ભતિઓનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્રેતા યુગમાં પરશુરામના સમયમાં ભારતવર્ષમાં સીધિયન ભતિ હતી, એ વાતનું કોઈ પ્રમાણ શાસ્ત્રમાંથી પ્રાપ્ત થત નથી.

તેમના રુધિરમાંથી નવીન અસુરો ઉત્પન્ન થઇ યુદ્ધ કરવા લાગતા હતા. આથી દાનવોની સેના જરાપણ ધટતી નહોતી. જ્યોતે નવા ઉત્પન્ન થયેલા ચારે દશત્રિયવીરોની કુલદેવીઓ પોતાના અનુચરોની સાથે રણક્ષેત્રમાં જઈ મરણ પામેલા અસુરોનાં રક્તનું પાન કરવા લાગી. આથી રુધિરમાંથી અસુરો ઉત્પન્ન થઈ શક્યા નહિ. " આ ચારે દેવીઓનાં નામ ચંદ્રકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:—

ચૌહાણની કુલદેવી...આસાપૂર્ણી
પુરિહરની કુલદેવી...ગાંગાનમાતા
સોલંકીની કુલદેવી...ખીંચજમાતા
પરમારની કુલદેવી...સિચિયારમાતા

સમસ્ત દેવોનો નાશ થતાંની સાથેજ જ્યેષ્ઠનિધી આકાશ ગુંછ રહ્યું. દેવલોકો સ્વર્ગમાંથી પુષ્પહૃદિ કરવા લાગ્યા અને પોતપોતાનાં વાહનોપર આરટ થઈ રણભૂમિમાં જઈ વિજયી વીરોને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

છત્રીસ કુલના દ્વિત્રિયોમાં અગ્નિકુલના દ્વિત્રિયો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. શેષ સર્વે જીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા છે. ચૌહાણોનો ગોત્રોત્તર આ પ્રમાણે છે:— " સામ વેદ, સોમ વંશ, આધ્યદિની શાખા, વત્સ ગોત્ર, પંચપ્રવર જનોઈ, ચંદ્રલાગા નદી, ભૂત્રુ નિશાન, અબિકા લવાની, બાલન પુત્ર, કાસભૈરવ, બાહુ-અચલેશ્વર મહાદેવ, ચતુર્ભુજ ચૌહાણ." *

જે સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષના ધર્મદ્રોહીઓનું દમન કરવાને માટે વીરપુરુષોની પુનઃ ઉત્પત્તિ કરવાના ઉદ્દેશથી આણુચુંગપર દેવતાઓની મહાસમિતિ થઇ, તે સમયે હિંદુઓનો બીજો યુગ આલસો હતો. હવે અહીંયાં તપાસ કરવાની જરૂર છે કે જે વીરોને બ્રાહ્મણોએ આ સમયે હિંદુસમાજમાં દ્વિત્રિયોત્તરિકે મલથુ કર્યા, તે કોણ હતા ? કાં તો એ લોકો આ દેશના અસભ્ય મૂળવતનીઓ હશે અથવા તો તેઓ વિદેશી હશે અને બ્રાહ્મણોએ તેમને બળવાન બનેને પોતાના ધર્મમાં દોષિત કરી લીધા હશે. આ દેશના અસભ્ય મૂળ નિવાસીઓ અને વિદેશી લોકોનાં શરીરને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો આ બાબતનો નિર્ણય સરલતાથી થઇ શકે એમ છે. આ દેશના મૂળવતનીઓ સ્વામવર્ણના, કીંગણ અને પ્રતિભાવિહીન હોય છે; પરંતુ અગ્નિકુલના દ્વિત્રિયો તો પાર્શ્વિક દ્વિત્રિયો સમાન સમળ, સુદર અને પ્રતિભાવાન હતા. પ્રાચીનકાળમાં સાધધિયનલોકોમાં જેવાં વીરરસનાં કાવ્યોનો ઓત વહેતો હતો તેવાંજ કાવ્યો આ દ્વિત્રિયોમાં પણ વિદ્યમાન છે. પરશુરામે જ્યારે દ્વિત્રિયોનો નાશ કરી નાખ્યો ત્યારે થોડા સમયપર્યંત બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષમાં રાજ્ય કર્યું હતું; પરંતુ તેઓ અત્યંત દુર્બળ હતા, તેથી સાધધિયનલોકો તેમનાપર ધોર આત્માચાર કરતા હતા. આ મહાવિપતિમાંથી મુક્ત થવાને માટે બ્રાહ્મણોએ સાધધિયન લોકોના એક દલને હિંદુધર્મમાં દોષિત કરી તેમને રાજ્યસ્થાપનનો ભાર સોંપ્યો. આજ લોકો ચૌહાણ, પુરિહર, સોલંકી અને પરમાર નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. *

*કવિ ચંદે પોતાના લખેલા રાસામાં એકમાત્ર ચોતસિવાય વેદ, પ્રવર વગેરે જ્ઞાનોને પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. રાસામાં માત્ર એટલોજ નિર્દેશ છે કે:—

આસાપૂર કંદે મો નામ, પુત્રને પુત્ર પોત ધન ધામ;
કુલક ગૌત્ર મુકયપો નામ, અપોઁ જહ્નિ અચલક તામ.

પરંતુ ચૌહાણોનો ગોત્રોત્તર આ પ્રમાણે છે:—વત્સગોત્ર, સામવેદ, કોષ્યપીરામા. મોખિલ સૂત્ર, આપવાન, જમદર્શિ, ચ્યવન, વાગવંચૌર્વંજ, પાંચપ્રવર, આસાપુરકુલદેવી, શ્રીકૃષ્ણકુલદેવતા, ચર્મદામાનદી, મધુરપદ્મી, વામદેશી, રામપદ્મ, જમ્બવત્ક ગરુડ અને આયુધ ખડ્ગ.

૧ અને કહી શકાયો છએ કે કનૈસ ટાંડે જમથીજ આ વાત લખી છે. વર્તમાન કલિયુગમાં હિંદુધર્મની શોચનીય દુર્દશા થઇ છે, તેપણુ કોઇ વિષયમાં અને વિભવિ હિંદુધર્મ અગ્રીકાર કરી હિંદુસમાજમાં કાબજ થવાને સમર્થ થયા નથી; તે અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે હિંદુધર્મ પરમ ચવિત્ર રૂપમાં પ્રજલતાસહિત ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હતો, તે સમયે વિશ્વામિત્ર વગેરે જવિઓએ અને બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષની બહારના ઈન્ડો સાધધિક (ઈન્ડોસિયિક) લોકોને પોતાના ધર્મમાં દોષિત કરી તેમને રાજ્યસ્થાપન અર્થે લોકો એ કદિષ્ઠ સંબલિત નથી. જગતના અન્ય ધર્મોમાં જો તે માણસ પ્રવેશ કરી શકે છે; પરંતુ હિંદુધર્મમાં કોઇપણ વિભતીય

ઉપરોક્ત ચાર કુતોમાંથી ચૌહાણોએજ સૌથી પહેલા પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધારી દીધો હતો. વળી પ્રાયઃ સમસ્ત પૃથ્વીપર પરમારોનું રાજ્ય હતું એવી લોકવદંતિ આજપર્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે પરમારોની ગૌરવગરિમા ઉન્નતિના શિખરપર ચઢીને સંપૂર્ણ તેજી પ્રકાશતી હતી; ત્યારે ચૌહાણોનો ગૌરવસ્થા ધીમે ધીમે અસ્તાવ્યસ્ત થઈ જતો હતો.

ચૌહાણોના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે એક સમયે તેમણે સર્વની ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર્યું હતું; પરંતુ તે અધિક કાળસુધી સ્થાયી રહ્યું નહિ. મેહકાવતીથી માહધરીપુરીપર્યંતના અને નર્મદાની આસપાસના સમસ્ત પ્રદેશોમાં ચૌહાણોનું રાજ્ય હતું દક્ષિણમાં માંડુ, આસેર, ગોલ-કોડા અને ટાકણસુધી તથા ઉત્તરમાં ગંગાજના તટપર્યંત તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર થઈ ગયો હતો. મહાકવિ ચંદ જલુવે છે કે:-“રાજધાની મેહકાવતીના આવન કિલ્લામાં ચૌહાણરાજની આજી માનવામાં આવતી હતી. ચૌહાણોએ પોતાના બાલુખળથી કંદા, લાહોર, મુલ્તાન તથા પેશાવર વગેરે પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી અતે બારતના શિખરપર્યંત પોતાની સત્તા પ્રસારી દીધી હતી. અસુરે ચૌહાણરાજના ભયથી પનાયન કરી જતા હતા દિલ્લી અને કાબૂલમાં પણ ચૌહાણ-રાજનો અધિકાર ચાલતો હતો. ચૌહાણરાજને પાસનું રાજ્ય માલ્દેનને સમર્પણ કર્યું હતું.”

ગદમંડલાનું પ્રાચીન નામ મેહકાવતી હતું, એ વાત પૂર્વે જણાવવામાં આવી ગઈ છે. આ મેહકાવતીના રાજ્યમાં દીર્ઘકાળથી “પાસ” ની ઉપાધિથી ઝોળખાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે તેઓ પશુઓનું પાલન કરતા હતા, તેથી તેમને એ ઉપાધિ આપવામાં આવી હતી આદીરસેનિએ એક સમયે સમસ્ત બારતવર્ષ ઉપર અધિકાર કર્યો હતો તેઓએ માત્ર “આદીરવાડા” નેજ પોતાના સ્મારકચિન્હતરીકે છોડી દીધેલ છે. આ ‘આદીર’ શબ્દ ‘પાવ’ ભતિનેા પર્વાય છે અને આદીરભતિ પાલભાતની એક શાખામાત્ર છે પાસો અથવા પાલીઓદાર પ્રાચીનકાળમાં જે નગરો સ્થાપિત થયા હતા, તેમાં ભલેસા, ભોજપુર, દીપ, બૂપાસ, આધરણ, ગાર્સપુર વગેરે સુખ્ય છે.

મનુષ્યને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી મુસલમાન વગેરે વિભત્તીય લોકોએ વેપ્યવધર્મ અગીકાર કર્યો હતો, પરંતુ તેઓ કદિપણ વેપ્યવધર્મવલખી હિંદુસમાજમાં દાખલ થવાને શક્તિમાન થયા નહોતા, અદિ પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણોએ વિભત્તીય લોકોને હિંદુધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા હતા, એ વાત કદિ પણ સંભવિત હોઈ શકે નહિ, અને ચંદ કવિએ માત્ર કલ્પનાથીજ નવીન ચાર ક્ષત્રિય શાખાઓની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવી હોય તો તે પણ સંભવિત છે કારણ કે મહાકવિ સુદ્ધિ નિર્માણ કરતી વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો બનાવી હતી, ત્યાર પછી તેમણે કદિ પણ કોઈ વર્ણની પુન ઉત્પત્તિ કરી હોય એવા ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં નથી આપણે અનુમાનથી કહી શકીએ છીએ કે ધરધરને ક્ષત્રિયોને સંપૂર્ણ સદાર કરી નાખ્યો હોય એ બનવાયોગ્ય નથી. જો કે તેમણે અનેક દેશોમાં પ્રજાળ ક્ષત્રિયોને સદાર કર્યો હતો, તથાપિ બારતવર્ષના સર્વ ભાગોમાં અનેક ક્ષાત્રય રાજ્યો તે સમયે વિદ્યમાન હતા, એ વાતનું પ્રમાણ માત્ર થઈ શકે છે, અદિ અસરક તથા જગદી ભતિઓએ બ્રાહ્મણોપર ઘેર અત્યાચાર કરીને હિંદુધર્મને વળી દાનિ પહોંચાડી હોય અને તેથી બ્રાહ્મણોએ બચેલા ક્ષત્રિયોમાંથી ચાર ક્ષત્રિયવંશોને પુન દીક્ષિત કરી તેમને ચાર દેશોને રાજ્યસ્માર સોંપ્યા હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? અથવા મત્રમલથી ચાર ક્ષત્રિયોરિણુ ઉત્પત્ત થતુ પણ હિંદુસામ્રાજ્યસાર અસંભવિત નથી

૧ મુસલમાનઈતિહાસવેત્તાઓએ આ ધત્તાને સ્વીકાર કર્યો છે સવત ૭૪૬ માં જે સમયે મુસલમાનવેત્તાએ પહેલી વાર હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે લાહોર અને અજમેરના હિંદુસભ્યો ચૌહાણ ભતિના હતા અને તેઓ પ્રબલ પરાક્રમસહિત મુસલમાનોની સામે થયા હતા આ વાત નિ સદેહ છે કે તે સમયે અજમેર એ ચૌહાણોની પ્રધાન રાજધાની હતી

૨ માલ્દેન એ ચૌહાણોની એક શાખા છે અને અનેકઝડે બારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે સમુદ્રતટપર જે મહાલોકો તેની સામે થયા હતા, તે આ માલ્દેનલોકો હોવા જોઈએ આ શાખા હાલમાં હાલ થઈ ગઈ છે અને પાચ શતાબ્દી પૂર્વે પણ તે ઝાઝી પ્રસિદ્ધ નહોતી ખૂદીના હાડાભત્તીના એક અધીશ્વરે એક માલ્દેન સ્ત્રીત પાણિમલ્ય કર્યું હોય, પરંતુ અતે એક ચતુર અદિ પ્રાચીન ગ્રંથથી પ્રમાણિત કર્યું કે તે માલ્દેન સ્ત્રી તેની સંગોત્રિયા હતી, ત્યારે ખૂદીના ઉત્કલ અધીશ્વરે તે સ્ત્રીના ત્યાગ કર્યો હતો

૩ દીપ, ભોજપુર,ભલેસા વગેરે કેટલાક નગરોમાં અનેક પ્રાચીન સ્મૃતિચિન્હો વિદ્યમાન છે વીસ વર્ષપૂર્વે અમે ભ્રમણ કરતા કરતા આધરન નગરમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં અમે જે નદીઓના સંગમસ્થાનપર એક મિટી રતલ

મેહકાવતીના અજયપાલ નામના એક રાજાએ અજમેરની સ્થાપના કરી તારાગઢ નામનો અભેદ કિલ્લો બંધાવ્યો. અજયપાલનું નામ આજપર્વત અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજા ચક્રવર્તી અર્થાત્ અનેક નૃપતિઓના અધીશ્વર હતા. તેઓ કયા કાળમાં રાજ્ય કરતા હતા તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે.

પાથીલાપાનાં કેટલાંક તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેપરની લાપાસગમ્મણ નથી, ત્યાંસુધી અજયપાલના સમયનો નિર્ણય થઈ શકશે નહિ. મેહકાવતીથી કુમાર પૃથ્વીપદાડ અજમેરમાં આવ્યો હતો, જો કે તે શા કારણથી આવ્યો હતો તેનો નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી; પરંતુ એમ જણાય છે કે અજમેરના રાજાને પુત્ર નહિ હોવાથી પૃથ્વીપદાડને અજમેર લાવવામાં આવ્યો હતો. માત્ર તેની એક જ સ્ત્રી (તે સમયે તે લોકમાં અનેક સ્ત્રી પરણવાના રિવાજ પ્રચલિત નહોતો.) ના ગર્ભથી ચોવીસ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમાંના એકના વંશજ માણિકરાય હતા. માણિકરાય સંવત ૭૪૧ (૯૦ સં ૬૮૫) માં અજમેર અને સાંભરના અધીશ્વર હતા.

માણિકરાયના સમયથી ચૌહાણો પ્રકાશમાં આવ્યા. સંવત ૭૪૧ (હીજરી સન ૬૩) માં જ્યારે મુસલમાનસેનાએ રાજસ્થાનામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે વખતે અજમેરના સિંહાસનપર દુર્લભ વા દુર્લભ નામના રાજા વિરાજમાન હતા. યવનોની સાથે યુદ્ધ કરતાં રાજા દુર્લભ મરણ પામ્યા. તેમનો એકનો એક સાત વર્ષનો પુત્ર કિલ્લાની અગાધીપર ખેંચતો હતો તે પણ શત્રુઓના પ્રહારથી અકાળ મૃત્યુ પામ્યો. દુર્લભરાયે રાજનગ્ની નામના એક ધર્મપ્રચારકપર ધીર અત્યાચાર કર્યો હતો, તેથી યવનોએ સિંધદેશમાંથી અજમેરમાં આવી યુદ્ધ કર્યું હતું. આથીજ મુસલમાનો આ યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધ કહે છે. એમ કહેવાય છે કે ઉક્ત ધર્મપ્રચારકનો અંતુકો કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો. તે મુસ્લિમ મઠમાં ગયો અને મુસલમાનોને અજમેરના રાજપૂતો ઉપર વૈર લેવાને માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. શીઘ્ર મુસલમાનસેનાએ વેપ બદલી અશ્વના વ્યાપારી બની અજમેરમાં આવ્યા. તેમણે દુર્લભરાય અને તેમના પુત્રનો નાશ કરી ગઢ અને મહેલો વગેરેપર પોતાનો આધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. જો કે આ યુદ્ધમાં બાળકોની વાત જેવું લાગે છે; પરંતુ ઇતર કેટલીક ધટનાઓદ્વારા તે પ્રમાણિત થયું છે, માટે તેની સત્યતાવિષે શંકા લાવવાનું કાર્ણ પણ પ્રયોજન નથી. ખજીરા કિલ્લાએ બરાબર આજ સમયે સિંધદેશમાં એક સેના મોકલી હતી. તે સેનાનો સેનાપતિ અનુદાસાસ સિંધની પ્રાચીન રાજધાની આલોરપર આક્રમણ કરતી વખત માર્યો ગયો હતો. એમ જણાય છે કે આજ સેનાએ સ્વનતિના ધર્મપ્રચારકને શયેલા અપમાનથી અસંત કોષિત થઈ તથા ધાર્મિક જીરસાથી ઉતેજિત થઈ અપમાનકારી રાજપૂતોપર આક્રમણ કર્યું હતું.

જે કારણથી અને જે રીતિમાં દુર્લભરાયનું મૃત્યુ થયું અને અજમેર પોતાના હાથમાંથી જતું રહ્યું, તે ચૌહાણો કદિ પણ વિચરી શક્યા નહિ. તેઓ દુર્લભરાયનો પુત્ર લોહ કે જે આ સમયમાં માર્યો ગયો હતો, તેને આજપર્વત દેવપેઠે પૂજે છે. વિશેષ શું કહીએ? લોહ પોતાના પગમાં જે ધુધરી પહેરેતો હતો, તેની રાજપૂતો દેવાલંકારતરિકે પૂજા કરે છે અને તેના સન્માનાર્થે પોતાના બાળકોને ધુધરી પહેરાવતા નથી.

કવિનંદર જણાવે છે કે:-“દુર્લભરાયના ઉત્તરાધિકારી લોહદેવ જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૧૨ ને સોમવારે સ્વર્ગવાસી થયા હતા.”

લોહદેવના કાકા માણિકરાયે સંવત ૭૪૧ માં યવનોએ. અજમેરપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેમની જોધો. આ સ્તંભ ત્રીસ ફીટ ઊંચો હતો અને તેની ઉપર એક મનુષ્યની મૂર્તિ નિત્યજમાન હતી. આ મૂર્તિના શિરપર મુકુટ ચોલતો હતો અને સ્તંભના નિમ્ણલા ભાગપર એક ગોપાની મૂર્તિ કેતરેલી હતી. એમ તેનું ચિત્ર કાઢી તે મહારાજ કોલ્લુકપર મોકલ્યો આપ્યું; પરંતુ અગાધી પારે તેની કોઈ નકલ નથી.

૧ આ સ્થાન અજમેર અર્થાત્ અજયસિંહપર તથા અજયગઢ અર્થાત્ અજયપુર્વના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થયું; પરંતુ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે રાજપૂતાનાના પ્રવેશદ્વારસ્વરૂપ આ સ્થાનમાં ચૌહાણરાજ અજયપાલ રાજ્ય કરતા હતા તેથી તેનું નામ અજમેર પડ્યું હતું.

૨ પૃથ્વીરાજ રાસમાં આ વાતનો હલ્લેખ ક્યાંય પણ આવ્યો નથી. કાર્ણ અજય સ્થળે કવિ ચંદે એ વાત લખી હોય તો હોય. મોર રાજનગ્નીને લીધે મુસલમાનો અને ચૌહાણોની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું હતું તેના સંબંધમાં

સામે યુદ્ધ કર્યું હતું આ સમયે મુસલમાનોએ અજમેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો અને માણિકરાય નિર્દય શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે રણસેવમાંથી નાસી ગયા હતા આ સમયે શાકભરી દેવીએ તેમને દર્શન દીધે કહ્યું કે - "તમે અહીં આ રાજ્ય સ્થાપન કરો આજે તમે અશ્વારૂઢ થઈ અહીંઆથી બ્યાસુધી જશો ત્યાસુધી તમારા રાજ્યની સીમાનો વિસ્તાર થશે, પરંતુ તમે અહીં આ પાછા ફરો ત્યાસુધી પાછા ફરીને નેશો નહિ " માણિકરાયને અશ્વ અતિ મજબૂત અને બળવાન હતો તેમણે તેનાપર આરૂઢ થઈ દેવીની આજ્ઞાનુસાર શીઘ્ર ભ્રમણ કરવા માંડ્યું થોડે દૂર ગયા પછી તેઓ દેવીની આજ્ઞા ભૂલી ગયા અને તેમણે પાછા ફરીને નેશું તેમને આ સમયે પાછળનો સર્વ પ્રદેશ ઉજ્જવલ થઈ ગયેલો જણાયો આ દેખાવ જોઈ તેઓ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયા રાજસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ લવણસરોવરનું મૂળ આજ છે માણિકરાયે આ લવણસરોવરનું નામ દેવીના નામ ઉપરથી શાકભરી સરોવર પાડ્યું અને તે સરોવરના એક નાના દ્વીપ ઉપર તે દેવીની પ્રતિષ્ઠા કરી આ દેવીની પ્રતિમા આજપર્યંત તે સ્થળે વિરાજમાન છે શાકભરી શબ્દ અપભ્રંશ થતા હોય તે સાબર કહેવાય છે

માણિકરાય ઉત્તર પ્રદેશના ચૈદાણોના આદિપુરુષ હતા તેમણે થોડા સમય પછી અજમેરપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો તેમને અનેક સત્તાનો થયો તેમના વશજોએ રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમાં ફેલાઈને અનેક શાખાઓની સ્થાપના કરી તેમના વશજો સિંધુદેશ સુધી પ્રસરી ગયા છે ખીચી, હાડા, મોચન, નિરવાન લહારિયા, બૂરચા ધનેરિયા (ધુધેરિયા) અને ખાગડેચા વગેરે સમસ્ત શાખાઓ આ માણિકરાયદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ છે ખીચીશાખાના માણસોએ ધણે દૂર આવેલા હોઆખ નામના સ્થાનમાં જઈને નિવાસ કર્યો આ સ્થાનને સાધારણ રીતે સિંધુસાગર કહેવામાં આવે છે આ દેશનો વિસ્તાર બેટવાથી સિંધુ નદીપર્યંત ૧૩૬ માઈલનો છે "તેમની રાજધાનીનું નામ ખીચીપાટણ હતું હાડાલોકોએ હરિયાના દેશની અત્યંત આવેના અસી વા હામી નામના સ્થાનને છતી લઈ ત્યાં નિવાસ કર્યો અને એક શાખાના લોકો ગોવાલકુડમાં ગયા આને હાલમાં ગોલકોડા કહેવામાં આવે છે ત્યાંથી નીકળી તેમણે આસેર નામના સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો મોચનોને નાગોરની ચોતરફના પ્રદેશો મળ્યા લહારિયાએને ચબલના તટપરનો એક પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો આ દેશ તેમનાજ નામપરથી લહાવર કહેવાય છે અને આજપર્યંત તે દેશ તેમના અધિકારમાં છે ધુધેરિયાઓએ ચૈદાણા નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાં નિવાસ કર્યો પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તે દેશ કોટાના હાડા લોકોના હાથમાં ગયો ખીચી એક શાખાએ

મીરાસમય નામના એક પદાત્મક પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે આ પુસ્તકને ચંદબરદાથીકૃત પૃથ્વીરાજના સાનો એક ભાગ માનવામાં આવે છે અને ઉપરોક્ત ધટના પૃથ્વીરાજના સમયમાં બની હતી એમ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે પરંતુ આ કોઈ અન્ય કવિની કવોલક પદા હોય એમ જણાય છે કારણ કે 'કતો જ સમય નામના અથવા ઉપરોક્ત ધટના પૃથ્વીરાજના મપિતાના સમયમાં બનેલી જણાયી છે

૧ બૂરીના રાજ્યોની વસાવટીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે દેવીએ એક વરદાન આપ્યું હતું કે તમે નેટલી પૃથ્વીની પ્રજાના કરી આપશો તેટલી પૃથ્વી સરંચા આદીની વઈ જશે પરંતુ હર્ષાગવસાત્ મણિકરાયે દેવીની આજ્ઞાનો ભંગ કરી પાછા જોયું તેા સર્વ બૂમ આદીને બદલે મીઠાની વઈ ગઈ

૨ સવત સતસો એકતાલિસ માહોત વાલી વેરા

સાબર આયો તુતિસરસ માણિકરાય નરેશ

વિંદીના પાદશાહ ફિરોઝશાહના મકાનની નિકટ આ વસના એક રાજ્યને સ્મૃતિસ્તબ છે તે પર સાક ભરી શબ્દ કોતરેલો છે તે વિષે સર વિલિયમ જે સ મહારાજ કોલ્યુક અને કનૈલ વિદ્યુટ ધણા અનુમાનો કર્યા છે

૩ વસાવારકરના આધારપરથી લખાયેલી બૂરીના રાજ્યોની વસાવટીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ચૈદાણવસના આદિ પુરુષથી ૧૩૩ મી વેરીએ માણિકરાયનો જન્મ થયો હતો તેમને ૧૦ પુત્રો થયા હતા તેમના તૃતીય પુત્ર હરિસિંહે સિંધદેશ છતી લઈ ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને તેના વશજો ધુધેરિયાચૈદાણ કહેવાયા પરંતુ આજકાલ ધુધેરિયા ચૈદાણોને અધિક ભાગ જુદેલખડ અને માલવામાં ચબલનદીના તટપર વસેલો

નાડોલમાં નિવાસ કર્યો; પરંતુ તેમનું ચાહાણુ નામ કદિપણુ પરિવર્તિત થયું નહિ.

આ શાખાનાં સંખ્યાબંધ માણસો રાજસ્થાનમાં ફેલાઇ ગયાં હતાં. તેમણે પોતાનાં બાહુબળથી અનેક સ્થાનોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ લીધો હતો. પણ લોકો પોતાના કરતાં બળવાન વ્યક્તિના તાબામાં રહીને શાસન કરતા હતા. આ સર્વ લોકોનો ઇતિહાસ અતિ મહત્વનો છે; પરંતુ તે અત્રે અપ્રસ્તુત છે, તેથી તેને છોડી દેવામાં આવ્યો છે. જૈના ગ્રંથમાં માણિકરાયથી વિસલ્લેવસુધી અગીઆર રાજાનાં નામ લખવામાં આવ્યાં છે. આ અગીઆરમાંથી હર્ષરાજનું વર્ણન કર્યું અત્રે વિશેષ પ્રયોજનીય છે. જૈનામાં તથા હમીરરાસામાં હર્ષરાજનાં પરાક્રમેની મણીબ્ર પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. વીરકેષ્ઠ હર્ષરાજનું આધિપત્ય અરવલ્લીના શિખરથી આણુના શિખરપર્યંત તથા પૂર્વમાં ચંબલતટપર્યંત વિસ્તારિત હતું. તેમણે સંવત ૮૧૨થી ૮૨૭ (હીન્દી ૧૩૮થી ૧૫૩) પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું. તેમણે રણભૂમિમાં યત્નગોનો સંહાર કરી 'અરિ-મર્દન'ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી અતે રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણુત્યાગ કર્યા હતા. તવારીખ ફરિસ્તામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે હીન્દી સન ૧૪૩ માં મુસલમાનોની સંખ્યા પુલકળ વધી ગઇ હતી. તેમણે પર્વત-પરથી ઉતરી ફિરમાન, પેશાવર અને તેની આસપાસના સર્વ પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધા. અજમેરના રાજાના કુટુંબી લાહોરના રાજાએ પોતાના બાતાને ઉક્ત અક્ષયનોની સામે યુદ્ધ કરવાને મોકલ્યો. તેણે કાબૂલના ખિલજ અને ઘોરીલોકોની સામે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અતે તેને પરાસ્ત થઇને મુસલમાનધર્મ સ્વીકારવો પડ્યો. તેને પાંચ મહિનામાં સાત યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં હતાં. રાજપૂતો સખત પરાભવ પામીને નાસી ગયા; પરંતુ બ્યાં શીનઝડુ વ્યતીત થઇ ગઇ કે તરતજ રાજપૂતો પુનઃ નવીન દલ તૈયાર કરીને પેશાવરમાં આવી પહોંચ્યા. પુનઃ બર્ષકર સમરામિ પ્રદીપ્ત થયો. આ સમયે રાજપૂતો કદિ મુસલમાનોને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી નસાડી મૂકીને કાહિસ્થાનસુધી પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દેતા અને કદિ મુસલમાનો નવીન સેનાનો સંગ્રહ કરી તેમને પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂકતા.

અજમેરના અધીશ્વરે સ્વયં આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો કે નહિ તે કાંઈ રાજપૂતોના ઇતિહાસ-માંથી જાણી શકાતું નથી. હમીરરાસાપરથી પ્રતીત થાય છે કે હર્ષરાજની પછી દુગ્ગનદેવ વાં દુગ્ગદેવે રાજમુકુટ ધારણુ કર્યો હતો. તેમની સેનાના શિખર બદનેરપર્યંત સ્થાપિત થયા હતા. દુગ્ગન-દેવે નાસિરુદ્દીન નામના મુસલમાન સુલ્તાનને પરાસ્ત કરીને તેની પાસેથી બારસે અર્ધે ખુબવી લીધા હતા. આથી તેમને "સુલતાનમાલ"ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. "સુલતાન માલનો" અર્થ "રાજ-જણાય છે. સુદેલખડના કુબેરિયા લોકો ધધિરા કહેવાય છે અને સુદેલા લોકોની સાથે તેમનો બ્યવહાર છે. (સિંધપર મુસલમાનોનું આક્રમણ થયા પછી આ લોકો ત્યાંથી નાસી સાહાબાદમાં જઈ વસ્યા હોય એ વાત સંભવિત છે.)

૧ નાડોલ એક સમયે ખરમ સમુદ્રિશાલી પ્રદેશ હોતા.તે મરેશના સ્થાનિક ઈતિહાસ અને તામ્રપત્રાપરથી આ વાતનાં પ્રમાણુ પ્રાપ્ત થાય છે. આક્રમી શતાબ્દીમાં આ પ્રદેશમાં રાજ્ય સ્થાપિત થયું,બારમી શતાબ્દીમાં તેઈ' થનન થયું અને તેના મધ્યકાળમાં અર્થાત સંવત ૧૦૩૬ (૬૦ સં ૧૮૩) માં ત્યાંના સિંહાસનપર રાજ લાખ-નસી હિરાજમાન હતા. તેમણે નાહરવાલાના અધીશ્વરની સાથે પ્રબલ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું. નિમનતિખિત કવિતા તેમના રીઅયનું પ્રમાણુ આપે છે:-

સંવત ૬૨૨૦ ડગ્યાલીસ, બારઈ જોતા પાદન,
રાન ચોદાન અગાવી, ચેવાડ દામી દંડ બરિ;
તિસવાર રાવ લદમણુ થપ્પી, ભે આરજે સો કરિ.

અર્થાત " સંવત ૧૦૩૬ માં પાદલુ નગરમાં આગલા તોરણદારના ચોદાણુએ શણુ લીધું અને તેમણે ચેવાડપતિની પાસેથી પલ્લુ ખંડણી લીધી તેઓ ને પારતા તે કરતા. "

સખ્તગીન અને તેના પુત્રમદમદે લદમણુસિંદના શાસનકાળમાં નાડોલપર આક્રમણ કરી તેને લૂટી લીધું અને ફિલાનો નિવંસ કરી નાખ્યો; પરંતુ પાછળથી પ્રસન્ન મલતાં નાડોલસાને પુનઃ પોતાનો હપ્ત મતાપ સંજ્ઞન કર્યો. તેરમી શતાબ્દિમાં આ વંશની મર્યાદ સેના અલ્લાહાબાદની સામે લુદ્ધ કરી નષ્ટ થઈ હતી. શાદબુદ્દીને ને સમયે બારગવપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી રીધો,તે સમયે નાડોલપરિ જણુ તેને ખંડણી આપી તેના મોંઢલિક બન્યા હતા.

ને બદીનાન બનાવનાર" એવો થાય છે વિખ્યાત મહમૂદના પિતા સખકામીનનું જ નામ નાસિરુદ્દીન હતું અલમગીનના ૫૬૭ વર્ષના શાસનકાળમાં સખકામીને વારવાર ભારતના પર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારપછી કર્નલડોરે અબ્દુલેના અન્-અન્ ગઝલોના શાસનનું દ્વાર ઊઠી વિસનદેવના શાસનકાળનો ઇતિહાસ વર્ણવવા માડ્યો છે ઉપરોક્ત ગઝલોના મમયમાં કેવળ મુમતઝામીની સાથે થયેલા સમામસિરાય ઇતર કેાઇ પણ મહત્વની ઘટના બની નથી દાખાલનીના ઇતિહાસકારોના મતાનુસાર વિસનદેવના પિતાનું નામ ધર્મગજ હતું, પરંતુ જંગાના ઇતિહાસમાં તેને વીર વેતનદેવ જણાવ્યું છે આપરથી પ્રતીત થાય છે કે વીર વેતનદેવ એ જ યશાય નામ હતું તેઓ પગ્મ ધાર્મિક હતા, તેથી તેમને 'ધર્મગજ'ની ઉપાધિ મળી હતી દિલ્હીના વિજયસ્તંભમાં જે શિનારેખ છે, તેદ્વારા પણ આજ અનુમાનનું સમર્થન થાય છે વીર વેતનદેવના શાસનસમયમાં સુનતાન મહમૂદે અતિ-મહાર ભારતના પર આક્રમણ કર્યું હતું વેતનદેવ તે સમયે મહાનગવાન રાજ ગણાતા હતા તેમણે મહમૂદનો સપૂર્ણ પરાજય કરી તેને અબ્દુલેથી નસાડી મૂકી અનુન યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, પરંતુ આજ પ્રસંગે તેઓ મરણ પામ્યા હતા

જે સમયે સુનતાન મહમૂદ પ્રથમવાર ભારતનારને લૂટવાને આ પેા તે સમયે એક મહાબળ વાન ચૌહાણીની પરમ વીરતા પ્રગણિત કરી પોતાનું નામ અમર કર્યું હતું આ વીરનું નામ ગોગા હતું અને તેઓ વિખ્યાત ચૌહાણરાજ વાયાના પુત્ર હતા આ ગોગા સતનજ નદીના તટથી હરિયાના પર્વતના સમસ્ત જંગમય વિસ્તૃત દેશપર અધિકાર બોમવતા હતા

સતતજળના તટપર મેઝા વા 'ગોગાકી મેડી' નામની તેની રાજવાની હતી વીરશ્રષ્ઠ ગોગાએ સુનતાન મહમૂદના કરાન પ્રાસનાથી પોતાની રાજવાનીની રક્ષા કરવાને માટે તેની સાથે લય કર લુદ્ધ કર્યું હતું અને તેમાં અણુભનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી પોતાના ૪૫ પુત્રો અને ૬૦ લગ્નિગ્મોસહિત પ્રાણુ નિર્જન કર્યા હતા રવિનાર અને નોમની તિથિએ મહાવીર ગોગાએ આ સસારનો ત્યાગ કર્યો હતો સમસ્ત રાજસ્થાનના હગ્રીમ રાજકુળો આ તિથિને પરમ પવિત્ર માનીને તે દિવસે ગોગાના સમાધિમંદિરમાં એકત્રિત થાય છે ખાસકરીને મરુસ્ત્રના નિવાસીઓ ગોગાનું સ્મરણ અધિક લકિતપૂર્વક કરે છે મરુભૂમિમાં 'ગોગાકાથન' નામે એક સ્થાન આજપર્વત વિદ્યમાન છે ગોગાનો 'જવાદિયા' નામનો રજાશ્વ હતો, તેથી રાજપૂતો આજપર્વત પોતાના મમરાશ્વને 'જવાદિયા' ર કહે છે

આ સમયે મહમૂદ પોતાની સેના મરુસ્ત્રમાં યદને લઇ ગયો હોય એમ જણાય છે મહમૂદે ન્યા અબ્દુલેપર આક્રમણ કર્યું કે તરતજ ચૌહાણરાજ તે સ્થાન ઊઠીને ચાલ્યા ગયા મવનોએ અબ્દુલે અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ લૂટી લઇ તેનો વિખ્વસ કરી નાખ્યો, પરંતુ રાજપૂતોએ પરમ તેજસ્વિતાપૂર્વક ગદ અને મહેતોની રક્ષા કરી તેમણે મહમૂદને પરાસ્ત તથા પાપન કરીને ચૌહાણરાજના તાબાના નાડોન નગરમાં નસાડી મૂક્યો પરંતુ મહમૂદે તે સમયે નાડોને લૂટી લઇને તેનો વિખ્વસ કરી નાખ્યો અને નાહરવાના રાજપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો ત્યારપછી તેણે તે પ્રદેશના લોકો પર ઘેર અત્યાચાર કરવા માડ્યા આથી સર્વ લોકો તેની સામે થાા મહમૂદ પ્રાણુ જવાના લયથી મરુભૂમિના પશ્ચિમ ભાગમાં યદને સમુદ્રની તરફ નારી ગયો

૧ મહમૂદગઝનવીએ ઈ.સ. ૧૦૧૦ થી ઈ.સ. ૧૦૨૪ પેરત દિલ્હસ્થાનપર બે ર હુમલા કર્યા હતા અને તેણે કાશ્મીરપેરત મુસલમાની દીનનો પ્રથમ નાખ્યો હતો તેના બાર આક્રમણો દિલ્હસ્થાનના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ

૨ રાજાસુતદિહાસકરેખા જણાવે છે કે ગોગાને એ પણ પુત્ર નહોતો તેથી તે અલ્પત શોકમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતો હતો એક સમયે તેની કુવંદેનીએ તેનાપર પ્રસન્ન થઈ તેને જે જવ આપ્યા ગોગાએ તેમાંને એક જવ પોતાની રાણીને અને બીજે પોતાની યોદ્ધાને અવશાળ્યે ઉક્ત જવ ખાવાથી યોદ્ધાને એક વહેરો ઉપન થયો તે વહેરો જવને લીા ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ગોગાએ તેનું નામ 'જવાદિયા' ધાડ્યું ઉત્પત્તિના રાણાએ મસ્તુત અયકારને કાઢિયાવા નો એક રજાશ્વ ઉપહારતરીકે આપ્યા હતા, તેનું નામ પણ જવાદિયા હતું ને કે ઉક્ત અશ્વ દેખાવમાં સર્વથા સાદો હતો પરંતુ તેનાપર સ્વારી કર્યા પછી તે પોતાની પ્રગલ્ભ શક્તિ સારી રીતે જણાવતો હતો તેના જેવો અશ્વ મસ્તુત અયકાર કદિ પણ જોયો નથી મસ્તુત અયકાર ઉક્ત જવાદિયાને અને મુગરાજ નામના એક અશ્વને પોતાના દેશમાં લઈ જવાને માટે ઉત્પત્તિથી સમુત્પન્ન થઈ લઈ ગયો હતો, પરંતુ

દિહીપતિ પૃથ્વીરાજના પ્રધાનકવિ ચંદ બરદાસએ પોતાના વિખ્યાત રાસમાં રાજ વિસલ-
દેવની વીરતાનું વર્ણન અત્યુત્તમ પ્રકારે કર્યું છે.

કવિ ચંદ વિસલદેવનો શાસનસમય સંવત ૯૨૧નો જણાવ્યો છે; પરંતુ કર્નલ ટોડ તેને ખૂલ માને છે.
વિસલદેવ તે સમયના સર્વ હિંદુરાજ્યોના મુખ્ય નેતા ગણાતા હતા. કવિ ચંદ જણાવે છે
કે:—“વિસલદેવને હિંદુજાતિના નેતા ગણીને યવનલંકારે મહાદેવ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો. આ
સમયે સર્વ આર્ય રાજ્યો વિસલદેવની પતાકાનીચે પોતપોતાની સેનાસહિત એકત્રિત થયા.
માત્ર અણહિલપુરપાટણનો આલુક્ય રાજ આવ્યો નહોતો. શેષ સર્વ રાજ્યો આ મહાસમિતિમાં એક-
ત્રિત થયા હતા.” અણહિલપુરપાટણના અધિપતિસવાળ જે જે રાજ્યો વિસલદેવની પતાકાનીચે એક-
ત્રિત થયા હતા, તે સર્વનાં નામ ચંદ કવિએ જણાવ્યાં છે અને તે પ્રસંગનું અત્યુત્તમ વર્ણન કર્યું છે.

જપતના હાથમાં અજમેરની રક્ષાનો ભાર સોંપી વિસલદેવે તેને જણાવ્યું કે:—“મેં આપના વિ-
શ્વાસપર અજમેર અર્પણ કર્યું છે અને હવે હું અણહિલપુર જઈશ. હું જોઈ છું તો ખરે કે અણ-
હિલપુરનો આલુક્ય રાજ નાસીને ક્યાં જશે?” વિસલદેવે આ પ્રમાણે કહી પોતાની સેનાસહિત અજ-
મેર નગરીનો ત્યાગ કર્યો અને વિસલતાલ નામના સરોવરના તટપર જઈ ત્યાં મુકામ નાખ્યો. પછી
તેમણે પોતાના મિત્ર અને ક્રાણી રાજ્યોને સેનાસહિત શીઘ્ર એકત્રિત થવાને કહેવરાવી મોકલ્યું.
મઠોરના મોહનસીંહ પઠિહારે સેનાસહિત આવી તેમના ચરણને વંદન કર્યું. તેની પછી વીરના અલ-
કારસ્વરૂપ ગિદલોત અને તુવાર (૧) તથા પાવાસર અને મેવાતના અધીશ્વર મહેશ આવ્યા. (૨)
પછી ગાંડજાતિના રામ આવીને ઉપરિચિત થયા. (૩) પછી દ્રોણપુરના મોયલે (૪) અધીશ્વરને ખડ્ગથી
મોકલી ન આવી શકવાને ખરે ક્ષમા માગી. બહોચરને (૫) હાથ ભેટી દર્શન દીધું. બામીનીના
સુર્યયાત્રા કરતી વખતે ઘોર અનિદ્ર યવાની સંભાવના હોવાથી તેણે મૃચરાજને એક મિત્રને ઉપદેશરૂપે
આપી દીધી અને જવાહિયાને ઇસે માર્દલના અંતરપર યુના રાણની પાસે મોકલી આપ્યો તથા તે સાથે એવો
સંદેશો મોકલ્યો કે વિજયાદશમીના પર્વપર જે રણોત્સવ થાય છે, તેમાં આ અશ્વની સૌથી પહેલી ખૂલ કરને.
આશા છે કે તેમણે આ આજ્ઞાનું પાલન કર્યું હશે.

૧ મે કે વિસલદેવે આ અતિ વિરાળ સરોવર દુબર વર્ષો પૂર્વે બંધાવ્યું હતું તોપણ તે આજપર્યંત
વિસલતાલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જહાંગીર પાદશાહે આ ‘વિસલતાલ’ના તટપર એક અતિ મોટું મકાન બંધાવ્યું
હતું અને ઇન્ડાંડના રાજ પ્રથમ જેમના મોકલેલા હુતનો તેણે આજ મહાલયમાં સત્કાર કર્યો હતો.

૨ આ પછી પ્રતીત થાય છે કે પરિહારભતિ અજમેરના શૈલાણુઅધીશ્વરને આધીન હતી.

૩ ચંદકવિએ ચિતોડના મહારાજને ‘નરિના અલકાર’ જણાવ્યો છે. વાસ્તવમાં ગિદલોતકૂલના ચિતોડરાજ
અજમેરપતિની પાસે પોતાની સેનાસહિત મિત્રસ્વરૂપે ગયા હતા અને યવનોની સામે લડયા હતા. જે રીતે
આ સમયે ચિતોડરાજ તેજસિંહ અજમેરપતિની પાસે મિત્રસ્વરૂપે ગયા હતા, તેજ પ્રકારે બારમી ચતાબ્દીમાં
વિસલદેવના નજીર દિલીના સમ્રાટ પૃથ્વીરાજની પાસે તેજસિંહના પૌત્ર સમરસિંહ ગયા હતા. વળી તેમણે
મિત્રસ્વરૂપે એકત્રિત થઈને અણહિલપુરના અધીશ્વરની (વરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું હતું. તેજસિંહ સંવત ૧૧૨૦ (૬૦
સ. ૧૦૬૪) માં ચિતોડના રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયા હતા. તેઓ વિસલદેવની સાથે મળી યવનોની
સામે યુદ્ધ કરતાં માર્યા ગયા. કવિ ચંદની ઉત્તર સુધિમાં ઉદયાદિત્યનું નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. કર્નલ ટોડે તાદ્દશ્યે
જેઠ તેમને જે સમય નિધિત કર્યો છે, તે દૈનિક ઐતિહાસિક સોસાયટીના પ્રથમ મોડ્યુમના ૩૨૩ મા પૃષ્ઠમાં
પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે.

(૧) કર્નલ ટોડે એવું અનુમાન કર્યું છે કે ઉક્ત ઉપદેશન દિલીના ઉવાસસમાટને કોઈ માંડલિક દરો.

(૨) મેવાતમાં મેવ ભતિના રાજ રાજ્ય કરતા હતા. મેવભતિ સર્વજન વિખ્યાત છે. આ ભતિએ પાછળ-
થી મુસલમાનીયમ અગ્રીકાર કર્યો હતો.

(૩) ગોંડભતિ વિરોધ પ્રસિદ્ધ હતી અને ગોંડાણુસમાટના માંડલિક ચાલુક્યમાં ગોંડરાજ મહાવીર
ગણાતો હતો.

(૪) મોયલ લોકાવિષે અન્યથા ખૂલ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

(૫) આ બહોચરભતિએ પાછળથી મુસલમાનીયમ અગ્રીકાર કર્યો હતો.

અધીશ્વર (૬) સિધુ છોડી અહીં આ આવ્યા. પછી ભટનેર (૭) થી નજર (૮૨) અને કઠ્ઠા (૮) તથા મુલતાન (૯) થી નાલબંદી આવી. દેરાવરના ભટ્ટી બુમિઆલોકો (૧૦) વિસમદેવની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ આવીને એકત્રિત થયા. માલનવાસના બે ભટ્ટે (૧૧) પણ શીઘ્ર આનીને ઉભા રહ્યા. મોરી (૧૨) ખડગૂર (૧૩) અંતર્વેદના કષ્ટવાદા (૧૪) આવીને એકઠા થયા મેરુલોકો વિસમદેવના ચરણોની પૂજા કરતા આવ્યા. (૧૫) ત્યારપછી જ્યતના આધિપત્યનીચે તાખતપુરની સેના આવીને ઉપરિચત યદ્ધ. (૧૬) નર-ભાણુ (૧૭) ડોડા (૧૮) ચદેસા અને (૧૯) દાહિમાના અધીશ્વરોની સાથે (૨૦) ઉદયાદિત્ય પરમાર વગેરે રાજાઓ (૨૧) અશ્વારૂઢ યદ્ધ શીઘ્ર આવી પહોંચ્યા.

ચંદકવિ ભારતવર્ષના અંતિમ ચૌહાણરાજા પૃથ્વીરાજની સલામા “રાજકવિ” હતા. તેમના રચેલાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમા પૃથ્વીરાજના ગુણ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવવામા આવ્યા છે. કવિ ચંદે પૃથ્વી-રાજના પૂર્વજોની નામાવલી સમહિત કરી હતી. અત્યંત પ્રાચીનકાળના કવિઓના કથોમાથી ચંદ વગેરે કવિઓએ જે ઇતિહાસ ઉત્પ્રત કર્યો છે, તે રાજપૂતાનાના પ્રાચીનકાળના રાજાઓના વંશની સૂચિ તૈયાર કરવામા અતિ ઉપયોગી છે.

મેવાડના અત્યંત પ્રાચીનકાળના એક ઐતિહાસિક કાવ્યમાથી ઉક્ત ક્ષત્રિયરાજાઓની સૂચિ ઉત્પ્રત કરવામા આવી છે. કર્નલ ટોડે માણિકરાયથી લઈને ચૌહાણસમ્રાટ પૃથ્વીરાજસુધીના જે પ્રધાન રાજાઓના નામ લખ્યા છે, તેમાના સૌથી અધિક તેજસ્વી વીર વિસમદેવના સમયનો અને નિર્ણય કરવો આત પ્રયોજનીય છે. તેમણે સૌથી પહેલાં જનલથી લઈને લાખનરી સુધીની જે સૂચિ આપી છે, તેનો અને અને આધાર લીધો છે.

કર્નલ ટોડે જણાવે છે કે “મહાકવિ ચંદે વિસમદેવનો શાસનસમય સંવત ૯૨૧ લખ્યો છે; પરંતુ તે તેમની ભૂલ છે. વાસ્તવમા વિસમદેવે સંવત ૧૦૧૬ થી સંવત ૧૧૩૦ પર્વત રાજ્ય ક્યું હતું ચંદકવિએ પોતાના કથમા જણાવ્યું છે કે ચૌહાણરાજા વિસમદેવની વીરતાના સ્મરણમિન્દકારિકે નિગમબોધ નામના સ્થાનમા એક કીર્તિસ્થંભ સ્થાપિત કરવામા આવ્યો હતો. ઉક્ત નિગમબોધ દિક્ષીથી થોડે દૂર ધમુનાનાં તટપર છે. દિક્ષીના પાદશાહ શીરાજસાહેબના મહાપત્ની સન્મુખ આવેલા વિખ્યાત કીર્તિસ્થંભના સિખરપર જે વિશાળદેવ વા વિસમદેવ નામ કોતરેલું છે તે કીર્તિસ્થંભ કવિએક મહાસિખિત નિગમબોધ નામના સ્થાનનો કીર્તિસ્થંભજ છે. તે નિગમબોધથી ઉભેડીને ઉક્ત

(૧) ખામનીદેરાને અન્યત્ર ખામનવાસો કહેવામા આવ્યો છે. તેનું મૂળ નામ યાદજીઆદ વા દેવલ હતું એજ સ્થાનપર કહાનગર આવેલું છે

(૭) જેસલમીરનો ઇતિહાસ જુઓ

(૮-૯) કક્ત દેશના સોડા, સમા અને સોઅરા વગેરે લોકોપર ચૌહાણો અપિઞાર ભોગવતા હતા

(૧૦) યથાસ્થાનપર એ સળમે વણૂં કરવામા આવ્યું છે

(૧૧) માલનવાસ કથા હતો તે ભણી શકતુ નથી

(૧૨-૧૩-૧૪) ૫ કોકોને આપુ વણૂં યથાસ્થાનપર વિહિત થઈ ચૂક્યું છે

(૧૫) મેરુલોકો આઝાવવા (અતવલ્લી) ના સિખરપર નિવાસ કરે

(૧૬) આ સ્થાનનું વર્તમાન નામ ટોડા છે, એ ટોડાની નિકટ આવેલું છે, અને એ સ્થાનપર અનેક પ્રાચીન કીર્તિસ્તંભો વિદ્યમાન

(૧૭) રોખાવાડીના ઇતિહાસદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે નૂરમાણ્યલોકો અજમેરના મહારાજાને ખડણી આપતા હતા

(૧૮-૧૯) ટોડા અને ચદેસાભતિ પ્રસિદ્ધ છે ચદેસાએએ એક સમયે પૃથ્વીરાજની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું પૃથ્વીરાજે તેમની પાસેથી મહોળા અને કાલિંજર તથા સમસ્ત જુદેવખંડ છીનવી લઈ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો

(૨૦) દાહિમા બિયાનાના અધીશ્વર હતા. તેમને ધરણીવર પણ કહેવામા આવતા હતા

(૨૧) ઉદયાદિત્ય સમસ્ત શારતવર્ષમા પરમ પ્રસિદ્ધ હતા

સ્થાનપર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.^૧

ચૌહાણોનું વંશવૃક્ષ

અનલ

અથવા અમિપાલર એઓ ચૌહાણકુલના આદિપુરુષ હતા. એઓ વિક્રમાદિત્યથી ૬૫૦ વર્ષ પૂર્વે અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. એમણે તુષ્ટકે લોકોને છતી લાઇ મેહકાવતીમાં રાજધાની સ્થાપિત કરી અને ત્યારપછી કેંકણ, અસીર તથા ગોલકોંડા દેશ છતી લીધા.

સુખાહુ

માલત (એમના વંશને માલતચૌહાણ કહેવાય છે.)

ગલનસર

સં. ૨૦૨ અજયપાલ (એમણે અજમેર નગરની સ્થાપના કરી.)

દુહારાય

સં. ૭૪૧ માણિકરાય { એઓ ૪૦ સં. ૬૮૫ માં મુસલમાનોના હાથથી માર્યા ગયા અને એમ-
નારીજ ચૌહાણોના રાજ્યનો નાશ થયેલ.
સં. ૮૨૭ મહર્ષિરાજ { એમણે સાંભરમાં ચૌહાણોની રાજધાની સ્થાપિત કરી, સાંભરીરાવની ઉપાધિ
પ્રાપ્ત કરી, ત્યારથી ચૌહાણો સાંભરીરાવ કહેવાય છે.

ધંધીરખિલનદેવ

સં. ૧૦૬૬-૧૧૩૦ વિમલદેવ

સારંગદેવ

(એઓ સુકુમાર વયમાં મરણ પામ્યા.)

આના

{ એમણે અજમેરમાં આનાસાગર નામનું તળાવ બંધાવ્યું, જે અઘાપિ તેમનાં કીર્તિમાન કરી રહ્યું છે.

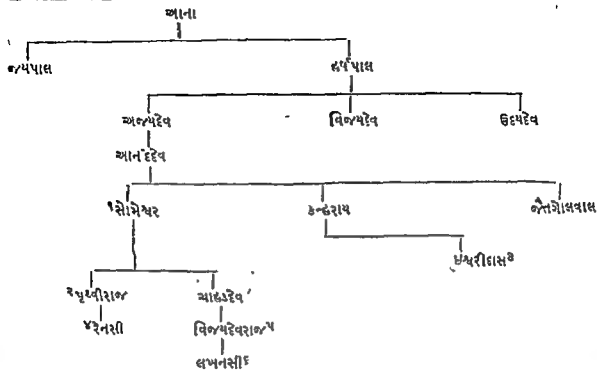
^૧એશિયાટિક રિસર્ચીસે લેલ્યુમ ૧ હું, પૃષ્ઠ ૩૭૯ તથા લેલ્યુમ ૭ હું, પૃષ્ઠ ૧૮૦ અને લેલ્યુમ ૬ હું, પૃષ્ઠ ૪૫૪ માં કનલ ટોડે આ સંબંધે જે લખ્યું છે તે એવાથોએ છે.

હિંદી અનુવાદક

અમિપાલ એ પરમાર કુલના આદિપુરુષ હતા. ચૌહાણકુલના આદિપુરુષનું નામ તો મનુર્જાનુ માનજી વા ચૌહાણજી હતું. ત્યારપછી જે સુખાહુ અને ગલનસર નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે પણ ખોટાં છે. કનલ ટોડે રાસાના આધારપરથી ઉક્ત સુચિ આપી છે; પરંતુ રાસાના છદો બરાબર સમજ નહિ રાખવાથી આ પ્રમાણે ભૂલ થઈ છે. ઉક્ત વંશાવલી રાસામાં આપેલી વંશાવલીની સાથે પણ મળતી નથી અને વંશાવસ્થાની સુચિ સાથે પણ મળતી નથી.

૩ એમણે નાઠમુરીન વા સજ્જતગીનને સિકસ્ત આપી હતી.

૪ એઓ મદમ્હ અજનવીની સાથે અજમેરની રજાઅઈ શુદ્ધ કરવાં માર્યા ગયા હતા. એમનું બીજું નામ ધર્મગજ હતું.

દિલ્હીના ઉક્ત કીર્તિસ્તંભપર સાલનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:- ૧૫ વૈશાખ સંવત ૧૨૨૦. નો આ લેખ સત્ય હોય તો વિસલદેવની સાથે તેને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. વાસ્તવમાં વિસલદેવ ચૌહાણતિલક પૃથ્વીરાજની પૂર્વે થયા હતા. ૧૨૨૦ માં તો પૃથ્વીરાજ દિલ્હીમાં શાસન કરતા હતા અને તેઓ સંવત ૧૨૪૬ માં માર્યા ગયા. બીજા એક કવિતા વાંચવાથી અવસ્થ પ્રતીત થાય છે કે ઉક્ત કીર્તિસ્તંભપર જે સાલ આપવામાં આવી છે, તે ભ્રમભૂલક છે. સંવત ૧૨૨૦ ને બદલે સંવત ૧૧૨૦ વાચવું યોગ્ય છે. તેજ સમયે વિસલદેવે આયોજિતમાંથી થવોને નસાડ્યા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં એકડો અને બમડો એ આઠ પ્રાય: એકસરખા છે, આથી સરસનાથી ભૂલ થવાનો સંભવ છે; પરંતુ અન્યપક્ષે જે તેને સં. ૧૨૨૦ માનવામાં આવે તો ઉક્ત કીર્તિસ્તંભ ચૌહાણપતિ પૃથ્વીરાજનો સિદ્ધ થાય છે.

વિસલદેવથી પૃથ્વીરાજના શાસનસમયસુધીમાં બીજા છ રાજાઓ થઈ ગયા હતા, માટે ઉક્ત સાલ લખવામાં ભૂલ થયેલી છે એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી.

- ૧ એમણે દિલ્હીના તુષારરાજ અનંગપાલની કન્યા રકાબાઈની સાથે વિવાહ કર્યો હતો.
- ૨ એમને દિલ્હીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું અને એઓ ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં શાહજુહીનક્ષરા માર્યા ગયા.
- ૩ એ સુસલમાન થઈ ગયા હતા.
- ૪ એઓ દિલ્હીની રક્ષા કરતાં માર્યા ગયા.
- ૫ એઓ પૃથ્વીરાજના દત્તકપુત્ર હતા. એમનું નામ દિલ્હીના એક રત્નપથર કેલવવામાં આપ્યું છે.

૬ લખનસીને ૨૨ પુત્રો થયા હતા, જેમાંના સાતઠોરા સાત ચૌહાણરાખા સ્થાપિત થઈ. નીમરાણુનાર સરદાર નંદસિંહ હતા લખનસીની ૨૬ મી પેઢીએ હત્યાર થયા છે.

૭ ચૌહાણરાજનું આદિ નિવાસસ્થાન હાસી વા અસી હતું. આ સ્થાનનાં ખડિયેરામાંથી સંવત ૧૨૨૪ ના અનેક સિલાલેખ પ્રાપ્ત થયા છે. એના સંબંધમાં કનૈસ ટાંકે રાવલ એસિયાટિક સોસાયટીના પ્રથમ વોલ્યુમના ૧૩૩ માં પૃષ્ઠમાં જે લેખ લખ્યો છે તે એવા યોગ્ય છે.

કર્તવ્ય ઠોડ જીવ્યુ છે કે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે પહેલી કવિતામાં વિસલદેવવિષે લખવામાં આવ્યું છે અને બીજી કવિતામાં તેના વંશજ પૃથ્વીરાજવિષે ઉલ્લેખ છે. એમ જણાય છે કે પૃથ્વીરાજે વિસલદેવની વાર્ષિક જન્મતિપ્રસંગે ઉક્ત સ્મરણસ્તંભમાં પોતાની કીર્તિની કવિતા અંકિત કરાવી હતી. પૃથ્વીરાજે વિસલદેવની પેઠે પોતાના બાહુબલથી યવનોને અવસ્ય પરાસ્ત કર્યા હતા. યવનધતિહાસવેદાઓએ સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે કે ભારતવર્ષનો ઉત્તરભાગ સંપૂર્ણરીતે જીતી લીધા પૂર્વે શાહજીદાન વારંવાર યુદ્ધમાં પરાસ્ત થયો હતો.

પ્રથમ કવિતા વિસલદેવસંબંધે લખવામાં આવી છે. કવિ ચંદના લખ્યા પ્રમાણે વિસલદેવે સંવત ૧૧૨૦ (ઇ. સ. ૧૦૬૪)માં યવનોને હાંડી કાઢવાને માટે પ્રુક્ષળ લૈરા એકત્રિત કર્યા હતા અને એ યદનાના સ્મારકચિન્હતરિકેજ ઉક્ત સ્તંભ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.

વિસલદેવના આધિપત્યનીએ જે રાજ્યો પોતપોતાની સેનાસહિત એકત્રિત થયા હતા, તેમની નામાવલી કવિ ચંદના અંશમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તેમાંના ચાર રાજ્યોનો સમય નિર્ણયિત થયો છે; પરંતુ અગ્રે તેમાંના એક રાજ્યનો સમય સંપૂર્ણરીતે સહ્ય માનીએ છીએ, શેષ ત્રણના સમય વિશે અમને પૂરેપૂરી ખાતરી નથી. ધારનગરના અધીશ્વર અને પરમાર રાજ્ય ભોજના પુત્ર ઉદયાદિત્યનો સમય મેં અનેક શિલાલેખોદ્ધાર પ્રમાણિત કર્યો છે. ઉદયાદિત્ય નિઃસંદેહ સંવત ૧૧૦૦ અને ૧૧૪૦ની વચ્ચે ચક્ર ગયા. ઉદયાદિત્ય પોતાની સેનાસહિત વિસલદેવને સહાય કરવાને આવ્યા હતા. એ બાબતમાં નિમ્નલિખિત ત્રણ પરાક્ષ પરંતુ પ્રબલ પ્રમાણ છે:-

પ્રથમ-કવિ ચંદના અંશમાં “ દેરાવલથી બુમિઆ ભટ્ટીઓ આવ્યા હતા ” એવો ઉલ્લેખ છે.

દ્વિતીય-વળી ઉક્ત અંશમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે:- “ યમુના તથા મંજાની વચ્ચેના અંતર્વેદેશથી કછવાહાઓ આવ્યા હતા; ” કારણકે કછવાહાઓએ નરવરનો ત્યાગ કરી જે અંબરની રાજવાની સ્થાપન કરી હતી તે ઉક્ત સમયે અગ્રસિદ્ધ હતી.

તૃતીય પ્રમાણ મેવાડમાં પ્રાપ્ત થયેલો એક શિલાલેખ છે. આ શિલાલેખમાં એવો ઉલ્લેખ છે, કે સમરસિંહના પિતામહ તેજસિંહ વિસલદેવના મિત્ર હતા. એમ પ્રતીત થાય છે કે વિસલદેવ ૬૪ વર્ષ પૂર્વે જન્મ્યો હતો, એવું અનુમાન કરવામાં આવે કે ઉક્ત સંવત ૧૧૨૦ એ તેમના શાસનનો મધ્યકાળ હતો, તો એવો નિર્ણય કરી શકાય છે કે તેઓ સંવત ૧૦૮૮ થી સંવત ૧૧૫૨ પૂર્વે જન્મ્યા હતા (અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૦૩૨ થી ઇ. સ. ૧૦૯૬ પૂર્વે) જીવિત હતા, કિંતુ બ્યારે એમ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યું છે કે વિસલદેવના પિતા ધર્મગજ વા લૈર બિલનદેવ (હમીરરાસાનામના અંશમાં એમનું નામ માલનદેવ આપવામાં આવ્યું છે) મહમૂદના અંતિમ આક્રમણપ્રસંગે અજમેરની રક્ષા કરતાં માર્યા ગયા હતા; ત્યારે અવસ્ય એવો નિર્ણય કરી શકાય છે કે વિસલદેવનો જન્મ તેથી દસ વર્ષ પૂર્વે અર્થાત્ સંવત ૧૦૭૮માં થયો હતો; કારણ કે તે યુદ્ધ થયું તે સમયે તેઓ બાલક હતા.

વિસલદેવ દિલ્હીના ટુંવારરાજા જયપાલ, ગુજરાતના રાજા દુર્લભ અને ભીમ, ધારના અધીશ્વર ભોજ અને ઉદયાદિત્ય તથા મેવાડના મહારાણા પદ્મસિંહ અને તેજસીના સમકાલીન હતા; અને તેઓ પ્રબલ દલના નેતાતરિકે જે યવનનેતાની સામે ખડા થયા હતા, તે અવસ્ય મહમૂદ હતા. વિસલદેવે મહમૂદને રાજપૂતાનાના ઉત્તરભાગમાંથી હાંડી કાઢી આર્થધર્મ અને આર્થગૌરવની રક્ષા કરી હતી. મહમૂદ છેલ્લી વાર ઉક્ત પ્રદેશમાંથી સિંધદેશમાં નાસી ગયો હતો અને તેની વિરુદ્ધ વિરમદેવે અજમેરના અધીશ્વરની સાથે મળીને જે યુદ્ધ કર્યું, તે હીઝરી સન ૪૭૭ (ઇ. સ. ૧૦૨૬ વા સંવત ૧૦૮૨)માં થયું હતું; પરંતુ ચંદકવિ લખે છે કે તે યુદ્ધ સંવત ૧૦૮૬માં થયું હતું.

વિસલદેવે ગુજરાતના રાજાની સામે યુદ્ધ કરી જે સ્થાનપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તથા પોતાના બાહુબલથી યાત્રુઓને પરાસ્ત કર્યો હતો, તે સ્થાનપર તેના વિજયના ચિન્હસ્વરૂપે વિસલનગરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. આ યુદ્ધવિષે અગ્રે અને વિસ્તૃત વર્ણન કરત, પરંતુ હાલ તે મોટાકા રાખી જગદિષ્માત પૃથ્વીરાજના શાસનના વર્ણન સાથે તેનું વર્ણન કરીશું. કાલિક જુહનેર નામના સ્થાનમાં

૧ માચીન નામ વિસલદેવની કીક લાગે છે. વિસલદેવ તો માત્ર તેનો અપભ્રંશ છે.

૨ કર્તવ્ય ઠોડે વિસલદેવ અને વિસલદેવ એ કલ્પ્ય નામો લખ્યાં છે.

વિસતદેવનો ધોધ (અર્થાત્ નપરમાનુ સ્થાન) હતો, એ વાત અમારા પાઠકોએ ઇતિહાસમા અનેક સ્થળે વાંચી હશે. હાડામતિના રાજકવિ ગોવિંદરામે પોતાના 'રાજચંદ્ર'મા લખ્યું છે કે વિસતદેવના પુત્ર અનુરાજદારા હાડામતિની ઉત્પત્તિ થઇ છે, પરંતુ ખીચીમતિના રાજકવિ મગજએ પોતાના અંચ-મા એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે અનુરાજ માણિકરાયનો પુત્ર હતો અને તે ખીચીવશનો આદિપુરુષ હતો, પરંતુ આપણે હાડાકવિ ગોવિંદરામનું અનુસરણ કરીશું.

ગોવિંદરામ જણાવે છે કે અનુરાજને સીમાતપરના અસિ (સાધારણ રીતે એને હાસી કહેવામા આવે છે) નામના દેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો અનુરાજનો પુત્ર અસ્થિપાલ અને સધુસાગર દેશનો અતર્ગત આવેલા ખીચીપુરપાટણના આદિપ્રતિષ્ઠાતા અજયરાજનો પુત્ર અગનરાજ એ હિલય રાજકુમારો પોતાના ભાગ્યોદયને માટે ગોલકોડાના ચૌહાણરાજ રણધીરની પાસે ગયા, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ કળલીવનના જ ગલી લોકોએ એકસાથે અસિ અને ગોવંકોડાપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે ચૌહાણરાજ રણધીર પોતાના પુત્રોસહિત અસિમ બનવિક્રમ પ્રકાશિત કરી રણક્ષેત્રમા મરણ પામ્યા તેમના કુટુંબમાથી માત્ર સૂરાબાઇ નામની એક કન્યા બચી અને તે શત્રુઓના હાથમાથી પોતાની જાતની રક્ષા કરવાને માટે ગોલકોડાને ત્યાજ કરી અસિ તરફ નાસી ગઇ, પરંતુ જગતી લોકોએ અસિપર પણ ભય કર આક્રમણ કર્યું શત્રુઓના આગમનના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ અસિપતિ અનુરાજ પણ ગળધાની છોડીને નાસી ગયા, પરંતુ તેના પુત્રોએ શત્રુઓના આગમનની વાટ નહિ જોતા મહાપરાક્રમસહિત તેમની સામે હુમલો કર્યો હિલય સૈન્યોની વચ્ચે ભય કર સમરાત્રિ ઉપરિચિત થયો આ ધોર યુદ્ધમા શત્રુપક્ષનો નેતા માર્થો મથો અને અસ્થિપાલ ભય કર રીતે ધાયન થયા શત્રુસેના શ્વ લઇને શીઘ્ર નાસના લાગી, પરંતુ અસ્થિપાલે ધાયવ અવરથામાજ તેની પૂઠ પકડી, પણ ઘણે દૂર ગયા નહિ એટલામા તેઓ અચેતન થઇ ગયા અને નીચે ટૂરી પડ્યા આ તરફ સૂરાબાઇ આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી અસિ તરફ જતી હતી, પરંતુ માર્ગમાજ તે પરિશ્રમિત થઇ ક્ષુધાત્પાની વેદનાને લીધે જીવનની આશાથી વચિત થઇ એક પીપળાના વૃક્ષની નીચે ટૂરી પડી તે છેક શ્રુત્યુના દારપર આવી પહોંચી હતી, પરંતુ તે પીપળાના વૃક્ષની નીચે પડી કે તરતજ તે વૃક્ષના એ ખડ થઇગયા અને તેમાથી ચૌહાણોની કુળદેવી આશાપૂર્ણા એ બહાર નીકળી તેને દર્શન દીધા દેવીના દર્શન થતાજ સૂરાબાઇ નેરોમા અશ્રુ લારી ગદ્ગદ કંઠે પોતાના કુટુંબપર આવી પડેલી વિપત્તિને વર્ણન કરવા લાગી કળલીવનના જગતીલોકોએ ગોવંકોડાપર આક્રમણ કરી તેના પિતા તથા કાદશ બધુઓને મારી નાખ્યા હતા અને તે એકલીજ પોતાના આશ્રુની રક્ષા કરવાને માટે આ તરફ નાસી આવી હતી, એ સર્વ હકીકત તેણે પોતાની કુળદેવીને નિવેદન કરી લાર દેવીએ તેને અભયવચન આપી કહ્યું - "વત્સ" હવે તારે કાંઈ પણ ભય રાખવો નહિ તારા સ્વજાતીય એક ચૌહાણવીરે શત્રુપક્ષના નેતાને મારી નાખ્યો છે અને તે તારી અત્યત નિકટમાજ છે" એમ કહી દેવી આશાપૂર્ણા સૂરાબાઇને પોતાની સાથે અસ્થિપાલ જ્યાં લાલસ અને અચેતલ દશરથ પડ્યો હતો, ત્યાં તેહી ગઈ દેવીની કૃપાથી અસ્થિપાલનું શરીર સાન્ન બની ગયું અને તે ચેતન્ય તથા બળ પ્રાપ્ત કરી ચૌહાણોના વિખ્યાત પૈતૃક અબેઘ કિન્દા આસેરગદમા ચાલ્યા ગયા.

હાડામતિના આદ્યપુરુષ અસ્થિપાલને સવત ૧૦૮૧૨ (ઇ.સ. ૧૦૨૫) મા આસેરનો કિન્દો પ્રાપ્ત થયો હતો હવે પ્રતીત થાય છે કે સુનતાન મહારૂઢે છેલ્લીવાર મુલતાનથી આવી મરક્ષેત્રને વચ્ચે છોડી અજમેરપર હીઝરી સન ૪૧૭ (ઇ.સ. ૧૦૨૨)મા આક્રમણ કર્યું હતું આ પરથી આપણે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે આ અસ્થિપાલના પિતા અનુરાજે ગઝનીના

૧૨મી જનશ્વત પ્રચલિત છે કે સૂરાબાઈએ અસ્થિપાલના કિન્દા ભિન્ન ગતિમા થવાપરને જોડી દીધા અને દેવીએ મંત્રિત જસ છાડી તેમને સજીવન કર્યા ઉક્ત મક્રરે હારો એકત્રિત થવાથી અસ્થિપાલને જીવન પ્રાપ્ત થયું તેથી તેમના રાજા 'હાડા' કહેવામા પરંતુ તેમણે અસીરાજ્ય સુમાવી દીધું તેથી તેમને 'દારા' (દા'ગ) નામની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એ વળી અધિક સંભવિત લાગે છે.

રહાડામતિના કવિએ પોતાના મથમા ઉક્ત થતાનો સવત ૯૯૧ લખ્યો છે, પરંતુ કનૈસ ટાંડ તેને બ્રહ્મ મરેતો જણાવે છે.

સુલતાનના આક્રમણપ્રસંગેજ પોતાનું જીવન અને અસિનો ત્યાગ કર્યો હતો. આજ સમયે મુસલમાન-વિજેતા મહમૂદે અજમેરનો વિખંસ કર્યો હતો.

હિંદુકવિએ તેને ‘કળવીવનનો અસુર’ કહ્યો છે; પરંતુ સુલતાન મહમૂદે કયા વર્ષમાં સેના-સહિત દક્ષિણમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ગોવકંડા જીતી લીધું હતું, તે મુસલમાન ઇતિહાસકારો જણાવતા નથી; મારે કવિ ગોવિંદરામે પોતાના ગ્રંથમાં કળવીવનના જંગલીઓના જે નેતાનું વર્ણન કર્યું છે, તે સુલતાન મહમૂદજ હતો, એમ સરલતાથી ખાતીપૂર્વક માની શકાતું નથી. જે ઉક્ત સમયે મહમૂદ ગોલકોંડામાં ગયો હોત તો મુસલમાનલેખકોપૈકી કોઇ તે વિશે અવસ્થ ઉલ્લેખ કરત.અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે દક્ષિણના કોઇ પર્વતમય પ્રદેશનું નામ કળવીવન^૧ હશે, પરંતુ તેનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવું એ અમારા સામર્થ્યથી બહાર છે. આ સમસ્ત હકીકતપરથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે ઉત્તર અને દક્ષિણમાં રાજપૂતરાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા અને તેમના વંશજોએ દક્ષિણના આદિનિવાસીઓની સાથે મળીને નૂતન મિશ્રમરાઠાજાતિ ઉત્પન્ન કરી. આ મરાઠાઓએ પોતાના પૂર્વજોનાં નામ અને શૌર્ભવીર્ષાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા; પરંતુ જાદવ,તુંવાર,પંવાર ઇત્યાદિ પ્રાચીન રાજપૂતવંશનાં નામો નીરક્ષા કરવાને બદલે પોતાનાં જ-અસ્થાનપરથી નિર્માસકર,રાવકિયા,પાટણકર વગેરે ઉપનામોધારણ કર્યાં.

અસ્થિપાલને અંદરજી નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અંદરજીને પુત્ર લોકપાલ થયો. લોકપાલને બે પુત્રો થયા; હમીર અને ગંબીર. આ ઉભય મહાપુરુષ નિવડ્યા. દિલ્લીપતિ પૃથ્વીરાજના શાસનસમયમાં તેમણે તેમના હાથનીએ નોકરી કરી અનેક યુદ્ધોમાં મહાવીરતા પ્રકાશિત કરી.દિલ્લીપતિ પૃથ્વીરાજના તાબામાં જે ૧૦૮ માંડણિક રાજ્યો હતા,^૨ સર્વમાં ઉક્ત ઉભય ભાનાઓએ વિશેષ પ્રસિદ્ધ પ્રાપ્ત કરી હતી. એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે અસિદેશ જે કે દિલ્લીના સમ્રાટને સંપૂર્ણ રીતે આધીન નહોતો, તથાપિ તેના અધીશ્વર ચૌહાણસમ્રાટને વિશેષ સન્માન આપતા હતા.

ચૌહાણવંશના શિરોમણિ રાજા પૃથ્વીરાજ કાન્યકુબ્જના અધીશ્વર જયચંદની સાથે ધીર સંગ્રામ કરી તેની કન્યા અનંગમંજરી (સંયોગિતા) ને બલપૂર્વક લઈ લાવ્યા હતા, તે પ્રસંગનું ઉત્તમ વર્ણન અંદકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં કર્યું છે અને તેમાં તેમણે વીરચેષ્ઠ હમીર અને ગંબીરના બલવિક્રમની પરમ પ્રશંસા કરી છે.

અંદકવિએ લખ્યું છે કે:— ‘ત્યારપછી હાડારાવ હમીર પોતાના બ્રાતા ગંબીરની સાથે રણપુરગિનીપર આશ્વ થઈ પોતાના અધીશ્વર પૃથ્વીરાજની સન્મુખ જઈ બોલ્યા: ‘જંગલેશ !^૩ જામે જયચંદની સેનાનો વિખંસ કરવાને તત્પર થયા છીએ. આપ નિર્ભયતાપૂર્વક ચાલો. નોકા જે પ્રકારે સાગરના વક્ષસ્થલને દલિત કરીને ચાલે છે, તે પ્રકારે અમારી રણપુરગિનીઓ યુદ્ધસેનમાં ચાલશે.’ ”

કવિના પાંચળના ઉલ્લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે જયચંદની હાથનીએ જે મહાબલવાન રાજ્યોએ એકત્રિત થયા હતા, તેમાંના કાશીરાજ ઉપર ઉક્ત ઉભય બ્રાતાઓએ આક્રમણ કર્યું. કવિ અંદે લખ્યું છે કે:— “વીરચેષ્ઠ હમીર વીરતાપૂર્વક આગળ ધસી જર્વસંહિન એવો સિંહનાદ કર્યો કે તેથી કૈાસમાં ભગવતી દુર્ગાનું સિંહાસનસહકાં કંપાયમાન થઇ ગયું. ઉત્તર ઉભય વીર બ્રાતાઓએ અતુલ બલવિક્રમ પ્રકાશિત કરી રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. ”

હમીરને કાલકર્ણુ નામનો એક પુત્ર હતો. શાહજીદાને જે સમયે કચ્છરના યુદ્ધમાં ભારતની સ્વાધીનતાનો નાશ કર્યો તે સમયે વીરચેષ્ઠ કાલકર્ણુ પૃથ્વીરાજના આધિપત્યનીએ રણસેનમાં જીએ હતા. કાલકર્ણુના પુત્રનું નામ મહાસુબ્ધ હતું. તેને રાવ ચાચા નામનો પુત્ર થયો. તેના પુત્રનું નામ રાવ ચંદે હતું.

ફર વચનપાદશાહ અલ્લાજીદાને ચૌહાણજાતિના સમસ્ત સ્વતંત્ર રાજ્યોનાં શામનનો લોપ

^૧કળવીવનનો અર્થ ‘હાથ ઝોનું જંગલ’ છે. રાજપૂતો જણાવ છે કે મહન રાહોર વદવશી રાજા મજદારો સ્થાપિત થયું હતું. અમે રાવલ એસિવાટિક સોસાયટીને પ્રાચીન હિંદુ ભૂગોળનું એક પુસ્તક ભેટ કર્યું છે. ઉક્ત ભૌગોલિક પુસ્તકમાં ગંગાહવા નદપરના સમસ્ત પડકડી પ્રદેશને ‘ક.લીપન’ વા ‘જળવીપ’ જણાવવામાં આવ્યો છે. અપુલકલ્પના જગ્યાઓ અમાણે બિએરમાંમાં ‘જળવીપ’ નામનું એક સ્થળ છે. ત્યાં મુલ નાં યદો અને સુસોદાઈજ નતિઓ વસતી હતા.

૨ પૃથ્વીરાજની એક ઉપાધિ જંગલેશ પણ હતી.

કર્ષો, તે સમયે રાવ ચંદના સાસનનો પણ લોપ થયો. આસેરગદનો કિલ્લો અત્યંત અબેઘ ગણાતો હતો, પરંતુ અલ્લાઉદ્દીને પોતાના બાહુબળથી તે કિલ્લો છતી લઈ રાવ ચંદનો કુટુંબસહિત નાશ કર્યો. માત્ર રાવ ચંદના દેનસી નામના એક અદ્વી વર્ધના પુત્રને તેણે બચાવ્યો. તે ચિતોડના મહારાણાનો ભાણેજ થતો હતો, તેથી અલ્લાઉદ્દીને ઉકત કિલ્લો છતી લીધા પછી તેને ચિતોડપતિની પાસે મોકલી દીધો. દેનસી પોતાના મામાને ઘેર ઉછરી વ્યવહારકુશળ થયો, ત્યારે એક સમયે તેણે સેનાસહિત ભિંસેરાના વિખ્વસ્ત કિલ્લાપર આક્રમણ કરી ત્યાંથી દુઝાનામક બીચનેતાને હાડી કાઢ્યો.

આ ભિંસેરાનો કિલ્લો પૂર્વે ગેવાડને આધીન હતો, પરંતુ અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે તેણે તે કિલ્લાને વિખ્વસ્ત કરી નાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી ઉકત દુઝામે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતા ઉકત સ્થાન પોતાના તાબામાં લઈ લીધું હતું.

દેનસી વા દેનસિહાને કુલન અને કનકલ નામના બે પુત્રો થયા. જ્યેષ્ઠકુમાર કુલન કૃષ્ણાખ્ય રોગથી અસ્ત હોવાથી ગંગાછના તટપર કેદારનાથની પાત્રા કવવાને ગયો. અહીં આ તેને શીઘ્ર આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ કેદારનાથ પછા દિવસની મંજલપર આવેલું હતું, તોપણ તેણે ત્યાં જતા પાંચમી વા ધોડાપર સ્વારી કરી નહોતી તે દેનાધિવે કેદારનાથને પરમ પ્રસન્ન કરવાને માટે જમીનપર લાખે થઈ સાષ્ટાગ દંડવત્ પ્રણામ કરતો કરતો ભિંસેરાથી કેદારનાથના મંદિરસુધી ગયો હતો. આની કઠિન પાત્રા કરતો કરતો ૭ માસે તે બીદાધાટ આગળ આવી પહોંચ્યો. આસ્થાનપર તેણે એક પર્વત-શૃંગમાંથી નીકળેલી બાણુમ મા નામની નાની નદીમાં સ્નાન કર્યું. આથી તેને પોતાના સ્ત્રીરમાને ધણે રોગ નિવૃત્ત થયેલો જણાયો. અહીં આ તેને દેવાધિદેવ કેદારનાથે જણાવ્યું કે - “હે વત્સ! હું તારી ભક્તિથી પરમ પ્રસન્ન થયો છું” અને હવે તું સર્વરીતે નીરાગી થયો છે. આજથી તું પહારદેશનો અધીશ્વર થયો છે.” ઉકત સમસ્ત પહારદેશ પૂર્વે ચિતોડના રાણાના અધિકારમાં હતો; પરંતુ કૂર અલ્લાઉદ્દીને ત્યાંને વિખ્વાત કિલ્લો છતી લઈ ત્યાંના અસખ્ય ગિહલોતોનો નાશ કર્યો અને તે દેશમાંથી રાણાને આધિકાર ન્યૂન કરી નાખ્યો; તેથી અહીંયાના આઘનિવાસી મેરલોકોએ આ સુઅવસરનો લાભ લઈ પોતાના પર્વતમય આદિનિવાસસ્થાનનો ધણે ભાગ હસ્તગત કરી લીધો.

આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વકાળમાં પરમારજાતિના રાજા હન આ પહાર દેશના અધિપતિ હતા અને મેનાવ નામના સ્થાનમાં તેમની રાજધાની હતી. ઉકત સ્થાનમાં ઉકત પ્રાચીન હન રાજાના અંકે સ્મૃતિચિહ્નો વિદ્યમાન છે. આઠમી શતાબ્દીમાં જે સમયે ચિતોડપર સૌથી પહેલું આક્રમણ થયું હતું, તે સમયે હનેના નેતા અગતસિહે મહારાણાને સહાય કરી હતી અને એમ જણાય છે કે વિખ્વાન વારીનો મંદિર પણ હનરાજાએ જ બંધાવ્યું હતું.

કેલ્દનના ધૈત્ર રાવ બાગાએ ઉકત પ્રાચીન મેનાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને તેણે પહારની પશ્ચિમ તરફ એક પર્વતશૃંગપર બૈઝાદાનો કિલ્લો બંધાવ્યો. પૂર્વમાં ભિંસેરા અને પશ્ચિમમાં બૈમ્બાદા અને મેનાવથી લઈને સમસ્ત પહારદેશ હાડાજાતિના અધિકારમાં આવી ગયો. ત્યારપછી હાડાલોકોએ માડગઢ, બિન્નેલિયા, બેચૂ, રત્નગઢ અને ચૌરાઈતગઢ ઇત્યાદિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આથી તેમના રાજ્યની સીમા ધણી વધી ગઈ.

રાવ બાગાને બાર પુત્રો થયા. તે સર્વેએ પહારદેશનો વિસ્તાર વધારી પોતાના વંશની જૂદિ કરી રાવ બાગાની પછી રાવ દેવા રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો. રાવ દેવાને હરરાજા હયજ અને સમરસી એ ત્રણ પુત્રો થયા.

હાડા લોકોએ આરીતે પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરી પ્રસિદ્ધિ મેળવી, ત્યારે દિલ્લીના પાદશાહનું બ્યાન

૧ વરાઘાતકરમાં તેનું વતનસિદ્ધ નામ આપ્યું છે.

૨ પૂર્વે મધ્યભારતવર્ષને પહાર દેશ કહેવામાં આવતો હતો. કેલ્દલને જે દેશ મળ્યો હતો, તેમાંનો એક દશાશ બામ તેણે અગ્રજને આપ્યો હતો.

૩ હરરાજાને બાર પુત્રો થયા, તેમાં હાણી સર્વથી મોટો હતો. હાણીની વીરતાનું વર્ણન કનૈય દૌરના બીજા અમલદારતાતમા મકટ યશો એણે જ બાવદા (બૈલાલ) પ્રદેશ છતી લઈ લીધો હતો.

તેમના પ્રતિ આકર્ષાયું. તે સમયે સિકંદર લોદી દિલ્લીના સદાસનપર સ્થિત હતો. તેણે તત્કાલીન હાડાનરેશને દિલ્હીમાં બોલાવ્યા. રાવ દેવા દિલ્લીના પાદશાહની આજ્ઞા ચિરસાવંત કરી પોતાના બપેઠ પુત્રને બોલાવના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત કરી પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર સમરસીની સાથે દિલ્હીમાં ગયા. હાડા-નરેશને કવિ જણાવે છે કે રાવ દેવા દીર્ઘકાળપર્યંત દિલ્લીમાં રહ્યા; પરંતુ પાદશાહને રાવ દેવાનો એક ધોડો તેમની પાસેથી લેવાની પ્રયત્ન ધમ્જા થઇ અને તેઓ કોઇપણ પ્રકારે તે ધોડો આપવાને સં-મ્મત થયા નહિ, તેથી તેમને પોતાના દેશમાં જવાની તૈયારી કરવી પડી. દિલ્લીના પાદશાહની પાસે એક એવો ધોડો હતો કે તે અશ્વપર સવાર થઇ પોતાનો પગ પલંગવા દીધા વિના નદીપાર તે જઇ શકતો હતો. રાવ દેવાએ સમ્રાટના પ્રધાન અશ્વપાસને લાંચ આપી તેને પોતાના હાથમાં લીધો અને પહોંચેશની એક ધોડી સાથે તેનો સંગમ કરાવી એક વછેરા ઉત્પન્ન કર્યો. આ વછેરા ધોડાં વર્ષમાં ઉછરી મોટા ધોડા બની ગયો. પાદશાહે આ ધોડો લેવાની પ્રયત્ન ધમ્જા પ્રદર્શિત કરી. રાવ દેવાએ પાદશાહની આ અભિલાષાથી પરિચિત થઇ ધોમે ધોમે દિલ્હીથી શુભ રીતે પોતાના કુટું-બનાં માણસો અને સલાસદોને પોતાની માનુષ્યમિમાં મોકલી દીધાં અને અંતે તેઓ પોતે હાથમાં તલવાર મહણુ કરી ઉકત એક અશ્વપર આરૂઢ થઇ પાદશાહના મહાસભ્યની સન્મુખ ગયા. પાદશાહ આ સમયે ઝરખામાં વિરાજમાન થયો હતો. રાવ દેવાએ નીચેથી પાદશાહને સન્નમ કરી કહ્યું:- “જહાંપનાહ ! સન્નમ ! આપ નામદારે કોઇ પણ રાજપૂતની પાસે આ ત્રણ વસ્તુઓ કદિ પણ મા-ગવી નહિ; તેનો ધોડો, તેની સ્ત્રી અને તેની તલવાર.” આમ કહી રાવ દેવાએ પછી રીધિનાથી પોતાનો અશ્વ દોડાવ્યો અને તેઓ ધણુ યેગથી ધોડા સમયમાં નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક પહોંચેશમાં જઇ પહોંચ્યા.

રાવ દેવા બોલાવેશને સમરત અધિકાર મહેતેથીજ પોતાના બપેઠ પુત્ર હરરાજને આપી ગયા હતા. આથી તેઓ ત્યાં નહિ જતાં જુદાનાલ નામના જે સ્થાનપર તેમના પૂર્વજે કષ્ટસાધ્ય શેગ-માંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે સ્થાનમાં ગયા. આ સ્થાનમાં મીના અને હિસારા નાતિ નિવાસ કરતી હતી અને તેમનાપર જેતા નામનો સરદાર રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે તે દેશમાં એક પણ યોગ્ય નગર નહોતું. ખીજીની સીમાપર હોળપ દિવાલ અને ઠરવાળ હતો અને તેની અંદર મીના-લેકો પોતાની ધમ્જાનુસાર પછુંકુટલો બનાવીને રહેતા હતા. અહીંના નિવાસીઓ મિતાડને વિશ્વસ થયો તે પૂર્વે ત્યાંના મહારાજાને આધીન હતા; પરંતુ હાથમાં મહારાજાની સત્તા ન્યૂત થઇ ગઇ હતી, તેથી રામગઢનો ખીચીનતિનો અધીશ્વર રાવ ગાંગા આ દેશના નિવાસીઓની પાસેથી બહુપૂર્વક ખંડણી લેતો હતો. રાવ ગાંગાનાં ઉત્પીડન અને અપાચારમાંથી પોતાના દેશની રક્ષા કર-વાને માટે હિસારા અને મીનાનતિએ તેની સાથે એવી સંધિ કરી કે અમે તમને પ્રતિ બે મહિને પૂર્ણિમાને દિવસે જુદાનાલની સીમા બહાર ચોથ આપીયું. આ સંધિઅનુસાર તેમણે દીર્ઘકાળ-પર્યંત ખંડણી આપી. અંતે જ્યારે રાવ દેવા તે દેશમાં જઇ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે આ સર્વ હકીકતથી પરિચિત થઇ મીના અને હિસારા લેકોને રાવ ગાંગાનાં ઉત્પીડનમાંથી બચાવવાને માટે ઉકત ચોથ રદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. રાવદેવાને તીર પુરુષ બહુ હિસારા અને મીનાલેકોએ તેમનાપર વિશ્વાસ સ્થાપન કર્યો અને તેઓ રાવ ગાંગાના પંજામાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર થયેલો જોવાને અતિ આતુર બની ગયા.

યથાસમયે રાવ ગાંગા પોતાની સેનાસહિત જુદાનાલદેશની સીમાપર પૂર્વવત્ ખંડણી લેવાને માટે આવી પહોંચ્યો; પરંતુ તે સમયે ચોથ આવેલી નહિ જોઇ તે અત્યંત વિરમિત થયો. અંતે રાવ દેવાને અશ્વારૂઢ થઇને સેનાસહિત દૂરથી આવતા જોઇને તેણે પૂછ્યું: “આ કોણ આવ્યો આવે છે ? ” તપાસ કરતાં થોડી વારે તેને સમજાવાર મળ્યા કે: “પહોંચેશ મહારાજ આવે છે.” રાવ ગાંગાને અશ્વ પણ રાવ દેવાના ઉકત એક અશ્વથી ઉતરે એવો નહોતો. રામગઢની નજીક પાર્વતી નદીના તટપર ખીચીરાજ રાવ ગાંગાની ધોડી ચરતી હતી, એવામાં પાર્વતી નદીના મર્જમાંથી એક

અશ્વ આવ્યો અને તેણે ઉક્ત ઘોડીને ગર્ભાધાન કરાવ્યું, જેથી ઉક્ત અશ્વનો જન્મ થયો તે અશ્વ જન્મ અદ્વૃત્ત સામર્થ્ય ધરાવતો હતો, તેમ સુ સજ્જિત પણ હતો. રાવ ગાગા તે અશ્વપર આરૂઢ થઇ મહાવેગથી પહારપતિ રાવ દેવાની તરફ આઘ્યો.

શીઘ્ર ઉદ્ભવ પહેાની વચ્ચે લયકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ ગયો. આ યુદ્ધમા રાવ દેવાને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને રાવ ગાગા યુદ્ધભૂમિ છોડીને પલાયન કરી ગયો. પહારપતિ રાવ ગાગાના અશ્વનાં બલ તથા ગુણની કસોટી કરવાને માટે તેની પાછળ ગયા. રાવ ગાગાએ ખીણ છોડી શીઘ્ર ચબલ નદીમા પ્રવેશ કર્યો. રાવ દેવા અત્યંત વિરિમત થઇ ચોતરફ જોવા લાગ્યા, તો થોડા સમયમાં તેમને રાવ ગાગા ચબલ નદીને સામે પાર ગયેલો જણાયો. આ ઘટના જોઇ તેમણે અત્યંત વિરિમત થઇ કહ્યું-“રાજપૂત! તમને ધન્ય છે! આપનું નામ શું?” તેમને શીઘ્ર ઉત્તર મળ્યો: “ગાગો ખીચી” રાવ દેવા બોલ્યા-“મારું નામ દેવા હોડા છે. આપણે ઉભય જાતિબધુઓ છીએ, આપણામા કદિ પણ પરસ્પર શત્રુતા હોવી જોઇએ નહિ આ ચબલનદી આપણા રાજ્યની સીમા છે.”

સંવત ૧૩૯૮ (ઈ.સં ૧૩૪૨) મા મીના અને ઉસારાજાતિના અધીશ્વર જોતાએ રાવ દેવાને પોતાના રાજાતરિકે સ્વીકાર્યા રાવ દેવે ઉક્ત યુદ્ધનાય નામના દેશના મધ્યભાગમા ખૂંદી નામના એક નગરની સ્થાપના કરી અને અ તે તેજ હોડાજાતિનું પાટનગર બની ગયું. પૂર્વોક્ત ઘટનાથી જો કે ચબલનદી ઉક્ત રાજ્યની પૂર્વસીમાતરિકે નિશ્ચિત થઇ હતી; પરંતુ હોડાજાતિએ શીઘ્ર તે નદી એળગી પોતાના બલવિક્રમથી ઘણો વિસ્તૃત પ્રદેશ પોતાના આધિકારમા લઇ લીધો. થોડા સમયમા હોડાવેડોના બલવિક્રમની વાત દિલ્હીના પાદશાહને કાને પહોંચી. તેમણે પાદશાહના સેનાપતિની સાથે મળી પોતાનો અધિકાર એટલો બધો ફેલાવ્યો કે ખૂંદારાજ્યની સીમાનો વિસ્તાર માલવાસુધી થઇ ગયો ત્યારપછી આ સમગ્ર વિસ્તૃત દેશ હોડાતી નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

અધ્યાય ૨ જો

રાવ દેવાએ છુંદીમાં સ્થાપેલી રાજધાની-ઉસારલોકોના વધ-રાવ દેવાએ રાજ્યનો કરેલો ત્યાગ-સમરસીનો અભિષેક-અબલની પૂર્વ તરફના પ્રદેશસુધી થયેલો તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર-કોઈપણલીલાપર કરેલું આક્રમણ-અને તેમનો કરેલો વધ-કોણની ઉત્પત્તિનું વૃતાંત-નાપાટના અભિષેક-ટોડાના સોલંગીની સાથે થયેલો વિવાહ-નાપાટનો વધ-હામાટના અભિષેક-પદ્મરેશમાં થિતોડના રાણાએ પોતાના સત્તાનો વિસ્તાર કરવાને કરેલો પ્રયત્ન-હામાટએ રાણાની સંપૂર્ણ સત્તાનો કરેલો અસ્વીકાર-હામાએ રાણાપર કરેલું આક્રમણ-રાણાની પ્રતિજ્ઞા-વિચિત્ર જનશ્રુતિ-વીરસિંહ-વૈરીસાલ-રાવલાંડા-દુર્લિધ-તેમનાસંબંધમાં ચાલતી જનશ્રુતિ હાંડાનાભ્રાતાઓએ તેમનો કરેલો દેશનિકાલ અને તેમણે મુસલમાનધર્મનો કરેલો અંગીકાર-અમરસિંહે છુંદીપર સ્થાપન કરેલો પોતાનો અવિકાર-નારાયણદાસે મુસલમાન ધર્મ ગયેલો પોતાના કાઠાઓની સાથે કરેલું યુદ્ધ અને અમરસિંહનો કરેલો વધ-ન રાયજીદાસે છુંદીપર સ્થાપન કરેલો પોતાનો આધિકાર-નારાયણદાસના સંબંધમાં ચાલતી જનશ્રુતિ-નારાયણદાસે થિતોડના રાણાને કરેલી સહાય-નારાયણદાસનો વિજય-રાણા રાયમદલની ભગીણ સાથે થયેલો નારાયણદાસનો વિવાહ-તેમનું મૃત્યુ-રાવસૂર્યમદલ-રાણા રત્નસિંહની ભગિનીની સાથે તેમના થયેલો વિવાહ-મૃગધા-રાણા રત્નસિંહે સૂર્યમદલનો કરેલો વધ-સૂર્યમદલનું લેવાયેલું ઘેર-રાવ સુરતા-સિંહ-તેનું પદ્મજી ધનુ-રાવ અર્જુનસિંહનો અભિષેક-તેમનું પ્રશંસનીય મૃત્યુ-છુંદીના સિંહાસનપર રાય સુરજનસિંહનો થયેલો અભિષેક.

વ દેવાએ સંઘત ૧૩૯૮ (૬૦ સં ૧૩૪૨) માં મીના વગેરે લોકોની પાસેથી ખુંદી ખુચવી લઈને ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી. આ સમયથી આ સમસ્ત દેશ હાડોતી નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. હાડાળતિના રાજકવિ એવો ઉલેખ કરી ગયા છે કે રાવ દેવાએ બ્યારે ખુંદીમાં પોતાની રાજધાનીની સ્થાપના કરી, ત્યારે ત્યાં હાડાલોકોના કરતાં મીનાલોકોની સંખ્યા અધિક હતી. જો કે મીનાલોકો રાવ દેવાને પોતાનો અધીશ્વર માનતા હતા, તોપણ તેઓ તેમનું સામર્થ્ય નહીં કરવાને યુક્તા નહોતા. વળી એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે મીનાળતિના નેતાએ ઉદ્ધતાધ અને ઉચ્ચજાલતા વાપરી રાવ દેવાની કન્યાના કરની માગણી કરવાની ધુંટાટ કરી હતી. અસભ્ય અને નીચ મીનાળતિના નેતાઓ આ અનુચિત પ્રસ્તાવ ચર્ચા રાવ દેવાએ પરમ ક્રોધિત થઈ તેને ઉચિત દંડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમની પાસે હાડાલોકો થોડા હતા અને મીનાઓની સંખ્યા અધિક હતી, તેથી તેમણે બંબાવદાથી હાડાઓને અને ટોડાથી સોલંગીઓને મોઢાવી મંગાવ્યા અને તેમની સહાયથી પ્રાયઃ સમસ્ત ઉસારાઓ અને મીનાઓનો વધ કર્યો.

મીનાલોકોના ખસેડ કર્યો પછી ખુંદીરાજ દેવાએ ખીજવાર રાજ્યનો પરિવ્યાપ કર્યો. પ્રથમ તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર હરરાજના હાથમાં બંબાવદારાજ્યનો ભાર સમર્પણ કરીને દિલ્લીમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ત્યારપછી તેમણે કદિષણ બંબાવદાપર પોતાનો અધિકાર કર્યો; નહોતો અને આ ખીજવાર પણ તેઓ પોતાના કર્તવ્યપુત્ર સમરસીને નવીન ખુંદીના રાજ્યનો ભાર સોંપીને ચાલ્યા ગયા. રાવ દેવાએ આ કારણથી રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો તે કાંઈ સ્પષ્ટ રીતે જણી શકાતું નથી; માત્ર એટલું જ અનુમાન.

કરી ચકાવે છે કે મીનાના વંશનો વિધ્વંસ કર્યાથી રાવ દેવાનું હૃદય અત્યંત વ્યથિત થયું હતું અને તેજ કારણથી રાજ્યપ્રત્યે તેમને વિરહિત ઉત્પન્ન થઈ હતી રાજપૂતરાજા પોતાના પુત્રને રાજ્ય-ભાર અર્પણ કર્યાપછી રાજધાનીમાં રહેતો નથી, કારણ કે ત્યારપછી તેના હાથમાં કાઈ પણ સત્તા રહેતી નથી, તેનો પુત્રજ સર્વ રાજ્યવર્તન ચલાવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વૃદ્ધરાજાને રાજ-ધાનીમાં રહેવું ઉચિત લાગતું નથી આવી પ્રાચીન પ્રણાલીઅનુસાર રાવ દેવા બુદ્ધીનો ત્યાગ કરી ત્યાંથી પાંચ કોસના અંતરપર અમરચુન નામના એક ગામમાં રહેવા લાગ્યા ત્યારપછી તેઓ કદિ પણ બુદ્ધી વા બંબાવદામાં ગયા નહોતાં આ પ્રકારે રાજા જ્યારે રાજ્યનો પરિત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેને વાસ્તવમાં મરણ પામેલોજ માનવામાં આવે છે બાર દિવસપૂર્વે રાજકુલમાં અશોક (સુનક) પાગવામાં આવે છે. તે પછી રાજાની પ્રતિમાની દંદનક્રિયા કરવામાં આવે છે રાવ દેવાએ રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો પછી બુદ્ધી અને બંબાવદા એ ઉભયદેશોના રાજાઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્યશાસન ચલાવવા લાગ્યા સમરસીને ત્રણ પુત્રો થયા તેમાંના જ્યેષ્ઠ નાપાછ તેમની પછી સિદ્ધાસનપર અભિષિંકત થયા તેમના દ્વિતીયપુત્ર હરપાલ જળવર ગામ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં રહેવા લાગ્યા તેમના અનેક વંશજો હર-પાલપોતાના નામથી જોળખાય છે તેમના તૃતીયપુત્ર જૈતસિંહે સૌથી પહેલાં ચંબલનદીને પેલે પાર હાડાજાતિના પ્રતાપ અને પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કર્યો તેઓ એક સમયે પોતાના સસર અનુચરોની સાથે કેવડદેશના તુવારઅધીશ્વરની મુલાકાત કરવાને ગયા હતા તેઓ મુલાકાત કરીને, પાછા ફરતા હતા, તે સમયે તેમણે માર્ગમાં બીટોના દેશપર આક્રમણ કરી તેમને પરાસ્ત કરી દીધા હાડાસિંહના એ અસખ્ય બીટોનો નાશ કર્યો. તેમણે બીટોના કિંનાની નિકટજ તેમના નેતાનો સહાર કર્યો અને તે યુદ્ધના સ્મારકતરિકે એક હાથીની મૂર્તિ ત્યાં સ્થાપન કરી આ હાથીની પ્રતિમા કોટાના કિંનાની નિકટ ચાર ઝોપરા નામના સ્થાનપર સ્થિત છે કોટિયા નામના બીસોની એક જાતિપરથી કોટા નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

૧ જૈતસિંહ અને તેમના કટલાક વંશજોએ ઉક્ત કિંનાને અને તેની આસપાસના પ્રદેશને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો રાજ્યો હતા, પરંતુ તેમની પાસેથી થોડીએ ઉત્પન્ન થયેલા જોનગસીના શાસનસમયમાં બુદ્ધીના રાવ સુચંદ્રે તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જૈતસિંહનો સુરજન નામનો એક પુત્ર હતો તેણે આ બીટોના નિવાસ સ્થાનનું નામ કોટા પાડ્યું હતું અને તેની ચીતરફ કોટ બધાઓ હતા સુરજનના પુત્ર બીટદેવે બાર વિશાળ સરોવરો બોધાળ્યા નગરની પૂર્વ દિશામાં આવેલું વિશાળ સરોવર પણ તેમજોળ બધાઓ હતું આ સરોવર હજી પણ તેમના નામથી જોળખાય છે, એ કે હાલમાં તે તેના કિશોરસાગર એવા નવીન નામથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે બીટદેવનો પુત્ર અબલ હતો અને અબલને પુત્ર જોનગસી હતો જોનગસીના હાથમાંથી કોટાજાત્ય બુદ્ધીના અધીશ્વરને તાબામાં ગયું હતું પરંતુ પાંચમી તેણે નિઅભિષિંકત ઉપાયથી પુત્ર તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો ધાક અને કેસરખા નામના બે પહાણોએ કોટા હસ્તગત કરી લીધું અને અકિરા તથા અકીરુનાં અત્યંત સેવનની ન્મત બનેલા જોનગસીને બુદ્ધીમાં હાથી મુકવામાં આવ્યો તેની સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની સમસ્ત સેના હારી કેવડ નામના સ્થાનમાં ચલાવેલ આ કેવડ નગરની આસપાસના ૩૬૦ ગામો હાગલોકોના અધિકારમાં હતા દેશનિકાલ કરેલા જોનગસીને પોતાના દુર્બલ સિંહ માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેણે દારૂ તથા અકીરુની લવ ઓડી દઈ પોતાના કુટુંબજનોની પાસે આવવાના પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી જોનગસીની સ્ત્રી આ બળદ સામળી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ઉક્ત યુદ્ધિમતી સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીને કોટાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાની એક અદ્ભુત યુક્તિ બતાવી તે સ્ત્રી સારી પેટે બચ્છતી હતી કે જે બાપણે સૈન્યજળથી કોટાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાની યેજા કરીશું તો પહાણોદાર સમૂહ નહીં થઈશું માટે ચાટડીથી કામ કરવું હુકમ છે વસ્ત્રતપનના કાણુનેાસવરમાં રાજપૂતસામળના સર્વ બળોના સર્વોચ્ચ ઇન્દ્રિયનિયંત્રણ થઈ જાય છે અને સીયુકથ સર્વ સ્વચ્છતાપૂર્વક આમોદમોદ કરે છે જોનગસીની રાણીએ કેવડની સમસ્ત રાજપૂતપુત્રીઓને હૃદયસારી મોકલું કે -" આલો આપણે સર્વ કોટાના પહાણોની સાથે લોળી બેસીશું " બીજી તરફ તેણે કોટાના પહાણોને પણ હૃદયસારું કે -" અમે રાજપૂતસૌજો આપની સાથે લોળી બેસવાને આનાર બીજો " પછી કોટાની ભૂતપૂર્વ રાણીના આ સંદેશોથી પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેઓ આતુરતાપૂર્વક તેમની મતીક્ષા કરવા લાગ્યા આ તરફ જોનગસીની રાણીએ અત્યંત ધૃમ્મરતે હાડાજાતિના પરમ સુદર નાની વંશના યુવકને સ્ત્રીરૂપે સંભવી જુદા ધાત્રીની સાથે કોટા માં મોકલી આપ્યા ઉક્ત હૃદયેથીયુવક હાથમાં અળીવચુવાલ હઈ તાણી વગાડતા વગાડના લોળી બેસવાને માટે ગયા જોનગસી સ્વયં પણ તેમની સાથે હૃદયેષ ધારણ કરીને ચડે હતો થયાસમયે તેઓ સર્વ કોટામાં પહોંચ્યા જળવેથીયુવક કોટામાં જઈ પહાણોના મુખ અને સારીપર સુલાલ જાટના લાગ્યા એવામાં

સમરસીનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી નાપાછ ખૂંદીના રાજસિંહાસનપર અભિષેક થયા. નાપાછની અદ્વિત્ય પીરતાનું વર્ણન લઘુકથામાં ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે. નાપાછએ ટોડા દેશના સોલંકીઅધીશ્વરની એક કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો. આ સોલંકીરાજ અણહિલપુરના પ્રાચીન રાજાઓના વંશજ હતા. એક સમયે નાપાછ ટોડા રાજ્યમાં ગયા હતા, ત્યાં તેમણે એક પરમ સુંદર સંગેમરમરનો સ્તંભ જોયો. આ સુંદર સ્તંભ જોઈ તેમણે પોતાની પત્નીને આજ્ઞા કરી કે:- “તમે તમારા પિતાની પાસે આ સ્તંભ માગી લેજો.” તે જીએ પોતાના પિતાની પાસે તે સ્તંભની માગણી કરી. આ માગણી સાંભળી તે પૂર્ણ કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેમણે અપમાનકારક ઉત્તર આપ્યો. તેમણે કહ્યું:- “એમ તો કેાઈ દિવસ હાડારાજ મારી જીની પણ માગણી કરશે.” આટલું કહીનેજ તે શાંત રહ્યો નહિ, પરંતુ તેમણે નાપાછને શીઘ્ર પોતાનું નગર છોડી જવાની આજ્ઞા કરી. જે કે નાપાછ આ અપમાનથી અત્યંત ક્રોધિત થયા, પરંતુ તેમણે તે સમયે પ્રકટ રીતે પોતાના સ્વસુરની સાથે જગડો કર્યો ઉચિત ધાર્યો નહિ. તેઓ શીઘ્ર પોતાના રાજ્યમાં આવ્યા આવ્યા. આ સમયથી તેઓ પોતાની સોલંકિનીરાણીનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. તેમણે તેને પોતાના લયન-ગદમાં સુઈ આવવાની મના કરી દીધી. સોલંકિનીરાણીએ થોડા દિવસ સુધી આ દુઃખ સહન કરી પોતાના પિતાને સમસ્ત જ્ઞાંત કહેવરાવી મોકલ્યું.

આવશ્ય માસની તૃતીયા રાજપૂતોમાં કંજલીનીજના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ દિવસે પ્રત્યેક રાજપૂત અવસ્ય પોતાની પત્નીની પાસે વિહાર કરવાને જાય છે. આ પવિત્ર પર્વને દિવસે ખૂંદીરાજ નાપાછએ પોતાના સમસ્ત સામંતોને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. આ કારણથી ખૂંદી સર્વથા સામંત-વિહીન બની ગયું. આ સુસંચિતો લાલ લઇ ઉક્ત સોલંકિની રાણીને ભાતા પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ શસ્ત્રધારી અશ્વારોહીઓને લઇને રાત્રિના સમયે અત્યંત ગુપ્તરીતે ખૂંદીમાં આવ્યો અને તેણે રાજ્યહાલની અંદર ઘુસી પોતાની તીલેણ તલવારથી નાપાછના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. આ રીતે તે પોતાના બનેલીના પ્રાણનો નાશ કરી ખૂંદીમાંથી નાસી ગયો. તે દિવસે જે સામંતો ખૂંદીમાંથી વિદાય થયા હતા, તે પૈકી એકની જી ઘણી જિભાર હતી, તેથી તે સામંતે થોડેસુધી જઈ પાછા ખૂંદી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે માર્ગમાં બેરોડે અરીણીનું સેવન કરતો હતો, એવામાં ટોડાનો રાજકુમાર નાપાછના જીવનનો નાશ કરી પોતાના સેવકોની સાથે હાત્યવિનોદ કરતો કરતો જતો જણાયો. ખૂંદીના ઉક્ત સામંતે જ્યાં પોતાના અધીશ્વરના વધની વાત સાંભળી કે તરતજ તેણે પોતાની તલવાર કાઢી ટોડાના રાજકુમારપર આક્રમણ કર્યું. તેની અસિના પ્રહારથી રાજકુમારનો એક હસ્ત કપાઈને દૂર જઈ પડ્યો. તેના સેવકોએ તેને લઈ અતિ શીઘ્રતાથી પોતાના અશ્વોને હંકાર્યો. ઉક્ત સામંત સોલંકીરાજકુમારનો હાથ પોતાના હુપટામાં બાંધી ખૂંદીમાં માર્યો આવ્યો. તે કપાયેલા હાથમાં મુવર્ણનું એક કડું પણ હતું.

ખૂંદીમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો હતો. નાપાછ માર્યો ગયા હતા. સોલંકિનીરાણી કે જેના ભાતાએ તેના સ્વામીનું ખૂન કર્યું હતું, તે પોતાના પતિનું શય બોળામાં લઈ રાજપૂતરીતે અનુસાર ચિતાપર ચડવાને તૈયાર થઈ. તે આવા દારૂણ શોકના સમયમાં પણ પોતાના ભાતાને મહાવીર કહીને તેની પરમ પ્રશંસા કરવા લાગી. સોલંકિની રાણીએ પોતાના પતિના શરીરપર થયેલા સર્વ ધાવોને તેમનાં તેટલાં મુખ માન્યાં અને દેવને પ્રાર્થના કરી કે:- “હે દેવ ! આ સર્વ મુખોમાં હું પાન આપી શકું” ગાંઠે મને એટલા હાથ આપ.” તે સમયે તે ચિતાપર ચડવાની તૈયારી કરતી હતી, તે સમયે

હકત જાહા ધારીએ ભોનંજસીને પહાણુનેતા કસરખાની સખીપ ઉપસ્થિત કર્યો. કસરખાને એતાંજ તેણે પોતાના હાથમાંનું અગ્નિલપાત તેના મસ્તકપર ફેલીમાયું. તત્કાળ પૂર્વસંકેતે અનુસાર હકત જણસે હાડાયુવકો પોતાનાં વજરાંથી તલવાર કાઢી પહાણુનેતા સંહાર કરવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં પહાણુનેતા અને તેના તાબાના સમસ્ત યવનો યમદાર પહોંચી ગયા અને ભોનંજસીએ કોટાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. પહાણુનેતા કસરખાએ કોટાનગરમાં જે મરજીદ બંધાવી હતી તે અલ્પિ વિધમાન છે. ભોનંજસીનું મૃત્યુ થયા પછી કુંગરસી કોટાના અધીશ્વર થયા. ખૂંદીના અધીશ્વર સર્વમંદ્યો તેમને પદજાલ કરી કોટાને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજ દીધું.

૧ મુખ જેટલા હાથ આપવા માટે દેવને પ્રાર્થના કરવાની વાત હજુ તર્જુમાં પણ છે.

ઉક્ત મામત ટોડાના રાજકુમારનો કપાયેલો હાથ લઈને તેની પાસે આવ્યો અને તેણે તેને પોતાના દુપદામાથી તે હાથ બહાર કાઢીને રાણીની આગળ મૂક્યો. રાણીએ તત્કાળ તે હાથમાનું કંડું ઓળખ્યું અને તે ચેતી ગઈ કે આ હાથ મારા બ્રાતાનોજ છે, તોપણ તે કિંચિત્ પણ શોકાકુપ થઈ નહિ ચિતાપર ચઢ્યાપૂર્વે તેણે ખડીઓકવચ મગાવી પોતાના બ્રાતાપર એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે -“આપનો હાથ કપાઈ ગયો છે, તેથી આપના વશને મહાકલક લાગ્યું છે, માટે જેમ અને તેમ શીઘ્ર-એ કલક નિવૃત્ત કરવાને ઉદ્યોગ કરો, નહિ તો આપના વશનેને સર્વ એક હાથવાળા સોળ કીના વશને કહીને તેમનો ઉપહાસ કરશે” પોતાની ભગિનીના આવો પત્ર વાંચી ટોડાના રાજકુમારે દિવાલની સાથે ભેર-થી મસ્તક અક્ષણી પોતાના જીવનનો અત આપ્યો.

નાપાછને ત્રણ પુત્રો હતા - (૧) હામાજી (૨) નૌરગ અને (૩) ચરદ તેમાથી હામાજી સવત ૧૪૪૦ માં પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા નૌરગના વશને નૌરગપોતા અને ચરદના વશને ચરદહાડાના નામથી ઓળખાય છે.

અમે આગળ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે રાવ દેવાએ જૂદીરાજ્યની સ્થાપના કર્યા પૂર્વે પહારદેશ અને બખાવડા પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર હરરાજને સમર્પણ કર્યા હતા હરરાજનું મરણ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હાજીહાડા પહારના અધીશ્વર થયા હાજીની સાથે ચિતોડના મહારાજાને વિવાહ ઉપસ્થિત થયો મહારાજાએ પહારદેશને બળપૂર્વક પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો અને બખાવડા નો સંપૂર્ણ વિશ્વસ કરી નાખ્યો આ પ્રકારે સ્વતંત્ર પહારરાજ્યનો અત આવ્યો.

અલ્પાઉદ્ધિને ચિતોડનો વિશ્વસ કરતાની સાથેજ રાજાનો પ્રગલ્ભ પ્રતાપ લુપ્ત થઈ ગયો અને ત્યારપછી દીર્ઘકાળપર્યંત ચિતોડની ગાદીપર ફતવીર્થ રાજાઓ બેઠા હતા આ અરસામાં ચિતોડના સામંતોએ અને માડલિકરાજાઓએ રાજાની સામે મસ્તક ઉઠાવીને પોતાની બૂમિ સ્વતંત્ર કરી દીધી હતી, પરંતુ ત્યારપછી પુનઃ ચિતોડના રાજાઓ પ્રબળ થયા અને તેઓ સામંતોને તથા નાના નાના રાજાઓને આધીનતાની નૃબનામાં બાંધવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા આ સમયે ચિતોડના રાજાએ સૌથી પ્રથમ જૂદીના અધીશ્વર હામાજી તરફ પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેરવી મહારાજાએ હામાજીપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે -“જે દેશમાં રાજધાની જૂદી સ્થિત છે, તે દેશ રાજાના અધિકારમાં છે, માટે તમારે અમારી આધીનતા સ્વીકારી નિયમિતરીતે ખંડણી ભરી અમારી સેવા કરવાને માટે અમારા દરબારમાં હાજર રહેવું પડશે” રાજાનો આવો સંદેશો સાંભળી જૂદીરાજ હામાજીએ એવો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે -“હું કોઈ પણ સમયે કોઈપણ પ્રકારે તમારે આધીન નથી હું કોઈ તમારો માડલિક નથી જો કે આપના પ્રજીવપ્રત્યે મને માન છે અને તેનો હું સ્વીકાર કરું છું પરંતુ અમે તનવારના બળથી આ દેશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, કોઈ આપના પટાના બળથી પ્રાપ્ત કર્યો નથી” વાસ્તવમાં મહારાજા અને હામાજી એ ઉભયના ઉપરોક્ત શબ્દો કેટલેક અંશે સત્ય હતા હામાજીના પૂર્વપુરુષ રજુસી વા રાયસીને અસીરગદમાથી દૂર કરવામાં આવ્યો હતો, તે સમયે ચિતોડના મહારાજાએ તેને આશ્રય આપ્યો હતો, તેમજ તેને બિસરોરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવામાં સહાય આપી હતી અલ્પાઉદ્ધિને ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું તે પૂર્વે સમસ્ત પહારદેશ મહારાજાના અધિકારમાં હતો, પરંતુ અલ્પાઉદ્ધિને ચિતોડ જીતી લીધું ત્યારપછી રાજાનો પ્રતાપ અને પ્રજીવ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું અને તે સમયે જૂમીઆ તથા આઘનિવાસી મીના વગેરે લોકોએ ઉક્ત સુસધિનો લાલ લઈ પોતાના પિતૃદેશપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો, પરંતુ અતે હાડગમતિએ તેમના હાથમાથી પહારદેશ જીતી લીધો.

જો કે હામાજીએ કહ્યું કે અમારા પૂર્વજોએ તનવારના બનથી જૂદીરાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તોપણ મહારાજાએ તે વાત માનવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે માત્ર થોડો વખત અમારી સત્તા દૂર થઈ તેથી કોઈ તમને સહાને માટે મૂર્ખ અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, માટે તમારે અમારા માડલિકતરિકે અમારી આધીનતા સ્વીકારવી દીર્ઘ વિચાર કર્યો પછી હાડગરાજ હામાજીએ જણાવ્યું કે પ્રત્યેક વર્ષે દેશના અને દીવાનીના પર્વપર અમે સેનાસંહિત આપની રાજધાની ચિતોડમાં હાજર થઈશું અને અભિષેકપ્રમગે આપના હાથથી રાજતિલક મહલુ કરીશું, પરંતુ સામાન્ય સામ-

તોની થેડે હમેશાં ચિતોડમાં રહેવાનું અમારાથી કદિ પણ બની શકશે નહિ. હામાછના આ ઉત્તરથી મહારાણા કોપપણ પ્રકારે સંતુષ્ટ થયા નહિ અને તેમણે રાવ દેવાના વંશને કાં તો ચિરકાલને માટે સંપૂર્ણ આધીનતાની જાજરમાં બાંધવો કે કાં તો તેને પકારમાંથી સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરવો એવો સંકલ્પ કર્યો. હાડારાજ હામાછ રાણાના આ નિશ્ચયની વાત સાંભળી કિંચિત્ પણ ભયभीત થયા નહિ; પરંતુ તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે આ પ્રસંગે પ્રાણાર્પણથી પણ સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવી.

ચિતોડના મહારાણાએ શીઘ્ર પોતાના સામંતો અને પોતાની સેનાસહિત ખૂદી છતી લેવાને માટે પ્રયાણ કર્યું. તેમણે ખૂદીથી કેટલાક કાશના અંતરપર નિમેશરિયા નામના સ્થાનમાં પોતાની ડાવણી નાખી. મહારાણાના આગમનની વાત સાંભળી હામાછએ શીઘ્ર સ્વચ્છતીય પાંચસે સૈનિકોને તૈયાર કર્યો. હામાછના હાથનીચેના વીરો કેસરી વસ્ત્રો પરિધાન કરી સંહારક મૂર્તિ ધારણ કરી કૂચ કરવા લાગ્યા. ધોરરાજિના સમયે ઉક્ત પાંચસે વીરોએ મહાક્રોધિત થઈ નિમેશરિયામાં મહારાણાની ડાવણીમાં જઈ સિસોદિયા વીરોને સાવધાન કર્યો વિના તેમને સંહાર કરવા માંડ્યો. રાણા એકાએક પોતાને ચતુરદલથી ઘેરાયેલા જોઈ જીવ લઈને ચિતોડ તરફ નાસી ગયા. હાડાલોકોની તીક્ષ્ણ તજવારના આધાતથી અભણિત સિસોદીયા સૈનિકો અને સામંતો માર્યા ગયા. હામાછ વિજય પ્રાપ્ત કરી પરમ આનંદિત થઈ રાજધાની ખૂદીમાં આવ્યા ગયા.

હિંદુકુશતિલક મહારાણા ઉક્ત અતિ સામાન્ય સેનાથી પરાસ્ત અને અપમાનિત થઈ રાજધાનીમાં આવ્યા અને ખૂદીરાજપર વૈર લેવાને માટે મહાક્રોધથી ઉન્મત્ત થઈ સેનાને સમ્રહ કરવા લાગ્યા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસુધી હું ખૂદીના અધીશ્વરને નહિ છતી લઉં ત્યાંસુધી અન્ન-જલ ગ્રહણ કરીશ નહિ. રાજપૂતોની પ્રતિજ્ઞા તેમના શરીરમાં પ્રાણુ હોય ત્યાંસુધી નિષ્ફળ થતી નથી. મહારાણાની ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળી મંત્રીઓ તથા સામંતો આત્મ ચિંતાતુર થયા. તેમની ચિંતાનું કારણ એ હતું કે ખૂદી ૩૦ કાશના અંતરપર હતું અને પરાક્રમી હાડાવીર પ્રાણાર્પણ કરીને પણ તેની રક્ષા કરે એવા હતા. આથી સરકતાથી વિજય પ્રાપ્ત કરવો અસંભવિત હતો. તેઓ મહારાણાને ઉક્ત કદિન પ્રતિજ્ઞા રદ કરવાને વારંવાર આમ્રહ કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચિતોડના મહારાણા એકવાર પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેનું પાલન ન કરે એ બનવાનું જ નહોતું. મહારાણા ખૂદીપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય અન્નજલ ગ્રહણ કરે એ અશક્ય હતું. અંતે તેમનાં કુટુંબીજનોએ એક વિચિત્ર ઉપાયથી તેમને આ કઠોર પ્રતિજ્ઞાના પાશમાંથી મુક્ત કર્યા. તેમણે તેમની સમ્રહ એવો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો કે અમે ચિતોડમાંજ એક કૃત્રિમ ખૂદીદુર્ગ બનાવીએ અને આપ સેનાસહિત તેપર આક્રમણ કરી તે પર અધિકાર સ્થાપિત કરો અને એ રીતે આપની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરો. પોતાના સામંતોની સલાહથી મહારાણા ઉક્ત પ્રસ્તાવમાં સંમત થયા. શીઘ્ર ચિતોડમાં કૃત્રિમ ખૂદીદુર્ગ તૈયાર થઈ ગયો. ખરા ખૂદીદુર્ગમાં જેટલા ભાગે હતા તથા જેટલાં સ્થાનો હતા તે સર્વ આ કૃત્રિમ દુર્ગમાં યથાસ્થળે ગોઠવવામાં આવ્યાં અને નામ પણ ત્યાંનાં નામ પ્રમાણેજ રાખવામાં આવ્યાં. શિલ્પીઓએ ખૂદીને અવિષક નમૂનાજ બનાવી દીધા. ચિતોડના મહારાણાની પાસે પકારના હાડાઓની એક સેના હતી. કુંભા વેરસી તે સેનાનો પ્રધાન હોવા હતો. એક સમયે વેરસી મૃગયાથી પાછો ફરતો હતો, એવામાં માર્ગમાં તેણે ઉક્ત દુર્ગ જાણતો જોયો. તે કુતુહલવશ તેને જોવાને તેની નિકટ ગયો. વેરસીના સાંભળવામાં આવ્યું કે આ કૃત્રિમ દુર્ગ પર અધિકાર સ્થાપન કર્યા સિવાય મહારાણા અન્નજલ ગ્રહણ કરનાર નથી. આ વાત સાંભળતાંજ તેના હૃદયમાં જાતી-યજોરવની રક્ષા કરવાની ભાવના ઉદય પામી અને તેણે કહ્યું કે:-“ આ ખૂદીનો કિલ્લો કૃત્રિમ છે, તોપણ મહારાણાના પંબમાંથી અમે એનું રક્ષણ કરીશું. ”

કિલ્લો બાંધવાનું કામ સમાપ્ત થઈ ગયું. રાણાની ઉપર તે સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા. રાણા પોતાની સેના લઈ કૃત્રિમ કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે કૂચ કરવા લાગ્યા. મહારાણાએ આજ્ઞા આપી કે કિલ્લામાં સગસ્ટ સિસોદીઆસેનાએ રહેવું અને ખાલી ખંદુકના અવાજ કરવા. તેમણે કિલ્લાની રક્ષા કરવાનો આ ઉપાય બતાવ્યો હતો; પરંતુ જોવા તેઓ કિલ્લાની સમીપ ગયા કે તરતજ ખાલી ખંદુકના અવાજને બદલે ખરી ગોળી સણસણાટ કરી

કિલ્લાની બહાર નીકળી મહારાજાની સેનાપર પડવા લાગી. રાજાએ આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાનું મૂળ શોધી કાઢવાને માટે એક દૂતને કિલ્લાની અંદર મોકલ્યો. ઉક્ત માનીના કિલ્લાના દારૂપર દૂત ગયો કે તરતજ વેરસીએ તેને જણાવ્યું કે—“તમે રાજાની પાસે જઈને કહો કે તમે હાડાગળતિના આ કૃત્રિમ કિલ્લાપર પણ સરલતાથી અધિકાર સ્થાપિત કરીને હાડાગળતિના મસ્તકપર કપક લગાડી રાકશો નહિ.” હાડાગળતિના નેતા વેરસીએ મહારાજાને યોગ્ય સન્માનસંદિન કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવા આવવાને આદવાન કર્યું. તેણે શીઘ્ર ઉક્ત નાના કૃત્રિમ કિલ્લાના દારૂમા પોતાની આદર બિહાવી મહારાજાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા માઠી શીઘ્ર ઉભય પક્ષોની વચ્ચે દારૂજી સમર ઉપસ્થિત થયું. પોતાની ગળતિના ગૌરવની રક્ષાને અર્થે વેરસી તથા તેના દાસનીયોના હાડાગળતિએ પ્રબલ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરી અતે પ્રાણલ્પાગ કર્યો. અસંખ્ય સિસોદીઆઓના આક્રમણની સામે તેઓ કેટલીવાર ટકી શકે ?

હિંદુપતિ રાજાએ ઉક્ત પ્રકારે કૃત્રિમ જૂદીગઢ જીત્યા પછી કદિપણ યથાર્થ જૂદીપર અધિકાર સ્થાપિત કરી હામાછને દંડ દેવાની વા પંચરમાથી હાડાગળતિને હાકી કાઢવાની અભિનિયાધારણ કરી નહિ; કારણ કે તેઓ સારી રીતે જણી ગયા હતા કે હાડાગળતિ અત્યંત બળવાન અને અસીમ સાહસિક છે અને તેઓ આપણાપર વિપત્તિ આવતા આપણને સારી રીતે સંકાપ કરશે. આથી તેમણે હાડાગળતિને પુનઃ અસંગ્રહ કર્યો નહિ; પરંતુ હામાછ જેટલે અંશે આપણી આધીનતા સ્વીકારવાને સમ્મત છે, તેટલાથી સંપૂર્ણ રીતે સતોષ માનવો, એ આપણું કર્તવ્ય છે એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

વીરશ્રેષ્ઠ હામાછ સોળ વર્ષપર્યંત જૂદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન રહી સ્વર્ગમા ગયા હામાછને બે પુત્રો. ઉત્પન્ન થયા હતા વીરસિંહ અને લાલા લાવાને ખુટકર નામનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો. તેને નોવર્મ અને જેતા નામના બે પુત્રો થયા. તેના અગણિત વંશજો નોવર્મપોતા અને જેતાવતના નામથી વિખ્યાત થયા હામાછના જ્યેષ્ઠપુત્ર વીરસિંહે જૂદીના રાજાજનનીયે પદર વર્ષપર્યંત બેમી રાજ્ય કર્યું. તેમને ત્રણ પુત્રો થયા વૈરીસાગ, જવહ અને નીમા. જવહદારા ત્રણ શાખાઓની ઉત્પત્તિ થઈ અને નીમાના વંશજો નીમાવતના નામથી વિખ્યાત થયા વીરસિંહના પુત્ર વૈરીમાસે પચાસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સવત ૧૫૨૬ મા પ્રાણલ્પાગ કર્યો તેમને નિમ્નલિખિત સાત પુત્રો. ઉત્પન્ન થયા—(૧) રાવ ભાડા (૨) રાવ સાડા (૩) અમરરાજ (૪) રાવ ઉધો (૫) રાવ ચૂડા (૬) સમરસિંહ અને (૭) અમરસિંહ પ્રથમ પાંચ વીરોથી પાંચ શાખાઓના વિસ્તાર થયો, પરંતુ સમરસિંહ અને અમરસિંહે હિંદુધર્મ છોડી સુસલમાનધર્મનું અન્યબન કર્યું હતું.

રાવ ભાડા દાન, વીરતા અને ચતુરાઈના પ્રભાવથી સમસ્ત રાજસ્થાનમા પોતાનું નામ અક્ષય કરી ગયા છે તે સમયે તેમના જેવો નિષ્કામ દાતા સમસ્ત રાજસ્થાનમા બીજો કોઈ નહોતો. સવત ૧૫૪૨ (ઇ. સં. ૧૪૮૬) મા જે સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમા દુર્ભિક્ષનો અગ્નિ પ્રબળતાથી પ્રજ્વલિત થઈ અગણિત મનુષ્યોના પ્રાણોનો સહાર કરી રહ્યો હતો, તે સમયે રાવ ભાડાએ મુક્તાવરતે અત્યંત તથા ધનનું દાન કરી પોતાની સુખીર્તિ પ્રસારી હતી આ મહાદુર્ભિક્ષવિશે તેમને એક વર્ષપૂર્વે સ્વપ્ન આવ્યું હતું સ્વપ્નમા એક કાળા પાડા ઉપર બેસીને દુષ્કાળની મૂર્તિ તેમની સમક્ષ આવી હતી રાવ ભાડાએ આવી રીતે દુષ્કાળને જોયો કે તરત તેમણે અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈ તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું દુષ્કાળે તેને પોતાની સામે આવી રીતે આવેતો જોઈ કહ્યું—“ધન્ય ભાડા” તમે આવ્યા છો તે બરા, પરંતુ હું કાળ છું, મારા ચરીરપર તમારી તવવારનો ધાવ લાનશે નહિ સમસ્ત દુષ્ટિમા

૧ શાન્સના એક પાદશાહના સળધમા પણ કેટલેક અંશે ગાને ગળેતા બનાવ બન્યો હતો વૈરીસ આગળ જોઈએ હિંદુલોકના મા મેટ્રિડ નામનું એક સ્થળ છે, તેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે—જ્યારે પાદશાહ પ્રથમ શાન્સીસને પોત ના પાટનગરમા જવાની પથવાનથી ગળી ત્યારે તેણે એવી પ્રવૃત્તિ કરી કે જે મેટ્રિડમા જઈને રહીશ પરંતુ સ્વતંત્રતા અને વૈરીસના આનંદનો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને માટે ભોગ આપી રાક્યો નહિ, તેથી તેના મત્રી એએ તેને સળ દે આપી કે અહીંઆજ એક કૃત્રિમ મેટ્રિડ બંધ કરે. આથી ઉક્ત પાદશાહે બોઈસ ડી બુલોનમા કૃત્રિમ મેટ્રિડ સ્થાપિત કર્યું અને ત્યાં તેણે નિવાસ કર્યો.

માત્ર તમેજ સાહસિકતાથી તલવાર લઈને મારાપર આક્રમણ કર્યું છે. હવે હું તમને જે હમણાં કહ્યું છે તે લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરો. હું સંવત ૧૫૪૨માં દર્શન દર્શા. સમસ્ત ભારતવર્ષ મરુભૂમિ બની જશે. તમે પ્રથમથીજ ધાન્યનો સંગ્રહ કરવા માંડોને અને જ્યારે દુર્લભશ પડે ત્યારે તે લોકોને આપજો. તમારું ધાન્ય કદિ પણ સમાપ્ત થશે નહિ. ” આમ કહીને કાળ તત્કણ અતર્ધીન થઈ ગયો. રાવ ભાંડાએ શીઘ્ર કાળની આશાનુસાર કામ કરવા માંડ્યું. તેમણે આસપાસનાં સર્વ રાજ્યોમાંથી ધાન્ય સંગ્રહિત કરી લીધું. એમ કરતાં કરતાં એક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયું. બીજો વર્ષ વરસાદ થયો નહિ. શીઘ્ર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મહાભયંકર દુર્લભશે આવીને દર્શન દીધું. રાવ ભાંડાએ પ્રથમથી ઘઉં, ચોખા વગેરે જે અનાજ એકત્રિત કર્યું હતું તે તેઓ પુલુક્ષિત લોકોને આપવા લાગ્યા. અંતે ભારતવર્ષના દૂર દૂરના ભાગમાં વસતા રાજાઓએ પણ રાવ ભાંડાની પાસે ધાન્યની સહાય માંગી. રાવ ભાંડાએ તેમની એ કામના પરિપૂર્ણ કરવામાં કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ. જો કે આ મહાભયંકર દુર્લભશના સમયમાં ભારતના ઘણા દેશોનાં પુષ્કળ માણસો મરણ પામ્યાં; પરંતુ ખૂંદીનાં સર્વ શ્રેણીનાં મનુષ્યો રાજ્યની સહાયથી દુર્લભશના પ્રબલ કોપમાંથી રોતાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયાં. રાવ ભાંડાના રમરણાર્થે આજે પણ દીનદરિદ્રી લોકોને ધાન્ય વહેંચવામાં આવે છે અને તે ‘લગરકા ગૂધરી’ કહેવાય છે.

જો કે રાવ ભાંડા પરમદયાશીલ, પરાપકારી અને પુણ્યવાન રાજા હતા; પરંતુ વિધાતાએ તેમના ભાગ્યમાં અતસ-મયે અત્યંત દુઃખ ભોગવવાનું લખ્યું હતું. રાવ ભાંડાના બે કનિષ્ઠ ભ્રાતાઓ સમરસિંહ અને અમરસિંહ મુસલ-માનધર્મનું અવલંબન કરી દિલ્હી શરના પરમ પ્રેમપાત્ર બની ગયા હતા. તેઓ દિલ્હીના સમ્રાટની સહાયથી ખૂંદી-રાજ્ય છતી સેવાને તૈયાર થયા. રાવ ભાંડા પ્રબલ પરાક્રમી અને મહાબળવાન હતા; પરંતુ સમ્રાટની સેના મોટી અને શિક્ષિત હતી, તેથી તેમનું કાંધપણ ચાલી શક્યું નહિ. સમરસિંહ અને અમરસિંહે ખૂંદીરાજ્ય પર પોતાનો અધિકાર શીઘ્ર સ્થાપિત કરી દીધો. ઉક્ત ઉલ્લય યવનધર્મીવંશથી ભ્રાતાઓના હાથમાં ખૂંદી જઈ પડતાં રાવ ભાંડાએ માતોદા નામના રથાનમાં જઈ પર્વતશિખરપરથી નીચે પડી પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેમણે એકંદર એકવીસવર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. ઉક્ત સમરસિંહ અને અમરસિંહે યવન બની સમરકંદો અને અમરકંદો નામ ધારણ કર્યાં હતાં અને એ નામથી તેમણે ખૂંદીપર એકંદર અગીઆર વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું.

રાવ ભાંડા પોતાની પાછળ બે પુત્રો મૂકી ગયા. એકનું નામ નારાયણદાસ હતું અને બીજાનું નામ નરવદ હતું. નરવદ અંતે માતોદા ગામતે અધીશ્વર થયો. નારાયણદાસ પણ આજ ગામમાં રહેતા હતા. તેઓ જ્યારે યોગ્ય ઉમરના થયા ત્યારે તેમના વીર હૃદયમાં પોતાના પિતૃરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રબલ કામના ઉત્પન્ન થઈ. નારાયણદાસે શીઘ્ર પહારદેશના સમસ્ત હાડાલોકોને એકત્રિત કરીને તેમને કહ્યું:—“તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે કાં તો અમે ખૂંદીપર અધિકાર સ્થાપિત કરીશું કે કાં તો તરણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરીશું.” સમસ્ત હાડાવીરોએ નારાયણદાસનાં ઉક્ત વચનોને માન આપ્યું અને તેમના કહેવા પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ. અર્થ સમયમાં નારાયણદાસે પોતાના યવનકાકાઓને કહેવરાવી મોકલ્યું કે:—“હું આપની સુલાકાત કરી આપના ચરણોને વંદન કરવાની અભિલાષા રાખું છું.” ઉક્ત યવન ખૂંદીપતિઓએ ધાણું કે નારાયણદાસ અશિક્ષિત છે, તે ગામમાં માં રહીને ઉછર્યો છે; માટે તેના તરફથી કાંઈ પણ અનિષ્ટ થવાની સંભાવના નથી. આવો વિચાર કરી તેમણે નારાયણદાસને ખૂંદીના દરબારમાં આવવાની પરવાનગી આપી.

ઉલ્લય વિધર્મી કાકાઓની પરવાનગી મળતાં નારાયણદાસ ઘણા થોડા પરંતુ પરમ વિશ્વાસુ અને મહાબળવાન સશસ્ત્રી અનુચરોને પોતાની સાથે લઈ ખૂંદીનગરમાં ગયા પહોંચ્યા. તેમણે પોતાના સેવકોને શુભ રાખી એકલાજ મહાભય તરફ પ્રયાણ કર્યું. નારાયણદાસના ઉક્ત ઉલ્લય કાકાઓ વિપત્તિની લેરા પણ આસંકાવિના સશસ્ત્રી દશામાં એક ઓરડામાં બેઠા હતા. નારાયણદાસના હાથમાં સમશૈર હતી અને તેમના હૃદયમાં વૈરાગિ અત્યંત ભયંકર રીતે પ્રબલિત થઈ રહ્યો હતો. તેમનાં કોષથી આરક્ષ બનેલાં નેત્રા બેઠા તેમના ઉક્ત ઉલ્લય કાકાઓ પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે અતિ શીઘ્રતાથી સુરંગના માર્ગ તરફ દોડ્યા; પરંતુ નારાયણદાસે તેમને ઉદ્દેશ બાણી લઈ ક્રોધિત સિંહની પેઠે છલાંગ મારી તેમની પૂંઠ પકડી. પ્રથમ તેમણે પોતાના અંગના પ્રહારથી પોતાના

કાકા સમરસિદને પૃથ્વીપર તોડી પાડ્યો. પછી તરતજ તેમણે અમરસિદનો પીછો પકડ્યો. હજી અમરસિદ બીજા ઓરડામાં જઈ શક્યો નહોતો, એવામાં નારાયણદાસે પોતાના તીક્ષ્ણ ભાષાવતી તેના શરીરને વીધી નાખ્યું. પછી તરતજ વીર નારાયણદાસે પોતાના ખડ્ગની તો ઉભય કુટ્ટ પુરોના મન્ત્રક કાપી નાખ્યા અને રુધિરથી ભીજેના તે મરતકો તેમણે દેનીના મંદિરમાં લઈ જઈ તેને ચઢાવ્યા, પછી તેમણે જયધોષ કરી ચોકમાં ઉભેલા પોતાના અનુચરોને ખોતાવી લીધા તેમણે પોતાના સ્વામીની તરફથી સજા પ્રાપ્ત થવાની સાથેજ નમ્ર તવવાર દાસમાં પ્રદણ કરી યવનોનો સદાર કરવા માગ્યો. આ સમયે જુદીમાં વસતા સમરત દાડાઓ વીર નારાયણદાસની સાથે મળી ગયા અને તેમણે તે શહેરમાંના સર્વ યવનોનો નારા કરી તેમના શય તિરસ્કારપૂર્વકે ગરબ બદાર ફેંકી દીધા રાવ નારાયણદાસે આ પ્રકારે અત્યુચ વીરતાસંહિત યવનોનો સદાર કરી પોતાના પિતાની રાજધાનીપર પુનઃ અધિકાર ગ્રાપ્ત પિત કથો મહાનયના ઓરડામાં ગવ નારાયણદાસે યુદ્ધ વખતે પોતાની સમશેરનો જે આઘાત કર્યો તે પથ્થરપર તૂટી પડ્યો હતો તે રુધિરથી ભીજ્યેના પથ્થરની પૂજા હજીપણ દરવર્ષે જોરાના તહેવારપર કરવામાં આવે છે. ૧

નારાયણદાસ એક વિરાટકાય મહાબળવાન વરિયુરુપ હતા પ્રાચીન રાજપૂતવંશિમાના ધણુ. ભય કેને કહે છે તે ભણુતાજ નહોતા નારાયણદાસ પણ તેવા વીરોપૈશી એક હતા તેઓ સદા એમ કહેતા કે - "હું મોટા છુ, વિપત્તિ ઊગી (નાની) છે" અને તેમણે પોતાની યુવાનગ્રાથી શ્રુત્યુપ ચર્ચા જે અશ્વીમ સાહસથી પોતાનું બનવિક્રમ પ્રકાશિત કર્યું હતું, તેદારા તેમનું આ ગર્વપૂર્ણ વાક્ય સત્ય કરે છે, પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે તેઓ અશ્વીમ સાહસિક વરિયુરુ હોવા છતાં પણ અશ્વીણનું અતિ સેવન કરતા હોવાથી તેઓ કદિ કદિ પોતાના સહયુગોના સારો પ્રકાશ પાડી શકતા ન હોતા તેમના આ ભયકર વ્યસનને લીધે તેમનાથી કેઈ કેઈ સમયે અત્યંત ખોટા કામો થઈ જતા હતા નારાયણદાસના સમયમાં સમરત રાજસ્થાનમાં અશ્વીણનો પ્રચાર અતિ પ્રબલ થઈ ગયો હતો સાધારણ રાજપૂતો પણ એક પૈસાનું અશ્વીણ નિત્ય ખાતા હતા અનભ્યાસી જે તે સમયે એક પૈસાનું અશ્વીણ ખાતો તો તેના પ્રાણુ જતા, પરંતુ નારાયણદાસ એક ટકે સાત પૈસાનું અશ્વીણ ખાઈ જતા હતા આથી તેમનાદારા અનેક અપ્રીતિદાયક કામો થઈ જતા હતા તેમના આવા ખરાબ કામોવિષે જુદીમાં અઘાપિ અનેક જનશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે

નારાયણદાસના સમયમાં ચિતોડના સિદાસનપર રાપુ. રાયમજન રિરાજતા હતા એક સમયે માફુ દેશના પદાણુએ ચિતોડના રાણા રાયમજનપર આક્રમણ કરી કિલ્લાને ઘેરી લીધો. પૂર્વસધિઅનુસાર ચિતોડપતિએ નારાયણદાસને સેનાસંહિત આવી સહાય કરવાને કહેવરાવ્યું આ સંદેશો સાંભળી વીર નારાયણદાસે પોતાના હાઠાવંશિમાથી ૫૦૦ જણને ચુદી કાઢ્યા અને તેમને સાથે લઈને તેમણે ચિતોડપર ક્રમ્ય કરી તેમણે જુદીથી ચાલી માર્ગમાં એક વૃક્ષની નીચે વિશ્રામ કર્યો અને તેઓ નિત્યનિયમાનુસાર અશ્વીણનું સેવન કરી નેત્રો મીચી સૂઈ ગયા આ સમયે મહિકા તેમના મુખપર આવેલી એકી અને તેમની કેટલીક તેમના મુખમાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. એવામાં એક ધાંચીના આંકૂવાપર જલ ભરવાને જતાં હતાં તે વૃક્ષની નીચે આવેને ઉભી રહી તેણે નારાયણદાસને આવી દશામાં સૂતેના જોઈ તેમના સેવકોને પૂછ્યું કે - "આ કેણુ છે ?" ઉત્તર મળ્યો કે - "એઓ જુદી ના મહા રાવ છે અને હાલમાં ચિતોડપતિને સહાય કરવાને બન્યું છે" આ ઉત્તર સાંભળી ઉક્ત રમણી બોલી - "અફસોસ" શુ મહારાણુને બીજા કાંઈની સહાય નહિ મળ્યા કે આ અશ્વીણની સહાય મારી ?" એમ કહેવાય. કે અશ્વીણનું સેવન કરનારા માણુસો નેત્રો મીચી રાખે છે, પરંતુ તેઓ આસપાસ થતી વાત સારી રીતે સાંભળે છે મહારાવ નારાયણદાસે ઉક્ત સ્ત્રીના વચનો સાંભળી એક દમ પોતાની ત્રા દૂર કરી અને તેઓ પોતાની શય્યામાંથી ઉભા થઈ ગભીર સ્વરથી બોલ્યા - "તું શુ કહે છે ?" નારાયણદાસની મૂર્તિ આ સમયે અત્યંત ભયકર બની ગઈ હતી તેમની આખમાંથી આગે ઝરતો હતો તેમને કાળસમાન ભયકર બની ગયેલા જોઈ તે સ્ત્રી અત્યંત ભયગીત થઈ અને મહા રાવની હામ માગવા લાગી નારાયણદાસે કહ્યું કે - "જરાપણ ભય રાખીશ નહિ તું જે કહેતો

૧ કનલ દેડ લખે છે કે - "જુદીમાં જતા મહાભયના દાદરમાં આ પથ્થર ચણેના માત્ર એવામાં આવેલા હતા"

હતી તે પુનઃ કહે. "અતે તેમણે તે સ્ત્રીના ગળામાં એક કાંઠા લોદદંડ વાળીને અવકારની પેઠે પહેરાવી દીધો. તે લોદદંડના ઉલ્લય છેડા મળી ગયા અને તે દારની પેઠે તે સ્ત્રીના ગળામાં શોભવા લાગ્યો. પછી તે વીરશ્રેષ્ઠે તેને કહ્યું: "હું જ્યાંસુધી રાણુને સહાય કરીને પાછો આવું નહિ ત્યાંસુધી તું આ શોહનો અવકાર પહેરી રાખજે જે કેઈ વ્યવસ્થા આ દાર તારા ગળામાંથી કાઢે તો અવશ્ય કઢાવી લેજે." વાસ્તવમાં તે ધાંચણના ગળામાંથી ઉક્ત લોદદંડ કાઢી શકે એવો માણસ નારાયણદાસસિવાય કેઈ પણ નહોતો.

પાણેએ ચિંતાને ચોતરફથી એવી રીતે ઘેરી લીધું હતું કે તેમાંથી એક પણ પ્રાણી બહાર નીકળી શકે એમ નહોતું. ખૂદીના રાવ નારાયણદાસે પહારના પર્વતમય પ્રદેશમાંથી બહાર આવી પોતાના પાંચસે વીરોસંહિત રાત્રિના સમયે એકદમ પાણેની ડાબીપર જાણે માથે અને યતુએનો સંહાર કરતાં કરતાં સેનાપતિના શિબિરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની વિરાટમૂર્તિ અને હાડાસૈનિકોની ભયંકર મુદ્રા જોઈ પાણે અત્યંત લયલીત થયા અને ડાબણી છોડી ચોતરફ પલાયન કરવા લાગ્યા, વીર નારાયણદાસ અને તેમના હાથનીચિના હાડાવીરોએ પાણેનો સંહાર કરવામાં જરાપણ ટુટી રાખી નહિ. પાણે નાસવા લાગ્યા, એટલે ખૂદીની સેનાનું નગારું વાગવા લાગ્યું. હાડાએના જ્યોષાપદી સર્વ દિશાએ ગાજી રહી. ચિંતાના રાણા રાયમંદ્રે બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પોતાના કિશ્કાની દિવાલ-પરથી જોયું તો તેમને સમસ્ત પાણે નાસતા અને રાવ નારાયણદાસ ચિંતાનાં દ્વાર તરફ આવતા જણાયા. મહારાણા રાયમંદ્રે પરમ આનંદિત થઈ ચિંતાની બહાર નીકળી નારાયણદાસનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વગત કર્યું. સકલ રાજપૂતોએ જ્ય જ્ય રાજ્જસંહિત ચિંતામાં પ્રવેશ કર્યો. ખૂદીના અધીશ્વર નારાયણદાસે કેવલ પાંચસે હાડાવીરોની સહાયથી પાણેને હાંકી કાઢ્યા, તેથી રાણાના સિ-સોદાઆ વીરસામંતો પ્રકટ રીતે તેમની વીરતાની પરમ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શીઘ્ર મહાસયમાં નારાયણદાસના સન્માનને માટે એક મોટી સભા ભરવામાં આવી. આ સભામાં મેવાડના સમસ્ત સામંતોએ હાજરી આપી ખૂદીના મહારાવને સન્માન આપ્યું. જે મહાવીરની સહાયથી ચિંતાની રક્ષા થઈ હતી, તેના મુખનું દર્શન કરવાને માટે રાણાના રણવાસની સ્ત્રીએ પહોંમાંથી જોવા લાગી. જે કે નારાયણદાસ અરીણનું અતિ સેવન કરતા હતા અને તે માટે તેમણે અતિ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તોપણ તેમની મૂર્તિ યથાર્થ બીમસન્માન હતી. તેમને જોઈ રાણાની ભત્રીજાએ તેમની સાથે સમ કરવાની પોતાની ઇચ્છા સખીએની આગળ પ્રદર્શિત કરી. બીજે દિવસે આ સમાચાર રાણાના કાને પહોંચ્યા. આથી રાવ નારાયણદાસના ઉપકારનો બદલો વાળવાને માટે તેમણે પોતાની ભત્રીજા તેમના કરકમસમાં અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખૂદીના રાવ નારાયણદાસ પણ રાણાના ધરની કન્યા પ્રાપ્ત કરવામાં મહાસન્માન સમજી તે કન્યા મહણ કરવાને સમ્મત થયા. મોટી ધામધૂમસંહિત તેમનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો. નવવિવાહતા વધુ સાથે તેઓ ગૌરવપૂર્વક ખૂદીમાં ચાલ્યા આવ્યા, એની વાત પ્રસિદ્ધ છે કે તેઓ દિવસાનુંદિવસ અધિકાધિક અરીણનું સેવન કરવા લાગ્યા અને નિરાના ઘેનમાં તેમણે એક દિવસ રાત્રિના સમયે મેવાડની રાજકુમારીનું અંગ સ્તવિશ્લેષ્ટ કરી તેનું અવપ્રમ સંદર્ધ નષ્ટ કરી નાખ્યું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે તેઓ શુદ્ધિમાં આવ્યા, ત્યારે રાણીએ જરા પણ તિરસ્કાર દિવા દુઃખ પ્રદર્શિત કર્યું નહિ. આથી તેમને એટલી બધી લાગણી થઈ આવી કે તેમણે પોતાની ભત્રીજાને સહસ્રશઃ ધિક્કાર આપ્યો અને જે પાત્રમાં અરીણ હતું, તે પાત્ર ઉક્ત રાણીના હાથમાં આપી તેઓ બોલ્યા:— "હવે હું કદિપણ આ પ્રકારે અધિક અરીણનું સેવન કરીશ નહિ. તેમજ કદિપણ આવું મોટું કામ કરીશ નહિ." તે જોઈ વીર નારાયણદાસે પોતાના પિતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો. તેમણે દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરી બચીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું અને ત્યાર પછી તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા.

નારાયણદાસનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના એકના એક પુત્ર સૂર્યમંદ્ર સંવત ૧૫૬૦ (૬૦ સ. ૧૫૩૪) માં ખૂદીના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. કવિ કર્ણાદાન જણાવે છે કે સૂર્યમંદ્ર પણ પોતાના પિતાની પેઠે દૃઢ, અલિષ્ઠ અને અસીમ સાહસિક પુરુષ હતા. વળી તેઓ લખે છે કે સૂર્યમંદ્રના

ખાહું મહાવીર રામચંદ્ર અને પૃથ્વીરાજની પેઠે જવાપર્યંત લાખા હતા.^૧

સૂર્યમંદલ રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તત્પશ્ચાત્ તેમને મેવાડના રાણાના વશની સાથે પુનઃ એકવાર વૈવાહિક સંબંધ થયો તેમણે પોતાની સૂળબાઈ નામની ભગિની ચિતોડના મહારાણા રત્નસિંહને અર્પણ કરી અને રાણા રત્નસિંહે પોતાની ભગિની રાવ સૂર્યમંદલના કરકમલમાં સમર્પણ કરી રાવની કુલયુથણી થવાથી મેવાડના મહારાણાની સાથે તેમને દ્વં સગપણ સ્થાપિત થયું, પરંતુ અત્યંત દુઃખની વાત છે કે આ સગપણ અતે મહાશયુતમાં પરિણમી પામ્યું રાવ સૂર્યમંદલ પોતાના પિતાની પેઠે મોટા અપ્રીયુ હતા એક સમયે તેઓ ચિતોડમાં જઈ રાજસભામાં પુષ્કળ અપ્રીયુત્વ સેવન કરી આખા મીઠીને બેઠા હતા, એવામાં મેવાડના પૂર્વભાગમાંના એક સામતે તેમને અચેત ધારી મસ્કરીમાં તેમના કાનમાં એક આગળી મારી આગળી વાગતાની સાથેજ સૂર્યમંદલ પોતાના ઉભય નેત્રો ખોલ્યા અને ક્રોધિત સિંહનિપેઠે ઉઠી પોતાની તત્પરના એકજ આધાતથી ઉક્ત સામતના બે ટુકડા કરી નાખ્યા આથી ઉક્ત સામતના પુત્રના હૃદયમાં પ્રગલ્ભ વૈરાગ્ય પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યો, પરંતુ સૂર્યમંદલ અત્યંત બળવાન વીર હતા તેમજ મહારાણાના નિકટના સગા હતા, તેથી તે કોઈ પણ પ્રકારે તેમનાપર વૈર લેવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ, પરંતુ તેના હૃદયમાં વૈરાગ્ય યુક્ત રીતે બળવા લાગ્યો તેણે સૌથી પહેલાં રાણા રત્નસિંહને મળી સૂર્યમંદલ વિદેશી અને વિભતીય છે, એમ કહી તેમને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો વળી તેણે તેમને જણાવ્યું કે—“સૂર્યમંદલ રણવાસમાં ગયા હતા તે તેમની ભગિની સૂળબાઈને મળવા ગયા નહોતા, પરંતુ તેમના હૃદયમાં કોઈ બીજો ઉદ્દેશ હતો” નિમ્નલિખિત ઘટનાથી રાણા રત્નસિંહના હૃદયમાં ઉપરોક્ત વાત સંસ્પર્શિતે અક્ષિત થઈ ગઈ

સુંદરી સૂળબાઈએ પોતાના સ્વામી અને ભાતને ભોજન કરાવવાને માટે નાનાપ્રકારની વાનીઓ ખનાવી અને તેમને રણવાસમાં ખોલાવ્યા રાણા રત્નસિંહ અને સૂર્યમંદલ ભોજન કરવાને માટે રણવાસમાં ગયા સૂળબાઈએ તેમને ભોજન પીરસ્યું અને તે સ્વયં વીજળીવાતી ભોજનપરથી મક્ષિકા ઉડાવવા લાગી રાજપૂતઓ પતિના કુલ કરતા પિતાના કુનના ઝારવની રક્ષા કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરે છે પિતાના કુલની જો કોઈ નિંદા કરે તો તે કિંચિત્ પણ સહન કરી શકતી નથી આ કારણથી અનાદિથી રાજસ્થાનમાં અનેક અનિષ્ટ થતા આવ્યા છે જ્યારે રાવ અને રાણા એ ઉભય ભોજન કરીને ઉઠ્યા ત્યારે સૂળબાઈએ વ્યગ્રમાં કહ્યું કે “મારા ભાતએ સિંહની પેઠે ભોજન કર્યું છે, પરંતુ મારા સ્વામીએ તો તેની સાથે ખાલકના પેઠે રમત કરી છે” આ વચન સાંભળી રાણા રત્નસિંહ પોતાના મનમાં અત્યંત ક્રોધિત થયા તેમણે પાર્શ્વે બેસીને રાવ અને રાણા એ ઉભય ભોજન કરવાને માટેજ સૂળબાઈ અને રાવ સૂર્યમંદલે આ તાગડો રમ્યો છે આથી તેઓ આ અપમાનનું વૈર લેવાને ઉત્તેજિત થયા, પરંતુ અતિથિનું અપમાન વા નાશ કરવો એ રાજપૂતો મહાકલ કદાચક માને છે, તેથી રાણાએ તત્કાળ વૈર લીધું નહિ થોડા દિવસમાં આજ કારણથી સૂળબાઈ અકાલમૃત્યુવશ થઈ અને રાવ સૂર્યમંદલ પણ મારી ગયા, તેમજ આજ ઘટનાના પ્રતિકૂળ તરિકે રાણા રત્નસિંહના પણ પ્રાણ ગયા

રાવ સૂર્યમંદલ ચિતોડથી વિદાય લઈ જુદી જગ્યાને તૈયાર થયા, ત્યારે રત્નસિંહે તેમને જણાવ્યું કે—“આગામી વસંતઋતુમાં શત્રુનોત્તસવના સમયમાં જો જુદોના વનમાં સિકાર ખેલવાને આવો” આ સંજોગ સાંભળી રાવ સૂર્યમંદલ પરમ આનંદિત થયા અને તેમણે રાણા રત્નસિંહને જરૂર આવવાને આમંત્રણ કર્યો થોડા દિવસમાં શત્રુનોત્તસવ આવ્યો પહેાચ્યો, એટલે રાણા રત્નસિંહ પોતાની સેના અને સામંતોની સાથે પહારના માર્ગદારા જુદી તરફ ચાલ્યા એ જ વન નહોતો પશ્ચિમ તટપર નહતા નામના સ્થાનના ગહન વનમાં મૃગયા ખેનવી એવા નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો આ વનમાં અગણિત પશુઓ હતા તેમાં સિંહથી લઈને સાધારણ સસના સુધીના સર્વ પ્રકારના પશુઓ વસતા હતા રાણા રત્નસિંહ ત્યાં જઈ પહેાચ્યા

૧ આ પ્રકારના લાખા બાહુવાળા માણસોને આબલુબાહુ કહેવામાં આવે છે

૨ આ વાત અસંગતમતીત થાય છે રાણા રામચંદલની ભગીજી નારાયણજીસની સાથે પશ્ચીમ હતી માટે નારાયણજીસની પુત્રી સૂળબાઈના વિવાહ રાણા રત્નસિંહ સાથે થયા અનુચિત છે વળી રાણા રત્નસિંહ પોતાની ભગિની સૂર્યમંદલની સાથે પશ્ચીમે એ પણ વિદુશાજ્ઞ અને રાજપૂતમયાની વિરૂદ્ધ છે આમાં અવરખ કવિઓની કોઈ ભૂલ છે, અથવા કનૈય દાંડ વિદેશી કોવાળી આ વાત બરાબર સમજી શક્યા નથી

એટલે બુદીના અધીશ્વર રાવ સુર્પમલ્લ પણ પોતાની સેનાસહિત તેમને આવી મળ્યા. પછી તરત ઉક્ત ઉભય મહારાજાઓ પોતપોતાની સેના સાથે યુગ્મયા ખેલવાને બહાર પડ્યા. સેના બે ભાગમાં વિભક્ત થઇ બપોરે સિંહનાદ કરી આગળ ચાલવા લાગી. તેમનો બપોરે શબ્દ સાંભળી સિંહ, વ્યાધ, ચિત્તા, અનેક જાતના યુગ્મ, શૃંગાદ, કાલ્હાં, સસલાં વગેરે સર્વ પશુઓ વ્યાકુલ થઈ ચોતરફ નાસવા લાગ્યાં. આ વખતે રાજપૂતોનાં અંગમાં આનંદ સમાતો નહોતો.

આ ધીમ જંગલમાં દુટ રાણા રત્નસિંહે પોતાનો વેરાગ્રિ જાંત કરવાની યેષ્ટા કરી. ઉભયની સેના વનપશુઓને નસાડવાને પ્રવૃત્ત થઈ હતી અને ઉભય રાજાઓ વનના બીજા ભાગમાં એવા સ્થાનપર ઉભા હતા કે નાસનાં પશુઓ તેમની સન્મુખ થઇનેજ નીકળી શકે. તે ઉભય રાજાઓની સાથે આ સમયે કેવળ બપોરે સૂર્યાચર સેવકોજ હતા. પાકંડાના સ્મરણમાં આ વાત હસેજ કે મેવાડના પૂર્વભાગમાંના એક સામંતે બુદીના રાવના કાનસાથે અડપણું કયું હતું, તેથી રાવે તેના બે ખંડ કરી નાખ્યા હતા અને આથી તેના પુત્રે પોતાના મનમાં વૈર લેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ સમયે તે સામંતનો પુત્ર પણ રાણા રત્નસિંહની પાસે હાજર હતા. રાણા રત્નસિંહે તેને બોલાવીને કહ્યું કે:—“હવે સંધિ આવી છે. વરાહનો શિકાર કરો.” થોડીવાર પછી ઉક્ત સામંતે ધનુષ્ય ખેંચી તીવ્રવેગથી રાવ સુર્પમલ્લની તરફ બાણ ફેંક્યું; પરંતુ તીક્ષ્ણ દષ્ટિધરાવનાર રાવે સામેથી બાણ આવતું જોઈ સ્વયં બાણ છોડી તેને વ્યર્થ કરી નાખ્યું. તેમણે એક ધાર્યું નહોતું કે રાણા અને ઉક્ત સામંતે મારાપર વૈર લેવાને માટે પ્રપંચ રચ્યો છે. પ્રથમ બાણ વ્યર્થ થયેલું જોઈ રાણાના ધાવભાષ્યે સુર્પમલ્લની તરફ ખીજું બાણ છોડ્યું. હવે રાવ સુર્પમલ્લ શુદ્ધિમાં આવ્યા. તેમને હવે સમજાયું કે મારા પ્રાણનો નાશ કરવાને માટે પ્રપંચજનનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. રાવ સુર્પમલ્લે આ બીજા બાણને વ્યર્થ કયું ન કયું એટલામાં દુટ રાણા રત્નસિંહે પોતાના ધોડાને શીઘ્રતાથી હાંકી રાવને પોતાના ખડ્ગના આઘાતથી પૃથ્વીપર તોડી પાડ્યા. રાવ ઘણા ધાયલ થયા, તોપણ તેમણે તરત ઉઘીને પોતાના ધાવપર પાડેા ખાંખેા. સારી રીતે વૈર લેવાપ્રમથું છે, એમ ધારી રાણા રત્નસિંહ તત્કાળ તે સ્થાન છોડી જવાને ઉત્સુક થયા. ત્યારે રાવ સુર્પમલ્લ તે અવસ્થામાં સિંહનાદ કરી બોલા:—“નાસો છો કેમ ? નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લો કે હવે મેવાડના પતનનો સમય નિકટ આવી પહોંચ્યો છે.” રાણાએ આ શબ્દોપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; પરંતુ તેમણે પોતાનો ધોડો શીઘ્રતાથી હાંક્યો; પણ ઉક્ત સામંતે તેમની પાછળ પાછળજ્ઞ કહ્યું કે:—“હજી કામ સમાપ્ત થયું નથી. રાવ સુર્પમલ્લ અઘાપિ જીવંત છે.” આ શબ્દો સાંભળી કાપુરુષ રત્નસિંહે પોતાનો ધોડો ફેરવ્યો અને તેને રાવ સુર્પમલ્લની તરફ ફેંક્યો. રાણાએ તેમની પાસે જઈ તેમના પ્રાણ લેવાને માટે જ્યાં બીજવાર ખડ્ગ ઉઠાવ્યું કે તરતજ રાવ સુર્પમલ્લે ક્રોધિત થયેલા સિંહની પેઠે અતિમ બલની સાથે ઉઘી રાણાનો પાછલો ભાગ પકડી લીધો અને તેમને અતિ વેગથી ધોડાપરથી પૃથ્વીપર ખેંચી પાડ્યા. ઘણીવાર સુધી ઉભયવીરોની વચ્ચે કુસ્તી ચાલી. અંતે તેજવીવીર સુર્પમલ્લે રાણારત્નસિંહના વક્ષસ્થાન-પર ચઢી બેસી એક હાથવતી તેમનું ગળું પકડ્યું અને બીજા હાથથી પોતાની તલવાર ખેંચી. જુઓ તેમણે કેવો બલો લીધો ! ધાયલ થયેલા વીર સુર્પમલ્લે તેમની હત્યા કરવાની તકવાર ખેંચી. જુઓ રાણા રત્નસિંહના હૃદયમાં તરત પોતાની તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર ઘેંચી દીધી. રાણાના પ્રાણ તત્કા-લ નીકળી ગયા. વીર સુર્પમલ્લ પણ સંપૂર્ણ રીતે વૈર લઈ પોતાના સન્નિવાસપર પડી શીઘ્ર સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.

આ હૃદયભેદક અને અત્યંત રોચનીય સમાચાર શીઘ્રબુદીનગરના રણવાસમાં પહોંચી ગયા. વીરબ્રેષ્ઠ રાવ સુર્પમલ્લની માતા પોતાના પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી વીરમાતાની પેઠે બોલી:—“શું સુર્પ અસ્ત થઇ ગયો છે ? શું તે એકલોજ મૃત્યુ પામ્યો છે ? ના, એમ કદિપણ જનવાનો સંભવ નથી. તે કોઇ શત્રુના પ્રાણ લઇનેજ આ સંસારમાંથી વિદાય થયો હશે.” રાણી વીરમાતાની પેઠે જ્યારે આ વચનો બોલતી હતી, ત્યારે તેનો અગાધ માતૃસ્નેહ ઉજળા આવ્યો અને તેનાં ઉભય સ્તનોમાંથી દૂધ નીકળી પ્રખલ વેગથી પૃથ્વીને પ્લાવિત કરવા લાગ્યું.

રાણી પોતાના એકના એક પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી રબેને તે શત્રુનો સંહાર કર્યા વિના મરણ પામ્યો હોય અને એ રીતે તેણે પોતાના કુળને કલંકિત કર્યું હોય એવા ભયથી તે પોતાના

મનમાં અત્યંત દુઃખિત થઈ રહી હતી; એવામાં એક મનુષ્યે રણવાસમાં જઈ જઈ રાણીને નિવેદન કર્યું કે રાવ સૂર્યમલ્લે પોતાના ચતુર રાણા રત્નસિંહના પ્રાણનો નાશ કરીને બદલો લીધો છે. આ સંજોગે સાંભળતાંવેતલ જુદારાણીનું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ ગયું. અદ્ય સમય પછી ચિતોડ અને ખંદીના રાજ્યમાં ખીજી એક રોચનીય ઘટના બની. રાવ સૂર્યમલ્લ અને રાણા રત્નસિંહની રાણી-એએ પોતાના પતિના મૃતશરીરની સાથે પ્રજ્વલિત ચિતોડમાં પ્રવેશ કર્યો. ખંદીના મહારાવ અને ચિતોડના મહારાણા જે સ્થાનપર માર્યા ગયા હતા તે સ્થાનપર ઉભર્યાં સમાધિમંદિર બંધાવવામાં આવ્યાં; અને સૂર્યમલ્લનું સમાધિમંદિર નિકટના એક પર્વતશ્રેણી ઉપર સ્થાપિત થયું. આ સ્થાન પરમ રમણીય છે. એ જાને ઉક્ત સમાધિમંદિરો ઉક્ત રોચનીય ઘટનાનું સોકમય સ્મરણ જન્ય કરે છે.

તેજસ્વીવીર સૂર્યમલ્લનું મરણ થયા પછી તેમનો પુત્ર સુરતાનસિંહ સંવત ૧૫૯૧ (૪૦ સં ૧૫૩૫) માં ખંદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. એવાડની શકતાવતશાખાના આઘપુરુષ શકતસિંહની એક કન્યાની સાથે સુરતાનસિંહનો વિવાહ થયો.હતો. આ સમયે ખંદીરાજ્યમાં તાંત્રિક શૈવોનો બળાનક પ્રાદુર્ભાવ હતો. પુષ્કળ રાજપૂતો આ તાંત્રિકોની સાથે જોડાઈ રણેદેવ કાલભૈરવની ઉપાસના કરતા હતા. તાંત્રિકે અનુષ્ઠાનો મહાભયદાયક અને ભયંકર દત્તાં અને તાંત્રિકોએ પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રસન્ન કરવાને માટે નરબલિ પણ આપતા હતા. આથી જનસમાજ તેમને સાક્ષાત્ પિશાચ મણી તેમનાથી ભય પામતો હતો. રાવ સુરતાનસિંહ પોતે પણ તાંત્રિક દલમાં જોડાઈ ગયો અને તેણે કાલભૈરવના મંદિરમાં પોતાની પ્રજનનું બલિદાન આપવા માંડ્યું. આથી સર્વ સામંતો અને પ્રજાજનો તેનાપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને સર્વેએ સંપ કરી શીઘ્ર તેને રાજસિંહાસનથી અધૂત કરી દીધો. સુરતાનસિંહને અજ્ઞાનદીના તટપર માત્ર એક નાનું ગામકુંડે રહેવાને માટે મળ્યું.તેણે આ ગામનું નામ સુરતાનપુર રાખ્યું. રાવ સુરતાનસિંહને પુત્ર નહોતો તેથી ખંદીના સામંતોએ માહોમાંહે મસલન કરી ગત મહારાવ ભાંડાના દ્વિતીયપુત્ર નરણુધના જ્યેષ્ઠપુત્ર અર્જુનસિંહને માતોંદા-થી બોલાવી તેમને રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત કરી દીધા.

રાવ અર્જુનસિંહ ખંદીના સિંહાસનપર અધિષ્ટિત થઈ નિયમપૂર્વક રાજ્યપાલન કરવા લાગ્યા.હાડા જાતિના પૂર્વરાજાઓની જે રાવ અર્જુનસિંહ પણ મહાજળસાળી અને અસીમ સાહસક વીરહતા. ભારતવાસીઓ સાધારણ રીતે કુટુંબવૈર કદિ ભૂલતા નથી. સુગાના યુગોસુધી કુટુંબવૈર વંશપરપરા માલ્યા કરે છે; પરંતુ રાવ અર્જુનસિંહ કુટુંબવૈર સર્વથા બૂલી ગયા. પાકો સારી રીતે જાણે છે કે ચિતોડના રાણા રત્નસિંહ અને રાવ સૂર્યમલ્લ પરસ્પર વૈરલાવથીજ એકબીજાના હાથથી માર્યા ગયા હતા; પરંતુ હમણાં રાવ અર્જુનસિંહ અને રત્નસિંહના પુત્ર (ચિતોડના નવીન મહારાણા) તે શત્રુતા બૂલી જઈ મિત્રતાના સૂત્રમાં પરિબદ્ધ થયા. યુજરાતના અધીશ્વર બહાદૂરસાહે જે સમયે ચિતોડને ઘેરા લાવ્યો, તે સમયે હાડાજાતિના અધીશ્વર સેનાસહિત ચિતોડપતિને સહાય કરવાને ગયા હતા અને તેમની સેના ચિતોડના કિલ્લાના એક છુરજની રક્ષા કરતાં શત્રુઓદારા બળતે બરમીભૂત થઈ ગઈ હતી. આ ઘટનાનું સવિસ્તર વર્ણન એવાડના ઇતિહાસમાં આવી ગયું છે અને તે સમયે ચિતોડના મહારાણાને સહાય આપનાર અસીમ સાહસિક હાડારાજ રાવ અર્જુનસિંહજ હતા.રાવ અર્જુનસિંહ જે સમયે પ્રજાક પ્રસન્ન કરવા ચિતોડના એક છુરજની રક્ષા કરતા હતા, તે સમયે બહાદૂરસાહે તે છુરજની નીચે સુરંગ બોદાવી અને તેમાં દારૂ ભરી તેને સળગાવી દીધી.રાવ અર્જુનસિંહ પોતાની ઉપર મહાભયંકર વિપત્તિ આવી પડ્યા છતાં પણ ત્યાંથી ડગ્યા નહિ અને હાથમાં નગ તથાવારસહિત ત્યાજ બળતે મરણ પામ્યા. હાડાકવિએ વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુનસિંહની આ વીરતાની વગ્મ પ્રશંસા કરી છે.એવાડના કવિઓએ પણ તે વીરની પ્રશંસા કરવામાં કિચિત્ પણ ત્રુટી કરી નથી. એક કવિ જણાવે છે કે:-

સોર કિયો બહુ જોર, ધર પરબત આડી સિંચા;
તે કાઠી તથાવા, અધિપતિયા હાડા અબ. ૨

૧ સોર રાજ્યનો અર્થ હાડ છે.

૨ કવિએ હંદનો નિયમ જાળવવાને અર્જુનસિંહને માટે અબ સંજોગ વાપર્યો છે.

(અર્જુનસિંહના દ્વિતીયપુત્ર નામ રામસિંહ હતા, તેમના વ શબ્દે રામહાડા કહેવાતા હતા. તેમના અનુચ પુત્રનું

અર્થાત્ અર્જુનસિંહે મુરંગમાંથી નીકળતા અનસરાસિની વચ્ચે એક પાપાણુપર એસી સમરોર કાઢી અને સમસ્ત જગતે તેમનું સ્વર્ગારોહણ અત્યંત આશ્ચર્ય સાથે જોયું.

અર્જુનસિંહને ચાર પુત્રો થયા. તેમાંથી જ્યેષ્ઠકુમાર સુરજનસિંહ સંવત ૧૫૮૯ (૪૦ સં ૧૫૩૩) માં જોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

નામ અજેરાજ દર્દ; તેમના વંશને અખિરાજપોતાવરિકે પ્રસિદ્ધ થયા. અર્જુનસિંહના કનિષ્ઠ પુત્રનું નામ કાંધલ દર્દ; તેમના વંશને જસાદાટી કહેવાયા.)

અધ્યાય ૩ જો

રાવ મુરજનસિંહને થયેલી રૂઝ થકોરના કિલ્લાની પ્રાસિ-પાદશાહાઅકબરે તે કિલ્લાપર નાખેલો ઘેરા-અકબરે તે કિલ્લામાં વિચિત્ર પ્રકારે કરેલો પ્રવેશ-રાવ મુરજનસિંહનું પાદશાહને તે કિલ્લાનું અપહ્ન કરવું-રાવ મુરજનસિંહ અકબરની આધીનતાને કરેલો સ્વીકાર-સધિખ-ધન-અકબરે મુરજનસિંહને આપેલી રાવરાજની ઉપાધિ-ગોડવાનાદેશ હતવાને માટે રાવ મુરજનસિંહનું જતું-તેમને થયેલી જયપ્રાસિ-પાદશાહિતેમને આપેલું સમાન-રાવ ભોજસિંહને અભિષેક-અકબરે શુભશતપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો આધિકાર-હાડારાજ ભોજસિંહ મુરત અને અહમદનગર હતતી વખત પ્રકાશિત કરેલી મહાન વીરતા-ભોજસિંહનું અપમાન-રાવ રતનસિંહ-સમ્રાટ જહાંગીરની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ-રાવ રતનસિંહ વિદ્રોહીઓને કરેલો પરાજય-હાડાતીના વિભાગ-માધવસિંહને થયેલા દેશારાજની પ્રાપ્તિ-રાવ રતનસિંહને વધ-તેમના ઉત્તરાધિકારી ગોપીનાથનો વધ-રાવ હન્રસાલનો અભિષેક-રાવ હન્રસાલનું આમાના સુખાતરિકે નિયુક્ત થવું-તેમનું દક્ષિણ જતું-તેમણે દોલતાબાદના કિલ્લાપર સ્થાપન કરેલો આધિકાર-શુભખર્ગા-ધારૂની-શાહજહાનના પુત્રોમાં આવેલું શુદ-હાડારાજની રવામીભાક્ત-ઉજળદિની અને ધોલપુરનું શુદ-હન્રસાલે પ્રકાશિત કરેલી અદ્ભુત વીરતા-હન્રસાલનું મૃત્યુ-રાવ ભાવસિંહને અભિષેક-શુદીપર આક્રમણ-પાદશાહની સેનાને પરાજય-રાવ ભાવસિંહ પુનઃ પ્રાપ્ત કરેલી પાદશાહની કૃપા-તેમનું આદર્શગાળના સુખાતરિકે નિયુક્ત થવું-તેમનું મૃત્યુ-રાવ છુધસિંહ જળય નામના રથાનપર કરેલું શુદ-હાડારાજનું મૃત્યુ-રાવ છુધસિંહ પ્રકાશિત કરેલી વીરતા-ખલાહુરશાહને થયેલી જયપ્રાપ્તિ-શુદીરાજની રાજ ભક્તિ-તેમને નાસી જવાની પડેલી દુરજ-અખરરાજની સાથે થયેલો વિવાહ-વિવાહનું કારણ-અખરરાજની મહત્વાકાંક્ષા અખરરાજની કપટભાવ-સમર-રાવ છુધસિંહનું નાસી જવું-હાડારાજે શુદીના તાબાના અનેક પ્રદેશોપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો આધિકાર-છુધસિંહનું મૃત્યુ-તેમના બે પુત્રો,

૨૧

વ મુરજનસિંહને અભિષેક થયા પછી ખૂદીની રાજકીય સ્થિતિ પરિવાતત થઇ ગઇ. ખૂદીના મહારાજ અત્યારસુધી સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ભોગવતા આવ્યા હતા તેઓ કોઇપણ રાજની આધીનતાની સૃજલામાં પરિબલ થયા નહોતા. તેઓ માત્ર એવાકાના રાજાને ભતિજાનું અને આત્મ ગણીને તેમના પ્રાચ સમાન દર્શાવતા હતા; અને બ્યારે રાજા વિપત્તિમાં આવી પડતા ત્યારે તેઓ પોતાની સેનાસહિત તેમને સહાય કરતા હતા, પરંતુ હવે રાવ મુરજનસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઇને પોતાના પૂર્વજોની પેઠે માત્ર ખૂદી-રાજ્યમાજ નહિ, માત્ર રાજસ્થાનમાજ નહિ; પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મહાન કાર્ય કરીને પોતાની સુકાર્તિ પ્રસારવાને પ્રવૃત્ત થયા. તેમણે યવનસામ્રાજ્યમાં મહાન કાર્યો કરી ઉચ્ચ પ્રશસા પ્રાપ્ત કરી હતી તથા ખૂદીરાજ્યનું ગોત્ર અને સત્તા ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત થઈ હતી. ખૂદીના રાજવંશની એક કનિષ્ઠ શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલો સામતસિંહ નામનો મનુષ્ય આ

સમયે જૂદીરાજ્યમાં અતિ વિખ્યાત પુરુષ હતો. શેરશાહનું શાસન લુપ્ત થયા પછી ઉક્ત સામંતસિંહે બેદલાના ચાંદાણસામંતની સાથે મળીને રણથંભોર નામનો પરમ પ્રસિદ્ધ કિલ્લો પોતાને-અર્પણ કરવાને માટે અધ્યાનશાસનકર્તાને પત્ર લખ્યો હતો. અધ્યાનશાસનકર્તાએ દીર્ઘ વિચાર કરી તે કિલ્લો સામંતસિંહના હાથમાં સમર્પણ કરી દીધો. જૂદીરાજ્યના તાબામાં આવેા અબેઘ અને સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લો નહોતો, તેથી સામંતસિંહે તે કિલ્લો રાવ સુરજનસિંહને આપી દીધો. જૂદીરાજ્યે સામંતસિંહ-પર પરમ પ્રસન્ન થઇ તેને રાજધાનીની નિકટ કેટલીક ભૂમિ આપી. સામંતસિંહ એક મહાખળવાન વીર હતો. તેના વંશજે સામંતદાસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

બેદલાના જે ચાંદાણસામંતે ઉક્ત કિલ્લો અધ્યાનશાસનકર્તાના અધિકારમાંથી લેવાને વિશેષ સંકાય કરી હતી, તેણે રાવ સુરજનસિંહને જણાવ્યું કે:—“તમે આ કિલ્લો મેવાડના માંડલિકતરિકે તમારા અધિકારમાં રાખી શકશો, અન્યથા નહિ.” રાવ સુરજનસિંહે આ ચરતનો સ્વીકાર કરી રણથંભોરના કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આ રણથંભોરનો કિલ્લો દીર્ઘકાળપર્્યંત અજમેરના તાબામાં હતો. ઐદમી શતાબ્દીમાં વિશલદેવના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાવીર હમીરના શાસનકાળમાં પ્રખલ યુદ્ધ કરીને ચાંદાણોએ આ કિલ્લો હમીરની પાસેથી લઈ લીધો હતો.

મેગલકુલતિકક અકબરે ભારતના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઇ આ પ્રાચીન કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે ભીષણ પ્રયત્ન કર્યો. તેણે સ્વયં પ્રચંડ સેનાસહિત આવી તે કિલ્લાને ઘેરી લીધો. આ સમયે પરમ તેજસ્વી રાવ સુરજનસિંહે અસીમ બળવિક્રમ પ્રકાશિત કરી આ કિલ્લાની રક્ષા કરી હતી. પાદશાહ કેટલાક સમયસુધા ઉક્ત અબેઘ કિલ્લાની દિવાલોને તોડી નાખવાને પ્રયત્ન કરતો રહ્યો; પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો. અતિ તેણે હતાશ થઈ તે કામ છોડી દીધું. રાવ સુરજનસિંહે પશુ તામે થવાનાં કાંઇ ચિન્હો દર્શાવ્યાં નહિ. કેટલાક દિવસ આ પ્રકારે પ્રમાદ અને નિરુદ્ધમમાંજ વ્યતીત થઇ ગયા. હવે માનસિંહ રાવ સુરજનસિંહના અધિકારમાંથી તે કિલ્લો લઇ પાદશાહને સમર્પણ કરવાને તત્પર થયો. આ સમયે અંજરનો રાજા ભગવાનદાસ અને તેનો પુત્ર માનસિંહ એ ઉલ્લસ અકબરને આધીન થઇ તેની સેવા કરતા હતા. ભગવાનદાસે પોતાની કન્યા અકબરને અર્પણ કરી પોતાના પવિત્ર કુમને કલંકિત કર્યું હતું.

ભીષણ પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ અંજરે પાદશાહને રણથંભોરનો કિલ્લો હસ્તગત કરવામાં સફળતા પ્રાપ્ત થઇ નહિ, ત્યારે માનસિંહ અર્પણથી તે કિલ્લો હસ્તગત કરવાને ઉત્સુક થયો. બળવાન શત્રુ પણ જો આતિથ્યને માટે પ્રાર્થના કરે તો રાજપૂતો તેનું આતિથ્ય કર્યા વિના રહેતા નથી. આ ઉદ્ધાર રાજપૂતસ્વભાવનો લાભ લઇ માનસિંહે રાવ સુરજનસિંહને આતિથ્યને માટે પ્રાર્થના કરી. માનસિંહ ભતતે રાજપૂત અને રાજકુમાર હોવાથી રાવ સુરજનસિંહે તેને પોતાના કિલ્લામાં તેડવવામાં કિંમિત્ત પણ વિશ્વંબ કર્યો નહિ. પાદશાહ અકબર સાંધારણ યોગદારનો વેપ ધારણ કરીને માનસિંહની સાથે કિલ્લામાં પ્રવેશી ગયો. માનસિંહ કિલ્લામાં જઈ રાવ સુરજનસિંહની સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો, તે સમયે સુરજનસિંહના કાંકાએ ડકવેળી અકબરને ઓળખી લીધો અને શીમ તેના હાથમાંથી જડી ઝુંટવી લઇને તેને ઉચ્ચ સિંહાસનપર બેસાડ્યો. ચતુર અકબર બોલ્યો:—“રાવ સુરજનસિંહ ! બોલો, હવે આ સમયે શું કરવું જોઇએ?” રાજા માનસિંહે સુરજનસિંહને કહ્યું:—“આપ ચિતોડના રાણાની આધીનતા છોડી રણથંભોરનો કિલ્લો પાદશાહને અર્પણ કરો અને એમના માંડલિક બનો. આપ પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારશો કે તરતજ આપને ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થશે. આપને બાવન પ્રદેશોના રાજાનું પદ આપવામાં આવશે. આ બાવન જિલ્લાઓની ઉપજ આપ અબાધિત રીતે લઇ શકશો. પાદશાહ તેમાંની એક કેાડી આપની પાસેથી માગશે નહિ; પરંતુ આપને આપની સમસ્ત સેનાસહિત નિયમ પ્રમાણે પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન

૧ પ્રસિદ્ધ ચંદકવિના એક વંશજે ઉક્ત હમીરની વીરતાવિશે એક મહાકાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્ય હમીરરાસના નામથી વિખ્યાત છે.

૨ હાડાભતિના કવિએ માનસિંહને “કલ્પિયમ્ની છાયા” તરિકે પશ્વંજ્યો છે અને તેઓ લખે છે કે માનસિંહે ચવનસમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારી છે તથા તેની સાથે વૈવાહિક સંબંધ બેઠકો છે, તેથી રાજપૂતોના પવિત્ર શુભો અને શુદ્ધ સામાજિક આચારનિષેધો પવિત્રિત થઈ ગયા છે.

કરવું પડશે. વળી આપને ઇતર કોઈ વાળખી માગણી કરશે તો પાદશાહ તે પથુ પૂર્ણ કરશે.” રાજ માનસિંહે-રાવ સુરજનાસંહને પ્રખળ પ્રલોભનો દર્શાવ્યાં હતાં એમાં કિંચિત્ પથુ શક નથી. આથી સુરજનાસિંહે શીઘ્ર તેની આર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને તત્કાળ સંધિના નિયમે લખાવા માંડ્યા. સ્વયં પાદશાહ અકબરે આ સંધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યાં. આ સંધિપત્રનો સાર નીચે લખવામાં આવે છે. આ સંધિપત્ર વાંચવાથી રાવ સુરજનાસિંહે પોતાની સ્વાધીનતા અને પોતાના હક્કની કેવી રીતે રક્ષા કરી હતી તે પાકે સારી રીતે જાણી શકશે.^૧

સંધિના નિયમે

- (૧) ખૂદીના રાજ કદિપથુ દિલ્લીના રાજવંશમાં પોતાની કન્યા આપશે નહિ.
- (૨) જાજીઆવેશે આપશે નહિ.
- (૩) ખૂદીના મહારાજને પાદશાહ કદિપથુ અટકની પેલી તરફ યુદ્ધ કરવાને મોકલી શકશે નહ..
- (૪) નૌરોજના યવને દિવસે પાદશાહના મહાલયમાં મીનાબજાર બરાબ છે; તેમાં જે રાજપૂત-રાજાઓ તથા સામંતોની અંતઃપુરવાસિની સ્ત્રીઓને મોકલવાની રીતિ છે, તે રીતિને ખૂદીના મહારાજ તથા તેના તાબાના સામંતો કદિપથુ અનુસરશે નહિ.
- (૫) ખૂદીના મહારાજ દિવાનેઆમમાં સચસ્ત્ર જઈ શકશે.
- (૬) ખૂદીના મહારાજનાં પવિત્ર દેવસ્થાનોપર કોઈપથુ પ્રકારનો વ્યાધાન કરી શકશે નહિ.
- (૭) ખૂદીના અધીશ્વર અને તેમના તાબાના સામંતો કદિપથુ પોતાની સેનાસહિત કોઈ હિંદુ-રાજાની સેવામાં નિયુક્ત થઈ શકશે નહિ.
- (૮) સમ્રાટના માંડલિક રાજાઓના અશ્વરોહીદલના અસ્થાપર જે પાદશાહીચિન્હ અંકિત કરવામાં આવે છે તે ખૂદીના તાબાના અસ્થાપર અંકિત કરવામાં આવશે નહિ.
- (૯) બ્યારે ખૂદીના મહારાજ દિલ્લીમાં જશે, ત્યારે ત્યાંના રાજમાર્ગથી મહાલયના લાલ દરવાજા-પર્યંત તેમની સાથે નગાઈ વગાડવામાં આવશે અને ખૂદીના મહારાજ જે સમયે પાદશાહની સન્મુખ જશે તે સમયે તેમને ધુટણમંટીએ પડીને પાદશાહને નમન કરવાની ફરજ પાડવામાં આવશે નહિ.
- (૧૦) દિલ્લી જે પ્રમાણે પાદશાહનું પાટનગર છે, તે પ્રમાણે ખૂદી હાકારાજનું પાટનગર રહેશે. પાટનગરમાં ફરકાર કરવામાં આવશે નહિ.

ઉપરોક્ત નિયમોથી યુક્ત સંધિપત્ર તેમજ થયા પછી પાદશાહ અકબરે રાવ સુરજનાસંહને પુરસ્કાર-સ્વરૂપે હિંદુઓના પવિત્ર તીર્થક્ષેત્ર કાશીધામમાં એક મહાલય બંધાવવાની પરવાનગી આપી. રાવ સુરજનાસિંહના પૂર્વજો મેવાડના મહારાજાની આધીનતા સ્વીકારતા હતા; પરંતુ રાવ સુરજનાસિંહે હવે મેવાડના રાજાની આધીનતાથી કૃપ્તલા તોડી નાખી દિલ્લીશ્વરની આધીનતા સ્વીકારી. વાસ્તવમાં આ સમયે પ્રબલ પ્રતાપશાહી અકબરના ભયંકર શાસનથી ખીડિત થયે મેવાડના મહારાજા પ્રતાપસિંહે રાજ્યરહિત થઈ વનમાં નિવાસ કરતા હતા. વીરસિરોમણિ પ્રતાપસિંહની આવી દુર્દશા જોઈ રાવ સુરજનાસિંહે મોગલપાદશાહનો આશ્રય મહણ કર્યો અને તેની કૃપાથી પોતાનો ભાગ્યેદય કર્યો. ખૂદીના અધીશ્વર અત્યારસુધી કેવલ “ રાવ ” ની ઉપાધિ ધારણ કરતા આવ્યા હતા; પરંતુ હવે અકબરે સુરજનાસિંહને “ રાવરાજ ” ની ઉપાધિ અર્પણ કરી. આ ઉપાધિ ધારણ કર્યા પછી સુરજનાસિંહ રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યા.

સમ્રાટ અકબરે સૌથી પહેલા રાવરાજ સુરજનાસિંહને સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત કરી એક સેના આપી ગોડવાના હેશપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને મોકલી આપ્યા. વીરશ્રેષ્ઠ સુરજનાસિંહે પોતાની બળવાન સેનાસહિત ગોડવાનાપર આક્રમણ કરી ગોંડલોકોની રાજધાની વાડીપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. આ વિજયના સ્મારકચિન્હતરિકે તેમણે ઉક્ત પાટનગરમાં પોતાના નામથી “ સુરજનપોલ ” નામનો એક મોટા દરવાજો બંધાવ્યો. આ દરવાજો અઘાપિ ઉક્ત નામથી ઓળખાય છે. ગોડવાનાહેશ છતીને તેમણે ગોંડલોકોના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓને બંદીવાન બનાવ્યા અને તેમને તેઓ સમ્રાટ અકબરની સમીપ લઈ ગયા; પરંતુ તેમણે તે સાથેજ દયાથી તેમને યુક્ત કરી ગોંડવાનાહેશની કેટલીક ભૂમિ આપવા-

^૧ આ પત્રોને ખૂદીનો સમસ્ત ઇતિહાસ જૂદીના રાજાના લખેલા ઇતિહાસપરથી લેવામાં આવ્યો છે

ને પાદશાહને લાયામણ કરી. શીઘ્ર તેમની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવામાં આવી. રાવ સુરજનસિંહે પ્રથમ યુદ્ધમાં જ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી પાદશાહે તેમના પર સુપ્રસન્ન થઈ તેમને પવિત્ર તીર્થ વારાણસી (બનારસ કાશી) અને ચુનાર તથા બીજા પાંચ જગ્યા અર્પણ કર્યાં. સંવત ૧૬૩૨ (ઈ. સ. ૧૫૭૬) માં રાવ સુરજનસિંહને આ પુરસ્કાર મળ્યો હતો. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહે શાહજહાં સહીમની સાથે હલદીધાટનું સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધ પણ જાળ વર્ષમાં કર્યું હતું.

રાવરાજ સુરજનસિંહે વારાણસીમાં નિવાસ કરી અત્યુત્તમ પ્રકારે તેનું શાસન કર્યું હતું. તેમણે ત્યાંની પ્રજાપ્રત્યે અત્યંત દયા, ન્યાય અને ઉદારતાપૂર્વક વર્તી તેના પર મહાન ઉપકાર કર્યા હતા. ખાસકરીને તેમના અધિકારનીચે હિંદુઓને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. હિંદુઓ પર થતા સર્વ અત્યાચારને લોપ થયો અને તેઓ પરમ સુખ ભોગવવા લાગ્યા. એ પ્રદેશમાં પૂર્વે ચોર અને લૂટારાઓનો ભયંકર ઉપદ્રવ હતો; સમસ્ત પ્રજાને પોતાના જનમાલના રક્ષણવિષે આશંકા રહેતી હતી; પરંતુ રાવ સુરજનસિંહના અધિકારથી ચોર અને લૂટારાઓનો ભય સર્વથા હ્રાસ થઈ ગયો અને સર્વજન સ્થાયી શાંતિ સ્થાપિત થઈ ગઈ. રાવ સુરજનસિંહે વારાણસી નગર અને ખાસકરીને તે નગરના જે ભાગમાં તેઓ રહેતા હતા તે ભાગની શોભા ઘણી વધારી દીધી. તેમણે ૮૪ પરમ સુંદર ઈમારતો અને ગંગાજળના તટ પર ૨૦ ઘાટ બંધાવ્યા. આ કાર્યમાં તેમનું પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચાયું. રાવ સુરજનસિંહ પોતાના ઉત્તમ સહયુગી અને ઉત્તમ શાસનથી સર્વના પ્રેમપાત્ર બન્યા હતા. તેમનું અવસાન કાશીધામમાં થયું હતું. તેમને ત્રણ પુત્રો હતા:-(૧) રાવ ભોજસિંહ, (૨) દુદાઈ (પાદશાહ અકબર એમને લકડખાં કહીને બોલાવતા હતા.) અને (૩) રાવમલ. રાવમલને પદ્માવતીનગર અને તેના તાબાનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો. પદ્માવતી હાલમાં ડોડાના તાબાનું પ્રગણ છે અને તેમાં રાવમલોત્તરજાઓનો નિવાસ છે.

આ સમયથી પાદશાહ અકબરે દિલ્હીમાંથી રાજધાની ઉઠાવી આગ્રામાં સ્થાપિત કરી. અકબરે આગ્રાનગરને વિસ્તૃત અને શોભામય કરી પોતાના નામપરથી તેનું નામ અકબરાબાદ પાડ્યું. પાદશાહે અકબરાબાદમાં ગયાપછી ગુજરાત પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને ત્યાં પ્રચંડ સૈન્ય મોકલી આપ્યું. ત્યારપછી તે સ્વયં દેડલાક ઉપારોહીસૈનિકોની સાથે તે દેશમાં ગયો. મરુભૂમિના રાજપૂતરાજા જે પ્રકારે એક એક ઉત્તર બળ્યે સૈનિકોને ખેસાડીને લઇ જાય છે, તે પ્રમાણે પાદશાહે કરી તે પાંચસે સૈનિકોને ગુજરાતમાં પોતાની સાથે લઈ ગયો. આ સેનામાં પ્રધાન ભાગ રાજપૂતોનો હતો. આ સેનાના સેનાપતિવરૂપે રાવ ભોજસિંહ અને તેમના ભાત્રા દુદાઈ ગયા હતા. પાદશાહની સેનાએ ગુજરાતમાં જઈ પ્રથમ સુરત પર ચેરો નાખ્યો. પાદશાહ પણ શીઘ્ર પોતાની આગલી સેનાને જઈ મળ્યો. સુરતની સેના સાથે પાદશાહની સેનાને ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. આ યુદ્ધમાં રાવ ભોજસિંહે અસીમ શીરતા દર્શાવી યુગપ્રજ્ઞના પ્રધાનનેનાઓનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો. આ યુદ્ધમાં પાદશાહને શીઘ્ર વિજય મળ્યો. આ સમયે પાદશાહે રાવ ભોજસિંહને પ્રશ્ન કર્યો: “બોલો, આપને શું પુરસ્કાર જોઈએ છે?” રાવ ભોજસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “પ્રતિવર્ષે વર્ષાઋતુમાં હું મારી રાજધાની ખંડોમાં જઈ સમસ્ત વર્ષાકાળ ત્યાં વ્યતીત કરી શકું, એની આપની આજ્ઞાની અનિશ્ચય રાખું છું.” પાદશાહે તત્કાળ રાવ ભોજસિંહની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી.

પાદશાહ અકબરે એક એક કરીને અનેક રાજ્યો જીતી લીધાં. અકબરે જે જે યુદ્ધો કર્યાં તે સર્વમાં રાજપૂતરાજાઓએ તેની સથિ રહીને તેને વિજય પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યો હતો અને પોતાનું ગૌરવ પણ વધારી લીધું હતું. અન્યાય રાજપૂતરાજાઓની પેઠે જહાંના રાવ ભોજ પણ અનેક યુદ્ધોમાં અતુલનીય પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી અત્યુચ્ચપદ અને સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અહમદનગરના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમાં ચાંદબેગમે સાતસે ચઠ્ઠાધારિણી સ્ત્રીઓની સાથે પાદશાહના અસંખ્ય સૈનિકોની સામે બાય બીડી હતી. આ યુદ્ધમાં ચાંદબેગમે પોતાની સાતસે સશસ્ત્રસેવિકાઓની સાથે અદ્ભુત રીતે દર્શાવી પ્રાણવિસર્જન કરી ભારતના ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. આ પ્રસંગે પાદશાહે રાવ ભોજસિંહને સુખ્ય સેનાપતિતરિકે નિયુક્ત કર્યાં હતા. વીરચંદ્ર ભોજસિંહે અસીમ સાહસપૂર્વક અહમદનગરના કિલ્લાની

દિવાવ ઉલ્લઘી પોતાની સેનાસહિત તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેને જીતી લીધો. તેમના આ પરા-
ક્રમથી પાદશાહે પરમ સંતુષ્ટ થઈ તેમને સારો પુરસ્કાર આપી તેમનું પદ અને સન્માન વધાર્યું. રાવ બોજે
પ્રથમ અહમદનગરના જે જીરજીર આક્રમણ કરી તેને હસ્તગત કર્યો હતો તેનું નામ અંકબરે તેમના
સન્માનને અર્થે “ બોજેજીર ” પાડ્યું. રાવ બોજે અંકબરના અનેક કાર્યો મિદ્ધ કરી તેનાપર અસ-
ખ્ય ઉપકારો કર્યા હતા અને તેજ કારણથી તેઓ તેને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા હતા, તોપણ એક
સમયે તેઓ પાદશાહના લય કર કેાપમાં આવી પડ્યા જ્યારે અંકબરની રાજપૂતરાણી જોધબાઈ મરણ
પામી ત્યારે પાદશાહે સમસ્ત રાજકર્મચારીઓ અને રાજપૂતરાજ્યોને તેને માટે શોકચિન્હ ધારણ ક-
રવાની આજ્ઞા કરાવી. વળી તેણે માત્ર રાજપૂતોનેજ નહિ, પરંતુ મુસલમાન અમીરો
અને રાજકર્મચારીઓને પણ હિંદુવિધિ પ્રમાણે દાદીમૂજ મુંગરવાની આજ્ઞા કરી તે માત્ર આજ્ઞા
કરવાનીનેજ શાત રહ્યા નહિ, પરંતુ તેણે સમસ્ત રાજદારીપુરુષોની સહાયતા હળમત કરાવવાને માટે
એક આમ હળમત નિયુક્ત કર્યો. આ હળમત અન્યાય ઉભરાવોની હળમત કરીને અતે ખૂદીના રાવ
બોજસિંહના દિક્ષીમાં આવેના મકાનમાં પાદશાહનો આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે ગયો. ખૂદીના રાવ
બોજસિંહે તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ, પરંતુ પોતાના માથાસે પાસે તેને માર મરાવીને પોતાના ઘરની
બહાર દાકી કદામો રાવ બોજસિંહના શત્રુઓએ આ વાત પાદશાહના કર્ણસુધી પહોંચાડી દીધી તેઓ
માત્ર હળમતે મારવાની વાત કદોનેજ શાત રહ્યા નહિ, પરંતુ તેમણે પાદશાહને જણાવ્યું કે “ ખૂદી
ના રાવ બોજસિંહે સ્વર્ગસ્થ મહારાણીના સખ ધર્મા પણ અનેક કટુવચનો વાપર્યા છે ” શોકાતુર થયે-
લા અંકબરે આ વર્તમાન સાંભળી ક્રોધિત થયેના સિંહના જેવું સ્વર ધારણ કરી રાવ બોજસિંહના સર્વ
સહયોગી બૂલી જઈ શીઘ્ર આજ્ઞા આપી કે “ રાવ બોજસિંહને મુરકેદાદ માધીને બધપૂર્વક તેની દાદી
મૂજ મુંગરવાની નાખો ” પાદશાહની આ આજ્ઞાના વર્તમાન સાંભળતાજ રાવ બોજસિંહ અને તેમના સૈનિકો
ક્રોધિત થયેલા સિંહની જેડે ઉન્મત્ત બની પોતાની મમ્મરે કાદી લય કર કતન કરવાને તૈયાર થઈ ગયા.
ઉપરોક્ત આજ્ઞા અપાઈ તો ગઈ, પરંતુ અપ્પ સમયમાં અંકબરને યુદ્ધિ આવી અને તતજન તે દાર્થીપર
આરૂઢ થઈ રાવ બોજસિંહને ત્યાં ગયો. જો પાદશાહ ત્યાં શીઘ્ર જઈ ન પહોંચ્યા હોત તો દાદારાજ બોજ દિ
ક્ષીમાં સુધિરની નદી વહેવારાવતે એમાં કિમ્મિત પણ શક નથી પાદશાહ અંકબર દાર્થીપરથી નીચે ઉતરી રાવ
બોજસિંહની પ્રસાસ કરી તેમને આશ્વાસન આપના લાગ્યો. પછી સ્વયં બોજસિંહ પાદશાહની સમીપ આવી
નમ્રતાપૂર્વક મોલ્યા - “ મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાના નામથી હું આપની ક્ષમા માનું છું હું અત્યંત અજ્ઞાન છું
અને ત્યતમહારાણીના સન્માનાર્થે દ્વારકર્મ કરાવવાને પણ યોગ્ય નથી ” પાદશાહ અંકબર આ વચનો
સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને રાવ બોજસિંહને પોતાની સાથે લઇને દરબારમાં આવ્યો. ગયો પાદશાહ
અંકબરનું મૃત્યુ થયા પછી રાવ બોજસિંહ પોતાની રાજધાની ખૂદીમાં આવ્યા અને ત્યાં થોડા સમયસુધી
રહ્યા પછી તેઓ મૃત્યુ પામ્યા રાવ બોજસિંહને ત્રણ પુત્રો હતા - (૧) રાવ રતનસિંહ (૨) હિરદેવનારાયણ
અને (૩) રાવદાસ.

અંકબરનું મૃત્યુ થયા પછી જહાગીર ભારતનો પાદશાહ થયો તે પોતાના પુત્ર પર્વતને દક્ષિણ
ના સુખાતરિકે નિયુક્ત કરી તેને જીરાનપુરમાં સનદ આપી પોતે ઉત્તરમાં આવ્યો. પરંતુ જહાગીર
ના પુત્ર પુરમે પોતાના ભાતાને બેની ઉચ્ચ પદવીથી દેખને વશ થઈ તેનો સહાર કરવાને માટે પ્રયત્ન
જળા રચવા માડી પુરમે માત્ર પોતાના ભાતાનું ખૂન કરવાનોજ વિચાર રાખ્યો નહોતો, પરંતુ
તેણે પોતાના જન્મદાતા જહાગીરને પદબ્રજ કરવાની પણ અહિલાધાધા ધારણ કરી હતી. કુમાર પુરમે
રાજપૂત રાજનદિનીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી તે પિત્રોદાહીના પક્ષમાં આવીસ રાજપૂતરાજ-
ઓ લગ્યા ગયા અને તેઓ સર્વ એકત્રિત થઈને જહાગીરને પદબ્રજ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા,
પરંતુ માત્ર ખૂદીના રાવ રતનસિંહે પાદશાહ જહાગીરને આ મહાવિપત્તિકાળમાં સહાય કરી હતી આ
સખ ધે દાડાકવિ લખે છે કે —

૧ હિરદેવનારાયણને ક્રેશાસનના રાસનની સનદ મળી હતી તેમણે પદર વર્ષથી રાસન ચલાવ્યું હતું
૨ એમને ચળવળા તટપણ દોષથી નગર અને તેના તાબાના રજાઓ પ્રાપ્ત થયા હતા.

“ સરવર ફૂટી જઈ બહાર, બળ કયા કરેા ચતનન;
જાતા ધર જહાંગીરકા, રાખા રાવ રતનન. ”

અર્થાત્ સરવર ફૂટી ગયું છે અને જળ વહી આવ્યું છે, હવે પત્ન કરવામાં શો ફાયદો છે ? જહાંગીરનું શાસન તો લુપ્ત થઈ ગયું હતું; પરંતુ રાવ રતનસિંહે તેની રક્ષા કરી છે.

ખૂદીરાજ રતનસિંહે પોતાના માધવસિંહ અને હરિસિંહ નામના બે પુત્રોની સાથે સેના લઈને જુરાનપુરમાં જઈ પિતૃદાહી પુરૂષ અને તેના રાજપૂત સહાયકોની સાથે ભયંકર સંગ્રામ કરી તેમનેા સંપૂર્ણ પરાલભ કર્યો. આ સંગ્રામ સંવત ૧૬૩૫ (ઇ. સ. ૧૫૭૯) ના કાર્તિકમાસના શુક્લ પક્ષની પૂર્ણિમા ને મંગલવારને દિવસે થયો હતો. આ યુદ્ધમાં રાવ રતનસિંહના ઉક્ત ઉભય પુત્રો ભયંકર રીતે ધાયલ થયા હતા. આ યુદ્ધમાં રાવ રતનસિંહ તથા તેમના ઉક્ત ઉભય પુત્રોએ મહાન વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી. આ પ્રસંગે તેમને વિજય મળવાથી પાદશાહ જહાંગીરે તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઈ પુરસ્કારસ્વરૂપે તેમને જુરાનપુરના સુખાતરિકે નિયુક્ત કર્યો; અને તેમના દ્વિતીયપુત્ર માધવસિંહને પાદશાહે કોટાનગર તથા તેના તાબાના સમસ્ત પ્રદેશ વંશપરંપરાને માટે અર્પણ કરી દીધો. આ સમયે હાડોતદિશ બે ભાગોમાં વિભક્ત થઈ ગયો. રાવ રતનસિંહે પાદશાહપર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા અને તેથી તેમને પાદશાહ તરફથી પુષ્કળ પુરસ્કાર મળ્યો હતો.

પરંતુ જહાંગીરે એક ગ્રામ રાજકીય ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટેજ રાવ રતનસિંહને તથા તેમના પુત્રને લિખલિખનદેશ અર્પણ કર્યા હતા. રાવ રતનસિંહ તથા તેમના પુત્ર મહાબળવાન યોદ્ધા હોવાથી પાદશાહને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે:—“ આ મહાબળવાન યોદ્ધાઓ જે અસીમ સાહસિક સૈનિકોને હાથમાં લઈ સંપ કરીને રાજ્યની વિરુદ્ધ ખટપટ કરશે તો અવશ્ય તેઓ સરક્ષતાથી મક્કા અનિષ્ટ કરી શકશે; માટે એ પિતાપુત્રમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. ” આવી વિચાર કરી પાદશાહે રાવ રતનસિંહને જુરાનપુરના શાસનભાર અર્પણ કર્યો અને તેમના પુત્ર માધવસિંહને કોટાનું રાજ્ય સમર્પણ કર્યું. પાદશાહે માધવસિંહને કોટાનું રાજ્ય અર્પણ કરતી વખતે તેમને જે સનંદ આપી હતી, તેનું વર્ણન કોટાના ઇતિહાસમાં કરવામાં આવશે.

રાવ રતનસિંહ જે સમયે જુરાનપુરમાં શાસન અધાવતા હતા, તે સમયે તેમણે ત્યાં એક નગર સ્થાપન કરી પોતાના નામપરથી તેનું નામ “ રતનપુર ” પાડ્યું હતું. ત્યારપછી તેમણે એક એવું કૃત્ય કર્યું કે જેથી દિલ્હીના પાદશાહ પણ પ્રસન્ન થયો અને મેવાડના મહારાજા પણ સંતુષ્ટ થયા.

દરિયાખાં નામના એક મુસલમાનસરદારે પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી મેવાડમાં જઈ ત્યાંની મુગલપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. આથી રાવ રતનસિંહે પોતાની સેનાસહિત તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેને બંદીવાન કરીને પાદશાહની સન્મુખ ખડો કર્યો. દરિયાખાં મહાબળવાન યોદ્ધાતરિકે હુમલો કર્યો હતો, તેથી તેને પકડવાથી રાવ રતનસિંહના પરાક્રમની પરમ પ્રશંસા થવા લાગી. પાદશાહે તેમની વીરતાથી પરમ સંતુષ્ટ થઈ તેમના સન્માનાર્થે તેમને મોખતો અર્પણ કરી અને તેમની જાવણીને માટે લાલ પતાકા તથા ચહેનશાહી મહોત્સવો થાય તે પ્રસંગે પીતપતાકા ફરકાવવાની પરવાનગી આપી. રાવ રતનસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ અઘાપિપથિત આ સન્માનચ્ચક્રપતાકાઓને ઉપયોગ કરે છે. રાવ રતનસિંહને માત્ર મુસલમાનસમ્રાટ તરફથીજ સન્માન મળતું નહોતું; પરંતુ સમસ્ત હિંદુજાતિ તેમને પોતાના રક્ષકસ્વરૂપે સન્માન આપતી હતી. પાદશાહના તરફથી તેમને જે સત્તા મળી હતી, તેની સહાયથી તેઓ મુસલમાનોના અત્યાચારથી હિંદુઓનું રક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકતા હતા. તેઓ જે સ્થાનપર મુકામ કરતા તે સ્થાનમાં મુસલમાનો જોડવા કરવાનું સાહેસ કોઈ પણ પ્રકારે કરી શકતા નહોતા. તેમણે અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી મહાન ઇર્ષા સંપાદન કરી હતી અને તેમણે માત્ર હાડાનગરમાંજ નહિ; પરંતુ સમસ્ત હિંદુજાતિમાં ઉચ્ચ ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓ જુરાનપુરમાં થયેલા એક ભયંકર યુદ્ધમાં યુધ્ધ પામ્યા હતા.

રાવ રતનસિંહને ચાર પુત્રો હતા:—(૧) ગોપીનાથ (૨) માધવસિંહ (૩) હરિસિંહ અને (૪) જગ-

૧ ઉદું તલુકામાં સંવત ૧૬૮૧ (ઈ. સ. ૧૬૨૫) લખ્યું છે અને તેજ સત્ય છે; કારણ કે સંવત ૧૬૩૫માં દિલ્હીમાં અકબરપાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો.

નાથ અને અગાઉ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે માધવાસહ કેટારાજ્યને સ્વતંત્રતાપૂર્વક ભોગવતા હતા. રાવ રતનસિંહના તુલીય પુત્ર હરિસિંહને ગુજેર નામનો દેશ પ્રાપ્ત થયો હતો. કર્નલ ટાંડના સમયમાં હરિસિંહના વશના પ્રાપ્ત થયાસ કુટુંબો નિમોદા નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરતા હતા. રાવ રતનસિંહના ચતુર્થ પુત્ર જગન્નાથ પુત્રદીન અવસ્થામાં મરણ પામ્યા. યુવરાજ ગોપીનાથનું જે પ્રકારે મરણ થયું તેથી રાજપૂતચારિત્ર્યના એક અસત્ય વિચિત્ર નિદર્શન થઈ શકે છે.

યુવરાજ ગોપીનાથ બલ્લિયાળતિના એક બાહ્યુની પરમસુદર સ્ત્રીના પ્રેમમાં મોહિત થઈને અત્યંત ગુમરીતે પોતાની પ્રેમપિપાસા શાંત કરતો હતો. તે પ્રતિદિન રાત્રિના સમયે તે બાહ્યુના ઘરની દિવાલ ઉઘાડીને તેમાં પ્રવેશ કરતો હતો અને ગુમરીતે પોતાનું કુબૃત્ત્ય સિદ્ધ કરી આવતો હતો. આ પ્રકારે કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા, પરંતુ એક દિવસ તે બાહ્યુના પત્નિમાં ફસાઈ પડ્યો. તે બાહ્યુ અત્યંત ક્રોધિત થઈ તેના હાથપગ બાંધી લીધા અને તેને પોતાના ઘરમાં બંદીવાન બનાવી મૂક્યો. પછી તેણે રાજમહારાજમાં જઈ રાવ રતનસિંહને નિવેદન કર્યું કે—“રાત્રિના સમયે એક ચોરે મારા ઘરમાં પ્રવેશ કરી મારી સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી. મેં તેને પકડી લીધો છે. હવે તેને શુદ્ધિ આપી દેવી જોઈએ.” રાવ રતનસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો—“તેને જનથ મારી નાખવો એજ ઉચિત્ત હૈ છે.” બાહ્યુ શીઘ્ર પોતાને ઘેર આવી એક ખડ્ગ લઈ ગોપીનાથનું મસ્તક ઉઘાળી દીધું. ગોપીનાથના પ્રાણ નીકળી ગયા અને ઉક્ત બાહ્યુએ તેનું શબ ગળ્ગમાર્ગમાં ફેંકી દીધું. રાવ રતનસિંહની પાસેથી પ્રત્યેક વર્તમાન પહેલાંના કે યુવરાજ ગોપીનાથ માર્યા ગયા છે. પ્રથમ તો તેમણે યુવરાજના વધ કરનારને પકડીને તેને ઉચિત્ત દડ આપવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ બ્યારે તેમના જણાવ્યામાં આવ્યું કે તેમની પોતાની આસાથીજ બાહ્યુ યુવરાજનો વધ કર્યો છે ત્યારે તેમણે તેને કાંઈપણ દડ કર્યો નહિ અને મૌનપૂર્વક પુનઃશોક સહન કર્યો.

યુવરાજ ગોપીનાથને બાર પુત્રો હતા. રાવ રતનસિંહે યુવરાજના જ્યેષ્ઠકુમાર સિવાયના સર્વને એક એક પ્રદેશ આપ્યો. આ માણસો રાજ્યના પ્રધાન સામંતો ગણાયા. ગોપીનાથના જ્યેષ્ઠપુત્ર હનસાન ને જૂદીનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. તેમના છતર ચાર પુત્રોને નિમ્નલિખિત પ્રદેશો પ્રાપ્ત થયા—

(૧) ઇંદ્રસિંહ—

એમણે ઇંદ્રગઢની સ્થાપના કરી.

(૨) વૈરીસાન—

એમણે બલવન અને કિલોદી નામના મેનગરોની સ્થાપના કરી અને એમને કરવર અને પિપલોદા નામના પ્રદેશો પ્રાપ્ત થયા હતા.

(૩) મોઝમસિંહ—

એમને આતરદા નામનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો હતો.

(૪) મહાસિંહ—

એમને થાનાર પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો હતો.

ગોપીનાથના અન્ય પુત્રોના વંશો હાલ સ્થાપના છે, આટલે તેમના નામોનો ઉલ્લેખ કરવો નિઃશ્ચયજન છે.

રાવ રતનસિંહના સ્વર્ગવાસ થયા પછી ગોપીનાથના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સતુસાલ (હનસાલ) જૂદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. પાદશાહ સાહજહાને સ્વયં જૂદીમાં જઈ હનસાલને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. વળી તેણે તેમનું સન્માન વધારી તેમને પોતાના પાટનગરના સુખાતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા. સાહજહાને જ્યાસુધી રાજ્ય કબ્જે ત્યાસુધી તેઓ આ પદ પર રહ્યા હતા. પાદશાહ સાહજહાને જ્યારે પોતાના ચાર પુત્રોને પોતાના સામ્રાજ્યના ચાર ધલાકામાં મોકલી આપ્યા ત્યારે હનસાલ ઔરંગઝેબના

૧ ઇંદ્રગઢ, બલવન અને આતરદા આ ત્રણ મુખ્ય પ્રદેશો કોટાના બલિમસિંહે પ્રપંચ કરીને જૂદીરાજની પાસેથી છીનવી લીધા હતા.

૨ કુટુંબ તંત્રમાં આ પ્રદેશનું નામ “થાના” લખાયું છે. મહારાજ ટાંડવે છે કે “વળી પૂર્વે” એ પ્રદેશ પુલવર નામથી વિખિત હતો. ગોપીનાથના બાર પુત્રોમાંથી એક કેવલ થાનાના અધીશત્વ આજપરે જૂદીને આપી રહ્યા છે. મહાસિંહના વંશજ મહારાજ વિક્રમસિંહ થાનાના આધુનિક અધીશ્વર હતા. તેમના જેવા સન્માનનીય સાહસિક અને સરલ હૃદયના રાજપૂત આ જગતમાં અન્ય કોઈ જાણેજ હશે તેઓ જૂદીના મહારાજના ધરમ પ્રેમપાત્ર અને મારા સાચા મિત્ર હતા.

ની સેનાના સેનાપતિતારકે દક્ષિણમાં ગયા હતા. ઐરંગઝેબે દક્ષિણમાં લખ'ર સમરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી અનેક કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરી દીધો. ખાસ કરીને દોલતાબાદ અને બેદરના કિલ્લા હસ્તગત કરતી વખતે હાડારાજ છત્રસાહે વિશેષ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. સંવત ૧૭૦૯ (૪૦ સં ૧૬૫૩)માં પ્રબલ યુદ્ધ થયા પછી કલવણનો કિલ્લો ઐરંગઝેબના હાથમાં આવ્યો. આ સમયે છત્રસાહે અંતીમ સાહસિકતાપૂર્વક કિલ્લાની દિવાલ ઉલ્લંઘી તેને હસ્તગત કર્યો હતો. ઐરંગઝેબે ધામૂની નામનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યા પછી દક્ષિણમાં સંપૂર્ણ થાંતે સ્થાપિત થઇ હતી.

ખૂંડીના રાજમહાલયમાં બે ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે, તે વાંચવાથી પ્રતીત થાય છે કે જ્યારે દક્ષિણમાં ઉપરોક્ત ઘટના બની રહી હતી, તે સમયે એવી અફવા ફેલાઇ કે સમ્રાટશાહજહાનનું અવસાન થયું છે. લાગલાગટ વીસ દિવસપર્યંત પાદશાહ રાજસભામાં વિરાજમાન થઇ શક્યો નહોતો, તેથી આ અફવાને વળન મળ્યું હતું. પાદશાહના પુત્રોમાંથી માત્ર દારાશિકોહ આ સમયે તેની પાસે હતો. તેના હતર બાતાએએ જ્યારે આ વર્તમાન સાંભળ્યા, ત્યારે તેઓ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે શીઘ્ર રાજધાની તરફ દૂર કરવા લાગ્યા. શુભએ બંગ્લેશમાંથી પાટનગર તરફ પર્યટન કરવા માંડ્યું અને ઐરંગઝેબે દક્ષિણમાંથી ચાલવા માંડ્યું. ઐરંગઝેબે મુરાદને પોતાની સાથે મળી જવાને આમ્રહ કર્યો. ઐરંગઝેબે મુરાદને કહેવરાવી મોકલ્યું કે:-“ હું એક ઉદાસીન ત્યાગી માણસ છું. સિંહાસન વા સંસારનાં કોષ્ઠપણ સુખની મને લાલસા નથી. માત્ર એકાંતમાં રહી મહમદની આજ્ઞાનુસાર ધર્મ-કાર્ય કરવું એજ મારા શ્રવણને મુખ્ય હેતુ છે. દારા નાસ્તિક છે અને હું ઉદાસીન છું; માટે પાદશાહ સાહજહાનના સર્વ પુત્રોમાંથી એક આપજ સર્વ પ્રકારે સિંહાસનપર અભિષિક્ત થવાને યોગ્ય છે. અને આપને સિંહાસનપર વિરાજમાન કરવાને માટેજ હું તૈયાર થયો છું.”

પાદશાહ સાહજહાનને જ્યારે ઐરંગઝેબની પાપી કામના જાણી, ત્યારે તેણે શુભરીતે હાડારાજ છત્રસાહેને સેનાસહિત રાજધાનીમાં આવવાને આમંત્રણ કર્યું. જ્યારે છત્રસાહેને પાદશાહની આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે:-“હું પાદશાહને આધીન છું, માટે તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ માંડે મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” આવા વિચાર કરી તેઓ શીઘ્ર દક્ષિણની ઊવણી છોડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. છત્રસાહ આપણી ઊવણી છોડવાનો ઉદ્દેશ કરે છે, એવા વર્તમાન ઐરંગઝેબના કહ્યુંપટ-પર અધઃકાંતજ તેણે તેમને પ્રત્ન કર્યો કે:-“આટલી બધી શીઘ્રતાથી ઊવણીને ત્યાગ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? હજી થોડા દિવસ અત્રેજ વિશ્રામ કરો. આપણે સર્વ સાથેજ પાટનગરમાં જઈશું.” ખૂંડીના અધીશ્વર છત્રસાહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“ સિંહાસનપર બેઠેલા પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ માંડે પ્રથમ કર્તવ્ય છે.” આમ કહીને તેમણે તત્કાળ સાહજહાનનો આજ્ઞાપત્ર ઐરંગઝેબના હસ્તમાં મૂકી દીધો. હજી ઐરંગઝેબે આ પત્ર વાંચીને આજ્ઞા કરી કે:-“ તમે આ ઊવણી છોડશો નહિ.” પછી તેણે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે:-“છત્રસાહના સિમિરે કોઇને ઉખેડવા દેશો નહિ.”

પરંતુ છત્રસાહે ઐરંગઝેબના આવા વર્તનની આશંકા કરીને પ્રથમથીજ પોતાનો સર્વ સામાન તથા પોતાના કેટલાક સૈનિકો પાટનગર તરફ રવાના કર્યો હતા અને હવે તેઓ ઐરંગઝેબની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી પોતાની શેષ સેના તથા પાદશાહના પદાવલંબીઓને પોતાની સાથે લઇને પરમ સાહસિકતાપૂર્વક ઐરંગઝેબની ઊવણી છોડી નર્મદા તરફ ચાલવા લાગ્યા. બે કે ઐરંગઝેબની સેનાએ તેમની પૂંઠ પકડી; પરંતુ તે અંતીમ સાહસિક અને મહાબળવાન રાજપૂતસૈનિકો-પર આક્રમણ કરી શકી નહિ. આ સમયે યુગ્ધગ વસ્સાદ પડવાથી નર્મદાનદીએ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. રાવ છત્રસાહ નર્મદાનદીના તટપર વસતા કેટલાક સોલંકીસરદારોની સહાયથી તે નદી ઉતરી ગયા. હજી પણ ઐરંગઝેબે તેમની પૂંઠ પકડી જતીજ રાખી હતી; તે છતાં પણ તે રાવ છત્રસાહેને અટકાવી શક્યો નહિ. તેઓ નિર્વિન્યતાથી પોતાની રાજધાની ખૂંડીમાં ચાલ્યા આવ્યા. તેમણે કેટલાક દિવસ સુધી પાટનગરમાં રહી આવશ્યક સુવ્યવસ્થા કરી સાહજહાનની રાજધાની તરફ પ્રયાણ કર્યું. વૃદ્ધપાદશાહ સાહજહાનના દુઃખનો પાર નહોતો. તેની શ્રવત દશામાંજ તેના

૧ રાજપૂતાનાના ઇતિહાસવેષ્ટકે ઐરંગઝેબના ચારિત્ર્યનો સારો અભ્યાસ કરેલા જનુઆર છે. અન્ય ઇતિહાસકારોએ પણ એજ પ્રકારનો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે.

કુલાગાર પુત્રો તેના હાથમાંથી રાજ્જી છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તેના આવા મકાવિપત્તિ-કાળમાં ઇનસાલે તેને સહાય કરવાને માટે પ્રબળ વેગથી તેના પાટનગર તરફ દ્વંય કરી

પિતૃદ્રોહી નરપિસાય જૈરગઝેબ ૭૧કપટ અને પ્રપચ્ચળળને વિસ્તાર કરી ફતેહાબાદમાં બધ પહોંચ્યા. મારવાડના મહારાજ જસનતસિંહ બહાદુરે ફતેહાબાદમાં લય કર સમરાત્રિ પ્રવચન કરી દીધો, પરંતુ ફેટનીતિ ધારણ કરી જૈરગઝેબ આ યુદ્ધમાં સરલતાથી વિજયવક્ત્રી પ્રાપ્ત કરી શક્યો. આ યુદ્ધમાં જૈરગઝેબને વિજય પ્રાપ્ત થવાથી તેનો સિદ્ધાસનપ્રાપ્તિનો માર્ગ સ્વચ્છ થઈ ગયો. આ યુદ્ધમાં રાવ જનસાન પાદશાહની તરફથી ગયેના જણાતા નથી એકમરની સાથે રાવ સુરજનસિંહને જે સધિ થઈ હતી, તેમાં એક એવી શરત હતી કે સુરજનસિંહે વા તેમના કોષપણ ઉત્તરાધિકારી કોષ હિંદુરાળને આધીન થઈ રણભૂમિમાં જશે નહિ કેદાય આજ કારણથી રાવ જનસાન મારવાડના રાજાને આધીન થઈ ફતેહાબાદના યુદ્ધમાં ગયા નહિ હોય, પરંતુ જૂનીના રાજવશમાં ઉત્પન્ન થયેના કોટાના અધીશ્વર પોતાના ત્રણ બ્રાતાઓ તથા પોતાના અગણિત સૈનિકોની સાથે આ યુદ્ધમાં પાદ-શાહની તરફથી ગયા હતા તેમણે આ યુદ્ધમાં પરમ પરાક્રમથી લડી રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણ વિ-સર્જન કરી રાજભક્તિની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી

કુરાચારી જૈરગઝેબે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર અધિકાર કર્યા પૂર્વે પોતાના જ્યેષ્ઠબ્રાતા દારાની સામે પુનઃ ધેનપુરમાં યુદ્ધ કર્યું આ યુદ્ધમાં જૂદીના અધીશ્વર જનસાય વિરાહોચિત પોશાક પરિધાન કરીને ગયા હતા તેમણે આ પ્રસંગે “દેહ પાતયામિ વા કાર્ય સાધયામિ” એવો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો ભારતવર્ષની યુદ્ધનીતિ એવી છે કે ઉભયપક્ષના રાજાઓ વા પ્રધાન સેનાપતિઓ હાથી વા રથપર આરૂઢ થઈને રણભૂમિમાં જાય છે અને જ્યાંસુધી તેઓ સમરભૂમિનો ત્યાગ કરતા નથી ત્યાંસુધી સૈનિકો જીવસદૈ યુદ્ધ કરે છે આ પ્રણાલીઅનુસાર આ સમયે દારા હાથીપર આરૂઢ થઈને રણભૂમિમાં ગયો હતો જે તે થોડો વધુ વખત રણભૂમિમાં ચોખ્યો હોત તો વૃદ્ધપાદશાહ શાહજ હાનને જૈરગઝેબદારા પદચ્યુત થઈ બહીરાન થયું પડત નહિ, પરંતુ તે એકાએક રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો અને તેની સેના પણ તેને નાસતો જોઈને જિન્નાલિન્ન થઈ જ્યાં ફાવે ત્યાં પચાયન કરી ગઈ તેજની વીર જનસાને બીરુ અને કાપુરુષ દારાને રણભૂમિમાંથી પચાવન થતો જોઈ અત્યંત હુમ્મિત થઈ ગર્વસંહિત પોતાના સામનો અને સૈનિકોને કહ્યું - “જે કોઈ રણભૂમિમાંથી નાસી જશે તે નરકનો અધિકારી થશે હું પાદશાહનો તામેદાર છું એ તેમની આજ્ઞાથી રણભૂમિમાં ચરણ મૂક્યો છે મારો ચરણ અટલ છે, માટે કા તો આ સમયે વિજય મળશે કે કા તો હું રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ વિસર્જન કરીશ આ તેજસ્વિતાપૂર્ણ વચનો સાબળી રાજપૂતસામનો અને સૈનિકો પરમ ઉત્સાહિત થયા જનસાલ હાથીપર આરૂઢ થઈ પોતાના સૈનિકોને શત્રુઓપર આક્રમણ કરવાને માટે વેગપૂર્વક લઈ જતા હતા એવામાં શત્રુઓના તરફથી એક પ્રબલિત ગોળા આવીને તેમના હાથી પર પડ્યો હાથી ધાવન થવાથી ઉભરત થઈ રણભૂમિ છોડીને નાસવા લાગ્યો પરંતુ મહાવીર જનસાન તે નાસતા હાથીની પીઠપરથી જનામ મારીને નીચે ફેલી પડ્યા પછી તેમણે અશ્વપર આરૂઢ થઈ પોતાની સમસ્ત સેનાને ગોળાકારમાં એકત્રિત કરી અને જયધ્વાજી રણક્ષેત્ર કપાયમાન કરી જૈરગઝેબ તરફ વેગપૂર્વક જતા માંડ્યુ મુરાદ તેમની દૃષ્ટિએ પડતા તેમણે તેનાપર ભાનાનો પ્રદાર કર્યો, પરંતુ તે પ્રદાર પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે તે પૂર્વે શત્રુપક્ષ તરફથી એક ગોળી આવી રાવ જનસાનના મસ્તકમાં વાગી આ ગોળીના આપાતથી રાવ જનસાનની જીવનલીલા સમાપ્ત થઈ ગઈ તેમના કનિષ્ઠ પુત્ર ભારતસિંહ પણ આ યુદ્ધભૂમિમાં વિદ્યમાન હતા પિતાનું મૃત્યુ થવાથી તેમના શોકનો પાર રહ્યા નહિ અને તેઓ ક્રોધાત્મક બની મુરાદની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમની સાથે તેમના કાકા ગો-કમસિંહ અને તેમના બે પુત્રો તથા તેમના બ્રાતા ઉદયસિંહ પણ હતા આ સર્વ મહાવીરોએ સદા રક્ષૂર્તિ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા માંડ્યુ જ્યારે રીતે યુદ્ધ કર્યો પછી આ સર્વ વીરોએ રણક્ષેત્રમાં

૧ રાજપૂતવંશી એવી પ્રતિભા કરીને યુદ્ધભૂમિમાં જાય છે કે કા તો સત્રાપમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા ક્રિયા શત્રુઓના હાથથી કપાઈ મરતુ તેઓ આ સમયે વરસાબનો વેષ ધારણ કરીને જાય છે તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે યુદ્ધભૂમિમાં મથવાથી આપણને સ્વર્ગમાં આપસઓની પ્રાપ્તિ થશે

આત્માત્સર્ગ કર્યો. ઉત્તરવિની અને ઘોલપુરના સંગ્રામમાં ખૂદીના બાર રાજકુમારો અને હાડકુલની પ્રત્યેક સાખાના નેતાઓએ પોતાનાં છવનનું બલિદાન આપી રાજભક્તિની પરાકાષ્ઠા ખતાવી હતી. આનું દર્શાવ અન્યત્ર કથાંય પણ અને જોયું નથી.

રાવ ઇત્તસાહે એકંદર બાવન મુદ્દામાં ભાગ લીધો હતો. તેઓ અરીમ સાદસ અને દુદ્ધ રાજભક્તિનું બ્વલંત ઉદાહરણ મૂકી ગયા છે. તેમણે ખૂદીના રાજ્યહાલમાં "છત્રમહલ" નામના ભાગનો વધારો કર્યો હતો. તેમણે પોતાના ખર્ચે પાટણ નામના નગરમાં "કેસવરામ ભગવાન" નું એક રમણીય મંદિર બંધાવ્યું હતું. સંવત ૧૭૧૫માં રાવ ઇત્તસાલનું મૃત્યુ થયું. તેમને ચાર પુત્રો હતા:—(૧) ભાવાસંદ (૨) ભીમસિંહ (૩) ભગવંતસિંહ અને (૪) ભારતસિંહ. ભીમસિંહને શુગર પ્રદેશનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો, ભગવંતસિંહ મહિના અધિપતિ થયા અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતસિંહ તો મુદ્દામાં ભાગ્યો ગયા હતા. જ્યેષ્ઠકુમાર ભાવસિંહને ખૂદીનો રાજમુકુટ પ્રાપ્ત થયો.

હિંદુઓના પરમ યતુ ઔરંગઝેબે મોગલસિંહાસનપર અભિષેક વધ ખૂદીશ્વર રાવ ઇત્તસાલપ્રત્યે તેને જે ક્રોધ અને યતુતા હતાં તે તેમના પુત્ર ભાવસિંહપ્રત્યે દર્શાવવા માંડ્યાં. શિવપુરપ્રદેશના રાજા આત્મારામને ઔરંગઝેબે બોલાવી તેને આજ્ઞા કરી કે:—“ઉદ્ધતરવભાવના અને રાજદોષી હાડકાંને સંપૂર્ણ પ્રકારે દંડ આપી ખૂદીરાજ્યને રણ્યુબોરની સાથે સંધેશ દો. મને આજ્ઞા છે કે ત્યારે હું દક્ષિણમાં જઈ લારે ખૂદીરાજ્યમાં પ્રવેશ કરીને તમને વિજયને માટે અભિનંદન આપું.” રાજા આત્મારામે પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર રાદી બાર હજાર સિદ્ધિત સૈનિકસહિત હાડગીરીમાં જઈ સમર્થ અને અમિત્રી સહાયથી ચેતરરે અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં પ્રજાનું સર્વસ્વ વિષ્વસ્ત કરી દેતો. તેણે ખૂદીના સર્વોત્તમ સામંત ઈદરગાધિપતિના તાબાના ખાતોલી નગરપર ઘેરો નાખ્યો, ત્યારે હાડકાંએ ઝમરીતે એકત્રિત થયા અને તેની સામે મુદ્દ કરવા લાગ્યા. તેમણે બીપણ પરાક્રમથી મુદ્દ કરી આત્મારામને પરાસ્ત કરી નસાડી મૂક્યો અને તેનો સર્વ સામાન લૂંટી લીધો. હાડકાંએ આટલું કરીનેજ શાંત થયા નહિ; પરંતુ તેમણે આત્મારામપર સંપૂર્ણ વેર લેવાને માટે તેની રાજધાની શિવપુરપર ઘેરો નાખ્યો. પરાસ્ત અને અપમાનિત થયેલા આત્મારામ કંઈકનો ભાર સિરપર ધારણ કરી પાદશાહની નિકટ ગયો અને પોતાના પરાભવની હકીકત નિવેદન કરી; આથી ઔરંગઝેબ રાજા આત્મારામપર અલંત અપ્રસન્ન થયો અને તેણે તેનો સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો.

કપરી ઔરંગઝેબે ખૂદીરાજ્ય હસ્તગત કરવાને માટે હાડકાંનિતે મળેલા વિજયપ્રત્યે પોતાનો સંતોષ દર્શાવ્યો અને રાવ ભાવસિંહને ક્ષમા કરી તેમને પોતાની રાજધાનીમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. કપરી ઔરંગઝેબનાં વચનપર વિશ્વાસ રાખી તેના પાટનગરમાં જવાને પ્રથમ તો રાવ ભાવસિંહ કોષપણ પ્રકારે કમ્બૂ થયા નહિ; પરંતુ પાદશાહે તેમને વારંવાર આજ્ઞા કરી “આપનું કોષપણ પ્રકારે અનિષ્ટ કરવામાં આવશે નહિ” એવી સોમંદ્યપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યારે અંતે તેમનું હૃદય પીગર્યું અને તેઓ પોતાની સેનાસહિત મોગલપાદશાહના પાટનગરમાં ગયા. પાદશાહે રાવ ભાવસિંહનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કરી તેમને શાહજાદા ગોઆઝીમના હાથનીએ ઔરંગાબાદના મુખ્ય સંખાતરિકે નિમુકત કર્યાં.

રાવ ભાવસિંહે ઔરંગાબાદમાં સર્વોત્તમ ૫૬ ગ્રામ કરી ઔરંગા અને દતિયાના ખૂદેલા રાજપૂતોના સહિત અનેક મુષીમાં ભાગ લઈ અતુલ બલવિક્રમ પ્રકાશિત કર્યું હતું. બિકાનેરના રાજા કરણસિંહનો વધ કરવાને માટે ઉક્ત સ્થાનમાં જે પ્રખ્ય રચવામાં આવ્યો હતો તેને રાવ ભાવસિંહેજ પોતાની પરમ ચતુરાઈથી છિન્નભિન્ન કરી નાખીને તેમની રક્ષા કરી હતી. રાવ ભાવસિંહે ઔરંગાબાદમાં અનેક સાર્વજનિક ઇમારતો બંધાવી હતી. તેમણે પોતાની વીરતા, દયા અને ધર્મિયતાથી ઔરંગાબાદની સર્વ પ્રજાનાં હૃદયપર દૃઢ અધિકાર કરી લીધો હતો. તેમનું મહત્વ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે તેમનાપ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ભાક્તા ધારણ કરવાથી અસાધ્ય રોગથી ગ્રસ્ત થયેલા લોકોને સંપૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થતું હતું. સંવત ૧૭૩૮ (૯૦ સં ૧૬૮૨) માં રાવ ભાવસિંહનું મૃત્યુ ઔરંગાબાદમાં થયું.

રાવ ભાવસિંહને પુત્ર નહોતો. આથી તેમના ભાતા ભીમસિંહના પુત્ર અનિરુદ્ધસિંહ ખૂદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. ભીમસિંહને શુગર નામના પ્રદેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો, એ વાત

પક્ષમાં રહી શસ્ત્ર ધારણ કરી હું મારા પૂર્વજોની કીર્તિનું રક્ષણ કરીશ. ખાસકરીને અત્યારે મારે આજ પરમ કર્તવ્ય છે.”

શાહઆલમ પોતાની સેનાસંહિત લાહોરથી અને આજિમ પોતાના પુત્ર બેદરબખ્ત તથા પોતાની સેનાસંહિત દક્ષિણથી કૂચ કરવા લાગ્યો. ઉલયપક્ષની સેના શીઘ્ર ધોલપુરની સમીપ જાળવ નામના રયાનમાં સામસામે આવીને ઉભી રહી. તત્કાળ લયકર યુદ્ધાંત્રિ પ્રદીપ થયો. ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આનું લયકર યુદ્ધ કદિ પણ નોંધાયું નથી. જે માત્ર મુસલમાનોની જ સદાયથી શાહજાદાઓ સિંહાસનપ્રાપ્તિને માટે યુદ્ધ કરત તો અન્ય દાખલાઓમાં બન્યું હતું તેમજ આ પ્રસંગે પણ ચાત-અર્થાત્ થોડીવાર લયકર યુદ્ધ ચાત અને ત્યારપછી એક પક્ષના સૈનિકો વિશ્વાસઘાત કરીને બીજા પક્ષમાં ભળી જત; પરંતુ અહીં આ વસ્તુસ્થિતિ લિન્ન હતી. રાજપૂતાનાના સમસ્ત રાજપૂત-જાળઓ ઉલયપક્ષને સદાય કરવાને આગ્રહ કરતા. તેઓ મુસલમાનશાહજાદાઓના સદાયક બની પોતાના જ નતિબંધુઓની સાથે લડતા હતા. દતિયા અને કોટા એ ઉભય પ્રદેશોના રાજાઓ દીર્ઘ-કાળપર્યંત આજિમના હાથનીચે દક્ષિણ ભાગમાં રહ્યા હતા. કુમાર આજિમ તેમની ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન રહેતો હતો, તેથી તેમણે પાદશાહ ઔરંગઝેબની અંતિમ અલિલાપાત્રો અનાદર કરી અન્યાય-પૂર્વક કનિષ્ઠકુમાર આજિમના પક્ષનું અવલંબન કર્યું. ખૂદિના મહારાજા અનિરુદ્ધસિંહની સાથે દતિયાના અધીશ્વરને ધાડી મિત્રતા હતી અને તે ઉભયે દક્ષિણમાં ગ્રબલ પરકંમ પ્રદર્શિત કરી મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી હતી; પરંતુ આ સમયે દતિયાના રાજાને પોતાના ગ્રિય મિત્ર અનિરુદ્ધસિંહના પુત્ર શુધસિંહની સામે ઉભા રહેતાં કિંચિત્ પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ નહિ. કોટાના રાજા રામસિંહ પોતાના એક ગુપ્ત ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે શાહઆલમની વિરુદ્ધ આજિમના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું. ખૂદિના મહારાજા પરાપૂર્ણી હાડાગતિના પ્રધાનનેતાસ્વરૂપે પાદશાહની સહાનુભૂતિ વિરાજમાન થતા હતા અને તેમને સર્વત્ર ધત્તર હાડાઓ કરતાં વિશેષ સન્માન મળતું હતું. આ કારણથી કોટાના રાજા ખૂદિના અધીશ્વરપ્રત્યે અત્યંત દ્રેષ રાખતો હતો. આ સમયે તેણે સુસંધિ બેઠું હાડા-ગતિના પ્રધાનનેતા બનવાની તથા ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી આજિમના પક્ષનું સમર્થન કર્યું. તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે: “આજિમને વિ જય પ્રાપ્ત થતાંની સાથે શુધસિંહને દંડ અપવામાં આવશે અને મારી અલિલાપાત્ર પૂર્ણ થશે.” ખરું પછો તો પોતાને વિજય પ્રાપ્ત થયા પૂર્વેજ આજિમે રામસિંહને હાડાગતિના પ્રધાનનેતાતરિકે સંબોધીને તેને પરમ સન્માન આપ્યું હતું. યુદ્ધ થયા પૂર્વે કોટાના રાજાએ શુધસિંહની ઉપર એવા આશયનો પત્ર લખ્યો હતો કે: “તમે શાહઆલમનો પક્ષ છોડી આજિમનો પક્ષ પ્રહણ કરો;” પરંતુ આ પત્ર મળતાં શુધસિંહે અત્યંત દ્રોષિત થઈને તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે: “જે રણક્ષેત્રમાં મારા પૂર્વજોએ અસીમ વીરતા પ્રકાશિત કરી આત્મોત્સર્ગ કર્યો છે, તેજ રણબુમિમાં અન્યાયપૂર્વક પાદશાહ શાહઆલમની સામે લડીને મારા કુલને કેલંકિત કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.” અતે જાળવના રણક્ષેત્રમાં ઉક્ત ઉભય શાહજાદાઓ તથા રાજપૂતરાજાઓ શસ્ત્ર ધારણ કરી એકબીજાની સામે દારુણ સંગ્રામ કરવા લાગ્યા.

પાદશાહ શાહઆલમની તરફથી શુધસિંહ પ્રધાનસેનાપતિતરિકે નિયુક્ત થયા હતા. તેમણે આ યુદ્ધમાં અતુલબની સાહસ અને અસીમ શૌર્ય પ્રકાશિત કરી શત્રુઓનો સંપૂર્ણ પરાલભ કર્યો. શાહઆલમ હવે શત્રુશૂન્ય બની નિર્વિઘ્ને ભારતના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. આ યુદ્ધમાં ઉલયપક્ષના રાજપૂતોનો ઘણો સંહાર થયો. કોટાના અધીશ્વર રામસિંહ અને દતિયાનો રાજા દલપતસિંહ એ ઉભય આજિમને ખાતર આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. આજિમ અને તેનો પુત્ર બેદરબખ્ત એ ઉભય પણ આ સમરમાં નાશ પામ્યા અને તેમનાં જીવનની સાથે તેમનો સિંહાસનપરનો દારો પણ વિનષ્ટ થયો. જાળવના યુદ્ધમાં હાડાગતી શુધસિંહે અસીમ વીરતા પ્રકાશિત કરી હતી, તેથી પાદશાહ બહાદુરશાહે તેમને રાવરાજની ઉપાધિ અર્પણ કરી. પાદશાહ બહાદુરશાહ જ્યાંમુખી જીવંત રહ્યા ત્યાં-

૧ મિત્રના પુત્રની વિરુદ્ધ શસ્ત્રધારણ કરવામાં લજ્જા કેવી? રાજપૂતો એ પક્ષનું અવલંબન કરે છે. તેને માટે પોતાના પુત્રની વિરુદ્ધ પણ શસ્ત્ર ધારણ કરે છે. કનિષ્ઠ ઈંડે રાજપૂતોનો ઇતિહાસ ઘણો સારી રીતે લખ્યો છે, પરંતુ બેદરબખ્ત વિષય કે તેઓ રાજપૂતગતિના ધર્મ અને સ્વચાવનો મર્મ સારી રીતે જાણી શક્યા નથી.

સુધી તે ઉભયની મિત્રતા અચળ રહી તેમના મૃત્યુ પછી દિલ્હીના સિંહાસનને માટે રાજ્યમા ભારે ગરબડ મચી રહી આ ઉપદ્રવમા જ્યારે ગઝેબના સમસ્ત પોત્રો માર્યા ગયા ત્યાર પછી ફર્રૂખશિવર દિલ્હીના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો તેના શાસનકાળમાં ખારાના બે સૈયદખાતાઓએ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી પ્રબળ ઉપર ધોર અત્યાચાર કરી તેમની સપત્તિ લૂટી લઇ રાજ્યને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી દીધું અને ઉક્ત ઉભય સૈયદખાતાઓએ ફર્રૂખશીવરને પદભ્રષ્ટ કરી તેને મારી નાખવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો જે સમયે તેમણે પોતાનો ઉક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રયત્નજનનો વિસ્તાર કર્યો તે સમયે ખૂદીના મહારાજાએ ઉત્તમ રાજભક્તિ દર્શાવી પાંચશાહ ફર્રૂખશીવરની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો આથી તેમની સાથે ઉભય સૈયદ ખાતાઓએ દિલ્હીમા ચોર યુદ્ધ કર્યું આ લઘુકર સમરમા બુધસિંહના કાકા જેતસિંહ તથા બીજા અનેક સામંતોએ પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું

જનજનની યુદ્ધભૂમિમા ખૂદી અને કાટા એ ઉભય દેશોના રાજાઓની વચ્ચે જે શત્રુતા ઉત્પન્ન થઇ તે શત્રુતા ભવિષ્યમા પણ સ્થાયી રહી કાટાના મહારાજા બીમસિંહે પોતાના પિતાનું વૈર લેવાને માટે પોતાના મનમા દૃઢ સંકેપ કર્યો અને સુસધિની પ્રતિક્ષા કરવા માઠી જ્યારે તેણે ઉભય સૈયદ-ખાતાઓને ખૂદીના મહારાજાના પરમ શત્રુ બનેલા જોયા ત્યારે તેણે તેમની સાથે મળી જઇ તેમને સંઘટ્ટ કરી બુધસિંહપર વૈર લેવાની તૈયારી કરવા માઠી જે સમયે બુધસિંહ રાજધાનીની બહારના મેદાનમા પોતાના અશ્વને શિક્ષણ આપતા હતા તે સમયે કાટાના રાજાએ તે સધિના લાલ લઇ ખૂદી અશ્વને પકડી તેમને સૈયદખાતાઓના હાથમા સોંપી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે મેદાનમા જે સમયે બુધસિંહને ઘેરી લીધા, તે સમયે જો કે તેમની પાસે ધણી થોડા સેવકો હતા તેપણુ તેમણે પરમ શૌર્યથી તેમની રક્ષા કરી કાટાના રાજાને બુધસિંહને હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો બુધસિંહ નિર્વિઘ્ને રાજધાની છોડીને ચાલ્યા ગયા તેમણે જ્યારે સૈયદખાતાઓનું બળ અત્યંત વધી ગયેલું જોયું અને ફર્રૂખશીવરની રક્ષાનો કાંઇ પણ ઉપાય જ્યારે તેમને દષ્ટિગોચર થયો નહિ ત્યારે એ તે નિરુપાયે તેમણે દિલ્હી છોડ્યું તેમના ગયા પછી થોડા દિવસમા સૈયદખાતાઓએ ફર્રૂખશીવરને મારી નાખ્યો હવે રાજ્યમા ચોતરફ અશાંતિ પ્રસરી રહી ભારતવર્ષના સર્વ દેશીરાજાઓ સૈયદ ખાતાઓનું આ લઘુકર કૃત્ય જોઇ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે પોતપોતાની રાજધાનીમા ચાલ્યા ગયા હવે અખરના રાજા જયસિંહે ખૂદીના મહારાજા બુધસિંહને પદભ્રષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરવા માઠી બુધસિંહની સાથે અખરના રાજાને જે શત્રુતા હતી તેનું કારણ આ હતું-જયસિંહની એક ભાગની નો દિલ્હીના પાદશાહની સાથે વિવાહ કરવાના દરખાસ કરવામા આવ્યો હતો, પરંતુ જનજનના યુદ્ધમા બુધસિંહે અત્યંત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી શત્રુનો સહાર કર્યો તેથી પાદશાહ તેમનાપર પ્રસન્ન થયો અને તેણે અખરની રાજકુમારી સાથે સ્વયં વિવાહ ન કરતાં બુધસિંહને તે રાજકુમારી અર્પણ કરવાની આજ્ઞા કરી જયસિંહે શીઘ્ર પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર બુધસિંહની સાથે પોતાની ભગિનીનું લગ્ન કરી દીધું ફુલોઅવશ્યાત જયસિંહની ભગિનીને કાંઇ પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ નહિ બુધસિંહે મેવાડના સોળ પ્રધાનસામંતોપેખી મેગૂના સામંત કાનામેધની કન્યાસાથે વિવાહ કર્યો હતો, તેના ગર્ભથી તેને બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ હતી આ સાવકાપુત્રોને જોઈ જયસિંહની ભગિનીના મનમા ઈર્ષ્યાપ્રિ સજગી ઉઠ્યો બુધસિંહ જ્યારે પરદેશમા વસતા હતા ત્યારે તેણે એવી આજ્ઞા ફેલાવી કે હું ગર્ભવતી છું અને પછી તેણે ગુમરીતે એક બાવકને પોતાની પાસે મગાવ્યો અને તેને પોતાના પુત્રતરિકે જાહેર કર્યો જ્યારે રાવ બુધસિંહ પોતાની રાજધાનીમા આવ્યા ત્યારે તે શણિએ કૃત્રિમપુત્ર તેના હાથમાં રમાડવાને માટે મૂક્યો બુધસિંહ યથાર્થ જુતાત જાણી ગયા અને રાણીના આ આચરણથી અત્યંત ક્રોધાવમાન થયા આથી પોતાના ઉભયપુત્રોનું અનિષ્ટ થવાનો સંભવ જાણી તેમણે આ સમસ્ત જુતાત જયસિંહપર લખી મોકલ્યું મહારાજા જયસિંહ આ જુતાત વાંચી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમને પોતાની સાવકી ભગિનીપ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર છૂટ્યો, પરંતુ તે સ્ત્રી તેમના તિરસ્કારથી કિચિત્ પણ લજ્જિત થઈ નહિ તેણે ધાર્યું કે કાં તો મારા સ્વામી બુધસિંહ અને મારાં બાતા જયસિંહે મારા સતીત્વપર સંદેહ ધારણ કર્યો છે અથવા તો એમણે એમ માન્યું છે કે મેં હવે કરી અન્યના પુત્રને મારા પુત્રતરિકે ગણાવી પોતાને દંપ્તિ છે એમ ધારી તે તત્કા-

જ પોતાના બ્રાતા જ્યસિંહની કમરમાંથી તલવાર કાઢી તેમનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઈ ત્યારે જ્યસિંહે તત્કાલે ત્યાંથી નાસી પોતાના બ્રાથુ ખચાવ્યા.

જ્યસિંહ તથા પોતાની ભગિનીદ્વારા અપમાનિત થવાથી અંબરના મહારાજ જ્યસિંહે ખુંદીના મહારાજને પદબ્રષ્ટ કરવાની દ્વ પ્રતિજ્ઞા કરી. પ્રથમ તેમણે ખુંદીના તાબાના દંદગદના સામંત દેવસિંહને ખુંદીના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત કર્યો; પરંતુ રાજભક્ત દેવસિંહે ખુંદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થવાની સાથે ના પાડી. ત્યારપછી જ્યસિંહે કરવરના સામંત સાલિમસિંહને ખુંદીનું સિંહાસન આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. સાલિમસિંહ ખુંદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થવાને તૈયાર થયો. આ સાલિમસિંહ કરવરનો સામંત હોવા ઉપરાંત તારાગદનો સુબો હતો.

અંબરના મહારાજ જ્યસિંહ જ્યસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવાને તૈયાર થયા તેમાં તેમનો એક બીજો ઉદ્દેશ પણ હતો. આ સમયે જ્યસિંહ દિલ્હીના પાદશાહની તરફથી માળવા, અજમેર અને આગ્રાના સુબાતરિકા કામ કરતા હતા. પોતાના ઉચ્ચપદનો લાભ લઈને તેમણે અન્યાય રાજ્યોની ઉપર પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કરી તેમને પોતાને તાબે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાનો આ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં તેમને મોટી અનુકૂળતા એ હતી કે દિલ્હીના મોગલસમ્રાટના વંશમાં ભયંકર કલહ ચાલતો હતો. આ સુસંધિનો લાભ લઈ જ્યસિંહે પોતાનો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ. ફરખશીઅરનો વધ થયા પછી જ્યસિંહ પોતાની સેના લઈ પોતાના પાટનગરમાં આવ્યા અને પોતાનો ઉક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

આ સમયે અંબરરાજ્યનો વિસ્તાર ધણો થોડો હતો. જ્યસિંહે સૌથી પ્રથમ પોતાના રાજ્યની સીમાની પાસે જે પ્રદેશો આવેલા હતા તેને હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મોગલપાદશાહની આગ્રાથી જે નાના નાના રાજ્યોની સેના જ્યસિંહના હાથનીએ રહેતી હતી, તે સર્વ આ સમયે પણ તેમણે સ્વતંત્રીતે પોતાના તાબામાં રાખી.

આ સામંતો જ્યસિંહને ખંડૂણી પણ આપતા નહોતા અને તેમને પોતાના અધીશ્વર પણ માનતા નહોતા; પરંતુ તેઓ પ્રસંગવશાત્ પોતપોતાની સેના લઈ રણભૂમિમાં જઈ અંબરના મહારાજના હાથનીએ રહી યુદ્ધ કરતા હતા; પરંતુ રોબાવાટીના સામંત તો આ પ્રકારે પણ કદિ અંબરના મહારાજના હાથનીએ રહી યુદ્ધ કરતા નહોતા. રાજેરના બડગૂજર અને બિયાનાના બદલ વગેરે સામંતો પૂર્વે સ્વાધીનતાપૂર્વક રહેતા હતા; પરંતુ મોગલોના શાસનના પતનસમયે જનુઓના કરાલપ્રસારથી પોતાની રક્ષા કરવાને પોતાને અસમર્થ સમજી તેઓએ અંબરના મહારાજનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો અને તેમને આવશ્યકતા પડતાં સેનાની સહાય કરવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ સામંતોને તેમણે હસ્તગત કર્યા હતા; પરંતુ ખુંદીના અધીશ્વર આવી સરલતાથી હસ્તગત થઈ શકે એમ નહોતું, તેથી તેમણે રાવ જ્યસિંહને પદચ્યુત કરી તેમને સ્થાને પોતાની ધ્વજાને માન આપે એવા માણસને અભિષેક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રાવ જ્યસિંહ એક સમયે જયપુરમાં જ્યસિંહના અતિથિતરિકે ગયા. તેઓ લાં રહેતા હતા તે સમયે જ્યસિંહે પોતાનો દુષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રખ્યાત રચના માંડ્યો. સૌથી પહેલાં જ્યસિંહે રાવ જ્યસિંહની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે:—“ જો આપ અંબરરાજ્યમાં રહેશો તો હું આપને તથા આપના સેવકોને માટે ત્રિતરિન પાંચસે રૂપિયા આપીશ.” આ પ્રસ્તાવ કરવામાં જ્યસિંહને શો હેતુ હતો તે રાવ જ્યસિંહના કાકા સારીયેકે સમજી ગયા. તેમના આ કાકા હાથમાં તેમની સાથે જયપુરમાં હતા. તેમણે શીઘ્ર જ્યસિંહની બેગૂવાળી રાણીપર એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે તમે તમારા ઉભય પુત્રોને લઈને બેગૂ ચાલ્યાં જાઓ. થોડા દિવસ પછી તેમણે રાવ જ્યસિંહના સમસ્ત અનુચરોને અત્યંત ઝીમરીતે જયપુરની બહાર એકત્રિત કરીને તેમને પોતાના સ્વામીની સર્વ વિપત્તિઓનું જતાંત કઠી સંભળાવ્યું. વળી તેમણે રાવ જ્યસિંહને પણ પોતાની દીધા પોતાના કાકાની સલાહાનુસાર રાવ જ્યસિંહ શીઘ્ર પોતાના ત્રણસે હાઝાસૈનિકોને લઈ જયપુરની બહાર નીકળ્યા. પોતાના ત્રણસે સૈનિકોની સહાયથી ગમે તેવાં મહાસંકટમાંથી ઉદ્ધાર પામવાની તેમને આશા હતી. તેઓ આ ત્રણસે સૈનિકોને લઈને ખુંદી તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા ખરા; પરંતુ તેઓ પંચોશા નામના, સ્થાનમાં

ગયા એટલામાં જયપુરના પાંચ પ્રધાન સામંતોએ જયસિંહની આજ્ઞાનુસાર પોતાની સેનાસહિત તેમના પર આક્રમણ કર્યું. રાવ જુધસિંહને શત્રુઓએ ઘેરી લીધા. આ વિપત્તિથી રાવ જુધસિંહ કિંચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ. પોતાના થોડા સૈનિકોસહિત તેમણે અગણિત શત્રુઓની સામે પરમ શૌર્યથી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. હાડારાજપૂતોએ પોતાના પરાક્રમની પરાકાષ્ઠા દર્શાવવામાં કિંચિત્ પણ ત્રુટી કરી નહિ. હાડાઓએ જયપુરના તાબાના ઇશરદા, સેવાડ, ભાવર વગેરેના પ્રધાનસામંતો તથા તેમના હાથનીએના નિકૃષ્ટશ્રેણીના અનેક સરદારોને મારી નાખ્યા. રાવ જુધસિંહના પશુ ધણા માણસો માર્યા ગયા. આ સામંતોનાં સમાધિમંદિરા આજપર્યંત રાવ જુધસિંહના પરાક્રમનાં યશોગાન ગાય છે; પરંતુ પ્રસ્તુત યુદ્ધમાં રાવ જુધસિંહના ઠાકા પશુ માર્યા ગયા. તેમની સેના અત્યંત ઘટી ગઇ. આથી તેઓ શત્રુઓને બુદ્ધ બેઠોને જવાને બદલે આડમાર્ગે ચાલ્યા અને પદારીમાર્ગે યદને નિર્વિઘ્ને બીજી તરફ ચાલ્યા ગયા. આ પ્રકારે જયસિંહે રાવજુધસિંહને નસાડી મૂકીને જુદીના સિંહાસનપર ઠારડના સામંત દલેસિંહને અભિષિક્ત કર્યો અને તેની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાદ કર્યો.

અમે આગળ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે કોટાના રાજવંશને જુદીના રાજવંશની સાથે ધોર શત્રુતા હતી. જે કે ઉક્ત ઉભય રાજવંશોનું મૂળ એકજ હતું અને ઉભયની નાદીઓમાં એકજ રુધિર વહેતું હતું; તોપણ તેમની વચ્ચે પ્રબળ વેરભાવ હોવાથી તેઓ એકબીજાને નાશ કરવાને હમેશાં તત્પર રહેતા હતા. કોટાના રાજાએ આ સમયે જુદીના રાવ જુધસિંહને મહાવિપત્તિથી અસ્ત થયેલા જોઇ પરમ આનંદિત થઈ મારવાડના અધીશ્વર અજિતસિંહ અને સેવદશાતાઓની સાથે, દસ મિત્રતા કરી અને તેમની સહાયથી હડગીરદેશમાં પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો. આ સમયે તેણે નિર્ભયતાપૂર્વક અંબલનદીને પોતાના રાજ્યમાં આવેલી ગણી તે નદીના પૂર્વતટપરના જુદીરાજ્યના પ્રાંતો પોતાના અધિકારમાં ધર્ષ લીધા.

આ પ્રકારે રાવ જુધસિંહને ચોતરફથી શત્રુઓએ ઘેરી લીધા. આ મહાવિપત્તિમાં પડ્યા છતાં પણ તેઓ કિંચિત્ પણ હતાશ્ચર્ય થયા નહિ. તેઓ પોતાનાં સ્વાભાવિક પરાક્રમથી પોતાના રાજ્યપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમણે અનેક યુદ્ધો ઉપરિચિત કર્યો અને તેમાં તેમના પક્ષના અસંખ્ય હાડાઓ માર્યા ગયા; પરંતુ અભાગી જુધસિંહને મનોરથ કોઇપણ પ્રકારે સિદ્ધ થયે નહિ. અતિ તેઓ પદભટ્ટ સ્થિતિમાં મરણ પામ્યા. રાવ જુધસિંહને બે પુત્રો હતા. 'મોટાડું' નામ ઉમેદસિંહ અને નાનાડું દીપસિંહ હતું.

રાવ જુધસિંહને પરાક્રાંતવાસ થયા પછી તેમના ઉભય કુમારો પણ મહાવિપત્તિમાં પડ્યા. તેમના મહાનયત્રુ અંબરના રાજા જયસિંહની ભલામણથી મેવાડના મહારાણાએ ભેગૂની નગીર ખાલસા કરી ઉમેદસિંહ અને દીપસિંહને ભેગૂમથી દાંકી કાઢ્યા. નિઃસ્હાય અને આશ્રયહીન રાજકુમારો પોતાના પિતાના કેટલાક વિશ્વાસુ સેવકોને લઇને પુણેલ નામના દુર્ગમ પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા. થોડા દિવસ પછી કોટાના રાજા બીમસિંહનું જીવન ગતા તેના સિંહાસનપર દુર્જનસાહ અભિષિક્ત થયા. અનાથ ઉમેદસિંહ અને દીપસિંહ અતો કોટાના રાજા દુર્જનસાહની નિકટ જઈ તેમને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી. મહારાજા દુર્જનસાહ પરમ ઉદાર અને દયાળુ હતા. તેમણે જૂનો વેરભાવ ભૂલી જઈ ઉમેદસિંહ અને દીપસિંહને સંકટમાંથી વિમુક્ત કર્યો અને તેઓ તેમને જુદીનું સિંહાસન પુનઃ આપવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

અધ્યાય ૪ થો

ઉમેદસિંહે જયપુરની સેનાને કરેલો પરાજય-ડબ્બાના નામના સ્થાનમાં થયેલું યુદ્ધ-ઉમેદસિંહનો પરાજય અને પલાયન-તેમની ઘોડીનું મૃત્યુ-અંબાના ધ્વંસાવશેષમાં તેમણે અહણ કરેલો આગ્રય-ઉમેદસિંહનું છુદ્દી છત્તવું-છુદ્દીમાંથી તેમણે કરેલું પલાયન-તેમની સાવરીમાતાએ તેમની સાથે કરેલો મેળાપ-તેમની સાવરીમાતાએ હોદ્દકરની પાસે મારેલી સહાય-હોદ્દકરે ઉમેદસિંહને છુદ્દીના શિંહાસનપર અભિષેક કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા-યુદ્ધની તૈયારી-જયપુરના રાજાએ ઉમેદસિંહનો છુદ્દીના મહારાજાતરિકે કરેલો સ્વીકાર-ઉમેદસિંહને છુદ્દીના રાજ્યની થયેલી પ્રાપ્તિ-મહારાષ્ટ્રીઓએ કરેલો અપમાન-ઈંદ્રગઢના કૃત્તન આમતોના કરેલો નાશ-ઉમેદસિંહે રાજ્યનો કરેલો પરિત્યાગ-અનિતસિંહનો અભિષેક-પોતાના પિતામહ ઉમેદસિંહપ્રતિ વિષ્ણુસિંહ પ્રકટ કરેલો અવિશ્વાસ-હાડોતીરાજ્ય છોડીને અંગ્રેજસેનાનું નાસી જવું-ઉમેદસિંહે તે સેનાને કરેલી સહાય-ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ-છુદ્દીના મહારાજાની સાથે ધિરશસરકારે કરેલી સંધિ-સંધપત્ર-વિષ્ણુસિંહપ્રતિ ધિરશસરકારે કરેલો કૃપા-વિષ્ણુસિંહનું મૃત્યુ-તેમના ચરિત્રની સમાધાયના-રાવરાજ રામસિંહનો અભિષેક.

વત ૧૮૦૦ (ઈ. સ. ૧૭૪૪) માં જ્યારે ઉમેદસિંહના પિતાના શત્રુ રાજા જયસિંહનું મૃત્યુ થયું, તે સમયે ઉમેદસિંહની વય કેવલ તેર વર્ષની હતી. જ્યારે ઉમેદસિંહે જયસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની વય બહુ નાની હતી, તેપણુ તેઓ અસીમ સાહેબપૂર્વક પોતાની જાતિના થોડા સેવકોને પોતાની સાથે લઈ બહાર પડ્યા. તેમણે પ્રથમ પાટણ અને ગેનોલી એ ઉભય દેશોપર આક્રમણ કર્યું અને તેનાપર પોતાનો અભિષેક સ્થાપિત કરી દીધો. જ્યારે સમસ્ત હાડોતીરામાં એવી અફવા પ્રચલિત થઈ કે જુદીના સ્વર્ગદેય રાજા જયસિંહના પુત્ર ઉમેદસિંહ પોતાના પિતાનું સિંહાસન હસ્તગત કરવાને માટે બહાર પડ્યા છે, ત્યારે હાડારાજપૂતોનાં ગાડાં ને ગાડાં ઉમેદસિંહની પતાકાનીએ એકત્રિત થવા લાગ્યાં. કોટાના ઉદાર અધીશ્વર દુર્જનસાહેબે જ્યારે એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે તેર વર્ષનો બાળક ઉમેદસિંહ પરમ વીરતાપૂર્વક પોતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તેમણે પરમ આનંદિત થઈ શીઘ્ર પોતાની સેના તેને સહાય કરવાને માટે મોકલી આપી.

જયસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી રાજા ઇશ્વરીસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો; તે પણ પોતાના પિતાની જ રાજનીતિનું અવલંબન કરતો હતો. તેણે હાડાજાતિની મોટી શાખાની ધોરે તેની નાની શાખાને પણ પોતાના અધિકારમાં લેવાની સંકલ્પ કર્યો; પરંતુ કોટાના મહારાજા દુર્જનસાહેબ ઇશ્વરીસિંહની આ અભિલાષાને જુદા દરોની ઉમેદસિંહને સહાય કરવાને પ્રેરત થયા. આથી ક્રોધિત થઈ ઇશ્વરીસિંહે કોટાના મહારાજાની સામે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કરી શીઘ્ર તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણનું પરિણામ આલ્યું તે જત્ર જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. કોટાના ઇતિહાસમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

કોટાથી પાછા ફર્યા પછી ઇશ્વરીસિંહે જુલોહારી નામના સ્થાનમાં જ્યાં ઉમેદસિંહ હતો, ત્યાં

નાનકપંથીઓનું એક દૃવ ગોઠવી આપ્યું આ પહાડી સ્થાનમાં જ ગલી મીનાગોડા વસતા હતા. જો કે હાડાસોડાએ આ લોકોની સ્વાધીનતા દરી લીધી હતી, તથાપિ તેમણે હાડારાજન્યોપર અનેક ઉપકાર કર્યા હતા. બાળક ઉમેદસિંહની શોચનીય દશા જોઈ મીનાગોડાનું હૃદય તેમના પ્રતિ આકર્ષિત થયું અને તેઓ તેમને સહાય કરવાને તત્પર થયા તેમને સહાય કરવાને માટે પાંચ હજાર ધનુષ-ધારી મીનાઓ એકત્રિત થયા વીરબાળક ઉમેદસિંહે આ મીનાઓની સહાય પ્રાપ્ત કરી વિચોરી નામના સ્થાનમાં સત્રુઓની સામે યુદ્ધ કર્યું મીનાગોડા પ્રપ્ત પરાક્રમપૂર્વક સત્રુઓની ઉપર આક્રમણ કરી તેમની ડાવણી છૂટવા લાગ્યા અને મહાવીર ઉમેદસિંહ હાથમાં નમ્ર તલવાર મહણ કરી જળપુરની સેનાપર આક્રમણ કરી તેનો સહાર કરવા લાગ્યા આ અમરે શત્રુપક્ષના અગ્રણિત સૈનિકો માર્યા ગયા એ તે જળપુરની શેપસેના વીરબાળક ઉમેદસિંહદ્વારા પરાસ્ત થઈ રણભૂમિ છોડી પલાયન કરી ગઈ

જળપુરના મહારાજાએ જ્યારે ઉમેદસિંહદ્વારા પોતાની સેનાનો પરાજય થવાની વાત સાંભળી ત્યારે તેમનો મ પૂર્ણ પરાભય કરવાને માટે તેણે નારાયણદાસ ખત્રીને સેનાપતિતરિકે નિયુક્ત કરી તેના હાથનીએ અદાર હજાર સૈનિકોને ગોઠવ્યા વિચોરીના સમરમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાથી ઉમેદસિંહને અવિધ્યમાં પોતાનું મિહાસન પ્રાપ્ત થવાની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ અત્યારમુધી જે સામ તોએ તેમને સહાય કરી નહોતી, તેઓ પણ હવે આગીને તેમની વિજયપતાકાનીએ એકત્રિત થવા લાગ્યા ઉમેદસિંહ પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે એટલા આતુર બની ગયા હતા કે તેમણે તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રાણસુહા અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જળપુરના મહારાજાની સેનાએ કબજાના નામના સ્થાનમાં ડાવણી નાખી યુદ્ધ કર્યા પૂર્વે ઉમેદસિંહ આશાપુરીમાતાના મંદિરમાં ગયા અને તેમની પરમ શ્રદ્ધાથી પૂજા તથા પ્રાર્થના કરીને પાછા આવ્યા તેમણે આશાપુરી માતાના મંદિરમાંથી પાછા ફરતી વખત પ્રતિજ્ઞા કરી કે - “કા તો હું જુદીના સિંહાસનપર મારો અધિજા સ્થાપિત કરીશ કે કા તો પ્રાણાર્પણ કરીશ ”

અસીમ સાહસિક હાડાસેનાએ પણ ઉમેદસિંહની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી કે કા તો રણમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીશ કે કા તો આત્મેત્સર્ગ કરીશ દિહીના પાદશાહ જહાંગીરે જુદીના અધીશ્વર રાવ રતનસિંહને જે રાજપતાકા આપી હતી, તે પતાકા લઈને ઉમેદસિંહ આ સમયે રણભૂમિમાં ગયા એકત્રિત થયેલા હાડાઓ કબજાનાની નિકટ ગયા કે તરતજ તેમણે પોતાના સત્રુઓને પોતાનાપર આક્રમણ કરતા જોયા વીરશ્રેષ્ઠ ઉમેદસિંહ સત્રુઓની પ્રયત્ન સેના જોઈ કિંચિત્ પણ લયભીત થયા નહિ તેઓ પોતાની સેનાનો વ્યૂહ ચક્રાકારમાં ગોઠવી સત્રુસેનાના વ્યૂહને ભેદવાને આગળ ચાલ્યા શીઘ્ર ઉભયસેના સામસામે થઈ હાડાઓએ પ્રખલ સાહસથી જળપુરની સેનાપર આક્રમણ કરી તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખી, પરંતુ થોડી વાર પછી સત્રુઓ પુનઃ એકત્રિત થયા અને ઉમેદસિંહની સેનાપર લયકર ગોળાઓની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, પણ હાડાઓએ આ ગોળાની વૃષ્ટિપર કિંચિત્ પણ ખ્યાન નહિ આપતા હાથમાં નમ્ર તલવાર લઈ સત્રુઓપર બીજા આક્રમણ કર્યું અને તેમના વ્યૂહને ડુંગ ભેડી નાખ્યો હાડાસેના માત્ર તલવારથીજ યુદ્ધ કરતી હતી અને સત્રુઓ ગોળાની વૃષ્ટિ કરતા હતા તેથી હાડાઓની અધિક હાનિ થઈ પ્રથમ આક્રમણમાં ઉમેદસિંહના મામા પૃથ્વીસિંહ માર્યા ગયા. તેમની પછી મોટરાના સામત મર્જહસિંહ મરણ પામ્યા તેઓ જળપુરની સેનાના સેનાપતિ નારાયણદાસનો શિરચ્છેદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી વખત મરણ પામ્યા હતા તે પછી સારનના સામત પ્રાગસિંહ અને અનાન્ય નીચી શ્રેણીના સામતો મૃત્યુ પામ્યા પોતાના પ્રધાન પ્રધાન વીરો માર્યા ગયા તે છતાં પણ મહાવીર ઉમેદસિંહ હતાચ થયા નહિ તેઓ કિંચિત્ પણ લયભીત થયા વિના અતુલ બલવિક્રમ પ્રકાશિત કરી સત્રુઓનો સહાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ એ તે દુર્ભાગ્યવશાત્ ઉમેદસિંહની થોડી લય કર રીતે ધાયલ થઈ તેના અગ્રમાંથી રુધિરની ધારા છુટવા લાગી આ યુદ્ધમાં ઉમેદસિંહે મહાન પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું, તોપણ સત્રુપક્ષની સેના અધિક હોવાથી તેમનો પરાજય થયો અને તેઓ સત્રુના હાથમાં સપડાવાની અણીપર આવી પહેાચ્યા તેમના સામ તોએ તેમને સહાય આપી કે - “જો આપ જીવત રહેશે તો કેાઈ ને કેાઈ સમયે જુદીપર અધિકાર સ્થાપિત કરશે, પરંતુ જો આપ રણ-

ખૂમિમાં પ્રાણુર્ણુ કરશે તો તે સર્વ આશા હુપ્ત થશે; માટે આપ યુદ્ધ કરવું છોડી દો.”

વીરચેષ્ઠ ઉમેદસિંહ અત્યંત શોકક્રુદ્ધ અને દુઃખિત થઇ શીઘ્ર રણસૂત્રનો ત્યાગ કરી હતાશ યર્ધ પોતાની શેપ સેનાસહિત સવાલી નામના ઘાટમાં આવ્યા. ઈદ્રગદ્ધ અતિ નિકટ હતો, તેથી તેઓ ધાયલ થયેલી ઘોડીપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા. તેઓ જોવા તેનાપરથી નીચે ઉતર્યા કે તરતજ તે ઘોડીએ પોતાના પ્રાણુત્યાગ કર્યો. પોતાની પ્રિય ઘોડીનું મૃત્યુ થયેલું જોઇ વીરચેષ્ઠ ઉમેદસિંહનું હૃદય શોકથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયું. તેઓ તેની પાસે બેસી રોદન કરવા લાગ્યા. આ ઘોડીનું નામ હુંગ હુંગ. તે ધરનદેશની હતી અને દિલ્લીના પાદશાહે ઉમેદસિંહના પિતા યુધસિંહને તે ઉપહારમાં આપી હતી. યુધસિંહે આ ઘોડીપર આરઠ યર્ધ અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આવી ઉત્તમ ઘોડીનું મરણ થતાં ઉમેદસિંહે શોક કર્યો તે શું આશ્ચર્યની વાત છે? પાછળથી ઉમેદસિંહને જ્યારે ખૂંદીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તેમણે આ ઘોડીની એક સુંદર પાપાણુમૂર્તિ નિર્માણ કરાવી તેને ખૂંદીના ચોકમાં સ્થાપિત કરી હતી. અત્યેક હોડાનીર આ મૂર્તિને ઉચ્ચ સન્માન આપે છે.

અત્યંત દુઃખિત થઇ ઉમેદસિંહ ઈદ્રગદ્ધમાં ગયા. આ ઈદ્રગદ્ધના સામંત ખૂંદીરાજ્યના પ્રધાન સામંત ગણાતા હતા.તેઓ ઉમેદસિંહના પિનાના તાબાના સામંત હતા;પરંતુ પાછળથી તેઓ રાજભક્તિના મસ્તકપર પ્રહાર કરીને અંજરના રાજને તાબે થઇ ગયા. જ્યારે ઉમેદસિંહ તેમની નિકટ ગયા ત્યારે તેમના પ્રતિ તેમણે કિંચિત્ પણ સન્માન દર્શાવ્યું નહિ.ઉમેદસિંહે તેમની પાસે થોડો માગ્યો, પરંતુ તે પણ તેમણે આપ્યો નહિ અને તેમને શીઘ્ર ઈદ્રગદ્ધ છોડી જવાને માટે કહ્યું.ઉમેદસિંહ ઇદ્રગદ્ધના અધિપતિનાં આવાં આચરણથી અત્યંત દુઃખિત અને ક્રોધિત થયા અને તેમણે ત્યાંનું જંગલ-સુદ્ધાં પ્રાસન કર્યા વિના કરવાન તરફ ચાલવા માંડ્યું. આ પ્રદેશના અધિપતિ ઇદ્રગદ્ધના સામંતના જોવા કૃતંની નહોતા. તેમણે ઉમેદસિંહના આગમનના સમાચાર સાંભળી પરમ સંતુષ્ટ થઇ તેમનું માનસહિત સ્વાગત કર્યું અને તેઓ તેમને એક થોડો આપી પોતાની શક્તિઅનુસાર તેમને સહાય કરવાને તત્પર થયા. આ સમયે તેમણે યમુઓની સામે યુદ્ધ કરવું અગ્રક્ય ધારી પોતાના વિશ્વાસુ હામવીરોને વિદાય આપી કહ્યું કે: “હાલ આપ પોતપોતાનાં સ્થાનપર જાઓ. પુનઃ-જ્યારે પ્રસંગ આવશે ત્યારે હું આપની સહાયતા પ્રદણ કરીશ.” આ પ્રકારે પોતાના સર્વ માણસોને વિદાય કરી ઉમેદસિંહ અંબલનદીના તટપર આવેલા રામપુરા નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાંના પ્રાચીન વિધ્વસ્ત મહાલયમાં રહેવા લાગ્યા.

પરંતુ તેજસ્વી વીર ઉમેદસિંહને ઉક્ત સ્થાનમાં ઝાઝા દિવસ રહેવું પડ્યું નહિ. કોટાના ઉદાર મહારાજા દુર્જનસાહે આ સમયે તેમને ઘણી સહાય કરી. વળી હાડોતીના એક ઉચ્ચ શ્રેણીના કવિએ પણ વીરબાળક ઉમેદસિંહનાં અદ્ભુત પરાક્રમ અને સાહસથી મોહિત થઇ તેમને ખૂંદીનું સિંહાસન અપાવવાને માટે ઘણો પરિશ્રમ કર્યો. ઉક્ત રાજપૂતકવિ કેવલ લેખિનીતોજ ઉપયોગ કરી જાણતો નહોતો; પરંતુ તે સમશેરનો પણ સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકતો હતો. એક તરફથી તે લેખિનીનો ઉપયોગ કરી મહાવીર ઉમેદસિંહની અદ્ભુત વીરતાનાં કાન્યો રચી હાડાગતિને ઉત્તેજિત કરતો હતો અને બીજી તરફથી તે સ્વયં પોતાના હાથમા સમશેર પ્રદણ કરી યુદ્ધખૂમિમાં ઉતરી ઉમેદસિંહના સૌભાગ્યનો માર્ગ સ્વચ્છ કરતો હતો. કોટાના મહારાજાએ આ કવિને પોતાની સેનાનો સેનાપતિ બનાવી શીઘ્ર તેને ખૂંદી જીતવાને માટે મોકલી આપ્યો. પરમ તેજસ્વી ઉમેદસિંહે પુનઃ પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે પોતાના માણસો તથા કોટાની સેનાને લઇ ખૂંદીપર આક્રમણ કર્યું.

વારવાર તોપના ઝોળા પડવાથી ખૂંદીની દિવાલો વિધ્વસ્ત થઇ ગઈ હતી, તેથી દેશરોહી અને રાજરોહી દલેશસિંહ કે જેને જ્યસિંહે ખૂંદીના સિંહાસનપર અભિષેક કર્યો હતો તે ઉમેદસિંહના આગમનના સમાચાર સાંભળી શીઘ્ર તેમની મતિ રોકવાને માટે નજરની બહાર નીકળ્યો; પરંતુ તે કોઈ પણ પ્રકારે સફળમતોરથ યર્ધ શક્યો નહિ. વીરચેષ્ઠ ઉમેદસિંહે ઘણી સરલતાથી ખૂંદીનગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. દલેશસિંહ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે ખૂંદીના પ્રધાન કિલ્લા

કર્નલ દોર લખે છે કે:-જે ઉક્ત મૂર્તિના કથન કરી તેને પ્રણામ કર્યા હતા. જે હું હાથકોશમાં વિનાશ કરતો હોત તો અત્યેક સ્ત્રોત્યવમાં મેં તે મૂર્તિના અગામાં હાર પડેલાનો હોત.

તારાગઢમાં આવ્યા ગયો ઉમેદસિંહે શીઘ્ર તારાગઢને ઘેરી લીધો જે વીરકવિએ ઉમેદસિંહને ઘણી સહાયતા કરી હતી, તે કવિ પોતાની જાતેના એક વિશ્વાસઘાતી મનુષ્યના હાથથી આ સમયે માર્યો ગયો. તેના મરતકપર એક સફેદ ચાદર ઓઢાડી તેના મૃત્યુના સમચાર ગુપ્ત રાખવામાં આવ્યા અને ઉમેદસિંહે બીજા પરાક્રમથી તે કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો દલેલસિંહ ભયભીત થઇ કિલ્લો છોડીને નાસી ગયો હવે ઉમેદસિંહ પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા.

દલેલસિંહે નાસીને શીઘ્ર જયપુરમાં જઈ ઇશ્વરીસિંહને પોતાના પરાજયના વર્તમાન કહી સંભળાવ્યા જયપુરનો રાજા આ વર્તમાન સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તેણે વિખ્યાત વીરશ્રેષ્ઠ કેશવદાસ ખૂદીને એ સેના આપી શીઘ્ર ખૂદીપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને મોકલ્યો. ઉમેદસિંહને ખૂદીની વિશ્વસ્ત થઈ ગયેલી દિવાલોની મરામત કરાવવાનો પણ અવકાશ મળ્યો નહિ, એવામાં તેમણે અખરતી સેનાના આગમનના સમાચાર સાંભળી યુદ્ધને માટે તૈયારી કરી તેમને અવકાશ નહિ મળનાથી તેઓ યુદ્ધની સારી તૈયારી કરી શક્યા નહિ, તેથી અખરતી સિંક્ષિત સેના ઘણી સરનતાથી વિજય પ્રાપ્ત કરી શકી જે કે અખરતી રાજપૂતાકા ખૂદીના શિખરપર ફરકવા લાગી ખરતી, પરંતુ જ્યારે દલેલસિંહને ત્યાંના રાજસિંહાસનપર અભિષેક કરવાનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે તે આગ્રહ કુખ્ય સલામી તેપર બેસવાને કબૂલ થયો નહિ.

ઉમેદસિંહ પુનઃ દુર્ભાગ્યથી સમુદ્રમાં નિમગ્ન થયા તેમણે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે મારવાડ અને મેવાડના મહારાજાપાસે સહાય માગી પરંતુ કોઈએ પણ તેમને સહાય આપી નહિ અને નિરુપાય બની તેઓ પોતાની સાથે જે થોડા વિશ્વાસુ સેનિકો રહ્યા હતા તેમની જ સહાયથી પોતાના શત્રુઓનું અનિષ્ટ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા તેઓ ખૂદીરાજ્યના વિનોદિયા નામના ગામમાં ગયા ત્યારે તેમને સર્વ વિપત્તિઓના મૂળસ્થ તેમની સાવકા માતાને મેળાય થયો આ ગામમાં જયસિંહની લગિની નિવાસ કરતી હતી તેણે પોતાના ઢોળાથી પોતાના સ્વામી અને સાવકાપુત્રને મહાવિપત્તિમાં નાખ્યા હતા તેથી તે હવે મનમાં પુષ્કળ અનુતાપ કરતી વિનોદિયા નામના ગામમાં રહી પોતાનો સમય વ્યતીત કરતી હતી ઉમેદસિંહ પોતાની સાવકામાતા આ ગામમાં નિવાસ કરે છે એવા સમાચાર સાંભળી શીઘ્ર તેને મળવાને ગયા તેમણે પોતાની સાવકા માતાની પાસે જઈ તેની ચરણપદ્મના પરી ઉમેદસિંહને આની શોચનીય દશામાં જોઈ મહારાણીના મોક નો પાર રહ્યા નહિ તેણે દીર્ઘકાળ સુધી અનુતાપ કરીને એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જે પ્રમાણે મારાઢાગ ખૂદીના રાજ્યનું અનિષ્ટ થયું છે તેજ પ્રકારે તેણે કલ્યાણ કરવાને માટે પણ મારી સર્વ શક્તિને ઉપયોગ કરીશ તેણે ઘણીવાર સુધી ઉમેદસિંહની સાથે વાર્તાલાપ કરીને અને તેમને એવી સલાહ આપી કે - તમે દક્ષિણમાં જઈ મહારાષ્ટ્રપતેશ્વરીના સહાય માગો હું પણ તમારી સાથે આવું છું આવો નિર્ણય કરીને ઉભય દક્ષિણ તરફ આવ્યા થોડા દિનસમાં તેઓ મહારાજા હોલકરની ઊવણીમાં જઈ પહોંચ્યા હોલકરની જાતને ભરવા લાગ્યા હતા પોતાના સાવકાપુત્રના દિતને અર્થે જયસિંહની લગિનીએ તેની સાથે બહુલગિનીનો સબંધ બેસ્યો.

જે કે મહારાજાહોલકરે નીચ કુળમાં જન્મ લીધો હતો, તથાપિ તેનામાં ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા માણસના જેવા ગુણ હતા તે રાણીના પ્રસ્તાવને સ્વીકાર કરી ખૂદીનું રાજ્ય ઉમેદસિંહને અપાનવાને તૈયાર થયો. રાણી પ્રથમ તેને જયપુરમાં લઈ ગઈ આમ કરવામાં તેનો હેતુ અખરતી મહારાજા ઇશ્વરી સિંહને પગલત કરવાનો હતો, કારણકે ઇશ્વરીસિંહને પરાસ્ત કરવાથી શીઘ્ર ખૂદી દરતગત થવાનો સંભવ હતો અખરતી રાજા ઇશ્વરીસિંહ હોલકરના આગમનના સમાચાર સાંભળી યુદ્ધ કરવાને માટે પોતાની રાજધાની છોડીને તેની સામે આવ્યા આ મમયપૂર્વે તેણે પોતાના મતી કેશવદાસની હત્યા કરી હતી કેશવદાસને દરમદાય અને ગુરુસદાય નામના બે પુત્રો હતા તેઓ સદા ઇશ્વરીસિંહપર પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વૈર લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા આ સુમધિનો લાભ લઈ તેમણે ઇશ્વરીસિંહનું અનિષ્ટ કરવાને માટે તેને વિપરીત સલાહ આપી કે - હોલકરનું સૈન્ય ઘણું થોડું છે, માટે જે આપ તેની સામે યુદ્ધ કરશો તો અવશ્ય તેનો પરાજય થશે વારનરમાં મહારાષ્ટ્રપતેશ્વરી નાની નહોતી.

પરંતુ ઈશ્વરીસિંહને વિષ્ણુમાં નાખવાને ખાટો દરસદાય અને ગુંસદાયે તેને નાની બતાવી હતી. ઈશ્વરીસિંહ ઉક્ત ઉભય કાતાઓનાં વચનપર વિશ્વાસ રાખીને અંજરના તાખાના બગર નામના રથા-નમાં ગયા ભારે તેમને ખબર પડી કે ખરેખર મને કાવામાં આવ્યો છે. આ સંજો ઉત્થેખ કરતાં એક દાડા-કવિએ જણાવ્યું છે કે:—

મંત્રી મોટા મારિયો, ખતરી કેશોદાસ; જળદી છોડી ઇસરી, રાજ કરનકી આસ.

અર્થાત્ ઈશ્વરીસિંહે જે દિવસે મંત્રી કેશવદાસના પ્રાણનો નાશ કર્યો, તેજ દિવસે તેમણે રાજ્ય કરવાની સંપૂર્ણ આશા છોડી દીધી હતી.

ઈશ્વરીસિંહ ધણી નાની સેના લઈને હોદ્દરની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયો હતો. જ્યારે તેણે સત્રુની પ્રચંડ સેના જોઈ ત્યારે તેણે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા અશક્ય ધારી બગરના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો. મહારાષ્ટ્રીપતેતા મહારાવહોદ્દરે શીઘ્ર બગરનો કિલ્લો ઘેરી લીધો. ઈશ્વરીસિંહ દસ દિવસપર્યંત બગરના કિલ્લામાં રહ્યો. અંતે તે દતાસ યદુ સત્રુની સાથે સંધિ કરવાને તૈયાર થયો. મહારાવના પ્રસ્તાવથી ઈશ્વરીસિંહે પોતાનો અને પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓનો સંપૂર્ણ અધિકાર ખૂદીરાજ્યપરથી ઉઠાવી લીધો અને તે ઉમેદસિંહને અર્પણ કર્યો. ઉક્ત શરત કરવાથીજ તેનો છૂટકો થયો નહિ; પરંતુ તેને તેજ રથજે ઉમેદસિંહને ખૂદીના અધીશ્વરતરિકે સ્વીકારવા પડ્યા. હોદ્દર શીઘ્ર ઉમેદસિંહને લઈને ખૂદીમાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે તત્કાળ ખૂદીનું સિંહાસન ઉમેદસિંહને અર્પણ કર્યું. ઉમેદસિંહનો ભારે ધામધમસહિત અભિષેક કરવામાં આવ્યો. આ અભિષેકના ઉત્સવપ્રસંગે રાવરાજ ઉમેદસિંહને એવા વર્તમાન પ્રાપ્ત થયા કે ઈશ્વરીસિંહને મહા અપમાનથી આત્મધૂણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેથી તેણે વિષપાન કરી આત્મહત્યા કરી છે.

ઉમેદસિંહ ચૌદ વર્ષપર્વત વને વન અને પર્વતે પર્વત બ્રમણ કરીને અનેક કબોટા સહન કર્યા પછી સંવત ૧૮૦૫ (૪૦ સં ૧૭૪૯) માં પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. હોદ્દરે તેમને જે સહાય કરી હતી તેના પુરસ્કારમાં તેમણે તેને અંજલનદીના તટપર આવેલો પાટણપ્રદેશ અર્પણ કર્યો.^૧

ખૂદીનું રાજ્ય ચૌદ વર્ષપર્વત અન્ય માણસના અધિકારમાં રહ્યું તે અરસામાં તે નષ્ટબ્રંધ થઈ ગયું હતું. આ દીર્ઘકાળમાં દલેલસિંહે કેવલ એટલું સતકાર્ય કર્યું કે તેણે રાજમહાસય અને તારાગદના કિલ્લાની આરે તરફ દિવાલો બંધાવી. ઉમેદસિંહે પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઈને સૌથી પ્રથમ રાજ્યની શ્રીલુહિ અને પ્રગળું કસાણું કરવાપ્રત્યે લક્ષ્ય આપ્યું; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓના બીધણ અત્યાચારથી તેમનો તે ઉદ્દોગ સફળ થયો નહિ. જે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાયથી તેમણે પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેઓ આ સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં ભયંકર અત્યાચાર કરતા હતા. રાજપૂતોમાં મુંદોમાંદોના કબજ પ્રબળ થયેલો હોવાથી મહારાષ્ટ્રીઓ ધણી ફાવી ગયા હતા.તેજ કારણથી તેઓ અત્યંત સારલાતાથી પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરવાને સમર્થ થયા હતા. મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી સમસ્ત રાજસ્થાનમાં ખૂદીના રાજ્યને સૌથી વિરોધ દાનિ થઈ. જે વીરશેખર ઉમેદસિંહ પોતાના જીવનપર્વત પોતાના સ્વાભાવિક સાહસ અને પરાક્રમથી ખૂદીરાજ્યનું શાસન કરત, જે તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી અઠાણે રાજ્યશાસનનો ભાર છોડી ન દેત તે મહારાષ્ટ્રીઓ દાડાઓનું આટલું બધું અનિષ્ટ કદિ પણ કરી શકત નહિ.

કર્નલ ટૉડ લખે છે કે:—“ઉમેદસિંહ મૂળથીજ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા; પરંતુ તેમના હાથથી એક કુબકાર્ય થયું તેથી તેમના નિર્મલ ચરિત્રમાં એક કલંક લાગી ગયું. જે તેમને આ કલંક લાગ્યું ન હોત તો તેઓ રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસમાં સર્વોત્તમ વીર ગણાત.” પરંતુ કર્નલ ટૉડના આ અભિપ્રાયનું અમે સમર્થન કરી શકતા નથી. ઉમેદસિંહે ઇદ્રગદના સામંત દેવસિંહપર જે વૈર લીધું તેથી કર્નલ ટૉડ તેમના ચરિત્રમાં કલંક લાગેલું જણાવે છે; પરંતુ અમે તેને કલંકિત કાર્ય માનતા નથી, કારણ કે ઇદ્રગદના સામંતે ઉમેદ-

૧૬. સ. ૧૮૦૫માં બ્રિટિશરકારે આ દેસ મહારાષ્ટ્રીઓની પાસેથી જુલ્મી લઈ ખૂદીના મહારાવ (ઉમેદસિંહના પૌત્ર) ને પુનઃ અર્પણ કર્યો તેથી તેઓ પરમ સંતુષ્ટ થયા. કર્નલ ટૉડે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં પુણ્ય પરિશ્રમ કર્યો હતો.

સંહની નિ સહાય અવરથામા તેમનાપ્રત્યે કેવુ વર્તન ચવાવ્યુ હતું તે પાઠકોને સુવિદિતજ છે તેમણે સવત ૧૮૧૩ (ઈ. સ. ૧૭૫૭) મા દેવસિંહપર નીચે પ્રમાણે વૈર લીધુ તેઓ ઉક્ત વર્ષમા કરવરની સમીપ વિજયસેની માતાનામ દિરમા પૂજા કરવાને માટે ગયા હતા આ સ્થાન ઇદ્રગદની નિકટ-જ આવેલુ છે ઉમેદસિંહે દેવસિંહને પુત્રોસહિત આવી પોતાને મળવાની આજ્ઞા કરી દેવસિંહના સવાહકોરોએ તેને રાજની આજ્ઞા નહિ માનવાની સવાહ આપી, પરંતુ તેણે તેપર ક્રિચિત્ પણ્ય લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ તે શીઘ્ર પોતાના પુત્રોસહિત ઉમેદસિંહની પાસે ગયો ઉમેદસિંહે તેનો અને તેના પુત્રોનો સહાર કરીને તેના કુલનો સપૂર્ણ લોપ કરી દીધો તેમણે તેમની ચિતામાથી નીકળતા ધૂન-થી આકાશને અપવિત્ર ચતું અટકાવવાને માટે તેમના શમેને નદીના જલમા ફેંકાવી દીધા આ કાર્ય પછી ઉમેદસિંહે ઇદ્રગદ દેવસિંહના બ્રાત્રાને સમર્પણ કરી દીધો

ઉમેદસિંહના આ કૃત્યને કર્નલ ટૉડે મહાપાપી કાર્ય ગણ્યુ છે, પરંતુ જ્યારે આપણે દેવીસિંહે તેમને કરેલી હાનિનુ સ્મરણ કરીએ છીએ ત્યારે તેને ઉચિત ફજાજ મળ્યુ હતુ એવા ઉદ્ગારો સ્વાભાવિકરીતે આપણા મુખમાથી નીકળી જાય છે ઉમેદસિંહ જ્યારે ઝળલાનાના યુદ્ધમા પરાસ્ત થઇને ઇદ્રગદમા દેવીસિંહની પાસે ગયા હતા, ત્યારે તેણે તેમની સાથે કેવુ દુર્વર્તન ચવાવ્યુ હતુ તે પાઠકોને સુવિદિત છે જે ઉમેદસિંહ ધારત તો તેઓ સિદ્ધાસનપર બેઠા પછી શીઘ્ર તે કાપુરુપના ધૂણિત વર્તનને ઉચિત રૂઢ તેને આપી શકત, પરંતુ તેમણે આઠ વર્ષપર્યંત તેને કાષ્ઠપણ્ય શિક્ષા કરી નહિ આ ઉપરથી તેમના હૃદયની ઉચ્ચતા સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે જે માણસે તેમને મહાવિપત્તિના સમયમા આશ્રય આપ્યો નહોતો અને જે માણસે તેમને એક સાધારણ અશ્વસુદ્ધા આપ્યો નહોતો, તે માણસપર તેમણે પોતાના અભ્યુદયના સમયમા ક્રિચિત્ પણ્ય વૈર લીધુ નહોતુ, પરંતુ તે માણસ તો હજીયે ઉમેદસિંહપ્રત્યે ધૂણા ધરાવતો હતો અને તેમનુ અનિષ્ટ કરવાની એકપણ સધિ વૃથા જવા દેતો નહોતો ઉમેદસિંહ જુદીના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા પછી આઠ વર્ષ પોતાની ભગિની-નો વિવાહ અબરના મહારાજા માધોસિંહની સાથે કરવાને માટે ગિરિજનુસાર નાળાએર મોકલ્યુ. માધોસિંહે પોતાની રાજસભામા પોતાના સામતો અને ઝુડુખીજનોની સમક્ષ પરમ આદરપૂર્વક તે નાળાએરનો સ્વીકાર કર્યો દૈવ્યોગથી આ સમયે ઇદ્રગદનો સામત દેવીસિંહ અબરમા જન્મ પહોંચ્યો અબરરાજ માધોસિંહે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે “તુમહિસિંહની પુત્રી કેવી સુંદરી છે ? તેના રૂપચુલ્લી શી રિચિત છે ? ” નીચ દેવસિંહે ઉમેદસિંહનુ અનિષ્ટ કરવાની મુસધિ પ્રાપ્ત થયેની જોઇ એવો પ્રત્ય-ત્તર આપ્યો કે “ એ કન્યા તુમહિસિંહના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. ” આ વચ્ચેના સાબળા માધો-સિંહના શોકનો પાર રહેો નહિ તેમણે કુખિત હૃદયથી વિવાહનુ નાળાએર પાછુ ફેરવ્યુ એકવાર સ્વીકૃત થયેલુ નાળાએર પાછુ ફરે એના જેવુ ભય કર અપમાન રાજપૂતો ખીનું કાષ્ઠપણ્ય માનતા નથી આ અપમાનથી ઉમેદસિંહનુ હૃદય અત્યંત દગ્ધ થયુ, પરંતુ મારવાડના રાજા વિજયસિંહે ઉમેદસિંહની ઉક્ત ભગિનીની સાથે વિવાહ કરી તેમને પરમ સન્માન આપ્યુ

આ ઘટના જાણ્યાપછી પાઠકો ઉમેદસિંહે લીધેલા વૈરને ઉચિત વા અનુચિત ગણ્યુ તે વિશે સત્ય નિર્ણય કરી શકશે ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડે આને કલક ગણ્યુ છે, પરંતુ અમે કહીએ ડીએ કે જે રાજપૂત અપમાનનુ વૈર વીવાપિના મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે છે, તે કાપુરુષ ગણ્યા છે ઉમેદસિંહે આઠ વર્ષપર્યંત દેવીસિંહને કાષ્ઠપણ્ય શિક્ષા કરી નહોતી, ત્યારે તેમના જેવો ક્ષમાશીલ મનુષ્ય ખીલ્લે કેણુ ગણ્યુ ? તેમણે તેનો અને તેના પુત્રોનો સહાર કરાવ્યો તેનુ મુખ્ય કારણ તેણે તેમની ભગિની અને માતાની કરેલી નિદાજ હતી જે સ્ત્રી પોતાના પતિની પ્રજ્વલિત ચિતામા પ્રાણાર્પણ કરે, તે સ્ત્રીના સતીત્વવિષે ક્રિચિત્ પણ્ય થકા લઈ જતી એ કેવુ ધોર પાપ છે, તે પા-ઠકોને સુવિદિત છે દેવીસિંહે ભરસામા માધોસિંહને એમ કહ્યુ હતુ કે “ઉમેદસિંહની ભગિની તેના પિતાના વીર્યથી ઉત્પન્ન થઈ નથી ” આમ કહીને તેણે તેમની માતાના સતીત્વને મહાકલક લગાડ્યુ હતુ હવે વિચાર કરો કે આ જગતમા એવો કયો રાજા છે કે જે પોતાના તાબાના સામતને પો-તાની માતાના સતીત્વપર કબક લગાડતો જોઇ મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે ?

ઉમેદસિંહે દેવીસિંહ અને તેના પુત્રોનો સહાર કર્યો એ ઉચિતજ કાર્ય હતુ, એમા ક્રિચિત

પણ શક નથી. આ કાર્ય કદિપણ કલકદાપક ગણી શકાય નહિ.

ધીમે ધીમે પંદર વર્ષો અનંતકાળરૂપી સમુદયમાં લીન થઈ ગયાં. આ પંદર વર્ષોમાં ઉમેદસિંહ અ-
વિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરી પ્રજાનાં નાનાપ્રકારનાં દુઃખોનું નિવારણ કરી મુશાસન કરવામાં પ્રવૃત્ત રહ્યા;
પરંતુ તેમનું હૃદય સર્વદા એક વિચારથી શોકાકુલ રહેતું હતું. દેવીસિંહ અને તેના પુત્રોના પ્રાણ-
નાશનો વિચાર સર્વદા તેમના હૃદયને ડંખ્યા કરતો હતો. જો કે કોઈપણ માણસે તેમના આ કૃત્ય-
પ્રત્યે અસંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો નહોતો, જો કે સર્વ માણસે તે વાતને વિરમ્ભિના સાગરમાં નિમગ્ન કરી
દીધી હતી, જો કે તેઓ પોતે માનતા હતા કે દેવીસિંહને ઉચિત દંડજ્ઞ પ્રાપ્ત થયો છે; તે છતાંપણ
તેમનું હૃદય વ્યથિત થતું હતું. તેઓ પોતાને આ કાર્યથી મહા અપરાધી ગણી પોતાના પાપની
નિવૃત્તિને અર્થે પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવાને તત્પર થયા. તેમણે સિંહાસન છોડી ભારતવર્ષનાં સર્વ
તીર્થોની યાત્રા કરી ધર્માચરણ અને અનુતાપમાં પોતાનું શેષજીવન વ્યતીત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

સંવત ૧૮૨૭ (૬૮ સં ૧૭૭૧) માં ઉમેદસિંહનું રાજકીયજીવન વિશુદ્ધ થઈ ગયું. રાજપૂત-
જાતિની ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર રાજ ત્યાગની સર્વ વિધિઓ થવા લાગી. તેમના પુત્ર અન્નિત-
સિંહે તેમની એક મૂર્તિ બનાવી વિધિપૂર્વક તેને ચિતામાં બાળીને ભસ્મીભૂત કરી અને તેમણે આશીર્વાદના
સર્વ નિમંત્રે પામ્યા. રાજના અંતઃપુરમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો. સર્વ રાદનધ્વનિ કણગાચર થવા
લાગ્યો. નિશુદ્ધ આશીર્વાદકાળ વ્યતીત થયા પછી અન્નિતસિંહે દ્વીરકર્મ કરાવ્યું અને પોતાના પિતાની
સંગોપાંગ ઉત્તરક્રિયા કરી. યથાર્થ મૃત્યુ થતાં જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે સમસ્ત ક્રિયા આ
સમયે કરવામાં આવી. આ ઉત્તરક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી અન્નિતસિંહ મહા ધામધૂમસહિત પો-
તાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

ઉમેદસિંહે રાજ્યભારનો ત્યાગ કરી શ્રીજીની ઉપાધિ ધારણ કરી (તેઓ જીવનપર્યંત શ્રીજીના
નામથીજ ઓળખાયા હતા.) અને કેદારનાથતીર્થમાં જઈ ત્યાં નિવાસ કર્યો. આ તીર્થમાં પહોંચતા
સામંતે અદ્યુક્તરીતે આરોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી. રાજ્ય છોડી યોગીનો વેષ ધારણ કરી સર્વ તીર્થોમાં
બ્રમણ કરવાથી અને હૃદયેવતાનું ધ્યાન કરવાથી સર્વ પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત થશે અને મારાથી જે પાપ
થયું છે તેનું નિવારણ થઈ જશે, એવા વિચારથીજ ઉમેદસિંહે પોતાનું ઉચ્ચપદ પરિત્યાગ કર્યું હતું.
જે રીતે તેમણે ઉચ્ચવંશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો અને ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે પ્રકારે તેમનું
હૃદય પણ ઉદાર અને ઉચ્ચ હતું. તેમણે ધર્મતત્ત્વની ખોજ કરવાને માટે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જ્યાં
જ્યાં બ્રમણ કર્યું હતું અને તેઓ જે જે મહાત્માઓના સમાજમમાં આવ્યા હતા, ત્યાં ત્યાં અને તે
તે મહાત્માઓદ્વારા તેઓ પરમ શાંતીતરિકે પ્રવેશ પામ્યા હતા. સમસ્ત યોગી, યતિ, બ્રહ્મચારી
અને સાધુઓ તથા ભક્તજીદો તેમને મહાશાંતિપુરુષતરિકે ઓળખતા હતા અને તે માટે તેઓ તેમને
પરમ સન્માન આપતા હતા. ઉમેદસિંહે રવદેશી અને પરદેશીરાજ્યનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હતો અને
તેથી તેઓ કેવળ એવા અનુમાનપર આવ્યા હતા કે:—“રાજ્યનું ઐશ્વર્ય અને આડંબર કેવળ આત્માના
વિનાશનું કારણ છે; પરંતુ જે રાજ વખતસર એ ઐશ્વર્ય અને આડંબરનો ત્યાગ કરી દેવારાધના તથા
પુણ્યસંચય કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, તેજ યથાર્થ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.” તેઓ સારીરીતે જાણુતા
હતા કે કેવળ કૃષ્ણના મંદિરમાં વા ગંગાતટે રહેવા કરતાં ભારતવર્ષનાં સમસ્ત તીર્થોની યાત્રા કરી
ભગવાનનો અનંતમહિમા જાણવો વધુ અગ્રહર છે. આથી તેમણે શાસ્ત્રપુરાણમાં વાંચેલાં અનેક
સ્વયંભૂત સ્વદેશી દર્શન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો; પરંતુ ઉમેદસિંહનું પ્રવૃજીવન કેવળ ક્ષાત્રધર્મના
પરિપાલનમાંજ વ્યતીત થયું હતું, તેથી તેઓ સંપૂર્ણ સંન્યાસીવેષ ધારણ કરી શક્યા નહિ. તેઓ
રાત્રોથી સંજીવન થઈને બહાર નીકળ્યા. આ સમયે યાત્રાનું મનુષ્યોના માર્ગમાં અનેક વિધ્નો ઉપસ્થિત
થતાં હતાં, તેથી ઉમેદસિંહે પોતાના બાહુજળથી સમસ્ત વિધ્નો દૂર કરી પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો
સંકલ્પ કર્યો હતો. તીર્થયાત્રા કરતી વખત અનેક પ્રકારનાં શારીરિક કષ્ટો સહન કરવાં એ અધિક
પુણ્યદાયક છે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આ સમયે તેમણે જે વીરો પણ મહાકષ્ટથી ધારણ કરી શકે
એવાં પ્રચંડ અસ્ત્રસેના ધારણ કર્યાં હતાં તેમણે પ્રથમ અસ્ત્રધાતનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે રૂઠો
ભરેલો અંગરખો પરિધાન કર્યો અને ત્યારપછી તેમણે ઘાત, તલવાર, બંદુક, ભાલો, દદાર, બેરો, બેરો,

મેવાડના સામંતોએ રાણાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ અને તેમના વધકર્તા અજિતસિંહને પકડ્યા પણ નહિ રાણા ધાપ્યથ યથા કે તરતજ તે સર્વ પોતપોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે તેમને તે શોચનીય દુર્દશામાં જ છોડીને ચાલ્યા ગયા આપરથી પ્રતીત થાય છે કે મેવાડના મહારાણાનો વધ કરવામાં તેમના સામંતોના પણ ગુમરાતે હાથ હતો.

રાણાના પ્રાણ ગયા તે સમયે તેમની ઉત્તરક્રિયા કરવાને માટે માત્ર તેમની પત્નીજ આ નિઘ માન હતી તેણે પોતાના થોડાક અનુચરોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી ચિતા સજાવવાની આજ્ઞા આપી અને તે સ્વયં રાણાના શબની સાથે બળી મરવાને તત્પર થઈ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પોતાના પતિના શબની સાથે શયન કરી તેણે શાપ દીધો કે—“જો અજિતસિંહે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે મારા પતિના પ્રાણ લીધા તથે તો તેને જે માસમાં ઉચિત ફળ મળશે, અને જે તેણે પ્રાર્થના શુભતાને વશ થઈને આ કાર્ય કર્યું હશે તો તેને કાષ્ઠ પણ થશે નહિ” તેના ગુણમાથી આ વચનને નીકળ્યા કે તરતજ જાણે તેના શાપનું સમર્થન કરતી ન હોય તે પ્રમાણે નિકટના એક દહાની શાખા નીચે તૂટી પડી સારપછી રાણા તથા સતીની ચિતાની બરમથી બિનાઇતાનું (ચિતાબુદ્ધિ)નું મેહન સફેદવર્ણનું મળી ગયું.

ઉપર સતીનો શાપ જે માસમાં સફળ થયો અજિતસિંહના શરીરમાંથી માસના લોચા આપોઆપ નીકળીને નીચે તૂટી પડ્યા હતાં આ પ્રમાણે તેઓ ભયંકર કષ્ટ સહન કરી સર્વની મુજબને પાત્ર થઈ મરણ પામ્યા.

અજિતસિંહનો એકનો એક પુત્ર વિશનસિંહ આ સમયે આજ્ઞાન બાલક હતો આથી અતે ઉમેદ-સિંહને રાજ્યમાં શાસન ચલાવવાની ફરજ પડી ઉમેદસિંહે જૂદીરાજ્યથી ચિરકાળને માટે વિદાય મહણ કરી હતી, તેથી તેમણે રાજધાનીમાં ગયા બિના દૂરથીજ રાજ્યમાં સુશાસન ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમણે પોતાના એક જુદામાન પાવલાઇને રાજ્યના મુખ્યમંત્રીતરિકે નિયુક્ત કરી તેને શાસન પદ્ધતિનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું રાજ્યમાં સુશાસન રજાપિત થયાપછી ઉમેદસિંહ પુનઃ તીર્થયાત્રા કરવાને ચાલ્યા ગયા સારપછી તેઓ સામટા ચારવર્ષસુધી જૂદીમાં આવ્યા નહિ આ ચારસામાં તે મણે અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી અતે જુદાવસ્થાને લીધે તેમનું શરીર અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયું મૃત્યુ પૂર્વે થોડા વર્ષો તેઓ કેદારનાથ તીર્થમાં રહ્યા હતા.

ઉમેદસિંહ જે સમયે અત્યંત જુદા થઈને મરવાની અણીપર આવી પહોંચ્યા હતા, તે સમયે તેમના પૌત્ર વિશનસિંહે તેમને તોળી અને વિશ્વાસવાતી માની તેમની સાથે અત્યંત અનુચિત વર્તન કર્યું વિશનસિંહે જ્યારે તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાજ્યના કેટલાક કુટુંબી સામંતોએ અને કર્મચારીઓએ ઉમેદસિંહની વિરુદ્ધ પ્રપચ્ચળ રચી તેઓ સારી પેટે જાણતા હતા કે જે ઉમેદસિંહના જેવા રાજનીતિજ્ઞ અને જુદિમાન પુરુષની દષ્ટિ રાજ ઉપર રહેશે તો તે તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલશે અને તેથી આપણા મનોરથ કામિયુ પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ આથી તેઓ સર્વ અનિત થઈ ઉમેદસિંહ ઉપર વિશનસિંહનો અવિશ્વાસ થઈ જાય અને તે તેમને જૂદીના રાજ્યમાં દૂર કરે એવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા વિશનસિંહ કાચી ઉમરનો હોવાથી તેણે ઉક્ત કુટુંબી લોકોના વ્યવસ્થાર વિશ્વાસ રાખ્યો અને તે પોતાના પિતામહ પ્રતે પૂજિત વર્તન કરવાને પ્રવૃત્ત થયો તેણે પોતાના એક સેવકની સાથે પોતાના દાદાને કહેરાસની એકલ્યુ કે—આપ જૂદીનું રાજ્ય છોડી વારાણસીમાં જઈ રહો.” ઉમેદસિંહ તરતજ જૂદીનું રાજ્ય છોડી જવાને માટે તત્પર થયા જે સેવક વિશનસિંહનો સંદેશ લઈને આવ્યો હતો, તેણે ઉમેદસિંહને જવાની તૈયારી કરતા બોલે કહ્યું—“આ પની બરમ આપના પૂર્વજોની બરમ સાથે રાખનામાં આરો નહિ ઉમેદસિંહનું રાજસ્થાનમાં નાહુ માર માન હતું રાજસ્થાનના પેઢી તેમને દેવપેઢે પૂજતા હતા તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત તીર્થ યાત્રા કરી હતી તેથી લોકો તેમને સાધુ માનીને તેમને પરમ સન્માન આપતા હતા ઉપરોક્ત સમા ચાર રાજસ્થાનમાં પ્રચાર પામતાજ લાના પ્રાય સર્વ રાજ્યો ઉમેદસિંહને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ જવાને માટે તેડવાને આવ્યા અને તેમને અતિ આગ્રહ કરવા લાગ્યા ઉમેદસિંહની મુલાવરયાની વીરતા એ અને દહાવસ્થાની પવિત્રતાએ અજરજાજ પ્રતાપસિંહના હૃદયપર ધણો પ્રભાવ પાડ્યો હતો તેમણે

સેવકલાલે તેમનાં દર્શન કરી પોતાની રાજધાનીમાં તેમને લઈ જવાને સૌથી વિશેષ આગ્રહ કર્યો. શ્રીજી (ઉમેદસિંહ) અંબર જવાને માટે કબૂલ થયા; પરંતુ પ્રતાપસિંહ તેમને મહાધામધૂમસહિત જયપુરમાં લઈ જવા ઇચ્છતા હતા, તે ધામધૂમ તેમને પસંદ પડી નહિ.

ઉમેદસિંહને અંબરરાજ્યમાં પરમ આદરપૂર્વક લઈ જવામાં આવ્યા. તેમની સાથે વિશનસિંહે જે દુર્વર્તન ચલાવ્યું હતું તેથી પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે ઉમેદસિંહને કહ્યું કે:—“ જો આપના મનમાં સાંપ્રતમાં સંસારની કિંવા રાજ્યની કાંઈ વાસના હોય તો તે પ્રકટ કરાજો. આપની આશા હોય તો હું મારી સમસ્ત સેનાસહિત આક્રમણ કરી ખૂંદી અને કોટાને છતી આપના કરકમલમાં અર્પણ કરવાને તૈયાર છું.” મહાસાધુ શ્રીજી બોલ્યા:—“ એ ઉભય રાજ્યો તો મારાં જ છે. એકમાં મારો પૌત્ર અને બીજામાં મારો ભત્રીજો રાજ્ય કરે છે.” પવિત્ર શ્રીજીનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ માણસો તેમને મુક્તકંઠે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

ઉમેદસિંહ પોતાના મૂર્ખ પોત્રદારા અપમાનિત થઈ જ્યારે અંબરમાં ગયા, ત્યારે કોટાના ચતુર સુપ્રસિદ્ધ રાજમંત્રી જલિમસિંહ મધ્યસ્થ થઈ ઉભય વચ્ચેનું વૈમનસ્ય દૂર કરવાને ઉદ્યત થયા; તેમણે ખૂંદીમાં જઈ વિશનસિંહને પોતાના પિતામહદારા પોતાના સ્વાર્થની હાનિ થવાનો જે લય હતો તે બધ ઉત્તમ દલીલોથી નિવૃત્ત કર્યો. જલિમસિંહના કહેવાથી હવે વિશનસિંહનાં મેત્રે ઉદયમાં કે સ્વાર્થ-પરાયણ અને હુમ્મ્મા સામંતો તથા રાજકર્મચારીઓએ મને વિપરીત સલાહ આપીને મારા પિતા-મહાપર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવી તેમને દૂર કરાવ્યા છે. જલિમસિંહની સલાહથી તે પોતાના પિતામહની ક્ષમા માગવાને તૈયાર થયો. જલિમસિંહે શીઘ્ર વૃદ્ધ ઉમેદસિંહને અંબરથી તેડી મંગાવવાને માટે દૂત મોકલ્યો.

ઉદાર ઉમેદસિંહ પોતાના અચાન પૌત્રના સર્વ અપરાધો ભૂલી જઈ ખૂંદીમાં ચાલ્યા આવ્યા. ઉભયનો મેળાપ થતાં તેમની આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ ઝરવા લાગ્યાં. ઉમેદસિંહે પોતાના પ્રાણપ્રિય પૌત્રને આલિંગન કઈ સજ્જનનેત્રાથી તેના હાથમાં સમશર આપી કહ્યું:—“ આ સમશર મહણુ કરો. હું તમારું અનિષ્ટ કરનારૂં નથી. જો તમે ધારતા હો કે હું તમારો અશુભચિંતક છું તો આ સમશરેવતી આ વૃદ્ધ અને મરણાન્મુખ પુરુષનો વધ કરો. મને વૃથા કલંકિત કરવાની આવશ્યકતા નથી.” યુવક વિશનસિંહ ઉચ્ચ સાદથી રોદન કરતો કરતો પોતાના વૃદ્ધ પિતામહના ચરણોને પકડીને ક્ષમા માગના કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાના પિતામહને ખૂંદીના રાજમહાલયમાં રહેવાને અત્યંત આગ્રહ કર્યો, પરંતુ વૃદ્ધ ઉમેદસિંહ સ્વં રહેવાને કોષ્ઠપણુ પ્રકારે સમ્મત થયા નહિ. આ પ્રકારે પિતામહ અને પૌત્રની વચ્ચે પુનઃ સદ્ભાવ સંસ્થાપિત થયો અને પ્રપંચીઓની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ. આ ઘટના જોઈ જલિમસિંહ પરમ પ્રસન્ન થયા. આ ઘટના બન્યા પછી ઉમેદસિંહ આઠ વર્ષપર્યંત જીવિત રહ્યા. તેમનો અંતકાળ નિકટ આવ્યો ત્યારે વિશનસિંહે તેમની પાસે જઈ તેમને પ્રાર્થના કરી કે:—“ આપ કૃપા કરીને ખૂંદીના રાજમહાલયમાં પધારો. સ્વં આપના પૂર્વજોની સથા બિઝાવેલી છે, તે પર શપથ કરીને આપ મુખેથી સ્વર્ગે સિધાવો.” ઉમેદસિંહે રોદને વચ્ચે થઈ વિશનસિંહની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. સુખપાલ ઉપર આરઠ થઈને ઉમેદસિંહ ખૂંદીમાં આવ્યા. તેઓ જે દિવસે સ્વં પહોંચ્યા તેજ દિવસે રાત્રિને સમયે તે મહાવીર, મહાજાની, મહાપુણ્યવાન અને પરમ પવિત્ર ઉમેદસિંહનું ચરીર ખૂંદીના રાજમહાલયમાં છૂટી ગયું. સંવત ૧૮૬૦ (૪૦ સં ૧૮૦૪)માં ઉમેદસિંહના જીવનનો સ્વર્ગ સર્વદાને માટે અસ્ત થઈ ગયો. તેમનું ચતુર થતાં ખૂંદીમાંજનું ભાગ્યકાશ ધનધોર મેધબળથી આવૃત્ત થઈ ગયું. તેમણે પોતાના પિતાનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કર્યું તે પછી સાઠ વર્ષપર્યંત તેઓ જીવંત રહ્યા હતા. ઉમેદસિંહના જેવા વીર, રાજનીતિજ્ઞ અને સાધુ રાજા આ જગતમાં ઘણા ઓછા ઉત્પન્ન થયા છે.

કર્નલ ટાલ જણાવે છે કે:—“ જે સમયે ઉમેદસિંહ આ સંસારમાંથી વિદાય થઈ ગયા, તે સમયનો હામાળતિનો ઇતિહાસ અનેક ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ હતો. આ અરસામાં કર્નલ મેન્સનના હાથનીએ એક અગ્રેજીદલ આ દેશમાં પહોંચીવાર ગયું હતું; પરંતુ તે સમયે વૃદ્ધ ઉમેદસિંહ જીવિત હતા વા નહિ અથવા તેમની સલાહથી કર્નલ મેન્સન ખૂંદીરાજ્યમાં પ્રવેશ્યો હતો કે નહિ તે વિશે

કાઈ કહી શકાતું નથી. બ્રિટિશસરકારની સેનાને જૂદીરાજે ઘણી સદાય કરી હતી બ્રિટિશસેના-
પર જ્યારે જ્યારે વિપત્તિ આવી પડેલી, ત્યારે સારે તેમજે મથાસકિન તેને સદાય કરી હતી એક સ
મયે તો તેમજે બ્રિટિશસરકારને સદાય કરી એટલા માટેજ તેમનાપર હોદ્દકરે આક્રમણ કર્યું હતું”
આ સમયે બ્રિટિશસરકારપ્રતે જૂદીના રાજાએ જે વર્નન કર્યું હતું તત્સજયે ઉદ્દેશ્ય કરતા મ
હાશય એગ્રીસન જણાવે છે કે - “ બ્રિટિશમરકારને સૌથી પ્રથમ ઉમેદસિદ્ધી સાથે સધિવધન થયું
હતું ૪૦ સં ૧૮૦૪ માં જ્યારે કર્નલ મૅન્નના દાયનીયેની સેના હોદ્દકરના પરાસ્ત થઈને નાની
હતી તે સમયે ઉમેદસિદ્ધિ પોતાના સામથ્યનુસાર તેને સદાય કરી હતી અને એજ કારણથી હો-
દ્દકર તેમનાપર અત્યત ક્રોધિત થયો હતો તેમજે પચાસ વર્ષથી અધિક સમયપર્યંત રાજ્યશાસન
અપાવ્યા પછી ૪૦ મં ૧૮૦૪મા દેહ છોડી મહારાજ એગ્રીસનના ઉપરાજા વિધાનપરથી સ્પષ્ટ
રીતે પ્રમાણિત થાય છે કે ઉમેદસિદ્ધિ બ્રિટિશસરકારના આ મહાવિપત્તિમળમા તેને થયેલ સદાય કરી
હતી, પરંતુ તેમજે બ્રિટિશસરકારને સદાય કરી તેથી તેઓ મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોદ્દકરના મહાકોપમા
સપડાયા પણ જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓએ જૂદીના રાજ્યમા જળ પ્રગ્નતુ સર્વસ્વ લૂંટી લીધું અને રાજ્ય
ની સર સપત્તિ હસ્તગત કરીને રાજપ્રજા ઉભયની અત્યત શોચનીય દશા કરી મૂકી, તે સમયે
બ્રિટિશસરકારે જૂદીના મહારાજા વિશનમિદ્ધને કિચિત્ પણ સદાય કરી નહોતી

કર્નલ ટૅલ જણાવે છે કે ૪૦ સં ૧૮૧૭મા બ્રિટિશસરકારે જ્યારે રાજસ્થાનમા ચતા અત્યા
ચારો અને ઉપદ્રવોને નિહાટ કરવાને માટે સમગ્ર રાજપૂતરાજાઓને બોલાવ્યા, તે સમયે જૂદીના
મહારાજાએજ સૌથી પ્રથમ બ્રિટિશસરકારની સાથે મિત્રતા કરી હતી આમ કુતરાંતુ કારણે એ હતું
કે આ સમયે જૂદીના કિલ્લાપર મહારાષ્ટ્રીઓની વિજયપતાકા ફરજી રહી હતી અને જૂદીના મહારાજા
ને પ્રજા તરફથી નેદશે કર મળતો હતો, તેથી તેમને નિર્વાહ થઈ શકે તેમ નહોતું ૪૦ સં ૧૮૦૪
મા જૂદીના મહારાજાએ બ્રિટિશમરકારને મથાસનિમદાય કરી, તેથી મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનાપર આક્રમણ
કર્યું પરંતુ તે સમયે બ્રિટિશસરકારે જૂદીના મહારાજાને કિચિત્ પણ સદાય કરી નહોતી, તેથી તે
મની આવી શોચનીય દુર્ગતિ થઈ હતી ૪૦ સં ૧૮૧૧ના મુદ્દમા જૂદીના મહારાજા બ્રિટિશસર
કારની આજ્ઞા અને હુકમનુમાર કાર્ય કરતા હતા અને તેમના સમસ્ત સૈનિકો પણ બ્રિટિશસરકારની
આજ્ઞાનુ પાનન કરતા હતા જ્યારે બ્રિટિશસરકારને ચેતરફથી વિજય પ્રાપ્ત થયો અને સર્વત્ર શાંતિ
સ્થાપન થઈ ગઈ ત્યાર પછી બ્રિટિશસરકારે વિશનસિદ્ધને જૂની મઠ નહિ હોદ્દકરે જૂદીના જે પ્રદેશો
અનુર્વક હસ્તગત કરી લીધા હતા, જે પ્રદેશો પ્રાય અર્ધશતાબ્દથી અધિક સમયપર્યંત તેમના
અધિકારમા રહ્યા હતા, તે સર્વ પ્રદેશો બ્રિટિશસરકારે હોદ્દકરને પરાસ્ત કરીને છતી લીધા અને તે
જૂદીના મહારાજાને પાછા સોંપી દીધા તદુપરાત બીજા મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિધિયાએ જૂદીના જે
પ્રગણાઓ ખલપૂર્વક છીનવી લીધા હતા, તે સર્વ પ્રગણાઓ પણ બ્રિટિશસરકારે મધ્યસ્થ થઈને
જૂદીના મહારાજાને અપાવી દીધા, પરંતુ આના બદલામા જૂદીશ્વરને અનુક રકમ સિધિયાને આ
પવી પડી આ રકમ જૂદીની પાછળ દસ વર્ષોની ઉપજ હતી બ્રિટિશસરકારે જૂદીના મહારાજાના
આ કાર્યો કર્યા તેમાટે તેમજે તેના પલ્લે આભાર માની તેમજે જણાવ્યું કે - “ જે જે પ્રતિતા કરી છે
તેને કદિપણ અંગ કરવામા આવશે નહિ આપ આજ્ઞા કરો ત્યારે આપને માટે આ મસ્તક તૈયાર
છે” આ શબ્દો માત્ર અર્થશૂન્ય કૃતમતાના શબ્દો નહોતા જે બ્રિટિશસરકાર તેમની પરીણા
કરવા માગત તો તેઓ અને તેમના તાબાના સમસ્ત સામતો તેને માટે આજ્ઞાપણ કરત એમા કિચિત્
પણ સંદેહ નથી

કેટલાંક વૃદ્ધ રાજમત્રી જાલિમસિદ્ધે ઇન્દ્રગદ, આતરદા ખાતેલી વગેરે જૂદીરાજ્યના પ્રદેશો
હસ્તગત કરી લીધા તેથી રાવરાજા વિશનસિદ્ધ અત્યત સતાપિત થયા તેમજે એક પ્રસંગે જણાવ્યું
હતું કે - “ બ્રિટિશસરકારે જાલિમસિદ્ધને ઉક્ત પ્રદેશો આપીને અને પશ્ચીમ બનાવ્યા છે.” વાસ્તવમા
આ વ્યવસ્થા ન્યાયયુક્ત નથી ન્યાય અને રાજ્યના કલ્યાણને માટે આ વ્યવસ્થામા પરિવર્તન કરવું ઈચ્છે
મહાશય એગ્રીસને આ સંજયે જે લખ્યું છે, તે અત્રે પ્રકટ કરવું જોઈએ કિચિત્ માનીએ
છીએ તેઓ લખે છે કે - પિદારાઓના ઉપદ્રવના નિવારણને માટે જૂદીરાજ્ય વિશેષ આવશ્યક

માનવામાં આવ્યું છે. ખૂંદીના રાવરાજા વિશનસિંહે સૌથી પહેલાં બ્રિટિશસરકારની સાથે મિત્રતા કરી અને ૪૦ સં ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦મી તારીખે ઉલયપક્ષની વચ્ચે સંધિ થઈ. જો કે ખૂંદીના રાજાની પાસે અધિક સેના નહોતી, તોપણ તેમણે પિંદારાઓ સાથેના યુદ્ધમાં અતઃકરણપૂર્વક સહાય કરી હતી. મહારાષ્ટ્રીઓએ ખૂંદીના રાજાની અત્યંત શોચનીય દશા કરી હતી; પરંતુ બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થતાંની સાથેજ તેમનો ઉક્ત શોચનીય દશામાંથી ઉદ્ધાર થયો.” કર્નલ ટોડની પેઠે મહાશય એવીસને પણ મુક્તકંઠે ખૂંદીરાજા વિશનસિંહે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી તેનો સ્વીકાર કર્યો છે; માટે આપણે અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે કે ખૂંદીરાજા સર્વ પ્રકારે બ્રિટિશસરકારના અનુગ્રહને પાત્ર થયા હતા.

બ્રિટિશસરકારની સાથે ખૂંદીના રાજા વિશનસિંહને જે સંધિ થઈ હતી, તેના ધારા આ રથજે અમે પ્રકટ કરીએ છીએ. ઉદારહૃદય કર્નલ ટોડ કે જેઓ તે સમયે કૅપ્ટન હતા, તેમણે અંગ્રેજ-સરકારની તરફથી આ સંધિપત્ર તૈયાર કર્યો હતો.

સંધિપત્ર

મહામાન્ય માર્કિર્વસ ઝોર્જ હેસ્ટિંગ્સ કે. જી. ગવર્નર જનરલ બહાદુરદારા પ્રાપ્ત થયેલી સંપૂર્ણ સત્તાતુસાર કૅપ્ટન જેમ્સ ટોડે માનનીય બ્રિટિશકંપની તરફથી અને ખૂંદીના મહારાજાદારા પ્રાપ્ત થયેલી સંપૂર્ણ સત્તાતુસાર વોહરા વૃદ્ધારાએ ઉક્ત મહારાજા તરફથી માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની અને ખૂંદીના રાજા મહારાવરાજા વિશનસિંહની સંધિ કરી.

પ્રથમ ધારો-બ્રિટિશસરકાર અને ખૂંદીના મહારાજા તથા તેમના ઉત્તરાધિકારી અને તેમના પદપર રિયત થયેલા પુરુષની વચ્ચે ચિરસ્થાયી મિત્રતા, સ્વાર્થની સમાનતા અને સંપ વિરાજમાન રહેશે.

દ્વિતીય ધારો-બ્રિટિશસરકાર ખૂંદીના મહારાજાના તાબાના સમસ્ત દેશની શત્રુઓનાં આક્રમણથી રક્ષા કરશે.

તૃતીય ધારો-ખૂંદીના મહારાજાએ ચિરકાલને માટે બ્રિટિશસરકારની પ્રજુતાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને બ્રિટિશસરકારની ચિરકાલને માટે સહકારીતા માની છે. બ્રિટિશસરકારની સંમતિવિના ખૂંદીના અધીશ્વર ખીજા કોઇની સાથે કોઇપણ પ્રકારની સંધિ કરી શકશે નહિ. જો દૈવવશાત્ કોઈ રાજાની સાથે વિવાદ વા મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો બ્રિટિશસરકાર અધ્યસ્થ થઈને તેને ઉચિત દંડ કરશે. રાજા પોતાના રાજ્યના સર્વ પ્રકારથી અધીશ્વર રહેશે અને ઉક્ત રાજ્યમાં બ્રિટિશશાસનનો વિસ્તાર થઈ શકશે નહિ.

ચતુર્થ ધારો-ખૂંદીના મહારાજા હોદ્દકરને જે ખંડણી આપતા આવ્યા છે, તે ખંડણી સેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હોદ્દકરે બ્રિટિશસરકારને આપ્યો છે. બ્રિટિશસરકારે પોતાની ખુશીથી ખૂંદીના મહારાજા તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને તે ખંડણીમાંથી મુક્ત કર્યા છે. મહારાજા હોદ્દકરે ખૂંદીરાજ્યના જે પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા હતા તે સમસ્ત પ્રદેશો પ્રથમ સચિવઅનુસાર બ્રિટિશસરકારે ખૂંદીના મહારાજાને પાછા સોંપ્યા છે.

પંચમ ધારો-ખૂંદીના મહારાજા અવાપિપૂર્વક મહારાજા સિંધિયાને જે કર આપતા આવ્યા છે તે કર તેઓ હવે દ્વિતીય સચિવઅનુસાર બ્રિટિશસરકારને આપવાનો સ્વીકાર કરે છે.

ષષ્ઠ ધારો-બ્રિટિશસરકારની લલામણુથી ખૂંદીના મહારાજા પોતાના સામર્થ્યનુસાર બ્રિટિશસરકારને સેનાની સહાય કરશે.

સપ્તમ ધારો-આ સંધિપત્ર ખૂંદીમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને આજથી એક માસની અવધિમાં મહામાન્યવર ગવર્નર જનરલ તથા ખૂંદીના મહારાજા તેનાપર હસ્તાક્ષર તથા મુદ્રાંક કરશે.

ખૂંદી, આજની તારીખ ૧૦મી ફેબ્રુઆરી, ૪૦ સં ૧૮૧૮; તા. ૪થી રવિવેલસાની, વિઝરી સન ૧૨૨૩; ૫ માસ સંવત ૧૮૭૪.

આ સંધિપત્રનો મહામાન્યવર ગવર્નર જનરલની આજ્ઞાથી કાનપુરની નિકટની ડાવણીમાં

આજે ૬૦ સં ૧૮૧૮ના માર્ચની પહેલી તારીખે સ્વીકાર થયો.

મવર્નર જનરલની
મહોર

(હસ્તાક્ષર) હેન્રિંગ્સ

પ્રથમ સચિ

સંધિપત્રના ચતુર્થ ધારાનુસાર જે દેશ બ્રિટિશસરકારે રાવ રાજ વિશ્વનસિંહજીને આપ્યા હતા, તેની સચિ આ પ્રમાણે છે:—

પ્રમથું

ખામજુગામ

"

લાખેરી

"

કારવરનો અર્ધોભાગ

"

બરોધનનો અર્ધોભાગ

"

પાટણનો અર્ધોભાગ

દ્વિતીય સચિ

મહારાજ સિંધિયા અઘાપિપર્યંત ખૂંદીના રાજ્યમાંથી જે ખંડણી લેતા આવ્યા છે, તે સર્વ ખૂંદીની સંધિના પંચમ ધારાનુસાર હવે પછી ખૂંદીના મહારાજ બ્રિટિશસરકારને આપશે. તેની સચિ આ પ્રમાણે છે:—

દિલ્હીના શિક્ષાના

રૂ. ૮૦૦૦૦

પાટણપ્રમથાની મહેસુલનો જે તૃતીયાંશ

" ૪૦૦૦૦

પ્રમથા ઉર્સિલા

" સમેદી

" કરવરનો અર્ધોશ

" બરોધનનો એક તૃતીયાંશ

ખૂંદી તથા અન્ય-અન્ય સ્થાનોની ચોથ

" ૪૦૦૦૦

રાજની
મહોર.

(હસ્તાક્ષર)

જેમ્સ ટાડ

વોહરાતુહારામ

ઉદાર હુદયના કર્નલ ટાડે બ્રિટિશસરકારની તરફથી ખૂંદીના મહારાજની સાથે ઉક્ત સંધિ કરી હતી. તેમણે આ સંધિના સંબંધમાં એવા ઉદ્ગાર કહ્યા છે કે: "૬૦ સં ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ખૂંદીની સાથે સંધિ કરવાથી મને પરમ હર્ષ થયો હતો."

મહારાજ એમિસને ઉક્ત સંધિના સંબંધમાં લખ્યું છે કે: "ખૂંદીના મહારાજરાજાએ આટલા સમયપર્યંત હોદ્દાકરને જે ખંડણી આપી હતી, તે ખંડણીમાંથી હવે તેમને મુક્તિ મળી અને હોદ્દાકરે તેમના જે પ્રાંતો ખૂંદીની લીધા હતા, તે સર્વ પાછા સોંપવામાં આવ્યા. મહારાજ આટલા દિવસસુધા સિંધિયાને જે કર આપતા હતા તે તેઓ બ્રિટિશસરકારને આપવાને સંમત થયા. આ ખંડણીના રૂપિયા ૮૦૦૦૦ નિયત કરવામાં આવ્યા. વળી પાટણપ્રમથાને પાછો સોંપવામાં આવ્યો. પાટણનો જે ભાગ હોદ્દાકરના અધિકારમાં હતો તેને ચાટે તેણે વાર્ષિક ૪૦૦૦૦ રૂપિયા ખંડણીતરીકે ખૂંદીના મહારાજની પાસેથી લેવાનો ફરવ કર્યો હતો; પરંતુ તે તે રકમ કદિપણ તેમની પાસેથી લઇ શક્યો નહિ. પાટણદેશનો જે ભાગ હોદ્દાકરના અધિકારમાં હતો તે પરથી તેની સત્તા ઉગી ગઇ અને બ્રિટિશસરકારે તે ચાટે તેને વાર્ષિક ૩૦૦૦૦ રૂપિયા આપવાનો ફરવ કર્યો."

કર્નલ ટાડે જણાવે છે કે: "ખૂંદીરાજ્યનું કલ્યાણ કરવાને ચાટે એ જે આમદપૂર્વક યત્ન કર્યો હતો તે સફલ થયે અન્ય રાજ્યો કોઇ ને કોઇ કારણ ઉપરિચિત કરી સરકારને ક્રોધિત કરતા

હતાં; પરંતુ જુદીના મહારાજા અન્ય કોઈ રાજ્યની સાથે કોઈ પ્રકારનો ઝગડો નહિ કરતાં શાંતરીતે પોતાની ઉન્નતિ કરી સ્વાધીનતાનો ઉપભોગ લેતા હતા. રાવરાજા વિશ્વનસિંહ પોતાની હુપ્ત થયેલી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થયા પછી ઘણા થોડા સમયપર્યંત અર્થાત્ ચાર વર્ષપર્યંત હવિત રહ્યા. તેઓ જોળાના રોગથી જર્જર થઇને મરણ પામ્યા. આ લયકર રોગનું નામ સાંભળી દહ, બળવાન અને અસીમ સાહસિક મનુષ્ય પણ કંપિત અને લયલીત થઈ જાય છે. આ રોગ ઘણી શીઘ્રતાથી માણસને હીનબલ કરી દે છે. આજ રોગથી આકાંત થઇને વિશ્વનસિંહે પરલોકવાસ કર્યો. તેમણે પોતાની રાણીને સતી નહિ થવાની આજ્ઞા આપી પોતાના સગીર પુત્રના વાલીતરિકે ઇંદિશસરકારના પ્રતિનિધિ કર્નલ દોડને નિયુક્ત કર્યો. વિશ્વનસિંહે યુવાવસ્થામાંજ પ્રાણુત્યાગ કર્યો. તેમણે સત્તર વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૨૧ના જુલાઈ માસની ૧૪મી તારીખે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

કર્નલ દોડે મહારાવૃંવિશ્વનસિંહના રાજ્યની સમાલોચના નીચે પ્રમાણે કરી છે:—“ મહારાજા વિશ્વનસિંહ: નિષ્કપટી અને યથાર્થ રાજપૂત હતા. જે કે તેમનું રાજ્યશાસન ઉજ્જવલ નહોતું, તથાપિ તેમનું હૃદય ઉદાર હતું અને તેઓ ઉદમશીલ હતા. તેમની શુભાશુભ અને હિતાહિત સમજવાની શક્તિ વિલક્ષણ હતી. જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનું સમસ્ત રાજ્ય પોતાના પંજમાં લઈ લીધું અને તેમની સત્તા તથા સુખ ન્યૂન કરી નાખ્યું, તે મહાવિપત્તિના સમયમાં પણ તેમણે પોતાનું મનઃસ્થિતિ ગુમાવ્યું નહોતું. તે સમયે તેમણે વીરરાજપૂતની જેડે માત્ર મૃગયા ખેલવામાંજ સતોષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેમને મૃગયા પરમપ્રિય હતી. તેઓ સિંહનો શિકાર કરવા જતા ત્યારે જે સિંહ પ્રાપ્ત નહિ થતો તો ત્રણચાર દિવસપર્યંત તેઓ સિંહના વિવરમાં પડી રહેતા અને જ્યાંસુધી તેનો શિકાર કરતા નહિ ત્યાંસુધી તેઓ તે સ્થાન છોડતા નહોતા. તેઓ પ્રધાનત: પશુરાજ સિંહને પોતાના શિકારનું યોગ્ય પાત્ર માનતા હતા. અન્ય પરુઓ તરફ તેમની દૃષ્ટિ નહોતી. તેમણે પોતાના જીવનમાં પોતાના હાથથી એકસો કરતાં અધિક સિંહોનો શિકાર કર્યો હતો. તદુપરાંત તેમણે અગણિત વ્યાધોનો પણ વધ કર્યો હતો. તેઓ સંકટપ્રદ પરંતુ આનંદદાયક મુગયામાં લિપ્ત રહેતા હતા, તેથી તેમનો એક પગ તુટી ગયો હતો; તેથી જનમપર્યંત તેઓ લંગડા રહ્યા હતા અને તેઓ ઠીંગણા દેખાતા હતા. બ્યારે તેઓ અચારક થઇને પોતાના મસ્તકપર લાત્રો હુમાવતા હતા ત્યારે મહાન ખસવિક્રમ અને મૂર્તિમત્, શરવીરતાનાં ચિન્હો તેમની મુખપુદાપર દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. આ દ્રશ્ય જોવાથી સરક્ષતાપૂર્વકે પ્રતીત થાય છે કે વિશ્વનસિંહના પરમ પરાક્રમશાલી પૂર્વજોએ જે પ્રકારે એક સમયે જહાંગીર અને શાહજાહમને મારે: રણક્ષેત્રમાં મહાવીરતા પ્રકાશિત કરી હતી, તે પ્રકારે વિશ્વનસિંહ પણ ઇંદિશસરકારને મારે સમરોર ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા. તેઓ પોતાના નાના રાજ્યમાં સ્વેચ્છાચારી વર્તન ચલાવતા હતા. તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ એવો દહ મત ધરાવતા હતા કે પોતાની શાસિતપ્રજા અને વિશેષતઃ રાજકર્મચારીઓની તરફથી સન્માન મેળવવાને મારે સ્વેચ્છાચારનુંજ પ્રયોજન છે. ”

॥ રાજા વિશ્વનસિંહજીની પાસે એક પૃથક્ ભંડાર હતો. જુદીનો રાજમંત્રી તેમાં પ્રતિદિન ૧૦૦ રૂપિયા નાખતો હતો. મંત્રી જે અન્ય કોઈ કાર્યપ્રતિબેદરકારી જતાવે તો તે સંબંધે માત્ર સાધારણ પૂછપરછ કરવામાં આવતી હતી; પરંતુ જે તે ભંડારમાં રૂપિયા ન નાખે તો તેને વિરોધ ઠપકો આપવામાં આવતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તેને ઈદ્દનિતનો લય દર્શાવવામાં આવતો હતો. આ ઈદ્દનિત કોઈ મોટા દેવતાની મૂર્તિ નહોતી, પરંતુ એક મોટા કદનો જોડો હતો અને તે ભંડાર આગળ એક લોહના ખીલાની સાથે ટાંચી મૂકવામાં આવતો હતો. જે કોઈ જીને રાજા હોત તો તેણે આ સ્થળે રાજકંડ બેરબો. હોન. ઉકત જોડો વિશ્વનસિંહે મંત્રીને લય દર્શાવવાને મારે રાખ્યો હતો. કર્નલ દોડના આ કથનપરંતુએ સરક્ષતાથી વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી. એક રાજમંત્રીને મારે પગરખાંના પ્રદાર કરતાં મોડું અપમાન બીજું શું હોઈ શકે ?

અન્ય રાજપૂતરાજાઓની જેડે જુદીમાં રાજકર્મચારીઓની સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી છે. મુખ્યતઃ નિમ્નલિખિત ચાર રાજકર્મચારીઓના હાથમાં શાસનસત્તા રહે છે:—(૧) દિવાન વા મુસાદિખ, (૨) ફાજદાર વા ફિસ્તેદાર, (૩) બક્ષી, (૪) રિસાલા વા રિસાલખાતાનો પ્રધાન. દિલ્હીના પાદશાહ-

ની સાથે જૂદીના મહારાજને સંબંધ થયો હતો તેથી પાદશાહના દરબારના જેવાજ કેટલાક નિયમો તેમણે પોતાના દરબારમાં દાખલ કર્યા હતા. મુખ્યમંત્રીને દિવાન વા મુસાહિબ કહેવામાં આવતો હતો. તેનાજ હાથમાં રાજ્યના સમસ્ત શાસનનો તથા ધનનો ભાર હતો. ફૌજદાર વા કિલ્લેદાર જૂદીના કિલ્લાનો અધ્યક્ષ હતો. આ પદપર કેાઇ બીજા રાજપૂતને નિયુક્ત કરવામાં આવતો નહોતો, એ પર માત્ર રાજાનો નિકટનો સંબંધી વા તેમનો ધાવલાધજ નિયુક્ત થતો હતો. તે રાજાની પગારદાર સેના અને સામંતસેનાનો સેનાપતિ પણ ગણાતો હતો. બક્ષી સર્વ હિસાબ તપાસતો હતો અને રિસાલા દરબારનો હિસાબ તપાસતો હતો. સ્વરાજ્ય વિશનસિંહ પોતાના ધનનો કેવળ સંચય નહિ કરતા તેદ્વારા વ્યાપાર કરતા હતા. આ વાણિજ્યથી પણ તેમને પેદાશ થતી હતી. જો કે મંત્રી તેમને સેંકડે પંદર ટકાની ઉપજ થયેલી બતાવતો હતો; પરંતુ વાસ્તવમાં સેંકડે ત્રીસ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી. આ વાણિજ્યની આમદાનીથી સેના તથા રાજસેવકોનો પગાર પૂરો થતો હતો. રાજા સ્વયં વાણિજ્યમાં હાથ રાખતા હોવાથી મંત્રી જે પદાર્થનું જે મૂલ્ય નિશ્ચિત કરતા તે યથાર્થ ન હોય તોપણ તે પદાર્થનું તે મૂલ્ય સ્થાયી રહેતું. તે વિષે થતી અરજીપર ફિઝિત પણ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નહિ આથી મંત્રી સર્વ પ્રજાના પ્રેમપાત્ર બન્યો નહોતો.

વિશનસિંહ પોતાની પાછળ બે પુત્રો મૂળેને મરણ પામ્યા. તેમાં જ્યેષ્ઠકુમાર રાવરાજ રામસિંહ હતો. તેઓ ૬૦ સં ૧૮૨૧ ના ઝોંગરદાસમાં બગીચાર વર્ષની વયે પોતાના પિતાના સિંહાસન પર અભિષેક થયા. કનિષ્ઠકુમાર મહારાજ ગોપાલસિંહ રાવરાજ રામસિંહ કરતાં થોડા માસ નાના હતા. રાવરાજ રામસિંહ પોતાના પિતાની પેઠે મૃગયામાં નિમગ્ન રહેતા હતા. આટલી નાની વયમાં પણ તેમણે સાથી પહેલા એક જંગલી વરાહનો શિકાર કર્યો હતો, તેથી સામંતોએ પરમ પ્રસન્ન થઇ તેમને નજર આપી હતી. તે પૂર્વે તેઓ નાની તલવારવતી બકરા ને ઘેટાનો વધ કરતા હતા. તેમની માતા કૃષ્ણગદની રાજકુમારી હતી. તે જેમ શુદ્ધિમાન અને સુલક્ષણા હતી તેમ સદા પોતાના પુત્રના મંગલની કામના કર્યા કરતી હતી. આથી વિશેષ આશા રાખી શકાય છે કે જે બ્રિટિશસરકારે આ જૂદીરાજ્યનો શાશનીય ફરામાથી ઉદ્ધાર કર્યો, તે બ્રિટિશસરકારના આશ્રયથી તે પૂર્વવત શ્રીવૃદ્ધિપ્રગત થશે. અને શુદ્ધ અંત કરણપૂર્વક હાકાળતિનું મંગલ ધ્વજીએ છીએ.

૧ વિશનસિંહે મુખ્યમંત્રી કનૈલ દોડને પોતાના પુત્રના રક્ષકારિકે નિયુક્ત કર્યો. કનૈલ દોડ ન્યાયપતિ રાજસ્થાનમાં હતા ત્યાંથી તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય સતોષકારક રીતે બજાવ્યું. મહારાજ દોડ મહારાજ રામસિંહને બાણેજ ક્ષેત્રે હતા આ રીતે તેમની વચ્ચે મામાભાણેજનો સંબંધ હતો. કનૈલ દોડમહારાજ રામસિંહમતે અપૂર્વ પ્રેમ રાખના હતા ન્યારે મહારાજ રામસિંહે પ્રથમ વાર શિકાર કર્યો તે સમયે સામંતોની ચેકે કનૈલ દોડે પોતે પણ તેમને સન્માનસચ્ચક દેવદાર આપ્યો હતો.

અધ્યાય ૫ મો

મહારાવ રાજા રામસિંહ-કર્નલ ટોડે મહારાવના રક્ષકત્વે મહણ કરેલું પદ-રાજ્યમાં થયેલી સુશાસનવ્યવસ્થા-મંત્રી કૃષ્ણરામ-કૃષ્ણરામનું શાયનાય મૃત્યુ-કલ્યાણારામિતા પ્રાણનો થયેલો નાશ-લેધપુરના મહારાજની સાથે યુદ્ધ કરવાની સુચના-શ્રિદિશસરકારની મધ્યસ્થતાથી ચમરતું નિવૃત્ત થયું-મહારાવ રાજા રામસિંહ પોતાના હાથમાં મહણ કરેલો રાજ્યભાર-પાટણદેશના સંબંધમાં નવીન વ્યવસ્થા-ઈસ ૧૮૭૮ના સિપાઇઓના બળવા-પ્રસંગે મહારાવ રાજા રામસિંહ શ્રિદિશસરકારને સહાય કરવાનો પાડેલી ના-શ્રિદિશસરકાર સાથેના મહારાવ રાજા રામસિંહનો રાજકીય સંબંધ તુટ્યો-પુનઃ સંભાવ સ્થાપિત થયો-શ્રિદિશસરકારે મહારાવને કાલકુત્ર ગ્રહણ કરવાનો આપેલો આજ્ઞા-દિક્તીદરબારમાં મહારાવ રાજા રામસિંહનું જન્મ-તેમને થયેલી સન્માનની પ્રાપ્તિ-વ્રતામીની તોયોમાં થયેલી વૃદ્ધિ-હુડીનો શાસનસમાજ-પ્રજાની પાણીની તંત્રી નિવૃત્ત કરવાને માટે કરેલો પ્રયાસ-હુડીના રાજકુમારોના વિવાહ-વિવાહમાં થયેલો વ્યય-રાજકુમારોની શિક્ષા-મહારાવ રાજા રામસિંહના ચતુર્થ પુત્રનો જન્મ-યુદ્ધારાજ્યની આમદાની અર્થ ખર્ચનાં સુચિ-શાસન-વિભાગનો સંસ્કાર-શાંતિરક્ષાવિભાગ-શાંતિરક્ષક-પ્રજાને શિક્ષણ આપવાને કરેલો વ્યવસ્થા.

નંદ ટોડે જુદીરાજ્યનો, જેટલો ઇતિહાસ લખ્યો હતો તેટલો ગત ચતુર્થ અધ્યાયમાં સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે અને હવે અમે આ પંચમ અધ્યાયમાં ભારપછી નો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. આ ઇતિહાસ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણોદાર સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે અને અમે તે પાઠકોને પરમ આદર તથા સન્માનપૂર્વક સમર્પણ કરીએ છીએ.

મહારાવ રામસિંહ ઇ. સી. એસ. આઈ. સી. આઈ. ઇ. બહાદુર કે જેઓ વર્તમાન સમયમાં જુદીનું સિંહાસન ઉબળવલ કરી રહ્યા છે, તેઓ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયું તે સમયે કેવલ અગીયાર વર્ષના હતા. મહારાવ વિશનસિંહ બહાદુરે

ઉદારહૃદય મહોદય કર્નલ ટોડેને પોતાના સગીરકુમારના શિક્ષક તથા રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યો હતા; પરંતુ તેઓ મહારાવના મૃત્યુસમયે ગેવાડની રાજધાની ઉદયપુરમાં ગયા હતા. જ્યારે મહારાવ વિશનસિંહનું મૃત્યુ થયું અને વિષવાગહારાણી તરફથી તેમને પત્ર પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે તેઓ ઉદયપુરથી શીઘ્ર જુદી તરફ જવાને નીકળ્યા. તેમણે ત્યાં જઈ મહારાણીની સાથે ભાષણબેનનો સંબંધ સ્થાપિત કર્યો અને બાલક રામસિંહના શિક્ષક તથા રક્ષકતરિકેના પદનો તથા રાજ્યના શાસનનો ભાર પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કર્યો. રાજપૂતજાતિના પરમમિત્ર કર્નલ ટોડે જુદીની વિષવાગહારાણીને બહેન કહી રામસિંહને બાણેજ માની ગત મહારાજા વિશનસિંહની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં કિચિત્ત માત્ર પણ વિલંબ કર્યો નહિ. તેમણે શીઘ્ર રામસિંહનું મંગલ કરવાની ઇચ્છાથી જુદીરાજ્યમાં સર્વત્ર સુશાસન સ્થાપન કરવાને માટે સુપ્રબંધ કર્યો; અને અલ્પ સમયપર તત્ત્વ જુદીમાં શોભાને સર્વ વિષયોપર લક્ષ્ય આપ્યું. શાસનસંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા કરવામાં તેમણે કિચિત્ત પણ પ્રમાણુ સેવન કર્યું નહિ. કર્નલ ટોડે જુદીમાં સુધી ભારતવર્ષમાં રહ્યા ત્યાંસુધી તેઓ મહારાવ રામસિંહનું કલ્યાણ કરતા રહ્યા; અને સ્વ-

દેશમાં ગયા પછી પછુ તેઓ મહારાવનું મંગલ કરવાના ચિંતનમાં રત રહેતા હતા.^૧

મહારાવ વિરાનાસંદનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી એક પરમ વિકાન અને શુદ્ધિમાન મનુષ્ય ખૂદીના મુખ્ય મંત્રીનરિકે નિયુક્ત થયા. તેમનું નામ કૃષ્ણરામ હતું. જ્યાંસુધી કર્નલ ટાડે રાજસ્થાનના બ્રિટિશ-સરકારના એજન્ટનરિકે રહ્યા, ત્યાંસુધી કૃષ્ણરામ તેમની સલાહાનુસાર સર્વ રાજકાર્યો કરતા હતા; પરંતુ તેમનું સ્વદેશગમન થયા પછી કૃષ્ણરામે પોતાની શુદ્ધિ અને રાજનીતિજ્ઞતાના બળથી બાલક મહારાવ રામસિંહનું કલ્યાણ સાધ્યું હતું. કર્નલ માલેસન પોતાના અંશમાં જણાવે છે કે:—“સાડા ૭ વર્ષપર્યંત કૃષ્ણરામ ખૂદીના મંત્રીના પદપર રહ્યા; તે સમયમાં તેમણે તે રાજ્યનું સમસ્ત ત્રણ ચૂકાવી દીધું. તેમણે ચોખ્ખો હિસાબ રાખી કરનો એકે એક રૂપિયો વસૂલ કરી રાજભંડારમાં ભર્યો. તેમણે રાજ્યની ઉપજમાં ત્રણથી પાંચલાખ રૂપિયાનો વધારો કર્યો અને શાસનસંબંધી ખર્ચમાં બે લાખનો ઘટાડો કર્યો. તેમણે રાજ્યશાસનના પ્રત્યેક વિભાગની અવસ્થા સૂચનાપત્રક બનાવી અને તેઓ સેનાને નિયમસર વેતન આપતા હતા.”

અત્યંત શોકની વાત છે કે સર્વશુભસંપન્ન મંત્રી કૃષ્ણરાવ અધિક સમયસુધી ખૂદીરાજ્યનું કલ્યાણ કરી શક્યા નહિ. તેમણે શાસનભાર મૂક્યું કર્યો તે પછી સાડા ૭ વર્ષે એક ભયંકર ઘટના બનવાથી તેઓ અત્યંત શોચનીય રીતે માર્યા ગયા અને તેમના મરણથી સમસ્ત ખૂદીરાજ્યને જે નુકશાન થયું તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે:—“મહારાવ રામસિંહને સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયાને નવ વર્ષ થયાં હશે એવામાં એક એવી ઘટના બની કે જે બ્રિટિશસરકાર મધ્યસ્થ થઈ પોતાની શક્તિનો પ્રયોગ ન કરત તો ખૂદી અને જોધપુરરાજ્યની વચ્ચે યુદ્ધ ઉપરિચિત થઈ જત મહારાવ રામસિંહે જોધપુરની રાજનીતિની સાથે વિવાહ કર્યો હતો. પાછળથી તેમણે પોતાની ઉક્ત રાષ્ટ્રપ્રત્યે અત્યંત નિષ્ઠુર વર્તન કર્યું હતું. તેમના આ પ્રકારના વર્તનને અંત આણવાને માટે અને પુનઃ તેઓ તેવું વર્તન ન કરી શકે એવો પ્રયત્ન કરવાને માટે ૪૦ સં ૧૮૩૦ના જન્યુઆરી માસમાં જોધપુરથી ઘણા સામંતો પોતાના સેવકોને પોતાની સાથે લઈને ખૂદીરાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા. તેમનું આગમન થયા પછી ત્રીજે દિવસે તેમનાદ્વારા ખૂદીના પરમ શુદ્ધિમાન અને નિષ્કલંક મંત્રી કૃષ્ણરામ માર્યા ગયા. આથી યુવક રામસિંહે પરમ ક્રોધિત થઈઉક્ત હત્યાકારીઓને ઉચિત દંડ આપવાનો હદ નિશ્ચય કર્યો. જોધપુરનું જે મનુષ્યો ખૂદીના ક્રિસ્તાની અંદર બંદીતરિકે રહેતા હતા, તેમનાપર ગોળાની દૃષ્ટિ કરવા માંડી અને તેમને પાણી મળી ન શકે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. જોધપુરની સેનાના બે નેતાઓને અને જે મનુષ્યોની સલાહથી ઉક્ત ભયંકર હત્યા થઈ હતી તેમને નાસતાં પકડવામાં આવ્યા અને રાવરાજની આજ્ઞાથી તેમને પ્રાણહંક કરવામાં આવ્યો. નિકૃષ્ટ પંક્તિના સૈનિકો તાણે થયા તેમને ખૂદીરાજ્યમાંથી હાથપાંચ કરવામાં આવ્યા. ૭ દિવસમાં જોધપુરનો સામંતરે જબૂતસિંહ કે જેણે ખૂદીના રાજમંત્રીને મારી નાખ્યા હતા, તે પછુ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. ત્યાર પછી ઉક્ત જબૂતસિંહના બે મુખ્ય માણસોનો નાશ થતાં ખૂદીના અધીશ્વરે માન્યું કે હવે મારા મંત્રીના ખૂનનો પૂરેપૂરો ખડ્ગો લેવાઈ રહ્યો છે.”

ઉપરોક્ત કારણથી જોધપુરરાજ્યની સાથે યુદ્ધ થવાની પૂર્ણ સંભાવના હતી; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે પોતાનો દૂત ચોકડી યુદ્ધ થતું જટકાવી યાંત્રિ રચાપન કરી. મહારાવ એલિસન લખે છે કે:—“મહારાવ રામસિંહની સગીર અવસ્થાના દીર્ઘકાળમાં બ્રિટિશસરકારને ખૂદીરાજ્યની આખ્યંતરિકે શાસનવ્યવસ્થામાં અધિક હસ્તક્ષેપ કરવો પડ્યા હતા.”

મંત્રીશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણરામનું મૃત્યુ થયા પછી અલ્પ સમયમાં મહારાવ રામસિંહે ખૂદીનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં મૂક્યું કર્યો અને તેઓ આજીવંત સતત શાસન ચલાવતા આવ્યા છે.

મહારાવ એલિસનના અંશમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે:—“બ્રિટિશસરકારની દાખેલી સેનાનો ખર્ચ આપવાને માટે ૪૦ સં ૧૮૪૪ માં મહારાજા સધિયાએ પાટણપ્રદેશમાં આવેલો પોતાનો ભાગ બ્રિટિશસરકારને સમર્પણ કરી દીધો. આથી ખૂદીના મહારાજાએ ઉક્ત પ્રદેશ મેળવવાને માટે પ્રયત્ન

૧ કર્નલ ટાડે આ સમયે પોતાના બીજાવારના ભ્રમણજ્ઞતાંતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨ તે મારવાડના બાબેલી ગામનો ગ્રેવિતિયા શહેડ હતો

ઉપસ્થિત કર્યો. સિંધિયા ઉક્ત પ્રદેશનો અધિકાર મહારાવ રામસિંહને આપવાને સંમત થયો નહિ; પણ ૪૦ સં ૧૮૪૭ માં જાલિયરના મહારાજા સિંધિયાની સાથે જે નવીન સંધિ થઇ તેમાં ખૂદીના મહારાવે જાલિયરના મહારાજાને વાર્ષિક ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ખંડણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અને ચિરકાલને માટે ઉક્ત પ્રદેશ ખૂદીના મહારાવનો ગણાયો; તથા ૪૦ સં ૧૮૬૦ ની સંધિજનુસાર ઉક્ત રા. ૮૦૦૦૦ ની ખંડણી બ્રિટિશસરકારને મળવા લાગી. આ પ્રકારે તેમને પાટણપ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો. ખૂદીના મહારાવ ૪૦ સં ૧૮૧૮ ની સંધિજનુસાર બ્રિટિશસરકારને ખૂદી અને અન્યાન્ય દેશના જોશસ્વરૂપે જે રા. ૪૦૦૦૦ આપતા હતા, તેમાં હવે ઉક્ત પાટણપ્રદેશની ખંડણીના ૮૦૦૦૦ ઉમેરાયા.

અમારા પાંકડા પ્રથમથીજ બહુ સૂચક છે કે, ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓમાં ખૂદીના મહારાવ ઉમેદસિંહે સૌથી પ્રથમ બ્રિટિશસરકારને મિત્રભાવે સહાય કરી હતી અને ૪૦ સં ૧૮૧૮ માં મહારાવ વિશ્વનાસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરી મિત્રતાનો ઉત્ત્ત્વલ આદર્શ દર્શાવ્યો હતો; પરંતુ અત્યંત દુઃખનો વિષય છે કે, ૪૦ સં ૧૮૫૭ માં જે સમયે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વિદ્રોહાગ્રિ બહુ ઉઠ્યો અને તે વિપત્તિનો સમુદ્ર પોતાની તરંગમાળાઓનો વિસ્તાર કરી ભારતમાંથી બ્રિટિશસામ્રાજ્યને હુમલો કરવાને તૈયાર થયો, તે સમયે ખૂદીના મહારાવ રામસિંહ બહાદુરે ૪૦ સં ૧૮૧૮ ની સંધિ-અનુસાર બ્રિટિશસરકારને સેનાની સહાય કરી નહિ. જે રાજવંશ બ્રિટિશસરકારના પરમ મિત્રસ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ હતો, તેજ રાજવંશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો છતાં મહારાવ રામસિંહે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી પોતાના વંશના ગૌરવની રક્ષા કરી નહિ. આથી બ્રિટિશસરકાર અત્યંત દુઃખિત અને ક્રોધિત થઈ તથા તેણે તત્કા-ળ ખૂદીના મહારાવ સાથેનો સર્વ સંબંધ તોડી નાખ્યો; પરંતુ સંતોષનો વિષય છે કે આ રીતે થયું દિવસસુધી ખૂદીના મહારાવને બ્રિટિશસરકારની ખદાદહિમાં રહેવું પડ્યું નહિ. ૪૦ સં ૧૮૬૦ માં ખૂદીના અધીશ્વરની સાથે બ્રિટિશસરકારનો રાજકીય સંબંધ પુનઃ સ્થાપિત થયો અને તે સમયથી આજ-પર્યંત મહારાવપ્રત્યે બ્રિટિશસરકારને પૂર્ણ પ્રીતી રહી છે.

જે કે વર્તમાન સમયના મહારાવ રામસિંહ બહાદુરે સિપાઈઓના બળવાપ્રસંગે બ્રિટિશસરકારને સહાય આપી નહોતી, તોપણ ઉક્ત વિદ્રોહનું શમન થયા પછી બ્રિટિશસરકારે અન્ય રાજાઓની પેઠે મહારાવને પણ હતકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની વંશપરંપરાગત સત્કે આપી હતી.

૪૦ સં ૧૮૭૭ ના જન્મજયારી માસની પહેલી તારીખે ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની અધિરાત્રી વિક્ટોરિયાએ દિલ્હીના મહાન દરબારમાં પ્રકટરીતે ભારતની રાજરાજેશ્વરીની ઉપાધિધારણ કરી. ઉક્ત દરબારમાં મહારાવ રામસિંહ બહાદુરને આમંત્રણ થયું હતું અને ભારતવર્ષના વાઇસરોય લોર્ડ લીટને અન્યાન્ય રાજાઓની પેઠે તેમને પણ સન્માન આપ્યું હતું. અન્યાન્ય ભૂપાલોની પેઠે મહારાવ રામસિંહને પણ ઉક્ત ઉપાધિ, સ્મારકપતાકા તથા પદકની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. મહારાવ રામસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારને આ સમયે જે પરમ મિત્રતા થઈ તેનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે, બ્રિટિશસરકારે અન્યાન્ય રાજાઓની પેઠે મહારાવને પણ ‘ગ્રાન્ડ કમાન્ડર રટાર એન્ડ ઈન્ડિયા’ ની નવીન ઉપાધિ અર્પણ કરી. તદુપરાંત તેમને ‘કૉન્ટ્રી-સીધર એન્ડ ધી એગ્રેસ’ ની નવીન ઉપાધિથી પણ વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. વળી તેમના સન્માનની તોપોમાં પણ વૃદ્ધિ કરવામાં આવી. મહારાવને વર્તમાનકાળમાં બ્રિટિશશાસિત દેશમાં સત્તર તોપોની સલામી મળે છે. મહારાવ રામસિંહની સાથેના બ્રિટિશસરકારનો આ પ્રીતિપૂર્ણ સંબંધ અવશ્ય અતિ આનંદદાયક છે.

વર્તમાન સમયમાં ભારતવર્ષનાં પ્રત્યેક દેશીરાજ્યમાં બ્રિટિશસરકારનો રેસીડેન્ટ નિવાસ કરે છે. બ્રિટિશરાજનીતિજનુસાર તે હાલમાં દેશીરાજ્યોનો ચર્ચાસ્પદ સ્થાનકર્તા છે. રાજાઓ સ્વાધીન હોવા જતાંપણ તેને આધીન હોય છે. રેસીડેન્ટોને લીધે રાજાઓની સ્વાધીનતા ધણી ન્યૂન થઈ ગઈ છે. આ રેસીડેન્ટો પ્રતિવર્ષે દેશીરાજાઓના એક રિપોર્ટ તૈયાર કરી ગવર્નર જનરલના એજન્ટ પાસે મોકલે છે. આ રિપોર્ટને એજન્ટ ગવર્નર જનરલની પાસે મોકલે છે. બ્રિટિશસરકારનો વૈદેશિક મંત્રી તેને પુસ્તકાકારમાં ઉપાધી જનસમાજમાં તેનો પ્રચાર કરે છે. રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ ૪૦ સં ૧૮૮૧-૮૨ માં ખૂદીના સંબંધમાં જે લખ્યું છે, તેની સમાલોચના ૪૦ સં ૧૮૮૩ ના મેની ૧૮મી તારીખના ‘ઇન્ડિયન મિરર’ માં નીચે પ્રમાણે પ્રકાશિત થઈ હતી:—

પ્રકીર્ણ.....૩૮૦૦૦

૫૮૮૦૦૦

અચત રહેલી સિલિક

૩૦૦૦૦

૬૨૮૦૦૦

એકંદર રૂપિયા

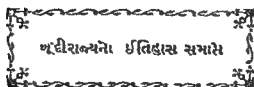
પ્રકાશિત એન્ડ કનલ એન્ડર્સ લખ્યું છે કે:-“જૂદીરાજ્યના આભ્યંતરિક શાસનમાં કોઈ વિશેષ પરિવર્તન થયું નથી. ખાસ સાબુમિની જમાળાંની વિશેષ ઉન્નતિ થઈ નથી. ગતવર્ષમાં કેવળ પચાસ ગામોની જમાળાં કરવામાં આવી હતી. પહેલાં વર્ષનાં જમાળાં કરેલાં ગામોમાં એનો ઉમેરો કરવાથી ૧૫૦ ની સંખ્યા થાય છે. આ પરિણામ કંઈ સંતોષદાયક નથી.

“શાંતિરક્ષાવિભાગની અવસ્થા પૂર્વવત્ અસંતોષદાયક રહી છે; પરંતુ સંતોષનો વિષય એ છે કે મહામાનનીય મહારાજે ૧૦૦ ગામોએ એક જમાદાર તથા બે ઉપજમાદારોના હાથનીયે નિયુક્ત કરી લૂંટફાટનું નિવારણ કરવા પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું છે.

“ગતવર્ષના રિપોર્ટમાં જૂદીનો મહેસુલવિભાગ સુધારવાના જે સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજ્યની આમદાનીમાં રૂ. ૮૦૦૦૦ નો વધારો થયો છે. આ એક જાણવાયોગ્ય ખીના છે કે વાણિજ્યકર લેવાની પદ્ધતિમાં સુધારો થયાથી રાજ્ય અને પ્રજા એ ઉભયનું કલ્યાણ થયું છે અને રાજ્યની આમદાની વૃદ્ધિગત થઈ છે.

“જૂદીરાજ્યની ભૂમિનું પરિમાણ ૨૩૦૦ માઇલ છે અને પ્રજાની સંખ્યા ૨૨૪૦૦૦ છે. સેનામાં પામદલની સંખ્યા ૧૩૭૫ અને અશ્વારોહીઓની સંખ્યા ૧૦૦ તથા તોપાની સંખ્યા ૮૮ છે.

“રાજધાનીમાં જે વિદ્યાલય છે તેના સંખ્યમાં હું સારો અભિપ્રાય આપી શકતો નથી, તે માટે હું દિલગીર છું. તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જોખે તેટલી નથી. તેમાં પ્રાય: ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. જે બાર હિંદુવિદ્યાલયો જૂદાં જૂદાં ગામોમાં આવેલાં છે, તેમાં સર્વ મળીને ૪૨૬ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે. સારાંસ, રાજસ્થાનનાં અન્યાન્ય રાજ્યોમાં જેવા વિદ્યાનો પ્રચાર થયો છે તેવા તેનો પ્રચાર જૂદીરાજ્યમાં થયો નથી. અત્યંત શોકનો વિષય છે કે રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોના જેવા પ્રચલ જૂદીના અધીશ્વર અદ્યાપિ વિદ્યાની બાળતમાં કંઈ નથી. જૂદીરાજ્યની શિક્ષા હજી શેષવાવસ્થામાં છે; પરંતુ શિક્ષાવિસ્તારને માટે મહારાજને યત્ન કરવામાં આવી છે તેથી આશા રાખી શકાય છે કે ભવિષ્યમાં જૂદીરાજ્યમાં વિદ્યાની ઉન્નતિ થશે.”

પ્રકીર્ણ	૩૮૦૦૦
	૫૯૮૦૦૦
ખચત રહેલી સિલિક	૩૦૦૦૦
	૬૨૮૦૦૦

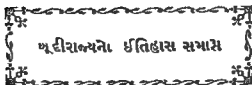
પ્રેસિડેન્સી કૉર્નલ બેન્ડર્સે લખ્યું છે કે:—“જૂંદીરાજ્યના આબ્યંતરિક સાસનમાં કેાઈ વિશેષ પરિવર્તન થયું નથી. ખાલસાબુમિની જમાબંદીની વિશેષ ઉન્નતિ થઈ નથી. ગતવર્ષમાં કેવળ પચામ ગામોની જમાબંદી કરવામાં આવી હતી.પહેલા વર્ષનાં જમાબંદી કરેલાં ગામોમાં એને ઉમેરા કરવાથી ૧૫૦ ની સંખ્યા થાય છે. આ પરિણામ કાંઈ સતોષદાયક નથી.

“ શાંતિસ્થાવિભાગની અવસ્થા પૂર્વવત્ અસંતોષદાયક રહી છે;પરંતુ સતોષનો વિષય એ છે કે મહામાનનીય મહારાવે ૧૦૦ મીનાઓને એક જમાદાર તથા બે ઉપજમાદારોના હાથનીએ નિયુક્ત કરી બૂંટકાટનું નિવારણ કરવા પ્રત્યે ખ્યાન આપ્યું છે.

“ ગતવર્ષના રિપોર્ટમાં જૂંદીનો મહેસુલવિભાગ સુધારવાના જે સાધનોનો ઉન્નિષ્પ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજ્યની આમદાનીમાં રૂ. ૮૦૦૦૦ નો વધારો થયો છે. આ એક જાણવાયોગ્ય ખીના છે કે વાણિજ્યકર લેવાની પદ્ધતિમાં સુધારો થયાથી રાજ્ય અને પ્રજા એ ઉભયનું કલ્યાણ થયું છે અને રાજ્યની આમદાની વૃદ્ધિગત થઈ છે.

“ જૂંદીરાજ્યની બુમિનું પરિમાણ ૨૩૦૦ માઇલ છે અને પ્રજાની સંખ્યા ૨૨૪૦૦૦ છે. સેનામાં પાયદલની સંખ્યા ૧૩૭૫ અને અશ્વારોહીઓની સંખ્યા ૧૦૦ તથા તોપોની સંખ્યા ૮૮ છે.

“ રાજધાનીમાં જે વિદ્યાલય છે તેના સંબંધમાં હું સારો અભિપ્રાય આપી શકતો નથી,તે માટે હું દિલ્લીગીર છું. તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જોઇએ તેટલી નથી. તેમાં પ્રાય: ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. જે બાર હિંદુવિદ્યાલયો જૂંદાં જૂંદાં ગામોમાં આવેલા છે, તેમાં સર્વ મળીને ૪૨૬ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મહણ કરે છે. સારાંશ, રાજસ્થાનનાં અન્યાન્ય રાજ્યોમાં જેવો વિદ્યાનો પ્રચાર થયો છે તેવો તેનો પ્રચાર જૂંદીરાજ્યમાં થયો નથી. અત્યંત શોકનો વિષય છે કે રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોના જેવો પ્રચલ જૂંદીના અધીશ્વરે અઘાપિ વિદ્યાની બાબતમાં કર્યો નથી. જૂંદીરાજ્યની શિક્ષા હજી શૈશવાવસ્થામાં છે; પરંતુ શિક્ષાવિસ્તારને માટે મહારાવને સૂચના કરવામાં આવી છે તેથી આશા રાખી શકાય છે કે ભવિષ્યમાં જૂંદીરાજ્યમાં વિદ્યાની ઉન્નતિ થશે. ”

સ્કળ્હ ૭ મો-કોટાનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

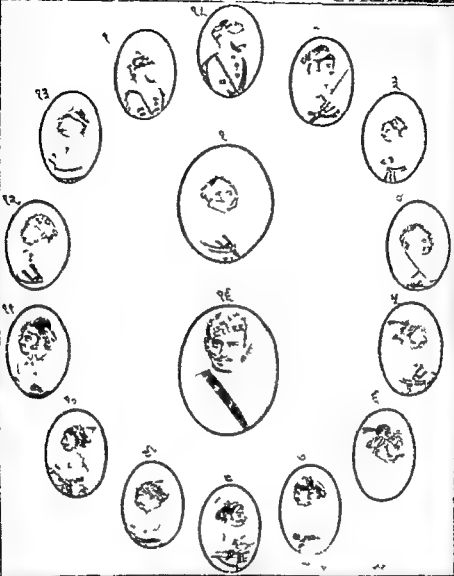
જુદીથી કોટારાજ્યનું પૃથ્થુ થયું-કેટિયામીસ-સીમલતિ-કેટાના પ્રથમરાજ મા-
યોસિંહ-કોટારાજ્યના સામંતોનું નિર્માણ થયું-માવાની-રામનુક-ચાર આતાઓએ રાજને
માટે રણભૂમિમાં કરેલું અભ્યર્જિદાન-ગંગત સે-કુ-વેમસિં-કે-વેનું ૧૬ પ્રૃથક-કિશોરસિંહ
-આકોટમાં થયેલું તેમનું મૃત્યુ-રામસિં-કે-વેમનું મજબમાં થયેલું મૃત્યુ-લીલોનો
અધિપતિ ચક્રસેન-રામ સીમસિં-કે-સીમસિં-કે નિગમ-કેત-પુદ્ગલ કરેલું આક્રમણ
-લીમસિંહનું માર્ગ જયું-લીમસિંહના ચરિત્રની સમાલોચના-જુદીના રાજની સાથે
તેમણે કરેલો શત્રુતા-રાવ અર્જુનસિંહે સિંહાસનપર અસિધિત વર્ષને કુટુંબીઓની સાથે કરેલો
કલહ-શ્યામસિંહનું માર્ગ જયું-મહારાવ અર્જુનસાસ-મહારાષ્ટ્રીઓનો અસ્પૃહ-તેમણે
કોટાપર કરેલું આક્રમણ-હિમ્મતસિંહ ઝાલાએ કોટાની કરેલો રક્ષા-નલિમસિંહનો જન્મ-
મહારાષ્ટ્રીઓને આપનામાં આવેલી ખંડણી-દુઃખનસાલનું માર્ગ જયું-તેમના ચરિત્રની સ-
માલોચના-તેમનો રાક્ષસો શોષ-તેમની શત્રુઓ-કુમ્ભસિં-કે-વ્યાઘ્ર કરેલો રાક્ષસ-મહા-
રાવ અર્જુનસિંહ-મહારાવ છત્રસાલ-જયપુરના રાજ માયોસિં-કે કોટાપર કરેલું આક્રમણ-
ભટવાડાનું કુલ-નલિમસિંહ ઝાલા-હાડાગતિને મોટા વિજય-અખરની સેનાનું નાસી
જયું-કોટાનું સ્વાધીન થયું-ક્રમસંભવું માર્ગ જયું.

કોટાના હાડારાજવંશ જુદીના રાજવંશની એક નાની શાખા છે; માટે કોટાની
હાડાગતિનો પૂર્વઘટિહાસ જુદીરાજ્યના ઇતિહાસની સાથે સંબંધિત થયેલો
છે. પાદશાહ શાહજહાન જે સમયે દિલ્હીના સિંહાસનપર વિરાજતો હતો, તે સમયે
જુદીના રાવ રાજ રત્નસિંહના દિલીપ પુત્ર માયોસિંહે પાદશાહની તરફથી લાડી
ચોતાના પ્રથમ પરાક્રમથી જુરાનપુરના સમરમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આથી પા-
દશાહે તેમનાંપર સુપ્રસન્ન થઈ તેમને કોટાપ્રદેશ સમર્પણ કરી દીધો. આ સમય-
થી માયોસિંહ ચોતાના પિતાનું જુદીરાજ્ય છોડી સ્વાધીનતાપૂર્વક કોટાનું રા-
જ્ય ભોગવવા લાગ્યા. આ સમયથી જુદી અને કોટા પૃથક્ થઈ ગયાં. માયોસિં-

હનો જન્મ સંવત ૧૬૨૧ (૪૦ સં ૧૫૬૫)માં થયો હતો. તેમણે ચોતાની ચોદ વર્ષની વયે અતુલ
પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને જુરાનપુરના કુલમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી પાદશાહ શાહજહાને તેમનાંપર
પરમ પ્રસન્ન થઈ તેમને ત્રણસેસાહ નગરો અને ગામોથી પરિપૂર્ણ કોટારાજ્ય પુરસ્કારતરિકે સ-
મર્પણ કરી દીધું. પૂર્વે આ કોટારાજ્ય જુદીરાજ્યના પ્રધાનસામંતને આધીન હતું અને તેની ઉપજ
એ લાખ રૂપિયાની હતી. પાદશાહે માયોસિંહને “રાજ” ની ઉપાધિ અર્પણ કરી. આ સમયથી
તેઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કોટાનું શાસન કરવા લાગ્યા.

કોટામાં પૂર્વે કેટિયામીઓનો અધિકાર હતો. આ લોકોના હાથમાં જતને સુદાં રાજપૂતો

कोटा।

(१) माधोसिंह	१६२५	(५) रामसिंह	११२६	(११) मुमनसिंह	१७२६
(२) मुकुन्दसिंह	१६३३	(६) भामसिंह	१७२७	(१२) उम्भदसिंह	१७३१
(३) जगतसिंह	१६५५	(७) अरजुनसिंह	१७३०	(१३) किशोरसिंह	१७३०
प्रभासिंह	१६७० (नारायणनदीदे)	(८) दत्तजयमाल	१७३२	(१४) रामसिंह	१७३८
(४) किशोरसिंह	१७३०	(९) अन्नानसिंह	१७३३	(१५) चणसिंह	१७६६
		(१०) चणमाल	१७३५	(१६) महाराज उम्भदसिंह	१७७९

અખંડ ૭ મો-કોટાનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

જુદીધી કોટારાજ્યનું પૃથ્વિ યત્રુ-કેરિયા સીત-લીલગતિ-કેટાના મધ્યમરાજ ભા-
 થોસિંહ-કોટારાજ્યના સામંતોનું નિર્માણ યત્રુ-માધાની-રામકુન્દ-ચાર ભાતાઓએ રાજને
 માટે વણબુદિમાં કરેલું અત્તમસિદ્ધાન-જગત સેકુ-નેમસિંહ-કેટુ-૫૬ પ્રત્યુ-કિશોરસિંહ
 -આકેટિમાં થયેલું તેમનું યુત્તુ-રામસિંહ-નેમનું જાજવમાં થયેલું મૃત્યુ-લીલોના
 અધિપતિ ચક્રસેન-રાજા લીમસિંહ-સીમસિંહે નિજમ-કેટ-પુલકપર કરેલું આક્રમણ
 -લીમસિંહનું આર્થ જત્રુ-લીમસિંહના ચરિત્રની સમાધાનના-યુદ્ધના રાજની સાથે
 તેમણે કરેલી શત્રુતા-રાવ અર્જુનસિંહે સિંહાસનપર અસિધિજી વર્ધને કુટુંબીઓની સાથે કરેલી
 કલહ-રૂપામસિંહનું આર્થ જત્રુ-મહારાવ અર્જુનસાસ-મહારાજીઓના અસ્પૃશ્ય-તેમણે
 કોટાપર કરેલું આક્રમણ-હિમ્મતસિંહ ઓલાએ કોટાની કરેલી રક્ષા-જલિમસિંહનો જન્મ-
 મહારાજીઓને આપવામાં આવેલી ખંડણી-કુળનસાસનું આર્થ જત્રુ-તેમના ચરિત્રની સ-
 માધાનના-તેમનો શિકારનો શોખ-તેમની શત્રુઓ-હિમ્મતસિંહુધ્યાય કરેલી શિકાર-મહા-
 રાવ અર્જુનસિંહ-મહારાવ છત્રસાસ-જયપુરના રાજા માવોસિંહે કોટાપર કરેલું આક્રમણ-
 ભયવાહાનું પુલક-ગલિમસિંહ ઓલા-હાડગાળતિને મગેશા વિજય-અખરની સેનાનું નાસી
 જત્રુ-કોટાનું સ્વાધીન યત્રુ-કચ્છસલતું આર્થ જત્રુ.

કોટાનો હાડારાજ્યનું જુદીના રાજ્યવંશની એક નાની સાખા છે; માટે કોટાની
 હાડાગતિનો પૂર્વઘટિતાસ જુદીરાજ્યના ઇતિહાસની સાથે સંબંધિત થયેલો
 છે. પાદસાહ સાહજહાન જે સમયે દિલ્હીના સિંહાસનપર વિરાજતો હતો, તે સમયે
 જુદીના રાવ રાજા રત્નસિંહના દિતીય પુત્ર માધોસિંહે પાદસાહની તરફથી લડી
 પોતાના પ્રબલ પરાક્રમથી જુરાનપુરના સમરમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આથી પા-
 દસાહે તેમનાપર સુપ્રસન્ન થઈ તેમને કોટાપ્રદેશ સમર્પણ કરી દીધો. આ સમય-
 થી માધોસિંહ પોતાના પિતાનું જુદીરાજ્ય છોડી સ્વાધીનતાપૂર્વક કોટાનું રા-
 જ્ય ભોગવવા લાગ્યા. આ સમયથી જુદી અને કોટા પૃથક્ યદ્ય ગયાં. માધોસિં-
 હનો જન્મ સંવત ૧૬૨૧ (ઇ.સ. ૧૫૬૫)માં થયો હતો. તેમણે પોતાની યૌદ્ધ વર્ષની વયે અતુલ
 પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને જુરાનપુરના મુલ્કમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી પાદસાહ સાહજહાને તેમનાપર
 પરમ પ્રસન્ન થઈ તેમને ગણેશસાહ નગરો અને ગામોથી પરિપૂર્ણ કોટારાજ્ય પુરસ્કારતરિકે સ-
 મર્પણ કરી દીધું. પૂર્વે આ કોટારાજ્ય જુદીરાજ્યના પ્રધાનસામંતને આધીન હતું અને તેની ઉપજ
 બે લાખ રૂપિયાની હતી. પાદસાહે માધોસિંહને “રાજા” ની ઉપાધિ અર્પણ કરી. આ સમયથી
 તેઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કોટાનું શાસન કરવા લાગ્યા.

કોટામાં પૂર્વે કોટિવાઝીકોનો અધિકાર હતો. આ લોકોના હાથમાં જત્રુને સુદાં રાજપૂતો

સ્પર્શ કરતા નહોતા. રાજપૂતોએ કોટાપર જે સમયે પ્રથમ અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયે તે પ્રદેશમાં કેવળ જુ પડીઓજ હતી કોટાનો અધીશ્વર કોટાથી પાંચ કોશના અંતરપર ઇકલગઢ નામના પ્રાચીન કિલ્લામાં રહેતો હતો જે સમયે માધોસિંહે દિલ્હીના પાદશાહની તરફથી કોટારાજ્યની સનદ પ્રાપ્ત કરી તે સમયે તેની સીમા ચોતરફ વધી ગઈ આ સમયે કોટાની દક્ષિણમાં ગાગરાન અને ધા-ટોલી પ્રદેશો આવેલા હતા આ પ્રદેશોના સ્વામી ખીચીતોકો હતા પૂર્વ તરફ માગરોલ અને નાહર-ગઢ પ્રગણ્યો હતા માગરોલ ગોહલેકોના અધિકારમાં હતું અને નાહરગઢ રોડોડોના અધિકારમાં હતું નાહરગઢનો સ્વામી પૂર્વે ગજપૂત હતો, તેપણ તેણે ચોતાના દેશની રક્ષા કરવાને માટે મુ-સલમાનધર્મનું અવલબન કર્યું હતું અને નવાબની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી ઉત્તરમાં કોટારાજ્યની સીમા અબલના તટપર સુલતાનપુરપર્ચ ન હતી અબલ નદીને પેલેપાર નાસતા નામનું એક સ્વતંત્ર નાનું રાજ્ય હતું આ રાજ્યમાં ૩૬૦ નગરો અને ગામો આવેલા હતા આ રાજ્યમાં નદીઓ ધણી આવેલી હોવાથી જૂમિની ફળદ્રુપતા પણ વધી હતી

કોટાના રાજ માધોસિંહે પાદશાહની કૃપાથી બળવાન થઈ અલ્પ સમયમાં ચોતાના રાજ્યની સીમા ધણી વધારી દીધી માધોસિંહના મૃત્યુકાળે માલવાદેશની સીમાપર્મિત તેમના રાજ્યનો વિ-સ્તાર હતો માધોસિંહ સંવત ૧૬૮૦માં પાંચ સત્પાત્ર પુત્રોને મૂકીને મરણ પામ્યા તેમના ચાર પુત્રો કોટારાજ્યના ચાર પ્રધાનસામંતોતરિકે નિયુક્ત થયા અને જ્યેષ્ઠકુમાર સિંહાસનના અધિકારી થયા જૂદીના હાડાનેકોથી કોટાના હાડાએ પૃથક્ જોળખાઈ આવે એટલા માટે ઉભયરાજ્યોના આદ્યપુરોના નામપરથી તેમના વંશના નામો પડ્યા છે માધોસિંહના વંશને માધાની નામથી ઓળખાય છે માધોસિંહના પાંચ પુત્રોના નામ નીચે પ્રમાણે છે -

(૧) મુકુન્દસિંહ—એઓ કોટાના અધીશ્વર થયા

(૨) મોહનસિંહ—એમને પલાયતાદેશ પ્રાપ્ત થયો

(૩) જીઝરસિંહ—એમણે કોટડા અને ભારપછી રામગઢ રેલાવન પ્રાપ્ત કર્યા

(૪) કનીરામ—એમને કોચનાપ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો ત્યાર પછી તેમણે દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી દેહ અને જોરાપ્રદેશના સ્વતંત્ર શાસનની સનદ મેળવી

(૫) કિશોરસિંહ—એમને સાગરપ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો

માધોસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર મુકુન્દસિંહના મસ્તકપર રાજમુકુટ શોભિત થયો જે પહાડી પ્રદેશ માલવા અને હાડોતદેશને પૃથક્ કરે છે તે પ્રદેશમાં મુકુન્દસિંહે એક પાટ બધાઓ અને તેનું નામ ચોતાના નામપરથી “મુકુન્દદર” વા “મુકુન્દદાર” પાડ્યું આજ માગરોલી ૪૦ સં ૧૮૦૪માં બ્રિગેડીઅર મેન્સનની સેના પરાસ્ત થઈને નાકી હતી મુકુન્દસિંહે ચોતાના રાજ્યમાં અનેક અભેદ કિલ્લાઓ અને તળાવો બધાવ્યા હતા આણુતા નામના સ્થાનમાં આવેલા મનોહર રાજ મહાલય તથા ‘પેટા’ તેમણે બધા વા છે

રાજ મુકુન્દસિંહ ચોતાના પિતાની પેઠે પ્રબલ પરાક્રમી અને અસીમ સાહસિક હતા રાજસ્થાનના રાજપૂતોએ જેમ અનેકવાર દિલ્હીના સિંહાસનના ચોંચ અધિકારીના હિતને માટે મુદ્દ કર્યું હતું તેમ મુકુન્દસિંહ પણ દિલ્હીશ્વરના હિતને અર્થે રજુખિમમાં ઉતર્યા હતા જે સમયે દુરાચારી ઝોરગઝેએ ચોતાના જન્મહાતાને બદીવાન કરીને તેને પદમથક રવાને માટે પ્રપંચબળનો વિસ્તાર કર્યો હતો, તે સમયે પ્રાચ પ્રતેક રાજપૂતરાજ્યએ વૃદ્ધ પાદશાહ નો પક્ષ ગ્રહણ કરીને ઝોરગઝેની સામે સમશેર ધારણ કરી હતી તેમાં રોડોડોતોકો અને જૂદો તથા કોટાના હાડાલોકો સૌના અગ્રસર થયા હતા કોટાના અધીશ્વરમાધોસિંહના પુત્રોએ વૃદ્ધ પાદશાહ શાહજહાનની આ મહાવિપત્તિકાળમાં સહાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પાદશાહ શાહજહાનની કૃપાથીજ માધોસિંહને કોટાના રાજ્યની આપ્તિ થઈ હતી, તેથી તેમણે તેને આ પ્રસંગે વિસારી નહિ મૂકવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી સંવત ૧૭૧૪ આ ઉત્તરધિનીનિકટ નરપિશાય ઝોરગઝેની સામે રાજપૂતો અને શાહજહાનની એકનિત સેનાએ લાયકર મુદ્દ કર્યું આ સત્રામમાં ઝોરગઝેને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેણે તે સ્થાને ફત્તાબાદ નામના નગરની સ્થાપના કરી આ સત્રમમાં રાજપૂતોએ

‘દેહ’ પાતયામિ વા કાપ્ય’ સાધ્યામિ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને વરરાજાનો વેશ ધારણ કરી ગમન કર્યું હતું. માધોસિંહના ઉક્ત પાંચ પુત્રો પણ વરરાજાનો વેશ ધારણ કરી હાથમાં નમ સમશેર લઇ રણભૂમિમાં ઉતર્યા હતા. આ પાંચ બ્રાતાઓને રાઠોડસેનાપતિના દોષથી આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ; પરંતુ તેટલામાટે તેઓ રણભૂમિમાંથી પીઠ ખતાવીને નાસી ગયા નહિ. તેમણે અસીમ સાદસ અને વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરી અંતે રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણવિસર્જન કર્યા અને એ રીતે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું. માત્ર સૌથી કનિષ્ઠ બ્રાતા કિશોરસિંહ રણભૂમિમાંથી પાછા ફર્યા હતા. તેમના શરીરપર યુદ્ધના ધાવ થયા હતા; પરંતુ તેમની શુશ્રૂષા અને ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં તેઓ સાજા થયા. આ કિશોરસિંહે પાછળથી દક્ષિણના યુદ્ધોમાં-ખાસ કરીને ખિજાપુરપર અધિકાર કરતી વખત સૌથી અધિક વીરતા પ્રકાશિત કરી હતી; પરંતુ કિશોરસિંહસમાન પરમ પરાક્રમી વીરની સાથે જેવું વર્તન રાખવું જોઇએ તે શાહજાદા નહિ સમજતો હોવાથી અંતે શોચનીય ઘટના બની હતી.

રાજા મુકુન્દસિંહ રણક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા. તેમની પછી તેમના પુત્ર જગતાસિંહ કોટાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. દિલ્હીના પાદશાહે તેમને બેદખ્તર સંનિકોના મનસખદારતરિકે નિયુક્ત કર્યા. સંવત ૧૭૨૬ સુધી જગતસિંહ દક્ષિણમાં પાદશાહની સેવા કરતા હતા. ઉક્ત વર્ષમાંજ તેઓ અપુત્ર મરણ પામ્યા. આથી તેમની પછી માધોસિંહના ચતુર્થ પુત્ર કનીરામના પુત્ર પ્રેમસિંહ કોટાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. તેમણે પૂરા ૭ માસ પણ અધિકાર ભોગવ્યો નહિ એટલામાં તેઓ પોતાના નિદનીય કાર્યથી પ્રભને અગ્રિય થઇ પડ્યા. કોટાની પંચાયતે તેમને પદબ્રષ્ટ કરી પુનઃ તેમને તેમના પિતાના કાલકાપ્રદેશમાં ગોઠવી દીધા. તેમના વંશને અલાપિ તે પ્રદેશમાં વિદ્યમાન છે. માધોસિંહના પંચમ પુત્ર કિશોરસિંહ જે જોએ રણક્ષેત્રમાં ઘણા ધાવલ થયા છતાં પણ બચી ગયા હતા તેમને હવે કોટાની પંચાયતે રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યા. ઐરાગંજેબે દિલ્હીના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો ત્યારપછી કોટાના મહારાજા કિશોરસિંહે ઐરાગંજેબની સેનાની સાથે દક્ષિણમાં મરાઠાઓની સાથેના યુદ્ધમાં જે સાદસ અને વીરત્વ પ્રકાશિત કર્યું હતું તેની સર્વ માણસોએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. અંતે સંવત ૧૭૪૨ માં આઠોડના કિલ્લાપર અધિકાર કરતી વખત કિશોરસિંહ મરણ પામ્યા. કિશોરસિંહ હાઝળતિના આદર્શવીર હતા. તેમના શરીરપર સર્વ મળાને પચાસ ધાવ થયા હતા. તેઓ ત્રણ પુત્રો મૂકીને સ્વર્ગમાં ગયા હતા:-(૧) વચનસિંહ (૨) રામસિંહ અને (૩) હરનાથસિંહ.

રાજપૂતોની રીતિઅનુસાર તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર વિશનસિંહને તેમના મૃત્યુ પછી કોટાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થવું જોઇતું હતું; પરંતુ તેમણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરેલું હોવાથી કિશોરસિંહ તેમના પ્રત્યે અત્યંત ક્રોધાવમાન થઇ તેમને ઉત્તરાધિકાર રદ કરી ગયા હતા. વિશનસિંહને સમસ્ત રાજ્યને બદલે કેવળ આણંત પ્રદેશજ પ્રાપ્ત થયો. વિશનસિંહને પૃથ્વીસિંહ નામનો પુત્ર થયો. તે તેમની પછી આણંતના સાર્વત થયો. તેને અજિતસિંહ નામનો પુત્ર થયો. અજિતસિંહને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) જતસાહ (૨) શુમાનસિંહ અને (૩) રાજસિંહ.

કિશોરસિંહના દ્વિતીય પુત્ર રામસિંહે પોતાના પિતાની સાથે દક્ષિણમાં જઈ મરાઠાઓની સામે યુદ્ધ કરી પરમ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. કિશોરસિંહનું મૃત્યુ થતાં કોટાનું સિંહાસન રામસિંહનેજ પ્રાપ્ત થયું. ઐરાગંજેબનું મૃત્યુ થતાં તેના પુત્રોમાં સિંહાસનને માટે ઝગડો બગડ્યો, ત્યારે કોટાના સ્વામી રામસિંહે શાહજાદા આજિમનો પક્ષ ગ્રહણ કરી શાહજાદા મોઆજિમની સામે યુદ્ધ કર્યું. તેની સાથે સંવત ૧૭૪૪ માં થયેલા જંગવના યુદ્ધમાં રામસિંહના પ્રાણ ગયા. આ સમયમાં જુદીના રાજ્યે શાહજાદા મોઆજિમના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું, એવાત પાંકે જુદીના ઇતિહાસમાં વર્ણવેલા છે. આ સમયમાં રામસિંહે પોતાની જાતિના વીર જુદીપ્પરની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. રામસિંહના હૃદયમાં જુદીના મહારાજાને પરાસ્ત કરીને મહાન પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબલ કામના ઉત્પન્ન થઇ હતી. આ કારણથી તેમણે તેમનું અગ્નિ કરવામાં કિચિત્ પણ નુકસાન નહોતી; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ ઉપરોક્ત સમયમાં તેઓ તોપના ગોળાના આઘાતથી મરણ પામ્યા.

રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી બીમસિંહ કોટાના રાજા થયા. બીમસિંહના શાસનસમયથીજ

કોટારાજ્યનું ધન, સન્માન, સત્તા અને પ્રભુત્વ વૃદ્ધિ ગન થયું હવે તે પ્રથમ શ્રેણીનું દેશીરાજ્ય ગણાવા લાગ્યું અત્યારપૂર્વે તે તૃતીયશ્રેણીનું રાજ્ય ગણાતું હતું પાંચઘાટે બકાફૂરાદિનું મૃત્યુ થયું. પછી ફર્ખશીઅર દિલ્હીના સિંહાસનપર અભિષિંકત થયો અને એના સમયમા બે સંપદાનાઓની પ્રજાના ધણી વધી ગઇ ચતુર બીમસિંહે ઉક્ત સંપદાતાઓના પક્ષનું અવલંબન કરી પોતાની ઉન્નતિનું દાર બોલી નાખ્યું આધોસિંહના સમયથી કોટારાના રાજ દિલ્હીના પાદશાહના દરબારમા તૃતીયશ્રેણીના રાજ્યતારકે વિગળતા હતા અને તેઓ બેદગર સૈનિકોના મનમબદારતરિકે નિયુક્ત થતા આવ્યા હતા, પરંતુ ઉક્ત ઉભય સંપદાતાઓ તેમનાપર એવા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે બીમસિંહને પાચહજારી મનસગદારતરિકે નિયુક્ત કર્યો અને તેમને પ્રથમ શ્રેણીના રાજ બનાવ્યા હાડા-જાતિની મોગી શાખામા ઉત્પન્ન થયેના જૂદીના અધીશ્વર ફર્ખશીઅરનો પક્ષ ગ્રહણ કરી ઉક્ત ઉભય અત્યાચારી સંપદાની વિરુદ્ધ ખડા થયા જળજવની રણબ્રુમિમા કોટારાના અધીશ્વર સંપદાતાઓના પક્ષમા રહી અને જૂદીના મહારાજ ફર્ખશીઅરનો પક્ષ ગ્રહણ કરી મામસાને લડ્યા કોટારાના રાજ બીમસિંહે કેવા ધુણિત ઉપાયથી જૂદીના અધીશ્વર શુધસિંહના જીવનો નાશ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પાછો જૂદીના ઇતિહાસમા વાચી ચૂક્યા છે રાજ બીમસિંહે અજરના રાજ જયસિંહ અને ઉક્ત ઉભય સંપદાતાઓની સાથે મળીને તેમને સર્વ નિહિત કરોમા સરાહ આપી હતી જયસિંહે શુધસિંહના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો તેમા બીમસિંહનો પણ હાથ હતો, એમા કિચિત્ પણ શક નથી ઉભય સંપદાતાઓની કૃપા સંપાદન કરી બીમસિંહે પશ્ચિમમા કોટારાથી પૂર્વમા અહીરનાડાસુધી પહારદેશની સર્વભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી આ વિશાળ ભૂખડમા ખીચીરોકાની અને જૂદીનું રાજની ધણી ભૂમિ આવેલી હતી વળી તેમણે સંપદાતાઓના અનુમહથી હાડોતીદેશનો સર્વોત્તમ ગગરાન નો કિલ્લો પણ હસ્તગત કરી લીધો, કે જે કિલ્લો અણઉદ્ધીનની સામે ત્યાના ભોંકોએ કરેલા બચા વધી પ્રસિદ્ધ થયો છે ત્યારપછી તેમણે મઉ, મેદાના, ચૌરગઢ, ખારા, માગરોલ અને ખોડાલ વગેરે અબનનદીની પૂર્વ તરફના કિના પણ પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા

કોટારાજ્યની દક્ષિણે આવેના કેટલાક પહાડીદેશોપર બીરોનો અધિકાર હતો કોટારાજ્યના દક્ષિણસીમાતપર ચાના નામનું મનોદરરથળ છે ત્યા ચક્કસે નામનો બીરરાજ રાજ્ય કરતો હતો બીરોના અધીશ્વરની પાસે પાચમે અશ્વારોહી અને આઠસે ધનુષધારી સૈનિકો હતા મેવાડથી કોટારાજ્યની સીમાસુધીના સમસ્ત બીરો ઉક્ત બીરરાજને પોતાનો સ્વામી ગણતા હતા આ બીરોકો ધારના રાજ બોજના સમયથી કોટારાના રાજ બીમસિંહના સમય સુધી પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરતા આવ્યા હતા પરંતુ બીમસિંહે તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમનો ખ્વસ કરી તેમના સમસ્ત પ્રદેશો પોતાના અધિકારમા લઈ લીધા તેમણે નરસિંહગઢ તથા રાજગઢપાટણ પણ પોતાના અધિકારમા લઈ લીધું રાજ બીમસિંહ ને થોડા વધુ દિવસ જીવિત રહ્યા હોત તો નિસંદેહ તેઓ પોતાના રાજની સીમા પર્વતમાલની બહાર પણ ફેલાવી દેત અનારસી હીમ, પહાવા તથા ચઢાવતોના તાબાના પ્રદેશો પણ તેમણે હસ્તગત કરી લીધા હતા પરંતુ તેમનો પરતોઠવાસ થયા પછી આ સર્વ પ્રદેશો કોટારાના રાજ્યમાથી નીકળી ગયા

સુપ્રસિદ્ધ કુલીચખાએ દિલ્હીના પાદશાહની આધીનતાને અસ્વીકાર કરી તેની વિરુદ્ધ રાજ ધારણ કર્યો અને દિલ્હીના તાબાના પ્રદેશો લૂટવા માડ્યા આ ચોદાએ પાછમથી દક્ષિણમા હેરાબા દત્ત રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું જે સમયે ઉક્ત કુલીચખા દિલ્હીથી પનાથન કરી ગયો તે સમયે પાદશાહે તેને પકડવાને માટે અજરના રાજ જયસિંહ, કોટારાના રાજ બીમસિંહ અને નરવરના રાજ ગજસિંહને મોકલ્યા બીમસિંહે કુલીચખા ઉદે નિજમ-ઉન-મલ્કની સાથે પાંચડી બદલીને જાતાને સખ ધ રખાપિત કર્યો હતો કુલીચખાએ બ્યારે પાદશાહે તેને પકડવાને સેના મોકલી છે, એના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેણે બીમસિંહ ઉપર પત્ર લખીને તેમને બજાવ્યું કે—“મે પાદશાહના દરોમા કાઠ પણ લૂટકાટ કરી નથી માટે મારી વિરુદ્ધ ને ને વાતો ચાલતી હોય તે સર્વને તમે મિથ્યા બજાવો જયસિંહ પ્રયત્ન છે અને તે સદા મારો નાશ કરવાને માટ પ્રયત્ન કરે છે, માટે હું આપને લનામણ કરું” કે આપ મારી વિરુદ્ધ આવતી વાતપર વિશ્વાસ કરશો નહિ અને મારી દક્ષિણની

મુસાફરીમાં કાંઈ પણ પ્રત્યવાય ઉપસ્થિત કરશે નહિ. " નિળમ-ઉલ-મુલકનો આ પત્ર વાંચી હાડારાજ બીમસિંહે એવો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે:—“સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અને મિત્રતા નિભાવવી એ બેની વચ્ચે એક રેખા છે, તે હું સારીપેઠે જાણું છું. આપનો પ્રતિરોધ કરવાની મને આજ્ઞા મળી છે અને તેજ કારણથી હું આટલે દૂર સેના લઇને આવ્યો છું. મારે અવસ્ય આપની સામે યુદ્ધ કરવું પડશે અને કાલે પ્રાતઃકાળમાંજ હું આપની ઉપર આક્રમણ કરીશ. ”

“ હું કાલે આક્રમણ કરીશ ” એ સંજ્ઞાથી બીમસિંહે પોતાના મિત્રને સાવધાન કરી દીધો. ચતુર નિળમ-ઉલ-મુલક પોતાના રાજપૂતમિત્રને રાજબક્ષિના યજ્ઞકુંડમાં મિત્રતાનું બલિદાન આપતો જોઈ યુક્તિથી પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો. તેણે સિંધુનદીના તટપરના કુરવાઈ ભૌરોસા નામના નગરની પાસે દુર્ગમ પહાડી સ્થાનમાં પોતાની છાવણી નાખી. રાજપૂતો અવસ્ય આજ્ઞા માર્ગે જશે એમ ધારી નિળમે (નિળમ-ઉલ-મુલક) તોપો પણ તૈયાર કરી રાખી. તેણે પોતાની સેનાને અને તોપોને એવી રીતે છુપાવી દીધી હતી કે કોઈ તે સ્થળે તેનું અસ્તિત્વ છે એવું અત્યુમાન કરી શકે નહિ. આવા શ્રમ સ્થાનમાંથી પણ ગોળાં સરલતાથી જઈ શકે એવો બદાઈસ્ત તેણે કર્યો હતો.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ યાત્રા વીરવર બીમસિંહ અહીંથીનું સેવન કરી પોતાની સમસ્ત સેના અને કુરાવહોની સેનાને લઇને નિળમપર આક્રમણ કરવાને બહાર નીકળ્યા. રાજપૂતોની સેનાને નિકટ આવેલી જોઈ નિળમે તોપગોળાની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. આ પ્રસંગે તોપોના ગોળા લાંગવાથી રાજ બીમસિંહ અને રાજ ગજસિંહ એ ઉલ્લસ પોતાના હાથીસહિત મરણ પામ્યા. તેમનું મરણ થતાં સર્વ પામદસ અને અશ્વાશી સૈનિકો જેમ કાલે તેમ નાસી ગયા. કુલીચખાંએ વિજય પ્રાપ્ત કરી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં જઈ તેણે હૈદાબાદનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું અને તે સ્વતંત્રતાપૂર્વક શાસન ચલાવવા લાગ્યો. હૈદાબાદ અઘાપિ કુલીચખાંના વંશજોના અધિકારમાં છે.

આ સમયે કોટાની હાડાગતિપર બે વિપત્તિઓ આવી પડી. એક રાજ બીમસિંહનું મૃત્યુ અને બીજી કોટાના રાજાના પૂર્વજેવ વૃજનાથની મૂર્તિનું અદસ્ત્ય થવું. પ્રત્યેક રાજપૂતરાજ અનાદિથી સમરક્ષેત્રમાં પોતાના ઈશ્વરની મૂર્તિ લઈ જાય છે. આ મૂર્તિનું તરકસ (ખાચા) દ્વારા રક્ષણ કરવામાં આવે છે. રાજથી લઇને સામાન્ય સૈનિકસુધીના સર્વ ગ્રાહ્યો તેજ દેવના નામના જયધ્વનિ કરીને શત્રુસેનાપર આક્રમણ કરે છે. કોટાની ઉક્ત વૃજનાથની મૂર્તિ સ્વર્ણની હતી. તે ઘણી નાની હતી. આ મૂર્તિએ અનેક યુદ્ધોમાં વિજય અને અસંખ્ય મનુષ્યોના વિનાશ જોયો હતો. કોટારાજ્યની સેના “ જય વૃજનાથકી ” એવા ઘોષ કરીને યત્રુસેનાપર આક્રમણ કરતી હતી; પરંતુ કુલીચખાંએ જયારે હાડા-ઓપર ગોળાની વૃષ્ટિ કરી ત્યારે તે મૂર્તિ કાણ જાણે કયાં અદસ્ત્ય થઈ ગઈ. દીર્ઘકાળપર્યંત તપાસ કરવાથી તે મૂર્તિના જેવી એક પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ. આ મૂર્તિને મહાસમારોહસહિત રાજધાની કોટામાં આણવામાં આવી. આ પ્રતિમાનાં દર્શન કરી કોટાના નિવાસીઓ પરમ પ્રસન્ન થયા. બીમસિંહ ૧૫ વર્ષપર્યંત સિંહાસન ભોગવી સંવત ૧૭૭૬ (૬૦ સં ૧૭૨૦) માં ઉપરોક્ત પ્રકારે માર્યા ગયા. તેમણે નિઃસંશય પોતાની વીરતા અને રાજનીતિશક્તિથી પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરી હતી.

ખૂંદી અને કોટાના રાજ એકજ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, તોપણ તેમની વચ્ચે ભયંકર વિરોધ ચાલ્યો આવતો હતો. આ વિરોધ પ્રથમ રામસિંહ અને હુધસિંહે ધોલપુરના યુદ્ધમાં એકબીજાની સામે શસ્ત્ર ચલાવીને પ્રદર્શિત કર્યો. તેજ પ્રમાણે કોટાના રાજ બીમસિંહે પણ ખૂંદીના અધીશ્વરનું અનિષ્ટ કરવામાં કાંઈ નુકી કરી નહિ. રાજ બીમસિંહે રાજ હુધસિંહનો વધ કરવાને માટે તેમનાપર કાયુરુપની પેઠે જે આક્રમણ કર્યું હતું તેનું વૃત્તાંત પાઠકો પૂર્વે જાણી ચૂક્યા છે. ત્યારપછી ખૂંદીનો રાજવંશ મહાવિપત્તિમાં પડીને અધઃપતિત થયો. રાજ બીમસિંહે ઉલ્લસ શૈવભ્રાતાઓની સહાયથી બળવાન થઇને ખૂંદીશ્વરપર વિપત્તિ પાડવામાં કાંઈ કસર રાખી નહોતી. અંબરના રાજ જયસિંહે જ્યારે હુધસિંહને પટચ્યુત કર્યો ત્યારે તે સુસંધિનો લાલ લઈ રાજ બીમસિંહે ખૂંદીપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંથી નગાઈ અને પ્રાચીનકાળનો પ્રસિદ્ધ રણુચંબ વગેરે કેટલાંક રાજ-ચિન્હો વૂંદીને કોટામાં આપ્યાં. પાદસાહ જજાગીરે ખૂંદીના રાજ રત્નસિંહને જે પીળી પત્રાકા આપી હતી

અને જે પતાકાપર હાડાગતિના અદ્ભુત પરાક્રમનાં અનેક ચિત્રો અંકિત હતાં, તે પતાકાને સુદાં બીમસિંહ કોટામાં તાણી લાવ્યા. ઉક્ત રાજચિન્હો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ખૂંદીના અધીશ્વરે વારં-વાર પ્રયત્ન કર્યા હતા; પરંતુ તેમના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે તે રાજચિન્હો પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. કેર્નલ ટોડ જણાવે છે કે:—“તે સમયથી આજપર્યંત પ્રતિ-દિન સાયંકાળ થયા પછી કોટાનગરનો દરવાજો બંધ થઇ જાય છે. જે સ્વયં કોટાના મહારાજ રાત્રિના સમયે આવે તો તેમને પણ નગરમાં પ્રવેશ કરવા દેતા નથી. આ સંબંધે નીચે પ્રમાણે વૃત્તાંત પ્રાપ્ત થાય છે:—“એક દિવસ કોટાના રાજા ડુર્જનસાહેબ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઇ થોડાક સેવકોસ-હિત અર્ધરાત્રીના સમયે નગરના દરવાજાપર આવ્યા અને દારપાલપ્રત્યે બોલ્યા કે:—“દરવાજો ખોલો;” પરંતુ પૂર્વે સ્વયં તેમણેજ દારપાલને એવી આજ્ઞા કરાવી હતી કે:—“રાત્રિના સમયે કોઇ પણ પ્રકારે દરવાજો ખોલશો નહિ. રાત્રિના સમયે કોઇપણ માણસને નગરમાં પ્રવેશ કરવા દેશો નહિ.” આ કારણથી દારપાલે દરવાજો ખોલવાની રજૂ ના પાડી. ત્યારે રાજા ડુર્જનસાહેબે પોતાનો પરિચય આપી તેને દાર ખોલવાની આજ્ઞા કરી; પરંતુ દારપાલના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે કોઇ બીજો રાજા આવીને દગાથી દરવાજો ખોલાવે છે, તેથી તેણે અંદરથી કહ્યું:—“રાજાએ રાત્રિના સમયે કોઇ અન્ય સ્થાનપર રહેવું જોઇએ;” પરંતુ રાજાએ પુનઃ આગ્રહ કર્યો. હવે પરમકોષિત થઇ દારપાલે બંદુક ખતાવી કહ્યું કે:—“અહીંઆંથી ચાલ્યા જાઓ. હું દરવાજો ખોલીશ નહિ. જે તમે માનશો નહિ તો નિરુપાયે મારે આ બંદુક ચલાવવી પડશે.” ડુર્જનસાહેબ બંદુક જોઈ ત્યાંથી પાછા હટી બીજા સ્થાનપર જઇ રાત્રિ વ્યતીત કરી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો. ઉક્ત દારપાલ પોતાના સાથીને રાત્રિનું વૃત્તાંત કહેતા હતા, એવામાં સામેથી રાજા ડુર્જનસાહેબ આવતા દૃષ્ટિગ્રસ્ત થયા. રાજાને જોઇ તે દારપાલ વિચિત્ર અને ભયભીત થયો. તેમને પચસે રાજાની પાસે જઈ તેમના ચરણમાં પોતાની બંદુક મૂકી દ્વિધા કરી દંડવત્ કરી દંડ કરવાને માટે રાજાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ત્યારે રાજાએ તેનો હાથ પકડી તેને ઘેરાયો અને તેણે રાજાનાં સખ્તરીતે પાલન કર્યું હતું તે માટે તેની પ્રશંસા કરી. પછી તેમણે તત્કાળ પોતાના પહેરેલાં ઉત્તમ વસ્ત્રોનાં તેને પુરસ્કારમાં અર્પણ કરી દીધાં.”

રાજા બીમસિંહના સમસ્ત શરીરમાં અભરશક્તિના ધાવોનાં ચિન્હો હતા તેથી તેઓ કદિપણ પોતાના અંગપરથી વસ્ત્રો ઉતારતા નહોતા. કુરવાઈના યુદ્ધમાં જ્યારે કુલીચખાંએ તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ કરી તે સમયે તેમના શરીરમાં અગણિત ધાવો જોઇને તેમના એક સેવકે તેમને કહ્યું:—“મહારાજ! આપની આ શી રીતિ ?” તે સમયે બીમસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“જે હાડાગતિના અધીશ્વર તારકે જન્મે હોય અને જેને પૈતૃક રાજ્યની રક્ષા કરવાની અભિલાષા હોય તેણે આ પ્રકારે અભરશક્તિના ચિન્હ અવસ્થા ધારણ કરવાજ જોઇએ.” રાજા બીમસિંહની પૂર્વે કોટાના કોઇપણ રાજાએ પાદશાહની પાસેથી પાંચદળરી મનસજદારની પદવી પ્રાપ્ત કરી નહોતી. આ મહાસંમાનસૂચક ઉપાધિ સૌથી પ્રથમ બીમસિંહેજ પ્રાપ્ત કરી. તેજ પ્રમાણે “મહારાજ” ની ઉપાધિ પણ સૌથી પ્રથમ તેમણેજ પ્રાપ્ત કરી. આ ઉપાધિ તેમને દિલ્હીના પાદશાહે આપી નહોતી; પરંતુ રાજપૂતજાતિના યુક્ટમણિ અને હિંદુકુશપતિ મેવાડના મહારાજાએ આપી હતી અને દિલ્હીના પાદશાહે પણ તેમની તે ઉપાધિને બહાલી આપી હતી. ખૂંદીના ગોપીનાથના; વંશજો હાંડોતદિગના પ્રધાન સામંતો ગણાતા હતા અને તેમના માનાર્થે “આપજી” ની ઉપાધિ તેમને અર્પણ કરવામાં આવી હતી; પરંતુ જ્યારથી તે વંશના ઈદસાલ ઉદયપુરમાં ગયા ત્યારથી મહારાજાએ તેમને “મહારાજ” ની ઉપાધિ અર્પણ કરી. આ સમયથી આપજીની ઉપાધિ કેવળ કોટાના કિર્તીય શ્રેણીના માધાની સામંતોના સંગમાં વપરાય છે. રાજા બીમસિંહે ત્રણ પુત્રો મૂકી પરલોકગમન કર્યું. આ ત્રણ પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—(૧) અર્જુનસિંહ, (૨) સ્વામસિંહ અને (૩) ડુર્જનસાહેબ.

મહારાજ અર્જુનસિંહનો વિવાહ કોટારાજ્યના ભાવીમંત્રી જનીમસિંહ ઝાઝાના પૂર્વજ માધોસિંહની ભગિની સાથે થયો હતો. અર્જુનસિંહ માર વર્ષપર્યંત કોટાનું સિંહાસન બેઠાથી નિઃસંતાન

અવસ્થામાં મરણ પામ્યા, અર્જુનસિંહનું મરણ થયા પછી કોટાના સિંહાસનને માટે સ્વામસિંહ અને દુર્જનસાહ એ ઉભયભાતાઓની વચ્ચે યુદ્ધાદિ પ્રબલિત થયો. આ યુદ્ધક્રમમાં ક્ષિત્ત યદ્ધ કોટાના સામંતો પણ અત્યંત દુઃખી થયા. ઉદયપુરના યુદ્ધમાં ઉક્ત ઉભય ભાતાઓએ રાજ્યસિંહાસનને માટે સ્થિર નહીં વહેવરાવી દીધી. આ ઉભયનક યુદ્ધમાં સ્વામસિંહ માર્યો ગયા, તેથી લગાઇ શાંત પડી; પરંતુ જે દુર્જનસાહને ચોતાના ભાતાની સામે યુદ્ધ કરવામાં કિચિત્ પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, તેઓ સ્વામસિંહનું મૃત્યુ થતાં પ્રાત્તવિગેજથી મહાશોકમાં નિમગ્ન થઈ કરુણાળનક રોદન કરી શિર કૂટવા લાગ્યા. "હું ખરાબ મુહૂર્તમાં અનુચિત આશા ધારણ કરી સિંહાસનને માટે મારા ભાતાની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રેરત થયો અને તેમના મૃત્યુનું કારણ થયો." આવે તેઓ અનુતાપ કરવા લાગ્યો. જે સમયે કોટારાજ્યમાં આ દુર્ઘટના બની તે સમયે ત્યાં એક બીજાપણ ગ્રામ્યનીય આપત્તિ બારી પડી. દિહીના પાદશાહે બીમસિંહપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુરસ્કારસ્વરૂપે જે રામપુરા, બાયપુરા તથા કલાપતિ નામના ત્રણ સમૃદ્ધિશાલી પ્રદેશો ત્યાંના મૂલરાજઓની પાસેથી છીનવી લઈને આપ્યા હતા, તે તે રાજાઓએ પુનઃ કોટાના અધીશ્વર પાસેથી ખૂચવી લીધા.

દુર્જનસાહ સંવત ૧૭૮૦ (૬૦ સં ૧૭૨૪)માં કોટાના અધીશ્વર થયા. આ સમયે તેમૂરવંશના અંતિમ સમ્રાટ મહમદશાહ દિહીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા. આ સમ્રાટે દુર્જનસાહને સન્માનપૂર્વક દિહીમાં બોલાવ્યા અને તેમને પહેરામણી આપી. દુર્જનસાહની પ્રાર્થનાથી પાદશાહ મહમદશાહે એવો હુકમ પીટાએ કે:-"યશુનાના તીરપર જે જે સ્થાનોમાં દાકાળતિ નિવાસ કરે છે તે તે સ્થાનોમાં ગોદત્યા કરવી નહિ." દુર્જનસાહ અનેક વિષલવકારક ઘટનાઓના કાળમાં કોટાના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા. તેમનાજ શાસનકાળમાં સૌથી પ્રથમ બાજરાવે મરાઠાઓની સેના લઈને ભારતવર્ષના ઉત્તર ભાગપર અધિકાર કરવાને આક્રમણ કર્યું. આ પ્રસંગે બાજરાવે હડકોતી-દેશની પૂર્વસીમાપર આવેલા તારજઘાટ નામના પહાડીમાર્ગમાં યદ્ધને જતાં નાહરમદ નામના કિલ્લાને જીતી લીધો અને તે દુર્જનસાહને આપી દીધો. ઉક્ત કિલ્લો અને તેના તાબાને પ્રદેશ એક યવનના હાથમાં હતો. સંવત ૧૭૯૫ (૬૦ સં ૧૭૩૯) માંજ મરાઠાઓની સાથે હાકાળતિને પહેલી વાર સમ્મિલન થયું. હાકાળ રાજ દુર્જનસાહને ઉક્ત કિલ્લો પ્રાપ્ત કરવામાં બાજરાવેશ્વાએ જે સહાય કરી તેના બદલામાં તેમણે તેને સેનાનો ખર્ચ આપ્યો હતો. મહારાષ્ટ્રપતિ બાજરાવની સાથે દુર્જનસાહને આ વખતે મિત્રતા થઈ બરી; પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે થોડાં વર્ષ પછી મહારાષ્ટ્રપતિએ એકદમ તે મિત્રતા તોડી નાખી.

ખંડીરાજ્યના ઇતિહાસમાં પાંડકાએ વાંચ્યું છે કે અંબરનો રાજા જયસિંહ દિહીના પાદશાહની નોકરીમાં રહી ચોતાની શાસનશક્તિ પ્રબલ કરી ખંડી આદિ દેશોના રાજાઓને છીનબલ કરી તેમને ચોતાના માંડલિક બનાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો હતો. તેના ઉત્તરાધિકારીએ પણ આ મહત્વાકાંક્ષા ધારણ કરી ખંડીના રાજા બુધસિંહને પદચ્યુત કરી રાજ્યની બહાર હાંકી કાઢ્યા. બુધસિંહે વૃદ્ધાવસ્થામાં રાજ્યશોકથી મરણ પામ્યો. ત્યારપછી અંબરના નરેશે મહારાષ્ટ્રીઓના દલથી પરાસ્ત થઈ ચોતાની જાતને શતશઃ પિષ્કાર આપી આત્મહત્યા કરી. આ વાત પણ પાંડકાના રમરણમાં દર્શી. ઉક્ત અંબરપતિએ ખંડીથી બુધસિંહને દૂર કરીને ચોતાના એક સામંતને ત્યાંના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો અને તેની પાસેથી કર લેવાની વ્યવસ્થા કરી. ત્યારપછી તે વિજયના ગર્વથી ઉન્મત્ત બની કોટારાજ્યપર ચોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને કુચ કરવા લાગ્યો. આ સમયે દુર્જનસાહ કોટાના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા. સંવત ૧૮૦૦માં અંબરનરેશ ઈશ્વરીસિંહે કોટા જીતી લેવાની ઈચ્છાથી ત્રણ મહારાષ્ટ્રીયેતાઓ અને જાટપતિ સુર્જમલને સેનાસહિત બોલાવ્યા. પછી તેમણે કોટાપર આક્રમણ કર્યું. કોટડી નામના સ્થાનમાં મહાસમર થયા પછી જયપુરના રાજાએ સેનાસહિત કોટાની રાજધાની ધેરી લીધી. તે સત્તત ત્રણ માસપર્યંત રાજધાનીપર ધેરા ધાવી રહ્યા અને તેને જીતી લેવાને

૧ આ વર્ષમાં જે સમયે બાજરાવે હાકોતીપ્રદેશમાં યદ્ધ હિદુસ્થાનપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને જતા હતા તે સમયે દિગ્મતસિંહ આદ્યા કોટારાજ્યના ફોજદાર હતા. જે વર્ષે સિવસિંહનો અને બીજો વર્ષે નરસિંહનો જન્મ થયો હતો.

માટે તેણે અનેક ઉપાયો કર્યો; પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ દુર્જનસાહે તેની તે અભિલાષા પૂર્ણ થવા દીધી નહિ. અંતે નિરાશ થઈ અંબરનરેશ ઇન્વરીસિંહ નગરની બહારનાં જૂલો કાપી નાખી તથા ઉપવનો નષ્ટ કરી દઈ પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયદલના એક નેતા જ્યાપ્પા સિંધિયાનો એક દાય ગોળાથી ઉડી ગયો હતો.

શત્રુદલે જે સમયે કોટાને ઘેરા ધાલ્યો હતો તે સમયે ઝાલાબતિનો હિંમતસિંહ નામનો એક રાજપૂત કોટાના ફોજદાર અર્થાત્ પ્રધાન સેનાપતિના પદ પર નિયુક્ત હતો. તેણે પોતાની વીરતા તથા યુદ્ધકૌશલ્યસહિત કોટાની રાજ દુર્જનસાહસપ્રત્યે સ્વામિભક્તિની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી. તેની ખટપટ અને મંથરચતાર્થજ દુર્જનસાહને બાહ્યરાવની તરફથી નાહરગલ્લો કિલ્લો પ્રાપ્ત થયો હતો. સંવત ૧૭૬૫ અને સંવત ૧૮૦૦ની વચ્ચે પૂર્વોક્ત ઉભય ઘટનાઓ બની અને તેજ અરસામાં જલિમસિંહનો જન્મ થયો. જલિમસિંહ એટલો બધો પ્રસિદ્ધ થયો અને કોટારાજ્યના ઇતિહાસની સાથે તેને એટલો બધો ધનિષ્ઠ સંબંધ થયો કે કનૈલ ટોડે તેની વીરતાની ઘણી પ્રશંસા કરી છે.

જમપુરનરેશ ઇન્વરીસિંહ કોટા છૂટવાને સમર્થ નહિ થવાને લીધે બ્યારે પાછો કર્યો સારે તેજ સ્વી વીર દુર્જનસાહે પ્રાચીન યત્રુતા વિસ્મૃત કરી છુપસિંહનાં યુગ ઉમેદસિંહને તેમના પૈતૃક સિંહાસન પર અર્થાત્ ખૂદીના તખ્ત પર અધિષ્ઠિત કરવાને ઘણો પરિશ્રમ કર્યો. મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોશ્કરની સહાયવિના ઇન્વરીસિંહને પરાસ્ત કરી ખૂદી હસ્તગત કરી શકાય એમ નહોતું; તેથી દુર્જનસાહે ઉમેદસિંહને હોશ્કરને આશ્રય મદલ્ય કરવાની સલાહ આપી. સંવત ૧૮૦૫ (ઈ.સ. ૧૭૪૬)માં બ્યારે ઉમેદસિંહે હોશ્કરની સહાયથી ખૂદીનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું સારે તેણે પાટલ્ય વગેરે પ્રદેશો હોશ્કરને આપ્યા. હવે હોશ્કરે કોટાના રાજ દુર્જનસાહની પાસેથી પશુ કર લેવા માંડ્યો. તેમણે ઉમેદસિંહ પર ઉપકાર કર્યો તો તેના બદલામાં તેને સ્વયં બલવાન હોશ્કરને કર આપવાની ફરજ પડી.

વીરશ્રેષ્ઠ દુર્જનસાહે પોતાના બાહુબળથી અનેક પ્રદેશ છૂટી કોટારાજ્યમાં સંચાલ દીધા. ખીચી લોકોના તાબાએ ફૂલવરેહ નામના પ્રદેશ પશુ તેમણે પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો હતો. ગૂગોર નામના કિલ્લા પર તેમણે બ્યારે આક્રમણ કર્યું ત્યારે હાડા અને ખીચીલોકોની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ઉપરિચલ થયું. ગૂગોરના સ્વામી બલભદ્રે અતીમ સાહસપૂર્વક તે કિલ્લાની રક્ષા કરી. બલભદ્ર રામપુર વગેરે પ્રગણુઓના સામંતોને પોતાના પક્ષમાં લઈ હાડાબતિની સામે પ્રબળ દલ ઉણું રાખ્યું હતું. સંવત ૧૮૧૦ માં ચાહાલ્યવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હાડા અને ખીચી એ ઉભય શાખાઓ આ પ્રકારે ભયંકર સમરાશિમાં બળવા લાગી ખૂદીના રાજ મહાવીર ઉમેદસિંહે આ સમયે કોટાના રાજ દુર્જનસાહને પક્ષ મદલ્ય કરી સમરમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરી. એક માત્ર ઉમેદસિંહની વીરતાથી જ કોટાની રાજપતાકાનું ગૌરવ ઉક્ત સમરમાં સુરક્ષિત રહ્યું હતું. ત્રણવર્ષ પછી દુર્જનસાહ મૃત્યુ પામ્યા. તેઓ સાહસિક રાજ હતા, તેમજ રાજપૂતોમાં જે યુધ્ધોની આવસ્થકતા હોય તે સર્વ યુધ્ધો તેમનામાં વિદ્યમાન હતા. ચિલનસારપલ્ય, ઉદારતા અને વીરતા વગેરે અને વ્યાધનો શિકાર તેમને અત્યંત પ્રિય હતા. તેમના રાજ્યમાંનાં સર્વ જંગલો સિંહ વ્યાધાદિ હિસક પશુઓથી પરિપૂર્ણ રહેતાં હતા અને તે સર્વ જંગલોમાં તેમણે શિકાર કરવાને માટે માચડાઓ બંધાવ્યા હતા.

જે સમયે દુર્જનસાહ શિકાર ખેલવાને માટે નીકળતા હતા તે સમયે તેઓ પોતાની રાણીઓને પણ પોતાની સાથે લઈ લેતા હતા. તે રાજપૂતવંશિંગનાઓને પણ બંદુક મારવાનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું. શિકાર માટેના સર્વોચ્ચ માંચડા પર તે સ્ત્રીઓ હરેલીબંદુક હાથમાં લઈને ખેસતી હતી. જે સમયે તેમના માણસો સિંહ વ્યાધાદિને ઘેરીને તેમાંનાં પાસે લાવતા ત્યારે તે સ્ત્રીઓ બંદુક છોડી તેમનો શિકાર કરતી હતી.

એક સમયે ફોજદાર હિંમતસિંહ ઝાલા શિકાર માટેના માંચડાની નીચે પૃથ્વી પર ઉભા હતા. તે સમયે એક વ્યાધ કોષથી આરંભ નેત્રો કરી મુખ પહોળું કરી ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો; પરંતુ દુર્જનસાહે તેને મારી નાખવાની આજ્ઞા આપી નહિ. રાજની આજ્ઞાવિના તેને ગોળી મારવાનું સાહસ કાઢપણ્ય કરી શક્યો નહિ. સહિ જોઇ તે ભયંકર વ્યાધે અતિ શીઘ્રતાથી હિંમતસિંહ પર આક્રમણ

કર્ચું, તેમણે તરત પોતાની ઢાલ આગળ ધરી અને તેડારા પોતાની રક્ષા કરી. પછી તેમણે અતિ વેગથી વ્યાઘ્રની નિકટ જઈ પોતાની તલવારથી તેના મસ્તકના બે ખંડ કરી નાખ્યા. આવી અસીમ સાહસિકતા અને વીરતા જોઈ દુર્જનસાલ અને સર્વ સામંતો હિંમતસંહની પરમ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

દુર્જનસાલે અપુત્રાવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેમણે મેવાડના રાણાની એક કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો. તેમને પુત્ર નહિ થયાથી તેઓ હતાશ થયા અને પોતાના મૃત્યુથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે તેમણે પોતાની રાણીને જણાવ્યું કે:-“આપણો પુત્ર કોટાના સિંહાસન પર બેસે એવા વિધિનો લેખ નથી; માટે હવે એક છોકરાને દત્તકસ્વરૂપે મહણ કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે.” પાઠકોના સ્મરણમાં હશે કે કોટાના જૂતપૂર્વ રાજા મહારાજ રામસિંહનો જ્યેષ્ઠપુત્ર વિશનસિંહ પોતાની માતાની આત્માથી દક્ષિણની લગાધમાં ગયો નહોતો, તેથી તે કોટાના રાજસિંહાસનથી મૃત થયો હતો અને તેને કેવલ અખલનદીના તટપર આણતા નામનું પ્રગણું પ્રાપ્ત થયું હતું. જે સમયે દુર્જનસાલે એક છોકરાને દત્તકસ્વરૂપે મહણ કરવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, તે સમયે ઉક્ત આણતા પ્રદેશમાં ઉક્ત વિશનસિંહના પૌત્ર અજિતસિંહ શાસન કરતા હતા. તેમની જવસ્થા આ સમયે વૃદ્ધ હતી. તેમને ત્રણ પુત્રો હતા; તેમાંથી સૌથી વધુ જીવસાલને દુર્જનસાલે દત્તકસ્વરૂપે મહણ કરી મહારાણીની ગોદમાં બેસાડી દીધો. જો કે દુર્જનસાલે જીવસાલને પોતાના પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારીતરિકે રાજ્યમાં જાહેર કર્યો અને સામંતોએ પણ તેને પોતાના ભાવી રાજ્યતરિકે સ્વીકાર્યો; પરંતુ દુર્જનસાલના મૃત્યુપછી ફોજદાર હિંમતસિંહગણાએ પોતાની પ્રજા શક્તિથી આ અવસ્થા બચ્ચ કરી નાખી. આ સમયે આણતાના વૃદ્ધ અધીશ્વર હિંમતસિંહ જીવંત હતા. હિંમતસિંહે અજિતસિંહને રાજસિંહાસન પર અધિષ્ઠિત કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. તેમણે અજિતસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરતાં જણાવ્યું કે:-“પુત્રને રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થાય અને પિતા તેના તાબાની પ્રગતિરિકે તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે એ ન્યાયવિરુદ્ધ છે. એમ કહિપણ બની શકશે નહિ.” કેાઇ ગુપ્ત સ્વાર્થ સાધવામાટે વા જીવસાલને રાજ્ય મળવાથી દેશનું અનિષ્ટ થવાની આશંકા હોવાથી વા ગમે તે કેાઇ કારણથી હિંમતસિંહે અજિતસિંહને જ રાજસિંહાસન પર અધિષ્ઠિત કરવાને ઉલ્લેખ કર્યો. હિંમતસિંહની સામે કેાઇ પણ યુગ્ કે આં કરી શક્યું નહિ. તેમણે અતે વૃદ્ધ અજિતસિંહને કોટાના રાજસિંહાસન પર વિરાજમાન કરી દીધા. અઢી વર્ષ પૂર્વે રાજ્ય ભોગવી અજિતસિંહ સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા. તેમના ત્રણ પુત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:- (૧) જીવસાલ (૨) ગુમાનસિંહ અને (૩) રાજસિંહ.

અજિતસિંહને સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર જીવસાલને કોટાનું રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. વિખ્યાત હિંમતસિંહગણા આ સમયે જીવંત નહોતા. તેઓ અજિતસિંહની પૂર્વે મરણ પામ્યા હતા. આથી ફોજદારના પદ પર તેમના લત્તીજી જીલિમસિંહ નિયુક્ત થયા હતા.

આ અસામાં ઇશ્વરીસિંહે આત્મહત્યા કરી તેથી તેનો સાવકો ભાઇ માધોસિંહ જળપુરના સિંહાસન પર બેઠો. ઇશ્વરીસિંહે મહત્વાકાંક્ષાને વશ થઇ હાડગભિતિ અને ખૂદી તથા કોટાના રાજ્ય પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે જે આક્રમણ કર્યું હતું તેનું કળ એ આજ્ઞું કે તે લુદ્ધમાં પરાસ્ત અને અપમાનિત થયો અને અતે તેને આત્મહત્યા કરવી પડી; પરંતુ તેની આવી દશા શયેથી જોયા છતાં પણ માધોસિંહનાં મેત્રા મૃત્યું નહિ અને તે પુનઃ કોટારાજ્ય પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને તૈયાર થયો. માધોસિંહે આક્રમણ કરણ એવું બતાવ્યું કે કોટાના રાજાએ પૂર્વે અખર-નરેશના આધિપત્યનીએ રહીને સેનાસહિત પાદશાહની સેવા કરતા હતા, માટે હમણાં પણ કોટાના રેશે અમારા તાબામાં રહેવું જોઇએ; કિંતુ હાડગેકોએ તેની આ માગણીપ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો અને તેઓ જાતીયસ્વાધીનતાની રક્ષાને અર્થે પરમ ઉત્સાહથી સેનાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

અખરનો રાજ માધોસિંહ સંવત ૧૮૧૭ (ઇ. સ. ૧૭૬૧) માં પોતાની સંપૂર્ણ સેના સજ્જ કરી હાડગભિતિ પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને ઉદ્ધત થયો. તે સમયે અખદાલીના આક્રમણથી મહારાષ્ટ્રીયત્રી સર્વથા તેજવી અને ઉત્સાહરહિત બની ગયા હતા. આથી હવે માત્ર કછવાહા અને હાડગેકોની વચ્ચે રાજ સંગ્રામ ચાલવાનો હતો. માધોસિંહે હાડગેકોપ્રદેશ પર સેનાસહિત આક્રમણ કર્યો

પૂર્વે ઉનિચારાપ્રદેશપર આક્રમણ કરી તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને પોતાના રાજ્યમા સંયોજી દીધો ત્યારપછી તેણે લાખેરી પ્રદેશમા જઈ હતબલ મરાઠાઓને ત્યાંથી દાકી કાઢી તે પ્રદેશને પણ પોતાના રાજ્યમા સંયુક્ત કરી દીધો આ પ્રકારે વિજય પ્રાપ્ત કરી હૃદયમા પ્રસન્ન થઈ તેણે પાર અને ચબલ નદીની વચ્ચે પાનીગટમા પોતાનો મુકામ નાખ્યો સુનતાનપુરના હાડાસામતના હાથમા ઉક્ત પ્રદેશની રક્ષા કરવાનો ભાર સોંપવામા આવ્યો હતો, પરંતુ માધોસિંહે પ્રબલ વેગથી તેપર આક્રમણ કરી તેને હસ્તગત કરી લીધો સુવતાનપુરના સામંતે પરમ વીરતાથી કિંદાની બહાર નીકળી પોતાના કુટુંબીજનોસહિત પ્રબલ સમરાગ્રિમા પોતાના જીવનની આહુતિ આપી જે સમયે સુલતાનપુરનો સામંત રણુમા પડ્યો, તે સમયે તેણે પોતાના ઉભય હસ્તોથી પૃથ્વીને પકડી હતી વિજેતાઓપૈકી કેટલાક આ ઘટના જોઈ હસવા લાગ્યા, કિંતુ વિચારવત મનુષ્યો જણાવે છે કે રાજપૂતો મરતી વખત પણ જન્મભૂમિને આલિંગન કરે છે

જય પ્રાપ્ત કરી પરમ ગર્વિત અને ઉત્સાહિત થઈ કછવાહાલોડી માધોસિંહના જયજયકારથી આકાશપટ તોડી નાખતા કોટારાજ્યની મધ્યે થઈ આવ્યા જ્યારે તેઓ લટવાડા નામના સ્થાનમા ગયા ત્યારે તેમણે પાચહજાર હાડાવીરોને તેમની ગતિ શેકનામટે સહારકમૂર્તિ ધારણ કરી ઉભેલા જોયા કોટારાજ્યની સેના જો કે માધોસિંહની સેના કરતા સંખ્યામા ઓછી હતી, તોપણ તે પોતાની પરમપ્રિય સ્વાધીનતા અને પોતાની જન્મભૂમિની રક્ષા કરવામાટે જીવન સમર્પણ કરવાનેજ ઉભી હતી સૌથી પહેલા કછવાહારાજ્યની મોગી અશ્વારાહીસેનાએ હાડા જાતની સેનાપર આક્રમણ કર્યું કોટારાજ્યની અશ્વારાહીસેના નાની હતી તેથી કછવાહારોડીના અમલો થઈયા હોવા છતા પણ તેમણે વિજયની ખાતરી વિશ્રાંતિ લીધાવિનાજ તેપર આક્રમણ કર્યું હાડાનેડોની નાની સેના પ્રબલ પરાક્રમપૂર્વક તેમની સામે થઈ અને તેણે કાષ્ઠપણ પ્રકારે પોતાના બુદ્ધનો લગ થવા દીધો નહિ શીઘ્ર માધોસિંહની બીજી સેનાએ હાડાલોડીપર આક્રમણ કર્યું અશ્વારાહી અને પાંચદન એ ઉભય સૈન્યોના એકત્રિત આક્રમણથી રણુક્ષેત્રમા રાતની નદી વહેના લાગી, પરંતુ આ સમયે કોટારાના ફોજદાર જલિમસિંહે આતુર્બળજનો વિસ્તાર કર્યો આ સમયે જલિમસિંહની વધ એકવીસ વર્ષની હતી હિંમતસિંહે તેમને પોષ્યપુત્રસ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યા હતા, તેથી તે હિંમતસિંહના પદપર નિયુક્ત થઈ આ સમયે કોટારાના ફોજદારતરિકે રણુક્ષેત્રમા ઉપરિચિત થયા હતા ધીમે ધીમે સમરે લગ કર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, એટલે જલિમસિંહ અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા અને તેમણે અસીમ સાહસ તથા વીરતાપૂર્વક યત્નઓપર આક્રમણ કર્યું તેમણે પોતાના જીવનમા જુદા અને યતુરાઈના જે જે કામો કર્યા તેમા સૌથી પહેલું આ કામ હતું આ મહાસ કટના સમયમા તેમણે પરમ યતુરાઈ દર્શાવી હતી

મહારાષ્ટ્રીયનેતા મહારાસાવહોદ્ધર આ સમયે ઉક્ત રણુક્ષેત્રની સમીપજ હતો, કિંતુ પાણીપતના યુદ્ધ પછી તે એવો બનહીન થઈ ગયો હતો કે તે ઉક્ત ઉભય રાજ્યોપૈકી કોઈનો પણ પક્ષ આ સમયે ગ્રહણ કરી શક્યો નહિ જે સમયે સર્વ પ્રકારે માધોસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયાની સલાવના જણાવા લાગી તે સમયે યતુર જલિમસિંહ પોતાના અશ્વપર આરુઢ થઈ અતિ શીઘ્રતાથી હોદ્દરના શિબિરમા ગયા અને તેમણે તેને પ્રાર્થના કરી કે—“જો આપ યુદ્ધ કરવાને રાજ ન હો તો માધોસિંહની ઓવણી લૂટી લ્યો ” હોદ્દર પરમ આનંદથી આ કાર્ય કરવાને તત્પર થયો

ઓવણીપર હોદ્દરનું આક્રમણ ચતાજ કછવાહાલોડી લયના માર્ગે રણુભૂમિ છોડી ચોતરફ નાસવા લાગ્યા અને હાડાકવિના કચનાનુસાર “ હાડાલોડીએ પોતાની નગ સમરોરને યત્નઓના રુધિરમા સ્નાન કરાવી સગ્રામરૂપી તીર્થયાત્રા કરી ”

મામેરી, ઇશરદા, ખાતકા, વારોહ, અચરોહ વગેરે જયપુરના તાખાના પ્રદેશોના સામંતો ઉક્ત પાચહજાર હાડાવીરોથી પરાસ્ત થઈને નાસી ગયા જુદીની સેના એકત્રિત થઈ હતી પરંતુ તે કોટારાની સેના સામે ખળી નહિ, તેથી અબરનરેચના હાથમા ગયેલો પોતાનો પ્રદેશ મુક્ત કરવા

૧ આ એક આશ્ચર્યકાર વાત છે કે જે વખત નાદિરાહો હાસતવતીપર આક્રમણ કર્યું તે વખત જલિમસિંહને જન્મ થયો અને અન્યાયીનું આક્રમણ થયું તે વખત તેમણે સજ્જનેતિક રાજમંચર પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો

ની સેનેરી, તક તેના હાથમાંથી જતી રહી. ઉક્ત સંગ્રામમાં કછવાહાલેકોની પચરંગી પતાકા કોટાની સેનાના હાથમાં આવી ગઇ. હાડાકવિએ હાડાભતિની આ છતના વર્ણનમાં જલિમાસંહની વીરતાની કવિતા ગ્રંથવામાં વિશ્લેષ કર્યો નહિ. હાડાભતિ અઘાપિ આ કવિતાનું જ્ઞાન ગર્વસહિત કરે છે; તેમાંની નિમ્નલિખિત પંક્તિઓ વિશેષ મહત્વની છે:-

“જંગ લટવાડા રાજીત, નારો જલિમ જાવા;

રંગ એક રંગ ગદા, રંગ પંચરંગડા.”

અર્થાત્ લટવાડાના યુદ્ધમાં જલિમસિંહના સૌભાગ્યનો તારો ઉદિત થયો. એ રણક્ષેત્રમાં એક રંગે પાંચ રંગની પતાકાને ઢાંકી દીધી. (અર્થાત્ અંબરની રાજ્યપતાકા રુધિરથી રંગાઇ ગઇ.)

ઉક્ત લટવાડાના યુદ્ધથી અંબરના રાજાની પાદસાહેબના પ્રતિનિધિતરિકની પ્રજ્જ્વળતા સર્વથા લય પામી ગઇ. તે સમયથી અઘાપિપથે અંબરનો કોઇપણ નરેશ હાડાભતિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નથી. જાતીયસ્વાધીનતા અને જન્મભૂમિની રક્ષા અર્થે હાડાભતિ-એ લટવાડાના રણક્ષેત્રમાં જે અસીમ વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું, તેના સ્મરણાર્થે પ્રતિવર્ષે એક સામરિક મહોત્સવ કરવામાં આવે છે. પ્રતિવર્ષે એકવાર હાડાલેકો એકત્રિત થઇ અંબરનો કૃત્રિમ કિલ્લો બનાવે છે અને જયજયકાર કરી કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેનો ખુસ કરે છે. ઉપ-રાક્ત યુદ્ધ થયા પછી છત્રસાથ ધણી દિવસ છવંત રહ્યા નહિ. તેમને પુત્ર નહિ હોવાથી તેમના બંધુ કોટાના રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા.

અધ્યાય ૨ જો

મહારાવ ગુમાનસિંહ-જાલિમસિંહ-તેમનો જન્મ અને તેમનું કુલ-જાલિમાસંહનું પદ-તેમને થયેલી સન્માનની પ્રાપ્તિ-આલાકુલે વંશપરંપરાગત કૌજદારપદની કરેલી પ્રાપ્તિ-જાલિ-મસિંહે અન્યાયપૂર્વક પ્રભુતાનો વિરતાર કરવાથી 'મહારાવ ગુમાનસિંહને થયેલો અસતોપ-જાલિમસિંહને પદચ્યુત કરવા-મહારાવે જાલિમસિંહની સમક્ષે સપત્તિતું કરેલું હરણ-જાલિમસિંહે કોડાનો કરેલો ત્યાગ-તેમનું મેવાડમાં જવું અને રાણાની આધીનતામાં રહેલું-રાણાની તરફથી તેમને 'રાજરાણા'ની ઉપાધિ અને જાગીરની પ્રાપ્તિ થવી-મરાઠાઓ સામે થયેલું યુદ્ધ-જાલિમસિંહનું રણભુમિમાં ઘાયલ થઈ બંદા થવું-તેમનું પુનઃ કોડામાં આવવું-મરાઠાઓએ કોડારાજ્યપર આક્રમણ કરવાની કરેલી ચેષ્ટા-યુધાયનીતું યુદ્ધ-પ્રશંસ-નીય વીરતાનો પ્રકાશ-ગુમાનસિંહે જાલિમસિંહપ્રત્યે પુનઃ દર્શાવેલી કૃપા-મહારાવની તરફથી જાલિમસિંહે મરાઠાઓ સાથે કરેલી સંધિ-જાલિમસિંહના મનોરથનું સાફલ્ય-સુ-પુરુષત્યાગમાં પડેલા ગુમાનસિંહે પોતાનાં પુત્ર ઉમેદસિંહના રક્ષકતરિકે જાલિમસિંહની કરેલી યોજના-તેમણે પોતાના પુત્ર ઉમેદસિંહને સમર્પિત કરેલો રાજ્યાધિકાર-મહારાવ ગુમાનસિંહનું મૃત્યુ-ઉમેદસિંહને થયેલું રાજતિલક-ટીકાદાડ-કેલવાડાપર રથાપિત કરેલો આધિકાર-જાલિમસિંહની વિરુદ્ધ રચાયેલો પ્રપંચ-પ્રપંચ રચનારાઓનો થયેલો નાશ-હાડાસામંતોને થયેલી દેશનિ-કાલની સજા-મોસનના સામંતનો પ્રપંચ-પ્રપંચોતું ખુદકું થવું-ખહાદુરસિંહનું મૃત્યુ-રાજનાં જાતાઓનો કારાગૃહવાસ-જાલિમસિંહની વિરુદ્ધ રચાયેલા પુષ્કળ પ્રપંચો-ત્રીરાંગનાઓએ જાલિ મસિંહનો નાશ કરવાને કરેલી ચેષ્ટા-જાલિમસિંહનો થયેલો અન્યાય-જાલિમસિંહની સાવધાનતા

વંત ૧૮૨૨ (ઈ. સં ૧૭૬૬) માં ગુમાનસિંહ પોતાના જાતાનાં સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. ગુમાનસિંહના મસ્તકપર જે સમયે કોટાનું રાજ્ય શોભિત થયું તે સમયે તેઓ ભરપૂર્વાવસ્થામાં હતા. તેઓ પરમ સાહસિક અને બુદ્ધિ-માન હતા. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયલોકોએ રાજપૂતાનામાં આવી રાજપૂતજાતિના સર્વસ્વનો નાશ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો. જે કે ગુમાનસિંહ તેમના આક્રમણથી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ હતા; પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે માત્ર ચોડા દિવસસુધીજ રાજ્ય ભોગવી તેમને એક બાલકના હાથમાં પોતાના રાજ્યનો ભાર સમર્પણ કરવો પડ્યો. ગુમાનસિંહની શાસનપ્રણાલીનું

વિવેચન કર્યા પૂર્વે અમે ચિરમરણીય અને મહાનીતિસ રાજપુરુષ જાલિમસિંહનો પરિચય કરાવીએ છીએ. મહાન રાજનીતિવિચારક જાલિમસિંહનું જીવનચરિત્ર એજ કોટાનો અત્યાર પછીનો ઇતિ-હાસ છે. અત્યાર પછીના ઇતિહાસમાં જાલિમસિંહને લીધેજ કોટારાજ્યનું અસ્તિત્વ છે અને માત્ર કોટાના ઇતિહાસના અત્યેક પૃષ્ઠમાજ નહિ કિંતુ અર્ધશતાબ્દીપૂર્વેનાસમસ્ત રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં જાલિમસિંહનું પવિત્ર નામ સુવર્ણાક્ષરથી અજિત છે. જાલિમસિંહ જે રાજ્યમાં રહેતા હતા, તે રાજ્યનું તેઓ મહાન રાજનીતિસ હતા; પરંતુ તેમની પ્રતિભાના પ્રકાશને માટે તે રાજ્ય ધણું નાનું હતું. જે તેમને ચોગ્ય સંધિ અને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હોત તો તેઓ કોઈ મહાદેશની મહાપ્રજનું શાસન અવશ્ય કરી શકત. જાલિમસિંહ અલાવંશના રાજપૂત હતા. સંવત ૧૭૯૬ (ઈ. સં ૧૭૪૦) માં ન્યારે નાદિર-શાહ પોતાની પ્રબલ સેનાસહિત બારતવર્ષપર આક્રમણ કરી દિલ્લીના સિંહાસનપર વિગજમાન થયો અને તેમના વંશજોને તેણે અતિમ ઘાવ કર્યો, તે સમયે જાલિમસિંહનો જન્મ થયો. ખરેખર

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આ કાળ અતિ મહત્વનો હતો. જો કે આ સમયે તૈમૂરના વંશજોની શાસન-શક્તિ પ્રબલ પ્રતાપસહિત વૃદ્ધિગત ચલી અસકપ હતી, જો કે દુરાત્મા ઔરંગઝેબે પોતાની કંઠાર રાજનીતિથી મોગલશહેનશાહતનાં મૂળમાં પ્રબલ પ્રહાર કર્યો હતો, તથાપિ જો આ સમયે નાદિર-શાહ ભારતવર્ષ પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને ન આવત તો મોગલશહેનશાહતની શાસનશક્તિ કેટલાક વધુ દિવસપર્યંત પ્રબલ રહી શકત. નાદિરશાહ જે સમયે ભારત છૂટી લેવાને આવ્યો તે સમયે મહમ્મદશાહ દિલ્હીના સિંહાસનપર અને મહાવીર દુર્ગનાસાહકોટાના રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન હતા. જલિમસિંહનો જન્મ થયો ત્યારપછી અનુક્રમે પાંચ રાજાઓ કોટાતું રાજ્ય મોગલી પરલોકમાં સિધાયાં અને છઠ્ઠો રાજા સિંહાસનપર બેઠો ત્યાંસુધી તેઓ જીવંત હતા. ઉક્ત રાજાઓ પૈકી મહારાવ કિશોરસિંહે તો ૫૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું. જો કે જલિમસિંહ એક નેત્રથી વિહીન હતા, તોપણ તેમણે પ્રથમ ભટવાડાના રણસેનમાં જે અસીમ રાજનીતિચત્રતા અને વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, તે તેમના અંતર્પર્યંત રચાયી રહી હતી.

જાલમસિંહના પૂર્વપુરુષ સૌરાષ્ટ્રદેશના ઝાલાવાડપ્રાંતમાં આવેલા હલવદ ગામના સાધારણ સ્થિતિના સામંત હતા. તેમના ભાવસિંહ નામના નાના પુત્રે થોડાક વિશ્વાસુ સેવકોની સાથે પોતાના સૌભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને માટે પોતાના પિતાની બુઝિને ત્યાગ કરી વિદેશની યાત્રા કરી. આ સમયે ઔરંગઝેબના વંશજોમાં સિંહાસનને માટે પરસ્પર કલહ ચાલતો હતો. દેશનાં અનેક સ્થાનોમાંથી અનેક વીરો આવી ગમે તે એકનો પક્ષ મઠણું કરી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરતા હતા. ભાવસિંહે પણ આજ પ્રકારે તેમાંના એકનો પક્ષ મઠણું કર્યો. જે સમયે મહારાજ બીમસિંહ કોટાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઇ ઉભય સૈવદબ્રાતાઓની સહાયથી પરમ પરાક્રમપૂર્વક પોતાની સત્તા વધારી રહ્યા હતા, તે સમયે ઉક્ત ભાવસિંહના પુત્ર માધોસિંહ કોટામાં આવ્યા. જો કે આ સમયે માધોસિંહની પાસે કેવલ પચ્ચીસ અશ્વારોહીઓ હતા, કિંતુ મહારાજ બીમસિંહે તેમને માનનીય ઝાલાવંશનો જાણી પરમ આદરપૂર્વક તેમનું સ્વાગત કર્યું. પાછળથી રાજાને તેમની સાથે મિત્રતા બંધાઈ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાના પુત્ર અર્જુનની સાથે માધોસિંહની લગિનીનો વિવાહ કરી તેમને પોતાના સંબંધી-પણ બનાવ્યા. અસ્પ સમયમાં કોટાના મહારાજ બીમસિંહે માધોસિંહને નાણુતા પ્રદેશ સમર્પણું કરી દીધા અને તેમને પોતાની સમસ્ત સેનાનો પ્રધાન સેનાપતિ બનાવ્યા. વળી મહારાજ જે કિલ્લામાં રહેતા હતા તે કિલ્લાના અધ્યક્ષતરિકે પણ તેમણે તેમની નિમણુક કરી. માધોસિંહને કોટારાજ્યમાં પ્રબલ સત્તા અને સન્માન પ્રાપ્ત થયું અને તેમના મૃત્યુ પછી મદનસિંહ નામના તેમના પુત્રને તેમના પદની પ્રાપ્તિ થઇ. તેમને બે પુત્રો થયા:- (૧) હિમ્મતસિંહ અને (૨) પૃથ્વીસિંહ. અમે અત્રે ભાવસિંહના વંશની સુચિ આપીએ છીએ:-

ભાવસિંહ (એમણે ૨૫ અશ્વોસહિત હલવદ છોડ્યું.)

માધોસિંહ

મદનસિંહ

હિમ્મતસિંહ

પૃથ્વીસિંહ

શિવસિંહ (એમનો જન્મ સં ૧૭૯૫ માં થયો.) જલિમસિંહ (જન્મસં ૧૭૯૧)

માધોસિંહ

બાપાલાલ (વય ૨૧ વર્ષ)

રાજપૂતરાજ્યોમા પ્રધાનમંત્રી અને પ્રધાનમેનાપતિની પદવીઓ વચ્ચેપરપરાગત હાય છે, તેથી મદનસિદ્ધનું મૃત્યુ થયા પછી દિગ્મનસિદ્ધિદાતા કોટારાજ્યના ફોજદાર (પ્રધાન મેનાપતિ) થયા. દિગ્મતસિદ્ધ મહાવીર અને મહારાજનીતિસ દત્તા જે સમયે જયપુરના ગઝલમે મહારાટ્ટીયસેનાની સાથે મળી કોટારાજ્ય આક્રમણ કર્યું તે સમયે આ દિગ્મનસિદ્ધેજ પગમ વીરતાપૂર્વક તેની રક્ષા કરી હતી, પરંતુ ચોતરફથી ભય કર વિપત્તિઓ આવી પડે તો જોઈ તેમણે મરાઠાઓની સાથે સંધિ કરી તેમને ખાણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો મહારાજા દુર્ગમનાવના મરણ પછી દિગ્મતસિદ્ધે અજિત-સિદ્ધને કોટારાજા સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો દિગ્મતસિદ્ધને યુગ નહોતો, તેથી તેમણે પોતાના ભાગીજી જાતિમસિદ્ધને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યો દિગ્મતસિદ્ધનો પરતોકવાસ થયા પછી જાનિમામદ કોટારાજા ફોજદાર થયા જાલિમસિદ્ધે ભયુવાવસ્થામાજી ભટવાડાના રણસેનમા પરમ વીરતા અને સાહસ પ્રદર્શિત કરી કોટારાજ્યને અખરનરેશની આધીનતાની સુખનામાથી ચિદ્દાળને માટે યુક્ત કર્યું રાજનૈતિક રૂઝબુમિમા તેમણે સૌથી પ્રથમ પ્રસસનીય કાર્ય આજી કર્યું પરંતુ અત્યંત ગૌરવો વિષય છે કે ઉક્ત ધટના બન્યા પછી યોગ દિવસમાજી જાતિમસિદ્ધને પ્રકાશિત યશસ્વી સ્મૃતિ ધન ધોર વાદળોથી આહત થઇ ગયો

શુમાનસિદ્ધ રાજસિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા ત્યારપછી યોગ દિવસમા જાલિમસિદ્ધે કાષ્ઠક વિશેષ સત્તા અને પ્રશુતા પ્રદર્શિત કરી તેથી તેઓ શુમાનસિદ્ધની દૃષ્ટિમા ખૂબ્યા ઉક્ત કારણથી મહારાજા શુમાનસિદ્ધ જાનિમસિદ્ધપર એટલા બધા ક્રુદ્ધ થયા કે મહારાજા ભીમસિદ્ધે જાતિમસિદ્ધના પ્રપિનામદ માધોસિદ્ધને નાણાના નામનો જે પ્રદેશ અર્પણ કર્યો હતો તે તેમણે તેમની પામેથી ખૂચવી લીધો ઉક્ત નાણાપ્રદેશ અબધનદીના તટપર છે અને દરખણ તે આનાવશને આધીન છે તે સમયે કોટારાજા રાજા ખુદીના સામતતરિકે ગણના દત્તા મહારાજા શુમાનસિદ્ધે સેનાપતિનું પદ અને નાણાપ્રદેશ એ ઉભય જાતિમસિદ્ધના મામા બૂપતસિદ્ધને આપી દીધા બૂપતસિદ્ધ આકેડોત શાખાનો હતો

પોતાના સ્વામી શુમાનસિદ્ધદ્વારા પોતાની પદવી અને જગીર અન્યના હાથમા સોંપાયેલી જોઈ જાલિમસિદ્ધે પોતાનું મહા અપમાન થયેલું ગણી કોટારાજ્યનો ત્યાગ કરી અન્ય સ્થળે જવાનો વિચાર કર્યો કયા દેશમા જવું તેનો નિર્ણય કરતા તેમને વિશેષ સમય યાગે નહિ અખરરા બન્યા પ્રવેશવાનું દાર ભટવાડાના યુદ્ધથી પ્રથમથીજ બધ થઇ ગયું હતું ખીન્ન મારવાડરાજ્ય તેમને ઉપયુક્ત જણાયું નહિ આ સમયે જાતિમસિદ્ધની જાતિ અને વર્ણનો એક પ્રધાન નેતા મેવાડ ના મહારાજાની સલામા વિરાજમાન હતો મેવાડના સામતો એ ભાગમા વિભક્ત થઈ ગયા હતા એ ભાગે મહારાજા ઉરસીના પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો અને બીજાએ એક અન્ય સિદ્ધસનાજિનાથી પુરુષના પક્ષનું અવગન કર્યું હતું આથી મહારાજા ઉરસી સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થઇ શકતા નહોતા પરંતુ પાછળથી મેવાડના પ્રથમ શેણીના સોળ સામતોપેઠી દેનવાડાના આનાસામતે રાજા ઉરસીના પક્ષ ગ્રહણ કરી તેમને મેવાડના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત કરી દીધા મહારાજાએ આના સામતની સહાયથી પોતાના પિતાનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કર્યું તેથી તેમણે તે સામતના પ્રતાપ અને પ્રબળ સત્તાની સામે કાષ્ઠપણ વાધો લીધો નહિ આનાસામતે તે રાજાના મન ઉપર એટલો પ્રભાવ સ્થાપિત કરી દીધો કે તેમણે પગારદાર વિજ્ઞાતીયસેના ગણના અગતી રક્ષાર્થે નિયુક્ત કરી સર્વ શક્તિસંપન્ન માણસોએ તેમના આ મર્થનું સમર્થન કર્યું જે માણસો તેમના આ કાર્યનું સમર્થન કરતા તેમને તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જગીર આપતા તેમજ જે સામતો તેમના વિરોધીતરિકે કાર્ય કરતા તેમની ભૂમિ તેઓ ખૂચવી લઇને ખાલસા કરી દેતા આથી રાજ્યની આમદાની ઘણી વધી ગઇ અને કોષ્ઠપણ માણસ ઉત્તર આવાસામતની વિરુદ્ધ થી કે આ કરી શકતો નહિ

જે સમયે આનાસામતે ઉક્ત પ્રકારે મેવાડના મહારાજાની રાજસલામા પોતાના પ્રબળ પ્રતાપનો વિસ્તાર કર્યો હતો તે સમયે કોટારાજા ફોજદારના પદપરથી ચ્યુત થયેલા તરણ જાલિમસિદ્ધ પોતાના સોભાઅની પરીક્ષા કરવાને માટે મેવાડમા આવ્યા જાલિમસિદ્ધની પ્રબળ વીરતાની હકીકત પ્રથમથીજ

મહારાણા ઉરસીને વિદિત હતી; તેથી જલિમસિંહનું આગમન થતાંજ મહારાણાએ તેમનું સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. સાહસિકતા, નીતિતાતા, વીરતા અને પ્રતિભાથી જલિમસિંહ શીઘ્ર મહારાણાના પ્રેમપાત્ર અને વિશ્વાસભાજન બની ગયા. મહારાણા અઘાસામંતના હાથમાંનું રમકડું હતો. તેઓ તેમના હાથ-માંથી પોતાનો ઉદ્ધાર નહિ થતો જોઇ મનમાં ને મનમાં અત્યંત વેદના પામતા હતા; પરંતુ આ સમયે તેમને તરુણ જલિમસિંહ પ્રાપ્ત થયા અને તેમને યોગ્ય પુરુષ જાણી તેમણે તેમના હાથમાં પોતાના ઉદ્ધારનો ભાર સમર્પણ કર્યો. જલિમસિંહે પોતાની ચતુરાર્થ, વીરતા, સાહસિકતા અને નીતિતાતાથી શીઘ્ર ઉક્ત ઝાઝાસામંતનો નાશ કર્યો અને મહારાણા ઉરસીને તેમના પંજામાંથી મુક્ત કર્યો. મહારાણાને આ પ્રકારે જલિમસિંહની સહાયથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ અને તેથી તેમણે તેમના પર પ્રસન્ન થઇ તેમને 'રાજરાણા' ની ઉપાધિ અને મેવાડના દક્ષિણભાગમાં આવેલા મિત્ર-આડિયા^૧ નામનો પ્રદેશ પુરસ્કારતરિકે આપ્યો. આ સમયથી જલિમસિંહ મેવાડના દ્વિતીયશ્રેણીના સામંત થયા. જે કે ઝાઝાસામંતના મૃત્યુથી મહારાણા આધકારે નિષ્કંટક થઇ ગયા હતા, તેપણુ એક બીજી આપત્તિ તેમના મસ્તક પર ઝડપતી હતી. મેવાડના સિંહાસનને માટે દાવો કરનાર મહારાણા ઉરસીને હરીફ તથા તેના પક્ષના સામંતો તેમના પ્રાણનો નાશ કરવાને યત્ન કરતા હતા. તેમણે રાજ્યમાં વિદ્રોહ ઉપરિચલ કરી અંતે મરાઠાઓની સહાયથી સિંહાસન પર અધિકાર સ્થાપન કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. જલિમસિંહની સમ્મતિથી મહારાણાએ શીઘ્ર એક પ્રજા સેના સજ્જ કરી અને વિદ્રોહીસામંતો તથા તેમના સહાયક મરાઠાઓની સામે યુદ્ધ કર્યું. આ સમયની હકીકત પાઠકોને વિદિતજ છે.^૨ આ સમયમાં જે સમયે વિજય પ્રાપ્ત કરવાની સંપૂર્ણ આશા ઉત્પન્ન થઇ તે સમયે દુ-ભાગ્યવશાત્ જલિમસિંહ ધાપલ થઇ મરાઠાઓના હાથમાં કેદ પડ્યા. આથી રાજપૂતોને પરાજય પ્રાપ્ત થયો. સુવિખ્યાત મહારાષ્ટ્રીયસેનાપતિ અબાજી ઈંગલિયાના પિતા અબકરાવે જલિમસિંહને કેદ કરી લીધા હતા. આ સમયે તેમની વચ્ચે પરસ્પર મિત્રતા થઇ અને તે મિત્રતાએ જલિમસિંહનાં ભાવી રાજદ્વારી કાર્યો પર ધણી અસર કરી.

ઉપરોક્ત સંજ્ઞામાં પરાજય પ્રાપ્ત થવાથી મહારાણા ઉરસી અને સંપૂર્ણ મેવાડરાજ્ય વિજે-તાઓની હયાપર અવલંબિત થયાં. ન્યારે વિજેતાઓએ ઉદયપુર પર ઘેરા નાખ્યો ત્યારે રાજપૂતોએ પોતાની પરમ વીરતા પ્રદર્શિત કરી; પરંતુ અંતે તેમને મરાઠાઓને આધીન થવું પડ્યું. મરાઠાઓની સાથે આ સમયે જે સંધિ થઇ વેદારા મેવાડરાજ્ય તેમને આધીન થયું. જલિમસિંહ ન્યારે ધાપલ દશામાંથી મુક્ત થઇ આરોગ્યને પ્રાપ્ત થયા, સારે તેમણે દીર્ઘ વિચાર કરી એવો નિશ્ચય કર્યો કે હુસ્ત-મતાપ તથા હિનબલ મહારાણાને વળગી રહેવામાં હવે કંઇ સાર નથી; કારણ કે એથી કદિ પણ આપણો ભાગ્યેલ્ય થનાર નથી. આવો નિશ્ચય કરી તેઓ ઉદયપુરમાં અધિક દિન રહ્યા નહિ; પરંતુ પોતાના ભાવીસૌભાગ્યના સહચર લાલાજી બલ્લાલની સાથે તેઓ પુનઃ કોટામાં ગયા. શુકાવતી-ના યુદ્ધમાં પુષ્કળ મહારાષ્ટ્રીય સૈનિકો માર્યા ગયા તેથી મહારાષ્ટ્રીયનેતા મલ્હારરાવદોસ્તર અત્યંત સા-હસહીન બની ગયો હતો; પરંતુ બીજી એક લડાઈમાં તેને વિજય પ્રાપ્ત થયો, તેથી તે મહાદર્પસંહિત કોટા પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે દૃઢ કરવા લાગ્યો. પોતાના મસ્તક પર વિપત્તિને ઝડપતી જોઈ કોટાનરેશ ગુમાનસિંહે પોતાના પક્ષને નિર્જળ જાણી ઉક્ત વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાનો માત્ર એકજ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. તેમણે બાંકડેતરિકેજીનારને સંધિ કરવે ને માટે મરાઠાઓની ઝાવણીમાં મોકલ્યો; પરંતુ તે વિફલમતોરથ થઇ પાછો ફર્યો.

ચતુર જલિમસિંહે ન્યારે જેમું કે કોટારાજ્યનું ભાગ્યરૂપી આકાશ ધનધૌર વિપત્તિરૂપી વાદળ-થી આગ્રત છે, સારે તેમણે તે રાજ્યની રાજનૈતિક રંગભૂમિમાં ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમને દૃઢ આશા હતી કે હું અવસ્ય કોટારાજ્યની આપત્તિ નિવૃત્ત કરીશ.

જલિમસિંહ જે કે કોટામાં આવ્યા તો ખરા, પરંતુ હજી રાજ ગુમાનસિંહ તેમના પ્રત્યે એટલા ક્રુદ્ધ હતા કે તેમણે તેમના અપરાધો દક્ષા કરી તેમને રાજસભામાં મોકલાવ્યા નહિ અંતે જલિમસિંહે

૧ હુડું તળુંમાં જનરખેડા છે.

૨ મેવાડના ઇતિહાસમાં ઉરસીની 'મરાઠા' જુઓ.

ગમે તે યામ તોપણ એકવાર મહારાજની મુલાકાત લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો સૌભાગ્યવશાત્ થોડા સમયમાં એક એવી ઘટના બની કે જેથી કોટાનરેશ ગુમાનસિંહે તેમના અપરાધો ક્ષમા કર્યા, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને પોતાની સેવામાં નિયુક્ત કર્યા

આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયસેનાએ કોટારાજ્યના દક્ષિણ ભાગમાં આવી છુકાવનીનો કિલ્લો ઘેરી લીધો હતો અને સામંતશાખાના હાડાઓના નેતા માધોસિંહ ચારસે અસીમ સાહસિક હાડાસૈનિકો-સહિત ઉઠા કિલ્લાની રક્ષા કરતા હતા મરાઠાઓએ તે કિલ્લો ઘેરી તેને હસ્તગત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓ કોઈપણ પ્રકારે ઉઠત કિલ્લાની દિવાલ ભેદી અદર ધુસી શક્યા નહિ કિલ્લો તોડવાને માટે જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય છે, તે સમસ્ત વસ્તુઓ આ સમયે મરાઠાઓની પાસે નહોતી અને તેમણે એક પ્રયત્ન હાથીની સહાયથી ઉઠા કિલ્લાનું દાર તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હાડાસેનાના નાયક માધોસિંહે જ્યારે જોયું કે હવે કિલ્લાની રક્ષા કરવી અશક્ય છે અને શીઘ્ર હાથીના ભય કર આપાતથી દરવાજો તૂટી જશે, ત્યારે તેમણે અદોષિક વીરતા પ્રદર્શિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો જે સમયે મરાઠાલોકોને હાથી કિલ્લાના દરવાજાપર પ્રબળ વેગથી પોતાના મસ્તકની ટક્કર જમાવી તેને તોડવા લાગ્યો, તે સમયે માધોસિંહ નમ્ર તનવાર લઈ કિલ્લાપરથી હાથીની પીઠપર ફેરી પડ્યા અને તેમણે શીઘ્ર ભાવતને મારીને નીચે તોડી પાડ્યો પછી તેમણે હાથીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા જે સમયે માધોસિંહ એકલા કિલ્લાપરથી શત્રુઓની વચ્ચે ફેરી પડ્યા, તે સમયે અવશ્ય તેમના જીવનની આસા નહોતી, પરંતુ કિલ્લામાંની હાડાસેનાએ પોતાના નાયકને આવી વીરતા દર્શાવતા બેઈ તેમની વહારે ધાવાને કિમ્બિલ પણ વિલબ્ય કર્યો નહિ હાડાસેના તત્કાળ કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી પ્રબળ સાગરતરગવત્ મહાવેગથી ધસી શત્રુઓનો સહાર કરવા લાગી, પણ શત્રુસેના અધિક અને પ્રબળ હોવાથી હાડાસેનાએ પ્રશસનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી થોડા સમયમાં પોતાનું જીવન વિસર્જન કર્યું પરંતુ હાડાસેનાએ શત્રુસેનાના ભય કર સહાર કર્યોપૂર્વે જીવન વિસર્જન કર્યું નહોતું અને મરાઠાઓને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેમણે કોટારાજ્યમાં આભાચાર કરી, પીડા આપી તથા લૂટફાટ કરી સુકેત નામના કિલ્લાને ઘેરા લાંબો કોટાનરેશ ગુમાનસિંહને જ્યારે આ સમાચાર પ્રાપ્ત થયા, ત્યારે તેમણે સુકેત કિલ્લાના ૨૦ ક્ષત્રપર લખી મોકલ્યું કે - “ તમે સેનાસહિત તમારી રક્ષા કરજો, તમાગ અને સમસ્ત સૈનિકોના જીવનનો ભોગ આપી દેશો નહિ, કારણ કે આપણા ઝારવત્ રક્ષણ સારી રીતે થઈ ચૂક્યું છે ” રાજની આ આજ્ઞાનુસાર ઉઠત કિલ્લાના રક્ષકે સમસ્ત સેનાસહિત અર્ધરાત્રિના સમયે ગુપ્તરીતે તે કિલ્લાનો ત્યાગ કર્યો અને રાજધાની કોટાતરફ પ્રયાણ કર્યું, પણ અક્ષરમાતથી હો કિવા દગાથી હો, પરંતુ જે માર્ગે તેઓ સર્વ આત્મા તં માર્ગની બન્ને બાજુએ જગલ બળવ્વ હવ્વ અને મહા રાષ્ટ્રીઓ તેના પ્રકાશમાં આક્રમણ કરતા જણ્યામાં હાડાઓને અગ્નિજીત શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવું પડ્યું અને તેમાં અનેક હાડાઓ કપાઈ ગયા

રાજ ગુમાનસિંહના આ મહાવિપત્તિના સમયમાં જલિમસિંહ પોતાના નષ્ટ થયેલા લાગ્યોને પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે આમ ત્રણવિનાજ ગુમાનસિંહની પાસે જઈ પહોંચ્યા તેમણે રાજ ગુમાનસિંહને જણાવ્યું કે મારા બાહુબળથી અને ચાતુર્યથી લટવાલામાં હાડાજાતિને વિજય મળ્યો હતો અને કોટાનું રાજ્ય અબરનરેશના પળમાંથી ચિરકાલને માટે બચ્યું હતું તથા જે મહારાવહોદ્ધર આજે કોટાને તામે કરવાને પ્રયાસ કરી રહો તે હોદ્ધરની સહાયથીજ હું ઉઠત કાર્ય કરી શક્યો હતો આથી રાજ ગુમાનસિંહને લાગ્યું કે વિપત્તિરૂપી સાગરમાંથી તરવાને માટે નૌકાસ્વરૂપ માત્ર જલિમસિંહજ છે, તેથી તેમણે જલિમસિંહના સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી તેમના હાથમાં પરસ્પર સધિ સ્થાપન કરાવવાને ભાર અર્પણ કર્યો અને તેમને મરાઠાઓની જાવણીમાં મોકલી આપ્યા ચતુર રાજનીતિજ્ઞ જલિમસિંહે શીઘ્ર મહારાવહોદ્ધરની પાસે જઈ સધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો તેમને સંતોષજનક રૂળ પ્રાપ્ત થયું સધિમાં એવો ઠરાવ થયો કે કોટાનરેશ ગુમાનસિંહ મહારાવહોદ્ધરને ૭ લાખ રૂપિયા આપશે તો તેઓ સેનાસહિત પાછા ફરશે આ પ્રકારની સધિથી જલિમસિંહે કોટારાજ્યની રક્ષા કરી તેથી ગુમાનસિંહે તેમનાપર પ્રસન્ન થઈ તેમના છીનવી લીધેલા પ્રદેશો તેમને શીઘ્ર પુન

સમર્પણ કર્યા અને ખાંડકોટસામંત સંધિ કરાવવાને અસમર્થ થયો હતો તેથી તેને પદબદ્ધ કરી જલિમસિંહને તેમનું પૈતૃકકોજદારનું પદ પ્રુનઃ સમર્પણ કર્યું; પરંતુ જલિમસિંહને પોતાનું પૈતૃકપદ પ્રાપ્ત થયું ત્યારપછી અલ્પ સમયમાં કોટાનારેણ ગુમાનસિંહ રોગથી મૃત્યુ થયા અને સર્વ માણસો-એ તેમના જીવનની આશા છોડી દીધી. શ્રુત્યુશ્રવ્યાપર પડેલા ગુમાનસિંહને એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે હવે મારા પુત્રની રક્ષાનો ભાર કોના હાથમાં અર્પણ કરું? તેમણે શીઘ્ર એવો વિચાર કર્યો કે એ વખત જલિમસિંહના હાથથી કોટારાજ્યની રક્ષા થઈ છે, માટે તેમનેજ આ ભોજમદારી સોંપવી યુક્ત છે. તેમણે જલિમસિંહને વિશ્વાસુ અને યોગ્ય માણસ બાણી પોતાના સમસ્ત સામંતોને બોલાવી પોતાના દસ વર્ષના કુમાર ઉમેદસિંહને જલિમસિંહના બોળામાં બેસાડી દીધા અને સર્વની સન્મુખ તેમને પોતાના પુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યાં.

રાજા ગુમાનસિંહનું શ્રુત્યુ થવાથી સંવત ૧૮૨૭ (ઈ. સ. ૧૭૭૧)માં ઉમેદસિંહ કોટાના રાજ-સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. અનાદિથી રાજપૂતોમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે જો કોઈ નવીન રાજા રાજ્યસિંહાસનપર બેસે તો તેને શીઘ્ર દિવિજીવને માટે જન્મ પડે છે અને તે સમયમાં જ્ય પ્રાપ્ત કરી અભિષેકની ક્રિયા સમાપ્ત કરે છે. આ પ્રાચીન રીતિજનુસાર ઉમેદસિંહ પોતાને રાજતિલક થયા પછી પોતાની સેનાસદિત નરવરના રાજવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કેશવાડાના મહારાવ સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા અને તેમની-પાસેથી ઉક્ત પ્રદેશ જીતી લઈને તે કોટારાજ્યની સાથે સંધેાજ દીધો. કહેવાની જરૂર નથી કે જલિમસિંહને લીધેજ ઉમેદસિંહને આ વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો. ઉમેદસિંહની રક્ષાનો ભાર પોતાના હાથમાં લીધા પછી જલિમસિંહે સૌથી પ્રથમ પ્રશંસનીય કાર્ય આજ કર્યું. ત્યારપછી પણ તેમણે જે જે કાર્યો કર્યાં તેમાં તેમની ઉચ્ચ પ્રતિભાનો પૂર્ણ પરિચય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. જલિમસિંહ કોટાના સગીર રાજના રક્ષક બન્યા પછી અલ્પ સમયમાં એક મહાવિપત્તિની જળમાં સપડાઈ ગયા. તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિના શાતા હતા અને તેમણે પોતાના ઉચ્ચ રાજ્યાતુર્ધીજ પોતાની પ્રબલ સત્તા જીવનપર્યંત નિભાવી રાખી હતી. જલિમસિંહ ગત મહારાવ ગુમાનસિંહના પરમ વિશ્વાસુ મિત્ર હતા; તોપણ તેઓ કોટાના સમસ્ત સામંતોના પ્રેમપાત્ર નહોતા. તેમનો અબુલુદ્ધ અને પ્રતાપ અનેક સામંતો અને રાજપુરોનો આંખમાં ખટકતો હતો, તેથી તેઓ કોટાના સગીરમહારાવના રક્ષક બની જેમ જેમ સર્વ ઉપર પોતાનો પ્રતાપ ફેલાવવા લાગ્યા તેમ તેમ સામંતો તેમની સત્તાના માર્ગમાં અનેક વિદેનો અને આધાત્મો ઉપરિચિત કરવા લાગ્યા. જલિમસિંહ ફોજદારના પદ ઉપર હેલાથી કેવલ સૈનિકના વિભાગ ઉપરજ આધિપત્ય ધરાવતા હતા અને મહારાવ જે મહાલયમાં રહેતા હતા તે મહાલય તેમના રક્ષણનીચે હતો તેથી તેઓ દિવાનીવિભાગના રાજકર્મચારીઓની સાથે સંસર્ગમાં આવતા હતા; તોપણ કોઈપણ દિવાનીકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેમનો અધિકાર નહોતો. દિવાનીવિભાગમાં રાપ અખૈરામ નામના એક મુઠબ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય અને ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિના શાતા હતા. જે સમયે જલિમસિંહ ફોજદારના પદપર નિયુક્ત થયા તે સમયે અખૈરામ દિવાનીવિભાગના મુખ્યમંત્રી હતા. રાજનીતિમાં નિપુણ એવા અખૈરામના સુશાસનથી કોટાની સત્તા, પ્રતાપ અને શાંતિ વાદગત થયાં હતાં તથા તેને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે અખૈરામદ્વારા કોટારાજ્યની ઉન્નતિ થઈ હતી તે છતાં પણ ગુમાનસિંહનું શ્રુત્યુ થયા પછી થોડા દિવસમાં તેઓ અન્યાયપૂર્વક કદી માર્યા ગયા. જલિમસિંહની ઉરકેરણીથી અખૈરામનું ખૂન થયું હતું કે નહિ તે નિશ્ચયપૂર્વક કદી ચકાતું નથી. અખૈરામનું મરણ થયા પછી જલિમસિંહ બ્યારે સૈનિક અને શાસનવિભાગના અધિકારી થવાને પ્રવૃત્ત થયા, ત્યારે તેમના વિરોધીઓની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી; પરંતુ તે સમયે પણ જલિમસિંહ મહા હયાંકર વિપત્તિઓ દૂર કર્યા વિના પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ.

જલિમસિંહે ગુમાનસિંહનું મરણ થયા પછી થોડા વખતમાં પોતાને રાજરક્ષકતરિકે પ્રસિદ્ધ કર્યા અને તેઓ સૈનિક તથા શાસન એ હેતુ વિભાગોને પોતાના અધિકારમાં લેવાને ઉત્ત થયા. આ સમયે કેટલાક સામંતોએ જણાવ્યું કે ગુમાનસિંહે જલિમસિંહના હાથમાં આટલો બધો અધિકાર સોંપ્યો નહોતો. આવા વિરોધી સામંતોમાં મહારાજ સ્વરૂપસિંહ અને ખાંડકોટસામંત પણ હતા.

ગમે તે થાય તોપણ એકવાર મહારાજની મુલાકાત લેવાનો દર નિમિત્ત કયો મોહાવ્યવશાત થોડા સમયમાં એક એવી ઘટના બની કે જેથી કોટાનરેણ ગુમાનસિંહે તેમના અપરાધો ક્ષમા કર્યા, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને પોતાની સેવામાં નિયુક્ત કર્યા

આ સમયે મહારાજાજીસેનાએ કોટારાજ્યના દક્ષિણ ભાગમાં આવી જુકાવનીનો કિલ્લો ઘેરી લીધો હતો અને સામ તથાખાના હાડાઓના નેતા માધોસિંહ ચારસે અસીમ સાદસિંહ હાડાસૈનિકો સહિત ઉજા કિલ્લાની રક્ષા કરના હતા મરાઠાઓએ તે કિલ્લો ઘેરી તેને દસ્તગત કરવાને પ્રયત્ન બેઠા કરી, પરંતુ તેઓ કોઈપણ પ્રકારે ઉખ કિલ્લાની દિવાન બેદી અદર ધુસી ચકયા નહિ કિલ્લો તોડવાને માટે જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય છે, તે સમસ્ત વસ્તુઓ આ સમયે મરાઠાઓની પાસે નહોતી અને તેમણે એક પ્રયત્ન દાથીની સદાયથી ઉજા કિલ્લાનું દાર તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હાડાસેનાના નાયક માધોસિંહે જ્યારે જોયું કે હવે કિલ્લાની રક્ષા કરવી અશક્ય છે અને શીઘ્ર દાથીના ભયકર આધાતથી દરવાજા તૂટી જશે, ત્યારે તેમણે અલૌકિક વીરતા પ્રદર્શિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો જે સમયે મરાઠાલોકોના દાથી કિલ્લાના દરવાજાપર પ્રબળ વેગથી પોતાના મસ્તકની ટક્કર ભગાવી તેને તોડવા લાગ્યો, તે સમયે માધોસિંહ નમ્ર તત્વવાર લઈ કિલ્લાપરથી દાથીની પીઠપર ફેંદી પડ્યા અને તેમણે શીઘ્ર માનવને મારીને નીચે તોડી પાડ્યો પછી તેમણે દાથીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા જે સમયે માધોસિંહ એકલા કિલ્લાપરથી શત્રુઓની વચ્ચે ફેંદી પડ્યા, તે સમયે અવશ્ય તેમના જીવનની આસા નહોતી, પરંતુ કિલ્લામાંની દાડાસેનાએ પોતાના નાયકને આવી વીરતા દર્શાવતા જોઈ તેમની વદાર ધાવાને કિચિત્ પણ વિસભ્ય કર્યો નહિ હાડાસેના તત્કાળ કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી પ્રબલ સામગ્રી મહાવેગથી ધસી નાંતુ એનો સહાર કરવા લાગી, પણ શત્રુસેના અધિક અને પ્રબળ હોવાથી દાડાસેનાએ પ્રશ્ન સનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી થોડા સમયમાં પોતાનું જીવન વિસર્જન કર્યું પરંતુ હાડાસેનાએ શત્રુસેનાનો ભયકર સહાર કર્યાપૂર્વે જીવન વિસર્જન કર્યું નહોતું અને મરાઠાઓને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેમણે કોટારાજ્યમાં આત્યાચાર કરી પીડા આપી તથા લૂંટફાટ કરી મુકેત નામના કિલ્લાને ઘેરી ધાલ્યો કોટાનરેણ ગુમાનસિંહને જ્યારે આ સમાચાર પ્રાપ્ત થયા, ત્યારે તેમણે મુકેત કિલ્લાના રક્ષકપર લખી મોકલ્યું કે -“ તમે સેનાસહિત તમારી રક્ષા કરજો, તમારા અને સમસ્ત સૈનિકોના જીવનનો ભોગ આપી દેશો નહિ, કારણ કે આપણા મારવતુ રક્ષણ સારી રીતે થઈ ચૂક્યું છે ” રાજની આ આજ્ઞાનુસાર ઉક્ત કિલ્લાના રક્ષકે સમસ્ત સેનાસહિત અર્ધરાત્રિના સમયે ગુમરીતે તે કિલ્લાનો ત્યાગ કર્યો અને રાજધાની કોટાનરેણ પ્રયાણ કર્યું, પણ અકસ્માતથી હો કિવા દગાથી હો, પરંતુ જે માર્ગે તેઓ સર્વ આત્મા ત માર્ગની બન્ને બાજુએ જગમગ બળવું હતું અને મહા રાષ્ટ્રીઓ તેના પ્રકાશમાં આક્રમણ કરતા જણાયા હાડાઓને અગણિત શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવું પડ્યું અને તેમાં અનેક હાડાઓ કપાઈ મુખ્યા

રાજ ગુમાનસિંહના આ મહાવિપત્તિના સમયમાં જલિમસિંહ પોતાના નજીક થયેના ભાગ્યને પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે આમ ત્રણવિનાજ ગુમાનસિંહની પાસે જઈ પહોંચ્યા તેમણે રાજ ગુમાનસિંહ ને જણાવ્યું કે મારા બાહુબળથી અને ચાતુર્યથી બટવાડામાં હાડાગતિને વિજય મળ્યો હતો અને કોટાનું રાજ્ય અબરનરેણના પત્નિમાંથી ચિરકાલને માટે બચ્યું હતું તથા જે મહારાવહોલ્કર આજે કોટાને તામે કરવાને પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે હોલ્કરની સહાયથીજ હું ઉક્ત કાર્ય કરી શક્યો હતો આથી રાજ ગુમાનસિંહને લાગ્યું કે વિપત્તિથી સાગરમાંથી તરવાને માટે નૌકાસ્વરૂપ માત્ર જલિમસિંહજી તેથી તેમણે જલિમસિંહના સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી તેમના હાથમાં પરસ્પર સધિ સ્થાપન કરાવવાનો હાર અર્પણ કર્યો અને તેમને મરાઠાઓની જાવણીમાં મોકલી આપ્યા ચતુર રાજનીતિજ્ઞ જલિમસિંહ શીઘ્ર મહારાવની પાસે જઈ સધિના પ્રસ્તાવ કર્યો તેમને સંતોષાવવાને ક્ષમ પ્રાપ્ત થયું સધિમાં એવો કરાવ થયો કે કોટાનરેણ ગુમાનસિંહ મહારાવહોલ્કરને છ લાખ રૂપિયા આપશે તો તેઓ સેનાસહિત પાછા ફરશે આ પ્રકારની સધિથી જલિમસિંહ કોટારાજ્યની રક્ષા કરી તેથી ગુમાનસિંહ તેમનાપર પ્રસન્ન થઈ તેમના છીનવી લીધેલા અંદેશો તેમને શીઘ્ર પુન

સમર્પણ કર્યો અને બાંકડોતસામંત સંધિ કરાવવાને અસમર્થ થયો હતો તેથી તેને પદબદ્ધ કરી જલિમસિંહને તેમણે પૈતૃકદોષદારનું પદ પુનઃ સમર્પણ કર્યું; પરંતુ જલિમસિંહને પોતાનું પૈતૃકપદ પ્રાપ્ત થયું ત્યારપછી અલ્પ સમયમાં કોટાનરેશ યુમાનસિંહ રોગથી મૃત્યુ થયા અને સર્વ માણસો-એ તેમના જીવનની આશા છોડી દીધી. મૃત્યુસંસ્થાપર પડેલા યુમાનસિંહને એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે હવે મારા પુત્રની રક્ષાનો ભાર કોના હાથમાં અર્પણ કરું? તેમણે શીઘ્ર એવો વિચાર કર્યો કે એ વખત જલિમસિંહના હાથથી કોટારાજ્યની રક્ષા થઈ છે, માટે તેમનેજ આ જ્ઞેષ્ઠમહારી સોંપવી યુક્ત છે. તેમણે જલિમસિંહને વિશ્વાસ અને યોગ્ય માણસ જણી પોતાના સમસ્ત સામંતોને બોલાવી પોતાના દસ વર્ષના કુમાર ઉમેદસિંહને જલિમસિંહના બોળામાં બેસાડી દીધા અને સર્વની સન્મુખ તેમને પોતાના પુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યો.

રાજા યુમાનસિંહનું મૃત્યુ યવાથી સંવત ૧૮૨૭ (ઈ. સ. ૧૭૭૧)માં ઉમેદસિંહ કોટાના રાજ્ય-સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. અનાદિથી રાજપૂતોમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે જે કોઈ નવીન રાજા રાજ્યસિંહાસનપર બેસે તો તેને શીઘ્ર દિગ્વિજયને માટે જનું પડે છે અને તે સમયમાં જ્ય પ્રાપ્ત કરી અભિષેકની ક્રિયા સમાપ્ત કરે છે. આ પ્રાચીન રીતિઅનુસાર ઉમેદસિંહ પોતાને રાજ્યતિલક થયા પછી પોતાની સેનાસહિત નરવરના રાજવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કેસવાડાના મહારાવ સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા અને તેમની પાસેથી ઉક્ત પ્રદેશ છૂટી લઈને તે કોટારાજ્યની સાથે સંયોજી દીધો. કહેવાની જરૂર નથી કે જલિમસિંહને લીધેજ ઉમેદસિંહને આ વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો. ઉમેદસિંહની રક્ષાનો ભાર પોતાના હાથમાં લીધા પછી જલિમસિંહે સૌથી પ્રથમ પ્રશંસનીય કાર્ય આજ કર્યું. ત્યારપછી પણ તેમણે જે જે કાર્યો કર્યાં તેમાં તેમની ઉચ્ચ પ્રતિભાનો પૂર્ણ પરિચય આપવાને પ્રાપ્ત થાય છે. જલિમસિંહ કોટાના સગીર રાજના રક્ષક બન્યા પછી અલ્પ સમયમાં એક મહાવિપત્તિની જળમાં સપડાઈ ગયા. તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિના જ્ઞાતા હતા અને તેમણે પોતાના ઉચ્ચ રાજ્યાતુર્ગદ્ધીજ પોતાની પ્રબલ સત્તા જીવનપર્યંત નિભાવી રાખી હતી. જલિમસિંહ ગત મહારાવ યુમાનસિંહના પરમ વિશ્વાસુ મિત્ર હતા; તોપણ તેઓ કોટાના સમસ્ત સામંતોના પ્રેમપાત્ર નહોતા. તેમનો અબુદ્ધ અને પ્રતાપ અનેક સામંતો અને રાજપુરોવાની આંખમાં ખટકતો હતો, તેથી તેઓ કોટાના સગીરમહારાવના રક્ષક બની જેમ જેમ સર્વ ઉપર પોતાનો પ્રતાપ ફેલાવવા લાગ્યા તેમ તેમ સામંતો તેમની સત્તાના માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો અને બાધાઓ ઉપરિથિત કરવા લાગ્યા. જલિમસિંહ દોષદારના પદ ઉપર હોવાથી કેવલ સૈનિકના વિભાગ ઉપરજ આધિપત્ય ધરાવતા હતા અને મહારાવ જે મહાસયમાં રહેતા હતા તે મહાસય તેમના રક્ષણનીએ હતો તેથી તેઓ દિવાનીવિભાગના રાજકર્મચારીઓની સાથે સંસર્ગમાં આવતા હતા; તોપણ કોટાપણ દિવાનીકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેમનો અધિકાર નહોતો. દિવાનીવિભાગમાં રાવ અખેરામ નામના એક મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે યોગ્ય અને ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિના જ્ઞાતા હતા. જે સમયે જલિમસિંહ દોષદારના પદપર નિયુક્ત થયા તે સમયે અખેરામ દિવાનીવિભાગના મુખ્યમંત્રી હતા. રાજનીતિમાં નિપુણ એવા અખેરામના સુચાસનથી કોટાની સત્તા, પ્રતાપ અને શાંતિ વૃદ્ધિગત થયાં હતાં તથા તેને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે અખેરામદ્વારા કોટારાજ્યની ઉન્નતિ થઈ હતી તે છતાં પણ યુમાનસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી થોડા દિવસમાં તેઓ અન્યાયપૂર્વક કદી ચકાડી નથી. અખેરામનું મરણ થયા પછી જલિમસિંહ બ્યારે સૈનિક અને શાસનવિભાગના અધિકારી થવાને પ્રવૃત્ત થયા, સારે તેમના વિરોધીઓની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી; પરંતુ તે સમયે પણ જલિમસિંહ મહા લયકર વિપત્તિઓ દૂર કર્યાં વિના પોતાની અલિલાષા પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ.

જલિમસિંહે યુમાનસિંહનું મરણ થયા પછી થોડા વખતમાં પોતાને રાજરક્ષકતરિકે પ્રસિદ્ધ કર્યાં અને તેઓ સૈનિક તથા શાસન એ ઉભય વિભાગોને પોતાના અધિકારમાં લેવાને ઉચિત થયા. આ સમયે કેટલાક સામંતોએ જણાવ્યું કે યુમાનસિંહ જલિમસિંહના હાથમાં આટલો બધો અધિકાર સોંપ્યો નહોતો. આવા વિરોધી સામંતોમાં મહારાજ સ્વરૂપસિંહ અને બાંકડોતસામંત પણ હતા.

પાઠકાના સ્મરણમા હશે કે ઉક્ત બાકડોતસામતને પદ્મ્યુત કરીને મહારાવ ગુમાનસિહે જલિમમિહને ફેજનદારનું પદ આપ્યું હતું તે સિવાય રાજ ઉમેદસિહનો ધાવલાઈ જશકરણ પણ જલિમસિહનો વિરોધી હતો જશકરણ ચતુર રાજનીતિજ્ઞ હતો તે બાળક ઉમેદસિહની પાસે રહેતો હતો અને તેની સલાહ લેવાને માટેજ નિયુક્ત થયો હતો ધાવલાઈ જશકરણના ઉત્તેજનથીજ કેટલાક સામતો જલિમસિહના વિરોધી બન્યા હતા જલિમસિહે રાજરક્ષકતરિકે સપૂર્ણ સત્તાથી કામ ચલાવવા માગ્યું ત્યારે સૌથી પહેલાં તેઓ ઉક્ત વિરોધીઓના પળમા સપકાયા પરંતુ વિપક્ષીઓની પ્રપચનળને ઝાંઝે વિસ્તાર થાય તે પૂર્વે તેમણે પોતાના ચતુર્થ અને દૂટરાજનીતિથી તેને જિન્નજિન્ન કરી નાખી ધાવલાઈ જશકરણના હાથથીજ મહારાજ સ્વરૂપસિંહ માર્યો ગયા અને બાકડોતસામત પોતાના પ્રાણ લઈને નાસી ગયો ઉક્ત ખૂન કરનારને દેશનિકાન કરવામા આવ્યો જલિમસિહે આ કાર્ય એવી રી ધૃતાથી કર્યું કે સર્વ મનુષ્યો તેમનાથી ભયભીત બની ગયા જલિમસિહે આ રીતે કાઠાથીજ કાઠાને ઉખેડી નાખ્યો મહારાજ સ્વરૂપસિંહ, ધાવલાઈ જશકરણ અને બાકડોતસામત આ ત્રણે પુરુષો જ લિમસિહના પ્રધાન શત્રુ હતા તેમણે પ્રથમ ધાવલાઈને પોતાના હાથમા લઈ તેનાદાર સ્વરૂપસિંહનું કાસળ ધાવી નાખ્યું અને પાછળથી તેને પણ દેશનિકાન કયો જ્યારે ધાવલાઈ સ્વયં પણ દેશનિકાન થયો ત્યારે તર્વના આશ્ચર્યનો પાગ રહ્યો નહિ જલિમસિહની અસીમ સાહસિકતા અને ચતુરાઈ જોઈ અન્ય શત્રુઓ અત્યંત ભયભીત થયા અને તેમણે મહા અનિદૃની સલાવનાથી શત્રુતાને તિ લાજલિ આપી

મહારાજ સ્વરૂપસિંહની સાથે ધાવલાઈને કાંઈ એવો મોટો વિવાહ થયો નહોતો કે જેથી તેને તેમના પ્રાણ લેવાનું કારણ મળે, પરંતુ જલિમસિંહની દૂટનીતિના દશિવાસ્તરિકેજ તેણે એક દિવસ ધજવિલાસ નામના સરકારી ઉદ્યાનમા મહારાજ સ્વરૂપસિંહપર આક્રમણ કર્યું અને પોતાની તનવાર વતી તેમનું મસ્તક છેદી નાખ્યું જ્યારે આ ખૂનની વાત જલિમસિંહના કનપર પહોંચી ત્યારે તેમણે અત્યંત ક્રોધ પ્રકાશિત કર્યો અને ધાવલાઈને પ્રથમ કેદ કરીને પાછળથી તેને હાડોતીમાથી દેશનિકાન કર્યો જલિમસિંહે આ સમયે મુકિતથી ઉક્ત ખૂનમા પોતાનો હાથ હતો વા પોતાની સનાહ હતી, એમ પ્રકટ થવા દીધું નહિ, પરંતુ પાપમર્મ ક્રોધપણ પ્રકારે ગુપ્ત રહી શકે છે ૧ થોડા વખતમા જલિમસિંહનું પાપ પ્રમશિત થઈ ગયું ધાવલાઈ જ્યપુરમા દેશનિકાન અને અપમાનિતની સ્થિતિમા મરણ પામ્યો અતે એવી વાત પ્રકટ થઈ કે જલિમસિંહે ધાવલાઈને જણાવ્યું હતું કે મહારાજ સ્વરૂપસિંહ રાજ સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરના માગે છે અને તેથીજ તેઓ મારી વિરુદ્ધમા ઉતર્યો છે તેમજ સગીર મહારાવ ઉમેદસિંહના પ્રાણ લેવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે ધાવલાઈએ આ બાબતની વિરોધ યોજ નહિ કરતા જલિમસિંહની વાત સત્ય માની લીધી અને મહારાજ સ્વરૂપસિંહને રાજ્યના અ લિલાષી ધારી તેમનો વધ કરી નાખ્યો આ રીતે જલિમમિહના મનને ઉદ્દેશ પાર પડ્યો ઉક્ત ખૂન થયા પછી કાઠાના જે સામતો જલિમસિંહના વિરોધી હતા તે સર્વેએ વિરોધ છોડી દીધો અને તત્કાળ અનેક સામતો તથા સ્ત્રીમ તો પ્રાણભયથી પોતાની જન્મભૂમિ તથા જમીન છોડીને અન્ય રાજ્યોમા ચાલ્યા ગયા જલિમસિંહે ઉક્ત સામતોને નાસતા જરાપણ અટકાવ્યા નહિ તેઓ નાસતી વખત કહી ગયા કે અમે જલિમસિંહને આ કૃત્યનો દડ અવરથ આપીશું નારેલા સામતો જ્યપુર અને જોધપુરમા જઈ લાના રાજ્યોનો આશ્રય ગ્રહણ કરવા લાગ્યા તેમણે રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોને મળી જલિમસિંહનો અન્યાય અને અત્યાચાર રોકવાને માટે તથા તેમની સત્તા અટકાવવાને માટે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો પરંતુ આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયલોકો રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજ્યોમા ધુસી પુષ્કળ ઉપનવ કરવા લાગ્યા હતા તેથી ક્રોધપણ રાજ જલિમસિંહની સામે થવાને તૈયાર થયો નહિ આ તરફ ચતુર જલિમસિંહે મુયોગ્ય સધિ પ્રાપ્ત થતા જ્યપુર, જોધપુર વગેરે દેશોના જે જે રાજ્યોએ કાઠાના સામતોને આશ્રય આપ્યો હતો, તેમને કહેવરાવી મોકલ્યું કે આ સામતો કાઠારાજ્યના શત્રુ છે અને એવા વિદ્રોહીઓને આશ્રય આપવો ક્રોધપણ પ્રકારે ઉચિત નથી રાની ઉપર આવો સંદેશ જતા સર્વ નારેલા સામતો નિરાશ બની ગયા કેટલાક સામતોએ આ અત્યંત દુષ્કૃતિ વધ પ્રાણત્યાગ કર્યો અને કેટલાકએ વિદેશી રાજ્યોના આશ્રયમા રહી

તેમના અન્નથી જીવન ધારણ કરવા કરતાં સ્વદેશમાં જનું વિશેષ ઉચિત ધાર્યું. તેમણે જલિમ-સિંહને કહેવરાવી મોકલ્યું કે અમને જન્મભૂમિમાં આવવાની પરવાનગી આપો. જલિમસિંહે તેમની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરતાં સંકાય ક્યો નહિ; પરંતુ તેઓ સ્વદેશમાં ગયા કે તરતજ તેમણે તેમને જન્મ-ભૂમિનો ત્યાગ કરવા માટે વિદોહી ગણ્યા અને તેમની છીનવી લીધેલી સમસ્ત જગીર પાછી આપી નહિ; પરંતુ તેમને નિર્બંધને અર્થે માત્ર થોડી થોડી ભૂમિ આપી. આ પ્રકારે જલિમસિંહે કોટાનાં સર્વ સત્તાધારી શાસનકર્તાનું પદ પ્રાપ્ત કરી સૌથી પહેલાં પોતાની અસીમ સાહસિકતા, કૃતનીતિ અને ચતુર્થજનજનો વિસ્તાર કરી શત્રુઓના પ્રપંચનો નાશ કર્યો તથા પોતાની પ્રબલતા વધારી દીધી; પરંતુ તેથી પણ કોટાના ઉદ્ધત સામંતો નામ જન્યા નહિ. તેઓ જલિમસિંહને મહા ઉપદ્રવી સમજ સદા શકિત લાવથી રહેવા લાગ્યા.

જલિમસિંહની વિરુદ્ધ ખીજવાર જે પ્રપંચજનજનો વિસ્તાર થયો તે પ્રથમ કરતાં વિશેષ પ્રબલ અને દુર્ભેદ હતી. આયુનપ્રદેશનો સામંત દેવસિંહ આ પ્રપંચજનજનો નેતા હતો. ઉક્ત સામંત છ હજારની ઉપજવાળા પ્રદેશનો અધીશ્વર હતો તે જલિમસિંહની સત્તા વૃદ્ધિગત થતી જોઈ તેમનો શત્રુ થયો. તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી પોતાનો કિલ્લો અત્યંત દૃઢ બનાવ્યો. જે સામંતો જલિમસિંહથી અસંતુષ્ટ થયા હતા, તે સર્વ શીઘ્ર દેવસિંહને જઈ મળ્યા. ચતુર જલિમસિંહે ઉક્ત સર્વ સામંતોને એક સ્થળે એકત્રિત થયેલા જોઈ વિચાર કર્યો કે કેવલ રાજ્યની સેનાથી તેમને પરાસ્ત કરવા એ કાંઈ સહેજ કાર્ય નથી; માટે ખીલ-કોઈ ઉપાયથી આ વિપત્તિ દૂર કરવી જોઈએ. આ સમયે દિલ્હીના પાદશાહનો પ્રભાવ હુમ થઈ જવાથી ચોતરફ અશાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી. મરાઠાઓ અને પઠાણો કોઈ વખતે રાજસ્થાનનાં રાજ્યોપર આક્રમણ કરી પ્રજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતા અને કોઈ વખતે બે રાજ્યોની વચ્ચે ઝગડો થતાં એકનો પક્ષ મદદ કરી પુષ્કળ દ્રવ્ય કહાવતા. જલિમસિંહે આ પ્રસંગે જૌસેજ નામની એક શ્રેણીના નેતાને પોતાના હાથમાં લઈ તેને આયુનના કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપન કરવાને તથા વિદોહીસામંતોનું હમન કરવાને મોકલ્યો. જૌસેજે દ્રવ્યના લોભથી શીઘ્ર આયુનના કિલ્લો ઘેરી લીધો. ત્યાંના સામંતોએ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી શત્રુઓપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ તેઓ વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. જૌસેજ પ્રબલ પરાક્રમસહિત કેટલાક માસપર્યંત ઉક્ત કિલ્લાને ઘેરી રહ્યો, તેથી કિલ્લામાંના ખાદ્યપદાર્થો સમાપ્ત થઈ ગયા. હવે સર્વ સામંતો એકત્રિત થઈ શી રીતે પ્રાણ અચાવવા તેવિશે વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે શત્રુઓને પોતાને નિર્વિંધે જવા દેવાને માટે પ્રાર્થના કરી. જૌસેજે જલિમસિંહની સન્મતિથી તેમને કિલ્લામાંથી નિર્વિંધે બહાર નીકળી જવા દીધો. સામંતો હતાશ થઈ પોતાની સેનાસહિત કોટારાજ્યનો ત્યાગ કરી અન્ય રાજ્યમાં ગયા. આ પ્રકારે જલિમસિંહે આ ખીજવારના પ્રપંચને પણ જિત્તજિત્ત કરી નાખ્યો. કોટાના ઉક્ત સમસ્ત સામંતો આવ્યા ગયા ત્યારપછી જલિમસિંહે તેમના પ્રદેશો ખાલસા કરી નાખ્યા. જલિમસિંહના વિદોહીઓનો પ્રધાનનેતા દેવસિંહ વિદેશમાં જઈ દુષ્પ્રી દશામાં મરણ પામ્યો. તેના પુત્રાએ કેટલાક વર્ષો પછી વિદેશમાંથી પાછા આવી પોતાને નિરપરાધી જણાવી જલિમસિંહપ્રત્યે આશ્રયને માટે પ્રાર્થના કરી; ત્યારે જલિમસિંહે તેમનાપ્રત્યે દયા પ્રદર્શિત કરી તેમની સમસ્ત પૈતૃક જગીર તો આપી નહિ; પરંતુ વાર્ષિક પંદર હજાર રૂપિયાની ઉપજવાળા નાનોલિયા પ્રદેશ તેમને આપી દીધો. મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પંક્તિના જે સામંતો વિદોહી થયા હતા તેમનાપ્રત્યે જલિમસિંહે ક્ષમા પ્રકાશિત કરી અને તેમને કોટારાજ્યમાં પુનઃ વસવાની પરવાનગી આપી; પરંતુ તેમની શકિત એટલી ન્યૂન કરી નાખી કે તેઓ કદિ પણ તેમનું કાંઈપણ અનિષ્ટ કરી શક્યા નહિ. આ ઉભય ઘટનાઓપરથી જલિમસિંહ કેવા ચતુર રાજનીતિજ્ઞ હતા તથા તેમણે કેવી રીતે કોટારાજ્યમાં પોતાનો અખંડ પ્રતાપ ફેલાવ્યો હતો તે પ્રતીત થાય છે.

આ રીતે ઉપરિચિત થયેલા શત્રુઓની સામે પુદ્ધ કરી, તેમની પ્રપંચજનજનો નાશ કરી પોતાની સત્તા પ્રસારવામાં જલિમસિંહનો અધિક સમય ગયો. જલિમસિંહે ગેવાડના રાજવંશની એક દૂરની આખાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. આ કન્યાના ગર્ભથી જલિમસિંહને માધોસિંહ નામના પુત્ર-

ની પ્રાપ્તિ થઇ. જલિમસિંહ કોટાનું શાસન કરતા હતા અને ચોતરફની વિપત્તિઓથી ઘેરાયલા રહેતા હતા; તે છતાં પણ તેઓ મેવાડનું કલ્યાણ કરવા તરફ સદા દષ્ટિ રાખતા હતા. સંવત ૧૮૪૭ (૬૦ સં ૧૭૯૧) માં તેમણે કોટા કરતાં પણ મેવાડના હિતપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું હતું, એ વાત પાકી મેવાડના ઇતિહાસમાં વાંચી ચૂક્યા છે. તેમણે કોટાના સામંતો, સૈનિકો અને દ્રવ્ય મેવાડના હિતને માટે રાજી રાખ્યું હતું અને એ પ્રકારે કોટાનું અનિષ્ટ ક્યું હતું, એ વાત પાકી વાંચી ચૂક્યા છે. સંવત ૧૮૪૭ થી ૧૮૫૬ પર્યંત જલિમસિંહ જે રાજકીયકાર્યો કર્યાં તેનું વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમાં આવી ગયું છે, માટે અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવો અમે ઉચિત માનતા નથી.

સંવત ૧૮૫૬માં કોટાના સામંતોએ જલિમસિંહનું શાસન અને અવેશજાર સદન નહિ થઇ શકવાથી તેમને મારી નાખવાને માટે ધુનઃ પ્રપંચ રચ્યો. જલિમસિંહનો જીવનરૂપી દીપક છુટાવી નાખવા માટે અનેકવાર યુદ્ધ રીતે પ્રપંચો રચાયા; પરંતુ તેઓ સદા સાવધ રહેતા હોવાથી કોઈ પણ સમયે તેમના શત્રુઓની આશા ફળીભૂત થઇ નહિ. સંવત ૧૮૭૩માં આધૂનનો સામંત જલિમસિંહની વિરુદ્ધ ખડો થયો અને અતે તેને દેશનિકાસની શિક્ષા થઇ, ત્યારપછી ૨૦ વર્ષપર્યંત કોટાએ પણ તેમનો નાશ કરવાની યોદ્ધા કરી નહિ; પરંતુ ત્યારપછી સંવત ૧૮૫૬માં દસદબારની ઉપજવાળા મોસેન પ્રદેશના સામંત બહાદુરસિંહે જલિમસિંહની વિરુદ્ધ પ્રપંચ રચ્યો. જલિમસિંહે કોટાના જે જે સામંતોની સંપત્તિ છીનવી લીધી હતી, તે સર્વ સામંતો આ સમયે ઉક્ત સામંતની સાથે મળી ગયા. તેમણે એવી યુદ્ધરીતે પ્રપંચ રચ્યો કે તેની કોઈને પણ ગંધ આવી નહિ. માત્ર જે દિવસે તેમણે પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો સંકલ્પ કર્યો, તે દિવસે બપોરે જલિમસિંહને તેની ખબર થઇ. પ્રપંચજળ રચનારાઓએ જે જે માણસોનાં ખૂન કરવાનાં હતાં, તે તે માણસોનાં નામની સૂચી તૈયાર કરી હતી. તેમાં સપરિવાર જલિમસિંહને તથા તેમના મિત્ર અને ઉપદેશ પડિત લાક્ષણનાં ખૂન કરવાનું સમ્યું હતું; તેમણે તેમને બરદરબારમાં સર્વની સમક્ષ મારી નાખવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; પરંતુ જલિમસિંહને તેમના યુવભેટની ખબર પડતાં તેમણે શત્રુમાત્રમાં પોતાની રક્ષાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. જે પહેરેદારો તેમના અંગરક્ષકોતરિકે ઉભા હતા તે સર્વને તેમણે દૂર કર્યો અને પ્રબલ પરાક્રમી અશ્વારાહીઓની સેનાને પોતાની અંગરક્ષકોનાતરિકે નિયુક્ત કરી. આથી જે સમયે પ્રપંચીઓએ જલિમસિંહની હત્યા કરવાની અભિલાષાથી દરબારપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે તેઓ અમંત અશ્વારાહીઓને હાથમાં શસ્ત્ર લઇને ત્યાં ઉમેશા બેઠેને હતાસ બની ગયા, તત્કાળ અશ્વારાહીઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. તેઓ પથાયન કરવા લાગ્યા; પરંતુ અશ્વારાહીઓએ તેમની પૂઠ પકડી ધણીને ત્રાણી લીધા અને કેટલાક નાસી ગયા. પ્રપંચીઓનો નેતા બહાદુરસિંહ નાસી જઇ અંબલનદીના તટપર પાટન નામના સ્થળપર આવેશા હાડાગતિના કુશલેવતા કેશવરાયના મંદિરમાં બસાયો. તેણે ધાધું કે મેં કેશવરાયના મંદિરમાં આશ્રય લીધો છે તેથી જલિમસિંહ પ્રાચીન રીતિને માન આપી અહીંઆ આવી મને કહિપણ પકડશે નહિ; પરંતુ તેની આશા શીઘ્ર નષ્ટ થઇ ગઇ. પ્રબલપ્રતાપી જલિમસિંહે ઉક્ત પ્રાચીન પ્રથાને તિલાંજલિ આપી અને તે મંદિરમાંથી બહાદુરસિંહને બહાર ધસાડી કાઢી મારી નખાવ્યો.

જલિમસિંહના પછાના માણસોના કથનપરથી પ્રતીત થાય છે કે તેમણે પોતાની રક્ષા વા સ્વાર્થને માટે બહાદુરસિંહનો નાશ કર્યો નહોતો; પરંતુ તેમના હાથમાં જે ચોટી બેખમદારી સોપાયેલી હતી તે બેખમદારીનું પાલન કરવાને માટે તથા મહારાવ ઉમેદસિંહના હિત અને જીવનની રક્ષાને માટે તેમણે આ કઠોર કાર્ય કર્યું હતું. પ્રપંચીઓનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે જલિમસિંહનું કાસળ કાઢી મહારાવ ઉમેદસિંહને પદબદ્ધ કરવા અને તેમના કનિષ્ઠાવાને સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરી દેવા; પરંતુ આ વાત કેટલે જાણે સત્ય છે તે જાણવાને માટે કંઈ વિશેષ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ જલિમસિંહે સખ્ત હાથે શાસન ચલાવી સામંતોનાં હૃદય ચૂર્ણ કરી નાખ્યાં હતાં તથા મહારાવ ઉમેદસિંહને પોતાના હાથમાં રમકડાસમાન બનાવી ચૂક્યા હતા તે જોતાં આ વાત સત્ય માની શકાય છે. આ સમયે કોટાના રાજ્યપરિવારમાં મહારાવ ઉમેદસિંહના કાકા રાજસિંહ અને તેમના બે ભા-
તાઓ ગોવર્દનસિંહ તથા ગોપાલસિંહ જીવંત હતા. આધૂનનો સામંત જે સમયે વિરત્પ્રપંચ-

જળ પ્રસારી જલિમસિંહની સામે ખડો થયો હતો, તે સમયે જોવાઈ નસિંહ અને જોવાવસિંહ સિંહા-
સન પ્રાપ્ત કરવાની લાક્ષણિક ઉક્ત પ્રપંચજળમાં સામેળ થયા હતા; પરંતુ તે બેદ પ્રકાશિત થતાવેંતજ
જલિમસિંહે ઉક્ત ઉલ્લેખ બ્રાતાઓને કેદ કરી લીધા. જ્યેષ્ઠકુમાર જોવાઈ નસિંહ દશ વર્ષપર્યંત કારા-
ગૃહવાસ સેવી પરચોક્ષમાં ગયો અને જોવાણસિંહ પણ ઘણાં વર્ષોસુધી કારાગૃહમાં રહી મરણ પામ્યો.
મહારાવના કાકા રાજસિંહ દીર્ઘકાળપર્યંત જીવ્યા અને જદ યદને મરણ પામ્યા; પરંતુ તેઓ કેાઈ
રાજદારી ખટપટમાં કે પ્રપંચમાં સામેળ થતા નહોતા; તેથી જલિમસિંહ તેમનાપ્રત્યે આંખ ઉઠાવીને
પણ બેઈ શકતા નહોતા. રાજસિંહ નગરની મધ્યે આવેલી દેવમંદિરોની શ્રેણીથી આગળ કદિ પણ
જતા નહોતા.

જલિમસિંહના વિરોધીઓએ તેમની સત્તા ન્યૂન કરવાને અને તેમનું જીવન નષ્ટ કરવાને અનેક
ઉપાયો કર્યાં. એકંદરે તેમનો નાશ કરવાને માટે અદારવાર પ્રપંચો રચાવવામાં આવ્યા; પરંતુ તેમ-
ણે પોતાના હુદિબળથી પ્રત્યેક પ્રસંગે પોતાના યતુઓનો ઉદ્દેશ વ્યર્થ કરી નાખ્યો. પ્રગટરીતે અને
ચુપ્તરીતે, બાહ્યબળથી અને વિપથી, અજ્ઞથી અને રાજથી અનેકવાર તેમને મારી નાખવા માટે પ્રપંચો
રચાયા; પરંતુ રાજમહાલયમાંની રાજપૂતસ્ત્રીઓએ તેમનો વધ કરવા માટે જે પ્રપંચજળ રચી હતી
તે સૌથી ભયાનક હતી. આ પ્રસંગે જલિમસિંહનાં રૂપસૌંદર્યથી મોહિત થએલી એક સ્ત્રીઓએ જે
તેમને ચાતુર્યથી સદાય ન કરી હોત તો તેઓ પોતાની રક્ષા કરી શકત નહિ. એક સમયે કનિષ્ઠ
રાજકુમારની માતાએ જલિમસિંહને રાજમહાલયમાં બોલાવ્યા. જલિમસિંહ રાજમાતાના આમંત્રણથી
મહાલયની નિકટના ઘરમાં ગયા. આ સમયે અનેક રાજપૂતસ્ત્રીઓએ નમ્રતલવાર તથા નાના-
વિધ અસ્ત્રશસ્ત્રો લાઇમાં લઈ જલિમસિંહપર આક્રમણ કર્યું; અને તેમને તત્કાળ કેદ કરી લીધા.
રાજપૂતસ્ત્રીઓ કેવી બહાદુર હોય છે, શસ્ત્રાજ્ઞ સલાવવામાં કેવી ચતુર હોય છે તથા કેવી સાહ-
સિક અને બહશાસિની હોય છે, તે જલિમસિંહ સારી રીતે જાણતા હતા. આ શસ્ત્રાજ્ઞધારિણી મહા-
શક્તિઓના પંજમાંથી શી રીતે મુક્ત થવું તે જલિમસિંહને કાંઈ સૂઝતું નહોતું. સૌભાગ્યવશાત ઉક્ત સ્ત્રીઓએ
તેમને એકદમ મારી નાખ્યા નહિ; પરંતુ તેઓ તેમનાં મુખ્ય મુખ્ય કાગ્રો પૂછવા લાગી. જલિમસિંહ
ઉત્તર આપે તે સમયે તેમને અચાનક મારી નાખવાની તેમની ઇચ્છા હતી. ઉક્ત સ્ત્રીઓએ એક
પછી એક પ્રશ્ન જલિમસિંહને પૂછતી હતી તે સમયે મુખ્ય રાણીની અસંત બહશાસિની મુખ્ય દાસી
મહાભયંકર કાલભૈરવસમાન મૂર્તિ ધારણ કરીને ત્યાં આવી અને કટુવચનોથી જલિમસિંહનો તિર-
સ્કાર કરીને બહપૂર્વક તે સર્વ સ્ત્રીઓને ક્રમશઃ ત્યાંથી દૂર કરી. પછી તેણે ઉક્ત મહા ભયંકર વિપ-
ત્તિમાંથી જલિમસિંહનો ઉદ્ધાર કર્યો. જે એ પ્રધાનદાસી આ પ્રસંગે ચતુરાઈથી જલિમસિંહને
મુક્ત ન કરત તો અવશ્ય તેમના પ્રાણ જાત.

જલિમસિંહના પ્રાણ લેવાને અનેકવાર પ્રપંચો રચાયા હતા અને તે સંધર્ષાવાર તેમણે પોતાના
યતુઓને વિશ્વભનોરથ કર્યા હતા; પરંતુ તેમણે પોતાના સર્વ યતુઓપર વેર લીધું નહોતું. જે તેમ-
ના સ્થાનપર કેાઈ અન્ય માણસ હોત તો તે ઉન્નત યર્ધને અવશ્ય સકલ યતુઓને સખ શિક્ષા કરત.
જે કે તેઓ રાત્રીના સમયે પોતાની રક્ષાને માટે એક ગજજીવ દિવાનખાનામાં સંપન કરતા હતા; પ-
રંતુ તેઓ કદિ પણ નિરર્થક ભયને વશ થયા નહોતા. તેમની તીક્ષ્ણદષ્ટિ તેમની સત્તાની સામે કેાણુ થાય
એમ છે, તે તત્કાળ પારખી કલાપતી હતી અને તેઓ તેનાથી પ્રથમથીજ સાવચેત રહેતા હતા. તેમનું
પોસિસખાણું એવું ક્રુણ હળું કે અન્યદેશમાં તેમના જેવું ચેલીસખાણું ભાગ્યેજ દશે. તેઓ કમંચા-
રીઓને યોગ્ય પગાર આપતા હતા અને ઉત્તમ પ્રકારે કર્તવ્ય જાળવનારને સાફ પારિતોષિક પણ
આપતા હતા. તેઓ રાજ્યનાં ખાતાંઓ ઉપર તીક્ષ્ણદષ્ટિ રાખતા હતા; પરંતુ તેઓ કેાઈનો પણ
સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા નહોતા. તેમના સમયમાં ચોતરફ અભાચાર, ઉપદ્રવ, રાજનેતિકપ્રપંચ, મોટાં
મોટાં યુદ્ધો વગેરે થતાં હતાં; તોપણ તેમણે પોતાની ચતુરાઈ, રાજનીતિજ્ઞતા અને રાજકૌશલ્યથી અર્ધ
સાતપ્રહીપર્યંત પ્રજા પ્રતાપસંહિત રાજ્ય કર્યું હતું.

અધ્યાય ૩ જો

જાલિમસિંહની શાસનનીતિ-નીલિમસિંહનો શુભ ઉદ્દેશ-મેવાડનું કલ્યાણ કરવાને માટે જાલિમસિંહે કોટાના હિતનો કરેલો નાશ-જાલિમસિંહના અત્યાચાર-જાલિમસિંહે રાજ્ય-માં કરેલું બ્રમણ-તેમનું વસાવાસમાં રહેલું-તેમણે શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરેલી નવીન સેના-સેનાને વિસાયતી અસ્ત્રશસ્ત્રો આપી પાશ્ચાત્ય રણનીતિનું શિક્ષણ આપવું- કોટાની રાજપ્રજાની મુદ્દારવી-પરેલો-કર લેવાની રીતિ બદલવી-પરેલોતે પુનઃ પોતાના પદની પ્રાપ્તિ થવી-પરેલસમિતિ-તેમની સત્તા-બહારાણ-નૂતન પરેલોએ કૃષિકારો પર કરેલો અત્યાચાર-પરેલોને કેદ કરી તેમને દબ્યનો દંડ કરવો અને તેમને બરતરફ કરવા-પરેલની પદની કાદી નાખવી.

મે કોટારાજ્યના જે સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન કરીએ છીએ, તે સમયે વાસ્તવમાં જાલિમસિંહજી કોટાના સ્વામી હતા અને મહારાજ ઉમેદસિંહ તો માત્ર તેમના હાથમાંનું રમકડું હતા. જાલિમસિંહના રાજદારી કામેલિયે કેટલુંક વિવેચન અને આગળ કરી ગયા છીએ અને આ અધ્યાયમાં તે વિશે વિશેષ વિવેચન કરીએ છીએ. જાલિમસિંહે કોટારાજ્યમાં પોતાની પ્રબળ સત્તા પ્રસારવાની મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરવાને માટે તે રાજ્યની સંપત્તિ નષ્ટ કરી નાખી અને સેનાને પણ અસંપૂર્ણ બનાવી દીધી. સંવત ૧૮૨૧ માં જે સમયે મેવાડના મહારાજાની સાથે જાલિમસિંહને વાતચીત થઈ તે સમયથી સંવત ૧૮૫૬ સુધી જાલિમસિંહે જે પ્રકારે કોટારાજ્યમાં પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ પ્રસાર્યો હોય, તે પ્રકારે મેવાડરાજ્યમાં પણ પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ અને અધિકાર પ્રસારવાને માટે તેઓ મહાન પ્રયાસ કરતા હતા. તેમણે પોતાની ઉક્ત મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે કોટારાજ્યનો સર્વથા નાશ કરી નાખ્યો અને કૃષિકારોને ગુલામવત્ બનાવી દીધા. સંવત ૧૮૪૦ માં તેમના અત્યાચાર અને ઉત્પીડને બચકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું જાલિમસિંહે ખેડૂતો પર આચપતવેરો નાખ્યો હોય તે આપવાને કૃષિકારો સર્વથા અશક્ત હતા. જાલિમસિંહના સેવકો જ્યારે કૃષિકારોની પાસે કર વસૂલ કરવાને જતા ત્યારે જો તેઓ તેમને કર આપતા નહિ તો તેમના હળ, ગાય, બળદ વગેરે લઈ જતા હતા. આથી કૃષિકારો હતાશ બની ગયા હતા. પોતાનો નિર્બોધ કેમ ચલાવેલા તેની તેમને લાગે ચિંતા હતી. પુષ્કળ કૃષિકારો જુએ મરવા લાગ્યા, કેટલાક નાસી જવા લાગ્યા; પરંતુ આ સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર વિપત્તિઓનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, તેથી તેઓ આશ્રય પશુ કોનો મહણ કરે જાલિમસિંહે ખેડૂતોની પાસેથી હળ, બળદ આદિ ખેતી કરવાની સામગ્રી ખુંચવી લીધી હતી, તેથી ઘણા ખેડૂતો પોતાના નિર્બોધનો અન્ય ઉપાય નહિ જોઈ તેમની પાસે પગારદાર નોકરતરિકે રહી ખેતી કરવા લાગ્યા. કોટાના પ્રાચિન સમયના કૃષિકારોના ભાગમાં આરું કુઝલ લખેલું હતું. આ રીતે જાલિમસિંહ મહારાજ ઉમેદસિંહની તરફથી કોટારાજ્યનાં સમસ્ત ક્ષેત્રોના અધીશ્વર બની ખેતી કરવા લાગ્યા. અત્યારસુધી જે જમીન પકતર હતી, તેમાં પણ તેમણે કૃષિકાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો.

જો કે જલિમસિંહ મેવાડરાજ્યપર પોતાના આધિપત્યનો વિસ્તાર કરવાને માટે કેટલાંક વર્ષોથી સતત પ્રયાસ કરતા હતા અને તે ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવાને માટે તેમણે કોટારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતો; પરંતુ અઘાપિ તેમની આશા ફળીભૂત થઈ નહોતી. જો તે એક ભયંકર ઘટના બનવાથી તેમની ઉક્ત મહારાજાકોટારાના મૂળમાં ભયંકર આઘાત લાગ્યો. મહારાષ્ટ્રીયનેતા ઇંગ્લિશની સાથે જલિમસિંહને ધારી મિત્રતા હતી. હવે એમ બન્યું કે ઉક્ત ઇંગ્લિશના વંશજ ખાલારાવને મેવાડના મહારાજાએ ખંદીવાન કરીને કારાગૃહમાં નાખી દીધો. જલિમસિંહ તેને મુક્ત કરવાને માટે મહારાજાને કહેવા લાગ્યા તેથી મહારાજાને તેમનાપર અત્યંત ક્રોધ છૂટ્યો. આથી તેમણે મહારાજાને હસ્તગત કરી-મેવાડમાં પોતાની પ્રજાસત્તાનો વિસ્તાર કરવાની જે આશા પોતાના હૃદયમાં સંભાળપૂર્વક પોષી હતી, તે સર્વથા નાશ પામી. હવે જલિમસિંહ સાવધાન થયા અને તેઓ સારી રીતે સમજ ગયા કે 'મે' કાર્યનિષ્ઠ અને બ્રમભૂલક આશા પૂર્ણ કરવાને માટે નિષ્પ્રયોજન અન્યાયપૂર્વક કોટારા પ્રજાપર અત્યાચાર કરી તેનાં સર્વસ્વનો નાશ કર્યો અને હવે તે ચતુર રાજનીતિજ્ઞ પૂર્વોક્ત દાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે ખતપૂર્વક પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

સંવત ૧૮૫૬ માં મેસેનના સામંતે પ્રયત્નજનનો વિસ્તાર કર્યો લાંસુધી જલિમસિંહ કિંદ્રાના મહાલયમાં નિવાસ કરતા હતા. ચારપછી પણ ચાર વર્ષપર્યંત તેઓ તેજ મહાલયમાં રહ્યા; પરંતુ સંવત ૧૮૬૦ (ઇ. સ. ૧૮૦૩-૪) માં ખાલારાવને મુક્ત કરાવી મેવાડમાંથી પાછા ફર્યા પછી તેમને તે મહાલય છોડી અન્યત્ર નિવાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ. આ સમયે બ્રિટિશસેનાએ એકત્રિત મહારાષ્ટ્રીય-હલનાં વિક્રમ અને પ્રતાપનાં મૂળમાં ભયંકર આઘાત કર્યો અને તેના હાથમાંથી ધણી પ્રદેશો છીનવી લીધા. ત્યારે મહારાષ્ટ્રીએ દલવિખેરી નાખી ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમાં જઈ લૂંટફાટ તથા અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. જલિમસિંહ પોતાની તીક્ષ્ણ જ્ઞાતના પ્રભાવથી ચેતી ગયા કે મહારાષ્ટ્રીય લોકોના આ પ્રકારના અત્યાચારના સમયમાં રાજધાનીના મહાલયમાં ભરાઈ નહિ રહેતાં જે સ્થાનપર તે લોકો-દ્વારા આક્રમણ થવાની સંભાવના હોય તે સ્થાનની નિકટ રહેવું ઉચિત છે. રાજધાની છોડવામાં તેમના બે પ્રધાન ઉદ્દેશ હતા. પ્રથમ ઉદ્દેશ કોટારા મહેસુલીખાતામાં સુધારા કરવાનો હતો અને બીજો ઉદ્દેશ મહારાષ્ટ્રીઓનાં આક્રમણનો પ્રતીકાર કરવાનો હતો. વળી રાજધાની છોડવાનું બીજું પણ એક કારણ ખતાવવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે એકવાર રાત્રિના સમયે જલિમસિંહના મહાલયની ઉપર એક ધુવડે વિકટ શબ્દથી પોદાર કર્યો. આથી તેમણે રાજધાનીના સમસ્ત જ્યોતિષીઓને યોદ્ધાવીને તેમને ઉક્ત પક્ષીના ભયંકર શબ્દનો શું અર્થ થાય છે, એવો પ્રશ્ન કર્યો. જ્યોતિષીઓએ ગણુના કરીને જણાવ્યું કે:—“હવે આ મહાલયમાં નિવાસ કરવો ક્રોધ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી. એમાં નિવાસ કરવાથી ભવિષ્યમાં અમંગલ અને અનિષ્ટ થવાની પૂર્ણ સંભાવના છે.” જલિમસિંહે જ્યોતિષીઓના આ કથનથી ઉક્ત મહાલયનો ત્યાગ કર્યો. હાહાજનતિના ઇતિહાસના લેખકે આ વાત જણાવી છે; પરંતુ જલિમસિંહે ધુવડના વિકટ શબ્દથી મહાલય છોડી દીધો હતો, એ વાત અમે માની શકતા નથી.

ગમે તેમ હો; પરંતુ જલિમસિંહ શીઘ્ર મહાલયનો ત્યાગ કરી પોતાના અનુચરોને લઈ કોટારાજ્યમાં બ્રમણ કરવાને નીકળ્યા. બ્રમણ કરવાથી જલિમસિંહને કોટારાજ્યની વસ્તુસ્થિતિ સારી રીતે સમજાઈ અને તેમની ખાતરી થઈ કે મેવાડમાં મારી પ્રજાસત્તાનો વિસ્તાર કરવાને માટે 'મે' કોટારાજ્યનું મહા અનિષ્ટ કર્યું છે અને પ્રજા અત્યંત રોગનીય હુદ્દામાં આવી પડી છે. વળી તેઓ એમ પણ જાણી ગયા કે મારી કઠોર રાજનીતિને લીધે કોટારાજ્યના કૃષિકરિના એક તૃતીયાંશ ભાગનાં સર્વસ્વનો નાશ થયો છે અને શેષ બે તૃતીયાંશ ભાગ સર્વથા શ્રદ્ધાહીન અને અત્યંત અસંગૃહ્ય થઈ ગયો છે. વળી કોટારાજ્યની મહેસુલમાં જે મોટો ખાડો પડ્યો છે, તે પણ મારી અરાજ્ય રાજ્યનીતિનું કુકળ છે એમ તેમને લાગ્યું. આ સમયે વૈશ્ય અને વ્યાપારીસમાજનાં તેમની કિંચિત્ પણ આખર નહોતી. કોઈપણ વૈશ્ય વા કોઈપણ સાહુકાર તેમની વાતપર કિંવા તેમની હુદ્દીપર વિશ્વાસ રાખતો નહોતો. કોટારાની પ્રજા કોઈપણ બાબતની ફરિયાદ લાવતી નહોતી; કારણ કે જલિમસિંહ તેની ફરિયાદપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપતા નહોતા. એ તે પ્રકારે દબ્બસંચય કરવો એજ તેમનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. તે સિવાય કોઈપણ વિષયપર તેઓ લક્ષ્ય આપતા નહોતા. પ્રજા વધારાનો કર આપવાને અસમર્થ થતી

ત્યારે તેઓ તેનું સર્વસ્વ છીનવી લેતા; પરંતુ હવે તેમને સમજાયું કે કોર અને અન્યાયયુક્ત રાજનીતિના પ્રબલ વેગનો જો હવે પ્રતીકાર નહિ કરીશું તો રાજ્યપર વિપત્તિ આવી પડતાં પ્રજાની સદાય પ્રાપ્ત કરવી અત્યંત કઠિન થઇ પડશે. આથી ઉચ્ચ પ્રતિભાશાલી જલિમસિંહ શીઘ્ર ઉક્ત પ્રબલ રાજકીયરાજનો પ્રતીકાર કરવાને માટે અનેક ઉપાયો શોધી કાઢવાને પ્રવૃત્ત થયા. તેમણે સૌથી પ્રથમ ગાગરોનના અભેદ કિલ્લાની નિકટ એક સ્થાથી ડાવણી નાખી. તેઓ કાંઇપણ મહાલયમાં નહિ રહેતાં કેવળ તે ડાવણીમાં જનાવેલા એક શામિયાનામાં રહેવા લાગ્યા. તેમને આવી સાદી રીતે રહેતા જોઇ અન્યાય સામંતો અને રાજપુરુષો પણ તેજ રીતે રહેવા લાગ્યા. સાદા તંત્રીઓમાંજ સર્વ પ્રકારનાં રાજકાર્યો થવા લાગ્યાં.

અત્યાર જલિમસિંહે જે સ્થાને પોતાની ડાવણી નાખી હતી તે સ્થાન તેમના રાજનૈતિક ઉદ્દેશો પાર પાડવાને માટે સંપૂર્ણ રીતે ઉપયુક્ત હતું. કિશિયુતરફથી કેટારાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાને માટે જે બે પ્રધાન માર્ગો છે, તેની બરાબર વચ્ચેજ ઉક્ત સ્થાન હતું અને ત્યાંથી બીજોનો પ્રદેશ પણ નિકટજ હતો. શેરગઢ અને ગાગરોન નામના બે દૃઢ કિલ્લાઓ સમીપજ હોવાથી તેમને પોતાની રક્ષા કરવાની વિશેષ અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થઇ હતી. જલિમસિંહે પોતાની સમસ્ત ધનસંપત્તિ તથા યુદ્ધોપયોગી વસ્તુઓ ઉપરાંકત કિલ્લામાં રાખી અને તેમણે પોતાની સક્રિયતાસાર તે કિલ્લાને દૃઢ કરવામાં કિશિય પછુ તુટી કરી નહિ. તેમણે શીઘ્ર એક નવીન સેના તૈયાર કરી અને તેને અંગ્રેજ રણનીતિનું જ્ઞાન આપી અંગ્રેજ અશક્તિઓ આપ્યાં; સૈનિકોને કેપ્ટનની ઉપાધિવાળા સેનાપતિઓની સત્તાનીએ મૂક્યા. 'રાજપક્ષતન' નામની તેમની સેના અતિ ઉત્તમ શિક્ષા પામી હતી અને તેણે અનેક યુદ્ધમાં પરમ વીરતા તથા અસીમ સાહસિકતા પ્રકાશિત કરી હતી. તેમની સેના હંમેશાં સુસજ્જ રહેતી હતી અને આઝા મળતાં એક મુહૂર્તમાં ચતુર્યોની સામે થઇ શકતી હતી. રાજધાનીના રાજમહાલયમાં રહેવાથી સેનાને સજ્જ થતાં વિલંબ થવાની સંભાવના હતી; પરંતુ ઉક્ત પ્રકારે ડાવણીમાં રહેવાથી તે પ્રતિકૂળતા નિવૃત્ત થઇ ગઇ.

જલિમસિંહનું અત્યારમુખીયું ઇવન રાજનૈતિકપ્રવચરણી સમુદના પ્રબલ તરંગોમાં બ્યતીન થયેલું હોવાથી તેમને જુમિની અવસ્થા દિવા મહેસુલના સંબંધમાં વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો. તેઓ અત્યારમુખી કૃષિકારોની પાસેથી ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર રોકડા રૂપિયાને બદલે નિર્ધારિત પ્રમાણમાં અનાજ લેતા હતા; પરંતુ હવે તેમને સારી રીતે સમજાયું કે આ રીતિ સર્વ પ્રકારે અગવડકારક છે. એક તરફ કરસંત્રાહકો પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કરીને તેની પાસેથી અધિક અનાજ મહેલુ કરતા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી કાંઇ કાંઇ પ્રમજનો રાજકર આપતા નહોતા. આ રીતિ રાજને માટે સર્વથા અહિતકારી અને કેવળ કરસંત્રાહકો અર્થાત્ પટેલોને માટે ઉદરનિર્વાહનાં સાધનરૂપ જાણી જલિમસિંહ શીઘ્ર ઉક્ત પ્રજાને માટે અનિષ્ટકારક અને રાજને માટે ક્ષતિકારક રીતિનો સર્વથા ભાષ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા.

રાજમંત્રી જલિમસિંહે સૌથી પ્રથમ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનાજ લેવાની રીતિના સંબંધમાં માહિતી એકત્રિત કરી અને પટેલો પ્રજા ઉપર કેવા કેવા અત્યાચાર કરીને પોતાનું ઉદર ભરતા હતા, તે અત્યંત ચુસ્તરીતે જાણી લીધું. પછી તેમણે કેટારાજ્યના સમસ્ત ભાગોના પટેલોને બોલાવી મંલાગ્યા. પટેલો આવ્યા કે તરતજ તેમણે તેમને નિમ્નલિખિત પ્રશ્નો પૂછી ઉપયુક્ત માહિતી મેળવી લીધી. "તમારા તાખામાં કેટલી જૂમિ છે ? તમે કેટલા કૃષિકારોની પાસેથી કર વસુલ કરો છો ? તમારી આમદાની કેટલી છે ?"

આથી સમસ્તરાજ્યમાં કેટલા કૃષિકારો અને કેટલા કૃષિક્ષેત્રો છે તથા કેટલું મહેસુલ ઉપજે છે તેની સર્વ માહિતી તેમને મળી ગઇ. આ સર્વ હકીકત પ્રાપ્ત કરી જલિમસિંહ દેશમાં ભ્રમણ કરવાને નીકળ્યા. ભ્રમણ કરતા કરતા તેમણે પ્રત્યેક ગામની જમીનની માપણી કરી અને કયી જૂમિમાં કયી નદી વહે છે, કયી જૂમિની ખેતીનો આધાર વરસાદ ઉપર છે, કયી જૂમિમાં ખેતી સરસતાથી થઇ શકે છે, કયી જૂમિમાં કઠિનતાથી ખેતી થાય છે,

કથી ભૂમિ પહાડી છે અને કથી ભૂમિમાં પથ્થરોને ચરાવવામાં આવે છે, તેનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે પાછળનાં કેટલાંક વર્ષોના હિસાબ જોઈ ભૂમિની દર વર્ષની એકંદર આમદાની તારવી કાઢી અને પછી તેમણે પૂર્વપ્રચલિત રીતિઓનાં કૃષિકારોની પાસેથી ધાન્ય લેવામાં આવશે નહિ; પરંતુ નગદ રૂપિયા લેવામાં આવશે એવા દરાવ બહાર પાડ્યો.

રાજનીતિવિશારદ જલિમસિંહે મહેસુલના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી:—“ પ્રત્યેક પટેલે પ્રતિવીધે દોઢ આનાનો કર કૃષિકારોની પાસેથી લેવો. જે કોઈ પટેલ આ નિર્ધારિત કરથી અધિક કાંઈ લેશે તેની ભૂમિ ખાલસા કરવામાં આવશે.” આ પ્રકારે પ્રત્યેક પટેલને ખાર માસે પાંચથી પંદરહજાર રૂપિયા સુધીની ઉપજ ચલાગી. પટેલોએ પુનઃ પોતાની પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે દશ, વીસ અને પચાસ હજાર રૂપિયા સુધી જલિમસિંહને નજર કર્યા. આ પ્રકારે નજરાણાતરિકે જલિમસિંહે દશ લાખ રૂપિયા પ્રાપ્ત કર્યા અને તે પોતાની ખાલી ત્રિજોરીમાં ભરી દીધા.

આ નવીન વ્યવસ્થા થયેલી જોઈ કૃષિકારોને સુખ મળવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ. તેમને લાગ્યું કે હવે અમારાં સુખનો સર્થ ઉદિત થયો છે અને હવે પટેલોના અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને અન્યાયમાંથી અમે સર્વથા મુક્ત થયા છીએ; પરંતુ ખીજ એક આપતિ તેમનાપર આવી પડી. જલિમસિંહે એવી આજ્ઞાનો પ્રચાર કર્યો કે:—“ પૂર્વે જેમ કોઈ કોઈ જમીનમાં વર્ષા નહિ ચપાથી વા કોઈ નૈસર્ગિક કારણથી ધાન્ય નહિ પાકવાથી કર ઘટાડવામાં આવતો હતો, તેમ હવે થશે નહિ; અને જે જમીનને કૃષિકારો આખાદ કરશે નહિ;તેને પટેલ નવીન વ્યવસ્થાનુસાર બીજાને ખેતી કરવાને માટે આપી દેશે. જે આ જમીન કોઈ નહિ રાખે તે તે મારી ખાલસાબૂમિતરિકે ગણ્યો.” જલિમસિંહે મહેસુલ વસુલ કરવાનો-સમસ્ત ભાર પટેલોને અર્પણ કર્યો.

અત્યારસુધી પટેલો કૃષિકારોપત્તે સ્વેચ્છાચારી વર્તન રાખતા હતા અને વાર્ષિક વા ત્રિવાર્ષિક પટેલવેરા નામનો કર આપતો હતા; પરંતુ જલિમસિંહે આ સમયે તે કર રદ કર્યો. વળી તેમણે એવી આજ્ઞાનો પ્રચાર કર્યો કે જો પટેલો પ્રજાઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કર્યો વિના મહેસુલ વસુલ કરશે તો રાજદરબાર તરફથી તેમને આશ્રય અને સન્માન મળશે. પટેલોને ગામરક્ષણનું કામ પથ્થ સોંપવામાં આવ્યું. પટેલોને સંતુષ્ટ કરી રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનો જલિમસિંહના મનમાં ઉદ્દેશ હતો, તેથી તેમણે પટેલોને સોનાનાં કડાં અને પાથડી ધનામતરિકે આપી.

જલિમસિંહે સમસ્ત પટેલોમાંથી ચાર છુદ્ધિમાન અને ચતુર પટેલોની એક સમિતિ નીમી અને તેઓને તે સમિતિના સભ્યતરિકે નિયુક્ત કરી પોતાની પાસે રાખ્યા. સૌથી પહેલાં તે ચારે પટેલો માત્ર દિવાનીવિભાગનું જ કાર્ય કરતા હતા; પરંતુ થોડા વખતમાં તેમને ફોજદારીવિભાગનું કાર્યપણ સોંપવામાં આવ્યું. પાછળથી જલિમસિંહ સમસ્ત રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેમની સલાહ લઇને કામ કરતા હતા.

આ પ્રકારે અલ્પ સમયમાં ઉક્ત સમિતિનો અધિકાર મહેસુલ, ન્યાય અને પોલીસ એ ત્રણ ખાતાં-ઓપર થઇ ગયો. સમસ્ત જગતમાં જલિમસિંહના પોલીસખાતા જેવું પોલીસખાતું ઇતર કોઈપણ રાજ્યમાં કોઈપણ સમયે નહોતું. કોટારાજ્યમાં સર્વત્ર ગુપ્તચરો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમના પંજમાંથી કોઈપણ માણસ મુક્ત નહોતો.

હવે પટેલો સારીરીતે જાણી ગયા કે જો આપણે પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારનો દંડ કરીશું વા તેના ઉપર કાંઈ અત્યાચાર કરીશું તો તે શીઘ્ર પ્રકાશિત થઈ જશે, આથી તેઓ ઉત્પીડન નહિ કરતાં અન્ય ઉપાયથી ઉદરનિર્વાહ કરવાને ઉચિત યચા. રાજસ્થાનમાં વોહરા (વોહરા)નામની એક શ્રેણીના નણીયા છે. તેઓ કોઈ કોઈવાર દીનદુઃખી કૃષિકારો અને પ્રજાજનોને રૂપિયા ધીરીને તેમને સહાય કરે છે. આ વોહરાલોકોના ધણી ખુચવી લેવાનો પટેલોએ નિશ્ચય કર્યો. વોહરાલોકો કૃષિકારોને કૃષિકાર્ય કરવાને માટે પ્રયોજનીય દ્રવ્ય તથા ઝોળારો અને બીજા આદિ આપતા હતા. ન્યાસુધી ધાન્ય પાકીને ઘેર આવે લાંસુધી તેઓ કૃષિકારોને સહાયતા આપતા રહેતા હતા; પરંતુ તેઓ તેમને જે રૂપિયા આપતા હતા તે ધાન્ય ઉત્પન્ન થતાંજ વ્યાજસહિત પાછા લેતા હતા. આ વોહરા લોકો તરફથીજ કૃષિકારોને વિશેષ સહાય મળતી હતી. વોહરાલોકો પોતાના જેટલા રૂપિયા લેણા નીકળે તે કરતાં એક પાંચપણ વધુ લેતા નહોતા; તેમજ તેઓ કૃષિકારોપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરતા નહોતા, કિંવા તેમને અસંતુષ્ટ કરતા નહોતા; કારણ કે તેઓ સારીચેડે જાણતા હતા કે જો આ-

પણે કૃષિકારોપર અત્યાચાર કરીશું તો તેઓ આપણી પાસેથી બચાજે રૂપિયા લેશે નહિ. તેજ પ્રકારે કૃષિકારો પણ 'વોહરાલોકોને કોષ્ટપણ્ય પ્રકારે અપ્રસન્ન થવાનું કારણ આપતા નહોતા; કારણ કે તેમ કરવાથી તેમની તરફથી કોષ્ટપણ્ય સહાય મળી શકશે નહિ એવા તેમને ભય હતો. આથી ઉભયપક્ષ સાવધાનીથી કામ કરતા હતા. એક ગામના વોહરા તેજ ગામના કૃષિકારોને સહાય કરતા હતા અને કૃષિકારો પણ પોતાના ગામના વોહરાઓને છોડીને અન્ય ગામના વોહરાઓ પાસેથી દ્રવ્ય લેતા નહોતા.

રાજરાણા જલિમસિંહે કૃષિકારોની પાસેથી ધાન્ય ગ્રહણ કરવાની રીતિ રદ કરી તેને બદલે નગદ રૂપિયા ગ્રહણ કરવાની રીતિ પ્રચલિત કરી ત્યાંસુધી કૃષિકારો વોહરાલોકોની સહાયથીજ ખેતી કરતા હતા; પરંતુ હવે જલિમસિંહે ઉક્ત નવીન રીતિ પ્રચલિત કરી તેથી પટેલોને હાનિ થઈ. તેઓ સારીપેટે જાણતા હતા કે જે આપણે માત્ર નિયત કરતાં વિશેષ લઘુત્વ તો જલિમસિંહ આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરશે. આથી તેઓ પ્રથમજાળનો વિસ્તાર કરી વોહરાલોકોના ધંધાનો નાશ કરી સ્વયં શાહુકારનું કાર્ય કરવા લાગ્યા. જે આપણે પ્રકટરિતે વોહરાલોકોના ધંધામાં બાધા કરીશું તો રાજરાણા જલિમસિંહ મહાક્રોધિત થશે; એમ ધારી તેમણે એક મધ્યમાર્ગ શોધી કાઢ્યો. નવીન રીતિ પ્રચલિત થયા પછી ક્ષેત્રમાં ધાન્ય પાકતા જે સમયે કૃષિકારોએ પટેલોને ધાન્ય કાપવાની રજા આપવાને અરજ કરી તે સમયે પટેલોએ તેમને જણાવ્યું કે:—“તમે પહેલા રાજાને કહ આપો અને ત્યારપછી ધાન્ય કાપો.” દીન કૃષિકારો ધાન્ય કાપી નાખી તેને વેચ્યા વિના રાજાને મહેસુલ ક્યાંથી આપે ? આવી મહાવિપત્તિમાં આવી પડવાથી કૃષિકારો વોહરાલોકોના આશ્રય ગ્રહણ કરવાને પ્રયાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ પટેલોએ વોહરાઓને જણાવી દીધું કે:—“ત્યાંસુધી કૃષિકારોની પાસે રાજાનું લહેણું છે, ત્યાંસુધી તમે કોષ્ટપણ્ય પ્રકારે તેમને બચાજે પૈસા આપી શકશો નહિ.” વોહરાઓએ પટેલોના આ શબ્દોથી ભયભીત થઈ કૃષિકારોને પૈસા આપ્યા નહિ. એ તે બીજો કોષ્ટપણ્ય ઉપાય નહિ જોઈ તેઓ પટેલોને શરણે ગયા. તેમણે પોતાના ધાન્યનો કેટલોક ભાગ પટેલોને ત્યાં રાખ્યો. પટેલોને પણ આજ નોંધતું હતું. તેમણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ધાન્યનું મૂલ્ય નિશ્ચિત કરી મહેસુલની પહેાંચ આપવા માંડી. વળી કૃષિકારોએ પટેલોના પ્રસ્તાવથી નિમ્નસિખિત આશયના એક પત્રપર હસ્તાક્ષર કરી આપ્યા:—“રાજ્યકર આપવાને માટે અમારી પાસે પૂરતું દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તથા તે બીજી જગ્યાએથી પ્રાપ્ત કરવાની અનુકૂળતા નહિ હોવાથી હું સ્વયં ધાન્યનું વચાઈ મૂલ્ય નિશ્ચિત કરી મારા ધાન્યનો કેટલોક ભાગ પટેલને ત્યાં અવેજમાં મૂકી રૂપિયા લઉં છું.”

કૃષિકારોની પાસેથી આ પ્રમાણે લખાવી લેવાનું કારણ એ હતું કે જલિમસિંહ ઉક્ત પત્રને જોઈ એમ માની લે કે કૃષિકારોએ પોતાની ઇચ્છાથી પટેલોની પાસેથી રૂપિયા લીધા છે અને પટેલોએ તેમના ઉપર કોષ્ટપણ્ય પ્રકારનો અત્યાચાર વા બલધરોગ કર્યો નથી. પટેલો આ પ્રકારે વોહરાલોકોના ધંધાનો નાશ કરી પ્રતિવર્ષ પુષ્કળ ધાન્ય સંચિત કરવા લાગ્યા. રાજસ્થાનમાં કોઠા રાજ્યના ધાન્યનું પ્રધાનસ્થાન ગણાયું છે. પટેલો સમસ્ત ધાન્ય વેચી પુષ્કળ દ્રવ્ય સંચય કરવા લાગ્યા. આ તરફ કૃષિકારોની અવસ્થા દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક શોચનીય થવા લાગી. અલ્પ સમયમાં પટેલોના અત્યાચારના સમાચાર રાજરાણા જાલમસિંહના કાનસુધી પહોંચી ગયા; પરંતુ પટેલો વખતસર કરસગ્રહ કરી રાજભંડારમાં મોકલી આપતા હતા તેથી જલિમસિંહે પહેલાં તો આ અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. સંવત ૧૮૬૭ (ઇ. સ. ૧૮૧૧) પર્વત આ પ્રકારે કામ ચાલ્યું. ત્યારપછી જલિમસિંહે મેલવિનાના વિદ્યુતપાતની પેઠે કોટારાજ્યના પ્રત્યેક પટેલને બંદીવાન કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. શીઘ્ર સર્વ પટેલોને બંદીવાન કરીને તેમની સમીપ આણવામાં આવ્યા. પટેલોએ આટલા વખતસુધી બલપૂર્વક પ્રજાના સર્વસ્વનો નાશ કરીને પુષ્કળ ધન ઉપાજાઈ કબુલું હતું, તે સર્વ જલિમસિંહે રાજ્યભંડારમાં ઉમેરી દીધું. તપાસ ચલાવી તેમની પાસેથી પુષ્કળ રૂપિયા દંડતરિકે લેવામાં આવ્યા. માત્ર એકજ પટેલે પોતાના ઉપાજાઈ કરેલા દશ લાખ રૂપિયા અન્ય રાજ્યમાં મોકલી આપ્યા. માત્ર આ એકજ દષ્ટાંતપરથી પટેલોએ આ સમયમાં કેવી રીતે કૃષિકારોના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતો, તેનું સારીરીતે અનુમાન કરી શકશે.

જલિમસિંહે નવીન રીતિથી અનિષ્ટકારક ફલની ઉત્પત્તિ થયેલી જોઈ કોટારાજ્યમાં પુનઃ પૂર્વરીતિનો પ્રચાર કર્યો. જલિમસિંહ સ્વયં વિશાળ પાયાપર કૃષિ કરતા હતા. તેમને પોતાની કૃષિમાંથી જે પુષ્કળ આમદાની થતી હતી, તેનું વર્ણન આગામી અધ્યાયમાં આપવામાં આવે છે.

અધ્યાય ૪ થો

જાલિમસિંહની કૃપિ પ્રજાલી-કૃપિકાર્યના વિસ્તાર-કૃપિની ઉન્નતિ-કોટાનાં કૃષિકારો-ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યનું પરિમાણ-મૂલ્ય-સુકાળ અને દુષ્કાળ-તે સમયમાં થયેલું ધાન્યનું મૂલ્ય-જાલિમસિંહે એક વર્ષમાં એક કરોડ કૃપિયાનું વેચેલું ધાન્ય-નિકાસ થતાં ધાન્યપર સ્થાપન થયેલા કર-કરસંગ્રાહકો-અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ-કોટા રાજ્યની એકંદર આમદાની-જાલિમસિંહના અદીજીના ઇન્કારો-વિધવા વિવાહપર નાખેલો કર-સંન્યાસીઓની ઉપર નાખેલો કર-ઝાડપર નાખેલો કર-જાલિમસિંહ અને કૃપિ-જાલિમસિંહના સમયમાં કોટારાજ્યની થયેલી અવસ્થા.

જિમસિંહની આબ્યંતરિક શાસનપ્રજાલી અને તેમના કૃપિના ઇન્કારાનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં આવશે. કૃપિના ઇન્કારથી જાલિમસિંહને ઘણી પ્રસિદ્ધિ મળી છે. કોટારાજ્યની કૃષિની અવસ્થા જાલિમસિંહે એવી પરિવર્તિત કરી દીધી હતી કે કોટાપણ પ્રવાસીને ત્યાંનાં હરિયાળાં ક્ષેત્રો જોઈને આનંદ ઉપજાવવાના રહે નહિ; પરંતુ કોટાની કૃષિમાં આવું મુંઝવેર પરિવર્તન થાયું અને આ સર્વ કળદ્રુપ જમીનનો ઉપગોકતા કોણ હતો એ બ્યારે તેના જાણવામાં આવે ત્યારે તેનો મનોભાવ બદલાઈ ગયાવિના રહે નહિ. સાથી પહેલાં જાલિમસિંહે મેવાડનું કલ્યાણ સાધ્યું અને

તે દેશમાં પોતાની પ્રબલતાનો વિસ્તાર કરી કોટાનાં સર્વસ્વનો નાશ કર્યો. તેમણે કોટાના કૃષિકારોપર અત્યાચાર કરી તથા સખ્ત કર નાખી તેમનું રૂધિર ચૂસી લીધું, તેથી તેઓ પોતાનાં ક્ષેત્રો તથા જન્મભૂમિ છોડી અન્ન રાજ્યોમાં નાસી ગયા. આ રીતે પ્રગત્તું હવેકર અમગલ કરી જાલિમસિંહે ભવિષ્યમાં રાજાનાં પાત્રો રહેવાની સંભાવના ઉપરિચિત કરી; પરંતુ તેમને પોતાની વધાર્યું રિયતિ સમજાઈ કે તરતજ તેમણે જેકુતોની પાસેથી ખૂંચવી લીધેલાં કૃષિનાં સાધનોદ્વારા સ્વયં એતી કરવા માંડી. આથી અગાઉ કદિપણ દરિયાચાર નહિ થયેલી એવી કોટારાજ્યની કૃપની ઉન્નતિ થઈ. જાલિમસિંહે માત્ર એકાણ જમીનમાંજ નહિ; પરંતુ ઘેર જંગલમાં પણ કૃપિ કરવા માંડી. જે પથ્થરવાળી જમીનમાં દળ આવી શકતાં નહોતાં, તે ભૂમિમાં તેમણે ચાંચવા અને કોટાજીવતી કૃપિ કરાવવા માંડી. આથી થોડા સમયમાં સમસ્ત કોટારાજ્યમાં પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું.

સંવત ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં) જાલિમસિંહની પાસે પોતાનાં ત્રણસો વા ચારસો દળો હતાં; પરંતુ પાછળથી તેની સંખ્યા આદસે થઈ હતી. જાલિમસિંહે જે સમયે મહેસુલની પ્રચલિત રીતિ રદ કરી અને ધાન્યને બદલે કૃપિયા લેવાની રીતિ પ્રચલિત કરી, તે સમયે તેમની પાસે દળની સંખ્યા એક હજાર હતી; અને ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં જાલિમસિંહનાં પોતાનાં ચારહજાર દળો કરતાં દતાં અને તેમની પાસે સોજ હજાર જળદો હતા. આપરથી જાલિમસિંહે કૃષિનો વ્યવસાય કેટલો ઉત્તમ કર્યો હતો, તે અમારા પાકે સમજી શકશે. જાલિમસિંહનાં દળો અને જળદોસિવાય કોટાના અધીશ્વર અને તેમના નિકટના આપોતાની પાસે એકંદર એક હજાર દળ અને ચારહજાર જળદો હતા.

રાજાણા જાલિમસિંહ વિસ્તૃત કૃષિકાર્યથીજ રાજસ્થાનમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. તેમણે

કૃષિમાથી પુષ્કળ ધન ઉપાજ્ઞન કર્યું હતું જે સમયે રાજસ્થાનના પ્રધાનપ્રધાન રાજ્યો મહારાષ્ટ્રીઓ ના અત્યાચાર અને ઉત્પીડનથી ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરપરથી અનનતિના ઉઘાડૂપમા પતિત થયા હતાં, તે સમયે માન જલિમસિંહદારા કોટારાજ્યનું રક્ષણ યવાની અવશ્યએવ સલામતના હતી, પરંતુ જલિમસિંહના સખ્ત શાસનથી જો કે કોટારાના ધન્યધાન્યની રક્ષા સારીરીતે યદ્ય હતી, તોપણ તેમના કોટાર વર્તનથી રાજ્યના સામંતો અને દીન કૃષિકરોશુદ્ધા ઉત્પીડિત થઈને તેમનાપર અત્યંત અપ્રસન્ન થઈ ગયા હતા અને તેમના શાસનનો વિનાશ કરવાને માટે સર્વ શ્રેણીના મનુષ્યોના હૃદયમા આગ બળતી હતી જનિમસિંહે વીરવિક્રમી હાડાસામંતોની ભૂમિ દસ્તગત કરી લીધી હતી અને કોટાર અત્યાચાર સંદન નહિ થઈ શકવાથી કૃષિકારો પોતાના ક્ષેત્રોનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા હતા જે ક્ષેત્રોપર અનાદિથી ખેડુતોનો અખડ અધિકાર હતો તે ક્ષેત્રો હવે જલિમસિંહના તાબામા આ્યા ખેડુતો ભારે કેર આપવાને અસમર્થ હતા તેથી જનિમસિંહે સ્વેચ્છાચારી વર્તનથી તેમના ક્ષેત્રોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

જે ક્ષેત્રો અતિ રૂળપ જણાતા તેને જલિમસિંહ જનખ અને અતુરાઈથી તેના સ્વામીને અખડ અધિકાર હુસ્ત કરીને પોતાના તાબામા હાઈ લેતા જો કે એમ તરફ કોટારના કૃષિકાર્યની ઉન્નતિ પ્રશસનીય હતી, પરંતુ જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે દીન કૃષિકારોના સર્વસ્વનો નાશ કરીને અને તેમના પૈતૃક અખડ અધિકારનો લોપ કરીને જલિમસિંહે તેમના ક્ષેત્રોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તથા કૃષિકારોને ખરદિના ગુનાઓના જેવા બનાવી દબને તેમની પાસે તેઓ મજુરી કરાવતા હતા, તે જોતા આપણને તે ઉન્નતિ મગનકારક લાગતી નથી

સમસ્ત રાજસ્થાનમા પ્રખન સ્વદેશાનુરાગ અને ભૂમિઉપર દૃઢ અનુરક્તિ પ્રચલિત છે આથી કોટારના કૃષિકારોએ વેચાયેલા ગુનાઓની પેઠે પોતાનાજ ક્ષેત્રોમા મજુરી કરવા માડી પરંતુ તેમણે અન્યન જઈ સુખોપભોગની ઇચ્છા કરી નહિ જનિમસિંહના પ્રખન અત્યાચાર અને ઉપદ્રવથી સમસ્ત પ્રખ દેશ છોડી આવી ગઈ હતી પરંતુ તે સમયે રાજસ્થાનમા સર્વન મહારાષ્ટ્રીઓના બચકર અસાચાર પ્રવર્તી રહ્યા હતાતેથી ઘણું થયું કેકાણે લોકોને સુખ મળ્યું નહિ આથી તેમણે સ્વદેશમા પાછા આવી જા લિમસિંહના પ્રબળ અત્યાચાર સંદન કરીને પણ ક્ષેત્રોમા વેચાયેલા ગુનાઓની પેઠે મજુરી કરવા માડી

કોટારની ભૂમિ માવવાની ભૂમિ સમાન રૂળપ અને કંઈન છે માત્ર એક હળથી આ જમીન ખેડી શકાતી નથી, તેથી જલિમસિંહ કાઠજુપ્રદેશમાની પ્રચલિતરીતિ અનુસાર એ હળને સાથે ઉપયોગ કરતા હતા તેમના બળદઆદિ પશુઓ પ્રથમ પકિતના હતા અને તેઓ જેમ હળ ચલાવવામા ઉપયોગી હતા તેમ તોપ જમવામા પણ ઉપયોગી હતા તેઓ નિષકટના સ્થાનમાં બસતા મેળા ઓમાંથી આ પશુઓ ખરીદતા હતા વિશેષત તેમના પ્રિયસ્થાન જાનરાપાટનમા જે વાર્ષિક મેળા બસતો હતો તેમાથી તેઓ અધિક પશુઓ ખરીદતા હતા મારવાડ અને દ્વિતર રેતાળ દેશોમા ઉત્પન્ન થતા શ્રેષ્ઠ બળદો તેમણે ખરીદ્યા હતા, પરંતુ તેઓ રેતાળપ્રદેશને માટે ઉપયુક્ત હોઈ કોટારની ભૂમિને માટે અતુપયુક્ત હોવાથી તેમણે તેમને કાઢી નાખ્યા હતા

પ્રતિવર્ષે બેવાર કૃષિકાર્ય ચલું હલુ એક હળદારા સો વીધા જમીન એ લી હતી આથી ૪૦૦૦ હળોથી એકવાર ૪૦૦૦૦૦ વીધા જમીન ખેડાતી હતી અને પ્રતિવર્ષે બેવાર ભૂમિ ખેડાતી હોવાથી ખેડાણુભૂમિનો એકદર આકેડો ૮૦૦૦૦૦ વીધાનો થતો હતો ૮૦૦૦૦૦ વીધા એ પ્રાય અગ્રેજી એકર ૩૦૦૦૦૦ ની બરાબર છે જે જમીનમા દર વીધે દશમણુ સુધી સર્વ અને પાચથી સાતમણુ સુધી

૧ બીટીરાજ્યમા કૃષિકારોનો પોતાની જમીનપરનો હક્ક અખડિત હતો રાજ અથવા દ્વિતર કોઈ પણ માણસ કૃષિકારોનો તે હક્ક રદ કરી શકતા નહોતા કૃષિકારો પોતાપોતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાની જમીન બીરની રાખી શકતા વા વેચી શકતા હતા એમ કહેવાય છે કે પૂર્વે બીટીના એક અધીશ્વરે જમીનપરનો પોતાનો સર્વ હક્ક વેચી દઈ માત્ર કેર અદા કરવાનો હક્ક રાખ્યો હતો તેથી કૃષિકારોના જમીનપરનો અખડિત હક્કની ઉત્પત્તિ થઈ પૂર્વે જ બીટીના કોઈ કૃષિકાર નિયત કર અનુષ્ઠાને અસમર્થ થતો તો રાજ તેની ભૂમિ ખાલસા કરી શકતો નહોતો એવે વખતે કૃષિકાર તે ભૂમિ અન્યને આપી દેતા જો કોઈ કૃષિકારને કોઈ અપરાધથી દેશનિકાલ કરવામા આવતો તોપણ તેને પોતાની ભૂમિપરનો અધિકાર વિનષ્ટ થતો નહોતો બીજા કૃષિકારને તે આપી શકતો

ખાજો ઉત્પન્ન ન થાય તે જમનની માટી સારી ગણાતી નથી. આપણે દરવીષે કમમાં કમ ચાર મણુ ધઉનો હિસાબ ગણીએ તોપણ ૩૨૦૦૦૦૦ મણુ ધઉ થાય; અને જે વર્ષે અધિક ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય તે વર્ષે એક માણી ધઉનું મૂલ્ય બાર રૂપિયા હોય છે. કોઇ કોઇ વર્ષે ૧૮ રૂપિયે માણી વેચાય છે. આપણે ૧૨ રૂપિયે માણીનો હિસાબ ગણીએ તોપણ પ્રતિવર્ષે ધાન્યની ઉપજ ૩૨ લાખ રૂપિયા થાય છે.

જલિમસિંહને કૃષિકાર્યમાં નીચે પ્રમાણે ખર્ચ થતો હતો:—

પશુઓનો આહાર, નોકરોનો પગાર અને ક્ષેત્ર	રૂપિયા
તથા હળ આદિને સુધારવાનો ખર્ચ	૪૦૦૦૦૦
બી ખરીદવાનો ખર્ચ	૬૦૦૦૦૦
પશુઓ નિરુપસુકત થતાં અન્ય પશુઓની ખરીદી કરવાનો ખર્ચ	૮૦૦૦૦
પ્રતીજ્ઞા ખર્ચ	૨૦૦૦૦

કુલ રૂ. ૧૧૦૦૦૦૦

ઉપરોક્ત સૂચિપરથી પ્રતીત થશે કે જલિમસિંહને કૃષિમાંથી જેટલી ઉપજ થતી હતી તેના એક તૃતીયાંશ ભાગનો પણ ખર્ચ થતો નહોતો.

કોટામાં ખાડામાં અનાજ ભરવામાં આવે છે. મુખ્યતઃ ઉંચી અને સુધી ભૂમિમાં ખાડા બનાવવામાં આવે છે. ખાડામાં એક પ્રકારની વનસ્પતિ બાળવામાં આવે છે અને તેની ઉપર જુએ પાથરવામાં આવે છે. પછી તેપર ધાન્ય નાખી ધાન્યનાં મથાળાંપર પુનઃ જુએ પ્રાથરવામાં આવે છે અને સાર-પછી ખાડો બંધ કરી દેવામાં આવે છે. ઊંચુ અને માટીનાં લંકણથી ખાડો એવી મજબૂતરીતે બંધ કરી દેવામાં આવે છે કે સખ્ત વર્ષોદથી પણ તેમાંનું ધાન્ય જરા બગડતું નથી. કેટલાંક વર્ષો-સુધી તેમાં ધાન્ય રાખ્યા છતાંપણ તે બગડતું નથી. જલિમસિંહ આ પ્રકારે અનેક રથાનોમાં ૫૦ લાખ મણુ સુધી ધાન્યનો સંગ્રહ રાખતા હતા. જે વર્ષે અજ ઝાણું પાકતું નહિ તે વર્ષે ખાડાઓમાંથી આવશ્યકતાનુસાર ધાન્ય બહાર કાઢવામાં આવતું. એક સમયે એક માણી ધાન્ય ૪૦ રૂપિયે વેચાતું હતું અને દુર્ભિક્ષના સમયમાં તેના રૂ. ૬૦ ઉપજતા હતા. તે સમયે આ ખાડાઓ સુપર્ણની ખાણ સમાન ગણાતા હતા. જલિમસિંહ પ્રતિવર્ષે પ્રાયઃ ૬૦ લાખ મણુ ધાન્ય વેચતા હતા. સંવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪)માં જ્યારે હોલ્કર ભરતપુરરાજ્યમાં આવ્યો અને લૂંટારામહારાષ્ટ્રીઓ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ભાગમાં પ્રસરી ગયા અને જ્યારે સમર તથા દુર્ભિક્ષે એકસાથે મળીને રાજસ્થાનનો વિખંડ સ કરી નાખ્યો તે સમયે માત્ર કોટારાજ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ધાન્યથીજ સમગ્ર રાજસ્થાનના યોડીએ તથા ઉત્તર મહારાષ્ટ્રીયલૂંટારાઓએ નિર્વાહ કર્યો હતો. તે સમયે ધાન્યનું મૂલ્ય પ્રતિમાણીના રૂ. ૫૫) હતો. તે વેળા જલિમસિંહ પોતાનું ધાન્ય વેચી એક કરોડ રૂપિયા પેદા કર્યો હતો.

રાજરાણા જલિમસિંહે કોટાની પ્રજાપર કરનો ભારે બોળે નાખ્યો હતો. કોટારાજ્યની માત્ર કરની ઉપજ ૨૫ લાખ રૂપિયાની થતી હતી. જલિમસિંહ સ્વીકારે છે કે કૃષિકારની ભૂમિમાંથી આટલી ઉપજ થાય છે. તેમની પોતાની ભૂમિનો તે આમાં સમાવેશ કરતા નથી.

સંવત ૧૮૬૫ માં જલિમસિંહે કોટારાજ્યમાંથી નિકાસ થતાં ધાન્યપર એક નવીન કર નાખ્યો. તેમણે નિકાસ થતાં પ્રત્યેક માણી ધાન્યપર દોઢ રૂપિયો લેવા માંડ્યો. જે કે આ કર ખેડૂતોની પા-સેથી લેવામાં આવતો હતો; તોપણ પરાક્રમીતે તે ખરીદનારોની ઉપર પણ જઈ પડ્યો હતો. આ કરના સંપ્રદાઈના અપ્યક્ષે આ કર પ્રચલિત થવાથી પરમ સંતુષ્ટ થઈ જલિમસિંહને એવી સલાહ આપી કે ખેડૂત અને ખરીદનાર એ ઉભયની ઉપર એ કર નાખવો આવશ્યક છે. આથી જલિમસિંહે શીઘ્ર તે પ્રમાણે કર્યું. આથી એકદમ દરાજીબ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થઈ. આ નવીન કર પ્રચલિત થવાથી એકજ અનાજપર ચાર પાંચવાર કર લેવાતો હતો, સારપછી તે ખરીદનારને થેર પહોંચતું હતું. જે કે કોટા-રાજ્યમાં પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું હતું; પરંતુ કરનો બોળે ભારે હોવાથી પ્રજા મદાકષ્ટથી પોતાનો સમય વ્યતીત કરતી હતી. કોટારાજ્યમાં સામતો, તેમના તાખાના મનુષ્યો વા કૃષિકારો કોઇ પણ

કરમાંથી મુક્ત નહોતા. લોકોની ઉપર સ્વેચ્છાચાર્યવૃદ્ધ કર નાખવામાં આવ્યો અને તેની વિરુદ્ધ કોઇપણ શું કે ચાં કરી શકતું નહોતું. જે સમયે બ્રિટિશસરકારની સાથે કોટારાજ્યને મેન્ડેસાંપંદ બેઠવાની સૂચના કરવામાં આવી તે સમયે કોટારાની પ્રજાપર કરનો બેબે જાતિ ભારે હતો. કર-સંપ્રદાઈ લોકોપર એટલો અત્યાચાર કરના હતા કે જલિમસિંહ કોઇપણ સમયે કહે કે, “એક લાખ રૂપિયા નોંધો” તો તેઓ તત્કાળ તેટલી રકમ સંપ્રદાઈ કરી આપતા. જલિમસિંહની આજ્ઞા મળતાં તરત તેઓ શું મિત્ર કે શું યત્રુ, શું રાજકર્મચારી કે શું વ્યાપારી, શું શાહુકાર કે શું કૃષિકાર સર્વની ઉપર કર આપવાને માટે આજ્ઞાપત્રિકા બેઠાવતા. આ આજ્ઞાપત્રિકાની સાથે કોઇ વાધો ઉઠાવનો તો તે વાધો ગ્રાહ્ય થતો નહિ; એટલુંજ નહિ પરંતુ વાધો ઉઠાવનારનું મહા અનિષ્ટ થતું. કોઇપણ કર ભરવામાંથી મુક્ત થઇ શકતો નહોતો. જલિમસિંહના જૂના મિત્ર પંડિત બેલાલને એક વખત કરના પચ્ચીમહાનર રૂપિયા ભરવા પડ્યા હતા. રાજ્યના એક વિશ્વાસુ સામંતના તાબાના એક માણસને પાંચહજાર રૂપિયા આપવા પડ્યા હતા તેરસિક મંત્રીને પણ પાંચહજાર રૂપિયા આપવા પડ્યા હતા અને નગરના વ્યાપારીઓપૈકી પ્રત્યેક ચાર તથા પાંચથી દસહજાર રૂપિયાસુધીનો કર ભર્યો હતો. આ પ્રજા અત્યાચારથી સર્વ માણસો જલિમસિંહની ઉપર એવા અપ્રસન્ન થઇ ગયા હતા કે જલિમસિંહનું શાસન હુમલાવાળી અણીપર ચાલી પડ્યું હતું. સાધારણ પ્રજાએ પોતાનો અસંતોષ પ્રકાશિત કર્યો કે તરતજ કોટારા મહારાવ અત્યંત અસંતોષ થઇ જલિમસિંહના પંજમાથી મુક્ત થવાને પરમ વ્યાકુલ બની ગયા.

જે સમયે બ્રિટિશસરકારની સાથે રાજસ્થાનનાં રાજ્યોને સંધિ થઈ તે સમયે શાસક અને શાસિત સર્વ એક ભૂમિકાપર આવી પડ્યા; કારણ કે બ્રિટિશકાયદો સર્વને સમાનદૃષ્ટિથી જુએ છે. આ સમયે જુદિમાન જલિમસિંહ મારીરીતે મમજી ગયા કે હવે આપણાથી પ્રજાઉપર અત્યાચાર થઇ શકનાર નથી અને હવે પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવી એ આપણું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. જે આપણે એમ નહિ કરીએ તો બ્રિટિશસરકાર આપણાપર અપ્રસન્ન થશે. આવી વિચાર કરી તેમણે અનાજ-પરનો ભારે કર ઘટાડી નાખ્યો અને કૃષિકાર તથા ખરીદનારાઓની પાસેથી ઉચિત કર લેવાની વ્યવસ્થા કરી; પરંતુ તે જતાં પણ તે કરમાંથી પાંચલાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી રહી.

જલિમસિંહ પોતાની ભૂમિમાંથી પંદરલાખ રૂપિયાની આવક કરતા હતા આ ઉપગત, તેમના પોતાના કુટુંબના માણસો અને રાજકુટુંબનાં માણસોની ભૂમિમાંથી પાંચ લાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી અને આ પાંચલાખ રૂપિયાની આવકથી તેમનો ખર્ચ નજતો હતો.

ઇંગ્લાંડના પુષ્કળ સાધનસંપન્ન અને બહોળો અનુભવ ધરાવનારા કૃષિકારો જલિમસિંહવિશે શું ધારશે? જલિમસિંહ કે જેમણે ચાળીસ વર્ષપર્યંત કૃષિકાર્યની બારીક વિગતપર લક્ષ્ય આપી તેની ઉન્નતિ કરી હતી, તેમને તેઓ ખરેખર એક અદ્ભુત મનુષ્ય જાણશે જે જલિમસિંહ એકી વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યા છતાં અને જાંઘ તથા દુર્બલ થયા છતાં કૃષિકાર્યપર સંપૂર્ણ અંતરથી લક્ષ્ય આપતા હતા, તે જલિમસિંહની માનસિક શક્તિવિશે તેઓ શું ધારશે? જેમના મસ્તિષ્કમાં પ્રત્યેક પ્રદેશના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર અને વિશાળ ખાડાઓની વિગત અક્ષિત રહેતી હતી, જેઓ કોઇપણ વિષયમાં બૂલ કરતા નહોતા, વૃદ્ધાવસ્થા અને અધનાને પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જેઓ કયા ક્ષેત્રમાં કયું ધાન્ય ઉત્તમ પ્રકારે પાકશે તેનો નિર્ણય કરી શકતા હતા, તેમના જુદિબળ અને સ્મરણશક્તિવિશે ઇંગ્લાંડના કૃષિકારો શું મત પ્રદર્શિત કરશે?

માત્ર કૃષિકાર્યમાજ કોઈ જલિમસિંહનો સમસ્ત સમય વ્યતીત થતો નહોતો તે તો માત્ર તેમના અનેક કાર્યોમાંનું એક કાર્ય હતું. તેમણે જે પ્રકારે રાજ્યશાસન કર્યું હતું તેમાં પ્રજા સંતોષ અને વિશેષ સાવધાનતાની આવશ્યકતા હતી. વસિહજી સૈનિકો એકત્રિત કરવા, તેમનું પાલન કરવું, તેમને શિક્ષા આપવી, કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું, શસ્ત્રાસ્ત્રાદિનો સંગ્રહ કરવો, સમરવિભાગના પ્રત્યેક કાર્યપર દૃષ્ટિ રાખવી, ગ્રામચર્યાદારો અગત્યની ગ્રામ ખાતમી મેળવવી, રાજ્યના પ્રત્યેક જીલ્લાના અધિકારીઓની પાસેથી આવેલી અખર સાબળવી, તેમને યોગ્ય આજ્ઞા આપવી, આ સર્વ કાર્યોમાં અન્ય કોઇ શાસનકર્તાની સમસ્ત શક્તિ અર્ચાઈ હતી; પરંતુ જલિમસિંહ આ સર્વ મહિન અને

અમસાધ્ય કાર્યો કરવા ઉપરાંત વાણિજ્યકાર્ય પણ કરતા હતા, સિલ્પીઓને પણ ઉત્તેજન આપતા હતા, વિદેશી વૈષ્ણોને પણ ઉત્તેજન આપતા હતા અને ગજિયાની ખેતી પણ કરતા હતા. ત્યારે આવા મનુષ્યની સાથે કોની તુલના કરી શકાય એમ છે ? સાહિત્ય, ન્યાય, દર્શન અને ઇતિહાસની વાતો સાંભળવાને પણ તેઓ વખત ફાળવ પાડી શકતા હતા. તેમણે અનાજનો જે ઇન્જરો કરી લીધો હતો, તેથી પોતાના રાજ્યનાં અનાજના ભાવપરજ અસર થતી નહોતી; પરંતુ આસપાસનાં રાજ્યોનાં અનાજના ભાવપર પણ તેની અસર થતી હતી. બ્રિટિશસરકારે જે સમયે સમસ્ત માલવાદેશમાં ઉત્પન્ન થતા અરીસુને ઇન્જરો રાખ્યો હતો, તે સમયે જલિમસિંહ પણ અરીસુના કૃપવિક્રયકાર્યમાં લિપ્ત થયા હતા અને તેઓ પોતાની ઈજાનુસાર તેના ભાવમાં ઇટાડોવધારો કરતા હતા. તેમણે કોટારાજ્યનાં અનેક સ્થાનોમાં ખાગ બનાવ્યા હતા અને તેમાં ઉત્પાન થતાં અનેક પ્રકારનાં ફળફૂલ કોટારાજ્યની અનેક બજારોમાં વેચાતાં હતાં. તેમનાં જંગલોમાંથી આવતાં બળતણથી પ્રજા પોતાની રસોઈ કરતી હતી.

જલિમસિંહે પ્રજાપર એટલા બધા કર નાખ્યા હતા કે કોઈપણ માણસ તેમાંથી મુક્ત નહોતું. જે વિધવા પુનર્લગ્ન કરતી હતી, તેને પણ કર આપવો પડતો હતો અને બિહારવૃત્તિથી જીવન વ્યતીત કરનાર સંન્યાસીને પણ કર આપવો પડતો હતો. ગિરિકંદરામાં અથવા જે સ્થાનમાં સંન્યાસીઓ વાસ કરતા હતા, તે સ્થાનમાં જલિમસિંહના માણસો જઈને તેમને પૂછતા હતા કે:—“બિહારવૃત્તિથી તમારે કેટલી ઉપજ થઈ છે ?” આ પ્રકારની પૂછપરછ કરી તેમની યથાર્થ ઉપજનો પતો મેળવી તેઓ તેમની પાસેથી કર લેતા હતા. સંન્યાસીઓની ઉપર એક વર્ષખર્ચત કર રહ્યો હતો; પરંતુ અતે જલિમસિંહે પોતાના મિત્રોની લલામણથી તે કર રદ કર્યો હતો. જલિમસિંહને “ઝાકુબર” અર્થાત્ ઝાકુબેરા નાખતાં પણ સંકેત થયો નહોતો. કોટાના ભાટોએ જલિમસિંહવિષે અનેક બ્લેન્ડ-બ્લેન્ડ કાવ્યો બનાવ્યાં હતાં. જલિમસિંહના પુત્ર મધિસિંહે અતે ઝાકુબેરા રદ કર્યો હતો.

રાજસ્થાનનાં સમસ્ત રાજાઓ, સમસ્ત સામંતો અને પ્રત્યેક શ્રેણીના મનુષ્યો ભાટ, ચારણ અને કવિઓને સન્માન આપે છે અને વિવાહ, શ્રાદ્ધાદિક પ્રસંગે તેમને વધારાશક્તિ દાન આપે છે. તેઓ આથી હાતાઓવિષે અનેક મનોરમ કાવ્યો રચે છે અને આ કાવ્યો પેઢી દર પેઢી રાજસ્થાનનાં અનેક સ્થાનોમાં ગવાય છે; પરંતુ જલિમસિંહ ભાટચારણોના પ્રેમપાત્ર નહોતા. કવિઓએ જલિમસિંહની કીર્તિનાં ગાન ગાયાં નથી. એક દિવસ એક પ્રસિદ્ધ કવિએ જલિમસિંહની સમક્ષ એક પ્રશંસાત્મક ગીત ગાઈ; પરંતુ જલિમસિંહ તેથી સંતુષ્ટ થયા નહિ અને તેમણે તેને બાણીયું કે:—“કવિઓ કેવલ મિથ્યા વર્ણન કરે છે. જે તેઓ સત્ય વર્ણન કરતા હોય તો હું આનંદપૂર્વક તે સાંભળું.” કવિએ જલિમસિંહના આ શબ્દો સાંભળી તક્ષણ ઉત્તર આપ્યો કે:—“બજારમાં સત્યની કિંમત ઘણી થોડી છે; તે છતાં પણ હું સત્ય કવિતા કરી બજારું છું. સાંભળો” એમ કહી તેણે જલિમસિંહના ચરિત્રની સત્ય કવિતા બોલેલી તેમને ગાઈ સંભળાવી. આ કવિતામાં તેમની પુષ્કળ નિંદા ભરેલી હતી. આથી જલિમસિંહે મહાદોષિત થઈ સમસ્ત ભાટોની ભૂમિ ખાલસા કરી અને તેમને ત્યારપછી કદિપણ પોતાની સમક્ષ આવવા દીધા નહિ.

રાજસ્થાનના રાજાઓ અને સાસનકર્તાઓ જાહજોર તથા ભાટોપત્યે અધિક દયા પ્રદર્શિત કરે છે અને જે તેઓ કોઈ અપરાધ કરે તો તેમને ઘણી થોડી શિક્ષા કરે છે. જે કે જલિમસિંહ સ્વયં હિન્દુધર્મની વિધિઓ અને ક્રિયાઓને માન આપીને ચાલતા હતા; પરંતુ તેઓ કદિ પણ શાસનકાર્યમાં જાહજોર અને ભાટોપત્યે વિશેષ દયા પ્રદર્શિત કરતા નહોતા. જાહજોર અથવા ભાટ રાજ્યની વિરુદ્ધ કોઈ અપરાધ કરે તો તેઓ કદિ પણ એવું શિક્ષામાંથી મુક્ત થઈ શકતા નહોતા અને જે તેઓ વાણિજ્ય કરતા તો તેઓને કોઈપણ પ્રકારનો કર માફ કરવામાં આવતો નહોતો.

કોટારાજ્યની આબંતરીક શાસનવ્યવસ્થા જલિમસિંહના શુભો સારી રીતે પ્રદર્શિત કરતી હતી. જે સમયે જલિમસિંહને કોટાના શાસનનો ભાર પ્રાપ્ત થયો તે સમયે તે રાજ્યની પૂર્વસીમા કેલવાડાપર્યંત હતી; પરંતુ જલિમસિંહે તેને પહાડી ખીણસુધી વધારી દીધી અને જે દુર્ગ તે સીમાંતનું રક્ષણ કરે છે તે તેમણે મદારાટ્ટીઓની પાસેથી લઈ લીધો. તેમને જ્યારે રાજ્યભાર પ્રાપ્ત

થયો, ત્યારે રાજ્યભંગાર ખાલી હતો અને રાજ્યપર ૩૨ લાખ રૂપિયાનું દેવું હતું. વળી વિદેશી આક્રમણકારીઓના પંજામાંથી દેશનું રક્ષણ કરવાને માટે કેટલાક અર્ધુ કિલ્લા અને કેટલાક સામંતોના તાબાના બેકાશ સૈનિકો હતા. આથી જાલિમસિંહે પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચી કિલ્લાઓને અણોદાર કર્યો અને તેમાં કેટલીક તોપો મૂકી દીધી. તેમણે ચારદગ્ગર અશ્વારાહીઓને બદલે વીસદગ્ગર સૈનિકોની સેના બનાવી અને તેને ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું. તેમણે ૧૦૦ તોપો સંગ્રહિત કરી. આ સિવાય સામંતોના તાબામાં પુષ્કળ સેના હતી.

કોટામાં શાન્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે અને જાલિમસિંહની પાસે સારો પગાર મેળવતી મજબૂત સેના છે; તોપણ તે કાંઈ દેશની ઉન્નતિનું ચિન્હ નથી, તેમજ તેથી કાંઈ તેનું રક્ષણ થનાર નથી. કારણ કે ખરા હજારના દહ્મ રૂપ્યા છે અને જ્યાંસુધી તેમને ચોતાના દહ્મ મળશે નહિ ત્યાંસુધી કોટારાજ્યનો ઉત્તમ રાજ્યઅંશ નિરુપયોગી છે; કારણ કે તેનો પાયો કાચો છે અને તેથી ભવિષ્યમાં મહાવિપત્તિની આશંકા રહે છે.

અધ્યાય ૫ મો

જાલિમસિંહની રાજનેતિક પ્રણાલિ-તેમની વૈદશિક રાજનીતિ-રાજધ્યાનમાં તેમની પ્રખ-
લતા-અંગ્રેજસરકારની સાથે તેમનો પ્રથમ સંબંધ-મૌજસનતુ' નાસી જતુ'-કાયલાના
સામંતે પ્રદર્શિત કરેલી મહાન વીરતા-તેણે કરેલો પ્રાણ-યાગ-જાલિમસિંહે
અંગ્રેજસરકારને આપેલી સહાય-હોદ્દરનો કોધ-હોદ્દરતુ' કોઠામાં થયેલું
આગમન-તેણે રાજવાનોપર આક્રમણકરવાનો કરેલો ઉદ્બોગ-જાલિમસિંહની
સાથે હોદ્દરની યુદ્ધકાલ થયી-ઉલ્લાસની સંધિ થયી-જાલિમસિંહ
હતુ' વિદેશીરાજ્યોની સલાખમાં ફૂલ તરિકે નિયુક્ત કરવું-અમીરખાં
અને પિંદારા નેતાઓપ્રત્યે જાલિમસિંહનો સદ્ભાવ-જાલિ-
મસિંહની યુદ્ધ રાજનીતિ-મહારાવ રાજ ઉમેદસિંહતુ'
ચરિત્ર-મહારાવપ્રત્યે જાલિમસિંહતુ' આચરણ-પદ્ધતિ
દલેલખાં-ઝાલરાપાટન નગરનો થયેલો સ્થાપના-મ-
હેરામખાં.

જિમસિંહ પરમ ચતુર અને મહારાજનીતિય હતા. જે જાલિમસિંહ ઇંગ્લાંડમાં
જન્મ પામ્યા હોત તો તેઓ પોતાના રાજકારી કાર્યોથી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરત.
તેમની રાજનીતિ જે ભાગમાં વિલાકત થઈ શકે:-આખ્યંતરિક અને વૈદશિક.
જાલિમસિંહની શાસનપ્રણાલી મુખ્યત્વે કરીને સેદનીતિપર ચિત્ત હતી. તેઓ
પોતાના દરબારીઓ વા રાજકર્મચારીઓને એકબીજા સાથે મળીને શક્તિ-
સંપન્ન થવાનો અવસર આપતા નહોતા. આ પ્રકારે જાલિમસિંહ પ્રત્યેક કર્મચારી
અને દરબારીપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપી રાખતા હતા.

કોટારાજ્ય ભારતવર્ષના હૃદયમાં આવેલું છે. કેટલાંક વર્ષોથી કોટારાની ચોત-
રફાં રાજ્યોમાં અત્યાચાર, ઉત્પીડન, વિદ્રોહ, રાજશક્તિનો નાશ અને પ્રજાશક્તિનો દાસ થઈ
રહ્યો હતો અને તે સર્વ દેશોની પેઢે કોટારાની ધનસંપત્તિથી આકર્ષિત થઈને મરાઠા તથા પિંદારા
વગેરે દુર્દારાઓ એ દેશમાં પણ લૂંટફાટ કરવાનો ઉદ્બોગ કરતા હતા; પરંતુ
જાલિમસિંહે એવી ઉમરીતે રાજ્યશાસન ચલાવ્યું કે તેમણે અર્ધશતાબ્દીપર્યંત સર્વનાં હૃદયમાં
ભાવ ઉત્પન્ન કરનાર મરાઠાઓનું કંઈપણ ચાલવા દીધું નહિ. કોટારાજ્યમાં અર્ધશતાબ્દીપર્યંત
કોષ્ટપણ ચોર કિવા દુર્દારો પ્રવેશવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. જે કે રાજપૂતાનાનાં સમસ્ત રાજ્યોમાં
દીર્ઘકાળથી રાજપ્રાય વિશ્વલો, રાજકીય પરિવર્તન, સેનાનો વિનાશ, ક્રમશઃ શાસનશક્તિનો લોપ,
દુર્ભિક્ષ, મોંઘવારી અને નૈતિક જલના નાશને લીધે ભયંકર પાપમાઝી થઈ રહી હતી; પરંતુ માત્ર
જાલિમસિંહે આ દીર્ઘકાળમાં અર્થાત્ તેમની પચ્ચીસ વર્ષની વયથી પ્રાપ્ત નેતુ વર્ષની ઉંમર સુધી
જ્ઞાન, વીરતા, ઉદયમ અને કડાપણના બળથી તેમના હાથમાં સમર્પિત થયેલી રાજ્યોકાને ઉક્ત ભયંકર
વિપત્તિના સાગરમાં કિમિત્ત પણ ડબમગવા દીધી નહોતી.

રાજસ્થાનમાં એવો કોઇપણ રાજ નહોતો અને લૂંટારાઓમાં પણ કોઇ એવો નેતા નહોતો કે જેણે કોઇ પણ પ્રકારે જાલિમસિંહની સલાહ અને મત લઇને કાર્ય ન કર્યું હોય. પ્રત્યેક રાજની સલામત મનો એક એક દૂત રહેતો હતો. જ્યાં તેમને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની જરાપણ સંધિ મળતી ત્યાં તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેતા. મનુષ્યજાતિની આવશ્યકતા, મિથ્યાભિમાન અને દુર્યુષ્ણેના તેઓ લાલ લઈ લેતા અને રાજસિંહાસનાધિપતિથી લઇને પિંદારાઓના નેતા સુધીના સર્વ શક્તિસંપન્ન મનુષ્યોની સાથે તેમણે પિતા, કાકા વા બ્રાતાનો (નામનો) સંબંધ જોડ્યો હતો. સારાંશ, પોતાના રાજનૈતિક ઉદ્દેશો સાધ્ય કરવાને માટે તેમણે અનેક ઉપાયો કર્યા હતા.

જો કે જાલિમસિંહ અત્યંત તામસી, ક્રોધી અને અહંકારી સ્વભાવના માણસ હતા; તોપણ તેઓ સમયપર નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા પણ બતાવતા હતા. તેઓ જ્યાં જોતા કે વિનીતભાવ દર્શાવ્યા વિના કાર્યસિદ્ધિ થનાર નથી તે સ્થાનપર તેઓ પોતાના પદ અને સામર્થ્યનું અભિમાન મૂકી દઇને પરમ વિનીતભાવ પ્રદર્શિત કરતા. કોઇ કોઇ સમયે પિંદારાઓના નેતા જેવા સામાન્ય માણસની ઉપર પણ તેઓ અત્યંત વિનીતભાવથી પત્ર લખતા; અને જ્યાં તેઓ જોતા કે અહીંયાં મુઠ્ઠા કર્યા વિના કાર્ય સિદ્ધ થનાર નથી ત્યાં તેઓ પરમ સામર્થ્યવાન અને અત્યંત જહાઠૂર રાજની સાથે પણ રણક્ષેત્રમાં ઉતરવાને સંકલ્પ કરતા નહિ. જે સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વજ્ઞ અશાંતિ અને ઉપદ્રવો ફેલાઇ રહ્યા હતા, તે સમયે તેઓ કોટારાજ્યનું શાસન કરતા હતા. આથી તેમને વારંવાર અન્યાય રાજાઓની સાથે ચાતુર્ય વાપરી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવી પડતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૦૬ કે ૧૮૦૭ માં જ્યારે જોધપુરની સાથે વિવાદ ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે અન્ય ત્રણ રાજાઓએ તેમની સહાય માગી. આ ત્રણે રાજાઓને સંતુષ્ટ કરવાના હતા અને તટસ્થ રહેવું સર્વથા અશક્ય હતું. તેમણે ઉપરોક્ત ત્રણે રાજાઓના દરબારમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલી આપ્યા અને ઉક્ત સર્વ રાજાઓના મધ્યસ્થતરિકે તેઓ મણ્યાયા; પરંતુ તેમણે વાસ્તવમાં એકપણ રાજાને સહાય આપી નહિ.

જાલિમસિંહની વૈદેશિક રાજનીતિનું સવિસ્તર વર્ણન કરવું જુદા અને નિરુપયુક્ત છે; માટે અમે ઈ. સ. ૧૮૦૩-૪માં તેમને બ્રિટિશસરકારની સાથે કેવા સંયોજાવ્યે સંબંધ થયો તેનું જ માત્ર વર્ણન કરીશું. હોલકરપર આક્રમણ કરવાને માટે જે સમયે મોન્સનના આધિપત્યનીએ એક બ્રિટિશ-સેના મધ્યભારતવર્ષ તરફ ગઇ, તે સમયે જાલિમસિંહે તેને પોતાના રાજ્યમાં આવેલી જોતાંજ બ્રિટિશસેનાની અજિતતાપર વિશ્વાસ રાખીને તેને ખોરાક અને માણસોની સહાય આપવામાં કિંચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ; પરંતુ જે સમયે દુર્ભાગ્યવશાત્ તે બ્રિટિશદલ સમરમાં પરાસ્ત થઇને નાસી આવ્યું તે સમયે બ્રિટિશસેનાપતિ મોન્સને જાલિમસિંહને કોટારા કિલ્લામાં પોતાના સૈન્યને હાખત કરવાની માગણી કરી, પણ જાલિમસિંહે તેમ કરવાની રૂપિય ના પાડી અને કહ્યું કે:—“મારા શાંતિમય હૃદયન ગાળનારા નાગરિકોની વચ્ચે તમે તમારૂં શાંતિનો ભંગ કરનારૂં અને હિંમતિનું દલ લાવશો નહિ; કારણ કે તેથી અરાજકતા ઉત્પન્ન થશે. તમે તમારી સેના મારા કોટની બહાર રાખો. હું તેને ખોરાક પૂરો પાડીશ અને મારી સમસ્ત સેનાને શત્રુઓના પંજામાંથી તમારૂં રક્ષણ કરવાને મોકલીશ તેમજ જો તમારા શત્રુઓ આક્રમણ કરશે તો તે પણ હું સહન કરીશ.” આવા પ્રત્યુત્તરે તેમણે મોન્સનને આપ્યો. મોન્સને જાલિમસિંહની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કર્યું નહિ. તેજાંદી અને જયપુરરાજ્યમાં થઇને આવ્યો. તે સમયે સેનામાંથી માત્ર તેજ એકલો બચીને મેનાપતિ લેકની પાસે પોતાના પરાજયના સમાચાર લઇ ગયો. અપમાનિત, પરાજિત અને પશ્ચાચિત સેનાપતિ મોન્સને સ્વભાવતઃ પોતાના ઉપરિને આ ધેર કલંકદાયક પરાજયના સમાચાર આપતી વખત પોતાનો અપરાધ ન્પન કરવાને માટે અન્ય મનુષ્યોને પણ પોતાના અપરાધમાં ભાગીયા બનાવ્યા. મોન્સને જાલિમસિંહના મસ્તકપર ધોર કલંક લગાડવાની યોષ્ટા કરી. તેણે કહ્યું કે:—“જાલિમસિંહ શત્રુપક્ષની સાથે મળી ગયો છે અને તેથી તેણે અમે નાહા ત્યારે અમને કાંઈ પણ સહાય આપી નહિ.” દુઃખની વાત છે કે દીર્ઘકાળપર્યંત બ્રિટિશરાજકર્મચારીઓએ મોન્સનના આ વચનો સત્ય માન્યાં; પરંતુ જાલિમસિંહ સંપૂર્ણરીતે નિર્દોષ હતા. તેમણે મોન્સનના પ્રાણની રક્ષાને માટે ધણેજ ઉદ્યોગ કર્યો હતો. તેમનીજ આદાથી કે-યવાનો સામંત લખન મુકુંદરાના ઘાટ આગળ મહારાષ્ટ્રીવંશની બતિ રોકવાને માટે ગયો હતો અને

ગોતાની સેનાસહિત માર્યો ગયો હતો.

જનરલ મૉન્સન સારી રીતે નાસી જઈ શકે એટલા મારે જે હાડાસેનાએ મહારાષ્ટ્રીયદલની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમાં કોયલાના સામંત અને ખીજા ધણા હાડાલોકો માર્યા ગયા અને બકી અર્થાત્ સેનાનાયક મહારાષ્ટ્રીઓદારા કેદ પકડાવેા. જલિમસિંહની સેનાએ ઉક્ત પ્રકારે બ્રિટિશસર-કારને સહાય કરી હતી. મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલ્કરે દશલાખ રૂપિયાનો દસ્તાવેજ લખાવી લઈને બકીને મુક્ત કર્યો અને તેને જણાવ્યું કે: “જે તમે શીઘ્ર દશલાખ રૂપિયા પહોંચતા નહિ કરો તો તલવાર અને તોપથી સમસ્ત કોટાદેસનો વિધ્વસ કરી નાખીશ.” બકીએ જ્યારે જલિમસિંહની પાસે જઈ દશલાખ રૂપિયાના દસ્તાવેજની વાત કરી ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું કે: “તમે જે દશલાખ રૂપિયાનો દસ્તાવેજ લખી આપ્યો છે તે મને માન્ય નથી અને એ રકમ હું આપનાર નથી.” ત્યારપછી જલિ-મસિંહે ઉક્ત બકીને હોલ્કરની પાસે પાછો મોકલી આપ્યો અને હોલ્કરને જણાવ્યું કે, “તમને ફાવે તે રીતે તમે એની પાસેથી દશલાખ રૂપિયા વસૂલ કરો.” હોલ્કરે તે વખતે વેર લેવાની ધમકી આપી અને જ્યારે તેને સંધિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેણે કોટા રાજ્યમાં જઈ રાજ્યનીની નિકટ ગોતાની છાવણી નાખી.

તેજની વીર જલિમસિંહ હોલ્કરને નિકટ આવેલો જોઈ ક્રિચિત્ પણુ બપોલીત થયા નહિ. તેમણે કિલ્લાપર તોપો ગોઠવી સેનાને સજ્જ થવાની આજ્ઞા કરી. જો તેમણે ગોતાની વૃદ્ધિ કરવા માંડી હોત તો શહેરબહારની સપાટભૂમિમાંનું એકપણુ ઘર બચ્યું ન હોત અને જલિમસિંહની શુભ આશાનુસાર પહાડી બીલોલોકો તેજ વખતે હોલ્કરની છાવણીપર આક્રમણ કરી તેના સમસ્ત દ્ર-વ્યનો અને તેનાં માણસોનો નાશ કરવાને ઉત્સુકત યાત. હોલ્કરે છાવણી નાખી ઉક્ત બકીના દ-સ્તાવેજમુક્ત દસ્તાવેજ જલિમસિંહની પાસે મોકલી આપ્યો; પરંતુ જલિમસિંહે તરત તે દસ્તાવે-જની શરત પ્રમાણે દશલાખ રૂપિયા આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. હવે સમગ્ર અનિવાર્ય થઈ પડ્યું-તત્કાળ ઉભયપક્ષના મંત્રીઓની મુલાકાતને પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો; પરંતુ જલિમ-સિંહ મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલ્કરપર સર્વ પ્રકારે અવિશ્વાસ રાખતા હતા, તેથી તેમણે કહેવરાવી મોકલ્યું કે મારી ગોતાની ધમ્મિકત વ્યવસ્થાનુસારજ આપણી મુલાકાત થશે, અન્યથા નહિ. જલિમસિંહની ધમ્મિકત વ્યવસ્થા વિચિત્ર હતી. તેમણે કહ્યું કે આપણે યુદ્ધ વા શાંતિસંબંધે અંબલનદીના તટ ઉપરજવિચાર કરીશું. હોલ્કરે તેમની આ વ્યવસ્થા ટૂંકજ રાખી. જલિમસિંહે જે નીકાઓ સજ્જ કરી અને પ્રત્યેક નીકામાં વીસ વીસ સશસ્ત્ર માણસો રાખ્યા અને ત્યારપછી તેઓ એક નીકામાં બેસી અંબલ નદીના મધ્ય ભાગમાં જઈ પહોંચ્યા. હોલ્કર પણુ શીઘ્ર ગોતાના કેટલાક અંગ-રક્ષકોની સાથે તે સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. શીઘ્ર મુંદર ગાલિયા બિછાવી દેવામાં આવ્યા અને ત્યાં ઉક્ત જે અદ્ભુત પુરવો કે જે બંને મળી માત્ર એકજ આંખ ધરાવતા હતા તેમણે શાંતિ સ્થાપન કરવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો. બકીઆં હોલ્કરે જલિમસિંહને ‘કાકા’ અને જલિમસિંહે હોલ્કરને ‘ભત્રીજા’ ની ઉપાધિ આપી; પરંતુ ઉભયની પાસે માણસો એવી રીતે સજ્જ થઈને ઉભા હતા કે મને તે એક પક્ષ તરફથી ક્રિચિત્ પણુ વિશ્વાસઘાતનું ચિહ્ન જણાય તો તત્કાળ તેઓ એકબીજાનો નાશ કરી નાખે એમાં લગાર પણુ શક નહોતો. જલિમસિંહે હોલ્કરને ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને તે જેમ બને તેમ તરારથી કોટાનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. યુદ્ધિમાન જલિમસિંહે આ પ્રકારે હોલ્કરને ત્રણલાખ રૂપિયા આપી તેના પંજમાંથી ગોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી.

જલિમસિંહનો સમસ્ત સમય કોટાનાં શાસનકાર્યમાં વ્યતીત થતો હતો તેથી તેમને આસપા-સનાં રાજ્યોત્તરક દષ્ટિ રાખવાનો અવસર મળતો નહોતો, એ અનુમાન સરલતાથી કરી શકાય એમ છે; પરંતુ કોટારાજ્યનું પ્રત્યક્ષ હિત સાધવાને મારે તેમણે કોટાની દક્ષિણ સીમાની સાથે લાગેલા

૧ એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે ઉક્ત હતલાળી બકીએ આ અપમાનથી અત્યંત દુઃખિત થઈવિષપાન કરી આત્મહત્યા કરી હતી.

૨ કર્નલ ટાંડે જલિમસિંહને અંધ અને હોલ્કરને કાણે સમગ્ર ઉભય મળીને એકજ આંખ ધરાવતા હતા એમ જણાવ્યું છે.

હિંદી અનુવાદક

હોદ્દર અને મિધિઆના દેશોમાં કૃષિકાર્ય આરબુ હતું તેમણે હોદ્દરની પાસેથી પચમહાન આગે સિધિઆની પાસેથી ડિગ પેરાવા વગેરે પ્રદેશો ઈજનેર રાખ્યા હતા જે સમયે બ્રિટિશસરકારે હોદ્દર આગે સિધિઆ સાથેના યુદ્ધમાં વિજય જાપત કર્યો તે સમયે તેણે ઉક્ત પ્રદેશો કાટારાન્યને સમર્પણ કર્યા જલિમસિંહે ઉત્તર ઉભય મહારાષ્ટ્રીયનેતાઓની સાથે મૈત્રી કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમણે તેમના મંત્રીઓને લાય આપીને તેમના પોતાના ગ્રુમ દ્વત બનાવ્યા હતા આ ગ્રુમયરો પ્રત્યેક દિલ્હયાનનો રિપોર્ટ જલિમ સિંહપર મોકલતા હતા વળી જલિમસિંહે પોતાની પાસે કેટલાક પ્રથમ શ્રેણીના મહારાષ્ટ્રીય પડિતો રાખ્યા હતા અને તેમનાદ્વારા તેઓ મહારાષ્ટ્રીયતોડેના રાજદારીયોવિરો માહિતી મેળવી શકતા હતા જે માણસની સાથે જેણે વર્તન રાખવું યોગ્ય હોય તે માણસપ્રત્યે જલિમસિંહ તેણે વર્તન રાખતા વિખ્યાત અમીરખાની સાથે મૈત્રી સ્થાપન કરીને જલિમ સિંહે તેને પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો લૂટારો અમીરખા આવશ્યકતા પડતા જલિમસિંહની પાસેથી યુદ્ધોપયોગી સામગ્રી લેતો હતો જલિમસિંહે અમીરખાને રહેવાને માટે શેરમદ નમતો કિલ્લો સમર્પણ કર્યો હતો, આથી અમીરખા સતુષ્ટ થઇને જલિમસિંહનું દિલ સાધતો હતો જલિમસિંહ સારી પેઠે જણુતા હતા કે જે આપણે અમીરખાને હસ્તગત કરીશું નહિ તે તોનાદ્વારા વિશેષ અનિષ્ટ થવાની સભાવના છે અને આજ કારણથી તેમણે તેને હસ્તગત કરીને તેના પગમાંથી કાટારાન્યની રક્ષા કરી હતી

પિદારુઓ પણ જલિમસિંહપ્રત્યે વિશેષ સહલાવ રાખતા હતા જલિમસિંહ પિદારાઓના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓપ્રતિ સન્માન દર્શાવના હતા તેથી તેઓ કાટારાન્યનું કાષ્ઠપણ અનિષ્ટ કરતા નહોતા પિદારાઓના અનેક નેતાઓને જલિમસિંહે કાટારાન્યમાં જાગીર આપી હતી અને તેઓ તે જાગીરમાંજ નિવાસ કરતા હતા આ પિદારાઓની સાથે જલિમસિંહને એટલો અધો સહલાવ રહ્યો પિત થયો હતો કે ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં જે સમયે સિધિયાએ વિખ્યાત પિદારાનેતા કરીમખાને બંદી કરીને ગ્વાલિયરના કિલ્લાની રક્ષા કરી તે સમયે જલિમસિંહે તેની મુક્તિને અર્થે પુષ્કળ રૂપિયા આપ્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ કરીમખાના બાવી નિરુપદવીપણુને માટે તેઓ તેના જમીન પણ થયા આ માર્ગથી તેમના રાજઆવૃત્તમાં કાષ્ઠક પામી જણુાઇ પરંતુ એથી અતિ સિધિયાને તેની લોભી ઇતિની થોડી શિક્ષા મળી

શરણાગતનું પ્રતિપાનન કરવું એ રાજપૂતજાતિનો પરમ ધર્મ છે શત્રુઓ પણ શરણે આવે તો રાજપૂતો તન મન ધનથી તેને આશ્રય આપી તેની રક્ષા કરે છે અન્યાન્ય રાજ્યોના પ્રધાન પ્રધાન સામતો અથવા માનનીય પુરોહિત પણવિપત્તિકાળમાં કાટારામાં આવી જલિમસિંહને શરણેરહેતા હતા જલિમસિંહ ઉત્તમ પ્રકારે તેમને આશ્રય આપી તેમનું રક્ષણ કરતા હતા આરવાઝ અને મેવાડના પુષ્કળ સામતો કાટારાન્યમાં આવી જલિમસિંહના શરણાગત બન્યા હતા જલિમસિંહે આ આશ્રિત સામતોને તેમના દેશમાંની જાગીર કરતા પણ મોની જાગીરો આપી હતી આથી રાજપૂતોમાં તેમની કેટલી પ્રશસા થતી હશે તેનું અનુમાન સરલતાથી કરી શકાય એમ છે તેઓ શરણાગતોને અભયવચન આપી સન્માનસહિત આશ્રય આપતા એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ તેમના રાજની સાથે થયેલા વિવાદો પણ નિશ્ચત કરતા હતા આજ કારણથી તેઓ રાજસ્થાનમાં સર્વ મધ્યસ્થ અને શાંતરચાપક તરિકે વિખ્યાત થયા હતા આ કાર્ય તેઓ પરાપકારવૃત્તિથી કરતા કિંવા રાજનીતિના એક અંગ તરિકે કરતા તોપણ તેમનું એ કાર્ય પરમ પ્રશસાને જાત થયું હતું તેઓ કહેતા કે - સર્વ મનુષ્યો વિપત્તિકાળમાં શ્રદ્ધ જલિમસિંહની પાસે આવે છે કારણ કે પ્રાપ્ત તેમનો એવા વિચાર હોય છે કે જલિમસિંહ પોતાની મુઠ્ઠીબર જમીનમાંથી સર્વનું પરિપાલન કરી શકશે

હવે અમે જલિમસિંહની આશ્ચર્ય તરિકે રાજનીતિવિષે વિવેચન કરીશું અને અત્યારસુધી જલિમસિંહના દીર્ઘશાસનના ઇતિહાસનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં એકવાર પણ કાટારાના અધીશ્વર મહારાવ હોદ્દસિંહના નામનો ઉલ્લેખ કરવાનો અવસર અમને પ્રાપ્ત થયો નથી આનું પ્રધાન કારણ એ છે કે જો કે મહારાવ હોદ્દસિંહ કાટારાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન હતા, તોપણ વારતવમાં જલિમસિંહના હાથમાં

જ સર્વ રાજસત્તા હતી. મહારાવ ઉમેદસિંહ નામમાત્રના રાજ હતા. તેઓ જલિમસિંહના હાથમાં રમકડાસ્વરૂપે હતા. ચતુરચૂડામણિ જલિમસિંહજ કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર હતા; પરંતુ અત્રે અને જલિમસિંહની આબ્ધાંતરિક રાજનીતિનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, તેથી મહારાવ ઉમેદસિંહને પણ સંભારવાની જરૂર પડે છે.

પાકંગણ ! મહારાવ યુમાનસિંહે પોતાના અંતકાળે સગીર ઉમેદસિંહને જલિમસિંહના રક્ષણનીયે મૂકી તેમને તેના પ્રતિપાલકતરિકે નિયુક્ત કર્યો હતા. અમે જે સમયનો ઇતિહાસ અત્રે લખીએ છીએ તેથી અર્ધશતાબ્દીપૂર્વેની આ વાત છે. આટલા દીર્ઘકાળ પછી પણ આપણે મહારાવ ઉમેદસિંહને તેની તેજ આશ્રિત દશામાં જોઈએ છીએ. જે દિવસે મહારાવ યુમાનસિંહે ઉમેદસિંહને જલિમસિંહની બોદમાં મૂક્યા, તે દિવસથી અઘાપિપૂર્વે અસ્પૃશ્યમણિ જલિમસિંહ કોટાના અધીશ્વરને આશ્રિત દશામાં રાખતા હતા તેમજ ઉમેદસિંહની પ્રકૃતિ એવી હતી કે તેમણે એક દિવસ પણ જલિમસિંહની પ્રભુતા લુપ્ત કરવાની અભિલાષા ધારણ કરી નહિ. જલિમસિંહ સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાપૂર્વક શાસન ચલાવવાના અભિલાષી હતા અને ઉમેદસિંહ પણ સંપૂર્ણતઃ તેમના અનુચિત થયા. જો કે જલિમસિંહ પ્રત્યેક રાજકીય કાર્યમાં તેમનો અભિપ્રાય લેતા હતા, તેપણ તેઓ સમસ્ત કાર્યો પોતાની ઇચ્છાનુસાર કરતા હતા. મહારાવ ઉમેદસિંહ એક ઉચ્ચ શ્રેણીના વિચારવંત મનુષ્ય હતા, તેમજ તેઓ રાજપૂતસ્વભાવસુલભ અને ચુણોથી વિભૂષિત હતા. તેમને શિકાર ખેલવાનો અધિક શોખ હતો અને અસ્થાયી થઈ બંદુક ખાસ્વામાં તેઓ પારંગત હતા; પરંતુ જલિમસિંહે તેમનાપર એટલું બધું આધિપત્યસ્થાપન કરી દીધું હતું અને તેમને એટલા બધા હસ્તગત કરી લીધા હતા કે તેમણે કદિપણ તેમના પંજામાંથી મુક્ત થવાની અભિલાષા ધારણ કરી હતી કે નહિ તે વિષે સંદેહ છે. જલિમસિંહ કોઈપણ પ્રકારે કદિ ઉમેદસિંહપર બળ વાપરતા નહોતા. ઉમેદસિંહ જેમ જેમ વયમાં વધતા જતા, તેમ તેમ તેમની ધર્મવૃત્તિ પ્રબલ થતી જતી હતી અને તેઓ કઠોર રાજકાર્યમાંથી મુક્ત થવાને અધિકાધિક પ્રયત્ન કરતા હતા. હુદિમાન મહારાવ ઉમેદસિંહ સારીપેઠે બળુશ ગયા હતા કે રાજકાર્યમાં વિશેષ ભાગ લેવામાં કાંઈ સાર નથી અને તેથી તેમણે તે ઇચ્છાજ છોડી દીધી. ઉમેદસિંહ જેમ જેમ રાજકાર્યપ્રત્યે વિરક્તિ દર્શાવવા લાગ્યા, તેમ તેમ જલિમસિંહ તેમનું અધિક સન્માન જળવતા હતા.

અન્ય રાજ્યમાંથી કોઈ રાજપૂત કોટામાં આવતો તો સૌથી પ્રથમ તેને મહારાવ ઉમેદસિંહની સમીપ જવું પડતું હતું. દૂતને રાજનીી મુલાકાત થયા પછી તેમની તરફથીજ ઉત્તર મળતો હતો; પરંતુ વાસ્તવમાં ઉમેદસિંહ તે ઉત્તર પોતાની ઇચ્છાનુસાર આપતા નહોતા. મંત્રી જલિમસિંહ જે લખી આપતા હતા તેજ ઉત્તર તેને આપવામાં આવતો હતો. રાજસ્થાન વા કોઈ ઇતર દેશનો ઉચ્ચ સામંત દેશનિકાલ થઈને કોટામાં આવી આશ્રય વા સંહાય માગતો તો મહારાવ ઉમેદસિંહજ તેને તે આપતા હતા; પરંતુ સંહાયવું જે પરિમાણ જલિમસિંહ નિષ્પત્ત કરી આપતા હતા તેને ઉમેદસિંહ વૃદ્ધિગત કરી શકતા નહોતા. જલિમસિંહના પોતાના પુત્રો પોતાની જગીરમાં વધારો કરવાને પ્રાર્થના કરતા તો મહારાવ ઉમેદસિંહની લઘામણુવિના તેઓ તેમને જગીર વધારી આપતા નહોતા. હુદિમાન જલિમસિંહ સર્વ બાબતોમાં મહારાવ ઉમેદસિંહનો મત એટલે સુધી ગ્રહણ કરતા હતા કે તેઓ પોતાનો પગારસુદાં મહારાવનો આગ્રહ થાય ત્યારેજ વધારતા હતા. જો પરદેશમાંથી આપારીઓ પોતાના ધોડા વેચવાને માટે રાજધાની કોટામાં આવતા તો જલિમસિંહ સર્વોત્તમ ધોડા ખરીદી સૌથી પહેલાં મહારાવ ઉમેદસિંહ તથા તેમના પુત્રોને આપતા હતા. ચિરમ્નચિત રીતિનુસાર સમસ્ત રાજદારી કાગળપત્રો, મોહરો અને સર્વ પ્રકારનાં રાજચિન્હો રાજમહાલયની અંદર મહારાવના ખાનગી સેવકોની દેખરેખનીયે રાખવામાં આવતાં હતાં; પરંતુ જલિમસિંહની અનુમતિવિના કોઈપણ તેનો ઉપયોગ કરી શકેલું નહોતું. એક દિવસ મહારાવ ઉમેદસિંહનો કુમાર કિશોરસિંહ જલિમસિંહના એકના એક પુત્ર માધોસિંહની સાથે પોતાના ધોડાને શિક્ષા આપતો હતો તે સમયે કિશોરસિંહનું માધોસિંહે અપમાન કર્યું, તેથી જલિમસિંહે તેને સખતરિકે પોતાની પૈતૃકજગીર નંદતામાં મોકલી દીધો. જલિમસિંહના આ કૃત્યથી તેમની ન્યાયશુદ્ધિ અને રાજલાક્ષ્મી સારીરિતે પ્રકાશિત થાય છે. મહારાવ ઉમેદસિંહે વારંવાર આગ્રહ કર્યો હતો તે છતાંપણ

તેમણે પોતાના પુત્રને ક્ષમા કરી નહોતી

જલિમસિંહે મહારાવ ઉમેદસિંહપ્રતિ પ્રદર્શિત કરેલી રાજભક્તિએ અનેક જનશ્રુતિએ પ્રચલિત છે. એક સમયે જલિમસિંહ કેટાના રાજવંશના દેવમંદિરમા પૂજા કરતા હતા, એવામા મહારાવ ઉમેદસિંહના નાના પુત્રાએ તેમા પ્રવેશ કર્યો. તેઓ જાણતા નહોતા કે જલિમસિંહ અંદર પૂજા કરે છે. તે સમયે શીતકાળ ચાલતો હતો અને મંદિરમાની જમીન બીની હતી આથી જલિમસિંહે પોતાના સ્કંધપરની શાલ નીચે પાથરી રાજકુમારોને તેપર બેસીને દેવારાધના કરવાનો આમ્રદ કર્યો. જ્યારે પૂજા સમાપ્ત થઈ, ત્યારે રાજકુમારો તેપરથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા. જલિમસિંહનો જે સેવક ત્યાં ઉભો હતો તેણે ધાતું કે રાજકુમારો આ શાલપર બેઠા હતા, તેથી મારા સ્વામી તેને વાપરશે નહિ. આથી તે તે શાલને નકામી ગણીને તેને એક ખુણામા નાખી દેવાને ઉચ્ચત થયો; પરંતુ જલિમસિંહે તેના મનને ભાવ જાણી ક્ષણ તત્કાળ તે શાલ તેના હાથમાથી ઝુટવી લીધી અને તેમણે તેને પોતાના શરીરપર નાખી ભક્તિપૂર્વક જણાવ્યું કે—“રાજકુમારના ચરણોથી આ શાલ પવિત્ર થઈ છે” અત્યંત સામર્થ્યવાન પુરુષ આ પ્રકારનું આચરણ કરે એ અત્યંત અદ્ભુત વાત છે. જલિમસિંહે જે પ્રકારે વિનય અને નમ્રતા દર્શાવી પોતાના પ્રબલ આધિપત્યનો વિસ્તાર કર્યો હતો, તે પ્રકારે કોઇએ કયું નથી. વસ્તુતઃ રાજનીતિ અને ચતુરાઈમા જલિમસિંહ પરમ પારંગત હતા.

જલિમસિંહ ચતુર રાજનીતિજ હતા,તેથી તેઓ સેવકો અને કર્મચારીઓ નિયુક્ત કરવામા પણ કદા-પણ વાપરતા હતા, એ એમને માટે સ્વાભાવિકજ છે.તેમનામા એક એવી શક્તિ હતી કે જેદ્વારા તેમના કર્મચારીઓ અને સેવકો તેમને વશ થઈ જતા હતા. તેઓ કર્મચારીઓ અને સેવકોપ્રત્યે અતિ દયા પ્રદર્શિત કરતા હતા અને તેમની સાથે મિત્રતા કરી લેતા હતા; તેથી કોઇપણ તેમનું કોઇપણ પ્રકારનું અનિષ્ટ કરતા નહોતા. તેઓ તેમની આવશ્યકતા પૂરી પાડતા હતા અને તેમને પ્રત્યેક બાબતમા ન્યાયપૂર્વક સીમાબદ્ધ સ્વાધીનતા આપતા હતા; પરંતુ તેઓ તેમને કોઇ પણ પ્રકારે સ્વેચ્છાચારી થવા દેતા નહોતા. તેઓ તેમને કુટુંબના નિર્વોદ્ધારી સર્વ સંગવડ પૂરી પાડતા હતા. પર્વોત્સવ, વિવાહ, જન્મ અને મૃત્યુપ્રસંગે તેમને મુક્તહસ્તથી દ્રવ્ય આપના હતા; પરંતુ તેમને કદિપણ સ્વચ્છ હતા, બળાકારે વા અન્ધાથી ધન ઉપાર્જન કરવા દેતા નહોતા. પડાણો અને મહારાષ્ટ્રીય પંડિતો તેમના સૌથી અધિક વિશ્વાસુ કર્મચારી હતા. તેમણે પડાણોને સેનાખાતામા નિયુક્ત કર્યા હતા અને મહારાષ્ટ્રીયપંડિતોને શાસનકાર્યમા નિયુક્ત કર્યા હતા. તેઓ પોતાના જાતિબંધુઓને કદિ કોઇ પણ કાર્યમા નિયુક્ત કરતા નહોતા. તેમના શાસનના અંતિમ ભાગમા એક માત્ર શક્તાવત શાખાનો વિશનસિંહ નામનો માથુસ ફોજદારના પદપર નિયુક્ત થયો હતો. દલેલખા અને મહેરાબખા નામના બે માથુસો જલિમસિંહના અત્યંત વિશ્વાસુ કર્મચારી અને મિત્ર હતા. આમાના કિશ્કાસિવાય ભારતવાંસે બીજો કોઈ પણ કિશ્કા કેટાના વિરાટ કિશ્કાની બરોબરી કરી શકે એમ નથી, આ કિશ્કા દલેલખાની દેખરેખ નીચે બધાએજો હતો. ઝાલરાપાટણ નામનું પરમ રમણીક નગર પણ આ દલેલખાની દેખરેખ નીચેજ બધાયું હતું કેટારાજ્યના અન્ધાન્ધ મમરન કિશ્કાઓનો જીર્ણોદ્ધાર પણ ઉક્ત દલેલખાદ્વારાજ થયો હતો.જલિમસિંહ દલેલખાપ્રત્યે એટલો જાણી પ્રેમ રાખના હતા કે તેઓ વારવાર કહેતા કે—“દલેલખાના મૃત્યુ પછી મને જીવવાની ઇચ્છા નથી.” મહેરાબખા કેટાની પાપાલસેનાનો સેનાપતિ હતા તેણે પોતાના હાથનીચેની સેનાને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી અત્યંત રત્નનિપુણ બનાવી રીધી હતી. તેના સૈનિકોને પ્રતિમાએ વીસ દિવસનો પગાર મળતો હતો અને બે વર્ષ થયા પછી સર્વ બાકીનો પગાર મળી જતો હતો.

૧ જલિમસિંહે મહેરાબખાના હાથનીચે એક સેના કિશ્કાસરકારને આપી હતી તે સેનાએ હારોલીની પારોના સમરન મહેરાબ આઠ દિવસમાં અધિમર સ્થાપિત કરી દીધો હતો ઉક્ત સેનાએ જનરલ સર જોન આર્મમના હાથનીચેની સેના સાથે મળી ‘સોલી’ કિશ્ક ની દિવાલ બેળથી ૫૪૫ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું

અયાય ૬ છો

કોટારાજ્યનું રાજનૈતિક પરિવર્તન—બ્રિટિશસરકારની સાથે કોટારાજ્યનો સંધિનો સુત્રપાત-સંધિ સ્થાપન કરવાવિષે જાલિમસિંહનો મત-પિંદારાઓનું દમન કરવાને માટે સંધિનો પ્રસ્તાવ-સંધિબંધન-સંધિપત્ર-મહારાષ્ટ્રીયનેતા કોટારાજ્યમાંથી જે કર લેતા હતા તે કર બ્રિટિશસરકારે ગ્રહણ કરવો-કરની સુચિ-પિંદારાઓનું યુદ્ધ-તે યુદ્ધમાં જાલિમસિંહે કરેલી સહાય-તેના પુરસ્કારમાં બ્રિટિશસરકારે કોટારાજ્યને આપેલા કેટલાક પ્રદેશો-કોટારાના રાજમંત્રીનું જાલિમસિંહને મળેલું વંશપરંપરાગત પદ-તે માટે બ્રિટિશસરકારે આપેલી સન્માન અને તેમનેના સનંદપત્ર પર તેણે કરેલા હસ્તાક્ષર-બ્રિટિશસરકારે કોટારાજ્યને અર્પણ કરેલા દેશોનો સનંદપત્ર-કોટારાજ્યના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહ-કોટારાના રાજાનો પરિવાર-કિશોરસિંહ-વરાનસિંહ-પૃથ્વીસિંહ-રાજકુમારોનો સ્વસ્થાવ અને ચરિત્ર-જાલિમસિંહના બે પુત્રો, માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ-ઉત્તમનો સ્વસ્થાવ અને આરિત્ય-મંદુઓમાં કુસંપ-પોતાના પિતાનું સામર્થ્ય ઘટાડવાને માટે ગોવર્ધનદાસે કરેલી ચેષ્ટા-કિશોરસિંહની સાથે પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસનું મિલન-પ્રપંચ-માધોસિંહને થયેલી શ્રેયશ્રદ્ધા પદની પ્રાપ્તિ-મહારાવ ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ-કર્નલ દોડનું કોટારામાં થયેલું આગમન-રાજદરબારમાં સ્થાયેલા પ્રપંચના કર્નલ દોડને મળેલા સમાચાર-જાલિમસિંહને થયેલી ભયંકર ખિમારી-આરિત્યપ્રાપ્તિ-કર્નલ દોડદ્વારા જાલિમસિંહને મળેલા સમાચાર-કર્નલ દોડનું રાજનૈતિક આચરણ-જાલિમસિંહનું સામર્થ્ય છુસ કરવાને માટે પ્રકટીત થયેલા પ્રચલ-કોટારાના રાજા કિશોરસિંહને કર્નલ દોડ અને જાલિમસિંહનો આજ્ઞાથી સેનાએ મહાલયમાં અધકાયત કરવી-કિશોરસિંહનું મહાલય છોડી બહાર જવું-કર્નલ દોડનું મહારાવ કિશોરસિંહને પુનઃ મહાલયમાં આણવું-ગોવર્ધનદાસને કોટારાથી હાથપાર કરવો-કર્નલ દોડના ઉચોગથી મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે જાલિમસિંહનું થયેલું પુનર્મિલન-મહારાવ કિશોરસિંહનો અલિપેક-જાલિમસિંહ કોટારાજ્યમાંથી દૂર કરેલા કંડ નામનો કર.

ત્રે અને કોટારાજ્યના ઇતિહાસનો એક નવીન અધ્યાય લખવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. મવનસાસન પછી મરાઠા, પિંદારા વગેરે જુલમી લૂંટારાઓ પ્રબલ પ્રતાપ-સંહિત ભારતવર્ષની શાંતિનો નાશ કરી રહ્યા હતા તે સમયે ચતુર રાજનૈતિક જાલિમસિંહે કોટારાજ્યનું કેપીરીતે રક્ષણ કર્યું હતું, તેનું વર્ણન અગાઉ સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. જે સમયે સામાન્યવાણિજ્ય-મળવસાય કરનાર ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ જગદીશ્વરની કૃપાથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પોતાના પ્રબલ પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કરી પોતાની સાસનશક્તિ દૃઢ કરી દીધી અને દેશીરાજાઓની અવસ્થામાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું, તે સમયનો ઇતિહાસ લખવાને હવે અમે પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. જે રાજપૂતરાજાઓએ એક સમયે પ્રબલ પ્રતાપથી રાજ્યસાસન કરી, અક્ષય કીર્તિ સંચિત કરી હતી; જેમણે અપ્રતિમ વીરતા, અસીમ સાહસ, અનુપમ શરવીરતા અને પ્રબલ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને અધ્યાનિસ્તાનસુદ્ધાં જીતી લીધું હતું; જે રાજપૂતરાજાઓએ એક સમયે પરાક્રમી

યવનપાદશાહોની શાસનશક્તિ હંચમઆવી મૂઝી હતી, જે રાજપૂતરાજાઓની સદાયથી અકબર, શાહજહાન, ઔરંગઝેબ વગેરે પાદશાહોએ ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પોતાની શાસનશક્તિ પ્રસારી દીધી હતી, જે રાજપૂતરાજાઓથી યવનપાદશાહો મનમાં અત્યંત ભય પામતા હતા, જે રાજાઓના પ્રયત્ન બાહુબળથી ભારતવર્ષની અન્ય સર્વ જાતિઓ ઘર ઘર કપાયમાન થતી હતી તેજ રાજપૂત-રાજાઓ યુદ્ધ કર્યો વિના, રુધિર વહેરાવ્યા વિના અને જરાપણ વાઘો લીધાવિના શી રીતે બ્રિટિશ સરકારની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે તૈયાર થયા તે જામારા પાઠકો નિમ્નનિખિત વર્ણનપરથી સારી રીતે સમજી શકશે

૪૦ સં ૧૮૧૭ માં જ્યારે ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ માર્કિવેસ ઓફ હેન્ડિંગ પિદારાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનું નક્કર કર્યું, તે સમયે તેમણે એમ પ્રકાશિત કર્યું કે -“ આ યુદ્ધપ્રસંગે કોઇ પણ તટસ્થ રહી શકશે નહિ. ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજાઓના કલ્યાણને માટે લૂટારા પિદારાઓના નાશ કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઇ છે, માટે જે દેશીરાજા અંગ્રેજસરકારને સહાય નહિ આપે તેને યજુ સમજવામાં આવશે ” રાજપૂતરાજાઓ બ્રિટિશસરકારની પેટે શાંત અને સુશાસન સ્થાપિત કરવાને માટે અત્યુત્સુક હતા, તેથી તેમને બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ સ્થાપન કરવાને માટે નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યા તેમને બ્રિટિશસરકારે જણાવ્યું કે -“ જમારી સાથે સધિ સ્થાપન કરવાથી તમે લૂટારાઓના હાથમાંથી ચિરમુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકશો તમે જમારી આધીનતા સ્વીકારો. એટલે અમે તમારા રાજ્યનું રક્ષણ કરીશું અને તેના બદલામાં તમારે અમને કેન્દ્રીક ખડખૂટી આપવી પડશે ”

આ પરથી સારીરીતે જણાય છે કે રાજપૂતરાજાઓની અવસ્થા શોચનીય બની ગઇ હતી અને તેમની જગદિપ્તિમાં સાહસિકતા, શૂરવીરતા તથા પરાક્રમ સર્વથા હુમ્મ થઇ ગયા હતા આ સમયે રાજપૂતરાજાઓ રાજપુતોની વીરતાને કલ્પિત કરવાને માટે સિંહાસનપર બેસી હતા આથી બ્રિટિશ સરકારે જરાપણ યુદ્ધ કર્યો વિના તે સકલ રાજાઓને અતિ સરલતાથી પોતાની આધીનતામાં પરિ-બદ્ધ કરી દીધા રાણા પ્રતાપસિંહ, મહારાજ જયવંતસિંહ મહારાજ જયસિંહ ઇત્યાદિ ચિરસ્મરણીય રાજાઓના જેવા રાજાઓ જે આ સમયે વિદ્યમાન હોત તેઓ કઠિપણ પિદારાઓના ભયથી આવી આધીનતા સ્વીકારત નહિ

બ્રિટિશસરકારના આમ નજીથી રાજપૂતરાજાઓએ એક પછી એક આની તેની સાથે સધિ કરી અને તેઓ તેના માસિક બન્યા રાજસ્થાનના અન્યદેશોના ઇતિહાસ પાઠકો વાંચી ચુક્યા હવે ઉક્ત આમ નજીપત્રિકા વાંચી જાતિમસિંહે શું કર્યું તેનું વર્ણન નીચે આવે છે સૂક્ષ્મદર્શી જાલિમ સિંહ શીઘ્ર ચેતી ગયા કે બ્રિટિશસરકારનો આ પ્રસ્તાવ માન્ય કરવાથી આપણને વિશેષ લાભ થશે અને સન્માન પણ અધિક પ્રાપ્ત થશે આથી તેમણે શીઘ્ર પોતાના દૂતને મોકલી બ્રિટિશસરકારની સાથે સૌથી પહેલાં સધિ કરી લીધી ત્યારપછી અ પ સમયમાં રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજાઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની સાથે મળી ગયા

ઉક્ત સધિના સંબંધમાં મહારાજ એવિસન લખે છે કે ૪૦ સં ૧૮૧૭માં જે રાજપૂતરાજાઓની સાથે સધિ થઇ તેમાં કોટાના અધીશ્વર પણ એક હતા આ સમયે બ્રિટિશસરકારે બહારના શત્રુઓના આક્રમણમાંથી કોટાની રક્ષા કરવાનો ભાર અહણ્ય કર્યો અને પહેલાં જે ખડખૂટી મરાઠાઓ ને આપવામાં આવતી હતી, તે હવે બ્રિટિશસરકારને આપવાને કોટાના અધીશ્વર સમ્મત થયા કોટામાંથી સિધિયાને ખડખૂટીને જે હિસ્સો મળતો હતો, તેના સંબંધમાં બ્રિટિશસરકારે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરી અને મહારાજ બ્રિટિશસરકારને આવશ્યકતાનુસાર સહાય આપવાને કબ્જા થયા

અમે મહારાજ એવિસનના પ્રથમથી ઉક્ત સધિપત્ર નીચે પ્રકાશિત કર્યો છે -

સધિપત્ર

પ્રથમ ધારો-એક તરફ બ્રિટિશસરકાર અને બીજી તરફ મહારાજ ઉમેદસિંહ બહાદુર તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્તો એમની વચ્ચે ચિરસ્થાયી મિત્રતા, સધિ અને સમાન હિત રહેશે

બીજો ધારો-આ સંધિપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરનારના શત્રુમિત્રા એકબીજાના શત્રુમિત્રા ગણાશે.
ત્રીજો ધારો-બ્રિટિશસરકાર કોટારાજ્યના રક્ષણનો ભાર અહીં કરવાને તૈયાર થઈ છે.

ચોથો ધારો-મહારાવ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્તો ચિરકાલપર્યંત બ્રિટિશસરકારની પ્રભુતા સ્વીકારશે અને અત્યારપૂર્વે કોટારાજ્યને અન્ય રાજ્યોની સાથે જે સંધિ થઈ હોય તે આથી રદખાતલ ગણાશે.

પાંચમો ધારો-બ્રિટિશસરકારની સમ્મતિસિવાય મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાભિષિક્તો અન્ય કોઈ રાજ વા રાજ્યની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની સંધિ સ્થાપિત કરી શકશે નહિ; પરંતુ તેઓ પોતાના સ્નેહી અને સગા રાજ્યોની સાથે સાંસારિક પત્રવ્યવહાર કરી શકશે.

છઠો ધારો-મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાભિષિક્તો કોઈ રાજ્યપર અત્યાચાર વા અઠકમથુ કરી શકશે નહિ અને દૈવવશાત્ જે કોઈની સાથે કંઈ ગડો ઉપસ્થિત થશે તે તેનું નિવારણ બ્રિટિશસરકારની મધ્યસ્થતાથી કરવામાં આવશે.

સાતમો ધારો-કોટારાજ્યમાંથી અત્યાર સુધી જે કર મહારાષ્ટ્રીયરાજ્યો અર્થાત્ પેશ્વા, સિંધિયા, હોલ્કર અને પંવારોને આપવામાં આવતો હતો, તે સમસ્ત કર હવે પછી ચિરકાલપર્યંત બ્રિટિશસરકારને આપવો પડશે.

આઠમો ધારો-અન્ય કોઈ રાજ કોટારાજ્યમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના કરનો હાવો કરી શકશે નહિ; અને જે અન્ય કોઈ રાજ કોઈ કરનો હાવો કરશે તે બ્રિટિશસરકાર તેને ઉત્તર આપશે.

નવમો ધારો-બ્રિટિશસરકારની આગળી ચતાં કોટારાજ્યને યથાશક્તિ સેનાની સહાય આપવી પડશે.

દશમો ધારો-મહારાવ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્તો પોતાના રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવશે અને બ્રિટિશસરકાર પોતાની દિવાની તથા ફોજદારી સત્તા કોટારાજ્યમાં ફેલાવી શકશે નહિ.

અગીઆરમો ધારો-અગીઆર ધારાઓથી યુક્ત આ સંધિપત્ર દક્ષીમાં લખાઈ તે ઉપર એક તરફથી મહારાવ આર્સ્ત યિઓહિલાસ મેટકાફ તથા બીજી તરફથી મહારાજ શિવદાનસિંહ, શાહ જીવનરામ અને હાલા કુલચંદના હસ્તાક્ષરસહિત મહોર થઈ છે. મહામાનનીય ગવર્નરજનરલ તથા મહારાવ ઉમેદસિંહ અને તેમના મંત્રી રાજરાણા બલિમસિંહ એઓ જે કબૂલ કરશે તે આજની તારિખથી એક માસમાં આ સંધિપત્રનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

દિલ્લી ૨૬ મી ડિસેમ્બર ૧૮૧૭	(હસ્તાક્ષર)	સીં ૦ ટીં ૦ મેટકાફ	રસિડેંટ
	"	મહારાજ શિવદાનસિંહ	
	"	કુલચંદ	
	"	રાવરાજા ઉમેદસિંહ બહાદુર	
	"	રાજરાણા બલિમસિંહ	
	"	હેન્ડ્રિક્સ	ગવર્નરજનરલ

ઈં ૦ સં ૧૮૧૮ ના બન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખે ઉચર નામના સ્થાનની અવધીમાં મહામાનનીય ગવર્નરજનરલદ્વારા આ સંધિપત્ર સ્વીકૃત થયો.

(હસ્તાક્ષર) જેં આડામ

ગવર્નરજનરલના સેક્રેટરી

ઉપરોક્ત સંધિપત્રદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે કે, ઈં ૦ સં ૧૮૧૮ ના બન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખથી કોટારાજ્યે બ્રિટિશસરકારની વંશપરંપરાગત આધીનતા સ્વીકારી. અત્યારસુધી મહારાષ્ટ્રએ બહુપૂર્વક તે રાજ્યમાં જે અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ કરતા હતા અને તેની પાસેથી જે કર લેતા હતા, તેનું હવે નિવારણ થઈ ગયું. સિંધિયા, હોલ્કર, પંવાર અને પેશ્વા એ ચાર પ્રધાનતાઓ કોટારાજ્યમાંથી જે કર અહીં કરતા હતા, તે હવે કોટાના રાજ પોતાના નવીન સ્વામી અંગ્રેજસરકારને

આપવાને સમ્મત થયા. મહારાષ્ટ્રીઓ કોટારાજ્યમાંથી કેટલો કર લેતા હતા તેની મુશિ અને મદારાજ્ય એચિમનના મંથમાંથી ઉત્પન્ન કરીને નીચે પ્રકાશિત કરીએ છીએ:—

મહારાષ્ટ્રીઓને આપવામાં આવતા કરની સચિ.

(૧) કોટા (૨) સાત કોટડીઓ અને (૩) શાહાબાદ આ ત્રણ પ્રમણાઓને માટે સ્વતંત્ર કર આપવો પડતો હતો.

કોટાનો કર

નગદ	૨૦૦૦૦૦	રૂપિયા
દ્રવ્યદિ	૧૦૦૦૦૦	"
					એકંદરે	૩૦૦૦૦૦	"
દ્રવ્યનું મૂલ્ય ઘટવાથી જતી ખોટ						૨૦૦૦૦૦	"
નગદ બચત					/	૨૮૦૦૦૦	"
આ બે લાખ અને એંશીદળર રૂપિયા							
આદોદી, ઉજ્જેની અને ઈંદોરી હોવાથી							
પ્રતિ સેંકડે ૮ રૂપિયા વટાવની ખોટ						૨૨૪૦૦	રૂપિયા
શેષ						૨૫૭૬૦૦	"

આ બે લાખ સત્તાવન દળર હશે ગુમાનસાહી રૂપિયા દિશીના બે લાખ ગુમાસાહીસ દળર સાતમે રૂપિયાની બરાબર થયા. ઉક્ત રકમ નિમ્નલિખિત પ્રકારથી વિભક્ત થતી હતી:—

સિંધિઆનો હિસ્સો:—

નગદ	૭૭૦૦૦	રૂપિયા
દ્રવ્ય	૩૮૫૦૦	"
					એકંદરે	૧૧૫૫૦૦	"
દ્રવ્યનું મૂલ્ય ઘટવાથી જતી ખોટ						૧૭૭૦૦	"
નગદ બચત						૧૦૭૮૦૦	"

આ એક લાખ સાત દળર આદિસે રૂપિયા

ઉજ્જેની, આદોદી અને ઈંદોરી હોવાથી સેંકડે આઠ દકાના વટાવથી

લાગેલી ખોટ.

હોદ્દકરનેપણસિંધિઆના જોટલીજરકમ મળતી હતી.

પંવારનો હિસ્સો:—

નગદ	૪૬૦૦૦	"
દ્રવ્ય	૨૩૦૦૦	"
					એકંદરે	૬૯૦૦૦	"
દ્રવ્યનું મૂલ્ય ઘટવાથી જતી ખોટ						૪૬૦૦	"
નગદ બચત						૬૪૪૦૦	"
પ્રતિ સેંકડે આઠ દકાનો વટાવ હોવાથી દેશી રૂપિયા બનાવતાં જતી ખોટ						૫૧૫૨	"
શેષ ગુમાનસાહી						૫૬૨૪૮	રૂપિયા

સાત કોટડીઓનો કર

નગદ	ખંડીના	૨૨૧૫૮	રૂપિયા
ઘટ સેંકડે પાંચના હિસાબથી	"	૧૧૦૮	"
						ગુમાનસાહી	૨૧૦૫૦	"
						અર્થાત્ દિશીના	૧૯૯૯૭	"

વિશેષ વિવેચન.

પ્રથમ કોટડી

આંતરદાનો કર	ખૂંદીના	૩૮૦૦	રૂપિયા
ચટ (સેંકડે ૫ ના હિસાબથી)	"	૧૯૦	"
બાકી ચુમાનશાહી	૩૬૧૦	"
ઉક્ત રકમ નિમ્નલિખિત બે સમાન ભાગોમાં વિભક્ત થતી હતી:—						
સિંધિઆનો હિસ્સો	૧૮૦૫	રૂપિયા
હોદ્દરનો હિસ્સો	૧૮૦૫	"
					૩૬૧૦	

બીજી કોટડી

બલવાનનો કર	ખૂંદીના	૧૦૦૦	રૂપિયા
ચટ (સેંકડે ૫ ના હિસાબથી)	"	૫૦	"
બાકી ચુમાનશાહી	"	૯૫૦	"
ઉપરોક્ત રકમ નિમ્નલિખિત ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત થતી હતી:—						
સિંધિઆનો હિસ્સો	૪૦૦	રૂપિયા
હોદ્દરનો હિસ્સો	૪૦૦	"
પંવારનો હિસ્સો	૧૫૦	"
					૯૫૦	"

ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી કોટડી

કરવર, ગેંતા અને પીપલાદાનો કર	ખૂંદીના	૩૫૬૦	રૂપિયા
ચટ (સેંકડે ૫ ના હિસાબથી)	"	૧૭૮	"
બાકી ચુમાનશાહી	"	૩૩૮૨	"
ઉક્ત રૂપિયાની રકમ નિમ્નલિખિત ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત થતી હતી:—						
સિંધિઆનો હિસ્સો	૧૫૨૦	રૂપિયા
હોદ્દરનો હિસ્સો	૧૫૨૦	"
પંવારનો હિસ્સો	૩૪૨	"
					૩૩૮૨	"

છઠ્ઠી અને સાતમી કોટડી

ઈદ્રગદ અને ખાતોલીનો કર	૧૩૭૬૮	રૂપિયા
ચટ સેંકડે ૫ ના હિસાબથી	૬૬૦	"
બાકી ચુમાનશાહી	૧૩૧૦૮	"
ઉક્ત રકમ સિંધિયા અને હોદ્દર સમાનભાગે વહેંચીલેલા હતા.						

સાઢાખડ પ્રગણાનો કર

રેવાને ઉક્ત પ્રગણામાંથી કેટલા રૂપિયા મળતા હતા તે નિશ્ચિત રીતે જાણી શકાતું નથી; પરંતુ એવું જાણીમાન કરી શકાય છે કે તેઓ ૨૫૦૦૦ રૂપિયા લેતા હતા. તેનો અર્ધ ભાગ નગદ અને અર્ધ ભાગ દ્રવ્યોથી પૂરા કરવામાં આવતો હતા.

(દસ્તાવેજ) સી. ડી. ગેટકાફ
 " રાજરાજા ઉમેદસિંહ
 " રાજરાજા જાલિમસિંહ
 " મહારાજા શિવદાસસિંહ
 " લાડા કુમરચંદ

ઉપરોક્ત સંધિપત્ર પાંચવાથી પાકીને ચારી રીતે વિદિત થઈ ચૂકું હશે કે, ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના

અંતિમ ભાગમાં રાજસ્થાનનાં અન્યાન્ય રાજ્યોની પેઠે 'કોટારાજ્ય'નું લાઝવચક પણ પરિવર્તિત થઈ ગયું હતું.

મરાઠા, પઠાણ અને પિંડારાઓની આધીનતાની જાહેર તોટી નાખી જલિમસિંહ સિદ્ધિસરકારને આધીન થયા. જે કે સિદ્ધિસરકારે દેશીરાજ્યોનો મરાઠાઓ અને પિંડારાઓના હાથમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો; પરંતુ ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે કે સિદ્ધિસરકારે કેવલ પોતાની જ મેનાદાર નહિ, પણ દેશીરાજ્યોની સેનાની સદાયથી પિંડારા વગેરેનો નાશ કરીને પોતાના પ્રબલ પ્રતાપનો વિસ્તાર કર્યો હતો. જે રાજપૂતરાજ્યો સિદ્ધિસરકારની સાથે સંધિ કરીને તેની આધીનતાના પાશમાં પરિણમી ગયા અને જેમણે ચિરકાલપર્યંત તેની આધીનતામાં રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો તેમની અવસ્થા શોચનીય થઈ ગઈ હતી, તોપણ જે તેઓ એકતાનું અવલંબન કરી મદારાદ્રીઓ અને પિંડારાઓપર આક્રમણ કરત તો અવસ્થ તેઓ તેમનું પ્રભુત્વ અને પ્રતાપ હુમ કરી શકત; પરંતુ તેમને માટે એકતા થવી અસંભવિન હતી.

હવે ચોખ્ખું સંધિ પ્રાપ્ત થતાં સમયન ભારતવર્ષ હાથમાં અત્યશ્ચલ ધારણ કરીને ઉઠ્યું. બે લાખ મનુષ્યો એકજ ઉદ્દેશથી એકત્રિન થઈને ભારતવર્ષમાંથી અત્યાચારી અને ઉપદ્રવી લૂંટારાઓને જક-મૂળથી ઉખેટી નાખવાને માટે તત્પર થયા. હારોલીદેસની સીમામાંજ સૌથી પ્રથમ સમર થવાની સંભાવના હતી, તેથી જલિમસિંહની પાસે એક અંગ્રેજદૂત મોકલવાનું કાર્ય અત્યંત આવશ્યક થઈ પડ્યું. કોટારાજ્યમાંથી જેટલી સેના, સામંતો અને ખોરાદ પ્રાપ્ત થઈ શકે તે સંપ્રહિત કરી શત્રુઓની સામે તેનો પ્રયોગ કરી તેમને કોટા અને તેની આસપાસના દેશોમાંથી નસાડી મૂકવાને માટે અંગ્રેજદૂત તૈયાર થયો. કોટામાંથી ઉકત દૂતને એટલી સદાય મળી કે તે જલિમસિંહની ઊવણીમાં પહોંચ્યો ત્યારપછી પાંચદિવસમાં કોટારાજ્યના પ્રત્યેક ઘાટ અને પ્રધાન પ્રધાન માર્ગના મુખપર સેનાની ઊવણી-ઓ લાગી ગઈ. આ અરસામાં જનરલ સર જોન માર્કમ દક્ષિણમાંથી ઘણી થોડી સેના લઈ નર્મદાપાર ઉતરી અગણિત શત્રુઓની વચ્ચે થઈ ઉત્તર તરફ જતો હતો. કોટાથી પાંચસે પામદલ તથા અશ્વારો-હીઓ અને ચાર તોપો ઉકત જનરલને સદાય કરવાને માટે મોકલવામાં આવી હતી. સિદ્ધિસરકારના શાસનના આ ઉજ્જવલ અને ઘટનાપૂર્ણ સમયમાં જ્યારે ગંગાજના તટથી સમુદ્રપર્વતોનો વિસ્તૃત દેશ રણમદ્ધી ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો, તે સમયે માત્ર જલિમસિંહની ઊવણીજ સમરનું કેંદ્ર બની ગઈ હતી. તે સમયે જલિમસિંહે અંગ્રેજસરકારને યથાશક્તિ સદાય કરવામાં તુટી કરી નહો-તી. તે સમયે તેમણે પિંડારાઓનો નાશ કરવાને માટે સેનિકો, અશ્વો અને ખોરાકદારા સિદ્ધિસરકારને સદાય કરી હતી.

જલિમસિંહે પ્રતાપશાળી સિદ્ધિસરકારની સાથે કોટાનું લાઝ જડિત કર્યું હતું; પરંતુ તેમના હાથનીયે જે મરાઠામંત્રીઓ અને કર્મચારીઓ નિયુક્ત હતા તે સર્વેએ તેમને અંગ્રેજસરકારની સાથે મિત્રતા નહિ કરવાની લલામણ કરી હતી; પણ જલિમસિંહ સારીરીતે જાણી ગયા હતા કે અંગ્રેજોની શાસનશક્તિ કમચા: પ્રબલ થતી જાય છે માટે જે તેની સાથે મિત્રતા નહિ કરીએ-તો અતે અનિષ્ટ થવાની સંભાવના છે. તેમણે પોતાની તીવ્રશુદ્ધિથી ભારતવર્ષની રાજનૈતિક અવસ્થાનું પરિવર્તન થતું જોઈનેજ પિંડારાઓનો નાશ કરવામાં સંપૂર્ણ સહાય કરી હતી. પિંડારાઓનો નાશ કર્યો પછી સિદ્ધિસરકારે જે દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તે પૈકી ચાર દેશો તેણે જલિમસિંહને સમર્પણ કરી દીધા. આ ચારે દેશો જલિમસિંહેજ હોલકરની પાસેથી પડાવ્યા હતા; પરંતુ રાજનીતિજ જલિમસિંહે ઉકત ચાર દેશો સ્વયં પુરસ્કારતરિ નહિ રાખતા, તે મદારાજ ઉગેદસિંહને અર્પણ કરવાનું કહ્યું. સિદ્ધિસરકારે જલિમસિંહની આવી દૃઢ રાજબલિતથી સંતુષ્ટ થઈ તેણે શીઘ્ર તેમની કામના પૂર્ણ કરી દીધી.

૧૬૧૯ ઈ.સ. સિદ્ધિસરકારના જોગડ બની કોટામાં ગયા હતા તેઓ તે સમયે સિધિઆની સલામા એસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટના પદપર નિયુક્ત હતા. હોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે તેમને રાજસાણા જલિમસિંહની પાસે મોકલ્યા. ઈ.સ. ૧૮૧૭ના નવેમ્બરની ૧૨ મી તારિખે આલિયરનો લાગ કરી તેઓ ઉક્ત માસની ૨૩મી તારિખે કોટાની દક્ષિણપૂર્વે ખાસ કોટાના અંતરપર રેવતા નામના સ્થાનમાં આવેલી જલિમસિંહની ઊવણીમાં ગયા.

૪૦ સં ૧૮૧૭ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે જ્યારે કોટાના અધીશ્વરની સંધિ સમાપ્ત થઇ, તે સમયે જલિમસિંહના મંત્રીપદપર બ્રિટિશસરકારે કોઇપણ પ્રકારે હસ્તક્ષેપ કર્યો નહિ. તેમના મંત્રીપણાનો લોપ કરવા કે ન કરવાને માટે સંધિપત્રમાં કોઇપણ ચરત હાખવ કરવામાં આવી નહિ; પરંતુ જલિમસિંહની તરફથી વિશેષ સહાય મળવાથી બ્રિટિશસરકારે ૪૦ સં ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે ઉક્ત સંધિપત્રમાં નિમ્નલિખિત ધારાનો ઉમેરો કર્યો:-

ઉલ્લેખપક્ષે સ્વીકારે છે કે કોટારાજ્યના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહનો પરલોકવાસ થયાપછી જો તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર અને ઉત્તરાધિકારી મહારાજ કિશોરસિંહ વિવશમાન હોય તો તેમને અને જો તેઓ વિવશમાન ન હોય તો તેમના વંશજને ઉક્તરાજ્ય પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રકારે તેમના વંશજને વંશપરંપરાથી ચિરકાલપર્યંત કોટાણું રાજ્ય ભોગવશે અને કોટાની સર્વ રાજસત્તા રાજરાણા જલિમસિંહના હાથમાં રહેશે તથા તેમનો પરલોકવાસ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠપુત્ર માધોસિંહને તથા તેમની પછી તેમના વંશજને ક્રમશઃ ઉક્ત રાજસત્તા પ્રાપ્ત થશે.

દિલ્હી	}	(દસ્તાક્ષર)	સીં ૮૦ મેકકાઈ
૨૦ મી ફેબ્રુઆરી,			મહારાવરાજ ઉમેદસિંહ બહાદુર
૪૦ સં ૧૮૧૮			રાજરાણા જલિમસિંહ
			મહારાજ શિવદાનસિંહ
			ભાંસા કુસચંદ
			ગોવિંદરામ

આ વધારાનો ધારા મહામાનનીય ગવર્નરજનરલદ્વારા ૪૦ સં ૧૮૧૮ ના માર્ચની ૧ થી તારીખે લખનામાં સ્વીકૃત થયો.

(દસ્તાક્ષર) જે. આર્થમ

ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી

આ વધારાના ધારાએ કોટારાજ્યનું જે મોટું અનિષ્ટ કર્યું તે પાકોને યથાસ્થાને વિદિત થશે. પિંદરાઓના નાશ કરવામાટે જલિમસિંહે બ્રિટિશસરકારને વિશેષ સહાય કરી તેથી બ્રિટિશસરકારે તેમને આર પ્રગણ્યાં. અર્પણ કરવાને તૈયાર થઈ હતી, એમ અમારા પાકો વાંચી ચૂક્યા છે; પરંતુ જલિમસિંહે સંવય તે પુરસ્કાર મદલ કરવાની ના પાડી તેથી તેમની કામનાનુસાર તે કોટાના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહને આપવામાં આવ્યાં. અહીંયાં તેની સનંદ આપવામાં આવે છે:-

સનંદ

“ બ્રિટિશસરકાર અને કોટાના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહની વચ્ચે મિત્રતા સ્થાપન થઇ છે અને ઉક્ત મહારાવે અંગ્રેજસરકારને ઘણી સહાય કરી છે. એ વાત ધારીરીતે જમજાહેર છે. આ મિત્રતાના ચિન્હસ્વરૂપે મહામાનનીય માર્કિવેસ બ્રાક્ હેરિટિંગ્સ, ગવર્નરજનરલ બહાદુર ફ્રેંચન ટાંડારા નિમ્નલિખિત પ્રગણ્યાંઓના સંપૂર્ણ અધિકાર ઉપરોક્ત મહારાવને અર્પણ કર્યો છે અને તેમની સાથે ૪૦ સં ૧૮૧૭ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ તારીખે દિલ્હીમાં થયેલી સંધિનુસાર મહારાવને શાહાબાદ પ્રગણ્યાંનો જે ફર આપવો પડે છે તે કરમાંથી તેમને મુક્ત કરવામા આવ્યા છે. તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્ત વંશાનુક્રમથી તેનો ઉપભોગ લેશે.

અભારપછી મહારાવ પોતાને ઉક્ત પ્રગણ્યાંઓના પ્રભુસ્વરૂપે ગણશે અને સ્નેહાળ વર્તનથી પ્રગ્નના અનુરાગભાજન થઇ તેને પોતાના અધિકારમા રાખશે. અન્ય કોઇપણ તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ.

પ્રગણ્યાં:- ૧ હીમ, ૨ પચપાડ, ૩ અલ્હવાર અને ૪ ગંગેરા.

૪૦ સં ૧૮૧૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે મહામાનનીય ગવર્નરજનરલદ્વારા દસ્તાક્ષર-સહિત મહોર થઇ. ”

જો કે બ્રિટિશસરકારની સાથે મિત્રતા થયા પૂર્વે રાજરાણા જલિમસિંહ કોટારાજ્યની સમસ્ત રાજસત્તા પોતાના હાથમાં રાખી એકાધિપત્ય ચલાવતા હતા, પરંતુ તે જતાંપણ મહારાવ ઉમેદસિંહ બહાદુર પોતાને જલિમસિંહના હાથમાંનું રમકડું માનતા નહોતા; પણ બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ

યદ્ય ત્યારથી મહારાવ ઉમેદસિંહ કાઠાના નામગરાના અધીશ્વર રહ્યા અને જાવિમસિંહ તથા તેમના હિતરાધિકારીઓ યથાર્થ અધીશ્વરે બન્યા વૃદ્ધ મહારાવ ઉમેદસિંહે જો કે તેથી કાંઈપણ પ્ર-
કારને ઉપદ્રવ વાવાધો ઉપસ્થિત કયો નહિ તેમજ પોતાની જાતને તિરસ્કાર કરી અસતોષ પણ પ્રકટ
કયો નહિ, પરંતુ અતે તેથી કાઠારાજ્યમાં ઉત્પાત થયો.

૪૦ સં ૧૮૧૯ ના નવેમ્બર માસપર્યંત કાઠામાં સપૂર્ણ શાંતિ વિરાજમાન રહી,
પરંતુ ત્યારપછી મહારાવ ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ થતા સિદ્ધાસનાધિકારીઓના હૃદયમાં નવીન
ભાવનો ઉદય થવાથી રાજરાણા જાવિમસિંહ એવી શોચનીય દશામાં આવી પડ્યા કે તેઓ માત્ર
પોતાની ચતુરાધીજ અંગ્રેજસરકારની સહાય લીધાવિના તે વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા
નહિ મહારાવ ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ થયું તે સમયે તેમના ત્રણ કુમારો (૧) કિશોરસિંહ (૨) વિશન-
સિંહ અને (૩) પૃથ્વીસિંહ જીવિત હતા તે સમયે યુવરાજ કિશોરસિંહની વય ૪૦ વર્ષની હતી
તેમનો સ્વભાવ મૃદુ અને નમ્ર હતો તેઓ બધન જેવી રિયતિમાં ઉગ્યા હતા તેથી ધર્મક્રમ અને
પવિત્ર ધર્મમાં તેઓ વિશેષ પારંગત હતા, પરંતુ જ્ઞાનવસમાજવિશે તેઓ કાંઈપણ વ્યાવહારિકજ્ઞાન
ધરાવતા નહોતા તેઓ પોતાના વીરવશના ઇતિહાસના મહાનજ્ઞાતા હતા અને તેમના હૃદયમાં
જાતીયગૌરવનું પૂર્ણ અભિમાન ભરેલું હતું, પરંતુ તેઓ સ્વભાવથી નમ્ર હતા અને તેમને શિક્ષણ પણ
તેવાજ પ્રકારનું મળ્યું હતું, તેથી તેઓ પોતાના પિતાના જેવા શાંત બની ગયા હતા આથી તેમણે
પોતાના ગૌરવ, સામર્થ્ય અને પ્રભુત્વપ્રત્યે કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય નહિ આપતા જાવિમસિંહદ્વારા કાઠા-
રાજ્યનું શાસન થવામાં કાંઈપણ વાધો લીધો નહતો.

ખીજા રાજકુમાર વિશનસિંહ કિશોરસિંહ કરતા ત્રણ વર્ષે નાના હતા અને તેઓ પણ પોતાના
જ્યેષ્ઠબાળીને પેઠે નમ્ર, સુશિક્ષિત તથા સરલ હતા તેઓ પણ જાવિમસિંહપર ધૃષ્ટી થકા રાખતા
હતા, પરંતુ ત્રીજા રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ કે જેમની વય ત્રીસ વર્ષની હતી, તેઓ તેજસ્વી અને બ-
હાદુર હાકાજાતિના આદર્શસ્વરૂપ હતા અને તેઓ રાજપૂતોના સ્વભાવ પ્રમાણે શસ્ત્રબક્ત પણ હતા
મહારાવ ઉમેદસિંહના ઉપરોકત ત્રણે પુત્રોમાંથી એકમાત્ર પૃથ્વીસિંહજી જાવિમસિંહને સમસ્ત
કાઠારાજ્યના કર્તાવળો જોઈને તથા પોતાના પિતાને તેમના હાથમાં પુતળાસમાન રહેલા જોઈને
અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા હતા આથી તેમને જાવિમસિંહપ્રત્યે ઘુણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે જાવિમ-
સિંહના હાથમાંથી પોતાનો તથા પોતાના વશનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જીવનસુદ્ધા અર્પણ કરવાનો નિ-
શ્ચ કર્યો ઉમેદસિંહના ત્રણે પુત્રો પરસ્પર પ્રેમપાશમાં પરિબદ થઈને સુખપૂર્વક કાળાનિર્ગમન કરતા
હતા, પરંતુ તેમને દ્વિતીયપુત્ર વિશનસિંહ જાવિમસિંહના પુત્રોપ્રત્યે અધિક મમતા રાખતા હતા આથી
અનેક માણસોના હૃદયમાં એવો સદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે અવશ્ય આમાં કાંઈક ભેદ છે પ્રત્યેક
રાજકુમારને પ્રતિવર્ષે પચ્ચાસહજારની ઉપજવાળી જાગીર મળી હતી અને તેઓ તે જાગીરમાં પોત
પોતાના કર્મચારીઓને રાખતા હતા.

રાજરાણા જાવિમસિંહને બે પુત્રો હતા-માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ જ્યેષ્ઠ માધોસિંહ જા-
વિમસિંહની વિવાહિતા સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો, બ્યારે ગોવર્ધનદાસ એક રાખતોના ઊકરો
હતા, પરંતુ જાવિમસિંહ ગોવર્ધનદાસપ્રત્યે અધિક રોદ રાખતા હતા અને તેમણે માધોસિંહની પેઠે
તેને પણ બોહોળી સત્તા આપી હતી જ્યેષ્ઠે સમયનું જુગાત લખીએ છીએ, તે સમયે માધોસિંહની
વય ૪૧ વર્ષની હતી માધોસિંહનું વદન જેવાથી તેને પ્રતાપશાળી પુરુષ કહી શકાતો નહોતો, પરંતુ
તેને આજસુ અને અભિમાની કહી શકાતો હતો મહારાવ ઉમેદસિંહ માધોસિંહપ્રત્યે બાલ્યાવસ્થાથીજ
અધિક પ્રેમ રાખતા હતા અને તેની પ્રત્યે પ્રાર્થના જરૂરપણ વાધો લીધા સિવાય પરિપૂર્ણ
કરતા હતા આથી તે પ્રમાદી અને અભિમાની બની ગયો હતો જે સમયે જાવિમસિંહ રાજ-
ધાની ઊડી કાઠારાજ્યમાં બ્રજણ કરવાને ગયા, તે સમયે માધોસિંહની વય નાની હતી, તે છતાં પણ
તેને તેના પિતાના સ્થાનપર અર્થાત ફોજદારના પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો તે ફોજ-
દારના પદપર આવતા સમસ્ત સેનાના વેતનાવિનો ભાર તેના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો આથી પુષ્કળ
રૂપ તેના હાથમાં આ ચુ રાજ્યના ઇતર કર્મચારીઓની ઉપર જેની દૃષ્ટિ ગંભીરતા આવતી હતી

તેથી માધોસિંહની ઉપર નહોતી. કેટલાક માણસ માધોસિંહની વિરુદ્ધ કાંઈપણ કહેવાતું સાહસ કરી શકતો નહોતો; પરંતુ માધોસિંહના હાથથી પુષ્કળ ધન વપરાતું હતું તેથી કેટલાક માણસોના મનમાં એવો સંદેહ આવ્યો કે તેણે ધનના અપવ્યય કર્યો છે. તેણે, રાજધનથી અત્યંત સુંદર અને રમણિક બગીચા બનાવ્યા, ઉત્તમ ઘોડા ખરીદ્યા અને જલવિહાર કરવાને માટે સુંદર નાકાઓ, તૈયાર કરાવી; પરંતુ રાજકુમારો માધોસિંહનો આ વૈભવ જોઈ શકતા નહોતા. માધોસિંહ જેવાં મૂલ્યવાન વસ્તો પરિધાન કરતો હતો તેવાં વસ્તો તો ખુદ મહારાવ ઉમેદસિંહ પણ વાપરતા નહોતા. માધોસિંહના પિતા જલિમસિંહ પોતાના પુત્રને આ પ્રકારે વિલાસી અને અત્યંત ખર્ચાળું જોઈ તેને પોતાના તે કુ-શુણે લગ્ન દેવાને ઉપદેશ આપતા હતા; પરંતુ તેમના ઉપદેશનું કાંઈપણ ફળ આવ્યું નહિ.

આ સમયે ગોવર્ધનદાસની વય ૨૭ વર્ષની હતી. ગોવર્ધનદાસ અતુર, સાહસિક, ધુદ્ધિમાન અને અંગૂઠા ધુરુપ હતો. માધોસિંહ રાજપરિવારપ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન રાખતો હતો; પરંતુ ગોવર્ધનદાસ રાજકુટુંબપ્રત્યે ભક્તિ, પ્રીતિ અને સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર રાખતો હતો. આથી ગોવર્ધનદાસની સાથે રાજકુમારોને વિશેષ મિત્રતા થઈ હતી. વિશેષતઃ તેજસ્વી વીર પૃથ્વીસિંહના ગુણોની સાથે ગોવર્ધનદાસના ગુણોની ઐક્યતા હોવાથી ઉભય વચ્ચે વિશેષ મિત્રતા થઈ હતી. ગોવર્ધનદાસ જલિમસિંહની વૃદ્ધા-વર્યાનો પુત્ર હતો તેથી તેઓ સ્વભાવતઃ જ માધોસિંહ કરતાં ગોવર્ધનદાસપર અધિક સ્નેહ રાખતા હતા. આથી તેમણે ગોવર્ધનદાસને 'પ્રધાન' ના પદપર નિયુક્ત કર્યો. આ પદમાં કૃપિવિભાગનો સમાવેશ થતો હતો, તેથી ગોવર્ધનદાસ તે ખાતાનો પણ વરિષ્ઠ અધિકારી બન્યો. તે ઉકત પદપર પ્રતિષ્ઠિત થતાં રાજ્યનું પુષ્કળ ધન તેના હાથમાં આવ્યું. માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ એ ઉભય વચ્ચે ઈર્ષિયા પણ પ્રેમ નહોતો. તેઓ સદા પરસ્પર યતુતા અને કથકથાં નિમગ્ન રહેતા હતા. જલિમસિંહ અતુર અને મહાસમર્થ રાજનીતિજ્ઞ હતા; તોપણ તેમણે પોતાના ઉભય પુત્રોને ઉચિત શિક્ષણ આપ્યું નહોતું, તેથી અંતે તેમને ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું.

અને જે સમયનું વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયે અર્ધાંત ઈ. સ. ૧૮૧૯ના નવેમ્બર માસમાં કોટાના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહ બહાદુર અવસાન પામ્યા. તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા તે પૂર્વે જ રાજકુટુંબમાં અતિ ગ્રમ રીતે જે રાજનેતિકપ્રત્યનું ખીજ રોપાયું હતું તે હવે અંકુરિત થઈ પ્રકાશિત થઈ ગયું અને તેથી અત્યંત શૌચનીય રાજકીય ઘટના બની. મહારાવ ઉમેદસિંહ જે સમયે આ સંસારમાંથી વિદાય થયા, તે સમયે રાજરાણા જલિમસિંહ ગાગરોનની ઝાવણીમાં હતા. તેમને મહારાવના જ્વલતા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે તરતજ તેમણે તેમની અંત્યેષ્ટિક્રિયા યથાધિધિ કરવાને તથા યુવરાજ કિશોરસિંહને કોટાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે રાજધાનીતરફ દૃઢ કરી.

જે સમયે પોલીટિકલ એજન્ટ (કર્નલ ટૉડ) ગેવાડથી મારવાડમાં ગયા તે સમયે તેમને આ જ્વલતા વર્તમાન પ્રાપ્ત થયા અને તેમણે વડીસરકારને લખી જણાવ્યું કે, હવે કોટારાજ્યના સંબંધમાં આપણે શી વ્યવસ્થા કરવી? આ અરસામાં તેઓ કેટલાક દિવસપર્યંત ઉઘવપુરમાં વિશ્રામ કરી કોટાના રાજપરિવારની આખ્યાતરિકે અવસ્થા જોવાને માટે ત્યાં ગયા. રાજકુમારોના હૃદયના ભાવ

૧ ઈ. સ. ૧૮૧૯ના નવેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે રાજરાણા જલિમસિંહ જે પત્રમાં પોતાના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર જાહેર રીતે પ્રકાશિત થતા, તે પત્રને જનુવાદ એવે આખવાના આવે છે:— સંવત્સરના દિવસ સુધી મહારાવ ઉમેદસિંહનું સ્વાસ્થ્ય સર્વ પ્રકારે સારું હતું. સૂચિત થયા બાદ એક ઘડી પછી તેઓથી મરણાશક્તિ દર્શન કરવાને માટે ગયા. મહારાવ અર્ધનિદ્રા સમયે જ્યારે સાધારણ પ્રજાને કરી સાતમીવાર જેવા પ્રજ્ઞામ કસ્થા લાવ્યા કે તેઓ વરતજ મુચ્છિત અને અચેત થઈ ગયા આવી સ્થિતિમાં તેમને મહાલયમાં લાવી રાખ્યાપર સુવા-ડવામાં આવ્યા. તે સમયે યથાસંકિત ચિકિત્સા કરવામાં પણ તુદિ કરવામાં આવી નહિ; પરંતુ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. એ ઘડી રાત વીત્યા પછી મહારાવ સ્વર્ગવાસી થયા.

રાત્રને પણ આવો મહાસોકા પ્રાપ્ત ન થાએ! પરંતુ જગતનાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ શું થઈ શકે છે? આપ અમારા બંધુ છે અને મહારાવ જે રાજકુમારોને મૂકી ગયા છે તેમના સન્માન અને મંજૂરી બાર આપના દાપમાં અર્પિત છે. ગત મહારાવના ન્યેડ કુમાર મહારાવ કિશોરસિંહ સિંહાસનપર અભિષેકિત થયા છે. મિત્રની ભણુને માટે આ લખવામાં આવ્યું છે.

બદલાઈ ગયા હતા, તેથી અનિષ્ટ થવાની સલાવના બાણી કર્નલ ટોડ ત્યા ગયા હતા કોટામાં ગયા પછી તેમને બાણી કે વૃદ્ધ જનિમસિંહ મહાલયનું મુખ છોડીને રાજધાનીથી અર્ધકોશના અંતર-પર જાવણી નાખીને પોતાના વિશ્વાસુ સેવકોની માથે રહે છે અને તેમનો પુત્ર માધોસિંહ રાજધાનીના મહાલયમાં રહે છે તે સમયે નવીન મહારાવ અને તેમના બે કનિષ્ઠ બ્રાતા પૂર્વવત્ કિંદ્યાના મહાલયમાં નિવાસ કરતા હતા ગોવર્ધનદાસ અને પૃથ્વીસિંહ નવીન મહારાવને સનાહ આપી પોતાના હાથમાં રાખતા હતા અને તેમણે રાજકુમાર વિશનસિંહને પોતાના મડળમાંથી દૂર રાખ્યો હતો મહારાવ ઉમેદસિંહના પ્રાણુ ગયા કે તરતજ માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસના હૃદયમાં ગુસ્સો રીતે બળતો કલેશામિ ભડકી ઉઠ્યો અને કિંદ્યામાં યુદ્ધ થવાનો ભય ઉપસ્થિત થયો પરંતુ અઘાપિ જનિમસિંહને આ વિરોધિય પણ અખર નહોતી

મહારાવ ઉમેદસિંહ પરલોકવાસી થયા ત્યારપછી થોડા દિવસમાં જનિમસિંહ ભગકર રાજના પળમાં સપડાયા રાજદરબારના જે માણસો જનિમસિંહની શાસનચક્રિત હુમ કરી મહારાવ કિશોરસિંહના હાથમાં રાખ્યો સમસ્ત ભાર અર્પણ કરવાને માટે ગુસ્સો રીતે તૈયારી કરતા હતા, તેઓ જનિમસિંહને ભગકર રીતે રાજના પળમાં સપડાવેના જોઈ અત્યંત આનંદ પામ્યા પોતાની આશા સરનાથી પાર પડવાનો સભવ બાણી તેમના આંદાનનો પાર રહ્યો નહિ, પરંતુ થોડા દિવસ પછી જનિમસિંહને સપૂર્ણ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે તેઓ પરમ દુખિત થઈ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયા, પણ તેમણે જનિમસિંહની રાગચરિત્રદશાના સમયમાં પોતાના અભિષેક સાધનની સમસ્ત સામગ્રીઓ તૈયાર કરી રાખી હતી તેમનો ઉદ્દેશ અને તેમની તૈયારી સમસ્ત પ્રજામાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા હતા, તોપણ વૃદ્ધ જનિમસિંહ અભારમુખી તે વિરોધ પણ બાણી નહોતી મિટિશ પોલીટિકલ એજન્ટ કર્નલ ટોડે સૌથી પહેલાં આ સમાચાર વૃદ્ધ જનિમસિંહને કહ્યા તેમણે જનિમસિંહને બાણી યુગે કે—“આપના ઉભય પુત્રો પરસ્પરનું અનિષ્ટ કરવાને માટે સમરની તૈયારી કરી રહ્યા છે અને ભગવાનની ઇચ્છાથી અંધારે આપનું મૃત્યુ થાય ત્યારે આપના શબની સાથે આપનો શાસનદંડ પણ ભસ્મી-ભૂત થઈ જાય એવી મહારાવ કિશોરસિંહની અભિલાષા છે ”

શીઘ્ર કોટામાં ભગકર રાજદારી ઉત્પાન થયો રાજરાણા જનિમસિંહ સાડ વર્ષપર્યંત પોતાના પ્રબલ પ્રતાપથી કોટાનું શાસન કરી અત્યંત સામર્થ્યવાન થયા હતા, પરંતુ આ મમયે તેમના પ્રતાપ અને સામર્થ્યના મુળમાં ભગકર આઘાત લાગવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો બ્રિટિશસરકારે રાજરાણા જનિમસિંહને કોટાના રાજમત્રીપદનો વશપરપરાગત અધિકાર આપી તેમને સપૂર્ણ ગજપત્તા સોંપી હતી તેનું વિશમય ફળ દૃષ્ટિગોચર થતા લાગુ બ્રિટિશસરકારે જનિમસિંહને વશપરપરાગત રાજમત્રીપદનો અધિકાર આપવામાં કેવા અવિચેક તથા અવિચાર કયો હતો, તે હવે સમજવા લાગ્યું

બ્રિટિશસરકારે જનિમસિંહને કોટાના સપૂર્ણ સત્તાધારી શામનમત્તો બનાવ્યા, તે કાર્યનું કર્નલ ટોડે દંડતાથી મમર્થન કર્યું છે તેમના અભિપ્રાયानુસાર બ્રિટિશસરકારે આ ઉચિત કાર્ય કર્યું છે તેમણે આ કાર્યની ઉચિતતાના સબધમાં માત્ર એટલુંજ કારણ દર્શાવ્યું છે કે પિદારાઓની માથે યુદ્ધ થયું તે સમયે જનિમસિંહે બ્રિટિશસરકાર ઉપર અનેક ઉપકાર કર્યા હતા અને તેના પુરસ્કારન રિજેન્સ અંગ્રેજસરકારે તેમને વશપરપરાગત રાજમત્રીપદ આપ્યું હતું માટે તે અન્યાયી કૃત્ય કહી શકાય નહિ, પરંતુ અગ્રે અતિ દિનગીર છીએ એ કે અગ્રે મર્ન ટોડના આ મનુ મમર્થન કરી શકતા નથી અગ્રે પછીએ છીએ કે એ અવિમ અને સ્વાધીન રાજધાની ગજમત્રી વા પ્રધાન શાસનકર્તાનું પદ એક મનુષ્યને વશપરપરાગત આપવાની અત્યાચાર્ય મિટિશસરકારને હતી ? કદિ નહિ મહારાવ ઉમેદસિંહને યથાર્થ ગજપુત્રોના જેવા તેજસ્વી પીર અને ચતુર ગજમત્રીતિથ હોત અને તેઓ પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓના મનપ્રત્યે દૃષ્ટિ ગળતો તે શુ બ્રિટિશસરકાર જનિમસિંહને ઉપર અધિકાર અર્પણ કરી શકત ? જો ઉમેદસિંહ વાપો લેતો તે શુ બ્રિટિશસરકાર બલપૂર્વક જનિમસિંહને કોટાના કર્તા, દર્તા, વિધાતા બનાવી શકત ? શુ ધરોપના કોઈ પણ રાજ્યે કોઈ પણ અમાત્યને આ પ્રકારે વશપરપરાગત મત્રીપદ આપ્યું છે ? ધરોપની વાત તે દૂર રહી, પરંતુ આ બારતવર્તમાં નિઃશ્રમ દોષકર સિધિઆ ઇલાદિ રાજઓના કોઈપણ મુખ્યમંત્રીને આ પ્રકારે વશપ-

રંપરાગત મંત્રિત્વ આપવામાં આવ્યું છે? અને કહીએ છીએ કે જાલિમસિંહને ઉક્ત પ્રકારે વંશપરંપરાગત મંત્રીપદ આપવાની ખ્રિટિશસરકારને કાંઈપણ સત્તા નહોતી. માત્ર મહારાવ ઉમેદસિંહને અત્યંત દુર્બળ ભેદનેજ રાજકોશલ્યથી પૂર્ણ એવું ઉકા કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું. અને કળૂલ કરીએ છીએ કે જાલિમસિંહે ખ્રિટિશસરકારને વિપતિના સમયમાં ધણી સહાય કરી હતી; પરંતુ તેમણે જે સામંતો અને સૈનિકોને ખાલપદાર્થો આદિ આપ્યા હતા તે કેના હતા? શું તે મહારાવ ઉમેદસિંહના નહોતા? આપણે અવશ્ય કળૂલ કરવું પડશે કે કોટાના અધીશ્વરના સામંતો અને સૈનિકો લઈનેજ જાલિમસિંહે ખ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી. ઉત્તમ રાજ્યાતુર્યના પ્રભાવથી જાલિમસિંહ કોટાના પ્રબલ સામર્થ્યવાન મુખ્યમંત્રી થયા હતા, તોપણ તેઓ વસ્તુતઃ મહારાવ ઉમેદસિંહના પગારદાર નોકર હતા; માટે ખ્રિટિશસરકારે લવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ નહિ ફેંકી જાલિમસિંહને વંશપરંપરાગત મંત્રીપદ આપી કોટાના સંપૂર્ણ સત્તાધારી અધીશ્વર બનાવવામાં તથા મહારાવ ઉમેદસિંહના હાથમાં નામમાત્રનું રાજપદ રહેવા દેવામાં અત્યંત આગ્રહાનતા પ્રદર્શિત કરી છે. તેના વિપત્તિમય ફલતરિકે થોડા દિવસમાં અત્યંત શોચનીય ઘટના બની; જેનું વર્ણન પાંકડા પાછળ વાંચી ચૂક્યા છે.

આ ઘટના પ્રસંગે કર્નલ ટૉડે જે રાજનીતિનું અવલંબન કર્યું તે અમને કિંચિત્ પણ રમ્યું નથી. તેમણે પ્રથમથીજ જાલિમસિંહના સ્વાર્થની રક્ષાર્થે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો. તેમણે ઉક્ત સંધિપત્રના વધારાના ધારાને સંપૂર્ણરીતે પ્રબલ કરવાને માટે પોતાની સમસ્ત શક્તિઓનો પ્રયોગ કર્યો હતો; પરંતુ તેમણે તેના સંબંધમાં જે એકવાત કહી છે તે અવશ્ય વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓ લખે છે કે ખ્રિટિશસરકારે જાલિમસિંહને કોટાનું વંશપરંપરાગત મંત્રિત્વ આપી દાનપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા; માટે કાંઈપણ પ્રકારે તેનું સમર્થન કરવું એ તેનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. જો તે તેમ ન કરે તો રાજપૂતરાજ્યો કદિપણ ખ્રિટિશસરકારનાં વચન અને પ્રતિજ્ઞાપર વિશ્વાસ રાખે નહિ. સારંશ, કર્નલ ટાડના અભિપ્રાયानુસાર તેથી ખ્રિટિશસરકારના ગૌરવની હાનિ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના હતી, તેથી જાલિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરવું એ તેનું અવશ્યક કર્તવ્ય થઈ પડ્યું; પરંતુ કર્નલ ટૉડે અત્યંત ભોળા હૃદયથી આ વાત કહી છે. ખ્રિટિશસરકાર પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે એ પ્રમાણે કરે એ ધણી પ્રશંસનીય વાત છે; પરંતુ જો કર્નલ ટૉડે આજ્ઞાપર્યંત જીવિત રહેત અને જો તેઓ મહારાણી વિક્ટોરિયાના ૪૦ સં ૧૮૫૭ના વિપ્લવત દરેરાની પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા વાંચત તો તેઓ કદિપણ ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાની રક્ષાની કુદાઈ દઈ ખોટા પક્ષનું સમર્થન કરત નહિ.

રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ અને મંત્રીપુત્ર ગોવર્ધનદાસ એ હિલપ દાનપત્રવલાવસુક્ષમ વીરતા, બલ, વિક્રમ અને સાહસિકતાથી યુક્ત હતા, તેમજ તેઓ રાજનીતિમાં પણ પારદર્શી હતા. તેમણે નવીન મહારાવ કિશોરસિંહને સારીરીતે સમજાવી દીધું કે વૃદ્ધ જાલિમસિંહ અન્યાયથી કોટાના સંપૂર્ણ સત્તાધારી યથાર્થ અધીશ્વર બની બેઠા છે અને ખ્રિટિશસરકારે પણ તેની સાથે મળી બધા મધિ-સિંહને વંશપરંપરાગત સર્વશક્તિસંપન્ન શાસનકર્તાનું પદ આપ્યું છે. અંગ્રેજસરકારની સાથે મહારાવ ઉમેદસિંહને પ્રથમ જે સંધિ થઈ હતી તે સંધિના સમસ્ત ધારાઓ તેમણે મહારાવને અર્થ અને વ્યાખ્યાસહિત સમજાવી દીધા અને તેનો લાભાર્થ ઉત્તમપ્રકારે તેમના હૃદયપર અંકિત કરી દીધો. મૂલ સંધિપત્રાનુસાર રાજરાણા જાલિમસિંહ કાંઈપણ પ્રકારે કોટાનું વંશપરંપરાગત સર્વશક્તિસંપન્ન શાસનકર્તાનું પદ ભોગવવાની સત્તા ધરાવતા નહોતા. તેમણે મહારાવ કિશોરસિંહને જણાવ્યું કે, આપ ખ્રિટિશસરકારસમક્ષ મૂળ સંધિપત્રાનુસાર કાર્ય કરવાનો પ્રસ્તાવ સાદર કરો. તેમણે મૂળ સંધિપત્રનો દશમો ધારો બતાવી કહ્યું કે:—“આ ધારામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાભિષિક્તો પોતાના રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા પોતાના દાદામાં રાખશે. ખ્રિટિશસરકાર પ્રથમ આ પ્રમાણે લખી પાછળથી એક ધારો ઉમેરી જાલિમસિંહને વંશપરંપરાગત પૂર્ણ શાસનશક્તિસંપન્ન મંત્રીપદ શી રીતે આપી શકે? વળી મૂળ સંધિપત્રમાં મહારાવ ઉમેદસિંહ અને ખ્રિટિશ રાજકર્મચારીઓ એ સર્વના હસ્તાક્ષર તથા મહોર છે; પરંતુ વધારાના ધારામાં

તેમ નથી મહારાવ ઉમેદસિંહને તો ઉક્ત વધારાના ધારાનું અસ્તિત્વ પણ વિદિત હોય એમ જણાતુ નથી "

કર્નલ ટોડે બ્રિટિશસરકારના પોલિટિકલ એજન્ટરિકે આ સમયે વિચિત્ર વર્તન કર્યું તેમણે જનિમસિંહના પક્ષનું અવનબન કર્યું અને જનિમસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ વશપર પરાગત શાસનસત્તાનો ઉપભોગ લઈ શકે તથા મહારાવ કિશોરસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ ચિરકાનપર્યંત કોટાના નામમાત્રના અધીશ્વર રહે એટલા માટે તેમણે પોતાની સમસ્ત શક્તિનો પ્રયોગ કર્યો તેમણે ઉભયપક્ષોની વચ્ચે રાજકીય વિવાદાનન પ્રજ્વલિત થયેન જોઈ પ્રકટરૂપે કિશોરસિંહને જણાવી દીધું કે - "અમે જનિમસિંહની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે અમે આપની કોષ્ઠપણ ઉચ્ચ અભિનાયા વામ કરી શકતા નથી માન જનિમસિંહજી કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર ગણાય છે અને આપ તો કેવળ નામમાત્રના રાજા છો આપ કોટાના શાસનકર્તા નથી " સરનતાથી પ્રતીત થાય છે કે કર્નલ ટોડે કેવળ પોતાના રનામી બ્રિટિશસરકારની અવનબન નીતિનું જ સમર્થન કર્યું હતું, પરંતુ મહારાવ કિશોરસિંહે કર્નલ ટોડાના ઉપરોક્ત વચ્ચેનો લેશપણ પરચા કરી નહિ કર્નલ ટોડે હજી કિશોરસિંહને દંડ રહેલા જોઈ અતે નિશ્ચય કર્યો કે પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસની સનાહથી મહારાવે આ રાજકીય વિવાદ ઉપરિચિત કર્યો છે, માટે જ્યાંસુધી ઉક્ત ઉભય માણસોને દૂર કરવામાં આવશે નહિ, ત્યાંસુધી શાત્રુપ્રકૃતિ મહારાવ કદિપણ આપણા કાણમાં આવશે નહિ, તેથી તેમણે પ્રથમ પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને આ અતિ નિંદનીય તથા અનાયશ્ચક કાર્યમાં જનિમસિંહ પણ જોડાયા તેમણે પ્રથમ એવો નિશ્ચય કર્યો કે જે મિનામા પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે રહે છે, તે કિંદનાતી દિવાલ યોગી ઉક્ત ઉભય પુરુષોને કેદ કરવા, પરંતુ પાછળથી તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે આમ કરવાથી મોગી ગરબડ થશે અને અતે યુદ્ધ થવાથી મહારાવ કિશોરસિંહસહુદા માર્યા જશે તેથી તેમણે તે વિચાર છોડી દીધો અને એવો નિશ્ચય કર્યો કે કિંદનાને ચોતરફથી ઘેરી લેવો અને કિંદનામાં અનાજ જઈ ન શકે એવો પ્રબંધ કરવો આમ કરવાથી જોજનના અભાવને લીધે કિશોરસિંહ અવસ્થ આપણે શરણે આવશે તેમણે આવો વિચાર કરી શીઘ્ર તદ્દનુસાર વર્તન કર્યું કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર કિશોરસિંહ બ્રિટિશસરકારની રાજનીતિના સન્માનાથે પોતાનીજ રાજધાનીમાં પરિવેષિત થયા, પરંતુ કર્નલ ટોડે અને જનિમસિંહની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ જોજનની તગીને લીધે કર્નલ ટોડેને શરણે નહિ જતા મહારાવ કિશોરસિંહ પોતાની પ્રજાની ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાના પૈતૃક રાજ્યની સંપૂર્ણ શાસનસત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી પાચસે અશ્વારોહી લાડાઓની સાથે કિશ્તાની બહાર નીકળ્યા તેમના કુલદેવતા તેમની સાથે હતા તેમના રણવાલ્મીય ચારે દિશા કપાયમાન થતી હતી, તેમના અગ્રમાં મૂર્તિમત સાહસ વિદ્યમાન હતું અને આવી દશામાં તેઓ વિજયપતાકા ઉરાડતા કિશ્તામાંથી બહાર નીકળ્યા જે સેના કર્નલ ટોડે અને જનિમસિંહની આશાથી કિશ્તાને ઘેરી રહી હતી, તેણે આ સમયે મહારાવ કિશોરસિંહને કોષ્ઠપણ પ્રકારની બાધા કરી નહિ, તેણે ભયભીત થઇને માર્ગ છોડી દીધો અને મહારાવ નિર્વિનંત થી કિશ્તાનો ત્યાગ કરી પાચસે અશ્વારોહીઓ સહિત દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા

મહારાવ કિશોરસિંહ કિંદનાની બહાર નીકળી ગયા છે, એવા સમાચાર સાહજતાવેતજ બ્રિટિશ પોલિટિકન એજન્ટ જનિમસિંહની ધાવણીમાં ગયા ત્યાં ભારે કોનાહવ મચી રહ્યા હતા તેમણે આની સ્થિતિ જોઈ વૃદ્ધ જનિમસિંહને પૂછ્યું કે રાજ્યમાં અસાતિના વિસ્તારને રોકવાને માટે તમે શું ઉપાય કર્યો છે વા શું કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છો ? આ સમયે જનિમસિંહે અતિ અદ્ભુત પ્રત્યુત્તર આપ્યો તેમણે યથાર્થ રાજભક્તિનું જ્વનત ઉદાહરણ દર્શાવ્યું તેમણે કહ્યું "હું મહારાવને આધીન રહી રાજકર્મ કરીશ હું નાયકારાના સદિરમાં જઈ મારા જીવનનો સેવકાળ વ્યતીત કરીશ, તુ મારા સ્વામીનો વિશ્વાસહતા થઈ કનકની કાળી દીવી લગાડીશ નહિ " પોલિટિકન એજન્ટે જોયું કે આથી અમારા રાજનૈતિકઉદ્દેશને કાંઈ પણ બાધા નહીન નથી, તેથી તેમણે કહ્યું કે - "આપનો આ ઉદેશ ફલીજૂત થાય તેમાં અમને કાંઈ હરકત નથી, પરંતુ આવા રાજકીય ઉપદ્રવના

સમયમાં બેગનથી કામ કરવાથી મદાઅનિષ્ટ થવાની સંભાવના છે.” આટલા શબ્દો કહી કર્નલ-
ટોડ જાલિમસિંહની વિદાય લઈ અચારદયથી તેમની ઝાવણીની બહાર નીકળ્યા અને મહારાવની સાથે
ગંગા પાંચસે અશ્વરોડીએને રાજ્યમાં અસંતિ ફેલાવતા અટકાવવાને માટે તેમણે તેમની પૂઠ પકડી તેઓ
રાજધાનીની દિશે ત્રણ કોસના અંતરપર આવેલા રંગવાડી નામના ગામના મહાલયમાં ગયા તો
તેમને મહારાવના અનુચરો અને સેનિકો દુકડીઓમાં વિભક્ત થઈને બાગની બહાર જતા જણાયા
અને મહારાવ કિશોરસિંહ પોતાના સામંતો તથા ઉપદેષ્ટાઓની સાથે બલિષ્ઠમાં છું કરતું તે વિગે વિચાર
કરના મહાલયમાં બેસી મંગળા કરતા જણાયા. યથારીતિ પૂર્વથી સમાચાર પહોંચ્યાના હમણું
સમયનહોતો તેથી પોસિટિકલ એજન્ટ ખબર આપ્યા વિનાજ શીખ મહારાવની સલામમાં પહોંચી ગયા.
તેમને મહારાવે ઉચિત માન આપવામાં સંકેત દર્શાવે નહિ. થોડીવાર સુધી સન્માનસંહિત વાર્તા-
લાપ થયો. કર્નલ ટોડે મહારાવ તથા સામંતોને અતિ આગ્રહપૂર્વક ઉપરિચિત રિયતિનું યથાર્થ
સ્વરૂપ સમજાવી દીધું. તેમણે સામંતોને જણાવ્યું કે:-“આપે જે વર્તન કર્યું છે તેથી આપ પ્રકટરોતિ
શ્રિદિક્ષસરકારના શત્રુ થયા છો અને એથી આપના અધિધરનું કાંઈ પણ મંગળ થનાર નથી;
પણ તેથી આપનો વિશ્વસ થવાનો સંભવ છે.” પછી કર્નલ ટોડે ગોવર્ધનદાસની નિકટ જઈ
તેને કહ્યું કે:-“આપે આપના પિતાપ્રત્યે વિદેહ અને વિશ્વાસપાત કર્યો છે અને તેથી આપ તેમના
શત્રુ બન્યા છો. આપ મહારાવનું કાંઈપણ પ્રકારનું મંગળ કરી શકનાર નથી. આપે કેવળ સ્વાર્થ
સાધવાને માટેજ આ ઉપદય ઉપરિચિત કર્યો છે; પરંતુ આપને એવો યોગ દંડ મળશે.” શીખ ગોવર્ધનદાસે
પોતાની તત્તવાર કાઠી ગર્વભરિત ઉત્તર આપ્યો; પરંતુ કર્નલ ટોડે કિંમિત રિમનસદિન તેના
ગર્વથી બરેલા ઉત્તર તરફ અવગા દર્શાવી અને તેમણે મહારાવની સમીપ જઈ કહ્યું: “મહારાવ !
હજી પણ સમય છે. હમણું હમણું બલિષ્ઠના વિચાર કરી લે. આપે જે માર્ગનું અવલંબન કર્યું છે
તે કાંઈપણ પ્રકારે મંગળકારક નથી. હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે ન્યાયસંગત અને આપના પદને
ઉચિત હોય એવી કાંઈ પણ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ હું કેવલ
જાલિમસિંહની સત્તા લુપ્ત કરી શકતો નથી, કારણ કે પ્રજાના વિશ્વાસની રક્ષાને માટે જાલિમસિંહની
શાસનસત્તા અક્ષત રાખવી એ અમારું કર્તવ્ય છે; પરંતુ આપનાં પદ, સન્માન અને સુખોપભોગ-
પ્રત્યે અમે સંપૂર્ણ લક્ષ આપીએ છીએ.” પોસિટિકલ એજન્ટ ન્યારે આ વચ્ચેના બોલતા હતા ત્યારે
મહારાવ આમતેમ દહેજતા હતા. પછી પોસિટિકલ એજન્ટે એકદમ ઉચ્ચ સ્વરે “મહારાવકા ઘોડા લે આઓ”
એવી પોતાના માણસને આજ્ઞા કરી અને તરત મહારાવ કિશોરસિંહનું કાંડું પકડ્યું. ઉભય જણ સલામોથી
બહાર નીકળી ગયા. મહારાવે કાંઈપણ વાંધો લીધો નહિ. અત્રે તેમણે ઘોડાની પીઠપર આરંદ થઈ
કર્નલ ટોડને માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે:-“હું આપની મિત્રતા ઉપરજ સર્વ પ્રકારે નિર્ભર છું.”
મહારાવના બાતા પૂરવીસિંહે આ સમયે પોતાના મનના લાવ પ્રદર્શિત કર્યો; પરંતુ સામંતો મૌન
રહ્યા. ગોવર્ધનદાસ અને તેના એકાદ બે માણસોએ આ સમયે જે એક વાત કહી તે પ્રત્યે પોસિટિકલ
એજન્ટે કિંમિત પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. કર્નલ ટોડ પોતાના કારભારીઓની સાથે અચારદય મહા-
રાવ કિશોરસિંહને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા. સર્વ માણસો મૌન રહ્યા, કાંઈ ચું કે ચાં કરી શકે
નહિ. આ પ્રકારે કર્નલ ટોડે મહારાવની સાથે કિશામાં પ્રવેશ કર્યો. પોસિટિકલ એજન્ટ મહારાવને રાજ-
સિંહાસનપર બેસાડી પૂર્વપ્રતિજ્ઞાની પુનરાવૃત્તિ કરી કહ્યું:-“વર્તમાન સંકટકારક રિયતિમાં આપ
વિશેષ શુદ્ધિપૂર્વક કામ કરશો. આપના ભ્રાતા પૂરવીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ એ ઉલખને આપનાથી
અલિપ્ત રાખવામાં આવશે અને ગોવર્ધનદાસને હાડેલીથી એકદમ હાંકી કાઢવામાં આવશે.” ઉપ-
રોક્ત નિશ્ચયાનુસાર ગોવર્ધનદાસને રાજદ્રોહ કરવા માટે દોષિત ઠરાવી જુનમાસમાં દેશનિકાલની
સજા કરી દિલ્લીમાં રાખવામાં આવ્યો; અને તેના સપરિવાર ભરજુઓપણ માટે રાજ્યતરફથી પ્રયત્ન
કરવામાં આવ્યો. મહારાવ કિશોરસિંહ અને રાજરાણા જાલિમસિંહની વચ્ચે પૂર્વવત સહલાવ સ્થાપિત
કરવાને માટે મહોત્સવની તૈયારી કરવામાં આવી. પ્રજાએ પણ અંતરપૂર્વક તેમાં લાગ લીધી. મહા-
લયમાં સર્વ માણસો જાલિમસિંહ તથા તેમના પુત્રને અલિખંદ કરતા હતા. જાલિમસિંહ
આ પ્રસંગે પૂજનીય પિતાના સ્થાનપર સ્થાપિત થયા હતા અને મહારાવ કિશોરસિંહ તથા તેમના

બ્રાતા પૃથ્વીસિંહ અપરાધી સત્તાનળી પેઢે હાથ મારવાને તત્પર થયા હતા તેમણે આગળ ધસી જનમિસિંહની ચરણુવદના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો અને જનમિસિંહે આ સન્માન નિષ્ફળ કરવાને વ્યર્થ ગણી તેમણે પોતાના અધીશ્વરપ્રત્યે નમ્રભાવથી સન્માન દર્શાવવામાં નુટિ કરી નહિ પણ તેમની વચ્ચે વિશ્વાસ અને સહલાવપ્રકાશક વાર્તાનાપ થયા લાગ્યો.

માન કર્નલ દોડના રાજકોશલ્ય, યત્ન અને ઉદ્યોગથીજ મહારાવ કિશોરસિંહ, પૃથ્વીસિંહ તથા ગોવર્ધનદાસનો ન્યાયસંગત ઉપોગ વ્યર્થ થયો અને મહારાવ પુનઃ મધ્યપુતળાનત રાજસિંહામનપર બેઠો તેજસ્વી વીર ગોવર્ધનદામને દેશનિકાલની સગ થયા પછી કર્નલ દોડે જનમિસિંહ અને મહારાવની વચ્ચે પુનઃ સહલાવ સ્થાપિત કરાવી દીધો આ જનમિસિંહે ઐશ્વર્ય આપ્યર તથા રાજસન્માન દર્શાવીને કિશોરાસિંહને હસ્તગત કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો કર્નલ દોડે ક્ષિતિશરાજની તિન સન્માનની રક્ષાને માટે કોટાની રગભૂમિપર ઉક્ત વિચિત્ર અભિનય કર્યો હતો તેમણે વિવેકને તિનાજનિ આપી રૂટ રાજનૈતિક કોશલ્યજનને વિસ્તાર કરી મહારાવ કિશોરાસિંહના સન્માન અધિકાર તથા સ્વાધીનતાને લોપ કરી જનમિસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું કર્નલ દોડે કિશોરાસિંહ અને જનમિસિંહની વચ્ચે સહલાવ સ્થાપિત કરાવ્યા પછી જાહેરરીતે મહારાવને રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરી ૬૦ સં ૧૮૨૦ ના ઑગસ્ટ મામની સત્તરમી તારીખે મોડી ધામધૂમસહિત અભિષેક કરવામાં આવ્યો મહારાવના પુરોહિતે સૌથી પ્રથમ કિશોરાસિંહના મસ્તકપર રાજતિલક કર્યું ત્યાર પછી કર્નલ દોડે મહારાવની નિકટ જઈ તેમને તિલક કર્યું અને તેમના ગામમાં હીરામોતીના ભાત ભાતના અનુકરિ પહેરાવી તેમની કમરમાં તલવાર લટકાવી દીધી મહારાવે ક્ષિતિશસરકારે ઉપહારતરિકે એકસો સુવર્ણમુદ્રા આપી આ પ્રસંગે ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલના નામથી કર્નલ દોડે રાજગણા જનમિસિંહને અતિશૂલ્યના રાજપોશાક પહેરામણીરૂપે અર્પણ કર્યો જનમિસિંહે આ ઉપહાર પ્રાપ્ત થતા થોડા સમયમાં પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી અને ધમ્મીસ સુવર્ણમુદ્રા ક્ષિતિશસરકારને નજર મરી

આ જાહેર રાજ્યાભિષેક કરવામાં એક ગ્રમ ઉદેશ હતો પ્રથમ માધોસિંહે આગળ ધસી કોટા ના ફોજદારતરિકે મહારાવ કિશોરાસિંહના મસ્તકપર રાજતિલક કર્યું અને તેમની કમરમાં તલવાર ખાધી તથા નજર આપી પ્રચલિત રીતિજનુસાર મહારાવે આ નજર પાછી ફેરવી માધોસિંહને પહેરામણી આપી કોટાના ફોજદારના પદની વશપર પરાગત સનદ આપી આ સનદની પ્રાપ્તિને માટેજ આટલી તૈયારી અને ઉદ્યોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ઉદ્યોગસફળ થયો કર્નલ દોડે લખ્યું છે કે - તેમનામાં પુનઃ જે સહલાવ સ્થાપિત થયો તેને વૃદ્ધિગત કરવાને માટે હું ઉક્ત અભિરૂપને ઉત્સાહ સમાપ્ત થયા પછી એ પ્રમાણપત્ર કોટામાં રહેલો આ સમયે મે મહારાજને સમજાવ્યું કે આપ હાન જે સ્થિતિમાં છો તે સ્થિતિમાં આપનું કર્તવ્ય મરુ સર્વ મુદરે ઉચિત છે વળી ખીજ તરફ મે માધો સિંહને સમજાવ્યું કે આપને જે પવિત્ર સંધિલ ધનથી આ જોખમદારીભરેલું પદ આપવામાં આવ્યું છે તે દુર્વર્તન નિર્ણયિતા વા અસાધ્યતાથી ભગ કરશે નહિ તેનું સદા પાનન કરશે કોંગ્રેસ હોવાપૂર્વે મે ૪ થી સપ્ટેમ્બરને દિવસે પુનઃ સર્વને એકત્રિત કર્યા અને તેમનામાં પુનઃ હ સહલાવ સ્થાપિત થયો જનમિસિંહ મહારાવ અને માધોસિંહ એ ત્રણે જણે ભૂતકાળની ઘટનાસંબંધી એકબીજાને અપરાધ હાથ કરી ભવિષ્યમાં મિત્રલાવથી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી

સત્યને જ્ય અવસ્થ થાય છે જો કે કર્નલ દોડે અગ્રા ક્ષિતિશસત્તાની સત્તાથી કોટાના મધ્ય અરીશ્વર મહારાવ કિશોરાસિંહની સત્તાનો લોપ મરી જનમિસિંહને વશપર પરાગત રાજસત્તા આપી પરંતુ પાછળથી તે અવાય અને અસત્યનો પ્રતીકાર સારી રીતે થઈ ગયો

મહારાવ અને જનમિસિંહવચ્ચે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઝેળ થયો તે સમયે રાજરાણા જનમિસિંહે પોતાના રાજનૈતિકજીવનના અંતિમ મર્મતરિકે જે ઉપશુકત કર્યો કર્યો આ કાર્યોથી કોટાના શિવરપ્રત્યેની તેમની ભક્તિ અને કોટાની પ્રજાપ્રત્યેની તેમની વત્સલતાનું સારી રીતે નિદેશન તેમણે પોતાના શ્લોકોને પોતાના જૂના વિશ્વાસ નોકરોને માટે એક વીલ તૈયાર કર્યું અને મહારાવ કિશોરાસિંહ માધોસિંહ તથા ક્ષિતિશ એજન્ટની પાસે એવી ચરત કરાવી લીધી કે જો મારા ઉત્તર ધિમરીઓ પોતાના જૂના કર્મચારીઓને કાર્યમાં નિયુક્ત કરવાને અસમ્મન હોય તો તેમને સપૂર્ણ

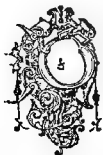
સ્વાધીનતા આપવી અને તેમનાં ભૂતકાળનાં કામોને માટે તેમની પાસેથી જવાબ લેવો નહિ તથા તેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર નિવાસ કરવા દેવો. ઉક્ત આશયના કરારપત્રપર તેમણે ઉક્ત ત્રણે જણના દસ્તા-દાર કરાવી લીધા હતા.

ખીજું ઉત્તમ કામ તેમણે એ ક્ષુદ્ર કે કોટા રાજ્યમાં દીર્ઘકાળથી જે દંડનામનો કબ્જાવક કર પ્રત્યક્ષિત હતો તે તેમણે સર્વથા દૂર કર્યો. આ રક્તશોષક કર દૂર કરવાથી જાલિમસિંહ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં કોટાની પ્રજાને અત્યંત પ્રિય થઇ પડ્યા અને બ્રિટિશસરકાર પણ જાલિમસિંહના આ કાર્યથી તેમના-પર પરમ પ્રસન્ન થઇ. તેમણે પોતાની કાર્તિની રક્ષાર્થે દંડ નામનો કર દૂર કરવાના સ્મરણ-ચિન્હસ્વરૂપે કોટારાજ્યના પ્રત્યેક પ્રધાન પ્રધાન નગરમાં પાયાણના સ્તંભો સ્થાપિત કરાવ્યા અને તે પર ઉક્ત કર દૂર કરવાની આજ્ઞા કોતરાવી.

અધ્યાય ૭ મો

રાજનૈતિક ઉત્પાતપ્રસંગે કર્નલ ટૉડના વ્યવહાર-ચિત્રિશસરકારે જાલિમસિંહના પક્ષે
કરેલું સમર્થન-ગોવર્ધનદાસને થયેલી દેશનિકાલની શિક્ષા-ગોવર્ધનદાસનું માનવા દેશમાં
રહેલું-કોણમાં પુનઃ થયેલો રાજકીય ઉત્પાત-મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે સેનાનું મળી
જવું-જાલિમસિંહે મહાસય ઉપર કરેલી ગાળાની ઘૃષ્ટિ-મહારાવ કિશોરસિંહનું કિલ્લો છાડી
બહાર જવું-તેમનું છુદીમાં જવું-રાજબાના વિશનસિંહનું જાલિમસિંહની સાથે મળી જવું-
ગોવર્ધનદાસે મહારાવની સાથે મળી જવાને કરેલી ચેષ્ટા-તેનું વ્યર્થ થવું-મહારાવે છુદીના
કરેલો પરિત્યાગ-મહારાવપ્રત્યે હાડાજાતિએ પ્રદર્શિત કરેલી સહાનુભૂતિ-મહારાવનું ઘૃણાવ-
નમાં જવું-ગોવર્ધનદાસ અને ચિત્રિશસરકારના મોટા દેશી અમલદારોએ રચેલો પ્રપંચ-મ-
હારાવનું સેનાસહિત કોણ તરફ જવું-મહારાવે બહાર પડેલો ઢંઢેરો અને હાડાજાતિને
પોતાના પક્ષમાં લગવાને કરેલું નિમંત્રણ-મહારાવે ચિત્રિશસરકારસમક્ષ સાદર કરેલો પ્રસ્તાવ-
જાલિમસિંહનું આચરણ-મહારાવની વિરુદ્ધ જાલિમસિંહની સેનાસાથે ચિત્રિશસરકારની
સેનાએ કરેલી કુચ-સમ્મિલિત સેનાએ મહારાવપર કરેલું આક્રમણ-મહારાવની સેનાએ
લેદેલો જાલિમસિંહની સેનાનો વ્યુહ-અંગ્રેજસેનાએ તેમાં કરેલી બાધા-અંગ્રેજસેના સાથે
શુદ્ધ કરવાની અનિચ્છાથી મહારાવે પોતાની સેનાસહિત રણરેત્રના કરેલો પરિત્યાગ-અંગ્રે-
જસેનાએ મહારાવપર પુનઃ કરેલું આક્રમણ-મહારાવનું ઉક્ત આક્રમણ વ્યર્થ કરવું-મહા-
રાવનું સેનાસહિત નાસી જવું-અંગ્રેજસેનાએ મહારાવની પાવલસેનાનો કરેલો નાશ-
કુમાર પૃથ્વીસિંહનું મૃત્યુ-એ વીરોએ પ્રદર્શિત કરેલો પોતાની વીરતા-કર્નલ ટૉડ મહારાવ
તથા તેમની સાથે જોડાએલો સામંતોને ક્ષમા કરવાને બહાર પાડેલો ઢંઢેરા-સામંતોનું પો-
તપોતાનાં સ્થાનમાં જવું-સમરનું પરિણામ-મહારાવની સાથે સ્થાપન થયેલો નવીન સંધિ-
મહારાવને મારે નિર્ધારિત થયેલો જાગીરની મુચિ-કર્નલ ટૉડની વ્યવસ્થા-મહારાવનું પુનઃ
પોતાના રાજ્યમાં જવું-વિશનસિંહને રાજધાનીથી અન્ય સ્થાન પર મોકલવો-જાલિમસિંહની
સાથે મહારાવ કિશોરસિંહનું થયેલું સમ્મિલન-માધોસિંહની સાથે મહારાવને બંધાયેલો
પ્રેમ-જાલિમસિંહનું મૃત્યુ-તેમના જીવનની સમાલોચના.

ર્નલ ટૉડના જેવો રાજપૂતોનો શુભેચ્છક અંગ્રેજ ભારતવર્ષમાં કોઈપણ આવ્યો
નથી, એ વાત પાઠકોને મુક્તકંઠે સ્વીકારવી પડશે. રાજપૂતનતિપ્રત્યે કર્નલ ટૉડ
એટલે સુધી અનુરાગ, પ્રીતિ અને સ્નેહ ધરાવતા હતા કે તેમણે પ્રસંગોપાત પોતા-
ના સ્વામી ચિત્રિશસરકારનાં રાજપૂતોને અહિતકારક થઈ પડે એવા કાર્યોની
પ્રતિવાદ, નિંદા અને કંઠાર સમાલોચના કરવામાં પણ તુટી ફરી નથી. દેશીઓ-
ના પક્ષનું અવલંબન કરનાર કોઈપણ અંગ્રેજકર્મચારીએ અસારસુધી સંભળી
રહાયે કર્નલ ટૉડના જેવો પ્રયત્ન કયો નથી. અમે આ ગ્રંથમાં યથારથાને

કર્નલ ટૉડના ઉત્તમ વ્યવહાર, ઉદાર આચરણ તથા નિષ્પક્ષપાત ન્યાય વગેરે સહયુક્તોની મુક્તકંઠે

પરમ પ્રસાંસા કરી છે; પરંતુ આ પ્રસંગે અત્યંત દુઃખસંદિન અમને તેમના એક રાજદારીકાર્યની નિંદા કરવાની ફરજ પડે છે. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કર્નલ ટોડ પોતાના ઉપરિ ભારત-વર્ષના ગવર્નર જનરલની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરતા હતા અને તેથીજ તેમને ઉક્ત શોચનીય કાર્ય કરવાની ફરજ પડી હતી, તોપણ અમારો રવતંત્ર મન એવો છે કે જો તેઓ ભારત તો અવરખ તે કાર્ય અન્ય પ્રકારે રદ કરી શકત; કારણ કે તેઓ તે કાર્યમાં મધ્યસ્થ અને પ્રધાનનેતા હતા.

જે સમયે મદારાવ ઉમેદસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારને સંધિ થઇ તે સમયે રાજ/રાણા જલિમસિંહ કોટાના સર્વસત્તાધારી અધીશ્વરતરિકે અસીમ પ્રનાય ફેલાવી રહ્યા હતા; પરંતુ તેમને વંશપરંપરાગત સર્વશક્તિસંપન્ન અધીશ્વરપદ આપવાની બ્રિટિશસરકારને શી જરૂર હતી ? અને તેને તે આપવાની સત્તા પશુ શું હતી ? જલિમસિંહે પિંદારાઓ સાથેના યુદ્ધમાં અને તે પૂર્વે અંગ્રેજસરકારને સંપૂર્ણ સદાય આપી હતી, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ કોટાના યથાર્થ અધીશ્વરને મંત્રીના હાથમાં રમકડાતરિકે રાખીને તેને વંશપરંપરાગત સર્વ રાજસત્તા આપવી એ શું રાજનીતિસંગત છે ? એ શું ધર્મસંગત છે ? એ શું સંઘતાસંગત છે ? જલિમસિંહ તો મદારાવ ઉમેદસિંહના પગારદાર નોકરમાત્ર હતા. તેમણે જે સેનાની સદાય, અનાજની સદાય અને આર્થિક સદાય કરી હતી, તે તો સર્વ ઉમેદસિંહની હતી. જલિમસિંહની પોતાની તો કાંઇ પશુ હતી નહિ, તો પછી બ્રિટિશસરકારે યથાર્થ નૃપતિની સત્તાનું દરજ્જા કરી તે સત્તા પુરસ્કારતરિકે પ્રધાનને શામટે ચિરકાલને માટે આપી? કોઇપણ રાજ્યના ઇતિહાસમાં આપણને આવી ઘટનાનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. એક રાજ્યના પ્રધાન મંત્રીદ્વારા અન્ય રાજ્યને ઉપકાર થયો હોય તેથી શું ન્યાયના વક્ષઃ સ્થળપર, ધર્મના વક્ષઃ સ્થળપર અને સત્યના હૃદયપર પડાયાત કરીને તે રાજ્યના યથાર્થ નૃપતિની સત્તાનો લોપ કરી તે રાજ્યની શાસન-સત્તા વંશપરંપરાને માટે ઉક્ત મંત્રીને આપી શકારો ? જલિમસિંહદ્વારા કોટારાજ્યમાં પશુ સારાં કામો થયાં હતાં, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ એ તો તેમણે એક પગારદાર નોકરતરિકે પોતાનું યથાર્થ કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું. એ સવાય વધુ તેમણે શું કર્યું હતું? આ કારણથી તેમને કદિપણ કોટાની શાસન-સત્તા વંશપરંપરા મળવી જોઇએ નહિ. આપણી માત્ર એટલુંજ સમજાય છે કે બ્રિટિશસરકારે ન્યાયપથપર ન ચાલતાં મદારાવ ઉમેદસિંહને અત્યંત અશક્ત અને નમ્ર જોઈ મદારાવની અત્યંત નામરજી જતાં કોટાનું યથાર્થ અધીશ્વરપદ જલિમસિંહને પ્રદાન કર્યું હતું. એકમાત્ર જલિમસિંહને જ શબ્દપરંતુ કોટાની શાસનસત્તા ભોગવવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હોત તો આટલી બધી હાનિ થાત નહિ; પરંતુ તેમને ઉક્ત સત્તા વંશપરંપરાને માટે આપવી એ કોઇપણ પ્રકારે ન્યાયસંગત નથી. જલિમસિંહ છાહમાન, નીતિસ અને શાસનકાર્યમાં સુદક્ષ હતા, તેથી તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પશુ તેમના જેવાજ નિવડશે એમ કદિપણ કહી શકાય નહિ; તોપણ બ્રિટિશસરકારે એવા વિચાર શામટે બાંધ્યા હતા ? બ્રિટિશસરકારે શી રીતે ધાયું કે જલિમસિંહની પેઠે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પશુ કેવળ શાસનસત્તા પ્રાપ્ત કરી સંતુષ્ટ રહેશે અને કોટાના યથાર્થ અધીશ્વરના અનિબંધની કામના કદિપણ નહિ કરે ? રાજનીતિજ કર્નલ ટોડે જલિમસિંહને ઉક્ત અધિકાર અર્પણ કરતી વખત ત્યવસ્થ ઉક્ત વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ તેમણે આ વિચાર કર્યો જતાં પણ ન્યાયયુક્ત કાર્ય કર્યું નહિ. બ્રિટિશસરકારે ઉક્ત વિચારહીન કાર્ય કરવામાં પોતાની સમગ્ર શક્તિઓનો પ્રયોગ કરી પ્રત્યક્ષ પક્ષપાત જણાવી આપ્યો છે.

જલિમસિંહને અન્યાયપૂર્વક કોટાની શાસનસત્તા આપવામાં આવી તેનું વિષમય ફળ ઉત્પન્ન થયું અને તેથી કોટાની શોચનીય સ્થિતિ થઇ, જે નિઃનલિખિત ઇતિહાસપરથી પાઠકોને વિદિત થશે. આ શોચનીય કાર્યથી કોટારાજ્ય બે ભાગોમાં વિભક્ત થઇ ગયું, કોટાની મૂળ રાજશક્તિ સર્વથા નિસ્તેજ બની ગઇ અને જલિમસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ કોટાના પ્રાયઃ અર્ધા ભાગના અધીશ્વર બની ગયા. બ્રિટિશસરકારની રાજનીતિથી સામાન્ય આવાકુટુંબ મદાન ઉચ્ચપદપર પ્રતિષ્ઠિત થશે એમ કહી જાણતું હતું ?

પૂર્વ અધ્યાયમાં અમે કહી ગયા છીએ કે બ્રિટિશપોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ ટોડે મધ્યસ્થ બની બ્રિટિશસરકારની પ્રતિજ્ઞાની રક્ષાર્થે મદારાવ કિશોરસિંહને કોટાના સિંહાસનપર પૂતળાંતરિકે

એસાડી જનિમસિદને કોટાના કર્તાદત્તાના પદપર દરેકે નિયુક્ત કર્યા અને તે ઉભયની વચ્ચે પ્રીતિ સ્થાપિત કરાવી કોટારાજ્યનો પરિભ્રમ કર્યો કર્નલ ટોડે ધાર્ણુ દત્ત કે ન્યારે પ્રિટિસસરકારે આ કાર્યને ન્યાયપુર સર કહી તેને સ્થાયી રાખવાને વાત કર્યો છે, ત્યારે મહારાવ કિશોરસિદ તે પ્રત્યે કાંઈ વાધો લેશે નહિ અને પોતાનું મમસ્ત દિત નષ્ટ થવા છતાં પણ જલિમસિદની સાથે સદા સહબાવ રાખશે, પરંતુ તેમનું આ અનુમાન શીઘ્ર વ્યર્થ થઈ ગયું શીઘ્ર કિશોરસિદના ન્યાય સંગત સ્વાર્થની સાથે જલિમસિદના અન્યાયમુનક સ્વાર્થનું ભયકર સપર્શ થયું

જલિમસિદના પુત્ર ગોવર્ધનદામને સમસ્ત પ્રપચનું મુળ જાળી તથા તેની શિખરણીથી અનિન થયેનેજ કિશોરસિદ જલિમસિદની સત્તાનો લોપ કરવાને ઉદ્દેશ થયા હતા એમ માની કર્નલ ટોડ તથા કોટાના મુખ્ય મંત્રીએ ગોવર્ધનદામને કોટારાજ્યમાંથી દરેકાર કર્યો બહી ગોવર્ધનદામને માં દિની વા અલાહાબાદ એ સ્થળે નિશ્ચિત કંવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી દિલ્લીમાં રહેવાની પોતાની પુત્રી ગોવર્ધનદામે જણાવેથી હોવાથી તેની પ્રાર્થનાનુમાર તેને દિલ્લીમાં રાખવામાં આવ્યો કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે 'તેઓ દિલ્લીમાં સદકુલ રહેના હતા અને તેમના બરણપોષણને માટે આવશ્યક જગીર પણ નિયત કંવામાં આવી હતી વગા તેમને બમણું અને વ્યાપામ કરવાને માટે વિરુદ્ધસ્થાન અનાયકુ કાઢી આપવામાં આવ્યું હતું પ્રિટિસસરકારે ત્યાં તેમનાપર દૈનિક રાખવાને માં કેટલાક અધિકારીઓ નિયુક્ત કર્યા હતા

જનશુઆના રાજની રખાતની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાને માટે ગોવર્ધનદામને ધૃં સં ૧૮૨૧ માં માનવદેશમાં જવાની પરવાનગી આપવામાં આવી આ કાર્ય અતિ મુખ્યતાભરેતુ હતું ગોવર્ધન દામ ત્યાં ગયો કે તરતજ કોટારાજ્યમાં શાંતિને બદલે ઉત્ક્રાંતિના ચિન્હો દુઝોચર થવા લાગ્યા કોટા અને ખૂદીરાજ્યમાં પ્રપચસભધી પડેા પકડાયા અને જનિમસિદના જૂના વિશ્વાસુ સૈનિકોમાં વિદોહ દુઝોચર થયો સૈફઅલી નામનો નીસ વર્તેના જૂનો નોકર રાજપાળુનો સેનાપતિ હતા તે વિશ્વાસપાત્રતા, વીરતા અને દક્ષતાને માટે પરમ પ્રસિદ્ધ હતા, પરંતુ આ વખતે તેણે પોતાના નામ માનના અધીશ્વર (કિશોરસિદ) ને પક્ષ મદલ્યુ કર્યો આ વાત ન્યારે પ્રથમ ફેનાઈ ત્યારે તેને અસત્ય ધારવામાં આવી, પરંતુ પાછળથી તે સત્યતરિકે પ્રતીત થઈ ચતુર જનિમસિદે સૈફઅલીના હાથનીએની સેના મહાનયમાં જઈ મહારાવની સાથે મળી શકે નહિ એટલા માટે ઉભયની વચ્ચે એક સેના રાખી, પરંતુ મહારાવ સત્વર જલમાર્ગથી જઈ સૈફઅલી અને તેના તાબાની સેનાને પોતાના મહાનયમાં લઈ આવ્યા આ સમાચાર પ્રસરતાજ અધ જલિમસિદે પાનખીમાં એસી પોતાના સૈનિકોસહિત સૈફઅલીની શેષ સેનાપર આક્રમણ કર્યું તેમણે એક એવા ઉચ્ચ સ્થાનપર તોપો ગોઠવી ગોળાની વૃષ્ટિ કરવા માઢી કે જેથી માત્ર રાજ્યાનીજ નહિ, પરંતુ અબનદીના ઉભય તટપરનો પ્રદેશ અને મકાનો વિખસ્ત થવા લાગ્યા આ રીતે ગોળાની વૃષ્ટિ થવાથી મહારાવ, તેમના બ્રાતા પૃથ્વીસિંહ અને તેમના અનુચરો નોકાપર જાહેદ થઈ નદીપાર ઉતરી ખૂદીમાં આવ્યા ગયા આ તરફ શેષ સેના શસ્ત્ર છોડી જલિમસિદને તાણે થઈ આ રીતે જલિમસિદે પ્રજાજ ઉદ્ધોગ કરી મહાગાંવે તેમનો અધિકાર નષ્ટ કરવાને કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ કરી દીધો હાશનતિનું રાજસિદાસન ધન્ય બની ગયું આ યુદ્ધપ્રસંગે વિશ્વનસિંહ પોતાના ઉભય બ્રાતાઓથી અનિશ્ચય જલિમસિદની સાથે મળી ગયો

આ ઉપરથી પાઠકોને ચતુરચૂકામણિ જલિમસિદ કેવા મનુષ્ય હતા, તે પ્રતીત થઈ ચૂક્યું હશે. તેમણે આ વખતે હાહડતો રાજપ્રોહ કર્યો હતો, એ વાતની કાણ ના પાડશે ન્યાયની રીતે જોતા કિશોરસિદ જલિમસિદના અધીશ્વર હતા, તે છતાં પણ કોટાના મુખ્ય મંત્રીએ પોતાના સ્વામીની વિરુદ્ધ તોપ ચલાવવામાં એક મુદ્દતેના પણ વિલગ્ય કર્યો નહિ જે જલિમસિદ એક સમયે કોટામાં લગાર પણ અધિકાર ધરાવતા નહોતા, જેમણે કોટાના અધીશ્વરની કૃપાથી તે રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ફોજદારનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું,જેઓ એક સમયે સર્વસ્વથી વચિત થઈ ગયા હતા જેમને ક્ષમા કરીને મહારાવે પુન પોતાની નોકરીમાં દાખલ કર્યા હતા અને પોતાના પુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા, તેજ જલિમસિદ આજે ઉક્ત મહારાવના પૌત્રની વિરુદ્ધ તોપ ચલાવી પોતાનો સ્વાર્થ

સાધવાને માટે તત્પર થયા છે ! શું આ એક વિચિત્ર રાજનીતિ ન કહેવાય ! શું આ કાર્ય અત્યંત અન્યાયી અને અત્યંત અધર્મી ન ગણાય ? જલિમસિંહે જે આ કાર્ય કયું તે બ્રિટિશ-સરકારના બળપર કયું હતું, એ કહેવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. જલિમસિંહ મહારાવ કિશોરસિંહને કોટાની બહાર હાંટી કોટીનેજ શાંત થયા નહિ; પરંતુ તેમણે ધર્મના મસ્તકપર પદાધાત કરી મહારાવ કિશોરસિંહના અધુ વિશનસિંહ કે જેણે રાજસિંહાસનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી જલિમસિંહના પક્ષનું અવલંબન કયું હતું, તેને કોટાનું રાજપદ આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્નલ ટૉડની સમક્ષ રજુ કર્યો; પરંતુ કર્નલ ટૉડે કોઈપણ પ્રકારે જલિમસિંહના ઉક્ત ધણિત પ્રસ્તાવમાં પોતાની સમ્મતિ આપી નહિ. કર્નલ ટૉડનું આ કાર્ય અવશ્ય પ્રશ્નસાપાત્ર હતું એમ કલાવિના અમે રહી શકના નથી; તોપણ તેમણે મહારાવને અન્યાય કરી જલિમસિંહના પક્ષ ગ્રહણ કર્યો એ તેમને માટે શોભાપ્રદ નથી.

મહારાવ કિશોરસિંહ બ્રિટિશસરકારના હસ્તાક્ષરસહિતના પ્રથમ સંધિપત્રાનુસાર કોટાનું સંપૂર્ણ શાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે અન્ય રાજપૂતરાજાઓની સહાય લેવાને ગયા. અહીં આ જલિમસિંહની સલાહનુસાર કર્નલ ટૉડે તથા બ્રિટિશસરકારે મહારાવની વિરુદ્ધ જે કાર્ય કયું તેના સંબંધમાં કાંઈ કલા પૂર્વે કર્નલ ટૉડે પોતાની લેખિનીથી આ ઘટનાનું જે વર્ણન કયું છે, તેને પ્રકાશિત કરવું અમે ઉચિત માનીએ છીએ. તેઓ લખે છે કે:— “પ્રજામાં મજબૂત રીતે શાંતિ બળવરી એ મુખ્ય કામ હતું. સંધિની શરતનું યથાર્થ રીતે પાલન કરવાને માટે યોગ્ય માર્ગ આજ હતો; તેથી અમે ખૂદીના અધીશ્વરપર પત્ર લખીને તેમને નિવેદન કર્યું કે નાસીને આવેલા કિશોરસિંહને અતિથિરવરૂપે ગ્રહણ કરી તેની સાથે આત્મજનતરિકે વર્તન કરવામાં કાંઈ વાંધા નથી; પરંતુ એ તે જલિમસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને સેના એકત્રિત કરશે તો ખૂદીરાજ્ય તેને માટે સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર ગણાશે. તદુપરાંત આ સમયે નીમચ નામના સ્થાનપર જે અગ્રેજસેના રહેલી હતી, તેના સેનાપતિને પણ એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી કે જાણુઆ અને ખૂદીરાજ્યના મધ્યભાગમાં એક સેના સ્થાપિત કરે; અને જે ગોવર્ધનદાસ મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે મળવાને ચેષ્ટા કરે તો તેને મૃત વા ઇવિત અવસ્થામાં ખૂદીવાન કરી લેજે. તેને પકડવાને માટે જે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તેને ગોવર્ધનદાસે પર્વતમય પ્રદેશના એક ગુપ્તમાર્ગથી જળને વ્યર્થ કરી દીધો; પણ ખૂદીરાજ્યને લપચીન અને અનાશ્રિત બેઠને તે મારવાહરજ્યમાં નાસી ગયો, પરંતુ મારવાહરપતિ ગોવર્ધનદાસને આશ્રય આપવાને કોઈપણ પ્રકારે તત્પર થયા નહિ. આથી તેને શીઘ્ર દિલ્હી ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી. હવે તેને દિલ્હીમાં મજબૂત અકુશલેઈળ મૂકવામાં આવ્યો. એમ જણાય છે કે ગોવર્ધનદાસ કિશોરસિંહની સાથે કરેલી મત્રજ્યાનુસાર દિલ્હીમાં ગયો હતો; કારણ કે પાછળથી તરતજ મહારાવ કિશોરસિંહ ખૂદી છોડી જવાબ તરફ તીર્થયાત્રા કરવાને ગયા. આ સમયે તેને એવી આજ્ઞા હતી કે મને મારા કુલદેવતા જળનાયજના મંદિરમાં અવશ્ય શાંતિ અને સતોષ પ્રાપ્ત થશે. તેમણે પોતાના ઇવનનો શૈવ ભાગ ધર્મચિંતનમાં વ્યતીત કરવાને નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ જ્યાંસુધી ખૂદીમાં રહ્યા, ત્યાંસુધી પ્રજામાં કોઈ પણ પ્રકારની અશાંતિ દરિદ્રગોચર થઈ નહિ. ખૂદી કોટાની અત્યંત નજીક હતી, તેથી સર્વ જણે એમ ધાર્યું હતું કે મહારાવ કિશોરસિંહ જે કે ક્રોધવશ થઈને ખૂદીમાં ચાલ્યા ગયા છે, પરંતુ તેઓ શીઘ્ર પાછા ફરશે; પણ મહારાવ ન્યારે ખૂદી છોડી ઉત્તર તરફ ચાલ્યા ત્યારે સરઘતાથી પ્રકાશિત થઈ ગયું કે ખૂદીમાંથી સહાય નહિ મળવાથી હવે તેઓ અન્ય રાજ્યોમાં સહાય પ્રાપ્ત કરવાને ગય છે. રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યે તથા પ્રત્યેક પ્રધાન સામંતે આ વિષયના સમયમાં મહારાજાને આશ્વાસનપત્ર લખી મિત્ર આપ્યું હતું અને તેઓ જે જે રાજ્યમાં ગયા તે તે રાજ્યમાં તેમનો કોટાના અધીશ્વરતરિકે પરમ આદરપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. માર લારતપુરનું રાજ્ય કે જે કોટાની અત્યંત નજીક છે, તેણે આ પ્રકારનું ઉચ્ચ સન્માન તેમને આપ્યું નહોતું; પરંતુ તે છતાંપણ વિષ્ણુવત લારતપુરના અધીશ્વરે પોતાના ફટલાક પ્રતિનિધિઓને મહારાવ કિશોરસિંહની પાસે મોકલી ક્ષમા ચાલી તેમને જણાવ્યું કે હું આપનો સત્કાર કરી નથી શકતો તે માટે અત્યંત દિલગીર છું. હું અત્યંત વૃદ્ધ અને દરિદ્રીન હોવાથી આપને મળવાને પણ આવી શક્યો નથી. ગટરાજ્યએ જેવું સન્માન પોતાને આપવું બેઠ્યું હતું, તેવું તેણે નહિ આપ્યાથી મહારાવે

અનાદરપૂર્વક તેના પ્રતિનિધિઓને પાછા મોકલી દીધા અને ઉપહારદ્રવ્યો પણ પાછા મોકલ્યા મહારાવના આ ગર્વિત આચરણથી જાટપતિએ શીઘ્ર તેમને હરનપુરગમનને તૈયારી હોડી જવાની આજ્ઞા કરી. મહારાવ કિશોરસિંહે થોડા સમયસુધી ઘડાવન ધામના 'વજ્રકુળ'માં નિવાસ કર્યો આ સમયે જ્યદેવના મધુર પદ્યોએ મહારાવના હૃદયમાં રાજકુટુંબની અસાદતા પ્રતિપાદિત કરી હતી અને રાધાકૃષ્ણની વિચિત્ર લીલાએ કવિચંદની ઉત્તેજક વીરગાથા તથા ચૌહાણકુળના પરાક્રમની કહાણીઓ વિસરાવી દીધી હતી તેમણે ઉક્ત સ્થાનમાજ દમેશા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ થોડા વખતમાજ તેમને પોતાના મત અને વર્તમાન જીવનની વચ્ચેનો ભેદ સમજાયો તેમણે પોતાના જાતને એક અપરિચિત જૂનિમાં લોભી મનુષ્યોદ્ધારા ધૈર્યથી જોઈ અને તેઓ અપ્રિયમાસમાં ઘડાવનમાંથી પાછા કોટાતરફ જવાને તૈયાર થયા સેતાનરૂપ ગોવર્ધનદાસ તેમને ત્યાં સ્વસ્થતાપૂર્વક રહેવા દે એમ નહોતું ગોવર્ધનદાસની ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખનામાં આવતી હતી તેને બીજાવાનતરિ રાખનામાં આવ્યો હતો, તોપણ તેણે ઉચ્ચ દરજ્જાના દેશી કર્મચારીઓદ્ધારા મહારાવની સાથે અત્યંત શુભ રીતે પરબ્ધહાર ચલાવ્યો હતો આ વાત પાઠળથી પ્રકાશિત થઈ

કમશ રાજકીય અસતોષ વૃદ્ધિ ગત થતો ગયો ધીમેધીમે પ્રપચ્ચળનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો અને મહારાવના દુર્ગુણો અનુચરોદ્ધારા મિથ્યા આશાભરેલી વાતો ફેલાવનામાં આવી મહારાવે કેટલીક સેના અને પોતાના વિશ્વાસુ અનુચરોને એકત્રિત કરી હાડોતી તરફ પ્રયાણ કર્યું તેઓ જે જે રાજ્યમાં ગયા તે તે રાજ્યના અધીશ્વરને તેમણે જણાવ્યું કે જિટિશસરકારની સમતિથી મારી રાજસત પુન હસ્તગત કરવાને માટે જાઉ છું દેશીરાજકર્મચારીઓના ચિન્દ ધરાવનાર સેરકો અને દિલ્હીના દેશી કેશાધ્યક્ષોને એક એજન્ટ આ વખતે મહારાવની સાથે હતો દિલ્હીના દેશી કેશાધ્યક્ષ તેમને નાણા પૂરા પાડતો હતો આથી મર્જ લોકોને સગવડોથી વિશ્વાસ ખેંચતો હતો કે મહારાવ અવસ્થ જિટિશસરકારની સમતિ થીજ પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને જાય છે આ કારણથી તેમણે મહારાવના મગવની કામના પ્રદર્શિત કરી મહારાવ જેમ જેમ આગળ વધવા લાગ્યા, તેમ તેમ તેમની સેનાની સખ્યા પણ વૃદ્ધિ ગત થવા લાગી ૧૮૨૨ ની વર્ષાઋતુના અતિમ ભાગમાં મહારાવ પ્રાપ્ત પણ હજાર સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ ચલનનીના તટપર જઈ પહોંચ્યા નદીપાર જઈ તેમણે સ્વભાગમાં એક આસાપત્ર બહાર પડ્યો સ્વભાગમાં 'આસાપત્ર બહાર પાડવામાં તેમનો ઉદ્દેશ એ હતો કે સર્વ રાજપૂતો સરકારથી તેને સમજી શકે અને તેમના પક્ષનું અવલંબન કરનામાં કિચિત્ પણ વિલંબ કરે નહિ ઉક્ત આસાપત્રમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું, કે જિટિશસરકારની સાથે થયેલી સંધિના નિયમાનુસાર ન્યાયી કામ કરવાને માટે મહારાવ જાય છે, માટે સર્વ હાડારાજપૂતોએ તેમને તે કાર્યમાં સહાય આપવી આ આમ ત્રણા નુસાર સર્વ હાડારાજપૂતો આવી આવીને એકત્રિત થવા લાગ્યા રાજપૂતજાતિ કેવી રાજબક્ત હોય છે, તેનું પ્રબલ પ્રમાણ આ સમયે દષ્ટિગોચર થયું જનલિમસિંહની સાથે જે લોકો રક્તના સબધથી જોડાયેલા હતા અને જેમના ઉપર જનલિમસિંહે ધણા ઉપકારો કર્યા હતા, તેમણે સંદા આ સમયે જનલિમસિંહને પક્ષ છોડી દઈ મહારાવ કિશોરસિંહના પક્ષનું અવલંબન કર્યું તેમને સહાય કરવાને જે માણસો આવ્યા હતા, તેમના કેટલાકને તો તેમણે કહિ નેરાથી જોયા પણ નહોતા, તેમજ ઘણા માણસો તેમને વિષે પણ કાંઈ જાણતા નહોતા "અહીં આ અમારો પ્રશ્ન એ છે કે એકમાત્ર જાટરાજ સિનાય સમસ્ત રાજસ્થાનના રાજાઓ તથા સામંતોએ મહારાવ કિશોરસિંહને સામાટે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી કે હાડાજાતિના પ્રત્યેક વીરે મહારાવની સાથે મળી તેમના પક્ષનું સમર્થન શામો? ક્યું હતું? જનલિમસિંહના આપ્તોએ અને અનુયાયીઓએ તેમનો પક્ષ છોડી કિશોરસિંહને પક્ષ શામો? મહણ કર્યો હતો કે જિટિશસરકારના તાબાના ઉચ્ચ પદ ધરાવનાર દેશી કર્મચારીઓએ શામો? કિશોરસિંહના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું? કર્નલ ટોડે સ્વયં આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કિશોરસિંહને કોટાના પૂર્વ શાસનસત્તાનુ અધીશ્વર માનીનેજ સર્વ માણસોએ મહારાવના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે રાજસ્થાનના સર્વ માણસોએ કિશોરસિંહને કોટાના ચક્રાધીશ્વર માનીને તેમનો પક્ષ મહણ કર્યો હતો, ત્યારે શું જિટિશસરકારે તેમની વિરુદ્ધ કાર્ય કરી ન્યાયના મસ્તકપર

પદાધાત નહોતો કર્યો ?

મહારાવ કિશોરસિંહે પોતાનો પૈતૃકઅધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે સ્વજાતિની પાસે સહાય માગી. તેમનું કાર્ય સફળ થશે એવી આશાથી સર્વ તેમને સહાય કરવા લાગ્યા. મહારાવ કિશોરસિંહની કિંમિત પણ એવી ધમ્મ નહોતી કે બ્રિટિશસરકારની સાથે વિવાદ કરી મારો પૂર્વાધિકાર બલ-પૂર્વક હસ્તગત કરી લઉં. તેમણે બ્રિટિશસરકારને એમ સમજાવવામાં કિંમિત પણ ત્રુટિ કરી નહિ કે આપે મદાક્ષમમાં પડી અત્યંત અનિયારથી મારો પૈતૃકઅધિકાર હુમ્મ કર્યો છે અને પક્ષપાતથી બલિમસિંહને કોટાની શાસનસત્તા આપી છે. પોતાને ન્યાય આપવાને માટે તેમણે બ્રિટિશસરકારને વારંવાર પ્રાર્થના કરી. બ્રિટિશસરકાર સાથે સહભાવ કાયમ રાખવાને મહારાવે યથેષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો, તે છતાં પણ તેઓ કૃતકાર્ય થયા નહિ. ૬૦ સં ૧૮૨૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે મહારાવ કિશોરસિંહે બ્રિટિશએજન્ટ કનૅલ ટાંડની ઉપર એક પત્ર મોકલી સંધિના પ્રસ્તાવ ઉપરિચિત કર્યો. આ પત્રપરથી મહારાવના મનનો ભાવ સારી રીતે વિદિત થાય છે. આ પત્ર અમે નીચે પ્રકાશિત કરીએ છીએ:—

" મારી આશાએ શું છે તે બજાવાને મારે ચાહખાએ વારંવાર પોતાની ધમ્મ પ્રદર્શિત કરી હતી. મારી આશાએ મેં મારા બે વડીલો મીર્જા મુહમ્મદ અલ્લખિગ અને લાલા શાલિમામદારા આપને બજાવી છે. મેં આપની પાસે સંધિના ધારા મોકલ્યા છે. આપ તે પ્રમાણે કાર્ય કરશો એવી મને આશા છે. આપ બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિ હોઇ મને ન્યાય આપશો એવી આશા છે. સર્વત્ર એમજ બને છે કે સ્વામી સ્વામીની પેઠે અને સેવક સેવકની પેઠે વર્તે છે, જે આપનાથી યુક્ત નથી."

સંધિના ધારા:—

૧-મહારાવ ઉમેદસિંહના સમયમાં દિલ્લીમાં જે સંધિ થઇ હતી તે સંધિઅનુસાર હું કાર્ય કરીશ.

૨-શ્રીયુક્ત બલિમસિંહની ઉપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેઓ મહારાવ ઉમેદસિંહના તાબામાં રહી, જે પ્રકારે રાજસેવા કરતા હતા તે પ્રકારે મારે આધીન રહીને પણ સેવા કરે. તેમના હાથમાં સમસ્ત શાસનહાર અર્પણ કરવાને હું નૈવાર છું; પરંતુ મને માધોસિંહની ઉપર સંદેહ અને સંશય ઉત્પન્ન થયો છે. હું તેની સાથે કદિ પણ એકમત થઇ શકીશ નહિ; તેથી હું તેને એક જગીર આપીશ, તે જગીરમાં તે રહેશે. તેના પુત્ર આપ્પાથાક મારી પાસે રહેશે અને અન્યાન્ય મંત્રીઓ જે પ્રકારે મારી પાસે રહીને સેવા કરે તે પ્રકારે તે પણ સેવા કરશે. હું તેના સ્વામીતરિકે અને તે મારા સેવકતરિકે વર્તીશ, જે તે સેવકતરિકે વર્તીશ તે તેને વંશપરંપરાગત મંત્રિત્વ પ્રાપ્ત થશે.

૩-અંગ્રેજસરકાર અથવા અન્યાન્ય રાજાઓની સમીપ જે પત્રાદિ મોકલવાના હશે તે મારી સંમતિ અને ઉપદેશાનુસાર લખાશે.

૪-અંગ્રેજસરકાર અવશ્ય મારા અને તેના જીવનના રક્ષકતરિકે રહેશે.

૫-પૃથ્વીસિંહને મેં જગીર આપી છે તેમાં તે નિવાસ કરશે. તેની પાસે અને મારા અન્ય જાતા વિશનસિંહની પાસે જે મનુષ્યો રહેશે તેની નિયોજના હું કરીશ. તે સિવાય મારા સ્વજાતિના માણસો અને કુટુંબીજનોને તેમની મર્યાદાનુસાર જગીર આપવામાં આવશે અને ચિરપ્રચલિત રીતિ-અનુસાર તેઓ મારી પાસે રહેશે.

૬ મહારાવ કિશોરસિંહના ઉપરિકત પત્રદ્વારા શું પ્રકાશિત થાય છે ? બ્રિટિશસરકારની સાથે સંપૂર્ણ સહભાવ સ્થાપી રાખવાને માટે તેમણે ન્યાય આપવાની પ્રાર્થના કરી છે એ શું ન્યાયચંગત નથી ? સ્વામી સ્વામીની પેઠે અને સેવકસેવકની પેઠે વર્તે છે આ વચન કવીસરકાર અગ્રાહ્ય કરી શકે એમ છે ? સમસ્ત જગત મહારાવના આ ન્યાય અને ધર્મયુક્ત કથનનું સમર્થન કરશે. મહારાવ કિશોરસિંહે પોતાને ન્યાય આપવાને માટે બ્રિટિશસરકારની પાસે સંધિના જે ધારાઓ મોકલી આપ્યા હતા તેના પ્રતિ દરેક નાખવાથી મહારાવના હૃદયહુદયનું ન્યતન પ્રમાણ પ્રાપ્ત થશે. મહારાવ સંધિના ધારાનું પાલન કરવા માટે પોતાના હિતને લાત મારીને રાજરાણા બલિમસિંહનું પદ હાયમ રાખવાને સમ્મત થયા હતા. ઉદ્ધત સ્વભાવના, ગર્વિત અને દુરુજી માધોસિંહને લીધે ઉક્ત રાજકીય ઉપદ્રવ ઉપરિચિત થયો હતો, તેથી મહારાવ તેને અન્ય સ્થાનપરમોકલવા માગતા હતા અને તેના પુત્રને પોતાની પાસે રાખી તેના મંત્રિત્વની વંશપરંપરાગત રક્ષા કરવાને સમ્મત હતા; પરંતુ સહ્ય બ્રિટિશસરકારની રાજનીતિએ તેમની આ માગણી સ્વીકારી નહિ.

૬-ત્રણ હબર અગરદક્ષ સૈનિકો અને બાપાના મારી સેવામાં હાજર રહેશે

૭-રાજ્યની સર્વ ઉપજ પ્રથમત રાજકોષમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવશે અને તેમાંથી પછી સર્વ ખર્ચ કરવામાં આવશે

૮-સમસ્ત દિલ્લિદારો અર્થાત્ દુર્ગરક્ષકો મારાદારા નિયુક્ત થશે અને સમસ્ત સેના મારી આજ્ઞામાં રહેશે જલિમસિદ્દ રાજકર્મચારીઓને તેમજ કર્તવ્ય બળવવાની સત્તા આપતા રહેશે, પરંતુ તેમાં મારી સમ્મતિ અને મજબૂરીની અપેક્ષા રહેશે

૯ આ ધાગોમાંથી યુક્ત સધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ કરે છું મારી રાજનીતિ આજ છે

મિતિ આગે શુદી પચમી સવન ૧૮૭૧ (૪૦ મં ૧૮૭૭) “મહારાજા ગિરોસિંહ” મહારાજા કિશોરસિંહે જિલ્લિસરમરની પાસે ઉપરોક્ત ને પ્રસ્તાવ મોકલ્યો તેને કોઈ પણ માણસ અનુચિત કહી શકશે નહિ, પરંતુ તે પ્રસ્તાવ સરકારે માન્ય કર્યો નહિ જિલ્લિસરમરે માન્ય જનિમસિદ્દના સ્વાર્થ તરફ દૃષ્ટિ ગાળી મહારાજાનું અકલ્યાણ ક્યું ઉદારચિત્ત કર્નલ ટોડ પછુ આ કાર્યમાં પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનુસાર પાંચ બજારો કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે - “જનિમસિદ્દની વિશ્વાસુ સેનાપતિ પછા હવે બારોસા રાખી શકાય એમ નથી જનિમસિદ્દે સ્વયં કહ્યું છે કે મારી મેનાપર મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી ને રહેશે અને રહેશે મેનાનું તેમણે પાનન ક્યું હતું તે સેનાના માણસોએ તેમની માથે થઈ કિશોરસિદ્દના પક્ષનું અવનબન ક્યું આ રાજકીયઉપદ્રવના સમયમાં જનિમસિદ્દને સર્વ માપસેાપર એટલે અવિશ્વાસ આવ્યો હતો કે આ વિપત્તિમાંથી યુક્ત થયા પછી તેમણે કહ્યું હતું કે “માગ શગરપર પટેરના વજોમાં મુદ્દા જાણે પ્રપચની ગંધ લગાઇ ગઇ છે જો જલિમસિદ્દ આ વિપત્તિ જોઇ મહારાજા જાત અને દુઃખ સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી દેતો તેમની અત્યંત કષ્ટદાયક અવસ્થામાંથી તેમને ઉદ્ધાર કરવાને જિલ્લિસરમર પછુ સમર્થ થાત નહિ જનિમસિદ્દને આ રાજકીય ત્રયિ છેદી નાખવાને માટે ઘણી સધિ આપવામાં આવી અને તેમને જણાવવામાં આ પુ કે જો તમે ધારોશો તો તનનાના બળથી પછુ એ ત્રયિ છેદી શકશો પરંતુ સર્વ એટલા નિષ્ફળ થઈ જનિમસિદ્દ સધિના ધારા પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર હતા અને તેમના નામમાનના પ્રજા ગિરોસિંહ પછુ તેજ પાપા ઉપર ઉભા હતા તથા તેમણે અંગ્રેજસરકારની માથે થયેલી પ્રથમ સધિને એક ધારો એજ હતી પાસે મોકલી તેમને જણાવ્યું કે આ ધારો તમને કબૂત છે કે નહિ” જનિમસિદ્દને શાસનસત્તા આપવાને માટે ને વધારાના ધારો ગ્યવામાં આવ્યો હતો, તે જો મૂળ સધિપત્રમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોત તો સમસ્ત ઉપદ્રવો સુગમતાથી દૂર થઈ જાત આમ થવાથી મૂળ સધિના મર્મ કદિપછુ દિવ્યર્થમાં મહત્ત્વ કરવામાં આવ્યો ન હોત અને જિલ્લિસરમરે અન્યાય કર્યો છે એવી ટીકા કોઈ મરી શકત નહિ તેજ જિલ્લિસરમરે સિદ્ધે વિશ્વાસઘાતનો દોષ આવત નહિ વાસ્તવમાં જિલ્લિસરમરે પર મુકવામાં આવતા આ આરોપ સત્ય નથી, કારણ કે સધિ કરના રાજાએ વધારાના ધારો રચીને મૂળ સધિ ૨૦ કરી હતી સાબાઅવસાત કિશોરસિંહે હાનમાં ને ને માગણીઓ કરી છે, તે જિલ્લિસરમરની સાથે થયેલી મૂળ સધિના ધારાથી સર્વથા વિપરીત છે મહારાજે એવી માગણી કરી હતી કે - મારા રાજનીતીય ત્રણ હબર અગરદક્ષકોને મારી સેવામાં રાખવા મારી ઇચ્છાનુસાર સામ તેને જગીર આપી શકીશ સેનાપતિ સ્વયં નિયુક્ત કરીશ” આ માગણી એ મૂળસધિના ધારાઓથી સર્વથા વિપરીત છે વળી તેમણે એવી પણ માગણી મરી હતી કે - “જનિમસિદ્દના ઉત્તરાર્ધિકારીઓની સત્તા કેવળ મારા ઉપર નિર્ભર રહેશે” આ માગણી પણ સધિથી વિરુદ્ધ છે

શીઘ્ર રજીમેરી વાગના લાગી જિલ્લિસરમરે જલિમસિદ્દના ઉપકારના યોગ્યત્વે દબાઈ હતી તેથી તેને ખલેલો આપવાને માટે ભારતનર્મના એક પ્રાચીન ઉચ્ચકુલતા રાજપૂતરાજની શા સનસત્તા હુમ કરવાને તેણે શીઘ્ર પોતાની સેના મહારાજ કિશોરસિંહની સામે ચલાવી મહારા કિ શોરસિંહના પિતામહ મહારાજ ગુમાનસિંહનો પ્રતિપાનિત, આશિત તથા અનુમદિત જનિમસિદ્દ પછુ પોતાની રાજભક્તિ (ના ઉબજવન) આદર્શ દર્શોનનાને માટે સેનાસંહિત મહા ૧૫ કિ શોરસિંહની સામે મુદ્દ કરવાને ગયા કર્નલ ટોડે ૧૪મુ છે કે - હતજુદિ મહારાજ કિશોરસિંહને

જુએ રાખી મહારાવ કિશોરસિંહ સ્વયં પોતાના સામનો અને પાયમે હાડા અપ્પારોહીઓને લઈને જ-મણી તરફ ગયા અને મધ્યભાગમાં અશિક્ષિત સૈનિકોને રાખવામાં આવ્યા ઉભય સેના નિર્ભય બની પોતપોતાની ઊવણીમાંથી બહાર નીકળી અને એકબીજાથી ચારસે હાથના અંતરપર આવી ઉભી રહ્યાં. આ સમયે બ્રિટિશ એજન્ટ મહારાવ કિશોરસિંહ અને તેમના અનુયાયીઓનો સામે આવેલી વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો અંતિમ પ્રયત્ન કરવાને માટે બ્રિટિશ સેનાપતિને જવામણ કરીને સમસ્ત સેનાને વિશ્રામ કરવાની આજ્ઞા આપી. પછી બ્રિટિશ એજન્ટ ઉભય સેનાના મધ્યભાગમાં જઈ મહારાવને જણાવ્યું કે, જે તમે સધિ કરશો તો તમને અને નમારા માણસોને ક્ષમા કરવામાં આવશે અને તમને રાજધાનીમાં લઈ જઈ પુનઃ તમારા પિતાના સિંહાસન પર અભિષેક કરવામાં આવશે મહારાવ પોતાની દષ્ટિસન્નુષ્ઠ ભાવી નાશ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ રહ્યા હતા, પરંતુ તેમણે અગાઉ જે ધારાઓ જણાવ્યા હતા તેમાંનો એક પણ ધારો છોડી દેવાને તેઓ રાજી નહોતા તેઓ અધિક હર્ષ કરવા લાગ્યા તેમણે સ્પષ્ટરીતે જણાવી દીધું કે જે અમે ત્રણ સહસ્ર હાડારાજપૂતોની સાથે કોટામાં પ્રવેશ કરી ચક્રીકૃત તોજ અને ત્યાં જઈશું નહિ તો નહિ જઈએ તેમને વિચાર કરવાને માટે અર્ધા કલાકનો સમય આપનામાં આવ્યો, પરંતુ તેમણે નમણુ આવ્યું નહિ, ત્યારે અંતે બ્રિટિશ સેના યુદ્ધ કરવાને માટે આગળ પડી મહારાવની સેનાએ જમણી બાજુએ એકત્રિત થઈ જનિભસિ હનો માર્ગ રોક્યો તેમના દ્વંષનો લગ કરવાને માટે બ્રિટિશ સેનાને તરફ ધસી.

પ્રથમ જનિભસિ હની સેનાએ તોપના ગોળાની રૂઢિ કરવા મારી ત્યારપછી અપ્પારોહી દલ આક્રમણ કરવાને આગળ વધ્યું ફેતેહાબાદ અને ધોલપુરના વિખ્યાત સમરમાં હાડા સેનાએ પ્રબલ વીરતા દર્શાવી યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને આ સમયે પણ હાડાલેકો નેવીજ પ્રબલ વીરનાસહિત જનિભસિ હ પર આક્રમણ કરવાને આગળ વધ્યા અનેક હાડાઓ તોપના ગોળાના ભોગ થઈ પડ્યા. જે આ સમયે બ્રિટિશ સેના આગળ ધસી મહારાવ પર આક્રમણ ન કરત તો મહારાવની સેના અવસ્ય જનિભસિ હની ડાબી બાજુની સેનાને પરાસ્ત કરી નસાડી મૂકત અને જનિભસિ હ સ્વયં જે સ્થાન પર ઉભા હતા તે સ્થાન પર તે આવી પહોંચત, પરંતુ અંગ્રેજ સેના આવી પહોંચવાથી તેની તેજેષ્ટ વ્યર્થ થઈ ગઈ અંગ્રેજ સેના સાથે યુદ્ધ કરવું અશક્ય ધારી હાડાલેકો નાસવાને પ્રવૃત્ત થયા મહારાવ કિશોરસિંહ સ્વજનનીય ચારસે વીરોની સાથે નદીપાર ઉતરી અર્ધકેસ દૂર એક ઉચ્ચભૂમિ પર જઈને ઉભા રહ્યા તેમની પાયદળ સેના ભગ્ન થઈ ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ. બ્રિટિશ સેના શીઘ્રતાથી નદીપાર ઉતરી પાયદળ સેનાએ મહારાવની સેનાને જમણી બાજુએથી નાસી જતા અટકાવી અને બીજા બે દિવસોએ મહારાવ પર આક્રમણ કર્યું આ સમયે પણ બ્રિટિશ સેના પર આક્રમણ નહિ કરવાને પોતાના સહય મહારાવે દૃઢ રાખ્યો બ્રિટિશ સેનાને પ્રબળતાપૂર્વક આક્રમણ કરતી જોયા છતાં પણ મહારાવની સેનાએ નાસવાના કિવા શરણે થવાના કાર્યપિણ્ય ચિન્હ બતાવ્યા નહિ સર્વ માણસો એકત્રિત થઈ પર્વતની પેઠે દૃઢ ઉભા રહ્યા બ્રિટિશ સેના પતિ આગળ અને આગળ ધસતા લાગ્યો તેણે ભારતનાર્થમાં અનેક યુદ્ધોમાં શત્રુપક્ષે બ્રિટિશ સેનાની સામેથી નાસતો દોડ્યો હતો, પરંતુ આ સમયે રાજપૂતો નાહા નહિ તેઓ અભેદ વિરાટ પર્વતના અડધા રહ્યા પાછળથી ઉભય પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ થતા બ્રિટિશ સેના પાછળ હરી અને બે સાહસિક અંગ્રેજ સેનાનાયકો રણભૂમિમાં માર્યા ગયા; અને પ્રધાન સેનાપતિ અરતા મગ્તા અત્યંત આશ્ચર્યકારક રીતે જમણે એક હાડાવરિ બ્રિટિશ સેના પતિના મસ્તક પર ભયંક્ર પ્રહાર કરી તેનું શિશ્નરાણુ ભેદી નાખ્યું અને તે બીજો પ્રહાર કરવા જતો હતો એવામાં એક બ્રિટિશ સૈનિકે પિસ્તોલ મારી તેના ગ્રાણુ હર્ષો એક મુહૂર્તમાં આ સર્વ કાર્ય બની ગયું હતું. મહારાવે બ્રિટિશ સેનાનું આક્રમણ વ્યર્થ કર્યું, પરંતુ ઘણાં ઘોડા સમયમાં અંગ્રેજ સેનાના ગોળદાજ વલે મહારાવની સેનાની સગીપ જઈ તેના પર તોપના ગોળાની રૂઢિ કરી મહારાવની સેના શીઘ્રતાથી ચાલવા લાગી અને થોડીવારમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ

મહારાવ કિશોરસિંહના કનિઠ ભાત્રા પૃથ્વીસિંહે હાડાજનિતાના સ્વલાવસિદ્ધ અવવિક્રમથી ઉત્તે-

૧ કનૈલ ટાંડ જણાવે છે કે જનિભસિ હની સેનાના બે વિચાર હતા-કા તો સમર કરડુંકા તો નાસી જઈ આથી દુઃસ્વય તેને નાસી જવી અટકાવવાને માટે તેની પાછળ ઉભો હતો

૨ લેફ્ટેનન્ટ કલાક અને રીડ કે જેઓ અનુચ્છ અપ્પારોહીદલના નેતા હતા

૩ મેજર લેફ્ટેનન્ટ કનૈલ જે રીડ સી બી

જિત થઇ માતૃભૂમિને અર્થે જીવન અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ કેવળ પચ્ચીસ સૈનિકોને પોતાની સાથે લઇ બ્રિટિશસેનાપર આક્રમણ કરવાને ચાલ્યા. તેઓ ખરેખર મૃત્યુના મુખમાંજ પડવાને જતા હતા. તેમણે બ્રિટિશસેનાપર આક્રમણ કર્યું તો ખરું; પરંતુ તેઓ નિબળ થયા અને ધાયલ થઇને ભૂમિપર ટૂરી પડ્યા. તેમને પાલખીમાં બેસાડી ઊવણીમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ ઊવણીમાં લઇ જઇ તેમની ઉત્તમ પ્રકારે યુગ્મ્યા કરવામાં આવી; પરંતુ તેમના પ્રાણની રક્ષા કોઇપણ પ્રકારે થઈ શકી નહિ. તેમણે બીજે દિવસે પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેમણે યથાર્થ વીરની પેઠે વર્તન કર્યું હતું. તેમણે પોતાની આ સ્થિતિને માટે પોતાના લાગ્યનેજ દોષ કહ્યો, અન્ય કોઇને પણ કંપકો આપ્યો નહિ. ઊવણીની સમીપ એક વૃક્ષને બેઠા તેઓ પોકારી ઉઠ્યા કે મારા આત્મા મારા પૈતૃક રાત્ર્યનું આ વૃક્ષ બેઠાને આનંદ પામે છે. એક સૈનિકે તેમની તલવાર અને અંગૂઠી લઇ લીધી. ત્યારપછી તેમણે પોતાની કટાર, મોતીની માળા અને અન્યાન્ય મૂલ્યવાન અલંકાર એજંટના હાથમાં સોંપી દીધા. વળી તેમણે પોતાના પુત્રની રક્ષાનો ભાર પણ તેમનેજ સોંપ્યો. આ પૃથ્વીસિંહના પુત્ર કેટાના સત્તાશ્રય, નામમાનના સિંહાસનના ભાવી અધિકારી હતા.

પૃથ્વીસિંહને લાકાનો આઘાત લાગ્યો હતો. આ આઘાત એટલા નેરથી લાગ્યો હતો કે ભાગ્યે તેમની પીઠ બેઠી વક્ષસ્થળપર્યંત ચાલ્યો ગયો હતો. પૃથ્વીસિંહ બોલ્યા કે: “કોઇ યત્નએ વૈર લેવાને માટેજ મારાપર લાકાનો આઘાત કર્યો છે. આ લાકાએ મારા શરીરને એવી રીતે બેઠી નાખ્યું છે કે મને જીવનની કિંચિત્ પણ આશા નથી. જો કે જલિમસિંહની સેનાએ અગ્રજ સેનાની સાથે મળીને મહારાવપર આક્રમણ કર્યું હતું, તોપણ તે તેમની નિકટ જવાનું સાહસ કરી શકતી નહોતી. આપરથી અત્યુમાન કરી શકાય છે કે કોઇ વિશ્વાસઘાતી મનુષ્યે મહારાવની સેના સાથે મળીને પૃથ્વીસિંહને બચાવે રીતે ધાયલ કરી જલિમસિંહના પુત્ર અને તેમના ઉત્તરાધિકારીએનો કંટક દૂર કર્યો હશે. કોઇપણ અગ્રજસૈનિકે પૃથ્વીસિંહનો પ્રાણ નાશ કર્યો હોય એ વાત અમે માની શકતા નથી. અવશ્ય કોઇ વિશ્વાસઘાતી દેશીએજ તેમના પ્રાણ લીધા હશે; પરંતુ જલિમસિંહ પોતાના સ્વામીના ખાતાના પ્રાણ લેવાના પાપકર્મમાં ભાગીયા થયા હતા એમાં તો કિંચિન્માત્ર પણ શક નથી.

પરંતુ અતે સત્કર્મનેજ જય છે. પાશવવ્યક્તારા ધર્મના વક્ષસ્થળપર અને ન્યાયના હૃદયપર ગમે તેવો પડાઘાત કેમ ન કરવામાં આવે તોપણ અતે તો ધર્મ અને ન્યાયનેજ જય થાય છે. લોભી અને વિશ્વાસઘાતી જલિમસિંહ આટલા દિવસ સુધી જે સ્વામીદારા પ્રતિપાસિત થયા હતા તેજ સ્વામીની સામે આ સમયે તેમણે સંત્રામ ઉપરિચિત કરી દીધો; પરંતુ જો બ્રિટિશસરકાર ન્યાય અને ધર્મ-પ્રત્યે કુર્લંદય કરી જલિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન ન કરત તો જલિમસિંહ સ્વયંશસદિત વિશ્વસ્ત થઇ ઉચિત દંડ પામત એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી. કર્નલ ટૉડ જલિમસિંહની સેનાને નાસી જતી અટકાવવાને માટે સ્વયં તેની પાછળ ઉભા રહ્યા એ તેમણે અત્યંત અન્યાયી કાર્ય કર્યું છે. તેમણે કહ્યું છે કે ઉભયપક્ષોની વચ્ચે સંધિ કરાવવાને માટે યથાશક્તિ યોજા કરવામાં આવી હતી; પરંતુ આ વાત પણ નિર્મળ છે. તેમણે મહારાવના પ્રસ્તાવોમાંથી એક પણ પ્રસ્તાવ માન્ય રાખ્યો નહોતો. તેમણે જલિમસિંહની પ્રાર્થનાનુસાર સંધિપત્રનો વધારાનો ધારો માન્ય રાખવાને મહારાવને દરજ પાડી હતી, તો આપણે શી રીતે માની શકીએ કે તેમણે ઉભયપક્ષોનું દિત ભગવ્યું હતું? અમે કહી ચક્રાએ છીએ કે રાજપૂતજાતિના પરમ શુભેચ્છક કર્નલ ટૉડે આ સમયે મહારાવપ્રત્યે જે આચરણ કર્યું હતું તે સર્વથા અલગિત હતું.

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે મહારાવ કિશોરસિંહે ધીમ મકાઇના સ્ત્રેત્રમાં છુપાઈ જઇ મહાવિપત્તિમાંથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. સ્ત્રેત્રમા મકાઇના છોડ એટલા ધીમ અને ઉંચા હતા કે મહારાવનો હાથી-સુદાં તેમાં દબિંગીયાર ચલા નહોતો. પાંચ માઈલપર્યંત આ પ્રકારની મકાઈની ભેતી ચાલી ગઇ હતી. મહારાવ કોટારાજપૂતની બહાર નાસી ગયા તેથી તેમની પૈડે પકડવામાં આવી નહિ; કારણ કે એકમાત્ર કોટારાજ તેમનું જન્મ નિષ્પત્તિકારક માનવામાં આવતું હતું. મહારાવની પાયદલ અને બીજી સેના વિખેરાઇને ચોતરફ નાસી ગઇ. બ્રિટિશઅધિરોહીઓદારા તેમના પુષ્કળ સૈનિકા માર્યા ગયા. મહારાવ અને તેમના હાથનીએના સૈનિકાએ જે વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, તે બેઠાને તેમના

શત્રુઓએ પણ તેમની પરમ પ્રશસા કરી હતી તેઓ વસ્તુતઃ નૈતિખં બળથી બળવાન બન્યા હતા મહારાવ કિશોરસિંહ અને તેમના પક્ષના હાડાવીરોએ અપૂર્વ બલવિક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું પરંતુ આ સ્થળે બે રાજપૂતવીરોની વીરતા તો ખાસ વર્ણવવા યોગ્ય છે તેમણે તો ખરેખર વીરતાની પરાકાષ્ટાજ દર્શાવી હતી તેમણે જે રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તે ક્રીસ અને રોમના પ્રાચીન વારિ કરતા નિષ્કૃષ્ટ પકિતની નથી જે સ્થળે ઉક્ત યુદ્ધ થયું હતું તે સ્થળનું ભૌગોલિક વર્ણન પૂર્વે આપવામાં આયું છે જે કે સાધારણ રીતે તે સ્થળ સપાટ હતું પરંતુ નદીની આગળ ખાડા ટેકરા વિઘ્નમાન હતા અહીં આ એક સાકડી ખીણમાંથી જલિમસિંહની સેના જઈ રહી હતી એવામાં તેના ઉપર ગોળીઓ આવીને પડવા લાગી સમસ્ત સેના આથી અચાનક થલી ગઈ સૈનિકોએ જે દિશામાંથી ગોળીઓ આવતી હતી તે દિશા તરફ જોઈું તો મે મનુષ્યો ઉચ્ચ પ્રદેશપરથી ગોળીઓ મારતા દૃષ્ટિગોચર થયા સર્વ માણસો અલત વિરમન થઈ મે મિનિટમુધી જાન ધારણ કરી ઉભા રહ્યા ત્યારપછી સેનાપતિએ સેનાને આગળ વધવાને આજ્ઞા આપી પરંતુ તરતજ સેનાના આગળના ભાગના કેટલાક સૈનિકો ગોળીના આવતથી ધામન થયા અને પાછાના ભાગમાં નાસી ગયા ઉક્ત ઉભય માણસો સતત ગોળીની દૃષ્ટિ કર્યાજ નતા હતા જનિમસિંહના સૈનિકો એક બાર પણ ન કરી શકે એટલા સમયમાં ઉક્ત ઉભય માણસો ત્રીસ બાર કરતા હતા તેમની ગોળીઓએ જનિમસિંહની સેનાના અનેક માણસોને ધામન કર્યા, પરંતુ તેમને તો વાળ પણ વાકે થઈ શકે નહિ તેઓ જાણે જાણથી પોતાનું રક્ષણ કરતા ન હોય તેમ લાગતું હતું જનિમસિંહના સૈનિકો ગોળી મારતા તો તે નિષ્ફળ થતી હતી અતે જનિમસિંહના સૈનિકોએ તેમની સામે મે તોષો ગોઠવી અને ગોળા છોડવા માંડ્યા ગોળા પણ તેમની પાસે થઈને નીકળ્યા ગયા તેઓ પોતાના શત્રુઓને ઉપદાસ કરી પુન ગોળીની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા જનિમસિંહની સેના આગળ રૂધવા લાગી જે કે તે સેનાના અનેક સૈનિકો ધામન થયા હતા તોપણ ઉક્ત ઉભય વીરો જનવિક્રમ જોઈને તેમનું રક્ષણ કરવાની અભિલાષા તેને ઉત્પન્ન થઈ તે વીરોની સામે ગોળા અને ગોળીઓ છોડવાની મના કરવામાં આવી સૈનિકોને એવી આજ્ઞા કરમાવવામાં આવી કે જે કોઈ ઉક્ત વીરોપર આક્રમણ કરવાની હામ ધરાવતા હોય તેમને તેમ કરવાની રજા છે આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ બે શહિદાઓ હાથમાં ત્રમ તરવાર નહિ ઉક્ત વીરોને પકડવાને ગયા સર્વ આતુરતાપૂર્વક પરિણામની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા ઉક્ત ઉભય વીરોનું શારીરિક બળ ધણુ થોડું હતું તેમને ગોળાની કેટલીક કરચ લાગી હતી જેથી તેઓ હતતેજ થઈ ગયા હતા નળી જે સ્થાનપર તેઓ ઉભા હતા, તે સ્થાન પણ હ્રદયુદને યોગ્ય નહોતું અતે તે બન્ને વીરો ઉભા શહિદાઓના હાથથી માર્યા ગયા ઉક્ત ઉભય હાડાવીરોએ જલિમસિંહની દશ પાપદન ટુપ્પી અને વીસ તોષોસહિત ગોન દાજનદત્તની ગતિ રાક્ષી હતી પરંતુ અતે તેઓ ઉપર જણાયા પ્રમાણે પરહોન્વાસી થયા

હાડોલીના સમસ્ત સામ તો અને જનજનોએ મહારાવ કિશોરસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું તેપરથી રાજપૂતજાતિના પ્રધાન ગુણો અને તેની ધર્મપરાયણતા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતીત થાય છે વળી તેની સાથે જનિમસિંહનું શાસન કેટલું ધોર હતું અને તે જાને કેટલા અગ્રિન હતો તે પણ જણાય છે જે સામતે સધિપ્રસંગે મધ્યસ્થતા કરી હતી અને જેણે જલિમસિંહના અનુગ્રહથી જંગી પ્રાપ્ત કરી હતી તેણે પણ મહારાવના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું કર્નન ટોડે અનેક સ્થાનપર રાકાર્યું છે કે જલિમસિંહના કંકાર શાસનથી કોરાના પ્રત્યેક ગ્રેણીના મનુષ્યો અત્યત અસતૃષ્ટ થઈ ગયા હતા તે જતા પણ તેમણે આ યાત્રી રીતે જલિમસિંહને વશપર પરાજિત શાસનસત્તા અપવાને માટે કિશોરસિંહની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું ।

કર્નલ ટોડે જણાવે છે કે મહારાવ કિશોરસિંહ નદીપર ઉતરી ગયા ત્યાર પછી તરતજ તેમના ઘોડાએ ગોળીના આઘાતથી પ્રાણત્યાગ કર્યો આપરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાવ કિશોરસિંહના જીવનનો નાશ કરવાને માટે જલિમસિંહની સેનાએ તેમનાપર ગોળી ચલાવી હતી પ્રાપ્ત ત્રણસે અ ચારાહીઓસહિત મહારાવ કિશોરસિંહ બડોદામાં ચાલ્યા ગયા અનેક સાહસિક હાડાવીરોએ યથાર્થ રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી સ્વધર્મનું પાનન કરવાને માટે પોતાની માતૃભૂમિ ઘરબાર અને કુટુંબમુદા

ત્યાગ કરી મહારાવના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું.

બ્રિટિશસેનાએ ઉક્ત હાડાવીરાની પૃઠ પકડી નહિ. તેઓ રણભૂમિમાં બ્રિટિશસેના સામે થયા હતા એ વાત સત્ય છે; પરંતુ તેઓ અમારાપર આક્રમણ કરવાને નહિ, પણ પોતાનું રક્ષણ કરવાને સામા થયા હતા; માટે તેમનું તે કાર્ય અવશ્ય થયાર્થ અને ન્યાયસંગત છે. કર્નલ ટૉડે કોટાના થયાર્થ અધીશ્વર મંદારાવ કિશોરસિંહને નસાડી મૂકી તેમની સર્વ મદત્વાકાંક્ષા વિશ્વસ્ત કરી દીધી. તેમના બ્રાતા પૃથ્વીસિંહ માર્યા ગયા અને ગોવર્ધનદાસ દેશપાર થયો. સામંતોએ નહેતું ધાયું કે યુદ્ધમાં અમારો પરાજય થશે; તેથી તેમણે પરાજય ચાપ તો શું કરવું તેની કાંઈપણ તૈયારી કરી રાખી નહોતી. જો બ્રિટિશસરકાર આજ્ઞા કરત તો રાજસ્થાનમાં મહારાવ કિશોરસિંહને સહાય કરનાર સામંતોને ક્યાંય પણ પ્રાપ્ત થાત નહિ; પરંતુ તેમનો સર્વથા નાશ કરવો ઉચિત માનવામાં આવ્યો નહિ, કારણ કે બ્રિટિશસરકાર સારીપેઠે જાણતી હતી કે તેમણે અનેક કારણોથી મહારાવના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું અને તેમને મહારાવને સહાય કર્યા વિના છુટકો નહોતો. મહારાવની ડાવણીમાંથી બ્રિટિશસરકારે અનેક ગ્રામ કાગળપત્રો હસ્તગત કરી લીધા હતા. આ કાગળપત્રો વાંચવાથી પ્રતીત થાય છે કે જાલિમસિંહને પરાસ્ત કરવાને માટે મજબૂત તૈયારી કરવામાં આવી હતી અને મહારાવની મદત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે સમસ્ત સાહસિક સામંતોએ સહાય કરી હતી; પરંતુ પાછળથી તે સર્વને કોર ફોર થયો.

કર્નલ ટૉડે સારીપેઠે જાણતા હતા કે સંધિના વધારાનો ધારો કાયમ રાખવાને માટે બ્રિટિશસરકારે મહારાવની વિરુદ્ધ જે કાર્ય કર્યું હતું તે સર્વથા અન્યાયમૂલક હતું. કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે, મહારાવની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવામાં જે માટે દુઃખદાયક કર્તવ્ય બળવ્યું હતું. હું હાડાગતિનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ જાણતો હતો; પરંતુ માત્ર સંધિના ધારાને અનુસરીનેજ જે માટે કોર કર્તવ્ય બળવ્યું હતું. કર્નલ ટૉડે ઉક્ત યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી કોટાનું સર્વ રાજતંત્ર પોતાના હસ્તમાં લીધું અને સમસ્ત સામંતોનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો. તેમણે સર્વ સામંતોને પોતપોતાના પ્રદેશમાં આવીને નિવાસ કરવાની પરવાનગી આપી. તેમણે જાલિમસિંહને નિવેદન કર્યું કે જો સામંતોપર કાંઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરશે તો બ્રિટિશસરકાર તેથી પરમ અસંતુષ્ટ થશે. સામંતો શીઘ્ર પોતપોતાની જમીનમાં જઈને વસવા લાગ્યા. આ પ્રકારે ક્ષમા કરવાથી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ગઈ. આથી કર્નલ ટૉડેને પ્રજા અભિનંદન આપવા લાગી. કર્નલ ટૉડે ૬૦ સે ૧૮૦૭ માં ભારે રાજદારી ક્ષેત્રમાં સૌથી પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો, તે સમયે તેમણે કોટારાજ્યમાં એકલા જમણું કર્યું હતું; અને હાડોતીદેશનું ભૌગોલિક તથા ઐતિહાસિક વર્ણન થયાસાથ એકત્રિત કર્યું હતું. તેઓ રાહતગદથી સંધિયાની ડાવણી છોડી ઘણા થોડા અનુચરોને પોતાના સાથે લઈ ચઢેરીના ધીજ જંગલમાં થઈ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ગયા અને ત્યાંથી પશ્ચિમતરફ આગળ વધી બેટવા અને અંબલનદીના મધ્યભાગમાં પહોંચ્યા. અહીંયાં તેમણે આ પ્રદેશની સમસ્ત નદીઓના મૂળની ખોજ કરી. બાર નામના સ્થાનમાં જઈ તેમણે પોતાની ડાવણી નાખી. ત્યાંથી તેઓ હાડોતીદેશથી સાડાઆઠ કોશના અંતરે આવેલી કાશીસિંધુ નામની નદીના તટપર જઈ પોતાના સેવકોને વિશ્રામ કરાવવાની આજ્ઞા કરી પોતે અસ્વાર થયા અને પાછા ફરવા લાગ્યા. તેઓ જે સમયે વમોલિયા નામના નગરમાં થઈને આસ્થા જતા હતા, તે સમયે કેટલાક માણસોએ તેમને એકદમ પકડી લીધા. તેમણે તેમને જણાવ્યું કે આપને અવશ્ય અહીંયાંના અધીશ્વરની સમીપ આવવું પડશે. જો કે તે સમયે તેઓ અત્યંત દુઃખિત થયા, તથાપિ તેમણે વિચાર કર્યો કે જો આપણે આ સમયે એમના રાખેદોને માન નહિ આપીએ તો આપણું કાર્ય અત્યંત અવિચારી થઈ પડશે; તેથી તેઓ તેમની સાથે ગયા. તેઓ એક જમીનમાં ગયા. ત્યાં તેમણે એક સુંદર મંચની ઉપર વમોલિયાના અધીશ્વરને પોતાના દરબારીઓની સાથે બેઠેલા જોયા. તેમણે

૧ પ્રધાન સામંતોએ એજન્ડાના જાલિમસિંહપર જે પત્ર મોકલ્યા હતા, તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મહારાવના વિદ્યાર્થી મંત્રીના ઉપદેશાનુસાર અમે તેમના પક્ષનું અવલંબન કર્યું છે.

રહિતો તે દેશી કાશીધ્વજ ઉપર પ્રચંડમાં લિખિત હતા તેને વપાસને પરિણામે પદ્મચુત કરવામાં આવ્યો અને સરકારના કારસીલામાં લિખિત સેક્રેટરીને પણ તેજ સિંહા કરવામાં આવી.

કર્નલ ટોડનુ પરમ સન્માનસંહિત સ્થાગત કર્યું કેનલ ટોડે ઉક્ત મુખામા જતી વખતે પોતાના ખૂર કા-
દનાની ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેમનું ચિત્ત સ્વસ્થ નહોતું, તેથી તેમની તે ચેષ્ટા સફળ થઇ નહિ ત્યાર
પછી તેમની સન્મુખ ખાઘપદાર્થો મૂકવામા આવ્યા અને તેમના હાથ, મો વગેરે ધોવાને માટે એક
બાંહણુ જળ લઇને આવ્યો. જો કે તે સમયે તેઓ રાજપૂતભક્તિના આત્માગિયાર તથા ભાગ બરા-
બર જાણતા નહોતા, પરંતુ તેમણે એક કલાક અત્યંત આનંદમા વ્યતીત કર્યો પુષ્કળ વાર્તાનાપ
ચાલ્યો. અનેક સુદરીઓ તેમની તરફ જોવા લાગી આથી કર્નલ ટોડને પરમ આશ્ચર્ય થયું કર્નલ
ટોડની ઘોડી લગડા થઇ ગઇ હતી, તેથી તેઓ બ્યારે જવાને તૈયાર થયા ત્યારે વમોનિયાના અધીશ્વરે
તેમને માટે એક ઉત્તમ ઘોડો સમર્પીને તૈયાર રાખ્યો, પરંતુ તેમણે તે ઘોડો પ્રદણ કર્યો નહિ. કર્-
નલ ટોડે પોતાની ડાવણીમા જઈ કેટલાક ઉપહાર વમોલિયાના અધીશ્વરપર મોકલ્યા આ ધનના
બન્યા પછી ચાંદ વર્ષ કર્નલ ટોડે મહારાવ કિશોરસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધને બીજે દિવસે વમો
નિયાના અધીશ્વરની માતા તરફથી કર્નલ ટોડને એક પત્ર મળ્યો તેમણે તમને આવીવ ચન કહી પૂર્વ
મિનતાનું સ્મરણ કરાવી એવા પ્રાર્થના કરી કે મારા પુત્ર પોતાના સન્માનની રક્ષાર્થે મત
રાનના પક્ષનું અવગણન કર્યું છે, માટે તેનું રક્ષણ કરો. કર્નલ ટોડે તેમને જાણાવ્યું કે આ પત્ર-
વાદક આપની સમીપ પહોચશે તે પૂર્વે આપનો પુત્ર આપને આવી મળશે જાલિમસિંહને સૌથી
પ્રથમ બ્યારે કોટાના શાસનકર્તાનું પદ પ્રાપ્ત થયું, તે સમયે આયુનના જે સામત તેમના પ્રધાન
રાજાનુંકે તેમની વિરુદ્ધ ખડા થયા હતા તેમના ઉત્તરાધિકારી ઉક્ત વમોલિયાના સામત હતા.

મહારાવ કિશોરસિંહ યુદ્ધમા પરાસ્ત થયા પછી મેરાડની અતર્ગત નાયદારામા ગયા આ પરથી
પ્રતીત થાય છે કે તેમનામા ધર્મભાવ અતિપ્રબળ હતો મહારાવે હવે સર્વ ગજબતપટ છોડી દીધી
જાલિમસિંહની લનામણથી મહારાવની નિકટ એક પત્ર મોકલવામા આ ગો તે પત્રમા એવો ઉદ્દેશ
હતો કે આપ કેવી શરતે કોટારાજ્યમા આવવા ઇચ્છો છો? મહારાવે લખ્યું કે બ્રિટિશએજન્ટ જે વ્ય
વસ્થા કરે તે મારે કબૂલ છે આવો ઉત્તર મળતા બ્રિટિશએજન્ટે એક સધિપત્ર તૈયાર કર્યો આ
સધિપત્રમા મહારાવ અને જાનમસિંહની વચ્ચે ભવિષ્યમા કાંઈ સંઘર્ષનું ન થાય એવી વ્યવસ્થા
કરવામા આવી હતી, તેપણુ મહારાવને તો કેનન નામમાત્રનાજ ગળ રાખવામા આવ્યા હતા અને
સર્વ સંતા જાલિમસિંહના હાથમા સોંપવામા આવી હતી પ્રધાન ઉદ્દેશ રાજની પદમર્ષદા સુખવિ
લામ અને રક્ષાને માટે એજન્ટ પ્રબંધ કરવાનો હતો મહારાવ કિશોરસિંહના પિતા કિવા કોટાના કોઇ
પણુ જૂતપૂર્વ રાજાને જે રકમ મળતી નહોતી તે રકમ તેમને માટે નિયત કરવામા આવી સમસ્ત
રાજાના નેતા મેરાડના મહારાજાના ઇચ્છારમા જેટલો વધ થતો હતો, તેટલો વધ મહારાવ કિ
શોરસિંહને માટે નિશ્ચિત કરવામા આવ્યો.

કર્નલ ટોડે પોતાના અથવા મહારાવ કિશોરસિંહની સ્વામીનનાનો નાશ કરનાર ઉક્ત સધિપત્ર
આપ્યો નથી અને મહારાવ એચિસનના અથવાથી તે ઉખૂત કર્યો છે —

સધિપત્ર

જાત જે વર્ષમા રાજ્યમા જે ઉપદ્રવો થયા છે, તેનું અત્યંત અનિષ્ટકારક પરિણામ આવ્યું છે,
તેથી બ્રિટિશસરકાર અસંતુષ્ટ થઈ છે કોટારાજ્યનું અમગન થયું છે અને મારી પોતાની શાસનને
આધાત થયો છે એ સર્વ વાત હું—મહારાવ કિશોરસિંહ—સારીપેટે જાણુ છું અને તેથી મેં આજે
નિમ્નલિખિત ધારાઓથી સુક્ત સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર અને મહોર કરેન છે આ સધિપત્રના ધારા
પ્રમાણે ભવિષ્યમા હું વર્તન કરીશ મારી સદિગ્ધના શ્રીનાથજી સાક્ષી છે જો હું ભવિષ્યમા
આ સધિપત્રના કોઇ ધારાનો ભંગ કરું તો બ્રિટિશસરકાર તરફથી ભવિષ્યમા હું કોઇપણ અનુમદ
પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ.

પહેલો ધારો—બ્રિટિશસરકાર જે આજ્ઞા કરશે તે સર્વનું હું આનંદપૂર્વક પાલન કરીશ અને
ભવિષ્યમા મારા સુખશાંતિ, સ્વતંત્રતા અને સામાજિક કાર્યના સંબંધમા કર્નલ ટોડની મધ્યસ્થતા
દારા જે પ્રબંધ કરવામા આવશે તેની વિરુદ્ધ હું કોઇપણ વાંધો ઉઠાવીશ નહિ.

બીજો ધારો—મારા પિતા રાજા ઉમેદસિંહની અવિદશામા નાનાજી જાલિમસિંહ જે પ્રકારે

સર્વ રાજ્યતંત્ર ચલાવતા હતા, તે પ્રકારે દિલ્હીની સંધિઅનુસાર અમારા અને અમારા ઉત્તરાધિકારી-ઓનાં નામથી તથા તરફથી નાનાથ જલિમસિંહને તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને યાસનભાર પ્રાપ્ત થશે; અર્થાત્ રાજ્યસાસન, મહેસુલ, સેના, દુર્ગસમૂહ, કર્મચારીઓને નિયેજ અને તેમની પદચ્યુતિ એ સર્વ તેમના હાથમાં રહેશે. તેમની આ સત્તા સ્વતંત્ર રહેશે. અમે તેમાં દસ્તકેષ કરી શકીશું નહિ.

ગીઝે ધારા—શાંતિભંગ કરનારને ઉચિત દંડ પ્રાપ્ત થશે. મારા સર્વ ખરાબ સલાહકારો ચાલ્યા ગયા છે વા આપની આજ્ઞાનુસાર મેં તેમને કાઢી મૂક્યા છે. ગોવર્ધનદાસ, સેતુઅમ્લી, મદારાજ બલવંતસિંહ, કાઝી મીરગં મુદમદઅલી, શેખ હળીબ અને બીજાઓ કે જેમની અનિષ્ટકારક સલાહ પ્રમાણે હું ચાલ્યો હતો, તેમની સાથે ભવિષ્યમાં હું કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ વા પવન્યવંદાર રાખીશ નહિ.

ગોચોધારા—અમારા શરીરની રક્ષાને અર્થે જે સેના નિયત થશે તે સિવાય બીજી કોઇપણ સેના રાખવાને અમે યેછા કરીશું નહિ. જે મનુષ્ય માનાથ જલિમસિંહના વિરોધીઓની સાથે કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખશે તેને હું મારા દરબારમાં આવવા દહસ નહિ.

નાથદારા, તા. ૨૨ મી નવેમ્બર, ૪૦ સં ૧૮૨૨ (હસ્તાક્ષર) મહારાવ કિશોરસિંહ
જે મહારાવ કિશોરસિંહ એક મધ્યાર્ રાજપૂતવંશીની પેઠે પોતાના પૈતૃકરાજ્યાધિકારની રક્ષાને અર્થે જલિમસિંહની વિરુદ્ધ ખડગ લઇને ખડા થયા હતા, તેજ મહારાવ કિશોરસિંહને આ સમયે બ્રિટિશસરકારના વેચાવસા શુલામની પેઠે ઉક્ત સંધિબંધનમાં બદ થયેલા નેહરે કાંઈ તેમને કાયર માને એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે એમ માનવામાં તેઓ બૂલ કરે છે. જો તેઓ પોતાના પૈતૃકઅધિકાર અને સ્વાધીનતાની રક્ષાઅર્થે રણસંગ્રામમાં બહાર પડ્યા ન હોત તો આ-પણે તેમને મધ્યાર્ કાપુરુષ કહી શકત. બ્રિટિશસરકારને અન્યાયીરીતે જલિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરતી નેહર તેમણે રણસંગ્રામમાં ઝાઝાવ્યું હતું, તેમનું તે કાર્ય ખરેખર પ્રશંસનીય છે. કાણુ કહી શકે છે કે મહાબલવાન બ્રિટિશસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાથી પરિણામ શું આવશે તે મહારાવ કિશોરસિંહ જાણતા નહોતા! અમે કહી શકીએ છીએ કે મહારાવ કિશોરસિંહ જો કે જાણતા હતા કે બ્રિટિશ-સરકાર વિપુલ બળશાળી છે, તોપણ તેઓ અંતની ધડીસથી માનતા હતા કે બ્રિટિશસરકાર ન્યાયી રાજનીતિના મસ્તકપર પહાવાત કરી જલિમસિંહનો પક્ષ મહણુ કરી અમારી સામે સેનાને ચલાવશે નહિ; પરંતુ તેમ થયું નહિ. બ્રિટિશસરકારની સાથે તેમને કાંઈ યતુતા નહોતી, તેથી તેમણે માંગ-રોક્ષના યુદ્ધમાં બ્રિટિશસેનાએ જ્યારે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે માત્ર પોતાની રક્ષાને અર્થે તેની સામે શસ્ત્રપ્રયોગ કરી રણબુમિનો ત્યાગ કર્યો. ઉક્ત સંધિપત્રદ્વારા સારીરીતે પ્રમાણિત થાય છે કે મહારાવે પોતાની અત્યંત અનિષ્ટાથી તેપર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. બ્રિટિશસરકારે એક રાજ્યમાં એક નામમાત્રનો રાજા અને બીજે સર્વસત્તાધારી રાજા આ પ્રમાણે બે વૃપતિઓ નિયુક્ત કરી અત્યંત અવિચારી કાર્ય કર્યું. પાછળથી આ અનુચિત અને અન્યાયી કાર્ય બ્યર્થ થઇ ગયું, એજ તેની અબોઅનાવું પ્રબલ પ્રમાણું છે.

કર્નલ ટૅડે મહારાવ કિશોરસિંહના બ્યવને માટે જે રકમ નિયત કરી હતી, તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; પરંતુ અમે તેની સૂચિ મહાશય એચિસનના મંચમાંથી ઉધૂત કરીએ છીએ. મહારાવ કિશોરસિંહને પોતાના દરબાર અને કર્મચારીઓના બ્યવને માટે નિમ્નલિખિત રકમ ૪૦ સં ૧૮૨૨ ના જાન્યુઆરીની ૮ મી તારીખથી પ્રતિવર્ષે જલિમસિંહની તરફથી મળતી હતી:—

મહારાવનો અંગત ખર્ચ

રૂપિયા

૧-શ્રી વૃજરાજગુની સેવાને માટે

૪૮૦૦—૦—૦

૨-દાનને માટે

૨૨૦૦—૦—૦

૩-રસોઇને માટે (રાજના પંદર રા. પ્રમાણે)

૫૪૦૦—૦—૦

૪-રાજમહાલયનો બ્યય

૯૩૦૬—૯—૯

૫-રાણીઓના અલંકારને માટે

૧૨૦૦—૦—૦

૬-મહારાવ અને મહારાણીઓના પોશાક તથા વસ્ત્રદાનને માટે ૧૮૦૦—૦—૦

૭-દાશઅર્થ વા ખાનગીવ્યય	૨૪૦૦૦-૦-૦
૮-રાજમેડાના વેનનાદિ વિગેરે	૧૨૦૦૦-૦-૦
૯-તખ્તેખાનો અર્થ	૬૭૮૬-૮-૦
૧૦-શીવખાના (દસ્તીયાના) નો અર્થ	૩૨૭૬-૮-૦
૧૧-૨થ, ગાડી, પાવખી દત્તાદિનો અર્થ	૧૪૦૩-૫-૬
૧૨-પાવખી ઉચકનારા કદારોના પગાર	૧૨૩૬-૦-૦
પ્રાસાદગ્રંથક મેનાનો વ્યય	
૧૩-૧૦૦ અખારોદીઓ (પ્રત્યેકને માસિક રૂ ૨૫ ના દિસાખથી)	૩૦૦૦૦-૦-૦
૨૦૦ પાવદન સૈનિકો (જે સુમેદાર, પ્રત્યેકને માસિક	
૨૦ ના દિમાખથી, જમાદાર જે, પ્રત્યેકને માસિક	
૧૦ ના દિમાખથી; પતાકાધારીને માસિક ૮ ના	
પાળા દિસાખથી અને માધારજી પગારને ૭ ના દિમાખથી,	૧૭૫૮૦-૦-૦
૧૪-ઉટ ૫	૩૧૭-૦-૦
૧૫-સાદખી ૪	૪૮૮-૩-૬
૧૬-ખજાતજી	૭૨૦-૦-૦
૧૭-ધાસ	૮૫૦-૦-૦
૧૮-તેવ, ખસી આદિ	૧૮૦૦-૦-૦
૧૯-રગ	૨૦૦-૦-૦
૨૦-મિમરતની મરામત	૩૦૦૦-૦-૦
૨૧-ધોડા, ગાય, ઉટ, બનદ વગેરેની ખરીદી	૬૦૦૦-૦-૦
૨૨-તજી વગેરે	૧૦૦૦-૦-૦
૨૩-ચિકિત્સાપથ, ઔષધિ વગેરે	૪૦૦-૦-૦
૨૪-૫ ગરખાના	૩૦૦-૦-૦

કુલ રૂ ૧૬૩૦૭૭-૪-૦

(દસ્તાક્ષર) માધોમિંદુ

પૃથ્વીસિદ્ધના પુત્ર નાનાનાથ અને તેમના કુટુંબના ભરખુપોષણને માટે કાઠાના શાસનમતી તરફથી ૪૦ સં ૧૮૨૨ ના જાન્યુઆરીની ૮ મી તારીખથી પ્રતિવર્ષે કાઠાસાદી રૂપિયા ૧૮૦૦૦ (પ્રતિમાસે રૂ ૧૫૦૦) આપવામાં આવતા હતા.

કર્નલ ડૉક્ટર મધ્વરથ યદુ કિશોરસિદ્ધને માટે ઉપરોક્ત રકમ નિયત કરી અને કુમાર માધોસિદ્ધના પાસે પછી એક પત્ર પર દસ્તાક્ષર કરાવી લીધા તેમણે જે પત્ર પર કુમાર માધોમિંદુના દસ્તાક્ષર કરાયા હતા તે પત્ર પોતાના અથમા આપ્યો નથી, પરંતુ એને તેને પરમ આચાર્યક ધારી મહાશય એચિસનના અથમથી ઉપધત કર્યો છે તે પત્ર આ પ્રમાણે છે —

અથમ ધારો—રાજવાની કાઠા, તેમાના પ્રાસાદો, વિશ્રામસ્થાનો ઉદ્યાનસમૂહ, ઉમેદગજમાના મહાવયો, રગવાડી, જગપુરા, સુકુદરા તથા જગરાજગજ નામનું ઉદ્યાન, ગોપાળનિરાસ અને જગ વિલાસ નામનું ઉદ્યાન, આ સર્વ મહારાવના અધિકારમાં રહેશે મહારાવ એ સર્વ સ્થાનોના સખધ મા જે પ્રબધ કરશે તેમા શાસનકર્તા જનિમસિદ્ધ કોષપણુ પ્રકરે હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ.

રાજધાનીમધ્યેના રાજમહાનથના જે ભાગે રાજરાણા જનિમસિદ્ધના કુટુંબીઓ અને સેવકો ના નિવાસને માટે નિયત કરવામાં આવ્યા છે, તેને ચૂક મહાનથથી પૃથક કરવામાં આવ્યા છે તેનું પૃથક્તન સિદ્ધ કરવાને માટે વચમાં જગપી રાખવામાં આવી છે, તેનું ઉત્તરબન કોષ કરી શકશે નહિ જનિમસિદ્ધ ઉક્ત સ્થાનની રક્ષાને અર્થે ૫૦ થી અધિક ચોડીદારો નિયુક્ત કરી શકશે નહિ બીજા ધારો—મહારાવ અને તેમના પત્નિવારના ભગ્નુપોષણને માટે પ્રતિવર્ષે કાઠાસાદી એક લાખ ત્રેસઃ હજાર સત્તોતેર રૂપિયા ચાર આના આપવામાં આવશે આ રકમ મળતા મહારાવ તેની પહોંચ આપશે અને તે રકમનો દિસાખ તેમજ બિટિચસરકારપર મોકલશે. પડશે

ત્રીજો ધારો—રાજકુટુંબમાં વિવાહ, જન્મ ઇત્યાદિ પ્રસંગે જે કાંઈ વ્યયની આવશ્યકતા હોય તે જલિમસિંહ પ્રાચીન પ્રણાલીઓના સંસ્માનની રક્ષાએ આપશે. જો મહારાવને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે તો તેમના ભરણપોષણને માટે વધુ રકમ નિયત કરવામાં આવશે.

ચોથો ધારો—દશેરા, જન્મષ્ટમી ઇત્યાદિ સાધારણ ઉત્સવોના સમયમાં મહારાવ અને તેમના પરિવારને અત્યારસુધી જે સન્માન મળતું આવ્યું છે, તે સન્માન તેજ પ્રકારે મળશે. દાનપુષ્યાદિ સાંસારિક કામોના સંબંધમાં મહારાવને સંપૂર્ણ અધિકાર રહેશે અને આજસુધી જે રાજચિન્હો વિદ્યમાન છે, તેની પણ તેજ પ્રકારે રક્ષા કરવામાં આવશે.

પાંચમો ધારો—જે સમયે મહારાવ હવા ખાવાને માટે બહાર જશે તે સમયે તેમની સાથે સમસ્ત રાજચિન્હો મોકલવામાં આવશે અને રાજ્યની એક દુકાંડી પણ તેમની સાથે જશે.

છઠ્ઠો ધારો—જે ૧૦૦ અશ્વારીઓ અને ૨૦૦ પાદદલ સૈનિકો તેમના અંગરક્ષકતરિકે નિયુક્ત થયા છે તે સંપૂર્ણતઃ મહારાવને આધીન રહેશે. અન્ય કોઈ તેની ઉપર કોઈપણ પ્રકારની સત્તા ધરાવી શકશે નહિ. રાજદરબારના સજાસંદો મહારાવને માત્ર પોતાના સ્વામી ગણ્યો.

સાતમો ધારો—પૃથ્વીસિંહના પુત્ર નાનાસાહબ અને તેમના કુટુંબીજનોના ભરણપોષણને માટે વાર્ષિક ૧૮૦૦૦ રૂપિયાની જે રકમ નિયત કરવામાં આવી છે, તેને પણ મહારાવને આપવામાં આવતી રકમનાજ નિયમો લાગુ પડે છે. તેમના પ્રથમ વિવાહપ્રસંગે કોટાના શાસનકર્તા સમસ્ત વ્યય આપશે.

આઠમો ધારો—કોટાના શાસનકર્તા જે સિપાઈઓ અને મુત્સદ્દીઓને પદ્મયુત કરશે વા જોએ પોતાની ઇચ્છાથી પદ્મયાગ કરશે, તેમને મહારાવ પોતાના તાબામાં નિયુક્ત કરી શકશે નહિ કિંવા આશ્રય આપી શકશે નહિ; તેજ પ્રકારે કોટાના શાસનકર્તા પણ મહારાવના ભરતરફ કેદલા માણસોને નિયુક્ત કરી શકશે નહિ કિંવા આશ્રય આપી શકશે નહિ.

નવમો ધારો—ગવર્નરજનરલના એજન્ટ તરફથી એક વિશ્વાસુ મનુષ્ય નિત્ય મહારાવની સમીપ હાજર રહેશે અને તેનાદ્વારા પત્રવ્યવહાર આવશે.

દશમો ધારો—ગત ઉપદ્રવના સમયમાં મહારાવે જે દેવું કર્યું છે અથવા અત્યારપછી તેઓ જે દેવું કરશે તે ચૂકવવાને માટે અજનામાંથી એકપણ રૂપિયા આપવામાં આવશે નહિ.

જે લખવામાં આવ્યું છે તેમાં કાંઈ પણ વ્યતિક્રમ કરવામાં આવશે નહિ.

ફાઈનલ સંવત ૧૮૭૮-૭ મી ફેબ્રુઆરી, ૪૦ સં ૧૮૨૨.

હવે અમારા કાંઈપણ ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે ઉક્ત પ્રબંધ કર્નલ ટૉડે કર્યો હતો. અત્યંત શોકનો વિષય છે કે તેઓ એક ઉત્તમ શ્રેણીના રાજપુત્ર હોવા છતાં પણ તેમણે પરિણામનો વિચાર કર્યો નહિ. એક રાજ્યમાં એક રાજાના મારાત્રો રહે અને બીજો સંપૂર્ણ રાજસત્તા પોતાના હાથમાં રાખે એ અવસ્થા કદિપણ ચિરકાલપર્યંત નહીં શકે નહિ, એ વાતનો કર્નલ ટૉડે કિચિત પણ વિચાર કર્યો નહિ. કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે—“અરાણ સજાદના ભોગ થઈ પડેલા મહારાવના હૃદયમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની પરમ આવશ્યકતા હતી. તેમણે જલિમસિંહની વિરુદ્ધ જે પગલું લખ્યું હતું તેનાં અનેક કારણોમાં એક કારણ એવું પણ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે તેમણે પોતાના જીવનના બમથી તે કાળે કર્યું હતું; માટે તેમનો તે લાય નિવૃત્ત કરવાની અને તેમનું મંગલ સાધવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવી છે. જે સમયે સમસ્ત બીતિ અને અવિશ્વાસ દૂર કરી મહારાવ નાયદારાનો ત્યાગ કરી કોટામાં જવાને તત્પર થયા તે સમયે તેમનો કોટાના સિંહાસનપર પુનઃ અભિરોધ કરવાને માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો તે નિષ્ફળ કરવાને માટે એક લયંકર પ્રયત્ન રચાયું. એક લંગડો માણસ આ પ્રયત્નનો પ્રધાન સત્રધાર હતો. તેણે એવી અકલા દેહાવી કે જલિમસિંહના પુત્રની આજ્ઞાથી અને લંગડો કરવાના આગ્યો છે અને હું મહારાવનો બ્રાહ્મ વિચનસિંહ છું. તે મહારાવના નિનાસરચાનની ઉક નિકટ જઈ પહોંચ્યો. વિચનસિંહના ચહેરાની સાથે તેનો ચહેરો અત્યંત મળતો આવતો હતો; પરંતુ તેની ચતુરાઈ શીઘ્ર પ્રકાશિત થઈ ગઈ અને તેનો પ્રયત્ન પકડાઈ ગયો. ઉદયપુરના મહારાણા કિશોરસિંહના અનેવી ચતા હતા તેથી તેમણે કિશોરસિંહનો કોટાના સિંહાસનપર પુનઃ

અભિષેક કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો તેમણે ઉક્ત પ્રપચ કરનારને પકડાવીને ઉદયપુર મગાવી લીધો તે માણસે શામારે આપુ કાર્ય કર્યું હતું, તે કાષ્ઠ વિદિત થયું નહિ આ પ્રપચનું મૂળ શું હતું તે પણ દિવસ મુધી ઝમ રહ્યું ઉક્ત માણસને શીઘ્ર પ્રાણ્ફડ કરવામા આવ્યો, તેના સમય મા માત્ર એટલું જાણવામા આવ્યું છે કે તે માણસ જયપુરનો નિવાસી હતો અને કોઈ ધોર અપરાધના દંડારિકે તેને લગડા કરી નાખવામા આવ્યો હતો "

ઉક્ત વિધન દૂર થયા પછી તરતજ મહારાવ કિશોરસિંહ કન્દેયાનું મંદિર છોડી પોતાના પિતાના રાજ્ય તરફ ચાલ્યા ગજરાણા જનિમસિંહ અને કર્નલ ટોડ તેમને રાજધાનીમા લઇ આવવાને સામા ગયા મહારાવ જ્યારે રાજધાનીમા પહોંચ્યા ત્યારે સમસ્ત પ્રજાજનોએ પરમ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો આપરથી પ્રજાની મહારાવપર કેટલી પ્રીતિ હતી તે પ્રદર્શિત થાય છે તેમણે મેનાર જે મિત્રા સન્નોત્તો ત્યાજ કર્યો હતો, તેપર પુન તેઓ અધિષ્ઠિત થયા, પરંતુ તેમની સમસ્ત મહત્વાકાંક્ષાઓ મર્વ-થા નષ્ટ થઇ ગઇ

ગજમહાનયમા અત્યારસુધી જે રાજચિન્હો રહેતા હતા, તે હવે પણ રહેશે અને પ્રધાન તોરણ દ્વારપર ટોન વગાડનારાઓ રહેશે એવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી મહારાવના જાતા વિશનસિંહ કે જેઓ તેમની ક્રોધદષ્ટિમા આવી પડ્યા હતા, તેમને મહારાવના સતોને ખાતર રાજધાનીમાથી દૂર કરી સ્વકુલ્લમહિત રાજધાનીથી દશ કોશના અત્યંત અણુતાનામના સ્થાનમા રહેવાની પરવાનગી આપી મહારાવે તેમને જાગીર પણ વધારી આપી

કિશોરસિંહની સાથે જનિમસિંહને પ્રથમવાર તરાર થઈ હતી, સારે જે પ્રકારે કર્નલ ટોડ એક માસપર્યંત કોટામા રહીને ઉલયની વચ્ચે મિત્રતા કરાવી આપી હતી તે પ્રકારે આ ખીજ વાર કલહ થયો ત્યારે પણ તેઓ એક માસપર્યંત કોટામા રહ્યા અને તેમની વચ્ચે પુન મિત્રી કરાવી આપી કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે આ સમયે મહારાવે પોતાના સર્વ અપરાધો કળુન કર્યા રાજ રાણા જનિમસિંહ અને મહારાવ કિશોરસિંહે એકબીજાના કાથ પકડી ભવિષ્યમા મિત્રતા સ્થાપી રાખવાને શપથ લીધા અને મહારાવે જે માધોસિંહને પોતાના હુલકનનું મૂળ કારણ ગણ્યા હતા તેમને તેમણે દંડ અભિગન કર્યું આ સમયે મહારાવને સુખચિન્તાસ ભોગવવાનો, પોતાની પદમયોદ્ધાની રક્ષા કરવાનો કિવા કોઈની ઉપર કોઈપણ પ્રકારની સત્તા ચલાવવાનો અધિકાર નહોતો, તેથી તેમને કોઈપણ પ્રકારનું કષ્ટ ન પડે અને કોઈપણ પ્રકારની ત્રુટિ ન પડે, એ બાબતપર લક્ષ્ય રાખવાને માટે એક માણસને નિયુક્ત કરવામા આવ્યો આ રીતે પુન સમિનન થવાથી અને સખ્ય સ્થાપન થવાથી રાજરાણા જનિમસિંહ પરમ સતુષ્ટ થયા અને તેમણે સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો સતોન પ્રકટ કર્યો જનિમસિંહને જે નૈતિક કનક લાગ્યું હતું તેથી તેઓ અત્યંત દુખિત થયા હતા તેમણે માધોસિંહને પોતાની પાસે પોતાનીને એમ સૂઝા કહ્યું હતું કે - 'તમારા પાપથી મારે દંડ ભોગવવો પડશે

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે ૬૦ વર્ષ પૂર્વે બટવાડાના જે રણસેનમા જનિમસિંહનો પ્રથમ અન્મુદય થયો હતો, તેજ રણસેનની નિકટ માગરોલમા તેમણે પોતાનું ઉક્ત અતિમ રાજકીય કાર્ય કર્યું એ એક અત્યંત અદ્ભુત ઘટના છે પોતાના અન્મુદયની ઘટનાનું સ્મરણ થતા આ સમયે તેમના મનમા કેવા બે ભિન્ન લાવો ઉત્પન્ન થયા હશે ? તેમણે પોતાની તનનારવતી અવરરાજ્યની આધીનતાની જાણર કાપી નાખી કોટારાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને તે ઉપકારના બદલામાજ કોટાના અધીશ્વરે તેમને રાજ્યનું સર્વોત્તમ પદ આપ્યું હતું, પરંતુ તેજ અધીશ્વરના પૌત્રપર જનિમસિંહે તનનાર ચનાવી અને-કંડો શાહીએ છીએ કે જે સુસભ્ય ક્ષિત્રિશસ્ત્રકાર જનિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન ન કરત તો તેઓ કદિપણ મહારાવ કિશોરસિંહની સામે ઉભા થઈ શકત નહિ મહારાવ કિશોરસિંહની નિરંદ તલવાર ચનાવી જનિમસિંહને જે અન્યાયી કાર્ય કર્યું, તે ચિરકાનપર્યંત ઇતિહાસના પૃથોમા તેમની અપક્રાંતિ ગજવશે

ઉક્ત અત્યંત શોચનીય રાજદ્વારી કાર્ય થયા પછી પુન શાંતિ સ્થાપિત થઇ કર્નલ ટોડ જાણાવે છે કે ઉક્ત કાર્ય અન્યા પછી થોડા સમયમા જનિમસિંહ પુન પોતાની જાવણીમા ગયા અને રાજ્યમા જે અશાંતિ, ઉપદ્રવ તથા શાસનનિયંત્રણ ઉત્પન્ન થઇ હતી તે નિવૃત્ત કરવાને માટે રા

ન્યમમાં પુનઃ ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. તેઓ શીઘ્ર અચાંતિનો નાશ કરી શાંતિ સ્થાપન કરવાને સમર્થ થયા. જે રાજકીયઉપદ્રવ સમાજનો સંપૂર્ણ વિધ્વંસ કરવાનાં અને રાજ્યમાં રક્તની નદી વહેવરાવવાનાં ચિન્હો દર્શાવતો હતો તે શીઘ્ર દૂર થઇ ગયો. ઉક્ત ધટના બન્યા પછી પાંચ વર્ષપર્યંત નિઃશિમાસંદ જીવંત રહ્યા.

જલિમસિંહના જીવનની સમાજોચના કરતાં કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, આ અસાધારણ પુરુષને ઇતિહાસમાં કયું સ્થાન આપવું તે સમજી શકાતું નથી. અગ્રે તેમના જીવનનાં જે જે કાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી ધણા પાઠકો જલિમસિંહના ચારિત્ર્યવિષે અતુગાન કરી શકશે. વસ્તુતઃ જલિમસિંહે પોતાના ચારિત્ર્યનાં સમસ્ત અંગો જણાવતો કોઇને અવકાશ આપ્યોજ નથી. તેમના હૃદયના ગુપ્તભાવો એકમાત્ર સર્વોન્તર્ધામી જગદીશ્વરેસિવાય ઇતર કોઇને પણ જ્ઞાત નહોતા. સમસ્ત રાજસ્થાનમાં તેમના જેવો વિસ્વાસપાત્ર માણસ કોઇપણ નિવડ્યો નથી. જલિમસિંહ પોતાના રાજદ્વારીજીવનની ઉપાધી લઇને તેની સંધ્યાપર્યંત સદા એમ કહેતા હતા કે મારા હૃદયની વાત અને હૃદયના ભાવ તે માફ હૃદયજ જાણે છે. તેમનો આજી શુણ તેમના જીવનની ખરી કૃતિ છે. સુખવિલાસના આવેગમાં અને સફલતાના જુસ્સામાં અત્યંત કઠોર સ્વભાવનાં માણસો પણ કદિ કદિ પોતાના હૃદયની વાત પ્રકાશિત કરી દે છે; પરંતુ જલિમસિંહે કદિ પણ પોતાનો ગુપ્ત મનોભાવ કોઇની આગળ પ્રદર્શિત કર્યો નથી. ઉત્સાહ, આનંદ, શોક, આશા, વૈરભાવ-આવા આવા મનોવિકારપ્રસંગે પણ જલિમસિંહના મનની વાત હોડબહાર નીકળતી નહોતી. તેમની કોઇ કંપના અવસ્થા સિદ્ધ થાય એવી હોય તો-પણ તેઓ તેને પ્રકટ કરી દેતા નહોતા. તેઓ અતિગંભીરભાવથી દરેક કાર્ય કરતા. જે કે તેમને! સ્વભાવ અત્યંત ઉગ્ર હતો, તોપણ તેમણે પોતાનો આ સ્વાભાવિક દોષ સહેલાઈથી છુપાવી રાખ્યો હતો. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિની પ્રતીક્ષા કરતા હતા. તેમણે કુવાવસ્થામાં પણ પોતાના શરીરને કાણુમાં રાખ્યું હતું. તેમણે ચાતુર્ય અને સાવધાનતાથી અનેક પ્રપંચજન્યોમાંથી પોતાનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. અનેક વિપત્તિસમૂહોને ઝિનઝિન કરી તેમણે પોતાનાં કાર્યોમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ બહારથી સરક્ષતા અને નમ્રતા પ્રકાશિત કરતા હતા. વળી તેઓ પ્રત્યેક ધર્મક્રિયાને માન આપતા હતા. તેઓ જે કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેતા તે કાર્ય અવસ્થાએ થરોજ, એવો લોકોને વિશ્વાસ બેસતો. તેઓ ગંભીર, વિચારવાન, સુશીલ અને સરલ હતા; તેથી તેમણે પોતાના હાથનીચેના કર્મચારીઓની અસંત પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તેઓ ખુશામત કરવાના કાર્યમાં અતિ નિપુણ હતા, તેથી સત્તાધારીઓ તેમનાંપર પરમ પ્રસન્ન થઈ જતા હતા. તેમની વાર્તાલાપ કરવાની શૈલી એટલી મોહક હતી કે શ્રોતા તેથી મુગ્ધ બની જતા હતા. લોકોનો સારો અભિપ્રાય મેળવવાને માટે તેમણે પુષ્કળ ચેષ્ટા કરી હતી. તેઓ પ્રજાપર અત્યાચાર કરતા હતા, તોપણ તેપર તેમણે ચાતુર્ય-જાળનું આવરણ ફેલાવ્યું હતું. હાડાસામંતોની ભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેમણે તે ભૂમિને અસંત ફળરૂપ બનાવી મૂકી. ખંત અને પરિશ્રમથી શું શું બની શકે છે તે તેમણે પોતાના ઉદાહરણથી જગતને સારીરીતે દર્શાવી આપ્યું. તેમણે કોટાની સર્વ શાસનસત્તા પોતાના હાથમાં લઇ તે રાજ્યની પરમ ઉન્નતિ કરી. તેમણે નેટલું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું, તેટલું ગૌરવ તેમના પૂર્વપુરુષોને કદિપણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. તેમના પ્રત્યેક કાર્યદ્વારા વિદિત થાય છે કે તેઓ માનવચરિત્રના મહા-અભ્યાસી હતા. તેઓ ધૂર્ત મહારાષ્ટ્રીઓને કળી શકતા હતા, તેજસ્વી રાજપૂતોને શાંત પાડી તેમનું દમન કરી શકતા હતા અને અંગ્રેજો કે જેઓ એશિયાવાસીઓના કોઇ પણ ગુણનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમની પણ તેમણે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ પોતાની જાતની પ્રત્યેક સામાજિક અને ધાર્મિકવિધને માન આપતા હતા. તેઓ પોતાના સમાજમાં આનંદનીય ગણાતા હતા. તેમણે પોતાના સમાજના જે જે નિયમોનો લગ કર્યો હતો તે અસંત ગુપ્તરતિ કર્યો હતો. તેઓ એક તરફ દાતા અને બીજી તરફ કૃપણ, એક તરફ અલાચારી અને બીજી તરફ આશ્રયદાતાતરિકે ઉભા રહ્યા હતા. તેઓ એક તરફ સુવર્ણના અર્ધકર દાનમાં આપતા હતા તો બીજી તરફ સંન્યાસીઓની પાસેથી પણ કર લેના હતા. એક તરફ તેમણે કોટાના પ્રાચીન સામંતોને દેશનિકાલ કરી તેમની સમસ્ત ભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો અને બીજી તરફ કોઇ વિદેશી સામંત આશ્રયને માટે તેમને પ્રાર્થના

કગ્તો તો તેઓ તેનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કરતા હતા અને યથાશક્તિ તેને સદાય તથા આશ્રય આપતા હતા.

અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે ભારતીય ઉપર તેમને ધણે તિરસ્કાર હતો અને જહુગરોની ઉપર પણ તેમને ધુણા હતી તેમણે આ લોકોને કાઠામાં પોતાનો વ્યવસાય કરવા દીધો નહિ કેટલાક લોકો કહે છે કે ભારત અને જહુગરોના કાર્ય સારા નહિ હોવાથી જાનિમસિંહે તેમને કાઠારાજ્યમાં પોતાનો ધંધો કરતા અટકાવ્યા હતા, પરંતુ સત્ય વાત એ છે કે એક જહુગરના મતથી તેમને કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું અને ભારતના સત્તાપૂર્ણ કાર્યોથી તેઓ નિર્દિન થયા હતા, તેથી તેમણે ઉક્ત લોકોનો ધંધો વિખરન ક્યો હતો તેમણે ડાકણો ઉપર એવા સખ્ત અત્યાચાર કર્યો હતો કે તેના કરતા તેમણે તેમને પ્રાણદંડ ક્યો હોત તો ઠીક થાત તેમણે ડાકણોના હાથમાં તપ્ત લોહાના ગોળા આપ્યા હતા લોકો એમ માનતા હતા કે ખરી ડાકણને તપ્ત લોહાના ગોળા દબ કરી શકના નથી વળી તેમને જળમાં નાખીને પણ તેમની પરીક્ષા કરવામાં આવતી હતી જે તે જળમાં ડુબી જાય તો તેને નિર્દોષ માનવામાં આવતી હતી અને જે તે બહાર નીકળે તો તેને ડાકણ ગણી દડ કરવામાં આવતો હતો જેનાપર ડાકણ હોવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય તેની પરીક્ષા કરવાને માટે તેનું મુખ બાધી લેવામાં આવતું હતું, જે તેથી તેના શ્વાસ ન રોકાય તો તેને ડાકણ ગણવામાં આવતી હતી વળી તેની આંખોમાં મુકા મગ્યા વાગીને નાખવામાં આવતા હતા જે તેથી તેની આંખમાંથી પાણી ન નીકળે તો તેને ડાકણ ગણવામાં આવતી હતી અને તેને શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી એમ કહેવાય છે કે ડાકણો પોતાના મત્રાના પ્રયોગથી અસ્થરા અને પણ વ્યર્થ કરી નાખે છે વળી તેઓ માન દષ્ટિપાત કરીને પણ મનુષ્યને મારી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે એમ પણ લોકો માને છે પરંતુ કાઠારાજ્યમાં આથી ડાકણ એક પણ હતી નહિ કેટલીક દલ રાણીઓને પણ દુહોભંગશાત ડાકણની ઉપાધિ મળી જો અશુભકર્મને ડાકણને 'જિમરખોર' બખી છે એમ કહેવાય છે કે આ 'જિમરખોર' ગ્રાન કાળમાં બાળકોના કલેજ ખાઈ જાય છે

જે સમયે જાનિમસિંહની વય ૮૫ વર્ષની થઈ હતી, તે સમયે પણ તેઓ આનંદ થી વસ્તુ છે તે જણતા નહોતા તેઓ સાગ્રિષ્ટે જણતા હતા કે પોતાના અન્ન અને સિંહાસનની રક્ષા કરવી એ રાજપૂતોનો ધર્મ છે જે સમયે તેમની દર્શનશક્તિ મર્વંધા લુપ્ત થઈ ગઈ અને તેઓ સંપૂર્ણતઃ અંધ બની ગયા તથા અન્નપર આરંદ થઈ શિકાર કરવાને જ સમર્થ બની ગયા, તે સમયે તેઓ પાનખીપર આરંદ થઈ મૃગયા કરવાને જતા હતા અને તેમની પાછળ કેટલાક હનર સૈનિકો જતા હતા શિકારપ્રસંગે તેઓ મામતોની આગળ લજ્જા અને ભયનો સર્વંથા ત્યાગ કરતા હતા અને આનંદથી પુષ્કળ વર્તાનાપ કરતા હતા આ પ્રસંગે તેઓ પોતાના અનુચરોની સાથે સભાપણુ કરવામાં રોકાતા મૃગયા એ રાજપૂતોનો એક પ્રધાન આનંદદાયક વ્યાપાર ગણાય છે અને તે સિવાય તેમનું જીવન વિવાદમય બની જાય છે જાનિમસિંહે મૃગયાના અનુધાનમાં સિખ્ત થઈ રાજપૂતોની પ્રીતિ સપાદન કરી હતી તેઓ મૃગયાકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ઘીચ જગતમાં શતાવધિ સેવકોની માથે બેસતા અને મૃગયાપ્રસંગની અનેક ઘટનાઓનું વર્ણન કરી હાથકારા સર્વને સવુષ્ટ મરતા હતા મગયાપ્રસંગે પુષ્કળ લોટ, ઘી, ખાડ, તરકારી વગેરે પદાર્થો મૃગયાસ્થાનમાં લઈ જવામાં આવતા હતા અને તે સર્વની રસોઇ બનાવી તેનું પરમાનંદપૂર્વક ભોજન કરવામાં આવતું હતું આવા ઉત્સવ અને આનંદના સમયમાં પણ જાનિમસિંહ પોતાના અનેક રાજકાર્યો કરતા હતા વાલ્મીજયનીતિ વૈ શકનીતિ, કુરિવિભાગ, શાંતિરક્ષાવિભાગ અને સમરવિભાગ વગેરે સજાઈ અનેક કાર્યો તેઓ મૃગયાસ્થાનમાં કરતા હતા એટ્રેકિયા કે કના એરુગ્રાથસની પેઠે જે સમયે પ્રબળ ઉત્સાહપૂર્વક મૃગયાનું કામ ચાલતું હતું અને જે સમયે બાણોની ઉપરાછાપરિ વૃષ્ટિ થતી હતી તે સમયે જાનિમસિંહ એક પીપળાના વૃક્ષની નીચે બેસી અપરાધીની તપાસ કરી તેને દડ આપતા હતા મૃગયાસ્થાનમાં પુરાણોનો પાઠ અને ધાર્મિક ભજનો પણ થતા હતા તેમને સર્વ કાર્ય કરવાનો અવકાશ મળતો હતો તેઓ કેાઇ પણ કાર્ય કરવામાં ઉતાવળ મરતા નહોતા જે સમયે તેમની દર્શનશક્તિ ત્રુષ્ણ થઈ જવાથી તેઓ પોતાના હાથથી પોતાના હસ્તાશર મરી શકતા નહોતા તે સમયે તેઓ પોતાના નામથી અકિત થયેલી મહેર વાપરતા હતા એક

વિસ્વાસ મનુષ્ય સદા તેમની પાસે રહેતો હતો અને તેઓ જે આજ્ઞા કરતા તેને તે પત્રમાં દપકાવી લેતો હતો. તેમની એક ઇન્દ્રિય નષ્ટ થવાથી પણ તેમને કોઈ પ્રકારની હાનિ થઈ નહોતી. તેમજ તેમને કોઈ છેતરી શકતું નહોતું. તેઓ અંધ થયા ત્યારે પણ તેમને કોઈ વસ્તુ પરીક્ષા કરવાને આપવામાં આવતું તો તેઓ સ્પર્શમાત્રથી તેના ગુણદોષ કહી જતાવતા હતા.

જલિમસિંહના જે જે ગુણો અને કાર્યો કર્નલ ટાંડના જેવામાં આવ્યાં હતાં તે સર્વનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે જે સ્થાનપર કોઈપણ પ્રકારનું ધાન્ય ઉત્પન્ન ન થતું હોય તે સ્થાનપર જે મનુષ્ય ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી શકે, તે જો ધન્યવાદને પાત્ર હોય તો જલિમસિંહ અવશ્ય ધન્યવાદને પાત્ર હતા; કારણ કે કોટારાજ્યના જે સ્થાનમાં કદિ તૃણ પણ ઉત્પન્ન થતું નહોતું તે સ્થાનમાં તેમણે અનેક પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ફળફળાદિ ઉત્પન્ન કર્યો હતાં. તેમણે રાજધાનીની ચોતરફ કદિન પર્વતની ઉપર માટી નખાવી સિંહલદ્વીપ તથા પશ્ચિમ મહાસાગરના દ્વિપમાંથી અનેક પ્રકારનાં ફળ-વૃક્ષો મંગાવી રાખ્યાં હતાં. તેમણે પ્રમાણિત કરી આપ્યું કે કોટારાજ્યમાં જે વૃક્ષો રોપવામાં આવે તો અવશ્ય તેઓ ઉત્તમ ફળ આપે. આ કારણથીજ સર્વત્ર તેમની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. જલિમસિંહના બાગમાં કાળજીનાં સેવજસો, મારવાડના વિખ્યાત કાંગાના બાગનાં દાડમ, સિલહટની સર્વ પ્રકારની નારંગી, મઠિ ગામનાં આમ્રવૃક્ષો, રાજપૂતાનાનાં સમસ્ત પ્રધાન પ્રધાન ફળવૃક્ષો અને દક્ષિણની સ્વર્ણકદલી (અંપાદિંગ) સુદાં પ્રાપ્ત થતાં હતાં. ઉક્ત બાગમાં આવેલાં વૃક્ષોને જલસિંચન કરવાનું માટે પર્વતનાં વૃક્ષસ્થળને ખોદીને ફૂવાઓ ખોદાવવામાં આવ્યા હતા. પ્રત્યેક ફૂપ ખોદાવવામાં ત્રીસ ત્રીસહજાર રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો. તેઓ પોતાનાં મિત્રોને પણ પોતાનું અનુકરણ કરવાને કહેતા હતા. તેઓ રસાયનવિદ્યામાં પણ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રવીણ થઈ ગયા હતા. તેઓ સ્વયં અત્તર, ગુલાબજળ વગેરે તૈયાર કરતા હતા. તેમનાં અત્તરો જનરમાં વેચાતાં અત્તરો કરતાં એક જનતાં હતાં. તેમણે કાશ્મીરથી રાણ જનાવનાર વણકરોને બેલાવી એક દુસલા તૈયાર કરાવ્યા હતા. પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે તલવાર અને અન્યાન્ય શસ્ત્રો અનાવવામાં પણ તેમણે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી.

તેમણે જેઠી નામનું પહેલવાનોનું એક દલ પોતાની પાસે રાખ્યું હતું; તે માટે તેમણે જેવી રીતે લોકોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી તેવી રીતે નિંદા પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેને મઠિ તેમને વાર્ષિક પચાસહજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થતો હતો; પરંતુ તેમના તાબાના પહેલવાનોએ સમસ્ત રાજસ્થાનના પહેલવાનોને પરાસ્ત કર્યો હતા. અન્યાન્ય રાજ્યોના પહેલવાનો કોટામાં આવી તેમની સાથે લડતાં પરાસ્ત થઈ જતા હતા. જલિમસિંહ જ્યારે યુવાવસ્થામાં હતા, ત્યારે તેઓ પોતાના પહેલવાનોની પાસે સાધારણ કુસ્તી કરાવતા હતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ પહેલવાનોના હાથમાં વાળનખ આપતા હતા અને પછી તેમની પાસે કુસ્તી કરાવતા હતા. આવી કુસ્તીમાં વાળનખદાર તેમનું અંગ ક્ષત-વિક્ષત થઈ જતું હતું; પરંતુ અતે ખૂદીના મહારાજ ઉમેદસિંહ બહાદુરે આ અતિ ભયંકર કુસ્તી બંધ કરાવી હતી. મહારાજ ઉમેદસિંહ એક સમયેદારકાંથી પાછા ફરી કોટામાં આવ્યા. આ સમયે જલિમસિંહ અખાડામાં બેઠા હતા અને જે દીર્ઘકાય પહેલવાનો વાળનખ હાથમાં લઈ પરસ્પર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. મહારાજ ઉમેદસિંહને અકસ્માત ઉક્ત સ્થાનપર આવેલા જોઈ જલિમસિંહ ઉક્ત ભયંકર લડાઈ બંધ કરાવી. ઉમેદસિંહે ક્રોધિત થઈ જલિમસિંહનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું કે: “તાતિબુઓ કિંવા દીનદરિદોની ઉન્નતિને અર્થે એક પાછ પણ ન ખરચી તમે આ લોકોને દ્રવ્ય આપો છો; અને આ પ્રકારે ખોટો ખર્ચ કરી અકારણ રક્તપાત કરવો એ અતિ અન્યાયી કાર્ય છે.” પણ જલિમસિંહ તેમનાં આ વચનોપર કિંચિત્પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. આથી ઉમેદસિંહે મહા-ક્રોધિત થઈ પોતાની દાઝ બૂમિપર મૂકી દીધી અને લારણછી એક પછી એક સર્વ શસ્ત્રો પોતાના શરીરપરથી ઉતારી તેપર રાખ્યાં. તેમણે પોતાની તલવાર, બંદૂક, કટાર, ફરસી વગેરે શસ્ત્રો દાઝની ઉપર મૂકી ઉક્ત પહેલવાનોને કહ્યું:—“તમે પૈઠી કોનામાં આ દાઝને ઉચ્ચકવાનું સામર્થ્ય છે?” સમસ્ત પહેલવાનો એક પછી એક લાં આવી અને દાઝને પૃથ્વીપરથી ઉઠાવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા; પરંતુ કોઈપણ તેને ઉઠાવવાને સમર્થ થયો નહિ. અતે સાઠ વર્ષની વયના મહારાજ ઉમેદસિંહે સર્વની સામે એક હાથવતી તે દાઝ પૃથ્વીપરથી ઉઠાવી લીધી અને ઘણીવાર સૂંધી તેને ઉચ્ચકીને તેઓ ત્યાં

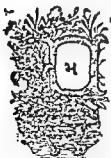
ઉભા રહ્યા. સમસ્ત હાડલોકો ઉક્ત વૃદ્ધ મહાવીરના તે કાર્યથી પરમ પ્રસન્ન થયા અને પહેલવાનોએ લજ્જાથી મુખ અવનત કરી દીધાં. જલિમસિંહે ઉક્ત દશ્ય જોયા પછી તે પહેલવાનો-પ્રતિ કદિપણુ ગ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો નહિ; પરંતુ તેમના આ દોષ વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત રહ્યો નહિ.

કર્નલ ટોડે જલિમસિંહના જીવનની સમાયોચનાની સાથેજ કોટારાજ્યના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર કર્યો છે. જલિમસિંહે કેવલ પોતાનાં સન્માન તથા શાસનસત્તાની રક્ષાને અર્થે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ રાજ્યકાર્ય ઓડ્યું નહોતું. તેમણે સ્વદેશી તથા વિદેશી સમસ્ત શત્રુઓનો વિધ્વંસ કર્યો હતો અને હા-ડાતીરાજ્યના સંબંધમાં તેમની જે જે અભિલાષાઓ હતી, તે સર્વ પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી. જે શાસન-સત્તાનો ત્યાગ કરીશું તે લોકો ધારણે કે એમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે, એમ ધારી તેમણે તે સત્તા પોતાના હાથમાંથી છોડી નહોતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં જે સમયે તેમનું સ્વાસ્થ્ય સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું, તે સમયે પણ તેમના મનમાં વિશ્વાંતિ કિંવા ધર્મચિંતનની લાવનાનો ઉદય થયો નહિ. જે તે સમયે તેઓ પોતાના હાથમાંથી શાસનસત્તા છોડી દેત તે તેમને યથેષ્ટ સન્માન પ્રાપ્ત થાત.

અધ્યાય ૮ માં

માધોસિંહને કોટાના સર્વશક્તિશાસનકર્તાના પદની થયેલી પ્રાપ્તિ-તેના સંબંધમાં મહારાવ કિશોરસિંહનું સુવર્તન-મહારાવ કિશોરસિંહનું મૃત્યુ-મહારાવ રામસિંહને થયેલી સિંહાસનની પ્રાપ્તિ-માધોસિંહનું મૃત્યુ-તેના પુત્ર મહનસિંહે મહાલુ કરેલું કોટાના શાસનકર્તાનું પદ-મહારાવ રામસિંહ અને મહનસિંહનો મતભેદ-મહનસિંહના વર્તનપ્રત્યે કોટાની પ્રજાએ પ્રદર્શિત કરેલો મહાક્રોધ-તેને દૂર કરવાને માટે થયેલો હથોગ-હિંદિશ સરકારનું કોટારાજ્યનાં સત્તર પ્રગણાં છીનવી લઈ ઝાલાવાડ નામનું નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરી તે મહનસિંહને આપણું-મહારાવ રામસિંહે અનિચ્છાપૂર્વક તેમાં આપેલી સમ્મતિ-નવીન સંધિપત્ર-સત્તર પ્રગણાં-ઓની મુચિ-હિંદિશ સરકારનો વ્યવહાર-હિંદિશસેનાનો ખર્ચ આપવાને હિંદિશ સરકારનું કોટાના મહારાજાને કહેલું-અત્યંત અનિચ્છાથી મહારાવ રામસિંહે તે ખર્ચ આપવામાં આપેલી સમ્મતિ-ઈં ૨૦ ૧૮૫૭ના બળવાપ્રસંગે તે નવીન સેનાએ કરેલો વિદ્રોહ-પોલિટિકલ એજન્ટ અને તેના ઉલ્લેખપુત્રોના પ્રાણનો નાશ-મહારાવપ્રતિ અંગ્રેજ સરકારે મકટ કરેલો અસંતોષ-અંગ્રેજ રાજપ્રતિનિધિએ મહારાવને કાઠપુત્ર મહાલુ કરવાની આપેલી સનંદ-મહારાવ રામસિંહનું મૃત્યુ-તેમની રાણીઓએ પ્રજ્વલિત ચિતામાં પ્રાણત્યાગ કરવાને કરેલો પ્રયત્ન-પોલિટિકલ એજન્ટ તે બાબતમાં લીધેલો વાંધો-મહારાવ છત્રસાહનના અભિષેક-સામંતો ઉપર શાસનભાર નાખવો-હિંદિશસરકારે મહાલુ કરેલો કોટાના શાસનનો ભાર.

હાત્મા કર્નલ ટોડે પોતાના વિસ્તૃત ગ્રંથમાં કોટારાજ્યનો જે ઇતિહાસ આપ્યો છે, તે અંગ્રે પૂર્વોધ્યાયમાં વર્ણવી ગયા છીએ. હવે અંગ્રે ઇતિહાસનાં અંગેને પૂર્ણ કરવાને માટે ત્યારપછીની હકિકત સાદર કરીએ છીએ.

જે જલિમસિંહને હિંદિશસરકારે કોટાના સર્વસત્તાધારી અધીશ્વરતરિકે સ્વીકાર્યા હતા અને જેમનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે હિંદિશસરકારે દરેક પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે જલિમસિંહનું મરણ ઇ. સં. ૧૮૨૨ના જૂનની ૨૫મી તારીખે થયું. મહારાવ કિશોરસિંહે પ્રથમથી વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમણે માધોસિંહ પોતાના પિતાનું પદ મહાલુ કરે તેમાં કાંઈપણ વાંધો લીધો નહિ. જે કે માધોસિંહ

પિતૃપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે અયોગ્ય હતો, તોપણ મહારાવ કિશોરસિંહે આ સમયે કાંઈ પણ વાંધો લીધો નહિ. મહારાવ એચિસને પોતાના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:—“ જલિમસિંહ ઇ. સં. ૧૮૨૨માં મરણ પામ્યા અને તેમના પુત્ર માધોસિંહ તેમના પદપર વિરાજમાન થયો. માધોસિંહ આ પદને માટે અયોગ્ય હતો એ વાત સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ હતી; પરંતુ તેણે સંધિના નિયમાનુસાર કિંચિત્ પણ વિઘ્નવિના કોટાનો શાસનભાર મહાલુ કર્યો.” આ ઘટનાસંબંધે કર્નલ માલેસને પોતાના ગ્રંથમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે:—“ આ માણસ (માધોસિંહ) શાસનકર્તાના પદને માટે અયોગ્ય છે, એ વાત સારી રીતે વિખ્યાત છે; પરંતુ સંધિના નિયમનું પાલન અવશ્ય કરતું જોઈએ, તેથી કાંઈપણ પણ તેના પદપ્રત્યે વાંધો લીધો નહિ.” કાંઈ રાજ્યમાં કાંઈ

એક મનુષ્યને વંશપરંપરાગત મંત્રિત આપવામાં આવે એ અતિ અવિચારી કૃત્ય છે અને તેથી અનિષ્ટકારક પરિણામ આવે છે, એ વાત બ્રિટિશસરકાર સારી રીતે જાણતી હતી; તે છતાં પણ તેણે જલિમસિંહના વંશજોને વંશપરંપરાગત મંત્રીપદ સામ્રાટે આપ્યું તે અમે સમજી શક્યા નથી; અને માધોસિંહ શાસનકાર્યને માટે સંપૂર્ણ રીતે અયોગ્ય હતા એ વાત પ્રજા પણ જાણતી હતી; તે છતાં પણ આ સમયે તેને કોટાનો શાસનભાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો.

માધોસિંહ શાસનકાર્યને માટે સર્વ પ્રકારે અયોગ્ય હતા, તેપણ તે મારી રીતે જાણતો હતા કે બ્રિટિશસરકારે સંધિપત્રમાં આજ્ઞા થઈને મને તથા મારા વંશજોને સદા કોટાના શાસન-કર્તાના પદપર રિયત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે હવે ભય શું છે? આથી માધોસિંહે નિર્ભય બની સ્વેચ્છાચારી શાસનથી પોતાની અયોગ્યતાનો ઉગ્ર પરિચય આપી રાજ્યનું અનિષ્ટ કરવામાં કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ. બ્રિટિશસરકાર તેને સ્વેચ્છાચારી કોટારાજ્યનું અનિષ્ટ કરતો જોયા છતાં પણ મૌન ધારણ કરી રહી. સંધિપત્રમાં માધોસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરવાને માટે બ્રિટિશસરકાર વચન-બદલ થઈ હતી, તેથી તે તેને કાંઈપણ કદી શકતી નહોતી.

મહારાજ કિશોરસિંહ સ્વયં પણ સારી રીતે જાણતા હતા કે બ્રિટિશસરકાર માધોસિંહને શાસન-કાર્યને માટે સર્વથા અયોગ્ય જાણ્યા છતાં પણ મૌન રહી છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો વાધો લેતી નથી; તે છતાં પણ સંધિના વધારાના ધારાસભ્યો જોઈને તેમણે મૌન રહેવુંજ ઉચિત માન્યું. તેઓ પોતાના હૃદયની જાણા હૃદયમાંજ સમાવના હતા; પરંતુ તેમને પોતાના પૈતૃક રાજ્યની આવી દુર્દશા અધિક દિવસ સુધી જોવી પડી નહિ. તેઓ ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તેઓ જેમ વિદ્વાન, ધીર અને નમ્ર હતા, તેમ પ્રજાક મશાળી બ્રિટિશસરકારના ભક્ત પણ હતા. તેમણે પોતાના હક્કનું રક્ષણ કરવાને માટે જલિમસિંહની વિરુદ્ધ સેનાસહિત ખડા યુદ્ધ પોતાની સાદસિકતાનું જ્વલંત ઉદાહરણ આપ્યું હતું; તેમજ તેમણે સમયનો વિચાર કરી બ્રિટિશસરકારની સાથે પુનઃ સંધિ કરી કાંઈ જોવી તેથી રાજનીતિજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી નહોતી.

કોટાપતિ મહારાજ કિશોરસિંહે અપુત્રાવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા, તેથી કુમાર પૃથ્વીસિંહના એકના એક પુત્ર નાનાસાહ રામસિંહ નામ ધારણ કરી કોટાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

મહારાજ રામસિંહનો અભિષેક થયો ત્યારપછી થોડા દિવસમાં રાજરાણી માધોસિંહનું અવસાન થયું. માધોસિંહ વિદ્વાસી, અયોગ્ય અને અદઃકારી હતા અને તેણે સ્વેચ્છાચારી વર્તનથી કોટાનું ધણુ અનિષ્ટ કર્યું હતું. તેનું મરણ થતાંજ કોટાનાં મુખ અને શાંતિના માર્ગમાથી એક મોટા કંટક ઉખટી ગયો, એમ ધારણા નહિ; કારણ કે તેના અવસાન પછી સંધિપત્રના ધારાનુસાર તેના પુત્ર મદનસિંહને કોટાના મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ થઈ. મદનસિંહના સમયમા કોટારાજ્યનું એટલું મહાઅનિષ્ટ થયું કે તેની અસર ચિરકાલપૂર્વક પહોંચશે; પરંતુ તેથી કોટારાજ્યને એક મોટા લાભ એ થયો કે ત્યાંના અધીશ્વર ચિરકાલને માટે ઉક્ત દાનિકારક સંધિપત્રના પંક્તિમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા. કર્નલ માલેસન પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—“આ મુખ્ય મંત્રી અને મહારાજ (રામસિંહ) ની વચ્ચે કદિપણ સહભાવ નહોતો; અને ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં ઉભયની વચ્ચે એવો પ્રજાલ વિવાદ ઉપસ્થિત થયો કે મુખ્ય મંત્રીના પદસંબંધે પુનઃ નવીન વ્યવસ્થા કરવી આવશ્યક થઈ પડી.” મહારાજ એચિસને પોતાના ગ્રંથમા એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે:—“ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં રામસિંહ અને તેમના મંત્રી મદનસિંહની વચ્ચે પુનઃ વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. મંત્રીને દૂર કરવાને માટે પ્રજા શસ્ત્ર ધારણ કરીને ઉભી થઈ અને મહાવિપત્તિ આવી પડવાની સંભાવના જણાઈ. આથી કોટાના અધીશ્વરની સરખતિથી કોટારાજ્યને જે ભાગેમા વિભક્ત કરી જલિમસિંહના વંશજોના ભરણપોષણને માટે ઝાલાવાડ નામનું સ્વતંત્રરાજ્ય સ્થાપન કરવું ઉચિત ધારવામા આવ્યું. વાર્ષિક બારલાખની ઉપજનાં સત્તર પ્રજણું મદનસિંહને આપવામાં આવ્યાં. આ નવીન વ્યવસ્થાનુમાર કોટારાજ્યની સાથે પુનઃ સંધિ થઈ.”

એક રાજ્યમા એક સ્વતંત્ર રાજા અને એક વંશપરંપરાગત સર્વસત્તાધારી મનુષ્ય એવા બે મનુષ્યો એકસાથે રહી શકતા નથી, એ વાત બ્રિટિશસરકાર સારી રીતે જાણતી હતી, તે છતાં પણ

તેણે જાલિમસિંહને કોટાના શાસનકર્તાનું પદ વંશપરંપરાને માટે આપ્યું અને તેનું વિષમય ફલ ઉત્પન્ન થયેલું નેવા છતાંપણ અત્યારસુધી પોતાની સમસ્ત શક્તિનો પ્રયોગ કરીને તે સ્થાયી રાખ્યું; પરંતુ હવે બ્રિટિશસરકારે સ્વિકાર્યું કે અને જાલિમસિંહને વંશપરંપરાગત શાસનકર્તાપદ આપવામાં મોટી ભૂલ કરી છે, તેથી તેણે પુનઃ એક નવીન કાર્ય કર્યું. તેણે કોટારાજ્યનાં સત્તર પ્રજાનાં પુત્રવી લઈ તેનું આલાવાઝ નામનું નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરી તે જાલિમસિંહના સર્વ પ્રકારે અયોગ્ય અને સર્વ પ્રજાને અપ્રિય એવા ઉત્તરાધિકારી મદનસિંહને અર્પણ કર્યું. જાલિમસિંહે બ્રિટિશસરકારપર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા, તેથી તે તેની ઋણી બની હતી અને તે ઋણુ તેણે કોટારાજ્યમાંથી સત્તર પ્રજાનાં કાઢી લઈ તેના વંશજોને અર્પણ કરી ચૂકવી દીધું.

જ્યારે શરીરના કોઈ ભાગમાં ધાવ લાગે અને તેને ફગવાનું કાર્ય કઠિન થઈ પડે તથા તેથી સમસ્ત શરીર નાશ પામવાની સંભાવના ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે શરીરની રક્ષાને અર્થે તે ભાગ કાપી નાખવોજ ઉચિત છે; અને તેજ નિયમાનુસાર મહારાવ રામસિંહે જ્યારે જાલિમસિંહના વંશજોદ્વારા કોટારાજ્યનું હૃદય ખવાઈ જતું જોયું, ત્યારે તેમણે બ્રિટિશસરકારના પ્રસ્તાવથી પોતાના પૈતૃક રાજ્યનાં ઉક્ત સત્તર પ્રજાનાં છોટી દીધાં. વળી બ્રિટિશસરકારે નવીન સંધિ કરી મહારાવ રામસિંહના મસ્તકપર એક બીજો પ્રત્યંક બોળે ચૂકવે.

બ્રિટિશસરકારને મહારાવ રામસિંહની સાથે થયેલી સંધિ

૧-દિલ્હીની સંધિના વધારાના ધારાથી રાજરાણા જાલિમસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સ્થલાલિપિક્તોને કોટારાજ્યની જે શાસનસત્તા આપવામાં આવી છે, તેને રાજરાણા મદનસિંહે છોટી દઈને ઉક્ત ધારો રદ કરવામાં સમ્મતિ આપી છે.

૨-બ્રિટિશસરકારની સજાહંચી મહારાવ સૂચિમાં જણાવેલાં સમસ્ત પ્રજાનાં રાજરાણા મદનસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સ્થલાલિપિક્તોને પ્રદાન કરવાને સમ્મત થયા છે.

૩-સૂચિમાં જણાવેલાં પ્રજાનાં પૃથક્ કરી હસ્તાંતર કરવામાં જે દ્રવ્યવ્યય થશે તે મહારાવ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સ્થલાલિપિક્તો આપશે.

૪-કોટારાજ્યમાંથી જે કર આપવામાં આવતો હતો તે કરમાંથી વાર્ષિક ૮૦૦૦૦ રૂપિયા બાદ કરી શેષ સમસ્ત રકમ બ્રિટિશસરકારને આપવાને મહારાવ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સ્થલાલિપિક્તો સમ્મત થાય છે; અને બ્રિટિશસરકાર ઉક્ત ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ખંડણી રાજરાણા મદનસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓની પાસેથી લેશે. રાજરાણાએ સંવત ૧૮૯૫ પૂર્વે ઉક્ત કર પ્રથમ આપવો. કોટારાજ્યનો સમસ્ત વર્તમાન વાર્ષિક કર ૧૩૨૩૬૦ રૂપિયા છે.

૫-મહારાવ પોતાની તરફથી તથા પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સ્થલાલિપિક્તોની તરફથી જણાવે છે કે કોટામાં એક નવીન સેના રાખવામાં આવશે અને બ્રિટિશસરકારને જરૂર જણાશે તો તે સેના એક બ્રિટિશસેનાપતિના તાબામાં રાખવામાં આવશે. આ સ્થાનપર સ્પષ્ટરીતે જણાવવાની જરૂર છે કે કોટામાં આ પ્રકારે સેના રાખવાથી મહારાવ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સ્થલાલિપિક્તોને કોટારાજ્યનું આભ્યંતરિક શાસન ચલાવવામાં કાંઈ પણ હરકત નડશે નહિ.

૬-આ સેનાનો ખર્ચ કોઈ પણ સમયે વાર્ષિક ત્રણલાખ રૂપિયાથી અધિક થશે નહિ.

૭-આ સેનાનો ખર્ચ મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સ્થલાલિપિક્તો ખંડણીના રૂપિયાની સાથે પ્રતિ છ માસે આપશે; અને આ ખર્ચ ક્યારથી આપવો શરૂ કરવો તેનો નિશ્ચય બ્રિટિશસરકાર કરશે.

૮-વળી બહીમાં સ્પષ્ટરીતે જણાવવાની જરૂર છે કે ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાવ ઉમેદસિંહ બહાદુરને દિલ્હીમાં જે સંધિ થઈ હતી, તે સંધિના જે જે ધારાઓ વર્તમાન સંધિના ધારાઓથી રદ થયા નથી, તે તે ધારાઓ સ્થાયી રહેશે.

૯-આ સંધિપત્રપર એક તરફથી એક્ઝીસિયુટિંગ પોલિટિકલ એજન્ટ કૅપ્ટન જૉન લાડલો અને રાજપુતાનામાં રહેતા જર્વનર જનરલના એજન્ટ લેફ્ટનન્ટ એવ. આર્મીસના હસ્તાક્ષર અને મહાર તથા

ખીજ તરફથી મહારાવ રામસિંહના હસ્તાક્ષર તથા મહેર કરવામા આવેલ છે, અને આજની તારીખથી બે મહિનામા મહામાનનીય ગવર્નર જનરલ આ સધિપત્ર પાછો ફેરવશે

(હસ્તાક્ષર) જે. લાડલો.

કોટા તા ૧૦ મી એપ્રિલ ઈ. સં ૧૮૩૮

મહારાવ રામસિંહની
મહેર

આર્શિમિયેટિંગ પોનિટિકલ એજન્ટ
એલ આલ્બીસ
ગવર્નર જનરલના એજન્ટ

મુચિ

રાજરાણા મદનસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને ગ્રથલાલિયિકતોને માટે નવીન સધિપત્ર અનુસાર જાતાવાડ નામનું જે નવીન ગભ્ય સ્થાપન કરવામા આવ્યું છે, તેમા નિમ્નનિખિન પ્રગણાઓ આપવાનું નક્કી થયેલું છે -

૧ ગાઇહાટ, ૨ સકેત, ૩ ચોમહાના, ૪ અપાડ, અવરોર, ડિંગ, ગગરાડ ૪ જાનરાપાટણ, ૫ રમચવા, ૬ કોટકાભટ્ટા, ૭ સુરેરા, ૮ રખાઈ, ૯ મનોહરયાના, ૧૦ કૂનખડોદ, ૧૧ ચાચુરણી, ૧૨ કકુરની, ૧૩ છીપાખડોદ, ૧૪ શેરગઢનો પૂર્વ તરફનો કેટલોડ ભાગ, ૧૫ પરવન, ૧૬ નિવાજનો પૂર્વ તરફનો ભાગ અને ૧૭ શાહાબાદ

અહીં આ જણાવવાની જરૂર છે કે નરપતિસિંહ જાનાવાડરાજ્યથી મહારાવના રાજ્યમા આવ્યા જશે અને તેમની સમસ્તભૂમિ રાજરાણાને પ્રાપ્ત થશે

કોટા, તા ૧૦ મી એપ્રિલ ઈ. સં ૧૮૩૮

રાજરાણા મદનસિંહની
મહેર

જે લાડલો
આર્શિમિયેટિંગ પોનિટિકલ એજન્ટ
એલ. આલ્બીસ
ગવર્નર જનરલના એજન્ટ

વિદેશી વિધર્મી યવનસમ્રાટ શાહજહાંએ જે કોટારાજ્ય સ્થાપન કરી હાકારાજપૂત માંધો સિંહને અર્પણ કર્યું હતું, તેને મુસબ્બ બ્રિટિશસરકારે પોતાની કૃતગતતાનું કષ્ટ ચૂકવવાને માટે બે ખડોમા વિભક્ત કરી નાખ્યું જનિમસિંહના અધોઅ ઉત્તરાધિકારીને વારિક બાર લાખની ઉપજનું સતત રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું કોટાના વધાર્થ અધીશ્વરને કેવળ એ બારનાખ રૂપિયાજ નહિ પરંતુ બ્રિટિશસેનાના ખર્ચને માટે પણ વારિક ત્રણ લાખ રૂપિયા બીજા આપવા પડ્યા આ રીતે વારિક પદરનાખ રૂપિયા ચિરકાને માટે કોટાપતિની પાસેથી આવ્યા ગયા

બ્રિટિશસરકારની સાથે કોટાના મહારાવ ઉમેદસિંહને જે પ્રથમ સધિ થઇ હતી, તેમા આ પ્રકારે સેનાનો ખર્ચ આપના સબ્બે કાંઈ ઉત્તેજ નહોતો, પરંતુ આ સમયે મુમધિ જેઠ બ્રિટિશસરકારે નવીન સેનાની યોજના કરી તેના ખર્ચનો બોલે મહારાવના શિરપર નાખ્યો ઉક્ત સેનાને ખર્ચ મહારાવને આપના હોતો, પરંતુ તે મજારાની આજ્ઞાનું પાન કરવાની નહોતી તે બ્રિટિશસેના પતિને આધીન રહેવાની હતી, જે કે મહારાવે આ નવીન સધિથી વારિક ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ખડણીમાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી, પરંતુ તેના મદનામા વારિક ત્રણ નાખ રૂપિયા તેમને વિગેરે આ પત્ર પડ્યા મહારાવ ગમસિંહ સારી રીતે જાણી ગયા હતા કે આ સમયે વાંધો ઉઠાવવાથી કાંઈપણ લાભ થવાનો સભર નથી, ઉનદું હાનિની વિશેષ સલાવના છે, તેથી તેમણે પ્રબંધ પક્ષની આજ્ઞા શિરસાર થ કરી પોતાના પૈતૃક રાજ્યના નામની રક્ષા કરી પરંતુ અંત્ય સમયમા તેમને સમગ્રયુક્ત બ્રિટિશસરકારને નિયમિત કર આપના ઉપરાત વારિક ત્રણ લાખ રૂપિયા આપના મર્વ પ્રકારે અસંભવ છે, તેથી તેમણે શીઘ્ર દીનલાવથી અંગ્રેજસરકારને એ મળે પ્રાર્થના કરી કર્નલ માનેમન લખે છે કે - "પ્રથમથીજ અત્યંત અનિચ્છાથી મહારાવ આ નવીન સેના કોટામા ગળવાને સમમન થયા હતા અને તેમણે વાર વાર અગ્રજી ધ્યાંથી ઈ. સં ૧૮૪૪મા ઉક્ત સેનાના ખર્ચને માટે ત્રણ લાખમાથી એ લાખ રૂપિયા શુભા કરી બે લાખ નિયત કરવામા આવ્યા તે સમયે એવો પણ નિશ્ચય કરવામા આ પો

ને ઉકત રૂપિયામાંથી સેનાના ખર્ચની પૂર્તિ નદિ થઇ શકે તો કોટાની ખંડણીમાંથી તેની પૂર્તિ કરવામાં આવશે અને મહારાવને ચેતાવવામાં આવશે કે જો તમે વખતસર રૂપિયા ભરપાઇ નહિ કરી શકો તો ઉકત સેનાને માટે ખર્ચામેથી રકમ તથા ખંડણીના બદલામાં કેટલાંક માનેા ગીરવી રાખવામાં આવશે." આથી પણ મહારાવ રામસિંહને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલીક નર્મિતતા પ્રાપ્ત થઇ.

બ્રિટિશસરકારે નવીન સેનાની યોજના કરી તેના ખર્ચ કોટાપતિની પાસેથી લીધો અને તેને પોતાના હાથનીએ કોટામાં રાખી. ઇ.સ. ૧૮૫૭ ના વિખ્યાત સિપાઇવિદ્રોહના સમયમાં તે સેનાએ બ્રિટિશસરકારની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરી પોલિટિકલ એજન્ટ અને તેના ઉભય પુત્રાને મારી નાખ્યા. અંગ્રેજીપતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે મહારાવ રામસિંહે ઉકત વિદ્રોહી સેનાનું દમન કરવાને માટે કોઇપણ પ્રકારની સહાય આપી નહોતી; પરંતુ અમે કહી શકીએ છીએ કે મણુતાહીન મહારાવ રામસિંહમાં તે પ્રબળ વિદ્રોહનું નિવારણ કરવાનું જરાપણ સામર્થ્ય હતું કે નહિ તે એક સંદેહાત્મક વાત છે. મહારાવ રામસિંહના આવા વર્તનથી અમંતુષ્ટ થઈ બ્રિટિશસરકારે તેમના સન્માનને માટે ફેાડવામાં આવતી સત્તર તોપોમાંથી ચાર ઘટાડી નાખી તેર તોપોની સલામી નિયત કરી; પરંતુ ઉદારહૃદય યોધસંદાય હોર્ડ ઈનિંગે સિપાઇવિદ્રોહનું દમન થયા પછી જે સમયે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક દેશી રાજાને અપુત્રાવસ્થામાં દત્તકપુત્ર મંદણ કરવાની સત્તા આપી, તે સમયે તેમણે મહારાવ રામસિંહને પણ તે સત્તાથી પરાડ્મુખ રાખ્યા નહિ.

મહારાવ રામસિંહ બહાદુર ઇ.સ. ૧૮૬૬ ના માર્ચની ૨૭ મી તારીખે ૬૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા. કર્નલ માસેસન જણાવે છે કે, જ્યારે પ્રજામાં એવી વાત પ્રસરી કે મહારાવનું મૃત્યુ નિકટ આવી પહોંચ્યું છે, ત્યારે તેની સાથે સાથે એવી પણ અફવા લોકોમાં ફેલાઇ કે તેમની રાણીએ પૈકા એક રાણી તેમની સાથે સતી થનાર છે. આથી આ ઘટના અટકાવવાને માટે બ્રિટિશપોલિટિકલ એજન્ટ તત્કાળ ઉપયુક્ત પ્રબંધ કર્યો. તેમણે 'રાજમહાલયનું દ્વાર બંધ કરી તાણું માર્યું' અને તેની રક્ષાને માટે સેના નિયુક્ત કરી તથા એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે અને ત્યાંસુધી મહારાવના મૃત્યુના સન્માચાર રજવાસમાં પહોંચવા દેશો નહિ. રાણીએ ચાર કલાકપર્યંત મહારાવના મૃત્યુના સન્માચાર જાણી શકી નહિ. ત્યારપછી એક રાણીએ કહેવરાવી મોકલ્યું કે હું મારા સ્વામીની સાથે ચિતામાં ખળી મરવાને જવા માગું છું, દરવાજે ખોલો; અને જો તમે દરવાજે નહિ ખોલો તો હું તેને તોડી નાખીને બહાર આવીશ. જ્યારે સેનાના માણસોએ દરવાજે ખોલ્યો નહિ, ત્યારે અંતે વ્યાકુલ થઇને તેણે તે દરવાજે તોડી નાખ્યો; પરંતુ સૈનિકોએ તેને કોઇપણ પ્રકારે રાજમહાલયની બહાર જવા દીધી નહિ. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાંજ નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક મહારાવને અમિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. સમયનો કેવો વિચિત્ર મહિમા છે ! એક સમયે જે રાજપૂતરાણીઓ સ્વામીનું અનુગમન કરી સતીત્વની પરાકાષ્ઠા દર્શાવતી હતી અને ભારતના ગૌરવની રક્ષા કરતી હતી તે રાણીઓની સ્વર્ગીય આશાનાં મૂળમાં આજે ભયંકર શસ્ત્રપ્રહાર થયો છે. !

મહારાવ રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેમના પુત્ર બીમસિંહ જનસાલસિંહ નામ ધારણ કરી કોટાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. તેઓ અઘણિં કોટાનું સિંહાસન ઉજ્જવલ કરી રહ્યા છે. મહારાવ જનસાલસિંહ જે સમયે સિંહાસનારૂઢ થયા તે સમયે તેમની વય ધણી નાની હતી. બ્રિટિશસરકારે ઇ.સ. ૧૮૫૭ પછી મહારાવ રામસિંહપ્રત્યે અસંતુષ્ટ થઇ તોપોની સલામી ઘટાડી દીધી હતી; પરંતુ આ નવીન મહારાવ જે સમયે સિંહાસનારૂઢ થયા તે સમયે પુનઃ સંતુષ્ટ થઇ તેણે પૂર્વવત્ સત્તર તોપે નિયત કરી દીધી.

મહારાવ જનસાલસિંહ સિંહાસનાભિષિક્ત થયા તે સમયે તેઓ સચીર વયના હતા, તેથી રાજ્ય-શાસનભાર એક ઉચ્ચ સામંત અને રાજકર્મચારીઓની ઉપર પડ્યો; પરંતુ અંગ્રેજીપતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે તેના શાસનસમયમાં કોટારાજ્યમાં અનેક શાંત્યનીય ઘટનાઓ બની. રાજ્યની આમદાનીમાં ઘટાડો, ઋણમાં વૃદ્ધિ છતાંજ ઘટનાઓ બનવાથી અંતે બ્રિટિશસરકારને કોટારાજ્યના આભ્યંતરિક શાસનમાં હસ્તક્ષેપ કરવો પડ્યો. ત્યારપછી બ્રિટિશસરકાર કોટારાજ્યનું શાસન કાળજીપૂર્વક

કરવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં જયપુરરાજ્યના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય મંત્રી નવાબ સર મુહમ્મદ ફૈઝ અલી-ખાં કે. સી. એસ. આઈ. કોટાના મુખ્ય મંત્રીના પદ પર નિયુક્ત થયા. તેઓ સર્વ બાબતોમાં નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટના અભિપ્રાય અને સલાહનુસાર કાર્ય કરતા હતા.

અંગ્રેજસરકારની કાળજીથી કોટાના આશ્ચર્યતરિક શાસનમાં વિશેષ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. સર્વ વિભાગોમાં સારો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે. ન્યાયખાતામાં ધણો સુધારો થયો છે. વર્તમાન મહારાવ છત્રસાહસિંહ બહાદુરને હાલમાં કેવલ વાર્ષિક ૧૫૦૦૦૦ રૂપિયા મળે છે, તેઓ રાજકાર્યમાં માહિતગાર થતા શીખ તેમને રાજ્યશાસનનો સંપૂર્ણ ભાર અર્પણ કરવામાં આવશે.

અધ્યાય ૧ મો

કોટાની વર્તમાન શાસનપ્રણાલી-શાસનસમિતિ-ઉપજખર્ચની સૂચિ-રાજઝણ-રાજ-
સમૃદ્ધિના સમયમાં નવીન બંદોબસ્ત-ન્યાયવિભાગ-ફોજદારીખાતું-તેનીમુદ્દિ
પોલિટિકલ એજન્ટનો અભિપ્રાય-કારાગૃહવિભાગ-શિક્ષાવિભાગ

ટાટારાજ્ય હાલમાં બ્રિટિશસરકારની કાળજીથી અંગ્રેજપ્રણાલી અને અંગ્રેજીવ્ય-
વસ્થાનુસાર શાસિત થાય છે. કોટાટાટારાજ્યના કર્તા, હતી, વિધાતા હાલમાં અ-
શીમ સામર્થ્યવાન અંગ્રેજ પોલિટિકલ એજન્ટ છે. મહારાવ હવસાલસિંહ હાલ-
માં સગીર છે, તેથી તેઓ કોઈપણ રાજકાર્ય પોતાની હઝાનુસાર સંપૂર્ણ સ્વ-
તંત્રતાથી કરતા નથી. મહારાવ બ્યારે યોગ્ય વયના થશે ત્યારે અવશ્ય તેમને
પૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થશે અને તે સમયે અંગ્રેજ પોલિટિકલ એજન્ટ અવશ્ય
રાજ્યના આભ્યંતરિક શાસનકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ.

અમે અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ કે વર્તમાન સમયમાં અંગ્રેજસરકારદ્વારા કોટાટાટારાજ્ય શાસિત થાય
છે, તેથી તેને અનેક લાભો થયા છે. ન્યાયવિભાગ, મહેસુલીખાતું, પોલિસખાતું, સ્વાસ્થ્યવિભાગ
ઈત્યાદિ ખાતાંઓ હાલમાં યોગ્ય વ્યક્તિઓના હાથમાં છે અને તેથી તેનાં કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે.

કોટાટાટારાજ્ય પ્રધાનતઃ એક કાઉન્સિલ વા સમિતિદ્વારા શાસિત થાય છે. કેટલાક માણસો ઉક્ત સ-
મિતિના સભ્ય છે અને તેમાંના પ્રત્યેકના હાથમાં એક એક વિભાગનો શાસનભાર છે. અંગ્રેજ પો-
લિટિકલ એજન્ટ ઉક્ત સમિતિના સલાહપતિ છે. તેમની સલાહ અને સમ્મતિઅનુસાર કાઉન્સિલના
સભ્યો કાર્ય કરે છે. રાજપૂતાનાના ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ ના રિપોર્ટમાં રાજપૂતાનામાં રહેતા ગવર્નર
જનરલના એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બ્રેક્કર્ડ લખે છે કે:—“આ રાજ્યનું શાસનકાર્ય પૂર્વવત્ લેફ્ટેનન્ટ
કર્નલ સી. એ. વેલીના પ્રયુખપણુ નીચે એક સમિતિદ્વારા શાસિત કરવામાં આવે છે.” કોટાના પોલિટિકલ
એજન્ટ સ્વયં લખે છે કે:—“આ સમિતિના સભ્યોના સંબંધમાં કોઈપણ પરિવર્તન થયું નથી. સભ્યો
પોતાનાં કાર્યો સંતોષકારકરીતે કરે છે અને રાજ્યશાસનના સંબંધમાં સલાહકારતરિકે મને સંપૂર્ણ
સહાય કરે છે.”

રાજ્યની ઉપજ તથા ખર્ચની વ્યવસ્થા બાબતથી તેની આભ્યંતરિક વ્યવસ્થા સારી રીતે નિહિત
થઈ શકે છે. રાજરાણા બલિમસિંહના શાસનકાળમાં કોટાટાટારાજ્યની ઉપજ કેટલી હતી, તે અમારા
પાઠકો યથારથાને જાણી શક્યા છે. બ્રિટિશરાજ્યનીતરિકે કોટાટાટારાજ્ય બે લાખોમાં વધતકત થઈ ગયું;
તેથી વાર્ષિક બાર લાખ રૂપિયાની ઉપજ સરકારથી હુમ થઈ ગઈ. હાલમાં બ્રિટિશસરકારના
રાજપ્રબંધથી રાજ્યની ઉપજ કેટલી થઈ છે, તે નિમ્નલિખિત સૂચિમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે:—

કોટાટાટારાજ્યની ઉપજખર્ચની સૂચિ-સંવત ૧૯૩૮

ઉપજ

ચોખ્ખી ઉપજ
ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨
રૂ. આ. પા.
૧૭૭૩૨૧૭-૧૧

આનુમાનિક ઉપજ
ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩
રૂ.
૧૮૫૦૦૦૦

અચત	૫૧૪૭૮-૧૦-૧૧	૫૦૦૦૦
મીઠાનો કર	૦-૦-૦	૧૧૦૦૦
કોટારાજના જાગીરદારો	૦-૦-૦	૩૧૭૫
છૂટ	૧૧૫૫૩-૧૨-૦	૬૦૦૦૦
કાનૂનગો	૬૫૪૦-૬-૭	૧૦૦૦૦
ઉદ્યાનવિભાગ	૪૨૬૦-૭-૫	૩૫૦૦
ધામ	૮૧૫૩-૧૧-૬	૧૦૦૦
કાપડ	૧૪૪૪૧-૩-૬	૧૩૦૦૦
કર	૫૬૪૮૦-૧-૦	૧૦૦૦૦
તલખાના	૩૩૫૮૧૪-૧૧-૫	૨૭૫૦૦૦
આબકારી	૧૨૬૨૮-૧-૦	૧૨૦૦૦
ટકશાલ	૧૩૦૫-૧-૫	૩૦૦૦
દડ	૧૨૧૪૫-૮-૩	૧૫૦૦૦
પી	૭૨૩-૨-૧૦	૧૦૦૦
રતાપ	૨૦૬૪૬-૪-૦	૨૦૦૦૦
તમાની	૩૭૧-૧૧-૧	૧૦૦૦
નાનાવિધ	૪૪૫૬૪-૧૩-૬	૧૦૦૦
વાર્તાવહવિભાગ	૪૧૬-૫-૬	૫૦૦
કારાગૃહવિભાગ	૧૬૩૩-૧૨-૮	૧૫૦૦
વેતનથી અગ્રેશો હિસાબ	૧૮૬૨૨-૪-૭	૧૫૦૦
વિનિમય અને વ્યાજ	૨૦૬૨૭-૧૧-૫	૨૦૦૦૦
વિવિધ પ્રકાર	૪૧૦૬૨-૧૦-૮	૫૦૦૦
એક દર	૨૪૬૧૨૧૬-૧૧-૭	૨૪૫૮૧૭૫

જનારાની ઉપર

૪૦ સ૦ ૧૮૭૬ના આગસ્ટની પહેલી તારીખથી
 ૪૦ સ૦ ૧૮૮૨ના જુનાઈની ૩૧ મી તારીખ સુધી
 મીઠાનો કર ૨૬ કરી તેને બદલે બ્રિટિશસરકારની
 પાસેથી ક્ષતિ પૂરવાને માટે લીધેના રૂપિયા ૪૮૦૦૦
 ૨૦ વર્ષ સુધી જાગીરદારોનો કર માફ કરી તેની ક્ષતિ
 પૂર્ણ કરવાને માટે બ્રિટિશસરકારની પાસેથી લીધેના ૧૫૬૦૫
 રૂપિયા ૪૦ સ૦ ૧૮૮૧ના આગસ્ટની ૧ લી ૪૪૪૮૦૭-૧-૭
 તારીખનું જેર રૂા એક દર ૩૦૦૪૬૩૧-૧૩-૨
 ખૂચ

ચોખ્ખો ખર્ચ

૪૦ સ૦ ૧૮૮૧-૮૨

બ્રિટિશસરકારને આપવાની ખડણી ૩૮૪૭૨૦-૦-૦
 જયપુરના મહારાજાને આપવાની ખડણી ૧૪૩૬૭-૧૩-૦
 મહારાજાનો પોતાનો તથા રજવાસનો ખર્ચ ૧૫૭૦૦૦-૦-૦
 પોલિટિકલ એજન્સી ખર્ચ ૩૦૨૨૨-૧૧-૫
 અશ્વશાળા ૩૩૧૬૮-૦-૨
 હસ્તીશાળા ૧૦૩૮૮-૩-૧
 ગીશાળા ૭૬૬૦-૧૦-૩

આનુમાનિક

૪૦ સ૦ ૧૮૮૨-૮૩

૩૮૪૭૨૦-૦-૦
 ૧૪૩૬૭-૧૩-૦
 ૧૫૭૦૦૦-૦-૦
 ૩૦૫૬૪-૦-૦
 ૩૬૧૦૦-૫-૦
 ૧૪૬૭૭-૮-૦
 ૬૮૬૩-૫-૦

ઉપશાખા	૯૦૧૨-૦-૦	૧૦૩૬૦-૦-૦
કેસાસખાનું	૬૬૭૮-૫-૦	૫૨૭૮-૦-૦
ધાસ તથા કાષ્ઠ	૬૧૪-૧૪-૩	૭૮૭-૮-૦
અન્યાન્યવિભાગ	૬૪૫૫-૮-૩	૮૦૨૮-૨-૦
સમિતિના સભ્યોનો પગાર	૧૮૦૪૮-૦-૦	૧૮૦૪૮-૦-૦
એક્ઝીસિયવ અને કર્મચારીઓનો પગાર	૪૬૨૬-૨-૬	૪૮૦૫-૦-૦
માસસરદાર	૧૭૨૦૬-૧૨-૯	૧૭૬૯-૧૧-૦
વિજ્ઞાત	૧૦૧૧૬૨-૭-૦	૧૧૩૮૦૬-૦-૦
વનવિભાગ	૪૪૯૫-૧૩-૬	૬૫૫૫-૨-૦
છૂટ	૭૫૩૦૫-૨-૦	૯૦૦૦૦-૦-૦
કાનૂનગોઠવેલ	૩૧૨૪-૧૨-૫	૪૫૦૦-૦-૦
કેસસમંદ્રવિભાગ	૧૬૭૦૧-૩-૯	૧૬૮૮૪-૦-૦
વાતાવરણવિભાગ	૫૧૯૭-૩-૦	૫૨૭૩-૧૨-૦
હિસાબખાનું	૭૦૨૬-૦-૦	૭૫૬૬-૦-૦
ત્રિભેરીખાનું	૩૯૫૮-૦-૦	૫૫૨૪-૦-૦
પોશાક	૩૫૪૪-૦-૦	૩૬૦૮-૮-૦
દેશાળી	૮૨૧-૦-૦	૧૩૨-૦-૦
અપીલકોર્ટ	૬૨૧૮-૦-૦	૬૫૧૬-૦-૦
દિવાની કોર્ટ	૪૧૧૫-૦-૦	૪૧૧૬-૦-૦
ફોજદારીકોર્ટ	૩૯૭૬-૦-૦	૪૦૮૬-૦-૦
પોલીસખાનું	૧૩૪૦૫-૧૨-૧	૧૩૫૨૭-૪-૦
ચાણા	૧૪૭૪૭-૧૫-૦	૧૦૫૨૮-૦-૦
રતાંપવિભાગ	૫૪૩-૬-૧	૭૦૦-૦-૦
સૈનિકખાતાનું કાર્યાલય	૮૦૭૧-૫-૦	૮૧૬૦-૦-૦
ગોલ્ડદાજદલ	૬૦૨૬૬-૫-૯	૬૧૮૯૯-૮-૦
દુર્ગરક્ષકસેના	૩૦૮૧૬-૪-૬	૨૯૧૮૯-૮-૦
નિયમિત અશ્વારોહીસેના	૭૩૮૯૪-૧૫-૯	૭૫૪૨૦-૦-૦
અનિયમિત અશ્વારોહીસેના	૩૧૦૪૯-૩-૦	૩૧૦૫૬-૦-૦
નિયમિત પાયદલ	૭૮૪૮૧-૧૦-૦	૬૯૦૬૭-૦-૦
અનિયમિત પાયદલ	૧૩૬૫૧૭-૦-૧	૧૪૧૯૮૦-૪-૦
શૂરિ	૫૦૦૫-૫-૦	૫૬૭૪-૧૪-૦
પૂર્વકાર્યવિભાગ	૩૩૦૨૨-૦-૦	૨૯૯૧૯૬-૦-૦
કેસાગૃહવિભાગ	૧૪૫૬૫-૮-૧	૧૫૨૨૪-૮-૦
ઉદ્યાનવિભાગ	૭૨૫૪-૬-૦	૮૦૦૭-૨-૦
અદાબરતવિભાગ	૪૯૦૨૯-૦-૦	૩૯૫૨૮-૮-૦
વજાબોનો પગાર	૮૧૭૫-૧૦-૧૦	૮૭૦૯-૪-૦
ધાર્મિકક્રિયાઓ તથા દાન	૧૩૧૧૧૭-૦-૯	૫૫૦૦-૦-૦
પવૌત્સવ	૬૩૦૯-૮-૦	૬૬૦૩-૭-૦
વિવાહનો વ્યય	૫૪૧૨-૫-૯	૫૫૦૦-૦-૦
શ્રાદ્ધમાં અપાતી સહાય	૩૯૫૮-૧૨-૦	૪૦૦૦૦-૦-૦
અતિશિસ્તકાર	૧૮૩૧-૩-૯	૨૦૦૦-૦-૦
નાનાવિધ	૩૪૮૫-૭-૬	૩૫૦૦-૦-૦

સરનામ	૮૯૮૬-૦-૧	૯૩૭૬-૦-૦
તગાવી	૧૦-૦-૦	૫૦૦-૦-૦
અન્યાન્ય ખર્ચ	૪૮૦-૮-૮	૫૦૦-૦-૦
શિક્ષાવિભાગ	૩૯૦૪-૭-૦	૫૪૫૫-૦-૦
ચિકિત્સાવિભાગ	૧૦૨૩૮-૧૫-૮	૧૦૪૬૨-૦-૦
વિનિમયકર અને વ્યાજ	૮૮૨-૫-૮	૧૦૦૦-૦-૦
વિકિયત	૧૨૪૮-૦-૦	૧૨૪૮-૦-૦
ઈજલાઈનો ખર્ચ	૧૫૭૦-૦-૦	૧૬૦૮-૦-૦
જુરખાના પ્રતિદાન	૩૩૪૬-૭-૩	૨૫૦૦-૦-૦
મીઠાનો કર નહિ લેવાથી ખોટા પૂરવાને	૦-૦-૦	૩૧૭૫-૦-૦
બધુ	૬૦૦-૦-૦	૭૦૦૦-૦-૦
નાનાવિધ	૨૫૭૫૫-૨-૯	૩૫૦૦૦-૦-૦
મકાનનો જીર્ણોદ્ધાર	૧૦૦૦૦-૩-૦	૧૦૦૦૦-૦-૩
મેયો કોનજનુ ખોડિંગ ગઢાલિસ	૨૫૦૧૪-૧૨-૬	૨૫૦૦-૦-૦
અજમેરનો ફેસરખાગ બનાવવાનો, જૂલો રાખવાનો તથા વાવ બંધાવવાનો ખર્ચ અને		
બીજા ખર્ચો	૬૨૨૭-૧૩-૯	૦-૦-૦
અશ્વશોધ	૩૩૫૧૧૮-૦-૭	૧૫૬૦૫-૦-૦
	૨૬૪૩૨૨૮-૧૪-૮	૧૬૫૮૬૧-૦-૩-૩

૪૦ સં ૧૮૮૧ ના જુલાઈની

૩૧ મી તારીખ સુધીનો વ્યય

૫૪૫૩૦૫-૬-૬
૩૧૮૮૫૩૪-૫-૨

જે દિવસે બ્રિટિશસરકારે કોટારાજ્યને વિભક્ત કરીને ઝાતાવાડનું નવીન રાજ્ય સ્થાપન કર્યું, તે દિવસથી તેની વાર્ષિક ૫૬૨ લાખની ઉપજ ધરી ગઈ અને તે દિવસથી મહારાવ રામસિંહ સહી બની ગયા પરંતુ વર્તમાન સમયમા પ્રાય તે દેવુ ચૂકવી દેવામા આવ્યુ છે, એ પરમ સતોષની વાત છે પોલિટિકલ એજન્ટ જણાવે છે કે -“ સહુ ચૂકવી દેવામા જે રૂપિયા આપવા પડે છે તે ખર્ચમા ગણવામા આવતા નથી ૪૦ સં ૧૮૮૦ અને ૧૮૮૧મા લેણદારોને મૂળ અને વ્યાજતરિકે રા ૩૩૫૧૧૮) આપવામા આવ્યા હતા વર્તમાન વર્ષને અતે અર્થાત આવતા જુલાઈની તા ૩૧મીએ સહુના ચાર લાખ રૂપિયા આપવામા આવશે આથી ત્યારપછી રાજ્યનું સહુ પ્રાય ત્રણ લાખ રૂપિયા બાકી રહેશે ” રા જ્યને સહુમાથી મુક્ત કરવાને માટે બ્રિટિશસરકાર અવશ્ય ધન્યવાદને યાત્ર છે

રાજ્યની આમદાની વૃદ્ધિ ગત કરવા પ્રત્યે તેના વર્તમાનચાસકોની દષ્ટિ નાગી રહી છે રાજ્યની જમી માપીને તેપર કર વધારવામા આવે છે પોનિટિકલ એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વેલી તે સબ-ધે જણાવે છે કે -“મને જણાવવાને ખુશી ઉપજે છે કે કર વધારવાનું કાર્ય સરલતાથી આગળ વધતું જાય છે દસ પ્રગણાઓનો નવીન રાજકર નિર્ધારિત થઈ ચૂક્યો છે, અને તેમાના નવ પ્રગણાઓનું મહેસુલ આવી ગયું છે પુતર એ પ્રગણાઓનો નવીન રાજકર નિર્ધારિત કરવાનું કામ આગળ ચાલે છે તે સમાપ્ત થઈ રહ્યા પછી બીજા ત્રણ પ્રગણાઓનો નવીન રાજકર નિર્ધારિત કરવો રોડ રહેશે ઉપરોક્ત નવ પ્રગણાઓના મહેસુલના નવીન વ્યવસ્થાનુસાર એક વર્ષના ૬૪૧૬૦ રૂપિયા આવી ગયા છે, અર્થાત અગાઉ કરતા સેકડે પાંચ ટકાનો વધારો આવ્યો છે ” પડિત શિવબક્ષ ઉક્ત વ્યવસ્થાકાર્થના અખ્યક્ષ હતા તેમના કાર્યથી પોલિટિકલ એજન્ટને પરમ સતોષ થયો હતો ઉક્ત નવીન બદોબસ્તના કાર્યના ખર્ચના સળખમા પોનિટિકલ એજન્ટ લખ્યુ છે કે -“ ગત માર્ચની આખર સુધીમા આ બદોબસ્તના કાર્યમા કુલ રૂ ૩૨૭૪૧૫૦ખર્ચ થયા છે, તેમા માપણી કરવામાં

૩૧. ૯૩૪૮૮ નો ખર્ચ થયો છે. માપણીનું કામ સમાપ્ત થયું છે.”

સમસ્ત પ્રજાને ન્યાય આપવા પ્રત્યે ઘણું લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે. સૈયદ જાફરહુસેન કોટાના મુખ્ય ન્યાયાધીશ છે. તેમના સંબંધમાં પોલીટિકલ એજન્ટ જણાવે છે કે:—“પ્રથમ રિપોર્ટમાં સૈયદ જાફર હુસેનના સંબંધમાં મેં જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો, તેજ અભિપ્રાય વર્તમાન રિપોર્ટમાં પણ હું પ્રદર્શિત કરું છું; અર્થાત્ હું એમના કાર્યથી પરમ સતોષ પામ્યો છું. તેઓ કોટાના સામંતોના મુકદ્દમાની તપાસ ઘણી કળશ અને ખતથી કરે છે અને તેમને સત્ત્વ ન્યાય આપે છે. તેઓ કોટાની અપીલકોર્ટના જજનું કામ પણ કરે છે.”

પોલીસવિભાગનો રિપોર્ટ વાંચવાથી રાજ્યના આબ્યંતરિક શાસનની યથાર્થ સ્થિતિ જાણી શકાશે. અને અને કોટારાજ્યના ફોજદારી ગુંહાઓની સચિત્ર પ્રકાશિત કરીએ છીએ:—

કોટારાજ્યના ફોજદારી ગુંહાઓની સચિત્ર-ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩

ગુંહાઓ	સંખ્યા	ગુક-દંભા	પક-ડાયા	દંડ	મુકિત	હરણ કરેલી સંપત્તિનું મૂલ્ય	પશુ	આમદાની રૂપિયા	પશુ
ખૂન	૨	૧	૩	૧	૫	૦	૦	૦	૦
ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન	૪	૩	૩	૧	૨	૦	૩૫	૨૧૫-૦-૦	૦
અન્યપ્રકારના	૨૭	૮	૨૧	૭	૧૪	૧૫૩૧-૬-૩	૧૬	૧૭૩-૧૩-૬	૧
પશુચોરી	૭૬	૫૨	૧૦૨	૭૬	૨૬	૦	૪૭૪	૦	૩૩૫
ખીજા પ્રકારની ચોરી	૨૬૨	૧૫૨	૩૦૪	૧૮૨	૧૨૩	૨૧૭૫૪-૭-૬	૦	૧૬૫૦-૧૧-૬	૦
આમદાત્મા	૪૭	૨૬	૪૭	૩૧	૧૬	૦	૦	૦	૦
વિપ્રસંગ	૫	૫	૫	૩	૨	૦	૦	૦	૦
વિશેષ આધાત	૧૭	૧૧	૧૩	૯	૪	૦	૦	૦	૦
મનુષ્યવિક્રય	૨	૨	૬	૫	૧	૦	૦	૦	૦
મનુષ્યચોરી	૨૮	૨૧	૫૨	૩૦	૨૨	૪૫૬-૦-૦	૦	૦	૦
ખૂણદાત્મા	૬	૫	૧૧	૪	૭	૦	૦	૦	૦
શિક્ષકન્યાની હત્યા	૧	૧	૧	૧	૦	૦	૦	૦	૦
કારાગૃહમાંથી પલાયન	૫	૪	૫	૫	૦	૦	૦	૦	૦
ચોરીના માલ લેવો	૧૪	૮	૯	૪	૫	૦	૦	૬૨-૫-૬	૦
ધરમાં આગ લગાડવી	૩	૨	૩	૨	૧	૦	૦	૦	૦
ખીજા અપરાધો	૬૨૪	૩૧૧	૫૨૭	૩૮૪	૧૪૩	૧૦૨૪-૪-૦	૧૭	૨૫૮-૮-૦	૧૦
લૂંટફાટ	૭	૧	૧	૧	૦	૨૪૯-૦-૪-૩	૦	૦	૦
કુલ	૧૧૩૦	૬૧૩	૧૧૧૬	૭૪૬	૩૭૧	૨૭૨૫૬-૬-૦	૫૪૨	૨૧૬૦-૬-૩	૩૪૬

૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩માં ૧૧૩૧ ગુંહાઓ થયા હતા અને તેની પાછળનાં વર્ષમાં ૧૦૦૭ ગુંહાઓ થયા હતા. આથી આ વર્ષે ગુંહાની સંખ્યા કોઈક વધી છે. વિશેષતઃ પશુચોરી અને સામાન્ય ચોરીના અપરાધ અધિક થયા છે. પહેલાં કરતાં આ વર્ષમાં અનાજ કમી થયું છે, તેથી આ અપરાધોની સંખ્યા વધી છે. આ રાજ્યના સીમાંતપર પોર, ભયાનક અને મોટાં જંગલો છે; તેથી આવા અપરાધો એકદમ દૂર કરવા કઠિન છે.

ગત વર્ષમાં ૯ ધાડ પડી. બે કેટલાંક વર્ષો પૂર્વેની ધાડોની સાથે આની તુલના કરવામાં આવે તો આ પરિણામ અવશ્ય સતોષકારક જણાશે; કારણકે પૂર્વે ૫૦ કરતાં પણ અધિક ધાડો પડતી હતી.

ઉક્ત નવ ધાડો પૈકી પાંચ તો ઘણી સામાન્ય હતી; કારણ કે તેમાં ઘણી ચોરી કિંમતની સંપત્તિ નષ્ટ થઇ હતી.

અમે મુકાકટ જણાવીએ છીએ કે કોટારાજ્યમાં લૂંટફાટનું દમન કરવામાં પોલીસે ઘણું પ્રશંસાપાત્ર કામ કર્યું છે. પહેલાં ધનવાન પ્રજા પોતાના જનસાથની રક્ષામિત્રે શકિત રહેતી હતી; પરંતુ હવે પોલીસના ઉત્તમ શાસનથી સર્વ પ્રજા નિર્ભય બની ગઇ છે.

વર્તમાન શાસનસમિતિની વ્યવસ્થાહેઠળ અન્ય વિભાગોની જેટલા કારાગૃહની અવરથા પણ ઘણી સુ-

ધરી ગઈ છે. પોલિટિકલ એજન્ટ જણાવે છે કે:-“ નવું કારાગૃહ ધણું સંતોષદાયક બન્યું છે અને આગામી સંદ્રલ્લેખમાથી જો એક જેઠર પ્રાપ્ત થયા છે, તેમનાદ્વારા કારાગૃહના સમસ્ત કાર્યો ધણી ઉત્તમ રીતે ચાલે છે. કેદીઓનું સ્વાસ્થ્ય ઠીક રહે છે.”

૪૦ સં ૧૮૮૧ માં ઉક્ત નવીન કારાગૃહમાં કેદીઓ ગયા ત્યાર પછી તેમનું સ્વાસ્થ્ય કેટલું સુધર્યું તે નિમ્નલિખિત સચિપરથી પ્રતીત થશે:-

૪૦ સં

૧૮૦૦ ઉપર મૃત્યુ સંખ્યા

૭૬—૮૦

૯૧

૮૦—૮૧

૬૨

૮૧—૮૨

૨૯—૬૬

૮૨—૮૩

૧૦

પ્રતિદિન કારાગૃહમાં સરાસરી શિક્ષા પામેલા કેદી ૨૮૪ અને કામ્યા કેદી ૨૧ રહેતા હતા.

શિક્ષાવિભાગના સંબંધમાં ઉક્ત રિપોર્ટમાં લખવામાં આવ્યું છે કે:-“ બાહ્ય યદુનાથ ધોધના પ્રબંધથી કોટાનું વિદ્યાલય ક્રમશઃ ઉત્તર થયું છે. પ્રતિદિન સરાસરી ૨૪૬ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં હાજર રહે છે પૂર્વે કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વૃદ્ધિગત થઈ છે. આ રાજ્યની નજીક આવેલા પ્રાંતશ-અદેશોના રહેવાસીઓ કેળવણીપ્રત્યે જેટલું લક્ષ્ય આપે છે તેટલું કોટાના નિવાસીઓ આપતા નથી.”

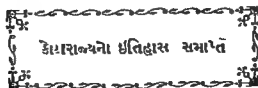
કોટાના એક મુખ્યનગરમાં એક નવીન વિદ્યાલય સ્થાપિત થયું છે અને સાધારણ પ્રગતિ માટે એજ પ્રકારે જીલ્લાસ્તરે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.

કોટાના વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોની સંખ્યા નીચે લખવામાં આવે છે:-

	અગ્રેજી	હારસી	સંસ્કૃત	હિંદી	કુલ
વિદ્યાર્થી	૩૮	૧૫૨	૨૬	૨૦૨	૪૧૮
શિક્ષક	૨	૪	૧	૪	૧૧

કોટાના પોલિટિકલ એજન્ટની આ વાત અમે માનીએ છીએ કે કોટાના નિવાસીઓ વિદ્યાપ્રત્યે ઝાઝો અનુરાગ ધરાવતા નથી; તોપણ અમે કહી શકીએ છીએ કે વર્તમાન શાસનસમિતિ રાજ્યના અન્ય પ્રાંતોમાં જેટલો ખર્ચ કરે છે તેટલો ખર્ચ કેળવણીખાતામાં કરતી નથી. કેળવણીખાતાનો ખર્ચ ઘણો જ ઓછો છે. પ્રગતિ ઉન્નતિ શિક્ષાપરજ નિર્ભર છે. જો પ્રગતિ સ્થાયી અને મથાર્થ ઉન્નતિ કરવાનો વર્તમાન શાસનસમિતિનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ હોય તો તેણે શિક્ષાવિભાગનો ખર્ચ શીઘ્ર વધારવો જોઈએ.

કોટાંરાજ્યનું પરિમાણ પાંચલક્ષ્મી વર્ગમાઇલ છે અને નિવાસીઓની સંખ્યા પાંચ લાખમાં કાંઈક ઓછી છે. સેનામાં ૪૬૦૦ પામદલ, ૭૦૦૦ અશ્વાશીઓ અને ૧૧૬ તોપો છે. સંપૂર્ણ સેના હાલમાં મહારાવના અધિકારમાં છે.

કર્નલ ટૉલ્કા પ્રકાશનું કર્ણક

અધ્યાય ૧ લો

ઉદયપુરથી ફરેલા પ્રવાસનો પ્રારંભ-માનદેવરતું, પ્રાચીન મંદિર-સારતીવાર-ત્યાંનાં જન-
મંદિરો-ખેરોલા મેવાડના નિવાસીઓનો કુસંપ-સંભામ.શિંહની વીરતા-તેને ખેરોલાની
થયેલી પ્રાપ્તિ-સંભામશિંહનો કતકપુત્ર જયસિંહ-પ્રાચકેશોમાં રાજકીય પ્રાપ્તો
વિષે ચર્ચા કરતી વખત કરાવવામાં આવતી સહનશીલતા-ખેરોલાની કૃષિ
વિષે વર્ણન-હિન્તા-દાનધર્મમાં પુષ્કળ લૂભિ અપર્ણ કરવી-ધર્મનામતે
સમર્પિત થયેલી લૂભિમાં હિન્તા અને દ્વિધ્યાની સ્થપના-
રાજા માન્ધાતા-તેમનાસંબંધમાં ચાલતી જનશ્રુતિ-અધિધ-
ધન-તેમણે રૂપીઆને આપેલા માર્ધનાદેરા-મહારાષ્ટ્ર-
ઓની સામે રાજસિંહ પ્રકાશિત કરેલી વીરતા
મેવાડ રાજ્યની સીમા-મસવન-કર્નલ
ટૉડ પોતાની કરેલીકિંમાં ધારણ
કરેલી રાજનીતિ.

નર્નલ ટૉડે રાજસ્થાનનો સમગ્ર ઇતિહાસ વર્ણવ્યા પછી પોતાના પ્રવાસનું પશુ
કર્ણુ છે; અને આ ભ્રમણવૃત્તાંતની સમાપ્તિની સાથે આ વિરાટ ઇતિહાસ પશુ
સમાપ્ત થાય છે. હવે પાઠકો આ પ્રચંડ ગ્રંથની સીમાપર આવી પહોંચ્યા છે.
અમને આસા છે કે આ ઇતિહાસ વાંચવાથી તેમને સંતોષ પ્રાપ્ત થયો હશે.

રાજસ્થાનના પ્રથમ ખંડમાં કર્નલ ટૉડે પોતાના પ્રવાસનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે
તેમણે પ્રથમ મારવાડમાં જઈ ત્યાંથી શરૂઆત કરીને તેમણે અનેક પ્રદેશોની પ્રાકૃ-
તિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક, રાજકીય અને શાસનવિષયક સ્થિતિનું ઉત્તમ વર્ણન

કર્યું છે. અમારા પાઠકોને આ વર્ણન સુવિદિત છે. કર્નલ ટૉડ ઉક્ત ભ્રમણ સમાપ્ત થયા પછી ૪૦ સં ૧૮૨૦ ના
જાન્યુઆરીની ૨૬ થી તારીખસુધી રાજધાની ઉદયપુરમાં રહ્યા અને ત્યારપછી તેઓ ખાસ રાજકીય
કામે જઈ અને કોટામાં આત્મા ગયા. જઈ અને કોટાની રાજકીયસ્થિતિપર દેખરેખ રાખવી એ
તેમનું કર્તવ્ય હતું, તેથી તેઓ આ સમયે ત્યાં ગયા હતા. ઉક્ત ઉલ્લેખ સ્થાનોમાં કર્નલ ટૉડની
પૂર્વે કોઈપણ અંગ્રેજગૃહસ્થ ગયો નહોતો. તેમણે કરેલા પર્યટનનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉદયપુર-૪૦ સં ૧૮૨૦ ની જાન્યુઆરીની ૨૬ થી તારીખસુધી હું : ઉદયપુરમાં રહ્યો; પ-
રંતુ ત્યારપછી મને ભ્રમણ કરવાની ફરજ પડી. શીતઋતુનું આગમન થતાંજ પ્રકૃતિએ અત્યંત આ-
હ્વાદદાયક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અંગ્રેજલોકો ભારતની લાયકર ગ્રીષ્મઋતુ અને કટલાયક વર્ષોઋતુના
ઉપદ્રવો સહન કર્યા પછી શીતઋતુને સ્વાસ્થ્યને માટે ઉપયુક્ત અને સુખદાયક માને છે.

ખેરોલા-જાન્યુઆરીની ૨૬ થી તારીખે અમે વૃષથીખરથી નીકળી ખેરોલાના વિસ્તૃત સરોવરને

કિનારે શિબિર સ્થાપિત કરી દીધા. આમારા માર્ગમાં આવેલી બૂમિ ઉત્કૃષ્ટ અને ભેજવાળી હતી; પરંતુ તે બૂમિમાં દીર્ઘકાળથી કૃષિ થઇ નથી. દુબોક નામના સ્થાનથી દોઢમાઇલના અંતરપર વૈરસ નામની નદીને પાર અંગે ઉતર્યા. આ નદીમાંથી એક સ્રોત નીકળીને દોરોડી નામના ગામ આગળ તેનું એક સરોવર બનેલું છે. આ નદીને કિનારે માનદેશ્વર નામના મહાદેવનું એક પ્રાચીન મંદિર રિયત છે. આ મંદિરની બાંધણી ભેવાથી તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. આશુપર્વતની સમીપ જે ચંદ્રાવતીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે તેના જેવીજ બાંધણી આ મંદિરની છે.

અમે ત્યાંથી દક્ષિણદિશામાં અર્ધકોશના અંતરપર આવેલી સુરજપુરાની સરાઇની પાસે થઇ ભારતીયારના જલપૂર્ણ સ્થાનમાં જઇને ફરી પડ્યા. આ નગરની ચોતરફ પાણી ભરેલું છે. મેવાડના સોળ સામંતોમા સર્વોત્તમ કનોરાના સામંત આ નગરના અધીશ્વર છે. આ નગર અત્યંત પ્રાચીન શહેરતરીકે વિખ્યાત છે. એમ કહેવાય છે કે રાજા વિક્રમાન્વિતના જ્યેષ્ઠભાતા ભર્તૃહરિએ આ નગરની સ્થાપના કરી હતી. એક એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે એક સમયે આ નગરમાં ૭૫૦ જૈનમંદિરા હતાં અને તે સર્વ મંદિરોમાં એક સાથેજ ધંડાનાદ થતો હતો. આ મંદિરોમાંથી કેટલાક મંદિરો છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં હાલમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ મંદિરો ભેવાથી તેની પ્રાચીનતા વિશે પૂર્ણ ખાતરી થાય છે. આ મંદિરોમા કેમકેવળ મંદિર અર્થાતિ નથી. ખેરોદાથી પોણા કોશના અંતરપર ખેરસના નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ બ્રાહ્મણોના અધિકારમાં છે, અર્થાત્ તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં અર્પણ કરવામાં આવેલું છે.

ખેરોદા એક સમૃદ્ધશાળી સ્થાન છે. એની ચોતરફ ઠાટ છે અને તે કોટની બહાર બે ખાડીઓ છે. આ ઉભય ખાડીઓમાં જ્યારે જંદર પડે ત્યારે પાણી ભરી શકાય છે. મેવાડની પ્રાચીન રાજધાની ચિતોડ અને નવીન રાજધાની ઉદયપુર એ ઉભય નગરોની બરાબર મધ્યમા આ ખેરોદાનો કિસ્સો રિયત છે. મેવાડમાં જ્યારે માહોમાહોનો કલહ ફેલાયેલો હતો, ત્યારે વારંવાર આ સ્થળે યુદ્ધ થતું હતું. ૯૦ સં ૧૭૪૮ માં જ્યારે ભયંકર અંતર્ય કલહ ફેલાયો ત્યારે શકતાવત સંત્રામસિંહના દત્તકપુત્ર અને લાવાના સામંત જયસિંહના આધીનમાં આ પ્રદેશ હતો. આ પ્રદેશની ઉપજ પુષ્કળ છે અને તે અધિક મહત્વના સ્થાનપર આવેલો છે, તેથી કોઇપણ સામંતના હાથમા એને સમર્પણ કરવો ઉચિત નહિ લાગ્યાથી મહારાણ્યાએ તેને પોતાના સીધા અમલનીએજ રાખ્યો છે; તોપણ લાવાના સામંતે ૪ થી મે ના સંધિપત્રમાં સહી કર્યા પહેલા ધણી વાધા ઉપસ્થિત કર્યા હતા અને જે પ્રદેશને માટે તેના પૂર્વજોએ લોહી રેંક્યું હતું, તે પ્રદેશ છોડી દીધાપૂર્વે તેણે મહારાણ્યને ધણી મહેનત આપી હતી.

ખેરોદાના ઇતિહાસમા મેવાડના અંતઃકલહનું ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર અંકિત કરવામાં આવ્યું છે. આ અંતઃકલહમા મેવાડના સર્વોત્તમ શકતાવત સામંત સંત્રામસિંહ અને ચંદાવત ભૈરવસિંહના પક્ષના અસંખ્ય વીરો માર્યા ગયા હતા. ૯૦ સં ૧૭૩૩ માં જ્યારે સંત્રામસિંહ અસ્પૃશ્યરુકે યુવક હતા અને તેમના પિતા શિવગઢના રાવત લાલજી છાવત હતા, તે સમયે તેમણે પોતાના અધીશ્વર રાણ્યાના હાથમાથી ખેરોદા ખુંચવી લીધું અને તેને ૭ વર્ષપર્યંત પોતાને આધીન રાખ્યું. ૯૦ સં ૧૭૪૦ મા દેવગઢ, આગ્રોત, કોરાવર વગેરેના સામંતો પોતાના નેતા સાનુષ્ઠાસામંતની પતાકા નીચે એકત્રિત થઇ દીપ્રા મંત્રીની સંમતિ મેળવી શકતાવતને હાંકી કહાડવાને પ્રજ્ઞત થયા. શકતાવતોએ ચારમાસપર્યંત પોતાના આ શત્રુઓના ગ્રાસમાથી કિલાની રક્ષા કરી. પછી અતે તેમણે કિલાની શિબરપર સંધિની સૂચના આપનાર શ્વેત પતાકા ફરકાવી દીધી અને આક્રમણકારીઓપર શકતાવતનેતાએ એવો સંદેશો મોકલ્યો કે:—“જે તમે મને મારા કુટુંબ તથા ધનસમ્પત્તિસહિત નિવિંધે ભીંદરમાં જવા છો તો હું તમારા હાથમાં કિસ્સો સમર્પણ કરવાને તૈયાર છું.” આક્રમણકારીઓએ આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો અને શિવગઢના ઉત્તરાધિકારી ભીંદરમાં આવ્યા ગયા. તેમણે ત્યાંજ પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવાને માટે સંહારકૃતિ ધારણ કરી, ચોતરફ ઉપદ્રવો કરવા માંડ્યા આ સામંતના સબંધમાં મેવાડમાં અન્યેક ગાથાઓ જે કે પ્રચ-

સિત છે. તેમણે એક સમયે યુદ્ધી નામના સ્થાનમાં આવી ત્યાંનાં સમસ્ત માણસો અને પશુઓને બંદીવાન કરી લીધાં. હવે કેરાવરના સામંતના પુત્ર બલિમસિંહ યુદ્ધીનિવાસીઓને સદાય કરવાને માટે ગયા; પરંતુ સંઘ્રામમાં ભયંકર ભાગાઓના આઘાતથી તેમના પ્રાણ ગયા. તેમના મૃત્યુનો બદલો લેવાને માટે સમસ્ત ચંદાવતો સજીવરના સામંતની પતાકાનીચે એકત્રિત થવા લાગ્યા. મદારાણ્યએ સ્વયં આ ચંદાવતોના પદાનું સમર્થન કર્યું અને તેમને સદાય કરવાને માટે પોતાની સિંધિસેના મોકલી આપી. સર્વ સેનાએ શીઘ્ર બીંદરને ઘેરી લીધું. આ સમયે કેરાવરના સામંત અર્જુનસિંહે પોતાના પુત્રના મૃત્યુનો બદલો લેવાને માટે સદસા શિવમંદિર આક્રમણ કરી તેને દસ્તગત કરી ત્યાંનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોના પ્રાણ લીધા. ખેરાદા કેટલાંક વર્ષ સુધી મદારાણ્યના સીંધા અધિકારનીચે રહ્યો અને અંતે તેમણે પરિણામનો વિચાર કર્યાંવિના ઝગઝગા કારણસ્વરૂપ તે કિલ્લો બદેસરના ચંદાવતસામંત સરદારસિંહને આપી દીધો.

સંવત ૧૭૪૬ માં ચંદાવતસરદાર મદારાણ્યની સામે થયા, તેથી તેઓ તેમની કાપદટ્ટિમાં આવી પડ્યા. તેમના ચિરંજીવ શકતાવતો પોતાના નેતા બીંદરના સામંતની પતાકાનીચે એકત્રિત થયા અને તેમણે ખેરાદામાં રહેલી સિંધિસેનાને હાંકી કાઢવાને માટે તેપર આક્રમણ કર્યું. કેરાવરના સામંત અર્જુનસિંહ આ સમયે સિંધિસેનાના નાયક ડુધીયાની સાથે કિલ્લામાં રહેલી સેનાને સદાય કરવાને માટે ગયા. કિલ્લાની સમીપજ ભયંકર સમરાગ્રિ પ્રદીપ થયો. આ સંઘ્રામમાં સંઘ્રામસિંહે પોતાના હાથથી કેરાવરના તાળાના બે સામંતો શીકરવાદ ગોમાન અને રાણાવત બીમદત્તને વધ કર્યો; પરંતુ અંતે ચંદાવતોનેજ રણસેનમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો અને શકતાવતો શીઘ્ર બીંદરમાં આત્મ્યા ગયા. કોડાના બલિમસિંહ કે જેમણે ઉક્ત ઉભય શાખાના સામંતોની વચ્ચે ઘેરભાવ પ્રદીપ કરવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને જેમણે અંતે ઉભયના હસ્તમાંથી ઉક્ત કિલ્લાને પોતે લઇ લેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, તેમણે આ સમયે શકતાવતોને સદાય કરવાને માટે એક આરબદસ મોકલી આપ્યું. શકતાવતો આ ફત્તી સાથે મળીને ચંદાવતોપર આક્રમણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. ચંદાવતોના સુકામ આ સમયે બકોલાના સપાઠ પ્રદેશમાં હતો. તેઓ શકતાવતોની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ અંતે પરાસ્ત થઇ ગયા. સિંધિસેનાનો નાયક રણમાં પડતાંની સાથેજ તે સેના છિન્નલિન્ન થઇને ફાવે ત્યાં નાસી ગઈ. સંઘ્રામસિંહને ત્રણ ભયંકર ઘાવ થયા હતા; પરંતુ તેથી તેઓ કિંચિત્ પણ પાછા હટ્યા નહિ. તેમણે ચંદાવતોને નસાવી મૂક્યા. રાણાએ આથી પ્રસન્ન થઈ તેમને સાદું સન્માન આપ્યું. આ યુદ્ધ થયા પછી સંવત ૧૭૫૮ (ઈ. સ. ૧૭૦૨) સુધી ખેરાદાનો કિલ્લો રાણાના સીંધા અધિકારનીચે રહ્યો. ત્યાર પછી સંઘ્રામસિંહે મદારાણ્યને દશહજાર રૂપિયા આપીને તે કિલ્લો પોતાના અધિકારમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રિટિશ સરકાર મધ્યસ્થ થઇને મદારાણ્ય તથા તેમના સામંતોની વચ્ચે સંધિ કરાવવાને પ્રવૃત્ત થઇ ત્યાંસુધી તે કિલ્લો શકતાવતોનાં અસ્તીમ સાહસ, વીરતા અને વિજયનાં ચિન્હસ્વરૂપે તેમના અધિકારમાં હતો. આથી સંઘ્રામસિંહના પોત્ર (દત્તક)પુત્ર લાવાના રાવન જયસિંહે આ કિલ્લો મદારાણ્યને આપવાની ના પાડી તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પોતાના કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાને માટે તેમણે કિલ્લામાં સેના એકત્રિત કરી અને તેની અંદરનો કાષ્ઠપણ મનુષ્ય તેની બહારના રાણાના માણસોની સાથે વાતચીત ન કરે એવો પ્રયત્ન કર્યો. આનાં કુલ્લક કારણથી મેવાડના સમસ્ત ચંદાવત સામંતો તે કિલ્લાપર આક્રમણ કરવાને દોડી આવ્યા હતા. દમણાંજ મદારાણ્યોના અસાચાર અને ઉત્પીડનમાંથી મેવાડની યુક્તિ થઇ હતી; પરંતુ આ સમયે પુનઃ મેવાડના સરદારોની પ્રાચીન શત્રુતા બન્યુંન થઇ અને તેણે દેશમાં અશાંતિ ફેલાવી દીધી.

ખેરાદાના કિલ્લાની આ સ્થિતિ હતી, તે સમયે તેના અધીશ્વર જયસિંહ રાજવાની ઉદયપુરમાં મદારાણ્યની સેવામાં નિયુક્ત હતા. જો કે આ સમયે જયસિંહ વિદોહી ગણાતા હતા; તેપણ અમારા ગત પ્રમાણે તેમના હાથથી કાંઈ પણ વિદ્રોહ થયો નહોતો. મદારાણ્ય અને જયસિંહની વચ્ચેના સંબંધમાં લેશપણ વિરોધભાવ જણાતો નહોતો. કિલ્લાની બાબત તેમના કામદારો અર્થાત્ કર્મચારીઓના હાથમાં સોંપી દેવામાં આવી હતી અને તેઓ તે પૂર્વવત્ સ્વામી અને સેવકનો અરખ-

વિત સમય જાળવી રહ્યા હતા એશિયાનિવાસીઓ અમુક ભૂમિના પ્રાંત અને પરિણામની વચ્ચે આ સમયે તે ભૂમિ સાથે પણ સમય ધરાવતો ગણતા નથી પરંતુ યુરોપવાસીઓ તેમ ગણે છે વિવાદના સમયમાં એશિયાનાસીઓ અધિક ધૈર્ય પ્રતિષ્ઠિત કરે છે

મેગા ૧ પ્રદેશ મેવાજના પ્રથમ શ્રેણીના ખાનસાભાગનો એક વિભાગ છે નાના નાના ગામો ઉપરાંત તેમાં ૧૪ શહેરો પણ છે આ વિભાગની વારિષ્ટ ઉપ ૧૪૫૦૦ રૂપિયાની છે માત્ર મેગા ૧ નગરની ઉપ ૭૫૦૦ રૂપિયાની છે

અહીં આની ભૂમિ સામાન્યતઃ ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત છે - (૧) પેવિન આનુ કૃષિ ભૂમિના પાણીથી સ્વવામાં આવે છે (૨) ડરમાં આ ભૂમિની મે પણ જનાગરોના જનારાજ સ્વામાં આવે છે (૩) માગરા-માળ આ ભૂમિની ખેતી વગર થી થાય છે ખેડેલા પ્રદેશમાં કેવળ બે નવું એમાં ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે શ્રીધમનગરમાં અને રીતનગરમાં પ્રાચીન હિંદુસાનપ્રણાલીઓમાં ૨ મહારાણા આ પ્રદેશમાંથી પણ મહેસુલનતરિકે ધાન્ય મે છે શ્રીધમનગરમાં થઈ અને અથા ઉત્પન્ન થાય છે શ્રીધમનગરના ધાન્ય મહેસુલ લેતી વખતે પ્રથમ એ સો મણના ભાગમાં સ્વવામાં આવે છે, પછી તેમાંથી પચીસપચીસ મણના ચાક ભાગ સ્વવામાં આવે છે હાલમાં ગામના મરકાની માણમાં દરમણે એ ૧૦ અનાજ લે છે આ માણમાં નીચે પ્રમાણે હોય છે - (૧) ૫૦૦ અથવા આમાંથી

(૨) ૫૮૫૦ અથવા હિસાબદાર (૩) માના અથવા પહેરે ૧૦ (૪) અનાજ અથવા સંદેશ વાહક અને પચીસ (૫) ૧૦ અથવા સુતાર (૬) હુદાર (૭) હુદાર (૮) ધોરી (૯) અમાગ અને (૧૦) નાજ અથવા ભાગ આ નો ગે પૈકી પ્રત્યે ના હાથમાં દરમણે એ ગેગના હિંમતે અગમ્ય ધાન્ય ભાગ છે આ રીતે ઉપરાંત ૧૦ ગે રોરપ મણનો એ ભાગ પૂરો મગ છે શેર ત્રણ ભાગોમાંથી એક ભાગ (૨૫ મણ અનાજ) ગાના હાથમાં ભાગ છે બાકીના બે ભાગોમાંથી યુરોજના નામે બે મણ તથા સ્વવામાં આવે છે અને શેર સર્વ ધાન્ય કૃષિમરોને મળે છે ગામના નોમરોને મળેના ધાન્યમાંથી પ્રત્યે મણે નવું ગેર અનાજ ૧૫૦ સ્વવામાં આવે છે આ ત્રણ ગેમાંથી એ ૧૦ મણના નામે ભેગામાં આવે છે રાણાના પ્રધાન અધ્યક્ષતાના નામે એક શેર ભેગામાં આવે છે અને મોદીના નામે ગેર શેર ભેગામાં આવે છે આ સમસ્ત ધાન્ય રાણાના તાનામાં ભાગ છે, અર્થાત્ સો મણમાંથી ત્રીસ મણ રાણાને મળે છે પૂર્વે ૬ ભાગ મણને મળતો હતો પરંતુ હાલમાં રાણાને ૬ ભાગ મળે છે ગામના નોમરોને ધાન્ય પ્રાપ્તિ ખાતમાં આવે તે પૂર્વે પણ એક વાર ધાન્ય મળે છે પ્રત્યેક વીરે ૭ ગેર માન ગેર અનાજ તે વખતે તેમને મળે છે

શીનમગમાં મગધ જુવાર અને બાજરી ઉત્પન્ન થાય છે આ ધાન્યનું મહેસુલ લેતી વખતે નીચે પ્રમાણે ભાગ પા વામાં આવે છે - પ્રતિ સેક મણે આગમ મણ ગળના ભાગમાં ભાગ છે બી ગામના નોમરો પ્રતિમણે ગેર ગેર અનાજ મળે છે શેર સર્વ કૃષિમરોના કબજામાં રહે છે ગેગરી ૨ પ્રાસ ગામી અશીષુ તબાકુ તન વગેરે વસ્તુઓની ખેતી પણ અહીં આ થાય છે આ વસ્તુઓના મહેસુલનતરિકે રૂપિયા ભેગામાં આવે છે પ્રત્યેક વીરોપર મે રૂપિયાથી લઈને દસ રૂપિયાઓ મહેસુલ ભેગામાં આવે છે

હીન્તા-ગામી જાન-મુઝારી માગ નામની રેતીવાળી ભૂમિપર થઈને પણ કાચ ચાલી અગે હીન્તામાં ચાલી પડેલા માગ સમ્પ્રદાય ઉપરથીજ માગના નામ પડ્યું છે અગે યુરોપિય યમા પૂર્વે અધાર્થ થઈને બહાર નીકળી પડ્યા પ્રભાનમગનો સમીગ શીનગ અને આનદદાયક હતો થઈ અથા જવ વગેરે ધાન્યોની ખેતી ઘણી ઉત્તમ હતી અને કૃષિમરોને યુગ્મ પાક ઉતરવાની આગા હતી ગામની નદી ઝુપડીઓ અને નદી બીતો પડેલા નાસી ગયેલા લોકોના પુનરાગમનની

૧ આ માણસ ગામના સમસ્ત યજ્ઞને મરણે છે અને યજ્ઞોને ખેતીમાં નુકસાન કરના અગ્રાએ છે
૨ આ પ્રદેશમાં યતો રોરોને પાક અતિ અનિશ્ચિત છે અને એ પાકથી કૃષિકારને લાભ બદલે દાનિ થાય છે પ્રથમ તે એમાં પડેલા ખાર માટે ઉતરે છે અર્થાત્ અશીષુ અને અનાજનો પાક બેવાર ઉતરે છે ત્યારે રોરોને પાક એકવાર ઉતરે છે એક વીધા જમીનમાં આગુ નીકળે તે દુર બી / વાવવા, રોગી કાપી વગેરે અર્થ
૩ ૨૩ થાય છે ન્યેરે ઉપ ૧ માત્ર ૩૨ ૨૦૦ થાય છે

સૂચના કરતી હતી. એકે અમારા તરફ અભિનંદન તથા હર્ષસ્પર્શ દર્શિથી ભેટા હતા; તોપણ તેમાં ક્ષિપ્ર વિચારની રૂપા પણ દર્શાવતી હતી. થોડી વારે અમે જેરેઇ તાબાના અમરપુરા નામના નાના ગામમાં જઇ ચડ્યા. અમારા ડાબા હાથપર માઇનાર નામનું શહેર આવેલું હતું. આ શહેર બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દેવામાં આવ્યું છે. આ સ્થાન મેવાડના ત્રે મહારાણાઓની ધર્મ-પ્રતિષ્ઠાનું ઉત્તમ પ્રમાણ છે. રાણાના તાબાની પાંચ હજાર વીંધાં શ્રેષ્ઠ જમીન આજસુ બ્રાહ્મણોને આપી દેવામાં આવી છે. સાંપ્રત સમયમાં આ બ્રાહ્મણોનાં માન પશ્ચિમ કુટુંબોજીત નગરમાં રહ્યાં છે; પરંતુ એમ કહેવાય છે કે ત્રેતાયુગમાં રાજ માન્વાતાએ તેમને આ નગરમાં પ્રથમ વસાવ્યા હતા. અહીંયાંના બ્રાહ્મણો કાંઈ કૃષિકાર્ય કરતા નથી અને જમીન સર્વ ખેડાણવિનાની પડી છે તોપણ તે જમીન થઇ શકતી નથી; કારણ કે તેમ કરવાથી સાઠ હજાર વર્ષ નરકમાં રહેવું પડે છે. ખરેખર! આપું મોટું ભોખમ ખેડી મહારાણા તેને ખાવસા કરે એ સંભવિત નથી. આવી વાતપર જેઓ અહીં રાખે છે, તેમનો વહેમ દૂર કરવો અને કહિન છે. બ્રાહ્મણોની ભૂમિ થઇ મહાપાપમાં પડવું નાજપૂતોને કહિયણ ઇષ્ટ લાગતું નથી.

પરંતુ હું જોઇને પરમ આનંદ પામ્યો છું કે રાજાવતરાખાનાં કેટલાંક કુટુંબોએ પોતાના વંશની શ્રદ્ધ થવાથી વિદેશમાં વાસ કરવા જવાને બદલે નરકવાસથી ભયભીત ન થતાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની ભૂમિમાં હિન્તા અને દ્વિધા નામનાં નગરો સ્થાપિત કર્યાં છે.^૧

પ્રત્યેક વર્ગના હજારો રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી મેં મહારાણાની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે:—“જો આપ બ્રાહ્મણોને ઉપયોગ બેટલી ભૂમિ આપી શેષ સર્વ ખાલસા કરો તો સર્વ પાપ મારે માથે એવાને હું તૈયાર છું. બ્રાહ્મણોને એક હજાર વીંધાં શ્રેષ્ઠ ભૂમિ આપો. તેમને માત્ર ગાય ઇલાદિ પશુઓ આપીનેજ સંતોષ ધારણ કરવો જોઇએ નહિ; પરંતુ કૃષિકાર્યને માટે ભૂના દેવાઓની મરામત કરાવવી જોઇએ અને નવા દેવાઓ ખોદાવવા જોઇએ.” આ સમયે એક બ્યેલિટિરી મહારાણાની મહા-આંખેડો હતો. આ માણસ થોડી વૈદકચિદ્ધા પણ જાણતો હતો. તેણે પોતાના બ્રાહ્મણ બ્રાતાઓના પક્ષનું સમર્થન કર્યું. મેં તે બ્રાહ્મણોને તાત્પર્ય લાવવાને કહ્યું; પરંતુ તેઓ તે લાવી શક્યા નહિ.

રાજ માન્વાતાનું નામ આ દેશમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પરમારજાતિના અને મધ્ય ભારતના રાજા હતા. પાર અને ઉજ્જયિની તેમની રાજધાની હતી. તેઓ કયા સમયમાં ચલા તે કોઈ નિશ્ચિત રીતે જાણતું નથી; પરંતુ સર્વ તેમને રાજા વિક્રમાદિત્યની પૂર્વે થયેલા જણાવે છે. વિક્રમાદિત્યનો સંવત્સર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત છે, નર્મદાતટપરનાં સ્થાનોમાં તેમની કીર્તિ અધિક પ્રચલિત છે. પ્રાચીન કાળમાં ચિનોડ અને તેના તાબાનો સમસ્ત પ્રદેશ તેમને આધીન હતો. પરમારોની આ પ્રદેશમાં અબાધિત સત્તા હતી એ વાત સિદ્ધ કરનારાં અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. પુરાતન તત્ત્વવેત્તાઓને આ સ્થળે અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળી શકે છે. હિન્તા અને દ્વિધા એ જિલ્લય સ્થાનોની સાથે માન્વાતાના નામનો સંબંધ જણાય છે. મહારાજ માન્વાતા દ્વિધા નામના સ્થાનમાં મહાન આડંબરસદિત અશ્વમેધ યજ કર્યો હતો. આ સ્થાનપર અઘારિ તે સમયનો યતકક વિદ્યમાન છે. હિન્તાના એ ઝપીઓ તે સમયે યતકાર્યમાં નિયુક્ત હતા. રાજાએ પ્રથમ તેમને દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું; પરંતુ તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. અતે જ્યારે તેમણે વિદાય લીધી, ત્યારે મહા-

^૧ રાજ માન્વાતા યુવાનથીના પુત્ર હતા. તેઓ ત્રેતાયુગના અવસ્થામાં થેલા થયા. તેમનું બીજું નામ ત્રસદેશુ હતું. તેમને દબણસુરે માર્યા.

^૨ કર્નલ દોડને આથી બલે આનંદ થયો કોણપરંતુ મતાર્થ હિંદુને એથી રોષ થયા વગર રહેતો નથી. જે રાજાવતોએ દેવાનરભૂમિ દત્તન કરી લીધી તેમણે સત્ત્વધર્મનું પાલન કર્યું નથી અને તેઓ બ્રાહ્મણોની ભૂમિનું દરણુ કરવાના અપરાધી છે.

હિન્દી અનુવાદક

૩ માન્વાતા નામના જે ઈસર રાજાએ પરમારવંશમાં થઇ ગયા છે તેમનું વર્ણન માર દેવાસની વંશાવલીમાં આપેલું છે. મારના અધીષ્ઠા પરમારવંશી સ્ત્રીય છે અને તેઓ પોતાને રાજાવંશ રાજા વિક્રમાદિત્યનાં કુળમાં દર પત્ર થયેલા પ્રમાણિત કરે છે.

રાજા માન્યાતાએ તેમને તાજુની માથે માથનાર દેશનું દાનપત્ર યુક્તિપૂર્વક આપી દીધું આ નકરિ
ઓ અવાચક હતા તેથી જ્યાં તેમણે દાન પત્રીકાઓ કે તપનજ તેમની પવિત્રતા નષ્ટ થઇ અને તેમની
દિવ્ય શક્તિ નાશ પામી તેઓ પોતાની પવિત્રતા અને નિરોબિતાના પ્રબાધથી ચમત્કારિય કાર્યો કરતા
હતા, પરંતુ તેમણે કરેલા દાનના સ્વીકારથી તેમની અદ્ભુત કાર્યો કરવાની શક્તિ મર્યાદા નષ્ટ થઈ
ગઇ શુ પાદકને તેમના ચમત્કારિક કાર્યનું એકાદ દૃષ્ટાંત જાગૃતાની ઇચ્છા છે? તેઓ રનાન કરી
પોતાનું પોતાનું નીચોરી તેમના નીકળેલું પાણી પોતાના મન્ત્રક ઉપર અતગિહમાં વગાડી રાખતા
હતા અને તે દ્વારા સૂર્યના તીવ્ર શુક્રિયોથી પોતાનું રક્ષણ કરતા હતા તેમની આ દૈવી શક્તિ
નાશ પામી અને તેઓ દરે કૃષિમાર્ગ કરવા લાગ્યા તેમના ઉત્તગધિમરીઓ દાનમાં માર્ગગ્રાપ્તેશના
પ્રાપ્તિ છે વળી તેઓ “જા. ચોવીમ” નામના પ્રેશમાં પણ નિવાસ કરે છે

આજે પ્રાતઃકાળમાં અમે વામોનીના નામના ગામમાં ગયા આ ગામમાં એક પગમ રમ
પિંક સેરાનર છે આ સેરાનરની ચોતરફ પાકા ઝોનારા બધાધેરા છે આ ગામમાં આજે દળગ પીના
જમીન છે આ ગામ પૂર્વે ગણાની ખાનસા જમીનમાં હતું, પરંતુ મહારાણાનું બગ ન્યૂન થતા
અને મહારાણીઓનું આક્રમણ થતા તે બંધનના અધિપતિમાં જતું રહ્યું અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોથી
આ ગામ નિર્જન પામી ગયું હતું અને તેની તરફ કોઇ ઝાળીને જેનું પણ નહોતું સાપ્રતમાં આ ગામ
મોતી પાસનાન નામની મહારાણીની એક રખાતના અધિકારમાં છે મોતી જણાવે છે આ ગામ
મારે ત્યાં મહારાણીએ ગીરો મૂક્યું છે પરંતુ તે કાપદાસ ગીરો મૂકેલું જણાવવા અશક્ય છે

હીન્તા એ સામંતોના કનદપ્રસંગે એક વિષયાલે રથાન હતું સાપ્રતમાં તે રામતાનસામંતો-
ના અધિકારમાં છે સવત ૧૮૮૨ માં જે સમયે સત્તા નામના મહારાણીપતેતાએ દસલ્ગર સૈનિકોમંદન
મેવાડપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે સમયે હીન્તાનું રક્ષણ કરવાને માટે વીરશ્વેર રાજસિંહે મહારાણીના
પ્રકાશિત કરી હતી ગજમિલ આગ્રહણ હતા અને તેઓ સારીના સામંત હતા નજીવાનાના
રાજાઓના મિત્રોમાંથી મહારાણી પ્રતાપસિંહની જે ગજપૂતરીરે રક્ષા કરી હતી, તેનાજ વશજ આ
રાજમિલ હતા રાજસિંહ જે સમયે રાજવાનીથી પોતાના નગર સાદી તરફ જતા હતા તે સમયે
તેમના સાલગવામાં આ યુ કે મહારાણીઓનું દન સાનાઇ નામના સ્થળમાં આ યુ છે હીન્તાથી સાનાઈ
દેડ કોશના અંતગર સ્થિત છે આ વર્તમાન સાલગવા તેમના એક મીઠીએ તેમને સનાઇ આપી
આપણે પાછા હમી બીદર ચર્ચને જતું જોઇએ પરંતુ રાજસિંહે આ વાતપર કિંચિત પણ
લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેમને વિપત્તિની આશંકા નહિ હોવાથી તેઓ સીવાજ આપ્યા ગયા તેઓ મો-
દર ગયા, એવામાં મહારાણીઓએ તેમનાપર પ્રબળ વેગથી આક્રમણ કર્યું રાજસિંહની પાસે વધુ
થોડા અશ્વગોઢીઓ હતા મહારાણીઓએ તેમના વજાબૂરણ તથા તેમનું સમસ્ત દ્રવ્ય લૂંટી લીધું
અને તેમને અશ્વપરથી ઉતરવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ આ અપમાન ગજસિંહ સહન કરી શક્યા નહિ
તેમણે આ અપમાન સહન કરવા કરતા મરતુ બહેન ધારી પોતાના નજીમે માણસોસહિત દસ
હજાર મહારાણીઓની સાથે દારુણ યુદ્ધ કરવાનો દંડ સંકેપ કર્યો રાજસિંહ અને તેમના માણસોએ
પરમ પરાક્રમપૂર્વક મહારાણીઓની સાથે યુદ્ધ કરતું જો તેમનો વ્યૂહ બેદી નાખ્યો રાજસિંહ એક
ધનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી યુદ્ધોના અસમાધી યુક્ત થઇ પોતાની મેર મેનાસહિત હીન્તાના
કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યા બીદરના સામંત પુરયાનસિંહની સાથે રાજસિંહને વૈરાહિ મળ્યું અને
મિત્રભાવ હતો તેમણે જ્યારે રાજસિંહની આ આપત્તિના વતમાન સાલગવા તરારે તેઓ રાજપૂત
સ્વભાવને અનુસરી થોડા સૈનિકો એકત્રિત કરી રાજસિંહની કુમ્મકે ધાયા તેમની પાને માત્ર પાયસે
સૈનિકો હતા આ સર્વ યુક્તાવતરાજપૂતો હતા તેમનો પોણા ભાગ અશ્વારોગી અને પા ભાગ
પાયદળનો બનેલો હતો પાયદળસેના મશાન પ્રદીપ્ત કરી ચાલતી હતી અને અશ્વારોહીઓ તેની
ઉભય બાજુએ તેની રક્ષા કરવાને માટે આવતા હતા પુરયાનસિંહ નેતાગરે અગ્રભાગે ચાલતા
હતા તેમણે એની આજ્ઞા કરાવી કે જે માણસ દાર તોડીને ચાલે તેને બહુથોડા દરામાં
આવશે અસીમ સાહસિય પાયસે રાજપૂતો નજીદબર મહારાણીઓના રાન અસમાધી રાજસિંહના
ઉદ્ધાર કરવાને માટે આપ્યા તેઓ થોડે દૂર ગયા એટલામાં મહારાણીઓએ આડીને તેમને ચોતરફથી

ઘેરી લીધા. રાજપૂતોની સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી તોપણ તેઓ કિમિત્ત પણ લખાત તથા નહિ. તેઓ શીઘ્ર હિન્તાનાં દારપર આવી પહોંચ્યા. જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજપૂતોને પોતાના ગ્રાસમાંથી નીકળી જતા બેચા ત્યારે તેમણે “ બજી” દે ” એવો સખ્દ કરી જુલ્મીને કંપાયમાન કરી મૂકી. આ સખ્દ થતાંજ ખાર રીટ લાંબા લાંબા રાજપૂતોની ઉપર પડવા લાગ્યા. ખુશાલસિંહે પોતાની સેનાને ત્યાં ઉભી રાખી પોતાના અશ્વારોહીઓને પાછલા ભાગમાં મોકલ્યા અને સત્રુઓને નિકટ આવવા દઈ તેમનાપર ગોળીબાર કરવા માંડ્યો. મહારાષ્ટ્રીયલોકો ખુશાલસિંહના અશ્વારોહીઓના ગોળીબારથી સ્તંભિત થઈ ઢિન્નલિન્ન થઈ ગયા. ખુશાલસિંહનું દલ થોડા વખતમાં હિન્તા નગરમાં પ્રવેશી ગયું. રાજસિંહે તેને પરમ આદરપૂર્વક મહણ કર્યું. પછી ખુશાલસિંહે વિચાર કર્યો કે કિલ્લામાં બંદી ત્યાં રહેવું અને અન્નના અભાવથી મરણ પામવું, તે કરતાં હમણાંજ સત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરી તેમને પરાસ્ત કરવા અધિક ઉચિત છે. સર્વ રાજપૂતોએ તેમના આ મતનું સમર્થન કર્યું. ત્યારપછી તેઓ હિન્તાના કિલ્લાની બહાર નીકળી સત્રુસેનાને વ્યૂહ ભેદી બીંદરમાં આવી પહોંચ્યા, આ પરમ વીરતાની કથા સમસ્ત રાજસ્થાનમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

મોરવણ-તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી. આ મહિનાના અંતિમ દિવસે અમે મેવાડના સીમાન્તપર આવી પહોંચ્યા. આજે હું મેવાડની કળકપભૂમિને અન્નના અધિકારમાં જોઈ તથા નીચ મહારાષ્ટ્રીઓ તથા નિધુર પદાણોને રાજપૂતો ઉપર અધિકાર ભોગવતા જોઈ અત્યંત રોષાક્રુષ થયો. રાજસ્થાનના પ્રાચીન વીરો કરતાં અર્વાચીન વીરોને અધોઽ અન્ન જોઈ હું અત્યંત દુઃખી અને ઉદાસ થયો; તે છતાં પણ સાંપ્રતના મેવાડના વીરો કાંઈ સર્વોશ અધોઽ નથી. મેવાડના વર્તમાન રાણાની સમામાં કેટલાક માણસોને ઉદ્ધત, કેટલાકને દુરાચારી, કેટલાકને પ્રખ્યાત અને સર્વને ઉદાસીન જોઈ મારું સ્વાસ્થ્ય ખગડી ગયું હતું. હું મેવાડની ભૂમિને મારી જન્મભૂમિસમાન ગણું છું અને તેના સાંધામાં મેં ધારણ કરેલી આશાઓ અને તે આશાઓની સિદ્ધિનું સ્મરણ કરીને હું તે સાંધાએ એટલુંજ કહેવા માગું છું કે:—

“ મેવાડ ! ભલે તારામાં અનેક દોષો હોય, પરંતુ તે છતાં પણ હું તને ચાહું છું. ”

માત્ર મેવાડના નહિ, પરંતુ સમસ્ત રાજપૂતાનાના સામંતોના હું ઝણી છું અને મને આશા છે કે ભવિષ્યના રાજપૂતો જન્મભૂમિની રક્ષા કરવા પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપી જરીણ અને દારનેા ભાગ કરશે અને વિશેષ ઉદ્ધોગી બનશે. તથા ગણાજી અને ગીતોને બદલે યુદ્ધકળા શીખવાને રાજપૂતોએ વિશેષ કાળજી ધરાવવી જોઈએ. મેં જરીણ અને મધપાન વગેરે છોડાવવાને માટે પ્રયાસ કર્યો છે, મેં રાજસિંહાસનના અધિકારીથી લઈને નાનામાં નાના સામંતની પાસે જરીણ અને મધનું સેવન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે. તેમાંના કેટલાક જણે આ પ્રતિજ્ઞાને ભંગ કર્યો છે; પરંતુ ધણાએ આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું છે. ખાસકરીને જસીના યુવાન સામંત અર્જુનસિંહે આ પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણરિતે પાલન કર્યું છે. અર્જુનસિંહના પિતામહ તખ્તસિંહપર મહારાષ્ટ્રીઓએ અનેકવાર આક્રમણ કર્યું હતું; પરંતુ તેમણે પરમ પરાક્રમપૂર્વક પોતાના કિલ્લાની રક્ષા કરી હતી; પણ તેમના ઉપર તેમની શાખાના નેતા અને સહજનના સામંત બીમસિંહ કોધાયમાન થયા હતા અને તેમણે સંવત ૧૮૪૬ માં જસીપ્રદેશ પોતાની શાખાના એક નાના સામંતને અર્પણ કરી દીધો હતો; પરંતુ ઉલ્લખશીલ તખ્તસિંહે પોતાના બાહુબળથી પોતાની ભૂમિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી અને ૬૦ સ ૧૮૧૮ માં બ્રિટિશરાજ્યની સાથે મેવાડને સંધ્ય જોડાણે તથા સર્વ ઉપદ્રવો વિનષ્ટ થયા ત્યાંજુધી તેની રક્ષા કરી. બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાણુને જ્યારે સંધિ થઈ અને મેવાડના સમસ્ત સામંતો તેમને સન્માન આપવાને એકત્રિત થયા, સારે તેજસ્વી તખ્તસિંહ પણ ત્યાં ગયા હતા; પરંતુ રકતા અને પ્રાચીન સત્રુતાને લીધે વરેતસિંહ કે જેમને તખ્તસિંહના સ્થાન ઉપર ચિયન કરવામાં આજ્ઞા હતા. તેમની આજ્ઞા પૂર્ણ થઈ નહિ. જોકે સાહુખ્યાના સરદારો તેમને પૂર્ણ રીતે દતો. જે પ્રકારે વૃદ્ધ તખ્તસિંહ મારીપાસે પોતાના પૌત્ર અર્જુનસિંહને લાગ્યા તે પ્રકારે સાહુખ્યાના સરદાર પણ મારી સાથે મિત્રતા કરી પોતાના આનાકારી સેવક વરેતસિંહને મારી સમણ લાગ્યા હતા. અર્જુનસિંહ અને વરેતસિંહની વચ્ચે સમાન હતી. વરેતસિંહ મુદ્ર અને બલવાન હતા; અર્જુનસિંહ દુર્બલ અને કૃષ્ણવર્ણ હતા, પરંતુ બુદ્ધિમાન હતા. એક તરફ નિબુદ્ધિતા અને બલ હતું તથા બીજી તરફ યુગ્મ અને ન્યાય હતા; પરંતુ મારે કંઈ વ્યતીત તો અવસ્થ અન્નવપનુંજ હતું. વૃદ્ધ હાર્દય તખ્તસિંહની પ્રાર્થના નિઃશ્વ થઈ નહિ. તેમણે પોતાની તલવારપર દાખ

મુદ્રી કહ્યું કે “અવધર્મ અને આ તપસાર અત્યારમુધી અમાગ દહ્નું સરખળ કરના આપ્યા છે, પરંતુ દમણા તે આ બાળકના દિનના રસભૂષે મદાગણા અને આપના દાસમાં અર્પિત છે, પણ મદાગણાના દરબારમાં દ્રવ્યથી ન્યાયની ખરીદી થાય છે અને ગમનની કૃપા આગ્રહ દહ્નને બનાવે થાય છે” મદાગણાએ જો કે સામુદાયના મનમુખે પોતાની મદાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તોપણ તેમણે તે કાર્યની તપાસનો ભાર માગ દાસમાં અર્પણ કર્યો હતો. ઉભયપક્ષના માણસોને મારી મમત્સ હેલા કરી તેમના કંટવા પ્રમાણે તેમનું એક વગરૂદા તૈયાર કરવામાં આવ્યું. આપની જણાવ્યું કે વગેરેનિદિ અતિ દૂરની શાખાનો હતો આથી એ ગાણને તેવાન જણારી અને અર્જુનનિદિના દહ્ન સમર્થન કર્યું મદાગણા ખરીદ્યું સાંજીત કરવામાં આવે તે નદા પોતાની બધી સુધારી વધાર્યું ન્યાય આપવાને તત્પર ગંદેના, તેથી તેમણે અર્જુનસિદને નણ્યાર્ય પૂર્વે જે સામનમન આપી હતી તેને મળુર ગળી અને તેમની કમરે તનનાર બાધી દીધી આરીતે અર્જુનસિદને વિવિધ પ્રાપ્ત થયો તેમના પિતામહ તખ્તનિદને મીમાપર આવેલા જિહાજીરના કિસ્તાની રક્ષાને માટે મેનાપતિતરિકે મોકલવામાં આવ્યા અને તેમણે તે કાર્ય પગમ્થ ચતુગઢપૂર્વક પાઠ પાઠ્યુ આ સમયે અર્જુનનિદ પણ તેમની સાથે ગયા હતા તખ્તનિદ યોડા યોડા મમયને અતરે પોતાના તામાના દેશમાં જતા, તારે અર્જુનસિદ મેનાપતિનું કાર્ય કરના તેઓ ઉભય સાથે ચિંતામાં મને મજવાને આવ્યા હતા અર્જુનસિદ એ વર્ષ પૂર્વે પોતાની નગીમાં ગયા નહોતા. તે સમયમાં તેમણે પોતાની વિશેષ ઉનતિકરી હતી તેમણે જે માખામાં જન્મ લીધો છે તે માખાનું મોગ્ય વધારવાને તેઓ શક્તિશાન થને એક ચિન્હો જણાય છે એ તેમને અને પ્રમો પૂચ્યા, તેમનો એક પ્રશ્ન એ પણ હતો કે “આપે અમય (ખરીણ) નું મેવન કર્યું છે ?” તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો “આપે જેનો નિર્ણય કર્યો હતો અને જે ન લેવાને માટે એ ક્ષતિ કરી હતી તેનું જોઈ નેવન કર તો અવગથ માઝ સોભાજ નષ્ટ થાય”

પરંતુ હવે આપણે મુગવાન તરફ વળીશું ગામની સમમ્થ વચાવત અર્ધા કલાકથી ૩૫૭ વટહડા ની નીચે જેની માન બાગમનની પ્રતીષ્ઠા કરી રતી હતી ૬ તમા મથો કે તલ્લ તે લોમિએ મને સ ન સત્યભાસમાં કહ્યું “જુથ હે કપતી માદળમ પ્રતાપને તેમણે મને “હજન વર્ષ ૭૫૦” એવો આશીર્વાદ આપ્યો એ પરમ શાંતિથી અર્ધશત્રુઓથી તે વચાવતમાં બેસી ખેતીની પાંચમાથી ૬ યતો નાશ, હદપાઠ થયેલા યોડા તથા જગલી બીટોના ઉપદેશોની હદબેદક વાતો સાંજળી

અધ્યાય ૨ જો

હીન્તાના સામત-રાણાની ખાસબુકિમંથી હીન્તાને પૃથક કરવાની મુરદેલી-શક્તાવત્ત માનસિંહ-તેમને. ઇતિહાસ-નવાચારના હાસજી રાવત-હુદિયાવ ની ઉત્પતિ મેવાડના રાણા જગતસિંહ-અર્ધરાણા અને રાજસિંહ-સરસિંહને ત્રણ દિવસમુધી પ્રાપ્ત થયેલું રાણાનું ૫૬-હુદિયાદેશનું પતન-માનસિંહની પ્રાર્થના-એક તોડા બાળકનું લયદર ખૂન-તેનું પરિણામ

હી રાત શબ્દ છે, તોપણ હું મારા પાંચકાને મારા કેટલાક મિત્રોના પરિચય કરાવીશ. હીન્તાના સામત કે જેઓ આ સમયે પોતાના પિતાની જગીર ફેનમાં નિવાસ કરના હતા તેમણે ૨૫ ના અવતા પે તોના જાતા અને કર્મચારીઓને મારો સહન કરવાને માટે મોકલી આપ્યા તેઓ ૨૫ હીન્તામાં આરી થક્યા નહોતા તે માટે તેમણે પોતાની દિનગીરી પ્રગિત કરી હતી તેઓ હીન્તાને આમદપૂર્વક પોતાની જમિ જણાવતા હતા સવત ૧૮૦૪ મા મેના-મા સામ તેનો વિગ્રહ શરૂ થયો તે સમયે થકતાવતેએ હીન્તાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. ૪૦ સં ૧૮૧૮ ના મે માસની ચોથી તારીખે થયેલી વ્યવસ્થાનુસાર હીન્તા પ્રદેશ મહારાણાના સીધા અધિકારમાં સોંપી દેવાનો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવ્યો જો કે હીન્તાનો સામતે

સિદ્ધ કર્યું કે અમે આ પ્રદેશ પર અર્થશતાબ્દીથી અબાધિત રૂતા ભોગવતા આવ્યા છીએ તોપણ રાજ્યવ્યવસ્થાના મૂળસિદ્ધાંતોના લંગ કર્યાવિના તે પ્રદેશ તે સામંતના અધિકારમાં રાખવો અસંભવિત હતો.

આથી હીન્તાના સંબંધમાં અતિ ઉમ ચર્ચા ચાલી હતી. ચક્રતાવતસામ્રાજ્યના નેતા અને ભીંદરના સામંત નેરાવરસિંહને હીન્તાપ્રદેશ ખોલાયી અત્યંત દુઃખ થયું હતું. આ પ્રદેશ કરતાં અધિક ઉપજવાળા દશ પ્રદેશો ખોલાયી તેમને જેટલું દુઃખ થયું નહોતું તેટલું દુઃખ તેમને હીન્તા ખોલાયી થયું હતું. પોતાના જાતિઅંધુઓનાં રક્તનો ભોગ આપીને મેળવેલો ઉપજાઉ પ્રદેશ જ્યારે તેમના બ્રાતા ફતેહસિંહે રાજ્યને સમર્પણ કરી દીધો, ત્યારે પણ તેમને આટલો સંતાપ થયો નહોતો. જ્યારે હીન્તાપ્રદેશ મહારાજાને આપવો કે નહિ એ પ્રશ્ન પર ચર્ચા ચાલતી હતી તે સમયે ભીંદરના સામંતે કહ્યું હતું કે:—“હીન્તાપ્રદેશ ભીંદરનું દાર છે ” અને તેમના બ્રાતાએ કહ્યું હતું કે:—“દીર્ઘકાળથી એની ઉપર ચક્રતાવતોનો અધિકાર છે. ” એક મનુષ્યે કહ્યું કે:—“રાજાવતે એની ઉપર અન્યાયપૂર્વક અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. ” ત્યારે ભીંદરના સામંતે વિશેષ લાગણીપૂર્વક કહ્યું કે:—“હીન્તાપ્રદેશ મારી બાપોતિ ભૂમિ છે” આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો કંઈ સુગમ નહોતો. “સંવત ૧૮૨૨ (૪૦ સં ૧૭૬૬) પછી અથવા અંતર્ય કલહોનો પ્રારંભ થયા પછી રાજાના અધિકારનીચેના જે જે કિસ્સાઓ અને પ્રદેશો ગમે તે પ્રકારે સામંતોના તાબામાં ગયા હોય તે તે સર્વ મહારાજાને પાછા સોંપી દેવા ” એવી એક કલમ સંધિમાં હતી. તેથી આ પ્રદેશ છોડી શકાય એમ નહોતું. જે કાર્ય ઉપર સુપ્રમથનો આધાર હતો. તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે હકનાની આવશ્યકતા હતી. આ સમયે ચક્રતાવતોએ સઘળો વખત શુદ્ધ સ્વદેશભક્તિથી ઉત્તેજિત થઈને ઉત્તમ વર્તન કર્યું હતું. આ સમયે પ્રાયઃ સમસ્ત ચક્રતાવતસામંતોને પોતાની અતિ ફળદુપભૂમિ મહારાજાને સોંપી દેવી પડી હતી. ઉક્ત પ્રદેશ પણ મહારાજાને પાછો સોંપી દેવો પડ્યો; પરંતુ તેને મહારાજાએ એક વર્ષપર્યંત પોતાના અધિકારમાં રાખીને પુનઃ નેરાવરસિંહને સમર્પણ કરવો એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, પણ હીન્તાની સાથે જે દુહિયાપ્રદેશ અને તેના તાબાની બારસે એક જ ભીન છે તે તે દેશથી અલિપ્ત છે એમ સિદ્ધ થવાથી તેને પ્રથમ કરવામાં આવી. સામંત નેરાવરસિંહે મહારાજાને દશહજાર રૂપિયા આપ્યા અને મહારાજાએ તેમની કમરે તકવાર બાંધી તેમને તેમના પિતાની ભૂમિ અર્પણ કરી. આથી ચક્રતાવતસામંતોએ પરમ આનંદ પ્રકાશિત કર્યો.

પટ્ટાવટીમાં હીન્તાની ઉપજ સાત હજાર રૂપિયા લખવામાં આવી છે. પૂર્વે હીન્તાના સામંત પોતાની ઉપજના હિસાબે ચોદ અશ્વારોહીઓ અને ચોદ પાયદલ સૈનિકો મહારાજાને આવશ્યકતા પડતાં તેમને રાકાય કરવાને માટે મોકલતા હતા; પરંતુ સાંપ્રતમાં એની ઉપજ ન્યૂન થઈ જવાથી ત્યાંના સામંત પાંચ અશ્વારોહીઓ અને આઠ પાયદલ સૈનિકો મોકલે છે. હીન્તાના વર્તમાન સામંત ફતના સામંતના પુત્ર છે. હીન્તાના રતસામંતે તેમને દત્તક પુત્રસ્વરૂપે પ્રદણ કર્યો હતા. રાજપૂતોની રીતિ પ્રમાણે દત્તકપુત્ર કદિપણ પોતાના જન્મદાતાની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; પરંતુ આ સામંત ફત અને હીન્તા એ ઉભય પ્રદેશોના સ્વામી થયા છે. આથી તેમને બિન ક્ષિત કર્તવ્યો કરવા પડે છે. ફત પ્રદેશના સામંત ગોસ નામની તૃતીય શ્રેણીના સરદાર ગણાય છે. ફતના સામંતનું કર્તવ્ય પ્રતિદિન રાજાની સાથે રહીને તેમની સેવા કરવી એ હોય છે અને હીન્તાના સામંતને સ્વદેશ વા વિદેશમાં સેનાપતિનરિકે કાર્ય કરવું પડે છે. તેમને પોતાને રાજાના દરબારમાં રહેવું પડતું હોવાથી તેમણે સેનાપતિનું કાર્ય પોતાની સામાના માનસિંહ નામના એક નાના સામંતને સોંપ્યું હતું અને તેને બીજા લોકોના ઉપદ્રવોથી માનવા તરફની સરહદનું રક્ષણ કરવાને માટે છોડીસાડીમાં મોકલ્યો હતો; પરંતુ માનસિંહ પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર જાળવી શક્યો નહિ, ત્યારે રાજાએ મને તેમને છૂટા આપવાને માટે કહ્યું. મેં તેમને કહ્યું કે:—“બે તમે અત્યાર પછી તમારું કર્તવ્ય યથાર્થ રીતે જાળવવાને નિષ્ફળ થશો તો હીન્તા દેશ પુનઃ રાજા પોતાના અધિકારમાં લઈ લેશે. ” આ ઉપરાંત તેમણે મને જવાબમાં જે કહ્યું તે જાણવાયોગ્ય છે. એ એક લાંબું શોચનીય વૃત્તાંત છે અને તે એવાડની સામંતપ્રજાની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે.

માનસિંહ લાવાના ચક્રતાવતસામંતની એક નાની સાખામાં ઉત્પન્ન થયો છે. જે સમયે કેરા-

પરના સામતોની સાથે લાવાના સામતોને લખ કર ચડેતા થઇ અને તે કાગળથી જ્યારે કોરાવરના સામતોએ શિવગદના કિલ્લામાં જઈ લાવજી રાવત તથા ઇતર સર્વ સામતો અને તેમના કુટુંબોના વવ કરી તેમનાપર લખ કર વેર લીધું ત્યારે તેમના પગમાંથી જે માથુનો બચ્ચા હતા તેમાં માનસિંહ પણ એક હતો. માનસિંહના અધિકારનો નિશ્ચય કરવાને અને તેનો દાવો મિદ કરવાને માટે અગાઉ વણા પ્રાચીન કાળની નાત કહેવી પડશે નચારાદેશ લાવજી રાવતના હાથમાં હતો પરંતુ મ તો કોઈ અપરાધને લીધે હો વા દરબારના સલાસદોના પ્રપચને વીધે હો. પરંતુ રાણાએ તે દેશ તેમના વિરોધી ચાપાવત ચાખાના એક નેતાને સમર્થણ કરી દીધો. લાવજી બીદરના સામતની એક શાખામાં જી તપન થયા હતા તેથી તેમને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહને અર્થે તે જગીરમાંથી થોડો ભાગ મળતો હતો, પરંતુ આ ઉપજ અત્યંત થોડી હતી નચારાદેશ પોતાના અધિકારમાંથી નીકળી ગયા પછી લાવજી કુશરપુરના સામતની પાસે ગયા આ સામતે તેમને સિંચડાદેશ આપી દીધો. આ પ્રદેશ બે દેશોની વચ્ચે આવેલો છે અને તે અતિ દુર્ગમ છે હવે તેમણે પોતાના પુત્રોની સાથે બહારવળીયા બની મેવાડના રાજ્યમાં અત્યાચાર કરવા માડ્યા તેઓ પોતાની ચાખાના નેતા બીદરના સામતની સાથે મળી ગયા અને તેમના ચતુની ભૂમિમાં જઈ તેમની સપત્તિ લૂટવા લાગ્યા જ્યારે ચતુ પક્ષની સત્તા દરબારમાં નહ થતી અને ચક્રાવર્તો તેની જગ્યા લેતા, ત્યારે તેઓ તેમના પક્ષમાં બની રાજાના સરલણને માટે તત્પર રહેતા. આ રીતે તેઓ કોઈવાર રાજલકા તો કોઈ વાર રાજદ્રાહી બની કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા આ તે કોરાવરના સામતે શિવગદમાં તેમનો લખ કર રીતે વધ કર્યો.

આ વખતે લાવજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સગ્રામસિંહ અને તેમના બત્રીસ જયસિંહ તથા નાહસિંહ ચતુના પગમાંથી બચી ગયા હતા. કોરાવરના સામતે શિવગદમાં જઈ સગ્રામસિંહના વૃદ્ધ પિતા, માતા, ભાતા અને પુત્રોનો સહાર કર્યો હતો હવે સગ્રામસિંહ શિવગદના અધ્યક્ષ થયા તેઓ કોરાવરના સામતપર દર લેવાની સધિ સદા ચોખ્ખાજ કરતા હતા તેઓ પોતાના બત્રીસઓની સાથે લાવાના કિલ્લાના કોમ્પર ચઢી જઈ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી ખેરોદાની રક્ષા કરવાને માટે ગયા હતા આથી રાણાએ તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઈ તેમના પૂર્વ અપરાધો ભાગ કરી એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના દરબારમાં તેમના ચતુઓ કરતા તેમનો દરજ્જો થલો વધારી દીધો.

ચક્રાવર્તન મગ્રામસિંહે દ્રવિયા સગ્રામસિંહની પાસેથી લાવાનો કિલ્લો જીતી લીધો હતો દ્રવિયા જોતે પ્રાચીન ગણપૂતોની એક શાખા છે પરંતુ તે ઘણી પ્રસિદ્ધ નથી અને જે સમયનું વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયે થોડા કાળસુધી તે યશ અને ગૌરવથી યુક્ત થઈ હતી. આ દ્રવિયાગનો સહસા અબુલય થતા મેવાડના પ્રિયે તેનું સુંદર વર્ણન પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં કર્યું છે ચક્રાવર્તુ ભાનુ ભાનુ એમ મનુષ્યની પાસે નાહરમગરા અથવા ' માધપર્વત ' ની તળેગીમાં થોડા વીના જમીન હતી તેની પાસે માન બે બાદ હતા આ તેની સહાયથી તે તે જમીનમાં કૃષિકર્મ કરતો હતો આ સિવાય તેની પાસે કોઈ બીજી સપત્તિ હતી નહિ અદલાવતની આ જમીનની નિષ્કર્ષ ગણાવું ખાસ મુશ્કેલી બેનાનું જન્મ હતું રાણા આ જગતમાં બ્યામ્રાદિનો શિકાર કરવાને માટે જતા હતા એક સમયે દેશતિક ચાક્ર ઉતાવળને માટે પોતાની જમીનમાં એક મરી દ્રવિયા અદલાવત પોતાના બે નાદોને દોડીને ઘર તરફ જતો હતો એનામાં ઉપ જગતમાંથી કોઈ માણસનો અવાજ

૧ લાવજીના પરાની વચ્ચેની આ પ્રમાણે છે —

લાવજી

સગ્રામસિંહ
એમના સત્તનો શિવગદ
માંથી ગયા

શિવસિંહ
જયસિંહ

સુતાનસિંહ
નાહસિંહ
માનસિંહ

આની તેના કણ્ઠપટ પર અથડાયો. તે માણસ તેને બોલાવતો હતો. દુદિયા ચંદ્રલાલુ જે તરફથી આવજા આવતો હતો તે તરફ જવા લાગ્યો. થોડે દૂર ગયા પછી તેને એક અપરિચિત ઉચ્ચકુલનો માણસ દિગ્ગિગચર થયો. તેનો અથ્ર ઝાઝા પરિશ્રમને લીધે દીર્ઘ શ્વાસ લેતો હતો. આ અપરિચિત મનુષ્યે દુદિયાને પૂછ્યું: “તમે કોણ છો ?” ચંદ્રલાલુએ સર્ગવૃત્તર આપ્યો:—“હું રાજપૂત છું.” ત્યારે તે અપરિચિત મનુષ્યે કહ્યું: “મને ધણી તરસ લાગી છે; માટે મને પીવાને માટે થોડું જલ આપો.” અતિથિસત્કાર કરવો એ રાજપૂતજાતિનો પરમ ધર્મ છે; તેથી તે રંક રાજપૂતે થોડી વારમાં તે માણસને એક જલપૂર્ણ પાત્ર આણી આપ્યું. પછી તેણે પોતાનાં મલિન વસ્ત્રોમાંથી મકાઈના બે ફેટલા; મણાની દાળ અને થોડું ઘી કાઢી પ્રેમપૂર્વક તેને અર્પણ કર્યું. તે ઉચ્ચકુલના માણસે આ સાદા પદાર્થોપ્રત્યે કાંઈ પણ ધૂણા પ્રદર્શિત નહિ કરતાં આદરપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો. ચંદ્રલાલુ આ પ્રકારે અતિથિસેવા કરી ધર તરફ જવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં તેણે એક અશ્ચર્યાહી દ્રશ્યને તીવ્ર જાતિથી પોતાની તરફ આવતું જોયું. તે સ્તંભ યદને સાંજ ઉભો રહ્યો. અશ્ચર્યાહીઓ આવડીને તે અપરિચિત મનુષ્યપ્રત્યે ધણું સન્માન દર્શાવવા લાગ્યા, તેથી ચંદ્રલાલુએ ધાધું કે મારો આ અતિથિ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય નથી.

વાસ્તવમાં આ મનુષ્ય ઈતર કોઈ નહિ, પરંતુ ગેવાડેશ્વર મહારાણ્ય જગતસિંહ બહાદુર હતા. તેઓ તે દિવસે નાદરમગરાના જંગલમાં શિકાર કરવાને આવ્યા હતા. મહારાણ્યએ ચંદ્રલાલુને જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા, તેના તેણે કિંચિત્ પણ લપસીત યથા વિના ગર્વશબ્દિત યથાર્થ ઉત્તર આપ્યા. મહારાણ્ય તે રંક કૃષિકારના સરલ ઉત્તર સાંભળી અલંબ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે શીઘ્ર પોતાના માણસોને એક અથ્ર લાવવાને આજ્ઞા કરી. અથ્ર આવતાંજ તેમણે દુદિયા ચંદ્રલાલુને કહ્યું:—“અહીં આંધી ખાંચ કાઢના અંતરપર મારી રાજધાની આવેલી છે, હાં તમે આવો.” કૃષિકારના વેશમાંજ ચંદ્રલાલુ અથ્રપર ચઢી બેઠો. તેણે થોડાપર સ્વારી કરવામાં પોતાની ઉત્તમ દક્ષતા અતારી. બીજે દિવસે દુદિયા ચંદ્રલાલુ બપોરે મહારાણ્યની સલામાં ગયો, ત્યારે મહારાણ્યએ તેને એક પોતાનો અતિ કિંમતી પોશાક ઉપહારતરિકે આપ્યો. મહારાણ્યના વાપરેલા પોશાકને મહાન સૌભાગ્ય અને સન્માનનું ચિન્હ માનવામાં આવે છે. અને આ પોશાક પ્રાપ્ત થયા પછી ચંદ્રલાલુનું ભાગ્ય પણ ઉચ્ચી ગયું. મહારાણ્યએ લારપછી તેને કાવારીઆ નામનો પ્રદેશ વંશપરંપરાને માટે અર્પણ કરી દીધો.

ચંદ્રલાલુ અને તેના કલાણકર્તા મહારાણ્ય જગતસિંહ એકજ સમયે મરણ પામ્યા. ત્યારપછી રાણ્યા રાજસિંહ મેવાડના રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. તેમની સેવામાં ચંદ્રલાલુના પુત્ર સરદારસિંહ રહેતા હતા. ઉલબની વય સમાન હતી, તેથી તેમની વચ્ચે ધાડી મૈત્રિ થઈ ગઈ. એક સમયે અધ્યવચ્ચક મહારાણ્ય રાજસિંહ પોતાના સમાનવયસ્ક સામંતોને પોતાની સાથે લઈ શહેરાઈની વાડી નામના એક પરમ રમણીય બગીચામાં ગયા અને ત્યાંનાં ફુડમાં રતાન કર્યું. પછી તે બગીચામાં બેસી સર્વ આમેદપ્રમેદ કરવા લાગ્યા. અધ્યવચ્ચકે દુદિયા સરદારસિંહમાં કાંઈકે શારીરિક એજ હતી, તે જોઈ મહારાણ્ય તથા અન્ય મનુષ્યો હસવા લાગ્યા.

સરદારસિંહ બપોરે ફુડમાં ઉતર્યા, ત્યારે તેમણે પાંચડી ઉતારી નહિ, તેથી સર્વજને અનુમાન કર્યું કે સરદારસિંહના મસ્તકપર વાળ નથી. આ અનુમાન સત્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે એક દિવસ મહારાણ્ય રાજસિંહ સરદારસિંહને કહ્યું કે:—“આલો આપણે ઉલબ જંગમાં મધુબુદ્ધ કરીએ.” શીઘ્ર મહારાણ્યના પ્રસ્તાવનુસાર જંગલીયા શરૂ થઈ. સરદારસિંહના મસ્તકપરની પાંચડી નીકળીને જંગમાં પડી. તેમના મસ્તકપર કેશ નહિ હોવાથી સર્વ જગુ દસી પડ્યા. સરદારસિંહ પો-

૧ વાસ્તવમાં રાજપૂત ગમે તેવો દીન કેમ નહિ હોય, પરંતુ બલીયેનરતેના હૃદયમાં સદૈવ અચૂત રહે છે.

* જે સમયે હું આ દેસથી બનજિજા હતા તે સમયે એ હું આ દેશનાં કેઈ સ્થાનમાં જતા તો જે મળે તેને સરતો પૂજ્યાની મને વડર પડતી. તે સમયે મને સ્વપ્નામાં અસ્પષ્ટ મળેલો એકાદકૃષિકાર “હું રાજપૂત છું” એમ વચર પૂછેજ રહેતો ત્યારે મને ધણું આનંદ થતો. આમ કહેવામાં તેનો લાભ એ હતો કે “હું રાજપૂત છું”, માટે મને માન મળતુંજ લેઈએ.” વાસ્તવમાં આ મહારાજ માણસો કૃષિકર હોવા છતાં પણ અન્ય અતિભોયી સિત્ત જોગબાઈ આવે છે અને તેમની આલયવણ સન્માનસ્થાક હોય છે.

તાના મનમા ક્રોધિત થયા મહારાણાએ સદાસ્ય તેમને પૂછ્યું - 'આપના મન્ત્રકપરના બાનનું શું થયું ? સગરસિંહે ધીમેથી મહારાણાને કહ્યું - 'પૂર્વજ-મમા હું આપનો શિષ્ય હતો અને આપ યોગી હતા બટીનાથપર્વતપર જ્યાં આપ તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાં હું આપના યત્નરૂપે માટે ૩૦ મન્ત્રમ્પર મૂખેને લાવતો હતો અને તેજ કાત્યુથી મારા મસ્તકપરના બાવ નાશ પામ્યા હતા' આ ઉત્તર સાંભળી મહારાણા અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમણે તેમને કહ્યું - 'સરદાર ! આ વાતનું પ્રમાણ આપો નહિ તો તમને દડ દેવામા આવશે' સગરસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો - 'કેવારીઆના મંદિરમા જે દેવતા છે તે મારા આ ઉત્તરની સત્યતા સિદ્ધ કરશે' પછી મહારાણા બીજી માઇપણે બોલ્યા ના નહિ, પરંતુ તેમણે તેમને પ્રમાણ વાવવાની આજ્ઞા કરી

કેવારીઆ દેશની અતર્ગત ગોપાસ્પુર ગામમા વાગરાવત કુળના ચોકે રહેતા હતા તેમના કુળ દેવતાનું એક મંદિર તેમના ગામમા હતું આ દેવતાનું મુખ વ્યાધના મુખમમાન હતું સામત અરદાગસિંહે આ દેવતાની મનુષ્ય જઈ નેમની આરાધના કરી, તેથી તેઓ તેમનાપર પ્રસન્ન થયા અને તેમના હાથમા એક પુષ્પ મૂકી કહ્યું કે - 'તમે આ પુષ્પ ૧૪ જઈ મહારાણાના હાથમા આપો અર પુષ્પ તેમને પ્રમાણ આપશે' તે સામતે દેવતાની આજ્ઞાનુમાર તે પુષ્પ ૧૪ જઈ મહારાણાના હાથમા આપ્યું મહારાણાને આ પુષ્પ મળવાથી તથા તે વિશેનું જ્ઞાત અન્યના મુખેથી સાંભળવાથી હવે તેમને કિચિત્ પણ સંદેહ હોય નહિ હવે તેમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બેસે કે સરદારસિંહ પૂર્વ જન્મમા માગ ગિચ્ચ હતા એ વાત સત્ય છે તેમણે મુપ્રમન્ન થઈ સરદારસિંહને કહ્યું બોલો, આપને શું પુરસ્કાર જોઈએ છે? તે સામતે મહારાણાની પાસે કેવારીઆની નિકટ આવેતો લાવક દેશ માગી લીધો

આ સમયપર્યંત મહારાણા સગર હતા તેમની માતાજી તેમના નામથી રાજપ્રમંથ ચનાવતી હતી, તેથી તેમણે પોતાની માતાની પાસે જઈ તેમને સમસ્ત જ્ઞાત મ્હી સંભળા યુ કુર્ભાન્નવશાત્ તે દેશ આ મમરે રાજમાતાની જગીરમા હતો જો કે મહારાણાએ સરદારસિંહની પૂર્વજન્મની અપાર અને દેવતાએ આપેના પુષ્પની વાનપર કિચિત્ પણ અવિશ્વાસ કરો નહિ તથાપિ તેમણે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે - 'દ્વિતિયામરદારને મારી ખાસનુમિ આપવાને બદલે અન્ય કાંઈ બુદ્ધિ આપો તમારે જોઈએ તો સમસ્ત મેવા તુ રાજ્ય તેમને આપી દો માતાના આ વચનો સાંભળી મહારાણા અનુદૃષ્ટ થયા અને તેઓ તત્કાલે બોલ્યા 'હા' અને મેવા તુ રાજ્ય આપુ છું' મહારાણા પોતાની પ્રતિજ્ઞાને મ્દિ પછી લગ મરે એમ નહોતું તેમણે દ્વિતિયામરદારને બોલાવીને મ્દિ ત્રણ દિવસ સુધી આપો મેવા તુ રાજ્ય અર્પણ કરે છું એ ત્રણ દિવસમા આપની વિજ હોય તે પ્રમાણે કરવાને આપ મુખત હો માટે તોપમાનુ મારો શત્રુજ ર મારો અગ્ર નો મારી અશ્વધાના માટે સિદ્ધાસન અને મગ મત્રીઓ એ સર્વે ત્રણ દિવસને માટે આપની હજીને આપી છે

સરદારસિંહ પાણી કૃપાથી ત્રણ દિવસપર્યંત મેવા ના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા તેમણે મેવા રાજ્યની સર્વ જગમ સપત્તિ પોતાના દેવ કેવારીઆમા મોખી દાધી તેજો ત્રણ દિવસસુધા મેવા ના સિદ્ધાસનપર મત્રીઓથી આદ્ય થઈને બેથ ત્રીજો દિવસે રાણા પોતાએ નાવાશયી સન પોતાના પુત્રની પાસે મોખી દાધી ચોથો દિવસે દ્વિતિયા સરદારસિંહે મેવાનું રાજ્ય પુન મહારાણાના હાથમા સોંપી દીધું

કેવારીઆના પરમ સૌભાગ્યમાન સામત સરદારસિંહે આ પ્રસારે અજક ધન નાસ કર્યું તેમાનર નવનાખ રૂપિયાનો ચય કરી તેમણે પોતાના નવીન પ્રદેશ લાવામા એક મિના બધા પો વળી તેમણે એક મહાનય અને એક સરોવર બધા યુ આ સરોવરમા તેમને એક લાખ રૂપિયાનો અર્ચ થયો હતો તેમણે જે ઉત્કૃષ્ટ મહાનય બધાજો હતો તેમાના માયમમ અને ચિનાઇકામની અઘાપિ પ્રસન્ન થાય મેવાર દારગોગો સળગી ઉઠવાથી અર્ધો મિટો નાશ પામ્યો હતો જે કે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચાને આ કિનાની મરામત કરાવવામા આવી હતી તે પછી પાઠગથી સિધિઆની તોષાએ તેની અધિકે જાણા નષ્ટ મરી નાખી હતી લાવાનો મહાનય અઘાપિ સમસ્ત મેવાડમા એક

શ્રેષ્ઠ મદાલય ગણાય છે.

જગમંદિરના નમુના પ્રમાણે રાજધાની ઉદયપુરમાં સરોવરતટે જે મદાલયપ્રેણી બંધાવવામાં આવી છે, તેમાંના એક મદાલયમાં નિવાસ કરવાની સરદારસિંહને સનદ મળી હતી. જે કે સાંપ્રતમાં આ મદાલય આભાયતના સામંતના અધિકારમાં છે, તોપણ તે અવાપિ 'દુદિયાદા' મદાલને નામે ઓળખાય છે. સાંપ્રતમાં તે મદાલય ચામાચીરીઆં અને ધુવરાનું નિવાસસ્થાન બની ગયું છે અને એક વટવૃક્ષ તેના એક ઓરડાની દિવાલ બેદીને બદાર નીકળેલ છે. લાવામાં મદાલય બંધાવ્યા પછી સરદારસિંહ પીસ વર્ષપર્યંત શુવિત રહ્યા હતા. તેઓ સંવત ૧૮૩૮ (૧૦ સં ૧૭૮૨) માં મરણ પામ્યા. તેમને માત્ર એકજ પુત્ર હતો. તેમણે યુવાવસ્થામાં જેવું સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેવું સન્માન તેમને અંતરપર્યંત મળતું હતું; પરંતુ તેમના અવસાનની સાથેજ તેમના વંશનું ગૌરવ પણ હુમ થયું. શકતાવત સંપ્રામસિંહે સરદારસિંહના પુત્ર સંપ્રામસિંહને હાંડી કાઢીને લાવાપર પોતાના અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધા. સરદારસિંહના પુત્રે નિરાશ્રિત બની અતિ દીન દશામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. 'અંદલાતુના પ્રપૌત્ર અને સરદારસિંહના પૌત્ર સાંપ્રતમાં મેવાડના વર્તમાન યુવરાજ જવાનસિંહની સમીપ હજી શુવન વ્યતીત કરે છે. તેમને મદારાણા તરફથી માસિક વેતન મળે છે. તેમની પાસે લેશ પણ ભૂમિ નથી.

સરદારસિંહે વાર્ષિક ૨૪ હજાર રૂપિયાની મહેસુલ આપવાની શરત કરી મદારાણાની પાસેથી લાવાપ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ત્યારપછી ઢેવારીઆ પ્રદેશ મદારાણાએ ખાલસા કર્યો હતો. લાવાના વિશાળ તળાવમાંથી પાણી લઇને ઘણા કૌશ મુધી ખેતી કરવાની ઘણી અતુલ્યતા હતી અને આજ કારણથી તે દેશ મેવાડની દ્વિતીય શ્રેણીની ભૂમિમાં ગણાય છે. સંપ્રામસિંહના સમસ્ત સંતાનો શિવગઢમાં ઘણેથી લગ્ન કરેલામાં કપાઇ ગયાં હતાં, તેમનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના વચસા બાતા સિવાસિંહના પુત્ર જયસિંહ લાવાના સામંતના પદપર અભિષેક થયા. સંપ્રામસિંહ જ્યાંમુધી શુવિત રહ્યા હતા, ત્યાંમુધી જયસિંહને કાંઈપણ સંપત્તિ પૃથક્ પ્રાપ્ત થઇ નહોતી. સર્વ સાથે જોડીને એકજ બાણામાંથી જમતા હતા. સંપ્રામસિંહના નાનાબાતા શુરતાનસિંહના પુત્ર નાદરસિંહ (માનસિંહના પિતા) કે જેમણે પ્રથમ સંપ્રામસિંહની સાથે રહીને મહાન પરક્રમે કર્યાં હતાં, તેમણે પોતાના બાહુબલથી બનબલ પ્રદેશ જીતી લીધા હતા, તેથી હવે લાવા પ્રદેશમાંથી ભાગ પાડવાની કાંઈ આવશ્યકતા નહોતી; પરંતુ બનબલ પ્રદેશ પૂર્વે મદારાણાની ખાલસાભૂમિમાં હતો અને ૪૦૦૦ ૧૮૧૮માં તે પુનઃ ખાલસા થઈ ગયો. હવે નાદરસિંહના પુત્ર માનસિંહે લાવાના સામંત જયસિંહની સમક્ષ એવી પ્રાર્થના કરી કે:—“સંપ્રામસિંહે પોતાના બાહુબલથી આ પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને હું તેમના બાતાનો પુત્ર છું; માટે હિંદુશાસનાનુસાર એનાપર મારો પણ હક્ક છે.” જયસિંહે માનસિંહનાં આ વચનોપર હિંચિત્ત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; પરંતુ અંતે તેમણે માનસિંહને પાંચસો રૂપિયાની પેદાશવાળો જેતપુર પ્રદેશ સમર્પણ કર્યો. જયસિંહે માનસિંહને જે સનદ આપી હતી, તેમાં એવો ઉલ્લેખ હતો કે:—“ભત્રીજા માનસિંહ! હમણાં હું તમને જેતપુર નામનું ગામ અને તેના તાબાની સમસ્ત ભૂમિ અર્પણ કરું છું. તમારા વંશને સંપુત હોવા છતાં પરંતુ તેઓ આ ભૂમિને ઉપભોગ કરશે. મારા આ દાનમાં દેવી સતુરભુજ સાક્ષી છે. તમે મારા ભત્રીજા છો, માટે જે સમયે અને જે સ્થાનપર હું તમને આજ્ઞા કરું તે સમયે અને તે સ્થાનપર તમારે મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવું પડશે અને જો તમે તેનું પાલન નહિ કરો તો તમારે તેનું ફળ ભોગવવું પડશે.”

ત્યારપછી માનસિંહ પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં શિથિલ થયા હોય તેથી કે કોઇ ક્ષતર કારણથી જયસિંહે જેતપુર ગામ પુનઃ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધું. માનસિંહે રાજમંત્રીઓની મદાયથી તે પ્રદેશ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે લગીરથ પ્રવૃત્ત કર્યો; પરંતુ તે સફળ થયો નહિ. અંતે તેમણે મારી પાસે આવી આ સંબંધે તપાસ કરી નિર્ણય કરવાની પ્રાર્થના કરી. ખેરાદાપ્રદેશ મદારાણાએ લાવાના અધીશ્વરના તાબામાંથી લઇને ખાલસા કરી દીધા હતા, તેથી તે સામંતની ઉપજ અર્ધી ન્યૂન થઈ ગઇ હતી. આથી અનુમાન કરી શકાય કે માનસિંહની પાસેથી જેતપુર પુનઃ હસ્તગત કરી પોતાની ઉપજ વધારવાને માટે માનસિંહની વિરુદ્ધની કોષપણ ફરિયાદને વચન આપવાને તે ચૂક્યો.

નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૦૦માં જ્યારે હું માગવાડમાં ગયો ત્યારે માનસિંહે પત્રદ્વારા મને વિદિત કર્યું કે -
 “જ્યમિંહે મને જેતપુરા આવી કરી જરાની આજ્ઞા કરી છે” એ તેમને પ્રત્યુત્તર વાળો કે - “એ
 સત્યને નિર્ણય કરાવો માન રાણાને” અધિકાર છે” મારો આ પ્રત્યુત્તર વાંચી તેઓ ગણાની
 સલામત ગયા. પરંતુ ત્યાં તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ અને તેમણે પુનઃ મારો આશ્રય લીધો.
 માનસિંહને મારી લાભમણ્યો સાદ્રીના સીમાતપર મેનાપતિનરિકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ
 તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય અત્યંત નિષ્કાળજીથી બજાવ્યું હતું તેથી એ તેમને ધક્કો ઠોકો આપનાર આપો.
 તેમણે પોતાના બચાવમાં કર્તવ્ય બજાવવામાં પોતાની નિષ્કાળજીને માટે ઘણી મજબૂત દલીલ મૂકી
 અને ઘણા સળંગ કારણો દર્શાવ્યાં. માનસિંહની વચ પચ્ચીસ વર્ષની હતી તે દીર્ઘકાય, બીંધી, તે
 જરૂરી અને સ્વતંત્રપ્રિય હતા. તેમનું વદન તેજ પૂર્ણ હતું તેમણે મારી પામે આની પોતાની સનદ
 અને વાચનાને આપી અને સ્વારણી તેઓ બોલ્યા કે - “જે હું જ્યમિંહપ્રત્યેના મારા કર્તવ્યમાં શિથિલ
 થયો હોઉં તો તેમનું જેતપુરા લઈ લેવાનું કાર્ય ન્યાયપુર સર ગણાય. બનનપ્રદેશ મારા હાથમાંથી
 ખુશ્ચી લેવામાં આ પો સ્વારથી જ્યમિંહની સૂચનાથી મારી સેનાની સખ્યા તેમની સેનાની બરાબર
 કરવામાં આવી, માટે હવે જેતપુરાને પુનઃ મહત્ત્વ કરવાનો તેમને શુ દક્ષ છે ?” એ સમયે સમ્રાટસિંહનું
 મરણ થયું તે સમયે લાવાપ્રદેશ અમારા હાથમાં હતો. જે મારી ઇચ્છા હોત તો હું સરનતાથી તે
 પ્રદેશ મારા અધિકારમાં રાખી શકત તે સમયે મારા હાથમાંથી લાવાપ્રદેશ લઈ લેવાનું કોઈનામાં
 સામર્થ્ય નહોતું જ્યમિંહને આધીનસામતોએ કદિ ભેળા થયું નહોતો અને તેથી તેઓ જ્યમિંહને
 બદલે મને પોતાનો અધીશ્વર માનવાને અવશ્ય તૈયાર થાત પરંતુ એ તેમના દક્ષને માન આપ્યું. જે
 હાથમાં થયું તેઓ મને બચપૂર્વક પદમ્બર કરી શકે એમ નથી. એ સમયે આમાપતના કોકિરે રા.
 જધાની તરફ જતા લારાની સીમામાં નગારે વગાડ્યું તે સમયે મારા અધીશ્વર જ્યમિંહનું અપમાન
 થયેલું સમજી મારા માણસોને એકત્રિત કરી શુ એ તે કોકિરને શિક્ષા કરી નહોતી ? મારું મસ્તક જ
 યસિંહનું છે - તે વારાના કોપ સાથે ભગેડે છે, પરંતુ જે લાવાના સામત, મહારાણા અને આપની
 ઉપર મારી ભક્તિ ન હોત તો તેઓ કદિપણ બતપૂર્વક જેતપુરા હસ્તગત કરી શકત નહિ આપના
 ઉપરની ભક્તિથી લીધેજ એ સર્વ સદન કર્યું છે. જે આપ મને તે પુનઃ મહત્ત્વ કરવાની આજ્ઞા આપો.
 તો હું અમથથી તેને હસ્તગત કરી લઉં. જે ન કંઠ તો નાહરસિંહના પુત્ર નહિ તેમનો નાનો
 કિન્નો કે જે આ હાથથી બધાયો હતો, તેમાં મારી અસિતતિએ આનંદ લીધો હતો. પરંતુ હાનમાં
 તેઓ પોતાની પૈતૃભૂમિમાંથી દૂર થયાથી તેમને અન્ય આનંદ લેવો પડ્યો છે. બનબનને બદલે મને
 જે ભૂમિ આપનામાં આવી છે, તે જગતી બીજા અધમ દેશ છે તે ભૂમિમાંથી એક રૂપિયાની ઉપજ
 કરાવી મારી ઇચ્છા હોય તો તેમાં મારે પ્રથમ પહોંચે એ રૂપિયો અર્ચવો પડે. માત્ર જેતપુરામાંથીજ
 ઉપજ કરવાની મને આજ્ઞા હતી અને તેથીજ ઉકેત દેશના પટાના અદીલખર રૂપિયા એ આપ્યા હતા.
 જ્યાંથી ઉકેત જગતી અને અધમ ભૂમિમાંથી ઉપજ ન થાય ત્યાંથી જેતપુરાની ભૂમિની આ
 મદાનીમાંથી મારા કુટુંબનું અને મારા નોન્દેરનું પાનન કરવાની મને આજ્ઞા હતી. જ્યારે મારા હાથ
 માથી જેતપુરા નહિ લેવામાં આ પુ ત્યારે મારા લેણદારોએ કરજ ચૂકવી દેવાને માટે મારાપર દબાવું
 કર્યું. આ સમયે મારી પાસે જે મૂલવાન વસ્તુઓ હતી તે સર્વ - મારી બીના આજીવણોસુદા અને
 જે અશ્વપગ આરદ થઈને હું ગંગાપુરમાં આપને મળવાને આ પો હતો તે અશ્વસુદા - વેલીને એ મારા
 લેણદારોનું દ્રવ્ય આપી દીધું. એ મારી આ શૈયાનીય સ્થિતિ પૃથ્વીનાથ (મહાગણા) ને નિવેદન કરી
 તેમણે સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળી લઈ મારી પામે પટાને માટે પાચસે રૂપિયા માગ્યા.
 એ કહ્યું કે મારા લાભમાં ચૂકાદો આપવાનું વચન આપવામાં આવે તો હું એ રકમ આપુ.
 બિકાનેરીના” નામથી વા. આપવામાં આનું, પરંતુ લારાના સામતની પાસે જેટલું
 દ્રવ્ય છે તેટલું જેતપુરાના સરદારની પાસે નથી અને તેણે એક દળર રૂપિયા આપ્યા એટલે તેનો
 દક્ષ વધારે ન્યાયપૂર્વક ગણાયો. આથી હું મનમાં અત્યંત દુખિત થયો અને તેથી સીમાતની વક્ષા
 કરવાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શક્યો નહિ આથી પગલો આવી સાનાઇગદ નામના સ્થાનના ક્ષેત્રમાં

માર્ગ જે ધોડું અનાજ હતું તે વાઈ ગયા અને બેસાવી ગામ પણ દશ જંગલી લોકોના હાથમાં છે. મારી આ અવસ્થા છે. જે મેં અન્ધાથી માગણી કરી હોય, જે મેં ન્યાયચિરદ કાંઈ પ્રાર્થના કરી હોય તેો આપના પ્લાનમાં આવે તે હંડ મને કરો. "આટલા શબ્દો કહી કાંકર માનસિદે પોતાની વાન સમાપ્ત કરી. માનસિદ કેવળ પોતાની જાતિનાજ નહિ; પરંતુ સમસ્ત મનુષ્યસમાજના આદર્શ-સ્વરૂપ દના. તેમણે જે અરજ કરી હતી તે યથાર્થ અને જેની વિરુદ્ધમાં કાંઈપણ યોગી ન રાકાય એવી હતી. તેમની જાણ જે ન સમજતા હોય તેમના મનની પણ તેમની ખાતરી કરી ચૂકી હોત, એવી તેમની યોગજાની છટા હતી; પરંતુ દાણિક આવેશની સામે ઉભા રહેતું મારે મારે આવશ્યક હતું, તેથી મેં તેમને કહ્યું કે: "તમારા પક્ષનું સમર્થન કરવાની રિશ્તિમાં મને મુશ્કેલી સર્જાતી માર્ગ એ છે કે તમારે શીઘ્ર સીમાંતપર જઈ તમારું કર્તવ્ય યથાર્થ રીતે જાનવડું અને સંભવન: તમારી ગેરદાજરી-થી ત્યાં જે એક શોચનીય કાર્ય જન્યું છે, તેના પ્રધાનકર્તાને તમારે ઉચિત હંડ આપવો કે જેથી મદારાજાની તમારા પર કૃપા થાય." પછી તેમણે મારા તરફથી ઉપદારમાં એક પિસ્તોલ સ્વીકારી મદારાજાનાં ચિહ્ન લીધાં.

હવે જગે ઉત્તર શોચનીય ઘટનાના સંબંધમાં વર્ણન કરીશું. છેલ્લીસાડીના સામંત કે જ્યાં માનસિદ સેનાસહિત રહે છે, તે એક જંગલી અને પહાડી દેશ છે અને ત્યાં અર્ધજંગલી મીના તથા બીજાંલોકો નિવાસ કરે છે. આ પહાડિયાની વગેરે કુટુંબક નીચી બ્રેણીના સામંતોની જગીર આવેલાં છે. બીજા અને મીનાલોકો કોઈપણ પ્રકારના અત્યાચાર વા ઉપદ્રવ ન કરી શકે તે પ્રકારને બેદાજસ્ત રાખવાનું કામ ઉત્તર સામંતોના હાથમાં સોંપેલું હોય છે; પરંતુ જ્યારે જે સમયની વાત કરીએ છીએ, તે સમયે ઉત્તર સામંતો બીજા તથા મીનાઓનું દમન કરતા નહોતા, પણ ઉલટું તેમને આસપાસના પ્રદેશોમાં ચોરી અને લૂંટકાટ કરવાને ઉત્તેજન કરતા હતા અને તેમની લૂંટકી સંપત્તિને કુટુંબક લાગે પોતે દમન કરી જતા હતા. આ જાતના લૂંટકાટને ઉત્તેજન આપનારા લોકોમાં એક કાલકોટના સામંતોના કારભારી હતા. અંધા નામના જંગલ તરફ જવાના ધાટની તળેટીમાં ગિરોધનામનું એક ગામ છે. તેમાં એક રોડોડાજાતિના રાજપૂત નિવાસ કરતો હતો. તેણે કુટુંબકની પર્વત-મય ભૂમિ હસ્તગત કરી તેમણે કુટુંબક કૃષિ યોજાયા હતા અને તેમાં તે ખેતી કરતો હતો. તેણે ધોર પરિશ્રમ કરીને પોતાની જાન, પોતાની સ્ત્રી અને પોતાના એકના એક પુત્રને નિર્વાદ થાય એટલી સંપત્તિ એકત્રિત કરી હતી. એક દિવસ તે રોડોડાજાતિના કૃષિકાર્ય કરી પોતાના ઘર તરફ જતો હતો એવામાં તેની સ્ત્રીના રુદનશ્રવન તેને કહ્યું જોત્યર ગયો. તે સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીની નિકટ આવી નયનમાં અંધુ લાવી કહ્યું: "જંગલના બીસાએ આપણી પછુંકુટી લૂંટી લીધી છે. તેએ આપણાં સર્વ પશુ, આપનો એકનો એક પુત્ર અને આપના સાથી જોગીને પણ બાંધીને લઈ ગયા છે." ઉક્ત રોડોડાજાતિના આ શ્રેષ્ઠનીય હકીકત સાંભળી એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ; પરંતુ તેણે પોતાની બાંકુ લઈ અને તેને લઈ કાલકોટ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તે કાલકોટ નગરમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં તેના પ્રાણુધિક પુત્ર અને ઉક્ત જોગીની સિરજન્ય દેહ તેના પગ સાથે અચકાઈ. આ દરમિયાન જોઈ તેને જે દુઃખ થયું તેવું વર્ણન કોણ કરી શકે? દીર્ઘ તપાસને બંતે તેને પ્રતીત થયું કે કાલકોટના સામંતના અનુયાયી બીજાએ આ કાર્ય કર્યું છે. બીજ તરફર જે સમયે ઉક્ત રોડોડાજાતિના એક અને તેના મિત્ર જોગીને પશુઓસહિત કાલકોટમાં લઈ ગયા, તે સમયે તે રોડોડાજાતિના કાલકોટના કારભારીને જોઈ દીનવાણીથી તેને કહ્યું: "મામા! મારી રક્ષા કરો. મારા પ્રાણના બદલામાં જેટલા રૂપિયા તમે માગશો તેટલા રૂપિયા મારા પિતાજી તમને આપશે." વાસ્તવમાં ઉક્ત રોડોડાજાતિની પાસેથી રૂપિયા લેવાના હેતુથીજ ઉક્ત જાલકને બાંધીને લાવવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ લોકોમાં જ્યારે એવા સમાચાર ફેલાઈ ગયા કે આ ભયંકર કાર્યમાં કારભારીના હાથ છે, ત્યારે તેણે પોતાની રક્ષાને અર્થે તે રોડોડાજાલક અને તેના મિત્ર જોગીના પ્રાણનો નાશ કર્યો. ઉક્ત રોડોડાજાતિને આ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાંજ તેણે ઉક્ત કાલકોટના કારભારીની શોધ કરવા માંડી. તે જ્યારે તેની પાસે ગયો અને પુણાસો માગ્યો ત્યારે તે કારભારી બોલ્યો: "આ ભયંકર ઘટનાના સંબંધમાં

“ કાષ્ઠપણુ જાપુતો નથી ” પડી તેણે ઉકત રસિદને યથેના નુ-માનમાં શો- પ્રગિત કરી હતું -
 “ તમારા જે પશુઓ મોગદ ગયા છે, તેની ચારણી કિમત, તમની જે સપત્તિ નહ થઈ નહ
 છે તેથી બમણી સપત્તિ અને તપામ કરામાં તમને જે ખર્ચ થયો કે, તેથી બમણુ દ્રવ્ય તમને
 આપનાને હું તમાર છું ” સોકથી ઉન્નત બનેલા ગરોડે પ્રત્યુત્તર આપ્યો- “ તમે મારા પુત્રને
 જીવત દશામાં વારી શકો છો ? હું ન્યાય અને જે માથુ છું, મારે રૂપિયા લેઈતા નથી મારે દવે
 રૂપિયા લઈ જીવન ધારણ કરનારું શુ પ્રયોગન કે ? ”

ગમે તેના ધીરજના વચનોથી ઉકત રહીડનો મે- દર થયો નહિ તેણે પ્રતિના કરી કે- “ પ્રાણુ
 બધેશ ત્યારેજ મને માતિ થશે ” તે મારી પાસે આ મો ત્યારે મે તે મો આપ્યો ? - “ જો
 તમે કાનાકોટના ઝારભારીને પડખે માનસિદના દાવમાં મોપો અને તેને બદી ગો તો તેથી ત
 મારો મનોરથ પૂર્ણ થશે ” આથી તેનો મોક કેમકે બમે ન્યૂન થયો અને તેણે મારા તણુમાંથી
 વિદાય લીધી પરંતુ હજી તે મારી હાગીમાંથી બહારની બો નહિ નીકળ્યો એટલામાં તેને સમાચાર
 મળ્યા કે ભયકર ગર્જના કરનાર કાનાકોટના ઝારભારી સર્વ અપગાધીઓને “ ૩ આપના ” શીમવા
 પ્રભુએ ઉચિત દડ આપ્યો છે કાનાકોટના સામ તે ઉકત ભયકર ધમ્મનાની વાત સાંભળી પોતાના કા
 ભારીને અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો અને તેને પોતાનો અસાધ્ય કળૂત્ર ગુવાને દબાવુ કહ્યું, પરંતુ તેણે
 કહ્યું “ હાલમાંના મોગદ લઈને કહુ છું કે મે આ અપરાધ કર્યો નથી ” અતે તે દેવમંદિરમાં
 જઈ મોગદ લેવાને તૈયાર થયો સામતે તેના કહેવા પ્રમાણે તેને દેવમંદિર તરફ મો ની આપ્યો તે
 પાપી અશ્વાશ્વ થઈ દેવમંદિરની નિહા ગયો કે તરતજ તેનું મૃત્યુ થયું અચાનક તેનું મૃત્યુ થયેલું
 જોઈ સર્વ લોકો હેરા લાગ્યા કે અવ્ય કઈજ તેને તેના અપગાધીને ઉચિત દડ આપ્યો છે ત્યાર
 પડી તે ભયકર ગર્જ કરવામાં ઉન્નત ઝારભારીના જેટલા સર્વપદ દતા તે સર્વને પડખે તે ગરોડના
 મનને તાત કરવાને તથા પુન કાષ્ઠ એવું કાર્ય કરે નહિ એવા કડપ બેમાડવાને મારે બિરોધના ધાટમાં
 તેમને તણુ લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યા આથી તે રસિદગણપૂતને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો

અધ્યાય ૩ જો

મોરવણુ-તે દેશની નિર્જનતા-મહાતપ્ત્રીઓએ કરેલા અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ-મોરવણુનો પ્રા
 ચીન ઇતિહાસ-શિલાલેખ-જૈનમંદિર-પ્રાપ્ત આદમશુ-એક મંદિરના સંબંધમાં
 ચાસતી જનશ્રુતિ-મહત્તરનો શિલાલેખ-આગુરુમણીઓએ કરેલ ટાંકનો કરેલો
 સકાર-સકરની પ્રાચીનગીતિ-પ્રવાસમાં ચારણોનું આગમન થયું તેસ બંધી
 ઇતિહાસ-સતીનાકથ

રવણુ-તા ૧ લી ટેષુભારી વાર શનિ-ગાઈ માટે માનસિદે લાવાના ત્રિવાહસ-
 બધે વાતોનાપ કરીને મારો આપો દિવસ લીધો આ ડેશની ચાસપાસના
 અને પ્રદેશો મહારાણાના અધિકારમાંથી જતા રજા દતા, તેથી તેની તપાસ -
 ગવાને મારે બદી આ મારે વિશ્રામ કરવો પડ્યો મોગણુ પૂર્વે એક સમૃદ્ધિશાળી
 નગર હતું અને તે આ જગ્યાનું એક પ્રધાન અગ્ર ગણાતુ હતું એની વાર્ષિક ઉપજ
 સાત હજાર રૂપિયાની હતી આ નગર એક રમણીય ઉચ્ચ ગ્રામ ઉપગ્રા
 પિત છે અને તેની પવિત્રદિશાએ એક પરમ મુન્દર સરોવર છે આ સરોવરના
 તટપર મોટા મોટા બાળવીના વૃક્ષો આવી રહેલા છે બદી આની બુમિ દ્વંદ્વ છે
 અને જનની અનુદેશના પણુ બણી સારી છે, પરંતુ અફસોસ ! કૃષિમર્થ કરવાને મારે બદી આ માલમે
 નથી આ નગર સર્વથા વિધ્વસ્ત થઈને અનુભવી વિહાન બની ગયું છે

જે નરસિંહસ પહાણીએ આ રમણીય નગરનો વિધ્વંસ કર્યો છે તેમનાજ હાથમાં તે નગર ગયું છે. એમ જાણી મારા હૃદયમાં વજન ધારી થયો હોય તેવું કુખ્ય પેદા થયું. મુહુર્તા સમયમાં દંડવચ્ચે જે દેશો મહારાણીના અધિકારમાંથી તેમના શત્રુઓના અધિકારમાં ગયા હતા તેમાંનો મોરવણુ દેશ પણ એક છે. આ દેશને શત્રુઓએ પોતાના અધિકારમાં ગીરો રાખ્યા હતા. ધનદોષી મહારાણીઓ અને પહાણીએ આ દેશોપર પોતાની ઈચ્છાનુસાર અત્યાચાર કર્યો હતા. બ્રિટિશસરકારે મહારાણીઓપ્રત્યે અચોક્ષ્ય ઉદારતા દર્શાવી છે, એ અતિ શોકની વાત છે. બ્રિટિશસરકારે આ દેશો તેમના મૂળસ્વામીને પુનઃ અર્પણ કરી દેવા જોઈતા હતા. અત્યાચારી અને ઉપદ્રવીઓનું ક્ષમ કરવામાં તેમનો અને આપણો ઉલ્લસનો લાભ સમાયેલો છે. જો મહારાણીઓને મધ્યભારતમાંથી સર્વથા હાંકી કાઢવામાં આવત તો ફીક થાત. જ્યારે મેં રાજપૂતોના કળુપ દેશની સાથે અત્યાચારી મહારાણીઓ અને પહાણીની ભૂમિની તુલના કરી ત્યારે હું જાણીને પરમાર્નદ પામ્યો કે આ અત્યાચારીઓએ આ ભૂમિમાંથી કાંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેમની ભૂમિનાં વિશાળ ક્ષેત્રોમાં ધાસ અને વૃક્ષોશિવાય અંતર કોઈ પણ ચીજ થતી નથી.

મોરવણુ દેશ પ્રાચીન સમયમાં પરમ પ્રસિદ્ધ હતો. મોરીજાતિ ઉપરથી એ દેશનું નામ મોરિવણુ પડ્યું હતું અને મોરવણુ એ મોરિવણુ રાષ્ટ્રનો અપભ્રંશ છે. મોરીઓએ ચિતોડની સ્થાપના કરી તે પૂર્વે તેઓ આ દેશમાં શાસન કરતા હતા. 'ચિત્રંગમોરીનો કિલ્લો' એ નામનો એક છાત્રું કિલ્લો અઘાપિ વિદ્યમાન છે. ચિતોડની સ્થાપના કર્યા પૂર્વે મોરીજાતિ આ કિલ્લામાં નિવાસ કરતી હતી, ચિત્રંગ મોરવણુમાં ધારશાળ્યના એક માંડલિકતારકે રાજ્ય કરતા હતા. તેમના રાજ્યનો એક પ્રગળન હળ ફેરવતો હતો; એવામાં સદસા હળની સાથે એક કઠિન પદાર્થનો સ્પર્શ થયો. શીઘ્ર તે હળ સુવર્ણનું થઇ ગયું. તેણે તે કઠિન પદાર્થને સ્પર્શમણિતરિકે ઝાળખ્યો. તે શીઘ્ર તેને પોતાના રાજ્ય ચિત્રંગની પાસે લઇ ગયો અને તેને સમર્પણ કર્યો. ચિત્રંગે આ સ્પર્શમણિની સહાયથી પુષ્કળ સુવર્ણ ખનાવ્યું અને તે દ્રવ્યથી મોરવણુમાં મોટા મોટા મહાલયો બંધાવી અંતે ચિતોડની રાજધાની સ્થાપન કરી. 'ધોલકોટ' વા 'મોરીકાપટન' નામની જે રાજધાની વર્તમાન મોરવણુની પશ્ચિમ તરફ સ્થિત હતી તેનાં ચિન્હો પણ અઘાપિ વિદ્યમાન છે. ત્યાંના રહેવાસીઓની ખૂબીને લીધે તેમાં અગ્નિ લાગવાથી તેનો વિધ્વંસ થઇ ગયો હતો. આ ઘટના એવી રીતે જની હતી કે, પાસેના જંગલમાં એક ઋષિ તપ કરતો હતો. ઉક્ત નગરના કેટલાક નિવાસીઓએ તે ઋષિને પકડ્યો અને તેના મસ્તકપર કાષ્ઠનો ઘોળો મૂકીને તેને બળાતરારે શહેરમાં લઈ ગયા. આ ઋષિના સાપથી તે નગર વિધ્વસ્ત થઇ ગયું; પરંતુ આવાતપરથી માત્ર એટલુંજ અનુમાન કરી શકાય છે કે તે ભૂમિના ગર્ભમાંથી અગ્નિ-જ્વાલા નીકળતી હોવી જોઈએ. હાલમાં મોરવણુમાં ત્રણ પ્રાચીન મંદિરો વિદ્યમાન છે. આ મંદિરો પૈકી એકમાં શૈવનાગની મૂર્તિ છે. હિંદુઓની માન્યતા પ્રમાણે આ સદસ મસ્તકવાળા નાગે પૃથ્વીને ધારણ કરી છે. પૂર્વે આ દેવતાને માત્ર કુમકુમ ચડાવવામાં આવતું હતું; પરંતુ હાલમાં તેની દેહપર અંદન લગાડવામાં આવે છે.

આ દેશના દક્ષિણપશ્ચિમ કોણમાં અડકીશાના અંતરપર ઉત્તર નામનું ગામ છે. આ ગામમાં એક પ્રાચીન શિલાલેખ છે, એવી વાત સાંભળવામાં આવતાં જ મેં મારા રુદ્ધ યત્ને તે શિલાલેખની નકલ લાવવાને મોકલી આપ્યા. મારા કહેવા પ્રમાણે તેઓ તે ગામમાં જઈને તે શિલાલેખની નકલ સર્જી આવ્યા. આ શિલાલેખ જોવાથી જણાયું કે કાલીન અને ઉત્તર એ ગામો આજણેને આપવામાં આવ્યાં છે. રાણા સંગ્રામસિંહે સંવત ૧૫૭૦ (૪૦ સં ૧૫૧૪) માં આ ગામમાં જે ચતુર્થજની દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું તેમાં આ શિલાલેખ છે. રાણા જગતસિંહે આ શિલાલેખની નકલ પોતાનું નામ કાતરાવીને તેમાં એવો ઉલ્લેખ કરાવ્યો છે કે:-“આ ગ્રહાર્પણ જમીનપર કોઈએ પણ હસ્તે લેપ કરવા નહિ.” વળી આ મંદિરના એક સ્થંભ ઉપર એવો લેખ છે કે:-“સ્વર્ વાસ્તવિક અને દૈમતિક ધાન્ય લણતી વખતે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાંથી અદીશર ધાન્ય દેવનાને અર્પણ કરવું.” માત્ર પંચાયતે આ લેખ કાતરાવેલો છે.

સંવત ૧૮૪૫ માં જ્યારે મેલામાં સર્વત્ર મુદ્દ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ગ્રામ્યપંચાયતે આ દાન

આપનાં દરબ ક્યો હતો એમ જણાય છે મનુષ્યજાતેના મહિની બગળા મામે એક જન મહિં છે આ મહિર સવત ૧૭૭૪ માં બધાવવામા આવ્યું હતું. જે સ્થાનપર આ મહિર બધાનામા આવ્યું છે તે સ્થાન જોદ્ધા તેમાથી પાગમનાયની મૂર્તિ નીકળી હતી આ મૂર્તિની જ પ્રતિધા ઉકત જન મહિમા કરવામા આવી છે અને આ અનેક સ્થાનોમા પ્રાચીન કાળના અનેક સ્મૃતિચિન્હો ઉપવચ્ચ થાય છે

૩ જ દેસુઆરી-આને કંપન વાદ પોતાના અવની કમોગી કરવાને બહાર નીકળ્યા તેમને અન્ય વેગસહિત દોડીને જગવમા ભરાઈ ગયો તેમને મદસા એક ચોટ લાગી આને અમે એક મોટું તીનર નેચુ આ પછી અતિ ખૂનમુગત હોય છે

આને પ્રાત કાળમા ઈગ્નાઝરી અમરો સર્ વારિક પગા આગ્યો અમે જોજન કરીને એમ દત્તા એવામા ગામની તરફથી એક ભયકર શબ્દ આવતો મહાગાયે આ શબ્દ સાંભળી અમે સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને ઉઘિને ઉભા થયા આ શબ્દ ક્યારથી આવ્યો તેની તપાસ કરવાને અમે પ્રયત્ન થયા હતા, એવામા બે હવકારા અને એક બાળક એ ત્રણ માણસો અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યા બાળકના મગતકપર દૂધથી ભરેલું એક પાન હતું હવે અમારી ચિંતા નબ્ત થઈ આ માણસો પ્રતિદિન દૂધનો સમ્રદ કરવાને માટે કેવલાક કોસના અંતરપર જતા હતા અમારા શિબિરની પાસે આવતા ઉકત બાળક પોતા હવકારાઓને ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું - "મામા ' મને છોડી દો તમારો ભાણેજ છું, મામા છોડી દો, મામા છોડી દો " ઉકત હવકારાઓએ તે બાળકને મર્મ અને ઘેરો ગળી કાઢ્યો તેમણે તેને વેગથી ચાલવાને આજ્ઞા કરી, પરંતુ તે બાળક ઉભો રહીને પૂર્વવત્ ઉચ્ચ સ્વરથી પોતા કરતો હતો આથી તેઓ પાછા ફર્યા ત્રીજા તેમની દૃષ્ટિએ એક ભયકર દ્રશ્ય પડ્યું એક મહા પ્રચંડ વ્યાધિ તે બાળકના અંગમાને પકડી રહ્યો હતો તેઓ અતિ વેગથી લા દોડી આની પોતાની ભોલાઈ મરેલી જ્યેષ્ઠિકાવાતી તે વ્યાધિને મારવા લાગ્યા વ્યાધિના ભયકર બરાડા સાંભળી ગામનાસી મનુષ્યો હાથમા શસ્ત્રો લઈને દોડી આવ્યા

મોરવણ અને મુમરવાર નામના સ્થાનોની વચ્ચે જે કારો પહાડ નામનો પર્વત આવેતો છે તેપર તે વ્યાધિ નિવાસ કરતો હતો આ પ્રદેશમા તે દીર્ઘ સમયથી રહેતો હતો અને દુષિનરોના પશુઓનો વધ કરતો હતો, પરંતુ અત્યાર સુધી મધ પછુ માણસ તેને માગી શક્યો નહોતો બે દિવસ પૂર્વે આ વ્યાધિ એક ધાત્રીની ભેસને મારીને નાસી ગયો હતો આ વ્યાધિપર કદિ કોઈએ બહુક અથવા કોઈ બીજા જાનનું અજ્ઞ વા શસ્ત્ર વાપર્યું નહોતું અને એમ જણાતું હતું કે તે વ્યાધિ કોઈ મનુષ્યપર આક્રમણ કરતો નહોતો અને કદાચિત તે મનુષ્યપર આક્રમણ કરતો તો " મામા ' મને છોડી દો " એટલા શબ્દો નહેવાથી તે તેને છોડી દેતો હતો ઉકત બાળક આ વાત જાણતો હતો, તેથીજ તેણે "મામા ' મને છોડી દો " એમ કહ્યું હતું, અને આ શબ્દો સાંભળવાથી ઉકત હવ કારાઓ જાનની તેનું ગ્રહણ કરવાને દોડી આવ્યા નહોતા

૩ જ દેસુઆરી-આને અમારા માથી કંપન સાહેબની તબિયત ઘણી બગડી ગઈ હતી તેથી અમે અહીં આજ વિશ્રામ કર્યો

૪ થી દેસુઆરી-અમારા મિત્ર યતિ પાતોદથી પાઠ આવ્યા એ તેમને સાના એક દેવમ દિશમાથી શિનારેખ લઈ આવવાને ચોકસા હતા તેમણે સાથી આવીને જે કહ્યું તેનો ઉત્તર નિચે કરનામા આવે છે -

" એ મહિર એક જનશુદસ્યે બધા યુ છે આ મહિર બધામને તૈયાર થયું, ત્યારે જોતોએ પોતાના છપ્પદેવતાની મૂર્તિ એમા સ્થાપન કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ માનવદેવે (દેવજનની) સ્વય પ્રકટ થઈને તેને કહ્યું કે આ મહિરમા વાસ કરવાની મારી અભિવાધ છે જનધર્મ જો કે હિંદુવર્મથી લિખ છે, તેપણ તે જનશુદસ્ય ઉકત દેવીનો માગણીનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ તેણે દેવીને જણા યુ કે - " આપની સમક્ષ કોઈ પણ પશુનું બલિદાન આપીશ નહિ ' દેવીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક જણાવ્યું - તમે ચિતોડના સોનગઢની પાસે જાઓ તેઓ સર્વ બલિદાનાદિ કાર્ય કરશે " દેવીની આજ્ઞાનુસાર તે જન ચિતોડના સોનગઢની પાસે ગયો અને દેવીની ઈચ્છા તેને કહી

સંભળાવી. પછી તેણે ઉક્ત દેવીના મંદિરની પાસે એક પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. મારા.૫૬
યતિમિત્રે માતાજીના મંદિરમાંથી એક મહત્વના ઐતિહાસિક તારવની શોધ કરી છે. ત્યાં તેમને એક
એવા શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો કે જે અણહિલપુર પાટણના એક પરમ પ્રસિદ્ધ રાગનો કાળ નિશ્ચિત
કરે છે. ત્યાર પછી મને ચિતોડમાંથી એક શિલાલેખ મળ્યો હતો, જેમાં લખેલો સમય ઉક્ત સમયની
સાથે સંપૂર્ણતઃ મળતો આવે છે. ઉક્ત ઉલ્લેખ શિલાલેખોપરથી સારી રીતે પ્રતીત થાય છે કે ઉક્ત
સોલંકીરાગને એક સમયે નિઃસંશય ગિહલોતોની રાજધાની હસ્તગત કરી લીધી હતી. પાલોદમાંથી
જે શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમાં કેવળ એટલોજ ઉલ્લેખ હતો કે:—“કુમારપાલ સંવત ૧૨૦૭ ના
પોષ માસમાં પાલોદમાં માતાજીના મંદિરમાં પૂજન કરવાને આવ્યો હતો;” પરંતુ સિંસોદીઆઓએ
પોતાની ભતિના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટેજ આ પ્રમાણે લખ્યું છે. વળી તેમણે એમ લખ્યું છે
કે જે સમયે સિંહરાજે કુમારપાલને દેશનિકાલ કર્યો તે સમયે કુમારપાલે ચિતોડમાં જ્યાં આશ્રય
ગ્રહણ કર્યો હતો અને તે દિલ્હીના ચૌહાણસમ્રાટ પૃથ્વીરાજના અનેવી રાણા સમરસિંહ કે જે
ચિતોડના અધીશ્વર હતા તેમનો મુખ્ય મંત્રી નિમાળ્યો હતો.

છઠ્ઠી ફેબ્રુઆરી માર્ગમાં વ્યતીત થઈ.

સાતમી ફેબ્રુઆરીને દિને અમે નિકુંપ નામના સ્થાનથી નીકળી આઠમી તારીખે મુરલા નામના
સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. મુરલા એક શ્રેષ્ઠ ગામ છે. અહીંનાં કુચોલિયા ભતિના ચારણલોકો નિવાસ
કરે છે. જે કે આ લોકો ભાટકુલના છે, તેાપણ હાલમાં તેઓ વાણિજ્યપ્રવ્યના રક્ષકનું કાર્ય કરી
પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. આ દેશમાં આ ચારણલોકો સર્વ અણીના અને સર્વ વણીના લોકોદ્ધારા પુ-
જનીય મનાય છે. સર્વ લોકો તેમના પ્રતિ ભક્તિભાવથી જુએ છે, તેથી કેાઇપણ તેમને કેનકતા નથી.
આ લોકો માણીની જમીનનો ઉપયોગ લે છે અને ચોર તથા લૂંટારાથી ભરેલા માર્ગમાં થઇ નિ-
ર્ભયરીતે વાણિજ્યપ્રવ્ય લઇ જાય છે. તેમની રક્ષાલેહન જતા માથને ચોર તથા ગઢેઓ લૂંટી
શકતા નથી. માત્ર આ લોકોજ સમસ્ત રાજસ્થાનમાં સ્વતંત્રરીતે વાણિજ્ય કરે છે. રાજ પણ તેમની
પાસેથી કર લેતા નથી. આ ચારણલોકોએ અમારા જે પ્રકારે આદરસ્તકાર કર્યો, તેથી અમે પરમ
આનંદિત થયા. તેઓ એકત્રિત થઇ નગરમાંથી બહાર આવ્યા અને તેમણે અમારો સત્કાર કર્યો. સૌથી
આગળ વાજવાળા વાજ વગાડતા વગાડતા આવતા હતા. તેની પાછળ સુંદર ચારણલોકો દાસ-
ભાવથી ધીમે ધીમે ત્રસ કરતી આવતી હતી. અને મને મુરલાની ચારણલોકોએ બંદી કરી લીધો.
(અર્થાત્ તેઓ મારી આસપાસ ફરી વળી.) આ દસ્ય જેમ નવીન હતું તેમ ચિત્તાકર્ષક પણ
હતું. વીર ચારણો સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી, મસ્તકપર પાપડી બાંધી, માળા પહેરી આવ્યા હતા. ના-
યક વા નેતાઓના ગળામાં સુવર્ણના અલંકારો હતા અને તેમાં પૃથ્વીશ્વરની મૂર્તિ અંકિત હતી.
સમસ્ત જીઓએ કાળા કુરો રંગના ધાકરા અને સુંદર કંચુકી પહેરી હતી અને તેમના સુંદર કાળા
કેશકાપમાં સુવર્ણના અલંકાર ચુકી દેવામાં આવ્યા હતા. તેમના અંગમાં રમણીય આપ્તપથોર હતાં
અને હાથમાંની ચૂરી અતુલનીય શોભા આપી રહી હતી. આના જેવો ચિનનો વિષય જગતમાં ભાગ્યેજ
કોઇ ચિત્રકારને પ્રાપ્ત થઇ શકે. જીમ્ડણી જે પ્રકારે હાવલાવ તથા કટાક્ષથી ત્રસ કરતી હતી, તેદ્વારા
પ્રતીત થતું હતું કે તેઓ સત્કારના જદલામાં કાંઇક પુરસ્કારની પ્રજ્ઞા રાખતી હતી.

મધ્યાહન પછી નાચકો મારા તંજુમાં આવ્યા. સુંદર ચારણલોકોના હાથમાંથી મેં જે મુક્તિ
મેળવી હતી, તેનું મૂલ્ય શું હતું તે હવે મને સંપૂર્ણતઃ વિદિત થયું. પાંચસેં વર્ષો પૂર્વે મેવાડના એક
રાણા મુરલામાં ગયા હતા. તે સમયે હમણાંની પેઢેજ ચારણલોકોએ તેમને બંદીવાન બનાવી દીધા હતા
અને જ્યાંસુધી રાણાએ તે સુંદર ચારણકામિનીઓને મીજબાની આપી નહિ ત્યાંસુધી તેમને પોતાની
બંદીદશામાંથી મુક્ત પ્રાપ્ત થઈ નહિ; પરંતુ જે જગ્ગરે તેમને બંદીવાન કર્યો હતા તે જગ્ગર
કડિન નહોતી, પણ મૃદુ હતી અને તેમને દીર્ઘકાળપરિત બંદીદશામાં રહેવું પડ્યું નહોતું. ચાર-
ણોના પ્રધાનનેતાએ મને કહ્યું કે:—“આપ રાણાના પ્રતિનિધિતારકે અહીંનાં આવ્યા છો. તેથી આપ
મહા વિપત્તિમાં સપડયા હતા; પરંતુ મરકરીને તેના ઉગાધુથી લઇ જવામાં આવે તો પરિણામ કાણ
જાણે કેવું આવે એવા ભયથી જીઓએ આપને જવા દીધા; પરંતુ એમ કરીને તેમણે એક સારી

મીળવાની ખોઈ ” એ તે નાચકને કહ્યું — “આપના પ્રાચીન મીતરિવાજ જોઈ હું અત્યંત પ્રમનન થયો છું અને આ રિવાજને માન આપવાને પણ ખુશી છું ” પછી એ તગતજ તે જીઓપર અભિ નંદનના વચનોસંલિન મીળવાનીને માટે રૂપિયા બેઠકવી આપ્યા ચારણોનો પ્રધાનનેતા, અન્યાન્ય નાચકો અને તેમના પુત્રો ઘણીવાર મુખી મારા તથામા ગયા અને તેમણે પ્રાચીનકાળના અનેક વિચારો પર મારી માથે વાતોવાય કર્યો

આ નાની ચારણસાથાનો આદિપુરના ગણા દમીગના શાસનકાળના પ્રાગલભા તેની સાથે ગુજરાતમાંથી આવ્યો હતો જે કે આ ઘટનાને આજે પાચમેવર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા છે, તથાપિ આપુરોડાએ પોતાની જાતિના યુજ્ય, આચારચિત્ર, રીતિગિરાજ, પહેરવેશ વગેરેમાં ઘણપણ પ્રમા નો ફરક જો નથી જે લોકોની અંદર તેઓ વમે છે, તે રોમના સાથે તેઓ કોઈપણ માનનમાં સાદર્ય ધરાવતા નથી વાગતમાં આ રોકો ભાગતવર્ષમાં પિંડેલી જેના જણાય છે જે કે આ લોકો-એ હિંદુઓમાં ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેપણ ધરાનીરોમની સાથે તેમનું અત્યંત સાદર્ય જ લાય છે તેમના દીના અગમ્યા, ઉચી પાંધડી અને વાળી દાદી ગેઝીસના મંદિરપરની આકૃતિઓ સાથેનું તેમનું સાદર્ય મિદ્ધ હરે છે તેદારા તેઓ હિંદુઓની ચાર વર્ણુમાના હાંપ એમ પ્રનીત થતું નથી આ લોકોએ શામાટે અને કેવી રીતે મેવાડમાં આવીને નિવાસ કર્યો, તે જણાવવાને અમે ૮ પ્રગત થાઉ છું મેનાના ઇતિહાસમાં પરમ પ્રસિદ્ધ થયેલા રાણા દમીરના હાથમાં એમ રથજે દુષ્ટ રાગનું ચિન્હ હતું, જેને નિરૂત કરવાને માટે તેમણે અગ્નિના તપગ આવેલા હિંગળાજનીધંનાં યાના કરી તેઓ કચ્છજૂલ દેશમાં ચારણોના એક રાજાની સમીપ જઈ પહોંચ્યા અને પોતાના અશ્વપરથી નીચે ઉતર્યા કે તરતજ એક ચારણી યુવતીએ રસોઇ કરી પડની મૂખ અને આગમ ધરીને રાણાના અશ્વની લગામ પકડી રાણાએ તેને આ કાર્યને માટે ધન્યવાદ આપ્યો અને મસ્કરી મા કહ્યું કે — “ હું આશા રાખું છું કે તમારી રમોઘડી મારા સેવકો સારી રીતે તૃપ્ત થશે ” યુવ-તીએ કહ્યું ‘ મારી પાને જે રસોઇ છે તે આપની મમલ સાદર કરનાને તૈયાર છું ” રાણા ખોલ્યા “ મારા સર્વ માણસો ભૂખ્યા છે, અને આટલા અમથી કોઈપણ પ્રમારે તેમની કુધાની શાંતિ થશે નહિ ’ યુવતીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો “ હિંગળાજની કૃપાથી સર્વની કુધા નિરૂત થઈ જશે ” આમ વહી તેણે રાણા અને તેમના સર્વ મેવકોને મેસાડી તેમને સારીરીતે બોજન કરાવું સર્વ જમીને તૃપ્ત થયા પછી નિકટમાજ તે યુવતીએ એક નાના સરમે કૂવો ખોદ્યો હતો તેમાંનું જલ પી સર્વ જણ પોતાની પાની શાંતિ કરી હવે સર્વ જણની ખાની થઈ કે હિંગળાજની આધેડાગીદેની કૃપાપ્રસાદથીજ આ સર્વ થયું છે ત્યાંપછી મહારાણા હમીરે ઉકત તીર્થમાં જઈ ભા રનાન કરી શીઘ્ર આરોગ્યના મેગની ત્યારપછી તેઓ તે ચારણીયુવતીનો કુટુંબને પોતાની સાથે લઈને મેના-માં આવ્યા અને તેમણે તેને મુરનાની જગીર આપી વળી તેમણે ચાણોની પાસેથી કહિપણ વા જિન્યકર લેવા નહિ, એની આજ્ઞા ફરમાવી ઉકત ચારણીએ મહારાણાને અદ્ભુત પ્રકારે બોજન કરાવું હતું તે ઘટનાના રમતજીવિન્દતરિકે એરી પરવરનરી આપસમાં આવી કે જે કોઈ ગણા મુરનામાં આવે તો મદી કરીને ચારણસૂત્રીઓ તેની પામેથી મીળવાની લેશે

આ મુરના પ્રદેશમાં હાવમાં કેટલાક હજાર નરનારીઓ નિવાસ કરે છે જે કે આ ચાણુ લોકોના નિવાસસ્થાનની આસપાસ કૃતિકાર્યનું કિચિતપણ નિન્દ દંષ્ટિએચર થતું નથી, તથાપિ એ લોકો જે મુખરૈલવમાં દિવમ નિર્જામન કરે છે તે જોઈને પરમ આશ્ચર્ય થાય છે આ ચાણુ લોકોમાં જેમ જેમ વચદહિ થતી ગઈ તેમ તેમ કચ્છદેશની પ્રચલિત રીતિઓસાર તેમની ભૂમિ અ સખ્ય ખડોમાં વિલકત ચર્પ ગઇ પાડગથી ભૂમિને માટ ચારણોમાં એ મદાગડો ઉપસ્થિત થયો આ જાતીયુદ્ધમાં ઘણા ચારણો માર્યા ગયા અને તેમની સ્ત્રીઓ સતી થઈ તે સ્ત્રીઓએ ચિતાપર આરૂઢ થઈ પુત્ર આવા પ્રકારની ઘટના અને નહિ તેના માટે એમ કહ્યું કે — “આજીવની મુરના મા કોઈએ પણ ખેતી કરી નહિ ” તેમના આ વચન પ્રમાણે મુરનામાં અદ્યપિ ખેતી કરવામાં આવતી નથી સતીઓ જે સમયે ચિતાપર આરૂઢ થાય છે તે સમયે તેઓ જે વચન કહે છે તેપર ચારણો ટેટી વહા અને ભક્તિ રાખે છે, તેનું આ જરજત ઉદાવરણ છે મેવાડમાં ‘મહાસતીઓ

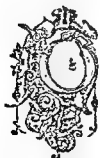
જી આન' એ સૌથી મોટા સપથ ગણાય છે. રાજદ્વારીસનદોમાં આ વાકયનો પ્રયોગ અધિક થતો બેવામાં આવે છે.

નિમ્મેરા અહીંઆંથી સાત માઈલના અંતરપર છે. ત્યાંથી અને રાણીખેડામાં ગયા. આ શહેર ચણું મોટું છે. ઉરસીરાણાની રાણીએ પુષ્કળ રૂપિયાનો વ્યય કરીને આ શહેર બંધાવ્યું હતું. વળી તેણે મંદિરો તથા વાવો પણ બંધાવી હતી. અહીંઆંના લોકોએ મારી પાસે આવીને એની ફરિયાદ કરી કે લઈઆવનના લગ્નીએ એક સુનર મારીને અહીંની વાવડીમાં નાખી દીધું છે, તેથી લોકો તે-માંનું પાણી પીતા નથી. તેમને પાણીને માટે દૂર જવું પડે છે. ઉક્ત કાર્ય લઈઆવનના લગ્નીએ પોતાના દેણદારને સત્ત કરવાને માટે કર્યું હતું. તે કાર્ય કરીને તે શીરમાં નારી ગયો. આખરે તેને નીચે પ્રમાણે સત્ત મળી. તેનું મુખ કાળા રંગથી રંગી નાખવામાં આવ્યું અને તેને ગળેડાપર બેસાડી તેના ગળામાં ખાસાંડોના દાર પહેરાવી તેને આખા રાણીખેડા ગામમાં ફેરવવામાં આવ્યો. ઉક્ત વાવડીમાંથી પાણી ખદાર કાઢી તેમાં ગંબાજ નાખી, ઘસઘોળવ કરાવી તેને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યું. અને રાણીખેડામાં ફરી તેનું અવલોકન કર્યું. કેટલાક લોકો અમારી પાસે નકશીકામ લાવ્યા. પછી અને ત્યાંના એક જગીરદાર ખાનસાહેબની મુલાકાત લીધી. તેણે અમારી સારી ખરદારન કથો પછી અને તેને ઘેરથી વિદાય લીધી. પછી સાંજે તે અમારા તંત્રમાં આવ્યો. અને અમારે તેની સાથે કેટલીક વાતચીત થઈ. તેણે અમારા પ્રશ્નના વધોચિત ઉત્તર આપ્યા હતા.

નિમ્મેરા મોટું શહેર છે. તેની દિવાલો અતિ દૃઢ છે. ત્યાં સારો વ્યાપાર ચાલે છે. આ શહેરની આમદાની ત્રણ લાખ રૂપિયા છે.

અધ્યાય ૪ થો

આહાર દેશ-પાદારના શિવોભાગથી દેખાતું રમણીય દરય-નહેર બોહાવવાનો પ્રતાવ-
શુકદેવનું મંદિર-દૈત્યકા હાડ-નીરજ-પ-અફીલુનો પાક-ખાખર, અકમર અને જહાં-
ગીરે વિદેશમાંથી ભારતવર્ષમાં આવેલાં વિવિધ પ્રકારનાં ફળફૂલનાં વૃક્ષો-અફીલુનો
પાક ઉપજાવવાની પ્રજાડી-મદીશુથી રાજસ્થાનનું ધરેલું અનિષ્ટ-અધિક-
સરકારે કરેલો અફીલુનો ઈમરો-તેનું વિષમય દેશ.

નરેશ, તા. ૧૩-મી ફેબ્રુઆરી આજે મેવાડરાજ્યનું એક નવીન દસ્ય મારા મેવાડસ-મુખ આવ્યું. કેટલાક કોશપર્વન ગયા પછી હું મેવાડની પૂર્વસીમાના સ્વાભાવિક ડુર્ગસમાન પાદાર પ્રાદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. જેમ જેમ હું પાદારની નિકટ જતો હતો, તેમ તેમ મને નીચા પ્રદેશનો અનુભવ થતો જતો હતો. અને દિતીયશ્રેણીનો ખડક અથવા ઉચ્ચ સમતલ જમીન કદેનાં દરકત નથી. બે કે ત્રણ પશ્ચિમ તરફનાં બૃહદ્ધી એનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન ચારેસો ફીટથી અધિક ઉચ્ચ નથી, તોપણ તેનાં સર્વોચ્ચ સ્થાનપર ઉભા રહી આસપાસ દષ્ટિ ફેંકવાથી પરમ રમણીય દસ્ય દમ્બોચર થાય છે. નૈતિક રાજનૈતિક વા પ્રાકૃતિક

અમે તે દષ્ટિથી તમે તેને જુઓ; પરંતુ તે અનિ મુંદર જણાશે. મેં આવું મુંદર દસ્ય કદિ પણ જોયું નહોતું. આ સ્થાનપર ઉભા રહેનાંની સાથેજ મેવાડના દતિદાસની સમસ્ત પ્રધાન ઘટના આ-પણું અંતર્મુખની સ-મુખ આવીને ખડી રહે છે. દક્ષિણભાગમાં દિંદુમતિના મોરવનું સ્થાન ચિતોદ વિરાજમાન છે. પશ્ચિમ તરફ મગનબેદી પદારો ઉભા રહી નવીન રાજધાની ઉદયપુર અને તેના વરિભી શ્યા ફરી રવા છે. આ ઉચ્ચ સ્થાનની નબેરીમાં જવરા, ઝરણ, નીમચ, નિમ્મેડ,

એથી, રતનગઢ વગેરે પ્રગણા આવેલા છે આ મમરત પ્રગણા પહાણ અને મહાગાદીય પેઢાએ છીનવી લીધા છે આ ગમણીય દેશના ગતપતના જેવા મનોહાર ધનના એક માણના હૃદયમાં આ દ્રશ્ય લેખ કેવી વાગળી, જેવા આકાંક્ષા ઉદય પામે તેની કલ્પના પાસકા રૂપ ટરી શકે અને એને જે સંતોષ અગ્રેષ્ઠ માધના પ્રદેશપર પ્રવાસ કર્યો છે, તે પગમ મદર પ્રદેશ છે ખગખગ વળેલી નદીઓ આ દેશની ગોલામાં દાદ કર છે આ પ્રદેશમાં આવેલા ગામો અને નગરો એક સમયે મનુષ્યોથી પર્ણિપૂર્ણ હતા, પરંતુ અફઘાન દાનમાં તે વણે લાગે મનુષ્યગન્ય બની ન્થા છે, તે પાણી કોઈ કોઈ સ્થળે દાનમાં પાણી પુન સંક્રિત અને સમૃદ્ધિના પૂર્વસ્થિતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ઉચ્ચ સ્થાનપર ઉભા ગેટો માગ હૃદયમાં એક અનિમદસ્તની કલ્પનાનો ઉદય થયો હતો મેરાડની અવધાની રાજવાની ઉદયપુરપૂર્વે એક નહેરુ ખોદાવવાનો કલ્પના મારા મનમાં ઉદિત થઈ આની એક નહેરુ ખોદાવવાથી મેરાડના અમત્ત જોનામાં દનનલુ ધાન્ય ઉત્પન્ન થવાનો અભન છે જે આમ થાય તો ફુલિંક્ષનો ભય સકાને મારે દૂર થાય અને આ કલ્પના આની ખરી, પરંતુ તેને મિદ્ધ કરવાનો માર્ગ શું છે ? ધન કયા છે ? ધનના અભાવથી મારી આ પ્રકારની અનેક આશાઓ મનમાં મને મનમાજ નય પામી ગઈ છે જે આની એક નહેરુ ખોદાવવામાં આવે તો ગણુને જે ખાણી આપવી પડે છે, તે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય એટલુજ નહિ પરંતુ તેઓ પોતાની પ્રજાપ્રત્યે પણ અધિક દયાવાન થઈ શકે અને પ્રજાના કલ્યાણને મારે પ્રમાસ કરવા એજ આપણ પ્રધાન કલ્પ છે

પામરની ઉચ્ચભૂમિ ફળકુપ છે, બહીઆ આગ્રસો, મધુન અને લીમના પુષ્પ થાય છે આ ઉચ્ચ વિસ્તૃત પ્રદેશના અનેક સ્થાનોમાં અનખ્ય ધાર્મિક સ્મૃતિચિહ્નો વિરમ્ભાન છે જ્યાં જ્યાં સ્વાભાવિક ગણા, ખીણ વગેરે હોય છે, ત્યાં ત્યાં મહાદેવનું નિગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે જે ઉચ્ચ પર્વતપર ચઢ્યો હતો, ત્યાંથી એક કોવતના અતગપ આરેવા અધિપારમય પહાડીમાંમાં શુકદેવનો આશ્રમ છે મને આ માર્ગ પરિચિત નહોતો, તેમજ હાલમાં મારી સાથે ચોર પરિશ્રમ કરનાર રામ ગોવિંદ સાહજી પાણી લઈ નહોતો, તેથી શુકદેવો આશ્રમ લેખ શક્યો નહિ પરંતુ મે અન્ય માણસોને પૂછપૂછ કરીને ઉક્ત આનમસબધી સર્વ જાણવાયોજ દહીકત પ્રાપ્ત કરી લીધી શક્યો વનો આનમ એકાત અને નિર્જનસ્થાનમાં આવેલો છે, પરંતુ ત્યાં અનેક પ્રમારના સુગંધી પુષ્પો મોટા જાયામાં થાય છે અને પહાડના શિખરપર્વથી નીકળેલી એ નદી આનમ તરફ વહે છે. સુદેવજીની મૂર્તિ પહાડના શિખરપર સ્થિત છે નદીની એક બાજુએ “દેવકા હા” એ નામનું એક ઉચ્ચશૃંગ છે અદિક વા પારતોદિક સુખની અભિનાસ ધરાવનાર માણસ ઉન્નત શૃંગપર્વથી નીચે નદીના જનમાં બૂરકો મારે છે આ બૂરકાને ‘વીરજપ’ અર્થાત ‘વીરનો દોકો’ કહેવામાં આવે છે આ બૂરકાથી ઘણા માણસો મરી જાય છે, પરંતુ કોઈકોઈ બચી પાણી જાય છે વિશેષત સ્ત્રીઓ પુત્ર પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી આ રીતે નદીમાં બૂરકો મારી માણસાગ કરે છે એક માણસે મને કહ્યું કે એ સ્ત્રીએ એની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે મને પુત્ર જન્મે તો તેને ગોદમાં લઈને નદીમાં પડીશ-પશ્ચરેગથી તેને પુત્ર થયો અને તેથી તે નદીમાં પડી પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે ઉભયના પ્રાણ બચ્યા એક ધાત્રી તેમાં ફેડી પડ્યો હતો તે પાણી બચી ગયો હતો આજ પ્રાતમાં ઝંકારનાથનું મંદિર છે

૬૦ વર્ષપૂર્વે અજય નદીપર્વતનો આ સમસ્ત પાકર પ્રદેશ મેરાડના અતર્ગત હતો પરંતુ હાલમાં કુનેરા સિનાય તેના સમસ્ત ભાગ સિધિઆના આધિકારમાં છે નારીસ ગામેના શક્તિમાં હુનેરા પ્રધાન નગર છે સૌભાગ્યવચ્ચત તે હુનેરા કોઈ કારણથી મહારાણાના અધિકારમાં રહ્યો છે પરંતુ મહાકલ્પથી મહારાષ્ટ્રીઓના કરાન આસમાંથી તેનું સરક્ષણ થયું છે મહારાણાએ તેને પ્રથમ હસ્તગત કરી લીધો હતો અને તેનાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો તેમનો લક્ષ્ય છે નહિ

૧ કનૈલ ટાંકે ન્યારે સર્વદાને મારે રાજસ્થાનની ત્યાજ કરી પોતાના દેશમાં નિવાસ કર્યો અને આ દલિ હાસ લખ્યો તે સમયે તેમણે પોતાની દીકરા લખ્યું છે કે ‘હમણા હું મારી મેષપોથી તપાસીને આ ઇતિહાસ લખ્યું છું અને અધુના (ઈતિહાસ લખાઈ રહ્યા પછી) પણ જિવન સુધી તે સુખદાયી ખીણમાં વસી નહેરુ ખોદાવવાનું કામ માથે લેવાને તૈયાર છું હું જો કે મેલા મા એક દિવસ પણ સ્વચ્ચ રહ્યો નહોતો તોપણ હમણા હું ત્યાં જવાને તૈયાર છું’ રાજપુતોના બાલ્ય કનૈલ ટાંકેની ઉદારતા આ અદિતીય છે

એ પ્રાંતની ચર્ચા પાઠગથી કરવામાં આવી હતી. જો મહારાણા આ પ્રકારે સમસ્ત પાદાર્થેશ દસ્તગત કરત તો ઠીક થાત; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ જાણીને સમસ્ત લાગ વૃદ્ધ ભવિષ્યસિંદના મિત્ર અને શાંતિપ્રિય લાલાજી બિલાલને ઈર્ષ્યે આપવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ હું પુનઃ કહું છું કે સિધિઆએ આ સમસ્ત દેશ કેવળ સુદના અર્ચના જલ્દમાં ગીરવે રાખ્યો હતો અને તે ખર્ચ વારંવાર ચૂકવી દેવામાં આવ્યો હતો, તેપણ સિધિઆએ તે દેશ છોડ્યો નહિ. પ્રસંગ મળતાં અંગતની પશ્ચિમ તરફના સમસ્ત પાદાર્થેશ પુનઃ મેવાડના મહારાણાને આપવો જોઈએ.

રાજસ્થાનના પરમ દિતૈવી કર્નલ ટોડ રાજપૂત કૃષિકારોને અશીલુની ખેતી વિશેષ પ્રમાણમાં કરતા જોઈ અત્યંત દુઃખિત થઈ કહે છે કે વિશેષ ઉપયુક્ત ધાન્યને બદલે અશીલુની ખેતી દિવસાનુ દિવસ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે; માટે તે સંબંધે સમ્પત કાયદા ધડી તેનું દમન કરવું જોઈએ. જ્યારે આ દેશમાં પ્રાચીન શાસનવિધિ પ્રચલિત હતી અર્થાત્ રાજપ્રજા વચ્ચે પિતાપુત્રનો સંબંધ હતો ત્યારે રાજની મુખ્ય ઉપજ જમીનમાંથી થતી હતી અને તે સ્વયં કથી ભૂમિમાં કયો પાક કરવો તે નિશ્ચિત કરી આપવો હતો. મેવાડના પ્રાચીન કૃષિસંબંધી ધારાઓમાં એક વિધાન એવું પણ હતું કે પ્રત્યેક કૃષિકારે એક વીધામાં અશીલુની ખેતી કરવી; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે અશીલુને ધન્યારો કયો છે તેથી સર્વ સ્વયં અશીલુનો પાક ધણો વધી ગયો છે. અધિક શું કહીએ ? જો દેશના કૃષિકારો કદિ પણ અશીલુની ખેતી કરતા નહોતા, તેઓ પણ હાલમાં અશીલુના પાક તરફ ધ્યાન આપે છે.

સાધુ ટોડસાહેબ વળી લખે છે કે:—“ મહારાણી અને સુદહારા આ દેશના નિવાસીઓની જો નૈતિક અને સારીરિક અવનતિ થઈ છે તેથી અધિક પ્રમાણમાં એકમાત્ર અશીલુથી થઈ છે. આ સર્વનાશક અશીલુ કેવી રીતે પ્રચલિત થયું અને કયા પ્રકારે તેની ખેતી થઈ તેનું વર્ણન કરવું અત્રે અયુક્ત નથી. બાબર, અકબર અને જહાંગીર ઇસ્લાઈ પોતાનું જીવનચરિત્ર લખનાર પાદશાહોનાં ચરિત્ર વાંચવાથી અમારા જાણુવામાં આવ્યું છે કે તેઓ ફજાલોનાં વૃક્ષો અને લતાઓ દ્વિદુસ્તાનમાં લાવ્યા હતા. તેથી અવશ્ય અત્રે તે પાદશાહોના અત્યંત સહુ ઊંચે. જો કે તૈમૂરના વંશજો પોતાના જન્મ અને શિક્ષણના દૌપથી અત્યંત સ્વેચ્છાચારી હતા અને તેમણે રાજપૂતાનાનું મહાન અનિષ્ટ કર્યું હતું તથાપિ અત્રે તેમને સચ્ચરિત્ર, ઇતિહાસલેખક, નીતિજ્ઞ તથા યોદ્ધાસ્વરૂપથી જગતમાં પોતાના સમાન સામયિક રાજાઓની પ્રશંસાનો સંગ્રહ કરતા જોઈને અવશ્ય તેમની કીર્તિનું કીર્તન કરીને તેમના ગૌરવનો અનુભવ કરીએ ઊંચે.

જીવનની સગવડતા, સુંદરતા અને મોજવિલાસસંબંધી જ્ઞાનની સર્વ શાખામાં મોગસો રાજપૂતો કરતાં વિશેષ પ્રગતિવાન હતા; કારણ કે રાજપૂતો વહેમજળમાં ફસાઈ પડેલા હતા. સમસ્તકંઈનો દર-આર કે જેની સાથે કૌમીનના રાજાઓ મિત્રતાભરેલો સંબંધ ધરાવના હતા, તે સુદ્ધિ અને સુંદરતાની બાબતમાં જગતના સર્વોત્તમ દરબારો પૈકી એક હતા અને ત્યાંના વંશપરંપરાગત જ્ઞાનમાં હિંદવિજ્ઞેતા બાબરે માત્ર પ્રવાસ અને જગતની સાથેના વારંવારના પરિચયદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવાં અધિક ઉપયુક્ત અને અધિક જાતનાં જ્ઞાનનો ઉમેરો કયો હતો. આથી જ્યારે તે પોતાની સુદ્ધિ પ્રલાવથી ઉત્તેજિત થઈ હિંમતગંઢિત ‘ક્રેકેશસ’ છોડી હિંદુસ્થાનની સમતલભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે કાષ્ઠપણ ચમત્કારિક ઘટના તેની તીવ્ર દષ્ટિ અને તેની સુદર લેખિનીના પંજમાંથી છૂટી રાકી નહિ અને મધ્યએશિયાનાં ગિરિશૃંગોપરથી ઉગ્ર ઉજ્જુકટિલ ધમાંથી આવવા જેવા મહત્વનાં સ્થિત્યતરમાં તેની લેખિનીને પુષ્કળ ખોરાક મળ્યો. પોતાના દેશની નિપજ કરતાં લિખ એવું કાષ્ઠપણ પ્રાણી અથવા કાષ્ઠપણ વનસ્પતિ તેની નોંધપાત્રીમાંથી સ્થાન મેળવ્યા વિના રહી નહિ અને તેનો આ ગ્રંથ રાજપાદશાહના લખેલા સાહિત્યનો એક સર્વોત્તમ નમુનો છે. બાબરની ટીકા જેવો અસંખ્ય વિષયો-પર વિવેચન ધરાવનાર અને તેની સાથે અત્યંત સરળ લાપાગમાં લખાયેલો ગ્રંથ કાષ્ઠ પણ દેશમાં ના કાષ્ઠપણ સુગમાં જણાશે નહિ. બાબરે મોટાં અને નાનાં સર્વ કામો તથા સર્વ ઘટનાઓ અતિ-સચોક્કિતભરેલી લાપામાં નહિ, પરંતુ સરળલાપામાં લખી છે.

અકબર બાબરનો દર્શકેશ માર્ગપર આસેો હતો અને તેણે પ્રિસન તથા તાનાજેશના આગાઓને

દિ દુરયાનમાં દાખન કર્યો હતો આ માળીઓએ પિરના, બદામ અને પ્રદાગના ફળ
 દિ દુરયાનમાં ઉપના કર્યો આ ફળો ઉક્ત સમયપર્યંત દિ દુરયાનમાં થતા નહોતા
 પાદશાહ જહાંગીરે આમજનચરિત વાચનાથી પ્રતીત થાય છે કે તેના માસ સમયમાં
 ભાગતર્યામાં તબાક પ્રવિષ્ટ થઈ હતી, પરંતુ અરીણુ જનાવતને માટે દિ દુરયાનમાં
 ખસખસનો છોડ કર્યો દાખન થયો અને તેની ગેતી ધ્યાનથી થવા લાગી તે આપણે જાણી
 નકતા નથી અને તેટલા પ્રાચીનકાળથી ઔષધતંત્રિ અરીણુનો ઉપયોગ થતો હોય, પરંતુ અમન-
 તંત્રિકે તે તેનો ઉપયોગ ઘણા થોડા સમયથી કરવામાં આવે છે ત્રણમે વોશી એનો ઉપયોગ અસન-
 તંત્રિકે કરવામાં આવે છે દિ દુરયાનના પ્રાચીન વીરસામંત જો પેખી કાદમાં પાપુ અરીણુનો
 લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી પૂર્વે અતિથિઓને 'મનવાનો ખાવો' આપવામાં આવતો હતો, પરંતુ અમન-
 પાણીનો ખાવો દિ પણુ આપવામાં આવતો નહોતો પૂર્વે 'મનવાનો ખાવો' માં પુષ્પને અર્ક આ-
 થવા પુષ્પનું સર્વ આપવામાં આવતું હતું, પરંતુ આજકાલ તેને બંને અરીણુ આપવામાં આવે
 છે, અરીણુ કાદાની આધુનિક રીતિનો પ્રચાર થયો તે પૂર્વે ખસખસનો છોડના દાડને અમુક
 સમયપર્યંત પાણીમાં બોળી ગાખવામાં આવતા હતા અને ત્યારપછી તેમને ચમકીને તેમાંથી
 રસ નીચોની કાદતા હતા આ રસને તિગરે કહેવામાં આવતો હતો મર્વ લોકો આ તિગરે પીતા
 હતા રાજપૂતાનાના દૂરના દેશોમાં હજુ પણ લોકો અરીણુ કાદવ ની વર્તમાન પ્રણાલી બાણુતા નથી
 અને તેઓ ઉક્ત પ્રાચીન રીતિઅનુસાર તિગરે કાદીને પીએ છે અખ્ય અને ક્ષીત્રા નદીના
 મૂળથી તેમના સંગમપથ તરફ તેમની વચ્ચેનો જમ્બ ક બે કુઆળ હોય છે, તેમાં પ્રથમ
 અરીણુનો પાક થતો હતો, પરંતુ હાલમાં કેવળ તેટલા ભાગમાં જ નહિ, પણ સમસ્ત માવવા અને
 રાજપૂતાનાના અનેક સ્થાનોમાં-વિશેષત મેવાડ અને હાડોતીના ઘણા ભાગમાં અરીણુની ખેતી થાય
 છે કણ્ઘી, જાટ, વાણીઆ અને કાઠણો એ સર્વ અરીણુની ખેતી કરે છે, પરંતુ તેમાં અણ્ઘીએકો
 સૌથી ભાગળ છે અને તેની શરૂઆત પણ કણ્ઘીઓએ જ કરી હતી કણ્ઘીએકો ઇતર લોકો કરતા
 અરીણુનો પાક ઉતારવાની પ્રણાલી સારી રીતે જાણે છે તેથી તેઓ તેમના કરતા સેકડ વીમ દકા અ-
 શીપનો પાક વધારે ઉતારે છે

આ એક લખમાં મેવા થોડા વાત છે કે રાજસ્થાનમાં જેમ જેમ મુખ્ય અને શાંતિ નૂન થતી જતી
 હતી, તેમ તેમ અરીણુનો પાક વૃદ્ધિગત થતો જતો હતો, અને યુદ્ધ, મરકી તથા કુલિંશ પોતાની
 સત્તા વધારીને રાજસ્થાનને જેમ જેમ જનશૂન્ય કરતા જતા હતા તેમ તેમ સર્વનાશક અરીણુની
 ખેતી ઉત્કર્ષ પામતી જતી હતી મોગનશાસનો સુચિસ્ત થયા પછી મહારાષ્ટ્રીઓએ ભારતર્યામાં
 પોતાની પ્રમન સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો અને રાજપૂતાનાનો વિધ્વસ કરી નાખ્યો આ સમયે રાજસ્થાન
 ના કુરિંદારોએ ઇતર અનાજો બંને માત્ર ધઉ, જવ અને ચણા જેવા ઉત્તમ પ્રકારના અનાજોની
 જ ખેતી કરવા માંડી અતે મરાઠા પાણુ અને પિત્તારાનોના અત્યાચાર જોટલા મધ્ય વૃદ્ધિગત
 થઈ ગયા કે કુરિંદારો મર્વ પ્રકારની ખેતી છોડી માત્ર પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ મથે જ ધઉ વગેરે
 અનાજ પકવવા લાગ્યા અને અરીણુનો પાક નધારવા લાગ્યા

કુરિંદારો મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવમાંથી અરીણુનો પાકનું સંરક્ષણ કરી રાકેના
 હતા અને જો તેઓ લૂટના આવે તો થોડા રૂપિયા આપીને તેમના મન મનાવવામાં આવતા હતા-
 પરંતુ ધઉ ઇત્યાદિની ખેતીમાં આમ બની ગયું નહોતું મહારાષ્ટ્રીયઅધિકારીઓ આની એકદમ

૧ ઘણા લોકો એમ કહે છે કે અરીણુ ભારતવર્ષમાં બાબર અબ્બર અને જહાંગીરના પ્રવિષ્ટ રુપુ દળ પર
 એ તેમની બાજુ પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં અરીણુનો પાક થતો હતો આ રીતેના મત પ્રમાણે એનો ઔષધ
 તંત્રિકે ઉપયોગ થતો હતો સંસ્કૃત ભાષામાં એને અર્કનજ 'અસખસસખ' 'નિફલુ' અને અદિકેલુકમ કહેવામાં
 આવે છે રાજનિષદ્ નામના પ્રાચીન પુસ્તકમાં એનો શુદ્ધ નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે -
 "સન્નિપાત નાશિત્વ શુકનલમેહકારિત્વ" અરીણુ ચાર પ્રકારનું થાય છે (૧) અવેતવણુ એ અમન
 પથારે છે એને જરણ કહેવામાં આવે છે (૨) કણ્ઘવણુ એ મુલ્યકારક છે એને સ્મારણ કહેવામાં આવે છે (૩)
 શીવણુ એ વધ સ્થાનપરક છે એ ધાતુ કહેવાય છે અને (૪) જરણવણુ એ મલકારક છે અને સારણ કહેવાય છે.

તેનો નાશ કરી મૂકતા હતા. આજ કારણથી કૃષિકારોને અરીણી ખેતી ઘણી ઉપયોગી બન્યાઈ હતી. મેવાડમાં જેમ જેમ અત્યાચારોની શક્તિ જતી જતી હતી, તેમ તેમ માલવામાં અરીણીનો પાક વધતો જતો હતો. સંવત ૧૮૪૦ (ઇસવ ૧૭૯૧)માં અભાચાર અને હિંદવોનો આરંભ થવાથી પ્રગત્યે અન્યથા નાસી જવા માંડ્યું. સંવત ૧૮૫૭ (ઇસવ ૧૮૦૧)માં પ્રાણભયથી અન્ય દેશોમાં નાસી જનાર મનુષ્યોની સંખ્યા અત્યંત વધી ગઈ અને સંવત ૧૮૭૪ (ઇસવ ૧૮૧૮) માં સમસ્ત દેશ પ્રાયઃ જનશૂન્ય બની ગયો. જેમ અરીણીનો પાક શક્તિગત થતો જતો હતો તેમ તેમ તેનો ઉપયોગ પણ વધતો જતો હતો. વિદેશમાં પણ તેનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો.

રાજસ્થાનનાં માણસો માલવાના દક્ષિણ ભાગમાં અંબજનદીના તટપરના મંદસોર, ખાતરિદા, નીલ વગેરે પ્રદેશોમાં નાસી ગયાં અને ત્યાં આપાસાહેબ તથા તેના પિતાના આશ્રમ નીચે શાંતિ-સહિત નિવાસ કર્યો. ઉક્ત ઉભય માણસો દુષ્ટપ માલવામાં રચય' ખેતી કરતા હતા. આપાસાહેબ અને તેના પિતાએ જે ભૂમિમાં ફવા ખોદાવ્યા હતા, તે ભૂમિમાં તેમણે સ્વાભાવિકરીતેજ ખીજ ખેડુ-તોને ખેતી કરવા દીધી નહિ; પરંતુ તેમણે તેમને પડતરભૂમિ અને ફવા ખોદાવવાને માટે રૂપિયા આપ્યા. આથી આ ખેડુતોએ તે ભૂમિમાં ફવા ખોદાવી કૃષિકાર્ય શરૂ કર્યું, તેમણે ઘઉં વગેરે અનાજોની ખેતી સર્વથા હોદી દીધી અને કેવળ મકાઈ, અરીણ અને શેરડીની ખેતીપ્રત્યેજ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવા માંડ્યું.

ક્ષેત્રમાં મકાઈ તથા શણનો પાક ઉતરી ગયા પછી તેના છોડ જડસહિત ઉખેડી સર્ધ તેમને બાળી મૂકવામાં આવે છે. પછી તેમાં પુષ્કળ જડસિંચન કરીને હળ ફેરવવામાં આવે છે. પછી તેમાં પુષ્કળ ઇંચુનું ખાતર નાખવામાં આવે છે. વર્ષાઋતુમાં એક મોટા ઉંડા ખાડા ખોદી તેમાં ઇંચુ નાખવામાં આવે છે અને થોડા થોડા સમયને અંતરે તેને વાંસવતી-ઉચ્છવાવીને તેમાંથી બાબ નીકળી જવા દે છે. જ્યારે તે ખાતર બહાર તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને ખેતરમાં નાખવામાં આવે છે. જે કૃષિકારોની પાસે ગાય હતાંદિ પશુઓ હોતાં નથી તથા જે ખાતર ખરીદવાની સહિત ધરાવતા નથી તેઓ ભરવાડોને અમુક રકમ આપીને ખેતાનાં ખેતરમાં રાત્રે બકરાં, મેંઠાં ખેસાડે છે. આ પશુઓની લીંદી ખેતરમાં ખાતરતરિકે કામ આવે છે. ખેતરમાં છ સાત વાર હળ અને કરજ ફેરવવામાં આવે છે. પછી નાના નાના ક્યારા કરીને તેની લગભગ પાણીને માટે નાંકી કરવામાં આવે છે. આ ક્યારામાં ખીજ વાવી તેમાં પાણી ભરવામાં આવે છે. સાત કે અગીઆર દિવસે ખીજ અંકુરિત થાય છે અને પચ્ચીસ દિવસે નવાં નવાં પત્રો નીકળી છોડ શોભાયમાન બની જાય છે. ભોંપ જ્યારે સૂકાઈ જાય ત્યારે કૃષિકારના ધરનાં માણસો ખેતરમાં જઈ છોડને ઉખાડીને પ્રત્યેક છોડને આઠઆઠ ઇંચના અંતર પર રાખે છે અને દાંતરદાંતી તેની આસપાસની જમીન ખોદી તેની ચોતરફ માટીને ભચો કરે છે. આ વખતે છોડની ઉંચાઈ પ્રાયઃ ત્રણ ઇંચની હોય છે. છોડ એક માસના થયા પછી તેમને થોડું થોડું પાણી આપવામાં આવે છે. આ પાણી સૂકાઈ જતાં છોડની ચોતરફની માટી પુનઃ ખોદવામાં આવે છે. દસ દિવસ પછી પુનઃ એક વાર પાણી આપવામાં આવે છે, ત્યારપછી એક બે દિવસે છોડને એકાદ બે કળીઓ લાગે છે. હવે પુનઃ તેને જડસિંચન કરવામાં આવે છે અને ૨૪ કે ૩૬ કલાકમાં સમસ્ત કળીઓ ખોલી નીકળે છે. જ્યારે ફૂલોને અર્ધભાગ ખરી પડે છે, ત્યારે કૃષિકાર પુનઃ છોડના ઘડને પાણી પાપ છે. આ વખતે પાણી આપ્યા પછી શેષ સર્વ ફૂલો ખરી પડે છે અને હવે ફળ ઝડપથી વધવા લાગે છે. થોડા સમયમાં પ્રાયઃ સમસ્ત ફૂલો ખરી પડ્યા પછી ફળની ઉપર એક પ્રકારનું શ્વેત ચૂર્ણ સંચિત થાય છે. હવે કૃષિકારો જાણી જાય છે કે હીંડવાપર હથિયાર વાપરવાને સામ્ય આવી લાગ્યો છે.

હવે ક્ષેત્રને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે. તેમાના એક ભાગમાં પ્રથમ ફળ(ડીંડાં)-ને કાપવાનું કાર્ય શરૂ કરવામાં આવે છે. કાપવાના હથિયારને ત્રણ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે અને તે ડીંડાંમાં અધિક ઉંડે ન ઉતરી જાય એટલા માટે તેની સાથે સુતરનો દોરો બાંધવામાં આવે છે, આ પ્રકારે ફળને જ્યારે કાપવામાં આવે છે, ત્યારે તેના ઘીરામાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળીને જામે છે, ક્રમશઃ ત્રણ દિવસમધ્યે ત્રણતાર ડીંડાંને બેલવામાં આવે છે. આ બેલનકાર્ય સૂર્ય તપવા માટે કે

તરતજ શરૂ કરવામા આવે છે પ્રાત્ર મળમા જનમેરો ગસ ાદી લેવામા આવે છે ચોથે દિવમે ઉક્ત પ્રકારે પુઃ એકવાર ડીજ્વારો બેદી ખાડી કરવામા આવે છે કે દશ તેમા ગસ છે નહિ આ જાનેના રસને પ્રતિદિન પ્રાત્ર મળમા અગમીના તેનમા નીજનવામા આવે છે જેથી તે મુમ્મઇ ગય નહિ ડીજ્વામાથી વ્યારે સર્વ રસ બદાર નીમળી જન છે, ત્યારે તેમા કેવળ બીજજ ગદી જાય છે આ સમયે ફરિશ્તો સમસ્ત ડીડના તોડીી પોતાના ધમ્મા વધ જાય છે ત્યા તેને જગીનપર પાય રવામા આવે છે, તેપર થોડુ પાણી ડાગવામા આવે છે અને તેપર વસ્ત્ર દાખી તેરી દસામા તેને બી જન દિવમની મવાર સુધી ગખવામા આવે છે બીજે દિવમે પ્રાત્ર મળમા તેપર બગદ ફરી તેને દ બાવીી મર્વ બીજ છટા પાડી નાખવામા આવે છે આ જીને સર્વ બીજ બદાર નીમળી આવે છે હવે ફરિશ્તો આ બીજને ધાચીને ઘેર મોકલી તેમાથી તેન કઢાય છે તેન માદવા પછી જે બોગ રહે છે, તેો ખેડુતો બાગી નાગે છે કારણ કે તે વિશ્વય હોય છે અને તે ખાવાથી પશુઓને ભય કર નુમ્સાન ચુાનો સભવ છે મેવાડના અન્ય તેતોની અપેરાએ આ તેન અધિક પ્રકાશ આવે છે એક મણુ બીજમાથી બશેર અશીજુનો ગસ નીકળે છે ૧૨૨ મણુ બીજનું મૂલ્ય દાનમા શ ૧૦૫) છે

માનવાની એક વીધા જેટલી જગીનમાથી પાશેરથી પોલોશેગપર્ષત અશીજુનો ગસ નીકળે છે કૃષિકારો ઉક્ત પ્રકારે રસ અમદ કરી તેને પ્રચલિત મૂય પ્રમાણે વ્યાપારીઓ વેચે છે આ અશીજુના રસો વ્યપારીઓ કપડા ની થેલીમા ભરીને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે પછી તેઓ ખસખસ ના છોડના પાદકા એકઠા કરી તેનો ૧ નણુ ઈચ જડા થર કરે છે અને તેપર અશીજુના લાગના વાળીને મૂકી દે છે આ અવસ્થામા તેને ત્યા પાંચ ૭ મહિનાપર્ષત રહેવા દે છે જે રસ પાતગો હોય બો તેમા તેવ મળી ગયુ હોય તો તેમાથી ૧% ભાગ શુદ્ધ અશીજુ રહે છે અને જે રસ ધાડો હોય તો ૧% ભાગ રહે છે આ શુદ્ધ અશીજુને વ્યાપારીરોઠો રાજપૂતાનામાથી ખરીદી લે છે અને વિદેશમા તેો વેચે છે

મની નદીને બિનારે ક થય નામ ॥ પ્રદેશમા(જેમા પ્રતાપમદ દેવનિયા સમ્રાઠ જન છે) યુખજ અશીજુ થાય છે બો ત્યાના કૃષિકારો તેમા ભેગ કરે છે આ ભેગવાગુ અશીજુ ચીનમા માલવાના અશીજુને નામે વેચાય છે આ અશીજુનુ મૂલ્ય ઓછુ ઉપજે છે તેમા નિમ્નલિખિત રીતિથી મિશ્રણ કર વામા આવે છે ગોળ અને શુદ્ધ સમપ્રમાણમા લેવામા આવે છે અને તેમા અર્ધ ભાગ અશીજુ ઉમેરવામા આવે છે પછી તે સર્વને ચુનાપ ગાલી તેની નીચે મારી રીતે અગ્નિ પ્રજ્વલિત મર વામા આવે છે આ સર્વ વસ્તુઓ સારી રીતે મિત્રિત થઇ ગયા પછી કાંઈ નીચે ઉતારી લેવામા આવે છે ૬ પડવા પછી જ્યારે તે મખત થઈ જાય છે ત્યારે તેને કોથળામા ભરી લેવામા આવે છે આ અશીજુ અત્યત રાનિમાર મ્ હોય છે રાજપૂતાનાના લોકો મિ પણુ આ અશીજુનુ મેનન ક્રમતા નથી સવન ૧૮૫૭ મા ૧; થી ૨૧ રૂપિયા સુધીનુ પક્કા માય મેગ અશીજા મગતુ હતુ બો અવન ૧૮૭; મા તેનો ભાગ શ ૩૮ થી ૩ સુધી છે

ગત ૪૪ વર્ષથી આ દેશમા આ રાનિકારક અશીજુની ખેતી વધતી ચાલી છે અને રાનમા બ્રિટિશસરમાર અશીજુનો પાક વધારના ઇચ્છે છે પરતુ વાગતવમા તેણે કાપદાની સહાયથી આ મદા હાનિકારક અશીજુનો પાક થતો અખાવો જોઈએ અથવા નિતાન ૪૪ વર્ષો પૂર્વે તેનો જેટલો પાક થતો હતો તેજોજ પાક ઉતારવાની લોકોને ફરજ પાડવી જોઈએ જે આમ કરવામા આવશે તો ભવિષ્યની પ્રજા અશીજુના છુરા વ્યસામા પડતી અખશે અને તે માટે તે સરકારની ઉત્તમ રાજવ્યવસ્થાની પ્રશસા કરશે અશીજુનો પાક થતો અદમાવેલો એ આપણો ધર્મ છે એટલુ જ નહિ પરતુ તેમા આપણુ રિત પણ સમારેતુ છે અશીજુનુ સેવન મરાચી પ્રજાની શારીરિક અને આર્થિક હાનિ થાય છે અને તે દિવસાનુદિવસ અધોગતિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે આ અશીજુની ખેતીને બદલે કપાસ ગળી અને ગેરડીની ખેતી કરવાને લોકોને ઉત્તેજન આપવાથી તેમના આયુષ્ય ધન અને બનમા વૃદ્ધિ થઇ શકશે આપણુ રાજપૂતાનાનો રાજકોય પતનમાથી ઉદ્ધાર કર્યો છે પરતુ જે આપણે પ્રજાનુ નૈતિકબન દૃઢિગત નહિ કરીએ તો અપણુ અસ્તિત્વ માત્ર ફૂગી બનામની કિમતનુ પણ રહેશે નહિ આપણે પણ રાજસ્થાનના સબંધમા કવિ બાવરને જેમ ગ્રીસને માટે કહ્યુ છે તેમ કહી

રાકીએ છીએ કે:-" એરાજ્ઞાન કહેવાય છે, પરંતુ હવે એ જીવંતરાજ્ઞાન નથી. "

અફીણના સેવનથી યુવાવસ્થામાં જ મન અને હૃદિ મંદ પડી જાય છે અને શરીર આબરુ અને અસાદસિકે બની જાય છે. હું માત્ર આ મોદેથી કહીનેજ અટક્યો નથી; પરંતુ આ હુદ બ્યસન છોડાવવાને માટે મેં પ્રવાસ પણ કર્યો છે. મેં સિંદાસનાભિષિક્ત રાણાથી લઈને સામાન્ય માણસ સુધીના લોકો પાસે એવા શપથલેખાઓ છે કે તેમણે પોતાનાં પ્રિય સંતાનોને કદિ પણ આ પ્રાણુ-નાશક અફીણના વ્યસનમાં ફસાવા દેવાં નહિ; પરંતુ જ્યાંસુધી અફીણની ખેતીને નાશ થશે નહિ ત્યાં-સુધી કેવલ શપથથી શું ચનાર છે ?

એ કૃષિકારો પોતાની જમીનમાં અફીણનો પાક કરવાને બદલે ધડું વગેરે અનાજનો પાક કરે તો તેમને ધણી લાભ થશે.

અધ્યાય ૬ મો

ધારેશ્વર-૨ નગર ખેરી-ચારણોનું નિવાસસ્થાન-હોય બતરા-કુંગરસિંહ-શિવસિંહ-કાકામેઘ-ઉમરપુરા-ત્યાંનો સામંત-સિંગાલી-ભવાનીનું મંદિર-રાણા ચુકલનો શિક્ષાસેખ-હાડગાતિની જનશ્રુતિઓ-આહુ હાડા.

રેશ્વર, ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી-કુનેરાથી ધારેશ્વર જ માઇલના અંતરપર આવેલું છે. તેમાં ત્રણ માઇલ સુધીની ભૂમિ ફળદ્રુપ છે અને શેષ ત્રણ માઇલ સુધીની ભૂમિ પાપાણુમય છે. ધારેશ્વર ગામ એક અત્યંત સુંદર અને રમણીય સ્થાનમાં વસેલું છે. પાસેજ સુંદર, નિર્મળ જળવાળી નદી વહી રહી છે અને જમણી ખાણએ ઉંચાં ઉંચાં પુરોથી ભરેલું શેલાવમાન વન છે. કેટલાક કંઈવાહારાજપૂતો આ ભૂમિના અધિકારી છે; પરંતુ તેઓ કુનેરાના અધીશ્વરને કસ્તરૂપે પુષ્કળ રૂપિયા આપે છે. સર્વોદય થતાં અને નાની નાની પર્ણકુટિઓવાળાં ગામો ઉત્કંઠી આગળ ચાલ્યા. અને માર્ગમાં અસંખ્ય હરિજોને અમારી તરફ જોતાં અને ધીમે ધીમે ચાલી જતાં જોયાં. આ માર્ગ એટલો બધો પાપાણુમય છે કે અહીંનાં અશ્વારૂઢ થઈ હરિજનો શિકાર કરવા અશક્ય છે.

રત્નગઢ, ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી-રત્નગઢ ખેરી અહીંઆંથી નવ માઇલ દૂર છે. ધારેશ્વરથી એક માઇલના અંતરપર કુનેરાની સીમાનો અંત આવ્યો અને ૮૪ માંમે ધરાવનાર ખેરી પ્રદેશની સીમાનો આરંભ થયો. અહીંઆંથી ખેરીસુધીનો માર્ગ કમશઃ ઉંચો થતો ગયો છે; પરંતુ એની ઉંચાઈ મેવાડના સમનવપ્રદેશથી એકસો ફીટ કરતાં અધિકે ઢશે નહિ. આ માર્ગની ચોતરફ જંગલ આવેલું છે અને તેમાં પાપાણુના દુકડા પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ માર્ગની ઓસપાસ રથેજ રથેજ ત્રેઢ કાળી માટી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ધારેશ્વરનાલા નામની એક નાની નદીને કિનારે કિનારે ચાલ્યા. આ નદી એક રથેજ ઉચ્ચ ગિરિશિખરપરથી અતિ તીકણ વેગથી નીચે પડીને અદ્ભુત દ્રવ્ય સાદર કરે છે. કેટલાંક નાનાં નાનાં ગામોમાં થઈ અંતે અંતે ચારણોના એક નિવાસસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. અહીંઆં કેટલાક પુરવાનિવાસી અમારા મિત્રોને અમને મેળાય થયો. તેઓ પોતાનો વિશિષ્ટ દુકક જુલો ગયા નહોતા; પરંતુ તે રથળની સ્ત્રીઓ સર્વ દુદ્ધ હોવાથી બંદી થવામાં કાંઈ મોજ મળવાનો સંભવ નહોતો, તેથી મેં તેમના કળશીઆમાં પાંચ રૂપિયા નાખ્યા અને હું ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. ખેરીનો કિમ્બસદાર પોતાના ઉચ્ચ પર્વતશૃંગપરના કિંદવામાંથી પ્રાર્થનાઓ અશ્વારોહીઓ અને પાવદળ સેનિકા લઈને અમારો સત્કાર કરવાને આવ્યો હતો. તે ૨૬ લાલાજી બિલાવનો આપ્ત છે અને શુદ્ધિમાન તથા સખ્ય છે. નગરની નિકટજ અમારો

મુકામ નિયત કરવામાં આવ્યો હતો પતિ પત્નિ આદરસત્કારરૂપે અમને ત્યાં લઈ ગયો. પછી તેણે અમારા મિત્ર લાનાજી અને મહાગઝન સિધિઆ (કે જેની ગવણીમાં હું બાર વર્ષ પર્વત રહ્યો હતો) ના પ્રતિનિધિતરિકે મારી અભ્યર્ચના કરી વિદાય લીધી અને કિલ્લામાં આવવાને મને આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તે કિલ્લામાં ઓછું પણ દર્શનીય વસ્તુ રિચમાન હતી નહિ તેજ તેના ગઝનના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવાને હું રાજી નહોતો, તેથી મેં તેના આ નિમંણનો અસ્વીકાર કર્યો.

ગ્લગડ ખેરીના તાબામાં ૮૪ ગામો છે સવત ૧૮૭૮ (૬૦ સં ૧૭૭૨) માં મુદ્દવ્યયના બદલમાં માધોજી સિધિઆને આ દેશ આપવામાં આવ્યો હતો અને સવત ૧૮૩૨ સુધી તેની મહેમુલનો નિયમિત રીતે હિસાબ રાખવામાં આવ્યો. ત્યાંપછી તે દેગ સિધિઆએ પોતાના જમાતા વરજી-તાપને અર્પણ કરી દીધો અને આ સમયથી આ દેશ મેવાડથી સદાને માટે પૃથક થઈ ગયો છે. મેવાડનાં સર્વ પ્રધાન સોળ મામ તોપેકી બેગૂના સામંતના વિશ્વાસવાંતથી આ દેશ ગણાના અધિપતિનીયેથી જતો રહ્યો છે. આ દેશ ઉક્ત બેગૂના સામંતના તાબાની બૂમિ સાથે લાગેલો છે. ઉક્ત સામંતે નાજમજિના શિષપર પદાચાત કરી તે દેગ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો મહારાજાએ તે દેશમાંથી બેગૂના સામંતને હાકી કાઢવાને માટે સિધિઆની સહાય માગી સિધિઆએ ઉક્ત સામંતના હાથ-માંથી ૮૪ ગામો ધરાનનાર તે દેશ લઈ લીધો, એટલુંજ નહિ પરંતુ બેગૂ પ્રગણ પછી ખુશ્વરી લીધું. સિધિઆએ બેગૂના સામંતનો લાગે દડ કર્યો અને મુદ્દનાં વ્યયને માટે તે દેશના ૪૦ ગામો ગીરો નાખ્યાં આ રથાનમાંથી પ્રાકૃતિક દરન અત્યંત રમણીય દેખાય છે. પડિતજીએ ઉચ્ચ શિખરપર ઉભા રહી નીચે ખેરીપર્વત દૃષ્ટિ દેહી (આ સમયે તે એમ કહી શકતો હતો કે જે હું જોઉં છું તે સર્વનો હું રાજા છું-અને જે મને સંદેશતા પ્રાપ્ત થવાની સલાવના હોત તે આ દેશમાં તેનો હું અધિકાર હતો, તે સમયે હું વાદવિવાદ કરત.)

છોટા અતવા-અલી આલી છોટા અતવા આઠ કોશના અતરપર આવેલું છે અહીંનો કિલ્લો પર્વતની કો-રણપર આવેલો છે અને તેની બાધણી અત્યંત જ બળવાળી છે. કિલ્લાની જે બાજુએ સરહતથી જઈ શકાય છે, તે બાજુએ નીચી બાધણી કરવામાં આવી છે. જ્યારે સુરક્ષિતતા અને સાતિની રચાવના થઈ, ત્યારે બાધકામ અટકેલું, પરંતુ વાસ્તવમાં જેને તે પોષાને મારો આ કિલ્લાપર ચનાવવામાં આવે તો ૨૪ કલાક સુધી તેનું રક્ષણ થાય કે નહિ તે એક સદેવામક વાત છે, કારણ કે કિલ્લાની પાસેના શિખરપરથી તેની અદરેના સર્વ ભાગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને અમારા પથપ્રદર્શકને પૂછ્યું કે-“આ કિલ્લાપર શનુઓએ કઈ ઘેરો નાખ્યો છે?” ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે-“નહિ આ-કિલ્લાને કશું કુવાયો છે.” બાધસુધી ઓછું કિલ્લાપર ઘેરો નાખવામાં આવેલો નથી ત્યાંસુધી તે કુવાયો કહેવાય છે અને શિખરપર ઉભા રહી પ્રકૃતિનું પરમ રમણીય દ્રશ્ય જોયું.

ઉક્ત કિલ્લાથી બે કોશના અતરપર આવેલા એક ઉચ્ચ શિખરપરના અમરો નામના ગામમાં અમે ગયા. ત્યાંથી જમણા હાથ તરફ તાગડ બળવાળું તે કિલ્લામાં એક પ્રાચીન સિલાનેખ છે, એની વાત સોમળી મે એક પડિતને તે સિલાનેખ લેવાને મોકલ્યો. અર્ધગણના અતરપર ગયા પછી અમે અન્ય કેટલાક શિખરો પણ જોયાં આ શિખરોથી ક્રમશઃ આગળ જઈ પાદગની સીમા અબન નદીના કિનારો પર સમાપ્ત થાય છે.

છોટા અતવા દેશ પણ બેગૂના મેવાવત શાખાના એક નાના સામંતના અધિકારમાં છે તે સામંતનું નામ કુગરસિદ છે તે મને આ સ્થળે આવીને મળ્યો. આ મામત થોડા સમય પૂર્વે પારનો સર્વ પ્રધાન લૂટારો ગણાતો હતો તે લૂટારોના પદમાં અપકીર્તિ પ્રાપ્તો નથી જે કે તે વારંવાર લૂટારૂ કરતો હતો તોપણ તે વિશેષ મહારાજાઓ પરજ અધિ. અત્યાચાર કરતો હતો તેના પૂર્વજે ‘કાનામેવ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેઓ પણ તેની પેઠે લૂટારતરિકે અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયા હતા. “કુગરસિદ આવ્યો.” એ શબ્દો સામળીને આજે પણ લોકો યાદ કરી ઉઠે છે અને યુગ વ્યાકુલ મધ પોતાના પ્રાણ અને ધનની રક્ષા કરવાને માટે ઉદ્ધેગ કરે છે મરાઠાઓની સાથે વિવાદ કરવાનું કુગરસિદને પ્રમત્ત કારણ હતું મરાઠાઓએ તેના પિતાની પામેથી નાદોવા અને ઉકન ૮૪ ગામો છીનવી લીધાં હતાં, ઉક્ત પદારીદેશ

પ્રથમ સિધિઆએ હસ્તચત્ર કરી લીધો હતો અને પાછળથી તે દોહકરના તાબામાં ગયો હતો; પરંતુ કુંગરસિંહના પિતાએ પોતાના સેવકોની સાથે તે દેશમાં લૂંટફાટ કરી નાસ વર્તાવવા માંગ્યો અને દોહકરને ઘણો સતાવ્યો. આથી અતે દોહકરે તેને ચાર ગામો યાવ-અન્નદિવાકરી આપેલું ક્યોં. વીસ વર્ષપૂર્વે તે ચાર ગામો પુનઃ તેની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યાં. હવે તે પોતાના પુત્ર કુંગરસિંહસહિત અન્નચરમથી સુસન્નિજત થયો. તેણે પોતાના કુટુંબનાં માણસોની રક્ષાને માટે તેમને શાહપુરાના રાજની પાસે મોકલી દીધાં અને તે પોતાના હાથમાં નમ્ર તલવાર મદલુ કરી શનુપર વૈર લેવાને તૈયાર થયો. પિતા શિવસિંહ, પુત્ર કુંગરસિંહ અને ઈતર અનેક વીર તેજસ્વી રાજપૂતો ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી વૈર લેવાને માટે દેશ લૂંટતા લૂંટતા માલવાની સીમામાં ધુસી ગયા. તેઓ લાંબી યુષ્કળ ધન સંપત્તિ લૂંટી પોતાની પહાડીયુદ્ધમાં લઇ આવ્યા; પરંતુ શિવસિંહ અનેક શત્રુઓથી ઘેરાયેલો હતો. તેના શત્રુઓ સદા તેને પકડવાની મેદા કરી રહ્યા હતા. એક દિવસ શિવસિંહ પોતાના પુત્રસહિત ઘણી ઉત્તમ ભેંસો લઇને પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ આવ્યો જતો હતો, એવામાં મહારાષ્ટ્રીયનેતા ભાઉસિંહે શુભ રાખેલા એક અશ્વારોહી દમ્ભસહિત અત્યાનંક તેનાપર આક્રમણ કર્યું. પિતાપુત્ર ઉભય ઉત્તમ અશ્વોપર આરૂઢ થયેલા હતા, તેથી તેઓ શત્રુઓની સંખ્યા અધિક જોઇ ઘણી શીઘ્રતાથી ઘોડાઢોડાવી મંડલગદ નામના ગામ તરફ આવ્યા. મહારાષ્ટ્રીય અશ્વારોહીઓએ તરત તેમની પૃંક પકડી; પરંતુ પિતાપુત્ર ઉભયે એક નાળામાં પોતાના ઘોડા ઉતારી દીધા. આ નાળામાં શિવસિંહનો અથ્થ ઢૂળી ગયો, તેથી તે મહાવિપત્તિમાં આવી પડ્યો. તે જળમાં તરફડીઆં મારતો હતો, એવામાં એક મહારાષ્ટ્રીય અશ્વારોહીએ એક અતિ તીક્ષ્ણ ભાસો તેની કમ્મરમાં માર્યો. ભાસો લાગતાંજ તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા. યુવક કુંગરસિંહ પોતાના પિતા કરતાં ભાગ્યશાળી હતો. તે સર્વ શત્રુઓનો તિરસ્કાર કરી જોતજોતામાં પાર ઉતરી ગયો. મહારાષ્ટ્રીઓ તેની પેટે પાર ઉતરવાનું માહસ કરી ચક્રવા નહિ. અતે કુંગરસિંહે પોતાના પિતાનું શય નાળામાંથી કાઢી એક કપડામાં બાંધી, ઘોડાની પીઠપર મૂક્યું અને અર્ધ રાત્રિને સમયે લાંથી ચાલી પોતાની પિતૃભૂમિ નાદોવાઈમાં આવી તેને અગ્નિસ્પંકાર કર્યો. જો કે મરાઠાઓએ તેજસ્વી વીર શિવસિંહના પ્રાણનો નાસ કર્યો હતો, તોપણ તેથી રાજપૂતોનો ઉપદ્રવ કિંચિત્ પણ કમી થયો નહિ. ઉચ્ચત્તે કુંગરસિંહના હૃદયની વૈરવૃત્તિ જમણી ઉરકેરાઈ અને તેણે, ઐટિસસરકારે આ દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરી લાંચુધી, મરાઠાઓ તથા પ્રજાપર ચોર અત્યાચાર કર્યો. જ્યારે મેં તેમને કહ્યું કે નાદોવાઈના વર્તમાન કારભારીએ તમારી વિરુદ્ધ ઘણી સખ્ત ફરિયાદ કરી છે, ત્યારે તેણે સરક્ષતાથી ઉત્તર આપ્યો કે:—“ અમે તેમ કરીને પણ મારે રાહતો તો પેદા કરવાજ જોઇએ. મહારાષ્ટ્રીઓએ અમારી ભૂમિ પોતાના અપિઠારમાં લઇ લીધી છે; માટે હવે લૂંટફાટવિના મારે બીજો શું માર્ગ છે?” ત્યારપછી મેં પ્રમાસ કરીને કુંગરસિંહને કેટલીક ભૂમિ અપાવી હતી.

સિંગોલી, તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીના સિંગોલી એ આંતરી છજાના એક તાલુકાનું મુખ્ય નગર છે. તેની ચોતરફ પર્વતો આવી રહ્યા છે. આ પ્રદેશમાં ભામતી નદી વહે છે. અહીંઆંની ભૂમિ ફળદ્રૂપ છે, તેથી અનેક જ્વતનાં ધાન્યો તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પાકારની પશુકુટિઓની દિવાલ મારીની અને ઉંચી હોય છે. અહીંઆંના સ્થાનિક સામંતના ડાડા ઉમેદપુરા નામના ગામમાં રહે છે. તેમનું ઘર પણ બીજા સાધારણ માણસોનાં ઘાપરા જેવુંજ છે. વિલાસતના દીન દરિદ્ર કૃષિકારો પણ જેવા ઘરમાં રહેતા નથી, તેવા ઘરમાં અહીંઆંના સામંતો રહે છે. ઉમેદપુરાના સામંત અત્યંત દીન અને શોચનીય અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ તેઓ પોતાના પુત્ર તથા પંદર કુટુંબીજનોસહિત “ પોતાના અધીશ્વર ભેગૂના સામંત અને બ્રિટિશ એજન્ટપ્રત્યે સન્માન દર્શાવવાને ” આવ્યા. ઉચ્ચ કુલનો માણસ ગમે તેવી દીન દશામાં કાં ન હોય, તોપણ તેની ઉચ્ચતા કદિપણ હુણ થતી નથી, એ વાત ઉમેદપુરાના સામંતના ઉદાહરણપરથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રમાણિત થાય છે. રાજપૂતો મૂળથી ખેતવા જતી વખત લીલા રંગનો અંજરખો અને લીલા રંગની પાધડી પહેરે છે; તેજ પ્રધારનો પોશાક પહેરીને ઉમેદપુરાના સામંત આવ્યા હતા. તેમણે હાથમાં જસ્ટી ગ્રહણ કરી હતી અને તેઓ એક મન્દ્રજૂત અશ્વપર આરૂઢ થયા હતા. ઘોડાનો દેખાવ પણ તેના સ્વામીની પેઠે સાદોજ હતો. તે સામંત-

ના મોઝા તેમની સાથે પડે ચાલી જા પા દના તે સર્વ પામગના જગતી દગોલી પેડે પ્રમન્ન-
ચિત્ત દના, તેમના હૃદયમા લેશપણ ચિન્તા નહોતી વિનામ રાને કહે છે, તે તેગો પરિચિત્ત પણ
જાણુ નહોતા તેઓ જમારી સાથે જમારી જાણીયુધી આ પા એ ઉત્ત મામત, તેમના લ-
નીમ તથા પુત્રને અતિ મુગ્ધ લાગતી પાદરી ઓ કેટલોક વિચારથી (જુદો) દાર ઉપદા
તરિકે આપે પડી તેમણે અત્યંત પ્રમન્નતાપૂર્વક મારી પામેથી વિષયી જે માર્ગ મેલાડના
એવાનથી પાદાર તરફ જાય છે તે મેજના દાસમેષ સામતના અપરવારમા છે

સિંગોની એ એક સુદર નગર છે તેની મોનગ્ અન્નેર દિવાલો છે તેમા પગ્ગો માણમેથી
ભરેલા ઘર છે જાનો અધીશ્વ એક પડિત છે આ દેગની મોતરફ અરામકના પ્રચલિત હોવા
છતા પણ પડિતે સુનામનના પ્રભાથી પોતાના દેશને સુખ પન્ન ગણ્યો હતો નમરની વન્નોગ્થ
આ પુ દાગનો બધાવેરો મિત્રો વિદ્યમાન છે પડિનજએ તેની દિવાલની માથેજ પોતાનો મર્યાદ્ય
બધા પે છે આ મદાત્ય અનિ સુદર છે અને તેની મોતરફ ઉન્ની દિવાલો આવેલી છે તેનો વ્યામ
આય એક પ્રાણો છે તેની ઉતરપશિમે અર્ધકેશના અતરપર વિન્નયસેની ભરાનીનુ મદિગ્ગિન્ન
વિચિત્ત અવસ્થામા દરિગોચર થાય છે તમા મારા નેસમા એ પ્રાચીન ચિતારેખ આ પે, જેમા
નીચે પ્રમાણે લખેલું છે - " સન્ત ૧૪૭૭ (ઇ. સ. ૧૪૨૧) ના આશ્વિન અને ભૃગુવારને દિવ
એ મેવા ના મદાગણા શ્રીમુકુન્દજએ વિજયમેની ભવાનીના મદિરમા દીપક કપાને તથા ખર્ચ અ
લાવવાને માટે દોઢ વીધુ જમીન અર્પણ કરી જે કાંઈ મનુષ્ય આ બ્રમિ લઈ મેગે તેનો દેવી વિ
શ્વસ કર્યો મેરાડના પ્રસિદ્ધ રાણા મુકુન્દજએ સિસોદીઆકુન્દમા વિમે પ્રસિદ્ધ મેગથી દત્તી
સાધુગુ નામના મ્થાનમા થયેલા ધોર યુદ્ધમા તેમણે દિનીના પાદસાદના એક પુત્રને મારી નાખ્યો
હતો નિખ્યાત લાવમાઈ તેમની કન્યા હતી

આ પા રદેશમા હાજાનનિના બનરિકમ તથા માસનના સબધમા અઘાપિ ઘણી પ્રાચીન
જનશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે ઘણા પ્રાચી કાળમા હાજાનનિએ આ પનારીનમા નિવાસ કર્યો હતો
અને પોતાના મન્નયની મ્થાને માટે તેમણે બાગ મિલાઓ બધાયા દના આ સર્વ કિલાઓના અ-
દિયેરો અઘાપિ દરિગોચર થાય છે જે કે હાજાનનિનો રાજ 'પાધરનો અધીશ્વ' કહેવાતો હતો,
તથાપિ તે મેના ના મદાગણાને પોતાના ગ્વામી મધી તેમની આસાનુ પાવ કરતો હતો ઉત્ત બાર
મિલાઓ પેમ્ ગ્નગડનો કદિ પણ વિવસ થયો નહિ પામગનો દિવારગદ નામનો મિત્રો કે જેના અ
દિયેરો હજ દરિગોચર થાય છે તેો માટે એક સમયે મેગૂના મેવ રતો તથા જ્વાતિયરના શકતા
વ્યતોની વન્નો ભયકર વિવાદ ઉપચિત્ત થયો હતો પગનગર ના મારેલી નામનો કિતો આ રથા
ચી થોડે દૂર છે આ નર્વ મિલાઓમા વમેદાનો કિન્નો સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે તે પશ્ચિમ શીમા
મા આવેલો છે આ કિલાની ઉતરથી મેરાડનો સમન્ન સમન્નપ્રેજ દેખાય છે જે કે મેકડો વર્વ થયા
સાહામતિ આ પાધર દેશમાથી નામી ગઈ છે તોપણ વમેદાના આપૂના તુ નામ અઘાપિ અહીં-
આ નિખ્યાત છે જગનના કુન્નજાદિ ખાખને માત્ર પશુની પેડે જનન થતીત કરનાર જગતી ભીરોને
પણ આ પુ હાડાનુ નામ સુવિદિત છે અન્ન્ય માર્ગથી પાછા ફરી પામરમા આ પુ દા તુ નિવાસગ્થાન
જેવાની મારી ઇન્જ છે અહીં આ આ પુ હાડાના બનરિકમની માત્ર એ રાત પ્રકટ કરે છુ

એ સમયે આ પુ હાડા મુગયાથી પાછા ફરતા હતા, એવામા મામમા તેમને એ નારણ મળ્યો
અને તેણે તેમને આશીર્વાદ આપે પરતુ તે આશીર્વાદના બદનામા તેણે નીચેની માગણી કરી -
" આપના મન્નકપર જે પાદરી છે તે મને આપો મારે બીલુ કાઈ લેઈતું નથી ચારણુના
આ વચનો સાંભળી આ પુ હાડા અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયા પરતુ કવિના મોક્ષથી પાદારમા આ
પણી બણી નિદા થયો એવા ભયથી તેમણે તલસણ પોતાના શિરપરથી પાદરી ઉતારી આપી આ
છો તરત તે પાદરી પોતાના મન્નકપર બાધી દીધી અને આ પુ હાડાને આશીર્વાદ આપે કે - " આપ
હજાર વર્ષુધી જીવો ' તે ચારણુ આ આશીર્વાદ આપી વિદાય થયો તે શીઘ્ર મરદેશ (મારવાડ)
ની રાજમાની મદોરમા ગયો અને ત્યાના રાજની સમક્ષ ઉભા રહી રોકામતિનો જન્મ પોકારી,
કાળા હાથથી પાવડી ઉતારી તેને જગનમા મારી જમણા હાથથી તેણે મદારપતિને આશીર્વાદ આપે

ચારણને આ પ્રકારે અનિયમિતરીતે જમણા દાયથી આરીવાંદ આપતો જોઈ મદારપતિએ તેનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ચારણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“આજ દાડાની પાંચડી જમનમાં કોઈની આગળ નખી ચકતી નથી.” મેવાડના પદાડીપ્રદેશના એક અત્યંત સામાન્ય અપ્રસિદ્ધ સામંતપ્રત્યે ઉક્ત ચારણને આનું અસાધારણ માન પ્રદર્શિત કરતો જોઈ, મરદેશના સ્વામીએ અત્યંત ક્રોધિત થઈ ચારણના દાયમાંથી તે પાંચડી ખુચવી લઈ તેને સભાની બહાર ફેંકી દીધી. ઉક્ત ચારણ સભાની બહાર જઈ તે પાંચડી ઉઠાવી ચાલ્યો ગયો. આજ દાડા ચારણને પાંચડી આપ્યાની વાત સર્વથા ભૂલી ગયા હતા. તેઓ એક સમયે વિશ્રાંતિ લેતા હતા, એવામાં ઉક્ત ચારણ ઉપર માર્ચેતમની સામે આવીને ઉભો રહ્યો. તેણે વીરશ્રેષ્ઠ આજ દાડાની સમક્ષ જઈ મદાર પતિએ કરેલા અપમાનની સમસ્ત દક્રીકન તેમને કહી સંભળાવી અને તેમને રસિકગપતિપર શીઘ્ર વૈર લેવાને વારંવાર આમ્રદ કરવા માંડ્યો.

વીરશ્રેષ્ઠ આજ દાડા ઉક્ત ચારણપ્રત્યે મદકોપિત થયા. તેમણે અત્યંત ગુરસાથી કહ્યું:—“તમે મૂર્ખતાથી મને અપમાનના સાગરમાં ડુબાવી દીધો છે. શું મેં તમને નહોતું કહ્યું કે તમે મારી પાસે ભૂમિ, ગાય અથવા બીજું જે જોઈએ તે માગો; જોઈએ તો દાવ્ય માગો; તે આપવાને હું તૈયાર છું” પરંતુ તમે મારા મસ્તકપરના આ સામાન્ય ચીથરાંસિવાય કાંઈપણ લેવાને કબૂલ થયા નહિ. તમને બીજા કશાથી પણ સંતોષ થયો નહિ. અને હવે મારે આ ચીથરાંને યયેલા અપમાનને માટે માફ મસ્તક આપવું પડશે. મેવાડના કઠોરસુદ્ધ મારી પાંચડીનું અપમાન કરી ચકતો નથી, તો પછી મદારપતિ તે શી વિસાતમાં છે ?” ત્યારપછી આજ દાડાએ શીઘ્ર પોતાની જ્વલિતા સમસ્ત વીરોને એકત્રિત કર્યા. શીઘ્ર એક વંશના પાંચમે વીરો વમેદાના કિલામાં એકત્રિત થઈ ગયા અને તેમણે પોતાના અધિનાયક આજ દાડાને પૂછ્યું કે:—“આપણે કાની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે ?” આજ દાડાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“આપણે મદારપતિની સામે યુદ્ધ કરવાનું છે અને એ કાંઈ સાધારણ કામ નથી. આપણે અરીમ સાહસ અને અતુલ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરવાની આવશ્યકતા છે. યુદ્ધમાંથી પાછા ફરવાની આશા રાખશો નહિ.” આ શબ્દો સાંભળી સર્વ દાડાએ આજ દાડાના સન્માનની રક્ષાને અર્થે યુદ્ધમાં જઈ ઇવન અર્થણ કરવાને તૈયાર થયા. જોઈદરશતનું અનુષ્ઠાન કરી તે સમસ્ત વીરો રણબ્રમિમાં જવાને તત્પર થયા. યુદ્ધયાત્રાને દિવસ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો. આજ દાડાને પુત્ર નહોતો, તેથી તેમણે પોતાના ભત્રીજાને દત્તકપુત્રિકે પ્રદણ કર્યો હતો. આ સમયે પોતાના દત્તકપુત્રનું રક્ષણ કરવાને માટે તેને કિલામાં સાત દરવાજાની ભીતર પુર્થો, સર્વ દરવાજાને મજબૂત તાજાં માર્યાં, તેને માટે આવશ્યક ખોરાક ભર્યો અને ત્યારપછી તે પોતાનાં માથુસેસદિત બહાર પડ્યો.

મદારને અધીશ્વર પણ સારીરીતે જાણી ગયો હતો કે મેં આજ દાડાનું અપમાન કર્યું છે તેથી તેમને ક્રોધાગ્નિ પ્રસ્વલિત થયા વિના રહેનાર નથી; પરંતુ પદાડીવીર આજ દાડા પોતાને ક્રોધ શી રીતે પ્રદર્શિત કરશે, તેનું કાંઈપણ અનુમાન તે કરી શક્યો નહિ. આથી તેમણે એવો ઠંડેરો પીટાવ્યો કે:—“આજ દાડાની સેના રાજ્યની જે ભૂમિમાં થઈને આવશે, તે સર્વ ભૂમિ બ્રાહ્મણોને દાન કરવામાં આવશે;” પરંતુ આજ દાડા યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા હતા. તે વીરસાજથી સુસજ્જિત થઈ પોતાના પદાડીપ્રદેશની બહાર નીકળ્યા. તેમણે પોતાના માથુસેના વેશ બદલીને તેમને ઘોડાના વાપારી બનાવ્યા અને તેમનાં અસ્ત્રસજ્જોને ગાડાંમાં ભરી તેપર આમણાદન નાખ્યું. ત્યારપછી આ વાપારીઓનું યાત્રું પ્રવાસ કરતું કરતું રાજધાની મદારમાં જઈ પહોંચ્યું. કોઈપણ જાણી સકતું નહિ કે આજ દાડા સુમતેશ મદારમાં આવ્યા છે. તે રાત્રિના સમયે રાજધાનીમાં ગયા અને રાત્રે વિશ્રામ કરી તરુણઅરુણોદય થતાં જ નગરે વગાડી પોતાના વીર યોદ્ધાઓને સાવધાન કરી યુદ્ધને માટે બહાર પડ્યા. નગરે વાગતાં જ નિદ્રાસ્ત મદારપતિની નિદ્રાને ભંગ થયો અને તે અત્યંત ક્રોધથી ઉન્નત બની પોતાના સરદારપ્રત્યે બોલ્યો:—“કેણુ દનભાગીએ નગરે વગાડવાનું સાહસ કર્યું છે ?” સરદારે ઉત્તર આપ્યો:—“એ વમેદાનો આજ દાડા છે.”

મારુ (મારવાડ) ના રાજની માતા (ચોહાણી)એ આજ દાડાને પોતાની રાજધાનીમાં યુદ્ધ વેશે આવેલા જોઈ પોતાના પુત્રપ્રત્યે કહ્યું:—“વત્સ ! તેં એની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે ભૂમિમાં થઈ આજ દાડા મદારમાં આવશે તે ભૂમિ બ્રાહ્મણોને દાન કરવામાં આવશે, તો હવે તું તારી પ્રતિજ્ઞાનું પસાન

તી રીતે ડગી શકે ? આલહાદા ગુપ્તવેરો દાણ જાણે કયા માર્ગથી આવે છે ? તેના માર્ગમાં કયા કયા ગામો આવ્યા હતા તે આપણે તી રીતે જાણી શકીશું ? ” મદોરપતિએ પ્રતિજ્ઞાપાનના બાધા આપતી જોઈ અન્ય ઉપાયદાગ તેણે પાનન કરવાનો નિબધ કર્યો તેણે કહ્યું કે - “આપણો શત્રુ આલહાદા પોતાના પાયસે માણસો લઇને આપણી રાજવાનીમાં આવે છે, પરંતુ હું અધિક માણસોસદિન તેની સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ ” પછી તેણે આલહાદાપર ત્રીધ વહેંચગવી મોકલ્યું કે - “ તમારા નેટનાજ માણસો હું તમારી મામે મોકલીશ અને ઉભયપક્ષના યોદ્ધાઓપર એક એક તનવાર લઇને યુદ્ધ કરશે ” આનુ હાડાએ પોતાના શત્રુની આવી દયાગુના જોઈ મદા આનંદિત થઈ મદોરપતિને ધન્યવાદ આપેો અને પોતાના સૈનિકોને કહ્યું કે - “આપણી વિનય મળશે હવે આપણે પાયસે ગરોડોનો સહાર કરી અપમાનનો બદલો લઈ શકીશું ” ત્રીધ પામમે રોડોડોની સેના પાયસે હાડાઓની સેના સામે યુદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી શસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ મદોરપતિની સમય આપતી ઉભી રી મદોરપતિ શિયાળ ગરોડ પાયસે યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે લઈ શત્રુની સામે જવાને તૈયાર થયો યુદ્ધ કરવાને માટે આ પ્રશ્ન દબાર માણસની સેના સંજ્ઞા થઈ અને ઉભયપક્ષના મેનાપતિઓ અતિ રીધતાથી યુદ્ધારંભ કરવાને માટે પોતાના અન આગમ ફેકના લાખા એવામાં અચાનક દાણ જાણે કયાથી એક યુવક અતિ વેગથી ઘોડો દોડાવતો ત્યાં આવી પહોંચેો સર્વ અશ્વર્થચકિત થઈ આ યુવકના મુખ તરફ દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યા તે વીર યુવક તત્કાળ રોડોડ સેનાપતિની સાથે યુદ્ધ કરનાની પ્રાર્થના કરી અંધ સમયમાં આલહાદાએ તે યુવકને જોઈ કહ્યું - “ અરે ! અંધા ઉદ્ધન અને મૂર્ખ યુવક ! શું હું હાડાવશને લોપ કરાને અહીં આ આવ્યો છું ? ” યુવકે તત્કાળ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - ‘હા’ જ્યારે આપ વિપતિમાં આવી પહોંચો છો ત્યારે હું આપની નિવૃત્ત ન હોઉં તો હાડાવશનો લોપ થાય, નહિ તો તેના રોપ કંઈપણ થશે નહિ ” પાંદકમધુ ! આપ સાગી પેરે જાણી ગયા હશે કે આ યુવક વમોદાના સામત આલહાદાનો ભત્રીજો છે ઉક્ત યુવકની સર્વ વીરશક્તિ વાણી સાલળી તથા તેને હાથમાં લાશે મદલ્યુ કરી યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થયેો જોઈ વીર રોડોડ નેતાના અધ્યક્ષર સ્થિત કરી રહ્યું હાડાવક તેની પેઠે જ મિત કરતા કરતા યુદ્ધ કરાને માટે આગળ ધસ્યો અદા સમયમાં તે યુવકની તકમાંના આબાતથી રોડોડ નેતાએ પ્રાચુતાગ કર્યો ત્રીધ એક રોડોડ યોદ્ધાએ મૃત્યુ પામેના રીરાના સ્થાનમાં આવી ઉક્ત યુવકની સાથે યુદ્ધ કરાને આરંભ કર્યો પ્રથમ રોડોડવીરની પેરે આ દ્વિતીય રોડોડયોદ્ધો પણ ઉક્ત યુવકની તીક્ષ્ણ તનવારના આપાતથી બે ખડા વિભક્ત થઈને જમીનપર પડી પડ્યો વળી પાછો એક રોડોડ યુદ્ધ કરાને આવેો ઉક્ત હાડાવકે તેના પ્રાણનો પણ નાશ કર્યો આ પ્રવેગે એક એક કરતા પચ્ચીસ રોડોડો ઉક્ત યુવકના હાથથી માર્યા ગયા પરંતુ તેના અગમ એકપણ હાથ થયો નહિ વમોદાના કિશાની ગદા કરનાર વિજયસેની માતાએ સાત દરનાજ તોડી ઉક્ત યુવકને મુક્ત કર્યો હતો તથા તેના ગર્ભાસિનાયનો શરીરનો સમગ્ર ભાગ વળ્લેના બનાવી દીધો હતો અને ત્યારપછી તેને આલહાદાની કુમકે જઈ હાડા જનિતુ ગૌરવ વધારવાની આજ્ઞા કરી હતી ઘેર મુદ્ધ આલહાદા પડી એક રોડોડ યોદ્ધાની તનવારના આપાતથી ઉક્ત યુવકે સિર તેના મધ્યથી પૃથક મર્ધ ગયું આલહાદાએ તદ્દષ્ટિથી પોતાના પ્રાણપ્રિય ભત્રીજાને સદાને માટે પૃથ્વીપર સૂતેલો જોયો રોડોડરાજની માતા રાય આ દ્વિયુદ્ધ જોતી હતી તેણે ધાર્યું કે આ યુવકના મૃત્યુથી સર્વ હાડાઓ જીવનની આશા છોડી, ઉન્મત બની દારુણ સમય ઉપસ્થિત કરશે, તેથી તેણે પોતાના પુત્ર મદોરપતિને આજ્ઞા કરી કે હવે એકદમ યુદ્ધ બંધ કરી દો અને પાંદરપતિ આલહાદાને સંતુષ્ટ કરાને માટે તેમની સાથે એક રાજકન્યાનો વિવાહ કરે રાજ માતાની આજ્ઞાનુસાર આનુ હાડાની સાથે રાજકન્યાનો વિવાહ કરવામાં આ યો ત્યારપછી આલહાદા પોતાની નવીન વધુને લઈ વમોદામાં આવ્યા ગયા આ વિવાહના ફસ્તરથે એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ આ કન્યા યુવાનમાં આવી મોગી ધામધુમચ્છિત તેણે લગ્ન કરામાં આ યુ લગ્ન થઈ રહ્યા પછી આનુ હાડા, તેની કન્યા હાડાના મિત્રો, સ્નેહીઓ તથા સમસ્ત કુટુંબના માણસો દેવમંદિરમાં ગયા અને મોટો ઉત્સવ કર્યો અનેક સ્થાનોએથી પુષ્કળ સન્માસીઓ યતિઓ તથા લિહુકા ત્યાં આવીને એમન થયા આ સમયે એક વૃદ્ધ બિખારણ તે મંદિરમાં ઘુસવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો

પરંતુ પહેરદારોએ તેને તેમાં પ્રવેશવા દીધી નહિ. તેમણે તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢી. વૃદ્ધાએ વારંવાર કહ્યું કે આલુ હાડાએ સ્વયં મને નિમંત્રણ કરીને બોલાવી છે, તેથી હું જાતી છું, માટે મને અંદર જવા દો; પરંતુ દારપાલે તે વૃદ્ધાનાં વચનોપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેને ત્યાંથી મારીને હાંકી કાઢી. વૃદ્ધા મહા કેષિત ધર્મ આલુ હાડાને થાપ દઇ ચાલી ગઇ. એમ જણાય છે કે આ વૃદ્ધા સ્વયં વિજયસેની માતા હતી અને તે ગુપ્ત વેશ ધારણ કરીને ત્યાં જાતી હતી. તેના શાપ-થી આલુ હાડાના વંશનો ભોપ થઇ ગયો.

કુંગરમઉ, તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી—અહીંઆંથી કુંગરમઉ આઠ માઇલના અંતરપર છે. અહીંઆંથી ત્રણ માર્ગો કુંગરમઉ તરફ જાય છે; પરંતુ અમે લિંસરારના માર્ગ દ્વારા ચાલ્યા. આ માર્ગ આંતરી અને લામૂની નદીની વચ્ચે આવેલો છે. આ માર્ગમાં ધણાં જંગલો અને મોટાં મોટાં નાળાઓ આવે છે. વચ્ચે એક ‘રાની વોરકા ખાત્ર’ નામનું સ્થાન આવે છે.

કુંગરમઉ ખરાબ—આ એક નાનો તાલુકો છે. એની વાર્ષિક ઉપજ ૧૫૦૦૦ રૂપિયાની છે; પરંતુ હવે તેના બે લાગ થઇ ગયા છે. કુંગરમઉ લાગ કાટાને આધીન છે. લામૂની નદી એના કિલ્લાની પાસે થઇને વહે છે. તેની આસપાસની જમીન ધણી ફળદ્રુપ છે. અહીંઆંના પવંતોપરથી એપની વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ દિષ્ટિગોચર થાય છે.

અધ્યાય ૬ ઢો

લિંસરાર ગઠ-રઘુનાથસિંહ-લિંસરારનો મિલ્લો-લિંસરાર નામની ઉત્પત્તિનું વર્ણન-મેહોળના યુવાન સામંત-તેનું જેસલમીરના મહારાજની સામે યુદ્ધ કરવા જવું-જેસલમીરના મહારાજનો શિરઝેદ-ઉત્ત યુવાન સામંતની સ્ત્રીની શોચનીય આત્મહત્યા-તેને થયેલી દેશનિષ્ઠા-લની સમ-લિંસરાર દેશના પરમ.ર સામંત-પરમાર સામંતોના શાસનનો અંત-નાથજીની હત્યા-કાલસિંહ અંદાવતને થયેલી લિંસરારની પ્રાપ્તિ-દેશની વસ્તીમાં ઘટાડો-સંતોષ-હોળીનો ઉત્સવ-કોટા-તેનું વર્ણન.

સરોવર, તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી—કુંગરમઉથી લિંસરાર ૧૦ માઇલ અથવા ૪ રૂડીંગના અંતરપર છે. કુંગરમઉથી ચાલી હું ત્યાંથી ત્રણ દોડના અંતરપર એક મુસલમાન સાધુના સમાધિમંદિર આવ્યો. આવી પહોંચ્યો. ઉક્ત મંદિરે જવંત અવરથામાંજ સમાધિ લઈ લીધી હતી. ઉક્ત સમાધિમંદિર એક ઉચ્ચ સ્થાનપર બાંધેલું છે. આ ઉચ્ચ સ્થાનપરથી ચોતરફ પ્રકૃતિનાં પ્રમ સુંદર દ્રશ્યો દિષ્ટિગોચર થાય છે. આ સમાધિમંદિરની પાસેજ એક કુંડ છે. આ કુંડની ચોતરફ સુંદર વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. તે સ્થળે પ્રત્યેક અહવારીઆમાં એક વાર મેળો લગાય છે. આ મેળામાં હિંદુમુસલમાન સર્વ એકત્રિત થાય છે. ત્યાંથી અમે લામૂની નદીનો ખળખળ ખનિ સાંલગતા સાલગતા જાગળ ચાલ્યા અને કેરાટમાં આવી પહોંચ્યા. અહીંઆં મીનાલોકો વસે છે. અહીંઆં આ લોકોનો એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ મરણ પામ્યો હતો તેનું સ્થાનક છે. આ સ્થાનકપર પ્રત્યેક પ્રવાસી એક એક પથ્થર નાખે છે અને તે રીત પ્રમાણે અમે પણ ત્યાં એક પથ્થર મૂક્યો.

મેવાડના સોળ મુખ્ય પ્રધાનોમાં રઘુનાથસિંહ પણ એક છે. તેઓ લિંસરારના સામંત છે. તેમને રાજપૂતાનામાં દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત રાવનની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ છે. લિંસરાર પ્રદેશ મેવાડમાં એક પ્રદેશ ગણાય છે. તેનું વાર્ષિક મહેસુલ એક લાખ રૂપિયા ઉપજે છે. માત્રવા, હોડાતી અને મેવાડના સમસ્ત વાણિજ્યપદાર્થો આ દેશમાં થઇને જાય છે, તેથી આ દેશમાં વાણિજ્યકરની

પુષ્કળ ઉપજ થાય છે અહીંઆનો કિંમતો એક અતિ ઉચ્ચ પર્વતનૃગપર આવેલો છે તે જેમ માણી
છે, તેમ અમેઘ પણ છે આ દેશનું નામ ભિમરાગ કેમ પડ્યું, તેના મળધમા એક જનશ્રુતિ પ્રમાણિત
છે રિક્તમાળિતની દ્વિતીય સનાંદીમા એનું નામ ભિસગર પડ્યું હોય એમ વાને છે અહીંઆના
ચારણો આજે જેમ કે આપ્તિ વાંચિત્ય કરે છે, તેમ તેઓ તે મમરે પણ કરતા હતા ભિસિયા-
શ દ નામનો એક વણિ- અને રોગ નામનો એક ચારણ એ બન્ને મથે મળીને વાણિત્યકાર્ય કરતા
હતા તેઓ જ્યારે વાણિત્યદબ્બોથી ગાઝા વારીને આ દેશમા ચર્મને જતા, તે મમરે ઉક્ત ચારણના
પ્રનાપથી તેમનો માન પદારી લૂટાગએના હાથમાથી બચતો હતો ઉક્ત ભિસિયાશાસ નામના વણિક
એ રોગ નામના આનજીનાં નામોના મયોગથી ભિમરાગ નામ પડ્યું છે કેઈ પણ બળવાન ગાંતરે
એ દેશનું નામ પાડ્યું નથી હાહારોકોએ આ દેશ દગ્તગત કર્યો, તે પર્વે કેટલી જનના કાનિયો
તેપર અધિમગ બોગવી મથા હતા તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ પરમાર, દુહિયા ગરોડ, શકતાવન
તથા ચદાવનકોના મ્હાતમિન્દો અહીંઆ પુષ્કળ ગ્રામ થાય છે દુહિયાનેકોની પછી ગોડોડમેકોને
આદેશનું આધિપત્ય ગ્રામ થયું હતું મરુક્ષેના વનજસરેશવના કિનાગપર આવેલા મેહોલ પ્રેશનો
ગરોડ સામત મદેરના રોડ અધીશ્વરના તાનામા હતો તેને કાન્યુજના ગાંતરશમા ઉત્પન્ન
થયેનો ગણીને મેવાડના ગણાએ તેની ભગિનીનું પાણિપદલું કર્યું તે નવવિવાહિતા રોડકુમારીની
સાથે તેનો કનિષ્ઠ ભાતા મિતોડમા આવ્યો આ વિવાહને અજ સમય રીત્યા પછી જેમવમીગને
અધીશ્વર રાજપૂતોના મુકુટમણિ મેવાડના મહારાણીની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થો ત્યારે મહારાણી
એ પોતાના દરબારમા સર્વ સામતોને એકત્રિત કર્યા અને ઉચ્ચ ગુનુત દમન કરવાને માં સભામા
બીકું ફગ્યું તેમણે ગભીર સ્વરે જણાવ્યું -" જેસનમીરના રાગની મામે યુદ્ધ કરવાને જે તૈયાર
હોય, જેવામા તેનું દમન કરવાની હામ દોય તેણે આ બીકું પ્રદાન કરું " ગણાના આ વચન
સાભળી મેહોનપ્રદેશના નાની વપન સામતે અર્થાત મહારાણીના સાગાએ સાહસ કરી તરત બીકું
ઝડપ્યું આ સમયે તેની વય માત્ર ૫૬ નહીં હતી, તેથી મહામા ઘેરના સર્વ માયુમેએ તેને
સુદ્ધમા નહિ જવાની શિખામણ આપી, પરંતુ ઉચ્ચ ગરોડનામતે કોઈના પણ સન્દેહપર ધ્યાન આપ્યું નહિ
પછી તે યુવકે મહારાણીની આગળ પ્રાર્થના કરી કે -" અમારા બન્ને મિત્રોને અમારી સાથે રોકો
અને મારા સુગી દોડેના પાત્રને અશ્વરોહીએ મને આપો " તે સુકમાર રોડોડનાવક લાગપછી
કેની રીતે જેસનમીગમા ગયો અને તેણે કેવી રીતે ભગિનીના જેસનમીરપતિની સામે યુદ્ધ કર્યું તેનું
કાંઈ પણ વર્ણન પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ એટલું વિહિન થાય છે કે તેણે જેસનમીગના મહારાજનું
કષિત મસ્તક લારી મિતોડના મહારાણીને ઉપહાનતરિકે આપ્યું હતું મહારાણીએ ઉક્ત યુવકની
આ વીગતાથી પ્રસન્ન થઈ તેને મહાબરદેશનો અધિકાર આપ્યો તે સમયે કાંઈ પણ દેશનો અધિ
ગર કોઈને સંભવે માટે આપવામા આવતો નહોતો થોડા સમય પછી મહારાણીએ તેને સતુનગે
બદલે ભિસરદ પ્રદેશ આપ્યો ઉક્ત રોડોડયુવક ઉત્તરોત્તર પોતાના બળવિક્કમથી મહારાણીને અધિ
ધિ પ્રિય થતો ગયો અતે મહારાણી તેનાપર એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે તેની સાથે પોતાની
ભત્રીજાને વિવાહ કર્યો, પરંતુ આ વિવાહનું પરિણામ અતિ ભયંકર આવ્યું એક સમયે ઉક્ત
રોડોડયુવક પોતાના ઇષ્ટમિત્રો અને કુટુંબીજનોની સાથે દિશનખાનામા બેસી તૃપ્ત જોતો હતો આ
મમરે તેની સ્ત્રી પણ હાગે એથે રહી ગુપ્ત રીતે તૃપ્ત જોતી હતી આ ઘના ઉક્ત સામતના
જાણનામા આવતા તેણે ઉચ્ચ અરથી એક સેનકને કહ્યું -" જઈને દકગણીને કહો કે જો તમારી
અહાઆ આવવાની ઇચ્છા હોય તો આવ્યા આવો અને અહીંઆથી આવ્યા જઈશું " સેકે પોતાના
સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું દકગણીએ કહ્યું -" હું તૃપ્ત જોવાને ગઈ નહોતી, મારી એક સેનિકા
ગઈ હતી હું આ પ્રમરે તિરસ્કૃત થવાને પાત્ર નથી " પરંતુ દકીકાને તેના વચનોપર વિશ્વાસ
આ પો નહિ આથી દંરોણીએ અત્યંત યાકુલ થઈ ભિસરદના કોટપરથી અબજનદીમા તૂટી પડી
પ્રાણત્યાગ કર્યો આ સ્થાન અઘાપિ 'રાણીગતો' નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ સમાચાર ગમે તે પ્રકારે
મિતોડના મહારાણીના મનસુધી પહોંચી ગયા તેમણે યોગ્ય તપાસ કરી ઉક્ત સામતને જઈયા યુ કે -
" તમે મારી ભત્રીજાને વિનાશકરણ કબજે લમા થુ, તેથી તેણે આત્મહત્યા કરી છે માટે તમને

આજથી મેવાડની ભૂમિમાંથી સદાને માટે દેશનિકાલ કરવામાં આવે છે. ” પરંતુ પાછળથી તેમણે પોતાનો આ વિચાર ફેરવ્યો. ઉક્ત રોડોડસામંતે પોતાનાં બન્નવિક્રમથી રાણાપર અનેક ઉપકાર કર્યા હતા, તેથી તેમણે ઉક્ત કંઠાર દંડને બદલે ભિંસરોરથી તેને પદચ્છેદ કરી તેની નિકટના પાદારપ્રદેશમાં આવેલું નીમરી નામનું વીસ ગામ પરાવનાર એક નાનું પ્રમણું સમર્પણ કર્યું, ઉક્ત રોડોડ-સામંતના વંશજ વિજયસિંહે અહીંયાં આગે મારી મુલાકાત લીધી.

ઉક્ત રોડોડસામંતની પછી ભિંસરોરનો અધિકાર ખીળ એક સામંતને પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ તે પરમારવંશીય સામંતે ક્યાંસુધી ભિંસરોરદેશનું શાસન કર્યું તે વિશે કંઈ વર્ણન પ્રાપ્ત થતું નથી; પરંતુ પરમારવંશના અંતિમ સામંતે જે પ્રકારે પોતાનું જીવન અને ભૂમિ ખોવાં તેપરથી રાજપૂતોનાં જાતીયચારિત્ર્યનું એક વિશેષ પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરમારવંશના અંતિમ સામંતે બેગૂના સામંતની એક કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. તેણે તે સ્ત્રીની સાથે કેટલાંક વર્ષોસુધી પરમ સુખમાં જીવન વ્યતીત કર્યું. પછી એક દિવસ તે પતિપત્ની પચ્ચીસીની રમત રમતાં હતાં તે સમયે ઉક્ત સામંતે પોતાની પત્નીના કુલની નિંદા કરી. આથી તે રાજપૂતખાળા અત્યંત ક્રોધિત થઇ અને ખીળ દિવસે તેણે ઉક્ત સમસ્ત સમાચાર પોતાના પિતાપર લખી મોકલ્યા. બેગૂના સામંતને પોતાની પુત્રીને ઉક્ત પત્ર પ્રાપ્ત થયો કે તરતજ તેણે પોતાની સેનાને ખોલાવી અને સમસ્ત સૈનિકોને પોતાની જમાણનું આચરણ કહી સંભળાવ્યું. આ હકીકત સાંભળી સર્વ સૈનિકો તે અપમાનનું વૈર લેવાને તૈયાર થઇ ગયા. શીઘ્ર બેગૂના સામંતે પોતાની સેનાસહિત આંતરી દેશનાં જંગલમાં થઇ ભિંસરોર દેશની નિકટ જઈ મુકામ નાખ્યો અને તે સેનાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરી દીધી. બેગૂના સામંત ભાત્રી નદી આજગી ભિંસરોર તરફ ગયો અને તેના પુત્ર સોળના માર્ગથી તે તરફ ગયો; પરંતુ હજી બેગૂના સામંત ભિંસરોરમાં પહોંચી પણ શક્યો નહોતા, એટલામાં તેના પુત્રે તે દેશપર આક્રમણ કર્યું અને રણક્ષેત્રમાં પોતાના અનેવીનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. બેગૂના મેધાવતસામંતની નંદિનીએ પોતાના પતિનું શબ જોળામાં લઇ ભાત્રી અને અંબલ-નદીના સંગમ આગળ ચિતા પ્રજ્વલિત કરી પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેનાં સ્મરણચિન્હથી થોડાક અંતરપરજ મારો મુકામ પડ્યો હતો.

બેગૂના સામંતના કનિષ્ઠકુમારે પોતાના અનેવીનો શિરચ્છેદ કરી પોતાના પિતાના સન્માનની રક્ષા કરી હતી. આથી બેગૂના શ્રદ્ધસામંત તેનાપર એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે રાજસ્થાનની ચિરપ્રચલિત રીતિનો અનાદર કરી પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્રનો રાજ્યાધિકાર રદ કરી પોતાના કનિષ્ઠપુત્રને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નિયત કર્યો. મેવાડના રાણાએ પણ આ કાર્યમાં પોતાની સંમતિ આપી હતી. ઉક્ત સામંતના જ્યેષ્ઠપુત્રને ચિદાના પ્રદેશ આપવામાં આવ્યો. આ ચિદાના પ્રદેશમાં તે સમયે વર્તમાન જદો પ્રમણું સંચુકત હતું.

પરમરોરનો અધિકાર હુપ્ત થયા પછી કૃષ્ણાવતશાખાની ચંદ્રાવત નામની ઉપશાખાનો એક માણસ ભિંસરોરનો અધીશ્વર થયો. આ માણસ સહુજરના સામંતનો કનિષ્ઠ પુત્ર હતો અને તેનું નામ લાલજી હતું. એણે પોતાના શ્રિય ગિર નાયજી કે જે રાણાના કાકા હતા, તેમનું ખૂન કરીને ભિંસરોરનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. મેવાડના અધીશ્વર મહારાણા સંચામસિંહના અનેક પુત્રેપૈકી મહારાજ નાયજી એક હતા અને તેઓ મેવાડના મહારાણા જગતસિંહના બંધુ હતા. જગતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પુત્ર રાજસિંહને અન્યના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો કહી નાયજી મેવાડના સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને તત્પર થયા; પરંતુ થોડા વખતમાં રાજસિંહનું મૃત્યુ થયાથી નાયજીની આશા વ્યર્થ થઇ ગઇ. રાજસિંહના નાના પુત્રે મેવાડના સિંહાસનને માટે દાવો કર્યો. તેના કાકા અરસીએ (અરસિંહે) રાજપ્રાપ્તપ્રવચનજનો વિસ્તાર કરી મેવાડમાં કેવા ભયંકર કુટુંબવિગ્રહ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેનું વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમાં સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. અરસીએ સિંહાસન હસ્તગત કરી પોતાના કાકા નાયજીને પોતાનો પ્રજાળ શત્રુ ધારી તેમની કામના વ્યર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. નાયજીએ જ્યારે સાંભળ્યું કે અરસી મારી વિરુદ્ધ પડ્યો છે, સારે તે તત્કાળ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી બાજોર નામના દેશમાં જઇ એકાંતમાં વાસ કરવા લાગ્યા અને શાસ્ત્રા-

ધન્ય તથા કાવ્યમુખધમા આનંદ માનના લગ્નના નાચજાને આ ધમ્મભાન, વૈગમ્ભાન અને ઉદાગ્મભાવજ તેમના વિધિસનુ કારણ થયું તેઓ રાગિના સમયે માન પોતાના એક સેનને પોતાની સાથે લઇ સરોવરપર જતા અને ત્યાંથી માગીના ધડામા પાણી લઇ આનતા આ પાણીની તો પોતાના કુન્દવતા જગન્નાથજીની પૂજા કરતા થોડા વખતમા દરબારના મહાસતેએ રાણા અરિસિદ્ધને જણાવ્યું કે - “નાથજી કહિન ધમાનુ હાન કરી દેને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી મેનાડનું સિદ્ધાસન અવરથ તેમને પ્રાપ્ત થશે” આ શબ્દો સાંભળતાજ અરિસિદ્ધ અત્યંત લયભીન થયો અને સામતો કહે છે તે સત્ય છે કે અસત્ય, તેની તપાસ કરવાને માટે તે વેશ બદલી એક ત્રિશાસુ સામતને પોતાની સાથે લઇ યાગોદેશમા ગયો નાથજી જે મદિરમા પોતાના ઇષ્ટદેવની પૂજા કરવાને જતા હતા, તે મદિરના દ્વારમા બેસી અગ્ની નાથજીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો શીઘ્ર નાથજી ઘડો લઇને પૂજા કરવાને માટે ત્યાં આન્યા અરસીએ તત્કાલ જી તેમની પાસે જઇ કહ્યું - “ઠાકા ! આપ આગે બધો ધર્મભાવ અને પવિત્રતા શામાટે ગમે છે ? જે આપ સિદ્ધાસનની અભિવાધા રાખતા હો તો સિદ્ધાસન આપવાને હું તૈયાર છું ” નાથજીએ તત્કાલ જ ઉત્તર આપ્યો “ તમે મારા પુત્રસમાન છો હું દેવતાની પૂજા કેવળ તમારા કથાણુને માટેજ કરું છું ” જે ? આ સરન ઉત્તરથી રાણા અરસીના મનના સંમસ્ત સંદેહ નષ્ટ થઇ ગયા, તોપણ સામતોના ભડકાવારથી અતે તેણે પોતાના ઠાકા નાથજી ના પ્રાણુ લેવાનો સફળ કથો નાથજીના પ્રાણુ લેના એ કાંઈ મહેલું કાર્ય નથી, એમ જાણી અગ્નિ મિદ્ધે એક યુક્તિ શોધી ઠાકો પ્રવેશિત વાનજીની સાથે મદારાજ નાથજીને ઘાડી મિત્રતા હતી ઉભયે દેવતાના મદિરમા જઇ દેવતાની મન્મુખ પરસ્પર મિત્રતા ગમવાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી ઉભયને એકબીજા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હતો અરસી આ વાત જાણ્યો હતા અને તેથીજ તેણે નાથજીનો નાશ કરવા ને માટે લાવજીને હથિયાર મનાવ્યું એક દિવસ નાથજી મધ્યરાત્રિને સમયે દેવમદિરમા પૂજા કરવાને માટે બેઠા હતા તે સમયે લાનજીએ મદિરના દ્વારમા આવી તેમને ટાક મારાને બોલાયા આવા સમયે કોઈપણ માણસે અગાઉ આ પ્રકારે નાથજીને બોલાવવાનું સાલસ કહ્યું નહોતું નાથજીએ પોતાના મિત્ર લાનજીનો સ્વર ઓળખી તત્કાળ તેને કહ્યું - કેમ લાનજી ? આવો ! આગની મોઢી રાતે શું વિચારથી આવ્યા છો ? ” પરંતુ અફસોસ ! નાથજીએ આ પ્રમાણે કહી જ્યાં દેવતાને પ્રણામ કરવાના વિચારથી પોતાનું મસ્તક અવનત કર્યું કે તરતજ તેમના કહેનાતા પરમ મિત્ર લાનજી ની તીક્ષ્ણ તનવારથી તેમના મસ્તકના એ ઢુકકા યર્ધ ગયા નાથજીના મધિરથી મહાદેવના લિંગે સ્નાન કર્યું લાનજી આ રીતે મિત્રતાનો ઉત્તમ (!) આદર્શ દર્શાવી રાણા અરિસિદ્ધને પરમ પ્રેમપાન બની ગયો રાણા અરિસિદ્ધે લાનજીના ઉત્કત કાર્યથી સતુષ્ટ થઇ તેને લિસરોદેશ અર્પણ કરી દીધો અને તેને મેવાડના મોળ પ્રધાન સામતોની શ્રેણીમા દાખલ કર્યો મેવાડમા દોડકાળથી સોળ સામતો મુખ્ય ગણાતા આન્યા છે આ સખ્યાથી અધિમ સખ્યા મુખ્ય સામતોની યર્ધ શકતી નથી, તેથી વશી-દેશના શકતાવતમામતને પ્રધાન સામતોની શ્રેણીમાથી સ્થૂત કરીને નાથજીને તે શ્રેણીમા લઇ લેનામા આવ્યો પરંતુ નાથજીના પૂનને લીધે મેવાડમા લયકર સમ્રાજિ પ્રબળિત યર્ધ ઉઠ્યો ચંદ્રાવતો અને શકતાવતો વચ્ચે ચાલતું વૈર પુન પ્રદીપ થયું અને તેણે મેવાડને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધું મહા પાપી અને મહાદુષ્ટ લાવજીને દુષ્ટ રોગ થયો અને તેથી તેને પરમ કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું તેના મરણ પછી તેના પુત્ર માનસિદ્ધને લિસરોદેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો તે એક યુદ્ધમા મરાઠાઓદ્વારા બંદી થયો પરંતુ તેને મરાઠાઓની છાવણીમાથી મુક્ત કરવાને માટે તેના મિત્રો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે એક વખતે એક નાચ જોતો હતો એવામા તેના મિત્રો તેને લેવા આ ધા તે વખતે તે લયકર રાતે ધાપન થયેગા હતો, તોપણ તેણે દીપક શુગ્રાની નાખ્યો અને આ અધારાનો લાલ લઈ તેના મિત્રો તેને મેગીમા નાખીને પોતાની છાવણીમા લઈ ગયા તેની મુક્તિને માટે આનંદ પ્રદર્શિત કરવાને માટે રાજપૂતોએ જ્યારે તેપના ધડાકા કર્યો, ત્યારે મરાઠાઓ શુદ્ધિમા આન્યા ચબ્બ, ભામૂની અને ખાન નદીના મગમ આગળ તેની સુંદર કત્રી બધાનવામા આવી છે

માનસિદ્ધની પછી વર્તમાન રઘુનાથસિદ્ધ સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા બાપુ સિધાચાએ તેમનાપર પુષ્કળ આક્રમણ કર્યો, પરંતુ અતે તેને લિસરોદેશની નાસી જવું પડ્યું મદારાજવાસામતે

ની જન્મતિથિપર ઉત્સવ થાય છે. તેમાં નિમજ્જી થતાં હું પણ ભાગ લઉં છું અને નાચ નેઉં છું તથા ગાપન સાંભળું છું. એક વખત નાચતીના અધીશ્વર મહારાજ શિવદાનસિંહની સાલગ્રેહના ઉત્સવમાં હું ગયો હતો. જે જે સરદારો સભામાં આવતા તેમનાં નામ યોગદાર નિયમાનુસાર પોદારતો; પરંતુ જ્યારે મેં “મહારાજ સવાગત રાવત સ્થુનાચસિંહજી મુજબ લીજો” એવા રાખેડો સાંભળ્યા, ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. જેના પિતામહે શિવદાનસિંહના પિતામહેનો જન લીધો હતો તેના મુજબે આવીંઆં કેવો ? એવો પ્રશ્ન મારા મનમાં ઉપસ્થિત થયો; પરંતુ રાજપૂતોની ઉદારતાથી કાણુ આપરિચિત છે ! લિંસેરામાં જમે કૂર અન્નાઉદીનનાં આક્રમણનાં ચિન્હોને માટે તપાસ કરી; પરંતુ અમને એકપણ ચિન્હ પ્રાપ્ત થયું નહિ. અમને કેવળ બે પાપાણુ મળ્યા. એક પર સંવત ૧૧૭૬ કોતરેલો હતો. અશ્વરો જનસંપ્રદાયના હતા. બીજા પર એવો ઉદ્દેશ્ય હતો કે:—“ મહારાજાધિરાજ રાયસિંહ-કેવે શિવરાત્રીને દિવસે રામેશ્વરને નામે તિત્તાગદગામ ધર્મોદા આપું. ” જે આ દાન કાયમ રાખશે તેને તેવું ફળ મળશે. અર્થાત્ -

જિરસા જિરસા શુધુ ભોમિ; તિરસા તિરસા તીધુ ફકંગ. સંવત ૧૩૦૨.”

રાયસિંહદેવ પરમારકુલના હતા અને તેઓ ધારના રાજના સામંત હતા. અમે ગતેશ્વર માહેવનું મંદિર નેલાવાને માટે અમારા યુરને મોકલ્યા.

દાબી, ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી—દાબી લિંસેરાથી ૧૧ માઈલના અંતરપર આવેલું છે. એના માર્ગમાં સાણનાં ટુક્કો પુષ્કળ છે. અમે એક નાણું ઉદ્દેશીને આગળ ગયા. આ નદીને ધોધ સુંદર દૃશ્ય રજુ કરે છે. દાબી ખૂંદીના રાજ્યમાં આવેલું છે. અહીંયાં એક ચારણની ભવંકર પાપાણુ-પ્રતિમા હાથમાં બરછીસહિત નેવામાં આવી. આ સ્થાને ઉક્ત ચારણુ માર્યો ગયો હતો. અમારા સાથીએ કહ્યું કે પૂર્વે આ માર્ગે કાઠપણુ માણસ આવતું જતું નહોતું; પરંતુ હવે આ માર્ગ નિર્ભય બની ગયો છે.

કરીપુર, ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી—દાબીથી આ સ્થાન સાઠાનવ માઈલના અંતરપર આવેલું છે. એનો પહાડીમાર્ગ ધણો કઠીન છે. અમે આ માર્ગે ચઢી ગયા. પછી અમે સંતરાનગર નેયું. અહીંયાં અમને કેટલાકે શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયા. આ શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) સંવત ૧૪૨૨માં દેવલાએ ક્ષા-હણોને ભૂમિ આપી. (૨) સંવત ૧૪૪૬, આપાદ વદ ૧ ને દિવસે પરમાર, ઉદા, કુલા તથા જૂનાએ ભૂમિ પહાન કરી. (૩) સંવત ૧૩૭૦ આપાદ સુદ ૧ ને દિવસે પાદશાહ અશ્વત્થાઉદીને ત્રણ હજાર હાથી, દશલાખ સવાર, જંગી રથો તથા અસંખ્ય પાયદલ લાહને સાંભર, કર્નાટક, કનોડા, આસોર, જેસલમીર, દેવગઢ, તૈકંગ, અંદુપરી વગેરે પ્રદેશો જીતી લીધા. સંતરામાં એક મોટો દંડ કિલ્લો છે.

કોટા, ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી—સંખતના તટથી ૧૧ માઈલના અંતરપર છે. માર્ગમાં પુષ્કળ ધુમ્મસ નડયું. અહીંયાંના જંગલમાં ભીંશીના દેવતાનું મંદિર છે. પ્રસ્તુત વર્ષમાં હોળીનો ઉત્સવ વચાર્થ રીતે ઉજવાયો નહિ. વાંસને મથાલે ધાસનો પુણા બાંધવામાં આવે છે અને તેની સાથે ઝુડો બાંધવામાં આવે છે. આ રીતે લોકો હોળીનો ઉત્સવ કરે છે. કોટાનો દેખાવ ભવ્ય અને સુંદર છે. તેની ચોતરફ શુરજે-સહિત મજબૂત દિવાલ છે.

અધ્યાય ૭ મો

નંદતા-કોસારાબયમાં પ્રચલિત અનારોગ્યતા-શુદ્ધી તરફ જવું-શુદ્ધીના રાજમહાલય-સીતર આગળ ઉભો કરેલો કીર્તિસ્તંભ-કર્નલ રોડની બિમારી-મંગલગઢની ઉત્પત્તિનું વૃતાંત.

હતા, ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૧—અમે છ માસપર્યંત કોઠામાં રહ્યા તે અર- સામા કોયેરા અને ભયંકર જ્વરનો પ્રબલ વિસ્તાર થઈ રહ્યો હતો. અહીંયાંનાં મનુષ્યોનાં સ્મરણમાં નથી કે અહીંયાં પૂર્વે કદિપણ આવી ભયંકર બિમારી આ- લી હતી. અમે ઉપરોક્ત સમયમાં અહીં તહીં બ્રમણ કરતા રહ્યા હતા; પરંતુ બિમારીએ અમારો પીછો છોડ્યો નહિ. અમને બિમારીએ ઘણા સતાવ્યા. ત્યારે અમે અતે જલિમસિંહની પાસે ગયા અને વિદાય લીધી, અમે હાથીપર આરોહણ કર્યું હતું, તે હાથીએ રસ્તામાં ઘણું તોફાન કર્યું; પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી અમે બચ્યા. ત્યારપછી અમે કુનારો નામના સ્થાનમાં ગયા. રાજરાણા જલિમસિંહના આપ્ત શુભાખસિંહના તાબામાં કુનારો દેશ છે. આ સ્થાન અત્યંત રમણીય છે. ઉચ્ચ મહાલયોની શોભા નેવાથી નેત્રાને અપાર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યારપછી અમે જલિમસિંહના પિતાના નિવાસસ્થાન નંદતામાં ગયા. રાજપૂતસામંતોનાં નિ- વાસસ્થાનમાં નંદતા એ એક પરમ શ્રેષ્ઠ આદર્શસ્વરૂપ સ્થાન છે. હું જે દરવાજામાંથી નંદતામાં ગયો, તે દરવાજાપર નોખત વામતી હતી. ત્યાંથી પ્રચંડ સ્તંભોથી શુકત એવા એક વિસ્તૃત દિવાન- ખાનામાં હું ગયો તો ત્યાં સરદારોને એકત્રિત થયેલા જોયા. મહાલયથી પૃથક્ એવા એક મનોહર સભા- મંદિરમાં હું ગયો તો ચોતરફ ખંડુકા અને તોપોના અવાજ મારા સાંભળવામાં આવ્યા. અહીંયાં એકેલા સહાસોની સાથે રામરામ થયા પછી મેં આસન મદલ કર્યું. બે સારંગીવાજાઓએ આવીને પં- જાબી ટપ્પા (ગીત) લલકારવા માડ્યા.

તાયેરા, ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર.

નોગાવ, ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર.

ખૂંદી, ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર—અમે હાડાગતિની રાજધાની સમીપ આવી પહોંચ્યા. ઉડતી ધુળને લીધે ચોતરફ અધકાર પડાયેલો જોઈ મેં ધાધુ કે કોઈ રાજ આવે છે. શીઘ્ર વાળ, બેરી અને થોડાના હણહણાટના શબ્દ કણગોચર થવા લાગ્યા. અત્ય સમય પછી સાટણીતવારે આવી રાજ- ના આગમનના સમાચાર કલા. રાજ અશ્વારૂઢ યદને આવતા હતા અને હું હાથીપર બેઠો હતો. રાજ અશ્વપર બેઠેલા છે અને હું હાથીપર બેસું એ દીક નહિ, એમ ધારી હું તરત એક અતિ તેજસ્વી ઘોડાપર સવાર થયો અને તેમની સામે જવા લાગ્યો. તેમની સમીપ જઈ પહોંચતાંજ હું નીચે ઉતરી પડ્યો. તેઓ પછુ જમિપર ઉતર્યા. અમે ઉભયે પરસ્પર આલિંગન કર્યું. ત્યારપછી તેમની સાથે આવેલા સામંતોને પછુ મેં આલિંગન આપ્યું. પછી મહારાજાએ મને જણાવ્યું કે:—“આ આપનું જ રાજ્ય છે. આપ ઘણા દિવસે અહીંયા પધાયા.” ત્યારપછી સન્માનસંહિત મને વિદાય આપવામાં આવી.

સમસ્ત ભારતવર્ષના મહાલયોમાં ખૂંદીનો રાજમહાલય સર્વોત્તમ છે. મહાલયની બાધણી અને સ્થાન એ ઉભય ઉત્તમ હોવાથી તેની શોભા અવર્ણનીય જની ગઈ છે. જો કે બિન્ન બિન્ન સમયે ખૂંદીના અનેક રાજાઓએ આ મહાલયનાં અંગો વધાર્યા છે; પરંતુ તેમાં એકતા જળવવામાં આવેલી હોવાથી તેની શોભા ન્યૂત થઈ નથી. જનમહલ નામનો ભાગ રાજ જનસાથે બંધાયો છે. આ ભાગ જેમ વિસ્તૃત છે તેમ મુંદર પણ છે.

ખૂંદીમાં એક અવાહીઆ સુધી રહી તેનો ત્યાગ કર્યો અને રક્ષી સપ્ટેમ્બરને દિવસે જૈન નદીના તટપર આવ્યા. અહીંઆં મેં મારા મિત્ર રવરામની મુલાકાત લીધી. હું તેમની પાસેથી વિદાય લઈ શિમિરની બહાર નીકળ્યો કે તરતજ યાનેના મહારાજ એક અચારાહી દલસહિત મારી પ્રતીક્ષા કરતા દષ્ટિગોચર થયા. તેઓ મને સીમાંતપર્યંત મુઠ્ઠી આવવાને માટે સજ્જ થઇને આવ્યા હતા. અહીંઆંથી અમે સત્તૂર નામના દેશમાં ગયા. હાડગતિના ઇતિહાસમાં સત્તૂરદેશને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ સ્થાન હાડગતિની કુલદેવી આશાપૂર્ણાનું અધિષ્ઠાનસ્થેત છે. હાડગતિના ઇતિહાસમાં સત્તૂરદેશને અત્યંત પ્રાચીન અને પવિત્ર જણાવ્યો છે. અહીંઆંના પ્રધાન મંદિરમાં લવાનીની એક મૂર્તિ છે. આ મંદિરની સમીપ પુષ્કળ યોગીઓ અને સંન્યાસીઓ નિવાસ કરે છે.

યાનો, ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર—અહીંઆં મહારાજ સાવંતસિંહની મુલાકાત થઈ.

જિહાજપુર, તા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર—અમે પ્રાતઃકાળમાં જિહાજપુર જવાને માટે રવાના થયા. અહીંઆં મીના હોડો વસે છે; પરંતુ હાડગોડોની વસ્તી અધિક છે. જિહાજપુર મેવાડનું હાર કહેવાય છે. એનું ખીલું નામ ચોરાસી જલ્દો છે. એમાં ચોરાસી શહેર છે. અહીંઆંના નિવાસીઓ ખસાદર છે. તેમની વીરતાનો સારો પરિચય જામિનસિંહને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. આ દેશમાં રાજાનાં ખજાને અને હુદારી એ નામનાં બે તળાવો છે. અમને શોભારામનો મેળાપ થયો. આ સ્થળે કેટલાક દિવસપર્યંત વિશ્રાંતિ લઈ શરીરને સ્વસ્થ કરવાનો મારો ઇરાદો છે.

અધ્યાય ૮ મો

કર્નલ દોડપર થયેલું રોમનું આક્રમણ-મંડલગઢ-કરારનો કિલ્લો-અમીરગઢ-માનપુરા-મંડલગઢમાં જલ્દુ-તેલું ઐતિહાસિક. વૃતાંત—હરગઢ-નવાર-પાર્શ્વનાથનું મંદિર-માઉલો-કરેરા-મેડતાની ઉંચાઈ.

હાજપુર, તા. ૧ લી ઓક્ટોબર—ગઈ કાલે મારું પ્રવાસવર્ણન લખવાનું કામ લગભગ સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. મહાશય ડંકન અને કેરી બિમાર થઈ સપ્તાપર આજોટતા હતા. મારા આપ કેપ્ટન વાઘ મારી સાથે ભોજન કરવાને બેસા; પરંતુ જવર અને દુઃખથી મને કિંચિત્ પણ ક્ષુધા નહોતી. આથી હું જરા પણ ખાઈ શક્યો નહિ. મેં માત્ર મકાઈની રોટલીના બેએક દુકડા મુખમાં નાખ્યા એકલે મારા શરીરમાં ભારે અકળામણ થવા લાગી. મને એમ લાગ્યું કે જાણે મારું

મરતક ભયંકર રીતે મોટું થતું જાય છે અને જાણે હમણાં તે એકલુંજ આખો તંજુ ભરી નાખશે કે શું! મારી જલ્દવા અને ઓછ ચૂકાઇને કાઠવત બની ગયા. આથી હું જરા પણ લયભીત થયો નહિ કિંવા મારું જૈનન્ય નાશ પામ્યું નહિ; તોપણ આ બિમારી ઘણી ભયંકર હતી અને એજ પ્રકારની બિમારી ગત કેટલાંક વર્ષ થયાં મને છેક મૃત્યુના મુખમાં લાવી નાખે છે. મેં કેપ્ટન વાઘને મારી પાસેથી ઉઠી જવાને પ્રાર્થના કરી; પરંતુ હજુ તેઓ મને છોડી ગયા નહિ ગયા એટલામાં મારો કંઈ સૂકાઈ ગયો. મેં ધાર્યું કે હવે મારું મૃત્યુ નિકટ આવી પહોંચ્યું છે. હું વત્કાળ ઉઠ્યો અને તંજુને સ્તંભ પકડીને ઉભો થયો. શીઘ્ર મારા ઉક્ત આપ્ત ચિકિત્સકને લઈ આવ્યા. મેં તેમને કહ્યું કે મારા વિચારમાં સ્ખલન કરે, એવું કોઈ પણ કાર્ય કરશો નહિ. હું સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ તેમણે મારી વાતપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને મારા મુખમાં કાંઈક ઔષધ નાખ્યું. ચોડી વારમાં મેં ભયંકર રીતે ઉઘટી કરી અને પછી હું સપ્તાપર અશ્રય લઈ અચેત થઈ ગયો. રાતના બે વાગ્યે જાગૃત થયો તો મને મારા શરીરપર પ્રસ્વેદ છૂટેલો જણાયો અને રોમનું કાંઈ પણ ચિન્હ દષ્ટિગોચર થયું નહિ. આજ સાંથી થયું તે કાંઈ સમ-

બાલુ નહિ ચિકિત્સકે અનુમાન કર્યું કે કોઈએ મને વિન ખવરાયું હતું, પરંતુ મેં આ વાત પર વિશ્વાસ કર્યો નહિ જે ભાગ શરીરમાં વિરે પ્રવેશ કર્યો હોય તો ઉપા મમદની ગટરીમાંજ વિરે હોતું જોઈએ. ઉપા રાટની જાળનાં બળત્તીને નખવાનું કામ વાડું જોખમભરેલું હોવાથી અને તેને બરતરફ કર્યા મેનામા માફ બાગમન થયા પછી અત્યારસુધીમા ચાર વાર મારી આવી ચ વગ્યા થઈ છે.

ખજુરી, તા. ૨૭ ઓક્ટોબર-૧૯૭૧ જનરથી પોતિત હોવાથી પાનખીમા મરાગ થઈને આગળ આગે અહીં આના મીના લોકોને પોતાનો દક્ષ મળવાથી તેઓ પ્રમન થયા હતા તેમના નેના અમને મળવાને આ પા અને તેમને હાન નાવંદી અને શેના પુરસ્કામા આપ્યા અને પદાદીમાર્ગથી ખજુરીમા ગયા હતા અહીં આના બાકોને દાનમા પુષ્કળ મગીર આપનામા આવી છે.

કચોગ, તા. ૩૦ ઓક્ટોબર-કચોરા તરફ જવાનો માર્ગ ઘણો કઠીન છે અર્ધ મરતે પહેલાં અમગમદનો હિરે આવે છે અરી આના મવત દેનેસિદ દાનમા જહાજગદમા નોકરીપર છે. તેમના કાજ પદાસિદ અમને મળવાને આના ગિમાગે લીધું ઉકાત દિયો જોવાને જાણ સકયો નહિ આ કિનામા જવાનો માર્ગ નજો અટપટો છે આ માર્ગમા અનિયમિત પરંતુ શોભાપમાન પરંતુ અધીરો આવી ગઈ છે અને પાસિદે મનામી આપી અહીં આના બુમિઆગેકો પ્રશ્નમાપાન છે કચોગ શહેરની નાનિક ઉપજ છે તળા રૂપિયાની છે પૂર્વે એ ઘણાં મોટા શહેર હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે સિટિસમગ્ર આ દેશ મગદાઓના દાસમાથો બધા રો છે.

દામીઓ, ૮ મી ઓક્ટોબર-અત્યાર સુધી તાવના પુષ્કળ જોગે લીધે અને કચોરામા ગયા અતે ૮ મી ઓક્ટોબરને દિવસે એ દામીઓમા આપ્યા ત્યાં એક અવાદીઆસુધી થોભી ૧૫ મી તારીએ અને માનપુગમા ગયા. માનપુરા છુનામ નદીના તટપર છે અહીં આના સમસ્ત પ્રતિષ્ઠિત પુરોએ અમને મળવાને આના મે સર્વે મુનાકાત આપી, પરંતુ આજે પછી મારી પ્રકૃતિ સારી નહોતી અહીં આથી નજી કોશના અતરપર મહત્તમ છે ૧૧૭ મી તારીએ મહત્તમથી આવી રહેલો અર્ધ કોશના અતરપર અને મુકામ નાખ્યો અહીં આનો ઉપમ અને મળવાને આ થો આજે વિજયા દશમીના તહેવાર છે, પરંતુ ૯ મી જાનીમા લાગ લાગ ન થો નહિ કારણ કે ગિમાગને લીધે નવ દિવસથી અન મુખમા પેસતું નથી કેટલે વાઘ આજે મારી પાસે આવી પહોંચ્યા મારા સર્વ સાથીઓ ગિમાર હતા આજે મે કાંતી તરફની પાસળીમા જોવા મૂકવી સોના મા વાડાડવશની બાલનેત નામની શાખાના એ પ્રમાતે આ મહત્તમથી પુન સ્થાપના કરી હતી આજ સોના કી વાડાડવશ વશમાથી અપહિનપુરના તળાગની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ રાજવગ દશમી શતાબ્દીથી ૧૪ મી શતાબ્દીપર્યંત પશ્ચિમદિશના સમુદ્રતટપર આવેના દેશમા પ્રવન પ્રતાપસંહિત નામ જરેતો હતો છુનાસ નદીના તટપર ૧૧ મી થો ૧૨ મી દેશમા જે રાજવગ રાજ રતો હતો તેની ગો ગાખા આ બાનનેત છે અન બાનનેતગેકો પોતાને તક્ષકવશીનગિ આગળાવે છે જે કે જનશુતિ પરથી પ્રતીત થાય છે કે થોદાના મેલગીએ બારમી શતાબ્દીમા થોના ધર્મયુદ્ધના સમયે પાટણ દેશ છોડી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા હતા પરંતુ બાનોતગેકો તે પૂર્વે ત્યાં તો એમ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે પળખમા આવેના લોકોત નામ ૧૧ પ્રદેશમા તેમો સાથી રોના સુખસમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી એમ પ્રવાય છે મહત્તમના બાનોત શાખાના આજ પુરોએ સૌથી પહેલાં લાનપુગ નામનો એ અત્યંત પ્રાચીન દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત થયો હતો આઘવીરની પામે એ બીલ સેનક હતો જેનું નામ માડું હતું જગની વરાહને ખેતરમાની શેગડી ખાતા અટકાવવાનું કામ તે કરેતો હતો એ દિકસ તેને એ જગની વરાહ લાઉધમા પડેલો જણાયો આ વગાને મારવાને માટે તેને પોતાના તીરતુ લાગેડું એ પથ્થર સાથે વસીને અણીદાર બનાવવા માડું પરંતુ થોડીવારમા તેને સુવર્ણનું બની મોટું જોઈ તેના આપને પાડ રહ્યો નહિ તે એકદમ પોતાના સ્વામીની પાસે દોડી ગયો અને તેને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી તેનો સ્વામી તેની સાથે આ થો તો પથ્થર અને હજી તેની પાસે સતેલો વરાહ જણાયો તેણે થોના પથ્થર ઉચકી લીધો કે તરતજ ઉકાત વરાહ ઉઠીને નાસી ગયો ઉપા પારમખિત્તી સંતાયથી તેણે મહત્તમનો કાટ બધા થો અને ઉકાત નગરનું

નામ તેણે ઉક્ત બીડના નામપરથી પાડ્યું; પરંતુ એક પ્રમજનપર અત્યાચાર કરવાથી મંડલગદ તેના હાથમાંથી જતો રહ્યો. મંડલગદમાં એક યોગી હતો. આ યોગીની પાસે એક હરણસમાન વેગથી ચાલનારી ઘોડી હતી. બાલનોતરીરે ઉક્ત ઘોડી તેના સ્વામીની પાસેથી છીનવી લીધી. આ યોગીએ રાત્રની પાસે ફરિયાદ કરી. રાત્રએ એક સેના મોકલી ઉક્ત બાલનોતસામંતને મંડલગદમાંથી હાંપી કાઢ્યો. આ સામંતના ઉત્તરાધિકારીઓ અવાપિ જવલ અને કાચરોદ નામના સ્થાનમાં નીચી શ્રેણીના સામાન્ય ભોખાતરિકે નિવાસ કરે છે; તે છતાં તેમણે હજી પોતાની પ્રાચીન 'રાવ' ની ઉપાધિને તિલાંજલિ આપી નથી.

બાવરીમાંથી અમને સિલાલેખ પ્રાપ્ત થયા. આ સિલાલેખોમાં સોલકીવંશની કીર્તિ વર્ણવેલી હતી. તેમાં અણહિલપુરના રાજા ભીમ અને તેના પુત્ર બરનતું વર્ણન હતું. આ રાજાઓમાંથી ઘણી સાખાઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. બરનમાંથી વૈશ્ય અને શૂદ્રલોકોની પણ ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવવામાં આવી છે. બધેલવાલ મહાજન કે જેમણે જનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેમની ઉત્પત્તિ બારનમાંથી થયેલી કહેવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે સંતકટોરીઆના ગૂજરલોકો, મોકલુના સોનીલોકો, અણુણપાનેરાના ભીમ લોકો અને કાટામાં આવેલાં માઉમેદાનાના ભીમલોકો પણ બરનમાંથીજ પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવે છે. બધેલવાલ જતિ મહાજનોની સાડાખાર જતિઓપૈકી એક છે; પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ રાજપૂતમાંથી થયેલી છે.

સંવત ૧૭૫૫ માં નિર્દય ઔરંગઝેબે મંડલગદ પિસાનગદના સામંત દુદાઇ રોકોડને અર્પણ કરી દીધો. દુદાઇએ આ પ્રદેશ પોતાના ભાતાઓને વહેંચી આપ્યો. શાસનકાર્ય ચલાવવાને માટે અને કિલ્લાની મરામત કરવાને માટે તેણે તે ભૂમીઆજ્ઞાગીરદારોની પાસેથી થોડા કર લેવાનો નિયમ રાખ્યો. પાછળથી રાણાએ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને ભૂમીઆસરદારોની પાસેથી પાંચસેની ઉપજપર એક થોડેસવાર અને એક પાલકલ લેવાનો નિયમ કર્યો અને તેઓ પોતાના માંડલિક છે, એમ દર્શાવવાને માટે તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષ થોડા ખંડણી લેવા માંડી. રાણાવત, કણાવત અને શક્તાવતે કે જેમણે પોતાની તલવારથી આ ભૂમિ હસ્તગત કરી હતી, તેમનાપર બીજા કર નાખવામાં આવ્યા. જેમની પાસે એક ગામ હતું તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષ અને જેમની પાસે એકથી અધિક ગામો હતાં તેમની પાસેથી ત્રણ વર્ષે કર લેવાનો નિયમ કર્યો. અમરગદમાંથી ૨૫૦૦, અમલદામાંથી ૧૫૦૦, તિન્ત-દોમાંથી ૧૩૦૦ અને ઝુંઝરાણમાંથી ૧૪૦૦ રૂપિયા લેવાનો દરાર કરવામાં આવ્યો. વળી આપત્તિના સમયમાં તેમને સહાય પણ આપવી પડતી હતી. દિલ્લિ જતસિંદના સમયમાં શાહપુરાના ઉમેદસિંહને મંડલગદ પ્રદેશનો પાંચમો ભાગ ૩૨૫૦ રૂપિયાના મહેસુલપર મળ્યો હતો. તે ઉપરાંત તેને ૩૫૫૦ ગવર્નરને રૂ. ૫૦૦) અને મોઢરીને રૂ. ૨૦૦) અધિક આપવા પડતા હતા. તેના વંશજોની પાસે આ પ્રદેશ સંવત ૧૮૪૩ પર્વત રહ્યો.

વજીત, તા. ૧૮ મી ઓક્ટોબર-અંતર ૮ માઇલનું. વજીત એ બેરસ નદીના તટપર એક ગામ છે. અહીંનાં ઘાસ પુલકળ થાય છે. ૧૯ મી તારીખે અમે વરસલવાસમાં જઈ પહોંચ્યા. અહીંના મહારાજા અમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા. એઓ રાણાવતવંશના પરમ યોગ્ય પુરુષ છે. એમની યાસે પાંચ ગામો છે. એમની ઉત્પત્તિ રાણા અમરસિંહદાસ થયેલી છે. તેમના પિતા અને પિતામહ એ ઉભાલ શાહજહાનના પદમા રદ્દી અત્યાચારી ઔરંગઝેબની સામે લડતાં મરણ પામ્યા હતા. મહારાજાના પરાક્રમી પૂર્વજોની છત્રી અહીંનાં વિદ્યમાન છે.

અગ્રાહ તા. ૨૧ મી ઓક્ટોબર-અંતર સાડા છ માઇલ. અહીંનાં કેટલાક સિલાલેખોની નકલો અમે મંગારી. ઘણા લોકો અમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા; પરંતુ જવર અને ટાંચી અમે અતિ દુઃખિત થયા. અમારી હાથરી ભાખૂ મહેસ રાખે છે અને તેની શુદ્ધિપર અમને વિશ્વાસ છે.

દમીરગદ, તા. ૨૨ મી ઓક્ટોબર-આ શહેર વીરમદેવે અધીન રૂઝે. વીરમદેવ રાણાવતરાખાના છે. તેમના પિતાનું નામ ધીરજસિંહ હતું. ધીરજસિંહ સંવત ૧૮૪૩ ના જળવાપ્રસંગે સંકુચરના સામંતના મુખ્ય સલાહકાર હતા. આ સમયે તેમને મંડલગદની પ્રાસિ થઈ હતી. સાંપ્રત સરદાર જન્તી અને વ્યસની છે. આ શાંતિના સમયમાં પણ તેમણે ચોરોને પોતાની નોકરીમાંથી દૂર કર્યો નહિ તેથી

સાત દળર રૂપિયાની પેદાશનાં બે સહેરો તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યાં છે. હમીરગઢમાં ૮૦૦ ધરો છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વજુકર લોકો વસે છે. અહીંનાંની છાંટ અને કુપ્પા વખણાય છે. અહીંના એક સુંદર તળાવ છે, જેમાં પુષ્કળ ખતકો રહે છે. આ ખતકોને કાઈમારતું નથી. આ તળાવમાં સિંગોડા પુષ્કળ થાય છે.

સિપનો, તા. ૨૩ મી ઑક્ટોબર-અંતર આઠ માઈલ ત્રણ ર્શ્વંગ. દરે અમે બરાબર મેવાડના મુખ્ય ભાગમાં આવ્યા છીએ. અહીંનાં મેદાનો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અહીંનાં માણસો અમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યાં. તેમણે અમને જણાવ્યું કે જ્યારે પ્રથમ આપ અહીંનાં આવ્યા હતા, ત્યારે ૨૦૦ ધર પણ આબાદ નહોતાં; પરંતુ હમણાં બારસો ધર આબાદ છે. રાણા અમારા રાજ છે, આપ અમારા પરમેશ્વરસમાન છો. મહારાણા અમારી પાસેથી વિવાહપ્રસંગે પણ કર લેતા નથી. આપે અમારા પ્રત્યે જે સદ્વર્તન કર્યું છે, તેથી અમે પરમ પ્રસન્ન થયા છીએ. આપના ઉત્તમ શુભેચ્છી આકર્ષાઈને અમે પાંચ માઈલના અંતરેથી આપને મળવાને આવ્યા છીએ. પાંચ માઈલ તો શું, પરંતુ પાંચસે માઈલ પણ જવાને અમે અચકાઈએ નહિ.મેં તેમને ઉપદેશ આપ્યો અને તેઓ પ્રસન્ન-તાપૂર્વક વિદાય થયા. તેમના ગયા પછી સંગેરાતના બાળા અને રાવરદોના ઠાકોર અમારી સાથે ધણી વારસુધી વાર્તાલાપ કરતા રહ્યા. ઉક્ત ઠાકોરના પુત્રને અમે અજમેરના કિલામાંથી છોડાવ્યો હતો. ધણી વારસુધી વાર્તાલાપ કર્યા પછી તેઓ વિદાય થયા.

૨૨ મી, ૨૩ મી ઑક્ટોબર-માર્ગ સાડાતેર માઈલ-અમે ધાંજા ફેરવાળા માર્ગેથી ગયા તેથી અમને પંદર માઈલની મુસાફરી કરવી પડી. માર્ગમાં મરોઢી સ્થાન જોયું. આ સ્થાન જંગલમાં આવેલું છે. પૂર્વે અહીંનાં ૨૦ ધર હતાં અને હાલમાં સત્તર છે. આ રસ્તા અતિ સુંદર સ્થાન છે. એ નગરની સ્થાપના રાજા ચંદ્રદાસ ચર્મ દત્તી એમ કહેવાય છે; પરંતુ એ રાજા ચંદ્ર કયો તે કાંઈ સમજાયું નહિ. અહીંનાં એક તખ્તી મારા જોવામાં આવી. તેમાં એવો ઉક્તિ છે કે:-“૨૨મીના વ્યાપારીઓ, શાકુકારો, ઊંપાઓ અને પંચાયત જણાવે છે કે સહેરના કરસંઘાડે પાકેર નામના વ્યાપારી-પર અત્યાચાર કરી અત્યાજ અને રેળ ઉપર તેની પાસેથી ભારે કર લીધો હતો, જેથી ઉક્ત વ્યાપારી નાસી ગયો છે; પરંતુ ઉક્ત સરકારી અમલદાર બવિધમાં એવું વર્તન નહિ કરવાના સોગંદ પાધા છે અને ઉક્ત વ્યાપારીને પાછો આવવાને સમજાવ્યો છે. વળી તેણે દેવની સાક્ષી આપી છે. અમે એ-કત્રિત પંચે ઉક્ત ઘટનાના સ્મારકતરિકે આ પાયાણુ મૂક્યો છે. આબાદ વડી ૩ સંવત ૧૮૧૬” આ જસમુ, તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબર-ફેરવાળા માર્ગે આઠ માઈલ, સીધા માર્ગે ૧૨ માઈલ. પૂર્વે આ નગર વિખ્યાત હતું. આ નગરની નજીકનાજ પાણીથી અરપૂર જલાલમ હતું; પરંતુ અમે જ્યારે આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે એમાં એક પણ ધર નહોતું; તોપણ હાલમાં તેમાં ૮૦ ધર છે. અમે આઠ માઈલ સુધી નિર્જન સ્થાનમાં ઘળે આવ્યા હતા. અમે માર્ગમાં દરીબાની તાંબાની ખાણ જોઈ, પરંતુ તે સર્વ પાણીથી ભરેલી છે.

સુનવાર, તા. ૨૫ મી ઑક્ટોબર-સીધા માર્ગે શુભીથી માડાબાર માઈલ. અમે ફેરવાને માર્ગે એટલા માટે ગયા કે ચિતોડના રાવલ સમરસી અને અણહિલપુરના રાજા બોળા ભીમની વચ્ચે જે સ્થાને યુદ્ધ થયું હતું, તે સ્થાન જોવાને અમારો વિચાર હતો. તે સ્થાન મેદાનમાં આવેલું છે. આ યુદ્ધવિષે ધણી કવિતાઓ રચાયેલી છે.

કવિતામાં એવું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે કે ઉક્ત ઉભય રાજાઓની વચ્ચે કરેરા સેનમાં યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં સોલંકી રાજા પરાજિત થઈને નદીપાર ઉતરી ગયો. બનાસ અને બેરિસનો જ્યાં સંગમ થાય છે, ત્યાં મહાદેવજીનું એક મંદિર છે.

કરેરા આગળ જૈનલોકોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથનું મંદિર છે. અહીંના કેટલાક શિલા-લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક શિલાલેખો સંવત ૧૧૦૦ના, કેટલાક સંવત ૧૩૦૦ ના અને કેટલાક ૧૩૫૦ના છે, અહીંનાં પૂજારીઓ દરિદ્રી છે; પરંતુ મંદિર અતિ સુંદર છે. રચબોપર જૈન અક્ષરો કેાતરવામાં આવેલા છે. એનાં શિખર સાધારણ ત્રીસ શીટ ઉંચાં છે. એક ચાક્ષીસ શીટ ઉંચા શિખરપર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ આવેલી છે. અન્ય સ્થાનોમાં તેમના શિષ્યોની મૂર્તિઓ છે. ૩૦ વર્ષ પૂર્વે આ પ્રદેશમાં જુવારની ખેતી

યતી હતી. જુવારના છેડા એટલા ઉંચા થતા હતા કે તેમાં હાથી પણ દેખાય નહિ. અહીંનાં દમણાં મનુષ્યનાં પગલાં જરાપણ દિશિગાયર થતાં નથી. અમારી પાલખી મહા મુસ્કેલીથી ચાલતી હતી. કંચેરામાં પહેલાં ૧૦૦ ઘર હતાં; પરંતુ હાલમાં ૬૦ ઘર છે. અહીંનાંની સ્ત્રીઓ પાણીસહિત અમારે સત્કાર કરવાને આવી. રસ્તેથી કંચેરાસુધીમાં સાત માઈલનો માર્ગ અત્યંત કઠિન છે. અહીંનાંથી સુનવાર નવ કાશના અંતરેપર આવેલું છે. સુનવાર મેવાડના રાજકુટુંબના એક માણસના તાબામાં છે. તે કમલમેરના હાલના કિશ્નેદાર મહારાજ દોડતસિંહના તાબામાં છે. અહીંના કિશ્ને પણ છે. સંવત ૧૮૨૬માં અહીંના તંબાકુનો વ્યાપાર બંધ પડ્યો.

માહિલી, તા. ૨૬ મીએક્ટોબર-અંતર સાડાસાત માઈલ. એ પૂર્વે સાત હજાર રૂપિયાની વાર્ષિક આમ-દાની ધરાવનાર મોટું શહેર હતું; પરંતુ હાલમાં તેની ઉપજ સાતસેની પણ નથી. હાલ એમાં માત્ર ૮૦ ઘર છે. અહીંનાં મુખ્ય રાજગાર કુપિનો છે. હાલના રાણાની માતા બાઇજીરાજે અહીંનાં એક સંગેમરમરનું મુંદર જળાશય બંધાવ્યું છે. અહીંનાં મને એક સંવત ૧૭૭૭ના જૈનધર્મસંપ્રદાયી શિક્ષાશ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત થયો.

તુલ અને મેડતા, તા. ૨૭ મીએક્ટોબર અંતર ચૌદ માઈલ. આજે મારા શરીરમાં ઘણી અશક્તિ જણાય છે. અહીંનાંનાં જંગલમાં વ્યાપ્ત જડે છે. વાજરાજ નામનો જે ઘોડો રાણાએ મને ઉપહારમાં આપ્યો હતો, તે સમજી ગયો કે હવે અમારો પ્રવાસ સમાપ્ત થવા આવ્યો છે. અગીઆ-રસો વર્ષપૂર્વે મહાસંત હારીતે સિસોદીઆઓના આદ્યપુરુષને આ સ્થાનપર મંત્રિત તક્તવાર આપી હતી. અહીંનાં એક મોટા વરાહ અમારી પાસે યદ્યપે ચાલ્યો ગયો. હવે અહીંનાં અમે આરામ લેવા માગતા હતા. અહીંનાંનાં માણસો સત્કાર કરવાને માટે અમારી સામે આવ્યાં. તેમને મોખરે વાળાં વાગતાં હતાં. સ્ત્રીઓ કળશ લઈને આવતી હતી. અમે તેમનો આભાર માન્યો અને તેમના કળશમાં એક એક રૂપિયો નાખી દીધો. ત્યારપછી અમે વિશ્રામસ્થાનપર ચાલ્યા ગયા. અમારો મિત્રી અત્યંત કમજોર બની ગયો છે. તેનું માત્ર હાડપિંજરજી અવશિષ્ટ રહ્યું છે.

અધ્યાય ૯ માં

કર્નલ દોડ સાહેબની પોતાના દેશમાં જવાની ઈચ્છા-૨૪૬૨ જવાનું બંધ રાખી છુટી-રાજ્યમાં જવું-છુટીના મહારાજનો પ્રાણ-યાગ કરવો-કર્નલ દોડ સાહેબનું

તેમના મુત્રને તેમના અવિસાચક પદપર નિપુક્ર કરવા-પોણાના

લીલવાડા-જહાજપુર-કર્નલ દોડનું છુટીમાં આવવું-

રાજપરિવાર સાથે મુલાકાત-તેની

સાથે આત્મીયતા.

રંતર અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરવાથી અને રાજસ્થાનની રાજકીય, આર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિ કરવાની સતત ચિંતા કરવાથી કર્નલ દોડનું સ્વાસ્થ્ય ઇ. ૨૦ ૧૮૨૧ માં સર્વથા હમન થઈ ગયું. તે સમયે તેમની સક્રિય સંપૂર્ણ નહ થઈ ગઈ. આ સમયે તેમણે પોતાના ચિકિત્સકની સલાહથી પોતાના પ્રાણની રક્ષાને અર્થે પોતાની પ્રિય જન્મભૂમિમાં જવાની અભિલાષા પ્રકટ કરી; પરંતુ રાજસ્થાન અને રાજપૂતજાતિપ્રત્યે તેમને એવી માયા અને અકુન્નિમ સ્નેહ હત્યન્ન થયો હતો કે તેઓ પોતાનાં શરીર તથા જીવન તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં કેવળ રાજસ્થાનમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને અને રાજપૂતજાતિની ઉન્નતિ કરવાને માટે ઉલ્લાસ કરતા રહ્યા. પ્રત્યેક દેશ સાથે તેઓ કેઈ ને કેઈ સંબંધથી પરિચિત

થયેના હતા રાજસ્થાનના સમસ્ત ગજપતી અને સામતોની સાથે તેમનો મન, મામાનો સમ્બંધ સ્થાપિત થયો હતો આ કાળથી તેઓ મિત્ર પશુ પ્રતિ માયામનના હાડી વગેરે હુમલા બની સાધારણ અગ્રેજીને મોટા રાજસ્થાનનો પરિત્યાગ કરી રહ્યા નહિ છતાં ૧૮૨૧ ના જુનાઈ માસમા તેમણે ઉદયપુરમા જઈને લખ્યું કે “મે વાંચતુની સમાપ્તિ થયા પછી મદદગમ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો પરંતુ ‘તમે સંદેશ જઈ મકતા નહિ’ એવી મદદાશય કામની લાખિવાણી સહા નિવડી તેજ સમયમા જૂનીના મહારાજનું અચાનક મૃત્યુ થયું, તેથી મારા મનની આશા મનમાજ રહી ગઈ સ્વર્ગસ્થ મદદગાએ મને પોતાના પુત્રના રાજકના પદ પર નિયુક્ત કર્યો હતો અને જૂદીગજપતિ મન કવનો લાગ મને અર્પણ કર્યો હતો આથી હું અત્યંત દુખિત થઈ શીઘ્ર જૂદી તરફ આપ્યો ગયો.”

આ સમયે લા કેનેગ ફ્રાન્સી નીમ્બો હતો તેનો પ્રતીપર કવનો મારે લોધા પુષ્કળ પ્રયત્ને કરી ગયા હતા બ્રાહ્મણો મત્ર લખતા હતા અને હવન કરતા હતા સહેરની બહાર દક્ષિણ તરફ ગંગાજળ ખાટામા આનું હતું સર્વ લોકો વાકુળ બની ગયા હતા, આના સમયમા હું ત્યાં ગયો.

પૌહોના, તા. ૨૫ મી જુનાઈ—આજનો દિવસ અત્યંત દુખનો હતો હું ઉદયપુરથી વરસાદમા નીમ્બો હતો મેંના અને બાદરીની વચ્ચે અમારો હાથી મળ્યું પાંચો ટાક ધણી સખત પડતી હતી, જેથી અમારો કબજો પાગ નહોતો બીનવાડા જેવાના અમારી ઈચ્છા હતી તેથી અમે તે તરફ ચાલ્યા.

બીનવાડા, તા. ૨૬ મી જુનાઈ—જિવમથી હદરેવે રૂપા કરી છે તરફ નીકળ્યો છે. અહીં આના પુરયો તથા સ્ત્રીઓ અમારો સત્કાર કરવાને અમારી સામે આ યા સ્ત્રીઓની પાસે કળશો હતા તેઓ અમારો સારો સત્કાર કરી અમને સહેરમા લઈ ગયા મનરને ઉત્તમ પ્રકારે ગુમાવવામા આ પુ હતું શહેર જેવું પાળા અને અમારા મુકામપર ચાલ્યા આના તે પછી અમે બોજન કર્યું પછી જે લોકો અમારી માથે આ યા હતા, તેમને એમથી આપી વિદાય કર્યા ક્રિટિશરાજ્યની સ્થાપના થયા પછી આ શહેરની ઉન્નતિ થઈ છે અહીં આ નવું હમર વેરા છે, તેમા બાગે ઘણા નાપારીઓના છે સર્વ સ્થાનોની વસ્તુઓ અહીં આ પ્રાપ્ત થાય છે જે કાંઈ વિધન નહિ આવે તો આ શહેરની ઘણીજ ઉન્નતિ થશે ૨૮ મી તારીખે પશુ લોકોએ અમને ત્યાજ ગજ્યા ૨૯ મી તારીખે અમે ઘણો થોડો અસખાબ લઈને ત્યાંથી ની જ્યા સર્વ માર્ગે બગડી ગયા હતા વરસાદ વરસી રહ્યો હતો મારા સાથીઓ પડી જતા હતા આ પ્રતિ આની અમે જહાજપુરમા જઈ પહોંચ્યા.

તા. ૩૦ મીએ અમે જૂદીમા જઈ પહોંચ્યા હું જે પથિ ના વેરામા જૂદીમા ગયો હતો તેજ વેપમા રોમથી સતમ થયેના રાજકુટુંબો આશ્વાસન આપવાને મારે સાથી પટેના નજમહાનયમા ચાલ્યા ગયો ત્યાં જઈ મેં સૌને આશ્વાસન આપ્યું રાજમહાનયમા નીન મારાજ અને તેમના બાતરા ગોપાલસિંહ તથા દરબારીઓ જેના હતા તેમણે મને આ જો ના સમયમા પશુ સારો સતાર આપ્યો.

સ્વર્ગસ્થ મહારાજના વિશેગથી મને અપાર ગા થયો છે એમ મેં તેમને નિવેદન કર્યું અને તેની સાથે એમ પશુ નિવેદન કર્યું કે ભારતનું ના ગર્વ જનરલ બહાદુર પશુ મદદગમના વિશેગથી પરમ દુખિત થયા છે અને હવન મદદગમ બર્ધાસુધી રાજમાર્ગ કરવાને સમર્થ થશે નહિ ત્યાંસુધી ના ગર્વ જનરલ બહાદુર પિતાની જગા લઈ તેમના કથાણની કામના કરશે સગીર મહારાજએ ધીર ગબીર રસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “માત પિતા મને આપની ગોદમા મેમાડી ગયા છે તેમણે મારા કન્યાણનો ભાર આપના હાથમા અર્પણ કર્યો છે આ પ્રતિ પરસ્પર વાતોનાપ થયા પછી સામતોની સાથે સમવાનુસાર વાતચીત કરી અમે મહાનયથી થોડે દૂર અમારા મુકામપર ગયા ત્યાં મને જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હતી તે તે વસ્તુઓ તૈયાર રાખવામા આની હતી લોજનની સર્વ સામગ્રી પશુ તૈયાર હતી રાજમાતાએ લોજનની સર્વ સામગ્રી મોકરી

આપી હતી. મારાપ્રત્યે સન્માન દર્શાવવાને માટે એક બ્રાહ્મણની સાથે ઉક્ત સામગ્રી મોકલવામાં આવી હતી. તેની આગળ એક બ્રાહ્મણ ગંગાજળ છાંટતો છાંટતો આવ્યો હતો. કોઈની દૃષ્ટિ નહિ લાગે અને કોંઈ અશુભ નહિ થાય એટલા માટે એમ કરવામાં આવતું હતું.

અધ્યાય ૧૦ મો.

રાજ્યાભિષેક-રાજબ્રાતાઓની યોગ્યતા-રાજમાતાના સમાચાર-રાણીની મુલાકાત-
હોરામાં ગમન-રાવતા.

જૂદી ગયો ત્યાર પછી રાજ્યથાતાએ નૂતન મહારાજને રાજતિલક કરી અભિષેક કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. શ્રાવણમાસની તૃતીયાના મહાપર્વને બીજો દિવસે આ શુભ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. રાજમાતાએ એક દાર-કુનકારા મારાપર કહેવાની મોકલ્યું કે તૃતીયાને દિવસે જાતીયપર્વ છે, માટે તે દિવસે આપે રાજકુમારની સાથે ફરવા નીકળવાની કૃપા કરવી. વળી તેમણે મને એમ પણ કહેવાવ્યું કે રાજસ્થાનમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે રાજનું મૃત્યુ થયા પછી શોકના બાર દિવસ વ્યતીત થયા બાદ નિકટના

કોઈ રાજ અથવા કોઈ રનેદી વા આપે રાજકુમારને શોક છોડવાનો આમ્રદ કરે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે મેં રંગેલા રૂપડાં, પાંચડી તથા જરીનો શિરપેચ એ વસ્તુઓ રાજમહાલયમાં મોકલી આપી. નૂતન મહારાજને શોકનાં મિન્દસ્વરૂપ સફેદ વસ્ત્રોનો પરિવાળ કરી રંગીન વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. પછી હું તેમની સાથે જૂના મહાલયમાં ગયો. અહીં આજ સમયે ક્રિયાકર્મ થયાં.

બીજો દિવસે મહારાજનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. જે રાજમહાલયમાં જૂદીના મહારાજને અભિષેક કરવામાં આવે છે, તેમાં હું ગયો. હું જે માર્ગે થયને જતો હતો તે માર્ગમાં અગણિત પ્રજાજનો સુંદર વસ્ત્રો પહેરી મને અભિનંદન આપતાં હતાં. મહાલયના આંગણમાં પણ આ પ્રકારે અસંખ્ય રાજપૂતો એકત્રિત થયા હતા. તેઓ ‘જય જય’ શબ્દથી આનંદ પ્રકાશિત કરતા હતા. મહાલયની અંદર જ્યાં મહારાજના અભિષેકની ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી, ત્યાં પણ પુષ્કળ સામંતો એકત્રિત થયા હતા. હું ત્યાં ગયો અને સામંતોની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યો. પાસેનાજ એક ઐરડામાં પૂજા અને દંવન થઇ રહ્યાં હતાં. પૂજાની સમાપ્તિ થતાંજ મેં નૂતન મહારાજને યજ્ઞલવનમાંથી બાહારી બીજા ઐરડામાં એક આસનપર બેસાડ્યા. તે રથને પુનઃ પૂજા આદિ થઈ. મહારાજને પોતાના પુરોહિતના મસ્તકપર તિલક કર્યું. ઉક્ત કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી સર્વની સલાહથી હું પ્રસન્ન-ચિત્તથી નૂતન મહારાજને ત્યાં ગોઠવેલા એક ઉચ્ચ મંચપરના સિંહાસન તરફ લઈ ગયો. મંચ ઉપર હતો, તેથી સુકુમાર મહારાજ તેપર ચઢવાને સમર્થ થયા નહિ, તેથી મેં તેમને ઉંચકાને ચઢાવી દીધા. ત્યારપછી પુરોહિતે મંદન લગાડ્યું અને મેં મંધવના અંશુલીથી મહારાજના કપાળમાં તિલક કરી દીધું. ત્યારપછી તેમની કમરમાં તલવાર બાધી મેં ઐરિશસરકારની તરફથી તેમને અભિનંદન આપ્યું. સર્વ સાંભળી શકે એવા ઉચ્ચ સ્વરથી મેં જણાવ્યું કે-“ઐરિશસરકાર સદા જૂદીના મહારાજ અને તેમના રાજ્યના મંગલની કામના કરશે.” મારા આ વચન સાંભળી સુંદર વસ્ત્રધારી હજારો માણસો પરમ આનંદ પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા અને તેજ સમયે તારાગદના કિલામાંથી તોપનો શબ્દ થયો. ત્યારપછી મેં મહારાજની પાંચડીમાં જરીનો શિરપેચ ખોસી તથા ગળામાં મોતીની માળા પહેરાવી રાજપૂતોની રીતિ પ્રમાણે એકવીસ શાલ તથા બીજાં અનેક પ્રકારનાં મૃત્યવાન વસ્ત્રો બેટ કર્યાં. તે સિવાય રૂપાના અવકરોથી યુગલિજન થયેલા એક દાથી અને એ કાળા ઘોડા પણ આવ્યા. ત્યારપછી મહારાજને મિત્ર તથા રક્તકર્તરિકે અભિનંદન આપી તથા તેમનું કંપ્યાણુ ઇચ્છી તેમના-થી ઘોડે દૂર જઈને ઉભા રહ્યો. હવે સામંતો મહારાજને નજર આપી અભિનંદન આપવા લાગ્યા.

આ સમયે રાજાઆતા ગોપાનસિંહે મારી પાસે આવી મને કહ્યું કે -“ આપ સિવાય અમારા રક્ષક બીજો કોઈ પણ નથી ” સમસ્ત સામ તો પણ મહારાજને અભિનંદન આપ્યા પછી મારી પાસે આપ્યા અને મને બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિતરિકે નજર અર્પણ કરી ત્યાર પછી હું સામ તો અને મહારાજને અભિનંદન આપી ત્યાંથી ચાલ્યો આ યો ત્યાર પછી નવીન મહાગમ્મ સેના અને સામ તોસહિત નગરમા ફરતા ફરતા સવળા દેવાનયોમા પૂજા કરવાને ગયા સીતૂરના દેવાનયમા પણ તેઓ પૂજા કરવાને ગયા હતા

બીજે દિનસે રાજાઆતા તરફથી મને સમાચાર મળ્યા તે પ્રમાણે મે સર્વ પ્રમથ કર્યો તેમને બચવતસિંહ તરફની આરાજા હતી બનવતસિંહે બાર વર્ષપૂર્વે એક દિશાપર આક્રમણ કરી તેને જુદીના મહારાજની પાસેથી ખુચરી લીધો હતો મહારાણી પોતાના દીનાન બૂરા રાજુનાથથી પણ અ પ્રસન્ન હતા, તેથી તેમણે પરમ ધાર્મિક ગોવિંદરામ વગીવ, ધાવલાઈ (તારાગઢના કિલ્લેદાર) તથા ચંદ્રલાલુ નાયક કે જેઓ અતિ પ્રમાણિક હતા, તેમને બૂરા રાજુનાથની ઉપર દષ્ટિ રાખવાને નિયત કર્યો હતો.

મે ત્યાર પછી આજ્ઞા કરી કે આમદાનીના જે રૂપિયા આવે તે સર્વ મહાનયના ખજાનામા રાખ્યા ઉપરાંત પુરોએને મે ખજાનાપર દેખરેખ રાખવાને મઠે નિયુક્ત કર્યો અને સર્વ દિસાબને માટે તેમને બેખમદાર બનાવ્યા વગી બચવતસિંહને વિદાય કરાવેના પણ પ્રમથ કર્યો

એવામા આવણીની પૃષ્ઠિમાના રક્ષાબંધનના તહેવાર આ યો રાણીસાહેબાએ મને બહુ ગણી પોતાના પુરોહિતની સાથે મારી પાસે રક્ષા મોકલી અગીઆ વર્ષના રાજપૂતમા મારા ભાણેજ અપા મને રાણીની સાથે રાજપ્રબંધસબંધી કાંઈક વાર્તાનાપ કરવાની ઇચ્છા થઈ અને હું રાજમહા લયમા ગયો કેટલાક કલાક સુધી વાતચીત થઈ રાણી એક પડદામા હતા તેમની માથે થયેની વાન-ચીતપરથી તેમની રાજપ્રબંધવિષયક મહાન યોગ્યતા પ્રતીત થઈ મે તેમને સમગ્રનુ કે તમારે પૃથક્ પનન્યહાર કરવો નહિ તેમજ પોતાના મનની વાત હરકેઈને જણાવની નહિ સરકાર સહ તમને સહાય કરશે પછી રાણીએ એક દાસીમારફતે મારી પાસે અતરપાન મોકલ્યા અને વારવાર અને લનામણુ કરી કે હાનછને બૂલી જશે નહિ ત્યારપછી મે ત્યાંથી વિદાય લીધી

હું આનંદપૂર્વક પાછો ફર્યો રાણીની યોગ્યતા જોઈ હું પરમ પ્રસન્ન થયો ઇતર રાણીએ ક-રતા આ રાણીમા મને વિશેષ યોગ્યતા પ્રતીત થઈ

અને આગઢ માસપર્ષત જુદીરાજનમા રક્ષા જુદીમાથી પાછા ફરતી વખત અમે રાજપના અમદારને જણાવ્યું કે અમે આપને આ રાજ્યના પ્રબંધકર્તાતરિકે ચૂકી જઈએ છીએ જો અમે પ્રતિવર્ષ દિસાબ માગીએ તો આપ આશ્ચર્ય પામશો નહિ બૂરા રાજુનાથને પણ મે સમગ્ર યો કે તમારી ઉન્નતિના માગે તમારા હાથમા છે માટે પ્રમાણિકપણે કાર્ય કર્યો તેણે તથા તેના સાથીઓએ મારી આ શિખામણુ માન્ય કરી

નરાસમા અમને જુદીના સમાચાર મળતા રક્ષા દેનાગરી તથા ફરસીમા લખેના મહારાજના પન પણ અમને પ્રાપ્ત થતા રક્ષા જ્યારે અમે જુદીમા હતા ત્યારે બાલમહારાજ અમારા મુકામ આગળ થોડા ફેરની પોતાનું આતુર્ચ દર્શાવતા હતા, પરંતુ આજે અમને મહારાણીના પત્રથી વિદિત થયું કે બાનમહારાજએ વરાહના સિકાર કર્યો છે મહારાણીએ આ કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ બહુ દાનપુણ્ય કર્યું હતું રાજપૂતોમા એવી રીતે પ્રચલિત છે કે બ્યાસુધી રાજ જંગની વરાહનો સિંહાર કરે નહિ, ત્યાસુધી વીરોમા તેને પ્રતિષ્ઠા મળતી નથી

અમે જ્યાં જ્યાં મુકામ કરતા ત્યાં ત્યાં પ્રાચીન ચિનાવેમોની તપાસ કરતા હતા આથી જુદી-ના રાજપુરોએને પરમ આશ્ચર્ય થતું હતું

જુદીની આમદાની તજનાપથી વિશેષ નહોતી, પરંતુ હવે થોડા સમયમા તેની ઉપજ પાચ સાબથી અધિક થશે તે સિવાય ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજની જૂમિ મહારાજને નીન પ્રાપ્ત થઈ આ જૂમિ પૂર્વે સિધિઆના અધિકારમા હતી, જે તેણે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં થયેની સધિ પ્રમાણે છોડી દીધી હતી મહારાજની પાસે સાતમે થોડેરનાર રવગતીય, કિલ્લેદારી તથા યોનદાજસેના, બાર તોપો તથા ૨૭૦૦ પાયદલ સૈનિકો હતા

રાવતા, તા. ૧૯ મી નવેમ્બર-ઝાગરટની તા. ૧૪ મી એ અને કેટલા તરફ ચાલ્યા. ખૂંદીની પ્રજા પણ આ સમયે જવર અને ટાઢથી પીડિત હતી અને અમે પણ તેથી દુઃખિત હતા. અમે હમણાં જ સ્થાનપર ચાલીએ છીએ, તેજ સ્થાનપર ૪૦ સં ૧૮૧૭-૧૮ માં અમે રાત્રીઓની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. આ યુદ્ધ પિંદારઓની સામે થયું હતું. તેમની લૂંટમાંથી જે દ્રવ્ય મળ્યું તે-દારા લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના નામથી પૂલ બંધાવવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ લૂંટમાં પ્રત્યેક દેશનો માલ મળી આવતો હતો. તેમાં અનેક પ્રકારનાં ૪૦૦૦ પશુઓ હતાં. અમારી ઇચ્છાનુસાર કેટલાની પૂર્વતરફ ૧૫ મહેરાબનો એક પૂલ બંધાવવામાં આવ્યો. તે પૂલ એક હજાર શીટ લાંબો હતો. અમે હાડોતીના મુખ્ય માર્ગની સમીપ હતા, એવામાં રાજરાણાએ જણાવ્યું કે ચાલો તમને શિકાર-નું મોડું સ્થળ ખતાવું. આ સ્થળે પર્વતની મોટી મોટી શ્રેણીઓ આવી રહી હતી. આ સ્થળથી હાડોતી માળવાથી પચ્ચક ચાપ છે. ત્રીજે પ્રહરે અમે શિકાર ખેલવાને ચાલ્યા. શિકારીઓનો શબ્દ માંભળી જંગલનાં પ્રાણીઓ આમતેમ નાસવા લાગ્યાં. જનવરો ભયથી નાસતાં હતાં, એ એક અદ્ભુત દ્રશ્ય જણાતું હતું. એ દિવસે અમે હરણોનો શિકાર કર્યો.

એમ કહેવાય છે કે આ સંસ્થાનને પ્રતિવર્ષે શિકારમાં ૨૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. ૨૫ સુધાર, ૨૦૦ હાંકનારાઓ અને ૫૦૦ શિકારીઓ એ કાર્યને માટે રાખવામાં આવે છે; પરંતુ વિશેષ વ્યય ખાણમાં થાય છે. વળી લોકોને પારિતોષિક પણ આપવામાં આવે છે. રાજરાણા આ કાર્ય હાડાગતિને પ્રસન્ન કરવાને માટે કરે છે.

જ્યાંસુધી મહારાવ મેવાડમાંથી પાછા આવશે, ત્યાંસુધી અમે માળવામાં પરિવ્રમણ કરીશું.

અધ્યાય ૧૧ મો

સુકુંદરામાં જહુ-અંબલતું દ્રશ્ય-વણુજારાઓનાં ચિહ્નો-જોગીઓનાં સ્થાનો-દોડ સાહેબનું એક યોગીના શિષ્ય યહુ-સિસોદીઆતું જૂતાંત-યોગીઓના સરદારનું વર્ણન-વારોહી અને તેનાં મંદિરોનું વર્ણન.

મે પ્રાતઃકાળમાં ઘણા વહેલા સુકુંદરા નામના પહાડી માર્ગથી ચાલ્યા. પ્રાતઃકાળમાં અમને માળવાની સમતલભૂમિ દૃષ્ટિગોચર થઇ. અમે ડાબા હાથપર જે પર્વત હાડોતીને માળવાથી વિચ્છિન્ન કરે છે તેની પાસે યહન ગયા. અમે પર્વતપરથી ઉતર્યા કે તરતજ અમને ખાલસૂર્જનાં સુકુમાર કિરણો દૃષ્ટિગોચર થયાં. અહીંનાં નાના નાના સ્તંભો અમને દૃષ્ટિગોચર થયા. આ સ્તંભો વણુ-જારાઓએ માર્ગને ચિન્હતરિકે સ્થાપિત કર્યા હતા. આગળ જતાં ઝઘકા નામનું મંદિર આવ્યું. આ મંદિર હિસારના સામંતે સાધુઓને માટે બંધાવ્યું હતું. આ મંદિરની સામે જટાબૂજધારી ભસ્મસહિત અનેક સંન્યાસીઓ દૃષ્ટિગોચર થયા. આ સંન્યાસીઓના પ્રધાનનેતાની વય ૬૦ વર્ષની હતી. તેણે આગળ આવી મને આશીર્વાદ આપ્યો. પછી તેણે મારા મસ્તકપર ભસ્મનું તિલક કર્યું અને પોતાનો ચેલો બનાવી દીધો. આ વૃદ્ધ સંન્યાસી પ્રાચીન ઇતિહાસ ઘણો જાણતો હતો. તેણે દેવદાનવોની કથા કહેતાં રામાયણની કથા પણ કહી સંભળાવી. મેવાડના રાજપૂતોને સિસોદીઆની ઉપાધિ ચામટે મળી તેના સંબંધમાં તેણે એક વિચિત્ર વાત કહી. તેણે જણાવ્યું કે આ પર્વતમય પ્રદેશમાં એક સમયે ચિતોડના મહારાણા મૃગયા ખેલવાને માટે આવ્યા. શિકાર કર્યા પછી તેઓ કુધાથી અત્યંત વ્યાકુલ બની ગયા. તેમણે અતિ શીઘ્રતાથી માંસનો એક ટુકડો પોતાના મુખમાં નાખ્યો. તેની સાથે એક જંગલી ગંસ પણ મહારાણાના મુખમાં પેસી ગયો. તે ગંસે મહારાણાના હૃદયમાં જઇ ભયંકર વેદના ઉપરિચિત કરી. રાણાની

આત્માથી વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવાને આજ્ઞા. વૈદ્યને નિવેદન કરવામાં આવ્યું કે મદારાણના ઉદરમાં ડાંચો પ્રવેશ કર્યો છે. વૈદ્યે મદારાણના છવનની રક્ષા અર્થે એક ઉપાય નિશ્ચિન કર્યો. વૈદ્યે રાણાના એક મેવકને સુપ્ત રીતે કબ્જે કે એક માવના કાનનું થોડું માંસ દાખી લાવ્યો. મેવકે ઉઠા આત્માનું પાસન કર્યું. વૈદ્યે ઉઠા માંસનો ટુકડો એક ચીંચરા સાથે લપેટી તેને એક દોરવતી બાંધી રાણાને ગળામાં ઉતારવાને કહ્યું. તે પ્રકારે કરવામાં આવ્યું. ઉઠા ડાંચ ગોમાંસને વળગ્યો એટલે વૈદ્યે તેને બહાર ખેંચી કાઢ્યો. આ રીતે રાણાના પ્રાણની રક્ષા થઈ. આથી રાણાએ પરમ સંતુષ્ટ થઈ ઉઠા વૈદ્યને વધેટ પુરસ્કાર આપ્યો; પરંતુ તેઓ તેને વારંવાર પૂછવા કાગ્યા કે તમે ક્યા ઉપાયથી મારા પ્રાણની રક્ષા કરી છે તે મને કહો. ત્યારે વૈદ્યે તેમને સમસ્ત જ્ઞાન કહી દીધું. રાણાએ જ્યારે જાણ્યું કે મારા ઉદરમાં ગોમાંસ નાખવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તેઓ પોકરી ઉઠ્યા કે:— “એ તો મદાપાય થયું ! એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કું અવશ્ય કરીશ. ” મદારાણાએ અજાનતાથી ગોમાંસ ખાધું હતું તેટલા માટે તેમને એવી સજા ફરમાવવામાં આવી કે તેમણે સીસાનો ઉકળેલો રસ પીવો. યોગીજીવનમાં તેમને મરે સીમું ગાળવામાં આવ્યું અને મદારાણા નિર્ભયતાપૂર્વક તેનો ગરમ રસ પી ગયા, તેથી તેમને કાંઈ પણ ઇજા થઈ નહિ. તે દિવસથી મેઘાડના રાણા આહેરિયાને ખરેખરે સિસોદીઆ કહેવાવા લાગ્યા. તે વૃદ્ધ યોગી મિથ્યાસપૂર્વક માનતા હતા કે ઉઠા જનશુતિ સર્વથા સત્ય છે. ઉઠા યોગીની સાથે વાર્તાલાપ કરતા કરતા અંગે આગળ વધ્યા. દરથી જ્યોથી આવૃત વારીસીના વિખ્યાત મંદિરનું સિખર દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું. આ દૃશ્ય નેત્રોને પરમ આનંદ આપતું હતું. હું એક નાની સરખી નદીને કિનારે થઈને ઉઠા મંદિર તરફ ગયો. હું તે મંદિરની સમીપ પહોંચ્યો ત્યારે અતિ પ્રચંડ આશ્ચર્યો દૃષ્ટિગોચર થયાં. આ જ્યો અત્યંત જૂનાં હતાં. હું શીઘ્ર અંધપરથી ઉતરી પડી મંદિરના આંગણમાં ગયો. આ વિશાળ મંદિરની સુંદરતાનું વર્ણન કરવું સર્વથા અશક્ય છે. માત્ર ચિત્રકારજ તેનું ચિત્ર આલેખી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપી શકે. સિંધપકારોએ આ મંદિર બાંધવામાં ગોતાની કળાની સર્વોચ્ચતા દર્શાવી આપી હતી. આ મંદિર જોઈ મારા મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે પ્રાચીન હિંદુશિલ્પકાર ખરેખર અત્યંતનીય છે. સ્તંભોની પડિંગ, નીચસો ભાગ અને ઉપરની છત એ સર્વ અવર્ણનીય હતાં. સર્વથી ઉપર આવેલા મુવર્ણના કળશે અભારી દૃષ્ટિ વિશેષ આકર્ષિત કરી. આ મંદિરનું સમસ્ત વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક મોટું પુસ્તક લેવાય. જો કે આ મંદિર અત્યંત પ્રાચીન કાળનું છે, તથાપિ આજપર્યંત તેની સુંદરતા કાયમ રહી છે. તે દીર્ઘકાળપર્યંત સારી સ્થિતિમાં ટકી રહ્યું તેનાં બે કારણો પ્રતીત થાય છે. એક તો એ મોટી ખડકોમાંથી કાપી કાઢેલા પાપાણુવતી બંધાવવામાં આવ્યું છે અને બીજું સંગ્રેમશરના પાપાણુનો એને ઓપ દેવામાં આવ્યો છે. વૃદ્ધિથી માત્ર કેટલોક ભાગ ઊખડી ગયો છે, બાકીનો સર્વભાગ ધણી સારી અવસ્થામાં છે.

વારીસીના આ મહાન મંદિરમાં મહાદેવ વિરાજમાન છે. મંદિરના કેવળ એક સ્થાનમાં જ નહિ; પરંતુ અનેક સ્થાનોમાં શિવલિંગ વિરાજમાન છે. લગભગ પાંચસો હાથની ચોખડીજૂમિમાં આ મંદિર બંધાયેલું છે અને એતરફ પથ્થરની દિવાલો છે; આ દિવાલોની બહાર મહાપ્રચંડ જ્યો આવી રહ્યાં છે અને નાનાં નાનાં મંદિરો પણ વિઘ્નમાન છે. મંદિરના આંગણમાં જતાંજ સીધી પ્રથમ એક સ્તંભ મારા જોવામાં આવ્યો. એક સર્પ આ સ્તંભને પકડી રહ્યો હતો. મંદિરનો દરવાજો અવશ્ય અત્યંત રમણીય હતો; પરંતુ હાલમાં તે નષ્ટ થઈ ગયો છે. હાલમાં તેના કેટલાક ભાગો સારી અવસ્થામાં છે, તે ઘણા રમણીય જણાય છે. મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ મહાદેવ, પાર્વતી અને તેમના અનુચરોની છે. મહાદેવ એક કમળની ઉપર ઉભા રહ્યા છે અને એક સર્પ તેમના ગળામાં માળાની જેડે શોભી રહ્યો છે. તેમના જમણા હાથમાં કમર અને ડાબા હાથમાં મનુષ્યની ખોપરી છે. અત્યંત દુઃખનો વિષય છે કે મુસલમાનોએ તેમના ઉભય હસ્તો ખંડિત કરી નાખ્યા છે. મુસલમાનોએ આ આખી મૂર્તિ ખંડિત કરી નહિ તેનું કારણ એવું જણાય છે કે તે પાપાણુહત્યના માણસો પણ તેનું શિલ્પકાર્ય જોઈને મોહિત થઈ ગયા હતા. પાર્વતીની મૂર્તિ શિવજીની ડાબી તરફ સ્થાપિત છે. તે મૂર્તિ એક કૂર્મની ઉપર ઉભી રહેલી છે. મંદિરમાં બીજી પણ ઘણી મૂર્તિઓ છે. સુંગની ઉપર એક સિંહના જેવી મૂર્તિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેનું નામ માસ છે. અન્યાન્ય મૂર્તિઓમાંની ઘણી

ભાંગીટૂટી ગએલી છે. એક સ્થાનપર એક ચોગી વીણા વગાડી રહ્યા છે અને બે હરણીઓ કાન ઉંચા કરી વીણાનો સુમધુર સ્વર સાંભળી રહી છે. એવા પ્રકારની પ્રતિમા કાતરેલી છે.

પ્રધાન મંદિરની અત્યંત નિકટ બીજું એક નાનું મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં ચતુર્ભુજદેવીની મૂર્તિ સ્થાપિત છે; પરંતુ મુસલમાનોએ તેના પથ્થુ બે હાથ ખંડિત કરી નાખ્યા છે. ભીલો તેની પૂજા કરે છે. આ દેવીના પરમ ભક્ત ભીલકોકિલ છે.

પ્રધાન મંદિરની ડાબી બાજુએ એક ત્રીસ ફીટ ઉંચું મંદિર છે. તેમાં અષ્ટમાતા અર્થાત અષ્ટ-ભુવન દેવીની મૂર્તિ સ્થાપિત છે. મુસલમાનોએ આ દેવીના સાત હાથ સર્વથા ખંડિત કરી નાખ્યા છે. માત્ર એક હાથ કે જેમાં દાઢ હતી, તેજ તેમણે તોડી નાખ્યો નથી. તેમણે દેવીનું મસ્તક સર્વથા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું છે. આ મૂર્તિ મહાદેવના વક્ત્રચ્ચળપર ઉભી છે. મહાદેવની મૂર્તિનું મસ્તક પણ તૂટી ગયેલું છે. ચોગીની અને અપ્સરાઓની મૂર્તિઓપર મુસલમાનોએ હાથ નાખ્યા નથી. જમણી બાજુએ ત્રિમૂર્તિનું મંદિર છે. જેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણેનાં મસ્તક લાગેલાં છે. મહાદેવસિવાય બ્રહ્મા અને વિષ્ણુનાં મસ્તક પણ મુસલમાનોએ ભગ્ન કરી નાખ્યાં છે. આ ત્રિમૂર્તિપર જે એક મોટો મુકુટ હતો, તે અઘાપિ વિદ્યમાન છે. તેની કારીગરી અત્યંત મનોહર અને પ્રશંસનીય છે. હાથમાં આતું ઉત્તમ સિલ્પકાર્ય કયાંય પણ કરવામાં આવતું નથી.

પ્રધાન મંદિર પટ રીટ ઉંચું છે. આ મંદિરના બહારના લાગમાં અને અંદરના લાગમાં સર્વત્ર દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ સ્થાપિત છે. મંદિરની બહાર જમણા હાથપર એક ધુમટમાં મહાદેવની મૂર્તિ છે, તેના ગળામાં મસ્તકની માળા છે તથા તેના સાત હાથમાં સાત પ્રકારનાં શસ્ત્રો છે. તેના મસ્તકપર સર્પથી વિજડિત જોપરીનો મુકુટ છે. તેની ડાબી બાજુએ એક ચોગિની રથિકાપાન કરી રહી છે અને તેની જમણી બાજુએ નીચે ચતુર્દેવની મૂર્તિ છે. તેનું શરીર અર્ધશીર્ષી છે.

પશ્ચિમ તરફ મહાદેવની બીજા એક પ્રકારની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ અત્યંત સુંદર અને રમણીય છે. પાર્વતીની સાથે વિવાહ કરવાને મોટે મહાદેવ ગયા હતા તે પ્રસંગની તેમની આ મૂર્તિ છે. તે અત્યંત ભવ્યર લાગે છે. મનુષ્યોનાં મસ્તકો તેમના ગળામાં વિરાજમાન છે. તેમની નિકટજ મુ-ત્યુના મુખમાં સપડાયેલાં બે મનુષ્યોની મૂર્તિ છે.

ઉત્તરમાં કાળ અને તેના સાથેઓની મૂર્તિ છે. કાળની મૂર્તિને બૂખામાનાની મૂર્તિ કહેવામાં આવે છે. તે વૃદ્ધ સ્ત્રી છે અને તેના ગળામાં પણ મનુષ્યોની જોપરીઓ લટકાવી છે. બે મનુષ્યો તેની સાથે છે, જેની આકૃતિ પક છે. તે શ્રુત હોવાથી તેની આંખો બંધ છે. મુખપર ચતુર્નાં ચિન્હો રચેદ હૃદયોચર થાય છે. એક દિશક પ્રાણી તેમની સામે આવતું જણાય છે.

મંદિરના સલામકષ્પ વિશાળ છે. તેની બે બાજુએ ચોખંડા સ્થંભો આવી રહ્યા છે. આ સ્થંભોમાં સ્ત્રીપુરુષની પુષ્કળ મૂર્તિઓ કાતરેલાં આવેલી છે. મહેરાજ ઘણા અદ્ભુત છે. કેટલીક મૂર્તિઓના હાથમાં ખૂન છે. એક હાથીની મૂર્તિ પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે. અમે આવી મૂર્તિ ક્યાંય પણ જોઈ નહોતી.

એની છત ઘણીજ મનોહર છે. અમારા એક માણસે તેનું ચિત્ર લઈ લીધું. આ પવિત્ર સ્થાનપર એક મૂર્તિ છે. જેને શેરી વારાસી કહેવામાં આવે છે. તેનું બીજું નામ બાજનાથ છે. પડયાઓ મ્લોકકથી તેની સ્તુતિ કરે છે. વળા એક ગોળ પાયાળુની સામે એક મંદિર આવેલું છે. ત્યાં એક મહાપુરુષે પાર્વતીની એક મૂર્તિ સ્થાપિત કરી છે; પરંતુ તેથી દેવ તેનાપર પ્રસન્ન થયા નહિ. તેના પર મહાક્રોધ પડ્યો. તેની ભાષી મરી ગઈ, તેનો પુત્ર મરણ પામ્યો અને તેનું દેવાળું નીકળ્યું.

આ મંદિરની સમીપ વીસ ગજના અંતરપર સિંઘારચેરી નામનું એક સ્થાન છે. તે સ્થાન ચાલીસ ચોરસફીટનું છે અને મોટા મોટા સ્તંભોની શ્રેણીઓપર તે સ્થિત છે. ઉપરથી તે પુશ્કું છે; તેમાં પુષ્કળ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. તેપર બાર ફોટોના એક ચોતરો છે, જ્યાં રાજા હનનો વિવાહ એક રાજપૂતની કન્યા સાથે થયો હતો. તેના રમરણચિન્હનરિકેજ આ ચોતરો બંધાવવામાં આવેલો છે.

મંદિરની વચ્ચે એક વેદીપર નંદીશ્વરની મૂર્તિ સ્થાપિત છે. નંદીશ્વર પોતાના સ્વામીની સન્મુખ પગ વાળાને બેઠા છે. મહાદેવની સમીપ નાનાં નાનાં મંદિરોમાં મૂર્તિઓ છે, જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ

મહાદેવની અને કૃત્તીક અન્ય દેવીની છે. ઉત્તર તરફ મણેશ અને ઇતર દેવીની મૂર્તિઓ છે; પરંતુ ચપ્પનોએ આ મૂર્તિને તોડી નાખી છે. આગળ ચાત્રાનાં બે સ્તંભો આવે છે, જેમાંનો એક ઉભેલો છે અને બીજો પડેલો છે. અહીંઆ જળપાનને માટે એક વાવ પણ વિદ્યમાન છે. અહીંઆથી આગળ ચાલી અમે એક કુંડની નિકટ ગયા. આ કુંડ સાદું ફીટ લાંબોપહોલો છે. તેમાં પાણી દિનારા-ચુકી ભરેલું રહે છે. તેની સમીપ એક મંદિર જળદેવતાનું છે. કુંડની નિકટ જ જ મંદિરો છે તેમાંની કારીગરી પણ અદ્ભુત છે. મેં એક મંદિરમાં પાણીમાં તરતી નારાયણની મૂર્તિ જોઈ. નારાયણ શેખ-નાગની રાધાપર શયન કરે છે. નાગ સદસ દેશીયી તેમની ઉપર ડાબા કરે છે. ચરણમાં લક્ષ્મીજી બેઠા છે. તેમની સમીપ એક ઘોડો ઉભો છે. તેની સમીપ એક સિંહ છે. ઉપરના ભાગમાં ઇતર દેવતાઓની પ્રતિમા છે. એક સ્થાનપર મુસિંદની પ્રતિમા છે. બીજા પણ અનેક દેવતાઓની મૂર્તિઓ છે.

નારાયણ શયન કરી રહ્યા છે. તેમનો એક હાથ મસ્તકનીચે છે. તેમણે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કર્યાં છે. શંખ હસ્તિણવર્ત કહેવાય છે. તેમની નાભિમાંથી એક કમળ નીકળ્યું છે અને તેપર બ્રહ્મા બેઠા છે. લક્ષ્મીજી નારાયણનાં ચરણ ચાંપી રહ્યાં છે. આ સર્વ મૂર્તિઓ કારીગરીના ઉત્તમ નમુના છે. શેખનાગની રાધાપર ચતુર્થી નારાયણની મૂર્તિ અત્યંત મનોહર છે. શેખનાગ તેા ખરેખરા સાપજ નજાય છે. નારાયણની પેદી આદિ ફીટ લાંબી અને બે ફીટ પહોળા તથા ત્રણ ફીટ ઊંચી છે. નારાયણની મૂર્તિ યુકૃતથી ચરણપર્જિત ચાર ફીટ લાંબી છે. આ મૂર્તિને અન્ય સ્થાનમાં લઈ જવાની જમારી મરજી થઈ.

કુંડની આસપાસ ૧૨ મંદિરો છે. અહીંઆં એક સ્ત્રીપુરુષની મૂર્તિ અદ્ભુત છે. જો એક ચિત્ર-ત્રકાર ૭ માસપર્જિત પરિશ્રમ કરે તો આ વારૌક્ષીના મંદિરની કાંઈકે રૂપરેખા આંતેખી શકે.

વારૌક્ષી નામ સાથી પૃથ્વી તેનો કાંઈ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થતો નથી; પરંતુ રાજ્ય હુન કે જે અંગતરસીના નામથી વિખ્યાત છે, તેનો કાંઈક સંબંધ એની સાથે જણાય છે. એમ પ્રતીત થાય છે કે જ્યારે યુનાની પાદશાહ સેલ્યુકસે ભારતવર્ષમાં ઉજ્જયિનીપર આક્રમણ કરવાને સેના મોકલી હતી, ત્યારે મીઠાએ કમલમેરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સાતસે આઠસે વર્ષો પૂર્વે આ ભેટો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા. એક શિલાલેખમાં જલનસીના પુત્રનું નામ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે જલનગરીથી આવ્યો હતો. બીજા એક શિલાલેખમાં સંવત ૬૮૧ વર્ષનો છે અને તેમાં સિદ્ધેશ્વર અથવા મહાદેવની સ્થાપના પાંચ શ્લોકો જૈનલિપિમાં લખવામાં આવ્યા છે. મારા શુર પોતાનું વ્યાકરણ ઉદયપુરમાં મૂકી આવ્યા હતા તથા તેઓ તેનો સંપૂર્ણ અર્થ કરી શક્યા નહિ. ઉક્ત નગર એક મનુષ્યની હયાતિમાં બંધાયું નહોતું. તે બંધવામાં સમસ્ત રાજપૂતાનાની એક વર્ગની ઉપજા જેટલો ખર્ચ થયો હતો.

અહીંઆ પાપાણીની બે છત્રીઓ બાંધવામાં આવેલી છે. વારૌક્ષી ચંબલનદી અને પર્વતધાટની વચ્ચેના ભાગમાં વસેલું છે. આ માટ બિસ્તારથી પશ્ચિમમાં ત્રણ માઇલના અંતરપર આવેલો છે અને તે અતિ સુંદર સ્થાન છે.

અધ્યાય ૧૨ મો

ચંબલનું પૂર્ણિત જલ-રમણીય પ્રકૃતિનું હૃદય-જલપ્રપાત-વિહારભૂમિ-તેનું રમણીય દરય-નાવલી-ધુમનારની ગુફાઓ-ગુફાઓની શ્રેણીનું વર્ણન-વિશ્વહસમૂહનું વર્ણન-
જેનવિશ્વહસિન્હ-લીમનું ખબર-હોદ્દરની છત્રી.

નંબલ દોડ તા. ૩ છ ડિસેમ્બરે લખે છે કે વારૌલીના મંદિરોનું અનુપમ સૌંદર્ય સંપૂર્ણ રીતે નિહાળવાને માટે કેટલાક દિવસ પર્યટ હું ત્યાં રહ્યો. એક દિવસ હું ચંબલ નદી તરફ અવલોકન કરવાને ગયો. હું દોઢ કોશના અંતર પર ગયો હૃદયશ્રેણીમાં અતિ પ્રખલ-તાથી પાણી પાડવાનો અવાજ મારા સાંભળવામાં આવ્યો. હું નદીના તટ પર ગયો. ઉક્ત શબ્દ ત્યાંથી ઘણી સારી રીતે સંભળાતો હતો. મારા નાના નાના તંબુ ઉચ્ચ ભૂમિ પર સ્થાપિત થયેલા હતા. ત્યાંથી અત્યંત રમણીય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય દર્શાવતો હતો. આ દૃશ્ય વર્ણવવાની મારી લેખિનીમાં તાકાત નથી. અમારા મુકામની પાછળ લીચ જંગલ આવેલું હતું; સમુખ પહાડોની શ્રેણી આવી રહેલી હતી, કાળી તરફ વિશાળ નદી ખળખળ ધ્વનિ કરતી વહી રહી હતી, કિનારા પર સુંદર વનસ્પતિ છવાઈ રહી હતી, જમણા હાથ પર થોડેક છેટે ચિરમિટ્ટી નામની પવિત્ર નદી વહેતી હતી. તેનો પટ એટલો નાનો હતો કે મનુષ્ય છાંય મારી તેને ઓળંગી શકે. તંબુમાંથી તેના તરંગો સારી રીતે જણાતા હતા. જે તરંગથી શબ્દ આવતો હતો તે તરફ જઈ મેં નેચું તો નદીનું વેગથી દોડતું જલ પર્વતને બેઠીને ચાલી આવતું હતું. થોડેક દૂર ચાલી તે પાણી ચાર સાખાઓમાં વિભક્ત થઈ જતું હતું અને પાપાણુ સાથે ધર્ષણ કરી થોડેક દૂર જતાં પુનઃ એક સ્થાનમાં એકત્રિત થતું હતું. ઉક્ત ચાર સાખાઓ જે સ્થળે એકત્રિત થાય છે, તે સ્થળે નદીનો પટ અત્યંત વિશાળ બની ગયો છે અને ત્યાં પાણીનો શબ્દ પણ અતિ ભયંકર થાય છે. ત્યાંથી થોડેક દૂર જતાં પુનઃ નદી બે સાખાઓમાં વિભક્ત થઈ જાય છે અને તે લિન્ન લિન્ન દિશામાં વહે છે; પરંતુ ઉત્તર ભાગમાં જતાં પુનઃ તે એકત્રિત થઈ જાય છે. આ સ્થાનનું સૌંદર્ય અત્યંત અદ્ભુત છે.

અહીંયાં એક પૂલ બંધાવવામાં આવેલો છે. આ પર્વતમય પ્રદેશ લિંસેરાના કંકારની વિહાર-ભૂમિ છે. ઉક્ત કંકાર ગ્રીષ્મઋતુમાં આ પરમ રમણીય પ્રદેશમાં આવી વિહાર અને મીઝખાનીઓ કરે છે. આ સ્થાન મીઝખાનીઓ અને વિહારને માટે અત્યંત હિપ્તુકા છે. અહીંયાં સર્વત્ર પાણીનો અવાજ સંભળાય છે અને અહીંયાંનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય એવું સુંદર છે કે તે સહેલાઈથી કદિપણુ વિસરી શકાય નહિ. આ પ્રદેશમાં જંગલ ઘણું મોટું છે. જે અમને ગેવાડમાં કોઈ એકાદ દેહ આપવાને ત્યાંના રાણા તૈયાર થાત તો અમે આ લિંસેરા પ્રદેશ ભાગી લીધો હોત! અમે આ જલપ્રપાતનો સુંદર ધ્વનિ સાંભળી તથા આ પરમ રમણીય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોઈ તેમજ આ સ્થાનમાં મીઝખાનીઓ ઉડાવી પરમ આનંદ લઉં છું!

તા. ૪ થી ડિસેમ્બર-કેટલાક દિવસ થયાં સુધારે અમારે માટે માર્ગ બનાવી રહ્યો છે; કારણ કે અમે ગંગામેવા તરફ જવાના છીએ. આ જંગલી પ્રદેશ છે. અહીંયાં મનુષ્યની લેશ પણ વસ્તી નથી. અહીંયાંનું રાણુકેટ નામનું સ્થાન પણ ઉજ્જડ છે. અમે આગળ ચાલી ખેરલી નામના ગામ-માં ગયા. ત્યાંથી અમે દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફ ગયા. આ માર્ગ સર્વથા યાદ, અને પર્વતોથી ભરેલો છે. ગંગામેવા યાત્રાળુઓને માટે વિશ્વાતિરંજન છે.

નાનાં નાનાં મંદિરોથી બનેલા એક ચતુષ્કાણુમાં એક મંદિર આવેલું છે. તેની કારીગરી ઘણી સુંદર છે. અહીંયાં એક સ્થાનમાંથી પાણી નીકળીને વહે છે, તેથીજ એવું નામ ગંગામેવા પડેલું છે. અહીંયાં પાણીનો જે પ્રવાહ વહે છે, તેની સપાટી ઉપર કમળનાં પુષ્પો પુષ્કળ આવી રહેલાં છે. આ પુષ્પ કામધેનુ કમળ કહેવાય છે.

અહીં આનુ મુખ્ય મંદિર શેરીનીના મુખ્ય મંદિર જે છે એમાં મહાદેવ પાર્વતીની મૂર્તિ છે યોગિની, નાગિની વગેરેની પણ એમાં પ્રતિમા છે એની કમ્પર્સ એક યાનાગુનું નામ કેતગામાં આવેલું છે તેમાં સવત ૧૦૧૧ લખવામાં આવેલો છે એની ઠત મીનારદાર અને અતિ સુદર છે અહીં આ બીજા પાંચ મંદિરો આવેલા છે પરંતુ તે સર શુભ્વંશીયું થઇ ગયા છે મુખ્ય મંદિરમાં એક ચક્રુતના છે, જેની ઉપર મહાદેવજી સ્થિત છે હાનમાં આ સ્થાન જગતી પશુઓનું નિનામસ્થાન બની ગયું છે ત્યાં મોગ મોટા ટુકો આવેલા ક્ષિ મંદિરની દિવાલોમાં આ ટુકોના મૂળ પ્રવેશી ગયા છે અને તેથી તેને ઇંચ પણ પહોંચી છે અહીં આનુ એક વૃક્ષ તો હજાર વર્ષનું જણાય છે આ એકજ વૃક્ષે ધણી મંદિરોપર પોતાની ઠાપા પ્રમાણે દીધી છે મનિની અદ્ધ પણ અમરવેન છે, જે મહાદેવજીને પસંદ હોય છે અહીં આ કેતકી બહુ થાય છે અહીં આ સતીઓની પણ ઠાપ છે અહીં આ રહીને સર્વ બાળતની તપાસ કરવામાં આવે તો એક માત્ર બનીત થઇ નય પરંતુ હવે અમે જાનાની તૈયારી કરી

નાનલી આ મથળ ઉપરોક્ત સ્થળેથી બાર માઇનના અંતર પર આવેલું છે માર્ગે ઘણો મંદિર છે અને ડિસેમ્બરની પાંચમી તારીખે નાવનીમાં પહોંચ્યા નાવની એક અત્યંત સુદર ગામ છે તેના પશ્ચિમભાગમાં એક પ્રાચીન કિન્નો શુભ્વંશીયું અવસ્થામાં વિદ્યમાન છે અને રીજ પ્રદરના સમયે તક્ષકનો ટક જોવાને ગયા આ કુડ નાવલીથી એક ટ્રાસના અંતર પર પૂર્વમાં આવેલો છે ત્યાં બે મંદિરો છે, જેમાંના એકમાં તમકની મૂર્તિ છે અને બીજામાં ધનવતરીની મૂર્તિ છે તેની દક્ષિણે કુડ વિદ્યમાન છે અહીં આના પેઠા આ કુડને અગાધ અર્થોત્ પાન કાઢી શકાય એટલો ઉડો જણાવે છે

તેના પશ્ચિમભાગમાંથી એક નાણુ નીકળે છે જેનું નામ તપેરી છે આ નાણુ કેટલાક માર્ગિન સુધી આકુચનું ચાલુ ગય છે અને સો ફીટના નીચા પ્રેંગ પાસરના હિમગાજ નાના પૂર્વ ભાગનું એ પ્રદાનન કરે છે પછી એ હમ્બરમાં ગળી ગય છે અમારા ધાર્મિકે અહીં આના ચિત્રો આને ખ્યા છે આ ચિત્રોની પ્રશસા લોર્ડ લેકે મરી છે હિમગળ જતા ક્ષિપર ક્ષેત્રને લલિ સને તોપનો મારો ચનાની અધિપાર સ્થાપિત મેા હતો

લાનુપુરા તા ૬ ફી ડિસેમ્બર-અંતર ૮ માઇન આ સ્થાન પરમ રમણીય છે અમારે જ ગનમાં બે માઇન ચાલુ પ થુ હતુ અહીં આ ઘાટ પર ઇન્દોરગઢ નામનો એક પ્રાચીન કિન્નો આવેલો છે આ નિ ચો ચક્રવર્તીના અધિપારના સમયનો હશે એમ જણાય છે અહીં આ કેાઇ મિનારેખ અમને પ્રાપ્ત થયો નહિ પરંતુ અઘાપિ અહીં આ શિ પકલર્પના કેટલાક ચિન્હો પ્રાપ્ત થાય છે જે અમને સંતોષનું કારણ છે

લાનુપુરાની સમીપજ અમે એક નદી ઝોળગી આ નદીનું નામ અનવા છે આ નદી એ વાટમાંથી નીકળે છે અહીં આ જસનતરાવ હો કરની ઠાપ છે આગી આ તેણે અગ્રેજસરકારની સાથે મુક મગાની તૈયારી કરી હતી આ ઠાપ ઘણી મજબૂત છે પરંતુ તેપર પ્રશસનીય કારીગરી દૃષ્ટિ ગોચર થતી નથી આ ઠાપમાં ઉકાત નિર્લય હોલકગની મૂર્તિ વિદ્યમાન છે તે પેઠેની અવસ્થામાં છે અહીં આ એક મ્થાન નુમ્મટદાર ધર્મશાળા જેડુ જણાય છે આ સ્થાનમાં જસનતરાવનું શમ રાખનામાં આ યુ હતુ

ત્યાંથી થોડે દૂર એ બીજી ઠાપ છે, જે તેની ભગિનીની છે જસનતરાવની ભગિની તેના મરણ પછી દીર્ઘ મળે મરણ પામી હતી ઉકાત ઠાપના નાર પર માની નામની એક તોપ રાખનામાં આવી છે વમણ થો વખત પરજ એક મ્થાન અહીં આ બધાનામાં આનું છે જેમાં જસનતરાવની સત્ પૂજા કરવામાં આવે છે અહીં આ એ પ્રતિમા સ્વેત વસ્ત્રા ધારણ કરી ઉભી છે તેની પાછળ દિવાન પર જસનતરાવનું ચિત્ર છે જસનતરાવ પોતાના પિખ્યાત મિદ્દ નામના અક્ષર પર સવાર થયેલા છે એ માણસ તેના પર ચમ્મર રતી વાણુ મારે છે તેની મે બાહુએ સેવકો ઉભા છે અને કાઠલો મારક બંધી રહ્યા છે

મિદ્દ પોતાના સ્વામીની પેઠે મહારાષ્ટ્ર દેશનો વતની છે તેના શરીરનો ઘાટ અતિ સુદર છે તેનું મસ્તક નમુનેદાર છે અને તેને ઉચ તોખમનો જણાય છે તેના કાન નાના અને અણીનાર આખ

મોટી અને ભરાઉ તથા મુખ એટલું નાનું છે કે મળે ચાના ખાલામાં પણ તે પાણી પી શકે. જે જળાનુકૂળ છે આ અમને પોશાક વિશેષ હોવો જોઈએ. મારી આ ભલામણ સ્વીકારવામાં આવી.

ભાનુપુરામાં ૫૦૦૦ ઘરો છે. પ્રબંધ સિથિલ છે. દિવાન દોહકરનો સેવક છે. અદીઆના મોટા મોટા વ્યાપારીઓ પોતાના દાકિમની સાથે અમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા અને તેઓએવાડના લોકો કરતાં પણ વિશેષ સભ્યનાથી અમને મળ્યા. ભાનુપુરાના મૂળ અધિપતિ રાવનું પશુ અદીઆં સાદું સન્માન છે.

ગરોટ, તા. ૦૩ મી ડિસેમ્બર-અંતર ૧૩ માઇલ-ફવે અને હરિન માર્ગના ત્યાગ કરી માલવાની ભૂમિમાં આવ્યા, જેથી અમને પરમ સતેષ થયો. ગરોટમાં ૧૨૦૦ ઘર છે. અદીઆં કોઇ પ્રાચીન વસ્તુ અમને પ્રાપ્ત થઇ નહિ; પરંતુ મિથિના કિશ્તો અમને લખવાની કાંઇક સામગ્રી પૂરી પાડે એમ છે. ઉક્ત કિશ્તના ડિન્નમિત ખડો સાતઘણતર નામના રામનો કાંઇક પત્તો આપે છે. ઉક્ત રાજ પાંડવોના સમયમાં થઇ ગયો. અદીઆંનાં મેદાનમાં લીલા, કાળા વગેરે અનેક રંગોના પાપાણુ દષ્ટિ-ગોચર થયા; પરંતુ અદીઆં પદાર્થ ક્યાંય પણ નથી, જે કે પાપાણુ પુષ્કળ છે.

ધુમનાર, તા. ૦૮ મી ડિસેમ્બર-અદીઆં પરમ રમણિક ગુદાઓ અને મંદિરો છે. આ દેશની રૂઝડ અને શ્રેષ્ઠ ભૂમિ જોઇ મેવાડનું સ્મરણ થાય છે.

અમારું મુખ્ય લક્ષ્ય ધુમનારની ગુદા જોવા જવાનું હતું. ધુમનારપર્વતની તળેટીમાં ઉતર તરફ એક મુંદર સરોવરના તટપર અમારા તંત્ર નાખવામાં આવ્યા. અદીઆંનું રમણીય દ્રશ્ય જોઇ નેત્રોને જે આનંદ થતો હતો, તેનું વર્ણન કરવાની આ લેખિનીમાં શક્તિ નથી. હું બોજનને માટે મેદા સિવાય ગુદા જોવાને મારું ગયો.

ધુમનારપર્વતનો વ્યાસ પ્રાયઃ દોઢકોશનો છે. તેનો ઉત્તરભાગ અધિક પહોળો છે. તેની ઉંચાઈ એકસો ચાલીસ ફીટની છે. સ્વર્ણીઉચ્ચ શિખરનો એક ટુકડો ૩૦ ફીટ ઉંચો અલગ જણાય છે. તેની ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. આ સપાટભૂમિમાં પુષ્કળ વટવૃક્ષો વિદ્યમાન છે. એનો દક્ષિણભાગ થોડાંની ખરીના આકારનો છે. એની ચોતરફ સ્વાભાવિક કોટ અનેરો છે. આ કોટમાં સ્થળે સ્થળે ગુદાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે. જે આ ગુદાઓની ગણના કરી તો તે એકસોસિતરે જણાઇ. આ ગુદાઓ તો માત્ર મંદિરનાં પ્રવેશદ્વારસ્વરૂપ હતી. તેના અંદરના ભાગમાં સંન્યાસીઓ નિવાસ કરના હતા. અદીઆંની ખડક લોદા જેવી સખ્ત અને લીસી છે. અદીઆં પ્રાચીન વસ્તીનાં ચિન્હો દષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ તે કયા સમયનાં છે તે પ્રતીત થતું નથી. અદીઆં જૂની દિવાલનો નવ ફીટ જડો એક ટુકડો મારા જોવામાં આવ્યો. તે એક મોટા પાપાણુના ટુકડા જેવો હતો. પાપાણુ પાપાણુની સાથે જોડવામાં આવ્યા નહોતા, તેથી એમ ધારી શકાય છે કે અહીંયાં સંસારી માણસોની વસ્તી નહોતી; પરંતુ આ સ્થળે કેવળ સંન્યાસીઓ અને યોગીઓજ નિવાસ કરતા હતા.

હું શિખરના ઉપકા ભાગપર ગયો. ચોતરફ શ્રમણ ક્યાં પછી નીચેથી ઉપર સુધી કાપી કાઢેલા એક માર્ગનું પ્રવેશદ્વાર મારા જોવામાં આવ્યું. આ માર્ગ જસે' હાથ પડેળો અને ચારસે' હાથ લાંબો હતો. આ માર્ગે ચાલી અતિ ઘૂં એક ચતુષ્કોણ મેદાનમાં આવી પહોંચે. આ મેદાનની ઉંચાઈ પ્રાયઃ ૩૫ ફીટની છે. અદીઆં એક અતિ મોટી ગુફા છે. આ ગુફા પાપાણુમાંથી ટાંચી કાઢવામાં આવી છે. તેના મધ્યભાગમાં એક મોટો પથ્થર કાપી તેમાં મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરમાં ચતુર્ભુજદેવીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે. આ ગુફાના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં કોનરી કાંદેલાં પગથીઓ દષ્ટિગોચર થયાં. આ પગથીઓ પર્વતના શિખરપર્વત ચાલ્યાં ગયાં છે. શિખરના પ્રદેશપર જે કે માટી નથી તોપણ ત્યાં જૂના પીપળા, વટ તથા આમલીનાં વૃક્ષો મારા જોવામાં આવ્યાં.

ઉક્ત મંદિર સાધારણ મંદિરની પેઠે મંડપથી યુક્ત છે. આ મંદિરની બાંધણી સાદી તથા મજબૂત છે. સ્તંભોપર કાંચીગરી અતિ મુંદર કરવામાં આવી છે. સ્તંભોપર અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ પણ કેાતરી કાંદવામાં આવી છે. એક મોટા પાપાણુના ટુકડામાંથી આ મંદિર કેાતરી કાંદવામાં આવ્યું છે. એ વાતનું ન્યારે સ્મરણ થાય છે, ત્યારે આપણા ગુજમ થી પરમ પ્રશંસાના શબ્દો નીકળી પડે છે.

અહીંયા એક વેદી ઉપર ચાર હાથની વિષ્ણુની મૂર્તિ વિરાજમાન છે. વિષ્ણુનાં પહેરેલાં સમસ્ત વસ્ત્રો પીળા રંગનાં છે. તે કારણથી તે મૂર્તિનું ખીનું નામ પાકુરંગ છે. પ્રધાન મંદિરની

ચોતરફ નિમ્નનિખિત દેવદેવીઓની પ્રતિમા છે પ્રથમ પ્રવેશદ્વારની ઉપર દ્વારપાન દેવતાની મૂર્તિ છે દક્ષિણમાં ગણેશની પ્રતિમા છે ત્વી નિન્દ વાગ્દેવી સરસ્વતીની પ્રતિમા વિરાજમાન છે ડાબી બાજુએ કાનભૈરવ અને ગેરાભૈરવની મૂર્તિ છે તેનાથી થોડે દૂર પચમદાવેદીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે પ્રત્યેક મૂર્તિનું સ્વતંત્ર વાદન બનાવવામાં આવ્યું છે બાદ, મનુષ્ય, દાથી પાડો અને મોગ એ પાંચ પ્રકારના વાદ્યો પણ કેતરી કાદવામાં આવેલા છે

પ્રધાન મંદિરની પાછળ બીજા નજીકના મંદિરો વિદ્યમાન છે તેમાંના વચ્ચા મંદિરમાં ગેર સંખ્યાપર શયન કરનારા નારાયણની મૂર્તિ છે લક્ષ્મીજી તેમના ચણ્ડુમાં મેઘા છે લક્ષ્મીજીની નિન્દ એ દેવો પરસ્પર લડાઈ કરતા જણાય છે નારાયણની ચોતરફ નાના નાના દેવતાઓની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે તેમાંના કેઈ દેવતા વીણા વગાડે છે અને કેઈ મૃદંગ વગાડે છે નાના નાના મંદિરો પણ મુખ્ય મંદિરની પેઠે પાપાણુના ટુકડામાંથી કાઢી કાઢવામાં આવેલા છે મંદિરના ઉમંગની બદા મહાદેવની મૂર્તિ વિરાજમાન છે

૬ પગથીઆ ઉતરી દક્ષિણ તરફથી બહાર નીકળ્યો આ અગા પુત્રુ હવે ચબનનદી અહીં આથી અતિ દૂર હતી, તે છતાં પણ તેની આસપાસના અંદેશનું અને મંદિરો તથા સુદનારાદેશનું સ્મરણીય દ્રશ્ય સાથી મારા જોવામાં આવ્યું ત્યાંથી હું જાણી તરફની ગુફામાં ગયો આ ગુફામાં અનોખો ધણા આવેલા છે આ સ્તંભોની બાધણી જૈનલોકોની કાગીચરી જણાવે છે, આશ્ચર્યની વાત છે કે અહીં આના એક ભાગમાં જેવી રીતે શિવ અને વિષ્ણુની મૂર્તિ વિરાજમાન છે, તેવી રીતે એક ભાગમાં જૈનલોકોની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે એની નિહટની એક ગુફામાં જૈન અને બૌદ્ધલોકોની પુષ્કળ મૂર્તિઓ હતી કેઈ મૂર્તિ ઉભી હતી તો કેઈ બેસી હતી દક્ષિણ તરફ મહાભારતમાં વિખ્યાત થયેલા પાંચ પાડવોના સ્મૃતિચિન્હો પ્રાપ્ત થાય છે અહીં આ એક દશ ફીટની લાંબી મૂર્તિ નિદ્રિત અવસ્થામાં છે એમ સાબળવામાં આવે છે કે આ મૂર્તિ મહાવીર ભીમના પુત્રની છે અહીં આ મુખ્ય મૂર્તિઓ પાંચ પાડવોની છે બીજી મૂર્તિઓ તેમના મેનકોની છે એમ કહેવાય છે કે પાડવો વનવાસસમયે અહીં આ આવેલો રહ્યા હતા

સૌભાગ્યવશાત્ મારી સાથે મારા જૈન ગુરુ હતા તેમણે મને જણાવ્યું કે આ પાંચ મૂર્તિઓ જૈનોના પાંચ તિર્થંકરોની છે, પાંચ પાડવોની નથી તેમણે મને જૈન તિર્થંકરોના નામ આ પ્રમાણે જણાવ્યા - નપલભદ્રેવ પ્રથમ, સતનાથ પોદા, નેમીનાથ બાવીસમા, પ્રાર્થનાથ પેલીસમા અને મહાવીર ચોવીસમા ચત્ર પ્રણીત મૂર્તિ પણ અહીં આ વિદ્યમાન છે આ સર્વ મૂર્તિઓ દશ અંગી આર ફીટ ઉચી છે વસ્તુવમાં ઉક્ત પાંચ મૂર્તિઓ જૈનોના તિર્થંકરોની છે કે પાડવોની છે, તેને નિશ્ચયિત અંગે કરવો અશક્ય છે

આ ગુફાની પાસેજ એ બીજી વિશાળ ગુફા આવેલી છે પ્રથમ ગુફાની અંદરથીજ આ ગુફામાં જવાનો માર્ગ છે તેનું નામ 'ભીમની બગ્ગર' છે આ ગુફાની લંબાઈ ૧૦૦ ફીટની છે અને પહોળાઈ ૮૦ ફીટની છે આ ગુફાનો પ્રધાન ઝોરડો ભીમના સત્ત્વજારતરિક ઝોળખામ છે એક બહારની કોટડીના માર્ગથી આ ઝોરડામાં જવાય છે આ કોટડી ૨૦ ફીટની છે સત્ત્વજારતરી અંદર એક ગૃહ છે, જેની લંબાઈ ૩૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૧૫ ફીટની છે તેની ચોતરફ ધર્મશાળાઓ છે માત્રાણુ લોકો અહીં આ વિશ્રામ કરે છે જો કે આ નર્મશાળાઓ પણ ભીમના નામથી વિખ્યાત છે, તોપણ અન્યાય લક્ષણોથી તે જૈનલોકોની હોય એમ જણાય છે સત્ત્વજારતરી નિકટજ રાજલોખ નામનો એક ઝોરડો છે એક સ્થાનમાં આદિનાથની બે મૂર્તિઓ છે, જે પરથી પ્રતીત થાય છે કે અહીં આ આદિનાથની પણ પૂજા થતી હતી

દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં બીજી ગુફાઓ છે આ ગુફાઓની ચારે તરફ ચેલિઓના વિશ્રામને મારે ગૃહો બંધાવવામાં આવેલા છે અહીં આ એક અતિ પ્રચલ્લ વૃક્ષ છે, જેની નીચે એક અતિ મોટી મૂર્તિ વિદ્યમાન છે

ધુમનારની ગુફાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય હવે મારી લેખિનીમાં રહ્યું નથી જો કે આ ગુફાઓ ક્ષોરા, કાન્તી, સાલ્સેટ વગેરે સ્થાનની પ્રાચીનગુફાઓના જેટલી શ્રેષ્ઠ નથી, પરંતુ એ સૌથી

અત્યંત પ્રાચીન છે એમાં તો કિચિત્ પણ શક નથી. મેં આ ગુફાઓમાં સર્વત્ર ખોળ કરી; પરંતુ ક્યાંય કોઈ પણ પ્રકારના શિલાલેખ મને પ્રાપ્ત થયા નહિ. આ ગુફાઓ ખરેખર દર્શનીય છે. આ ગુફાઓ જોઈ મને પરમ કુતુહલ ઉત્પન્ન થયું. એમાં ઘણા અદ્ભુત પદાર્થો ભરેલા છે.

અધ્યાય ૧૩ મો

આલરાપાટન-કર્નલ દોડની અવધર્ષના-આલરાપાટનનગર-મંદિરોની શ્રેણી-આલરાપાટનની ઉત્પત્તિ-આલરાપાટનની સ્થિતિના સંબંધમાં વિચરણ-સ્વતંત્રશાસન નગરના સર્વ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ સાથે કર્નલ દોડ સાહુખની

મુલાકાત-પ્રાચીનનગરી અંદ્રાવતીનું વૃત્તાંત-તે

સંબંધી વાર્તાલાપ-પ્રાચીન મંદિરશ્રેણી

-કર્નલ દોડે દેવતાઓની

કૃતિઓના કરેલો

સંમત

અપહાસ, તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર—આજે અમે ગરોટથી ચાલી આ સ્થળ પર આવ્યા. મૉન્સન ગરોટથી પાછો ફર્યો હતો, ચાટ એ એક ઐતિહાસિક સ્થાન છે. જ્યારે હોલકર મતાપગદમાં હતો અને જ્યારે તેણે અંગ્રેજ સેનાના આગમનની વાત સાંભળી, ત્યારે તે પોતાની સેનાસહિત મંદસોર ગયો અને અંગ્રજ ઉશ્કંધી ગરોટ તરફ ચાલ્યો, કે જે ત્યાંથી પ્રાયઃ પચાસ માઇલના અંતર પર હતું. મૉન્સનને આ વાતની કાંઈ પણ ખબર નહોતી. તે અંદ્રવાસ તરફ જતો હતો; પરંતુ જ્યારે હોલકરના આગમનના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા કે તરતજ તેણે જઈ મુકુંદરાનો ઘાટ રોક્યો અને મહાશય લૂકનને કોટાની હાઈફોનની સાથે ત્યાં રાખ્યો. હોલકરના દશ હજાર અશ્વારોહીઓ ચાર દસમાં વિભક્ત થઈ ચાલ્યા. ખાન અંગસના હાથનીચેના અશ્વારોહીઓએ દક્ષિણતરફથી અને હર્નતદાદાના હાથનીચેના અશ્વારોહીઓએ ભાનપુર તરફથી લૂકનપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ મહાશય લૂકનને તેમને પરાસ્ત કર્યા, પણ લૂકનને તેનાજ સિપાઈના હાથથી પગમાં ચોટ વાગી. તે જે વૃક્ષની નીચે પડ્યો હતો, તે વૃક્ષ તે યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર એક સૈનિકે અમને બતાવ્યું:

કોટાની સેના કાયદાના સામંતને આધીન હતી. અમરસિંહને આગ્રા આપવામાં આવી કે તરતજ તે સંજળ થયો. પીપલી ગામની નિકટ તે પોતાના અશ્વપરથી નીચે ઉતર્યો અને આદરની ઉપર બેઠો. તેની આશ્વાસ ચાર હજાર સિપાઈઓ ઉભા હતા. તેણે અજમેરના માર્ગનું સંરક્ષણ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેના સિપાઈઓએ શત્રુ પર બંદુક છોડી તેમનાં શબોથી નદીને ભરી દીધી. ચોડીવાર પછી અમરસિંહના મસ્તક પર એક જોળી અને હૃદયમાં એક જોળી એમ તેને બે જોળી લાગી, જેથી તે બ્રુમિયર તૂટી પડ્યો; પરંતુ તત્કાળ એક કોહુને પકડી પાછો બિહો થઈ ગયો અને પોતાના સૈનિકોને હિમ્મત આપી, પણ તેણે શત્રુઓની તરફ તલવાર ઉગાળી કે તરતજ તે પાછો જમીન પર તૂટી પડ્યો અને મરણ પામ્યો. તેની સાથે સાડીચારસો સૈનિકો મરણ પામ્યા. તે સમયે કાયદા ભાવી સામંત પણ મરણ પામ્યા અને કોટાનો બક્ષી બંદી થયો. દસલાખના હાથમુચરકા લખી આપવાથી તેને મુક્ત કરવામાં આવ્યો, જેનું વર્ણન પાછળ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યાં ઉક્ત હાડસામંત માર્યો ગયો હતો, ત્યાં એક છત્રી બાંધવામાં આવી છે. ત્યાં એક ચોતરા છે, જેને જુઝાર કહેવામાં આવે છે અને જેના પર મોડો તથા ઉક્ત સામંત અશ્વારોહી

તુ ચિત્ર છે કોટાના રીજન્ટ (રક્ષક) પર અમને એટલા માટે ક્રોધ આવ્યો કે તેણે ઉત્તર સામંત તુ કોઈ મળખૂત આરક બધાવ્યું નહિ, પરંતુ તે કોઈ હોરો નથી કે તેમ ઢરે, પણ આ કાચી છત્રીને પણ એટલી પૂજ્ય માનવામાં આવે છે જેટલી પૂજ્ય દંડ છત્રીઓને પણ માનવામાં આવતી નથી મહારાજ યુકેનની છત્રી પણ એવી નથી અહીં આના નિવાસીઓ જે મહુડાના વૃક્ષની નીચે મહારાજ યુકેન પડ્યા હતા તેને ' યુકેનના જીઆર ' કહે છે આજ માત્ર તેમનું સ્મારકચિન્હ છે

આટલા મનુષ્યાનો વધ થયા પછી અંગ્રેજસેનાપતિએ મુકુદરાધાટપર પોતાનો અધિવાર સ્થાપિત કર્યો અને તેમને શત્રુઓની માથે પણ થવું પડ્યું નહિ જો કે તેઓ પાંચ ટુકડીઓને અહીં આ મુખી જાત તો આ રણભૂમિએ થયોપોવીની સામે દરિદ્રાઈ કરી દેત આ ધ્યાન એવું છે કે જેની ચોતરફ ભ્રમણ કરતા એક અર્ધવારીક લાગે અને પાંચદવચિત્રાય અહીં આ કોઈની હાથ આવતી નથી, પરંતુ અંગ્રેજસેનાપતિને પોતાની સેનાપર વિન્યાસ નહોતો તોપણ તેણે સેનાપતિપદ શામટે ગ્રહણ કર્યું હતો ? તે પાછો ક્યો ત્યારે અત્યેક સિપાઈ સુદ્ધ વરવાને માટે ઉત્સુક હતો જ્યારે તેણે પાંચ ટુકડીઓ જુનાસના ધાટનું રક્ષણ કરવાને માટે ગળી ત્યારે તેણે કેવું કામ કર્યું હતું ? બાસુધી ઉત્તર ટુકડીઓની પાસે સુદ્ધો થોડો સામાન પણ રહ્યો ત્યાસુધી તે સતત લડતી રી અને તેણે શત્રુઓને પરાસ્ત કરી દોષા જિમાનપા શહીયાએ મને એક વ્યથા બતાવ્યું કે જ્યાંથી તેણે એક અંગ્રેજ અમલદારને ગોળી મારી હતી તેણે મને કહ્યું કે - "મરાઠા પાંચદવ કદિ પણ આક્રમણ કરત નહિ જસવતરાવ દિવાના માણસની પેઠે ભૂમિપર પોતાના હાથ પહોંચતો હતો અને પોતાના વીર અધારાહીઓને બેનાવતો હતો અને તેના અધારાહીઓના હાથથી મહારાજ સિંહલો અને તેમના સાથીઓ માર્યા ગયા " આ પછી આપણે એવો બોધ ગ્રહણ કરીએ છીએ કે જે માણસ પોતાના સિપાઈઓપર વિશ્વાસ રાખતો ન હોય તે માણસને કદિ પણ સેનાપતિ બનાવવો જોઈએ નહિ

પચપદાઃ એક આબાદ શહેર છે જે ચાર જાના અંગ્રેજસરકારને હોદ્દકરની પાનેથી પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાંના એકનું મુખ્ય શહેર પચપદાઃ છે આ જાનાની ઉપજ પચાસ લાખરથી ઓછી થઈ નથી, તોપણ તેથી બમણાથી પણ અધિક ઉપજ થઈ શકે એમ છે પચપદાઃ નગરમાં ૨૦૦૦ ઘરો છે એમાં વિશાળ બજાર આવેલું છે અહીં આના ટેટાકે માણસો અને મુલ કાત આપવાને આવ્યા હતા અહીં આ લાન પાપાણો પણ ઘણા પ્રાપ્ત થાય છે

કણુનારા, તા ૧૧ મી ડિસેમ્બર-ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં ૧૩ માઈનપર્વત અને ઘણી સુગમતાથી ગયા અહીં આ જીવાર અને ઘઉં પુષ્કળ થાય છે આ સુદ્ધભૂમિમાં ઘણીવાર જેમાં પુષ્કળ અનાજ પાકેલું હોય એવા ધ્યાનો પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ કપુરાગ તો થયા નામ તથા ગ્રાજ છે, કોરણ કે કણુનારાનો અર્થ ' કણ (અનાજ) ની ભૂમિ ' થાય છે અહીં આથી ચાર માઈનના અત્તર-પા આવેલા ઓતના ગામમાં થઈને અંગ્રેજ આગળ આ ના ત્યારપછી અંગ્રેજ ઉત્તરચિનીથી સીધા હિંદુસ્થાનના દ્વારપર્વત ગયા અમારા માર્ગથી ત્રણ માઈનના અત્તરપર જમણી બાજુએ સોનેન નામનું મોટું શહેર છે

ત્યારપછી અંગ્રેજાનરાપાટનમાં ગયા વચમાં અમને ચદ્રલાખા નદી ઓળંગતી પડી આ ના નકડી નદીનું મુખ અહીં આથી બે કોસના અત્તરપર છે નિકટમાં જ રિનઈતો પદાઃ આવેલો છે- પૂર્વે આ પર્વતમય પ્રદેશમાં બીનલોકો નિવાસ કરતા હતા એક સમયે ચાર લાખર બીને પોતાના તીરકામકા લઈ માનસદેશમાં જઈ ત્યાંથી પુષ્કળ દ વ લુટી લાવતા હતા કોટાનો પ્રધાનમની જન-નિમસિદ્ધેજ આ બીનલોકોના નાથ કર્યો હતો

જાનરાપાટન નગરની સ્થાપના કાળના મુખ્યમંત્રી જનિમસિદ્ધે કરી હતી હું નગરથી અર્ધકોસના અત્તરપર પહોંચ્યો તે સમયે નગરના પ્રધાન ન્યાયાધીશ, કાઉન્સિલના સભ્યો તથા શેડસાદુકા-રોએ સામા આવી મારા પરમ સત્કાર કર્યો સમસ્ત લારતવર્ષમાં માન આજ નગરમાં મે મ્યુનિ-સિપાનિટિ જેની સરચા જોઈ અહીં આના નિવાસીઓ સ્વચાસનપણીની દાખલ કરી સ્નાધીનતાપ-

પૂર્વકે પોતાના નગરનો કારોબાર ચલાવતા હતા. ભારતવર્ષના સૌથી મોટા સ્વેચ્છાચારી શાસનકર્તા બલિમસિંહની પાસેથી તેમણે આ સ્વશાસનસત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, એ અવશ્ય એક આશ્ચર્યકારક વાત છે. જો કે બલિમાસિંહે લોકોને સ્વતંત્ર બનાવવાને માટે ઉક્ત સંસ્થા સ્થાપન કરવાની પરવાનગી આપી નહોતી; પરંતુ તેનું તે કાર્ય પણ રાજ્યાતુર્યથી ભરેલું હતું.

હું ઉક્ત સદૃશરથોની સાથે નગરમાં આવ્યો. અમે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ કિલ્લાપરથી તોપના ધગડા સંભળાયા. આ નગર ચોખંડુ છે અને તેની ચોતરફ મોટીમોટી દિવાલો આવી રહી છે તથા તે દિવાલોપર તોપોની દાર ગોઠવાય રહી છે. નગરનું બુધ્ધ સરઘ અને સાદું છે. બે પ્રધાન રાજમાર્ગો એકબીજાને મળાને આગળ ચાલ્યા જાય છે અને તેમનાથી સમાન અંતરે બીજા અનેક માર્ગો જાય છે. સર્વથી પ્રધાન રાજમાર્ગ દક્ષિણથી ઉત્તરે ગયો છે. આજ માર્ગે મોટા બજારમાં ઘણે ને આગળ ચાલ્યો. અતિ અમે સોક આગળ આવી પહોંચ્યા, કે જ્યાં બે પ્રધાન રાજમાર્ગોના સંગમ થાય છે. અહીંઆ આગળ બુધ્ધથી નેતું શીટની ઉંચાઈ ધરાવનાર એક મંદિર છે. તેમાં ચતુર્ભુજ દેવીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે. પાપાણુમય મંડપે મારી દૃષ્ટિ આકર્ષિત કરી. આ મંદિર સર્વથા શ્વેત રંગથી રંગવામાં આવ્યું હતું. મેં તેને આધુનિક માની કોઈ પણ પ્રાચીન ઐતિહાસિક પ્રમાણુ અહીંઆ ઉપલબ્ધ થયો નહિ એમ ધાર્યું, તેથી તેને જોવાની ઇચ્છા નહિ કરતાં હું સીધા આગળ ચાલ્યો ગયો. અહીંઆથી ઉત્તર તરફથી તોરણદ્વારપરત રાજમાર્ગની ઉભય બાજુએ ધરાની હારો ચાલી ગઈ છે. આ માર્ગની લંબાઈ અર્ધકોપની છે. તેના અંતિમ ભાગ આગળ બલિમસિંહે દારકનાથના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. દારકનાથની મૂર્તિ શુભંનગર ખોદવાથી તીકળા હતી અને તેને બલિમસિંહપર મોકલી આપવામાં આવી હતી. તેણે તેનું નામ જોપાલજી પાટી રૂમણીય અને વિશાળ સરોવરના તટપર તેનું મંદિર બંધાવ્યું.

ઉત્તરભાગમાં જૈનલોકોના સોળામી તીર્થંકરનું રમણીય મંદિર છે. તે હમણાં પણ અખંડિત જણાય છે, તેપણુ તે અખંડ પ્રાચીનકાળનું છે. પ્રાચીન-નગરમાં જૈનોનાં એકસો આઠ મંદિરહતાં તેમાંનું આ એક છે. પ્રાચીન નગરમાં ઉક્ત એકસોઆઠ મંદિરોમાં એકસાથે ઘંટનાદ થતો હતો. આ કારણથી તેનું નામ ઝાઝરાપાટન વા ઘંટનું શહેર પડ્યું છે. અભારમુધી કેટલાક લોકો ઝાઝરાપાટનનો અર્થ “ઝાઝાનું શહેર” એવો કરતા હતા; પરંતુ આ અર્થ ભ્રાંતિપૂર્ણ છે. પછી હું નગરના મુખ્ય મેજસ્ટ્રેટ મનીરામને ઘેર ગયો અને થોડીવારમુધી તેમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. નગરની સુંદરતા-વિશે તેમની આગળ મેં સતોષ પ્રદર્શિત કર્યો અને તેમને જણાવ્યું કે:—“હું આસા રાખું છું કે આપના શાસનકાળમાં નગરની અધિક શ્રીદૃષ્ટિ થશે.” ભારપછી મેં તેમની પાસેથી વિદાય લીધી. શાહ મનીરામના ઘરની સામેજ મેં એક સ્થંભ જોયો. આ સ્થંભપર ઝાઝરાપાટનના નિવાસીઓને જે આત્મશાસનસત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે વિશે વિસ્તૃત વર્ણન કાતરેલું મારા જોવામાં આવ્યું. આ સરઘ વર્ણન વાંચતાં ખરેખર અને હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું હતું.

કોટાના રાજમંત્રી બલિમસિંહે પાસેના પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રવિશ્વ અને અરાજકતા પ્રચલિત હતી તે સમયે ત્યાંના ધનવાન નિવાસીઓને આ વાણિજ્યસ્થાનમાં નિવાસ કરવાને માટે બોલાવ્યા હતા. તેમણે તેમને સુખશાંતિમા રાખવાને માટે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે તેમણે તેમને આત્મશાસનસત્તા આપી હતી અને તેની શરતો તેમણે ઉક્ત સ્થંભપર કેનરાવી આવી હતી, કે જોયે તે કદિપણુ નષ્ટ થાય નહિ. તે સિવાય તેમણે નગરની ચોતરફ કેટલા બંધાવ્યો અને એક ચોખ્ખા સેનાપતિના હાથનીએ કેટલોક સેના પણ ત્યાં રાખી. તેમણે લોકોને માટે કૂવાઓ ખોદાવ્યા, તળાવો બંધાવ્યાં અને પ્રાચીન દેવાલયોના શ્વેતોદ્ધાર કરાવ્યો. વળી સર્વ માણસો ત્યા સ્થાયી રહી યકે એટલા માટે ધરો બંધાવવાનો અર્થો અર્થ તેમણે અગાઉથી પોતાના લંકારમાથી કાઢી આપ્યો. આ પ્રકારે સર્વ માણસોનો ત્યાં નિવાસ કરાવી તેમણે ત્યાંના શાસનનો ભાર નવા આબ્યતરિક શાંતિની રક્ષાને ભાર તેમના હાથમાજ સોંપી દીધો.

અહીંઆ પંચાપત્તદારા શાસનકાર્ય કરવામાં આવે છે. અપરાધીઓ તરફથી જે દંડ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઇતર કોઈપણ કાર્યમાં નહિ ખર્ચતાં કેવલ દારકનાથજીની સેવામાં ખર્ચવામાં આવે છે.

મેજસ્ટ્રેટ મનીરામ પોતે વૈષ્ણવ છે અને તેઓ વૈષ્ણવોના ઝગડાનો ચૂકદો કરે છે જ્યારે ઓ-સવાલજોનાના મુકદ્દમાઓ ગુમાનીરામ નામના એક જૈન મેજસ્ટ્રેટ તપાસે છે જે કે ઉક્ત ઉભય ન્યાયાધીશો પૃથક્ પૃથક્ રીતે ન્યાયકાર્ય કરે છે, તથાપિ કોઈ અસાધારણ મુકદ્દમાની તપાસ કરવાની હોય છે, ત્યારે તેઓ ન્યાયાસનપર એક સાથે પણ વિરાજમાન થાય છે તેમણે પોતાના પુત્રોના નામથી પરાની સ્થાપના કરી છે શાસનસમિતિના સભ્યોને તેમની લાયકાત પ્રમાણે ચૂરી કાઢવામાં આવે છે ચત્ર વીસ વર્ષમાં આ નગરીમાં છ હજાર ઉત્તમ ઘરો બધાવ્યા છે આ નગરમાં પ્રાય પચ્ચીસ હજાર માણસોની વસ્તી છે આ દેશના સર્વ હોદ્દાઓ વચ્ચે પરાગત હોવાથી શાહ મનીરામ અને ગુમાના રામના પુત્રોને તેમનાપછી ન્યાયાધીશની પદની પ્રાપ્ત થતે વચ્ચે પરાગત પદનીઓ આપવાનું અનિષ્ટ કળ એ છે કે વરાળે જે દક્ષ હોતા નથી તેો કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થતું નથી જનલિમસિલના તરફથી માન સેનાપતિ અને કરસમોદ્દત્ત અહીંયા નિવાસ કરે છે

નગરના સર્વ શ્રેણીના માણસો અને પ્રતિનિધિઓએ મારા તથુમા આની મારી મુનાકાત લીધી પ્રથમ વ્યાપારીઓ, દુનાનો અને વૈષ્ણવો મારા તથુમા આના ત્યારપછી ઓસવાનો આવ્યા મે સૈને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે બેસાડ્યા ત્યારપછી વ્યાપારીમંડળના નેતાઓ આવ્યા અને તેમણે મને પોતાના મંડળના નામે નજર કરી ત્યારપછી કારીગરો, સોનીઓ કસારા, કદોઈ, રગારા અને હજારો આવ્યા સૌની પાઠના પટેલો પણ આવીને અમને મળ્યા શાહ મનીરામ પોતે બહાર શાંતિરક્ષા કરતા હતા અને તેમના સહયોગી ગુમાનીરામ મને હોકાનો પરિચય કરાવતા હતા સોનીમંડળના પ્રતિનિધિએ પોતાના મંડળના નામથી મને એક ઘાટી નું પાવ ઉપહારમાં આપ્યું તે પર અત્યંત અહમ્મત કારીગરી કરવામાં આવી હતી ઉક્ત માણસો જે કમથી આવ્યા હતા, તે કમથી વિદાય લઈ વાળના અવાજ સાથે પતાકા ફરકાવતા નગરમાં આવ્યા ગયા

ઉત્તરમાળવામાં માત્ર ઝાલરાપાટનજ વાણિજ્યનું પ્રાણસ્થાન છે અને અહીંથી ઇદારસુનીના સમસ્ત નગરોના વાણિજ્યનું કેન્દ્ર આજ શહેર છે

અમે વ્યાધુનિક શહેરના સબધમાં ઘણું કહી ચૂક્યા છીએ હવે અમે પ્રાચીન શહેર કે જે ચંદ્રાવતીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું, તે વિશે કાંઈક વર્ણન કરીએ છીએ ઉક્ત પ્રાચીન નગરની વચ્ચે ચંદ્રને ચંદ્રલાગા નદી પહેલી હતી એમ કહેવાય છે કે રાજા હજે ઉક્ત ચંદ્રાવતી નગરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી વળા બીજી વાત એવી પ્રસિદ્ધ છે કે માળવાના પગમારવશી રાજા ચંદ્રમેનની ચંદ્રાવતી નામની કન્યા યાત્રા કરવાને મંદ્ર હતી તેને આ ચ્યાતપર એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. તેણે ઉક્ત નગરની સ્થાપના કરી હતી વળા એક એવી વાત પણ સાંભળવામાં આવે છે કે એમ કહી જાતિનો જન્મ નામનો કદિયાર જગતમાંથી કાઢી કાપીને લઈ આવતો હતો ગ્રસ્તામાં પારસ પથ્થરપર તેની કૂદાડી પડી ગઈ અને તરનજ તે સુવર્ણની બની ગઈ તે માણસે તે સુવર્ણની સંદાયથી ઉક્ત નગરની સ્થાપના કરી વળા તેણે ‘જન્મભારકા તત્તવા’ એ નામનું એક મોઢું તત્તવ પણ ગોઠાવ્યું કેટલાક માણસો કહે છે કે પાંચવેને જ્યારે વનવાસ કરવો પડ્યો હતો, ત્યારે બીમે ઉક્ત નગરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી આ કાર્યમાં દેવે વિઘ્ન કર્યું, જેથી બીમે તેને બાણ ચાકું તે નાસી ગયો અને જ્યાં બાણ લાગ્યું ત્યાંથી ચંદ્રલાગા નદી નીકળી આ નગરનો પ્રતિષ્ઠાતા ગમે તે હોય પરંતુ આટલી વાત તેા અવશ્ય સત્યજ છે કે જનશ્રુતિમાં માળવાના રાજા ઉદયપાદિત્વના પૌત્ર જન્મુર્માનો કદિયારો ઠેરવી દેવામાં આવ્યો છે અહીંયા પ્રાપ્ત થયેલા એક સિનારેખમાં ઉક્ત જન્મુર્માનું નામ પ્રાપ્ત થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ મધ્યભારતના પ્રત્યેક પ્રધાન નગરમાં તેનું નામ મને પ્રાપ્ત થયું છે. વિક્રમની પ્રથમ ચતુષ્પદીથી તેમની ચતુષ્પદીવર્ષીત આ વચના રાજ્યઓએ પ્રગત પરાક્રમપૂર્વક આ દેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું

નદીના ઉભય તટપર અનેક જીર્ણ મંદિરો જિન્નલિન્ન અવસ્થામાં પડેલા છે નદીના કિનારા પર પાટ અને ઓવારા બધાવેલા છે અહીંયા દેવદેવીઓ અને દેવતાનવેલી પુષ્કળ મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે કેટલીક પ્રતિમાઓ માગી ઉપર ઉભી કરી દેવામાં આવી છે કેટલાક આગમુ પ્રમાદી ગો-

સાંધએ તેની આસપાસ બેસી-સૂઈના તરફનો આસ્વાદ લે છે. મેં ધાર્યું કે આ મૂર્તિઓને હું ઉદયપુર ગોકલી દઈં તો ઠીક; એમ ધારી મેં નામકણા સાથેની નારાયણની મૂર્તિ, પાર્વતીની મૂર્તિ, ત્રિમૂર્તિ તથા બીજી અનેક મૂર્તિઓ એક ગાડામાં ભરી ઉદયપુરમાં મોકલાવી આપી. આ સર્વ મૂર્તિઓ એક વટવૃક્ષના થડમાં પડી હતી. તેજ સ્થાનમાં ગણેશજીની એક મોટી મુંદર મૂર્તિ પડેલી હતી; પરંતુ હું તે મૂર્તિને કાઢપણુ પ્રકારે ઉઠાવી શક્યો નહિ.

મંદિરાવીનાં એકસો આઠ મંદિરા પ્રાયઃ સર્વ વિધ્વસ્ત થઇ ગયાં છે. કેવળ એ નવું મંદિરોજ આજપર્યંત સારી સ્થિતિમાં છે. આ મંદિરો પ્રાચીનકાલના સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠા બનાવી રહ્યાં છે. આ મંદિરાનું શિષ્પકાર્ય અત્યંત રમણીય છે.

તળાવના બંધની નિકટ જૈનમોક્ષાનાં નિશિયા નામનાં પુષ્કળ સમાધિમંદિરો છે. તેમાંના એક-માં એવો ઉલ્લેખ છે કે સંવત ૧૦૬૬ના માધની તૃતીયાને દવસે આચાર્ય શ્રી મન્યદેવના શિષ્ય શ્રીમંતદેવે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. અતિમ સમાધિનું વર્ષ ૧૧૮૦ લખ્યું છે. આ સમાધિ દેવેન્દ્ર આચાર્યની છે. આ પ્રકારે અમે અનેક સમાધિઓ ભેઠ; પરંતુ અમને તેમાંથી કોઇ ગણવાપોઅ અતિહાસિક ધટના પ્રાપ્ત થઇ નહિ. ઉપરોક્ત સમાધિની નિકટ એક પેટી છે. એક પુસ્તક અને એક યોતિયુ આચાર્યની સન્નુપ રાખવામાં આવ્યું છે. જનજનીઓનો દેખાવ આજ પ્રકારનો હોય છે. એક તરફ કુમારદેવની છત્રી છે. તેમણે ૪૦ સં ૧૨૮૬માં આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો.

અમારા ધારી બે મંદિરાનાં ચિત્રો લે છે. તેમાંના એક મંદિરમાં તો એવી સરસ કારીગરી જોવામાં આવે છે કે ધૂરોપવાસીઓ પણ એવી કારીગરી કરી શકતા નથી. પ્રત્યેક મંદિરમાં એક એક ચોક હોય છે. ચોક વીસ ફીટ લાંબાપહોળો હોય છે. સર્વ સ્તંભોપર ઉત્તમ નક્શીકામ જોવામાં આવે છે. દાર પણ ઉત્તમ હોય છે. દારપર જે કારીગરી કરવામાં આવી હોય છે, તે એક ખાસ પ્રકારની હોય છે. કોઢપણુ ધૂરોપવાસીએ આ શિષ્પનું અનુકરણ કર્યું નથી, એ ગણી અમને અત્યંત રોષ થાય છે. જો તેઓ આ શિષ્પનું અનુકરણ કરે તો તેઓ અવસ્થા ‘હિંદુભિએ કુરૂપતાસિવાય બીજું કાંઈપણુ શિખર્યું નથી’ એ આરોપનું નિવારણ કરી શકે. જ્યાંસુધી અમારો ચિત્રકાર ચિત્ર લેતા રહ્યો ત્યાંસુધી અમારા પડિતા બીજી શોધબોળ કરતા હતા. અડીઆં અનેક મૂર્તિઓ દિવાલની સાથે લગાડેલી હોય છે. પડિતાની મહેનત વધા થઇ નહિ.

સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ સંવત ૭૪૮ (૪૦ સં ૬૯૨)નો છે, જેમાં રાજા દુર્ગા અંગલનું નામ છે. આ શિલાલેખ વેલ્લુદાદાર અક્ષરોમાં લખવામાં આવ્યો છે. અડીઆં જે એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે પાંડવ અર્જુને વરાહને માર્યો હતો અને તેના રુધિરમાંથી એક આકૃતિ પ્રકટ થઇ હતી તે ચિન્નિત કરવામાં આવી છે. વરાહ એ એક દેવ હતા. તેમાંથી ખેતીવંશની ઉત્પત્તિ થઇ. તેમાં એક ક્યાક નામનો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. તે પૃથ્વીને ઉઠાવનાર દેવતાસમાન હતા. બુદ્ધિમત્તામાં તે મહાદેવસમાન હતા. તેનું નામ સાંભળી શત્રુઓનાં ઊંઝાં છુપાઇ જતાં હતાં. તે શુદ્ધનો અવતાર હતા એમ કહેવાય છે. આખું વર્ષ તેને ઘેર હવન થયા કરતા હતા, છત્રની તેનાપર ફાટદિ હતી, તેની દીર્ઘિ સમસ્ત સંસારમાં જવાઇ ગઇ હતી, તેના શત્રુઓ નિરતેજ જની ગયા હતા અને તેની સામે, જે હાથ ઉઠાવતા તે સ્તંભિત થઇ જતા હતા. પૃથ્વીપર કોઈપણ સ્થાન એવું નહોતું કે જ્યાં તેની આત્માનો પ્રચાર ન હોય. તે જ્યારે વિદેશમાં જતા, ત્યારે દુશ્મનોની સ્ત્રીઓનો દર્પ ઉડી જતો.

સંવત ૭૪૮ની જ્યેષ્ઠ સુદી પૂર્ણિમાને દિવસે ઉક્ત શિલાલેખ ઉક્ત મંદિરમાં હરચુમ્બા પુત્ર ગણેશ્વર મંડલવાળાએ સ્થાપિત કર્યો. તેમાં વિશેષ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે:—“આ લેખ મહારાજ દુર્ગા અંગલને મારે નિર્ગોલુ કરવામાં આવ્યો છે; તેમને અમરા પ્રણામ પહોંચે. એવું કોઈપણ મસ્તક નથી કે જે દેવતા, ગુરુ અને સ્ત્રીની સામે નમતું નથી; આ લેખ ઔલિક શિષ્પકારે કાત્યો છે.”

અમારૂં એવું અનુમાન છે કે, ઉક્ત ખેતીવંશ મોટા હિંદુવંશમાંના છે કે જે ઉત્તરમાંથી આવ્યો હતો અને વરાહ નામ ઇન્ડોસીચિવનનું પણ છે. જેસલમીરના ઇતિહાસમાં આ જાતિનો ઉલ્લેખ છે. જેસલમીરના ચુલહીઓએ આ ઇન્ડોસીચિવન લોકોને હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશના અટકાવવાને મારે તેમની સાથે લડાઇ કરી હતી. તક્ષક અને ક્યાક એ તાતારી નામ છે. તક્ષકનો સર્પ અને ક્યાક-

નો અર્થ આકાશ થાય છે. લોકો સર્પના પૂજક હતા તેમના અક્ષર પશ્ચિમભારતના પ્રાપ્ત થાય છે ભદ્રાનતીના રાજા જન અને અગતસીવિનેની સર્પ વાતોની સાથે ઉપરોક્ત હકીકત મેળવવામાં આવે તો આપણને સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થશે કે ઉપર ગિનાવેષ એ સીધિક અને તાતારીગમનનું સ્મૃતિચિન્હ છે. ઉપર રાજાઓ અને સાનપુરનો જીત રાજા એ સૌ હિંદુઓમાં ભણી ગયા હતા.

એક શિનાવેષ અમને સવત ૧૧૦૩ ના જ્યેષ્ઠની તૃતીયાને દિવસે લખાયેલો જનમ દિરમાથી પ્રાપ્ત થયો. તેમાં માન એક વાગાળુનું જ નામ છે.

નારાયણપુર, તા. ૧૩ મી ડિસેમ્બર-અતર અગીઆર માહલ પ્રાત કાળમાજ અને નીકળી પડ્યા માર્ગમાં એક ગદૌર નામનું સ્થાન આવે છે તે પૂર્વે ધાગી ગવની જગીર હતી તેનાથી અર્ધગાઉના અતરપર એ ખીણ છે ઘાટપર ઉત્તરપશ્ચિમ તરફ ચાલતા ગાગરોન નામનું શહેર આવે છે આ શહેર જોવાની અમારી ધણી ઇચ્છા હતી પરંતુ સમય થોડો હતો તેથી અમે તે જોઈ શક્યા નહિ. એ ખીણવાળી રાજધાની છે અમે તેજ માર્ગદારા ચાલ્યા કે જ્યાંથી અચનહાસપગ આક્રમણ કરી વખતે અક્ષાઉદીન ગયો હતો આ ઘાટ ત્રણ માઇન પહોળો છે અહીં આનું દૃશ્ય પરમ સુવર છે મોર તીતર અને મરધાના રખેડો અહીં આ કણ્ઠોચાર થાય છે તેઓ જાણે સૂર્યોદયથી પ્રમન થયા હોય એમ જણાય છે આ ધાગમા જનિમસિહે પોતાની જાનણી નાખી છે ને અહીં આ ત્રીસ વર્ષ થી રહે છે આ ઘાટનું સ્વરૂપ બદલાઈને શહેર જેવું બની ગયું છે અહીં આ મોગા મોટા મકાન બંધાઈ ગયા છે કોટ બંધાવવાની તૈયારી ચાલે છે પરંતુ તે પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી જનિમસિહે જીવિન રહે એવી આશા નથી આ સ્થાન આગેરના તપર આવેલું છે આ સ્થાન જનિમસિહે ધણજ પસદ કર્યું છે એ સ્થાન આગેરપાટનના માર્ગમાં આવેલું છે અહીં આથી થોડેક દૂર પિદાગનેકોની જાવણી છે, જેમાં કરીમખાના પુત્રો વિગેરે માણસો નિવાસ કરે છે કરીમખા પિદાગએનો નેતા હતો અહીં આ એ ઇન્સાહ (પ્રાર્થનાગૃહ) એવા ઉદ્દેશથી બંધાવવામાં આવેલ છે કે અહીં આના કૂર સોડો કે જેઓ અત્યંત ધુણિત થઈ કરીને નિર્વાહ કરે છે તે પાંચ વખત નિમાજ પઢે અને પોતાનું ચારિત્ર્ય સુધારે જ્યાંસુધી આપણે ગાગરોનની સમીપ નહિ જઈએ ત્યાંસુધી શહેર અને કિલ્લો એ ઉભય મળી ગયેલા જણાય છે પરંતુ પહાડપર ચડતા તે પૂર્વ દિશોચાર થાય છે જગના પ્રવાદથી છેક ઉંચે સુધી પહાડ કપાઈ ગયો છે પર્વતનો ઢોળાવ એવા કમાનુસાર છે કે જે જોઈને અમને પરમ આશ્ચર્ય થયું અમે ઉત્તરતરફ દિશિ દેકી તો તે કાનીસિધુ શહેર અને કિલ્લાની પેની તરફ અજાણતી ઝીંકતી દોડતી જણાઈ અમે શહેરની નિકટ ગયા કે તત્કાલ તોપોની સનામી ઘઈ શહેરના માણસે અમારી સલામત લેવાને આવ્યા કિલ્લાનો અધિપતિ અમને પોતાની સાથે તેડી ગયો. પાંચસે વર્ષો-પૂર્વે અક્ષાઉદીનખૂતીએ આ સ્થાન ખીચી અચનહાસની પામેથી ખુચવી લીધું હતું અને તેણે ગો રુધિરથી નહીને અપવિન કરી દીધી હતી અમે પર્વતના માર્ગોમાંથી આગળ ચાલ્યા ખીણદારા થઈ પશ્ચિમમાં ચાલી અતે નારાયણપુરમાં આની પહોળા આ ઘાટ ચારસે જ મજ પહોળો છે અહીં આનું દૃશ્ય પરમ રમણીય છે જનિમસિહે શિનાવેષ મારે અહીં આ ખાડાઓ જોવાના છે અને પર્વતો કાંપી નાખ્યા છે જેથી દરરો અને જગની વરાહોને અહીં થી નાસતા હરખત પડે છે અમે નાની નાની જાવણીઓમાં ગયા જનિમસિહે અહીં આ ઉત્તમોત્તમ સેના એકત્રિત કરી છે અહીં આ પાંચ પહોળા ઘોડાવામાં આવ્યા છે તેમજ તળાવો પણ છે જેને પૌ મહેરામાં આવે છે.

મુકદ્દરા તા. ૧૪ મી ડિસેમ્બર-અતર ૧૦ માર્ગન અને પ્રાત કાળમાજ નીકળી પડ્યા ઘાટ-પર એક ઉલ્લ-પિ-ચો જોયો તેની ઉચાઈ ધણી છે માળનાના સમસ્ત મેદાનો અહીંથી દિશિ જોવા થાય છે ખીચીમહારાજના સ્મૃતિચિન્હો અહીં આ વિઘ્નમૈત્રે છે તેમજ યવનોપર આક્રમણ કર્યું હતું તે સમયના ચિન્હો જોવા જે વજા મતવીરોની છત્રીઓ અહીં આ છે અહીં આ સિંહ પાર્વતીના મંદિર પણ છે અહીં આ અમને એક શિનાવેષ પ્રાપ્ત થયો તેમાં મેદરાજનું નામ લખેલું છે તેમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે—

“સવત ૧૬૫૭ શકે ૧૫૨૨ સૌમ્ય સવત્સર દસિણ્યાન શરદ-કર્તુ આમે કૃષ્ણપક્ષ ગરિવા વિનમાન ૩૦ ધરી એ સમયે મૌહુણવ શીમહારાજશ્રી ગવત તૃસિ હટ્ટેવ તેમના પુત્ર શીરાવત મેદરાજ તેમના પુત્ર શ્રીચંદ્રસેન

તથા તેમના પુત્ર કલ્યાણદાસે અહીંનાં શિવાલય બંધાવ્યું. તેમનું કલ્યાણ થાયો ! જ્ય સમને આ લેખ લખ્યો અને દુઃખાગ્ને તેને મહેસના પુત્ર કૃષ્ણઆચાર્યની હાજરીમાં કાઢયો.”

અગ્રે આ રથે દેશને માટે પ્રાણપાપ કરનાર સમસ્ત પીરોનું વર્ણન કરના નથી; પરંતુ કેવળ એકનું જ વર્ણન કરીશું. એ વર્ણન ગુમાનસિંહ હાડરામનું છે. આ વર્ણન તે સમયનું છે કે જે સમયે દુર્જનસાલ કોટાનું શાસન કરતા હતા. તે સમયે ગાગરોનનો જ્યસિંહ નામનો એક રાહોડ-રાજપૂત ફોજદાર હતો. આ ફોજદાર પોતાની લાગવગ વાપરી ગુમાનસિંહને ઉક્ત ઘાટપરથી દૂર કર્યો હતો અને તેની જગીર જત્ત કરાવી હતી. ગુમાનસિંહ રાજદરબારમાંથી બરતરફ થઈ ઘેર આવીને બેઠો હતો. તે અત્યંત અસંતુષ્ટ થયો હતો. એક સમયે તે ક્યાંક જતો હતો, એવામાં માર્ગમાં ઉક્ત ફોજદાર પોતાના સેવકોસહિત આવનો જણાયો. રાત અધારી હતી અને એક મશાલથી તેની આગળ ચાલતો હતો. ગુમાનસિંહે ઉક્ત મશાલથીને ધક્કો મારીને જમીનપર તોડી પાડ્યો અને પોતાની પોશાકની તકવારવતી ઉક્ત ફોજદારને તેની પાતળીમાંજ પૂરો કર્યો. પછી તેણે દરવાજા-પર જઈને કહ્યું કે રાવનો દુકમ છે કે જ્યાંસુધી હું પાછો ફરું નહિ ત્યાંસુધી કોઈએ પશુ અહીંનાં થી પસાર થવું નહિ. એમ કહી તે પોતાની જગીરમાં જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાંથી પોતાની સ્ત્રીસંતતિ તથા જંગમ મિલ્કત લઈને ઉદયપુરના રાણાને શરણે જઈ રહ્યો. રાણાએ તેને કેટલોક પ્રદેશ નિર્વાહને અર્થે અર્પણ કર્યો. જમપુરના અધિપતિ ઇશ્વરીસિંહે કોટાપર આક્રમણ કર્યું ત્યાંસુધી ગુમાનસિંહ ઉદયપુરમાં રહ્યો. તે સમયે તેણે કોટાનું રક્ષણ કરવા જનારી રાણાની પાસે આતા માગી. ત્યારપછી તે રાણાની આજ્ઞા મળતાં ઉદયપુરથી રવાના થઈ પાસરને રસ્તે કોટા તરફ ચાલ્યો. કોટા આ સમયે ચોનારકથી ઘેરાયેલું હતું. કાં તો કોટામાં પહોંચવું કે કાં તો પ્રાણપાપ કરવું, એવા નિશ્ચય કરી તેણે ખૂબ જોરથી નગાઈ વગાડવાની આજ્ઞા કરી અને તે સીધ્રતાથી શત્રુસેનાની વચ્ચે થઈને ચાલ્યો. જમપુરનરેશે જ્યારે ઉક્ત નગારાનો ધ્વનિ સાંભળ્યો ત્યારે તે પોકારી ઉઠ્યો:—“એવો કાણ બળ વાન પુરુષ છે કે જે અમારી ડાવણીમાં થઈને નગાઈ વગાડતો ચાલ્યો જાય છે ?” તેને સત્તર સમાચાર મળ્યા કે એ તો ઘાટવાળો રાવન છે. એ ઉદયપુરથી આવે છે. ઉક્ત નરેશે પોતાના પિતાના મુખથી સાંભળ્યું હતું કે ગુમાનસિંહે એક વખત કાંઈપણ શત્રુની સહાયવિના એક વ્યાઘ્રને મારી નાખ્યો હતો; તેથી તેણે આ વખતે તેને મળવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. જ્યારે હાડ ગુમાનસિંહને ઉક્ત સમાચાર વિદિત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે હું મારા સાથીઓસહિત મળી શકીશ. જ્યારે તે ઉભયનો મેળાપ થયો, ત્યારે જમપુરનરેશે તેનો કહ્યો સારો સત્કાર કર્યો અને તેને જણાવ્યું કે:—“જે તમે મારી સાથે રહેશો તો જમપુરમાં તમને એક મોટી જગીર આપવામાં આવશે અને જે કોટામાં જશો તો તમારું આવી બન્યુંજ સમજાવે; કારણ કે એક પાન ખાંચો એટલીવારમાં હું કોટાપર મારો અધિકાર સ્થાપન કરી દર્શાવું.” આ શબ્દો સાંભળી ગુમાનસિંહ બોલ્યો:—“મહારાજ ! છુદાર, લીસ દહાર હાડાઓનાં શિર કોટાની સાથે છે.” તેને ઇશ્વરીસિંહે પોતાની સેનામાંથી સરસિત પસાર થવા દીધો. તેણે નદીના તટપર જઈ ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“ગુમાનસિંહને એક નાવની અપેક્ષા છે. તે પોતાના રાજનીપાસે જશે.” જ્યારે તે નદી ઉતરી પોતાના રાજની સમીપ ગયો ત્યારે તેને તે એક દિવાલની પાસે બેસી પોતાના માણસોને ઉશ્કેરતો જણાયો. તેજ સમયે સમાચાર મળ્યા કે એક રથાન આગળ કોટ તૂટ્યો છે. ગુમાનસિંહે આ સમાચાર સાંભળી રાજને તેના સ્વધર્મની પ્રશંસા કરવાનો સમય પણ આપ્યો નહિ. તે પ્રશ્ન કરી તરત પોતાના સાથીઓસહિત ઉક્ત તૂટેલા રથાન આગળ ગયો. ત્યાં જઈ તેણે જમીનમાં પોતાની લોહની સાગરોષી દીધી. જૂતકાળના હાડાએ આવડા દતા; પરંતુ હમણા તેમના વંશનો અત્યંત રંક જની ગયા છે. ઘાટના ઉક્ત રાવતની જમિ તેના વંશ-જોના હાડમાંથી છીનવી લેવામાં આવી છે અને મહામુરકેલીથી તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે.

આ ઘાટ સદા રાજપૂતોના મંદિરથી તર રહેતો હતો. અમે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા અને મુકુંદરામાં જઈ પહોંચ્યા. મુકુંદરાની બહાર મલિમસિંહની ડાવણી હતી. અહીંનાં અમને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે થોડા અંતરપર ‘લીમકા ચોરા’ એ નામનું સ્થાન ઉબજક પડ્યું છે. તે સ્થાનમાંની કારીગરી ઘણી ઉત્તમ છે. આવી કારીગરી ક્યાંય પણ થતી નથી. ભારત અને મિસર એ ઉભય દેશોની કારીગરીના નમૂના ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યારો મર્ત અસનામ મદાનો રાજ પોનાની બીનબીગ્ગાનો માટે ગમદેન બાંધવાને વધ ગયો તો અદીઆ ૥ બેબો અદ્ભુત છે યોગની સમીપ ન્યા પાનકુબીમે વિનાદ કયો દનો ત્યા જે રતબો વિવમાન છે તેમના ચિખરપર ધામે ઉગી નીમ્બુ છે અને ત્યા માગી પલુ ધણી એકત્રિન ચઢ ગઈ છે પારો-૪ છત્રીઓ દદિગોચર થાય છે દક્ષિણ અને ઉત્તરભારતની વચ્ચે આ સ્થાન આવેતુ છે, તેથી અદીઆ અવસ્ય કોઇ મોટું નગર વસેતુ દમે અદીઆ હાજવસા ૫૫૫૫ સ્મૃતિચિન્હો પ્રાપ્ત થાય છે અદીઆ જે ગિનાતેબો પ્રાપ્ત થાય છે તેમો હાકારાજઓના સાદા અને સગવડ ધાગઓ દદિગોચર થાય છે એક તિતાલેખનો અનુનાદ અને નીચે આપીએ છીએ ઉક્ત શિતાલેખ અમને મુકુદરાથી પ્રાપ્ત થયો હતો

“મદારાજ મદારાવજ મુકુદગના વ્યાપારીઓ શાકુકારો, ફુલિકારો અને ધીતર લેકોને આજ્ઞા કરે છે કે - “વર્તમાનમાં સપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો વ્યાપાર કરો વણુજ(વાલિન્ય)કરો આપો સ્વે ફુલિકરો અને ઉલત થાઓ સગકરે સર્વ મર માફ કર્યો છે અપરાધ પ્રમાણે દડ કરવામાં આવશે સર્વ વિશ્વાસુ અમનદાગે, પટેન, તનાગી, મોજીદાર અને મુત્સદીઓને સારી મેરાના ખદનામાં પુરસ્કાર આપવામાં આવશે અપગધીઓને દડ કરવામાં આવશે વ્યાપારીઓને સતવામાં આવશે નહિ તથા તેમની પાસેથી રસ્તવ લેવામાં આવશે નહિ હુમુમલમાનો જે વસ્તુઓને પવિત્ર માને છે તે વસ્તુઓના શપથ લેવામાં આવે છે આ આજ્ઞા મહા ગળના ધીમુખની છે અને નાનાજી જલિમસિદ તથા તેમના પુત્ર માધોસિદની સાક્ષી છે

મીતે ૧૦ આસો, સોમવાર સવન ૧૮૭૭”

કેટલાક દિવસ સુધી ત્યા રહી અમે પચપદાસ અને આનહપુરના માર્ગથી કોટામાં આવ્યા ઉક્ત ઉભય મોટા શહેરો ઉક્ત નદીના તટપર વસેલા છે

માધોસિદ ૭ તેપો મહિત જે માધનપર્વ ત અમારી સાથે આવ્યા અમારા જૂના બાગસુધી તેઓ અમારી સાથે રયા આ બાગ શહેરની પૂર્વ તરફ આવેલો છે અદીઆ આનહ મેગવવાને માટે અમે વિવિધ પ્રતિષ્ઠા કરી અદીઆ અમે જગતી દસો અને દરિઓનો ચિકાર કયો કોઇ કોઈ વખત અમે નાયબ જનિમસિદના ચિત્તાઓના પલુ સિકાર કરતા રતા એક વખત અમે અખિનગર્ના કિલ્લાની સમીપ શિખર કરવાને ગયા આ કિલ્લો દક્ષિણ તરફ ૭ માઈનના અતગપર છે અદીઆ ના પર્વતો નપુસે ફીટ ઉંચા છે અદીઆ નાયબ જનિમસિદના સિકારીઓના પોકાગથી એક જલ રિજ મહાર નીમ્બા આ મુ કેટનસાહેબ તથા ડામ્ટરસાહેબે તેનાપર ગોળા છોડી પરવુ તે ખાતી ગઈ તે જિ ૭ કોષિત થઇ મારા તરફ દોડી આ મુ તે દસ મદમ દૂર રયુ ત્યારે મે તેનાપર ગોળા છોડી તે ગોળા તેના આગના પગ આગળ લાગી, જેથી તે નીચે તળી પડ્યુ પરવુ તે તત્કાળ ઉભુ થઇ મધુ અને મુખ પહોણુ મરી સામે દોડ્યુ મારા એક સાથીએ તેને સાગ મારી અને મો અચ્ચાવી લીધો ગોળા અને સાગનો પ્રભાવ આઇ તે ગ્રહમાં નાસી ગયુ શેષ દિવસ અમે અખિન ગર્માં પતીત થયો અનુમાન કરી શકાય છે કે આ કિ ૧૦ બીતોનો દરો અદીઆ એક સ્થાનક જાપુર મહાદેવતુ છે અદીઆ એક નાણુ છે જે અખનદીમાં પડે છે અદીઆ અખનના કિનારા ૬૦૦ ફીટથી અધિક ઉંચા છે કાગથી બિ સરોવરસુધીની ભૂમિ પ્રસન્નીય છે ભારતવર્ષમાં એવા રમણીય સ્થાનો ઘણા એવા દશે

અમે શિલાતેપોની અદીઆ ધણી તપાસ મરી પરવુ તે અમને એવા અક્ષરમાં મળ્યા છે કે જેને કોઈ પલુ વાગી શકતું નથી અદીઆ એક ઝતરાળનો શિતાલેખ અમને પ્રાપ્ત થયો હતો, જે અમે આ પુરતકના પ્રથમ ખડમાં આપ્યો છે

અધ્યાય ૧૪ મો

ખિન્નેલીનું વૃત્તાંત-માધનાલ અથવા મહાનલ-કોતરેલા શિલાલેખો-હાડાવંશના વર્ણનથી પૂર્ણ
શિલાલેખો-વગેરે-આણુ હાડાના કિલ્લાને મહેલનાં ખાંડયેર-અધેરી
કુટી-એક પ્રવાહ કહાણી.

નેક સ્થાનોમાં બ્રમણ કયાં પછી કર્નલ ટૉડ કેટલાક દિવસપર્યંત ડોટામાં
રવા અને ત્યારપછી જતે તેઓ મેવાડની રાજધાની ઉદયપુરમાં ગયા. રસ્તામાં
ખૂંદીમાં પથુ તેઓ ગયા હતા. તેમણે ખૂંદીમાં શાસનકાર્ય દેવી રીતે ચાલે છે,
તેની તપાસ કરી તો તે તેમને સંતોષકારક જણાયું. પછી તેઓ માધનાલ
નામના પ્રસિદ્ધ સ્થાનનું દર્શન કરવાને માટે પાઠારદેશમાં ગયા. ત્યાંથી પછી
તેઓ દશ માઈલ ઉત્તરે ખિન્નેલી નામના સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યા. ખિન્નેલી એ
મેવાડનો એક પ્રધાન પ્રદેશ છે. પરમારજાતિનો એક સામંત ખિન્નેલીનો

અધીશ્વર છે અને તે રાવની ઉપાધિ ધરાવે છે. આ સામંતના પૂર્વજો અજાણે બિયાનાની નિકટ જગનેર
પ્રદેશના અધીશ્વર હતા. પાછળથી અમરસિંહના શાસનકાળમાં તેમણે સહકુટુંબ આ દેશમાં આવી નિ-
વાસ કર્યો. તેઓ પોતાની સાથે પોતાના સેવકોને પણ લઈ આવ્યા હતા. રાણાએ રાવ અશોકની
એક કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો અને તેમને પાંચ લાખની વાર્ષિક ઉપજવાળો આ ખિન્નેલી પ્રદેશ
અર્પણ કરી દીધો.

ખિન્નેલી વા વિજયાવાલી-એ નગર પ્રાચીન ખાંડિયેરની વચ્ચે આવેલું છે. પ્રાચીન શિલા-
લેખોમાં આપણને આ નગરનાં બે પુરાણાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે. અહિંચપુર અને મોરકરો. આ ઉભય
નામો વૈદી અંતિમજ આ નગરનું ખરૂં પ્રાચીન નામ હોયએમ જણાય છે. મેવાડના આ સીમાન્ત-
પરના પ્રદેશમાં ચૌહાણોવિષે અનેક જનશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે. આ પ્રદેશપૂર્વે અજમેરના રાજાના
તાંબામાં હતો એવું અનુમાન કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રમાણો વિદ્યમાન છે. અજમેરના વિશલદેવ, સોમે-
શ્વર, પૃથ્વીરાજ વગેરે રાજાઓનાં નામ અહીંયાંના અનેક શિલાલેખોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. મોરકરોના
અરનરાજ તથા તેના પુત્ર વહિરરાજની વીરતા પ્રકાશિત કરનારાં પુષ્કળ સ્મૃતિચિન્હો અહીંયાં
વિરાજમાન છે. ઉક્ત રાજાઓ દિલ્હી અને અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજના સમકાલીન હતા.

એક શિલાલેખમાં ચિતોડનું સુદ્ધ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે તે ગિહલોતોનું સુદ્ધ છે
કે ચૌહાણોનું તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન થઈ પડે છે. તેનો આરંભ શકલરી માતાથી કરવામાં આવે
છે. આ માતા જન્મ, શાખા, દુર્ગ અને પર્વતની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ગણાય છે. તેમાં વત્સ જોખના
નવ ચૌહાણોનું વર્ણન કર્યા પછી વિશ્વાયલના રાજા બાપ્પાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બાજ
બાપ્પા મેવાડના રાજવંશના પ્રતિષ્ઠાતા હતા; પરંતુ તેની પાછળ જે નામો આપવામાં આવ્યા છે, તે
તેના વંશની સાથે મળતાં આવતાં નથી. આ પરથી હું એવું અનુમાન કરવાને દોરાયો છું કે તે સમયે
ચૌહાણો અને પરમારો ચિતોડના રાણાને આધીન હતા. આ સંબંધે વિશેષ લખવું અમે ઉચિત માનતા
નથી. માત્ર એટલુંજ જણાવીએ છીએ કે આવર્ણન અરનરાજના પૌત્ર કુંતપાલનું છે કે જેણે જાળવા-
પુર જીતી લઈ નજીક કરી નાખ્યું હતું અને જેના સુદ્ધનું વર્ણન દિલ્હીમાં વલ્લભીદારપર કોતરવામાં
આવ્યું છે. તેના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ હતો. પૃથ્વીરાજે પુષ્કળ સુવર્ણદાન કર્યું અને મોર-
કરોમાં પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સોમેશ્વરની સહાયથી તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. તે પણ
સોમેશ્વર નામથી જાણખામો. સોમેશ્વરનાં સ્મરણાર્થે એક મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું અને તેના
વ્યયને માટે રેવાના તટપરનું રેવાના નામનું ગામ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. સંવત ૧૨૨૬.

આ પરથી વિદિત થાય છે કે ચૌહાણોએ પોતાના માનવગતી તુલ્ય રાજસભા ગઝલોના હાથ માધી દિલીનું સિદ્ધાસન હસ્તગત કર્યું હતું અને તેમના વિખ્યાત જિવિચરે કંચુ હતું તેમ બસિ (હાસી) તથા દિલીના સ્તંભોપગના શિવારેખ તેજ સમયે કોતરનામા આવ્યા હતા, એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી ગિરોતોની રાજધાની વનભીપુરના દરનાજનો તેમાં જે જે બંધ છે તે એક અદ્ભુત બીના છે અને તે પરથી માન્ય એટલું જ અનુમાન થઈ શકે છે કે પૃથ્વીરાજે જ્યારે પોતાના પિતા મોમેશ્વર કે જેઓ શુભગતમાં માર્યા ગયા હતા, તેના વચ્ચે બદલો લેવા તે સમયે કુતપાને સુસધિ મળેલી જોઈ દિલીની છતમાંથી પોતાનો હિસ્સો મેળવી ભોળાબીમની પામેથી શુભગત લીધું હતું.

અમે અહીં આ મહી શકીએ છીએ કે પુરાતન મોગશ્વર નામ બિજોનીનું હતું અને લાંબો ચૌહાણ રાજા જૈનમતાવનથી હતો અને તેના મેલા પ્રમાણે આ વાત કાંઈ અમાધારથી નહોતી એ જણાવે છે કે તેણે પોતાના પુત્ર સારંગવને બૌદ્ધમત સ્વીકારવાને માટે અજમેરથી દહપાર કર્યો હતો.

અહીં આના શિનાતોએમાં ચિતોડના રાણાઓના શાસન તથા તેમની વીરતાના વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે બિજોની કે જેનું પ્રાચીન નામ મોરકરો છે તેમાં પ્રાપ્ત થયેલા શિનાતોએ વાચવાથી અમને પ્રતીત થયું કે મોરકરો વર્તમાન બિજોનીથી અર્ધ પ્રાચીનમાં આવેલું હતું હાનમાં તે સમયે વિશ્વસ્ત થઈ ગયું છે તેમાં નવચોખ્ખો નામના એક પ્રાચીન મહાનયના કેટલા ભાગો વિદ્યમાન છે અહીંના પાર્શ્વનાથના પાંચ મંદિરો હતા મહાનય અને મંદિરો બનાવવાની રીતિ અને તેમાં કરવામાં આવેલી વારીગરી અત્યંત ગમણી જણાય છે મહાકિની નામની એક નાની નદી તેની વચ્ચે થઈને વહી જાય છે પાર્શ્વનાથના મંદિરની પાસે એક જીર્ણ કુડ અને એ મોગ તમાલો છે નગરની નિષ્ક્રિય મહાદેવના નજીક મંદિરો છે.

વર્તમાન બિજોનીના કિન્નો અપૂર્ણ પ્રાચીન મોરકરોના મંદિરોના ૫૨ સાંચોશીજ બધાના વામાં આ થો છે ઉપર મંદિરોમાંની દેવદેવીઓની પ્રતિમા ઉપરથી જોઈને એમણે પડી છે આ પ્રકારે અમે અને સ્થાનોમાં મૂર્તિઓ પડેલી જોઈ છે આ પરથી સાગી રીતે જાણી છે કે તે કુન્નો આ મૂર્તિઓની ગણના દેવનામાં કરતા નથી તેઓ માત્ર તેમને દેવતાના ચિન્હરૂપે ગણે છે મૂર્તિની પવિત્રતા દૂર થવા પછી તેઓ તેને સામાન્ય પદ્ધતિ અણી ગઈ છે એ આ નગરની ચોતરફ પ્રચલ ૫૨ સાંચોશી જોવા.

દેરાની કે જે અહીં આથી ચાર માઈનના અંતરપર દક્ષિણ તરફ આવેલું છે ત્યાંથી મને સવત ૮૦૦ નો એક શિનાતો પ્રાપ્ત થયો પરંતુ તે કાંઈ ઉપયોગનો નથી તિતસવા કે જે સાથી પપુ એ માઈન દક્ષિણમાં છે આ ચાર મંદિરો એક કુડ અને એક તોરણ છે પરંતુ આ કાંઈ શિનાતો નથી જોઈતી સાથી સાત કેસના અંતરપર આવેલું છે તેમાં સાત મંદિરો આવેલા છે આ સર્વ મંદિરો ઠિ નલિન અસ્થામાં છે અહીંના મિનાના ૫૨ સાંચોશી પ્રાપ્ત થાય છે અહીંના બીજા પણ કેટલાક ઠિ નલિન મંદિરો છે આ મંદિરો અદ્વાઈદીનમૂની અને ઔરગઝેને નિષ્ક્રિય મરી નાખ્યા હતા એમ મહેનાય છે અહીંના લોકો આ મંદિરોને ખુની અને ઔરગઝેને ખાન યનન કહે છે.

બિજોનીના મામતની ઉપજ હવે અત્યંત ન્યૂન થઈ ગઈ છે જો તેમની જગીરપર સારી દેખ રેખ રાખવામાં આવે તો વાર્ષિક ૫૦૦૦૦ રૂપિયાની આવકની થઈ શકે એમ છે પરંતુ તેઓ તેના પર બરાબર લક્ષ્ય આપતા નથી તેમની પુત્રી રાજા અમરસિંહની સાથે પરણી હતી તેમના સ્વામીનું બ્યારે મૃત્યુ થયું ત્યારે તેની વય સત્તર વર્ષની હતી તેને ઘણીયે સમજનારામાં આવી પરંતુ તે પોતાના પતિની સાથે સતી થયા નિના સ્ત્રી નહિ એ તેના કામદારા તેને બદલે સમજાવી પરંતુ તેણે મારી એક પણ વાત માની નહિ અને તે પોતાના સ્વામીના પાપ નિવૃત્ત કરવાને માટે સતી થઈ તેના મામને તેને સમજાવવા માટે હાથમાં લેવાને એ તેની જગીર વધારી આપવા માટે મારી મધ્યમ લાગવગ વાપવાનું વચન આપ્યું હતું પરંતુ મારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા એમ ત્યાં એ જણ દિવમ.

સુધી રહી શિલાલેખોની શોધ કરવાને નીકળ્યા.

માઇનાલ, ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી-મહાનલ શબ્દ અપભ્રંશ થઈ આ સ્થાનનું નામ માઈનલ પડ્યું છે. પાકારના પાશ્વર ભાગમાં એક મહા ઉંડી ખીણ છે, તે પરથી એનું નામ મહાનલ (મોટી ખીણ) પડ્યું હતું. આ ખીણમાં પ્રવેશ કરતાં એ યમને નિર્મગ્ન કરવા સમાન છે. અહીંયાં પુષ્કળ લીલાં-જમ વૃક્ષો ઝુકી રહેલાં છે. ખીણપર આવેલી ટેકરીપર મંદિરો અને ઘરો વિવિધમાન છે અને તેમાં એક સ્થળે પૃથ્વીરાજનું તથા અન્ય સ્થળે તેમના બનેલી ચિત્રોડના રાણા સમરસિંહનું નામ કાતરેલું જણાય છે. સમરસિંહે પૃથ્વાપાઈની સાથે વિવાહ કર્યો હતા. કવિ ચંદ્રે તેમના બલવિક્રમનું વર્ણન પોતાના મહાકાવ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. અહીંયાં ઉક્ત ઉલ્લય રાજવંશનાં માણસો પરસ્પર મળતાં, ભેટતાં અને ભારતવર્ષની રાજકીય બાબતોવિષે વાતચીત કરતાં હતાં અને પોતાનાં સંતાનો તથા કુટુંબોની સાથે આનંદવિહાર કરતાં હતાં. ચંદના-કહેવા પ્રમાણે જો મહારાજ પૃથ્વીરાજ મહારાણા સમરસિંહની સલાહ માનત તો કોઇ પણ પ્રકારે ભારતનું શાસન યવનોના હાથમાં જાત નહિ; પરંતુ પૃથ્વીરાજની જ્ઞેમભરેલી વીરતા તથા લુસ્સાભરેલી સાહસિકતા આગળ રાણાની સલાહ નિષ્ફળ થઇ. યવનો સાથે થયેલા યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહ એ ઉલ્લય મરણ પામ્યા. યવનોની સાથે કચ્છના તટપર યુદ્ધ થયું હતું અને તેમાં ભારતના સમસ્ત વીરો વિવિધમાન હતા. વાસ્તવમાં તે પ્રલય-જ હતો. હમણાં પણ તે સ્થાન ભયંકર લાગે છે. અહીંયાંની સર્વ વસ્તુઓ શોકનું ભાન કરાવે છે અને વૃક્ષો પણ જાણે આંસોસ કરતાં હોય એવાં લાગે છે.

અમે અહીંયાં પુષ્કળ શિલાલેખો જોયા. તેમાં હાડપેસોની અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તેમાંના એક શિલાલેખનો અવિકલ અનુવાદ નીચે આપવામાં આવે છે:-

“ કુલદેવી આસાપૂર્ણાની કૃપાથી અનેક યૌહાલુરાજ્યોએ પ્રજા પ્રતાપપૂર્વક રાજ્ય કર્યું છે અને અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. યૌહાલુવંશમાં મોરધન પેદા થયા, જેમણે યુદ્ધભૂમિમાં સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આજ વંશના હાડા કેવળનો પણ ચંદ્રસમાન નિર્મળ હતો. તેમના જ્ય-પાલ ઉત્પન્ન થયા. તેમણે પૂર્વજન્મનાં સુકૃતથી આ રાજવંશમાં જન્મ મળેલું કરી પરમ શાંતિ અને સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમની પ્રજાએ તેમને અમર કરવાને મટિ ધિરને પ્રાર્થના કરી હતી. તેમના પુત્ર દેવરાજ મહા હાતા હતા અને માનવસમાજનાં સુખ તથા શાંતિની રક્ષિ કરવી એજમાન તેમનો હિંદેશ હતો. તેમના પુત્ર હરરાજ દેખાવમાં પ્રબલિત અગ્નિસમાન તેજસ્વી હતા અને તેમણે પોતાના બાહુબળથી અનેક ભૂમીશ્વરોને પરાસ્ત કરી અતુલ યશ અને ધનની પ્રાપ્તિ કરી હતી.

વમોદાના અધીશ્વર તેમના વંશજ હતા. દેવરાજથી ઋતુપાલ ઉત્પન્ન થયા. તેમણે પોતાના બાહુબળથી વિદ્રોહીઓને પરાસ્ત કરી તેમને દાખી દીધા. કપિલમુનિએ જે પ્રકારે સગરનાં સંતાનોને ભસ્મીભૂત કર્યો હતાં તે પ્રકારે તેમણે પોતાના શત્રુઓને પાદકાંત કર્યા.

તેમના પુત્ર કલ્હન થયા. તેમના પુત્ર કુંતલ ધર્મરાજસમાન હતા. તેમના કનિષ્ઠભ્રાતાનું નામ હેહા હતું. કુંતલની રાણી રાજવંદેવીના મહાવીર મહાદેવ નામનો ચંદ્રમાસમાન પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે રણભૂમિમાં સુમેરુના જેવા અચ્ચત્ર અને દાનમાં ઈંદના કષ્ટચ્છના જેવો હતો. તેણે શત્રુના રુધિરથી રણભૂમિમાં ઘોડાની ખરીથી ઉડેલી ધૂળ દબાવી દીધી હતી. તેણે રણભૂમિમાં પોતાના લોખા બાહુથી તીક્ષ્ણ તલવાર હામીચાલના મસ્તકપર ઉડાવી બેદખાટના અધીશ્વરના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી. ચંદ્રમા જે પ્રકારે રાહુના કરાજ આસથી મુક્ત થાય છે, તે પ્રકારે તેણે કેચિયાનો ઉદ્ધાર કર્યો. બળદ જે પ્રમાણે પોતાના પગથી અનાજને કચડે છે, તે પ્રકારે મહાદેવજીએ પોતાના ચરણથી શત્રુઓની સેનાનો વિધ્વંસ કર્યો અને સમુદ્રમંચનની પેઠે તેણે આ સમરમંચનમાંથી વિજયરત્ન પ્રાપ્ત કરી તેને કેચિયાના અધિપતિને પ્રદાન કર્યું. સમસ્ત પૃથ્વીમાં તેનો યશધ્વનિ ઝુંજ રહ્યો. તેના પુત્રનું નામ દુર્ગન હતું, જેને તેણે શવરાજનની ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી. યુવસાલ અને કૃલકર્ણ એ નામના તેના એ ભ્રાતાઓ હતા.

અહીંયાં મહાનલમાં મહાદેવે આ મંદિર બંધાવ્યું અને તેને ઉત્તમ પ્રકારે સજવી તેમાં આ શિલાલેખ રાખ્યો. મહાનલમાં મહાદેવે બંધાવેલું આ મંદિર ગંગા અને યુમેરુ ન્યાંમુખી વિ-

ઘમાન નહે, ત્યામુધી સ્થાયી રહેા ' ચિતોડનિવાસી બ્રાહ્મણ ધનેશ્વરદ્વારા આ સ્ત્રોત્રિ ગચ્છામા આન્યા છે
અનન નદ ઈદ્ર ચદ

શિપવિદ્યામા પ્રવીણ એવા વીન્ધવવ શિલ્પીએ વૈશાખ માસની મધ્યમીને દિવસે આ મંદિર
બંધાન્યુ "

જેમૂ-માધનાય વા મહાનયમા જમણુ કર્યો પછી અમે જેમૂ નામના ગ્યાનમા ગયા પાદાગની સ-
વોન્ધ્યભૂમિપર અમે પ્રાત કાળમા ઘણા વહેવા જઇ પહોચ્યા, પરંતુ માર્ગમા પ્રુકળ વૃક્ષો હોવાથી
અમે ઉભય બાણુપરના સમતલક્ષેરો જોઇ શકયા નહિ અતે જે ગ્યાનપર આલૂદાડાનો કિલ્લો
આવેતો હતો ત્યા અમે જઇ પહોચ્યા વમેદાનો કિલ્લો સર્વથા તૂટીને છિન્નવિચ્છિન્ન થઇ ગયો
હતો અને ત્યાની જમીન જનશન્ય જની ગઇ હતી મહાવીર આલૂદાડાનો કિલ્લો જ ને મહાનય
વિધ્વજ્ત થઇ ગયા હતા, તોપણ તેની આકૃતિની કલ્પના અમે કરી શકયા હતા અહીં આ શિવજી,
હનુમાન અને ધર્મરાજ એ ત્રણ દેવોના મંદિરો છે

અહીં આ અધિયારી કોટડી નામનો એક અધિકારમય યુધ્ધ ઓગડો છે એમ કહેવાય છે કે
આલૂદાડા જે સમયે મંદોરપતિની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયો હતો, તે સમયે તે પોતાના ભત્રીજાને
આજ એરડામા બંધ કરી ગયો હતો પાસેજ એક ખડક ઉપર ચેમિનીમાતાની એક અતિ પ્રચ્છ
મૂર્તિ છે આલૂદાડાનો આ અભેદ કિલ્લો મણે વિધ્વજ્જન કરી નાખ્યો હતો, તેની પ્રુકળ તપાસ કર્યો
છતાં પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ કદાચ મેવાડના મહારાણુએજ તેનો વિધ્વસ કર્યો હતો આ
પ્રદેશ વર્તમાનકાળમા જેમૂના સામંતના તાબામા છે અહીં આ અમે આલૂદાડાવિષે એક બીજી વાત
સાવળી, જે અમે નીચે જણાવીએ છીએ

વમેદાના તાબાના ચોનીસ કિલાઓ પૈકી એકમા આલૂદાડાનો હાનજ નામનો એક સગો નિ-
વાસ કરતો હતો તેને એક કન્યા હતી લાયજીએ ચિતોડના રાણુને તે કન્યા આપવાનો નિશ્ચય
કરી રાજપૂતરીતિ પ્રમાણે રાણુની સમીપ નાળીએર ગ્રોકલ્યુ, પરંતુ રાણુએ તે નાળીએરનો સ્વીકાર
કર્યો નહિ હાનજનો પુરોહિત નાળીએર લઇને પાછો ફરતો હતો એવામા રાણુનો જ્યેષ્ઠકુમાર
મુગયા ખેનીને પાછો ફરતે દહિજોચર થયો તેને પુરોહિતે સર્વ જ્ઞાતા કહી સાલળા યુ યુવરાજને પુરોહિતના
મુખથી સમસ્ત જ્ઞાતા સાલળી લઈ લાયજીના સન્માનની રક્ષાર્થે સ્વય ઉક્ત નાળીએર મદલ્યુ
કગી લીધુ તેમણે પુરોહિતને વિદાય કરી કહ્યું કે - "હું સત્વર વિવાહ કરવાને માટે આવુ છું " કેટ
લાક દિવસ પછી ચિતોડના યુવરાજ પોતાના અનુચરો તથા એક ભાટને લઈ વમેદામા આવી પહોચ્યા

ઉક્ત ભાટનું નામ બીમસેન હતું તે બનારસેના નિવાસી હતો આ સમયે મેવાડના સમસ્ત
ભાટોને દેશપારની શિક્ષા કરવામા આવી હતી બીમસેન કચ્છજીજ જવાનો હતો, પરંતુ માર્ગમા મે-
વાડ આબ્યાથી રાણુની રાજધાનીમા જઇ પહોચ્યો મેવાડના ભાટોને દેશનિકાતની શિક્ષા ફરમાવવાનું
કારણુ નીચે પ્રમાણે જણાવવામા આવે છે - મેવાડમા એક સરોવરમાથી પાણી કાઢી નાખતી
વખત એક પરમ રમણીય મૂર્તિ જડી હતી આ મૂર્તિ અસત સુદર હતી, પરંતુ તેના હાથ
વિચિત્રરીતે ગોહવાયેલા હતા તેનો એક હાથ ઉપરની બાણુએ, બીજો હાથ નીચેની બાણુએ
અને ત્રીજો પ્રેક્ષકની સમુખ આવેલો હતો આ ત્રણ હાથ ત્રણ દિશામા ફેલાયેલા
જોઇ સર્વ પ્રેક્ષકો વિસ્મય થતા હતા આવી મૂર્તિ પૂર્વે કદિ પણ જોવામા
આવી નહોતી આ પ્રકારે ત્રણ દિશામા હાથ ફેલાવવાનો અર્થ શુ છે, તેના નિર્ણય કેઈ કરી
શક્યુ નહિ રાજાએ દેશના સમસ્ત કવિ, ચારણુ, ભાટ અને વેદક બ્રાહ્મણુપંડિતોને મોલાની મગા-
વ્યા અને તેમને ઉપરોક્ત ઘટનાનુ કારણુ પૂછ્યુ, પરંતુ કેઇપણુ સતોષકારક ઉત્તર આપી શકયો
નહિ અતે ઉક્ત જડેનજોના ડવિ બીમસેને તેના સંતોષકારક જવાબ આપ્યો તેણે કહ્યું કે -
' ઉપર જે હાથ અગુનિનિર્દેશ કરી રહેા છે તેનો અર્થ એ છે કે ઉપર અર્થાત્ સર્ગમા એકમાત્ર
ઇદ્રજ છે, અને નીચે જે અગુનિ નિર્દેશ કરે છે, તે પાતાના અધીશ્વરને બતાવે છે, અને રાણુની
તરફ જે હાથ છે તેનો અર્થ એ છે કે એકમાત્ર રાણુજ સમસ્ત જગતના અધીશ્વર છે " બીમસેન
ના આ વચનો સાલળી રાણુ હમીરસિંહ પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેને પોતાના પ્રધાન કવિના પદ-

પર નિયુક્ત કર્યો. આ ભીમસેનની પ્રાર્થનાથીજ મહારાણ્યએ દેશનિકાલ થયેલા ભાટોને પાછા દેશમાં ખેંચાવ્યા હતા. ભીમસેન રાણાસિવાય અન્ય કોઇની પાસેથી કોઇપણ પ્રકારનું દાન લેતા નહોતા. આ કવિશ્રેષ્ઠ ભીમસેન ચિતોડના યુવરાજની સાથે વમોદામાં વિવાહસમારંભમાં ગયા હતા. લાલજીના કિશ્કામાં મદા ઉત્સવ થવા લાગ્યો. અનેક દેશોમાંથી કવિઓ આવીને લાલજીનાં જયગાન ગાવા લાગ્યા. પ્રચલિત રીતિઅનુસાર લાલજીએ કવિઓને અતિ મૂલ્યવાન ઉપહારો આપ્યા. લાલજી ભીમસેનને એક શ્રેષ્ઠ અશ્વ, મૂલ્યવાન પોશાક અને એક રૂપાનો ટોડો એટલી વસ્તુઓ ઉપહારમાં આપવાને તૈયાર થયા; પરંતુ ભીમસેને તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. બ્યારે તેમણે અત્યંત આગ્રહ કર્યો, ત્યારે બારોડે જણાવ્યું કે આ ઉપહારદ્રવ્યો અહીંયાં મૂકો. આ ઉપહારદ્રવ્યો લીધાપછી થોડીવારે તેમણે પોતાના મનને શતશઃ ધિષ્ઠાર આપ્યો અને તરત પોતાની તલવાર કાઢી આપવાત કર્યો. તત્કાળ ‘ ચિતોડના પ્રધાનકવિ મરણ પામ્યા છે ’ એ શબ્દો ચોતરફ યુગ્મ ઉઠ્યા. આ સમયે યુવરાજ લગ્નના મંડપમાં બેઠા હતા અને વરકન્યાનો હાથેવાળો મેળવવાની તૈયારી થઇ રહી હતી. ઉક્ત બારોડની આત્મહત્યાના સમાચાર સાંભળતાંવેંતજ યુવરાજ ચોરીમાંથી ઉઠીને ઉભા થયા અને વેર લેવાને તૈયાર થયા. યુવરાજને આ પ્રકારે ચોરીમાંથી ઉઠેલા જોઇ કન્યાના પિતાને અત્યંત દુઃખ પેદા થયું. અતે યુવરાજ લગ્ન કરવાની ના પાડી વમોદાની બહાર ચાલ્યા ગયા. થોડા સમય પછી તેમણે પોતાની સેના અને સામંતોની સાથે વમોદાપર આક્રમણ કર્યું. હાથગુનમાં અહેરિયાના ઉત્સવસમયે કન્યાના પિતા લાલજી રાજપૂતરીતિઅનુસાર વરાહનો શિકાર કરવાને માટે જંગલમાં ગયા. તે સમયે ચિતોડના યુવરાજે હલસહિત આવી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. ઉભયવરો પોતપોતાના હાથમાં લાલા લઇ એકબીજાની સામે આવીને ઉભા રહ્યા અને ભાલાના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. થોડીવારે ભાલાના પ્રહારથી ઉભયના પ્રાણ નષ્ટ થયા. વમોદામાં ઉભયની ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી. એકમાં યુવરાજનું અને બીજામાં લાલજીનું શબ મૂકવામાં આવ્યું. યુવરાજની સાથે લાલજીની કન્યા અને લાલજીની સાથે તેની સ્ત્રી સતી થઇ. આ પ્રસંગે તેઓ કહી ગઇ કે:— “ વસંતઋતુના અહેરિયામાં રાણા અને રાવે કદિપણ એકત્રિત થયું નહિ; નહિ તો તેનું પરિણામ મરણસિવાય બીજું કોઇપણ આવશે નહિ.” આવી બે ઘટનાઓ અને હાડાજાતિના ઇતિહાસમાં વર્ણવી છે અને નિમ્નલિખિત કાવ્યનું ચોથું પદ પૂર્ણ કરવાને માટે મુકુલની ઘટના બની છે:—

હાથ મોઢલ મારિયા, લાલા ખૈતા રાન;
સોળ રતન સંહારિયા, આમલ અરસી રાન.

વમોદા અને તેના તાબાના ચોવીસ કિશ્કાઓ હાડાસોડાના હાથમાંથી જતા રહ્યા છે, આથી હાડાજાતિને અત્યંત ઉદ્દેગ થાય છે. આ વાત હું આંકટોળર માસમાં મને જે પત્રો મળ્યા હતા તે પરથી પ્રમાણિત કરી આપીશ. ‘ ધાંડની રાણી ’ ની આગાથી અનેક માણસો તેના મંદિરમાં આવ્યા હતા. તેઓ તેની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તત્પર હતા. નીચે જુદી તા. ૧૮ મી આંકટોળર ૬૦ સ. ૧૮૨૦ ના પત્રમાંથી અવતરણ લેવામાં આવ્યું છે:—

“ સમસ્ત સામંતોને પત્રદારા આજ્ઞા આપવામાં આવી કે દશેરાના પર્વપર સમસ્ત સામંતો અને જમીનદારોએ રાજધાનીમાં આવીને ઉપસ્થિત થવું. તેઓ આવ્યા ત્યારે બરના હકોર જસજીએ જણાવ્યું કે વમોદાની ભવાનીમાતાએ અમને આજ્ઞા કરી છે કે:— “ હવે ખેતી કરશે નહિ, તમારા થોડા અને ઘટ્ટર પશુઓ વેચી નાખો અને તેના ઉપજેલા દ્રવ્યથી ૬૪ ષાડા તથા ૩૨ બકરા ખરીદી માતાજીને તેનું બલિદાન આપો. આમ કરવાથી વમોદા યુગ્મ તમારા તાબામાં આવશે. ” આ સમાચાર ફેલાતાંની સાથેજ જુદીકોડાના પુષ્કળ માણસો ત્યાં આવીને ઉપસ્થિત થયા. બરના હકોરે શ્રીમાતાજીના પ્રસાદતરિકે બસે માણસોનું જોજન તૈયાર કરાવ્યું હતું; પરંતુ ત્યાં ૫૦૦ માણસો આવ્યા હતા, ૫૯૫ માતાજીની કૃપાથી તે સર્વ માણસો જોજન કરીને તૃપ્ત થયા; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીક રસોઈ વધી પણ હતી. આથી સર્વ માણસોને ગ્રહા ઉત્પન્ન થઇ કે માતાજીની આજ્ઞા યથાર્થ હતી. ”

આ જગત અમને જુદીથી પ્રાપ્ત થયું હતું; પરંતુ નિમ્નવિખિત વાત મારા સાચા મિત્ર બાલગોવિંદે મને કહી હતી કે જેઓ ઉક્ત ઘટના બની સારે ત્યાં વિદ્યમાન હતા. તેઓ બોલ્યા:—“યોગ દિવસ પૂર્વે માધનાયમા એક ગોઠું બલિદાન અપાયું હતું. યોગિનામાનાને તે સમયે ૩૨ પાડા અને ૫૩ બકરાનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું હતું. ત્રણ દાડાઓએ બે બકરાપર અતિ વેગથી પોતાની તલવારના પ્રદાર કર્યા; પરંતુ તેમનો તો ત્રાણ પણ વાકો થયો નહિ. આથી તે સર્વના આશ્ચર્યના પાર રહ્યા નહિ. તે બકરાઓને કાલે ત્યાં ચરી ખાવાને છોડી દેવામાં આવ્યા અને લોકો તેમને અમર કહેવા લાગ્યા.” આ વાત સંપૂર્ણ રીતે સત્ય હતી. યતિ જ્ઞાનચંદ્ર પણ તેમની સાથે હતા. ભવાનીની આજ્ઞાથી પાંચસો દાડાઓ એકત્રિત થયા હતા. ભવાનીપર તેઓ સંપૂર્ણ રીતે શ્રદ્ધા રાખતા હતા. આથી મેં તરત રાત્રીપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે એકત્રિત થયેલા માણસોને વિખેરી નાખો. આ પરથી આ બહાદૂર માણસોની ધાર્મિક લાગણી કેવી સરસતાથી ઉત્કેશક બન્ય છે તે પ્રતીત થાય છે.

અહીં આથી આગળ ચાલી અમે વગોદાની દિવાલો જોવાનો ઇરાદો રાખતા હતાં. અમે ફેરાવો ખાઈ પર્વતની તળેટીમાં ચાલ્યા અને યોગિનીમાતાના પણ દર્શન કર્યાં. ત્યાંથી આગળ ચાલી અમે બેચૂની નિકટ એક સુંદર ઉપવનમાં વિશ્રામ કર્યો. અહીં આના રાવન કાલામેશ્વરો વંશજ અમને મળવાને આવ્યો; પરંતુ જે સુખ તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું હતું તેથી અસારસૂધી તે અગ્નિ દત્તો અર્ધાત્ તેને તેની બાપુકી જાગીરનો અર્ધ કરતાં અધિક ભાગ મળવાનો હતો. આ પ્રદેશ ૬૦ સો ૧૭૯૧ થી સિંધિઆના અધિકારમાં હતો.

અધ્યાય ૧૬ મો

એગ્ર-હાથીપરથી પડી જવાથી કર્નલ દૌડ સાહેબનું ઘાયલ થયું-એગ્રના સામંતની સહા-
યુક્તાનાં ચિહ્ન-એગ્રમાંથી મહારાષ્ટ્રીઓને કાલવાટું વૃત્તાંત-એગ્રહિપર રાણાનો
આધિકાર-સામંતોને ફરીથી એગ્રહરનું દાન-ચિતોડ-અકબરનો દ્વીપ-ચિતોડ
નગરનું વર્ણન-નગરભ્રમણ-વારસાવત સંપ્રદાયની સ્થિતિ વિવેચન-
કોતરેલા શિલાલેખો-ઉદયપુરથી ગમન-કર્નલ દૌડ સાહેબનો
સ્વદેશનિવાસ-ઉપસંહાર.

ગ્ર. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી-ત્રણ વર્ષથી એગ્રના સામંતો ભૂમિપરના અધિકારથી રહિત થયા હતા, તેમને પુનઃ તે વિસ્તૃત દેશનો અધિકાર સમર્પણ કરવાને માટે બે દિવસથી હું એગ્રના કિલ્લામાં ગયો છું. મેં એ કિલ્લામાં ઉક્ત પ્રસંગને શોધે એવી ધામધૂમથી પ્રવેશ કર્યો હતો. મારા આગમનના સમાચાર સાંભળી કાલામેશ્વરના વંશજે અનેક રથોથી આવીને એકત્રિત થયા. એગ્રના પ્રાચીન કિલ્લાની ચોતરફ મોટી ખાઈ છે અને કિલ્લામાં જવાને માટે તે ઉપર એક કાબુનો પૂલ છે. મારા સૈનિકો અને સહચારાલોકો એક હાથીપર આશ્લેષ થઈ બ્રિટિશ-

પતાકા લઈ પૂલપર ચઢી દરવાજામાં ચાલ્યા ગયા, તેથી હું પણ હાથીપર બેસી તેમની પાછળ ગયો; પરંતુ માવતે મને ચેતાવ્યો કે હાથી હોહાસહિત દરવાજામાં ચઢી જઈ શકશે નહિ, કારણ કે દરવાજો નાનો છે અને જો જશે તો તેની સાથે હોહો અથડાશે; પણ મેં તેના શબ્દોપર કિમિત્ત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેને આગળ ચલાવાને આજ્ઞા કરી. વળી મેં તેને જણાવ્યું કે:—“જો તમે હાથીપર ન બેસી ચકતા હો તો નીચે ઉતરી જાઓ.” કાબુના પૂલપર પોતાના પગ

પડવાથી થતો ગંભીર અવાજ સાંભળી તથા ઉભય બાલુએ ઉંડી ખાઈ બેઈ હાથી અત્યંત ગભરાયો અને નેસબેર દોડવા લાગ્યો. માવતે તેને ઉભો રાખવાને પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ તે કોઈ પણ પ્રકારે શોભ્યો નહિ. મેં ધાર્યું કે હવે બચવાની આશા નથી. તોરણના ભયંકર આઘાતથી હોદાના ચૂરચૂરા થઈ જવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો, આથી મેં હોદાની સાથે મળજૂત રીતે પગ ટેકવી ઉભય હસ્ત દરવાજાના આરકાં સાથે ધર્યા; પરંતુ હું તત્કાળ હોદાની બહાર તૂટી પડ્યો. હાથી મહા ભયભીત થઈ નાસીને તોરણની બહાર નીકળી ગયો અને હું પૂલપર અચેત યઇને પડ્યો. ત્યાં જે લેફ્ટે હતા તેમણે તત્કાળ ઉત્તમ પ્રકારે મારી સેવાયુથુષા કરી અને મને પાલખીમાં નાખીને મારે મુકામે લઇ ગયા. ને કે મારા શરીરમાં અનેક સ્થાનોપર ચોટ લાગી હતી, તથાપિ મને શીઘ્ર આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ. હું આ સમયે મારા સાલામ્બળજીની આ વિપત્તિમાંથી બચ્યો હતો, જે સ્થળે હું તૂટી પડ્યો ત્યાંથી એક ઇચનાજ અંતરપર ને હું પડ્યો હોત તો અવશ્ય હું ખાઇમાં પડીને ઢૂબી મરત. શીઘ્ર બેગૂના રાવતજી અને તેમના બહુઓ તથા કુટુંબીઓ મારા મુકામપર આવી પહોંચ્યા અને તેમણે આ દુર્ઘટનાને માટે અત્યંત શોક પ્રદર્શિત કર્યો. મેં મહામુશ્કેલીથી તેમને મારા મુકામમાંથી તેમને ઘેર મોકલ્યા. ઉક્ત ઘટના બન્યા પછી બે ત્રણ દિવસે જ્યારે હું ઉક્ત સામંતોને બ્રહ્મિઆધિકાર સમર્પણ કરવાને ગયો, ત્યારે કાલામેષના બધાવેલા તે રમણીય તોરણને બ્રહ્મેશ્વર થયેલું જોઇને મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. હું તેજ માર્ગે યઇને કિલ્લાની બીતર ગયો. ત્યાં મેં એક વિસ્તૃત સલાસથાનમાં સામંતોને અનેક સલાસદોથી ઘેરાઇને બેઠેલા જોયા. રાવતજીએ આગળ આવી કિલ્લાના મહાલયની ચાવી મારા હાથમાં આપી. રામસ્ત તોરણનો વિશ્વસ થઇ ગયો તે માટે મેં મહાશોક પ્રદર્શિત કર્યો અને કહ્યું કે:-“ મારી દુર્લુક્ષિની આ દુર્ઘટના બની હતી, માટે તોરણનો વિશ્વસ થયો એ દીક થયું નહિ. ” સામંતે ઉત્તર આપ્યો કે:-“આપ અમારા જીવનદાતા છો; માટે જે તોરણથી આપના પ્રાણનાશની સંભાવના ઉપાસ્થત થઇ હતી, તે તોરણને અમે કદિ પણ અક્ષત રાખી રાખીએ નહિ.”

ઉક્ત સામંતોની જગીર સમરના અર્ચને માટે સિંધિઆની પાસે ગીરો મૂકવામાં આવતી હતી. રાવતે સિંધિઆપર એવા આશયનો પત્ર લખ્યો હતો કે મુદ્દમાં જેટલા રૂપિયાનો આપને અર્ચ થયે હોય તે કુલ રૂપિયા આપીને અમે જગીર એવાને તૈયાર છીએ. જ્યારે આ પ્રદેશમાં પુનઃ શાંતિ સ્થાપિત થઇ, તે સમયે ઉક્ત રાવતે હિસાબ બતાવ્યો તો બમણી રકમ સિંધિઆને અપાઈ ચૂકેલી જણાઇ. સામંતે ક્ષિટિશએજની મારફતે સિંધિઆને તે જગીર પોતાને સોંપી દેવાને જણાવ્યું. અનેક પત્રો લખાયા; પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ થયાથી રાવતજીએ એક દિવસ પોતાની સેનાસહિત તેનાપર આક્રમણ કરી મહારાષ્ટ્રીઓને નસાડી મૂક્યા અને તેમણે જે એક નાનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. રાવતજીએ પોતાના બાહુબળથી ઉક્ત પ્રદેશ લઇ લીધો હતો, તેથી તેમને અપરાધી ગણી રાજાએ બેગૂપ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. બેગૂના કિલ્લાપર રાજાની પતાકા ફરકાવવામાં આવી. રાજાએ આ પ્રકારે દંડ આપ્યો તેથી બેગૂના રાવતજીએ કોઈ પણ પ્રકારે અસતોષ પ્રકટ કર્યો નહિ. તેઓ રાજાની ઇચ્છાને આધીન થયા; પરંતુ ચિરકાલને માટે બેગૂપ્રદેશ પોતાના અધિકારમાં રાખવાની રાજાની ઇચ્છા નહોતી. કેવલ રાવતજીએ રાજાની આજ્ઞાવિના મહારાષ્ટ્રીઓને નસાડી મૂક્યા હતા, તેથી તેમણે નામમાનને માટે ઉક્ત પ્રદેશ જમ કર્યો હતો. અતે મેં સિંધિઆના દાવાની વિરુદ્ધ પ્રબલ પ્રમાણો ઉપસ્થિત કર્યા. સિંધિઆએ પુષ્કળ કાગળપત્ર લખી પોતાનો દાવો પ્રબલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેને સળકતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. થોડા માસ પછી બેગૂપ્રદેશ મારી લલામણથી ઉક્ત સામંતને પાછો આપવામાં આવ્યો, આથી મને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો; કારણ કે ૬૦ સં ૧૮૧૮ ના મે માસમાં મેવાડની આધીનતા સ્વીકારવાને માટે જે પત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાં ઉક્ત સામંતેજ સૌથી પહેલાં હસ્તાક્ષર કર્યા હતા.

ચિતોડ:-સિસોદીઆઓની પ્રાચીન રાજધાની-ચિતોડની પ્રત્યેક દિવાલપર તેમનું અસીમ ગૌરવ અંકિત થયેલું છે. હું જેમ જેમ આ પ્રાચીન પાટનગરની નિકટ જતો હતો, તેમ તેમ મારા

હૃદયમાં આનંદ વૃદ્ધિગત થતો જતો હતો. હું જે રસ્તેથી ચિતોડતરફ જતો હતો, તેજ રસ્તેથી પાદશાહ અણહિલદીન અને અકબર પોતાની પ્રજા સાથે એના સામંતોની સાથે શીરામચંદ્રના વંશજોને પરાસ્ત કરવાને ગયા હતા. ચિતોડના રાણા પ્રતાપસિંહ, અરિસિંહ (ઉરસી) વગેરેએ યવન પાદશાહોની સામે કેવા પ્રબલ પરાક્રમસહિત યુદ્ધ કર્યાં હતાં, તેનું વર્ણન યથાર્થતાને કરવામાં આવ્યું છે. ચિતોડના અંતિમ યુદ્ધનાં સ્મૃતિચિન્હો અद्यापિ અહીંઆં વિદ્યમાન છે. આજે પ્રભાતકાલમાં જ ચિતોડનાં દર્શન કર્યાં. જે સ્થાનપર ભારતના સર્વપ્રધાન પાદશાહ અકબર પોતાની લીલાવંગની પતાકા રાખી હતી અને પોતાની ઊવણી નાખી હતી તથા પોતાના પ્રધાનવીરોને એકત્રિત કરીને ચિતોડ છતી લઈ તેનો વિખ્વસ કરવાને માટે તેમની સાથે મસલત ચલાવી હતી, તેજ સ્થાનપર અद्याપિ એક સ્મરણચિન્હ વિદ્યમાન છે. તે ચિન્હ એક ઉચ્ચ સ્તંભના આકારનું છે અને તે “ચિરાગદાન વા અકબરનો દીપ” એ નામથી વિખ્યાત છે. તે પાપાણના મોટા મોટા દુકડાઓથી બધાવવામાં આવ્યું છે અને ૩૫ ફીટ ઉંચું છે. તેનો નીચેનો ભાગ અધિક જાડો અને ઉંચેનો ભાગ કમરો પાતળો થતો ગયો છે. તેના શિખરપર એક મોટા દીપક બળતો હતો, જેને જોઈ સર્વ લોકો જાણી શકતા હતા કે અહીંઆં પાદશાહ અકબરની ઊવણી છે. તેની અંદરના ભાગમાં પગથીઆં છે, જેદાર ઉપર ચઢી શકાય છે. જે પગથીઆંદાર એક સમયે અકબર અવસ્થ ઉપર ચઢ્યો હતો, તે પગથીઆંદાર શિખરપર જવાનો મેં વિચાર કર્યો; પરંતુ માફીશરીર સ્વસ્થ નહોતું, તેથી મારા મનની ઇચ્છા મનમાં જ રહી ગઈ. ચિતોડના નીચલા ભાગમાં ફરી હું મારી પાકખીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને અશ્વપર આરૂઢ થઈ પાંચ દરવાજા પસાર કરીને ચિતોડના ઉપલા ભાગમાં ગયો. ભાર પછી સૂર્યકુંડની પાસે મારો મુકામ હતો ત્યાં હું ગયો. અહીંઆં મારી ચોતરફ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ચિન્હો પડેલાં હતાં. આ છિન્નલિપ્ત અવસ્થામાં પડેલાં પ્રાચીન ચિન્હો જોઈ મારા મનમાં અનેક વિચારો ઉદ્ભવવા લાગ્યા. અસ્તાચ્છમાં જતા પ્રસાદરનું અંતિમ કિરણ ચિતોડના સ્તંભપર પડ્યું ત્યાંસુધી હું તે તરફ અનિમિષનેત્રે જોતો રહ્યો.

વિખ્વસ્ત થયેલા ચિતોડને જોઈને મારો મનમાં જે ભાવો ઉપસ્થિત થયા તે સર્વનું વર્ણન કરી હું પાંકોને શોકગ્રસ્ત કરવા માગતો નથી. ખુમાનરાસા નામના ગ્રંથમાં ચિતોડના સંખ્યમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વિખ્યાત, દુર્ગમ, અને અભેદ એવા ચોરાસી કિલ્લાઓમાં હજારોનો કિલ્લો પ્રધાન છે. સમતલભૂમિમાંથી ઉઠેલી દુર્ગરીપર એ કિલ્લો બધાવવામાં આવ્યો છે અને તે જાણે પૃથ્વીના મસ્તકપર તિલક ન હોય તેમ વિરાજમાન છે. કોઈપણ શત્રુ એ કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને સમર્થ થયો નથી. આ દુર્ગના તાજાના સામંતો ભય એ શું સીજ છે તે પણ જાણતા નથી. એના શિખરપરથી ગંગા નીકળી છે અને આ પહાડપરના માર્ગો પણ એવા છે કે કોઈ એમાં પ્રવેશ ભયે કરે; પરંતુ તેમાંથી બહાર નીકળવાની કાષ્ઠ જાણ નથી. ખડકોપર રક્ષણને માટે બાધવામાં આવેલા છુરોને વિદ્યમાન છે અને તેમાં રહેલી સેના રાત્રિને વખતે નિરાતે ઉઠે છે. તેને શત્રુએનો કિંચિત્ પણ ભય હોતો નથી. એના ધાન્યભંડારો ધાન્યથી ભરપૂર છે અને જલકુંડો, તળાવો તથા ફવાઓ પાણીથી ભરેલા છે. સ્વયં મહારાજ રામચંદ્રજી આ સ્થાનમાં ૧૨ વર્ષપર્યંત રહ્યા હતા. નગરમાં ૮૪ બજારો છે, બાલકબાલિકાઓને માટે પુષ્કળ વિદ્યાલયો છે અને પ્રત્યેક પ્રકારની શાસ્ત્રીય શિક્ષાને માટે પાઠશાળાઓ વિદ્યમાન છે. અહીંઆં અદાર કળામાં નિપુણ એવા કારીગરો વસે છે. જગતે કુલના રાજપૂતો અહીંઆં રહે છે અને અશ્વારોહી તથા પાષદંડસેના પ્રચંડ છે.

ખુમાનરાસા અર્થાત રાવત ખુમાનનું ઉપાખ્યાન એ નામનો ગ્રંથ ૯ મી સતાબ્દીમાં લખાયેલો હતો અને હું પાદશાહ હું કે તે ગ્રંથના લેખકે ચિતોડનું વર્ણન માત્ર કલ્પનાથી કર્યું નથી, પરંતુ તેનું સમસ્ત લખાણ સત્ય છે. ચિતોડનો વિખ્વસ થયો તે પૂર્વે ભારતવર્ષની કોઈપણ રાજધાની તેના સમાન નહોતી. ચિતોડની રાજધાની પહાડ ઉપર સ્થિત છે અને તે પહાડ ચિતોડથી દેહ કેશ સુધી ચાલ્યા ગયો છે. ચિતોડ અને પાદારોહની વચ્ચે વિજયપુરા, ગ્વાલિયર અને બેંગ્લોને કેટલોક ભાગ આવેલો છે. વચ્ચેવચ્ચે રક્ષકુંજ આવી રહ્યો છે. આ પ્રદેશ અર્થાત રૂબરૂ છે; પરંતુ હાલમાં એ દીર્ઘકાળની અરાજકતાથી ઉભળ્યો જતો ગયો છે. ચિતોડના ઉપરના ભાગની લગભગ ત્રણ માઈલ એ

ફોર્સિંગ છે અને તેની પહેલાંથી ૨૪૦૦ હાથ છે. જે પર્વતપર ચિતોડ સ્થિત છે તે પર્વતની તળેટીનો વ્યાસ ચાર કોશનો છે. તેની નીચેથી ઉપરસુધી ધાકાં જાયો આવેલાં છે; તેમાં માત્ર વ્યાધ, દરિયુ અને વરાહજ નહિ, પરંતુ સિંહમુદાં આજપર્પત રહે છે. તળેટી અર્થાત્ ચિતોડની નીચેનો ભાગ દક્ષિણ તરફ આવેલો છે; તેમાં વિજયસ્થંભ, ચતુર્થ મેરીનો મદાલય, રાણા રામમથનો મદાલય, રાણા મુકુન્દનું મોટું મંદિર, ગિરજોતોતો સો શુરભવાલો દુર્ગ અને જયમલ તથા પતેના મદાલયો વગેરે રમણીય સ્મૃતિચિન્હો વિદ્યમાન છે. ચિતોડથી અલિપ્ત એવું એક સ્થાન ૪૦૦ ફીટ ઉત્તરે છે, તેની ચોતરફ કેટલાં આવેલો છે; પરંતુ આ સ્થાનથી ચમુને યાજ થતો હતો. માધોજસિંધિઆએ તેમાં પોતાનું તોપખાનું રાખ્યું હતું. આજ સ્થાનપરથી અક્ષાઉદીનનાતારે પણ આક્રમણ કર્યું હતું. આ સ્થાન બંધાવવાને માટે અક્ષાઉદીને માટીના એક ટોપલાપર એક તાંબાના પૈસાથી માટીને એક મુલ્યમુદામુધી મલુરી આપી હતી. એને બંધાવતાં બાર વર્ષ લાગ્યાં હતાં.

ચિતોડનાકિશાપર ઉત્તરતરફથી ચડી ચકાપ છે. ચકતી વખત જે દરવાજા મધ્યમાં આવે છે, તેમાંના પહેલા દરવાજાનું નામ 'ફૂદાદાર' છે અને ચોથા દરવાજાનું નામ 'હનુમાનપોલ' છે. આ 'હનુમાનપોલ' ચિતોડના ઇતિહાસમાંનું એક રમણીય સ્થાન છે. અહીં આજ પ્રસિદ્ધવીર જયમલ અને પતે મદાવીરતા દર્શાવી સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા હતા. જયમલના રમણીયે અહીં આં એક નાનું સ્મારકચિન્હ વિદ્યમાન છે. વળી એક સૈનિક વીરવેષ ધારણ કરી હાથમાં ભાલો મઠણ કરી એક અશ્વપર બેઠો છે; આ પ્રકારની તેની પાપાણુ-પ્રતિમા અહીં આં સ્થાપિત છે; વીરચેરામણિ અમૈનના સામંતની આ પ્રતિમા છે. અહીં આંથી ત્રણ વધુ દરવાજા પસાર કરી અને 'રામપોલ' નામના મોટા દરવાજાપર પહોંચ્યા. અહીં આંથી અને વિ-ખ્યાત 'દરિયાના' કે જે સભાગૃહમાં પ્રધાન પ્રધાન ઉત્સવાના સમયમાં ચિતોડના રાજ્યપુરોહિત એકત્રિત થતા હતા તેમાં ગયા; અને એમ કહેવાય છે કે અહીં આં ચિતોડના હુદિમાન પુરોહિતે રાણા ચરસિને જણાવ્યું હતું કે આપનો ગૌરવસ્થા ચરતાચરમાં જતો ભય છે. રામપોલ દરવાજાના સ્થાનપર અને એક શિલાલેખ જોયો. સાહુબરના વિખ્યાત સામંત ભીમસિંહે આ શિલાલેખ કેટલાં રાજ્યો હતો. તેમનું નામ આ શિલાલેખના નીચલા ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે. ભીમસિંહ એક સમયે વિદોહી બની ચિતોડનો રાજમુકુટ પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરવાને ઉદ્યત થયા હતા. મેવા-ડના ઇતિહાસમાં તે વિષે સારીરીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભીમસિંહે જે કૃષ્ણમાં જન્મ મઠણ કર્યો હતો તે કૃષ્ણના આદિપુત્રે અનેક વર્ષોપૂર્વે મહાન રાજભક્ષ બની ચિતોડના રાજમુકુટનો પરિ-ત્યાગ કર્યો હતો. એમ જણાય છે કે સાહુબરના સામંતે જે સમયે ઉક્ત શિલાલેખ કેટલાંજો હતો તે સમયે તેઓ રાજભક્ષ હતા, વિદોહી થયા નહોતા. તે શિલાલેખમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે:-"નગર-વાસીઓની પાસે બજારઠેરે કાપિણ કામ દરાવવામાં આવશે નહિ. તેમજ તેમની પાસેથી કંઈ લેવામાં આવશે નહિ." વળી તે શિલાલેખમાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ગોમુદાના એક સુતારે રામપોલના નવીન દરવાજા પોતાના અર્થથી બંધાવ્યો હતો અને તેના પ્રખ્યાતચરિત્રે એક ગાય તથા વરાહની મૂર્તિ વિદ્યમાન છે. તેના તે સ્તંભાર્થને માટે તેને જગીર આપવામાં આવી હતી.

હું ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ કેટલેક છેડે ગયો. તો ત્યાં એક અસંત પાચીન મંદિર મારા જોવામાં આવ્યું. આ મંદિર તુલસીલાવાનીનું છે. તેની પાસેજ 'તોપખાના ચાવડી' નામનું સ્થાન છે, જેમાં કેટલીક તોપો હજી વિદ્યમાન છે. આ તોપો ચિતોડની લૂંટનું સ્મરણ કરાવે છે. ત્યારપછી રાણાના પ્રધાનપુરોહિતનું એક મોટું અને સુંદર મકાન દર્શિગોચર થયું. તેની પાછળ મુસાનિ અથવા અશ્વ-પાલ અને રાણાના કુટુંબના કેટલાક મુખ્ય અમલદારોનાં ઘર આવેલાં છે. પહેલા વિરાજ મકાનનું નામ નોલખાલંકાર છે. તે એક નાનાસરખા દુર્ગ જેવું જણાય છે. તેની દિવાલો ધણી ઉંચી છે. તે પ્રાચીન વિવસ્ત મકાનોનાં કાષ્ઠ તથા પાથાણુથી બંધાવવામાં આવ્યું છે. લંકાર ચાપડના અર્થ દ્રવ્યલંકાર છે. તેના નામપરથીજ તે શા કાર્યને માટે હોયું જોઈએ તે વિદિત થાય છે; પરંતુ એમ જણવામાં આવ્યું છે કે આ ઇતિહાસમાં જે વનવીરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેઓ આ મકાનમાં નિવાસ કરતા હતા. તેની ઉત્તરપૂર્વ દિશાતરફ એક નાનુંસરખું મંદિર છે. તેનું શિલ્પકાર્ય અતિ ઉત્તમ છે. તેનું નામ સિંઘારગોરા છે.

હતાં, ત્યારે રાણાએ આ ઉલ્લેખ જલાશયે ખોદાવી એકમાં ધી અને બીજામાં તેલ ભરાવ્યું હતું.

ત્યારપછી અમે કીર્તિસ્થળની પાસે ગયા. રાણા કુંભાજીએ માલવા અને ગુજરાતની સમસ્ત સેનાને પરાસ્ત કરી તે વિજયના સ્મરણચિન્હતરિકે આ કીર્તિસ્થળ સ્થાપિત કર્યો હતો. સમસ્ત ભારત-વર્ષમાં એકમાત્ર દિલ્લીના કુતુબમિનારની સાથેજ આ કીર્તિસ્થળની તુલના થઈ શકે છે; પરંતુ આ કીર્તિસ્થળ કુતુબમિનાર કરતાં ઉંચો છે. જો કે એનું શિલ્પકાર્ય તેના જેવું ઉત્તમ નથી. આ કીર્તિસ્થળ ૧૨૨ ફીટ ઉંચો છે. નીચેના ભાગના પ્રત્યેક ખંડની પહોળાઈ ૩૫ ફીટ છે અને શિખરના પ્રત્યેક ખંડની પહોળાઈ સાડાસત્તર ફીટ છે. એ ૪૨ ચોરસફીટની વેદીપર સ્થિત છે. એને નવ માળો છે અને પ્રત્યેક માળના ખંડપર દ્વાર તથા ઝરખા છે. તેની ચોતરફ સ્તંભો આવી રહ્યા છે. તેની મુદરતા આસેખવાની આ કલમમાં શકિત નથી. આ કીર્તિસ્થળમાં હિંદુઓના સમસ્ત દેવોની મૂર્તિઓ કેાતરવામાં આવી છે. તેનો સર્વથી ઉંચો નવમો માળ કે જે સાડાસત્તર ચોરસફીટનો છે, તેની ઉપર અનેક સ્થંભો છે અને તે સ્થંભોપર એક ખુલ્લો ચોક આવેલો છે, જેપર કનૈયાની રાસમંડળી કેાતરવામાં આવેલી છે. અહીંના ચિતોડના રાણાના વંશનું વર્ણન એક શિલાપર કેાતરવામાં આવેલું છે; પરંતુ કુશાભા પવનોએ તે સર્વનો વિખંડ કરી નાખ્યો છે. કેવલ નિમ્નલિખિત બે શ્લોકો આજ-પર્યંત પૂર્વાવસ્થામાં સ્થિત છે.

શ્લોક ૧૭૨મો—ગુજર્જરખંડ અને માળવાદેશના અધીશ્વરે અગાધ સમુદ્ર જેવડી વિસ્તૃત સેના-સહિત પૃથ્વીને કંપાવમાન કરી એવાડપર આક્રમણ કર્યું. કુંભાજીએ દેશ દીપાવ્યો. તેમના અગાધ યશનું કેટલું વર્ણન કરીએ ? તેમણે પોતાના શત્રુની સેનામાં બાદ્યની પેઠે વા શુષ્ક વનમાં અગ્નિની પેઠે સંચાર કર્યો હતો.

શ્લોક ૧૮૩ મો—ન્યાંસુધી સુધંભજવાન આ સંસારમાં પોતાનાં કિરણોનો વિસ્તાર કરશે ત્યાંસુધી રાણા કુંભાજીનો યશ રહેશે. ઉત્તરમાં ન્યાંસુધી હિમાલયપર્વત ઉભો રહેશે, ન્યાંસુધી વારિધિ આ અવતીના ગળામાં માલાસ્વરૂપે રહેશે, ત્યાંસુધી કુંભાજીનો યશ અક્ષત રહેશે. તેમના શાસન-સમયનો અનેક ધટનાઓથી પુર્ણ ઇતિહાસ અને તેમની ગૌરવગરિમા સર્વદા અક્ષય રહેશે. સંવત ૧૫૦૭ માં રાણા કુંભાજીએ ચિતોડના મસ્તકપર મુકુટસ્વરૂપે આ સ્થંભ બંધાવ્યો. ઉદિત થયેલા સુધંનાં ઉજ્જવલ કિરણસમાન આ તોરણ છે કે જે ચિતોડના વરની પેઠે શોભે છે.

સંવત ૧૫૧૫માં બ્રહ્માના મંદિરની સ્થાપના થઈ. એ વર્ષના પુષ્યનક્ષત્રમાં માધ માસની દશમને શુક્રવારને દિવસે અમર જનકોટમાં આ કુંભાજીને કીર્તિસ્થળ સ્થાપિત થયો. એ સ્થંભને કાંઠાની પછુ ઉપમા આપી શકાતી નથી. એ સ્તંભને ધારણ કરવાથી આજે ચિતોડ મેરુનો ઉપહાસ કરી રહ્યું છે. હવે જનકોટ અનુપમેય છે. એના કુંજરમાંથી ઝરણું નીકળી કલકલ શબ્દ કરતાં વહી રહ્યાં છે. ચોતરફ દેવતા અને દેવીઓની પ્રતિમા વિરાજમાન છે. એની આસપાસનાં કુંજવનોમાં ભ્રમશે યુગ્મસ્વ કરતા પ્રેમકીડા કરી રહ્યા છે. આ અભેદ અચલ કિલ્લો મહામરે પોતાના હાથથી નિર્મોલ્ય કર્યો છે.

ઉક્તા શ્લોકોની સંખ્યા ૧૮૩ છે, જેપરથી બીજા પછુ અનેક શ્લોકો ત્યાં કેાતરવામાં આવ્યા હતા એવું અનુમાન સરસતાથી કરી શકાય છે.

આ ઉચ્ચ સ્થાનોથી જે દૃશ્ય દર્શિગોચર થાય છે, તે અત્યંત મનોહર છે. માળવાની સમતલ-ભૂમિપર્યંત અહીંઆંથી દર્શિ પહોંચે છે. કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે આ સ્તંભના સર્વોચ્ચ શુરમેપર વિદ્યુત-પાત યયો હતો અને તેથી કેટલાક શુરમે વિખંડ થઈ ગયા હતા; પરંતુ એકંદરે આ સ્મરણસ્થળ સારી સ્થિતિમાં છે. ન્યાં વિદ્યુતપાત થયો હતો, ત્યાં કેટલાંક પીપળાનાં વૃક્ષો ઉગ્યાં છે. એમ કહેવાય છે કે આ સ્મરણસ્થળ બંધાવવામાં નવદાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. રાણા કુંભાજીએ જે અગણિત ધમારતો બંધાવી હતી, તેમાંની આ એક છે. રાણા કુંભાજીએ શ્રીકૃષ્ણનાં મંદિરો, કૃમંસાગર નામનું એક મોટું મંદિર, મહાદેવનું દેવાલય અને કુવારો બંધાવ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત તેમણે કમલ-મેર નામનો મોટો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. આ કમલમેર નામના કિલ્લામાં તેમણે રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી. એમ પ્રતીત થાય છે કે મહામહેશ્વરજીએ જે સમયે કમલમેરપર આક્રમણ કરી તે પર

ત્યાંથી અમે રાણાના મહાલયતરફ ગયા. એમ કહેવાય છે કે રાણા રાયમહે ઉક્ત મહાલય બંધાવ્યો હતો; પરંતુ તેની બાંધણી અતિ પ્રાચીન જણાય છે. તેની બાંધણી સાદી અને સરલ છે. કેવલ ધુરન્નેમાં મહાન કારીગરી જણાવવામાં આવી છે, તે સિવાય મહાલયમાં કાંઈ વિશેષ કારીગરી નથી. આ મહાલય બેવાથી મુસલમાનોનું આગમન થયું તે પૂર્વે રાજપૂતોના મહાલયો ઠેવીરીતે બંધાતા હતા તે પ્રતીત થાય છે. મહાલયની ચોતરફ વિશાળ આંગણું આવેલું છે. આ આંગણામાં એક સ્થાને દેવજીનું મંદિર છે. રાણા સાંગાને આ મૂર્તિની કૃપાથીજ સર્વત્ર વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ મૂર્તિ એકાદશ કુલોપૈકી એક છે. વિષ્ણુના વીર ભોજ કે જેમના પિતા ચૌહાણ અને માતા યુગ્ગજાતિની હતી અને જેમનાથી વગરાવતયાખા ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેમના શરીરમાં ઉક્ત દેવતાને આવિર્ભાવ થયો હતો. ઉક્ત દેવતાની દૈવીશક્તિથી યુક્ત થઈને જે સમયે ઉક્ત વગરાવતવીર જૂની શત્રુતાનો બદલો લેવાને માટે રણવિજય નામના સ્થાનના પડિહારોની સામે જતા હતા, તે સમયે ચિતોડની નિકટ થયેલા તેમના આગમનની ખબર સાંભળતાંજ ચિતોડપતિ રાણા સાંગાએ તેમને દૈવીશક્તિથી યુક્ત થયેલા જાણી મહાલક્ષ્મિ અને શ્રદ્ધાથી તેમની પૂજા કરી. દેવજીએ રાણાની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ તેમને એક દિવ્ય પદાર્થ (તાવીજ) આપ્યો. દેવજીની આજ્ઞાનુસાર રાણા જ્યાંમુઘી આવ્યા ત્યાંમુઘી ઉક્ત તાવીજના પ્રભાવથી તેમને સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત થતો રહ્યો. દેવજીએ ઉક્ત તાવીજ એક નાનાસરખા કપડાના કટકામાં બાંધી તેને રાણાના ગળામાં બાધી દીધો અને તેમને જણાવ્યું કે આ તાવીજને કોઇપણ રીતે પીકની તરફ જવા દેશો નહિ. દેવજીમાં એવી દૈવી શક્તિ હતી કે તેઓ મૃતમનુષ્યને જીવંત કરી શકતા હતા. આ શક્તિ દર્શાવવાને માટે તેમણે એક મોરની પીછી લઈ ચિતોડમાં તે સમયે જેટલાં મનુષ્યો મરણ પામ્યાં હતા, તે સર્વના શબ પર તેવતી સ્પર્શ કરી તેમને જીવંત કરી દીધા. રાણા સાંગા દેવજીની આ દૈવીશક્તિનું ઉન્નત્ત્વ પ્રમાણ જોઈ દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર પડ્યા. તેમણે અનેક મુદ્દામાં વિજય પ્રાપ્ત કરી અંતે બિયાનાના કિલ્લાપર પહોંચી પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો; પરંતુ આ અરસામાં એક દિવસ ‘પીલાખાલ’ મા સ્નાન કરતાં તેમના ગળામાંથી ઉક્ત દૈવીપદાર્થ પાણીમાં પડી ગયો. તરકાળ એક ધ્વનિ થયો કે:—“ભયંકર શત્રુ તમારી સમીપ આવી પહોંચ્યો છે.” સિસોદીઆલેકો આ જનશ્રુતિપર એટલી બધી શ્રદ્ધા રાખે છે કે ઉક્ત દેવજીએ તેમના દેવતાઓમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેમની ગમે તેવી શોધનીય અવસ્થામાં પણ તેઓ તેમની મૂર્તિની સન્મુખ દીપક બાલ્યા સિવાય રહ્યા નથી. દેવજીની મૂર્તિ અસ્વાદિહીવીરના સ્વરૂપમાં છે. તેમના હાથમાં ભાલો છે અને તેમનો ઘોડો નીલવર્ણનો છે. અઘાપિ તેમની પૂજા પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. સર્વની મમતા એમવાને માટે મેં આખરના સુયોગ્ય પ્રતિસ્પર્ધી રાણા સાંગાના નામથી દેવજીની પ્રતિમને ત્રણ રૂપિયા અર્પણ કર્યું.

રાણા રાયમહેનો મહાલય હોટી અમે બે વિશાળ મંદિરોમાં ગયા. આ ઉલય મંદિરો જુગ-રાજ શ્રીકૃષ્ણના હતાં. તેમાંનું એક મંદિર રાણા કુંભાજીએ અને બીજું તેમની વિષ્ણુના રાણી અને તે સમયની મુખ્ય કવચિત્રી મીરાબાઈએ બંધાવ્યું હતું. મીરાંબાઈએ પોતાનું મંદિર પોતાના વહાલા દેવ સ્વામનાથને અર્પણ કર્યું હતું. મીરાંબાઈના કાવ્યો અત્યુત્તમ છે. તેમણે જ્યેષ્ઠવના વિષ્ણુનાત્રય ‘ગીતગોવિંદ’ પર દીકા લખી હતી. મીરાંબાઈની શ્રીકૃષ્ણપર એટલી પ્રબલ લક્ષ્મિ હતી કે તેઓ શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમાં વ્યાકુલ બની ઉક્ત મંદિરના વૃત્ત કરતા હતા. મીરાંબાઈના શ્લોકના સંબંધમાં એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે એક સમયે તેઓ લક્ષ્મિથી વ્યાકુલ થઈ વૃત્ત કરી રહ્યાં હતાં, એવામાં રાધાનાથે મૂર્તિમાંથી પ્રગટ થઈ કહ્યું કે:—“મીરાં! આવો, મારા હૃદય સાથે લાજો!” એમ કહી તેમણે મીરાંને આવિંગન દીધું અને તેની સાથેજ મીરાંની ખાનવલીલા સમાપ્ત થઈ ગઈ.

આ ઉલય મંદિરો અતિ પ્રાચીનકંજના વિધ્વસ્ત મંદિરોનાં કાષ્ઠ તથા પાષાણથી બંધાયાં હતા. ચિતોડથી ત્રણ કોસ ઉત્તરે એક નગર નામનું શહેર હતું. તે નગરનાં વિધ્વસ્ત મંદિરોની સામગ્રી લાવીને આ મંદિરો બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં. ઉક્ત ઉલય મંદિરોની નિકટ બે મોડાં જલાશયો છે. પ્રત્યેક જલાશયની લંબાઈ એકસોપચ્ચીસ શીટ, પહોળાઈ પચાસ શીટ અને ઉંડાઈ પચાસ શીટ છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે મેવાડની રાજનંદિનીની સાથે ગાગરાનના ખીચીવંશી અચ્ચસિંહના વિવાદ થયા

હતા, ત્યારે રાણાએ આ ઉલ્લેખ જવાસયો ખોદાવી એકમાં ધી અને બીજામાં તેજ ભરાવ્યું હતું.

ત્યારપછી એમણે કીર્તિસ્થંભની પાસે ગયા. રાણા કુંભાજીએ માલવા અને ગુજરાતની સમસ્ત સેનાને પરાસ્ત કરી તે વિજયના સ્મરણ્વિન્હતરિકે આ કીર્તિસ્થંભ સ્થાપિત કર્યો હતો. સમસ્ત ભારત-વર્ષમાં એકમાત્ર દિલ્હીના કુતુબમિનારની સાથેજ આ કીર્તિસ્થંભની તુલના થઈ શકે છે; પરંતુ આ કીર્તિસ્થંભ કુતુબમિનાર કરતાં ઉચ્ચ છે. જો કે એનું શિલ્પકાર્ય તેના જેવું ઉત્તમ નથી. આ કીર્તિસ્થંભ ૧૨૨ ફીટ ઉંચો છે. નીચેના ભાગના પ્રત્યેક ખંડની પહોળાઈ ૩૫ ફીટ છે અને શિખરના પ્રત્યેક ખંડની પહોળાઈ સાડાસત્તર ફીટ છે. એ ૪૨ ચોરસફીટની વેદીપર રચિત છે. એને નવ માળો છે અને પ્રત્યેક માળના ખંડપર દ્વાર તથા ઝરખા છે. તેની ચોતરફ સ્તંભો ચારી રહ્યા છે. તેની મુદરતા આશેખવાની આ ક્ષત્રમાં શક્તિ નથી. આ કીર્તિસ્થંભમાં દિંદુઓના સમસ્ત દેવોની મૂર્તિ-ઓ કાતરવામાં આવી છે. તેનો સર્વથી ઉચ્ચો નવમો માળ કે જે સાડાસત્તર ચોરસફીટનો છે, તેની ઉપર અનેક સ્થંભો છે અને તે સ્થંભોપર એક ખુસ્તો ચોક આવેલો છે, જેપર કંઠેવાની રાસમંડળી કાતરવામાં આવેલી છે. અહીંનાં ચિતોડના રાણાના વંશનું વર્ણન એક સિલાપર કાતરવામાં આવેલું છે; પરંતુ દુરાત્મા યવનોએ તે સર્વનો વિધ્વસ કરી નાખ્યો છે. કેવલ નિમ્નલિખિત બે શ્લોકો આજ-પર્યંત પૂર્વોચ્ચમાં સ્થિત છે.

શ્લોક ૧૭૨મો—ગુજર્દખંડ અને માળવાદેશના અધીશ્વર અગાધ સમુદ્રજેવડી વિસ્તૃત સેના-સહિત પૃથ્વીને કંપાયમાન કરી મેવાડપર આક્રમણ કર્યું. કુંભાજીએ દેસ દીપાવ્યો. તેમના અગાધ યશનું કેટલું વર્ણન કરીએ ? તેમણે પોતાના યુગ્મની સેનામાં વ્યાધની પેઠે વા શુષ્ક વનમાં અગ્નિની પેઠે સંચાર કર્યો હતો.

શ્લોક ૧૮૩ મો—જ્યાંસુધી સૂર્યભગવાન આ સંસારમાં પોતાનાં કિરણોનો વિસ્તાર કરશે ત્યાંસુધી રાણા કુંભાજીનો યશ રહેશે. ઉત્તરમાં જ્યાંસુધી હિમાલયપર્વત ઉભો રહેશે, જ્યાંસુધી વારિધિ આ અવતીના ગળામાં માલાસ્વરૂપે રહેશે, ત્યાંસુધી કુંભાજીનો યશ અક્ષત રહેશે. તેમના શાસન-સમયનો અનેક ઘટનાઓથી પૂર્ણ ઇતિહાસ અને તેમની ઝોરવગરિયા સર્વદા અક્ષય રહેશે. સંવત ૧૫૦૭ માં રાણા કુંભાજીએ ચિતોડના મસ્તકપર મુકુટસ્વરૂપે આ સ્થંભ બંધાવ્યો. ઉદિત થયેલા સૂર્યનાં ઉજ્જવલ કિરણસમાન આ તોરણ છે કે જે ચિતોડના વરની પેઠે શોભે છે.

સંવત ૧૫૧૫માં જ્ઞાના મંદિરની સ્થાપના થઈ. એ વર્ષના પુષ્યનક્ષત્રમાં માધ માસની દશમને ચુકવારને દિવસે અમર જનકેઠમાં આ કુંભાજીના કીર્તિસ્થંભ સ્થાપિત થયો. એ સ્થંભને કાંધની પછુ ઉપમા આપી શકાતી નથી. એ સ્તંભને ધારણ કરવાથી આજે ચિતોડ મેરુનો ઉપહાસ કરી રહ્યું છે. હવે જનકેઠ અનુપમેય છે. એના કુંગરમાંથી ઝરણાં નીકળી કલકલ શબ્દ કરતાં વહી રહ્યાં છે. ચોતરફ દેવતા અને દેવીઓની પ્રતિમા વિરાજમાન છે. એની આસપાસનાં કુંજવનોમાં ભમરો ગુંજરવ કરતા પ્રેમકીડા કરી રહ્યા છે. આ અભેદ અચલ કિલ્લો મહાછદ પોતાના હાથથી નિર્માણ કર્યો છે.

ઉક્ત શ્લોકોની સંખ્યા ૧૮૩ છે, જેપરથી બીજા પછુ અનેક શ્લોકો ત્યાં કાતરવામાં આવ્યા હતાં એવું અનુમાન સારલતાથી કરી શકાય છે.

આ ઉચ્ચ સ્થાનોથી જે દ્રશ્ય દર્શિગ્યાર થાય છે, તે અત્યંત મનોહર છે. માળવાની સમતલ-ભૂમિપર્વત અહીંનાંથી દષ્ટિ પહોંચે છે. કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે આ સ્તંભના સર્વોચ્ચ ભુરજોપર વિદ્યુત-પાત થયો હતો અને તેથી કેટલાક ભુરજો વિધ્વસ્ત થઈ ગયા હતા; પરંતુ એકંદરે આ સ્મરણસ્થંભ સારી સ્થિતિમાં છે. જ્યાં વિદ્યુતપાત થયો હતો, ત્યાં કેટલાંક પીપળાનાં વૃક્ષો ઉગ્યાં છે. એમ કહે-વાય છે કે આ સ્મરણસ્થંભ બંધાવવામાં નવલાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. રાણા કુંભાજીએ જે અગણિત ધમારતો બંધાવી હતી, તેમાંની આ એક છે. રાણા કુંભાજીએ શ્રીકૃષ્ણનાં મંદિરો, દુર્ગસાગર નામનું એક મોટું મંદિર, મહાદેવનું દેવાલય અને પુવારે બંધાવ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત તેમણે કમલ-મેર નામનો મોટો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. આ કમલમેર નામના કિલ્લામાં તેમણે રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી. એમ પ્રતીત થાય છે કે મહામહાજેગડાએ જે સમયે કમલમેરપર આક્રમણ કરી તે પર

પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયે તેને તે કક્ષા માંથી યુજરાતની રાજકુમારીનો કેટલાક લાખની કિંમતનો હીરાનો એક હાર પ્રાપ્ત થયો હતો અને ત્યાં તેણે ચાલીસ હજાર માણસોને ખંદી કર્યો હતો.

ઉક્ત ઇતિહાસના નિકટજ અભ્યાસ એક મોટું મંદિર છે. રાણા કુંભાજીએ પોતાના પિતા રાણા સુકુલના સ્મરણાર્થે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને તે તેમનો જ નામથી જાળવાય છે. તે રાજા મહાન ધર્મરક્ષક હતા. તેમના મંદિરની સમીપ વિખ્યાત ચારવાગ નામનું સ્થાન છે. ત્યાં આંધ્યા રાવળથી લઈને રાજપૂતાની ઉદયપુરાના પ્રતિષ્ઠાના સુધીના સિસોદીઆવંશના સમસ્ત મહારાજાઓનાં સમાધિમંદિરો વિદ્યમાન છે. આ મંદિરોમાં કેવલ ભસ્મરાશિજ રાખવામાં આવે છે. આ સમાધિમંદિરની સાથે પુષ્કળ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જોડાયેલી છે; પરંતુ અમે અત્રે તેનું ઐતિહાસિક વર્ણન આપી શકતા નથી, કારણ કે અમે ઇતિહાસની ખાખતમાં સહાય કરનારાઓ મૃત્યુ પામ્યા છે.

આ સમાધિસ્થાનમાં થઈ હું પર્વતના એક નિર્જન સ્થાનમાં ગયો. આ ઉજ્જવળ પર્વતના એક ભાગમાંથી ગોમુખ નામનું એક ઝરણું નીકળી વટવૃક્ષની નીચે ઘટને વહે છે. વળી ત્યાં એક સુખ સુરંગ પર્વતના આંતરિક ભાગમાં ચાલી ગઈ છે, તેને રાણીબીંદર કહેવામાં આવે છે. તેમાં કેટલાક ઓરડાઓ છે. પાદશાહ અલાઉદ્દીને જે સમયે ચિતોડપર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને દુર્લભ તે સમયે આ સ્થાનપર જોડરપ્રતપ્ત અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું હતું. ભુવનમોહિની પદ્મિની અને ચિતોડની અન્યન્ય રાણીઓ તથા રાજાનંદિનીઓએ આ સ્થાનપર પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રાણત્યાગ કરી પોતાનાં સતીત્વની રક્ષા કરી હતી તથા પાપાત્મા અલાઉદ્દીનની પાપી કામના વ્યર્થ કરી હતી, તે સમયથી આ સુખ સુરંગ બંધ કરવામાં આવી છે.

હું તેથી અધિક ઉંચે ગયો તો જમમ્મ અને પતેનાં મંદિરો મારા જોવામાં આવ્યાં. અહીંનાં કાલકદિવીડું એક મંદિર છે, જેની પ્રતિષ્ઠા ચિતોડના ગહિસેતવંશના આધિપત્યનો વિસ્તાર થયો તે પહેલાં કેટલાક સો વર્ષોપૂર્વે અર્થાત્ પ્રાચીન મોરી રાજવંશના શાસનસમયમાં થઈ હતી. અહીંનાં નિમ્નલિખિત શિલાલેખ મારા જોવામાં આવ્યો:—

“સંવત ૧૫૭૪, માધ સુદી પંચમી, દેવતી નક્ષત્રમાં આ શિલાલેખ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. કાલકદિવીડું તથા અન્ય જગતો જોએ (અહીંનાં તેમનાં નામે જણાવવામાં આવ્યાં છે) કાલકદિવીડા મંદિરની સામેના વિસ્તૃત કુંડે બનાવ્યા છે.”

આ સ્થાનેથી હું ચંદ્રાવતશાખાના આઘપુરુષ ચંદના સમાધિમંદિરની તરફ ગયો. ત્યાંથી થોડે દુરે ભીમસિંહ અને પદ્મિનીના મહાલય વિદ્યમાન છે. તેની પાછળ એક સ્થાનની ચોતરફ દિવાલો આવેલી છે. એમ પ્રતીત થાય છે કે રાણા કુંભાજીએ માળવાના રાજાને સુદમાં પરાસ્ત કરી તેને અહીંના બંદિવાનતરિકે લાવીને રાખ્યો હતો. તે સ્થાનની નિકટજ રામપુરાના રાવોના મહાલય છે.

અધિક દક્ષિણ તરફ જતાં ચિતોડના પ્રાચીન પરમારઅધીશ્વર ચતરંગ મોરીનું તળાવ અને મહાલય આવે છે. આ સ્થાન વિશેષ ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી સુકત છે. તળાવનો આંતરિક ભાગ લિન્ન લિન્ન અંશમાં વિભક્ત છે. હવે હું ચિતોડના કિલ્લાના દક્ષિણ ભુરજથી ચારસે હાથ દૂર હતો, તેથી હું ચિતોડના પ્રાચીન સામંતોઅર્થાત્ શિરોહી, જૂદા, સંત, લણવાલા વગેરેના મહાલયોમાં થઈ ચોગાન નામના સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યો. આ સ્થાન સામરિક ઉત્સવોનું ક્ષેત્ર છે. આજ પર્વત ચિતોડમાં રહેતી અલ્પ સેના પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે દરોરાપૂર્વે આ સ્થાનપર ઉત્સવ કરે છે. ઉક્ત સ્થાનની સમીપજ એક મોટું જલાશય વિદ્યમાન છે. આ જલાશય ૧૩૦ શીટ લાંબું, ૬૫ શીટ પહોળું અને ૪૭ શીટ ઉંડું છે. તેની ચોતરફ અત્યંત રમણીય બાષકામ છે અને તેના અંદરનો ભાગ જલાથી પરિપૂર્ણ છે. અહીંઆથી ઉંચે અને પ્રાયઃ મધ્યસ્થાનમાં એક જાણુવાયોચ સ્મરણસ્થળ જાળવ્યું છે. એની ઉંચાઈ ૭૫ શીટ છે. એના નીચલા ભાગનો વ્યાસ ૩૪ શીટ છે અને ઉપલા વિરાજમાન વ્યાસ ૧૫ શીટ છે. એના પર બ્યાં તથા જનમૂર્તિઓ સ્થાપિત છે. આ સ્મરણસ્થળ ભાગનો વ્યાસ ૧૫ શીટ છે. એના નીચલા ભાગમાં જે શિલાલેખો મારા જોવામાં આવ્યા તે પરથી પ્રતીત થાય છે કે એ સ્થળ જોનાના ૩૪ તીર્થંકરોમાંના પહેલા તીર્થંકર જાદિનાથને અર્પણ કરવામાં આવેલો

છે. એક શિક્ષણેખમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે:-

“શ્રી આદિનાથ અને ૨૪ જૈનતીર્થંકરો. પુંડરિક, ગલેરા, સૂર્ય અને નવ પ્રહો. કૃપા કરીને આપ રક્ષા કરો. સંવત ૯૫૨ (ઈ. સ. ૮૯૬), વૈશાખ શુક્લ પૂર્ણિમા શુક્રવાર.”

કોહરેશ્વર મહાદેવના અત્મંત પ્રાચીન મંદિરની સમીપ નિમ્નલિખિત શિક્ષણેખ મારા જોવામાં આવ્યો:-

“સંવત ૮૧૧, માધસુદી પંચમી વાર બુદ્ધરપતિ. (ઇ. સ. ૭૫૫) રાજા કોહરેશ્વરે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી અને આ જ્વાલાશય બાંધાવ્યું.”

અહીં આ જૈનલોકોના અનેક શિક્ષણેખો છે; પરંતુ તેઓ દુર્ભાગ્યવશાત્ વિશ્વસ્ત દ્વારા મેં હોવાથી હું તેમાંના મહત્વના શિક્ષણેખો પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. શાંતિનાથના મંદિરમાં મેં નિમ્ન-લિખિત શિક્ષણેખ જોયા:-

“સંવત ૧૫૦૫ (ઈ. સ. ૧૪૪૯)માં મહારાજા શ્રી યુક્તનાથના પુત્ર કુંભાજના કોશાધ્યક્ષ શાહ કોલા, તેમના પુત્ર બદ્રીનાથ તથા તેમની બી શ્રી વિશ્વનદેવીએ શાંતિનાથનું આ મંદિર પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. ખત્રા-જમ્હાના સામંત જનરાજસુર અને પ્રત્યક્ષ ઉત્તરાધિકારી શ્રી જનચંદ્રસૂરીએ આ ઉલ્લેખ લખ્યો.”

પૂર્વભાગના મધ્યમાં સૂર્યચોલ નામના તોરણની સમીપ ચંદ્રાવતરાખાના નેતા સહીદાસનું સમાધિમંદિર વિરાજમાન છે. સમ્રાટ બહાદુરશાહે જે સમયે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે સમયે સહીદાસે ઉક્ત સૂર્યચોલની સમીપ જઈ પ્રબલ વીરતા પ્રદર્શિત કરી તેજ સ્થાનપર પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા.

ઉત્તરપશ્ચિમ ભાગમાં એક કિલ્લો વિરમાન છે. તેની દિવાલો અને શુરજો જોવાથી એવો યોધ થાય છે કે તે અત્યંત પ્રાચીન કાળનો છે. ચિતોડના ચોરીવંશના રાજાઓ અને આદિ સિસોદિઆ રાણાઓ આજ કિલ્લામાં રહેતા હતા. અહીં આં આપણે કોઈપણ એવા સ્થાનપર પણ ખૂંટી શકતા નથી કે જ્યાં પ્રાચીન કાળની કોઈ ને કોઈ વસ્તુ આપણા પગની નીચે નહિ આવે.

અમે અહીં આં ચિતોડનું વર્ણન સમાપ્ત કરીએ છીએ; પરંતુ તેની સમાપ્તિ કર્યા પૂર્વે હું એક ૧૦ વર્ષની વયના વૃદ્ધ ફરીસ્તું વર્ણન કર્યા વિના રહી શકતો નથી. અનેક વૃદ્ધ માણસો કહે છે કે આ ફરીર અહીં આંનાં મંદિરમાં અતિ દીર્ઘકાળથી નિવાસ કરતો આવ્યો છે. અહીં આંનાં એક નેત્રુંથી અધિક વર્ષની વયના સુતારે જણાવ્યું કે:-“ હું બાલ્યાવસ્થાથીજ આ ફરીરને આ પ્રમાણે વૃદ્ધ જોતો આવ્યો છું.” જ્યારે તે વૃદ્ધ મહાત્માની પાસે હું ગયો, ત્યારે તે એક નગરવાસીની સાથે “પત્નીસીની સ્મત સ્મતો હતો. તેણે એક સુદર્શનમુદ્રી મારી તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને બોલ્યો:-“આ માણસને શું કામ છે ?” એમ કહી તરતજ તેણે સ્મતમાં પોતાનું ધ્યાન પાછું રોપ્યું. સ્મત પૂરી થયા પછી મેં તેને ભેટતરિક કેટલાક રૂપિયા આપ્યા, જે તેણે સમીપ ઉભેલા માણસો તરફ ફેંકી દીધા અને તે અતિવેગથી વિશ્વસ્ત મંદિરો તરફ દોડી ગયો. એક માણસે તેને એક અત્યુત્તમ શાલ આપી હતી; પરંતુ તે શીઘ્રતાથી આવડતો ત્યારે તે શાલ જમીન સાથે સ્પર્શાળી હતી. પછી તેણે તે શાલને ઊઠી દીધી અને પોતે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેના આવેલ સ્વભાવ જોઈ કોઈપણ તેના ઉપર અત્યાચાર કરતું નહોતું. તેને જ્યારે જૂન લાગતી, ત્યારે લોકો શીઘ્ર તેને ભોજનસામગ્રી પૂરી પાડતા હતા. હું માન એક ક્ષણભરને માટે તેની પૂર્વસ્મૃતિ જાગૃત કરવાને સમર્થ થયો હતો. તે સમયે તેણે કાંઈક અદીનાબેગ અને પંજાબના સંબંધમાં કહ્યું હતું. એમ જણાય છે કે તે પંજાબનો નિવાસી હતો. મને તેની વય ૭૦ વર્ષની લાગતી હતી.

પ્રાચીનચિતોડનો કિલ્લો જોયા પછી અમે ઇ. સ. ૧૮૨૨ ના માર્ચની ૮ મી તારીખે ઉદય-પુરમાં આવ્યા. મહારાજા ભીમસિંહે પરમ આદરપૂર્વક આજે સ્વાગત કર્યું. જ્યાંસુધી હું મારા સ્વદેશમાં જમ્યા નહિ, ત્યાંસુધી હું કોઈપણ પ્રકારે હિંદુપતિની આ રાજધાની છોડી શકી નહિ. મને આ સમયે વિશ્વામ લેવાની આવશ્યકતા છે; કેરણ કે મારા જીવનનાં જત પંદર વર્ષો કહિન પરિવ્રજમાં વ્યતીત થયાં છે, જેનો

કેટલાક ભાગ મે મારા આ ભાગ્યજીવતામાં વર્ણવ્યો છે મે કેટલાક દિવસ મેડતામાં વિશ્રામ લીધો માઈ મકાન સંપૂર્ણતાની પરાકાષ્ટાએ યડાન્ધુ હતુ મારો બગીચો પરમ ગોલા આપતો હતો આહુ, સતરા, નાર ગીતયા અનેક પ્રકારના લીજી આદિના વૃક્ષોમાં કળાઓ ખીલી રહી હતી દાડમ, કેળા વગેરેના વૃક્ષો તો ફળના ભારથી ઝુકી પડ્યા હતા આ સર્વ ફલવાન વૃક્ષો લખનૌ, આગ્રા અને કાનપુરથી લાવવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ કેટલાક શ્રેષ્ઠ ફલવાન વૃક્ષો જ્વાલિયરથી આણવામાં આવ્યા હતા જ્વાલિયરથી આવેલા કેટલાક શ્રેષ્ઠ વૃક્ષો તો મે ત્યાં જ વૃક્ષો રાખ્યા હતા, તેનીજ સતતિ હતી ૪૦ સં ૧૮૧૭ માં બ્યારે મે જ્વાલિયરનો પરિત્યાગ કર્યો, ત્યારે ૮ ત્યાંથી કેટલાક ફળના બીજ મારી સાથે લઈ આવ્યો હતો અને ઉદયપુરમાં રંગધારી નામના લખનની પાસેના બાગમાં તેને રાખ્યા હતા આ ફળો જેવા સ્વાદિષ્ટ અને મીઠા હતા, તેવા સ્વાદિષ્ટ અને મીઠા ફળો મે કદિ પણ જોયા નથી, આ સર્વ વૃક્ષોનાં બીજ મે પુન મેડતાના બાગમાં રાખ્યા અને આ સમયે તે સર્વ પર મિષ્ટ ફળો લાગેલા જોઈ છુ શાકેતરકારી પણ તેટલીજ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થતી જતી હતી હુ જલવિહાર કરવાને માટે ઉદયસાગરમાંથી એક નાનસિરખી નહેર પણ અહીં આ લાવ્યો હતો. અનેક દિવસોપરાંત આનંદ-પૂર્વક નૌકાપર આઈઠ ઘઉં અહીં આ બ્રમણ કરવાની અને માછી મારવાની અને આશા હતી, પરંતુ અફસોસ ! તે સર્વ આશા નિષ્ફળ ઘઉં ફુલોંગી કેરી માટીમાં મળી ગયો હતો. મે કન રાગથી પીડિત ઘઉં સ્વાસ્થ્યહીન અવસ્થામાં કેપ આઈ ગુહોપ તરફ જવાને તૈયાર થયો હતો પેટ્રિક કે જેને કોટામાં છાડવામાં આ યો હતો, તેણે તેની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના સમાચાર પત્રદારને મને જણાવ્યા હતા અને હુ એક વખત જો હતો તેણે હાંપિ જરમાત રહ્યો છુ માફ અસ્વાસ્થ્ય જોઈ ચિકિત્સકે મને સ્વ-દેશમાં જવાની સલાહ આપી રાજા મારા ગમનની વાત સાંભળી અસત દુખિત થયા તેમણે મને માત્ર ત્રણ વર્ષને માટે સ્વદેશમાં જવાની રજા આપી તેમના લગિની આદ્યબાબાએ મને, કહ્યું કે - “આપ સ્વદેશથી અત્રે પાછા પધારો ત્યારે વિવાહ કરીને આપની પત્નીને અહીં આ લઈ આવજો કે જેથી તેની સાથે અમે પ્રેમની ગોષ્ઠી કરીએ ”

મે ઉદયપુરથી ગુપ્તગુપ્ત આવ્યા જવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ રાજપૂતોના રીતરિવાજોની આગળ તો અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને પણ જોતાનું મસ્તક અવનત કરવું પડે છે, તેથી મારે ઉદયપુરમાં જવું પડ્યું રાજા ભીમસિંહ, યુવરાજ જવાનસિંહ અને સમસ્ત સિસોદીઆસામ તોએ સામા આવી આદરપૂર્વક માઈ સ્વાગત કહ્યું “આપ મારે ઘેર આવ્યા છો” એવચનો મહારાજા ભીમસિંહ મે બ્યારે તેમને સનામ કરી ત્યારે ખરા અત કરજીના ઉછળતા ઉભરાથી બોલ્યા તેમણે આમ તેમ દષ્ટિ નાખી, પરંતુ મારા સાથી કેપ્ટન વાંચ તથા ડૉક્ટર કેરી જણાયા નહિ, તેથી તેઓ અત્યંત દુખિત થયા તેમણે મને વાજ-રાજ નામનો અથ ઉપહારમાં આપ્યો હતો, તે અથ નહિ જોવાથી પણ તેઓ પરમ દુખિત થયા અને બ્યારે તેમણે મારા ગુપ્તગુપ્ત સાંભળ્યું કે તે અથ તો કોટામાં મરજી પાડ્યો છે અને તેના અસ્થિ સમાધિમાં વિરાજમાન છે, ત્યારે તેઓ ચોકારી ઉઠ્યા - “ હાય ! હાય ! બડા શોચન બધા મનુષ્ય થા ” (અફસોસ ! તે અત્યંત બેલા માથુસ હતો) અમે સ્વચ્છાનની નિકટ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તે વાજરાજના ગુણોના સબંધમાજ વાત ચાલતી રહી

વાસ્તવમાં વાજરાજનું જેણું નામ હતું, તેવાજ તેના ગુણો પણ હતા તે સર્વ લોકોને એટલો પ્યારો હતો કે તેના મૃત્યુની વાત સાંભળી સર્વ માથુસોએ શોક પ્રદર્શિત કર્યો આ પ્રદેશમાં તે પોતાના સ્વામીની પેઠે સર્વત્ર વિખ્યાત હતો તેના મૃત્યુસમયે મારા સમસ્ત સિપાઈઓ અને કમ ચારીઓએ જે દુખ પ્રદર્શિત કર્યું હતું, તે હૃદયવિદારક હતું વાજરાજના સમાધિસ્થાનમાં એકજિત યદને તે સર્વેએ રાદન કર્યું હતું જે સમયે તે અધને કેપડામાં લપેટી સમાધિમાં મૂકી તેપર માટી વાળવાનો પ્રારંભ થયો, તે સમયે તેના સાચવનાર સ્વયં તેની સમાધિમાં ફેદી પડ્યો અને શોકથી ઉન્નત બની ગયો મે તેના સમાધિસ્થાનને તેના વાળના કેટલાક ગુચ્છકાપી લીધા હતા આવો શ્રેષ્ઠ અથ મે મારા જીવનમાં કદિ પણ જોયો નહોતો થોડા દિવસ પછી મારા જોવામાં આવ્યું કે કોટાના રાજમત્રી બીમસિંહે તે અથની સમાધિ ઉપર ૨૦ ચોરસ ફીટની ચાર ફીટ ઉચી એક પાયાજીવેદી બાધી તેપર એક મોટા પાયાજીવેદી રુકેડા મૂકી વાજરાજની મૃતિ સ્થાપિત કરી છે તેમણે મને કહ્યું હતું કે એ

ધોડાની યોગ્યતા હું જાણું છું, માટે હું તેનું એક સમાધિમંદિર બંધાવીશ અને ખરેખર તેમણે તે અશ્વના સમાધિસ્થાન પર એવો અણતરો બંધાવ્યો કે જેની મને કલ્પના પણ આવી નહોતી. ટાડાનાં તે સામંત ધોડાનું સૌથી વિશેષ અભિમાન રાખતા હતા. પાંકુના સમયથી જૂદીના દેવ બાંગોના સમયપર્યંત ધોડાને માટે અસંખ્ય યુદ્ધો થયાં છે અને હાડાજાતિના એક વીરે લોદી પાદશાહને કહ્યું હતું કે રાજપૂતોની પાસેથી ત્રણ વસ્તુ માગવી નહિ:—“તેનો ધોડો, તેની સ્ત્રી અને તેની તલવાર.”

ધોડા દિવસમાં મારે રાજધાની છોડી કાટારાજની લગિની હાડારાણીના બંગલામાં જવાનું થશે. આ હાડારાણીનું જાતૃચિન્હસ્વરૂપે આપેલું માદળિયું મારી પાસે છે. રાજપૂતજાતિના સામાજિક આચારવિચાર, તેમની મારાપ્રત્યેની સહાનુભૂતિ, માયા તથા નમ્રતાથી રાજસ્થાન મારી જન્મભૂમિ જેવું સુખદ બની ગયું છે. હવે હું આ બુધિમાંથી વિદાય માગું છું, પણ આ વિદાય અંતિમ વિદાય છે કે નહિ તે તો પરમેશ્વર જાણે. હું ગમે ત્યાં જઈશ તોપણ બ્યાંસુધી જીવંત રહીશ ત્યાંસુધી મારા હૃદયમાંથી આ ઉદયપુરની સ્મૃતિનો લોપ થવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ તે આછો પણ થઈ શકશે નહિ.^૧

આ મહાન ઇતિહાસરૂપી પર્વતના અંતિમ શિખરપર ઉભા રહી અમે પાઠકોની પાસે વિદાય માગીએ છીએ. માનનીય કર્નલ ટાડના દર્શાવેલા માર્ગમાં અમે અમારા પાઠકોને દોરી લાવ્યા છીએ અને તે અજ્ઞાત-અજ્ઞેય શક્તિ તથા પાઠકમંડળની સહાયથી આ અંતિમ લક્ષ્યસ્થાનમાં ઉભા રહેવા ને અમે સમર્થ થયા છીએ. આ અંતિમ વિદાય લેતી વખત અમારા હૃદયમાં જે આવેગ ઉત્પન્ન થયો તેનું વર્ણન અમે શી રીતે કરી શકીએ? એ આવેગના બળથી અમારાથી કાંઈ બોલી પછી શકાતું નથી. જે મહોદય આ જૂહદ ઇતિહાસના લેખક છે, જેઓ રાજપૂતોના પરમ મિત્ર હતા, તે ઉદારહૃદય અને સાધુચરિત્ર કર્નલ ટાડના આત્માના કલ્યાણને અર્થે હે પાઠકો! ત્રાસો આપણે સર્વ મળીને સર્વ મંગલમય પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ.

હિંદી અનુવાદક

^૧ આ એક વિચિત્ર સંચોગ છે કે જે માસની જે વારીએ આ જમણકાચ સમાપ્ત થયું તે માસની તેજ વારીએ આ જૂહદ અંત કે જે લખવામાં મને અત્યંત આનંદ અને પરમ સતોષ પ્રાપ્ત થયો તે લખાઈને સમાપ્ત થયો. ઈ. સ. ૧૮૨૨ ના માર્ચની ૮ મી વારીએ હું જમણકાચ સમાપ્ત કરી ઉદયપુરમાં ગયો અને ઈ. સ. ૧૮૩૨ ના માર્ચની ૮ મી વારીએ હું આ જમણકાચ સમાપ્ત કર્યું છું. માર્ચ માસમાં જ માર્ચ આ પુસ્તક છપાઈ અને માર્ચ મહાસાગર તેનો સર્વવ પ્રચાર થયો. માર્ચ જન્મ પણ માર્ચ માસમાં જ થયો હતો. હું માર્ચ માસમાં જ ઈંગ્લાંડથી ભારતવર્ષમાં ગયો હતો અને માર્ચ માસમાં જ ભારતભૂમિના સિંદવદ્રીપનાકિનારાનો અંતિમ દર્શન મને થયો હતો.

राजस्थाननो इतिहास

ग्रंथ २ जो-समाप्त

સરસ્તા સાહિત્યના ઉત્તમ અને સરસ્તા ગ્રંથો

ટુંક વિગત સાથેનું સૂચિપત્ર

ગ્રંથસેવનના અદ્ભુત ફાયદા (મહાન પુરુષોના ઉદ્ગાર)

"તમે ગમે તેવી નવશક્યાઓ અને બીજી જે બાલ્યુ તે વચિવા મંડી પડે. હા, પણ એવું તો તમે શકું વચિ તેમજ સાં. ગીતાજી વચિ, વેદાંતનાં મીળ પુસ્તકો વચિ; કેમકે તેની આખા જીવન પુષી જરૂર છે." "સ્વામી વિવેકાનંદ"

"હું પુસ્તકોમાં યુવાયસો રહી શકતો, તેથી ને બેભાસ વધારે જેમ મગત તોપણ હું કાયર નહિ હત; એકદુજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી ધારો કરી શકવાથી હું ઉત્તરો વધારે સુખ્યેનમાં હેત. હું માનું છું કે જેને શાસ્ત્ર પુસ્તકો વચિવાને હાથ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી જી શકે છે." "મહાત્મા ગાંધીજી"

"મને પુસ્તકો વચિવાથી જેવો આનંદ મળે છે એ આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ ક્ષમથી થી મળતો." x x x "માનુષ્યામાં વિવિધ જ્ઞાન હાપનારા ગ્રંથોને પ્રસાર થવા વિના કોઈ પણ પ્રજા ન્નતિ પામી શકતી નથી અને જ્ઞાતીમતાવાના (સ્વદેશ નિ.) પણ મેળવી શકતી નથી." x x x "બધી તત્ત્વી ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના વી ઇંદ્રિયત્ત્વસિંવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ મે નહિ જતાવી શકે કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં છે ન હોય." x x x "સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર ગી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા કું મન સદૈવ સાહિત્યસંપ્રદરનાં કમલોની મધુર ધીથી મસ્ત જનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય-વાપનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુરંજા લાગે છે." "બંકિમચંદ્ર"

"ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી ઊઠાવવાની, દુઃખીઓનાં મ દર કરવાની, શરીર તથા મનના થાક ઉતારવાની ને માર્ગોમાં હદ બુલાવી દેવાની પ્રયોગો જેટલી કેત છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજી કોઈ વીજીમાં ન." "માર્કસ"

પુસ્તકો મંગાવનારને સ્વાસ સૂચના

૧-પોસ્ટજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પછી રૂ. ૧૦ સુધીનું રૂ. ૦.૫૦ લાગે છે. ૨-આર બાનાના પુસ્તક ઉપર પણ વી. પી. ખર્ચ પાંચ કે છ આના હવે મડતો હોવાથી એક રૂપીઆથી ઓછાના પુસ્તકમટે મ. ઓ. કે ટીકીટ જ મોકલવી ઠીક છે. ૩-જ્ઞાતિમામથી મંગાવનારે અમદાવાદજ સમ્પર્ક. ૪-મંગાવેલામાંથી જે પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ થયેલું સમજવું. ૫-પૂરે મૂલ્ય તથા વધારાના પેકીંગ ઇમટે રૂ. ૦ પ્રથમથીજ મોકલીને દરેક રૂ.ના સામટાં પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૬-રૂ. ૨૫ થી વધુનાં લેનારને કમીઝન પણ મળશે. ૭-મદારનાં પુસ્તક આ સંસ્થામાં મળશે નહિ.

જોહર છે

હાથની લખેલી, તથા ન મળી શકતી હોય એવી હાપેલી સંતમદાત્માઓની વાણી, જેમ કે:-બજન, ધોળ, ગરબી, ગરબા, રખતા, સાખીઓ, આખ્યાનો, હંદ, વગેરે. જેઓ લોકહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મૂલ્યથી કે વિનામૂલ્યે આપે અથવા નકલ ઉતારવા દે તેમ હોય, તેવા સંજ્ઞાને તે વિષે ખબર આપવા વિનંતિ છે.

ચરિત્રગ્રંથોના લાભ

"ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કોવત, હિંમત અને શક્તિ આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર મદદ રાખીએ છીએ; આપણામાં મદદતાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે કાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે હિસ્સેદાર થવાને ઉત્કેષાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવનું અને તેનાં દાખલાઓ જોષને સ્ફુરોપમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા ખસાગર અને ઉત્તમ મંડળમાં સહવાસ કરવા બરાબર છે."

• યસ્યાસ્તિ સદ્ગ્રન્થવિમર્શમાગ્યં | કિં તસ્ય શુષ્કૈશ્વપલાવિનોદૈઃ ||

અર્થાત મારા સારા ગ્રંથો અવલોકનાનું જેના લાગ્યમાં હોય, તેને વપજાના શુષ્કવિનોદથી મજાતરીમાં છે

આર્થિક સર્વપ્રિય, પરમ ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક ગ્રંથ

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

બે મોટા ગ્રંથોમાં-પૃષ્ઠ ૧૪૦૦

કદ ૬૧૧x૧૦, પાકું પૃષ્ઠ ૩૬

ઉત્તમ શુભરાત્રી ભાષાતર ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં:-

હનુમાન કલ્યાણ વાનર હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથો ફડકા હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્ર ક્ષેત્રે ગયેલા કે તરીને? વગેરે અનેક બાબતો પર નવોજ પ્રકાર પાઠનારા તથા રામાયણનો અર્થ ભૂત પ્રકાશ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા કવિવર ટોચે વગેરેના અનેક મહત્વપૂર્ણ લેખો ભેગા થયા છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

પૃષ્ઠ ૭૦૦, કદ ૫૧૧x૬, મૂલ્ય રા. ૧

જોમાં ગીતાના સ્થાન, અર્થ તથા શ્રી રાનેશ્વર મહારાજે ૬૦૦ વર્ષ પર રચેલી “ભાવાર્થદીપિકા” નામની ઉત્તમ અને ઉપરાઉપરી અનેક સચોટ દૃષ્ટાંતો આપી ચૂકે રહેલ્યને પછુ સાદા રૂપે સમજાવનારી વિસ્તૃત ટીકાનું ભાષાતર તથા શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનું અમરોરી ચરિત્ર પણ છે.

પ્રમુખમય જીવન

પૃષ્ઠ ૨૦૦, કદ ૫x૬૧૧, રૂ. ૦૧, પાકું ૮૧૧

માણસો પોતાના સર્વ સ્વરૂપ તથા માનવના અગાનને લેશજ પોતાના જીવનને શિશોદરપરાવણ, અપાણી, મનુષ્ય, સ્વાર્થી, નિર્ભય અને દુઃખી બનાવતા હોવાથી એ અગાન દર થાય તથા તેઓ મુખી અને રૂદેશન બની રહે એવા આપણા પૂન્ય અગ્નિનિર્જોના નિહાન્ય આમાં

શ્રીમદ્ભાગવત ભાષાંતર

પૃષ્ઠ ૭૦૦, કદ ૮x૧૧, રૂ. ૫

વેદધર્મસંભાવણું ઉત્તમ ભાષાંતર, સ્વદેશી કાગળ, ઉત્તમ ૧૫ વિન્યો, સુંદર છપાઈ, તથા આગળ નેપાળ ચોટા અક્ષરમાં.

આદિ અને સમાપ્ત

મહાભારતના પહેલા ભાગરૂપ આ ગ્રંથ પ્રાચીન ભોધકાયક પુરાણ ચરિત્રો, આખ્યાનો, કથાઓ, ઉપદેશો, સંવાદો, સમાગમો, યજ્ઞો, યુદ્ધો, સલાઓ, જયપરાજય. કલ્યાણનાં વર્ણનો-થી ભરપૂર હોઈ કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૬૦૦ અને મૂલ્ય રૂ. ૨૧૧ છે, પરંતુ રહેલી થોડી પ્રતોનાં પૃષ્ઠો બાદલાં હોવાથી રૂ. ૨) માં અપાયો.

ધર્મતત્ત્વ

અંગસાહિત્યસ્રાટ અંકિમણુએ ભણેલા નવયુગેનાં ધર્મનાં ઉંડાં રહસ્ય સમજાવવા સારૂ લખેલો ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ તેમના ઉત્તમ ચરિત્ર સાથે પૃષ્ઠ ૨૪૮, કદ ૫૧x૮, મૂલ્ય રા. ૧x૦૧૧ રૂ. ૧૦ની પ્રતો પોલી કિંમતે.

વંકિમનિબંધમાલા

પૃષ્ઠ ૫૮૦, કદ ૫૧x૮, મૂલ્ય રા. ૧, પાકું ૧૧૧ પૃષ્ઠ નીકર, પરમ ધાર્મિક અને કર્તવ્યપરાયણતાની મૂર્તિરૂપ અંગસાહિત્યસ્રાટ અંકિમણુના માનિક, સચોટ અને હાસ્યરમ્યી ભરપૂર એવા ધાર્મિક તથા સામાજિક લેખો ઉપરાંત તેમનાં અસામાન્ય ચરિત્ર તથા “ધર્મતત્ત્વ”

હોતકલિતને કારણે, ઉત્તમ ગ્રંથ અનેક સ્વરૂપ મૂલ્ય શાદર થયા, વાંચો. મરી વિવેક પરમ યેયને પામવા, શાહ કરના રામ, ઉત્તમ વાંચન વાંચજો, કરજો રૂડાં કામ.

ચાર પદારથ પામવા, લેવા છવનહાણુ; આદર્શો ઉત્તમ દિયે, મહેતા અથ મહાન.
શા મારે સહો ભવવૃથા, કરે પ્રેમથી પાન; ઉપરશામૃતથી ભર્યા, મહેતા અથ મહાન.

સટીક ભગવદ્ગીતાઓ

ગજવામાં રહે તેવા સુંદર શુદ્ધ

શુભસતી સરસાર્થ સાથે-૫૬ ૨૫૦, મૂલ્ય ૦૮ પાકું ૦૮

હિન્દી સરસ દીક્ષાસાથે-૫૬ ૨૩૦, મૂલ્ય ઉપર મુલ્ય,

મરાઠી યુગોદ્ધ દીક્ષાસાથે-૫૬ ૨૩૦, મૂલ્ય ઉપર મુલ્ય,

ગીતાનો ૧૮-મે અર્ધવાચ-મૂળ સાથે, ૧૦ પ્રતના ૦૮, લેા પ્રત. ૩. ૨)

પ્રીતમદ્વિત ભગવદ્ગીતા-૫૪૬૫ ની ૫૪૬ ૬૬, મૂલ્ય ૦)છ

મૂલમૂલ ભગવદ્ગીતાઓ

પ્રકાર આકાર પૂજ દેશમીય પુ પુત્રીવાણુ ચોરેલ

નાના અક્ષરમાં ગુટકો....૧૮૪.... ૦૦૦ ૦૦૦ ૦)છ માફ

મધ્યમ અક્ષરમાં ગુટકો....૧૮૫.... ૦૦૦ ૦૦૦ ૦)છ માફ

મોટા અક્ષરમાં ગુટકો....૨૨૦....૦૦૦ ૦૦૦ ૦)છ માફ

મૂલમૂલ પંચરત્નગીતાઓ

નાના અક્ષરમાં ગુટકો૨૦૦.... ૦૦૦ ૦૦૦ ૦)છ માફ

મધ્યમ અક્ષરમાં ગુટકો....૩૨૫....૦૦૦ ૦૦૦ ૦)છ માફ

મોટા અક્ષરમાં ગુટકો૩૭૫.... ૧)૦૦૦ ૦૦૦ ૦)છ માફ

ગિરધરકૃત રામાયણ

કવિ ગિરધરના હાથની. પ્રત ઉપરથી કરીએ કરી છટી

પાણીને આવો મોટા અક્ષરોમાં છપાયલી શુદ્ધ આવૃત્તિ,

૫૪૬ ૭૮૦, ૬૬ પાખા, પાકું ૫૬, મૂલ્ય ૩. ૨)

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ

૨૪૦૦ પુસ્તકના ચાર મોટા અધ્યાયો-ભાગ ૧ થી ૧૩

ગ્રંથ ૧ લો-માગ ૧ થી ૫ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

ગ્રંથ ૨ જો-માગ ૬ થી ૯ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

ગ્રંથ ૩ જો-માગ ૧૦-૧૧ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

ગ્રંથ ૪ થો-માગ ૧૨-૧૩ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

ગ્રંથ ૫ થો-માગ ૧૪-૧૫ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ

૩૨૦૦ પુસ્તકનાં ૭ પુસ્તકોમાં-ભાગ ૧ થી ૧૦

ગ્રંથ ૧ લો-માગ ૧, ૨, ૩ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

ગ્રંથ ૨ જો-માગ ૪-૫ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ છટો તથા સાતમો { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ આઠમો { ૬૬ છાંય પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ ૯ મો-સંપૂર્ણચરિત્ર { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ ૧૦ મો-સંજયોગ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ ૧૧ મો-સંજયોગ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ ૧૨ મો-સંજયોગ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ ૧૩ મો-સંજયોગ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

માગ ૧૪ મો-સંજયોગ { ૬૬ પાખા, ૫૪૬ ૫૮૦,

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

નંદલલવાજા બહાર, બાંદપાસે-અમદાવાદ
કાલિયાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન-અમદાવાદ

પ્રીતમદાસની વાળી

મહાત્મા પ્રીતમદાસનું ઉત્તમ વૃત્તાંત તથા તેમનાં અત્યંત રસિક અને બોધદાયક ભાવનં, ધોળ, ગણપાં, ગરબી, સાળી, છગ્ગા, કક્ષા, મહિના, તિથિઓ, વાર, વગેરેનો આ સર્વશી મોટો સંગ્રહ તેમની ભગવદ્ગીતા સાથે છપાયો છે. પૃષ્ઠ ૪૨૦, કદ ૫૪૬ મૂલ્ય ૧૧, પાકું પૂઠું રૂ. ૧૧.

અસ્વાની વાળી

પ્રાણ કસતાં આમાં અખાણનાં પુરુષાપદ, સોરઠા તથા મનહરદાસનાં ૫૬ ઉમેરાયાં છે. મોટા અક્ષર, ૫૦૦ પૃષ્ઠ, કદ ૫૪૮ મૂલ્ય ૧૧, પાકું ૧૧.

શ્રીમજનસાગર

૯-૧૦ વર્ષ પર તીકોની આવૃત્તિ કરતાં આ પુસ્તકમાં ભગ્ન વગેરેના ઉમેરા ઉપરાંત અક્ષર ૫૫૫ મોટા છે. પૃષ્ઠ ૨૦૦, કદ ૫૪૮, પાકું પૂઠું ૧૧.

દયાळુ માતા ન સદ્ગુણી પુત્રી

શ્રીવર્ષ તેમજ પુણ્યવર્ષ માટે આર્માની નાનીચોટી ચારે વાર્તાઓ એટલી બધી અસરકારક તથા બોધપ્રદ છે કે ઉદારાત્માઓએ એની દબારો પ્રત બેટતરીકે વહેંચીવહેચ્યા છે. પૃષ્ઠ ૧૫૦, મૂલ્ય ૦.

ઉત્તમ છર્વીઓ

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની સર્વદમન વાઘના બન્ધ્યા સાથે પ્રત્યેક કદ ૭૫૧૧ અને મૂલ્ય ૦.

શિવાભમહારાજના ગુરુ સમર્થ રામદાસ દેવામીરચિત.

શ્રીદાસવોધ

સમર્થના ભવ્ય ચિત્ર-ચરિત્ર સાથે ઉત્તમ ભાષાંતર પાખટનાં પૃષ્ઠ ૬૨૦, પાકું પૂઠું રૂ. ૨૧. કિષ્કાન્ધ મહારાજને અપાયલા ઉપદેશ ઉપરાંત આ પ્રથમાં સમર્થના અન્ય પછુ અનેક પ્રકારના બ્યાનહારિક તથા આધ્યાત્મિક ઉપદેશો સમાયલા છેવાથી સર્વ કામને તે વાંચવા જેવો છે.

પાઠિયારકૃત સોનભક્તિના સેકંડા કાપલાદાદાંત્યા ભરપૂર

સ્વર્ગનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

નવી આવૃત્તિઓ હમણાંજ નીકળી છે.

સ્વર્ગનું વિમાન નાનાં છોકરાં પછુ સમજે એવી સહી છતાં અસરકારક શૈલીથી લખાયલા આ પ્રત્યેક પુસ્તકનું કદ ૫૪૬, પૃષ્ઠ ૭૫૧ ૩૫૦ ની આસપાસ, મૂલ્ય રૂ. ૧૧ અને પાકા પૂઠા સાથે ૧૧ છે.

સ્વર્ગની કુંચી

સ્વર્ગનો સ્વર્ગનો

સ્વર્ગનો પ્રકાશ

શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત

આવૃત્તિ વીજીન્વને માગ મેળા

કદ ૫૪૪૮, પૃષ્ઠ ૬૫૦, મૂલ્ય રૂ. ૧૧. સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીના જન્મપ્રસિદ્ધ ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ નેવા અદ્ભુત પુરુષની બૃદ્ધ બૃદ્ધ જિજ્ઞાસુઓ તથા વિદ્વાનો સાથેની અતિસરળ, સંગ્રહ અને બોધપ્રદ વાતચીતો, તે દરમિયાન અપાયલા સંગ્રહ

૧૪૫
પૃથા પહેલાં સમયની, લેવા શુંલ સંભાળ; વાંચો નીર વિવેકથી, [વિવિધ] અર્થનો ભાગ.
ઉત્તમ વાંચન ઉપરે, જો કંઈ હોય મહાસ; આજા અથ વિવિધ તણી, તે વાંચો તરફાળ.

સં. ૧૯૭૮ નાં ત્રણ પુસ્તક—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩૫૦, પાકાં ટાપુ સ્વામી વિવેકાનંદ બાળ દેખી, સ્વર્ગની ઈશ્વરી, જગતનો મહાન પુરુષ.
સં. ૧૯૭૮ નાં ત્રણ પુસ્તક—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩૫૦, પાકાં ટાપુ દુર્ગાવાર્તિકા બાળ જોયો, મહાભારતોલ્ક્ય, સ્વામી વિવેકાનંદનો શબ્દચોગ.
સં. ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક—(ઈવ પાપટ નાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મધ્ય સાર્દ પૃષ્ઠ ૪, પાકાં પૂર્ણ ખેડવામી રામલીલ કંથ ૩ ભે બાગ ૧૦-૧૬, મહાન નેપોલિયનનું વિજયત યરિન, અભિમુત ધર્મવંતર, ૪૨.

चारिन्ध्य उत्साहप्रेरक ग्रंथो

નવા નવા અનેક મહત્વપૂર્ણ બનાવો, વિચારો તથા શોધોને ઉપ-
યોગમાં લાવતી નવીન કુલિયા-અમેરિકાના વિકાસનાં (યુન-અમેરિકાના)
કરેલી આ યંત્રવ્યવસ્થા અધિક બળવાન, ઉદારક અને ઉત્તમતા નવ-
જન્યનવાળા હોય આગલા જગતનાં સ્પર્ધાસ્પતિ પુરસ્કોને બંધાવી તે તેની
છે. બ્યબલારિક શુદ્ધ અને ઉન્નતિની અવ્યરો આપણા લોકોને અધિક
જાગૃત્ય લેવાથી સર્વે શ્રેય મારે આ પુરસ્કો ઉપકારક છે.

આ પુસ્તકોમાંનિબંધવાચ જાણ હોઈને ખત ખતેનાં પ્રાસાદમાં દર્શાવેલો વિશેષ દેવાથી તેમાં મનોરંજનતા પણ એવી આવી છે કે, કદાચેલા, યાદો, નિરાશ અને માર્ગ સાધ્યો પશુ તેના વાચનશ્રવણપરે સંતોજ અને જ્ઞાનંદી બની રહે છે; કારણ કે આ પુસ્તકોમાં મનુષ્યમાં તેને નહિ સમજાવેલી એવી ને જાણેક પ્રકારની સમજાવેલી રહેલી છે, તેના ખ્યાલ આપીને તેનામાં જિજ્ઞાસુ, વિજ્ઞાન અને આરોગ્યનાદિ મેળવવાની પુરુષાર્થક્રિયા તો શ્રદ્ધા અનુભવ કરે છે, જેથી પ્રથમ અદ્યત્ત લાગેલી બાબતો હવે તેને સમજ લાગી છે તેવા તે દેસાદર્શક પોતાનાં અનુભવે મેળવેલી તેમાંથી પરે છે.

आ प्रभरे आ अद्वयत पुस्तकस्ये हज्जे निराय भाष्यसोने आशा-
लस्य, निरंजने जनवान, नीलधुने यंसाह, दुःप्रियानि सपिपां, आपस-
ने हवसी, देशने नीरागी - तंथा हारी ओदेसोने विन्ध्य जनोथां छे,
आ प्रभरनां प्रभुमय एवन उपरत, नीयकां अथ पुस्तदः नीकल्यां छे,

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાઠ્યારી, આજ્ઞા હિંદમાં
સર્વથી સરસી અને ૧૫ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

विविध ग्रंथमाला-बे वर्गमां

સં. ૧૯૮૧ થી આ માળાએ વર્ગ અથવા વિભાગોમાં નીકળે છે. દરેક વર્ગ દીઠ દરવર્ષે 'પાXટ' અને 'પXદ'ના કદનાં ૧૫૦૦ પ્રદાન કૃતિમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં મળે છે. પાકાં પૃથ્ઠાં સાથે રૂ. ૫, ચોં માફ.

બાંને વર્ગના મળી રૂ. ૭ અને ૯)

ચાકુ વર્ગ અથવા ખુલ્લા વિશાળનાં સં. ૧૯૯૨ નાં પુસ્તકો—સ્વર્ગી રામતીજી ભાગ ૨-૧૩ (૧૫૭ ૬૪૦) તથા “ગોમતસ્વ” (૧૫૪ ૩૮૮) તૈયાર છે. “સ્વર્ગી પ્રકાશ” અને “આદર્શ દુષ્ટતામાળા” છપાય છે.

अप्यपत्ता वर्षां परियारनाग्रसिद्ध पुस्तकभाष्येभ्यः सत्याग्रहे
 चने अस्मद्वार, दुर्गे वातोने नये आग्र, द्योतयते आरतधर्म, आरतीय
 नीतिधाम्ने, स्वांगी विवेकनन्दे मान्येन, जयन्ती सुभाषरी श्लोषरत्ना-
 ३३ वजोरेभाषी-निरुद्धे.

નવીન વર્ણ અથવા બીજી વિભાગ-આ વર્ણ સંવત ૧૯૮૧થી શરૂ થત તેનાદ્વારા પ્રીતમની વાણી નીચળા મુદ્રા છે. ચાહી સાથે બીજાં પૃથ્વી સત્તાઓનાં પુસ્તક આ વિભાગમાં નીચળાં.

ખારા સૂચના—આ માળાનું વર્ષ અસહ્ય શરૂ થાય છે. કોઈ પણ માસમાં આઠક થવા છતાં આખા વર્ષનું પુસ્તક મળે છે અને લગભગ ખજૂ આખા વર્ષનું લેવાય છે.

आ माळाना आगल्यां वर्षोना हजी मळता सेट

सं० १६७६ नां नवी पुस्तक—पृष्ठ १५०८, ३ रा, पार्श्व दा.
स्वाभिचिकानंद लाभ १-७, भाः नवा स्थला, दुई पार्श्वि। लाभ ६ हो

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય છે. { ત્રયુદ્ધરાજ બહાર, ભદ્રપાસે—અમદાવાદ
મણિભાઈની મહિર સામેની ફાન—મુંબઈ

સુખ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ

પૃષ્ઠ ૫૫૨, કંઠ ૫૪૬, મૂલ્ય ૧) રૂ ૫૫૬ ૧/૨

આ પ્રથમ સમગ્ર છે કે-આપણે ઉત્પન્ન કરનારી રિતિ પરમાત્મ-યક્તિ આપણાં વતી રહેલી છે, અને ને તેનો ઉપયોગ કરતા આવડે તો જીવનકલ્પના સફળ થા તથા સંકેતો દ્વારા જીવનને અર્થપૂર્ણ કરી શકાય છે; દરેક માણસને જાણવું પડે છે કે જીવનને અર્થપૂર્ણ કરવા માટે તેને આત્મસંતોષના પરિણામ હોવાથી અત્યારે પશુ ને તે ધારે તો પોતાના વિચારોમાં સુધારો કરીને પોતાનાં સ્વર્ગ, આરિય તથા બાહ્ય રીતિને સુધારી દેવાની શક્તિમાન છે. અન્યત્ર ચેતનના સાધેની પોતાની અનાદિનિદ્રા એકતા અનુભવવા માટે મનુષ્ય પોતાના મનથી દારમાં કેવી રીતે ખરાબ વિચારોને પેસતા અટકાવીને શુભ વિચારોને પેસવા રવા.

આગળ ધસો

નવી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૪૮૦, કંઠ ૫૪૬, મૂલ્ય ૧૫
અંગ્રેજીમાં આની ૧૦૦ થી પશુ વધારે આવૃત્તિઓ નીકળી ચુકી છે. અખાન, પ્રકાશિત વગેરે દેશોમાં તે તે ખાસ પુસ્તકતરીકે લખાવાય છે. મરદમ મી. એડરલ્ટ, મહારાષ્ટ્રી વિદ્યાર્થીઓ, અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ અને ખીન પુણ્ય નામના મનુષ્યોએ તેનાં મુકાફતે બાળકોની વખાણ કરી છે.

માગ્યના સુષ્ટાઓ

પૃષ્ઠ ૬૨૦, કંઠ ૫૪૬, મૂલ્ય ૧૫, પાકું ૨)
આ પુસ્તક “આગળ ધસો”ની જ પદ્ધતિ અને તેના ઉમેરાશ્વ હોય “માથુસ પોતેલ” પોતાનું બાળ્ય કેવી રીતે રચી તથા ફેરવી એ” તે શીખવનારા એક મહાન ઉસ્તાદ છે. એની રીતે બાકી વિશ્વની ધનારાઓનાં એટલાં અર્થ તથા એવાં અમરકારક દૃષ્ટાન્તો એમાં મુલ્ય છે કે, જેથી કાષ્ટપણ સહાય વાચકનું ચિત્ર આનંદ, ઉત્સાહ અને માનસાનુષંગની પ્રેરણાને ઊછળી આપ્યા વિના રહે નહિ.

નીચી, પુરુષો અને આખા કુટુંબમાં અત્યંત બોધકાયક

સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ

આ વાર્તાઓ યુગારિક વર્ણનોવાળી નથી, પરંતુ સમગ્ર કુટુંબ સાથે બેસીને વાંચી શકે એવા પ્રકારની છે. ધરમ, કુટુંબમાં, સમાજિકામાં, અગાધીપણીમાં તથા યાત્રિકા વગેરેમાં ચાલતા કલેશ, કુસંપ, ખરાબ રીતરિવાજ અને ખીજ અનેક પ્રકારની કુદરતી આજીવન વિચિત્ર તથા પરિસ્થિતિઓ આ વાર્તાઓ એવી અમરકારક રીતે રજૂ કરે છે કે જેની તે-માથી લેવાનું શિક્ષક આપણા પૈત્ર વાંચનારાના મન ઉપર ફાટી રહે છે.

માગ ૧ થી ૪ { આવૃત્તિ બીજી. ૬૬ સામાજિક વાર્તાઓ, પૃષ્ઠ ૧૦૦, કંઠ ૫૪૬, મૂલ્ય ૧૦, પાકું ૨)

માગ ૫ મો { સામાજિક વાર્તાઓ ૨૮, પૃષ્ઠ ૧૦૦, કંઠ ૫૪૬, મૂલ્ય ૧૦, પાકું ૨)

માગ ૬ દ્વો { સામાજિક વાર્તાઓ ૨૭, પૃષ્ઠ ૧૦૦, કંઠ ૫૪૬, મૂલ્ય ૧૦, પાકું ૨)

માગ ૭ મો { ૧૦ સામાજિક વાર્તાઓ તથા સોખનાદીના ‘યુક્તિસા-ન’ના અનુવાદ ૪૫૫૬, પૃષ્ઠ ૩૫૦, પાકું ૩.૧૫

ભાગ ૫-૬-૭ સાથે લેવાથી રૂ. ૧૫ અને સાતે ભાગના રૂ. ૪૫

તમારાં બાળકોના મનપર ઉમઠા વિચારોની છાપ પાડી તેમને સુખી, સરસ, બુદ્ધિમાન, ધાર્મિક અને આત્મિક વનાવવા માટે

બાલ ગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો

સદગુણી બાલકો—પાંચમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૮, રૂ. ૦.૧
બાલકોની વાતો—પાંચમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૬, રૂ. ૦.૧
બાલસદ્ગુણ—ત્રીમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૧૨, ૦.૦૧
સુબોધક નીતિકથા—બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૪, ૦.૦૧
કુખમાં વિધાલ્યાસ—બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦, રૂ. ૦.૧

તમારી વહુલેટીઆન આંહવનના ઉત્તમ આદર્શ પૂરાપાડી તેમનાં
જીવન, શુદ્ધ અને સંતતિને સુખી તથા સદ્ગુણી બનાવવા સાથે
આ અમુલ્યત્વભંડાર પાણીના મુદ્ધ તરતજ તેમને હાઈ આપો.

મારતનાં સ્ત્રીરત્નો

૭૦૦, ૭૦૦, પૂરના અને પાખટના ફદના ગ્રહ મોટા અંથોમાં
પુરુષના મુદ્ધારા સાથે લગણગ નવાજ રૂપમાં અને

પ્રથમ ફદનાં દોઢા લગણ સાથેની બીજી આશુતિ.

સત્સુગથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં યજ્ઞ ગયેલી પરટ મહાન સલી-

સાધ્વીઓ અને વીરાંગનાઓનાં અત્યંત યોગ્યપ્રદ અને અસરકારક

અગ્નિઓનો ભાસ્તવર્ષમાં સર્વશી સોટો, સરોતો અને ઉત્તમ સંગ્રહ.

પાકા પૂંઠા સાથે દરેક અંધના રૂ. ૨૫ ત્રણેના મળીને રૂ.

પ્રત્યેક લાનતસંતાને અવશ્ય વાંચવા અને સંગ્રહ કરવા યોગ્ય

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ

હિંદુધર્મના મહાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યનાં પરાક્રમી સ્થાપક

વીરદેશરીના ઉત્તમ અને પ્રભાવશુભ જીવનચરિત્રની

બહોળા સુધારાવધારા સાથેની આ બીજી આવૃત્તિ છે.

વિચ ૧૦, પૃષ્ઠ ૫૨૦, કદ પાખટ, મૂલ્ય રૂ. ૨૫

મહાન સમ્રાટ અકબર

આવૃત્તિ બીજી, દ્વિતીય પાખટનાં પૃષ્ઠ ૩૫૦,

ઉત્તમ ૭ વિદો સાથે રૂ. ૧) પાકું ૧૫

ભારતવર્ષના આ પત્રોતા પુત્ર અને આદિતીય મોમતસાહતને ઉતારી

સપાડનારા નિદેશી દેખોને સન્નદ રહીના આપી તેની અપુર્વ મહત્તા

આ અગ્રિમ રચાવન કરે છે. સાથે સાથે ભારતના યુદ્ધ અને વર્તમાન

મમતો ચિતાર પણ હૃદયગ્રાહક અને ભેદકાર ભાષામાં આપેલો છે.

મોહ્યા જનને મારશે જોવા ચાહો વીર, અગ્રિમ વાંચી તેમનાં ધારે શુભ ગંભીર.
અગ્રિમ ઉત્તમ વાંચતાં જીવન ઉત્તમ થાય, અગ્રિમવધો ચાહવી કો અર્થે વંચાય.

નવલકથાને પણ લાડવા વીર કોવા અસાધ્યમન્ય-ધર્મ સાવ સાચા બના-
વોથી ભરપૂર, અગ્રિમનાયકને ખરા રૂપમાં રજૂ કરનારે મીઠાં એવાજ-
ના જગત્રસિદ્ધ મથ ઉપરથી રચાયેલું ઉત્તમ મોદું અગ્રિમ.

મહાન નેપોલિયન

પૃષ્ઠ ૮૪૦, કદ પાખટ, છ મુદ્દરે વિદો સાથે

મૂલ્ય રા. પાકા પૂંઠા સાથે રૂ. ૩)

મન ગાંધીજીના મુદ્ધ, મહાન પદોપકારી અને અસહકારવાદી

મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય

પાખટનાં પૃષ્ઠ ૬૨૦, મૂલ્ય રૂ. પાકું ૨૫

મન ગાંધીજીએ જે સાથે પુરુષના સિદ્ધિતા પ્રમાણે જીવન ગાળવા-

નગાવવા ચારે દિશું આક્રિષ્ટા "ટોલ્સ્ટોયજ્ઞાનમ" સ્થાપી હતો,

તથા તેના વિચારોનો અભ્યાસ અને અમલ કરવા સારૂ યુરોપખેરિશમાં

અત્યંત સંસ્થાઓ સ્થાપાઈ છે; કોવા આ અદ્વિતીય પુરુષે એક મોટા

રશિયન ઉમરાવ અને સ્વત્વંદી મુલકમાલિ દેવતાને દેવતાને દેવો

રીતે પોતાના અવગુણો ઉપર જીવ મેળવી; અને દેવી રીતે તેઓ

એક મહાન વિચારક, સમર્થ લેખક, ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની તથા મોટા

પદોપકારી બની સમ્યા; અને છેવટે દેવી રીતે વહાવસ્યાર્થ કરાવવા ત્યજીને

નાલી નીકળ્યા તથા દેવી રીતે તેમનો દેહાન્ત યેલો; એ હકીકતો અદ્વિત

અસરકારક, યોગ્યપ્રદ અને વિવિધ પ્રકારના રસથી ભરપૂર છે.

જગતનો મહાન પુરુષ

મહાત્મા ગાંધીજી સંખ્યા અન્ય અનેક પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક

બહોળ પ્રકારનું છે; કેમકે જોમાંના લેખો દેશવિદેશના પ્રસિદ્ધ

પુરુષોને હાથે તાત્વિકદૃષ્ટિથી લખાયેલા છે. પૃષ્ઠ ૩૫૦ રૂ. ૧)

લોહ સમુ' જે મન, માદીમાં માદી ખને; કર એણે' કાંચન, પારસાચં સમાગમે.
માનવ મોચી દેહ, ખેલ થયા નવ ખો પુથા; અમર દરી લે એહ, જ્ઞાનભજન ને દાનથી.

સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત ભાગમાં

આ ગ્રંથ સંવત ૧૯૮૨ ના જિનાભાઈ ઉપાધ્યાયે રચ્યું છે. ૧૯૦૦, ૧૯૦૦ પૃષ્ઠના ગ્રંથમાં આગ્રે પર્વ ઉપાધ્યાયે. એનું સામાન્ય મૂલ્ય રૂ. ૩૬ રહેશે, પરંતુ ૧૯૮૨ ની હોળીપૂર્વે નામ નોંધાવી રૂ. ૫) જનામત હસ્તવાથી તે રૂ. ૩૨ માં અને પૂર્વ મૂલ્ય બદલાવી રૂ. ૨૮ માં અગરો નીચે વિગત માટે લખવાથી બધી ઉપાધ્યાયી યોજના ચોક્કસી અપાશે.

સેક્ટર પરાક્રમી વીરવીરગનાઓના અદ્ભુત દેહમંડિત, વીરતા અને સતીત્વથી વારપૂર ચરિત્રો તથા કથાઓનો મહાસાગર!

રાજસ્થાનનો इतिहास

કુલ ૧૫૩૦ પૃષ્ઠોના અને કિંચ ૬૫૫૫૧૦ ના કદના બે ભાગ ગ્રંથોમાં અનેક ચિત્રો તથા પાંચ પૃષ્ઠો સાથે તયાર છે. મૂલ્ય રૂ. ૧૦)

માગશર મુદ્દી રૂ. ૮, મુખ્યમાં ૮, છુટા ભાગના ૫,

आर्यभिसिषक् अथवा हिंदुनो वैद्य

પ્રત્યક્ષમાં રાખવા હાથે દેશી વૈદ્યકના આ ઉત્તમ ગ્રંથની છબી આપત્તિ હવે તરતમાં નીકળશે. મૂલ્ય ૪, હોળીમુદ્દી ૩૫

योगवासिष्ठ महारामायण

હજાર હજાર પૃષ્ઠના બે ભાગ ગ્રંથોમાં નવી આપત્તિ રૂ. ૧૨ માં આવતાં ગ્રંથમાં અલગ જાદાર પડશે અને તરતમાં લેનારને ૧૨૫ ટકા (મુખ્યમાં ૬૫ ટકા) કિંદ્રિયત.

આમદાવાદમાં-વજુ દરબાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુખ્યમાં-કાલજાદેવીરામ, હંદુમાનગલીને નાકે, કાલજાદેવીના ચંદિર સામે.

રામતીર્થના ચોથા ગ્રંથરૂપે વિવિધગ્રંથમાળાદ્વારા નીકળેલી

रामतीर्थनी जीवनकथा

તેમની અનેક કવિતાઓ અને ઉપદેશો સાથે
પૃષ્ઠ ૬૪૦, કદ ૫૫૫૫૮, રૂ. ૧૫૦, પાકું રૂ)

ચોતાના આધ્યાત્મિક ઉપદેશોથી દેશવિદેશને ગળવી મુકનાર આદર્શ મહા-
ત્માનું આ જીવનકથાનું પુસ્તક હાલનાં જીવનનાં મરપૂર અને અત્યંત ઔપચારિક
હોમને અંગ્રેજી, હિન્દી અનેક ગ્રંથો ઉપરથી લેખક તેમના ચોતાના પત્રો અને
ભાષ્યોમાંથી વિગતોને આધારે લખાયું છે; જેની હવે તેઓ પુસ્તક તેમના
૧૫ ઉત્તમ લેખો તથા ભાષ્યોને લગતાં પછી છે.

विवेकानंदनुं संपूर्ण चरित्र

પૃષ્ઠ ૭૬૦, કદ ૫૫૫૫૮, મૂલ્ય રૂ. ૨) પાકું રૂ. ૩૫
ભારતવર્ષના મહાન પ્રેરક અને અમેરિકાના સી યોરજીને આશ્રય-
ચકિત કરી અનેક નરનારીઓને શિષ્ય બનાવનાર આ અદ્ભુત સંન્યાસી-
નું આ સંપૂર્ણ જીવનકથાનું, અંગ્રેજીમાં નીચેના ચાર ભાગો ચરિત્ર-
ગ્રંથો તથા બીજાં માન પુસ્તકો ઉપરથી એક વિદ્વાન શ્રેણ્યએ તૈયાર
કેરેક્ટર દોષ તેમાં તેમના વિશેની સર્વ જાણવા જેવી હકીકતો સમાયલી છે.

वीर दुर्गादास अथवा मांरसरदारो

પૃષ્ઠ ૨૪૦, કદ ૫૫૫૫૮, મૂલ્ય ૮૫ પાકું ૮૫
મારતાના આ મહાન નરકેશરીનું વીરત્વમયું જીવન આગા વાર્તારૂપે
તેના લેખક માગશરવર્ષ વિકૃષ્ટકામ ધનજીભાઈ ઉત્તમ રીતે આલેખેલું છે

सस्तुं साहित्यवर्धकं कायालय

{ આમદાવાદમાં-વજુ દરબાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુખ્યમાં-કાલજાદેવીરામ, હંદુમાનગલીને નાકે, કાલજાદેવીના ચંદિર સામે.